

☞ Pages 1-392 of this parvan appeared in 1945 as Fascicule 15,
and the rest (Introduction, Critical Notes, etc)
in 1947 as Fascicule 16 of this Edition.

[A Reprint of the Bhagavadgītā portion from the parvan
is available separately]

Printed at cost of
Subventions Subscribed Anonymously
In Revered Memory of Mahatma Gandhi

All rights reserved

Printed and Published by
The Bhandarkar Institute Press, Poona

CONTENTS OF VOLUME SEVEN

	PAGE
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VIII
INTRODUCTION	IX-CXXVIII
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	CXXVIII-CXC
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE BHĪSMA	1-708
APPENDIX I	709-726
APPENDIX II	727-753
APPENDIX III	754
CRITICAL NOTES	755-796
ADDENDA ET CORRIGENDA	797-800
ERRATA	801-802

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

		FRONTISPIECE
FACSIMILE OF A NEPALESE MS		CXXII
FACSIMILE OF MAHATMA GANDHI'S LETTER	FACING PAGE	
ILLUSTRATION TO	6 2 9	9
" "	" 6 24 10	121
" "	" 6 32 21'	154
" "	" 6 32 29'	155
" "	" 6 98 35	561
" "	" 6 102 53	583

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 A1J = Aṅjunamśīa
 B, Bom or Bomb = Bombay edition of
 the Mbh (Śuka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C, Cal or Calc = Calcutta ed of the
 Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(ies).
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory.
 K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the
 Mbh
 L = Lane
 M = Madras edition of the Mbh (of
 P P S Sastri, 1931-1936).
m or marg = marginal(ly)
 Manu = Bhāratamanuṣī (Kāvyaṅālā 65)
 Manus = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakantha
 O-J = Old-Javanese
 om = omit(s), omitting
 orig = original(ly)

post = posterior
pr m = *propria manu* (by own hand)
 prob = probably
 r. = repeat(s), repeated
 Rām = Rāmāyana (ed N S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
see in = *secunda manu* (by another hand)
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line)
 transp = transpose(s) transposition.
 v. = verse
 (var) = (with variation)
 v. l = *varia(e) lectio(nes)*

—————

{ } (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators
 [] besides their normal uses, enclose
additions to MS readings
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be omitted from MS readings
 ~ (superior star) in the text indicates
 an *emendation*
 * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS
 printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of
 a commentator, thus, Cd = Comm
 of Devabodha, Ca c n v = Comm
 of Aṅjunamśīa, Catubhuja, Nila-
 kantha and Vāduāja A "p" is
 added on to denote a "pāṭha" or
 variant, thus, Cnp = a pāṭha men-
 tioned in the Comm of Nilakantha.

FACSIMILE OF A NEPALESE MS OF 1476 A D
IN NEWĀRĪ CHARACTERS

तिर्मध्या धृतिः क्षमा ॥ २५ ॥ बृहन्नामस्तथा साक्षात् गायत्री च्छन्दसामह ॥ मात्यानां मार्गशीर्षोसि
 १ धृतीनां कुं सुमावाच ॥ २५ ॥ अथधीनयवप्राप्तिः धातूनामस्मिन्वाचन ॥ सर्वव्यापिणजानी
 नां यद्भोक्तव्यानुनयनी ॥ २६ ॥ धृतिस्तथागामसि तेजस्तजस्विनामह ॥ जयोसि ध्यवसायोसि
 सर्वसत्त्ववतामह ॥ २७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोसि पाण्डवानां धनजय ॥ मुनीनामप्यह व्यास क
 रीनां मुनिनावाचि ॥ २८ ॥ यत्प्रदमयतामसि नीतिरसि जिगीरता ॥ मौनं चैवासि गुह्यानां जा
 नज्ञानवतामह ॥ २९ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां श्रीजन्तवहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूत
 चराचर ॥ ३० ॥ नान्तोस्मि मम दिव्यानां विभूतीनाम्परन्तप ॥ एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विन्दरो म

या ॥ ४ ॥ यद्यद्विभूतिमन्मत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ न्व मम तेजोशमभव ॥ ४० ॥ अ
 थवाचकृतेन किं ज्ञातेन तवाज्जुन ॥ विष्टम्याहमिदं कृन्ममेकाशेन स्थितो जगत् ॥ ४३ ॥ इति
 श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीमपर्वणि विभू
 तियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ मद्बुद्ध्यात्परमं गुह्यमध्या
 त्ममजित ॥ यत्त्वयोक्तं वचन्तेन मोहोय विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विश्व
 २ शो मया ॥ त्वत्तं कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाख्यय ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं पर
 मेश्वर ॥ ब्रह्मिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरयोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया ब्रह्मिनि प्रभो ॥

- तिर्मध्या धृति क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहन्नामस्तथा साक्षात् गायत्री च्छन्दसामह ॥ मात्यानां मार्गशीर्षोसि
- २ ऋतूनां कुसुमाकर ॥ ३५ ॥ ओषधीनां यवप्राप्तिः धातूनामसि काचन ॥ सर्वव्यापिणजानी
- नां तर्भोह पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ धृतं च्छलयतामसि तेजस्तेजस्विनामह ॥ जयोसि ध्यवसायोसि
- ४ सत्त्वं सत्त्ववतामह ॥ ३७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोसि पाण्डवानां धनजय ॥ मुनीनामप्यह व्यास क
- रीनां मुनिनावाचि ॥ ३८ ॥ यत्प्रदो दमयतामसि नीतिरसि जिगीरता ॥ मौनं चैवासि गुह्यानां जा
- ६ न ज्ञानवतामह ॥ ३९ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां श्रीजन्तवहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूत
- चराचर ॥ ४० ॥ नान्तोस्मि मम दिव्यानां विभूतीनाम्परन्तप ॥ एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विन्दरो म

से

INTRODUCTION

From the descriptive catalogues, published reports, and the lists of MSS available in public libraries in India and outside India, as also from a special search instituted in private libraries in various parts of India, the existence of more than 125 MSS of the Bhīmaparvan (text only) has been so far established, about half of them being written in Devanāgarī characters, about 20 in Bengali characters, some 15 each in Grantha and Telugu characters, over 10 in Malayālam characters, but only one in Śāradā characters. MSS in Nevārī and Maithilī characters have not so far been traced.

There exist, besides these 125 MSS of the text alone, nearly 40 other MSS giving the text of the parvan together with a Sanskrit commentary namely, Arjunamitra's *Bhāratārthadīpikā*, some 10 MSS, Nilakantha's *Bhāratabhāvadīpa* (or *°dīpikā*), about 30 MSS, and two MSS of an anonymous commentary. Manuscripts containing commentaries alone on the Bhīmaparvan number more than 30, there being, besides the two commentators already mentioned, about ten others, including Devabodha, the oldest of them all. This makes a total of about 200 MSS of the parvan available for consultation, out of which MSS giving the commentaries alone are to be classed primarily under the "Testimonia", as not being relatively so much useful for the constitution of the critical text. Out of the remaining 160 MSS, as many as 60 MSS were actually procured and fully (about 10, only in parts) collated for this edition. From these, finally, 34 MSS were selected to constitute the critical apparatus.

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS included in the Critical Apparatus of the Bhīmaparvan, may be grouped as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS)

(a) North-western Group (7)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065), dated
Laukika Samvat 85 (ca A D 1739)

Kaśmīrī Version [K], being

(1) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K₀ = Poona Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal,
No 207

K₁ = London, India Office Library, No 3226 (2137), dated V Samvat
1839 (ca A D 1783)

- K₂ = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (246), dated Śaka 1693 = V Samvat 1828 (A D 1771)
 K₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 565 of 1882-83, dated Śaka 1616 (A D 1694)
 K₄ = Poona, No 23, Kamat Collection of the BORI, dated Samvat 1742 (ca A D 1686)

(ii) Transcripts from S in Bengali

- K₄ = Dacca, University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675
 (b) Central Group (Y)

Bengali Version [B]

- B₁ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 780
 B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 467, dated Śaka 1683 (A D 1761)
 B₃ = Dacca, University Library, No 2789, dated Śaka 1671 (A D 1749)
 B₄ = Santiniketan, Visvabharati Library, No 7

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Aṅjunamāsīa [Da]

- Da₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 482 of Viśrāmbāg I
 Da₂ = Baroda, Oriental Institute Library, No 10801, dated V. Samvat 1753 (A D 1697)

(ii) Devanāgarī Version of Nilakantha [Dn], the " Vulgate "

- Dn₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 483 of Viśrāmbāg I
 Dn₂ = Indore, MS (without number) belonging to the private collection of Saṅdai M V Kibe

(iii) Devanāgarī Composite Version

- D₁ = Madras, Adyar Library, XLI C 65 (orig No 34 L 65), dated Śaka 1562 (A D 1640)
 D₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśrāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D 1673)
 D₃ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882-83
 D₄ = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 1204, dated Śaka 1622 (ca. A D 1700)
 D₅ = Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

- D: = Madras, Adyar Library, No 34L59 dated V Samvat 1825 = Śaka 1701 (A D 1779).
 D: = Baroda, Oriental Institute Library, No 8858
 D: = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 212 of 1887-91, dated Śaka 1606 (A D 1684).

II S(SOUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

- T₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.
 T₂ = Lahore, D A V. College Library, No 3945

Grantha Version [G]

- G₁ = Lahore, D A V College Library, No 3764
 G₂ = Poona, BOR Institute's Mahābhārata Collection, No 56 (267 B)
 G₃ = Pudukottai, State Library, No 260
 G₄ = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 11842

Malayālam Version [M]

- M₁ = Calcut, MS (without number) belonging to the Padmānare Kovilakam Collection
 M₂ = Cochin, Chennamangalam, MS belonging to the Pāliyam family, No. 928, dated Kollam 1028 (ca A D 1853)
 M₃ = Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library
 M₄ = Malabar, Nāreri Mana Library, No 504
 M = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924-28

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices, in Addenda et Corrigenda and in the Critical Notes .

- K₁ = Madras, Adyar Library, No XC7, a composite MS of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy 6, being alone critically important
 K₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 480 of Vīśrāmbāg I, dated V Samvat 1806 (ca A D 1750)
 D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No 1274, dated V Samvat 1622 (ca A D. 1566)
 D₁₂ = Pudukottai, MS (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(1) *Commentaries*

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS along with the text, the others by themselves

- Ca, representing the Devanāgarī Version of Aṅjunamiśra, on the evidence of his comm called *Bhāratārthadīpikā* (or °*pradīpikā*) as given in the MSS designated Da₁ and Da₂
- Cc, representing the Version of Catubhujamiśra, on the evidence of his comm called *Tātparyapralāśikā* (?) as found in a solitary MS belonging to the Baroda Oriental Institute, No 13036
- Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS, No 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda, dated Śaka 1688 (A D 1766) In this MS the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent
- Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakantha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or °*dīpīlā*) as given in the MSS designated Dn₁ and Dn₂
- Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādināja, on the evidence of a transcript of his comm called *Laksālamkāra* as given in MS No C 1577, belonging to the Govt Oriental Library, Mysore

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Critical Notes

- C Vimalabodha's *Durghatārthapralāśinī*, Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869-70, dated Śaka 1724 (A D 1802)
- C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasamgraha*, transcribed from MSS Nos R 2169 and R 1625 belonging to Govt Or MSS Lib, Madras
- C Rāmānuja's *Viśamaślokaṭīlā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices, Nos 470 and 1411

There are, besides, commentaries passing under the names of Srṣṭidhara (MS in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS once reported as being in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre

(11) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendīa's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca A. D 1050) Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas

The Jain poet Amaraçandra's (13th cent A D) poetic epitome called the *Bālabhāratam* Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(111) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in Bibliotheca Javanica, No 7, *Het Oud-javaansche Bhīsmaparwa*, edited by Dr J Gonda, 1936 This is not later than the tenth century of the Christian era The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āiānya) by the Telugu poet Nannaya Bhatta (11th cent A D), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Vnāta, Udyoga, etc to the end) and Era Piagada (remnant of Āiānya), at long intervals

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556-1605 A D) This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS and Testimonia available for the entire Bhīsmapaivan, for the Bhagavadgītā section of the parvan (= chapters 25-42 of the Vulgate = chapters 23-40 of the present edition), owing to its great importance and popularity there were available hundreds of MSS and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it The following have been utilised for the purpose

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [S]

Ś₂ = London, British Museum, Oriental MS No 6763 D

Ś₃ = The Śāradā MS used by Pandit Lakshman Raina of Srīnagarī for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg)

Ś₄ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875-76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakantha alias Rāmakavi (Ck).

Ś₅ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875-76, representing Ck.

Ś₆ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā)

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K₀ = Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V Samvat 1545 (ca. A. D 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

Ñ₁ = Cambridge, University Library, Additional MS No. 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca. A. D 1476), *the oldest MS. used.*

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānalakṛmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883-84.

Cb = Bhāskara's comm called *Bhagavadāśayānusanāna*, as found in a fragmentary MS, readings from which are reported by T. R. Chintamani in his edition of Ck, Madras, 1941

Cc = Caturbhujā's comm called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or. Institute, already mentioned above. The Gītā comm. in this MS covers only the first two chapters

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītāśhasanī*, as found in Ś₃

Ck = Rājūnaka Rāmakantha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in Ś₄ and Ś₅

Cl = Vallabha's comm called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935²) of the BG with Eleven Commentaries. The sub-comm of Puruṣottama on Cl is at times cited

Cm = Madhva's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited

Cn = Nilakantha's comm, as in the MSS. Dn₁ and Dn₂

Cr = Rāmānuja's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm, *Tātparyaprakāśikā* of Venkatanātha, is occasionally cited.

Cś = Śankara's comm called *Gītābhāṣya*, as given in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions

Cu = Dhanapati's sub-comm, called *Bhāṣyotkarasādīpikā* on Cś, as in the Nirṇaya Sagar Press ed (1936²) of the BG with Eight Commentaries

Cv = Vādīnāja's comm, already described in the Testimonia for the parvan

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for critically constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No 3), which seems to be current in two recensions, and which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K₀-2

which give its longer version, the following MSS (giving its shorter version) were available for use

Ś₁ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84, the first 15 folios of which give the text of the *Gītāsāra* with a commentary (designated Cs₁)

Ś₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving the text of the *Gītāsāra* and accompanied by the same comm as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdhārācārya. It is designated Cs₂

K₂ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving only the text of the *Gītāsāra*

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065) Total number of folios 112 (giving 223 photo-plates apparently one side of a folio has not been photographed) The MS lacks the initial part covering about 4 folios, and so begins from 6 2 31^{ca} and continues right up to the end of the Bhīsmaparvan. Some of the folios are frayed and parts broken off. About 24 lines to a page, 30 letters to a line. Size 13" × 10" Old Kashmirian paper. Śāradā characters. Dated Laukika Samvat 85 (ca. A. D. 1739)

The same MS also contains (1) the Āraṇyakaparvan, which was not used for the Critical Edition owing to its extremely dilapidated condition, (2) the Virātaparvan (= Ś₁ of the Critical Edition of that parvan), and (3) the Kainaparvan (= Ś₂ of the Critical Edition of that parvan, dated Laukika Samvat 84). The last folio of the Āraṇyakaparvan gives the date of copying as, अके १६६० माघमासे शुक्रपक्षे १४ शुके समाप्तम्, and also as चत् ८४. This enables us to arrive at an equation for the Laukika Samvat given at the end of the Bhīsmaparvan.

The preserved portions of this MS apparently belonged to a complete Mahābhārata MS, seeing that the photo-plate numbered 71 of the Bhīsmaparvan bears the folio number of 741. The fragile condition of the MS made it necessary to obtain photographs of it, and the University of Bombay was generous enough to acquire a complete set of photos of the MS and loan it out for the use of the B O R Institute. Several folios of the original MS had lost the portion of the margin giving the folio number, and so got misplaced. There are 4 such unnumbered folios in the Bhīsmaparvan portion, giving 8 photo-plates which, while photographing, were numbered from 1 to 8. These have now been restored to their correct places in the parvan sequence, so that photo-plates Nos 1 and 2 come after photo-plate No 66, and have to be

renumbered as 66 α and 66 b , plates 4 and 3 (in this order) to be renumbered as 40 α and 40 b , plates 7 and 8 as 172 α and 172 b , and plates 5 and 6 as 172 c and 172 d . This makes the text continuous to the end.

The MS is copied by one and the same scribe in a fairly correct and uniform hand, except perhaps for the two folios coming after plate 172 (viz plates 7, 8, 5 and 6), which seem to be in a different hand. The concluding benedictory line of the MS is written by the scribe in Devanāgarī characters, and a similar lapse into his native script is seen in copying 6. 110 5^c-6^a. There are occasional marginal additions and corrections by the same hand in Śāradā characters, and also, in a place or two, *secunda manu*.

The MS contains a very large number of haplographical omissions, several of them shared by other Kashmirian MSS. The following are peculiar to this MS

6 7 45^c-47^b, 8 17^c-18^d (not hapl), 10 21^c-22^d, 67^c-68^b, 22 8-9, 25. 31^d-32^a, 28 from मात्स in 18^b up to चित्त in 19^c, 35 9^d-11^a, 44 8^{ab} (not hapl), 18^{bc}, 45 22^d-23^e, 48 64, 50 101 (not hapl), 51 19^d-20^e, 21^{ab}, 54 22^c-23^b, 44^{ab} (not hapl), 56 27^c-28^b (not hapl), 60 51^{cd} (not hapl), 65^{ab}, 61. 28^{ab} (not hapl), 62 22^a-23^b (not hapl), 63 12^{cd} (not hapl), 69 41^{ab} (not hapl), 70 28^d-29^a, 71 29 (? hapl), 73 15^b-16^a (not hapl), 70 (not hapl), 75 53^{cd} (not hapl), 76 14^{abc} (not hapl), 77 27^{bcd} (not hapl); 79 43^d-44^a, 81 5^c-6^a, 82 7^c-8^b (not hapl), 32^c-33^b, 50, 83. 24^{ab}, 84. 23^c-25^d (? hapl), 85 9^b-11^c, 91 37^d-38^c, 94 6, 106 19^c-20^b, 116 10^c-11^b.

The following haplographical omissions it shares with other MSS

Shared with K₀ alone 6 17 12^c-13^d (also with M₂), 104 57^{cd}.

Shared with K₁ alone 6 16 38^{cd} (also with G₃)

Shared with K₂ alone 6 26 26^{cd}, 71 21^{ab} (? hapl)

Shared with K₃ alone 6 114 96^d-97^e.

Shared with K₀₋₁ 6 5 11^{ab}, 8 7^c-9^b, 10 14^{ab} (also found in T₁), 13. 28^b-30^a, 41^d-43^a, 16 32-33, 41 18-19 (not hapl), 68 23-24, 69 2^a-3^b, 72 5-6, 12^d-13^a, 87 11^b-13^a, 95 19-20 (not hapl), 97 38^c-39^b, 99 2^d-8^c, 101 18^d-20^e, 102 12^{ab} (not hapl), 24^c-26^b (not hapl), 73 (not hapl), 103 5, 28^d-30^a, 50^a-51^d (not hapl), 104 54, 105 23^{ab} (not hapl, shared with D₄), 30^c-32^a, 106 10, 107 3^c-7^b, 113 26^{ab} (not hapl), 114 14^c-16^b

Shared with K₀₋₂ 6. 8 30^c-31^b, 10 6^d-7^a, 51^a-54^b, 15 16^a-17^b, 22^c-23^d (also with D₇₋₈), 73, 16 29-30 (also with T₂), 17 24^c-25^b (not hapl), 20. 14 (also with D_n), 21 12, 65 30^b-31^c, 108 from च्चू in 6^d up to रत्त in 8^b and 23^{cd} (both not hapl), 109 2-4, 6^{cd}, 21^{cd}, 24^b-25^a, 37^c-39^d (not hapl), 110. 10 (not hapl), 36^{ab} (not hapl, also with D₆), 112 97^c-98^a, 113 40^c-41^b

Shared with K₀₋₁₋₃ 6 41 52^d-53^c, 104 25

Shared with K₀₋₃₋₈ & D₆ 6 58 22^{cd} (not hapl).

Shared with K_0 1 D_4 6 105 23^{ab}

Shared with K_0 1 D_2 M_1 2 6 106 4

Shared with K_{0-2} 3 D_2 T_1 6 112 30^c-31^b.

Shared with D_2 6 65 24^c-25^b, from posterior half of line 4 of 276^a up to 66 16^c, 92 76^c-77^b, 116 41 (also with G_3)

Shared with T_1 G_4 6 112 22^c-23^a.

Of additions, \hat{S}_1 contains relatively very few. Ignoring the Bhagavadgītā portion (which is considered separately below), there is only one star-passage, a half stanza (151^a), which is peculiar to \hat{S}_1 , and even this was very probably due to scribal inadvertence. The remaining additions found in \hat{S}_1 are either common to the majority of the K MSS, or else belong practically to the entire N recension, they being generally absent from the S recension. These are shown below

Additions shared with K_0 1 67^a

Shared with K_{0-2} 25^a, 35^a, 69^a, 204^a, 312^a, 417^a (K_0 om., given by D_2 also), 455^a, 508^a (given also by D_1 3 c)

Shared with K_{0-4} 182^a (given also by B_2 D_2 c)

Shared with K_{0-3} 2 202^a (given also by D_{1-3} c)

Shared with K B_2 D_2 M_1 287^a.

Shared with the entire N recension 163^a, 166^a, 196^a, 209^a, 215^a, 227^a, 233^a, 273^a, 275^a, 276^a, 277^a, 279^a, 285^a (also given by T_2), 314^a, 345^a, 348^a, 378^a, 476^a (given by T_1 G), 433^a, 505^a (both given by T G also)

Shared with N (K_2 om.) 176^a

Shared with N (except K_0 1 D_{a1}) 338^a.

Shared with N (except K_{2-3} B_2 D_{1-3} c) 341^a (given also by G_1)

Shared with N (except K_2 D_{n1}) 239^a, 241^a, 246^a (given by M_2 also), 247^a

Shared with N (except B_1 , K_2 om.) 191^a.

Shared with N (except B_1 D_{n1}) 346^a

Shared with N (except B_{1-3} D_1) 197^a

Shared with N (except B_1 2 4 D_1 3 7) 380^a.

Shared with N (except D_2) 210^a, 229^a

Shared with N (except D_{n2} D_4) 339^a

As to the Bhagavadgītā—for which we possess an increased critical apparatus of \hat{S}_{1-c} , K_{0-c} and \hat{N}_1 —the additions stand on a somewhat different footing

Ś₁ alone gives 92*, 95*, 98* (these being the *samgrahaslohas* or recapitulatory stanzas given by Cg), besides 102* The other additions are as under

Shared by Ś₁ along with Ś₂₋₃ K₆ 87* (given by Cā b g k), 91* (given by Cā b k)

Shared with Ś₂₋₃ K₆ D₈ 104* (also in Cā), 105* (also in Ck), 106* (also in Cā k)

Shared with Ś₃ K₆₋₈ s e Ñ₁ B₁ s 4 Da₁ Dn₁ D₁₋₄ e T G M₂ 108* (also in Cg v, this being an extra stanza at the beginning of chapter 13)

Shared with K₆₋₈ B₂₋₄ Dn D₄ s 112* (being the "Gītāmāna" stanza)

Comment on these additions peculiar to the Bhagavadgītā portion of the parvan will be found below

On the other hand, there are additions given by a large number of N MSS which Ś₁ does not give The stock group which contains most of these extra passages includes the thirteen MSS.—K₄ B Da Dn D₄ s 7 s—the passages in question being

11*, 39*, 294*, 457*, 490*, also, 10*, 43*, 51* (with K₂ added to the group), 318*, 447*, 482*, 503*, 507* (with D₆ added), 469* (with both K₂ D₆ added), 55* (with K₂ D₆ added, D₇ om), 53* (with K₁ added, K₄ D₇ om), 40* (with K₃ added, Da₁ om), 52* (with B₃ om from the group), 84* (with D₆ om.), 12*, 44* (with D₇ om), 228* (with Dn₂ D₃ om), 509* (with D₄ om from the group, and D₆ added)

The following cases may also be associated with the above group

467* (with D₁ s e added to the group), 343* (with K₃ s D₁ s e added), 222* (with K₁₋₃ s D₁ s e added), 465* (with K₈ s D₁₋₃ e T G added) Also, 504* (with K₄ B₃ om and K₂ added), 510* (with B₁ s om and D₆ added), 187* (with B₃ om. and K₂ D₁ s added), 73* (with K₄ Da₂ D₆ om and K₃ added), and 142* (with Da₁ Dn B₃ om and D₁ s added)

All these cases can be held to establish the relative immunity of Ś₁ (and to a less extent of MSS possessing affinity with it) from a large number of what may be considered as characteristically Northern late additions

As to the longer passages listed in App I, the Śveta episode (No 4) is absent in all Ś and K MSS as well as in the entire S recension¹ It is given by B₃ 4 Da Dn and D₄ s On the other hand, App I, Nos 2-3 — the Tāntiic prelude (including the Dhyāna) and the *Gītāsāra*, which both belong to the Bhagavadgītā portion — are found in the Kashmiri version alone, whereas App I, No 1, the

¹ In M₃₋₅ it occurs evidently by conflation

Kātyāyanīstara, primarily belongs to B Da Dn and a few D MSS, but is found by conflation in K₂ 4. It is not given by Ś₁ K₀ 1 3 5.

As regards transpositions, as characteristic of Ś₁ is the tendency to transfer, to the end of the preceding chapter, the introductory stanza or stanzas of the next chapter. This we find to be the case at the end of chapter 6, chapter 8 and chapter 18, there being a carrying over of two stanzas in the last case. In the *Bhagavadgītā* portion, Ś₁ is alone in transposing 6 24 66-67 and 68-69, 6 35 33 and 34, and 6 37. 11^{ab} and 11^{ca}, and in reading 6 41 51 after 52^{ab}. The curious transposition of 6 48 48^c-70^a (and the colophon) after 6 49 4—which is found in Ś₁ alone—is probably due to an accidental copying by the scribe of line 6 48, 69^{ca} (and subsequent lines) in place line 6. 48 43^{ab}, to the scribe discovering the mistake after copying onwards up to 6 49 4^{ca}, and to his attempt¹ to copy thereafter the accidentally omitted lines, but forgetting to delete the twice-copied lines in the earlier place. Other transpositions found in Ś₁ alone (e g, of 6 102 75^{ab} after 72, and of 6 107. 23^{ca} and 24^{ab}) are of minor significance. Found in Ś₁ alone, there is, further, a transposition of 6 66 14^c-15^a after line 4 of 275^c and a repetition of the same in its proper place, as well as an erroneous transposition of 6 90 37^{bc} after 6 90 35 and its repetition in the proper place. These do not need any special comment.

There are a few transpositions which Ś₁ shares with other MSS. Thus, shared with K₀₋₂ is the transposition of 6 58 1^a-16^b and 6 61 7^a-19^c (the opening passages of the respective *adhyāyas*²), while shared with K₀ 2 is the reading of 6 61 62^{ca} after 6 61 63, the transposition of 6 99 20^{ab} and 20^{ca}, and of 6 115 4^{ca} after 5. Shared with K₀₋₂ 4, in a like manner, is the *absence* of transposition of 6 88 21^a and 22^b given by all other MSS. Far more material is the phenomenon in 6 15, where Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁ 2 7 (the last om 22^c-23^a) read, after line 22^{ab}, stanzas 39-54 first, and stanzas 24-38 afterwards. I have commented on this in a paper³ contri-

¹ Making a mistake even in this attempt by omitting to copy 6 48 43^a-48^b

² K₂ reading 6 58 1^a-16^b in the transposed position at the opening of 6 61, and again in 6 58 after the transposed lines from 6 61

³ On one point, further clarification is perhaps necessary. This "transposition accident" belongs to the entire Śāradā and Kashmiri group of MSS (K₄ only half sharing in it), as also to a few D MSS, and (as explained in the above mentioned paper) it presupposes in the parent MS a loosened and misplaced folio with the missing folio-number, and with a total of about 60 half-stanzas written on its two sides together. The "omission accident" discussed in the same paper presupposes a similar parent MS exerting its influence over a large number of important Devanāgarī MSS. Only the Bengali group, and of course the S groups, fall outside the purview and the influence of the hypothesized parent MS. The few stragglers from the D group can of course be explained away as due to conflation with a Southern source. —I am aware that this one case *alone* cannot completely establish a rigid dichotomy between the Northern and the Southern recensions. But, *quantum valeat*, it can lend

buted to the *Annals* of the BOR Institute, vol xxv, pp 82-87 The situation as regards the transpositions of 6 19 12-28 is fully set forth in the Tabular Statement on p 99 of this edition

Coming to the phenomenon of the joining together and separation of chapters, Ś₁ gives an additional colophon after 6 3 22, but since the end of C₁₁ Ed chapter 5 is also the end of chapter 5 in Ś₁, it does not appear where Ś₁ ends the fourth chapter, because, in it, as well as in K₀ 1, at the right place, the colophon of chapter 4 is absent Presumably, however, Ś₁ transfers 6 3 23-46 to the opening of chapter 4. After 6 16 20, contrariwise, N (except Ś₁ K₀ 1) M read an addl colophon As Ś₁ does not give the passage in App I containing the *Kātyāyanīstava*, so, in common with the MSS K₀ 1 a. s. D₁ 3 s. o. S which omit that passage, Ś₁ (like the Critical Edition) reads the short GK chapter 24 as a continuation of 3 22 16 The passage No 4 in Appendix I is omitted by Ś₁ K₀ 1 s. s. B₁ 2 D₁-3 c. s. T G M₁ 2 The omission of colophons in Ś₁ is often accidental for instance, at the end of chapters 47, 50, 57, 71, 72, 73, 74, 81, 90, 93, and this also holds good of colophon omissions shared by Ś₁ with MSS usually allied to it Thus there is an omission of the colophon at the end of chapter 59 in Ś₁ K₀-2 D_n 1, of chapters 87, 89, 101, 103, 106 in Ś₁ K₀ 1, of chap 110 in Ś₁ K₀-2 We have, however, accepted as authentic and justifiable the omission of the colophon at the end 6 95 25, found in Ś₁ alone, which is backed by the authority of the commentator Devabodha¹, who ends the eighth day of the battle at 94 20, as also the omission of the colophon at the end of 6 112 77 as found in Ś₁ K₀ 1 T₂, where the topic is continuous, T₂, besides, omitting the introductory "uvāca" reference

Ko

Poona, Mukai Collection of the Bhārat Itihās Samshodhaka Mandal, No 207 Folios 227 (with folio 1a and 227b blank), slightly frayed at the lower and right hand margins and particularly at the right hand lower corner Generally 12 lines to a page, about 32 letters to a line Size 13½" × 7½" Old country paper Devanāgarī characters of the Kashmirian type Side margins ruled in quadruple red with a thick yellow line in the centre Half-lines, references and adhyāya colophons are marked off by double dandas, but there is no stanza-numbering Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines Careful, generally correct, and legible handwriting In appearance the MS is about two to three hundred years old The donor of the MS belongs to Ahmednagar

This MS also contains (1) the Ādiparvan (not used for the C₁₁ Ed),

greater support to the theory of two recensions, rather than of three parallel recensions with the North-eastern, including Bengali and the straggling D MSS, as coordinate to the North-western

¹ Unfortunately, K₀ 1, which were expected to support Ś₁, have a lacuna at this place

(2) the Sabhāpaivan (variants from which are noted in App II of the Crit Ed of that parvan), (3) the Āraṇyakaparvan (not used for the Crit Ed), which gives at the end the date सवत् १५ मार्गवति द्वादश्य परत त्रियोदश्या चन्द्रे This points to the date Śaka 1592 or Śaka 1690, probably the latter (A. D 1768), (4) the Udyogapaivan (not used for the Crit Ed), (5) the Dronaparvan, (6) the Karnapaivan (= K₂ of the Crit Ed), (7-8) the Śalya and the Sautika paivans, (9) the Striparvan with the first 8 chapters missing, (10) the Śāntipaivan, and (11-14) the concluding four parvans from the Āśīamavāsa onwards. Thus the manuscript is lacking in three entire paivans, the Virāta, the Anusāsana, and the Āsvamedhika, besides the first 8 chapters of the Stripaivan. As each paivan has a separate paging, it is not possible to say whether the missing portions once formed part of the MS, which, in the preserved portions, shows the same uniform style of writing.

The MS became available at a somewhat late stage of the work on this edition, when all the available Kashmiri MSS of the Bhīmapaivan were already included in the Critical Apparatus with appropriate gradation-numbers assigned to each. The present MS, however, turned out on inspection to be the best representative of the Kashmiri version, but since our K₁ was already fixed and utilised, we had to designate it K₀, following herein a convention already followed in the earlier parvans of this edition. The MS comes nearest to Ś₁, but has also its own independent characteristics.

The omissions found in K₀ *alone* are the following

6 10 26^c-27^b, 13 21^{cd}, 37 4^{cd}, 45 12^a-13^b (by hapl), 53 23^c-24^b, 55 74^c-75^b (by hapl), 57 32^d-34^a, 59 5^b-6^c (by hapl), 60 6^d-7^a (by hapl), 55^d-56^a (by hapl), 70 21^a-22^b (by hapl), 71 8^a-9^b (by hapl), 72 21^a-22^b (by hapl), 74 32^{ab}, 75 22^a-23^d (by hapl), 38^d-39^c (by hapl), 84 11^c-12^d (by hapl), 88 1^b-2^c, 90 16^b-20^c (by hapl), 94 7 (by hapl), 95 23^d-36^a (possibly, by accidental om of one side of a fol with missing page-number), 102 64^c-65^d (by hapl), 72^d-74^c, 103 69^b-70^c (by hapl), 110 40^a-41^b (by hapl), 114 17^b-18^c (by hapl), 116 38^{ab}, 117 22^b-23^c — Of these, the hapl omissions 59 5^b-6^c and 102 64^c-65^d are shared with D₂, 60 55^d-56^a with M₁, 103 69^b-70^c with M₂. The om 53 23^c-24^b and 116 38^{ab} appear plausible, as the respective passages are not indispensable in the context, while the om of 37 4^{cd} may be due to a failure to understand the context.

The omissions, not already common to Ś₁, which K₀ shares with other MSS of the K group—the majority of them through haplography—are the following

Shared with K₁ alone 6 1 32, 5 4^c-5^d (not hapl), 8 20^b-21^a, 9 4^c-7^d, 14^{ab} (not hapl), 43 52^a-54^b (found in D₁ T₂ also), 46 50^c-51^b,

48 12^d-13^a, 50 16^a-17^b (not hapl), 43^b-44^a, 50 75^b-76^c, 105^{ab} (not hapl), 51 3^c-4^b (found in M₂ also), 5^a-7^a, 9^b-10^a, 53 5, 54 15 (? hapl.); 55. 72^c-73^b (not hapl), 56 7^d-8^c, 63 8^c-9^b, 67 39^{ab} (not hapl.), 71. 5^c-6^r, 18; 72. 5^a-7^b (not hapl), 73 15-16 (? hapl), 44^c-47^b, 75 17^{ab}, 77. 19^b-20^c (not hapl.), 78 47^c-49^b, 80 25^c-26^b, 84 21^{cd} (not hapl), 88. 9^c-10^d (not hapl), 89. 13^c-19^b, 27 (not hapl), 90. 25^{bcd}, 46 (not hapl found in T₁ also), 91 11 (? hapl), 53^{cd} (not hapl), 92 29^c-30^d, 39^{cd}, 42^{cd} (found in D₃ also), 93 10^d-11^a (found in G₁₋₃ also), 23^{cd} (found in D_a D_{n1} D₅ also), 94. 9, 95 18-20 (not hapl), 96. 20^d-21^a, 97. 41^a-42^b (not hapl), 100 27^{ab} (found in T₁ G₄ also), and 104 1 (not hapl).

Shared with K₂ 58 2^c-3^d (not hapl, second time), 5^{cd}, 61. 17^c-18^d (not hapl), 64 3^b-4^a (found in Cal ed also), 82 21^b-22^c (? hapl), 111 38-40

Shared with K_{1 2} 6 3 40^b-41^c, 15 30^a-31^c, 17 31^c-32^b (not hapl); 24 26, 41. 97^b-99^c, 42 22-23, 43 28^d-29^c (found in D₃ also), 66^b-68^a (found in G₃ also), 48 45 (not hapl), 49 22^d-24^c (not hapl), 50 70 (found in D₂ also), 54 18^d-19^c, 55 90 (? hapl found in D_{2 c}), 56. 26^a-27^b (not hapl), 6 57. 5^c-6^b (not hapl), 59 12 (found in B₁ also), 29^{cd} (not hapl), 60 11^d-13^c, 61 21^{ab}, 24^c-25^b (not hapl), 62 11^b-12^a, 21^a-22^b (not hapl), 67 23^{ab} (not hapl), 68 13^{ab} (not hapl), 69 32^{ab}, 70 23^d-24^c, 77 29^c-30^d (not hapl.), 78 43^{cd} (not hapl), 79 13^b-15^a, 82 13^{bc} (not hapl), 86 17^c-18^b, 23^d-24^c, 25^d-26^c (not hapl), 65^c-66^b, 92 69^d-70^c, 74^d-75^b, 94 17 (found in D₂ also), 103 24^{cd}, 107 23^b-24^a (? hapl), 112 17^c-18^d (found in T₁ also), 38^d-39^a (not hapl), and 116. 2^{ab}, 3^{bc} (found in D₃ also) The very large number of these instances would prove that K₀₋₂ form a well-knit group of Kashmiri MSS

Shared with K₀₋₃ 6 65 10^{ab} (not hapl).

Shared with K_{0 1 4} 6 114 60 (found in B_{2 4} D_{1 3 7})

Shared with K_{0 1 3} 6 43 74^{cd} (found in B₁ also), 55 76^d-77^a

Shared with K_{0 2 3} 6 69 24-25 (given by D₂ T₂ G₃ also).

There is only one solitary transposition found in K₀ alone. After the ref of 6 36 22, K₀ reads 6 37 1-2, but repeats the same in their proper place. This is evidently due to inattention. The few other transpositions (not already found in \hat{S}_1) that it exhibits are shared by it with other K MSS. Thus with K_{1 2} it reads 6 62 23^{cd} after 20, and transposes (erroneously with K₃ only) 114 22^c and 23^d, while with K₃ it reads 6 112 64^{cd} after 66. Nor are there any stair-passages presented by K₀ alone. Those which it shares with \hat{S}_1 are already given before. Not shared with \hat{S}_1 ,

but common to Ś₁ ; K₀ D₂, is 110^r, coming after 6 40 47^{ab}, the Tāntric prelude to the Bhagavadgītā (App I, No 2) common to K₀ 1 1, the *Gītāsāra* (App I, No 3), following 112^r and common to Ś₁ ; K₀ 1 2, 342^r, common to K₁ 2, coming after 6 86 11^{at} (in K₁, after 10^{ab}), and 364^r, coming after 6 92 29^{ab} and common to K₁. It is worth noting here that, with regard to 494^r, K₀ gives the passage with the generality of the MSS and does *not* omit it like Ś₁ K₁ G₁₋₃. As to colophons, K₀, like K₁, often omits the short colophon at the end of a chapter, as for instance at the end of chapters 3, 6, 8, 16, 18, 19, 88, but this is due very probably to scribal inattention, except perhaps in the case of chapter 16, which K₀ 1 D₀ probably combine with the following chapter

The independence of K₀ from Ś₁ is proved by its not sharing the omissions, transpositions, and additional passages peculiar to that MS, whereas its intimate and genetic relationship with the Śāradā version is established by the circumstance that, while other MSS of the K group at times give some of the characteristically Northern additions listed on p XVIII above, K₀ does not even once give any of those passages. As will be noted, of the thirty-two passages listed there, K₀ gives none, K₁ only two, K₂ three, K₃ eight, K₄ ten, and K₅ as many as thirty

K₁

London, India Office Library, No 2137, new No 3226 Dated V Samvat 1839 (A D 1783) Folios 122, size 16½" × 9", about 33 lines to a page. Written in the Devanāgarī characters of the Kashmirian type. Red ink for double danda and to "illuminate" the MS used in the first 60 folios only. Full of clerical blunders. Complete

This MS also contains the Ādiparvan (= K₁ of the Crit Ed of that parvan), the Virātaparvan (= K₁ of the Crit Ed), and portions of the Dānadharmā section from parvan XIII. The detailed description of the MS given in the Prolegomena to the Ādiparvan pp XI-XII holds good for the Bhīmaparvan also

In spite of its numerous scribal errors, the MS usefully corroborates the data of Ś₁ and K₀ as regards the Kashmirian version of the text, but it does very little else. Accordingly, as the MS is most carelessly written, no useful purpose will be served by recording its individual haplographical omissions of which we have counted nearly 50. We may note below its longer non-haplographical omissions

After 6 10 35^a, K₁ repeats 33^r-34^a, and om 35^b-36^b, and after 6 15 28^{ab}, K₁ repeats 27 and om 28^{at}. Also it om 6 19 30^a-31^b, 23 16^a-17^b, 24 1, from स्त्रिय in 27 20^a up to स्त्रिये in 21^a, from दुःसह in 42 15^b to भोज in 16^c, 46 5^c-6^d, 49 28^{bc}, 54 20^a-21^b, 55 50^a-51^r, 73 35, 77 31^c-32^b, from सत्ये in 81 29^c to विव्याध in 30^c, 83 28^a-29^b, 86 10^c-11^d, 90 2, 16^b-17^c, 91 8^c-10^c, 17^b-19^a, 56^c-57^d, 97. 47^d-49^b, 109 10^a-11^b, 114 100, from ततो in 115 28^a up to समासाद्य in 29^a

In other respects, there are very few individual characteristics of K_1 worth noting. Whereas K_0 has a lacuna for 6 80 20^a, K_1 closes up the lacuna and ignores the loss of that pāda. In the lacuna preserved by $\dot{S}_1 K_0$ for 6 98 10^a-11^c, K_1 behaves in the same careless manner. In chapter 95, K_0 om 23^a-36^a, K_1 adds to this rather considerable omission two additional letters at the commencement. Once in a while K_1 shows some independence, as when it does not share the hapl. omission of 6 75 38^c-39^d in K_4 , and of 38^a-39^c in K_0 . As to the stair-passage 53^{*}, which is one of the late Northern non-Kashmirian additions, K_1 has fallen a prey to it.

K_2

Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (which has now been amalgamated with the BORI MSS Collection, and is numbered 246). Tough county paper, Devanāgarī characters. Folios 146, with fol 1a and 146b blank, with about 14 lines to a page and 48 letters to a line. Margins ruled in red and black and yellow lines. References and adhyāya colophons daubed over with red chalk. Size 13" × 6½". Dated Śaka 1693 = V Samvat 1828 (A. D. 1771).

This MS forms part of a complete MS of the Mahābhārata which, when it was acquired by the Institute in 1930, had the Āśvamedhikaparvan missing. From a study of the various post-colophon data found at the end of the parvans, we learn that a Kashmirian Pandit, Mīśra Sadānanda by name, engaged five scribes, Jayakṛṣṇa (for Sabhā, Ādi and Viñāta), Udanāma (for Bhīṣma and Āiānyaka), Haranāyana (for Droṇa), Khusālīnāma (for Śalya and Gadā), and Bhagavān (for Mausala, Mahāprasthānika, Svargārohana, Āśramavāsa, Stī and Kaina parvans), himself copying the Udyogaparvan. It is possible that the Āśvamedhika (which is now missing) was also written by Bhagavān either before or after the Āśramavāsa. The names of the scribes for the Śāntiparvan (in three sub-parvans) and of the Anuśāsana are not given, nor the dates of their completion, but as Sadānanda, the employer of the scribes, and the scribe Khusālīnāma had no work after April end, they must have divided the task amongst themselves. Incidentally it may be noted that there was a natural prejudice against beginning the copying work with Ādiparvan or with Āiānyakaparvan; and as these two parvans took, for two different scribes, 44 and 60 days for folios 219 and 300 respectively, it gives a fair rate of copying per day namely, five folios, or about 210 ślokas. The entire copying period for the Epic (excluding the Harivamśa) was three months, from about the middle of April to about the middle of July, 1771. The copying was carried out at Bharatpur in Rajputana, except of Śalya with Gadā which was copied at a place named Mānapur.

Presumably owing to the circumstance that scribes more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā are apt to be misled by the similarities of the Śāradā ङ, ञ, ण, र, ऋ, ॠ, etc, most Devanāgarī copies from Śāradā originals betray

a persistent tendency towards haplographical omissions. In K_2 , we have noticed at least 60 such cases, the longer of them being 6 33 25^c-27^b, 47 15-17, 63 8^c-10^b, 73 67^c-69^a, 83 18^c-21^b, 94 6-7, 112 111-112, 130-131, 113 20^c-22^b, and 114 14^c-19^b. Those not due to haplography are

6 4 6^c-7^b, 16 31^c-34^b, 41 57, 50 77-84, 54 39, 59 6^{ab}, 71 25^{ab}, 75 32^{bc}, 78 12, 79 39^d-41^a, 82 26^c-27^b, 86 11^{ca}, 92 36^{ab}, 93 7^{ab} (found in B_2 3 D_4 7 8), 103 101^{ca} (found in B_1 2 4 D_1 8 4 7), 106 40, 111 11^b-12^a, 114 3^{ac} (found in D_2), 91^a-93^c, 117 22^c-23^a

The stanza-passages given by K_2 alone (or with another sporadic MS or two) are 3* (also in D_7), 32* (also in D_8), and 242*. It also gives 342* (shared with K_0 1), 489* (shared with Dn_2 D_4 8), 22* (shared with B_2 Dn D_4 8), and 418* (shared with B Dn_2 D_4 8-8). In the case of the last three, the MS already shows the influence of the late Northern group.

The transpositions peculiar to K_2 are after 6 6 2, it repeats 6 5 18^a-19^b, after the transposition of 6 58 1^a-16^b and 61 7^a-19^b (which is found in \dot{S}_1 K_0 -3), K_2 reads the stanzas 58 1^a-16^b immediately after the transposed stanzas from chapter 61. After 61 7^{ab}, K_2 (with K_0) reads 9^{ab}, after 66 16, it reads st 19^{ca} (haplographically repeating it in its proper place), after 84 5, st 7^{ab}, after 114 55, st 57^{ab}, also (with K_0) erroneously transposing 114 22^c and 23^c.

As to changes in chapter division, K_2 gives an addl colophon after 6 16 20 and so it would seem to go against \dot{S}_1 K_0 1 in splitting chapter 16 into two. K_2 is peculiar in inserting just the lines 9-18 of App I, No 4 after 6 45 46, but *not* the preceding and following lines which together make up the Śveta episode. K_2 (along with B_4 Dn_2 D_4 7 8) ins an addl colophon after 6 74 17^{ab}, followed by the regular reference. In other respects K_2 follows its own group.

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B O R I), No 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A D 1694)

This is a complete MS of the Mahābhāṣya in Devanāgarī characters written in a uniform hand which is neither neat nor careful. But the writer calls himself गणेशभट्ट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS of the different parvans that he procured from others. (The names of some of the owners are preserved on the fly leaf of the Āśīamavāsapaivan.) The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who must have used the MS for expository discourses. The scribe, at the end of the Dīonapaivan, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing from the MS when it was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika

have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āsvamedhika and probably also the Udyoga, and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS was used, besides for the present parvan, for the Ādīparvan (= K₄) and the Udyoga (= D₃). It was not collated for the Sabhā and Viṇāta parvans, and was collated but not included in the Cītt App of the Āīanyakaparvan.

Folios 204 (with fol 1a and 204b blank), 15 lines to a page, about 46 letters to a line. Size 14 $\frac{3}{4}$ " x 6". Margins carelessly ruled in red ink, the references and the colophons rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. The Bhagavadgītā portion gives Śīdhara's well-known commentary, the *Subodhinī*, above and below the text, with the adhyāyas and the stanzas duly numbered. Such numbering is wanting in the other parts of the MS. As the copies of the several parvans were apparently made from different originals, it is natural that the value of the text should be differently estimated for different parvans. The consistent writing of ञ for ञ, as of ञ for ञ, would seem to be the typical characteristic of the scribe, rather than of the text that he was copying.

The MS exhibits a number of haplographical omissions, most of them shared with K₅ and D₂, with the occasional addition of D₆. Those so shared are

6 2 26^{cd}, 5 10^{cd}, 9 3, 12 34^d-35^a (not hapl), 15 30^b-31^c, 41 8^c-9^b (not hapl), 46 51 (with D₆ added), 75 23^d-26^c, 78 34^{ef}, 86 20^{ab} (not hapl), 87 3^{ef} (? hapl), 88 28^{cd} (not hapl), 100 30^c-32^b, 102 44 (not hapl), 104 51^{ab} (not hapl), 109 3-4 (not hapl), 113 7^{cd}, 114 49^{cd}, 60^{ca}, 67^{bc} (all not hapl)

Shared with K₅ alone are 6 76 15^c-17^b, 104 6^a-9^b. Shared with D₂ alone 6 4 28^c-29^b, 15 37-38, 55-70 (both not hapl), 62 15^{ab} (also with B₁), 63 21^{ef} (? hapl), 84 24^{cd} (not hapl), 88 7^{ef} (not hapl), 95 35^{ab} (not hapl). Shared with D₄ e, but not in K₅ 6 42 25^a (not hapl), 44 40^c-41^a, 42^{cd} (both not hapl), 45 23^{cd} (with M₄ also), 48 59^c-62^d, 52 12^{ab} (not hapl)

The following omissions are peculiar to the MS 6 10 60^c-62^d (hapl), 15 5^a-6^b (hapl), 22 3^c-4^d, 17^c-18^d (hapl), 44 17^c-18^b (hapl), 49 5^{cd} (hapl), 50 72, 52 21^a-22^b (hapl), 53 6^c-7^d, 55 72^{cd} (hapl), 58 26^b-27^a (hapl, with D₆ also), 60 56^{ab} (hapl, with D₁ e), 65 4^{cd}, 67 33^a-34^b (with D₁), 70 26^{cd} (hapl), 74 10^d-11^c (hapl), 75 22^{bc} (hapl, with K₁), 82 46-48 (hapl), 86 26^{ef}, 89 24^d-26^c (hapl), 91 70^a-71^b, 93 27^a-28^b, 97 3^c-4^d (hapl), 101 5^{cd}, 104 30^d-31^c, 105 22^c-23^d, 106 9^b-10^c, 12^c-14^d (both hapl), 107 30^{abc} (hapl, with K₂), 46^{ef}, 110 16^d-17^c (hapl), 111 33^d-34^a (hapl), 112 46 (hapl, with D₁), 54^c-56^b, 133^d-134^c (both hapl), 114 98^b-100^a (hapl)

The relation of the MS with the \dot{S}_1 K group is indicated by the following omissions 6 41 52^a-53^c (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁), 58 22^{ca} (with \dot{S}_1 K₀₋₈ D₆), 65 10^{ab} (with K₀₋₂), 99 9^{bc} (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁ ; D₂), 104 25 (hapl, with \dot{S}_1 K₀₋₁), 114 96^a-97^c (hapl, with \dot{S}_1)

That notwithstanding its habit of writing æ for æ the MS does not belong to the Southern tradition follows from the circumstance that of the over 130 star-passages which are (as will be seen below) characteristic of S recension as a whole, K₃ does not give even one. It shows its relation with the Kashmirian group by including 202^{*a} (given by \dot{S}_1 K₀₋₃ ; D₁₋₃ e) and 287^{*a} (given by \dot{S}_1 K B₃ D₂ M₃), but it goes against that group by not giving the Tāntic prelude to the Gītā, the *Gītāsāra*, and the other characteristic BG additions usual in that group. The MS comes nearer to the late Northern group, as evidenced by its including nearly a third of the additional passages listed before. It does not, however, contain the *Kātyāyanīstava* or the Śveta episode, and, as we have seen, it omits a considerable number of the additional passages.

The recorded transpositions establish the same position of K₃, as not being yet quite adrift from its moorings in the Kashmirian text-tradition, and so not completely going over to the late Northern group. Thus, after 6 15 23, K₃ ; D₁ ; e read 39-54 (the others — \dot{S}_1 K₀₋₂ D₇ — read them after 22^{ab}). After 15 54, while \dot{S}_1 K₀₋₂ ; D₁ ; e read 24-38, K₃ D₂ read 24-36, omitting 37-38. After 44 43^{ca}, K₃ D₂ ; e read 42^{ab}. After 71 17^{ab}, K₃ D₆ read 21^{ab}, repeating the line in its proper place also. In the transposition of 6. 88 21^a and 22^b, K₃ leaves the company of the group \dot{S}_1 K₀₋₂ ; e, which constitutes the exception, and gives the transposition with the rest of the MSS. In all these transpositions, as well as in omissions and additions, the intimate relation of K₃ with K₅ D₂ ; e stands out quite prominently.

K₅

Poona, the "Kamat Collection" of MSS belonging to the B O R Institute, No 23 Dated V Samvat 1742 (= A D 1685)

The MS was acquired by Mr Divakar Bhalchandra Kamat in the years 1927-1934 in the course of his official tours as Inspector of Schools in the districts of Aurangabad and Parabhani in the Nizam's Dominions. Over 20 MSS of the different parvans of the Epic were thus acquired, belonging to different dates and copied in different hands. The Bhīmaparvan MS, however, stands by itself. It is written on country paper in a bold and legible hand, in Devanāgarī characters, with margins ruled, and colophons and the "uvāca" references (in the case of the Bhagavadgītā, the chapter and the stanza numbers also) rubbed over with red chalk. Size 11" × 4 $\frac{3}{4}$ ", 10 lines to a page, about 32 letters to a line. Complete in 288 folios. Dated V Samvat 1742 (A D 1685)

There are three rather considerable omissions found in this MS. It omits from 6 59 10^c to 6 62 17^b (a loss of about 185 stanzas), from 6 80 12^{cd} to 6 81 14^{cd} (1 e, 53 stanzas), and from 113 29^c to 49^b (covering 20 stanzas). The omission of 15 stanzas from 6 90 18^b to 33^c is due to haplography, but no reason for the earlier omissions is apparent, and, what is worse, the MS. shows no consciousness of these omissions, which certainly disturb the context. We are hence prone to expect also a very large number of smaller omissions in the MS. There are, in fact, over eighty of them, less than twenty only being due to haplography, which happens at times to be shared by some other sporadic MS or two. No useful purpose is likely to be served by recording these cases.

As already pointed out, the MSS K₂ s D₂ (with D₆ added now and then) form a related group sharing many omissions in common. We have given the omissions in K₂ s D₂, K₂ s, and K₂ D₂. Those found in K₂ D₂ are

6 67 35^{ab}, 78 25^c-29^b (hapl), 80 23, 81 23, 83 11^{cd}, 85 1^c-2^b (hapl), 91 39^{bcd} (also in M₂, hapl), 92 47^{bc} (hapl), 96 14, 98 27 (hapl), 99 47^{cd}, 102 34^c-35^d, 103 35^{ab}, 91^{ab}, 107 45^c-46^f, 108 6, 9^{cd}, 12, 27, 29, 34^c-36^d, 111 6^c-8^b (hapl), 20^a-22^b, 42^c-43^d, 112 18^d-20^e, 54^{ab}, 117 7^{ab}, 29^d-31^a

Amongst the omissions shared with a larger group of MSS may be mentioned 43 74^{ef} (with K₀ 1 B₁, hapl), 55 76^d-77^d (with K₀ 1), 58 22^{cd} (with Ś₁ K₀₋₂ D₀), 69 24-24 (with K₀ 2 D₂ T₂ G₂, hapl), 72 6^{ab} (with D_{n2} D₁ s)

As to additional passages, those peculiar to K₂ are 62*, 101* (also in Ñ₁ D₂), 234*, 268* (also in D₂), 340* (also in D₀), and 379*. A few it shares with its usual group K₂ s D₂, namely 63*, 264* (also in T₂), 268* (not in K₂), and 20 (with D₂ s instead of D₂). A point to note is that K₂ goes with the major Kashmirian group (1 e, Ś₁ K₀₋₂) in *not* giving some of the late Northern additions, such as : 211*, 221*, 228*, 266*, 294*, 318*, 414*, 447*, 457*, 467*, 469*, 472*, 482*, 490*, 503*, 507*, 509*, 510*. Contrariwise, it goes against the group in failing to give 182*, 341*, 508* (found in the major Kashmirian group), and in giving the following additional passages not found in that group, viz 343*, 465* (found also in T G), 494* (found in all MSS except Ś₁ K₁ G₁₋₂). Finally, in a few passages which are not Southern additions, K₂ agrees with D_{n1} in failing to give an addition common to the Northern recension as a whole, namely 239*, 241*, 246*, 247*. K₂ gives neither the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode on the one hand, nor the *Gitāsāra*, and the Tāntiic prelude to the *Gītā* on the other.

As to transpositions, only a few solitary cases are met with which do not easily lend themselves to any generalization. The MS betrays its relationship with D₂ in reading erroneously 6 7 51-53 after 6 8 7^b. With D₂, K₂ omits the colophon at the end of chapter 65, making one *adhvāya* out of 65 and 66. This is plausible

K.

Dacca University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675.

The authorities of the University of Dacca kindly sent the MS to the Visva-bharati Library at Santiniketan for being collated there under the direction of the Principal of that Institution, who supplies the following description of it "The condition of the MS is not good. Damaged in many places. There are 157 folios and 5 lines in a page. Complete. Dated 1675 (?) Śaka. The name of the copyist is Rāmanāth Śarmā." It is a palm-leaf MS written in Bengali characters.

This is the first time that a MS written in Bengali characters has been classified with K, which normally designates Devanāgarī copies made from a Śāradā original. But, *à priori*, there is no reason why direct copies from a Śāradā original should not be made in Bengali characters. The text would in course of transmission be contaminated with the Bengali version, just as, in the other case, it would be with the Devanāgarī version. But the MS must certainly be classified as K if it possesses sufficient and distinctive characteristics of that group.

The omissions peculiar to K₄ are 6 4 23^{ca}, 30^c-34^f, 5 1^a-3^d, 7 40^{ca}, 8 26^a-28^b (hapl), 15 24-38, 17 22^{ca}, 41 66, 41 69^{ab} (also in B₃), 43 6^{ca}, 50 28-29, 75 38^c-39^d (hapl), 91 10^{ca}, 99 27^c-29^b, 102 26-27 (? hapl), 104 16^a-17^b (hapl), 30^{ca}. The omissions which it shares with the Bengali group *against* the Kashmirian group are 6 3 31^{ca} (found in K₄ B Da Dn D₄ s), 10 50^c-51^b (found in K₄ B), 44 25^{ab} (found in K₄ B₁ 2 Da₂ Dn D₄ s 7 s, hapl), 55 122^b (found in K₄ B Dn₂ D₄ 7 s), 124^b (found in K₄ B Da₁ Dn D₄ 7 s), 103 5^a-6^a (found in K₄ B₁ 2 Da₂ D. G₁ 3, hapl). Of these, the haplographical omissions have not enough probative value, as they may occur in any combination of MSS, as, for instance, in 6 114 60, found in K₀ 1 4 B₂₋₄ D₁ 3 7.

The transpositions peculiar to K₄ are the following. After 6 3 25, it reads 28^{ca}-30, after 41 77, it reads 67, after 47 20, it reads 19^{ca} (with B₂). The MS goes with the Bengali group as against the Kashmirian group in the reading, after 6 112 66, of stanza 64.

More important are the additional passages. Those found in the B group generally, and in the MSS of the D group that go with B, but *not* in K₄ and in the Ś K group generally, are 13^a, 23^a, 53^a, 73^a, 113^a (the *Gītāpīśasti* stanzas), 114^a (not given by B₁), 139^a (not given by B₂), 414^a, 418^a and 504^a (not in B₃). On the other hand, those found in K₄ (and the Ś K group generally), but not found in the B group and the MSS that go with it, are 140^a (found in Ś₁ K₀ 1 s-s D₁₋₃ s), 182^a (found in Ś₁ K₀₋₄ B₃ D₂ s), 316^a (found in Ś₁ K₀₋₂ 4 s B₃ as well as in S except T₁), 380^a (found in Ś₁ K B₃ Da Dn D₂ 4-s T₁ G).

More frequent is the alliance of K_4 with the B group, the most usual combination being $K_4 B Da Dn D_4 s r s$. This group of thirteen MSS gives the following additional passages 11^a, 39^a, 70^a (also in S), 291^a, 457^a, 490^a. With K_2 added to the group, the following 10^a, 51^a, with D_0 added 318^a, 447^a, 182^b, 503^a, 507^a, 509^a (not in D_4), with both K_2 and D_0 added 55^a (not in D_1), 469^a. With D_1 omitted from the group, the following 12^a, 44^a, with D_2 omitted, 84^a, with B_3 omitted, 52^a, with $Dn_2 D_3$ omitted, 228^a. Finally, with K_2 added and Da_1 omitted, 40^a, with D_0 added and $B_1 s$ omitted, 510^a, with $D_1 s$ added and $B_3 Da_1$ omitted, 142^a. The *Kātyāyanīstara*, the characteristic contribution of the Bengali version, is found in the above group of thirteen MSS with $K_2 D_2$ added to the group and D_2 removed from it.

More light could be thrown on this relationship if the individual variants are taken into consideration. But that aspect of the question cannot be dealt with in this place. Speaking generally, while K_4 goes with B in a large number of variants, there are a few crucial cases where K_4 sides with K in opposition to B. It is possible to explain this as a subsequent contamination, from a Kashmirian source, of an original Bengali version, but more probability belongs, in my view, to the other theory of an original Kashmirian version progressively contaminated with Bengali sources.

B₁

Santiniketan, Visvabharati Library, No 780. Of this MS the following description has been supplied: "The condition of the MS is not good. It is written in Bengali script on paper. There are 248 folios and 8 lines in a page." Not dated. Complete. Collated at Santiniketan.

The following are the main omissions peculiar to this MS: 6 12 27^{ca} (not hapl), 13 16^{ca} (not hapl), 39 26^{ca}, 43 82^{ab} (not hapl), 44 34^a-35^b, 39^a-40^a (? hapl), 48 49^b-50^c (? hapl), 50 109 (not hapl), 67 3^{ab} (not hapl), 70 26^{ca}, 75 4^{bc}, 79 26^{ab} (with $G_1 s$), 86 63^a-64^a (not hapl), 99 41^b-42^a, 100 3^a-4^a (not hapl), 114 60^{ab} (not hapl, with D_2), 116 42^c-43^b (not hapl).

Those shared with MSS of the K group are 6 43 16^c-18^b and 59 12 (both hapl and shared with K_{0-2}), 43 74^{ca} (hapl, with $K_{0-1} s$), 44 29 (shared with K_1), 62 15^{ab} (hapl with $K_3 D_2$). Mention may also be made of 6 6 6^{ab} (shared with $B_2 D_3$), 17 37 (shared with B_2), 55 18 (shared with B_4), and particularly of 6 10, 50^c-51^b, and 6 88 37^c-38^b, which belong exclusively to the B group (the first two with K_4 added). The other omissions either belong to the entire N recension, like 6 94 9^{ca}, or to the late Northern group listed on p xviii above.

There are no additional passages peculiar to B_1 alone. All its additions it shares with practically the entire B group, with K_4 or K_2 from the K group, and

Da Dn D₁ : : s from the D group There is one case where B₁ deviates from the rest of the N recension It does not give 191^s B₁ and B₂ do not give the Śveta episode Otherwise, in the matter of the stū-passages including the *Kātyāyanīstava*, the Bengali version would seem to have maintained more or less its uniform character

The same holds true of the transpositions Of the recorded cases of about fifteen transpositions, six belong to the late Northern group, seven are solitary cases (B₁ and B₃ giving two each and B₂ three, namely reading 6 67 31^{cd} after 35 and 6 114 60^{cd} after 54, transposing 6 50 31^{ab} and 31^{cd}, and reading 6 76 1 after 75 59, and reading 6 47 19^{cd} after 20, and transposing 6 83 5^{ab} and 5^{cd}, as well as 97 50^d and 51^e respectively) The case¹ that remains shows the relationship of the majority of the B MSS with Kashmirian MSS

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No 467 Of this MS the following description has been supplied by the authorities "Bengali script on papers Date Śaka 1683 (A D 1761). Folios 1-223. There are seven lines in a page Complete The copyist is one Ramamohan He was a Brahmin by caste" The MS was collated at Santiniketan

There are about a dozen omissions peculiar to B₂, most of them through haplography These are 6 15 26^{cd} (not hapl), 17 39^{cd} (not hapl), 18 8^{cd} (not hapl), 24 62-68, 46 10^c-11^d (? hapl), 48 56^{cd}, 69 8^{cd}, 70 8^c-9^d (not hapl), 78 26^{cd} (not hapl), 96 30^{ab}, 104 21^c-23^d Shared with MSS Ś₁ K₆ of the Kashmirian group is 6 8 4^{cd} only Shared with the B group as such are 6 10 50^c-51^b (with K₄ also) and 6 88 37^c-38^d To these may be also added 6 6 6^{ab} (with B₁ D₁), 17 37 (with B₁) The rest belong to the standard group and are already mentioned before

There is only one addition peculiar to B₂, namely, 487^r, and even that it shares with D₃ The addition is really uncalled for The other additions belong to the normal group and do not call for special comment Mention must, however, be made of 486^r which B₂ shares in common with the S recension and with the MSS Da Dn₁ D₃ from the N recension The addition is an attempt at improving the context, which is wholly unnecessary

Of transpositions we have to record that B₂ is alone in transposing 6 55 19 and 20, and 83 5^{ab} and 5^{cd}, while, with K₄, B₂ reads 6 47 19^{cd} after 20

B₃

Dacca, University Library, No 2789 The MS was sent by the University

¹ Namely, Ś₁ K₆ : : B₂-4 Da₂ D reading 6 44 29 after 33 The transposition of 6 88 21^d and 22^b is found in K₃ & B D S, and can lead to no particular conclusion

to Santiniketan for collation. The following description of it has been supplied: "Bengali script on papers. Dated 1671 Śaka (A. D. 1749). Folios 1-240. There are seven lines in a page. Complete. The name of the copyist is Harihara Sarma."

There are several omissions peculiar to B₃, some few of them being due to haplography. These are 6 9 13^{ab}, 13 45^{cd}, 41 69^{ab} (in K₄ also), 58 39^a-40^b (hapl), 62 20^b-21^a (hapl), 86 10^c-11^b (hapl), 91 37^{bc} (? hapl), 112 108^{bc} (hapl). The others are common to the late Northern group. In not omitting 6 103 101^{cd}, however, B₃ (along with K₂ D₁ 3 4 7) deviates from the B group.

Of additions, B₃ gives the following: 127* (with K₄), 160* (with B₂ Dn₂ D₄ 7 8), 266* (with K₄ B₂ Dn₂ D₄ 8 T₂), and 301*. B₃ (in contrast to the other B MSS) shows some sort of relationship with the Kashmirian group both by giving as well as not giving certain additional passages. Those given are 182* (with Ś₁ K₀₋₄ D₂ 6); 287* (with Ś₁ K D₂ M₂), 316* (with Ś₁ K₀₋₂ 4 5 T₁ G M), 380* (with Ś₁ K Da Dn D₂ 4-6 8 T₁ G). Those not given are 52* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ 2 B₃ D₁₋₃ 6), 142* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ 3 B₃ Da₁ D₂ 6), 187* (found in N except Ś₁ K₀ 1 3 5 B₃ D₂ 6), 472* (found in M₄ and in N except Ś₁ K₀₋₃ 3 B₃ Dn₂ D₁₋₄ 6-8), 504* (found in N except Ś₁ K₀ 1 3-5 B₃ D₁₋₃ 6), and 510* (found in N except Ś₁ K₀₋₃ 2 B₁ 3 D₁₋₃). While B₃ gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode, its independence of the B group at times is also proved by an additional passage like 139* (found in Dn and in B except B₃), and, in a smaller measure, by 197* (found in N except B₁₋₃ D₁).

Of transpositions, the only one worthy of account comes at the end of adhyāya 6 75, where B₃ takes over the first stanza of the next adhyāya. Between 6 76 1 and 2 the night intervenes, and it may seem logical to begin a fresh adhyāya with the next day. In another instance B₃ shows its independence of the group, inasmuch as in 6 11, while K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 8 have the sequence 8^{ab}, 52*, 9^{cd}, 8^{cd}, our B₃ gives the same sequence as in this edition and does not, as we have seen already, give the additional passage 52*.

B₄

Santiniketan, Visvabharati Library, No 7. The following description of the MS has been supplied to us: "Bengali script on palm leaves. No date. Looks fairly old. Worm-eaten. There are 270 folios and four lines in a page. Complete." The MS was collated at Santiniketan.

There are quite a few omissions found in B₄ alone. They are 6 8 30^{cd}, 10 33^{cd}, 13 27^c-29^d, 19 35-36, 55 18 (also in B₁), 75 3^{cd} (hapl), 79 13^d-18^c (hapl), 29^{ab} (?hapl, also in M₃), 85 22^c-23^d, 92 18^a-20^b, 117 29^{ab} (also in T₂). Others, where they are not shared by the N recension generally, are group omissions, such as 6 6 11^{cd} (found in B₂ 4 Da Dn₂ D₆ 8 T G M₄), 47 19^{cd} (in B₁ 3 4 Da Dn D₆ 7 8),

103 101^{ca} (in K₂ B_{1 2 4} D_{1 3 4 7}), and 114 60 (hapl , in K_{0 1 4} B₂₋₄ D_{1 3 7}), that do not call for any special mention

As to additions, the MS gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. Amongst the shorter additions, ignoring the usual group additions, mention may be made of 197* (shared with Ś₁ K Da Dn D₂₋₃), and 139* (shared with B_{1 2} Dn). The MS, with B_{1 2} D_{1 3 7}, differs from the general N group in not giving 380*

Da₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 482 of Visiāmbāg I

Written in bold and legible Devanāgarī characters on country paper, of size 16" × 7". Folios 285, with folios 114, 132, 133, 135 and 136 missing, and folios 126, 130, 137 partially torn. Gives about 11 lines to a page, and about 60 letters to a line. Margins are ruled, and dandas supplied in red ink, but there is no adhyāya or stanza numbering. Most of the folios are soiled and have holes bored by insects, which are repaired by pasting paper. Several folios seem to have stuck together, and, in a hasty attempt to separate them, the text of several lines has become illegible. Not very correct, but corrections made here and there by a later hand. Gives the text in the centre and Arjunamīśra's commentary above and below the text. For the Bhagavadgītā (which extends from fol 34a-125b) the commentary given is the *Subodhinī* of Śrīdhara. Not dated, but seems about three hundred years old. On the blank sides of the first and the last folios, the MS is said to have belonged to "सख्यान चवद". The MS was collated at the B O R Institute.

Da₂

Baroda, Oriental Institute Library, No 10801. The portion up to the Bhagavadgītā covers folios 1-33. Thereafter, the Bhagavadgītā (text and comm) is altogether omitted. After the Bhagavadgītā, with a fresh pagination (1-160), the parvan is brought to an end. Devanāgarī characters. The commentary of Arjunamīśra is written above and below the text as usual. The colophons are written in red ink. Size 13" × 5½". In the same bundle, written on paper of the same size, but probably in a different hand, is the text (without commentary) of the Āśīamavāsa parvan, which is dated V Samvat 1753 (ca A. D. 1697). This may have been the approximate date for the Bhīṣmaparvan also. Both the MSS are stated at the conclusion to have been the property of Bhatta Śrī-Govindajita. The MS was collated at the B O R Institute.

It seemed best to give the critical details of Da₁ and Da₂ together. The omissions peculiar to Da₁ are

6 4 19^{ab}, 7 28^a-30^a (hapl), 29 6, 31 18, 35 31-32, 38 11^{ca} (hapl), 41 101 (with G₁), from वृत्त in 42 21^a up to शरा in 42 22^a (hapl), 43.

77^d-79^a, 45 27^b-28^a, 46 1^{ab}, from माधव in 16^b to सम in 16^d, 47 6^{cd} (with D₅), 15^a, from सृष्ट्या in 53 13^c up to 53 13^d, 56 20^c-21^b (hapl), 61 21^{cd}, 62 7^d-8^c (hapl), 68 15^b-16^c (hapl), 71 24^b-25^c (hapl), 72 21^{cd}, 76 6^c-16^b, from सु in 77 30^c up to राज in 77 32^a, 82 49 (hapl), 86 23^{ab} (with D₅), 89. 36^a-37^b, from सृष्टे in 96 20^b up to सैन्यस्य in 96 21^b, 103 5^{cd} (with Dn₁), 55^{cd} (with D₅), 106 30^a-31^b (hapl), 114 55^{ab} (with Dn₁), 116 15^c-16^b

The omissions peculiar to Da₂ are :

6 4 17^c-19^b (hapl, with D₅), 15 44^{cd} (with D₅), 43 63^b-64^a (? hapl, with D₅ : s), from रूहीतये in 103 78^d up to पर्याप्ति in 103 80^a

Those belonging to Da as a whole are

6 16 8^{cd}, 36^d-37^a (both with D₅), 52 14^a-15^b (hapl ; with Dn₁ D₅), 58 24^{cd} (with B₂ Dn D₅), 58 43^{cd} (with D₅), 71. 17^{ab} (with Dn₁ D₅), 85 2^{ab} (? hapl, with Dn₁ D₅), 97 3^{ab} (hapl, with D₅), 98 11^a-13^b (with Dn₁ D₅), 101 11^{ab}, 27^{ab} (both with Dn₁ D₅), 102 13^b-16^a (hapl, with Dn₁ D₅), 102 73^{cd} (with Dn₁ D₅), 103 49^{ab} (with Dn₁ D₅), 104 11^a-13^b (with Dn₁ D₅), 106 28^{ab} (hapl, with Dn₁ D₅), 107. 2^d-3^a (hapl, with Dn₁ D₅), 110 17^d-18^a (hapl, with D₅), 113 11^c-13^d (hapl, with D₅), 114 83^{cd} (with Dn₁ D₅), 116 8^{cd} (hapl, with Dn₁ D₅ M₄)

Besides these, there are about a dozen cases of omission common to the entire Northern recension, or to the late Northern group of MSS already mentioned. In omitting 6 86 37^c-39^b and 6 93. 23de, Da probably shows its affinity with the early Northern (or Kashmirian) group but both are cases of haplography to which no special weight need be attached. The case of 6 12 20^{cd} will be found discussed in the Critical Notes.

As to additional passages, not to mention those which belong to the entire Northern recension, we find the Da version sharing most of its additions—there are nearly fifty of them, besides the *Kātyāyanistava*—with the late Northern group. In only a solitary instance, 141^a (found in Ś₁ K₀₋₃ : Da₂ D₂ 4-6), it may seem to show some relation with the early Northern or the Kashmirian group. Other additions are individual characteristics of the version. These are 190^a, 213^a, 251^a, 501^a (all found in Da Dn₁ D₅), 414^a, 493^a (found respectively in B Da Dn D₅ : s and Da Dn D₅), 216^a, 464^a (found respectively in Da₂ D₅ : r and Da₂ Dn₁ D₅), and 244^a (found in Da D₅). As we have seen, the Śveta episode is given by Da Dn along with B₂ : D₄.

As to transpositions, those peculiar to Da₁ are the following: after 6 76 6^{ab}, Da₁ (om. 6^c-16^b) reads 6 77 36-78. 5^{ab}, repeating the passage in its proper place, it reads 78 37^d-38^d after सुप् in 72 44^b, 82 48 after 82 54, along with Dn D₄ : s, it reads (mag sec m), after 15. 23, 53-54 (with v l), and with Dn₁, it reads 114 60^{cdab}

after 114 54 Da₂ reads 114 60^{ada} after 114 55^{ab}, while Da D₄ & s read 50 109 after 104, Da D₃ also repeat it in its proper place Finally, it may be mentioned that in Da₁, the portion of the text from 6 39 26 up to 6 40 2 is lost on the missing folio no 114, from 43 20 up to 74 on missing folios 132-133, and from 44 19 up to 45 22^c on missing folios 135-136

Dn₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 483 of Viśrāmbāg I

Country paper, Devanāgarī characters Size 16 $\frac{1}{4}$ " × 6 $\frac{3}{4}$ " Folios 336, with 10-12 lines to a page, and about 48 letters to a line Clear and legible hand, fairly correct A few corrections are noted in the margin (*sec m*) Borders ruled, double dandas used and stanzas numbered both in the text and the commentary Red chalk used to underline the colophons, and yellow pigment to mark erasures Gives the text in the centre and the commentary above and below the text, as usual Although the last colophon of the commentary reads इति श्रीमद्भुवनमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकाया भीष्मपर्वविवरण समाप्तम्, the commentary from beginning to end is actually Nilakantha's *Bhāratabhāvadīpa* Not dated

Dn₂

Indore, from the private collection of Sardar M V Kibe Not numbered

Tough country paper Size 16" × 6" Folios 338, with about 11 lines to a page, and 50 letters to a line Margins carefully ruled in black and red, and double dandas in red ink given throughout, as also stanza numbers The colophon and references are indicated with red chalk, yellow pigment is occasionally used for correction Devanāgarī characters, written in a neat and legible hand, fairly correct Gives the text in the centre and the commentary of Nilakantha above and below the text, as usual No date is given at the end The MS, however, seems to have formed part of a complete MS of the epic of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karna, Śalya, Saṃvṛtika, Strī and Śānti The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādīparvan, which is on a larger size of paper The Ādīparvan gives the date . ईश्वरसूक्तरे मार्गशीर्ष शु० त्रयोदशी, while the Anuśāsana gives it in a verse —

सवद्वाणगुणैकमस्मिन्ने सौम्यवत्सरे ।

There is blank space left for the second half of the verse The Āranyakaparvan, however, gives the date in fuller details, even mentioning when the writing of the parvan was commenced and when it was completed. It says लेखनप्रारम्भ-कार्तिक शु० ० and समाप्ति फाल्गुण शु० ९ बुधवासरे सवत् १८३९ The details are correct and give a period from 7, November 1782 up to 12, March 1783 for the writing of nearly 12,000 stanzas, which works out an average of 112 stanzas per day The Bhīṣmaparvan might have been written some

months previously, as the Āiānyakapaivan is commenced only after the completion of the Śāntipāivan. The Anusāsana bears the Samvat 1835, and, at the rate of writing estimated, one scribe could easily have been three to four years at the task of copying the whole epic.

The critical details of Dn₁ and Dn₂ are best given together, those which these MSS share with the MSS of the Da group being already given before. The omissions peculiar to Dn₁ are

6 10 6 (hapl), 65^{ca}, 12 35^{ca}, 16 5-6, 44 48^{abca}, 45 48^d-50^a, 47 27^{ca} (? hapl., with D₃), 49 16^a-17^b, from पिहित in 55 72^b to सर्वा in 55 72^c, from वृकोदर in 58 32^b to व्यादितास्य in 58 33^d, 58 37^c-60 47^d (a loss of over 100 stanzas), 63^c-64^f (hapl), 70 35, 80 34^c-35^d, 86 64^{caef}, 88 14^c-15^d, 102 35^a-36^c, 105 1^{ab}, from महारथ in 107 46^b up to सौमदत्तिग् in 107 46^d, 110 18^{ab} (with M₁ a-c), 112 108^a-109^b, 134^{ca}, 136^b, 113 11^c-13^b, 35^c-36^b (hapl)

The omissions peculiar to Dn₂ are

6 7 2^{ab}, 10 24^a-25^b (hapl), 15 17^{ab} (hapl), 48 25^{ab} (with D₄ 7 8), 53 14^{ab}, 58 21^c-22^b (hapl), 47^b-49^c, 60 25^a-26^b, 34^{ca} (with D₇ 8), 51^d-54^a (all hapl), 67 25^{bc} (hapl, with D₄ 7), 72 6^{ab} (with K₃ D₁ 8), 76 15^{ab}, 77 5^a-6^b (hapl, with D₂), 80 6^{ca}, 86 21^b-22^c (hapl), 88 32^c-34^b (hapl), 93 7^a-8^b, 94 11^{ab}, 109 38^c-39^d (hapl), 111 37 (hapl, with D₂), 112 105^c-107^d (hapl), 115 7^c-8^b

The omissions noticed in Dn as a whole are

6 2 9^c-10^d (hapl), 10 (hapl, with G₂ 8), 3 28^{ca} (hapl, with D₄), 4 31^{ca} (hapl, shared with B₁ S), 20 14 (hapl, with Ś₁ K₀₋₂), 42 26^d-27^c (hapl), 43 42^{ca} (hapl)

The cases of omission which Dn shares with the late Northern group need not be recorded here. The case of 4. 31^{ca} mentioned above where Dn goes with the entire S recension is a case of haplography from which no valid generalization can be made.

As to additional passages, only three cases where Dn MSS show independence of Da are worth recording: 112* (here however Dn goes with the late Northern group), 152* and 168* (both shared by Dn₂ alone with D₄). The transpositions found in Dn₁ are in chapter 6. 112, where it reads 92^c-93^d after 89, and 94 after 92^{ab}. Dn₂ transp 6 62 11^{ca} and 12^{ab} along with the MSS D₄ 7 8. Dn with D₄ 8 transp 6 5 12^c-15^b and 15^c-20^d. The omission of the colophon of adhyāya 67 in Dn₁ alone and of adhyāya 104 in Dn₁ K₃ are both very probably accidental.

D₁

Madras, Adyar Library, No XLI c 65 (original number 34L 65) Dated Śaka 1562 (A. D. 1640)

The MS was collated at the BORI. Written on country paper, size 11" x 4¾". Folios 131, with 12-18 lines to a page, and 36-50 letters to a line. Good, old-looking MS, copied by विठ्ठलसुतदशपुत्रगणेश in Śaka 1562 (A. D. 1640).¹

This MS is remarkable for the number of solitary omissions that it presents. There are some ninety instances, nearly half of them due to haplography. The longest single non-haplographical omission covers 45 lines from 6 114 101^b up to 115 10^c, but, strange as it may seem, it occasions no break in the continuity of the narration. In some cases, the omissions result in the avoidance of a three-line stanza in immediate neighbourhood, for example, 6 45 57^{ab}, 50 47^{ca}, 83 28^{ab}, 91 16^{ca}, 105 5^{ca}, 109 12^{ab}, 112 97^{ca}. In other cases, although the MS is unique in the omission, there is always something to be said in justification of it. Thus, the introductory question of Dhrtarāstra in 6 11 1-2 is really superfluous. The last two stanzas of chapter 98 strike one as an unnecessary appendix, as also the last stanza of chapter 103. Elsewhere the omissions effect a curtailing of enumeration as in 43 65, 83 9^a-10^b, 92 75^{ab} and nowhere, in fact, can it be said that the non-haplographical omissions in D₁ have caused any break in the context. But the MS is unique in these omissions, and to follow it on these grounds would be an uncritical procedure. We need not comment upon the haplographical omissions, which D₁ shares at times with K_s, or D_s, or both together, or with a larger group of MSS.

More remarkable are the additions found in D₁ alone. There are over seventy of them, involving an augmentation of the text by fifty stanzas. In the following fifteen cases, the addition incidentally results in the avoidance of a three-line Anustubh or a six-line Tristubh in immediate neighbourhood: 173*, 175*, 177*, 245*, 256*, 288*, 305*, 323*, 330*, 335*, 410*, 424*, 435*, 477*, 495*. The substitution of 257* for 61 42 avoids the intrusion of a lonely and unrhythmical Tristubh. Most of the others are poetic paddings giving more detailed descriptions, as in 174* (four stanzas), 179*, 181*, 185* (two stanzas), 237*, 269*, 334* (two stanzas), 426*, 284*, wherein we notice particularly the author's partiality for the ape on the banner of Arjuna's chariot, which he (in common with popular belief) understands as living and participating in the fight. Compare the descriptions quoted in the footnote below, which have their parallels in other MSS also.² In some cases, the additions seek to improve the tone

¹ The post-colophon entry reads श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे, where विक्रम is name of the year, and not of the era. On the title page we read सुदरदशपुत्रस्य विभाग भीष्मपर्व गोविन्ददशपुत्रस्य

² After 6 48 18^{ca}, D₁ adds

159* लाङ्गलास्फोटशब्देन स्वनयानो नमस्तलम् ।
पिक्वाक्षैदृष्टिपातैश्च भीषयन्नरिभैःनिकान् ॥

After 6 51 35, D₁ adds

184* रोरुयमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वर ।
दृष्ट्या भीषयते शत्रून्स्तम्भकर्णा महाकपि ॥

as when, in 491*, D₁ communicates a touch of politeness to Bhīṣma's reply to the physicians and surgeons that had come to wait upon him. Elsewhere D₁ is seen to expand a single line into five by giving additional information¹

App I, No 5 is found in D₁ alone. The passage is mainly repetitious. After 6 45 52, D₁ reads 6 46 4^{ca}-23^{ab} first, and 6 45 53 to 46 4^{ab} afterwards, which is probably to be explained as inadvertent copying of the reverse side of a folio first, and the obverse side afterwards. Its reading 6 113 1-26 after 114 4 is perhaps to be explained as due to a misplacement of the folio in the original exemplar, occasioned by the absence or loss of the folio-number. Other transpositions in D₁ are of minor importance.

D₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśiāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D 1672)

Indian paper soiled round the edges by moisture. Devanāgarī characters with partial Piṣṭhamātīās. Size 14 $\frac{3}{4}$ " x 6 $\frac{1}{2}$ ". Folios 187, out of which fol 35 is missing, 11 lines to a page, and about 52 letters to a line. Margins ruled in black. Red chalk is used to mark colophons and stanza endings, generally with single daṇḍas placed after them. The chapters and stanzas are not numbered except in the case of the Bhagavad-gītā. Marginal additions and corrections by a different hand, which also supplies a few annotations to the Bhagavadgītā portion, mostly excerpts from the Sāmkaīabhāṣya. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. The post-colophon entirely about the date reads सवत् १७२९ वर्षे माघशुदि १० शुके, without mentioning any details about the copyist or the provenance.

The MS has over two hundred omissions, the longer ones amongst them

After 6 108 14, D₁ adds

451* तथा क्लिक्लिशब्द श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गलशब्देन स्फुटतीव नमस्तलम् ॥

More elaborate is D₂ which, after 6 19 28, adds

74* ध्वजाद्ये रुचतो भीम कपेस्तस्य पुन पुन ।
श्रूयते भीमनिन्दो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामाम विरावैर्वांनरेभ्यः ।
भ्रक्षेपोत्क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गलेन पुन कपि ।
आवाशे दर्शयामाम प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

¹ Such elaborations of the original, in fact, are found in all MSS from Śi Ko to S. They are responsible for the present inflated size of the "Mahābhārata", some of these additions have been of course weeded out in the present edition, but as some others have found their way into all extant MSS they cannot be weeded out except by higher or subjective criticism, which falls outside the scope of the present edition.

being 6 15 55-70 (shared with K_2 and coming immediately after the "omission accident" for which cf p xix, n 3), 27 1-26 (due to a missing folio), 57 8^c-35^d, which may be due to an unwitting skipping over of one side of a folio, and 113 36^a-45^b, for which no reason can be assigned. Some sixty of the other omissions are due to haplography. These haplographical as well as non-haplographical omissions are found (cf p xvii, xxii) sometimes shared with \dot{S}_1 alone, at times with K_0 or K_{0-2} , but more frequently with K_2 alone (p xxvi), or K_3 alone (p xxviii), or jointly with K_2 & 3 . This fully establishes the relation of the MS with the Kashmirian group, especially with K_2 & 3 .

What applies to the omissions also applies to the dozen or so additions found in D_2 , six of them being peculiar to D_2 and the rest shared with MSS of the Kashmirian group. The additions serve at times to get over the three-line stanzas in the neighbourhood (328*, 483*), or afford more detailed descriptions of battle (161*, 231*), or the like.

Similarly, there are four or five cases of transposition peculiar to D_2 , about half a dozen shared with K_2 , and one shared with K_2 D_2 along with one or two other MSS. None of them calls for any remark.

D_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882-83

Rough country paper. Devanāgarī characters with Prṣthamātrās. Size $14\frac{1}{2}$ " \times $4\frac{1}{2}$ ". Folios 246, with 10 lines to a page, and about 40 letters to a line. Folios 130 and 241 written on one side only, as also the first and the last folio. The few concluding lines in the post-colophon entry are wanting. The scribe (? owner) of the MS writes his own name in Telugu characters on fol 42a, 43b and elsewhere, as also on the reverse side of fol 246, the last reading — *suta-Vaṅkuntḥatanūja-Parāmanānandanāmā dvijanmā jayatu*. The MS is old and fragile, with the edges of several folios broken off or torn. There are corrections made in the margins in several places, *see m*, the older of them being written with Prṣthamātrās. Ruled in irregular black lines. Daṇḍas, adhyāya colophons, and the "uvāca" references are rubbed over with red chalk. The MS looks more than three hundred years old. It was collated at the B O R Institute.

The MS presents over thirty omissions peculiar to itself, the longest one being 6 15 27^a-41^b, which is due to haplography. The non-haplographical omissions are 6 45 46^{cd}, 50 76^{ef}, 64 13^{cd}, 74 15, 78 16, 81 25^{cd}, 26^a-27^a, 92 11^{abcd}, 93 10^c-11^a, 95 46^{ef}, 97 24-25, 103 46, 82^{ab}, 104 5^{ab}, 25^{cd}, 112 28, 128^d-132^a, 114 56^{ab}, 116 36^c-37^b, 40^{ab}. There are five omissions which D_2 shares with the Kashmirian MSS, namely 6 44 40^{def} (with \dot{S}_1 K_{0-2}), 92 42^{cd} (hapl, with K_0 1), 109 6^{ab} (with K_2), 114 60 (hapl, with K_0 1 & B_{2-4} D_1 7), and 116 8^{bc} (hapl, with K_{0-2}).

There is at the same time one omission (6 50 79^{ab}) which D₂ shares with the entire Southern recension, all other Northern MSS (except D₁ which has a longer omission including line 79^{ab}) having that line, which is quite necessary in the context. The omission is, however, due to haplography and not much stress can be laid upon it. In 6 12 20^{ad}, we have admitted a line in the text, hesitatingly, on the authority of D₂ alone. See Critical Note to the passage.

As to additions, D₂, in the Bhagavadgītā portion, has (ignoring the *Gītā-prasasti*, 113^r) eight passages peculiar to some of the Kashmirian MSS (v17 , 89^r, 100^{*}, 101^{*}, 103^{*}, 104^{*}, 105^r, 106^{*}, 110^{*}) besides giving one, 99^r, entirely on its own count. Amongst other addl passages, there is one, 240^{*}, which belongs exclusively to the Southern recension. D₂ shares a number of its addl passages with D₆ (77^{*}, 411^{*}, 413^{*}, 415^{*}, 422^{*}), the longest of them, 411^{*}, being a poetic elaboration of the Bhīṣma-Arjuna fight in chapter 102, with a *penchant* for word-pun in lines 8-9, which D₂ alone gives. We have already referred to the passage describing the ape-banner (p xxxviii). In 14^{*}, some more evil omens are enumerated, in 136^r, which incidently avoids a three-line stanza, there is a piling up of more epithets. The other additions do not call for a special remark. The MS of course gives most of the additional passages peculiar to the Northern recension as a whole (except 380^{*}, which D₂ alone omits), and it also contains most of the late Northern additions, as well as the Śveta episode.

There are about half-a dozen minor transpositions in D₂, the only one worth noticing is its reading 6 38 20 after 29 15, which is of the nature of a writing down from memory the analogous reference in Bhagavadgītā chapter 16, st 20, after the mention of the demon miscreants in BG chapter 7, st 15. The MS gives the Śveta episode.

With K₂, D₂ om the colophon at the end of chapter 68, D₂ also omitting the reference at the beginning of the following chapter. Chapters 68 and 69 can in fact be well merged into one. The om of the colophon at the end of chapter 83, found in D₂ alone, seems to be due to an oversight.

D₄

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 1204. Dated Śāka 1622 (A D 1700) Folios 277, with 10 lines to a page, and about 52 letters to a line. Devanāgarī characters. Complete, with occasional marginal collections. The MS was collated at Tanjore. The Bhagavadgītā is accompanied by the commentary of Śūidhara. Burnell's catalogue gives for it the date Samvat 1622, but actually it is Śāka 1622, Vikrama being not the name of the Samvat, but of the cyclic year corresponding to Śāka 1622.

Of some forty omissions found in the MS, 17 belong to D₄ alone, 9 of the latter being non-haplographical. The others (ignoring about ten shared with the entire Northern or the late Northern groups) are shared, one each, with Ś₁ K₀ 1 K₂ (hapl),

K₂ B₂ s D₇ s, B Dn₂ M₁ s-s, B Dn D₈ (hapl), D_a D₆ (hapl), Dn (hapl), Dn₂ D₇ s, Dn₂ D₇, D₄ 7 s (hapl), D₄₋₆ (hapl), M₁ (hapl), and M₂₋₅. None of the omissions covers more than two stanzas

D₄ gives the thirty odd addl passages¹ which belong to the entire N recension as well as the fifty odd addl passages belonging to the group of late Northern MSS. It gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. Of the remaining additions, however, quite a few testify to a distinct lining up of the MS with the Southern group. The MS thus shares 263* (3 lines), 272* (6 lines), 282* (3 lines, M₂ om), 286* (2 lines, marg sec m), 295* (3 lines, marg sec m), and 296* (8 lines) exclusively with the entire S recension. These additions are mostly elaborated battle-descriptions which often serve to bring out the out-of-the-way learning of the author, as for instance in the addition given in the footnote below². Two of these additions, it will be noticed, are written on the margin by a second hand.

D₄, as we have already seen, belongs to the group referred to on p xviii above, and in the few transpositions found in it, it generally goes with that group, but in some cases the MS has undergone modifications and corrections according to the S recension, although they are subsequently negatived by a later hand. Thus, after 6 75. 16, D₄ (like S) wrote stanza 19, but cancelled it, writing it (marg) in the proper place.

D₅

Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

Written on country paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 6½". Folios 241, with 12 lines to a page, and 55 letters to a line. Not dated, but modern in appearance. Not very correct. Collated at the B O R Institute.

D₅ shows over ninety different omissions, very few of them being of more than 3 or 4 lines. Nearly forty of them are found in D₅ alone, only about a dozen of these being due to haplography. Most of the others are shared by D₅ in common with the late Northern group of MSS, and only two or three in common with the early Northern group, they being, in the latter case, mostly due to haplography. There

1 The only exception is 339*, not given by Dn₂ D₄

2 After 6 65 4, D₄ S ins

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि ममकम्पयत् ।
 श्रेयसवद्भूय तं व्यूहं धीम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
 स हि तस्य सुविज्ञातं अग्निचित्येषु भारत ।
 मकरस्तु महान्व्यूहस्तव पुत्रस्य धीमत ।
 स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा ।
 यथान्व्यूहं शततनवः मोञ्चवर्तत तत्पुनः ।

are only three or four omissions shared by D₆ in common with the Southern group, and even there haplography is in evidence in most cases. The exception is 6 6 11^{cd} (found in B₂ 4 Da Dn₂ D₆ 8 T G M₄), and 50 13^{cd} (found in D₆ G₁ 8)

Most of the additions found in D₆, it shares in common with either the entire Northern group or the late Northern group. There is also a smaller group made of the five MSS Da Dn D₆. Most of the MSS from this group are found to agree both in their omissions and additions, there being about two dozen instances of the former and about twelve of the latter. These last are 59*, 190*, 213*, 216* (also in D₇), 244*, 251*, 408*, 464*, 493*, 501*. It gives 486*, also found in B₂ S. The MS gives the Śveta episode but *not the Kātyāyanīstava*. It may be pointed out here that D₆ is alone amongst MSS of the composite D group in not giving 202*

D₆ with K₆ omits the colophon at the end of chapter 113, but that is due to a longer haplographical omission.

D₆

Madras, Adyar Library, old No 34 L 59 (present No 41 o 59), dated V Samvat 1835 = Śaka 1701 (A. D 1779). Written on county paper in Devanāgarī characters. Size 11 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{1}{2}$ ". Folios 280 (numbered 1-279, with fol 87 duplicated). About 11 lines to a page, and 32 letters to a line. The MS was copied by a scribe who describes himself as साहा श्रीवृन्दावनसुत पुरुषोत्तम, belonging to a place named देहावली.

This MS shows a very large number of omissions peculiar to itself, there being nearly seventy of them. More than half of these are due to haplography, the longest of them covering some twenty stanzas 6 15 35^c-55^d. It also omits, for no apparent reason, the first 17 stanzas of chapter 17. Besides these, there are about twenty omissions shared by D₆ with K₂ D₂ (six cases), K₃ D₁ (two cases), and with solitary MSS of the composite D group, but none shared with MSS of the B group. With the major Kashmirian group, besides its association with K₂, D₆ shows the following cases of omission: 6 58 22^{cd} (with Ś₁ K₀₋₃ 8 D₁ 8 7), 110 36^{ab} (with Ś₁ K₀₋₂), 55 90 (with K₀₋₂ D₂ 8), the omitted portion being, in the first instance, replaced by an extra line (229*). Some few of the omissions incidentally result in avoiding three-line stanzas. The other omissions do not call for any remark¹.

Ignoring the additions belonging to the entire N recension or to the group of the late Northern MSS, which are generally found in D₆, the MS shows at least twelve additional passages (19*, 21*, 24*, 49*, 115*, 164*, 375*, 377*, 383*, 389*, 393*, 394*), three or four of which seem to be mainly aimed at avoiding three-line stanzas. Others are of the nature of an unnecessary heaping up of epithets (389*), or a leng-

¹ We may, however, point out that D₆ reads 6. 24 16° as उभयोरन्तरं विद्धि, and omits the two pādas 16^d and 17^a, presumably because it failed to get at the technical sense of अन्त in 16°.

thening out of the dialogue (375*), or an elaboration of some battle-description (394*, 411*) We also meet with an attempt to imitate the BG wording (383*), or to supply what was conceived as a lacuna in the narration (115*) Some of its additions, D₆ shares with the major Kashmirian group (e.g. 140*, 182^a, 202*, 417*, 508*), at times attempting to improve the context by a further addition of its own, such as 509* coming immediately after 508* D₆ contains neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode.

The few transpositions found in D₆ seem to be accidental In reading 6 22 13^b after 13^a, however, D₆ secures a better word-order The omission in D₆ of the colophon at the end of chapter 16 is evidently the result of the same accident whereby the MS omits the first 17 stanzas of the next chapter.

D₇

Baroda, Oriental Institute Library, No 8858

Written on county paper in Devanāgarī characters Size 13" × 5½" Folios 237, with 10 lines to a page, and 40 letters to a line Some pages are worm-eaten, causing frequent lacunae Not dated Fairly correct Collated at the B O R Institute

D₇ has nearly forty omissions—none longer than three or four lines—only fifteen of them being peculiar to the MS, out of which only six are due to haplography Of the omissions shared with other MSS, one belongs to the entire Northern recension, five to the late Northern group, and two to the early Kashmirian group, viz., 6 15 22^a–23^a (found in Ś₁ K₀₋₂ D₇ s), 86 80^{ca} (found in Ś₁ K₀₋₁ D₂ 7 s M₄) Both, however, are due to haplography With sporadic MSS of the entire D version, it has five omissions in common, all except one due to haplography Except the omission of 6 95 21^{ab}, which D₇ shares with B Dn₂ D₄ 7 M₁ s-s, there is no other omission shared by the MS with MSS of the Southern recension

D₇ has only two additional passages peculiar to itself, 3* (also in K₂) and 65*, of which the latter appears to be rather an anticipatory copying of a later line (6 16. 37^{ab}) D₇ shows most of the additions peculiar to the Northern recension (with an occasional exception like 380*) as well as those peculiar to the late Northern group of MSS It gives the *Kātyāyanīstava*, but not the Śveta episode In giving 60* (found in B₂₋₄ Da Dn D₁ s-s 7 s S), and 61* (found in B Da Dn D₄ s 7 s S), the MS has fallen in a line with those MSS of the N recension that are conflated with the S tradition Amongst the additions shared by D₇ with a relatively few N MSS, may be mentioned 20* (found in K₃ s D₃ 7), 135* (in K₄ D₄ 7 s), 216* (in Da₂ D₅ 7) and 243* (in D₁ s 7)

It will be noticed that, in the "transposition accident" in chapter 15, D₇ goes with Ś₁ K₀₋₂ in reading stanzas 39–54 after 22^{ab} (om 22^a–23^a)

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 213 of 1887-91 Dated Śaka 1606 (A D 1684)

Written on old country paper in Devanāgarī characters Size 12¼" × 6" Folios 240, with about 10 lines to a page, and 42 letters to a line Margins ruled in irregular lines Occasional double dandas, and blank spaces to indicate lacunae Clear and legible hand, fairly correct Corrections noted in the margin, some few *sec m* The first and the last few folios slightly frayed along the edges The date given at the end reads — शके १६०६ रक्ताक्षिनामसवत्सरे ज्येष्ठवदि प्रतिपदा इन्दुवासरे इद पुस्तक लिखितम् । ग्रथसख्या ६००० ॥ After this, on a separate line, but probably in the same hand, appears the owner's name भीष्मपर्वरस्येद पुस्तक राघोजी देशमुख परले ।

Of the nearly sixty omissions found in D₃, over thirty are peculiar to the MS, more than half of these being due to haplography It shares three of its omissions with the majority of Southern MSS, viz, 6 6 11^{ca}, 44 30^{ab}, 48 21^{ab} (T G only), and an equal number with the major Kashmirian group, viz, 6 15 22^c-23^d, 43 28^d-29^c, 86 80^{ca} (all these latter being due to hapl) Some half a dozen omissions are shared with sporadic MSS of the D group, while the rest are shared in common with the late Northern group

As to additions, D₃ shows most of the additions common to the Northern recension as a whole, as well as those belonging to the late Northern group It gives the *Kātyāyanīstava* and the *Gītāmāna* and the *Gītāpīnāsastī* stanzas (112*, 113*, 114*), but not the Śveta episode or the Tāntīc prelude or the *Gītāsāra* Beyond these, it gives 403*, 487* (in common with B₂), 489* (with K₂ Dn₂ D₄), and 506* (with Dn₁ D₄), the last passage being found also in the Calcutta edition

T₁

Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11810 This MS is written on palm leaves Size 20½" × 2¼" Telugu characters The present MS contains parvans 6-11, and it is in continuation of the Library No 11809, which is a similar palm-leaf MS in Telugu characters giving the first five parvans This latter MS has at the end the entry "*Tyāgesāya namaḥ*", which perhaps points to A D 1710 as the latest date for the writing of the MS, seeing that king Shahajī Raja of Tanjore (A D 1684-1710) was a great devotee of Śrī Tyāgarāja of Tiruvaiṇṇi, and has composed hundreds of Telugu songs in praise of that deity That MS appears as T₃ in the Crit App of the Ādīparvan, and as T₂ in the Crit App of both the Āranyakaparvan and the Vṛātaparvan The Bhīṣmaparvan in No 11810 covers 77 folios, separately paged, with about 12 lines to a page, and 120 letters to a line It is old in appearance, but is not dated The MS was collated at Tanjore

T₂

Lahore, D A V College Library, No 3945

This is another palm-leaf MS in Telugu characters, which contains — besides the Bhīṣma — Drona, Karna and Gadāparvans Size 20" × 2¼" The Bhīṣmaparvan covers 210 folios with about 15–18 lines to a page Complete Undated The MS was collated at the B O R Institute

T₁ T₂ are more or less allied MSS and it is best to consider them critically together There are about a dozen omissions peculiar to T₁, out of which half are due to haplography. T₂, on the other hand, has over ninety omissions peculiar to it, out of which over forty are due to haplography The longest single omission in T₁ covers about ten stanzas, 6 41 27^d–36^c, and it may be due to haplography The others are generally shorter, covering half a stanza to two stanzas The longest single omission in T₂ covers 33 stanzas (6 90 1^d–34^c), which may have been occasioned by the inadvertent omission of an intervening folio, perhaps facilitated by the similar ending of the last line written on two contiguous folios T₂, however, has several shorter omissions, frequently haplographical, covering from 2 to 7 stanzas The non-haplographical ones are 6 2 7^b–18^a, 41 66^t–69^c, 53 10^c–15^t, 70 14^a–16^b, 76 14^a–16^a, 112 27–29

T₁ shares several of its omissions with G₄, the non-haplographical ones being 6 50 88^c–89^t, 54 20^{ab}, 95 41^d–42^a, 96 39–40, 102 20–21, 106 4–5, 10^{cd} These two MSS jointly share with Ś₁ the omission (hapl) of 6 112 22^c–23^d, and with K_{0 1} the omission (hapl) of 100 27^{ab} They show frequent agreement in the matter of variant readings also T₂ does not show such intimate relationship with any one single MS Both T₁ and T₂ severally show common omissions with MSS of the Ś K group Thus, Ś₁ K_{0 1} T₁ om (hapl) 6 10 14^{ab}, Ś₁ K_{0 2} : D₂ T₁ om (hapl) 112 30^c–31^b, K_{0 1} T₁ om (not hapl) 90 46, K_{0 2} T₁ om (hapl) 112 17^c–18^d, K₂ T₁ om (not hapl) 102 47^c–48^b Similarly, Ś₁ K_{0 2} T₂ om (hapl) 6 16 29–30, K_{0 1} D₁ T₂ om (hapl) 43 52^a–54^b, K_{0 2} : D₂ T₂ G₃ om (hapl) 69 24–25

There are omissions belonging to the T G versions together which are not found in the M version These are 6 22 7^d, 42 17^{ab}, 48 21^{ab} (also in D₃), 50 70^c–75^b (hapl), 60 40^{cd}, 61 43^d–44^a (hapl), 74 23^a–25^b (not in T₁ G₄) The over thirty omissions which characterize the Southern recension as a whole (with a MS or two occasionally added or omitted) are of course found in the T version Mention may, however, be made of the following exceptions 6 60 53^a–54^d (hapl) and 70 2^{ab}, both om by S (except T₁ G₄ M₂), 116 19^d–21^a, om (hapl) by S (except T₁ G₄), 10 15^c–16^d, om by S (except T₂ M₂), 71 10^{ab}, om by S (except T₂ G₁ :)

As to additional passages, there are, in the first place, over 130 star-passages which are peculiar to the S recension as such, besides about ten other passages found

in S as well as in the late Kashmirian group of MSS¹, and these are naturally found in T₁ (except 122*, 123*), and in T₂ (except 192*, 267*, 271*, 355*, 452*) In the second place, there are over a dozen star-passages belonging to T G (but not M) which are found in both T₁ and T₂ without exception To these may also be added 308* (found in T G M₄), 331* (found in D₁ T G M_{1.2}), 412* (found in D₂ T G M_{1.2}), and 480* (found in T G M_{1.4})

There are no additions exclusively peculiar to T₁, while T₂ has 45*, 199*, 303*, 369*, 370*, 372*, peculiar to that MS alone, of which passages 199* and 303* are respectively the continuations of 198* and 302* which are found in T G T₁ G₄ have the following additions shared in common 4* (also in G₂), 15* (also in M₂), 18* (also in G₂), 30*, 33*, 34*, 38* (also in M₂), 54* (also in M₂, which on line 2), 57*, 58* (also in M₂), 75*, 134*, 169*, 224* (also in M₂), 248*, 254* (with M₂), 265*, 351*, 440* (also in M₂), 473* T₁ G have the following additional passages in common 205*, 219*, 304*, 329*, 353* (also in M₄), 388*, 448* (also in M₂), 454* (also in M₂), 460*, 461*, 462*, 481*, the passages being absent in T₂ On the other hand, T₂ shares with the entire M version the following star-passages 220*, 362*, 390*, 434*. With M₄, T₂ shares 419*, and with M_{1.4}, 463*

In common with the entire N recension, T₁ G share the star-passage 476*, while T₂ similarly shares 285* Passages 433* and 505* are found in N and T G.

As to transpositions, there is only one peculiar to T₁, but nearly ten peculiar to T₂, but they are not of any critical importance T₁ G₄, as usual, show their affinity by having some nine transpositions in common², occasionally in conjunction with one or more M MSS There are about a dozen transpositions (see p XLIX below) common to T G, of which T₂ alone fails to give nearly half

The versions T G on the colophon at the end of chapter 5, and the MSS. T₁ G₄ do the same at the end of chapter 45, but as the "uvāca" references at the beginning of the following chapters are not omitted, the omission of the colophons seems to be due to inadvertence only On the other hand, the colophon at the end of 6 112. 77 is omitted in Ś₁ K_{0.1} T₂, T₂ omitting also the following "uvāca" reference Here the procedure of T₂ seems justifiable

¹ These are 61* (found in K₄ B D_a D_n D₃ 5 7 8 S), 64* (in K₃₋₅ B D S), 70* (in K₄ B D_a D_n D₃ 5 7 8 S), 108* (in Ś₁ 3 K₀₋₃ 5 6 Ñ₁ B₁ 3 4 D_{a1} D_{n1} D₁₋₄ 6 T G M₂), 211* (in K₄ B D_a D_n D₃ 5 7 8 S), 316* (in Ś₁ K₀₋₂ 4 5 B₃ T₁ G M), 465* (in K₃₋₅ B D T G), 486* (in B₂ D_a D_{n1} D₃ S), 494* (in K₀ 2-5 B D T G₄ M)

² Thus, T₁ G₄, after 6 12 8^{ab}, read 9^{abcd}, transp (with G₂) 54 13^{cd} and 14^{ab}, after 54 24^{ab}, read 19^{cd} 67, after 63 15^{cd}, read (with M₄) 17^{cd}, transp (with M₂) 70 2^{ab} and 2^{cd}, after 74. 22, read (with M) 25^{cd}, repeating it in the proper place, after 82 47, read 50, after 102 78 (1 e, before the colophon), read (with M_{1.2.4}) 103 1-11, transp 109 6^{ab} and 6^{cd}

G₁

Lahore, D A V College Library, No 3764 The MS contains the first seven parvans It is selected for the Critical Apparatus of only the Bhīṣmaparvan It is written in Grantha characters on palm-leaves, and the Bhīṣmaparvan covers a total number of 250 folios, with about 25 lines to a page Size 19" × 1 $\frac{3}{4}$ " The MS is old in appearance and is not in good condition Collated at the B O R Institute

G₂

Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 76 (which has now been amalgamated with the B O R Institute's MSS collection, and is numbered 267 B) The MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans It appears as G₂ in the Crit App of the Udyogaparvan It is written on palm-leaves in Grantha characters Size 16 $\frac{1}{2}$ " × 2 $\frac{1}{2}$ " The total number of folios is 260, of which the Udyoga covers 144 With 12-13 lines to a page, and 70-75 letters to a line Modern in appearance Purchased from Mr Rangasami Aiyangar of Mysore Collated at the B O R Institute

G₃

Pudukottai, State Library, No 260 The MS contains the Udyoga, Bhīṣma and Drona parvans It appears as G₂ in the Crit App of the Udyogaparvan. It is written on palm-leaves in Grantha characters Size 14 $\frac{1}{4}$ " × 1 $\frac{3}{4}$ " Folios 270, with 15-18 lines to a page, and 60-70 letters to a line The Bhīṣmaparvan covers folios 1-110, separately numbered Complete Collated at the B O R Institute

G₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11842 Written on palm-leaves in Grantha characters Folios 282, with about 6 lines to a page, and 60 letters to a line Gives the Bhīṣmaparvan only Size 18 $\frac{1}{2}$ " × 1 $\frac{1}{2}$ " Collated at Tanjore

The following omissions are peculiar to G₁ 6 23 10^{cd}-24 26^{cd} (loss of 63 $\frac{1}{2}$ stanzas), 33 23^c-24^b, 38 21-22 (hapl), 39 20^b-22^a (hapl), 40 33, 41 101 (also in Da₁), 54 36^c-38^b (hapl), 63 3^c-4^a (hapl), 86 59^c-61^a (hapl), 90 8^{ab} (hapl), 112 40^c-43^a (hapl) With G₂ it shares only one omission, that of 6 92. 47^c-49^a, but with G₃, it shares over fifteen 6 50 13^{cd} (also in D₃), 54 13^{cd} (also in M), 55 115^a-116^b (hapl), 68 19^c-21^b, 71 9-10 (also in K₃), 79 26^{ab} (also in B₁), 34^c-35^d, 80 42^f-44^a (hapl), 96 30^a-32^b, 103 5^d-6^a (also in K₄ B₁ : Da₂ D₃), 106 4^{cd}, 110 40^a-42^a, 111 21^{cd}, 114 76^c-77^a, 115 39^c-40^a

G₁₋₃ share the following omissions in common 6 10 25-26 (hapl), 51 41^{ab}, 63 15^c-17^b, 65 25^{cd} (with T₂ M₁₋₃), 74 23^a-25^b (also in T₂), 93 10^d-11^e (hapl, also in K₀ 1), 15^{cd}, 96 38^b-41^a, 102 34^{cd}, 103 28^c-30^b (hapl, also in K₃), 104

20^c-22^d (hapl), 107 19^{ab} (hapl), 52^{ab}, 108 23^a-24^b (hapl), 112 135^{ab} In addition to these, there are the omissions common to T G listed on p XLV above, and those found in the S recension as a whole, which will be found on p LIII below

The following omissions are peculiar to G₂ 6 2 10 (hapl , with K₂ Dn T₂ G₃), 3 29^{ab} (hapl , with D₂ o G₃), 41 34^{cd} (? hapl), 66^a-67^a (hapl), 48 25^c-28^b (hapl), 58 27^d-28^c, from राज्म in 68 19^c up to समरे in 68 21^c, 69 31^d-33^a (hapl , with M₂), 75 49^c-51^b (hapl), from पत्रिभि in 78 46^b up to विव्याध in 78 47^f (hapl), 80 22 , 86 17 , 113 36^{bc} (hapl)

The following omissions are peculiar to G₃ 6 1 9^c-10^b, from युद्धे in 27^a up to युद्धे in 28^a, 29^{cd}, 3 35^c-37^b, 4 17 (hapl , also in D₁), 7 24^{ab}, 14 3-4 (hapl), 16 38^{cd} (hapl , also in S₁ K₁), 27 21^{bc} (hapl), 31. 4^d-6^c (hapl), 33 3-4 (hapl), 37. 11^{ab} (hapl), 39 20-21 (hapl), 41 66-74 (hapl , a loss of 18 lines), 43 4-5 (hapl), 60^b-62^a (hapl), 66^b-68^a (hapl , also in K₀₋₂), 81^b-82^c (hapl), from दुन्मव्य in 44 26^b up to केचि in 44 28^b (hapl), 46 28^d-30^c (hapl), 48 14^c-15^d (hapl , also in K₂), 50 61^d-62^a (hapl), 103^{ab}, 55 32^c-35^b (hapl , also in K₂), 58 24^b-25^c (hapl), 62 16^c, 71 24 (hapl), 80 22^c-23^f (hapl), 97 19 (with M₁ s-ε), 34^b-36^a (hapl), 103 53^b-54^c (hapl), 107 17^{cd}, 109 4^c-5^d (hapl , with M₁₋₃ s), 18^{cf}, 112 83^c-85^b, 86 (hapl), 127^b-130^c (? hapl), 113 44^{ab}, 114 17^c-18^d (hapl), 116 41 (hapl , also in S₁ D₂), 117 25^c-26^d (? hapl)

G₄ shows only two omissions peculiar to it 6 75 10-11 and 82 37 The rest it shares mostly in common with T₁ (see p XLV above)

Coming to the additions in the G version, besides the nearly 130 cases of additions presented by the S recension as such (the list of which will be found on p LIII below), there are the following over thirty cases of additions common to T G

26* (with M₂ 4), 198*, 201*, 205* (without T₂), 219* (without T₂), 302*, 304* (without T₂), 308* (with M₄), 329* (without T₂), 353* (without T₂, with M₄), 365* (substituted passage), 371*, 373*, 376*, 387* (the last two, with M₂), 388* (without T₂), 391* (with M₁ 2), 395* (with M₁), 401* (with M₂), 402*, 412* (with M₁ 2), 416*, 420*, 421* (with M₁), 423*, 431* (with M₁), 444*, 448*, 454* (the last two, without T₂, with M₂), 449* (with M₂), 460*, 461*, 462* (all three, without T₂), 470* (without T₂ G₂)

Beyond these, G₁ presents only one addition, 341*. G₂, the following seven . 2*, 47*, 85*, 148*, 427*, 445* (subst), 446*, G₃, the following four 172*, 406*, 456*, 474* G₄ presents everything always conjointly with T₁, the list of passages being already given on p XLVI above In addition, we may mention the following cases 46* (found in T₁ G₁₋₃), 48*, 511* (both found in T₁ G₁ 2 4), and 327* (found in G₁ 3)

Apart from the transpositions presented by the S recension as a whole (the list on p LIV), the following cases in individual G MSS may be noted After 6 89 22, G₁ reads 26^{ab} G₂ reads 6 3 16^c-17^b after 3 14^{cd}, 8 31^{cd} after 8 30^{ab}, 16 26^{ab} after 16 24^{ab} (repeating the line in its proper place), 79 26 after 79 35, 83 21^{cd} and 20^{ab} after 83 19^{ab}, 96 32^{cd} (first time) after 96. 29 (repeating the line in its proper place) G₂ also transposes 6 39 15 and 16, 106 10^{ab} and 10^{cd}, 107 25^{ab} and 25^{cd} After 6 4 4^{ab}, G₃ reads (first time) 6^{cd} and 7 (repeating the lines in their proper place), after 6 19 1, it reads 19 3^{cd}, repeating the line in its proper place G₄ transposes 6 2 9 and 10 G₁ s read 6 60 68 after 70, 79 26^{cd} after 34^{ab}, 106 6 after 4^{ab} G₁₋₃ read 6. 114 61 after 56

The versions T G together present the following cases of transposition After 6 7 28, T G read 8. 18-25, after 201*, T G (except T₂) read 55 89-90, after 84 34, T G read 30, after the initial reference in chapter 100, T G read 100 15-26 (T₁ G₄ repeating 15-16 and T₂ G₁₋₃ repeating 15-26 in their proper place), after 104 53, T G M₁ read 58, after 108 17, T G (except T₂) read 20, after 112 124, T G read 11^c-15^d (T₂, after 124^{cd}), after 114 41, T G read 45^{cd}, after 114 42^{ab}, T G (except T₂) read line 4 of 476*, reading 114 42^{cd} after 45^{ab}, after 114 55, T G (except T₂) read 58 and 60 Reference may also be made to the Tabular Statement on p 99, and to the sequence indicated under 6 112 135 on p 662

M₁

Calicut, MS (without number) belonging to the Padinjare Kovilakam Collection Written on palm-leaves in Malayalam characters Size 17½" × 2½" Folios 177, with 10 lines to a page, and 58 letters to a line Collated at the B O R Institute

The omissions peculiar to M₁ are 6 10 40^b-41^c (hapl), 47 9^{ab} (hapl, also in D₄), 53 6^a-10^b, 60 55^d-56^a (hapl, also in K₀), 79 29^a-30^b (hapl, also in D₅) It shares the following omissions with M₂ 6 44 22-23, 50 15^c-17^b (hapl), 58 6^{cd}, 111 6-7 (hapl), 112 27^a-30^b, the following with M₃ 4 6 21 13-14 (hapl), the following with M₃ 106 4 (hapl, found in S₁ K₀ 1 D₅), the following with T₂ M₄ 6 60 15^{ab}, and the following with M₃ 5 6 10 27^c-28^d, 55 90^{cd} Beyond these, there are the nearly thirty-five omissions belonging to the entire S recension (see p LIV), which are all found in M₁, except 6 15 8^{cd} (found in S except M₁ 4), and 48 69^{cd} (found in S except M₁ 2) The omissions belonging to the M version by itself are the following

6 22 2^{cd} (without M₄), 19 (with D₄, without M₁), 51 31^{ab} (without M₄), 65 25^{cd} (with T₂ G₁₋₃, without M₄), 73 23^{ab} (hapl, without M₂); 75 5^c-7^b (hapl, without M₂ 4), 80 5^{ab} (hapl, with T₂, without M₂), 95 21^{ab} (with B Dn₂ D₄ 7, without M₂), 97 19 (with G₃, without M₂), 103 47^{cd} (with T₂), 92, 106 44-45, 108 20^c-24^b (hapl), 109 4^c-5^d (hapl, with

G₃, without M₂), 32^{cd}, 34-35, 37^a-38^b, 41^{ef}, 110 14^{cd} (without M₂), 18^{ab} (with Dn₁, without M₂), 111 21^{ab} (with T₂), 112 68^{ab}, 118^{cd} (without M₂), 124^{ef} (with T₂, without M₂), 114 96^{ab}, 98^{ef} (with T₂), 100^{ab} (with T₂), 115 14^{ab} (with T₂), 116 45^{cd} (with T₂, without M₂)

Of these, M₁ fails to present 6 22 19

There are no additions peculiar to M₁ exclusively. M₁₋₃ have 56*, M_{1 4} (with T₂) 463*, and M_{1 3 4} (as a subst passage) 468*. M₁ at times follows T G in the matter of addl passages, as for instance in 395*, 421*, 431*, in 331* (with D₁ M₂), 391* (with M₂), 412* (with D₆ M₂), and in 480* (with M₄). Beyond these, there are about a dozen cases where the additional passages are common to the entire M version, as well as the over a hundred and thirty cases characteristic of the S recension as such. The former are listed below

79* and 165* (both without M₄), 187* (with K_{2 4} B_{1 3 4} Da Dn D_{1 3-3} 7 3), 220* and 362* (both with T₂), 366* (subst.), 390* (with T₂), 407* (with K₄ D_{1 3}), 434* (with T₂ which substitutes it for 6 103 101^{cd}), 452* (with T₁ G, T₁ G₄, and G₁₋₃ at different points of insertion), 459*, 467* (with K₄ B Da Dn D_{1 3-3})

As to transpositions, the only one exclusively peculiar to M₁ is the reading of 6 8 51^{ab} after 8 48. It, however, repeats the line in its proper place. With M₂, M₁ reads 6 8 15^c-16^d after 8 25, and transposes (hapl) 66 8^b and 9^b, with M₃, it reads 6 113 9^{cd}-17^{cd} after 112 134^{cd}, with T₁ G₄ M_{3 4}, it reads 6 103 1-11 after 102 78, with M_{3 5}, it transposes 6 82 31^{cd} and 32^{ab}, and with M_{3 3 5}, it reads 6 15 34 after 15 28^{ab}, repeating the same in its proper place. There are, besides these, a couple of transpositions found in the M version as a whole¹ and the over fifteen cases of transpositions presented by the entire S recension, which are naturally found in M₁.

M₂

Cochin, Chennamangalam, MS No 928, belonging to the Pāhyam family
Dated, Kollam 1028 (ca A D 1853)

This MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans. It appears in the Crit App of the Udyogaparvan as M₂. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Of the 299 folios in the MS, the Bhīṣma covers 162, with 11-12 lines to a page, and about 60 letters to a line. Size 17½" x 2". Written in clear and legible characters, fairly correct. Well preserved and modern in appearance, being protected with illustrated wooden covers having painted floral designs. The adhyāyas are generally numbered and named. The MS was collated at the B O R Institute

¹ M om 6 109 30-41 in the proper place and reads the same after 6 110 21 in the following sequence: 36, 459*, 38^c-41^d, 30-32^b (om 32^{cd}), 33 (om 34, 35, 37^a-38^b and 41^{ef}). In the same chapter (109), M, after st 33, reads 6 110 19-21, repeating the same at the proper place.

Ignoring the omissions which M_2 shares with M_1 (already listed in the description of M_1 above), there are some forty omissions peculiar to M_2 of which nearly half are non-haplographical

6 2 18^{bc} , 3 7^d-9^c , 4 29^{ab} (with T_2 , non-hapl), 13 45^d-46^a , 24 69^c-70^d , 26 26^c-30^b , 34 17 (with M_3), 38 10^c-11^b , 39 17^b-18^a , 40 76^b-77^a , 43 75^{ab} 44 30^{ab} (non-hapl, with D_3 T G M_1 3 4), 34^{ab} (with K_1 D_1 T G), 46 10^{cd} (non-hapl), 48 25^c-27^b , 50 43^{cd} (non-hapl), 53 7^a-10^b (non-hapl), from रुर्ष in 55 49^c up to स in 51^a (non-hapl), 55 123^b-124^d (non-hapl), from ज्ञेय to दीप्तस्य in 60 33^{cd} (non-hapl), 62 11^c-12^d (non-hapl), 67 15^c-16^d , 71 2^c-3^b , 73 23^b-24^c (non-hapl), 75 44^d-45^e , 82 48^b-49^a (non-hapl), 83 24^{cd} (with K_3), 84 12^a , 86 16^d-17^c , 87 15^{ab} (non-hapl), 91. 39^{bcd} (with K_3 D_2), 93 1^b-3^a , 15^d-17^a , 94 8 (with D_3 T_2), 96 32^c-33^b (non-hapl), 101 29^a-30^b (with M_3), 102 2^b-3^a (non-hapl), from न in 104 10^b to प्रयु in 104 11^d , 106 4-6 (with M_3), 106 9 (non-hapl), 107 2^c-3^b (with K_3), 113 13^c-15^b (non-hapl)

Besides the three instances included in the above list where M_2 shares its omissions with K_3 , the following two cases show the affinity of M_2 with other Kashmirian MSS 6 17 12^c-13^d (with Ś_1 K_0), 51 3^c-4^b (with K_0 1) Both, however, are cases of haplography Of the nearly thirty cases of omissions presented by the M version generally, M_2 fails to omit the passage in the following nine cases 6 75 5^c-7^b (also M_4), 80 5^{ab} , 95 21^{ab} , 97 19, 110 14^{cd} , 18^{ab} , 112 118^{cd} , 124^{ef} , 116 45^{cd} Of the nearly thirty-five cases of omissions presented by the S recension generally, M_2 shows the passage in the following seven cases 6 10 15^c-16^d (with T_2), 43 74^c-75^b , 48 69^{cd} (with M_1), 60 6^{ef} , 53^a-54^d (with T_1 G_4), 70 2^{ab} (with T_1 G_4)

M_2 has the following addl passages 15^c (with T_1 G_4), 26^* (with T G M_4), 38^* , 54^* , 58^* (all three with T_1 G_4), 81^* , 224^* , 254^* (the last two, with T_1 G_4), 376^* , 387^* , 401^* (all three with T G), 448^* (with T_1 G), 449^* (with T G), 454^* (with T_1 G) For 108^* and 246^* , see Critical Notes M_2 (with M_3 ϵ) does not show 480^* which is found in most S MSS

There are no transpositions in M_2 other than those already listed under M_1 .

M_3

Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library

The MS is written on palm-leaves, Malayālam characters Size $17\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. It contains, besides the Bhīṣmaparvan, the *Śivasahasranāma* from the Padmapuāna The total number of folios is 200, of which the Bhīṣmaparvan covers 192, out of which fol 10 is written on one side only Gives about 8 lines to a page, and 62 letters to a line Complete Undated Collated at the B O R Institute

Ignoring the omissions which M_3 shares with M_1 and M_2 (already mentioned in the descriptions of these two MSS), M_3 shows the following three cases of omission peculiar to it 6 79 29^{ab} (hapl, with B_1), 106 5^a-6^c (hapl), 111 6-8. In the following six cases, M_3 shares its omissions with M_5 : 6 49 39^{cd}, 78 16^{bc} (hapl), 89 31^a-33^a (hapl), 96 3^{bc}, 101 25^a-26^b, 114 55^b-57^a (hapl). In the following four cases, it shares the omissions with M_4 : 6 95 41^r-44^a (hapl), 99 3^{cd} (hapl), 112 27^a-28^b, 30^{ab}. M_3 shares without exception all the omissions presented by the M version as well as the S recension.

As to additions, those which M_3 shares with M_1 have been already mentioned under M_1 . M_3 gives all the additions common to the M version as a whole (see p. XLIX above), but of the additions presented by the S recension, M_3 does not show the following 72*, 83^r, 331* (with M_4), 480* (with M_2). With M_4 , M_3 gives the passage App I, No 4 (the Śveta episode), from which, however, these MSS omit lines 1-6 and 288-339.

The transpositions in M_3 are all shared with M_1 and are already detailed under that MS. With M_5 , M_3 repeats 6 8 15^c-16^d after 8. 25, and reads (for the first time) 59 22^{ab} after 59 20.

M_4

Malabar, Naireri Mana Library, No 504. The MS contains the Bhīṣmaparvan only. Written on palm-leaves in Malayālam characters. Size 18 $\frac{3}{4}$ " x 2". Folios 172, with 9 lines to a page, and 68 letters to a line. Complete. Collated at the B O R Institute.

M_4 presents the following omissions, peculiar to it 6 13. 40^a-42^a, 26 27^a, 27 10^b-11^c (hapl), 43 63^c-65^b (hapl), 53 9^c-11^d, 16^d-17^c (hapl), 65 24^c-25^d, 89. 26, 104 57^r-58^c, 109 3^a-6^b, 113 9. The following omissions it shares with a few Kashmirian and Devanāgarī MSS, all being cases of haplography 6 38 23 (with K_2), 45 23^{cd} (with K_3 D_2), 86 80^{cd} (with \dot{S}_1 K_0 D_2 γ s), 116 8^{cd} (with D_4 D_{n1} D_5). M_4 does not share the following omissions presented by the M version generally 6 22 2^{cd}, 51 31^{ab}, 65 25^{cd}. The omissions which M_4 shares with M_3 are already shown under that MS. The omission of 6 6 11^{cd} is more general, being shared by B_2 D_4 D_{n2} D_5 T G M_4 .

The omissions found in the S recension as a whole are the following

4 31^{cd} (hapl, with B_1 D_n), 5 15^{ab}, 6 5^{cd} (with \dot{S}_1 K_0 D_1), 6 10, 15^c-16^d (without T_2 M_2), 10. 52^c-55^b, 56^a-58^b, 12 20^{cd} (with N without D_3), 15 8^{cd} (hapl, without M_1), 22 7^b (without M_4), 41. 25-26 (hapl), 80^{cd}, 84^{cd}, 43 35^{bc}, 74^c-75^b (hapl, without M_2), 44 30^{ab} (with D_3 , without M_3), 45 6^{cd}, 48 7^{cd}, 57^{ab}, 69^{cd} (without M_1), 50 79^{ab} (with D_3), 55.

120^b (without M₄), 58 48^{cd} (? hapl), 59 15^c-16^b, 60 6^{ef} (without M₂), 43^{td}, 53^a-54^d (hapl, without T₁ G₄ M₂), 70 2^{ab} (without T₁ G₄ M₂), 71 10^{ab}, 73 53^{ab} (? hapl), 87 25^{ef} (hapl), 27-28, 113 9^{ab}, 10^c-11^b, 116 19^d-21^a (hapl, without T₁ G₄)

It will be noticed that, of these, M₄ fails to show only 15 8^{cd}, 22 7^b, 55 120^b

Of additions, M₄ has 66^a (a subst passage), 218^{*}, 308^a (with T G), 353^{*} (with T₁ G), 363^{*} (with M₅), 384^a (with D₄), 419^{*} (with T₂), 472^{*} (with K₄ B₁ : 4 Da Dn₁ D₃) It gives the Śveta episode with the exceptions noted under M₃

Besides the transpositions noted under M₁ and M₃, M₄ presents the following additional cases after 6 17 20^{ab}, it reads 21^{cd} repeating the line in its proper place, after 17 25^{ab}, it reads 27-28, after 38 17, it reads 39 5-6, after 46 18, it reads 46 12^a-13^b, it erroneously reads 66 14^c-15^d after 16, it transp 87 15^{ab} and 15^{cd}, after 112 134^{cd}, it reads 113 10^{ab} (om 10^c-11^b), 11^c-17^d followed by 112 134^c-135^b, 468^{*}, 136-138, and st 1-8 of the following chapter (113) M₄ gives the Śveta episode with the exceptions noted under M₃

M₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924-26 Written on palm-leaves in Malayālam characters Size 13 $\frac{3}{4}$ " x 1 $\frac{3}{4}$ " Folios 254, with 8-9 lines to a page, and 55 letters to a line The MS contains the Bhīṣma-parvan only Collated at the B O R Institute

Besides the omissions shared by M₄ with M₁ and M₂, which are shown under those MSS, M₅ presents the following omissions peculiar to it 6 15 68^b-70^a, 41 47^c-64^b (hapl, loss of 17 stanzas), 43 40^a-41^b (? hapl), 77^d-79^a (hapl, with Da₁), 69 31^d-33^a (hapl, with G₂), 96 7^c-8^b (hapl), 103 69^b-70^c (hapl, with K₀) It gives all the omissions found in M as a whole, and of the omissions in the S recension, M₅ fails to give that of 6 44 30^{ab} only

The additions in M₅ are the following 36^{*} (with Ś₁ K₀₋₂), 154^a, 155^{*} (both with M₂ 4), 287^{*} (with Ś₁ K B₃ D₂), 363^a (with M₄), 440^{*} (with T₁ G₄) We have already seen that M₅ (with M₃ 4) gives the Śveta episode M₅ further gives all the additions shared by the M version as a whole (see p XLIX), and of the additions common to the entire S recension, M₅ (with some other MSS of the M version) fails to give only three The entire list of these S additions is given below

31^a, 50^{*}, 60^a (with B₂₋₄ Da Dn D₁ 3-2 7 8), 61^{*} (with K₄ B Da Dn D₄ 8 7 8), 64^{*} (with K₃₋₅ B D), 70^{*} (with K₄ B Da Dn D₄ 8 7 8), 71^{*} (subst), 72^{*} (without M₅), 78^{*}, 83^{*} (without M₅), 108^a (with Ś₁ 8 K₀₋₃ 8 8 Ñ₁ B₁ 3 4 Da₁ Dn₁ D₁₋₄ 6, without M₁ 3-5), 116^a, 117^{*}, 118^{*}, 119^{*} (subst), 120^{*} (subst), 121^{*}, 122^{*} (subst, T₁ om), 123^{*} (without T₁), 124^{*} (subst.),

125*, 126*, 128*, 129*, 130*, 131*, 132*, 133*, 138*, 143*, 144*, 145* (subst.), 146*, 147*, 149*, 150*, 156* (subst), 157* (subst , with D₁), 158*, 162*, 167*, 171*, 180*, 186*, 188*, 192* (T₂ om), 193* (subst.), 195", 206*, 207*, 208* (subst), 211* (with K₄ B Da Dn D₄ ε γ ε), 212*, 221* (subst , with K₄ B Da Dn D₁ ε γ ε), 223* (subst , M_{3-ε} ins), 225* (subst), 226*, 236*, 238* (subst), 240* (with D₃), 250*, 252*, 253* (without M₁), 255* (subst), 258*, 259*, 262* (T₂ om), 263* (with D₄), 267" (without T₂), 271* (subst , without T₂), 272* (with D₄), 274*, 278*, 281* (subst), 282* (with D₄, M₂ om), 284*, 286" (with D₄, marg *sec m*), 289*, 290*, 292*, 293*, 295* (with D₄, marg *sec m*), 296" (with D₄), 298*, 300*, 306*, 307*, 309*, 311*, 315*, 316* (with Ś₁ K_{0-2, 4} ε B₃, without T₂), 317", 319*, 320*, 321*, 322*, 325*, 326* (subst), 331* (with D₁, without M_{3-ε}), 336", 344*, 347*, 349", 350*, 352*, 355" (T₂ om), 356", 357*, 358* (G₁ damaged), 361*, 374*, 381*, 382^ (subst), 386" (T₁ G₄ subst), 392*, 396*, 397*, 399*, 400*, 405*, 409*, 432*, 438*, 439*, 442* (subst), 443*, 452" (without T₂), 458*, 475*, 478*, 479*, 480* (without M₂ ε ε), 486^ (with B₂ Da Dn₁ D₅), 494* (with K₀ 2-ε B D , without G_{1-ε}), 498*, 500*, 502* (subst)

There is only one transposition peculiar to M₅ it reads 6 103 50^bc after 51^d. The other transpositions are shared by M₅ with M₃ (two cases), or M₁ ε, or M_{1-ε} (one case each), and they are given under the respective MSS

The transpositions found in the entire S recension are the following

after 6 19 25^{ab}, S reads 27^{cd}, repeating the line in its proper place , after 41. 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd}, S transp 43 6^{ab} and 6^{cd}, after 48 7^{ab}, S reads 9^{cd}, after 48 56, S reads 60, S transp 50 20^{cd} and 20^{ef}, also 55 125^a and 125^b, S reads 58 41 after 44, S transp 59 12^{cd} and 13^{ab}, after 59 15^{ab}, S reads 17^{cd}, S transp 60 6^{ab} and 6^{cd}, also 67 4^{ab} and 4^{cd}, after 68 9^{ab}, S reads 8^{ab} followed by 284*, S transp 73 57^{ab} and 57^{cd}, also 88 21^a and 22^b (with K₃ ε B D), after 92 14, S reads 17^{cd} and 19, S reads 107 46^{ef} before 46^{abcd}

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS do not form part of the regular Critical Apparatus as such. But of the more than twentyfive MSS which could not be included in the Crit App, but of which regular collations were obtained, the following four give at times certain *variae lectiones* which are occasionally mentioned and commented upon in the Critical Notes

K,

Madras, Adyar Library, No X 07 Written in Devanāgarī characters on

tough country paper, much worm-eaten A composite MS consisting of two parts, separately paged, giving folios 43 + 164, with 12-14 lines to a page, and 35 letters to a line The first part takes the text up to end of the Bhagavadgītā chapter 6, which, in the Parvan sequence, is equal to chapter 27, and not chapter 28 as in the Critical Edition, seeing that the MS omits Crit Ed chap 22 entirely The next part does not begin with BG. chap 7, as one would expect, but goes back to chapter 22 (which includes vulgate chapters 22 and 24, om intervening chap 23) and thereafter, omitting the BG entirely, it carries on from the beginning of our chapter 41 stanza 1 up to the end of the parvan At the end of the MS is found a folio (numbered 150) which is the concluding folio of a Bhīṣmaparvan MS , presumably the same of which the MS preserves the first 43 folios The handwriting of both the parts appears similar, but the texts given by them differ, the first part being distinctly Kashmirian, while the second, mainly Southern The MS is undated, and was collated at the B O R Institute The siglum K₁ refers only to the first part of the MS , the second part being altogether ignored

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 480 of Vīsrāmbāg I, dated V Samvat 1806 (A D 1750)

Written on smooth country paper in Devanāgarī characters Size 14½" × 6" Folios 139, with 13 lines to a page, and about 62 letters to a line Margins ruled in red Clear and legible writing Neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered, except for the Bhagavadgītā portion The MS does not give the *Kātyāyanīstava* and generally gives a conflated text of the K version Modern in appearance The post-colophon entry runs thus भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक । युद्धसस्थान । कुरुक्षेत्रागमन । ऋष्यशृङ्गविनिर्माण । श्रीभगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपगल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध । भीष्मपतनमिते ॥

अत्राध्यायगत प्रोक्त तथा सप्तदशापरे । पञ्चश्लोकसहस्राणि सख्यया - शतानि च ॥
 श्लोकाश्च चतुरासीति षटस्मिन्प्रकीर्तिता । व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्वे महाद्भुतम् । आ जन्मन कृतात्पापान्सुच्यते नात्र सशय ॥
 पर्वान्ते पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्णादिदक्षिणम् । समीहितफलावाप्तिं लभते नात्र सशय ॥
 अश्वमेधमहत्प्रस्य राजसूयशतस्य च । गवा कोटिप्रदानस्य फलं म्याद्भीष्मपर्वणि ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः कुलं चैव ससुदरेत् ॥

सजय उवाच ।

भीष्मस्य पतनं राजन्वाचयित्वा च यो द्विज । भीष्मस्य प्रीणनार्थं हि कृष्णस्य च महात्मन ॥
 न ददाति द्विजेभ्यो वै भोजनं च स्वयं क्विचित् । ज्ञातव्यं स च विप्रेन्द्रो घातकः कृष्णभीष्मयो ॥
 भीष्मपतनं च यं धत्वा दद्याद्दानानि भूरिश । व्यासाय च प्रदातव्यं गोर्भूर्वैर्बहिरष्मयम् ॥
 भीष्मपातं हि यं श्रुत्वा पर्वदानानि सर्वशः । वैकुण्ठं समवाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्र ददस्व च । आनृष्य परम गत्वा ब्रह्मलोकमवाप्स्यसि ॥
 भीष्मपाते श्रुते राज्ञ ददाति हि वचन [१ यो धनम्] । वासासि विविधानीह भीष्मस्य परितुष्टये ॥
 भीष्महा स च विद्मो भूमिं यो न प्रयच्छति । भीष्मस्य भूमिशयनाद्ब्रह्म भूरसशयम् ।
 एव य कुरुते पार्थ स च स्वर्गे महीयते ॥

ग्रन्थसख्या सह० ५ शत ८ श्लोक ८४ ॥ इति श्रीस्वस्ति श्रीनृपविक्रमभानुसमयातीतसवत् १८०६ ना वर्षे श्रावणवदि प्रतिपत्तियौ बुध-
 दिवसे श्रवणउपरातधनिष्ठानक्षत्रे आयुष्मानुपरांतसौभाग्यनान्नि योगे बालवकरणे एव पचागतिथौ भीष्मपर्व लिखित ॥ व्यासधीमासा-
 प्रसादादलेखि । विष्णो प्रसादादलेखकपाठक्यो प्रत्यह शिवमेवास्तु । मनसि ईप्सिता मनोरथा सफला भवन्तु ।

भारती भूतले भूरिभव्यभोगप्रदायिनी । शृण्वन्ति भारती भद्रा न तेषा भवतो भयम् ॥

पुण्याह दीर्घमायुरस्तु ।

रक्षितव्य सदा सद्भि पुस्तक परहस्तत । समालासावधानत्वे कृपण स्व धन यथा ॥

स्वय न नद्य सलिलं पिबन्ति स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा ।

पयोमुचा वारि परार्थहेतवे परोपकाराय सता विभूतय ॥

भीष्मपर्वणि ग्रथ समाप्तोय ॥ श्रीरस्तु ॥

D₉

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1274, dated V Samvat 1622 (A. D. 1566) Written on paper in Devanāgarī characters Folios 155 Wants the beginning

D₁₀

Pudukottai, State Library, MS (without number) written on paper in Devanāgarī characters Further details of the MS are not available

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Ś₂

London, British Museum, Oriental MS No 6763 D Written on birch-bark in fairly legible Śāradā script (observing *jhvāmūliya* and *upadhmanīya*) Old in appearance with letters here and there faded or broken off with part of the margin Gives the text of the Bhagavadgītā only up to chapter viii 18 The variants from this MS are quoted by F Otto Schrader in his *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, and they are reproduced in the Crit App on that authority

Ś₃

Srinagar, MS belonging to the Shri-Rāma-Trika-Āshram, Fateh Kadal, which was used by Biahmachari Lakshman Raina for his edition of the Bhagavadgītā with Abhinavagupta's commentary, Srinagar, 1933 The MS is written on very old Kashmiri paper in Śāradā characters, and forms the basis of the printed text Two

other MSS were also used by L. Raina, but as only nine variant readings¹ are noted in the whole poem, the printed text can reasonably be taken to represent Raina's best MS

Ś₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters and bound in a book-form Folios 581, with 14-16 lines to a page, and 11-16 letters to a line Size 7 $\frac{1}{4}$ " x 4" Written by at least two hands Occasional marginal additions and collections in Śāradā characters The text and the commentary are written continuously The MS ends

यत्सत्येष्ये[? सपी]न्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे
सन्तोऽप्यलन्तसौऽस्यात्कचन विनिर्मृता यान्ति नाग निगयाम् ।
तच्चकारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशु विद्योतयस्ता-
न्मर्वात्मम्यक्पदार्थाञ्जयति दिनपतेज्योतिरत्यूर्जित तत् ॥

सपूर्णं सर्वतोभद्राभिधानं गीताविवरणम् ॥

मनोहरस्य भट्टस्य शुभं भवेत् ।
लेखनात्पाठनाद्वापि श्रोतृणां च भविष्यति ॥

इति राजानन् रामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणेऽष्टादशोऽध्यायः । सवत् १०० पौ सुदि प्रतिपदि समाप्तं चेदम् ।

If Laukika Samvat 85 in Ś₁ corresponds to A. D. 1739, the present MS may go back to A. D. 1754 The MS looks a couple of centuries old

Ś₅

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters The first six chapters (folios 1-64) written in upright book-form, and the remaining chapters, probably by the same hand, in oblong pothī form, numbered 1-96 The MS is bound in leather Size 12" x 7" About 24-27 lines to a page, and 20 letters to a line in the first part, about 13-14 lines to a page, and 48 letters to a line in the second part Occasional marginal corrections The text and the commentary are written continuously, yellow pigment being used to differentiate the text The MS ends

1 These are BG 2 6^a न चैतद्विद्य (for नैतद्विद्य), 3 6^d मिथ्याचार (for मूढाचार), 89*, line 3 इन्द्रियेषु ह (for इन्द्रियै सह), 6 33^d स्थिराम् (for पराम्), 91*, line 2 विश्रान्तो (for विभ्रान्तो), 8 25^a धूम कृष्णस्तथा रात्रि (for धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण), 10 2^b प्रभावम् (for प्रभवम्), 10 10^d उपयान्ति (for प्रापयन्ति), 18 44^c परिचर्यात्मक (for पयुत्थानात्मक) The first four of these variants belong to a MS designated by Raina as ग, variants 5, 6, 9 belong to MS क, and 7 and 8 to MS घ

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ सपूर्णं समाप्तम् ॥
 ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः । श्रेयोऽस्तु न । ॐ शुभसवत् २७ भा वदि तृतीयस्या परेण चतुर्थ्या शुक्रवामरान्विताया सकरे
 दि आ सु ४५ उत्तरनक्षत्रे इदं रामकण्ठीभगवद्गीताया टीकाशास्त्रं सपूर्णं समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

If the Laukika year is taken to represent the cycle following the one intended in Ś₁, the present MS would be (15 + 27 =) 42 years younger than Ś₁, i e., it would belong to A D 1781, for which year the *tithi* and week-day details given above would seem to correspond, according to the calculations in Pillar's *Indian Ephemeris*

Ś₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84

Written on old country paper in Śāradā characters The MS consists of three separately paged parts The first part (pp. 1-15) gives the commentary of Śūdhara on the Gītāsāra (see Ś₈), while the second (pp 1-8) gives an Upodghāta or Introduction to the teaching of the Bhagavadgītā as understood by the commentator, which, however, breaks off suddenly towards the end Then follows the third part (pp 1-88), which lacks the initial part and begins with the commentary on BG 2 6 Size 8½" × 6" About 24-26 lines to a page, and 24-28 letters to a line The commentator gives his name in the concluding stanza as Ānanda (probably a shortened form of Ānandavardhana), while the commentary is called the *Jñānakar masamuccayavyākhyā* alias the *Ānandavardhinī* ¹ The MS ends with the stanza

सख्याते द्विजराजसिद्धयुधिरोपायै (4781) कलेर्हायने

लोके सप्तगुणर्षिरूपकमिते(1737) काले शक्रे सति ।

आनन्दस्य कृति श्रुतिस्मृतिमिता गीता गिरा पद्मका-

त्कर्मज्ञानसमुच्चयोदयधिया भूयाच्छिवप्रीतये ॥

This would give, calculating by the elapsed Kali years mentioned, A D 1680 as the date of the commentator, which would correspond to the year 1737 of the Samvat era, which the MS designates as " Śakaghnakāla "

K₆

Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā Collection of MSS Dated V Samvat 1598 (A D 1541)

This is the 'rare and ancient' MS upon which Rājavarīdyā Jīvarām Kalidas Shastri of Gondal has based his edition (1936-37) of the Bhagavadgītā The Shastri does not give any detailed description of this rare and ancient MS. The B O R Institute obtained from Gondal photograph copies of four pages of the MS , including the last

¹ This commentary has been edited by S K Belvalkar, Bilvakuñja Publishing House, Poona, 1941

which gives the date It would accordingly seem that the MS is written on paper in Devanāgarī characters with Prsthamātīās There are 19-20 lines to a page, and about 52-56 letters to a line, i e, an average of 32 ślokas per page The MS should accordingly extend to twelve folios, the first and the last being written on one side only The MS ends thus इति श्रीभगवद्गीताया मोक्षसन्ध्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ तत्समाप्तौ गीता समाप्तिमगात् ॥ श्रीहरे ॐ ॥ शुभ भूयान् । नन्दन्तु यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ श्री ॥ स १०२६ वर्षे मिति ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्या *दिने¹ पूर्णम् । इति श्री-भगवद्गीता समाप्ता ॥ गंगागङ्गपठनार्थं गणपतव्यासेन स्तभतीर्थे लिखित ॥ प्रतिलिपी स १५९८ (?) वर्षे चैत्रे (some letters erased) . . पूज्य-विमलगणीशिष्य-मुनिसिंहविमल-आदेशात् कृती । The original copy of the MS was made at Cambay, and the second, some 350 years later, by the order of a Jaina Muni We are told that the MS was obtained from Suat

To judge by the photograph copy, the MS does not appear to be even as old as Samvat 1598, to say nothing of Samvat 1236 The Prsthamātrā mode of writing is here and there given up, e g, in writing निर्धौत in BG 5 17^d, निवर्त्येप in 89^a, line 7 The MS reads BG 6 7^b actually as परमात्मा समाहित The Gondal edition rejects this reading because the 'Kashmirian' reading is परात्मसु समा मति The same is the case as regards च्न् (found in the MS) in 4 21^b, which the Gondal edition changes into च, the Kashmirian reading K₂ (i e, the Gondal edition of 1936-37) offers 32 readings, peculiar to it, which we have not found in any of the MSS we have seen These are

1 31 ^d	हत्वाह्वे स्वयान्ववान्	8 3 ^d	कर्मसञ्चितम् (fol ०सञ्चित)
37 ^e	स्वजनान् (fol स्वजन)	10 40 ^a	शुभदिव्याना (for मम दिव्याना)
45 ^z	स्वजनान्दन्तुमुयता	11 46 ^c	भुजद्वयेन (fol चतुर्भुजेन)
2 5 ^b	श्रेयस्कर (fol श्रेयो भोक्तु)	12 12 ^d	निरन्तरा (fol अनन्तरम्)
11 ^b	प्रज्ञावान् (for प्राज्ञवान्)	15 ^c	हर्षमन्युभयक्रोधैर्
57 ^d	स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते	13 22 ^a	उपदेष्टा (fol उपद्रष्टा)
61 ^d	स्थिरप्रज्ञ स उच्यते	31 ^a	निर्मलत्वात् (for निर्गुणत्वात्)
64 ^a	रागद्वेषविमुक्तस्तु	14 6 ^c	सुखसखेन (fol ०सङ्गेन)
68 ^d	स्थिरप्रज्ञा च सा स्पृता	15 ^c	तथा तमसि लीनास्तु
3 26 ^c	योजयेत् (for जोषयेत्)	18 ^a	सत्त्वेन (fol सत्त्वस्था)
31 ^a	इम (for इद्)	15 5 ^b	अध्यात्मनिष्ठा (fol ०नित्या)
5 4 ^d	उभयो फलमश्नुते	8 ^c	गृहीत्वा तानि (fol गृहीत्वैतानि)
9 ^a	विलपन् (for विष्टजन्)	13 ^a	सामाविश्य (fol गामाविश्य)
20 ^b	नो द्वेषि (for नोद्विजेत्)	16 12 ^c	कामलोभार्थम् (fol ०भोगार्थम्)
23 ^a	यो बोद्धु (fol य सोद्धु)	18 15 ^d	पद्म ते (fol पद्मैते)
6 44 ^b	क्रियते (fol हियते)	59 ^c	मिथ्यैवाध्यवसायस्ते

1 The name of the day is erased and illegible, but looks like either शशि or शनि, the former would be correct, following the full moon ending month usual in Northern India.

Would it be believed that the only MS where all these variants occur (except 2 11^b, 3 31^a, 5. 23^a, 14 6^c—the last three being downright errors which can be easily corrected)—is the “Bhojapatra” MS¹ from the same Gondal Collection, which gives a Bhagavadgītā of 745 (755) stanzas² Of the remaining variants in the above list, 5 9^a is tautologous, 6 44^b is meaningless, 8 3^a is ungrammatical (unless कर्म is taken as a separate word), in 14 15^c, the plural लीना is wrong, 15 13^a can give sense only if माम् = लक्ष्मीम् = मायाम्, and in 18 59^c, the word व्यवसाय is deliberately changed to अध्यवसाय because the editor always prefers to understand व्यवसाय to mean trade, profession or worldly activities See his long note *apud* BG 2 41

Ñ₁

Cambridge, University Library, Additional MS No 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca A. D 1476)

This MS was presented to the Cambridge University by Daniel Wright, the Nepal Resident The B O R Institute obtained a photograph copy from the University It is a paper MS written in Newārī characters Size 18" × 5½" Folios 56, with seven lines to a page, and about 32 letters to a line Occasional marginal emendations Stanzas and adhyāyas numbered After BG 18 78, the MS inserts 111* and continues

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रया सहिताया वैयाशिक्या श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भीष्मपर्वणि परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगो नामाष्टादशसोऽध्याय समाप्त ॥ सवत् ५९६ वैशाखकृष्णअष्टमी शुक्रदिने
सपूर्णम् ॥ श्रीभगवद्वासुदेवप्रीतिरस्तु ॥ शुभम् ॥

Then follow ten lines of an independent Paurāṇik work. The particulars of the date given are correct

The above MS, which, if the date is its own, would be the oldest MS to be used for the present edition, may, possibly, be a later copy from an older MS, to judge by its handwriting On fol 66 and elsewhere, there are small marginal corrections in Devanāgarī characters, presumably by a different hand

The MS gives over thirty-five original variants, nearly 20 of which appear to be copyist's blunders The readings worth noting are the following

- BG 1 27^a — सुहृद श्यालान् (for सुहृदस्तथा, cf 1 34^a)
2 6^b — यद्वा जयेम उत वा (with hiatus)
2 20^b — भविता वा कदाचित्
2 38^c — युद्धाय युद्ध[ध्य]स्व

¹ Regarding this MS, see my paper in *The Ganganatha Jha Research Institute Journal*, Vol 1 (1943), pp 21-31, entitled “A Fake(?) Bhagavadgītā MS”

- 4 15^b — सर्वैरपि (fo1 पूर्वैरपि)
 4 21^a — यदा[ता]शीर्यतचित्तात्मा
 5 5' — तयोगेनाधिगम्यते
 5 6^{cd} — सुनिर्गम्य अचिरेणाधि° (with hiatus)
 6 13^b — अचलमिथर (fo1 अचल मिथर)
 8 23^{ab} — त्वनावृत्ति प्रवृत्ति (fo1 त्वनावृत्तिमावृत्ति)
 9 2^c — धर्म (fo1 धर्म्य)
 9 15^b — यजन्ते मासुपामते
 9 19' — उत्सृजामि (fo1 उत्सृजामि)
 10 34^{aa} — सर्वहरश्चामि उद्भवश्च (with hiatus)
 10 35^{cd} — मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूना (with hiatus)
 11 54^{ab} — शक्यमहम् which avoids hiatus (fo1 शक्य अहम्)
 13 2^a — क्षेत्रेण इति मा विद्धि
 14 1^d — सिद्धिसुदायता
 14 4^c — ताया योनिर्महद्गम्य (by transp)
 14 17^{cd} — जायेते तमग (fo1 तमसो भवत)
 17 26^t — पार्थ उच्यते (with hiatus , fo1 पार्थ युज्यते)
 18 16^c — पश्यतेऽरुतबुद्धित्वान् (irregular Ātmanepada)
 18 19' — कर्ममेदत (fo1 गुणमेदत)
 18 20' — भावमव्यक्तमीक्षते
 18 44^a — रूपिवाणिज्जगोरक्ष (by transp)
 18 61' — हृदयेऽर्जुन तिष्ठति

The large number of variants with hiatus is a feature of the oldest Nepalese MS of the Ādiparvan offers numerous instances of the same see Sukthankar, *Epic Studies* (VII), Annals of the B O R Institute, Vol XIX, p 211

Ñ₁ has only three inserted passages 100^t, 101^t, and 111^t, the last of which is apparently a सम्प्रहृलोक not presumably from Cg Passage 100^t is a regular Kashmirian extra stanza found in Ś_{3-c} K₆ Ñ₁ (marg) D₃ Cā g k, but passage 101^t is found only in K₅ (all the three lines), and in Ñ₁ and D₃ (only the first and the third lines) Worth noting is the fact that Ñ₁ gives 100^t and 101^t only in margin¹ or in parentheses, *see m* Except for this, the bulk of the extra stanzas in the " Kashmirian Recension " seem to be unknown to this old Nepalese MS This is also the case generally with regard to the Kashmirian *variae lectiones*

¹ The *vibhūti*s mentioned in 101^t occur individually in Purāna texts like the *Bhāgavata* xi. 16 18, 21, 30

DETAILED EVALUATION OF THE TESTIMONIA

(1) *Commentaries A—For the Parvan*

For the Bhīṣmaparvan, five commentaries have been cited in the Critical Apparatus, where necessary. Of these, those of Arjunamīśa (Ca) and of Nilakantha (Cn) are given in MSS along with the text, but it is not invariably the case that the text, along with which the commentaries are written, agrees with the *pratīkas* cited by the commentator. Scribes often wrote first the text by itself in the centre. The commentary written above and below the text in the blank space left for the purpose, was at times written by a different scribe, and it was rarely that the scribes took the care to see that the *pratīkas* cited in the commentary corresponded with the text already written in the centre. We can cite the instance of our MS Dn. When its text was written, the intention obviously was to write above and below it the commentary of Arjunamīśa. Apparently, this was not available, and we find the commentary of Nilakantha written in its stead. Somewhat disingenuously, however, the commentary ends with—इति श्रीमदूर्जुनसिध्कृतौ भारतार्थदीपिकाया मीमप्सर्वचिचरण समाप्तम्. Secondly, not every commentary explained all the “difficult” stanzas or words, so that not full use could everywhere be made of the blank margins left above and below the text for the writing of the commentary corresponding to it. This furnished the temptation for the student-scribe to copy down from another commentary the explanation of a difficult word, phrase or point which the commentary he was supposed to copy down might not have thought necessary to explain. At least some of the identical explanations found in the different commentators may be due to this habit of the student-scribe, although, in other cases, the commentators themselves might have borrowed (generally without acknowledging) an explanation or two from their predecessors, not even taking the trouble to vary the phraseology.

The five commentaries Ca, Co, Cd, Cn, and Cv, although cited in the Crit. App. in this alphabetical sequence, will be discussed here in their chronological order. We begin with the oldest of them, Devabodha's *Jñānadīpikā* also called *Mahābhāratadīpikā*

Cd

Of this old and venerable commentator, no MS of the commentary on the entire Mahābhārata is known to exist. The Critical Edition could use his commentary¹ on the Ādiparvan, the Sabhāparvan, the Udyogaparvan² and the Bhīṣmaparvan³ (without the Bhagavadgītā). We still lack his commentary on the Āraṇyakaparvan⁴,

¹ Published independently by R. N. Dandekar, B. O. R. Institute, Poona, 1941

² Published independently by S. K. De, Bharatiya Vidya Series, No. 3, Bombay, 1944

³ Published independently by S. K. Belvalkar, B. O. R. Institute, Poona, 1947

⁴ A paper MS in Bengali characters of Devabodha's comm. on the Āraṇyakaparvan is mentioned by Rajendra Lal. *Notices of MSS*, Vol. v, No. 3009. The MS. belonged to Pratapacandra Bhattacharya of Singura, Dist. Virabhumā.

the Virātaparvan¹, the Bhagavadgītā², the Kainaparvan, the first eight chapters of the Śtiparvan, and all the remaining parvans from the Śānti to the end

For the Bhīṣmaparvan we have a solitary MS of Devabodha (commentary only), being the Baroda Oriental Institute MS No 12982. It is written on paper in Devanāgarī characters. Folios 1-5 (folio 1a blank) carry the text up to the Bhagavadgītā, and folios 1-9 (written *sec m*, with fresh pagination, fol 3b, 4a and 9a being left blank) carry the text from 6.41.1 to the end of the parvan, there being no commentary available for the Bhagavadgītā. The MS concludes thus—इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीदेवबोधकृतमहाभारतदीपिकाया भीष्मपर्वोऽख्यान[² वव्याख्यान] समाप्तम् ॥ श्रीशके १६८८ आश्विन सुदि ५ बुधे लिखितमिदं रामभद्रपतेन ॥ This gives 26th October 1766 as the date of completion of the MS according to Pillai's *Indian Ephemeris*.

As was established in the case of the Ādīparvan³, and the Udyogaparvan⁴, the text upon which Devabodha comments is in the main of the Ś K type. The examination of the *pratīkas* quoted in the commentary on the Bhīṣmaparvan goes to confirm that conclusion. Thus, as against the text accepted in the Critical Edition, Cd, in the following fifteen cases, gives a reading vouched for by the primary Kashmirian sources

6.3.34^a उपतिष्ठन्ति (fol °ष्टिम्) with Ś₁ K₀₋₂, 4.15^a सर्वाणि (fol स्रामे) with Ś₁ K₀₋₃ & D₁ 2 c, 6.6^t शब्द आकाश एव च with Ś₁ K₀₋₃ & D₁ 2 c 7, 6.9^a न चैषा (fol तदेषा) with Ś₁ K₀₋₂ D₁ 7, 22.5^a महेन्द्रवाह° (fol °यान°) with Ś₁ K₀₋₃ & D₂ 7, 42.1^a एवव्यूहेषु (fol एव व्यूहेषु) with Ś₁ D_{n2} D₃, 44.32^b व्याघ्रचर्ममयैर् (fol °शयैर्) with Ś₁ K₀₋₂ & C_a v, 44.48^a पद्मशीपेण (fol °तारेण) with Ś₁ K₀₋₃ & D₂ 3 c, 55.119^a विहितेन्द्रजाला (for निहितेन्द्रकीला) with Ś₁ K₃ D₆, 60.79^a भ्रातृव्यसनकर्षित (fol °कणित) with Ś₁ K₀ B₂₋₄ D₁, 62.6° भूतात्मन (fol °त्मा य) with Ś₁ K₀₋₃, 67.11^a व्यवाचीयन्त (fol व्यव°) with Ś₁ K₄ B₁ 2 D_a D_n D₃₋₅ 7 8 C_a p c, 67.34^a वातम् (fol वीतम्) with Ś₁ K₀₋₃ B₂ 4 D_a D_{n1} D₂₋₅ 7 T₃ C_a, 92.52^a तोमरावापाग् (fol °राधापि) with Ś₁ K₀, 105.4^c रथसग (fol °भङ्ग) with Ś₁ K₀ 1 3 D₂ 3

The cases in which Cd records a variant found in the late Kashmirian sources count up to thirty, of which the following may be noted

6.12.19^t वर्णातरे (fol वर्णान्तर) with K₃₋₅ B D_{a2} D_n D₁ 2 4-c T M₄ C_a, 44.25^a प्रतिमानेषु (fol पाठ्यमानेषु) with K₃ & B₃ D₂ 3 c T₂ G₁ 2 M C_a, 52.1^c अथ

¹ *Ibid*, No 3010 is a Bengali MS of Devabodha on the Virātaparvan, of the same owner

² There is a MS (Baroda Or Inst No 13036) of Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan which seems to have preserved a portion of Devabodha's commentary on BG 2.11-16 and 4.17-31. But we cannot be certain of its authenticity. Sarvajña-Nārāyaṇa quotes Devabodha's gloss on Bg 11.36

³ See Sukthankar, *Prolegomena to the Ādi*, p. LXX

⁴ See De, *Introduction to the Udyoga*, pp. VIII-XIV

सयाने (fo1 अनुसं) with K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 7. 8, 55 95^t अभिमारात् (for अभियानान्) with K₃ 5 D₂ 6, 63 12^a कर्णस्रोतोभव (fo1 °द्रव) with K₃. 4 B₁ Dn₂ D₄ 7 Ca, 93 21^c परार्धेन (fo1 °र्धेन) with K₀ 2 3 Da₁ D₂ 5 6 T₂, 98 17^b स्रघनान् (fo1 स्रघणान्) with K₃ 5 D₂ 8, 100 30^c व्यसयामास (fo1 ध्वसयामास) with K₂ 4 B Da Dn D₂₋₅ 7 8 M, 110 43^b प्रह (fo1 ग्लह) with K₂ 5 6 D₂ 5 Cc, 116 6^a अन्वासत (fo1 अन्वासत) with K₂ 4 B D (except Da₂ D₅), 116 17^b रघेपुभि (fo1 महे°) with K₃ 5, 116 47^c सौहृदाना (fo1 सौहृद ना) with K₃ 5 D₂, 117 31^t सुतान्प्रति (fo1 सुतं प्रति) with K₃ Da₁ Dn₁ D₃ M

Equally numerous almost are the cases in which Cd follows the late Northern group of MSS referred to on p xviii above, with a few exceptions either way. The following may suffice by way of illustration

6. 5 16^a उपजीवनम् (fo1 अभिजीवनम्) with B Da Dn D₄ 5 8 Cc, 5 19^t लोके न (fo1 लोकान्) with K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8, 6 3^c जगतीस्थानि (fo1 जगत्स्थितानि) with K₄ B Da₂ Dn D₁ 4 5 8 T₂ M₁₋₃, 6. 9^a आनुपूर्व्या (fo1 आनुपूर्व्याद्) with K₄ B D (except Da₁ D₂ 8), 11 3^t तिष्यं (fo1 पुष्य) with B Da Dn D₁ 8-5 8 M₃₋₅, 15 4^a आर्ति (for आर्ति) with K₄ B Da₂ Dn D₁ 4-8 G₂ 8 M₅ Cc

More curious are (i) the three cases in which Cd shows alliance with the TG group 6 12 36^b (दडका fo1 दण्डिका, with T₁ G₄), 45 37^a (वधून् fo1 कुद्र, with T G₄), and 108 32^t (चाहिनी fo1 भारतान् with B₃ T₁ G), (ii) one case each 6 6 3^a (पद्मेतानि for पद्मेमानि, with G₁₋₃) and 6 72 25^c (यथागमं fo1 °गत, with M₁ 8-5), where Cd shows relationship with the Grantha and the Malayālam versions respectively, and especially (iii) the two cases where Cd evinces support of the entire S recension backed by a few N MSS 6. 5 16^a (पुरुषा श्रेष्ठा fo1 पुरुष श्रेष्ठ, with K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 T G M₁₋₃ 5 Cc), and 6 50 55^t (शबला fo1 शबलै, with K₄ B Da₁ Dn D₄. 5 7 8 S) The last two instances can only mean that the urge for variation which is one of the dominant factors resulting in what we now designate as the S recension, was already in operation in the North some ten centuries ago

As regards insertions, while Cd bears testimony to the inclusion in the text of 163* and 277* (both exclusively Northern additions), it nowhere gives evidence of the acceptance of any exclusively Southern insertion. At the same time, it is worth noting that Cd shows no knowledge of 204*, which is an early Śāradā insertion (found in Ś₁ K₀₋₃ only) This, however, is only an argument *ex silentio*

As regards stanza sequence, Cd follows the ŚK order in reading 6 15 24-38 after 15 54, and (with the N MSS generally) in reading 6 44 29 after 44 33. Cd does not contain the *Kātyāyanīstava* (App I, No 1 found in K₂ 4 B Da Dn D₄ 7 8), nor the late Śveta episode (App I, No 4 given by B₃ 4 Da Dn D₄ 5 M₃₋₅).

Cd gives in about forty places readings which have not been found in any of the available MSS. In the following cases at any rate, with better support of MSS, the readings could have been acceptable

6 15. 10^c पाञ्चाल्य (for कौन्तेय), 16 46^d समुद्धर्ष (for समवाय), 41 61^c भ्रद्वेयवचनान् (hypermetric, for वाक्यात्), 44 3^c अरिष्टा इव (for आविष्टा इव), 44 9^a अविनीता (for अभिनीता), 67 8^a भ्रान्तपत्रा (for भ्रान्तपत्रा), 67 37^a नागवार- (for नागराज-), 72 16^b रत्नपट्टै समन्वित (for पट्टेन सचितम्), 79 2^{cd} धृत्वा नभमान् (for हृद्यानभमान्), 91 56^a विकृत (for विन्द), 92 68^c विघाटिकाभिधित्राभि (विघाटिकाभि, explained as प्रयुक्ताभि), 110 23^a र्हिणवाहिनाम् (for वाजानाम्), 114 112^b ज्ञानम् (for योगम्), 117. 7^a र्हिते (for र्हित)

The most noteworthy solitary reading offered by Cd, however, is सूर्यचन्द्रौ (for चन्द्रसूर्यौ) in 6 3 29^a. The context here is the enumeration of certain ominous phenomena preceding the great Bhārata War, and amongst these is the mention¹ of two eclipses, that of the Moon and of the Sun *in one and the same month* (*ekamāse*). And we are further told that they took place *trayodasīm* (on the thirteenth *tithi*) and *aparvanī*. Since stanza 28 speaks of the no-moon day (*amāvāsyā*) as falling on a *trayodasī*, it is clear that *trayodasīm* must refer to the solar eclipse, and *aparvanī* (the other predication) to the lunar, although in the compound *candrasūryau* the sequence is just the other way². Now when the *amāvāsyā* falls on a *trayodasī*, at least one—if not both—the full-moon days preceding and following such a defective fortnight (*ksayapakṣa*, technically known as *Viśāghasī*) comes after sixteen *tithis*. The fortnightly bisection of the month (*ardhamāsaparīcan*, as Yāska names it, *Nirukta* 1 20) is in this case uneven (13 16), and that is what is meant by the predication *aparvanī* used about the full-moon eclipse. Now, with a *ksayapakṣa* of thirteen *tithis* in which a solar eclipse is to take place, there is no possibility of a lunar eclipse happening at the end of the *preceding* sixteen-tithi fortnight, owing to the very short duration of the Pūṇimā, but a lunar eclipse at the end of the *following* sixteen-tithi fortnight is within the limits of possibility. If therefore the earlier solar eclipse and the later lunar eclipse are to fall within one month (*ekamāse*), the month must end with the full-moon, as in the reckoning current in Northern India (as opposed to the *amānta* reckoning familiar in the South). Devabodha, the Northerner, would see no difficulty in the reading *sūryacandrau*, which he found in the MSS³. In all our MSS, Northern as well as Southern, the reading is *candrasūryau*, which, on purely objective considerations, the present editor did not feel himself at liberty to change. But South-Indian readers and copyists⁴ would naturally stumble at the sequence *sūryacandrau*, and make it *candrasūryau* agreeably to the *amānta*

¹ The Vulgate reads the *Candrasūryau* stanza twice (with *v l*), but older Northern MSS and the S recension read it only once. Its repetition is evidently a mistake.

² Such departure from the *yathāsamlhyan* rule is, for a valid reason, permissible, cf. अपाणिपाप्ते चवनो ग्रहीता (*Śvet Up* 3 19). With the *sūryacandrau* reading, no such departure becomes necessary.

³ It does not look as though Devabodha himself had changed the reading.

⁴ It will be remembered that even the copyist of Ś1 was not a Kashmirian—see *ante*, p. xvi.

reckoning But that would make matters worse, because, as we saw, with a *Viśva-ghaṣā kṛṣṇapākṣa* in which a solar eclipse is to take place, a lunar eclipse on the preceding full-moon cannot possibly take place Others have attempted to cut the Gordian knot by altering the reading *ekamāse*, which was believed to be the heart of the trouble. This has been done in several different ways There are the two changes *ekapākṣe* (K₄ B Da D₅) and *ekatrāhṇi* (T₁ G₄ M₂), which are astronomical monstrosities, as we cannot have the two eclipses in one *pākṣa*, nor on one and the same day, in spite of Nilakanṭha's explanation (on GK stanza 32), which is a counsel of despair The variant *devamāse*, favoured by the Madras edition, I do not know how to understand exactly. It can mean, according to the lexicographers, eighth month, which will be Kārttika (with Caitra as the first month), it can also denote the Mārgaśīrṣa with which the year once commenced, and which is hence known as the Keśava month (cf BG 10 35) The variant *ekāhṇā hi* (Dn D₄ s) has been interpreted by some to signify 'the same *tithi*', i e, the [*śukla*]-*trayodaśī* (the last *tithi* of the bright fortnight) when the lunar eclipse occurred, and the [*kr̥ṣṇa*]-*trayodaśī* (of the same or the next month's dark fortnight) when the solar eclipse also occurred But it is quite impossible that two such *Viśva-ghaṣā* or thirteenth-tithi fortnights can occur at such a short interval To understand *ekāhṇā hi* to mean *the same day of the week* is also not very happy, because, in the first place, it is not quite established that the week-days, in the Mahābhārata, had any current names, but supposing that the lunar eclipse of a certain month and the solar eclipse of the *pākṣa* or month preceding or following it fell on the same week-day (which would be possible on the fifteenth but *not* on the sixteenth day, which is the case before us), where is the authority to suppose that this circumstance gives it its ominous character? Whatever may have been the actual history of the present reading and its successive variations, the instance should at any rate establish the fact that deliberate changes in the astronomical statements found in the current text of the Epic have been made—whether before Devabodha or after him is immaterial to us—and it would really be futile to attempt by ingenious interpretations to harmonize all the conflicting astronomical statements found in the different parts of the Mahābhārata, pending, as a primary requirement, the fixation of the text of the concerned passages

Co

Complete MSS of Catubhuja's commentary on the entire Mahābhārata are no longer extant MSS of his commentary on the Āraṇyaka, Viiṇāta (published by the Gujarati Printing Press, Bombay, 1915), and Diona parvans have been reported Catubhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan used for the present edition is a solitary MS, bearing No 13036 of the Baroda Oriental Institute's Library It is written on old country paper, size 11 $\frac{3}{4}$ " × 4", slightly frayed at the lower right-hand corner. Folios 42, with 10 lines to a page, and 48 letters to a line Written in Devanāgarī

characters, not very correct. It gives the commentary on the Bhagavadgītā only up to stanza 57 of chapter 2, and remarks — अतः परं ग्रन्थाभावान्न लिखितानि. The commentary is again resumed at 6.41.3, and goes on to the end of the parvan (fol. 40a, line 1). After this point, there are, in the same handwriting, five pages of what purports to be देव(को)बोधस्य गीताटीका, but its authenticity is uncertain¹. The commentary begins

श्रीगणेशाय नमः ।

यो वृन्दावनगोचरो दशभुवा वृन्दानि नीत्वा क्षय
 हर्षोत्कर्षविरुद्धराणि विदधे वृन्दानि यद्वासिनाम् ।
 गोवृन्दावनतत्परश्च ललनावृन्दानि गोजीविनां
 वगश्चानपिमोहितानि स जगद्वन्द्यो हरिवन्द्यताम् ॥
 भीष्मपर्वणि सदेह साप्राहारिविचारणा ।
 श्रीचतुर्भुजमिश्राणा धरणीवारणोऽजयन् ॥

The commentary on the Bhagavadgītā begins (fol. 16a)

विश्वोद्भान्त्या तैजसो वासनाभि
 प्राज्ञो नामज्ञानमात्रानुबन्ध ।
 यो वाक्यार्थं निस्त्रिवर्गं सुधीर्यो
 भूमान त नमि वेदान्तवेद्य ॥

इह खलु [प्र]वृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणो द्विविधो धर्मः शुभूपते । तत्रायो बहुप्रकारः साधारणाधिकारिको, विशिष्टाधिकारिकोऽन्यः । स च द्विविधो, कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च ।

The colophon at the end of the commentary on the parvan runs — इति चतुर्भुजमिश्रविरचितायां भीष्मपर्वटीका समाप्ता । The MS is undated, and looks not more than 150 or 200 years old. The date of Caturbhujā lies between A. D. 1275–1350².

Amongst the insertions noticeable in Cc, the following belong to the N recension in general 163*, 227*, 229* (not in D₂), 275*, 277*, 279*, 476*. It shows no insertion that can be said to be peculiar to the Kashmirian version as such, while most of its insertions are common to the late Northern group of MSS, for example, 10* (with K₂ B Da Dn D₄ s 7 s Ca), 11* (with K₄ B Da Dn D₄ s 7 s Ca), 12* (with K₄ B Da Dn D₄ s s), 84* (with K₄ B Da Dn D₄ 7 s), 142* (with K₄ B₁ 2 4 Da₂ Dn D₁ s-s 7 s). With the Southern group of MSS, Cc shows 26* (found in T G M₂ 4), 60* (found in B₂₋₄ Da Dn D₁ s-s 7 s S) and 64* (found in K_{3-s} B D S). Of these instances, however, the last two have not much probative value. Cc does not give the *Kātyāyanīstava*, nor the Śveta episode. It does not follow the S tradition in reading chapter 41 before the Bhagavadgītā. It also does not align itself with the 14 out of

¹ This portion of the commentary is printed in the edition of Devabodha's commentary on the Bhīṣmaparvan published by the B O R Institute (1947)

² See P K Gode *Annals of the BORI*, Vol xxv, pp 103–108

the 23 N MSS used in the Critical Apparatus (Ś₁ K Da₁ Dn D₁ 2 4 7) in reading 6 15 24-38 after 15 54, and exhibiting the consequent changes of repeating 15 53-54 and omitting 15 24-38¹

As to readings peculiar to Cc, at least a couple of hundred instances are citable, of which the following may serve as samples

6 1 4° अनुगसतो (fo1 आगं°) and 12° नियोजयामास (fo1 योज°), both hypermetric, 3 13^d श्रवणेन (for श्रवणे च), 33^b मारुताहत (fo1 भानुराहत); 4 7^a [अ]विनाशाय (for विनाशाय), 31^a सस्कृत्य (fo1 समृत्य), 7 46^a दिव्यसक्तागा (fo1 °सकल्या), 13 13^d वर्षलवका (for °पुञ्जका), 36^b विवर्षद्विर (fo1 वर्षवद्विर), 15 2° देवतुल्येन (for °कल्पेन), 30^d यतव्रतात् (°व्रता), 16 4^a सकृत्प्रज्ञं (fo1 निकृति°), 28° सर्वतो (fo1 व्यतिष्ठन), 21 6° विपन्नम् (fo1 विपण्णम्), 24 17^a अविनाश (fo1 अविनाशि), 45° निर्वद्ध (for निर्वद्धो), 51° जन्मबन्धननिर्मुक्ता, 55^b मनोहरान् (for °गतान्), 41 102^b स्तुतिसभवा (fo1 °सहिता), 44 4^d युगेषु (fo1 युगानि), 46 16^a कृत्वा अल (with hiatus, fo1 कृत्वा हित), 48 49^d गुणातरे (fo1 स्तनान्तरे), 50 78^d सुश्रुत्तु (fo1 सर्वश), 16^b दातापीडप्रकर्षण, 116° सनयम् (for सनतिम्), 61 50^d सत्त्वविभावन (fo1 भूत°), 67 25^d ताड्यताम् (fo1 लुद्यताम्), 70 1^b वाष्ण्यो (fo1 सात्यकिर), 72 6° क्षेपणेषु (fo1 °णीषु), 14° पक्षिसदसै (fo1 पक्षसंकाशै), 14^d रत्नपट्टै सुसंचितम्, 73 27^{cd} मयि चैकाग्रगते तुल्यार्थामिनिवेशिनि, 79 38^d सा अकीर्यत (with hiatus, fo1 सा व्य°), 80 43^a साधयाधान् (fo1 चोदया°), 92 11° स्त्रीत्वयितु (fo1 स्त्रीवयितु), 45^b सुसम्यितै (for सुसचितै), 63^d सत्तावद्वै (fo1 सस्तजिह्वै), 65^a कृत्तहस्तैश् (for सस्त°), 93 2^b विवर्धितम् (for विवक्षितम्), 21^a मल्लीपुष्पनिकाशेन (Ccp तंठी°), 112 3^b Ccp सुताम् (fo1 स्वसाम्), 79^b कालोद्दीप्तेन (for क्रोध-दी°), 110° [अ]पार्थ (fo1 पार्थ)², 114. 2^b तद्धुभि (fo1 पट्टिञै)

Where, as against the accepted reading, Cc gives a variant, in the large majority of cases, it sides with the late Northern group of MSS with sporadic exceptions either way. These, it is unnecessary to quote here. Cc follows the older Kashmirian group of MSS in the following cases worth enumerating

6 6 16 शेष (fo1 एष, with Ś₁ K₀₋₂ B Da₂ Dn D₁ 4 5 8), 24 26^a अथ चैन (fo1 अथ चैन, with Ś₁₋₃ 4 m 5 8 K₈ M₁ 3 Cā b k), 54^d व्रजेत् (for व्रजेत, with Ś₁₋₄ 6 K₈ Cā), 49 23° वसन्ते पुष्पस[श]त्रलौ (with Ś₁ K₃₋₅ BD), 59 14^d पदातय (for पदातिन, with Ś₁ K₀₋₄ Da D₅ 6), 65. 14^d व्यूह (fo1 व्यूह, with Ś₁ K₀₋₃ Dn₂ D₁ 4 7 8 T₁ G₄ M₁), 67 11^d व्यवालीयन्त (for व्यव°, with Ś₁ K₄ B₁ 2 Da Dn D₃₋₅ 7 8 Cap d), 72 7^b व्यायामे च (for व्यायामेषु, with Ś₁ K₃₋₅ B Da₂ D₁ 2 5 7), 112 20° वासिता- (for वाञ्जिता-, with Ś₁ K₃ 4 B D [D₅ om])

In the following quotable cases, it shows relationship with some Southern MSS

6 2 33^b स्तनित (for °त, with B Dn D₂ 3 G₁ 2 M₅), 4 33° अपि पञ्चशत (for पञ्चाशदपि, with D₁ 7 T₁ GM), 6 16^d परिवारित (for °वृहित, with B Da Dn D₃₋₅ 7 8)

¹ See, "Mahābhārata Text-transmission Problems Problem 1" in the *Annals BORI*, Vol xxv, pp 82-87

² More an interpretative ingenuity than a variant proper !

T₁ G), 7 42^b चैत्याम् (for चित्याम्, with K₂₋₅ B D [except D₇] T G M₄), 10 11^c अविजाता (for अभि°, with K₃₋₅ B D [except D₇] T₂ G₁), 11 3^d तिष्य (for पुष्य, with B Da Dn D₁ s-s s M₃₋₅), 12 1^e विष्कमस्य (with K₅ B₄ Da D₅ S [except M₁ s s]), 13 3^f समुद्रै (for पर्वतै, with B Da Dn D₁ s s s S), 15 15^g आजौ (for असौ, with K₄ B Da Dn D₄₋₅ s T₂ G₃ M), 78 18^h पुत्रस्य (for शङ्खस्य, with K₃₋₅ B Da₂ Dn₂ D₁₋₄ s-s S), 108 32ⁱ भारतीम् (for भारतान, with K₃ B₂ s D [D₂ om] T₂ M)

Finally it is worth noting that in the few cases where Cc mentions variant readings, the variants are not found in any one particular group of MSS. A few cases in point are

6 1 8^c समावात (for समावृत्त, found in K₄ s B Da Dn D₄ s s), 15^c मेर्य (for मेरी, found in B₂ Dn D₄ c s) and समन्तत (for सहस्रत, not found elsewhere), 29^c अध्विनार्थ (for अध्वेनार्थ, found in Da₂ D₃ s), 3 27^c वृष्ट (for वृष, found in Dn D₄ s), शीर्षे (for श्नीष्ण found in Dn₁ D₄), 27^d दर्शयन् (for जनयन्, not found elsewhere), भयमुत्तमम् (for सुमहद्भयम्, found in K₄ B Da Dn₁ D₁ s s), 6 16^d पर्वत (for सर्वत, not found elsewhere S gives पर्वतै), 16^e त्वाधार शेष (for एष सक्षेप, not found elsewhere), 41 99^b पाण्डवा (for पार्थिवा found in D₅), 47 20^d आविभु (for चाभिभू, not found elsewhere), 50 24^c उद्वर्ह (as in text), 59 26^b अलवुषो राक्षसोऽनौ तदानीं (found in K₄ B Da Dn₂ D₄ s s), 102 10^a चापामिर् (for चापार्चिर्, found in K₅ D₃ [marg sec m])

Cv

An almost complete MS of Vādirāja's commentary on the Mahābhārata is available in the Mysore Oriental Library, besides parts of the commentary on stray parvans in several libraries of South India. For this edition, we were able to use a Devanāgarī copy of the Mysore MS, bearing Library No. 1577 and dated Śāka 1597 (A. D. 1675). The original MS is written on paper in Devanāgarī characters. Its total extent is folios 2-104, 151-445. The Bhīṣmaparvan covers folios 151-188, with 8 lines to a page, and 44 letters to a line. The post-colophon data at the end of the last Book, which gives the date, runs as follows

शके सप्तमेषुभूपरिमिते वर्कस्थिते सूर्यगे

राक्षान्दे च तथा च मासि श्रवणगे तिथ्या जया एव च ।

तद्दीनेषु च येन च ग्रन्थलिखित सपूर्णमेव यथा

यशोराशिगुणे हि मुद्गलसुतो गोविन्दरायाभिध ॥

Vādirāja alias Kavīndratīrtha was eighth in the succession-list of the High-priests of the Mādhva sect, and died Śāka 1261 (A. D. 1339)

Cv gives the following insertions 115* (found in D₅), and 498* (common to S). Both are characteristic additions. In the Bhagavadgītā, it gives 108*, along with various MSS of all groups

There are very few readings found in Cv which can be regarded as peculiar to it, and in many cases they are due to corruption or scribal error

6 1 32^a ससूक्तेषु न धूर्येषु (for न सूक्तेषु न धूर्येषु), 2 19^a खेटा हाहेति (fo1 खटाखेटेति), 21^a शिखात्रिवर्णा परिषा (fo1 त्रिवर्णा परिषा संधौ), 3 14^a समाहृत्य (for समाहृत्य), 14^a समान्म्य (for परि°), 16^a चित्रास्वात्युत्तरे (for °त्यन्तरे), 36^a वेलाभूर्धमयति स्म (sic), 4 12^a अतिग्रह (fo1 न कल्मष), 6 16^a द्विरंश (for °शे), 8 21^a सहस्राशशतानि (for सहस्र च श°), 27^b °गण्डका (fo1 °गण्डिका, fo1 gloss, see C11t App), 15 10^a अत्यन्य पुरुषव्याघ्र, 48^b शङ्ख-सनिधम् (for °ससदि), 19 4^a सयताम् (सहताम्), 44^a चाक्षीणि (fo1 मज्जानो), 20. 3^a वन-राप्ती° (fo1 °राजि°), 21 13^a अभिजातिजयस्तस्य, 42 10^a परामवत् (fo1 अभ्य°), 43 67^a सैन्यान्यस्य तु पूजयन् (fo1 तत्सैन्यं प्रत्यपूजयन्), 48 7^a अभिमन्युर् (fo1 अभिपत्य), 28^a आर्तायनि-त्रिभिर्भेदे, 50 45^a आह्व (for °हुतं), 45^a सयत (fo1 संपातं), 55 124^b विनाशपालाल° (for °पाताल°), 61 20^a स महाघोर (fo1 सुमह°), 64 2^a देहाना (for देवाना), 67 34^a चार्तम् (fo1 वीतम्), 68 7^b भुवि (fo1 युधि), 27^a गच्छन्ति (for धावन्ति), 69 26^a सविद्धोर धरन्नक्त (fo1 स विद्धो विक्षर°), 84. 12^a प्रहताश्वरथे (fo1 विद्रुताश्वे रथे), 85 23^b नदता (fo1 स्तनता), 86. 3^a आजनेयमहीजाना (for आरहाना मही°), 91 34^a सपाते जलदा यथा (for प्रावृषीव यलाहका), 93 21^a भाष्ठीपुष्पविकासेन (fo1 °विकाशेन), 27^a दक्षिणाकारं (fo1 दक्षिण काले), 94 17^a सैषा वाह् (fo1 यासौ प्राह्), 106 31^a ततो दुर्योधनो राजन् (fo1 ततोऽर्जुनो जातमन्युर्, given as Cvp), 110 46^a महोदधे (fo1 °दधि), 114 88^a सस्थितो (fo1 सप्राप्ते), 115 50^a परिपच्छान्यता (fo1 परिखा रान्यताम्)

Where Cv differs from the accepted text, it gives variants which, in the following cases, agree with the primary Kashmirian group of MSS

6 13. 41^a सहस्राणि (fo1 शतान्यस्य, with Ś₁ K₀ 1 3 5 D₁₋₃ 7), 44 32^b व्याघ्रचर्ममयैरपि (for °शयैरपि, with Ś₁ K₀₋₂ 5 Ca), 50 30^a अभिद्रुत्य (fo1 °प्रेक्ष्य, with Ś₁ K₀ 2 3 5 D₂ 6), 80 37^a वाहं (fo1 यानं, with Ś₁ K₃ D₁ 3), 81 17^a छिन्नायुध (fo1 °युधं, with Ś₁ K₄ M₂)

In the following cases, the agreement is with the secondary Kashmirian group

6 1 7^b वृद्धवालावशेषिता (fo1 बालवृद्धाव°, with K₀ 2 D₁ 3 7); 2 29^a गृहीतशस्त्रावरणाः (fo1 °भरणा, with K₀ 1 3 5 D₁₋₃ 7), 3 14^a पूर्वं (for पूर्वे, with K₁ D₄ 8), 4 2^b रूपवादी (fo1 काल°, with K₃ 5 D₁₋₃ 7), and महायशा (fo1 °तपा, with K₃ 5 D₂), 5 18^a येषां (fo1 एषां, with K₃ D₂ T₂), 14 4^a सर्वसैन्याना (fo1 °योधाना, with K₃ 5 D₂ 6), 17 21^a तस्मिन् (for यत्, with K₃ 5 D₂), 55 119^a निहतेन्द्रजाला (fo1 °कीला, with K₀ 1 D_{n2} D₄ 7 S), 70 12^a धूमकेतु (fo1 स्यु°, with Ś₁ K₀), 83 10^b त्रैगर्त (fo1 त्रि°, with K₀₋₃ D_{n2} D₄ 7 8), 114 36^a अस्य (for तस्य, with K₃₋₅ B D [except D₁] S), 115 26^a समन्तात्पर्यवारयन् (fo1 अवहारमकारयन्, with K₃₋₅ B D_{n2} D₂ 4 7 8 S), 54^a एभिरेव (fo1 एतैरेव, with K₃₋₅ B Da D_n D₂₋₃ S).

In the remaining about ten or twelve cases, the agreement is with the late Northern group of MSS, or with sporadic N MSS

In hardly ten cases does Cv exhibit definite relationship with exclusively Southern MSS. The cases are

6 1 7^a अन्येव (for शून्येव, with M₂), 7^c निरस्तपुरुषा (for निरश्व°, with T₂), 3 28^b भूतपूर्वां तु (for भूतपूर्वां च, with T₂), 19 30^c कूरा (for शूरा, with M₁ s s), 41 61^c पुरुषात् (for पुरुषात्, with M₂), 114 88^c कालकर्ता (for काल कर्ता, with TG), 102^b अमच्ये (for अमच्यमे, with M₄ s), 117 34^b प्रणम्य (for प्रसाद्य, with T₁ G)

When it is remembered that Vādīnāja was intimately connected with the Mādhva sect which largely prevails in the South, the relative immunity of his text from Southern variations becomes noteworthy. This holds good also of the insertions found in Cv with the solitary exception of 498^a.

Ca

Complete MSS of Ajunamisra's commentary on the entire Mahābhārata are no longer met with, although Rājendralāla Mitra, in his *Notices*, vol V, App p viii, records having come across one such at the village of Gudāp (District Burdwan) MSS of the commentary for parvans 14, 16-18, as also for occasional passages of the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections of the Śāntiparvan, have not yet been found in any of the collections of MSS of which lists are available. For the Bhīsmaparvan, we were able to use two MSS, Da₁ and Da₂, already described in the Critical Apparatus (above, pp xxxiii-xxxv)¹

Cn

As this commentary is readily available in print, and is the latest of them, it was not thought necessary to go into any critical details about the commentary proper beyond the data supplied in connection with MSS Dn₁ and Dn₂ already described on pp xxxv-xxxvi above. Incidentally, it is worth noting, however, that Ganapat Krishnaji's edition of 1863 cannot be said faithfully to present the text underlying Nilakantha's commentary in every detail, and not all the Cn MSS agree amongst themselves. This holds true also in the case of the added passages. For instance, GK inserts 36^a (found in Ś₁ K₀₋₂ M₅), 141^a (found in Ś₁ K₀₋₂ s Da₂ D₂ 4-8), and 244^a (six lines, found in Da D₅). None of them are found in Dn.

(1) Commentaries B—On the Bhagavadgītā

Of the five commentaries used for the entire parvan, two, Ca and Cd, do not contain the commentary on the Bhagavadgītā portion of the parvan (chapters 22-40), while one, Cc, gives it for its first two chapters only. The remaining commentaries used for the BG fall into three groups (1) C₅ (with its sub-commentary Cu), which

¹ It has, however, happened that insertions etc, found in the text of Da₁ and Da₂, are often ignored in the commentary proper.

preserves, in the main, the current Śāṅkara version of the BG, and which (with the exceptions indicated below) has been adopted in the Critical Edition, also in more or less allied to C_s (2) C₁, C_m and C_v, which present a text differing only slightly from C_s, and (3) C_ā, C_b, C_g, and C_k, which give what is known as the Kashmirian version of the Poem

C_s

Śāṅkara's Bhāṣya on the Bhagavadgītā has been several times printed. The Ānandāsīrama edition of 1909 (which is followed in the Crit. App.) and the Mysore edition of 1895 are based upon an actual comparison of MSS. The others are mostly reprints.

C_s tells us, in so many words, that the Bhagavadgītā consists of just 700 stanzas¹, and by stanzas Śāṅkara means just stanzas, and not a collection of 32 syllables. Of the 700 stanzas, Śāṅkara leaves the 47 stanzas of chapter 1 and the first 10 of chapter 2 without any comment, but for all the others he offers a word-for-word exposition, which enables us to determine exactly what the text before him was. As Śāṅkara's date generally accepted is A. D. 788-820, his testimony for the text of the BG is earlier than that of the any other MS. or commentator. In the case of the Bhāṣya on the *Sanatsujātaparvan* (Udyoga 42-45), commonly attributed to Śāṅkara, Dr. S. K. De, the editor of the Udyoga, found² that Śāṅkara's text of the *Sanatsujāta* generally follows the TG version, and that that text very often differed from the one given by the agreement of ŚK with M, supported by B, which the Critical Edition uniformly adopts. Now, in the first place, the attribution of the *Sanatsujātabhāṣya* to the authorship of Ācārya Śāṅkara is not beyond cavil, and, what is more to the point, T, G, M, B, and practically all versions except ŚK and a few composite MSS. of the D group have, in the main, accepted (what was not the case in the *Sanatsujāta*) the Śāṅkara text of the BG.

As far as the text of the Bhagavadgītā is concerned, we have, therefore, in the evaluation of the Śāradā and Kashmirian text-tradition, to reverse our judgment and procedure (which were found to hold true not only in the parvas of the Mahābhārata so far critically dealt with, but also in the case of the Bhīṣmaparvan itself outside the Bhagavadgītā chapters), and treat the textual variants in the ŚK sources as late and secondary. As this involves an apparent departure from the principles of text-constitution hitherto adopted in the Critical Edition, a detailed discussion of the problem is called for, and it will be given in connection with our treatment of the Kashmirian testimonia.

The Bhagavadgītā text adopted in the Critical Edition differs from that of Śāṅkara in the following places

¹ Cf. — त धर्म भगवता यथोपदिष्ट वेदव्यास सर्वज्ञो भगवान् गीताख्ये सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबन्ध ।

² Cf. the Udyogaparvan, p. 192

BG 2 20 ^b भूत्वाभविता (fol भूत्वा भविता)	BG 9 23 ^a देवताभक्ता (fol देवता भक्ता)
2 46 ^b सर्वत सद्गतोदके (for सर्वत सद्गतोदके)	11 17 ^b सर्वतोदीप्तिमन्तम् (fol सर्वतो दीप्तिमन्तम्)
3 2 ^a व्यामिश्रेणैव (fol व्यामिश्रेणैव)	11 22 ^d विस्मिता एव [?] (for विस्मिताश्चैव)
3 3 ^d , 13 24 ^d कर्मयोगेण (for कर्मयोगेण)	13 20 ^a कार्यकरण- (Cśp °कारण- as in text)
6 7 ^d , 12 18 ^b , 14 25 ^a मानापमानयो (fol मानापमानयो)	18 44 ^a कृषिगौरक्ष्य- (for कृषिगौरक्ष्य-)
6 29 ^d सर्वत्रसमदर्शन (fol सर्वत्र समदर्शन)	18 68 ^a इम (fol इद्) -
6 41 ^a पुण्यकृता लोकान् (for पुण्यकृताल्लोकान्)	18. 75 ^b एत गुह्यतम (fol एतद्गुह्यतम)

ms Bhāṣya, Śamkara himself notes the following variants

BG 6 9 ^d विमुच्यते (fol विशिष्यते)	BG 13 20 ^a कार्यकरण- (for कार्यकरण-, Crit Ed adopts Cśp)
7 22 ^d हितान् (for हि तान्)	14 23 ^d योऽनुतिष्ठति (for योऽवतिष्ठति)
11 41 ^c तवेम (fol तवेऽ)	18 54 ^b हृष्यति (for काहति)
13 12 ^c अनादि मत्पर (for अनादिमत्पर)	

In the following places, MSS, editions and commentaries are not agreed as to Śamkara's reading

BG 9 21 ^c हि त्रैधर्म्यम् or त्रयीधर्मम् (text)	BG 18 35 ^d तामसी मता 01 पार्थ तामसी (text)
18 13 ^a पद्मेमानि or पद्मेतानि (text)	18 49 ^d क्षात्र कर्म or क्षत्रकर्म (text)
18 28 ^b नैष्कृतिको 01 नैकृतिको (text)	

Cu

The *Bhāṣyotkaraśadīpikā* of Dhanapati is printed in the Nirṇaya Sagar ed. (Bombay, 1936²) of the BG with Eight Commentaries, also in the Gujarati Press ed. (Bombay, 1912) with Eight Commentaries, and elsewhere. It is a sub-commentary on Śamkara's Bhāṣya, and the *raison d'être* for it is seen from the following

कुमतस्य निरासाय गीता भाष्यकृता स्वयम् ।
 कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदश स्फुटम् ॥
 ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा ।
 यत्तु कैश्चित्कचित्प्रोक्त विरुद्ध भाष्यतोऽखिलम् ॥
 साक्षेप युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेखकम् ।
 अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मा करोति महेश्वर ॥

Cn

It is not necessary to add much here about Nilakantha's comment on the BG. Beyond what is stated under Dn₁ and Dn₂, as well as on p LXXI above. In his explanations, Nilakantha differs from Śamkara in a number of passages in the Bhagavadgītā

Where he reads the text itself differently from Śamkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed

BG 1 8 ^d जयद्रथ (Cnp तथैव च, as text)	10 20 ^b सर्वभूताशय स्थित (for °शयस्थित)
2 36 ^d इतो (for ततो)	11 21 ^a त्वासुरसघा (for त्वा सुरसघा)
3 2 ^a न्यामिश्रेणैव (for न्यामिश्रेणैव)	11 24 ^e त्वा (for त्वा)
3 41 ^e प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)	11 35 ^e [एव]अह (Cnp, for [एव]आह)
4 2 ^b ऽविदु (for विदु)	12 20 ^a धर्मामृतम् (for धर्म्यामृतम्)
4 22 ^e वा (for च)	13 17 ^d धिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
4 24 ^d ब्रह्म कर्म समाधिना (for ब्रह्मकर्मसमाधिना)	13 20 ^a कार्यकरण° (Cnp, for कार्यकारण°)
5 21 ^d अक्षय्यम् (for अक्षयम्)	14 4 ^e ब्रह्ममहद् (for ब्रह्म महद्)
5 29 ^b सर्वभूतमहेश्वरम् (for सर्वलोक°)	14 25 ^a मानापमानयोस् (for मानाव°)
6 4 ^b अनु सज्जते (for अनुपज्जते)	16 4 ^a दर्पोभिमानश् (for दर्पोऽति°)
6 13 ^d दिशोऽप्यनवलोकयन् (for दिशश्चान°)	18 4 ^d परिकीर्तित (for सप्रकीर्तित)
7 22 ^d हितान् (for हि तान्)	18 13 ^a पद्मेमानि (for पद्मेतानि)
7 25 ^b योग ¹ मायासमावृत (for योगमाया°)	18 25 ^b अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
8 3 ^a परम ब्रह्म (by transp)	18 43 ^d क्षत्र कर्म (for क्षत्रकर्म)
8 7 ^d असशयम् (for असशय)	

Cr

Next we have (2) the group of Theist commentators Rāmānuja, the most authoritative exponent of the Viśiṣṭādvaita School of the Vedānta philosophy who flourished in the 11th century A. D, keenly disputes Śamkara's interpretation of the Bhagavadgītā in quite a number of places. We have accepted as reliable the text of Rāmānuja's commentary as given in the Gujarati Printing Press ed (Bombay, 1938²), where is also to be found Vedāntadeśika Venkatanātha's sub-commentary on the same called the *Tātparyacandrikā*, which materially supplements Rāmānuja's *Bhāṣya*. Where the text of the Bhagavadgītā as accepted by Rāmānuja differs from that of Śamkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed

BG 2 10 ^d सीदमानम् (for विपीदन्तम्)	4 4 ^a अवरं (for अपरं)
2 13 ^d शोचति (for सुह्यति)	5 21 ^b य (for यत्)
2 26 ^d नैव (for नैन)	5 26 ^d विजितात्मनाम् (for विदितात्मनाम्)
2 29 ^e चैवम् (for चैनम्)	6 11 ^d चेलाजिन- (for चैलाजिन-)
2 72 ^d ब्रह्म निर्वाणम् (for ब्रह्मनिर्वाणम्)	6 13 ^b स्थिरम् (for स्थिर)
3 10 ^a सह यज्ञै (for सहयज्ञा)	6 28 ^a एव युञ्जन् (by transp)
3 41 ^e प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)	6 39 ^a एन मे (for एतन्मे, also एतं as v l)

¹ ❀ Cn हे योग योगिन् । अर्थ आद्यन्मलयान्तोऽय योगशब्द । ❀

6 43 ^b पौर्वदेहिकम् (for पौर्वदेहिकम्)	14 11 ^b प्रकाशे (for प्रकाश)
7 22 ^b तस्याराधनम् (for तस्या राधनम्)	14 18 ^c °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)
9 18 ^c प्रभवप्रलयस्थान (for प्रभव प्रलय स्थानम्)	15 4 ^{ad} प्रपद्येत (for प्रपद्ये यत् , also प्रपद्य + इयत् as Crp)
9 23 ^a ये त्वन्य° (for येऽप्यन्य°)	16 2 ^a अलोलुत्व (Crp, for अलोलुप्त्व)
9 25 ^d मद्याजिनस्तु (for मद्याजिनोऽपि)	16 8 ^d किमन्यत्कामहेतुकम् (for °हेतुकम्)
10 7 ^c ऽविक्रम्प्येन (for विक्रम्प्येन)	16 13 ^b इम (for इद्)
10 17 ^a योगी त्वा (for योगिंस्त्वा)	17 19 ^c च (for वा)
10 42 ^b ज्ञानेन (for ज्ञातेन)	18 8 ^a य (for यत्)
11 8 ^a शक्यसे (for शक्यसे)	18 14 ^c विविधा च पृथक्चेष्टा (for विविधाश्च पृथक्चेष्टा)
11 17 ^c दुर्निरीक्ष (for दुर्निरीक्ष्य)	18 15 ^c न्याय्ये वा विपरीते (for न्याय्य वा विपरीतं)
11 26 ^a सर्वे (for च त्वा)	18 25 ^b अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
12. 18 ^b मानापमानयो (for मानावमानयो)	18 28 ^b नैष्कृतिक (for नैकृतिक)
13 6 ^b चेतनाश्रुति (for चेतना श्रुति)	18 59 ^a यदहकारम् (for यदहकारम्)
13 11 ^b तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् (for °दर्शनम्)	18 64 ^c दृढ इति (for दृढमिति)
13 12 ^c अनादि मत्परं (for अनादिमत्पर)	
13 23 ^a य एन (for य एव)	

Cm

Madhva, the founder of the Dvaita School of Vedānta who is generally assigned to the 13th century A. D., gives a brief commentary on the Bhagavadgītā, which is elaborated by Jayatīrtha in his sub-commentary called the *Prameyadīpikā*. Both these are to be found in the Gujarati Printing Press ed mentioned above. Madhva also has written a more elaborate dissertation named the *Gītātātparyanirṇaya* (Kumbhakonam, 1910), somewhat on the lines of his *Mahābhārata-tātparyanirṇaya*. On crucial passages, Madhva offers an interpretation differing from that given by most of his predecessors. As to the text commented upon by Madhva, it differs from that of the Crit Ed in the following places

BG 2 16 ^a [अ]भाव (for भाव)	3 20 ^a सहैव कर्मणा सिद्धिम् ¹ (for कर्मणैव हि स°)
2 24 ^c नित्यसर्वगतस्थाणुर् (for नित्य सर्वगत स्थाणुर्)	8 3 ^a परम ब्रह्म (by transp)
2 24 ^d सनादन ¹ (for सनातन)	11 21 ^a मुक्ता ¹ (for हि त्वा)
2 33 ^a धर्म्यमिम ¹ (for इम धर्म्यं)	13 12 ^c अनादि मत्पर (Cmp, for अनादिमत्परं)
2 63 ^d विनश्यति (for प्रणश्यति)	18 42 ^d विप्रकर्म ¹ (for ब्रह्मकर्म)
2 72 ^d ब्रह्म निर्वाणं (for ब्रह्मनिर्वाण)	18 43 ^d क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि ¹ (for क्षत्रकर्म स्वभावजम्)

¹ These variants are taken from the *Gītātātparyanirṇaya*

Cv

Vādīnāja is a close follower of Madhva. As far as the Bhagavadgītā is concerned, he, besides inserting 108* (as is done by a number of MSS), gives the following variants as compared with the Crit Ed

BG 2 39 ^a येषा (fo1 एषा)	9 5 ^b ऐश्वर्यं (for ऐश्वरम्)
2 49 ^a ह्यपरं (fo1 ह्यवरं)	14 4 ^c महालक्ष्मी (gloss for महद्योनि ?)
2 59 ^c रसवर्ज्यं (for °वर्जं)	14 11 ^b प्रकाशं (for प्रकाश)
3 33 ^a यस्या (fo1 स्वस्या)	14 27 ^a प्रतिष्ठ (for प्रतिष्ठा)
3 35 ^c ज्ञानभूतानि (fo1 सर्वकर्मणि)	15 1 ^a अध शास्त्रा (fo1 अध शास्त्रम्)
5. 13 ^c नवद्वारपुरे (fo1 नवद्वारे पुरे)	15 4 ^a पर (fo1 पद)
5 18 ^d समदर्शन (fo1 °दर्शिन)	15 15 ^a सर्वत्र (fo1 सर्वस्य)
6 10 ^c जितचित्तात्मा (fo1 यत्)	17 21 ^c परिहृष्ट धन गतं (sic)
6 21 ^a यत्र (fo1 यत्तद्)	18 32 ^c सर्वथा विपरीतान् (fo1 सर्वार्थान् वि°)
7 13 ^b एभ्य (fo1 एभि)	18 54 ^a नर (for परान्)

For the rest, see pp LXIX-LXXI above

Cl

Vallabha who belongs to the 15th and the early part of the 16th century is the great exponent of the Śuddhādvaita School. He has summarized the BG teaching in about a hundred stanzas known as the *Śāstrārthapraharana*. The present *Tattvadīpikā* commentary comes from a 17th century descendant and a namesake of the great Ācārya. The *Tattvadīpikā* quotes, at the beginning of each adhyāya, stanzas which may belong to the Ācārya himself. Puruṣottama's sub-commentary is a valuable aid to the understanding of the Bhagavadgītā, both being included in the Gujarati Printing Press ed mentioned above. Vallabha's text of the Bhagavadgītā differs from that of the Crit Ed in the following places

BG 2 5 ^b भैक्ष्यम् (fo1 भैक्षम्)	9 23 ^d यजन्तेऽविधिपूर्वकम् (for यजन्त्यविधि°)
3 2 ^a व्यामिश्रेणैव (fo1 °णैव)	12 9 ^b न शक्तेऽसि (for न शक्नोषि)
6 1 ^c स योगी (fo1 च योगी)	12 18 ^b , 14 25 ^a मानापमानयो (fo1 मानावमानयो)
6 36 ^a असयतात्मनो (for °त्मना)	12 19 ^c अनिकेतस्थिरमतिर् ² (fo1 अनिकेत स्थिर°)
6 39 ^a एन मे (fo1 एतन्मे)	12 20 ^b यथावत् (fo1 यथोक्तम्)
7 22 ^b तस्याराधनम् ¹ (fo1 तस्या राधनम्)	13 12 ^c अनादि मत्पर ² (fo1 अनादिमत्परं)
9 23 ^a अन्यदेवताभक्ता (fo1 अन्यदेवता भक्ता)	

¹ Explained as double saṁdhi, तस्या + आराधनम्

² Given as Clp

13 13 ^a सर्वत पाणिपादान्त (for °पाद तत्)	14 18 ^c °गुणवृत्तिस्था (fo1 °गुणवृत्तस्था)
13 13 ^c सर्वत्र श्रुति° (for सर्वत श्रुति°)	15 4 ^c प्रपद्य (Clp, for प्रपद्ये)
13 17 ^d विष्टितम् (fo1 विष्टितम्)	16 4 ^a दर्पोऽभिमानश्च (for दर्पोऽतिमानश्च)
13 22 ^b कर्ता (fo1 भर्ता)	16 17 ^c यजन्ति (for यजन्ते)
14 15 ^d अधोयोनिषु (for मूढयोनिषु)	18 62 ^c मत्प्रसादात् (for तत्प्रसादात्)

We next come to (3) the group of the four Kashmirian commentators

Cā

Ānanda[vardhana]'s comm called the *Jñānakāmasamuccaya* as found in a solitary manuscript belonging to the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84 For details see Ś₂ above

Cb

Bhāskara's comm called *Bhagavadāśayānusāna*, as found in a fragmentary MS in the possession of D₁ T R Chintamani of Madras, who has given some details and extracts on pp xxviii-xxxii of the Introduction to his edition (Madras 1941) of the *Bhagavadgītā* with the *Sarvatobhadra* comm of Rājānaka Rāmakantha The first folio of the Cb MS is wanting, and the MS breaks off abruptly in the middle of the seventh adhyāya Even in the preserved portion, the MS is apparently full of lacunæ For instance, we should have liked to have Bhāskara's comm on BG 6 7^b to verify Jayatīrtha's remark about Bhāskara's deliberate alteration of the original BG reading परमात्मा समाहित into परात्मसु समा मति But the comm is tantalizingly wanting on BG 6 2 to 6 27 Bhāskara's variants are reported in our Critical Apparatus on the authority of T R Chintamani

Cg

Abhinavagupta's comm called the *Bhagavadgītārthasamgraha* was included amongst the eight commentaries published in the *Nirṇaya Saḡa* ed of 1912 (second edition, 1936), and it has also been published in Kashmir by Pandit Lakshman Raina (1933) on the basis of a Śāradā MS For details see under Ś₂ above

Ck

Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* has been made available in three printed editions published within short distance of one another the Ānandāshrama edition by S N Tadpatīkar of the Mahābhārata Department of the BORI (1939), T R Chintamani's edition for the Madras University (1941) already mentioned above, and Pandit Madhusūdan Kaul's edition (1943) in the Kashmir Series, No LXIV For our Critical Apparatus, we could also utilise MSS Ś₄ and Ś₅ described above

THE KASHMIR RECENSION OF THE BG

These Kashmirian commentators generally agree with the Śāradā and the Kashmirian group of MSS, with occasional support from mixed codices like D, in giving—so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned—variant readings and extra stanzas which, not having, as a rule, the support of non-Kashmirian sources, are not included in our constituted text, but are relegated to the Critical Notes below. F. Otto Schrader, however, in *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā* (Stuttgart, 1930), puts forth the view that these Kashmirian sources, with their “fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate, as well as the 282 exclusively Kashmirian *varietas lectionis*” preserve a more authentic, and even intrinsically superior text of the BG, which, he claims, was pre-Śamkara. I have dealt with this view in detail elsewhere¹, so that here, only a short statement, enough to prove the secondary character of the large majority of the Kashmirian readings should suffice. In this connection the following points merit consideration

(1) The Kashmirian variants (with a sporadic exception or two²) seek to remedy and regularize the grammatical defects of the current (or Śamkara) text

- 2 50^{ab} — जहातीमे उमे for जहातीह उमे (to avoid irregular hiatus)
- 2 60^a — यत् तस्यापि हि for यत्तो ह्यपि, also † 7 29^b — भजन्ति for यतन्ति, † 9 14^b — यतमाना or यजन्तश्च for यतन्तश्च (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*)
- 3 23^a — वर्तेय for वर्तेयम्, also 15 4^b — गतो न निवर्तेत for गता न निवर्तन्ति (to avoid *Parasm* use of √ घृत्).
- 5 1^{ed} — यः श्रेयानेतयोरेकस्त for यच्छ्रेय एतयोरेक तन् — The predicate श्रेय can influence the gender of the pronominal subject which immediately precedes it. The masc. यः as referring to सन्यास and योग (both masc.) would be more regular
- † 6 39^a — एत मे संशयम् for एतन्मे संशयम् — The masc. एत to agree with the masc. संशयम् would be more regular. The neuter एतत् is used adverbially as in 18 75^b. The word इदम् is similarly used in the Kashmir reading in † 9 8^c, and in the current reading in 16 13^b.
- 7, 18^b — मत् for मत्म् — The masc. मत् would directly agree with ज्ञानी, the neuter मत्म् would require the supplying, after एव, of the finite verb अस्ति followed by इति. The emendation was suggested by Schlegel, but several non-Kashmirian MSS already give it.
- † 9 31^c — प्रतिजानेद् for प्रतिजानीहि (to give the more usual sense of ‘promise’ to √ ज्ञा with प्रति)

¹ See the *New Indian Antiquary*, Vol II, No. 4, pp 211-251, *The So called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*.

² The few exceptions are 6 16^{a,c} अत्यशत and नातिजागरत, the first of which is discountenanced by the regular अनशत in 16^b, and the second by जाग्रति in 2 69^c, as also 18 61^b, where वसतेऽर्जुन (for अर्जुन-तिष्ठति) uses √ वस् in the unusual *Ātmanepada*

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

- † 10 9² — रमयन्ति च for च रमन्ति च (to avoid the unusual *Parasm* use of √ रम्)
- † 11 41^b — हे सखे च for हे सखेति (to avoid the use of the wrong voc. form सख for सखे, or, alternatively, to avoid the double sandhu सखे + रति = सख + रति = सखेति)
- † 14 23¹ — यो घस्तिष्ठति for योऽस्तिष्ठति (to avoid the *Parasm* use of √ स्था with अव)
- 16 2^c — अलौत्य च for अलोलुप्त (to avoid the irregular अलोलुप्त in place of the regular अलोलुप्त)
- 16 13¹ — इम प्राप्स्ये मनोरथम् for इद प्राप्स्ये मनोरथम् — The masc pronoun इम can go better with the masc noun मनोरथम्, इद can only be understood adverbially The reading मनोगतम्, which is quite good, is unfortunately very weakly supported

(11) The Kashmirian variants seek to simplify and normalize the syntax

- 1 7^c — नायकान् for नायका — Placed between two accusatives, नायकान् would be a smooth construction The nom नायका will have to be understood as constituting a parenthetical clause
- 5 21^b — य सुखम् for यत् सुखम् — The masc. य to agree with the following स would be an easy change, which is made by several non-Kashmirian MSS also With the current reading the fully-expanded sentence would read [य] असक्तात्मा यत् आत्मनि सुखं [अस्ति तत्] विन्दति, स सुखमनुते This roundabout construction has the advantage of focusing attention on the particular kind of *sulha* that the BG wants to emphasize.
- 6 13^c — मपश्यन् for मप्रेक्ष्य — The Kash. reading is evidently due to the desire to give a *pres part* to match with the other two *pres part*, धारयन् and अनवलोकयन्
- 6 19¹ — योगमात्मनि for योगमात्मन — The locative case would be more suited to denote the object of *Yogic* concentration than the current genitive
- 6 21^a — सुखमात्मनिक यत्र for सुखमात्मनिक यत्तद् — The arguments in 5 21^b also apply to this case
- 8 17^b — अर्ह्ये ब्रह्मणो विद् for अर्ह्यर्ब्रह्मणो विद् — Attention is sought to be directed to the special length of the day of Brahmā, and for that purpose the roundabout construction would be better suited. Cf. the preceding two cases (5 21^b, 6 21^a)
- † 9 11² — ममाव्ययमनुत्तमम् for मन भूतमहेश्वरम् — The acc. भूतमहेश्वरम् in the current version agrees with म् in 11^a, and so involves a दूरान्वय, which the Kashmirian reading seeks to avoid With the Kash. reading as the orig, nobody would think of changing it into भूतमहेश्वरम्
- † 10 16^b and 10 19¹ — विभूतीरात्मन शुभा for दिव्या आत्मविभूतय — The acc. in the Kash version is what one naturally expects after वक्तु and कथयिष्यामि The current reading can be justified either by taking विभूतय as an archaic acc. form, or, better still, by taking the pāda as a parenthetical clause The word आत्मविभूतय need not necessarily have been तव विभूतय, because आत्म- can be understood to mean आत्मभूता, and the expression आत्मविभूतय has an evident allusion to the word आत्मन् in the preceding stanza A syntactically questionable clause may be later changed into one syntactically correct, and not *vice versa*
- † 10 28^c — प्रजनस्यासि for प्रजनश्चासि — The Kash. reading evidently wants to supply a genitive case to go with the Vibhūti, just as a Malayālam MS supplies the locative प्रजनेष्वपि

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

- 11 44²—प्रिय प्रियस्यार्हसि for प्रिय प्रियायार्हसि — The current reading can be explained as a double *samdhī* (प्रियायै = प्रियाया + अर्हसि, or प्रियाया = प्रियाया + अर्हसि), or as due to the use of the dative प्रियाय for the genitive प्रियस्य. The use of the dative for the genitive, as also the double *samdhī*, are both common Epic features. The Kash reading is evidently a *lectio facilior*.
- 18 8^a — य कर्म for यत् कर्म — It is not that the orig य was changed into यत् by case-attraction for the neut. noun कर्म, but rather, that the orig यत् was changed into य to agree with the following स in pāda 8^c. Compare the analogous case of यत् in 18 9^a.
- † 18 50^a — सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तद्विवोध मे for सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निवोध मे — As to the current reading, Schrader observes “The position of *tathā* (belonging to *nbodha me*) in the Śloka is simply impossible. The author of the *Gītā* was not so bad a poet as to be credited with such a monstrosity”. The syntax in the current reading is no doubt difficult, but that is just the reason why we should not be too eager to simplify it. The Kash sources are themselves divided, some proposing नदाप्नोति निवोध मे, others प्राप्नोति तद्विवोध मे. It is, however, possible to construe the current reading thus यथा (= यत्) [अय], या [सिद्धि] समासेन घानस्य परा निष्ठा, [तादृशी] सिद्धिं प्राप्त , तथा (= नन्मादवश्यमेव) [स] ब्रह्म आप्नोति । निवोध मे
- (iii) The Kashmirian variants generally tend to smoothen (not always successfully) the difficulties in interpretation that have proved troublesome. A few examples follow
- 1 33^b — प्राणास्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् for प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च — The motive underlying the Kash reading is evidently to avoid the bathos involved in mentioning ‘riches’ after ‘life’. But the orig sense of धन (cf धनजय) is ‘anything at stake’, and there can be things at stake more prized than life itself. Probably, however, the Kashmirian variant is reminiscent of pādas like 5 162 33¹, 182 3², etc
- 2 43^b — जन्मकर्मफलेप्सव for जन्मकर्मफलप्रदान् — The construction in the traditional text is somewhat peculiar. The accusative *bhogasvar yagatim* (with the two qualifying adjectives preceding it), being governed by the preposition *prātri* (= referring to), serves to specify the contents of the ‘flowery speech’, which expatiates upon (*prātri*) the attainment of enjoyments and potences (*bhogasvar yagatim*) that is capable of amplification by specific rituals (*krīyāvśesabahulām*), and that leads on towards different births and [other] ensuants of *karma* (*janmakarmaphalaprādām*)
- 2 61¹ — तत्पर for मत्पर — The change seems to have been designed to avoid the sudden introduction of the equation Kṛṣṇa = The Highest God, which can be in place only after Arjuna’s question in 4 4 has been put and answered. If तत्पर is to imply an object of meditation, it has been already mentioned in 2 17, and can be referred to here. This seems to be the line of thought underlying the Kash reading, which, however, ignores the fact that Kṛṣṇa intends the exposition in chap two as his final word, and, as such, it ought to have found room in it, however succinctly, for the principle of personal Godward devotion, which plays such an important role in the Bhagavadgītā teaching
- 6 7^b — परात्मसु समा (*v l* परमात्मसमा) मति for परमात्मा समाहित — In this connection the remarks of Jayatīrtha are worth citing. He observes (Guj Press ed, I, p 539) अत्र मास्करोऽन्वयमपश्यन्

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

'परमात्मा समाहित' इति सप्रदायागत पाठ विद्वन् 'परात्मसु समा मति' इति पाठान्तर प्रकल्प्य, 'समा मति' इति तु आवर्त्त [शीतोष्णसुखदुःखेति] समन्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयभाव इत्यवादीत् It is unknown what authority Jayatīrtha had for making the above statement. Bhāskara, we know, is an early Gītā commentator quoted by Abhinavagupta with respect. The recently discovered fragmentary MS of Bhāskara's commentary, unfortunately, breaks off just at this stage. It is unquestioned that Bhāskara's emendation considerably improves the sense. In the current text, परम् is to be separated from आत्मा, and taken to qualify समाहित¹

† 6 28^{ad}— ब्रह्मयोगनयननभिगच्छति for ब्रह्मस्पर्शमयन सुखमश्नुते — In its attempt to avoid the archaic and technical wording of the current text, the Kash. reading ends by making an awkward and almost unphilosophical statement.

13 4^d— विनिश्चिन् for विनिश्चितै — Apparently, like Böhlingk in modern times, the Kashmirian redactors did not see how the prose *Brahmasūtras* could sing (गीतम्), and so they have given an independent predicate (विनिश्चितम्) to them. It is clear that ऋषिभिः and गीत (= declared) are common to both the statements, and the remaining words form contrasted pairs विविधैः चन्द्रोभिः versus ब्रह्मसूत्रपदैः, बहुधा versus हेतुमङ्गिः, and पृथक् versus विनिश्चितैः. As to the plural ऋषिभिः, it can well apply to the *Brahmasūtras* when we take into consideration their pre-Bādarāyana forms²

13 16^a— अविमक्त विमक्तेषु for अविमक्त च भूतेषु — The Kashmirian reading serves to make the contrast apparent, but, to be effective, are we going to expand the next pāda as विमक्तमिव च [अविमक्तेषु] स्थितम्? It is doubtful if that can be the real intention. Sense demands that भूतेषु be actually stated as the noun qualified by विमक्तेषु. That the noun is भूतेषु is indicated by the following भूतभर्तुः

† 17 13^a— असृष्टन्न for असृष्टन्न — The word असृष्ट (√ सृज्) is explained as पाप्मादिसत्कारहीन. A *Tāmasa* sacrifice is, however, marked by *no* विधि, *no* मद्य, *no* दक्षिणा, and *no* ब्रह्म, and not by imperfect विधि, improperly uttered मद्य, inadequate दक्षिणा, and halting ब्रह्म. Parity would demand that the अन्न in such a sacrifice be also totally absent, as the current text says. In the Śāradā script ऋ and सृ are easily confused.

17 23^c— ब्रह्मणा तेन for ब्राह्मणास्तेन — Schrader pronounces the current reading ब्राह्मणास् as 'obviously wrong'. But, surely, the Vedas and the *yajñas* require, respectively, agents to recite and perform them. In the absence of agents, the texts cannot by themselves complete the round of creation. The agents are actually mentioned in st. 24^d, and there is no reason why they should not be mentioned here. The demonstrative pronoun तेन can easily be taken to refer to "Brahman" mentioned in the preceding pāda. The word ब्रह्मणा need not have been repeated, and is practically redundant.

¹ Schrader's fresh attempt at interpretation by assuming a differentiation between a 'lower' and a 'higher' self (*Festschrift Winternitz*, p. 46) does not materially strengthen his case.

² Cf. Belvalkar "Multiple authorship of the Vedāntasūtras," *The Indian Philosophical Review*, Vol. II pt. 2, pp. 141-154.

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources
11*

(iv) Schiadei claims to have made a particularly strong case in favour of the authenticity of the following Kashmirian readings

- 2 5° — न त्वर्थकामस्तु गुरुभिर्ह्य for हत्वर्थकामास्तु गुरुनिर्हैव — The current reading अर्थकामान्, we are told, requires us to supply अपि after it, and Arjuna would be more likely to accuse *himself* of being अर्थकाम than the elders, although, later, they themselves admit (6 41 36, 51, etc.) that they are so. Now, the first is not a very serious objection, seeing that we have to supply such particles quite often for instance, अपि has to be supplied after आततायिन in BG 1 36^{ca}. The word *artha* as predicated of the *gurus* in the above context (and in the Bhīṣmaparvan passages above mentioned) should more properly denote not wealth or sordid self-interest (which *may* hold good in the case of Arjuna), but a deliberately chosen life purpose, such as Bhīṣma's guardianship of the Kaurava royalty.
- † 2 11^{ab} — अशोच्याननुशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च मापसे for अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च मापसे — Schiadei argues that Arjuna's words so far have shown no प्रज्ञा and do not deserve to be called words of profound wisdom. True but Kṛṣṇa designates them that way ironically, considering irony the most effective method of meeting Arjuna's arrogation of superior wisdom to his own side. cf. BG 1 38 f. — यद्यप्येते न पश्यन्ति कथं न ज्ञेयमस्माभिः Speyer's objection (*ZDMG*, 1902, LVI, pp 123-25) to the compound प्रज्ञावाद, also endorsed by Schiadei in spite of Bühlingk's rejoinder to Speyer (*ibid*, p 209), need not be fatal. The commentators explain it as प्रज्ञात्मका वादा or प्रज्ञानिमित्ता वादा, and such explanations are not objectionable. Speyer's and Schrader's prejudice against a *Madhyamapadalopī* compound is not shared by Indian grammarians.¹
- 2 21^d — हन्यते हन्ति वा कथम् for क घातयति हन्ति कम् — The Kashmirian reading would seem to have been modelled upon BG. 2 19^d. The BG endorses the view that the self is अकर्ता or incapable of being an agent except in so far as he is the साक्षिन् or witness. This साक्षित्व is the *sine qua non* of the Prakṛti's activity, and, in that mediate sense, the self can be possibly called a "causal" or *prayojaka* agent. Even this "causal" agency is denied by the verb घातयति. For a similar use, cf. BG 5 13^d.

The cases above considered are enough to indicate, so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned, the secondary nature of the large majority of the Kashmirian variants where they are not endorsed by non-Kashmirian sources. The commentator Jayatītha, *apud* 6 7^b, records the ingenious manner in which the scholiast Bhāskara (whom, it seems, even Abhinavagupta has mentioned with reverence²) changed the traditional text of a stanza from the BG with a view to get from it a more suitable sense. Where such a "pious" tampering with the original is actually recorded in the case of one noteworthy Kashmirian writer, one would be justified

¹ Barnett's attempt (*BSOS*, 1931, p. 288) to take *prayñāvāda* to denote "short-sighted conventional moralists like the Jains and the Buddhists who preach on the text 'thou shalt not slay', without understanding the higher law" does not seem to be particularly convincing.

² See the comm. of Abhinavagupta on BG 18 2.

† The *v. l.* has not the unanimous support of Kashmirian sources.

in viewing with suspicion most of the other "Kashmirian" variants in the Bhagavad-gītā portion of the Bhīsmaparvan, which seem to be obviously due to some partisan's over-zeal at simplification

Another characteristic of the "Kashmir version" of the Bhagavadgītā is its extra stanzas according to Schrader, it embodies "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate" A few more extra stanzas are also recorded in some non-Kashmirian sources Most of these additions are admittedly repetitions and doctrinally insignificant Schrader's arguments in favour of the authenticity of the five stanzas (= 89*) after 3 37, which, he thinks, re-echo the famous Māia-Buddha conflict, need not be taken very seriously to me at least the echo was hardly audible As to his contention that the extra Tristubh stanza preceding BG 2 11 deserves to be treated as authentic, as it looks like a Tristubh rejoinder to Arjuna's Tristubh queries, the facts unfortunately do not bear him out inasmuch as Arjuna's queries begin with an Anustubh (2 4) and later break into Tristubh, as Kṛṣṇa's rejoinder (without the extra stanza) may be actually seen doing, assuming that the argument on the ground of an involuntary metrical "capping" has to be given any weight at all The fact is that extra verses alleged to belong to BG appeal to the average reader, because there is a relatively late and very widely advertised, but not adequately authenticated, tradition (cf 112*) about the enhanced extent (*māna*) of the Bhagavadgītā (745 stanzas in place of the 700 mentioned by Śamkara), and fourteen full stanzas and four half-stanzas, it can be conceivably argued, may perchance prove a first step towards the recovery of that ideal and supposedly authentic¹ extent This "Gītāmāna" insertion (112*) is given mostly by Kashmirian sources, the Bengali and the Southern versions show little knowledge of it Secondly, it is somewhat curious that, almost always, the inserted six-pāda stanza relating to the *Gītāmāna* occurs in association with another stanza (= 114*), rather difficult to interpret, but which presupposes a Sāra or Synopsis of the BG teaching (and Bhārata teaching) being inserted into the Gītā, and, along with the Gītā itself, "poured into the mouth of Arjuna" This is clearly stated in the v l to 114* recorded in an old undated Baroda Or Lib MS (No 11458), where the first line reads—

भारतानृतमन्त्रं स्वगीताया[या] भारतस्य च ।

Other variants of the line, not recorded in the Crit App, are those of the BORI manuscript No 164 of 1883-84

भारतोदधिमन्थस्य गीतानिमथनस्य च ।,

¹ How the pursuit of this Will-o'-the-Wisp has landed Pandit Kalidas Sastri of Gondal into a veritable morass, I have proved in a paper entitled "A Fake (?) Bhagavadgītā MS" contributed to the *Journal of the Ganganath Jha Research Institute*, Vol I, pt, I, pp 21-31

and Ekanātha's Text and Transl of the *Gītāsāra*, Poona (1930)

भारतोदधिपक्कस्य¹ गीतानिमथनस्य च ।

Curiously enough there are two such "Gītāsāras" The one given in Appendix I (No 3) is found in some of our Mbh MSS The one translated into Marathi by the Mahānāstika saint Ekanātha, and into Persian by the translators of the Mahābhārata under the orders of Emperor Akbar, is different from it, and is more usually named अकार (or प्रणव) माहात्म्य, found by itself in the BORI manuscripts No 563 of 1886-92 and No 164 of 1883-84, the latter of which is written in Śāradā characters and is accompanied by a learned Sanskrit commentary The two *Gītāsāras*, though different works, contain several stanzas in common, especially the traditional "Gītāprasasti" verses (113*) The *Gītāsāra* underlying the Persian translation appears to have been a much shorter work than the अकारमाहात्म्य of our MSS On the ground that the Gītā commentators like Keśava Kāśmīn, while expressly mentioning 745 stanzas as the extent of the Bhagavadgītā, do yet give a text of the Gītā proper containing only 700 stanzas, it is possible to argue that the enhanced extent is the extent of the "Bhagavadgītā plus the Gītāsāra" The detailed distribution of the combined extent amongst the individual speakers that figure in the BG (Kisna 620 + Arjuna 57 + Samjaya 67 + Dhrtarāṣṭra 1 = 745) can also be made to agree very approximately with the actual extent of the Gītā + Gītāsāra On no other theory thus far advanced has this been possible There remains at the end of our operation a small inevitable error of just two extra stanzas for Arjuna, which, in view of the uncertainty that appertains at present to the text and the actual extent of the *Gītāsāra*, cannot be eliminated In any case, it is clear that the enhanced extent of the BG. as recorded in 112* cannot be made the ground for admitting as authentic the few extra stanzas given by the "Kashmir recension", when the manuscript evidence is overwhelmingly against them²

We next come to the second group of Testimonia

(11) *Eptomes*

First under this group we have Kṣemendia's *Bhāratamañjarī* (*Kāvya-mālā*

¹ Ekanātha thus renders the line into Marathi

तेचि हें माहाभारत । पक दधि सुनीत । तयातेही बुसळित । मथीत कादावया ॥

भारत सकळांचें मथित । तयाचें वचन विभ्रात । करुनी गीतेचे अर्थ । पूर्वी निवडिले ॥

तया गीतेचें मथन केले । सारातहि सार नीवडिले । जें गीतासार काडिलें । शान प्रणवाचें ॥

² It is sometimes argued that Alberuni in his *India* quotes passages from the Bhagavadgītā which are not to be found in the current BG text The situation would remain the same even after the admission of the extra stanzas given by the Kashmir version On the question of Alberuni's Gītā quotations, of V P Limaye's Marathi booklet, Tilak Maharashtra Vidyāpīṭha publications, No 5, Poona (1929)

No 64), which summarizes the contents of the Bhīmaparvan in just 497 stanzas Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text, but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to textual variation. He gives the incidents of Crit Ed chapter 41 after the BG , and not before as in the Southern recension. He records the story of Kṛṣṇa's advance towards Bhīṣma twice st 274-283 and 430-433. From Kṣemendra's epitome, definite variants can safely be assumed in the following cases

6 80 2^b श्रुतायुषम् (for श्रुतायुषम्) not found elsewhere , 84 14 आदित्यकेतु and अपराजित as epithets, and सुदुर्जय as a proper name , पण्डितक written मण्डितक , 92 26 अनाशुष्टिं कुण्डलिन कुण्डमेदिं सुलोचनम् । विगट दीर्घबाहु च सुबाहु वनकध्वजम् ॥

There is also the curious circumstance that Kṣemendra omits the current 17th chapter of the BG and regards 18 1-9 as the 17th chapter of the poem. This is unaccountable.

There is still less to be said about the epitome in Amaraçandra Sūri's *Bālabhārata* (*Kāvya-mālā* No 45) Amaraçandra is a Jain poet of the 13th century A. D. who summarizes the contents of the Bhīmaparvan in 384 stanzas. In the summary the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are absent, the matter of Crit Ed chapter 41 is placed after the Gītā. Since Amaraçandra does not always use the epic śloka and is fond of introducing poetic descriptions of his own, as for example, the conversation between the warrior issuing for the fight and his beloved (sarga 1 8-19), this summary has not much critical value. The author does not give the geographical parvans, and is content to summarize the teaching of the BG in just four stanzas ! He nevertheless gives the Kṛṣṇa-Bhīṣma episode twice (sarga 2 49-59 , 218-223), finds room for the Viśvopākhyāna in 8 stanzas (2 94-101), and for the incident of the heavenly voice calling upon Bhīṣma to await the Uttarāyana.

Much more critical importance attaches to the next group of testimonia

(111) *Translations and Adaptations*

THE OLD-JAVANESE VERSION OF THE BHĪMAPARVAN

The most important of these by far is the Javanese Version of the Mahābhārata, which consists, in the main, of an abridged paraphrase of the Sanskrit original in the Old-Javanese, interspersed now and then, in order to secure an air of authoritativeness, with Sanskrit citations which are invariably followed by their more or less exact rendering into the Kawi. Parvans 1, 4-6, 14-17 have alone become so far available in this version. Of these, *Het Oudjavaneische Bhīṣmaparva* was published by Dr J. Gonda (*Bibliotheca Javanica* No 7, 1936), who also, as No 7a in the same series, published in 1937 annotations in Dutch to the Old-Javanese Bhīmaparvan, particularly to the parts preceding and following the Bhagavadgītā. We also owe to

the same scholar a complete translation into English of the Old-Javanese version of the Bhagavadgītā, published in the *Tydschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol LXXV (1935) pp 36ff

The Old-Javanese Bhīṣmaparvan begins

अविघ्नमस्तु ।

कृष्णाम्भोधपत्निः किल कपिलजटाजालिकावेष्टमानो
धूलीप्रेङ्खलाकानिरतिशयबलस्तोत्रपर्जन्यघोष ।
यस्य ज्ञानप्रवर्षं सुखयति जनतानीलकण्ठप्रवाहा-
स्त वन्दे व्याससंज्ञायुतमनुकृतये मात्रया तद्गुणानाम् ॥

अपि च

य श्रीधरो यवपति खलु लोकपाल-
स्तस्य मनोहरि पदत्रयमेति सत्रात् ।
श्रीधर्मवश-देगु-आदिमनन्तमध्या
सज्ञा नृप प्रणिदधाति स विक्रमान्ताम् ॥

Here is therefore the mention of the king of Java by name Śri-Dharmavamsa-degu-Ananta-vikramadeva who was ruling in Eastern Java towards the end of the 11th century A. D. and under whose regime the Old-Javanese adaptation seems to have been made. What was the exact form of the Epic at this early and definitely datable historical period, and to which one of the existing versions of the Mahābhārata does the Old-Javanese adaptation exhibit kinship, become, accordingly, questions of much critical importance. For reasons which will appear in due course, we propose to discuss the problem of the Old-Javanese Version of the Bhagavadgītā separately by itself. Here room is found for a few critical observations relating to the O-J Version of the Bhīṣmaparvan as a whole exclusive of the Bhagavadgītā.

The O-J Version omits† the following entire chapters

Chapter Om	Remarks
3	List of evil omens abridged and not spread over two chapters. All astronomical allusions are conspicuous by their absence, except the solitary one in 2 31-32
12	The Dvīpas other than Jambū, and the surrounding oceans are passed over. Instead, two stanzas merely enumerating the Dvīpas and the oceans are inserted, probably from some Purāna text

† Those chapters the substance of which is reproduced, howsoever briefly, in the Kāvī paraphrase are enclosed within square brackets. The omissions would appear still more formidable if we take into account the over 3500 stanzas omitted in the body of the chapters represented by Sanskrit quotations

Chapters Om	Remarks
[15]	Dhrtarāstra's lament, which breaks awkwardly the continuity of the narration, is passed over except for a brief paraphrase in Kawī
18	Not important merely descriptive
22	Not important the chapter is om in Kī
37-39	= Bhagavadgītā 15-17
42	General description The O-J has a couple of sentences in Kawī to mark the transition from the Gītā to the fighting proper
[47]	Duryodhana's anxious parley with colleagues at the beginning of the 2nd day of the battle is relegated to a brief paraphrase in Kawī
49	Drona-Dhṛistadyumna encounter, ending in the defeat of the latter, is om
56-57	Arjuna's display of valour after the Kṛṣṇa-Bhīṣma parley (55-94), and the following ornate description of the battle of the day after (in Tristubh metre) om
59	Duryodhana's vain efforts to resist Bhīma this is preparatory to chapter 60, where Duryodhana gets the upper hand and Bhīma faints away
65-67	Repetitious in contents
[69]	Duel-fights between Arjuna and Aśvatthāman om , that between Abhimanyu and Lakṣmana briefly summarized in Kawī
72	Dhrtarāstra's remorse and failure to account for reverses after all the preparations
74-75	Encounter between Abhimanyu and Vikarna and between Duryodhana and the five sons of Draupadī om
80-81	Minor incidents of the battle
85	Bhīma and Nakula respectively slaughter Kaurava elephants and Kaurava horses
87-89	Ghatotkaca outmatched Bhīma to his rescue
[96]	Abhimanyu's valorous display, briefly indicated in the Kawī paraphrase
98-101	Minor incidents designed to bring out the valour of Arjuna and Bhīma
102 30-70	The repetition of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter om
106-110	Efforts to postpone the final encounter between Arjuna-Śikhandī and Bhīṣma
117	For the matter substituted for this by the O-J version, see below p LXXXVIII ff †

With these rather extensive omissions from a parvan which is noted for its tiresome and repetitious battle descriptions, it is no wonder if the Old-Javanese version of the Bhīṣmaparvan were to make upon the reader, on a first view, "a more original impression," as Dr Gonda observes¹, but it would not be correct to conclude that this version represents the Bhīṣmaparvan in a form more original than, say, the Vulgate. Like the Vulgate, the O-J. version gives, in an abridged form of course, the cosmographical chapters (6-13), the Viśvopākhyāna chapters (61-64), and the repetition² of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter (55 34-66 and 102 30-70). The miraculous elements attending the fall of Bhīṣma (such as the conversation with the Vasus, 114 34 ff, or Arjuna producing subterranean water by an arrow-shot, 116 22-24) are all there, not omitting even the earlier banal reference to the Udyogaparvan (95 11) which is preserved in the Kawi paraphrase, Gonda's ed., p 122, line 2. More remarkable still, the O-J version finds room for the Śveta episode (Appendix I, No 4), which is a Bengali-Devanāgarī addendum unknown to the Kashmirian and the majority of the Southern manuscripts. From the evidence of the O-J version, we must now conclude that the addition of the Śveta episode was already an accomplished fact by about the tenth century.

The most noteworthy feature of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan is the way in which it concludes the parvan. Adhyāya 116 with the admonition to Duryodhana — सधित्से तात (°स्तत प्र-)युज्यताम् — is present in the Javanese, but not the next chapter (117) of reconciliation with Karna. Instead we have what Gonda calls a parallel with a portion (although a small portion) of the Twelfth Book of the Mahābhārata wherein sage Nārada is introduced. Gonda thinks that Nārada comes in while Bhīṣma is speaking with Duryodhana. I do not think so. "*Etasminn eva kāle tu*" of the O-J rather marks a new chapter-opening, and should belong to what follows.

It would accordingly seem that, following upon the chapter of admonition to Duryodhana (116), there was available to the Javanese redactor an additional chapter of the Bhīṣmaparvan wherein, presumably upon the suggestion of Nārada, Bhīṣma delivers to Yudhiṣṭhira some elementary advice as to the duties of the king, in the same way as, in the current version, there is chapter 117 wherein Bhīṣma gives words of advice to Karna. This is conceivable, and it would be permissible to look upon that chapter as the nucleus of the enlarged Śāntiparvan, which ultimately got incorporated into it as GK chapter 12 71. The retention of this relic from one of the stages in the evolution of the Mahābhārata is on a par with another relic that I discovered while critically comparing the two versions of the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter³ interesting in

¹ *Aanteel eningen*, p 33

² The O-J omits what should have been the primitive version of the encounter in chap 102, and gives the more ornate one in chap 55

³ See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3", *Annals*, BORI, xxvi, pp 106-119.

itself, but not of much practical value in arriving at even the penultimate form of our Epic. This new chapter — it is necessary to note — does not in any way render the rest of the Javanese Bhīṣmaparvan primitive or authentic in either its form or content.¹

The O-J version (outside the BG) shows — besides several lines from the Sveta-episode (App I, No 4), and lines 7-8 from 155*, and 271*— the following additional passages not found in any of our MSS

For 6 7 3^b, निषधो वैदूर्यमय , after 7 3^d, संख्या दक्षिणतो भवेत् , after 7 35^{ab}, श्वेता-
दुत्तरतो वर्षं शृङ्गवदक्षिण तथा , after 10 40^a, कुन्तय काशिशोवला , for chapter 6. 12, the follow-
ing four lines

जम्बूशाककुशाकौष्ठा शाल्मलिश्च तथापर ।
गोमेद पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता ।
क्षीरक्षीरं दधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि ।
खादूदको परो मद्यात्तस्माद्विगुणित स्थित । ,

for 41 41^a, स्त्रीपूर्वं त्वनुपदयामि² , for 61 42 (Tristubh), the following (Anuṣṭubh)

विश्ववसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो । [cf 257*] ,

for 86 57^b, अन्तरिक्षगतस्तदा , after 86 61 (?)

स सद्यो राक्षसो भूय क्षत कृत प्रतापवान् ।
सद्य प्रसुप्तुवे चापि शरावापाश्च साधनम् । ,

and for chapters 87-89 (?), the following two lines

धनजयो गजानीकाग्निहृते चात्मन सुते ।
विनिघ्नन्समरे शूरास्ताडयन्राक्षसात्रणे ॥

The only transposition of consequence found in the O-J version is that of chapters six and five placed (in this order) between chapters 11 and 13, chapter 12 being omitted. The reason for this is not apparent

Turning to variant readings, of those peculiar to the O-J version (outside the BG), the following deserve to be mentioned

6 1 1^a धीरा (for वीरा), 8^d भारतसत्तम (for पार्थिव^o), 4 9^b सुखम् (for स्वर्गम्),
7 39^a हेमकूटो हेमवति (for °टस्तु सुमहान्), 40^a अभ्यतरेण (for अस्त्युत्तरेण), 48^a सर्वे नराश्च (for
सर्पा नागाश्च), 49^a ऋषय (for निषधे), 8 13^a पूर्वाभिषङ्गस्तु (for °षेकस्तु), 8 15^b मनस्विन
(for महाबला), 22^a पतमानफलानि (for °मानानि तानि), 28^a ब्रह्मचारिण (for °वादिन), 9 6^a

¹ It may be pointed out that the O-J version is aware of Bhīṣma's awaiting the Uttarāyana on the bed of arrows, and that the O J Ādiparvan knows the 18 parvans of the Mbh including the Śānti.

² This reference to a man who was once a woman comes much too soon, and gives up the game altogether !

यक्षभूता (fo1 यक्षानुगा), 7^d दशपत्रका (for दश पत्र च), 10 6^b प्रिय मदा (for महात्मन), 40^a पायालकोशलाश् (fo1 °ला कौशिलाश्), 52^a गर्गिसौवीरा (for सिन्धुसौ^०), 57^d विकम्पा (for विकम्पा), 64^c सकृद्ब्रुहा (fo1 सकृद्ब्रुह) and ककन्थाश् (for कुन्तलाश्), 11 6^c द्वापरे द्विमहत्वाणि (for द्विसहस्र द्वापरे तु), 8^c अजायन्ताकृतिमन्तो (fo1 °न्त कृते राजन्), 13 40^a परिमण्डलतो राजन् (fo1 °ण्डलो महाराज), 19 3^a धृतराष्ट्रस्यानीकस्य, 3^b व्यूहानि (for व्यूहानि), 45 43^b शिशुम् (for शुभम्), 51 1^a तस्मिन्स्तु गतभूयिष्ठे (for *गतापराह^०)¹, 40^d दृश्यते (fo1 सर्वथा), 53 1^d अभ्यघ्नत् (for अवधीत्), 54 35^d महाचमूम् (fo1 वरुथिनीम्), 55 69^b जीवित (fo1 दग्धित), 60 60^d प्राणाद्विमोक्षयति (fo1 प्राणान्विमोक्षयते), 61 31^{ab} युक्तव्या पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम, 54^{ab} धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ गिर , 55^d रुधिरागता (for खेदसभवा), 56^a विद्या- (for नित्य), 58^{ad} तु त्वा विष्णो परमीश (for सदा विष्णो परमेश), 63^b भयाय (for वधाय), 62 19^b ब्रह्मा नूयात्प्रमादधी (fo1 इति नूयात्सुमन्दधी), 19^c वायुदेवम् (for हृषीकेशम्), 27^d श्रुतिश्रुतवता गिरम् (for श्रुत श्रुत-विशारद), 35^b कृष्णस्यात्ममयेन (for योगेनात्मन एव), 63 2^b सभूय (for सभूत) and सहदेवतम् (for सह देवतै), 2^d नरसत्तम (fo1 भरतप्रेम), 3^d एकदा कल्पितम् (fo1 एतदकल्पयत्), 15^a हासजद्रह्य (for ससृजद्राह्यणान), 15^{ed} वैश्य and शूद्रं (fo1 वैश्यान् and शूद्रान्), 64 14^d अव[व]ध्या (for अगम्या), 76 3^a सुयोधनो राजा (fo1 तव सुतो राजन्), 3^b समभिदुत (fo1 [अ]भिपरिदुत), 77 14^c अन्वश्वा (fo1 अन्वश्च), 79 5^c महोदधिं समादद्यात् (for °दधिगुणाभ्या-साल्), 84 41^c दान्त (for तं त), 86 32^c विस्रवद्- (fo1 स्रवता), 42^d पद्म क्षिप्र (for गता भूमि), 91 54^d समार्पयत् (for समाहितम्), 92 77^d नादृश्यत ततो रण (fo1 नापश्याम ततो रणम्), 93 5^d शीर्णशस्त्रश्च (for क्षीण^०), 95. 7^c सुका[खा]न्त (for सुखाय), 102 29^a गवा कुलम् (for तद्गोकुलम्), 103 55^{ed} भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत (fo1 स्वागत धर्मपुत्राय भीमाय), 63^{ab} शरवर्षेण महता भारतप्रेम (for शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम), 86^c पासुरक्षितं (fo1 °रूपितं), 95^d हन्याच्चेच्छास्ति पातकम् (for हन्याद्वातकमागतम्), 105 30^c राज्ञा (fo1 राजन्), 33^c प्रज्वलितो (fo1 प्रजज्वाल), 36^d इवासित (for इवासितै), 114 31^b सर्वपार्थिवान् (for °पाण्डवान्), 55^b सूचिता सुप्रवेशिता (for शिताप्रा स^०), 84^d शरपङ्क्तिःसमारृत (for °सधै समाचित), 88^b सर्वशास्त्रकृता (fo1 °शास्त्रमृता), 99^c स्वच्छन्दमृत्युर् (for छन्दतो मृत्युर्), 115 48^a शोष्येऽहम् (for शयेयम्), 49^c लोके (for लोकान्), 49^d सुहृदश्च प्रियानिव (fo1 सुहृद सुप्रियानपि), 61^a कौन्तेय (for कौरव्य), 62^a देवतेनापि (for देवतै पार्थ), 64^d न कार्यम् (for नाश्वर्यम्), 116 13^a अपक्रोशात् (fo1 उपभोक्तु), 17^c परिकुचन्ति (for °दूयन्ते), 39^b एक एव (for वेत्येको हि), 41^c धनजयेन वीरेण (fo1 तावत्पार्थेन शूरेण), 41^d सधिस्तात प्रयु^० (fo1 सधिस्ते तात यु^०)

In the following few places the Old-Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS

6 58 52^d पिनाकमृत् (fo1 °धृक्, with Ś₁ K₀₋₂ D₀), 61 62^d °विवर्धन (fo1 °विवर्धन, with Ś₁ K₀ 2 D₄ T₂ G₂ 3 M₂ 5), 79 5^b खादु भूत्वा (for खादुभूतं, with Ś₁ K₁₋₃ 5 B₁ D₁),

whereas, in the following places, its variants agree with the late Northern group

6 2. 6^c ददामि (for ददानि, with K₃ 5 D_a D₂ 3 5 7 3 G₁ 2), 6 3^c जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि, with K₄ B D_{a2} D_n D₁ 4 5. 3 T₂ M₁₋₃), 7 3^c सर्वधातुपिनद्धश्च (fo1

¹ The O-J variant indirectly supports the emendation

*विन्दश्च, with K₄ B Da Dn D₄ s s, text given as *v l*), 49^c निल (for शैले, with K₄ B Da Dn D₄ s s), 8 7^{cd} शुक्राभिजनसपत्ना सर्वे सुप्रियदर्शना (with K₂ 4 B₂ 4 Da Dn D₄ s s T₁ G M), 10 35^d महाफला (for महाबला, with K₄ B D₁ 4 s 7 s), 60^d वन्दलै (for वन्दलै, with K₂ 4 B D₁ 3-8 G₁₋₃ M), 11 8^b प्रज्ञागुण^o (for प्रज्ञागुण^o, with B D₁ 2 4-8 T₂ G₁ M₁ s 4), 20 16^d शतमन्वा (for शत चाप्ता, with K₄ B Da Dn D₄ s s), 21 10^b जयन्ति विजिगीषव (for विजयन्ते जिगी^o, with B Da₂ Dn D₄ s), 41 37^c कौरव्यैर् (for कौरव्य, with Dā Dn₁ D₄ s 7 s), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn D₄ s 7 s S), 103 65^f ते (for व, with K₄ B D₁ 3-8 S), 94^a स्थिरो मूला (for महाबाहो, with K₂ s B D M), 95^c आयान्त (for आमन्त्र्य, with K₂ s s B D S), 104 2^c ताड्यमानानु (for वाद्य^o, with K₂ B Da₂ Dn D₄₋₈), 113 7^d कृन्तति (for [अ]कृन्तत, with K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4 c-8 M₁₋₃ s), 116 12^d भोगा केचन मातुषा (with K₄ B Da Dn D₂₋₃ M₁₋₃ s)

The O-J version shows agreement with some of the Southern variants in the following places

6 1 1^c महात्मानो (for महाभागा, with D₂ s T₁ G₂₋₄), 2 1^a सैन्ये (for सन्धे, with K₂ 4 B Da₁ Dn D₄ G₂ M₁ 4), 6 14^c लवणेन (for लवणेन, with K₀₋₃ Da₂ Dn D₁ 3-8 s T₂ G₁₋₃ M₂ s), 7 2^d वर्षपर्वता (for रत्न^o, with K₂ Dn D₁ G₂ s), 2^f समुद्रे पूर्वपश्चिमे (with M), 5^b सर्वाणि (for वर्षाणि, with M₃ s), 8 13^a तत्र (तस्य, with D₂ 7 T G₂₋₄ M₁ 3-8), 9 11^b च (for ते, with Da D₅ T₂ G), 11 10^a महावीर्या (for °वीरा, with K₂ 4 D₁₋₃ 7 T G M₁ 3-8), 13 49^d प्रपितामहा (for च पिता^o, with T G₁ s 4 M), 16 14^a कार्यतर (for °तम, with T G M₁₋₃ s), 41 32^b त्वया योत्स्याम्यह (for योत्स्ये तात त्वया, with D₁ s T₂ G M), 45 43^a तु हत (for निहत, with B₁ s Dn₂ D₁ 4 T₁ G M), 48 2^b सन्द- (सन्दा, with K₄ B₁₋₃ T₁ G₁ s 4 M), 50 97^b निन्द त महाद्वे (with S), 51 1^c रथाध्वनरत्नागाना (with B Da Dn D₁ 4-8 S), 38^d कुद्वस्येव पिनाक्षिन् (with S), 54 41^b गतायुषा (for नृपोत्तम, with D₁ s S), 55 94^a फुल्लाम्बुज-पत्रनेत्र (for देवेन जगन्निवास, with D₁ s S), 60 57^b महात्मना (for दुरात्मना, with K₀₋₃ D₀ S Ca c), 62 11^a एतौ (for यौ तौ, with D₁ S), 19^c अवज्ञाय (for अवज्ञानाद्; with B₃ 4 G₂ s M₁ 4 s), 63 13^f त्रिविक्रम इति (for °क्रमगति, with D₃ M₁ 2), 71 1^c तु (for च, with D₁ S), 77 14^c चर्मिण सप्त (for दश धातुष्का, with B Da₂ Dn₁ D₄ 7 T G₁ M), 14^d धातुष्का (for °ष्के, with B Da Dn D₁ 3-8 S), 91 59^a तत्पपात (for निपपात, with D₁ s S), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn D₄ s 7 s S), 103 65^e युष्माक द्दयते सिद्धि (for युष्मासु द्दयते वृद्धि, with D₁ 2 T₂ G₁ M), 104 2^c आह्वयेषु (for आनकेषु, with T₂ M₁ s), 114 39^c मीष्म (for मीष्मे, with D₁ 2 T₁ G₄ M₄), 96^c दक्षिणावर्त (for °वृत्त, with Dn₂ D₄ c s G₁ s M₁ 2 s), 115 48^b आवर्तनाद् (for आवर्तन, with K₃ s D₂ s T₁ G M), 116 17^a दह्यतीर्द (for °तेद, with K₃ s Da Dn₁ D₂ s s T₂ M)

Finally, in the following places, the O-J version gives a text agreeing with the Crit Ed, as against the MSS mentioned

6. 8 2^b (against K₃ s D₂), 3^a (against S₁ K₀ s), 3^b (against K₀₋₂ s, B₂,

Da₁ D₂, D₃ 7, T₂ G₁, M₄ severally), 9 5^{ab} (against N in general cf Crit. App), 5^c (against Ś₁ K₃ 5 D₁ 3 6 7, K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8, T₂, G₂, M₁ severally), 5^d (against K₃ 5 D₂ 6, B₂, G₂ severally), 10 9^b (against K₂, B Dn₂, Dn₁ D₄ 8, D₆ severally), 50^a (against D₃, T₁ G₄, T₂, G₁₋₂, M₁₋₂, M₃₋₅ severally), 52^b (against D₃, S severally), 11 5^a (against M₁), 13 41^a (against T₂), 47^c (against¹ Ś₁ K₀₋₂ 4 D₁, G₂ severally), 44 48^a (against Ś₁ K₀₋₂ 5 D₂ 3 6 Cd), 48^f (against K₃ S), 53. 22^a (against TG), 61 37^d, 53^b (both against S), 63 5^a (against Ś₁, K₀, K₁ severally), 13^c (against K₂), 68 12^c (against K₀₋₂), 12^b (against K₃ D₁, S severally), 70 24^c (against K₂ D₁), 24^f (against K₃, B₁ Da Dn D₅ 8, T₁ G severally), 73. 20^d (against K₄, B Da Dn D₄ 5 7 8, S severally), 78 21^a (against S), 57^d (against K₃), 86 62^b (against D₃, D₆ severally), 91. 19^d (against D₁), 92 75^c (against K₃ 5 D₂ 3 6), 93 4^d (against T₁ G M), 8^b (against K₀ 1, K₃ D₁, D₃ severally), 102 9^c (against K₂, D₁, K₀ 2, Da₁ D₅, T₂ severally), 103 23^b (against Ś₁ D₅), 76^a (against D₁), 76^b (against B D₄ 5 7 8 T₁ G₄, M₂ severally), 87^a (against Ś₁ K₀ 1 T G M₄), 114 61^d (against T M₂), 115 28^d (against B₂), 31^d (against M₃ 5), 32^d (against G₁ 8), 33^d (against D₁), 63^f (against K₂ B₁ D₂, B₁ Da₂ Dn D₄ 5. 8 T G₂ 4 M severally).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalizations about the Old Javanese version would seem to follow (a) That the source of the O-J. is not the Kashmirian version (b) That although in some places a partial agreement with some of the Southern sources seems to be in evidence, the O-J shows none of the peculiarly Southern insertions (see pp LII-LIV) on the contrary, it gives the Śveta episode, and does not place chapter 41 before the Bhagavadgītā (c) The presence of variants like अवच्य (70 16, 101 8, 118 31, 134 4), अव्यक्त (55 14), °कित्त्वै (47 26), क्लीववत् (68 8), कैलाशो (18 4), क्लैव्य (42 8), जम्बूसड (17 28), तीव्रम् (85 13), वज्राशनि° (135 7), वज्रसमा (103 11), वपु (86 2), वरुणो (58 8), वायुश् (100 5), वासुदेव (55 8, 58 26, 98 27, 99 31), वासुकि (58 6), व्रज (65 5), °व्रता (50 6), व्यूहं (82 7, 107 21), बृहस्पति (130 1), सवर्तक (117 10), सुव्रत (95 15), and हैरिम्बेन (94 7) would also establish its non-Southern (possibly, Bengali) origin (d) The introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Bhīṣmaparvan is no ground for regarding the present Javanese version as such as belonging to an earlier pre-Vulgate stage in the evolution of the Epic

THE O-J VERSION OF THE BHAGAVADGĪTĀ

Out of the traditional 700 stanzas of the Bhagavadgītā the Old-Javanese version actually cites in Sanskrit a total of 80½ stanzas, while an equivalent of 56 stanzas

¹ The MSS Ś₁ K₀₋₂ 4 D₁ give a variant grammatically normal

is preserved only in the Old-Javanese paraphrase, so that a total of as many as 563½ stanzas is altogether wanting. At the same time, the Old-Javanese cites in Sanskrit, as belonging to the Bhagavadgītā, one entire Anuṣṭubh stanza (46 8-9), one Triṣṭubh half stanza (61 4, 5) and two Anuṣṭubh quarters (53 27, 59 1) which are not found in the current text, while, paraphrased in the Old-Javanese, we find here and there a lot of extraneous matter which has nothing corresponding to it in the original as we know it. The question to determine is whether the Bhagavadgītā as known to the Old-Javanese was as brief as the extensive omissions in that version seem to indicate, and, secondly, whether it contained, at the same time, certain extra passages which are unaccountably omitted from our current text. Let us investigate the matter in detail.

First, however, let us take up the Sanskrit citations in the Old-Javanese. These are printed (App II) as 194 passages, one on each line. Of these, 99 passages show no variation in reading, while 71 give readings which differ, not only from our constituted text, but from the Calcutta and the Bombay editions, as well as from the Kashmir version as represented by the Srinagar ed. of 1933. There are altogether six new passages. In 11 out of the remaining 18 cases, the Old-Javanese text agrees with all other versions except the Kashmirian, while it agrees with the Kashmirian alone as against all other versions in just four passages only, in one of which our constituted text also agrees with the Kashmirian and the Old-Javanese. In the remaining three cases, the Old-Javanese text once agrees with all except the Calcutta edition only, once with the Cal. ed. and the Kashmirian version, and once with both the Cal. ed. and the Bom. ed., but not with either the constituted text or the Kash. version. The above facts *prima facie* discountenance the notion that the Old-Javanese version of the BG shows any pronounced affinity with the Kashmirian version.

Analysing the 71 cases where the Old-Javanese version differs from all the other versions, we find that nine of them are merely due to the changes such as that of *ia* to *ba* or of *ba* to *ia*, which may possibly point to some Bengali influence at some point in the pedigree of the Old-Javanese version. Another six passages are totally corrupt, while fifteen other passages betray only common scribal errors. These are

42 9 — लक्ष्मि निष्ठ for लक्ष्मिबोधिष्ठ, 43 13 — नित्यप्रोक्ता for नित्यस्योक्ता, 43 14 — यसाद्युध्यन्व for तस्माद्युध्यन्व, 44 26 — हेतुभृद् for हेतुभूर and मद्रोन्वकमणि for सद्रोऽस्त्वकर्माणि, 48 28 — तथात्मान for तदात्मान, 51 1 — तयोन्वत्कर्म for तयोऽनु वर्म, 51 32 — वन्ध () for बन्धुर्, 52 13 — आत्मान रक्षसि मितम् (case-attraction) for आत्मान रक्षसि मित, 54 7 — प्रभाम for प्रभासि, 56 12 — ज्ञानविद्यानरहित for ज्ञान विद्यानमहित, 57 2 — यत्र पश्यसि for यत्तपस्यसि (defective hearing), 59 3 — विद्यानां for दिव्यानां, 62 1 — नमस्ते तु for नमस्तेऽस्तु, 62 17 — वेर्द् for वर्द् (metathesis), 63 28 — सत्त्व सक्ते सञ्जयति for सत्त्व सुप्ते सञ्जयति, 65 6 — अह त्वा for अह त्वां

Amongst the 11 cases of probably deliberate and more radical changes, the following deserve attention

43 22 - नामिजानीता for न विजानीतो, 44 4 - स्वयर्मेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति (a real improvement in sense), 45 6 - यमादावचला for समाभावचला, 45 16 - यदा सहरते कामान् for प्रजहाति यदा कामान् (influence of 2 58^a), 47 26 - यद्यशेषाशिन for यद्यशिक्षा, 47 27 - क्षमन्ते for मुञ्जते and चरन्त्यात्मकारणात् for पचन्त्यात्म, 48 20 - न तानि वेष्टि for तान्यह वेद and वेत्सि for वेत्थ, 49 19 - मनुष्याणा for मनुष्येषु and कृत्स्नकर्मवित् for 'कर्मकृत्' ('विद् may correctly paraphrase पश्यति or पश्येद् in the first pāda, but it goes against the real intention), 50 19 - मेधया for सेवया, 51 26 - न स लिप्यति दोषेण for लिप्यते न स पापेन, 52 20 - धारयेदचल मन for धारयन्नचल स्थिर, 52 29 - यो जन for योऽर्जुन, 54 21 - जीविका for जीवन (the change does not improve the sense), 55 19 - साहभाव (? सोहभाव) for स मद्भाव, 56 2 - आस्थितो योगे धारयेत् for आस्थितो योगधारणाम्, 56 21 - वेदपवित्रमोकारम् for वेद्य पवित्रमोकार[], 57 32 - घेरावणो for घेरावत and नराधिप for नराधिपम्, 58 4 - वज्र for वज्र (the masculine form is given in Ś1), 59 5 - किमुक्तेन for किं ज्ञातेन, 60 31 - तथामी नरनाथ लोकवीरा for तथा तवामी नरलोकवीरा ('नाथ', probably by oversight, not deleted by yellow pigment), 60 32 - [अ]भितो द्रवन्ति for [अ]भिविज्वलन्ति, 62 22 - मद्भावात् for मद्भक्त, 63 12, 13 - नोपलभ्यते for नोपलिप्यते (the point of the simile not correctly understood), 63 18 - एषो (sic) लोक कृत्स्नम् for एक कृत्स्न लोकम्, 63 29 - सञ्जयत्यय for सञ्जयत्युत्, 64 6, 7 - the plurals changed into singulars, 65 5 - कारण for शरण

On a review of the above cases it will be seen that, excepting the Old-Javanese variant for BG 2 31^a, no other variant is of any consequence

Proceeding next to consider the Old-Javanese additions, the stanza added in the Old Javanese after BG 2 59 probably owes its existence to the understanding of the word निराहारस्य in 2 59^b to imply abstinence from food only. The craving for food is the most desperate of all cravings. Commentators like Śrīdhara and Madhva interpret the statement in this limited sense, the latter quoting in support Bhāgavata 11 8 20—

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण ।

वर्जयित्वा तु रसनं, तन्निरन्नस्य वर्धते ॥

The other commentators take the statement as applying to all sense-enjoyments generally compare Rāmānuja इन्द्रियाणामाहारा विषया. On this the *Tātparyacandrikā* observes— सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः । Nevertheless, even the oldest Mahārāṣṭra commentator on the Gītā, saint Jñāneśvara (1290 A. D.), seems to have understood the stanza in this limited sense of श्रोत्रादि इन्द्रिये आविरती । परि रसने नियमं न करिती । ते सहस्रधा क्वलिजती । विषयीं इही ॥ ४ ॥ येरा इन्द्रिया विषय तुटे । तैसा नियमं न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेविण ॥ ७ ॥ In course of time, a similar exception seems to have been made in favour of the sex-impulse, so that in the traditional pictographic representation of Kālī, these two are shown as the most vulnerable points of that *Zeitgeist*. The extra stanza (46 8, 9) found in the Javanese version has in fact all the appearance of being added at this place from some Purāna text, which cannot for the present be traced to its source.

In BG chapter 7, after quoting and translating stanza 4 describing the first "Prakṛti" of the Lord, the second "Prakṛti" is described in the Old-Javanese paraphrase with the words

But there is another (form of My nature), prepared by Me, which is called the principle of Life, which has been established to serve for the life of the whole world

This is followed by—

And this, being of such a kind, you ought to consider as being together at the same time in (My) own self, having corporeal, oral and mental expedients This being so,— यथा ज्ञानं लभिष्यति — he will accordingly attain to knowledge

Dr J Gonda thinks that, corresponding to this second paraphrase, there ought to have been, in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator, a stanza describing the nature of the *Jiva*, of which यथा ज्ञानं लभिष्यति formed the fourth pāda This is not quite certain Can it be some old gloss explaining and expanding the purport of the stanza in question, which the Javanese author has incorporated with his paraphrase ?

The extra quarter-stanza (with the defective reading) added by the Javanese version after 10 37 is really a part of a whole stanza found inserted in at least four Gītā MSS (including the Denis Crofton MS), generally *sec m*, at the end of stanza 10 34, 10 35, or 10 38 One Kashmir MS. turns it into a stanza of six pādas of 101* The Vibhūti chapter of the Bhagavadgītā had, as is well known, its imitations and elaborations in the Purāna texts like the Kūrma, Bhāgavata, Viṣṇudharmottara, etc., and it is from such amplified versions that an extra stanza could have been added here and there to the current Gītā Thus the Viṣṇudharmottara has the pāda ओषधीना तथा यव (1 56 33^a), and रत्नानां कनकं तथा (1 56 35^b), The Bhāgavata has घातूनामस्मि काश्चनम् (11. 16 18^b), ओषधीनामह यव (11 16 21^a), and कुण्डोऽस्मि दर्शजातीनां गव्यमाज्यं हविष्वहम् (11 16 30^c) That this particular stanza actually belonged to the original Gītā cannot therefore be definitely asserted If it ever was a genuine part, its omission from so many other MSS and its not being noticed by any of the commentators would be inexplicable

Lastly, as to the two pādas added after 11 29^a, it would be more correct to regard these two quarters as variant readings for 10 29^b, rather than downright addition The word यमाभिभूता is translated by the Old-Javanese author as “overthrown by Yama” and paraphrased as “overthrown by the might of error”, as if the reading was तमोभिभूता Do the Old-Javanese translation of Sanskrit quotations and the paraphrase proceed from one and the same author ?

Besides the textual additions found in the quoted portions of the Gītā, we have to account for the presumed additions represented by passages in the Old-Javanese paraphrase to which nothing corresponding is to be found in the current text of the Poem These passages, in view of the great age that belongs to them, are expected to give an indication of the way in which the Bhagavadgītā teaching was understood in those days, because they were the free expressions of the Javanese author's own thoughts untrammelled by exigencies of text Unfortunately, however, the Old-Javanese narrator does not appear to have been a great scholar, and has frequently made lamentable blunders A few samples may be here presented

- 2 34° — समावितस्य चाकीर्ति is paraphrased by "behaviour that is blamed by valiant men "
- 2 47^{ab} — The original Sanskrit is translated wrongly thus "Your concern with deeds of all kinds, why shall that bear no fruit?" Perhaps the translation should read "Your concern [is] with deeds of all kinds, [and not with] 'why shall that bear no fruit?'"
- 2 53^a — श्रुतिविप्रतिपन्ना ते is translated by "when your ears hear the voice no more(1) "
- 3 12^{abc} — This is rendered thus "But if the Gods, although they are worshipped (by men), do not feel themselves under obligation (towards them) if they only enjoy without bestowing favours on those who worship them, those gods must obviously be called thieves "
- 4 19-21 — The Old-Javanese author attempts an independent summary of the teaching, but his words do not show that he really understood the general drift. Says he "In a few words when a man goes on to act, let him not be uncertain about the possibility of obtaining fruits. Stick only to the right knowledge, when you are performing deeds, that its learning may be perfect and undisturbed." In a footnote Dr Gonda wonders whence this passage is taken obviously it is the outcome of the confused understanding of the text by the Old-Javanese author
- 5 1, 2 — Apparently the Old-Javanese author read योग च शसति as though it was योगसन्त्यासं, and so later he renders stanza 1 by "*Karmasannyāsa* and *Yogasannyāsa* bear both as fruit very high good. But if you weigh the importance of them both, *Yogasannyāsa* appears to be superior to *Karmasannyāsa*, for it happens that the man who proceeds to perform actions attains to sorrow, viz when Yoga does not assist him. Even Gonda is compelled to say that the last clause appears to have been added by the Javanese author. It in fact betrays a very poor understanding of the *Gītā* teaching
- 7 29² — For अध्यात्म कर्म चाखिलम् the Javanese text reads अन्यक्त, but the paraphrase renders the sentence by "he has knowledge about what is called action and the supreme soul (*Karmādhyātma* or *Karmādhyātma*)" Obviously, the writer is innocent of the technical sense of 'Adhyātma' and 'Karman' as explained in the first few stanzas of the next chapter, which the Old-Javanese version conveniently omits!
- 9 1° — The Old-Javanese text erroneously reads ज्ञानविज्ञानरहित for ज्ञान विज्ञानसहित, and the Old-Javanese author, in blissful self-complacency, renders it thus "Thus most mysterious knowledge, which is void of knowledge and wisdom (1) "
- 10 37^d — कवीनामुशना कवि — Our author translates this by "As for all sages, there I am called Wṛhaspati." Cf. 11 24^{ab}, which is omitted in the Javanese text.
- 11 33 — The Old-Javanese author paraphrases this as follows "Not going under your own name you will kill your foes, but your name will be Kāla "

Presumably because they would not interest his audience, but—after the above exhibition of his learning—presumably also because he did not quite understand them, the Old-Javanese narrator, as will be presently seen, has omitted a number of technical passages. This, however, compelled him to supply the joining links on either

side of the omitted technical passages This was not always easy, and the result at times almost borders on the ludicrous, as the following cases will clearly demonstrate

- 2 4-6, 7ⁱ-10 — Having decided to omit these stanzas, our author makes Arjuna say “By your leave, Kṛṣṇa, great king, you are right in exhorting me thus way, noble lord, but being encompassed by my mind’s compassion (*lārpṇya*),” etc And Kṛṣṇa is made to reply “Ah, Om, Om, noble Arjuna, my dear! What is the profit you derive from me, if you do not take to heart my admonitions that may lead to a good end?”
- 2 19ⁱ — नाय हन्ति न हन्यते — This is rendered unphilosophically enough by the words “For it happens that he that is said to be the conqueror, is subdued without having inflicted a scratch, and again he who is said to be defeated, it happens that he comes off victorious without a blow” Dr Gonda adds a footnote pointing out that these words are not found in the Sanskrit texts As if they could in this form ever belong to the Gītā! It is perhaps possible that the O-J read नाय हन्ति न हन्यते
- 2 48ⁱⁱ — योगस्य कुरु कर्माणि नङ्ग त्यक्त्वा धनत्रय — The Old-Javanese paraphrase for this is “Hold fast to Yoga, cast off intercourse with men (नङ्ग!)”
- 2 54 — Not having understood how the previous discussion leads on to the topic of the रिवतप्रम and his characteristics, our author thus extemporizes “Ah, Om, Om! My father, great king Kṛṣṇa, I have understood this But noble lord, please to *inform me of other things* Teach me, my lord, that which they call the characteristics of a great man who in truth is great.” And Kṛṣṇa, in the same style, replies “Ah, is it this your wish, noble Arjuna? If so, I shall teach it you they are as follows.” — It is vain to inquire what the original Sanskrit was to correspond with this Old-Javanese rendering
- 2 70-72, 3 1, 3-10 — Having omitted the concluding part of chapter 2 and the introductory part of chapter 3, this is the Javanese transition to what follows “Om, Om, I pay homage to you Kṛṣṇa, great king! Very mysterious indeed is the truth of your information, my lord’ Make large my thoughts, if it is suitable to you to extend your instructions in dharma” Dr Gonda notes “Differs greatly from Bhag 3 1-2”. Of course it would’
- § 36 ff — Arjuna’s question and Kṛṣṇa’s reply to it being omitted, as transition to the teaching commencing from 4 5, the Old-Javanese writer presents us with the following delicious morsel “With your permission, my lord, be quick now I, Dhanañjaya, wish to question you once more, my noble lord, as in the beginning I beg your pardon, Sir, for having addressed you respectfully Your words, my lord, (that you have spoken) here, might seem to be incoherent and unintelligible speech. What were the prayers and of what kind were they, noble lord, that you are so well-trained in the whole truth about the principles of knowledge? Well then, please, let me know it, confer your favour upon me, inform me, my lord, of it with its commencement, its middle and its end, that I may know it.” Dr Gonda notes “This address of Arjuna agrees neither with Bhag 3 36 nor with Bhag 4 4” It is paying too much of a compliment to our Javanese author to suppose that he had any Sanskrit original for this to go by

5 11-29 — The Yogic technicalities at the end of chapter 5 and the early part of chapter 6 are omitted, as also Arjuna's query at the end of the latter chapter. The Old-Javanese writer, in their stead, offers a connecting link of his own making wherein it is worth noting in passing that while Arjuna's question in the Gītā was of a general nature, the Javanese version makes it purely personal. "With your favour, Kṛṣṇa, great king! Does there exist any possibility for me, Dhanañjaya, to attain to Jñānayoga, in consequence of your favour, my lord? Take pity on me, your servant, inform me of this too!" Dr Gonda once more meticulously notes "This address of Arjuna does not agree with the texts of the Sanskrit Bhagavadgītā."

Once in a while¹ the Old-Javanese writer attempts to give a summary of parts of the teaching in his own words, prefacing it by sentences like "The meaning of these words is this." If nothing corresponding to it is found in the Sanskrit text, that need not be supposed to create any textual problem at all.

Not rarely also the Old-Javanese writer alters an original simile or adds another of his own coinage. It would in fact have been remarkable if he had not done so at all. Only an instance or two should suffice. Thus 1 19^{ab} — हृदयानि व्यदारयत् — he paraphrases thus "Then it was as if the hearts of the soldiers of the Kauravas were pierced with daggers." Also, after quoting and translating the simile in 13 32, and before quoting and translating the simile in 13 33, the Old-Javanese writer observes "This parable might have been used too," referring to the self's invisibility consequent upon its subtlety, although it is known to be present in all the bodies. Dr Gonda, thinking that this is a new (third) parable, notes that there is nothing corresponding to it in the Sanskrit text. The Old-Javanese, however, reads नोपलभ्यते for नोपलभ्यते and thereby gives a new turn to the simile meant to prove the taintlessness of the Ākāśa. Both the readings are accepted and, apparently, turned into two 'parables'.

These additions and expositions contributed by the Old-Javanese writer show neither cogency nor depth nor even a proper understanding of the philosophical import of the text that he has chosen to make available for his audience, which was probably quite innocent of any knowledge of Sanskrit.

Finally, let us tackle the question of the extensive omissions in the Old-Javanese 'version' of the Bhagavadgītā. If, according to Garbe, the "original" Gītā consisted of (700-172 =) 528 stanzas, and according to Rudolf Otto the Ur-text of the BG contained only 132 stanzas, the Old-Javanese text hardly covers 81 stanzas in Sanskrit, to which an uncertain quantum represented by the Old-Javanese paraphrase can be superadded. Nobody, however, ever cared or dared to claim that this Javanese Gītā was the "original" Gītā. The preserved portions have no characteristics pointing towards such a conclusion.

¹ Cf. *The Javanese Version of the Bhagavadgītā* by J. Gonda, p. 68, lines 9-19.

The 563¹ stanzas not found in the present Old-Javanese version can be grouped under the following headings

(1) Omitting unnecessary details and curtailing repetitions

Chapter 1 st. 1-11 (introductory), st. 22-27 and 33-35 (the detailed lists abridged), st. 36-42^{ab} and 43-44 (the repetitious matter eschewed) — Chapter 2 st. 4-6 and 8-10 (repetitious), st. 12, 15, 20-22 and 24-30 (repetitious), st. 49-52, 57, 58, 65-68, 70-72 (repetitious) — Chapter 3 st. 14-18 (unwanted details about *yajñacakṣa*), st. 35^{cd}-43 (unimportant details) — Chapter 4 st. 1-4 (unessential details), st. 19-21 (repetitious) — Chapter 5 st. 11-29 (repetitious) — Chapter 6 st. 7-9 (repetitious), st. 11, 12, 14-18 (unessential details), st. 31 (repetitious), st. 33-35^{ab}, and 36^{cd}-47 (Arjuna's last question and Kṛṣṇa's reply curtailed to just one stanza, 35^{cd}-36^{cd}) — Chapter 7 st. 1-3 (introductory), st. 7 (repetitious), st. 10^{ab}, 11^{bcd} (unessential or repetitious), st. 20-28 (unnecessary details) — Chapter 8 st. 6 (repetitious), st. 8-11 (avoidable quotations), st. 15-28 (unwanted details about Pralaya and the Two Pathways) — Chapter 9 st. 17^{ab}, 18, 19^{ab} and 20-25 (unessential details) — Chapter 10 of the Vibhūṭis, only the select and important ones are cited¹ — Chapter 11 st. 2-3^{ab} and 4 (repetitious and unessential), st. 12-13 (mere rhetoric), st. 16-25 (unimportant parts of Arjuna's praise of the Omiform), st. 30 (mere rhetoric), st. 36-39 and 40^{cd}-45 (unessential parts of Arjuna's words), st. 47-49^c (unessential parts of Kṛṣṇa's reply), st. 50-52 and st. 54 (repetitious) — Chapter

¹ The Old-Javanese treatment of the Vibhūṭis is as under

29 Vibhūṭis Retained		48 Vibhūṭis Rejected	
न्योतिषामशुमान् (2)	सर्पाणां बामुकि † (30)	आदित्यानां विष्णु (1)	सर्गाणामादिरन्तो मध्यम् (43-45)
नक्षत्राणां शशी (4)	यादसा वरुण † (32)	मरुता मरीचि (3)	विद्यानामध्यात्मविद्या (46)
देवानां वासव (6)	मयमतां यम (34)	वेदानां सामवेद (5)	प्रवदतां वाद (47)
रुद्राणां शबर (9)	मर्वैत्यानां प्रह्लाद (35)	इन्द्रियाणां मन (7)	सामासिकस्य द्वद् (49)
यक्षरक्षसां विचेद्य (10)	सृष्ट्याणां सृष्टेन्द्र (37)	भूतानां चेतना (8)	अक्षय काल (50)
शिखरिणां मेरु (12)	पक्षिणां वेनतेय (38)	वसुनां पावक (11)	विश्वतोमुखो धाता (51)
महर्षीणां ऋष्यु (16)	शस्त्रमृता राम (40)	पुरोधसा बृहस्पति (13)	सर्वहरो ऋष्यु (52)
वृक्षाणामश्वत्थ (20)	अक्षराणामकार (48)	सेनानानां स्कन्ध (14)	भविष्यतामुद्भव (53)
देवर्षीणां नारद (21)	मासानां मार्गशिर (63)	सरसा सागर (15)	नारीणां कीर्ति श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा (54-60)
गन्धर्वाणां † चित्ररथ (22)	ऋतूनां कुसुमाकर (64)	गिरामेकमक्षरम् (17)	साम्ना बृहत्साम (61)
सिद्धानां कपिल (23)	वृष्णीनां वासुदेव † (70)	शुशाना जपयज्ञ (18)	छन्दसां गायत्री (62)
अश्वानामुच्चै श्रवा (24)	पाण्डवानां धनञ्जय (71)	स्वावराणां हिमालय (19)	छलयतां धृतम् (65)
गजेन्द्राणामैरावण (25)	मुनीनां व्यास (72)	धेनूनां कामधुक (28)	तेजस्विना तेज (66)
नराणां नराधिप (26)	कवीनामुदानां § (73)	प्रजन कन्दर्प (29)	सत्त्ववता जयो व्यवसाय सत्त्वम् (67-69)
आयुधानां वज्र † (27)	ओषधीनां यव (extra)	नागानामनन्त (31)	दमयता दण्ड (74)
		पितृणामर्यमा (33)	जिगीषता नीति (75)
		कलयतां काल (36)	युष्मानां मौनम् (76)
		पवतां पवन (39)	ज्ञानवता ज्ञानम् (77)
		झषाणां मकर (41)	
		स्रोतसा जाह्नवी (42)	

† Original spelling retained

§ Rendered as Wrhaspati !

12 st 8'-9' and st 13-20 (repetitious) — Chapter 14 st. 21-23 (Arjuna's question and the first part of Kṛṣṇa's reply to it omitted as unessential)

(ii) Eschewing technical and controversial details

Chapter 2 st. 42-46 (controversial) — Chapter 3 st. 1 and 3-10 (controversial) — Chapter 4 st. 6 and 14-17 (technical), st. 23-27 and 29-32 (technical details about various kinds of *yañās*) — Chapter 5 st. 3-5 (technical) — Chapter 6 st. 1-6 (technical), st. 20-29 (technical) — Chapter 7 st. 30 (technical) — Chapter 9 st. 2-15 (technical) — Chapter 10 st. 1-20 (technical) — Chapter 12 st. 1-7 (technical), st. 10-12 (technical) — Chapter 13 st. 1-30 (technical nevertheless, what is retained of the chapter uses the very technical terms explained only in the omitted portion) — Chapter 14 st. 1-8 [except 5" which just names the *Guṇas*] (technical), st. 10-17 (doctrinal elaborations), st. 27 (technical)

(iii) Omissions of stanzas which, it is alleged, may have been really absent in the *Gītā* as known to the Old-Javanese narrator.¹ Amongst these may be mentioned

- 2 17 — This is regarded by Garbe as a Vedāntic interpolation objectively demonstrable as such owing to the sudden introduction of the neuter *Itat* in a context where, for "The Imperishable", words in masc. gender alone are used. These arguments can be met² by pointing out, that the words *asatah* and *satah* in st. 2 16 are less than likely to be masculine, so that there is no necessarily masculine context preceding. The Old-Javanese omission is much more cogently explained on the ground that the stanza in question is repetitions.
- 7 12-15 — Amongst these four stanzas are included stanzas 14, 15 which, according to Garbe, break the prevailing "Sāṃkhya" context, and introduce the technical term "Māyā" in the specifically Vedāntic sense. All the four stanzas may have been omitted in the Old-Javanese merely by reason of their technical character. The Old-Javanese does refer to "Yogamāyā" in the immediate context, st. 25, which Garbe regards as interpolated.
- 8 1-4 — These four stanzas which introduce "Brahman" and the other Vedāntic technicalities are regarded by Garbe as amongst the later additions. But 8 1-4 are an elaboration of 7 29-33, and while Garbe omits 7 29 (because of the word *Brahman*) and 7 30, the Old-Javanese actually cites 7 29.
- 9 29 — After 9 19, Garbe singles out, from chapter 9, this stanza alone as Vedāntic interpolation. The Old-Javanese omits a whole lot of stanzas before and after, amongst which 9 29 happens to be one.
- 10 12-20, as also about 24 other stanzas up to the end of the chapter, are omitted in the Old-Javanese. Garbe has rejected the whole lot from 10 12 to 10 40 as being Vedāntic additions. That does not find support from what the Old-Javanese version actually gives in quotation or in paraphrase.

¹ Some of the omissions listed under (i) and (ii) may also belong to this category.

² See my *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy, 1925* Poona, 1926, p. 94.

- 11 13, 16, 18, 19 — Garbe has singled out stanzas 7, 13, 15, 16, 18, 19, 37-40 from this chapter as Vedāntic interpolations. The Old-Javanese version, however, paraphrases 11 7 and 15, and quotes 11 39¹-40². Stanzas 11 7 and 15 do exhibit the Vedāntic character which Garbe bans from the "original" Gītā.
- 13 30 — This stanza which contains the word 'Brahman' is amongst the 15 from this chapter that Garbe dubs as Vedāntic interpolations. When the Old-Javanese has practically omitted the entire chapter, its authority cannot be cited either way. It is necessary, however, to mention that the Old-Javanese betrays knowledge of the main part of this chapter, as it cites st. 33 and paraphrases st. 34, which name the technical terms *Ksetra* and *Ksetraṇi*, which the earlier parts of the chapter introduce and explain.
- 14 27 — This is omitted in the Old-Javanese, which, however, cites st. 26 for which st. 27 simply furnishes the reason. Garbe considers both 26 and 27 (because of their use of the word *Brahman*) as interpolated, and here the Old-Javanese version does not lend him any support.
- 15-18 — Of these four Adhyāyas the Old Javanese version has kept only two stanzas 18 66 (cited) and 73 (paraphrased). The rest is unaccountably missing. As early as 1826, Wilhelm von Humboldt had suggested that the entire portion of the BG after chapter 11, except 18 63-78, might be a later addition, and Jacobi, Oldenberg, Charpentier and others had expressed other views about the "original" Bhagavadgītā, but the Old-Javanese has retained several portions of the text after chapter 11, while it omits only the last four chapters. The Old-Javanese version must therefore be held to represent, according to the terminology of R. Otto, one of the subsequent stages of the Poem when, with the Ur-text, had been incorporated one or more "Tracts". Dr J. Gonda, the editor of the Old Javanese Bhīṣmaparvan, says "it is possible that they were not present in the Sanskrit manuscript of the Javanese author, but just as well that he has perceived their relative unimportance and therefore has passed them". The latter alternative is the only one that can be legitimately accepted.¹ Dr F. Otto Schrader (Rezensionen der Bhagavadgītā, *Festschrift für M. Winternitz*, Leipzig, 1933, p. 49) wants us, however, to accept the view that the missing portion was unknown to the Old-Javanese narrator, and so he opposes that favoured view of his with a very weak alternative, namely, that the Old-Javanese scribe got tired at the end.¹ And for fear lest one would be prepared even to accept this alternative, he argues against it in a characteristic manner in a footnote. He says there that weariness is not a likely argument in view of the great reverence which people felt for the holy language of Sanskrit, and that it would be possible only if the scribes of the different MSS got tired at different stages, and not all alike at one and the same point. The Old-Javanese MSS show that the omitted parts are the same in all, and 'weariness' is hence out of the question. That it must be the scribes who (under the alternative) got wearied, and not the Old-Javanese translator Schrader is very careful to point out. All this appears unconvincing in the extreme.

It was thought necessary to undertake a detailed examination of the Old-

¹ The *Āndhra Mahābhārata* has done the same thing see p. CII, CIV below

Javanese "version" of the Bhagavadgītā because of the claim made on its behalf that it either constitutes, or at any rate serves as an important finger-pointer on the trail of, a *Third Recension* of the Bhagavadgītā (by the side of the two the Vulgate and the Kashmirian Recensions) which, it was hoped, would one day come to light in its entirety. The age of the Old-Javanese version has no doubt invested it with a sense of dignity, but after studying in detail the actual character of the version and the calibre of the Old-Javanese writer, the only valid critical conclusion that one can reach is that neither for constituting the current text of the Bhagavadgītā, nor for determining the U₁-text or the "original" Bhagavadgītā as conceived by Garbe, Otto and others, nor even for determining any of the "intervening forms assumed by the Poem" in the course of the process of textual elaboration that it might be supposed to have undergone, does the Old-Javanese version available in the actual Sanskrit quotations, taken together with the portions available in the Old-Javanese paraphrase, afford us much assistance.

THE ĀNDHRA MAHĀBHĀRATAMU

The Bhīṣmaparvan of this version is included in volume four of the seven-volume publication of the *Āndhra Mahābhāratamu* brought out by Vāvilla Rāmaswāmi Sāstrulu and Sons, Madras, 1929. The Bhīṣmaparvan is divided into three āśvāsas or cantos, and at the end of the parvan there is a colophon which reads

इति श्रीमदुभयकविमित्र-कोम्मनामात्यपुत्र-सुधाराधनविराजितिकास-तिक्कनसोमयाजिप्रणीत जयनश्रीमहाभारतसुन श्रीष्म-
पर्व बुन्दु । आश्वाससु ॥ श्रीमदान्ध्रमहाभारतसु गन्दलि । श्रीष्मपर्वसु समाप्तसु ॥

This Tikkana who is assigned to the thirteenth century completed the Telugu translation of the Mahābhārata begun by Nannaya Bhaṭṭa in the eleventh century. It is a fairly close rendering of the original, with certain details omitted or abridged in the interest of economy. The following is the result of a detailed comparison of the original with the translation

(1) Matters omitted 6 1. 4-34, 2 22-33, 3 11-17, and 24-29 (astronomical omens), cosmographical account in chapters 6-9 much curtailed, only 18 rivers (instead of over 160), and 60 countries and peoples (instead of over 225) enumerated in chapter 11, chapter 12 practically omitted, no reference to gifts as in chapter 22 7-8. In BG 1, no reference to *varnasamlāra* as in st. 40-42, omits BG 2 37-10 42 and again 12. 1-18 66, no reference to the death of Uttara as in 45 30-42, Vyūha details of the second day abridged, in chapter 48 23 ff, names of warriors on the opposed sides generally correct, and even the number of arrows discharged by individual warriors, the latter being sometimes (chap 58. 23-26) dropped altogether, chapters 63-64 from the Viśvopākhyāna omitted, chapter 72, enumerating characteristics of a good army, om ; 73 26-30 om, 75 33-55 om, chap 76 practically om., the

details of the Vyūha in 83 6-13 om , the repetitious question of Dhrtarāṣṭra and Samjaya's reply to him in 85 1-13 om , past history of Irāvata in 86 6-15 om , battle-description in chap 93 abridged, the omens in 108 4-13 curtailed , also details of the concluding fight in chapters 108-113

(ii) Additions The additions made by the Āndhīa Mahābhāratamu distinctly show its relation with the S recension It translates the following star passages 201* (given by TG), 274*, 293*, and 307* (all the three given by S as a whole)

(iii) Original passages There are noticeable the following passages apparently original to the Āndhīa Mbh āśvāsa 1, 44 instead of समरादेख in 6 14 1^b, we are told that, after relating the cosmography, Samjaya went to see the events of the war, studied them, and returned after a few days — Accordingly, in āśvāsa 1 74 Samjaya is made to say 'after taking my leave of you that night, I went to the camp of our army I duly entered your son's tent, and found him seated surrounded by Bhīṣma and the other Kauravas and kings I was well received by him', āśvāsa 1 134 we find Samjaya making the following observation 'the forces of some countries joined the Kauravas, some others joined the Pāndavas, while some others *became divided out of animosity and joined both*', — To Duryodhana's address to ācārya Droṇa in the opening of the Gītā, the latter is made to reply (āśvāsa 1 174), 'Drona said certainly! Why should you say so much?' On hearing these words, the king was pleased

(iv) Poetic embellishments It is nothing uncommon if we find the Āndhīa Mahābhāratamu at times giving new similes of its own or attempts fuller elaborations of the metaphors in the original Of the latter kind may be instanced the simile of Bhīṣma with the Man-lion (6 14. 9 , āśvāsa 1 49), and of Bhīṣma with the cloud (6 15 24-25 , āśvāsa 1 52) Of the former, we may mention the comparison of Bhīṣma to a pool of lotuses (āśvāsa 1 96 , placed before 6 17 7), or the comparison of the mutilated bodies of elephants and horses killed in the battle to 'mutton kept ready for cooking' (āśvāsa 1 267 , somewhere after 6 44 40), or of the wounded and blood-stained Kṛṣṇa to 'a fresh Pārijāta flower with bright tender leaves (āśvāsa 2 43 , the original in 6 48 50 has सुवृष इव क्लियुक्त), or of Bhīṣma to a smokeless blazing fire (āśvāsa 3 332 , in place of the orig तपन्तमिव भास्करम् in 6 105 34)

(v) Variant readings Turning finally to the variant readings that can be ascertained from the translation, the following is a select list 6 43 55^b (āśvāsa 1 261) युधामन्यु (for युतसोम , with S), 71 16 (āśvāsa 2 344) काम्बोजैरथ वाहिकै (for काम्बोजारट्टवाहिकै , with S), 75 22^b चित्रागश् (for चित्राश्वश् , with T₁ G₄),

77 25^d and 79 12ⁿ (āsvāsa 3 10 and 32) दुग्मन्नुग् (for दुग्मन्नुग् , with D₁; D₂ ; T₂ G₁₋₃ M, and S respectively), 77. 27^b (āsvāsa 3 10) दुग्मन् (for दुग्मन् with S), 77 31^d (āsvāsa 3 10) नीममेव (for नीममेव , with K₂ & B D₁ D₂ ; T₂ G), 95 5^c (āsvāsa 3. 188) ज्ञानिनिपद्यन्ति (for ज्ञानिनिपद्यन्ति , with S), 95. 27^a (āsvāsa 3. 189) शत्रुर्धैव (for शत्रुर्धैव , unique Ś₁ D₁ ; T₂ M; give धैव-धैव) In all these variants, it will be seen that the Āndhra Mahābhāratamu, where it does not fall in with the S recension as a whole, agrees with the Grantha version

The absence from the Āndhra Mahābhāratamu of Bhagavadgītā 2 37 to 10 42 and of 12 1 to 18 66 cannot be said to present a textual problem, looking to the date of this version, and the same should probably hold good of its omission of the last two chapters (63-64) from the Visvopākhyāna In 6 68 1^a all our MSS read सिन्धी, the Āndhra Mahābhāratamu alone seems to have read (āsvāsa 2 297) गार्गी, which obviously appears to be correct, seeing that the target of the joint attack is to be Bhīṣma Sātyaki's name does, however, appear in 68 8^c The S recension as a whole has 284^a after 68 8^{cd}, which may have been a substitute for it Anyhow, this is the only passage where the Āndhra Mahābhāratamu offers something valuable Its translating शत्रु कथित in 6 95 11 by ' stated on the eve of the commencement of the battle ' is also worth consideration Except in such small points, the value of the Āndhra Mahābhāratamu is not much beyond that of a good type of Grantha manuscript It gives only a very small number of the peculiarly S insertions (p LIII LV), but whether that is due to the passages not having been yet added, or—as is more likely—to the Āndhra version having deliberately omitted them for brevity, cannot now be ascertained The Āndhra version does not give any of the peculiarly N insertions (p XVII, XVIII)

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(1) The Śāradā Version

The Śāradā version happens to be represented by only one MS (Ś₁), and even that MS is not the best representative of its class, being presumably copied by one more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā Further, as regards the Bhagavadgītā portion, the MS, as has been already seen (pp LXXXIII-LXXXIV), shows a tendency towards the normalizing of grammar and syntax¹, from which even the other parts of the parvan are not absolutely immune (of p. LXII, footnote) Nonetheless, the Śāradā version is free from all the late Northern additions listed on p XVIII, to which MSS belonging to the K version have fallen a prey After 6 116 3^{cd}, all editions and all MSS (except Ś₁ K₁ G₁₋₃) have inserted 194^a, which is obviously

¹ This very probably was the fashion introduced by the early Śaivite commentators of Kashmir, to which all Kashmirian scribes submitted Hence also the presence, in the Kashmirian MSS, of the Gītāprastā and the Gītāmāna insertions, as also of some Saṅgrahalokas at the end of the BG chapters

impossible, as the guls could not have actually and without permission presented the unguents and flower-garlands to Bhīṣma lying on the bed of allows Ś₁ (along with K₀₋₂) also correctly omits 64* All this shows the superiority of the Śāradā tradition

Even the Śāradā version, nevertheless, shows once in a while a tendency towards padding We may instance in this connection 25*, 35*, 67*, 140*, 141*, 287*, 312*, 417* and 455*, the Śāradā version being, in most of these extra passages, followed by some of the K and D MSS In 316*, it is followed by the whole of S, but there is little doubt that the insertion is superfluous, inasmuch as no motive is really assignable for its omission in as many as sixteen other MSS The most noteworthy instance of this, however, is 204*, a set of four Tīṣṭubh stanzas, elaborating the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter on the third day of the battle This insertion is found only in Ś₁ K₀₋₂

The intrinsic superiority of the Ś version is best seen, however, in the variant readings that it offers We give here only a small selection In 55 29^c, Ś₁ alone uses the word ऋट्ट, in 6 3 8^a (with K₀₋₁), the rare word कुड्का, and in 116 47^d (with K₀₋₂ D₂₋₃ M₄), the word स्रष्टेय—the words being all appropriate to the context (cf the Crit Notes on the passages) In 6 22 13, Ś₁ (with K₀₋₂) introduces द्वा (camels) stuck in the mire, in place of the familiar ग (cows) or गज (elephants), and in 68 19^a, Ś₁ (along with K₂) does not fight shy of रथसिंहासनव्याघ्रा, seeing that carved tiger-faces were occasional ornamental devices under the royal lion-seats on cars One of the most happy readings of Ś₁ (shared with K₀₋₂₋₃) is found in 6 55 103^b, रजोविक्रीर्गामिनपःमनेत्रम् (for °पत्र- or °पत्र-), which correctly describes the slight closure of the eye-lids (पद्म) in the act of powerfully blowing the conch Similarly too, in 6 103 52^d, Ś₁ (along with K₀₋₂) reads माधव (in place of भारत or °त), seeing that lines 52^{a-b}-52^{c-d} are correctly construed as the result of the deliberation, the *sammantranū*, arrived at by the Pāṇḍava brothers upon Kṛṣṇa's suggestion

In the Bhagavadgītā, Ś₁ has on the whole fallen under the influence of the Kashmirian version of the poem Nevertheless, some of its original readings — although not accepted in the present edition — deserve to be recorded In 25 3^d (BG 3 3^d), it alone reads क्षमिणा (for योगिनाम्), in 26 42^b (BG 4 42^b), कृत्स्न (for हृत्स्थ), in 27 14^a (BG 5 14^a), नाकर्तृत्व न कर्तृत्व, in 35 17^d (BG 13 17^d), मध्यग (for विहितम्), in 40 18^b (BG 18 18^b), क्षमवेदना (for °चोदना), and, above all, in 33 11 and 14 (BG 11 11, 14), विश्व (for देव) This should go to establish to some extent the independence and originality of the version even before it came under the Kashmirian influence

The MSS of the other versions that Ś₁ (or some other MS of that version) has more less influenced are K₀₋₁₋₂ (in part), K₂ (in part) s s, K₄, D₂₋₃ s, D₅ s, and M₂₋₄ s — in this descending order of the degree of their alliance

(ii) *The Kashmir Version*

This version is represented by six MSS, the first three of which (K₁, K₂ [in part]), constituting the primary Kashmirian group, show very intimate relationship with the Śāradā version. Thus these MSS, besides giving, as we have seen, most of the characteristic Ś₁ readings, share with it over twenty omissions (p. xvi), about eight additional passages (p. xvii), and a couple of characteristic transpositions (p. xix). The remaining three MSS may be styled the late or secondary Kashmirian group, of which K₄ (which is written in Bengali characters) has come early and largely under the influence of the Bengali version, and so requires to be treated separately. As to the others, K₃ shares one omission (hapl.) with Ś₁ alone (p. xvi), two with K₂ alone (p. xxvi), and five with the majority of MSS from the primary Kashmirian group (p. xxvii). In the matter of additions shared with the primary Kashmirian group, K₃ and K₅ go together, and this is partly the case in the matter also of transpositions (p. xxvii). That K₆ does not give, following in this the ŚK group in general, nearly twenty of the characteristic Late-Northern additions (p. xxviii) shows that the MS, albeit a late comer, definitely belongs to this group.

This late Kashmirian group, however, does not exhibit any outstanding features, and the readings presented are often secondary.

Thus K₃ (with D₂), by reading, in 41. 73^a, अनुनीय in place of अनुमानये, and, in 61. 14^d (with D₂ s. 6), माया तथाविधा in place of मायां तथाविधां, seeks to avoid the necessity of a three-line stanza. In 43. 55^a, K₃ (with D₂ s. 6) reads तत क्रुद्ध in place of सुतस्तुभ्य which exhibits the peculiar Epic use of the Dative case, in 103. 78^d, K₃ (with D₂) seeks to normalize the syntax by reading गृहीतेषु (locative) in place of गृहीतेषु, while K₃ s. (with D₁ s. 6 M₁) seek, in 105. 14^b, unnecessarily to do the same by reading स्वसैन्य in place of त्वत्सैन्य. Nor can K₃ s. (with D₂ s. 6), reading, in 112. 13^c, दारयां बहुधा चक्रे in place of बहुधा दारयां चक्रे, and, in 14^c, विशद्विर in place of the normal विशता, be seriously regarded as retaining an archaic usage. — Passing on from the form to the matter of the variant readings, we find that K₃ s. (with D₂), in 22. 8^d, endeavour to avoid the appearance of gods as the recipients of gifts from Indra, by reading अमुरेभ्य in place of अमुरेभ्य and presumably understanding ययौ to mean 'attacked'. K₃-s. (with B₁ D₂ s. 6) substitute, in 75. 49^a, व्यथित (in place of निहत) to make it clear that Duskarpa was merely struck down, wounded, and not killed. In 98. 36^c, K₃ (with D₃) considerably weakens the अनादद शोणितेन by the common place सिक्काङ्गद शोणितेन †

As to K₄, since this is the first time that a MS written in Bengali characters is placed under the K group (which generally designates more or less faithful

† In fairness it has to be added that, in 6. 64. 3' and in 103. 73^c, as also in 67. 12^d, I have accepted as text readings given by K₃, K₃p and K₅. On the other hand, the addition of 20* by K₃ (with D₂) is unnecessary in view of 6. 6. 6'. See Notes to the passages concerned.

Devanāgarī transcripts from Śāradā originals), the case deserves more particular attention. *A priori*, of course, there is nothing inherently impossible in a MS written in Bengali characters exhibiting the same relationship with the parent Śāradā version as does the MS written in Devanāgarī characters and classed under the Kashmī group namely, a basic agreement with the Śāradā version against the generality of the Devanāgarī (or Bengali) MSS, side by side with occasional and even frequent conflation with other MSS written in the same characters. Now, it is true that there are no omissions, additions or transpositions that K₄ exclusively shares with either Ś₁, K₂ or K₃, but we have already given (p xxix) several instances of additions common to the B version, but absent in K₄ and the ŚK group generally, as well as of additions belonging to K₄ and the ŚK group, but absent in the B group. But this peculiarity of the relationship becomes at once evident when we consider a few typical cases of the individual variants. In the following cases, K₄ sides with ŚK generally against the B version.

6 14 5^d, मीमाणा गाण्डीवपन्वना (Ś₁ K₂-1 D₁) in place of मध्ये मीमा णिगण्डिना, 17 10^b, नृप (Ś₁ K Dn D₂) in place of the proper name नृ, 42 7^e, घोरस्तुमु (Ś₁ K₄ D₁ G₂), taking तुमु as a masc noun, in place of घोपस्तुमु, 55 2^b, भारत (Ś₁ K₃-5 D₂ 0) in place of मज्जय — an agreement in error (1), 55 97^a, ननादिदेवो (Ś₁ K D₂ 0 G₁-3 M₂ 5), *lect fac*, in place of ननादिदेवो, 60 50^a, वेगवण (Ś₁ K₂-1 D₂ 3 0), the normal spelling of the K version, in place of वेरावन, 66 22^d, ततो मुदमवतत (Ś₁ K₂-1 D₃), the normal chapter-ending, in place of तपो रममवाएना, 79 27^a, कुट्ट (Ś₁ K₂-2 4 M₁), avoiding repetition, in place of कृत्त, 80 38^b, दुयोपनय (Ś₁ K₂-2 4) in place of दुमपणय; 85 18^c, कौरव्य (Ś₁ K₂-2 4) in place of सकुद्वस, 85 33^a, ह्यै (Ś₁ K₂-2 4 D₃), incongruous with the following छिने, in place of च्वै, 86 16^b, माहाजवा (Ś₁ K₂-2 4) in place of the more appropriate मनोजवा, 86 67^d, वेगवान् (Ś₁ K₂-2 4) in place of the more appropriate मोगवान्, 90 16^d, प्राणुपीव (Ś₁ K₄ Dn₂ D₃. 8 T₁ G₄ M₁) in place of प्राणीव (cf. Note on 89 4^{cd}), 90 40^e, समद्वयन्त (Ś₁ K₂-2 4 D₁ 8 M₁-3 0) in place of the syntactically more suited समपदयन्त, 91 33^d, पुग्दर (K₂-2 4), tautologous, in place of वारिधारा, 93 27^e, चीन (Ś₁ K₂-2 4 D₃ 8), a *lect fac*, in place of चीन्ध, 99. 34^a, अस्मिसचयसघाता (Ś₁ K₂ 3 4 D₁ 8 0), tautologous *lect fac*, in place of सघाता, 108 38^a, महेंद्रमद्वज (Ś₁ K₂ 1 4 D₁ 4), in place of the better suited च्वेन्द्र

In a very large number of cases, however, K₄ has succumbed to the influence of the Bengali version. We give below a select list.

6 2 6^b, प्तान् (K₄ B Da Dn D₁ 5 8), referring to पुगान्, in place of प्त, which refers to वालययाय, 2 29^a, गृहीनशस्त्रा क्रोशन्नि (K₄ B Da Dn D₁ 5 8) in place of गृहीनशस्त्रामरणा, which qualifies शालभद्रजा, 3 20^a, नथियश्रायात् (K₄ B Da₂ Dn D₁-8 1 m 8), *lect fac*, in place of अधिधानेभ्य, 3 24^{ab}, शस्त्राणि चैव राज्ञे प्रचलन्तौव (K₄ B Da₂ Dn D₁ 0 8) in place of the astronomical phenomenon in the accepted text, 3 29^b, एकपद्ये (K₄ B Da D₁) in place of एकमाद्ये, 3 36^d, वसुधरा (K₄ B Da Dn D₁ 5 8) in place of पुन पुन, betraying a misunderstanding of the context, 3 42^b, च्यात् (K₄ B Da Dn D₁ 5 8 Co), involving repetition with मातद्वा, in place of वालान्,

4 6^d, यथापदि (K₄ B D_n D_n D₁ t s) in place of यथापधि (of Critical Notes on the passage); 4 13^a, धर्मप्रवृत्ति (K₄ B D_n D_n D₁ s. s) in place of the *lect diff* धर्म पवित्र, 5 10^b, चराणि (K₄ B D_n D₁ t o s T G) in place of the technical प्रसानि, 11 6^d, मुनि (K₄ B₂₋₄ D_n D_n D₁ 4-6, s) in place of ऋते, to avoid distinguishing between the द्वापर length of human life (2,000 years) and the present length (100 years) of the same, 13 47^a, यथोद्दिष्ट, a deliberate improvement, (K₄ B D [except D₃ 7]) in place of यथादृष्ट, 47 6^d, भीष्माभिरक्षित (K₄ B D₂ D_n D₁-7 T₁ G₁) [of 6 23] in place of पार्थिवसत्तमा, 47 7^b, विकर्णा (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of वेणिका, 47 15^d, चान्वष्टकोशलै (K₄ B) in place of शर्मिल, 47 16^d, पाण्डवेयस्य (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of सौबलेयस्य, 50 25^c, सभक्षैर् (K₄ B₁₋₃ D_n D_n D₁ D₅) in place of नक्षत्रैर् 50 53^b, कथा (or °क्षा)श्च (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of कथाश्च, 58 19^c, सक्रुद्धा (K₄ B D_n D_n D₁ s s) in place of the probably misunderstood सष्ट्या, 60 30^a, वीरवाहु (K₄ B₁ s 4 D_n D_n D₁ s 7 s) in place of भीमवाहु, consistently with 60 25^b, 60 65^d, नादयानो नमस्तल (K₄ B D_n D_n D₁ s s) in place of विस्फोटमश्नेरिव, 61 52^d, मु (or यु)क्तात्मन् (K₄ B₁₋₃ D_n D_n D₁ D₅) in place of युगान्ते, 61 60^d, दुःखप्रणाशन (K₄ B D_n D_n D₁ D₅) in place of दुःखप्रनाशन, 62 30^b, भावितात्मभि (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of वेत्पारगै, 63 2^b, सर्वदेवतदेवत (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of सभूत सह देवते, 63 4^c, सर्वतेजोमयो (K₄ B D_n D_n D₁ 4-8) in place of °तोय-, 64 3^c, पुराण चैव परम (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of पुराणे भैरव रूप; 65 3^c, सप्रहृष्टा (K₄ B D_n D_n D₁ s 7) in place of the *lect diff* सप्रयुद्धा, 66 8^a, शिरोभिश्च मकुडलै (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of बौद्धभिश्च सकामुंके (where however K₄ and B₃ give मकुडलै, but *not* शिरोभिश्च), 67 12^d, गोपायनैर् (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s Co) in place of गोवासनो, 70 34^b, रजोमेघै (or °घ)मसुत्थितै (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of सूर्येऽस्तमुपगच्छति, 71 9^d, चैकितानश्च (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of the somewhat unfamiliar करकर्षश्च; 71 16^b, काबोजवर (K₄ B D_n D_n D₁ 7 s) in place of काम्बोजारट्ट, 80 47^c, अनयस्याथ (K₄ B D_n D_n D₁-8) in place of the *lect diff* पर्यायस्याथ, 81 31^d, पारावतान् (K₄ B D_n D₂ D₅) in place of the more technical शारट्टजान् (of 71 16^b above), 86 5^a, गात्रैर् (K₄ B D_n D_n D₁ D₅) in place of the *lect diff* एतैर्, 87 6^a, नदिंत्वा (K₄ B) in place of the augmentless निनदत्, 90 32^b, कमारमाजितान् (K₈ 4 B D_n D_n D₁ D₂ s) in place of the *lect diff* °पायितान्, 91 15^b [S]नुशयो (K₄ B D_n D_n D₁ 4-8 Ca o v) in place of the unfamiliar हृच्छयो, 92 46^c, व्याकुलीकृतसर्वाणा (K₄ B D_n D_n D₁-8) in place of °सकल्पा ('conventions'), 100 32^b, कनकप्रभां (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of घोरदर्शनाम्; 103 35^d, इति लोकस्य (K₄ B₂₋₄ D_n D_n D₁-8 T₂ G₂) in place of the more specific शत्युत्कस्य, 108 5^c, नेच्छति (K₄ B D_n D_n D₁ 4 s 7 s S) in place of the more appropriate गच्छन्ति, 108 7^d, कपतीव च सर्वश (K₄ B D_n D_n D₁ s 7) in place of the more difficult अनुष्टनति वाहनम्, 113 6^c, भ्राम्यते बहुधा राजन् (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of घ्रातार नाध्यगच्छद्, 114 51^d, [अ]भ्यहनद् (K₄ B D_n D_n D₁-8) in place of the more stylish [अ]भ्यसते, 114. 55^b, अर्जुनेन शरा युधि (K₄ B D_n D_n D₁ D₂ D₅-8) in place of शिताग्र सप्रवेशिता, 114 103^a, कृपदुर्योधनमुखा (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of नृपा दुर्यो, 115 22^d, स विपादयन् (K₄ B D_n D_n D₁-8), an improvement, in place of अभिचोदयन्, 115. 41^b, व्यवसायमरोचयत् (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s), a *lect fac*, in place of व्यवसायपुरोजव, 116 4^a, शतसख्यानि (K₄ B D_n D_n D₁ s) deemed more decorous than गणिका वारास, 116 9^d, निःश्वसन्धुरगो यथा (K₄ B D_n D_n D₁ s 7 s) in place of नातिदृष्टमनाम्रवीत्, 116 35^b, न च तच्छ्र-द्धाति (K₄ B₂₋₄ D_n D_n D₁-8) in place of नाभ्यनन्दद्चो मे, 116 38^c, वैवस्वतमथापि वा (K₄ B D_n D_n D₁-8) in place of दिव्यान्यस्त्राणि सर्वश, 117 15^a, काशिपुर (K₄ B D_n D_n D₁-8) in place of राजपुर

(iii) *The Bengali Version*

As to additions, the *Kātyāyanīstava* is given by the entire 'B version, while the Śveta episode is omitted by B₁ 2, but found in B₂ 4. The other additions belong either to the N recension as a whole, or to the usual group of Late-Northern MSS (p xxx). Only two omissions can be said to be exclusive to the version, namely, 6 10 50^c-51^b and 88 37^c-38^b, but they are not of much consequence. It is the variant readings offered by the B version that indicate its individuality. For instance

In 6 1 27^c, B reads (with D₁ m) दधावन् in place of the unusual दधापुगन् in the sense of दधा पुरा, in 4 12ⁱ, it reads (with Da Dn D₁ s s) the *lect fac* न चाधर्मं कर्तुं in place of न कर्मण कर्तुं. In the chapter of omens, in 3 11^b, it reads (with Da Dn D₁ s s) उर्ध्वेति च in place of अथात्रस्तत् which mentions a solar eclipse, in 3 16^b, नमाक्रम्य is the version's exclusive reading in place of अपसन्व्य, which refers to the retrograde motion of the Dhruva star, and in 28^b (with Da D₁ s), कदाचित्पि, for भूतपूर्वा च. It offers certain variants for proper names such as, in 10 43^a, कुन्दश्व in place of चुकुन्दश्व, in 23 8^d (with G₁ Cn), जवद्रथ in place of तथैव च, and in 46 51^c (with Da Dn₁ D₂), लुदुदाश्च in place of जगत्पुण्डा. Also in 7 53^a, the version unanimously but erroneously reads ताम्रवर्णशिल्पो in place of ताम्रवर्ण निरो, and it falls in a line with D (except D₂ s s) S in reading समुद्रैः in place of पवनैः. The variant आनर्हत्त्वं given by the version in 86 36^c in place of आगच्छत्त्वं may deserve some consideration as a *lect diff*, but it has not been supported by the best manuscript authority.

Reference may also be made to the variants given on pp cvii-cviii above, showing the agreements and divergences between K₄ and B. For the rest, the version generally goes with the Late-Northern group. It remains to be pointed out, however, that the MS B₂ from this version shows a more pronounced affinity with the Kashmirian version than the other MSS. See p xxxii above.

(iv) *The Devanāgarī Version*

This is not a unitary version. That part of it which is designated Da is expected to give the version of the Bhīsmā upon which Arjunamīśra wrote his *Bhāratārthadīpikā* and, in the main, the *Dīpikā* agrees with the Bengali version. This fact, however, becomes manifest not so much from a consideration of the additions, omissions and transpositions that have been detailed on pp xxxiii-xxxiv above, as by a consideration of the common variants. A selection of these was already exhibited when we considered the agreements between K₄ and B. The examples given there abundantly prove the close affinity of Da with B. The point does not need further elucidation.

Dn represents the Vulgate. Nilakantha's text is frankly eclectic, but the MSS the commentator mainly relies upon are Late-Northern, constituting the group K₄ B Da Dn D₁ s r s. The frequency with which these MSS in the above sequence recur in the lists of variants cited on pp cvii-cviii is itself an evidence of it. The read-

ings adopted by Nilakantha are mostly secondary. We have, on p xviii, already given a long list of Late-Northern additions which all appear in Dn as well as Da

The composite group of the eight Devanāgarī MSS (other than Da Dn) falls into three sub-groups. The first group is represented by D₁ alone, which, as already pointed out (p xxxvii), shows considerable independence both in its omissions as well as additions. The *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are both absent from the MS

The second sub-group is represented mainly by MSS. D₂ and D₃ and D₆ (in part). The relation of this group with the late Kashmirian group of MSS has been already illustrated on p xxxix and cvi above. The MSS give neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode, and thus establish their independence of the Late-Northern tradition. It has to be noted, however, that alliance with the Kashmirian group does not imply the acceptance of the "Kashmirian version" of the *Bhagavad-gītā*. D₃ alone of the MSS belonging to this sub-group shows this Kashmirian influence in the matter of the text of the BG (see p xl above)

The third sub-group is represented by D₄ alone, which gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode. The MSS D₅, while agreeing with D₄ in the main, shows traces of contact with the S recension. It omits the *Kātyāyanīstava*, but finds place for the Śveta episode. D₇ and D₈ betray sporadic K influence as well as occasional conflation with the S recension (see pp xliii-xliv). They both give the *Kātyāyanīstava* but omit the Śveta episode

(v) The Telugu Version

T₁ and T₂ represent this version, the first MS showing in places very close affinity with G₄, just as the second MS has affinity with the M version generally (cf. the variants cited under the M version). As a consequence, neither in the matter of added, omitted and transposed passages (p xlv-xlvi, also p xlviii-xlix) nor in their variant readings, has it been possible to treat the Telugu version as such as distinct from the Grantha version. This will also be seen from the following cases of variant readings given by the TG versions together (with a sporadic MS. or two of the other versions)

6 3 9^a, उप (or °पा)नदीति in place of उपकन्धन्ति, 4 31^a, सद्य (with B₁) in place of सन्त्य, 5 15^d, सदा in place of यदा, 7 29^d, सागरोपमा in place of नन्दनोपमा, 7 41^f, गत्वा in place of वृद्धा, 7 51^a, वृत्तिर् (with M₄) in place of ऋद्धिर्, 8 18^a, भेरोस्तु (with M₄) in place of नोलस्य, 12 3^o, शाकदीप च मे वृद्धि (with M₂) in place of वृद्धि गावलाणे सर्वे, 12 25^c, क्रांच (G₂ शाक)दीपस्य in place of जम्बूदीपेन, 15 72^a, तथा ग्रस्ताणि in place of श्रोष्यामि तानि, 17 2^b, स्तनित (with M₄) in place of तदिन, 19 44^a, आसन्नलतो in place of ससन्त इव, 20 12^a, वर्षक्षत्र in place of °क्षत्रि, 22 13^b, यथा गौ (with D₆) in place of द्वौष्टू, 41 22^d, उपागत in place of प्रयाचक, 42 16^b, वृषसेनो

† D₂ knows the *Stava*, which it deliberately rejects, after quoting its first few stanzas

(with M₁) in place of विकर्णश्च , 43 38^b, चेतुश्च in place of नर्दन्तौ च , 44 42^c, निम्निका in place of निष्कृजा , 45 26^d, अग्नि(Ga 'पि)पालयन् in place of 'हर्षयन् , 46 8^d, भीष्मेणाथ जयेष्युना in place of भीष्मापावजलेऽप्युव , 50 54^a, चित्राणि in place of चर्मणि , 51 30^d, सद्युगे in place of भूतले , 53 22^a, घोर in place of भौम , 54 3^b, मुमले in place of परिवे , 61 48^a, व्यक्तान्यक्तस्थितस्थाने in place of 'व्यक्तमितस्थान , 72 6^a, कण्ठेषु in place of कम्पनेषु , 75 34^a, वाणै in place of जालै , 81 11^e, यशस्वी in place of मनस्वी , 85 13^b, हि सजये (an obvious error ') in place of विश्वा पते , 92 27^d, किंशुका पातिता इव in place of चूता प्रपतिता इव , 92 65^b, शोणिनोश्चितै in place of विषभौ नही , 102 76^c, यथा पद्मथा in place of इव धुण्णा , 108 35^c, पादवदायाड in place of पाञ्चाल , 109 35^b, पट्टम चैव नात्वन in place of पट्टिश्च च महासुन , 117 27^b, युद्धाव धूनमानम in place of युद्धे प्रीतमना सदा

The version, as belonging to the borderland between the N and the S recensions, shows frequent admixture of both, and offers little that is distinctive or valuable

(vi) The Grantha Version

The first three of the four MSS that have been selected to represent the Grantha version often go together, as is seen from the number of their common omissions (p XLVII) G₁, where it departs from the Grantha version, is generally seen to ally itself with T₁ (cf p XLV) The versions TG together share almost all the characteristics of the S recension as a whole in the matter of omissions, additions and transpositions (p LIII-LIV), only T₁, T₂ and G₁, both severally as well as jointly, occasionally striking a divergent note As compared with the M version, the joint TG version is distinctly inferior We have already illustrated the relationship of this version with the *Āndhra Mahābhāratamu* (p OIII-OIV)

(vii) The Malayālam Version

The Malayālam is the primary Southern version Of the five MSS chosen to represent this version, M₃₋₅ seem to have undergone, in parts, conflation with some Late-Northern MSS , seeing that they all give the Śveta episode. M_{1, 4} are the rebels of the version they often figure as the exceptions to the lists of omissions and additions found in the entire version (p XLIX-L). These are also exactly the MSS which show the ŚK influence (p. LI-LII), which is also shown, to a smaller extent, by M₂ (p LIII) We have collected a list of over a hundred variant readings peculiar to the Malayālam version which are occasionally shared by T₂ and G₂ but wherein, not infrequently, M₂ and M₄ figure by their absence A section of these readings are variations in geographical names as also in the names of men, animals and weapons etc

Thus, in 6 2 17^b, M reads कङ्गा in place of कङ्गा , in 7 2^c, समुद्रे पूर्वपश्चिमे in place of समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ , in 7 11^a, वर्षाश् in place of द्रोणाश् , in 7 53^a, ताम्रवर्णा(or 'णि)शिरोजश्च (with G₁) in place of ताम्रवर्णं शिरो , in 10 20^c, मिद्धा in place of मिन्नु , in 10 20^d, वारिजा in place of वारिणी , in 10 21^b, वेण्णा वेगवतीमपि (without M₃) in place of भीमामोषवती तथा , in 10 23^d, कुयावारां , in place of कुशवारां , in 10 47^a, बल्मवृद्धा उपावृद्धा in place of उपावृद्धानुपावृद्धान् , in 41 2^a, पाचाला केकयाद्यैव in place of

पाण्डवा सोमकाक्षैव, in 46 49°, मरुतो (Ms s 'त्तो) in place of मरुका, in 53 18^d, कणयै कर्पणैस्तथा in place-
of परिधै कम्पनैस्तथा, in 61 51°, मङ्गावन in place of उद्गावन, in 74 24^d, मैनाकमिव पर्वत (with T₁ G₄)
in place of वाष्णिर्मेरुरिवाचल, in 86 81^d, सत्यकस्य (without M₂) in place of मात्वतस्य, in 97 21^{ab},
आश्विंश्रृंगिस्ततो राजन्वध्यमानो in place of विमुक्त्वा च ततो रक्षो वध्यमान, in 98 4^d, द्रोणोयुध्यत पाडव (with T₂) in
place of पार्थो वा गुरुमाहवे, in 98 26^a, सोमदत्त in place of शलक्षैव, in 101 12^b, मरुद्भिरिव सयुगे (with T₂)
in place of गरुत्मद्भिरिवाहवे, in 104 14^d, कौमह्यशू (with T₂) in place of मौवलशू, in 106 10^d, कृतवर्मा-
भ्यवारयत् in place of सौमद्रत्तिर्न्यवारयत्, in 109 41^d, भीष्म (with T₃, without M₂) in place of सीमं

Some of the other M variants worth noting are

In 6 2 18^a, अत्र चानुमविष्यति in place of अत्युग्र च प्रपद्यन्ति, in 3 23^b, द्विवि in place of निर्दिश, in 4 6^b, कुलधर्मात् (with T₂ G₈) in place of 'धर्म', in 4 8^a, सुनेनासि (without M₁) in place of परेणासि, in 5 17^a, औद्भिदा in place of उद्भिजा, in 7 4^d, नवसाहस्र उच्यते (without M₁) in place of योजनानि सहस्रश, in 7 50^b, नव वर्षाणि (without M₃) in place of सप्त वर्षाणि, in 7 50^c, भूतैरुपनिषिष्टानि (without M₁), simplified syntax, in place of भूतान्युप, in 9 20^c, लोकान् in place of सर्व, in 10 35^d, महानला (with G₈), said of rivers, in place of 'वला, in 13. 35^b, अविच्छिन्ना, a *lect fac*, in place of असवाधा, in 14 12^a, समुद्र in place of स शक्र, in 15 57^b, युद्धार्णवविमोक्षण (without M₁) in place of महदुःखमचिन्तयन्, in 19 4^c, सहतान्योजयेत् (without M₁) in place of महतान्योधयेत्, in 19 44^a, चचाल हृदय चैव (without M₁) in place of हसन्त इव मञ्जानो, in 22 13^b, यथा गजा (with K₁) in place of श्वोष्ट्रा, in 38 11^b, अपाश्रिता (with D₂ G₈, without M₂) in place of उपाश्रिता, in 41 70^d, गच्छ युध्यस्व शत्रुभि in place of सत्यमेतद्भवीमि ते, in 43 38^a, हृष्टी (with T₂) in place of क्रुद्धी, in 45 52^b, विद्युत् (M₁ 'त्) in place of विद्युत्, in 47 27^a, विक्रात (without M₁) in place of शैव्यक्ष, in 50 55^b, रथचक्राणि चाभिभू in place of शक्यैश्च विमलैस्तथा, in 50 73^b, शस्त्रवृष्टिं दुरासदा in place of शरवृष्टिं समुत्थिताम्, in 52 22^d, रौद्रमासीत्तदा वपु (with T₂) in place of तव तेषा च भारत, in 56 8^d, शत्रुवरुथिनीना (with T₂) in place of सर्वसपत्नयूनाम्, in 58 9^a, पर चक्रे (with T₂) in place of अपश्याम, in 59 22^a, नैमिषोपेण in place of मेघ, in 60 62^d, ऊजिता in place of अच्युता, in 67 1^b, पाहवान् (without M₁) in place of पार्थिवान्; in 68 18^c, तथासौ रथिना गण in place of तत्र तत्र रणाङ्गणम्, in 75 24^c, विवि (M₂ 'व्या) धायुधनिस्वनै in place of विचित्रायुधनिस्स्रतै, in 76 2^b, भोजयित्वा (without M₁) in place of पूज, in 79. 19^c, युधामन्युरथ (without M₂) in place of दिवाकरपथ, in 79 44^d, भ्रातृकारणात् (without M₁) in place of मातृकारणात्, in 81 33^b, समरे त जघान (the last two words with K₅ D₃, without M₁) in place of गदया तर्जमान, in 88 12^c, चक्रमणे in place of [अ]पक्रमणे, in 90 37^c, तेमन्विमुखा राजन् in place of येऽभवन्न-ग्रत क्रुद्धा, in 91 27^c, विरेदुर्, a very appropriate verb, in place of विभिदुर्, in 91 32^b, स त्रिधा (with-
out M₁) in place of सप्तधा; in 92 15^d, वा (M₂ s व)सव दानवो यथा in place of वसवो वासव यथा, in 92 24^a, लघ्वसशस्ततोत्थाय in place of तत सुनिमित्तान्पीतान्, in 92 72^a, नृपतिच्छत्रै (with G₂) in place of अर्धचन्द्रैश्च, in 97 10^d, घोररूपौ दुरासदौ (with T₂) in place of यथा वै देवदानवौ, in 99 1^a, पूर्वदि (with T₂) in place of मध्याह्ने, in 101. 33^d, लब्धमाने (with T₂) in place of द्योतमाने, in 103 33^c, स्यालकृत्य (s10) प्रदास्येह in place of मासान्युल्लस्य वै दद्याम्, in 104 40^c, अनावलोकयन्क्रुद्ध in place of अनिच्छन्नपि मक्रुद्ध, in 107 54^c, यायात् (with T₂) in place of हन्यात्, in 110 15^c, कीर्णै (with T₂) in place of अग्ने, in 112 57^b, पर्वतप्रथम् (with T₂) in place of रजतोपमम्, in 112 111^d, प्रससार (without M₁) in place of प्रसधाय, in 117 7^a, राधेय विष्णुरहिते in place of रहित विष्णुमालोक्य, in 117 33^c, शक्ति, *lect fac*, (with D₃) in place of शक्ति

Although not many of these M variants are as distinctive and significant as that in 91 15^a, still, in their mass, they are evidence enough to prove that M has a textual tradition of its own, which shows little alliance with TG and not very much with N

THE RECENSIONS OF THE BHĪSMAPARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Bhīsmaparvan that we have thus far studied group themselves into two main recensions—the Northern consisting of the first four versions and the Southern including the last three. As we did not have any MSS written in the Nepālī¹ and Maithilī scripts, there was not—as there was in the case of the Sabhāparvan—any group of versions to be designated the North-eastern as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions. But as the Bengali forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bengali version of the Bhīsmaparvan,—which is a Late-Northern version—it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

There are some thirty-two additional passages (a total of 64 lines) presented by the entire Northern recension (omitting the Bhagavadgītā), with the exclusion or inclusion of a few sporadic MSS

163^a, 166^a, 176^a, 191^a, 196^a, 197^a (not in B₁₋₃ D₁), 209^a, 210^a, 215^a, 227^a, 229^a, 233^a, 239^a, 241^a, 246^a, 247^a, 273^a, 275^a, 276^a, 277^a, 279^a, 285^a, 314^a, 338^a, 339^a, 341^a, 345^a, 346^a, 348^a, 378^a, 380^a (not in B_{1 2 4} D_{1 2 7}, present in T₁ G), 433^a, 505^a (both with TG)

The Early-Northern group gives fifteen extra passages (a total of 35 lines)

25^a, 35^a, 36^a, 67^a, 69^a, 140^a, 141^a, 202^a, 204^a, 287^a, 312^a, 316^a, 417^a, 455^a, 508^a,

while the Late-Northern group as a whole gives—besides the two major additions of the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode (Appendix I, Nos 1 and 4)—thirty-two added passages (a total of 43½ lines)

10^a, 11^a, 12^a, 39^a, 40^a, 43^a, 44^a, 51^a, 52^a, 53^a, 55^a, 73^a, 84^a, 142^a, 187^a (with M), 222^a, 228^a, 294^a, 318^a, 343^a, 447^a, 457^a, 465^a (with TG), 467^a (with M), 469^a, 482^a, 490^a, 503^a, 504^a, 507^a, 509^a, 510^a

The additions presented by the M version are listed on p LIX, and they are responsible for not more than 24 lines, of which only passage 459^a of eight extra lines describing Bhīma's exploits on the battlefield is of some consequence. Those presented by TG generally are listed on p XLVIII, and they would add a total of 60

¹ There was indeed a good Nepālī MS for the Bhagavadgītā, but the Gītā has a peculiar text tradition of its own, and we cannot generalize from it about the parvan as a whole

lines in all. The additions by the S recension as a whole is a formidable list (pp LIII-LIV) of no less than 260 lines. The added stuff is mainly repetitious. Some of the added lines are substitute lines, but allowing for them and for the genuine omissions found in the entire S recension (which cover about 24 lines), the recension, as is clear, betrays a tendency towards inflation, which, in the other recension, is much subdued.

The transposition, in the S recension, of the *guru-abhigamana* chapter (41) placed in the N recension *after* the Bhagavadgītā, to the position immediately *preceding* the Bhagavadgītā is worth noting. This change of place cannot of course be construed as an argument against the originality and authenticity of the Bhagavadgītā as an integral part of the present Mahābhārata. The battle in fact could only commence after Arjuna's doubts had been satisfied. There could therefore be no battle—and consequently no approach to the *gurus* to ask for their permission and blessings—until after the Bhagavadgītā. This is the line of argument in favour of the position of chapter 41 as in the N recension. This presupposes, however, that Yudhiṣṭhira, who initiates the *guru-abhigamana*, may have had a dim foreboding of Arjuna's being invaded by scruples. To avoid such a contingency, which would however go against 6.21.1-11, the *guru-abhigamana* could have been placed in the S recension before the Bhagavadgītā. It must nevertheless be noted that the opening stanzas of the Bhagavadgītā would hardly fit in *after* the successful termination of the episode in chapter 41.

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is intrinsically superior to the rejected readings.

The complicated inter-relations between the versions, recensions and individual MSS that we have given in detail so far are graphically illustrated in the following Pedigree, where it will be noticed that the actual MSS have subscript numbers (Ś₁ K₂ B₃ D₄ M₅ D₆ D₇), while their *hypothetical* ancestors have subscript letters (Ś_B Ś_D Ś_M D_g M_S), where the secondary letters denote the versions with which the major version is secondarily related. The connecting dotted lines indicate the direction of conflation. The upper or lower position assigned to the MSS and to the versions in the chart has a rough chronological bearing. The Pedigree begins with the Bhārata of Vyāsa-Vaisampāyana (1.1.9, 57, 61) of 24,000 stanzas (उपाख्यानैर्विना) — That Vyāsa's original work was called the *Jaya* is only a surmise. Between Sūta's (or Sauti's) Mahābhārata (इत्तसाहस्री सहिता)¹ and the Ur-Mahābhārata — the hypothetical ancestor of the present-day Mbh MSS — the poem must have undergone, in the course of oral transmission, a few further modifications and additions. All this uncertainty of text-transmission is indicated by the dotted-cum-wavy lines.

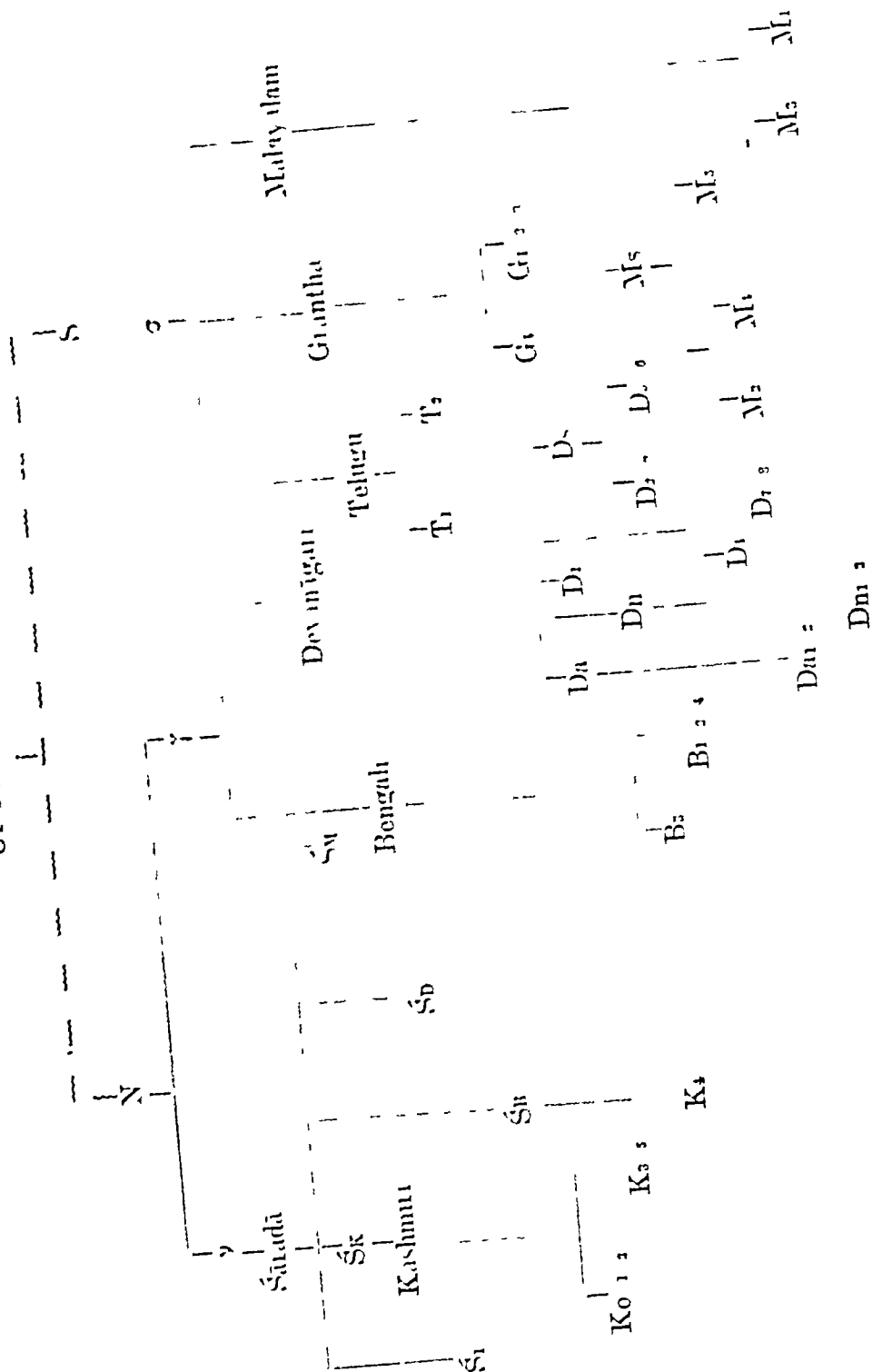
¹ Attributed *honoris causa* to Vyāsa himself. It took three years in composition (1.56.13, 32)

PEDIGREE OF THE BHĪSMAPARVAN MSS

Vyāsa-Vaṣṣampāyana's Bharata

Sauti's Mahābhārata

U1 Mahābhārata

INTRODUCTION

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE BHĪṢMAPARVAN

In the Ādīparvan, 2. 154-159, the following are enumerated as the contents of the Bhīṣmaparvan

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्वं प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं सजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्धोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं मन्यं विपादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
सोहृजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिर्गन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
पृथमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।
अन्यायानां शतं प्रोक्तं यत् ॥ १५८ अष्टादश तथापरं ॥ १५९
पञ्च श्लोकसहस्राणि सख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीति पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९

After st 156 above, the following additional stanzas are found in some MSS .

142* समीक्ष्याधोक्षजं क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रते ।
रथादासुलं वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतमी ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

As to this addition, it will be noted that the passage refers to the Kr̥ṣṇa-Bhīṣma encounter on the ninth day of the battle (chapter 102 30-70), and not to its later more ornate reduplication on the third day (55 63-102). It is also worth noting that there is no reference in the above Parvasamgraha extract to the भीष्मपर्व (chapters 12-13), which might have been intended to be subsumed under the जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व.

Earlier, in the Parvasamgraha list of one hundred topics, we have the following items (2 54^c-56^a)

[अम्बोपाख्यानमपि च पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।]
भीष्माभिषेचनं पर्वं ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भीष्मपर्वं ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५
पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्वं भीष्मवधस्ततः ।
[द्रोणाभिषेकं पर्वोक्तं सशस्त्रकवधस्ततः ॥ ५६]

This enumeration, it will be observed, includes the *Bhūmaparvan*, which we actually find in the current text, but which the subsequent and more detailed list altogether ignores, but it also includes the *Bhīsmābhisecana* of which there is no trace in any extant MSS of the Bhīsmaparvan. It would accordingly seem that, if this sub-parvan ever existed, the MSS G₁, M₁, T₁ G₂ (which read this sub-parvan amongst the contents of the Udyogaparvan) are, on the whole, more correct, as the appointment of the *first* Senāpati really belongs to the Udyoga stage of the war.¹

We are, however, more interested in the total of chapters (117 or 118) and of stanzas (5,884) stated as constituting the full extent of the Bhīsmaparvan "Officially", an Anuṣṭubh (as also a Tristubh or any other) stanza of two or four or even six pādas, — whether the pādas are regular, hypermetric or sub-metric — counts as one stanza. If, however, a group of thirty-two syllables is held to be the mathematical equivalent of a stanza, and if, not only the prose portions of the epic, but even the 'urāca' references and the colophons at the end of the chapters are to be included in this mathematical pool, it is obvious that there would be considerable discrepancy between the 'official' and the 'mathematical' total of the stanzas comprised within a parvan.

In an interesting paper contributed to the *Journal of the American Oriental Society*, Vol 66 (1946), No 2, pp 110-117, Dr D D Kosambi puts forth the view that the Parvasamgraha total was arrived at by a careful computation of the entire extent of the epic as it was then actually available into "mathematical" stanzas. I have fully discussed the pros and cons of the view in another place², and have come to the conclusion that no case is really made out for the supposition that the Parvasamgraha totals were based upon any method of count other than the official. The Parvasamgraha totals of chapters and stanzas are in fact attested to by three independent sources, which date from 950 A D to 1150 A D, namely, (1) the Old-Javanese Parvasamgraha as given by Juynboll's *Ādiparvan, Oudjavaansch prozageschrift*, 1906, where the introductory Sanskrit stanza enumerates 18 books³, but where the actual adhyāya and the stanza totals are given (p 5-6) for only 17 books (omitting the Śānti), (2) the *Āndhra Mahābhāratamu*, which lists the normal 18 parvans with slightly varying śloka-totals for each, and (3) Devabodha's commentary on the Ādiparvan, which is generally confirmatory of the traditional data except in the case of the Anuśāsana, for which only 1,506 ślokas are mentioned. To these three, the *Bhāratamañjarī* of Ksemendra (which, however, does not give the totals for *adhyāyas* and *ślokas*) can be added as a supplementary source. As far as the Bhīsmaparvan is

¹ Cf 5 153 26ff, where Bhīsmā's coronation is actually described.

² Cf *The Annals, BORI*, Vol xxvii, pp 303-309.

³ Giving Śalya and Gadā as separate books and omitting the Anuśāsana, as is in fact done even by Ksemendra.

concerned, all these sources give 117 as the number of adhyāyas and 5,884 as the number of "official" stanzas. The Critical Edition actually gives 117 chapters and 5,406 "official" stanzas. By Professor Kosambi's method, the (mathematical) stanzas would be 5,828.09¹, but, as I have tried to show in the paper cited above, there does not appear to be much justification for importing this mathematical *finesse* into the Parvasaṅgraha stanza-totals.

CONTENTS OF THE BHĪSMAPARVAN

The Bhīsmaparvan is the first of the six war-books of the epic, recording the events of the first ten out of the eighteen days of the fight, under the lead of Bhīṣma, the Generalissimo of the Kauravas, after whom the book gets its name. The happenings of the several fighting days are here tabulated for easy reference.

First Day Adhy 16-45

Samjaya describes the disposition of the forces on both sides. The sight of the outnumbering Kaurava army fills Yudhiṣṭhira with a sense of dejection. Arjuna revives Yudhiṣṭhira's drooping spirits by emphasizing the righteousness of their own cause (6 21-17). Later, Arjuna is himself invaded by doubts which Kṛṣṇa dispels by the well-known philosophical poem, the Bhagavadgītā (6 23-40).

Before commencing fighting, the Pāṇdavas proceed to ask permission and blessings from Bhīṣma, Drona and other elders (6 41). Yuyutsu comes over to the Pāṇdava side.

The fighting commences. The Pāṇdavas adopt the वज्रव्यूह formation to oppose the Kaurava vyūha which has not been specifically named. The pent-up emotions on both sides express themselves in thousands of duel-fights (द्वन्द्वसहस्राणि, 6 43) followed by an all-in indiscriminate fighting (सकुल्लयुद्ध, 6 44). In the afternoon, Śalya kills Uttara, the Virāṭa prince, Abhimanyu engages Bhīṣma, Kṛpa, Kṛtavarma and others, but the honours of the day indisputably remain with the Kauravas.

Second Day Adhy 46-51

The Pāṇdavas, taken aback, plan then attack in a कौत्र or कौत्रारण vyūha, which the Kauravas oppose by a महान्व्यूह. Arjuna and Bhīṣma fight on equal terms (6 48). Also encounters between Drona and Dhṛṣṭadyumna, between Bhīma and Śrutāyu the Kalinga king, whose son, Śakradeva, is killed by Bhīma, and later the Kalinga king himself, and between other opponents (6 50). The day on the whole goes well with the Pāṇdavas.

Third Day Adhy 52-55

The Kauravas arrange their forces in a गरुडव्यूह, the Pāṇdavas in an अर्धचन्द्रव्यूह, and a fierce and bloody battle ensues. Bhīma wounds Duryodhana with an arrow which throws him into a swoon, the charioteer quickly taking Duryodhana off the battlefield.

¹ Calculated for me by Mr V C Devadhar of the Mbh Department

There ensues a general rout in the Kaurava army, Abhimanyu, Sātyaki and Arjuna causing a great havoc. Duryodhana recovers and tries to restore order, and blames Bhīma for his apathy. Bhīma replies that the Pāndavas are really invincible, but he will try his best. Bhīma proves true to his word, and the battle goes very much adversely for the Pāndavas. It is now Kṛṣṇa's turn to rate Arjuna for his lukewarm fighting. Arjuna makes a spirited display for a while, but is unable to give an effective opposition to Bhīma. Thereupon Kṛṣṇa leaps down from the chariot and, with the discus Sudarśana in hand, rushes towards Bhīma, who, in reverence, welcomes Kṛṣṇa's move. In the meanwhile, Arjuna leaps down and runs after Kṛṣṇa and, promising to mend matters, forces Kṛṣṇa to return to the charioteer's seat. Arjuna keeps his promise and things again fare worse for the Kauravas. The armies withdraw for the night, leaving the honours of the day with the Pāndava side.

Fourth Day Adhy 56-64

The previous day's fight continues with the same disposition of forces. There ensues a *त्रैय* or duel-fight from chariots between Bhīma and Arjuna on more or less equal terms (cf 6 48). The hero of the day, however, is Bhīma, who, though wounded by Duryodhana and for a while thrown into a swoon, quickly recovers and, mace in hand and ably seconded by Sātyaki, smites down the elephant-force of Bhagadatta, and kills eight of the fourteen sons of Dhṛtarāstra pitted against him—namely, Senāpati, Susena, Jaiśamdhā, Sulocana, Ugra, Bhīmaratha, Bhīma and Bhīmabāhu. The Kaurava forces try to concentrate their attack upon Bhīma, but his son Ghatotkaca with his demonic *Mōyā* throws the Kauravas into utter confusion, waxing stronger with the approaching dusk, so that Bhīma had to order cessation of fighting for the day.

During the night Duryodhana demands of Bhīma an explanation for the happenings of the day. Bhīma replies by narrating the *Viśvopāhṛyāna*, and proclaiming Arjuna and Kṛṣṇa as incarnations of Nara and Nārāyaṇa. Further inquiries (adhy 63) by Duryodhana as to the nature of Vāsudeva, which Bhīma satisfies, concluding with a special eulogy of Vāsudeva (adhy 64), and suggesting peace with the Pāndavas.

Fifth Day Adhy 65-70

Bhīma arranges the Kaurava forces in a *मकरव्यूह*, to which the Pāndavas reply by a *द्व्येनव्यूह*. Duryodhana now approaches Drona for advice and assistance. Numerous duels, amongst them, the following

Bhīma <i>v</i> Bhīma'	Vikarna <i>v</i> Sahadeva
Drona <i>v</i> Sātyaki	Aśvatthāman <i>v</i> Arjuna
Jayadratha <i>v</i> Bhīma	Lakṣmana <i>v</i> Abhimanyu
Śalya <i>v</i> Yudhishthira	Bhūmśravas <i>v</i> Sātyaki

The ten sons of Sātyaki are slain by Bhūmśravas. At one time Śikhandin tries to engage Bhīma, but the latter declines to fight with him. Stereotyped accounts of further fighting.

Sixth Day Adhy 71-75

This day the Pāndavas adopt the *मकरव्यूह* with which the Kauravas had fought

successfully the day before. The Kauravas oppose it by the *सिंहास्य* which had brought victory to the Pāndavas on the second day. Each side succeeds in routing the *vyūha* of the opponent, but neither makes much headway. Bhīma, however, penetrates deeper into the Kaurava army, assisted by Dhṛtadyumna, who uses the *प्रसङ्गात्* and throws the enemy into stupor, from which they are rescued by Drona's *प्रसङ्ग*. There ensues a fight between Drona and Dhṛtadyumna which is followed by those between Abhimanyu and his brothers on one side, and, on the other, their opponents of the same age and status in the Kaurava army (75-22) including also some sons of Dhṛtarāṣṭra. There are numerous minor incidents and casualties.

Seventh Day Adhy 76-82

Before the commencement of the day's battle, Duryodhana again expostulates with Bhīma and urges him to fight more effectively. Bhīma agrees to do his best, but again reminds Duryodhana of the invincibility of the Pāndavas.

Bhīma arranges the *वज्रव्यूह* for the Kauravas which the Pāndavas oppose by the *वज्रव्यूह*. There ensue encounters between—

Drona *v* Virāṭa (resulting in the death of Śaṅkha, the son of Virāṭa)

Aśvatthāman *v* Śikhandin (Śikhandin worsted),

Alambusa *v* Sātyaki (Sātyaki uses the *सङ्गात्* and destroys Alambusa's *Māyā* and forces him to fly away),

Duryodhana *v* Dhṛtadyumna (Duryodhana overwhelmed)

Kṛtavarma *v* Bhīma (Bhīma triumphant)

Vinda-Anuvinda *v* Irāvāt (Irāvāt victorious),

Bhagdatta *v* Ghatotkaca (Ghatotkaca defeated),

Śalya *v* Nakula-Sihadeva (Śalya faints away),

Śrutāyus *v* Yudhiṣṭhira (Yudhiṣṭhira triumphant),

Kṛpa *v* Cekitāna (equal),

Bhūriśravas *v* Dhṛtaketu (equal)

Finally, Abhimanyu overwhelms a number of Dhṛtarāṣṭra's sons who concentrate their attacks against Abhimanyu. Arjuna goes to his son's help. Bhīma appears on the scene, assisted by Duryodhana and others. Yudhiṣṭhira blames Śikhandin for not yet attempting to carry out his declared intention of killing Bhīma. There ensues fighting between Bhīma and Yudhiṣṭhira, in which the latter is worsted, so that the fortunes of the day seem to favour now the one side and now the other.

Eighth Day Adhy 83-94

Bhīma arranges for the day an ocean-resembling *वज्रव्यूह*, to which the Pāndavas reply with a *सङ्गात्कव्यूह*. Bhīma kills many Somaka and Srñjaya warriors. Bhīma kills Bhīma's charioteer and slays in battle eight brothers of Duryodhana named Sunābha, Aparājita, Kundadhūra, Panditaka, Viśālākṣa, Mahodara, Ādityaketu, and Bahvāśin. Duryodhana again makes complaint to Bhīma, who replies as before. An element of

the miraculous is introduced by Irāvāt, Arjuna's son born of a Nāga princess, who uses a team of flying horses, engages with and kills five of the six sons of Śakuni, for a while resists the wily Āśyaśṅgi, but ultimately perishes at the latter's hand. Thereupon Ghatotkaca appears on the scene and causes by his *Māyā* considerable havoc in the Kaurava forces. Duryodhana rushes against Ghatotkaca, and succeeds in killing Viduyuhva, one of the lieutenants of Ghatotkaca. At Bhīmas and Drona's instance, assistance is rushed to Duryodhana now engaged in a fierce combat with Ghatotkaca, while Bhīma backs his son. Again the Kaurava forces lose ground and Duryodhana expresses his bitter disappointment to Bhīma, who advises Duryodhana not to endanger his own person. Bhagadatta is now set against Ghatotkaca. Arjuna appears on the scene and learns of the death of Irāvāt¹. Bhīma, however, ably seconds Ghatotkaca. Duryodhana for a time stoutly resists Bhīma, wounding him deeply. Drona urges assistance to Duryodhana, but is himself wounded and swoons away. Aśvatthāman and Abhimanyu rush in to help their respective sides, but the Pāndavas still continue to be the masters. Bhagadatta with his troop-elephants comes in to the rescue, but is beaten back by Ghatotkaca. Bhīma succeeds in killing nine more sons of Dhṛtarāṣṭra: Vyūdhoraska, Kundalin, Anādhṛsti, Kundabhedā, Vairāta, Dīrghalocana, Dīrghabāhu, Subāhu and Kanakadhvaja. The battle rages fiercely on both the sides and was not concluded when withdrawal of the troops for the day was ordered.

There follows a night-conference between Duryodhana, Śakuni, Karna and Duśāsana, at which Karna suggests that Bhīma might be asked to give place to Karna. Duryodhana with his brothers visits Bhīma's camp and gives Bhīma the ultimatum. Bhīma replies that the Pāndavas have already proved their invincibility on several occasions. Nevertheless, he would exert his utmost the next day, fighting all except Śikhandin, the woman changed into man.

Ninth Day Adhy 95-103

The Kauravas arrange their forces into the सर्वतोभद्रव्यूह, the Pāndavas, the invincible महाव्यूह, the former concentrating all efforts upon protecting Bhīma. Abhimanyu and the five sons of Draupadī open the attack, which is met by Āśyaśṅgi, the wily Raksas. The wiles of the demon are opposed by the celestial weapons of Arjuna's son, who triumphs in the end. Bhīma joins the fray, being opposed by Arjuna. An *astīa*-fight between Arjuna and Drona. Other fighters include Sātyaki *versus* Aśvatthāman, Bhīma *versus* the Bāhlika king, Yudhishthira *versus* Śaiya. Bhīma kills 14,000 warriors and causes great havoc. Kṛṣṇa urges Arjuna not to slacken his efforts, but Arjuna not responding properly, Kṛṣṇa leaps from the chariot, the charioteer's whip in hand, and rushes upon Bhīma, who welcomes Kṛṣṇa. Once more, as on the third day, Arjuna runs after Kṛṣṇa and compels him to resume the charioteer's seat. All concentrate the attack against Bhīma, who gives an effective reply to all except Śikhandin, whom he ignores altogether howsoever provoked. Arjuna does not, however, fare well after his promise to Kṛṣṇa, as he does on the third day. Withdrawal of the forces for the day.

¹ There is interposed here (6 92 1-12) a conversation between Arjuna and Kṛṣṇa somewhat reminiscent of the Bhagavadgītā 1 28-2 37

Early next morning, princes and people gather to minister to Bhīṣma's convenience. Bhīṣma spurns all ministrations to his bodily comfort and only asks for suitable water to drink. He, however, rejects ordinary water, whereupon Arjuna causes water to spring up from the earth by means of an arrow-shot. This gladdens Bhīṣma, who warmly praises Arjuna for his prowess. Finally, he calls upon Duryodhana to cease hostilities and make his peace with the Pāṇḍavas. Then he becomes silent, and those that had assembled there return to their respective camps.

The next visitor of Bhīṣma is Karna, who comes to solicit Bhīṣma's permission to carry on the fight. Bhīṣma is touched, asks Karna to join the Pāṇḍavas who were really his brothers. But on Karna not relishing the proposal, Bhīṣma permits him to fight. Karna thereupon returns to Duryodhana.

SAMJAYA'S DIVYA-DRṢṬI

The above account of the Bhāratā war is narrated to the blind old Dhṛtarāṣṭra by Samjaya, whom sage Vyāsa had specifically endowed for the purpose with the *divya-drṣṭi* or "eye divine" in order to ensure the correctness of his observation and narration (6.2.9-12). This does not mean—as is apt to be imagined—that Samjaya could dispense with an actual visit to the battlefield. There is ample evidence to show that Samjaya took part in the actual day-to-day fighting and war-councils. The *divya-drṣṭi* only enabled the onlooker, once his physical eye alighted upon a given object, to discover, by concentration upon the object, all the secrets connected with it. The narration to Dhṛtarāṣṭra must have taken place normally after Samjaya's return upon the conclusion of each day's happenings.

In chapter 14 of the Bhīṣmaparvan, we are, however, told that Samjaya comes back from the battlefield only after the fall of Bhīṣma, there being absolutely no news of the battle for Dhṛtarāṣṭra during the first ten days. There ensues a similar gap in war-news for the poor old king from the beginning of the eleventh day to the end of the fifteenth day, and once again from the beginning of the sixteenth day to the end of the seventeenth day. This in itself is very improbable, and is glaringly contradicted by a statement in the Droṇaparvan (B.7.85.5-20) where, in the course of a narration supposedly made by Samjaya in the night of the fifteenth day of the battle, Dhṛtarāṣṭra is made to inquire, why "to-day" in the morning, i. e., the fourteenth day of the battle, he heard sounds of grief in the night-camps of certain Kaurava-warriors. I have discussed this and other allied questions connected with Samjaya's *divya-drṣṭi* in a paper contributed to the *Annals of the B. O. R. I.*, Vol. xxvii, pages 310-331, where I have come to the conclusion that Bhīṣmaparvan chapters 14-15, Droṇaparvan chapters 8-11 (B), and Karnaparvan chapters 1-9 (B), which seriously upset the sequential narration of the war-events, embody a narration-trick superimposed by some latter-day Vyāsaite upon the original day-to-day war accounts of Samjaya, and are therefore best treated as *hors d'œuvre*.

BHĪṢMAPARVAN COSMOGRAPHY

Samjaya's account of the war-events is preceded by a description of the traditional Cosmography of the Earth's seven dvīpas or continents

namely, Sudaiśanadvīpa alias Jambūkhanda (6 6 12-16), Śākadvīpa (6 12 8-37), Kuśadvīpa (6 13 9-15), Krauñcadvīpa (6 13 17), Śālmadvīpa (6 13 6), Gomanda (6 13 6), and Puskaradvīpa (6 13 24),

of the oceans bounding and separating the dvīpas

namely, Lavana (6 12 6), Ksīra (6 12 9), Ghrta (6 13 2^a), Dadhimaṇḍa (6 13 2'), Surā (6 13 2^c), and Gharma (6 13 2ⁱ)—no seventh ocean being named, since the outermost dvīpa is bounded by a vast plain (samā), where the four elephant guardians of the quarters are stationed (6 13 32-37),

of the vaiśa-making mountains in each dvīpa

namely, Himavat, Hemakūṭa, Nisadha, Nīla, Śveta and Śingavat (six only) as belonging to the Jambūdvīpa (all enumerated in 6 7 3)—Meru, Malaya, Jaladhāra, Raivataka, Śyāma, Durga and Kesariṇ as belonging to the Śākadvīpa (6 12 13-21)—Sudhāman, Hema, Dyutimat, Puspavat, Kuśeśaya and Hari (six only) as belonging to Kuśadvīpa (6 13 9-11)—Krauñca, Vāmanaka, Andhakāraka, Maināka, Govinda and Nibida (six only) as belonging to the Krauñcadvīpa (6 13 17-19)—there being no mountains enumerated for Śālmā and Gomanda dvīpas, and only one mountain, the Puskarā, for the seventh dvīpa of the same name,

of the vaiśas or countries situated between the mountains, with a somewhat legendary description of their inhabitants

namely, Bhārata, Haimavata, Harivaiśa (all three in 6 7 6), Ilāvṛta (6 7 36), Ramanaka¹ (6 9 2), Hairavata (6 9 5), Anāvata (6 9 10), the S recension, following the Purānas, introducing Bhadrāśva, Hiranmaya and Kuruvarsa of 30*, 38*

The vaiśa with which man is directly associated is the Bhāratavaiśa, whose seven " kulaparvatas " or main mountain-ranges as also 161 rivers and 228 peoples are enumerated at a stretch (6 10 10, 13-34, 37-68), without any attempt to arrange and classify the latter by the direction of their flow or locating them by quarters. All this comprehends the Earth. Then there are the planets, the only ones mentioned being

Saibhānu or Rāhu (6 13 39ff), the Moon (6 13 42), the Sun (6 13 43-44)

All this description is marked by occasional lacunæ, is rather confused and exhibits no logical or orderly sequence, contrasting in that respect somewhat unfavourably with the accounts in the Purānas like the Brahmānda, Vāyu, Matsya, Vaiśāha and others, to which parallel references are given in the Critical Apparatus. W. Kufel, in his pioneering work, *Die Kosmographie der Inder* (1920) and in *Bhāratavarṣa* (1931)

¹ Called in 6 7 35 by the alternative name of Śveta

would seem to imply the conclusion, which is directly formulated by his pupil, L. Hilgenberg in her dissertation *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna*, to the effect that the Mahābhārata cosmographical account is a post-Purānic fabrication. As far as the Padmapurāna is concerned, the allegation has been definitely disproved by me in a paper contributed to the *Festschrift F. W. Thomas* (Poona, 1939), pp 19-22. And since the Purānīka compilations must have derived their material from some older source-book or source-books—which need not necessarily have been the same as those upon which the Mahābhārata has based its account—we cannot, from a comparison of the present text of the Purānas and the Mahābhārata, logically arrive at specific relations between the two. If any conclusion is at all warranted, it would, I think, be in favour of regarding the Mbh. Cosmography as earlier than that of the more systematized Purānas, particularly in view of the fact that, here and there, the statements made in the Bhīṣmaparvan show, in details and in terminology, a few “fossilized remnants” from a pre-Purānic stage in the evolution of Ancient Indian Cosmography.¹

SPECIAL FEATURES OF THE PRESENT EDITION

The present edition of the Bhīṣmaparvan is based upon 34 MSS, 23 belonging to the Northern recension, and 11 to the Southern. There were also available five commentaries, including that of Devabodha, the oldest of them all, as well as the Old-Japanese translation-cum-paraphrase, and the Telugu version called the *Āndhra Mahābhāratamu*, which I have tried to compare systematically with the constituted text. The above Critical Apparatus was further, in the Bhagavadgītā portion, augmented by the addition of seven more MSS of the text and nine commentaries. In classifying these MSS and estimating their relative importance, and in arriving at the constituted text, I have had the advantage of discussing debatable points with Dr. V. S. Sukthankar, and I did not find any reason to depart from the rules and procedure for text-constitution as adopted in the volumes of the Critical Edition already published.

As against the Parvasamgraha total of 5,884 “official” slokas for the Bhīṣmaparvan, the constituted text gives 5,406 “official” stanzas or 11,739 “official” lines or ślokārdhas. The additional passages presented by the various MSS total 1,548 ślokārdhas, thus giving a percentage of 13.2 added lines. Seeing that this percentage

¹ As such, Schubring, in his review of Kirfel's book in the *Z. D. M. G.* (Band 75 [1921], pp 254 ff, particularly p 272), refers to the use of *parvata* as an equivalent for *dvīpa* in 6.12.5* (Cn जम्बूद्वीपस्य पर्वताकृन्तित्राजम्बूपर्वत इत्युच्यते) and also in 6.12.7, and the enumeration, in some Dvīpas, of only six varṣas instead of the stereotyped seven of the Purānas, thereby pointing to an original two-sided, South-North viewpoint of the world, in place of the concentric ring formations of later texts. Dvīpa etymologically signifies water on two sides only. See also, Kirfel, p 16*

figure, for the other parvans so far critically edited, is¹—

Ādiṣarvan 67 7, Sabhāparvan 95 3, Āraṇyakaparvan 19 7, Vnātaparvan 121 8, and Udyogaparvan 13 6—

it is evident that the Bhīṣma has suffered least at the hands of provincial interpolators. The proximity of the Bhagavadgītā, which was read and adopted as a philosophical text-book throughout India, probably acted as a sort of wholesome check upon the latter-day Vyāsids, so that the text of the parvan (with the two or three exceptions to be presently noted) assumed a more or less stereotyped form.

The exceptions I refer to are [1] the *Durgāstotra* otherwise known as the *Kātyāyanīstava* which precedes the Bhagavadgītā (Bombay ed chapter 23), [2] the Śveta episode (*ibid* chap 47, st 44 to chap 49, st 25) placed towards the end of the first day of the battle. The former of these is obviously a creation of the votaries of the goddess Kālī. It is found in the Bengali and the majority of the Devanāgarī MSS, but is absent in the Śāradā-Kashmirian version (with the exception of K₂ 4) and the entire Southern recension. Such sectarian additions were by no means uncommon in the epic, but had naturally a limited vogue. The Bhīsmaparvan itself presents four other characteristic additions (74*, 159*, 184* and 451*) describing the ape on the banner of Aṅgana as the god Hanūmat himself, who strikes terror into the hearts of the opposing warriors by his shouts and snarls and grimaces. The motive for the insertion of the Śveta episode is not obvious. It seems, however, to have got into the epic at a very early period, seeing that, besides a couple of Bengali and six Devanāgarī MSS, it is met with in three Malayālam MSS (whose pedigree is somewhat erratic) as well as in the Old-Javanese version. The third instance is afforded by [3] the additions made to the Bhagavadgītā in the Kashmirian version. These last I have already described and discussed in the earlier sections of this Introduction (pp LXXVIII-LXXXIV). That the critical text of the Bhagavadgītā that has emerged after the application of the accepted canons of text-criticism to the vast mass of critical apparatus available for the poem is, in the main, the text to which the great Vedāntic commentator, Ācārya Śaṅkara, gave the weight of his authority is another proof of the early fixation of the text of this parvan.

There are also three pieces in the Bhīṣma which one would have gladly seen out of the parvan, but which had to be retained as they were found in all available

¹ This was worked out, under my direction, by Mr V O Devadhar of the Mahābhārata Department. The above figures naturally ignore the substituted passages, and (for convenience), in the case of the Ādi, Āraṇyaka and Virāta parvans, the 18, 8 and 1 prose passages (respectively). If the prose passages are taken into the account, their percentages would be slightly higher. In the case of the Āraṇyakaparvan, it includes GK adhy 200, which was, by sheer oversight, not included in the edition, it is now issued as App I, No 21 A, as a supplement to that parvan.

MSS The first of them is [1] the lament of Dhṛtarāṣṭra in our chapter 15. The critical questions arising out of this I have discussed separately in my paper on Saṃjaya's "Eye Divine" published in the *Annals*, B O R I, Vol xxvii, pp 310-331. The second is [2] the Viśvopākhyaṇa (chap 61 30 to 64 18), which is, both poetically and philosophically, not on a par with the Bhagavadgītā, and introduces the "caturvyūha" doctrine as yet unknown to that poem. The third is [3] the reduplication of the "Bhīmapratyūha" episode, once on the third day of the battle, when Kṛṣṇa rushes towards Bhīma with the Sudarśana in his hand, and again on the ninth day of the battle, when Kṛṣṇa carries only the charioteer's *matoda*. Several lines in the two episodes are identically worded. It is quite obvious that we do not want the incident to occur twice. The ninth or the penultimate day of Bhīma's generalship is the most appropriate occasion for it. But all MSS and even the Old-Javanese version has the reduplication. A critical comparison of the two passages is likely to suggest important questions concerning the evolution of the present form of the epic story¹. But the discussion is likely to lift us into the somewhat giddy heights of Higher Criticism, which the present edition has very wisely decided to keep at an arm's length—at any rate until the edition according to the present plans is completed.

The transfer of the "Guru-abhigamana" chapter, from its position, in the Northern recension, subsequent to the Bhagavadgītā episode, to the position preceding the poem, as given by the Southern recension, has been already commented upon (p cxiv). Apart from wholesale omissions, additions and transpositions of the kind above referred to, the bulk of the Bhīmaparvan in the constituted text—ignoring the few tautologous passages in the war-descriptions—reads remarkably smooth. The present edition, it has been computed, has resulted in giving a better (i e, more authentic) text for some three out of every thirty stanzas. But, on this point, the reader is entitled to form his own opinion. Next, as to outright emendations, I have allowed myself only eight of them.

6 13 2 ^d	* घर्मेसागर ,	6 20 11 ^c	* प्रयथा ,
6 41 21 ^d	* नशोऽन्ति ,	6 51 1 ^a	* गतापराह्णभृदिष्टे ,
6 55 16 ^b	* अन्तपीठविकीर्ण ,	6 59 11 ^d	* चाभिभू ,
6 85 34 ^d	* चव्यसुरग्निभि ,	6 86 86 ^d	* योद्धा

Most of them are discussed in the Critical Notes. Of these, I am not quite satisfied with the make-shift reading proposed in 6 55 16^b, while that in 6 51 1^a is not objectively as probable as it is subjectively convincing. Those in 6 59 11^d and 6 86 86^d are obvious corrections of scribal errors.

¹ See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3" contributed by me to the *Annals*, B O R I, for 1945, pp 106-119.

As to the "uvāca" references, where the text itself uses a word like अवचिन्त, the reference can be legitimately dispensed with, and I found that the best MSS.—although not always and consistently—obey the rule. I have invariably adopted this as the guiding principle, and I have, in practically every instance, found some MSS to support me. The only exceptions are 6 24 2 and 6 24 11 where, in spite of the word उवाच in 6 24 1 and 24 10, no MS omits the reference श्रीभगवानुवाच preceding stanzas 2 and 11. I have allowed these exceptions as indicating the traditional belief that Kṛṣṇa's actual words are given in 6 24 2-3, and from 6 24 11 onwards.

The Bhagavadgītā has received a special attention in this edition both in the Introduction and in the *varia lectiones* at the foot of the text, where an attempt is made to cite parallel-references from the rest of the epic to the BG stanzas, half-stanzas and quarters. It is very probable that a few such references have escaped attention, but those actually listed are numerous enough to show the dominating influence of the BG phrases and sentiments over the rest of the epic. In the Critical Notes at the end also, the Bhagavadgītā portion occupies eighteen pages (including three pages of Bibliography), while the rest of the Bhīṣmaparvan occupies only twentyfour pages. This was inevitable. Purely exegetical notes are, of course, avoided as far as possible.

The Telugu translation of the Mahābhārata, which had not received sufficient attention in the earlier volumes of this edition, has been treated at some length (Introduction, pp CIV-CV), although, being a mere translation, it could not be of use in settling the original text proper. Nor is it everywhere a faithful translation: over sixteen out of the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, for instance, are passed over by it in silence (1).

The Javanese version of the Bhīṣmaparvan has been more useful, as it embodies occasional Sanskrit quotations, which are all culled together in Appendix II. Of the 700 stanzas of the Bhagavadgītā, the O-J version betrays knowledge of less than 140, and as it was urged on its behalf that it probably represents, or is a finger-pointer to, an earlier and less elaborated form of the BG, I have submitted the O-J version of the BG—if version it can at all be called—to a searching examination (*ante*, pp XCII-CIV), resulting in a downright negation of that claim. The introduction of a portion of Bhīṣma's instructions to Yudhiṣṭhira as regards royal duties (containing actual stanzas from the Śāntiparvan, GK chapter 71) cannot be taken to imply that the author of the Old-Javanese version did not know the Śāntiparvan at all, seeing that in the Old-Javanese Ādiparvan, a Śāntiparvan of 333 chapters giving 14,525 stanzas is actually mentioned¹. The O-J version also knows Bhīṣma's awaiting the Uttarāyaṇa.

¹ See H. Kern, "Inhoudsopgave van 't mahābhārata in 'T Kawī" in *Bydragen*, Ser III, Vol. VI, pp 92-95.

The elaborate concordance of the Critical Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras editions given at the end of this Introduction is a somewhat improved form of a similar concordance supplied by Prof F Edgerton in his edition of the *Sabhāparvan*. The concordance enables the reader, having any edition of the epic before him, not only to find out corresponding reference to the other editions, but also to find out what stanzas are omitted, what are substituted and what are extra in the several editions. It is desirable that similar concordances be prepared not only for the remaining volumes of the Critical Edition, but also for the volumes already published, which do not contain this useful feature.

Attention, finally, has to be drawn to the beautiful illustrations, prepared under the direction of Shrimant Rajasaheb of Aundh, which adorn this edition. The pictures for the entire edition cannot unfortunately be painted in advance unless and until the text which they are meant to illustrate is critically established. The Rajasaheb had, for instance, already painted the *Bhīsmapariyāñā* picture sometime ago, but a new picture on the theme had to be prepared for the present edition on the basis of the *motif* and the general outline and background now supplied (see illustration facing p 583), and the result is ever so much more satisfactory. We have, therefore, to accept the fact that the preparation of neither the Critical Edition nor the illustrations can be unduly hustled.

Although intimately connected with the working of the Mahābhārata Department from its inception, it was only in August 1935 that I decided to edit a parvan for the Critical Edition. My choice fell naturally upon the *Bhīsmaparvan*, embodying as it does the world-famous *Bhagavadgītā*, to which I was attracted since my own college days and of which I have been a close student ever since.

The resolution of the Regulating Council of the B O R Institute entrusting me with the work of editing the *Bhīsmaparvan* was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University. Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and of the copies of select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me. I was able to complete the first draft of the constituted text of the *Bhīsmaparvan* in July 1939. The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half. Thereafter, availing myself of privilege leave for a couple of months in

conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and complete in its light my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1-2-1941. This was in due course approved by the Editorial Committee, but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr V S Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan 21, 1943), so that the present volume had to forego the great advantage of Dr Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude in the matter not only of the final approval of the proofs, but of the final shaping of the Introduction, in which, with his consent and approval, I had decided to give a full critical account of the individual MSS. with a view to arrive at a more detailed picture of their complex textual inheritance (see the Pedigree on p cxv). Sukthankar had also suggested to me to undertake a thorough examination of the problem of the Kashmir recension of the Bhagavadgītā, which, he felt, deserved a fresh scrutiny in view of the circumstance that the Śāradā and the Kashmirian versions, which had been regarded as of primary importance in the Mahābhārata text-constitution, seemed to endorse that recension. My tentative conclusions in the matter had met with Sukthankar's approval, but that he should not have been spared to assist in the final shaping of them in the Introduction is a circumstance that I regret most of all.

The B. O. R. Institute has thought fit, in succession to Dr Sukthankar, to entrust the great and onerous task of the General Editor of the Critical Edition of the Mahābhārata to me, Sukthankar's senior by several years, and while I have—not without some hesitation—accepted the task, by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīṣmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the epic in particular.

The present volume is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata to be set in type in the Institute's own composing rooms. Since, however, the Institute has not yet been able to possess a printing machine of its own, we have to seek the cooperation of our ever-obliging neighbour—the Aiyabhusan Press of the Servants of India Society—as far as the printing of the composed and collected forms was concerned. The type used in the volume was procured from the well-known type-foundry of the Nūnaya Sagar Press of Bombay, who have been very prompt and obliging in executing, at short notice, the numerous demands for different varieties of types that the edition had to use. The paper on which the volume is printed was specially manufactured for the Critical Edition by the Mysore Paper Mills at Bhadi-

vati which—at a time when paper was scarce and costly—met all our demands with promptness and care. Thanks are also due to the Paper-controlling Officers of the Central and Provincial Governments who gave for the Institute's work the maximum concession allowable within the letter of the law.

While the externals of the present volume are thus the result of the combined goodwill and assistance of the agencies just enumerated, in the preparation of this edition, the Editor has received assistance from (1) the staff of collators working under the direction of Mr S N Tadpatikar, M A, the Supervisor for collations, who was also responsible for supplying variants and citations from the commentaries. The staff, it is sad to report, suffered, during the progress of the work on the Bhīṣmaparvan, a very heavy loss by the deaths of Shankar Shastri Bhulavadikar, an expert in reading Śāradā MSS, and of Pandit R J Joshi, soon after his retirement. Next, I have to mention (2) the writers of Critical Apparatus, amongst whom special mention is due to Mr D V Naravane, who was a past-master in the complicated technique of Apparatus-writing, but who never enjoyed an enviable health, his sole ambition during his last illness being to complete the final revision of the Bhīṣmaparvan, Text and Apparatus, under my supervision before giving it to the printers—an ambition which he just managed to fulfil about a month prior to his untimely death. Words fall short to adequately express one's appreciation of such devoted service. Thirdly, I have to mention the proof-readers, Mr M V Vaidya, M A, and Pandit K V Krishnamurthy, who both of them possess a rare instinct for sensing errors and detecting misprints. I have to add that Mr Krishnamurthy also rendered invaluable assistance in preparing for me tabulated statements for each manuscript serially, giving their omissions, additions and transpositions, which have much lightened my labours in compiling the detailed account of the MSS in the Introduction. Finally (4), I must not fail to record the exemplary patience, accuracy and diligence of Mr S B Mahabaleshwaikar, the head compositor of the Mahābhārata section of the Press, and of his band of co-workers, which alone prevented the task of proof-reading, at my age, from being the irksome imposition that it might otherwise have been. It is the willing and cheerful cooperation of all these persons that alone has enabled me to discharge the joint and taxing duty of the General Editor as well as of a sort of a manager-and-foreman for the Press.

It may be added that the actual printing of the Bhīṣmaparvan volume extended over forty months, giving an average of about 25 pages per month. This average has been bettered only by the Āiānyakaparvan (printed at the Āryabhāratī Press, Lahore) printing 31 pages per month. The other parvans were much more slow, the Ādi giving an average of 16 pages per month, the Sabhā also 16, the Virāta only 12 pages per month, while the Udyoga reached the average of 20 pages per month. I may here express the hope, now that the Institute's Press is fully equipped with the required

varieties and quantities of type, that in the coming years — assuming that we have a printing machine of our own — the Institute's Press will be able to give a much quicker out-turn, thereby materially shortening the time required for the completion of this great and national undertaking

This edition of the Bhīṣmaparvan, completed by me after nearly twelve years' labour, is now offered, as a sort of a *vānmayā-srāddha*, to the revered memory of Ramakrishna Gopal Bhandarkar on the occasion of his twenty-second death-anniversary. May it be regarded as a tribute worthy of that great *savant*, and may it also be, in accordance with BG 18 70, acceptable to Lord Kṛṣṇa as a proper *isti* of the *Jñānāyayñā* that is to redound to His Glory!

Ṛṣipañcamī Sept 11, 1947
B O R Institute, POONA

S K BELVALKAR

Postscript Between the formal publication of the present volume on the last Ṛṣipañcamī day and its being placed on the market in proper binding, some time had necessarily to intervene. That interval brought us the great national calamity in the passing away of Mahatma Gandhi, the Inspired Architect of India's Freedom, who had seen this volume and blessed it during its preparation, and who was anxious to see it when complete. Following the timely suggestion of some kind friends, it has been decided to collect, in revered memory of the Mahatma whose favourite text, the *Bhagavadgītā*, is contained in this volume, anonymous donations to cover the actual printing cost of the volume. A few thousands have been already collected, and the list will be kept open until the sum of Rupees thirty-two thousand is realised. A facsimile of the letter of Mahatma Gandhi relating to this volume is given on the opposite page.

February 29, 1948

S K B

CONCORDANCE OF THIS EDITION¹

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Cal Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	1	1	—
2*	—	—	—
1 1	1 1	2	1 1
3*	—	—	—
4*	—	—	—
1 2-4	1 2-4	3-5	1 2-4
5*	—	—	—
1 5-15 ^a	1 5-15 ^a	6-16 ^a	1 5-15 ^a
6*	—	—	—
1 15 ^b -25 ^{ab}	1 15 ^b -25 ^{ab}	16 ^b -26 ^{ab}	1 15 ^b -25 ^{ab}
[= 1 7 ^{cd}]	1 25 ^{cd} †	—	—
1 25 ^{cd}	1 26 ^{ab}	26 ^{cd}	1 25 ^{cd}
7*	—	—	—
8 ^r	—	—	—
1 26-30	1 26 ^{cd} -30	27-31	1 26-30
—	—	—	1 31 ^{ab}
1 31-34 ^c	1 31-34 ^c	32-35 ^o	1 31 ^{cd} -34 ^{1/2} ^o
—	—	—	1 34 ^{1/2} ^a -35 ^a
1 34 ^d	1 34 ^d	35 ^d	1 35 ^b
2 1-9 ^{ab}	2 1-9 ^{ab}	36-44 ^{ab}	2 1-9 ^{ab}
2 9 ^{cd} -10	2 9 ^{cd} -10	—	2 9 ^{cd} -10
2 11-20 ^a	2 11-20 ^a	44 ^{cd} -54 ^a	2 11-20 ^a
9*	—	—	—
2. 20 ^b -33 ^a	2 20 ^b -33 ^a	54 ^b -67 ^a	2 20 ^b -33 ^a
—	—	—	2 33 ^{bc}
2 33 ^{bcd}	2 33 ^{bcd}	67 ^{bcd}	2 33 ^d -33 ^{1/2}
3 1-9 ^{abcd}	3 1-9	68-76	3 1-9 ^{1/2} ^{ab}
3 9 ^{ef}	3 10 ^{ab}	77 ^{ab}	3 9 ^{1/2} ^{cd}
3 10-16 ^{ab}	3 10 ^{cd} -17 ^{ab}	77 ^{cd} -84 ^{ab}	3 10-17 ^{ab}
10 ^h	3 17 ^{cd}	84 ^{cd}	—
3. 16 ^{cd} -18	3 17 ^{ef} -19	85-87 ^{ab}	3 17 ^{cd} -19
—	—	—	3 20
3 19-21	3 20-22	87 ^{cd} -90 ^{ab}	3 21-23

¹ Repeated (with var)

Cutt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
11*	3 23	90 ^{cd} -91 ^{ab}	—
3 22-25	3 24-27	91 ^{cd} -95 ^{ab}	3 24-27
3 26	3 30	96 ^{cd} -97 ^{ab}	3 28
12*	3 31 ^{ab}	97 ^{cd}	—
3 27-28 ^{ab}	3 31 ^{cd,ef} -32 ^{ab}	98-99 ^{ab}	3 29-30 ^{ab}
3 28 ^{cd}	3 32 ^{cd}	—	3 30 ^{cd}
3 29	3 28 = 32 ^c -33 ^b †	99 ^{cd} -100 ^{ab}	3 31
3 30	3 29	95 ^{cd} -96 ^{ab}	3 32
3 31 ^{ab}	3 33 ^{cd}	—	3 33 ^{ab}
3 31 ^{cd}	3 33 ^{ef}	100 ^{cd}	3 33 ^{cd}
3 32-37 ^{ab}	3 34-39 ^{ab}	101-106	3 34-39 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
13*	3 39 ^{cd}	107 ^{ab}	—
3 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3 40	107 ^{cd} -108 ^{ab}	3 39 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -40 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
3 38 ^{cd,ef}	3 41	108 ^{cd} -109 ^{ab}	3 40 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -41
3 39-42	3 42-45	109 ^{cd} -113 ^{ab}	3 42-45
14 ^f	—	—	—
15 ^f	—	—	3 46
3 43-46	3 46-49	113 ^{cd} -117	3 47-50
4 1-9	3 50-58	118-126	4 1-9
16*	—	—	—
4 10-13	3 59-62	127-130	4 10-13
17 ^c	—	—	—
4 14-18 ^{ab}	3 63-67 ^{ab}	131-135 ^{ab}	4 14-18 ^{ab}
—	—	—	4 18 ^{cd}
4 18 ^{cd} -29 ^{abcd}	3 67 ^{cd} -78	135 ^{cd} -146	4 19-29 $\frac{1}{2}$
4 29 ^{ef}	3 79 ^{ab}	147 ^{ab}	4 30 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	4 30 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
4 30-31 ^{ab}	3 79 ^{cd} -80 ^{abcd}	147 ^{cd} -148	4 31 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
18*	—	—	4 32 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
4 31 ^{cd}	3 80 ^{ef}	—	—
4 32 ^{abcd}	3 81	149	4 33 $\frac{1}{2}$
4 32 ^{ef}	3 82 ^{ab}	150 ^{ab}	4 34
19 ^f	—	—	—
4 33 ^{abcd}	3 82 ^{cd} -83 ^{ab}	150 ^{cd} -151 ^{ab}	4 35
4 33 ^{ef}	3 83 ^{cd}	151 ^{cd}	4 35 $\frac{1}{2}$
4 34-35	3 84-85	152-154	4 36 $\frac{1}{2}$ -38
5 1-12 ^{ab}	4 1-12 ^{ab} †	155-166 ^{ab}	5 1-12 ^{ab}

† Occurs twice (with var)

† For 12^{cd}-16, see below

Brit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
5 12 ^{cd} -14	4 17-19 ^{ab}	166 ^{cd} -168	5 12 ^{cd} -14
5 15 ^{ab}	4 19 ^{cd}	169 ^{ab}	—
5 15 ^{cd} -19	4 12 ^{cd} -16	169 ^{cd} -173	5 14½-18½
5 20-21	4 20-21	174-175	5 19½-20½
6 1-5 ^{ab}	5 1-5 ^{ab}	176-180 ^{ab}	5 21½-25½ ^{ab}
6 5 ^{cd}	5 5 ^{cd}	180 ^{cd}	—
20 ^z	—	—	—
6 6 ^{abcd}	5 6 ^{abcd}	181	5 25½ ^{cd} -26½ ^{ab}
6 6 ^{ef}	5 6 ^{ef}	182 ^{ab}	5 26½ ^{cd}
6 7-8 ^{ab}	5 7-8	182 ^{cd} -183	5 27½-28
6 8 ^{def}	5 9	184	5 29
21	—	—	—
6 9-11 ^{ab}	5 10-12 ^{ab}	185-187 ^{ab}	5 30-31½
6 11 ^{cd}	5 12 ^{cd}	187 ^{cd}	—
6 12-16 ^{abcd}	5 13-17	188-192	5 32½-36½
6 16 ^{ef}	5 18 ^{ab}	193 ^{ab}	5 37
22 ^z	5 18 ^{cd}	193 ^{cd}	—
7 1 ^a	6 1 ^a	194 ^a	6 1 ^a
23 ^z	6 1 ^{bc}	194 ^{bc}	—
7 1 ^{cd}	6 1 ^d -2	194 ^d -195	6 1 ^{bcd} -1½
7 2 ^{abcd}	6 3 ^{abcd}	196-197 ^{ab}	6 2-3 ^{ab}
24 ^z	—	—	—
7 2 ^{ef}	6 3 ^{ef}	197 ^{cd}	6 3 ^{cd}
7 3 ^{abcd}	6 4	198	6 4
7 3 ^{ef}	6 5 ^{ab}	199 ^{ab}	6 5 ^{ab}
7 4-5	6 5 ^{cd} -7 ^{ab}	199 ^{cd} -201 ^{ab}	6 5 ^{cd} -6½
25 ^z	—	—	—
6 6 ^{ab}	6 7 ^{cd}	201 ^{cd}	6 7½ ^{ab}
26 ^z	—	—	6 7½ ^{cd}
7 6 ^{cd} -8 ^{ab}	6 8-9	202-203	6 8-10 ^{ab}
27 ^z	—	204 ^{ab}	—
7 8 ^{cd} -10 ^a	6 10-11 ^c	204 ^{cd} -206 ^a	6 10 ^{cd} -12 ^a
—	—	—	6 12 ^{bc}
7 10 ^b -11 ^{abcd}	6 11 ^d -13 ^{ab}	206 ^b -207	6 12 ^d -14 ^{ab}
28 ^z	—	—	—
7 11 ^{ef}	6 13 ^{cd}	208 ^{ab}	6 14 ^{cd}
7 12-26	6 14-28	208 ^{cd} -223 ^{ab}	6 15-29
7 27 ^{abcd}	6 29	223 ^{cd} -224 ^{ab}	6 30

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
7 27 ^{ef}	6 30 ^{ab}	224 ^{cd}	6 31 ^{ab}
7 28	6 30 ^{cd} -31 ^{ab}	225	6 31 ^{cd} -31½
[8 18-25]	[7 19-27 ^{ab}]	[272 ^{cd} -280]	6 32½-39½
7 29-31	6 31 ^{cd} -34 ^{ab}	226-228	6 40½-42½
29*	—	—	—
7 32-34	6 34 ^{cd} -36 ^{ef}	229-231	6 43½-45½
7 35 ^{ab}	6 37 ^{ab}	232 ^{ab}	—
30 ^b	—	—	—
7 35 ^{cd} -39	6 37 ^{cd} -41	232 ^{cd} -236	6 46½-50
31*	—	—	6 51
7 40-41 ^{abcd}	6 42-43	237-238	6 52-53
7 41 ^{ef}	6 44 ^{ab}	239 ^{ab}	6 54 ^{ab}
7 42-43 ^{abcd}	6 44 ^{cd} -46 ^{ab}	239 ^{cd} -241 ^{ab}	6 54 ^{cd} -56 ^{ab}
7 43 ^{ef}	6 46 ^{cd}	241 ^{cd}	6 56 ^{cd}
7 44-45	6 47-51	242-246	6 57-61
7 49 ^{abcd}	6 52 ^{abcd}	247	6 62 ^{cdab}
7 49 ^{ef}	6 52 ^{ef}	248 ^{ab}	6 63 ^{ab}
7 50-52 ^{ab}	6 53-55 ^{ab}	248 ^{cd} -250	6 63 ^{cd} -65
32*	—	—	—
33*	—	—	6 66 ^{ab}
7 52 ^{cd}	6 55 ^{cd}	251 ^{ab}	6 66 ^{cd}
34~	—	—	—
7 52 ^{ef}	6 55 ^{ef}	251 ^{cd}	6 67 ^{ab}
7 53	6 56	252	6 67 ^{cd} -67½
8 1-6 ^{ab}	7 1-6 ^{ab}	253-258 ^{ab}	7 1-6 ^{ab}
35*	—	258 ^{cd} -259 ^{ab}	—
8 6 ^{cd}	7 6 ^{cd}	259 ^{cd}	7 6 ^{cd}
36*	7 6 ^{ef}	260 ^{ab}	—
8 7-9 ^{abcd}	7 7-9	260 ^{cd} -263 ^{ab}	7 7-9
8 9 ^{ef}	7 10 ^{ab}	263 ^{cd}	7 10 ^{ab}
37*	—	—	—
8 10 ^{abcd}	7 10 ^{cd} -11 ^{ab}	264	7 10 ^{cd} -11 ^{ab}
8 10 ^{ef}	7 11 ^{cd}	265 ^{ab}	7 11 ^{cd}
8 11-12	7 12-13	265 ^{cd} -267 ^{ab}	7 12-13
38 ⁱ	—	—	7 13½
8 13-17	7 14-18	267 ^{cd} -272 ^{ab}	7 14½-18½
8 18-25 ^{ab}	7 19-26 ^{ab}	272 ^{cd} -279	[6 32½-39½ ^{ab}]
39 ⁱ	7 26 ^{cd}	280 ^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
8 25 ^{cd}	7 27 ^{ab}	280 ^{cd}	[6 39 ^{1cd}]†
8 26-31	7 27 ^{cd} -32	281-286	7 19 ¹ ₂ -24 ¹ ₂
9 1-3	8 1-3	287-289	8 1-3
9 4	8 4	—	8 4
9 5	8 5	290	8 5
40 ^{bc}	8 6 ^{ab}	291 ^{ab}	—
9 6	8 6 ^{cd} -7 ^{ab}	291 ^{cd} -292 ^{ab}	8 6
41 ^{bc}	—	—	—
9 7-18	8 7 ^{cd} -18	292 ^{cd} -304	8 7-18
42	—	—	—
9 19-20 ^{acd}	8 19-20	305-306	8 19-20 ^{1ab}
9 20 ^{cd}	8 21 ^{ab}	307 ^{ab}	8 20 ^{1cd} ₂
9 21	8 21 ^{cd} -22	307 ^{cd} -308	8 21 ¹ ₂
10 1-6 ^c	9 1-6 ^c	309-314 ^c	9 1-6 ^c
10 6 ^l -7 ^a	9 6 ^l -7 ^a	—	9 6 ^l -7 ^a
10 7 ^{bcd}	9 7 ^{bcd}	314 ^d -315 ^b	9 7 ^{bcd}
43 ^c	9 8	315 ^{cd} -316 ^{ab}	—
10 8-21	9 9-22	316 ^{cd} -330 ^{ab}	9 8-21
10 22 ^{ab}	9 23 ^{ab}	330 ^{cd}	—
10 22 ^{cd} -31 ^a	9 23 ^{cd} -32 ^a	331-339 ^c	9 22-30 ^c
44 ^{bc}	9 32 ^{cd}	339 ^d -340 ^a	—
10 31 ^l -35 ^{ab}	9 32 ^l -36	340 ^b -344 ^{ab}	9 30 ^l -34
45 ^{bc}	—	—	—
46 ^{bc}	—	—	9 33 ^{ab}
10 35 ^{cd} -37	9 37-39 ^{ab}	344 ^{cd} -346	9 35 ^{cd} -37 ¹ ₂ ^{ab}
47 ^{cd}	—	—	—
10 38-47	9 39 ^{cd} -49 ^{ab}	347-356	9 37 ^{1cd} ₂ -47 ¹ ₂ ^{ab}
48 ^{bc}	—	—	—
10 48 ^{ab}	9 49 ^{cd}	357 ^{ab}	9 47 ^{1cd} ₂
10 48 ^{cd}	9 50 ^{ab}	357 ^{cd}	9 48 ^{1cd} ₂
49 ^{bc} (for 48 ^{cd})	—	—	—
10 49 ^{ab}	9 50 ^{cd}	358 ^{cd}	9 48 ¹ ₂ ^{ab}
10 49 ^{cd} -51	9 51-53 ^{ab}	358 ^{cd} -360	9 50 ¹ ₂ -52 ¹ ₂ ^{ab}
10 52 ^{ab}	9 53 ^{cd}	361 ^{ab}	9 49 ¹ ₂ ^{ab} ± 52 ¹ ₂ ^{cd}
10 52 ^{cd} -55 ^{ab}	9 54-56	361 ^{cd} -364 ^{ab}	—
10 55 ^{cd}	9 57 ^{ab}	364 ^{cd}	9 49 ^{1cd} ₂ = 53 ¹ ₂ ^{ab}
10 56-58 ^{ab}	9 57 ^{cd} -59	365-367 ^{ab}	—

† Transposition in M ed, see above

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
10 58 ^{cd} -67 50 [*]	9 60-69 ^{ab} —	367 ^{cd} -376 —	9 53½ ^{cd} -62½ 9 63½
10 68 ^{ab} 51 [*]	9 69 ^{cd} 9 70 ^{ab}	377 ^{ab} 377 ^{cd}	9 64½ ^{ab} —
10 68 ^{cd} -74 11 1-8 ^{ab} 52 [*]	9 70 ^{cd} -76 10 1-8 ^{ab} 10 8 ^{cd}	378-384 385-392 ^{ab} 392 ^{cd}	9 64½ ^{cd} -70½ 10 1-8 ^{ab} —
11 8 ^{cd} -9 ^{ab} 11 9 ^{cd} 11 10 ^{ab} 53 [*]	10 9 ^{cd} -10 ^{ab} 10 9 ^{ab} 10 10 ^{cd} 10 11 ^{ab}	393 ^{cd} -394 ^{ab} 393 ^{ab} 394 ^{cd} ± 396 ^{ab} 395 ^{ab}	10 8 ^{ab} -9 ^{ab} 10 9 ^{cd} 10 10 ^{ab} —
11 10 ^{cd} 11 11-14 12 1-9 ^{abcd} 54 [*]	10 11 ^{cd} 10, 12-15 11 1-9 —	395 ^{cd} ± 396 ^{cd} 397-400 401-409 —	10 10 ^{cd} 10 11-14 11 1-9 11 10 11 11
12 9 ^{cf} 12 10-12 12 13 ^{abcd} 12 13 ^{ef} 12 14 ^{abcd} 12 14 ^{ef} 12 15 ^{abcd} 12 15 ^{ef} 12 16-17 ^{ab} 55 [*]	11 10 ^{ab} 11 10 ^{cd} -13 ^{ab} 11 13 ^{cd} -14 ^{ab} 11 14 ^{cd} 11 15 11 16 ^{ab} 11 16 ^{cd} -17 ^{ab} 11 17 ^{cd} 11 18-19 ^{ab} 11 19 ^{cd}	410 ^{ab} 410 ^{cd} -413 414 415 ^{ab} 415 ^{cd} -416 ^{ab} 416 ^{cd} 417 418 ^{ab} 418 ^{cd} -419 420 ^{ab}	11 12 ^{ab} 11 12 ^{cd} -14½ 11 15½ ^{cd} -16 11 15½ ^{ab} 11 17 11 17½ 11 18½ 11 19½ ^{ab} 11 19½ ^{cd} -21 ^{ab} —
12 17 ^{cd} -20 ^{ab} 12 20 ^{cd} 12 21-30 ^{abcd} 12 30 ^{ef} 12 31-35 ^{abcd} 12 35 ^{ef} 12 36-37 13 1 56 [†]	11 20-22 — 11 23-32 11 33 ^{ab} 11 33 ^{cd} -38 ^{ab} 11 38 ^{cd} 11 39-40 12 1 —	420 ^{cd} -423 ^{ab} — 423 ^{cd} -433 ^{ab} 433 ^{cd} 434-438 439 ^{ab} 439 ^{cd} -441 442 —	11 21 ^{cd} -23½ — 11 24½-34 ^{ab} 11 34 ^{cd} 11 35-39 11 39½ 11 40½-41½ 12 1 —
13 2 57 [*] (fui 2) 13 3-6 ^{ab}	12 2 — 12 3-6 ^{ab}	443 — 444-447 ^{ab}	12 2 — 12 3-6 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
58 [*]	—	—	—
13 6 ^{cd} -8 ^{abcz}	12 6 ^{cd} -8	447 ^{cd} -449	12 6 ^{cd} -8
13 8 ^{ef}	12 9 ^{ab}	450 ^{ab}	12 8½
13 9-33 ^{abcz}	12 9 ^{cd} -33	450 ^{cd} -475 ^{ab}	12 9½-33½
13 33 ^{ef}	12 34 ^{ab}	475 ^{cd}	12 34½ ^{ab}
13 34-42 ^{abcz}	12 34 ^{cd} -43 ^{ab}	476-484	12 34½ ^{cd} -43
13 42 ^{ef}	12 43 ^{cd}	485 ^{ab}	12 43½
13 43-44 ^{abcz}	12 44-45	485 ^{cd} -487 ^{ab}	12 44½-45½
13 44 ^{ef}	12 46 ^{ab}	487 ^{cd}	12 46½ ^{ab}
13 45-48 ^{abcz}	12 46 ^{cd} -50 ^{ab}	488-491	12 46½ ^{cd} -50
13 48 ^{ef}	12 50 ^{cd}	492 ^{ab}	12 50½
13 49-50	12 51-52	492 ^{cd} -494	12 51½-52½
59 [*]	—	—	—
14 1-13	13 1-13	495-507	13 1-13
15 1-7 ^{abcd}	14 1-7	508-514	14 1-7
15 7 ^{ef}	14 8 ^{ab}	515 ^{ab}	14 8 ^{ab}
15 8 ^{ab}	14 8 ^{cd}	515 ^{cd}	14 8 ^{cd}
15 8 ^{cd}	14 9	516	—
15 9-23	14 10-24	517-531	14 9-23
[15 53-54]	14 25-26 †	532-533 †	[14 54½-55½]
15 24-26 ^{abcz}	14 27-29	534-536	14 24-26
15 26 ^{ef}	14 30 ^{ab}	537 ^{ab}	14 27 ^{ab}
60 [*]	14 30 ^{cd}	537 ^{cd}	14 27 ^{cd}
15 27-28 ^{ab}	14 31-32 ^{ab}	538-539 ^{ab}	14 28-29 ^{ab}
15 28 ^{cd}	14 32 ^{cd}	539 ^{cd}	14 31 ^{ab}
15 29-30	14 33-34	540-541	14 31 ^{cd} -33 ^{ab}
15 31-32 ^{ab}	14 35-36 ^{ab}	542-543 ^{ab}	14 29 ^{cd} -30
15 32 ^{cd} -45	14 36 ^{cd} -49	543 ^{cd} -556	14 33 ^{cd} -46
61 [*]	14 50 ^{ab}	557 ^{ab}	14 46½
15 46-52	14 50 ^{cd} -57 ^{ab}	557 ^{cd} -564 ^{ab}	14 47½-53½
15 53-54	14 57 ^{cd} -59 ^{ab} †	564 ^{cd} -566 ^{ab} †	14 54½-55½
15 55-56	14 59 ^{cd} -70 ^{ab}	566 ^{cd} -577 ^{ab}	14 56½-66½
—	—	—	14 67½-68
15 66-71 ^{ab}	14 70 ^{cd} -75	577 ^{cd} -582	14 69-74 ^{ab}
62 [*]	—	—	—
15 71 ^{cd} -75	14 76-80	583-587	14 74 ^{cd} -78

† Repeated (with var)

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
63 [†]	—	—	—
16 1-20	15 1-20	588-607	15 1-20
16 21-24 ^{abcd}	16 1-4	608-611	15 21-24
16 24 ^{ef}	16 5 ^{ab}	612 ^{ab}	15 25 ^{ab}
64*	16. 5 ^{cd} -6	612 ^{cd} -613	15 25 ^{cd} -26
16 25	16 7	614	15 27
65*	—	—	—
16 26-32 ^a	16 8-14 ^a	615-621 ^a	15 28-34 ^a
—	—	—	15 34 ^{bc}
16 32 ^b -33	16 14 ^b -15	621 ^b -622	15 34 ^d -35½
66* (for 33 ^{cd})	—	—	—
16 34-41	16 16-23	623-630	15 36½-43½
16 42 ^{ab}	—	—	15 44½ ^{ab}
16 42 ^{cd} -46	16 24-27 ^{ef}	631-635	15 44½ ^{cd} -48½
67*	—	—	—
17 1-10 ^{ab}	17 1-10 ^{ab}	636-645 ^{ab}	16 1-10 ^{ab}
68*	—	—	—
17 10 ^{cd} -19 ^{ab}	17. 10 ^{cd} -19 ^{ab}	645 ^{cd} -654 ^{ab}	16 10 ^{cd} -19 ^{ab}
69*	—	—	—
17 19 ^{cd} -20 ^{abcd}	17 19 ^{cd} -20 ^{abcd}	654 ^{cd} -655	16 19 ^{cd} -20
17 20 ^{ef}	17 20 ^{ef}	656 ^{ab}	16 21 ^{ab}
17 21-22 ^{abcd}	17 21-22	656 ^{cd} -658 ^{ab}	16 21 ^{cd} -23 ^{ab}
17 22 ^{ef}	17 23 ^{ab}	658 ^{cd}	16 23 ^{cd}
17 23-39	17 23 ^{cd} -39	659-675	16 24-40
18 1-8	18 1-8	676-683	17 1-8
70*	18 9 ^{ab}	684 ^{ab}	17 9 ^{ab}
18 9-18	18 9 ^{cd} -18	684 ^{cd} -694	17 9 ^{cd} -18½
19 1-8 ^{ab}	19 1-8 ^{ab}	695-702 ^{ab}	18 1-8 ^{ab}
19 8 ^{cd}	19 8 ^{cd}	702 ^{cd}	—
71* (for 8 ^{cd})	—	—	18 8 ^{cd}
19 9	19 9	703	18 9
72*	—	—	18 10 ^{ab}
19 10-12	19 10-12 †	704-706 †	18 10 ^{cd} -12½
19 13	19 21 ^{cd} ^{ef}	715 ^{cd} -716 ^{ab}	18 13½ -
19 14 ^{ab}	19 21 ^{ab}	715 ^{ab}	18 14½ ^{ab}
19 14 ^{cd} ^{ef}	19 22	716 ^{cd} -717 ^{ab}	18 14½ ^{cd} -15

† See below for intervening stanzas

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
73 ^r	19 23 ^{ab}	717 ^{cd}	—
19 15	19 23 ^{cd} -24 ^{ab}	718	18 16
19 16-18	19 13-15	707-709	18 17-19
—	—	—	18 20 ^{ab}
19 19-23	19 16-20	710-714	18 20 ^{cd} -24 $\frac{1}{2}$
19 24-25 ^{ab} ^o	19 24 ^{cd} -25 ^{cd}	719-720 ^{ab}	18 25 $\frac{1}{2}$ -26 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	18 26 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
19 25 ^{cd} -28	19 25 ^{ef} -28	720 ^{cd} -723	18 27 $\frac{1}{2}$ -30
74 [*]	—	—	—
19 29-30	19 29-30	724-725	18 31-32
75 [*]	—	—	18 33 ^{ab}
19 31-39 ^{abcd}	19 31-39	726-734	18. 33 ^{cd} -41 $\frac{1}{2}$
19 39 ^{ef}	19 40 ^{ab}	735 ^{ab}	18 42 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
19 40-44	19 40 ^{cd} -45	735 ^{cd} -740	18 42 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -47
20 1-13	20 1-13	741-753	19 1-13
20 14	20 14	—	19 14
20 15-17 ^{ab}	20 15-17 ^{ab}	754-756 ^{ab}	19 15-17 ^{ab}
—	—	—	19 17 ^{cd} -18
20 17 ^{cd}	20 17 ^{cd}	756 ^{cd}	19. 19 ^{ab}
76 [*]	—	—	—
20 18-20	20. 18-20	757-759	19 19 ^{cd} -21 $\frac{1}{2}$
21 1-12	21 1-12	760-771	20 1-12
77 [*] (for 12 ^{cd})	—	—	—
21 13-17	21 13-17	772-776	20 13-17
22 1-3 ^{ab}	22 1-3 ^{ab}	777-779 ^{ab}	21 1-3 ^{ab}
78 [*]	—	—	—
79 [*]	—	—	—
22 3 ^{cd} -7	22 3 ^{cd} -7	779 ^{cd} -783	21 3 ^{cd} -7
80 [*]	—	—	—
81 [*]	—	—	—
22 8	22 8	784	21 8
82 [*] (for 8 ^{cd})	—	—	—
22 9-13	22 9-13	785-789	21 9-13
83 [*]	—	—	21 13 $\frac{1}{2}$
22 14-16	22 14-16	790-792	21 14 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
App I 1, 1-57	23 1-28 ^{abcd}	793-821	—
22 17-22 ^{ab}	24 1-6 ^{ab}	822-827 ^{ab}	21 17 $\frac{1}{2}$ -22 $\frac{1}{2}$ ^{ab}

† Reads adhy 41 after adhy 22

Citt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
84 ^{*k}	24 6 ^{cd} -7 ^{cd}	827 ^{cd} -828	—
22 22 ^{cd}	24 7 ^{er}	829	21 22 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
[41 1-104]	[43 6-109]	[1533-1637]	22 1-130 $\frac{1}{2}$ †
85 ^{rk}	—	—	—
23 1-7	25 1-7	830-836	23 1-7
86 ^{rk}	—	—	—
23 8-47	25 8-47	837-878	23 8-47
24 1-10	26 1-10	879-888	24 1-10
87 ^{rk}	—	—	—
24 11-48	26 11-48	889-926	24 11-48
88 ^{rk}	—	—	—
24 49-72	26 49-72	927-950	24 49-72
25 1-37	27 1-37	951-987	25 1-37
89 ^{rk}	—	—	—
25 38-43	27 38-43	988-993	25 38-43
26 1-42	28 1-42	994-1035	26 1-42
27 1-17	29 1-17	1036-1052	27 1-17
90 ^{rk}	—	—	—
27 18-29	29 18-29	1053-1064	27 18-29
28 1-37 ^{ab}	30 1-37 ^{ab}	1065-1101 ^{ab}	28 1-37 ^{ab}
91 ^{rk}	—	—	—
28 37 ^{cd} -47	30 37 ^{cd} -47	1101 ^{cd} -1111	28 37 ^{cd} -47
92 ^{rk}	—	—	—
29 1-23 ^c	31 1-23 ^c	1112-1134 ^c	29 1-23 ^c
93 ^{rk}	—	—	—
94 ^{rk}	—	—	—
29 23 ^d -30	31 23 ^d -30	1134 ^d -1141	29 23 ^d -30
95 ^{rk}	—	—	—
30 1-11	32 1-11	1142-1152	30 1-11
96 ^{rk}	—	—	—
30 12-22 ^{ab}	32 12-22 ^{ab}	1153-1163 ^{ab}	30 12-22 ^{ab}
97 ^{rk}	—	—	—
30 22 ^{cd} -28	32 22 ^{cd} -28	1163 ^{cd} -1169	30 22 ^{cd} -28
98 ^{rk}	—	—	—
31 1-5	33 1-5	1170-1174	31 1-5
99 ^{rk}	—	—	—
31 6	33 6	1175	31 6
100 ^{rk}	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
31 7-34	33 7-34	1176-1204	31 7-34
32 1-35	34 1-35	1205-1239	32 1-35
101*	—	—	—
32 36-42	34 36-42	1240-1246	32 36-42
33 1-27 ^{ab}	35 1-27 ^{ab}	1247-1273 ^{ab}	33 1-27 ^{ab}
102*	—	—	—
33 27 ^{cd}	35 27 ^{cd}	1273 ^{cd}	33 27 ^{cd}
103*	—	—	—
33 28-39 ^{ab}	35 28-39 ^{ab}	1274-1285 ^{ab}	33 28-39 ^{ab}
104*	—	—	—
33 39 ^{cd} -40 ^{ab}	35 39 ^{cd} -40 ^{ab}	1285 ^{cd} -1286 ^{ab}	33 39 ^{cd} -40 ^{ab}
105*	—	—	—
33 40 ^{cd} -44	35 40 ^{cd} -44	1286 ^{cd} -1290	33 40 ^{cd} -44
106*	—	—	—
107*	—	—	—
33 45-55	35 45-55	1291-1301	33 45-55
34 1-20	36 1-20	1302-1321	34 1-20
108*	St not numbered	1322	35 1
109*	—	—	—
35 1-19	37 1-19	1323-1341	35 2-20
35 20	37 20	—	35 21
35 21-34	37 21-34	1342-1355	35 22-35
36 1-27	38 1-27	1356-1382	36 1-27
37 1-20	39 1-20	1383-1402	37 1-20
38 1-24	40 1-24	1403-1426	38 1-24
39 1-28	41 1-28	1427-1454	39 1-28
40 1-47 ^{ab}	42 1-47 ^{ab}	1455-1501 ^{ab}	40 1-47 ^{ab}
110*	—	—	—
40 47 ^{cd} -78	42 47 ^{cd} -78	1501 ^{cd} -1532	40 47 ^{cd} -48
111*	—	—	—
112*	43 4-5 ^{ab}	—	—
113*	43 1-3	—	—
114*	43 5 ^{cd ef}	—	—
115*	—	—	—
App I 2-3	—	—	—
41 1-5	43 6-10	1533-1537	22 1-5†

† See footnote on p cxli

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
116*	—	—	22 6-7
41 6-9	43 11-14	1538-1541	22 8-11
117*	—	—	22 12 ^{ab}
41 10 ^{ab}	43 15 ^{ab}	1542 ^{ab}	22 12 ^{cd}
118*	—	—	22 13 ^{ab}
41 10 ^{cd} -13	43 15 ^{cd} -18	1542 ^{cd} -1545	22 13 ^{cd} -16
119* (for 13)	—	—	—
41 14-18 ^{ab}	43 19-23 ^{ab}	1546-1550 ^{ab}	22 17-21 ^{ab}
41 18 ^{cd}	43 23 ^{cd}	—	—
120* (for 18 ^{cd})	—	—	22 21 ^{cd} -22 ^{ab}
41 19-20 ^{ab}	43 24-25 ^{ab}	1550 ^{cd} -1551	22 22 ^{cd} -23½ ^{ab}
121*	—	—	22 23½ ^{cd}
41 20 ^{cd} -24	43 25 ^{cd} -29	1552-1556 ^{ab}	22 24½-28
41 25-26	43 30-31	1556 ^{cd} -1558 ^{ab}	—
41 27	43 32	1558 ^{cd} -1559 ^{ab}	22 29
41 28 ^{ab}	43 33 ^{ab}	—	—
41 28 ^{cd}	43 33 ^{cd}	—	22 31 ^{ab}
122* (for 28 ^{ab})	—	1559 ^{cd} -1560 ^{ab}	22 30
41 29-32	43 34-37	1560 ^{cd} -1564	22 31 ^{cd} -34½
123*	—	—	22 35½
41 33-38	43 38-43	1565-1570	22 36½-41½
41 39 ^{ab}	43 44 ^{ab}	1571 ^{ab}	—
124* (for 39 ^{ab})	—	—	22 42½ ^{ab}
41 39 ^{cd}	43 44 ^{cd}	1571 ^{cd}	22 42½ ^{cd}
—	—	1572 ^{ab}	—
41 40-43 ^{ab}	43 45-48 ^{ab}	1572 ^{cd} -1576 ^{ab}	22 43½-46½ ^{ab}
125*	—	—	22 46½ ^{cd} -50½
41 43 ^{cd} -65	43 48 ^{cd} -70	1576 ^{cd} -1598	22 51-73
126*	—	—	22 74
41 66-68	43 71-73 ^{ab}	1599-1601 ^{ab}	22 75-76½
127*	—	—	—
41 69 ^{ab} -71	43 73 ^{cd} -74 ^{ab}	1601 ^{cd} -1602 ^{ab}	22 77½
41 69 ^{cd}	43 74 ^{cd}	1602 ^{cd}	22 78
41 70-76	43 75-81	1603-1609	22 79-85
41 77	43 82	1610	22 87 ^{cd} -88 ^{ab}
128*	—	—	22 88 ^{cd}
41 78 ^{cd}	43 83 ^{ab}	1611 ^{ab}	—
41 78 ^{cd}	43 83 ^{cd}	1611 ^{cd}	22 88½

Brit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
41 79	43 84	1612	22 86
41 80 ^{ab}	43 85 ^{ab}	1613 ^{ab}	—
41 80 ^{cl}	43 85 ^{cd}	1613 ^{cd}	22 87 ^{ab}
—	—	—	22 87 ^{cl} -88½
41 81	43 86	1614	22 89½
129 ^r	—	—	22 90½
41 82-84 ^{at}	43 87-89 ^{ab}	1615-1617 ^{ab}	22 91½-93
41 84 ^{cl}	43 89 ^{cl}	1617 ^{cl}	—
41 85-89	43 90-94	1618-1622	22 94-98½ ^{ab}
—	—	—	22 98½ ^{cd} -103½ ^{ab}
41 90-91 ^{at}	43 95-96 ^{ab}	1623-1624 ^{ab}	—
41 91 ^{cl} -92	43 96 ^{cl} -97	1624 ^{cl} -1625	22 103½ ^{cl} -105 ^{ab}
130 ^r	—	—	22 105 ^{cl}
41 93	43 98	1626	22 105½-106½ ^{ab}
131 ^r	—	—	22 106½ ^{cd}
—	—	—	22 107½-112½
41 94-95 ^{at}	43 99-100 ^{ab}	1627-1628 ^{at}	22 113½-114½ ^{ab}
132 ^r	—	—	22 114½ ^{cd}
41 95 ^{cl}	43 100 ^{cl}	1628 ^{cl}	22 115
133 ^r	—	—	22 116 ^{ab}
—	—	—	22 116 ^{cd}
41 96	43 101	1629	22 117
—	—	—	22 118-123
41 97	43 102	1630	—
41 98 ^{at}	43 103 ^{ab}	1631 ^{ab}	22 124 ^{ab}
—	—	—	22 124 ^{cd}
41 98 ^{cd} -104	43 103 ^{cl} -109	1631 ^{cl} -1637	22 124½-130½
134 ^r	—	—	—
42 1-17	44 1-17	1638-1654	41 1-17
—	—	—	41 17½
42 18-26 ^{ab}	44 18-26 ^{ab}	1655-1663 ^{ab}	41 18½-26½ ^{ab}
42 26 ^{cl}	44 26 ^{cd}	1664 ^{ab}	41 26½ ^{cd}
135 ^r	—	1664 ^{cl} -1666 ^{ab}	—
42 27-28 ^{ab}	44 27-28 ^{ab}	1666 ^{cd} -1667	41 27½-28½ ^{ab}
12 28 ^{cl}	44 28 ^{cd}	1663 ^{cd}	41 28½ ^{cl}
42 29-30	44 29-30	1668-1669	41 29½-30½
43 1-10 ^{abcl}	45 1-10	1670-1679	42 1-10

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
43 10 ^{cf}	45 11 ^{ab}	1680 ^{af}	42 11 ^{af}
43 11-14 ^{abcd}	45 11 ^{cd} -15 ^{ab}	1680 ^{cd} -1684 ^{ab}	42 11 ^{cd} -15 ^{ab}
43 14 ^{ef}	45 15 ^{cd}	1684 ^{cd}	42 15 ^{cd}
43 15-16 ^{abcd}	45 16-17	1685-1686	42 16-17
43 16 ^{ef}	45 18 ^{af}	1687 ^{ab}	42 17½
43 17-18	45 18 ^{cd} -20 ^{ab}	1687 ^{cd} -1689 ^{af}	42 18½-19½
136*	—	—	—
43 19-21 ^{abcd}	45 20 ^{cd} -23 ^{ab}	1689 ^{cd} -1692 ^{ab}	42 20½-22½
43 21 ^{ef}	45 23 ^{cd}	1692 ^{cd}	42 23
43 22-26 ^{ab}	45 24-28 ^{ab}	1693-1697 ^{ab}	42 24-28 ^{ab}
137†	—	—	—
43 26 ^{cd} -29 ^{abcd}	45 28 ^{cd} -31	1697 ^{cd} -1700	42 28 ^{cd} -31
43 29 ^{ef}	45 32 ^{af}	1701 ^{ab}	42 32 ^{ab}
43 30-31 ^{afcd}	45 32 ^{cd} -34 ^{ab}	1701 ^{cd} -1703 ^{ab}	42 32 ^{cd} -33½
43 31 ^{ef}	45 34 ^{cd}	1703 ^{cd}	42 34
43 32-35 ^a	45 35-38 ^a	1704-1707 ^a	42 35-37½ ^a
43 35 ^{bc}	45 38 ^{fc}	1707 ^{bc}	—
43 35 ^d -42 ^{af}	45 38 ^d -45 ^{ab}	1707 ^d -1714 ^{ab}	42 37½ ^d -44½ ^{ab}
43 42 ^{cd}	45 45 ^{cd}	—	42 44½ ^{cd}
43 43-74 ^{abcd}	45 46-77	1714 ^{cd} -1746 ^{ab}	42 45-76½
138†	—	—	42 78½ ^{ab}
43 74 ^{ef}	45 78 ^{af}	1746 ^{cd}	42 77½ ^{ab}
—	—	—	42 77½ ^{cd}
43 75 ^{ab}	45 78 ^{cd}	1747 ^{ab}	—
139‡	45 79 ^{ab}	1747 ^{cd}	—
43 75 ^{cd} -76	45 79 ^{cd} -80	1748-1749 ^{ab}	42 78½ ^{cd} -79½
140*	—	—	—
43 77-83	45 81-87	1749 ^{cd} -1756 ^{ab}	42 80½-86½
44 1-19 ^{ab}	46 1-19 ^{ab}	1757-1775 ^{ab}	43 1-19 ^{ab}
—	—	—	43 19 ^{cd} -20 ^{ab}
44 19 ^{cd} -28	46 19 ^{cd} -28	1775 ^{cd} -1784	43 20 ^{cd} -29
141†	46 29 ^{ab}	—	—
44 29 ^{ab}	46 33 ^{cd}	1789 ^{cd}	43 30 ^{ab}
142†	46 29 ^{cd}	1785 ^{ab}	—
44 29 ^{cd}	46 34 ^{af}	1790 ^{ab}	43 30 ^{cd}
143‡	—	—	43 31
44 30 ^{ab}	46 29 ^{ef}	1785 ^{cd}	—
44 30 ^{cd} -33	46 36 ^{ab} -33 ^{ab}	1786-1789 ^{ab}	43 32-34½

Cur Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
44 31-37 ^{act}	45 34 ^{ct} -38 ^{ab}	1790 ^{cl} -1794 ^{ab}	43 34½-38½
44 37 ^{cf}	46 38 ^{ct}	1794 ^{ct}	43 39
44 38-40 ^{abcd}	46 39-41	1795-1797	43 40-42
44 40 ^{cf}	46 42 ^{ab}	1798 ^{ab}	43 43 ^{ab}
44 41	46 42 ^{cl} -43 ^{ab}	1798 ^{cl} -1799 ^{ab}	43 43 ^{cd} -44 ^{ab}
144 ^{tc}	—	—	43 44 ^{ct}
44 42-43 ^{actc}	46 43 ^{ct} -45 ^{abc}	1799 ^{ct} -1801 ^{abc}	43 45-47 ^a
—	—	—	43 47 ^{bc}
44 43 ^f	46 45 ^t	1801 ^t	43 47 ^t
44 44-48 ^{abcd}	46 46-50 ^{abcd}	1802-1806	43 48-52
44 48 ^{cf}	46 50 ^{cf}	1807	43 52½
45 1-4	47 1-4	1808-1811	44 1-4
45 5 ^{ab}	47 5 ^{at}	1812 ^{ab}	—
145 ^c (<i>f</i> o) 5 ^{ab})	—	—	44 5
45 5 ^{ct}	47 5 ^{ct}	1812 ^{ct}	44 5½
146 ^{tc}	—	—	44 6½
45 6 ^{at}	47 6 ^{ab}	1813 ^{ab}	44 7
147 ^{tc}	—	—	44 8-10
45 6 ^{ct}	47 6 ^{ct}	1813 ^{ct}	—
45 7-8 ^{at}	47 7-8 ^{ab}	1814-1815 ^{ab}	44 11-12 ^{ab}
148 ^{tc}	—	—	—
45 8 ^{cl} -12	47 8 ^{cl} -12	1815 ^{cl} -1819	44 12 ^{cl} -16
149 ^{tc}	—	—	44 17 ^{ab}
45 13-19 ^{ab}	47 13-19 ^{ab}	1820-1826 ^{ab}	44 17 ^{cd} -23½ ^{ab}
150 ^{tc}	—	—	44 23½ ^{cd}
—	—	—	44 24-25 ^{ab}
45 19 ^{cd} -43 ^{ab}	47 19 ^{cd} -43 ^{ab}	1826 ^{cd} -1850 ^{ab}	44 25 ^{cd} -49 ^{ab}
45 43 ^{cd}	47 43 ^{ct}	—	44 49 ^{cd}
App I 4, lines 1-16	47 44-51	—	—
" " 16-335	47 51-49 21	1850 ^{ct} -2006	—
—	49 22-23	2007-2008	—
" " 336-339	49 24-25	2009-2010	—
45 43 ^{cf}	49 26 ^{ab}	2011 ^{at}	44 49½
45 44-46 ^{actc}	49 26 ^{cd} -29 ^{ab}	2011 ^{cl} -2014 ^{ab}	44 50½-52½
45 46 ^{cf}	49 29 ^{cl}	2014 ^{cl}	44 53
[App I 4, lines 9-19]	49 30-34†	—	—

Cnt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed.
45 47-53	49 35-41	2015-2021	44 54-60
151 ^{*c}	—	—	—
45 54-55 ^{ab}	49 42-43	2022-2023	44 61-62
45 55 ^{ef}	49 44 ^{ab}	2024 ^{ab}	44 62½
45 56 ^{abcd}	49 44 ^{cd} -45 ^{ab}	2024 ^{cd} -2025 ^{ab}	44 63½
45 56 ^{ef}	49 45 ^{cd}	2025 ^{cd}	44 64½ ^{ab}
45 57-58	49 46-47	2026-2027	44 64½ ^{cd} -66
152 ^{*c}	49 48	—	—
45 59-63	49 49-53	2028-2032	44 67-71
46 1-4	50 1-4	2033-2036	45 1-4
153 ^{*c}	—	—	—
46 5-30 ^{abcd}	50 5-30 ^{ab}	2037-2062	45 5-30
46 30 ^{ef}	50 30 ^{cd}	2063 ^{ab}	45 31 ^{ab}
—	—	—	45 31 ^{cd}
154 ^{*c}	—	—	—
46 31-33 ^{abcd}	50 31-33	2063 ^{cd} -2066 ^{ab}	45 32-34
46 33 ^{ef}	50 34 ^{ab}	2066 ^{cd}	45 34½
46 34-35	50 34 ^{cd} -36 ^{ab}	2067-2068	45 37-38
—	—	—	45 38½-39½
155 ^{*c}	—	—	—
46 36 ^{ab}	50 36 ^{cd}	2069 ^{ab}	—
46 36 ^{cd} -37	50 37-38 ^{ab}	2069 ^{cd} -2070	45 40-41
—	—	—	45 42
46 38 ^{ab}	50 38 ^{cd}	2071 ^{ab}	—
156 ^{*c} (for 38 ^{ab})	—	—	45 35½ ^{ab}
—	—	—	45 35½ ^{cd} -36
46 38 ^{cd}	50 39 ^{ab}	2071 ^{cd}	45 43 ^{ab}
—	—	—	45 43 ^{cd}
46 39-40 ^{abcd}	50 39 ^{cd} -41 ^{ab}	2072-2073	45 43½-45½ ^{ab}
46 40 ^{ef}	50 41 ^{cd}	2074 ^{ab}	45 45½ ^{cd}
46 41	50 42	2074 ^{cd} -2075 ^{ab}	45 46½
—	—	—	45 47½
46 42-43 ^{abcd}	50 43-44	2075 ^{cd} -2077 ^{ab}	45 48½-49½
46 43 ^{ef}	50 45 ^{ab}	2077 ^{cd}	45 50½ ^{ab}
46 44-50 ^{ab}	50 45 ^{cd} -51	2078-2084 ^{ab}	45 50½ ^{cd} -56½
46 50 ^{cd} -51 ^{ab}	50 52	—	45 57-58 ^{ab}
46 51 ^{cd}	50 53	2084 ^{cd} -2085 ^{ab}	45 58½ ^{cd} -58½
46 52 ^{abcd}	50 54	2085 ^{cd} -2086 ^{ab}	45 59½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
46 52 ^{ef}	50 55 ^{ab}	2086 ^{cd}	45 60½ ^{ab}
46 53-56	50 55 ^{cd} -58 ^{ef}	2087-2090	45 60½ ^{cd} -64
47. 1-9	51 1-9	2091-2099	46 1-9
—	—	—	46 10
47 10-25	51 10-25	2100-2115	46 11-26
47 26	51 26	2116	—
157* (for 26)	—	—	46 27
47 27-30	51 27-30	2117-2120	46 28-31
48 1-2 ^{ab}	52 1-2 ^{ab}	2121-2122 ^{ab}	47 1-2 ^{ab}
158 ^{cd}	—	—	47 2 ^{cd}
48 2 ^{cd} -7 ^{ab}	52 2 ^{cd} -7 ^{ab}	2122 ^{cd} -2127 ^{ab}	47 3-7½ ^{ab}
48 7 ^{cd}	52 7 ^{cd}	2127 ^{cd}	—
48 8-9 ^{ab}	52 8-9 ^{ab}	2128-2129 ^{ab}	47 8½-9½ ^{ab}
48 9 ^{cd}	52 9 ^{cd}	2129 ^{cd}	47 7½ ^{cd}
48 10-18 ^{abcd}	52 10-18	2130-2138	47 9½ ^{cd} -18
159*	—	—	—
48 18 ^{ef}	52 19 ^{ab}	2139 ^{af}	47 19 ^{ab}
48 19-24	52 19 ^{cd} -25 ^{ab}	2139 ^{cd} -2145 ^{ab}	47 19 ^{cd} -24½
160*	—	2145 ^{ed}	—
48 25 ^{ab}	52 25 ^{cd}	—	47 25½ ^{ab}
48 25 ^{cd} -27	52 26-28 ^{ab}	2146-2148 ^{ab}	47 25½ ^{cd} -27½
161*	—	—	—
48 28-33	52 28 ^{cd} -34 ^{ab}	2148 ^{cd} -2154 ^{ab}	47 28½-33½
162*	—	—	47 34½
48 34-35 ^{abcd}	52 34 ^{cd} -36 ^{ab}	2154 ^{cd} -2156 ^{ab}	47 35½-36½
48 35 ^{ef}	52 36 ^{cd}	2156 ^{cd}	47 37½ ^{ab}
48 36-37 ^{abcd}	52 37-38	2157-2158	47 37½ ^{cd} -39½ ^{ab}
48 37 ^{ef}	52 39 ^{ab}	2159 ^{ab}	47 39½ ^{cd}
48 38-56	52 39 ^{cd} -58 ^{ab}	2159 ^{cd} -2178 ^{ab}	47 40½-58½
48 57 ^{ab}	52 58 ^{cd}	2178 ^{cd}	—
48 57 ^{cd} -59	52 59-61 ^{ab}	2179-2181 ^{ab}	47 60½-62
48 60	52 61 ^{cd} -62 ^{ab}	2181 ^{cd} -2182 ^{ab}	47 59½
48 60-66	52 62 ^{cd} -68 ^{ab}	2182 ^{cd} -2188 ^{ab}	47 63-68
163*	52 68 ^{cd}	2188 ^{cd}	—
48 67-69 ^{ab}	52 69-71 ^{ab}	2189-2191 ^{ab}	47 69-71 ^{ab}
48 69 ^{cd}	52 71 ^{cd}	2191 ^{cd}	—
48 69 ^{ef}	52 72 ^{ab}	2192 ^{af}	47 71 ^{cd}
48 70	52 72 ^{cd} ^{ef}	2192 ^{cd} -2193	47 72

Cit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
49 1-25	53 1-25	2194-2218	48 1-25
164 ^z	—	—	—
49 26-39 ^{abcd}	53 26-39	2219-2232	48 25½-39
49 39 ^{ef}	53 40 ^{ab}	2233 ^{ab}	48 40 ^{ab}
49 40 ^{abcd}	53 40 ^{cd} -41 ^{ab}	2233 ^{cd} -2234 ^{ab}	48 40 ^{cd} -41 ^{ab}
49 40 ^{ef}	53 41 ^{cd}	2234 ^{cd}	48 41 ^{cd}
50 1-7 ^{abcd}	54 1-7	2235-2241	49 1-7
50 7 ^{ef}	54 8 ^{ab}	2242 ^{ab}	49 7½
50 8-9 ^{ab}	54 8 ^{cd} -9	2242 ^{cd} -2243	49 8½-9½ ^{ab}
165 ^z	—	—	—
50 9 ^{cd} -20 ^{ab}	54 10-20	2244-2254	49 9½ ^{cd} -20½ ^{ab}
50 20 ^{cd}	54 21 ^{ab}	2255 ^{ab}	49 21
166 ^z	54 21 ^{cd} -22	2255 ^{cd} -2256	—
50 20 ^{ef}	54 23 ^{ab}	2257 ^{ab}	49 20½ ^{cd}
50 21-23	54 23 ^{cd} -26 ^{af}	2257 ^{cd} -2260 ^{ab}	49 22-24
167 ^z	—	—	49 25 ^{ab}
50 24-26 ^{abcd}	54 26 ^{cd} -29 ^{ab}	2260 ^{cd} -2263 ^{ab}	49 25 ^{cd} -28 ^{ab}
50 26 ^{ef}	54 29 ^{cd}	2263 ^{cd}	49 28 ^{cd}
50 27 ^{abcd}	54 30	2264	49 29
50 27 ^{ef}	54 31 ^{ab}	2265 ^{ab}	49 29½
50 28-33	54 31 ^{cd} -37 ^{ab}	2265 ^{cd} -2271 ^{ab}	49 30½-35½
50 34	54 37 ^{cd} -38 ^{ab}	2271 ^{cd} -2272 ^{ab}	49 38½
—	—	—	49 36½-37½
50 35 ^{ab}	54 38 ^{cd}	2272 ^{cd}	49 39½ ^{ab}
168 ^z	54 39 ^{ab}	—	—
50 35 ^{cd} -40 ^{abcd}	54 39 ^{cd} -44	2273-2278 ^{ab}	49 39½ ^{cd} -44½
50 40 ^{ef}	54 45 ^{ab}	2278 ^{cd}	49 45½ ^{ab}
50 41-42	54 45 ^{cd} -47 ^{ab}	2279-2280	49 45½ ^{cd} -47
169 ^z	—	—	49 48
50 43 ^{ab}	54 47 ^{cd}	2281 ^{ab}	49 49½
170 ^z	—	—	—
50 43 ^{cd} -45 ^{abcd}	54 48-50 ^{ab}	2281 ^{cd} -2283	49 49½-51½ ^{ab}
50 45 ^{ef}	54 50 ^{cd}	2284 ^{ab}	49 51½ ^{cd}
50 46 47 ^{abcd}	54 51-52	2284 ^{cd} -2286 ^{ab}	49 52½-53½
50 47 ^{ef}	54 55 ^{ab}	2286 ^{cd}	49 54
171 ^z	—	—	49 55 ^{ab}
50 48-50 ^{abcd}	54 53 ^{cd} -56 ^{ab}	2287-2289	49 55 ^{cd} -58 ^{ab}
50 50 ^{ef}	54 56 ^{cd}	2290 ^{ab}	49 58 ^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
50 51-52 ^{abcd}	54 57-58	2290 ^{cd} -2292 ^{ab}	49 59-60
50 52 ^{ef}	54 59 ^{ab}	2292 ^{cd}	49 60½
50 53-54	54 59 ^{cd} -61 ^{ab}	2293-2294	49 61½-62½
50 55 ^{ab}	54 61 ^{cd}	—	49 63½ ^{ab}
50 55 ^{cd} -56 ^a	54 62 ^{abc}	2295 ^{abc}	49 63½ ^{cd} -64½ ^a
172 ^f	—	—	—
50 56 ^b -57 ^{ab}	54 62 ^d -63	2295 ^d -2296	49 64½ ^f -65½ ^{ab}
—	—	—	49 65½ ^{cd} -66½ ^{ab}
50 57 ^{cd} -67 ^{abcd}	54 64-74 ^{ab}	2297-2307 ^{ab}	49 66½ ^{cd} -76½
50 67 ^{ef}	54 74 ^{cd}	2307 ^{cd}	49 77
50 68-70 ^{ab}	54 75-77 ^{ab}	2308-2310 ^{ab}	49 78-80 ^{ab}
50 70 ^{cd} -73 ^{abcd}	54 77 ^{cd} -80	2310 ^{cd} -2313	—
173 ^g	—	—	—
50 73 ^{ef} -74	54 81-82 ^{ab}	2314-2315 ^{ab}	—
174 ^g	—	—	—
50 75 ^{ab}	54 82 ^{cd}	2315 ^{cd}	—
50 75 ^{cd} -76 ^{abcd}	54 83-84 ^{ab}	2316-2317 ^{af}	49 80 ^{cd} , 81½
—	—	—	49 80½
50 76 ^{ef}	54 84 ^{cd}	2317 ^{cd}	49 82½ ^{ab}
—	—	—	49 82½ ^{cd}
175 ^h	—	—	—
50 77 ^a	54 85 ^a	2318 ^a	49 83½ ^a
176 ^h	54 85 ^{bc}	2318 ^{bc}	—
50 77 ^{cd}	54 85 ^d -86 ^{ab}	2318 ^d -2319 ^{ab}	49 83½ ^{cd}
177 ^h	—	—	—
50 78	54 86 ^{cd} -87 ^{ab}	2319 ^{cd} -2320 ^{ab}	49 84-85 ^{ab}
50 79 ^{af}	54 87 ^{cd}	2320 ^{cd}	—
50 79 ^{cd}	54 88 ^{ab}	2321 ^{ab}	49 85 ^{cd}
50 79 ^{ef}	54 88 ^{cd}	2321 ^{cd}	49 86 ^{af}
—	—	—	49 86 ^{bc}
178 ^h (for 79 ^{ef})	—	—	—
50 80-88	54 89-97	2322-2330	49 87-95
50 89	54 98	2331	49 96 ^{ab} , 96½
—	—	—	49 96 ^{cd}
50 90-92	54 99-101	2332-2334	49 97½-99½
179 ^h	—	—	—
50 93-104	54 102-113	2335-2346	49 100½-111½
180 ^h	—	—	49 112½ ^{af}

Cal Ed	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed
50 105 ^{ab}	54 114 ^{ab}	2348 ^{ab}	49 112 ^{cd}
181 ^z	—	—	—
50 105 ^{cd} -108 ^{ab}	54 111 ^{cd} -117 ^{ab}	2318 ^{cd} -2351 ^{ab}	49 113-116 ^{ab}
50 108 ^{cd}	54 117 ^{cd}	2351 ^{cd}	—
50 109 ^{ab}	54 118 ^{ab}	2317 ^{ab}	—
50 109 ^{cd}	54 118 ^{cd}	2347 ^{cd}	49 116 ^{cd}
50 110-113 ^{ab}	54 119-122 ^{ab}	2352 2355 ^{ab}	49 117-120 ^{ab}
182 ^z	54 122 ^{cd}	2355 ^{cd}	—
50 113 ^{cd} -114	54 123-124 ^{ab}	2356-2357 ^{ab}	49 120 ^{cd} -121
183 ^z	—	—	—
50 115	54 124 ^{cd}	2357 ^{cd} -2358 ^{ab}	49 122
51 1-20	55 1-20	2359-2378	50 1-20
51 21	55 21	2379	50 20 ¹ , 21 ¹
—	—	—	50 21
51 22-32	55 22-32	2380-2390	50. 22 ¹ -32 ¹
51 33	55 33	2391	50 33, 34 ^{cd}
—	—	—	50 34 ^{ab}
51 34-35	55 34-35	2392-2393	50 35-36
184 ^z	—	—	—
51 36-39	55 36 39	2394-2397	50 37-40
185 ^z	—	—	—
51 40-42	55 40-42	2398-2400	50 41-42
186 ^z	—	—	50 43-45
51 43	55 43	2401	50 46
52 1-10 ^{abcd}	56 1-10	2402-2411	51 1-10
187 ^z	—	2412 ^{ab}	—
52 10 ^{cd}	56 11 ^{ab}	2412 ^{cd}	51 10 ¹
52 11-17	56 11 ^{cd} -18 ^{ab}	2413-2419	51 11-18 ^{ab}
188 ^z	—	—	51 18 ^{cd}
52 18-22	56 18 ^{cd} -22 ^{cd}	2420-2424	51 19-23
189 ^z	—	—	—
53 1 ^{abcd}	57 1	2425	52 1
53. 1 ^{cd}	57 2 ^{ab}	2426 ^{ab}	52 1 ¹
53 2 ^{abcd}	57 2 ^{cd} -3 ^{ab}	2426 ^{cd} -2427 ^{ab}	52 2 ¹
53 2 ^{cd}	57 3 ^{cd}	2427 ^{cd}	52 3
53 3	57 4	2428	52 4
—	—	—	52 5
53 4-12	57 5-13	2429-2437	52 6-14

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
190*	57 14-16	—	—
53 13	57 17	2438	52 15
191*	57 18-19	2439-2440	52 16-17
53 14-15 ^c	57 20-21 ^c	2441-2442 ^c	52 18-19 ^c
192*	—	—	—
53 15 ^d	57 21 ^d	2442 ^d	52 19 ^d
—	—	—	52 20 ^{ab}
53 16-17	57. 22-23	2443-2444	52 20 ^{cd} -21 ^½
53 18	57 24	2445 ^{ab} , 2446 ^{ab}	52 22 ^½
53 19	57 25	2446 ^{cd} , 2447 ^{ab}	52 23 ^½
53 20	57 26	2445 ^{cd} , 2447 ^{cd}	52 24 ^½
53 21	57 27	2448	52 25 ^½ ^{ab} , 26
—	—	—	52 25 ^½ ^{cd}
53 22-34	57 28-40	2449-2461	52 27-39
54 1-3 ^{abcd}	58 1-3	2462-2464	53 1-3
54 3 ^{ef}	58 4 ^{ab}	2465 ^{ab}	53 3 ^½
54 4-5 ^{abcd}	58 4 ^{cd} -6 ^{ab}	2465 ^{cd} -2467 ^{ab}	53 4 ^½ -5 ^½
54 5 ^{ef}	58 6 ^{cd}	2467 ^{cd}	53 6
54 6-12	58 7-13	2468-2474	53 7-13
54 13 ^{ab}	58 14 ^{ab}	2475 ^{ab}	—
193* (for 13 ^{ab})	—	—	53 14
54 13 ^{cd}	58 14 ^{cd}	2475 ^{cd}	53 16
54 14	58 15	2476	53 14 ^½ -15 ^½ ^{ab}
—	—	—	53 15 ^½ ^{cd}
54 15-18 ^{ab}	58 16-19 ^{ab}	2477-2480 ^{ab}	53 17-20 ^{ab}
54 18 ^{cd}	58 19 ^{cd}	2480 ^{cd}	—
54. 19 ^{abcd}	58 20	2481	53 20 ^{cd} -21 ^{ab}
54 19 ^{ef}	58 21 ^{ab}	2482 ^{ab}	53 21 ^{cd}
54 20-22 ^{abcd}	58 21 ^{cd} -24 ^{ab}	2482 ^{cd} -2485 ^{ab}	53 22-24 ^½ ^{ab}
54 22 ^{ef}	58 24 ^{cd}	2485 ^{cd}	53 24 ^½ ^{cd}
54 23-25	58 25-27	2486-2488	53 25 ^½ -27 ^½
194*	—	—	—
54 26	58 28	2489	53 28 ^½ ^{ab} , 29
—	—	—	53 28 ^½ ^{cd}
54 27-43	58 29-45	2490-2506	53 30-46
—	—	—	53 46 ^½
54 44	58 46	2507	53 47 ^½
55 1 ^{ab}	59 1 ^{ab}	2508 ^{ab}	54 1 ^{ab}

Clit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
195*	—	—	54 1 ^{cd}
55 1 ^{cd}	59 1 ^{cd}	2508 ^{cd}	54 2 ^{ab}
55 2	59 2	2509	54 2 ^{cd} , 3 ^{cd}
—	—	—	54 3 ^{ab}
55 3 ^{ab}	59 3 ^{ab}	2510 ^{ab}	54 4 ^{ab}
196*	59 3 ^{cd}	2510 ^{cd}	—
55 3 ^{cd}	59 4 ^{ab}	2511 ^{ab}	54 4 ^{cd}
55 4 ^{abcd}	59 4 ^{cd} -5 ^{ab}	2511 ^{cd} -2512 ^{ab}	54 5
55 4 ^{ef}	59 5 ^{cd}	2512 ^{cd}	54 5½
55 5-26 ^{abcd}	59 6-27	2513-2534	54 6½-27½
55 26 ^{ef}	59 28 ^{ab}	2535 ^{ab}	54 28½ ^{ab}
55 27-28	59 28 ^{cd} -30 ^{ab}	2535 ^{cd} -2537 ^{ab}	54 28½ ^{cd} -30
—	—	—	54 31-32½ ^{ab}
55 29-33 ^{ab}	59 30 ^{cd} -34	2537 ^{cd} -2541	54 32½ ^{cd} -36½
—	—	—	54 37½ ^{ab}
55 33 ^{cd}	59 35 ^{ab}	2542 ^{ab}	54 37½ ^{cd}
55 34-46	59 35 ^{cd} -48 ^{ab}	2542 ^{cd} -2555 ^{ab}	54. 38½-50½
197*	59 48 ^{cd}	2555 ^{cd}	—
55 47-61	59 49-63	2556-2570	54 51½-65½
198*	—	—	54 66
199*	—	—	—
55 62-68 ^{abcd}	59 64-70	2571-2577	54 67-73½ ^{ab}
55 68 ^{ef}	59 71 ^{ab}	2578 ^{ab}	54 73½ ^{cd}
55 69-72 ^{abcd}	59 71 ^{cd} -74	2578 ^{cd} -2582	54 74½-77½
55 72 ^{ef}	59 75 ^{ab}	2583 ^{ab}	54 78½ ^{ab}
55 73-74	59 75 ^{cd} -77 ^{ab}	2583 ^{cd} -2585 ^{ab}	54 78½ ^{cd} -80½ ^{ab}
200*	—	—	—
55 75	59 77 ^{cd} -78 ^{ab}	2585 ^{cd} -2586 ^{ab}	54 80½ ^{cd} -81½ ^{ab}
—	—	—	54 81½ ^{cd}
55 76-85	59 78 ^{cd} -88 ^{ab}	2586 ^{cd} -2596 ^{ab}	54 82½-91½
201*	—	—	54 92½
55 86-88	59 88 ^{cd} -91 ^{ab}	2596 ^{cd} -2599 ^{ab}	54 95½-97½
55 89	59 91 ^{cd} -92 ^{ab}	2599 ^{cd} -2600 ^{ab}	54 93½, 98½
55, 90	59 92 ^{cd} -93 ^{ab}	2600 ^{cd} -2601 ^{ab}	54 94½, 99½
55 91-93 ^{ab}	59 93 ^{cd} -95	2601 ^{cd} -2603	54 100½-102½ ^{ab}
55 93 ^{cd}	—	2604 ^{ab}	54. 102½ ^{cd}
202* (for 93 ^{cd})	59 96	—	—
55 94	59 97	2604 ^{cd} -2605 ^{ab}	54 103½
203*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
55 95	59 98	2605 ^{cd} -2606 ^{ab}	54 104 $\frac{1}{2}$
204*	—	2606 ^{cd} -2609	—
55. 96-101	59 99-104	2610-2615	54 105 $\frac{1}{2}$ -110 $\frac{1}{2}$
205*	—	—	54 111 $\frac{1}{2}$
55 102-111	59 105-114	2616-2625	54 112 $\frac{1}{2}$ -121 $\frac{1}{2}$
206*	—	—	54 122 $\frac{1}{2}$
55 112-113	59 115-116	2626-2627	54 123 $\frac{1}{2}$ -124 $\frac{1}{2}$
55 114	59 117	2628	54 125 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 126
—	—	—	54 125 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
55 115-116 ^f	59 118-119 ^e	2629-2630 ^e	54 127-128 ^e
207*	—	—	54 128 ^d
55 116 ^d -121	59 119 ^d -124	2630 ^d -2635	54 128 $\frac{1}{2}$ -133
55. 122 ^a	59 125 ^a	2636 ^a	—
55 122 ^b	—	—	—
55 122 ^{cd}	59 125 ^{bc}	2636 ^{bc}	—
208*(for 121-22)	—	—	—
55 123 ^{ab}	59 125 ^d -126 ^a	2636 ^d -2637 ^a	54 134 ^{ab}
—	—	—	54 134 ^{cd} -135
55 123 ^{cd}	59 126 ^{bc}	2637 ^{bc}	54 136 ^{ba}
55 124 ^a	59 126 ^d	2637 ^d	54 136 ^c
55 124 ^b	—	—	54 136 ^d
55 124 ^{cd}	59 127 ^{ab}	2638 ^{ab}	54 137 ^{ab}
55 125 ^{ab}	59 127 ^{cd}	2638 ^{cd}	54 137 ^{dc}
55 125 ^{cd}	59 128 ^{ab}	2639 ^{ab}	54 138 ^{ab}
209*	59 128 ^{cd}	2639 ^{cd}	—
55 126 ^{ab}	59 129 ^{ab}	2640 ^{ab}	54 138 ^{cd}
210*	59 129 ^{cd}	2640 ^{cd}	—
211*	59 130 ^{ab}	2641 ^{ab}	54 139 ^{ab}
55 126 ^{cd}	59 130 ^{cd}	2641 ^{cd}	54 139 ^{cd}
212*	—	—	54 140 ^{ab}
55 126 ^{ef}	59 131 ^{ab}	2642 ^{ab}	54 140 ^{cd}
55 127-128	59 131 ^{cd} -133 ^{ab}	2642 ^{cd} -2644 ^{ab}	54 141-142
213*	—	—	—
55 129 ^{cd}	59 133 ^{cd} -134 ^{ab}	2644 ^{cd} -2645 ^{ab}	54 143
214*	—	—	—
55 129 ^{ef}	59 134 ^{cd}	2645 ^{cd}	54 143 $\frac{1}{2}$
55 130 ^{abcd}	59 135	2646	54 144 $\frac{1}{2}$
55 130 ^{ef}	59 136 ^{ab}	2647 ^{ab}	54 145 $\frac{1}{2}$ ^{ab}

Cutt Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madrus Ed
55 131 ^{ac}	59 136 ^{cd} -137 ^{ab}	2647 ^{cd} -2648 ^{ab}	54. 145 ^{cd} -146 ^{ab}
215*	59 137 ^{cd}	2648 ^{cd}	—
55 131 ^{ef}	59 138 ^{ab}	2649 ^{ab}	54 146 ^{cd}
216*	—	—	—
55 132 ^{abcd}	59 138 ^{cd} -139 ^{ab}	2649 ^{cd} -2650 ^{ab}	54. 147-148 ^{ab}
55 132 ^{ef}	59 139 ^{cd}	2650 ^{cd}	54 148 ^{cd}
217*	—	—	—
56 1-6	60 1-6	2651-2656	55 1-6
218*	—	—	—
56 7-8	60 7-8	2657-2658	55 7-8
219*	—	—	55 9
220*	—	—	—
56 9	60 9	2659	55 10
56 10	60 10	2660	55 11 ^{ab} , 11 ^{cd}
—	—	—	55 11 ^{cd}
56. 11 ^{ab}	60 11 ^{ab}	2661 ^{ab}	55 12 ^{ab}
56 11 ^{cd}	60 12 ^{ab}	2661 ^{cd}	—
221* (for 11 ^{cd})	60 11 ^{cd}	—	55 12 ^{cd}
56 12-27	60. 12 ^{cd} -28 ^{ab}	2662-2677	55 13 ^{cd} -28 ^{ab}
222*	60 28 ^{cd} -29 ^{ab}	2678	—
56 28	60. 29 ^{cd}	2679	55 29 ^{ab}
57 1-5 ^{ab}	61 1-5 ^{ab}	2680-2684 ^{ab}	56 1-5 ^{ab}
57 5 ^{cd}	61 5 ^{cd}	2684 ^{cd}	—
223* (for 5 ^{cd})	—	—	56 5 ^{cd}
57 6-10 ^{ab}	61 6-10 ^{ab}	2685-2689 ^{ab}	56 6-10 ^{ab}
224*	—	—	56 10 ^{cd}
57 10 ^{cd} -14	61. 10 ^{cd} -14	2689 ^{cd} -2693	56 10 ^{cd} -14 ^{ab}
57 15	61 15	2694	—
225* (for 15)	—	—	56 15 ^{ab}
57 16-36	61 16-36	2695-2715	56 15 ^{cd} -36
58 1-2	62 1-2	2716-2717	57 1-2
226*	—	—	57 3 ^{ab}
58 3	62 3	2718	57 3 ^{cd} , 4 ^{cd}
58 4	62 4	2719	57 4 ^{ab} , 4 ^{cd}
58 5-18	62 5-18	2720-2733	57. 5 ^{ab} -18 ^{ab}
227*	62 19 ^{ab}	2734 ^{ab}	—
58 19 ^{abcd}	62 19 ^{cd} -20 ^{ab}	2734 ^{cd} -2735 ^{ab}	57 19 ^{ab}
58 19 ^{ef}	62 20 ^{cd}	2735 ^{cd}	57 20

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
58 20-22 ^{ab}	62 21-23 ^{ab}	2736-2738 ^{ab}	57 21-23 ^{ab}
228*	62 23 ^{cd}	2738 ^{cd}	—
229*	62 24 ^{ab}	2739 ^{ab}	—
230*	—	—	—
58 22 ^{cd} -24 ^{abcd}	62 24 ^{cd} -26	2739 ^{cd} -2741	57 23 ^{cd} -25
58 24 ^{ef}	62 27 ^{ab}	2742 ^{ab}	57 26 ^{ab}
231*	—	—	—
232*	—	—	—
58 25	62 27 ^{cd} -28 ^{ab}	2742 ^{cd} -2743 ^{ab}	57 26 ^{cd} -27 ^{ab}
58 26	62 28 ^{cd} -29 ^{ab}	2743 ^{cd} -2744 ^{ab}	57 27 ^{cd} , 28 ^{ad}
—	—	—	57 28 ^{bo}
58 27-28 ^{abcd}	62 29 ^{cd} -31 ^{ab}	2744 ^{cd} -2746 ^{ab}	57 29-30
—	—	—	57 30½
58 28 ^{ef}	62 31 ^{cd}	2746 ^{cd}	57 31
58 29-31 ^{abcd}	62 32-34	2747-2749	57 32-34
233*	62 35 ^{ab}	2750 ^{ab}	—
58 31 ^{ef}	62 35 ^{cd}	2750 ^{cd}	57 34½
58 32	62 36	2751	57 35½
234*	—	—	—
58 33-35 ^{ab}	62 37-39 ^{ab}	2752-2754 ^{ab}	57 36½-38½ ^{ab}
235*	—	—	—
58 35 ^{cd} -37	62 39 ^{cd} -41	2754 ^{cd} -2756	57 38½ ^{cd} -40½
236*	—	—	57 41½ ^{ab}
58 38-40	62 42-44	2757-2759	57 41½ ^{cd} -44
58 41	62 45	2760	57 48
58 42-44	62 46-48	2761-2763	57 45-47
58 45-47	62 49-51	2764-2766	57 49-51
58 48 ^{ab}	62 52 ^{ab}	—	57 52 ^{ab}
58 48 ^{cd}	62 52 ^{cd}	—	—
58 49 ^{ab}	62 53 ^{ab}	—	57 52 ^{cd}
58 49 ^{cd} -50	62 53 ^{cd} -54	2767-2768 ^{ab}	57 52½-53½
237*	—	—	—
58 51-57	62 55-61	2768 ^{cd} -2775 ^{ab}	57 54½-60½
58 58	62 62	2775 ^{cd} -2776 ^{ab}	—
238* (for 58)	—	—	57 61½
58 59-61	62 63-65	2776 ^{cd} -2779	57 62½-64½
59 1-11 ^{abcd}	63 1-11	2780-2790	58 1-11
59 11 ^{ef}	63 12 ^{ab}	2791 ^{ab}	58 12 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
59 12	63 12 ^{cd} -13 ^{ab}	2791 ^{cd} -2792 ^{ab}	58 12 ^{cd} , 13 ^{cd}
59 13	63 13 ^{cd} -14 ^{ab}	2792 ^{cd} -2793 ^{ab}	58 13 ^{ab} , 13 ^{cd}
59 14	63. 14 ^{cd} -15 ^{ab}	2793 ^{cd} -2794 ^{ab}	58 14 ^{cd}
239*	63 15 ^{cd} -17 ^{ab}	2794 ^{cd} -2796 ^{ab}	—
—	—	—	58. 15
59 15 ^{ab}	63 17 ^{cd}	2796 ^{cd}	58 16 ^{ab}
59 15 ^{cd} -16 ^{ab}	63 18	2797	—
59 16 ^{cd} ^{ef}	63 19	2798	58 17
59 17 ^{ab}	63 20 ^{ab}	2799 ^{ab}	58. 18 ^{ab}
240*	—	—	58 18 ^{cd}
59 17 ^{cd}	63 20 ^{cd}	2799 ^{cd}	58 16 ^{cd}
59 18-21	63 21-24	2800-2803	58 19-22
59 22	63 25	2804	58 21 ^{ab} , 23 ^{ab}
59 23	63 26	2805	58 23 ^{cd} , 24 ^{cd}
59 21-27	63. 27-30	2806-2809	58 25-28 ^{ab}
241*	63 31 ^{ab}	2810 ^{ab}	—
59 28-29 ^{ab}	63 31 ^{cd} -32	2810 ^{cd} -2811	58 28 ^{cd} -30 ^{ab}
242*	—	—	—
59 29 ^{cd}	63 33	2812	58. 30 ^{cd}
60 1-5	64 1-5	2813-2817	59 1-5
243*	—	—	—
60 6 ^{abcd}	64 6	2818	59 6
60 6 ^{ef}	64 7 ^{ab}	2819 ^{ab}	59. 6 ^{cd}
60 7-9	64 7 ^{cd} -10 ^{ab}	2819 ^{cd} -2822 ^{ab}	59. 7 ^{cd} -9 ^{cd}
244*	64 10 ^{cd} -13 ^{ab}	—	—
60 10-11 ^{abcd}	64 13 ^{cd} -15 ^{ab}	2822 ^{cd} -2824 ^{ab}	59 10 ^{cd} -11 ^{cd}
60 11 ^{ef}	64. 15 ^{cd}	2824 ^{cd}	59 12
60 12-13	64 16-17	2825-2826	59 13-14
245*	—	—	—
60 14-27 ^{abcd}	64 18-31	2827-2840	59 15-28
246*	64 32 ^{ab}	2841 ^{ab}	59 29 ^{ab}
60 27 ^{ef}	64. 32 ^{cd}	2841 ^{cd}	59 29 ^{cd}
247*	64 33 ^{ab}	2842 ^{ab}	—
60 28	64 33 ^{cd} -34 ^{ab}	2842 ^{cd} -2843 ^{ab}	59 30
248*	—	—	—
60 29-33 ^{abcd}	64 34 ^{cd} -39 ^{ab}	2843 ^{cd} -2848 ^{ab}	59 31-35
60 38 ^{ef}	64. 39 ^{cd}	2848 ^{cd}	59 35 ^{cd}
60 34-39	64. 40-45	2849-2854	59 36-41 ^{cd}

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60 40 ^{ab}	64 46 ^{ab}	2855 ^{ab}	59 42
60 40 ^{cd}	64 46 ^{cd}	2855 ^{cd}	—
60 41-43 ^{ab}	64 47-49 ^{ab}	2856-2858 ^{ab}	59 43-45 ^{ab}
60 43 ^{cd}	64 49 ^{cd}	2858 ^{cd}	—
60 43 ^{ef}	64 50 ^{ab}	2859 ^{ab}	59 45 ^{cd}
60 44-47	64 50 ^{cd} -54 ^{ab}	2859 ^{cd} -2863 ^{ab}	59 46-49
249*	—	—	—
60 48-50 ^{ab}	64 54 ^{cd} -56	2863 ^{cd} -2865	59 50-52 ^{ab}
250*	—	—	59 52 ^{cd}
60 50 ^{cd} -51	64 57-58 ^{ab}	2866-2867 ^{ab}	59 53-54 ^{ab}
251*	—	—	—
60 52	64 58 ^{cd} -59 ^{ab}	2867 ^{cd} -2868 ^{ab}	59 54 ^{cd} -54½
252*	—	—	—
60 53-54 ^{abced}	64 59 ^{cd} -61 ^{ab}	2868 ^{cd} -2870 ^{ab}	59 55½-56½
60 54 ^{ef}	64 61 ^{cd}	2870 ^{cd}	59 57
60 55	64 62	2871	59 58
253*	—	—	59 59
60 56-63 ^{abced}	64 63-70	2872-2879	59 60-67
60 63 ^{ef}	64 71 ^{ab}	2880 ^{ab}	59 67½
60 64-68 ^{abced}	64 71 ^{cd} -76 ^{ab}	2880 ^{cd} -2885 ^{ab}	59 68½-73 ^{ab}
60 68 ^{ef}	64 76 ^{cd}	2885 ^{cd}	59 73 ^{cd}
60 69 ^{ab}	64 77 ^{ab}	2886 ^{ab}	—
254*	—	—	59 73½-74½ ^{ab}
60 69 ^{cd} -77 ^{ab}	64 77 ^{cd} -85 ^{ab}	2886 ^{cd} -2894 ^{ab}	59 74½ ^{cd} -82
60 77 ^{cd}	64 85 ^{cd}	2894 ^{cd}	—
255*	—	—	59 82½-83½ ^{ab}
60 77 ^{ef}	64 86 ^{ab}	2895 ^{ab}	59 83½ ^{cd}
60 78-79	64 86 ^{cd} -87 ^{ef}	2895 ^{cd} -2897	59 84½-85½
61 1-5 ^{abcd}	65 1-5	2898-2902	60 1-5
61 5 ^{ef}	65 6 ^{ab}	2903 ^{ab}	60 5½
61 6-12 ^{abced}	65 6 ^{cd} -13 ^{ab}	2903 ^{cd} -2910 ^{ab}	60 6½-12½
61 12 ^{ef}	65 13 ^{cd}	2910 ^{cd}	60 13
61 13	65 14	2911	60 14
256*	—	—	—
61 14 ^{abced}	65 15	2912	60 14½-15½ ^{ab}
61 14 ^{ef}	65 16 ^{ab}	2913 ^{ab}	60 15½ ^{cd}
61 15 ^{abced}	65 16 ^{cd} -17 ^{ab}	2913 ^{cd} -2914 ^{ab}	60 16-17 ^{ab}
61. 15 ^{ef}	65 17 ^{cd}	2914 ^{cd}	60 17 ^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61 16 ^{abcd}	65 18	2915	60 18
61 16 ^{ef}	65 19 ^{ab}	2916 ^{ab}	60 18½
61 17-19 ^{abcd}	65 19 ^{cd} -22 ^{ab}	2916 ^{cd} -2919 ^{ab}	60. 19½-21½
61 19 ^{ef}	65 22 ^{cd}	2919 ^{cd}	60 22
61 20 ^{abcd}	65 23	2920	60 23
61 20 ^{ef}	65 24 ^{ab}	2921 ^{ab}	60 24 ^{ab}
61 21-22 ^{abcd}	65 24 ^{cd} -26 ^{ab}	2921 ^{cd} -2923 ^{ab}	60 24 ^{cd} -25½
61 22 ^{ef}	65 26 ^{cd}	2923 ^{cd}	60 26
61 23 ^{abcd}	65 27	2924	60 27
61 23 ^{ef}	65 28 ^{ab}	2925 ^{ab}	60 27½
61 24-25 ^{abcd}	65 28 ^{cd} -30 ^{ab}	2925 ^{cd} -2927 ^{ab}	60 28½-29½
61 25 ^{ef}	65 30 ^{cd}	2927 ^{cd}	60 30
61 26-42	65 31-47	2928-2944	60 31-47
257*	—	—	—
61 43	65. 48	2945	60 48
61 44 ^{ab}	65 49 ^{ab}	2946 ^{ab}	—
61 44 ^{cd} -67 ^{ab}	65 49 ^{cd} -72 ^{ab}	2946 ^{cd} -2969 ^{ab}	60 49-71½ ^{ab}
258*	—	—	60 71½ ^{cd} -72½ ^{ab}
61 67 ^{cd} -69	65 72 ^{cd} -74	2969 ^{cd} -2971	60 72½ ^{cd} -74½
259*	—	—	60 75
61 70	65 75	2972	60 76
62 1-8 ^{abc}	66 1-8 ^{abc}	2973-2980 ^{abc}	61 1-8 ^{abc}
260*	—	—	—
62 8 ^d -10	66 8 ^d -10	2980 ^d -2982	61 8 ^d -10
62. 11	66 11	2983 ^{ab} , 2984 ^{ab}	61 11
62 12	66 12	2983 ^{cd} , 2984 ^{cd}	61 12
261*	—	—	—
62 13-14	66 13-14	2985-2986	61 13-14
262*	—	—	61. 15 ^{ab}
62 15-23	66 15-23	2987-2995	61 15 ^{cd} -23½
—	—	—	61 24
62 24-28	66 24-28	2996-3000	61 25-29
—	—	—	61 29½
62 29-30 ^{abcd}	66 29-30	3001-3002	61 30½-31½
62 30 ^{ef}	66. 31 ^{ab}	3003 ^{ab}	61 32
62 31 ^{abcd}	66 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3003 ^{cd} -3004 ^{ab}	61 33
62. 31 ^{ef}	66 32 ^{cd}	3004 ^{cd}	61 33½
62. 32-37	66 33-38	3005-3010	61. 34½-39½

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	61 40
62 38-39	66 39-40	3011-3012	61 41-42
—	—	—	61 42½
62 40	66 41	3013	61 43½
63 1-2 ^{abcd}	67 1-2	3014-3015	62 1-2
263 ^x	—	—	62 3-4 ^{ab}
63 2 ^{ef}	67. 3 ^{ab}	3016 ^{ab}	62 4 ^{cd}
63 3-4 ^{abcd}	67 3 ^{cd} -5 ^{ab}	3016 ^{cd} -3018 ^{ab}	62 5-6
63 4 ^{ef}	67 5 ^{cd}	3018 ^{cd}	62 7 ^{ab}
63 5-8 ^{ab}	67 6-9 ^{ab}	3019-3022 ^{ab}	62 7 ^{cd} -10½ ^{ab}
63 8 ^{cd} -9 ^{ab}	67 9 ^{cd} -10 ^{ab}	—	62 10½ ^{cd} -11
63 9 ^{cd} -10 ^{ab}	67 10 ^{cd} -11 ^{ab}	3022 ^{cd} -3023 ^{ab}	62 12
264 ^{rk}	67 11 ^{cd} -12	—	—
63 10 ^{cd} -12 ^{abcd}	67 13-15 ^{ab}	3023 ^{cd} -3025	62 12½-14½
265 ^{sk}	—	—	62 15
63 12 ^{ef}	67 15 ^{cd}	3026 ^{ab}	62 15½
63 13 ^{abcd}	67 16	3026 ^{cd} -3027 ^{ab}	62 16½
63 13 ^{ef}	67 17 ^{ab}	3027 ^{cd}	62 17
63 14-15 ^{abcd}	67 17 ^{cd} -19 ^{ab}	3028-3029	62 18-19
63 15 ^{ef}	67 19 ^{cd}	3030 ^{ab}	62 20 ^{ab}
63 16-21 ^{abcd}	67 20-25 ^{abcd}	3030 ^{cd} -3036 ^{ab}	62 20 ^{cd} -25½
63 21 ^{ef}	67 25 ^{ef}	3036 ^{cd}	62 26
64 1-2 ^{abcd}	68 1-2	3037-3038	63 1-2
64 2 ^{ef}	68 3 ^{ab}	3039 ^{ab}	63 3 ^{ab}
64 3 ^{ab}	68 3 ^{cd}	3039 ^{cd}	63 3 ^{cd}
64 3 ^{cd,ef}	68 4	—	63 4
64 4 ^{ab}	68 5 ^{ab}	—	63 4½
64 4 ^{cd} -9	68 5 ^{cd} -10	3040-3045 ^{ab}	63 5-10
266 ^{sk}	68 11	3045 ^{cd} -3046 ^{ab}	—
267 ^{rk}	—	—	63 11 ^{ab}
64 10	68 12	3046 ^{cd} -3047	63 11 ^{cd} -11½
268 ^z	—	—	—
64 11-12	68 13-14	3048-3049	63 12½-14 ^{ab}
269 ^{sk}	—	—	—
64 13-16	68 15-18	3050-3053	63 14 ^{cd} -17½
270 ^{sk}	—	—	—
64 17-18	68 19-20	3054-3055	63 18½-19½
65 1	69 1	3056	—

Cutt Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
271 ^s (for 1)	—	—	64 1
65 2-4	69 2-4	3057-3059	64 2-4
272 ^x	—	—	64 5-7
65 5-17 ^{abcd}	69 5-17	3060-3072	64 8-20
65 17 ^{ef}	69 18 ^{ab}	3073 ^{ab}	64 20 $\frac{1}{2}$
65 18-19	69 18 ^{cd} -20 ^{ab}	3073 ^{cd} -3075 ^{ab}	64 21-22 $\frac{1}{2}$
273 ^t	69 20 ^{cd}	3075 ^{cd}	—
65 20 ^{ab}	69 21 ^{ab}	3076 ^{ab}	64 23 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
274 ^s	—	—	64 23 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -26 ^{ab}
65 20 ^{cd} -33	69 21 ^{cd} -34	3076 ^{cd} -3089	64 26 ^{cd} -39
66 1-14 ^{abcd}	70 1-14	3090-3103	65 1-14
275 ^c	70 15-18 ^{ab}	3104-3107 ^{ab}	65 15-17, 20 ^{ab}
66 14 ^{ef}	70 18 ^{cd}	3107 ^{cd}	65 20 ^{cd}
66 15	70 19	3108	65 20 $\frac{1}{2}$ -21 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
276 ^f	70 20-21	3109-3110	65 18-19
66 16-19	70 22-25	3111-3114	65 21 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -25
277 ^z	70. 26	3115	65 29
278 [*]	—	—	65 26-28
66 20-22	70 27-29	3116-3118	65 30-32
67 1-2	71 1-2	3119-3120	66 1-2
279 [*]	71 3 ^{ab}	3121 ^{ab}	—
67 3 ^{abcd}	71. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	3121 ^{cd} -3122 ^{ab}	66 3
67 3 ^{ef}	71 4 ^{cd}	3122 ^{cd}	66 3 $\frac{1}{2}$
67 4	71 5	3123	66 4 $\frac{1}{2}$ ^{cdab}
67 5-11	71 6-12	3124-3130	66 5 $\frac{1}{2}$ -11 $\frac{1}{2}$
280 ^s	—	—	—
67 12	71 13	3131	—
281 st (for 12)	—	—	66 12 $\frac{1}{2}$
67 13-16	71 14-17	3132-3135	66 13 $\frac{1}{2}$ -16 $\frac{1}{2}$
282 [*]	—	—	66 17 $\frac{1}{2}$ -18
67 17-19 ^{abcd}	71 18-20	3136-3138	66 19-21
67 19 ^{ef}	71 21 ^{ab}	3139 ^{ab}	66 22 ^{ab}
67 20-21 ^{abcd}	71 21 ^{cd} -23 ^{ab}	3139 ^{cd} -3141 ^{ab}	66 22 ^{cd} -24 ^{ab}
67 21 ^{ef}	71 23 ^{cd}	3141 ^{cd}	66 24 ^{cd}
67 22-25 ^{ab}	71 24-27 ^{ab}	3142-3145 ^{ab}	66 25-27 $\frac{1}{2}$
283 ^s	—	—	—
67 25 ^{cd} -41	71 27 ^{cd} -43	3145 ^{cd} -3161	66 28 $\frac{1}{2}$ -44
68 1-7	72 1-7	3162-3168	67 1-7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
68 8 ^{ab}	72 8 ^a	3169 ^a	67 8 ₁
284 ^r	—	—	67 9 ₁ ^{ab}
68 8 ^t	72 8 ^t	3169 ^t	67 8 ^{ab}
68 9	72 9	3170	67 8 ^{ct} , 9 ₁ ^{ct}
68 10-18 ^a	72 10-18	3171-3179	67 10 ₁ -18 ₁
285 ^a	72 19 ^{ab}	3180 ^{ab}	67 19 ₁ ^{ab}
68 18 ^r -24	72 19 ^{ct} -25	3180 ^t -3186	67 19 ₁ ^{ct} -25 ₁
286 ^r	—	—	67 26 ₁
68 25 ^r	72 26 ^{ab}	3187 ^a	67 27 ₁ ^a
287 ^r	72 26 ^{ct}	3187 ^{ct}	—
68 25 ^{ct} -3 ₁	72 27-28	3188-3196	67 27 ₁ ^{ct} 35 ₁
—	—	—	67 36
68 1-8 ^a	73 1-8	3197-3204	68 1-8
68 8	73 9 ^{ab}	3205 ^a	68 8 ₁
68 9	73 9 ^t -10 ^r	3205 ^{ct} -3206 ^{ab}	68 9 ₁ ^{ab} , 10 ₁ ^{ab}
—	—	—	68 9 ₁ ^{ct}
68 10 ^{ct} -11 ^{ct}	73 10 ^t -11 ^a	3206 ^{ct} -3207 ^{ab}	68 10 ₁ ^{ct} -11 ₁ ^{ab}
68 10 ^r	73 11 ^{ct}	3207 ^t	68 11 ₁ ^{ct}
68 11	73 12	3208	68 12 ₁
288 ^a	—	—	—
68 12	73 13	3209	68 13, 15 ^{ab}
—	—	—	68 14
68 13	73 14	3210	68 15 ^{ct} -15 ₁
68 14-26 ^{ab}	73 15-27	3211-3223	68 16 ₁ -28 ₁
68 26 ^{ct}	73 28 ^{ab}	3224 ^{ab}	68 29
68 27 ^{ab} -28	73 28 ^{ct} -29 ^{ab}	3224 ^{ct} -3225 ^{ab}	68 30
68 27 ^{ct}	73 29 ^{ct}	3225 ^{ct}	68 30 ₁
68 28-32	73 30-34	3226-3230	68 31 ₁ -35 ₁
—	—	—	68 36
68 33-37 ^{ab}	73 35-39 ^{ab}	3231-3235 ^{ab}	68 37-41 ^{ab}
289 ^a	—	—	68 41 ^{ct}
68 37 ^{ct} -41	73 39 ^{ct} -43	3235 ^{ct} -3239	68 41 ₁ -45 ₁
70 1	74 1	3240	69 1
290 ^a	—	—	69 2 ^{ab}
70 2	74 2	3241	69 2 ₁ , 2 ^{ct}
70 3-9 ^{ab} -12	74 3-9	3242-3248	69 3 ₁ -9 ₁
70 9 ^r	74 10 ^a	3249 ^a	69 10
70 10 ^{ab} -12	74 10 ^{ct} -11 ^{ab}	3249 ^{ct} -3250 ^{ab}	69 11

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
70 10 ^{ef}	74 11 ^{cd}	3250 ^{cd}	69 11½
70 11-12	74 12-13	3251-3252	69 12½-13½
291*	—	—	—
70 13-20	74 14-21	3253-3260	69 14½-21½
70 21-22 ^{ab}	74 22-23 ^{ab}	—	69 22½-23½ ^{ab}
70 22 ^{cd} -23 ^{ab}	74 23 ^{cd} -24 ^{ab}	3261	69 23½ ^{cd} -24½ ^{ab}
70 23 ^{cd} -24 ^{ab}	74 24 ^{cd} -25 ^{ab}	—	69 24½ ^{cd} -25½ ^{ab}
70 24 ^{cd,ef}	74 25 ^{cd} -26 ^{ab}	3262	69 25½ ^{cd} -26
70 25-26 ^{abcd}	74 26 ^{cd} -28 ^{ab}	3263-3264	69 27-28½ ^{ab}
70 26 ^{ef}	74 28 ^{cd}	3265 ^{ab}	69 28½ ^{cd}
70 27	74 29	3265 ^{cd} -3266 ^{ab}	69 29½
—	—	—	69 30-31½
292*	—	—	69 32½
70 28-29	74 30-31	3266 ^{cd} -3268 ^{ab}	69 33½-34½
—	—	—	69 35
70 30-37	74 32-39	3268 ^{cd} -3276	69 36-43
71 1	75 1	3277	70 1
71 2	75 2	3278	70 2 ^{ab} , 3 ^{ab}
—	—	—	70 2 ^{cd}
71 3	75 3	3279	70 3 ^{cd} , 4 ^{cd}
—	—	—	70 4 ^{ab}
71 4	75 4	3280	70 4½-5
71 5	75 5	3281	70 6 ^{ab} , 7 ^{cd}
—	—	—	70 6 ^{cd} , 7 ^{ab}
71 6 ^{abcd}	75 6	3282	70 8
71 6 ^{ef}	75 7 ^{ab}	3283 ^{ab}	70 8½
71 7-9 ^{abcd}	75 7 ^{cd} -10 ^{ab}	3283 ^{cd} -3286 ^{ab}	70 9½-12 ^{ab}
71. 9 ^{ef}	75 10 ^{cd}	3286 ^{cd}	70 12 ^{cd}
71 10 ^{ab}	75 11 ^{ab}	3287 ^{ab}	—
71 10 ^{cd} -18	75 11 ^{cd} -19	3287 ^{cd} -3295	70 13-20½
293†	—	—	70 21
71 19-36	75 20-37	3296-3313	70 22-39
72 1-5	76 1-5	3314-3318	71 1-5
72 6-7 ^{ab}	76 6-7 ^{ab}	—	71 6-7 ^{ab}
72 7 ^{cd} -16	76 7 ^{cd} -16	3319-3328 ^{ab}	71 7 ^{cd} -16
—	—	—	71 17 ^{ab}
72 17-22 ^{ab}	76. 17-22 ^{ab}	3328 ^{cd} -3333	71 17 ^{cd} -22½ ^{ab}
72 22 ^{cd} -23	76 22 ^{cd} -23	—	71 22½ ^{cd} -23½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
72 24-26	76 24-26	3334-3336	71 24½-26½
73 1 ^{act}	77 1	3337	72 1
73 1 ^r	77 2 ^{ab}	3338 ^{ab}	72 2 ^{ab}
73 2 ^{act}	77 2 ^{cd} -3 ^{ab}	3338 ^{cd} -3339 ^{ab}	72 2 ^{cd} -3 ^{ab}
73 2 ^r	77 3 ^{cd}	3339 ^{cd}	72 3 ^{cd}
73 3-8	77 4-9	3340-3345	72 4-9
73 9 ^{ab}	—	3346 ^{af}	72 10 ^{ab}
294 [*] (for 9 ^{ab})	77 10 ^{ab}	—	—
73 9 ^{cd}	77 10 ^{cd}	3346 ^{cd}	72 10 ^{cd}
—	—	—	72 10½
73 10-15 ^{ab}	77 11-16 ^{ab}	3347-3352 ^{ab}	72 11½-16½ ^{ab}
295 [*]	—	—	72 16½ ^{cd} -18 ^{ab}
73 15 ^{cd}	77 16 ^{cd}	3352 ^{cd}	72 18 ^{cd}
296 [*]	—	—	72 19-22
73 16-17	77 17-18	3353-3354	72 23-24
297 [*]	—	—	—
73 18-22	77 19-23	3355-3359	72 25-29½ ^{ab}
298 [*]	—	—	72 29½ ^{cd}
73 23-28	77 24-29	3360-3365	72 30½-36 ^{ab}
299 [*]	—	—	—
300 [*]	—	—	72 36 ^{cd}
73 29-36 ^{ab}	77 30-37 ^{ab}	3366-3373 ^{ab}	72 37-44 ^{ab}
301 [*] (for 36 ^{ab})	—	—	—
73 36 ^{cd} -38	77 37 ^{cd} -39	3373 ^{cd} -3375	72 44 ^{cd} -46
302 [*]	—	—	72 47 ^a
303 [*]	—	—	—
73 39 ^{ab}	77 40 ^{ab}	3376 ^{ab}	72 47 ^{bc}
304 [*]	—	—	72 47 ^d
73 39 ^{cd}	77 40 ^{cd} -41 ^{ab}	3376 ^{cd} -3377 ^{ab}	72 48
305 [*]	—	—	—
73 40-41 ^{ab}	77 41 ^{cd} -43 ^{ab}	3377 ^{cd} -3379 ^{ab}	72 49-50
73 41 ^{cd}	77 43 ^{cd}	3379 ^{cd}	72 50½
73 42 ^{act}	77 44	3380	72 51½
73 42 ^{cd}	77 45 ^{ab}	3381 ^{ab}	72 52
306 [*]	—	—	72 53
73 43 ^{ab}	77 45 ^{cd} -46 ^{ab}	3381 ^{cd} -3382 ^{ab}	72 54
73 43 ^{cd}	77 46 ^{cd}	3382 ^{cd}	72 54½
307 [*]	—	—	72 55½-56½

Chit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
73 44-48 ^{abcd}	77 47-51	3383-3387	72 57½-62 ^{ab}
73 48 ^{ef}	77 52	3388 ^{ab}	72 62 ^{cd}
73 49-52	77 52 ^{cd} -56 ^{ab}	3388 ^{cd} -3392 ^{ab}	72 63-66
308*	—	—	72 67-67½
73 53 ^{ab}	77 56 ^{cd}	3392 ^{cd}	—
73 53 ^{cd^{ef}}	77 57	3393	72 68½
73 54-56	77 58-60	3394-3396	72 69½-71½
73 57	77 61	3397	72 72½ ^{cd^{ab}}
73 58-59	77 62-63	3398-3399	72 73½-74½
309*	—	—	72 75½ ^{ab}
73 60-66	77 64-70	3400-3406	72 75½ ^{cd} -82
310*	—	—	—
73 67-71 ^{abcd}	77 71-75 ^{abcd}	3407-3411	72 83-87½ ^{ab}
73 71 ^{ef}	77 75 ^{ef}	3412	72 87½ ^{cd}
74 1-18 ^{abc}	78 1-18 ^{abc}	3413-3431 ^a	73 1-18 ^{abc}
311*	—	—	73 18 ^d -19½ ^{cd}
74 18 ^d -22	78 18 ^d -22	3431 ^b -3435 ^{ab}	73 19½ ^b -23
—	—	—	73 23½
74 23-35	78. 23-35	3435 ^{cd} -3448 ^{ab}	73 24½-36½
—	—	—	73 37½
74 36	78 36	3448 ^{cd} -3449	73 38½
75. 1-6	79 1-6	3450-3455	74 1-6
75 7	79 7	3456	74 7 ^{ab} , 7½
—	—	—	74 7 ^{cd}
75 8-13 ^{ab}	79 8-13 ^{ab}	3457-3462 ^{ab}	74 8½-13½
312*	—	—	—
75 13 ^{cd} -16	79 13 ^{cd} -16	3462 ^{cd} -3465	74 13½ ^{cd} -16½
313*	—	—	—
75 17-18	79 17-18	3466-3467	74 18½-19½
75 19	79 19	3468	74. 17½
75. 20-21	79 20-21	3469-3470	74 20½-21½
75 22-23	79 22-23	—	74 22½-23½
75 24 ^{abcd}	79 24	3471	74 24½
75 24 ^{ef}	79 25 ^{ab}	3472 ^{ab}	74 25½ ^{ab}
75 25-26 ^{abcd}	79 25 ^{cd} -27 ^{ab}	3472 ^{cd} -3474 ^{ab}	74 25½ ^{cd} -27
75 26 ^{ef}	79 27 ^{cd}	3474 ^{cd}	74 27½
75 27 ^{abcd}	79 28	3475	74 28½
314*	79 29 ^{ab}	3476 ^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	74 29½-30½ ^{ab}
75 27 ^{ef}	79 29 ^{cd}	3476 ^{cd}	74 30½ ^{cd}
75 28-31	79 30-35	3477-3480	74 31½-34½
—	—	—	74 35½-37½
75 32-36	79 34-38	3481-3485	74 38½-42½
315 ^f	—	—	74 43½
75 37	79 39	3486	74 44½ ^{cd} , 45
—	—	—	74 44½ ^{bc}
75 38-39 ^{abcd}	79 40-41	3487-3488	74 46-47
75 39 ^{ef}	79 42 ^{ab}	3489 ^{ab}	74 47½
75 40-41	79 42 ^{cd} -44 ^{ab}	3489 ^{cd} -3491 ^{ab}	74 48½-49½
316 [*]	79 44 ^{cd}	3491 ^{cd}	74 50
75 42-43 ^{ab}	79 45-46 ^{ab}	3492-3493 ^{ab}	74 51-52 ^{ab}
317 ^f	—	—	74 52 ^{cd}
75 43 ^{cd} -48	79 46 ^{cd} -51	3493 ^{cd} -3498	74 52½-57½
318 [†]	79 52 ^{ab}	3499 ^{ab}	—
319 [*]	—	—	74 58
75 49-52 ^{abcd}	79 52 ^{cd} -56 ^{ab}	3499 ^{cd} -3503 ^{ab}	74 59-62
75 52 ^{ef}	79 56 ^{cd}	3503 ^{cd}	74 63 ^{ab}
75 53-55 ^{abcd}	79 57-59	3504-3506	74 63 ^{cd} -65½
75 55 ^{ef}	79 60 ^{ab}	3507 ^{ab}	74 66½ ^{ab}
75 56-57 ^{abcd}	79 60 ^{cd} -62 ^{ab}	3507 ^{cd} -3509 ^{ab}	74 66½ ^{cd} -68
75 57 ^{ef}	79 62 ^{cd}	3509 ^{cd}	74 68½
75 58	79 63	3510	74 69½
320 [*]	—	—	74 70½
75 59	79 64	3511	74 71½
321 [*]	—	—	74 72½
76 1-14	80 1-14	3512-3525	75 1-14
76 15	80 17 ^{cd} , 15 ^{ab}	3526	75 15
76 16-17	80 15 ^{cd} -17 ^{ab}	3527-3528	75 15½-17
76 18-19	80 18-19	3529-3530	75 18-19
77 1-4 ^{ab}	81 1-4 ^{ab}	3531-3534 ^{ab}	76 1-4 ^{ab}
322 [*]	—	—	76 4 ^{cd}
77 4 ^{cd} -8 ^{abcd}	81 4 ^{cd} -8	3534 ^{cd} -3538	76 5-9 ^{ab}
77 8 ^{ef}	81 9 ^{ab}	3539 ^{ab}	76 9 ^{cd}
77 9-10	81 9 ^{cd} -11 ^{ab}	3539 ^{cd} -3541 ^{ab}	76 10-11
—	—	—	76 11½
77. 11	81 11 ^{cd} -12 ^{ab}	3541 ^{cd} -3542 ^{ab}	76. 12½ ^{ab} , 13½ ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cul Ed	Madras Ed
—	—	—	76 12 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
77 12	81 12 ^{cd} -13 ^{ab}	3542 ^{cd} -3543 ^{ab}	76 13 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
77 13	81 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3519 ^{cd} -3544 ^{ab}	76. 14 $\frac{1}{2}$ ^{cd} , 16 ^{ad}
—	—	—	76 15, 16 ^{bc}
77 14-16 ^{abcd}	81 14 ^{cd} -17 ^{ab}	3544 ^{cd} -3547 ^{ab}	76 17-19
77 16 ^{ef}	81 17 ^{cd}	3547 ^{cd}	76 20 ^{ab}
77 17-20 ^{abcd}	81 18-21	3548-3551	76. 20 ^{cd} -24
77 20 ^{ef}	81 22 ^{ab}	3552 ^{ab}	76. 24 $\frac{1}{2}$
77 21-31	81 22 ^{cd} -33 ^{ab}	3552 ^{cd} -3563 ^{ab}	76. 25 $\frac{1}{2}$ -36 ^{ab}
—	—	—	76 36 ^{cd}
77 32-33 ^{abcd}	81 33 ^{cd} -35 ^{ab}	3563 ^{cd} -3565 ^{ab}	76 37-38 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
77 33 ^{ef}	81 35 ^{cd}	3565 ^{cd}	76. 38 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
77 34-44	81 36-46	3566-3576	76 39 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{2}$
78 1-13	82 1-13	3577-3589	77 1-13
—	—	—	77 13 $\frac{1}{2}$
78 14-15 ^{abcd}	82 14-15	3590-3591	77 14-16
78 15 ^{ef}	82 16 ^{ab}	3592 ^{ab}	77 16 $\frac{1}{2}$
78 16 ^{abcd}	82 16 ^{cd} -17 ^{ab}	3592 ^{cd} -3593 ^{ab}	77 17 $\frac{1}{2}$
78 16 ^{ef}	82 17 ^{cd}	3593 ^{cd}	77 18
—	—	—	77 19 ^{ab}
78 17-27 ^{abcd}	82 18-28	3594-3604	77 19 ^{cd} -29 $\frac{1}{2}$
78 27 ^{ef}	82 29 ^{ab}	3605 ^{ab}	77 30
78 28 ^{abcd}	82 29 ^{cd} -30 ^{ab}	3605 ^{cd} -3606 ^{ab}	77 31
78 28 ^{ef}	82 30 ^{cd}	3606 ^{cd}	77 31 $\frac{1}{2}$
78 29-32 ^{abcd}	82 31-34	3607-3610	77 32 $\frac{1}{2}$ -35 $\frac{1}{2}$
78 32 ^{ef}	82 35 ^{ab}	3611 ^{ab}	77 36
78 33-34 ^{abcd}	82 35 ^{cd} -37 ^{ab}	3611 ^{cd} -3613 ^{ab}	77 37-38
78 34 ^{ef}	82 37 ^{cd}	3613 ^{cd}	77. 38 $\frac{1}{2}$
78 35-37 ^{abcd}	82 38-40	3614-3616	77 39 $\frac{1}{2}$ -41 $\frac{1}{2}$
78 37 ^{ef}	82 41 ^{ab}	3617 ^{ab}	77 42
323*	—	—	—
78 38-40 ^{abcd}	82 41 ^{cd} -44 ^{ab}	3617 ^{cd} -3620 ^{ab}	77 43-45
78 40 ^{ef}	82 44 ^{cd}	3620 ^{cd}	77 45 $\frac{1}{2}$
78 41-44 ^{abcd}	82 45-48	3621-3624	77 46 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{2}$
78 44 ^{ef}	82 49 ^{ab}	3625 ^{ab}	77 50
78 45-47 ^{abcd}	82 49 ^{cd} -52 ^{ab}	3625 ^{cd} -3628 ^{ab}	77 51-53
78 47 ^{ef}	82 52 ^{cd}	3628 ^{cd}	77 53 $\frac{1}{2}$
78 48-57	82 53-62	3629-3638	77 54 $\frac{1}{2}$ -63 $\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
—	—	—	77 64
79 1-12 ^{abcd}	83 1-12	3639-3650	78 1-12
79 12 ^{ef}	83 13 ^{ab}	3651 ^{ab}	78 12½
79 13 ^{abcd}	83 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3651 ^{cd} -3652 ^{ab}	78 13½
79 13 ^{ef}	83 14 ^{cd}	3652 ^{cd}	78 14
79 14-21	83 15-22	3653-3660	78 15-22
79 22	83 23	3661	78 23 ^{ad} , 23½
—	—	—	78 23 ^{bc}
79 23-25	83 24-26	3662-3664	78 24½-26½
—	—	—	78 27
79 26-30 ^{ab}	83 27-31 ^{ab}	3665-3669 ^{ab}	78 28-32 ^{ab}
324*	—	—	—
79 30 ^{cd} -33	83 31 ^{cd} -34	3669 ^{cd} -3672	78 32 ^{cd} -35
—	—	—	78 36-36½
79 34-35	83 35-36	3673-3674	78 37½-38½
—	—	—	78 39½
79 36-45 ^{ab}	83 37-46 ^{ab}	3675-3684 ^{ab}	78 40½-49½ ^{ab}
325*	—	—	78 49½ ^{cd} -50½
79 45 ^{cd} ^{ef}	83 46 ^{cd} -47 ^{ab}	3684 ^{cd} -3685 ^{ab}	78 51½
79 46-48 ^{abcd}	83 47 ^{cd} -50 ^{ab}	3685 ^{cd} -3688 ^{ab}	78 52½-54½
79 48 ^{ef}	83 50 ^{cd}	3688 ^{cd}	—
326* (for 48 ^{ef})	—	—	78 55½
79 49-55	83 51-57	3689-3695	78 56½-62½
80 1-6	84 1-6	3696-3701	79 1-6
—	—	—	79 7
80 7-22 ^{abcd}	84 7-22	3702-3717	79 8-23
90 22 ^{ef}	84 23 ^{ab}	3718 ^{ab}	79 24 ^{ab}
80 23 ^{abcd}	84 23 ^{cd} -24 ^{ab}	3718 ^{cd} -3719 ^{ab}	79 24 ^{cd} -25 ^{ab}
80 23 ^{ef}	84 24 ^{cd}	3719 ^{cd}	79 25 ^{cd}
80 24-30 ^{abcd}	84 25-31	3720-3726	79 26-32
80 30 ^{ef}	84 32 ^{ab}	3727 ^{ab}	79 32½
80 31 ^{abcd}	84 32 ^{cd} -33 ^{ab}	3727 ^{cd} -3728 ^{ab}	79 33½
80 31 ^{ef}	84 33 ^{cd}	3728 ^{cd}	79 34
80 32-42 ^{abcd}	84 34-44	3729-3739	79 35-45
80 42 ^{ef}	84 45 ^{ab}	3740 ^{ab}	79 45½
80 43 ^{abcd}	84 45 ^{cd} -46 ^{ab}	3740 ^{cd} -3741 ^{ab}	79 46-47 ^{ab}
80 43 ^{ef}	84 46 ^{cd}	3741 ^{cd}	79 47 ^{cd}
80 44 ^{ab}	84 47 ^{ab}	3742 ^{ab}	79 48 ^{ab}

Cut Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
327	—	—	—
80 14 ^{cd} 47 ^{ab}	84 47 ^{cd} -50 ^{ab}	3742 ^{cd} -3745 ^{ab}	79 48 ^{cd} -51 ^{ab}
328 ^{vi}	—	—	—
80 47 ^{cd}	84 50 ^{cd} -51 ^{ab}	3745 ^{cd} -3746 ^{ab}	79 51 ^{cd} -51 ^l
80 48 ^{cd}	84 51 ^{cd} -52 ^{ab}	3746 ^{cd} -3747 ^{ab}	79 52 ^l
80 48 ^{ef}	84. 52 ^{cd}	3747 ^{cd}	79 53
80 49-51	84 53-55	3748-3750	79 54-56
81 1-5 ^{abcd}	85 1-5	3751-3755	80 1-5 ^l ^{ab}
81 5 ^{ef}	85 6 ^{ab}	3756 ^{ab}	80 5 ^l ^{cd}
81 6-10 ^{abcd}	85 6 ^{cd} -11 ^{cd}	3756 ^{cd} -3761 ^{ab}	80 6 ^l ^l -10 ^l ^l
81 10 ^{ef}	85 11 ^{cd}	3761 ^{cd}	80 11 ^l ^{ab}
81 11 ^{abcd}	85 12	3762	80. 11 ^l ^{cd} -12 ^l ^{ab}
81 11 ^{ef}	85 13 ^{ab}	3763 ^{ab}	80 12 ^l ^{cd}
329 ^v	—	—	80 13 ^l
81 12 ^{abcd}	85 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3763 ^{cd} -3764 ^{ab}	80 14 ^l
81. 12 ^{ef}	85 14 ^{cd}	3764 ^{cd}	80 15
81. 13-16 ^{ab}	85 15 18 ^{cd}	3765-3768 ^{ab}	80 16 19 ^{ab}
330 [*]	—	—	—
81 16 ^{cd} -27 ^{abcd}	85 18 ^{cd} -29	3768 ^{cd} -3779	80. 19 ^{cd} -30
81 27 ^{ef}	85 30 ^{ab}	3780 ^{cd}	80 31 ^{ab}
—	—	—	80. 31 ^{cd}
81. 28	85 30 ^{cd} -31 ^{ab}	3780 ^{cd} -3781 ^{ab}	80 32
81 29	85 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3781 ^{cd} -3782 ^{ab}	80 33 ^{ac} , 33 ^l
—	—	—	80 33 ^{bd}
81 30-32	85 32 ^{cd} -35 ^{ab}	3782 ^{cd} -3785 ^{ab}	80 34 ^l -36 ^l
331 ^{xi}	—	—	80 37 ^l
81 33	85 35 ^{cd} -36 ^{ab}	3785 ^{cd} -3786 ^{ab}	80 38 ^l ^{ab} , 39 ^l ^{ab}
—	—	—	80. 38 ^l ^{cd}
81 34	85 36 ^{cd} -37 ^{ab}	3786 ^{cd} -3787 ^{ab}	80 39 ^l ^{cd} -40
81 35 ^{abcd}	85 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3787 ^{cd} -3788 ^{ab}	80 41 ^{ab} , 42 ^{ab}
—	—	—	80 41 ^{cd}
81 35 ^{ef} -37	85. 38 ^{cd} -40	3788 ^{cd} -3790	80 42 ^{cd} -44
82 1-11	86 1-11	3791-3801	81 1-11
332 ^{xii}	—	—	81 11 ^l ^l -12 ^l ^l
82 12-13	86 12-13	3802-3803	81 13 ^l ^l -14 ^l ^l
333 [*]	—	—	—
82 14-29 ^{abcd}	86 14-29	3804-3819	81 15 ^l ^l -30 ^l ^l
82. 29 ^{ef}	86 30 ^{ab}	3820 ^{ab}	81 31

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
82 30 ^{abcd}	86 30 ^{cd} -31 ^{al}	3820 ^{cd} -3821 ^{ab}	81 32
82 30 ^{ef}	86 31 ^{cd}	3821 ^{cd}	81 32 $\frac{1}{2}$
82 31-40 ^{al}	86 32-41 ^{ab}	3822-3831 ^{ab}	81 33 $\frac{1}{2}$ -42 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
82 40 ^{cd} -41	86 41 ^{cd} -42	—	81 42 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -43 $\frac{1}{2}$
82 42-44	86 43-45	3831 ^{cd} -3834 ^{ab}	81 44 $\frac{1}{2}$ -46 $\frac{1}{2}$
334 ^z	—	—	—
82 45-50	86 46-51	3834 ^{cd} -3840 ^{ab}	81 47 $\frac{1}{2}$ -52 $\frac{1}{2}$
—	—	—	81 53 $\frac{1}{2}$ -54 $\frac{1}{2}$
82 51-54	86 52-55	3840 ^{cd} -3844 ^{ab}	81 55 $\frac{1}{2}$ -58 $\frac{1}{2}$
—	—	—	81 59 $\frac{1}{2}$
82 55	86 56	3844 ^{cd} -3845 ^{ab}	81 60 $\frac{1}{2}$
—	—	—	81 61
82 56	86 57	3845 ^{cd} -3846	81 62
83 1-13	87 1-13	3847-3859	82 1-13
83 14	87 14	3860	82 14 ^{ab} , 14 $\frac{1}{2}$
—	—	—	82 14 ^{cd}
83 15-19	87 15-19	3861-3865	82 15 $\frac{1}{2}$ -19 $\frac{1}{2}$
83 20	87 20	3866	82 21 $\frac{1}{2}$
83 21	87 21	3867	82 20 $\frac{1}{2}$
83 22-29 ^{abcd}	87 22-29	3868-3875	82 22 $\frac{1}{2}$ -29 $\frac{1}{2}$
83 29 ^{ef}	87 30 ^{ab}	3876 ^{ab}	82 30 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
83 30	87 30 ^{cd} -31 ^{ab}	3876 ^{cd} -3877 ^{ab}	82 30 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -31
335 ^z	—	—	—
83 31 ^{abcd}	87 31 ^{cd} -32 ^{ab}	3877 ^{cd} -3878 ^{ab}	82 32
83 31 ^{ef}	87 32 ^{cd}	3878 ^{cd}	82 32 $\frac{1}{2}$
83 32-39	87 33-40	3879-3886	82 33 $\frac{1}{2}$ -40 $\frac{1}{2}$
84 1-11	88 1-11	3887-3897	83 1-11
84 12 ^{abcd}	88 12	3898	83 12 ^{ab} , 14 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
—	—	—	83 12 ^{cd} -14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
84 12 ^{ef}	88 13 ^{ab}	3899 ^{ab}	83 15 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
84 13 ^{abcd}	88 13 ^{cd} -14 ^{ab}	3899 ^{cd} -3900 ^{ab}	83 15 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -16 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
84 13 ^{ef}	88 14 ^{cd}	3900 ^{cd}	83 16 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
84 14-20 ^{ab}	88 15-21 ^{ab}	3901-3907 ^{ab}	83 17 $\frac{1}{2}$ -23 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
336 ^z	—	—	83 23 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
84 20 ^{cd}	88 21 ^{cd}	3907 ^{cd}	83 24
84 21 ^{ab}	88 22 ^{ab}	3908 ^{ab}	—
84 21 ^{cd} -29	88 22 ^{cd} -30	3908 ^{cd} -3916	83 24 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$
84 30	88 31	3917	83 37 $\frac{1}{2}$

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
84 31 ^{at}	88 32 ^{at}	3918 ^{at}	83 33 ₁ ^{at}
337 ⁻	—	—	—
84 31 ^{cd} -34	88 32 ^{cd} -35	3918 ^{cd} -3921	83 33 ₂ ^{cd} -36 ₁
84 35-43	88 36-44	3922-3930	83 38 ₂ ^{cd} -46 ₂
85 1-13	89 1-13	3931-3943	84 1-13 ₁ ^{ab}
—	—	—	84 13 ₁ ^{cd}
85 14-16	89 14-16	3944-3946	84 14 ₁ ^{cd} -16 ₁
338	89 17-18	3947-3948	—
85 17-30 ^{abcd}	89 19-32	3949-3962	84 17 ₁ ^{cd} -31 ^{at}
85 30 ^{ef}	89 33 ^{ab}	3963 ^{ab}	84 31 ^{at}
85 31 ^{abcd}	89 33 ^{cd} -34 ^{ab}	3963 ^{cd} -3964 ^{ab}	84 31 ₁ ^{cd} -32 ₁ ^{at}
85 31 ^{ef}	89 34 ^{cd}	3964 ^{cd}	84 32 ₁ ^{cd}
85 32-33 ^{at}	89 35-36 ^{ab}	3965-3966 ^{ab}	84 33 ₁ ^{cd} -34 ₁ ^{ab}
339 [*]	89 36 ^{cd}	3966 ^{cd}	—
340 ^{ac}	—	—	—
85 33 ^{cd}	89 37 ^{ab}	3967 ^{ab}	84 34 ₁ ^{cd}
85 34 ^{abcd}	89 37 ^{cd} -38 ^{ab}	3967 ^{cd} -3968 ^{ab}	84 35 ₁
85 34 ^{ef}	89 38 ^{cd}	3968 ^{cd}	84 36
85 35-36	89 39-40	3969-3970	84 37-38
86 1-4 ^{at}	90 1-4 ^{ab}	3971-3974 ^{at}	85 1-4 ^{ab}
341 [†]	90 4 ^{cd}	3974 ^{cd}	85 4 ^{cd}
86 4 ^{cd}	90 5 ^{ab}	3975 ^{ab}	85 5 ^{ab}
86 5 ^{abcd}	90 5 ^{cd} -6 ^{ab}	3975 ^{cd} -3976 ^{ab}	85 5 ^{cd} -6 ^{ab}
86 5 ^{ef}	90 6 ^{cd}	3976 ^{cd}	85 6 ^{cd}
86 6-9	90 7-10	3977-3980	85 7-10
—	—	—	85 10 ₁
86 10 ^{at}	90 11 ^{ab}	3981 ^{ab}	85 11 ₁ ^{ab}
342 [*]	—	—	—
86 10 ^{cd} -11 ^{abcd}	90 11 ^{cd} -12	3981 ^{cd} -3982	85 11 ₁ ^{cd} -12
343 [*]	90 13 ^{at}	3983 ^{ab}	—
86 11 ^{ef} -14 ^{abcd}	90 13 ^{cd} -16	3983 ^{cd} -3986	85 13-16
344 [*]	—	—	85 17-19 ₁ ^{at}
86 14 ^{ef} -17 ^{abcd}	90 17-20 ^{ab}	3987-3990 ^{ab}	85 19 ₂ ^{cd} -22 ₁
86 17 ^{ef}	90 20 ^{cd}	3990 ^{cd}	85 23
86 18-26 ^{abcd}	90 21-29	3991-3999	85 24 32
86 26 ^{ef} -30 ^{abcd}	90 30-34 ^{ab}	4000-4004 ^{at}	85 32 ₂ 36 ₁
86 30 ^{ef} -39	90 34 ^{cd} -43	4004 ^{cd} -4013	85 37 46
—	—	—	85 47 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
86 40-42	90 44-46	4014-4016	85 47 ^{cd} -49½
86 43	90 47	4017	85 50½ ^{ab} , 51
—	—	—	85 50½ ^{cd}
86 44-49 ^{abcd}	90 48-53	4018-4023	85 52-57
345 [*]	90 54 ^{a'}	4024 ^{ab}	—
86 49 ^{ef} -52	90 54 ^{cd} -57	4024 ^{cd} -4027	85 57½-60½
86 53	90 58	4028	85 61½ ^{ab} , 62½ ^{cd}
—	—	—	85 61½ ^{cd} -62½ ^{ab}
86 54-58 ^{abcd}	90 59-63	4029-4033	85 63½-67½
86 58 ^{ef} -63	90 64-69 ^{ab}	4034-4039 ^{ab}	85 68-73
86 64 ^{abcd}	90 69 ^{cd} -70 ^{ab}	4039 ^{cd} -4040 ^{ab}	85 74 ^{abc} , 75 ^b
—	—	—	85 74 ^d -75 ^a
346	90 70 ^{cd}	4040 ^{cd}	—
86 64 ^{ef} -65	90 71-72 ^{ab}	4041-4042 ^{ab}	85 75 ^{cd} -76
86 66	90 72 ^{cd} -73 ^{ab}	4042 ^{cd} -4043 ^{ab}	85 77 ^{a'} , 77½
—	—	—	85 77 ^{cd}
86 67 ^{abcd}	90 73 ^{cd} -74 ^{ab}	4043 ^{cd} -4044 ^{ab}	85 78½
86 67 ^{ef} -80 ^{a'}	90 74 ^{cd} -87 ^{ab}	4044 ^{cd} -4057 ^{ab}	85 79-93 ^{ab}
86 80 ^{cd}	90 87 ^{cd}	—	85 93 ^{cd}
86 81-86	90 88-93	4057 ^{cd} -4063	85 94-99
87 1-3 ^{abcd}	91 1-3	4064-4066	86 1-3
87 3 ^{ef}	91 4 ^{a'}	4067 ^{ab}	86 4 ^{ab}
347 [*]	—	—	86 4 ^{cd}
87 4-25 ^{ab}	91 4 ^{cd} -25	4067 ^{cd} -4088	86 5-25½
348 [*]	91 26 ^{ab}	4089 ^{ab}	—
87 25 ^{cd}	91 26 ^{cd}	4089 ^{cd}	86 26½ ^{ab}
87 25 ^{ef}	91 27 ^{a'}	4090 ^{ab}	—
87 26	91 27 ^{cd} -28 ^{ab}	4090 ^{cd} -4091 ^{ab}	86 26½ ^{cd} -27½ ^{ab}
349 [*]	—	—	86 27½ ^{cd}
87 27-28	91 28 ^{cd} -30 ^{ab}	4091 ^{cd} -4093 ^{ab}	—
87 29-30	91 30 ^{cd} -31 ^{ef}	4093 ^{cd} -4095	86 28½-29½
88 1-3 ^{abcd}	92 1-3	4096-4098	87 1-3
88 3 ^{ef}	92 4 ^{a'}	4099 ^{ab}	87 3½
88 4 ^{abcd}	92 4 ^{cd} -5 ^{ab}	4099 ^{cd} -4100 ^{ab}	87 4½
88 4 ^{ef}	92 5 ^{cd}	4100 ^{cd}	87 5½ ^{ab}
88 5-7 ^{abcd}	92 6-8	—	87 5½ ^{cd} -8
88 7 ^{ef} -8 ^{abcd}	92 9-10 ^{ab}	—	87 8½-9½
88 8 ^{ef} -11	92 10 ^{cd} -13	—	87 10-13

Chit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed.
350 ^l	---	---	87. 14 ^{ab}
88 12 22 ^{abcd}	92 14 24	4109 4119	87 14 ^{cd} -24 ^l
88 22 ^{ef} -23 ^{abcd}	92 25 26 ^{ab}	4120 4121 ^{ab}	87 25-26
88 23 ^{ef} -32 ^{abcd}	92 26 ^{cd} -35	4121 ^{cd} -4130	87 26 ^l -35 ^l
88 32 ^{ef} -33 ^{abcd}	92 36-37 ^{ab}	4131-4132 ^{ab}	87 36-37
88 33 ^{ef} -37 ^{abcd}	92 37 ^{cd} -41	4132 ^{cd} -4136	87 37 ^l -41 ^l
88 37 ^{ef} -38 ^{abcd}	92 42-43 ^{cd}	4137-4138 ^{ab}	87 42-43
88 38 ^{ef}	92. 43 ^{cd}	4138 ^{cd}	87 43 ^l
351 ^f	---	---	---
89 1-8 ^{abcd}	93 1-8	4139-4146	88 1-8
89 8 ^{ef} -9	93 9-10 ^{ab}	4147-4148 ^{ab}	88 8 ^l -10 ^{ab}
---	---	---	88 10 ^{cd}
89 10 11 ^{abcd}	93 10 ^{cd} -12 ^{ab}	4148 ^{cd} -4150 ^{ab}	88 11-12
89 11 ^{ef} -17 ^{abcd}	93 12 ^{cd} -17	4150 ^{cd} -4156	88 12 ^l -18 ^l
89 17 ^{ef} -19 ^{abcd}	93 18-21 ^{ab}	4157-4159 ^{ab}	88 19-21
89 19 ^{ef} -20 ^{ab}	93 21 ^{cd} -22 ^{ab}	4159 ^{cd} -4160 ^{ab}	88 21 ^l -22 ^l ^{ab}
352 ^g	---	---	88 22 ^l ^{cd}
89 20 ^{cd} -41	93 22 ^{cd} -43	4160 ^{cd} -4181	88 23-44
90 1-4 ^{abcd}	94 1-4	4182-4185	89 1-4
90 4 ^{ef} -13 ^{abcd}	94 5-14 ^{ab}	4186-4195 ^{ab}	89. 4 ^l -13 ^l
90 13 ^{ef} -25 ^{abcd}	94 14 ^{cd} -26	4195 ^{cd} -4207	89 14-26
90 25 ^{ef} -26 ^{abcd}	94 27-28 ^{ab}	4208-4209 ^{ab}	89 26 ^l -27 ^l
90 26 ^{ef} -27 ^{abcd}	94 28 ^{cd} -29	4209 ^{cd} -4210	89 28-29
90 27 ^{ef} -29	94 30-32 ^{ab}	4211-4213 ^{ab}	89 30-32 ^{ab}
353 ^h	---	---	89 32 ^{cd}
90 30-32	94 32 ^{cd} -35 ^{ab}	4213 ^{cd} -4216 ^{ab}	89 33-35
354 ⁱ	---	---	---
355 ^j	---	---	89 36 ^{ab}
90 33-35	94 35 ^{cd} -38 ^{ab}	4216 ^{cd} -4219 ^{ab}	89 36 ^{cd} -38 ^l
356 ^k	---	---	89 39 ^l
90 36	94 38 ^{cd} -39 ^{ab}	4219 ^{cd} -4220 ^{ab}	89 40 ^l
90 37	94. 39 ^{cd} -40 ^{ab}	4220 ^{cd} -4221 ^{ab}	89 41 ^l ^{ab} , 42
---	---	---	89 41 ^l ^{cd}
90 38 40 ^{abcd}	94 40 ^{cd} -43 ^{ab}	4221 ^{cd} -4224 ^{ab}	89 43-45
90 40 ^{ef}	94 43 ^{cd}	4224 ^{cd}	89 46 ^{ab}
90 41-42	94 44-45	4225-4226	89 46 ^{cd} -48 ^{ab}
---	---	---	89. 48 ^{cd}
90 43-44 ^{abcd}	94 46-47	4227-4228	89. 49-50

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
90 44 ^{ef} -45 ^{abcd}	94 48-49 ^{ab}	4229-4230 ^{ab}	89 50½-51½
90 45 ^{ef} -46	94 49 ^{cd} -50	4230 ^{cd} -4231	89 52-53
91 1 ^{ab}	95 1 ^{ab}	4232 ^{ab}	90 1 ^{ab}
357*	—	—	90 1 ^{cd}
91 1 ^{cd} -12 ^{ab}	95 1 ^{cd} -12 ^{ab}	4232 ^{cd} -4243 ^{ab}	90 2-12
358*	—	—	90 13 ^{cd}
91 12 ^{cd}	95 12 ^{cd}	4243 ^{cd}	90 13 ^{ab}
91 13-14 ^{abcd}	95 13-14	4244-4245	90 14-16
91 14 ^{ef} -17 ^{abcd}	95 15-18 ^{ab}	4246-4249 ^{ab}	90 16½-18½
91 17 ^{ef} -37	95 18 ^{cd} -38	4249 ^{cd} -4269	90 19-39
91 38	95 39	4270	90 40 ^{cd} , 41 ^{ab}
—	—	—	90 40 ^{bc}
91 39 ^{abcd}	95 40	4271	90 41 ^{cd} -42 ^{ab}
91 39 ^{ef} -43	95 41-45 ^{ab}	4272-4276 ^{ab}	90 42 ^{cd} -46
359*	—	—	—
91 44-45	95 45 ^{cd} -47 ^{ab}	4276 ^{cd} -4278 ^{ab}	90 47-48
—	—	—	90 48½
91 46	95 47 ^{cd} -48 ^{ab}	4278 ^{cd} -4279 ^{ab}	90 49½ ^{ab} , 50
—	—	—	90 49½ ^{cd}
91 47-51 ^{abcd}	95 48 ^{cd} -53 ^{ab}	4279 ^{cd} -4289 ^{ab} †	90 51-55
91 51 ^{ef} -52	95 53 ^{cd} -54	4289 ^{cd} -4290	90 55½-56½
91 53 ^{abcd}	95 55	4291 ^{ab} , 4292 ^{ab}	90 57½
91 53 ^{ef}	95 56 ^{ab}	4291 ^{cd}	90 58½ ^{ab}
91 54-57 ^{abcd}	95 56 ^{cd} -60 ^{ab}	4292 ^{cd} -4296 ^{ab}	90 58½ ^{cd} -62
91 57 ^{ef} -58 ^{abcd}	95 60 ^{cd} -61	4296 ^{cd} -4297	90 63-63½
91 58 ^{ef} -60 ^{abcd}	95 62-64 ^{ab}	4298-4300 ^{ab}	90 64½-66
91 60 ^{ef} -61	95 64 ^{cd} -65	4300 ^{cd} -4301	90 66½-67½
—	—	—	90 68-72½ ^{ab}
91 62	95 66	4302	90 72½ ^{cd} -73
91 63	95 67	4303	90 74 ^{ab} , 74½
—	—	—	90 74 ^{cd}
91 64-66 ^{abcd}	95 68-70	4304-4306	90 75½-77½
91 66 ^{ef} -68 ^{abcd}	95 71-73 ^{ab}	4307-4309 ^{ab}	90 78½-80
91 68 ^{ef} -71	95 73 ^{cd} -76	4309 ^{cd} -4312	90 80½-83½
—	—	—	90 84
91 72-81	95 77-86	4313-4322	90 85-94

† The Cal Ed om in counting five numbers between 4280-4290

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
370*	—	—	—
—	—	—	91 64½ ^{cd}
92 60-65 ^{ab}	96 61-66 ^{ab}	4383-4388 ^{ab}	91 65½-70½ ^{ab}
371*	—	—	91 70½ ^{cd} -71½ ^{ab}
92 65 ^{cd} -66 ^{abcd}	96 66 ^{cd} -67	4388 ^{cd} -4389	91 71½ ^{cd} -72½
92 66 ^{ef} -67 ^{ab}	96 68	4390	91 73½
372*	—	—	91 74½ ^{ab}
92 67 ^{cd} -68 ^{ab}	96 69	4391	91 74½ ^{cd} -75½ ^{ab}
92 68 ^{cd}	96 70 ^{ab}	4392 ^{ab}	—
92 69	96 70 ^{cd} -71 ^{ab}	4392 ^{cd} -4393 ^{ab}	91 75½ ^{cd} -76½ ^{ab}
373*	—	—	91 76½ ^{cd}
92 70-71	96 71 ^{cd} -73 ^{ab}	4393 ^{cd} -4395 ^{ab}	91 77½-78½
—	—	—	91. 79½ ^{ab}
92 72	96 73 ^{cd} -74 ^{ab}	4395 ^{cd} -4396 ^{ab}	91 80½ ^{ab} , 79½ ^{cd}
92 73-79	96 74 ^{cd} -80 ^{ef}	4396 ^{cd} -4403	91 80½ ^{cd} -87
93 1-5	97 1-5	4404-4408	92 1-5
—	—	—	92 5½
374*	—	—	92 6½
93 6	97 6	4409	92 7½
—	—	—	92 8½ ^{ab}
375*	—	—	—
93 7-17	97 7-17	4410-4421 ^{ab}	92 8½ ^{cd} -19
—	—	—	92 20 ^{ab}
93 18-23 ^{abcd}	97 18-23	4421 ^{cd} -4427 ^{ab}	92 20 ^{cd} -25½
93 23 ^{ef} -24	97 24-25 ^{ab}	4427 ^{cd} -4428	92 26-27
376*	—	—	92 28
93 25-26 ^{abcd}	97 25 ^{cd} -27 ^{ab}	4429-4430	92 29-30
93 26 ^{ef}	97 27 ^{cd}	4431 ^{ab}	92 31 ^{ab}
—	—	—	92 31½
93 27	97 28	4431 ^{cd} -4432 ^{ab}	92 32½ ^{cdab}
93 28-29	97 29-30	4432 ^{cd} -4434 ^{ab}	92 33-35 ^{ab}
—	—	—	92 35 ^{cd}
93 30	97 31	4434 ^{cd} -4435 ^{ab}	92 36
377*	—	—	—
93 31-34 ^{abcd}	97 32-35	4435 ^{cd} -4439 ^{ab}	92 37-40
93 34 ^{ef} -35	97 36-37 ^{ab}	4439 ^{cd} -4440	92 40½-41½
93 36 ^{abcd}	97 37 ^{cd} -38 ^{ab}	4441	92 42, 44 ^{ab}
—	—	—	92 43

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	96 17
96 16-21 ^{abcd}	100 17-22	4546-4551	96 18-23
96 21 ^{ef} -25 ^{abcd}	100 23-27 ^{ab}	4552-4556 ^{ab}	96 23½-27½
96 25 ^{ef} -30 ^{ab}	100 27 ^{cd} -32 ^{ab}	4556 ^{cd} -4561 ^{ab}	96 28-33 ^{ab}
385*	—	—	—
96 30 ^{cd} -41	100 32 ^{cd} -43	4561 ^{cd} -4572	96 33 ^{cd} -44
386*	—	—	—
96 42-50 ^{ab}	100 44-52 ^{ab}	4573 ^{ab} -4581 ^{ab}	96 45-54 ^{ab}
387*	—	—	96 54 ^{cd}
96 50 ^{cd}	100 52 ^{cd} -53 ^{ab}	4581 ^{cd} -4582 ^{ab}	96 55
388*	—	—	96 56 ^{ab}
96 51	100 53 ^{cd} -54	4582 ^{cd} -4583	96 56 ^{cd} -56½
97 1-2	101 1-2	4584-4585	97 1-2
97 3	101 3	4587 ^{cd} , 4586 ^{ab}	97 3
97 4	101 4	4586 ^{cd} , 4587 ^{ab}	97 4
97 5-8 ^{abcd}	101 5-8	4588-4591	97 5-8
97 8 ^{ef} -10 ^{abcd}	101 9-11 ^{ab}	4592-4594 ^{ab}	97 8½-10½
97 10 ^{ef} -15 ^{abcd}	101 11 ^{cd} -16	4594 ^{cd} -4599	97 11-16½ ^{ab}
97 15 ^{ef} -28 ^{ab}	101 17-29	4600-4612	97 16½ ^{cd} -29½ ^{ab}
389*	—	—	—
97 28 ^{cd}	101 30	4613	97 29½ ^{cd} -30
97 29-50	101 31-52	4614-4635	97 31-52
97 51	101 53	4636	97 52½, 54½ ^{cd}
—	—	—	97 53½-54½ ^{ab}
97 52-57	101 54-59	4637-4642	97 55½-60½
98 1-4	102 1-4	4643-4646	98 1-4
390*	—	—	98 5
98 5-14 ^{abcd}	102 5-14	4647-4656	98 6-15
98 14 ^{ef} -29 ^{abc}	102 15-30 ^a	4657-4672 ^a	98 15½-30½ ^{abc}
391*	—	—	98 30½ ^d -31½ ^{abc}
98 29 ^d -34	102 30 ^b -35 ^{ab}	4672 ^b -4677 ^{ab}	98 31½ ^d -36½
392*	—	—	98 37½-38½ ^{ab}
98 35 ^{abcd}	102 35 ^{cd} -36 ^{ab}	4677 ^{cd} -4678 ^{ab}	98 38½ ^{cd} -39½ ^{ab}
98 35 ^{ef} -38	102 36 ^{cd} -39	4678 ^{cd} -4681	98 39½ ^{cd} -42½
99 1-4	103 1-4	4682-4685	99 1-4
99 5	103 5	4686	99 5 ^{ad} , 5½
—	—	—	99 5 ^{bc}
99 6	103 6	4687	99 6½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
—	—	—	101 19
402*	—	—	—
101 16-21	105 16 ^{cd} -22 ^{ab}	4782 ^{cd} -4788 ^{ab}	101 20-25
—	—	—	101 26
101 22-23	105 22 ^{cd} -24 ^{ab}	4788 ^{cd} -4790 ^{ab}	101 27-28
403*	—	—	—
101 24-25	105 24 ^{cd} -26 ^{ab}	4790 ^{cd} -4792 ^{ab}	101 29-30
404* (for 25)	—	—	—
101 26-30 ^{abcd}	105 26 ^{cd} -31 ^{ab}	4792 ^{cd} -4797 ^{ab}	101 31-35
101-30 ^{ef}	105 31 ^{cd}	4797 ^{cd}	101 35½
101 31 ^{abcd}	105 32	4798	101 36½
101 31 ^{ef}	105 33 ^{ab}	4799 ^{ab}	101 37½ ^{ab}
—	—	—	101 37½ ^{cd}
101 32 ^{abcd}	105 33 ^{cd} -34 ^{ab}	4799 ^{cd} -4800 ^{ab}	101 38½
101 32 ^{ef}	105 34 ^{cd}	4800 ^{cd}	101 39
405*	—	—	101 40
406*	—	—	101 41
101 33	105 35	4801	101 41½-42½ ^{ab}
—	—	—	101 42½ ^{cd}
102 1-2	106 1-2	4802-4803	102 1-2
102 3	106 3	4804	102 3 ^{ab} , 3½
—	—	—	102 3 ^{cd}
102 4 ^{ab}	106 4 ^{ab}	4805 ^{ab}	102 4½ ^{ab}
407*	—	—	—
102 4 ^{cd} ^{ef} -5 ^a	106 4 ^{cd} -5 ^c	4805 ^{cd} -4806 ^c	102 4½ ^{cd} -6 ^a
408*	—	—	—
102 5 ^b -7 ^{abcd}	106 5 ^d -8 ^{ab}	4806 ^d -4809 ^{ab}	102 6 ^b -8
102 7 ^{ef} -8 ^{abcd}	106 8 ^{cd} -9	4809 ^{cd} -4810	102 8½-9½
102 8 ^{ef}	106 10 ^{ab}	4811 ^{ab}	102 10
102 9-10	106 10 ^{cd} -12 ^{ab}	4811 ^{cd} -4813 ^{ab}	102 11-12
409*	—	—	102 13
102 11-16	106 12 ^{cd} -18 ^{ab}	4813 ^{cd} -4819 ^{ab}	102 14-19
410*	—	—	—
102 17 ^{abcd}	106 18 ^{cd} -19 ^{ab}	4819 ^{cd} -4820 ^{ab}	102 20
102 17 ^{ef}	106 19 ^{cd}	4820 ^{cd}	102 21 ^{ab}
102 18-22 ^{abcd}	106 20-24	4821-4825	102 21 ^{cd} -25½
102 22 ^{ef} -44	106 25-47 ^{ab}	4826-4848 ^{ab}	102 26-48
102 45 ^{ab}	106 47 ^{cd}	—	102 49 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
102 45 ^{cd} -46	106 48, 49 ^{cd}	4848 ^{cd} -4849	102 49 ^{cd} -50
—	106 49 ^{ab}	—	—
102, 47	106, 50	4850	102 51
102 48	106 51	4851	102 52 ^{ab} , 53 ^{ab}
—	—	—	102 52 ^{cd} , 53 ^{cd} -56 ^{ab}
102 49	106 52	4852	102 56½, 56 ^{cd}
411*	—	—	—
—	—	—	102 57½
102, 50-51	106 53-54	4853-4854	102 58½-59½
412*	—	—	102 61
102 52	106 55	4855	102 60½
102 53 ^{abcd}	106 56	4856	102 62
102 53 ^{ef} -56 ^{abcd}	106 57-60 ^{ab}	4857-4860 ^{ab}	102 63-65½
102 56 ^{ef} -58	106 60 ^{cd} -62	4860 ^{cd} -4862	102 66-68
413*	—	—	—
102 59 ^{abcd}	106 63	4863	102 69
102 59 ^{ef} -61 ^{abcd}	106 64-66 ^{ab}	4864-4866 ^{ab}	102 69½-71½
102 61 ^{ef}	106, 66 ^{cd}	4866 ^{cd}	102 72
414*	106, 67 ^{ab}	4867 ^{ab}	—
415*	—	—	—
102 62-70 ^{ab}	106 67 ^{cd} -75	4867 ^{cd} -4875	102 73-81 ^{ab}
416*	—	—	102 81 ^{cd}
102 70 ^{cd} -73	106 76-79 ^{ab}	4876-4879 ^{ab}	102 81½-84½
102 74 ^{abcd}	106 79 ^{cd} -80 ^{ab}	4879 ^{cd} , 4881 ^{ab}	102 85½
417*	106 81 ^{cd}	4881 ^{cd}	—
102 74 ^{ef}	106 80 ^{cd}	4880 ^{ab}	102 86½ ^{ab}
102 75	106 81 ^{ab} , 82 ^{ab}	4880 ^{cd} , 4882 ^{ab}	102 86½ ^{cd} -87½ ^{ab}
418*	106 82 ^{cd}	4882 ^{cd}	—
419*	—	—	102 87½ ^{cd}
102, 76	106 83	4883	102 88-89 ^{ab}
420*	—	—	102 89 ^{cd} -89½
102 77-78 ^{ab}	106 84-85 ^{ab}	4884-4885 ^{ab}	102 90½-91½ ^{ab}
421*	—	—	102 91½ ^{cd} -92½
102 78 ^{cd}	106 85 ^{cd}	4885 ^{cd}	102 93½ ^{ab}
422*	—	—	—
—	—	—	102 93½ ^{cd} -95
103 1-2	107 1-2	4886-4887	102, 96-97
—	—	—	102, 98 ^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
103 3-4 ^{ab}	107 3-4 ^{ab}	4888-4889 ^{ab}	102 98 ^{cd} -99
423*	—	—	102 100 ^{ab}
103 4 ^{cd}	107 4 ^{cd}	4889 ^{cd}	102 100 ^{cd}
—	—	—	102 101
103 5-11	107 5-11	4890-4896	102 102-108
—	—	—	102 108½
103 12-14	107 12-14	4897-4899	103 1-3
—	—	—	103 4-5
103 15-17	107 15-17	4900-4902	103 6-8
—	—	—	103 8½
103 18-34 ^{abcd}	107 18-34	4903-4919	103 9½-25½
103 34 ^{ef}	107 35 ^{ab}	4920 ^{ab}	103 26
103 35-38 ^{abcd}	107 35 ^{cd} -39 ^{ab}	4920 ^{cd} -4924 ^{ab}	103 27-30½ ^{ab}
103 38 ^{ef}	107 39 ^{cd}	4924 ^{cd}	103 30½ ^{cd}
103 39-44 ^{abcd}	107 40-45	4925-4930	103 31½-36½
103 44 ^{ef}	107 46 ^{ab}	4931 ^{ab}	103 37½ ^{ab}
103 45 ^{abcd}	107 46 ^{cd} -47 ^{ab}	4931 ^{cd} -4932 ^{ab}	103 37½ ^{cd} -38½ ^{ab}
103 45 ^{ef} -49 ^{ab}	107 47 ^{cd} -51 ^{ab}	4932 ^{cd} -4936 ^{ab}	103 38½ ^{cd} -42
424*	—	—	—
103 49 ^{cd}	107 51 ^{cd}	4936 ^{cd}	103 42½
425*	—	—	—
103 50-51 ^{abcd}	107 52-53	4937-4938	103 43-45 ^{ab}
103 51 ^{ef}	107 54 ^{ab}	4939 ^{ab}	103 45 ^{cd}
103 52 ^{abcd}	107 54 ^{cd} -55 ^{ab}	4939 ^{cd} -4940 ^{ab}	103 45½-46½ ^{ab}
103 52 ^{ef}	107 55 ^{cd}	4940 ^{cd}	103 46½ ^{cd}
103 53 ^{abcd}	107 56	4941	103 47½
103 53 ^{ef}	107 57 ^{ab}	4942 ^{ab}	103 48
103 54 ^{abcd}	107 57 ^{cd} -58 ^{ab}	4942 ^{cd} -4943 ^{ab}	103 49
103 54 ^{ef}	107 58 ^{cd}	4943 ^{cd}	103 50 ^{ab}
426*	—	—	—
103 55 ^{abcd}	107 59	4944	103 50 ^{cd} -51 ^{ab}
103 55 ^{ef}	107 60 ^{ab}	4945 ^{ab}	103 51 ^{cd}
103 56 ^{ab}	107 60 ^{cd}	4945 ^{cd}	103 51½
427*	—	—	103 52½ ^{ab}
103 56 ^{cd} -57	107 61-62 ^{ab}	4946-4947 ^{ab}	103 52½ ^{cd} -53½
428*	—	—	—
103 58-65 ^{abcd}	107 62 ^{cd} -70 ^{ab}	4947 ^{cd} -4955 ^{ab}	103 54½-62 ^{ab}
103 65 ^{ef}	107 70 ^{cd}	4955 ^{cd}	103 62 ^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
103 66 ^{abcd}	107. 71	4956	103 63
103 66 ^{ef}	107. 72 ^{ab}	4957 ^{ab}	103 64 ^{ab}
103 67-72	107 72 ^{cd} -78 ^{ab}	4957 ^{cd} -4963	103 64 ^{cd} -69½
429*	—	—	—
103. 73-75 ^{ab}	107 78 ^{cd} -80	4964-4966 ^{ab}	103 70½-72½ ^{ab}
430*	—	—	—
103 75 ^{cd} -80	107 81-86 ^{ab}	4966 ^{cd} -4971	103 72½ ^{cd} -77½
103 81	107 86 ^{cd} , 87 ^{cd}	4972 ^{ab} , 4973 ^{ab}	103 78½
—	107 87 ^{ab}	4972 ^{cd}	—
103 82-89	107 88-95	4973 ^{cd} -4981	103 79½-86½
431*	—	—	103 87½
103 90-100	107 96-106	4982-4992	103 88½-98½
432*	—	—	103 99½
103 101 ^{ab}	107 107 ^{ab}	4993 ^{ab}	103 100½ ^{ab}
433*	107 107 ^{cd}	4993 ^{cd}	103 100½ ^{cd}
103 101 ^{cd}	107 107 ^{ef}	—	103 101
434* (for 101 ^{cd})	—	—	—
104 1-28	108 1-28	4994-5021	104 1-28½
104 29	108 29 ^{ab} , 30 ^{ab}	5022 ^{ab} , 5023 ^{ab}	104 29½
104. 30 ^{ab}	108 30 ^{cd}	5023 ^{cd}	104 30½ ^{ab}
435*	—	—	—
104 30 ^{cd} ^{ef}	108 31 ^{ab} , 29 ^{cd}	5024 ^{ab} , 5022 ^{cd}	104 30½ ^{cd} -31½ ^{ab}
436*	108 31 ^{cd}	5024 ^{cd}	—
104 31-37 ^{abcd}	108 32-39 ^{ab}	5025-5031	104 31½ ^{cd} -38
104 37 ^{ef}	108 39 ^{cd}	5032 ^{ab}	104 38½
104 38-42	108 40-44	5032 ^{cd} -5037 ^{ab}	104 39½-43½
437*	—	—	—
104 43-53	108 45-55	5037 ^{cd} -5048	104 44½-54½
104 54-57 ^{abc}	108 56-59	5049-5052	104 56½-59½
104 57 ^{ef}	108 60 ^{ab}	5053 ^{ab}	104 60
104 58	108 60 ^{cd} ^{ef}	5053 ^{cd} -5054	104 55½
105 1-5 ^{abcd}	109 1-5	5055-5059	105 1-5
105 5 ^{ef}	109 6 ^{ab}	5060 ^{ab}	105 6 ^{ab}
105 6 ^{abcd}	109 6 ^{cd} -7 ^{ab}	5060 ^{cd} -5061 ^{ab}	105 6 ^{cd} -7 ^{ab}
105 6 ^{ef}	109 7 ^{cd}	5061 ^{cd}	105 7 ^{cd}
105. 7-8	109 8-9	5062-5063	105 8-9
105 9	109 10	5064	105 10 ^{ab} , 11 ^{ab}
—	—	—	105 10 ^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
105 10-23 ^{abcd}	109 11-24	5065-5078	105. 11 ^{cd} -24 $\frac{1}{2}$
438*	—	—	105 -26 ^{cd} -26 $\frac{1}{2}$
105 23 ^{ef}	109. 25 ^{ab}	5079 ^{ab}	105 25
105 24	109 25 ^{cd} -26 ^{ab}	5079 ^{cd} -5080 ^{ab}	105 26 ^{ab} , 27 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 25 ^{abcd}	109 26 ^{cd} -27 ^{ab}	5080 ^{cd} -5081 ^{ab}	105 27 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -28 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 25 ^{ef}	109 27 ^{cd}	5081 ^{cd}	105 28 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
105 26	109 28	5082	105 29 $\frac{1}{2}$
439*	—	—	105 30 $\frac{1}{2}$
105 27-28	109 29-30	5083-5084	105. 31 $\frac{1}{2}$ -32 $\frac{1}{2}$
—	—	—	105 33 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
105 29-37	109 31-39	5085-5093	105 33 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -42
106 1-6 ^{abcd}	110 1-6	5094-5099	106 1-6
106 6 ^{ef}	110 7 ^{ab}	—	106 6 $\frac{1}{2}$
106 7-9	110 7 ^{cd} -10 ^{ab}	5100-5102	106 7 $\frac{1}{2}$ -9 $\frac{1}{2}$
440*	—	—	—
106 10-14 ^{ab}	110 10 ^{cd} -41	5103-5107 ^{ab}	106 10 $\frac{1}{2}$ -14 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
441*	—	—	106 14 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
106 14 ^{cd} ^{ef}	110 15	5107 ^{cd} -5108 ^{ab}	106 15 $\frac{1}{2}$
106 15-17 ^{abcd}	110 16-18	5108 ^{cd} -5111 ^{ab}	106 16 $\frac{1}{2}$ -18 $\frac{1}{2}$
106 17 ^{ef} -25	110 19-27 ^{ab}	5111 ^{cd} -5119	106 19-26 $\frac{1}{2}$
442* (for 25)	—	—	—
106 26-28	110 27 ^{cd} -30 ^{ab}	5120-5122	106 27-29 $\frac{1}{2}$
106 29	110 30 ^{cd} -31 ^{ab}	5123	106 30 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 31 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
—	—	—	106 30 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
106 30-31 ^{abcd}	110 31 ^{cd} -33 ^{ab}	5124-5125	106 31 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -33
106 31 ^{ef}	110 33 ^{cd}	5126 ^{ab}	106 34 ^{ab}
443*	—	—	106 34 ^{cd}
106 32-37 ^{ab}	110 34-39 ^{ab}	5126 ^{cd} -5131	106 35-40 ^{ab}
106 37 ^{cd} -39 ^{ab}	110 39 ^{cd} -41 ^{ab}	—	106 40 ^{cd} -42 ^{ab}
106 39 ^{cd} -40 ^{abcd}	110 41 ^{cd} -42	5132-5133 ^{ab}	106. 42 ^{cd} -43
106 40 ^{ef}	110 43 ^{ab}	5133 ^{cd}	106 43 $\frac{1}{2}$
106 41-43 ^{abcd}	110 43 ^{cd} -46 ^{ab}	5134-5136	106 44 $\frac{1}{2}$ -46 $\frac{1}{2}$
106 43 ^{ef}	110 46 ^{cd}	5137 ^{ab}	106 47
106 44-45	110. 47-48	5137 ^{cd} -5139	106 48-49
—	—	—	106 50
107 1-11 ^{abcd}	111 1-11	5140-5150	107. 1-11
107 11 ^{ef}	111 12 ^{ab}	5151	107 11 $\frac{1}{2}$
107 12 ^{abcd}	111 12 ^{cd} -13 ^{ab}	5151 ^{cd} -5152 ^{ab}	107 12 $\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
444*	—	—	107. 13½ ^{ab}
107 12 ^{ef}	111 13 ^{cd}	5152 ^{cd}	107. 13½ ^{cd}
107 13-15 ^{abcd}	111 14-16	5153-5155	107 14½-16½
107. 15 ^{ef}	111 17 ^{ab}	5156 ^{ab}	107 17
107 16	111 17 ^{cd} -18 ^{ab}	5156 ^{cd} -5157 ^{ab}	107 18
107 17 ^{ab}	—	5157 ^{cd}	107 19 ^{ab}
107 17 ^{cd} -23 ^{abc}	111 18 ^{cd} -24 ^{abc}	5158-5164 ^a	107. 19 ^{cd} -25 ^{abc}
445* (for 23 ^{abc})	—	—	—
107 23 ^d -30 ^{abcd}	111. 24 ^d -31	5164 ^b -5171 ^{ab}	107 25 ^d -32
107 30 ^{ef}	111 32 ^{ab}	5171 ^{cd}	107 33 ^{ab}
107 31 ^{abcd}	111 32 ^{cd} -33 ^{ab}	5172	107 33 ^{cd} -33½
107 31 ^{ef}	111 33 ^{cd}	5173 ^{ab}	107 34
107 32-33 ^{ab}	111 34-35 ^{ab}	5173 ^{cd} -5174	107 35-36 ^{ab}
446*	—	—	—
107 33 ^{cd} -39 ^{abc}	111 35 ^{cd} -41 ^{abc}	5175-5181 ^a	107 36 ^{cd} -42 ^{abc}
107 39 ^d	—	5181 ^b	107 42 ^d
447* (for 39 ^d)	111 41 ^d -42 ^{ab}	—	—
107 40-46 ^{abcd}	111 42 ^{cd} -49 ^{ab}	5181 ^{cd} -5188 ^{ab}	107 43-48, 49½
448*	—	—	107 50
107. 46 ^{ef}	111 49 ^{cd}	5188 ^{cd}	107 48½
107 47	111 50	5189	107 51
449*	—	—	107. 52 ^{ab}
107. 48-54	111. 51-57	5190-5196	107 52 ^{cd} -58½
—	—	—	107 59-61 ^{ab}
107 55	111 58	5197	107 61 ^{cd} -61½
108 1-2	112 1-2	5198-5199	108. 1-2
450* (for 2 ^{cd})	—	—	—
108 3-8	112 3-8	5200-5205	108 3-8½ ^{ab}
—	—	—	108 8½ ^{cd}
108 9-14	112 9-14	5206-5211	108 9½-14½
451*	—	—	—
108 15-20 ^{ab}	112 15-20 ^{ab}	5212-5217 ^{ab}	108 15½-20½
—	—	—	108 20½ ^{cd}
452*	—	—	108 25 ^{cd}
108 20 ^{cd} -23	112 20 ^{cd} -23	5217 ^{cd} -5220	108 21-24
108 24	112 24	5221	108 25 ^{ab} , 26 ^{ab}
108. 25-29	112 25-29	5222-5226	108 26 ^{cd} -30½
453*	—	—	—

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal Ed	Marias Ed
108 30	112 30	5227	108 31½
—	—	—	108 32
108 31-41	112 31-41	5228-5238	108 33-43
454*	—	—	108 44
455*	—	5239 ^{ab}	—
109 1-6 ^{abcd}	113 1-6	5239 ^{cd} -5245 ^{ab}	109 1-6½ ^{ab}
109 6 ^{ef}	113 7 ^{ab}	5245 ^{cd}	109 6½ ^{cd}
109 7 ^{abcd}	113 7 ^{cd} -8 ^{ab}	5246	109 7½
109 7 ^{ef}	113 8 ^{cd}	5247 ^{ab}	109 8
109 8 ^{abcd}	113 9	5247 ^{cd} -5248 ^{ab}	109 9 ^{ab} , 10 ^{ab}
—	—	—	109 9 ^{cd}
109 8 ^{ef}	113 10 ^{ab}	5248 ^{cd}	109 10 ^{cd}
109 9-10	113 10 ^{cd} -12 ^{ab}	5249-5250	109 11-12
456*	—	—	—
109 11	113 12 ^{cd} -13 ^{ab}	5251	109 13
109 12 ^{abcd}	113 13 ^{cd} -14 ^{ab}	5252	109 14 ^{ab} , 15 ^{ab}
—	—	—	109 14 ^{cd}
109 12 ^{ef} -17 ^{abcd}	113 14 ^{cd} -19	5253-5258 ^{ab}	109 15 ^{cd} -20
109 17 ^{ef}	113 20 ^{ab}	5258 ^{cd}	109 21 ^{ab}
109 18 ^{abcd}	113 20 ^{cd} -21 ^{ab}	5259	109 21 ^{cd} -22 ^{ab}
109 18 ^{ef} -23	113 21 ^{cd} -26	5260-5265 ^{ab}	109 22 ^{cd} -27
—	—	—	109 28 ^{ab}
109 24-26	113 27-29	5265 ^{cd} -5268 ^{ab}	109 28 ^{cd} -30½
457*	113 30	5268 ^{cd} -5269 ^{ab}	—
109 27	113 31	5270 ^{ab} , 5269 ^{cd}	109 31½
109 28-29	113 32-33	5270 ^{cd} -5272 ^{ab}	109 32½-33½
458*	—	—	109 34½-35½
109 30-36	113 34-40	5272 ^{cd} -5279 ^{ab}	109 36½-42½
459*	—	—	—
109 37-38 ^{ab}	113 41-42 ^{ab}	5279 ^{cd} -5280	109 43½-44½
109 38 ^{cd}	113 42 ^{cd}	—	—
109 39	113 43	—	109 44½ ^{cd} -45½ ^{ab}
109 40-41 ^{abcd}	113 44-45	5281-5282	109 45½ ^{cd} -47
109 41 ^{ef}	113 46 ^{ab}	5283 ^{ab}	109 47½
109 42-44 ^{abcd}	113 46 ^{cd} -49 ^{ab}	5283 ^{cd} -5286 ^{ab}	109 48½-51 ^{ab}
109 44 ^{ef} -48	113 49 ^{cd} -53	5286 ^{cd} -5290	109 51 ^{cd} -55
110 1-7 ^{abcd}	114 1-7	5291-5297	110 1-7
110 7 ^{ef}	114 8 ^{ab}	5298 ^{ab}	110 7½

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
110 8-11 ^{abcd}	114 5 ^{cd} -12 ^{ab}	5298 ^{cd} -5302 ^{ab}	110 8½-11½
110 11 ^{ef} -15	114 12 ^{cd} -16	5302 ^{cd} -5306	110 12-16
110 16 ^{ab}	114 17 ^{ab}	—	110 17 ^{ab}
460*	—	—	110 17 ^{cd}
110 16 ^{cd}	114 17 ^{cd}	—	110 18 ^{ab}
461*	—	—	110 18 ^{cd}
110 17 ^{ab}	114 18 ^{ab}	—	110 19 ^{ab}
462*	—	—	110 19 ^{cd}
110 17 ^{cd} -18	114 18 ^{cd} -19	—	110 20-20½
110 19-46	114 20-47	5307-5334	110. 21½-48½
111 1-20	115 1-20	5335-5354	111 1-20
463*	—	—	—
111 21-28	115 21-28	5355-5362	111 21-28
464*	—	—	—
111 29-43	115 29-43	5363-5377	111 29-43
112 1-22 ^{ab}	116 1-22 ^{ab}	5378-5397 ^{ab}	112 1-22 ^{ab}
112 22 ^{cd} -23	116 22 ^{cd} -23	5397 ^{cd} -5398	—
112 24-29 ^{abcd}	116 24-29	5399-5404	112 22 ^{cd} -27½
112 29 ^{ef}	116 30 ^{ab}	5405 ^{ab}	112 28½ ^{ab}
112 30 ^{ab}	116 30 ^{cd}	5405 ^{cd}	112 28½ ^{cd}
465*	116. 31 ^{ab}	5406 ^{ab}	112 29½ ^{ab}
112 30 ^{cd} ^{er}	116 31 ^{cd} -32 ^{ab}	5406 ^{cd} -5407 ^{ab}	112 29½ ^{cd} -30
112 31-34 ^{abcd}	116 32 ^{cd} -36 ^{ab}	5407 ^{cd} -5411 ^{ab}	112 31-34
112 34 ^{ef} -45 ^{ab}	116 36 ^{cd} -47 ^{ab}	5411 ^{cd} -5422 ^{ab}	112 34½-45½ ^{ab}
112 45 ^{cd} -47 ^{ab}	116 47 ^{cd} -49 ^{ab}	—	112 45½ ^{cd} -47½ ^{ab}
112 47 ^{cd} -54 ^{ab}	116 49 ^{cd} -56 ^{ab}	5422 ^{cd} -5429 ^{ab}	112 47½ ^{cd} -54½ ^{ab}
112 54 ^{cd} -56 ^{ab}	116 56 ^{cd} -58 ^{ab}	—	112 54½ ^{cd} -56½ ^{ab}
112 56 ^{cd} -63	116 58 ^{cd} -65	5429 ^{cd} -5436	112 56½ ^{cd} -63½
112 64	116 68	5439	112 64, 67 ^{ab}
112 65-66	116 66-67	5437-5438	112 65-66
112 67	116 69	5440	112 67 ^{cd} -68 ^{ab}
112 68-74 ^{abcd}	116 70-76	5441-5447	112 68 ^{cd} -74½
112 74 ^{ef}	116 77 ^{ab}	5448 ^{ab}	112 75
112 75-77 ^{abcd}	116 77 ^{cd} -80 ^{ab}	5448 ^{cd} -5451 ^{ab}	112 76-78
112 77 ^{ef}	116 80 ^{cd}	5451 ^{cd}	112 78½
112 78	117 1	5452	113 1 ^{cd} , 2
—	—	—	113 1 ^{bc} , 1½
112 79-95 ^{abcd}	117 2-18	5453-5469	113 3-19

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
112 95 ^{ef}	117 19 ^{ab}	5470 ^{ab}	113 19½
112 96-97 ^{abcd}	117 19 ^{cd} -21 ^{ab}	5470 ^{cd} -5472 ^{ab}	113 20½-21½
112 97 ^{ef}	117 21 ^{cd}	5472 ^{cd}	113 22
112 98-99 ^{ab}	117 22-23 ^{ab}	5473-5474 ^{ab}	113 23-24 ^{ab}
466*	—	—	—
112 99 ^{cd} -105 ^{abcd}	117 23 ^{cd} -29	5474 ^{cd} -5480	113 24½ ^{cd} -30
112 105 ^{ef} -110	117 30-35 ^{ab}	5481-5486 ^{ab}	113 30½-35½
467*	117 35 ^{cd}	—	—
112 111-118 ^{abcd}	117 36-43 ^{ab}	5486 ^{cd} -5494 ^{ab}	113 36½-43½
112 118 ^{ef}	117 43 ^{cd}	5494 ^{cd}	113 44
112 119-121 ^{abcd}	117 44-46	5495-5497	113 45-47
112 121 ^{ef}	117 47 ^{ab}	5498 ^{ab}	113 47½
112 122-124 ^{abcd}	117 47 ^{cd} -50 ^{ab}	5498 ^{cd} -5501 ^{ab}	113 48½-50½
112 124 ^{ef}	117 50 ^{cd}	5501 ^{cd}	113 51
[113 11 ^{cd} ^{ef} -15]	[118 12 ^{cd} -17 ^{ab}]	[5526 ^{cd} -5531 ^{ab}]	113 52-56
112 125-134 ^{abcd}	117 51-60	5502-5511	113 57-66
112 134 ^{ef}	117 61 ^{ab}	—	113 66½
112 135	117 61 ^{cd} -62 ^{ab}	—	113 67½
[113 9 ^{cd} -10 ^{ab}]	[118 10 ^{cd} -11 ^{ab}]	[5524 ^{cd} -5525 ^{ab}]	113 68½
[113 16-17]	[118 17 ^{cd} -19 ^{ab}]	[5531 ^{cd} -5533 ^{ab}]	113 70-71½
468* (for 135 ^{cd})	—	—	—
112 136-138	117 62 ^{cd} -65	5512-5514	113 72½-74½
113 1-3 ^{ab}	118 1-3 ^{ab}	5515-5517 ^{ab}	114 1-2½
469*	118 3 ^{cd}	5517 ^{cd}	—
113 3 ^{cd} -5 ^{abcd}	118 4-6 ^{ab}	5518-5520 ^{ab}	114 3-5
115 5 ^{ef}	118 6 ^{cd}	5520 ^{cd}	114 5½
113 6-7	118 7-8	5521-5522	114 6½-7½
470*	—	—	114 9½ ^{ab}
[113 17 ^{cd}]	[118 19 ^{ab}]	[5533 ^{ab}]	114 9½ ^{cd}
113 8	118 9	5523	114 8½
113 9 ^{ab}	118 10 ^{ab}	5524 ^{ab}	—
113 9 ^{cd} -10 ^{ab}	118 10 ^{cd} -11 ^{ab}	5524 ^{cd} -5525 ^{ab}	[113 68½]
113 10 ^{cd} -11 ^{ab}	118 11 ^{cd} -12 ^{ab}	5525 ^{cd} -5526 ^{ab}	—
113 11 ^{cd} ^{ef}	118 12 ^{cd} -13 ^{ab}	5526 ^{cd} -5527 ^{ab}	[113 52]
113 12-13	118 13 ^{cd} -15 ^{ab}	5527 ^{cd} -5529 ^{ab}	[113 53-54]
471* (for 13 ^{cd})	—	—	—
113 14-15	118 15 ^{cd} -17 ^{ab}	5529 ^{cd} -5531 ^{ab}	[113 55-56
113 16	118 17 ^{cd} -18 ^{ab}	5531 ^{cd} -5532 ^{ab}	[113 70-70½

Cr̄it Ed.	Bom Ed.	Cal. Ed	Mād̄yas Ed
113 17	118 18 ^{cd} -19 ^{ab}	5532 ^{cd} -5533 ^{ab}	[113 71½]
113 18-20 ^{abcd}	118 19 ^{cd} -22 ^{ab}	5533 ^{cd} -5536 ^{ab}	114 10½-12½
113 20 ^{ef}	118 22 ^{cd}	5536 ^{cd}	114 13
113 21 ^{abcd}	118 23	5537	114 14
113 21 ^{ef}	118 24 ^{ab}	5538 ^{ab}	114 15 ^{ab}
113 22-25	118 24 ^{cd} -28 ^{ab}	5538 ^{cd} -5542 ^{ab}	114 15 ^{cd} -18½
472*	118 28 ^{cd}	—	—
113 26-28 ^{ab}	118 29-31 ^{ab}	5542 ^{cd} -5544	114 19½-21½ ^{ab}
473*	—	—	—
113 28 ^{cd} -35	118 31 ^{cd} -38	5545-5552 ^{ab}	114 21½ ^{cd} -28½
—	—	—	114 29½
113 36-39	118 39-42	5552 ^{cd} -5556 ^{ab}	114 30½-33½
—	—	—	114 34½
113 40-42 ^{abcd}	118 43-45	5556 ^{cd} -5559 ^{ab}	114 35½-37½
113 42 ^{ef}	118 46 ^{ab}	5539 ^{cd}	114 38
113 43-45 ^{abcd}	118 46 ^{cd} -49 ^{ab}	5560-5562	114 39-41
113 45 ^{ef}	118 49 ^{cd}	5563 ^{ab}	114 42 ^{ab}
113 46 ^{abcd}	118 50	5563 ^{cd} -5564 ^{ab}	114 42 ^{cd} -43 ^{ab}
113 46 ^{ef}	118 51 ^{ab}	5564 ^{cd}	114 43 ^{cd}
113 47-48 ^{abcd}	118 51 ^{cd} -53 ^{ab}	5565-5566	114 44-45
113 48 ^{ef}	118 53 ^{cd}	5567 ^{ab}	114 45½
113 49	118 54	5567 ^{cd} -5568	114 46½
114 1-3 ^{abcd}	119 1-3	5569-5571	115 1-3
114 3 ^{ef} -17 ^{ab}	119 4-17	5572-5585	115 3½-17½ ^{ab}
114 17 ^{cd} -18	119 18-19 ^{ab}	—	115 17½ ^{cd} -18½
114 19-23 ^{abcd}	119 19 ^{cd} -24 ^{ab}	5586-5590	115 19½-23½
114 23 ^{ef}	119 24 ^{cd}	5591 ^{ab}	115 24
474*	—	—	—
114 24	119 25	5591 ^{cd} -5592 ^{ab}	115 25 ^{ab} , 25½
—	—	—	115 25 ^{cd}
114 25-26 ^{abcd}	119 26-27	5592 ^{cd} -5594 ^{ab}	115 26½-27½
114 26 ^{ef}	119 28 ^{ab}	5594 ^{cd}	115 28
474 A*	—	—	—
114 27-31	119 28 ^{cd} -33 ^{ab}	5595-5599	115 29-33
475*	—	—	115 34 ^{ab}
114 32-33 ^{abcd}	119 33 ^{cd} -35 ^{ab}	5600-5601	115 34 ^{cd} -36 ^{ab}
114 33 ^{ef}	119 35 ^{cd}	5602 ^{ab}	115 36 ^{cd}
114 34-40 ^{abcd}	119 36-42	5602 ^{cd} -5609 ^{ab}	115 37-43½ ^{ab}

Cur Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Marias Ed
114 40 ^{ef}	119. 43 ^{ab}	5609 ^{cd}	115. 43 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
114 41	119 43 ^{cd} -44 ^{ab}	5610	115 44 $\frac{1}{2}$
—	—	—	115 45
114 42	119 44 ^{cd} -45 ^{ab}	5611	115 46
—	—	—	115 46 $\frac{1}{2}$
114 43-45 ^{ab}	119 45 ^{cd} -47	5612-5614 ^{ab}	115 47 $\frac{1}{2}$ -49 $\frac{1}{3}$ ^{ab}
—	—	—	115 49 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
476*	119. 48-49	5614 ^{cd} -5616 ^{ab}	—
114 45 ^{cd} -48 ^{abcd}	119 50 ^{ab} -53 ^{ab}	5616 ^{cd} -5619	115 50-53
114 48 ^{ef}	119 53 ^{cd}	5620 ^{ab}	115 54 ^{ab}
114 49-50 ^{ab}	119 54-55 ^{ab}	5620 ^{cd} -5621	115. 54 ^{cd} -55
477*	—	—	—
114 50 ^{cd} -52 ^{abcd}	119 55 ^{cd} -57	5622-5624 ^{ab}	115 55 $\frac{1}{2}$ -58 ^{ab}
114 52 ^{ef}	119 58 ^{ab}	5624 ^{cd}	115 58 ^{cd}
478*	—	—	115 59
114 53-55	119 58 ^{cd} -61 ^{ab}	5625-5627	115 60-62
114 56-57	119 61 ^{cd} -63 ^{ab}	5628-5629	115 66-67
114 58	119 64 ^{cd} -65 ^{ab}	5631	115. 63
114 59	119 63 ^{cd} -64 ^{ab}	5630	115 64
114 60	119 66 ^{ab} , 65 ^{cd}	5632 ^{cdab}	115 65
114 61-63 ¹	119 66 ^{cd} -69 ^{ab}	5633-5635	115 68-70
—	—	—	115 70 $\frac{1}{2}$
114 64-65	119 69 ^{cd} -71 ^{ab}	5636-5637	115 71 $\frac{1}{2}$ -72 $\frac{1}{2}$
114 66	119 71 ^{cd} -72 ^{ab}	5638	115 73 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 74
—	—	—	115 73 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
114 67-73	119 72 ^{cd} -79 ^{ab}	5639-5645	115 75-81
479*	—	—	115 84
114 74	119 79 ^{cd} -80 ^{ab}	5646	115 82
—	—	—	115 83
114 75 ^{ab}	119 80 ^{cd}	5647 ^{ab}	115 85 ^{ab}
480*	—	—	115 86-87 $\frac{1}{2}$
114 75 ^{cd}	119 81 ^{ab}	5647 ^{cd}	115 85 ^{cd}
114 76-77 ^{abcd}	119 81 ^{cd} -83 ^{ab}	5648-5649	115 88 $\frac{1}{2}$ -89 $\frac{1}{2}$
114 77 ^{ef}	119 83 ^{cd}	5650 ^{ab}	115 90
114 78-80	119 84-86	5650 ^{cd} -5653 ^{ab}	115 91-93
—	—	—	115 94
114 81 ^{abcd}	119 87	5653 ^{cd} -5654 ^{ab}	115 95
114 81 ^{ef}	119 88 ^{ab}	5654 ^{cd}	115. 95 $\frac{1}{2}$

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
114 82-84 ^{abcd}	119. 88 ^{cd} -91 ^{ab}	5655-5657	115. 96½-98½
114 84 ^{ef}	119 91 ^{cd}	5658 ^{ab}	115. 99½ ^{ab}
114 85-88	119 92-95	5658 ^{cd} -5662 ^{ab}	115 99½ ^{cd} -103
—	—	—	115 103½
114 89 ^{abcd}	119 96	5662 ^{cd} -5663 ^{ab}	115 104-105 ^{ab}
—	—	—	115 106
114 89 ^{ef}	119 97 ^{ab}	5663 ^{cd}	115 105 ^{cd}
114 90-91 ^{abcd}	119 97 ^{cd} -99 ^{ab}	5664-5665	115 107-108
114 91 ^{ef}	119 99 ^{cd}	5666 ^{ab}	115. 108½
114 92-98 ^{abcd}	119 100-106	5666 ^{cd} -5673 ^{ab}	115 109½-115½
114 98 ^{ef}	119. 107 ^{ab}	5673 ^{cd}	115 116
114. 99-102 ^{abcd}	119. 107 ^{cd} -111 ^{ab}	5674-5677	115 117-120
114 102 ^{ef}	119 111 ^{cd}	5678 ^{ab}	115 120½
114 103-105 ^{ab}	119 112-114 ^{ab}	5678 ^{cd} -5680	115 121½-123½ ^{cd}
481*	—	—	115 123½ ^{cd}
114 105 ^{cd} -107 ^{abcd}	119 114 ^{cd} -116	5681-5683 ^{ab}	115 124-126
114 107 ^{ef}	119 117 ^{ab}	5683 ^{cd}	115 126½
114 108	119 117 ^{cd} -118 ^{ab}	5684	115 127½ ^{ab} , 128½ ^{ab}
—	—	—	115 127½ ^{cd}
114 109-112	119 118 ^{cd} -122	5685-5688	115 128½ ^{cd} -132
115. 1-4	120 1-4	5689-5692	116 1-4
—	—	—	116 4½
115. 5	120 6	5694	116 5½
482*	120 7 ^{ab}	5695	—
115. 6	120 5	5693	116 6½
115 7-10 ^{abcd}	120 7 ^{cd} -11 ^{ab}	5696-5699	116. 7½-11 ^{ab}
115 10 ^{ef} -11 ^{ab}	120 11 ^{cd} -12 ^{ab}	5700	116 11 ^{cd} -12 ^{ab}
483*	—	—	—
115 11 ^{cd} -18 ^{abcd}	120 12 ^{cd} -19	5701-5708 ^{ab}	116 12 ^{cd} -19
115 18 ^{ef}	120 20 ^{ab}	5708 ^{cd}	116 20 ^{ab}
115 19-20 ^{abcd}	120 20 ^{cd} -22 ^{ab}	5709-5710	116 20 ^{cd} -22 ^{ab}
115 20 ^{ef}	120 22 ^{cd}	5711 ^{ab}	116 22 ^{cd}
115 21	120 23	5711 ^{cd} -5712 ^{ab}	116 23
484*	—	—	—
485*	—	—	—
115 22-32 ^{ab}	120 24-34 ^{ab}	5712 ^{cd} -5722	116 24-34 ^{ab}
486*	—	—	116 34 ^{cd}
115 32 ^{cd}	120 34 ^{cd}	5723 ^{ab}	116 34½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Marias Ed
487*	—	—	—
115 33-38	120 35-40	5723 ^{cd} -5729	116 35½-40½
115 39 ^{abcd}	120 41	5730	116 41½ ^{ab} , 42½ ^{ab}
—	—	—	116 41½ ^{cd}
115 39 ^{ef}	120 42 ^{ab}	5731 ^{ab}	116 42½ ^{cd}
115 40-43	120 42 ^{cd} -46 ^{ab}	5731 ^{cd} -5735 ^{ab}	116 43½-46½
488* (for 43)	—	—	—
115 44 ^{ab}	120 46 ^{cd}	5735 ^{cd}	116 47½ ^{ab}
489*	120 47 ^{ab}	5736 ^{ab}	—
115 44 ^{cd} -47	120 47 ^{cd} -50	5736 ^{cd} -5739	116 47½ ^{cd} -50½
490*	120 51 ^{ab}	5740 ^{ab}	—
115 48-49 ^{abcd}	120 51 ^{cd} -53 ^{ab}	5740 ^{cd} -5742 ^{ab}	116 51½-52½
115 49 ^{ef}	120 53 ^{cd}	5742 ^{cd}	116 53
115 50 ^{abcd}	120 54	5743	116 54
115 50 ^{ef}	120 55 ^{ab}	5744	116 54½
115 51-53 ^{ab}	120 55 ^{cd} -57	5745-5747 ^{ab}	116 55½-57
491* (for 52 ^{cd} -53 ^{ab})	—	—	—
115 53 ^{cd} -54 ^{ab}	120 58	5747 ^{cd} -5748 ^{ab}	116 58
492*	—	—	—
115 54 ^{cd}	120 59 ^{ab}	5748 ^{cd}	116 58½
493*	—	—	—
115 55-59 ^{abcd}	120 59 ^{cd} -64 ^{ab}	5749-5753	116 59½-63½
115 59 ^{ef}	120 64 ^{cd}	5754 ^{ab}	116 64
115 60 ^{abcd}	120 65	5754 ^{cd} -5755 ^{ab}	116 65
115 60 ^{ef}	120 66 ^{ab}	5755 ^{cd}	116 65½
115 61-63 ^{abcd}	120 66 ^{cd} -69 ^{ab}	5756-5758	116 66½-69 ^{ab}
115 63 ^{ef}	120 69 ^{cd}	5759 ^{ab}	116 69 ^{cd}
115 64 ^{abcd}	120 70	5759 ^{cd} -5760 ^{ab}	116 70
115 64 ^{ef}	120 71 ^{ab}	5760 ^{cd}	116 70½
115 65	120 71 ^{cdef}	5761	116 71½
116 1-3 ^{ab}	121 1-3 ^{ab}	5762-5764 ^{ab}	117 1-3 ^{ab}
494*	121 3 ^{cd}	5764 ^{cd}	117 3 ^{cd}
116 3 ^{def}	121 4	5765	117 4
116 4-7	121 5-8	5766-5769	117 5-8
495*	—	—	—
116 8-9 ^{ab}	121 9-10 ^{ab}	5770-5771 ^{ab}	117 9-10 ^{ab}
496*	—	—	—
116 9 ^{cd} -12	121 10 ^{cd} -13	5771 ^{cd} -5774	117 10 ^{cd} -13½ ^{ab}

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madias Ed
497* (<i>for</i> 12 ^{cd})	—	—	—
116 13	121 14	5775	117 13½ ^{cd} -14
498*	—	—	117 14½-15½
116 14	121 15	5776	117 16½
116 15	121 16	5777	117 17½ ^{ad} , 18
—	—	—	117 17½ ^{bc}
116 16-18 ^{ab}	121 17-19 ^{ab}	5778-5780 ^{ab}	117 19-21 ^{ab}
499*	—	—	—
116 18 ^{cd} -22 ^{abcd}	121 19 ^{cd} -23	5780 ^{cd} -5784	117 21 ^{cd} -25
116 22 ^{ef} -37 ^{abcd}	121 24-39	5785-5800	117 25½-40½
116 37 ^{ef}	121 40 ^{ab}	5801 ^{ab}	117 41
116 38 ^{abcd}	121 40 ^{cd} -41 ^{ab}	5801 ^{cd} -5802 ^{ab}	117 42
116 38 ^{ef}	121 41 ^{cd}	5802 ^{cd}	117 43 ^{ad}
116 39 ^{abcd}	121 42	5803	117 43 ^{cd} -43½
116 39 ^{ef}	121 43 ^{ab}	5804 ^{ab}	117 44½ ^{ab}
116 40 ^{abcd}	121 43 ^{cd} -44 ^{ab}	5804 ^{cd} -5805 ^{ab}	117 44½ ^{cd} -45½ ^{ab}
116 40 ^{ef}	121 44 ^{cd}	5805 ^{cd}	117 45½ ^{cd}
116 41-45 ^{ab}	121 45-49 ^{ab}	5806-5809 ^{ab}	117 46½-50½ ^{ab}
500*	—	—	117 50½ ^{cd}
116 45 ^{cd} ^{ef}	121 49 ^{cd} -50 ^{ab}	5809 ^{cd} -5810 ^{ab}	117 51½
116 46 ^{abcd}	121 50 ^{cd} -51 ^{ab}	5810 ^{cd} -5811 ^{ab}	117 52-53 ^{ab}
116 46 ^{ef}	121 51 ^{cd}	5811 ^{cd}	117 53 ^{cd}
116 47-50 ^{ab}	121 52-55 ^{ab}	5812-5815 ^{ab}	117 54-57 ^{ab}
501*	—	—	—
116 50 ^c	121 55 ^c	5815 ^c	—
502* (<i>for</i> 50 ^o)	—	—	117 57 ^{cd} -57½ ^a
116 50 ^d	121 55 ^d	5815 ^d	117 57½ ^b
116 51	121 56	5816	117 58½
503*	121 57	5817	—
117 1-3	122 1-3	5818-5820	118 1-3
117 4 ^{ab}	—	5821 ^{ab}	118 4 ^{ab}
504* (<i>for</i> 4 ^{ab})	122 4 ^{ab}	—	—
117 4 ^{cd} -9 ^a	122 4 ^{cd} -9 ^a	5821 ^{cd} -5826 ^a	118 4 ^{cd} -9 ^a
505*	122 9 ^{bc}	5826 ^{bc}	118 9 ^{bc}
117 9 ^b -11 ^{ab}	122 9 ^d -11	5826 ^d -5828	118 9 ^d -11
117 11 ^{cd}	122 12 ^{ab}	—	118 12 ^{ab}
506*	122 12 ^{cd} -13	5829-5830 ^{ab}	—
117 12-21	122 14-23	5830 ^{cd} -5840	118 12 ^{cd} -21½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
117 22	122 24	5841	118 22 $\frac{1}{2}$ ^{ab} , 24
—	—	—	118 22 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -23 $\frac{1}{2}$
507 ^r	122 25 ^{ab}	5842 ^{ab}	—
117 23 ^{ab-d}	122 25 ^{cd} -26 ^{ab}	5842 ^{cd} -5843 ^{ab}	118 25
508 ^r	—	—	—
509 ^r	122 26 ^{cd}	5843 ^{cd}	—
117 23 ^{ef} -26	122 27-30 ^{ab}	5844-5847 ^{ab}	118 26-29 ^{ab}
510 ^r	122 30 ^{cd} -31	5847 ^{cd} -5848	—
511 ^r	—	—	118 29 ^{cd}
117 27-34	122 32-39	5849-5856	118 30-37
—	—	—	118 38-42

॥ भीष्मपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।

कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते ॥ २

अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।

कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३

वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धामिनन्दिनः ।

आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वामिमुखा रणे ॥ ४

C. 5 5
B 6 1 4
K 6 1 4

Śī commences with 6 2 31^{ab}

The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K₃ B₂, Śī missing)
K₀₋₂ D₁ 4 6 read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K₀ ins ॐ नमो मनोहराय गुरवे । श्रीव्यासाय नमः ।, K₁ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ, K₂ श्रीगणेशाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ, K₃ B₁ ॐ नमो गणेशाय, K₅ D₆ 7 श्रीगणेशाय नमः, B₈ ॐ नमो नारायणाय, B₄ ॐ श्रीकृष्णाय नमः, D_a D₅ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ, D₁ दुर्विघ्नवह्नीविध्वसनाय श्रीगणेशाय नमः, D₂ श्रीगणपतये नमः, D₃ ॐ नमो भगवते श्रीपुरुषोत्तमाय, D₄ श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः, D₅ श्रीमहागणपतये नमः

K₃ B₂ T₁ G₂ 4 M, which like T₂ G₁ 8 om the introductory mantra, begin as follows K₃ begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B₂ ॐ गणेशाय नमः, T₁ भीष्मपर्व । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीनिवासगुरवे नमः G₂ reads हरिः ॐ शुभमस्तु भीष्मपर्व (in marg), and ins

2* व्यास वसिष्ठनष्टारं शक्रे पौत्रमकस्मपम् ।

पराशारात्मजं वन्दे शुकतात तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥ ॐ

[Cf Ādī 7* and 11*, and similar stanzas at the beginning of other parvans], G₄ begins with शुभमस्तु । श्रीगणेशाय नमः । भीष्मपर्व, and, finally, M हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 6 2 31^{ab} is lost in Śī — 1^{ab} = (var) 2^{ab} — ^a) G₂ Cd (quoting pratika second time) युधिष्ठिरे (corruptly for युयुधिरे), of v l 2^a Ca d (first time) as in text — ^b) = 2^b, 26^b, 33^b, etc G₃ 'सैनिका' Cc cites 'सोमका' (as in text) — ^c) K₄ 5 B Da Dn D₂₋₅ 8 T₁ G पार्थिवा सु(D₂ 8 T₁ G₂₋₄ 'वाश्च' महात्मानो — ^d) D₁ त देश समुपागता — After 1, K₂ D₇ ins

3* प्रत्ययुच्यन्त समरे भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।

कथं वा कौरवाः सर्वे भीमसेने चमूपतौ ।,

while T₁ G₂ 4 ins

4* निवेश चक्रिरे योद्धुं तन्मे शस महामते ।

2 Owing to damaged fol, 2 is lost in G₁, and 2^{ab} in K₄ (both along with ref) — 2^{ab} = (var) 1^{ab} — ^a) T₂ G₃ युधिष्ठिरे (for युयुधिरे), of v l 1^a — ^b) = 1^b, 26^b, 33^b, etc G₃ 'सैनिका' (cf v l 1^b) — ^c) Ca कुरुक्षेत्रे (as in text) T₂ हतक्षेत्रे, M₃ महत्क्षेत्रे, Ca d तपक्षेत्रे (as in text) — ^d) K₄ 5 B Da Dn D₄ 5 8 त्व (for तत्)

3 ^a) K₄ 5 B Da Dn D₄ 5 8 G₁ तेवतीर्य, D₁ अथ तीर्थे, D₂ * * * र्य, G₃ अवतेरु, Cc अवतीर्य (as in text) K₃ Da₁ D₁ 4 7 M कुरुक्षेत्रे, B₂ तु ते क्षेत्र — ^b) K₀₋₂ पाण्डवा सोमकैः सह, M₁₋₃ 5 वा सह सोमकैः — ^c) K₁ कौरवानभ्यवर्तन्ते, K₄ 5 B Da Dn D₄₋₈ G₁ कौरवा सम(D₇ 'वानन्व')वर्तन्ते Cc cites सनवर्तन्ते — ^d) G₁ 2 जिहीर्षतो M महारथा

4 ^a) Cc d cite वेदा — ^c) K₀₋₂ आशासतो, K₄ आसंशतो, Cc अनुशसतो (hypermetric) — ^d) K₀ 2 8 D₇ T G M₄ चामिमुखा, K₁ वामिमुखे, D₂ M₃ 5 वामिमुख K₄ 5 B Da Dn D₁ 4-8 8 बलेना(D₅ वाधवा)मिमुखा रणे

अभियाय च दुर्धर्पा धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
 प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५
 समन्तपञ्चकाद्राहं शिविराणि सहस्रशः ।
 कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
 शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
 निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७
 यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
 तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८

— After 4, Ks D2 s ins

5* पूर्वभागे तु क्षेत्रस्य स्थिता प्रत्यङ्मुखा युधि ।

5 °) K1 T2 अभिधा(K1 °पा)य, Ks D2 s 6
 आहवाय, D1 अतिपाया, D7 अभियाता, T1 G4 अपिधाय
 Ko-2 D1 7 T2 दुराधर्पा, Ks D2 6 दुराधर्पा, K4 B2
 Da2 Ds तु दुर्धर्पा, Ks तु दुद्धय (sio), Da1 M4 तु दुर्धर्पा,
 Dn1 D4 s T1 G2-4 M1 s s च दुर्धर्पा, Ds **धर्पा
 (for च दुर्धर्पा) B8-अन्यधावंत पुरुषा, M2 अभिनिर्याय
 दुर्धर्पा — °) Ks D2 s 6 पार्थिवा (for वाहिनीम्)
 — °) Ca प्राङ्मुखा (as in text) Cc भागे (as in text)
 — °) Ks नाविशंत, D2 s 6 s न्यवसत, T2 निवसंति

6 °) Ko सामंतं, Ks s D1 6 स्यमतं, G2 समंतपंच-
 कान् D7 T2 बाह्ये. — °) T1 G2 4 स्थापं, Gs मापं
 (for कारं)

7 7^{ab} = (var) 25^{ab} — °) K2-5 B Dn Dn
 D4 s 8 शून्या (Ks °न्ये) च, M2 Cv अन्येव — °) Ko-8
 D1-8 7 Cv वृद्धबालावशेषिता (K1 °ता, Ks D2 °ता)
 — °) D2 reads निरश्व (for निरश्व) and om from
 पुरुषा up to अभिज्ञान in 12^a Ko-2 4 s B Dn Dn Ds-7
 T2 M4 Cv निरश्व (T2 Cv °स्त) पुरुषेवासीद्, Ds निरश्वपुरुष
 चासाद् (corrupt) Ks निरश्वपुरुषेवासिप्यथ कुजरं, D1
 निरश्व पुरुषन्यात्र रथकुञ्जरवर्जिता Cv cites रथं (as in text)

8 D2 om 8 (cf v 1 7) — °) Ks Ds सूर्यस्तु,
 D6 सूर्योद्दि, D7 T2 सूर्योयं D1 यावत्सूर्यो दिवा जातो
 — °) Ko-2 जंबु B4 कुडल, D1 s मडले — °)
 Co cites तावत् M1-8 s तावद्देशात् K4 s B Dn Dn
 D4 s 8 Ccp समायात, Co °वृत्त (as in text) — °)
 Ks कुरुपाडवसोमयो, Ds बल तत्पार्थिवोत्तम

9 D2 om 9 (of v 1 7) — °) Dn Ds एकस्था-
 न्सर्ववर्णास्ते Co cites एकस्था (as in text) — °) Co
 cites मंडलं (as in text) — Gs om 9^c-10^b — °)
 Ko M1 2 पर्यक्रामंत, K1 पादाक्रामत, D1 6 T2 M3 4

एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
 पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
 तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
 आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
 संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
 एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
 अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
 योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

पर्याक्रमंत, Ds °क्रामत, Ds °क्रामश्च Ks Da2 D. Co देशेषु
 — °) K2 Ds नदी शैल, Ks s Da1 नदीशैलान्, T1
 G4 M नदीशैल, G1 2 नानादौल (for नदी शैलान्)

10 D2 om 10, Gs om 10^{ab} (cf v 1 7, 9)
 — °) B8 M2 4 ततो, T1 G1 2 4 तथा, M1 s 5 तदा (for
 तेषा) — °) Ko-2 B1 2 °र्षभ, S (except T2, Gs
 om) भरतर्षभ (G1 2 °भ) — °) Ks B1 s Da Dn
 D4 s 8 आदिदेश, Ds आदिदेशे K B Dn Dn D4 (m
 as in text) s-8 G1 सवाहाना, D1 ससैन्यानां, Ds
 **हाना, T2 M3 Cc सवाह्या (T2 °माह्या)ना — °)
 Ks Da1 Dn1 भक्षं, D7 भक्ष्य भो D6 अनतक
 (for अनुत्तमम्)

11 D2 om 11 (cf v 1 7) — °) B1 Dn D4 s
 शय्याश्च, Dn1 सज्ञा (m श्या)श्च, D6 शिक्षाश्च Ca सज्ञा
 (as in text) G2 विपयास् (for विविधास्) B1 4 Dn
 D4 s तात, M चक्रे (for तास्तास्) Cv संज्ञान [? °श्च]
 विविधास्तास्ता — °) Dn D4 7 s रात्रौ, Cv चक्रे (as in
 text) M1-4 स्वपरेषा च भारत, M8 (sup lin) s स्वेषा
 राजा युधिष्ठिर — °) Dn D4 एववेदी, D1 एवसज्ञो,
 Ca 6 एववादी (as in text) Ds एव वेदा वि (sup lin
 विधो वे)दितव्य, G2 एव संसदि वक्तव्य, Gs एव वा
 कारयामास — °) Ca cites पाण्डवेय Ko 1 D1 पाण्डवेयोद्-
 मित्युत, D6 °वेयो युधिष्ठिर, Gs तामि सज्ञाभिराहवे

12 Gs om 12^{ab} — °) K1 अभिज्ञानि, D1 T2
 °ज्ञानामि, D6 °ज्ञातानि Ca c v अभिज्ञानानि (as in
 text) — °) K4 damaged Ds Cc सज्ञाश्च Ca आभाषि-
 तानि, Cc आभाषणानि K2 s 5 B1 2 4 Da D1 s 5-7
 सज्ञाश्चाभाषणानि (Ks °शालापणानि, Da2 °श्च भाषणानि;
 D6 °श्चाभाषणेन) च, T1 G1 2 4 M सज्ञाश्च विविधास्तथा,
 T2 °श्रापि सहस्रश — °) T1 G कारं, T2 श्रावं (for
 योज) Co cites निजो [? यो]जयामास — °) K1 s
 Da1 Ds युद्धकाले (without saṁdhi)

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्यानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ॥ १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 मध्ये नागसहस्रस्य आतृभिः परिवारितम् ॥ १४
 दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
 दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ १५
 ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
 वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६

ततो योधान्हर्यन्तौ वासुदेवधनंजयौ ।
 दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥१७
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ।
 श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूर्त्रं प्रसुश्रुवुः ॥ १८
 यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
 त्रसेयुस्तद्वेवासीद्धारतराष्ट्रवलं तदा ॥ १९
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ।
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २०

C 6 21
B 6 1 20
K 6 1 20

13 ^a) K₃ B₁ ध्वजाग्र, D₃ M₁ 2-5 °ग्राण्, Cc as in text K₂ 4 5 B Da Dn D₂ 5 8 T₁ G M₄ Cc पार्यस्य (for पार्याना) — ^b) K₂ महात्मना (sic), T₁ G₁ 8 4 M₁-3 5 °वल D₆ युद्धकाले सुयोधन — After 13^{ab}, D₇ (erroneously) reads 15^b, repeating it in its proper place. — ^c) K₁ सर्वैः सर्वैः (for सह सर्वैः) Da₁ महीपाल — ^d) K₁ प्रत्यर्वाहत (sic), K₅ Da D₆ °लोमत, B₁ °व्यूहत, T₂ M₂ 5 °व्यूहत, G₃ प्रतिव्यूह्य तु, M₂ प्रत्यव्यूहत K₃ 5 B₁-8 Da Dn D₂ 4 5 8 पाडव D₆ पूज्य दृश्यत मन्मुख

14 ^{ab}) T G₄ M₁-4 पाडरेण Cc cites आतपत्रेण K₁ 2 °णातपत्रेणा (K₂ ण) ध्रियमानेन मूर्धनि — ^c) D₁ 4m T₂ राजसहस्रस्य, T₁ G M राजसहस्राणा (for नागसहस्रस्य) — ^d) K₄ 5 B₁ 2 4 D (except D₂ 8 7) G₃ वारित

15 ^a) The portion of the text from हृष्टा up to the end of this st is lost in K₃ on a damaged fol D₁ प्रेक्ष्य दुर्योधनं राजा — After 15^a, D₁ ins

6* प्रहृष्टवदन तत ।

आयोधन प्रविविधुः

— ^b) K₀-2 सर्वे (K₁ °र्व) पार्थिवसैनिका, K₅ B Da Dn D₂-8 8 पाचाला युद्धनदिन (B₁ °दुर्मदा, B₂ °वदिन), T₂ सर्वे पाडवसोमका — ^c) K₀-2 D₂ 7 T₂ (by transp) सर्वे दध्मुर्, B Da Dn D₆ 8 दध्मुः प्रीता (Da₁ °ध्मुर्दध्मुर्) K₅ प्रीता (for सर्वे) K₁ महाशङ्ख, K₅ Da D₅ T₂ महीपाला — ^d) K₅ Da D₅ T₂ शङ्खाश्चापि, D₂ भेरीर्जघ्नु, G₂ भेरीं जघ्नु K₀-3 D₁ 8 च सर्वत (K₀-2 °ज्ञा) (for सहस्रश) B Dn D₂ 6 8 भेर्यं (B₁ 2 4 °री)श्च मधुरस्वना ❀ Cc भेर्य इति पाठे द्वितीयार्धे प्रथमा । ❀

16 ^a) K₀-2 Da D₅ 6 M₂ 3 5 प्रहृष्टा, D₂ च हृष्टा K₃ 4 B Da₁ Dn D₈-8 8 ता (for स्वा) K₅ तत प्रहृष्टास्ता सेना; D₁ तत प्रहृष्ट सैन्य तु — ^b) K₀ 1 अभिवेक्ष्याथ,

D₁ तदा संवीक्ष्य, D₈ अभिसवीक्ष्य, D₇ °वीक्ष्य च

17 ^a) K₃ D₂ ततो हर्षाय योधाना, K₄ योधयंतौ च तौ योधान्, K₅ B Da D₅ 6 योधयतौ (K₅ °यतस्, B₃ हर्षयंतस्, D₃ 6 हर्षयतौ) ततो योधान्, Dn D₂ 8 ततो हर्षं समागम्य, T₁ G स्वयो (G₂ °यौ) धान्हर्ययतौ तु, T₂ ततो यूथान्हर्ययतौ, M स्वयो (M₁ 8 5 °यौ) धान्हर्ययतौ तौ — ^d) T₁ दिव्यशङ्खौ D₃ M₅ रथस्थितौ D₈ शङ्खौ रथवरे स्थितौ

18 ^{ab}) K₃ D₂ निर्घोषो, G₃ शङ्खस्य, Cc ध्वनित In K₄, the portion of the text from चोभयो' to सवाहना in 18^c, is lost on a damaged fol. K₀-2 पाञ्चजन्यरव श्रुत्वा देवदत्तस्वन तथा — ^c) K₅ B Da D₅ Ccp समंततो, Dn D₂ 8 तु निनद, G₃ सवाहन M₂ 4 यौधा — ^d) D₂ 6 Cc सकृन् D₃ T₂ मूर्त्रे K₅ प्रशुश्रुवुः, Cc प्रसुश्रुवुः

19 T₂ om 19^{ab} — ^a) M₂ तथा — ^b) D₂ नाद, G₂ स्वरं (for स्वन) D₃ श्रुत्वा नाद वने मृगा — ^c) T₂ निपेदुस् (for त्रसेयुस्) K₃ देवायुर, D₂ देवास, D₃ देवास्य, M₂ देवासीर् K₁ त्रसेयुस्तद्वे**, K₄ 5 B Da Dn D₂ 6 8 त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा, G₃ त्रसेयुः सर्वदेवासीद् — ^d) D₁ °वन (for °वल) K₀ 2 T₂ G₃ M₅ तथा, D₈ तु तत् (for तदा) K₁ देवदत्तस्वनं तथा, K₃ D₂ धार्तराष्ट्रस्य सैनिका, K₄ B Dn D₂ तथासीदत तद्वलं, K₅ Da D₅ 8 तथा सीदति तद्वल

20 = (var) 4 31 5 — ^a) D₁ भूमौ — ^b) = 5 82 6^d K₂ Da₁ T₂ G₁ 8 M प्रजायत, K₅ प्रजायत — ^c) D₃ अंतर्धीयत, D₇ °धीयत K₁ D₂ G₂ चादित्य, G₃ चादित्या K₄ 5 B Da Dn D₂ 8 अस्त गत इवादित्ये (B₃ °स्य), D₆ T₂ अतर्धाय तदादित्य (T₂ °धादित्य) — ^d) K₄ 5 B₁ Da D₅ सैन्ये च K₄ 5 B₁ 2 4 Da Dn D₂ 5 8 T₂ G₃ M₃ रजसावृते (B₄ °हते, T₂ °वृत, G₃ °वृता)

वर्षं चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
 व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
 वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
 विनिघ्नस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ २२
 उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।
 कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
 तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।

21 ^a) K₂ 4 5 B Da Dn D₄₋₃ 8 T₁ तत्र, D₃ चापि, D₁ चानु (for चात्र — ^b) T₁ G₄ °कर्ममान् — ^c) K₂ 8 B₁ 8 4 Dn D₄ दिक्षु, K₄ B₂ Da₁ धक्षन्, K₅ Da₂ D₅ धक्षन्, Dn₂ (marg) व्युहन्, D₁ व्युषु, D₂ ध्युक्षन्, D₈ damaged, D₇ वृण्वन्, M₄ व्युक्षत् K₈₋₅ B Da Dn D₂₋₅ सैन्यानि (for अनीकानि) Ko 1 व्युक्षत्स- (Ko °न्स)र्वाण्यनेकानि, D₈ दिक्षु सर्वासु सैन्यासु, T₂ युक्षन्सर्वाननीकानि — ^d) = 1 1 77^d 4 52 15^d 5 82 9^d, etc, etc ("epic tag") K₅ तदद्भुतम् T₁ G₂ 4 तस्य राजन्महामते

22 ^a) Ko-2 B₂ D₂ G₂ तत्र, G₂ तदा (for तत) Ko-2 D₂ T₂ G₂ प्रादुरासीन् T₁ G₄ वातास्ततः प्रादुरासन् — ^b) Cf 6 3 37^b K₈ नीच, D₁ 6 नादै (for नीचे) Ko-2 °वर्षण, D₁ °कर्षिण, D₆ T₁ G₂ 4 M₄ °वर्षिण T₂ नीचैश्चकरकर्षण (sic), Ca c as in text — ^c) Ko 1 निर्विघ्नं तान्य, K₂ G₂ विनिघ्नस्तान्य, K₃ निजिघ्नास्यन्न, K₅ विनिघ्नस्तान्यनी, D₁ विजिघ्नास्यन्नी, M₁ 8 5 विनिघ्नस्तान्यने Co cites विनिघ्नन् (as in text) — ^d) D₃ damaged D₂ विधिमाश्चैव, D₆ निवद्धश्चैव, T₂ विधमश्चैव, G₁₋₃ व्यधम (G₁ °म)श्चैव Ko-2 तदद्भु (K₁ °द्भु)तमिवाभवत्, Ko(Addl) 1 (marg) विधमश्चैव (K₁ °श्च)व तद्राज (sio), K₈ D₁ विधमन्वितत रज (K₈ °तद्रज), K₄ 5 B Da Dn D₄ 8 शतशोऽथ सहस्रश = 1 1 179, 33 23, 53 11, 211 7 3 93 18, 105 22 4 52 4 5 54 45, 149 76, 150 15, 181 8, 196 14, etc ("epic tag")

23 ^a) D₂ महाराज (for तदा राजन्) K₁ 5 B Da Dn D₁ 8 उभे सैन्ये च राजेन्द्र — ^b) K₃ युध्यमाने ततो भृश, D₇ 8 T₂ युद्धायाभ्युदि (T₂ °द्य)ते भृश — ^c) T₂ यत्ने (for यत्ते) — ^d) M₃ (mf lin) °स्तिमितो (for °क्षुभितो), Ca c as in text D₈ परस्परजिगीपया

24 ^b) K₈ D₁ 6 तद् (D₁ °दा)द्भुतसमा, K₄ अद्भुत य तु समागम (hypermetric), K₅ B Da Dn D₄ 8 अद्भुत स तु संगम, D₃ तद्भुत उपा, T₂ तदा भूतसमा — ^c) D₁ प्रलये, Ca c as in text

युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
 शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
 तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५
 ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 धर्माश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६
 निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।
 यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७

25 25^{ab} = (var) 7^{ab} D₇ om 25^{ab} — ^a) Ko 1 D₁₋₃ शून्येव, K₂ शून्ये च, K₃ शून्यैव, K₅ Da D₅ शून्या च, Co शून्यामीत् (as in text) — ^b) N (except D₁, Śi missing, D₇ om) वृद्धवालावशे° — After 25^{ab}, K₂ 4 B Da Dn D₃₋₅ 8 repeat 7^{cd} [with v l निरधपुर्येवासीद् (D₈ निःश्रापुर्यवा राजन्)] — D₈ om 25^{cd} — ^{cd}) G₈ नीता (for सेना) Ko समनीतेन, Co समा° (as in text) D₁ तत सेनानिवेश च चक्रु पाडवकौरवा — After 25, K₃ ins (cf 26^a and 27^b)

7* ततस्ते समय युद्धे स्यात्प्रीतिश्च परस्परम् ।, while D₈ ins

8* समन्तात्तगकल्पेन गर्जमानेन °वर्त ।

26 ^a) K₅ तस्मै च (for ततस्ते) Ca c समय (as in text) — ^b) = 1^b, 2^b, 33^b Ko-3 5 D₁ 2 6 7 T₂ °सैनिका — ^c) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 G₁ धर्मान्स, D₁ सैन्य च, D₃ धर्म च Co cites धर्मान् K₅ स्थापयामास — ^d) Ko-2 D₁ 7 T₂ योधानां, T₁ G युद्धाय (for युद्धाना)

27 ^a) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 विहिते, Co निवृत्ते (as in text) D₃ तु ततो (for चैव नो) G₈ om (hapl.) from युद्धे up to युद्ध- in 28^a D₁ निवृत्ते शश्वसपाते, D₆ विहिते तु हते चैव — ^b) K₃ 5 B Da D₂ 5 8 T₁ G₁ 4 M स्यात्प्रीतिश्च (by transp), Dn D₈ 4 स्यात्प्रीतिर्न, D₁ वदति स्म, D₇ T₃ स्याच्च प्रीति, G₂ [S]भ्युत्प्रीतिश्च Co परस्पर (as in text) K₄ स्यात् ***** , D₆ नो युध्यात्तत्र कश्चन — ^c) K₂ Dn D₄ 8 M₃ यथापर, K₄ damaged, B D_{4m} यथावल, Da₁ यथापरं (sio), Da₂ D₅ यथाकाम, D₁ यथातुर, D₂ 5 6 यथा पुरा, D₇ T₂ G₁ यथापूर्वं, Co यथापत् [? °यथ] Co यथायोगं (as in text) — ^d) T₁ G₄ न न, G₁ न तु (for न च) Ko-2 [अ]-स्याच्छलन, B₃ स्याच्चल, Dn D₄ 8 स्यात्कस्यचित्, D₆ स्यात्स्वलन, S (G₃ om) स्याच्छलन Co cites छलन Ko पुरा K₆ न स्याच्च लभन पुन, D₁ मत्र स्यापि पुन पुन

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
 निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २८
 रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
 अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ २९
 यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
 समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
 परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।

क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३१
 न स्रुतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
 न मेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
 एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
 विस्मय परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
 निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुपर्षभाः ।
 हृष्टरूपाः सुमनसो वभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

C G 35
 P 6 1 34
 K 6 1 34

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

28 ^a) Ko-2 वाचा युद्धे प्रवृत्ते, K₀ वाचा युद्धे प्रवृत्ते, G₂ M वाचा युद्धे प्रवृत्ते तु, K₁ B Da Dn D₁ 4 5 8 वाचा युद्धे (D₁ धि) प्रवृत्ताना, D₀ वाचो युद्धप्रवृत्तेच्छ, T₁ G₁ वाचा युद्धे न प्रवृत्ते, G₃ * * * * * प्रवृत्तो नो — ^b) Ko-3 D₁-3 6 7 T₂ 'पेधन, K₆ 'पेधत — ^c) K₁ निष्क्रात (corrupt), K₂ 4 B Da Dn D₁ 4-6 8 T₂ निष्क्राता, D₂ 7 निष्क्रात, D₃ निष्क्रा* K₆ निष्क्रातपृतनामध्या — ^d) K₂ 4 B D (except D₂ 3 5) हतव्या K₆ Dn D₃ कदाचन

29 ^a) T₂ रथेन (for रथी च) D_{n1} रथिनो, M₄ रथिना Ko-2 योग्यो, D_{n1} योधा, G₂ M₄ योद्धा (for योध्यो) — ^b) B₃ गजयोधिन, D₂ 'धूर्यत, D₃ 'मूर्धगा Ca c गजधूर्गत (as in text) D₀ गजे नारोने धूर्गते — G₃ om 29^{cd} — ^c) K₈ D₂ T₂ M₃ अश्वेनाश्व, K₅ अश्वेनाश्व, D_{n2} D₃ 5 अश्विनाश्वी Cop अश्विना B₁ 2 4 Da D₅ पदातिस्तु — ^d) K₄ B₂-4 D G₁ 2 M^o 4 पादाते Ko-2 पत्तिनै (Ko 'नै) व नरर्षभ

30 ^a) G₃ 'वल (for 'योग) K₄ B₂-4 Da Dn D₄-6 8 य(B₄ त)याकाम, D₈ यथाधैर्य K₈ (by transp) यथावीर्यं यथायोग, B₁ यथाकामं यथायोग — ^b) D₀ यथाप्राह, T₂ यथास्माह, M₄ यथोत्साहो K₄ B Da Dn D₁ 8 'वल (for 'वय) D₁ यथाप्रज्ञ यथाश्रुत — ^c) C₀ समाभाष्य (as in text) T₂ प्रहर्तव्यो D₁ वयमाभाष्य हतव्यो — ^d) K₄ damaged K₆ चाश्वस्ते, C₀ विश्वस्ते (as in text) Ko 1 विश्वेन च, K₂ विश्वस्ते च, B₃ विश्वे न (for विश्वस्ते न)

31 ^a) K₄ B D (except D₁-3 7) C₀ एकेन (for परेण) K₄ संशक्त, D₂ 8 7 ससक्त, M₄ सयुक्त — ^b)

K₃ प्रेण (corrupt), K₄ B Da Dn D₁ 5 C₀ प्रपन्नो (for प्रमत्तो) — ^c) Ko 1 विधर्माश्च, K₂ विकर्मा च, D₀ विवसनो, T₂ [S] सिचर्मा च, G₁ विमर्दा च, M₄ विचर्मा च — ^d) Ko-2 Dn D₁ 3 6 8 T₁ G₁ 2 4 कदाचन

32 Ko 1 om (hapl) 32 — ^a) C₀ सूतेषु (as in text) K₂ 8 C₁ धूर्येषु, D_{n1} युद्धेषु, D₅ धर्मेषु, D₈ युग्येषु, M₄ सूर्येषु, C₀ धुर्येषु (as in text) — ^b) K₃ शास्त्रोप, D_{n1} * * * * * नायिषु, D₃ शास्त्रोपनायिषु, T₂ शास्त्रोपनायिषु Ca cites शास्त्रोपतापी — ^c) K₃ 5 Da D₂ 6 न मेरी (D₅ 'रि)शखवादेषु, D₈ T₁ G₄ M₃ 6 न मेरीशखवाद्येषु — ^d) T₂ 'हर्तव्य, C₇ 'हर्तव्य (as in text) D₁ 8 कदाचन

33 ^b) = 1^b, 2^b, 26^b Ko-3 5 D₁ 2 6 'सैनिका — K₂ om (hapl) 33^c-34^d — ^d) Ko 8 5 D₈ 6 प्रेक्ष्य, T₂ वीक्षमाण

34 K₃ om 34 (of v l 33) — Before 34, D₇ 1ns वैश' उ' — ^a) K₄ damaged Ko 1 8 5 B D₁-8 T₂ M₈ 5 नि(B₄ वि)वेद्य च, Da D₅ निशम्य च, Dn D₄ 8 M₁ निर्विद्य च, D₀ निवेशाय, D₇ निविष्य च Da₂ D₂ महात्मान — ^b) K₄ damaged D₂ सुतास्ते, D₀ तत्र ते Ko B₁ 'र्वभ, D₈ G₃ भरतर्षभा — ^c) T₂ प्रहृष्टरूपा सुमनो

Colophon S₁ missing — Adhy name Ko सैन्यसमागम, D₀ युद्धधर्मरचना, T₁ G₁ 2 4 युद्धसमय-कथनं, M युद्धक(M₂ 'का)रण — Adhy no (figures, words or both) Ko D_{n2} Dn D₁ 4 5 S 1 (as in text) — S_{loka} no Dn 33, D₁ 36, D₅ 34

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २
वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३
व्यास उवाच ।

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरतरम् ॥ ४

2

§1 is missing up to 31^{ab} (of v 1 6 1 1)

1 ^a) Cc पूर्वापरे (as in text) K₂ 4 B Da₁ (marg)
Dn₁ n₂ (marg) D₄ G₂ M₁ (sup l₁n as in text) 4
सैन्ये, Ca संध्ये (as in text) — ^b) M₄ संवीक्ष्य, Ca
समीक्ष्य (as in text) D₇ G₈ मुनिः (for ऋषि)

2 ^a) Ca भविष्यति (as in text) K₈ रणो घोरो
— ^b) K₈ 5 D₂ 8 6 T₁ G₄ भारताना — In K₄, 2^{cd} is lost
on a damaged fol. — ^c) T₁ G₁ 2 4 M सर्वस्य (for
भगवान्) G₈ प्रत्यक्षमभवत्तत्र — ^d) K₈ 5 D₁ 2 *भविष्यता

3 ^a) K₈ विचित्रं, Da₂ D₆ 6 वैचित्र्यं — ^b) K₁
संरहस्य, K₂ M₁ 4 5 स रहस्यं, G₁ 8 स रह प्रा D₈ 7
स रहस्येऽब्रवीदिदं Ca cites रहसि — ^c) Co ध्यायत (as
in text) — ^d) Ko-3 5 D₁-3 T₂ कुरु* (for पुत्रा)
D₈ G₃ अनयत्, T₁ G₄ M अनयात् Co cites पुत्राणामनयं
(as in text) B₂ T₂ तथा

4 Ko 1 3 5 D₁-3 6 T₂ om the ref — ^a) Ca 0
परीतकाला (as in text) T₁ G₄ राजन्कालपरीतास्ते, Cv
15 in text — ^b) K₈ D₂ 8 श्रैते च, D₈ 6 श्रान्येपि;
G₂ श्रान्याश्च K₄ B Da Dn D₄ 5 8 S (except T₂)
पार्थिवा — ^c) Dn D₁ 4 0 8 ते हिसतीव, D₈ 7 निहनिष्यति
— ^d) K₁ साह्य (for साद्य) B₂ ममासाद्य परस्पर

5 ^b) B₁ 4 Dn D₄ 6 8 विनश्यत्स्वेव भारत, T₁ G M
विनशिष्यन्तु भारत — ^c) D₂ र्यायता ज्ञात्वा, Co as in
text

तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।

कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५

यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।

चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।

युद्धमेतच्चशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।

वराणामीश्वरो दाता संजयाय वरं ददौ ॥ ८

6 T₂ om 6^{ab} — ^a) B Dn D₂ 4 8 यदि चेच्छसि,
D₈ यदि त्विच्छति, D₈ यद्यन्विष्यसि, T₁ G₁ M₁-3 5 यदि
च्छसि त्व, G₂-4 M₄ यदिच्छसि त्व Ko 2 3 D₁-3 6 7
S (except M₈, T₂ om) समग्राम — ^b) K₄ B Da Dn
D₄ 5 8 द्रष्टुमेतात्, K₅ D₂ S (T₂ om) *मेत (G₁-3 *वं),
D₁ *मेतद् B₈ समागतान् (for विशां पते) — ^c) K₈ 5
Da D₂ 8 5 7 8 G₁. 2 ददामि K₂ Dn D₂ 8 पुत्र, K₅
शीत, Da₁ T₁ G₄ [S] ह तु, D₁ दिव्य, Cc हन्त (as in
text) — ^d) K₄ B Da D₆ पुत्र, Dn D₄ 8 G₈ M₆ तत्र
(for एतन्) D₈ दिदक्षया, Ca 0 निशामय (as in text)

7 ^a) D₁ नेच्छामि त, D₈ न वोस्सहे, D₈ नैवोस्सहे,
T₁ G₂-4 M₄ न रोचते, Cnp नपरोक्ष — T₂ om 7^b-18^a
— ^b) K₈ देवर्षिं — ^c) K₈ B₈ D₇ युद्धमेतदशेषेण, K₅
D₆ *मेतद्विशे, D₂ *मेतन्नशे, T₁ G₂ 4 युद्ध त्वेतद्विशे,
G₃ युद्धं चैतद्विशे — ^d) D₈ शृणुयात् K₅ तत्तु (for
तव) Co cites तेजसा (as in text)

8 T₂ om 8 (of v 1 7) T₁ G om the ref
— ^a) D₈ यस्मिन् K₁ श्विच्छति (810), D₂ श्व गच्छति
K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 8 Ca 0 एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं, G₂
तस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं वै — ^b) D₈ मिच्छसि — ^c) In K₄,
the portion of the text from मीश्वरो up to ते in 9^a
is lost on a damaged fol B Da Dn D₄ 5 8 व्यास
(for दाता) Ko-2 वाराणसीश्वरो धाता (K₂ व्यास) Cc
cites ईश्वर (as in text) — ^d) D₁ ददौ वरान् (for
वर ददौ)

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्विष्यति ।
एतस्य सर्वं संग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ९
चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०
प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११
नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं वाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गाणिरयं जीवन्मुद्गादस्माद्धिमोक्ष्यते ॥ १२
अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ।

पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३
दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।

न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ।

पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।

यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये ॥ १६

श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बलैः ।

C 6 51
B 6 2. 17
K 6 2 17

9 T₂ om 9 (cf v 1 7) D₅ T₁ om 9^{ab} N T₁ om the ref G₄ transp 9 and 10 —^a) Da₁ पृतेया (for एष ते) D. om from संजयो to एतस्य in 9^c K₆ समयो (for सजयो) —^b) Da₁ विद्विष्यति (sic) — D_n om (hapl) 9^c-10^d T₁ transp 9^{cd} and 10 —^c) G₁ 3 [अ] ज्वपि, B₇ D₁ 6 M₂ सर्वं, G₂ 4 [अ] पि स (for सर्वं)

10 K₂ D_n (all by hapl) T₂ G₂ 7 (the latter two by hapl) om 10 (for D_n T₂, cf v 1 9, 7) G₄ transp 9 and 10, T₁ transp 9^{cd} and 10 —^a) K₂ समयो (for सजयो) —^b) B₁ 2 D₇ 8 T₁ G₁ नैव (for नैष) Cc cites दिव्येन (as in text) Ca cites 10^{ab} (as in text, with v 1 पतयो [?] corrupt for सजयो) — G₁ om 10^{cd}

11 T₂ om 11 (cf v 1 7) —^a) K₀ 1 प्रकाश्य, D₁ प्रत्यक्ष, D₆ प्रदाश (sic) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 [अ] प्रकाश वा, D₇ रहो वापि (for रहस्य वा) —^b) B Da Dn D₄ 5 8 दिवा (for रात्रौ), and निशि (for दिवा) —^c) M चिन्तित वापि, D₆ चितितेनापि —^d) D₆ पश्यसि, Ca वेत्स्यति (as in text) K₃ Da₁ सजय

12 T₂ om 12 (cf v 1 7) —^a) K₄ damaged, Da₁ (marg) Dn D₄ 8 छेत्स्यति, D₆ भेष्यति (for भेत्स्यन्ति) —^b) B₁ 4 नैव K₃ व्याधिश्च ते, D₂ वाविष्यते (for वाधि) Da₁ श्रम, Cc श्रम (as in text) —^c) K₀-2 D₆ गावल्गानिर्, D₈ गाल्वाणिर् (sic), Ca गावल्गाणि (as in text) B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 8 सौम्य, G₂ जीवेद्, M धीमान् (for जीवन्) —^d) G₂ अन्यद् (for अस्माद्) K₅ विमोक्ष्यसे, Da₂ D₂ क्षते, Dn D₈ क्ष्यति, D₄ क्षति

13 T₂ om 13 (cf v 1 7) —^a) B Da Dn D₄ 5 8 T₁ G₄ तु (for च) —^b) B₃ पुरुपर्यभ —^d) B₃ कथं, D₇ कीर्ति, M₂ प्रथयिष्यति D₂ M₆ मा शुच

14 T₂ om 14 (cf v 1 7) —^a) K₁ छष्टम्, K₀ 2 B D₆ S (except G₂, T₂ om) छष्टम्, Ca c दिष्ट (as in text) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 नरव्याघ्र, D₇ पुरा चैतन् —^b) K₄ नाति, B Da Dn D₄ 5 8 नाभि, D₇ न स (for नात्र) D₂ G₂ अर्हति —^c) G₂ चैव (for चैव) D₁ शक्यं Da₁ सजतु, D₂ सजेतु, D₇ 8 सयत्तु, Ca c सयतु (as in text) D₃ न हि शक्तः सुत यतु —^d) = 5 39, 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6. 21 11^d, 62 34^d, etc.

15 T₂ om 15 (cf v 1 7) K₀-3 5 D₁ 2 7 T₁ G₂-4 M₁ 2 om the ref —^a) T₁ G₄ M₂ तु (for स) —^b) D₇ च (for प्र) — In K₄, 15^{cd} is lost on a damaged fol —^c) G₁ रेवं K₃ 5 B Da Dn D₁-8 T₁ G₁ 4 M₁ 2 महाभागो, D₇ G₂ 8 M₂ 5 वाहो.

16 T₂ om 16 (cf v 1 7) —^b) K₂ B₃ D₂ 8 8 महाक्षय —^c) Ccp अथ (for यथा) Dn D₈ तथेह च, B Da D₆ 8 T₁ G₄ तथेमानि, D₈ यथैतानि, D₄ M तथैतानि (for यथेमानि) Cc निमित्तानि (as in text) —^d) K₁ D₁ 3 as in text; K₂ Dn D₄ 8 भयदान्युप, K₃ 5 D₂ भयाय ह्युप, K₄ B₁ 2 4 भयायाभ्युप, B₂ भयाय न्युप, Da D₅ भ (D₆ त)यायास्थुप, D₆ भवायाद्युप, S (T₂ om) ह (G₂ प) श्यते भरतर्षभ.

17 T₂ om 17 (cf v 1 7) —^a) B₄ श्येन (for श्येना) T₁ G₄ M₅ transp गृध्रा and काका D₇ कका (for काका) K D₁ 2 श्येनाश्च सह कंका (K₂ काकै, D₁ गृध्राश्च, B₂ श्येनगृध्रा बलाकाश्च, D₈ 6 श्येनाश्च शितिकटाश्च, M₁-4 श्येना ककाश्च गृध्राश्च —^b) K₁ कहाश्च,

संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७
 अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
 क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १८
 खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।
 कहुवाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १९
 उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
 उदयास्तमने सूर्यं कवन्धैः परिवारितम् ॥ २०

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
 त्रिवर्णाः परिधाः संघौ भानुमावारयन्त्युत ॥ २१
 ज्वलिताकेन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
 अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २२
 अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्तिकीम् ।
 चन्द्रोऽभूदश्रिवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ २३
 स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।

K₂ गुग्गाश्च, K₃ s D₂ ० १ फाकाश्च, M कद्दाश्च (M₂ 'य) K₂ Dn₂ चलै, K₃ s D₂ १ १ यष्टै, D₁ यकै, D₀ यलं, S वलै K₁ सहिता घायसैर्यलै Ca cites सहिता and चलै (as in text) — °) D₁ निपतंति, Cc संपतंति (as in text) K₄ बलांतेषु, B D_n D_n D₁₋₀ s Cc नगाम्रे, S (T₂ om) ध्वजाम्रे — °) D₁ सम वादांश्च कुर्वते, M₅ समवांश्च प्रकुं Ca o cite समवायान् (as in text)

18 T₂ om 18^a (of १ 1 7) — °) K₀ अत्यग्रं, B₂ अत्युग्रं, B₃ प्रत्युग्रं, D_n D₅ Ca अभ्यगं, Dn₂ अभ्यग्रं, D₃ (sup lin. sec m) समीपे, Cap अत्युग्रं (as in text) Cc cites अत्युग्रमात्र K_{1-१} D₁₋₃ ० १ हि (for च) K₀₋₂ पतिष्यति, D₀ प्रजल्पति. T₁ G अत्र चा (G₁ वा)पि च पश्यति, M अत्र चानुभविष्यति — M₂ om (hapl) 18^b — °) D₃ खगा, D₀ जना, Ca o v द्विजा (as in text) T₂ युद्धमानन्दिनो द्विज — °) K₀₋₃ D₂ 'प्यंतो — °) B₃ १ गजयोधिनां

19 In K₄, 19^{ab} is lost on a damaged fol — °) K₀ खट्खटे, K₁ खट खटे, K₂ पट्टपट्टे, D_n D₄ १ निर्दयं चाभि, D₁ १ कटक (D₁ 'प)टे, D₂ खराखरे, S (except T₂) कटाकटेति (G₃ 'टेषु) K₃ D₃ घासते, K₅ D₂ १ वासंतो; D₁ कुर्वति, D₀ न वासंते (hypermetric), T₁ G₃ १ वाश्यतो (G₃ 'ते), G₂ पश्यतो Cc cites [अति] वाशत B D_n D₅ निर्दयं चाभिभाषं (D_{n1} 'वाचं, D_{n2} D₅ 'वास)तो, T₂ वाश्यति पक्षिणो रात्रौ, C_v खेटा हाहेति वाशंत — °) B D_n D_n D₁ १ १ भैरवा, D₁ वासति, D₃ ० शकुना (for भैरव) K₃ s B₁ १ D₂ T₂ G₃ 'वादिन — °) K₃-s B D T₂ कंका (D₅ काका), T₁ G₁ शिवा, G₁ कव्या; G₂ कृद्धा, G₃ कृद्धा D₅ १ प्रयंति, D₇ च यांति, S (except T₂) क्रोशति D₁ सध्यासु, S (except T₂) मध्याह्ने (for मध्येन) — °) D_{n1} दिश, D_{n1} [s]निश K₀₋₂ णाभिमुखो (K₂ 'खा) दिश

20 °) D₁ तथा (for उभे) K₅ उभेयुचपिरेसंध्ये (corrupt) Cc cites उभे संध्ये — After 20^a, D₁ ins

9*

रज्युके च भारत ।

दुर्निमित्तानि सर्वाणि

— °) G₂ रके च भरतर्पम — °) K_{0-१} २ D₁ ० १ S (except T₁ G₁) 'स्तमये K₁ २ सूर्ये, K₃ D₂ G₃ सूर्यं, D₀ भानो — °) K₀ कर्दये, K₁ कर्मये (sic), K₂ कयंध, Cc कयंध (as in text) K₁ s D₂ ० G₂ १ परिवारित (D₀ 'ते)

21 °) D₁ 'पर्यंत, D₃ 'पर्यंत. — °) T₂ कपुं (for कृष्णं) — °) D_n D_१ १ त्रिवर्णं C_v त्रिवर्णां परिधा (as in text) K₄ सध्या, D₁ संघौ, D₀ सिद्धौ, Cc संघौ (as in text) T₂ विवर्णां परिधावत्, Ca as in text. — °) K₀₋₂ 'वरं (for 'वारं) K₄ B D_n D_n D₁ १ १ भानुमतमवारयन्, K₅ भानुनावारयन्त्युत, D₀ मानमार्दवयत्युत, T₂ भानुमादारयद्दुत

22 °) K₁ 'केन्दुनक्षत्र, K₂ 'केन्दुनक्षत्रे, K₃ ज्वरताकेन्दु-नक्षत्रं, D₀ ज्वलदकेन्दु, T₂ 'तार्कं तु नक्षत्र Cc cites ज्वलितानि — °) G₂ M₃-s निर्विशेष In K₄, the text from क्षप to भ in 22^d is lost on a damaged fol K₀₋₂ s D₂ १ निर्विशेष (K₅ 'शेष) दिनक्षिप (K₂ 'क्षयं), K₃ D_n D_n D₁ १-१-१ T G₁ M₁ 'शेष (D₁ M₁ 'प)दिनक्षय; D₀ 'शेषदिनेक्षित — °) K₀ दित (for दृष्टं) — °) B D_n D_n D₁ s- १ T₁ G M₁ तद्क्षयाय, D₀ सक्ष'

23 °) K₀₋₂ अलक्ष्या, K₄ B_१ s D₁ D₅ अलक्ष्या (D_{n2} D₅ 'क्षय), K₃ D_{n1} D₂ १ १ (m as in text) ०-१ अलक्ष्म (D₀ 'क्षा), T₁ G₁ १ s M₂ १ आलक्ष्ये, T₂ जलक्ष्य, G₂ अलक्ष्ये, M₁ १ s आलक्षे, Ca अ[ल]क्ष्मी, K₃ B₁ १ D_{n2} D_{n1} Cc as in text K₂ T₂ हीनः T₁ G M₁-१ हीना D₁ अलक्ष्या च प्रभाहीन — °) K₁ पौर्णमस्या, K₀ २ पौर्णमास्या, K₃ १ D₂ पूर्णमासी (K₅ 'सी), Cc पौर्णमासी (as in text) D_n तु (for च) K₀ २ १ कार्तिके (K₃ 'की), T₂ 'क; D₀ पौर्णमासी च कार्तिका — °) K₄ B D_n D_n D₁₋₀ s M₁ Ca ० पद्मवर्णे, D₁ सुधा, D₇ अक्षि, T₂ समवर्णं D₃ T G₃ १ M₁ १ नभस्तलं

24 °) K₀ २ स्वप्स्यति, K₁ स्वपृति (corrupt). D₂ १

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिषन्नाहवः ॥ २४
 अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
 प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्ष्ये ॥ २५
 देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
 चमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६
 अनाहता दुन्दुभयः प्रणादन्ति विशां पते ।
 अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
 कोकिलाः शतपत्राश्च चापा भासाः शुक्रास्तथा ।
 सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८

गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
 अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभत्रजाः ॥ २९
 उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
 आसीद्गृधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ३०
 या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता ।
 अरुन्धती तथाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
 रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्वरः ।
 व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२

C 6 66
B 6 2 32
F 6 2 32

निहिता G₃ राजन् (for वीरा) D₁ स्वपिप्यति हता
 राजन् —^b) K₃ ६ D₂ ३ भाश्रित्य (for आवृत्य) B₁ २
 Da D₀ विष्टि (or ष्टि) ता, B₄ वेष्टिता, T₂ पार्थिव (for
 पार्थिवा) D₁ सप्रामे क्षत्रियर्षभा — 24^a = 4 31 10^b

25^a) K₄ B Da₁ D₅ 'रीक्षे K₂ वराहश्च —^b) D₃
 (marg sec m) उर्मिजालस्य (with hiatus), T G₂ 4
 वृषदंशस्य, Cc 'दशस्य (as in text) Ca cites वृषदंशो
 (sic) —^c) D₁ प्रणादो D₄ M₁ ३ युद्धतो, G₃
 युध्यते —^d) K₀ 1 4 D₃ ० 7 नित्यं रौद्र (by
 transp), D₁ नित्यं युद्धे K₄ वलक्ष्ये, K₅ च ल
 क्ष्ये, D₃ प्रचक्षते

26^a) K₁ damaged K₂ B Da Dn D₄ ६ ३
 T₁ G₁ २ 4 चैव (for चापि) —^b) K₀-2 D₃ ० 7 T₂
 कपते च, K₄ damaged, B Da D₅ प्रकपते, Da₁ (by
 corr) D₄ ३ प्रकपति, G₁ कपयति (for कम्पन्ति च) —
 K₃ ६ D₂ om (hapl) 26^{ca} —^c) B₂ चान्यै S
 वमति रुधिराण्यास्यै (T₁ G₄ 'स्यै, T₂ 'स्ये) —^d) K₄
 B Dn₁ D₃ स्विद्यति, D₅ विद्यति, D₇ स्विद्यते, T₂ विद्यते,
 G₃ स्वद्यति, M₄ निद्यति Da₁ (also as in text) M₂
 प्रपदति, Dn₁ G₁ प्रतपति, M₁ ३ ६ प्रवदति

27^a) = Atharvaparīṣiṣṭa LXXI 15 8^a Da₁
 (by corr) अनाहता, D₅ अन्याहता, Cc अनाहता (as
 in text) —^b) D₇ प्रवाचन्ति —^c) Dn अप्रयुक्ता, D₃
 आयुक्ताश्च D₇ अयुक्ताश्चप्रव, Ca अयुक्त सप्रवर्तते —^d)
 K₀ 1 ३ ६ D₂ ० महाभये, D₁ 'हवे, T G M₃ ३ (inf
 in) मनोरथा

28^a) D₁ शतनेत्रा, D₃ सितपत्रा Cc cites शतपत्रा
 (as in text) —^b) K₀ चापभाषा, K₁ चापभाषा, K₃ ६
 D₂ T₁ G₂ 4 चापा हसा, B₁ 4 चासा भाषा, B₂ G₃ चापा
 भाषा, D₅ चोपा भाषा Cc v cite भासा D₅ नानारूपा
 Dn शुक्रास्तदा —^c) G₂ रामभाषा (for सारसाश्च) T₂

सारमाश्रकृवाकाश्च —^d) Cc cites वाच D₁ वाचो रूक्षा
 भवति हि

29^a) M₂ गृहीत (for गृहीत) K₀ 1 ३ ६ D₁-३ 7
 'स्त्रावरणा, K₄ B Da Dn D₄ ६ ३ 'स्त्रा क्रोशति Cc cites
 गृहीतशस्त्रा, while Cv 'स्त्रावरणा —^b) K₃ M₂ वर्मिणो,
 K₅ B Dn D₅ चर्मिणो, D₁ दर्पिता — In K₄, 29^{ca} 15
 lost on a damaged fol —^c) Hypermetric! K₃ ६
 D₂ 'ये च, B Dn D₁ ३ 4 ०-3 'ये प्र (for 'येषु) Da D₅
 'दये प्रवर्तते —^d) K₃ शलकत्रजा, D₅ 'भप्रजा, T₁
 G₁ ३ 4 'भप्रभा, G₂ शूलभृत्प्रभा K₀-2 शश्वन्नरपते प्रजा,
 M सवृता शलभवजै (M₄ 'जा)

30^a) D₇ सेने (for सन्धे) D₃ ३ प्रकाशते, S चकाशते
 —^b) K₅ T₁ G₁ ३ 4 दिशा, B₁ ३ 4 Dn D₁ 4-६ ३
 G₃ दिशो, K₅ D₁ 'न्वितता —^c) K₄ B Da
 Dn D₄ ६ ३ पर्जन्यं पांसु (B Da D₅ 'शु) वर्षी च, D₃
 आसीद्गृधिरसवर्षं Cc cites पर्जन्यं —^d) K₁ स्वस्थि,
 K₀ 2 [अ]प्यस्थि, K₄ B Da Dn D₄ ६ ३ मासवर्षी, D₁ ३
 S पुष्य (D₃ M मास) वर्ष. T₂ कामत (for भारत)

31^a) K₁ २ चैषां, K₃ ६ D₂ चैव, G₃ चैषा S दृश्यते
 (for विश्रुता) D₃ ० या वै पतिव्रता राजस् —^b) K₅ D₂
 G₂ 'समता — S₁ commences from 31^{ca} —^c) Cc
 अरुन्धती (as in text) K₃ ६ D₂ ० तथाप्येष (K₅ D₀
 'पा), G₂ तथा ह्येष, G₃ यथा ह्येषा —^d) A few N
 MSS वशिष्ठ D₃ कृश

32^a) K₃ ६ D₂ 'यत्येष, B T₂ 'यत्नेव, Da D₅
 'यिन्येष, T₁ G₂-4 'यन्ना (G₃ 'न्ना) जन् D₁ आकाशे रोहिणीं
 मेतु —^b) D₃ स्थिरो राजन्, T₁ G₂-4 स्थित एव Da₁
 M₅ शनैश्वर, Cc 'श्वर (as in text) —^c) K₅ यावत्,
 D₁ व्यापृत, Ca c न्यावृत्त (as in text) G₂ यद्भ, Ca
 लक्ष्म (as in text) —^d) K₅ भविष्यति D₃ महाक्षय,
 M महान्क्षय (for महद्भयम्)

अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् ।

वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुविन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १
गर्मिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।
क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ २

त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।

द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३

जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।

त्रिपदाः शिखिनस्ताक्षर्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।

33 ^a) Co cites अनभ्रे (as in text) K₈ ५ अनलेय, B₂ ० भ्रेषु; B₈ ० अ च, B₃ अकस्माच्च, D₁ अनत च, D₂ अनिलेय Ś₁ Ko-2 महाघोष, K₄ damaged, B₁ 4 Dn D₃ ५ ५ G₁ ३ M ० घोरः, D₁ ० मेघ — ^b) B Dn D₂ ३ G₁ २ M₅ Co स्तनित B₁ Da Dn D₄ ५ ५ स्वन, B₈ महत्, T G M₄ भृश (for ऽनिशम्) D₆ मेघस्तनित निस्वन — With 33^{ab}, cf. 6 95 23^{ab} — ^c) Co वाहनाना (as in text) D₆ रुदन; S नद (T₂ नमृ) ता (for रुदता) — ^d) Ko प्रपतत्यश्रुविन्दुभिः, K₁ प्रपतत्यश्रु विमुभि (corrupt), K₂ B Da Dn D₄ ५ ५ निपतत्यश्रु^०, T₁ G प्रपतत्या (G₃ प्रापतत्रा) च^०.

Colophon om in K₈, G₁ damaged — *Adhy name* D₆ धृतराष्ट्र प्रति व्यासवाक्य, G₂ दुर्निमित्तकथन, M₁ ३-५ सजयवरत्नाभः (M₃ ५ ० रप्रदानं) — *Adhy no.* (figures, words or both) Ś₁ Ko १ ५ Da₂ Dn D₁ ५ ५ S (G₁ damaged) 2 (as in text) — *Śloka no* Dn 31, D₃ 32

3

1 ^a) D₁ नरा, Co खरा (as in text) — ^b) K₈ रक्षते, Co रमन्ते (as in text) D₃ मनुष्या गर्दभीषु च — ^c) K₁ आना^०, K₂ आन^० — ^d) B Da Dn D₁ ५ ५ ५ ५ वन (for वने)

2 In G₁, st 2 is lost on a damaged fol — ^a) Ko राजपुत्र्याश्च, K₂ (orig) [S] जातपुत्र्यश्च, K₂ (by corr) Dn₁ [S] जातपुत्राश्च, K₃ ५ D₂ राजपुत्राणां, K₄ B Da₂ D₈-7 राजपुत्रा (D₈ ५ ० त्रा)श्च, D₃ जातपुत्र्याश्च, — ^b) D₈ न जयति (for जन^०) Ca ० विभीषणान् (as

in text) B₁ जनयिष्यति भीषणान् — ^c) K₄ B D (except D₁ 3-7) M₅ क्रव्यादा S (except T₂, G₁ damaged) भक्षयिष्यति, B Da Dn D₃ ५ ५ पक्षिण (Dn ० भि)श्चापि Co cites क्रव्यादा पक्षिण — ^d) D₁ गोमायु-रपरान्; D₆ ० युरपरे, T₁ G₂-4 ० यूनितरे, M₁ २ ० यूनपरे, M₃ ५ ० यूनवरे, M₄ ० युमपरे D₆ S (except M₄, G₁ damaged) मृगा K₄ B Da Dn D₃ ५ ५ सहाश्रति परस्पर Co cites सह and परस्पर

3 Owing to damaged fol , 3^{ab} is lost in G₁ and 3^{ab} in K₄ — ^a) Da D₅ चतुर्दंता, T₂ त्रिणेत्राश्च (for चतुर्नेत्रा) M₄ त्रिविषाणांश्चतुर्नेत्रान् — ^b) M₄ पचपादान्, Cv ० पादा (as in text) K₅ द्विमोहना, T₂ विमोहना; M₄ द्विमेहनान्, Ca ० v द्विमेहना (as in text) — ^c) K₅ द्विपुजाश्च (for ० च्छाश्च) Da₁ M₄ ० पांश्च द्विपु-च्छाश्च — ^d) K₈ ५ D₂ पशवस्तथा, B₁ ३ ५ Da D₅ ० जो मृगा

4 Owing to damaged fol st 4^a-6^b are lost in G₁ — ^a) Ko-2 व्या (K₂ व्य)वृतास्याश्च; D₈ विकृ-तास्या^०, T₂ विवृतास्य^०, M₄ ० तास्या^०, Co ० तास्या^० (as in text) — ^b) K₃ ५ D₂ व्याहरन्त्य^० T₂ गिरा, M₄ गिर Da₁ व्यहरतोशिवां गिर — ^c) D₈ 7 T G₄ त्रिपादा Co शिखिणो (sic) Da₃ ताक्षर्याश्, D₃ तात, D₁ ताक्षर्याश्, Ca ० ताक्षर्या (as in text) Ś₁ Ko-2 त्रिपदशिखिशिखा-स्ताक्षर्ये (Ś₁ ० खस्ताक्षर्या, Ko ० खास्ताक्षर्या)श्, K₃ D₂ त्रिपादाशिखिनस्ताक्षर्याश्, K₅ त्रिपदाशिखिनस्ताक्षर्याश्, D₆ त्रिपादानशिनस्तात — ^d) K₃ ५ D₂ ० दंष्ट्रान्, D₈ ० दंता, G₈ M₄ ० दंष्ट्र

5 ^a) K₈ ५ D₂ ५ M ० चान्या प्र, D₁ ० चान्ये च, T₁ G₄ ० चान्येपि, T₂ ० च चान्ये, G₂ ३ ० चान्ये प्र- (for

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ५
 गोवत्सं वडवा सूते श्वा सुगालं महीपते ।
 क्रकराञ्छारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६
 स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
 ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
 पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तनवेश्मनि ।
 नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
 अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ।
 उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ९
 पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ १०
 अमीक्षणं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत् ।
 श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११

C 6 79
B 6 9 12
K 6 3 12

*वान्याश्च) C₆ अन्यादृशास्ते दृश्यते —^b) K₄ B Da Dn D₄₋₆ s M स्त्रियो वै, D₈ स्त्रियस्तु, T G₂₋₄ शुका वै (for स्त्रियश्च) K₁ बाह्यवादिता, B₁ T G₂₋₄ Cc ब्रह्म (G₃ बहु) वादिन, D₇ वादिनी —^c) K₈ s D₂ वैनतेय, T G₂ s M₈ वैनतेया, C_n c वैनतेयान् (as in text) T₂ G₂ M₅ मयूराश्च G₈ याश्च गृध्राश्च —^d) Da Dn₁ D₄ s यत, Dn₂ D₁ s T G₂ s M₄ जनयति, G₈ प्रवदति K₅ जनयन्त्यपुरे तथा

6 ^a) S₁ गोवत्स, K₈ त्से T₂ M₄ वडवा —^b) K₃ त्वा, D₆ M₃ श्व K₄ s B D (except Dn₁) सुगाल —^c) K₀ 1 क्रका, K₂ कुकु, K₄ कुकु*, B₁₋₃ Da₁ D₄ कुकु, B₄ Dn कुकुदान, Da₂ ककुरान्, D₃ 7 कुर, D₆ ककु, D₈ कुकु, s कुज(M₁₋₃ s कुर)रा S₁ शारिकाश्चैव, K₀ शारिकाश्चैव, K₁ शारिकाश्चैव, K₈ s D₂ 7 हारका, K₄ damaged, B₁₋₃ D₈ करमा, B₄ Da D₆ गर्दमा, Dn D₄ करमा, D₃ सारसा, M₆ श्रापिका D₁ कका चापांश्चकोराश्च, D₈ वाराहीसरमं चैव —^d) K₀₋₂ शुभाश्चा, K₄ damaged, K₅ B Da₁ Dn₁ D₃ s G₈ M शुकाश्चा, D₁ शुकाश्चाब्रह्मवादिना, D₀ शुक् च शुभवादिन, T₁ G₁ 2 s शुभाश्चाशुभवादिन, T₂ शुभाश्चाहुक.

7 ^a) K₁ 2 कांचिद् C_v cites चतस्र पञ्च कन्या (submetrical) —^c) K₃ नृत्यती, K₅ जल्पति K₄ B Da Dn D₄ s जातमात्राश्च नृत्यति —M₂ om (hapl) 7^d-9^c —^d) K₃ गायती, K₅ नृत्यति K₄ B Da D₆ Cc प्र- (for च) D₈ सहति (for हसन्ति) D₁ वै (for च)

8 M₂ om 8 (cf v l 7) —^a) C_a पृथग्जनस्य (as in text) K₂ कुरुका, K₃ s D₂ s गुरुका, K₄ तनया, B Da Dn D₄ s s सर्वस्य, D₁ s T₂ कुहुका, D₇ कटुका, T₁ G₁ s s M₁ s-3 कुह, G₂ बह्वी —^b) K₂ s s D₁ 2 s 7 तनया (K₃ य), K₄ B Da Dn D₄ s s क्षुद्रका, S (M₂ om) तापसा (for स्तनपा) S₁ स्तनवेश्मनि, K₃₋₅ D₁ 2 s S (M₂ om) तव वेश्मनि, B Da Dn D₄ s s ग्रहसति च, D₇ सुरवेश्मनि D₈ उत्पद्यते

च वेश्मनि —^c) T₁ G₁₋₃ चैव (for परि) K₁ पाठति (for गायन्ति). Da D₆ नृत्यं (Da₁ त) परिगायंत्यो (Da₁ ते). —^d) S₁ K₀₋₂ D₁ वेदयति, K₅ Da D₅ यंत्यो

9 M₂ om 9^{abc} (of v l 7) —^a) C_a प्रतिमा[] (as in text) G₁ damaged K₈ D₂ श्वावि (D₂ पि) लत्यन्ये, K₄ श्वालखिन्यन्ये, B D₆ श्वालखित्येता, Da D₄ s s श्वालखि (Da₁ D₈ श्वाखिल)त्येते, Dn श्व स्वलत्येता, D₁ श्वालखिश्चान्ये, D₃ धावतश्च हसंतश्च, D₇ प्रतिमामालिखन्त्यन्ये, T G s s M (M₂ om) प्रतिमाश्च लिख (M₄ चल)त्यन्ये —^b) K₁ सशास्त्रा, D₃ समस्ता, D₈ सहस्रा K₈ s Da₁ D₁₋₃ नोदिता, K₄ देशिता —^c) S₁ K₀₋₂ धावत, D₇ धावते —^d) K₆ शशवो, D₆ शतशो D₈ युद्ध लालसा —^e) K₂ s D₂ उपरुधति, Da s तिष्ठति, T G उप (T₁ G₄ पा) नर्दति K₄ Dn अन्योन्यमभिमुद्दन्ति, B₁ 2 s Da D₄ s s अन्योन्यमवमुद्यते (B₁ नृत्यते, B₄ मुद्दते, D₄ मुद्दति, D₈ मुच्छति), M₁₋₃ s उपमर्दं तु कृत्वा वै, M₄ नर्दति कृत्याश्च Cc cites अवमुद्यते —^f) M₁ 2 s ना (M₁ न)गराश्च; M₄ नागरा वै Cc युयुत्सव (as in text)

10 ^{ab}) Cc पद्मोत्पलानि (as in text) B₂ transp वृक्षेषु and जायन्ते. S₁ K₀₋₃ s D₁ 2 7 कुमुदा (for कुमुदा). —^c) C_a c विष्वग्वाता (as in text) S₁ K₀₋₂ ग्वा (K₀ कां)त्युग्रमस्तो, K₈ s D₂ ग्वातास्तथा-त्युग्रा, T₂ G₂ ग्वाता विवात्युग्रा —^d) K₂ 4 B Da Dn D₁ 4-6 s T G M₂ नाप्यु (Da₂ प्य)प, K₅ D₈ M₅ न ह्युप (for न व्युप)

11 ^a) Cc अमीक्षण (as in text) Dn D₁ 4 वर्तते, Cnp करुपते (for कम्पते) —^b) K₈ Da₁ अर्क, G₂ चंद्रं Da₂ D₅ राहुम् Cc cites अर्कं राहुं S₁ मथाग्रसत्, K₀₋₃ अ (K₃ त)थाग्रसीत्, B Da Dn D₁ 4 s s उपैति च; D₈ सनाग्रसत्, T₂ तदाग्रहीत्, G₈ अग्रसंतथा (for तथाग्रसत्) —^c) G₃ बुधो (for श्वेतो) C_a c v cite श्वेतो ग्रह (as in text)

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।
धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ १२
सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ १३
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ।
उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ १४
श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।

ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १५
ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ १६
वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १७
सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।
पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।

12 K₂ om (hapl) 12 —^a) S अभावो (G₁ 'वे)
D₂ च (for हि) —^b) K₃ D₂ गुरूणा K₁ प्रति*घति,
K₃ D₂ 'पश्यते; B Da Dn D₁ s s तत्र पश्यति; S सप्र-
दृश्यते —^c) K₃ s D₂ ब्रह्म°, Dn₁ D₅ धूम°, Co cites
धूम° (as in text) K₅ M₄ 'घोर —^d) K₄ damaged
B Da Dn D₁ s s पुष्य चाक्रम्य, D₇ 'प्यमावृत्य Co cites
पुष्यम् (as in text) — After 12, T₂ repeats 12^{ab}

13 ^a) K₄ damaged K₅ 'रविश, D₃ 'रशुभ, T₁ G₁
2 4 'रुभयोर् (for 'रशिव) D₀ अधकार शत घोर —^b)
M₄ mf lm) मखा° (for महा°) D₃ प्रपश्यति महाग्रहा°
—^c) Ś₁ * * * गा°, Ko-2 'स्वागा°, Da₁ 'स्वगा°, D₃
'श्रगा°, M₁ s 4 मखास्वगा° K₃ Dn D₂-s s T₂ M वक्र,
B₄ वक्र —^d) T₂ कुवर्णश्च, Co श्रवणेन (for श्रवणे च)

14 ^a) K₃ D₂ c G₂ भाग्य, B₁ 4 Da₁ (before corr
as in text) Dn D₄ T₂ भग (Dn₂ 'ग), B₃ भोग्य; D₃
भाग, M₅ भाग्य, Ca c भाग्यं (as in text) D₇ 'वृत्य
(for 'क्रम्य) — D₃ om 14^{cd} —^e) T₂ D₅ शुक्र°,
M₄ गुरु: (for शुक्र) K₁ प्रष्टो°, K₃ पौष्ट°, Da₂ D₅ Ca
प्रौष्ट° K₁ D₄ s पूर्व (D₃ पूर्व) Co cites प्रोष्ठपदे and पूर्वे
(as in text) —^d) B D (except D₁ s 7, D₂
om) विरोच (B₃ 'च्य)ते (for विशां पते) — After
14^{cd}, G₂ reads 16°-17^b —^e) Ko-2 T₁ G₂ 4 उत्तरे
च, D₃ उत्तरेषु —^f) T₂ सहितं, M₁-3 सतत, Co v
सहित (as in text) Ś₁ प्रत्युदी**°, K₁ प्रधु°, K₄ B
Da Dn D₁ s s Co समुदीक्ष (K₄ 'क्ष्य)ते, D₁ s 7 M₄
प्रत्युदीक्ष्यते, Cv as in text

15 ^{ab}) N Co श्वेतो (for श्यामो), and हव (for सह)
— In K₄, 15^{cd} is lost on a damaged fol
—^c) Co cites हव D₃ तेज स्व, G₂ तेजसि —^d)
Ko G₂ ज्येष्ठम् D₃ आवृत्य (for आक्रम्य)

16 ^{ab}) K₄ B₁ 2 4 Dn₁ D₃ 4 s Cv ध्रुव, Da D₅ एव,
D₀ ज्वल, Co ध्रुव (as in text) K₁ प्रज्वलिते, B
Da D₁ s s 'लित, D₃ 'लतो K₁ तीरो (for घोरम्)

B समाक्रम्य, T₂ तत सव्य (for अपसव्य) Co समाक्रम्य
प्रवर्तते Cop ध्रुव प्रज्वलित घोरमपसव्य प्रवर्तितम् —
After 16^{ab}, K₂ 4 B Da Dn D₁ s 7 s Ca ins

10* रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करौ ।
— G₂ reads 16^{cd} after 14^{cd} —^c) T₂ G₁ 2 चैव, G₃
चैक (for चैव) K₃ s D₂ चित्र' स्वात्युत्तरे (K₅ 'र, D₂
'रा) चैव, B₁ M₃ चित्रस्या (M₂ 'त्रास्वा)भ्यतरे —^d)
K₁ 2 [अ]धिष्ठित, K₃ D₂ विवृत्, K₄ B Da Dn₂
D₅ विष्ठित, K₅ विवृत्, S सस्थित (for धिष्ठित) Ś₁
Ko-2 परितो, K₃ पुरुतो, K₅ B Da₂ D₂ s s T₂ G₃
Ca c पुरुषो (T₂ 'वे), Da₁ Dn₁ Cap परुष°, G₁ M
पुरुष° D₀ स्थितो ह्यगारको ग्रह°

17 D₁ om 17^{ab} For sequence of 17^{ab} in G₂,
cf v 1 14 —^a) K₁ 'वक्रा, K₂ s Da₂ D₃ वक्रानुवक्र,
D₃ s वक्रानुवक्र, D₃ चक्रानुचक्र, T₂ चक्रार्धचक्र K₃ s
B₂ Da D₂ s s कृत्वा तु, D₇ गत्वा च —^b) Dn D₃ s
श्रवण K₃ m अगारक° [gloss], Da₁ पावक° Ca
पावकप्रभ (as in text) —^c) Co v ब्रह्मराशिं (as in
text) D₇ समाक्रम्य, Co समावृत्य (as in text) S ब्राह्म
(T₁ G₁ 2 4 ब्रह्म-) नक्षत्रमाश्रित्य —^d) Co v लोहि°
(as in text) D₀ ज्यतिष्ठत (for व्यवस्थित) ❀ Ca
ब्रह्मदैवतरोहिणीनक्षत्रस्य वृषराशित्वात् । ❀

18 ^a) K₁ 4 B Da Dn D₁ s s G₂ Co 'सस्य
परिच्छ (D₁ s Co 'च्छि)न्ना, D₀ 'सस्यसमाच्छिन्ना, T₂
'धान्यप्रतिच्छन्ना —^b) K₄ damaged Ś₁ सस्यशा°,
Ko-2 Dn D₄ s सस्यमा°, B D₀ Co फलशा°, Da₁ यव
***°, Da₂ D₅ यवशा°, T₂ वनपा° —^c) Co पञ्चशीर्षा
(as in text) B D (except D₁-3 7) T₁ G M₁
2-5 चापि (for चैव) T₂ 'र्षा धवाश्चैव, M₂ 'र्षात्
पाश्चापि Cd resumes here at 6 3 18^e and cites शीर्ष°
—^d) D₀ सप्तशीर्षा°, D₃ शतवर्षा°

19 ^a) M₄ 'शीर्षस्य (for 'लोकस्य) —^b) K₁ 2
यास्वायत्वमि°, D₀ यास्ता चक्रे त्वि°, D₃ यास्वायतमि°,

ता गावः प्रस्रुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ १९
 निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
 व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २०
 अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
 कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ २१
 दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
 अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२

एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं वदति संव्यधः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ २३
 ग्रहौ ताम्राख्याशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
 सप्तर्षीणामुदारणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २४
 संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ।
 विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिश्चनैश्वरौ ॥ २५
 कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।

C 6 86
B 6 3 30
K 6 3 30

Ca यास्वायत्तमि[द] (as in text) — °) K1 प्रस्रुता,
 K2 प्रस्रुता, K3 प्रस्रुता, Da प्रस्रुता, Dn D5 8 T2 प्रस्रुता
 D1 देव्य (for वत्सै) — °) Cc शोभितं [? शोणितं]
 K4 प्रस्फुरत्युत, B1 2 प्रक्षरति च, M3 प्रक्षुरत्युत

20 °) Da1 damaged Cd अपिधानेभ्यः Ś1 K3 5
 D2 निश्चेरुरपिधानेभ्यः, K4 B Da2 Dn D4-6 7 m 8 °रुर-
 चिपक्षापात्, D1 °रुरावधानेभ्यः, D3 °रुरैव कोशेभ्यः,
 D7 °रुरापि धान्येभ्यः, T1 G4 °रुरय कोशेभ्यः, T2 G1 °रुरपि
 राजेंद्र, G2 °रुरपयानेभ्यः, G8 °रुरवसां; M5 °रुरविधा
 — °) K1 खगा प्र-, K4 B Dn D4 8 खडाश्च, Da1 पद्गाश्च,
 Da2 D. खडाश्च, G8 खगा प्र Da ज्वलितो M2 (sup
 in as in text) इव (for भृशम्) — °) S पश्यामि
 (for पश्यन्ति) M2 3 5 शस्त्रैस्तु K5 व्यक्त पश्यति चास्त्राणि
 — °) D1 सग्रामे समुपस्थिते; S °म प्रत्युपस्थित

21 °) K3 D2 पुलकस्य, K6 फलकस्य, T1 G4 उदरस्य,
 Cc उदकस्य (as in text) — °) Cc भविष्यति (as in
 text) K1 B Da D1 8 5 6 T2 महाक्षय — After
 21, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Ca c ins

11* पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ।
 कुरुणा वैशसे राजन्पाण्डवै सह भारत ।

[(L 1) K4 मवतोमृत्समाकुला, D7 ध्वजा पूयसमाहता
 — (L 2) Ca cites वैशसे (as above), Cc वैशसेर्]

22 °) K8 °ताश्वास्य, M5 °तास्यश्च — °) Ś1 K1
 मृगद्विजः, K8 D2 मृगा द्विजा — °) K2 अस्यां, K4 प्र
 त्या, Cd अस्यां, Cc अस्यां (as in text) Da2 दर्शयत्यो,
 D1 महाराज, M2 दर्शयता, Cc दर्शयन्त (as in text) D6
 अथाप्रकटितहित (sic) — °) K8 5 B2 Da D2 5-7 वेद-
 यतो, D1 8 दर्शयति, S क्षत्रियाणा (for वेद) — After
 22, Ś1 ins an addl colophon

23 °) K8 Da T1 G2-4 M5 °पक्षा (G8 °बाहू)क्षिचरणा
 — °) S (except M1) शकुना K8 D2 8 खचरो, T
 G1 3 4 M1 8-5 खचरा, G2 M2 खचरा T2 [अ]निशं,
 M दिवि (for निशि) — °) K6 वर्पति, K8 वदति,

K4 B1 2 Da D. नद (Da1 °द)ति, D8 रवति (for वदति)
 B1 3 दुर्घर्षं (for संव्यध) S (except M1) रौद्रं वदति
 संव्यध — °) D7 transp शोणित and छर्दयन् Cc cites
 छर्दयन् K4 B Da Dn D4 5 8 इव (for मुहुः) D8
 शोणितं स वमन्मुखात्

24 °) T2 वाहौ, Cd as in text S °निभौ (for
 °शिखौ) K4 B Da Dn D4 6 8 शस्त्राणि चैव (Da1 देव)
 राजेंद्र — °) K2 5 D8 प्रज्वलता (D8 °तौ) व्यवस्थितौ,
 K8 °ताविवोस्थितौ; K4 B1-8 °तीव सयति, B4 Da Dn
 D1 4-6 8 °तीव सप्रति (Dn1 D4 8 °स्थिता, D1 °स्थिता),
 D7 G1 8 °ताववस्थितौ — °) K8 5 D2 °णा सदाराणा
 — °) T1 G4 सम प्रच्छाद्य, G2 समाच्छाद्यत; G8 M1 2
 समवाच्छाद्य. K8 D2 8 तौ (for द्वै) Cc समवच्छाद्यते Ś1
 K6 1 प्रजा; K5 T2 प्रभा. K2 4 B Da Dn D4-6 °च्छाद्यते
 प्रभा (K2 Da2 D5 °जा), D1 °च्छादितै प्रभा.

25 °) Cc सवत्सरस्थायिनौ (as in text) — °) T1
 G °लितप्रभौ — °) K2-4 D (except D7) G8
 विशाखाया, B °खाया, Cd विशाखयो (as in text)
 B4 समाहस्य — °) K8 D8 °शनीश्वरौ, K5 Da1
 °शनीश्वरौ, S शनीश्वरबृहस्पती (T2 °ति), Cd as in text
 — After 25, K4 reads 28^{cd} (28^{ab} damaged)
 followed by 29-30, while B Da Dn D4 5 8 read
 (with v l.) st. 29 (repeating it in its proper
 place) followed by st 30

26 °) D8 तीक्ष्णो (for तीव्रो) D6 शनीश्वर कृत्तिकासु
 (for 26^a) K4 B Da Dn D4 5 8 कृत्तिकां पीडयन्स्तीक्ष्णैर्न
 (B1 2 4 Da D5 °क्षण न)क्षत्र पृथिवीपते (K4 damaged
 for the latter half) — °) D8 तासा (for भासा)
 K5 चक्षुष्यपहरद्भासा, B Da Dn D4 5 8 अमीक्षण (Dn
 °क्षण) वाता वायते, D1 वपुष्यपि हरन्भासा, D6 वपुष्यपह-
 रन्भासा, D7 वपुष्यपहरेद्भासां, S वपुं (G8 ज्योतीं)व्यपाह-
 रत्तासां. — °) D6 धूम्रं K6 °तुरिवोस्थित; K8 5
 D1 2 7 8 °तुरव (M1 °तुरूप)स्थित, K4 B Da Dn D4 5 8

वपुंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ २६
 त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।
 बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ २७
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वा च षोडशीम् ।
 इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ २८
 चन्द्रसूर्याबुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।
 अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षयिष्यतः ॥ २९

रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।
 उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ३०
 मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
 अर्धरात्रे महाघोरमहृष्यंस्तत्र राक्षसाः ॥ ३१
 प्रतिश्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोऽटकाः ।
 फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ।
 पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ३२

°तुम (K4 °तुमि) वस्थिता — After 26, K1 B D2 Dn
 D4 5 8 ins

12* विपमं वेदयन्त्येत आक्रन्दजनन महत् ।

[Dn D4 8 जन° (for वेद°)]

27 °) B2 तेषु, Co त्रिषु (as in text) K4 वर्षेषु,
 B1 8 4 Da Dn 1 D4 5 8 सर्वेषु, Dn2 छत्रेषु, Co पूर्वेषु (as
 in text) K3 D3 निक्षिप्त, K4 B1-3 Da (Da1 lacuna)
 D5 सर्वत्र; B4 Dn D4 नक्षत्र; D8 च सर्व (for सर्वेषु).
 — °) K4 ध्रुव, Dn D4 8 Cop गृध्र (for बुध). Dn1
 D4 Cop शीर्ष, Dn2 D8 शीर्ष, D6 शीर्ष (for अभीक्ष्ण)
 — °) K4 B Da Dn D1 4 5 8 भ (Dn2 क्ष) यमुत्तम, S
 प्राणिना भय (for सुमहद्भयम्) Cop दर्शयन्भयमुत्तमम्

28 °) S1 K1 5 °दशी पचदशी, Co 5 as in text
 — °) Co 5 भूतपूर्वा (as in text) T2 तु (for च) K5
 भूतपूर्वा च षोडशी, B Da D5 कदाचिदपि षोडशी — Dn
 D4 om. (hapl) 28° D8 (sec m) reads 28° in
 marg K4 reads 28° (28° damaged) and st
 29-30 after st 25 — °) K1 2 इमा तु; Da D6 इम
 ते, D8 इम तु S1 K1 2 D1 6-8 नाभिजानेहम्, Ko नाभि-
 जानीहि, K3 D2 °जानीमो, B2 8 °जानासि (B3 °ति)
 K5 इमां तु जानीमो (submetrical) — °) Ko सामा
 वास्यां; K4 B Da D6 भूतपूर्वा (for अमावास्यां) K5
 त्रयोदशी. Cv as in text

29 For sequence in K4, of v 1 25 B Da Dn
 D4 5 8 read st 29 (for the first time) and st 30
 after st 25, repeating st 29 here. D2 6 G2 8 om
 (hapl) 29° — °) B Da Dn D4 5 8 (all first time)
 चद्रादित्याबुभौ Co प्रसौ (as in text) Ko 1 प्रसौ एक-
 मासे, K3 5 D3 ग्रस्तावेकमास, K4 B Da D5 (B Da
 D5 both times) °वेकपक्षे, Dn D4 8 (all first time)
 °वेकाद्वा हि, Dn D1 4 6 8 (Dn D4 8 second time)
 °वेकमासीं, D4 (marg sec. m) °वेकमासि; T1 G4 M2
 °वेकमासि K5 त्रयोदशी — °) Ko अपूर्वणि, D8 आपूर्वणि
 K4 ग्रहं यातौ Dn D4 6 8 M5 (Dn D4 8 second time)

ग्रहेणेतौ, G3 ग्रहावतौ B Da Dn D1 5 8 (all first
 time) अपूर्वणि ग्रह यातौ, G2 अपाणिविग्रहावतौ — °)
 S1 Ko-3 5 D2 सक्षिपयि° (Ko °ति°), K4 सक्षययि°; T2
 सक्षेपयि° B (B2 both times) Da Dn D4 5 8 (all first
 time) प्रजासक्षयमिच्छत, B2 Da1 Dn1 (all second time)
 प्रजा सक्षययि (B3 °मि) प्यत

30 For the sequence of st 30 in K1 B D2 Dn
 D4 5 8, of v 1 25. — °) K4 B D2 Dn D4 5 8 अ
 (Dn2 D5 सु) शोभिता; Da1 सु (marg अ) शोभना, S
 (except G5 M1 4) रजोभूता — °) K2-5 B Da D1-3
 6 7 पाशु° (for पासु°) — °) K3 5 D2 घोराश्च (for
 रौद्राश्च) B1-3 °रौद्रा मेघाश्च, D1 D5 °रौद्रमेघाश्च
 Co cites उत्पातरौद्रा

31 K4 B Da Dn D4 5 8 om 31° — °) K1 5
 D2 तथा तीव्रम्, S ततश्चासीत् (for पुनस्तीव्रम्) — °) S
 तीव्र (for आसीत्) K5 °चतुर्दशी — °) K4 B Da Dn
 D4 5 8 शोणितैर्वक्त्र (B2 °सु) सपूर्णा; D7 अर्धरात्रे महाघोरे
 — °) K2 4 B Da Dn D4 5 8 अ (K4 ना; Dn2 आ)
 वृसास्तत्र, K3 5 D2 M8 अनृत्यत (M2 °त) च, D3
 समदृश्यत, D6 अदृश्य तत्र, D7 अनृत्यस्तत्र; G2 अत्रपुस्तत्र

32 °) = (var) Atharvaparisishta LXIV 6 6°
 Co cites नद्य (as in text) K2 प्रतिश्रोतोवहन्नद्य, K3
 °श्रोता वहत्यश्च, B1 2 4 Dn D1 3 4 8 °श्रो (B4 D8 °श्रो)-
 तो महानद्य, B3 Da D5 °श्रोता (B3 °श्रोतो, Da1 °श्रोतो)
 वहा नद्य, D2 6 7 T2 M °श्रोतो (D2 °श्रोता, D6 °श्रोतो)
 वहत्यद्य, T1 G °श्रोता (G1 °तो) वहत्यन्या (G1 °त्यन्या)
 — °) S1 Ko-2 नन्दति, K3 नदते, K4 damaged, K5
 D2 नर्दते, B1 2 Da1 Dn D4 8 T1 G4 कूर्दति (B2 °तो,
 Da1 °त), B3 D1 M1-3 6 नदति, D6 गद्दती; D7 नर्दतो
 — °) Co cites उल्का[] and पतन्ति — °) S1 Ko-2
 शुष्का (K2 °का) शनिमिव श्रिता (K1 °मिवाश्रित); K2 5
 D2 G2 शुष्काशनिविनिस्त् (K5 °श्रि) ता, B Da1m Dn D4
 7m 8 शकाशनिसमप्रभा, Da D6 7 शुष्काशनिसमप्रभा Co
 cites शुष्काशनि

अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ।
 ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिग्म् ॥ ३३
 आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३४
 कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
 सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३५
 महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
 वेलामुद्धर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ३६

वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः गर्करकर्षिणः ।
 पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३७
 पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
 वामार्चिः श्रावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ।
 स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ३८
 धूमायन्ते ध्वजा राजां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ३९

C 6 110
 D 6 3 42
 K 6 3 42

33 ^a) T₂ अद्यैव च, G₂ अन्यथैव (for अद्य चैव) D₀ जुष्टाम्, Cc व्युष्ट (as in text) — ^b) B₁ 3 4 Cc मृगाको, D₁ ह्युदये, G₂ आदये, Cd सदये [mislection] (for उदये) K₀ भानुराहित, K₁ B T₂ भानुराहत, T₁ G₂ 4 भानुराट् (G₂ 8 'ग')त, Cc मारुताहत Dn D₁ 8 अनय समवाप्यथ — ^c) K₁ विमिश्रित, B₁ 3 4 विनाशित, B₂ Da D₅ विनिःसृत (Da₂ D₅ 'त'), Dn D₁ 8 विनिःसृत्य (for ज्वलन्तीभिर्) — ^d) K₁ B Da Dn D₁ 5 8 तिमिर, Cd चतुर्भि (as in text) T₂ 'तो भृश

34 ^a) K₁ B Da Dn D₁ 5 8 अन्योन्यम्, Cd v आदित्यम् (as in text) Ś₁ Ko-2 Cd उपतिष्ठति, Da D₅ 'सर्पद्भिस्', D₁ 'तिष्ठत, Cv 'तिष्ठद्भिस्' (as in text) — ^b) D₁ प्रोक्त — With 34^{cd}, of Atharvaparīṣṭa LXII 2 5^{cd} — 34^d = 2 68 31^d 3 13 5^d

35 ^a) K₁ damaged Ko 1 'मदिराभ्या, Da D₅ 0 'मदराणा Ś₁ Ko-3 2 D₁ 2 6 7 च (for तु) — ^b) K₃ D₂ हैमंत (D₂ 'तिके, K₅ हैमतिके, D₆ 7 हे (D₁ है) भवतो K₅ 5 D₂ 7 गिरौ, Dn₁ D₁ 3 G₁-3 M₁ 3- विभो, T₁ G₁ प्रभो, T₂ M₂ विभो — G₁ om 35^c-37^b — ^c) S (G₃ om) महस्राणि Ś₁ Ko 1 महाराज, K₂ Da Dn₂ D₁ 5 8 'शब्द', K₈ महा*, K₅ D₂ 'प्राज्ञ, B 'शब्दा, Dn₁ (marg) D₁ 3 7 'व्यब्द', D₆ पतत्येव — ^d) Ś₁ Ko-2 2 T₂ पतत्युत, D₆ महाति च

36 G₃ om 36 (cf v 1 35) — ^a) Ko-2 पच भूता, S (G₃ om) महाद्भु (M₂ 'भू)ते, Cd महाभूता (as in text) K₁ 7 D₂ महास्ततो (K₅ महान्भूमौ) भूमिकपद्, D₃ महातो भूमिकपाश्च, D₁ महता भूमिकपने — ^b) All MSS (except S₁ K₁ 2, G₃ om) चत्वार सागरा पृथक् — ^c) K₁ 4 B Da Dn D₁ 5 5 'मुद्धर्तय तीव, D₆ 'मुह्लंघयत्येव, Cv वेलाभूर्धमयति स्म Cc d cite वेलामुद्धर्तयन्ति (as in text) — ^d) K₁ B Da Dn D₁ 5 5 वसुधरा (for पुन पुन)

37 G₂ om 37^a (cf v 1 35) — ^a) K 'न्युन्मथ्य, D₂ 'नुन्मथ्य, T₂ 'त्रुजति K₀ D₂ वान्त्युग्रा, Da₁ वान्त्युग्रा D₆ वृक्षानुन्मथयत्युग्रा — ^b) Cf 6 1 22' Ś₁ (sup ltu) Ko-2 B₁ D₂ 6 T G₂ 4 'वर्षिण, Da₁ 'कर्षण, Dn₂ 'कर्षिता — After 37^a, B Da Dn D₁ 5 5 ins

13* आभग्ना सुमहावातैरदानीभि समाहता ।

[D₅ ममाहिता]

— ^c) Cc cites चैत्या Cd चैत्यवृक्षा (as in text) B Da Dn D₁ 5 5 G₃ M₅ वृक्षा पतति चैत्याश्च

38 ^a) Ko-2 पीतशोणितनीलश्च, K₁ * * * हितपीतश्च, B Da Dn D₁ 5 5 Cc नीललोहितपीतश्च, D₆ S पीतलोहित वर्ण (T₂ G₃ 'र्णा)श्च — ^b) K₁ D₆ ज्वलत्यग्नि, B Dn D₁ 8 भवत्यग्निर्, D₁ ज्वलन्नग्निर्, T ज्वलत्यग्निर्, G₃ ज्वलत्यग्नि — ^c) K₁ वामार्चित (hypermetric), T₂ वामाश्च, G₂ ववाम, G₃ वामाच, Cc वामार्चि (as in text) K₁ D₃ S (except M₃) शव (K₁ 'र)गर्धा च, K₅ शस्त्रगर्धी च, B Da Dn D₁ 4 ' 5 Cc दुष्टगध (D₁ 'धि)श्च, D₆ 7 शवगधि (D₁ 'घ)श्च — ^d) Ś₁ M₃ धूमप्राय, K₁ 6 B₃ D₆ M₂ धूम प्राय (K₀ 'य), B₁ 2 4 Da D₅ Cc धूमान्वि (D₅ Cc 'चि)त, D₁ धूम यान, T₂ प्राया, G₂ प्राय Ś₁ M₃ खर स्वन, C खरस्वन (as in text) Dn D₁ 5 मुचन्त्ये दारण स्वन — ^e) D₁ T G₃ 4 M₁ स्पर्शागध, G₁ M₁ 4 स्पर्शा गध M₂ स्पर्शागधरमश्चैव — ^f) Cc विपरीता (as in text) S (except M₂) विशा पते (for मही)

39 ^a) D₂ धूमायति, D₅ 'नीते K₁ B D₃ Dn D₁ 5 5 धूम (B₁ 3 4 Da₁ Dn₁ 'म) पृजा प्रमुचति Cc cites धूम — ^b) K कपयाना — ^c) K₁ Da₁ मुचति, K₂ D₁₁ मुचति B₁ Dn D₁ 6 'वर्षे च, G₁ 'वर्णानि, M₀ 2 'वर्णानि (for 'वर्षाणि) — ^d) K₀ B Da Dn D₂ 4 5 भेर्यश्च, T₂ भेर्योना, G₀ भेर्यो न Dn₁ M₁ पटहम् D₁ भेर्यो घटपटान्नाथा

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।

गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४०

पक्कापक्केति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।

निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४१

ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च बालान्वेषयुसंयुताः ।

रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ४२

एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।

यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

पितुर्वचो निशम्यैतद्दृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।

दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ४४

क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।

वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४५

इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।

प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

40 ^{ab}) K₀₋₂ om (hapl) 40^b-41^c — K₁ D₀ प्रसाद°
K₅ पुरद्वारेषु, D₆ ज्वरे देशेषु (for पुरद्वारेषु) S₁
K₈ ६ D₁₋₈ ६ चोपरि, D₇ गोपुरे (for चैव हि) K₄ B D_a
D_n D₄ ६ ६ शिखराणां समृद्धानामुपरिधात्समतत् — °)
K₄ damaged G₈ इयामा (for गृध्रा) T₂ परिवहति
K₆ उग्रे, D₈ उग्र- B D_a D_n D₄ ६ ६ वायसाश्च रुव(B₂
D_a D₅ वसं)ल्युग्रं Cd cites सारसा — °) K₈ ६ D_{n1}
D₂ ६ G₁₋₃ M₂ ६ वाम, K₄ damaged, K₅ व्योम,
D₁ नीचा (for वाम) D_{a2} आस्थिता, C₀ as in
text.

41 K₀₋₂ om 41^{ab} (of v l 40), D₁ om 41^{ab}
— °) K₄ पक्षे पक्षेति, D₅ पकापक्केति, G₂ पक्क पक्केति,
G₈ पक्कपक्केति C₀ oites पक्कापक्के C_v पछापछेति सुभृशं
— °) S₁ वावाश्यते, K₈ D₂ वावस्यते, D_{a1} वावास्यते, D₈
धावस्यते, D₀ वाचर्यते, D₇ वासति च, S प्रवाश्य(M₁₋₃ ६
°)ते; Cd वावाश्यन्ते (as in text) — °) D₂
विली°, D₀ लेलिहंते, D₈ न लीयते, C₀ निलीयन्ते (as in
text) — °) D₁ वृथाय (sic), G₈ क्षयश्च S₁ K₀₋₂
भरतर्षभ, D₀ पृथिवीभुजा

42 °) S (T₁ marg) श्वसंत (G₈ ज्वलत) (for
ध्यायन्त) K₈ च किरत°, D₁ प्रोद्विरत°, G₁ प्ररुदत° D₀
ध्यायत्यश्च किरत्यश्च — °) S₁ बाल, K₀ बाले, K₁ बाले,
K₂ ब्याले, K₄ B D_a D_n D₄ ६ ६ C₀ ब्याला, D₇ लाला,
T₁ G₄ बाल, G₁ ६ M₆ बाला, G₂ बला, M₄ ज्वाला,
Cd v बालान् (as in text) D₁ बाणा वेष्मसु सगता,
D₀ वचो वै मधुसयुता, T₂ बाला वेपथुसश्रिता — °) S
नी(G₁ M₂ नै)चैस् (for दीनास्) K₄ रुदति तुरगमा सर्वे
(hypermetric), B D (except D₁₋₃ ६ ७) दीनास्तुरं-
गमा सर्वे — °) B D_a D_n D₄ ६ ६ वारणा सलिलाश्च
(D_a D₅ लेश)या — After 42, D₃ ins

14* गृहक्ष[?क्षेत्र]खलाद्येषु वल्मीका मधुकानि च ।
हस्त्यश्वरथशालास्तु[?सु] कपोताश्चाश्रितास्तथा ।
एते चान्ये च बहव उत्पाता घोरदर्शना ।
पृथिवीपाललोकानां सर्वे वै नाशकारका ।

while T₁ G₄ M₂ ins

15* एवंविधं दुर्निमित्त क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।

भौमं दिव्यं चान्तरिक्ष त्रिविध जायतेऽनिशम् ।

43 °) M₄ भवानस्य — °) C₀ प्राप्तकालं (as in
text) K₂ व्यवस्थिता, B₂ D_a D₅ °स्यतु, D₁ °स्थित,
D₈ °स्यत — In K₄, 43^{cd} is lost on a damaged
fol — °) S₁ K₀₋₂ D₇ समुत्साद, D_{a2} D₆ °द्वेश — °)
B₈ नाश, D₁ नोप- (for नाय) B D (except D₂)
T G गच्छति (for गच्छेत) M₄ भारत (for भारत).

44 °) D₁ पितुर्वच्यं, D₀ एतद्दृचो D_{a1} निशम्येति, D₁
°न्याय, D₈ निशाम्यैतद्, D₀ T₁ G निशम्यैव (G₁₋₃ °व)-
— °) K₄ दृष्टम् T₂ परं (for पुरा) D₀ दृष्टमेव पर मन्ये
— °) D_{a1} (marg sec m) D_n D₄ ६ ६ नरक्षय (for न
सशय)

45 °) D_n D₄ ६ राजान (for क्षत्रिया) — °) S₁
K₀ 1 हन्यते यदि, K₈₋₅ B₁ ६ 4 D_n D₁ 2 4 ६ यदि
वध्यति, D₈ सर्वे नक्षयति, S यदि योत्स्यति (for वध्यन्ते
यदि) — °) K₀₋₂ पश्यति, D_{a1} प्राप्त°, T₁ G₁₋₃
स्वप्य°

46 °) D₁₋₃ ७ कीर्ति K₈ ६ D_{n1} D₀ पर, D₈ परो-
— °) K₄ B महासुखं — In K₄, 46^{cd} is lost on a
damaged fol — °) D_{a1} प्राप्तति — °) S₁ K₀₋₃ ६
D₂ G₈ त्यक्त्वा प्राणान् (by transp), D₁ त्यक्त्वा काया,
G₂ प्राणांस्त्यक्ष्य T₁ G महारणे

४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो मुनिस्तत्रं कवीन्द्रो राजसत्तम ।
 पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्त्रगमत्परम् ॥ १
 पुनरेवात्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः ।
 असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २
 सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।

Colophon om in Ko 1 Dn — Adhy name
 K3 5 D2 उत्पातवर्णन, D1 अरिष्टाध्याय, D0 न्यासवाक्य,
 D1 उत्पातकथन, G2 M दुर्निमित्तकथन — Adhy
 no (figures, words or both) Ś1 4 (cf v 1 22),
 Da2 D1 4-5 S 3 (as in text) — Śloka no
 D5 50 — Aggregate Śloka no D1 117

4

1 G2 M5 om the ref —^a) K3 D2 एवमुक्त्वा, Dn
 D4 8 एव मुनिस् K4 B Dn Dn D4 5 8 तथेत्युक्त्वा, K6
 महामत्व, D0 M1 2 5 मुनिस्त्र —^b) K5 कवेन्द्रो K6
 M4 'सत्तम, D2 T2 'सत्तम —^c) Dn D4 8 धृतराष्ट्रेण
 पुत्रेण (by transp) —^d) Ko 1 अनु', D8 अभ्या'
 (for अन्व') D1 तदा, D8 पुर G8 ध्यानत्वमगमत्पर

2 ^a) K3 5 D2 8 S राजन् (for वाक्य) K4 B Dn Dn
 D4 5 8 स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा (Da1 'थात्मान) —^b) Ś1
 Ko-2 कल्प', K3 5 D1-3 1 Cv कल्प', D0 शुभ' (for
 काल') Cd cites कल्प K3 5 D2 Cv महायशा' K4
 B Dn Dn D4 5 8 पुनरेवात्रवीद्वाच' —^d) Dn D6
 संक्ष (Dn1 'क्षी)यते, D8 संक्षियते

3 D3 reads 3^{ab} (with v 1) twice —^a) Ś1
 Ko-3 5 D2 7 (m as in text) ससर्ज च, Da1 सृज्यते च,
 D3 (first time) ससृजे च, D8 सृजत्यसौ D8 (second
 time) सर्व (for लोकान्) D1 ससर्ज सहसा लोकान्
 —^b) Ś1 Ko-3 5 D1 2 2 (second time) 7 विद्यते नेह,
 D3 (first time) नेह विद्यति, G2 8 M4 ते भविष्यति
 D6 पालयत्यपि स स्वय —^c) K4 damaged B1 Dn
 D4 5 8 वै (for the first च) Ś1 Ko D1 8 8 गुरुणा
 (for कुरुणा) S जातीना सुहदा चैव —^d) S कुरु
 पादवयोस्तथा

ज्ञातीनां च कुरुणां च संबन्धिसुहदां तथा ॥ ३
 धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
 क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ४
 कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।
 न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन ॥ ५
 हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।
 कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ६

C 6 123
B 6 3 52
K 6 3 56

4 ^a) K2 3 D6 T1 G4 Co धर्म K3 5 D1-3 6 7 8
 दर्शय —^b) Ś1 Ko 1 D4 धारणे D1 'धौंसि निवारणे
 — After 4^{ab}, G8 reads (for the first time) 6^{cd} and
 7, repeating them in their proper place —^c)
 K6 क्षुद्र, Cd क्षुद्र (as in text) K4 Dn2 जातिवधं
 Ś1 Ko-2 D1 8 ह्याहु, K3 5 D2 त्यक्त्वा, B2 चाहुर् S
 अय जा (G2 8 जा)तिवधं प्राप्तो (G3 पार्थो), —^d) Ś1
 Ko-3 5 D1 2 6 प्रकुरुष्व मम प्रिय

5 ^a) K3 5 पुत्ररूपेणाभिवैरी (K6 'भिजातिस्), D2
 पुत्ररूपेण कालोय, D8 कालोय सुतरूपेण —^b) K1 व्रातो,
 Da2 जातो S महाद्युते (for विशा पते) —^c) Ko 1
 Da1 न वध K2 पूजिते Co cites वधो न पूज्यते
 —^d) D1 शास्त्रे हि न, D8 हितो नैव K4 B Dn Dn
 D2-5 8 नैव (for नैतत्) B1 कदाचन

6 ^a) K3 5 D2 हन्यात्तम्, D8 हन्येत, T2 अहन्यात्
 (for हन्यात्स) K2 4 B Dn Dn D4 5 8 एन (B4 'व)यो,
 D1 एव वै, T G च (T2 स) न वा, M च न यो (for एव
 यो) —^b) K1 कुर्णवर्म (corrupt), K3 D2 4 कुलं
 धर्म, Dn1 धर्म, T1 G1 2 4 कालधर्मात्, T2 G8 M कुल-
 धर्मात् K4 D8 8 स्विकां, D1 स्वक, Co v as in text
 — K2 om 6^c-7^b — For the repetition of 6^{cd}
 and 7 in G8, cf v 1 4 ☞ Cd य एव कुलधर्मं हन्यात् स
 एव स्वका तनु हन्यादित्यन्वय । ☞ —^c) Ko कालेनोत्पथय
 तासि, D6 'स्पथता नीत, G8 (first time) आनर्तपथगतासि
 Cd cites कालेन —^d) K1 शक्ते सति; D6 शक्ते सति,
 G1 शक्योऽसौति K4 B Dn Dn D4 5 8 यथापदि, D6 7
 समे पथि, T1 G4 निवारण (G4 'णे), T2 यथा पति',
 G1-3 यथाविधि Cd cites शक्ये सति and पथि ☞
 Co अस्य कुलस्य महीक्षितामविनाशाय विनाशमपनेतु शक्ये
 सति आपद्यशाकौ (s10) विषये यथा तथैवोरपथ गतासि ।
 विषय प्रवेक्ष्यसीत्यन्वय । ☞

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
 अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ७
 लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतात् ।
 किं ते राज्येन दुर्धर्षं येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ८
 यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
 लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ९
 एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यथेनाप्ययात्पुनः ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेद् तथासि वेत्ता

भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।

7 K₂ om 7^{ab} (of v 1 6) —^a) S विनाशाय
 —^c) D₇ ह्यर्थं, Cc राज्यं (as in text) —^d) K₄
 damaged. K₅ T₂ G₁₋₃ M₁ 8 4 त्यजताम्, D₁ युष्माकम्,
 D₈ त्यजैनम् (for त्यज्यताम्) Da₁ त्यजतामसुखावहः
 Dn D₃ 8 तव जातो विशा पते

8 ^a) Da₁ लुप्तं प्रज्ञं, Dn D₄ 8 लुप्तधर्मा D₈
 स्वमेव, M₁₋₃ 5 सुतेन, Cd परेण (as in text) D₈
 प्रज्ञावत् विदुः सर्वे —^b) D₈ धर्मं Ś₁ Ko 1 D₇ देशय
 वै, Da₁ दर्शयित्ते Ś₁ Ko-2 सता, D₁ सुते, D₈ सुत
 —^c) K₅ किं ते गजेन दुर्धर्षे

9 ^a) K₅ यात्रा धर्मं च, D₈ धर्मं यशश्च, D₈ यशो
 धर्मं च — In K₄, 9^{bcd} is lost on a damaged fol
 —^b) Da₁ Dn D₅ पालय D₈ कीर्तिम् (for स्वर्गम्)
 —^c) Ś₁ Ko-2 D₇ T₂ लभन्तां, K₅ लभन्त Ś₁ Ko 1
 D₇ T₂ M₄ पाण्डवो —^d) Cc सम (gloss अविरोध).
 D₆ G₂ पाण्डवा (for कौरवाः) — After 9, D₈ ins.

16* युधिष्ठिरं च भीमं च वारयिष्यामि सयुगे ।

10 ^a) K₄ D₇ T₂ M₂ वदति (for ब्रुवति) K₁ विप्रेन्द्र,
 D₁ विप्रे वै —^c) K₁ अक्षिः, Da₁ Dn₁ अक्षिप्य,
 S प्रज्ञस्य, Cc d आक्षिप्य (as in text) Da वाक्यज्ञैर्;
 G₁ ज्ञे —^d) K₁ वाक्ष्येनाप्ययां, K₈ वाक्यथे प्रत्ययां;
 K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 वाक्यं चैवाव्रवीं, K₅ D₂ Cd
 वाक्यथेन प्रयां, D₈ वाक्यथ नास्पृशं, D₆ वाक्यत्वेन प्रयां,
 D₇ बुद्धिमानव्रवीं, S वचन चे (T₂ M₂ त्वि)दमव्रवीत्

11 S (except M₃ 5) om. the ref —^a) Ś₁ Ko-2
 Dn D₁ 4 6-8 वेत्ति, D₈ वेत्थ (for वेद) K₂ तथा
 स, Dn D₁ 8 तथैव K₄ B Da D₅ यथा भवान्वेदयते
 तथासि —^b) B₂ M₂ भवाभावौ, Cc भावाभावौ (as in

स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको

मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ११

प्रसादये त्वामतुलप्रभावं

त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।

न चापि ते वशगा मे महर्षे

न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ १२

त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।

कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ १३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

text) K₅ D₈ 8 वेदितौ Da₁, विदितो Dn₂ ये (for मे)
 K₄ यथाः, B Da Dn D₄₋₆ 8 यथार्थं (Dn₂ D₆ 8
 'र्थो) —^c) D₁ M₁₋₃ 5 स्वार्थेऽपि Da₁ (m as in
 text) a₂ D₅ सयुज्यं (for समुद्भवं) K₈ लोके — In
 K₄, 11^d-12^e is lost on a damaged fol —^d)
 K₁ मा चापि, K₅ मां चापि, D₈ मा चापि

12 ^a) T₂ प्राणं (for प्रसां) K₈ Da₁ D₂ T₁ G₂₋₄
 M₅ प्रभाव- —^b) Ko 1 त्वा Cd oites गति Co
 oites दर्शयिता Ś₁ Ko 1 देशयितोत् (Ko 1 'तो हि);
 D₈ दर्शय तात, M₈ यथा च Da₃ D₅ T G₂ 4 M धीरः;
 D₈ वीरं, G₁ 3 वीर —^c) Ś₁ Ko-2 D₇ न चाप्येते;
 G₁ M₂ न चापि मे K₅ वर्णगा मे, B₁ 2 4 Da₁ (by
 corr) Dn D₄ 8 मद्रशगा, B₃ Da₁ (before corr)
 D₁ 5 मे वशगा (by transp) Ko om मे S सुताश्च
 (for महर्षे) D₈ 6 न चापि चैते वशगा महर्षे —^d)
 Ś₁ Ko-2 न किल्बिष, B Da Dn D₁ 5 8 न चाधर्मं, D₈ 6
 अनुग्रह K₄ B Da Dn D₁ 5 8 कर्तुमर्हा हि मे मति
 (K₄ B₂ 8 'र्हा मतिर्मे) (for 'मिहार्हसे माम्) D₈ 6 मे;
 S (except T₁ G₄) हि मां (hypermetric) (for माम्)

13 ^a) S त्व हि धर्मं (G₁ धर्मं हि by transp),
 Cd त्व हि धर्मं (as in text) K₈ 5 D₂ त्वं हीर्षी (K₈
 हीस्त्व) श्री सुख त्व च, K₄ B Da Dn D₁ 5 8 त्व हि
 धर्मप्रवृत्तिश्च —^b) K₈ 5 D₂ धर्मं (for यश) Ś₁ K₈
 M₃ स्मृतिर्धृति (by transp), K₁ T₂ श्रुतिस्मृति, B
 Da Dn D₁ 5 8 च भारती (Da₁ 'त) —^d) Ko 1
 'श्चास्य, K₈ 4 B Dn D₁ 2 5 6 8 G₁ M₅ 'श्चापि K₈
 D₂₋₄ T₂ G₁ M₁ 8-5 पितामह — After 13, D₈ ins.

17* कुरुष्व कार्यं यत्सत्यं स्वतो मान्यो न विद्यते ।

14 ^a) Ś₁ Ko-2 5 D₂ 6 7 राजेन्द्र (for नृपते).

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तासि तव संशयम् ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

अ्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः

प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।

पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १६

गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च

शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।

विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च

जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १७

इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।

ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-
न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिपेधयन्ति ॥ १८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः

शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।

प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये

ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ १९

अलंकारैः कवचैः केतुमिश्र

मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम् ।

भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया

येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ २०

C 6 137
B 6 3 69
K 6 3 70

—^b) D₆ रोचते (for वर्त°) —^c) D₁ क्षमिधासे,
G₁ क्षापृच्छस्व —^d) D₆ वक्तासि

15 ^a) Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁ 2 6 सर्वाणि, S सेनाया (for संग्रामे) C_d यानि लिङ्गानि सर्वाणि —^b) K₄ damaged K₈ °यिष्यति, D₁ °यैषिणां, D₆ °यस्य वै, T G₂ 4 M युधि जेष्यता (T₁ G₃ 3 °त) G₁ 2 भविष्यति युधिष्यत. —^c) K₄ damaged T₁ G लिङ्गानि (for सर्वाणि) K₅ भगवान्

16 = (var) B 12 102 8 —^a) Ś₁ D₁ T₂ °न्नम, K₀₋₃ 6 D₂ 7 °न्नम, D₁ 8 °न्नार्चि, D₆ °न्नम; G₁ °न्नाभा, G₈ प्रच्छन्नभा K₅ पातक (sic) K₁ D₁ G₂ °रश्मि, C_c °रश्मि (as in text) —^b) D₂ °शिखोवधूम, D₅ °शिखो विधूम —^c) T₂ गधवदा, G₃ आहुतीना (for चाहु°) —^d) = 17^d D₇ लिङ्गम् (for रूपम्) D₆ जयस्यैतद्दक्षणे निर्दिशति

17 D₁ G₃ om (hapl) 17, D₂ D₆ om (hapl) 17^c-19^b D₁ (sec m) reads 17^c-18^d in marg — 17^{ab} = (var) B 12 102 9^{ab} —^c) D₇ °क्षिप्तपते विवस्वाञ्च —^d) = 16^d D₃ तद् (for [प] तद्) B₈ मूप मार्ग, D₇ लिङ्गमाहु

18 = (var) B 12 102 10 — D₂ D₅ om 18 (cf v 1 17) —^a) K₄ damaged D₁ वच, D₁ शब्दा (for वाच) B D₁ D_n D₄ 8 8 प्रसृता (for पृष्ठतो) —^b) K₄ damaged, D₆ प्रतिस्थितानां, S

आर्जि (T₂ वार्जी) विजेतु —^c) K₀ पृष्ठतो ये, K₈ 5 D₂ पृष्ठगस्ते — D₁ om (hapl) from राज° (in 18°) up to भवन्ति (in 19°) T₁ G₂ 4 प्रेरयति स्म (G₂ °तीव) (for त्वरयन्ति) D₈ शीघ्र (for राजन्) —^d) K₄ 6 B D₁ D_n D₄ 8 चाग्र° (for त्वग्र°)

19 D₁ om up to भवन्ति in 19° (cf v 1 18) D_a D₅ om 19^{ab} (for D_{a2} D₅, cf v 1 17). — 19^{ab} = (var) B 12 102 11^{ab} —^a) G₁ °राजा, G₂ °वाचा C_c शकुना (as in text) —^b) K₈ 6 D₂ क्रौंचा शुका (by transp), and ये वै (for यत्र) —^c) M₅ °णास्ते प्र (for °णाश्चैव). T₂ वहति (for भवन्ति) S सखे —^d) D_n D₁ जयस्तत्र, D₇ जयस्तत्र, S जय त (T₂ °यस्त)स

20 = (var) B 12 102 12 —^a) T₂ हेतु° (for हेतु°) —^b) K₁ D₃ सुखप्रसादैर्, K₈ 6 D₁ 2 सुखप्रदैर्, K₄ B D_a D_n D₄ 5 8 C_c सुखप्रणादैर् K₈ 6 D₂ 8 7 S देहवर्णै (T₂ G₁ देववर्णै, G₈ भावमेतै)श्च, D₁ देववर्णै (for हेमवर्णै) In G₁, the portion of the text from अग्र up to 21^a is lost on a damaged fol K₂ 4 B D_a D_n D₄ 5 8 हेपितैर्वा हया (K₂ °तैर्वाहना, D_a D₅ हसितैर्वाहना)ना (for हेमवर्णैश्च नृणाम्) —^c) K₅ भ्राजिष्मती, D₁ ज्योतिष्मती, T₂ M₄ आर्जिष्ठ (M₄ °ष्म) ति C_c d भ्राजिष्मती (as in text) K₀ दुष्प्रतिप्रेक्षणेया, K₄ B D_a D_n D₄ 5 8 दुष्प्रतिप्रेक्ष° —^d) K₈ 6 D₂ तेभिजयति, D₁ 6 7 तेभिभवति D₁ शत्रुहन्

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ २१
इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते ॥ २२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ २३
अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्रधनुंपि च ॥ २४

21 ^a) D₁ G₈ हृष्टा (for हृष्टा) — ^b) G M₈ योधाना-
Da D₅ G₂ तत्र (for यत्र) — ^c) N (except Ś₁ Ko 1
D₁) म्लायति T₂ न साय ते स्रजश्चैव — ^d) K₁ तरति हि,
D₈ ते जयति, T₂ प्रातरन्ति, M ते तरते K₄ B Da Dn
D₄ ६ ८ रणोदाधि, M₄ रणे रिपु

22 = (var) B 12 102 15 — ^a) K₂ 4 B
Da₂ Dn D₄ ६ ८ हृष्टा वाच, K₈ ६ D₂ ८ इष्टो (K₈ °ष्टा)
वाम, D₁ ७ इष्टो वायु, Cd इष्टो वात (as in text)
Da₁ इष्टा वाचप्रतिष्टस्य, D₆ इष्टो वामस्वरिष्टश्च, S प्रयाणे
(G₈ प्रायेण) वायसो (G₂ °से) वामे (T₁ G₄ वामाद्, G₈
वाम, M₂ वामा) — ^b) Ś₁ K₂ 4 B Da₂ Dn
D₄ ६ ८ दक्षिणा, Ko ३ D₁-३ ६ ७ दक्षिण, K₅ दक्षिणस्य
(hypermetric), T₁ G M दक्षिणे, Da₁ Co दक्षिणा
(as in text) D₂ प्रविक्षित, G₂ प्रविविक्षत, D₄
°विक्षित, T₁ G₄ °विक्षति, G₁ °पक्षत, M₂ प्रतिविक्षित
T₂ दक्षिणात्प्लवते यत् — ^c) K₆ स (for सं-) Ś₁
पश्चात्संसाधयत्यर्थं, Ko-२ °त्संसाधयत्यर्थं, K₄ B Dn
D₄ ६ ८ °त्संधारयत्यर्थं, Da D₅ G₂ °त्ससाधयत्यर्थं, D₈ पृष्ठत
साधयत्यर्थं — ^d) K₈ ६ D₁-३ ७ ८ °पेधति K₄ B Da
Dn D₄ ६ ८ अग्रे च प्रतिषेधिका (B Da D₅ °धका)

23 With 23, of B 12 102 14 — ^a) Ś₁ Ko-३
Dn₁ D₁ 4 ६ ८ °रसस्पर्शा — ^b) K₄ damaged K₂ ८ ६
B D T₂ G₈ 4 M₁ °श्चा (K₈ B₁-३ D₂ °श्च, D₈ °स्त्व-)
विकृता, T₁ G₁ २ °श्चापि कृता, M₁ (sup lin).
२-२ °श्चाधिकृता — K₄ om 23^{cd} — ^c) T G तथा, M
यदा (for सदा) K₈ ६ D₁-३ ६ ७ S यो (G₁ ८ M यो)
धा प्र (for योधाश्च) B Da Dn D₄ ६ ३ सदा हर्षश्च
योधानां — ^d) M₅ तेषां (for येषां) K₈ ६ D₁ २ ६ ७
T₁ G₄ जयो ध्रुव (D₆ °व), D₈ T₂ G₁-३ M ध्रुवो जय
B Da Dn D₄ ६ ८ जयतासिह लक्षण, Co oites जयताम्

24 = (var) B 12 102 6 — ^a) Ś₁ Ko-२
अतेन, K₈ ६ D₁ २ अन्वेन, K₄ B Da Dn D₄ ६ ७ ८

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि सुमूर्च्छाणां जनाधिप ॥ २५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ २६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २७
दुर्निवारतमा चैव प्रभया महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्तस्ता मृगगणा इव ॥ २८

Co अनुगा; D₆ अन्वयं (for अन्वेव) Ko 1 Dn₁
G₈ याति (for वान्ति) G₂ अन्वेव वायसा याति — ^b)
T₁ G₄ तथा याति, M₁ २ तथा सूर्यो, M₈ ५ तत्राभ्राणि
K₅ वचासि (for वयासि) — K₂ om (hapl ?)
24^c-25^d — ^c) K₄ B Da Dn D₁ 4-६ ८ अनुप्लव (B₈
°पूरयं)ति K₅ मेघात्स

25 K₂ om 25 (of v 1 24) — ^a) G₈ यज* (for
जय*) — ^c) K₆ भविष्यन्ति परीतानि — ^d) Ko D₂ M₂
°र्षाणा. K₆ D₁ T₂ M₈ ६ नराधिप (K₅ °प)

26 ^a) K₈ ६ Da₁ D₂ ७ अल्पीयस्या (K₅ °सा) (for
°ल्पाया वा) Ś₁ Ko Da₂ D₅ महत्याया — ^b) K₄ B D
(except D₁ २ ७) S निश्चय (Dn₂ °य) — ^c) K₄
damaged, K₈ ६ B Da Dn D₁-३ ७ ८ °ग (K₅ °र-)
णस्यैको D₆ हर्षो युद्धाय तस्यैको, G₈ हर्षो योधगणाना च;
M हर्षो योधगण (M₂ °जन)स्यैतज् — ^d) K₄ damaged
T₁ G₂-३ °णमिष्यते

27 ^a) K₄ damaged, T G दीनो, Cd दीर्णः (as in
text) — ^c) With 27^c, of 13^d 5 2^{ab} K₂ 4 B D
(except D₂ ३ ७) ता दीर्णाम्, T₂ तद्दीनम्, M विदीर्णम्
T₁ G₄ अन्व* (for अनु*) Co oites ता, दीर्णा and
अनु — ^d) S (except T₂) योधाः K₄ B D (except
D₂ ३ ७) शूरत (D₈ °ध)रा, M₃ ६ °तमान् D₆ ह्यपि

28 28^{ab}) = (var) B 12 102 18^{cd} — ^a) K₄
D₁ दुर्निवारतरा (K₄ °वा) चैव, B Da Dn D₁ 4-६ ८
दुर्निवर्त्या (Da₁ °वारा, Da₂ Dn₂ D₅ °वर्ता) तदा चैव,
D₈ S दुर्निवर्त्यं (T₂ G₈ °पत्य)तरा चैव Co oites तदा
— ^b) T G प्रभिन्नाना (T₂ °भग्ना सु, G₈ °भग्ना) महाचमू
— K₈ D₂ om (hapl) 28^c-29^b — 28^{cd} = (var)
B 12 102 18^{ab} — ^c) K₄ B Da Dn D₁ ६-७ T G
M₂ महावेगात्, K₅ महावेगान्, D₈ °न्वेगस्, M₁ ६ ८
महाभाग — ^d) K₅ मृष्टा (for व्रस्ता)

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
 दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ।
 भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ २९
 प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
 नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ३०
 संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
 उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ३१

उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
 जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ।
 महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ३२
 परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधृताः सुनिश्चिताः ।
 पञ्चाशदपि ये शूरा मथ्नन्ति महतीं चमूम् ।
 अथ वा पञ्च पद् सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ३३
 न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

C 6 152
B 6 3 64
C 6 3 65

29 K₃ D₂ T₂ M₂ om 29^{ab} (for K₃ D₂, cf v l. 28) —^a) Ś₁ Ko-2 मसादातु, Da₁ °यातु, M₃ °सातु —^b) Cc d संनिपाते (as in text) —^c) K₂ s D₂ T₁ G दीर्ण (G₂ °न), K₄ B Da Dn D₁ 4-6 s दीर्णा (D₄ s °ण)म् T₂ इत्येव दीना दीर्यते —^d) D₁ शूरतरा K₄ B Da Dn D₂-3 s S सुविद्वत्सोपि भारत —^e) D₆ भीतिर्भावाश्च संप्रेक्ष्य, S दीनान्भग्नान्दि (G₂ °मानि) संप्रेक्ष्य —^f) K₃-; B₄ Dn D₁-7 T G₂-4 M भय भूयोविवर्ध (D₃ M₂ °भिवर्त, D₇ °भिजाय, T₁ G₄ हि वर्ध, G₃ °पि वर्ध; M₃ °पि वर्त)ते Cc cites भूय (as in text)

30 T₂ reads 30 after 32 In K₄, 30^{ab} is lost on a damaged fol —^a) Ko 2 B₃ D₂ M₁ s प्रभग्ना D₇ चैव सा (for सहसा) —^b) Ś₁ Ko-2 दिशा Ś₁ Ko-3 D₂ विभ्रामिता (K₃ D₂ °ता), K₅ विभ्रमत, B₁ s D₃ M₁ s °आमिता, B₃ °अमता, B₄ °द्रमती, Da D₅ °द्राविता; D₃ °द्रवती, G₃ °आमितै D₇ नरै Dn D₄ दिशो निद्रवते चमू, D₆ तयैवाभ्यर्थिता परै — K₄ om 30^c-34^b. —^c) Dn₂ नैव स्था, D₃ नेवास्था M₄ शक्य T₂ नैव शक्या समाधातु —^d) K₃ s D₂ शूरेणापि, T₂ संनिपाते

31 K₄ om. 31 (cf v l. 30) — With 31^{ab}, cf B 12 102 16^{ab} —^a) K₅ सभृत्य, B₁ T G सहस्य; Dn₁ D₄ °सृत्य, Dn₂ सत्कृत्य, D₁ °सृत्य, D₃ im °श्रित्य, Cc सत्कृत्य —^b) Cc चतुरङ्गा (as in text) B₁ s 4 Da D₅ महीपते — After 31^{ab}, T₁ G₂ 4 ins

18* शक्नोति न समाधातु दीर्णाभिन्द्रसमो युधि ।
 — B₁ Dn S om (hapl) 31^{cd} —^c) D₇ °सवं (for °पूर्वं) —^d) K₃ यतेते K₅ स तयो (for सततो)) D₆ यतो जेतु ततोत्थित

32 K₄ om 32 (cf v l. 30) —^a) Ś₁ Ko 1 B₂ Dn₂ D₅ ° उपाये, T₁ G₄ M उपायैर, G₁ 2 उपाय (for उपाय-) Cc cites उपायौ T₂ G₃ उपायैर्विजयै श्रेष्ठम् —^b) Ś₁ Ko-2 °भेद च, Da₁ D₆ G₃ भेदेन,

D₃ भेद न K₃ s D₂ M₄ मध्यम T₁ G₄ आहुर्भेदे-
 मनुत्तम, T₂ आहुरेनममध्यम — With 32^{cd}, cf. B 12 94 1^{cd}, 102 17^{ab} —^c) Cc जघन्य (as in text) K₂ s s D₂ s 7 T₁ G एव (for एष) Dn₁ विषयो —^d) K₃ s D₂ यश्च युद्धे, T₂ युद्धेन तु (for यो युद्धेन) T G₁ s 4 मही- (for विशा) —^e) K₂ B Da Dn₁ D₄ s 7 s T₂ महान्दोष, K₅ महादोष, T₁ G महानेष D₂ संनियुद्धस, T₂ संनिपाते, Cc संनिपात (as in text) —^f) D₁ ततोव्यक्ष; D₃ तस्माद्धीन, D₇ तस्मात्त्याग, S तस्माद्दुष्ट (for ततो व्यङ्ग) Cc cites व्यङ्ग (as in text) K₃ s B Da Dn D₂ 4 s 8 तस्याद्य (K₃ D₂ °तोन्व, K₅ °न्योन्व, Da₂ °स्याय) क्षय उच्यते Cc cites आद्य — For 32^{cd}, D₆ subst (of 30)

19* परस्परेण सद्यः शूरैरपि महाचमू ।

नैव स्थापयितुं शक्या प्रभग्ना भयविह्वला ।

— After 32, T₂ reads 30

33 With 33, cf B 12 102 20 K₄ om 33 (cf v l. 30), D₆ om 33^{ab}. —^a) T₂ परस्पर च; Cc परस्परज्ञा (as in text) —^b) K₃ क्षव, Cc व्यवधृता (sio) Ko 2 स, K₅ स, D₇ च, G₂ तु (for सु) —^c) K₃ s B Da Dn D₂-3 s T₂ अपि पचाशत (K₅ °ता, Da D₃ °त) शूरा, D₁ 2 s 7 T₃ G M अपि पचशतं (D₂ शता, D₆ °तया) शूरा Cc cites पचशत —^d) K₁ मयति, K₃ B D S मृद् (D₇ °ह, G₃ °द)ति, K₅ गृह्णति —^e) = B 12 102 21^a K₃ B₄ D₁ s 6 S अपि वा B₁-3 Da Dn D₄ s 8 अपि पच च पद् सप्त —^f) Ś₁ Ko 1 विजयं-
 त्यपलायित (Ko °न), K₂ °यति पलायिन, K₃ s D₁-3 s 7 °यते (K₅ °तो) निवर्तिन (D₃ °र्तका), T₂ °यश्च निवर्तिन

34 °) Ko 2 s D₂ प्रशंसति, T₂ प्रचहेत K₃ D₂ महाजनि, K₅ °जन, B₁-3 °जव, Cc °जन (as in

दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ॥ ३४
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।

अध्रुवो हि जयो नाम देवं चात्र परायणम् ।
जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।

अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुवाचचरपि ॥ ३
पार्थिवाः पृथिवीहेतोः सममित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ४
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

text) — °) T₁ G₄ M₁₋₂ सुपर्णो Cc cites सुपर्ण
and अपचितिं Cv सुपर्णो (as in text) — °) Ś₁
K₀₋₂ D₁ महत्यामपि, K₂ 5 D₂ महात्म्य', K₄ B D_n
D_n D₁ 4-5 8 महत्या अपि

35 °) K₀ 2 D₂ T₁ G₄ 4 सेनाया, K₀ सेनयो D₀
बाहुल्येन तु सेनायां; T₂ बाहुल्येन च सेनाया — °) K₄ B D_n
D_n D₁ 3-5 7 8 M₃ नित्यश', D₀ निश्चितं,
T₁ G पुत्रक (for भारत) — °) In K₄, the
portion of the text from जयो up to the end of
st 35 is lost on a damaged fol Ś₁ K₀₋₂ D₀ 7
राजन् (for नाम) — °) Ś₁ K₀₋₂ देवमत्र Cc
परायणम् (as in text). — °) D₁ [s]पि हि (for
ह्यपि) B D_n D_n D₁ 5 8 S जयवतो हि (S °तोपि)
संग्रामे — °) K₀ भयवंतो, D₀ कृतकृत्या, Cc क्षयवन्तो
(as in text) B₁ 3 4 D_n D₁ 8 कृतकृत्या भवति हि
(B₁ 3 °ति ते), Cd as in text.

Colophon om in Ś₁ K₀ 1 — Adhy name D_n
उत्पातवर्णन, D₀ जयपराजयकथनं, G₂ M जयनिमित्तकथन
— Adhy no (figures, words or both) K₀ D_n 2
D₁ 4 5 S 4 (as in text), D_n 3 — Śloka no D_n
84, D_n 83, D₀ 32 — Aggregate śloka no
K₀ 152, D₁ 151.

5

1 K₄ om 1^d-3^d — °) Cd as in text — °)
K₀ 1 °वायुपद्यते (K₀ °त)

2 K₄ om 2 (cf v 1 1) — °) D₂ T₁ G₄ सु
(for स) D₀ मुहूर्तमिव स ध्यात्वा — °) K₀ B D_n
T₂ विनिश्चस्य, D₁ विनिश्चित्य K₂ पुन पुन', S च भारत
(for मुहुर्मुहुः) — °) K₂ 5 D_n D₂ 5 8 शमिता,
D₀ ससिता

3 K₄ om 3 (cf v 1 1) Before 3, B₂ D₁ T₂ G₁
M ins धृतराष्ट्र — °) T₂ सजयामी — °) D₁
G₁₋₂ सर्वे (for शूरा) K₂ °नदित, D₁ क्षत्राभि', D₂
°काक्षिण — °) D₀ °जिघ्रतो — D₀ om (hapl)
3^d-4^c — °) B D_n D_n D₃₋₄ 8 T₂ G₃ M °वचैरिह D₁
शस्त्रैरस्त्रैश्च सयुगे

4 D₀ om 4^{abc} (cf v 1 3) — °) Ś₁ °त्यक्तजीवित,
K₂ 4 D_n D_n D₁ 5 8 समभि (K₄ D_n D₅ °रे)त्यज्य
जीवित; B D₁ G₃ समरे (D₁ संग्रामे) त्यक्तजीविता — K₀ 1
om 4^c-5^d — °) K₂ D_n D₁ 8 वा (for च) In K₄,
the portion of the text from शाम्यन्ति up to 6^c is lost
on a damaged fol — °) K₂ D_n D_n D₁ 8 वर्धयति
D₀ महद्यश' (for यमक्षयम्) B₂ D_n D₅ विना वैवस्वत
(B₂ °त) क्षय

5 K₀ 1 om 5 (cf v 1 4) — °) M₁ 3 4 ना
(for न) K₂ 5 D₂ 5 6 7 मृष्यति, T G मृष्यत', Cc
as in text — °) D_n 1 (by corr) बहुगुणा, T₁
G M₂ 4 गुणाधिका D₁ मन्ये बहुगुणो भूमेस, T₂ M₁ 5 5
मन्ये गुणाधिकां भूमि — °) D₀ त्व (for तन्)

6 °) B₂ बलानि च, D₃ बहूनीह, D₀ बहूनि ह
— °) = 1 31 18^b, 47 23^b 5 101 8^b, 162 18^b,

कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८

संजय उवाच ।

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञं भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
नानारूपाणि विभ्राणास्तेषां मेदाश्चतुर्दश ।
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२
सिंहन्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥ १३
गौरजो मनुजो मेघो वाज्यश्चतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४
एते वै पशवो राजन्याम्यारण्याश्चतुर्दश ।
वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५

C 6 169
B 6 4 19
K 6 4 19

etc, etc B₂ प्रथि* (for प्रयु*) Ś₁ Ko 1 °धुधानि
—^c) K₁ कडाश्च T₁ G₄ °वीराश्च —^d) K₃ s D₂
सहता, T₁ समेतान्, M₄ समता Ko 1 4 B₁ 2 (m as
in text) 4 D₂ 3 कुरुजग(Ko °घ)ले

7 °) Ś₁ Ko-2 दिशा वापि (for देशानां च) G₃
पुरीणा च, M₂ परीणाम —^b) K₃ s D₂ नगराणां तथैव
च —^c) M₄ सत्त्वज्ञ (for तत्त्वेन) —^d) M₄ समाहिता

8 °) K₅ दिव्यबुद्धिप्रदानेन, D₆ T₁ G दिव्यबुद्ध्या
(D₆ G₃ °द्वि-) प्रदीप्तेन —^b) Ś₁ Ko 1 यु(Ko य)तस्त्व,
D₇ द्रष्टा त्व —^c) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 T₂ M
प्रमादात् (for प्रसादात्) G₂ तत्र Da₁ D₆ 8 विप्रर्षे-

9 °) Ko 1 यथाप्राज्ञ, G₂ °प्रज्ञा, G₃ °शास्त्र, M₅ °प्रज्ञा
(for °प्रज्ञ) K₁ महाप्रज्ञा, K₃ °प्रज्ञ, Da D₅ °प्रज्ञान्,
D₃ °राज, T G °भाग, M °बाहो —^c) K₅ शास्त्रचक्षुर
K₃ D₆ अवेद्यस्व —^d) Cd नमस्ते (as in text).

10 °) K₂ द्विविधानीहि, Da₁ G₁ °धानि ह (G₁
हि), D₂ T₂ विविधानि ह (T₂ °नीह). Cd भूतानि
(as in text) —^b) K₂ 4 B Dn D₁ 4 6 8 T G
चराणि, Cc d त्रसानि (as in text). Cd cites
स्थावराणि (as in text) K₃ s D₂ 7 स्थावराणि चराणि
च —^c) K₃ s D₂ om (hapl) 10^{cd} —^c) Dn₁ D₁ 4 7
T₁ G₂ 4 चराणां, D₆ तेषांभु (sic), G₁ 8 त्रयाणां (for
त्रसानां) B₂ D₆ वि* (for त्रि*) Cc cites योनि
Cd त्रिविधा योनि (as in text) —^d) B₄ Dn
D₂ 5 8 T₂ M₂ 5 °स्वेदजरायुजा, G₃ °स्वेदो जरायु च

11 Ś₁ Ko 1 om (hapl) 11^{ab} —^a) K. जसाना,
B₁ 2 4 D₁ त्रामाना, B₃ Dn₁ (by corr) D₆ 7 त्रयाणां,
D₁ भूताना, T₁ G चराणां (for त्रसानां). K₃ m
सचेतनानां (for त्रमानां खलु) D₆ चैव (for खलु)

—^b) D₆ G₃ ज्येष्ठा Da₁ Dn₂ D₅ °युजा K₅ श्रेष्ठा
राजञ्जरायुज —^c) G₃ प्रभवा Cd as in text.
—^d) Ś₁ M₁ 3 5 मानुषाः; K₁ मानुष्या, Ko 2 G₁ 2
मनुष्या D₆ पशवश्च K₃ D₁ तथा, D₃ च ह

12 °) K₃ s S विभ्रति (K₃ s T₃ °तस्) B D
(except D₁ 6 7) °रूपधरा राजस् —^b) Ś₁ Ko-2
M₄ रूपा. Cd as in text —^c) Dn D₄ 3 transp
12^c-15^b and 15^c-20^d —^c) Ko 2 आरण्य° —^d)
D₆ सप्तैते, S सप्तैव

13 For sequence in Dn D₄ 8, cf v l 12
—^a) K₃ Da Dn D₁-5 8 सिंहा व्याघ्रा, K₄ B M₁ 3-5
सिंहन्याघ्रा (for सिंहन्याघ्र-) D₆ सिंहा वराहा व्याघ्राश्च-
—^b) G₂ 8 महियो T₁ G हरिणस्तथा —^d) T₁ G₄
श्रिता इह, T₂ स्मृतानघ, G₁ श्रुता इह, M तथा नृप-
G₂ 8 °रण्या[] श्रुताश्च ह (G₃ श्रिता इह)

14 For sequence in Dn D₄ 8, cf v l 12. —^a)
K₃ s D₂ पुरुषो (for मनुजो) Cc cites अवि K₄ B
Da Dn D₄ 5 8 गौरजाविमनुष्याश्च, D₃ °जोविमनुष्यश्च,
D₇ °जो मानुषाश्चोद्गा, S °जो मनुजाश्चौ च (T₂ °जो मानुजा
श्चैव) —^b) Cc cites वाजी and अश्च K₃-5 B D
(except D₁ 3 6) अश्वाश्चतर*, T₁ G गजाश्चतर*, T₂ शाश्वता
रय*, M अच्य(M₂ 5 °च्य)श्चतर° —^c) K₁ om from
समा up to रण्या in 15^b. —^d) M₃ 5 घातु° (for साधु°)

15 For sequence in Dn D₄ 8, cf v l 12 — S
om. 15^{ab} K₁ om up to रण्या in 15^b (cf v l 14)
—^b) D₃ ग्राम्यगोपाश्चतु° —^c) Ś₁ K₁ वेदोक्त; K₂ D₂
°क्ता, K₃ वेदोक्ता Da D₅ G₁ M₂ °पाला —^d) G₁
येषां T G सज्ञा, Cd यज्ञा (as in text) Cc d
प्रतिष्ठिता (as in text) K₂ Da₁ येषु यज्ञा प्रतिष्ठिता-

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यवासिनाम् ।
 सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ १६
 उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
 वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारस्तृणजातयः ॥ १७
 एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
 चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १८

य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ १९
 भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
 भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ २०
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

16 For sequence in Dn D₁ 8, of v 1 12
 —^a) Ca पुरुषा K₄ B D (except D₈ 6) S
 Co d पुरुषा श्रेष्ठा (D₂ M₄ °पश्रेष्ठ) —^b) Co
 cites सिंहा K₂ 4 B Dn D₁ 4 7 8 S (except
 M₄) सिंहाश्चा(K₂ °हा वा)रण्यवा°, Da D₈ 5 सिंहा(D₈
 °हो)रण्यनिवा° —^d) K₄ damaged Ko अन्योन्य
 नाभि°, B Da Dn D₁ 5 8 °न्येनोपजीवन, D₁ 8
 °न्येनाभि(D₈ °नु)जीविना, S अन्योन्यमुपजीविनां (T₂
 °वन, M₂ °विता, M₈ 5 °वता) Co d cite उपजी-
 वन

17 For sequence in Dn D₁ 8, of v 1 12
 —^a) K B Da₁ D₁ 2 4 T₁ G₂ Co d उद्भिजा°, T₂
 G₁ 8 M औद्भिदा (T₂ °धा, G₁ °जा, G₈ °जा)
 —^b) Ś₁ Ko तेषां चैव च (Ko lacuna for च) जा°,
 K₁ रतेषा (sic) चैव जा° — D₈ om (hapl) 17^{cd}
 —^c) K₁ 2 °वल्यास Cd cites वृक्ष°, गुल्मा°, लता
 and वल्म°

18 For sequence in Dn D₁ 8, of v 1 12 K₂
 repeats 18^a-19^b after 6 6 2 —^a) K₈ D₈ T₂ Cv
 तेषा, K₄ B Da Dn D₁ 4-8 8 तेषा, D₂ एषा, D₇ एव
 D₈ °भेकोना Cv विंशतिरेकोना (as in text) T₁
 G₄ एकविंशतिरेषां वै —^b) K₈ Da₁ D₂ सह (for
 महा) —^c) Co d v cite चतुर्विंशति and गायत्री
 —^d) D₂ °समिता, Co v °समता (as in text)

19 For sequence in Dn D₁ 8, of v 1 12 For
 repetition of 19^{ab} in K₂, cf v 1 6 6 2 —^a) K₈
 G₁-3 य एना Co वेद (as in text), K₁ 2 गायत्री
 —^b) K₈ D₂ लोक° (for सर्व°) K₈ पुण्या श्लोकगुणा-
 न्विता —^c) T₂ सत्त्वेन, Co d तत्त्वेन (as in text)

—^d) Ko स लोकानु, K₂ 4 B Da Dn D₁ 5 8
 स लोके न, D₈ न स लोकान् (by transp) D₁
 प्रणश्यति, D₇ विन° (for प्रण°) Co न प्रणश्यति (as
 in text) S स लोकानश्च्युते शुभान् (M₅ सुखान्),
 Cd स लोके न प्रणश्यति.

20 For sequence in Dn D₁ 8, of v 1 12
 — D₁ 6 om (hapl) 20^{ab} —^a) B D (except
 D₂ 8, D₁ 6 om) च, T₁ G₄ प्र- (for हि) —^b)
 K₄ M₅ (by dittography) सर्वं सर्वं, D₇ T₂ M₁-4
 सर्वं भूमौ (by transp) B D (except D₂ 8 7,
 D₁ 6 om) S विन° (for प्रण°) —^c) Ca c प्रतिष्ठा
 (as in text) —^d) Ś₁ Dn D₈ सनातन, Co परायणम्
 (as in text)

21 ^b) K₄ स्वात्* (for जगत्) D₈ 6 एवमाहुर्मनी-
 षिण —^c) K₂ तत्राभिगृद्धा, K₈ D₂ °मिगृद्धा, K₄
 Da₁ Dn₁ °तिगृद्धा, B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 8 Co °ततोति°;
 B₈ Da₂ D₅ ततोभि°, Da₁ (marg) ततो वृद्धाश्च, D₇
 तत्राभिलुब्धा, T₁ G₄ तस्यागन्नत (corrupt), T₂ G₈ M
 तस्यां हि गृद्धा (T₂ °ख्या), G₁ 2 तस्या गृध्यति D₈
 तत्राभिलुब्धा राजा —^d) K₂ Da₁ विविघ्नते (Da₁ °ति)-
 तरेतर, D₁ 6 विनिघ्नति परस्पर

Colophon om. in TG — Sub-parvan K₈ Da₂
 D₂ 5 जम्बूखण्डवि (D₂ 5 om वि)निर्माण, Da₁ जम्बूखण्डनिस्सरण
 (sic). — Adhy name D₈ धृतराष्ट्र प्रति सजयवाक्यं,
 M₁-4 भुवनकोशे जरायुजकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Ś₁ Da₂ D₁ 4 5 M 5 (as in text),
 K₁ 3, Dn 4 — Śloka no Dn 21 — Aggregate
 Śloka no K₈ 124, D₁ 174

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
 तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
 प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
 निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच ।

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
 जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३

भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।

गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५

चत्वारोऽप्यु गुणा राजन्महान्धस्तत्र न विद्यते ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।

शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ६

एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।

वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७

C 6 183
B 6 5 7
K 6 5 7

6

The passage of the text from 6 6 1 to 6 13 48 recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ānandāśrama ed, from 1 3 1 to 1 9 40, Venka-teśvara Press ed, from 2 3 1 to 2 9 42) On the whole question, cf Dr Luise Hilgenberg *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna*, (Stuttgart, 1933), and S. K. Belvalkar *The Cosmographical Episode in the Mahābhārata and the Padmapurāna, in Festschrift F W Thomas* (Poona, 1939), pp 19-22

1 ^a) T₁ G नदीना पर्वतद्राणा — ^b) K₃ s D₂ द्वि- (K₅ द्वी)पाना चैव सजय — ^d) Cc ये चान्ये (as in text) B₄ मास्थिता Da₁ ये चान्यो भूमिमाश्रित

2 ^b) Ś₁ Ko-2 पृथिवीम्, K₃ s D₂ s s पृथिव्यां K₄ B D (except D₁-s s s) मम (for अपि) B₄ Dn D₈ सर्वत — Ś₁ Ko 1 om 2^{ad} — ^c) T₂ निश्चयेन (for निखिलेन) K₄ D₁ s s M त्वमा^o, T₁ (before corr) s G तथा^o, T₁ (after corr) तदा^o (for समा^o) — ^d) B₁ s सर्वश (for संजय) — After 2, K₂ repeats 6 5 18^a-19^b

3 G₃ M₃ s om the ref — ^a) K₁ Da₁ पचमानि; G₁-s पंचैतानि — ^c) K₄ B Da Dn D₁ s s T₂ G₈ M जगती (Da₁ G₃ M₃ s ति)स्थानि, D₁ तदास्थितानि, T₁ G₄ जगत्स्थानानि, G₁ 2 जगत्स्थानीह S (except G₃) भूतानि (for सर्वाणि) — ^d) Ko 1 सामान्या^o; Cd समानानि (for समान्याहुर) D₁ ब्रवीमि ते (for मनीषिण)

4 ^a) D₁ पृथिव्यापस् (for भूमिरा^o) K₃ s D₂ s तथा वह्निर, S तथैवामिर D₁ भूमिरापेथ वायुश्च — ^b) K₃ s D₂ s S वायुर, D₁ ह्यमिर (for अमिर) D₃ 7 G₂ आकाश (for काशम्) — ^c) Ca d गुणोत्तराणि (as in text) D₆ पूर्वा^o (for सर्वा^o) — ^d) K₃ नैष, D₃ तेषु (for तेषा) Ś₁ Ko-2 Cd भूमे, D₁ भागै Ś₁ Ko-3 s D₁-3 s 7 T₂ Cd प्रमाणत, K₃ परामता, Ca c प्रधानत (as in text) — After 4, D₁ repeats 3° and 4^d

5 5^{ab} = Manu 12 98^{ab}, cf 2 11 16^{ab} — ^a) Ś₁ Da₁ M₃ s शब्द स्पर्श^o T₂ शब्द स्पर्श* रूप* Cc cites शब्द (as in text) — Ś₁ Ko 1 D₁ S om 5^{ad}. — ^{ad}) D₁ दर्शिमि (for वेदिभि) K₃ s D₂ s s एते पच गुणा भूमेर्विस्तरेण प्रकीर्तिता — After 5, K₃ s D₃ 7 ins

20* शब्द स्पर्शश्च रूप च रसश्चापि प्रकीर्तिता ।

6 B₁ 2 D₂ om 6^{ab} — ^a) Ś₁ K D₆ 7 अपा गुणाश्च (K₃ D₆ स्तु) चत्वारो, D₁ एत एवाप्यु चत्वारो — D₃ om (hapl) 6^b-7^a — ^b) M₂ तस्य (for तत्र) — ^c) Ś₁ K₅ शब्द स्पर्शश्च, D₆ शब्द स्पर्श च — ^d) S तेजस्य (T₂ स्तेते), D₁ तेजसश्च K₅ गुणाश्चय — ^e) Ko-2 Da D₁ s वायोश्च, K₃ D₂ S (except T₂) वायौ तु, K₅ D₆ 7 वायौ च D₃ शब्द स्पर्शस्तथा वायोर — ^f) Ś₁ Ko-3 s D₁ 2 s 7 शब्द आकाश (by transp) Cd cites एव Ś₁ Dn D₂-4 S (except T₂) तु, D₁ हि (for च)

7 D₃ om 7^a (cf v 1 6) — ^c) K₃-5 Da D₁-s s-7 S भूतेषु, Cc d लोकेषु (as in text). — ^d) Ś₁ G₂ तेषु, K₁ 2 तेषा, G₃ एषु B Dn D₄ s भूता (for लोका)

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
 यदा तु विपमीभावमाविशन्ति परस्परम् ।
 तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ८
 आनुपूर्व्याद्द्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
 सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ९
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
 तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ १०
 अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११
 सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
 परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १२
 नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
 पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १३
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
 लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १४
 यथा च पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः ।

8 ^a) K₂ D₈ ० 7 अन्योन्ये, C₀ न्य (as in text).
 K₈ D₁ 5 ० 8 C₀ नाति(D₆ णि)वर्तते — ^b) Ś₁
 K₀-8 D₁-3 ० संपद्, D₁ D₅ C₀ सम्यग् (for साम्य)
 D₇ सृष्टिर्भवति वै तदा, T₁ G₄ M समुद्भवति वै त(M₅
 य)दा, T₂ अन्योन्यं सभवति वै, G₁ अन्योन्यस्माद्भवति
 वै, G₂ 8 सम तिष्ठति वै त(G₈ स)दा ॥ C_d अन्योन्या
 भिवर्तन परस्पराभाव । यदाभिवर्तते तदा सम्यक् सृष्टिर्भवती
 त्यन्वय । ॥ — ^c) D₇ ते, G₁-2 च (for तु) K₄
 विषया, D₅ विषयी, C₀ d विपमीभावम् (as in text)
 — ^d) K₂ आदिशति — ^e) K₅ तत्र (for तदा) D₈
 देह (for देहैर्) D₀ देहवतो D₇ तदा देही देहमन्य
 — ^f) D₇ रोहति, C₀ d रोहन्ति (as in text) G₁ 8
 नान्यदा D₀ व्यतिरोचन्वनाधिप — After 8, D₈ ins

21* भाव न च भजन्तस्ते नाश गच्छन्ति नान्यथा ।

9 ^a) K₁ 8 अनुपूर्व्याद्, K₂ आनुपूर्वाद्, K₄ B D
 C₀ d आ(D₁ D₂ 8 अ)नुपूर्व्या D₂ हि नस्यंति, D₇
 विनश्यंते — ^b) K₅ B₁ जायते, D₆ वर्धते T₁ G₄
 चातुं (for चातुं) — ^c) K₄ B D₂ D₆ T₂ मेयाणि
 — ^d) Ś₁ K₀-2 D₁ 7 न चैषा, D₈ तदैषा, S
 तथै(T₂ त्रै)पा K₄ रूपमीश्वर, D₁ रूपमेव हि, C_v
 as in text — After 9, D₈ reads 11^{ca}.

10 ^a) C_d तत्र तत्र (as in text) T₁ G₁ 2 4
 च, G₃ M तु (for हि) — ^b) D₆ धावत, G₂
 यावतः, G₈ तावत (for धातव) Ś₁ K₀-2 D₁ D₅ 7
 M₂ 8 5 पच भौ, D₈ T₂ पाचभू K₅ धावत पच
 भूतिक — In K₄, 10^{ca} is lost on a damaged
 fol — 10^{ca} = (var) Brahmānda 1 15 7^{ab},
 Vāyu 34 7^{ca}, Matsya 113 6^{ab}, Varāha 75 4^{ca}
 — ^c) S तत्वेन, C₀ d तर्केण (as in text) — ^d)
 C_a d प्रमाणानि (as in text). D₆ प्रचक्षति, C_d
 ष्क्षते (as in text)

11 = (var) Brahmānda 1 15 7^c-8^b, Vāyu
 34 8, Matsya 113 6^{ca}, quoted (with v 1) by

Śāṅkara on Vedāntasūtra 2 1 6, 27 — ^a) K₃
 D₂ ते (for ये) — ^b) Ś₁ न तास्त (sic), K₈ 5
 D₂ 7 तास्तु तं, D₁ D₆ ता(D₁ 2)त्त तं, D₆ स तास्त
 (for न तास्त) K₈ साधयन्, K₅ साधये, B₂
 वारयेत्, D₂ भावयत् (sic) — B₂ 4 D₁ D₂
 D₅ 8 T G M₄ om 11^{ca}, D₃ reads it after 9
 ॥ C_n अस्य श्लोकस्योत्तरार्धमन्यत्र पठन्ति — 'नाप्रतिष्ठित
 तर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चय' इति । ॥ — ^c) K₈ D₂
 यत्तत्, M (M₄ om) यच्च (for यत्तु)

12 ^a) D₁ सर्वमान, D₈ जंबूद्वीप, C_a c d v
 सुदर्शन (as in text) K₈ 5 D₂ ते, D₁ ० च,
 D₈ S तु (for प्र) — ^b) K₈ 5 D₂ वै, B₄ D_n D₄ 8
 तु, D₁ च (for ते) B₁ 2 4 कुरुवर्धन, B₃ D₇
 सत्तम — ^c) Hypermetric D₇ वर्तुलीय, C_a d
 परिमण्डलो (as in text) — ^d) K₈ द्विपो, D₁
 D₈ 5 7 द्वीपोयं, D₆ द्वीपोपि K₈ 5 D₂ चक्रवत्स्थित

13 ^a) K₈ 5 B₄ D₁ 2 M₁ 8 4 नदीजालप्रतिच्छन्न
 (D₂ च्छिन्न), K₄ D₈ जा(D₈ ज)लै प्रति, D₁
 D₅ T G जलपरिच्छ(T₁ [after corr] 2 G₄ च्छि)
 न्न, D₆ जले प्रति — In K₄, 13^{ca} is lost on a
 damaged fol — ^b) K₈ सर्वतैश्चा, D₁ (m as in
 text) a₂ D₅ पर्वतैश्चापि वाञ्छुभै, D₇ पर्वतैश्चन्नस, G₂
 श्राभ्र — ^c) Ś₁ K₁ पुरश्च — ^d) D₆ जनैर्, M₂
 अन्यैर् (for रम्यैर्) K₁ जनपरैर्

14 ^a) Ś₁ K₀ 1 वृक्षै (for वृक्षै) — ^b) K₈ D₁
 D₂ 8 5-7 सपन्नो (for सपन्न) — 14^{ca} = (var)
 Brahmānda 1 15 13^{ab}, Vāyu 34 12^{ca},
 Varāha 75 10^{ca} — ^c) K₀-8 D (except D₁
 D₂ ० 7) T₂ G₁-3 M₂ 5 लवणेन, C_a लावणेन (as in
 text) — K₃ 5 D₂ 3 S (except T₂) सर्वत (for
 समन्तात्) Ś₁ K₀-2 D₆ परिवेष्टित (K₀-2 त)

15 ^{ab}) K₂ तथा B D₁ D_n D₃-5 8 S हि

एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १५

द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।

सर्वौपधिसमावापैः सर्वतः परिवृंहितः ।

आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि संजय ।

यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।

तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राज्ञा तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।

C 6 196
B 6 6 3
K 6 6 3

(for च) Ko 1 G3 पश्यदादर्शं सुखं, T G1 2 4 M पश्यत्या (T2 'ज्ञा)दर्शं रूपं — °) Ś1 Ko-3 Da D2 3 5 7 सुदर्शनो द्वीपो, D0 सुदर्शो द्वीपोस्तौ — °) Ko-2 पश्यते D3 'मदल

16 °) Da1 द्विदशे, D1 द्विरण्य, Cv द्विरश, Ca c d द्विरंशे (as in text) K3 D2 3 पिप्पल, Ca c d v पिप्पल (as in text) K3 5 D2-4 तस्य (for तत्र) D0 भागद्वये चद्रमसो, T1 G4 द्विरशस्तु तत् झञ्जे — °) D1 द्विरण्यस् (for द्विरंशे) K5 Da D1 2 5 T2 M तु, B2 [s]पि (for च) Da2 यथा, G1 2 कुशो, Cc शशो (as in text) Ca शशाकृति (for शशो महान्) Ś1 Ko 1 त्रिरंशे शिशि (Ko शिपि)पो महान्, D0 द्विरंशे पिप्पल मत, T1 G4 द्विरंशे शलमली महान् — °) In K4, the portion of the text from पधि up to the end of st 16 is lost on a damaged fol Ś1 Ko 1 'समावापे, K2 3 5 B D 'समावाप (K5 'वाप, Da1 'सखान्यस्य), T G 'समाप (T2 'मुत्प)न्न, Ca 'समावाप Cc d cite समवाप — °) S पर्वतै, Cep पर्वत (for सर्वत) K3 D1 2 6 T2 M 'सवृत, K5 सपरिवृत, B Da Dn Da-5 7 8 T1 G Cc 'वारित (for 'वृंहित) — °) Cc आपस्ततो (as in text) Ca d cite ततो Ś1 आपाद स तु विज्ञेया (s10), Ko 1 अ(Ko आ)प#*#*# ज्ञेया, T1 G अतो यदन्यथा भूप (G1 8 आप, T2 M त (T2 अ)तो यदन्यत्ता आप — °) Ś1 Ko-2 B Da2 Dn D1 4 5 8 Co शेष, D3 अत, D1 Cd सैप, M एव (for एष) Cep त्वाधार शेष (for एष संक्षेप) K5 ह्युत (for उच्यते) Ca cites संक्षेप and उच्यते — After 16, Ś1 reads 6 7 1, while K2 B2 Dn D4 5 ins

22* ततोऽन्य उच्यते चायमेन संक्षेपत शृणु ।

[B2 तता यदुच्यते चाय एष संक्षे°]

Colophon om in Ko 1 — Sub-parvan K2 जवृषद, K3 4 B3 जवृष (B2 °प)द्विनिर्माण, K6 जवृद्वीप-विनिर्माण, B1 Da Dn2 D2 4 5 8 जवृष (B1 °प)द्विनिर्माण, B4 जवृषदलनिर्माण, Dn1 जवृषद — Adhy name D0 द्वीपदर्शन, G2 द्वीपकथनं, M भुवनकोशे द्वीपसंक्षेप-कथन — Adhy no (figures, words or both) Ś1 Da2 D1 5 M 6 (as in text), Dn2 D1 T G 5 — Śloka no Dn 18, D5 17 — Aggregate śloka no K5 203, D1 192

7

1 Ś1 reads 1 after 6 6 16 — After 1°, B Da Dn D4 5 8 ins

23*

विधिवद्बुद्धिमस्त्वया ।

तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य

[(L 1) B Da D6 बुद्धिमन्विधिवत्त्वया (by transp)] — °) Ko 2 G1 2 4 विस्तर — °) Co भूम्यवकाशे K4 B1 3 4 Dn D1 4 8 T1 G M4 यावा (D0 'व)भूम्य' Ca d cite अवकाश. — °) Ś1 K5 D0 शशलक्षणे (K5 'णं), K5 D2 शशलक्षण, B3 'लक्षणे, D1 'लाछने, S चद्रमदले; Co 'लक्षणे (as in text) — °) Ko 1 वक्ष्यामि (s10), K2 वक्ष्यति, Da1 D2 वक्षसि, D0 वक्ष्यतु

2 K4 B1 2 4 Da D3 5 7 8 om the ref Dn2 om 2^{ab} — °) D3 एव स पृष्टो, S एव पृष्ट स (for एवमुक्त स) B Da Dn1 D1 4 5 8 एव राज्ञा स पृष्टस्तु (B3 'व तु राज्ञा सपृष्ट) — Before 2^{cd}, Ś1 Ko-2 4 B D

प्रागायता महाराज पडेते रत्नपर्वताः ।
 अवगाढा ह्यभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ २
 हिमवान्हेमकूटश्च निपथश्च नगोत्तमः ।
 नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ।
 सर्वधातुविन्दश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ॥ ३
 एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ४
 तत्र पुण्या जनपदास्तानि चर्पाणि भारत ।

वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ५
 इदं तु भारतं वर्षं ततो हेमवतं परम् ।
 हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ६
 दक्षिणेन तु नीलस्य निपथस्योत्तरेण च ।
 प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ७
 ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
 परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ८
 आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।

(except D₂) M₁ ins सजय उवाच — 2^{ced} = (var) Brahmānda 1. 15 14, Vāyu 34 13^{ced}, Matsya 113 10^e-11^b, Linga 49 17, Varāha 75 11. — °) K₄ damaged K₃ D₁ D₂ 8 G₂ प्रगा°, C₁ प्रागायता (as in text), — °) K₄ damaged K₂ D_n D₁ G₂ 8 वर्षं (for रत्न°). — After 2^{cd}, D₂ ins

24* स्थिता समुद्रमाक्रम्य अवरूढा भवंन्तः ।

— °) C₂ d अवगाढा (as in text). C₂ cites उभय [? यत]. D₂ D₆ 'गाढास्तुभयत', D₆ आयामे व्याप्य तिष्ठतः, T₂ अवगाढायुभयत. — °) M समुद्रे पूर्व-पश्चिमे

3 °) Ś₁ Ko-2 नरोत्तम (for नगोत्तम) — With 3^{ced}, of Brahmānda 1 15. 22, Vāyu 34 20, Matsya 113 17 — °) Ś₁ K₄ B D_{n1} D₁ 8 8 G₂ 8 वैदूर्य° — °) B D_n D_n D₁ 8 8 श्वेतश्च शशिसंनिभ° — °) K₄ B D_n D_n D₁ 8 8 °पिनद्धश्च, D₁ S °विचित्रश्च, D₂ 1 °निबद्धश्च

4 = (var.) Brahmānda 1 15 23, Vāyu 34 21, Matsya 113 18, Linga 49 6 — 4^{ab} = (var) Varāha 75 19^{ab} — °) B₂ 4 D₁ 8 8 G₂ पुषाम्. C₂ तेषामन्तविष्कम्भः. C₂ cites विष्कम्भ — °) Ko-2 योजनाना C₂ सहस्रश (as in text). M₁-8 8 नव-साहस्र उच्यते

5 °) Ko-2 D₂ °पदा — °) K₄ damaged M₃ 8 सर्वाणि (for चर्पा°). — 5^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 31^{ab}, Vāyu 34. 27^{cd}, Matsya 113 28^{ab} — °) K₄ damaged D₂ सत्त्वानि नानाजातानि, T G तेषु सर्वेषु सत्त्वानि (T₂ चत्वारि, G₂ सत्त्वेषु) — °) D₂ सर्वत सति भारत, T G नानारूपाणि नित्यश (T₂ नामभेदानि नित्यत), M₄ नानाजातीषु नित्यश°. — After 5, Ś₁ Ko-2 ins

25* गन्धर्वाद्या वसन्ति स्म क्षप्सुरोगणसेविता ।

6 °) D₁ इद हि. D₂ वर्षं हेमवत यत्र C₂ cites भारतं वर्षं and C₂ इद भारत — °) B T₁ G₁ 2 4 हिमवत G₂ पुरं D₂ पुण्य चैव तत् पर C₂ cites ततो and परम्. — After 6^{ab}, T G M₂ 4 ins

26* तत किंपुरयावाप्त वर्षं हिमवत परम् ।

[C₂ cites यावत् तत्र किंपुरपमुच्यते.]

— °) D₂ ततो हेमवताद्दर्पाद्, M₂ हेमवट तत्परं च. — °) K₃ D₈ प्रचक्षते.

7 = (var) Brahmānda 1 15 38, Vāyu 34. 33^e-34^b, Matsya 113 34^e-35^b, Linga 49 13^d-14^b — 7^{ab} = (var.) Brahmānda 1 17 19^{ab}; Vāyu 46 19^{cd} — °) = 6 8 2^a, (var) 9 2^a G च (for तु) — °) Ko निपथस्योत्तरेण, D₂ °धक्षोत्तरेण; T₂ °धस्योत्तरस्य. K₄ B D_n D_n D₁ 8 8 तु (for च). — °) Ko 1 D_{n1} D₂ प्रगा°, C₂ प्रागा° (as in text). B D_n D_n D₁ 8 8 M₂ महाभाग.

8 D₂ om (hapl) 8 — After 8^{ab}, D₂ ins

27* तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादन ।

— With 8^{cd}, of Brahmānda 1 15 41, Vāyu 34. 36^{abcd}, Matsya 113 37, Varāha 75 37^{ab}. — °) Hypermetric K₁ परिमण्डलयोर्मध्ये — °) M₂ मेरुः कनकप्रभ.

9 With 9, of Varāha 75 50^e-51^b — 9^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 42^{cd}, Vāyu 34 49^{ab}, Matsya 113 39^{cd} — °) K₄ damaged K₃ आदित्य-किरणाभासो, C₂ as in text — °) = 6 105. 33^d; 113 45^d. B. 7 114 102^d, Brahmānda 1 15. 25^b, Vāyu 34 22^{cd}, Matsya 113 20^b — Da reads (with v 1) 9^{cd} twice — °) C₂ as in text. — °) K₃ 8 D_{n1} (first time) D₂ 8 षोडशाधारत स्मृत .

योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ९

उच्चैश्च चतुराशीतियोजनानां महीपते ।

ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १०

तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।

भद्राश्चः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।

उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ११

विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।

स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ १२

मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।

अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १३

तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।

चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १४

स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।

भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ १५

तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।

अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ १६

C 6 213
B 6 6 18
K 6 6 18

K4 B Da2 (second time) D5 s चतुरशीतिसु (B °रु) च्छ्रित, Da2 (first time) षोडशाध ततस्तत्, D2 षोडशाधस्तु स स्मृत, T1 G4 M2 °ध स्थितस्तथा, T2 G1-3 M1 s षोडशोत्तरतस्तथा

10 °) K3 उच्चयात्, K4 B Da Dn D5 s T2 G1-3 M1 s-5 अधस्तात्, K5 उत्यायात्, D1 s ऊर्ध्वं च (D4 तु), D2 उच्चयात्, D3 ऽ उच्छ्रियात्, D5 उच्छ्रये, T1 G4 उच्छ्रित, M2 ऊर्ध्वकश् (for उच्चैश्च) K4 B Da2 D5 s चतुरं, Da1 धनुरार्जुभि (sic) — °) D3 योजनानि M1 s-5 विज्ञा पते T1 G4 M2 द्वा (M2 पद्) त्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृत — °) Ko-2 B4 Dn D5 s ऊर्ध्वमधश्च, D3 ऊर्ध्वं ततश्च, D4 T2 M ऊर्ध्वं चाधश्च T1 G4 s ऊर्ध्वस्तिर्यग्धश्चैव, G1 ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चैव, G2 उच्चमति तिर्यक्चैव (sic) — °) D3 लोकम्, S (except T2) मेरु (G1 °म्) (for लोकान्)

11 = (var) Brahmānda 1 15 50^a-51^b, Vāyu 34 56^c-57^d, Matsya 113 43^c-44^d, Varāha 75 57^c-58^d — °) Ś1 D1 ऽ पार्श्वेऽपि, Ko-2 B Da Dn D3-5 s पार्श्वेऽपि, T2 पार्श्वे इमे K5 लोकाश्च, M वर्षाश्च (for द्वीपाश्च) — °) B1 सुवि, B2-4 Da Dn D1 s ऽ विभो (for प्रभो) — °) Da1 D5 भद्राश्च Ś1 Ko-2 s D1 कपिलाश्च, B2 केतुमाला — °) Ś1 K1-3 Da1 G2 M2 s जम्बू M1 द्वीपे तु D1 भारतश्चापि भारत — After 11^{cd}, D1 ins

28* केतुमालश्चतुर्थश्च मेरो पश्चिमत स्थित ।
— 11^{ef} = (var) Rām 4 43 38^{ef} — °) K3 s D2 s S कुरवश्चैव (by transp) — °) K3 s D2 s महापुण्य (K5 °ण्यं) प्रति, B2 कृतपुण्यपरि, S कृतपुण्या (T2 M °ण्य-) जना शुभा

12 °) K5 s Da1 D2 s विहग B Dn D4 s यस्तु (for यत्र) D5 विहगसुमुखो यत्र, S सु (M4 स) सुखो यत्र राजेन्द्र Cc cites विहग and सुमुख — °) T2

°त्मन D1 खिल, M1 s s स्थित, Cc किल (as in text) M2 सुपर्णस्यात्मभास्थित — °) K5 शशैर (for स वै) Dn1 स चैव चितं, S (except G2) स तु वै चित — °) D5 सौपर्णान्, G2 सुवर्णान् Dn D5 M4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

13 °) K3 मेरुरुत्तर°, K5 मेरोरुत्तमवर्णाश्च, T2 कुरु-रुत्तममध्याना — °) K1 s s Da1 D2 अध (K5 °व) मान, B3 मध्यमाना — T2 om (hapl) 13^c-14^d — °) Ko 1 अवशेष°, K3 अभिशेष°, T1 G2-4 M5 अविशेषा-तरो, Cd अविशेषकरो (as in text) — °) Ko-2 तस्मादेव (Ko 1 °देन) ब्रजाम्य, S (T2 om) °देनसुपैम्य

14 T2 om 14 (cf v l 13) — °) T1 G M2 यम् (for तम्) B2 °त्येपु, Dn1 °त्ये तु (for °त्योऽनु) Ś1 Ko-2 पर्येति तस्मादादित्य Ca o cite पर्येति — °) K5 पति, B Da Dn D4 s s G1 वर (for पति) — °) T1 G2-4 चद्रश्चैव (for चन्द्रमाश्च) K5 सुनक्षत्रो — °) K3-5 B D (except Dn2 D3 ऽ) Cc °क्षिण

15 = (var) Brahmānda 1 15 47^c-48^b, Vāyu 34 54, Matsya 113 41^c-42^b, Varāha 75 55 — °) Ko स सर्वतो, B1 सर्वतो हि (for स पर्वतो) — °) K5 °फलप्रद, B1 °फलायुत, Da D5 °समन्वित — °) B1 भुवनैर, D1 मदनैर, Ca भवनैर (as in text) K3 Da1 सर्वे, K5 सर्व, D1-3 सर्वो, D1 शुभैर D5 शुभनैरागत सर्वैर — °) D5 जम्बू Dn °नदपरिष्कृतै, D4 s °नदविभूषितै

16 = (var) Brahmānda 1 15 48^c-49^b, Vāyu 34 55, Matsya 113 42^{cd}, Varāha 75 56 — In G1, 16-17 are lost on a damaged fol — °) K5 गधपद्मस्तु राक्षस — °) Da1 °गुणसंयुक्ता, D5 °गणसंवीता — °) Ś1 K3 s D2 s ऽ नित्यदा, K4 B Da Dn D4-5 s सर्वदा

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १७
 तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ।
 अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवै स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ १८
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १९
 तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
 तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २०
 तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।

ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २१
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम् ।
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ २२
 तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
 उमासहायो भगवात्रमते भूतभावनः ॥ २३
 कर्णिकारमयीं मालां विभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४
 तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २५

17 °) Da2 °धैर्गधैर्, D2 °धैर्याजैर् — °) K2 जयते, B1 यजतो (for यजन्ते) D2-4 7 8 T G2 M नैकदक्षिणैः, D5 दक्षिणै सह D6 यजते च सदक्षणे

18 °) K6 हुंवर°, D1 8.6 तुवर° — °) Ś1 D2 °सुहहाहुहू; Ko 2 3 5 Da1 D3 7 S °सुहहाहुहू (K5 °हु, T2 G1 M2 °हू), B Da2 Dn2 D1.5 8 °सुहाहा हुहू, D6 °सुहाहाहुहू — °) K8-5 B1 2 Da2 D2 8 5-7 [अ]मरश्रेष्ठ, B3 4 Dn D1 4 8 Cc [अ]मरश्रेष्ठान्, T G8 4 नरश्रेष्ठ, G1 2 M1 3 5 नरश्रेष्ठ, M2 नगरश्रेष्ठ, M4 गिरिश्रेष्ठ — °) K2 त वै (for स्तवै) Ko D6 स्तन्वति, K8 5 D7 स्तुवन्ति Ko 1 3 चाभिभो, K2 D2 वा विभो, D1 वै प्रभो, D7 वै विभो (for चाभिभो) K4 B Da Dn D8-5 8 S तुष्टुवृत्ति (K4 B1 2 Da D2 5 T2 G8 M2 स्तुवति वि, M1-4 वेस्तुवन्ति) विधै स्तवै, Ś1 only as in text

19 °) D6 महाराज, D7 °त्मान — °) Dn S काश्यप° — °) Ś1 Ko 1 4 Da1 D1 7 तत्राग°, M8 5 ततो ग°. K5 भद्रं च, D8 रुद्र ते, D6 ते सर्वे; Ca भद्रं ते (as in text) — °) D5 चापरे (for the second पर्वणि)

20 °) K5 तस्यैकमूर्धन्युशना, Da1 Dn2 D8 M °च मूर्धन्युशना — °) G8 कार्यो, Cc काव्यो (as in text) Ś1 K1 दिवि, Ko दिव्य-, K3 5 Da D1-3 5 6 देवैर्, S राजन् (for दैत्यैर्) B2 महामते, D2 3 M1 (sup lin as in text) 2 2 5 महीयते — °) K4 B2 तस्या Ko 1 D7 हेमानि, K2 B1 4 Da D5 हेमानि, K4 B2 3 इमानि, T1 (sup lin) चेमानि, T2 G4 भीमानि (for हीमानि) D8 लिंगानि (for

रत्नानि) Dn D1 हेमानि तस्य रत्नानि (Dn2 marg. लिंगानि), D3 इमानि तस्य रत्नानि — °) K1 D2 8 तस्यैमे, D6 7 तस्यैते Da1 (marg as in text) परिपर्वता, Da2 D. मणि°, T2 रत्नपर्वत

21 °) Ko कुबेरो, M2 कुमारो D2 भगवन्- — °) Ca as in text. — °) Da D8 5 7 Ca कला स, G8 कालाश-, M5 कलांश- (for कलाश) Cd cites कला — °) M1 3 5 मानुषे°

22 °) K8 5 T2 तस्योत्तर T1 G M2 दिव्ये- — °) K4 damaged T G शुभं (for शिवम्) B Da Dn D1 5 8 सर्वर्तुकुसुमैश्चितं — °) Da1 कर्णिकार वन, D8 कर्णिकार°, T2 कर्णिकारमय D8 4 6 S दिव्य (for रम्य) — °) D8 7 G1 °जालसमुद्गत, T1 G2 4 M1'3 4 °तलसमुद्गतं, T2 G8 M3 5 °तल- समुद्गतं.

23 °) K1 B2 Da2 D5 भीमैर्भूतै (D5 °त), D8 दिव्यैर्दूतै, S सर्वभूतै B2 D1 7 समन्वित D5 om- समावृत and reads सूर्यैरिवोदितै (of 24°) — °) D8 वसते, T2 भ्रमते (for रमते)

24 G8 om 24° — °) T2 °लविन — After 24°b, T1 G1 2 4 repeat 23°d — °) K5 त्रिभिर्नेत्रात्; Da1 त्रिभिर्नेत्र- D6 कृतज्योतिस्, S (except G1) कृतोद्द्योतैस् D1 विकीर्णचहै कृतोद्द्योतैस् (hypermetric).

25 °) Ś1 Ko 1 °व्रतापसा — °) K4 damaged. D6 सवृता, D7 धर्मज्ञा (for सुव्रता) — °) K4 damaged D8 न तु (for न हि) D1 पश्यति महिमानेशै. — °) B8 महेश्वरं

तस्य शैलस्य गिखरात्कीरधारा नरेश्वर ।
 त्रिंशद्ग्राह्यपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिखना ॥ २६
 पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
 पतत्यजस्रवेगेन हृदे चान्द्रमसे शुभे ।
 तथा ह्युत्पादितः पुण्यः स हृदः सागरोपमः ॥ २७
 ता धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतरपि ।
 शतं वर्षमहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः ॥ २८
 मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।

जम्बूखण्डश्च तत्रैव सुमहान्दन्दनोपमः ॥ २९
 आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३०
 अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
 जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३१
 गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
 संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३२
 गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।

C 6 230
B 6 6 35
P 6 6 35

26 ^a) S शिखरे — ^b) Ko क्षीरधाराञ्च Ś1 Ko-2
 जनेश्वर, T G1-3 त्रिव(G2 3 'वि)च्युता, G4 M
 दिवच्युता (for नरेश्वर) — ^c) K. परिग्राह्या, B3
 परिमिता (for परिग्राह्या) K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 8
 G2 Ca विश्वरूपा परिमिता (Da1 Ca 'वृता), Cd बाहु-
 न्यामपरिवृत्ता — ^d) K5 भीमा (for भीम) D2
 'निर्घात' Some MSS 'निम्बना

27 ^a) B2 T2 पुण्यनन्द — ^c) K2-5 D1-3 6 7
 S 'त्यजस्र (for 'त्यजस्र-) B Da Dn D4 5 8 सू (B2
 स्र)वतीव प्र(Da1 'ती ष्ट्र)वेगेन Cc cites प्रवेगेन
 — ^d) Ko 1 चाद्रमसे, K4 B Da Dn D4-5 8 Cc चद्र-
 मम K3 5 D1-3 7 चद्रसमप्रमे, S चद्रप्रमे नृप — ^e)
 T2 तयाम्युत्पादित', G2 तथा ह्युत्पादित' K6 तथा
 ह्युत्पादित' पुण्या Cc cites उत्पादित — ^f) K2
 सुहृद' (for स हृद') K. महदा सागरोपमा

28 ^a) B4 त (for ता) K2 B Da Dn D4 5 G2
 तत्रा (for पुरा) D. om पुरा D6 ता गगा धारयामास
 — ^b) K B2 D2 T1 G1 2 4 M4 दुर्धरां, D5 त जुष्टा
 (for दुर्धरा) D1 त्रिद्वैतरपि — In K4, 28^{cd} is lost
 on a damaged fol — ^c) K3 Da1 D2 3 6 S शत
 वर्षं (T2 शतवर्षं, G2 शत वर्षं)सहस्राणि, B2 D8 शत-
 वर्षमहस्राणा — Da1 om (hapl) 28^d-30^a — ^d)
 T1 G शिरस्यैव, T2 M शिरस्यैव (for शिरसा वै) B Da2
 Dn D4 5 शिरस्यैव पिनाकशृङ्ग — After 28, T G
 read 6 8 18-25

29 Da1 om 29 (cf v 1 28) — ^a) D6 मेरोश्च
 G2 दक्षिणे (for पश्चिमे) Ś1 Ko-2 D6 T1 G1 2 4 भागे
 (for पार्श्वे) — ^b) G1 M2 'माला, M3 5 'माले M4
 महीधर — With 29^d-30^d, cf Brahmānda 1 17
 2^c-3^d, Vāyu 46 4^c-5^d, Matsya 114 62^c-63^b,
 Liṅga 52 33^c-34^b — ^c) K3 5 D1-3 6 7 T1

जम्बूखण्डश्च, K4 'सदेति, B Da2 Dn D4 5 8 'खडे
 तु Ca cites जम्बूखडे — ^d) K4 B Da2 Dn D4 8
 महाजनपदो नृप, T G सुमहान्सागरोपम', D6 पर्वैतरपि
 (sic) शत नृप ❀ Cc तत्र जम्बूखण्ड एव केतुमालो महा-
 जनपद इत्यन्वय । ❀

30 Da1 om 30^a (cf v 1 28) — ^b) Ś1 Ko-2
 वर्षाणा भरतर्षम, S तत्र वर्षेषु (T G र्षे तु) भारत
 — ^c) T1 G4 'वस्त्राश्च — ^d) = 6 8 8^b D6 स्त्रियो
 देवानोपमा Ca d अप्सरसोपमा (as in text)

31 = (var) Brahmānda 1 17 4, Vāyu 46
 6, Matsya 114 63^{cd} — 31^{ab} = (var) 6 8 10^{ab}
 — ^c) Ś1 K1 2 मानुपास, Ko मनुष्यास (for मानवास)
 — ^d) K2 D4 7 निस्तप्त, K5 निष्टदा, D1 तिष्ठति, D6
 निष्टष्ट- (for निष्टप्त-) — After 31, D6 ins

29^a पूर्वेण यस्य त्रिल्यात पर्वतो गन्धमादन ।

32 With 32, cf Brahmānda 1 18 1^c-2^b,
 Vāyu 47 1^{cd}, Matsya 121 2^c-3^b — D2 om
 (hapl) 32 K2 om (hapl) 32^b-33^a — ^b) D6
 मर्व- (for सह) Da2 गुह्यकै (for राक्षसै) — ^c)
 D1 सार्धं, D6 सर्वैर् (for संघैर्) — ^d) K4
 damaged K3 D6 द्योतते (for मोदते) D1 क्रीडते
 ह्यलकाधिप

33 33^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 51^{cd},
 Vāyu 43 1^{ab}, Matsya 113 48^{ab} — K2 om 33^a
 (cf v 1 32) — ^a) K4 B D (except D1 5 6 7)
 'पार्श्वे तु (for 'पादेषु) — ^b) K1 'त्वपरगण्डिका',
 K3 5 D2 6 7 'त्वपरगण्डि (D6 'जि)का', K4 B Da Dn
 D4 5 8 परे त्वपरगण्डिका, D1 'पु परमा प्रजा', T
 G1 5 4 M परेषु पर (T1 G4 वरेषु वर; T2 परेपरस,
 G3 'पु वर)गण्डिका, G2 'पु पदगण्डिका Ca d अपर-
 गण्डिका (as in text) — 33^{cd} = (var) Brahmānda

एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ३३
 तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 त्रियश्रोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३४
 नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् ।
 वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ ३५
 धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
 इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ३६

1 17 8^{ab}, Vāyu 46 10^{ab}, Matsya 114 68^{ad}
 — °) D₀ एका भूमि सह — °) C₀ परमायुष
 (as in text) D₀ वर्षाणि D₃ णा तत्र जीवित, M₄
 णा चरमायुष

34 = (var) Brahmānda 1 15 54, Vāyu 43
 3, Matsya 1 13 49^c-50^b — °) K₄ B Dn D₈ 4 s
 हृष्टा, Da₂ D₅ कृत्स्ना, D₂ G₈ क्षणा (for कृष्णा)
 G₈ महाराज (for नरा राजस) — °) D₁ तेजोयोगमहा
 — °) K₅ 5 Dn D₁ 2 6 °स्पल (K₆ °त्तर)वर्णाभा
 — °) K₁ 2 5 Da₁ D₆ सर्वासु प्रियदर्शना, B₈ सर्वाश्च
 प्रिय°, T₂ सर्वा सप्रिय°

35 °) K₄ B Dn D₁ 4 5 9 M₁ 2 Ca up नीलो
 त्पल (M₁ °र)धर (K₄ °वर, B₁ 4m °वन, M₁ 2 °तर,
 Ca °वर) K₆ श्रेष्ठं, D₆ श्वेतान्, T₁ G₄ वर्षं, Ca
 श्वेत°, C₀ श्वेत (as in text) G₁₋₃ °त्परतर श्वेत
 — °) T₂ हिमवत, G₁₋₃ ऐरावतं (for हैरण्यकं) G₈
 वर (for परम्) D₆ हिरण्य वर्षमुत्तम, T₁ G₄ रम्यक
 नाम भारत, Ca as in text — After 35^{ab}, T₁
 G₄ ins

30* हिरण्यमय च श्वेताद्रे पर वर्षं नराधिप ।

कुरुवर्षं ततो राजन्शृङ्गवत्परवतात्परम् ।

— °) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 s राजस (for नाम)
 T₂ G₁ 3 वर्षं चैरावत नाम, G₂ M₃₋₅ वर्षं त्वि (G₂ चै-
 लावृत नाम, Ca वर्षमैरावत पूर्वं — °) K₅ S (except
 M₂ 4 5) K₅ तत्र (for तत) M₅ 5 शृङ्गमत K₆ पर
 (for परम्) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 6 s नानाजनपदा-
 वृत, Ca वर्षं भद्राश्वसञ्जक

36 36^{ab} = (var) Linga 49 10^{cd}, Varāha
 75 33^{ab} of Brahmānda 1 15 35, Vāyu 34
 11, Matsya 113 32 — °) Ś₁ धनस्थित, K₀ धनु-
 स्थित, K₁ धन्वस्थितं, K₂ धनुस्थितं, K₃ D₂ 3 7 T₁
 G₁ 4 M₂ धनु स्थिते, K₄ 5 D₆ G₂ M₁ 3-5 धनुस्थिते,

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
 आयुप्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३७
 समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
 एवमेवा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ३८
 हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
 यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ३९
 अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

Da₁ धनुसस्थे, D₁ G₈ तत्र स्थिते, T₂ स तूत्थिते, Ca d
 धनुसस्थे (as in text) — °) K₅ इलावृते; K₉
 इलावृत्तं, M₂ °वर्षं G₈ मध्यमे Da D₆ तं (for तु)
 — °) D₈ S (except T₁ G₄) दीर्घाणि (for वर्षा°)
 Ko-5 5 B₈ Dn₁ D₁ 2 4 6 7; T₁ G M₅ 5 चैव हि, T₂
 वै बहु, M₁ 2 4 चैव तु

37 = (var) Brahmānda 1 18 83, Vāyu 47
 49, Matsya 121 80^c-81^b — °) Ca उत्तरोत्तर
 मेताभ्या C₀ cites उत्तरोत्तरम् (as in text) — °)
 K₅ वर्षम् (for वर्षम्) Ś₁ Ko 1 D₁ उद्दिश्यते, D₆
 उद्दिश्यते, T G उद्दिश्यते, Cd उद्दिश्यते (sio) B₈
 वर्षेषु त्रिगुणैर्बुधै, Ca as in text C₀ cites गुणै and
 उद्दिश्यते — °) D₃ आयुप्रमाणतारोग्य, T G °यु
 प्रमाणादारोग्याद्, Cd आयुप्रमाणमारोग्य C₀ cites आयु
 and प्रमाण — °) Ca 0 cite धर्मत

38 38^{ab} = (var) Brahmānda 1 18 84^{ab},
 Vāyu 47 80^{ab}, Matsya 121 81^{cd} — °) C₀ d
 समन्वितानि (as in text) — °) Dn₁ D₂ 0 सर्वेषु
 (for वर्षे°) — °) K₅ पृथ्वी, S पृथ्वी (for
 पृथ्वी) — °) T₂ वृता, G₁ चिता (inf in हत),
 Ca 0 चिता (as in text) D₁ (by transp) पृथिवी
 पर्वतैश्चिता

39 °) K₅ 5 D₂ 6 °दश्र K₆ च (for सु)
 — °) K₄ तत्र K₈ 4 B D (except D₁ 6 7) राजन्
 (for राजा) — After 39, S ins

31* तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।

चित्रे शिलातले रम्ये देवार्पिगणपूजित ।

[(L 1) G₂ यत्र (for तत्र) — (L 2) M₂ 5
 °पूजिते]

40 = (var) 2 3 8 — °) Ś₁ Ko D₁
 अयु°, K₆ S अयु, D₈ अयु° (for अस्त्यु°) Ca 0

हिरण्यशुद्धः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४०
 तस्य पार्श्वे महदिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
 गम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
 दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुत्राम बहुलाः ममाः ॥ ४१
 गृप्ता मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं महत्साक्षो महायज्ञाः ॥ ४२
 सृष्ट्वा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
 उपास्यते तिग्मतेजा वृत्तो भूतैः ममागतैः ।

नरनारायणो ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४३
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
 ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४४
 चस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
 जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४५
 अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरैष्व संविधिः ।
 उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४६
 दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।

C 6 245
B 6 6 50
C 6 6 51

उत्तरेण (as in text) D₃ कैलामान्, Cc कैलाम (as in text) —^b) B₂ (by transp) प्रति पर्वत — K₄ om 40^{cd} — 40^{cd} = (var) Brahmānda 1 18 24^{cd}, Vāyu 47 23^{cd}, Matsya 121 25^{ab} —^c) K₅ तु (for सु-)

41 = (var) Brahmānda 1 18 25^a-26^b, Vāyu 47 24^a-25^b, Matsya 1 21 25^c-26^d —^a) D₁ c महादिव्य —^b) K₄ B Da Dn₁ D₃ : 8 शुभ्र, T₁ G₂ : शुभ्र — 41^{cd} = 2 3 9 —^c) B₂ D₇ दृष्ट्वा, T G गत्वा (for दृष्ट्वा) —^d) K₁ D₅ उवाच, T₁ G₄ उपास्त, G₃ M₄ उपासते

42 = (var) 2 3 11^{ab}, 12^{ab} Brahmānda 1 18 28, Vāyu 47 27, Matsya 121 28^c-29^d —^a) D₃ चित्राग्र, T₁ G यत्र (for तत्र) —^b) K₂ B D (except D₇) T G M₄ Cc चैत्याग्र, M₁ : 5 चित्यग्र M₁ : 2 चैव (for चापि) —^c) T₁ G₁₋₃ यत्रेष्टा Ko : 3 Da₂ D₁₋₅ : 8 तु गत, T₁ G₄ वर्धते, T₂ तु तत, G₁ : 2 वर्धते, G₃ M₄ च तत, M₁₋₃ : च गत (for तु गत) T G M₄ मिद

43 = (var) 2 3 12^c-13^b —^a) S₁ सृष्ट्वा, K₁ : 4 B Da Dn D₃ : 8 T₂ नष्टा, K₃ D₂ दृष्ट्वा, K₅ D₅ दृष्ट्वा T₁ G₄ प्रजा; G₁ भूमि (for भूत) —^b) K₃ : 5 B Da Dn D₂ : 4-6 : 8 सर्व (Da D₅ मह) लोके, T G M₃ : 5 सर्वाल्लोकान् S₁ Ko-2 D₁ : 7 T G सनातनान्, K₅ सनातनै —^c) K₄ Dn₁ D₄ उपासते, D₁ T₂ उत्पत्त्य (D₁ 'स्य) ते Cc तिग्मतेजा (as in text) —^d) B D (except D₁ : 2 c 7) T₁ G M यत्र (for वृत्तो) T₂ सर्व (for यत्र) K₂ D₅ सनातनै, K₄ B Da Dn D₃ : 8 समतत (for समागतै) —^e) K₅ D₂ : 6 'यणो —^f) S₁ Ko : 1 : 2 D₁ : 2 भव, D₃ : 6 यम, T G M₄ देव

(for मनु) G₂ पञ्चम

44 = (var) Brahmānda 1 18 27^{cd}, Vāyu 47 26, Matsya 121 27^c-28^b —^a) S₁ Ko-2 यत्र, M₄ ततस् B₁ : 4 D (except D₁ : 2 c 7) तत्र दिव्या त्रिपथगा —^b) T₁ G₂ : 4 तत्, G₂ च (for तु) K₅ प्रतिष्ठित, Cc 'ष्टिता (as in text) —^c) T G₁ : 4 M अषा (M₅ अवा) (for अष) —^d) Da₂ 'पाद्यते

45 ^a) K₁ : 4 B₁ : 2 : 4 Da Dn D₁₋₇ T₂ G₁ : 2 M₂ : 6 वस्वो (D₃ विस्वो, D₅ विश्वो) कसारा, K₃ बनौक; K₅ वस्वैक, B₃ ना सप्तधारा —^b) K₁ : 2 : 4 B Dn D₃ : 8 पावनी, Da पाविनी — S₁ om (hapl) 45^a-47^b —^c) K₂ : D₅ T₁ जावू Ko-2 प्रसूता, K₅ च सीता, Dn₁ D₇ : 8 च द्रीता, D₅ च माता; D₅ च गगा (for च सीता) —^d) D₅ सीता (for गङ्गा) K₅ सीधुश्च, Da₂ D₅ गधश्च (for सिधुश्च) T₁ G M Ca सप्तमा (G₂ 'मा, M₁₋₃ : Ca 'म, M₄ 'घा)

46 S₁ om 46 (cf v l 45) —^a) C₇ अचिन्त्या (as in text) K₃ D₂ : 6 T₂ G₁ : 8 M देवसंकल्पा (D₂ 'सकल्पा, M₂ 'साकल्पा), B₁ : 2 : 4 Da Dn D₃ : 8 देवसंकाशा (D₃ : 8 'शा), D₁ : 7 दिव्यसंकल्पा, D₅ 'रूपाश्च, Cc 'संकाशा T₁ G₄ देवैरचित्यसंकल्प —^b) Da D₅ प्रभावैरेप, D₃ : 8 प्रभावैरेप B₁ : 2 : 4 सनिधि Ko : 1 प्रभोरेप समुद्भव, K₂ प्रभोरदाम्मुद्भवा, K₃ : 6 D₁ : 2 : 8 प्रभोरेवैप सनिधि (K₃ : 5 सभव, D₁ सप्त च, D₂ मन्त्रम), K₄ B₃ D₇ प्रभावैश्च समन्विता, D₅ प्रभावैरन्विता शुभै, D₅ प्रभावैश्च सभव, Cc as in text — 46^{cd} = 2 3 13^{cd} —^c) Ko-2 शक्र, K₄ D₃ शत, G₁ : 2 : 4 यत्र (for सत्र) —^d) G₂ 'युगसंख्ये, Cc as in text

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४७

रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।

सर्पा नागाश्च निपथे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ४८

देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।

गन्धर्वा निपथे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ।

शृङ्गवांस्तु महाराज पितृणां प्रतिसंचरः ॥ ४९

इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।

भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५०

तेषामृद्धिर्वहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।

अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५१

यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ।

कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ५२

47 S₁ om 47^{ab} (of v 1 45) —^a) K₈ D₂ दृश्यापश्या, D_a D₆ दृश्यादृश्ये, G₃ दूरादृश्या K₆ दृश्यादृश्या च भगवति (hypermetric!) —^b) T₁ G₂₋₄ M₁₋₃ ६ यत्र तत्र, T₂ G₁ M₄ यत्र यत्र

48 ^a) G₁ रक्षति, M रक्षसा (for रक्षांसि) K₈ हेमवती, G₈ हिमवती —^b) K₆ D₁ ० G₂ 'कूटेषु, T₂ 'कूटे च —^c) Ca (by transp) नागा सर्पाश्च K₈ G₁ निपथा —^d) K₂₋₅ B D_n D₂ 4 8 G₃ M गोकर्णं च, D₆ कर्णिकारे, T₁ G₁ 4 गोकर्णे तु, G₂ 'र्णास्तु K (except K₁) B₁ 8 D_a D_n D₂ 4 8 S तपोवन, B₄ D₆ 'धन

49 With 49^{ab}, of Brahmānda 1 17 35^{cd}, Vāyu 46 35^{ab}, Matsya 114 84^{cd} — T G transp 49^{ab} and 49^{cd}. —^a) K₄ B D_a D_n D₄ 5 8 सर्वेषा, M₄ च गृहा T G देवासुरगृहा (T₂ 'रा गृहे, G₃ 'रगृहं) श्वेते —^b) K₂ 4 5 B D_a D₁ 4-8 M श्वेतपर्वत उ', T G पर्वते प्राय उ' — D₆ om 49^{cd} —^c) M नैपथे K₄ B D_a D_n D₄ 5 8 नित्यं, K₆ शैले (for शैले) —^d) K₈ 5 B D_a D_n D₂ 4 8 तथा, D₆ यथा (for नृप) — 49^{ef} = (var) Brahmānda 1 17 36^{ab}, Vāyu 46 35^{cd}, Matsya 114 85^{ab} —^e) D_a 'वांश्च —^f) K₄ B D (except D₁₋₃ ०) G₁ M₃ देवाना (for पितृणां). S₁ K₀₋₂ 'सवर', K₈ 'सभ्रय, T₂ 'संचया, Ca ० 'सचर' (as in text)

50 ^a) T₁ G₄ महाभाग —^b) K₆ सम, M (except M₃) नव (for सप्त) Ca ० सप्त वर्षाणि (as in text) B₈ भारत (for भागश') — 50^{cd} = (var) Brahmānda 1 17 37^{ab}, Vāyu 46 36^{cd}, Matsya 114 86^{ab} —^c) D₂ भूतान्यपि निवि', M (except M₄) भूतरूप निवि' —^d) Ca ० गतिमन्ति and ध्रुवाणि (as in text)

51 = (var) Brahmānda 1 17 37^{cd}, Vāyu 46 37, Matsya 114 86^{cd} K₆ D₂ (both erroneously) read 51-53 after 6 8 7^{ab} —^a) K₈ तेषामृद्धि, M₁₋₃ ६ एषामृद्धि, D₁ ० तेषा मूर्धि, T G M₄ एषां वृत्ति, Ca as in text —^b) K₈ D₁ दृश्यते K₆ देवमानुषा, B₁ D_a D₁ 7 T G₂ 4 M₄ देवमानुषी, M₁₋₃ ६ नैव मा' —^c) S₁ K₀ 1 असख्या, D₁ ० अशक्या, T₁ G न शक्या K₀ पर', K₈ 5 D₂ ० प्रति (for परि') —^d) T₁ श्रद्धया च (G₈ तु), T₂ 'द्वेया च K₀₋₂ 'पिता, T₂ G₂ M₅ 'पया K₆ D₁ Ca श्रद्धेयानु बुभूषता

52 For sequence in K₆ D₂, cf v 1 51 —^a) B₁ 2 या च, D₁ यत्तु, D₃ च तु K₆ पृच्छति. K₀ 5-5 B₁ 3 4 D T₂ G₁ 3 4 मा, B₂ मे (for मा) D₈ महाराज (hypermetric) (for मा राजन्) — D₆ om (hapl) 52^b-53^a —^b) K₀ 1 उमा' (for शशा') — After 52^{ab}, K₂ D₈ ins

32* जम्बूद्वीपस्य सर्वस्य आकृति चन्द्रमण्डले ।
while T₁ G₄ ins

33* स वै सुदर्शनद्वीपो दृश्यते शशवद्विधौ ।
—^c) G₈ शशस्य (for शशस्य) K₂ देवर्षे, K₈ द्विवर्षे, D₁ द्वे शर्षे, D₈ (by transp) वर्षे द्वे, S वर्षे तु (for द्वे वर्षे) —^d) K₂ B D_a D_n D₄ 5 8 उक्ते ये; D₁ T₂ G₁ M₂ उभयोर, D₈ 7 उभे ये (for उभये) — After 52^{cd}, T₁ G₄ ins

34* अन्यानि पञ्च वर्षाणि गलान्त कल्पितानि च ।
—^c) K₂ 5 D₁ 'द्वीपस्य, K₄ B D_a D_n D₂₋₅ 7 8 'द्वीपश्च S शाकद्वीपश्च (M₂ 'प च) क्रौंचश्च —^f) K₂₋₃ B D_a D_n D₂₋₅ 7 8 T₂ G₁₋₃ M का(K₂ D₈ 7 क) श्यपद्वीप एव च, T₁ G₄ शल्मलि पुष्करोपि च ❀ Ca काश्यपद्वीपादयोवांतरद्वीपा । ❀

ताम्रवर्णः शिरो राजश्रीमान्मलयपर्वतः ।

एतद्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

C

धृतराष्ट्र उवाच ।

मेगेरथोत्तर पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।

निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ ?

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वं तथोत्तरे ।

उत्तराः कुर्यो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २

तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।

पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३

सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।

अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

C 6 256
B 6 7 4
K 6 7 4

53 For sequence in K D^c, cf v 1 51 — D^c om 53^a (cf v 1 52) — ^a) Ś1 Ko 2 'वर्णं शिला, K1 & Dn D1 & T2 'पर्णं(Dn1 T2 'पर्णी)शिलो, K. ताम्रवर्णशरो, B 'वर्णशिलो, Da D. 'द्वीपशिलो, D1 ताम्रवर्णशिलो, D2 ताम्रवर्ण शिला, D3 ताम्रवर्ण शिलो, T1 'वर्णशिलो G1 M 'पर्णी(M2 & 'णि)शिरो जश्च, G2 & 'पर्णी(G2 'पाणि)शिरोजाश्च, G4 'वर्ण शिरोजश्च — ^b) K. 'श्रीवा मलय', D1 'कमालकनक' — ^c) M1 पुते Ś1 K1 द्वितीयो, D^c M. 'च, Ca c द्वितीय (as in text) — ^d) K1 रच्यते Ko 1 & D. M2 & शशसंस्थिति (K. 'ते), K2 D2 & c & शशि सस्थित, D1 प्रातरन्यत, T1 G1 शशसंस्थित ('त), Cc 'न्यत (as in text)

Colophon — Sub-parvan K3 B2-4 Da2 D1 & जम्बू (B2 & D2 'प)द्विनिर्माण, K4 B1 D11 D3 जम्बू (K4 'प)द्विनिर्माण, K. जम्बूद्वीपनिर्माण, D2 जम्बू — Adhy name K3 वार्षिकपर्वत, D1 भूगोलवर्णन, D2 वार्षिकपर्वत, D3 जम्बूद्वीपवर्णन, D4 सुदर्शनद्वीपदर्शन, M1-4 भुवनकोश — Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 & M 7 (as in text), Dn T G 6 — Sloka no Dn 56, D. 59 — Aggregate Sloka no Kc 256, D1 247

8

I M2 om the ref — ^a) K4 अथातर, D3 अयोत्तम, T2 उत्तर D1 '[द]त्तरे पार्श्वं — ^b) D1 पूर्वं Ś1 चाचक्ष्व, K2 वाचक्ष्व, K. Dc 7 आचक्ष्व,

D3 वाचक्ष्व (sic) — ^c) K1 समाचक्ष (for महाबुद्धे) — ^d) K. माल्यवन्त K2 & D2 महागिरि (for च पर्वतम्)

2 ^a) = 6 8 18^a. Cc दक्षिणेन (as in text) Ca cites नीलस्य, ननु, दक्षिणे — ^b) K1 तथोत्तर K3 & D2 मेरोरुत्तरतस्तथा Ca cites मेरो[र]त्तरे — 2^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 71^{cd}, Vāyu 45 11^{cd}, Matsya 113 69^{cd} — ^d) S दिव्या (for पुण्या) K1 & सिद्धि, M^c सिद्धा निषे

3 3^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 72^{ab}, Vāyu 45 12^{ab}, Matsya 113 70^{ab} — ^a) Ś1 Ko 2 'मृदु', K1 मृग, Ca मधुफला (as in text) — ^b) Ko-2 & (sup lin as in text) 'पमा, B2 'गता, Da1 D2 'दका, Dc 7 'द्रमा, T2 G1 'दया, M4 नित्यपुष्पा फलोपगा — ^c) T1 G मधवति च माल्यानि — ^d) T1 G4 फलानि रसवन्ति च (by transp)

4 4^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 73^{ab}, Vāyu 45 13^{ab}, Matsya 113 71^{ab} — ^a) T2 तृणं (for तत्र) D1 सर्वे कामफला वृक्षा — ^b) D1 तत्र (for वृक्षा) D2 om (hapl) from जना up to वृक्षा in 4^d K3 & D^c & G2 M नराधिप (K5 'पा) (for जना) — 4^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 74^{ab}, Vāyu 45 14^{ab}, Matsya 113 71^{cd} — Ś1 Ko 1 B2 om (hapl) 4^{cd} — ^c) K3 अपरे क्षिरि, D2 अपर क्षीरि, T2 'रे क्षणिका T1 G2 & वृक्षास् (for नाम) — ^d) T1 G2 & तत्र तत्र (for वृक्षास्तत्र) K5 D2 & प्रकीर्तिता, D1 T1 G1 & : जनाधिप, T2 M (except M4) नरपेभ (for नराधिप) K5 वृक्षास्तत्र प्रकीर्तिता

ये श्रगन्ति नदा क्षीरं पद्मं ह्यमृतोपमम् ।
 वन्नाणि च प्रवृषन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
 सर्वा मणिमयी भूमिः सृष्टमकाञ्चनवालुका ।
 सर्वत्र सुखसम्पर्गा निष्पद्गा च जनाधिप ॥ ६
 देवलोकरुच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
 तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ॥ ७
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।

तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिवन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ८
 मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
 तुल्यरूपगुणोपेतं समवेपं तथैव च ।
 एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ९
 निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ १०

5 7^a - (var) Brahmānda 1 15 74^{cd},
 Vāyu 45 14^{cd} Matsya 113 71^{cd} - ^a) Ko
 ये रक्षन्ति, K₁ प्रक्षरति, K₂ ये रक्षती, T₂ ये
 भरते - ^d) K₁ damaged Ko-: अमृतो, B Da
 Da D₁ : स घामृतो (for अमृतो) - 5^{cd} = (var)
 Brahmānda 1 15 72^{cd}, Vāyu 45 12^{cd}, Matsya
 113 70^{cd} - ^d) K₂ : D₂ : T₁ G₁ : M फलानि
 (for फलेषु)

6 - (var) Brahmānda 1 15 75 Vāyu 45
 17, Matsya 113 72 - ^a) Da D₁ M₂ मणिमया
 ह भूमि - ^b) Ko-: तप्त, C₁ शुभ (for सूक्ष्म)
 After 10^a, ₁ Ko- ins

35* मणिरत्ननिर्म रस्य वज्रवद्वर्षमनिभम् ।
 भूभागो दृश्यते तत्र पद्मरागममप्रभम् ।

[(L. 2) Ko-: भूभाग]

- ^c) K₂ : D₁ : सर्वतः ; K₁ B Da Dn D₁ : s G₂
 सर्वं (for सर्वत्र) S₁ सुखसम्पर्गा, Ko 1 दुःखसम्पर्गा,
 K₂ : D₂ : सुखमपला, T₂ 'संकल्प, M₂ 'सत्पर्गा
 - ^d) S₁ Ko निष्पकाश्च, K₁ निष्पकाश्च, K₂ निष्पका
 च, D₁ निष्पका च, D₂ निष्पका च, S दीर्घकाल
 K₂ : D₂ M₂ नराधिप (K₂ 'प) - After 6, ₁
 Ko- M₂ ins

36* सुखरिष्य शुभास्तत्र सुखस्यर्गा मनोहरा ।
 [M₂ मनोहरा]

7 7^a - (var) Brahmānda 1 15 76^{cd},
 Vāyu 45 16^{cd}, Matsya 113 73^{cd} - ^a) D₁ G₁ M
 मोक्षरूपयुता T₁ G₁ : यत्र (for सर्वे) - ^b) -
 7^{cd} 2^{cd}, 2^{cd} M₂ यत्र (for तत्र) S₁ K₁ मानव
 - After 7^{cd}, K₂ D₁ (both erroneously) read 6 7
 31^{cd} - S₁ Ko 1 om (hap) 7^{cd} 9^{cd}; K₂ om
 7^{cd} - ^d) K₂ : B : s Da Dn D₁ : s S शुभ (P₁
 शोभा : D₂ मया, T₂ शुभाभिनन्दनयवदा सर्वे सुप्रिय-
 र्गताः (for 'सुप्रियर्गताः') C₂ शुभा (for 'भिनन्दनयवदा

Cd समेषु (as in text)

8 = (var) Brahmānda 1 15 77, Vāyu 45
 17, Matsya 113 74 - S₁ Ko 1 om 8 (of v 1 7)
 - ^a) K₂ : प्र (for च) - ^b) = 6 7 30^{cd}.
 D₂ 'रसा समा - ^c) D₁ : तत् (for ते) - ^d)
 M 'समित, T₁ G₂-4 'सभव

9 = (var) Brahmānda 1 15 78^a-79^b, Vāyu
 45 18^a-19^b, Matsya 113 75^a-76^b, of Linga
 52 20 - S₁ K₁ om 9^{ab} (cf v 1 7) - ^a)
 G₂ मिथुने, C₂ 'ने (as in text) K₂ B Da Dn
 D₁ : s जायते काले, K₂ : D₁-a.c 7 जायतेहा वै (D₂
 'हापि), K₃ damaged, T₂ जायमान त - ^b)
 K₄ damaged K₂ समं ते च, K₃ : Da D₂
 S समताय, D₁ 7 मम तत्र, D₂ ससक्तं च K₂
 B₃ Da D₁ : s S प्रवर्धते Ca cites समंताद्वर्धते
 - ^c) D₁ : तुल्यरूप गुणो Ca cites तुल्यं रूप
 - ^d) S₁ K₁ : s B D₂ सम (K₂ 'मा'वेद्य, Ko सम
 वदते, K₃ समवर्ष, M₁-s s समशीलं, T₁ G M₂ 'वेतं;
 T₂ ममुपेत - ^e) B₁ M एवमेवा (M₂ 'का)तु, T₁
 एकमेवानु, T₂ G₁ एकामेकानु, G₂ एवामेकानु, G₂ 4
 एवमेकानु (for एकैकमनु) K₃ B₂-4 Da Dn D₁ : s s
 एव (B₂ Da₁ D₁ 'क)मेवानुरूप च Ca cites एक and
 अनुरूप Co cites अनुरूप - ^f) K₂ D₂ : प्रभो
 - After 9, D₂ ins

37* मृत्युश्च समकाल च तयोर्मिथुनयुग्मयो ।

10 = (var) Brahmānda 1 15 79^a-80^d, Vāyu
 45 19^a-20^d, Matsya 113 76^a-77^d, of Linga 52
 21 - 10^{ab} = (var) 6 7 31^{ab} - ^a) K₄ B
 D₁ Dn D₁ : s 'मयाश्च ने लोका, D₂ 'मया विनि
 शोका - ^d) G₁ वर्षायु (for वर्षत्र) - ^f) G₂
 जना (for न चा) K₂ : D₂ : जह (K₂ 'हा'त्यलं,
 D₂ : त्यन्ति च (D₂ 'यं), T₂ जयत्युत, M₁ 4 दहत्युत;
 M₂ : दहत्युत Ca cites जहति

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
 ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ११
 उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १२
 तस्य पूर्वाभिपेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते ।
 भद्रसालवनं यत्र कालाश्व महाद्रुमः ॥ १३
 कालाश्व महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
 द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १४

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १५
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रशीतलगान्धश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १६
 दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
 कालाश्वरसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १७
 दक्षिणेन तु नीलस्य निपधस्योत्तरेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १८

C 6 273
B 6 7 19
K 6 7 19

11 ^a) K₆ भारुडा, D₁₁ D₄ T₁ भारडा, D₆ गारुड, T₂ M₂ भेरडा, G₂ हाटणा — ^b) S₁ Ko 1 तीक्ष्णदग्ना, S (except M₂) नीवतुडा — ^c) K₃-B D (except D₆) तान् (for ते) K₄ B Da Dn D₄ s M 'हरतीह, T₁ G₂-4 'हरति च T₂ G₁ ते निम्नं (T₂ 'ह)ति च भूतानि

12 ^b) D₆ आख्या (for व्याख्या) Ko-2 समागता, K₁ D₆ समतत, G₂ समाहिता — ^c) D₁ पूर्वं — ^d) T₁ G M₂ s वक्ष्यामि च, D₆ म्यथ — T₁ G₄ ins after 12 M₂, after 13^{ad}

38* भद्राश्व नाम वर्षं तु पुरो वं गन्धमादनात् ।

13 ^a) D₃ T G₂-4 M₁ s- तत्र (for तस्य) S₁ Ko-2 D₇ पूर्वाभिपेक तु, K₃ s D₂ s पूर्वाभिमुखतो, K₄ B Da Dn D₄ s G₁ मूर्धाभिपेकस्तु (D₂ 'स्य), D₁ पूर्वविभाने तु Ca मूर्धाभिपेक, Cc मूर्धादिभेक (sic) — ^b) D₃ सुभद्रस्य, D₆ भद्राश्वश्च M₁-s s महीपते — After 13^{ab}, M₂ ins 38* — 13^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 58^{ab}, Vāyu 43 6^{cd}, Matsya 113 52^{cd} — ^c) K₂ 4 B₁-3 Da Dn D₄ s s भद्रशाल, K₃ s D₂ भद्र शाल, D₁ s भद्रकाल, D₃ भद्र काल Cc cites शालवने T G₂-4 तत्र, M चैव (for यत्र) — ^d) D₃ G₁ s कालाश्व, G₄ महाश्व B₂ तथा द्रुम, Dn₁ G₂ महाद्रुमा

14 ^a) K₄ B Dn D₄ s G₁ M कालाश्वस्तु, K₂ कालाश्वश्च, D₁ 'त्राश्व, G₂ 'अश्व S₁ Ko-2 महायाहो — ^b) S₁ Ko-2 नित्य पुष्प, D₃ द्रुमो नित्य, M₂ नित्यशुद्ध K₃ च स, K₄ च य, Da D₆ तत (for शुभ) D₁ नित्य पुष्पफला शुभा, D₂ नित्यपुष्पफलस्य च, T₁ G 'फलोपग (T₁ 'गा, G₂ 'म) — ^c) K₃ D₂ s वृक्षाश्च (D₂ 'स्य), K₄ B Da Dn D₄ s s द्रुमश्च, K₅ वृक्षाश्च, D₇ वृक्षसि, T₁ G₄ सहस्र (for द्वीपश्च) — 14^d = 19^b

15 = (var) Brahmānda 1 15 58^c-59^b Vāyu 43 7, Matsya 113 53 — ^a) K₃ तस्य ते, D₁ D₆ त पृते, S तत्र वै — M₁ s read and M₂ s repeat 15^c-16^d after 25 — ^c) M₃ (first time) s 'वर्णाभा

16 = (var) Brahmānda 1 15 59^c-60^b, Vāyu 43 8, Matsya 113 54 — For sequence in M₁ 2, cf v 1 15 — In G₁, 16^{ab} is lost on a damaged fol — ^a) B₁ चन्द्रवर्णाश्चन्द्रशुभा, D₁ s T₁ G₄ चद्रभा च (T₁ G₄ 'द्राभाश्च) चन्द्रवर्णाश्च, G₂ चद्राभा-भाश्चन्द्रवर्णा, G₃ चद्रप्रभा सवर्णाश्च — ^b) = (var) 1 213 69^d 4 8 12^d T₁ चद्रवर्ण निभा, G (G₁ damaged) चद्रविबनिभा — ^c) Ko 'गाध्याश्च, K₁ s 'गध्याश्च, K₁ D₁ c S (except T₂) 'गात्राश्च — ^d) K₂-B D M₂ नृत्तगीतविशारदा (D₆ विचक्षणा)

17 = (var) Brahmānda 1 15 60^c-61^b, Vāyu 43 9, Matsya 113 55 — ^b) D₆ तत्रायुश्चैव भारत, G₂ यु पुरुषर्षभ — S₁ om 17^c-18^d — ^c) Ko-2 'रसपीताश्च, D₂ 'रसपीतास्त्वै, D₃ 'रस पानेन, D₆ रसपानाश्च, G₃ कालाश्वरसपीता वै — ^d) D₃ s G₃ M₁-4 नित्य (G₃ त्य) सुस्थिर (M₂ 'स्थित, M₄ 'स्मित)यौ, G₁ नित्यसंस्थितयौ

18 = (var) Brahmānda 1 17 23, Vāyu 46 23^c-24^b, Matsya 114 73^c-74^b — S₁ om 18 (cf v 1 17) T G read 18-25 after 6 7 28 — ^a) = 6 8 2^a T G दक्षिणेन च (T₂ 'णे नृप) T G M₄ मेरोस्तु (for नीलस्य) Cc cites दक्षिणेन and नीलस्य — ^b) Ko-8 D₂ s s T G₁ 4 च (for तु) — ^c) Ko-8 s D₁ s s महाराज (for नाम महान्) — ^d) D₁ जाव, M₃ जव

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।

तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ १९

योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।

उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृथ्वानुजेश्वर ॥ २०

अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २१

पतमानानि तान्युर्व्या कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।

19 = (var) Brahmānda 1 17 21, Vāyu 46 24^a-25^b, Matsya 114 74^a-75^b — For sequence in T G, cf v 1 18 —^a) Da 1 Da 2 om 19 —^a) Da 1 Da 2 G 1 Ms 5 सर्वकालं Da 2 De पुण्य (for पुण्य) T 2 फले. पूर्ण — 19^b = 11^a —^c) Da [अ]भि विख्यातो (for समाख्यातो) —^a) Ś 1 K 1 Da 1 जवु

20 = (var) Brahmānda 1 17 25, Vāyu 46 25^c, Matsya 114 75^a-76^b — For sequence in T G, cf v 1 18 —^a) Da महस्रं तु, De स्रस्य, T G M 4 महस्रे हे — Ko 1 om (hapl) 20^b-21^a —^b) De शतं तु, T 2 ततश्च (for शतं च) T 1 (पुरुषर्षभ K 2 शतानि दश पञ्च च —^a) Ca उत्सेध (as in text) K 6 वृक्षराजस्ता, Da 2 जतुवृक्षस्य —^a) G 2 विस्पृष्ट, G 1 दिविस्पृष्ट K 1 D 1 मनुजाधिप, K 6 मनुजेश्वर

21 With 21, of Brahmānda 1 17 26, Vāyu 46 26 For sequence in T G, cf v 1 18 — Ko 1 om 21^a (cf v. 1 20) —^a) S 1 भरतीणा, B 2 अर्जुदाना; Ca 6 भरत्नीना (as in text) D 1 6 सहस्रं तु —^a) = 6 9 4^b, 7^a T 2 नत्र (for दश) Ca om दश and पञ्च B 1 शतं च भरतर्षभ —^a) Ko-2 परिणाहश्च, De परिमामस्य; T G परिणाहोस्य, M 1 परीणाहस्तु Ca 6 परिणाह (as in text) Ca om वृक्षस्य, फलानां and परिणाह T 2 पतमाना (for वृक्षस्य) —^a) K 6 5 D 2 रसदे (K 6 'दो)हिनां, T 2 फलभेदिना, Ca 6 रसभेदिनाम् (as in text)

22 For sequence in T G, cf v 1 18 — 22^{ab} = Brahmānda 1 17. 27^{ab}, Vāyu 46 27^{ab}. —^a) K 2 (by metathesis) तपं, Ca पतमानानि (as in text) Da 1 Dn D 1 5 8 T 2 तान्यु (Da 1 Do 'न्यू)र्वी —^b) S कुर्वं (M 2 'वं)ते Ś 1 विविक्तं (sic) —^c) T G 1-3 M 1 2 4 विमुच (T 1 M 1 4 'चं)ति (for मुञ्चन्ति च) T 1 G 1 2 4 चातु, T 2 G 3 M 3 5 जातु, M 1 2 4 जात

मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्नजतसंनिभम् ॥ २२

तस्या जम्बूवाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।

मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥ २३

पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।

तस्मिन्फलरसे पीते न जग वाधते च तान् ॥ २४

तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।

तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २५

(for राजम्) —^a) 5 महा (for तस्मिन्)

23 = (var) Brahmānda 1 17 27^a-28^b, Vāyu 46 27^a-28^b, Matsya 114 76^a-77^b — For sequence in T G, cf v 1 18 —^a) Da 2 Ms तस्य, K 2 De तस्मात्, T G स तु, M 1 2 4 तत्र (for तस्या) S जवु (for जम्बूवा) K 6 फलरमान, Da 1 फलरसे, De रसफलान —^b) K 2 5 D 2 6 प्रवर्तते, D 1 नराधिप (for जनाधिप) —^c) K 6 मेरु K 6 De T 2 'क्षिणी कृत्वा (De 'त्य) —^d) K 6 5 D 2 सा प्रयां, D 3 संप्रयां

24 = (var) Brahmānda 1 17 28^a-29^b, Vāyu 46 28^a-29^b, Matsya 114 77^a-78^b For sequence in T G, cf v 1 18 —^a) K 2 5 D 1 2 3 7 पिबन्ति तत्र महृष्टा (D 1 'च्य), K 4 damaged, B 1 3 3 Dn 1 D 3 8 तत्र तेषा मनश्चातिर्, B 2 Da 2 तत्र क्षुन्न इमश्चापि, Da 1 तत्र तेषां क्लम (by corr मन)श्चापि, Dn 2 Da 8 न क्षुधा न क्लमश्चा (T 2 'धा क्षुधितस्या, G 1-3 'धा न क्लमं चा)पि; D 3 तत्र क्षुन्न नमश्चापि —^b) K 4 damaged B Dn D 3 3 8 S न पिपामा; Da De क्षुत्पिपामा (for जना नित्य) —^c) G 2 रसफले (for फलरसे) B 2 प्रीते (for पीते) —^d) D 1 वर्धते (for वाधते) K 6 चरान्, D 1 जन, D 3 च त, S हि तान् (G 2 हिमान्) Ca om तान्

25 = (var) Linga 52. 43 — For sequence in T G, cf v 1 18 — 25^{ab} = Brahmānda 1 17 30, Vāyu 46. 30, Matsya 114 79 —^b) D 3 सौवर्णं, De सुवर्णं (for कनक). — After 25^{ab}, K 4 B Da Dn D 1 2 7 8 ins

39* इन्द्रगोपकसकादां जायते भास्वर तु तत् ।

[D 1 'षणाम (for 'मकाश) D 3 भास्वर]

—^a) K 6 D 2 'संकादो (for 'चर्णाश्च) —^d) = 6 8 7^b, 28^b M 1 2 4 भुवि; M 3 5 यत्र (for तत्र). — After 25, M 1 2 read, and M 3 5 repeat 15^c-16^d.

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाद् ।
 नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्पभ ॥ २६
 तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चागन्माल्यवान्स्थितः ॥ २७
 महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
 ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ २८

तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ २९
 पष्टिस्तानि सहस्राणि पष्टिरेव शतानि च ।
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३०
 पष्टिं वर्षसहस्राणि पष्टिमेव शतानि च ।
 आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३१

C 6 288
 B 6 7 32
 F 6 7 32

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

26 K₁ om (hapl) 26^a-28^b, D₂ om 26
 — ^a) = 27^a T₂ G₁ 2 M₁ 2 3 तत्र (for तथा) D₁
 पृष्टे, Cc शृङ्गे (as in text) — ^b) D₁ ० दीप्यते
 K₃ - D₁₁ त्रीप्यते (D₁₁ दृश्यते) हव्यवाहन, B Da₂
 Dn D₁ 5 8 S दृश्यते हव्यवाद् स(Dn: त)डा — ^a)
 Ca कालाग्नि (as in text)

27 K₁ om 27 (cf v l 26) — ^a) = 26^a
 D₁ चया, T₁ G₁ M₂ तत्र, T₂ ततो (for तथा)
 — ^b) Ca d cite अलुगण्डिका, and Cc पूर्वान्तुं K₂ पूर्वे
 पूर्व तु गण्डिका, K₂ B D T₂ M₃ पूर्वे (B Dn₂ 'र्व)
 पूर्वान्तुगण्डि, T₁ G₃ 3 सर्वे स(G₃ पूर्वे पूर्वान्तुगधि,
 G₁ damaged, G₂ सुगधिना, M₁ 2 3 पूर्व
 पूर्वा तु गण्डिं Cc पूर्ववाहिनी गण्डकानाद्री नदी । Cc
 — ^a) K₂ 5 D₁₋₃ 6 7 स्मृत (for स्थित) K₂ B Da
 Dn D₁ 5 8 पचपण्माल्यवाद्द्रुप (K₂ स्थित) Cc
 पच पष्टित्येकादशमथ्या गृह्य वा तस्या महस्र च महस्र
 च सहस्राणांति त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्येव स्यात् । Cc

28 28^{ab} = Brahmānda 1 17 6^{cd}, Vāyu 46
 6^{cd}, Matsya 114 66^{cd} — ^a) K₁ D₁ G₁ 2 M₁
 महाराजत, D₁ रजतसकाशाज्, Cc cites महारजत
 — 28^b = 6 8 25^d — ^c) K₁ 'लोका शता, K₃ 3
 B D (except D₃) T₂ G₃ M₂ 3 'लोकच्युता, M₃
 (inf lin) 'लोकाचिता — ^a) B₁ 2 सर्वे स्युर्वह',
 Dn₁ n₂(marg) D₁ 3 सर्वे सर्वेषु साधव, Dn₂ ते
 सर्वे ब्रह्मवादिन

29 ^a) K₃ 5 D₁₋₃ 6 S तपन्ते तप्यमानास्तु (K₃ 3
 D₂ नाश्च); K₄ B Da Dn D₁ 3 तपन्त्य(Da
 D₅ 'प)ति ते तीव्र — ^b) K₃ 5 D₂ संभवत्यूर्ध्व',

6

D₃ प्रभवति ह्यूर्ध्वं (hypermetric) — ^c) D₁ T₁
 G₁ 2 3 'यं हि, D₆ 'यं च, D₇ सरक्षणार्थं — ^d) K₂ 4
 B₁ Dn D₁ 8 प्रविशन्ते Dn₁ दिवाकरे

30 D₃ om (hapl) 30 — ^a) K₄ damaged,
 K₅ D₆ पष्टिवर्ष, B पष्टिं वर्ष, D₁ पष्टिं तानि, T₁ G₁
 पष्टिस्तेषा Cc as in text — ^b) K₄ damaged,
 K₅ D₆ पष्टिवर्ष, B₁ 2 4 D₁ 'मेव, B₃ पष्टिं वर्ष, D₅
 पष्टिश्रव, S पष्टिस्तानि (T₁ G₁ 'स्तेषा) — After
 30^{ab}, G₂ reads 31^{cd} — S₁ Ko-2 om (hapl)
 30^c-31^b, B₁ om 30^{cd}

31 S₁ Ko-2 D₁ om 31^{ab} (for S₁ Ko-2, cf
 v l 30) — ^a) K₃ D₁ 2 3 पष्टिवर्ष, Da₁ D₆
 T₂ पष्टिवर्ष — ^b) K₃ D₂ पष्टिवर्ष, Da₂ पष्ट-
 मेव, D₃ T₁ G₁ M पष्टिं वर्ष, T₂ G₃ पष्टिवर्ष-
 — G₂ reads 31^{cd} after 30^{ab} — ^c) K₅ 'त्यतप',
 D₆ 'त्येनाभि' (for 'त्यताप') — ^d) K₃ 5 D₂
 शशिमण्डले, S (except M₁) रविमंडल — After 31,
 S₁ reads 6 9 1

Colophon om in Ko 1 — Sub-parvan K₈
 B₁ जम्बूख(B₁ 'प)डविनिर्माण, K₄ B₁ 2 Da D₂ 4 8
 जम्बूख(K₄ B₂ D₃ 'प)डनिर्मा(D₃ 'र्वा)ण, K₅ जम्बूखीप-
 निर्माण — Adhy name K₃ 5 द्वीपवर्णन, D₁ भूगोल,
 M₁₋₄ भुवनकोशे उत्तरकुख्वर्णन; M₅ उत्तरकुख्वर्णन
 — Adhy no (figures, words or both) S₁ K₅
 Da₂ D₅ M 8 (as in text), K₃ Da₁ Dn D₁
 T G 7. — Śloka no Dn 32, D₅ 33
 — Aggregate śloka no D₁ 281

[41]

९

धृतराष्ट्र उवाच ।

वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १

संजय उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३

दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।

जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४

दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हिरण्यती नदी ॥ ५

यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।

महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ६

एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।

आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७

9

1 Ś1 reads 1 after 6 8 31 — T2 om the
ief — ^a) G2 नामेति (for नामानि) B2 & D2
(marg see m, before corr as in text) Dn
D4 8 च त्रयाख्यातं (for चैव नामानि) — ^c) K2
यथावृत्त, D0 यथातथ्य

2 = (var) Brahmānda 1 15 61^c-62^b,
Vāyu 45 2, Matsya 113. 60^c-61^b — ^a) C0
दक्षिणेन (as in text) — ^b) N(except K2 D2)
निपद्यस्वो (cf 6 7 7^b, 8 18^b), M नीलस्याथो
K0-2 B4 D1 8 7 S च, D0 हि (for तु) — ^c)
Ś1 रामणक — ^d) = 3^d K2 & D2 यत्र जातास्तु
मानवा

3 = (var) Brahmānda 1 15 62^c-63^b, Vāyu
45 3, Matsya 113 61^c — K2 & D2 om
(hapl) 3 — 3^{ab} = (var) 6 8 7^c — ^a) D7
शुक्लाभि (for शुक्लाभि) — ^b) B1 स्वप्रियं, D0
सुप्रियं — ^c) K4 B Da Dn D1 & 8 नि सपन्नाश्च
ते सर्वे — ^d) = 2^d D3 & M जायते भरतर्षभ,
T G ते पुरपर्यभा (G1 8 भ)

4 = (var) Brahmānda 1 15 64^c-65^b, Vāyu
45 5, Matsya 113, 63 — 4^{ab} = Liṅga 52 16^{ab},
Kūrma 47 3^{ab} — ^a) M2 दशत (for दश) — ^b)
= 7^d, 6 8 21^b D0 7 दश वर्षशतानि च — K0 1
om (hapl) 4^c-7^d — ^c) D1 च (for ते) K3 &
D2 सदा राजन् (for महाराज)

5 = (var) Brahmānda 1 15 65^c-66^b, Vāyu
45 6, Matsya 113 64 — K0 1 om 5 (cf v 1 4)
K3 & D2 read (with v 1) 5^{ab} twice — ^{ab})

T1 'त्तराणि (for 'त्तरेण) N (K^c & D2 all second
time, K1 om) दक्षिणेन तु नीलस्य निपद्यस्वो (K2 &
D2 शृङ्गिणश्चोत्तरेण तु (B4 D1 2 c 7 च) (— 6 7
7^{ab}), K2 & D2 (all first time) उत्तरेण तु श्वेतस्य
शृङ्गिणो दक्षिणेन तु — 5^c = (var) Varāha 84
1^d — ^c) Ś1 K2 & D1 8 c 7 हिरण्यक, K2 & B D1
Dn D1 8 हिरण्यक, T2 भैरवक, G2 भैरव्यती, M1
(sup in) हिरण्यक — ^d) K2 D3 T2 तत्र (for
यत्र) K2 & D^c & हिरण्यती, B2 हिरण्यती, G2
भैरव्यती — After 5, K2 & B D2 Dn D1 8 8
ins

40* यत्र चाय महाराज पक्षिराट् पतगोत्तम ।

[K1 D2 D0 वर्षे (for नाय)]

6 = (var) Brahmānda 1 15 66^c-67^b, Vāyu
45 7, Matsya 113 65 K0 1 om 6 (cf v 1
4) — ^a) Ś1 यक्षानुगा, K3 & D2 7 यक्षातका,
D2 Dn C2 पक्षानुगा, D1 यक्षा मूका, D0 जित
कामा, D1 पक्षानेका, T1 G यक्षोरगा, M यक्षा
नूगा — ^b) K2 ध्वजिन, K4 B2-4 Da D0 बलिन,
D2 ध्वनिन, D0 कामिन, G2 7 ध्वनिन (for
धनिन) — ^c) K^c & B D2 Dn D1 8 8 जना,
D1 8 नरा, G2 समा (for सदा) — ^d) D2 सर्वे
(for राजन्) — After 6, D1 ins

41* यक्ष सोऽपि महाराज यक्षराजानुगोत[? 'गोत्त]म ।

7 = (var) Brahmānda 1 15 67^c-68^b,
Vāyu 45 8, Matsya 113 66, Varāha 84 5
— K0 1 om 7 (cf v 1 4) — ^a) T2 'स्नाणा — ^b)
T2 तु (for ते) D1 8 नरा (for जना) — ^d)
= 6 8 21^b, 9 1^d

शङ्गाणि वै शङ्खचतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ।
 एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ८
 सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
 तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९
 उत्तरेण तु शङ्खस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
 वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्खलतः परम् ॥ १०
 न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
 अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।
 देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
 आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
 हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ १५

C 6 301
B 6 8 15
K 6 8 15

8 = (var) Brahmānda 1 15 69^c-70^b, Vāyu 45 10^{ab}, Matsya 113 68^{ab} — ^a) Ko-2 Da Ds शृगाणि Ks B Da Dn Ds ४ च विचित्राणि (for वै शङ्खवत्स) — ^b) Ś1 Ko-2 विमलानि च, Ds मनुजेधर, S च जनाधिप (for मनुजा) — ^c) K1 मये, Ms मयस् (for मय) — ^d) Ś1 Ko-2 द्वितीय (for तथैक) Ks T1 G2 ४ रक्मम्, T2 कृटम्, G1 ३ स्वर्णम्, Ms रौक्मम् (for रौक्मम्)

9 9^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 70^{cd}, Vāyu 45 10^{ef}, Matsya 113 68^{ef} — ^a) Ś1 Ko-2 D1 चैव (for चैक) — ^c) Dc यत्र Ks ३ D2 ३ सूर्यं (for म्वयं) T2 तत्राश्चर्यं प्रभा देवी — ^d) Dc स्वयं (for नित्य) ५1 Ko-2 मानद, Gs ४ शाण्डिली

10 10^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 71^{ab}, Vāyu 45 11^{ab}, Matsya 113 69^{ab} — ^a) Ś1 Ko-2 D1 १ रेण च, G1 २ रे तु स K2 सगम्य (for शङ्खस्य) — ^b) Ś1 Ko-2 समुद्रात्, Cc इत्ते (as in text) Gs नराधिप — ^c) Ds प्लावृत, M4 ह्यैरुपवत्, Ca घेरावत् (as in text) — ^d) D7 तस्य (for तस्मात्) Da Dn Ds ३ ३ मत (for वत्) Cc परम् (as in text)

11 = (var) Brahmānda 1 17 10, Vāyu 46 11^c-12^b, Matsya 114 69^c-70^b, Langa 58 38 — ^a) K4 सूर्यस्तत्र (by transp) — ^b) Da Ds T2 G न च, Ds नात्र (for न ते) Ko जीर्यन्ति, Ks ३ Ds जीवति B Dn Ds ३ T1 न जीर्यन्ते (B1-३ ति) च मानवा, Ds न ते जीर्यन्ति मानवा, M नावजीर्यन्ति (M4 तु) मानवा Cc cites जीर्यन्ते — ^d) Ś1 Ko 1 ३ भूत इवावृते, Ks D2 भूत इवा-

सते, Bs ४ भूत इवावृते, D1 (m as in text) ७ १ भूत इवावृते, S भूतज (G1 ३ म) नावृत् Cc cites आवृत्

12 = (var) Brahmānda 1 17 11, Vāyu 46 12^{cd}, Matsya 114 70^c-71^b, Langa 52 39 — ^{ab}) K4 सुखा (for वर्णा) T2 M2-३ पद्मपत्र (T2 वर्ण) निभानना (for ^b) Ś1 Ko 1 पद्मपत्र प्रभा पद्मवर्णा पद्मनिभेक्षणा — ^c) Ks यत्र यत्र (for पद्मपत्र)

13 With 13^{ab}, cf Brahmānda 1 17 12^{ab}, Vāyu 46 13^{ab}, Matsya 114 71^{cd} — Bs om 13^{ab} — ^a) Ś1 T1 G1 ३ ४ M2 ५ Cc अनिष्पन्दा, Ks ३ D2 ३ Cd अनिष्पद- (Ds Ca दा), K4 सुनिष्पन्ना, B4 अनिष्पन्ना B1 ३ ४ Dn Ds ३ इष्टगंधा, D7 निराहारा (for सुगन्धाश्च) Da Ds Ca ष्य (Ca स्प) दानिष्पन्दा, Ds अतिस्वदादिरहिता — ^b) D7 सुगन्धाश्च (for निराहारा) — With 13^{cd}, cf Brahmānda 1 17 13^{ab}, Vāyu 46 14^{ab}, Matsya 114 72^{ab} — ^c) Ks D1 ३ T2 M1 ३-५ देवलोकच्युता (Ks M1 ३ च्युता) सर्वे — ^d) K4 यथा (for तथा)

14 = (var) Brahmānda 1 17 13^c-14^b, Vāyu 46 14^c-15^b, Matsya 114 72^c-73^b — Ko 1 om 14^{ab} — ^b) T2 तु (for ते) Ds नरा (for जना) — ^{cd}) Ds त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवति भरतर्षभ

15 ^a) Ks D2 ३ ६ क्षीरोदस्य, Cc v as in text — ^b) Ks तथैवेतरत, B2 वोभयत् S हरि (for प्रभु) — ^c) S (except T2) शब्द (for हरिर्) Ds वैकुण्ठे — ^d) Ks-३ B D Ca c d क (Ks वा) - नकामये, S कन (T2 ट) कोज्ज्वले

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
 अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १६
 स प्रभुः सर्वभूतानां विशुश्च भरतर्षभ ।
 संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ १७
 पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
 स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।

ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
 स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाव्रवीद्वचः ।
 असंशयं सूतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
 सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
 नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
 देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

16 ^a) D₁ अष्टा^o D₂ तत्स्थान (for तद्यान) — ^b) K₃ D₈ सूत^o (for भूत^o) D₂ मनोभव — ^c) K₄ B Da Dn D₄ s s महातेजो (for 'वेगं') — ^d) K₅ D₁ ७ 7 'परिष्कृत', B Da Dn D₄ s s 'विभूषित Cd cites जाम्बूनद

17 ^a) Ca c d प्रभु (as in text) S सर्व-
 लोकाना — D₈ (sec m) reads 17^b-18^d in marg
 — ^b) K₃ s D₂ विशु स, D₇ विष्णुश्च, T₂ स
 विशुर (for विशुश्च) Ca c d cite विशु — ^c)
 S₁ संक्षेप विस्तर चैव Ca c d v cite संक्षेप and
 विस्त (Co v 'स्ता)र — ^d) Co cites कर्ता and कार-
 यिता B₁ s 4 Da Dn D₄ s s तथा, B₂ च ह, G₂
 च य (for च स)

18 ^a) S₁ 'काशो — ^b) D₆ ध्यानमन्वगमद्राजो
 (cf 19^c) — ^c) S₁ Ko-2 D₁ सर्वज्ञ, D₆ यज्ञ स
 (by transp) — ^d) D₃ मेध्य स च, G₁ आस्यतेस्य
 (for आस्य तस्य) — After 18, D₃ (marg sec
 m) ins

42* स्थित' स्थानसहस्रेषु व्याप्य वै स चराचरम् ।

19 ^b) K₃ s D₂ ७ महीपति, B₃ महात्मना, T₂
 महायशा — ^c) K₃ s B D₂ T₁ G राजन् (for राजा)
 — ^d) G₂ पुनरेव, G₃ पुत्र प्रति K₃ Da₂ D₂ ७ M₂
 जनाधिप (M₂ 'प), D₁ जनैश्वर, T₂ M₄ नराधिप

20 ^a) Ko स (for स) G₄ च (for चि) K₄

B D (except D₁₋₃) S महातेजा (for 'राज) — ^d)
 Co काल (as in text) — ^e) K₃ सृजते T₁ G₄ हि,
 G₁₋₃ ह (for च) G₁ सर्वे, M लोकान् — ^f) Ca
 विद्यति (as in text) S₁ Ko-3 s D₁₋₃ ७ 7 विद्यते नेह
 शाश्वत

21 ^a) T₁ G ततो (for नरो) C₁ cites नर and
 Cd नरनारायणौ — ^b) S (except G₂) स यज्ञ K₃ s
 B₁ Dn D₂ ७ 'कृत्, B₂₋₄ Dn D₄ s T G₄ 'हृत् (for
 'भृत्) K₄ D₁ सर्वज्ञां सबभूवतु — ^c) S₁ Ko-2 D₂
 T₁ G₄ M₁ s-s देवो, D₆ वेदो K₄ B D (except
 D₂ ७ 7) Ca c वैकुण्ठम्, K₅ वैकुञ्ज G₂ देववैकुण्ठभूम्या
 हुर, Cd वैकुण्ठो विष्णुरित्याहुर — ^d) S₁ Ko-2 देवा,
 K₃ s D₂ ७ वेदो, B Da Dn D₄ s s नरा, Cd वेदा
 (as in text) K₄ B Da Dn D₃₋₅ s Ca विष्णुमिति
 K₃ s D₂ ७ प्रभु, T G₄ श्रुत, G₁ 2 श्रुति, G₂ M
 श्रुत (for प्रभुम्)

Colophon — Sub-parvan K₃ B₁ Dn₁ जम्बूख-
 (B₄ 'प)डवि(Dn₁ 'नि)निर्माण, K₄ B₁₋₃ जम्बूख-
 निर्माण, K₅ जम्बूखीपविनिर्माण, Dn Dn₂ D₂ 4 s जम्बू-
 खंडनिर्माण — Adhy name M भुवनकोशो वैकुण्ठ-
 कथन — Adhy no (figures, words or both)
 Ko 5, K₁ Da₁ Dn T G 8, Da₂ D₁ ७ M 9
 (as in text) — Sloka no Dn₁ D₅ 21,
 Dn₂ 22 — Aggregate sloka no K₅ 311, D₁
 303

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं बलम् ।
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ २

संजय उवाच ।

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौवलः ॥ ३

अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।

ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४

अत्र ते वर्णाधिप्यामि वर्षं भारत भारतम् ।

प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५

पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।

ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६

तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरौशीनरस्य च ।

ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७

C 6 315
B 6 9 7
K 6 9 7

10

1 1^a = Brahmānda 1 16 2^a, Vāyu 45 69^a, Matsya 114 1^a — ^b) Da D₅ यदिद् (for यत्रेद्) Ś₁ Ko 2 मूर्च्छते, D₇ मिलित, S चोर्जित (T₂ 'द्यते), Ca c d मूर्च्छित (as in text) — ^c) K₂₋₄ B₃ 4 D_n D₁ 2 4 c 8 T₂ G₂ य (D_n D₅ त)त्राति-
मात्र, Da D₅ यत्रातिमात्र (Da₂ 'त्रो), T₁ G₄
यत्राशमात्र- Ś₁ Ko 1 T₁ लुब्धो (for लुब्धो)

2 ^a) K₂ c Da₁ D₄ 7 T₂ G₂ 8 Ca गृद्धा, T₁
G₄ गर्धा K₃ c B₁₋₃ D_n D_n D₂ 4-8 8 पाण्डुसुता,
D₂ S पाण्डवेया — ^b) D₄ तत्र Ko-2 B₁ मज्जते, D₇
रज्यते K₅ पुन (for मन) — ^c) K₄ damaged
K₅ मतम् (for तत्त्वम्) D₁ एवमेतन्ममाचक्ष्व, D₇ S
एतत्सर्वं म (D₇ स)माचक्ष्व — ^d) B Da D_n D₄ 5 8
S त्व हि मे बुद्धिमान्मत (B₃ 4 'मान्यत, T₂ 'मात्मन,
G₂ 'रात्मन)

3 T₂ om the ref — ^a) Ko 2 c Da₁ D₄ 6 7
T₂ गृद्धा, T₁ G₄ गर्धा — ^c) Ko 2 c Da₁ D₄ 6
G₃ गृद्धो, T₁ G₄ गर्धो D₁ चैव (for तत्र) — ^d)
Ś₁ Ko-2 D₁-2 6 चैव, G₃ च स (for चापि)

4 ^a) D₅ अथ ते (for अपरे) K₄ B Da D_n
D₄ 5 7 8 T₂ चैव (for चापि) — ^c) Some MSS
गृद्धा, गर्धा K₅ युद्धे (for वर्षे) — ^d) Ś₁ Ko-2
D₅ न मृषति, B₁ नामृष्यति, Da₁ न मृषति, G₁ 3

न मुहति

5 ^a) G₂ तत्र ते, M₄ अत्र मे K₃ 4 B₃ 4 Da₃
D_n D₄-8 8 कीर्तं, K₅ B₁ 4 Da₁ S (except M₄)
वर्तं (for वर्णं) — ^b) K₃ 4 D₂ सर्वं (for वर्षं)
— ^c) B₂ श्राद्धदेवस्य (for प्रियमिन्द्रस्य) K₃ 5 D₂
सोमस्य (for देवस्य) — 5^d = 1 70 1^b

6 T₂ om (hapl) 6^a-7^b, D_{n1} om (hapl)
6 — In K₄, 6^{ab} is lost on a damaged fol
— ^a) B D_n D₁ 4 5 8 पृथोस्तु K₁ वन्यस्य, K₂
D_n D₅ 7 वैष्यं, D₃ (sup lin as in text) वैश्यं
— ^b) D_{n2} इक्ष्वाकोश्च, D₁ तथैक्ष्वाकोर् — After
6^{ab}, D₅ reads 8^{ab} — Ś₁ Ko-2 om (hapl) 6^a
and 7^a — ^d) K₅ D₃ 6 नद्युषस्य

7 T₂ om 7^{ab}, Ś₁ Ko-2 om 7^a (cf v 1 6)
— ^b) K₃ शिविर्, K₅ शिवेर् Ko-2 औषीं — ^c)
S भरतस्य (for ऋषभं) Ś₁ Ko-2 D₁ 8 तथैलस्य,
B₁ तथा वेणोर्, T₁ G₄ M₅ तथैलस्य — ^d) K₅
नृपते — After 7, K₂ 4 B Da D_n D₄ 5 7 8
in^s

43* कुशिकस्य च दुर्धर्षं गाधेक्ष्वैव महात्मन ।
सोमकस्य च दुर्धर्षं दिलीपस्य तथैव च ।

[D₄ om (hapl) the post half of line 1
and the prior half of line 2 — (L 2) B₄
D₇ राजर्षेर् (for दुर्धर्षं) K₄ Da D₅ मोमस्य चैव
राजर्षे (Da₁ 'र्षेर्)]

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां वलीयसाम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ८
 तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
 शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ९
 महेन्द्रो मलयः सखः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १०
 तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।
 अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ११

अन्ये ततोऽपरिज्ञाता हस्वा हस्वोपजीविनः ।
 आर्या म्लेच्छाश्च कौर्ग्व्यै तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १२
 नदीः पिबन्ति बहुला गद्गां सिन्धुं मग्स्वतीम् ।
 गोदावरीं नर्मदां च वाहुदां च महानदीम् ॥ १३
 शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
 द्यपद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ १४
 नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
 इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १५

8 D₆ reads 8^{ab} after 6^{ab} — ^b) Ś₁ Ko 1 D₁ मही* (for वली*) — ^c) In K₁, the portion of the text from राजेन्द्र up to 9^b is lost on a damaged fol D₂ सर्वेषामपि, G₁ 3 पूर्वेषां चैव T₁ G₂ 4 सर्वेषां च महाराज

9 ^a) G₂₋₄ सर्वं (for वर्षं) — ^b) K₂ यथा तथ्यम्, B Dn₂ यथायथम्, Dn₁ D₁ 8 यथातथम् D₆ यथा तत्त्वेन वै श्रुत — ^d) K₂ D₂ यन्मा

10 = (var) Brahmānda 1 16 18^c-19^b, Vāyu 45 88^{der}, Matsya 114 17^c-18^b, Brahma 27 19^c-20^b, Mārkaṇḍeya 54 10^c-11^b, Garuda 1 55 7^c-8^b, Kūrma 47 21^c-22^b, Viṣṇu 2 3 3, Vāmana 13 14^c-15^b, Varāha, adhy 85 (p 365, 1 7-8) — ^b) Ś₁ Ko 1 D₁ 2 8 T₂ शक्तिमान्, Da Dn₁ D₆ शुक्तिवान्, M₁ 2 4 शुसिमान् Ś₁ Ko 1 B₃ D₁ 7 (m us in text) गधमादन, K₂ ऋक्षवानिति, K₃ D₂ अजनाचल*, D₃ ऋक्षपर्वत*, G₃ (inf lin as in text) ऋक्षमानपि K₅ शक्तिमानजनानल* — ^c) K₁ परियात्र* — Cf Johnston, *Two Notes on Ptolemy's Geography of India*, JRAS 1941, p 215

11 = (var) Brahmānda 1 15 19^c-20^b, Vāyu 45 89, Matsya 114 18^c-19^b, Brahma 27 20^c-21^b, Mārkaṇḍeya 54 11^c-12^b — ^b) K₂ 4 B D (except D₂ 7) पर्वतास्ते (B₂ ताते), G₂ तास्तु T₂ समतत (for समीपत) — ^c) K₃₋₅ B D (except D₁) T₂ G₁ Cc अवि* (for अभि*) T₁ G₂ 4 M₄ स्मृतिमता (M₄ ता), G₃ समुदिता, M₁₋₃ 5 धातुमतो (for सारवन्तो) — ^d) Ś₁ Ko 1 Dn₁ मानवा, K₄ मानव (for सानव) D₆ विपुलश्च प्रसानव

12 12^{ab} = (var.) Brahmānda 1 16 23^{cd}, Vāyu 45 93^{ab}, Matsya 114 19^{cd} — ^a) Ś₁ K₁ B₂ तत्रोपरि*, K₃ D₂ 8 7 तत्रोपरि*, K₅ तत्र परि*,

M₁₋₃ तथापरि*; M₄ ततोऽपरि* — ^b) Cc cites द्यप जीविन — With 12^{cd}, cf Brahmānda 1 16 24^{ab}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{ab}, Brahma 27 24^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 15^{cd} — ^c) Cc आर्या (as in text) K₁ T₂ कौरव्यास् — ^d) D₂ M₁ तैर्मिश्रा

13 = (var) Brahmānda 1 19 4^c-5^b, Vāyu 49 4 — 13^{ab} = (var) Brahmānda 1 16 24^{cd}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{cd}, and 122 4^{cd} — ^a) K₃₋₅ B D (except D₃ 7) T₂ नदी K₄ 5 M₂ बहुला, B Da Dn D₃ 8 T G विपुलां. — ^b) K₁ 2 T₁ गगासिंधु, D₃ M₁ गगासिंधु, G₄ गगा सिंधु T₁ G₂ 4 सरस्वती (G₄ ति) K₃ गगा सिंधु सरस्वती — ^c) K₁ नर्मदाश्च — ^d) K₁ वाहुदा, D₁ (sup lin as in text) बहुला

14 With 14^{ab}, cf Brahmānda 1 16 25^{ab}, Vāyu 45 94^{cd}, Matsya 114 21^{ab} — Ś₁ Ko 1 T₁ om (hapl) 14^{ab} — ^a) K₁ B Dn₂ D₁ 8 7 T₂ G₁ 2 M₁₋₃ शतद्रु K₄ शतद्रु चन्द्रभागा — ^b) D₃ यमुना — ^d) Ko 2 8 8 B₁ D₂ 8 7 T₂ विपाप्सा; K₁ T₁ G₂ 4 M₁ विपाप्सा, G₁ विपाप्सा, G₂ पिप्सा च (for विपापा) B₁ कुल*, T₂ स्थूल* (for स्थूल*)

15 D₁ om 15-16 — ^a) K₁ वेद*, D₂ वैत्र*, M₃ वेत्रा*, M₄ चैत्र* T₂ नाम, G₁₋₃ M चापि (for चैव) — ^b) Ko 1 कृष्णवेणा (Ko ण्णा); K₃ कृष्णा वेणा, K₅ कृष्णवेणा, D₂ कृष्णवेणा, D₃ G₁ 8 वेणा, T₁ G₄ कृष्णा वेणा, T₂ कृष्णवेणा, G₂ कृष्णा वेणा, M कृष्णवे (M₃ वे ण्णा) — S (except T₂ M₂) om (hapl) 15-16^d — 15^c = (var) Brahmānda 1 16 25^c, Vāyu 45 95^a, Matsya 114 21^c — ^c) D₆ ईरा*, D₁ T₂ M₂ देरा D₆ वितस्ता, M₂ वितस्ता — After 15^c, K₁ repeats 13^d, 14, 15^c — ^d) Ś₁ Ko 1 देवकी*, K₂ देवका*, K₃ वेदिका*, D₆ विदिका* (for देविका*).

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम् ।
 करीपिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १६
 गोमती धृतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
 कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् ॥ १७
 रथस्थां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वर ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवती हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १८

शतावरी पयोष्णीं च परां भैमरथी तथा ।
 कावेरीं चुलुकां चापि वार्यां शतवलामपि ॥ १९
 निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
 पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ २०
 पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
 पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ २१

C 6 330
 B 6 9 22
 K 6 9 22

16 D1 S (except T2 M2) om 16 (cf v 1 15)
 —^a) K1 B4 Dn D4 8 °स्मृतीं K1 चेतसिनी, K3 B
 D (D1 om) वेदसिनी (B: °शिला, Da D5 °शिरा,
 D6 °वती), K4 damaged, K5 वेदशानि T2 वेण्णा
 वेदवतीं चापि, M2 वेण्णा वेदस्मृति चैव —^b) K3
 D2 8 7 त्रिदिवामिक्षुमालिनी, K4 B Da Dn D4 8 T2
 त्रिदिवामिक्षु (B1 °क्ष्व, D3 °क्षु, T2 °पु)ला कृमिं,
 M2 °वामिक्षिलानदी —^c) B3 कार, B4 कारी Dn1
 D4 चित्रवाहा, D7 °वणां K3 D2 6 करुपिणीं चित्रवतीं,
 T2 M2 कर्पणीं (T2 तटिनीं) नित्यहपां च —^d) = 25^b

17 = (var) Brahmānda 1 16 26^a, Vāyu
 45 95^a, Matsya 114 22^a, Brahma 27 26^a,
 Mārkaṇḍeya 54 17^a —^a) K0 1 8 D2 8 धृतपापा
 (K0 1 °प्मा), K1 सीधुपापा, D6 धृतपाप्मा —^b)
 S1 K3 D1-4 8 बाहुदा, K5 बहुदा, K0-2 गडकीं, Dn
 Dn2 D. चदना, T1 G M वितस्ता (M2 °स्त्या, M3 6
 °सा), T2 निम्नगा (for वन्दना) —^c) K5 कौशिकी,
 D3 G2 3 कौशिका S1 K0 3 5 D1 2 6 निश्चि (D6
 °चि)ता, D3 निशिता, T2 G2 त्रिपदा (for त्रिदिवां) S
 दिव्या (for कृत्या) —^d) K3 5 D2 विहिता, K4 B
 Da Dn D2-8 T2 निचिता, D1 विनता, T1 G निश्चि (G3
 °श्चा)स्त्या, M निश्चि (M2 °श्चि)स्त्या (for विचित्रा)
 S1 D4 8 लोहितारिणीं, K2 लोहता, K4 B1 2 4
 लोहितावलीं, B3 Dn D1-3 6 S लोहितारिणीं, Da D.
 लोहचारिणीं, D° लोहितारिणीं

18 ^a) S1 K0 2 रथपा, K1 रथस, K3 D2 रथ्या च,
 K4 B Da Dn D4 8 7 T2 रहस्या, K5 रथा च, D3
 रथास्मी (for रथस्था) K2 शतकुम्भाश्च, K3 °कूला च,
 G2 शतकुम्भा च —^b) K3 D4 8 शरयू च K0-2 महा
 नदीं, B1 2 जनेश्वर, Dn तथैव च —^c) = 3 186
 33^a K0-2 °ण्वतीं चद्रभागां, Da1 °ण्वती °वती
 —^d) K0 हस्तिमौमा, B2 हस्तिलोमा, T1 G M1 3-5
 °हेमा, T2 °सोम, M2 8 (sup lin) °होमा D1 7 T2
 दिशा, D3 दिशस्, T1 G2-4 M दशा G2 तदा

19 D2 om (hapl) 19^{ab} —^a) K4 B Da Dn
 D1 4 5 7 m. 8 T1 G4 M3 4 शरावतीं, T2 शतावतीं

—^b) K4 रेवा, B Dn D4 7 m 8 वेणा (Dn1 °णी),
 Da वेण्णा, D1 7 पारा, D. रेण्वां, T1 G4 गया,
 T2 भरा, G1-3 हया, M ह (M3 भा)रा (for परा)
 K8-9 B Da Dn D2-6 8 T2 भीमरथीमपि (K3-9 D8 6
 °थीं तथा), T1 G M भैमा (T1 हेम, G1 भैम, G2
 होम, G3 4 हेम)करीमपि —^c) K4 damaged S1
 K0-2 सुहुत्र (K2 °हूर्त)का च कावेरीं, K3 5 D2 कावेरी
 च हरे (K3 हार)का च, Da D. °रीं लुब्धका चापि,
 D1 °रीं तुगमद्रा च, D3 °रीं डहुताका च, D6 °रीं सुदका
 चैव, D7 °रीं कृष्णलारूपा, S °रीं ब्रह्मददा च —^d)
 K3 5 Da1 D2 8 7 तापी, K4 damaged, Dn D4 8
 T2 वार्या, D1 वलिं, D6 वार्या K3-5 B D (except
 D6 8) T1 G M4 शतव (or च)लीं, T2 °पली

20 ^a) K1 निचीर, K2 B1 2 4 Da D5 °वारा,
 K3-5 B3 D2 °वारा, D1 °विरा, D3 °वीरा, D6
 °विरा, T1 G4 °रजा, T2 °श्रका, G1 3 °चिरा, G2
 नीरसा, M निश्ची (M2 4 °श्चि)रा K1 *हिता, K0 3 5
 Da D1 2 5 6 G1 3 M सहिता, B3 महीता, T1 G2 4
 सहिता, T2 सुहिता K1 D6 M2 चापि Dn D4 7 8
 नीवा (D: निवी)रामहिता चापि —^b) T2 सुप्रसोका
 B Dn D4 8 जना (for नरा) —^c) S1 K0-2
 D3 6 विचित्रा (for पवित्रा) K4 Da1 Dn D4 8
 कुदलीं, D2 कुडल, G1 8 कुलजा T1 G2 4 सिंधू, M
 सिद्धा —^d) S1 K0-2 D6 वाजिना, K4 Dn D4 8
 राजनीं, B D3 राजिनीं, D7 वजरा, T1 G4 पारिजा,
 T2 पुरजा, G2 पारजा, M वारिजा D1 वजरा निवृत्ता
 तथा, G1 3 परजा परमालिं

21 ^a) K1 पूर्वाभिरासा, S पूर्णां विरो (G3 °रा)मा
 —^b) S1 K0 1 वेमा मोघवती (K0 °तीं), K° B1 Dn2
 D5 भीमा मोघवतीं, B2 4 भीमा घोर, D1 8 वेणा
 मोघ (D1 मोह), D3 भीमामोदं, D7 वेणामोघं
 M3 अपि (for तथा) K3 D2 वैष्वा (D3 वेणा)मैरा-
 वतीं नदीं, K5 वैणामैरावतीं गदा, T1 G वेत्मा (T1
 °त्रा, G2 °रमा, G3 °दा) वेगवतीमपि, T2 वेत्रां वेण
 वतीमपि, M1 2 4 5 वेण्णां वेगवतीमपि — S1 om

पारिषेणामसिक्रीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।
 पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ २२
 धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।
 सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २३

(hapl) 21^c-22^d, Dn1 reads 21^c-22^d on marg —^c) K1 (before corr as in text) D1 s G1-s पालां, Dn Ds पाशां Dn1 पाशिनीपापहारा च, T1 G1 पलायनीं पापहत्रीं —^d) K3 s D2 समुद्रा, M2 माहेन्द्रा, M3 s मृगेन्द्रा K4 B Da Dn D1 s s पा (B s प)टलावतीं, D2 s पिप्पलां, T2 पिप्पलामपि, M1 विमलावतीं

22 Ś1 om 22, Da1 reads 22 on marg (of v l 21) —^a) K B3 s D करीषि(Dn1 Ds 'प)णीम्, B1 कारीषिं, B2 किरिदिनीम् K3 s D1 s s T1 G1 असिक्ता, B1 s 'सिक्रीं, B3 'सिद्धिं, Da1 'सतीं, Dn1 'सिक्रीं, D8 'सिक्ता, D4 'शवनीं, D7 ससक्ता T2 कमला नासिका चापि —^b) Ko मुरुडा, K1 मरडा, K2 सरुडा, K3 s D2 s मरुडा, Ds आरुडा, D7 सुरघा (for सरला) Ko-s s Ds चारिमर्दन, D2 s 7 वा (D2 चा)रिमर्दिनीं K4 B Da Dn D1 s s कुशची (D3 'वी)रा महानदीं, D1 सुरसा च द्विपद्वतीं —^c) K3 s D2 s पुरुषीं, K4 B3 s G1 s M1 मरुहीं, B1 मरुहीं, B2 मरुत्वा, Da1 Dn1 Ds मरुहीं, Da2 प्रवहां, Dn2 Ds मरुहीं, D4 मरुहां, D5 प्रवहां, D7 प्ररुहा, T1 G1 मरुहीं, T2 मरुभां, G1 मरुभिं, M1 s s मरुवीं, M2 मरुनीं (for पुरुहीं) K4 पुरु*, D1 G1 M1-3 s प्रहरा Ko-2 s Da1 Ds T2 सेनां, Dn2 एता, D1 7 एना, T1 G M एका (for मेना) —^d) Ko मोघ, K3 s Ds T1 G1 M1 मेघा, K4 B Da Dn D1-s s हेमा, D1 गोमा, D2 G2 मेघा, G1 Ms s ओघा (for मोघा) K1 2 G2 M2 कृतवतीं, G1 s हदं, D1 घृतवतीं K3 s D2 नदीं (for तथा) T2 हेमा व्रतवतीमपि

23 ^a) K3 s D2 s श्रुतामन्या (K3 'न्या) मध्यमा च, K4 damaged, B Dn D1 7 s पुरावतीमनुष्णा च, Da Ds अनारतामनुष्णा (Da1 'प्यां; Ds 'ष्णीं) च, D1 अनावतीमरिष्टां च, D8 सुरामन्यामनिष्टा च, S मृणाव (T1 मृणाम, T2 G1 2 मृणाव)तीमकृष्णा च —^b) Ś1 Ko-2 सूचू (K1 'वा, Ko 2 'चो)थीवीं, K3 s D2 शू (K3 शू)ना शूचीं; K4 सेव्या चापीं, B Da Dn D1 s s शौच्यां (Da Ds सेव्या) कापीं, D1 शून्या चापीं, D3 स्वना सूचीं, D6 शूना शूनीं, D7 शून्या

शशिकान्ता शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
 वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च क्रम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २४
 हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निन्नगाम् ।
 रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिजलाम् ॥ २५

छावीं, T G सूरीं सूचीं, M1-3 s सार्ची सूचीं (M1 'चि), M1 सूचीं सार्ची K4 B Da Dn D1 s s भारत (for कौरव) —^c) Ś1 Ko 1 s Ds सदानीलाम्, D1 महानिलाम्, M1-3 s सदा (M2 समा, M. तथा)नराम् K1 अष्टया च, K3 D2 अद्र (D2 'गृ)ष्टया, K. अष्टया, Dn अष्टया च, D1 अष्टया च, Ds अष्टया, T G M2 अष्टयां (T2 'कृष्या, G1 M2 'वृष्या, G2 'वृष्या) च —^d) Ś1 कुशानीं, Ko 1 कुशुनारा, K2 कुशधारा, K3 D2 कुशधानीं (D2 'ना), Ds श्रेयधानीं, D7 सुकुमारा, T G कुश (G2 'शा)पारा, M कुशावारा K. कुशधामो महानदी

24 Dn2 om (hapl) 24^a-25^b —^a) K3 s D2 सदाक (K3 'क)धां, K4 B Da Dn1 D1 s-s सदाकाता; S तथा का (T2 विदिता)ता D2 द्रावां, T2 दिशां (for शिवा) K3 s चापि —^b) Ś1 Ko 2 वीरमतीं, K3 चीरवतीं, M गिरि (M2 नीरि-, M1 शिर)मतीं —^c) D7 om 24^{cd} —^c) K2 B1 Dn1 D1 s s वस्त्रां सुवस्त्रा, K3 s D2 वस्तु सु (K3 स)वास्तु, K4 वास्तु सुपर्णा, B1 2 Da Ds वस्तु सुपर्णा (B1 'णीं), D1 यशस्वतीं च —^d) K3 s Da D2 s किपुना, M कपुनां Ś1 Ko 1 सहिरण्वतीं, D1 सहिरण्वतीं, M च (M1 स) हिरण्वती (M2 'भा) T1 G कथु (G2 s 'वू) चैव महानदीं, T2 द्रुम चैव हिरण्वतीं

25 T1 G1 om (hapl) 25^a-27^b, G1-3 om (hapl) 25-26 — Dn2 om 25^{ab} (of v l 24) —^a) K1 हिरण्वतीं (for 'ण्वतीं) K1 om चित्रवतीं, K3 s D2 हिरण्वतीं (K. 'ण्वतीं) चित्रसेना, K4 B Dn1 D1 s वरा (B1 2 वेष्वा) वीरकरां चापि, Da Ds वेष्वां वीरकरा चैव, D1 s 7 हिरण्वतीं चित्रव (D1 'वा)हा, Ds चित्रवाहां हिरण्वतीं, T2 पल्लवा सूतका चापि, M1-3 s पल्लवां श (M2 शं)करा चैव, M1 पल्लवां सरक चैव —^b) = 16^d K3 s D2 चित्रवाहां, Ds 'तोया (for 'सेना) K4 B Da Dn1 D1 s s पंचमीं च महा (Da2 D. 'मा च मही)नदीं, T2 M पांचालीमथ रोहिणीं —^c) T2 अत्र, M1 s s अथ (for रथ). K3 चित्रवाहा, K3 D2 s चित्ररथां (for ज्योतिं). Ds सर्वमेव महारथा —^d) D8 7 'मित्रीं D2 कपिजलिं Ś1 Ko 1 विश्वामित्रा कपिजला

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
 वैनर्दीं पिञ्जलां वेष्णां तुङ्गवेष्णां महानदीम् ॥ २६
 विदिशां कृष्णवेष्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
 अलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्त्रावां महापगाम् ॥ २७
 शीघ्रां च पिच्छिला चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।

कौशिकीं निम्नगां शोणां ब्राहुदामथ चन्दनाम् ॥ २८
 दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
 चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ २९
 सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
 लोलोद्भूतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ३०

C 6 329
B 6 9 31
K 6 9 31

26 D₁ T₁ G om 26 (for T₁ G, cf v l 25) —^a) T₂ M वाहुदा (T₂ 'का, M₁ 'ला) —^b) K₄ B Da Dn D₁ ७ १ २ कुचरामम्बु', D₂ कुचरामम्बु', D₃ कुचरामम्बु', T₂ रचिरामम्बु', M₁ ४ ७ कुचरामम्बु', M₂ २ र(M₂ कु)चरामम्बु' — Ko om 26^c-27^b —^c) K₁ २ B₃ Da₁ D₇ २ M₁ २-७ वैनर्दी, K₈ वैष्णवी, K₅ वैष्णवा, Da₂ वैनर्दा, Dn D₁ विनर्दी, D₂ वैष्णवी, D₁ वैनर्दी, T₂ वैनर्ती T₂ M पिप्पला K₂ ७ B₃ ३ Da Dn D₂ ४ ७ १ २ वेष्णा, B₁ केशा, T₂ पर्ण (for वेष्णा) K₁ वैनीं कपिञ्जला वेष्णा, D₆ वैनर्तेयी पिङ्गला च —^d) S₁ K₁ सुवेष्णा (K₂ 'णा) च, K₈ ७ Dn₁ D₂ २ कुच्रेणां (D₃ 'ण्णा) च, B₁ तुङ्गवेष्णा; B₁ D₇ प्रवेष्णा (D₇ 'णा) च, D₆ वैष्णवीं च, T₂ M प्रवेष्णीं (M₁ 'णि) च T₂ तथा नदीं

27 Ko T₁ G₁ om 27^{ab} (cf v l 25, 26) —^a) B₂ विपदा, D₃ त्रिदिशा, G₂ विशाला, G₃ विशिदा (for त्रिदिशा) K₂-७ B₂ ३ D कृष्णवेष्णा, S (T₁ G₁ om) ताम्रपर्णी —^b) K₁ ताम्रा च, K₇ नाम्नां च S₁ कपिलामपि, K₁ 'मा तथा, K₂ 'ला तथा, K₈ २ D₂ 'शामपि, G₁ कमलामपि — M₁ ३ ७ om 27^c-28^d —^c) K₁ शाल, K₈ ७ D₂ सलां, K₁ Da₁ (marg *etc m*) Dn G₁ ६ २ सलु, B₁ २ Da D₁ मनु, B₁ धेनु (m मेनु), D₁ सुलु, D₃ सलु, D₇ सेलु (for शालु) S₁ सरामा, Ko 1 सुरामा, K₈ D₁-३ ६ ७ सु (D₃ १ म)नाम्नीं, K₁ सुनादा, K₆ सुनाम्ना, B₁ २ Da D₁ समाना, B₁ सुकामा (for सुवामा) K₈ ६ B₁ Da D₁ २ ७ वेद (Da₁ D₁ 'दा)न्वा, K₁ वैदश्वा, B₂ वेदास्त्रा, B₁ वैदम्बा, D₇ वेदीं च B₃ आनिम्नगा वेदवहा, S (M₁ ३ ७ om) वरदा वेदवेदा च (T₂ 'वादा च, G₃ 'वेदाहा, M₁ 'वेदाश्वा) — After 27^c, K₁ (erroneously) repeats 24^d-26^d —^d) K₂ Dn हरिश्वावा, K₁ मूरिस्त्रां, B₁ हरिस्त्रां; B₃ Da हरिद्वा (Da₂ 'स्वा)रा K₂ महायशा, B₃ महापथां S₁ Ko 1 ह (K₁ हा)रिश्वा वदामापगा, K₈ ६ D₂ हरिस्त्रा विपमा परा, D₁ हरिणा विपमापगा, D₃ ६ हरिश्वा (D₆ 'स्वा) च महानर्दी, D₆ हरिस्त्राहरिस्त्रामही (sic), T G M₂ हरिश्चव (T₂ 'त्राय)समापगा, M₁ हरिश्चु वदामापगा

28 M₁ ३ ५ om 28 (cf v l 27) —^a) K₄ damaged K₁ शीघ्र, K₇ शाम्रा, D₁ जिघ्रां Ko-2 T₂ M₁ पिप्पला, K₈ Dn₁ D₂-1 ३ पिच्छं, Dn₁ कच्छं, D₆ पिशं, T₁ G M₂ विषुं D₇ चापि —^b) K₄ damaged up to च K₈ भरद्वाजीं, Da₂ D₇ ३ भा (D₇ भ)रद्वाजा, M₂ भरद्वाजीं — D₇ om 28^{cd} —^c) K₁ M₁ नर्मदा, T₁ G₂-1 दार्दरा, G₁ ददरा, M₂ दार्दशा (for निम्नगा) T₁ G₂ ४ पूर्णां, T₂ चण्णा, G₁ M₂ पर्णां, G₃ पेष्णा, M₁ वेष्णा (for शोणा) —^d) S₁ K₂ ५ M₁ बृहुदाम् K₄ B Da Dn D₁ ७ २ चद्रमा, D₁ T₁ G M₂ ४ वदना, D₆ रधना, T₂ नदना (for चन्दनाम्)

29 ^a) S₁ K₁ २ दुर्गामतशिला, K₈ D₂ दुर्गामन्व', K₁ दुर्गामत्र', B₁ २ ४ Da Dn D₁ ५ २ दुर्गामत्र', B₈ दुर्गामस्त्र', D₁ दुर्गामन्व', D₆ दुर्गामन्व', D₇ दुर्गामभि' K₃ दुर्गामन्वशला चैव — D₃ om (hapl) 29^b-30^c —^b) S₁ Ko 1 ब्रह्मवेयीं, K₂ वेदीं, K₃ ५ D₂ 'मद्या, Dn D₃ ४ T₁ G₂ ४ 'वेद्या (Dn₁ D₁ 'द्या, D₃ 'ण्णा), G₁ ३ 'विद्या S₁ Ko-2 D₁ ३ सरस्वतीं, K₈ ७ D₂ ६ दप (D₆ 'श)द्वतीं, Dn₁ G₂ बृहस्पतीं T₂ ब्राह्मणीं च महानर्दीं — D₁ om 29^c-30^d —^c) Ko सहि' (for महि') K₂ वरक्षामहिरोहीं च, K₈ ६ D₂ तरक्षामा (K₈ 'मा)विरोहीं च, K₄ B Da Dn D₁-६ यव (Da D₅ परो) क्षामथ रोहीं च, D₈ ७ तरक्षा (D₇ वरज्या)महिरोहीं च, T₁ G प (G₁ व)रिष्णा रोहिणीं चैव, T₂ हरक्षा च शारोदा च, M पर (M₁ पुरु, M₂ परु)ष्णीं रोहिणीं चैव —^d) S₁ Ko-2 D₇ तथ्या (for तथा) K₈ B₁ ४ Da D₂ ३ G₁ ४ M₁ ६ जवू', K₄ ७ B₂ ३ Dn D₁-७ T G₂ ३ M₁-३ जावू' (for जम्बु')

30 D₁ om 30, D₈ om 30^{abc} (cf v l 29) —^a) S₁ सुनासा, K₈-६ B Da D₂ ३ ५ ६ सुर (B₁ 'रा)सा, D₁ ७ सुनासा, T₁ G असना, T₂ समा च, M अनासा (for सुनासा) G₁ ३ तामसा K₈ ५ Dn₂ D₂ ३ देशीं, B₁ दासा, D₆ देशां, S दासा —^b) K₈ ६ D₂ सामान्या (K₇ 'न्य)तु वराणसीं, K₄ D₇ सामान्या वराणसीं, B₁ २ सामान्या वराणसीं, B₈

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
सदानिरामयां वृत्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ३१
ब्रह्मणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।
चित्रोपलां चित्रवर्हा मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ३२

मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।
शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेण्युत्पलावतीम् ॥ ३३
लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।
कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ३४

सामान्या वारणामसीं, B₂ D_n D₂ ० वसाम(B₂ वशाम, D_{n2} त्रिसामा)न्या वराणसीं, Da D₅ सामन्या वरुणामसिं, T₁ G रस(G₁ ४ सा)वंतीं परायणीं, T₂ रास वंतीं परायणा, M रसा(M₄ सा)मतिपरायणीं — °) K₈ ४ D₂ ३.७ नीला धू(D₈ ७ धृ)तकरां चैव, K₄ नीपा धृतिकरीं चैव, B Da D₄ ५ नीलां धृति(B₃ त) करीं चैव, D_n नीला धृतिमतीं चैव, D₆ नीला धृत्वतीं चैव, T₁ G M नीला च धृतरां (T₁ G₄ पृतना, G₁ ४ प्रमदा, G₂ प्रतरां) चैव, T₂ शिला च प्रदरा चैव — °) K₈₋₅ B Da₂ D_n D₂ 4-8 पर्णाशा (B₁ 2 D₇ सा) च, T₁ G₂ 4 सुवर्णां च, T₂ चूर्णिकां च, G₁ M सुपूर्णां च, G₈ सपूर्णां च

31 D₇ om 31^{ab} — °) Ś₁ Ko-2 तामसीं, K₈ ५ D₁₋₃ ० मानसीं, B₂ ज्ञानवीं (for मानवीं) K₈ ५ D₂ ६ ऋषिकां, T₁ G₂₋₄ पृ(G₄ वृ)पता, G₁ वृषतीं (for वृषभा) K₄ B₂ भापा, B₁ ४ Da भासा (for चैव) — K₄ B Da D_n D₄ ६ ४ ins after 31^a

44* ब्रह्ममेध्या वृहद्वतीम् ।

एताश्चान्याश्च बहुधा

[(L 1) = 29^b D_{n1} ब्रह्मवेध्या B₂ 4 वृहद्वतीं, Da₂ D₅ द्बला, D_{n1} स्पर्ती — (L 2) K₄ damaged Da D₅ बहुयो वै (for बहुधा)]

— °) M₂ नद्यां K₆ नराधिप — °) K₂ तदानि° (for सदानि°) K₈ D₂ ७ नीरामया, Da₁ निरामयीं Ko वृत्ता, K₄ B Da D_n D₄ ६ ७ ४ कृष्णां, D₂ हृत्या, D₈ धृत्या, D₆ मृत्या, T₁ G₄ धृष्टा, G₁₋₃ M हृष्टां (for वृत्या) D₁ सदानिरामनाधृत्यां, T₂ सदाभया निराकृष्णा — With 31^d, of Brahmānda 1 16 38^b, Vāyu 45 107^b, Matsya 114 32^b, Brahma 27 38^d, Mārkaṇḍeya 54 29^d — °) K₂ ५ D₂ मदरा (for मन्दगा) K₄ D₇ मदगामिनीं D₅ मदरा वाहिनीं चमू, T₂ मगदा रुदवाहिनीं

32 K₂ om (hapl) 32, T₂ om 32^{ab} — °) K₈₋₅ B D (except D₁ ४ ७) T₁ G₁ 4 M₂ ब्राह्मणीं, G₂ ब्रह्मणां (for ब्रह्मणीं) K₁ Da₁ D₈ महागौरी, D₇ शौरी — °) S (T₂ om) सुदुर्गामपि (T₁ G₁ ४ 4

°य) भारत — °) Ko 1 4 B₈ D₁ T₂ M चित्रोत्पलां K₁ वस्त्रा, K₈ दया, K₄ B Da D_n D₂ 4-3 T₂ रथा, K₅ पथां, D₁ वर्णां, D₈ वहा, T₁ G M जला (for वर्हा) — °) K₂ ५ D₁₋₃ मजुला कल(D₁ लु)वाहिनीं; K₄ B Da D_n D₄₋₆ ४ मजुला वाहिनीं तथा, D₇ मुंजला कनवाहिनीं, S अजना (T₂ मजहा, G₂ अजना, M₃ मजुला) चालुवा

33 °) Ko 2 वैतरणीं, K₁ चैतरणीं — °) Ś₁ Ko 1 नोपा; K₂ B₁ 4 कोषा, K₃ सोपां, K₄ काका, K₅ सोमा, Da₁ कौका, D_n D₄ कोशा, D₁ लोपां, D₂ सोया, D₃ रूपा, D₆ सौपा, D₇ तोया, D₈ केपा, S नाका (T₂ मदां) B D_n D₄ ३ S चापि (for चैव) — B₄ om 33^{cd} — °) Ś₁ Ko शक्तीमतीम्, K₂ D₃ शक्तिमं(D₈ म)तीम्, K₆ T₁ G₁ 2 4 M₂ शुक्तिमं, D_{n2} सुक्तिमं, M₁ 4 शुक्तिमं, M₆ गुक्तिमं K₁ सरन्यां, K₄ B₁₋₃ Da D_n D₄ ६ ४ T₁ G₄ अन(D₄ त)गा, K₆ D₇ अरुद्धा, D₁ अरुद्धा, D₂ अनहा, T₂ G₁₋₃ M अर(M₂ रा)गा K₃ D₂ नदीं सुक्ति भरदा च, D₆ विदिशा कृष्णवेणीं च (cf v l 27^a) — With 33^d, of Brahmānda 1 16 36^b, Vāyu 45 105^b, Matsya 114 30^b, Brahma 27 36^d, Mārkaṇḍeya 54 27^d — °) K₂ पुष्पवत्युत्पलां, K₈ ५ D₂ पुष्पवर्णोत्पला(K₈ ष्रभा)वती (K₅ नं), K₄ B Da D_n D₄ ६ ४ तथैव वृषसाह्वया, D₆ पुष्प-वेल्लुलावतीं, D₇ S पुष्पवत्युत्प(T₂ M₅ ल्युत्प, G₂ त्या फ)लावतीं

34 D₅ om 34 — °) K₂ ५ Da₁ D₂ ६ लोहिता, Da₂ लौहित्य, D₁ रोहिणीं, D₄ लोहित्य, T₂ लोहित्या G₈ कतरोया — °) Ś₁ D₆ मृषभगिनीं, K₄ B Da D_n D₄ ४ वृषकाह्वया (B₄ य), D₁ भवभगिना, D₇ इष भगिनीं, S इवसाह्वयां — K₄ om 34^{cd} — With 34^c, of Brahmānda 1 16 38^a, Vāyu 45 107^a, Matsya 114 32^a, Brahma 27 38^c, Mārkaṇḍeya 54 29^c — °) D₄ कौमारीम्, T₁ G₄ कावेरीम् Ś₁ ऋषिकुर्यां, Ko-2 वृषकुल्या, B₂ ऋषकुल्या, S ऋषिकन्यां (T₂ आर्षिकुल्या) — °) Ś₁ Ko 1 ब्रह्मकुर्यां, S (except T₁) कन्या T G मारिय (for भारत) B Da D_n D₄ ३ मारियां च सरस्वतीं

मरुस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिय ।
 विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाबलाः ॥ ३५
 तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतगोऽथ सहस्रशः ।
 इत्येताः सरितो राजन्समारख्याता यथास्मृति ॥ ३६
 अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ।

तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३७
 शूरसेनाः कलिङ्गाश्च वीधा मौकास्तथैव च ।
 मत्स्याः सुकुट्याः सौवल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ३८
 चेदिवत्साः करुपाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
 उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ३९

C 6 348
B 6 9 41
K 6 9 41

35 With 35, cf Brahmānda 1 16 39, Vāyu 45 108, Matsya 114 33, Brahma 27 39^a-40^b, Mārkaṇḍeya 54 30^c-31^b — D₂ om 35^a — ^a) Ś₁ K D₁ : S सरस्वती (K₃ D₂ 'त्य', K₅ 'त्या'), B Da Dn D₁ : S मंदाकिनी (for सरस्वती) All MSS (except K₃ D₂ : τ, D₂ om) सुपुण्या (Ko 'पण्या, Da D. 'पणो') च — After 35^a, K₁ repeats 33^a-34^a, and om 35^b-36^b — ^b) Ś₁ Ko : सर्वा (Ko : 'र्व') मगा च, K₁ B Da Dn D₁ : S सर्वा गगा च (D₁ 'गाश्च'), D₁ सर्वगगाश्च, सर्वगगा (M₂ सगघवां) च All MSS (except Ś₁ Ko : D₂ τ, K₁ D₂ om) भारत (for मारिय) — After 35^a, T₂ ins (cf 32^a)

45* ब्रह्मर्णी च महार्गी सुवक्ष्यामपि भारत ।,
 while T₁ G₁-3 ins

46* मानर्वी वृषभा चैव महानद्यो जनाधिप ।

[= 31^a T₁ G₂ ऋ (G₂ ऋ) पना (for वृषभा), and नगाधिप (for जना')]

— ^c) D₂ सर्वा विश्वस्य भारत — ^d) D₂ सर्वाश्चैव K₁ B D (except D₂ : c) महाफला, G₃ M 'जला' (for 'चना')

36 K₁ om 36^a (cf v 1 35) — ^a) K₂ : T₂ M₂ स्वप्रकाशा K₅ तथा नद्यस्तु प्राकाशा — 36^b = 1 1 179' 4 52 4^d 5 54 45^b, etc — ^d) B₂ मया प्रोक्ता (for समाख्याता) B₂ M ययामति, B₃ D₂ : τ T₂ यथास्मृति, Da D. यथाश्रुति (Da₁ 'ति'), D₃ ममासत — After 36, D₆ ins an addl colophon

37 ^a) Da₁ जानपदा, G₂ : जनपद — 37^a = (var) Brahmānda 1 16 40^a, Vāyu 45 109^a, Matsya 114 34^a — ^c) K₃ : D₂ : T₁ तत्र मे K₁ 'पाचाल्या' — ^d) Ko : τ B₂ D₆ : τ शाल्वा (Ko 1 शाल्व-) माद्रेयजगला, K₂ : τ B₁ : τ Da Dn D₂-1 : τ T₂ शाल्वा मा (K₂ शाल्वमा-, Da₁ शाल्वा मा) द्रेयजा गला, T₁ G M शाल्वाश्चैव जागला — After 37, G₂ ins (cf v 1 44^a)

47* विदेहा मागधा सिंहा महदायतयस्तथा ।

38 = (var) Brahmānda 1 16 41, Vāyu 45 110, Matsya 114 35 — ^a) K₁ damaged K₃ D₂ : τ शूरसेना, D₂ शूरसिंहा K₂ कुलिङ्गाश्च, B Da Dn D₁-τ : τ पु (Da D. कु, D₆ क) लिङ्गाश्च — ^b) Ś₁ Ko : वीधा मौ (K₂ मै) कास, K₃ वीद्धा मोकास, K₁ damaged, K. सौधा मौकास, B Da Dn D₁ : τ : τ वीधा मालास, D₂ वीधा मौकास, D₃ वीधा मोकास, D₁ मौरा मौकास, T₁ G बाहुलाकास, T₂ बाहुदामास, M बहुपा (M₅ 'वा) कास K₁ तवैव च — 38^a = (var) Brahma 27 41^a, Mārkaṇḍeya 54 32^a — ^c) K₃ Da₁ मत्स्या, D₂ सद्य्या, T₂ मगा, G₂ : τ मत्स्या Ko : सुकुट्या, K₃ : कुता, K₄ 'कृदा', B₁ : कुदाटा, B₂ कुदाटा, B₃ D₃ सकृदा, Da D. कुदाटा, Dn D₁ कुदाटा (Dn₂ 'ल्य'), D₂ सुकृता, D₆ कुदाट्या, D₃ इम* *, S कुदागा (T₂ 'लिङ्गा, G₃ 'शाका') Some MSS सौवल्या, B₁ मौकल्या, B₂ Da सौख', B₃ शौश', Dn D₃ : c सौशल्य्या (D₁ 'घा'), D₃ शल्य्या, S साल्वे (T₁ G₁ 'ले' या D₁ मत्स्या स्यु कुकृदा सौक्या, D₁ मत्स्यासुकृदा कौशल्य्या — ^d) B₁ : τ D (except D₁-3 : τ) कुतय, T₁ G₂ : कुदि (G₂ 'दी' हा, G₁ : कुतिमा, M कुतिपा (for कुन्तला) Ś₁ Ko : काशिकौशजा, K₁ काशिकौशजा, K₃ नाशिकौशला, B₁ : τ Dn D₆ G₁ कातिकौश (G₁ 'स' ला, T G₂-4 M 'को (G₃ 'कौ' सला

39 ^a) Cf 1 114 31^c 5 197 2^a K₁ चेदिवशा, B Da₂ Dn D₅ : τ : τ मत्स्य, D₃ : τ T₁ G 'मत्स्या, T₂ 'पाला Ś₁ करुपाश्च, K₁ कर्तपा, K₂ : कुरुपा, T G क (T₁ G₁ कु) रुशा Da₁ जेदिमत्सकुरपा, D₁ चेदयश्च सकारुपा, M चेदिवत्सक (M₁ 'कु' रुशा — ^b) Ś₁ भोज्या, T₁ G₁ : काल, G₂ काल (for भोजा) D₃ 'कलिङ्गा G₃ काल-सिन्धुविदका, M कालसिन्धुकलिङ्का — ^c) = (var) Brahmānda 1 16 64^a, Vāyu 45 132^a, Matsya 115 52^a, Brahma 27 60^a, Mārkaṇḍeya 54 55^a K₂-5 B Da Dn D₁ : τ : τ G₁ उत्तमाश्च;

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।

सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ४०

जठराः कुकुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।

कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ४१

D₈ T G₁₋₃ M उत्तराश्र (for °मौजा) K₁ °शार्णाश्च, K₈ दशार्णाश्च — °) = (var) Brahmānda 1 16 63^d, Vāyu 45 132^d, Matsya 115 52^b, Brahma 27 59^d, Mārkaṇḍeya 54 54^d K₁ मेकलाश्, Da कोशलश्, T G मेख (G₂ °घ)ला S को (G₄ कौ)सलै (for चोस्कलै) D₆ मेकलाश्चोस्कलास्तथा

40 °) K₄ B Da₂ D₁ 8 पञ्चाला, M₁₋₃ 5 वं (M₂ प)ञ्जला K₄ 5 D₁ 8 6 7 कौ (D₂-को)शिका, B Da Dn D₄ 6 8 T G₁ 8 4 M₄ कोस (B₄ Da Dn₁ D₈ °श)ला, G₂ कौसला, M₁₋₃ 5 कुत्तला D₈ 6 चैवम् K₈ D₂ पांचालकौशिकाश्चैव — M₁ om (hapl) 40^b-41° — °) Ś₁ [अ]प्येकवृष्या, K₆ 1 [अ]प्येकवृष्या, K₂ [अ]प्येकवृष्या, K₄ [अ]प्येकपृष्ठा, B D (except D₂ 8 0) नैकपृष्ठा, S (M₁ om) महापृष्ठा (G₂ °ष्ट) Dn D₈ धुरधरा — °) K₃₋₅ B₃ Da₂ D₁ 7 गोधा, B₁ 2 4 Da₁ Dn D₃ 4 8 वोधा, D₂ 5 गाधा; D₆ वौद्धा (for सौधा) S (M₁ om) पाठा (T₂ परा) वृद्धा (for सौधा मद्रा) B₂ मदा, D₂ मदा, D₆ मद्रा B₁ 8 4 Dn D₄ 8 मद्रकलिगाश्च K₈ 5 D₂ 8 0 M (M₁ om) पुलिदाश्च, K₄ B₂ Da D₁ 5 7 कलिगाश्च, T₁ G हुलुं (G₂ 8 °लिं)गाश्च, T₂ हुम्मगाश्च — °) Da₁ काशोयोपरं, D₁ काशय परं, D₆ °योपरकास्तथा

41 M₁ om 41^{abc} (of r l 40) — °) K₄ कुठरा, D₁ जवसा (for जठरा) K₂ 4 B Da₁ (after corr) Dn D₁ 5 8 8 M₃ 5 कुकुरां (B₂ कुरवां), K₈ 5 D₂ 8 कुकुं (D₂ °कं)दां, Da₁ (orig) कुजरां, Da₂ D₄ M₂ 4 कुकुरां, T₁ कुरसां, T₂ कुररां, G कु (G₂ कृ)सरां D₇ कुकुभाश्चैव दाशार्णा — °) K₆ 2-4 B Da Dn D₈-6 8 स (K₈ 4 D₈ सु) दशार्णां (K₆ °र्णां)श्च, D₇ पिंजलाश्चैव, T₁ G सुम (G₄ °भा)गार्णाश्च, T₂ सुगार्णाश्चैव; M (M₁ om) वसुगार्णाश्च — °) D₈ कुतपो — °) Ś₁ K₆-3 तथैव परं, D₇ तथैवावरं

42 °) K₄ S गोम (T₁ °म)दा, B Da Dn D₄ 6 8 गोमता (D₈ °मेतां) (for गोविन्दा) K₈ D₂ नदकास्

गोविन्दा मन्दकाः पण्डा विदर्भानूपवासिकाः ।

अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ४२

आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च वलिराष्ट्रं च केवलम् ।

वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ४३

(for मन्दका) Ś₁ T G₃ 4 मन्दका (T₂ °गा)पडा, K₄ मन्दकापडा K₂ Dn खडा, K₃ त्वघ्रा, B₁ 2 पडा, B₃ पांडा, Da D₅ पर्णा, D₂ त्वघा, D₄ मडा, D₈ पडा, M₁ पहा (for पण्डा) K₆ गोविंदमोदकास्त्वघा, D₁ गोविंदमदगोधाद्रा, D₆ गोविंदा मडपापाहुः, D₇ गोविदा मन्यका खडा (marg गोमता मन्दका पाड्या) — °) K₁ °र्भा रूपं, K₈ 5 D₂ °र्भासुखं, K₄ °र्भा नृपं, B₁ 3 4 Da Dn D₁ 4 5 7 m 8 °र्भा रू (B₁ D₇ m 8 °र्भानू, B₃ °र्भानू, B₄ °र्भा भू, Da₁ °र्भानु)पवाहिका, B₂ °र्भानथ वाहिका, D₆ विदेहा भूतश्चिका, D₇ विदर्भसूर्यवासिका, S °र्भानू (T₁ G₄ °र्भा नी, T₂ °र्भानु, G₁ °र्भा रू)पवासका — °) Ś₁ K₆-2 अश्मला, Dn अश्मका, D₁ अलका (for अश्मका) K₈-5 B₃ D₁ 2 7 पाशु (K₄ B₃ पाहु, D₁ पशु)राष्ट्राश्च, B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 8 सोत्तराश्चैव D₉ S अश्मकाश्च सुराष्ट्राश्च — °) K₃ 5 D₂ कनीडका, K₄ कलीतका, B Da Dn D₄-6 8 करी (B₁ Da₂ D₆ °ला, B₃ °ली, Da₁ °नी)तय, D₁ 8 7 कनीन (D₈ °त)का (for पनी) K₆ गोपराष्ट्रापनीतका, S हे (T₂ G₁₋₃ गो)मराष्ट्रा सपीतय (T₂ °का)

43 °) K₆ सुकुट्टाश्च K₁ D₁ आदिराष्ट्रा सुकठ (D₁ °कृत्वा)श्च, K₈ 5 D₂ °राष्ट्राश्मकूरा (K₆ °कुट्टा, D₂ °कूटा)श्च, B अधिराज्या (B₂ °श्व, B₃ °ष्ट्रा, B₄ °ज्य) कुशाष्ट्राश्च, Da D₅ अधिराज्या (Da₂ °ज्य, D₅ °ज्य) कुशाडाश्च, Dn D₄ 5 अधिराज्य (D₄ °ज्य)कुशाद्यश्च, D₈ आदिराज्याश्मकूटाश्च, D₈ अधिराज्यकुशाष्ट्राश्च, T₁ G आदिराज्या कुविं (T₁ G₄ °सिं)दाश्च, T₂ आरविधिका कुणिदाश्च, M आदिराज्या सुक (M₂ 5 °कु)दाश्च — °) K₂₋₄ D₂ 7 वलिं, B₁ Da Dn D₄-6 7 m 8 मल्लं, B₂ 4 मंदं, B₃ मनुं, D₁ बर्वं, D₈ वलिराज्य S वह (G₄ खल्व, M₁ 8-5 वही, M₂ वल्लि)राष्ट्राश्च केवलं — °) K₆ 1 वानरास्या पवाहाश्च, K₂ वारकस्थापवाहाश्च, K₈ वानवाश्चापवाहाश्च, K₄ B वालवा (K₄ °पा, B₄ °व)स्योपवाहाश्च, K₆ दानवस्यापवाहाश्च, Da वानवा (Da₂ °रा)स्योपवाहाश्च, Dn₁ D₄ वारव (D₄ °वा) स्याववाहाश्च, Dn₂ D₈ वारया (D₈ °वा)स्यापवाहाश्च, D₁ वातवास्यापवायाश्च, D₂ 8 7 वानवास्याय (D₈ °प)वाहाश्च,

विदेहका मागधाश्च सुह्याश्च विजयास्तथा ।

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४४

मङ्गाः सुदेष्णाः प्राहृतास्तथा माहिपकार्षिकाः ।

वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ४५

अपरन्ध्राश्च शूद्राश्च पह्वाश्चर्मखण्डिकाः ।

अटवीश्वराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ४६

उपावृश्चानुपावृश्चसुराष्ट्राः केकयास्तथा ।

कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४७

C 6 356
B 6 9 49
K 6 9 49

D₅ वातरामोपावाहाश्च, D₆ मानवा शपवाहाश्च, T₁ G सावित्रा सापवादा (G₁ °हा)श्च, T₂ M₂ 8 सा (T₂ स)वित्रा साप (T₂ °यु)वाताश्च, M₁ 4 5 सावित्रा साव (M₁ साल)पाताश्च —^a) K₂ D₃ 7 वक्रा वक्रा, K₃ 5 D₂ चक्राश्चक्रधरा, K₄ B D₁ 6 चक्राश्चक्रातय (D₁ °वत्); Da Dn₂ D₄ 8 वक्रा वक्रा (Da₁ D₃ °क्र)तय, Dn₁ वक्रा वक्रातय, S वक्रावक्रतरा K₃ 5 D₁ 2 7 सका, D₅ शुचि, D₈ कशा, S शुका (G₂ °भा)

44 T₂ om (hapl) 44-45 —^a) K₃ 5 B₁ 8 Da₂ Dn D₁ 8 5 6 8 G₄ वि (K₅ वै)देहा मगधा सुह्या (Dn D₁ स्वक्षा, B₁ 8 शुह्या, D₆ ब्रह्मा), K₄ B₂ 4 Da₁ D₄ 7 G₁₋₃ M विदेहा मागधा सुह्या (K₄ सूक्ष्म, B₂ D₄ स्वक्षा, G₂ सिह्या, M₁ 8 4 सुह्या), D₂ वैदेहा मगधा सुह्या, T₁ विगेधा महता सुह्या —^b) K₃ 5 D₂ 8 7 M₂ मलदा, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 मलजा, D₆ दरदा, M₁ मलाटा (for सुह्याश्च) T₁ G मह (G₈ °ग)दायतयस्तथा, M₃₋₅ मगधोदालकास्तथा —^c) K₁ अगवग कलिङ्गश्च, S (T₂ om) अगवग कलिङ्गश्च —^d) Ś₁ Ko-2 B₁ सकृल्लोमान, K₄ पह्वो मान, K₅ जकृल्लोमान, D₂ यत्तलोमान, D₆ यकृल्लोमान, M₁ °ल्लोकान, M₂ °त्तोमान K₃ यकृल्लोमानसस्तथा

45 T₂ om. 45 (of v l 44) —^a) Ś₁ Ko 1 मन्वा, K₂ मला, K₄ B₂ 4 मदा (for मङ्गा) Ś₁ सुदोष्णा, Ko 1 सुदोष्णा, K₂ सुदोला, D₆ सुदेशा, G₈ सुदोपा (for सुदेष्णा) K₁ प्रहृतास्, K₄ B₁ 8 4 Da Dn D₄₋₆ 8 प्रह्या (Da₂ D₅ °हा)दा, B₂ प्रासादा, D₁ सूताश्च, S (T₂ om) प्रह (M₁ 2 °हु, M₃ 5 °गु)णास् (for प्राहृतास्) —^b) K₁ तथा महिपकार्षिका, K₃ 5 D₃ 6 G₈ तथा माहिप (G₈ °पु)कर्षका, K₄ B₃ 4 Dn D₄ माहिपा (Dn D₄ °का) शशिकास्तथा, B₁ 2 Da D₃ 8 महिपा शशि (B₁ गाल, B₂ शश)कास्तथा, D₁ T₁ G₁ 2 4 M तथा महिपकर्षका, D₂ 7 तथा मा (D₇ म)हिपवर्षका — K₂ om (hapl) 45^c-46^b — 45^{cd} = (var) Brahmānda 1 16 46^{ab}, Vāyu 45 115^{ab}, Matsya 114 40^{ab}, Brahma 27 44^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 35^{cd}, Vāmana 13 37^{cd} —^e) K₃ D₆ वाहिका, K₄ राक्षिका, B Da

D₅ वाहिका, Dn D₁ 4 7 8 S (T₂ om) वाहिका, D₃ वादीका (for वाहीका) S (T₂ om) वा (M₁ व)हुधा (G₂ °दा)नाश्च —^a) Ś₁ Ko काभीरा, K₁ कभीरा, Da D₅ अभीरा, D₂ 8 [अ]प्याभीरा, T₁ G₁ 8 आ (G₁ अ)भीला, G₂ साभीला, G₄ आभीला B₂ कालभोजका, D₂ °तोयदा, D₃ °तौयका, D₄ °कोयका, D₇ कारतोयका K₃ भारा कालायतायदा (s₁₀), K₅ [अ]प्यभीताकालतोहरा

46 46^{ab} = (var) Brahmānda 1 16 46^{cd}, Vāyu 45 115^{cd}, Matsya 114 40^{cd}, Brahma 27 45^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 36^{ab} — K₂ om 46^{ab} (cf v l 45) —^a) K₁ अपरध्याश्च, K₃ 5 D₂ 8 उप रध्या, K₄ अपराष्ट्रा, D₁ अपरांध्रा, D₇ अपराता, T G₂ 4 M पु (M₂ 5 प)ररंध्रा, G₁ पुराधका, G₈ पुराधका K₃ 5 D₂ T₁ G₂ 4 शूराश्च, D₇ सूरा, M₂ 5 रुदा (for शूद्रा) B Da Dn D₄₋₆ 8 अपराता परांताश्च —^b) Ko पह्वाश्, K₄ पककाश्, B₁ Dn D₆ पचालाश्, B₃ 4 Da D₄ पकला (Da₁ °भा)श्, D₁ पह्वाश्, D₅ 8 पकालाश्, T₁ G वल्लवाश्, T₂ M पल्लवाश् (for पह्वाश्) K₄ B₁ 8 4 Da₂ D₄ 5 8 चर्मचडका, K₅ चमपडिका, Da₁ चर्मचंपका, Dn °मडला, D₁ °खाडिका, D₇ T₂ G₂ °ख (G₂ °खा)डका, M₁₋₃ 5 °पडिका B₃ पकसाश्च सचडका —^c) Ś₁ Ko 1 अटवीशवट, K₂ °शिविरा, K₄ °शररा, B Da₂ Dn D₄ 8 8 °शि (B₂ °शे)खरा, Da₁ अट्टविशिखरं, D₁ आटवीशिखरा, D₂ अटवीरोवरा, D₆ °सर्वरा —^d) Ś₁ Ko मरुभौमश्च, K₁ °भोमश्च, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 मेरुभूता (D₁ °मा)श्च, K₅ S मरुभूमा (T₂ °ता)श्च, D₇ मारुभौमाश्च Ś₁ K₁₋₃ 5 D₁₋₃ 6 7 भारत, T₂ माहिपा

47^a) Ko उपवृश्चानुपावृश्च, K₁ 2 उपवृश्चानुपावृश्च (K₂ श्वा), K₃ 5 D₂ 8 6 उदावृत्ता उ (D₆ °त्तानु)पावृत्ता, K₄ B₁ Da Dn D₁ 4 5 8 उपावृत्तानुपावृत्ता, B₂ D₇ वृत्तानुवृत्ताश्च, B₃ 4 °वृत्तानुपावृश्च (B₄ °द्धा), T G वयोवृद्धा उपा (T₂ नयो)वृद्धा, M वत्सवृद्धा उपा वृद्धा —^b) K₄ Dn D₆ स्वराष्ट्रा, D₁ सौराष्ट्रा, G₂ सराष्ट्रा K₃ 5 Da₁ (by corr) कैकयास्, B₂ D₁ 6 G₂ 8 केकयस् — T₂ om 47^c-48^d —^c)

अन्ध्राश्च बहवो राजन्तर्गिर्यास्तथैव च ।

बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ४८

मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।

पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ॥ ४९

Ko कुट्टापरता, K₁ कुट्टपरांता, K₂ Da₁ D₁ कुंदाप°, K₄ कुताप°, B₁ २ कुट्टा प°, B₈ कुभाप°, Dn₁ कुट्टा प°, D₅ कुदाप°, D₇ कुंता प°, T₁ G कर्काप (T₁ G₄ पा) ताश्च, M कल्या (M₁ २ °व्या) परंता K₄ B Da Dn D₄ ५ ८ माहेया, D₁ ३ ७ T₁ G₁ ३ ४ M₄ द्वैषेया, D₆ वैषेया, G₁ (before corr) M₁ २ ५ द्वैतेया, G₂ द्वैपाशा, M₈ द्वैपाया (for द्वैषेया) K₈ ५ D₂ धुद्रा धारा द्वैत (K₅ °रा वैन)पेया —^d) K₈ ५ कक्ष्या, K₄ कांक्षा, B Dn D₁₋₄ ७ ८ M₂ कक्षा, Da D₅ ६ कुक्षा, T₁ G कुल्या (G₈ °छा), M₁ ३ ४ कक्ष्या, M₅ कल्या (for काक्षा) Ko १ सुसुद्रिनिष्कुटः (Ko °टा), K₂ सामुद्रिनिष्कुटा, K₅ सामुद्रकुट्टा, D₂ °द्रकुंकुटा, T₁ G₁ ३ ४ °द्रनिष्कुटा; M °द्रनिष्कुटा — After 47, T₁ G₁ २ ४ ins

48* कव्याश्च पातवैवोधा याका सामुद्रनिष्कुटा ।

[G₁ पातवैवेया, G₂ वैवाधा]

48 T₂ om 48 (of v 1 47) —^a) K₁ अघ्याश्च, K₈ ५ D₂ आघ्राश्च, Da₁ आघ्राश्च, Dn₁ अघाश्च, Dn₂ अघ्राश्च S (T₂ om) अधकारा (M₁ ३-५ °धीरका, M₂ अर्धारका)श्च वै राजन् —^b) K₈ ५ D₂ अन्वर्गिर्यास्; Da₁ अंतर्गोयास्, S (T₂ om) नाना (G₂ °न)वीर्यास् —^c) K₈ त्रिभिर्गिर्यामलदा; K₄ B Dn D₁ ४ ८ बहिर्गिर्यांगमलजा (K₄ °नदा), K₅ त्रिभिर्गिर्यांगमलदा, Da₁ बहिर्गोयोगमलदा, D₂ त्रिभिर्गिर्यांगमलयदा, D₇ बहिर्गिर्यामलयदा, S (T₂ om) बहुद्वीपा सुकेशाश्च —^d) Ko मागधा, K₈₋₅ B Da Dn D₁₋₅ ७ ८ मगधा K₅ D₁ मानवर्जिता; B₁ २ मानवजटा (B₂ °टा), B₈ मानवा जटा, Da D₅ मालवजटा (Da₁ °जट, D₅ °जटा), D₇ मानवर्षदा S (T₂ om) तथा पा (G₂ ४ धा)वकवशाका — For 48, D₆ subst

49* अन्तर्गिर्यास्तथा चैव बहिर्गिर्यास्तथैव च ।

49 ^a) K₈ ५ B₂ Da D₂₋₆ ३ मध्यु°, K₄ समु°, Dn समतरा; D₁ सद्योत्तरा, D₇ अस्त्यु°, T₁ G सम्यग्जाता, T₂ M सद्यजाता Ś₁ G₁ प्रवृषयो, Ko १ ३-५ D₂₋₆ T G₂₋₄ M₈₋₅ प्रावृषयो (M₅ °योर्), B₂ Da

शका निपादा निपधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ।

दुर्गूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ५०

तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।

तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ५१

D₅ प्राविशेषा, D₈ प्रावृषाया, D₇ °पेयो, M₁ °पया, M₂ प्रवृषया —^b) Ko १ भार्गवश्च D₆ नराधिप —^c) K₁ पुत्र, K₂ D₁ पुडा, K₈ शुडा, K₅ D₂ सुडा, D₅ पुच्छा (for पुण्ड्रा) S विंध्यदेशा (M₂ °जाता) (for पुण्ड्रा भार्गा). K₄ अर्गा, Da₂ D₈ अर्गा, Dn₁ D₄ भीमा (for भार्गा) D₆ हरिताश्च —^d) K₁ सुदोष्णाश्च (hypermetric), K₂₋₅ B D S सुदोष्णा, (B₈ °द्रेष्टा, D₄ °द्रेष्टा, D₆ °दिष्णा, M₂ °देष्णा) - K₈ ५ B₁ २ ४ Da Dn D₁₋₆ ८ यामुना (K₈ पासुना; K₅ प्राशुना, D₂ प्रशुना, D₈ मलिना, D₆ सूतय) - स्तथा, S द्रमिला (G₈ द्रमिडा) स्तथा

50 ^a) D₈ सका, D₈ शका Ś₁ Ko १ °दास् (for °धास्) D₆ शोका निषेधा निषधास्, T₁ G₄ मंदराहृतमडाश्च, T₂ कदरा रकुदडाश्च; G₁₋₈ कदरा हृतमडा (G₂ °धा)श्च, M₁ २ करका हृत (M₂ °द)मडाश्च, M₈₋₅ करदा हृतम (M₅ °सुं)डाश्च —^b) Ś₁ Ko १ ५ तथैवानर्तनैर् (K₅ °केरी)ता, T G M₂ कर्णादा भूत (T₂ ह्व; G₁ भीत, G₈ हीत)लास्तथा, M₁ ३-५ कुंदाद्या भूतला स्तथा — K₄ B om 50^a-51^b —^c) K₂ D₁ ३ दुर्गूला, K₈ दुष्कूला, K₅ दूकूला, Da Dn D₄ ५ दुर्गूला, D₂ ३ दुकूला, D₇ दुःशूला Da₁ प्रतिमत्साश्च D₆ उल्का; शतमत्साश्च; S कच्छा शैव (G₂ कक्षाश्च शै)लकच्छाश्च —^d) K₂ कोशला, K₈ D₂ कुत (D₂ °न)दा, K₅ कुदना, Da Dn D₁ ४ ५ ८ कुंतला, D₈ ६ कुनटा, D₇ कुरटा, S जां (T₂ छा)गला (for कुशला) K₂ कुंतलास्तथा, K₈ ५ D कुश (D₄ कोस)लास्तथा, T G₄ गल (T₂ गध)पल्लवा, G₁₋₈ ललप (G₈ °पि)ल्लवा, M₁ ३ ४ ग (M₁ ह)लवल्लका, M₂ ५ गलवल्लका; (M₅ °पल्लका)

51 Ś₁ Ko-२ om (hapl) 51^a-54^b K₄ B om 51^a (cf v 1 50) —^a) K₅ नीरग्राहास्; D (except D₂ ३ ७) तीरग्राहास्, S वीरवाहास् (for तीरग्राहास्) Da Dn D₄ ५ ८ शूरसेना, D₁ शूरवेयो, D₈ ६ S शूरतोया, D₇ °कोना —^b) Da₁ इजिका, Da₂ Dn ईजिका, D₄ ईजका, D₅ ३ इतिका, T₁ G₂₋₄ M राजितास् (for राजिका) Da Dn D₄ ५ ८ कन्यकागु (Da D₅ °ग)णा, D₁ ३ ६ ७ रस्यकौ (D₆ °कौ;

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।
अभीसारा कुल्लताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ५२
दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः ।
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ५३

वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
वानायवो दशापार्श्वी रोमाणः कुशविन्दवः ॥ ५४
कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लिकाः ।
किराता वर्वराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ५५

C 6 364
B 6 9 57
C 6 9 57

D₁ 'कों'कणा, D₂ रस्यकागुणा, T G तस्य (T₂ तुल्य) -
ककणा, M तस्य (M₂ 'प्य')ककणा —^c) B₃ D₈ ०
भारसी (B₃ 'मी'रा), D₁ पारसीरा (for पारसीका)
K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 5 8 तिलभारा मसी (K₄
B₁ 4 समी, B₂ Da D. मसा)राश्र, T₁ G₂ 4 तिल-
वाराश्र (G₁ 'रा म) सीराश्र, T₂ M नीलवा (M₂ 'लपा)
राश्र सीराश्र, G₁ 8 तिलवा (G₈ 'पा)राश्र वीराश्र
—^d) B₂ Da Dn D₄ 6 7 8 मधुमत्ता, T G₁ 2 4
'मदा', G₂ 'वीरा, M 'पत्ना (for 'मन्त) K₄
B₁ 3 4 Dn D₁ 4 8 सुकदका, K₅ च कुत्मका, B₂
सकुल्लका, Da D₅ M₂ सकदका, D₃ प्रकुजका, D₆
प्रकूपका, D₇ सकुतला, T₁ G₁ 4 सु (G₁ स)कुदरा,
T₂ सुमदका, G₂ च सुदरा, G₃ M₄ सुकुदका, M₁
सकदुका, M₃ 5 सकुदका

52 Ś₁ Ko-2 om 52 (cf v l 51) —^a) K₃
काश्मिरा, D₃ कासीरा, T₂ काश्मीर —^b) K₆ D₁
गधारा D₃ दर्प (for दर्श) S गाधारावतिका (T₁
G₁ 'वतय, M₁ 'पतका, M₂-5 'वतका)स्तथा — S
om 52^a-55^b — D₅ om 52^{ca} —^c) K₃ D₂ ०
अतीसारा, K₅ B₁ अभीसाहा (K₅ 'रा), B₂
'स्वाहा, D₁ अभीसारा K₃ 5 D₂ कुतलाश्र, B₃
कुसुताश्र, B₄ Dn उल्लताश्र, D₄ कल्ल —^d) K₅
सौवला, B₃ Da D₂ 7 शैवला, D₁ शिवला K₃-5
D₁ 2 7 बहु (K₅ D₂ बाहु, D₁ बहु)कातरा, D₃
बाहुकास्तथा, D₆ बाहुला

53 Ś₁ Ko-2 S om 53 (cf v l 51, 52)
—^a) B₁ 4 Da₁ Dn₁ D₁ 8 दर्वी च, B₂ 8 दर्वीक,
Dn₂ दार्वी च (for दर्वीका) B Da₁ Dn वानवा,
D₁ वानरा, D₃ दानवा (for सकचा) K₃ दर्शिका
सकभा दार्वा, K₄ दर्वीका शार्करा दैर्या, K₅ दर्शी
काश्मकभा दार्वा, Da₂ दर्वीकरालीवादार्वा, D₁ कद-
र्थिका सनादर्या, D₂ दश्रीकासकता दार्वा, D₅ दर्वी
करालिदूर्वावा, D₆ दार्वीकाराकचादुर्वा, D₇ दर्वीका
उत्सवा दार्वी —^b) K₃ 5 D₂ वलजालमथोरगा (K₅
'जा), K₄ वलजावमथोवसा, Da D₅ वातजाम
रथोरगा, D₃ ० वलजा रमठोरगा (D₆ 'थोरगा);
D₁ वलजा रमणारका —^c) K₃ 5 D₂ बहुरहाश्र,

K₄ 'रुध्याश्र, B₁ बहुवहाश्र, B₂ बहुवहाश्र, B₃
'वह्याश्र, B₄ 'वाह्याश्र, Da D₁ 5 बहुरहा (D₁ 'हा,
D₅ 'स)श्र, D₃ ० बहुरहाश्र, D₇ (m as in text)
'दाराश्र (for बहुवाद्याश्र) —^d) K₄ सुना, K₆ सुदा
नाम (for सुदा) K₃ 5 D₂ सुपर्वता, K₄ D₃ 6 7
सुव (D₃ 'प)णका, Da D₅ सुमालिका; D₁ सुवर्चका,
D₄ 8 सुमल्लिका

54 S om 54 (cf v l 52) — Ś₁ Ko-2 om
54^{ab} (cf v l 51) —^a) Dn₂ वध्रा, D₄ वदा
(for वध्रा) D₅ करीषि K₃ 5 D₂ वंदा क (K₃
स)हीसकाश्रैव, K₄ दर्भा कुभीपकाश्रैव, B₄ वध्वा
करीपकाश्रैव, D₁ चर्चका हासकाश्रैव, D₃ वर्चोका हीन
काश्रैव, D₆ ध्रुवदाकर्हिकाश्रैव, D₇ दर्भा कलीसकाश्रैव
—^b) K₃ 5 D₂ कुर्णिदा सत्य (K₅ 'प्य)का, K₄ कालि
दोपत्यका, Da₁ कुर्भिदोपत्यका, D₁ कुर्लिदापत्यका,
D₆ कुर्लिदामवता, D₃ कुर्लिदोपत्यका —^c) K₃ Da
D₁ 2 5 ० वनायवो, B₁ वानाग, B₃ D₃ 8 वातायवो
K₄ दशापार्थ, B Dn D₁ दशापार्थ, D₃ दशापार्थ,
D₄ 8 दशापार्थ, D₆ दाससर्पाश्र (hypermetrio)
—^d) Ko-2 रोपाण, Da₂ D₅ रोमाण, D₇ रोमाण,
D₃ रामाण D₆ रोमाना कुशर्दिन

55 S om 55^{ab} (of v l 52) —^a) Ś₁ Ko-2
काच्छा (Ko गाच्छा, K₁ गाच्छा, K₃ कक्षा) गोपालका
श्रैव, K₅ Dn₁ D₁ 6 कच्छा (D₁ वच्छ) गोपालकक्षा
(K₅ 'त्सा)श्र, Da₁ कच्छगोपालकच्छाश्र —^b) K₃ 4
B Da Dn D₄ 5 8 जांगला Ko-2 परवल्लभा, K₃ 5
D₂ पारवल्लका, K₄ B Dn D₄ 8 कुस्वर्णका, Da D₅
कुस्वांगला, D₁ परिलाला, D₃ 6 7 परप (D₇ 'व)
ल्लवा —^c) B₂ किढाता, D₁ विभाता; D₃ करिता,
M₄ किरात K₁ वर्वरा, Da₁ विवरा, T₂ वन्वरा
K₅ सावा (for सिद्धा) K₃ D₂ किराताश्रचर्वासादा
— With 55^d, of Brahmānda 1 16 54^d, Vāyu
45 123^d, Matsya 114 45^b, Brahma 27 53^b,
Mārkaṇḍeya 54 44^b —^d) K₂ B D (except
D₂-4 7) G₃ वैदेहा K₂ 4 5 B Da Dn D₁ 2 4-8
ताम्रलिप्तका, K₃ D₃ T₂ M ता (K₃ त)मल्लिसका, T
G ताम्रमूलि (G₃ 'षि)का

ओघ्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाथ मारिप ।

अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५६

द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूपिका वनवासिनः ।

उन्नत्यका माहिपका विकल्पा मूपकास्तथा ॥ ५७

कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्रिदा नलकालकाः ।

कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ५८

समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गटमारिपाः ।

ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ५९

त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्ठाः परसंचरकास्तथा ।

तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६०

56 S om 56^a-58^b — ^a) K₈ D₂ स्वप्ना, K₄ B Dn D₁ 4 भौद्रा, K₅ D₈ उद्रा, Da D₇ 7 उद्रा, D₈ भौद्रा, D₆ उद्रा (for भौद्रा) K₈ D₂ पुष्पा, B Da Dn D₁ 4 5 8 म्ले (Dn₂ D₁ म्ले)च्छा (for पुण्ड्रा) K₁ ससैरंध्रा, K₄ Da₁ D₁ 8 ससैरंध्रा (K₄ 'रिध्रा, D₄ 'रिध्रा), B Da₂ Dn D₁ 5 ससैरि (Dn 'रि)ध्रा, D₆ सुसैरंध्रा — ^b) K₁ पार्वतीपथ — 56^{cd} = (var) Brahmānda 1 16 55^{cd}, Vāyu 45 124^{ab}, Matsya 114 46^{ab}, Brahma 27 54^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 45^{ab} — ^c) K₄ B₂ Da D₅ 0 तथा (for अथा) — ^d) D₈ 0 दक्षिणे

57 S om 57 (of v 1 56) — ^a) Ś₁ द्रमिडा, Ko 1 द्रामि, K₄ द्रविना Ś₁ Ko 1 D₈ केवल K₁ प्राश्या — ^b) K₁₋₄ B Da₂ D₈ 5 मूपिका, Da₁ (m ns m text) पूपि, D₂ मूवि, D₇ मूप, D₈ मुपि K₂ वनवालका, K₈ B Da₁ Dn D₂ 6 वनवासिका, Da₂ D₈ 8 वान (D₈ 'ल)वासिका K₂ मूपिकवेनवासिका — K₂ om (hapl) 57^c-58^b — ^c) K₈ उत्तपि, K₄ B Da Dn D₁ 7 m 8 कर्णाट, K₅ उभेपि, Da₁ (before corr) कटाट, D₁ उनद्र, D₂ 0 उत्थि, D₈ उझाट, D₇ भरत (for उद्यत्सका) K₈ 5 Da D₂ 5 मा (K₅ D₅ म)हिपिका, K₄ B₁ 2 D₁ 4 8 महिप, D₆ विकल्पाश्च (for माहिपका) — ^d) D₆ नत्तका, D₈ विपका (for विकल्पा) K₁ पूपका, K₈₋₅ B₂ D₁₋₈ 7 मूपिका, D₄ मूशका, D₆ मृपिका

58 K₂ S om 58^{ab} (cf v 1 56, 57) — ^a) B₁₋₈ Da Dn₁ D₁ 5 8 क्षि (Dn₁ जि, D₈ नि)क्षिका, B₄ सिदि, D₁ कुड्य (for कर्णिका) K₈ 5 D₂ कुट्टि काश्च, K₄ B₁ 8 4 Da Dn D₁ 8-8 कुतलाश — ^b) K₈ 5 D₂ मा (K₅ म)हिदा, K₄ B Da Dn D₁ 5 8 सौद्रवा, D₆ सौद्रवा, D₇ सौद्रिदा K₄ B Dn नम (B₂ मल)कानना, Da D₅ न (Da₁ ना)लकानला, D₁ 8 'कानना, D₆ 7 'कालिका — ^c) K₁ कौकुट्टका, K₈ 5 D₂ कुकुट्टला (D₂ 'का), K₄ कौकुट्टका, B₁₋₈ को (B₈ कौ)कुट्टका, B₄ कौकुत्तका, Da₁

D₈ कौकु (D₈ 'कु)ट्टका, D₁ काकुट्टका, D₃ कौकुट्टका, D₆ कौकुट्टिका, D₇ M₃ 4 कौकु (D₇ 'क)ट्टका, T₁ G₂ कौकु (G₂ 'कू)ट्टका, T₂ कौकुट्टा, G₁ कौकुट्टाका, G₄ कौकुट्टका, M₁ 2 कौकुट्टका Da₁ चैला, Da₂ D₁ 5 0 8 चौला, D₇ चोडा, T₁ G भृगा, T₂ भृगा; M व्यगा (M₈ 'व्या) (for चौला) — ^d) K₂ G₂ कोकणा, K₈ D₅ कौक, K₅ Da Dn₁ D₂ 3 5 कौक K₁ सालवाणका, K₈ D₂ 3 0 म (D₅ मा)णवा, K₄ B Da Dn D₁ 8 मालवा नरा, D₁ पणवा नरा, D₇ मालवास्तथा, S मल्यान (T₁ G₄ 'ल)का

59 ^a) T₂ सगमा, M₂ समगा K₈ 5 D₂ कौपरा; K₄ damaged, B₁ D₈ करका, B₂₋₄ Da D₅ कनका, Dn कारका, D₁ कोपशा, D₄ कालका, T₂ G₁₋₃ M कोपका (G₂ 'ता) — ^b) Ko कुकुरागद, K₁ कनूराजाट, K₂ कुकुरागद, K₈ 5 D₂ कुकु (K₅ 'कु)रा अथ मारिप, K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8 कुकुरागार मारिपा (Dn₁ D₇ 'हिया), D₁ T₁ G कुर (D₁ कुकु, G₁ कुन, G₈ चकु)रगाश्च मारिप, D₆ कुकुरागार्श्च मारिप, T₂ कुरु कागाश्च मारिप, M₁ 8-5 कुकुरागाश्च मारिप, M₂ कुकुरादाश्च मारिप — ^c) D₂ वाजिन्युत्सव; D₆ ध्वजिन्युत्सनि, D₈ ध्वनिन्युत्सव, S ध्वजा ध्रु (G₂ 'भ्यु, G₈ 'न्यु)त्सव — ^d) D₅ त्रिगर्भा, D₇ सैनिका, S सखि (T₂ साखि, G₁ 8 सुखि)य (for त्रिगर्ता) K₁ सभेनय (sic), K₂ 4 B Da Dn D₁ 4 5 8 शाल्वसेनय, K₈ D₂ सवसातय, K₅ सवसास्तथा

60 ^a) Ko 2 व्यगा, K₁ वृगा, B₂ व्यूदा, B₈ 4 D₄ व्यूका, Da D₅ वृका, Dn D₈ व्यूका, D₁ वका, D₈ 7 त्र्यका (for त्र्यङ्गा) K₄ कोकनका, B₂₋₄ Dn D₄ कोक्वका (Dn₂ 'वला), Da D₅ कोकनखा, D₁ कोपुरका, D₈ कोरूपका, D₈ कोकरका (for केकरका) D₈ कोष्ठा (for प्रोष्ठा) K₈ 5 D₂ यात्राका कौरका प्रोष्ठा (K₅ 'वा प्रोष्ठा), B₁ व्यूदका कोरुका प्रोष्ठा, D₆ त्रैशका करका कोष्ठा, T G₂ 4 यत्र (T₂ त्रय, G₂ यत्र)का कोकिला श्रेया, G₁ 8

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।

कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्डाः कुरकास्तथा ॥ ६१

मूपका स्तनवालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः ।

आदिदायाः सिरालाश्च स्तूवका स्तनपास्तथा ॥ ६२

हूपीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।

उत्तराश्वापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ६३

C 6 372
B 6 9 65
K 6 9 65

यत्रका कोकिला जेया, M धियका कोकिलाश्चैव —^b)
K1 २ परसचारका, K3 D2 परमर्तरवा, K4 समवे-
नस्म, K5 परमार्तरव, B Dn D1 ४ १ m ४ समवेगवदा
(B1 ३ Dn D1 ४ 'सा'स्तया, Da D5 सरा वेगसरा,
D3 पारमचरया, D6 परमधरया, D7 परमचचका,
S परमर्मा (G2 ४ 'मर्म, M2 'कर्मा) महारथा — K3
om (hapl) 60°-62° —^c) K1 विंध्यपलका, K2
'पुलिका, K4 B1 २ ४ Dn D1 ४ 'बु(B1 'बु)लिका,
K5 चित्यविपुला, Dn D5 विंध्यपुलिका, D2 चित्यपुलका,
S विंध्यमल्ली(T1 'वल्ली, T2 G1 ३ 'मलि, G4 'वलि)का
—^d) K2 ४ B D S वल्कलै (D2 वल्ललै, T1 वल्लकै,
T2 वल्लवै, G4 वल्ललै), K. वाक्कलै

61 K3 om 61 (cf v 1 60) —^a) K4 ४
B Da Dn D1-४ १ ३ मा(D1 हा)लवा, T1 G M
मल्लि(M4 'ल्ली)का, T2 पहवा (for मालका) K4
B Da D1 ४ ३ ३ वल्लवा, K. पहवा, Dn मल्लवा,
D1 ६ वल्लका, D2 पन्धवा, D3 वल्लका; S मालवा
(T1 G1 ३ ४ 'का') (for मल्लका) — K1 om
(hapl) 61° —^b) Ś1 'वापरवृत्तका, K5 D2 'वाप
रव(D2 'प)ल्लय, B4 Dn D1 ४ 'वापरवल्लवा, D1
'वापरमतपा, D3 'वापरवर्तय, D6 'वापरिवृत्तय, D7
'वापरवर्णका, T1 G3 ४ 'वापरमल्लका, T2 'वाटक
मल्लका, G1 २ M 'वापर(M3 'रि)मल्लिका (for 'वाप-
रवर्तका) —^c) K. D2 ३ कुण्डिदा, Da1 कलिका,
D6 कुण्डदा, T2 कलिदा, T1 G M कु(M1 क)-
विदा (for कुलिन्दा) K. D2 कुकुटा, B Da Dn
D1 ४ ४ कालदा (Da1 दोलदा, Dn2 कालवा),
D3 ० कुलिका, T1 G2 ४ कुकुटा, T2 कुरवा; G1 ३
M6-४ ककुदा, M1 ककदा, M2 कुकदा —^d) Ś1
करदा, K0 करदा, K4 कुल्लया, K5 D2 कटका,
B1 २ ४ Dn D1 ० ४ कुंडला, B3 कुरदा, Da सह-
(Da2 'ढ)का, D1 करदा, D3 कुरदा, D5 S
मडका, D7 करदा (for करण्डा) Ś1 Dn करका
(Dn1 'दा), K1 कुकरा, K. कुरदा, B1 २ ४ Da
D2 ४ ४ कु(B1 ३ क)रदा, B3 करदा, D6 करजा,
T1 G ककु(G2 कुकु, G3 ककै)दा, T2 M कल्या

62 K3 D6 om (hapl) 62 (for K3, cf v 1 60)
—^a) K1 मूपकास्तनवालाश्च, K6 D2 सू(K5 सु)-
चकास्तलवाला, D1 मूपका स्थूलवाला, D3 मूपका
स्तालवाला, D7 मूलकास्तरवाला, T1 G3 ४ सुपता

स्तालवा(G3 'वा)ला, T2 मूपहा स्थलवाला, G1 मूपका
स्तालवाला, G2 तृपतास्तलवाला, M1-३ ४ मूपभा
स्तालपा(M2 'वा)ला, M4 मूपिकास्तालवादा —^b)
K2 सतिपा, K4 सभेर्या, K5 D2 सतिला, B1 सतीर्या,
B2 सतिय्या, B3 सभ्रीहा, B4 D3 सतीपा, Da D5
सतीर्या, Dn1 सनीरा, Dn2 नारीया, D1 सभया, D3
सातेया, D4 सनीपा, D7 सूतिजा, T G1 ३ ४ सती
(T1 'ति)का, G2 M साति(G2 'त)का (for
सतिय) K2 T2 पूतिसु(T2 'पु)जका, K4 ४ B2 ३
D1 २ प्रतिपु(K5 D2 म, B2 'स)जया, B1 ४ Da
D. पूतिसजया, Dn घटिसजया, D3 सरिपुजया,
D4 १ ४ पू(D3 पु)तिसजया, T1 G2 ४ सूतिपूजि(G2
'ज)रा, G1 ३ M सूतिपुज(G1 ३ 'पुजि)का (for पत्ति-
पञ्जका) —^c) K5 D2 अदिदाया, B2 Da अदि-
पञ्जका, B4 Dn D1 ३ अलि(Dn 'लि)-
(Da1 'नि)दाया, T1 G अलिपा(G1 'लीपा,
दाया, D1 आदिदेया, T1 G अलिपा(G1 'लीपा,
G3 'लीपा)घा, T2 M अलिपे(T2 M4 'पा)या (for
आदिदाया) K2 ४ B3 D1 १ शिराला, K5 D2
शिरधा, B2 ४ Da D5 शि(B2 शि, Da1 वि)रादा,
Dn D2 ४ ४ शिवादा, T1 G2 ४ सिराला (G2 'हा),
T2 G1 ३ M सि(G1 ३ M4 सु)राल्या B1 अलिदा
पाशवादाश्च —^d) K1 स्युवकास, K4 B3 सवका, K5
D2 १ सूचका, B1 Dn D1 ३ तनया, B2 ४ Da D5
स्तनपा, D1 सुदया, D3 सूनपा, T1 G4 मूपपा, T2
G2 M1 ३ मूपपा, G1 वृपगा, G3 भुपगा, M2 ४ मूपका
(M5 'गा), M4 हूपका (for स्तूवका) K1 तनया,
K4 B3 स्तनदा, B1 २ Da Dn D1 ४ ४ ४ सुनया (D1
'पा), B1 स्तनपा, D3 सूनदा, T1 G2 ४ स्तंता

63 ^a) Ś1 ऋपी, K0 दपी, K1 दधी (for
हूपी) K3 ४ D2 मि(K5 मी)पाविदर्भा कुतीकास,
K4 B Da Dn D1 ४ ४ ऋपिका विदर्भा (B1 Da D5
विदर्भा ऋपिका by transp) का(B4 को)कास, D1
प्रभाविदर्भा काकास (submetric), D3 रूपका विदर्भा
कीकास, D6 उपाविदर्भाशैर्गार्स, D7 ऋपिका विदर्भा
कालीकास (hypermetric), S मक्षिका(T1 G2 ४ 'पा)-
श्च वितापा(T2 पताका)श्च —^b) = 6 46 49°
S तकणा परतक(M4 'ग)णा — D6 om 63°-64°
—^c) D1 M4 उत्तरे (for उत्तराश) Ś1 K0-2 G2 ३
च परे, K3 ४ D2 च यथा (for चापरे) —^d) Dn
D1 ४ १ m ४ क्रूरा (for जना)

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सक्षद्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ६४
तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६५

शूद्रामीराथ दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६६
आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोपिकाः ।
औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६७

64 D₀ om 64^{ab} (of v 1 63) — ^a) B₂ जवनाश्च, S (except G₁₋₃) च्यवनाश्च Ś₁ Ko-2 सकाम्बोजा, D₁ सुकावोजा B₁ D_n D₁ 8 यव(D_{n1} D₁ यवा)नाश्चीनकावोजा, D₈ यवना शककावोजा — ^b) Ś₁ Ko-2 म्लेच्छकादय — ^c) Ko 1 सकृद्रुह, K₂₋₄ B₁ 4 Da₁ D_{n2} D₈₋₅ 8 सकृद्द्रहा, B₂ 8 Da₂ सकृद्द्रहाः (B₂ 'र्हा'), D_{n1} 'द्रहा', D₁ 'त्तहा', D₂ 'द्रहा', D₀ लकहदा, D₇ सकृद्द्रहा, T₁ G M सकृद्द्रहा (M₂ 'का'), T₂ सुकद्रुह (for सक्षद्रुह) K₄ B Da D_n D₁ 8 8 कुलत्याश्च, D₀ कुमूला, S कुदला (T₂ 'जरा') K₅ सकृद्द्रहा कुतूलाश्च — ^d) Ś₁ Ko-2 हूणा, D₃ कुणा K₃ D₂ पारावकै, K₄ B Da D_n D₁ 8 8 पारसिकै, K₅ D₈ 7 पारदकै, D₁ परतकै T₁ G₂ 4 M य(G₂ यौ)वना पारतै सह; T₂ यवना पादवै सह, G₁ 3 य(G₈ या)वना पारकै सह

65 D₁ om (hapl) 65^a-66^b — ^a) Ko-2 मग धाश्, K₃ रमडाश्, K₄ B Da D_n D₁ 8 8 रम(Da₁ श्रव)णाश्, K₅ D₈ रमठाश्, D₂ मरवाश्, D₀ मठ राश्, D₇ समठा (before corr 'गा)श् (for मरधाश्). B₂ चीरास्, B₃ चोलास् (for चीनास्) S तथैव रामाश्चीनाश्च — ^b) B₂ 8 Da D₅ तथा च (for तथैव) K₅ तथैव दासमालिका, B₄ तथा च दिशमालिका, M तथैव दशमालवा (M₄ 'का') — D_{n1} om 65^{cd} 65^{cd} = (var) Brahmānda 1 16 49^{ab}, Vāyu 45 117^{cd}, Matsya 114 42^{cd}, Brahma 27 47^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 38^{ab}, Vāmana 13 40^{ab} — ^c) Ś₁ Ko-2 'योपरिकेशाश्च, K₄ 'योपविवेपाश्च, T G₂ 4 M 'योपनिवेश्या (T₂ 'द्या)श्च — ^d) K₈ 5 Da D₂ 5 T₂ वैश्या (for वैश्य)

66 D₁ om 66^{ab} (of v 1 65) — ^a) K₃ शूद्रामीराश्च, K₄ B D_n D₂₋₄ 8 8 शूद्रामीरा (D_{n2} 'मा)श्च; K₅ Da₂ D₅ शूद्रामीराथ (K₅ 'श्र), S शूद्रा क्षी (T₁ G क्ष)राश्च K₃ D₂ दरय, K₅ दरपा, T₂ दारावा, G₂ दरिदा — ^b) Ś₁ Ko-2 D_{n1} G₂ काश्मीरा, K₅ काश्मीरात्, D₀ काशिरा, M₁ दरदा (for काश्मीरा) Ś₁ Ko-2 पत्तिभि, K₃ D₂ ह्यशुभि,

B₁ शिशुभि, D₀ पाशुभि (for पशुभि) M₂₋₇ पशुभि सह के (M₂ कौ, M₃ का)शिका — With 66^{cd}, cf Brahmānda 1 16 47^{cd} — ^c) K₃ रेपिकाश्च, K₅ वेपिका, B₂ खारीका, B₃ Da D₅ खात्रीका, D₁ समिका, D₂ वेपिका, D₃ पसाश्चैव, D₀ स्वस्तिकाश्च, T₁ G₂ 4 कापिका, T₂ शिकरा, G₁ 3 सापिका, M क (M₂ का)श्मीरा (for खशिका) K₈ 5 B₃ D₁₋₃ 0 7 S तुपाराश्च K₄ B₁ 4 D_n D₁ 8 खात्रीरा (B₁ 'सीका, B₄ खरीका)श्चातचाराश्च — ^d) K₄ B D₁ 7 8 पल्लवा, D_{n1} (orig) D₀ पल्लवा, Da₁ (by corr) पल्लवा, G₂ पल्लवा; M पल्लवा (for पल्लवा) B₁ 2 4 गिरि गंधका (B₁ 'रा), D₁ 'कधरा

67 67^a = (var) Brahmānda 1 16 50^a, Vāyu 45 119^a, Matsya 114 43^a, Brahma 27 48^a, Mārkaṇḍeya 54 39^a — ^a) K₄ क्षात्रेया D₇ T₂ च (for स) G₂ अतृधा सहजाद्वाजा (corrupt) — ^b) K₁ D₇ स्तनयोपिका, K₃ 5 D₂ 'पालका, K₄ B D_{n2} D₁ 4 0 'पो (B₂ 4 'पौ)पिका, Da D₅ 'पायिका, D₈ सुरयोपिका, D₇ m स्तेनयोपिका, S स्तनयोपित — Ś₁ om (hapl.) 67^c-68^b — With 67^{cd}, cf Brahmānda 1 16 51^{cd}, Vāyu 45 120^{ab}, Brahma 27 49^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 40^{cd} — ^c) Ko-2 उपेकाश्च, K₃ 5 D₂ 8 रूपका, K₄ औपक्या; B₁ D_n D₁ 8 प्रो (D_{n2} सो)पका, B₂ तोपका, B₃ योपका, B₄ द्रोपका, Da D₅ द्रोणका, D₁ औपगा, D₀ आपका, T G₁ 8 4 M औपगा (T₁ 'टा, M₁ 8-5 'हा)श्च (for औपकाश्च, as in D₇ G₂) K₁ कर्जिगश्च; D₁ पवगा, D₀ करीदा, M त्रिगर्ता (for कलिङ्गा) — ^d) T G त्रिगर्ता वंशजातय, M कलिङ्गा वंश (M₂ पार्श, M₃ चग)जातय — After 67, S 1ns

50* कारस्कराश्च वंशाश्च आन्ध्राश्च द्रमिडास्तथा ।
चोलाश्चैव तथा पाण्ड्याश्चेराश्चैव सुसिंहला ।

[(L 1) T₁ G₄ वका, M₁ 8 4 वगा (for वशा) M₁ 8.4 अन्ध्राश्च — (L, 2) G₂ चरा अथ (for चेराश्चैव) T₂ M चोलाश्च केरलाश्चैव तथा पाण्ड्या ससिंहला]

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
 उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो ॥ ६८
 यथागुणवलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
 दुह्येद्वेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ६९
 तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
 ते त्यजन्त्याहवे प्राणात्रसागृद्वास्तरस्विनः ॥ ७०
 देवमानुपकायानां कामं भूमिः परायणम् ।

अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिपम् ॥ ७१
 राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
 न चापि वृत्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ७२
 तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ७३
 पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
 भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ७४

C 6 384
 B 6 9 76
 K 6 8 76

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

68 Ś1 om 68^{ab} (cf v l 67) — With 68^a,
 cf Brahmānda 1 16 51^a, Vāyu 45 120^a,
 Brahma 27 50^a, Mārkaṇḍeya 54 41^a — ^a) K₁
 तोमवा, K₅ B D (except D₂ s) तोमरा, T₁ G
 नामका, T₂ नाजरा, M नामरा (for तामरा) K₃
 हन्मप्राश्च, K₄ भागाश्च, B Da Dn D₁ s s हन्य-
 मानाश्च, S भावकर्ता (T₂ रगर्ता, G₁-s वगर्ता, M₁
 वगर्ता)श्च (for हंसमार्गाश्च) — ^b) K₃ s D₂ c
 करभोजका, D₁ कनुसजका, T₁ G₂ 4 करतजका, T₂
 स्मृतरजका, G₁ s करकदका, M कजका — After
 68^{ab}, K₂ 4 B D (except D₁-s c) ins

51* पृते चान्ये जनपदा प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।

— ^c) T₁ G₂ 4 उद्देशतो मया वीर — ^d) B D (except
 D₂ s 7) T G M₁ विभो, M₂-s तव (for प्रभो)

69 ^a) T G₂ 4 M₁ 2 4 येषा, G₁ s तेषा, M₃ s
 पृपा (for यया) Ś₁ Ko D₀ ययागुण वलं, D₂
 तथावलगुण, Ca c ययागुणवलं (as in text) S (except
 M₁) चात्र (for चापि) — ^b) Cc त्रिवर्गस्य (as in
 text) Ś₁ Ko फलाफल, K₂ यथावल, K₃ महाफल;
 T G₁ 2 4 महावल (G₁ ल), Cc महाफलम् (as in
 text) — ^c) K₂ दुह्ये, K₃ दुह्यो, T₁ G₁ s 4 M
 दुह्या, Cc दुह्येत (for दुह्येद्) K₁ कामधुक्च,
 K₃ s D₂ कामदुघा, D₁ कामधुगिय (hypermetric), G₃
 धुक्ु Ca c cite कामधुक् K₄ B Da Dn D₁ 4-0 s
 दुह्येत धेनु कामधुग्, G₂ दुह्यते धेनुवत्कामान् — ^d)
 Ca c सम्यगनुष्ठिता (as in text)

70 ^a) Ś₁ Ko 1 च धृति, K₂ गधृति (corrupt),
 G₂ 4 गृधृति — ^c) D₀ ये (for ते) Da D₅ ते
 त्यजन्त्याहवे प्राणान् — ^d) K₃ D₂ नैसमुद्दा, K₄ B
 Dn D₁ 4 वसुगृदा, K₅ D₃ सुसमुद्दा, Da D₅ 7 s

Cc रसगृदा (Da₂ द्वा), T₁ G चासगृदा (G₃ द्वा),
 T₂ नरगृदा, M रणगृदा

71 ^a) K₁ देवमनुष्य, Dn₁ मानुष्यकायाना,
 T G M₃ (sup lin as in text) 4 s मानुप-
 कार्याणा (M₃-s माना) — ^b) Ś₁ Ko 1 कामे,
 K₂ काम, T G M₁ s-5 (M₃ s inf lin) कर्म,
 Cc काम (as in text) Ca c परायणम् (as in text)
 — ^c) D₃ न्यस्याविलुपति, T₂ न्य स्राव, M₂
 नान्योन्यस्यां Ca c d अवलुम्पन्ति (as in text) — ^d)
 K₄ B Da Dn D₁ s s ययामिप

72 ^a) K₄ पुरुषयाम्न, G₂ s भरतश्रेष्ठा — ^b) G₂
 भोगकामा मनस्विन — ^c) T₁ G न जातु, M₂ न
 चाति — Ś₁ Ko-2 repeat 72^a and 73^a (with
 v l) after 74^c — ^d) Ś₁ (second time) नेह,
 Ko-2 (all second time) नैव, K₃ [S]द्येह, K₄
 B Da Dn D₁ 4 s s [S]द्यापि, D₂ [S]स्येह, D₃ T₁
 G M₁-s s [S]द्य हि, D₀ ह्यपि, D₁ त्विह, T₂ [S]न्य-
 स्य, M₄ [S]स्या हि (for चेह)

73 For repetition in Ś₁ Ko-2, cf v l 72 — ^a)
 Da M तस्या (for तस्मात्) Ko-2 (all both times)
 परम (K₂ नृ)हे, K₃ परिग्रहो Ś₁ (second time)
 भूमिर् — ^b) T₂ भूरि (for कुरु) — ^c) K₄ B₁ s 4
 Da Dn D₃-s G₁ transp दानेन and भेदेन B₂ साम्ना
 भेदेन ददेन — ^d) B₂ दानेन (for दण्डेन) K₃ s
 B₃ Da₁ D₁ 2 0 7 पार्थिवा, Dn भारत (for पार्थिव)

74 ^a) B₁ Dn D₁ 0 s आता (for माता) K₄
 Dn D₂ 4 T₂ M पुत्राश्च — ^b) T₁ G₁ 2 4 वाधवा;
 T₂ खादति, M खा (M₁ भो)दते (for ख द्यौश्च)
 Ca c d cite पिता, पुत्र, द्यौ, Ca d ख, and
 Ca cites माता also — ^c) Ś₁ भूपानां, Ko-2 पापान्

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुषः स्रत फलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच ।

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।

— After 74^c, Ś1 K1 2 repeat 72^d and 73^e
(with v 1) — ^d) Ks 5 D2 T G4 M1 3-5
°दर्शना, K4 B Da Dn D1 4-5 8 °दर्शना, D2 M2
°दर्शना, G1-3 °दर्शनात् D1 सम्यक्छिद्रप्रदर्शनी Ca. d
cite सम्यक् and अच्छिद्र

Colophon — *Sub-parvan.* Ś1 Ko 2 4 B1.8 जवू
पढ (K3 °ढा)निर्माण, K1 B1 Da D5 8 जवूखड
निर्माण, B2 D1 जवूखं (B2 °ष)ढविनिर्माण, D6 जवू
द्वीपखं*निर्माण, M1 भुवनकोशे जवूपढविनिर्माण — *Adhy*
name Ks 5 D2 जनपदवर्णन, D6 धृतराष्ट्र प्रति सजय
वाक्यं, M नदी (M1 नळिनी)जनपदकथन — *Adhy*
no (figures, words or both) Ko 6, K5 Da2
D1 5 M 10 (as in text), Dn T G 9 — *Śloka*
no Dn 72, Ds 71 — *Aggregate śloka no*
Ks 384

II

☞ M2 om this adhy

1 D1 om 1-2 — ^a) D6 °स्यापि, T1 G4 °स्य
च (for °स्यास्य) Dn1 सर्व° (for वर्ष°) — ^b) K1
हेम°; T2 हिम°, Cc हेम° (as in text) — ^c) K5
तत (for सूत) — ^d) K4 B D (except D2 7,
D1 om) Cc बल, S (M2 om) लडध्वा (G1 8
यथा) G1.8 वापि (for चापि)

2 D1 om 2 (of v 1 1) Cc d cite 2^a
as in text — ^b) Cc d वर्तमान (as in text)
C1 8 तु (for च) K4 सत्तम (for सजय) — ^c)
Ś1 Ko-2 4 प्रचक्ष्व S (M2 om) °रतो (for °रेण)
— ^d) M3-5 च संजय (for तथैव च)

कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो ।
संक्षेपाद्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ॥ ४
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ६

3 = (var) Brahmānda 1 16 68^c-69^b,
Vāyu 45 137^{abcd}, Matsya 115 57^{abcd}, Kūrma
47 42, Viṣṇu 2 3 19^c-20^b — Ks om 3^{cd}
— ^e) Ś1 Ko-2 T2 द्वापरश्च G2 कृतत्रेताद्वापर च
— ^d) Ks सुष्य च, B Da Dn D1 (sup lin) 8-5 8
M3-5 तिव्य च, D2 तुर्यं च, D6 कलिश्च, D1 कलि
च (for पुष्य च) Cc cites तिव्य Ko-2 4
B2 D1 8.1 8 कुरुनदन, Ks D2 6 भरतर्षभ, G2
कुरुसत्तम

4 ^b) B Da Dn D1 4-5 8 S (except T2 M1,
M2 om.) प्रभो, D1 पर (for विभो) — ^c) T1 G
M3 5 संक्षेपो (T1 G4 °षे), Ca c d संक्षेपात् (as in
text) D6 द्वापर चाथ (for °रस्याथ) — ^d) Ks तत
सुष्य, K4 5 B Da Dn D1 8-5 C7 ततस्तिव्य (D6
°स्त्यं), T1 G M1 पुष्य तत्र, T2 पुष्यस्तत्र, M3-5
तिव्य तत्र (for तत पुष्य)

5 ^a) K4 B D (except D1-3 8) तु (for च)
M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — ^b) T1 G वर्षाणि,
Cc वर्षाणा (as in text) D6 कुरुनदन, T1 G1 2 4
°पुगव; T2 M (M2 om) °वर्धन

6 ^a) M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — ^b) G3
मनुजर्षभ — ^c) Ks 4 B Da Dn D4 5 8 T G
M3-5 द्वे सहस्रे, K5 D6 द्विसहस्रा, D2 7 द्विसाहस्र,
M1 द्वे शते वै (for द्विसहस्रं) D1 द्वापर तु D2
द्वापरे च सहस्रे द्वे — ^d) Ś1 Ko-2 सति, K4
B2-4 Da Dn D1 4-5 8 भुवि, B1 भूमिस्, D1
यात, S (M2 om.) युगे (for शते) K4 B
D1.2 4 6 Da2 T2 तिष्ठति Ś1 Ko-2 भारत, K4
B D (except D2) S (M2 om) साप्रत (for
संप्रति)

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
 गर्भस्थाश्च प्रियन्तेऽत्र तथा जाता प्रियन्ति च ॥ ७
 महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
 अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ८
 महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
 जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ९
 आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।

जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ १०
 सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।
 महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैपिणः ॥ ११
 तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
 लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुष्ये जायन्ति भारत ॥ १२
 ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
 पुष्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ १३

C 6 399
B 6 10 14
K 6 10 14

7 ^a) K₂ 1 T₁ G₁ M (M₂ om) प्रमाण (for प्रमाण) K₁ स्थित Cc प्रमाणस्थिति (as in text) T G M₁ वात्र, M₃ ६ वा तु, M₄ वा न (for ह्यस्ति) — ^b) K₂ B Da Dn D₁ ६ ७ ८ M₃-५ तिष्ये, D₃ तिष्ये (for पुष्ये) M₃-७ भरतसत्तम — ^c) B₂ Da D₅ G₁-३ च, T₂ द्वै (for ऽत्र) — ^d) Ś₁ Ko-2 D₂ ७ नृपोत्तम, K₁ नृपाधिप (for प्रियन्ति च)

8 ^b) B D (except D₃) T₂ G₁ M₁ ३ ४ प्रजा गुण — After 8^{ab}, K₁ B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ७ ८ ins

52* प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

[D₁ अजायन् (for प्रजा) Ca cites प्रजायते and जाना]

— After 52*, K₁ B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ८ read 9^{cd} (K₁ repeating the line in its proper place) — ^c) K₁ B₃ D₆ M₁ प्रजायते, M₁ ६ अजायतु G₂ कुतो, G₁ M₃ कृतो B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ८ प्रजायते च जाताश्च — K₆ om (hapl) 8^d-9^c — ^d) T₁ G भावयन्, M₁ मानवा (for मुनय) K₃ ४ D₂ सतपोधना, T₁ G M (M₂ om) भूतभावन (M₁ ३-६ ना), B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ७ ८ T₂ द्वै (T₂ ये) तपोधना

9 K₆ om 9^{ab} (cf v l 8) — ^a) D₁ महाभागा (for त्मानो) — K₁ (first time) B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ८ read 9^{cd} after 52* — ^c) D₆ जना (for जाता) S (except T₂, M₂ om) जातास्तु द्वै कृतयुगे — ^d) K₃ ६ मुनय, K₁ (second time) B₁ २ ४ वहनिन (for धनिन) K₁ (first time) * * * * * दर्शिन, Da D₆ धर्मिण प्रियदर्शिन, D₆ जायते द्वापरे तथा

10 D₆ om 10^a-11^b — ^a) K₃ ४ D₁-३ ७ S

(M₂ om) वीर्या (for वीरा) B Dn D₁ ८ प्रियदर्शना वयुष्मतो (hypermetric), Da D₆ प्रियदर्शी वयुष्मतो — ^b) G₁ M₃ ४ परा (for वरा) B Da Dn D₁ ६ ८ महावीर्या धनुर्धरा — After 10^{ab}, K₁ B Da Dn D₁ ६ ८ ins

53* वराहा युधि जायन्ते क्षत्रिया शूरसत्तमा ।

— ^c) K₁ B Da Dn D₁ ६ ८ त्रेताया (for जायन्ते), राजन् (for शूरास्), and सर्वे वै (for त्रेताया) T G च सहस्रशः, Cc चक्रवर्तिन (as in text)

11 D₆ om 11^{ab} (cf v l 10) — ^a) D₁ सर्वे (for सर्व) B₁ २ ४ Da Dn D₁ ६ ८ सर्वे (Da₁ Dn वें)वर्णाश्च जायते — ^b) D₁ ७ जायते G₈ चापरे (for द्वापरे) K₃-६ B₃ D₁-३ ७ सदा, S (M₂ om) युगे (for सति) B₁ २ सदैव द्वापरे युगे, B₁ Da Dn D₁ ६ ८ सदा चैव च (Da₁ D₈ चैव तु, Da₂ खेव च) द्वापरे — ^c) G₂ महौजसा (for महोत्साहा) B Da Dn D₁ ६ ८ वीर्यवत (for महावीर्या) — ^d) Dn G₂ जयै (for वधै)

12 ^a) M₆ तेजसावेन (sic) — ^b) B₁ D₈ पुरुषा D₆ स्त्रिय (for नृप) — ^c) K₂ ३ ६ B₁ २ Da D₈ ६ ७ T₂ M (M₃ om) लुब्धाश्चानृ(क₃ कृ)तिका, K₁ Dn D₁ ४ ८ व्धा अनृतका, D₂ व्धाश्चासात्विका, T₁ G व्धाश्चानृतिन — ^d) K₁ ६ B₂-4 Da Dn D₁ ४ ६ ७ ८ M₆ तिष्ये, D₃ तिष्ये (for पुष्ये) T₂ [S]जायत D₆ जायते भरतर्षभ

13 ^a) M₁ ईर्ष्य T₁ (by cor₁) ईर्ष्यमाणस् T₂ मान, M₆ मानास् (for मानस्) — ^b) K₃ ६ D₂ ३ मायासू (K₆ स्ते)यास्, D₆ माया चर्या, T₂ मात्स्यं तु — ^c) K₆ B Da Dn D₁ ६ ७ ८ M₃-६ तिष्ये, D₈ तिष्ये, D₆ तूर्ये (for पुष्ये) Ś₁ Ko २ B Dn D₁ ४ ६-३ T G₁ ३ ४ भवति K₁ २ D₆ मर्त्याणा, K₁ B Da Dn D₁ ४ ६ ८ भूताना — ^d) D₆ रागा लोभा, T₂ राग लोभौ च D₃ तथैव च (for च भारत)

संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽसिन्नराधिप ।

गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वं ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ।
विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ १
समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।
शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २
शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।

ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच ।

राजन्सुवहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।
सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४
अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।
पद्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५

14 ^a) Ca o d संक्षेप (as in text) — ^b) Ś1 Ko-2 4 D1 7 जना (for नरा) — ^c) Co गुणोत्तर (as in text) — ^d) D1 तथैव च, Co तत परम् (as in text).

Colophon om in M2 — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 4 B1 2 4 Dn Dn D5 8 जवृक्षं (some MSS 'ष') निर्माण; D4 जवृक्षं विनिर्माण, D6 जवृक्षं निर्माण — *Adhy name* K5 D2 युगवर्णन, M1 भुवनकोश, M8-5 भुवनकोशो युगलक्षणकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 7, K5 Dn2 D1.5 M1.8-5 11 (as in text), Dn2 T G 10 — *Śloka no* Dn D5 15 — *Aggregate śloka no* K5 397

12

1 ^a) K4 damaged Ś1 Ko-2 B1 8 m 'पहस्र'; K5.5 D1-3 7 S 'द्वीपस्र' (for 'खण्डस्र') M1 8 5 तथा (for त्वया) — ^b) = 12^b — ^c) D6 विस्तारम्, Ca d विष्कम्भम् (as in text) K5 B4 Dn D5 'ष्कभस्य च प्रब्रूहि, S विष्कभस्य (M1 8 5 'भ च) मम ब्रूहि Co oites विष्कभस्य Cv oites 1^c as in text — ^d) Co परिमाण (as in text) K4 B Dn Dn D4 5 8 तु (for च).

2 ^a) K5 5 D2 प्रमाण तु, T2 परिमाण — ^b) B D (except D4 7 8) T2 G2 'दर्शन' — ^c) D8 (by corr) फाश, S (except M1 8 5) वृक्ष (for शाक)

— ^d) M4 शाक (for कुश) B8 तथैव च (for च संजय).

3 ^a) G1 damaged Ś1 Ko 1 शाल्मलं, B1 4 Dn D4 6 8 T2 G8 शाल्मलि (D6 'ली'), Dn D5 शाल्मलिश् D6 चापि (for चैव) — ^b) G8 'द्वीपस्र' B8 D8 च संजय (for तथैव च) — ^c) K5 5 D2 transp ब्रूहि and गावल्गणे Ś1 Ko-2 गावल्गणे, Dn1 गावल्गणे Dn D4 8 सार्धं, Co सर्व (as in text) T G M2 शाकद्वीप च मे ब्रूहि — ^d) D1 सोमार्कजे (for 'कंयोस्र') Ca o राहो सोमार्कयो (as in text) D6 स्थिति, Co तथा (as in text)

4 T2 om the ref. — ^b) K5 तैरिद, D6 यैरिद- K5 5 B8 D (except D2 4 7) G1-3 M2 5 सतत, B4 समृत — In K4, 4^{cd} is lost on a damaged fol — ^c) B D (except D2 8 6 7) सप्त द्वीपान् S तेषा तत्त्व — ^d) B4 D6 चंद्रादित्य- Ś1 D1 T2 महास्तथा, Dn ग्रहं तथा

5 ^a) G1 अष्टौ दश, M2 5 अष्टाशीति, Ca o as in text — ^b) K4 Dn D1.4 6 8 योजनानि — ^c) Ś1 K1 2 तु (for च) Ko om च M1 2 8 (*sup lin*) 5 द्वादशान्यानि पूर्णानि (M5 'र्वाणि), M5 पद् द्वात्राणि पूर्णां Ca पद्शतानि and पूर्णानि (as in text) — ^d) Ś1 Ko 1 जम्बुपर्वत, K5 D2 जम्बुपर्वत, D1 8 7 'पर्वते, D6 'पर्वण, T1 G (G1 damaged) M2 'संज्ञित', M8-5 'सर्वत' (810), Co as in text

लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
 नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
 नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
 सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
 शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
 शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
 जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
 विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।

क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
 तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः ।
 कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
 उक्त एव महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ।
 उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

C 6 413
B 6 11 13
K 6 11 12

6 In G₁, 6^{ab} is lost on a damaged fol
 —^a) K₀ 2 s D₁ 2 s T₂ लवणं, D₂ लावण्यं, C_a 0
 as in text —^b) D₃ तथा, T₁ G₂₋₄ तत् (for
 स्मृत) C_a cites विष्कम्भो and द्विगुण —^c) K₂
 D₃ (by transp) नानापदजनाकीर्णो, S नानाद्रुमगणा
 (T₁ 'द्रुमलता, T₂ 'मृगगणा, G₂ 'द्रुमसमा)कीर्णो
 —^d) T₂ मणिविद्रुमचित्रित

7 ^a) T₂ G₁₋₃ 'विचित्रश्च —^b) K₄ 'श्रोपशो
 भित, T₂ M₃ 'रुपशोभित —^c) D₀ 'सपूर्ण —^d)
 K₂ 'शोभित, T₂ 'मण्डल, C₀ 'मण्डल (as in text)

8 With 8, of Brahmānda 1 19 1, 80, Vāyu
 49 1, 74^{ced}, Matsya 122 1^{ab} — T₁ G₄ repeat
 8^{ab} after 54*, T₂ G₁ 3 M₁ 2 repeat 8^{ab} after
 9^{cd}, G₂ repeats 8 after 9^{cd} —^a) D₃ (marg
 sec m) T (first time) G (first time) M₁ 2
 (both first time) 4 वृक्षं, C₀ शाकं (as in
 text) K₃ 5 D₂ T₁ (second time) 2 (both times)
 G₃ 4 M₁ (all second time) 2 (first time) तु,
 K₄ D₃ प्र (for च) —^b) K₄ D₁ T₁ (both
 times) G₁ 2 (both first time) 3 4 (both both
 times) M₁ 2 (both second time) भारत (for पार्थिव)
 — After 8^{ab}, T₁ G₄ read 9^{abcd} and 54*,
 followed by the repetition of 8^{ab} —^c) Ś₁ K₀ 2
 यथान्याय्य, M₄ यथा न्याय —^d) B₂ 'वर्धन

9 T₁ G₄ read 9^{abcd} after 8^{ab} In G₁, 9^{abc}
 is lost on a damaged fol — With 9^{ab}, of
 Brahmānda 1 19 2^{ab}, Vāyu 49. 2^{ab}, Matsya
 122 2^{ab} —^a) Ś₁ K₀ 1 D₂ जवुद्वीपं, K₃ जवू
 द्विप (sic); C₀ as in text —^b) T₂ तु (for
 स) —^c) Ś₁ K₀ 2 D₀ M₃ 4 विष्कम्भेन —^d) C₀
 विभागश (as in text) T₁ G₄ इक्षुदसागरस्तथा

— After 9^{cd}, T₁ G₄ M₂ (om line 2) ins

54* शल्मलिश्च कुश[] क्रौञ्चो द्विगुणो ह्युत्तरोत्तरम् ।

यथासंख्य परिवृत्त सुरासर्पिपयोधिभिः ।

— T₁ G₄ repeat 8^{ab} after 54*, T₂ G₁ 3 M₁ 2
 repeat it after 9^{cd}, G₂ repeats 8 after 9^{cd}

—^c) K₅ क्षारोदो D₀ इक्षुवारिवता सर्वा, S क्षीरो-
 देनं चृप (M नर) श्रेष्ठ —^d) T₁ G₂ 4 M यश्च, G₁ 3
 स च (for येन) Ś₁ K₀₋₂ 'मडित', D₁ 'धारित'

10 = (var) Brahmānda 1 19 3^{c-4}b, 82,
 Vāyu 49 3, 76, Matsya 122 3^{c-4}b, 93
 —^a) B₂ तत् (for तत्र) —^b) K₄ B D_a D_n
 D₁ 4 5 8 तत्र न (by transp), D₁ C₀ नाकाले,
 C_a न तत्र (as in text) C_a 0 d म्रियते (as in
 text) —^c) D₃ नैव (for कुत) K₀₋₃ D₂ 7 G₁₋₃
 M एव तु, D₃ तत्र च (for एव हि) T₁ G₂₋₄
 दुर्भिक्षं —^d) Ś₁ K₀₋₂ आयुस् (for क्षमा) K₃
 'जोयुतोदिते C_a क्षमातेजोयुता (as in text) C₀ d
 cite क्षमा and तेज

11 In G₁, 11^{abc} is lost on a damaged fol
 —^a) = 12^a —^b) K₂ D₃ यथा च (for
 यथावद्) D_{a1} यथावदिह सजय (= 12^b), T₂
 यथावदिह भारत —^c) K₂ 3 B₃ 4 D₀ 3 S (G₁
 damaged) उक्त एव (T₂ एवमुक्ता) Ś₁ D₃ मया
 राजन्, K₄ महाबाहो (for 'राज) —^d) K₃ D₃
 अर्हसि (for इच्छसि) K₄ B D_a D_n D₁ 5 8
 किमन्यत्कथयामि ते, S 'न्यद्वर्त (G₂ 'णं)यामि ते

12 ^a) = 11^a D₃ (marg sec m, orig
 before corr as in text) काशं (for शाकं)
 —^b) = 1^b —^c) K₄ B D_a D_n D₁ 4 5 7 8
 S 'प्राज्ञ, D₂ 'राज (for 'भाग), —^d) D₀ सजय
 (for तत्त्वत)

संजय उवाच ।

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।

रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ।

अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३

देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।

प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।

यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १४

ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।

यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।

यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ १५

13 13^{abc} = (var) Brahmānda 1 19 83, Vāyu 49 77, Matsya 122 4^{cd}, 51^{ab} — S reads 13^{ef} before 13^{ab} (Ms s repeating 13^{ef} in its proper place) — ^a) K₈ यथैव, D₈ (sup. in sec m) तथैते, S विस्तृता, C₈ तथैव (as in text) — ^b) K₈ सप्तान्वै, T₂ सप्तर्षि- Dn D₄ s मणिपर्वता, D₁ पूजिता, M₅ मुनिभूषिता — With 13^{cd}, cf Brahmānda 1 19 35^{ab}, Vāyu 49 31^{cd} — ^c) T₁ G₄ रत्नाकराश्च नद्यश्च, G₁ s रास्ते (G₈ राते) नद्यश्च, G₂ नानाकराश्चेन्नद्यश्च — ^e) K₈ s D₂ अतीव गुणवत्सर्वं — ^f) Ś₁ Ko 2 तत्र पुण्ये, K₁ s s D₂ 1 तत्र पुण्यो, K₄ B Da Dn₁ D₄ s तत्त्व (B₈ त्र) पृच्छ K₄ नरा (for जना)

14 = (var) Brahmānda 1 19 84^a-85^b, Vāyu 49 78^a-79^b, Matsya 122 8^a-9^b — ^b) K₂ 4 B D (except D₁ 2) प्रथमो (for परमो), C_v as in text — ^c) T₂ महाभाग — ^d) T₁ G जलदो, T₂ ऋषभो (for मलयो) — ^e) K₈ s B D (except D₈ 8) S ततो (for यतो) B₂ निवर्तते — ^f) M₁ 2 प्रवहति K₈ s B₄ D₂ T₂ सर्वत

15 = (var) Brahmānda 1 19 85^e-86^d, Vāyu 49 79^c-80^d, Matsya 122 9^c-10^d — ^a) Da D₅ अत (for तत) D₇ पूर्वैण (for परेण) — ^b) B₁ D₈ जलाधारो K₁ गिर (for गिरि) — ^c) B Da Dn D₁ 4 s 8 ततो, S यतो (for यत्र) Ś₁ Ko 2 दिव्यम्, K₅ दत्तम् (for नित्यम्) Ko-2 धत्ते, Da₁ (m as in text) a₂ D₅ दातु — ^d) D₈ 6 पर (D₈ रि) मडल (for परम जलम्) — ^e) B Da Dn D₁ 4 s 8 M₂ s 5 ततो (for यतो) G₂

उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।

रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १६

उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।

यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुमहान्संशयो मेऽथ प्रोक्तं संजय यच्चया ।

प्रजाः कथं स्रुतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ १८

संजय उवाच ।

सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन ।

गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ १९

M₈ वर्षं G₄ M₃ (inf lin as in text) प्रवहति — ^f) K₈ 4 B Dn D₁ 4 s S (except G₈) वर्षकाले- K₈ s D₂ नरेश्वर, B₂-4 जनाधिप

16 = (var) Brahmānda 1 19 87, Vāyu 49 81 — ^a) Ś₁ Ko-2 D₇ ततो, D₈ उच्चो, C₈ उच्चै (as in text) T₂ शिरा (for गिरी) D₂ रैवतिको- — ^b) B₂ 4 Da D₅ s Ca °ष्टिता, M₂ °ष्टित, C₈ °ष्टितः (as in text) — ^c) C₈ दिवि (as in text) Da D₅ नक्षत्रा, M₅ त्र Ko 2 रेवती (Ko °ती) दिव्यनक्षत्र

17 = (var) Brahmānda 1 19 88, Vāyu 49. 82, Matsya 122 12 — ^a) D₈ 6 °णास्य (for °ण तु) — ^b) B₁ महान् (for महा-) — After 17^{ab}, K₂ 4 B Da Dn D₄-8 s ins

55* नवमेघप्रभं प्राशु श्रीमानुज्ज्वलविग्रह ।

[B₁ श्रीमान्ज्वलनविग्रह]

— ^c) K₈ D₁-8 यत्र, B₁ तत — ^d) K₄ damaged G₈ प्रभा (for प्रजा)

18 ^b) N (except Ś₁ Ko-2) प्रोक्तोय संजय त्वया, S त्वयोक्त (T₂ M₂ s °क्ते) सूतनदन — ^c) K₁ 2 D₂ 7 प्रजा, G₈ प्राण D₁ तत पुत्र, S महाप्राज्ञ (for सूतपुत्र) . — ^d) D₁ सपत्ना, D₇ M₄ संप्राप्ता

19 ^a) K₈ D₂ सर्वे चैव (for °त्वेव) Ko 5 महाराज — ^b) Da₁ कुलनदन — ^c) C₈ गौर कृष्णश्च (as in text) B Da₂ Dn D₄-8 s C₈ पतग, D₁ वर्णो वा, S वर्णोत्र — ^d) Da₂ D₈ Cop [क्ष]नयोर् (for तयोर्) K₈-s B Da Dn D₁ 2 4-8 T M₃ Ca d वर्णो (Da₁ °र्ण) तरे, G M₁-8 वर्णांतरो (G₂ °रा), M₅ वर्णांतरो; C₈ वर्णांतर (as in text)

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
 ततः पर कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
 केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ २१
 तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
 वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ २२
 महामेर्म्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।

जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
 रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः ।
 केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
 परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
 जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
 शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
 तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २६

C 6 429
B 6 11 28
K 6 11 28

20 ^a) M यत्र (for यस्मात्) D₆ प्रवृत्तोय, T₁ G₁ 3 4 प्रवृद्धो वै ॐ Cc यसाच्छयाम प्रवृत्तो जन इति शेष । ॐ — ^b) D₆ यत्ते, T G M₃—, तेन K₄ B Da Dn D₁ 7 (m as in text) 2 M₁ 2 तस्माच्छयामो गिरि स्मृत — All MSS except D₃ om 20^{cd}

21 ^b) K₃ D₃ 7 T G₂ 4 M₁ 3-5 दुर्ग ; G₃ दुग्ध (for दुर्ग) K₆ दुर्गशैलो — 21^{cd} = (var) Brah mānda 1 19 90^{cd}, Vāyu 49 84^{cd}, Matsya 122 18^{cd} — ^c) Ca केशरी, Cd केशरो, Cv केसरी K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 5 3 केशरी (K₄ damaged, D₁ 'सरि' केशरयुतो, M केसर (M₁ 'रि' केसरियुतो — ^d) K₃ 5 D₂ 4 0 S वायु (for वात) K₂ 3 6 B Dn D₂ 4 8 Ca प्रवर्तते, K₄ प्रवर्त्सति, S प्रवाति वै (for प्रवायति)

22 ^a) Cc योजनविष्कम्भ (as in text) Ca cites तेषा and विष्कम्भ — ^b) T₂ गुणत, Ca c द्विगुण (as in text) Da D₅ स वि (for प्रवि) — ^c) G₁ 3 वर्षाणा K₃ 5 D₂ तेषा, M₁-3 5 तत्र (for तेषु) — T₂ om (hapl) 22^d-25^a — ^d) K₄ B D (except D₁-3) S सप्तो (for संप्रो) S महर्षि (for मनीषि)

23 T₂ om 23 (cf v l 22) — ^a) D₆ महा- मेरोर (for 'मेरु') K₃ 5 D₂ 'श्रोतो, B₂ 'व्याप्तो, D₃ 'कोशो, 5 'भागो (for 'काशो) — ॐ Cc महामेर्म्महाता मेरुणावच्छिन्नो महानाकाश इवाकाशो यस्य । ॐ — ^b) D₆ जलज, S (T₂ om) ह्यचल (for जलद) K₃ कुसुमोत्कर, K₅ D₂ 7 T₁ G₄ M कुसुमोत्तर (T₁ G₄ M₁ 'रे), G₁-3 कुसुमोत्तम — ^c) 5₁ Ko-3 D₁-3 7 'धारोपरो राजन्, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 8 T₁ G 'धारो महाराज, K₅ B₃ 'धारोपरा (K₆ 'रो) राजन्, D₆ 'धारोपमो राजन् — ^d) D₆ कुसु (for सुकु) G₃ स्मृति

24 T₂ om 24 (cf v l 22) — 24^{ab} = (var) Brah mānda 1 19 92^{ab}, Vāyu 49 86^{cd} — ^a)

K₁ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 5 8 T₁ G₁ 4 M₂ रैवतस्य K₆ च (for तु) 5₁ Ko 1 कौमार, D₁ कौरव्य — ^b) K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₁-6 8 S (T₂ om) मणिकाचन, K₃ 5 D₂ च समीचक, K₄ B₃ तु मणीचक — ^c) K₄ B Da Dn D₅ 8 केशरस्याथ (K₄ 'स्याव, B₂ 'स्य तु), D₁ M केसरस्यापि B₁ 3 4 Da₂ Dn₂ D₁ 5 7 8 मोदाकी (B₁ 'कीं) D₆ केशवस्याथ यो दास, T₁ G केसरस्यास (G₁-3 'थ) मोदारि (T₁ G₄ 'र) — ^d) K₃ 5 D₂ 3 परस्य, B₂ पुरेण, Cc परेण (as in text) B₁ 4 Dn D₁ 8 Ca c महान्पुमान्, T₁ G M₄ महाद्रु (M₁ 'न्दु) म, M₁-3 5 महाद्रुमान्

25 T₂ om 25^a (cf v l 22) — ^a) K₃ 5 D₁-3 7 च (for तु) Cc परिवार्य (as in text) D₆ 'वार्य महाराज — ^b) D₆ दीर्घ Ca c cite दैर्घ्य and ह्रस्वत्व — With 25^{cd}, cf Brah mānda 1 19 29^{cd}, 49^{ab}, 94^{ab}, Vāyu 49 27^{cd}, 44^{cd}, 88^{cd}, Matsya 122 26^{cd} — ^c) 5₁ Ko-2 D₁ जवु (D₁ 'वृ) द्वीपेति, K₄ D₃ जवुद्वीपे च, Da D₅ M 'द्वीपस्य, T G कौच (G₂ शाक) द्वीपस्य, Ca जम्बूद्वीपेन (as in text) K₁ 2 विख्याता, B Da Dn D₁-6 8 S स (D₅ स) ख्यातस्, D₁ corrupt, D₁ विख्यात, Cv as in text — ^d) B₃ द्वीपे, B₄ नाम, Dn₁ तीरे (for मध्ये) 5₁ महाक्रम, Cc 'द्रुम (as in text)

26 With 26, cf Brah mānda 1 19 94^d-95^b, Vāyu 49 88^{cd}, 90^{ab} — ^a) M₃ 5 श्यामो (for शाको) — ^b) K₃ D₂ तस्य पूजा महापुगा, K₄ तस्य प्रजा सदानुगा, K₅ T₁ G M तस्य पूजा महानुगा (K₅ G₂ 'गा), B Da Dn₂ D₃ प्रजा तस्य सहा- नुगा (Dn₂ D₃ 'गा), Dn₁ D₄ प्रजा तस्य सदानुगा, D₁ पूजा ** महापुगा, D₃ 6 तच्छास्त्रा (D₆ शास्त्राश्च) बहुयोजना, D₅ प्रभास्तस्य सदानुगा, D₇ पूजा यस्य मनोनुगा, T₂ तस्य पूगो महानुजा Ca cites तस्य and सदानुगा — ^d) D₃ यत्र Da₁ D₅ सकर, D₃ भास्कर ; G₃ शक्ति (for शकर)

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
 धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत ॥ २७
 वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
 दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
 प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ।
 नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ २९
 सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरिका तथा ।
 महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ।
 इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ३०

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्ग्रह ।
 सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३१
 न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्धराः ॥ ३२
 तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३३
 मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
 मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३४
 मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।

27 ^a) B₁ M₄ ६ तत्रागच्छति — ^b) K₈ D₂
 चारणा दे(D₂ दै)वतानपि; D_a D₅ चारणा सह
 सुहृकैः, S देवताश्ररणास्तथा — B₁ om 27^{cd} — ^e)
 B₂ वार्षिकाश्च K₈ महाराज (for प्रजा राजश्) — ^d)
 D₈ ६ चत्वारश्चैव Cd omes चत्वार (as in text)

28 ^a) Ś₁ K_o 1 B₁ स्वधर्मं, B₂ प्रकर्षं (for स्व
 कर्मं) — ^b) K₈ स्तेनो प्र; B₃ स्तेनापि — ^d) D₂
 नरा (for जरा) K₈ नजरा मृत्युवर्जिताः

29 ^a) D_o प्रवर्तते, T₂ प्रवर्धते D₁ प्रजाश्च तत्र
 वर्धते — ^e) K₅ पुण्यजनास् K₄ चैव (for तत्र)
 — ^d) B D_a D_n D₄ ६ १ ३ S बहुधा ग (B₁ २ म)ता

30 30^{ab} = (var) Kūrma 49 34^{ab}. — ^a)
 = Brahmānda 1 19 96^a D₅ च शीता (for
 कुमारी) — ^b) K₈ ६ D₁ २ कावेरिका K₄ D₈ ० १
 सीता सावेणिका तथा (K₄ कास्तथा, D₈ रेव च), B
 D_a D_n D₄ ३ शीता शीवे (B₁ ४ सीताशी वे, B₂
 सीता श्रीवे, D_a शीता श्रीवे)णिका तथा, D₅ महाश्री
 वैणिकी तथा, T G₂ ४ सी (T₂ सि)ता सवेणु (G₂ सीवे
 णि)का तथा, G₁ ३ सी (G₈ सि)ता सीवेणुका तथा, M
 सी (M₂ सि)ता श्रीवेणुका तथा — ^e) Ś₁ K_o 1 इक्षु-
 वर्धनिका, K₄ B₈ D_o इक्षुवर्धनिका, B₁ ४ D_a 2 D_n
 D₁ ४ ६ चक्षुर्वर्धं, B₂ D_a 1 D₈ चक्षुर्वर्धं (D_a १ 'वर्द्ध'),
 T₂ G₁-३ इषुवर्धं — ^f) K₄ B D (except D₈ ० १)
 नदी (for तथा)

31 ^a) K₄ तथा, B₁ D_n D₂ ३ T₂ G₁ ३ M₁-३ ३
 तत्र (for तत) B₁ प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यस्, D₈ प्रवृत्ता-
 श्चैव पुण्योदा — ^b) B₁ तत (for नद्य) — D₅
 om 31^c-32^d — With 31^{cd}, of Brahmānda 1 19
 97^{cd}, Vāyu 49 95^{cd}, Matsya 122 35^{cd} — ^e)

T₂ सहस्राणि — ^d) = Brahmānda 1 19 20^d,
 63^b, Vāyu 49 18^d, 57^d, Matsya 122 75^b K₄
 B₂ ३ S ततो, D_a 1 नारा, D_a 2 नरो (for यतो)
 Ca as in text

32 = (var) Brahmānda 1 19 98, Vāyu
 49 96^{abc}, Matsya 122 36 — D₅ om 32
 (of v l 31) — ^a) K₅ B₁ चासा, M₄ तेपा
 (for तासा) — ^e) K₄ B D_n 2 S शक्यते

33 ^b) D₈ लोकसन्निका (sup in ता) — 33^{cd}
 = (var) Kūrma 49 36^{ab}, Vīṣṇu 2 4 69^{ab}
 — ^e) K₈ सगाश्च, K₄ B₁ 2 ४ D_a 1 D_n 2 D₁ ६ मंगाश्च,
 T₁ G मकाश्च, T₂ मकाश्च, M मदाश्च (for मगाश्च)
 Ś₁ K_o 1 मपगा, K₂ मखगा, D_a 1 (m as in
 text) a₂ D₅ गणका, D₈ मगका (marg sec m
 धा), M₁ मकशा (for मशका) — ^d) K_o-2
 मानगा (for मानसा) K₈ ६ D₂ G₁ ३ M₁ ४ ६ मदका,
 D_a D₅ नदका, D₁ T₁ G₂ ४ मदका, M₂ मनका

34 34^{ab} = (var) Vīṣṇu 2 4 69^{cd} — ^a) K₄
 B D_a 1 D_n 2 D₁ ४ (before corr) ० मगा, K₅ नगा;
 T₁ G मका, T₂ मका, M म (M₁ म)दा K_o २
 ब्रह्मणि (K_o ण) भूयिष्ठा — ^b) K_o-2 सुकर्म B₈
 सदा, D₄ मृश, S च ते (for नृप) — ^c) Ś₁
 K₂ मपकेषु, K₄ B₈ C_c मसके, D₈ १ T₂ मगधे
 (D₈ marg sec m के) K₄ D₈ T G₂-४ M₃ ६
 च, D_a 2 D₅ [ञ]तु, D₇ [ञ]पि (for तु) K_o 1
 मपके तु राजधान्या, M₁ मकशेरतुराजन्या (corrupt)
 — K₈ ६ D₂ om 34^d-35^a — ^d) Ś₁ K_o-2 सत्य-
 संमता, D₈ सत्यवादिन (for सर्वकामदा)

35 K₈ ६ D₂ om 35^a (of v l 34) — ^a) Ś₁

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३५
न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।

स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३६
एतावदेव शक्यं तु तस्मिन् द्वीपे प्रभाषितुम् ।
एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

संजय उवाच ।

उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।

यथाश्रुतं महाराज युवतस्तन्निबोध मे ॥ १

घृततोयः समुद्रोऽत्र दक्षिमण्डोदकोऽपरः ।

C 6 443
B 6 12. 2
K 6 12. 2

Ko-2 मानगेषु, B D (except D1. 8 7, D2 om) मानमाश्च —^b) K5 B Da Dn D4 6 7 8 T2 G2 वैश्यघ (K5 D1 'क'मों, T1 G1. 8 4 M3. 4 वैश्या घमों —^d) D3 धर्मकामार्थसयुता, S शूद्रा (T2 M1-3 5 'रा' धर्मार्थकोविदा — Dn1 om 35^e —^e) Ko 2 Da2 D5 M1-3 5 शूद्राश्च; T G M4 शू (G1 रु)-द्रका (for शूद्रास्तु) K5- D1. 2 S म (G1 म)दके, B Da. 4 6 8 मदगा, Da1 Dn2 मदका, Da2 D5 नन्दका (for मन्दगे) —^f) B3 4 Da1 D3 5 'शालिन'.

36 With 36, cf. B 12 59 14, Brahmānda 1 19 106, Vāyu 49 103, Matsya 122 44 —^a) T1 G तस्य (for तत्र) M4 राज (for राजा). D5 धर्मज्ञैर् (for राजेन्द्र) —^b) T1 G4 दृढयो Ko 2-5 B Da2 Dn2 D1-3. 5 7 8 G2 Ca दाडिका, D5 सुद्रिका, T1 G4 Cd दडका, G1 8 M दां (G3 द)-डिक; Cc दण्डिका (as in text). —^c) K1 (by corr) 2 स्वधर्मेणैव, D5 स्वकर्माणि च B Da1 (by corr) Dn D4 7 8 धर्मज्ञासु, Da1 (before corr) a2 D5 धर्मज्ञ, S राजेन्द्र (for धर्मं च). Ko स्वधर्मेण न वै धर्मं —^d) K5 रक्षयति

37 = (var) Brahmānda 1 19 107, cf. Vāyu 49 104^{ab} —^a) K4 Da D5 ते (for तु) —^b) K4 ह्यस्मिन्, B D (except D2 8 7) T2 तत्र (for तस्मिन्) K2. 5 D2 द्वेष्टे (for द्वीपे) K4 'पित T1 G द्वीपत्र प्रतिभाषितु, M4 तद्रूप तु प्रभाषितुं —^c) K5 5 B Dn D1 2 4 8 M1-3 5 एतदेव च (D2 om च, M1-3 5 हि) श्रो, T G एतदेव च (T1 G3 तु) वक्तव्यं —^d) Da D. शोकद्वीपे

Colophon — Sub-parvan K8 जवृद्धिपविनिर्माण, K4 B जवृषंडनिर्माण, K5 D5 जवृद्धीपनिर्माण, Da D2 4 6 8 जवृषण्डनिर्माण — Adhy name D1 जवृद्धीपवर्णन, D5 शाकद्वीपनिरूपण, M1-3 5 जवृ (M5 'जु)-द्वीपविष्कमकथन, M4 युवनकोशे शाकद्वीपकथन — Adhy no (figures, words or both) Ko 8, K5 Da2 D1 5 M1 3-5 12 (as in text), Dn T G M2 11 — Śloka no Dn1 D5 38, Dn2 37 — Aggregate śloka no K5 436, D1 423

13

1 = (var) Brahmānda 1 19 51, Vāyu 49 46 —^{ab}) Cc उत्तरेषु (as in text) K2 4 5 B Da Dn D4-6 8 'पु च, D1 G2 'ण तु T1 G transp कौरव्य (G2 कौरव) and द्वीपेषु M4 वर्षेषु (for द्वीपेषु) D5 M1-3 5 श्रूयता K4 मया, B1 कथ, G2 कथा; M2 यथा (for कथा) Cv उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपे द्विषु —^c) = 16^c B Da Dn D4-6 8 एव तत्र, G2 तथा श्रुतं, M यथाश्रुति —^d) K4 B Dn D4 6 8 युवतश्च, D1 'तस्तां, T2 'तस्तान्, G2 'तस्त — After 1, M1-3 1ns

56* दुग्धोदकसमुद्रोऽन्य पुनरिक्षुरसोदकः ।

[M2 दुग्धोदक]

2 ^a) K2 Da1 D1 G3 घृततोय, G1 घृततोय, G2 कुलोदक, Cc घृततोय (as in text) K4 समुद्रोदक; D1 समुद्रोय, T2 G1-3 M 'द्रो वै (M3 य) —^b) K4 दक्षिमण्डस्तत पर, B3 Da2 D5 'मण्डोदक पर, D5

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो *धर्मसागरः ॥ २
परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ५

*दुग्धोदकोपर, T₂ °मढोदकोपरं, M °मढोदकस्तथा
Cc ctes दधिमढ — T₃ om 2°-4^d — °) Cc सुरोद
(as in text) Ś₁ K₃₋₅ D₂ s सुरसं, Ko-2 परमं
(for सागरं) D₁ सुरासमरसश्चैव, D₆ पृष्टश्च सुरसश्चैव,
D₇ सुरोदेक्षुरसौदिव — ^d) M₂ तलोन्यो All MSS
(for T₁ G₄ see below, T₂ om) Cc धर्म (Ko-2
D₆ जल, D₁ हीक्षु, M₄ गुळ)सागर — For 2,
T₁ G₄ subst

57* इक्षुदश्च सुरोदश्च सर्पिं क्षीरोदधिस्तदा ।

दधिमण्डोदधिक्षान्व्य शुद्धोदधिरयो महान् ।

3 T₂ om 3 (of v l 2) — ^a) Cc as in
text — ^b) M₁₋₃ s द्वीपा सर्वे (by transp) D₆
सर्वद्वीपा ससागरा — °) K₄ सर्वतं सु, B Da Dn
D₄ s 7 s पर्वताश्च, T₁ G₄ स्वस्वतुल्यैर (for सर्वतश्च)
— ^d) B D (except D₂ s s) S Cc समुद्रै (for
पर्वतै)

4 T₂ om. 4 (cf v l 2) — ^a) Ś₁ Ko 1 गिरि°
(for गौरं) Cv गौरस्तु मध्यमे (as in text) K₅
गौरस्तु मध्यमे द्वीपो — ^b) Ś₁ Ko-2 गौरो (for
गिरिर्) K₈ ममशिलो, K₆ D₂ नामशिलो, Da₁
Dn₁ मानशिलो, D₆ मेरुशिला, D₇ S (T₂ om)
मणिशिलो, Ca o d मानशिलो (Cd °ला) — °)
K₂ s s B₁ s 4 D (except D₇) Cc पश्चिमे (for
°म) D₈ कृष्णे B₂ पश्चिमे पर्वत कृष्णो — ^d)
K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄ s s °सखो, K₄ °मुखो, B₈
°मथो (for °निभो) K₈ s D₂ नाञ्जी (K₈ नाना, D₂
नाञ्जि)भो नृपसत्तम (sic)

5 = (var) Brahmānda 1 19 42, Vāyu
49 38^{ced}, Matsya 122 62°-63^b — ^a) B₁₋₃ तेपु,
T₂ तानि (for तत्र) T₁ G M (except M₄)
transp रत्नानि and दिव्यानि — ^b) D₇ वासव,

कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शल्लमलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ॥ ७
गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ।
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ८

G₁ s केवल (for केशव) — °) Ś₁ Ko-2 °मुपासीन,
K₈ s D₁₋₃ s S °रुपा (D₁ s °रुदा)सीन, K₄
प्र****सीन, B₁ Dn D₄ s प्रसन्नश्चाभवत्तत्र
— ^d) K₄ B₂₋₄ Da₂ Dn D₄ s s व्यदध (D₈ °धा)त्,
B₁ S विदधत् B₈ स्वय

6 With 6^{ab}, cf Brahmānda 1 19 139^{ab},
Vāyu 49 133^{ced}, Matsya 123 37^{ab} — ^a) G₂
°द्वीप Ś₁ Ko-2 Da₂ °स्तमो (for °स्तम्बो) Dn
D₄ s कुशस्तम् (D₈ °व) कुशद्वीपे, T₂ °स्तमो मध्यके
तु — ^b) T₂ द्वीपे (for मध्ये) B₁ s T G₂ s
M₁₋₃ s च, B₂ G₁ s M₄ तु (for ह) Dn₁ D₄
मध्ये जनपदै सह, D₆ मध्येजनपद शुभ — After
4^{ab}, T₁ G₄ M₂ ins

58* संपूज्यते हि ऋक्षश्च स्वर्दी[? द्वी]पख्यातिक्रयथा ।

— °) K₂ 4 B₁ s-5 D शाल्मलिश्च, K₈ शाल्मली च,
K₆ शाल्मलिके, B₂ शाल्मलश्च, T G₁ s 4 शाल्मली च
— ^d) Ko द्वीपं, Da द्वीप Ś₁ Ko 1 शाल्मलि°,
B₂ Da M₂ s s शाल्मल°. K₈ नृप क्रौंचो तथापर

7 ^a) K₈ s D₂ S (except T₂ M₄) महान्, D₇
तथा (for महा) — ^b) Ś₁ K₈ s Dn₁ (before
corr) D₁ s s G₂ s M₂ 4 गिरिरत्न°, T₂ गीतवादित्र
निस्वनै — °) Da₁ स पूज्यते — ^d) Ko चतुर्वर्ण्येन,
K₂ D₆ चातुर्वर्णेन K₄ B₈ D₈ T₁ नित्यश

8 ^a) K₂ 4 B Da Dn D₄ s s T₂ G₈ M₁₋₃ s
गोमत्, K₈ s D₂ s s 7 °मेद; T₁ गामंद, G₁ °मद,
G₂ °मद — ^b) B Da Dn D₄ s s स (D₈ सा)
र्वधातुक T₂ सुमहान्सर्वथा महान् — °) Ś₁ Ko-2
तत्र T G M₁₋₃ s वसते भगवान् (T₂ M₂ s s °न्यत्र,
M₄ सेवते भगवान् — °) G₂ मोक्षद K₂ G₂
सस्तुते, K₄ * * तो; B Da Dn D₄ s 7 s सगतो
— °) M₄ त्रिशूली परमेश्वर

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्वितः ।
 सुधामा नाम दुर्धर्यो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ९
 द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ १०
 पद्यो हरिगिरिर्नाम पडेते पर्वतोत्तमाः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ११
 औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।
 तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ १२

धृतिमत्पञ्चमं वर्षं पद्यं वर्षं प्रभाकरम् ।
 सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ १३
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।
 विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ॥ १४
 न तेषु दस्यवः सन्ति श्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ १५
 अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।
 यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ १६

C 6 4^a
B 6 12 17
C 6 12 17

9 With 9, cf Brahmandā 1 19 54, Vāyu 49 19 —^a) D₁ कुशे, T₁ G M₂ शक- (for कुश) After कुशद्वीपे, K₁ repeats the portion of the text from कुशस्तम्भो in 6^a, up to the end of st 8 —^b) K₅ विद्रुमे, M₁ ३ [S]विद्रुमैश्व, M₄ द्विद्रुमैश्व S₁ Ko 1 चित्तै, K₅ स्थित (for चित्त) —^c) K₂ Dn D₁ ३ स्वनामनामा, K₄ B₁ २ : 4 Da D₁ ६ सुनामनामा (Da₁m D₁ 'म), B₃ D₂ ६ 7 सुधामा नाम, T G सु नामा नाम, M सुधामो नाम (M₂ ३ 'मा) —^d) C_६ हेमपर्वत इति द्युतिमतो विशेषणम् । ॥

10 = (var) Brahmandā 1 19 55, Vāyu 49 50 —^a) T₂ अत्रि (for द्युति) D_३ राजेन्द्र (for कौरव्य) —^b) G₂ हरि — T₂ om 10^c-12^b

11 T₂ om 11 (cf v 1 10) —^a) = Brahmandā 1 19 56^a, Vāyu 49 51^a T₁ G M₂ पद्यो गिरिर्ह (G₃ 'गि', M₂ 'ह')रिर्नाम —^b) T₁ G सप्तैते (for पडेते) K_३ रत्नपर्वता (for पर्वतो) — 11^c = (var) 6 12 22^{ab}, Brahmandā 1 19 57^{ab}, Vāyu 49 52^{ab}, Matsya 122 63^{cd} —^c) S (except G₁ ३, T₂ om) एषाम्, C_६ तेषाम् (as in text) C_६ v अन्तरविष्कम्भ (as in text) —^d) K₄ * * भागश, B_३ 4 D₄ ३ S (T₂ om) सर्वं, B₁ २ पूर्वं, Da₁m कर्म, Da₂ Dn D_६ पर्वं

12 = (var) Brahmandā 1 19 57^c-58^b, Vāyu 49 52^c-55^b — T₂ om 12^{ab} (cf v 1 10) —^a) K_३ ३ D₇ उद्भिद —^b) Dn₂ रेणु (for वेणु) —^c) S₁ च सुधा, Ko-2 च सुरा, K_३ ३ B₄ Dn D₁₋₄ ६ ३ सु (K₂ ३ D₁ २ स्व)रथा, K₄ B₁₋₃ Da D_६ 7 सु (D₁ स्व)रथ नाम, M₄ द्वैरथाकार (for वै रथा) —^d) K₄ लमन, B₁ लमन, B_३ ३ T G₄ लवन, B₄ Da₂ Dn D₄ ६ ३ ल (Dn₁ ज

क, Da₁ लवक, D_३ कयल, G₂ लवलं, M द्राव (M₂ 'वि)ण (for पालन) D_३ मत (for स्मृतम्) G₁ ३ चतुर्थं वलि (G_३ 'ल)मडित

13 = (var) Brahmandā 1 19 58^c-59^b, Vāyu 49 53^{cd} —^a) T G transp धृतिमत् and पञ्चम D₇ पचम धृतिमत च —^b) M₂ ३ वर्षं पद्य (by transp) Da D_६ प्रभावन, D₄ प्रभास्कर K₄ प्रभाकरमत पर —^c) K₁ ३ B₁ ३ D₂ ३ ६-३ T G₂ 4 M कपिल, D₁ भारत, G₁ ३ पिप्पल —^d) K₂ पुंजवर्षका, B Da Dn D_{३-६} 7 ३ Ca ० वर्षलंभका (Dn₁ 'जभका, D_३ 7 'पर्वता, D_६ 'सभवा, C_६ 'लबका), S वर्षपूजका (T₁ G₂ 4 'जिता)

14 = (var) Brahmandā 1 19 17, 59^c-60^b, Vāyu 49 15, 54, Matsya 122 27^c-28^b —^b) B D_० 7 T₁ G₄ जगदीश्वर (D_० 'रे, T₁ G₄ 'रा), Da₁ T₂ G_३ M₂ 'तीश्वर (G_३ 'रा) —^c) B₄ Da_३ Dn D₁ 4 ३ ३ विहरते, S विचरति (G₂ 'रत्न), C_६ विहरन्ति (as in text) Da₁ विहरते च रमते च (hypermetric) —^d) K_३ ३ D_३ तत्र (for तेषु) K_३ G_३ जना (for जन)

15 = (var) Brahmandā 1 19 60^c-61^b, Vāyu 49 55 —^a) B₂ दन्वव —^b) Ko D₇ 'जातो, Da D_६ 'जात्या D₁ श्लेच्छा जात्या विकास्तथा (sic) —^c) D₇ T₁ G₄ 'प्राया K (except K₄) D₁₋₃ ६ 7 जनस्तत्र, T₁ G₄ जना सर्वे, G₂ ३ जन सर्वा —^d) D₇ G₂ ३ सुकुमाराश्च G_३ पार्थिवा

16 ^a) B Da Dn D_{4-६} ३ T₂ M₁ सर्वेषु —^b) B₄ नृपसत्तम, Da D_६ मनुजाधिप, D_३ 'जेश्वर, D_३ जगतीश्वर D₇ प्रवक्ष्यामि जनेश्वर — B₁ om 16^{cd} —^c) = 1^c Da D_६ श्रुता, D_६ 'ष्टम (for 'श्रुत) —^d) D_० T G 'प्येक (for 'न्यग्र)

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ १७
 अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
 मैनाकात्परतो राजन्नोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ १८
 गोविन्दात्तु परो राजन्निविडो नाम पर्वतः ।
 परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ १९
 देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ २०
 मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह ।

उष्णात्परः प्रावरकः प्राचरादन्धकारकः ॥ २१
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ।
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ २२
 सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ २३
 पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
 तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ २४
 तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
 वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ २५

17 With 17, of Brahmāṇḍa 1 119 66^a-67^b,
 Vāyu 49 61, Matsya 122 81^{ca} — ^a) G₁ 8
 क्रौञ्चद्वीपो — ^b) M₂ क्रौञ्च K₁ om from महा
 गिरि up to वामना in 17^d — ^c) K₈ 5 D₂
 वामनश्च, T₁ वामनके (for 'नको) Da₁ क्रौञ्चात्परेण
 वामेन — ^d) Da₁ कोमनादध^o, G₂ वामरादड^o, T₂
 वामनादड^o

18 ^a) T₂ दड^o, G₂ अड^o (for अन्ध^o) — D₂ om
 (hapl) 18^{bc}. — ^b) D₆ मेनक^o T₂ मैनाभ पर्वतोत्तम
 — ^c) K₅ 'त्परमो, Da₁ D₅ 'त्पर्वतो, D₈ 'च्च परो,
 D₆ मेनकात्परो — ^d) K₀ 2 T₁ G₁ 4 गोविन्द^o, M
 गोमतो D₅ om from गिरि up to विडो in 19^b
 B₂ गिरिरुच्यते, D₁ T₂ 'सत्तम

19 D₅ om up to विडो in 19^b (of v l. 18)
 — ^a) K₅ गोमदात्, T₁ G₂ M गोमतात् (for
 गोविन्दात्) K₈-5 B D_n D₂ 4 7 8 T₂ G₁ 8 परतो,
 D_n पर्वतो, D₁ 6 च परो D₆ भूप (for राजन्)
 — ^b) K₅ निधिर्गो, B₁ 8 निर्विदो, D_n D₇ निर्विदो,
 D₈ निविडि (marg sec m 'वदो), D₆ द्रविडो,
 T₁ G₂ 4 M₁-4 निविडो, G₁ 8 निश्चिलो, M₅ निमिलो
 D₁ पार्थिव (for पर्वत) — ^c) C₀ पर (as in text)
 G₁ पर तद्, G₈ पर तु D₆ द्रविणस् (for द्विगुणस्)
 — ^d) K₂ विष्कम्भो, Da₁ विष्कम्भो, D₂ विष्कम्भो, C₀
 विष्कम्भो (as in text) Ś₁ K₀-2 वर्षवर्धन (K₂ 'न),
 D_n D₂ 5 S (except G₁ M₂) वंशवर्धन; D₈ वर्ष
 पर्वत

20 ^a) Da₁ देशास् M च (for प्र) — ^b) T₁ G
 M₁ 8 5 तान्मे D₈ (before corr) 8 निगदित — 20^{ca}
 = Brahmāṇḍa 1 19 71^{ca}, Vāyu 49 66^{ab},
 Matsya 122 84^{ca} — ^c) D₆ कौशलो — ^d) K₅
 वामनश्च K₀ मनोनुग; K₁ 'गत

21 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 72, Vāyu
 49 66^a-67^b, Matsya 122 85 — ^a) K₀ मनोनुगात्
 D₇ (m as in text) चोष्णो, T₁ G₂ तूष्णो, M₄ कृष्णो
 (for चोष्णो) K₁ 2 मनोरगा (K₁ 'शा)त्परो चोष्णो
 (sic) — ^b) M₄ देशा Da₁ D₂ T₂ G₈ 'द्वह, G₂
 'त्तम् — K₀ om 21^{ca} — ^c) D₇ (m as in text)
 उद्गात्, T₂ विष्णोत् (sic!); M₄ कृष्णात् B₂ पंच
 (for पर) B₈ प्रावरश्च, Da₁ प्रावरकः — ^d) Ś₁
 K₄ B D_n D₄-3 G₁ 2 4 प्रावाराद्, G₈ प्रवराद्-
 T₂ दड^o (for अन्ध^o)

22 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 73, Vāyu
 49 67^a-68^d, Matsya 122 86 — ^a) K₈ 'कारकदेशांस्तु,
 D₁ 'कादेकदेशे तु, T₂ दडकारकदेशात्तु, M अन्धकारात्परो
 देशो — ^b) T G (except G₂) 'देशोपर' स्मृत,
 M 'देश' प्रकीर्तित — ^c) Da₁ 'देशोपर' — ^d) K₈
 तदुच्छिस्वन, D₆ दुदुभि' सह

23 23^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 19 74^{ab};
 Vāyu 49 68^{ca}, Matsya 122 87^{ab} — ^b) G₂ गौर
 प्रायो Da₁ T₂ जनाधिप, M₂ नराधिप D₈ 'प्रायजना-
 वृत' — ^c) G₈ ये ते (for एते) — ^d) K₈ 5
 D₂ 8 सिद्ध^o (for देव^o)

24 T₂ om 24-25 — ^b) K₈ D₂ गिरिश्च (for
 पर्वतो) D₅ 'दत्त' (for 'रत्न') K₅ गिरिश्च मणि-
 रत्नवान् — ^c) B D_n D₆ 8 प्रभवति, D_n D₄ 5
 T₁ G प्रवसति

25 T₂ om 25 (cf. v l 24) — ^a) K₀ पर्यु-
 पासते — ^b) D₈ सह (for सर्वे) Ś₁ K₀-2 प्रजा-
 पति, K₈ सद्दार्षिभि, B D_n D_n D₁ 4 5 7 8 म (D_n 2
 स)हर्षय — ^d) B₂ 4 पूजयते, D₁ पूजयन्ते D₈ 6
 नराधिप

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ २६
 विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ २७
 एको जनपदो राजन्द्दीपेष्वेतेषु भारत ।
 उक्ता जनपदा येषु धर्मश्रैकः प्रदृश्यते ॥ २८
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
 द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९

स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।
 गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
 भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
 सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ३१
 ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
 चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
 तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ।

C 6 475
B 6 12. 33
K 6 12 33

26 = (var) Brahmānda 1 19 143, Vāyu 49 137, Matsya 123 41^c-42^b — ^a) Ś1 Ko-2 Da1 M1 s-s जवु, Ks जवुद्वीपात् — ^b) Ks-s D2 s T: G2 च (for [उ]त्) — ^c) Ks द्विपेषु — ^d) K4 B1-3 D (except D1 2 6 7) T G M4 कुरुसत्तम

27 = (var) Brahmānda 1 19 144, Vāyu 49 138, Matsya 123 42^c-43^b — ^a) Dn D4 s ब्रह्मचर्येण सत्येन — ^b) Dn D4 प्रजानां, Ds विप्राणा (for सत्येन) B2 Dn D4 s हि (for the first च) — B4 om. 27^c-28^d — ^c) G2 आरोग्यायुष (hyper-metric) S (except T2) प्रमाणेभ्यो — ^d) Ko 2 तथा, Ks s D2 मतं (for तत)

28 B4 om 28 (cf v l 27) — ^a) D1 T1 G1 s 4 एते (for एको) T1 G3 4 पदा Ca v एको जनपद (as in text) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 28^b-30^a — ^b) K2 G2 द्वीपेषु तेषु, K3 द्विपेषु, M1 द्वीपेष्वेकेषु — ^c) G4 जान D1 तेषु — ^d) D1 श्रैष, T1 G1 2 4 श्रैष, G3 श्रैषु (for श्रैक) K2 s D2 s T2 प्रवर्तते

29 Ś1 Ko 1 B4 om. 29 (for Ś1 Ko 1, cf v l 28) — 29^{ab} = (var) Brahmānda 1 19 146^{ab}, Vāyu 49 140^{ab} — Dc om (hapl) 29^d-32^c — ^d) K4 B1-3 सर्वदा, Ks सर्वदा, D1 S नित्यदा

30 Dc om. 30 (cf. v l 29) — With 30^{ab}, cf Brahmānda 1. 19 146^{cd}, Vāyu 49 140^{cd} — Ś1 Ko 1 om 30^a (cf v l 28) — ^a) K2 s D2 7 स सखा, D1 स गुरु, T2 स चितान् (sic) (for स शिवो) — ^b) Ś1 Ko 1 सदा लोक, K2 4 Da2 Dn D1 4 8 स पिता प्र-, D3 पिनाकी स, T1 प्रेषितोय, T2 प्रेषता य, G1 M2 8 8 प्रेक्षको य,

G2 s प्रेक्षिताया, G4 पेपिताया (sic), M1 4 प्रेक्षिता (M4 तो) य (for स पिता स) S प्रजापति — With 30^{cd}, cf Brahmānda 1 19 145, Vāyu 49 139 Matsya 123 43^c-44^b — ^c) Cc गोपायति (as in text) Ks नरश्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — ^d) Ko-2 सजड मडिता, B3 सततपडिता, D1 सर्वा यथा तथा, Ds स्वयमतद्रित, T1 G1 4 M1-4 सजड (T1 G4 ल) पडिता, T3 सप्रलय स्थिता

31 = (var) Brahmānda 1 19 147, Vāyu 49 141, Matsya 123 44^c-45^b, cf Viṣṇu 2 4 93 — Dc om 31 (cf v l 29) — ^a) T2 भोज्यानि Ks s D2 चैव (for चात्र) — ^c) Ds स्वयमेव, S (except T2) एवमेव (for सिद्ध) B3-4 D (except D2 8.7, Dc om) महावाहो — ^d) B3 भुज्यते B3 Da Ds S तद्वि (G2 तस्य) (for तत्र) B2 4 Dn D1 3 4 8 तद्वि भुजति नित्यदा

32 Dc om 31^{abc} (cf v l 29) — With 32^{ab}, cf Brahmānda 1 19 149^{ab}, Vāyu 49 143^{ab} — ^a) Ks s D2 s अत पर Ks s D2 7 सदा रम्या (for समा नाम) — ^b) Cc लोकसंस्थिति (as in text) — ^c) K2 4 B Dn D1 8 4 8 T2 चतुरस्र, Ks s Da D2 s Ca रत्ना (Ks Da1 रत्ना), G1 s रश्रं, Cc v रश्रा (as in text) — ^d) Ks त्रयस्त्रिंशत्ति मडल, Ca त्रयस्त्रिंशन्मड (sic) Cc v cite त्रयस्त्रिंशत् and मडल

33 ^b) S लोकविश्रुता — ^d) Ś1 Ko-2 वता-दिका, M चतौ तथा (M4 तोदय) — ^c) Ko-2 सुप्रतीकास, T2 सप्रतीकास Dn D4 T1 G2 4 तदा, D1 तस्य (for तथा) — ^f) Ko s Ds Gs M1 8-9 मुख्या, Dc नना

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३३
 तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।
 असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३४
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।
 असंवाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ३५
 पुष्करैः पद्मसंकाशैर्वर्षवद्भिर्महाप्रभैः ।
 ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३६
 श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
 आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ।
 दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं बृहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच ।

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।
 स्वर्मानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रभावतः ॥ ३९
 परिमण्डलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ।
 योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४०
 परिणाहेन पद्मिनिशद्विपुलत्वेन चानघ ।

34 ^a) Ś1 Ko-2 च (for तु) — ^b) Ks 5 D2
 च वक्तुम् (for संख्यातुम्) Ks अहोत्सहे — ^c) D1 2 6
 संख्याता Ś1 Ko-2 च (for स) — ^d) Ks तदा,
 Da1 स्वथा

35 ^a) S (except T2 G2) तत्रैव (for तत्र वै)
 Ko यांति — ^b) K4 B1-3 Da Dn D1 5 7 8 S हि
 (for च) — ^c) K4 B Da Dn D1 8-9 8 अस
 चद्धा, T G असरु (G2 ऋ)द्धा, M अविच्छिन्ना — ^d)
 D8 G2 M5 तानि गृह्णति Da1 ते जना, D1 6 वै
 गजा

36 ^a) Ca c d पुष्करैः (as in text) — ^b) K1
 व ** द्विर, K2 T1 G2 4 वर्षव, K4 B Da Dn
 D1 5 8 विकस, D1 धर्मवि, D2 वर्षम, D6 प्रवर्ष,
 D7 वर्षवद्भि, T2 M वपुष्मद्भि, G1 corrupt, G8
 सगवद्भि, Cc विवर्षद्भि D1 महाग्रहै, D6 महाप्रभो,
 G1 2 महाप्रभै — ^c) Ks 5 D1 2 ते करै; B1 2 4
 Da Dn D1-6 8 शतधा, G2 आननै (for ते शनै)
 K4 B8 वात्र (for वाशु) — ^d) B1 2 4 Da2
 Dn D1 4-6 8 ते तान्, D8 चात, S चातान् (G2
 M4 ता, M5 चान्) (for वायून्) Da1 ततोन्मु
 चति T2 वृश्चति, Cc मुञ्चन्ति (as in text) Ks 5
 D1-8 नित्यदा

37 ^a) G2 वसद्भि, M5 शशद्भि Da1 (before
 corr) a2 D6 मानास्ते, D2 मानात्तु, D3 G2
 मानस्तु — ^b) B8 Da D5 6 इव, D1 अपि (for
 इह) Ś1 Ko-2 वायव, D8 G2 मारुत — D8
 om 37^c-38^b — ^c) T2 गच्छति च (for आग) B4
 महाबाहो (for राज) — D6 om (hapl) 37^d-40^a

— ^d) Cc तिष्ठन्ति (as in text) Ś1 Ko 2 ता (K2
 त)स्निगृह्णति ते गजा (= 35^d), K1 corrupt, Ca
 as in text

38 D6 om 38, D8 om 38^{ab} (cf. v l 37)
 — ^a) Cc पर (as in text) Ks पुरो वै, T1 G परमो,
 T2 M परो मे T2 यावत् (for ऽत्यर्थं) — ^b) K4 T2
 कीर्तित — ^c) K8 दर्शन, D2 दर्शत Ks 5 M2
 द्विप — ^d) Cc उत्तर (as in text) D3 चद
 (for बृहि)

39 D6 om 39 (cf v l 37) — ^b) Ko
 गृहान्मे, Ks D2 ग्रहाश्च, K4 B Dn1 ग्रह वै, K5 गृहाश्च,
 Da Dn2 D1 5 8 ग्रहान्मे Cc cites मे — ^c) Ks 5
 D2 यथावत्, K4 B Da1 (before corr as in text)
 Dn D1 5 8 Ca c स्वर्मानो S पुरुषव्याघ्र (for कौरव)
 — ^d) K2-5 B Dn D1 2 4 7 G1-3 M1-3 5 यावदेव
 B8 प्रभापत, S स्वभावत (T2 सभावका), Ca c
 प्रभावत (as in text)

40 D6 om 40^a (cf v l 37) — ^a) = 6 6
 12^c Hypermetric Ca c परिमण्डलो (as in text)
 — M4 om (hapl) 40^d-42^a — ^d) Ko-8 5 Da
 D1 2 4 द्वादशास्य वै, T1 G2 श (T1 शा)स्य च;
 G1 8 श स वै, M1-3 दश स्मृत

41 M4 om 41 (cf v l 40) — ^a) D8
 परिणा; T2 परिमाणेन, Ca c परिणाहेन (as in
 text) — ^b) Ca c विपुलत्वेन (as in text) K2 विपुल
 तेन चानघ, D1 विपुलश्चेत्तनानघ (corrupt); T G
 विपुलेन तथा (T2 दा)नघ, M (M4 om) द्विगुण च
 तथानघ, Cv as in text — ^c) Ś1 Ko 1 8 5
 D1-8 7 सहस्राणि (for शतान्यस्य) Cv षष्टिमाहुः

पष्टिमाहुः गतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४१
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
 विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत् मण्डलम् ।
 एकोनपष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
 सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
 विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशत् समम् ॥ ४३
 अष्टपञ्चाशत् राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
 श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः ।
 एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४४
 स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।

चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४५
 इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
 सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवामुहि ॥ ४६
 यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
 तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४७
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
 श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
 आयुर्वलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४८
 यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ४९

C 6 493
B 6 12 51
K 6 12 51

सहस्राणि — Ś1 Ko 1 om (hapl) 41^d-43^a. —^a)
 5 पुरा (for बुधा)

42 Ś1 Ko 1 om 42, M4 om 42^a (cf v l 41,
 40) —^a) K4 सहस्रेण —^b) D3 राजन्नेकादशैव
 तु, T2 शतन्नेकादशस्यित (sic) —^c) K2 विष्कम्भेन,
 K2 5 Dn2 D1-3 5 7 विष्कम्भेन, G4 'भेना D8 नर-
 श्रेष्ठ —^d) D3 मडल —^e) K2 5 'दिविष्कम्भः;
 K3 Da2 D5 M 'दिविष्कम्भ, K4 B Dn D4 6 'दिवि-
 ष्कम्भ, Da1 'दिविष्कम्भ, D1 'दिविष्कम्भाच्च, D2 'दिवि-
 ष्कम्भ, D3 5 'दिविष्कम्भ, D3 (marg sec m)
 'दिविपुल, D7 (sup lin as in Da1) 'दिविस्तार
 Ga. c cite एकोनपष्टि —^f) Da1 D1 'रदिमर; D5
 'रदिम T2 महात्मनि

43 Ś1 Ko 1 om 43^a (cf v l 41) —^a) S
 सूर्यस्त्वष्ट (G2 'स्त्रिषा) —^b) T2 योजनानि कुरु-
 द्रह —^c) S1 Ko-3 5 Da1 Dn1 D1-3 7 M4 विष्क
 (K2 'ष्क, D2 'कु)भेन B2 S महाराज (for ततो
 राजन्) —^d) K2 D. G1 2 M4 त्रिंशत्, K4 B2-1
 Dn D1 4 6 8 त्रिंशत्, M1-3 5 त्रिगुण B1 मत्, S
 स्मृत (for समम्)

44 ^a) Ś1 Ko D1 अष्टापचा, Da1 Dn2 अष्टपंच
 —^b) M1-3 5 भारत, M4 चायत (for चानघ)
 K3 6 D2 विपुलत्वे य (K5 त)यानघ (D2 'घ) —^d)
 Ś1 lacuna, Ko-2 मडलस्तु, K3 5 Da D5-7
 पतंगो वै, K4 B Dn D1-3 पतंगोमौ, S पतंग स
 Cc cites पतंग Ś1 Ko-2 विभावसो —^e) D8
 'णकर्मन्व

45 ^a) D6 M4 तं राहु M4 'लेको —^b) K4

D1 6 महातपा (D1 'प), D2 G1 महत्तया, M4 मही
 पते (for महत्तया) — B3 om. 45^{cd} —^c) K5
 चन्द्रादित्योर, M4 चन्द्रश्चापि — M2 om (hapl)
 45^d-46^a —^d) Da D5 'पो यदुदा'

46 M2 om 46^a (cf v l 45) —^b) Da D5 8
 पृष्टत, T2 G1 8 M1 2 4 5 पृच्छते D8 'चक्षुष, T2
 चात्र चक्षुषा —^c) Da2 D5 सर्वमुक्त Ś1 Ko-2 T2
 G मया तत्त्वं, M महाराज K5 सर्वयुक्त तथा तत्त्वं
 —^d) G1 शुभम्, G2 धर्मम् (for शमम्) K3 5 D2
 तस्मात्त्वं शममामुहि

47 ^a) K4 B D (except D8 7) ययोहिष्टं, T G4
 यथादिष्ट D7 तथा (for मया) —^b) K2-5 B D
 (except D8) Cc सनिर्याणम्; D3 (sec m)
 सनिर्याणम् Cd cites निर्याण —^c) Ś1 Ko-2 4 D7
 तदाश्वसिहि; G2 तस्मादाश्वस (for 'श्वस) Ś1 Ko-2
 राजस्त्व (for कौरव्य) Cc आश्वस (as in text)
 Cd cites आश्वस

48 ^a) D8 7 श्रुत्वेव D8 निखिल मर्त्यो, G1 भारत-
 श्रेष्ठ (for भरत) —^b) Dn1 D4 मनोनुग (for
 'नुगम्) D7 भूमिपर्वतगोचरा, G1-8 भूमि सर्वमनोनुग
 —^c) K5 D2 6 राजद्र (for राजन्य) —^d) D2
 सिद्धसमत, G1-3 साधुसत्तम (G1 'म) —^e)
 K4 B Da Dn D4-6 कीर्तिश्च (for वीर्य च) —^f)
 K5 तेजस्य (sic) S तेजश्चास्य (M2 5 6 'पि) विवर्धते

49 ^a) Da D3 5 महीपाल, S (except T2)
 महाराज —^b) Ko पर्वणीद, D3 पर्वणीय —^c)
 K2 पीयंते, K3 प्रियते —^d) S (except G2) प्र-
 (for च) Da1 D5 'मह

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तमाने वयम् ।

पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं भूमिपर्व ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजयः ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
ध्यायते धृतराष्ट्राय सहस्रोपेत्य दुःखितः ।
आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् ॥ २

संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।

हतो भीष्मः शान्तनवो भरतानां पितामहः ॥ ३
ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
शरत्ल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४
यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।

50 °) K₄ B₂ D₄ D₅ T₁ G₂ 4 यत्, D₀ सूर्य
(for पूर्व) B₁ 8 4 D_n D₁ 4 7 8 T₂ पूर्व प्रवर्तित पुण्य

Colophon — *Sub-parvan* K₈ B₄ C_a जवूख
(B₄ °ष) ङविनिर्माण, K₄ 5 B₁₋₃ C₀ जवू(B₁ °बु)
षंढ(K₅ °द्वीप)निर्माण, D_{a1} जवूखडद्वीपनिर्माण, D_{a2}
D_n D₂₋₆ 8 जवू(D₆ °बु)खंडनिर्माण, T₁ G₁ 2 4 M
भुवनकोश, C_v भूमिपर्वजवूद्वीपखंडनिर्माण All the
above MSS (except B₁ 2 D_{n1}) and C_a cont
समाप्त — *Adhy name* D₁ जवूखडवर्णनं; M₁. 8. 4
उत्तरद्वीपग्रह(M₄ °ग्रहण)कथन, M₂ उत्तरद्वीपकथन
— *Adhy no* (figures, words or both) K₅
D_{a2} D₁ 5 M₁ 8-5 13 (as in text), D_{n2} T G
M₂ 12 — *Sloka no* D_{n1} 53, D_{n2} 50,
D₁ 47, D₅ 51 — *Aggregate sloka no* K₅ 485

14

1 K₈ G₄ M₁ 8 5 om the ref — After the
ref., D_a D₅ ins

59* वचनाद्दृतराष्ट्रस्य कुरुक्षेत्रं जगाम ह ।
व्यासस्य वरदानेन त्वरमाणस्तु सजय ।
इष्ट्वा तु समरे राजन्क्षणेनैव समागत ।

— °) Ś₁ K₀₋₂ °लानिर, T₁ G₄ °द्विगिर K₄ B D_n
D_a. 4 8 S विद्वान्, D₁ स्थानात् (for धीमान्) C_d
as in text — °) K₄ B D (except D₁ 2) S

सयुगादेत्य (T₂ °गांते तु) K₄ B D (except D₁ 2 6 7)
S भारत (for सजय) — 1st = (var) 6 2 2nd
— °) Ś₁ K (except K₄) D₁ 2 6 °भविष्यत्
C₀ cites मध्य

2 °) Ś₁ K₀₋₂ ध्यायते धृतराष्ट्रस्य — °) K₄ B D_a
D_n D₈₋₇ सहस्रोत्पत्य, D₁ T₁ G °साम्येत्य — °) K₈
D₁ आचष्टे — °) K₈ D₂ G₁ 2 4 भारतानाम् K₀₋₃
अमध्यग (K₈ °ष), K₄ B D_a D_n D₈ (marg sec
m) 4-8 S (except G₈) पितामह, D₁ समुद्यम,
D₂ अथ द्विप

3 G₈ om (hapl.) 3-4 D_{a1} reads (sec m) 3
on marg Before 3, K₄ B D_{a1} (marg) a₂ D_n
D₄ 5 8 T G₁ 2 4 ins सजय उ° (S MSS om. उ°)
— °) K₁ °योय, D_{a2} D₅ °यो हि; D₁ संशिष्येह
— °) K₈ 5 D₂ 6 T₁ G₂ 4 भारतानां

4 K₂ (hapl) G₈ om 4 (for G₃, of v 1 3)
— °) K₅ ककुद, B₃ G₁ 2 ककुद, D₁ प्रधान C_a
c. d ककुद (as in text) K₈ 5 D₂ 6 C_v °सैन्याना,
G₁ M₁ 8-5 °यौधाना — °) D₂ धाम, D₃ राजन्,
D₅ धर्म, T₂ श्रेष्ठ, C_a c धाम (as in text) D₅
वर्म (for सर्व) G₁ °धनुर्मुता — °) K₅ transp
सोऽद्य and शेते B₁ सोद्य, T₁ G₄ सौम्य (for
सोऽद्य)

5 °) K₂. 5 D₂ °र्यमुपा° — °) K₄ युद्ध (for द्यूत)
— °) K₄ D_{a1} सख्यो, T₂ G₁ 4 M₁₋₄ सखे Ś₁ K

स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
जिगायैकरथेनैव काशिपुर्या महारथः ॥ ६
जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खल्लजिह्वो दुरासदः ।
नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९

पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वाद्यन्तमाहवे ।
प्रवेपत भयोद्विष्टं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्वाणान्सहस्रशः ।
जधान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

C 6 307
B 6 13 13
K 6 13 13

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

D1 2 7 गाढी (Ks 'जी')वधन्व (Ks D1.2 'न्वि')ना

6 ^b) K4 Da2 महाहवे, B2 'बलान्' —^c) G2 जगाम (for जिगाय) Ś1 Ko-2 'नाशु, D1 'नाजौ (for 'नैव) —^d) Dc करपूयां, Gs काशी' Da Ds महामृधे

7 ^a) Dc 'दाग्नि, T2 'दाग्नि —^b) T G अयुध्द, M आसाद्य K1 Ds च सु', Ca c अपसन्नम्; Cd वसुसभव (as in text) K4 B Da Dn Ds 5 8 योयुध्यदपसन्नम्, Ks अयोध्यवसुसपद (sic), D1 अयोध्य-द्रसुसमत, D1 आयोध्य वसुसभव (m 'दप्यसन्नम्) —^c) T1 Gs अहतो, G2 अशक्यो —^d) S (except T2) निहतो (for स हतो)

8 ^a) D1 वीर्ये, Cc शौर्ये (as in text) — With 8^{bc}, cf Rām 1 1 17^{cd} —^b) S धैर्ये च (G M2 'र्येण) Da Ds अपि (for इव) —^c) Ds समुद्रवच्च गाम्भीर्ये — With 8^d, cf Rām 1 1 18^d —^d) Cc धरासम (as in text)

9 ^a) K1 धनुश्चक्रः, Ks धनुर्हर्यास्य (sic), Ks धनु-र्यात्, D2 'र्यात्, Ds 'र्यात् —^b) K1 खग', Dc खड्गदंष्ट्रो —^c) D2 मेघ —^d) M1 पञ्चाल्येन

10 10^{ab} = 6 15 12^{ab} —^a) B Dn D1.3 4 3 T2 महासैन्यं —^b) Cc उद्यतम् K2-3 B1 8 4 Dn D2-1 c 1 m M2 च दृष्ट्वाद्यन्तमाहवे, B2 Da Ds T1 G M1 c- य दृष्ट्वाद्यन्त (B2 'दृष्ट्वाद्यन्त', M4 'दृष्ट्वा पर)माहवे, D1 8 दृष्ट्वा चोद्यतमा (Ds तच्च महा)हवे —^c) Ca cites सम वेपत All MSS (except Ś1 K1 2) प्रावेपत भ (B: 'त उभ-, M4 सप्राद्रवन्न)यो' —^d) D2 G2 8 दृष्ट्वेव

11 11-13 = (var) 6 15 13-15 —^a) Ks परिरक्ष, Ca परिक्रम्य S (except T2) च (for स) Ks Dn1 D2 4 c 3 S सेना तु (T2 सेनायां) —^b) Ko-2 'रात्रसनेकहा, B2 8 Da Ds 'रात्र त्वनी', T2 'रात्रमनीकिनी, G2 'रात्रममित्रहा, M1-3 5 'रा (M2 5 'मा)त्रमनीकजित्, M4 दानवीमिव शंबर —^c) Ks 'स्तमया' —^d) Ks 5 D2 कर्म कृत्वा (by transp)

12 ^a) T2 सचक्र, M समुद्र (for स शक्र) Ds 'क्षोभ्य Ds य शक्र इव चाक्षोभ्यो —^b) Ds 1 वर्ष शरमयं महत् (D1 सृजन् —^c) Some S MSS यौधा' —^d) Ś1 अर्बुदं, Ko अर्बुध, Ca c v अर्बुद (as in text) M4 'दं दशतीर्दश

13 ^a) Ś1 K B Da Dn D1 2 4-6 8 G1.3 निहतो, D1 निश्वसन्, T2 निष्टनद् —^b) Ks-5 B1 4 Dn D1.2 4 c 'भ (Dn1 'भु)भ (for 'रुग्ण) Cc cites रुग्ण —^c) K2 दुर्मन्त्रिणो, Gs M2 'त्रितो —^d) D2 यदा, Ds तथा M1-3 5 नार्हन्ति, M4 [अ]नाय स T2 भास्कर (for भारत) B3 ययार्ह स हि भारत', T1 G4 वधानर्ह स (G4 'र्हस्व) भारत

Colophon — Adhy name Dc छत्रराष्ट्रसजयसं (sic), M भीष्मवध (M4 'ष्मनिधन)कथन — Adhy no (figures, words or both) Ks Da2 D1 c M1 8-5 14 (as in text), Dn T G M2 13 — Śloka no Dn 13, Ds 14 — Aggregate śloka no Ks 498

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
 कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
 कथमासंश्र मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय ।
 बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
 तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
 महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ३

15

1 In K₄, 1^{ab} is lost on a damaged fol
 — °) B₄ °त्स न्यपतत्, D₁ °त्समपतत्, D₇ °त्स
 पतित, G₈ °त्सनिपतत्.

2 D₆ om 2 — °) B₄ D_n D₄ 8 आचक्ष्व
 (for आसश्च) B₁ 2 4 D_n D_n D₈₋₅ 8 S मे योधा
 (T₁ G योधा मे) (for मे पुत्रा) Ś₁ Ko-2 कथमा-
 सीद्य मे पुत्रो — °) Ś₁ Ko-2 हीनो G₁₋₃ भीष्मेण
 सह संजय — °) C₆ देवतुल्येन — °) K₅ S गुर्वर्थे
 C₆ गुर्वर्थो ब्रह्मचारिणा

3 °) M₈ 5 गते (for हते) K₄ B D_n D_n
 D₈₋₃ महाप्राज्ञे (B₂ °प्राज्ञे, D₆ °भाग); S महेष्वासे
 (M₈ 5 °सो) (for महासत्त्वे) — °) S महाप्राज्ञे
 (for महेष्वासे) — °) K₄ B D_n D_n D₈₋₃ S
 महासत्त्वे, C₆ महासत्रे, D₁ महौजसि (for °रथे)
 — °) Ko-2 B₁ किं वा, K₈ 5 D₈ 7 कथम्, Ś₁
 M₁₋₃ 5 किं व (for किमु) C₆ cites किं D_n D₅
 किमुवासीन्, D₁ कीदृक्वासीन्, G₁ 8 M₄ किमिवासीन्
 K₈ 5 D_{n1} D₂ 7 तव, B₈ 4 D₆ तथा (for तदा)
 T G₂ 4 किमिवासअनास्तदा

4 °) Ś₁ Ko 1 माविशते, K₈ मां विशते, K₈
 D_{n1} D₂ 3 T₁ G₄ मा विशति K₄ B D_{n2} D_n
 D₄ 5 8 G₂ 8 M₆ C₆ आर्ति परामाविशति, D₁ आर्ति
 पर मा विशति, D₆ आर्ति मनो मे विशति, D₇ आर्ति परां
 समाश्रित्य C_d cites आर्ति — °) K₄ कथ; B D_n D_{n2}
 D₄ 5 8 मन, D_{n1} यद्वा, S यथा (for यत) K₂ B₁₋₃
 D₆ शसति, K₄ शससि (sic), S वदसि (G₈ °ति)

आर्तिः परा माविशति यतः संससि मे हतम् ।

कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४

के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।

केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ॥ ५

के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।

रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६

यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यमभिन्ना ।

— °) K₈ 5 D₂ गागेयम् (for कुरूणाम्) Ś₁ वृषभ
 वीर; K₁ ऋषद वाद (sic) — °) Om in T₂
 Ś₁ सकम्प्य, K₁ प्रकस्या (corrupt), K₄ D_{n3} D_n
 D₂ 4 5 8 अकम्प, B₂₋₄ अकल्प्य (B₂ °ल्पं), D₁
 अगम्यं, D₆ अजर्यं K₈ D_{n1} D₈ 6 °र्षभ

5 K₈ om (hapl) 5^a-6^b — °) Ś₁ Ko-2 D₈
 अनुययु, K₄ B D_n D_n D₄ 5 8 अनुप्राप्ता, K₅
 D₁ 2 7 अनुप्रापु (K₅ °यु), G₈ अभिप्रेयु C₆ cites
 अनु — °) Ś₁ चाप्यासन्, K₁ 4 B D_n D_n D₄ 5 8
 T₂ G₈ वास्या, D₆ चासस्तत्, T₁ G_{1.2} 4 M तस्यां
 — °) C₆ अपवर्तत K₄ damaged Ko-2 केतिवर्तत,
 K₅ केभ्यवर्तत, T₁ G₂ 4 केन्व, G₈ के निवर्तति,
 M₁₋₃ 5 केभ्यवर्तत D₆ एन केचिन्यवर्तते — °) C₆
 अभ्यवर्तन्त (as in text) K₄ B D_n D_n D₄ 5 केन्व,
 D₁ केय व, D₆ केयव, D₇ M₁₋₃ 5 के न्यव, G₁ 8
 यथा वदसि, G₂ के ह्यवर्तत D₇ केचन (for संजय)

6 K₈ om 6^{ab} (of v l 5) — °) D₆ के
 शूर, G₁ 8 कौरव्य (for के शूरा) S राज (for
 रथ) — °) Ś₁ Ko-2 5 D₁₋₃ 6 7 अत्युग्र, K₄ D_n
 D₄ 8 अद्भुत; C₆ अच्युतं (as in text) D_n D₂ 5 6
 T G M₄ पुरुष; M₁₋₃ 5 भरत (for क्षत्रिय)
 — °) Ś₁ Ko-2 परा, B D_n D₁ 2 4 8 तथा (for
 रथा) D₇ गाहमान रथानीकं (by transp) — °)
 Ś₁ सहसा, K₆ सहसा, G₁ 8 बहव (for सहसा).
 T G₂ 4 ययु (for ऽन्वयु)

7 °) Ś₁ Ko-2 कस्तमो K₈ B₄ D₂ 5 G₁ 8
 M₂ 4 5 इवापोहत्, T₁ G₂ 4 °पोह्य C₆ अपोहत् (as
 in text) — °) G₁ 8 सहस्रचक्षु — °) Ko-2

सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ।
 अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ७
 ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
 कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके ।
 कथं शांतनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ८
 निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्त्रिनम् ।
 चापव्यात्ताननं धोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ९
 अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्हीमन्तमपराजितम् ।
 पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ १०

भयमावहन्; K₅ D₂ 'मासदत्, D₆ 'मादधे, T₂ प्रति
 मादधत्, G₃ भयमादधु' Cc cites आदधत् (as in
 text) —¹) K₈ s D₂ 7 कौरववंशज, B Da Dn
 D₄ s s पाण्डुसुतेषु य, S पाण्ड (T₁ G₄ पार्थि)वशासनात्

8 ^a) Ko अनेकानि — D₆ om (hapl) 8^b-9^a
 —^b) Dn₂ क एत, D₈ योधानां, T₁ य एत, G₄
 क एत (for य एनं) S₁ Ko-2 B₄ M₂ 4 'वारयत्,
 G₂ समवारयत् S (except M₁ 4) om (hapl)
 8^c —^c) M₄ देवव्रत (for कृतिनं त) —^d)
 Cc अस्यतम् K₈ Da D₁₋₂ s 7 M₁ 4 संजयास्यतम्,
 K₄ शरानस्यतम्, K₅ संजयापन्नम्, B Dn D₄ संजयास्य
 त्वम् Ko-2 अतके, M₁ अतिकात् —^e) D₈ संख्ये
 (for युद्धे) —^f) S₁ Ko-2 पाण्डव प्रत्य (Ko पर्य)
 वारयत्, D₁ 'वा पर्यवारयन्

9 D₆ om 9^a (cf v 1 8) —^a) K₂ निकृततम्,
 K₅ निकृतितम्, D₁ निकृत्येत्यम् —^b) D₁ शरवर्षेसु
 Ko-2 तपस्त्रिन, K₄ तवस्त्रिन (sic), B D (except
 D₁ 2 7) S मन —^c) Ko 1 चापवृत्ता, K₂ वाय
 व्याता (sic), T₂ चापव्यत्ता Cc cites व्यास
 —^d) D₈ खड्ग (for असि)

10 ^a) K₁ अन्यथान्, K₄ B Da Dn D₄ s s
 अनहं, K₅ अनन्यान्, D₁ अत्यजन्, D₆ अन्योन्य,
 D₇ अत्यन्य, T₂ G₄ अत्यन्यात्, G₁ अप्यन्यान् K₄
 B D (except D₂ 6) S (except M₁ 2) पुरुष
 व्याघ्र Cc अत्यन्य पुरुषव्याघ्र —^b) D₃ हिंसितम्,
 T₂ भीरु तम् Cc अपराजित (as in text) —^c)
 D₁ M घात (for पात) —^d) D₁ स कथम्
 (for कथ तम्) D₂ c अयुत, Cc अजित (as in
 text) D₈ कथ तमपराजित

उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्तमानं रथोत्तमे ।
 परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ११
 पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वाद्यन्तमाहवे ।
 कालाग्निमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ १२
 परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
 यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४
 स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।

C 6 523
 B 6 14 16
 K 6 14 16

11 ^a) D₆ गुरुधं K₂ D₆ s M₈ उग्रेषु, B₈
 उग्रेण —^b) K₂ वर्तमाने K₄ B₄ रथोत्तम, D₆
 रणोत्तम —^c) Cc उत्तम (as in text) —^d) S₁
 Ko-2 प्रजिघ्रत, D₅ प्रभिन्वत, D₇ प्रभिदत, S
 विचिन्वत Ko-2 शिते, K₈ D₂ T₂ G₁ s M₁
 (mf) *lm* as in text) 2-5 रथे, K₅ तथे,
 B₁ s 4 Da Dn D₄-s s T₁ G₄ अथे, D₈ इवे,
 D₇ महे, G₈ रणे D₁ प्रविध्वंसरथे

12 12^{ab} = 6 14 10^{ab} —^a) K₄ B₁₋₃ Da₁ D₃
 महासैन्य —^b) G₂ स (for य) K₃₋₅ B Da₁
 Dn D₁ 2 4 s s M₅ दृष्ट्वाद्यत्, T G दृष्ट्वात् (T₂ 'न्य)
 त —^c) K₂ 4 B Dn D₄ s-s Cc समवेष्टत, K₈ s
 D₂ 'वैक्षत, Da D₅ समाचष्टत, G₂ M₆ समवेष्टत

13 13-15 = (var) 6 14 11-13 —^a)
 Cc d परिकृष्य (as in text) K₈ m पर्यरक्षत्, D₁ 7
 परिरक्ष्य स, D₈ 'पाल्य स, T₁ G₁ 'कृष्य च, T₂
 'रक्ष्यति, G₂ 4 'रक्ष्य च, G₈ 'प्वज्य च, M₁ 'रक्ष्य
 तु, M₂ 'रक्ष्यतु, M₈ s 'रक्षतु, M₄ पर्यरक्षत (for
 परिकृष्य स) K₄ B D (except D₁-3.7) तु (for
 मे) —^b) Ko 1 अनेकहा, D₂ अनेकदा, T₁ G
 अनीकिनी —^c) K₈ D₂ कर्म कृत्वा (by transp)

14 ^a) G₈ शक्रम् K₂ Cc 'क्षय, K₃ s D₂ s c
 'ज्ययो, D₄ 'सह (for 'क्षय्य) —^b) K₂ s D₂
 बाणमय, T₂ शरवध (for शरमय) B Da Dn
 D₄ s s क्षिपन्, S महत् (G₂ जगत्) (for सृजन्)
 —^c) T₁ जगाम —^d) T₂ मर्दयन्, M₄ अयुतं,
 Cd अर्बुद (as in text) S₁ Ko-2 4 D₁ अर्बुदा
 (K₁ 'बुधा, K₄ D₁ 'द)नि शितै[] शरै

15 D₆ om 15 —^a) S₁ निष्टान्, K₁ निष्टन,

मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ १५
 कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
 प्रहर्तुमशक्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १६
 कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
 कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय ॥ १७
 कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १८
 कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १९
 यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २०
 तं हतं समरे भीष्मं महारथवलोचितम् ।
 संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्यहे ॥ २१
 मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् ।
 दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २२
 यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।

K₂ 4 B Da Dn D₁ 4 8 निहतो, K₃ 5 D₂ 6 7 नि-
 (K₃ D₆ नि)शसन्; T₂ निष्टनद्, Cd निष्टनद्
 —^b) K₃ 5 Dn D₁ 2 6 'भद्र (for 'रूण) —^c)
 K₄ B D (except D₁-3.7) T₂ G₈ M 'नाजौ (for
 'नासौ) Co cites आजौ —^d) K₄ 5 B Da Dn
 D₁ 3 4 8 यथा नार्हति (K₅ 'सि), T₁ G₄ वधानर्ह' स
 (for यथा नार्ह' स) Ko 4 5 B₂ Dn₁ D₂ 4 6 8 T₂
 G₁ 8 M₁ 8-5 भारत, D₁ सजय

16 Ś₁ Ko-2 om (hapl) 16^a-17^b —^a) D₃
 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) —^c) K₅ प्रहर्तुमशक्त तत्र —^d)
 K₅ D₆ भीम भीम', D₃ G₈ भीष्मं भीष्म'

17 Ś₁ Ko-2 Dn₂ (hapl) om 17^{ab} (for Ś₁
 Ko-2, cf v l 16). —^b) B Dn₁ D₄ 8 G₁ 8
 प्राकुर्वन्, G₂ कुर्वन्वै (for अकुर्वन्) —^c) K₅
 भीष्म B₂ कथं जनाजयन्भीष्मो (corrupt) —^d) सशय'
 (for सजय)

18 ^a) Dn₁ D₃ सनिहते, D₁ त्वनिहते; T₁ G च
 (G₃ [S]य) नहते —^b) Ś₁ Da D₁ 4 5 7 8 S
 (except T₂ G₂) भार' (for भर') T₁ G₄ [S]जरे,
 G₁ 2 नरे, G₃ [S]नघे (for तथा) D₂ भारद्वाजात्मके
 तथा, D₆ भरद्वाजात्मतेजसा —^c) K₂ Dn₁ D₂ श्रेष्ठ
 —^d) D₁ स कथं (by transp) T₂ स (for स)

19 ^a) B₂ वाति' (for चाति') D₃ कथं शिख-
 ण्डिना तत्र, S कथं चापि महातेजा —^b) K₂ पांचा-
 लेन D₂ स्त्रीनाम्ना तु महामना —^c) K₂ विहरतो,
 D₃ विनिहितो, G₁ 8 M₁-2 5 [S]पि निहतो D₇ वीरो
 (for युद्धे) —^d) = 5 54 46^d, 90 27^b, etc
 K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 दुरासद', D₆ M₄ सु-
 दुसद' T₂ देवैरप्यसुरै सह

20 ^a) K₄ damaged T₁ G M₂ य स्पर्धति; T₂

M₁.2 योस्पर्धत — D₁ om 20^b-21^a —^b) D₃
 जामदग्न्येन नित्यश' —^c) S अजितो —^d) K₃ D₈
 शतक्रतुपरा'; T₁ G M शक्रतुल्यपराक्रम', T₂ शतक्रतु-
 महात्मनः

21 D₁ om 21^a (cf v l 25) —^a) T₂ त
 रथं, M त कथ (for त हत) —^b) Ś₁ 'बलोद्यम,
 Ko-2 'बलोद्यतं, B Da Dn D₄-6 8 'कुलोदि (B₂ D₆
 'चि)तं, D₁ 'बलाद्वनं, T₁ G₄ महांतमतथोचित, T₂
 G₁-3 महारथमथोदि (G₁ 'जि)तं, M 'बलोदित —^c)
 Ś₁ Ko-2 D₂ 7 G₄ मे वीर, D₆ सर्व मे (for मे
 वीर) —^d) D₇ मम शर्म, S शर्म (T₁ G₄ 'म)
 चाद्य (for येन शर्म) Co cites येन (as in text)
 K₃ B₃ Da D₁ 5 7 8 T₂ विद्यते

22 ^a) Ś₁ K₂ त, Ko 1 ते, M₁-3 5 ये (for
 के) Ś₁ Ko-2 D₁ 7 'पवास —^b) Ko 2 8 Dn₁
 D₁ 2 8 नाजहु, D₃ विजहु, D₇ S न जहु Co
 cites अजहु K₅ नाजहु सजयाश्च ते —^c) Ś₁ Ko-2
 D₇ (which om 22^c-23^d) read 39-54 after 22^{ab}.
 —^d) Ś₁ Ko-2 D₇ 8 om (hapl) 22^c-23^d —^d) S
 (except M₁ 8) के शरा

23 Ś₁ Ko-2 D₇ 8 om 23 (of v l 22)
 —^a) K₃ 5 D₂ ये, D₁ य (for यत्) —^b) D₇
 वीरम् (for भीष्मम्) K₅ B₃ D₁ 2 6 अन्वयु (for
 अभ्ययु) —^c) K₄ कश्चिन्न (for 'न्न), and dam-
 aged from कुरवो up to स in 28^d K₃ 5 B
 Da Dn D₁-6 कश्चित्ते (K₃ D₆ केचिन्न; K₅ कश्चित्तु,
 D₁ केचिन्न, D₂ 8 कश्चिन्न) कुरव सर्वे —^d) K₃ Dn₁
 D₁ 2 5 नाजहु, K₅ B Da Dn₂ D₃ 4 6 नाजहु (for
 तय्यु) — After 23, Dn₁ (marg sec m) Dn D₄
 (all first time) 6 read (with v l) 53-54, and
 Ka. B₁ 2 and (presumably) Cd v read 39-54

कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः संजयाच्युतम् ॥ २३

मौर्वीघोपस्तनयितुः पृषत्कपृषतो महान् ।

धनुर्हादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २४

यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।

निम्नपररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २५

इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।

कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ।

गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ २६

हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।

निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ २७

विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।

वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ २८

भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ।

दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ २९

केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।

पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतत्रताः ॥ ३०

C 6 541
B 6 14 34
K 6 14 34

24 K₄ om 24-38 Ś₁ Ko-3 5 D₁ 2 7 read 24-38 (K₃ D₂ om 37-38) after 54 —^a) T₂ मौजी' (for मौर्वी') Cc d oite मौर्वीघोप' and स्तनयितुः —^b) Ś₁ Ko 1 पृषक(Ko °षक्)पृषतो महान्, D₁ पृथुक पृ*दो महान्, D₃ प्राचृदृजलधरो यथा, S पृषत्कान्वि(G₂ 4 °क्कान्वि, G₃ °क्कान) सृजन्महान्, Cv as in text —^c) Cc cites धनुर्नादः and महाशब्द' Cd cites ह्लाद —^d) Cc [उ]द्भूत (for [उ]द्भूत) K₂ महामेघ इवोत्थित', B₁ D₃ °मेघ इवोन्नत', D₆ M₁ 2 5 °मेघ इवोन्नदन्, T₂ °मेघ-मिवोन्नत, M₃ महान्मेघ इवोन्नत'

25 K₄ om 25 (of v l 24) —^a) Ś₁ K₁ उदभ्य', Ko 2 D₁ तदभ्य', K₃ D₂ यदभ्यवर्षन्, B Da Dn D₄ 5 7 8 M₂ 5 योभ्यवर्ष(D₃ °र्ष)त, D₃ अभ्यवर्षत्स —^b) K₃ 5 D₂ 6 पाञ्चालान्सहसृजं, S सहपाचालसृजं —^c) T₁ G₂ 4 निम्नन्महा' M₄ वीरान् —^d) K₅ वज्रभित्, T₁ °ह्व

26 K₄ om 26 (of v l 24) —^a) Ko-2 Cc इष्वस्त्रं —^b) Ś₁ Ko-2 B₂ D₃ बाणग्राह, T₂ प्राणग्राह; G M₅ बाहुग्राह — B₂ om 26^{cd} —^c) Da D₆ अक्षोभ्यम् (for अक्षय्यम्) —^d) Ś₁ Ko-2 समरप्लव, K₃ सागरप्लव, B₁ 4 चलमप्लव (for समरेऽप्लवम्) Cc अप्लवम् (as in text) D₁ रथ द्वीप शरच्छद; T₁ चलद्वीपरथप्लव, T₂ ध्वजद्वीप रथ प्लव, G₁ चरद्वीपरथप्लव, G₂ ज्वलद्वीपरथप्लव, G₃ चर द्वरथप्लव, G₄ बलद्वीप रथप्लव, M सद्दि(M₅ °द्वी) य सरथप्लव —^e) B Da Dn D₄ 5 8 °वासं Cc oites आवर्त —^f) B Da Dn D₄ 5 8 हयावर्त (D₄ °र्त), S हयवेग (T₂ मेघ) D₁ T₁ G₂ 4 M गजाचल, D₃ °विल, D₃ गजांगुल K₃ 5 D₂ 6 हय (D₆ ह्यास)ग्राह(K₅ °ह)गजाविल — After 26, B₃-4 D (except D₂ 6) S ins

60* पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।

[D₁ असृजस्त्यश्वमलिल, T₁ G पदातिमत्स्यसलिल Some MSS °निस्वन Cc oites कलिल]

27 K₄ om 27 (of v l 24) D₃ (which ins 60*) om (hapl.) 27^a-41^b —^a) B₄ Dn D₄ 6 8 °नाज K₃ 5 B Dn D₁-4 6 8 पदातींश्च — In G₁, 27^b-28^a is lost on a damaged fol —^b) K₃ 5 D₂ सृद्रंतं, D₁ हयाश्च, M₂ गजांश्च (for रथाश्च) —^c) K₃ 5 D₂ विसर्जयंतं —^d) K₃ 5 D₂ के वीरा पर्यवारयन् (= 28^d), Da D₅ 6 परवीरापहारिणी (D₅ 6 °णी), S (except T₂, G₁ damaged) परवीरान् (M₁ 5 5 लोकवीरा', M₂ लोक वीरान्) प्रहारिण (T₁ G₄ M₃ °ण)

28 K₄ D₃ om 28 (of v l 24, 27) —^a) M₄ °ह्यमान T₂ निदह्यमान गोपेन Cc oites कोपेन —^b) Da D₆ परस्पर, K₅ D₁ 4 G₃ M₄ परतप, T₂ परतप Cc oites तेजसा — After 28^{ab}, K₁ repeats 27, and M₁-3. 5 read 34, repeating it in its proper place — K₁ om 28^{cd} —^c) Cc oites वेला Da₁ °वर्ण (for °वासं) —^d) M₂ ते (for के)

29 K₄ D₃ om 29 (of v l 24, 27) —^b) T₁ समये D₃ T₂ G₃ °रिह —^d) B Dn D₄ 6 तस्यास्य Cc पुरो (as in text) S (G₁ damaged) के तस्य (G₃ °त्र) पुरतोभवन्

30 K₄ D₃ om 30 (of v l 24, 27) In G₁, 30 is lost on a damaged fol —^a) M₄ को — K₃ 5 D₂ om (hapl.) 30^b-31^c —^b) K₁ 2 °तेजसा —^c) Ś₁ Ko-2 D₁ M₅ के परा वीरा, B Da Dn D₄ 5 8 T₂ के परान्वीरान्, D₆ स परा*#, D₇

के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
 केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३१
 वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्संजय सृञ्जयान् ।
 समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३२
 पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
 समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३३
 रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३४
 सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
 कथं प्रहर्तुमपि ते शोकः संजय पाण्डवाः ॥ ३५
 यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
 तं निमग्नं नरच्याग्रं भीष्मं शंससि संजय ॥ ३६
 यस्य वीर्यं समाश्रयस्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।
 न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ३७

के परीवारा, T₁ G₂₋₄ के वरान्वीरा, M₂ के पुरा वीरा, M₈ के परे वीरा — Ko-2 om (hapl) 30^a-31^c —^d) B Da Dn D₃ s s Co अपालेधन्; D₇ उपासीरन् (for उपासेधन्) Da D₈ दृढव्रतात्, Co यतव्रतात् (for यतव्रता) D₁ प्रत्ययुध्यत संजय, D₈ के चाते चान्यत्रवतान्, S उपारक्षन्त्यवत

31 K₄ D₈ om 31 (cf v l 24, 27) Ko-3 s D₂ om 31^{ab} (cf v l 30) —^a) S °दराच्छंत — D₁ om (hapl) 31^{ca} —^c) Co उत्तरं (as in text) — After 31^c, S₁ repeats 30^{bc} —^d) S₁ Ko-2 आसन् (for वीरा) K₈ D₂ धीरा धीरस्य युध्यत, G₈ वीरवीरस्य पृष्ठत

32 K₄ D₈ om 32 (of v l 24, 27) —^a) M₄ वाम G₈ वर्तमानान् —^c) Ko-2 गच्छताग्रम्, K₈ s अग्रतोस्यम्, B D M₂ अग्रतोऽय (D₈ °आ)म्, T G M₁ s-5 अग्रतोऽग्रम् Co cites अग्र्यम् D₇ अनीकाग्रे —^d) B₄ तं केरक्षन् D₇ केस्य रक्षन्, T₂ के न्यरक्षन् K₈ s D₂ पितामह (for दुरासदम्)

33 K₄ D₈ om 33 (of v l 24, 27) —^a) K₈ s D₂ पार्श्व तु K₈ D₂ केभ्यवर्ततो, B Da Dn D₁₋₃ s T G₄ केभ्य (G₄ के छ) रक्षंत —^b) K₈ s D₂ M₁ s गच्छत, D₇ गच्छतो B₈ दुर्गता S₁ Ko-2 गच्छतो दुर्गमावधि —^c) M₁₋₃ s प्रमुखे (for समूहे) T₁ G₂ 4 वरान् (for परान्) D₁ वीर, T₁ G (G₁ damaged) वीरा K₈ s D₂ समु- (K₈ °मू)है के परान्वीरान् —^d) Ko-2 प्रत्ययुध्यत D₁ पार्थिवान् (for संजय)

34 K₄ D₈ om 34 (cf v l 24, 27) M₁₋₃ s read 34 (for the first time) after 28^{ab} —^a) S₁ Da₁ Dn₁ D₇ रक्षमाण, Ko-2 रक्षमाणा, D₈ M₈ (second time) रक्ष्यमाण, G₂ °माणा Ko-2 Da₁

वीरं K₈ D₂ रक्ष्य (D₂ °क्ष)माणा रणे वीरा, K₈ रक्षमाणो रणे वीरैर् —^b) K₈ गोप्यमानांश्च M₁₋₃ s °माना (M₁ s °न)स्तथानघ —^c) Ko °यानामने, K₈ s D₂ °थान्यप्यनी —^d) Ko-2 नाजय, K₈ s D₂ नातरस, T₁ नाजयेत्, T₂ G M वि (M₄ यो)-जयेत् (for नाजयंस्)

35 K₄ D₈ om 35 (cf v l 24, 27) —^a) Ca सर्वलोकेश्वरस्य (as in text) S₁ Ko-2 D₂ 7 T G₂ s °स्यैव, D₈ °स्येष —^b) Ko परमेष्ठेः, B D (except D₁ 2 7) परमेष्ठी, S पर (G₂ प्रजा)मस्य Da D₈ 7 प्रजापति, D₂ 6 °पते Ca c cite परमेष्ठी Co cites प्रजापति — D₈ om 35^c-55^d —^c) K₈ °मप्येते (for °मपि ते) —^d) K₂ शक्ता, Da₁ कुति (sio), D₁ शक्नु (for शोक) K₈ Dn₂ D₁ 2 M₁ s सृजय

36 K₄ D₈ s om 36 (of v l 24, 27, 35) —^a) D₂ नयस्मिन्ध्री (corrupt, for यस्मिन्द्वीपे) K₈ D₁ 2 7 पराश्वस्य, B Da Dn D₃ s s S समाश्र (B₄ T₂ G₂ °आ)स्य (for समाश्रित्य) —^b) K₈ s B D (except D₁ 7, D₈ s om) T₂ युध्यते K₁ कुरवै, K₈ D₂ कौरवा B₈ परे — K₈ om (hapl) 36^c-37^d —^c) K₈ D₂ तं विमग्नं, B₄ D₁ 7 स-निमग्न, T₁ तस्मिन्निच Co cites निमग्न (as in text) D₁ तस्मिन् पुरुषच्याग्रं —^d) Da₁ (m as in text) भीम (for भीष्म) S transp शससि and संजय

37 K₄ s D₈ s om 37 (cf v l 24, 27, 35; for K₅, cf v l 36) K₈ D₂ om 37-38 —^a) Ko-2 समाश्रस्य, D₁ °विश्य B D (D₂ s s om) S यस्य वीर्यं समाश्रित्य —^b) S सुमंघवी (for बृहद्बल) —^c) D₁ °वान्नगणयन् (sio), S °वान्नाणयते (M₄ °ति) —^d) Ko निहत पर, T₁ G निघ्न गत; M₄ निहतो युधि

यः पुन विवृधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः ।
 काङ्क्षितो दानवान्मद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ३८
 यस्मिञ्जाते महावीर्ये शंतनुर्लोकगङ्गरे ।
 शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ३९
 प्रज्ञापरायणं तज्जं सद्वर्त्मनिरतं शुचिम् ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वनं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४०
 मर्दान्निविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
 हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ॥ ४१

धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
 यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४२
 जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
 अन्वार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४३
 तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
 हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४४
 असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ॥ ४५

C 6 556
 B 6 14 49
 K 6 14 49

38 K₂ : D^a : c om 3^a (cf v l 24, 27, 35, 37) —^a) K₁ विवृधैः, Dn₁ G₁ विविधैः, M₁ विवृधा B D (except D₁ 7, D₂ : c om) G^a मर्दान् (for सेन्द्रैः) —^b) K₀ : महाय्ये, Dn D₁ : महाय्ये, B: काङ्क्षितो, Da₁ G₃ साहाय्यैर् K₁ M₁ 'दुर्मदा' —^c) B: साहाय्ये, T₂ काङ्क्षितो Ś₁ K₀ : 'वा म्नि, K₂ : 'वान्मन्ति, K₃ : 'गान्धनु, B: 'वान्यद्भि, D₁ : 'गान्धनु (for 'वान्यद्भि) —^d) Ś₁ K₀ : विद्वान्मदो, G₃ पितामह K₂ : 'व्रत

तत्त्वज्ञ only

41 D₀ om 11 (cf v l 35), D₃ om 41^{ab} (cf v l 27) —^a) K₁ सर्वेषु विनयो', T₁ G₁ M₁ : : धर्मास्त्रविन(T₁ G₂₋₁ 'ज)यो', M₂ : धर्मार्थ विनयो' Cc cites सर्वास्त्राणा विनय —^b) K₃ : B₁ : : D (except D₁ 7, D₂ c om) S (except M₁) Cc transp दान्त and शान्त B₃ दान्त (for शान्त) D₁ अनुव्रत, T₁ G₃ : तपस्विन, Cc मन' (as in text) —^d) B D (except D₁ : 7, D₃ om) S (except T₂) transp बल and हत

39 D₂ c om 39 (cf v l 27, 35) Ś₁ K₀₋₂ D (all om hapl 22^c-23^d) read 39-54 after 22^a, while K₂ : D₁ : read 39-54 after 23 —^a) D₁ तस्मिञ्जिते B₃ : D₂ महावीरे —^b) K₁ B D₁ D₁ : : शान्तनुर, D₁ शान्तनो K₃ D₁ लोकगङ्गरे, B D₁ Dn D₁ : : S लोक विश्रुत —^c) K₁ B D (except D₁ 7, D₃ c om) T G M₁ transp दुःख and दैन्य Ca cites शोक, दुःख and दैन्य —^d) K₀₋₂ D₁ G₁ प्रजहात्, K₂ : Da Dn₁ D₂ : : M₁ : : c प्राजहात् K₁ B₁ : : Ca 'लक्षणे, Dn₁ 'लक्षणं, D₁ 'वमले, D₁ : 'लक्षणे, D₁ : 'लक्षणे, S परमास्त्रविद्, Cc as in text Cd मा जहु पुत्र लक्ष्मणि

42 D₃ om 12 (cf v l 35) —^b) Cc मप्राप्त (as in text) B₃ मन (for मति) —^c) 42^{cd} = (var) 60^{cd} —^c) D₃ रणे (for गुरु) —^d) = 5 137 15^d

43 D₀ om 43 (cf v l 35) —^a) K₅ G₃ 'दग्न्य पुरा राम (G₃ नाम) —^b) K₅ 'विदमुत्तम —^c) K₁ युद्धार्यम् (for अन्वार्थम्) K₃ G₃ उद्यतं K₁ मन्थे, T₂ M₁₋₃ सखे —^d) K₅ निर्जित, M₁ निर्जिता

44 D₃ om 14 (cf v l 35) D₇ om (hapl) 44^a-45^b —^a) T G 'धर्माण —^b) D₂ प्रधान (for ककुद) —^c) Da₂ D₁ om 44^{cd}, Da₁ reads it in marg (sec m). —^c) K₃₋₅ B D (Da₂ D₁₋₇ om) S (except G₃) transp भीष्म and मे —^d) Da₁ D₃ किं नु, G₁ : कि च

40 D₂ c om 40 (cf v l 27, 35) —^a) K₂ प्रज्ञापरा, K₂ D₁ : : प्रोक्त पारा, K₃ B Da Dn D₁ : : S प्रो(B₂ D₁ यु)क्त परा, K₅ प्रोक्त रामा' Ca cites प्रोक्त and परायण, Cd प्रोक्तपरायण, Cc परायण only K₃ दिव्य, B D (except D₁ 2, D₂ c om) प्राज्ञ, T₂ तत्र, G₁ : तज्जै —^b) K₄ B D (except D₂ 7, D₃ c om) स्वधर्म', T₁ (M₁ तद्धर्म'; T₂ M₁₋₂ : त धर्म' T₁ G₂₋₁ शुभ —^c) Cc cites वेदा and वेदागानि Ca d cite

45 D₀ om 45 (cf v l 35), D₇ om 45^{ab} (cf v l 44) —^b) K₂ T₂ M सखे, G₁ : सखे D₃ समरे येन निर्जिता —^c) B Da Dn D₃₋₅ : S जामदग्न्येन रामेण (Dn D₃ : M₁₋₃ : वीरेण, D₃ वीरेण) —^d) K₃ B₂ Da D₂ : : M₁₋₃ : 'वीर विधा', K₄ : 'वीर्यविधातिना (K₅ 'न), G₁ : 'वीर्य-

तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
तेजोवीर्यवलैर्भूयाश्शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ४६
यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ४७
के वीरास्तमभिन्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ४८
योपेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ।
अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्रुलं मम ॥ ४९

निघा° — B Da Dn D₁ १ १ S ins after 45
K₄, after 51

61* न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽद्य शिखण्डिना ।
[Cf 6 14 7^{ca} K₄ B₂ m T₂ नि- (for न)
Dn D₁ १ मे (for यो)]

46 D₀ om 46 (cf v 1 35) — ^a) D₃
कथं, C₀ नून (as in text) K₅ महावीर्यान् — ^b)
T₂ भाग्याद्वा युद्धं — ^c) B₃ 'वलै' श्रेष्ठः, D₃ S
'वलोपेत' C₀ cites तेज, वीर्यं and बलम्

47 D₀ om 47 (cf v 1 35) — ^a) M₅
यच्छूर G₂ निकृति (for कृतिन) D₃ T₁ सख्ये, T₂
G₂ ३ सधे, G₁ ३ M सखे (for युद्धे) — ^b) K₃ ६
D₃ M₁₋₃ सर्वशस्त्रं, T G M₃ (inf l m) ३ ३
सर्वशस्त्रभृता वर — ^c) K₃ S शूरं (G₃ श्रेष्ठ), D₁
धीर (for वीर) — ^d) M₁₋₃ ६ पुरुषं (for भरतं).

48 D₀ om 48 (cf v 1 35) — ^a) G₁ ३ M₂
ते (for के) — ^b) K₂ अर्ध्वर्युः, T₁ G₄ अभ्ययु
K₃ ६ D₂ शक्रसनिभ, K₄ B Da Dn D₁ ६ ३ T G
शस्त्रससदि, C₀ शत्रुसनिधम्, C₀ 'ससदि (as in text)
— ^c) C₀ शंस (as in text). B₃ एतद्यथा, T₁
G₁ ३ ४ मेघ यथा K₄ D (except D₁ २ १, D₀ om)
S चासीद् (for वृत्त)

49 D₀ om 49 (cf v 1 35) — ^a) G₁ ३
धैरेव, G₂ येप्वेव (for योपेव) — ^c) K₃ D₂ च
भ्रात, D₁ तद्भ्रातं, D₃ चोद्भ्रात, M₂ चोद्भ्रात K₅
अगोपमीव चेद्भ्रात, M₄ अगोपालमिव भ्रात C₀ cites
उद्भ्रात (as in text)

50 D₀ om 50 (cf v 1 35) — ^a) Ś₁ Ko-2
'लोकाश्च (Ko 'श्च), S 'लोकेषु (T₁ G₁ ३ ४ M₄
'के तु); C₀ 'लोकस्य (as in text) — ^b) C₀ परं

पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।
परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५०
जीवितेऽप्यद्य मामभ्यर्ष्य किमिवाम्मासु संजय ।
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५१
अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये गोचरन्ति पुत्रकाः ॥ ५२
अद्रिसारमयं नूनं मुद्दहं हृदयं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५३

(as in text) B₁₋₃ Da Dn D₁ ६ ३ यस्मिन् (for
यस्य) K₃ ६ D₂ महामृधे Ca d cite यस्य पौरुष्य
सर्वलोकस्य परं — ^c) Ś₁ Ko-2 परिसिक्ते, K₂ D₂ S
परासिक्ते, B₁ पर सिक्ते, Da Dn D₁ ३ ३ ३ परासिक्ते,
D₃ (marg sec. m) परासु ये, Ca परासिक्ते, C₀
as in text K₄ B वच (K₄ 'र)स्तस्मिन्, D₁ च
जातेस्मिन्, D₃ ततस्तस्मिन् K₅ परामकवचस्तस्मिन्
— ^d) D₁ आम्न Ś₁ Ko-2 M₄ तथा

51 D₀ om 51 (cf v 1 35) — ^a) D₁ G₂
M₂ 'तेप्यस्य, D₂ 'तेप्येव, M₄ 'तेप्यद्य — ^b) T₂
M₁ ३ ३ किमिवा', M₂ इति हा', M₄ न हि चा'
(for किमिवा') — ^c) D₁ पाल', D₁ m ३ पात'
(for घात') Ko 1 महावीर — ^d) M₁₋₃ ६ लोक
विश्रुत, C₀ 'धार्मिक (as in text). — After 51,
K₄ ins 61*

52 D₀ om 52 (cf v 1 35) — ^a) K₅
अगाध- K₁ D₃ T₁ G₂₋₁ M₁ ३-३ मग्ना, T₂ मग
— ^b) D₁ दृष्ट्वेव D₁ पारगां D. नाव दृष्ट्वा पर गता,
T₁ G नौर्भ्रंष्टा दूरचारिण (G₁ ३ 'वारिणा), T₂ नौर्भ्रंष्ट
दूरवारिणि, M नौर्भ्रंष्टा (M₂ 'दृष्ट्वा' दूरचारिणी (M₄
'पातिनी) — ^c) Ś₁ Ko-2 हते भीष्मे (by transp)
S भृश तद्वन् (T₂ 'श विश्व) — ^d) = 71^d
G₁ ३ मन्ये शोचति पुत्रक

53 D₁ (marg sec m) Dn D₁ (all first
time) ६ read 53-54 after 23 D₁ (sec m)
reads (second time) 53^a-54^b in marg — ^a)
Ko-2 'मये, D₁ Dn D₁ (all first time) S अस्मं,
D₁ वज्रं, C₀ अद्रिं (as in text) Ca d cite
अद्रिसार. — ^b) K₃ ६ Da Dn D₂ ३ (all first
time) ६ transp सुद्दह and हृदय B Da Dn
D₃-३ ३ S हृदय मम संजय — T₂ om (hapl)
53^a-56^d — ^c) C₀ यत् (as in text) S त श्रुत्वा

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
 अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५४
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ५५
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
 यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ५६
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
 आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ॥ ५७
 यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय ।

दुर्योधनः शान्तनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ५८
 नाहं स्वेपां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन् ।
 शेषं किञ्चित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ५९
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
 यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६०
 वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
 क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ६१
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्त्रापत्सु संजय ।
 पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६२

C 6 574
B 6 14 67
C 6 14 66

—^d) Da1 (second time) हत श्रुत्वा, T1 G निहत यन् (T1 G4 य)

54 T2 om 54 (cf. v l. 53) —^a) K4 अस्मिन्न, the portion of the text from स्त्रं च up to तप in 55^b being lost on a damaged fol B Da Dn D4 (Da1 Dn D4 second time) 5 3 य (Dn1 अ)स्मिन्नस्त्राणि, Da1 Dn D4 (all first time) 6 त(D6 य)स्मिन्सत्य च, D2 M2 तस्मिन्नस्त्रं च, G2 यस्मिन्नयं च M4 वेदाश्च (for मेधा च). Cc cites मेधा (as in text) —^b) K8 5 M2 भरतर्षभ, B Da Dn D4 (Da Dn D4 second time) 5 8 पुरुषर्षभे —^c) Ś1 K (K4 damaged) D1-4 S (except M2, T2 om) °यानि (for °याणि) —^d) K5 सनिहितो M1-3 5 कथं स निह (M6 सनिहित)त् परै — After 54, Ś1 Ko-3 5 D1 2 7 read 24-38 (K8 D2 om 37-38)

55 K8 D2 om 55-70 D6 T2 om 55 (for T2, cf v l 53) —^a) Ś1 Ko-2 शास्त्रेण (for चास्त्रे°) K1.2 न शौर्येण, K5 तु वीर्येण —^b) T1 G4 transp न and च —^c) S (T2 om) त्यागैर्, Cc त्यागात् (as in text) —^d) M4 न (for वि-);

56 K8 D2 T2 om. 56 (cf v l 55, 53) —^a) K6 कालकर्ता, D6 कालो हर्ता (for कालो नून) —^b) Cc as in text —^c) D1 यस्त्व (for यत्र)

57 K8 D2 om 57 (cf v l 55) —^a) T1 G2 4 यत्र (for पुत्र) —^b) Ko 2 4 B T2 महादुःखम् B1-3 Da D5 विचितं, D8 M4 अचितयं M1-3 5 युद्धार्णवविमोक्षण —^c) Cc आशसे (as in text) K2 परीत्राण, K4 B Da D. 7 परिं, Dn

D4 6 8 पर त्राण, M4 पुनस्त्राण T G M1-3 5 आशसे शर्म (G1 3 मम, M1-3 5 चेह) पुत्राणा — In K4, 57^d-58^e 18 lost on a damaged fol —^d) B D (except D1 8, D2 om) °च्छातनु°

58 K8 D2 om 58 (cf v l 55) —^a) D1 M8 5 यदा नित्यम् (for °दित्यम्) —^b) Ś1 Ko-2 5 D6 पतत, D1 न हत, M4 पतिता (for पतित) Ś1 Ko 1 सजया —^d) K5 D1 5 प्रत्यभापत् (D6 °ते)

59 K8 D2 om 59 (cf v l 55) —^a) Dn2 D6 तेपा (for स्वेपा) K5 Da D6 M2 च (for वा) T1 G परेषां स्वेपां (by transp) —^b) B1 चितय (for चिन्तयन्) Ko बुद्ध्या सजय चितय, K5 बुद्ध्या चितय सजय —^c) D1 न (for प्र) —^d) Ś1 Ko-2 5 D8 °नीक, Cc °नीके (as in text)

60 K8 D2 om 60 (cf v l 55) —^{ab}) G2 क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिर्दारुणः सप्र° (by transp) — 60^{cd} = (var) 42^{cd}

61 K8 D2 om 61 (cf v l 55) —^a) Ko-2 न, Da1 D8 च (for वा) Ko-2 Da D8 इच्छामि —^b) B D8 T1 G M यत्प्रतं, Da Dn D4 5 8 महाव्रत, T2 महाद्युतिं (for पितामहम्) —^c) K1 5 D1 क्षत्रधर्मे, Ko 2 क्षत्रे धर्मे T1 G पुत्रा (for पार्था) —^d) K2 °राध्यत, Da2 D5 °राध्यामि T1 G पाण्डवा (for पुत्रका)

62 K8 D2 om 62 (cf v l 55) —^a) Cc आर्येण (as in text) Da1 तदार्येण प्रकर्तव्य —^b) B2 °स्त्रापत्सु, B8 °दापत्सु, Da1 °त्वापत्सु (for °स्त्रापत्सु) —^c) Ko-2 D1. 6 7 °क्रम, D8 °क्रम्य, Cc °क्रम (as in text) Ko-2 पराशक्त्या, K4 B Da Dn

अनीकानि विनिघ्नन्तं हीमन्तमपराजितम् ।
 कथं शान्तनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ६३
 कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ ६४
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ।
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमश्रुवन् ॥ ६५
 यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ।

D₁ ५ ८ परा शक्तिम् — ^a) B₁ ३ ४ D_n D₁ ८ तत्तु,
 D₆ तस्य, S स च (for तच्च) D₇ तत्र (for तस्मिन्)
 S प्रतिष्ठित

63 K₈ D₂ om 63 (cf v 1 55) — ^a) Ś₁
 अनेकानि, K₅ यानि कानि K₅ D₆ 'प्रति G₁ ३
 तान्यनीकानि निघ्नन्तं — ^b) Ś₁ Ko-2 श्रीमतम्, K₄
 भीमं तम्, G₂ मृद्वत्तम्, G₈ भीष्म तम् (for हीमन्तम्)
 — ^c) B₂ ३ T₁ G₁ ३ ४ तात, G₈ भीष्म — ^d)
 Ko-2 'त्रानपातयन् (sic), K₄ B Da D_n D₈-६ ३
 G₁-३ M₈ 'त्रा न्यवारयन्, K₅ D₆ 'त्रा अयोधं, T G₄
 'त्रा ह्यवारं, M₁ 'त्रा ह्यपातं, M₂ ५ 'त्राभ्यपातं,
 M₄ 'त्रोभ्यपातयत्

64 K₈ D₂ om 64 (cf v 1 55) — ^a) B₁
 D_n D₁ ३ G₈ यथा (for कथं) Cc omes स्वत्तानि
 (for युक्तानि) K₄ त्यक्तान्यं, D₁ मुक्तान्यं, D₆
 युद्धान्यं, T₂ युक्ता ह्यं — ^b) Ś₁ Ko-2 T युक्त,
 D₆ युद्धे (for युद्ध) — ^c) K₂ D₈ ७ च (for वा)
 D₁ कथं स हि रणे भीष्म — K₁ om (hapl)
 from 64^a up to भीष्मे in 65^a

65 K₈ D₂ om 65 (cf v 1 55) K₁ om up
 to भीष्मे in 65^a (cf v 1 64) In K₁, 65^{ab} is
 lost on a damaged fol — ^c) K₅ कितवात्, T₁
 G दुर्धर्षो, Cc कितवो (as in text) — ^d) M₁-३ ५
 तस्मिन् (for भीष्मे) K₅ D₈ M₄ किमश्रुवन्

66 K₈ D₂ om 66 (cf v 1 55) — ^a) T
 G या, M यां (for यत्) B Da D_n D₁-३ उपा
 स्तीर्णां, T₂ G₁ २ उप (G₂ 'पा) स्तीर्णां Ś₁ K (K₈ om)
 D₁ यच्छरीरुपसंस्तीर्णां — ^b) Ś₁ Ko १ 'वारणवाजिनीं,
 K₅ D₁ ६ 'वारणवाहिनीं, Da₂ D₅ 'वानरवाजिना — ^c)
 K₁ 'महाखग (sic), K₅ 'गदाखङ्गा, Da₁ D_n
 D₁ ७ ८ M₅ 'महाखङ्गः, D₆ हरशक्तिगदाशाङ्गः — ^d)
 Ś₁ Ko १ D₇ 'तोमरर्षिं, K₂ 'तोमराभ्या, D_{n1} (by

शरशक्तिगदाखङ्गतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ६६
 प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
 प्राणच्छूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ६७
 केऽजयन्के जितास्तत्र हतलक्षा निपातिताः ।
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६८
 न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
 पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ६९

corr) 'तोमरक्षा, D₁ 'तोमरक्ष B D_n D₁ महाभया
 (B₂ 'गदा, D₈ 'भयं) (for भयावहाम्) K₄ 'तोमर
 * भयावहः; Da D₅ 'तोमरर्षिमहाभया (Da₁ 'य),
 D₂ 'तोमरासिमहाभयां, S 'प्रासतोमरसकुला (G₁ 'ल,
 M₈ ५ 'ला)

67 K₈ D₂ om 67 (cf v 1 55) — ^a) G₂
 कितुवा (sic) Da₁ मेदा (for मन्दा) D₁ प्राविश
 न्कितवान्मदान् — ^b) D₁ सभा, D₆ सम (for
 सभा) K₄ B₄ Da₂ D₁ ५ ६ युद्धं, Da₁ D_n युद्धे (for
 युधि) B₁ ३ D₁ ७ युद्धविशारदा (D₁ 'दान्), B₃
 युद्धदुरासदा S ता सभां युद्धदुर्गमा (T₁ G M₄ 'मेदा,
 T₂ 'मेदा) — ^c) K₅ महाभये, G₁ ३ प्रतिहते; Ca c
 प्रतिभये (as in text) — ^d) K₅ के दीव्यति, Da₁
 D_{n2} G₄ के दिव्यत, T₂ के दिव्यति, G₂ केदीर्यत
 D₈ 'र्षभ

68 K₈ D₂ om 68 (cf v 1 55) — ^a)
 B₁ ४ D_n D₁ ६ ८ के जीयते, B₂ केजयत, B₃ के
 जीवति, Da D₅ के जयति, T₂ तेजयन्के — M₅
 om 68^b-70^a — ^b) Ś₁ D₈ ७ हतलक्षा, Ko-2 D₆
 हतलक्ष्या, K₄ B Da D_n D₁ ४ ५ ६ Cc हतलक्ष्या
 (B₈ Da₁ D₁ 'क्षा), G₂ हतलक्ष्य — ^c) Ś₁
 Ko-2 मन्ये (for अन्ये) — ^d) = 73^d G₂ ४ तान्,
 G₈ त (for तन्) ❀ Cc भीष्मादन्ये के जिता
 निपातिता वेत्यनुपग । ❀

69 K₈ D₂ M₅ om 69 (cf v 1 55, 68)
 — ^a) K₅ न हीमे Cc शान्ति (as in text) — ^b)
 K₄ damaged K₁ B Da D_n D₁ ५ ६ ७ T G M₄
 श्रुत्वा (for युधि) M₁-३ श्रुत्वा भीष्म निपातित — ^c)
 S (M₅ om) त वीर (for पितर) K₅ भीष्मं,
 M₄ वीरं (for भीमं) — ^d) K₄ ५ D₁ ६ ७ ८ मा
 (for मे) Ś₁ आविशेत् B Da D_n D₁ ५ ६ ७ S
 (M₅ om) भीष्ममाहवशोभिन

आर्ति मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
 त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि संजय ॥ ७०
 महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७१
 श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्दुत्तं तत्र संजय ॥ ७२

संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याद्युद्धिसंभवम् ।
 अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७३
 यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७४
 यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ७५

C 6 587
 B 6 14 80
 K 6 14 78

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

70 Ks D2 om 70 (cf v 1 55), Ms om 70^a (cf v 1 68) —^a) Ks कीर्तिमें, G1 3 आमुक्ति (for आर्ति मे) K1 2 हृदय रूढां, Dn1 D4 हृदया रूढा, S (Ms om) महतीं व्यु (T1 G4 °तीम्) ढां —^b) S हृदये (for महतीं) T2 शोककशिता B Da Dn D4 8 महतीं पुत्रहानिजां —^c) Ko-2 त्व शिचन्, Ks सेचयन्, B Da Dn D4 8 त्व हि मे (for त्व सिञ्चन्) Cc cites हिमे (= gloss शिशिरे) G2 सर्पिषेव ☞ Cc आर्ति त्व दीपयसीत्यन्वय । ☞

71 ^a) T2 महाभारतमुद्यम्य —^b) Ko 1 विद्रुत, K2 विद्रुम (for विश्रुत) Ś1 Ko-2 5 Da1 D2 T2 G2 M2 सर्वलौ (K1 Da1 °लौ) किक, D1 समरे इत — After 71^{ab}, Ks ins (= 36^{cd})

62* त विमग्न नरग्यात्र भीष्म शससि संजय ।, followed by a repetition of 71^{ab} —^c) B2 हि निहतं, Da1 G2 विनिहित —^d) = 52^d D6 पुत्रक

72 ^a) Ks 5 D1-3 0 7 शोचामि (for श्रोष्यामि) Ś1 Ko 1 3 5 D1-3 0 7 तान्यनी (D3 7 °ली) कानि, K2 तान्यनेकानि T G तथा अस्त्वानि दुःखानि, M अर्हं श्रोतु हि दुःखानि —^b) D1 °कृतानि वै, Cv as in text —^c) Ks एतस्मान्मे समाचक्ष्व, D1 तस्मात्सर्वं समा चक्ष्व —^d) M2 सद्वृत्त G2 तस्य

73 Ś1 Ko-2 om (hapl) 73 In K4, 73 15 lost on a damaged fol —^a) B Dn D3 4 8 यद्दुत्त (D2 समर्द्ध) तत्र संग्रामे —^b) G2 मतस्या युधि सभव (corrupt) —^c) B1 स्वपनीत, Cc अपनीत (as in text) B1 T2 स्वनीत, Cc सुनीत

(as in text) B Dn D4 8 यत् (for वा) —^d) = 68^d B2 तस्मा° (for तन्ममा°) T2 M पृच्छते (M2 °त) (for संजय)

74 ^{ab}) D6 यद्यत्कृत हि (for यत्कृत तत्र) K4 B Dn D3 4 8 S transp भीष्मेण and संग्रामे —^c) D2 तेजो युक्तं, D1 अजेयेन, T3 ततो युक्त K3 5 D2 यतास्त्रेण —^d) S ब्रूहि (for शस) Ś1 Ko-2 अनेकश (for अशेषत)

75 ^a) B3 4 G2 तथा, M2 कथ S तच्चा° (for तद°) —^c) Ks D2 यच्च, M2 केन (for येन) D1 यस्मिन्वा, G2 यस्यापि, M2 5 कस्मिंश्च — In K4, the portion of the text from 75^d up to the end of 6 16 16 is lost on a damaged fol —^d) G2 खले (for काले) K1 2 यच्च, M1-3 5 तच्च (for यच्च) Ko-2 Dn1 T2 M2 5 तथा (for यथा) Ks D3 G1 3 च यत्, B Da Dn D4 8 [अ]भवत्, D6 भवेत्, M चद (for च तत्) — After 75, Ks 5 D2 ins (of 75^{cd})

63* यच्च यस्मिंश्च काले च वृत्त यच्च यथा च तत् ।

Colophon K4 damaged — Adhy name Ko 3 5 एतराष्ट्रप्रश्न, D2 °ष्ट्रप्रश्नानि, M °प्रलाप — Adhy no (figures, words or both) Ks Dn (Dn2 on marg) T G M2 14, Da2 D1 5 M1 8-5 15 (as in text) — Śloka no Dn1 79, Dn2 78, D6 76 — Aggregate Śloka no Ks 573, D1 566

१६

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
 न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुर्मर्हसि ॥ १
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुर्मर्हति ॥ २
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् ॥ ३

16

1 = 5 156 8^{abc} — In K₄, 6 16 1-16 are missing (cf v 1 6 15 75) — ^a) = 3 181 9^a Ś₁ Ko 1 T₁ M₃ 5 तद्युक्तो, B₈ यद्युक्तो, D₁ यदुक्तो, D₀ त्वयोक्तो, G₂ त्वदुक्तो K₂ उद्युक्तोयमनुप्राप्तो, C_v as in text — ^b) M₃ तथा-
 र्हसि — ^c) K₃ 5 D₂ न च, S न हि — ^d) Ś₁ Ko 2 आहर्तुम्, K₁ आहर्तुं (corrupt), K₃ D₂ 6
 आहर्तुम्, B₁ D₇ T G₁ 2 4 M आधातुम्, B₂
 आशक्तुम्, B₄ D₄ आसक्तुम्, C_c as in text G₈
 आरोसु त्वमर्हसि (s1c)

2 = (var) 5 156 9 K₄ missing — ^a) B₈ यथात्मनो, M₃₋₅ आत्मनो वै — ^b) D₁ प्राप्तवान्
 — ^c) C_c एनसा D₀ नान्यत्व (for नान्य स)
 S एनसा न स वै (G₁ दे) वा — ^d) Ś₁ तं न
 शक्तिं, Ko-2 तेन शक्तिं, K₅ D₂ 6 7 उपशक्तिं, S
 काल वा गं (T₂ हं) C_d cites आशक्तितुम् and
 उप Ko-3 B₁ 3 4 Da D₁ 2 4-5 T₂ G₁ 2 M₄ अर्हसि

3 = 5 156 10 K₄ missing — ^a) D₁
 यथा राजन् (for महां) T₂ मनुष्ये हि — ^b) D₁
 द्यूतं, G₈ M₁ 8 नित्य (for निन्द्य) D₀ सर्वदां (for
 सर्वमां) K₃ 5 D₂ कर्म यो निन्दमाचरेत्, T₁ G₂
 निकृतिं य समां — ^c) Ś₁ Ko 1 D₁ 6 T₂ सर्व
 लोकेषु, G₈ चास्य लोकस्य — ^d) K₅ T₂ चरेत्

4 = (var) 5 156 11 K₄ missing — ^a)
 D₈ T₂ G₃ M₁ 3-5 निकारा, G₂ रान्, C₀ कार (as
 in text) Ś₁ Ko-3 M₄ तिप्रज्ञ, K₅ D₂ 3 G₁
 M₁₋₃ तिप्रज्ञ, B₂ D₇ निष्कृतिप्रज्ञै; D₀1 कृतै प्रज्ञै,

निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ४
 हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
 प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगवलेन च ॥ ५
 शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
 दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ६
 नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ।

D₁ तिप्रज्ञै, D₈ ति प्राज्ञै; T₂ G₂ 3 M₅ ति-
 प्रज्ञा D₈ अपकारा कृता प्रज्ञै (s1c), T₁ G₄ न्यकारा
 हि महाप्राज्ञ C₀ अनिकृतिं, C_d cites निकर and
 निकृतिप्रज्ञ — ^b) K₅ Da D₈ तप्यती (K₅ ति) क्षया;
 C₀ त्वप्यती (as in text) — ^c) D₈ S (except
 T₁ G₁ M₂) भूता — ^d) C_c cites क्षात K₃ B
 Da Dn D₂ 3 5 8 T₂ क्षातश्च, D₈ 6 T₁ G M₄
 क्षाताश्च, M₁₋₃ 5 तैश्च K₂ वन, K₃ D₂ च ते D₁
 क्षात च सुमहावने

5 5^{ab} = (var) 5. 156 12^{ab} K₄ missing Dn₁
 om 5-6 — ^a) D₈ M₁₋₄ रथानां (for गजां).
 — ^b) T G M₁ 3 5 रथाना, M₂ गजाना (for शूराणा)
 T₂ चातितेजसा, G₂ च महौजसां K₃ 5 B D (Dn₁
 om) राजा चा (Da₁ च) मिततेजसा (Dn₁ स) — ^c)
 Ś₁ Ko-2 च मया, G₂ समयो (for यन्मया) G₂
 दृष्ट — ^d) G₁ 3 यथा, G₂ पुष्ट (for दृष्टं) D₁
 ज्ञान, T₁ G येन (for योग) C_c d योगवलेन (as
 in text) D₈ वा, T₂ ह (for च)

6 K₄ missing Dn₁ om 6 (cf v 1 5) — ^b)
 S (except T G₄) मा स — ^c) K₃ 5 B₁₋₃
 D₂ 3 6 G₁ 3 M₂ 5 दृष्टम्, C_c दिष्टम् (as in text)
 Ś₁ परा, M₂ पुरो, C_c पुरा (as in text) Da C₀
 भूत, T G₄ M₁ 3 4 भावि, G₁₋₃ M₂ 5 भावी (for
 नूनम्) — ^d) K₁ एव भावि, K₂ B Dn₂ D₄ 5 8
 हृदमेव, Da हृदमेव, D₁ एतद्भावि, S नूनमेतत् (for
 एवभावि)

7 K₄ missing Before 7, B₈ ins संजय उ
 — ^a) K₅ B₁₋₃ Da D₅₋₇ स्कृत्य D₈ पितुस्तेषु, S
 प्रवक्ष्यामि (for पितुस्तेषु) C_c d cite पितु — ^b)
 Dn₁ परा B₁ 2 र्यस्य धीमत — ^c) T₂ G₂ 4 M

यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७
 दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्द्राच्छ्रवणमेव च ।
 परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८
 व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।
 शस्त्रैरसङ्गी युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९
 शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
 भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ १०
 तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
 दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाव्रवीत् ॥ ११

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
 अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२
 अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूर्णाभिचिन्तितः ।
 पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ १३
 नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
 हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृज्यान् ॥ १४
 अव्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्ब्रज्यो रणे मम ॥ १५
 तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।

C 6 603
B 6 15 16
K 6 15 16

प्राप्त (for दिव्य) B₁ ३ ४ D₁ D_n D₁ ४ ३ तत् (for मे) B₃ यस्य प्रसादाज्जातव्यं, G₁ ३ यद्यप्रसादान्मया प्राप्त —^a) K₀ १ प्राप्त, T₂ G₁ ३ M₂ ४ दिव्य, T₁ G₂ ४ M₁ ३ . दिव्य (for प्राप्त) B₃ तस्यास ज्ञानमुत्तम

8, K₁ missing —^a) K₂ दृष्टिर्वाती C_c अतीन्द्रिया (as in text) —^b) T₁ G₂ ४ दूरश्रवणम् D₁ हि (for च) — After 8^{ab}, Da D₅ repeat 6^{ab} and om 8^{ca} — D₂ om (hapl.) 8^{ca}-9^{ca}.

9 K₁ missing D₂ om 9^{ca} (cf v l 8) —^a) S₁ K₀ १ D₁ द्यूतोपपत्ति, K₂ D₇ व्यूहोपपत्ति, K₂ ५ D₂ ६ भूतोपपत्ति, S यथोपपत्ति C_a cites उत्पत्ति, C_c as in text —^b) D₅ स्व (for च) B Da D_n D₂-३ ३ गतिं शुभा, S गतिं विना —^c) Da₁ D_n D₄ ३ अर्हद् (for शस्त्रैर्) K₈ D₂ ३ ० १ युद्धे च, K₁ युद्धस्य (for युद्धेषु) S₁ K₀-२ शस्त्रैर मरता युद्धे, S रवद्यो युद्धे च (T₁ G₁ वेह) C_c d cite असङ्ग (as in text)

10 K₁ missing —^b) K₈ ५ D₂ C_v निवृत्त, Da₂ पवित्र, C_c विचित्र (as in text) C_d cites चित्र D₂ परमाद्भुत, C_v as in text —^c) B D (except D₅) G₂ भर (for भारं) S₁ K₀-२ Da₁ महायुद्ध, B D_n D₁ ४ ७ T₂ M₂ अभूद्युद्ध —^d) B Da D_n D₁ ६ ३ T₂ G₁ २ M₁-३ ५ य (Da D₅ त) या तत्, D₅ तुमुल, T₁ G₃ ४ M₄ यथावत् (for यथाभूत्) S (except M₄) रोम (for लोम)

11 K₁ missing —^a) S स्वेन्द्र (M₂ स्वान्य) नी C₁ K₀-२ G₂ युक्तेषु, K₅ युद्धेषु (for यत्तेषु) —^b) S₁ K₀ २ व्यूदेव्यथ, K₁ रूदेव्यथ, D_n D₄ ३ व्यूहेषु च

12 K₁ missing Before 12, D₁ ins दुर्योधन उ

—^a) K₅ दुर्योधन (wrongly) (for दुःशासन) K₅ Da₁ D₅ M₂ रथास्तूर्ण —^b) S₁ युज्यत, K₁ युजितां (sic), K₈ Da₁ D_n (by corr) T₂ युज्यतां K₀ भीष्मरक्षिण (sic), Da₁ भीष्मरक्षणं, D₈ M रक्षणे D₅ युधि भीष्मस्य रक्षिण —^c) G₂ तानि तानि (for अनी) S₁ K₀-२ सहस्राणि (for च सर्वाणि) —^d) M₂ तम् (for त्वम्) K₀ २ G₈ (inf lin as in text) M₈ शोचय, K₈ D₂ ६ नोदय (for नोदय)

13 Cf 5 157 4 K₁ missing —^a) K₈ ५ D₂ ३ T₁ G स, D₁ ६ मा (for मा) K₀ B Da D_n D₄ ६ १ ३ T₂ M अयं स मामनु (K₀ साममनु, D_n स मामभि, D₄ स समभि, D₁ स समय) प्राप्ते —^b) = 5 166 1^d D_n वर्षपूर्णाभि, D₁ पूर्णाभिसंचित, D₅ वेदाभिसंचित, T₂ पूर्णातिचिन्तित, M₈ ५ पूर्णा भिचिन्तित C_a cites पूरा —^c) G₈ च, M₄ सु (for स)

14 K₁ missing —^a) D₃ अत, D₅ एतद् (for नात) D₈ ६ M₄ महं, T G M₁-३ ६ तर् (for तमं) —^b) D₈ रक्षण, D₅ रक्षिण —^c) K₈ ५ D₂ हति (for हन्याद्) T₁ G₈ ४ गुप्तो यथा, T₂ गुप्तो म्यसौ, G₈ एकरथे (for गुप्तो ह्यसौ) D₅ हति युक्तो ह्यपार्थाना —^d) D₁ सोमकान्सहस्रजयान्, T₂ कान्वाच्छ स, G₂ काश्चैव स

15 K₁ missing —^a) S₁ K₀-२ D₁ ७ द्वि, D₈ स्स (for स्व) B₄ द्वाश्रो (corrupt) —^b) = 5 169 16^b, K₅ नाहं (for नाह) Da D₅ शिख डिनी, G₈ न —^c) S₁ पूर्वस् —^d) K₂ अस्माद् (for तस्माद्) B₄ वार्यो, D₂ ३ वर्यो (for वज्यो) T₂ वरो (for रणे)

16 K₁ missing. —^a) D₈ एतस्माद्रक्षणीयश्च,

शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
 तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
 सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
 मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
 वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दाक्षिणम् ।
 गोसारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।

— ^b) D₈ भीष्मो भीमपराक्रम, G₈ यथावदिति मे मति
 — ^c) T₂ युक्ता (for यत्ता) — ^d) Ś₁ Ko-2
 तिष्ठत

17 ^b) Ś₁ Ko-2 Da₁ दक्षिणा°, K₈ B₈ °राक्षथा,
 K₅ दाक्षिणान्योत्तराक्षथा — ^c) K₂ 4 सर्वशास्त्रार्थ, K₈ 5 B Da Dn D₁₋₈ 8 S सर्वश (B₂ 8 Dn₁
 D₄ T₂ °र्वशा, D₁ °र्वथा, D₈ °र्वेव)स्त्रेषु (for
 °शस्त्रास्त्र-)

18 ^a) K₁ Da₁ D₂ 8 7 अरक्षमाण (D₁ °णो)
 D₁ सरक्षमाणो हि वृपो, G₈ हरिक्षयं च वृको (sic)
 — ^b) Ś₁ Ko-3 D₁ 2 7 °वने (for °वलम्) — ^c)
 Da₁ D₈ G °नेव (for °नेव) — ^d) Ś₁ Ko 1 घात-
 येत, Da D₈ 7 °येथा, D₁ 8 T₂ G₁ °येथ, D₃
 (marg sec m.) हन्यतेय, T₁ G₂ 4 M₂ 8 5 घात
 येम, M₁ घातयेम; G₈ खातयेय, M₄ घातयाम

19 ^a) K₅ चापचक्र, Da₂ वाम चक्रे, D₂ 8 वाम
 चक्र, D₁ S वामे चक्रे — ^b) K₂ °मौजाश्च K₅ D₁
 S दक्षिणे — ^c) Ko फल्गुण°, K₁ 5 D₂ 8 6 फाल्गुन
 (K₁ °ण)स्त्रैतौ, K₂ 8 D₁ 7 फाल्गुनस्यै°, K₄ B₄
 Dn D₄ फाल्गुन प्राप्तौ, B₁₋₃ Da D₅ फाल्गुनस्याजौ,
 D₈ om, T₁ G₁ 4 M फल्गुनस्यास्ता; T₂ °नन्यस्त,
 G₂ °नस्याता, G₈ दक्षिणस्यास्ता — ^d) N (except
 Ś₁) फाल्गुनो° (Ko फल्गुणो°), G₈ अर्जुनो°

20 ^a) K₁ 2 D₂ सरक्ष°, K₅ D₈ स रक्ष°, D₆
 M₁ सरक्ष्यमाण, T₁ G M₄ स रक्ष्य° — ^b) K₂
 भीष्मेण G₂ विसर्जित, M₈ विनि°, C₆ विव° (as in
 text) — ^d) Da₁ यथा — After 20, N (except
 Ś₁ Ko 1) M ins an addl colophon (Adhy
 no Da₂ D₁ 5 M₁ 8-5 16, Dn M₂ 15 —
 Aggregate sloka no K₅ 593, D₁ 576)

यथा न हन्याद्वाङ्मेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०
 ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
 क्रौशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ २१
 शङ्खदुन्दुभिनिर्वोपैः सिंहनादैश्च भारत ।
 हयहेपितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २२
 गजानां वृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
 क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २३
 उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।

21 Before 21, N M₂ 4 ins सजय उ° (Ś₁ K₁
 M₄ om उ°) — ^a) Ko 2 तथा (for ततो) C₆
 व्युष्टाया (as in text) — ^b) Da₁ m (hypermetric)
 स शब्द (for शब्द) B₁ 8 स शब्द सुमहान्भूत्,
 B₂ 4 Dn D₄ 8 स शब्द समभून्महान् — ^d) D₅
 युज्यतामिति भारत, D₆ युध्यता युध्यतामिति, M₅
 युज्यता युध्यतामिति

22 ^a) = 5 92 4° K₄ B Da₁ (before corr)
 D₁ 2 6 7 °भिषोषैश्च, Da Dn D₄ 5 8 °भिषोषाश्च-
 — ^b) B Da Dn₂ D₄ 5 8 °नादाश्च (°नादैश्च) T₁ G
 °नादरवेण च, T₂ M °नादरवैरपि — ^c) B Da Dn
 D₈₋₆ 8 °नादै (Dn₁ °दा)श्च — ^d) M₄ °स्वनैरपि

23 ^a) Ko 2 वृद्धित, K₁ Da₁ (before corr)
 D₅ व्यूहता, K₈ 5 D₂ S वृद्धितैश्च, D₈ वृहता
 — ^b) K₄ damaged M योधाना Ś₁ चाभिगर्जिता,
 B Da Dn D₈ 5 6 8 चापि गर्जता, D₁ अभिगर्जता,
 T₁ G₁ 8 4 M₄ चैव गर्जता, T₂ चापि गर्जितात्,
 G₂ चैव गर्जन, M₁₋₈ 5 चैव गर्जितै — ^c) K₂
 क्षोभि°, K₄ B Da Dn D₁₋₆ 8 S क्ष्वेलि° (for
 क्ष्वेडि°) Ca c cite क्ष्वेडित Cd आक्ष्वेडित K₁ 2
 °तोक्कोष्टैस्, Da₁ °ताक्रुष्टैस्, D₈ °तोक्कोष्टैस्, T₂ G₂ 8
 M₂ °तोक्रुष्टैस्, M₈ 5 °ताक्रुष्टैस् Ca c d cite आस्फोटित
 and उत्क्रुष्टं — ^d) K₁₋₃ D₈ तुमुलं, Da Dn₁ D₅
 S C₆ तुमुल°

24 ^a) Cd उदतिष्ठन् (as in text) — ^b) K₂
 सर्वे युक्त°, K₅ Da₁ सर्वयुक्त°, D₈ 6 रजो भौम°
 Ca c d cite युक्त — After 24^{ab}, G₂ reads 26^{ab}
 repeating it in its proper place — ^c) Da₁
 महासैन्य, D₈ 6 दिशो वृषवन् C₆ cites सैन्य — ^d)
 K₈ 5 D₂ 8 °वयोस्तदा (K₅ D₃ °था), Dn₁ °वसैन्ययो-

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 तव राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ २४
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ २५
 रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
 अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ २६
 धनुर्भिर्क्राष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
 योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेप्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ २७
 गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।

व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
 ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
 स्वेपां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ २९
 काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
 अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ३०
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
 संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्दुद्रकाङ्घ्रिणः ॥ ३१
 उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलवद्भाः कलापिनः ।
 ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता वभुः ॥ ३२

C 6 621
B 6 16 14
K 6 16 14

— ') B D (except D2 s 6) transp तव and
 राजेन्द्र — ') K5 तथा वच' (for तथैव च)
 — After 24, K3-s B D S 1ns

64* दुष्प्रध्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ।
 ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
 स्वदीयाना परेषा च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

[(L 1) K3 s D2 अप्रध्याणि, Da D5 दुष्प्रध्याणि,
 D8 दुष्प्रध्यानि, D6 प्रवेशानि च K3 s D1 2 0 7
 चारुणि, Da D5 चापानि, D8 रूपाणि, S अस्त्राणि (for
 चास्त्राणि) Cc cites अस्त्राणि K3 s D2 6 सशस्त्र-, D8
 शस्त्राक्ष-, D7 शस्त्राणि, S सचाप- — (L 3) K5
 स्वनवति (for शस्त्र*)]

25 = (var) 6 18 5 — In K4, 25^{ab}
 1s lost on a damaged fol — ^a) B1 ततो K1
 D6 T2 नागरथा°, G2 नागा रथै° — ^b) Some
 N MSS °परिष्कृता; D3 °विभूषिता — ^c) Da
 चिराज° S भ्राजमाना व्य(T2 दृ)दृश्यत — After
 25, D7 1ns (of 37^{ab})-

65* सनाहा समदृश्यन्त स्वेप्वनीकेष्ववस्थिता ।

26 ^a) G3 तथा°, M4 तदा° (for रथा°) K2
 D1 s 7 °कानि दृश्यते, K4 °का नादृश्यत, K5 °कान्य
 दृश्यते — ^b) T1 G1 s णि च (for °णीव) — ^d)
 M1 मे (for ते) K1 पूर्णचन्द्र° (s10)

27 ^a) K1 नृष्टि°, K2 s 5 D2 T1 G2-1 यष्टि°,
 B2 Da D3 5 ह्यु°, M4 सुष्टि° T2 धनुर्वराभि
 कवचैर् — ^c) M यौधा M4 उग्रै (for शुभ्रै)
 — ^d) = 37^b K3.4 B Da Dn D1 2 5 6 T2 तेप्व
 नीकेष्वव°, K5 D8 स्वे(K5 ते)प्वनीके व्यव°, M4

स्वनीकेषु व्यव°

28 ^a) K5 गजा रथा[] पताकाश्च, B D (except
 D1-2.7) S गजा पदाता (T G3 4 M4 °ति) रथिनस्
 — ^b) K4 damaged Da D1 s 7 T1 G4 तुरगाश्च
 — ^c) Da1 अतिष्ठन्, Cc सर्वतो (for व्यति°) S
 दाख्या°, Ca c d वागुरा° (as in text) Cv as in
 text

29 Ś1 Ko-2 T2 om (hapl) 29-30 — ^a)
 = 6 18 6^a — ^b) K3 s D2 दृश्यते समुपस्थिता°,
 Da1 °श्यत समुपस्थिता°, D1 दृश्यते स्स समुच्छ्रिता°, D6
 °श्यत समुच्चका°

30 Ś1 Ko-2 s (hapl) T2 om 30 (for Ś1
 Ko-2 T2, cf v 1 29) With 30^{ab}, cf 6 18 6^{cd}
 — ^a) D7 °ना मणिरत्नाश्च, S (T2 om) मणिकांचन-
 चित्रागा — ^b) S (T2 om) ज्वलिता K8 पर्वता°
 (for पावका°) — ^c) K4 D1 व्यदृश्यत, Da D5
 M1-3 व्यराजत — ^d) B4 Dn1 गजारोहा°, Dn2
 D4 s ध्वजारोहा°, T1 G M4 ध्वजा राजन् (for ध्वजा
 राजा°)

31 31^{ab} = 6 18 7^{cd} — ^a) B1 शुभ्रा (for
 शुभ्रा) D6 महेन्द्रकेतनरुचो — ^b) M2 °भवने° (for
 सदने°) — K2 om 31^e-34^b — ^c) Ś1 Ko शूरा
 (for वीरा) B Dn D2 s सनद्धास्ते प्रवीराश्च, Da
 D6 °द्धास्ते सुवीराश्च, D7 °द्धास्ते महावीरा

32 = (var) 6 18 9 K2 om 32 (of v 1
 31) Ś1 Ko 1 om (hapl) 32-33 — ^a) K3 s
 Da1 (before corr) as Dn2 D8-5 s S (except
 T2 G8 M2) चित्रैस्, D2 तीक्ष्णैस् — ^b) Da1 Dn2
 °वद्धा-, D2 वधा°, Cc °वद्धा° (as in text) B4 पता-

शकुनिः सौवल्ः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३३
 श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
 बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३४
 दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः ।
 अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३५
 एते चान्ये च ब्रह्मवो दुर्योधनवशानुगाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ३६
 संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
 बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ३७

सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
 समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ३८
 एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ३९
 श्वेतोष्णीपं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
 अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४०
 हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् ।
 श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ४१
 दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
 सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४२

किन', Cc कलापिन (as in text) —^c) K₃ s D₂ s
 समक(K₅ 'का'क्षा; Da₁ ऋपमवृक्षा' (sio) S ऋपमा
 इव गर्जतो —^d) D₈ चमूमुखनता; S नृपा' सेनामुखे
 (M₄ 'मुख) B₃ भुव', T₂ M₄ बहु (for वभु')

33 Ś₁ Ko-2 om 33 (of v l 31, 32) —^a)
 T₁ G₁ सवल (for सौवल') D₈ (marg sec m as
 in text) T₂ चैव (for शल्य) —^b) K₃-s B Da
 Dn D₂ s s s आवल्योथ, D₁ कैकेयोथ, D₈ T₂ सैधव
 श्च —^c) = 6 17 37^c K₃-s B D (except
 D₁ s 7) 'विदौ (K₅ 'दा'कैकेया', T₂ 'विदौ चावल्यौ
 ॐ Co आवन्त्य इति । व्यवहितयोर्विन्दानुविन्दयोर्विशेषणमेक-
 वचन च । समुदायापेक्षसुभयोरिकाक्षौहिणीपतित्वमाचष्टे । ॐ
 —^d) = 6 17 26^b T₂ कांनो' — For 33^c,
 M₄ subst

66* भगदत्तो महावीर्ये कौशल्यश्च बृहद्रथ ।

34 K₂ om 34^{ab} (of v l 31) —^a) K₄ 'युध
 कलिगोथ, S 'युश्चाथ कालिग —^b) D₇ जयसेनश्च
 M₃-s कांबो(M₅ 'भो'जश्च सुदक्षिण' (= 33^d) —^c)
 K₂ बृहद्बलश्च, M₃-s जयत्सेनश्च Ś₁ Ko-2 D₃ M₄
 कौरव्य (M₄ 'व्य), G₁ M₁-3 s कौशल्य' —^d)
 K₁ 'वर्मश्च K₁ सादृत, D₅ सात्वती, D₆ शाश्वत'

35 ^a) Ś₁ Ko-3 s D₁ 2 0 7 सर्वे ते (for दशैते)
 Co cites पच —^b) T₂ राजन् (for शूरा) —^c)
 S (mostly) अक्षौ' —^d) G₂ यज्विनो

36 Da D₅ om 36^d-37^a —^d) B₂-4 Dn
 D₈ 4 s T G₁ 3 4 M₃ 4 महाराथा

37 Da D₅ om 37^a (of v l 36) —^a) G₂

समृद्धा K₃ 'दृश्यते Ca as in text —^b)
 = 27^d K₃ D₂ 4 7 तेष्वनीकेष्व'; K₅ तेष्वनीके न्यत्र
 स्थिता Ca as in text —^d) K₃ D₂ 6 ध्वजिनो'वुज-
 मालिन, K₅ धन्विनो युज', Dn D₄ 7 बलिनो युद्ध
 शालिन, D₁ ध्वजिनो मुद्रमालिन, D₃ 'नो मुजमेखला,
 T₁ G 'नो मुंज(T₁ G₄ दृष्ट)धारिण, M₃ (inf
 lin) 4 'नो मुकमौलिन'

38 ^a) K₃ s D₂ स्थिता, K₄ B Da₂ Dn D₁ s-s 7
 G₁ M₁-3 s दृष्टा, Da₁ D₃ दृष्ट्वा, D₆ सृद्धा (for
 सृष्टा) —^b) D₃ स्वर्ग' (for ब्रह्म') T₂ ब्रह्मणा
 कालदीक्षिता — Ś₁ K₁ G₃ om (hapl) 38^c
 —^c) B Dn₂ D₇ समर्था, D₈ सनद्धा Cc वाहिन्य'
 (as in text) Cv as in text —^d) Cv परिगृह्य
 (as in text)

39 ^a) Ko एकादशीर्धार्तराष्ट्री' —^c) M₄ 'यौधाना
 (for 'सैन्याना) —^d) Ś₁ Ko-2 D₃ येषां (for यत्र)
 Co अग्रणी (as in text)

40 ^a) B₂ 'वख (for 'हय) —^b) Ś₁ Ko-2
 श्वेतवर्णं तमच्युत —^c) K₃ s D₂ प्रपश्यामि, B₂ अप
 श्य मे (sio)

41 D₆ om 41^a-45^b —^c) Ś₁ Ko 1 G₂ शी
 (Ko श्वे)ताशु; K₂ श्वेताश्च, K₃ तीरस्थ (for तीक्ष्णा
 शु) —^d) K₅ कृष्ण' (for कुरु')

42 D₆ om 42 (of v l 41) B Dn D₄ s
 om (hapl) 42^{ab} —^c) D₈ जृभया' (for सृभया')
 D₈ महेष्वास, T₂ महाभागा, G₈ महेष्वासी, M₄
 महाराज K₅ सजयश्च महेष्वासी

जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
 धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विजिजिरे मुहुः ॥ ४३
 एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत ।
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ४४

उन्मत्तमकरावतौ महाग्राहसमाकुलौ ।
 युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ४५
 नैव नस्तादृशो राजन्दष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
 अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

संजय उवाच ।

यथा स भगवान्ब्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 तथैव सहिताः सर्वे समाजगुर्महीक्षितः ॥ १

मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
 दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
 द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।

C 6 638
B 6 17 3
K 6 17 3

43 Ds om 43 (cf v l 41) —^b) D1 s इव
 (for यथा) —^c) Da1 °न्नस्तया सर्वे —^d) Ca d
 समुद्वि° (as in text) Ks D1 M1 s समुद्विजिजिरे
 मुहुः, Ds °द्विमा विचेत्स, G2 सममुद्वेजिरे मुहुः

44 Ds om 44 (cf v l 41) —^a) K1 श्री-
 जुष्टा, K4 आजुष्टा, K5 श्रीजुष्टा, B2 श्रीहृष्टा, D1 ता
 जुष्टा, T2 जुष्टाश्च, G2 निजुषा (sic) —^b) D1 तत्र
 (for तव) B D (except D1 2, 7, Ds om) S
 पार्थिव (for भारत) —^d) D1 तथा, D2 महत्-
 (for महा) S °मानिना, M1 (sup lin) °वाहिनीं
 (for °पालिता)

45 Ds om 45^{ab} (cf v l: 41) —^a) K1
 उन्मत्तौ मकरावतौ, T1 G4 M5 उदृत्तमकरावतौ, G2 s
 M1 s उदृत्त(Gs °द्वर्त)मकरावतौ —^c) Ks समपेतौ,
 Dn D1 s T2 समवेतौ (for समुपेतौ) —^d) S1
 Ko-2 दृश्यते B Da2 D1 s Ca सागराविव दृश्यते
 (B2 Ds °त, -Da2 °त्, D4 °ता), S सागराविव
 विष्टि(T1 G2 s चेष्टि, G1 s वेष्टि, M2 विक्षितौ)

46 °) Ko 2 अने° (for अनी°) K4 Da Ds Ca
 समावेश (for समेतानां) —^d) S1 दृष्टो भीष्मो,
 Ko-2 दृष्टपूर्वस, Ks s D2 s 7 समुदायस, K4 B Da
 Dn Ds कौरवाणा, D1 समुदीप, Ds समुद्योगो, Cd
 समुद्धर्प (for समवायस) S1 Ds s M यथाविध,
 T G यथाविधि, Ca तथाविध

Ks s D2 घृतनावर्णन, M धार्तराष्ट्रसेनासमुत्थानकथन
 —Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 s
 M1 s-s 17, Dn M2 16 (as in text), T
 G 15 —Śloka no Dn1 28, Dn3 Ds 27
 —Aggregate Sloka no Ks 620, D1 604

17

1 Before 1, S1 Ko 1 ins

67* धतराष्ट्र ।

उभयो सेनयोस्तत्र दृष्ट्वा च कुरुपाण्डवान् ।

अनिमित्तान्ययो ब्रूहि कुशलो ह्यसि संजय ।

(— Ds om 1-17 —^a) T1 G2 s M4 यथा च,
 T2 यथैव, G1 s यथा हि —^d) B1 महीक्षिता; T1
 G M4 महाग्रहा

2 Ds om 2 (cf v l 1) —^a) Ks s तथा
 विषयग, Ds सर्वाविष°, T2 महाविष°, M1. s s सखा-
 विष°, T1 G4 मघाविषयक, Ca o d °विषयग (as in
 text) Ds मेघावन्दमाकाशं —^b) Ds दुर्दिन, T G
 M4 स्तानित, M1-s s तदानीं (for तद्दिन) K1 2 Da
 प्रतिपद्यत, Bs Ds Gs M2 s प्रत्यदृश्यत, Cd °पद्यत (as
 in text) —^c) Cc दीप्यमाना (as in text) Ca o
 सपेतु (as in text), Cd समिष्टु —^d) Cc सप्त
 (as in text) T1 G ब्रह्मास्तथा, Cc महाग्रहा (as
 in text)

3 Ds om 3 (cf v l 1) —^a) Ks द्विधा-

Colophon om in Ko 1 Dc — Adhy name

ज्वलन्त्या शिखयन् भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ३
 ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
 लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
 भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।
 युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तत्र ।
 समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।

गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८
 एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।
 संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
 नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।
 संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०
 अधर्मः क्षत्रियस्यैव यद्वाधिमरणं गृहे ।
 यदाज्ञौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११
 एवमुक्त्वा महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
 निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
 स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह वन्धुभिः ।

मूतम्, D₂ °कृत, Cc °भूत (as in text) D₃ विगतां-
 शुस्त्यादित्य —^b) Dn² उदग्ने, D₈ उदित. Ko पुत्र-
 इश्यत (sic), Da D₅ प्रत्यपद्यत —^a) G₁ 2 M₁ 8 4
 ज्वलत्या Cd cites शिषा S राजन्, Cc भूयो (as in
 text). —^d) Cc भानुमान् (as in text) B₁₋₃ Dn
 D₁ 8 4 8 रवि, G₂ M₂ भुवि (for दिवि). K₃ 5
 D₂ इश्यते भानुमान्दिवि

4 D₆ om. 4 (cf. v l 1) —^a) K₃ 5 D₈ 7
 चवाशिरे, D₁ चकाशिरे, G₂ विवाशिरे Co d दीप्तायां
 (as in text). T₂ ववाशिरे इ दीप्ता वा —^b) M₄
 दिवि (for दिशि) K₅ °वाससा —^c) कांक्षमाणा
 (for लिप्स°). —^d) B₈ °कर्ममा

5 D₆ om. 5 (cf. v l 1). —^b) D₈ T₂ कुरु
 वृद्ध (for वृद्ध कुरु). —^c) T₁ G₂ M₄ भारद्वाजो
 D₈ भारद्वाज कृपश्चैव —^d) Ko 8 D₂ सयुतौ; K₅
 समते; D₁ संगतौ, S दसितौ; Cd संयतौ (as in
 text)

6 D₆ om 6 (cf. v l 1) —^c) T₁ वधा° (for
 तवा°) —^d) T₂ युधा (for यथा) Ca समय (as
 in text) D₂ यथा स सजय ध्रुव

7 D₆ om 7 (cf. v l 1) —^a) K₃ M₅
 °पज्ञ

8 D₆ om 8 (cf. v l 1) —^a) D₈ इह व,
 M₂ इम व —^b) K₁ 5 G₂ °यापवृत्तं, B₈ °य
 प्रवृत्त —^c) K₅ गच्छतस्तेन सक्रम्य. —^d) Ca ब्रह्मण
 (as in text) B Da Dn D₁ 4 5 8 °ण सहलोकता

9 D₆ om 9 (cf. v l 1) —^a) K₄ य एव,

M₂ स एष (for एष व) —^b) D₇ सर्वै (for
 पूर्वै) K₁ 5 T₁ G M °रं गत, K₃ D₂ T₂ °रं कृत,
 K₄ °रं कृत; B Da Dn D₄ 5 7 8 °रै कृत D₈
 पूर्वैर्जुष्टो नराधिपै —^c) Ca. c सभावयध्व K₁ M₃ 5
 चात्मा°, D₇ आत्मा° (for चात्मा°) K₃ 5 D₂ 8 सम
 भावयतात्मानम्; K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 संभावयध्व-
 मात्मानम्, T₁ G₂ समाधाय तथात्मानम्, G₂ स भवाय
 तथात्मानम् —^d) S (M₁ inf lit as in text)
 भुवि (for युधि)

10 D₆ om 10 (cf. v l 1) —^a) K₄ नहुषो
 (for नाभागो) B D (except D₁ 2, D₆ om)
 S [S]ध (for हि) —^b) K₃ 5 Da₁ D₂ नहुषो;
 K₄ नाभागो (for नहुषो) Śi K Dn (Dn² m
 as in text) D₂ 8 नृप, T₂ ग्रह — After 10^{ab},
 D₈ ins

68* अर्जुन सगरो वैन्यो ये चान्ये क्षत्रियोत्तमा ।
 —^c) D₂ संविद्धा T₂ परमाज्ञानं

11 D₆ om 11 (cf. v l 1) — With 11^{ab},
 cf B 12 97 23^{ab} —^a) Da₁ M₅ अधर्म-
 K₄ °र्म क्षत्रियाणां हि —^b) D₇ नृपा (for गृहे)
 — B₂ om 11^{cd} —^c) S युद्धे तु (for यदाज्ञौ)
 B₈ Dn² यदयोनिधनं याति Cn cites अयोनिधन

12 D₆ om. 12 (cf. v l 1) —^b) D₇ भरतो
 उत्तम — Śi Ko M₂ om (hapl) 12^c-13^d —^c)
 K₅ T₂ G₁ M (M₂ om) तान्य° (for स्वान्य°)
 —^d) T₁ G₂ 4 रथोत्तमा

13 Śi Ko D₈ M₂ om 13 (cf. v l 1, 12)

न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
 अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
 निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
 श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
 तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ १५
 मेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
 रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
 काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कामुकैश्च महारथाः ।
 आजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ १७

—^a) D₁ न (for स) B₄ °र्त्ति —^c) T₁ G₂ 4
 स्याजित (for न्यासित)

14 D₆ om 14 (cf v 1 1) —^a) Ś₁ Ko-2
 अतीत°, S व्यपेत° —^b) M₂ पावका —^d) Da₁
 दिशश्च ते, Dn₁ D₂ 8 दिशो दिश°

15 D₆ om 15 (cf v 1 1) —^a) K₄ Da₁ S
 श्वेतच्छत्रै —^b) K₁ भुजवारण°, Da₁ (before corr)
 a₂ D₅ ध्वजवानर° —^c) B Dn D₁ 8 M₅ कानि
 शोभते —^d) K₄ Da D₅ राजत्रयपदा°, B Dn
 D₄ 8 गजैरथ पदा°, D₈ तथा रथपदा°, S रथैश्च स
 पदा°

16 D₆ om. 16 (cf v 1 1) —^a) Ko भीरी
 S शस्त्रै (G₁ 8 संघै)श्च (for शब्दैश्च) —^b) K₄
 B D (except D₁ 2 7, D₆ om) S हुंहुमीनां (for
 पटहाना) K₁ om. from ना up to महा in 17^b
 A few MSS निस्वनै —^d) Ś₁ Ko 2 बभूव
 कुलिता, B₈ वाक्षोलिता, D₈ व क्षुभिता, S वालो
 लिता

17 D₆ om 17 (cf v 1 1) K₁ om up to
 महा in 17^b (cf v 1 16) —^b) T₂ महारथै
 —^c) K₄ B Da Dn D₁ 4 5 8 G₂ 8 न्यराजत, D₈
 T G₁ 4 M व्यरोचत —^d) K₈ 5 D₂ सशृगा, K₄
 B Da Dn D₁ 3-5 7 8 S साम्नय (for जङ्गमा) Ko-2
 इव पर्वता (by transp)

18 ^a) B₈ तानेव (for तालेन) B₂ राजन् (for
 भीष्म) —^b) K₁ 8 5 D₁ 8 G₁-8 °तालेन, D₂
 °मालेन, D₇ °तोरण, M₄ (sup lin) °कारेण
 Ca d cite तारा Cc cites पचतार, Ccp °ताल

तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
 विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८
 ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
 अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शांतनवस्य ते ॥ १९
 स तु गोवासनः शैव्यः सहितः सर्वराजभिः ।
 ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ।
 पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ २०
 अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गलकेतनः ।
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१

—^d) M₄ तथा (for तस्थौ) K₁ गुरु (for कुरु)
 B Da D₅ 7 S °मुखे, Dn D₄ 8 8 °परि (for
 °पति)

19 ^a) S (except M₂) महात्मानो (for महेष्वासा)
 — D₆ om (hapl) 19^b-22^a. — After 19^{ab}, Ś₁
 Ko-2 ins (Ko 2 om post half, see below)

69* पुत्राश्च तव राजेन्द्र सारोहा सरथा गजै ।

— Ko 2 om from the post half of 69* up
 to 20° —^c) K₈ 4 Da₁ Dn₂ D₈ आवर्तत Ca c
 यथादेश (as in text) K₅ S यथादेशमवर्तत (by
 transp) —^d) K₁ राजा, S राज्ञ (for राजन्)
 B₄ ह; D₁ च (for ते)

20 Ko 2 D₆ om. 20 (cf v 1 19) —^a)
 B₈ मत्तगोघासन, S यस्तु (M₂ स तु) गोपायन (T₂
 °ते, G₂ °नि) Ca c d cite गोवासन (as in
 text) D₈ सैन्ये, G₂ शल्य (for शैव्य) Cv
 शत्रुगावसन सैन्य (810) —^b) Ś₁ K₁ सह राजभि
 S सर्वमागधै — After 20^{ab}, M₄ reads 21^{ab},
 repeating it in its proper place —^c) D₈
 मतग° —^d) Ko 5 राजार्हेण पता°, K₈ राजा
 हेमपता°, T₁ G₄ हेण पदातिना —^e) G₂ पत्र°,
 Cc v पत्र° (as in text)

21 D₆ om 21 (cf v 1 19) —^a) Ś₁
 Ko 1 राजा; K₈ 5 D₂ Cv तस्मिन्, D₁ 7 तत्र, D₈
 यत् (for यत्त) —^b) K₈ 4 B Da Dn D₁ 4 5 8
 °के (B₂ °हे)तुना, S °केतुमान् Cc cites सिंहलाङ्गल
 —^c) K₈-5 B (except B₈) D (except D₈) M
 श्रुतायुश्चित्रसेन

शल्यो भूरिश्रवाथैव विकर्णश्च महारथः ।
 एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
 स्यन्दनैर्वरवर्णाभिर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
 तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ २३
 जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
 केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २४
 अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
 महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २५

तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
 क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
 स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
 प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ २७
 तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
 शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्भ्रलम् ॥ २८
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
 शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
 शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।

22 D₈ om 22^{ab} (of v l 19) —^a) G₁ 8 शलो —^b) G₁₋₈ महावल — K₄ om 22^c —^c) K₈ 5 D₂ 'वरनारैश्च, B Da Dn D₁ 8-5 7 3 M₁₋₈ 5 'वरव (B₁ B₈ 'वैद्व, Da₁ 'वरम) मणिो, T G M₄ 'वीरक (T₂ G₁ 'वरक, G₂ 'वीरव) मणिो —^d) K₈ 5 Da₁ (by corr) Dn D₂ 4 8 S 'स्यासन्पु (K₅ 'स्यासीत्पु) रोगमा

23 ^a) D₈ 6 एषामपि B₈ महायोधा, B₄ D₇ T₁ G₄ महेष्वासा, M₄ महोत्सेधा, C^v महोत्सेधा (as in text) —^b) D₆ शोभयन्ति D₈ महारथान्, T₂ G₁ 8 रथोत्तमा —^c) B₄ राजमाना K₄ B₁ 4 Da Dn D₈₋₅ 8 T₂ M₁ 8-5 व्यरोचत, B₂ 8 व्यराजत, G₁₋₈ त्वदृश्यत —^d) K₅ D₂ G₂ 'महाध्वजा', D₆ 7 T₂ G₁ 8 'मयध्वजा'; T₁ G₄ 'महध्वजा, M₅ 'महारथा

24 ^a) K₁ 'मयी वेद', K₂ 8 5 B D T₂ G₁ M₁₋₈ 5 'मयी (K₈ 5 D₂ 8 'मया) वेदी, K₄ 'मयी वेदी, G₂ 'मयी वेदि —^b) K₁ 4 Da₁ T₂ G₈ 'पिता — S₁ Ko-2 om 24^c-25^b —^c) K₅ केतुराचार्यं

25 S₁ Ko-2 om 25^{ab} (of v l 24) —^a) G₂ अनेन शतं —^b) C₀ अनुकर्षण D₆ अनीकानि विकर्षत — After 25^{ab}, M₄ reads 27-28 —^c) S₁ Ko-2 राज्ञो, Dn₂ M₅ महा (for महान्) —^d) K₆ नागे, T₁ G₂₋₄ अग्रे (for नागो)

26 ^a) Da D₅ यस्य S₁ K₈ 5 D₂ पौरवकालिङ्गो (K₈ 'न्यो, K₂ D₂ 'न्यौ), K₄ B Dn D₁ 4 6 8 M₂ पौरवकालिङ्ग, Da D₈ 5 T₁ G M₁ 8-5 पौरव कालिङ्गा (M₅ 'न) —^b) = 6 16 33^d S₁ Ko कामोजश्च, K₁ काभूजं, B₈ Da D₃ 5 T₁ G कावोजाश्च K₃ 4 B₁₋₈ Da₁ D₈ 5 0 T₁ G सुदक्षिणा, K₅ सुदारुण B₄ Dn D₁ 4 8 कावोजा सुसुदक्षिणा —^c)

K₄ B Da Dn D₁ 8 4 8 T G₂ 4 M₄ च शल्यश्च, D₇ सुधन्वा च, G₁ 8 M₁₋₈ 5 च शैव्यश्च (for सुमित्रश्च), K₁ D₂ 'धन्वास्त्रमित्रश्च —^d) D₆ तस्य, G₁ 8 स्थिता (for तस्थु) M₂ प्रहरतो, M₄ प्रथमतो D₇ नृपा

27 M₄ reads 27-28 after 25^{ab} —^b) K₄ वृषभेण, Da₁ वृषभेण —^c) S₁ Ko-2 प्रकर्षश्चैव, K₈ 5 'र्षति च, -B₄ Dn D₁ 8 4 8 M₈ 'र्षन्नेव, D₆ प्रहसन्निव, M₂ 5 प्रहर्ष —^d) K₄ B-Dn D₂ 6-3 T G₁ 8-4 M Co मागधस्य, Da D₅ Ca d मागधस्य. Ko 2 रिपून्, K₄ B D (except D₁₋₈) T G₁ 8 4 M Cop कृपो (for नृपो) G₂ अगदेशाधिपो युवा.

28 For sequence in M₄, cf v l 27 —^a) D₆ युक्त (for गुप्त) —^b) K₁ कृपेन, Dn D₂ 8 वृषभेण (for कृपेण) B Dn D₈₋₅ 3 S मनस्विना (for महात्मना) —^c) S₁ Ko 'दाभ्रमयप्रख्य, K₁ 'दाख्यामय, K₂ 8 5 Dn D₂₋₄ 6 8 'दाभ्रघनप्रख्य (K₈ D₂ 'क्ष), B 'दाबुधरप्रख्य, Da 'दाबुधन', D₅ शरदा त्वचनप्रख्य, S 'दाभ्रप्रतीकाश —^d) D₁ पुत्राणाम् (for प्राच्यानाम्) B Da Dn D₂ 5 8 'ना सुमहद्भलं, M₄ व्यरोचत महद्भल

29 ^a) K₅ तस्मिन्, D₆ हृष्टे (for तिष्ठन्) —^b) Da₁ D₈ G₁ 8 M₅ 'वराहेण, Dn₁ D₈ 4 7 वाराहेण; C₀ वराहेण (as in text) —^d) K₄ राजते च, G₂ राजस्तेन, M₄ जामाता ते, C₀ राजतेन (as in text) S₁ Ko-2 वलेन चतुरगिणा

30 ^a) S₁ Ko-2 शत शतसहं, D₆ शत दशसहं, T₁ G₁ 8 4 M₂ 4 शत रथा सहस्राणा, M₁ 8 5 शत रथसहस्राणि —^b) D₂ (orig) 'वर्तिना (by corr 'न), Cd 'वर्तिन (as in text) —^c) S अष्टौ (M₂ 8 5 'ष्ट) दतिसहं —^d) B₂ 8 Da Dn₁

अथै नागसहस्राणि सादिनामयुतानि पद् ॥ ३०
 तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
 अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३१
 पट्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
 पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
 तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः ।
 यत्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३३
 शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
 श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
 केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।

आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
 तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
 भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
 गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
 स रथानीकवान्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
 वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ३८
 द्रोणेन विहितो राजन्नाज्ञा शान्तनवेन च ।
 तथैवाचार्यपुत्रेण वाह्मीकेन कृपेण च ॥ ३९

C 6 675
B 6 17 39
X 6 17 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(marg) D₂ हयानाम्, Dn₁ रथानाम्, M₁ सादीनाम्,
 Cd सादिनां (as in text) K₃ s Da (Da₁ da-
 maged) D₂ s s च (for पद्) Cd cites पडयुतानि

31 ^a) G₃ त (for तत्) S₁ om from न्पालित
 up to नाम in 32^b K₃-s B D राजा (for राजन्)
 — ^b) K₀ युतेन, K₁ पतेन, K₆ पालिता, G₃ M₁ s. 4
 पालित- K₀-2 समतिष्ठत, K₃ s D₂ ध्वजिनीमुखे, C₀
 "मुखम् (as in text) T₂ पालितध्वजिनीमुख — K₀-2
 om 31^a-32^b — ^c) D₆ अत्यतरथ^c M₄ महाबल (for
 महद्बलम्) Da D₅ "रथनागाश्वस (sic) शोभत मह^c

32 K₀-2 om 32^{ab}, S₁ om up to "नाम in 32^b
 (cf v 1 31) — ^a) D₁ ययौ (for पट्ट्या) D₂ S
 (except G₁) "सहस्राणा, D₀ "सहस्रेण (for "सहस्रै
 स्तु) — ^b) D₂ तु (for च) D₀ "युतैस्त्रिभिः, T₂
 "युतानि च — ^c) S₁ K₀ पीत, K₁ येना (sic),
 D₃ G₂ पति, C₀ पति (as in text) C₀ सर्व^c
 (as in text) — ^d) Ca c d केतुमता (as in
 text) K₂ हत (for सह)

33 ^b) M₄ प्रारो (for व्यरो) — ^c) K₀-2 यत्र
 तोरणतूणीरै, Da₁ यत्रतोरणं, D₁ s यत्र तोमरतूणीरै, S
 यत्र (M₂ यत्र) तोमरतूणीर (T₂ "णीभिः) — ^d) Dn D₃ s
 पताकाश्च (D₃ "भिः) सुशोभिता, T₁ G "भिरलकृता

34 ^a) K₁ "मुखेन — ^b) K₂ पादकेन, K₃ B D
 S पादकेन K₄ B Da Dn D₁ 4-6 s कलिङ्गक, D₃ S
 कलिङ्गराट् (T₂ "वान्, G₂ "कान्) — ^c) After श्वे, K₁
 repeats 29^a-31^a, 32^a-34^a Da₁ D₂ Ca c निष्केन;

M₁-3 s शुभ्रेण (for निष्केण) Cd oites निष्क — ^d)
 S₁ K₀-2 पादप^c (for चामर^c) D₂ वै (for च)

35 ^b) G₃ M₁. 4 विचित्र पर^c — ^c) D₃ रमते
 (for समरे) D₃ r S (except T G₄) राजा (for
 राजन्). — ^d) C₀ भातु^c (as in text)

36 ^a) T₂ "मानस्य — ^c) K₁ "दत्तो, Da₁ D₃
 M₅ "दत्तौ D₃ राजन् — ^d) K₄ यथा शक्रस्तथैव स^c

37 B₁ s om 37 — ^b) K₁ "दत्तेन T₁ G₄
 समतौ — ^d) K₅ केतूमतम् D₅ अनुत्तमौ, C₀
 अनुव्रतौ (as in text).

38 ^a) G₃ तथा^c (for रथा^c) D₂ न्यूहो C_v
 as in text — ^b) K₂ s B D (except D₂)
 हस्त्यगो नृप^c, D₂ (marg sec m) "त्तमवीर्यवान्,
 T₂ "त्तमहर्षयात्, Cd as in text C₀ oites नृप
 शीर्षवान् — ^c) D₃ वाजिपत्यु^c, C₀ "पक्षः (as in
 text) K₃ D₂ s r S पदात्सुग्र (M₂ "ग्रं), K₄
 B₂ s Da Dn D₁ 4 s s Ca पतत्सुग्र, B₁ पदानुग्र,
 D₃ पत्तिपाद C₀ oites पतति K₅ वाजिपदात्सुग्रमुख
 — ^d) K₀ s s प्राहरन्, K₃ D₇ T₂ M₂ s प्रहरन्,
 K₄ B Da Dn D₁ 4 s s T₁ G M₁ s s प्रहसन्, D₃
 प्राहसन् G₁-3 "मुख

39 B₂ om 39^{ab} — ^a) K₁ विहतो, T₂ सहितो
 D₇ न्यूहो (for राजन्) — ^d) S₁ K₀ Da₁ D₃ r
 M₄ वाह्मीकेन, K₁ वह्मिकेण, D₃ शल्येन च K₁
 कृपेन, G₃ नृपेन D₃ वै

१८

संजय उवाच ।

ततो मुहूर्तालुपुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
 अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
 शङ्खदुन्दुभिनिर्वोपैर्वारणानां च बृंहितैः ।
 रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २
 हयानां हेपमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
 क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
 पुत्राणां तव दुर्धर्षं पाण्डवानां तथैव च ।
 समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभ्रूपिताः ।
 आजमाना व्यदृश्यन्त मेवा इव सविद्युतः ॥ ५
 ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
 काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
 स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
 काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
 संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८
 उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलवद्भाः पताकिनः ।

Colophon. — *Adhy name* Ko भीष्मनिर्याणं,
 Ks ६ D2 सेनानिर्या(D2 'र्मा)ण, D० समामोद्यम',
 M कुरुचमूर्धन — *Adhy no* (figures, words or
 both) Da2 D1 ६ M1 ३-६ 18, Dn2 M2 17 (as
 in text), T G 16 — *Sloka no* Dn1 Ds 40,
 Dn2 38 — *Aggregate sloka no* Ks 661, D1
 644

18

1 ^a) T G2-4 मुहूर्त. Ks ६ D2 ६ ० तुमल
 — ^d) G1 M1 ३-६ योधाना Ks प्रययु शतं; D०
 प्रययुद्यतां, D1 च युयुत्सं

2 ^a) Ko-2 'निर्वोप, K4 B D (except D1-३.७)
 T1 'घोषैश्च — ^b) Ds निस्वनै (for बृंहितै) — ^c)
 B D (except D1 ३ ७) S नेमिघोषै रथाना च (by
 transp) — ^d) Ko-2 M० दीर्यतेव

3 ^a) Bs D7 हेपमाणाना, Gs हेपिताना च. — ^b)
 M योधाना K4 B D (except D1 ३) S चैव (for
 तत्र) — ^c) Ms क्षणेनैव (for 'न ख) Ks ६ D1 ३ ६
 दिशो भूमि, S ततो (T1 G4 'था, G2 'दा) भूमि
 (for दिशश्चैव) K4 B Da Dn D4 ६ ७ ८ क्षणेनैव
 नभो भूमि (Da2 D4 ६ 'भूमि) — K1 om
 (hapl) 3^d-5^a — ^d) B Da D4 ६ ८ M4 'पूरिते
 (Bs 'ता, M4 'त्तै)

4 K1 om 4 (cf v 1 3) — ^a) G2 राजेंद्र

(for दुर्धर्ष) — ^c) Ks ६ Da Dn2 D1 ६ Ms ६
 'कपत

5 = (var) 6 16 25 — K1 om 5^a (cf v 1
 3) — ^a) B2 Ds M2 नाग- (for नागा) — ^c)
 S1 K1 2 प्रेर्यमाणा (for आजमाना) Ds प्रदृश्यते

^a) = 6 16 29^a D० ध्वजान् K4 ध्वजा बहु-
 विधा भाति, Gs ध्वजाश्च विविधाकारास् — ^b) K4
 तारकाणां — With 6^{cd}, cf 6 16 30^{ab} — ^c)
 Ds राजन् (for रेजुर्) — ^d) Ks ६ D2 ६ transp इव
 and पावका D7 पावका ज्वलिता इव (by transp).

7 7^{cd} = 6 16 31^{ab} — ^c) S1 Ko-2 'केतना'.

8 ^b) Ks D2 ज्वलिताग्निसमप्रभै, Bs ज्वलनार्कज्वल-
 क्षमा, D1 ६ ज्वलितार्कसमप्रभै — After 8^{ab}, Bs S
 1ns 70* — B2 om 8^{cd} — ^c) Ks D2 'द्वाश्च
 प्रदृश्यते, K4 B (Bs om) Da Dn D4 ६ ७ ८ S
 'द्वा समद (T2 इव दृ)श्यत — ^d) K4 ग्रहा *****,
 B (Bs om) Da Ds Ca ग्रहार्क (Da1 ग्रहयु)-
 ज्वलनप्रभा, Dn D4 ६ ७ ८ ज्वलनार्कसमप्रभा — K4
 B1 २ ४ Da Dn D4 ६ ७ ८ 1ns after 8^{cd} Bs (which
 om 8^{cd}) S 1ns after 8^{ab}

70* कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्युका ।

[M कुर (Ms कूर) योधवरा]

9 = (var) 6 16 32 — ^a) K1 उदितै, Da
 उद्यानै, T1 G M३ उज्ज्वलै, M1 (1ns) 1ns as in

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूर्मुखगता वभुः ॥ ९
 पृष्टगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
 दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०
 विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
 रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १२
 शाल्वा मत्स्यास्तथाम्वष्टास्त्रिगर्ताः कैकयास्तथा ।
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः १३
 द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।

महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १४
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
 मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५
 रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
 अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि पद् ॥ १६
 पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
 अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
 अदृश्यन्त महाराज गङ्गे च यमुनान्तरे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

text) s s उचितै T₂ तत्र (for चित्रैस्) — ^b)
 K₁ तलवधा, G₃ तालवद्वा Cd cites ताल — ^c)
 K₀ D₂ वृष, M₄ ऋषभाक्ष — ^d) K₅ चतुर्मुख^o B₃
 सुव, T₂ G₄ बहु (for यभु) K₁ चमूर्मुखगतावुभौ

10 ^a) T G₁ 4 M₁₋₄ दुष्प्रहस्र (for दुसहस्र)

11 ^b) D₆ पृष्टग* (for विकर्ण^o) B₂ S महाबल
 — ^c) T₂ G₃ पुरुमित्रो, M₂ पुरुमित्रो K₃ s D₂
 पुरुमित्रो जयो भोजो — ^d) K₃ s D₂ भूरिर् (for
 जयो) K₁ T₂ °श्रव, D₂ °श्रवा

12 ^b) D₆ अनुयायिन, T₂ मनुजाधिप — 12^{cd}
 = 6 102 7^{cd} — ^c) D₈ T₁ G M₁ s s अभीषाहा,
 T₂ अतीर्षमा K₃ D₃ सूरसेना K₅ आमीरा सूरसेनाश्च
 — ^d) Ś₁ K₀ D₁ s शिवयो, K₁ शिवरो, G₂ s
 कवयो, M₃ s शिववो K₄ B D₇ वसातय, T₁ (by
 corr) पदातय, G₂ वसादय

13 ^a) Ś₁ K₀₋₂ D₇ शा (K₀ 1 सा) ल्वमत्स्यास्,
 K₄ शाल्वान्पास्, K₅ शाल्वा स्लेच्छास्, B₁ 2 D_a
 शाल्वाश्रयास्, T₁ G₁ 4 M साल्वा मत्स्यास् D₆ तथा
 वत्सास् — ^b) B₃ 4 D (except D₁-s. c) त्रैगर्ता, G₂
 त्रिकर्ता K₃ s D (except D_{a2} D₃ s) कैकयास्तथा,
 S (T₁ by corr) कैक्यै (T₁ G₄ °या) सह
 — 13^{cd} = 6 102 7^{ab} — ^c) D_{a1} (before
 corr) D_n D₄ s T₁ G₄ कैतवा D₇ जाल्मा (for
 प्राच्या) — ^d) = B 7 7 15^b N °वासिन, T
 G °व (T₁ G₂ 4 °वा) र्वता (for °मालवा)

14 ^a) K₅ द्वादशैस्ते (for द्वादशैते) — In K₄,
 14^{bc} is lost on a damaged fol — ^b) D₁ G₂

*त्यजा — ^c) S सर्था (for महता) — ^d)
 K₄ *** क्षन्, B D_a D_n D₃ s s ते ररक्षु; D₈ ते
 रक्ष्यति, T₂ G₁ ते ह्यरक्षन्, G₂ तेसरक्षन् (sic)

15 ^a) G₂ अनीक — D₈ om (hapl) 15^c-16^b
 — ^c) K₅ यश्च, D_a D₅ M यत्र (for येन) D₇
 मागधेयोय नृपतिस्, T₁ G₄ °धेयो नरपती, G₂ °धेयेन
 नृपती — ^d) K₃ s D₂ 1 s अन्वगात् (K₅ °गा),
 K₄ B₄ M अभ्ययात् B₃ तथानीक समन्वयात्,
 D_{a1} तथानीकमवन्व, T G रथानीकेन चाभ्ययात्

16 D₈ om 16^{ab} (cf v 1 15) — ^a) K₀ दक्ष^o
 (for चक्र^o) — ^b) K₄ दक्षिना — ^c) K₃ s B D_a
 D_n D₁ 2 4 s s अभवन्, D₈ o अभवद्, D₇ S वभू
 वुर D₇ मुख्या (for °मध्ये) — ^d) K₅ च (for
 पद्) Cd as in text

17 Cf 6 19 29 D₇ reads 17^a-18^b on marg
 — ^a) K₀ B₁ D_a D₃-s T₁ G₄ M₃ पदाताश्, T₂
 पताकाश् S च ततो (for चाग्रतो) — ^b) K₀ 1
 चर्मानि (K₀ °णि) — ^c) M₂ °रथ (for °शत^o)
 — ^d) Ś₁ K₀ 1 नखरप्रासयोनय, B₂ रथरप्रास
 योधिन, B₃ नरास्तु प्रास, D₂ सुद्वरप्रास, D₇ तत्पर
 प्रास, T₁ G₂ 4 असख्या प्रास, M₁-3 s मुसलप्रास,
 C_a as in text Cd cites नखर and प्रास

18 K₅ om 18 In K₄, 18^{ab} is lost — ^a)
 Some S MSS अक्षो — ^b) Ś₁ K₀ 1 पुत्राश्च — K₈
 D₂ om 18^{cd} — ^c) T₂ G₁-3 अदृश्यत — ^d) Ś₁
 यमुनान्त*, B D_a D_n D₃ s s C_c °नातरा, D₈ °नामनु,
 D₈ °नोत्तरा — After 18, Ś₁ reads 6 19 1-2

धृतराष्ट्र उवाच ।

अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत् पाण्डवः ॥ १
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत् पाण्डवः ॥ २

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
अभ्यभापत् धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥ ३

Colophon om in Ko 1, S1 reads it after 6
19 2 — *Adhy name* Ks D2 कुरसेनानिर्या (D2
°र्मा)ण; Ks सेनानिर्याण, D1 सैन्यसमुच्चय, Ds सेना
सदर्शन, M रक्षा (Ms भीष्मरक्षा) विधान — *Adhy
no* (figures, words or both) Ks Da2 D1 s
M1 s-s 19, Dn M2 18 (as in text), T G
17 — *Śloka no* Dn 18, Ds 20 — *Aggregate
śloka no* Ks 679, D1 662

19

1 S1 reads 1-2 after 6 18 18 — ^a) K4 Da2
T G1 s s अक्षौ (T G1 s °क्षो)हिणी; Ks Da1 D2 G2
°हिणी, D1 s 7 °हिणीर् Ko s s s Dn D1-1 s s M
दशैका च, K1 दशैकाक्ष — ^b) Ks-s B Da1 D2 s 7
M1-1 व्यूढा, Dn Ds s व्यूह ❧ Ca अक्षौहिण्यो दशैका
चागमन् तासा व्यूह दृष्ट्वेति योजनम् । ❧ — ^d) K1
T2 G1 s प्रतिव्यूहत्, Ms प्रत्यव्यूहत् Ks प्रत्यव्यूहत्
पाण्डवा — After 1, Gs reads 3rd, repeating it
in its proper place

2 For sequence in S1, cf v 1 1 With
2nd, of 6 20 18^{ab} — ^a) Bs M1 वेद मानुष,
B1 देवमानुष — ^b) Ko s s Da Dn1 D1 s s Gs
दैव गधर्वम्, Ds देवगाधर्वम्, Ms देवगाधर्वम् — ^c)
S (except T2) स भीष्मं (by transp) M गांगेय
(for कौन्तेय.) — ^d) Ds प्रत्यव्यूहत्, G1-3 प्रतिव्यूहत्
K4 B Da Dn D1 s s सजय (for पाण्डव)

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बृहन् ॥ ४

शुचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बृहभिः सह ।

अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परं ॥ ५

एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूहं पाण्डव ।

तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभापत् फल्गुनः ॥ ६

एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।

अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७

3 ^a) Ks-; D2 s M धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि, Dn
D1 s s 7 s T2 G2 s °प्रान्यनीकानि — ^b) Ks
damaged Dn2 Ds G2 व्यूहानि — ^c) K1 अभि
— ^d) D1 कुतीपुत्रो (for धर्मराजो)

4 ^a) Ds वचन D1 महामुनिर्महाभागो — ^b)
D2 (marg sec m) s c विदित ते, Ca c वेद (as
in text) Ms बृहस्पति D1 यज्ञगाद् बृहस्पति
— 4^{cd} = B 12 100 47^{ab}, Manu 7 131^{ab}
— ^c) T1 G4 M3 सगतान्, M1-3 सहतान्, Cv
सयतान्, Cc सह (as in text) K1 वेदयेद्, G2
M1-3 s योजयेद्, Cc योधयन्ते D1 (m as in text)
सर्वान्, M2 अध्वान्, Ms दर्पात्, Cc v अल्पान् (as
in text) — ^d) Ca d काम (as in text) G1 s
विस्तारयन्, Cc v °वेत् (as in text) Ca cites 4^{cd}
as in text

5 3^{ab} = B 12 100 47^{cd} — ^a) Ks Cv
शुची — ^c) D1 च यथा — ^d) Ks D2 अल्पीय,
D1 अल्प तु Cc अल्पीय सुतरा (as in text)

6 ^a) T2 स तद् (for एतद्) — ^b) K1 s s Da1
D0 s महर्षे Ko s Dc T2 व्यूह K1 s Dc T2
G1 s M3 पाण्डव — ^c) Dn2 एतच्छ्रुत्वा धर्मराज
— ^d) Ko फल्गुन, K2-; B2 D1-3 फाल्गुन, B1 s s
Da Dn Ds s s पाण्डव

7 ^{ab}) K4 transp राजन् and व्यूह B Da Dn
D1 s s व्यूह, T1 G1 s s नित्य, G2 सैन्य (for
राजन्) B Da Dn Ds s s राजसत्तम दुर्जय (for ^b)
— ^c) Cc cites अचल and वज्राख्य (as in text)

भीमसेनो गदां विभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
 चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
 कैकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
 एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ।
 धृतराष्ट्रस्य दायादा इति वीभत्सुरब्रवीत् ॥ १४
 भ्रुवाणं तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि मारिप ।
 अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलामिराहवे ॥ १५
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
 व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
 संप्रयातान्कुरुन्देष्ट्या पाण्डवानां महाचमूः ।
 गङ्गे च पूर्णां स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १७

13 ^a) Da1 गदा — ^b) Ca °मयी Da1 °मयी
 दृढा, D8 गृहीत्वा पुरत स्थित — ^d) D8 इव (for
 अपि)

14 ^a) K8 Da2 D1-3 5 8 T1 G2 4 M1 8 4
 कैकेया, K4 5 B Da1 Dn D6 कैकेयो, D7 कैकया,
 G8 M2 (inf lzn) कैकयो D6 धृष्टद्युम्नश्च — ^c)
 T1 G एते गच्छति (T1 G4 °तु) — ^d) B Dn
 D1 4 6 8 T2 M प्रेक्षतस्ते (B4 °ते च), T1 G4 प्रप
 ततो, G1 8 प्रकर्षतो, G2 प्राकपतो (for प्रेक्षकास्ते)
 K8-5 D7 नरर्षभा, B Dn D1 4 6 8 S जना (B4
 नरा)धिप, D2 महारथा; D8 जनेश्वरा — ^e) T1
 G2 4 M2 दायादान् — After 14, K8 B Da1
 (marg) Dn D4 7 8 ins

73* भीमसेन तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K8 B8 Da1 Dn2 D4 °य स्व-, B4 °यन्सु, Dn1
 °यन्स्व-, D7 8 °यत]

15 ^a) K5 तु यथा, Da D6 T G त तथा, D1 7
 तु तदा (for तु तथा) Ś1 Ko-2 एव भ्रुवाणं पार्थ तु
 — ^b) B1 8 4 D (except D1 2 6 7) S भारत, B2
 पार्थिव (for मारिप) — ^c) K8 D2 सपूजयस्
 K4 5 B1 4 Da D6 तथा

16 ^a) G8 एवमेव — ^c) Ko व्यूह T2 बला-
 न्प्राहु — ^d) N (except Ś1 Ko 1) T1 G2 4
 फाल्गु K6 Dn D1 T1 तथा, T2 M तत् (for
 तदा)

भीमसेनोऽग्रणीस्तेपां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
 समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
 चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
 द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्त्रिनः ॥ २०
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेपां गोप्ता महारथः ।
 सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
 शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
 यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
 पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

17 ^a) K6 प्रयातान् (for संप्रया) — ^c) Ca c
 स्तिमिता (as in text) T2 गगेव पूर्णतोयेन — ^d) K2-5
 B D (except D4 8) Cc स्पद° (for स्यन्द°) T
 G2-4 ह्यट° (for व्यदृ°) Da D6 °मानास्य दृश्यते

18 ^a) G1 8 तत (for भीम) — ^b) Ko
 पार्श्वत, K8 D6 पार्थिव, B Da Dn D8-5 8 S
 वीर्यवान् (for पार्षत) — ^d) B D (except D1 2 6 7)
 पार्थिव (for वीर्यवान्) S युयुधानश्च सात्वि (T2 G1
 M2 5 °त्व)कि — After 18, S repeats 13^{ab}

19 ^a) K1 B D (except D2 3 6) विराटश्च, K5
 समज्योज्य, S समुद्यम्य (for °द्योज्य) B1 2 Da1 तथा
 (for तत) D7 तेषा (for पश्चाद्) — ^b) Ś1 K8 5
 D1-8 6 राजा ह्यक्षौ, K1 corrupt, K4 B Da Dn
 D4 5 8 राजायाक्षौहिणीवृत (B1-8 Da D5 °पति),
 D7 महानक्षौहिणीपति, S प्रायादक्षौ (or °क्षौ)
 — ^c) K4 °भि सहितै पुत्रै

20 ^b) K2 महाद्युते, B2 महेषुधी — ^c) D2 G1
 च (for स) — ^d) Ś1 पृष्ठगोप, D1 पार्श्व

21 ^a) T2 °द्युम्नस्तु K6 पाचालास् — ^b) K5
 Da1 M5 महारथा — ^c) G1 8 पृष्ठत शूरै, Cc
 पृतना° (as in text)

22 ^a) Ś1 K1 शिखण्डे S च (for तु) — ^c)
 Ś1 K1 Dn1 यतो (for यत्तो) — ^d) Ś1 Ko 1 5 Da1
 (before corr) D2 °र्षभ

23 ^a) Ko 2 पृष्ठगोप्योर्जु, K4 °गोप्यर्जु, K5

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ २३
 राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 बृहद्भिः कुञ्जरैर्मतैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २४
 अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
 विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डुवार्थे पराक्रमी ॥ २५
 तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूपणाः ।
 नानाचिह्नधरा राजप्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
 समुत्सर्प्य ततः पश्चाद्दृष्ट्युन्नो महारथः ।
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७

त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
 अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः ॥ २८
 पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिंशक्त्यृष्टिपाणयः ।
 अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
 वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
 क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३१
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम् ।

गोपैर्ज, B D (except D1-3 6 7) *तोप्यर्जुं*, T1 G2 4
 गोपार्जुं, G1 *गोपार्जुं* B D (except D1-3 6 7) T1
 G M1 8-; *स्यासीद् (for *स्यापि) T2 गोपा ह्यर्जुनस्यासीद्
 (hypermetric) M2 *गो*र्जुनस्य स्याद् -^b) Cc
 युयुधान (as in text) B D (except D1 : 6 7)
 T G M4 महाबल -^c) T2 चक्ररक्ष K1 पचाल्यौ
 -^d) Some MSS *त्तमो*

24 D6 om 24^a-25^b -^a) K6 T2 मध्यमे
 नीके -^a) D2 चरद्भिर

25 D5 om 25^{ab} (cf v l 24) -^a) K2
 *ण्यां च, K3 B Dn D1 3 4 6 8 *ण्याय, Da *ण्या
 तु, G2 *ण्याश्च D7 पाचालो -^b) G1 3 यज्ञसेनो,
 M4 जयत्सेनो K3 महाबल, D3 *यज्ञा - After
 25^{ab}, S reads (for the first time) 27^{cd}, repeating
 it in its proper place -^c) S विराट सह पुत्रैश्च
 -^d) K4 B Dn D1 *चार्यं, D4 8 *वाय

26 ^a) Ś1 Ko-2 *चक्रामा, B4 Da D6 *वर्णाभा
 (for *चन्द्राभा) -^b) D7 कनकोज्वलं, T2 *त्तम
 भूपिता -^c) K5 G1 8 नानाचित्रं, Da D6 नाना
 रूपं -^d) K1 महामना, D1 *रथा

27 ^a) K1 समुत्सर्पि (corrupt), K2 *त्सर्प्य,
 K3 5 D2 8 *त्सर्प्य, K4 *#*#*र्प्य, B Da Dn D1 4-6
 7 m G1 M2 *त्सर्प्य, D7 तमुत्सर्प्य, T2 समुत्सर्प, G2
 *त्सर्पि -^c) G2 स स (for सह)

28 In K4, the portion of the text from पा
 to the end of 29 is lost on a damaged fol
 -^a) D8 तु (for च) -^b) B D (except
 D2 6 7) S विपुलान् (T1 G1 3 4 M4 *पुल) (for
 विविधान्) -^c) K1 अभ्यं M *स्याजौ (for

स्यैको) -^a) B Dn रथे, Da D1 4-8 M ध्वजे
 - After 28, D8 ins

74* ध्वजाग्रे स्वतो भीम कपेस्तस्य पुन पुन ।
 श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
 दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वर ।
 अक्षेपो क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गुलेन पुन कपि ।
 आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

29 Cf 6 18 17 - K4 damaged (of v l
 28) -^a) Ko 3 B Da1 Dn2 D1 3 4 6 8 T
 G2-4 M5 पदा (for पादा) S तु (M च)
 ततो (for स्वग्रतो) -^b) K8 5 D2 *शक्त्यर्ष्टिं, Da1
 G1-3 M2 *शक्त्यर्ष्टिं -^c) T2 *साहस्र - Da
 D1 5 om (hapl) 29^a-30^a -^d) D1 दक्षिणे

30 K1 om 30^a-31^b Da D4 5 om 30^a (cf
 v l 29) -^c) Ś1 शूरहेमं, Dn1 D4 8 G8 शूरा
 हैमं, M1 3 क्रूरा हैमं, M2 क्रूरहेमं, M5 क्रूरा हैमं
 Cv as in text -^d) T1 G4 दीप्यमानाचलो इव,
 G2 दीप्यमानानला इव - After 30, T1 G4 ins

75* सघण्टा हेमकक्ष्याभि पताकाभिरलकृता ।

31 K1 om 31^{ab} (cf v l 30) -^a) D4 6
 रक्षत (by metathesis) -^b) K4 B Da Dn
 D1 4-6 8 M4 महार्हा, K5 मदाम्, T G M1-3 6
 मदांथा -^d) K4 B D (except D2 7) T G2-4
 M1-4 जीमूता (for चलन्त) B D (except D1 3 6 7)
 T G2-4 M1-4 वार्षिका (for पर्वता) G1 M5 जीमूत
 इव वार्षिक

32 ^a) D7 गुर्वी (for भीमा) -^b) G8 विक
 र्षन् (for प्र) -^c) K6 स चकर्ष, D1 प्रववर्ष,

प्रचर्क्य महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
 तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
 न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३३
 वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भेदः सर्वतोमुखः ।
 चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
 यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
 अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
 संध्यां तिष्ठन्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।

प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयितुमान् ॥ ३६
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्षिणः ।
 रजश्रोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ३७
 पपात महती चोल्का प्राञ्जुखी भरतर्षभ ।
 उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
 अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
 निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भृशचाल ह ।
 व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ३९

T₁ G प्रा (G₁ ४ प्र) कर्षत; C_a प्रचर्क्य (as in text)
 K₄ B Dn D₄ ० G₂ महासैन्य, D₁ च तत्सैन्य
 —^d) M₁ ४-५ दुराधर्ष

33 ^a) MSS (indiscriminately) दुःप्रेक्ष, दुःप्रेक्ष्य,
 दुष्प्रेक्ष K₈ ६ D₂ (m as in text) दुःप्रेक्ष्य ते महा
 (K₅ ६ क्ष्य तमथ, D₂ ६ क्ष त मम) व्यूह —^b) K₅
 D₁ २ पततम् (by metathesis) K₄ B Da Dn
 D₄-० ४ तपं (Dn₂ पत) तमिव वाहिनीं (Da D₅ पावक)
 —^c) K₈-५ B D सर्वयोधास्ते (for सर्वतो योधा)
 —^d) K₈ ६ D₂ आहवे (for अन्तिके) S ते प्रती
 (M₁ ५ ० वी) क्षितुमतिके

34 ^a) B₁ २ ४ Da Dn D₄ ५ ४ स (for तु)
 K₂ व्यूहो B₈ वज्राणामिव सन्यूहो, S वज्रो नाम महा
 व्यूहो —^b) K₂ दुर्भय, K₄ B D (except D₂ ४)
 T₁ G निर्भय, T₂ दुर्जय, M निर्भय (for दुर्भेद)
 M₁ ० मुखा —^c) G₁-४ M ० छजा घोरा —^d)
 G₁-४ M गुप्ता A few MSS गाजीव D₁ २ ७ G₈
 ० धन्विना

35 B₄ om 35-36 —^a) Da D₅ स (for य)
 Cv य प्रति (as in text) S अभ्यतिष्ठत्यतिव्यूह्य
 पाडवाना तु वाहिनी (M₂ ० नीं) —^c) T₁ G₂-४
 M₁-४ अजेया G₂ मानुषा —^d) K₁ S ० रक्षिता
 (K₁ G₁ ० ता)

36 B₄ om 36 (cf v l 35) —^a) K₂ D₂
 M₁ ४ तिष्ठन्सु —^c) K₀ २ ४ ५ B₁-३ Da Dn₁
 D₁-३ ७ प्रावात्स (K₅ ० स्सु, D₁ ० त्स) पृष्टतो वायुर,
 S प्रववौ पृष्टतो (T₁ G₄ ० ववौ निष्पुरो, T₂ ० ययौ
 पृष्टतो, G₁ २ ० ववौ तिष्ठतो, G₈ ० ववौ तिष्ठते) वायुर
 —^d) B₁-३ Dn D₄ ० ४ निरभ्रे (for अनभ्रे) K₅
 स्तनयित्तव

37 ^a) K₄ B D (except D₂ ७) S विचवुर (T₂

विविधा, Ms [अ]पि ववुर (for वान्त्युग्रा) —^b)
 = (var) ३ 153 २^b ६ 1 22^b, ३ 37^b D₈ तीव्रै
 (for नीचै) K₂ D₁ T G₂ ४ ० वषिं (D₁ ० षं)ण,
 D₈ ७ Ms ५ ० कर्षण, G₁ ४ ० रक्षिण —^c) K₈ ५ B
 D T G रज (B₁ राज) श्रोद्धूयत (D₂ ४ ० य सु) महत्,
 K₄ वज्रश्रोद्धूयमान यत्, M रजश्रोद्धूय (M₂ ५ ० ध्वं) गत
 चासीत् —^d) T₁ G₁ २ ४ तरसा (for तमसा).
 K₈ ५ D₂ ७ T₂ M₁ ४ ५ तमसाच्छादयज्जगत् (D₂ ० अभ);
 K₄ B Da Dn D₁ ४-० ४ तम आच्छादयज्जगत्, G₈
 तरसाच्छादयज्जगत्, Ms ६ (sup lin) ० सा हृदयं
 जगत्

38 ^b) D₁ भरतोत्तम —^c) D₂ उद्यत, G₅
 उद्यम्य M₁-४ ५ भानुम् (for सूर्यम्) K₈ ५ D₂ अ-
 भित, T₁ G₂ ४ आगम्य (for आहत्य) —^d) K₂
 G₈ ० यंत, K₈ D₂ सस्फुलिगा K₈ ४ D₈ ० T₂ M₂
 ० स्वना, B₁ ४ D₄ ० त्मना (B₁ ० न), B₂ G₄ ० स्वन-
 K₅ सस्फुलिगमहास्वन

39 ^a) Ś₁ K₀ १ ४ अथ वै सजि (Ś₁ सजि) हानेषु;
 K₂ G₈ M₂ अथ सजीयमानेषु, K₈ ५ B₁ २ D₂ ० अथ
 सनह्य, B₈ अथ सहीय, D₈ अथ सगाह, T₂ अथ
 सजीव — D₁ om 39^c-40^b, D₈ om (hapl.)
 39^c —^c) K₈ ५ D₂ S ० भ्यु (G₈ M₂ ० ह्यु) दित,
 K₄ B Da Dn D₁ ५ ० ० भ्यु (Da₁ ० भू) घयौ,
 D₄ ० भ्युद्यते, D₇ ० भ्युदयात् K₁ निष्प्रभूद्युदियात्सर्व
 (corrupt), D₈ उदगान्निष्प्रभ सूर्य —^d) K₈ ४
 B Dn₂ Dn D₈ ५ ० सघोष, K₅ Da₁ D₄ S सघोषा,
 D₂ सुघोष K₀ [S] भृशचाल B₄ Dn₂ Dn D₈ ५ ०
 M च (for ह) — T₁ om 39^c-40^d —^e) S
 (T₁ om) सनादा भृश (G₈ ० दाभृत्) —^f) K₄
 B Da Dn D₈-५ भृस्तदा भरतर्षभ, S (T₁ om)
 तदानीं भरतर्षभ

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
 प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४०
 ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्चन ।
 किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्वतां रवैः ॥ ४१
 महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।

सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४२
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
 व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य चाहिनीम् ॥ ४३
 संसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

घृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये संजय के नु पूर्व
 युयुत्सवो हृष्यमाणा उवासन् ।

मामका वा भीष्मनेत्राः समीके .

पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १

केपां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू

C 6 7
B 6 2
K 6 2

40 T₁ om 40, D₁ om 40^{ab} (cf v 1 39)
 —^a) D₃ निर्घाता Ca cites निर्घात —^b) K₄ s
 D₂ १ भारत (for चाभवन्) —^c) D₃ तमस्र (for
 रजस्र) —^d) K₀₋₂ D₆ T₂ G₁ s M प्रजा* (for
 प्राजा*)

41 D₆ om 41^{ab} —^a) C_d ध्वजाना (as in
 text) —^b) K₃ s D₂ महता (for सहसा) —^c)
 K_{3-s} B D (except D₆ १) G₂ *जालवद्धाना, T₂
 *शतनद्धाना —^d) K₃ D₂ s c १ काञ्चनस्रग्विणा तदा
 (K₃ रवै, D₁ वलं), K₄ B D_n D_n D₁ s s १ m s
 *स्रग्वरां (D₁ *स्रभृता)वरै, K₆ D_n 5 काञ्चन (G₁ s
 कनक)स्रग्विणा तथा (K₆ *दा)

42 ^a) D₆ रयाना सपताताना —^b) M₁ चेतसा
 —^c) Ś₁ K₁ चणचणी*, K₂ सनसणी*, K₃ D_n
 (by corr) D₁ C_d रणरणी*, D₁ रजोरणी*, D₂ ऋण
 ऋणी* (in तत्काचनी), D₃ रणरणी, D₃ * * ऋणी*,
 T₂ झणझणी*, G₂ झणाझणी*, G₄ झराझणी* D₆
 सर्वत काचनीभूतम् —^d) D₁ तलवने*, D₃ तालवन
 यथा

43 ^b) K₃ D₃ युद्धनदना (D₃ *न), B₂ *का-
 क्षिण, D₁ *दक्षिता, D₁ *दक्षिन —^c) D₆ T₁
 अवस्थिता, G₁ s व्यवर्तत K₁ D₃ *व्यूह, K₃ D₂
 *गृह्य, D_n D_n 1 *व्यूहो

44 ^a) Ca d ससते, K₃ गिलत, K₄ B₁ D_n
 प्रसत, D₁ स्रवत, D₂ ३ १ श्रमत, D₃ स्रसत T G

आसश्चलतो मज्जानो, M_{1-3.6} चचाल हृदयं चैव, M₄
 आसश्चलितमज्जानो, C_v स्रसत इव चाक्षीणि —^b) K₆
 रोधाना, M₄ योधास्ते (for योधाना) —^c) K₃ D₂
 प्रभो, D₁ यत्तो, G₃ आता (for [अ]प्रतो) M
 transp भीमसेन and गदापाणि D₆ क्षित (for
 *स्थित)

Colophon om in K₀ १ — Adhy name K₃ .
 D₂ पादवसैन्यविन्यास, D₁ सेनयो समागम, D₆ व्यूह
 रचन, G₂ M₃ s पादवसेनासनाह, M₁ 2 ३ पादव
 मनाह — Adhy no (figures, words or both)
 D_n 2 D_{1.6} M₁ 8-6 20, D_n M₂ 19 (as in text),
 T G 1b — Śloka no D_n 46, D_n 2 D₆ 44
 — Aggregate sloka no K₅ 724

20

1 M_{2.5} om the ref —^a) K₂ के न्वपूर्व, K₃
 केत्र पूर्व, D_n 2 D₂ s s s T G के (G₃ ते) तु पूर्व
 —^b) Ś₁ K₀ १ T₁ G₄ [S]मृष्य, K₃ हृष्ट —^c)
 D₁ s किं मामका (for मामका वा) T G भीष्मनीता
 Ca cites भीष्मनेत्रा K₂ ३ B₂₋₄ D (except D₁₋₃)
 T₂ G₃ समीपे, K₅ समीप B₁ *तेषा वै पादवाना
 समीपे —^d) K₆ के पादवा, D₃ किं पादवा (for
 पाण्डवा वा) G₁ M₆ om वा T G₂₋₄ भीमनीतास्र
 (for *नेत्रास्र)

केषां सेनां श्वापदा व्याभपन्त ।

केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः

सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते

उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।

उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे

तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३

उभे सेने बृहती भीमरूपे

तथैवोभे भारत दुर्विषहे ।

तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे

तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ४

पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः

स्थिताः पार्थाः प्राञ्जुखा योत्स्यमानाः ।

दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां

देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५

शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां

धार्तराष्ट्राञ्श्वापदा व्याभपन्त ।

गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-

न्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६

2 Cf 1 1 129, and Sukthankar, "Epic Studies (II)", ABORI XI 171ff —^a) Co जघन्या[, Cd जघन्यो, Ca as in text K1 (by corr) 2 Da1 केषां जघन्यो सोमसूर्यो सवायु-^b) K8 5 सेना, T1 G M2 सेनाया Ko-2 वाभपत, K8 व्यारुषत, K4 B Dn D4 6 8 चाभपत (Dn1 D4 'त), K5 Da D2 5 Cd व्याभपत (K5 D2 Cd 'त), T1 G2 4 व्याहरति, T2 व्याभजत, Co as in text —^c) M युद्धे (for यूना) K5 T1 G4 'वर्ण K8 D2 प्रभिन्ना, K5 T1 G4 प्रसन्ना, B2 सप्रसन्ना —^d) K4 B Dn D4 7 मे त्व, D8 8 एतद् (for ह्येतद्). K4 B Dn2 मेव, Da D5 मे त्वं, Dn1 D4 मे वै (for तत्त्व) N1lp सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथावत् Cv cites सर्वं तत्त्व ब्रूहि तत्त्व

3 K5 transp 3 and 4 —^a) B1 D8 4 तुल्य-मेवो, T1 G2 4 मध्यमेवो (T1 'मे चो'), G1 8 बृद्धिमेवो, M तुल्य एवो —^b) K8 5 Da D2 S (except T1 G4) उभे व्यूहे Ś1 Ko-2 कृष्ण, D1 हृष्ट, S युक्त (T2 देव) (for हृष्ट) —^c) D8 'राजी', G2 'राज', Cv 'राजी' — T2 om (hapl) 3^d-4^a —^d) Da1 D8 'थाश्च पूर्णे

4 K5 transp 3 and 4 T2 om 4^a (cf v 1 3) —^a) Ś1 Ko-2 वितते (K1 'ती), K4 Dn D4 7 8 बृ (D7 म) ह्यौ, D1 व्याहते (for बृहती) B Da D5 भीमरूपे बृ (B8 म) ह्यौ (for बृहती भीम-रूपे) D6 भीमसेने, S (T2 om) तुल्यरूपे (for भीम) —^b) D6 'गाह्ये — T2 transp 4^c and

4^d —^c) T2 तथा योगे (for तथै°) D2 om (hapl) from स्वर्ग upto भे in 4^d D7 शत्रु- (for स्वर्ग) S स्वर्गजयो (M8 117 118 'देवो) पस्- (G1 2 'हृ) टे Ś1 K1-3 D1 8 हृष्टे, Dn1 (marg) जुष्टे K5 तथैवोभेस्याप्रजयाय हृष्टे —^d) K8-5 Da Dn D4 6 8 T2 तथैवोभे, T1 G M तथा व्यूहे Ś1 S स (G2 त) पुरुषार्यजुष्टे, Ko तत्पुरुषाय गुप्ते, K8 5 D2 6 सत्पुरुषाभिगुप्ते, K4 B Da Dn D1 4 5 8 'पोपजुष्टे

5 ^a) D8 कौरवा —^b) B Da2 Dn2 D4-5 8 S पश्चान् (for स्थिता) D6 खमुले (for प्राञ्जुखा) D7 पाहुपुत्रा (for योत्स्यमाना) —^c) M4 तु (for च) M1-3 5 तावकाना (for कौरवाणा)

6 ^a) Ś1 शक्रावयू (sic), Ko शक्रावायू, K1 शक्रावाये; K2 B Da Dn D4 5 8 चक्रे वायु, K8 5 D2 Cd शक्तो वायु, K4 रवौ वायु, D1 श्लक्ष्णो वायु, D8 G1 8 शुभो वायु, D7 ववौ वायु, T2 शितो वायु D6 धार्तराष्ट्रान्सोमसूर्यो जघन्यौ —^b) K1 'राष्ट्र, Dn1 (by corr) 'राष्ट्रा G1 M6 श्वापदो K8 D2 व्याभ-पत, K4 B2 T1 G4 व्याहरति, B1 8 4 Dn D4 8 व्याहरत, Da D5 व्याहरतु, T2 भाषयत, G2 व्याहरत - D1 तथा वायु सन्मुखस्तावकाना, D6 तेषा सेना श्वापदा व्याभपत —^c) T1 G4 तेषा गजेन्द्रान्नाजगंधाति-तीव्रान्, T2 तेषा गजेन्द्रा मदगधिश्च तीव्रान्, G1 8 तेषा गजेन्द्रा मदगंधानतीव, G2 M तेषा गजेन्द्रा मद-गंधतीव्रा (M4 'घान्) —^d) T2 G2 M नागान् (for नागा)

दुर्योधनो हस्तिनं पञ्चवर्णं
 सुवर्णकक्ष्यं जातिवलं प्रभिन्नम् ।
 ममास्थितो मध्यगतः कुरूणां
 संस्तूयमानो वन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७
 चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यात्पत्रं
 सौवर्णीं स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।
 तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
 सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ८
 भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
 श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।
 श्वेतोष्णीपः पाण्डुरेण ध्वजेन

श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९
 तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे
 बाह्यीकानामेकदेशः शलश्च ।
 ये चाम्बव्याः क्षत्रिया ये च सिन्धौ
 तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०
 शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा
 द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
 आस्ते गुरुः प्रयशाः सर्वराज्ञा
 पश्चाच्चभूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ॥ ११
 वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
 भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च ।

7 ^a) K₂ : 'धन S दत्तिन (for हस्तिन) Cc
 cites पञ्चवर्ण — ^b) S₁ सवर्णं, K₁ : s B Dn Dn
 D₁ c-s सुवर्णकक्ष (B₁ 'कका, Dn D. 'कक्षा), T₂
 G₁₋₃ M सौवर्णकक्ष्य (G₁ 'क्ष) Cc cites कक्षा
 K₂ . D₁₋₂ : S जातव (T₁ G₄ M₃ 'फ)ल्, K₄ B
 Dn Dn D₄ c s जालवत् S₁ Ko-2 प्रपत्र, Cc प्रभिन्न
 (as in text) — ^c) D₅ 'गत्तो (for 'स्थितो)
 — ^d) B₂ T G₂ : मागधैर्विभिश्च, M मागधवदिभि
 (M₂ . 'न)श्च Cc cites वदिभि

8 ^a) B Dn Dn D₁ : c s श्वेतमथा' (B₁₋₃
 'मथा') — ^b) K₄ c B₁ : s D S सौवर्णस्रग् (K₄ 'ण
 न्ग, D₅ 'णांश्च, G₂ 'णमृद्) B₃ Dn Dn D₁ s-
 T₁ G₄ M₃ ब्राजति, D₅ राजति G₃ चोत्तमाग B₃
 सौवर्ण धूयमान चोत्त — ^c) S₁ Ko-2 D₁ : पा (K₁
 प)र्वतीय, D₃ पार्वतीयैः — ^d) K₁ D. om, K₄
 B Dn Dn D₁ c s T₂ गाधारैर्याति, D₃ शूरं पाति
 K₂ : D₂ 'रश्वाति गा (K₂ 'ग)धारराज (D₂ marg
 s^c m 'रै सहित स्वानुयात)

9 ^a) G₃ भीष्मोऽग्रत — ^b) K₂ श्वेतच्छत्र D₃
 'रथ, S 'वृद्ध (for 'धनु) K₂ : B Dn Dn
 D₁ : s T₁ G₄ M₃ सत्तद् (for सदाद्) — ^c)
 K₁ पदरेण, S (except T₁ G₄) पदरेण — ^d)
 Dn₁ श्वेतं रथं K₄ B₁ Dn D₁ : s M 'प्रकाशै

10 ^a) K₁ तस्य सेना, K₂ : B₂₋₄ Dn D₁ : 2
 (orig) : c-s तस्य सैन्ये (Dn₁ D₃ 'न्यैर्), D₂ (by

corr scc m) तस्मिन्सैन्ये, T₂ G₁₋₃ M₂₋₃ सैन्य तस्य
 (by transp), M₁ पुते सैन्य K₄ . T₂ G₁₋₃ M
 (M₁ inf lin as in text) 'राष्टस्य (for 'राष्ट्राश्च)
 G₁ (sup lin as in text) मध्ये (for सर्वे) T₁
 G₄ सैन्य तु सर्वं धृतराष्ट्र त्वदीय — ^b) K₃ : 'देशे,
 D₁ : 'रथ, M₃ 'देश K₂ शलस्य, G₂ चलश्च T₁
 G₄ रथाश्चनाग सुदृष्ट चचाल — ^c) S₁ K₁ : तथा
 (for ये च) K₃ : B₂₋₄ Dn D₁₋₃ c-s सिंधोस्, B₁
 Dn D. S सिद्धास् (for सिन्धौ) — ^d) S₁ K₁
 सौवीरा, S (except T₁ G₄) वीरा (for सौवीरा)
 K₃ B₁ D₂ : s o 1 T₁ G₄ पाचनदा', T₂ पाचजना', G₃
 पचनदा', M₄ 'जना B₃ S (except M₄) वीरा
 (for शूरा)

11 ^a) B₁ शोणै रथै, D₃ S शोणै (G₃ श्वेतै)रथै
 Da D₅ 'रथैर् (for 'रथो) — ^b) K₄ B D (except
 D₁₋₃ o 1) S धनुष्पाणिर् (for महाबाहुर) — ^c) S
 आस्ते (for आस्ते) K₃ पुर, D₃ गोसा, D₅ शूर
 (for गुरु) All MSS प्रायशः (K₁ प्रयशः, T₁ G₄
 प्रथित, G₂ प्रथय) K₁ सर्वराजन्, G₂ सन्त्य राज्ञा
 (for सर्व) — K₁ om 11^d. — ^d) K₃₋₅ B Dn
 Dn D₄₋₃ 'क्ष भूमिर्दि (K₅ B₃ Da₁ D₃ 'मिद्र, B₂
 'मिद्र), T₂ 'त्सेनामिद्र, G₁ : 'क्षम् (G₃ 'फ)
 मत्र K₃ B₂ : D₂ S 'भिपाति, K₆ B₁ : Dn Dn
 D₁ c-o s 'भियाति (for 'भिरक्षन्)

12 ^a) B₃ वार्द्धक्षत्र, Dn₁ वार्द्धक्षत्रि, T G वार्द्ध-
 क्षत्र, M₃ 'क्षत्रिय (hypermetric), Ca c d वा-

शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे
 गजानीकैर्भ्रातरौ योत्स्यमानाः ॥ १२
 शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
 महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
 शकैः किरातैर्यवनैः पल्लवैश्च
 सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिप्राति ॥ १३
 महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः
 सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशक्षैः ।
 बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो

(Co व)र्द्धक्षत्रि (as in text) —^b) D₈ भूरी°, D₈ भूरिश्र° Ś₁ पूरु°, Da₁ पुर° —^c) Ko-2 S साल्वा K₄ B₂ S (except G₁ M₄) मात्स्याः K₈ 5 Dn₂ D₂ 8 कैक°. B Da Dn D₁ 4 0 8 चेति (B₂ चैव) (for चापि) T₁ G₄ सर्वैर् —^d) M गजानीके भारत योत्स्य (M₂ °ज , M₅ °ध्य)माना

13 ^a) Ś₁ K (except K₄) D₁₋₃ 0 S °श्रोत्तरार्धं महात्मा, B₁₋₃ Da D₆ °श्रोत्तरेभून्म°, Dn₂ °श्रोत्तर-भूर्म°, D₇ °श्रोत्तरजिन्म° Ca cites उत्तरधू (as in text) —^c) M₄ पृवनेर् (for यवनै) Ś₁ Ko-2 च बाहिकै, K₆ D₂ च पल्लवै, D₈ 7 बाहिकैश्च, D₀ T G₁ 2 4 M प्ल (M₄ य)वैश्च —^d) Ś₁ Ko-2 सर्वा (for सार्धं) K B Da Dn D₁ 3-8 °तोभियाति (B₂ °तो भाति पाति; D₇ °तोम्यरक्षत्), T₂ °तो हि पाति

14 Ś₁ Ko-2 Dn om (hapl) 14 —^a) K₈₋₅ B D₂₋₆ 8 °थैर्वृष्णिभोजै सुगुप्त (K₈ 5 D₂ 0 °जैश्च शूरै, Da₁ D₈ °जैश्च गुप्त), D₁ °थैर्ऋषिभिश्चाभि गुप्तै, D₇ °थैर्वृष्णिभि समयुक्त —^b) K₈₋₅ D₂ 8 7 G₁ सौराष्ट्रकच्छै (K₆ कुत्सै), B D₄ 0 8 सुराष्ट्रकै B D₄ 8 विहि (D₄ 8 °दि)तैरात्°, D₈ नैर्ऋतैश्चात्°, D₀ चोद्धतैरात्°, T₁ G₁ 4 नैकरात्°, M₄ केतुभिश्चात्° —^c) N (Ś₁ Ko-2 Dn om) G₁ M बृहद्बल, T₁ G₂ 4 बृहत्कृतं, G₈ °द्वली All MSS (except T₂ G₈, Ś₁ Ko-3 Dn om) °गुप्त (for °गुप्तो) —^d) Co cites त्वदीय बल (as in text) K₄ B Da D₄ 5 8 T₁ G₁ 4 Co दक्षिणेन (for दक्षिणत्) K₄ B₁ 8 4 D (except D₂, Dn om) [S]भियाति

बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिप्राति ॥ १४
 संशप्तकानामयुतं रथानां
 मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
 येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः
 प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
 साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
 नामे नामे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ १६
 अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
 एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७

15 ^a) B₂ Da Dn D₁ 8 5 8 सप्त° M अयुत वै —^b) Ś₁ Ko-2 M₁ 8-5 मृत्युजयो K₆ च (for वा) K₂ 4 D₁ सृष्टा, K₈ पृष्टा, D₀ सृष्टा, D₈ सृष्टा, T₂ सृष्टं ☞ Co मृत्युवार्जुनस्य जयो वेति सप्तकाना कृतशपथानामयुत त्रिगर्ता इत्यन्वय । ☞ —^c) T₁ G₂₋₄ ततोर्जुन तत्र, T₂ G₁ M य (T₂ त)तोर्जुन स्तत्र Cv येनार्जुनस्तेन राजन् (as in text) —^d) K₈ 5 D₂ 7 प्रयातास्ते ये, K₄ B Da Dn D₁ 4-6 8 प्रयातारस्ते (Da₁ °तास्ते वै) (for प्रयाता वै ते) D₂ प्रणेतारस्ते तुरगाश्च शूरा, T₁ G₁ 4 M₄ प्रपा (G₁ °वा , M₃ °या)तारस्ते त्रिगर्ता बभूवु, T₂ G₈ जेतारस्ते (G₂ °र ते) त्रिजगता बभूवु, G₂ M₂ प्रपा (M₂ °या)तारस्ते सत्रिगर्ता (M₂ °वर्गा) बभूवु, M₁ 8 5 प्रयातास्ते सत्रिगर्ता बभूवु

16 ^a) Co साग्र (as in text) T G₄ शत (for शत) T₁ G₂ 4 च (for तु) —^b) D₈ रथाना, D₇ गजाना (for नागाना) Ś₁ Ko-3 D₂ 8 0 7 तत्र (for तव) B₈ नागाना भरतर्षभ —^d) K₄ B Da Dn D₄ 5 8 शतमथा

17 ^a) K₈ 5 D₂ अश्वाश्च, D₂ m T G₁ 3 4 M₂ अन्वश्च, D₈ अश्वे च, D₇ प्रत्यश्च, G₂ अन्वश्वा, M₁ अवश्वान्, M₈ 5 अश्वाना (for अश्वेऽश्वे) M₁₋₈ 5 धानुष्क M₄ अश्व दशधनुष्क वै —^b) G₂ धानुष्कै K₈ 5 D₁ 2 4 S सप्त, B₁ Dn D₀ 7 शत (for दश) K₁ 8 5 Da₁ D₁ 7 8 G₁ 8 M₂ वर्मिण, Ko 2 खड्गिण, M₄ वर्षिण —^d) K₈ 5 D₀ तत्र भारत, D₈ भरतर्षभ — After 17, D₈ ins

76* देवैरपि न शक्येत बल क्षोभयितुं नृप ।

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं देवं गान्धर्वमासुरम् ।
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोऽग्रणीः ॥ १८
महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यञ्जुखो युधि ॥ १९

अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया
नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम् ।
तां त्वेव मन्ये वृहतीं दुष्प्रधृष्यां
यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

संजय उवाच ।

वृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।

अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विपण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्दुमाहवे ।
धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

C 6 763
B 6 21 4
K 6 21 4

18 With 18^{ab}, cf 6 19 2^{ab} — ^a) K1 D1 G1 M2 4 अव्यूहं, K1 B Dn Dn D1-3 सव्यूह, K2 अव्यूहत (hypermetric), T2 G2 8 अव्यूह (G2 'द्व'), M अव्यूहन — ^b) D7 दिव्य (for देव) K4 D1 गान्धर्वमानुष, K6 गन्धर्वमासुर Dn1 देवगन्धर्वमा — ^c) G3 शारद्वतो (for शात) K6 ग्रही (for अग्रणी)

19 ^a) D2 समो (for महा) K. 'रथौघो, T2 'रथोपि (for 'रथौघ) — ^b) M1 'द्रमिव B D (except D2 0 1) घोपवान् (for पर्वणि) — ^c) S पश्चान्मुखो (G8 'रा), Cc प्रत्य' (as in text) T1 G4 ययौ, G3 ययु (for युधि)

20 ^{ab}) All MSS (except S1 K1 2) नरेन्द्र भीमा त्वदीया (by transp) Dn1 T2 G1 न तु (for न तु) — ^c) Ko खा त्वेव, K2 B Da Dn D2-3 8 M3 ता चैव, K3 D2 M6 तास्वेव, K4 D1 T G तामेव, K. तान्नेव (for ता त्वेव) D1 ता नेतुमन्यैर् Cc cites पाण्डवाना K3 8 Dn1 D2 3 0 M2 महती (for वृहती) T2 वृहतीह दृष्ट्यां, G3 वृहती प्रहृष्या Ko 2 4 B Da Dn D1 4-3 दुष्प्रधर्पा (Ko 'प्यां), K1 दुष्प्रदृष्टा, K2 सुप्रधृष्या, K6 दुष्प्रधृष्या, D3 दुष्प्रकंप्या, T1 G1 2 4 अष्टप्या, M अष्टपृष्या — ^d) K6 D2 M1 8 4 यस्या K2 B Da Dn D1 4-0 8 T2 यस्या (Dn1 'स्या, Dn2 'स्य) नेता, D3 यस्या स नेता, G3 यस्याप्रनेता (for यस्या नेतारौ) K. केशवार्जुनश्च K4 यस्यार्थे तावुसौ केशवश्चार्जुनश्च (hypermetric)

Colophon — Adhy name Ko भीष्मनिर्याण, K3 5 D2 0 कुरु (K3 om कुरु) सेनावर्णन, D1 सैन्यवर्णन, G2 M व्यूहतंत्र (G2 'मार्ग) कथन — Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 5 M1 3-6 21, Dn M2 20 (as in text), T G 19 — Śloka no Dn 19, D3 21 — Aggregate śloka no K6 744

21

1 M5 om the ref — ^a) D3 7 G3 महती (for वृहती) K3 5 B D (except D1 7) S (except T2 G3) 'राष्टस्य (for 'राष्ट्राणा) — ^b) All MSS (except Ś1 K1 2) transp दृष्ट्वा and सेना D3 समुद्यतां, M समतत — ^c) M विपण्णवदनो राजा

2 ^a) B2 चासिद्य — ^b) T G वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) K1 2 पाडवा M कृत वीक्ष्य स पाडव — ^c) B1 2 अक्षोघ' (for अभेद्य') S युधिष्ठिरस्तदा राजा (T1 G4 M1 3-5 राजन्) — ^d) Ko 1 विपुलो, K3 5 B D (except D1-3 7) विवर्णो, K4 विपंदो (for विपण्णो)

3 Before 3, D7 ins युधिष्ठिर उ' — ^b) Da D5 M अस्माकं (for अस्माभिर) — ^c) K1 2 पितामह G1 योद्धा कुरुपितामह

4 ^a) Cc अय (as in text) K3 5 D2 अक्षोभ्योय महाव्यूहो — ^b) Ś1 Ko-2 4 B Da2 Dn D3 0 8 'कर्पिणा, K3 'कर्पण, K5 T2 G3 'कर्पण Dn1 भाष्मेण

कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ४
 ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
 कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ॥ ५
 अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थ युधिष्ठिरमभिप्रहा ।
 विपण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
 प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्छूरान्गुणयुक्तान्वहूनपि ।
 जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
 तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनस्यवे ।

मित्रकर्पण — °) Ks कल्पित; M1 8 5 °कल्पिता K1
 शत्रु — °) B D (except D1 2 0 7) S भूरिवर्चसा

5 °) D8 वय च (for ते वयं) D7 ते वय संशया
 पन्ना — °) Ks 5 D2 0 सवीर्या, B2 समेता (for
 ससैन्या) S1 Ko 4 B Dn3 °कर्पण, K1 °कर्षिणा,
 K2 °कर्षण, K6 °कर्शन, Da1 Dn1 D4 °कर्षिण,
 D7 °सूदन, D8 °कर्शिन, M2 °कर्शना — °) Ks
 कथयास्वान् (s10) — °) Ks 5 D2 8 0 उत्तारो, K4
 B Da1 (marg sec m) Dn D4 8 M1-3 5 उत्थान,
 D1 निस्तारो, D7 उद्यमो, T1 G4 उद्यात, G1 उद्योगं,
 G2 उद्यतान्, Ca 0 d उद्यान (as in text) D1 वो
 (for नो) K2 उद्यानो जनयिष्यति

6 °) S (except M2) पार्थो, D7 वाक्य S1 अत्र
 वीर्जुन पार्थ — °) Dn D4 6 7 G2 8 इव, M2
 अपि (for अभि) K4 विपण्णमनस राजन्, K6 विप
 मामभिसंप्रेक्ष्य ☞ Cc तवानीकिनीमभिसंप्रेक्ष्य विपन्न
 मित्यन्वय । ☞ — D8 om 6^d-8^a — °) K4 संप्रेक्ष्य
 तव वाहिनी, S त्र (M2 4 स्र)स्ता च स्वामनीकिनी

7 D8 G8 om 7 (for D6, cf v 1 6) — °) T2 G1 °या ह्य (for °याभ्य) — °) S1 Ko-2 जय-
 त्यल्पा नरा, D4 जयत्यल्पतरा, T2 जयत्यल्पतरा T1
 G2 4 सेना (for येन) — °) M2 तन्निवेश D2
 जनेश्वर (for विशा पते)

8 D8 om 8^a (cf v 1 6) — °) K2 4 B Da
 Dn D1 4 5 7 8 G8 M5 तत्र ते, K8 5 D2 तद्धि ते,
 M1-4 तत्त्वत Cc cites ते (as in text) — °) = G1a 9 1^b D3 °म्यनुपूर्वश, D7 °म्यनुसूयवे,
 S °म्यनुसूयया — °) K8 5 D2 8 7 T1 G2 4 M1 8-5
 तद्, Cc त (as in text) — °) B4 पांडवे, T2
 G8 भारत

नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
 एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
 पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
 न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीपवः ।
 यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
 त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
 युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
 एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।

9 °) K4 B2 4 Dn D4 8 एतमेवा°, B2 एत
 एवा°, Da1 D6 T2 एवमेवा°, M4 एकमेवा° — °) G4 देवासुरे (for देवा) — °) Cc किल (as in
 text) — °) T1 G2-3 महेंद्रादिदिवौकस (G2 8
 सा), T2 °दीन्दिवौकसा

10 °) Cd cites बल and वीर्य — °) Ks 4
 D8 विजयति Ko 2 जिघापव, D3 मनीपव (marg
 sec m °पिण), G8 दिवौकसा B Da Dn D4 5 8
 T1 G1 2 4 जयति (Da1 D6 यजति, T1 G1 2 4
 जयते) विजिगीपव — °) K1 8 5 D (except D1 4 6)
 S (except T1 M8 4) °शसाभ्या

11 °) K8-5 B2 D2 6 च मोह च, S तथा
 (M सुरा) सर्वे (for च लोभ च) B1 2 4 Da
 Dn D4 5 8 ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च, D1 त्यक्त्वा लोभ
 च मोह च — °) K8 5 D1 2 T1 G4 धर्म, K4
 B Da Dn D4 5 8 T2 G1-3 M लोभ, D2 (marg
 sec m) लोभ (for मोह) K4 B1 8 चोद्य (B1
 °त्त)ममाश्रिता, B2 4 Dn D5 T1 G चोत्तम (G8
 °द्यत)मास्थिता, Da चोद्यममास्थित D6 धर्मेणैवोद्यमे
 स्थिता Cc cites उद्यम (as in text) — °) = 5 39 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d,
 62 34^d, etc Cc यतो (as in text)

12 S1 Ko-2 om (hapl) 12 — °) B1 अतो
 (for एव) — °) B Dn D3 7 8 यथा तु, M1-3 5
 तथा मे; M4 तथादौ — °) = 1 197 25^d 5 66
 9^d 6 21 14^d B 9 62 32^b, etc T1 G2 4
 धर्म (for कृष्ण) — D8 subst for 12^d D6
 ins after 12

77* यत्र कृष्णश्च वेदात्मा सर्वसर्वेश्वरो हरि ।
 जयस्तत्र महाबाहो यथा मे प्राह नारद ।

यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२
 गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्टतोऽन्वेति माधवम् ।
 अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ १३
 अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
 पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४
 पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।

सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ १५
 अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
 तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६
 तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।
 यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्तिरदशेश्वरः ॥ १७

C 6 776
B 6 21 17
K 6 21 17

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[(L 1) Dc विश्वात्मा सववेदे* (I. 2) Dc यत
 कृष्णस्ततो जय (for post. half)]

13 M1 2 4 om (hapl) 13-14, T G M3 5
 om 13^{ab} —^a) D1 गुणभूतोऽग्रतः कृष्ण, Dc
 चमूरचश न कृष्ण (sic) Ca c. d cite गुणभूत
 —^b) K4 B Dn 'तोऽन्वे' (for 'तोऽन्वे') Ca
 cites पृष्टतो (as in text) D1 चाहवे, Ca माधव
 (as in text) —^c) K4 B Da Dn D1 5 8
 तद्यथा, D1 अन्ययो, D: अनन्यो, T1 G1 M3 .
 ध्रुवस्तु, T2 G1-3 ध्रुव तु, Ca d अन्यया (as in
 text) K3 5 D2 6 अव (Dc प्रति)भाति जयस्तस्य,
 Cv अभिजातिजयस्तस्य Ca d cite विजय and अस्य
 (as in text) Cc cites यथा —^d) S1 Ko-2
 D: सनतिश्चापरे गुणा, K3 . D2 सन (K. सन्म)तिश्च
 पुरो गुण, D1 6 सततिश्चापरेगुणाद् (Dc 'परो गुण'),
 S (M1 2 4 om) सनिधिश्चापरो गुण Ca c d cite
 सनति (as in text)

14 M1 2 4 om 14 (cf v l 13) —^a) Dc
 'जानि, D3 G3 'तेजो (for 'तेजा) —^b) S1 'पूरेषु,
 Da2 D. 'पूरेषु K1 2 निर्वृय, Dc निर्व्यय, S
 (M1 2 4 om) नित्यश —^c) Hypermetric B3
 Dn D1 6 'मयो (for 'तमो) D2 पुरुष शाश्वतोनतो,
 S (M1 2 4 om) सनातनोय पुरुषो —^d) = 12^d

15 ^a) K5 ह्येष (for ह्येष) S1 K2 हविर
 (for हरिर्) Cc cites पुरा, एष and हरि —^b)
 K1 4 B1 2 4 Da1 Dn D1 2 7 8 G3 M5 विकुण्ठो,
 G2 वैकुण्ठे K5 कुल्यसायक, T2 M1-3 5 [S]कुण्ठ-
 साधन, T1 G 'शासन (for 'सायक) M4 वैकुण्ठ

कुण्ठाधन —^c) S1 Ko-2 Da1 सुरासुराणा विस्फू-
 र्जन्, D1 'सुरानपुरा देव, D2 (marg sec m)
 'सुरानयो राजन्, Dc 'सुरे महायुद्धे Ca d अवस्फूर्जन्
 (as in text) Cc cites अवस्फूर्जन् (sic) —^d)
 D1 सौववीद् Dc - S (except M5) को (for के)
 K2 Dc 7 S जयत्वि (T: 'यिन्व, M5 'यस्त्वि)ति

16 ^a) S1 D2 अनुकृष्ण, K4 B Da Dn D1 4 6 8
 कथ कृष्ण, G3 अनुकृष्ट, Cd अनुकृष्ट K6 जय नेति,
 B2 D2 जयेनेति, Dc जयश्चेति, T1 G1 2 4 M4
 जयामेति, M1-3 6 जयायेति Cv अनु कृष्ण जयामेति
 —^c) K5 5 D2 6 त्रैलोक्य त (D2 'त्व)प्रसादाद्धि, M
 तत्प्रसादाद्धि तै प्राप्त (M4 श्रेय) —^d) M1-3 5 श्रेय
 (for प्राप्त) G3 कृष्णा (for शक्रा)

17 ^a) S तस्मात्ते (for तस्य ते) Da1 D3 का
 चिद्, G3 किंचिद् —^b) B3 पश्यसि —^c) Cc
 येन (for यस्य) D1 यस्यासौ, Dc यदा ते —^d)
 K3 5 D2 8 विश्वकृत्, D7 जयकृत्, Ca c विश्वसुक
 (as in text) B1 3 4 Da Dn D3-5 G1-3 M4 6
 त्रिदिवे (D3 'शे, D3 'ने)श्वर

Colophon om in S1 Ko 1 — Adhy name
 K3 समाश्वासन, K5 युधिष्ठिरमाश्वासन, D1 अर्जुनयुधिष्ठिर
 सवाद, D2 युधिष्ठिरसमाश्वासन, D6 युधिष्ठिरस्थान, G2
 M युधिष्ठिरार्जुनसवाद — Adhy no (figures, words
 or both) K5 23, Da2 D1 5 M1 3-5 22, Dn1
 27 (wrongly for 21), Dn2 M2 21 (as in
 text), T G 20 — Sloka no Dn D5 17
 — Aggregate sloka no K5 761, D1 743

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
 प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
 यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्रहाः ॥ २
 मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
 धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ३
 अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।

श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४

महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु

सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।

युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं

समाश्रितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५

समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य

सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।

प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति

22

1 ^a) D₈ राजन् (for राजा) — ^b) K₈ 5 D_{a1} D_n D₁ 2 ० समनोदयत् (D_{a1} 'न्); T₂ समवे°, M अभ्यचो° — °) Ś₁ प्रतिव्यूहान्य°, K₀ प्रातिव्यूहाज्ञ°, K₁ प्रतिव्यूहानिने°, K₂ प्रतिव्यूहान्य°, T₂ G₂ 8 प्रतिव्यूहम्°, M₈ ६ प्रतिव्यूहज्ञ°

2 ^a) K₁ यथोद्दिष्टानि नेकानि, K₂ D_{a1} D_{n1} D₈ यथोद्दिष्टा°, D₇ अथोद्दिष्टा° — ^b) K₁ T₂ G₁ 8 प्रतिव्यू (K₁ 'वू) हत, K₂ प्रत्यव्यूहन्ति, K₅ 'व्यूहत, D₂ प्रतिव्यूहति, G₂ प्रतिव्यूहानि, M₈ प्रत्यव्यूहत् — M₁₋₈ ६ om ^{2nd} — °) K₁ 2 स्वर्गं परमभीप्सत् (K₁ 'मेप्सत्), K₄ B D_a D_n D₄ 5 8 S (M₁₋₈ ६ om) स्वर्गं (T₁ G₄ 'र्यं) परम (T₂ स्वजित पर, G₈ जय परम) मिच्छत् — ^d) K₈ B D_n D₁₋₄ ० ६ S (M₁₋₈ ६ om) सु (D_{n1} स्व) युद्धं कुरुता (D₁ 'ते) नघा (T₁ G₄ 'नंदन, T₂ 'तानघ), K₅ सुयुद्धे कुरुतानथ

3 T G M₄ ६ ins after 3^{ab} M₁₋₈ ins after inserting 79*

78* भीमसेनमुख सैन्यं धृष्टद्युम्नेन पालितम् ।,
 while M₁₋₈ ins after 3^{ab} M₆ ins after 78*

79* भीमसेनादिभिर्यस्य पृतना दिक्षु पालिता ।

[M₆ पालित]

— K₈ om 3^c-4^d — °) K₅ चाग्रे हि, D₁ च तथा, D₇ सेनाग्रं (for च स्वयं) B D_a D_n D₄ ६ 8 धृष्टद्युम्नश्चरत्तमे, D₂ 'ज्ञेन चास्यमे, D₈ 'न्नस्य (marg

sec m 'स्तु) वाम च, D₀ 'न्नो यथा चाग्रे, T₁ G₄ 'न्नस्तथाव्यग्र; T₂ G₁ 2 'न्नस्तथाव्यग्र, G₈ अनीकस्योत्तर-पार्श्वो, M धृष्टद्युम्नस्तु चाव्य (M₈ 'व्य) ग्र — ^d) K₄ चल भीमेन पालित, K₅ B D S भीमसेनेन पालित (K₅ 'तित, D₁₋₃ 7 T₂ G₂ M₂ 8 ६ 'लित)

~~3~~ D₅ writes the portion of the text from st 4 up to the end of this adhy sec m

4 K₈ om 4 (cf v l 3) D₈ reads 4^{ab} twioe — ^b) D₈ (first time) पालित, T₁ G रक्षित (for पालितम्) — °) K₂ ६ D_{a1} D_n D₂ G₁ सात्वताग्र्येण, K₄ सात्वताग्र्येण, D₀ सत्वता तेन, T₁ G₄ धनुषोग्र्येण Cv oites श्रीमता सात्वतेतिना (sic)

5 ^a) Ś₁ K₀₋₈ ६ D₂ 7 'वाह° (for 'यान°) Cd oites वाह° — ^b) K₈ ६ D₁₋₈ 7 G₁ ६ 4 M₁ ६-६ सुप°, C₀ सोप° (as in text) D_a हाटकरत्नभूषित — °) K₀ 2 4 D_{n1} D₁ ६ G₁ ६ M काचनभाण्डयुक्त; K₄ 'भारयुक्त, T₁ G₄ 'पट्टयुक्त, T₂ 'चित्रभाड, G₂ 'भासयुक्त C₀ d oite भाड (Cd 'दानि), and योक्त्राणि — ^d) B₈ समाश्रितो B₁ ६ 4 D_{a1} (marg, orig as in text) D_n D₁ 4 8 'पुरस्य, S 'वलस्य (for 'कुलस्य)

6 ^a) D_{a1} समुच्छ्रितं K₁ om (hapl) from दान्त up to 7^a K₄ B D_a D_n D₁ ६ (by corr) 4 ६ 8 M₂ दत्तश°, K₅ दातशि°, G₂ शतश°, C₀ दत्तश° (sic), Cd दान्तशलाक (as in text) In K₄, the portion of text from शलाक up to the end of the st is lost on a damaged fol T₂ 'च्छ्रित दातशल्याक्षमुग्र — ^b) Some S MSS सुपा-

महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ६

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो

महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।

जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौपधीभिः

समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ७

ततः स वस्त्राणि तथैव गाथ

फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।

कुरुत्तमो ब्राह्मणासान्महात्मा

कुर्वन्त्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८

सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः

परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।

रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली

विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९

तमास्थितः केशवसंगृहीतं

कपिध्वजं गाण्डिववाणहस्तः ।

धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां

न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ १०

उद्वर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना-

मतीव रौद्रं स विभर्ति रूपम् ।

अनायुधो यः समुजो भुजाभ्यां

नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११

स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां

ठर — °) B₈ Dn₂ T G₁ ३ ४ चैवम् B Da Dn
D₆ ३ उपाचरत — °) S तृष्टुस्त (for संस्तुतिभिर्)
K₈ ६ D₂ नरेन्द्रा, Da₁ नरेन्द्र, D₆ नरेन्द्रै

7 K₁ om 7^a (cf v l 6) — °) Ko ज्ञात्र
वध K₂ वदति, S व्रुवतो — S (except M₄) om
7^b — °) B D (except D₂ ३ ६) M₄ ब्रह्मर्षिसिद्धा
(for महर्षिवृद्धा) B D (except D₂ ३ ६) एन, M₄
समेत्य (for एव) — °) K₁ जप्यैश्च K₄ B Dn
D₄ 7 महौ, °) K₅ तथौ (for तथौ) — T G om
7^d — °) M सर्वे तथा (for समन्तत) B Da Dn
D₄ ३ M व्रुवत (for प्रचक्रुः) — After 7^d, D₈
ins

80* जपन्हि वेदाध्ययन महान्त

जयाय धौम्योऽपि जयाय मन्त्रान् ।,

while M₂ ins

81* युधिष्ठिर परिववु समेता ।

8 Ś₁ om (hapl) 8-9 — °) B₈ सहस्राणि,
D₆ च वस्त्राणि, M सुवस्त्राणि D₁ गाव, T₂ भूश्च,
G₁ ३ ताश्च (for गाश्च) — °) S (except G₁)
पुष्पाण्यय चैव Ko-३ ६ D₂ ६ निष्क — °) S
(except G₁) ब्राह्मणाना, Cd ब्राह्मणसात् (as in
text) — °) Ko-२ करोत्यय, D₈ सर्वं ददौ,
T G M₄ ददन्त्ययौ (G₂ 'त्यसौ), M₁-३ ६ ददौ तदा
(for कुर्वन्त्ययौ) Cd cites कुर्वन् (as in text)
K₃ ६ D₂ इवासुरेभ्यः, K₄ B Da Dn D₄ ६-३ इवा
मरेश्च — For 8^{cd}, D₁ subst

82* तथैव विप्रेषु महार्हजात

रुक्ममणिमौक्तिकहेमरौप्यम् ।

9 Ś₁ om. 9 (cf v l 8) — °) B₈ °रश्मि
(for 'सूर्य') — °) Ko 1 'देहचित्र', T₂ G₁
°हेमचित्रं Cc cites शतार्द्ध, Cd परार्ध — °) Ko-३ ६
D₂ °रिवांशुमाली, S °रिव प्रदीप्तो Cc cites अर्चिमाली
(as in text) — °) K₈ विराजते B₂ स्वचक्र, D₇
सचक्र, T₂ सशक्र

10 °) Ko Da तमास्थित, M₂ ३ ६ समा (M₂
°म)स्थित D₆ S (except T₂ G₁) °संगृहीत
— °) K₂ 4 B D (except D₁-३ ६ 7) S °ध्वजो
K₄ B D (except D₁ २ ६-7) S °पाणि (for हस्त)
— °) G₁ भेद्यते (for विद्यते) D₁ योधयिता, D₅
न भविता Ko om नो K₂ 4 B₁-३ D (except
D₂ ६) S om वा B₂ °तापि कुत्र (for °ता वा
कदा) S कथ° (for कदा)

11 °) Ś₁ K₂ Da Dn₁ D₁ २ ६-३ G₂ ३ M₅ Co
उद्धर्त°, K₁ तद्धर्त्त°, D₈ उद्रेज° D₂ पुत्रस्य सेनाम्,
D₄ देव सेनाम् — °) K₅ अनीश्व (for अतीव) K₃
transp रौद्र and रूप D₇ तीव्र स, S रौद्र हि
— °) Dn₂ समुजो G₂ आयोधने य सगदी भुजाभ्या
— °) K₆ नागश्वनासन् (sic), Da₁ D₂ T G₁ 4
M₂ 4 नराश्च नागान् (for नराश्च) T G इह (for
युधि)

12 °) K₆ भीमसेन Ś₁ Ko-२ °तोभुजाभ्या — °)

C 6 788
B 6 22 12
K 6 22 12

वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।

तं प्रेक्ष्य मत्तर्पभसिहखेलं

लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२

समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं

प्रविच्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।

वृकोदरं वारणराजदर्पं

योधास्त्वदीया भयविग्रसत्त्वाः ॥ १३

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।

अत्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

य एष गोप्ता प्रतपन्वलस्थो

M₂ वीररथ स, Cc as in text —^c) D₈ तत्र (for प्रेक्ष्य) B D_a D_n D₄ त तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं, S त तत्र सिंहर्षभतुल्यवीर्यं (M₂ 'रूपा) —^d) K₈ 5 D₂ 8 6 6 'मानवीर्यं, D₁ 'मप्रकोप, Cc 'मानसिद्ध (s10)

13 ^a) M₁-8 5 त वीक्ष्य S त्वदीया (for दुरासद) — D₆ reads 13^b after 13^d —^b) B D_n D₄ 8 T₁ G₄ संविच्यथुः, D₆ प्रकपते, M₂ विविच्यथुः D₁ शत्रुगणास् (for पङ्कगता) K₁ om, K₈ 5 D₂ 8 5 7 यथा गा, K₄ M यथा गजा, B D_a D_n D₄ 8 यथा द्विपा, D₁ तदानीं, D₆ T G यथा गौ (for इवोष्ट्राः) —^c) D_a 'राजदर्पण —^d) S (mostly) योधाः S₁ Ko-2 D_{a1} D₈ 'भग्नं (for 'विग्रं) Cc cites विग्र — After 13, S (except M₈) ins

83* विपण्णरूपा कुरुसैन्यमुख्या

यभूधरे शुष्ककण्ठा विरूपा ।

[(L. 2) T₂ 'कर्णा (for 'कण्ठा)]

14 ^c) S₁ Ko-3, 5 D_{a1} D_n D₂ 8 8 M₈ 'श्रेष्ठ —^d) G₈ जनार्दन

15 T G om the ref S₁ Ko 1 श्रीवासुदेव, K₈ सजय उ, B₈ D₆ श्रीकृष्ण उ, D₂ श्रीवासुदेव उवाच —^a) Ko 2 य एव B₈ राजा, D_{a1} (marg sec m) D_{a2} D_n D₄ 8 रोषात् (for गोप्ता) D₆ प्रनयन् (for प्रतपन्) D₅ बलीयो, D₆ बलिस्थो —^b) B₈ D_{a2} D_n D₄ 8 N1p इवाररक्ष, D_{a1} इवार-

यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।

स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-

र्येनाहतास्त्रिशतो वाजिमेधाः ॥ १५

एतान्यनीकानि महानुभावं

गृहन्ति मेधा इव धर्मरश्मिम् ।

एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर

काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय ।

उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ १७

के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।

राक्षस (s10), D₃ इवेक्षते च, S 'क्षते ह (M₄ 'क्षते सह) —^c) Ko 2 8 D₂ 4 G₁-3 एव (D₁ 'व) (for एष) —^d) Ko 3 त्रिशतो, K₁ ते शतो, B D_{a2} D_n D₄ 8 8 S त्रि(D_{a2} D₆ G₂ 8 M₆ त्रि)शत K₈ वाजिमेक D₁ येनाहितास्त्रैशता शौरिसधा — After 15^d, K₁ writes and cancels 17^{abc}

16 ^a) K₈ महानुभावा —^b) K₂ 8 D₂ T₁ G₁ 8 4 गृह्णति, T₂ वहति, Cc गृहन्ति (as in text) Ko धर्मरश्मि B₁ 2 4 D₁ 8 S रश्मिमंतं, B₈ D_n D₄ 8 रश्मिवत्, D_a रश्मिजाल (for धर्मरश्मिम्) —^c) K₁ हुत्वा, K₈ दत्त्वा, G₂ हतुं —^d) K₄ काक्षति M योद्धुं (for युद्ध) S (except M₈) पुरुषं (for भरतं) — K₂ B D_a D_n D₂ (ins only lines 1-7, with the remark "इत्यादि दुर्गास्तोत्र त्यक्तमस्ति") 8 7 8 ins a passage, given in App I (No 1), containing the Durgāstotra, after 16, while K₄ ins it after 18

17 For the repetition in K₄, cf v 1 18 S₁ श्रीधृतराष्ट्रः —^a) T₂ M₂ के वा (for केषा) K₆ तत्राजौ (for तत्राग्रे) D₆ केषा प्रतिष्ठा युच्वाजौ —^b) K₈ 5 D₁-8 5 7 योधा युध्यस्तु (K₈ D₁ 8 7 'त) संजय, S योधा योद्धु (T₂ योद्धारोच) व्यवस्थिता — K₈ om (hapl) 17^c-18^d —^c) K₆ D₅ अस्युग्रं, Cc उदग्रं (as in text) K₈ B₁ 2 4 के तु, B₈ M के च, D_n D₁ 8 8 के वा, D₂ 5 के तु (for केऽत्र) —^d) D₈ 6 G₁ 8 के च (G₈ 'चिद्) (for के वा) B₂ D₆ विचेतन

मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १८

कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।

वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ १९

संजय उवाच ।

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृपिरे मुदा ।

स्रग्धूपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ २०

संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।

संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ २१

वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।

कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ २२

C 6 829
B 6 24 7
K 6 24 7

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

18 K₃ om 18 (cf v 1 17) — ^a) K₅ प्राहत्स् (for प्राहस्) — ^b) Ś₁ Ko 1 'कपिनि, K₂ 'कपिते, T₁ G₂ 4 'कपना' — ^c) K₃ 5 B Da Dn D₁₋₃ 5 पाडवेया वा, D₆ पाडुयोधा वा, T₁ G पाडवाश्चैव, T₂ पाडवाना च M मामकाना पाडवाना — After 18, K₃ ins a passage given in App I (No 1), followed by a repetition of st 17-18

19 D₁ M₂₋₃ om 19 — ^b) Ś₁ Ko-2 5 Da₂ Dn₁ D₁ 2 8 G₁₋₃ M₁ गघो (for गन्ध) — ^c) K₁ D₅ T₁ G वायु (D₅ 'यु'), D₁ 8 वात् (for वाच) Cc प्रदक्षिणा (as in text) Ko 2 5 D₂ 5 T₁ G प्रदक्षिणाश्चैव (D₅ 'णन्त्र' — ^d) K₃ D₂ 7 M₁ अपि, K₅ ह्व (for अग्नि)

20 ^a) D₅ योधा (for तत्र) — ^b) Da₁ समपिरे (for जहृ) K₄ B Da Dn D₄ 8 T G तदा (for मुदा) D₅ गर्जता चक्रिरे मुदा — ^c) Ś₁ K₂ स्रग्धूपान; K₃ स्रग्यूपान (hypermetric), K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 8 स्रज समा सुगंधा (B₂ 'धी)नाम्, B₃ स्रग्धूपानसुगंधानाम् (hypermetric), D₅ सुगंधवायो योधानाम्, D₆ स्रजा च पान, D₇ स्रग्धूपाना च गंधानाम्, S स्रजामुदार (G₂ 4 M₁ 8 5 'दाम)गंधानाम्, Cv स्रजश्चोत्तमगंधानाम् — ^d) K₄ B Da Dn₁ D₄ 'ये तु; K₅ 'यन्त्र (hypermetric) (for 'यत्र) B₃ 'द्वे, M₆ 'द्व

21 ^a) K₄ सहिता, K₅ सहता, Da₁ सवदा, Da₂ सवधा T₁ G₃ अनीतानां, Cc अनीकानां (as in text) — ^b) D₅ व्यूढाना Cc cites व्यूहा — ^c) K₂ संसर्पतास्तुदीर्णाना (sic), K₄ 'र्षता सुदीर्णाना,

B Dn D₁ 4 8 ससर्गात्समुदी, Da ससर्प (Da₂ 'र्ष्य) समुदी, D₅ समेत्य सर्नता नृणा (sic), D₆ समेता नामघुर्णाना, T₁ G संसर्पतामनीकाना Cc cites संसर्पन् — ^d) D₄ विवर्ण, D₅ 8 निनाद, Cc विमर्द (as in text)

22 ^a) K₃ 5 Dn₁ D₂ 6 तुमल — ^b) Ko शख भेरीविमिश्रित, K₃ D₁ 'भेरीविनिस्त, D₅ 8 'भेरी-समुद्भव, S 'शब्द (M₂ 'चक्र)विमिश्रित — After 22^{ab}, K₄ B Da Dn D₄ 7 8 ins

84* शूराणा रणशूराणा गर्जतामितरेतरम् ।

उभयो सेनयो राजन्महान्यतिकरोऽभवत् ।

अन्योन्य वीक्ष्यमाणाना योधाना भरतर्षभ ।

[(L 2) Cc cites व्यतिकर — (L 3) Da₁ वीक्ष]

— ^c) T₁ G₂ 4 वि (for च) — ^d) G₈ हयाना (for सैन्याना) T G स (for च)

Colophon — *Sub-parvan* Dn जंबूद्विप (Dn₂ om द्विप)खट्, followed by समाप्त — *Adhy name* Ko भीष्मनिर्याण, K₂ 5 D₂ सैन्यवर्णन, D₁ सेनासमागम, D₆ अर्जुनं प्रति कृष्णवाक्य, D₇ कुरुपाटवसेनयो समागम, G₂ M₁ 2 4 युधिष्ठिर (G₂ 'ष्ठिरस्व)सेनाचोदन — *Adhy no* (figures, words or both) Da₁ Dn₂ D₁ M₁ 2-3 23, Da₂ Dn₁ 24, T₁ (by corr sec m) 2 G 21, M₂ 22 (as in text) — *Sloha no* Dn₁ 8, Dn₂ 7 — *Aggregate sloha no* K₅ 783, D₁ 765

After adhy 22, S reads adhy 41, followed by the Bhagavadgītā, adhy 6 23-40

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३

अत्र शूरा महेष्वागा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥ ६

23

[N B — Of the comm used in the Critical Apparatus for the Bhīsmaparvan, Arjunamītra has no proper comm on the Bhagavadgītā, i e, adhyāyas 6 23-40, but in its place the Ca MSS write Śrīdhara's comm, which is not used in the Critical Apparatus Devabodha probably had his comm on the Gītā, but it has not so far come to light — Seven additional MSS, viz, Śs-3 Ks N1, and twelve additional commentaries, viz, Cā b o g k l m n r ś u v, are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā Of the commentaries Cā begins from Gītā 2 6^d, Cb is fragmentary extending up to st 16 of Gītā adhyāya 7, Cc comments on Gītā adhy 1-2 only, Cg k m begin from Gītā adhy. 2, Cl begins from st 12 of Gītā adhy 1, and C4 begins from st 11 of Gītā adhy 2]

☞ K4 Da2 om adhy 23-40, Ś2 breaks off at the beginning of 6 30 18, Ś1 s om adhy 23, in Śo the portion of text up to पाम in 6 24 6^e is missing

Before the ref of 6 23 1, Ko-2 ins a passage given in App I (No 2), while Ś1 ins अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नमः ।, Ks अतः परं गीता लिख्यते, D1 अथ गीता, D2 अतः परं गीता भविष्यति । ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नमः ।, G2 श्रीकृष्णाय

नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः । हरि ॐ शुभमस्तु ।
followed by

85* कृष्णं कमलपत्राक्षं पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

चासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ॥

and 1*, and श्रीकृष्णाय नमः । श्रीविदेव्यासाय नमः । ॐ

1 ^a) Cf 6 1 2^c — ^b) Śs 3 Ks Cb सर्वत्र समागमे, Cn v as in text Cc cites समवेता (as in text) — ^c) Cf 2 66 37^d 6 22 18^c — ^d) = B 7 121 1^d B 9 61 1^d Dn1 Ds . e G1 4 M2 3 6 किमकुर्वत, Cu v किमकुर्वत (as in text)

2 ^b) Gs व्यूह, Cc n व्यूढ (as in text) D^c तथा — ^c) = 6 47 2^a, ŚS 16^c — ^d) Cup राजा + अवचनम्

3 ^b) K1 महती (sic) K1 Dn1 Ds चमू (sic) — ^c) Gs व्यूढ (sic)

4 ^a) Cf B 9 2 43^c — ^d) = 6 95 12^b B 7 85 41^d

5 ^a) Ds 'श्चेकितान' (sic) (for 'श्चेकितान') — ^b) Ks काशी — K1 om (hapl) 5^c-6^b — ^c) = 5 169 2^a B 8 6 22^c — ^d) Ś1 Ds 'पुंगव

6 6^a = 5 167 5^c — 6^b = B 8 6 24^d — ^a) G2 8 उत्तमो Ds नकुल सहदेवश्च (= 16^c) युधाम * * मौजसौ — ^c) = 5 149 50^c Ko द्रौपदीयाश्च (sic)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
 नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
 भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स गव्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
 ततः श्वेतैर्हर्यैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

C 6 845
B 6 25 16
K 6 25 16

7^a) = 5 54 59^a —^c) Śs K₀ C_b नायकान्
 — After 7, Śs D_s ins

86* सैन्ये महति ये सर्वे नेतारं शूरममता ।

[D₀ ते नरा मवममता (for the post half)]

8^b) Śs 8 Ko-2 c D_s c C_b कृप शल्यो जयद्रथः,
 Cu as in text —^c) = 4 36 11^c 5 46 6^{cd},
 56 15^c 6 88 22^a —^d) Cf B 7 150 34^b
 K_s D₁ D₂ c T₂ G₁ 8 सौमदत्ति (T₂ 'त्त'), D₂
 सौमदत्त, C_b c n u सौम (as in text) Śs 8
 Ko-2 c D_s c C_b च वीर्यवान्, B G₁ C_n जयद्रथः,
 C_{np} तथैव च (as in text)

9^b) = B 7 115 16^d cf B 8 9 94^b
 M_s मदर्थं, Cu मदर्थे (as in text) 9^{cd} = 6 47
 4^{cd} —^c) G₂ 'शास्त्रं', C_n u 'शास्त्रं' (as in text)
 —^d) = 2 5 37^b 3 260 13^b 4 30 25^b,
 36 12^d 5 149 6^d, 169 4^d B 7 95 51^b, 145
 44^d, 158 61^b B 8 6 5^b Śs-3 Ko-2 c C_b नाना,
 Cu सर्वे (as in text) D₀ नानाशास्त्रं

10 = (var) 6 47 6 —^b) Śs C_b भीसां,
 Cr u भीष्मां (as in text) — G₁ om. from 10^{cd}
 up to 6 24 26 —^c) D₀ तुदता तेषां, G_s त्विदमेवेद,
 Cu त्विदमेतेषां (as in text) —^d) Śs C_b M₁ भीष्मां,
 Cr u भीसां (as in text)

11 G₁ om 11 (cf v l 10) —^a) Śs 2 4
 Ko-2 c B₂ D_s T₂ M C_b तु, C_v च (as in text)
 —^c) = 6 47 9^c

12 G₁ om 12 (cf v l 10) — 12^{bcd} = 6 47
 22^{bcd} —^b) = (var) 6 17 5^b —^c) = 6 91 49^c

B 8 3 18^a —^a) = 6 73 46^b B 7 14 32^d,
 88 20^d

13 Cf 6 47 23 G₁ om 13 (of v l 10)
 With 13^{ab}, cf. B 8 11 36^{ab} —^a) = B 7 13.
 15^a, 88 27^a (var) 9 16 28^c —^b) = B 7
 82 4^b —^c) = 6 41 3^c Śs 'वाभि', Cl. n u 'वाभ्य'
 (as in text) —^d) = 3 127 7^d 4 57 3^d A
 few MSS तुमलो

14 G₁ om 14 (of v l 10) — 14^{ab} = 6 47
 24^{ab} —^a) G₄ M_s c श्वेत, Cl u श्वेतैर् (as in
 text) K_s युक्तो, D_s c युक्तैर्, Cl u युक्ते (as in
 text) —^b) K_s N₁ G₂ महती (sic)

15 = 6 47 25 G₁ om 15 (of v l 10) —^a)
 K₁ पञ्चजन्य (sic) —^d) = 5 141 32^b, 154 19^d.
 B 15 23 9^b

16 = 6 47 26 G₁ om 16 (of v l 10)
 K₁ om 16^a-17^b —^b) = 1 135 7^b, 182 14^b
 3 2 1^r, 3 1^b, 37 1^b, 162 9^b 4 21 34^d, 32
 11^b, 24^b, 66 1^b, 67 12^b, 33^d 5 6 4^d, 18 22^b 6.
 19 24^b, 21 1^d B 7 126 30^b, 157 41^b B 9 55
 11^b B 12 37 31^b, 45 4^b B 15 3 13^d, 9 10^d, etc.
 etc ('Epic tag') N₁ कुत्ति (sic) —^c) = 2 44
 14^c 3 36 14^a, 23^c, 48 2^c, 141 23^a, 158 33^c,
 296 32^c 4 39 2^c 5 56 31^a, 124 7^c, 138 22^c,
 139 24^c, 36^a, 141 36^a 6 19 18^c, 46 51^c, 95 9^c,
 97 6^c, 101 30^c, 106 6^a, 117 45^a B 7 111 46^c,
 178 7^c, 11^c, 184 6^c B 8 11 30^c, 22 8^c, 78 16^c,
 96 49^a B 12 167 21^c B 15 17 8^a —^d) M₂
 सघोषं, Cl u सुघोषं (as in text)

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शहान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
 हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
 यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र ममागताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्दुन्दैर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
 एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्ममवेतान्कुरुनिति ॥ २५
 तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृन्थ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
 श्वशुरान्नुहृद्दथैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धृन्वस्थितान् ॥ २७

17 = (var) 6 47 27 G₁ om 17 (cf v l 10), K₁ om 17^{ab} (cf v l 16) — ^a) G₂ M₂ परमेष्वास , Cl u °ष्वास (as in text) — ^b) = 5 81 31^d, 138 23^b, 150 6^b B 7 111 45^d Ś₁ °रथा Cl u °रथ (as in text) — ^d) = B 7 130 4^d G₂ सात्विकिश् (sic) K₁ reads सात्विकिं वा (for सात्यकिश्चा), and om from पराजित up to चाश्च in 18^b (cf v l 18^{ab} in Ś₁-3 Ko-2 c D₃ C_b)

18 G₁ om 18 (of v l 10). — ^{ab}) Ś₁-3 Ko-2 c D₃ C_b पाचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K₁ om up to चाश्च, cf v l 17^d) पंच ये (Ś₂ के, Ko 0 च), Cl u as in text — ^d) = B 7 146 137^d B 8 87 90^b K₁ B₁ शस्त्र, Cl r u शहान् (as in text)

19 G₁ om 19 (cf v l 10) — ^a) K₁ सुघोषो, Cl r u स घोषो (as in text) — ^b) Ś₁ K₁ Ñ₁ D₂ s Cl विदारयत् (Ñ₁ D₂ °न्), K₅ D₁ D₁ D₅ c s M₂ व्यदारयन्, D₁ व्यकपयत्, Cu व्यदारयत् (as in text) — 19^{cd} = (var) 6 47 29^{cd} — ^c) D₆ पृथिवी (sic) — ^d) A few MSS तुमलो K₃ D₁ s व्यनुनादयत्, K₅ B₃ [s]भ्यनुनादयन्, M₄ [s]भ्यनु°, C_b l u व्यनु° (as in text) C_c otes अनु°

20 G₁ om 20 (of v l 10) — ^a) Cr cites अवस्थितान्

21 G₁ om 21 (cf v l 10) Before 21^{cd}, Ś₃ K₂ c Ñ₁ B D₁ (marg) D₂ s c r T₂ G₂ s M₂ ins अजुंन उ° (S MSS om उ°) — ^c) = 21^c, 6 24 10° Ś₁ s Ko 1 c C_b उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl r u as in text

22 G₁ om 22 (cf v l 10) — ^a) K₂ J Dn D₁-1 c T G₂ s निरीक्ष्ये (sic) — ^c) D₃ कैर्, M₂ तैर्, Cl n u कैर् (as in text) — ^d) D₁ °समुद्यते (sic)

23 G₁ om 23 (cf v l 10) — ^a) M₂ योद्य मानान्, C_n u योत्स्यमानान् (as in text) K₃ s D (except D₁, D₂: om) T₂ G₂ s अवेक्ष्ये (sic) — ^c) K₅ धृतराष्ट्रस्य, D₃ m दुर्योधनस्य, Cu धार्तराष्ट्रस्य (as in text) K₁ s D₆ M₃ दुर्दुन्दै (sic)

24 G₁ om 24 (cf v l 10) Before 24, all MSS (K₄ D₂: G₁ om) ins सजय उ° (Ś₁ K₁ D₁ S om उ°) — ^c) = 21^c, 6 24 10° Ś₁ s Ko-2 c C_b उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl u as in text

25 G₁ om 25 (cf v l 10) — ^b) = 1 1 11^c

26 G₁ om 26 (cf v l 10) — ^a) M₂ कुरुन्, Cl u स्थितान् (as in text) — ^d) = B 10 11 1^b

27 G₁ om 27 (cf v l 10) — ^a) Some MSS श्वशुरान्, स्वसु° Ñ₁ श्यालान् (for चैव) — ^c) K₅ D₂ समीक्ष्याथ, G₂ समीक्ष्य च, Cl u समीक्ष्य स (as in text)

कृपया परयाविद्यो विपीदन्निदमब्रवीत् ।
 दृष्टेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सुन्समवस्थितान् ॥ २८
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
 गाण्डीवं संसते हस्ताच्चक्रवैव परिदह्यते ।
 न च शक्रोऽप्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२

28 G₁ om 28 (cf v l 10) —^a) = 3 284
 8° B 12 49 55^a —^b) S (Śs om) Ko-2 6 B
 Cb k सीदमानोऽब्रवीदिद, Cl u as in text — Before
 28^{ad}, all MSS (except D₂ 8, K₄ Da₂ G₁ om)
 1ns अर्जुन उ° (Śi K₁ D₁ T G₂₋₄ M om उ°) —^c)
 K₃ 5 N₁ Da₁ Dn D₁ 4 7 S (G₁ om) Cu दृष्टेऽम, B₄
 D₈ 6 दृष्टैतान्, D₅ दृष्ट्वा स- (sic), D₈ दृष्ट्वैव (for दृष्टे-
 मान्) Ko-2 सुजनान्, K₃ 5 N₁ D (except D₂ 8,
 Da₂ om) Cn u स्वजन (for स्वजनान्) —^d)
 = (var) 5 193 61^b B 7 139 80^b K₃ 5 B₁ 2 4
 D (except D₂ 8 6, Da₂ om) S (G₁ om) Cu
 युयुत्सु, N₁ युद्धाय (for युयुत्सुन्) K₃ 5 N₁ Da₁
 Dn D₁ 4 7 8 S (G₁ om) Cu समुप (K₃ G₄ M₂
 °मव) स्थित, B D₈ 6 समुपस्थितान् (for समव°)

29 G₁ om 29 (cf v l 10) —^a) = B
 7 74 9° Ś₂ सर्व, Cb u मम (as in text) —^b)
 = B 15 3 60^b M₁ 3 6 परिशुष्यते, Cl °शुष्यति
 (as in text) D₆ सुख चापि विशु° — With 29^{ad},
 of B 8 26 16°

30 G₁ om 30 (cf v l 10) —^a) D₈
 गादिव, D₆ गाजीव (sic), Cu गाण्डीव (as in text)
 D₂ 8 6 संसते (sic) S₁ 2 Ko-2 Cb ससते गादिव
 —^b) K₅ D₈ 6 परिदह्यति, Cl u °दह्यते (as in
 text)

31 G₁ om 31 (cf v l 10) With 31^{ab}, of
 5 73 16^{ab} — After 31^{ab}, T₁ G₄ repeat 30^{ad}
 —^c) T₁ G₄ श्रेयो न, Cu श्रेयोऽनु (as in text)
 —^d) K₅ हस्वाहवे स्ववाधवान्

येपामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
 एतान्न हन्तुमिच्छामि भ्रतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनादन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
 तस्मान्नाहार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७

32 G₁ om 32 (cf v l 10) —^a) D₈
 न काक्ष्ये, G₂ नाकाक्षे, Cu न काङ्क्षे (as in
 text) —^b) Ś₂ K₁ 6 न राज्य न, Cb l न च
 राज्य (as in text) —^d) = 5 131 36^d, 133,
 3^d G₂ (before corr) 8 च, Cu वा (as in
 text)

33 G₁ om 33 (cf v l 10) —^a) D₂ ये
 माम्, M₁₋₃ 6 एयाम्, Cu येपाम् (as in text)
 Ś₁ Ko-2 जीवित मे, Cl u काङ्क्षित नो (as in text)
 —^b) T₂ भोगै, Cu भोगा (as in text) —^c)
 Ś₁ 2 Ko-2 6 Cb त एव (K₃ Cb एवे) मे स्थिता योद्धु
 —^d) = B 9 2 21^d Ś₁ 2 Ko-2 6 Cb सुदुस्त्वजान्,
 Cu धनानि च (as in text)

34 G₁ om 34 (cf v l 10) —^b) = 3
 81 23^b K₁ प्र (for च) —^c) MSS (indiscrimi-
 nately) श्वसुरा, स्वसुरा, स्वशुरा K₁ पुत्रा, G₃
 पौरा (for पौत्रा) —^d) N (except K₁ B₂
 Dn₂ D₁, Ś₆ K₄ Da₂ om) श्याला, Cn u स्याला
 (as in text) D₈ शाला संबन्धिवाधवा

35 G₁ om 35 (cf v l 10) —^a) Ś₁₋₂
 Ko 6 किमु, Cb c l किं नु (as in text) B₄
 (m as in text) महीपते, Cn महीकृते (as in
 text)

36 G₁ om 36 (cf v l 10) D₈ om 36^{ad}

37 G₁ om 37 (cf v l 10) —^b) Ś₂ 3
 K₂ 6 Dn₂ Cb l स्व (for स) —^c) K₅ स्व
 जनान्, Dn₁ सजन, Cn u स्वजन (as in text)

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
 संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४
 अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
 एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 विसृज्य सगरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

38 G1 om 38 (cf v l 10) —^a) D₆ यद्य-
 या ते (s1c) —^o) = 39° D₆ कुलक्षत° (s1c) D₈
 पाप, C₂ u दोष (as in text) —^d) = 5 146
 20^d Ś1 K_{0.1} मित्रद्रोहि, Cl 'द्रोहे (as in text)

39 G1 om 39 (cf v l 10) —^c) = 38°
 D₆ कुलक्षत° (s1c) —^d) Ś1 2 K1 0 स, C₂ l u प्र
 (as in text)

40 G1 om 40 (cf v l 10) —^d) G₂
 'मोपि (s1c) Ñ1 अधर्मोभिभवाच्युत (s1c)

41 G1 om 41 (cf v l 10) —^b) T₂ प्ररु°,
 G₂ प्रदूष्यति (s1c)

42 G1 om 42 (cf v l 10) —^a) = 5 70 33°

43 G1 om 43 (cf v l 10) —^{ca}) D₈
 जातिधर्मा, C₂ जाति° (as in text) C₂ उत्साद्यते
 जातिधर्मं कुलधर्मश्च शाश्वत

44 G1 om 44 (cf v l 10) —^a) K₂ उत्पन्न°,
 K₈ उरिसन्न°, B₁ s D₆ उच्छन्न°; D₁ 2 उच्छिन्न°,
 C₂ उत्सन्न° (as in text) —^d) = B 13 68 32^b
 K₁₋₃ Ñ1 Da₁ Dn₁ D₁₋₃ s S (G₁ om.) 'शुश्रुम्',
 Cl u 'शुश्रुम (as in text)

45 G1 om 45 (cf v l 10) —^a) = B
 7 196 50^d —^b) M₂ कर्तव्येवसिता वय (s1c)

—^c) = B 7 196 50° M₁ 'भोगेन, C₂ 'लोभेन
 (as in text) —^d) K₁ हतु सुजनमुद्यता, K₂ कर्तुं
 स्वजनमु°, K₆ स्वजनान्हतुमु°, C₂ as in text

46 G1 om 46 (cf v l 10) —^c) Dar
 (marg sec m) धार्तराष्ट्रान् (s1c)

47 G1 om 47 (cf v l 10) Before 47, all
 MSS (K₄ Da₂ G₁ om) ins सज्य उ° (Ś1 K₁ D₇
 T G₂₋₄ M om उ°) —^a) Cf B 7 202 154^a.
 S (mostly) सखे — K₆ transp 47^b and 47^d
 —^b) = 3 71 29^d 4 41 8^d B 7 40 13^d,
 114 95^b, 166 38^b, 167 34^b, 169 16^d, 200.
 69^b D₁ रथोपस्थम्, Cl r u रथोपस्थ (as in text).
 —^c) = B 7 114 95° of 4 36 25^d B 7 200
 68° Ś1 2 K₁ 0 उत्सृज्य, Cl r u विसृज्य (as in
 text)

Colophon — Sub-parvan All MSS (Ś₃ K₄
 Da₂ G₁ om) श्री or श्रीमद्- (K₅ G₄ om श्री or
 श्रीमद्) भगवद्गीतासु (K₆ भगवद्गीताया) उपनिषत्सु
 (K₆ D₇ om उपनिषत्सु) K₀ s s Ñ₁ B₈ Da₁ Dn
 D₁ 2 4-6 s Cv cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
 र्जुनसंवादे, K₆ M₁ s s श्री(M₅ om श्री)कृष्णार्जुन-
 संवादे, T₁ G₄ योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T₂ G₂
 M₂ परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (G₂ 'शास्त्रनिर्णये) श्री(G₂

२४

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विपीडन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कञ्जमलिदं विपमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लेश्यं मा स्म गमः पार्थ नैतच्चय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिवृद्धन ॥ ४

गुरुनहत्वा हि महानुभावा-

ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगाद्युधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्नश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७

C 6 885
B 6 26 7
K 6 26 7

om श्री) कृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś₁ Ko-3 5
Ñ₁ Da₁ Dn D₁ 5 5 अर्जुन(D. om अर्जुन)विपाठः
D₄ T G₂ 4 अर्जुनविपाठयोग, K₆ B₂ सैन्यदर्शन,
B₂ सैन्योपदर्शन, D₃ अर्जुनपरिषेद — *Adhy no*
(figures, words or both) D. M₂: 24, T G₂ 4 23
(as in text), M₄ 25 — *Bhagavadgītā adhy no*
(figures, words or both) Ś₁ K (K₄ om) Ñ₁ B
Da₁ Dn D₁₋₄ 6-8 G₂ 8 M₁ 2 5 I — *Śloka no*
K₃ 2 Dn D₁ 2 5 6 G₂ 47, Da₁ (erroneously) 48,
M₄ 46

24

☞ K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

1 St 1-10 are not noticed in C₅ — Ś₂ om
up to पाम in 6° (cf note at the beginning of
adhy 23), G₁ om 1-26 (cf v l 6 23 10),
K₁ om 1 D₃ om the ref —^b) T₂ अश्रुपूर्ण
मुच्यंक्षण, Cu as in text —^c) Ś (Ś₆ om) K₆ B
Cb नीटमानन्, Cn u विपीडन्तम् (as in text)

2 Ś₂ G₁ om 2 (cf v l 1) K₁ om the ref
—^a) K₂ 5 D₂ T₁ G₂ 4 Cb k त्वा, Cl u त्वा (as
in text) —^c) = B 9 31 24^c

3 Ś₂ G₁ om. 3 (cf v l 1) —^a) Ś (Ś₆ om)
K₆ B (B₁ m 4 m as in text) D₃ (marg sec m
as in text) 6 T G₂ Cb k मा क्लेश्यं गच्छ कैतिय, Cl n
u as in text —^b) = 3 240 23^d B 7 143 13^d,
183 24^d B 12 106 3^d

5 Ś₆ G₁ om 5 (cf v l 1) —^b) Ś₁₋₄ 5
(m as in text) Ko Cb श्रेयश्चतु, K₆ श्रेयस्कर,
D₃ श्रेयो भुक्त, Cl n u v श्रेयो भोक्तु (as in
text) Ś₁ 5 Ko 3 6 Ñ₁ B Da₁ Dn₁ D₂ 3 5 6 8
भैक्ष्यम्, Cc l n u v भैक्ष्यम् (as in text) —^c)
D₆ कामाश्च, G₃ काम्यास्तु Ś (Ś₆ om) Ko 1 6
D₃ Cb न स्वर्थकाम(Ś₁ 5 Ko D₃ मास्तु गुरुनिहत्य,
Cl n u as in text —^d) D₃ 6 भुञ्जीत, Cl n u
भुञ्जीय (as in text) D₃ प्रदिग्धान् (sic)

6 G₁ om 6, Ś₆ om 6^{ab} (cf v l 1) —^a)
Ś₂ 5 (marg) Cg k नैतद्विद्मः, G₃ न चैतद्विदु,
Cl n u v न चैतद्विद्मः (as in text) —^b) Ñ₁
(m as in text) उत, Cn u यद्वि (as in text)
—^d) Ś₁₋₃ 5 6 K₆ Cā k ते न स्थिता, K₁ तेना
स्थिता, Cb l u तेऽवस्थिता (as in text) D₂
प्रत्यनीकेषु योषा, Cu प्रमुखे धार्तः (as in text)

7 G₁ om 7 (cf v l 1) —^b) Ś₂ 5 K₂ 3 5
B Da₁ Dn₁ D₁₋₄ T₁ G₂ M₃ त्वा, Cā b k l u

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
 द्यच्छोकमुच्छोपणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८
 संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
 न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
 तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदन्तमिदं वचः ॥ १०
 श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतासन्नगतासंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
 न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
 न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
 देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
 मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
 आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
 यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
 समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
 नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text) —^d) K₁ D₈ M₂ s त्व,
 Cā l u त्वा (as in text)

8 G₁ om 8 (cf v l 1) —^b) Ś₂ s s m s o
 K₆ Cā b य, Cl u v यत् (as in text)

9 G₁ om 9 (cf v l 1) —^b) K₆ B₈ 4
 Da₁ T G₂ (orig) s s M₂ s Cl u परतप, Cā b
 परंतप (as in text) —^c) Ś₃ o B₁ D₁ s o T₂
 Cā न योत्स्यामीति, Cl u न योत्स्य इति (as in
 text) —^d) Da₁ D₈ तूष्णी, Cl u तूष्णी (as
 in text)

10 G₁ om 10 (cf v l 1) —^b) = 1 151
 7^b, 14^d, 211 16^b 5 179 1^b B 7 107 14^d,
 115 38^d, 122 47^d, 123 23^d, 128 4^b B
 14 74 6^b —^c) = 6 23 21^c, 24^c B₁ 4 D₈
 उभयो' सेनयोर्मध्ये (by transp) —^d) Ś K₆ B₁-3
 D₁ s T₂ Cā b सीदमानम्, Cl u विपीदन्तम् (as
 in text)

11 G₁ om 11 (cf v l 1) D₈ om the ref
 — After the ref, Ś K₆ Cā b g k ins

87* त्व मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
 विषादमोहाभिभवाद्द्विसत्त्वं ।
 हृषागृहीतं समवेक्ष्य बन्धु-
 नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ।

[(L 1) Ś₁ Cb मानुषे° — (L 3) Ś₆ Cb समवेक्ष्य]
 —^a) Ś₂-4 K₆ Cb c k अनुशोचं (Cb o °च)स्त्व, T₂

G₈ अन्वदोच्यस्त्वं, G₂ अवशोचस्त्व, Cā l m n r s u
 अन्वदोचस्त्व (as in text) —^b) S₂-o K₆ Cā
 प्राज्ञव (K₆ प्रज्ञावा)न्नाभिभापसे; Cl m n r s u v as
 in text Cb cites प्रज्ञावादाश्च (as in text).
 —^d) = 5 131 15^b

12 G₁ om 12 (cf v l 1) —^a) Ś₁-2 s
 K₆ Cā g न ह्येवाह, Ś₁ न एवाह, D₈ न त्वेनाह,
 Cb c l m n r s u v न त्वेवाह (as in text) —^b)
 S₂ o K₆ Cg नामी, Cl m n r s u v नेमे (as
 in text) —^c) D₈ चैव, Cc k l r n s u चैव
 (as in text) —^d) Ś₂-s K₆ वयमित, Cā b
 c l r s u v वयमत (as in text)

13 G₁ om 13 (cf v l 1) —^d) K₁ Da₁
 D₈ वीरस्, Cā c g l m n r s u धीरस् (as in text).

15 G₁ om 15 (cf v l 1) —^b) M₂ पुरुषाः
 पुरुषर्षभा, Cl m n s u v as in text —^c) Cf B
 12 297 36^c Ś₆ समसुखदुःख, Cc k l m n r s u
 'दुःखसुख (as in text) G₈ धीरा, M₆ धीर, Cc
 l m n r s u धीरं (as in text) —^d) = B 12
 139 80^d, 239 22^d, (var) 328 50^d (var)
 B 14 48 5^d B₁ कपते, Cā c k l n r s u कल्पते
 (as in text)

16 G₁ om 16 (cf v l 1) —^a) Cm [अ]-
 भावो —^c) D₈ reads उभयोरत्तर and om from
 दृष्टो up to तद् in 17^a —^d) K₁ वस्तु°, Cā o l r
 s u v तत्त्व° (as in text)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
 अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनागिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युष्यस्व भारत ॥ १८
 य एनं वेत्ति हन्तारं यथैनं मन्यते हतम् ।
 उर्मौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
 न जायते म्रियते वा कदाचि-
 न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
 वेदान्विनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
 कथं स पुन्यः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C 6 205
B 6 26 27
K 6 26 27

17 G₁ om 17 (cf v 1 1) —^a) K₃ 'नाशि
(sic) —^b) = GItā 8 22^d, 18 46^b B 12
59 138^d, 239 20^d —^d) D₂ विचित्, Cā c k l
m n r ś u कश्चित (as in text) Ko 2 अर्हसि (sic)

18 G₁ om 18 (cf v 1 1) —^a) = B
12 224 6^a —^c) Ś₁ 2 s c D₁ Cb g विना,
Cm n ś u अना (as in text) Ś₁ (m as in text)
विनाशमव्ययस्यास्य (= 17^c)

19 = (var) Kathopanīśad 1 2 19 G₁ om
19 (cf v 1 1) —^a) B₁ वेद, Cg k l r ś u v
वेत्ति (as in text) —^c) = B 12 224 14^a Ś₂
K₁ D₁ T₂ G₃ (before corr) विजानीतो, G₃ (by
corr) 'नीते; Ck l n r ś u 'नीतो (as in text)

20 = (var) Kathopanīśad 1 2 18 G₁ om
20 (cf v 1 1) —^b) Cc ś [अ]भविता; Cā g l
m n r u भविता (as in text) N₁ (marg in
Devanāgarī as in text) वा कदाचित्, G₃ नाभूय;
Cc l n r ś u वा न भूय (as in text) —^c) Cf
B 12 339 23^c —^d) M₂ अतीति (with hiatus),
Cā c k l m n r ś u शरीरे (as in text)

21 G₁ om 21 (cf v 1 1) —^c) Dn₁ पुर्य
व्यात्र (for पुर्य पार्थ) —^d) Ko किं (for कम्)
Ś₁- (Ś₁ s marg) Kc Cg k हन्यते इति वा कथ,
Cā b c l m n r ś u v as in text

22 G₁ om 22 (cf v 1 1) —^d) D₃ गृह्णाति,
Cś u संयाति (as in text)

23 G₁ om 23 (cf v 1 1) —^c) M₂ क्लेश,
Ck l n r ś u क्लेद (as in text)

24 G₁ om 24 (cf v 1 1) —^c) Ś₁ सत
तग, K₁ s D₁ D₃ G₂ s M₂ सर्वगत (K₁ G₂ ता),
D₂ सर्वत्रग, Cā c l m n r ś u सर्वगत (as in text)

25 G₁ om 25 (cf v 1 1) —^c) Ko D₂
Ga 'देन, Cā c k l n r ś u 'देव (as in text)
D₃ विचिन्त्येन, G₂ विदित्वेह, Cā g l n r ś u 'त्वेन
(as in text) —^d) Cf 6 2 14^b

26 Ko 2 G₁ om 26 (Ko 2 hapl, for G₁,
cf v 1 1) K₃ reads 26 twice —^a) Ś₁-3 4
(marg) s c K₂ M₁ s Cā b c k चैन, Cl m r ś v
चैन (as in text) Cg u cite एनम् —^d) = B
12 6 4^b B 13 168 32^b Cf 1 1 183^d B 12
29 11^d, 12^d K₁ c Dn D₃ s s T G₃ s M₂ नैव,
Cā k l m r ś u नैन (as in text)

27 D₃ transp 27 and 28 —^a) B₁ जातस्यैव,
Cā c k l r ś u 'स्य हि (as in text) Ś₂ K₂ ध्रुवं,
Cā k l r ś u ध्रुवो (as in text) —^c) = B 7
11 51^a Ko तस्मादपरिहार्ये —^d) = 6 24 30^d,
46 27^b B 7 80 9^d, 114 47^d

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुरिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२

28 = (var) B 11 2 6, 9 11 —^c) Cf B 12 211 1^d —^d) = 2 41 1^d, 6^d, 8^d 3 78 9^d, 238 42^d, 46^d B 12 29 15^b, 180 27^d, 224 17^d, 226 20^d B 14 3 2^d D₂ s (before corr) s T₁ 'वेदना, Cū c l l n r s u 'देवना (as in text)

29 Cf Kathopaniṣad 1 2 7 —^b) S₁ s तथैव मन्य', Ko 1 Cb तथैवमन्य', Cū l r s u तथैव चान्य' (as in text)

30 ^c) = B 12 140 8^c B 13 162 61^c —^d) = 27^d, 6 46 27^b B 7 80 9^d, 114 47^d S₁ Cā b नातु, S₂ K₀ नात्र, Cl s u न त्व (as in text)

31 ^b) S₁ Ko त्व, S₀ Cū प्र, Cc l n r s u वि (as in text) — 31^c) = (var) G 118 32^c cf B 11 2 18^c —^c) K₀ N₁ D₁ D₀ M₀ s Co धर्म्याद्धि, Cū l n r s u धर्म्याद्धि (as in text)

32 Cf B 8 57 2 S₁ om 32-37 —^a) S₁ चोपनत, Cū c l n s u चोपपन्न (as in text). —^c) S₁ s सुकृतात्; Cū b l n r s u सुरिन (as in text)

33 S₁ K₁ om 33 (for S₁, cf v l 32) —^a) D₁ D₀ Cb त्वमिम धर्म, D₀ c S Cb त्व धर्म्यमिम (G₂ M₂ s 'द), Cū l r s u त्वमिम धर्म्य (as in text) —^c) K₂ सुधर्म, N₁ स्वधर्म्य,

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३

अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽन्यथा ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४

भयाद्रणादुपरनं मंस्यन्ते त्वां महाग्धाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५

अवान्यवादाश्च बहुन्वादिष्यन्ति तत्राहिताः ।

निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं तवो दुःखतर नु किम् ॥ ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ क्रान्तेय युद्धाय कृतनिधयः ॥ ३७

गुणदुःखे ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैनं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

Cū l r s u स्वधर्म (as in text)

34 S₁ om 34 (cf v l 32) —^b) K₁ D₀ लेष्यसि, Cū c l n r s u लेष्यस्याम् (as in text) —^c) T₂ सर्वातिर, Cū l r s u सर्वातिर (as in text)

35 S₁ om 35 (cf v l 32) —^b) G₂ मंस्यन्ते, Cū c l n r s u मंस्यन्ते (as in text) D₁ त्वा; Cl r s त्वां (as in text) —^c) S₂; K₂ G₂ s M₁ ष्या; D₀ केषा; Cū b c l n r s u येषां (as in text)

36 S₁ om 36 (cf v l 32) —^a) D₁ G₂ 'वापात्र, Cū c l n r s u 'वादांश्च (as in text) —^c) M₂ s विदुस्त, Cū l n r s u निन्दन्तस् (as in text) —^d) = 3 40 7^d (var) 5 70 17^d, = 5 88 8^d, (var) 137 3^d

37 S₁ om 37 (cf v l 32) With 37^a, cf 4 64 25^c B 9 30 12^a —^a) K₁ s T₁ G प्राप्स्यसे, Cū l r s u प्राप्स्यसि (as in text) —^b) D₁ सुव, Cū l r s u महीम् (as in text) —^d) M₁ कृतनिधय

38 With 38^a, cf B 12 288 37^a —^b) = B 12 121 30^d —^c) K₀ N₁ D₁ युष्य (N₁ 'द्व) च, Cū k l n r s u युज्यस्व (as in text) —^d) K₀ s D₁ D₀ नैन, Cū l n r s u नैवं (as in text)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
 नेहामिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
 त्रैगुण्यविपया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
 यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
 तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
 योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
 सिद्धसिद्धोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
 दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

C 6 927
B 6 26 49
K 6 26 49

39 °) K1 G3 यया, Cā c g k l r s u यया (as in text)

40 °) S2 s Kc Cb c g k नेहाति°, Cā l n r
 ङ u नेहाभि° (as in text) —^b) S2 Kc दृश्यते,
 Cā c k l n r ङ u विद्यते (as in text) —^d)
 = 3 30 9^b, 245 32^d (var) 5 67 12^d B
 7 195 18^b B 12 134 5^d

41 °) = 44° K1 G2 Cv °त्मका, Cc °तिका, Cā
 g f l m n r ङ u °त्मिका (as in text) —^b) S
 Ko c D2 Cā b g k पुक्त्रं, Cl m n r ङ u पुक्त्रेह
 (as in text)

42 °) K1 विपश्चित, Cā c g k l n r ङ u [अ]वि
 पश्चित (as in text) —^c) S1-s c Ko Cb k
 °परा, Cā l m n r ङ u °रता (as in text)

43 S4 om 43-44 —^b) S1-s c c Kc Cā g k
 °फलेष्वव, B4 M2 °फलप्रदा, Cb l n r ङ u °फलप्रदाम्
 (as in text) —^c) S1-s . Kc Ck °बहुला, K1
 °बहुलो, Cā c l n r ङ u °बहुला (as in text) —^d)
 S1 s c Kc Ck °गती, S2 °गति, Ko °गती, Cā b l
 m n r ङ u °गति (as in text)

44 S4 om 44 (cf v l 43) —^b) S1 D2
 तयापहृत°, K1 D2 तयापहृत°, D3 तया च हृत°,
 Cc तयापहृत°, Cā k l m n r ङ u तयापहृत° (as in
 text) —^c) = 41° K1 G2 (by corr) s °यात्मका,
 Cā c k l m n r ङ u °यात्मिका (as in text)

45 °) S1 त्रैगुण्यो; S2 Cā त्रैगुण; Cc त्रिगुण्य,
 Cg k l m n r ङ u v त्रैगुण्य- (as in text) —^b)
 K1 Dn1 Cv निस्त्रैगुण्ये, Cā c g k l m n r ङ u °गुण्यो
 (as in text) —^c) Cf B 12 195 4° K1 निर्द्वन्द्वे
 —^d) = B 14 46 45^d B3 s नियोग, Cā
 c k l m n r ङ u v नियोग- (as in text) B4
 आत्मन, Cā c k l m n r ङ u v आत्मवान् (as in
 text)

46 = (var) 5 45 23 —^a) D2 उदपाने
 —^b) = B 12 103 35^b —^c) Ko 2 मूलेषु, Cā
 c k l m n r ङ u वेदेषु (as in text) —^d) D2
 ब्राह्मण्यस्य

47 °) S1-s Kc Cb k कर्मण्येस्त्वधिकारस्ते, K2
 कर्मण्येवाधिकारस्ते, Cā c l m n r s u as in text

48 °) Cf Gītā 18 26° —^d) T2 समर्थं, Ck.
 l n r ङ u समत्वं (as in text) — After 48, S Ko
 Cā g k ins

58* यस्य सर्वं समारम्भा निराश्रीर्बन्धनास्त्वह ।

त्यागे यस्य हुवं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।

[= (var) 3 203 43 — (L 1) Prior half
 = Gītā 4 19°]

49 °) Cv ह्यवरं, Cā c l m n r ङ u ह्यवरं
 (as in text) —^c) N1 D2 c s G3 अन्विच्छन्;
 Cā c g k l m n r ङ u v अन्विच्छ (as in text).
 —^d) = B 12 7 16^b, 265 7^d, cf B 12 18 13^d

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
 तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
 यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
 श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
 समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
 स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५४

50 Ś₁ om 50 —^a) G₄ बुद्ध्या (for बुद्धि-) Ś₁₋₈ K₆ जहातीमे, Cā k l m n r ś u °तीह (as in text) —^d) K_{1 2} D₈ s योग, Cā o k l m n r ś u योग (as in text)

51 ^a) Ś₁ युक्तात्मा, Cā g l m n r ś u °युक्ता हि (as in text) —^c) Ś_{2 4} (marg as in text) s Cā कर्मबंध°, Cg l n r ś u जन्मबन्ध° (as in text)

52 ^b) Ś₁ D₈ Cā b k व्यवतरिष्यति (Cb k °सि), D₆ व्यतितरिष्यते, M₈ व्यवकरिष्यति, Cl n r ś u व्यतितरिष्यति (as in text)

53 ^b) Ś₆ यथा, Cā l m n r ś u यदा (as in text) Ś_{1.8-5} Ck निश्चिता, B₂ C₀ निष्फला, T₂ निश्चलं, Cā l m n r ś u निश्चला (as in text) —^d) B₁ अवाप्स्यति, Cā k. l m n r ś u °प्स्यसि (as in text)

54 ^a) K₆ G₁ स्थिर°, C₀ g k l m n r ś u v स्थित° (as in text) —^b) K₂ T₂ G₂ s M₆ C₀ °धिस्थस्य; Cg l m n r ś u °धिस्थस्य (as in text) —^c) Ś_{2 3.6} K₆ D₂ T₂ G_{1 2} Cg स्थिरधी°, Cl n r ś u v स्थितधी (as in text) D₆ विभाषेत, Cā o l n r ś u v प्रमा° (as in text) —^d) Ś_{1-2.4} (sup lin as in text) s K₆ Cā ब्रजेच्च, Cl n. ś u ब्रजेत (as in text) C₀ cites ब्रजेत्

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्भुनिरुच्यते ॥ ५६
 यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
 यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

G₈ समासेत् ब्रजेत का

55 K₆ श्रीकृष्ण उ°, M_{1.8-5} भगवान् —^b) C₀ cites मनोहरान् —^c) D₁ तुष्टि° —^d) K₆ D₂ G₁ Ck स्थिरप्र°; T₂ स्थित प्र°, Cā o g k l n r ś u स्थितप्र° (as in text) T₂ तथो°.

56 C_b is missing from 56^{ad} up to 6 25 3^d along with the text —^c) Cf G₁ 4 10^a B 12 162 20° —^d) Ś₂₋₄ s K₆ D₂ G₁ Cg स्थिरधीर्, Ck l n r ś u स्थितधीर् (as in text)

57 D₆ om 57^{ad} —^d) = 58^d, 61^d, 68^d K₆ स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf 55^d), C₀ k l n r ś u as in text

58 D₂ reads 58 after 69 —58^{ab} = (var) B 12 21 3^{ab}, 174 51^{ab} —^b) = B 12 26 13^d B 14 46 44^b D₁ G₈ °नि च (for °नीव) Ś_{8 4} (marg) s Ck सर्वत°, Cl r ś u सर्वश° (as in text) —58^{cd} = 68^{cd} —^c) = B 7 42 13^a, 54 18° B 12 306 10^a cf B 12 239 13^a, 246 6° B 14 42 46^b —^d) = 57^d, 61^d Ś K₆ Ck स्थित(Ś_{2 3} K₆ °र)प्रज्ञस्तदोच्यते (of 55^d), Cl r ś u as in text

59 = B 12 204 16 D₈ reads 59 after 61. —^b) D₆ M_{1 8-5} C_v रसवर्जं

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
 ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
 सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
 क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
 रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

C 6 947
B 6 26 69
K 6 26 69

60 ^a) Ś1 K6 Cā g k यत्तस्यापि हि, B4 D1 यततोपि हि, T2 यतयो ह्यपि, Cl m n r ś u यततो ह्यपि (as in text) — ^b) D8 नरस्य तु, Cl m n r ś u पुरुषस्य (as in text) G8 'स्याविपश्चित' — ^c) = B 12 250 3^a

61 ^a) T2 संगम्य Ś K6 Cā k तानि संयम्य मनसा, Cl r ś u as in text Cg cutes मनसा — ^b) = G1tā 6 14^d D2 यत्, Cā k l m n r ś u युक्त (as in text) Ś1 4 (sup l m as in text) s 6 Cā k मत्पर, Cg l m n r ś u मत्पर (as in text) — T2 om 61^{ex} — ^d) = 57^d, 58^d, 68^d K6 स्थिरप्रज्ञ स उच्यते, Cā r ś u as in text — After 61, D8 reads 59

62 B2 om (hapl) 62-68 — ^b) Ś6 Cā सग- स्तेष्वभिजायते, D8 'स्तेष्वप', Cg k l n r ś u v as in text — ^d) Ś1 'धोपि, Ck l n r ś u 'धोऽभि- (as in text)

63 B2 om. 63 (of v l 62) — ^b) G8 वि- स्मृतिभ्रम, Cā k l m n r ś u स्मृतिविभ्रम (as in text) — ^d) D8 तथा च तत् (corrupt), Cā k l m r ś u बुद्धिनाशात् (as in text) D2 Cm r विनश्यति, Cā l ś u प्रण (as in text)

64 B2 om 64 (of v l 62) — ^a) Ś1.2 वियुक्त- स्तु, Ś8 Ck वियुक्तैस्तु, K6 वियुक्तस्तु, B8 4 D8 वियु- क्तैश्च, Cl m n r ś u वियुक्तैस्तु (as in text) — ^b) Ś6 G1 2 M2 विषयार्णोद्विचैश्चरन्, Ck l m n r ś u

as in text

65 B2 om 65 (of v l 62) — ^d) N1 (marg as in text) D8-s r T G M2 4 'तिष्ठति, D8 'तिष्ठत, Cā k l m n r ś u 'तिष्ठते (as in text)

66 Ś1 5 Ck om 66-67 B2 om 66 (of v l 62) Ś1 transp 66-67 and 68-69 — ^a) = B 12 286 16^a — ^d) = 3 222 12^d

67 = (var) 3 202 24 K1 om 67^a-68^b, Ś1 5 B2 Ck om 67 (of v l 66, 62) For sequence in Ś1, cf. v l 66 — ^a) M1 विचरतां, Cl n r ś u हि चरता (as in text) — ^b) G1 यन्मनोऽनु, Cl m r ś u v as in text — ^c) D8 हरते, M2 हरतं, Cl r ś v हरति (as in text)

68 B2 om 68 (of v l 62), K1 om 68^{ab} (of v l 67) — ^b) Ś8 5 Ck सर्वत, Cl n r ś u सर्वश (as in text) — 68^{ex} = 58^{ex} — ^d) = 57^d, 61^d K6 स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता, Ck l n r ś u as in text

69 M2 om (hapl) 69^a-70^d — ^b) K6 जाग्रति, Cā g k l m n r ś u जागर्ति (as in text) — ^c) B1 तस्यां K6 D1 D8 s T2 Cg जागर्ति, G2 जाग्रति, Cā k l m n r ś u v जाग्रति (as in text) — ^d) Ś1-3 6 K6 Cā g रात्रि, Ck l m n r ś u v निशा (as in text) — After 69, D8 reads 58

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्भूत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।
लोकेऽस्मिन्निद्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

70 = (var) B 12 251 9 M₂ om 70
(of v l 69) — ^a) K₁ अपूर्व°, D₈ अपूर्व° G₁
अचल प्रतिष्ठं, M₁ s अचलप्रतिष्ठित, Cā k l m n s u
अचलप्रतिष्ठ (as in text)

71 ^a) K₁ transp कामान् and सर्वान् — ^b) Some
MSS निस्पृह — ^c) = Gita 12 13° B 12 222 23°
B 14 35 19°, 38 5°, 44 22°, 46 45°,
47 9°, 15° cf B 12 158 29^b, 33°, 307 37^d
B 13 108 5° B 14 40 7^d — ^d) Ś₁ स
शातम् T₂ शभिः, Cā k l m n r s u अधि (as in
text)

72 ^a) K₁ D₁ s G₂ (by corr) M₅ ब्रह्मी — ^b)
Ś₁ D₈ विमुह्यसि, D₆ विमुच्यति, G₈ न मुह्यति,
Cā k l n r s u विमुह्यति (as in text) — ^c) Ś₁
°काले षु, Cā k l m n r s u °कालेऽपि (as in text).
— ^d) D₆ °निराणम् Ś₁ ऋच्छसि, N₁ M₂ इच्छति,
G₈ ऋच्छतु, Ck l m n r s u v ऋच्छति (as in
text)

Colophon om in Ś₈-s — Sub-parvan Ś₁
K₀ s s N₁ B D₁ D_n D₁ 2 4-6 s T G₈ 4 M₁ 2 4
(a few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्)
भगवद्गीतासूपनिषत्सु, K₂ श्रीभगवद्गीता, K₀ D₈ 7
भगवद्गीतासु (K₀ °या), G₁ गीताया K₀ s s N₁ B₂ s

D₁ D₂ s s T G₄ cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री
कृष्णार्जुनसवादे, K₆ D_n 2 G₂ M₁ श्री(G₂ om श्री)
कृष्णार्जुनसवादे, D_n 1 ब्रह्मविद्यायां, D₆ ब्रह्मविद्यायां योग
शास्त्रे, G₁ योगशास्त्रनिर्णय, G₈ योगशास्त्रे कृष्णार्जुन
सवादे — Adhy name Ś₁ K₀ 2 s s N₁ B₂-4
D₁ D_n D₁ 4 s s T G₂ 4 C_n r s सांख्ययोग;
K₁ ज्ययोग, D₂ इंद्रियसयमयोग; D₆ स्मृतिक
— Adhy no (figures, words or both) Ś₁
M₄ 26, D₅ M₂ 25, T G 24 (as in text).
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Ś₁ K₀-s s s N₁ B D₁ D_n D₁-s. s s G₂ s
M₁ s s 2 — Śloka no K₈ s D₁ 73, K₅ D_n
D₂ s s G₂ 72 (as in text)

25

~~३~~ K₄ D₂ om this adhy (of note at
the beginning of adhy 23)

1 Before the ref, T₁ G₁ 4 ins ॐ तत्सत्
— ^b) D₆ मनोबुद्धिर, Ck l m n r s u v मता बुद्धिर
(as in text)

2 ^a) Ś₈ N₁ B D₆ Cg n r s u °श्रेणैव (for
°श्रेणैव) — ^b) D₁ D₈ G₁ M₁ 4 बुद्धिर

3 M₁ s-s भगवान् — ^a) K₁ D₆ विविधा, Cā.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
 न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
 न हि काश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
 यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेप वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
 देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
 इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
 भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
 अधायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

C 6 965
B 6 27 16
K 6 27 16

g k.l m.n r ś u द्विविधा (as in text) —^b)
 Śs Cā transp पुरा and मया —^c) Cf. B 12
 301 62^a Ś1 सत्याना —^d) Ś1 कर्मिणा, Cā g k l
 m n r ś u योगिनाम् (as in text)

4 ^c) Ds नैव, Cā g l m n r ś u न च (as in
 text) —^d) Ds e संसिद्धिमधि, Cā k l m r ś u
 as in text

5 ^c) K1.2 स्ववश, Cā.k l n r ś u as in text
 —^d) Ś1 K1.2 सर्वे, N1 Da1 D2 s T2 Gs सर्व;
 Cā k l n r ś u सर्वे (as in text)

6 ^b) Ds आस्ते च, Ck तयास्ते, Cg l n r ś u य
 आस्ते (as in text) —^d) Śs Cg मूढाचार, Cb k l
 m n r ś u as in text

7 ^b) Ko सयम्य, Ck.l n r ś नियम्य (as in text)
 Ds नर, Cn.ś u [s]र्जुन (as in text)

9 ^a) G1 ह्यन्यत्र (hypermetric), Ck l n r ś u
 [s]न्यत्र (as in text) —^b) D1 (marg) धर्म*,
 Ck.l m n r ś u कर्म* (as in text)

10 ^d) K2 एष वोत्तिष्ठ कर्मकृत्, Ck.l n.r ś as in
 text

11 Śs om 11-13 —^c) Cf B 14 23 24^b
 K1 भावयतु, Cl.n r ś u भावयन्तु (as in text)
 —^d) Cf. 3 221 28^d B 12 123 25^b K1 श्रेयात्,

Cg k l n r ś u श्रेय (as in text) Ms अवीप्स्यसि
 (sic), Ck l r ś u अवाप्स्यथ (as in text)

12 Śs om 12 (cf v l 11) —^a) Śs s s Ck
 कामान्, Cl r s u भोगान् (as in text) —^c) N1
 Da1 Ds G2 s M4 Cv *येभ्यो

13 Cf. Manu 3 118 Śs om 13 (cf v l 11)
 —^a) Śs *शना, Ck l n r ś u *शिन (as in text)
 —^b) Cf 3 81 149^c B 12 35 17^d, 37^d B 13
 126 15^d Ko तेषु, Ck.l n.r ś u सर्वे (as in text)
 —^c) Śs K1-s N1 Ds e Gs भुङ्क्ते, Ck l n r ś u
 भुङ्क्ते (as in text) T G1 2 4 ते त्वघं भुङ्क्ते
 पापा[]

14 ^c) Gs धर्माद्, Cā g k l m n r ś u यज्ञाद्
 (as in text) —^d) Ś1 K1 2 N1 Da1 यज्ञः;
 Cā k l n r ś u यज्ञ (as in text)

15 ^a) Ko ब्रह्म कर्मोद्भव विद्धि, Ck l m n r ś u
 as in text

16 Śs om 16 —^a) Gs कर्म, Ck l m n r ś u
 चक्र (as in text) —^b) K1 2 *यते ह, M1 s
 *यतीव, Ck l m n r ś u *यतीह (as in text)
 —^c) Śs Ks अदपायुर, Ck l m n r ś u अघायुर
 (as in text) —^d) G1 मोह, Ck l n r ś u मोह
 (as in text)

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।
 आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
 असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
 संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
 तत्त्वचित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

17 ^a) Ś1 s-s यस्त्वात्म; Cb l m n r ś u v य
 स्त्वात्म (as in text) — ^c) Ds 'नैव च, Cl m.
 n r ś u v 'न्येव च (as in text)

18 ^b) Śo किञ्चन, Cl m n r ś u कश्चन (as in
 text)

19 Śs reads 19 after 24 — ^b) N1 'चर
 M2 'चरेत्, Cā k l m n r ś u 'चर (as in text)
 — ^d) Ś1 (sup lin as in text) s D1 Cā पर प्रा-
 मोति, Ck l n r ś u परमाप्नोति (as in text) Ś1 T2
 पूरुष, Ck l r ś u पूरुष (as in text)

20 ^a) D2 'जेव, Ck l n r ś u v 'णैव (as in
 text)

21 ^a) Ś1 आचरते, Ck l r ś u v आचरति (as
 in text)

22 ^a) Gs ते, Cl r ś u मे (as in text).
 — ^b) = B 12 45 16^b B 13 14 31^b, 147 8^d
 — ^c) Ś1 'नानुवासमवा', Gs 'नानावासमवा', Ms (sup
 lin as in text) 'नानावासमवा' वा, Ck l r ś u v
 as in text — ^d) Ś1 s-c Ko Cā k प्रवर्तेय, Ks
 कर्तुरेव, Cb वर्ताम्येव, Cl n r ś u वर्त एव (as in
 text)

23 ^a) Ś1 यदि ह्यहं न वर्तेय, Śo Cb यद्यहं न
 प्रवर्तेय (Cb 'य), Ds यद्यहं न च वर्तेय, Ck l n r ś u
 यदि ह्यहं न वर्तेय (as in text) — 23^{cd} = GItā 4 11^{cd}

— ^c) Ss s Ko Cb l 'वर्तेन्, Cl n r ś u 'वर्तन्ते
 (as in text)

24 With 24^{ab}, cf 3 33 10^{ab} — ^a) Śs अमी;
 Ck l r ś u इमे (as in text) — ^b) D1 चेदिह;
 Cl r ś u चेदहम् (as in text) — ^c) Ks तु,
 Cā k l r ś u v च (as in text) — ^d) Śs अप';
 Cā k l r ś u उप' (as in text) — After 24,
 Śs reads 19

25 ^b) Ds यथाकुर्वन्त, Cū k l n r ś u यथा कुर्वन्ति
 (as in text)

26 ^c) Kc योजयेत्; B3 जोज', Cū k l n r ś u
 जोर' (as in text) — ^d) Ks युक्त; Cl n r ś u
 युक्त (as in text)

27 ^b) Ś1 s-c Ko c Cb k भागशः, Cl r ś
 सर्वश' (as in text) — ^d) = B 12 226 13^d,
 of 227 33^d Ms s कर्मा', Cā g k l n r ś u
 कर्ता' (as in text)

28 Ks om 28 — ^b) D2 'विभागश' (GItā 4-
 13^b), Cā g k l n r ś u v 'विभागयो' (as in
 text) — ^c) Cf B 12 305 23^a Śs-c Ko Cā k
 गुणार्थे, Cb l m n r ś u v गुणेषु (as in text) — ^d)
 Ko सज्जते, K1 सज्जते, Ms सज्यते, Cū l n r ś u
 सज्जते (as in text)

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
 तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 श्रद्धावन्तोऽनस्यन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
 ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
 सर्वज्ञानविमूढास्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
 तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।
 अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
 अनिच्छन्नपि वाष्पेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६
 श्रीभगवानुवाच ।
 काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७

C 6 987
B 6 27 37
K 6 27 37

29 ^b) K₀ मज्जते, G₂ मज्यते, C_g सज्जति, Cā k l n r s u सज्जन्ते (as in text)

30 ^b) Ś₁ सन्यस्याध्यात्म*, D₈ विन्यस्याध्यात्म*, Cā g k l m n r s u as in text — ^c) = B 12 9 14^c

31 ^a) D₈ (marg sec m) यो मे, D₈ ये ये, Cā g k l n r s u ये मे (as in text) K₈ इमं, Cā l r s u इह (as in text) — ^b) Ś₃₋₈ K₈ D₈ C_b k वर्तति, Cā l n r s u तिष्ठन्ति (as in text) — ^c) Cf Gitā 18 71^a — Ś₁ om (hapl) 31^d - 32^a — ^d) Ś₂ K₈ मुच्यन्ते सर्वकर्मभिः, Ś₄₋₈ G₈ Cā k मुच्यते सर्वकिल्बिषै (= Gitā 3 13^b), T₁ G₄ मुच्यते ते हि कर्मभिः, C_b ते विमुच्यति कर्मभिः, C_l m n r s u as in text

32 Ś₁ om. 32^a (of v l 31) — ^b) Ś₃₋₈ K₈ D₈ वर्तति, C_k l r s u तिष्ठन्ति (as in text) — ^d) D₈ अचेतन, T₁ G₄ विचेतस, Cā l n r s u अचेतस (as in text) K₈ C_b k विनष्टान्विद्ध्यचेतस

33 ^c) = 2 38 17^c

34 ^a) D₂ [हृ]न्द्रियार्थे, C_k l n r s u [हृ]न्द्रियस्यार्थे (as in text) — ^d) G₂ परिपन्थिनौ, C_k l s u परिपन्थिनौ (as in text)

35 35^{ab} = Gitā 18 47^{ab} of Manu 10 97^{ab} — ^a) Cf 3 30 23^c — ^c) Cf B 12 95 17^a — ^d) Ś₁ 8-8 K₈ C_b k परधर्मोदयादपि, Cā l n r s u as in text

36 ^c) K₂ इव, D₈ नापि, Cā b l r s u अपि (as in text) Ś₃₋₈ K₈ C_k अनिच्छमानोपि बलाद्

— ^d) Ś₃₋₈ K₈ आक्रम्येव, T₂ बलादपि, Cā b l r s u बलादिव (as in text) — After 36, K₈ ins lines 1-2 of 89*

37 G₈ M₁ 8-8 भगवान् — ^a) K₁ T₁ G₄ Cā काम एव, C_g k l m n r s u काम एव (as in text) — Ś K₈ D₈ (marg sec m) Cā b k ins after 37 (K₈ ins lines 1-2 after 36)

89* अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
 किमालम्बकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्म पर शत्रुर्देहिनामिन्द्रियै सह ।
 सुखतन्त्र ह्वासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
 कामक्रोधमयो घोर स्तम्भहर्षसमुद्भव । [5]
 अहकारोऽभिमानात्मा दुस्तर पापकर्मभि ।
 हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
 मयं चास्य करोत्येष मोहयन्तु सुहृर्गुह ।
 स एव कलुष क्षुद्रच्छिद्रप्रेक्षी धनजय ।
 रजप्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रव । [10]

[(L 2) Ś₈ समाचक्ष्व (for ममा) — Lines 5-8 missing in C_b — (L 6) Ś₁ दुस्तर, Cā k दुस्तर (as above) — (L 7) Ś₁ निवर्त्यैव, D₈ निवृत्त्यैव, Cā k निवर्त्यैव (as above) Ś₂ हर्षं प्रवर्त्यत्येष D₈ मोहम्, Cā k शोकम् (as above) — (L 8) Ś₁ D₈ Cā k करोत्यैव — (L 10) Ś₂ 6 D₈ मानुष्याणाम्, Ś₄ Cā मानुष्याणाम्]

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
 यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
 कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
 पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
 इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तम्यात्मानमात्मना ।
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुश्चाकवेऽब्रवीत् ॥ १
 एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

38 Ś1 om 38 —^a) Ks Ds धूमेनाव्रियते, T₂
 विधूमेनायते, G₂ धूमेनाव्रियते; G₈ नाद्रियते, M₁ s
 (mf ln as in text) नापिहितो, Cg k l m r s u
 as in text K₁ om from वह्नि up to मेते in 39^a
 —^a) Śs s s Ks Cā b g k तथाने(Ks Cb या ते)नाय
 मावृत, Cl m n r s u as in text

40 ^a) = B 13 149 36^a B 14 51 3°
 —^o) M₈ ल्येषु, Cā l r s u ल्येष (as in text)
 —^a) K₀ s N₁ B₈ D_{n1} (before corr) D₈ s G₂ s
 देहिनां, M₁ s s देहिन, Cā k l n r s u देहिनम्
 (as in text)

41 ^b) = 3 34 9^a T₂ नियत्य, Ck n r s u
 नियम्य (as in text) —^o) Ś₁-s. s Cā b k प्रजही
 ह्येन, C n r u प्रजहि ह्येनं, C₈ प्रजहिह्येन (as in
 text)

42 Cf B 12 248 2 Kathopanibad 1 3 10
 —^b) = B 12 297 19^a —^o) = B 12 246
 3° —^a) K₆ D₈ बुद्धेर्य (by transp) Ś₄ (m as in
 text) बुद्धे परतरस्तु स, Cā k l n r s u as in text

43 ^a) Ś₈ D₂ Cā मत्वा, D₈ बुद्ध, C k l n r
 s u बुद्धा (as in text) —^b) Ś₁ G₂ संस्तम्य,
 K₀ संस्तुत्य, G₁ सयम्य, Cā k l n r s u v संस्तम्य
 (as in text) —^o) Cf. 3 34 59°

Colophon om. in Ś₈-s — Sub-parvan Ś₁

K₀ s. s s N₁ B D_{a1} D_{n1} D₁₋₃ T G₂ s M₂ 4 (a
 few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्-
 भगवद्गीतासु (K₀ या) उपनिपत्सु (K₀ D₁ s 7 om
 उप), G₁ गीताया K₈ N₁ B₁ D_{a1} D_{n1} D₂ s
 G₂ cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (G₂ परब्रह्मविद्याया
 योगशास्त्रनिर्णये) श्री(G₂ om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे, K₈
 ब्रह्मविद्यायां, K₀ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, D₈ s ब्रह्मविद्याया
 योगशास्त्रे — Adhy name Ś₁ कर्मप्रतिष्ठायोग,
 K₀-s s N₁ B₁-s D_{a1} D_n D₁₋₄ s T G₁ 4 Cr
 कर्मयोग, K₈ कर्मनिरूपणयोग, B₁ कर्मसंन्यासयोग;
 D₈ ज्ञानयोग, G₂ कर्मब्रह्मयोग, C₈ कर्मप्रशंसायोग
 — Adhy no (figures, words or both) D₈
 (wrongly) 62, T G 25, M₂ 26, M₂ 27
 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
 both) Ś₁ K₀-s s s N₁ B D_{a1} D_{n1} D₁₋₄ s s G₂ s
 M₁. 2. 5 3 — Śloka no K₁ s s D_n D₁ 2 s G₂
 43, K₀ 48, D_{a1} 42

26

~~26~~ K₂ D_{a2} om this adhy (of note at the
 beginning of adhy 23)

1 ^a) Ś₁. s-s K₀ Ck एव, Cl m n r, s u इम
 (as in text) D_{a1} T₁ (before corr) M₂ विव-
 स्वतो, Ck l m n r s u विवस्वते (as in text)

2 ^a) Ś₂ 4-s K₆ D₈ Ck परपराख्या(D₈ या)तम्,

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

C 6 1007
B 6 26 14
K 6 26 14

Ko-: परस्पर (Ko 'र) प्राप्तम्, Cl n r s u परप्राप्तम्
(as in text) —^b) G₂ M₃ इद्, Ck l r s u इम
(as in text) —^c) Śi (sup lin as in text)
Ck कालेनेव, D₂ तु कालेन, Cā l s u कालेनेह (as
in text)

3 ^a) Cb स एव च, Cl r s u स एवाय (as in
text) —^b) Śi s Cb सनातन, Cā k l r s u
पुरातन (as in text) —^c) Śi चासि, Cā.g l s u
चेति (as in text) —^d) Cf B 13 17 19^d.
Śl s (sup lin as in text) *स्य चैतद्, Ś₂ Ck
*स्यमेतद्, Dn₁ *स्य ह्येतम्, Cā b l r s u *स्य ह्येतद्
(as in text)

4 ^a) D₂ m T₁ G₂ s Cr अवर, Cā g k l m
n. s u v अपर (as in text) D₂ (marg sec m.
as in text) आद्य भगवतो जन्म —^c) = B 12
242 3^c Śi s-s Cb एव, Ck l n r s u एवद् (as
in text) —^d) D₃ असि, Ck l n r s u इति
(as in text)

5 ^b) G₂ (by corr) वा, Cā k l r s u च
(as in text) B₄ च त्व (by transp) —^c) Śi
D₂ वेत्ति, Ck. l s u वेत् (as in text) —^d) B₂
Cā वेत्ति, Cl. s u वेत्त्य (as in text)

6 ^b) Cf B 7 202 115^b —^c) Cf Gitā 9 3^a.

7 = (var) 3 187 26 —^a) Ś₂ Cg k तदा
स्माद्, Cā b l r s u as in text

8 ^a) K₁ साध्याना, Ck l m r s u साधूनां (as
in text) —^c) = 6 61 63^a of 6 57 87^c
B 7 181 29^a B 14 54 13^d

9 ^a) D₃ T₁ G₂ s नेति, Ck l r s u v नैति
(as in text) K₂ पादव, Cl s u सोऽर्जुन (as in
text)

10 ^a) Cf 6 24 56^c B 12 162 20^c —^b)
Ś₂ s s (sup lin) s s Ko Cā b k मद्भाषय्या, K₁
M₁ s मामुपाश्रिता, Cg l s u मामुपाश्रिता (as in
text)

11 11^{ad} = Gitā 3 23^{ad}

12 ^a) K₂ कर्मण, D₃ परमा, Cā k l n r s u
कर्मणा (as in text) —^b) M₂ इति, Cg l n r
s u इह (as in text)

13 ^a) K₁ चातुर्वर्ण्यं, Ck l m n r s u चातुर्वर्ण्यं
(as in text) D₃ चातुर्वर्णा मया सृष्टा —^b) Śi s-s
K₃ s Cā b k विभागत, Cl m n r s u विभागश
(as in text) —^c) Dn₁ (before corr) D₃ T₂
विद्धि क, Cā k l n r s u v विद्ध्यक (as in text)

14 ^a) K₃ D₂ लिपति, Ck m n r s u लिम्पन्ति

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स वध्यते ॥ १४
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
 कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
 स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २०
 निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
 यदृच्छालाभसंतुष्टो ढंद्वातीतो विमत्सरः ।
 समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवध्यते ॥ २२
 गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
 यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नां ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
 दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पशुपासते ।
 ब्रह्माप्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५
 श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

(as in text) —^b) Ś1 T1 G2 कर्मफलस्पृहा, Ś2 s 4
 (sup in) s o Ko Cā k काम फलेष्वपि, Cb l
 m n r ś u कर्मफले स्पृहा (as in text) —^c) G2
 यो वि, Cā k l n r ś u योऽभि (as in text)
 —^d) K1 पद्यते, Cā k l n r ś u वध्यते (as in
 text)

15 ^b) N1 सर्वैर्, Ck l r ś u पूर्वैर् (as in text)
 —^c) K2 कर्मैव, Ck l r ś u कर्मैव (as in text)
 —^d) Cf. 6 17 9^b Śo पूर्वं पूर्वतरै, Ds पूर्वं पूर्वतरै;
 Ck l m n r ś u पूर्वं पूर्वतर (as in text)

16 ^c) K1 N1 Da1 Ds प्रवक्ष्यामि (sic) —^d)
 = Gītā 9 1^d K2 Da1 Dn1 D1 s o s मोक्षसे K2
 श्रमात्, Cā k l n r ś u [s]शुभात् (as in text)

17 ^a) Ś1 s o Ko कर्मणोपि हि, Cg l r ś u v
 'णो ह्यपि (as in text) —^c) Śo D2 अकर्मणोपि,
 D1 (by corr) 'णस्तु, Ck l m r ś u 'णश्च (as in
 text)

18 Ds reads from 18 up to समग्र in 23^d in
 margin —^{ab}) Ś1-s 3 Ko Cg k पश्यत्यकर्मणि,
 Cā b l m n r ś u v पश्येद् (as in text) —^a)
 Ś Ko Cā b स चोक्तः, Ks सयुक्तः, Cl m n r s u
 स युक्त (as in text) Ś1 सर्वकर्मकृत्, B1 कृत्स्नकर्मसु;
 Cg k l m r ś u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text)

19 ^a) = 3 203 43^a Prior half of line 1, 88^a
 above —^b) Ko कामक्रोधाविवर्जिता; Cā g l n r
 ś u as in text

20 ^b) Ds निरामय, Cā k l m n r ś u निरा-
 श्रय (as in text) —^c) Dn1 G2 कर्मण्यपि प्रवृत्तो
 पि, D2 कर्मभिः सप्रवृत्तोपि, G2 कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि,
 Ck l n r ś u as in text Cā cites कर्मणि and
 प्रवृत्तोपि —^d) Cf. Gītā 5 8^a Ds मे; Cl n r
 ś u स (as in text)

21 ^a) N1 (marg as in text) यदाशीर्; Cā g
 l m n r ś u v निराशीर् (as in text) —^c) G2
 शरीर —^d) = Gītā 18 47^d

22 ^b) Cf. B 12 174 35^b —^d) Ds कृत्वा च,
 Cg l n r ś u कृत्वापि (as in text) D1 स वध्यते;
 Cg l n r s u नियध्यते (as in text)

23 ^a) N1 (marg sec m) युक्तस्य, Ck l m
 n r s u मुक्तस्य (as in text) —^c) Ś K3 s
 Cā k यज्ञा (Ś1 ज्ञाना)यारभत, Cl n r ś u यज्ञाया
 चरत (as in text)

24 ^c) B2 ब्रह्म तेनैव, Cā g k l n r s u v ब्रह्मैव
 तेन (as in text)

25 ^a) G2 ज्ञेय, Cv यज्ञ, Cā g k l m n r
 ś u यज्ञं (as in text) —^b) Ś2 s 4 s Ko Cb k समुं,
 Cā g l n r s u पशुं (as in text)

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६
 सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
 आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
 अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथापरे ।
 प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
 अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
 यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
 नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
 एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान्निद्धि तान्सर्वानि च ज्ञात्वा विमोक्षसे ॥ ३२

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परतप ।
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
 तद्विद्धि प्राणिपातेन परिश्रमेण सेवया ।
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
 येन भूतान्यग्नेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
 यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुर्वतेऽर्जुन ।
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुर्वते तथा ॥ ३७
 न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 तत्स्वर्यं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
 श्रद्धावाल्ग्वभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

C 6 1032
B 6 28 39
K 6 28 39

26 M₂ om. (hapl.) 26^a—30^b, Ś₁ K₂ om (hapl.) 26^{cd} D₃ (sec m) writes 26^{cd} in marg

27 M₂ om 27 (cf v l 26) M₄ lacuna for 27^a —^d) T₂ 'दीपिके, Cā k.l.n.r ś u as in text

28 M₂ om 28 (cf. v l 26) —^{ab}) D₁ ज्ञानं, Cā.k.l.m.n.r ś u योगं (as in text) Cg द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञ — After 28^{ab}, D₃ reads 35^{cd} (repeating it in its proper place) —^d) D₃ मुनय, Ck.l.n.r ś u यतय (as in text) A few MSS शसितं

29 M₂ om 29 (cf. v l 26) —^a) C_v अपानं, C_vp as in text K₁ निर्जहति (hyper-metric!), G₂ जुहति; Cā g.k.l.m.n.r ś u जुहति (as in text) — K₂ om. (hapl.) 29^b—30^a

30 M₂ om. 30^{ab}, K₂ om. 30^a (cf v l 26, 29) —^d) Ś₁ (m as in text) K₀ D₁ किलिपा, Cg k.l.n.r ś u 'कल्मषा' (as in text)

31 ^c) Cf. B 12 268 40^a —^d) G₂ कुतोऽन्यत्, Ck.l.n.r ś u as in text

32 ^b) D₂ मत्से, Cā.g.k.l.m.n.r ś u मुखे (as

in text) —^d) Ś₁ एतज्, D₃ पुन, Cg k.l.m.n.r ś u एव (as in text) K₂ N₁ D₁ D_n D₁ s s o विमोक्षसे

33 ^a) T₁ G₄ द्रव्यमयाद्यज्ञो, M₂ ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्, Cā g.k.l.n.r ś u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text) —^c) D_n D₃ सर्वकर्मा, Cā g.k.n.v सर्वं कर्मा (as in text)

35 Ś₃ om 35 D₃ reads 35^{cd} (for the first time) after 28^{ab} —^c) C_v ज्ञान (for येन) Ś₁ z z (m as in text) s K₀ D₂ s M₂ C_b अग्नेषाणि, C_l m.r ś u अग्नेषेण (as in text) —^d) A few MSS द्रक्षसि

36 ^a) D₃ सर्वं, Cā r ś u सर्वं (as in text)

37 D₅ om. 37^{cd} D₃ reads 37^{cd} twice, the repetition being subsequently deleted —^d) D₃ (before corr) [S]र्जुन (for तथा)

38 ^a) D₃ सज्ञानं, Cg k.l.r.s.u ज्ञानेन (as in text) —^c) S₁ 'ससिद्ध, D₃ (before corr) T₁ G₂ (before corr) z 'ससिद्धि', Ck.l.n.r ś u 'ससिद्ध' (as in text) —^d) Ś₃ विन्दते, Cā l.r.s.u विन्दति (as in text)

39 ^b) D₂ मत्पर सजितेन्द्रिय, Ck.l.r ś u as

ज्ञानं लब्ध्वा परां ज्ञान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्मणिं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवृत्तान्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छिच्चैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

in text — °) Kc Gs पर, Ck l n r s u परं
(as in text)

40 °) = B 12 133 14^a, 199 61^a

41 °) T₂ वेद्, Cg k l n r s u योग (as in text) — °) Ks Ds Ms s Cn 'सशय'; Ck l r s u as in text — °) = Gitā 9 9^b

42 °) Ś₁ कृत्स्न; Cā k l n r s u हृत्स्थं (as in text) — °) Ś₂ s Kc Ck छित्तैव; Cg l r s u छित्तैः (as in text)

Colophon om in Ś₃-s In D₂, after श्रीकृष्णा सुनि, it is lost on a missing fol — Sub-parvan Ś₁ Ko-2 s N₁ B Da₁ Dn₁ D₂-4 s-3 T G₂-4 M₂ 4 (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K₁ s D₂ 7 om उप^a), K₂ G₁ भगवद् (G₁ om भगवद्) गीताया Ko s N₁ B₁ Da₁ Dn₁ D₂ 4 s cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री (B₁ om श्री) कृष्णार्जुनसंवादे, K₂ ब्रह्मविद्याया, Kc D₂ T₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, B₂ योगशास्त्रे, D₁ संवादे, D₂ ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे, G₂ परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे निगम्ये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś₁ मनसयोग, Ko Da₁ D₂ कर्मसंन्यासयोग, Ks D₁ ब्रह्मपंचयोग K ब्रह्मज्ञानप्रसंग्यायोग, Kc ज्ञानसंन्यास

विविधयज्ञविभाग, N₁ विवस्वतयोग, B₁ s कर्मयोग, B₂ सध्यासयोग, Dn (!) यज्ञयोग, D₁ T₂ ज्ञानयोग, D₂ यज्ञप्रशसायोग, D₃ ज्ञानसशययोग, T₁ G₂ 4 विवस्वज्ज्ञानयोग, Cn यज्ञविभागयोग, C₂ ज्ञानकर्मसंन्यासयोग. — Adhy. no (figures, words or both) D₂ M₂ 27, T G 26 (T₂, wrongly, 36), M₄ 28 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-2 s s N₁ B Da₁ Dn₁ D₂ s 4 s G₂ s M₁ s s 4 — Śloka no K₁ s s Da₁ Dn₁ D₂ s s 42

27

☞ K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 Owing to a missing fol st 1-26 are lost in D₂ — °) A few MSS संन्यास — °) N₁ B₄ सदासि — °) Ś₂-s Cū b यच्छ्रेयानेतयोरेकम्, Cl n r s u as in text — °) Ś₂ Cā b v तं, Ck l n r s u तन् (as in text) Ś₁-s Kc Cb चिनिश्चितं, Cā l n r s u as in text

2 D₂ missing (cf v l 1) — °) Some MSS निश्रेय — °) Da₁ (m as in text) विद्या पते (for विशिष्यते)

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्त्ययोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्छण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नभ्रन्गच्छन्स्वप्ञ्चसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मुनिपत्निमिपत्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्टिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

C 6 1046
B 6 29 13
K 6 29 13

3 D₂ missing —^a) D₁ नित्य, M₂ एव,
Ck. L. n. r ś u नित्य (as in text) —^c) G₂ निर्वर्द्धो
(sic) In G₁, owing to a damaged fol, the
portion of the text from हि महा up to 5^b is
lost —^d) Ś₁₋₃ K₂ M₃ C_b विमुच्यते, C_l r ś u
प्रमुच्यते (as in text)

4 D₂ G₁ missing (cf. v l 1, 3) —^c) D₂
[आ]श्रित, Cā k l n r ś u [आ]स्थित (as in text)
—^d) K₂ उभयो फलमश्नुते, Cā k. l. r ś u as in
text

5 Cf. B 12 305 19, 316 4 D₂ missing
Ś₂ om 5 —^a) M₂ ज्ञान, Ck. L. m. n. r ś u
स्थानं (as in text) —^b) Ś₁₋₃ K₁ ३ ३ D₂ तद्योगैरनु-
गम्य (Ś₁ 'जुगीय, D₂ 'धिगम्य) ते, N₁ (before corr)
तद्योगेनाधिगम्यते; Ck. l. m. r ś u as in text —^d)
= Gitā 13 27^d

6 D₂ missing —^a) Cf. Gitā 18 1^d —^c)
K₂ N₁ (marg) D₂ ब्रह्मन्, Cā k l n r ś u ब्रह्म
(as in text). —^d) N₁ अचिरेण, Cā k. l. n. r ś u
नचिरेण (as in text)

7 D₂ missing Owing to a damaged fol
7^{abc} is lost in G₁ —^b) D₁ D₂ सयतात्मा, Cā
k. l. n. r ś u विजि (as in text) —^c) Cf. B
12 182 20^c, 210 35^c, 214 3^a, 239 23^a,
248 19^c, 262 32^d, 269 22^a, 33^c, 339 33^a
—^d) C_b कुर्वन्वापि, C_g कुर्वाणोपि, Cā l n r ś u

कुर्वन्नपि (as in text)

8 D₂ missing —^a) Cf. Gitā 4 20^d —^d)
Ś₁ ३ ३ D₁ Cā भ्रमन्स्वप्न् (by transp), Ś₁ श्वसञ्ज
पन्, C_l. r. u स्वप्ञ्चसन् (as in text) C_b भुजन्ना
च्छन्धसन्सयन्

9 D₂ missing —^a) K₂ विलपन्, Cā k l r u
विसृजन् (as in text) —^c) Cf. Gitā 2 58^c, 68^c

10 D₂ missing —^a) Ś₁ 4 (sup lin as in
text) ३ K₂ आदाय, Cā k l m n r ś u आधाय
(as in text) — M₃ om (hapl) 10^b-11^c
—^c) Cf. B 13 18 67^b —^d) = B 12 351
15^b

11 D₂ missing M₄ om 11^{abc} (of v l 10)
—^d) Ś₂ 4 (sup lin) ३ ३ K₂ Cā k 'सिद्धये, C_b
l m n r ś u 'शुद्धये (as in text)

12 D₂ missing —^c) D₁ कामचारेण D₂ कर्म
चारेण, Cā l n r ś u कामचारेण (as in text) —^d)
D₁ निवाध्यते, Cā l n r ś u निवध्यते (as in
text)

13 D₂ missing —^a) K₂ सर्वद्वाराणि मनसा,
Cā k l m n r ś u as in text —^c) = Śvetā-
śvataropaniṣad 3 18^c C_v नवद्वारपुरे Ś₁ ३ ३ K₁
T₂ C_l r ś देहे, Cā देहे, C_u [S]देही, C_b n देही
(as in text) —^d) Cf. B 14 46 39^d K₂
(before corr) D₂ ३ कारयेत्, Cā k. l. r ś u कारयन्
(as in text)

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
 नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
 न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
 ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
 शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
 कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

14 D₂ missing —^a) Ś₁ नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं,
 Cā. g k l n r ś u as in text —^c) N₁ 'सयोग',
 Cā. g l r ś u v 'सयोग (as in text)

15 D₂ missing —^b) Da₁ चैवं, Cl. n r ś
 चैव (as in text) Ko 1 B₂ प्रभुः, D₅ विभो,
 Cl n r ś u v विभु (as in text)

16 D₂ missing —^a) K₂ अज्ञानेना-, Da₁ ज्ञानेन
 तु, Cā g k l n r ś u v ज्ञानेन तु (as in text)
 M₂ s तदाज्ञानं, Cā. k l n r ś u तदज्ञानं (as in
 text) —^b) G₂ येषां, Cā l n r ś u येषां (as in
 text) Da₁ G₃ नाशितुम्; Cā k l n r ś u as in
 text

17 D₂ missing —^d) Cf B 15 33 30^b
 Ś₁-s 4 (sup lin) s K₆ Ck ज्ञाननिर्धूतं, Cā b l
 m. n r ś u ज्ञाननिर्धूतं (as in text) — After
 17, Ś₂ s K₆ ins

90* स्रन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्सृशन्तोऽपि स्वकर्माणि ।
 सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के राविकरा इव ।

[(L 1) Ś₂ मुहुस्त्वेव]

18 = (var) B 12 239 19

19 D₂ missing Ś₂ repeats 19 after 6 28
 9 Ś₂ s read 19 after 6 28 9 Ś₂ reads 19 in
 marg ☞ Cā केचिदिमं श्लोकं षष्ठ्याये पठन्ति । शक-
 रेण त्वस्मिन्नध्यायेऽत्रैव विवृतं । समच्छते चात्रैव । ☞
 —^a) Da₁ निजितं, Cb g k l n r ś u तैर्जितं (as
 in text) Ś₁ D₂ s s G₁ s M₂ s स्वर्गो, Cā b g
 k l n r ś u सर्गो (as in text) —^b) K₁ सामे,

T₂ साल्यै, Cā b g k l n r ś u v साम्ये (as in
 text)

20 D₂ missing With 20^{ab}, cf 3 198 41^{ab}
 B 12 178 5^{cd} —^a) K₁ om from द्विय up to
 स्प in 21^a —^b) K₆ नो द्वेष्टि, Cā. l n r ś u
 नोद्विजेत् (as in text) D₆ विप्रिय, Cā l n r ś u
 चाप्रियम् (as in text) Ś₆ नाप्रियं प्राप्य चोद्विजेत्
 —^d) Ś₁ स्थिति, N₁ स्थिता, Ck. l n r ś u as in
 text

21 D₂ missing —^a) Da₁ ब्राह्म-, M₂ बाहु-,
 Cā g k l m n r ś u बाहू- (as in text) — G₃
 om (hapl) 21^{bc} —^b) Ś₁ 2 4 s K₁ s D₁ s G₂
 M₁ s 4 Cr य, Cā l m n r ś u यत् (as in text)
 —^c) M₂ ब्रह्मलोके, Cā k l m n r ś u ब्रह्मयोगं
 (as in text) —^d) Cf B 12 246 10^d, 251
 16^d B 14 50 18^d Ś₂-s K₆ Cā अन्ययम्, K₃
 B Dn₁ (by corr) D₂ s s Cn अक्षयम्, Cl m r
 ś u अक्षयम् (as in text)

22 D₂ missing —^a) M₁ s s च, Cg l m
 r ś u हि (as in text) Ś₂ K₆ ससर्गजा, Ck. l n
 r ś u v सस्पर्शजा (as in text) D₁ (m as in
 text) भावा, Cg k l r ś u भोगा (as in text)

23 D₂ missing —^b) Ś₁ s-s Cb 'विमोचनात्,
 Cl m r ś u 'विमोक्षणात् (as in text) —^c) Cf
 2 58 13^a Cb कामोत्थवेगानुरोध (sio) —^d) Ś₁ K₆
 D₂ Cā k स योगी, G₂ s M₁ s-s सयुक्तः, Cb l n r
 ś u स युक्त (as in text) D₃ परमो, G₃ सुसुखी,
 Cā b l r ś u स सुखी (as in text) Ś₁-s K₆ D₃
 मतं, Cb l r ś u नर (as in text)

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
 म योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
 कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्वाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
 प्राणायानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

C 8 1064
 B 6 29 29
 K 6 29 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

24 D₂ missing — ^a) Ś K₅ Cā g अत् , Ko युक्तः, K₈ D₈ योन , Cb g l m n r ś u v योऽन्त (as in text) — ^c) Ś K₅ Cb k स पार्थ परम योग, Cl n r ś u as in text — K₂ om (hapl) 24^d-25^a

25 D₂ missing K₂ om 25^a (cf v l 24) — ^b) Ko 'कित्थिया', Cā k l m r ś u 'कल्मषा' (as in text) — ^c) D₈ छिन्नद्वैधा; Ck l m n r ś u v छिन्नद्वैधा (as in text) D₈ ० जितात्मान , Cl m n r ś u यतात्मान (as in text) Ś₁ ० Cā छिन्न(Ś₅ मिन्न)द्वैधा यता(Ś₅ Cā महा)त्मान — ^d) = Gitā 12 4^d B 12 229 15^b, 240 21^d, 241 14^d, 270 7^d cf l 110 10^d 3 160 26^d, 244 9^b, 277 6^d 5 147 19^b B 12 50 22^b, 153 115^b B 13 29 7^d, 107 91^d B 14 92 5^d

26 D₂ missing — ^a) Ś₂₋₅ K₅ D₈ ० Ck 'विमुक्ताना , Cl r ś u 'विमुक्ताना (as in text) — ^c) Ś₃ Cg सर्वतो; Cā k l m n r ś u अभितो (as in text) — ^d) K₂ विदितात्मनाम्, T₂ G₁ M₂ Cr विजितात्मनां, Cā k l ś u विदितात्मनाम् (as in text)

27 ^a) K₈ G₈ याह्याम्, Ck l m n r ś u याह्याम् (as in text)

28 ^a) Dn₁ D₁ २ ३ जितेन्द्रिय', Ck l n r ś u यतेन्द्रिय' (as in text) — ^c) Ś₂ K₅ 'द्वेषो; Ck

l n r ś u 'क्रोधो (as in text)

29 ^b) = 5 67 1^b B 13 149 6^b cf 6 62 13^d Ś₅ Cā सर्वभूतमहेश्वर, N₁ सर्वलोकमहेश्वर, Cl r ś u as in text — ^c) = B 12 227 109^c — ^d) Cb मा; Ck l n r ś u मा (as in text) K₁ इच्छति, Cā l n r ś u ऋच्छति (as in text)

Colophon om in Ś₈₋₈ K₈ reads it in marg — Sub-parvan Ś₁ Ko ५ N₁ B Da₁ Dn D₈₋₁ T G₂₋₄ M₂ ४ (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D₈ ४ om उप°); K₂ ० श्रीभगवद्गीता (K₅ 'तार्यां), K₈ m G₁ गीतायां, D₂ ३ श्रीभग Ko N₁ B₈ Da₁ Dn D₈ T G₂ ४ cont ब्रह्म(T₁ G₂ ३ परब्रह्म)विद्याया योगशास्त्रे (G₂ 'शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₅ ब्रह्मविद्यायां; K₅ D₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, B₂ D₈ ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे D₁ योग' — Adhy name Ś₁ D₇ योगगर्भ', Ko-2 ५ ० N₁ Dn D₈ T₂ G₁ Cn संन्यासयोग'; B₂ योगसमुच्चय, Da₁ ज्ञानयोग', D₁ T₁ G₂ ४ Cr ६ कर्म-संन्यासयोग', D₂ ३ प्रकृतियोग', D₄ साख्ययोग', D₅ भक्तियोग', C₅p प्रकृतिगर्भ'. — Adhy no (figures, words or both) D₈ M₂ 28, T G 27, M₂ 29 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ko-2 ३ m . ० N₁ B Da₁ Dn D₁₋₄ ०-३ G₂ ३ M₁ ३ ५ ५ — Śloka no K₁ ३ ५ Da₁ Dn D₁ २ ५ ० G₂ 29

२८

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स संन्यासी च योगी च न निरग्रिर्न चाक्रियः ॥ १
 यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
 न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।
 सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
 जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
 शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोटाश्मकाञ्चनः ॥ ८
 सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
 योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) Ś1 (sup lin as in text) स, D2 च, Cā k l n r ś u च (as in text) —^c) D8 Cb स योगी, Cā g k l m r ś u च योगी (as in text) —^d) Cg निष्क्रिय, Cā k l m. n r ś u चाक्रिय (as in text)

2 St 2-26 are missing in Cb —^a) Ś1 संन्यास इति, Cā g k l m r ś u संन्यासमिति (as in text) —^c) M8 ह्यसंनद्ध°, Cā g k l m r ś u v as in text —^d) S1 योगो भवति दुःखहा (= 17^d), Cā l m r ś u as in text

3 After 3^a, G8 (erroneously) repeats 6 27 21^{bc} — K1 om (hapl) 3^c-4^a, D8 om (hapl) 3^{ca} —^c) Ś8 आरूढस्य तु, Cā k l m n r s u योगारूढस्य (as in text)

4 K1 om 4 (cf v l 3) —^b) B D8 °सज्जते, D8 °रज्यते, S °पज्यते, Cl m n r ś u °पज्जते (as in text) Ś1 सर्वकर्मसु पज्जते —^d) Ś5 K2 Ñ1 तदुच्यते, G8 ततोच्यते, Cl n r ś u तदोच्यते (as in text)

5 ^b) = B 12 130 17^d D2 8 8 G1 आत्मानम्, Cā l r ś u नात्मानम् (as in text) K1 अवसाधयेत्;

Ck. l r ś u अवसादयेत् (as in text) —5^{ca} = 5 34 62^{ca} B 11 2 35^{ab} B 13 6 27^{ab} —^c) Cf 1 67 7^a D8 बुद्धिर्, Ck l r ś u v बन्धुर (as in text)

6 ^b) K5 परमात्मैवात्मना जित (hypermetric), K5 Da1 येनैवात्मात्मना जित, Ck l m n r s u v as in text — D8 om 6^{ca} —^c) Ś5 + Ck अजितात्मनस्तु (hypermetric), Cl m r ś u v अनात्मनस्तु (as in text) —^d) D2 शत्रुजित्, Cl m r ś u v शत्रुवत् (as in text)

7 ^a) Da1 M8 जितात्मान, Ck l m n r ś u जितात्मन (as in text) —^b) Ś1-8 K6 Cg k. mp परात्मसु समा म(Ś2 ग)ति, Ś1-8 Cā परमात्म(Ś5 °त्मा)-समा मति, Cl m r ś u as in text —^c) = Gitā 12 18^c —^d) = Gitā 12 18^b K1-8 8 Ñ1 B D (Da2 om) Cl ś u मानाप°, Ck r मानाव° (as in text)

8 ^a) = Gitā 14 24^b 3 247 42^b B 12 236 38^b, 240 33^b, of 262 12^d, 326 49^d

9 ^{ab}) Ś8 सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य° (sic) —^c) Ś1 [अ]य, Ck l m r ś u [अ]पि (as in text) —^d) Ś1 समदृष्टिर्, Cā g k l m n r ś u v सम बुद्धिर् (as in text) Csp up विमुच्यते, Cā g l m n r u विशिष्यते (as in text) — After 9, S2 repeats, while S8 s read, Gitā 5 19

10 ^a) D8 (marg sec m) ध्यायी, Ck l m n r ś u योगी (as in text) —^c) Ś1 निराशीर्, Da1

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
 संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्ध्यानवलोकयन् ॥ १३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः ।
 न चातिस्वभशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
 युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

C 6 1065
B 6 30 21
K 6 30 21

एकाकीर्, Cg k l n r ś u v एकाकी (as in text)
 Dc Cv जित, Cā k l n r ś u यत (as in text)
 —^a) Cf B 12 329 14^b Ś1 चैकाकी निष्परिग्रह,
 D1 निराशीरपरि, Cā k l n r ś u निराशीरपरि (as
 in text)

11^b) Dn1 (before corr) Dc स्थिरमासन (by
 metathesis), Cā k l n ś u स्थिरमासन (as in
 text) —^c) K2 च्छ्रिते, Ck l n r ś u च्छ्रित (as
 in text) —^d) Cf. B 15 27 25^b G M Ck r
 चेला, Cl n ś u चैला (as in text)

12^a) Cf B 14 30 28^c —^b) N1 यतचित्तं
 द्विय क्रिय, Da1 Cg द्वियक्रिया, D2 c जितचित्तं द्विय
 क्रिय, Cā k l n r ś u as in text —^c) K2 Da1
 T2 M2 s युज्याद् (sic)

13^a) Ś2 s K3 s D2 समकाय, B2 सम काय,
 Cā k l n r ś u सम काय (as in text) —^b)
 Ś1 2 4-6 K6 Ck अचल स्थित (Ś1 sup lin 'र),
 K6 M1 s (sup lin as in text) अचलं स्थित, Ka
 D1 s T2 M4 Cr अचल स्थिर, N1 अचलस्थिर, D2 s
 अचलं मन, G1 अचल स्थित, G2 अचलस्थित (by corr
 र), Cl n ś u अचलं स्थिर (as in text) —^c)
 S K6 D8 Ck सपश्यन्, Cl n r ś u संप्रेक्ष्य (as in
 text) Ś1 च, Ck l n r ś u स्वं (as in text)
 —^d) K3 लोकयेत्, Ck. L n r ś u लोकयन् (as in
 text)

14^b) N1 Dc G1-3 M3 s ब्रह्मचारी व्रते, Cā k l
 n r ś u चारिव्रते (as in text) —^a) = Gitā 2
 61^b Cup [S]युक्त (for युक्त)

15^a) = 28^a N1 Da1 D1 एव युञ्जन् (by
 transp), T1 G4 युञ्जन्नेव, Cā k l n r ś u युञ्जन्नेव
 (as in text) —^b) Ś2-5 K6 Ck मन्त्रकोन (S2 K6
 ना)न्यमानस, Cl n r ś u as in text

16^a) Ś K6 Ck योगोक्ति नैवात्यशतो, Cl r ś u
 as in text —^a) Ś K6 Ck नाति (Ś1 न च) जाग
 रतोर्युन, Cl r ś u as in text Cg cites जागरत
 ❀ Ck विकरणानियमोऽत्र च्छान्दस । संस्कृतमन्यास्तु पाठा
 न्तराणि योजयन्ति । ❀

17^c) K8 युक्त, Ck l r ś u युक्त (as in text)
 G8 चोरस्य, Ck r ś u बोधस्य (as in text)

18 Ś1 om (hapl) from मास up to चित्त in
 19^c —^b) Cf. B 14 19 30^b T1 G4 तिष्ठति,
 Ck l m n r ś u तिष्ठते (as in text)

19 Ś1 om up to चित्त in 19^c (of v l 18)
 —^a) = B 12 46 6^a, cf 246 11^c T2 यदा,
 Cg k l n r ś u यथा (as in text) —^c) D8 c
 जित, Ck l n r ś u यत (as in text) —^d) T2
 युजते, Ck l m n r ś u युञ्जतो (as in text) Ś K6
 Cā k r आत्मनि, Cl m n ś u आत्मन (as in text).

20^b) Ś2 s 4 (sup lin) s (marg) c K6 Cā k
 सेवनात्, Cl n r ś u सेवया (as in text) —^c)
 T1 G4 तत्र, Cā k l m n r ś u यत्र (as in text).
 —^d) Ś1 तिष्ठति, B2 पश्यति, Cā k l n r ś u तुष्यति
 (as in text)

21^a) Ś1 2 4-6 K1 2 c D3 (before corr) Cā

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तच्चतः ॥ २१
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
 तं विद्याहुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
 संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
 प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
 उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकलमपम् ॥ २७
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
 सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

k १ यत्र, B1 ४ ५ यत्तु, Cl n r ६ u यत्तद् (as in text) —^d) G1 स्थिरश्, Cā l n r ६ u स्थितश् (as in text) Ś2 4-0 Kc Cā k च्यवति, Cl n r ६ u चलति (as in text)

22 With 22^{ab}, of B 13 16 41^{ab} —^a) M₈ (mf lin) दृष्ट्वा, Cl r ६ u लब्ध्वा (as in text) Ś1 Ck चाधिकं लाभं, Ś₀ नापर लाभं, Cg चापरो लाभो, Cl r s u चापर लाभ (as in text) —^b) Ś1 Ck नापर, Cl ६ u नाधिक (as in text) —^d) G₈ वि मुच्यते, Cā g k l r ६ u विचाल्यते (as in text)

23 With 23^{ab}, of 3 203 44^{ct} —^a) K₀ D₁ D₂ ० ४ विद्याद्, Ck l n r ६ u v विद्याद् (as in text) K₂ *सयोग; K₃ ५ N₁ D₁ ४ M₄ *सयोग, Cā g k l m n r ६ u v *सयोग (as in text) —^d) Cup योगो निर्विण्णं

24 ^b) T₃ कामान्, G₈ धर्मान्, Ck l m r ६ u सर्वान् (as in text) —^c) Cf B 12 206 25^c

25 ^b) K₁ T₂ दिति^०, D₀ रति^०, Cā l n r ६ u धृति^० (as in text)

26 K₂ om (hapl) 26 —^a) Ś₁ निश्चरति, Ś₀ D₂ ० Cu निश्चरति, K₁ ० B₂ ४ D₄ m G₂ ४ Cl निश्चलति, Cg निचरति, Ck n r s u निश्चरति (as in text) —^b) Ś₀ मनश्च चलम्, Cā k l r ६ u मनश्च चलम् (as in text) —^d) Ś₃ Cg शम, Ck l m n r ६ u वश (as in text)

27 ^b) Ś₀ योगिन सुखमुत्तर, Cb यस्माद्योगिनमुत्तम, Ck l m n r ६ u as in text —^c) Ś₁ अम्येति, Ck l m n r ६ u उपैति (as in text) K₃ N₁ D₂ (before corr) s शान्तिरजसं (N₁ *च), D₂ शान्त मनस, Ck l m n r ६ u शान्तरजस (as in text)

28 ^a) = 15^a K₀ ४ D₂ D₃ युञ्जन्नेव, K₃ ५ C₁ m r एव युञ्जन् (by transp), Ck l n ६ u v युञ्जन्नेव (as in text) —^b) Ś K₀ Cb k योगी नियतमानस, B₁ (m as in text) मद्भक्तौ नान्यमानस, (cf v l in Ś K₃ K₀ Ck in 15^b), Cl n r ६ u योगी विगतकल्मष (as in text) —^c) Ś₂-० K₀ Ck *सयोगम्, Cl n r s u v *सस्पर्शम् (as in text) —^d) Ś₁ अत्यतसुखमश्नुते, Ś₂-० K₀ Cb k अत्यतमधिगच्छति, Cl n r ६ u as in text

29 K₁ २ om 29 — 29^{ab} = (var) B 12 326 29^{ab} Manu 12 91^{ab} —^a) = B 14 35 16^c, 46 49^c, 47 6^c cf Īśāvasyopaniṣad 6^c — After 29^{ab}, G₂ repeats 27^c-29^b —^c) Ś₂ पश्यते; D₁ ईक्षेत, Cb पश्यतो, Cū l n r ६ u ईक्षते (as in text) —^d) Cf B 12 76 2^b, 240 32^b B 14 51 39^d D₁ (before corr) G₂ *दर्शिन, Cā k l n r s u *दर्शन (as in text).

30 T₂ om (hapl) 30^b-32^a —^b) D₀ मयि पश्यति चाप्यह —^{ct}) D₀ न प्रणश्यामि स च मे मा प्रणश्यति तेव्ययम् (corrupt)

31 T₂ om 31 (cf v l 30) —^b) G₃ एकस्थम्, Cā l m n r u v एकत्वम् (as in text) —^c) = Gitā 13 23^c B 13 18 63^c K₂ Cā सर्वेषा,

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्म्यौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२
अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४
श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽत्रामुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृताल्लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

C 6 1106
B 6 30 42
K 6 30 42

Ck l m n r ś u सर्वथा (as in text) Cup [आ]वर्त°
(for वर्त°) —^d) Ds न नि, Cā k. l m n r ś u
मयि (as in text) Cb मय्येवासौ च वर्तते

32 T₂ om 32^a (cf v l 30) —^b) G₈ सो,
Cl n r ś u यो (as in text) —^o) = B 12 25
26^a, 28 16^a, cf 293 7^a

33 K₆ transp 33 and 34 —^a) G₈ भोगस्,
Ck l n r ś u योगस् (as in text) —^b) Ś₁ G₂
सौम्येन, Cl n r ś u साम्येन (as in text) —^a)
G₈ मन, Cā k l m n r ś u स्थितिं (as in text)
Ś₁ 3-8 Cā k परां, Cl m n r ś u स्थिराम् (as in
text)

34 ^b) K₈ Ñ₁ D₈ G₁ 8 M₆ प्रमाथी, Cā g k
l m n r ś u प्रमाथि (as in text)

35 D₈ om 35^a-36^d —^a) = 3 49 26^a —^b)
= 3 246 25^b —^d) K₁ 2 Ñ₁ D₈ वैराग्येन (for
वैराग्येण)

36 D₈ om 36 (cf v l 35) —^a) Ś₁ 3 K₁ 8
Da₁ Cg असयतात्मनी, D₄ (also as in text) G₈
असयतात्मना, Cā b k l m n r ś u असयतात्मना (as
in text)

37 ^a) S₂₋₄ 8 K₆ Cā k अयत्, Cb l m n ś u

अयति (as in text) T₂ अय निःसशयो योगो
— After 37^{ab}, Ś K₆ Cā b k ins

91* लिप्समान सता मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ।

[(L 1) With post half, cf 38^d — (L 2)
Ś₄ K₆ Ck *चित्तविभ्रान्तो, Ś₆ *चित्तविभ्रान्तो]

38 ^a) Ś₈₋₈ Cā k *विभ्रान्नाच्, K₂ *विभ्रष्ट, Cb l
n r ś u *विभ्रष्टश् (as in text) —^b) Ś₂ K₀ D₈
Cl छिन्नाभ्र, Cā k n r ś u छिन्नाभ्रम् (as in text)
—^d) Ś K₆ Ck विनाश वाधिगच्छति, Cb l n r ś u
as in text

39 ^a) Cf 3 29 3° Ś₁ D₁ Cb k r एत मे, Cl
एत मे, Cn ś u एतन्मे (as in text) Cup [S]सशय
— With 39^{cd}, cf 2 14 1^{cd} B 14 35 12^{ab}

40 ^d) Ś₁₋₈ K₆ जातु, Cb l ś u तात (as in text)

41 ^a) Cf B 11 20 27° B 14 90 101^a
Ś₁₋₈ B D₂ 8 7 G₁ 2 Ck r ś u पुण्यकृतां लो°, K₅
पुण्यतमाल्लो°, Cl पुण्यकृताल्लो° (as in text) —^b)
K₆ D₂ शाश्वती (sic) —^d) K₂ योगनष्टोभि, D₁ 8
अष्टो हि, G₂ *अष्टोपि, Ck l r ś u *अष्टोऽभि (as
in text)

42 ^b) K₀ Ñ₁ T G₂₋₄ महति, Cl r ś u भवति
(as in text) Ś₁ निर्मले, Cl r ś u धीमताम् (as

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
 प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥ ४५
 तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तप्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
 योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।
 श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

in text) Śs-a Ko Ds a Cb g k जायते धी(Śs z
 [by corr] Cg श्री)मतां कुले — °) Cf B 13 68
 21°

43 °) Ms सद्बुद्धि, Ck l n r s u त बुद्धि
 (as in text) — °) Śs o Nī Ds पूर्वदेहिक, Śs
 (marg) s Ko 1 s Da1 Ds 3 पौर्वदेहिक, Ks Da1
 (before corr) D1 (m as in text) 2 s 1 (m as
 in text) पूर्वदेहिकं, Cb k l n r s u पौर्वदेहिक (as
 in text) — °) Ś Ks Cā b k ततो भूयोपि यतते;
 Cl n r s u as in text — °) Śs Ko सिद्धये,
 Cā g k l n r s u ससिद्धौ (as in text)

44 °) Ks Nī G2 s हीयते, Ko क्रियते, Cā k
 l n r s u हियते (as in text) Śs Cū [s]प्यवशो,
 Cg k l n r s u ह्यवशो (as in text) s K1 2 o
 Ds Ms Cā सन्, Cl n r s u स (as in text)
 — °) Śs लोकस्य, Cā g k l m n r s u योगस्य (as
 in text) — °) Ds ब्रह्मापि वर्तते, T2 शब्दे ब्रह्मादि
 वर्तते, Gs शब्दब्रह्मा निव, M1 ब्रह्माभिव, Cā g
 k l m n r s u v as in text

45 °) Ks M1 सशुद्धकल्मष, Ds विगतकिल्बिष, Ds
 Gs ससिद्धकिल्बिष, Cā k l m n r s u सशुद्धकिल्बिष
 (as in text) — °) Śs K1 सशुद्धस, Śs ससिद्धिस;
 Cā k l m n r s u ससिद्धस (as in text) — °)
 = Gitā 13 28^d, 16 22^d Cf Gitā 9 32^d B 12
 348 74^d Mātriyupanisad 6 30 (stanza 3^d) Śs
 Da1 याति, Cā l m n r s u as in text

46 °) Śs Ko ज्ञानिभ्यश्च, Ds ज्ञानिनोपि, Cn ज्ञा-
 न्निनश्च, Cā g k l m r s ज्ञानिभ्योऽपि (as in text)
 Śs a o Ko D1-s ज्ञानिभ्योऽपि (D1 s भ्य)धिको मत

— °) K1 कर्मभिद्, K2 कर्मभिद्, Gs कर्मभ्यद्, Cā
 g k l m r s u कर्मभ्यद् (as in text) Ds [स]प्य
 धिको; Cā k l n r s u चाधिको (as in text).

47 °) Ks Da1 Ds योगीनाम् (sic) K1 नम;
 Cā l r s u अपि (as in text) — °) K2 रमन;
 Cn k l n r s u रमना (as in text) — °) T2
 Gs लभते, Cā g k l n r s u भजते (as in text)
 — After 47, Śs ins

94* भगवन्नामसंप्राप्तिमात्रासर्वमवाप्यते ।
 फलिता शालय सम्यगृष्टिमात्रेऽप्यलोकिते ।

[This is just the मद्रष्टोक to adhy 6 in Cg]

Colophon om in Śs-a — Sub-pattan Śs
 Ko 2 s s Nī B Da1 Dn D2 4-3 T G2-4 M2 4 (a
 few of these MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्)
 भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 s D2 s om उप), K2
 G2 श्रीभगवद् (G2 om it) गीताया; D1 partly
 damaged Ko Nī Bs Dn2 Ds G2 cont ब्रह्म (G2
 परब्रह्म)विद्याया योगशास्त्रे (G2 शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुन-
 सवादे, K1 D1 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे, Ks Da1 ब्रह्म
 विद्याया, Ks T2 श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy nam
 Śs Ds आत्मसयोग, Ko s D2 s Cāp आत्मसयमयोग,
 Ks D. T G2 4 Cā अभ्यासयोग, Ko ध्यानयोगब्रह्म
 प्राप्तिमार्गदर्शकरूप (1), Nī योगगर्भ, B2 s D4 सन्यास
 योग, B1 योगाभ्यास, Da1 आत्मयोग, Dn Cn अध्या-
 त्मयोग; D1 सयमयोग, D1 ध्यानयोग; G1 स्वरूप
 योग — Adhy no (figures, words or both)
 Ds M2 29, T G 28, M4 30 — Bhagavadgītā
 adhy no (figures, words or both) Śs Ko-3. s o
 Nī B Da1 Dn D1-4 6-3 G2 s M1 s s Cv 6 — Śloka
 no Ks s Da1 Dn D1 s G2 47, D2 48

२९

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
 असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
 ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
 यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
 यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
 अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
 जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
 एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
 अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
 मयि सर्वमिदं प्रोतं सृष्टे मणिगणा इव ॥ ७
 रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासि शशिसूर्ययोः ।
 प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे यौरुषं नृषु ॥ ८
 पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चासि विभावसौ ।
 जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विषु ॥ ९
 वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
 बुद्धिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
 बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि भरतर्षभ ॥ ११
 ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
 मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

C 6 1124
B 6 31 13
K 6 31 13

29

☞ K₂ Da₂ om thus adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) Ś₂₋₄ o K₆ Cā k मदाश्रित, Cl m n r s u मदाश्रय (as in text) — ^d) S₈ K₀ Cā ज्ञास्यसि, T₂ ज्ञानस्य, Ck l n r s u ज्ञास्यसि (as in text)

2 ^a) G₂ देह, Cg l n r s u तेऽह (as in text) — ^b) K₁ शेषत, Ck l n r s u अशेषत (as in text) — T₂ om (hapl) 2^c-3^d — ^c) Ś₁₋₄ s (marg) o K₆ Ck यज्ज्ञात्वा न पुन किंचिज् (Ś₂ पुनश्चान्यज्), Cb l r s u as in text G₈ इह, Cg k l r s u अह (as in text) Cb चिंतनीय यदुच्छ्रष्ट सत्त्वं तदुपदिश्यते

4 ^d) Cf 6 6 4^a G₈ अनिलो (sio)

5 ^c) B₁ वीजं, Cā k l m n r s u जीव (as in text)

6 Da₁ om 6 — 6^a = B 12 224 17^c — ^{ab}) Ś₁ transp भूतानि and सर्वाणि G₈ M₈ s [अ]व, Cā

g k l n r s u [उ]प (as in text) — ^c) Ś₈ Cā सर्वस्य, Ck l n r s u v कृत्स्नस्य (as in text) — ^d) Cf Gitā 9 18^o Ś₁ K₆ transp प्रभव and प्रलय

7 ^c) T₂ G₂ s M₈ प्रोक्त, Cā k l n r s u प्रोत (as in text) — ^d) = B 12 47 21^d

8 ^b) Ś₁ s-o Cā g k प्रकाश, Cb l s u प्रभासि (as in text) — ^c) T₂ 'सूतेषु, Cā k l s u 'वेदेषु (as in text)

9 ^a) Ś K₆ Cā k पुण्य पृथिव्या गधोसि, Cl m s u as in text

10 ^d) = Gitā 10 36^b

11 ^a) K₁ 2 N₁ बलवता, Ck l s u 'वता (as in text) Ś₈ असि, Cb k l r s चाह (as in text)

12 ^b) Ś तामसा राजसाश्च (by transp), Ck l n r s u राजसास्तामसाश्च (as in text) — ^c) Ś₁ 2 4 s K₆ एवेह, Cb l n r s v एवेति (as in text)

13 ^b) Cb कृत्स्नम्, Cg k l m r s u सर्वम् (as

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
 देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
 माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
 उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
 कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२
 अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
 देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

in text) —^c) D₆ मोहनं (sic)

14 ^a) K₃ D₈ देवी, T₂ दिवि, Cā g k l m n r s u v देवी (as in text) —^c) K₁ प्रपद्यति, Cā k l m n r s u घन्ते (as in text) —^d) Ś₁ s s e (marg) Cg k मायामति, Cā l n r s u माया मेतां (as in text).

15 ^a) D₈ मे; C_v मा, Cā g k l m n r s u मा (as in text) —^c) K₁ D₄ (before corr) T₂ मायया प्रहृतं, D₆ या मद्भक्तं, Cā k l m n r s u यापहृतं (as in text) —^d) Ś₆ B₄ (m as in text) आस्थिता, Cā l m n r s u आश्रिता (as in text) — After 15, D₈ reads (for the first time) Gītā 16 20

16 In C_b the text and comm from st 16 to the end of the Gītā is missing —^b) Ś₈-s सदा, C_l s u [s] र्जुन (as in text)

17 ^b) Ś₁ एकभक्तो, Cā l m n r s u v भक्तिरु (as in text) K₂ विशिष्यति; Cā k l n r s u v प्यते (as in text) —^d) D₆ स मे, Cā k l n r s u मम (as in text)

18 ^b) Ś₁ K₆ B₄ D₁ s G₁ M₁ s Cā मत, C_l n r s u मतम् (as in text) —^d) Ś₁ 2 4-s K₆ ममैव, Cā g k l n r s u v मामेव (as in text) Cr cites अनुत्तम

19 Ś₁ om 19 —^d) D₁₁ मम महात्म्यदुर्लभ (sic)

20 ^a) Ś₆ Cā (by transp) तैस्तै कामैर् —^d) K₂ D₆ नियत, K₃ G₂ s M₁ s s नियता, Cā k l n r s u नियता (as in text) Ś₁ D₈ T₁ (marg) स्वयं, K₁ 2 स्वया, Cā k l n r s u स्वया (as in text)

21 ^a) T₁ M₃ भक्त्या, Ck l n r s u भक्त (as in text) —^b) Ś₁ छच्छति (sic) —^d) K₂ च्यदं; Cā l n r s u विद् (as in text) Ś₁ तस्या तस्या ददाम्यह

22 ^a) Cf I 123 14^a —^d) M₃ मयेव; Cā k l n r s u v मयैव (as in text) Ś₈ K₆ s Ck n śp up हितान्, C_l r s u हि तान् (as in text)

23 After 23^{abc}, Ś₂ K₆ Cā ins

93* सिद्धान्त्यान्ति सिद्धवता ।

भूतान्भूतयजो यान्ति,

while Ś₆ Cā ins (= Gītā 9 25^{bc})

94* पितृन्त्यान्ति पितृवता ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या

24 Ś₈-s om 24 —^c) = Gītā 9 11^c —^d) D₈ ममात्ययम्, C_l n r s u ममाव्ययम् (as in text). D₆ अनन्वय, Cā l n r s u अनुत्तमम् (as in text)

25 ^a) D₂ सर्वश्च, Cg सर्वेषा, Cā k l n r s u सर्वस्य (as in text) —^{ca}) Ś₁ transp मूढो and लोको M₂ लोके, Cā k l r s u लोको (as in text).

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
 वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
 भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
 सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
 येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
 जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
 ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
 साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
 प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अर्जुन उवाच ।

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽसिन्मधुसूदन ।

C 6 1148
B 6 32 2
K 6 32.2

D₂ अत्यय, Cā l. n. r. ś. u. अच्ययम् (as in text)

26 °) Ś K₆ भविष्यन्ति, Cl r. ś. u. भविष्याणि (as in text) —^d) D₂ मा, Ck l. m. r. ś. u. मा (as in text) Ś₆ न तु मा वेद कश्चन

27 °) G₂ 'समूदेन, Cā k. l. m. n. r. ś. u. 'समुत्थेन (as in text) —^c) Cg cites आमोह —^d) G₈ स्वर्गे, Cā. k. l. m. n. r. ś. u. सर्गे (as in text) Ś₆ याति सर्गे (by transp)

28 °) Ś₁₋₅ K₁ Ck त्वत् गत, K₂ s. Ń₁ D₃ त्वत्गतं, D₂ s. Cn अतगत, T₂ दृढगत, Cā l. r. ś. u. त्वन्तगत (as in text) —^b) D₁ नराणा, Cā k. l. n. r. ś. u. जनाना (as in text) D₂ 'कर्मिणा, Cā k. l. n. r. ś. u. 'कर्मणाम् (as in text)

29 °) Ś₁ भजति, Ś₁ (sup lin as in text) D₂ यजति, Cl. n. r. ś. u. यतन्ति (as in text) D₁ ° ते, Cg k. l. n. r. ś. u. ये (as in text)

30 °) K_{1.2} 'भूताधिदैव, D₁ (sup lin as in text) 'भूताधिभूत, Cl. n. r. ś. u. v. 'भूताधिदैव (as in text) —^b) Ś₆ G₂ s. च ते, Ś₁ (sup lin) यथा, Ś₅ तथा, D₁ च तद्, Cl. n. r. ś. u. च ये (as in text) — D₂ om 30^{cd} — After 30, Ś₁ ins

95* स्फुट भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।

साधनेच्छासमुचिता येनाज्ञा परिपूरयेत् ।

[This is (with var) the समग्रश्लोक to adhy 7 in Cg]

Colophon om in Ś₁₋₅ — Sub-parvan Ś₁ Ko s. s. Ń₁ B. D₁ D₂ D₃ 2 4-5 s. T. G₂₋₄ M₂ 4 (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ń₁ 'या also) उपनिषत्सु, K₂ श्रीभगवद्गीता, K₆ D₈ 7 श्रीभगवद्गीतासु (K₆ 'या), G₁ नीताया Ko s. s. Ń₁ B₃ D₂ D₃ 4-5 s. cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₆ T₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, M₂ ब्रह्मविद्याया — Adhy name Ś₁ D₆ जगत्प्रसूतियोग, K₆ प्रकृतिभेद; K₁ 2. D_{1.4} s. ज्ञानयोग, K₈ s. Ń₁ D₇ T₁ G₄ विज्ञानयोग, K₆ विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोग (?), B₃ गुणविज्ञानयोग समग्रदर्शन, B₃ समग्रदर्शन, B₄ परापरयोग; D₁ D₅ परमहसयोग, D₂ ज्ञान (D₂ om ज्ञान) विज्ञानवर्णनयोग, D₂ ज्ञानयोगकथन, T₂ परमहसविज्ञानब्रह्मयोग, G₁ परावरप्रकृतियोग, G₂ C₆ ज्ञानविज्ञानयोग — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 30, T₁ M₂ 31, T₂ G 29 (as in text) — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-8. s. s. Ń₁ B. D₁ D₂ D₃ D₄ 1-4 s. s. G₂ s. M₁ s. s. C₇ 7 — Śloka no K₁ s. s. D₁ D₂ D₃ 2 s. G₂ 30, K₆ 31

30

~~☞~~ K₄ D₂ om this adhy (of note at the beginning of adhy 23)

1 °) Ś₆ अध्यात्म, G₂ अध्यात्मन्, G₈ अध्यात्मा, Ck l. r. u. अध्यात्म (as in text) —^c) D₇ आधिभूत, Cl. r. u. अधि (as in text) T₂ मे, Cl. r. u. किं (as in text).

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभैवैष्यस्वसंशयः ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८
कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

2 °) Da1 आधि°, Cg l n r u अधि° (as in text) B1 अधियज्ञश्च कस्तत्र —°) Ś1 2 ° Ko T2 °कालेपि, Cl r u °काले च (as in text)

3 °) Cf B 13 14 5°, 17 80° Ś1 4-° Ñ1 B Da1 D1 s Cā n परम ब्रह्म (by transp), Ck l m r s u ब्रह्म परमं (as in text) —°) Da1 D2 G4 M1 [s]ध्यात्म, Cā g k l m n r s u v अध्यात्मम् (as in text) —°) Ks कर्मसंज्ञित, Da1 (marg as in text) कर्मसंज्ञक; Cā k m n r s u v °संज्ञित (as in text)

4 °) Ś1 अधिभूतोक्षरो, Gs °भूतकरो; Ms °भूता-क्षरो, Cā g k l m n r s u v °भूत क्षरो (as in text) —°) Śs चाधि, K1 चाद्य, Cā g k l m n r s u v चाधि (as in text) —°) Ñ1 (marg see m as in text) °यज्ञोत्तम् (s10), T2 °यज्ञोयम्, Cā g k l m n r s u °यज्ञोऽहम् (as in text) Cv oites अधियज्ञ

5 °) Ś1 3-3 Cg k °कालेपि, Cl n r s u °काले च (as in text) Śs Cā प्रयाणकालेपि च मा (= Gitā 7 30°) —°) K1 या, Gs Ms s यत्, M4 य, Cā g k l n r s u य (as in text) —°) Da1 Ds याति, Cā g k l n r s u v याति (as in text)

6 °) B Da1 Cūp चापि, D1 चांति, Cā g k r s u वापि (as in text) —°) D1 पूतत्, Cā g k l r s u अन्ते (as in text) —°) Ś1 s Ñ1 Da1 Dn2

D2 s T1 G1 2 4 °मेवेति, Cā g l r s u °मेवेति (as in text) —°) Ñ1 Da1 M4 मद्भावं°, Ds s G1 सद्भावं°, Cā g k l m n r s u तद्भावं° (as in text)

7 °) = 27° —°) K1 युद्य, Ds s बुध्य, Cā k l n r s u युध्य (as in text) —°) = Gitā 12 14° Ś1 (marg) s मदर्पित°, Cā l n r s u मय्यर्पित° (as in text) —°) Ś K1 2 s Ñ1 B2 Da1 Dn2 D1-s s r G1 Cā k n [अ]सशय, Cl r s u [अ]सशय (as in text) Ds मामेवैश्यन्नसशय (s10)

8 °) Ś1 3-3 Ko 1 Da1 D1 2 M1-3 s Cā k °सानन्य, Cl n r s u °सा नान्य (as in text) —°) Ks परमे, Ck l n r s u परम (as in text) —°) Ks याति Śs [अ]न्व°, Ko [अ]नुचितन; M4 [अ]नुचितना, Cā g l n s u [अ]नुचिन्तयन् (as in text) Ck oites चिन्तयन्

9 °) D1 G1 ह्यनु°, Cā k n r s u अनु° (as in text) —°) M1 s अणोरमणीयांसम्, Cā k l n r s u °रणीयांसम् (as in text) —°) T1 G4 °शक्तिम्, Cā n r s u °रूपम् (as in text) —°) = Śvetāś-vatāropanīśad 3 8°. Ś1 B1 °रूप, Cā g k l n r s u °वर्णं (as in text) Ś1 s Ko Cā k पुरस्तात्, Cl m. n. r s u परस्तात् (as in text)

10 °) Ks Ds युक्तो; Cā n r s u युक्तो (as in text) —°) Gs संत पार, Cā k l n r s u स त पर (as in text)

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
 विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११
 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
 मूर्ध्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
 यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३
 अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
 तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाभुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५
 आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
 मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।
 रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
 अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
 भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
 रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
 परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
 यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०

C 5 1161
B 6 32 20
K 6 32 20

11 ^b) M₃ विदति, Ck l n r ś u विशन्ति (as in text) Ś₁ यद्यातयो (sic) —^c) Ckp विदति (for चरन्ति) — With 11^{cd}, cf Kathopanīṣad 1 2 15^{cd} —^d) K₁ ततो, Cg k l n r ś u v तत्ते (as in text) Ś K₆ Cg k सग्रहेणाभिधास्ये, Da₁ 'हेणेव वक्षे, D₁ (m as in text) 'हेण ब्रवीमि, M₁ s 'हणे प्रवक्ष्ये, Cl n r ś u 'हेण प्रवक्ष्ये (as in text) — After 11, D₁ ins (= Kathopanīṣad 1 2 15, cf 11^{cd} above)

96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
 तपासि सर्वाणि च यद्ददन्ति ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ।

12 ^c) Ś₁ K₂ Ck मूर्ध्याधायात्मन, Ś₄ 'धाय मन, Da₁ D₆ 'ध्यायात्मन, Cg m r ś u मूर्ध्याधायात्मन (as in text) Cn cites मूर्ध्नि आधाय T₁ (by corr) प्राणान्, Cā g k m n r ś u प्राणम् (as in text) —^d) Da₁ D₈ G₂ 'धारण, T₁ 'धारणात्, Ck m n r ś u 'धारणाम् (as in text)

13 ^a) = B 7 192 52^a B 14 26 8^c —^c) Ś₁ स मद्भाव, Cg k n r ś u त्यजन्देह (as in text) —^d) Ś₁ याति नास्त्यत्र सदाय, Ck l n r ś u as in text Cg cites स याति

14 ^d) B₂ नित्ययोगस्य, Cā k l m n r ś u 'युक्तस्य (as in text) Ś₁ 2 (marg as in text) * K₆ M₄ देहिन, Cā k l m n r ś u योगिन (as in text)

15 ^d) = B 12 143 3^d K₁ 2 गत (sic)

16 ^a) D₄ (by corr) 7 T₂ G₁₋₃ M₁ 2 s (inf / in) 4 Cā 'भवनात्, Cāp g k l m n r ś u v 'भुव नात् (as in text) N₁ लोकान्, T लोकात्, Cā k l m n r ś u लोका (as in text) —^b) M₄ 'वृत्तिनो, Cā k l m n r ś u v 'वर्तिनो (as in text) —^c) K₂ 'मुपेयति, Cā k l r ś u 'मुपेत्य तु (as in text)

17 Cf Manu. 1 73 —^b) Ś₁₋₅ K₁ 6 Cg k अहर्षे, Cā r ś u अहर्षद् (as in text) —^c) Da₁ रात्रिर्, Cg k n r ś u रात्रि (as in text) K₈ D₆ T₂ 'सहस्राते, Ck n r ś u 'सहस्रान्ता (as in text) —^d) Ś₆ तेहोरात्रि, D₆ T₂ अहोरात्र, Ck n r ś u तेऽहोरात्र (as in text)

18 Ś₂ breaks off here —^a) K₁ G₈ अव्यक्ता-व्यक्तय सर्वा, Cā k l r ś u v as in text —^b) Cf 19^d D₄ (m as in text) प्रलयति, Ck l r ś u प्रभवन्ति (as in text) —^d) K₂ D₁ 2 s s G₂ s 'सज्ञिके (D₁ 'ते), Ck l r ś u 'सज्ञिके (as in text).

19 ^a) K₂ एवाह, Ck l n r ś u एवाय (as in text) —^b) T₂ एवं भूत्वा, Ck m n r ś u भूत्वा भूत्वा (as in text) —^c) M₈ 'गमेवश, Ck l n r ś u 'गमेऽवश (as in text) —^d) Cf 18^b K₆ D₈ T₂ M₂ प्रभवन्ति, Ck r ś u प्रभवति (as in text)

20 D₆ om 20^{ab} —^a) Ś₁ परात्, Cā k l n r ś u v परस् (as in text) —^b) Ś₁ s-s K₆ T₂ [s]व्यक्ताव्यक्त, Ś₆ Cā पुरुषाव्य, Ck व्यक्ताव्यक्त, Cr ś u v ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text) Cl cites अव्यक्त

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Cn otes अव्यक्तात् M₄ सनातनात्, Cā k l n r ś u
'तन' (as in text) —^o) Śs Cā य सर्वेष्वपि, Ko
D₁ G₂ यस्तु सर्वेषु, B₂ य सम सर्व, D₀ सर्व एवेषु,
Cn r ś u य स सर्वेषु (as in text) Cl otes सर्वेषु

21 ^b) = (var) Kathopaniṣad 2 3 10^d —21^{cd}
= (var) Gitā 15 6^{cd} —^o) Ś₁ यत्, Ś₂ य,
Cā k l m n r ś u य (as in text) K₃ निवर्तते,
Cā k l m n r ś u निवर्तन्ते (as in text) —^d)
= Gitā 15 6^d

22 ^a) K₁ २ स परा, B₂ परम, G₃ स पर, Cā k l n
r ś u व स पर (as in text) —^b) Śs हि, Cā n r
ś u तु (as in text) — After 22^{ab}, Ś₃₋₀ K₀ Ck ins

97* य प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।

[Śs मां (for य)]

—^o) K₀ यस्यातस्थानि —^d) = Gitā 2 17^b B
12 59 138^d Ś₃₋₀ K₀ Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठित, Cl n r
s u as in text

23 ^b) Ā₁ प्रवृत्तिं, Cā g k l m n r ś u आवृत्तिं
(as in text) —^o) Ś₁ प्रयाता, D₀ प्रयता, Cā k.
l r ś u प्रयाता (as in text) K₁ D₁ याति, Cā
k l r ś u यान्ति (as in text) —^d) T₂ पुरुषर्षभ,
Cā ś u भरतर्षभ (as in text)

24 ^a) K₃ G₂ ३ अग्नि, Ck l m n r ś u अग्नि
(as in text) Śs K₁ Cā शुक्ला, Ck l m n r ś u

शुक्ल (as in text) —^b) G₂ षण्मासाद्, Ck m
n r ś u षण्मासा (as in text)

25 ^a) Śs K₁ Cā कृष्णा, Ck l r ś u कृष्ण (as
in text) Ś₂ ३ धूम कृष्णस्तथा रात्रि (by transp)
—^d) K₀ न मुह्यति, Cā k ś u निवर्तते (as in text)

26 ^a) Ś₁ 4-0 K₀ शुक्लकृष्ण, Cl n r ś u 'कृष्णे
(as in text) —^b) K₀ M₃ (sup lin as in
text) शाश्वती, Ck r ś u शाश्वते (as in text) Ś₁
K₀ समे, D₁ मत्, Cr ś मते (as in text)
—^o) Ś₃₋₀ K₀ Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्, K₃ ३ एकया
न्यात्म (K₃ 'या यात्य)नावृत्तिम्, Ck r ś u as in
text Cn otes एकया —^d) Ś₃₋₀ K₀ D₀ Cg k
एक (Ś₃ Cg आद्य)यावर्ततेन्यया (D₀ 'ते पुन), Cr ś u
as in text Cn otes अन्यया

27 ^a) Ś₁ नैते गती, Ś₃ नैते सृते, K₂ नृते सृती,
M₃ (inf lin) नैते नृती (sio), Ck m n r ś u नैते
सृती (as in text) Cg otes एते सृती, Cv नैते
सती D₀ जाने (sio) —^c) = 7^c

28 ^b) Ś₁ K₀ D₂ ० T₂ M₃ दाने च, Cn r ś u
दानेषु (as in text) K₀ पुण्यफल, Cl n r ś u
पुण्यफल (as in text) —^o) Ś₁ ३ D₁ Cg अम्येति,
K₀ अम्येत्य, G₂ अन्वेति, Ck l n r ś u अत्येति (as
in text). —^d) Ś₁ (sup lin as in text) दिव्य,
M₀ शात, Ck l n r ś u चाद्यम् (as in text)

३१

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनस्यवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारचर्तमनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

C. 6 1175
B. 6 33 6
K. 6 33 6

— After 28, Ś1 ins

98* सर्वतस्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।

अन्तर्वेदिर्न सावस्था न यस्या भासते विशु ।

[This is just the सग्रहश्लोक to adhy 8 in Cg]

Colophon om in Ś1-8 — Sub-parvan Ś1
Ko 3 5 N1 B D (Da3 om) T1 G2-4 M2 4 (some
MSS with the prefix श्री- or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनि-
षत्सु (D1 om उप*), K2 श्रीमद्भगवद्गीता; K3 श्रीमद्भग-
वद्गीतायां, G1 गीतायां Ko 3 5 N1 Da1 Dn D1.2 3 3
cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (K3 om योग*) श्रीकृष्णार्जुन
संवादे, K3 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, D3 ब्रह्मविद्याया, G2 पर
ब्रह्मविद्यायां परमहत्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे,
M2 परब्रह्मविद्याया — Adhy name Ś1 प्रयाणकालयोग,
Ko क्षरनिर्देश, K3 D3 महापुरुषयोग, K3 अक्षरब्रह्म
योगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिरूपण(?), N1 ब्रह्मयोग, B2
अध्यात्मपुरुषदर्श, B3 महापुरुषदर्शन, B4 धारणायोग,
Dn पुरुषोत्तमयोग, D1 C3 ब्रह्माक्षरनिर्देश, D2 3 पुरुष-
योग, D3 आत्मयोग, T G1 2 अक्षरब्रह्मयोग — Adhy
no (figures, words or both) D3 M2 31, T
G 30 (as in text), M4 32 — Bhagavadgītā
adhy no (figures, words or both) Ś1 Ko-3 3 3
B Da1 Dn D1-4. 3-3 G2 3 M1.3 3 Cv 8 — Śloka
no K1.3 3 Da1 Dn D1.2 3 3 G2 28, K3 29
— Aggregate śloka no D1 1103

31

☞ K4 Da3 om. this adhy. (cf. note at the
beginning of adhy 23)

1 6) = 6 21 86 N1 सूयते, Cg k l n r s

°सूयते (as in text) — °) K1 3 3 Da1 D3 Cg ज्ञान,
Ck.1 n r s u ज्ञान (as in text) — °) = Gītā 4
16^d K1 2 Dn2 D1 (m as in text) 2 मोक्षसे (sio)

2 6) Cf B 12 142 36^d B 13 34 22^b B2
अद्भुतं, B4 (m as in text) अव्यय, Ck. n r s u
उत्तमम् (as in text) — °) K1 D1 प्रत्यक्षाव*, G3
प्रत्यक्षरं; Ck.1 m n r s u v प्रत्यक्षाव* (as in text)
N1 धर्म, Ck l m. n r s u धर्म्यं (as in text)
— °) Ś1 3 K2 3 M1 ससुखं, Cg k l n r s u सुसुख
(as in text)

3 6) C1 ज्ञानस्य, Ck lp r s u धर्मस्य (as in
text) — °) N1 G3 मृत्यु (sio)

4 6) Ś3-3 कृत्स्नं, C1 n r s u सर्वं (as in text)
— °) Ko D1 अव्यय*, Ck.1 m n r s u अव्यक्त*
(as in text) — G3 om (hapl) 4^d-6^e, D3 om
(hapl) 4^d-5^a — °) Da1 ते व्यवस्थित, Cg n. r s u
तेष्ववस्थित (as in text) Ck n च तेषु व्यवस्थित

5 G3 om 5, D3 om. 5^a (cf v l 4) — °) =
= Gītā 11 8^d — °) Cf B 12 209 31^d, 34^b
D1 3 M3 3 (inf in as in text) भूतात्मा, T2
धर्मात्मा, Ck l m n r s u ममात्मा (as in text)
— After 5, D3 ins

99* सर्वेण सर्वैश्चाद्य सर्वकृत्सर्वदर्शन ।

सर्वज्ञ सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुख ।

6 G3 om 6^{abc} (cf v l 4) — °) Ś1 transp
नित्य and वायु — °) = B 13 79 4^a — °) G3
[अ]व*, Ck r s u [उ]प* (as in text) N1 मत्स्थानित्यु-
पधारयन् (sio) — After 6, Ś3-3 K3 N1 (marg) D3
Cā g k ins

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
 भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
 न च मां तानि कर्माणि निवधन्ति धनंजय ।
 उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
 मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रियते सचराचरम् ।
 हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
 राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
 महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
 अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौपधम् ।
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
 पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

100* एव हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षित ।
 भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ।

[(L 1) Śs सर्वभावेषु, Ck सर्वभूतेषु (as above)
 Śs एव सर्वेषु भूतेषु Ñ1 चराम्यनभि*, Ds चराम्यनुष*
 — (L 2) Ks Ñ1 Ds Ck सह चै (Ds नै)व]

7 °) = 3 33 22° — °) Da1 Ds याति (s1c)
 Ś1 4-8 Ko 6 मामकीं, Ds (by corr) मामका, Cl n
 r s u v मामिकाम् (as in text) — °) Gs अल्पक्षये,
 Cl n r s u कल्प° (as in text)

8 °) Cf Gitā 4 6° Ś1 अधिष्टाय, M4 अपष्टभ्य,
 Cg k l m n r s u अवष्टभ्य (as in text) — °)
 Ś1 6 Ko Ds 8 Ck हृद्, Cl n r s u ह्रमं (as in
 text)

9 °) K2 Cm तु, Cg l n r s u च (as in text)
 — °) = Gitā 4 41° — °) Cf Gitā 14 23° — °)
 K1 तेन, Ck. l s u तेषु (as in text)

11 °) K2 मानुषी, Ck l m n r s u v मानुषीं
 (as in text) Ś1 8 4 (sup lin as in text) 8 6 Ko
 Ds M2 Ck आश्रितं, K2 Da1 Ds M4 आश्रिता, Cl
 m n r s u आश्रितम् (as in text) — °) = Gitā
 7 24° K1 परभावम्, Ck. l n r s u v पर भावम्
 (as in text) — °) Śs-6 Ko Cā k ममा (Ck तथा)-
 न्ययमनुत्तम (= Gitā 7 24°), Ko 2 सर्वभूतमहेश्वर,
 Cl m n r s u मम भूतमहेश्वरम् (as in text)

12 °) M4 मोघवाशा मोघकाणा (corrupt) — °)

Ñ1 Ds मोघज्ञान, M4 मोघज्ञाना, Ck l m n r s u
 मोघज्ञाना (as in text) — °) Śs-6 Ko Cā g
 transp राक्षसीं and आसुरीं Ds राक्षसी मामुपाश्रित्य
 (s1c) — °) Śs 4 मोहिनीं, Ck l n r s मोहिनीं (as
 in text) Ś1 श्रिता, Ck l n r s u श्रिता (as in
 text)

13 °) Ko महात्मनस्तु (s1c) Ś1 मे, Ck l n r
 s u मा (as in text) — °) Ś1 6 Bs 4 Ds (m as
 in text) आश्रिता, Ds आश्रित, Ck l n r s u
 आश्रिता (as in text) — °) Śs Ds Ck भजते, Cl-
 n r s u भजन्ति (as in text) — °) D2 भूत्वा,
 Ck l n r s u ज्ञात्वा (as in text)

14 °) Ś1 8-6 Ko Ck कीर्तयन्तश्च, Cā r s u कीर्त
 यन्तो मा (as in text) — °) Ś1 यततो मा, Ks 6
 Ds यजतश्च, Ck यतमाना, Cā l n r s u यतन्तश्च
 (as in text) Śs-6 B1 यतव्रता, Cā l n r s u
 दृढ° (as in text) — °) = Gitā 12 2°

15 °) Ko चाप्यन्ये, Ck l r s u चाप्यन्ये (as
 in text) — °) Ñ1 यजते, Cg k r s u यजन्तो
 (as in text) — °) = B 12 270 37°

17 °) K1 Ñ1 B1 Dn1 Ds 4 7 (the latter four
 before corr) 8 G1 M2 4 पितामहस्य (by metathesis);
 Ck l r s u पिताहमस्य (as in text) — °) M2 धाता
 माता (by transp) — °) Ko वेद पवित्रमौकार, Ms
 वेद्य पवित्रमौकारम्, Ck l r s u as in text Cn cites

वेद्यं पवित्रमौंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं वीजमव्ययम् ॥ १८
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
 त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
 यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
 मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
 क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
 गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
 येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
 अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
 न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
 यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
 भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६
 यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७
 शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

C 6 1196
B 6 33 28
K 6 33 28

वेद्यं पवित्र — ^d) Ko-2 Ñ1 transp साम and यजु
 K6 [अ]यर्वक्कसाम वै यजु, Ck l r s u as in text

18 Da1 om 18 — ^c) Cf. Gitā 7 6^d Ś1 6
 K3 D3 4 8 G2 8 M1 3 4 प्रलय, T1 G4 प्रलय, Ck
 l n. s u प्रलय (as in text) K6 Cr प्रभवप्रलय
 स्थान — ^d) G2 निदान, Ck l m. n r s u निधान
 (as in text)

19 ^b) Ñ1 [उ]त्सृजामि, Ck l n r s u [उ]त्सृजामि
 (as in text)

20 ^a) M4 त्रयी विद्या, Cā k. l m n r s u v
 त्रैविद्या (as in text) Ś1 सोमपा, Ck n r s u
 सोमपा (as in text) Ko Ñ1 D3 G3 धृतपापा, Ck
 r s u पूत (as in text) — ^b) Ś3 D3 प्रार्थयति,
 Cā k. l. n r s. u 'यन्ते (as in text) — ^c) G2
 'लोकान्, Ck. l r s u 'लोकम् (as in text) — ^d)
 T2 देह, Ck r s u देव (as in text)

21 ^b) Ś1 पुण्ये क्षीणे (by transp) K3 Da1
 Dn1 (before corr) मर्त्यलोके, Ck r s u 'लोकं
 (as in text) — ^c) M1 एव हि त्रयी धर्म्यम्, Csp
 up एव हि त्रैधर्म्यम्, Cā k l n. r s u एव त्रयीधर्मम्
 (as in text) M2 'प्रविष्टा, Cā k r s u 'प्रपन्ना
 (as in text) — ^d) T1 G2-4 गतागतिं, Cā g k

l. n r s u 'गतं (as in text) G3 कामकामं, Ck
 l n. r s u v 'कामा (as in text)

22 ^a) K6 Ck अनन्याश्च विरक्ता मां, Cā g l. m
 n r s u as in text — ^d) Ś1 4 (m as in text) 8
 ददामि, Ck. l n r s u वहामि (as in text)

23 ^a) Da1 G3 येऽप्यन्यदेवता (G3 'न्यवैता, s10)
 भक्त्या, T1 G4 Cm ये स्वन्यदेवता भक्ता, Ck. l r s u
 as in text — ^b) = Gitā 17 1^b Cf B 12 91
 37^b — ^d) K1 6 यजति विधि, K6 Ñ1 D6 Ck. l
 यजतेविधि, Cā g n r s u as in text

24 ^a) K1 2 T1 'भूतानां, Cā g k. l n s u 'यज्ञानां
 (as in text) — ^d) Ś3 चलति, K2 न्यचति,
 Da1 D6 चवति, Cg चलते, Cā k l n s u च्यवन्ति
 (as in text)

26 ^c) D2 भक्त्यापहृत, Ck n r s u भक्त्युप (as
 in text)

28 ^a) Ko D3 G3 फलैरेव, Ck l n r s u -फलै-
 रेव (as in text) — ^b) K1 Da1 Dn1 D1 8 M2
 मोक्षसे (s10) — ^c) A few MSS सन्यास — ^d)
 Ś1 6 K1 2 6 D2 6 S (except M1) Cā उपेप्यसि, Ck.
 l. n r s u उपै (as in text)

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
 समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
 अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
 कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ३२
 किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
 अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

29 ^a) Cf. B 13 85 3^a K1 २ समूह; Da1 (before corr) संमोह, Cā k l m n r ś u समोऽह (as in text) — ^b) Ko द्वेषोस्ति, Ck r ś u द्वेष्योऽस्ति (as in text) T2 मप्रिय, Ck r ś u न प्रिय (as in text) — ^c) Dc च, Cā. l r ś u तु (as in text)

30 ^a) = B 13 115 80° — ^d) T2 G2 ३ च्यव हितो, Cā k l n r ś u व्यवसितो (as in text)

31 ^b) Ś1. c K1 B Da1 D1 c Cā kp नियच्छति, Ck n r ś u निगच्छति (as in text) — ^c) Ś8 ३ Cg प्रतिजानेह, Cl n r ś u प्रतिजानीहि (as in text) — ^d) Ś1 ३-c Ko c Cā k मद्भक्त, Cl n r ś u मे भक्त (as in text) K1 प्रयच्छति (sic)

32 ^a) Ks व्युपाश्रित्य, Ck. n r ś u व्युपाश्रित्य (as in text) — 32^{bcd} = B 14 19 61^{bcd} — ^d) Cf Gitā 6 45^d, 13 28^d, 16 22^d B 12 217 30^b, 31^b Dc ते याति परमा गतिं, Cā k l n r ś u as in text

33 ^a) Cf B 14 19 62^a — ^d) Ds अनुचित्य, M4 इदं प्राप्य, Cā k l n r ś u इमं प्राप्य (as in text) M2 भजति, Cā l n r ś u भजस्व (as in text)

34 ^{ab}) = Gitā 18 65^{ab} — ^c) Cf Gitā 18

65^c Ś1 सत्य ते, D2 युक्त्वैव, Dc युक्त्वैव, Ck. l n r ś युक्त्वैवम् (as in text) — ^d) Ds c T2 G2 ३ Ms मत्परायण, Ck l n r ś 'यण (as in text) Ś1 प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gitā 18 65^d)

Colophon om in Ś4-c — Sub-parvan Ś1 Ko- 2 ३ N1 B D (Da3 om) T1 G2-3 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 Ds 7 om उप^c), Kc श्रीमद्भगवद्गीताया, G1 गीताया Ko c N1 Da1 Dn Dc cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, Kc Dc श्रीकृष्णार्जुनसवादे, T1 G4 परब्रह्मविद्याया सहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G2 ब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy name Ś1 D2 ३ भक्तियोग; Ko c Dn T1 G2 4 C^s राजविद्याराजगुह्ययोग, Ks राजगुह्यराजयोग, Ks ब्रह्मविद्यायोग, N1 D4 T2 G1 राजगुह्ययोग, B2 प्रकृतियोग, B3 प्रकृतिपुरुषयोग; B4 Ds राजविद्याराजगुह्य (Dc 'योग), D1 राजयोग, Dc आत्मनिर्णययोग, M2 श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy no (figures, words or both) Ds M2 32, M4 33, T G 31 (as in text) — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś1 Ko-३ ३ c N1 B Da1 Dn D1-1 c-3 G2 ३ M1 ३ ३ Cv 9 — Śloka no - K1 ३. ३ Da1 Dn D1 2 ३ ३ G2 34, Kc 35

३२

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
 यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
 न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
 अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
 यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
 असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
 सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
 अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
 महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
 मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
 सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
 तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११
 अर्जुन उवाच ।

पर ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२

C 6 1216
B 6 34 12
K 6 34 12

32

 K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 K1 om the ref, but reads ॐ instead —^b) = GItā 18 64^b —^c) M3 तत्ते, Cā k l r s u यत्ते (as in text) K1 प्रय^a, K2 प्रेय^a, D1 २ 4 (by corr!) ३ T1 G4 M1 प्रियमाणाय, Ck l m n r s u प्रीयमाणाय (as in text)

2 ^b) Ś1 (before corr) G2 M1 Ckp vp प्रभाव, Cā k l m n r s u v प्रभव (as in text) Śc Cā च, B2 नो, Cl n r s n (as in text) —^d) Dc हि, Cl r s u च (as in text)

3 ^d) = 3 81 80^d, 118^d, 176^d, 82 4^d, 45^d, 54^d, 92^d, 135^d, 140^d, 83 21^d, 101^d, 198 53^d
B 12 97 13^d B 13 26 44^d

4 ^a) K1 २ Da1 G3 बुद्धि, Cā g k l m n r s u बुद्धि (as in text) —^b) Ś1 transp दम and क्षम —^c) Cf B 12 227 73^d

5 ^a) Cf 3 298 8^a —^c) Ś1 भाव (s1c) —^d) G3 एव, Cā k l n r s u एव (as in text)

6 ^a) Cf 1 114 40^a —^c) Da1 (before corr) G2 मनसा, T2 मानवा, M2 मानुषा, Cā k l m n r s u v मानसा (as in text) —^d) G2 ३ Ck एषा, Cl m n r s u v येषा (as in text) G2 Cv लोका, Ck l m n r s u लोक (as in text)

7 ^a) K3 M2 एषा, Cā k l n r s u v एता (as in text) —^c) Śc K1 Cā [s]विकल्पेन, G1 ३ Cr [s]विकल्पेन, G2 [s]पिकल्पेन, Cu [s]प्रकल्पेन, Ck n s sविकल्पेन (as in text)

8 ^a) Ś3 4 (sup ln as in text) ३ ० Kc Cā k अय, Cl m n r s u अह (as in text) —^b) Ś3 4 (marg) ३ ० Kc Cā k इत, Cn r s u मत्त (as in text) —^d) D2 *समस्थिता, Cā l n r s u *समन्विता (as in text)

9 ^a) N1 D8 मद्गत (s1c) —^b) N1 D8 बोधयत (s1c) —^d) Ś1 स्तोष्यति, D8 पुष्यति, Cā k l n r s u तुष्यन्ति (as in text) Ś1 ३ 4 (sup ln) ३ Cā k रमयति, Cl n r s u च रमन्ति (as in text)

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
 असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
 सर्वमेतद्वत् मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
 न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
 भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
 वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
 कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
 केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
 विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
 भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
 प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
 अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
 अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
 आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
 मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
 वेदानां सामवेदोऽसि देवानामसि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२
 रुद्राणां शंकरश्चासि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
 पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

12 ^a) M₁ ३ ६ transp ब्रह्म and घाम — ^c)
 = 3 192 21^c — ^d) Cf 3 187 54^c

13 ^c) Cf 2 4 8^a 3 13 43^d, 83 103^a B
 9 49 24^a — ^d) S₃₋₆ K₆ D₈ Ck मा, C₆ मे (as
 in text)

14 ^b) S₁ M₄ यन्मा, S₃₋₅ यन्मे, G₃ य मां, M₂
 यं तां, Cl r s u यन्मा (as in text) — ^c) T₂ मे,
 Ck.l r s u ते (as in text) K₁ भक्ति, G₃ Cv
 व्यक्त, Ck l n r s u व्यक्ति (as in text) — ^d) S₃₋₆
 K₆ Ck महर्षय, Cl r s u न दानवा (as in text)

15 S₆ om 15 — ^a) Cf 6 61 65^b — ^b)
 D₂ वेत्सि, Ck l r s u वेत्थ (as in text)

16 ^b) = 19^b S₁ दिव्या आत्मविभूतयः, S₃₋₆ K₆
 Ck विभूतीरात्मन शुभा, Cā l r s u as in text — ^d)
 G₂ इमास्व, G₃ (by corr) नित्य स, Ck.l r s u
 इमास्व (as in text) M₄ प्राप्य, Ck l r s u व्याप्य
 (as in text) K₆ N₁ D₈ तिष्ठति, Cl r s u 'सि
 (as in text)

17 ^{ab}) S₁ विद्यामहा (sic), S₃ Ck विद्या महा, K₈
 D₁ 2 4 8 T₁ G₄ विद्यामह, Cl.n r s u विद्यामह (as
 in text) K₁ योगि त्वा, K₈ D₁ D₈ Cl r योगी
 स्वा, K₅ D₁ D₈ योगिस्त्वा, Cā k l p n s योगिस्त्वा

(as in text) S₁ 3-6 K₆ Ck त्वामह, Cr s u त्वा
 सदा (as in text) — ^c) D₆ तेषु लोकेषु भावेषु,
 Ck l r s u as in text

18 ^d) D₆ M₄ मे मत, Ck.n r s u मेऽमृतम् (as
 in text)

19 ^a) = 3 186 13^a, 203 3^a B 7 12 1^a
 B 12 160 5^a, 163 6^c, 340 18^c B 13 7 2^a,
 50 2^a — ^b) = 16^b S₁ 3-6 K₆ Ck विभूतीरात्मन
 शुभा (cf v l 16^b), Cl n s u as in text

20 ^b) B D₁ D₁ Ck सर्वभूताशये (D₁ 'य') स्थित,
 Cā l n r s u v as in text — ^c) K₁ आद्यश्च,
 Ck.l n r s u v आदिश्च (as in text) G₂ M₂
 मध्यश्च, Ck n r s u v मध्यं च (as in text)

21 ^b) Cf 2 33 28^d S₁ अहम्, Ck.l n r s u
 रविर् (as in text) — ^d) Cf B 7 6 7^a

22 ^a) Cf B 13 14 323^a S₁ 3-5 K₆ Ck 'वेदो
 ह, Cl r s u 'वेदोऽसि (as in text) — ^d) N₁
 चेतना, Cā k n r s u चेतना (as in text)

23 ^b) K₈ D₁ (before corr) G₂ 'राक्षसा, Ck
 r s u 'रक्षसाम् (as in text) — ^c) Cf 4 2 19^d
 B 7 6 5^b B 13 14 322^b — ^d) Cf 5 63 5^b

24 ^a) G₃ पुरोधाना, Ck n r s u पुरोधमां (as

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ॥ २४
 महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।
 यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
 अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
 गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
 उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
 ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
 आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।
 प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८
 अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितृणामर्यमा चासि यमः संयमतामहम् ॥ २९
 प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
 पवनः पवतामसि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
 झषाणां मकरश्चासि स्रोतसामसि जाह्नवी ॥ ३१
 सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
 अक्षराणामकारोऽसि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
 अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
 मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
 कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
 द्यूतं छलयतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

C 6 1240
 B 6 34 36
 K 6 34 36

in text) D₆ G₂ s मुख्याना, M₂ मा मुख्य (by transp), Ck. r s u मुख्य मा (as in text) —^c) S₃ Ck सेनान्यामप्यह, Cn r s u सेनानीनामह (as in text) —^d) Cf B 14 43 7^b K₂ सागर, Ck l r s u सागर (as in text)

25 ^b) S₃ K₆ अपि, Cā l r s u असि (as in text) —^c) Ś₁ s-s K₆ Ck यज्ञोऽसि, Cr s u यज्ञोऽसि (as in text) —^d) Ś₆ K₁ s D₆ Cā हिमाचल, M₁ हिमालय, Ck r s u हिमालय (as in text)

27 ^a) Some MSS उच्चैश्च —^c) Cf 4 2 14^b Ś₁ K₆ ऐरावण, Cl r s u ऐरावत (as in text) —^d) D₆ नराधिप, T₂ नरोत्तम, Cr s u नराधिपम् (as in text)

28 ^a) Cf 4 2 13^a S₁ वज्रो, Cr s u वज्र (as in text) —^c) Ś₁ Cā प्रजनस्यासि; M₁ प्रजनेष्वपि, Ck l n r s u प्रजनश्चासि (as in text)

29 ^a) G₂ श्वापि, C_s u श्चासि (as in text) —^b) Cf B 9 47 10^d B 13 85 123^d —^d) Ś₁ s D₆ सयमिनाम्, Ckp सयच्छताम्, Cā k. n r s u सयमताम् (as in text)

30 ^a) Some MSS प्रह्लाद —^b) G₁ कलयताम्, Cā k. n r s u कलयताम् (as in text) —^d) Cf B 13 14 32^c

31 ^a) Ś₁ s K₁ D₆ s Cā पवन (K₁ ना) प्लवताम्, M₁ न पवताम्, Cn r s u पवन पवताम् (as in text) —^d) A few MSS श्रोतसाम्

32 ^a) G₁ स्वर्गाणाम्, Cā l n r s u सर्गाणाम् (as in text) —^b) M₂ मध्यश्च, Cl n r s u मध्य (as in text)

33 ^b) K₁ D₂ s द्वद्व (sic) (for द्वद्व) —^d) Dn₁ मुख, Cn r s u मुख (as in text)

34 ^a) N₁ चासि, Cā n r s u चाहम् (as in text) —^c) Dn₁ कीर्ति श्री, D₆ कीर्तिश्री, Cl r s u कीर्ति श्रीर् (as in text) —^d) B₁ transp स्मृति and धृति Da₁ G₂ s धृतिक्षमा (G₂ मा), Dn₁ D₆ धृति क्षमा, Cr s u धृति क्षमा (as in text)

35 ^a) N₁ बृहत्सामम्, Cl n r s u साम (as in text) M₂ कथा, Cr s u तथा (as in text) —^b) Cf B 14 44 7^a — K₁ s om (hapl) 35^c-36^b —^c) N₁ शीर्षोऽसि, Cā l s u शीर्षोऽहम् (as in text) — N₁ (sec m within parenthesis, om line 2) ins after 35 K₆ D₆ (marg sec m, om line 2, with the remark "सक्त च") ins after 38

101* ओषधीना यवश्चासि धातूनामसि काञ्चनम् ।

सौरभेयो गवामसि जेहानां सर्पिरप्यहम् ।

सर्वासा नृणजातीना दर्मोऽह पाण्डुनन्दन ।

[(L 3) N₁ सर्वेया (for सर्वासा)]

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सच्चं सच्चवतामहम् ३६
 वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
 दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
 मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
 यच्चापि सर्वभूतानां वीजं तदहमर्जुन ।
 न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
 एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
 यद्यद्विभूतिमत्सच्चं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१
 अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवारुन ।
 विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

36 K₁ २ om 36^{ab} (of v l 35) — ^a) G₂
 चल°, Cā k l r ś u छल° (as in text) — So
 (but not Cā l) om (hapl) 36^{bc} — ^b) = Gītā
 7 10^d — Ś₁ reads 36^{cd} in marg

37 K₂ om (hapl) 37^b-38^a — ^c) Ś₁ D₀ अ
 स्यह, Cl r ś u अप्यह (as in text) — ^d) Ś₁ ६
 K₁ D₂ ३ उशना, Cl n i ś u उशना (as in text)

38 K₂ om 38^a (cf v l 37) — ^b) D_{n1} D₀ ३
 नीतिरश्मि (s₁₀) G₂ जिगीषता, M₀ जिहीषता, Cā
 k n r ś u जिगीषताम् (as in text) — ^d) K₁ ज्ञान
 मताम्, Cā r ś u वताम् (as in text) — After
 38, K₀ D₃ (marg sec m , om line 2) ins 101*

39 ^a) M₂ मचापि (s₁₀) — ^b) Ś₁ ६ Ck तद्वीज
 महम्, Cā r ś u वीज तदहम् (as in text) — ^c)
 T₂ M₁ ६ तदस्मि, Cā k l n r ś u तदस्ति (as in
 text) K₁ corrupt, D₀ य स्याद्, M₃ ६ यस्मान्,
 Cā m r ś u यत्स्यान् (as in text) — ^d) Ś₀ Cā
 मम भूत, D₀ भावभूत, Cl m n r ś u व मया भूत
 (as in text)

40 ^a) K₀ शुभ, Ck r ś u मम (as in text)
 — ^d) D_{n1} विभूतिर्, D₀ विभूति, Ck n r ś v
 विभूतेर् (as in text)

41 ^c) Ś₁ १-० Ko ० Ck °गच्छेस्त्व, Cn r ś u
 °गच्छ त्व (as in text)

42 ^a) Ś₁ ६ Ko ० G₂ Ck बहुनोक्तेन, D₈ बहुनै
 केन, Cā g l m r ś u बहुनैतेन (as in text) — ^b)
 Ś₁ ३-० Ko १ ० D_{n1} D_n D₁ २ ० T₁ G₂₋₁ M₁ Cā
 k r ज्ञानेन, Cl m ś u ज्ञातेन (as in text) — ^d)
 Ś₈ Cg जगस्थित (by transp), Ko स्थित जगत्,
 Cā k l r ś u स्थितो जगत् (as in text) Cn cites
 स्थित

Colophon om in Ś₁₋₆ — Sub-parvan Ś₁
 Ko ३ ३ N₁ B D_{n1} D_n D₁₋₆ ३ T G₂₋₁ M₂ ४ (some
 MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु
 उपनिषत्सु; K₂ श्रीभगवद्गीता, K₀ श्रीभगवद्गीताया, D₁
 भगवद्गीतासु, G₁ गीतायां Ko ६ N₁ B₃ D_{n1} D_n D₁₋₆
 T₂ cont ब्रह्म (T₂ परब्रह्म) विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
 र्जुनसवादे, K₀ श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G₂ परब्रह्मविद्याया
 परमहत्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy
 name Ś₁ महापुरुषविभूतियोग, Ko-३ ३ N₁ B₃ ४
 D_{n1} D_n D₁₋₇ T₂ G₁ C₆ v विभूतियोग, K₀ शुभ
 दिव्यविभूतियोग, B₂ योग, D₈ विभूतिपुरुषयोग, T₁
 G₄ विभूतिविस्तरयोग, G₃ भवद्विभूतियोग, M₂ विभूति
 विस्तर — Adhy no (figures, words or both) D.
 30, T G 32 (as in text), M₂ 33, M₁ 34
 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both)
 Ś₁ Ko-३ ६ ० B D_{n1} D_n D₁₋₁ ०-३ G₂ ३ M₁ ३ ६ C.
 10 — Sloka no Ś₁ (by corr) K₁ ३ D_{n1} D_n
 D₁ २ ६ ० 42, K₀ G₂ 43

३३

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
 भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
 एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
 मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
 योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
 पश्यादित्यान्वसृष्टुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
 इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C 6 1254
B 6 35 6
K 6 35 6

33

☞ K₁ Da₂ om. this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^b) K₁ °सन्निक, Ck. l n r ङ सञ्ज्ञितम् (as in text) — °) M₁ चस्त्वयोक्त, Ck l n r ङ u यत्त्व योक्त (as in text)

2 ^a) Cf B 12 222 29^d, 250 19^b, 320 108^d
 Ś₁ ३ भवाप्ययौ, G₂ M₁ ६ °व्ययौ, Ck प्रभवाप्ययौ
 (hypermetric), Cl n r ङ u भवाप्ययौ (as in text)
 — ^b) K₁ M₁ श्रुतो (sic) Ś₁ ३-६ Da₁ D₂ ३ ६ M₂ ४
 Cā k विस्तरतो, Cl n r ङ u विस्तरशो (as in text)
 — ^c) = 3 186 128^a — ^d) K₁ ३ Ñ₁ Dn₂ Dc
 महात्म्यम् (sic) — After 2, K₁ repeats 1^{ca}

3 G₂ om (hapl) 3-4 — ^a) = 5 165 7^c
 B 13 55 30^a T₂ M₁ ६ यथात्त्वम्, Ck r ङ u
 यथात्थ त्वम् (as in text) — ^b) Ś₁ ३-६ Ko Dn₁
 D₂ ३ G₂ M₁ Ck परमेश्वर, T₂ पुरुषोत्तम, Cn r ङ u
 परमेश्वर (as in text) — 3^{ca} = (var) B 14 55
 3^{ca} — ^d) K₁ २ D_० ऐश्वर्यं, Cā k. l n १ ङ u ऐश्वर
 (as in text) B_२ परमेश्वर, G_२ पुरुषोत्तम, Ck l
 n r ङ u त्तम (as in text)

4 G₂ om 4 (cf v l 3) — ^b) T₂ इह, Ck. l
 n r ६ इति (as in text) — ^c) Ś₁ ३-६ K_६ Cā k
 योगीश्वर, Cl n r ङ u योगेश्वर (as in text)

5 ^b) = 1 1 179^b, 33 23^b 2 9 4^d, 45 20^b
 3 93 18^d, 170 34^d 4 52 4^d 5 54 45^b, 149
 76^d 6 10 36^b, 16 28^d B 7 16 5^d, 26 33^b
 B 8 19 5^d, 24 36^d B 9 10 67^b, 19 28^b
 B 10 6 9^d, 7 27^d B 11 24 25^b B 12 284
 36^d, 313 15^d B 13 14 405^d, 26 64^d B 14
 34 8^d, 56 17^d etc (“epic tag”) — ^d) Da₁
 (before corr) G_६ °वर्णाकृतीनि, D_० °वर्णाकृतानि, Ck.
 n r ङ u वर्णाकृतीनि (as in text)

6 ^a) G₂ रुद्रा (sic) — °) Ñ₁ (before corr)
 °पुण्यानि, D_० T_२ M₁ (also as in text) Cl °रूपाणि,
 Cā k. n r ङ u पूर्वाणि (as in text) — ^d) Ś₁ ३ ४
 (sup lin as in text) ६ K_६ पांडव, C_६ u भारत
 (as in text)

7 ^a) Ś₁ G_३ सर्वं, Ck l n r ङ u कृत्स्न (as in
 text) — ^b) K₁ २ [आ]दि (sic) — ^d) K_२ चान्य,
 Cā k l n r ङ u चान्यद् (as in text)

8 ^a) Ś₁ M₂ न च, Ko Da₁ Dn₁ न तु, K₁ न
 त्व, Cl r ङ u न तु (as in text) Ś₁ ४ Ck शक्य
 सि, Ś₄ (marg) K_६ शक्यासि, B_३ शक्यते, Da₁ D₄
 (bv corr) T₁ G₁ ३ ४ M₁ ४ Cr शक्यसे, T₂ G_३
 द्रक्ष्यसे, Cl n ङ u शक्यसे (as in text) — ^b)
 D_६ एतेनैव, G_३ मनोनैव (sic), Cā k. l n ङ u अने
 नैव (as in text) K₁ सुचक्षुषा, Cl r s u स्वचक्षु-
 षा (as in text) — ^c) Ś₁ ददामि, Ck l r ङ u
 ददामि (as in text) K_३ रूप, Ck l r s u चक्षु

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर्भापत ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

(as in text) — ^d) = G1ā 9 5^b B₁ D₈ Ck
रूपम्, Cā 1 n 1 ś u योगम् (as in text)

9 ^a) G₈ एवमुक्त्वा महाराज, M₈ 6 एवमुक्त्वाप्रतो
राजन्, Cl n r ś u as in text — ^b) S₁ 8-6 Ko
1 6 'योगीश्वरो, Cl m n r ś u 'योगेश्वरो (as in
text)

10 ^d) Ś₁ K₂ दिव्यानीको^o (sic)

11 With 11^{ab}, of B 13 107 104^{ab}, 129^{cd}
— ^a) Cf 1 114 43^a, 211 9^c 5 120 2^a B
12 148 11^c B 15 32 16^c, 33 23^c Ś₁ 8-6
Ko-2 6 दिव्यमालांबरं, Cr ś u 'माल्या' (as in text)
Cl cites अम्बर — ^o) Ś₁ विष्णुम्, Ck r ś u देवम्
(as in text) — ^d) = B 7 149 30^d

12 ^a) M₆ दिव्य, Ck m n ś u दिवि (as in
text) — ^o) K₈ D₁₋₈ M₂ भा (sic) G₈ सूर्याद्,
Ck ś u सा स्याद् (as in text)

13 ^d) T₂ तथा, Ck 1 s तदा (as in text)

14 ^c) = B 14 8 32^a Ś₁ विष्णु, Cr ś u देव
(as in text)

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५

अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

15 ^b) Ś₁ 8 भूतविशेषसंघान्; G₈ भूतमशेषसंघान्,
Ck 1 n r ś u 'विशेषसंघान् (as in text) — ^d)
Ś₁ 8-5 (S₁ 8 sup lin) 6 Ko G₈ Ck r दीप्तान्, T₁
G₄ सघान्, Cn ś u दिव्यान् (as in text)

16 ^b) S₉ Ko 2.8 D (D₂ om) M₆ Cr u त्वा,
Cś त्वा (as in text) — ^c) K₁ त्वाद्य, Cm n r
ś u त्त्वादं (as in text) — ^d) G₈ सर्वेश्वर, Cā r
ś u विश्वेश्वर (as in text) Ś₁ 5 Ko-8 5 6 N₁ B
D₁ D_n D₁ 8 5 6 1 T₂ G₂ M₂ 5 विश्वरूप, Cā r ś u
विश्वरूप (as in text)

17 ^a) Cf 46^a B 13 14 387^a — ^c) S₁ 5 K₆
T G₂ M₁ 8-5 त्वा, Cr ś u त्वा (as in text) S₁
K₁ N₁ D₂ T₂ G₂ 3 Cr दुर्निरीक्ष, Cn ś u 'रीक्ष्य (as
in text) — ^d) = (var) 1 83 8^b

18 ^b) = 38^b — ^c) Cf B 12 335 5^d S₈-6
Cā g k सात्वतं, K₁ शश्वतं, Cn r ś u शाश्वतं (as
in text) ❀ Cā सदिति ब्रह्मनाम । तद्विद्यते यस्मिन्निति
सत्त्वान् परमेश्वर । स देवता येषां ते सात्वता ब्रह्मविदस्तेषां
धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानस्य गोप्ता । ❀ — ^d) K₆
पुरुष (sic)

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
 मनन्तवाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
 पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
 स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
 द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि
 व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
 दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
 लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०
 अमी हि त्वा सुरसंधा विगन्ति
 केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
 स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंधाः
 स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१
 रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
 विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंधा
 वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
 महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।
 बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
 दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३
 नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
 व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
 दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
 धृतिं न विन्दामि शर्मं च विष्णो ॥ २४
 दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
 दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५
 अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
 सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
 भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
 सहास्रदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C 6 1272
 B 6 35 26
 K 6 35 26

19 ^a) Cr 5 69 6^b — ^c) S₁ 4 2 Ko 6 S
 (except M₂) त्वा, Ck l n r s u त्वा (as in text)
 — ^d) N₁ (marg) विश्वमनतरूप, Cn r s u विश्व
 मिद तपन्तम् (as in text)

20 ^b) S₁ व्याप्तम्, Ck m n r s u व्याप्त (as
 in text) — ^c) S₁ 3- Ko Ck रूपमिद (Ko 'सुप्र)
 तवेद्य, S^c K₁-3 6 Da₁ Dn D₁-5 7 8 S Cn r u
 रूपमुग्र तवेद (G₁ 'देव), Dc रूपमुदग्ररूप तवेद (hy
 permetric), C^s रूपमिद तवोग्र (as in text)

21 ^a) S₁ 6 K₁ 3 6 N₁ B₁-3 Da₁ Dn₁ D₁-3 6
 Ck r u त्वा, Cn s त्वा (as in text) Cup त्वा
 + असुरमघा — ^b) S₁ (sup lin as in text)
 घृणति, Ck n r s u गृणन्ति (as in text) — ^c)
 S^c स्वस्तीत्युक्त्वा (sic) S₁ 3 4 6 K₁ 2 6 Ck
 स्वस्तीति चोस्त्वैव महर्षिमघा, Cr s u as in text
 — ^d) S (except M₂) त्वा, Ck s त्वा (as in
 text)

22 With 22^a, cf B 13 158 34^{ab} — ^a) Cf

5 29 14^b B 16 4 25^b — ^b) Ko विश्वे देवा,
 C^s u विश्वेऽश्विनौ (as in text) Cn cites विश्वे
 — ^c) = B 7 163 34^a Dc M^c गन्धर्वयक्षा सुरं,
 Cn s u as in text — ^d) N (S₂ missing, K₁
 Da₂ om) G₁ M₂ 6 Ck n r त्वा, C^s u त्वा (as
 in text) C^s cites विस्मिता एव (om च?)

23 G₁ om 23^c-24^b

24 G₁ om 24^{ab} (cf v l 23) — ^a) S₁ 'वक्त्रं,
 Cr s u 'वर्णं (as in text) — ^c) S₁ 8 8 K₂ 8 6 6
 Da₁ Dn D₁ 6-8 S Ck n त्वा, Cr s u त्वा (as in
 text)

25 K₂ om (hapl) 25^c-27^b — ^d) = 45^d
 S₁ K₁ देवीश, Cr s u देवेश (as in text)

26 K₂ om 26 (cf v l 25) — ^a) S₁ 8-
 Ko सर्वे, S^c Da₁ D₂ T G₁ 2 M Cu च त्वा, G₂
 हि त्वा, C^s च त्वा (as in text) — ^b) S₁ 4 6 K₂ 6
 G₁ M₁ सर्वे, Cr s u सर्वे (as in text)

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
 दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
 केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
 संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
 समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
 तथा तवामी नरलोकवीरा
 विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
 यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
 विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
 तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
 स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
 लेलिहसे ग्रसमानः समन्ता-

लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
 तेजोभिरापूर्यं जगत्समग्रं
 भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
 आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
 नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
 विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
 न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
 श्रीभगवानुवाच ।
 कालोऽसि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
 लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
 ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
 येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
 तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

27 K₂ om 27^{ab} (of v l 25) — After 27^{ab},
 Ś₁ ins

102* सहस्रसूर्यात*सनिभानि
 तथा जगद्वासकृतक्षणानि ।

— °) T₂ विलग्ना, G₈ विमग्ना, Cr ś u विलग्ना (as
 in text) D₈ दशनान्तराले, Cr ś u 'नान्तरेषु (as
 in text) — After 27, S₁ s-s K₀ D₈ Ck ins

103* नानारूपै पुरुषैर्वध्यमाना
 विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
 यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधा
 शस्त्रै कृत्वा विविधैः सर्व एव ।
 त्वत्तेजसा निहता नूनमेते [5]
 तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रविष्टा ।

[(L 1) Ś₈ s वाध्य°, Ś₄ K₀ योध्य° (for वध्य°)
 — (L 5) Ś₁ s निहिता, K₀ Ck विहता, D₈
 [अ]मिहता (for निहता) K₀ नूनमेव (for 'मेते)
 — (L 6) Ś₈ D₈ त्वच्छरीरे, K₀ त्वच्छरीर-]

28 °) Ś₁ विद्याति; Ś₈ व्रजति, C₈ u द्रवन्ति (as
 in text) — °) Ś₁ नरदेवलोका, Cl ś u नरलोक
 वीरा (as in text) — °) Ś₁ s-s K₀ s B °ण्यभितो
 ज्वलति, Ś₄ s (both marg) °ण्यभितो व्रजति, D₄
 (m as in text) °णि समृद्धवेगा, Cn r ś u °ण्यभि

विज्वलन्ति (as in text)

29 °) T₂ G₂ s प्रदीप्त, Cn r ś u प्रदीप्त (as
 in text) — °) Ś₁ s समिद्धवेगा, C₈ u समृद्ध°
 (as in text) — °) Ś₁ s (sup lin as in text)
 समिद्ध°, K₂ समृद्धि°, Cl s u समृद्ध° (as in text)

30 °) N₁ T₂ G₁ समन्तान्, Ck n r ś u समग्रान्
 (as in text) — °) Ś₁ s (sup lin as in text)
 s s K₀ M₈ s प्रपतति (by metathesis), Ck n r s u
 प्रतपन्ति (as in text) Ś₁ s K₀ s s s N₁ M₁-s s
 विष्णो, Cl n ś u विष्णो (as in text)

31 °) D₈ भग(ग marg)वान्, Ck l n r ś u
 भवान् (as in text) — °) D₈ देवेशवर, Ck l r ś
 ते देववर (as in text) — °) K₁ विज्ञातम्, Ck l
 n r s u विज्ञातम् (as in text) — °) Dn₁ च,
 Cg ś u हि (as in text)

32 °) Ś₁ s-s C₈ k प्रवृद्धान्, Cn n r ś u प्रवृद्धो
 (as in text) — °) D₈ इत्, Ck l m n r ś u
 इत् (as in text) — °) Ś₁ ऋते त्वदेते, Ś₈ K₀
 B₁-s Ck r ऋतेपि त्वा, Cā l n ś u ऋतेऽपि त्वा (as
 in text) Ś₈ भवति, Ck l m n r ś u भविष्यन्ति
 (as in text)

33 °) Ś₁ (sup lin) मजस्व, Cr ś u लभस्व (as

जित्वा शत्रून्मुद्गं राज्यं समृद्धम् ।
 मयैवैते निहताः पूर्वमेव
 निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
 द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
 कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
 मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
 युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
 संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
 कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
 नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
 सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
 अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
 जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
 रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
 कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
 न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
 अनन्त देवेश जगन्निवास
 त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
 त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
 स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
 त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
 वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
 प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
 पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
 नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
 नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
 अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

C 6 1286
B 6 35 40
K 6 33 40

in text) — °) Ks मयैव ते, Da1 G2 मयैवैते, M4 मयैवैता, Cr ङ u मयैवैते (as in text) S1 Ds निहिता, Cr ङ u निहता (as in text) Ds सर्वमेव, Ck r ङ u पूर्व (as in text)

34 °) Ss-6 Ck लोकवीरान्, Ko वीरसुख्यान्, K1 2 G2 Cu योधसुख्यान् (for योधवीरान्) — °) Da1 हतास्व, Cl r ङ u हतास्व (as in text) G2 8 (before corr) व्यथिष्ठा, Cn r ङ u व्यथिष्ठा (as in text)

35 °) Cup cites एव + अह

36 °) S4 (sup lin as in text) 6 भूतानि, Ck l n r ङ भीतानि (as in text)

37 °) Ss Ck कस्माच्चैते, Cl m n r ङ u कस्माच्च ते (as in text) S3 4 (by corr sec m) 5 K6 Ck नमेयुर्, Cn r ङ u नमेरन् (as in text) — °) Ds T2 M2 ह्यादि, Ck n. r ङ u स्यादि (as in text) — °) S1 5 M2 सदसत् पर, Ss सदसतो पर, Ck l m n r ङ u सदसत्तपर (as in text)

38 °) = 18° — °) S4 परम, Cl n r ङ u च पर (as in text) — °) S1 इद समस्तं, Ss-6 B4 Da1 D4-6 8 T2 G1 2 M2 5 अनंतरूप, B1 °माच, Cn r ङ u रूप (as in text)

39 After 39^{ab}, S1 8-6 K6 Ds Gā ins

104* अनादिमानप्रतिमप्रभाव
 सर्वेश्वर सर्वमहाविभूते ।

[(L 2) Ds विभूति, Gā विभूते (as above)]

40 °) Ss च, Cn ङ u ते (as in text) — °) Ks M4 सर्वे, N1 सर्व, Cl n ङ u सर्व (as in text). — After 40^{ab}, S1 3-6 K6 Ds Ck ins

105* न हि त्वदन्या कश्चिदपीह देव
 लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L 1) S4 (orig) 6 K6 Ds कश्चिदस्तीह]

— °) S1 8 4 °वीर्यमित, Ss वीर्यामृत, Cn r ङ u °वीर्यामित (as in text) — °) K6 ज्यामोपि सर्वं च,

सर्वं समामोपि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Cl n r s u सर्वं समामोपि (as in text) Ds s सर्वं,
Ck n r s u सर्वं (as in text)

41 ^a) Ś1 3 यदुक्तो, Ds यथोक्त, Cl n r s u यदुक्त (as in text) — ^b) Ś1 4 (sup lin) Cā स खेति च, Śs-s सखे च, Ck l n r s u सखेति (as in text) — ^c) Ks Ck अज्ञानतो, Cl n r s u अज्ञानता (as in text) Ś1 3-s Ko s B4 Ds Cśp up तवेम, Cn r s u तवेद (as in text) — ^d) K1 प्रणवेन (sic) Ds T2 Cn चापि, Cr s u वापि (as in text)

42 ^a) D1 s S (except M2 s) यच्चावहा*, Cr n s u यच्चावहा* (as in text) M4 [s]पि, Cl n r s u ऽसि (as in text) K1 यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि — ^c) Ś1 (sup lin) s Cā सत्समक्ष, Ck मत्समक्ष, Cn r s u तत्समक्ष (as in text) — ^d) Ds कामये (sic) S1 ईशमीड्य (of 44^b), D2 Ms 4 अप्रमेय, Cn अप्रमेय, Cr s u अप्रमेयम् (as in text)

43 ^a) K1 पितास्य, Gs पिता हि, Cl n r s u पितासि (as in text) — ^b) M2 त्वमस्य, Cr s u त्वमस्य (as in text) Śs 4 Ko s Ck विश्वस्य, Cr s u पूज्यश्च (as in text) — ^c) Śs [अ]धिक (sub-metric), B4 D2 [अ]प्यधिक, M4 [अ]भ्यधिक, Ck r s u [अ]भ्यधिक (as in text) Ś1 s कुतो नु, Ck r s u कुतोऽन्यो (as in text) — ^d) Ś1 3 4 (sup lin) s s Ko 2 s s s B2 Da1 Dn D1-3 s T Gs 4 *प्रभाव, Ś1 (orig) *स्वभाव, Cr s u *प्रभाव (as in text)

44 ^a) Gs काम, Cn r s u काय (as in text) — ^b) Ś1 T1 G4 अप्रमेय; Śs ईशमीड्य, Da1 ईड्य मीशं (by transp), Cn r s u ईशमीड्यम् (as in text) Cl cites ईश — ^d) Ś1 3-s Ks प्रियस्वार्हसि,

D1 (in as in text) प्रियाया इव, Cl r s u प्रियाया ईमि (as in text) Śc मोदुमईन् Cl r s u देव मोदुम् (as in text) Cl cites मोदु — After 44, S1 1-s Ko Ds Cā k ins

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि

पूर्वाणि पूर्वेष्वप्यय स्मरन्ति ।

नान्योऽग्नि कर्ता जगतस्त्वमेको

धाता विधाता च विशुर्भवंश्च ।

तवाद्भुत किं नु भवेदमद्य [5]

किं वाशक्य परत कीर्तयिष्ये ।

कर्तापि सर्वस्य यत स्वयं वै

विभो तत सर्वमिद त्वमेव ।

अत्यद्भुत कर्म न दुष्कर ते

कर्माण्यमान न हि विद्यते ते । [10]

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसो नापि बलस्य नर्दे ।

[(L 2) Śs पूर्वे ऋषयः, Ks पूर्वा ऋषय, Ck पूर्वेष्वप्यय (as above) Ds वदति, Ck स्मरन्ति (as above) — (L 4) Cā k cite धाता and विधाता — (L 5) Ś1 न (for नु) — (L 6) Śs पुत, Ck परत (as above) — (L 8) Ds ततो जगत्कृत्स्नमिद त्वमेव — (L 12) Ś1 तेजसा (for तेजसो) Ś1 नत्वे (sic), Śs ऋदे (for नर्दे)]

On the other hand, N1 ins after 44

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि

कृतानि पूर्वे मुनयो वदन्ति ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसश्चापि बलस्य त्रिणो ।

[Cf lines 1, 2, 11, 12 of 106*]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽसि दृष्ट्वा
 भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
 तदेव मे दर्शय देव रूपं
 प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
 मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
 महत्सवाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६
 श्रीभगवानुवाच ।
 मया प्रसन्नेन तवाञ्जनेदं
 रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
 यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
 न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
 र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
 एवंप्रकारं शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
 दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृच्छमेदम् ।
 व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
 तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९
 संजय उवाच ।
 इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
 स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
 आश्वासयामास च भीतमेनं
 भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०
 अर्जुन उवाच ।
 दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
 इदानीमसि संवृचः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१
 श्रीभगवानुवाच ।
 सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
 देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

C 6 1299
B 6 35 53
K 6 35 53

45 °) B₁ दिव्यरूप, C_{up} देवरूप, C_l n r s u
देव रूप (as in text) —^a) = 25^d

46 With 46^a, cf 17^a —^b) Ś_{1.0} T₂ G₂ 3
M₃-s त्वा, C_l r s u त्वा (as in text) —^c)
K_o भुजहृयेन, C_l n r s u चतुर्भुजेन (as in text)
—^d) K_o विश्वमूर्ते (sic)

48 °) Ś_{1.3} 4 (sup l_{in}) s c C_k 'ज्ञाधिगमैर्, C_n
s u 'ज्ञाध्ययनैर् (as in text) —^c) Ś₁ 3 4 (also
as in text) s K_o c B₃ C_k l एवरूप, C_n r s u
'रूप (as in text) Ś₁ शक्यते मा, Ś₃ 4 (marg) s
K_o c Ñ₁ B₃ D₃ s T₂ G₁ M₂ 4 शक्यमह, B₁ द्रष्टु-
महं, B₂ शक्योह, B₄ शक्यस्त्वह, D₂ शक्यतेह,
C₃ l n r s u शक्य मह (as in text) Ś₁ c त्रि
लोके, M₄ न लोके, C_l n r s नृलोके (as in text)
—^d) K₁ D₃ G₃ C_k दृष्ट, B₁ शक्य, C_l n r s u द्रष्टु
(as in text)

49 °) K₁ न च, C_n r s u मा च (as in text)
Ś₁ 3 4 (marg, orig deleted) s c विमूढता भूद्,
C_n r s u विमूढभावो (as in text) —^b) Ś₃ 4
(marg, orig deleted) s c C_k घोरसुग्र, C_n r s u
'मीदृश् (as in text) —^c) G₃ व्यपेतभीत, C_n s u
व्यपेतभी (as in text)

50 °) M₄ काम्य°, C_l n r s u सौम्य° (as in
text)

51 °) D_{n1} दृष्ट्वैव, C_r s u दृष्ट्वेद (as in text)
—^b) D₃ G₃ सौम्य, C_l r s u सौम्य (as in text)
—^d) Ś₃ D_{n1} (by corr) D₃ G₃ गत्वा (sic)

52 °) Ś₄ (before corr) G₃ सुदर्शनम्, Ś₄
(after corr!) दुर्दर्शनम्, C_k l r s u सुदुर्दर्शम् (as
in text) —^d) G₃ नित्य वदनकाङ्क्षिण, M₃ नित्य-
दर्शन°, C_k l n r s u as in text

53 Ś₃ om. 53 —^b) D₃ दानैर् (submetric!),

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तन्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr ś u दानेन (as in text) — °) K1 २ दृष्टं (s10)
— °) K1 ये यथा; B₂ मा तथा, Ck r ś u मा यथा
(as in text) Cl cites मा

54 °) Ñ₁ शक्यम्, Ck l n r s शक्य[] (as in
text) — °) Ś₁ २-३ K₆ ह्यहम्, D₁ २ स्वहम्, Ck
l n r s अहम् (as in text)

Colophon om in Ś₁-३ K₃ — Sub-parvan Ś₁
K₀ २ Ñ₁ B₁-३ Da₁ Dn D₁ २ ४ ४ T G₂-४ M₂ ४
(some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गी
तासु उपनिषत्सु, K₂ २ D₃ श्रीभगवद्गीतासु (K₅ °या),
G₁ गीताया K₀ २ Ñ₁ Da₁ Dn D₁-० T₂ cont ब्रह्म
(T₂ परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे (D₅
om श्रीकृष्ण°); K₆ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्म
विद्याया परमहस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
— Adhy name Ś₁ K₀ २ २ ० B₂-४ Dn D₁ २ ०-३
C₅ विश्वरूपदर्शनं (some MSS °न), Ñ₁ D₂ T G₁ ४
विश्वरूपदर्शनयोग, Da₁ विभूतियोगविश्वरूपं; D₃ विश्व-
रूपीय, D₆ श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शनं, G₂ भगवद्विश्वरूप
दर्शनयोग, M₂ विश्वरूपप्रदर्शनं — Adhy no (figures,
words or both) D₆ M₂ 34, T G₂-४ 33 (as
in text), M₄ 35 — Bhagavadgītā adhy no
(figures, words or both) Ś₁ K₀-२ २ ० Ñ₁ B

Da₁ Dn D₁-४ ०-३ G₁-३ M₁ २ २ २ Cv 11 — Śloka
no K₁ २ २ Da₁ Dn D₁ २ २ G₂ 55

34

☞ K₄ Da₂ om this adhy (of note at the
beginning of adhy 23)

1 °) Ś₁ Da₁ भक्त्या, Ck l m n r ś u भक्ताम्
(as in text) — °) K₁ चापि क्षरम् (s10) — °)
G₂ २ तेषा को योगवित्तमं, Ck n r ś u as in text
Cl cites तेषा के युक्ततमा

2 °) = Gītā 9 14^a — °) K₀ युक्ततमो (s10)
D₆ ते मे युक्ता समा मता, Ck n r ś u as in text

3 °) K₆ Ck मामुपासते, Cl m n r ś u पर्युं
(as in text) — °) K₂ सर्वत्रगमचिन्त्य (s10)

4 °) = B 14 19 36^a B 15 19 16^c of
1 110 27^a B 15 37 31^a — °) = Gītā 5
25^a (q v)

5 °) Ś₁ (sup lin as in text) K₅ सर्वत्रान्यक्त-
चेतसा, Ck l m n r ś u as in text — °) Ś₁ २-३
Cā k देहवद्भिर, Cn r ś u °वद्भिर (as in text)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
 अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
 तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
 भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
 निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
 अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
 मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
 अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
 ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
 अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
 निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
 संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६

C 6 1317
B 6 36 16
K 6 36 16

6 ^a) Ś1 transp सर्वाणि and कर्माणि — ^b) Cf Gitā 18 57^b

7 ^b) T2 G3 मृत्यु संसार' (sic)

8 Ś1 reads 8^{ca} in marg — ^c) Ś1 8 4 (marg)
 ३ ६ Cā k नि(Ś3 वि)वत्स्यसि त्वं, Cl n r ś u निव
 सिष्यसि (as in text) — ^d) D1 धनजय, Cn ś u
 न संशय (as in text) Ś1 ३-६ K6 D6 Cā k योग
 युक्तममास्थित

9 ^a) Ś1 (marg) ३-६ K6 D6 Ck अयावेशयितु
 चित्त, Cl n r ś u as in text — ^b) T2 अशक्नोषि
 (sic) D2 स्थित, Ck. l r ś स्थिरम् (as in text)
 D6 (by transp) मयि शक्नोषि न स्थिरं — ^d) M2
 मामिहाप्तु, Cā k l n r s u मामिच्छाप्तुं (as in
 text)

10 ^a) Ś1 ३ ६ Ck सन्, Ś3 Cā त्व, M6 हि, Cl r
 ś u ऽसि (as in text) — ^d) Ś1 मुक्तिम्, Cā k.
 n r ś u मिद्धिम् (as in text)

11 ^b) N1 T2 M3 ६ उद्योगम्, Cā k l n r s u
 मद्योगम् (as in text) Ś1 ३ ६ ६ K6 Da1 D6 Cā. k
 आस्थित; Cl r ś u आश्रित (as in text) — ^c)
 = Gitā 18 2° — ^d) Ś1 Ko यतात्मवाक्, D1
 जितात्मवान्, Ck n r ś यतात्मवान् (as in text)

12 ^a) G3 श्रेयोभि, Cg k m n r ś u v श्रेयो हि
 (as in text) — ^d) Ś3-६ Cā k अनतरा, K6 निर-

तरा, Ckp l m n r s u अनन्तरम् (as in text)

13 ^a) T2 अचेष्टा (sic) — ^b) Ko D6 वरुण
 (sic) D2 आत्मवान्, Ck r ś एव च (as in text)
 — ^c) = Gitā 2 71° (q v) — ^d) Cf B 12 297
 36° D6 क्षम (sic)

14 ^b) D6 जितात्मा, Ck l n r ś u यतात्मा (as
 in text) — ^c) = Gitā 8 7° — ^d) = 16^d
 K2 ६ B Da1 Dn D1 ३ मे भक्त, Ck l n r ś u
 मद्भक्त (as in text) D6 यो भक्त स च मे प्रिय

15 With 15^{ab}, of B 14 46 41^{ab} — ^a) Cf 3
 29 22^a B 12 262 24^a, 30^a, 31^a — ^b) Ś3
 लोकादुद्विजते, Cl n r ś u लोकान्नोद्विजते (as in
 text) Ś3 न य, Dn1 D2 ३ तु य, D6 हि स,
 Cl n r ś u च य (as in text) — ^c) Ś1 4 (m
 as in text) हर्षामर्षभयक्रोधैर्, Ś3 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्,
 K6 हर्षमन्युभयक्रोधैर्, N1 मर्षामर्षभयोद्वेगैर्, D6 हर्षाद्वि
 र्षभं, Cl n r s u as in text — ^d) Ś3 स हि,
 Cl n r ś u स च (as in text)

16 D6 om 16 — ^b) M2 दृढव्यथ, Cup न च
 क्षमी, Cl n r s u v गतव्यथ (as in text) — ^c)
 = Gitā 14 25° B 12 329 14^a Ś1 ३-६ Ko ६
 -फलं, Cl m n r ś u v -परि (as in text) — ^d)
 = 14^d Dn1 D1 यो मे भक्त स, D6 M6 भक्तिमान्य
 स, D6 मद्भक्तः स च, Ck. l m n r ś u यो मद्भक्तः
 स (as in text)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीर कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

17 M₂ s om (hapl) 17 —^b) = Gitā 16
54^b —^c) Ś1 s-s K₆ फल°, Cl n r s u परि° (as
in text) —^d) Cf 19^d D₆ यो मङ्गक्त°, Cl n r
s u भक्तिमान्य (as in text)

18 °) = B 12 18 31° K₁ D₆ G₈ सम (sio)
K₁ D₁₁ (before corr) G₈ मित्रौ (sio) —^b)
= Gitā 6 7^d, K₁-s s Ñ₁ B D (D₂: om) T₂ Cl
1 s u मानाप° (for मानाव°) —^c) = Gitā 6 7°

19 °) Cf 3 247 42° B 12 222 5° G₈ निदा
तुल्य°, Cl n s u तुल्यनिन्दा° (as in text) —^d)
Cf 17^d D₁ भक्तिमान्य° स मे प्रिय, Cn r s u as
in text.

20 °) Ś1 s-s K₆ B D₁ D₁₁ D₁-s s-7 Ck l n
धर्मा°, Cā in r s धर्म्या° (as in text) —^d) T₂
मद्विद्या, Ck.l n r s u मे प्रिया° (as in text)

Colophon om in Ś1-s — Sub-pavan S₁
K₆ s s Ñ₁ B D (except D₈, D₂: om) T G₂-4
M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमत्)
भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K₂ s श्रीभगवद्गीतासु (K₆ °या),
G₁ गीताया K₆ s Ñ₁ D₁ D₁₁ D₆ s cont ब्रह्म
विद्याया (D₈ om) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₆
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T₂ G₂ परब्रह्मविद्याया परमहस्या श्री
योगशास्त्रनिर्णये (T₂ om परमं श्रीयोगं) श्रीकृष्णार्जुन
संवादे — Adhy name Ś1 भक्तिसन्यासयोग, K₆-2 s

Ñ₁ B₂ 4 D₁ D₁₁ D₂ 4 T G₁ 2 4 C₆ s v भक्तियोग°
(to it B₂ adds ज्ञानविज्ञानदर्शन°), K₆ योगवित्तम
विवरणपूर्वक कर्मफलत्यागरूपधर्मामृतोपदेश (?), D₁ भक्ति-
सज्ञायोग — Adhy no (figures, words or both)
D₅ M₂ 35, T G 34 (as in text), M₂ 36
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Ś1 K₆-s s s Ñ₁ B D₁ D₁₁ D₁-4 s-s G₂ s
M₁ s s C₆ v 12 — Śloka no K₁ s s D₁ D₁₁
D₂ s G₂ 20

35

✍ K₄ D₂ s om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

Before 6 35 1, Ś1 s K₆-s s s Ñ₁ B₁ s 4 D₁
D₁₁ D₁-4 s T G M₂ C₆ v ins (of 109*)

108*

अर्जुन उवाच ।

प्रकृतिं पुरुष चैव क्षेत्र क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञान ज्ञेय च केशव ।

[(L 1) Prior half = Gitā 13 19° K₂ B₁ D₆
क्षेत्रज्ञ (for क्षेत्रज्ञम्) B₁ (by transp) क्षेत्रज्ञ क्षेत्रमेव च
— (L 2) K₂ om the line from मिच्छामि up to
वेत्ति in 6 35 1° T₂ ज्ञानाञ् (for ज्ञान) K₆
(erroneously) भारत (for केशव)]

1 K₂ om up to वेत्ति in 1° (cf v 1 108*)
— After the ref, K₆ ins (cf 108*)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
 तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
 स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
 ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
 ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
 महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
 एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
 अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
 आचार्योपामनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
 अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
 सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

C 6 1335
 B 6 37 13
 K 6 37 14

109^a प्रकृति पुरुष चैव क्षेत्र क्षेत्रज्ञमेव च ।
 एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञान ज्ञेय च भारत ।

—^b) Dc क्षेत्र, Cā g k l n r s u क्षेत्रम् (as in text) — D. om 1^c —^c) Ś1 3 4 (sup lin) r c Cā g k v वेद, Cl n r s u वेत्ति (as in text) —^d) Ś1 4-5 Ko 3 c D1 3 M2 Cā क्षेत्रज्ञम्, Cl l n r s u क्षेत्रज्ञ (as in text) K2 तद्विधा (sic)

2^a) Ś1 c क्षेत्रज्ञमपि, N1 क्षेत्रज्ञ इति, D11 क्षेत्रज्ञ चापि, Cl n r s u क्षेत्रज्ञ चापि (as in text) —^c) T2 (bv transp) क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्ज्ञान

3^a) B1 D2 यत्क्षेत्र, Cl l n r s u तत्क्षेत्र (as in text) K1 2 यश्च, Cā k l n r s u यश्च (as in text) —^c) Ś1 2-3 Cā k 'स्वभावश्च, Cl n r s u 'प्रभावश्च (as in text) —^d) = 5 66 3^d

4^a) Ś1 बहुभिर् Cā g k l n r s u बहुधा (as in text) —^d) Ś1 -o Ko c Cl विनिश्चित, Cl n r s u विनिश्चित (as in text)

5^c) = B 14 35 47^c —^d) G3 खेंद्रिय, Cl l n r s u चेन्द्रिय (as in text)

6^a) K1 M2 c द्वेषा, K3 द्वेष, Cl l n r s u द्वेष (as in text) Ds सुख चैव, Cl l n r s u सुख दुःख (as in text) —^b) Cr [भा]यति

7^a) Dc अदानित्वम्, Cā g k l m n r s u अमा

नित्वम् (as in text) Ś1 Ko अदानित्वम्, some MSS अदमित्वम्, Cā k l m n r s u अदमित्वम् (as in text) —^b) Cf B 12 270 39^b —^d) Ko मौनम्, Cā k n r s u स्थैर्यम् (as in text)

8^b) Ko T2 M3 c अनहंकारम्, Cā k l n r s u 'कार (as in text) —^c) = B 12 9 33^c, 37^c B 13 149 131^c of Gitā 14 20^c

9^a) Dc असाक्ति, T2 आमाक्ति, G3 अनक्ति, Cā k l m n r s u असक्ति (as in text) — Ś1 om (hapl) 9^d-11^a

10 Ś1 om 10 (cf v l 9) —^b) = B 13 17 166^d

11 Ś1 om 11^a (cf v l 9) —^a) Ś2-5 K5 Cl r 'ज्ञाननिष्ठत्व, M1 'ध्याननित्यत्व, Cā l n s u 'ज्ञाननित्यत्व (as in text) —^b) Cr 'चित्तन, Cā k l m n s u 'दर्शनम् (as in text) —^d) Śs G2 Cā यत्ततो, Cn यदितो, Cl l r s यदतो (as in text)

12^b) Cf B 13 16 28^d —^c) Cr sp up अनादि मत्पर, Cā g k l m n s u v अनादिमत्पर (as in text) —^d) Ś. (by transp) न सत्तासत्तदुच्यते, Cā k l n r s u v as in text

13 = B 12 239 29, 302 17, of 284 75^c-76^b, 312 14 B 13 14 418^c-419^b B 14 19 49, 40 4 Śvetāśvataropaniṣad 3 16 —^a) Ś1 4 c K1-3 c Ds 3 Cb 'पादात्, D11 'पाद च, Cl.

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति ॥ १३
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
 असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 स्रक्षमत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
 अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्टितम् ॥ १७
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
 विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
 कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
 पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि बुद्धे प्रकृतिजान्गुणान् ।
 कारणं गुणसद्भोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१
 उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
 परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽसिन्पुरुषः परः ॥ २२
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

r s u *पाद तत् (as in text) Cn cites पाणिपाद
 —^b) Cf B 12 G1 17^d N₁ *सुख , Cl n r s u
 *सुखम् (as in text)

14 14^{ab} = Śvetāśvataropaniṣad 3 17^{ab} —^c)
 S₁ सर्वतश्चैव, D₁ सर्वभृत्त्वेव, M₈ *हृच्चैव, Cā k l
 m n r s u *भृच्चैव (as in text)

15 ^a) K₂ हविर, Ck l n r s u बहिर (as in
 text) —^d) Ś₁ s (both sup lin) D₂ o T₂ च
 यत्, Ck l n r s u च तत् (as in text)

16 ^a) S₁ s-s Ck विभक्तेषु, Cu तु भूतेषु, Cl n
 r s u v च भूतेषु (as in text) —^b) Ś₈ D₁
 सस्थित, Ck l n r s u च स्थितम् (as in text)
 —^c) T₁ (after corr) भूतभृन्न च, Ck l n r s u
 *भर्तृ च (as in text) K₀ विज्ञेय, N₁ त ज्ञेय,
 Cr s u तज्ज्ञेय (as in text)

17 T₃ om (hapl) 17^c-20^d —^a) D₈ तद्योनिस्,
 Cā k l n r s u तज्ज्योतिस् (as in text) —^b) K₁
 तमसा (sio) —^c) Ś₁ s-o K₀ Ck ज्ञानज्ञेय, Cl n
 r s u ज्ञान ज्ञेय (as in text) ☞ Cā ज्ञानेनोक्ते
 नादम्भादिना ज्ञेय साक्षात्करणीयम् । ☞ —^d) Ś₁ o K₀
 Cā k सर्वस्य हृदि (by transp), T₁ G₁ हृदि सर्वत्र,
 Cl n r s u हृदि सर्वस्य (as in text) Ś₁ मध्यग,
 Ś₁ K₀ o वेष्टित, K₈ s N₁ D (D₂ om, D₄ m as
 in text) Cl n up विष्टित, Cā k r s u विष्टितम् (as
 in text)

18 T₂ om 18 (cf v l 17) —^a) C₃ Cg एतत्,
 Ck l n r s u इति (as in text)

19 T₂ om 19 (cf v l 17) —^a) = B 13
 14 6^a —^b) D₂ 7 सुभा*, Cl n r s u उभा* (as
 in text) —^c) Ś₁ Cg विकाराश्च, Cl m n r s u v
 *राश्च (as in text)

20 T₂ om 20 (cf v l 17) —^a) Cā np s u
 कार्यकरण*, Cg k l m n r s p up *कारण* (as in
 text) — Ś₁ om 20^d

21 ^a) Ś₈ K₀ [s]पि, Cn s n हि (as in text)
 T₁ G₁ पुरुष सुखदुःखो हि —^c) Ś₁ K₀ गुणसगस्य,
 Ck l n r s u v *सद्भोऽस्य (as in text)

22 ^a) K₀ उपद्रष्टा, Cā k l m n r s u *द्रष्टा
 (as in text) —^b) Ś₁ K₀ T₂ कर्ता, K₁ G₁ भक्ता,
 Cā k l n r s u भर्ता (as in text) —^d) D₈
 पर, Cā l n r s u पर (as in text)

23 ^a) D₂ T₂ G₂-4 M₁ Cr एन, Cā g k n s u
 एव (as in text) —^c) = Gītā 6 31^c Ś₃ स
 यथा, Cā g k n r s u सर्वथा (as in text) C₁p
 [आ]वर्त* —^d) K₀ N₁ B₁ 2 D₁ T₂ G₂ M₈ [s]पि,
 G₈ हि; Cā k n r s u ऽभि (as in text) D₈ स
 पुनर्नाभिजायते

24 ^a) D₁ ज्ञानेन, Cā k l n r s u ध्यानेन (as
 in text) —^c) K₀ D₁ अन्येन (D₁ *न्ये तु) साख्य
 योगेन, Cā k l m n r s u as in text

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
 तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
 यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
 समं पश्यन्धि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
 न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
 प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
 अनादित्वाभिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
 यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
 भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४

C 6 1355
 B 6 37 34
 K 6 37 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

25 ^a) Ś1 s चैवम्, D₂ त्विदम्, Cā l n ś u खे-
 वम् (as in text) Cr cites तु Ck cites एवम्
 T₂ अजायत (sic) — ^o) Śs Cā [ए]व, Ck l n r
 ś u [ए]व (as in text)

26 ^a) Śs Cg सम्भवति, D₂ संभवते, Cl r ś u
 सजायते (as in text) Ś1 s 4 (marg) o Ck याव
 किञ्चित्सम्भवति — ^a) = 2 45 4^d

27 ^a) = B 14 1 17^a B₃ समा, Cā k l
 n r ś u सम (as in text) — K₂ om (hapl)
 27^e-28^b — ^d) = Gitā 5 5^d

28 K₂ om 28^{ab} (cf v l 27) — ^a) = Gitā
 6 45^d (q v), 16 22^d K₈ याति (sic)

29 With 29^{ab}, cf Gitā 3 27^{ab} — ^a) Ś1 s-o
 K_o Cā.g हि, Cl n ś u v च (as in text) — ^o)
 T₂ सदात्मानम्, G₂ तदात्मानम्, Cl n r ś u v तथा
 त्मानम् (as in text)

30 = B 12 17 23 — ^a) T₂ G₃ यथा, Ck l
 n r ś u v यदा (as in text) — ^b) D₂ एकत्वम्,
 Cā k l m n r ś u v स्वम् (as in text) — ^d)
 = 3 30 41^d B 12 7 39^b, 21 5^d, 26 14^d,
 15^d, 174 52^d, 54^d, 239 21^d, 251 6^d, 262
 15^d, 16^d, 326 33^d, 34^d, 36^d, 38^d, etc D₈

सदा, Cā k l n r ś u तदा (as in text)

31 D₁ om 31-32, D₇ om (?hapl) 31
 — ^a) M₂ अनतत्वान्, Cā k l m n r ś u v अनादि^{*}
 (as in text) K_o निर्मलत्वात्, Ck l m n r ś u
 निर्गुण^{*} (as in text) — ^b) G₈ M₂ परमात्मानम्,
 Cl n r ś u परमात्मायम् (as in text)

32 D₁ om 32 (cf v l 31) D₂ om 32^{cd}
 — ^o) D₈ M₁ s देही, Cā k l r ś u देहे (as in
 text)

33 Ś1 transp 33 and 34 — ^a) M₃ एकं, Ck
 n r ś u एकः (as in text)

34 For sequence in Ś1, of v l 33

Colophon om in Ś1-o — Sub-parvan Ś1
 Ko 2 s s Ñ1 B D₁ D_n D₁ 4-o s T G₂ s M₂ 4
 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगव-
 द्गीतासु उपनिषत्सु, K_o D₂ s 7 श्रीभगवद्गीतासु (K_o
 *यां); G₁ गीताया K_o s Ñ1 D_n D₈ o T₂ cont
 ब्रह्म (T₂ परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे,
 K_o श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G₂ परब्रह्मविद्याया परमहत्सा श्री-
 योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy name-
 Ś1 K₂ B₄ G₂ 4 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग, K_o क्षेत्रनिर्देश,
 K₈ क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शन, K_o Ñ1 T₂ प्रकृतिपुरुषविवेकयोग,
 K_o प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णन (?), B₂ क्षेत्रप्रकृतियोग,

३६

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
 यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
 इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
 सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
 संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
 निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
 तन्निवध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
 रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

Da1 D5 क्षेत्रनिर्देशयोग, Dn D6 8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देश;
 D8 क्षेत्राभिदर्शन, T1 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग, G1 C4 v
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग — Adhy no (figures, words or
 both) D5 M2 36, T G 35 (as in text), M4
 37 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words
 or both) Ś1 Ko-3 5 8 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8
 G2 8 M1 8 8 Cv 13 — Śloka no K1 5 D1 2 5
 34, K8 Dn D6 G2 35, Da1 32

36

☞ K4 Da2 om this adhy (of note at the
 beginning of adhy 23).

1 M8 8 om the ref —^a) Ś6 उपागता, Ñ1
 उदागता, D8 अतो गता, Ck l m n r ś u इतो
 गता (as in text)

2 ^a) K8 D7 G8 अपाश्रित्य, Cn r ś u उपाश्रित्य
 (as in text) Ck oites आश्रित्य —^b) G8 आ
 स्थिता, Ck l n r ś u आगता (as in text) —^c)
 D2 स्वर्गे, Ck l n r ś u सर्गे (as in text) Ś1
 G2 8 नोपि, Ś6 न प्र, Cl r ś u नोप- (as in text)
 Cn oites न जायते —^d) D8 च, Ck l n r ś u
 न (as in text) Ś5 व्ययति च; Ś6 व्ययति ते, K1
 विशति च, B1 कथति च, Cg l n r ś u व्यथन्ति च
 (as in text)

3 ^b) Ś1 8 Ñ1 Ck वदामि; Cl m n r ś u दधामि

(as in text)

4 ^c) Ñ1 (by transp) तासां योनिर्महद्ब्रह्म, Ck. l
 n r ś u v as in text

5 ^a) = B 12 16 13^a (var) B 14 12 4^c
 —^b) = B 12 269 55^r

6 ^a) M4 निर्मलत्वात्; Ck l n r ś u निर्मलत्वात्
 (as in text) —^c) K1 सुखमगेन, T3 सुखदुःखेन,
 G8 M8 8 सुखमगे नि, Ck. l n r ś u v सुखसङ्गेन
 (as in text) K2 ज्ञानसङ्गेन, K8 सङ्गेन, Ck. l
 n r ś u v सङ्गेन (as in text)

7 ^b) M1 ऋवा (sio) —^d) Ś1 Ñ1 D1-3 7 8
 G8 देहिना, Cn r ś u देहिनम् (as in text)

8 ^a) M2 ततस् (sio) —^b) Ś5 D2 मोहिन;
 Ck n r ś u मोहन (as in text)

9 D2 om (hapl) 9^{ab} —^b) Dn1 D8 T2
 कर्मणि (sio) —^c) Ś5 तु तम; Ñ1 तु मत् (by
 metathesis), Da1 मनुज, Ck r ś u तु तम (as in
 text)

10 ^a) M8 (sup in as in text) चापि भूय,
 Cg k l n r ś u य चाभिभूय (as in text) —^b)
 Ś8-8 Ko Cg k सत्त्वं भारत वर्धते, Cl n ś u as in
 text Cr oites सत्त्वं वर्धते —^c) Cf B 14 39
 1^d Da1 दमश्, Cg n r ś u v तमश् (as in text)
 —^d) Cf B 14. 39 12^c

ज्ञानं यदा तदा विद्यादिवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
 तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
 रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
 गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

C 6 1375
B 6 36 20
K 6 36 20

11 ¹) Ś3 D2 C7 प्रकाशम्, Cr प्रकाशो, Cā k l n r s u प्रकाश (as in text) — ²) K2 N1 D1 s r s विद्याद्, M8 विद्या, Ck l n r s u विद्याद् (as in text) — ³) Ś1 D1 सत्त्वमात्मनः, G2 सत्त्वमित्युत, Cl n r s u सत्त्वमित्युत (as in text)

12 ^a) K8 D2 M1 s लोभ, Cā k l n r s u लोभ (as in text) — ^b) Ś1 कर्मणो मनसः स्पृहा, Ś2 s (marg) s Ck कर्मणामशमश्च वृद्ध, Cn r s u as in text Cl cites कर्मणाम् — ^d) D2 T2 प्रवृद्धे, Cn r s u विवृद्धे (as in text) Ś1 (sup lin as in text) K6 कुरुनन्दन, Cn s u भरतर्षभ (as in text)

13 K2 reads 13 twice Ś1 D1 read 13 on marg — ^a) K1 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च (sic), Da1 अप्रकाश प्रवृत्तिश्च; D2 अप्रकाशाप्रवृत्तौ Cā k n r s u as in text — ^b) K3 मोहम् (sic) — ^c) G2 (also as in text) जायति, Ck r s u जायन्ते (as in text) — ^d) D1 s प्रवृद्धे, Ck r s u विवृद्धे (as in text) K2 (first time) G8 भरतर्षभ, C s u कुरुनन्दन (as in text)

14 ^a) Ś3 s (sup lin) s o Cg k u विवृद्धे, D2 प्रवृद्धे, Cl r s प्रवृद्धे (as in text) — ^b) N1 Da1 Dn1 (before corr) D2 याति, Ck l r s u याति (as in text) — ^c) Ś1 s Ko Dn1 D2 तदोत्तमविदाल्लोकान्, Da1 तदोत्तमविदा लोकान्, G2 ततोत्तमविदा लोकान्, Cā k l n r s u v as in text — ^d) Da1 नमलान्, D1 निर्मलान्, M1 s अचलान्, Ck n r s u अमलान् (as in text)

15 ^b) Ś6 जायते कर्मसङ्गिषु (by transp), D2 G2

कर्मसङ्गिषु जायते, T2 Cā कर्मसङ्गो जा, M8 s कर्मसङ्गिषु जा, Ck l n r s u as in text — ²) Ś1 (m as in text) तदा तमसि लीने तु, K6 तथा तमसि लीनास्तु, G2 तथा प्रलीने तमसि, Ck r s u as in text — ³) G2 मूढा, Cā k l n r s u मूढ (as in text)

16 D2 om 16 — ^a) K1 Da1 कर्मणा, Cā k l r s u कर्मण (as in text) — ^b) Ś1 transp सात्त्विक and निर्मल — ^c) T2 पर, Cā k l m n r s u फलं (as in text)

17 ^b) Ś1 (m as in text) मोह, Cl r s u लोभ (as in text) — ^c) Ś1 जायेता तमसो, Ś3-s K6 N1 जायेते तमसो, Ko 1 Da1 तमसौ जायेते, G1 तपसो जायेते, Cr s u तमसो भवतो (as in text) Cl cites तमस — After 17, Ś1 reads 20 for the first time, repeating it in its proper place

18 = (var) B 14 39 10 — ^a) K6 सत्त्वेन; Cr s u सत्त्वस्था (as in text) — ²) Ś3 Ko 1 s s o Da1 D1-s s o s T2 G2 s Cl वृत्तिस्था, Cn r s u वृत्तस्था (as in text)

19 Ś6 transp 19 and 20 — ^b) K2 दृष्ट्वा, Cā l n r s u v दृष्ट्वा (as in text) Ko न पश्यति (sic) — ^c) M2 सोऽपि, Cā l n r s सोऽपि (as in text)

20 Ś1 reads (for the first time) 20 after 17 Ś6 transp 19 and 20 — ^b) Ś6 Ko 1 देहे, Cg k r s u देही (as in text) — ^c) = B 12 215 2^a (var) 3 200 33^a of Gitā 13 8° — ^d) Ś6 G2 क्लोमृत्युम्; Cl n r s u क्लोमृत्युम् (as in text)

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैलिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

21 ^a) T₂ त्रिगुणानेतान्, Ck l n r ś u त्रीन्गुणानेतान् (as in text)

22 After the ref, Ko reads 6 37 1-2, repeating them in their proper place — ^b) T₂ मोह, Ck l n r ś u मोहम् (as in text) — ^c) Dn₁ सनिवृत्तानि, Ck l n r ś u v संप्र^o (as in text) — ^d) Śs transp न and निवृत्तानि

23 ^a) Cf Gitā 9 9° — ^c) Ñ₁ D₂ 4 7 M₁ 8 5 Cu इत्येव, Cā k l n r ś इत्येव (as in text) — ^d) Śs-6 K₆ Cā g यो ज्ञस्तिष्ठति, G₂ नोनुतिष्ठति; Cśp up योनुतिष्ठति, Ck l n r ś u योऽवतिष्ठति (as in text)

24 = (var) B 12 236 38 — ^a) Cf B 12 297 36^o Śs 4 (sup ln) 5 6 K₆ Ck समदुःखसुख (Śs K₆ 'ख) स्वप्न, K₆ Da₁ D₈ G₂ समदुःख (Da₁ 'ख) सुखस्वस्थ, Cl m n r ś u as in text — ^b) = Gitā 6 8^d 3 247 42^b Cf B 12 192 3 (line 4), 262 12^d, 326 49^d — ^c) Cf 3 297 64^a — ^d) = 1 110 9^b B 9 50 3^b B 12 9 14^b

25 ^a) K₁₋₃ 5 Ñ₁ B D (Da₂ om) M₂ 4 5 Cl n ś u मानापमानयोस्, Cā r मानाव (as in text) — ^c) = Gitā 12 16^c B 12 329 14^a Ś₁ 8-6 K₆ Cā g सर्वारंभफलत्यागी, K₁ परित्यागे, Cl r ś u as in text

26 ^b) Ñ₁ सेव्यते (sic) — ^c) Śs 'त्यैतान्, D₂ 8

G₂ 'त्यैतान्, M₅ 'त्यैता, Ck l n r ś u 'त्यैतान् (as in text) — ^d) Gitā 18 53^d B 12 160 25^d, 215 20^d, 251 7^d B 13 141 31^d, 142 33^d, 143 57^d B 14 35 18^d, 42 51^d, 47 8^d B₈ कल्पते, Cā k l n r ś u v कल्पते (as in text)

Colophon om in Ś₁₋₆ — Sub-parvan Ś₁ Ko 2 3 5 Ñ₁ B Da₁ Dn D₁ 2 4-6 8 T G₂ 4 M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K₆ D₈ 7 Cv श्रीभगवद्गीतासु (K₆ 'या); G₁ गीतायां Ko Ñ₁ Da₁ Dn D₁ 5 6 cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K₆ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T G₂ परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (T₂ om योग^o) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś₁ गुणविमर्दन, Ko गुणत्रयनिर्देश, K₂ B₂ D₂ T G₁ 2 C₃ गुणत्रयविभागयोग, K₅ त्रिगुणविवेक, K₆ सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्गर्णनपूर्वक गुणातीतस्थितिप्राप्ति साधनज्ञाननिदर्शन (?), Ñ₁ D₇ गुणातीतयोग, B₂ ज्ञानविज्ञानयोग, Dn D₆ 8 प्रकृतिगुणभेद, D₁ प्रकृति पुरुषगुणभेद, D₅ Cv गुणत्रयविचार (Cv 'भाग), T₁ G₄ गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोग — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 37, T G 36 (as in text), M₄ 38 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-3 5 6 Ñ₁ B Da₁ Dn D₁₋₄ 6-8 G₂ 3 M₁ 8 5 Cv 14 — Śloka no. K₁ 3 5 Da₁ Dn D₁ 5 6 G₂ 27

३७

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
 छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १
 अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
 गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
 अधश्च मूलान्यनुसंततानि
 कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
 नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
 मसङ्गत्वेण दृढेन छिन्त्वा ॥ ३
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
 यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
 अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
 द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
 र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ ६
 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

37

☞ K₁ D₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 M₁ om the ref Ko reads st 1-2 (for the first time) after the ref of 6 36 22 With 1^a, cf. Kathopanīṣad 2 3 1^a —^a) Ñ₁ 'शाखाम्', Cr 'शान्वा', Cā k l m n r ś u 'शाखम्' (as in text) —^c) Ś₁ तस्य, Cā g k l n r ś u v यस्य (as in text) —^d) = B 14 51 26^d Maitryupanīṣad 6 15 (stanza 1^d)

2 ^a) Cf. Mundakopanīṣad 2 2 11^c D₁ S Ck n 'श्रोर्ध्वं च, Cā l m n r ś u v 'श्रोर्ध्वं' (as in text) Ś₁ 4 (sup līn) ś Kc Cu यस्य; Cā l m n r ś तस्य (as in text) —^d) K₂ कर्मानुबन्धेन, Cā k l m n r ś u v 'बन्धीनि' (as in text)

3 ^a) B₁ तथोपपद्यते, D₁ G₂ M₂ ततोपलभ्यते, Cā. l m r ś u तथोप' (as in text) —^b) M₃ संप्रतिष्ठिता, Cā k l n ś u संप्रतिष्ठा (as in text) —^c) Ś₁ प्रविरूढ', Ś₂ स्वविरूढ', Cā k l n r ś u सुविरूढ' (as in text) —^d) Ś₁ 3-3 Kc D₂ Cā k शितेन, Cr n ś u दृढेन (as in text) M₁ (inf

līn as in text) 3-3 हित्वा, Cā g k l m n r ś u छित्त्वा (as in text)

4 ^a) Ś₁ 4 c Kc D₂ Cā पर, Ck n r ś u पद (as in text) B₂ यत्, Cā n r ś u तत् (as in text) Ś₁ Kc पद मा', Cv परमा', Cā k l n r ś u परिमा' (as in text) —^b) Ś₁ 3-c Kc Cā k यस्मिन्नातो (Kc 'ते) न निवर्तेत भूय, Cl n r ś u as in text — Ko om 4^{cd} —^{cd}) Ś₂- D₂ M₂ Ck r प्रपद्येद्, Clp त प्रपद्य, Cā l m n ś u प्रपद्ये (as in text) ☞ Cr प्रपद्य इयत इति वा पाठः । ☞

5 ^a) Ś₁ 3 Ñ₁ D₂ 7 Ck निर्माण', Cl m n r ś u निर्माण' (as in text) —^b) Ś₁ (sup līn) D₂ (before corr) G₁ 2 अध्यात्मविद्या, K₂ 'योगा, Kc 'निष्ठा, B₁ 'चित्ता, Cā k l n r ś u 'नित्या (as in text) D₁ विनिवर्त', Cā k l n r ś u विनिवृत्त' (as in text)

6 ^a) Ś₁ यद्, Cg k l m n r ś तद् (as in text) —^b) D₂ न शशी न च पावक', Cu r ś u as in text — 6^{cd} = (var) Gitā 8 21^{cd} —^c) D₂ निवर्तेत, Ck l n r ś u निवर्तन्ते (as in text).

7 ^a) = B 13 54 34^c

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
 अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
 उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
 विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
 यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
 यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
 यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
 गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
 पुष्णामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
 अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
 सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
 मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
 वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
 वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
 क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
 यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

8 ^b) Śo 'कमलेश्वर', Ko 'कमलेश्वर', Cg k l m r s u v 'कमलेश्वर' (as in text) —^o) Ke गृहीत्वा तानि, Ck l m n r s u v 'त्वैतानि' (as in text) —^d) Ds गंधम्, Cg k l m n r s u v गन्धान् (as in text)

9 ^a) Ks transp श्रोत्र and चक्षुः Ds स्पर्शनश्च, Cr s u 'नं च' (as in text) —^b) Ko रसना, Cs u रसन (as in text) —^o) Ks मनश्चैव; M1 मनश्चैन; Cn r. s u 'श्चाय' (as in text)

10 ^a) Ś1 s s Ks Cg k तिष्ठतमुत्क्रामत वा, Śs (marg, orig as in text being deleted) o Cā तिष्ठतमुत्क्रामत वा, Ks उत्क्रामन्तं स्थितं चापि, Cl m n r s u as in text —^b) Ko 1 च, Cg l n r s u v वा (as in text) —^d) Cf 3 181 31^d Ds G1 2 (before corr) M1 s s 'चक्षुषा, Cā k l n r s u 'चक्षुष' (as in text)

11 Gs om (hapl) 11^{ab} Ś1 transp 11^{ab} and 11^{cd} —^a) Ś1 चैव, Ds Ms s चैवं, Ck [s]न्येन, Cā n r s u चैन (as in text) —^o) Ks यततोपि कृता, Gs यततोप्यकृता, M1 s s यततोप्यकृता, Cā g k l m n r s u as in text —^d) Ds o नैव, Ck l n r s u नैन (as in text)

12 ^a) B2 ज्योतिर्; Cā. k l n r s u तेजो (as in text) —^b) Gs भाव, Cn r s u भास (as in

text) —^o) K1 2 यश्चन्द्र, Ck n r s u यच्चन्द्र (as in text)

13 ^a) Ks माम्, Cā g k l m n r s u v गाम् (as in text) Ds योगमाविश्य (orig गमाविश्य च) भूतानि —^o) Ko T2 G2 चौपधी, D2 चौपधी, Cā g l n r s u चौपधी. (as in text)

14 ^a) Ks विश्वानरो, Cā g k l n r s u वैश्वानरो (as in text) —^b) Śs-o Ks Ds Cā आश्रित, Cn r s u आश्रित (as in text) Ck cites आविष्ट —^o) M2 प्राणापान. समा, Cā प्राणापानसखो भूत्वा Ck. n r s u as in text

15 ^b) K1 मत्तस्मृतिज्ञानम् (sic), Da1 M1 s s मत्तस्मृतिज्ञानम्, Gs मत्तस्मृतिज्ञानम्, Cā k l n. r s u as in text Ds अमोहन, Cā g k l n r s u अपो (as in text) —^d) Śs (marg) s Ks Ds वेदकृदेव, Cā g k l n r s वेदविदेव (as in text)

16 ^b) = B 12 280 20^b —^d) K1 2 एव च; Cā k l r s u v उच्यते (as in text)

17 ^b) = B 12 187 29^d. —^d) Śs o Ck [अ]न्य-यम्; Cā l n r s u [अ]न्यय (as in text)

18 ^a) M2 तस्मात्, Ck l n r r s u v यस्मात् (as in text) Śs s Ck अक्षरस्यापि; Cā g l n s u अक्षरादपि (as in text) —^o) Śs Ds अतोऽस्मि; Cr s अतोऽस्मि (as in text). Cl cites मत्त

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतदुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीममिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चामिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

C 6 1407
B 6 40 5
K 6 40 5

19 ^a) = Gita 18 62^b

20 ^a) D₀ गुह्यं, Cā g k l n r ś u गुह्यं (as in text) — ^b) Ś₁ 4 (m as in text) K₀ मया प्रोक्तं त्वानघ, Cā l n r ś u as in text — ^d) M₂ कृत्य च, Cā g k l n r ś u v कृत्यश्च (as in text)

Colophon om in Ś₁-0 — Sub-parvan Ś₁
Ko 3 s N₁ B Dn D₂ 4-0 s T G₂-1 M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषु, K₂ गीतासु, K₀ Da₁ D₃ 7 श्रीभगवद्गीताया (D₃ 7 सु), G₁ गीताया; C_v भगवद्गीतासु Ś₁ K₀ D₁ cont श्रीकृष्णार्जुनसवादे, Ko 3 N₁ Dn D₅ 0 T₁ G₄ ब्रह्म (T₁ G₄ परब्रह्म)विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, T₂ G₂ परब्रह्मविद्याया परमहत्या योगशास्त्रे (G₂ श्रीयोगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसवादे — Adhy name Ś₁ अक्षरनिर्देशः; Ko 3 s B₂ Dn D₁ 4-0 s T G₂ C₅ पुरुषोत्तमयोगः, K₀ गुह्यशास्त्रविचर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मकं (?), N₁ पुरुषोत्तमप्रकृतियोगः, B₁ बुद्धियोगः, G₁ संसारविषयवृक्षच्छेदकृत्कारयोगः, G₂ ससारवृक्षच्छेदनयोगः — Adhy no (figures, words or both) D₅ M₂ 38, T G 37 (as in text), M₄ 39 — Bhagavadgītā adhy no (figures, words or both) Ś₁ Ko-3 s 0 N₁ B Da₁ Dn D₁-4 0-3 G₂ s M₁ 3 s C_v 15 — Śloka no K₁ 3 s Da₁ Dn D₅ 0 G₂ 20

38

 K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^a) D₂ सत्त्वसिद्धिर्, Cā k n r ś u v संशुद्धिर् (as in text) — ^b) Dn₁ G₂ स्थित (sic) — ^d) Cf 3 197 38^b

2 ^a) = B 12 36 10^a, 65 20^a, 191 15^a B 13 22 19^a, 162 23^a — ^b) Ś₂-0 Cā k त्यागोऽसक्तिर्, Cn r ś u त्याग शान्तिर् (as in text) — ^c) Cf B 14 38 6^d Ś₃ 4 0 Ck [अ]लौक्य च, Ś₅ Ko Dn₂ D₂ (before oorr) 4 0 T₁ G₁ 3 4 M₂ 4 s Crp [अ]लोलुप्त्वं, K₀ [अ]लौक्य च; D₂ (after oorr) s T₂ M₁ s [अ]लोलुप्त्वं, Cm n r ś u [अ]लोलुप्त्वं (as in text) — ^d) = B 12 21 12^b, 160 15^d, 313 18^d D₀ G₁ M₅ आर्जव, Ck n r ś u मार्दवं (as in text)

3 ^a) Ś₂-0 K₀ Cā k तुष्टिर्, Cn r ś u शौचम् (as in text) — ^b) Cf 3 198 87^a Ś₄ (sup ln as in text) 0 Ko-3 0 N₁ Ck नामिमानि (K₂ N₁ न)ता, Ś₅ नातिमानता, Cn r ś u नातिमानिता (as in text) — ^d) B₁ 4 पांडव, Cn r ś u भारत (as in text)

4 ^a) Ś₁ 3-0 Ko-3 0 N₁ B D (except D₂ s, Da₂ om) M₄ Ck l n u दर्पोऽतिमानश्च, Cr ś दर्पोऽति (as in text) — ^b) D₀ पारुष्य; Ck n r ś u

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
 द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
 दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्गृहीत्वासद्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
 आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
 आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

पाठ्यम् (as in text)

5 ^a) Śs M₂ s s भारत, Cl r s u पाण्डव (as in text)

6 ^a) K₂ 'सधौ, Cā k l n r s u 'सर्गौ (as in text) M₁ भूतेस्मिन्, Cl r s u लोकेऽस्मिन् (as in text) Ś₁ दैवी, Ck l r s u दैव (as in text) — ^c) Śs-s Dn₁ (sup lin as in text) D₈ e G₄ विस्तरश, Cl r s u विस्तरश (as in text)

7 ^a) = Gitā 18 30^a — ^c) Ś₁ नाशौच वापि, Ck l r s u न शौच नापि (as in text) K₁ D₈ वाचारो, Ck l r s u चाचारो (as in text)

8 ^a) Ś₁ K₆ D₁ Ck च, C₆ ते (as in text) — ^a) Śs 4 (marg) s K₁ e Ck अकिंचित्कमहेतुकम्, Ś₄ (orig) K₆ D₁ D₈ G₂ s M₁ 4 Cr किमन्यत्कामहेतुकम्, Ś₆ K₂ अकिंचित्कामहे (K₂ 'हे)तुकम्; Cl n s u v as in text Ck oites अकिंचित्क

9 ^a) Ś₆ बुद्धिम्, Ck l n r s u दृष्टिम् (as in text) — K₅ om 9^{cd} — ^c) Ś₆ प्रवर्तति, Ck प्रवर्तते, Cl r s u प्रभवन्ति (as in text) — ^a) Śs 4 (marg, but deleted) s e B₁ T₂ G₁ s M₁ s-s Ck [s]शुभा, Cn s u सहिता (as in text)

10 M₂ om (hapl) 10^a-11^b — ^b) Ś₁ दम्भमानमदान्वित, Śs-s Ck दम्भलोभमदान्वि (Ś₆ 'श्रि)ता, Cl r s u as in text — ^c) Śs-s K₆ Cā k असद्गहाश्रिता

कूरा, Cl n r s u as in text — ^a) Ś₁ प्रभवतः शुचित्रता, Śs-s K₆ Ck प्रचरत्यशुचि'; Cl n r s u as in text

11 M₂ om 11^{ab} (of v l 10) — ^a) Ś₁ अपरिमेये, K₁ अपरिमीयां, K₂ D₁ अपरमेया, Ck r s u अपरिमेया (as in text) Cu ता, Cr s च (as in text) — ^b) D₂ G₈ M (M₂ om) अपाश्रिता; Ck r s u उपा' (as in text) — D₁ om (hapl) 11^{cd}

12 ^c) K₁ M₂ रोहते, D₈ G₈ ईहते, Cā n r s u ईहन्ते (as in text) Śs-s कामभोगार्थान्, K₆ कामलोभार्थम्, Cl r s u 'भोगार्थम् (as in text) — ^a) Ś₁ K₂ 'सचय, K₁ G₂ 'सजयान्, Cn r s u 'सचयान् (as in text)

13 ^b) K₆ s e Ñ₁ (before corr) B Dn₁ (marg) n₂ D₄ m s r T₁ G₁ 2 4 M₁ Cr हसं, Ck s u हर्द (as in text) Ś₆ मनोगत, Ck r s u मनोरथ (as in text)

14 ^c) K₆ e योगी, K₁ भागी, Ck n r s u भोगी (as in text) — ^a) D₈ बलवत्, Ck n s u बलवान् (as in text)

15 ^a) K₁ अद्यामि; G₈ आढ्योपि, Cā k n r s u आढ्योऽभि- (as in text) — ^b) T₂ [अ]पि वा; Ck r s u मया (as in text) — ^c) Ś₁ s e K₂ s Dn₂ D₂ s G₁ s M₅ Ck मो (Ś₁ म)दिष्ये, Cl r s u मोदिष्य (as in text) — ^a) K₁ हति ज्ञान, Cl n s u इत्यज्ञान (as in text)

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
 आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
 मामात्मपरदेहेषु ग्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
 तानहं द्विपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
 कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१
 एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्धारैस्त्रिभिर्नरः ।
 आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

C 6 1426
B 6 40 24
K 6 40 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

16 ^a) Śs-c D₂ अनेकचित्ता वि(D₂ 'त्तस)भ्रांता, Ck l n r ś u as in text — ^b) Śs-c K₆ मोहस्यैव वश गता, T₂ मोहजालविमोहिता, Cn r ś u as in text — ^c) D₂ कामलोभेषु, Cr ś 'भोगेषु (as in text) — ^d) Śs-c K₆ B₂ 4 D₂ s Cā g निरये, Cl r ś u नरके (as in text) K₁ [s]शुभौ, Cg l n r ś u ऽशुचौ (as in text)

17 ^b) D. 'समन्विता', Ck n r ś u 'मदान्विता (as in text) — ^c) D₁ कामयज्ञैस्, D₂ मानयज्ञैस्, Cg l n r ś u नाम (as in text) ☞ Cā यजन्ते नाम । नामेत्यलीकार्यमच्ययम् । ☞ — After 17, M₁ reads 6 39 5-6

18 With 18^{ab}, cf Gitā 18 53^{ab} — ^b) D₁ कामक्रोधे, Cn r ś u काम क्रोध (as in text) Śs समाश्रिता, K₁ च सश्रिता, Cn r ś u च सश्रिता (as in text) — ^c) K₆ T₂ समात्मा परदेहेषु, Cā m n r ś u v as in text — ^d) K₁ 'भिसूर्यक (sic), G₂ ह्यसूयका, M₂ [s]भ्यसूयया, Ck n r ś u ऽभ्यसूयका (as in text)

19 ^{cd}) Ś₁ s-c K₆-2 6 अशुभास्वासुरी(Ś₁ 'रे)प्वेव, Śs अशुभासासुरी, Cr ś u v अशुभानासुरी (as in text) Ck cites अशुभासु, Cg l आसुरीषु

20 ^a) K₆ 2 N₁ आसुरी, Ck l n ś u आसुरी (as in text) — ^c) G₂ अप्राप्य च, M₃ अप्राप्येव, Cl r ś u v अप्राप्यैव (as in text) — ^d) D₁ D₈

याति (sic)

21 G₁ om (hapl) 21-22 — ^a) G₂ s M₃ 4 'स्यैतद्; Cg k r ś 'स्येद (as in text) — ^b) D₁ नाशकम्, Cr ś u नाशनम् (as in text) — ^c) K₁ s D₈ G₂ s कामक्रोधस्, Ck l r ś u काम क्रोधस् (as in text) — ^d) Ś₁-6 त्यज; Cl r ś u त्यजेत् (as in text)

22 G₁ om 22 (cf v l 21) — ^a) Ś₁ K₁ विमुक्ता, Śs Ck विमुक्त, Cn ś u विमुक्त (as in text) — ^d) = Gitā 6 45^d (q v), 13 28^d cf Gitā 9 32^d K₆ चांति (sic)

23 K₂ M₁ om (hapl) 23 — ^b) B₁ s काम चारत; D₂ 0 'कातर', D₈ 'कारक', T₂ 'कारक, Cā k l n r ś u v 'कारत (as in text) — ^d) B₂ परमा, Ck l n r ś u न परा (as in text)

24 ^b) Cf B 8 69 20^b G₈ कार्यं कार्यं, Cā g k n r ś u कार्याकार्यं (as in text) — ^c) S₆ 6 Ck कृत्वा; Cn r ś ज्ञात्वा (as in text)

Colophon om in Ś₁-6 — Sub-parvan Ś₁ K₆ s N₁ B D₁ D_n D₁-0 s T₁ G₂-4 M₂ 4 (some MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उप निपत्सु; K₂ s 6 D₂ s 1 श्रीभगवद्गीतासु (K₆ 'या), T₂ श्रीभगवद्गीतोपनिपत्सु, G₁ गीतायां, C_v भगवद्गी-

३९

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
 तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १
 श्रीभगवानुवाच ।
 त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २
 सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
 श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
 यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४
 अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
 दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ॥ ५
 कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
 मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
 आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
 यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
 आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
 रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

तासु Ko Ñ₁ Da₁ Dn D₁₋₆ cont ब्रह्मविद्याया
 योगशास्त्रे (D₁ om योगं) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, Ko
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T G₁ परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₂ परब्रह्मविद्याया परमहत्या श्रीयोग
 शास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — Adhy name Ś₁
 damaged, Ko दैवासुरीसपद्विभाग, K₁ २ प्रकृतिवि
 भागयोग (K₂ om योग), K₅ D₆ ३ दै (D₈ दे)वा
 सुरसपत्तियोग, K₆ दैन्यासुरसपदैवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वक
 मासुरभावापन्नजतूना दशानिरूपण (?), Ñ₁ दैवासुरसप
 द्विवेकयोग, B₂ Dn₂ D₁ ६ दे (Dn₂ दै)वासुरसपद्वि
 भाग (B₂ cont प्रविवेकदर्शन), B₄ Dn₁ T G₁ २ ४
 C₆ दैवा (B₄ दैवा, T G₁ २ ४ C₆ देवा)सुरसपद्विभाग
 योग, Cv सपद्विभाग — Adhy no (figures, words
 or both) D₅ M₂ ३९, T G ३८ (as in text),
 M₄ ४० — Bhagavadgītā adhy no (figures, words
 or both) Ś₁ damaged, Ko-३ ६ ० Ñ₁ B Da₁ Dn
 D₁₋₄ ६-८ G₂ ८ M₁ ३ ६ Cv १६ — Śloka no
 K₁ ३ ६ ० Dn₁ Dn D₁ ६ ० G₂ २४

39

☞ K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the
 beginning of adhy २३)

१ ^b) = Gītā १ २३^b Ś₈₋₆ K₆ Ck १ वृत्ते, Cn
 यजति, Cn r ś यजन्ते (as in text) — ^d) Ś₁ D₁
 सत्त्व मोहो (s₁₀)

२ With २^{cd}, cf B १२ १९४ ३०^{ab}, ३४८ ६८^{cd}
 — ^d) Ś₈₋₆ K₆ D₈ Cā ता, G₂ तान्, Cl n r ś u

ता (as in text)

३ ^a) K₈ सत्त्वस्य, Ck r ś u r सर्वस्य (as in
 text) — ^b) B₁ देहिना, C₆ u भारत (as in text)
 — ३^{cd} = B १२ २६४ १७^{cd} — ^d) K₁ २ G₂ ३ M₂ ४
 य श्रद्धं, Cm n r ś u यच्छ्रद्ध (as in text)

४ ^a) Da₁ सात्त्विकान् (s₁₀) — ^b) D₈ M₈ ६
 राक्षसा, Cā r ś u राजसा (as in text) — ^c)
 Ś₈₋₆ K₆ Ck भूतप्रेतपि (Ś₆ तान्प्रेतान्पि)शाचाश्च, B₁
 भूतान्प्रेतगणाश्चान्ये, Cr ś u as in text

५ M₄ reads ५-६ after ६ ३८ १७ — ^b) Ś₃₋₆
 D₈ तपस्तप्य (Ś₆ तप्य)ति ये जना, Ck l n r ś u
 as in text — ^c) Da₁ दमोहकार (s₁₀)

६ For sequence in M₄, cf v १ ५ — ^a) Ś₃₋₆
 Ko १ ६ ० Ñ₁ B Da₁ Dn₁ D₁ २ ४ (before corr) ६-३
 M₂ ३ ६ Cg k l v कर्षयत, Cm n r ś u कर्श (as
 in text) — ^b) Ś₃₋₆ K₆ Cg k अचेतन (Ś₆ ना),
 M₄ अचेतस, Cl n r ś u अचेतस (as in text)

७ ^a) D₆ m श्चापि, Cg l n r ś स्त्वपि (as in
 text) — ^d) G₂ इद, Cl r ś u इम (as in text)

८ ^{ab}) G₈ रोग्य (s₁₀) S₆ K₂ D₈ विवर्धन,
 Ck l n r ś u as in text Cm oites प्रीतिविवर्धना
 — ^{cd}) K₁ रस्या स्निग्धा, Da₁ Dn₁ Cv रस्यास्निग्धा
 (s₁₀), D₂ ७ G₂ ८ रस्यास्निग्धा, D₈ तस्या स्निग्धा,
 Cl n r ś u रस्या स्निग्धा (as in text) Ś₆ Cā रस्य
 स्निग्ध स्थिरो हृद्य आहार सात्त्विकप्रिय

कद्वन्द्वलवणात्पुष्पातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
 आहाग राजमस्येष्टा दुःखगोक्तामयप्रदाः ॥ ९
 यातयासं गतरसं पृति पर्युषितं च यत् ।
 उच्छिष्टमपि त्रामेध्यं भोजनं ताममप्रियम् ॥ १०
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तो विधिदृष्टो य इज्यते ।
 यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय न सात्त्विकः ॥ ११
 अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्वि राजसम् ॥ १२
 विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं नामसं परिचक्षते ॥ १३
 देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर तप उच्यते ॥ १४
 अनुद्वेगकर वाक्यं मत्स्यं प्रियहितं च यत् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
 मनःप्रमादः मौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
 भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
 सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
 मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
 परम्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

C 6 1445
B 6 41 19
K 6 41 19

9 ^a) K: कद्वन्द्वलवणात्पुष्पातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, M: कद्वन्द्वलवणात्पुष्पातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः; C' 1 n r ६ u as in text — ^b) Ko रूक्षविदाहिनः, Cn r ६ u as in text — ^c) D1 आहाग, M: आहागो Cr ६ u आहाग (as in text) D: राजमस्येष्टा (sic) — ^d) G: दृश्य शोभस्य, Cl n r ६ u as in text

11 ^a) ~ 'काङ्क्षिणा, C' r ६ u 'काङ्क्षिभिः (as in text) — ^b) Ko न युज्यते, Cl n r ६ u य इज्यते (as in text) — ^c) M: यष्टव्य, Cl n r ६ u यष्टव्यम् (as in text) ~ इत्येव, Cl r ६ u पृति (as in text) D: तत्, C: 1 u r ६ u मन (as in text) — ^d) M: सात्त्विक, Cn r ६ u सात्त्विक (as in text)

12 ^a) D अभिमस्येष्ट (sic) — ^b) D दम्भार्थम् (sic) ~-D: चैव यत्, Cr ६ u चैव यत् (as in text) — ^c) D: इज्यते, Ck r ६ u इज्यते (as in text) ~-K: D: (before corr) विद्वि त यज्ञ, T: भारतश्रेष्ठ, C: u भरतश्रेष्ठ (as in text) — ^d) ~-K: D: (before corr) Cū k राजस्य च (D: च) लमध्रुव (= 15^d), Cr ६ u as in text

13 ^a) K1 Cl असृष्टान्न, B1 असृष्टार्थं, M: अनुष्टान, C: n r ६ u असृष्टान्न (as in text) ~ Cū असृष्टान्न पाकादिमन्त्रारहीनान्नम् । श्रद्धाविरहितं, Ck r ६ u 'विरहित (as in text) ~-C: यत्, Cl r ६ u यत् (as in text)

14 ^a) = B 12 217 17^{ab}

15 K: om (hapl) 15 G: transp 15 and 16 — ^c) — B 12 60 9^c ~-N: D: (by corr) भ्यामन, Cr ६ u भ्यामन (as in text)

16 G: transp 15 and 16 — ^a) K1 s D: ~ G: ~ M: मन प्रसादमौम्यत्व, Ck n r s u as in text — ^c) D: 'सुद्विद्वि, C: k n r ६ u 'सुद्विद्वि (as in text) — ^d) ~ K1-s D: D: (before corr) D: s M: मानस, G: दानस्य, Ck n r ६ u मानसम् (as in text)

17 ^a) ~-C: k परयोपेत, Cr ६ u परया तप्त (as in text) — M: om (hapl) 17^b-18^a — ^b) ~-C: transp तपसु and तप्त Ko तपस्तु, Cr ६ u तपस्तु (as in text) — D: om 17^{cd} — ^c) M: सुक्तं, C: k n r ६ u सुक्तं (as in text) — ^d) K: 'रक्षते (sic)

18 M: om 18^a (et v l 17) — ^c) T: यद्विह, Ck r s u तद्विह (as in text)

19 ^a) ~-K1 C1 k मूढग्राहेण, K: च्युदग्राहेण, D: गूढग्राहेण, G: मूढग्राहेण, Cn r ६ u ~ मूढग्राहेण (as in text) — ^b) K: नरैः, Ck r ६ तप (as in text) — ^c) K1 N1 'स्योच्छादनार्थं, Cg k n r ६ u 'स्योच्छादनार्थं (as in text) ~-C: D: Cr च, C: s u चा (as in text) — ^d) = 22^d, Gītā 18 22^d, 39^d D: तामस्य, Cg k r ६ u तामसम् (as in text)

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
 तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
 तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५
 सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
 प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
 यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
 कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
 अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
 असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

20 G₃ om (hapl) 20-21 G₁ om (hapl)
 20^b-22^a —^c) B₁ 2 transp देशे and काले —^d)
 B₂ D₁ (m as in text) s विद्, Cr s u स्मृतम्
 (as in text)

21 G₁ s om 21 (cf v l 20) K₁ om 21^c-22^d
 —^c) M₄ परिक्रुष्ट; Cā n r s u v परिक्लिष्ट (as in
 text) —^d) Ś₈-s K₀ तद्दाजसमिति स्मृत, Ś₈ K₀ s s
 Ñ₁ D₁ D₅ r T G₂ 4 M₂ तद्दाजसमुदाहृत, Cr s u
 as in text

22 K₁ s om 22 (for K₁, cf v l 21), G₁
 om 22^a (cf v l 20) —^b) T₁ °भ्य प्र, Ck n
 r s u °भ्यश्च (as in text) —^c) = B 13 135
 17^a Ś₁ D₈ अवज्ञात, M₁ s s अवज्ञातु, Ck n r
 s u अवज्ञात (as in text) —^d) = 19^d, Gitā
 18 22^d, 39^d B₁ तद्दान तामस स्मृत, D₁ तत्तामस
 उदाहृत, C s u as in text Ck oites तत्तामस

23 ^a) K₂ निर्दिष्टो, Ck l n r s u v निर्देशो (as
 in text) —^b) Ś₁ D₁ (before oorr) ब्राह्मणस्,
 Cā g k l n r s u v ब्रह्मणस् (as in text) —^c)
 Ś₁-s K₀ s s Ck l ब्रह्मणा, Cl m n r s u v ब्राह्
 णास् (as in text)

24 ^b) Cf Gitā 18 3^c, 5^a — K₂ om (hapl)
 24^c-25^b —^d) Cf B 13 22 7^b

25 K₂ om 25^{ab} (cf v l 24) —^b) D₁ यज्ञस्,

D₈ यज्ञास्, Cā k l n r s u यज्ञ (as in text)
 —^c) K₂ दान (sio) —^d) K₅ क्रियतां, Cā k l
 n r s u क्रियन्ते (as in text)

26 In D₁, the portion from 26 up to 6
 40 2 is lost on a missing fol B₁ om (hapl)
 26^c —^c) Ś₁ M₂ प्रशस्त, Ck.l n r s u प्रशस्ते
 (as in text) —^d) K₂ सच्छब्द (sio), G₈ स
 शब्द, Ck n r s u सच्छब्द (as in text) Ś₂-s
 K₀ Ck पार्थ गीयते, Ś₆ परिपठ्यते, Ñ₁ पार्थ उच्यते,
 Cl n r s पार्थ युज्यते (as in text)

27 D₁ missing (of v l 26) —^a) D₆ यत्ते,
 Ck l n r s u यत्ते (as in text) K₁ दान, Cl.r
 s u दाने (as in text) —^b) K₁ चोच्यते, G₂
 चोच्यते, Ck l n r s u चोच्यते (as in text) —^d)
 K₁ °वाभिदधते, Ck l n r s u °वाभिधीयते (as in
 text)

28 D₁ missing (of v l 26) D₆ reads 28^{ab}
 in marg sec m —^a) G₂ दान, Ck n s u दत्त
 (as in text) —^c) T₂ असती (sio) —^d) G₂
 चैतन, Ck l n r s u च तत् (as in text)

Colophon om in Ś₁-s D₁ missing — Sub-
 parvan Ś₁ K₀ s s Ñ₁ B Dn D₂-s T₁ G₂-
 M₂ s (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्)
 भगवद्गीतासु उपनिषद्सु (K₂ s D₂ s om उप'),

४०

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्याना कर्मणा न्यासं संन्यासं क्वयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतमत्तम ।

K^o श्रीभगवद्गीताया; G₁ गीताया, C^o गीतासु
K^o N₁ D₁ D₁ cont द्वाविद्यायां योगशास्त्रे
(D₁ om योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K₂ श्री
कृष्णार्जुनसंवादे, G^o परमब्रह्मविद्याया योगशास्त्रनिर्णये श्री
कृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy nam* K^o अर्जुननिर्देशा,
K₁ : D_n G₁ अर्थाविशेषयोग, K^o अर्थागुणानेद,
K^o अर्थात्मपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणस्वतन्त्राहारायज्ञत्रिभिधत
पोदानमूलनिर्देशोक्तसदस्यप्रयोगवर्णन (?), N₁ युगकर्मश्रद्धा
विशेषयोग, B^o अर्थात्रिभिधयोग, B₁ गुणयोग, D₁
संवादे अर्थात्रययोग, D₁ G^o C^o अर्थात्रयविभागयोग,
D^o सिद्धात्रयोग, D₂ प्रकृतिगुणस्ययोग, D₂ कर्मगुणविभाग
योग, T₁ G₁ शास्त्रयोग, T^o अर्थाविभागयोग, C^o
गुणनिर्देशयोग — *Adhy no* (figures, words or both)
D M₂ 40, T₁ G^o 39 (as in text) M₁ 41
— *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both)
S₁ K^o 17 — *Śloka no* K₁ 7 D_n D₁ G₂ 28

40

☞ K₁ D₂ om this adhy (cf note at the
beginning of adhy 23)

1 D₁ missing (cf v l 6 39 26) — ^a) C₁
Gītā 5 6^a M₂ संन्यासस्य, C₂ g k l m n r ś u
संन्यासस्य (as in text) — ^b) — B 12 124 59^a
cf 2 11 51^a — ^d) S₁ 1:2 K₁ : N₁ B M पृथक्केशि
निपूदन, T₂ पृथक्कर्मनिपूदन, Cl m n ś u as in text
Cl cites पृथक्

2 D₁ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ C₁

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागन्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

C 6 146Z
B 6 42 B
K 6 42 B

त्यागं, Cl m r ś u v न्यास (as in text) — ^c)
= Gītā 12 11^a

3 ^a) S₁ त्याग, C₂ g k l m n r ś u v त्याज्य
(as in text) T₂ मोक्षयद्, C₂ g k l m n r ś u
दोष (as in text) G₁ [ण]ति, C₂ l m n r ś u v
[ण]के (as in text) — ^b) D₂ विचक्षण, C₁ l m
n r ś u मनीषिण (as in text) — ^c) = 5^a of
Gītā 17 24^a — T₁ om (hapl) 3^a-5^a

4 T₁ om 4 (cf v l 1) ^a) S₁ निश्चय,
C₂ k l m n r ś u निश्चय (as in text) — ^b)
D₂ T₂ भारतमत्तम, C^o u भरत (as in text)
— ^d) S₁ : T₂ C₁ संप्रदर्शित, B₁ C_n परिकीर्तित,
Cl r ś u संप्रकीर्तित (as in text)

5 T₁ om 5^a (cf v l 3) — ^a) = 3^c, cf
Gītā 17 21^b K₁ : T₂ D₂ Cl u यज्ञो दान, C_m
n r ś यज्ञदान (as in text) — ^c) Cf 3 198
57^a 5 130 22^a

6 ^a) = (var) B 12 34 16^a S₂-3 K₂ 5
D₂ T₂ G₂ M₁ C₁ च, Cl n r ś तु (as in text)
— ^b) Cf 9^c S₁ 3 B₂ त्यक्त्वा स्य (bv transp)

7 ^a) S₁ K^o C₁ च, C₂ g l n r ś u तु (as in
text) — ^b) M₂ मोहात्तस्य, C₁ l n r ś u मोहा
त्तस्य (as in text) — ^d) S₁ 3 परिकीर्तिते, Cl n
r ś u कीर्तित (as in text)

8 ^a) S₂ K^o C₁ य कर्म, D₁ यकार्य, C_n
r ś u यत्कर्म (as in text) — ^b) D₁ कार्य, M₂

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
 सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
 न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।
 त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
 न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
 यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
 अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्यत्याग्िना प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
 पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
 मांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
 विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
 शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
 न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
 तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निवध्यते ॥ १७
 ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
 करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

काल, Cn r s u काय (as in text) —^c) M₂
 राजसात्, Cg k l n r s u राजस (as in text)
 —^d) Ś₆ तत्र, Da₁ त्याग, Cg k l n r s u त्याग
 (as in text) T₂ भवेत्, Cl n r s u लभेत् (as
 in text)

9^b) K₅ Ñ₁ D₂ कुरुते, Ck l n r s u क्रियते
 (as in text) —^c) Cf 6^b —^d) D₂ त्यागी,
 Ck l n r s u त्याग (as in text) B₁ D₁ स्मृत,
 Cl n r s u मत (as in text)

10^a) K₁ २ कुशल, Cā l n r s u [अ]कुशल (as
 in text) —^b) Ś₁ ० G₁ २ M^० पज्यते, Ś₃ Ck
 पजति, B₁-३ सज्जते, Cl n r s u पजते (as in
 text) —^c) Ś₁ सत्य, Ck l n r s u सत्त्व (as
 in text)

11^a) K₂ ३ D₂ ३ ३ T₂ देहभृता, M₃ ३ कृता,
 Cā l m n r s u भृता (as in text) —^c) Da₁
 यत्तु, Cā l n r s u यस्तु (as in text)

12^a) K₃ ० इष्टमिश्र, Cā k l r s u इष्ट मिश्र
 (as in text) —^c) K₃ भवत्यत्याग्िना, D₂ भवत्य
 त्याग्िना, Cā g l n r s u भवत्य (as in text)

13^a) Ś₃₋₆ K₁ ६ ० Ñ₁ B D₂ ३ ३ ७ M Ck पञ्चे
 मानि, Cl r s u पञ्चैतानि (as in text) D₆ महा
 भाग, Cn s u महाबाहो (as in text)

14 = (var) B 12 347 89 —^b) K₂ D₆
 C₁ कारण, Cā g k l m n r s u करण (as in
 text) —^c) Ś₃ ० D₁ T₁ G₂ ३ विविधा च, Cā l
 n r s u विविधाश्च (as in text) —^d) Ś₃ ३ ० Ko

Ck u पुत्र, Cl r s चैव (as in text)

15^a) Ś₃₋₆ K₆ हि, Ck r s u यत् (as in text).
 —^b) Ś₃₋₆ K₆ Ck यत्कर्मारभते, Cr s u कर्म प्रारभते
 (as in text) Ś₃₋₆ K₆ T₁ G₁ [S]र्जुन, C₅ u नर
 (as in text) K₆ कर्म प्रारभ्यते नरैः —^c) Ś₁₋₆
 K₆ १ ३ M₁ ३ ३ न्याय (sic) K₁ वापि परीत च
 (sic) —^d) K₆ पच ते, C₅ u पञ्चैते (as in
 text)

16^a) D₃ तत्रैव, Cā k l m n r s u v तत्रैव
 (as in text) K₁ Cn सत्यकर्तार, Cā k l r s u
 सति कर्तारम् (as in text) —^b) K₁ २ त्वय
 (sic), M₃ ३ तु यत्, Cā k l n r s तु य (as in
 text) —^c) Ñ₁ (before corr) पश्यतेकृत, Ck
 l n r s u पश्यत्यकृत (as in text) —^d) Dn₁
 (before corr) M₃ सपश्यति, Cā k l n r s u स
 प (as in text)

17^a) K₁ नाहंकृते, Cā k l n r s u नाहंकृतो (as
 in text) —^b) Ś₆ यस्य बुद्धिर् (by transp)
 —^c) K₅ कृत्वा, D₂ T₂ हित्वा, Cā k l n r s u
 हत्वा (as in text) —^d) Ś₆ न निहति न वध्यते,
 Ck l n r s u as in text

18^b) Ś₁ कर्मवेदना, D₂ Cā नोदना, Cg k l
 m n r s u चोदना (as in text) —^c) Cf B
 14 25 3^a K₂ Da₁ D₃ (before corr) कारण,
 M₂ त्रिविध, Cā g k l m n r s u कारण (as in
 text) —^d) Ś₆ कर्मसंग्रह, G₂ संग्रह, Cā k l
 m n r s u संग्रह (as in text)

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
 सर्वभूतेषु धेनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
 वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
 यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये मत्तमहेतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
 नियतं मङ्गरहितमगाद्वेषतः कृतम् ।
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
 यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
 मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
 सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षभोगान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
 विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
 युद्धेभेदं धृतैश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

C 6 1483
B 6 42, 29
K 6 42, 29

19 ^b) M: त्रिधैव, Cl l n r s u त्रिधैव (as in text) N₁ (before corr) कर्म, Ca k l n r s u य गुण' (as in text) — ^c) ~ प्रोच्यते, M: प्राप्यते, Cl u उच्यते, Cl r ~ प्रोच्यते (as in text)

20 ^b) N₁ अव्ययम्, Cl n r s अव्ययम् (as in text) S₁ Da₁ D₂ ~ इक्षते, Cl l n r s इक्षते (as in text) — ^d) M: यज्ज्ञान, Cl n r s u तज्ज्ञान (as in text)

21 ^a) D: च, Cl r s u तु (as in text) D: तज्ज्ञान, M: यज्ज्ञानान्, Ca r s u यज्ज्ञान (as in text) — ^c) D: भावेषु, Ca r s u भूतेषु (as in text) — ^d) ~ ko ~ तद्राजसमिति स्मृत, Cl n r s u as in text

22 ^a) S₁ . Ko यत्तु (K. 'ट) कृत्स्नविद्, S₂ Cā k यत्तु कृत्स्नविद्, D: यत्तु कृत्स्नविद्, Cl n r s u यत्तु कृत्स्नविद् (as in text) — ^b) D₁ कार्यमकम्, Ca r s u कार्ये मकम् (as in text) Cl cites कार्ये Cl n cite मत्त. S₁ 2-0 K₁ 2-0 B₃ Cg l r s u अहेतुक, Cl n v as in text Ko कार्यमेतमहेतुक — ^c) T₂ 'र्थविद्, Cā k n r s u 'र्थवद् (as in text) — ^d) = 39^d, GHā 17 19^d, 22^d D₁ तज्ज्ञान विद्धि तामस, Ca r s u v as in text Cl cites तत्तामसं

23 T₁ om (hapl) 23^d-24^a — ^d) K₁ मयकम्, D₃ तामसम्, Cl n r s u सात्त्विकम् (as in text) Ko तत्सात्त्विकमुदाहृत

24 T₁ om 21^a (cf v l 23) — ^b) T₂ साहंकारेण (sic) D₃ चै, Cl n r s u वा (as in text) — ^c) ~-0 K₆ D₃ Cā g k केशवहुल, Cl n r s u बहुलायास (as in text) — ^d) S₃-0 D₃ तद्राजसमि (D₃ स इ)ति स्मृत, Ca s u as in text Cl cites तद्राजसम्

25 ^a) S₁ K₈ D₂ Ck अनुबन्ध, Cā l n r s u अनुबन्ध (as in text) — ^b) S₃-0 K₀ 3-0 D₁ D₂ 2-0 T₂ M₁ 2 Cā k n r u अनपेक्ष्य (S₂ 'वीक्ष्य, D. वेक्ष), K₁ N₁ अनपेक्ष, C₇ v अनपेक्ष्य (as in text) — ^c) D₁ आरभते, Cl u आरभ्यते, Cā k n r s आरभ्यते (as in text) — ^d) K₁-0 Da₁ D₂ 0 Cl n u तत्तामसमुदाहृत, Cā r s as in text

26 ^c) Cf GHā 2 48^c D₂ निराकार, Cā l n r s u निर्विकार (as in text)

27 ^a) K₁ 2 रागे, Cā k n r s u रागी (as in text) D₃ कर्मफले, Cl l n r s u कर्मफल (as in text) — ^b) K₁ 2 लुब्धो, Cā k l n r s u लुब्धो (as in text) K₁ हिंसात्मके, Cl l n r s u 'त्मको (as in text) — ^d) S₃-0 परिकीर्त्यते, Ca r s u कीर्तित (as in text)

28 ^b) S₂ K₀ 0 D₁ Ck r s नैकृतिको, D₈ 1 नैकृतिको, Cā g n u v नैकृतिको (as in text) — ^c) S₁ 3-0 K₀ Cā k दीर्घसूत्रश्, Cl m n r s u 'सूत्री (as in text)

29 ^a) G₂ धृतिश् (sic) — ^b) S₀ त्रैविध्य गुणत शृणु, D₂ गुणतस्तु विधि शृणु, Cl l s u v as in text.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
 वन्द्यं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
 अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
 सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३
 यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
 यत्तदग्रे विपमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
 विपयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
 परिणामे विपमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
 यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
 निद्रालसप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

30 ^a) = GItā 16 7^a — ^b) D₂ कार्याकार्यौ,
 Ck n ś u कार्याकार्ये (as in text) — ^c) Dn₁
 (before corr) D₂ s s M₂ यो, Ck l n r ś u या
 (as in text) Śs-s Ko Ck बुद्धिः, Cl n r ś u
 वेत्ति (as in text) — ^d) Śs-s Ko Ck वेत् सा
 सात्त्विकी मता, Cl n r ś u as in text

31 D₃ om 31 — ^a) Ś₁ K₂ T₂ यया, Ck l
 m r ś u यया (as in text) — ^b) K₁-s N₁ (by
 corr) Da₁ वाकार्यम्; Cl r ś u चाकार्यम् (as in
 text) — ^c) D₂ अथ यावत्, Cā g l m n r ś u
 अथयावत् (as in text) K₀ यथावत्प्रजानाति

32 ^a) Cf B 12 123 14^a B 13 145 62^a
 D₂ G₄ M₁ s s अधर्म्यं, Cl n r ś u अधर्मं (as in
 text) G₄ M₁ s s धर्म्यम्, Cr ś u धर्मम् (as in
 text) — ^b) Śs-s Ck बुध्यते, Cn r ś u मन्यते
 (as in text) Śs-s K₀ तमसा (K₀ 'सो)न्विता, Ck
 n r ś u तमसावृता (as in text) — ^c) Da₁ Dn₁
 D₂ तु, Ck r ś u च (as in text) K₁ सर्वार्थरूप
 रतांश्च (s₁₀) — ^d) Śs-s K₀ Ck तामसी मता, Cr
 ś u पार्थ तामसी (as in text) Cl n oite तामसी

33 G₁ om 33 — ^a) Cg k u धारयति, Cā n
 r ś धारयते (as in text) — ^c) D₂ [अ]व्यभिचारिण्यो,
 D₀ (marg by corr) [अ]व्यभिचारेण, M₁ s s व्यभि
 चारिण्या, Cā. k l n r ś u [अ]व्यभिचारिण्या (as in
 text) — ^d) K₀ बुद्धिः (s₁₀) Śs-s D₃ सात्त्विकी
 मता, Cn r ś u पार्थ सात्त्विकी (as in text) Ck l
 oite सात्त्विकी

34 ^a) K₁ यया, Cā k l n r ś u यया (as in

text) D₀ कर्म°, Cā k n r ś u धर्म° (as in text).
 — ^c) M₂ प्रसङ्गेन, Cā g k l n r ś u v प्रसङ्गेन (as
 in text) G₁ [अ]फलाकाक्षी, Ck l n r ś u फला°
 (as in text) — ^d) M₂ या, Cl n r ś u सा
 (as in text)

35 ^a) Ś₁ D₂ यया, Cg k l r ś u यया (as in
 text) Ś₁ (sup lin as in text) स्वास्थ्य, K₁ s
 स्वप्न, Ck स्वप्न°, Cl n r ś u स्वप्न (as in text)
 B₁ क्रोध, Ck शोक°, Cn r ś u शोक (as in text)
 — ^b) Ś₂ मोहम्, B₂ दमम् (by metathesis), Ck. r.
 ś u मदम् (as in text) — ^d) Śs-s Ko Ck धृति सा
 तामसी मता (Ś₄ s स्मृता), Cg n r ś u as in text

36 ^{ab}) Ś₁ s Ko s transp त्रिविध and शृणु मे
 — ^d) Śs-s B D₁ s M₂ Ck च नियच्छति, D₃ न
 निगच्छति, D₀ च न गच्छति, Cl n r ś u च निग-
 च्छति (as in text)

37 ^a) Śs-s Ko Cā g k यत्तदात्वे, B₁ तत्तदग्रे,
 Cl n r ś u यत्तदग्रे (as in text) — ^c) Śs-s K₀
 विद्याद्, Cn r ś u प्रोक्तम् (as in text) — ^d)
 K₀ प्रसादन, Cā n ś u प्रसादजम् (as in text)

38 ^b) Śs-s K₀ Ck यत्तदात्वे, Cl n r ś यत्तदग्रे
 (as in text) — D₃ om. 38^{cd} — ^d) Śs-s K₀
 Ck तद्राजसमिति स्मृत, Cn r ś u as in text

39 ^b) Ś₁ Cv सुखमोहनम्, Cā g k l n r ś u
 सुख मोहनम् (as in text) — ^d) = 22^d, GItā
 17 19^d, 22^d Ko तत्तामसमिति स्मृत, D₁ तत्सुख
 तामसं स्मृत, Cr ś u as in text

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४०
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
 कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ।
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
 सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

C 8 1504
 B 8 42 50
 K 8 42 50

40 ^a) Ś1 नो, D1 o Cl च, Cr ś. u वा (as in text) — ^b) D1 क्वचित्, Cr ś u पुन (as in text)

41 ^{ab}) = B 12 107 1^{ab} — ^a) M4 प्रविभक्तानि, Cg k. l n r ś. u 'भक्तानि (as in text)

42 ^a) Ś3 Ck तथा शौच, C4 u तप शौच (as in text) — ^d) Ś3-o Ko D1 T2 Cū ब्राह्म कर्म, Cn r ś u ब्रह्मकर्म (as in text) D2 प्रभावज, Cn r ś u स्वभावजम् (as in text)

43 ^a) Ś1 दक्षं, Da1 दाक्ष, D1 दाह्यं, Cū k l n r ś u दाह्य (as in text) — ^b) Da1 Cn वा, Cr ś u च (as in text) — ^c) D2 ः 'देवश्च', Cū k. l n r ś u ईश्वर* (as in text) — ^d) Ś3-o Ko 2 s. e Ñ1 (by corr) B D (except D1 2 o s, Das om) T G M2 Ck. n क्षात्र कर्म, Cr ś u क्षत्र कर्म (as in text)

44 D3 om (hapl) 44 — ^a) = 3 198 23^a B 12 88 27^a, 89 7^a B 13 135 9^c of B 12 77 15^a, 167 11^c Ko Da1 D1 s o T2 G1 2 M कृपिगौरक्षवाणिज्य, Ñ1 'वाणिज्यगौरक्ष, C4 u 'गौरक्ष्य वाणिज्य, Ck r as in text — ^b) K1 D1 T G1 2 4 वैश्य (K1 'दा), Ck n r ś u वैश्य (as in text) — ^c) Ś3-o Ko Ck पर्युत्थानात्मक कर्म, G2 परिचर्यात्मिक कर्म, Cl r ś u as in text — ^d) Ko (erroneously) वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि)

45 ^b) D2 M3 (inf lin) परा, Cū k n r ś नर

(as in text) — ^a) Cf 1 58 22^a M3 (inf lin) s शुद्धि, Ck n r ś u सिद्धि (as in text) D2 अयात सप्रवक्ष्यामि

46 ^a) K1 Da1 D3 प्रवृत्तिः, D2 प्रवृत्ति, Ck n r ś u प्रवृत्तिर् (as in text) — ^b) = Gitā 2 17^b (q v), 8 22^d Ś3-o Ko Ck विश्वम्, Cn r ś u सर्वम् (as in text) — ^c) D2 अकर्मणो (810) Ś1 o Ko s Cū k तमेवाच्यं, Cn r ś u तमभ्यर्च्य (as in text)

47 47^{ab} = Gitā 3 35^{ab} (q v) — ^a) M3 s विगुणात्, Cū k l n r ś u विगुण (as in text) — After 47^{ab}, Ś1 s Ko o D3 ins (of Gitā 3 35^{cd} with v l)

110* स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मोदयादपि ।

— ^d) = Gitā 4 21^d

48 ^d) Ś1 o K1 2 Ñ1 B2 D3 M1 'वृत्', Ck l n. r ś u 'वृता' (as in text)

49 ^a) Ñ1 असक्त, D3 असक्ति, Cū k l n r ś u असक्त (as in text) — ^c) Ś1 निष्कर्म, D1 o नै-कर्म्य, Da1 T2 नैष्कर्म, Cū k. l m n r ś u नैष्कर्म्य* (as in text)

50 ^a) D2 सिद्धिमाप्नोति च यथा, Cl m n r ś u as in text — ^b) Ś3 s D3 Cū तदाप्नोति, Ko Ck प्राप्नोति तन्, Cl m r ś u तथाप्नोति (as in text) — ^c) Ś3-o Ko o तु, C4 u [ए]व (as in text)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
 विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
 अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

—^a) K₁₋₃ Da₁ Dn D₂ s s s ध्यानस्य, Cm n r s u
 ज्ञानस्य (as in text) T₂ M₂ चापरा, Cā m n r
 s u या परा (as in text)

51 ^a) = B 7 3 12° —^o) T₂ शब्दादि; Ck
 n r s u शब्दादीन् (as in text) —^a) Ś₀ नियम्य,
 Cā k n r s u व्युदस्य (as in text)

52 ^a) = (var) B 12 215 16° Cl (as report-
 ed by Puruṣottama) लब्धाशी, Cā k n r s u लब्धा
 शी (as in text) —^b) Cf 3 38 14^d Ś₁ जित*,
 K₁ यत्त्वं, Cā k n r s u यत्* (as in text)

53 With 53^{ab}, of Gītā 16 18^{ab} —^b) Cf B
 14 45 8^d T₂ कामक्रोधौ, Ck r s u व कामं क्रोध
 (as in text) —^a) = Gītā 14 26^d (q v) B₃
 D₀ कल्पते, Ck m n r s u कल्पते (as in text)

54 ^b) = Gītā 12 17^b of B 14 19 25^d B
 15 26 8^d Ś₃₋₀ K₀ Ck śp up हृष्यति, Cn r s u
 काङ्क्षति (as in text) —^o) = 1 45 8^e B 12
 160 27^o, 236 36^a, 240 12^o, 31^o, 345 28^a
 B 14 46 40^o of B 12 59 104^b, 262 10^o, B
 14 28 24^a —^a) Cv नर, Cā k n r s u पराम्
 (as in text)

55 ^b) Ś₃₋₀ K₀ Cā k योह यश्, D₀ यावद्यश्,
 Cl r s u यावान्यश् (as in text) K₅ यादृश*, Cā
 k l r s u तत्त्वत (as in text) —^o) Ś₅ ततोसौ;
 Cā k l n r s u व ततो मा (as in text)

56 ^a) D₂ नर, T₂ तदा, Ck n s u सदा (as
 in text) —^b) D₂ मय्यपाश्रय, Cā k n r s u
 मय्यपाश्रय (as in text)

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मय्यपाश्रयः ।
 मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
 बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
 अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
 यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
 मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
 स्वभावजेन कौन्तेय निवद्धः खेन कर्मणा ।
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्कारिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

57 ^b) Cf Gītā 12 6^b Ś₃₋₀ B₁ भारत, Cl n r
 s u मत्पर (as in text) —^o) Ś₁ बुद्धियोगम्, Cā.
 k l n r s u बुद्धि* (as in text) Ś₃₋₀ K₀ Cā k
 समाश्रित्य, K₁ N₁ B Da₁ Dn₂ D₄ T₁ G₁ s M₃ s
 अपाश्रित्य, Cl n r s u उपा* (as in text) — T₁
 om (hapl) 57^d-59^a

58 T₁ om 58 (of v l 57) —^a) Ś₄ (sup
 in as in text) o Cā 'दुःखानि, D₁ (m as in
 text) *कर्माणि, Ck l n r s u *दुर्गाणि (as in text)
 —^b) Da₁ D₂ तरिष्यति, Cā k l r s u तरिष्यसि
 (as in text) —^o) Ś₃₋₀ K₀ D₃ Cā k अहंकार,
 Cn r s u *कारान् (as in text) —^a) Ś₃₋₀ K₀ D₃
 Cā k मोक्ष्यसि, Cl n r s u श्रोष्यसि (as in text)
 K₂ न काक्षसि, Cā k n r s u विनङ्क्ष्यसि (as in
 text)

59 T₁ om 59^a (of v l 57) —^a) Ś₁ या[यो]
 हकारमुपाश्रित्य, K₅ D₁ s o T₂ G₁ s M₄ यद्यहंकार
 माश्रित्य, Ck n r s u as in text —^b) D₃ o न
 योत्स्यामीति मन्यसे (D₀ 'ते), Cā k l n r s u as in
 text —^o) Ś₁ s-o K₀ s D₃ T₂ Cā k मिथ्यैव, D₂
 मय्यैव, Cl n r s u व मिथ्यैव (as in text) K₁
 Dn₁ व्यवसायास्ते, Cā k l n r s u व 'यस्ते (as in
 text) K₀ मिथ्यैवाध्यवसायस्ते —^a) Ś₄ G₁ प्रकृति
 स्त्वा, K₀ प्रकृतिं त्वा, Cā k l n r s u प्रकृतिस्त्वा
 (as in text) Ś₁ s Ck नियोक्ष्यते, N₁ D₀ M₄ नि
 योक्ष्यसि, Da₁ निरक्ष्यति, Cā l n r s u नियोक्ष्यति
 (as in text)

60 ^a) D₂ स्वभावजेन, D₀ स्वभावाद्येन, Cl n r
 s u स्वभावजेन (as in text) —^o) T₂ इच्छसि, Cr

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यत्रारूढानि मायया ॥ ६१
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
 विमृश्यैतदग्रेणेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इद्योऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
 इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
 य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
 अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

C 6 1524
B 6 42.70
K 6 42.70

६ u नेच्छसि (as in text) Ds तन्मो*, Cr ६ u यन्मो* (as in text) —^a) Ś1 Ds करिष्यति, Cl n r ६ u सि (as in text) Ś4 ६ Ks Ñ1 D7 ६ Cā सन्, Ks त, Cn r ६ u तत् (as in text)

61 ^a) = B 12 72 6^c, 227 25^a —^b) Ś3 Ks Ds Ck हृद्येप, Ñ1 Cā हृदये, Cl n r ६ u हृद्देशे (as in text) Ś3-६ Ks Ds वसतेर्जुन, Cl m n ६ u ऽर्जुन तिष्ठति (as in text) —^a) Ś4 यत्रारूढेव, Ck l n r ६ u रूढानि (as in text) Da1 मानव; Ck l n r ६ u मायया (as in text)

62 ^a) Ś1 तामेव, Cā g k l m n r ६ u तमेव (as in text) —^b) = Gitā 15 19^d Śs पाठव, Cr ६ u भारत (as in text) —^c) Śs Ds Cg k l मद्यसादात्, Cm n. r ६ u तत्प्रसादात् (as in text) Śs-६ Ck सिद्धि, Cā l n. r ६ u शान्ति (as in text) —^d) Dn1 D2 प्राप्स्यति, Cā k. l n r ६ u प्राप्स्यसि (as in text)

63 ^a) Ds इदं, Cā l n r ६ u इति (as in text) Ds ध्यानम्, Cā g l n r ६ u ज्ञानम् (as in text) —^b) G2 °तम, Cn r ६ u तरं (as in text) —^c) Some MSS विमृष्य —^d) = 1 224 15^d 5 123 17^d S4 ६ Ks Ds यदिच्छसि, Cā l n r ६ u यथेच्छसि (as in text)

64 ^b) = Gitā 10 1^b —^c) K2 इद्योसि, Cg k n. r ६ u इद्योऽसि (as in text) Ko Ñ1 D1 ६ T2 Ck दृढमतिस्, Ds दृढमत, T1 G1 ६ Cr दृढ इति, Cn

६ u दृढमिति (as in text) —^a) Da1 Ds वक्षामि (sic)

65 65^{ab} = Gitā 9 34^{ab} —^a) Da1 D2 सन्मना, Cg l n r ६ u मन्मना (as in text) —^b) Da1 मा, Cn r ६ u मा (as in text) —^c) Cf Gitā 9 34^c Śs K1 वैष्यसि (s10)

66 ^c) Śs Ks ६ Ñ1 B D2 ६ ६ T2 M4 Cā g k त्वां, Cl n r ६ u त्वा (as in text) —^d) Da1 Ds मां, Cā g k. l. n r ६ u मा (as in text) Ñ1 Ds शुच, Cā g l n r ६ u शुच (as in text)

68 ^a) Śs Ds G1 Cā ६ u य इमं, Ds इदं य; Ck l n r य इदं (as in text) —^b) G2 °धास्यते, Cā g k l n r ६ u °धास्यति (as in text) —^c) Śs मयि भक्ति (by transp) —^d) Cf. Gitā 8 7^d Ś1 Ds Ms मामेवैष्यति, Śs-६ Ks Ck स मामेप्यति, Ko वैष्यसि, Cā l n r ६ मामेवैष्यति (as in text) Ś4-६ Ko ६ ६ D1 ६ ६ ६ M4 [अ]सशय, Cn r ६ u [अ]सशय (as in text) Ds भविष्यति न संशय

69 ^c) G2 समस्, Cā k l n r ६ u च मे (as in text) T2 यस्माद्, Cā k ६ u तस्माद् (as in text) —^a) Ks D1 M1 ६ Cu प्रियतमो, Cā n ६ प्रियतरो (as in text)

70 ^a) D2 इदं, Ck r ६ v इमं (as in text). —^b) K1 Cn धर्म, D2 Ms धर्म्य, Ms ६ धर्म, Cā k r ६ धर्म्य (as in text) —^c) Ko ज्ञानयोगेन; Cr ६ u ज्ञानयज्ञेन (as in text)

श्रद्धावाननस्रयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ७१
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीपमद्भुतं गेमहर्षणम् ॥ ७४
व्यामप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्महं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्माक्षात्कथयतः मयम् ॥ ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुद्गुर्मुद्गुः ॥ ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महात्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पाप्यो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

71 ^a) Cf Gitā 3. 31° K₂ D₂ ०-३ M₅ अनुसूय
(D₁ M₅ 'यु')श्च, G₁ २ M₁₋₃ अनसूयुश्च; Cr ६ u
अनसूयश्च (as in text) — ^d) Ko आमुं, Ck n r
६ u प्रामुं (as in text)

72 Before 72, N₁ ins श्रीभगवानुवाच — 72^{ab}
= (var) B 14 19 55^{ab} — ^b) Ś₅ 'काग्रेण, Cl
n r ६ u 'काग्रेण (as in text) — ^d) Some MSS
प्रणष्टस्ते

73 Ś₁ धनजय उ' — ^c) D₁ D₂ गतसमोह, Cā
k l n r ६ u 'सदेह' (as in text) — ^d) = 5 176
26^d B 13 14 35^d of 3 128 1^d 5 15 8^d

74 ^b) = 3 89 8^b Ś₅ महात्मना, Cr ६ u 'रमन'
(as in text) — ^c) D₁ M₅ इदम्, Cl r ६ u
इमम् (as in text) — ^d) Some MSS लोम'

75 ^b) Ś₅ D₂ Cu इम, C₅ एत (as gloss for
एतद्); Ck l n r एतद् (as in text) Ś₃₋₅ K₅ Ck
गुह्यतरं, Ko D₁ D₁ २ ४ T G₁ २ ४ M₄ C₅ गुह्यतम,
Cl n r u गुह्यमह (as in text) Ś₃₋₅ K₅ महत्,
Cl n r ६ u परम् (as in text) D₂ एत गुह्यमनुत्तम
— ^c) Ś₁ ५ Ko योगीश्वरात्, Cā l r ६ u योगेश्वरात्
(as in text) — ^d) K₁ कथयता, G₁ तु कथित,
Cā k l n r ६ u कथयत (as in text)

76 Ś₅ om 76-77 M₂ om (hapl) 76^b-77^a
— ^b) Ś₁ ५ K₂ N₁ D₁ M₅ इदम्, Cl r ६ u इमम्
(as in text) D₂ उत्तम, Cl r ६ u अद्भुतम् (as in
text) — ^d) Ś₁ हृष्यामीव (marg 'ति), Cl ६
हृष्यामि च (as in text) D₂ २ पुन पुन, Cl r ६ u
मुद्गुर्मुद्गु (as in text)

77 Ś₅ om 77, M₂ om 77^a (cf v l 76)
— ^a) Ś₃₋₅ संस्मृत्य परम, Cl n r ६ u संस्मृत्य संस्मृत्य
(as in text) — D₂ reads (see m) 77^{cd} on marg
— ^c) Ś₁ ३-५ K₂ ५ N₁ D₁ D₂-३ महाराज (Ś₁ K₂ N₁
D₂ ३ 'जन्), Cl r ६ u महाराज (as in text)
— ^d) Ś₁₋₅ K₅ प्रहृष्ये; Cl r ६ u हृष्यामि (as in
text)

78 ^a) Ś₁ ३-५ Ko ३ D₂ ७ T₂ G₁ योगीश्वर, Cā
l r ६ u योगेश्वर (as in text) — ^b) D₂ पाप्यो
यत्र (by transp) — ^d) Ck स्थिरा, Cā l n r ६ u
ध्रुवा (as in text) Ś₁ Ck इति, Cā l n r ६ u
नीतिर् (as in text) Ko ध्रुवाणीति मतिर्मम — After
78, N₁ ins

111* भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मयोधत ।

सुख बन्धविमुक्तिं स्यादिति गीतार्थसंग्रह ।

[This is (with var) the संग्रहश्लोक to adhy 18
in Cg]

४१

संजय उवाच ।

त्तो घनंजयं दृष्ट्वा वाणगाण्डीवधारिणम् ।

पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १

पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।

C 6 1534
B 6 43 7
K 6 43 7

Colophon om in Ś1-3 G3 not collated Sub-
parvan Ś1 Ko-3 5 N1 B Da1 Dn D1-3 T G2 4
M1.2 4 5 Cv (a few of these MSS with the
prefix श्री or श्रीमद् भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1.2
D2 om उपनिषत्सु), K5 श्रीभगवद्गीताया, D3 भगव-
द्गीता समाप्ता, G1 गीताया Ś1 K5 D3 M1 3 5 cont
श्रीकृष्णार्जुनसवादे, Ko 5 N1 B3 Da1 Dn2 D1.4-5
T G2 4 M2 Cv ब्रह्म (T2 G2 M2 परब्रह्म) विद्यायां
योगशास्त्रे (T1 G2 4 'शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसवादे
— Adhy name Ś1 विभूतयोग (sic), Ko 2 D3
संन्यासयोग, K3 निर्णयसंन्यासयोग, K5 परमार्थनिर्णय,
K6 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वक काम्यकर्मणा सम्यक् न्यासपूर्वक
सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्दिवरणपूर्वक ब्रह्मप्राप्तियोग (?), N1
परमार्थनिर्गुणमोक्षयोग, B3 छिन्नसशय, Da1 D1 5 C5
मोक्षसंन्यासयोग, Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोग, D4
सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोग, D6 सम्राप्त अगीकार,
D7 परमार्थनिर्णय (sic), T1 G2 4 सकलवेदशास्त्रपुराण
संग्रहमोक्षयोग, T2 G1 मोक्षयोग, Cv अर्जुनसुवोध
— Adhy no (figures, words or both) D5
M3 41, T1 G1 2 4 40 (as in text), M4 42
— Bhagavadgītā adhy no (figures, words or
both) Ś1 Ko-3 5 6 N1 B Da1 Dn D1 2 4 5-3 T2
G2 M1.2 5 Cv 18 After the adhy no, Ś1 Dn2
D6 read समाप्त, K5 समाप्ता चेय गीता, B4 T G1 M4
भगवद्गीता समाप्ता, D1 गीताशास्त्र समाप्त — Śloka
no K1.2 5 Da1 Dn D1 5 6 G2 78 — Aggregate
Śloka no D1 1465 — Aggregate Bhagavadgītā
Śloka no Ś1 (marg) 740

Ś1 Ko 1 ins after adhy 40 K2 B2-4 Dn D3 8
cont after 113*

112* पट्ट शतानि सर्विदानि श्लोकाना प्राह केशव ।

अर्जुन सप्तपञ्चाशत्सप्तपष्टिस्तु सजय ।

धृतराष्ट्र श्लोकमेक गीताया मानमुच्यते ।

[(L 2) Ś1 Ko 1 पचपचा° (for सप्तपञ्चा°) Ś1 Ko
पचपष्टिस्तु, K1 पचपष्टि च, K2 B2 8 सप्तपष्टि तु, B4
सप्तपष्टि च (for सप्तपष्टिस्तु) — (L 3) Ś1 Ko-3 एष
गी(Ś1 'तद्गी'ताथसग्रह (for the post half)]

K2 B2-4 Dn D3 (om lines 3-6) 4 8 ins after

adhy 40

113* वैशपायन उवाच ।

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रविस्तरै ।

या चेय पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्ववेदमयो हरि ।

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनु ।

गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । [5]

चतुर्गकारसयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 संजय उ° (for वैशपायन उ°) — (L 1) Dn2
गीता सुगीता कर्तव्या K2 D3 8 'सग्रहै' (for 'विस्तरै')
— (L 2) K2 B4 D3 खय, B3 त्विय (for चेय)
— (L 4) B3 सर्वधर्म°, Dn1 D1 8 सर्वदेव° (for सर्व-
वेद°) — (L 5) Dn D4 transp गङ्गा and गीता
B2 8 D4 गोविदे च (for गोविन्देति) D8 गोविदे हृदि
स्थिते]

B2-4 Dn D4 8 ins after 112*

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।

सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L 1) D4 8 'सर्वस्य (for 'सर्वस्व-)]

After adhy 40, D5 repeats 6 22 17-22

41

S reads this adhy after adhy 22

1 In Da1, the portion of the text from st 1
up to st 27 of this adhy is partly lost on a
damaged fol — After the ref, D6 ins

115* प्रवोषित स तु तदा विष्णुना विश्वमूर्तिना ।

अविनाशिस्वरूप च दृष्ट्वा तत्त्वेन फाल्गुन ।

कृत्रिमं तु जगद्रूप ज्ञात्वा युद्धोद्यतोऽभवत् ।

देवदत्त समायुज्य शस्त्राणि जगृहे पुन ।

— ^b) K5 8 D1-3 6 वाणकार्मुक°, K4 B रणे गाढीव°,
T2 रथो गाढीव° — ^c) D8 महात्मान (for 'नाद')
D6 पुनश्च सर्वे ते योधा — ^d) Ś1 Ko 1 8 5 D1 2
व्यसृजत्, K2 विस्ृजत् D6 महानाद व्यसृजत्

दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ २
 ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविपाणिकाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ३
 अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।
 सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४
 ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
 समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
 ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६
 विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
 अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥ ७
 पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 वाग्यतः प्रययौ येन प्राञ्जुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ८
 तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

2 ^a) K₄ B Da₂ Dn D₄ 5 7 8 सू (B₈ D₅ स)
 जयाश् (for सोमकाश्) M पाचाला केकयाश्चैव — ^b)
 K₈ 5 D₂ 6 चैतान्, B₈ चान्ये (for चैपाम्) — ^c)
 B₂ S दध्मु प्र (for दध्मुश्च) D₈ transp मुदिता
 and शङ्खान् — ^d) K₁ भीरा Ś₁ Ko 1 D₁ 2 सागर
 सनिभान्, D₆ सगारसभवान् (sic)

3 ^a) Ko 1 तेषा, K₂ 4 B₁ 8 Da Dn D₄-8 तथा,
 K₈ 5 D₂ अथ (for ततो) K₈ 5 D₂ 6 भेर्यं स- (for
 भेर्यश्च) Ca oites भेर्या, Cd (corrupt) भार्ये
 Ś₁ K₁ पेटाश्च, Ko पेटाश्च, K₈ 5 D₂ 8 8 S पणवा,
 Da D₅ पेव्यश्च, D₁ पटहा, D₈ ढकाश्च (for पेश्यश्च)
 Ca cites पेव्या, Co पेशी — D₄ om 3^{bc} — ^b) Da₁
 damaged Ś₁ Ko 1 D₁ कृकचो, K₈ क्रकचो; K₅
 कृकचो, Dn₁ कवचा, D₈ स्कुकतो, D₆ कृकवा, D₈
 दुदुमी, T₁ G₄ ककरा, T₂ G₁-8 काहला, M₁ 8-5 ककरा,
 M₂ कृतरा, Ca 0 क्रकचा (as in text) Cd oites
 क्रकच K₅ गौविपाणिका, D₈ गोसुखादय, S गोवि-
 पाणिका (T₂ णगा, G₈ णिन), Ca 0 d णिका (as
 in text) — ^c) = 6 23 13^c Co oites सहसा
 M₁ 8-5 हन्यतस्, Co त (as in text) — ^d) Da₁
 damaged Ś₁ तेन (for तत) B Da₂ Dn(1) D₄ 5 7 8
 स शब्दस्तुमुलोभवत् (= 6 23 13^d), M स (M₈ 5
 सु) शब्दं सुमहानभूत्

4 ^a) Da₁ damaged K₂ D₈ T₁ G₂ तथा, G₄
 ततो (for अथ) T₁ G₄ च (for स) — ^b) Ś₁
 Ko-2 किनराश्च, T₂ पितर स, G₁ शखरश्च, G₈
 शकरश्च (for पितरश्च) K₈ 5 D₂ नरेश्वरा, B₁ गजे
 श्वरा, B₂ D₈ जनाधिप, Da₁ जनेश्वर, D₁ 8 श्वरा,
 D₆ T G महेश्वरा (G₁-8 र), M सहेश्वरा — ^c)
 K₈ गधर्वा, D₈ सर्वे वै (sic) (for सघाश्च) — ^d)
 T₁ G₄ समेयुस्ते K₈ D₁ 8 दिदृक्षव

5 In Da₁, st 5 is lost on a damaged fol.

— ^a) K₅ ऋषयस्ते — ^c) D₆ सहसा (for सहिता)
 — ^d) Ś₁ K₁ D₆ तद्वैषस, D₁ तद्विषय — After 5,
 S ins

116* ते सेने स्तिमिते चास्ता वीक्षमाणे परस्परम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वेगौ यथैवैत्य परस्परम् ।
 एव प्रवृत्ते ते सेने निशब्दे जनससदि ।
 चित्रे ह्य पटालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ।

[(L 1) T₂ सैन्ये T₁ G₄ सजे, G₁ 8 तत्र (for
 चास्ता) T₂ G₂ ईक्ष* (for वीक्ष*) — (L 4) T G
 M₄ चित्रे पट इवालेख्ये (for the prior half) T₂ G₂
 *तमे (for *तरे) T₂ G₂ 8 M₂ 4 उभे (for शुभे)]

6 ^a) Ś₁ Ko-2 राजा, S वीक्ष्य (for दृष्ट्वा)
 — ^b) Ś₁ Ko-2 समुपस्थित, K₈-5 B₂ D₁ 8 सम-
 स्थिते (D₂ *त), B₈ सममुच्यते, Da₁ समुपद्यते,
 D₈ 6 समुपस्थिते, S सु (T₁ G₂-4 स)समुद्यत — ^c)
 K₈ 5 D₂ 6 सागरनिभे, D₁ *राकारे Ś₁ (m as in
 text) तेन सागरप्रख्येन — ^d) K₁ प्राचल्यते, S
 प्रज्वलिते (T₁ *ध्वसिते)

7 ^a) D₈ धीरो — ^b) D₁ विक्षिप्य च, T₁ G
 विनिक्षिप्य Ko 1 शरासन, Co वरायुधम् (as in text)
 — ^c) Da₁ damaged Ś₁ Ko-2 4 5 Dn₁ D₁ 6 क्षिप्र
 (for तूर्ण)

8 ^b) K₄ धर्मपुत्रो — K₈ 5 D₂ om 8^c-9^b
 — ^c) Ś₁ T₁ G₂ 4 वीर (for येन) — ^d) = 11^d.

9 K₈ 5 D₂ om 9^{ab} (of v l 8) — ^a) Ś₁
 K₁ 2 D₈ 5 8 G₁-8 M₆ प्रयातम्, K₄ तु यातम्
 — ^b) T₁ G₂ 4 कुतीपुत्र S वृकोदर (for धनजय)
 — ^c) K₈ 5 D₂ अवरुह्य — ^d) K₈ D₂ 7 *तोभ्ययात्;
 K₆ B₄ Dn D₄ 8 *तोभ्ययात्, B₁-8 Da (Da₁ dam-

अवतीर्य रथान्त्पूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ९

वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।

यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुस्तुकाः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।

पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राञ्छुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११

भीमसेन उवाच ।

क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।

दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२

aged) Ds ० 'तोन्वयात्, D1 'तोन्यात्, S 'तो चदी
— After 9, S ins

117* भीतं युधिष्ठिर मन्वा भीमसेन प्रतापवान् ।

10 ^a) Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8 त
राजन् (for भगवान्) — ^b) Ś1 Ko 1.4 तान्, K3 5
D2 8 ९ त (for ह) — After 10^{ab}, S ins

118* सात्त्विकिश्राजुंनश्चैव अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

— ^a) K2 B Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8
पार्थिवाश्चैव, K3 D2 यथामुख्यास्तु, K4 यथामुख्य च,
D3 तथा मुख्याश्च, G2 ययौ मुख्याश्च B Da (Da1
damaged) D5 राजान — ^d) Ko उत्तमा (for
उत्सुका) K1 तमन्वाजग्मुस्तुमा (corrupt), K2 त
जग्मुस्तु सोस्तुका, K3 D2 8 तमथाजग्मुस्तु, K4 त समा
जग्मुस्तु, B अनुजगमु स (B2 'गमुस्तु') मु, Da (Da1
damaged) Dn D3 5 7 8 तमनुजग्मुस्तु, D1 ते समा
जग्मुस्तु, D5 तरसा जग्मुस्तु, S तमन्वाययुस्तु

11 S भीमसेन (for अर्जुन उवाच) — ^a) K3
D1-3 ९ पार्थ (for राजन्) — ^b) Ś1 Ko 1 D3 8
अवहाय, D1 त्व विहाय (for अपहाय) — ^c) M1-3 5
मेवापया — ^d) = 8^d S (except T2) प्रमुखे
(for प्राञ्छुखो)

12 S अर्जुन (for भीमसेन उवाच) — ^a) T2 किं
(for क्व) Da (Da1 damaged) D5 गमिष्यामि
— ^b) K2 Dn2 T2 M2 निक्षिप्तकवचायुध (sic), D8 T1 G
प्य (T1 'स) कवचायुध — ^c) Ko 8 D4 (by corr)

नकुल उवाच ।

एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।

भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क नु ॥ १३

सहदेव उवाच ।

अस्मिन्नणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।

योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४

संजय उवाच ।

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन् ।

नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्दृच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५

C 6 1547
B 6 43 20
K 6 43 22

S दसितेषु, Co दशि (as in text) K3 अरिबृदेपु
— ^d) G1 8 'नुदिश्य S पाठव (T2 'वान्)

13 ^a) K3 5 Da3 D2 5 ९ ज्येष्ठे (for ज्येष्ठे) — ^b)
D3 पार्थिव (for भारत) — ^c) Ko भीम, K3 5
D2 3 ९ भी स, D1 मृश, D8 भीष्मे (for भीर्मे) Ś1
Ko 1 तनोति (for दुनोति) — ^d) D1 क्व हि (for ब्रूहि)
D1 भवान्कय — For 13, S subst

119* कैव गमिष्यसि श्रेष्ठ त्यक्त्वास्मान्दुर्बलो यथा ।

राजा हि त्व महाबाहो वाग्यतो मन्युमानिव ।

[(L 1) M2 केद T2 केन चैव गमिष्यति (for the
prior half) T2 त्यक्त्वास्तु (for 'सान्) — (L 2)
T2 G1 8 M राजा भीम, G2 राजामभि (for राजा हि त्व)
T2 G1 8 M वार्यतामत्र मानद (M1 2 'द), G2 वार्यतोष
ममानव]

14 T2 om the ref — ^a) D8 अस्मिन्नप, T1 G4
अस्मिन्नराज, M2 8 5 अस्मिन्नणे (for अस्मिन्नण) Ko
'समूहे तु, M2 महाबाहो (for 'समूहे वै) — ^b) T1 G4
महादवे, M1-3 5 भयादवे (for महाभये) — ^c) Ko-3
योद्धव्य — ^d) D8 रणे (for नृप) S अभिमुखे
स्थितान्

15 ^a) Ś1 K1 सभाप (for आभाष्य) K4 D8
वै, M3 हि (for अपि) — ^b) K4 5 B Da2 Dn1
D1-3 5 ९ S (except T1 G4) 'नदन (for 'नन्दन)
— ^d) D6 अटव्ये च, D8 गच्छन्नेव

16 ^b) D1 देवो देवकिनन्दन

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
 अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६
 एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
 अनुमान्य गुरुन्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ १७
 श्रूयते हि पुराकल्पे गुरुनननुमान्य यः ।
 युध्यते स भवेद्भक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ १८
 अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
 ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ १९
 एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।

17 ^a) K₁ ३ एव (for एष) — ^b) G₀ गौतम
 (as in text) — ^c) T₁ G₄ कुरुन् (for गुरुन्)
 K₈₋₅ D₂ ० S वृद्धान् (for सर्वान्) — ^d) B₁ 8
 Da₂ Dn D₄ १ १ १ सह शत्रुभिः, B₂ शत्रुभिः सह,
 B₃ सह शत्रुणा (for पार्थिवोऽरिभिः)

18 Ś₁ Ko 1 om 18-19 — ^a) G₂ ३ *कल्पो,
 Ca ० *कल्पे (as in text) — ^b) D₁ गुर्वाज्ञां नानु,
 D₀ गुरुनन्वनु, T₂ गुरुन्स्वाननु, M₃₋₅ न गुरुननु
 K₂ ४ B Da₂ Dn D₄ १ १ १ गुरुन्वृ (K₂ D₄ १ १ *रु)
 द्धान्सबाधवान्, K₅ गुरुनत्वनुमान्यव (s₁₀) — B Da₂
 Dn D₄ १ १ १ om (? hapl) 18^{cd} — K₄ transp
 18^{cd} and 19^{ab} — ^c) K₈₋₅ D₁ २ ० युध्येत — ^d)
 D₁ अपराधो महत्तर — For 18^{cd}, S subst

120* युद्धायावतरत्वे च तस्य नास्ति जयो रणे ।
 यस्तु युद्धे समुत्पन्ने गुरुन्द्वाप्य दक्षितान् ।

19 Ś₁ Ko 1 om 19 (of v l 18) K₄ transp
 18^{cd} and 19^{ab} — ^a) D₈ यथान्याय, M₅ *शास्त्र
 D₁ प्रणम्य च गुरु यस्तु. — ^b) T G तैस्तु, M ततो
 (for यस्तु) D₀ G₂ युद्धे (for युध्येन्) D₈ महामति
 (for महत्तरैः) D₁ *भियुध्येत मानव — ^c) D₁ T G
 ध्रुव (for ध्रुवस्)

20 ^a) K₄ कृष्णे च, K₅ कृष्णेन, D₀ वै कृष्णे
 — ^b) S नि'शब्दा' सर्वसैनिका' (of 20^d) — After 20^{ab},
 S ins

121* नेत्रैरनिमिवै सर्वे प्रेक्षन्ते स युधिष्ठिरम् ।

[T₁ G₄ M₁ ४ सर्वं T₂ G₂ ३ M₅ प्रेक्षन्ते G₂ त
 (for स)]

हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरोऽभवन् ॥ २०
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्दार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 मिथः संकथयांचक्रुः* नैशोऽस्ति कुलपांसनः ॥ २१
 व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिक्रात् ।
 युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २२
 धनंजये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
 नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ २३
 न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
 यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २४

— ^d) B₂ नि सज्ञा (for नि शब्दास्) Ś₁ Ko 1
 नि'शब्दस्त्वपरोभवत्; S धार्तराष्ट्र(G₃ *र्षी)चमूं प्रति
 (= 20^b)

21 ^a) Da D₅ १ ३ कुरा, Dn D₄ वीरा (for दूराद्)-
 — ^b) T₁ G₂ ४ *राष्ट्रा' ससैनिका — ^c) Da₂ D₅ च
 (for स) — ^d) Ś₁ Ko ३ ५ D₁₋₃ T G M₁ १ १ १
 नैपोस्ति, K₁ नैशोस्ति, K₂ ४ B Da₂ Dn D₄ १ १ १
 Ms Co एषो हि, D₀ ह्येषोस्ति K₃ कुलपांसुल, B-
 *पाशन, Ca *पापण

22 ^a) K₈ B₁₋₃ Dn₂ D₁ २ ५ इहाभ्येति, D₄ इवा-
 न्वेति — ^b) D₁ राजार्थं K₁ २ ५ B₁ २ ४ Da₂ Dn
 D₄ १ १ १ ३ Co भीष्ममंतिक, K₄ B₃ Da₂ ० *मतिके,
 G₂ भीममंतिकात् — ^c) K₈ ५ D₂ ३ ससोदर्य — ^d)
 Ś₁ K₁ *णार्थं, D₃ *णार्थी, D₃ *णार्थं K₅ प्रचायत (s₁₀);
 T G उपागत, M इहागत (for प्रयाचक)

23 ^a) K₁ नाथ, D₁ योधे, T₂ नाथै — ^b) B Da₂
 Dn₁ D₄ १ १ ३ पाडुपुत्रे (for पाण्डवे च) — ^c) Ś₁
 Ko 1 B₃ भीतस्त्वभ्येति, K₂₋₅ B₂ D₂ ० भीतिरभ्येति,
 D₁ भीतश्चाभ्येति, D₈ भीतो ह्यभ्येति, D₃ भीतो भवति
 (for भीतोऽभ्येति च) K₂ ३, ५ D₂ पाण्डव, D₅ पाण्डव
 S दृष्टद्युम्ने च सत्य(G₂ *त्विकौ)

24 ^a) D₀ भूय, C₀ नूनं (as in text) — ^b)
 K₂ D₈ ० T G₂ ४ जात संप्रथि(G₂ *स्थि)तो, K₈ ५
 D₂ जात उत्पत्स्यते, K₄ B Da Dn D₄ १ १ ३ जातोय
 प्रथितो (D₁ *ते), M जात संप्रथितो K₈ D₂ तथा
 (for भुवि) — ^c) K₄ D₂ तथास्य, S (except M₅)
 यदस्य — ^d) Da₁ अल्पमन्वस्य (s₁₀)

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
 हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् ॥ २५
 व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
 युधिष्ठिर ससौदर्यं सहितं केशवेन ह ॥ २६
 ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
 निःशब्दमभवत्पूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ २७
 किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
 किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ २८
 विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
 उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ २९

25 S om (hapl) 25-26 —^a) K₄ B Da₂
 Dn₂ D₄ 5 7 8 सैनिका, Dn₁ D₁ 8 कौरवा (for
 क्षत्रिया) —^b) D₁ प्रशंसासुस्तु सैनिका —^c) K₈ 5
 D₂ हृष्टा (for हृष्टा) Ś₁ Ko-2 सर्वे (for भूत्वा)
 — Ko-2 om (hapl) 25^a-26^a —^d) K₄ B₁ Da₂
 Dn₂ D₁ 4 5 7 Ca चैलानि B₁ दुधुवु, Ca दुधुवु (as in
 text) D₁ 8 च ह (for पृथक्) D₈ वचास्युस्तु पृथक्पृथक्

26 S om 26, Ko-2 om 26^a (cf v 1 25)
 —^a) Ś₁ व्यनिन्द स्म, K₈ 5 D₂ व्यनद स्म, D₁ व्यन
 दश्च, D₆ व्यनिन्दश्च, D₈ विनिन्दतस् D₈ तथा (for तत)
 K₄ योधा (for सर्वे) —^b) K₄ सर्वे (for योधास्)
 K₅ D₅ तव (for तत्र) —^c) K₁ 8 5 Da₁ D₁-8 6
 ससौदर्यं —^d) Ko-2 D₁ 8 6 हि, K₅ B Da₂ Dn
 D₄ 5 7 8 तु (for ह)

27 ^a) K₁ 5 B₁ 2 S तु (for तत्) S नृपते
 (for कौरव) T G M₄ सेना (for सैन्य) D₆ समा
 गतस्तु कौरव्य —^b) Ś₁ D₁ M₁ 8 5 [अ]थ, Ko 8 5
 D₂ 8 स्म, K₁ स (sic), G₂ च, G₈ नु (for तु) D₆
 कृष्णार्जुनयुधिष्ठिर, D₆ सैन्य तत्र युधि —^c) M
 राजन् (for तूर्ण) T₁ G निशब्दा समभूद्वाजन्, T₂
 निशब्दा भूश्च सहसा — T₁ om (hapl) 27^a-36^c
 —^d) S (T₁ om) हृष्टा प्राप्त च पाठव

28 T₁ om. 28 (cf v 1 27) —^b) D₆ भीष्म
 किं (by transp) K₅ प्रवदिव्यति, D₈ 8 प्रवि
 वक्ष्यति — For 28^{ab}, S (T₁ om) subst

122* किं नु वक्ष्यति राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 किं नु वक्ष्यति भीष्मोऽसौ भरताना धुरधर ।
 [(L 2) G₄ भारताना]

स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
 भीष्ममेवाभ्ययात्पूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३०
 तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
 भीष्मं शांतनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आमत्रये त्वां दुर्धर्यं योत्स्ये तात त्वया सह ।
 अनुजानीहि मां तात आशिपश्च प्रयोजय ॥ ३२
 भीष्म उवाच ।
 यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३३

C 6 1565
 B 6 43 38
 K 6 43 40

—^a) Ś₁ K₅ G₂ 8 भीष्म (for भीम) K₃ D₁ 2
 समरे श्लाघी —^d) Dn₁ D₇ 8 G₄ किं तु Ś₁ Ko-2
 B₂ D₁ नावपि

29 T₁ om 29 (cf v 1 27) —^a) T₂ विवक्षा
 तु, Cc क्षितं (as in text) —^b) D₁ तु (for सु)
 —^d) D₆ सदा

30 T₁ om 30 (cf v 1 27) —^a) K₂ B Da
 Dn D₄ 5 7 8 सोवगाह्य, K₄ सवि, K₅ D₁ विगाह्य च,
 M₂ अविगाह्य, M₅ सावि —^b) Ko 1 5 B₁ Da₁ T₂
 समाकुल —^d) = 83^d

31 T₁ om 31 (cf v 1 27) —^a) G₁ उवाच च
 (for तमुवाच) Da D₅ तदा (for तत) S (T₁
 om) धीमान् (for पादौ) —^b) S (T₁ om) पादौ
 स (for कराभ्यां) D₁ 8 गृह्य (for पीड्य) —^d) K₂-5
 Da D₈-5 समवस्थित, B₈ समुपा

32 T₁ om 32 (cf v 1 27) D₈ 6 G₁ 4 om
 the ref —^a) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂ 4 M₁ 8 त्वा (for त्वा)
 —^b) K₈ D₂ तावत् (for तात) B Da Dn D₄ 5 7 8
 त्वया योत्स्यामहे सह, D₁ 8 S (T₁ om) त्वया योत्स्याम्यह
 सह (T₂ रणे) —^c) Ś₁ M₂ मा, D₈ मे (for
 मां) Dn तत्र, S (T₁ om) राजन् (for तात)
 —^d) B Da Dn D₄ 5 7 8 आशिपश्चैव योजय, D₆
 अशेषश्चानुयोजय (sic), G₂ 8 आशिप्यश्च प्रयो — After
 32, S (T₁ om) ins

123* जयेय च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ।

युध्यन्त मा रणे वीर त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।

[(L 1)=64^{ad} —(L 2) M₁ 5 'ध्यातु' (for 'शतु')]]

प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३४
त्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज वद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३६
अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैपी मम नित्यशः ।

33 = (var) 48, 65, 74 T₁ om 33 (of v l 27) —^a) B₁ Da Dn₁ D₅ 7 8 नाधिगच्छेया, S (T₁ om) नाभिगच्छेस्त्व —^b) D₁ युद्धे S युद्धाय कृतनिश्चय (= 6 24 37^d) —^c) Ś₁ K₁ T₂ M₂ त्वा (for त्वा) B₁ महाबाहो, D₈ महाभाग —^d) K₀ B₈ D₈ Cd पराभवाय, Ca c °भावाय (as in text) K₀-2 D₁ T₂ पाण्डव (for भारत)

34 T₁ om 34 (of v l 27) D₁ om (hapl) 34^{ab} —^a) K₂ B₁ 2 Dn₁ D₃ प्रीतोह K₂ B₈ Da D₅ राजन् (for पुत्र) —^b) K₀ 1 भारत (for पाण्डव) — G₂ om (? hapl) 34^{cd} —^c) K₀ यत्तोभिलषित, K₅ D₂ 8 (before corr) यत्तेभिलिखित, M₁-3 5 ततोभिलषित Da₁ स्वान्यत् —^d) G₁ 3 पाण्डव (for संयुगे)

35 T₁ om 35 (of v l 27) —^a) K₁ भ्रयता (corrupt), D₁ G₁ 4 व्रीयता, D₈ वृयतां, T₂ जय ताच् D₈ च पर, T₃ च पर, G₁ च वर D₀ व्रियता वर पार्थाय —^b) K₄ T₂ °वांक्षसि, B₂ 8 D₈ °काक्षति, B₁ °काक्षित, G₁ 3 °काक्षसे K₈ 5 D₂ कि काक्ष (K₅ °क्ष्य) सि यथेप्सित, D₈ किमस्मानभि°, G₁ किं त्व मत्तोभि° —^c) = 50° D₈ एव कृते, Ca o d एव गते (as in text) —^d) S (T₁ om) युद्धादन्यत्कि (M₁ °न्य कि) मिच्छसि

36 = 51, 66, 77 T₁ om 36^{abc} (of v l 27) —^b) D₂ अर्थो दासो M₂ कर्हिचित् K₈ 5 D₂ 0 नार्थो दासो हि (K₈ °सस्य, K₅ °सोस्ति) कस्य° —^c) S (T₁ om) एतत् (for इति) Ś₁ मत्वा, Da₁ सत्यो, Ca सत्य (as in text) —^d) M₁-3 5 वद्वो ह्यर्थेन

युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।

कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।

एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।

विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४१

37 ^a) Cf 52^a, 67^c, 78° Ś₁ M₄ अतस्त्वा, K₅ अतस्त्व, B₁ 2 Dn₂ D₁ 7 8 यतस्त्वा, Da D₅ ततस्त्वा —^c) Cf 51^d, 66^d, 77^d, 80^d Ś₁ K₁ 2 4 B Da Dn D₁ 5 7 8 भृतो; K₀ चद्वो, K₈ D₁-3 0 M₁ वृतो (for हृतो) K₅ D₁ कैतिय, Da Dn₁ D₁ 5 7 8 कौरव्यैर् (for कौरव्य) —^d) = 50^d, 52^b, 67^d, 76^d, 78^d

38 ^a) K₂ D₈ M₂ महाबाहो, Da D₅ °भाग, Dn °राज —^b) B Da Dn D₁ 5 7 8 हितार्थो (for हितैपी) D₀ निश्चय (for नित्यश) —^c) = 53° Da Dn D₁ 5 कौरवार्थे वै (for °वस्यार्थे) —^d) Ś₁ K₃-5 D₁ 5 एष मे, K₀ 1 D₀ एष ते (for ममैष) K₄ दीयता (for सततं) B₁ वच

39 ^a) Ś₁ कुरूणा, K₅ किमसि (for किमत्र) K₄ Da₁ Dn D₂ 5 8 सद्य ते, K₅ D₁ साहाय्य (for साह्य ते) . Ca c cite सद्य —^b) K₅ कुल° (for कुर°) . — For 39^{ab}, S subst

124* मन्त्रयिष्याम्यह राजन्यच ते हितमुत्तमम् ।

— After 39^{ab}, D₂ repeats 37^c-38^d —^c) D₁ महा बाहो (for परस्यार्थे) Cd cites परस्य (as in text) —^d) T₁ G यत्ते मनसि वर्तते

40 ^{ab}) = 56^{cd} D₁ युधिष्ठिरोय संग्रामे भवत्वोपपरा जित —^c) K₄ G₈ एव मे, T₂ एतत्ते K₅ मन्त्रविहित, G₂ मन्त्रसहित —^d) K₅ D₂ 0 8 प्रपश्यति, M प्रवक्ष्यसि

41 ^a) Ś₁ संग्रामे, M कौरव्य (for कौन्तेय) K₄ न शक्त तात पश्यामि —^b) M₂ मा (for मा) D₁ युध्यन्महाहवे, D₈ युध्यति चाहवे K₄ समरे यो जयेत माम् —^c) K₅ विजयेत्पुरुष कश्चिद् —^d) Ś₁ यदि

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४३

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४४

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।

पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ४५

स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

उवाच वाचा दुर्धर्पमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ४६

आमन्त्रये त्वां भगवन्त्योत्से विगतकल्मषः ।

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४७

द्रोण उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४८

C 6 1561
B 6 43 53
K 6 43 55

(for क्षपि) B Da2 D1 s c S मन्नादपि (by transp)
Ś1 Ko-3 s D2 c शचीपति, D1 पुरदर (for शतक्रु)

42 Ks om 42-43 —^a) D1 हित (for हन्त)
Ś1 Ko 1 T2 रत्न (for त्वा) K4 B Da Dn D1 s r s
तस्मात्पृच्छाम्यह तु त्वा (K4 B3 भूत्वा, Da1 तु त्वा,
D2 तुम्य) —^b) G2 युधिष्ठिर (for पितामह)
—^c) Ś1 Ko-3 D2 c G1 M. वपोपाय, D1 जयाय हि
(for जयोपाय) Ś1 वदाम्यत्वम्, Ko वदाद्य त्वम्, K1
वदादत्वाम् (corrupt), S हि मे घृहि (for ब्रवीहि रत्नम्)

43 K. om 43 (cf v l 42) B1 om the ref
—^a) = 59^a K1 न द्वात्र, K2 s B2 s Da Dn2
D1 s r s न स्म त, D1 न शक्त, T2 M2 न शत्रुं,
G2 न द्वाक्य — After 43^a, S 1ns (for lines 2-6
cf G 103 71^c-73^d)

125* अयुध्यमान सहस्र मौहदेन परिमुत्तम् ।
न्यस्तशस्त्र निरघोग हन्युर्मा शत्रवो युधि ।
निक्षिप्तदात्रे पविते विमुक्तकवचे तथा ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्तीति च यो वदेत् ।
स्त्रिया स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके । [5]
अप्रसूते च हीने च न युद्धं रोचयाम्यहम् ।
इत् च गदित पार्थ परम व्रतमाहवे ।

[(L 1) G1 मगन्व, M मगत्या (M2 'त्य)
— (L 2) T1 G2-4 M3 मा (for मा) — (L 4) T2
प्रियमाणे च हीने च (for the prior half) — (L 5)
G2 s M4 s स्त्रिय (for स्त्रियां) T G चैव पुत्रके (T2 G2
'के) — (L 6) T1 G2 s भीने (for हीने) M अ-
प्रसूते (M4 'नेन्य) हीने च T2 वरवा (for रोचया)
— (L 7) T2 G1 M2 गदित (for गदित)]

—^c) B [s]पि (for मे)

44 B1 s s Da Dn1 Ds r G1 s om. the ref
—^b) Ko 1 s s B1 Dn Ds s r s G1 s M1 s-3
'नदन —^c) S प्रतिगृह्णाथ —^d) Ś1 Ko 1 s s
D2 c भूमौ (for भूयस्) D2 s तद् (for तम्)
D1 अभिवद्य

45^a) Dn प्रागात् Ś1 Ks Ds महाबाहो, S महा
राज —^c) M1 s s सर्वभूताना —^d) T G मध्ये त
(T2 तद्-) (for मध्येन)

46 Cf 72 —^a) Ds 'वाधेव —^b) Ko च वै,
K2 Da1 Dn1 Ds s चाभि, B2 चैव, S चापि (for
चैव) —^c) Ks D2 युद्धे, K4 s B Da Ds M1-4
राजा, D1 वाक्य, Ds युधि (for वाचा) Ks T2
M1 s-3 दुर्धर्प —^d) D1 तत् (for वच) Ś1 Ko 2
आत्मन (Ko 2 'चार्य) श्रेयसे वच, K1 आचार्य श्रेयसेव
च Ca cites निश्रेयस

47 Cf 64, 73 Before 47, M 1ns युधिष्ठिर
—^a) K1 Ds अमन्त्रये Ś1 K1 G1 s M रत्ना, Da
D. [s]ह (for त्वा) M1-3 s दुर्धर्प (for भगवन्)
—^b) Ks 'किल्बिष', M4 s 'कल्मष — M5 om
(hapl) 47^c-64^b. —^c) K2 s B Da Dn D1 s r s
कथं जये (for जयेय च) —^d) Da1 शत्रुज्ञातस् (for
क्षत्रु) Ks D1-3 s G2 त्वयानघ

48 = (var) 33, 65, 74 Ms om 48 (cf v l 47)
—^a) Ś1 G2 मा (for मा) B2 Da Dn D1 s r s
नाधिग (Da1 'पृ) च्छेया, S (Ms om) नाभिगच्छेस्त्व
—^c) Ś1 K1 M4 रत्ना (for त्वा) Da Ds महाभाग
—^d) Ks D1 भारत; B3 s सर्वत; T G नित्यश

तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।
 अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४९
 करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५०
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५१
 अतस्त्वां क्लीववद्भूमो युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
 योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ५२

49 Ms om 49 (of v 1 47) —^a) M₂ युध्यम्ब
 —^d) K₃ D₂ च समामुहि, D₃ समवाप्स्यसि

50 Ms om 50 (cf v 1 47) —^a) K₃ + D₂ ०
 T₂ G₁₋₃ M (Ms om) क, T₁ G₄ य (for ते)
 Ko 1 वाक्य (for काम) —^b) T₂ ब्रूया (for ब्रूहि)
 K₂ D₁ ३ त्वमभिकाक्षित, K₄ यत्ते हि काक्षित, K₅
 B Da Dn D₁ १ १ १ S (Ms om) यत्ते विवक्षित
 — 50^{ca} = 76^{ca} —^d) = 37^d (q v) S₁ बद्धोऽस्म्यर्थेन
 कौरवैः (= 36^d, 51^d, 66^d, 77^d)

51 = 36, 66, 77 Ms om 51 (cf v 1 47) S₁
 reads 51 after 52^{ab} —^b) Ko-3 नार्यो दासो हि
 (K₃ 'सश्च), D₂ दासश्चार्यो न, D₃ अर्थो दासो न,
 G₂ दासस्यार्थो न — D₆ om 51^c-52^b —^c) S₁ मत्वा
 (for सत्य) —^d) K₃ बद्धास्म्यर्थेन (sic)

52 Ms om 52 (cf v 1 47) D₆ om 52^{ab}
 (cf v 1 51) —^a) S₁ K₁ त्वा (for त्वा) K₂
 भूमौ, K₄ Dn D₁ १ १ १ ब्रूया, B₁ २ वाक्य, B₃ राजन्,
 D₂ ब्रूमि (for ब्रूमो) B₄ अतस्त्वा *च*या, Dn₁
 अर्वस्त्वशक्लीववत्त्वा (corrupt), Da₂ D₅ ब्रवीम्यत क्लीव
 वत्त्वा, D₁ ३ ब्रवीम्येतक्लीववाक्य (D₃ 'वत्त्वा'), S (Ms
 om) ब्रवीम्यह क्लीवभावाद्. —^b) = 37^d (q v)
 B₁ २ S (Ms om) अर्थार्थे (B₁ २ ब्रवीमि, T₂ स्वर्थे,
 G₂ अर्थार्थे) कुरुनदन — After 52^{ab}, S₁ reads,
 while K₁ repeats, 51 —^c) K₂ B₁₋₃ D₁ १ १ S
 (Ms om) योत्स्येह (for योत्स्यामि) — S₁ Ko 1 १
 om (hapl) 52^d-53^c —^d) Da Dn₁ D₁₋₁ जयो
 मम, D₁ जयोदय (for जयो मया) K₅ तवाशास्ये जय
 सदा, S (Ms om) त्वया सार्धं विशा पते

53 Ms om 53, S₁ Ko 1. १ om 53^{abc} (cf v 1

युधिष्ठिर उवाच ।

जयमाशास्त्र मे ब्रह्मन्मत्रयस्व च मद्वितम् ।
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ५३

द्रोण उवाच ।

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
 अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ५४
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
 युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५५

47, 53). —^a) Some MSS आशास्त्र K₁ B₃
 आशास्त्रे, Dn D₁ ३ आशास्त्रु मे, T₂ आशास्त्र मे,
 G₂ ३ आशास्त्रहे D₁ जय मा शस्त्रे गुह्य, D₅
 पृच्छामि त्वा द्विजश्रेष्ठ — T₂ om 53^b-55^c —^b)
 D₂ ३ G₁₋₃ M₁ २ ३ यद्वित, T₁ G₄ मे हित D₆
 शत्रु मे तद्विवक्षित —^c) Da D₁ १ १ ३ कौरवार्थे वै
 (D₃ 'र्थे हि), Dn 'वार्थेन —^d) D₃ वरम्
 Ko G₁ ३ एव (for एष) T₁ G₂₋₄ M₂ मम (for
 मया)

54 T₂ Ms om 54 (cf v 1 53, 47). D₆ om
 (hapl) 54-56 S₁ K₁ om the ref —^a) M₄
 ध्रुव —^b) Ko-2 जनार्दन, K₃ हरिस्तया, D₁ २ हरि
 स्वय —^c) K₃ D₂ च त्वानु, K₄ B Dn D₁ १ १
 त्वामभि, Da D₅ S (T₂ Ms om) त्वामनु, D₁ त्वां
 चामि, D₃ च प्रति (for च त्वामि) —^d) B₃
 हनिष्यसि, Dn विमोक्षसे, G₂ विनेष्यसि M (Ms
 om) विजेष्यसि रणे रिपून्

55 D₆ Ms om 55 (cf v 1 54, 47) T₂ om
 55^{abc} (cf v 1 53) —^a) S (T₂ Ms om) transp
 धर्म and कृष्ण —^b) = 6 21 11^d T₁ G₁ ३ ३
 M₁₋₄ धर्मस् (for कृष्णस्) —^c) K₃₋₅ D₂ गच्छ युध्यस्व
 (by transp) D₃ पृच्छ (for गच्छ) M₁ २ ३ कौरव्य
 (for कौन्तेय) —^d) D₃ गच्छ (for पृच्छ) Ko
 पृच्छाम (for पृच्छ मा) K₁ मा कि, D₁ कि वा, D₃
 S (Ms om) वा किं (for मां किं) K₃ D₂ पृष्ट किं
 ते करोम्यहम्, K₄ पृच्छ किं ते ब्रवीम्यहम्

56 D₆ Ms om 56 (cf v 1 54, 47) T₂ om
 the ref —^a) S₁ Ko 1 T₂ G₃ त्वा (for त्वा)
 —^b) D₁₋₃ T₂ G₁ ३ M (Ms om) शृणु यन्मे, T₁

युधिष्ठिर उवाच ।

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५६

द्रोण उवाच ।

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ।

ममाशु निधने राजन्यतस्य सह सोदरैः ॥ ५७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।

आचार्यं प्रणिपत्यैप पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५८

द्रोण उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् ।

G₂ 4 द्वितीय मे (for शृणु मे यद्) D₂ S (M₅ om)
[S]भिकाक्षित (for विवक्षितम्) — D₄ om (hapl)
56^{cd} — °) M₁ जयेय S (M₅ om) समरे (for
संग्रामे)

57 K₂ M₅ om 57 (for M₅, cf v 1 47) — °)
K₃ D₂ न वो, D₆ युवो (for न ते) B₁₋₃ D₈ विजय
D₈ M (M₅ om) तात (for तावद्) — °) M (M₅
om) यदि (for यावद्) S₁ योत्स्यामह, K₀ योध्याम्यह,
K₃ D₂ युध्याम्यह, K₅ युध्यस्म्यह, T₂ स्थास्याम्यह, G₁
युध्यामहं; G₂₋₄ उर्व्यामह — °) D₆ ममाथ (for
ममाशु) D₈ विजये (for निधने) — °) S₁ D₃ सह
सोदर

58 M₅ om 58 (cf v 1 47) — °) B₄ बृहि,
D₈ अह (for हन्त) G₁₋₃ कस्मान् (for तस्मान्)
K₀₋₂ s D₁ वधोपाय, S (M₅ om) मम बृहि (for
महाबाहो) — °) K₀₋₂ s महाबाहो, D₁ मम बृहि
(for वधोपाय) S₁ त्वात्मन, K₈ B₄ D₂ s T₁ G
M₁₋₄ त्वमा, D₁ महामते, D₆ T₂ त्वयात्मन — °)
K₃ D₂ s ष आचक्ष्व (for आचार्य) D₁ G₁ M₁ s
पत्येय, D₁ पत्यैतद्, D₃ पत्यैव, T₂ पत्येह — °)
K₁ G₁ s M₁ s त्वा (for त्वा)

59 M₅ om 59 (cf v 1 47) — °) = 43^a
M₁ शत्रुस् G₂ त प्र (for तात) — °) D₁ M₁ s s
मा (for मां) B D₁ D₁ s s M (M₅ om) रथे
(for रणे) K₄ रिपु (for स्थितम्) — °) K₀ 1
समरमः; T₂ सुसंक्रुद्धं (for सुसंक्रुद्धं) — °) K₁ D₁
शरवर्षोषवर्षिण, D₁ T₂ वर्षेण व, D₈ वर्षैरव, G₂

युध्यमानं सुसंक्रुद्धं शरवर्षोषवर्षिणम् ॥ ५९

ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।

हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६०

शस्त्रं चाहं रणे जह्या श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।

श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६१

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।

अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाञ्छारद्वतं प्रति ॥ ६२

सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।

उवाच दुर्धर्पतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६३

अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।

C 6 1597
B 6 43 69
K 6 43 71

वर्षोष

60 M₅ om 60 (cf v 1 47) — °) S (except
T₂, M₅ om) यो मा, D₆ सुते (for ऋते) D₆
प्रायोगत, Cc d v प्रायगत (as in text) S (except
T₂, M₅ om) हन्यान् (for राजन्) — °) D₁
न्यस्ते (for न्यस्त) D₆ अचेतस, S (M₅ om) तथा
विभो Cv as in text — °) K₁ मा (for मा)
S₁ D₁ D₁ s s-7 यो हन्यात्, K₀ 1 यो वीरा (K₀
र), K₃ हन्यात्स्व, D₂ हन्यात्स, D₃ (sup in) यो
राजन् (for योधाना) S (M₅ om) स वै हन्यान्महा
राज — °) = 70^d

61 K₁ D₆ (both hapl) M₅ om 61 (for M₅,
cf v 1 47) S₁ reads 61 on marg — °) D₁
वाह, D₂ s चाह (for चाह) — °) K₂ s B D₁
D₁ तु (for सु) — °) Cd श्रद्धेयवचनात् (hyper-
metric), Cc v वाक्यात् (as in text) M₂ Cv
परुषाद् — °) S₁ K₀ 2 s s सत्यमेतद् (by transp),
D (except D₁ s, D₈ om) S (M₅ om) इति सत्यं
(for एतत्सत्य) D₁ ब्रवीम्यह

62 M₅ om 62 (cf v 1 47) D_n D₄ r om
the ref — °) D₁ एव (for एतद्) — °) K₀ 1
M₂ भरद्वाजस्य D₁ भाषित, T₁ G पश्यत (for धीमत)
— °) D₁ स आचार्यं, T₂ महाचार्यं (for तमां)
— °) S₁ पुन (for प्रति)

63 M₅ om 63 (cf v 1 47) — °) K₀ D₈
कृत, D₄ पर (for कृप) K₀ 2 B D₁ (D₁ da-

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६४

कृप उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।

शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ६५

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज वद्वोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६६

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

अतस्त्वां ह्रीववद्भूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्यं शृणु मे वचः ॥ ६८

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।

तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।

अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६९

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।

आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०

maged) Dn1 D1 5 7 8 राजन् (for राजा) —^b) S1 B1 3 Dn D8 7 M4 चाभि, B2 चात्र, Da (Da1 damaged) D6 चाति, D8 T G1 3 4 चैव, G2 चैन (for चापि) —^c) B Da Dn D1 5 7 8 G1 3 M (M6 om) दुर्धं (B1 2 4 'मं')र्षतर; T1 G2 4 वाचा दुर्धंपं (for दुर्धर्षतम) —^d) D3 'विद्वा वर (for 'विदारद')

64 Cf 47, 73 M5 om 64^{ab} (cf v 1 47) Before 64, D1 M2 ins युधिष्ठिर —^a) Hyper-metric K8 अनुनीय, D1 अनुमान्य (for अनुमानये) S1 K1 M2 त्वा (for त्वा) B1 च गुरो, Dn D1 7 योत्से, D8 योत्सेह (for योत्स्यामि) D2 अनुनीयश्चास्यो नुयाम (s10) —^b) Ko D8 T2 G2 गुरोर, B1 योत्से (for गुरो) K8 B8 G1 3 M1 3 'कल्मष D2 गुरो-रिगतकल्मष' (s10) —^c) D5 वा, M2 न्व (for च) —^d) S1 Ko-2 स्वया द्विज

65 = (var) 33, 48, 74 —^a) D1 त्व (for मां) B1 3 4 Da (Da1 damaged) D6 नाधिगच्छेथा, T1 G2 4 नाभिगच्छेस्व —^c) Da1 D8 शपेय S1 K1 Dn2 G1 त्वा (for त्वां) —^d) Da1 पराभावाय D1 कौरव, G2 त्रै रणे (for सर्वश) —After 65, S ins (cf 50)

126* किं ते करोमि वै काम ब्रूहि पाण्डवनन्दन ।

एव गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।

[(L 1) M2 5 क ते — (L 2) G2 om. (hapl) from the post half of line 2 up to 67^a]

66 = 36, 51, 77 G3 om (hapl) 66-74 K4 G2 om 66 (for G2, cf. v 1 126*) —^b) S1 दासो-प्यर्थो न, Ko-2 दासोर्थो हि न, K8 D6 नार्थो दासश्च (D6 'सो हि), D1 3 त्व (D8 अ)र्थो दासो न, D2 दासश्चार्यो न —^c) D1 सत्यं ब्रवीमि राजेंद्र — T2 om 66^d-69^e —^d) K8 वद्वाम्यर्थेन (s10)

67 T2 G3 om 67 (cf v 1 66) G2 om 67^a (cf v 1 126*) K4 reads 67 after 77 —^a) K. तेषा मय —^c) S1 K1 M1 3 अतस्त्वा Ko 1 D5 T1 G2 4 M2 ब्रूमो, K2 ब्रूमौ, K4 ब्रूयां; K5 वस्मि, D3 G1 M4 ब्रूम (for ब्रूमि) B Da Dn D1 5 7 8 ब्रवीम्यत् ह्रीव-वत्वा, D1 ब्रवीमि ह्रीववदतो —^d) = 37^d (q v) - D6 युद्धानन्य

68 T2 G3 om 68 (cf v 1 66) —^a) Cf 42^a S1 Ko 1 3 5 D2 6 तस्मात्त्वाम् (for ते तस्माद्) D3 हतुमिच्छामि त्वा तस्माद् —^b) M1-3 5 मत (for वच) —After 68, K3 B3 ins (= var 42^d)

127* वधोपाय ब्रवीहि त्वमामन समरे परै ।

69 G2 om 69, T2 om 69^{abcde} (cf v 1 66) K1 B2 om 69^{ab} S1 Ko-2 5 M1-3 5 om the ref. K8 3 B D T1 G1 2 4 M4 read the ref before 69^d. —^a) K5 इत्युक्तो T1 G3 राजन् (for राजा) —^c) Da D5 तद् (for त) —^d) K5 विजयास्य (for विजा) K D2 3 6 चिकीर्षितं, D1 मनोगतं (for विवक्षितम्) —^e) Da1 D5 M3 अवध्योयं B Da Dn D1 5 7 8 महाराज (for महीपाल) —^f) = 75^d Ko-2 4 D2 जयमाप्स्यसि

70 G3 om 70 (cf v 1 66) —^a) S1 प्रीतोस्त्व-भिगमेनाह, K2 4 B Da Dn D1 5 7 8 प्रीतलोभिगमे-नाह, K8 D2 प्रीतस्त्वागमनेनाहं, T1 G2 4 प्रीतस्त्वभि गतेनाह —^b) D1 जयस्व त्व (for जय तव) D3 महामते (for नराधिप) M न च व (M2 5 न वच) पीडयाम्यह —^c) K3 D2 आशि (D2 'नि)प्येह, Da1 Dn1 D8 7 8 आशासिष्ये, T2 आशास्ये हि; G1 आशं-सिष्ये M जय चैव (for सदोत्थाय) —^d) = 60^d. D1 जय त्व च नराधिप; M गच्छ युध्यस्व शत्रुभि.

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
 अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्राद् ॥ ७१
 स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 उवाच राजा दुर्धर्ममात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७२
 अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
 जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७३

शल्य उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७४
 तुद्योऽसि पूजितश्चासि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।

अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७५
 ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७६
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७७
 करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
 ब्रवीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७८

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्विदुत्तमम् ।
 कामं युध्य परस्वार्थे वरमेतद्गुणोम्यहम् ॥ ७९

C 6 1512
B 6 43 64
K 6 43 65

71 G₃ om 71 (cf v l 66) —^b) D₁ ३ विशा
 पते (for वचस्तदा) —^d) K₃ D₁ २ ६ ३ S (G₃ om)
 यत्र (for येन)

72 Cf 46 G₃ om 72 (cf v l 66) —^b)
 D₂ ६ ३ T G₂ ४ M₃ ५ चापि, G₁ चैव (for चाभि-
 —^o) Ś₁ राजन्, Ko 1 वाचा (for राजा) T₂ धर्मात्मा
 (for दुर्धर्मम्) —^d) Ś₁ Ko आत्मनः श्रेयस (Ko °से)
 वच, K₁ आत्मनाश्रयमेवच (sic), K₂ आत्मनः श्रेयमेव
 च, B₁ २ इदमात्महित वच, T₂ निश्रेयसकरं वच

73 Cf 47, 64 D₃ G₃ om 73 (for G₃, cf. v l
 66) Before 73, M₄ ins युधिष्ठिर उ —^a)
 Hypermetric K₃ D₂ अनुनीय, D₃ अनुमान्य (for
 अनुमानये) Ko 1 D₃ G₁ २ त्वा (for त्वा) K₂ B₄
 D_n D₁ ७ दुर्धर्म, B₁ २ Da D₃ ५ योत्स्येह, D₁ योत्स्ये
 (for योत्स्यामि) —^b) Ś₁ गुरोर्, K₂ D_n D₄ ७
 योत्स्ये, S (G₃ om) परान् (for गुरो) K₄ B₃
 M₁ ३-५ कल्मष —^c) D₂ यजेय (by metathesis)
 K₂ Da₁ D_n ३ तु (for च) K₂ B₁ २ ४ Da D_n
 D₃ ५ ७ परात्राजन् (for महाराज) —^d) K₃ D₂ रिपुं,
 Da D₃ विभो, D₁ ३ [अ]नघ (for रिपून्)

74 = (var) 33, 48, 65 G₃ om 74 (cf v l 66)
 —^a) Ś₁ Ko 1 Da₁ मा (for मां) Da D₃ नाधि
 (for नाभि-) —^b) M₃ °निश्चय —^c) Ś₁ शपेये,
 K₂ पश्येयं Ś₁ Ko 1 त्वा (for त्वा) — D₃ om
 (hapl.) 74^d-76^c —^d) Ś₁ K₂ ३ D_n 1 ६ ३ G₂
 वैरिणे (K₃ °णां, D₁ °ण, D₃ ३ °ण), Da D₃
 सर्वश (for वै रणे)

75 D₃ om 75 (cf. v l 74) —^a) Ś₁ °श्चासि,

Da D₁ ५ °श्चाह, D₁ श्रापि (for °श्चासि) —^b)
 D₃ तदास्तु, G₁ ३ तदस्ति K₃ D₃ मे, D₃ तत् (for
 ते) —^c) Ś₁ Ko 1 T₂ M₁ ३ चैव त्वा, M₃ युद्धाय
 —^d) = 69^r

76 D₃ om 76^{abc} (cf v l 74) —^a) Ś₁ Ko 1
 Da D₁ ५ चैव (Ko 1 °व) वर, K₃ B₃ ३ चैवापर; D_n
 D₄ ६-८ वै वचन (for चैव पर) —^b) T₂ G M₃
 केनार्थी Da₁ क K₃ वदामि, D₁ S (except T₂ G₂)
 ददानि — 76^{cd} = 50^{cd} —^d) Ko 1 युद्धाक्किमन्य
 दिच्छसि — After 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77,
 128*, 78^{cd}

77 = 36, 51, 66 For sequence in S, cf v l 76
 —^b) Ko दासोर्थो न हि, K₁ २ दासो ह्यर्थो न, K₃ स्वर्थो
 दासो न, D₃ ६ नार्थो दासोस्ति (D₃ सो न), G₃ दासस्त्वर्थे
 न — K₃ om. 77^{cd} —^c) Ko २ महाबाहो, D_n
 D₁ ६ ३ वचो राजन् — After 77, S ins

128* तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मति ।

78 For sequence in S, of v l 76 Ś₁ reads
 78-80 on marg —^a) D₂ चरि° (for करि°) Da₂ D₃
 च ते, S यथा (for हि ते) D₁ करिष्यामि च कामं ते
 —^b) D₃ ययोचित, M₁ ३ ४ तवेप्सितं —^c) D₁ ब्रवी
 न्येतच्छ्रीववान्य, D₃ ब्रवीम्यतस्त्वा क्लीव इव (hyperme-
 tric), S अतस्त्वा (M₁-३ ५ °स्ते) क्लीववद्भूमि (T₂ G₄
 °हि, G₁ °याद्, G₃ यां, M₄ °म) —^d) = 37^d
 (q v) Ko 1 युद्धाक्किमन्यदिच्छसि

79 For sequence in S, of v l 76 —^b) D₃
 येन स्याद्वित, S नित्य मे हित —^c) D₃ युध्येत,
 Co युध्य (as in text) S काम युध्यस्व रिपवे

शल्य उवाच ।

ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।

कामं योत्स्ये परस्वार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८०

युधिष्ठिर उवाच ।

स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।

सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८१

शल्य उवाच ।

संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।

गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ८२

—^d) K₂ 4 B D_a D_n D₈₋₅ 7 8 'मेत, K₃ D₁ 'मेन, D₂ 'मेव (for 'मेतद्)

80 For sequence in S, cf v.1 76 K₅ om (hapl) 80-81 —^{ab}) K₀ 2 ब्रूहि किं मत्रसाह्यं ते, K₁ D₁ ब्रूहि किं मत्रसाह्यर्थे (D₁ 'सह्यं ते), K₃ D₁ 2 ब्रूहि किं चात्र साह्यं (D₁ कार्यं) ते, K₄ ब्रूहि किंचिद्यसह्यं ते, B₁ 2 D_n D₈ किमत्र ब्रूहि सा (D_n स) ह्यं ते, D_a D₁₋₆ 8 ब्रूहि किमत्र सह्यं ते (for 80^a) S मत्रयिष्ये महाराज नित्य त्वद्धितमुत्तम — S om 80^{ad} —^d) K₀ 2 4 B₁ D_{a1} (before corr) a₂ D_n D₈ भृतो, B₂ 4 वद्धो, B₈ धृतो (for वृतो)

81 K₅ om 81 (cf v.1 80) T₂ om the ref —^a) K₄ एवास्तु (for एव मे) K₀ सत्यम्, K₄ B D_a D_n D₁₋₈ शल्य, D₁ त्वद्य (for सत्य) T G M₄ 5 एवमेव वच (M₅ 'र') सत्यम् —^b) G₂ 8 M₅ उद्योगो D₁ वृत, D₈ कृत K₀ 1 उद्योगे य कृतस्त्वया (by transp) —^c) K₄ सूर्यं (for सूतं) S राजेंद्र (for संग्रामे) — After 81, S ins

129* त्वा हि योक्ष्यति सूतत्वे सूतपुत्रस्य मातुल ।

दुर्योधनो रणे शूरमिति मे नैष्ठिकी मति ।

[(L 1) G₈ योत्स्यति (for योक्ष्यति) M₄ सारध्ये (for सूतत्वे) — (L 2) T₂ ह्यस्मिन्, M₁ 2 5 नूनम्, M₄ शूर (for शूरम्)]

82 ^a) K₄ B D_a D₅ सपत्स्यते स, D₁ 8 S सपत्स्यते च (for 'त्येष) S₁ कामस्ते, K₃ D₂ वै काम, D₈ कामोय K₅ सपत्स्य[त्य]खिल काम —^b) B₂ कुन्तीपुत्रो, M₁₋₃ 5 सूतपुत्रे (for कुन्तीपुत्र) K₂ 5 D₁ T G₄ M

संजय उवाच ।

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।

निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८३

वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।

तत एनमुवाचेदं पाण्डुवार्थं गदाग्रजः ॥ ८४

श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि ।

अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८५

हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।

धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ८६

यथेप्सित, K₄ B D_a D_n D₁₋₈ युधिष्ठिर, D₈ यथेच्छमि —^c) S₁ K₃ 5 D₂ विभ्रवध, K₂ D₁ 8 विभ्रवध, S राजेंद्र (for विस्रब्ध) K₃ B D_a D₈ यथेच्छ (D_{a2} D₈ 'ष्ट) गच्छ युध्यस्व (K₄ adds विभ्रव after युध्यस्व), D_n D₁ 6-8 यथेप्सित गच्छ युध्य (D₈ 8 'ध्यस्व) —^d) K₅ (sup lin as in text) प्रिय (for जय) K₄ प्रतिजानि प्रिय तव, S करिष्ये य (T₁ G₂ 4 त) द्वित तव

83 ^a) K₄ D₁ 'मान्य च M₄ राजेंद्रो —^b) K₃ 4 D₂ मद्रकाधिप —^c) K₃ महत- (for महा) —^d) = 30^d

84 Before 84, T₁ G₁ 3 4 M₁ 4 ins संजय —^a) K₅ D_n D₄ 'देवश्च (for 'देवस्तु) —^b) B₁₋₈ D_{a2} D_{n2} D₁₋₈ ह (for वै) D₁ आहवेभिजगाद् ह, S अभिगम्य जगाद् वै (M₄ 'म्येदमधवीत्) — S om 84^{ad} —^c) D₁ 'चैव (for 'चेद्) —^d) K₄ B₂ 4 सा (K₄ शा)त्वपूर्वं, D_a D₈ सात्वपूर्वं (for पाण्डुवार्थं) B₂ सदाग्रज, D₁ गदाग्र

85 ^a) K₅ किल (for कर्ण) —^b) K₅ कर्णो (for किल) K₈ नराधिप, K₄ 5 B D_a D₁₋₈ 5 T₂ G₂ M₄ न योत्स्यसे (K₃ D₈ 'ते), M₁₋₈ 5 न युध्यसे —^c) T₁ G₄ M तावद्, T₂ G₁ 8 तस्माद्, G₂ अस्माद् (for अस्मान्) D₈ वर्धय, T₁ G₄ विरम, T₂ वरेय, G₁ 8 वरद, G₂ जानय, M₁₋₈ 5 वृणोमि (for वरय) D₂ (sec m) राजेंद्र (for राधेय) —^d) K₅ बुध्यते (for हन्यते)

86 ^b) B D_a D_{n2} D₄ 5 7 M संयुग — K₅ om 86^{ad} —^c) S पाहुपुत्रस्य (for धार्तराष्ट्रस्य) —^d) S₁ गच्छसि (for पश्यसि) K₀₋₂ चोत्तमं, D_{a2} D₈ तत्सम, T₁ G च क्षम, T₂ M चेत्क्षम

कर्ण उवाच ।

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८७

संजय उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ८८
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्बृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ८९
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९०
अहं योत्स्यामि मिततः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।

युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९१

युधिष्ठिर उवाच ।

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९२
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९३
भजस्वास्मात्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽप्यमर्षणः ॥ ९४

संजय उवाच ।

ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।

जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९५

C 6 1628
B 6 43 100
K 6 43 102

87 ^a) K₁ वैपम्य (for विप्रिय) — ^b) D₁ सयुगे (for केशव) — ^c) K₅ तु (for हि)

88 Ś₁ K₁ Da Dn D₄₋₇ T₁ G om the ref — ^a) D₁ तस्य (for कृष्ण) — ^b) T₂ स (for स) — T₁ G om 88^{ca} — ^c) D₈ *पुरोगैस्तु — ^d) B₃ सगतै K₈ पाण्डवै परिवारित

89 ^b) K₀ प्रावोचत्, K₁ प्रोवाच, K₅ प्रक्रोशत् (for प्राक्रो) — ^{ca}) D₆ वृणोतु, D₇ वृणीत T₁ G₄ transp तमह and वरये K₄ Da Dn D₄ 5 7 8 सद्द (Da₁ ब्रह्म, D₈ सत्व) कारणात् M₁₋₃ 5 वृणे साहाय्य कारणात् (for ^d)

90 ^a) D₈ तत् (for तान्) D₁ अथ त समनुप्रेक्ष्य, S अथ तं समभिप्रेक्ष्युर (M₄ ँक्ष्य) — ^c) D₂ Cd प्रीतोस्मि (for प्रीतात्मा) K₅ तव (for धर्म)

91 ^a) K₂ 4 Dn D₄₋₆ भवत, K₃ D₂ सतत, K₅ C₀ मितता, D₈ नियत, Ca np मितत (as in text) G₁ 8 अह हि योत्स्यामीत्युक्त, G₂ अह हि राजन्योत्स्यामि — ^b) D₁ सयोगे Ś₁ Ko-8 D₂ धार्तराष्ट्रजं, K₅ धृतराष्ट्रजान् — ^c) Ś₁ Ko-2 4 5 Dn D₂ 8 T₂ युष्मदर्थं — ^d) Ś₁ Ko 1 Da₁ मा (for मा) Da D₅ वृणुसे D₁ नृप, D₈ M₅ [s]नघ

92 K₅ om the ref — ^a) K₁ 8 D₈ सर्व (sic), D₁ सर्वान् (for सर्वे) — ^b) K₅ अपह्ववान् (for अपण्डितान्) — D₆ om 92^a-93^b — ^c) K₅ D₁ वासुदेवस्य, D₈ देव च — ^d) K₀ ब्रूमो हि, K₂ ब्रूम हि, Dn₁

D₂ ब्रूमश्च, D₁ च बहु (for च ब्रूम) S त्वमह भ्रातरश्च मे — After 92, S ins

130* न भविष्यन्ति ते बाला धार्तराष्ट्रा न सशय ।

93 D₆ om 93^{ab} (of v l 92) — ^a) Ś₁ K₁ G₁ M₄ त्वा (for त्वां) D₁ M महेश्वास, T₁ G महाराज (for महाबाहो) — ^b) D₈ युध्य च (for युध्यस्व) Ko-2 युयुत्सो साह्यकारणात् — ^c) D (except D₂ 8) transp पिण्डश्च and तन्तुश्च — After 93, S ins

131* ततो जलक्रिया चैव त्वया कार्या तथैव च ।

[T₂ M₁₋₄ तेषां (for ततो) M₃ ज्वलतिया (sio) (for जल) .]

94 Before 94, D₈ ins युयुत्सुरुवाच — ^a) Ś₁ K₁ मा, Ko 8-5 D₁ 2 मां (for [अ]स्मान्) D₇ (sup lin as in text) महाराज (for राजपुत्र) — ^b) Ś₁ Ko 1 8-5 D₁ 2 भजमानं D₁ G₁ 8 महामते — ^c) T₂ गमिष्यति, Ca o v भविष्यति (as in text) — ^d) K₀ B₈ Da Dn D₄₋₈ M₁₋₈ 5 *द्रो ह्य (Ko ँभ्य)मर्षण, B₁ *द्रो महीपति; T₂ *द्रोऽप्यमर्षणात्

95 ^a) Ko 2-4 B Da Dn D₁₋₇ कौरव्यान्, S (except G₁ 8) कौरव्य, D₈ कौतेय — ^b) Ko 1 परिष्वज्य (for *स्वज्य) Ś₁ D₈ सुतास्, D₁ सुतस्, S सुत (for सुतास्) — After 95^{ab}, S ins

132* स सत्यमिति मन्वानो युधिष्ठिरवचसदा ।

— ^a) K₁ T₂ सेना Ko 1 विद्राव्य, D₁ आह्वन्य, D₈

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहाजुजैः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोड्बलम् ॥ ९६
प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुपर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९७
अवाद्यन्दुन्दुभींश्च शतशैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुपर्षभाः ॥ ९८
रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृपिरे मुदा ॥ ९९

विश्रान्त्य, T₂ संभ्रान्त्य (for विश्राण्य) K₂ Dn₁ D₁ ०
दुदुभिः, B Da₂ Dn₂ D₄ ० १ दुदुभी, S हुंदुभीन्
— After 95, S ins

133* सबलो धार्तराष्ट्रस्य कुत्सयन्कर्म दुष्कृतम् ।
[T₂ G₂ ३ M₅ दुष्कर]

96 ^b) Ko-2 प्रहृष्ट स, B₁ ३ 4 D (except D₁-3)
सुसहृष्टो (for संप्रहृष्ट) K D₁ ३ T₂ M₄ सहाजुज,
B Da Dn D₄-३ महाभुज, D₂ सहा**, M₁-३ ६
सहाजुग — ^d) K₅ द्युतिमत् (for दीप्ति) D₁ दीप्ति-
मत्काचनोपम, S काचन शतचद्रव (M₄ °म)त्

97 ^a) D₈ S च पुन (for ते सर्वे) — Ko-2 om
(hapl) 97^b-99^c — ^b) K₄ B Dn₂ D₈ स्वरथान्,
G₁ ३ स्वान्थान् (by transp), T G₂ 4 ते (T₂ स-
रथान् (for रथान्स्वान्) S₁ K₈-६ B₈ Da₁ D₈ पुरुपर्षभ
(K₄ ६ D₈ °भान्, B₈ °भ), D₈ भरतर्षभा (for
पुरुपर्षभा) — D₈ om (hapl) 97^c-98^d — ^c)
T₁ G₁ राजन्, T₂ भूयो (for व्यूह) K₅ तथा पूर्व, T₁
G₁ ३ 4 यथाव्यूहं (G₈ °ह्य), T₂ रथ पूर्व, G₂ तथा
व्यूह (for यथापूर्वं) — ^d) Da D₆ प्रत्यव्यूहत, T₂
प्रतिव्यूहत, G₂ ३ प्रतिव्यूहत K₄ पुरा, T₂ तत् (for
पुन)

98 Ko-2 D₈ om 98 (of. v l 97) — ^a) M₄
अवाद्य S₁ दुदुभी च, K₅ दुदुभिश्च, D₁-३ ६ ७
दुदुभीश्च, T G M₁-३ दुदुभीस्ते, M₄ दुदुभिस्ते, M₅
दुराभिस्ते (for दुन्दुभींश्च) — ^b) Da D₈ ६ °श्रैक,
M₁ ६ °श्वापि (for °श्रैव) B₈ D₁ ३ चैव पुष्कलान्,
Ca d np एकपुष्करान् — ^c) K₈ D₈ (by corr) ३
सिंहनादाश्च — ^d) K₈ विवेदु, M₁ निनेदु (for विनेदु)

99 Ko-2 om 99^{abc} (of v l 97) — ^b) S₁
पार्थिवः; D₈ Cop पाठवा, T₁ G₁ M₁ २ पार्थिवान्

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १००
सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०१
साधु साध्विति सर्वत्र निश्चरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०३

(for पार्थिवा) — ^d) K₁ २ Dn T₂ तदा (for मुदा)

100 ^b) S₁ K₁ मान्य, Co मान्यान् (as in text)
Da₂ D₆ ३ मानयताश्च Ko मन्यमानायता च ता (sic),
K₈ D₂ ३ मान्यसन्मानज (D₈ °न) च यत्, K₅ अज्ञाना
मज्ञता च तान्, Da₁ ममान्यसनमानयताश्च तान् (sic),
D₁ मन्यते भरतर्षभ, T₁ G सत्य (G₂ °त्य) धर्मज्ञता
तथा, T₂ सत्य धर्मार्थितामपि, M सत्यं (M₂ ३ ६ °त्य)
धर्मज्ञतामपि — ^d) K₄ मुदा, Da₁ नृप, D₁ G₁ तदा
(for भृशम्)

101 Da₁ G₁ om 101 — ^a) M₁ सौहृदा S₁
क्षमा, Ca c d कृपा (as in text) S (G₁ om)
चापि (for चैव) — ^b) T₁ G₂-4 प्राय काले, T₂ M₁-३
६ प्राप्ते काले, M₄ प्राप्तकाले K₅ महात्मनः, M₁-३ ६
महात्मना (M₂ °ना) (for महात्मनाम्) — ^c) G₈
दया च तज्ज्ञातिषु परां (hypermetric) — ^d) K₅
भृश, D₈ मुदा, G₂ ३ (both also as in text) तदा
(for नृपा)

102 Before 102, G₁ ins नृपा — ^a) S₁ K₁
सर्वे ते, Ko २ ते सर्वे (for सर्वत्र) — ^b) S₁ Ko २
विनेदुस्, K₁ वृतेद् (corrupt) (for निश्चरुः) S₁
Ko-2 तत्र सह (K₂ °हि)ता, K₅ स्तुतिसहिता, B₂
S स्तुतिसयुता, D₁ ३ शुतिसहिता, Co स्तुतिसभवा
— ^c) K₁ M₄ वाचा (for वाच) K₁ पुण्य K₅
कीर्तिता नो, M₁-३ ६ कीर्तिमत्य, Co °मता (as in
text) — ^d) S₁ K₅ मनोहृदयहर्षिणी, K₂ B₁ ४
°हर्षिणी, K₈ 4 B₂ ३ D₂ ३ M₄ °हर्षणा, Da D₈
°कर्षिणी (Da₁ °ण), Dn D₄ ६-३ °कर्षणा, D₁ शुभा
हृदयहर्षिणी, T₂ G₁-३ M₅ मनोहृदयहर्षिणी (T₂ °णा),
M₁-३ सत्या हृदयह (M₂ °क)र्षणा

103 ^a) S₁ म्लेच्छा शकाश्च, K₅ D₁ ६ ३ T₁ G
म्लेच्छाचार्या, B₈ मान्याचार्या, D₈ म्लेच्छानार्या Co

ततो जम्भुर्महाभेरीः शतशश्वैव पुष्करान् ।

शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।

के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १

संजय उवाच ।

भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

भीष्मं प्रमुखातः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २

तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।

भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३

क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।

भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्विनाः ॥ ४

C 6 1641
B 6 44 4
K 6 44 4

otes भार्या (as in text) Ko ते (for ये) Ks यत्र (for तत्र) —^b) Ds कुकुशुस् (for शुशुबुस्) K Bs 4 Dn1 D2 8 G2 M1 8-8 तथा, Da Ds तत्, T2 च ये (for तदा) —^c) Ko वृत्ते तत्, Ks वर्तत, D1 S वृत्तात् (for वृत्त तत्) Co cites वृत्त (as in text) —^d) Ks Da1 D2 8 तुष्टुवस्ते समागता, S रुस्तुर्वाप्पगद्गवा

104^a) Ko 1 दध्मुर्, D1 जप्ते Ks Da1 D2 8 G2 'भेरी, Ms 5 'भेरी —^b) Bs पुष्कला, D1 8 पुष्कलान् Da Ds शतशोथ सहस्रश, S पटहान्गोमुखा स्तथा —^c) Ks Ds शखाश्च K1 8 'निभा, G2 'समा, G3 'समान् (for 'निभान्) T1 G1 शखान्गो क्षीरधवलान् —^d) Ks दध्मुर् (for दध्मुर्)

Colophon — Adhy name Ko भीष्मद्रोणकृप शक्याभिगमन, Ks भीष्माद्यतिगम, Ks प्रथमदिवसे, Da Ds भीष्माभि(Ds om भि)गमन, D1 सन्वास सुखविनिर्गतयुधिष्ठिरस्य गुरुत्वप्रदानिक, Ds युद्धसमागम, G2 गुरुपसर्पण, M1-8 8 द्रोण (M2 भीष्मद्रोण)कृपशक्या मन्त्रण — Adhy no (figures, words or both) Da2 1, Dn2 D1 42, Ds 43, T G 22, M 24 (M2 23) — Śloka no Dn1 104, Dn2 Ds 102

42

Before 6 42 1, T1 G4 ins (= 85*)

134* भगवानुवाच (sic) ।

कृष्ण कमलपत्राक्ष पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।

वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायण हरिम् ।

1 T1 G4 om the ref. — 1^{ab} = 6 48 1^{ab} —^a) Ś1 Dn2 Ds Cd एवव्यूढेष्व —^b) M1-8 8 पाहवे (for मामके) —^c) Ś1 मामका, T G पाण्डवा, M कौरवा (for कुरव) T G कौरवास् (for पाण्डवास्) B1 D1 8 T2 G2 तदा (for तथा) Ds कुरव पाण्डवाथ किं

2^a) D1 राजा (for राजन्) B Da1 (also as in text) a2 Dn D4 5 8 आतुस्तद्वचन श्रुत्वा, S आतुर्वचनमाज्ञाय Ca cites आतु and तद्वच —^b) Ks B Da Dn D4 5 8 T G4 M दुःशासनस् (for दुर्योधनस्), T1 G4 तथा (for तव) —^c) B D (except D1-8 8) S transp सह and सेनया

3^c) D1 इप्सत —^d) Ks प्रययौ (for प्रययुर्) S सर्वे च सहिता ययुः

4^a) K1 क्षेडा, Ks D2 क्ष्वेडा, Da Dn D4 5 7 8 S Cv क्ष्वेला (Da1 'भा, Dn1 'जा, Cv 'ला), Ca d क्ष्वेडा (as in text) Ś1 (sup in as in text) किलकिलाशब्दा, Dn D1 8 S Cv किलकिलाशब्दा —^b) = 6 41 3^b Ś1 कृकचे, Ko D1 8 8 कृकचो, K1 कृकचा; Ks D2 कृकचो, Ks कृकचो; T G M1 4 कृकरा, Ms 5 कृकरा, Cv कृकचा (for क्रकचा) Ks G1-3 M पाणका (Ks G2 'गिन) —^c) K1 भीरी Ś1 K1 मुरजा, Ks 5 Da1 Da 'मरजा, D1 पणवा, T1 G1 2 4 M1 मुरवा Cc cites मृदङ्गा and मुरजा —^d) Ś1 K D2 8 कुजराणां च (for हयकुञ्जर) Some MSS निस्विना, 'निश्चिना

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।
 वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५
 महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
 समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
 चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिखनैः
 प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६
 नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना-
 मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
 वभूव घोपस्तुमुलश्चमूनां
 वातोद्भुतानामिव सागराणाम् ॥ ७
 तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।

भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृपो यथा ॥ ८
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च वृंहितम् ।
 सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९
 ह्यानां हेपमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।
 सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निखनः ॥ १०
 तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।
 जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
 शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२
 दर्शयन्धोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।
 विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ १३

5 ^a) D₃ S सेनयोर्होर् (T G₃ 4 'योरा', G₂ 'यो ह्य')
 सस् — ^b) D_n D₁ 7 8 ते स्स, D₁ 3 तस्सात्, S
 तेषां (for तेष्सात्) K₃ D₂ ० उपाद्रवत्, S समाद्रव
 (T₁ 'मुद्गवा', G₄ M₁ 'माद्रवा', M₃ 4 'माद्रवे'), Cc
 'द्रवन् (as in text) — D₁ om 5^{ca} — ^c) T₁ G₃ 4
 वध (for वय) K₂ B D_a D_n D₁ 5 7 8 C_v वय
 तान्प्रतिनदं (D₁ 8 C_v 'नद', D₁ 'नाद') तस्, G₁ 2
 M₁ 2 4 न वय प्रतिनदतस् — ^d) D_a 2 D₅ तदाभूत् Ś₁
 तुमुलो, K₃ 5 D₅ तुमल, D₃ तुमले

6 ^a) K₃ D₂ ० तदा समुच्छ्रये, D₁ महासमुत्सवे Cc
 cites महान् and समुच्छ्रय — ^c) Some MSS निखनै

7 ^a) K₅ रथेन्द्रं, D₄ नगेन्द्रं — ^b) K₀ 1 अत्या-
 यतानाम्, K₂₋₅ B₁ 3 D_a 1 (also as in text) D₂ 3 ०
 अभ्यागतानाम्, B₂ 4 अभ्यागच्छतीनाम्, D_n D₁ 4 7 8
 आगच्छती (D_n 2 D₃ 'ता') नाम्, S समाकुलानाम् — ^c)
 Ś₁ K₄ D₁ G₂ घोरस् (for घोपस्) Some MSS
 तुमलश् Ca d cite तुमुलो घोप — ^d) K₀ वातो
 द्भुतानाम्, K₁ वातो धुतानाम्, K₃ D₂ ० वातेरितानाम्,
 K₅ D₂ 4 8 T G M₃ ६ वातोद्भुतां

8 ^a) D₁ समुद्धिते — ^b) K₀ S रोमहर्षणे — ^c)
 K₃ D₀ महानाद (for 'बाहुः') — ^d) K₅ प्रणुदद् Ś₁
 प्राणदश्च वृपो, K₀ 1 3 D₂ ० T₂ G₃ M₅ प्रणदद्गो (T₂
 'न्नो') वृपो, D₃ प्रनादत्तो गोवृपो (sic), M₄ प्राणद
 द्वपभो Ca d cite गोवृपो Cc cites वृप

9 With 9^{ab}, of 6 18 2^{ab} — ^a) Ś₁ D₁ 'निर्घोषा,
 K₄ 5 D_a D_n D₂₋₅ 7 8 'निर्घोषान्, M₁₋₃ 5 'निर्घोषो

— ^b) K₀ वृहतान्, K₁ व्यहतां (sic), K₄ 5 D_a
 D₃ वृहितान्, D₁ निखना, D₃ वृहस्पति (hyper-
 metric), T₁ G निखन (for वृहितम्) — ^c) Ś₁
 K₀ 1 4 D₁ 3 'नादां (D₁ 'दा')श्च, K₅ M₂₋₅ 'नादश्च
 Ś₁ वीराणा, K₀ 1 शृराणां, D₁ योधाना (for सैन्याना)
 — ^d) K₀ 1 'रवोत्थभूत्, K₃ 5 D₁ 'रवो ह्यभूत्; D_a 2
 D₅ 'वचोत्थभूत्, D₃ 'रवोत्थगात्, S 'रय प्रति Ca
 cites अत्यभूत्, Cc d अभ्यभूत्

10 ^a) = 6 18 3^a D₆ हेयं, D₃ हेपं (for
 हेपं) — ^b) K₀ अनेकेषु, M₁ 2 अनीके वै (for 'केषु)
 K₀ 1 च सर्वश' (for सहस्रश) — ^c) D₁ अभ्यहनत्,
 C_v पराभवत् (for अभ्यभवत्) D_a D₅ M₁ 3 5 शब्दो
 (for शब्दान्) — ^d) D₃ निखल (for निखन)
 Ś₁ K D₁₋₃ ० भीमस्य नदत स्स् (K₄ पुन

11 ^a) K₄ 5 D₃ T G तद् (for तं) — T₂ om
 11^{bc} — ^b) K₅ D_a 1 तत्र (for तव) D₁ विशा
 पते (for वितत्रसु) — ^c) G₂ जीमूतस्येव; G₃ जी
 मूतस्यैव D₄ S (T₂ om) निनद (D₄ M₄ 'द') (for
 नदत्) — ^d) Ś₁ K₄ 'समस्वन', K₃ 5 D₂ 3 ० 'मुच
 स्वन, M 'समन्वित

12 ^b) = 6 1 18^d K₄ B₂ सकृन् K₁ प्रसुत्तव
 K₃ D₂ 3 ० शकृन्मूत्रे प्रशु (K₃ 'सु') श्रुवु — ^c) K₅
 तव (for तस्य) D₁ S शब्देन भीमसेनस्य — ^d) D₃
 'स्येव मृगो यथा

13 ^b) K₄ महेंद्र ह्व, T₁ G₄ M₁ 3 नवाभ्रमिव,
 T₂ G₁₋₃ M₂ 4 5 नवाभ्र ह्व Cc cites महाभ्रम् (as
 in text) K₃ D₂ चानदत्, K₄ D₀ 7 चानदत्, D₁

तमायान्तं महेश्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
 छादयन्तः शरत्रातैर्मेषा इव दिवाकरम् ॥ १४
 दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
 दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५
 विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
 पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६
 महाचापानि ध्रुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।
 आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविपोपमान् ॥ १७

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८
 धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।
 वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९
 तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिस्वने ।
 तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०
 लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
 निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१

C. 6 1653
B 6 44 21
K 6 44 21

रार्दयन्, D₃ T: G₁₋₃ M₁ s नानदत्, T₁ G₄ M₄ s
 नानदन्, Cd नादयन् (as in text) —^c) Ś₁ K₁₋₄
 D₂ s T₂ G₃ M₃ विभीषयस्, D₅ भीषयत् B Da Dn
 D₄ s 7 s भीषयस्ते सुतास्त्र; D₁ भीषयस्त्व पुत्रास्त्व,
 G₂ विभीषयन्सुतान्मदास् —^d) K₄ damaged Ś₁
 तत्र वीरान्, K₃ D₂ s तत् एन, K₅ भीमसेन, B Da
 Dn D₃₋₇ s तत् एतान् (for तव सेना) S समा
 द्रवत्

14 In K₄, st 14 is lost on a damaged fol
 —^a) D₃ तमायात —^b) K₃ D₂ s सोदर्या, Da₁
 D₅ मोदर्यान्, T₂ ससेना, Ca c d सोदर्या (as in
 text) K₃ D₂ तेभ्यः, Da D₅ सम, D₆ ते न्यः,
 M₂ s प्रत्य (for पर्य) —^c) D₃ शरशतैर् (for
 'व्रातैर्)

15 ^a) K₃ B₃ D₂ s दुर्योधनस्तु, T₁ G₂ s नस्ते,
 G₂ न च (for 'नश्च) T₁ G₄ पुत्रश्च, G₁ s पुत्राश्च,
 G₃ पुत्रास्ते Ś₁ Ko-2 s दुर्योधन सपुत्रश्च —^b) K₁
 om from दुम्ह up to भो in 16^c S दुपह (for
 दुसह) Ś₁ Ko 2 S (except M₄) कृप, B₁ s Da
 Dn D₄ s 7 s सह, D₁ तथा (for शल) —^c)
 G₃ दुशासन (for 'मनश्) —^d) Ś₁ दुर्मर्षणो Ś₁
 Ko 2 [s]पि च, K₃ s B D₂ T₁ G नृप (for नृप)

16 K₁ om up to भो in 16^c (cf v 1 15)
 — 16^{ab} = 6 18 11^{ab} —^b) T G M₄ वृपसेनो (for
 विकर्णश्च) Ś₁ तथामज, K (K₁ om) D₂ s तवामज
 (for महारथ) —^c) D₄ महातेजा; D₇ (sup lin
 sec m as in text) s महाभोज (for जयो भोज)
 —^d) Ś₁ T₂ G₁₋₃ सौमदत्तिश्च, K₃ s D₂ s सौमदत्त,
 D₃ सौमदत्ति, T₁ G₄ सौमदत्त T G भूमिप (for
 वीर्यवान्)

17 T G om 17^{ab} —^a) D₆ महच् (for महा).

Da₁ D₈ धन्वतो, M₂ ध्रुन्वतो —^b) K₁₋₃ s D₂ s
 M मेषा इव सविद्युत — K₃ om 17^{cd} —^c) D₈ अद-
 दानाश्च, G₃ आददानश्च T₁ G मुचत (for नाराचान्)
 —^d) T₁ G शरानाशी, T₂ शितानाशी, C_v निर्मुक्ताशी
 (as in text) Cd cites निर्मुक्ता and आशीविपो
 पमा

18 ^a) B Da Dn D₃₋₅ 7 s ते (for तान्) G₁ s
 'पुत्र —^b) K₁ s D₂ महारया —^d) K₀ पार्श्वत,
 D₂ पार्थिव (for पार्षत)

19 ^b) K₀ अमदांता (sic), K₁ अमदत्, D₁
 ताडयत्, T₁ G₄ दार, T₂ भेद, G₂ मर्द (for
 अर्द) K₅ शतै शरै, B₁ निशितै[] शरै (hyper-
 metric), G₁ शरै शितै (by transp) K₃ D₂ s
 निम्नतो निशितै शरै, D₈ निर्दहत् शतै शरै —^c)
 D₃ मेवैर् (for वज्रैर्) —^d) K₀₋₃ D₂ s T₁ G₄
 महीभृता, T₂ वध भृता, C_v धराभृताम् (as in text)

20 ^a) K₂ B D (except D₂ s) S 'सग्रामे (for
 'समर्दे) —^b) Ś₁ भीमस्य बलनिस्वने, K₄ ज्यातल
 निस्वन, K₅ B₃ Dn D₇ s T G_{1,2} s 'निस्वनै, D₁
 'मर्दितै Cc cites भीमो, तलाना and निस्वनो —^c)
 Ś₁ Ko 1 च सर्वेषा (for परेषा च) —^d) M₃ s परा
 स्युख, C_v पराङ्मुख (as in text)

21 ^b) Ś₁ प्रपश्यद्, K₀ सपश्यन्, K₃ D₈ अप
 श्यन्, K₅ D₆ अपश्यद्, T₂ पार्याना, G₂ असह्य (for
 अपश्य) D₁ भरतोत्तम —^c) K₀ 1 'वेदिना, K₃
 वेधिना, D₆ 'वेधिता, C_a c वेधिना (as in text)
 K₂ s B D₈ चैव (for राजन्) Da₁ om (hapl)
 from उत्सु up to शरा in 22^c K₁ D₈ T₁ G₄ उत्सु-
 ज्यता D₁ साधनैर्विधै राजन्सृजत शरान्वहृन्

नोपशाम्यति निर्घोपो धनुषां कूजतां तथा ।
 विनिश्रेयः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ २२
 सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
 ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
 ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
 कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
 शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६
 शुधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रगः ।
 विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
 उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८
 प्रयुद्धानां प्रभयानां पुनरावर्ततामपि ।
 नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ २९

22 Ko-2 om (hapl) 22-23 Da1 om up to
 शरा in 22^a (cf v 1 21) —^a) D1 निर्घोप Ks
 D2 ० नोपशाम्यति निर्घोपा —^b) D. कूजता B1 ३
 Da2 Dn D1 ४ ५ ६ तदा B8 'पां चानुकूजता —^c)
 M1-3 ५ निश्रेयश्च B1 दिव्या, Da1 दीप्ति (for दीप्ता)
 D8 विनिष्येतु शरान्दीप्ता —^d) T2 G1-3 M1 नभ-
 स्थलात्

23 Ko-2 om 23 (cf v 1 22) —^a) Ks
 त्वन्ये, D1 चान्ये, D0 सैन्ये (for त्वन्ये) —^c) G2
 ददृशुर् (for ददृशुर्) T1 G4 तु (for त) Ś1 Ks
 T2 G1-3 M दर्शनीयाक्षा (Ks 'याश्च), D1 भीपण
 भीम —^d) Ks T1 G2 ३ भीम, D1 क्रुद्ध, Cc भीम
 (as in text) Ks B2 ३ D1 २ ० Ms (inf lin)
 ४ 'समागमे, B4 G1 'समागत, Cv ज्ञाति' (as in
 text) Da1 भीम ज्ञानिसमागरा (corrupt)

24 ^a) D1 ह्याशु सरन्धा, D8 जातसंरन्धा (for
 जातसरम्भा) Cc cites सरम्भा —^b) K1 परस्परकृता
 गम, K3 D2 ० T1 G1 २ ४ M1 'कृतैपिण, Ks 'समा
 गम, D1 परस्पराय वैरिण, D0 परस्परकृतैपिण, T2
 'वर्धैपिण, G8 M1-3 ५ 'जयैपिण Cc cites कृतागस
 —^c) S1 Ko 1 अन्योन्यस्पर्धया, D8 G1 ३ M1-3 ५ अन्योन्य
 स्पर्धया —^d) D1 निर्हरते, D8 प्रयच्छत, Ca. c d
 व्यायच्छन्त (Cd 'न्तो) (as in text) Ś1 'रथ' Ks
 D2 ० निघ्नतामितरेतर — After 24, Ks D2 ० repeat
 22^{abc}.

25 Ks D2 ० om 25^a —^a) M4 च (for ते)
 —^c) D8 रणे वीर —^d) K2 ३ D1 ३ S चित्रापिति
 (for चित्रगते) D1 S य (M1-3 ५ त)या B3 विचित्रे
 पटहस्त्रे

26 ^b) Ks Da1 D2 ० सगृहीत' Cc cites शरासन

—^c) S1 महा; T2 सर्व, G2 सह (for सह-) D1
 सहसैन्या सहसापेतु — Dn om (hapl.) 26^d-27^e.
 — After 26, K4 D4 7.8 ins

135* तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ।
 सिंहनादरवोन्मिथ्र शङ्खमेरीसमाकुल ।
 स घोषवाद्भारम्राहो धनुर्नागोऽसिकच्छप ।
 ध्यावल्गितपुरोवात आसीत्कुन्धाधिध्वत्स्वन ।

27 In G1, 27^a-29^b is lost on a damaged fol.
 Dn om 27^{abc} (cf v 1 26) —^a) D1 वीरेण (for
 चादिष्टा) — K1 om (hapl) from चादिष्टा in
 27^a up to अन्तर्धीयत in 28^c —^c) Ks Da2 D2 ५ ०
 M1-3 ५ विन (D8 'म'दंत, G2 विनदत —^d) Ko
 तव पुत्रस्य (by transp)

28 K1 om. up to अन्तर्धीयत in ^c (cf v 1 27)
 —^a) Ś1 सैन्ययोस् (for सेनयोस्) S राजस् (for
 तीव्र) —^b) Ks D2 ३ ० वभूव (for सैन्याना) Ks
 स सैन्याना (by transp) K3 सु-, K4 च, D1 तु
 (for स) S (G1 damaged) तीव्रसेना (M 'योष)
 समागम — 28^{cd} = 6 1 20^{cd} —^c) Ks त्वतर्धी,
 D8 G8 अतर्धी; Cc v अन्तर्धी' (as in text) K4
 D3 अतर्धीय तदादित्य —^d) D2 सैन्यस्य, Cc v सैन्येन
 (as in text) Ś1 राजसा (sic)

29 ^a) T G (G1 damaged) प्रयुद्यता (for 'द्वाना)-
 D1 युद्यता तत्र योधाना, M1-3 ५ प्रभयानां प्रयुद्धा (Ms
 inf lin 'क्ता)ना —^b) Ko २-४ B Dn1 'वर्तिना',
 G2 'पतता' (for 'वर्तता') —^c) B1 ३ Dn D4 7 ३
 न तु, D1 न च, S तत्र (for नात्र) D5 न तेषा च
 (for नात्र स्वेषा) Da D8 तेषा (for स्वेषा)
 Ko 1 ३ ५ B1 D2 Dn D2-7 M2 च, D8 वै (for
 वा) —^d) B Dn D1 ३ ३ 7 ३ समदृश्यत, S नोपपद्य
 (G1 'लम्य, G8 'लक्ष्य)ते

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।

अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

संजय उवाच ।

पूर्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमहो विशां पते ।

प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १

कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम् ।

सिंहानामिव सहादो दिवसुर्वी च नादयन् ॥ २

आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।

जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३

तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।

पत्नीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ४

तोत्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

C 6 1674
B 6 45 5
K 6 45 5

30 ^a) B Dn1 M1-3 5 तस्मिन्तु A few MSS तुमुले Ks-5 Da2 D2 6 घोरे (for युद्धे) — ^b) Ko 1 सहावले, Ks S भयावहे — ^c) D1 अति सर्वा न्महीपालान् — ^d) Ś1 पिता तव व्यरो, Ks 5 D2 6 पिता ते व्यतिरोचयत् (Ks व्यरोचत), Dn D4.7 3 पिता तैत्ति व्यरोचत, D1 पिता ते व्यतिरोचयत्

Colophon lost in G1 on a broken leaf Omitting sub-parvan name, Ks reads प्रथमदिवसे, Da Ds प्रथमेहि पूर्वाह्ने प्रथमप्रहारे (Da1 प्रहरिवे); Ds likewise only प्रथमदिवसयुद्ध — Adhy name G2 सेनानिर्यास, M सेनानिपात — Adhy no (figures, words or both) Da2 2, Ds 44 (in fig) and 40 (in words), T G 41, M1.2 42 (as in text), M2-5 43 — Śloka no Dn1 Ds 29, Dn2 30 — Aggregats śloka no Ks 960

43

1 ^a) A few MSS and Cd पूर्वाह्ने — ^b) Da2 Ds युद्धमार्गो, T2 G2 4 युद्ध भीम (for युद्धमहो) — ^c) Ko 1.5 घोरो, D1 रौद्र — ^d) T2 राजन् (for राजा) Ko 1.5 देहावकर्तन, Ds देहविकर्तन, T2 G2 देहावकृतन; Gs देवावकर्तन

2 ^a) D1 M1-3.5 transp कुरूणां and पाण्डवाना K2 4 5 B Da Dn Ds-5 7 8 Cc सृजया (for पाण्डवा) — ^b) Ś1 Ko 1 8 5 D2 6 विजयैपिणा D1 जयमिच्छता,

M1-3 5 विजिगीषुणां Ks Ds जिगीषूणा परस्पर — ^c) Ks D1.2 सनादो (for सहादो) — ^d) K4 Da2 Ds दिव भूमि, B2 दिशसुर्वी D1 व्य- (for च)

3 ^a) T2 आसन् Ś1 S किलकिलाशब्दस् (T2 व्दास्), Ca किल (as in text) — ^b) Ś1 Ks 5 D2 शख शब्द, Ko-2 शखमेरी, D1 6 S तलशब्द, Ds शखनाद (for तलशङ्ख) — ^c) T2 सिंहनादाश्च शूराणां — ^d) K4 5 B1 8 Da2 Dn D1 5 7 8 नराणा (for शूराणा) Ś1 Ko-3 D2 6 वाजिना च महास्वन (Ko ना), of. 4^d, T2 प्रतिगर्जत सैनिका

4 Gs om (hapl) 4-5 — ^a) Ko 1 तनुत्राभि हता, Ks तत्तत्राभिहता, Bs तदत्राभिहता, Da2 Dn Ds 8 तलत्राभिहत, D1 तलत्राणाभिघाताश्च, T2 तुर्याभ्यवहसाश्चैव — ^b) K4 Da2 Dn Ds-5 7 8 ज्या शब्दो Ko 1 T2 चैव भारत, D1 भरतोत्तम — ^c) Ś1 पत्रशब्दा, Ko 8 4 D2 M4 पदशब्दा, K1 चैव शब्दा, Ks कलशब्दा, B Da1 Dn1 G1 पादशब्द, Da2 Dn2 D4-8 पदशब्द, D1 च महाशब्दो — ^d) D1 वाजिना B Dn D1 4 7 8 G1 महास्वन Ś1 Ko-3 D2 6 नराणां प्रतिगर्जतां, of 3^d

5 Gs om 5 (cf v l 4) — ^a) Ks B Da Dn D1 4 5 7 8 तोत्राङ्कुशनिपात (D1 तै)श्च, Ks 5 Ds तत्रा कुशनिपाताश्च, M1.2 5 (inf lin) तोत्राङ्कुशनिनादा (M2 द)श्च Ca o d cite तोत्र — ^b) Ś1 K2 B Da Dn D4 5 7 8 G1 नि (Bs Da1 Dn2 नि)स्वन, D1 8 6 T G4 M निस्वना (D1 नै) — ^c) Ko 1 घट (Ko

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
 तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
 वभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
 स्वयं शांतनवो राजन्मध्यधावद्भ्रनंजयम् ।
 प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
 अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
 तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवर्धेपिणौ ।

गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्धा नाकम्पयद्ग्री ।
 तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ १०
 सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ११
 सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
 आनर्हतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ १२
 तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
 वसन्ते पुष्पश्रवणौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १३
 अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
 ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते ।

*दा) स्नानाश्च, K₂ B Da Dn D₁ ५ ६ ७ M₁ ६ घटादाद्द
 (D₁ 'द्दे')श्च —^a) Da D₅ अन्योन्येनाभिधा

6 S transp G^{ab} and G^{cd} —^a) Ś₁ Ko-2 ६ D₅
 तु तुमुले, K₂ D₂ सुतुमले, K₄ सतुमुले, D₁ S समुत्थिते
 (for समुदिते) K₅ युद्धे (for शब्दे) B Da Dn
 D₁ ५ ७ ८ तस्मिन्समुदित' शब्दस्य —^b) D₂ तुमुले S
 रोम' (for लोम') Ś₁ K D₂ ६ वर्तमाने सु(D₅ 'नेपु)-
 दारणे, B Da Dn D₁ ५ ७ ८ तुमुलो लोमहर्षण — K₄
 om G^{cd} —^c) S तथैव (for वभूव) K₁ T₂ M₂
 रथनिर्घोषा, K₃ रथनिर्घोष, D₁ रथनिर्घोष —^d)
 T₂ M₂ 'दोपमा

7 = (var) 6 48 4 —^a) Ko 2 T₁ G क्रूरमादाय,
 K₁ क्रूरमाभ्य, Da Dn D₁ ५ ७ M₁ 'मास्थाय; D₁ काम
 मास्थाय; D₅ करमाधाय D₈ ते नरा रथमास्थाय —^b)
 D₈ 'जीविन —^c) K₅ पादवाश्चाभ्यधावत, S 'वाश्चाभ्य
 वर्तन्त —^d) K₂ D₂ ६ सर्व एवोत्सृत', K₅ सर्व एवोद्धत',
 S कुरवश्चोच्छ्रित' (G₂ 'द्ध')त', B₃ सर्व एवोद्धत', Da D₅
 सर्व एवोदित'

8 ^a) Ko-2 D₃ राजा (for राजन्) —^b) Ko 1
 चान्य' (for अभ्य') K₄ अभ्यवर्तत न्युगे —^c) M₂
 पाण्डव (for कार्मुकं) —^d) B₃ कालदण्डो Ś₁ नव
 (for रणे)

10 ^a) Da₁ M₁ ३ ६ 'शार्दूल —^b) K₅ S (except
 M₁) परस्परजयैपिणौ, D₂ (sec m) 'जिनीपिणौ —^c)
 Ś₁ गांतेय तु —^d) T₂ ह्युणाकप' —^e) T₁ G₂ ४
 भीष्म (for राजन्) —^f) T₁ G₂ ४ विद्धा (for भीष्म)
 D₃ M₂ व्री, G₄ रणे (for युधि)

11 D₅ om (hapl) 11 —^a) K₂ ४ B Da Dn
 D₁-१ ७ ८ T G₁ ४ M₁ ६ सात्यकिस्तु; K₅ सात्यकि सु,
 G₂ ८ सात्विकस्तु D₅ 'ष्वास, Cc 'ष्वास (as in text)
 —^b) K₂ D₂ ६ अन्वयात्, K₅ आह्वयत् (for अभ्य
 यात्) —^c) Dn D₁ ७ ८ S तयो सु(T₁ G₂ ४
 'योस्तु)तुमुल युद्ध —^d) A few MSS तुमुलं Dn
 D₁ ७ ८ सुमहल, T G₄ M अभवद्, G₁-३ महत्त्द् (for
 तुमुलं) Ko 2 S रोमहर्षण

12 ^a) G₂ सात्विकि —^b) B₂ [अ]पि (for च)
 G₂ सात्विकि —^c) Ś₁ T₁ G₂ ४ M₂ आनर्हतु', K₁
 अनच्छता (corrupt), K₅ तानर्हन्, D₁ ततन्नतु,
 G₁ ३ आजन्नतु', Ca c d आनर्हतु' (as in text) B₄
 Da Dn D₁ ५ ७ ८ सनिर्घोष (Dn D₁ 'षौ), S शरै-
 स्तीक्ष्णैस् —^d) K₂ तक्ष', D₁ ईर्ष्य', Ca c तक्ष-
 माणौ (as in text)

13 ^a) K₅ शराचित', Da₁ शरान्वित', D₃ शरा-
 दित', S शरार्पित' Ca cites आचित —^b) K₄ B
 Da (Da₁ damaged) Dn D₁ ५ ७ शुशुभातेय (B₁ ३
 'ते व, B₃ 'ते तु, Dn₂ 'तेति) सात्वती, D₈ 'भाते
 यशस्विनौ —^c) Ko 'शवलौ, B₃ Da₁ D₅ 'सवलौ,
 D₈ 'समये, Cc 'शवलौ (as in text)

14 ^a) K₅ अभिमन्यु Ś₁ K (except K₂) B₂ ४
 D₃ महेष्वास —^c) K₂ ४ ६ B D को(K₅ Da₁ D₁
 कौ)शलको, T₁ G₁ २ ४ कौल' G₁ ३ राजन् (for
 राजा) —^e) K₁ Da₁ विच्छेद (for विच्छेद्) —^f)
 K₂ B₂ ४ D₂ ६ व्यपातयत्, B₁ ३ Da Dn D₁ ५ ७ ८
 [अ]भ्यपा' (for न्यपा') D₁ मारार्थं च त्रिभि शरै

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ १४

सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।

वृहद्भ्रलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १५

अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।

ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्थिमेकेन सारथिम् ।

अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजंस्ततश्चतुः ॥ १६

मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम् ।

भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ १७

तावुभौ नरशार्दूलौ क्रुरुमुख्यौ महावलौ ।

अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ १८

तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।

विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ १९

दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युधाय महारथम् ।

अविध्यन्निशितैर्वाणैर्वहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २०

तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।

चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत ।

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ २१

पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।

C 6 1693
B 6 45 24
K 6 45 24

15 ^a) Ko B₃ सौभद्रश्च M₄ रणे (for तत) — ^b) S₁ Ko 1 3 4 D₂ 3 5 T G₂ 4 पतिते, M₄ पातितौ D₁ विद्याश्वरथसारथि — ^d) T G M₄ निशितै (for नवभिः)

16 ^a) K₄ damaged B₁ Dn D₁ 7 8 तथा (for अथ) S₁ बल्लाभ्या, K₂ बल्ला, Dn₁ मल्ला, G₂ फल्ला — ^b) K₄ damaged S₁ पाताभ्याम्, K₁ पीतात्राम्, B Da Dn D₁ 5 7 8 T G₂ 4 Co d शिताभ्याम्, D₃ अरिमर्दन — ^c) D₁ विव्याध (for चिच्छेद) — ^d) Ko 1 प्राथिमैकेन, K₂ पातिमे, D₁ तथैकेन च, D₈ पार्थिमैकेन, S विभेदैकेन Co cites पार्थिगम् — Ko-2 B₁ om (hapl) 16^c-18^b — ^e) D₁ 'न्य तु, G₂ 'न्यश्च D₁ 3 क्रुद्धौ (for तीक्ष्णै) S₁ K₃-5 D₂ 6 अन्योन्य शरवर्षाभ्यां (= 18^c) — ^f) S₁ K₃- D₂ 6 ववृषा (K₅ 'वर्षा)ते रणाजिरे (= 18^d), B₂-4 Da Dn D₁ 4 5 7 8 ततक्षतुररिदमौ, D₈ ततक्षाते परस्पर

17 Ko-2 B₁ om 17 (cf v l 16) K₄ reads 17-18 twice consecutively — ^a) S₁ K₃ D₂ 6 दृष्ट, B₂ हतु, B₄ Dn D₁ 7 8 दीप्त, T₁ G₂ 4 दस्त, M₄ दृष्टा (for दस्त) — ^b) M₄ 'रथ (for 'रथम्) — ^d) T₁ G₂ सुयोधनम्, T₂ G₁-3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्)

18 Ko-2 B₁ om 18^{ab} (cf v l 16) For the repetition in K₄, cf v l 17 — ^a) S₁ K₃ 5 D₂ 3 क्रुह (for नर) — ^b) S₁ K₄ B₂ 8 D (except Dn₂) T₂ M₄ 'रथौ (for 'वलौ) T₁ G परस्परवधैपिणौ — T₂ om (hapl) 18^c-20^b — ^c) S₁ K₃ 4 (second time) D₂ 6 समरे (for अन्योन्य) K₅ शरवर्षाणि, T₁ G शरजालैस्तौ (for शरवर्षाभ्या) — ^d) K₄ (second time) 5 D₂ 8 T₁ G₂ M₁ 3-5 ववर्षाते, Dn₂ ववृषाते, D₁ ववर्षतुर, G₂ 3 प्रवर्षति S₁ Ko-3 4

(second time) D₂ 8 6 परस्पर, D₁ अरिदमौ (for रणाजिरे) — After 18, D₈ ins

136* तौ वीरावतिसरव्यौ कृतिनौ विपमे स्थितौ ।

19 T₂ om 19 (cf v l 18) — ^a) Ko-2 ततो वेक्ष्य, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 तौ वीक्ष्य तु (by transp), D₈ तौ समीक्ष्य, T₁ G₂ 4 तौ वीक्ष्य च, G₁ 8 M तौ प्रवीक्ष्य — ^b) S₁ K (except K₄) D₂ 8 6 कृतप्रतिकृतैपिणौ (= 25^d), D₅ सनाधिचित्रयोधिनौ — ^c) D₆ विस्मय — ^d) S₁ K (except K₄) D₂ 6 समरे समपद्यत

20 In Da₁ st 20-74 are lost on missing fol T₂ om 20^{ab} (cf v l 18) — ^a) S₁ Ko 1 समरे (for नकुल) — ^b) S₁ समुधाय; K₈ 5 D₂ 8 6 प्रत्युधाय, D₁ प्रत्युध्यन्, D₈ प्रत्युधातो S₁ K₄ 5 D₁ महावल, Ko-3 D₂ 6 'वल, G₂ 'रथ — ^c) D₈ अवध्यन्, T₂ अवध्यैर् B₁-3 वाणैरविध्यन्निशितैर् — D₈ om (hapl) 20^d-21^c — ^d) K₄ B₁-3 Da₂ D₅ 7 दशाभिर्, D₄ अविध्यन् (for बहुभिर्) Dn प्रहसन्निव भारत (= 21^d)

21 Da₁ missing, D₈ om 21^{ab} (cf v l 20) — ^b) K₈ D₂ 6 शरावाप, B₃ क्वचं च, B₄ सशर स. — ^c) S₁ T₂ G₁ M₁-3 5 विशिखैस् (for निशितैर्). S₁ K₃ 4 D₂ 8 6 S तीक्ष्णै (for वाणै) — ^d) = 6. 24 10^b (q v) D₁ प्रसभ तस्य भारत — ^e) K₄ तथैन — ^f) K₈ D₂ 6 क्षुद्राणा; Co क्षुद्रकाणां (as in text) K₁ समर्द, K₂ 4 B Dn₂ D₂ 4 5 7 8 समार्प, K₈ 5 Da₂ Dn₁ D₆ S समर्प, D₁ समाहनत् D₈ हृदये समताडयत्

22 Da₁ missing (cf v l 20) — ^a) D₈ अथ

युगेषां चिच्छिदे वाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ २२
 दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युधाय महाबलम् ।
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २३
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
 शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २४
 तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैः पिणौ ॥ २५
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् ।
 तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिप ॥ २६
 तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २७
 ततो मद्रेश्वर राजा शरैः संनतपर्वभिः ।
 छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठति चात्रवीत् ॥ २८
 धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
 तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परामुकरणं दृष्टम् ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ २९
 शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
 प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ३०
 अथान्यद्बलुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
 द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।

दुःशासनो राजन् —^b) Ko 1 नकुल तु (for नकुलस्य)
 — K1 Ds om (hapl) 22^c-23^d —^e) Ko युग्येश,
 K2 4 तुरगान्, D1 युगपत् (for युगेषां) B Da2 Dn
 D1 5 7 8 तुरगाश्चैव चिच्छेद, S वाणैर्युगेषां (T2 'नं च)
 चिच्छेद —^d) S चास्य (for चैव) Ko व्यपां, K2
 Dn D1 [अ]भ्यपां (for न्यपां)

23 Da1 missing K1 Ds om 23 (cf v 1 22)
 —^a) S1 K2 4 Dn1 D1 2 3 च (for तु) —^b)
 Ś1 K2 5 G2 प्रत्युधाय, D1 'द्यायान्, D2 'घातो
 Ko 3 D1 2 T2 G1 8 M महारथ, Da2 Ds 'वन,
 T1 G2 4 'रथ — Ds om (hapl) 23^{cd}

24 Da1 missing Ś1 om (hapl) 24^{ab} —^b)
 K5 B1-3 Da2 Ds S (except T1 G1) महामृधे, Da
 'रणे —^e) D2 शरेणाद्य सुतीक्ष्णेन —^d) M2 वर
 (for पात)

25 Da1 missing —^b) D2 युद्धमर्दनौ —^e)
 Ko त्रासयेतां (s10), D1 ततक्षतु, S ततक्षाते (for
 त्रासयेतां) B1 D1 2 शरैस्तीक्ष्णै —^d) D1 कृतिप्र

26 Da1 missing —^a) G2 राजन् (for राजा)
 —^b) D2 अन्व (for अभ्य) D1 शरैः संनतपर्वभिः,
 S (except M2) मद्रराजमयोधयत् — After 26^{ab},
 D1 ins

137* शल्यमभ्यर्दयामास महाबलपराक्रमम् ।

—^e) B D (except D2 8 6, Da1 missing) G1-3
 M मद्रपतिश् (for मद्राधिपश्) S (except M1 3)
 चापि (for चाप) —^d) D2 M1 8 ध्वज, T1 G
 M2 4 6 धनुश्; T2 धनु (for द्विधा) B Da2 Dn

D1 5 7 8 पश्यत, M2 मारिप (for मारिप)

27 Da1 missing —^a) K2 तदपेत्य, D2 तमा
 पश्यद्, T2 तमपास्य —^e) Da2 Dn D1 5 7 8 आदत्त
 (for आदाय) —^d) K1 'वर्तिन

28 Da1 missing —^a) G2 'शरो —^b)
 = 41^d, 62^d K2 शर (for शरै) T2 च (for स)
 —^e) Da2 Ds दार (for छाद) K2 सकुद्ध
 — Ko-2 Ds om (hapl) 28^d-29^e —^d) = 32^d

29 Da1 missing Ko-2 Ds om 29^{ab} (cf v 1
 28) —^a) D1 राजन् (for द्रोणम्) — T2 om
 29^{bc} —^b) S (T2 om) क्षम्यधावत D1 द्रोणमभ्य
 द्रवद्रणे —^e) Ś1 D2 M2 स स, K2 स्वय, K2
 D1 तु स (for सुस) —^d) K1 'करणे, D1 T1
 G2 4 'हरण, D2 पराशुकरण, M2 परा सक, Co d v
 परासुकरण (as in text) The sequence of pādas
 in Ds is 29^e, 30^d, 31^a, 30^b, 30^c, 31^b. —^e) Ś1
 K (except K2) B Da2 Dn D1-8 8 धनुश्, D1
 द्विधा, D2 सद्यत् (for त्रिधा) — Ds om 29^f-30^a
 —^f) K2 पांचाल्यस्य तु, T1 G M2 यतमानश्च (G2 'नं
 च) Ś1 Ko 1 3 4 D2 6 संयुगे, K2 धन्विन (for
 कार्मुकम्) B Da2 Dn D1 5 7 पांचाल्यस्य महामन.

30 Da1 missing Ds om 30^a (cf v 1 29)
 —^a) M2 गच्छत् (for शरं) — For sequence in Ds,
 cf v 1 29

31 Da1 missing For sequence in Ds, cf v 1
 29 —^a) M2 तथाप्यद् K1 आधाय —^b) M1-3 3
 सायकाना (for 'काश्च) —^e) G M2 5 द्रोणे —^d)

तावन्योन्यं सुसंकुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३१
 सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।
 प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३२
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम् ।
 सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
 दृश्योः समरे तूर्णं वृत्रचासवयोरिव ॥ ३४
 बाहीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते ।

अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३५
 बाहीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणम् ।
 शरैर्वह्निभिरानर्हत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३६
 चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाहीकं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
 समीयतुः सुसंकुद्धावज्जारकवुधाविव ॥ ३८
 राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।

C 6 1711
B 6 45 42
K 6 45 42

S प्रेपयामास सयुगे —^c) Da₂ Dn₁ D₄ ६ ७ सुसरब्धौ,
 D₃ 'क्रुद्धो, T₂ 'क्रुद्ध, M₁₋₃ ९ भृश क्रुद्धौ M₄ ताव-
 न्योन्यस्य सकुद्धौ —^f) Da₂ D₅ स भृश, D₁ तु भृश,
 T₁ सुदश (for सुभृश) Da₂ D₅ व्रण, D₃ T₁ G₃ ३
 M व्रणान्, T₂ G₂ रणान्, G₁ रणात् (for रणम्)

32 Da₁ missing —^a) Ś₁ K₂ ३ ९ D₂ ० ९ सोम
 दत्ति (K₃ D₂ 'दत्त, D₃ 'दत्ति) D₁ तथा (for
 रणे) K₂ शस्त्र (for शङ्खो) T₁ G₄ M मागध
 सौमदत्तिं तु (T₁ G₄ च), T₂ मागध सोमदत्तिस्तु,
 G₁₋₂ मागध (G₁ 'धि) सोमदत्तिं तु — K₂ om
 (hapl) 32^b-33^c —^b) B₃ वेगेन महता वृत्, D₁
 सहस्राभ्यद्रवद्युधि —^c) B₁ Dn D₁ ३ ७ ९ S अभ्यु
 (for प्रत्यु) —^d) = 28^d

33 Da₁ missing K₂ om 33^{ab} (cf v l 32)
 —^a) Ko 1 तस्यैव, K₃ D₂ ० ९ तस्यैव (for तस्य वै)
 Ko ९ दक्षिणे D_० वीर, C_० वीर (as in text) S
 दक्षिण सो (M सौ) मदत्तेस्तु —^b) Ś₁ निर्भिद्य च (for
 निर्विभेद) B₂ ४ शरैर् (for रणे) —^c) Ś₁ K₅
 Dn₂ D₂ ९ T₂ G₁₋₃ सोमदत्ति (D₂ 'दत्त, D₃ 'दत्ति)-
 स्, K₁ सौमदत्तिस् B₁ ९ Da₂ Dn D₄ ६ ७ ९ तत
 शस्त्र, T G₄ M सहदेवं, G₁₋₃ तु रभस (for तथा
 शङ्ख) —^d) K₃ जानुं, C_a d जत्रु (as in text)
 K₂ समाहरत्, K₅ समाहत् D₁ जानुदेशे ह्यताडयत्,
 D_० जत्रुदेशे महाहनत्, S जत्रुदेशेपुणार्पयत् (T₂ 'शैर्प-
 यत्तदा)

34 Da₁ missing — 34^{ab} = (var) 76^{ab}
 —^a) K₂ ३ ९ D₂ ० G₂ तयोस्तदम् —^c) K₅ पूर्व,
 Da₂ D₅ हतु (for तूर्ण) —^d) D₁ यथा (for इव)
 B Da₂ Dn D₄ ६ ७ ९ देवदानवयोरिव

35 Da₁ missing —^a) Ś₁ K₂ ३ ९ D₂ सोमदत्तिं

(D₂ 'त्त), Ko 1 D₁ ९ ० सौमदत्ति (K₁ 'दत्ति),
 B₁ ३ ४ बाहीकस्तु Da₂ Dn₂ D₂ ६ ७ ९ क्रुद्ध — S
 om 35^b —^b) K₄ क्रूररूपो, B Da₂ Dn D₄ ६ ७
 क्रुद्धरूप, D₁ मृत्युरूप, D₃ क्रोधरूप —^d) S धृष्ट
 केतु समभ्ययात्

36 Da₁ missing —^a) Ś₁ Ko-2 ९ D₂ बाहिक,
 D₃ बाहिकि K₅ Dn₁ D₃ T₂ M₄ रणे राजन्, T₁ G
 महाराज (for ततो राजन्) — D_० om 36^b-37^a —^b)
 K₁ 'तुममर्षिण, K₄ Dn₁ D₄ M₁ ९ ९ 'तुममर्षण, T₂
 'तुममर्षण —^c) T G M₄ ९ दशभिर् (for बहुभिर्)
 K₃ D₂ आनर्ह, G₁ आनर्चत् —^d) Ś₁ Ko-2 अयोन्न-
 (Ś₁ 'यो न)दन्, K₃ ९ D₂ अधोनदत्, D₁ S ननाद च
 (T₂ च नादयत्)

37 Da₁ missing D_० om 37^a (cf v l 36)
 —^a) Ko 1 चेदिराजा च, T G M₄ धृष्टकेतु सु (T₂
 'तुस्तु) Ś₁ Ko 1 ९ D₂ ९ सकुद्ध M₁₋₃ ९ धृष्टकेतु सु-
 सरब्धौ —^b) Ś₁ Ko ९ D₂ ९ ७ M₃ बाहिक, K₁
 वहिक —^c) Da₂ हतु (for तूर्ण) D₃ विव्याध तूर्ण
 समरे (by transp) —^d) = 60^d G₃ मत्त (for
 मत्तो) Da₂ D₁ ९ G₂ ९ मत्त (for मत्तम्) D₃ द्विप

38 Da₁ missing —^a) Da₂ D₅ क्रूरौ, T₁ G
 दृष्टौ, T₂ M हृष्टौ (for क्रुद्धौ) —^b) Ko 1 ९ (both
 times) ९ B₃ Da₂ D₁₋₃ ९ ० M₄ नदतौ च, D₃ नद-
 तश्च, T G चेरतुश्च Ś₁ K (K₃ both times)
 D₂ ९ ० पुन पुन (for मुहुर्मुहु) —^c) D₁ तु (for
 सु) Ś₁ Ko 1 समे (Ko 'मी)यतु सुसरब्धौ, D_० सु
 समीपा सुसक्रुद्धौ — After 38^a, K₃ repeats 38^b

39 Da₁ missing —^a) Ś₁ Ko-2 राक्षस, K₃
 अलत्रुस (hypermetric) (for राक्षस) K₄ रौद्र, M₁₋₂ ९

अलम्बुसं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ३९
घटोत्कचस्तु संकुद्धो राक्षसं तं महावलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४०
अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महावलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४१
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महावलौ ॥ ४२
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ वली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिमवस्थितम् ॥ ४३

घोरं (for क्रूरं) — ^b) Ś1 Ko 1 8 D1 2 6 T2 M
सौद्रं, D8 घोरं (for क्रूरं) K1 गदोक्च (sic), D1
घटोत्कच — ^c) K1 अलवस, K2 4 B Da2 Dn D2
4 5 7 8 M2 अलवुप K6 प्रत्युद्ययौ, D3 T1 G2 4 M2 4
प्रत्युदीयाद् — ^d) Ś1 वहि, K1 3 5 D2 8 T1 G1-3
M1 8-5 बलि, D6 वली (for बल) D8 8 शक्रम्, M2
शत्रावू (for शक्र) D8 इवासु च

40 Da1 missing Ms om (? hapl) 40^a-41^b
T2 om (? hapl) 40^{ab} — ^a) Ś1 K2-3 D2 8 6 तत
क्रुद्धो, Ko 1 तत्र क्रुद्ध (Ko १ द्धो), Dn तु सक्रुद्ध,
S (T2 Ms om) ततस्तु (M4 तु त त्) णं — ^b) Ś1
राक्षसस्त, Ko 1 'स तु S (T2 Ms om) राक्षसेन्द्र
महाहवे — ^c) D8 नवभि, M1-3 महाद्रि (for
नवत्या) K8 D2 6 त्णं (for तीक्ष्णैर्) — ^d) Ś1
Ko 1 8 5 D1-8 6 वारया, T2 M1 4 अर्दया D2
भारत, T1 G वेनि (G1 8 'ग) त

41 Da1 missing Ms om 41^{ab} (of v 1 40)
— ^a) K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 'बुपस्तु — ^b) K6
भीमसेनि, D6 भैमसेनि K1 8 D2 6 महावल, M1-3
महाहवे — ^c) D1 सक्रुद्धो (for बहुधा) K4 B Da2
Dn D1 4 5 7 8 G2 M2 दा (D8 घा) रया (for वारया)
— ^d) = 28^b, 62^d S सायकैर्नतपर्वभि

42 Da1 missing — ^a) K8 D2 6 विभ्रा, K5
अभ्रा — ^b) K1 'विक्षितौ, K3 5 D6 8 'वीक्षितौ
(for 'विक्षितौ) — Dn om 42^{cd} — ^c) Ś1 D4
दैवासुरे — ^d) K8 D2 6 G2 M4 बलि (K8 'ली) शक्रौ
S महारयौ D8 बल शक्रो महाहवे

43 Da1 missing — ^b) Ś1 Ko 2 द्रौणिमभ्यु

नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४४
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्वहुविधैर्मृधे ॥ ४५
भगदत्तं रणे शरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययान्चरितो राजस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४६
विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः ।
अभ्यवर्षत्सुकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ४७
भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

दियाद्, K1 'गिमभिद्रयाद्, K3 D1 2 6 'गिमभ्यद्रवद्,
D8 'गिमप्युद्ययौ; S 'गिमभ्य (T2 'गिरभ्य, G1 3 'गि
संम, M1 'णीमभ्य) दयद् K5 रण (for वली) — ^d)
Ś1 K4 5 उपस्थित, D2 अमर्षण

44 Da1 missing K2 om (hapl) 44^b-45^a
— ^b) K3-5 B D2 8 6 G1 3 M एकपयत्; Da2 D3
[अ]भ्यकप T2 सुभृश विष्वकपयत् (sic) — ^c) D1
शिखण्डी तु

45 Da1 missing K2 om 45^a (cf v 1 44)
— ^a) Ko D1 6 S सुतीक्ष्णेन, D3 सुपातेन, Cc
सुपीतेन (as in text) — ^b) Ko 3 D1 6 S पीतेन
(for तीक्ष्णेन). Ś1 K1 4 ह, K8 D2 तु (for च)
— ^c) B Da2 Dn D4 5 7 8 जघ्नतुस्तौ (by transp)
Ś1 Ko 1 8 4 D2 8 6 ततो, B2 तथा, B3 सदा (for
तदा) S समाजघ्नतुरन्योन्य — ^d) D1 S नृप, B2
अपि (for मृधे) D1 शरैर्वहुभिराहवे

46 Da1 missing — ^{ab}) K5 भगदत्तो रणे शूरो
विराट वाहिनीपति — ^c) Dn Dn D4 5 7 8 अभ्यगात्
Ko स्वरितं Ko 1 राजा — ^d) = 55^d, 68^d K1
तयोर्द्वंद्वमवर्तत, D1 तयोर्द्वंद्वमभूत्तदा

47 Da1 missing — ^a) K5 T G M4 भगदत्त च
(T2 'त्तत्र), B Da2 Dn D1 4 5 7 8 M1-3 5 भगदत्त
(D8 'दत्त) तु — ^b) B Da2 Dn D1 5 7 8 S भारत,
D8 पीडित (for ताडित) — ^c) T2 Ms 'वर्षन्
— ^d) S (except G2) यथाचल (for इवा) Ś1 K
D1-3 6 मेघो वृष्टयेव पर्वत

48 Da1 missing — ^a) B1 2 Da2 D6 च त,
B8 4 D4 7 स त; Dn2 तु त (for ततस्) B1 शूरं,

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ४८
 वृहत्क्षेत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
 तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ४९
 गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
 तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ५०
 विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५१
 द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।

अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टो हृष्टरूपं परंतप ॥ ५२
 ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
 ईक्षित्प्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५४
 विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
 अभ्ययाज्वनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५५
 विकर्णः सुतसोमं तु विद्धा नाकम्पयच्छरैः ।

C 6 1727
 B 6 45 59
 K 6 45 59

Da2 D5 हंतु, T G M1 क्षिप्र, M1-3 ऽ क्रुद्धो (for तूष्ण) —^b) Ko 1 4 B1-3 Da2 D5 पृथिवीपते, D2 ऽ ऽ पति, S वाहिनी (T1 G1 वा मही)पति (for पृथिवीपतिम्) —^c) Da2 D. T2 दार* (for छाद*) S नाराचैर् (for समरे) —^d) K1 M1 2 ऽ मेघा, T2 मेघ Dn2 M1 सूर्य (for सूर्यम्) T2 इवोदित

49 Da1 missing —^a) Ko 2 B1-3 वृहत्क्षेत्र, B1 ऽ वृद्ध B1.2 4 Da2 Dn D2-5 7 T1 G2 4 च (for तु) K1 समरे (for कैकेय) —^b) K1 रणी (for ययौ)

50 Da1 missing —^a) Ś1 K2 3 D1 3 ऽ कैकेय (for कैकेय) K1 कैकेयो गौतम क्रुद्ध, B Dn D1 7 ऽ गौतम च सुसक्रुद्ध (B1-3 ऽ द्वा), Da2 D5 ऽ म च स कैकेय, D2 ऽ म कैकेयनृप, S गौतम के (T2 G1 3 M5 कै)कयश्चापि —^b) K1 ऽ वृष्ट्याभ्यपूरयत्, K5 D1 ऽ वृष्ट्याभ्यपूरयत्, D1 ऽ वृष्ट्या ववर्षत, T2 G1 3 ऽ वृष्ट्या ह्यपूज (T2 ऽ र)यत् —^c) D5 om 50^c-51^b —^c) B4 Da2 Dn D1 5 7 8 ततोन्न्योन्य Ko हयान्हत्वा, T2 हि हत्वाश्वान् (for हयान्हत्वा) M तावन्योन्यस्य हत्वाश्वान् (M2 5 ऽ त्वाश्व) —^d) G3 M5 धनुषि K4 च निकृत्य, D1 M1 विनिकृत्य, T2 विनिहस्य D1 S च (for वै) Ś1 Ko-2 धनुषी चैव चिच्छिदे, K5 B Da2 Dn D1 5 7 8 धनुडिठ (D8 ऽ नु छि)त्वा च भारत

51 Da1 missing D5 om 51^{ab} (cf v l 50) —^a) Ś1 अरियुद्धाय, Ko 2 अपि युद्धाय (for अलि) K5 विरथावसियुक्तौ च —^b) Ś1 K8 D2 3 समेयतुर, T1 G सगच्छतुर K4 G2 M1 अमर्षिणौ, D1 T2 अरिदमौ — 51^{cd} = (var) 54^{ab} —^c) K4 D1 तयो समभव —^d) B Da2 Dn D1 5 7 8 दुरासद; M1-3 ऽ भयाव (M5 ऽ प)ह (for सुदारुणम्)

52 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om (hapl) 52^a-54^b —^a) M1 तयो Ś1 K5 Da2 D5 राजन् —^b) Ś1 सैन्धवैर्, K4 5 M1-3 सैन्धव च (for सैन्धव वै) —^c) Ś1 K8 4 Da2 D2 3 ऽ प्रत्युद्ययौ K4 B1 2 4 Dn2 D7 सुसरब्धो, K5 हृष्टरूपो, B8 Da2 Dn1 D1 5 8 सुसरब्धौ (for संप्रहृष्टो) S (T2 om) अभ्ययात्समरे हृष्टो (T1 हृष्टो, M5 हृष्ट्यौ) —^d) K8 D2 हृष्ट (K8 ऽ हृ)रूप K4 परतप, K5 B1 2 4 D5 G1 3 तप D8 हृष्टरूपतर तत

53 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om 53 (cf v l 52) —^a) G2 राजन् —^d) D8 समविध्यत, M4 प्रत्युद्ययत (for विध्यत)

54 Da1 missing Ko 1 D1 T2 om 54^{ab} (cf v l 52) — 54^{ab} = (var) 51^{cd} —^a) Ś1 K2 5 तयोस्तदम् —^b) K8 B1 D8 दुरासदं (for सुदारुणम्) —^c) Ko-2 ईक्षित्प्रीतिजनक, K8 5 D2 3 ऽ ईक्षकप्रीतिजनन (K5 D8 ऽ क), K4 B Da2 Dn D1 5 7 8 ईक्षणी, D1 ईक्षता प्री, M4 प्रेक्षता प्री —^d) K1 शक्रागारकयोरिव, S हसशार्दूलयोरिव

55 Da1 missing —^a) T2 विकर्णं तु Ko ऽ ताभ्या च, K8 D2 3 तत क्रुद्ध, K4 सुसक्रुद्ध, B8 D1 ततो राजन्, B1 सुतस्तुल्य, D8 तव सुत, T1 सुतस्तूर्ण, T2 सुत तुभ्य, G2 3 ततस्तुभ्य (for सुतस्तुभ्य) Co cites तुभ्य (as in text) —^b) K8 भीमसेनं; K5 श्रुतसोमं, D1 श्रुतसेन, S युधामन्युं; Co सुतसोम (as in text) Da2 D5 महारथ (for बलम्) —^c) B4 Dn D1 7 8 अभ्यगात् B1 यवनैर् —^d) = 46^d, 68^d Ko 1 तयोर्युद्धम्

56 Da1 missing —^a) Ko-2 B1 विकर्णं (B1 ऽ णं) सुतसोमस्तु, D1 ऽ णं श्रुतसेन च, S ऽ णंस्तु युधामन्यु

सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६

सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।

अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धः पाण्डवार्थं पराक्रमी ॥ ५७

सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।

महता शरवर्षेण चारयामास संयुगे ॥ ५८

चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।

प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ५९

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।

—^b) Ko-2 D1 8 वली (for शरैः) —^c) Ko-2 सुतसोमं, D1 श्रुतसेनो, T G1-3 M2 5 युधामन्युर, G4 M1 8.4 युधामन्यु (for सुतसोमो) Ś1 Da2 D1 2 5 विकर्णं तु, Ko 1 T2 M4 विकर्णेश्च —^d) D8 अत्यद्भुतं

57 Da1 missing —^a) K1 सुशर्माणं, K2 सुशर्माणं, B8 सुशर्माणं Ś1 Ko 1 D8 रथव्याघ्रं, K2 4 B Dn D4 7 8 G1 M1-3 5 नरव्याघ्रश्च —^b) T G महाबल (T2 °ल) —^c) S अभ्यर्दयत् K4 B1-3 सुसंहृष्टं, Da2 D5 सुसरब्धं Ś1 Ko 1 8 5 D1-3 8 अभ्य (Ś1 °भ्या) द्रवत् संहृष्टं (D1 °कुद्ध) —^d) = 6 19 25^d K1 पाण्डवार्थं

58 Da1 missing —^a) K8 D2 8 च, K5 सु (for तु) Ś1 K1 2 महाराज —^b) Ko-2 महाबल; B8 महारथ (for °रथम्) —^c) T2 चास्त्रं (for शरं) — D8 om (? hapl) 58^d-59^e —^d) D1 छद्दं (for चारं)

59 Da1 missing D8 om 59^{abc} (cf v 1 58) —^a) K4 S सकुद्धं (G8 °ध्य), D8 सरथ —^b) K5 महामृधे (for °हवे) —^c) Ko 1 8 5 प्रच्छादयत्तम्, D2 प्राच्छादयत्तम्, D6 प्रच्छादयत्तम् B Da2 Dn D1 4 5 7 ववर्षं शरवर्षेण, S शरैः सञ्जादयामास —^d) K8 D2 8 8 महामेघ

60 Da1 missing —^a) = 62^a M4 शकुनिं Ko 1 D1 प्रतिविन्ध्यं च, K8 Dn1 प्रत्यविध्यं तु, D8 प्रतिव्यं तु, D8 G8 °विध्यं तु, M5 °विध्यत — G8 om (hapl) 60^b-62^a —^b) D1 प्रतिविन्ध्यमवस्थितं — D8 om (? hapl) 60^b-62^b —^c) Ś1 अभ्यां, T2 अभ्यवर्षत् Da2 राजेन्द्र —^d) = 37^d Ś1 मत्तो मत्त, K4 B मत्त सिंह, K5 मत्त सिंहम्, Da2 Dn D1 4 5 7

अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ६०

यौधिष्ठिरस्तु संकुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ।

व्यदारयत् संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६१

शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविन्ध्यन्तमाहवे ।

व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६२

सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।

श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे ॥ ६३

सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।

मत्त सिंह, D8 मत्त मत्त, T G2 4 M5 सिंहो मत्त, G1 M1-4 सिंहो मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) Ś1 B4 D8 इव द्विप-

61 Da1 missing D8 G8 om 61 (cf v 1 60) —^a) Ś1 K5 D8 G2 युधिष्ठिरस्, D1 4 7 G2 यौधिष्ठिरि Ko D5 तु सकुद्धं, K8 D8 तु सरब्धं, Da2 Dn2 D4 7 T2 सुसंकुद्धं —^b) D2 सौबलिं —^c) K1 विधारं; K8 D2 विदारयत्, D6 विदारयत्, G1 सदारं —^d) K8 B1 2 Dn D4 7 मघवा इव Ś1 Ko 4 दानवान्, S (G8 om) शबर

62 Da1 missing D4 8 om 62^{ab} (for D8, cf v 1 60) G8 om 62^a (cf v 1 60) —^a) = 60^a Ś1 Ko 1 शकुनिं Ś1 प्रतिविन्ध्यस्तु, Ko 2 °विध्यश्च, K1 °विदश्च, K8 प्रत्यविध्यं तु, D8 प्रतिव्यन्ध्यत, M5 °विध्यं तु —^b) K1 प्रतिविद्यत्तमाहवे, K8 D2 G1 °विध्य महाहवे, K4 B Da2 D5 7 पराक्रम्य पराक्रमी (cf 60^b); Dn D6 T1 G2 4 प्रति (T1 G2 4 °त्य) विध्यन्महाहवे, D1 °विध्यस्तु सौबलं, D8 प्रत्यविध्यत्तमाहवे — After 62^{ab}, K1 repeats 59^e-62^b —^c) Ś1 व्यदां, K8 D2 8 6 विदां, B2 8 Da2 Dn D4 5 7 अदां, D8 आवां (for व्यदां) Da2 Dn1 D4 5 7 8 महाप्राज्ञः; D1 °राज, T1 °प्राज्ञ —^d) = 28^b, 41^d

63 Da1 missing D1 om (hapl) 63 —^a) Ko B1 2 Da2 D7 8 सुदक्षिणस्तु, T G1 2 4 °क्षिण च G4 राजेन्द्रं — Da2 D5 7 8 om (? hapl) 63^b-64^a —^b) = 65^b Ko-2 काम्बोजाना K8 Dn1 महारथं, D2 महारथ, S (except M4) जनेश्वर — M4 om (hapl) 63^e-65^b —^c) Ś1 Ko 5 श्रुतसेनं, K1 श्रुतसेनं, K4 B8 S (M4 om) सुत (T1 G4 °त) सोम (for श्रुतकर्मा) S (except G1, M4 om) पराक्रांतो —^d) Ś1 अभ्याद्रं, D2 अभ्यधावत्, S (except G2, M4 om) अभ्यद्रव (G2 °वर्त्त) त

विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६४
 श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्त्रोजानां महारथम् ।
 शरैर्वहुभिरानर्छदारयन्निव सर्वशः ॥ ६५
 इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुपममर्षणम् ।
 प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ६६
 आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः ।
 ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ६७

श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
 निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६८
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
 ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ६९
 तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम् ।
 यदयुध्यन्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७०
 अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।

C 6 1742
B 6 45 74
K 6 45 74

64 Da1 missing M1 om 64, Da2 D. 7 s om 64^a (cf v 1 63) —^a) B3 4 Dn D4 राजेंद्र, D2 कावोज (for समरे) —^b) S1 K2 साहदेव, Ko 1 B4 D5 सहदेव, K3 D2 3 सहदेवि S1 K3 महारथ S (M1 om) मैममेनि महारथ —^c) K5 D1 6 नाकप यत्त वै, B1-3 नाकपयचैव (B3 'न), S (M4 om) 'यत्सरे

65 Da1 missing D1 om 65 M1 om 65^a (cf v 1 63) —^a) Ko 1 श्रुतसेनस, K2 अनुसेनस, K4 श्रुतसोमस, B4 सुतसोमस (for श्रुतकर्मा) K2 तथा क्रुद्ध, K5 सुमक्रुद्ध S (M4 om) सुतसोमस्तु सक्रुद्ध —^b) = 63^b K1 कावृजाना, K2 काभोजाना, S (except M2, M4 om) कावोज त (T1 G2 4 'ज तु) S (M4 om) नरा (T1 G4 जना) धिप (for महा रथम्) —^c) K1 Dn1 D2 8 आनर्छं, G2 आनर्चद् —^d) S1 K2-5 D2 2 6 पर्वत, Ko-2 सर्वत, T1 G2-4 मेदिनी (for सर्वश)

66 Da1 missing —^a) D1 T1 G2 4 M1-3 5 इरावानपि — Ko-2 G2 om (hapl) 66^b-68^a —^b) D3 श्रुतायुधम्, Cc 'युपम् (as in text) K2 अरिंदम, G2 अधर्षयत् (for अमर्षणम्) —^c) Dn1 यत्तो, D3 यतो, T1 G1 2 4 मत्तो (for यत्तो) —^d) G1 युक्त (for यत्त) K2 तदा (for तत्) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 यत्तरूप परतप (Da2 पर तव)

67 Da1 missing Ko-2 G2 om 67 (cf v 1 66) —^a) G2 4 M2 धार्जुनेस, M1 अर्जुनेस S1 S (G2 om.) तत्र (for तस्य) D1 transp तस्य and समरे —^c) K3 4 D2 3 सुमहा, B D4 बलवन्, Da2 Dn D5 7 8 बलवान्, D1 6 सुमहान् (for सुम हन्) Dn D4 7 8 राजन् (for नाद) T G1 2 4 M4 ननाद तत्कर्म रणे, M1-3 5 ननाद च रणे यत्तस्य —^d) K3 5 D1 2 6 तत्सै (D1 त सै) न्या, K4 सैन्य तत् (by transp) K3 5 D1 2 6 प्रत्यपूरयन्, K4 B1 2 Da

Dn2 D4 5 'पूजयत् D3 तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्, S (G2 om) सर्व (M1-3 त तु) सैन्यान्यपूजयन् (T2 G2 'यत्), C1 सैन्यान्यस्य तु पूजयन्

68 Da1 missing Ko-2 G2 om 68^a (cf v 1 66) —^a) K3 D5 श्रुतायुश्चाथ, K5 श्रुतायुधोय, D1 श्रुतायुपस्तु, D2 T1 G1 2 4 M इरावानपि (D2 G1 'वानपि) (for श्रुतायुस्त्वथ) B Da2 Dn D4 5 7 8 श्रुतायुस्तु सुमक्रुद्ध, D3 'युधस्तत् क्रुद्ध, T2 इरावतमपि क्रुद्ध —^b) Ko-2 5 D2 6 फाल्गुनि S श्रुतायोस्तुरगा (T2 'युस्तु हया) नरणे —^c) D1 गदाघातैस, Cc गदा ग्रेण (as in text) —^d) = 46^d, 55^d K2 तयोर् (for ततो)

69 Da1 missing —^a) Da2 Dn2 D5 विन्दानु विन्दा —^b) K5 Dn2 D3 6 8 कुती —^c) K3 D2 समेत, K4 B3 सुसैन्य, B1 2 सुसेन, B4 D4 7 8 सुपेण, S सुसैन्य (for समेन) D1 विविधा ते महाराज —^d) S1 Ko समासज्जु, K1 3 5 D2 6 समासज्जु, K4 B3 समासज्जस्तु, B2 सुससज्जु, Da2 Dn D5 7 समसज्जु, D1 ततो युद्धमवर्तत (= 68^d), D3 समासज्जतुराहवे, D5 स सज्जु, S अयुध्येता परतपौ Cc cites ससज्जत.

70 Da1 missing —^a) Dn D3 8 'पश्याम —^b) K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 तयोर्घोर, K5 ह्याव स्याना Cc cites तयोर् K3 D5 महारथ (for परा क्रमम्) D1 कुन्तिभोजस्य विक्रम —^c) S1 D5 यद् युध्यन्, K1 यदयुधि (sic), K2 B Da2 Dn D4 5 7 8 S अयुध्येता (M2 'ध्याना) K2 4 B Dn D4 6-8 T G1 2 4 M1 2.4 स्थिरौ, K3 D2 स्थिरी, Da2 D3 5 M2 6 स्थिरो, G3 स्थितौ (for स्थिरा) K5 यदयुद्ध स्थिरी कृत्वा (sic), D1 यदेकस्तु महाराज —^d) K1 सहत्या D1 द्वाभ्या स युयुधे तदा

71 Da1 missing —^a) Ko अनुवदिस्तु, K5 Da2 D5 अनुविदुस्तु D1 अध्यान्योन्य महाराज —^b) K2

कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरत्रातैरवाकिरत् ॥ ७१
 कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
 स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७२
 कैकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्यञ्च मारिष ।
 ससैन्यास्ते ससैन्याश्च योधयामासुराहवे ॥ ७३
 वीरवाहुश्च ते पुत्रो वैराटि रथसत्तमम् ।
 उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ।
 उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७४

Dn1 D6 T2 कुन्ती D1 अविध्यता (for अताडयत्)
 — K2 reads 71^{ad} twice — °) K5 D8 6 T2 कुन्ती
 B D8 7 T1 G M1 8-5 च त, Da2 Dn D4 5 8 T2
 M2 तु त (for ततस्) S क्षिप्र (for तूर्ण) D1 'भोजोथ
 तत्तूर्ण — °) D8 'किरन्

72 Da1 missing — °) K8 D6 T2 कुन्ती D1
 'भोजस्तु त चापि, D4 7 8 'भोजस्ततश्चापि — °) K5
 Da2 D5 द्विदु, D1 हृदि (for विन्द) — °) Ś1 D1 तु
 (for च) T2 तत् (for त) K5 प्रतिजग्राह (for
 'विव्याध) — °) D1 नाराचैस्तु स्तनातरे

73 Da1 missing — °) K2 8 6 B Da2 Dn2 D2
 4 5 8 कैकेया, D1 8 6 7 कैकेया B2 सर्वे (for पञ्च)
 — °) K1.8 D2 गंधारान्, Da2 Dn1 गंधारा Ko-2
 भारत (for मारिष) — °) Ko 1 D8 सहसैन्या; K8
 D2 6 ससैन्याश्च, S ससैन्यास्तु (for ससैन्यास्ते) K1 स
 सैन्याश्च, D8 ससेनाश्च, T G1 2 4 M1 ससैन्यास्तु;
 M1-3 ससैन्या (M2 'न्या)स्तान् (for ससैन्याश्च) Ś1
 K5 ससैन्या सहसैन्याश्च, K4 ससैन्या सहयोधांश्च, B8
 Da2 D6 ससैन्या पाण्डवी सेना, Dn D4 7 8 ससैन्या
 सहसैन्यास्तु, D1 ससैन्या समरे ते वै — °) S योधयन्ति
 महारणे.

74 Da1 missing — °) M2 'बाहुस्तु D1 'बाहु-
 स्तव सुतो — °) K1 वैराट, D8 वैराटी Ś1 D2 G8
 रथसत्तम, D1 'समत (for 'सत्तमम्) — °) S उत्तर
 योधयस्तूर्ण — °) = 74^r Ś1 D8 च शितै, K1 निपतै,
 K8 Dn D4 7 8 नवभि, D2 च शरै, D6 च शरै (for
 निशितै) — S ins after 74^{ad} (M2, after 74)

138* उल्लूक तु शतानीक शरैर्वैहुभिरावृणोत् ।

— T G M1 8-5 om (hapl) 74^c-75^b Ko 1 5 B1
 om (hapl) 74^r D8 reads 74^r twice — °)
 Ś1 तं धीरो, D8 त धीर — °) = 74^d D1 विव्याध

चेदिराद् समरे राजन्नुल्लूकं समभिद्रवत् ।
 उल्लूकश्चापि तं चाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७५
 तयोर्धुद्वं समभवद्दोरुरूपं विशां पते ।
 दारयेतां सुसंकुद्वावन्योन्यमपराजितौ ॥ ७६
 एवं दृढसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
 पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुलम् ॥ ७७
 मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
 तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७८

नतपर्वभि

75 S om 75^{ab} (for T G M1 8-5, cf v l 74)
 — °) Ś1 उल्लूक, K1 उल्लोक; Da1 D7 उल्लूक, D8
 उल्लूक K8 3 D2 3 6 समुपाद्रवत्, Da D1 5 समयो
 धयत् — After 75^{ab}, B1.2 4 Dn ins

139* तथैव शरवर्षेण उल्लूक समविध्यत ।

— °) D8 उल्लूक K4 वीरं (for चाणैर्) — °) K5
 नेमिवाहिभि, D1 मर्मभेदिभि, T1 G लोमवापिभि,
 Ca लोमवाहिभि (as in text).

76 76^{ab} = (var) 34^{ab} — °) K8 नाना युद्ध;
 D1 2 6 M2 ततो युद्ध, Cc तयोर्द्वं D1 संवभूव (for
 समभवद्) — °) D8 दारयेता (for दार) K6 सुस-
 विद्वौ, B2 सुसरद्वौ, T G4 M1 8-5 रणे शस्त्रैर् (for
 सुसक्रुद्वौ) K4 तौ दारयेतां सुसक्रुद्वौ (hypermetric),
 Da2 D6 दारयेताश्च संक्रुद्वौ, D1 ततक्षतुस्तौ सक्रुद्वौ, G1-3
 कवे काम रणे शस्त्रैर् — °) K5 अपराजिते — After
 76, Ś1 Ko 1 8-5 D1-8 6 ins

140* तथैव चेदिराजोऽपि उल्लूक प्रत्यविध्यत ।

[Ś1 करमदो, Ko करकपो, K1.4 D8 करमपो (for
 चेदिराजो) D1 करमोपि महाराज (for the prior half)]

77 °) Ś1 एतद्, Ko 1 एते, S आसन् (for
 एव) Da2 द्वद् (for हृद्) — °) G नर, M
 वर (for रथ) — °) Ś1 Ko 1 D8 प (Ko 1 पा)
 दातानां, K4 पावती, S पाडवाना (for पदातीना)
 — Da1 M5 om (hapl) 77^d-79^a — °) K9
 Dn D2 4 7 8 सकुले S (M5 om) तावकाना च
 सयुगे

78 Da1 M5 om 78 (cf v l 77) — °) D8
 (marg) आसीदद्भुतदर्शन; M2 आसीरसुरदर्शन Ca
 cites मधुरदर्शनम् (as in text) — K5 om (hapl)

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ७९
ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ८०
तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।

प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ८१
ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८२
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

संजय उवाच ।

राजञ्गतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।

निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १

न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।

C 6 1758
B 6 46 2
K 6 46 2

78^c-79^d —^a) Ś1 Ks D1 6 s T1 G M4 न प्रजायत, Ko न प्राजयत, D2 प्राजायत न; M1-s नाभिजायत

79 Da1 M. om 79^a (cf. v 1 77) —^a) Ks D2 s 6 गज च (for गजेन) —^b) Ś1 Ko 4 G2 रथी च रथिना, K1 रथे च रथिना, Da1 तेषा च रथिन —^c) K2-4 B Dn2 D2 a. 6 समभिप्रायात्, Dn1 D4 7 s समभिप्रेक्ष्य, T1 G2 3 M1 s समरे प्रेक्ष्य, T2 G1 s M2 3 s समरे प्रेत्य D1 अश्वैरश्वश्च समरे —^d) Da1 पादातिश्च, D1 पदातिस्तु S1 D1 पदातिना, G2 'ना, M5 'न

80 ^a) S एव (for ततो) —^b) Ks D2 सकुल (for व्याकुल) D1 समदृश्यत S अ(T1 G2 3 प्र, T2 स) व्याकुलमजायत —^c) S सकुले तत्र युध्यति (M युद्धे स्मिन्) —^d) D3 समानाद्येत्वेत्, D6 'साद्य तत् पर

81 ^a) T2 ततो (for तत्र) T1 G M ततो देवर्षि सिद्धा (G3 'सवा)श्च — G8 om (hapl) 81^b-82^c —^b) Ks चारणाश्च Ś1 K1 समागत —^c) K2 Da D1 2 1-6 M4 प्रे (Da1 D2 प्र)क्षत, K5 प्रेक्षतस्, Dn प्रेक्ष्यत, D3 प्रेक्षतस् D1 स रण, T1 G2 3 तत्र ते, T2 G1 M ते रणं (for तद्रण) —^d) K2 देवासुररणोपम, B Da Dn D1. 3-8 S (G8 om) 'सुरसम बुधि (D3 7 s युधि)

82 G8 om 82^{ab} (cf. v 1 81) B1 om 82^{ab} —^b) Ko 1. 8 s D2 रथिना M4 चैव (for चापि)

D1 रथानामयुतानि च, M1 s 5 तावकाना च मारिष —^c) T1 G4 पौरुषेयाश्च —^d) Ś1 M विपरीता, T1 G 'रीतान् Cc d v 'रीत (as in text) Da1 सम ययु', D1 समागता'

83 ^a) K2 B प्रदृश्यन्ते, Da D5 7 व्यदृश्यंत, Dn D4 8 प्रदृश्यत, D8 महाराज (for [ए]व दृश्यन्ते) —^b) K5 नर (for रथ) T2 'पक्तय —^c) Ko 1 G8 रथ-व्याघ्रा, T1 M1 s 5 नरव्याघ्रा D1 सादिन पुरुषव्याघ्रा —^d) D3 युद्धमाना, G2 M4 युध्यमानं

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध, K5 D6 प्रथमदिवसयुद्ध, Da D6 प्रथमाहयुद्ध, M4 प्रथमाह्निक — *Adhy name* D1 G2 M4 द्वद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 3, Dn2 M1 2 43 (as in text), D1 M8-5 44, D5 45, T G 42 — *Śloka no* Dn 86, D5 87 — *Aggregate śloka no* K5 1084

44

1 ^b) K4 B Da Dn D4 5 7 s पदातिना (for तदा तदा) D8 रथानां चापि मारिष (= 6 43 82^b) —^c) D1 प्रवृत्तानि, D3 प्रयुध्यति, T1 G 'क्तानि, T2 'ध्यानि —^d) D1 तत्र (for तत्ते)

2 ^a) Ko B4 पुत्र B1 राजन्, Cc d जज्ञे (as

न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुलः ॥ २
 मातुलं न च स्वस्त्रीयो न सखायं सखा तथा ।
 आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतत्रथैः ।
 अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूचरा रथकूचरैः ।
 संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
 न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।

प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ६
 बहुधादारयन्कुट्टा विपाणैरितरेतरम् ।
 सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ७
 अभिसृत्य महाराज वेगवद्धिर्महागजैः ।
 दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८
 अभिनीताश्च शिक्षामिस्तोत्राद्भुशसमाहताः ।
 सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
 प्रभिन्नैरपि संसृक्ताः केचित्त्र महागजाः ।

in text) —^b) K₁ B₃ 4 D₃ पिता वा (for न पिता)
 Ś₁ पौत्रम्, Dn₁ सुतम् (for पुत्रम्) —^d) Ś₁ Ko 1
 स्वस्त्रेय, K₂ सुस्त्रेय, D_n D_n D₄ 5 7 8 स्वस्त्रीयो, Cd
 स्वस्त्रीय (as in text) Ko 2 न तु, T₁ G च न (by
 transp) B D_n D_n D₄ 5 7 8 G₁ मातुल

3 ^a) K₈ D₁₋₃ 0 transp मातुल and न Ś₁ Ko 1
 स्वस्त्रेयो, K₂ सुस्त्रेयो B D_n D_n D₄ 5 7 8 न मातुल
 श्च स्वस्त्रीयं, S स्वस्त्रीयो (M₁ 'य) मातुलं चापि —^b)
 S सखाय च (for न सखाय) K₅ सखा वहा (sup
 2nd तदा), B₁₋₃ D_n D₆₋₈ T G₁ 2 4 M₄ सखा
 तदा, D_n तथा सखा (by transp) K₂ न सुखायं
 सर्वास्तथा —^c) D₂ आविष्टा, Cd अरिष्टा, C₀ v आविष्टा
 (as in text) D₁ 8 युध्यति, M₂ युज्यते —^d)
 Ś₁ कुरुवः पाण्डवै सह

4 ^a) K₁ G₈ रथानेक Ś₁ नरव्याघ्र, Dn₁ D₁ 2
 व्याघ्र, D₃ T₁ G₂ 4 रथ (D₈ 'था)व्याघ्रा —^b)
 B₁₋₃ कैश्चिद् Ś₁ अभ्यपतद्, Ko 1 अभ्यपतन्, K₃ 5
 G₂ अभ्यपतद्, D₁ अभ्यापतन्, D₈ अभ्यद्रवद् Ś₁
 Ko-2 G₁ 8 रणे, K₅ रथे (for रथैः) —^c) Ś₁ Ko
 असज्जंत, K₁ असजत, K₂ अभजत D₁ रथैरेव (for
 युगैः) Cd cites युग —^d) C₀ युगेषु D₁ भरतोत्तम

5 ^a) Ś₁ K₈ D₂ 0 M₁ 8 रथेषाश्च, B₁₋₃ D_r रथे
 शाश्च, D₈ रथेषा स्व, T₁ G₄ M₂ 5 रथेषां च (for
 रथेषाश्च) K₃ D₂ 0 रथेषाभिः, B D_r M₈ रथेषाभिः
 Cd cites रथेषा D₈ om from पाभिः up to पत्य in
 6^d —^b) K₅ D₀ कूचरास्त्वथ, T₁ G₄ रानथ (for
 'रा रथ) C₀ d cite कूचर (C₀ 'रा) —^c) B D_n
 D₄ 7 8 संहतैः संहता (by transp), D_n संगतैः
 सहिता, D₁ शस्त्रैः सपतता, D₀ हसता हसतैः (by meta-
 thesis), T G संहता सहता, C₀ संहतौ सहता Cd
 cites सहता —^d) = 15^d Ś₁ Ko-2 D₂ 0 'जिघासया

6 D₈ om up to पत्य in 6^d (cf v l 5) —^a)
 Ko 1 Dn₁ चलित D₁ तत्र, D₀ किचित् —^b) Ś₁
 स निपत्य, T₁ G समुपेत्य, M₄ संनिपात्य, C₀ d 'पत्य
 (as in text) D₁ महारथैः, D₃ रथान्त्रयैः —^c)
 K₅ अभिन्नास्, D₂ प्रपन्नास् (for प्रभिन्नान्) Cd cites
 प्रभिन्ना D₁ च, T₂ G₁₋₃ M₁ 2 4 5 सु; M₃ स
 (for तु) D_n महानागा —^d) B₁₋₃ D_n D_n 2
 5 7 8 महा (for गजा)

7 D₈ om (hapl) 7^a-8^b —^a) S बहुधा वा
 (M₁ 3 5 'भिर्दा)रयामासुर —^c) K₄ B₁ 3 4 D_n
 सतोरणं, K₅ ततो रणं; M₁ 3 ततोमरं (for सतोमरं)
 Cd cites तोमरा K D₂ 0 S (except M₃) तु (for
 च) —^d) T₂ परस्व (for वारणा) B D (except
 D₂ 0, D₃ om) S वरवारणैः (M₂ वारणैः सह) Cal
 reads रणवारणै

8 Ś₁ D₈ om 8^{ab} (for D₂, cf. v l 7) —^a)
 K₅ S अभिप (T₁ G₄ 'ह)त्य, D_n अभिसृज्य, D₁ सनि
 पत्य —^b) Ko-2 4 B₃ D_n D_n D₄ 5 7 8 महाज
 (D₅ 'ह)वै, K₅ महारथैः, S महावलैः —^c) D₃
 केचिच्, D₈ चैव (for तत्र)

9 ^a) Ś₁ Ko 1 3 स्वभिनीं, K₂ 5 D₁ M₃₋₅ सु
 विनीं, D₀ स्वविनीं, D₈ अमानिं, M₁ अभिगीं C₀
 cites अभिनीता, Cd अविनीता M₄ शिक्षद्विस् D₂
 स्वभिर्नीताश्च शिक्षाभिः, D₃ स्वभिनीता स्वसिकाभिस्
 —^b) D₂ श्रोत्राकुश Ś₁ K₈ D₈ समाहिता, K₁
 समाहत, D_n 2 समाहित, S निपातनैः (for समाहता)
 —^c) Ś₁ K₅ स्वप्रभिन्ना, K₃ B D_n D_n D₁ 4 5 7 8
 C₀ अप्रं (for सुप्रं) —^d) Ś₁ K₃ 5 D₂ 6 सु
 सुखां, K₁ समुखाभिमुखा (sic), K₂ B₃ D_n D₄ 5 7 8
 C₀ स (K₂ स)सुखाभिमुखा; K₄ D₁ सु (D₁ स)सुखा
 विमुखा D₈ समुखाभिमुखा धयौ, S सु (G₈ स)सुखा

क्रौञ्चवन्निदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १०
 सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
 प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवात्रवान् ॥ १२
 गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
 ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३
 गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोभैरैः ।

आयसैः परिवैश्वैव निखिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
 प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।
 व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५
 राजमानाश्च निखिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६
 अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरवाहुभिः ।
 संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७
 गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।

C 6 1774
B 6 46 18
K 6 46 18

मुसमाययु

10 ^a) Ś1 मंसिक्ता, K1 ससक्त, B Da Dn D4
 5 7 8 M4 सयुक्ता D3 6 प्रभिन्नैरभि (D6 'ति)ससक्ता,
 T1 G2 4 प्रभिन्नरथससक्ता, T2 अभिन्नैरभिससक्ता, G1 8
 प्र (G2 अ)भिन्ना रयस, M3 5 'त्रैरभिसयुक्ता —^b)
 S1 B2 Da2 Dn D4 5 7 8 S (except T2 G1 8) केचि
 दत्र K1 महाराज K4 तत्र केचिन्महारथै —^c) T1 G
 सैरव (for क्रौञ्चवन्) K1 B1 मुक्ता, K4 D4 श्रुत्वा,
 B2-4 Dn D7 8 S कृत्वा, Da1 युक्ता (for मुक्त्वा)
 —^d) K1 G2 प्राद्रवत्स, K3 व्याद्रवत् K5 ततस्तदा,
 D1 सहस्रश

11 ^a) B1-3 Da Dn D8-5 7 8 च तथा (for नागाश्च)
 D1 S सम्यक्प्रणिहिता नागा (D1 'हिताश्चैव, M1-3 5
 'हिता राजन् —^b) K4 (m as in text) व्यूढोरस्का
 प्रहारिण (= 13^b) —^c) K1 D8 6 रिष्टि, K5 रिष्ट,
 D8 T1 G2-4 यष्टि Cd cites ऋष्टि Cc cites तोमरा
 —^d) Ś1 D6 निर्वद्धा, Ko-2 निर्युद्धा, K8 G2 निर्विद्धा,
 K4 D1 निर्भिन्ना, K5 प्रभिन्ना, Da D5 विभिन्ना, Dn1
 D4 8 निरुद्धा, T2 G2 M2 निविद्धा Ś1 वरवारणै, K8
 D2 6 परवारणा

12 ^a) Da1 निनिपेटुर् (hypermetric), D8 प्रणेटुर्
 D8 भिन्नकर्माणो, S छि (M2 छ)श्चव (G1 'म)माणो
 —^c) K1 प्रद्रवत्, B1-3 Dn D4 7 8 S प्रधावति, Da
 D5 प्राधावत्, D1 प्रधा, D2 6 प्राद्रवतो D6 कश्चिन्,
 S सर्वा (for केचिन्) K5 प्राद्रवति दिश काचिन् —^d)
 T1 G4 नुदतो

13 ^a) Ś1 राजान (for गजाना) Ś1 K (except
 K6) D 'रक्षाश्च —^b) K1 'रस्कः, G8 'रस्का —^c)
 K1 ऋष्ट, K8 D2 रिष्टि, T G8 4 यष्टि, G2 ह्यु
 (for ऋष्टि) D1 रष्टिभिश्च तत पाशैर् —^d) K8
 Da Dn1 D1 2 4-8 Cc d परस्वधै

14 ^a) Ś1 Ko 1 मुसलैश्, K2 8 Da D2 5 6 8
 मुसलैश् —^b) K8 5 D2 8 6 भिन्दिमालै, K4 B Da2
 Dn D3 5 G8 M5 Cc भिदिपालै, Cd भिण्डि (as in
 text) —^c) B1 Da Dn D4 5 7 8 परिवैश्चापि, T
 G विमलैश्चैव Cc cites परिवै D1 परिवैश्चैव निखिंशैर्
 —^d) Ko-2 विविधै (for विमलै) Ko 1 चिता, Da
 D5 सितै D1 विमलैश्च सुतेजितै

15 ^a) K1 Dn1 प्रग्रहीतै, Da D5 प्रग्र (Da1 'गु-
 हैश्च, Dn2 D4 7 8 सुगृहीतै D6 असरब्धा, T1 G तु
 ससक्ता, T2 M तु सरब्धा —^b) Ko-2 धावमानैस,
 K4 B Da Dn D4 5 7 8 Cc द्रवमाणस D1 ह्वस्त
 —^c) Ko 1 व्यापृ (Ko 'प्य)च्छत्, K2 व्ययुध्यत्,
 K8 D2 6 अदृश्यत्, D1 व्यद्रवत् —^d) = 5^d K8
 D2 6 'जिघांसया

16 ^a) Ko-2 B1-3 Da D1 M4 5 आजमानाश्च, T
 G राजमानास्तु —^b) Ko 2 Dn2 D6 T G ससक्ता,
 D1 सयुक्ता, D8 M सरक्ता K8 D2 रणशोणितै; T1
 G4 शोणितैस्तदा, G1 वारणेरितै —^c) D8 प्रादृश्यत्
 च शूराणाम्

17 ^a) Ko-2 तेषां क्षिप्ताव, K4 अभिक्षिप्ताव, K5
 अवक्षिप्ताव, Da1 G2 अविक्षिप्ताव, T2 अवाक्षिप्ता
 च सूतानां, G2 अपक्षिप्ताव, M2 अवाक्षिप्ताव, Ca as
 in text Cd cites अविक्षिप्तानां and पृतवृत्ताना (sic)
 —^b) Ko आसीना, K5 खड्गानां, D1 आसीना K1 8
 Da1 D2 6 वरवाहुभि — K8 om (hapl.) 17^c-18^b
 —^c) K5 D2-4 6 तुमुल, M1 2 विपुल —^d) T2
 किल (for पर) K1 पतता परमंसुना, K5 पतता
 परमंसु

18 K8 om 18^{ab} (cf v 1 17) —^a) Ś1 Ko-2
 D2 6 ग (Ko ना)दासुसु (K1 'मसु, D2 6 'सुश)लभ-

दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८
 तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
 शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९
 ह्यैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
 हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्बुधुः ॥ २०
 तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१
 अश्वैरुग्रजवैः केचिदापुत्य महतो रथान् ।

शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२
 बहूनपि हयारोहान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
 रथी जघान संग्राप्य चाणगोचरमागतान् ॥ २३
 नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
 पादैरेवावमृद्गन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४
 पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
 प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५
 साश्वारोहान्ह्यान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।

ज्ञाना, K₅ B₈ 4 Da D₈ 5 °मुष (K₅ Da₂ D₈ °श)-
 लरुणाना, D₁ °मुसललभ्रानां, D₈ °मुशल्लभ्रुणानां
 — Ś₁ om (hapl) 18^b —^b) Ko-2 D₈ (sup
 lin sec. m) भ्रानां च, D₁ छिन्नानां च, D₂ ० निकृ
 त्ताना, D₈ S रुणाना च (for भिन्नाना च) —^c)
 M₁ 3 (mf lin) °सूतानां, M₂ °धूताना —^d) B₁ 3
 Da D₅ T₂ मर्दिताना, C₀ मृदि (as in text) K₅
 च दतिना, B₈ वरासिभि, D₁ च वाजिभि (for च
 दन्तिभि) ।

19 In Da₁ the portion of the text from st 19
 up to 6 45 22° is lost on missing fol —^a)
 Ś₁ रवो घोर्, Ko-2 Da D₈ T₂ नरौघानां, T₁ G M
 रथौघानां (G₂ °णां) —^d) Ś₁ प्रीतानाम्, Ca o d
 प्रेतानाम् (as in text) Ko-2 सवैत (for भारत)

20 Da₁ missing (cf v 1 19) —^a) K₅ ह्यै
 रभि, D₁ ह्यैरेव Ś₁ Ko-2 5 D₄ 7 8 हता (K₂ °या)-
 रोहैश् —^c) B₂ सिंहैर्, Cd हसैर् (as in text) D₁
 अभिवृता महाराज —^d) K₄ अभिदुद्बुधे, B Da₂ Dn
 D₄ 5 7 8 C₀ अभिविद्वुता, D₈ ह्व दुद्बुधु, Cd अभि
 ह्वु (as in text) D₁ व्यद्रवत सहस्रश

21 Da₁ missing —^a) Ś₁ ते (for तैर्) Da₂
 विरक्ता, D₅ वियुक्ता, D₈ मुक्तानां Ko-2 महेष्वसैर्,
 D₄ महाम्राञ्ज C₀ d oite प्रासा —^b) K₂ °विभू
 षिणा, K₃ 4 D₁ 2 6 G₂ °विभूषिता —^{21^{ad}} = 30^{ab}
 —^d) K₃ D₂ प्रपेतुर् D₁ 7 भुजगोत्तमा

22 Da₁ missing M₁ 2 om 22-23 —^a)
 Ko-2 5 B₈ D₁ 3 S (M₁ 2 om) उग्रं, K₃ D₂ 6
 अति, Dn D₈ C₀ अग्रं, Cd अग्र्य (as in text)
 Ko-2 वीरा (for केचिद्) —^b) Ś₁ आघान्य; Ko-2
 आरुह्य, K₃ D₂ आसाद्य, K₅ आसाश्च (for आण्ड्य)

Da₂ Dn₂ D₁-3 5 7 8 G₁-3 रथात् —^c) Ś₁ Ko-2 5
 °स्यादधिरे, S (M₁ 2 om) °सि चिच्छिदुर —^d) K₅
 अश्वसादिना D₈ रथीनामश्ववादिन

23 Da₁ missing M₁ 2 om 23 (cf v 1 22)
 —^b) K₁ 2 भल्लै, G₂ फलै —^c) D₁ रथा निजहु
 सप्राप्य —^d) D₁ आगता (for आगतान्) ।

24 Da₁ missing —^a) Ś₁ D₈ (before corr)
 न च मेघप्रतीकाशांश्च (D₈ °शाश्); K₂ B₈ Dn D₄
 (before corr as in text) G₁ नवमेघप्रतीकाशा (G₂
 °शाश्), K₅ घनमेघं, B₂ न चामेघं, Da₂ D₅
 नागमेघं, D₁ महामेघं, G₈ नवमेघप्रतीकाशाश् —^b)
 Ko-2 आक्षिप्य, S (except T₂) चोक्षिप्य (for चाक्षिप्य)
 Ś₁ K (except K₅) D₂ 6 द्विपा (for गजा) —^c) T₁
 G₄ om (?hapl) 24^a-27^b —^c) K₃ 4 B₄ D₁ 5 6 पा
 (D₁ प)दैरेव विमृद्गति, K₅ पादैरेवावमृद्गन्ति, B₁ 3 स्वपादै
 रिव मृद्गति (B₃ °तो), B₂ Da₂ Dn D₄ 5 7 8 स्वपादै
 रवमृद्गति (B₂ D₂ °तो, D₁ 8 °त), S (T₁ G₄ om)
 ममृद्गु (T₂ °पु)श्चरणैरेव —^d) D₁ महा (for मत्ता)
 S (T₁ G₄ om) हयान्कनकभूषणान्

25 Da₁ missing T₁ G₄ om 25 (cf. v 1 24)
 K₄ B₁ 2 Da₂ Dn D₄ 5 7 8 om (hapl) 25^{ab} —^a)
 Ś₁ पतमानेषु, K₃ 5 B₈ D₂ 3 6 S (T₁ G₄ om.)
 Ca d प्रति (G₈ प्रथं) (for पाट्यं) D₁ छिद्यमानेषु
 गात्रेषु —^b) Ko 2 सुवारुणा; K₁ सुचारिणा (for
 च वारणा) —^c) K₂ प्राशैर्, D₄ (before corr) 3
 पाशैर् Ś₁ B Da₂ Dn D₄ 5 7 8 विमथिता (for वि
 निहता) —^d) K₃ D₂ 6 निपेतु; D₈ G₁ विनेद्यु
 (for विनेदु)

26 Da₁ missing T₁ G₄ om 26 (cf v 1 24)
 —^a) G₈ अश्वा (for साश्वा) Ko-2 3 5 B D₈ 4
 काश्चिद्, K₃ D₂ 6 चापि (for केचिद्) —^c) G₈ om.

सहसा चिक्षिपुस्त्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
साश्वारोहान्विपाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्रिपाः ।
रथौघानवमृद्गन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ २७
पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।
साश्वारोहान्हयाज्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ।
विकर्णन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ २९

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायान्निर्मिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ३०
निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरपिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ३१
द्वीपिचर्मवन्दैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परात्रणे ॥ ३२
अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्ववदारितम् ।

C 6 1769
B 6 46 33
K 6 46 33

(hapl) from दुन्मध्य up to केचि in 28^a —^b) G₁ पर (for वर) —^c) K₅ सहसाश्, C₀ सहसा (as in text) Ś₁ निक्षिपुस्, K₃ D₂ विक्षिपुस्, M₂ शिक्षिपुस् (for चिक्षिपुस्) —^d) Ś₁ Ko 1 भैरवे स (Ko स) कुले (by transp), D_n D₁ सकुले परमे.

27 Da₁ missing G₃ om 27 (cf. v 1 26) T₁ G₄ om 27^{ab} (cf v 1 24) —^a) Ko साश्वारोहाः; K₅ अश्वारोहान् —^b) Ś₁ विक्रम्य, Ko-2 विक्षिप्य (for उत्क्षिप्य) B D (except D₂ ०, Da₁ missing) S (T₁ G₃ 4 om) गजा (for द्विपा) —^c) K₁ ३ D₃ अवमृद्गत, K₄ B Da₂ Dn₁ D₁ ६ Ms अग्नि (Da₂ D₅ 'पि)मृद्गत —^d) K₁. ३-५ D₂ ३ ० T G₁ २ 4 सध्वजा K₃-५ D₂ ० परिवभ्रमुः; B Da₂ Dn D₁ ५ १ ३ C₀ अभिचक्रमु

28 Da₁ missing G₃ om. up to केचि in 28^b (cf v 1 26) —^a) Ś₁ पुस्त्वादभिमदत्तश्च, Ko 1 ३ ५ D₂ ० 'दभिम (Ko 1 'ग)तत्वाच्च, K₄ B Da₂ Dn D₁ ५ M₁-३ ५ 'दभिमदत्वाच्च, D₁ तौत्रै परिहृताश्चैव, T₁ G₁ २ 4 लघुत्वादभि (T₁ G₄ 'पि)मत्तत्वात्, Cd as in text —^b) K₃-५ B D (Da₁ missing) M₅ केचित्तत्र K₄ महारथा —^c) Dn₂ नृपाञ्, G₂ समा (for हयाञ्) —^d) Ś₁ च चरणैस्, D₁ सचरणास् — After 28, Ś₁ Ko-३ ५ Da₂ D₂ 4-० ins

141* अश्वारोहैश्च समरे हस्त्रिसादिभिरेव च ।

[Ś₁ Ko-2 नाश्व°]

On the other hand B₁ ins after 28, 142*

29 Da₁ missing K₁ B₁ om 29 N (K₁ B₁ om, Da₁ missing) Ca c d read 29 after 33 —^a) T₁ G M₁ उन्मृज्य, T₂ M₁ ३-५ उन्मृज्य, C₀ d आक्षिप्य (as in text) T₂ M₁ ३-५ ददेषु, T₁ G M₂ दतेषु (for करिण) —^b) S (except G₃) महारथान् (for रथान्करै) — D₁ om 29^{cd}

—^a) K₄ B₂ 4 Da₂ Dn D₃-५ १ ३ S सपेतु (for समीयु) B₁ सर्वशो गजा, Ca c d सर्वशब्दगा (as in text) — K₄ B₂ 4 Da₂ Dn D₃-५ १ ३ ins (of 25^{ab}) after 29 B₁, after 28 D₁, after 29^{ab}

142* प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वभि च वारणान् ।

[Da₂ D₅ पार्श्वेष्वपि, D₃ पार्श्वेष्वपि (for 'ष्वभि)]

On the other hand, S ins after 29

143* मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा खम्बपुङ्खा सुतेजना ।

ते निपेतुरकुण्डाम्ना नागेषु च हयेषु च ।

30 Da₁ missing D₃ T G M₁-4 om 30^{ab} — 30^{ab} = 21^{cd} —^a) K₁ ३ मुक्ता (for तीक्ष्णा) K₃ D₂ ० विमुक्ता विमला. प्रासा C₀ cites आयुना —^b) K₅ B D₁ निपेतुर (for सपेतुर) D₃ मुजगोत्तमा —^c) K₃ ३ D₂ नराश्व, Da₁ निराश्व, D₁ नागाश्च —^d) Ś₁ Ko-३ D₂-4 ० T G₁ ३ M₂ 4 लोहानि K₅ कवलानि

31 Da₁ missing —^a) K₃ शक्त्यो, Da₂ D₅ तीक्ष्णा, D₁ शोपा (for शक्त्यो) K₅ निपेतुर्विमला शक्तौ (sio) —^b) K₃ D₂ वरबाहुभिर Ś₁ Ko-३ अर्दिता, K₃ D₂ ईडिता, K₅ अर्थिन, D₃ ईरिता —^c) D₃ (before corr) G₂ महोल्का K₁ G₂ घोरा, M₁ ३ तत्र (for घोरास्) K₄ महोल्काप्रतिमाकारास् —^d) M₁ ३ घोरास्तत्र, M₃ 4 ततस्तत्र (for तत्र तत्र)

32 Da₁ missing —^a) Ś₁ Cd द्वीपिचर्मविधानैश्च, Ko 1 'च (Ko 'च)र्मिपिधानैश्च, K₂ 'चर्मिपिघातैश्च, K₂. ६ D₂ ० द्वीपि (K₅ 'पी)चर्मविधानैश्च, K₄ द्वीपिचर्मपरीधानैर्; Dn 'चर्मवन्दैश्च, G₃ 'चर्मवन्दैश्च, M₂ 'चर्मपनद्वैश्च —^b) Ś₁ Ko-२ ५ Ca v व्याघ्रचर्ममयैरपि, K₄ B Da₂ D₅ 'र्मच्छवैरपि, D₁ 'र्मवगुण्डितै; D₃ ३ S 'र्मशयैरपि —^c) Da₂ D₅ Ca विकोशैर्, T₂ घोशैश्च, C₀ d विकोशैर् (as in text) —^d) D₅

विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ॥ ३३
 शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।
 हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ॥ ३४
 रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः ।
 विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्र वान्धवान् ॥ ३५
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृश्च सह वान्धवैः ।

मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ३६
 विक्रीर्णात्राः सुवहवो भयसक्थाश्च भारत ।
 बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।
 क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृपिता जीवितेप्सवः ॥ ३७
 तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।
 भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ३८

अभिजग्मु' (for 'जग्मु') K1 पराधणै (s10), D1 पर-
 स्पर, S पदातय (for पराधणे)

33 Da1 missing —^a) Ś1 K8 D1-3 0 अभिद्रु-
 तम्, Ko 'स्रुतम्', K1 अभिद्रुम् (corrupt), K2
 'श्रुतम्, Co अतिद्रुतम् (for 'द्रुतम्) D1 अभिक्रुद्धा;
 Co अतिक्रुद्ध S द्रुत द्रुतमविक्रांतम्, Cv अतिविद्धमति-
 क्रुद्धौ (s10) —^b) Ko 2 एकपार्श्वधारितं, D1 'पार्श्व-
 विदारिता', D8 'पार्श्वविदारितं, D8 8 'पार्श्वविदा', T
 G1 8 4 M2 'पार्श्व' (T1 G4 'श्वैः; G1 'श्वं') तिरोहित, G2
 M1 8-5 'पार्श्व' (G2 'श्वं') तिरोगत, Co as in text
 —^c) Ś1 विमर्द', K5 विनर्श', Cd विदर्श' (as in
 text) T2 दर्शयत सुपेतुश्च —^d) K2 'परस्वध',
 K8 Da2 D2 4-0 'परस्वधै' — After 33, N (K1 B1
 om, Da1 missing) Ca o d read 29

34 Da1 missing B1 om (hapl) 34^a-35^b
 K1 D1 T G M2 om (hapl) 34^{ab} —^a) B2 Dn
 D1 8 Co शकुभिर् (for शक्तिभिर्) K8 D2 0 तादिता,
 K4 चारिता (for दारिता) —^b) K4 B Dn1 D8
 सभिन्नाश्च Some MSS परस्वधै — D0 om (?hapl)
 34^a-35^b —^c) K5 रथिभिर् (for हस्तिभिर्) K8 5
 D2 8 8 मर्दिता (for मृदिता) S गात्रै (for केचित्)
 —^d) B8 क्षीणा, D8 छिन्ना (for क्षुण्णा) B8 Da2
 Dn2 D1 5 7 8 केचित् (for चान्ये) D1 तथा रथै (for
 तुरंगमै) S क्षुण्णाश्च तुरंगैस्तथा

35 Da1 missing B1 D0 om 35^{ab} (cf v 1 34)
 —^a) B8 Da2 Dn D1 5 7 8 रथचक्रनिकृत्ता (Dn1 D8
 'कृता)श्च —^b) T1 G2 4 द्वी (G2 द्वि)पा सु, T2
 M2-5 कृत्ताश्च, G1 8 द्विधा सु (for निकृत्ता) M1 2
 च शितै (for निशितै) Ś1 Ko-4 B (B1 om) Da2
 Dn D2-5 7 8 निकृत्ता (Dn1 D8 'कृता)श्च परश्व (or 'स्व-
 धै', K5 कृत्वाश्चान्यै परस्वधै', D1 निकृत्ताश्च वरासिभि

—^c) K4 B Da2 Dn D1 4 5 7 8 Co व्या (D1 व्य)-
 क्रोशत (Co 'त), S विचुकुशुर (T2 'क्रुत्स्) B
 Da2 Dn D1 5 7 8 महाराज, T2 तदा राजन् —^d)
 Ś1 सवांधवै, Ko-4 B2 4 D2 स्ववाधवान्, T1 G M
 [श्वा]स्मवाधवै, T2 स्र वाधवा

36 Da1 missing Ś1 om 36^{ab} —^b) M4 मादृश्च
 Ko-2 बांधवान्, B Da2 Dn D1 5 7 8 बंधुभि' D1
 भ्रातृनपि च बांधवान् —^c) K1 2 मातुला Ko भगिने
 याश्च; K8 भागिनेयाश्च —^d) D8 मित्रान (sup lin
 'प्य)पि, T2 पितृनपि (for परानपि) D8 परिशोचति
 संयुगे, M1 2 अपरानपि च स्वय

37 Da1 missing —^a) Ś1 विक्रीर्णात', Ko 1
 'र्णाता (Ko 'त्या), K2 'र्णावा T1 G1 2 4 सुबहुशो
 K8 5 D2 0 विक्रीर्णागाश्च (K5 'स्तु) बहवो, D8 विकृत्तगात्रा
 बहवो —^b) Ś1 Ko भयसक्ताश्च, K2 'सध्याश्च, K8
 D2 0 'संज्ञाश्च, K5 'शास्त्राश्च, D1 'सक्थ्यश्च, D8 भिन्न-
 सक्थाश्च, D8 भयभीताश्च, T1 G2 4 भयसक्थाश्च, Cd
 भयसक्थाश्च (as in text) G4 मारिप (for भारत)
 —^c) D2 8 बहुभि Ś1 स्वभुजाच्छिन्नै', K8 D2 0 सा
 (D0 स्वा)युधैश्छिन्नै, K4 5 B Da2 Dn D1 5 7 8
 चापरे छि (B2 Dn2 D8 'रैश्छि)न्नै (K5 'ज्ञा'), T1
 G2 4 M1 4 सुभुजाच्छिन्ना, T2 सभुजाच्छिन्नै', G8 सुबहु
 शाच्छिन्नै (s10), M2 8 5 सुभुजाच्छिन्ना D1 बहवश्च युजे-
 श्छिन्ना —^d) D8 पार्श्वविव, D0 पार्श्वै चैव, D8
 पार्श्वेषु प्र K8 विदारितै —^e) K5 'दृश्यते —^f)
 Da2 Dn1 D1 5 7 8 सुभृश, T1 G4 समरे, T2 G1-8
 M1 2 सुहृदो (for तृपिता)

38 Da1 missing —^a) Ś1 G8 तृष्णा', K4 B
 Da2 Dn D1 5 7 8 T1 M8 4 तृषा D1 भृत्यै परिवृता
 केचिद्, G2 तृष्णापरिहृता केचिद् —^b) D1 दत्त्वा सार्द्रं
 (for अल्पसत्त्वा) —^c) K5 G1 8 सर्वै, G2 4 सवे
 (for सख्ये) —^d) K5 जयमेव B D (except D2
 8 0, Da1 missing) S मृगयाचकिरे जल

रुधिरौघपरिक्रिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
 व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ३९
 अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
 नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिप ।
 तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ॥ ४०
 निर्दश्य दगनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान् ।
 शुकुटीकुटिलैर्वक्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ४१
 अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।

निष्कृजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४२
 अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
 प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
 अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ४३
 संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
 वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४४
 अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
 स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ॥ ४५

C 6 1603
B 6 46 47
K 6 46 46

39 Da1 missing B1 om (? hapl) 39^a-40^d
 —^a) D3 अविरोव (*sup lin sec m* रक्त) परि^o, T2
 रुधिरैश्च परि^o —^b) K5 क्रदमानाश्च, D3 दृश्यमानाश्च,
 D6 क्लिप्यमाणाश्च D1 S (except T2) सयुगे (for
 भारत) —^c) K0 व्यनिदन्, K1 T2 M3 विनिदन्,
 K2 D2 व्यन (D2 'न) दन्, D6 विनद (for व्यनिदन्)
 —^d) K5 T1 G2 4 M3 पुत्राश्च K5 S (except M4)
 सगता, B2 3 भारत (for सगतान्) D1 तव पुत्र
 विशा पते

40 Da1 missing B1 om 40^{ab} (cf v 1 39)
 —^b) K5 हन्यमाना (for कृत^o) K1 परस्परवधैषिण
 —¹) K0-2 D3 om (hapl.) 40^{eter} —^c) G2 M1
 न च (for नैव) K3 B2 D2 6 प्रमुचति D1 नैव
 शस्त्राणि मुमुचुर, T G1 2 4 M2 न च शस्त्र प्रमुचति,
 M3-5 न च शस्त्राणि मुचति —^d) D2 नैवा, S न चा
 (M2 च) (for नैव) B2 D3 भारत (for मारिप)
 — K3 D2 6 om 40^e-41^d —^e) Dn2 सु (for च)
 K5 तर्जयतश्च संहृष्टास्, D1 अतर्जयश्च संहृष्टास् —^f) B
 Da2 Dn D3 4 7 8 विशा पते (for परस्परम्)

41 Da1 missing K3 D2 6 om 41 (cf v 1
 40) —^a) S1 Ko-2 5 अदशन् (K2 'दू), B1 आ
 दश्य, D3 विदशन्, D8 निर्दशन्, G1 3 निदश्य, G2
 विदश्य, M1 8-5 सदश्य (for निर्दश्य) B2 दर्शनैश्चापि
 —^b) K1 G2 क्रोधात्सुदशन^o, K4 B Dn 'त्त्व (B1
 'त्सु) रदनच्छदं, Da2 D3 4 7 8 'स्व (D4 7 'सु) दशन
 च्छद, D1 दृष्टिक्रोधान्विता परे, T2 क्रोधाच्च दशनच्छदान्,
 M2 'त्त्वरदनच्छदान् Cc d cite दशनच्छद —^c) S1
 K2 Da2 Dn D3 4 7 8 T G1 2 4 M शुकुटीकुटिलै^o, K1
 अकुटे कुटिले; Da2 D5 शुकुटी कुटिलै^o, D1 शुकुटीकुटिलै
 Cc cites शुकुटी —^d) S1 Ko-2 4 B2 4 G2 प्रेक्षति,
 D3 प्रेक्षतश्, D8 प्रेक्षतो K5 D1 T2 M स्, D4 8
 [S]पि (for च) — After 41, S ins

144* तर्जयित्वा सुसहृष्टा यावत्प्राणस्य धारणम् ।
 [T1 G4 तु, G3 M1 3 4 च (for सु)]

42 Da1 missing K3 D2 6 read 42^{ab} after 43^{cd}
 —^a) K3 D1 2 6 च (for तु) —^b) T G1 2 4
 प्राणार्ता, M1 4 शरार्ता (for व्रणार्ता) Ko-2 B Da2
 Dn D3 4 7 8 शरार्ता व्र (Ko र) णपीडिता — K3 D2 6
 om 42^{cd} —^c) S1 निष्कृजा, Ko-2 निष्कु (K2
 'कृ) दा, K5 Da2 D6 7 निष्कृजा, B3 निष्कृता, D1
 निष्पदा, D3 निष्कृजा, D8 निकृजा, T G निष्कृया,
 Cd निष्पृजा, Cc निष्कृजा (as in text) B1 सम-
 वर्तत; D8 'दृश्यत —^d) S1 Ko-2 दससत्त्वा, K5
 दृष्टसत्त्वा

43 Da1 missing —^a) K4 B4 Dn Da. 4 7 8 च
 (for तु) D6 अपरे क्षत्रिया शूरा —^b) K5 रथ
 मध्यस्य, G2 8 रथमारुह्य —^c) K5 प्रार्थमाना, D4
 प्रार्थयतो, Cc (by corr) प्रार्थयता D1 प्रार्थयमानैर्निपा-
 त्यते, D3 पार्थयाना निसक्षुन्ना —^d) S1 Ko-3. 6 D2 6
 क्षुण्णाश्च, D8 सक्षुन्ना, G3 संक्षुण्णै K4 T1 G2-4 पर^o
 (for वर^o) D1 क्षुण्णास्तुरगवारणै — After 43^{cd},
 K3 D2 6 read 42^{ab} —^e) K3 D2 6 शोभमाना, K5
 अशोक तु (for अशोभन्त) —^f) S1 फलिता, K4 B
 Dn D8 4 7 8 T1 सपुष्पा (for पुष्पिता)

44 Da1 missing —^a) K1 2 सबभूवुरनेकेषु, K3
 D2 प्रवभूवुरनी^o; D1 शुकुष्टस्तत्र तत्रैव, S शुकुष्टाश्वप्यनी
 केषु —^b) S1 D2 6 G3 M1 2 भैरवस्वरा, K5 D8
 'स्वान्, T1 G2 4 'स्वन D1 तत्रासन्नितुरस्वना —^c)
 K1 3 D6 महाभीमी, S तथा (G3 'दा) भीमे (for
 महाभीमे)

45 Da1 missing —^a) S1 B3 D8 अहनत्तु, Ko-4
 D2 6 'नदि, B4 अहन्य तु, D1 8 S निजघान (for

सखायं च सखा राजन्संवन्धी वान्धवं तथा ।
 एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४६
 वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।
 भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४७

केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
 राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ।
 वभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

संजय उवाच ।

गतपूर्वाङ्गभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।

वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १

दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।

अहनत्तु) K₅ अहनद्विपिनोपुत्र (s₁₀), B₁ अहन हविताः पुत्र (s₁₀) —^b) B₁ पुत्राश्च Da₂ D₅ तथा (for रणे) M₁ 2 पुत्र पितरमेव वा —^c) Ś₁ K₀ स्वस्त्रेयो, K₁ स्वसयो, K₂ स्वाश्रीयो, D₁ शस्त्रियो. M₂ मातुलाश्चापि, M₃ 5 'ल चैव —^d) Ś₁ K₀₋₂ स्वस्त्रेय, D₁ शस्त्रीय, G₂ स्वस्त्रीयाश्च K₄ चापि मातुल, D₁ मातुलस्तथा, T₁ G₂ अपि मातुल Da₂ D₅ मातुलश्चापि स्वस्त्रिय

46 Da₁ missing —^a) B D (except D₂ 6, Da₁ missing) S सखा सखाय च तथा. —^b) B₁ 2 4 Da₂ D_n D₁ 5 7 8 M₄ बाधवास (for वान्धव). —^{ca}) D₈ चीरा (for तत्र) B Da₂ D_n D₄ 5 7 8 S एवमेव (T₁ G 'व, M₃. 5 'षा) क्षयो वृत्तं कुरुणां पाण्डवै सह.

47 Da₁ missing —^a) K₅ रणे, D₁ ततस्, D₈ T G M₂₋₅ तथा, M₁ तदा (for भये) —^b) K₀₋₂ निर्मर्याद Ś₁ K₀₋₃ 5 D₂ 6 विशा पते, D_n D₄ 7 8 महाभये, D₈ भयानके (for महाहवे) —^d) K₁ B₁ समकल्पत, D₈ (sup lin as in text) सह कपत

48 Da₁ missing D_{n1} om 48^{abcd} —^a) Ś₁ K₀₋₃ 5 D₂ 8 6 Cd पंचशरिषेण; T G M₂ Cd 'तालेन —^b) Ś₁ पञ्चतालेन भारत, D₁ तालेन भरतोत्तम —^c) K₅ महाबाहोर —^d) Ś₁ महारथ, K₁ 'रथ, G₈ 'हवे K₅ उथितेन विशा पते —^e) K₂ उभौ, Cd वभौ

(as in text) S (except G₂) तथा (for तदा) —^f) K₅ चद्र इव मरुत्तणा., S मेरुश्चन्द्रमसा यथा, C₀ as in text

Colophon Da₁ missing — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, K₄ B₁ mention only प्रथमदिनयुद्ध, K₅ D₆ प्रथमदिवसयुद्ध, Da₂ D₅ प्रथमेद्वि, M₄ प्रथमाद्विक — Adhy name Da₂ D₅ G₂ M₁ 2 सकुल्युद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da₂ 4, D_{n2} M₁ 2 44 (as in text), D₁ M₃₋₅ 45, D₅ 46, T G 43 — Śloka no D_n 48, D₅ 50

45

1 Da₁ missing up to 22° (cf. v 1 6 44 19). —^a) K₂ 5 Da₂ D₂ 5 8 G₂ 8 गतपूर्वाहं, D₁ गतपूर्वाधं, C₀ c d v as in text —^b) K₈ तस्मिन्महति K₂ दारुण —^c) K₄ 5 B₁ 2 4 D (except D₁ 2; Da₁ missing) M₁ 3 तथा (for महा) —^d) K₂ 4 B₁₋₃ D_n D₄ 7 8 राजन्नरवर, B₃ Da₂ D₅ राजन्वीरवर; M₂ तथा वीरवर^o

2 Da₁ missing (cf v 1 1) —^b) K₂ विविंशतिं, K₃ विशा पते, B₃ D₂ 6 विशा पति —^c) K₅ M₁ भीष्म ज (K₅ जु) गु पुरासाद्य, D₁ भीष्म तु गुरुमाश्रित्य —^d) K₈ D₁ 2 6 नौदिता (for चोदिता).

भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
 एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ ।
 पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
 चेदिकाशिकरूपेषु पाञ्चालेषु च भारत ।
 भीष्मस्य बहुधा तालश्ररन्केतुरदृश्यत ॥ ४
 शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूश्चापि सहायुधान् ।
 निचकर्त महावेगैर्भङ्गैः संततपर्वभिः ॥ ५

नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।
 केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
 अभिमन्युः सुसंकुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
 जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
 अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
 स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहृत्य पत्रिणा ।

C 6 1816
B 6 47 9
K 6 47 9

3 Da1 missing — ^a) Ś1 गुप्त, K2 गम्य S एतैर्गुप्तो महंप्वासै — ^b) K4 B1 2 4 D2 भरतर्षभ, D1 भरतोत्तम, S पावकोपमै — ^d) Ś1 विजगाम, Ko-2 स जगाम, K8 5 D2 c विजगाह, K4 व्याजगाह, Da2 D5 व्याजगार, D1 व्यजगाहे, D2 व्यजगाहत K5 महा बल, G3 रथा, M2 रथै

4 Da1 missing — ^a) K1 S करुणेषु — ^b) K1 4 B1 2 D1 पाचालेषु, K2 Da2 Dn1 D5 पाचाल्येषु — ^d) Ś1 K1 G3 M5 चरत्केतुर, K4 B Da2 Dn2 D4 7 M3 चरत्केतुर, Dn1 D1 8 6 चल (Da2 र)केतुर, D2 शरत्केतुर, D3 लशत्केतुर, G1 चनत्केतुर

5 Da1 missing K4 reads 5^{ab} twice — ^a) K5 [अ]पि (for च) Ś1 तथा (for तदा) K4 (first time) B1 2 4 Da2 Dn D1 3-5 7 8 स शिरांसि रणे वीरो (K4 B1 2 D1 3 *णेरीणा) — ^b) K8 D2 चैव (for चापि) Ś1 महायुध, K2 5 महायुधान् K4 (first time) B1 2 4 Da2 Dn D1 3-5 7 8 रथाश्च सयुग (D1 सगज, Da2 कनक)ध्वजान् — For 5^{ab}, S subst

145* घनूपि रथिना भीष्म भोग्सेधानि शिरामि च ।
 बाहूनापि तथा चोरुश्रयाश्च विपुलध्वजान् ।

[(L 1) M2 सायकानि (for सोत्सेधानि) — (L 2) T1 G3 M3 चोरु (for चोरुन्)]

— ^c) K5 B2 Dn D4 7 8 विचकर्त, G1 निश्चकर्त D5 महावेगो — ^d) K1 बलै, T1 G शरै (for भङ्गै) — After 5, S ins

146* एकैकेन तु नातङ्गा नाराचैन महारमना ।
 ताडिता सहसा जग्मु पृथिवीं पर्वतोपमा ।

[(L 1) T1 G4 महात्मन — (L 2) G8 महता and पर्वतोपमा]

6 Da1 missing — ^a) Ko 5 नृत्यतो, Co d नृत्यतो

(as in text) T1 G2 4 नृत्यस्त्वरितमार्गेषु, T2 नृत्यन्स मरमा, G1 8 नृत्यश्च रथमा, M नृत्यन्स रथमा — ^b) D1 भीष्मस्य भरतोत्तम, S भीष्मश्चरति नित्यश (T2 M पार्थिव) — After 6^{ab}, S ins

147* दुराधर्षस्तु शत्रूणा मनासि समकम्पयत् ।
 हयाश्च सहयारोहान्पातयामास सायकै ।
 स रथेन महंप्वासो विचरन्बहुधा बली ।
 मण्डलानि च वीथीश्च गोमूत्राणि च भारत ।
 धन्याश्च सुबहून्मार्गान्स्थेन रथकोविद । [5]
 विस्मापयन्नात्रुसधान्यचरजाह्नवीसुत ।

[(L 1) G8 M1 4 5 समकम्पयन् — (L 2) T1 सगजा (for सहया) T2 M सयुगे (for सायकै) — (L 3) M1 व्यचरद्, M2 5 व्यचरन् (for विच) — (L 4) M मण्डलानि (for मण्डलानि च) T G2 4 वीथी (G2 *थी) श्व — (L 6) T3 विहरन्च्छत्रुसैन्येषु T1 G8 M2 व्यचरन्] — S om 6^{ab} — ^c) Da2 D1 8 5 शृशम् (for केचिद्) K4 *स्वन (for *स्वर) — ^d) K4 D1 मर्मसु, K5 मर्मभिस् (for मर्मणि) K8 D2 6 नागा मर्मनिपीडिता, Da2 D5 नागो मर्मणि ताडित

7 Da1 missing — ^a) K5 D1 8 S तत क्रुद्ध, B1 सुसख्य, D2 तु सक्रुद्ध (for सुस) — ^b) K5 वशगैस्, Co d पिशङ्गैस् (as in text) — ^c) Ś1 सरक्त, K1 स युक्त, K2-4 Da2 D1-4 7 8 T1 G4 सुयुक्त, D5 समुक्त, T2 सुयुक्त B2 युक्त रथ समास्थाय — ^d) K5 शीघ्र (for प्रायाद्)

8 Da1 missing — After 8^{ab}, G2 ins

148* अभ्यवर्षच्छल्यमुखान्स्थान्यन्सतालकेतुना ।

— ^c) K1 4 B1 8 4 Dn D4 7 8 G8 M2 5 अभ्यवर्षत D1 भीष्म स K5 अभ्यवर्षत्त भीष्म स — ^d) Ko तैश्चैव, K1-3 तांश्चैव S जग (T2 M तांश्च)शल्यमुखा-
 न्स्थान्

भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ॥ ९
 कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः ।
 विद्धा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
 पूर्णायतविस्रुटेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
 ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११
 दुर्मुखस्य तु भङ्गेन सर्वावरणभेदिना ।
 जहार सारथेः कायाच्छिरः संनतपर्वणा ॥ १२
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन कार्तस्वरविभूषितम् ।
 कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३

जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ।
 तस्य लाघवमुद्गीक्ष्य तुतुपुर्देवता अपि ॥ १४
 लब्धलक्ष्यतया कार्णोः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।
 सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
 तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
 दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
 तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
 विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
 ध्वजं चास्य त्रिभिर्मल्लैश्चिच्छेद परमौजसः ।

9 Da1 missing —^a) Ko 1 D0 तालकेतुस्य D1
 अभिमन्युस्तु तीक्ष्णेन, S स ता (Ms ६ का) लकेतुना कार्णि
 —^b) K5 केतुना हतपत्रिणा, S समासाद्य महारथ (T2
 रथान्) —^c) K1 वीरास्य —^d) K4 चाश्वरथैः,
 Dn D4 7 8 T2 M चानुरथैः K8 D2 ६ योधैश्चैवापरैस्त
 (K8 'रै' स) दा

10 Da1 missing —^b) Ko-2 D1 8 S भिराशुगै
 —^c) B Da2 Dn D4 5 7 8 भित्त्वा (for विद्धा) S1
 Ko-2 D8 आनर्छ (for आनर्छत्) —^d) Dn D4
 शराग्रैः, D5 शताग्रैः; M2 छित्वाग्रैः

11 Da1 missing —^a) = 32^a S1 पूर्णायतं,
 Cd पूर्वायतं, Co as in text —^b) Ko-2 विनिहितेन,
 Co प्रणिहितेन (as in text) —^c) D2 4 7 चिच्छेद (for
 विव्याध) —^d) S1 K1 विभूषितान्, D8 8 परिष्कृत

12 Da1 missing Ko om (hapl) 12^a-13^b
 —^a) M2 दुर्मुखस्य D1 च (for तु) K1 बलेन
 —K1 om (hapl.) 12^b-13^a —^b) D8 T1 सर्वा
 भरणं, T2 क्रुद्धो रमणं —^d) K2 D4 7 8 'पर्वशि',
 K5 'पर्वण' — After 12, S ins

149* विविंशतिस्त्रिभिर्वाणैः सर्वावरणभेदिभिः ।

[T1 G विविंशतेषु]

13 Da1 missing Ko om 13^{ab}, K1 om 13^a
 (of v l 12) —^a) S1 बलेन, T2 M1.8 4 चैकेन,
 G2 फलेन (for भङ्गेन) —^b) = 44^b K5 सर्वावरण
 भेदिना (= 12^b), D1 जातरूपविभूषित, S भित्त्वा
 वक्षसि चानदत् (T2 मानद) Co oites कार्तस्वरेण
 —^c) S (except T2) 'त्रैस्तु' (for 'त्रेण) —^d) K2
 तैश्च, S हयास्य (for ताश्च) S तीक्ष्णज (G2 M 'र') वै,

Gv 'मुखै' (as in text) D1 8 सर्वाश्च निशितैः शरैः

14 Da1 missing —^a) K4 S (except M8)
 समरे, Dn2 परम, D8 परम (for परम) —^b)
 K1.2 D8 (before corr) G8 नृत्यन्निव B8 महारणे,
 D1 महारथान् —^c) S आलक्ष्य (M4 'साद्य') (for
 उद्गीक्ष्य) —^d) K8 5 Da2 D1 2 6 T G2-4 तुतुपुर
 (for तुतुपुर) T1 M1 2 4 देवतान्यपि, T2 G1 8.4
 M8 5 देवतान्यपि

15 Da1 missing —^a) K2 5 B Da2 D1 8-5 7 8
 T1 G M Co लब्धलक्ष्यं B8 D8 कार्णि, Co कार्णो
 (as in text) S1 Ko 1 लब्ध (Ko लव) पुस्ततया
 शरैः, K8 D2 ६ लब्ध लक्ष्य (D8 'ब्धलक्ष्य' तया शरैः,
 K4 लब्धलक्ष्यतया शरैः, T2 लब्धलक्ष्य तु कार्णोयं Cd
 oites शौरि —^b) K8 D2 ६ सम (for सर्वे) K2
 तथा, D1 S च ते, D8 नृपा (for रथा) —^c)
 D8 शूरमेकम्, Co सत्त्ववन्तम् (as in text) S1 सत्त्व
 वत् समन्यत (sio) —^d) K5 धनजय

16 Da1 missing —^a) D8 तस्य तलाघवास्त्रस्य
 —^b) K4 तमालसदृशं Co oites अलात —^c) S1
 K1 परिपतश्च, Ko 8 D2 परिपतच्, D8 प्रतिपतच्,
 Co पर्यं (as in text) K4 5 चापि (for चाप) B2
 दिशश्च पर्यतच्चापं —^d) K5 D2 ६ गाजीवम् D8
 सर्वश (for घोषवत्)

17 Da1 missing —^a) K2 B Da3 Dn D1 4 5 7 8
 स तमासाद्य वेगेन, S तमुद्यत (T2 G2 'द्यत, M1-8.5
 'द्यत, M4 'द्यत) महावेगेन —^b) S (except M2)
 दशभिर् (for नवभिर्) S1 K5 आयसै (for आशुगै)
 —^c) Da2 D5 हतुम्, S (except M4) वीरम् (for
 तूर्णम्) —^d) S1 G8 अर्जुनि, Ko आर्जुनि; K1
 आर्जुन

सारथिं च त्रिभिर्वाणैराजघान यत्त्रतः ॥ १८
 तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
 विद्धा नाकम्पयत्कार्णिगं सैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९
 स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि कार्णिगः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
 ततस्तेषा महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
 ननाद बलवान्कार्णिगंभीष्माय विसृजञ्चरान् ॥ २१
 तत्रास्य सुमहद्वाजन्वाहोर्वलमदृश्यत ।
 यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२

पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
 स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्चरान् ॥ २३
 ततो ध्वजममोघेषुभीष्मस्य नवभिः शरैः ।
 चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्षुर्जनाः ॥ २४
 स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
 सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
 ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वा भीमोऽनदद्दृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
 अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।

C 6 1634
B 6 47 27
K 6 47 27

18 Da1 missing —^a) T1 G चाणैश्च (for महैश्च) —^b) Ś1 Ko 1 3 4 D2 3 6 विमेद, K5 दिव्याथ (for चिच्छेद) K5 Da2 D5 T2 G1 3 M पर मौ (M1 3 'मो)जसा, D1 परमान्प्रविन् —^c) M5 महैर् (for चाणैर्) —^d) K1 द्रतत्रत, D1 महारथ, S महान्त

19 Da1 missing —^a) Ś1 Ko-2 Dn D1 1 3 तु (for च) —^b) S दुसुंख (for मारिष) — After 19^a, S ins

150* विविंशतिस्त्रया राजन्सर्वे विद्धा महारथा ।

[M1-2 3 transp र्वे and विद्धा]

—^a) S तया (for विद्धा) Ś1 न कपयान्, D1 नाकपते, D5 न कपयन्, T1 G2 4 नाकपयन्, Ś1 Ko 1 शूर, K2 कार्णिग, K3 6 शौरि, D1 T2 G2 M2 Cd कार्णिग, D2 शौरि, D6 शौरि, Cv कार्णिग (as in text) —^d) D1 T2 G3 सैनाक इव पर्वत

20 Da1 missing —^a) D1 शरै (for स तै) K4 S (except M5) परिवृतै D1 S शूरैर् (for शूरो) —^b) K3 D5 महायत्; B4 'रथे —^d) G3 'शरान् (for 'रथान्)

21 Da1 missing —^a) K4 D5 सहस्त्राणि —^b) Ś1 K2 स वार्य, Dn निवार्य, D1 सञ्चय —^c) K2 3 B Da2 Dn2 D2-5 Cc यत्त्वत् (for यत्त्वान्) —^d) Ś1 Ko 1 3 D2 6 [अ]वसृजन् (for विसृजन्) K5 भीष्मो यावत्सृजञ्चरान्

22 Da1 missing —^a) D5 यत्रास्य S सौभद्रस्य तदा राजन्. —^c) S यतमानं महैष्वास — Ś1 om [hapl.] 22^d-23^e —^d) Ko 1 Da1 Dn2 D8 T2

G1 3 M2 मर्दयत, Cc अर्पयत (for अर्दयत)

23 Ś1 om 23^ab (cf v 1 22) —^a) T2 परि-
 क्रातस्य K1-3 D2 3 6-8 तस्यैव, B2 तत्रैव D1 दृष्ट्वा
 पराक्रम तस्य, G3 पराक्रम तस्य तस्यैव (hypermetric)
 —^b) B2 T1 G2-4 M3 5 भीष्मो हि B3 प्राहनच् (for
 प्राहिणोच्) — K3 D2 6 M4 om (hapl) 23^d
 —^d) K4 सितान्, T2 शरै (for शरान्)

24 —^a) Ko-2 Da1 Dn1 D2 6 8 T1 G1 4 M1-3 अ-
 मोघेषु (T1 G1 'पु), D1 अमोघैस्तु, T2 महाघोर (for
 अमोघेषुर्) —^c) B2 भीष्मस्य (for चिच्छेद) K2 3
 वीर —^d) Ko 1 तस्य वै चुक्, K3 ततस्तचुकु, K5
 ततश्चोचुकु, G2 त कञ्चुकु

25 T1 reads (sec m) 25^a-26^b on marg —^a)
 Ś1 शराहतो, K4 स राजन्सु, K5 स राजानो (for स
 राजतो) —^b) D3 हेमपरिस्कृत —^c) K5 छिन्न;
 Da T2 G1 2 M2 5 भिन्न (for छिन्न) K3 D2 6 कृत्
 सौभद्रविशिखै —^d) T1 G4 पतितो, G2 पातितो
 (for पपात)

26 —^a) D1 3 त तु, S त च (for ध्वज) —^b)
 Ś1 पतत, K (except K5) B Da Dn D2 4-7 पततं,
 D1 3 8 G2 3 M5 पातित Da1 D4 7 भरतर्षभ, D1
 भुवि भारत —^c) Da1 D1 6 भीष्मो (for भीमो)
 K2 B1 2 D2 6 नदन्द्दष्टो, D1 3 S ननादोश्चै —^d)
 K2 सुभद्रम्. D1 अभिमर्षयन्, D2 अपि हर्ष; T G
 अभि (G3 'पि)पाल

27 —^a) D1 S स्वय (M सयन्) राजन् (for महा-
 स्त्राणि) — Da1 om 27^b-28^a —^b) K4 3 B2-4 सु-
 (for the first च) D1 S दिव्यमसुदारधी —^c)

प्रादुश्चक्रे महारौद्रः क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
 ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
 अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ २८
 ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
 रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
 विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०
 जवेनापततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ।
 पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ३१
 पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।

Ś1 K8 D2 8 6 प्रादुष्करोन् (for प्रादुश्चक्रे) K3 4 B
 Da2 Dn D4 5 7 8 महारौद्रे, D1 S (except G4)
 °रौद्र, D8 6 °रौद्रान् Ko-2 प्रादुश्चकार रौद्राणि, K5
 प्रादुष्करोत्क्षणे तस्मिन् —^d) Ko-2 B Dn D4 7 8
 G1 M रणे (for क्षणे) M4 महारथ K5 महारौद्रे
 महाबल

28 Da1 om 28^a (of v 1 27) —^a) S1 Ko-3 5
 B8 Dn D2-4 6-8 शरसहस्रेण, D1 शतसहस्राणि, M2 4 5
 °सहस्राणा —^b) D1 S शराणा नतपर्वणां (= 28^d)
 —^d) Ś1 K D2 8 6 7 तदद्भुतमिवाभवत्, D1 सौभद्र
 परवीरहा, S सौभद्र प्रपितामह (= 28^b)

29 °) K1 8 D1 2 6 T1 रक्षार्थमभिधावत्, K5 रक्ष
 माणाभ्यधावत्, Da1 D8 रक्षार्थमभ्यधावती (D2 °त),
 Dn1 D5 °मभ्यधावत् —^d) G1-8 रणे (for रथै)

30 °) Ko पार्षत —^c) Ko 2 Dn1 M1 8 केकय-
 श्रैव, K1 कीकय, K3 5 Da D1-8 5-8 M4 कैकया,
 Dn3 D4 कैकय —^d) K1 Da1 G8 सात्विकिश्च D1
 [अ]पराजित (for विशा पते)

31 °) Dn D4 जवेन पतता तेषा, D1 S तेषा जवेना
 पततां (by transp) —^b) D1 S भीष्मोपि (D1
 M2-5 °थ) त्वरितो रणे —^c) K1 पञ्चाल्य, K5
 पाञ्चाल्य, D1 G1 2 पाञ्चाल Ś1 Da1 D8 आनर्छ Ko
 पाचल्य तैत्तिरेणाईव, K1 पञ्चाल्य तैत्तिरेणाईव —^d)
 K1 G8 सात्विकि K4 च सितै, B Dn D4 7 8 नवभि;
 Da D1 5 S च त्रिभि (for निशितै) K5 D2 8 6
 त्रिभि (for शरै)

32 °) = 11^a Ko-2 °यतविक्षिष्टेन, D8 °यतानस्

ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
 जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।
 पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
 भीमसेनस्त्रिभिर्विद्धा भीष्मं शांतनवं रणे ।
 कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
 प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
 अभ्यद्रवत् राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
 तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।
 शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६
 तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

G8 °यतौ विस्र —^b) D1 शरणे K3 ह (for च) .
 —^d) D1 भीमसेनोस्य पत्रिणा, M1 2 भीमस्य नतपर्वणा

33 °) K5 केतु, D8 S श्रीमान् (for केतु) —^b)
 Ko केसरीन्, a few MSS केशरी, Co v केसरी (as
 in text) Ś1 न***त्तम, Ko-2 Da D5 नृपसत्तम
 (Da1 °म), K4 B D2 6 8 नरसत्तम, D1 8 T2 G2
 M1 2 4 स नरोत्तम, T1 G4 स नृपोत्तम, G1 8 [ह]व
 नरोत्तम, M8 5 स ध्वजोत्तम (M8 °म), Cv नर (as
 in text) —^c) Da1 °सेनेन —^d) M1 महितो Ś1
 रणात् K5 भीष्मेणोन्मथितो रथात्, Da1 भीमेन रथितो
 रथात्, D1 छिन्न भीष्मेण वै रथ

34 °) K4 B D (except D2 6) S ततो भीमस
 (for भीमसेनस्य) B2 त्रिभिर्भित्त्वा —^b) T1 मृधे
 (for रणे)

35 °) D1 प्रगृहीतोऽग्र, D8 निगृहीताग्र, Co v as
 in text —^d) K5 °मुत्तर, B4 °मुत्तम, Da2 D5
 °रुत्तर

36 °) K4 रथे च, Co रथेन (for जवेन) D1
 [आ]पतितो, M1 8 [उ]त्पतितो Ko (sup in as in
 text) बली (for रथी) B Da (Da1 damaged) Dn
 D4 5 7 8 रथे चा (B2 रथे च, B3 वेगेना, Da2 D5
 रथेना) पततो जवात् —^d) Ś1 D8 °प्रतिमै Ś1 Ko-3 5
 D1-8 6 शरै (for रणे)

37 °) Ś1 बभ्रु स, Da1 क्रुद्धस्य, D1 [अ]भवत्स,
 T G4 बभ्रुन्स, G1 8 बभ्रुन्स, G2 विभ्रन्स, M वाहान्स
 (for क्रुद्ध स) Cd cites बभ्रुन् M2 राजेंद्रो (for
 नागेन्द्रो) Ko-2 समवष्टम्य नागेन्द्रम् —^b) Ko उत्तरः

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
 उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
 तथा भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
 स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुगतोमरः ॥ ३९
 समादाय च शल्योऽसिमवपुत्य रथोत्तमात् ।
 वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाद्य महाकरम् ॥ ४०
 भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१

एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
 उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शुभम् ।
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।
 शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हन्यवाडिव ॥ ४३
 स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ४४
 महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
 सृजन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ४५

C 6 2013
 B 6 49 28
 K 6 49 28

K1. 2 अत्तर, K8 D2 6 Ms 6 वृहत, B1 वृहत, D1 सवृत्त, Cc वृहत (as in text) Ś1 Ko-2 B2 D6 T1 G4 'वाहन', D1 'वाहिभि', Cc 'वाहिन' (as in text) —^a) Ko-2 जघानास्य हयोत्तमान्

38 D5 om (hapl) 38^a-39^b —^a) D8 सहताश्वे, G2 स हताश्वो Da1 सगणश्वे रथे राजन् —^b) Ko मद्राधिपतिम् K1 आयसी, D1 आहवे —^c) K1 'करी शक्ति, K5 'करीं घोरां, Da1 D8 करिं शक्ति, D1 प्राणप्रगृहिणीं शक्ति —^d) K2 D1 चिच्छेद् (in तत्याज) (for चिक्षेप) K5 भुजगोत्तम

39 D5 om 39^{ab} (of v 1 38) —^a) K1 5 T2 M4 तथा, T1 G तदा (for तथा) D1 तस्य भिन्न तनुत्राण —^c) B2 पपात स (by transp) Ś1 Ko 1 गजस्कन्दात्, Da1 मुजस्कन्धात् —^d) K8 D2 8 6 प्र मुक्तप्रासतोमर, D8 प्रमुक्ताङ्कुग

40 ^a) B2 M2 स (for च) K4 शल्योपि D1 8 असिमादाय शल्योपि —^b) K8 D2 6 अवतीर्य, B1 अवश्रुत्य, T2 ह्यवपुत्य, M2 अवा Ś1 Ko-4 D2 6 महारथात् —^c) K4 वारणे रणराजस्य, D8 तस्य वारण-राजस्य —^d) S1 Ko-2 6 चिच्छेदास्य, K8 D2 6 T1 G1 2 4 M5 'वाशु D8 महीकर

41 ^a) Ko 2 भिन्नपद्मा (Ko 'श्म'), K2 मर्म, K5 T G M1 8 5 'वर्मा (G1 8 'पर्मा), D8 छिन्नमर्मा Ś1 K D2-4 6 M1 शरशतैश्च —^b) Ś1 K8 D2 6 च (for स) G1 रावण (by metathesis) —^c) D8 हुतम् (for भीमम्) T2 'रवं (for 'स्वर) G8 भीमेनर्तस्वय कृत्वा (sic) — T2 om (hapl) 41^d-42^a — After 41, Ś1 writes उत्तरवध

42 T2 om 42^a (of v 1 41) —^a) K4 B1 4 Da (Da1 damaged) D5 एतदेतादृश, D1 तदेतदी दृश, D8 एतादृश रण Ko 2 दृष्ट्वा (for कृत्वा) —^b) B1 2 Dn2 D1 8 G1 2 M2 जनाधिप, B8 Dn1 D4 T1 G4 M1 8-5 नराधिप, B4 D8 5 G8 नराधिप, Da1 damaged, Dn2 धनाधिप (for महारथ) —^c) D1 अरुणोह (s10) —^d) K1 भासुर

43 ^a) B1 8 Dn2 D1 4 S (except T2) तु, B2 4 D8 7 वै, D8 च (for नि) —^b) D2 T1 G2 4 M1 8 4 वैराटि B1-2 Da D5 तत्, B4 Dn D4 7 8 G2 M5 तदा, D1 प्रति, D8 T1 G1 2 4 M1-4 तथा (for शुभम्) — After 43^{ab}, Dn ins a passage given in App I (No 4) —^c) Hypermetric D1 कृतवर्मणो रथगत, D8 'र्मणाय सहित, D8 M1 'र्मि च (D6 'र्मण) सहित — A passage given in App I (No 4) is ins in B8 4 Da D4 5 after 43^{cd}, in Dn (transferring lines 9-18 after 46), after 43^{ab}, in M8-5 (all om lines 1-6, and 288-339), after 46 —^e) M1. 2 स (for प्र) —^f) T2 'पा हन्यवाहवत्

44 ^b) = 13^b K4 B D (except D2 6) S शक्रचापोपम बली —^c) Ko-4 D6 अभ्यद्रवन्, M1. 2 अभ्ययाश्च Ko D1 जिघासुर्वै, B1 2 सस्तु, S जिघासुस्त (T2 'सत) S1 अभ्याद्रवज्जिघासार्थ —^d) Ko शक्य (for शल्यं) B1 2 Da D1. 8 5 S युधि (for बली)

45 ^a) D2 रथवेगेन, M2 रणवशेन, Cc रथव (as in text) —^b) D8 परिरक्षित, M2 परित सृजन् (for परिवारित) —^c) B2 मुंचन् (for सृजन्)

46 ^a) T1 G2 4 आपतत तु (G2 स) संप्रेक्ष्य —^b)

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
 मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ४६
 ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
 तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ४७
 तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
 संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगाहतेव नौः ॥ ४८
 तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
 भीष्माद्रक्षोऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९

हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
 तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ५०
 अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
 शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ५१
 स हताश्चाद्रथाचूर्णं खङ्गमादाय विद्रुतः ।
 वीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ५२
 ततो भीष्मरथाचूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
 यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ५३
 पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च कैकयांश्च प्रभद्रकान् ।

D₈ शख रणविदारद — D₈ om 46^{cd} — ^a) K_o-2 परिवारित (for पर्यवारयन्) — After 46, M₈-5 ins a passage given in App I (No 4), while K₂ ins, and D₄ repeats, lines 9-18 of that passage also of v l 43)

47 D₁ om 47^{ab} — ^a) T₂ भीमो (for भीष्मो) — ^b) K₈ विनदन्; D₈ विनदन्; G₈ व्यनद्य — ^c) G₁ damaged K₈ तनुर, D_{a1} धनु T₁ G₄ विभ्रन्, T₂ G₂ 8 M₁ 2 विभ्रत् (for गृह्य) — ^d) Ś₁ अस्या द्रवद्.

48 ^a) K₈ समुद्यतम्, K₄ B D (except D₂ 8) T₁ G M₈ तमुद्यतम् K_o 2 समीक्ष्याथ, K₁ महेक्ष्याथ (corrupt), K₈ समुद्दीक्ष्य, B₈ अवेक्ष्याथ, T G M₁ 2 उदीक्ष्यैन — ^b) K_o-2 D₈ M₈-5 महारथ (for 'वलम्) — D_{n1} om 48^d-50^a — ^d) K_o वातवेगा वतेव, D_{a1} D_{n2} D₈ 4 7 8 G₈ M₁ 2 वातवेगाहतेव, T₂ वातवेगावधेव K_o 8 D_{a1} D₈ G₄ नौ, T₂ नौ

49 D_{n1} om 49 (cf v l 48) — ^a) D₈ S (except M₈ 4) ततोर्जुन Ś₁ K₂ D₈ M₁ स, D₈ च (for स) — ^b) M₄ पुरसरं — ^c) K₁ D_{a1} भीष्माद्रक्षो, B₈ भीष्म क्रुद्धो K₄ B D₇ T₂ अभ्येति, T₁ G₄ हत्येव, M₈ अद्येव (for अद्येति) D₈ भीष्मा दिच्छा चिकीर्षुर्वै — ^d) Ś₁ K_o-4 D₁ 2 6 M₁ 2 तयोर्, B₄ D_{n2} D₂ 7 8 तत्र (for ततो)

50 D_{n1} om 50^a (of v l 48) — ^a) = 59^a S कारस्ततो (M₁ 2 'था) राजन् — ^b) K₈ तत्र (for युधि) K₈ D₂ M₈ गर्जतां, M₈ निर्जितां (for युध्यताम्) T G₄ योधाना युध्यतां तदा — ^c) D₈ तत् स्तेजासि B₁ 4 D_a D₈ T₁ G₄ M₈-5 सयुक्तम्; T₂ G₂ 8

M₁ 2 ससक्तम् — ^a) Ś₁ हत्येव (for हत्येवं) D₁ T₁ G₂ 4 M₁-4 विस्मयात्, T₂ विस्मयो, G₁ 8 व्यस्मयस्- D₁ S तदा (T₂ [S]भवत्) (for ययुः)

51 ^a) B₁ यथा (for अथ) B₁ महाबाहुर् (for गदा पाणिर्) — ^c) G₁ 8 च ततो (for चतुरो) — ^d) B₁ 2 4 D_{a1} D_n D₄ 7 8 S अवधीद् (for अहनद्) D₁ प्रेषयामास मृत्यवे

52 ^a) K_o-2 महताश्चाद्, K₄ 5 B₁ 2 4 D_{n2} D₁ 2 4 6-8 T₁ G₂ 4 स हताश्चो, T₂ G₁ 8 M स हताश्चो S रथे तिष्ठन् (for रथाचूर्णं) — ^b) D₈ विद्रुतं, M विश्रुतं (M₄ 'त) B₈ शल्यमालोक्य विश्रुत — ^c) B₁ 2 4 D_a D_n D₈-5 7 8 च रथ, B₈ स रथ (for स्यन्दन) Ś₁ गत्वा, K_o 1 प्राप, K₂ प्रापुस् — ^d) D₁ 8 6 S पुन (for तत) K_o-2 अवाप च (for अविन्दत) — After 52, D₁ reads 6 46 4^{cd}, 153^a, the ref युधिष्ठिर and 5^a-23^b

53 ^a) D₈ भीमं (for भीष्मं) — ^b) Ś₁ D_{n2} D₄ 7 8 उत्पतत, D_{n1} (by corr) उत्पतत, D₁ प्रापयंत, S प्रपतति — ^c) K₈ द्यौर, D₁ तैर् (for दैर्) K₄ M₄ भूमिं च — ^d) Ś₁ समतात् (for सर्वत) B₁ 2 4 D_a D_n D₈-8 समवस्तृता (D₈ 'स्तृता), B₈ समवे * ता D₁ S सर्वतोभू (D₁ 'मासी) त्समावृत्- — After 53, Ś₁ ins (of 54^a, 55^b)

151* पाञ्चालानथ मत्स्यं च क्रुपद सेनया वृतम् ।

54 ^a) K₁ 4 6 B₁ 8 4 D_{a1} D₁ 2 8 G₈ M₈ पचालान्; T G₄ पाचाल्यान् (for पाञ्चालान्) Ś₁ मत्स्या च; K₁ 2 मत्स्याश्च — ^b) K₈ D₂ कैकेयां; B₄ केवलां, D_{a1} कैरलां, D_{a2} D_{n2} D₄ 6 8 केरलां, D₁ 8 6 कैकयां;

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ५४
 उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् ।
 अभ्यद्रवत् पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ।
 प्रियं संवन्धिनं राजञ्छरानवकिरन्वहूत् ॥ ५५
 अधिनेत्र प्रदग्धानि वनानि गिशिरालये ।
 शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
 अतिष्ठत् रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ५६
 मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
 न गेह्युः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ५७
 वीक्षांचक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ५८

हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिता ।
 हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ५९
 ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच वाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविपानिव ॥ ६०
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ६१
 ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
 प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राजायत किञ्चन ॥ ६२
 भीष्मं च समुदीर्यन्त दृष्ट्वा पार्या महाहवे ।
 अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

C. 6 222
E. 6 47 53
P. 6 47 53

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

M₂: कोमला —^c) M₄ श्रेष्ठ —^d) Ś₁ पतया',
 M.L. 2 तापया'. Ś₁ K D₁-2. c पत्रिनि (for मार्गणं)

55 ^a) B Da Dn D.L. 3-^c 7 : T₂ M राजन्, T₁
 G वीर (for तूर्णं) —^c) Ś₁ अभ्याद्रवत्; K₁ अभिद्र-
 वत्, K₂ अभ्यद्रवति; S अभ्यवर्तत K₁ पंचालं, K₂
 पांचाल्ये —^d) D₁ द्रुपद K₃ D: M₂ वृत —^e)
 Ś₁ शरानवकिरन्, K₃ D: c न शरान्विकिरन्; Da Dn
 D: c 7 : शरांश्च विकिरन्; M.L. 2 शरानविकिरन्

56 D₃ transp 56^{ab} and 56^c —^a) Ś₁ K₃
 अभिनेत्र; D: 'रिव. —^d) K₀-2 D: S च, K₃
 D.L. 2 हि (for ह) —^e) K₄ B₃ अत्यतिष्ठत्, B.L. 2 :
 अतिविष्ठत्, D₁ व्यतिष्ठत्, D: S अतिष्ठत् —^f) = 6
 7 8^d (q r)

57 ^a) K₃ D: c यथादित्यस् —^b) K₃ पतवन्
 (by metathesis) K₃ D: c तपन्तमिवतेजसा, D₁
 तपंतं रश्मिनालिनं —^d) Da Dn₁ D: सनीक्षितु

58 ^a) K₀-2 वेद्नां, K₃ D: वीड्यां K.L. 2 मनता
 ते; D₃ S समतातं —^c) K₄ B₄ नाध्यपच्यंत; K₃
 G₁-3 M.L. 3-5 नान्यगच्छंत; B₃ Dn₂ D₄. 1 : नान्य-
 पश्यंत; Da Dn₁ D: नान्यपद्यत, D: नाधिगच्छंतो
 — After 58, Dn₂ D₄ ins

152* सा तु यौधिष्ठिरी सेना नाह्वेयशरपीडिता ।

सिंहेनेव विनिर्मिता शुद्धा गौरिव गोपते ।

59 D₁ om. 59 —^a) K₂ s Dn₁ D₂ c. 8 हृते
 विप्रद्रु', T₁ G अय तस्मिन्दु'; T₂ अय तद्विदु', M
 अय विप्रद्रु' —^b) K₁ विमर्दिनी (for विमर्दिता)
 —^c) = 50^a —^d) Dn₂ D₄ : 'सैन्यस्य K₂ भारत',
 D: सैनिका, S (except M₂) सारिय

60 ^a) D₁ ततो शांतनवो भीष्मो —^b) S₁ K₃ Dn₂
 D₂ : c M₃ s नित्य (for नित्यं) D₁ नहलीकृतकार्मुक-
 —^c) D₁ वीङ्गाग्रान् (for दीप्तां) —^d) K₃ D.L. 2 :
 अही (D₁ छिता) नाशीवियोगमान्

61 ^a) D₁ एकायना; D: 'यना, T₂ 'यन; M₂ s
 यनी, Ca. c. d एकायनी' (as in text) K₃ शरिरे
 कायजान्कुर्वन् —^d) D: उद्दिश्योद्दिश्य भारत

62 ^a) K₃ D: सवेषु, M₂ दुर्गेषु (for भग्नेषु)
 —^b) B D (except Dn₁ D₂. 3 : c) T G M.L. 2 च
 भारत, M₂ s विशां पदे —^c) B₁-3 चात्ते —^d) K₀
 प्राजायत (sic), Dn₂ D₁-2. c : T G.L. 4 M₁-4 प्रजायत

63 ^a) S₁ समुदीक्षंतं; D₃ समुदीप्यंतं, T₂ समुदी
 पंतं —^b) K.L. 5 Da₂ D: c पायं K₃ महामृधे
 —^c) T₁ G₂-4 M.L. 4 अपहारन् (for अयं) Ca. d cite
 अवहार K₃ D: c S (except G₂ M₂) 'वंत्ते (for
 'र्वन्त) —^d) D₁ भरतोत्तम, D: भरतर्षभ

४६

संजय उवाच ।

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।

भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १

धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।

आवृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २

शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।

वाष्णेयमन्नवीद्राजन्टद्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३

कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।

शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४

कथमेनं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।

लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५

एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।

Colophon om in T₁ G₄ — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko 3 8 5 D₆ men-
tion only प्रथमो (Ko 'म') युद्धदिवस', K₄ D₁
प्रथमदिवस, B₁ Da₂ Dn₁ D₁ 5 प्रथमदिनयुद्ध, B₈
Da₁ Dn₂ प्रथमदिवसयुद्ध; D₂ प्रथमयुद्धदिवस, D₈
प्रथमेद्दि; G₁ 8 M₁ 2 प्रथमाप (M₁ 2 'व or 'प)हार, G₂
प्रथमदिवस and प्रथमापहार, M₈₋₅ प्रथमाह्निक K₄
G₁₋₈ M₈ 5 cont समाप्त — Adhy name K₄ G₁₋₈
M₁ 2 4 उत्तरवध — Adhy no (figures, words
or both) K₅ Da₂ 7, Dn₂ M₅ 47, D₁ 18,
D₈ 49, T₂ G₁₋₃ 44, M₁ 2 45 (as in text),
M₈ 4 46 — Śloka no Dn 49, D₈ 44

46

1 K₈ D₂ om the ref After the ref, D₈ (mf
lin sec m) ins प्रथमदिवस' Da₁ om 1^{ab} — ^a)
T₁ G₁ 2 4 M₂ 4 कृतेपहारे, T₂ कृताप', G₈ कृतोप'
Cd oites 1^a as in text — ^b) Ś₁ Ko-2 प्रथमं,
D₈ प्रथमेद्दि (hypermetric) D₁ भारतोत्तम (for
भरत') — ^c) Ko 2 B₈ D₈ युद्ध- (for युधि) K₈
D₂ 6 T₁ G सहृष्टे, B₁ दुर्धर्षे (for सरब्धे) — ^d)
K₈ 4 Dn₂ D₁ 2 6 तदा; M₁ 2 नृपे; M₈₋₅ सति
(for तथा) T G₁ 8 4 राजन्टु (T₂ 'जा टु)र्योधनेपि
च; G₂ राजदुर्योधनेन च

2 ^a) D₈ धर्मराजा T₂ तथा तूर्णम् — ^b) K₈ D₂ 6
समभ्येत्य (for अभिगम्य) — ^c) D₈ M₁ 8 4 सहितै'
D₈ तस्य, T G शूरै (for सर्वै) — ^d) B₁ जना
धिपै K₈ सर्वैश्च जवनेश्वरै (sio), D₁ S सर्वैश्च पृथि
वीश्वरै (M₁ 2 सचिवैश्च समावृत्त)

3 ^a) K₄ हिया, K₅ श्रुत्वा (for शुचा) B Dn

Dn D₁ 5 7 8 शोकेन महता युक्तश्च, D₁ S शोकसवसद्वद
यश्च — ^b) K₁ चिंतयाना, Co 'यान (as in text)
Ś₁ K₄ T₂ M₈₋₅ पराभव, K₅ परायण — D₁ om
(hapl) 3^{cd} — ^c) K₄ B₁ 4 Da₂ Dn D₁ 5 7 8
राजा (for राजन्) — ^d) Ś₁ भीष्मसु (for 'स्य)

4 ^a) B₂ M₁ पश्य कृष्ण (by transp) — ^b) G₂
भीम (for भीष्म) — D₁ reads 4^{cd}, 153*, the
ref युधिष्ठिर' and 5^a-23^b, after 6 45 52 — ^c)
Da Dn D₁ 5 7 8 दहति (for दहन्त) D₁ तद् (for मे)
K₅ शरैर्मे निहत सैन्य — ^d) K₂ भीष्मे, D₁ 8 भीष्म
(for ग्रीष्मे) Ś₁ कर्षम्; K₁ 2 कक्ष्यम्, Ca d कक्षम्
(as in text) Co oites कक्षे (sic) K₄ 5 B₈ 4 Da
Dn₂ D₁-5 7 8 M₈ ह्वानल — After 4^{cd}, D₁ ins

153* युधिष्ठिरो महाराज दृष्ट्वा कृष्णमथाव्रवीत् ।

5 For sequence in D₁, of v 1 4 Before 5,
D₁ ins युधिष्ठिर — ^a) Ko 2 महारामान',
B₁ D₈ महेष्वास, M₂ नरव्याघ्रं (for महात्मानं)
— ^b) Ś₁ Ko 2 Da₂ Dn₁ शक्याम'; Da₁ D₈ शक्याम
K₂ प्रीतिवी', G₃ पृथिवी' (for प्रतिवी') K₅
शिक्षामो युधि वीक्षितु, D₁ शक्नोम्यपि च वीक्षितु
— K₁ om 5^a-5^d — ^c) D₁ Co लेलिहान च;
D₈ रेरिह्यमाण, Cd लेलिह' (as in text) — ^d)
D₁ हवि'सिक्तम्, T₂ हविष्यदम्, Co 'ष्मन्तम् (as
in text) K₄ 'नल'

6 For sequence in D₁, of v 1 4 K₁ om. 6
(of v 1 5) — ^a) K₂ 8 5 B₈ Da₂ D₈ 6 S
(except M₂ 4) एन; K₄ Da₁ Dn₁ (before corr)
D₁ 8 एवं (for एतं) D₁ 'व्याघ्र — ^b) S धनुष्या
त्तमहासुख (M₁ 'महाननं, M₂ 'सिवाननं) — ^c)
D₁ तु विहित (for विप्रदुत्त) — ^d) K₄ समरे (for
सदीय) D₈ समर्णाहत; D₈ मार्गणाहृत

दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
वरुणः पाशभृचापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ८
आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितम् ॥ ९
न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १०

यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ।
विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः ॥ १२
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ।
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्यामि दुश्चरम् ।
न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।

C 6 2047
D 6 50 15
P 6 50 15

7 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^a) S₁ शक्य (for शक्यो) D₁ शिव (for यम) K₁ शक्य, D₁ 3 S सरये (for क्रुद्धो) —^b) K₄ दृष्टपाणिश्च D₁ केशव (for संयुगे) —^c) S₁ K₀₋₂ पाशभृदोपि, K₃ B₁₋₃ D₁₋₃ *शृचापि, M₁ 2 *भृचव —^d) K₅ कुबेरो गदया धर

8 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^a) D₁ च (for तु) K₁ 3 D₁ G₂ महातेजा, D₁ 7 3 *बाहु —^b) S₁ K₀₋₃ 5 D₂ 6 महारथ —^c) K₀ मग्न गते, K₅ T₁ G₂ 4 मग्न गतो, G₃ मृत गते, M₄ मृत गते T₁ G₁ 2 4 M₁ भग्नो (for मग्नो) —^d) S₁ भीष्मा गाधजलेऽप्लवे, K₀₋₂ *गाधे जलेऽप्लव, K₃ M₁ भीष्मो गाधजलेऽप्लव, K₄ B D_{n2} D₁ 6 3 *गाध (B₁ *धे) जले मृत, D_a D_{n1} D₁ 7 7 *गाधजलेऽप्लवे, D₂ भीष्मोगाधे जलेऽप्लवे, T G भीष्मेणाध जयेऽप्लुना, M₃ 4 भीष्मेणाध जलेऽप्लव (M₃ पव) Ca c d cite अप्लवे

9 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^b) D₂ केशव —^c) G₂ च्युति, M₅ वय (for वन) B D (except D₂) S वार्ष्णेय (for गोविन्द) —^d) K₄ मे वा न, K₅ मे नाद्य, D_a D_n D₁ 5 3 वा मे न, T₁ मेन्यत्र, G₂ 4 मन्येत्र (for मे तत्र) K₄ D_a D_{n2} D₁ 4 7 8 M जीवित

10 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^a) K₅ बुद्धिमान्, B₂ T₂ न त्वेमान्, D₃ 6 न त्वेतान (for न त्विमान्) — B₂ om (1 hapl) 10^e-11^d, M₂ om 10^e —^c) K₀ 2 क्षपयिष्यति, K₅ क्षपयिष्यामि, D₃ क्षपयिष्यति S₁ K₀ 1 D₀ मे मेना (by transp), K₄ मे सैन्य, D_a D_{n1} D₀ मेना मे, T G सैन्य मे

11 For sequence in D₁, cf v 1 4 B₂ om 11

(cf v 1 10) —^a) K₂ तथा (for यथा) —^c) K₄ B₁ 3 D_{n2} D₂ 3 विनाशायैव, D₁ *शमेव (for *शायैव) —^d) K₃ D_a 7 D_{n1} (before cor) D₆ यथा (for तथा) K₀ 2 3 5 D₂ 3 6 T₂ सैनिका जना, M₂₋₅ सैनिका जवात् T₁ G₂ 4 इमे सैन्या निराकृता, G₁ 3 इमे संन्याटिका जवान, M₁ 2 तथा भीष्म महारथ

12 For sequence in D₁, cf v 1 4 — M₄ reads 12^a-13^b after 18 —^a) S₁ नेतास्मि, K₅ नीतो स्म (sio), D_a D_{n1} D₅ ग (D_{a2} नं) तोसि, D_{n1} (mar'g) गतोस्मि, D₁ नीतो हि, D₃ नीतास्मि —^b) D₃ ऋमै, T₂ *क्रम —^c) S₁ भ्रातरैश्चैव K₃ D₂ M₁ 2 वीर, D₁ धीर, D₃ वीर T G पार्थि (G₁₋₃ पाट) वा भ्रातरैश्चैव —^d) S₁ K₀₋₂ 4 B D₃ कर्पिता D₁ शोककर्पता, M₃ 4 शरपिक्षता (for *पीडिता)

13 For sequence in D₁ M₄, cf v 1 4, 12 —^a) B D_a D_n D₁ 5 7 8 भ्रातृहार्देन, D₁ S *भावेन, D₃ (inf lun sec m) जेहेन —^b) K₁ corrupt D₁ 3 M₁ 4 राज्यभ्रष्टास्, D₂ T₂ राज्याद्भ्रष्टात् D₁ तथाभवन् —^c) D₆ T₂ G₂ जीवितुं S₁ K₀₋₂ मन्यन्ते (for मन्येऽहं) —^d) D₆ जीवितु D_{n2} त्वद्य, D₁ ह्यत्र, T₂ मे तु, G₂ चेह (for ह्यद्य) D₁ दुर्लभम् (for दुर्लभम्)

14 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^a) S₁ K₃ D₂ जीवितस्याव, K₀₋₂ तस्यापि, K₄ B₃ D₃ तस्य च, K₅ *तस्यापि, D₀ *त तु चि, T₃ *तस्य चि (for जीवितस्य हि) D₁ शोपेण (for शेषेण) —^b) D₆ तप्याम K₅ दुष्कर (for दुश्चरम्) —^c) D_a D_n D₁ 5 7 8 घातयिष्ये च (for *यिष्यामि) —^d) D₁ सैन्यमुख्यानि केशव

15 For sequence in D₁, cf v 1 4 —^a)

घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्गृहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८
नालमेप क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिप ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९

M₄ s रथान्स — ^b) S₁ महाबल, D₁ समन्वितान्; T₂ महाबलै — ^c) D₁ S (except G₁ M₂) पातं (for घातं)

16 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) K₈ s D₁ 7 s तु (for नु) D₈ कृष्ण (for कृत्वा) K₄ B D (except D₁-s c) Ccp हित, Cc बल (for कृत) — ^b) D₁ om from माधव up to सम in 16^d G^c केशव (for माधव). D₈ मेचिर

17 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) M₇ . भीष्म (for भीम) D₁ सत्त्वाद्, Cc शक्त्या (as in text) — ^b) S₁ युध्यतेप, B₁ r D₁ युध्यत्येव, G₁ s युध्येदेव Ko-2 महाबल, D₃ ममानुज — ^d) D₁ क्षात्र, T₂ क्षुद्र- (for क्षत्र)

18 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) G₃ शरं (for वीरं) — ^b) S₁ D₁ महाबल — ^c) K₁ 2 करोति सुकर, K₃ D₂ प्रकरोत्यासुर — ^d) B D₁ D_n D₄ s 7 s T₂ रथाश्वर (T₂ 'गज' दत्तिषु, D₁ नागाश्व रथपत्तिषु, D₈ रथाश्वगज, M₁ s रथाश्वरदत्तिना; M₈-s रथेभनरवाजिषु — After 18, M₄ reads 12^a-13^b

19 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) S₁ अश-
मेय (sic), Ko-2 s B₁ D₈ अलमेप, T₁ G₄ नालमेव,
T₂ G₂ s M₁ 3-5 नालमेव Cc oites नालम् (as in
text) — ^b) S₁ Ko-s s D₂ c परसैन्येषु, D₁ सम सैन्य
स्य K₁ M₅ मारिप., D₁ माधव — ^c) M₂ 'वेनापि
(for 'वेनैव) — ^d) Ko 1 s D₁-s c वीरो (for वीर)
S₁ 'शतेन य', Ko-2 'शतेन वा K₈ वीरवर्यं शमेन वा

20 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) M₇
एकां (for एको) S₁ सकातेय, K₁ D₃ c सखाय ते,
D₁ सव्यसाची, S सहायोयं (for सखा तेस्य) Cc. d

एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यम्मान्मुपेक्षते ।
निर्दक्षमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्मर्वाण्युक्तानि पुनः पुनः ॥ २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरन्ध्रः सहितः गर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संग्घे दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्द्रोविन्द पाण्डवा निहतद्विपः ।

oite सखा (as in text) K₁ एकोवास्त्रविशेषाते (sic)
— ^a) D₁ स ह्यमान् (for सोऽप्यम्मान्) — ^c) K₁
M₄ निर्दक्षमाना, K₃ निर्दक्षमानान्, G₁ s ददक्षमानान्,
G₂ निर्दक्षमानो S₁ द्रोणेन (for भीष्मेण) — K₁ om.
(hapl) 20^d-21^a — ^d) S₁ भीष्मेण (for द्रोणेन)

21 For sequence in D₁, cf v 1 4 K₁ om 21^a
(cf v 1 20) — ^a) K₇ D₂ c दिव्याण्य — ^c) S₁
Ko-2 धक्ष्यते, K₇ B: D₁ s D₁ धक्षति S₁ K₁ क्षत्रिया
सर्वे (K₁ 'र्वा), D₁ 'यान्वोधान्, T G 'यानरा — ^d)
D₁ D₁ D₃ प्रमुक्तानि, D₁ नियुक्तांश्च, I₂ प्रयुक्तानि

22 For sequence in D₁, cf v 1 4 — ^a) T₂
भीम (for भीष्म) K^c D₁ D₁ तु (for सु)
— ^b) K₈ सहितान्, M₂ . ममित (for सहित) K₂
सहित पार्थिवर्षभै — ^c) K₁ T₂ क्षपयिष्यति, B₁ क्षपि
ष्यति स, D₈ क्षापयिष्यति K₃ वै, D₂ T₂ ते (for
नो) — ^d) D₂ S (except M₁ c) तादृशो

23 For sequence of 23^{ab} in D₁, cf v 1 4 — ^a)
Ko 1 त स्व, G₁ मत्य K₁ परेक्षास, B Da Dn
D₄ s 7 s महाभाग (for महेष्वास) — ^b) Ko-2 s B
Da Dn D₂ s T G₁ s 4 योगेश्वर D₁ रथोत्तम, D₂
महारथ, M₁ s 'भुज — Before 23^d, D₁ ins सजय
— ^c) B Da Dn D₂- s T G M₁ s भीष्म य (by
transp), D₁ योस्मान्, M₈-s भीष्मोय (for यो
भीष्म) Some S MSS संघे and सखे — ^d) G₁
दैवाग्नि, M₁-s दवाग्नि, M₄ देवाग्नि K₃ जलदा यथा,
D₈ जलदोपम

24 ^a) B₁ भवत् (for तव) — ^b) M₄ निहत
द्विप — ^c) K₁ सुराज्यम्, K₂ (marg sec in as in
text) भराज्यम्, D₈ साम्राज्यम्, G₁ s स्वाराज्यम् S₁

स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सवान्धवाः ॥ २४
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
 चिरमन्तर्जना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५
 शोकार्तं पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
 अत्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
 यस्य ते आतरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २७
 अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८

तथैव सवलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्त्याश्च विशां पते ॥ २९
 एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
 सेनापत्यमनुग्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
 शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ३०
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 अत्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिप ।
 नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२

C 6 2065
B 6 30 32
K 6 50 32

अनु मे प्राप्ता, D1 अनुग्रामाय —^a) K4 B Da Dn
 D1 7 8 T1 G1 मोदिष्यन्ते S1 स्म (for स)

25 Before 25, T2 G1-3 1ns सजय —^a) D1
 धर्मराजो, Da S च (G3 तु) कृष्ण स (for तत पार्थो)
 —^b) D2 S वृद्धौ राजा (D3 G1 3 M1 राजन्) (for
 ध्यायन्नास्ते) D2 महामति —^d) D2 शोकोपहत

26 ^a) B3 D3 S तमयो, D1 तु तथा (for पाण्डव)
 Ko-2 B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8 वृद्धा, M2 राजा (for
 ज्ञात्वा) —^b) S1 चेतन K5 D1 3 S दुःखोपहत
 चेतन (K5 D1 3 M 'स), B Da Dn D1 5 7 8 दुःखे
 नावृतचेतस — K1 om 26^c-27^d —^d) D1 S इव
 (for सर्व)

27 K1 om 27 (cf v 1 26) Before 27, G1 3
 1ns श्रीकृष्ण —^a) M1 5 मा शोच S1 पाण्डव (for
 भरत) —^b) = 6 24 27^d, 30^d D1 नैतत्त्वय्युप
 पद्यते (= 6 24 3^b) —^c) K5 यत्र ते, D8 यस्येते
 S1 K2 आतरा —^d) K4 D2 सर्वलोकेषु, G2 सर्वे
 लोकस्य D7 विश्रुता (for धन्विन) B Da Dn
 D1 5 8 सर्वे ते लोकविश्रुता (B1 Da D5 'धन्विन)

28 ^a) D1 अय वै (for अह च) —^b) K4 M1
 सात्यकिं च K1 पराजित, D2 T G M3 4 महायशा,
 M1 2 5 महाबल —^c) B1 2 4 Da Dn D1 5 7 8
 चैव, B3 D1 3 M चेमौ, T G चोभौ (for वृद्धौ)
 — G3 om (hapl) 28^c-30^c —^d) Ko पार्षत (for
 पार्षत)

29 G3 om 29 (cf v 1 28) —^a) D1 प्रवलाश
 B3 D1 3 S चैमे (for सर्वे) —^b) K5 5 D2 6 8

'सत्तमा', Da1 M2 'सत्तम —^c) G1 त्वत्प्रसादात्
 D3 M2 प्रतीक्ष्यते S1 Ko-2 त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै, K5 6
 D2 त्वत्प्रसादप्रतीक्ष्या (K6 D2 'क्षा)श्च —^d) T2 मद्
 (for स्वद्) B Da Dn2 D1 6-8 विज्ञेयत (for
 विज्ञा पते)

30 G3 om 30^{abc} (cf v 1 28) —^a) B D
 (except D1-3) S (G3 om) अय (for एष) M1
 च (for ते) Ko Dn1 (marg) पार्षतो —^c) K4
 B Da Dn1 (before corr) D5 8 सेना (for सेना)
 —^d) Ko-2 B Dn2 D1 7 8 महारथ — After
 30^c, K2 repeats 28^{ab} —^e) D1 महाबाहुर —^f)
 T2 M1 5 निधने, Ca निधन (as in text) S1 Ko-2 5
 भीष्मस्यातकर किल, K3 D2 6 भीष्म शतिकर किल
 — After 30, M3-5 1ns

154* स त्व पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
 सेनापत्येन राजेन्द्र धृष्टद्युम्न नियोजय ।

[(L 2) Cf 30^{cd} M3 5 धृष्टद्युम्नो महाबल]

31 Before 31, T2 1ns सजय —^a) D1
 तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा) S1 Ko-3 Dn2 D2 4
 महाराजो, K6 वचो राजा, D3 T1 G ततो राजन्, T2
 महाराज (for ततो राजा) —^b) D8 महाबल —^c)
 D8 समितौ तस्य, T1 G स हि धर्मात्मा, T2 सहसा
 वाक्य, M1-3 5 च महातेजा, M4 सनिधौ तस्य (for
 समितौ तस्या) Cc cites समितौ (as in text) —^d)
 K2 वासुदेवेन समित (cf 33^b)

32 Before 32, D1 T2 1ns युधिष्ठिर —^a) S1
 निबोधेय —^b) K2-4 B D (except Da1) T G2-4
 यत्त्वा S1 D8 भारत, Ko पार्षत, K1 2 D1 पार्षत,

भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमतः ।
 कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ।
 तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ३३
 स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
 अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३४
 माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
 ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३५
 तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।

अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ३६
 रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
 सर्वानद्य रणे दृष्टान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ३७
 अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
 समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुघ्नदत्ते ॥ ३८
 तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
 व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ ३९
 यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।

S दुर्धर (for मारिष) K₆ यत्प्रवक्ष्यामि पार्थिव —^o)
 Ko नाभिक्रुध्य, K₁ नाभिक्रुद, Da₁ M₃ नातिक्रम्य
 K₁ २ भवत्तच्च —^d) Ś₁ मम भाषितुं, Ko-२ समभाषित,
 D₁ प्रार्थित मम Ca c d oite भाषितम् (as in text)

33 ^a) D₁ भव (for भवान्) S मे स्याद्, Ca c
 मद्य (as in text) —^b) K₅ D₁ वासुदेवस्य, G₈
 'देवेनु- Ko २-४ B₁ D_a D_n D₂ ५ G_{1-३} M₁ ३ ४
 समित, B₂ शसित, T₂ धार्मिक —^o) D₁ तात, S पूर्व
 (for नित्य) —^c) D₆ तत्र (for तथा) K₄ पार्थाना
 (for पाण्डूना) —^f) K₁ सेनाने, K₂ ३ Da₁ D_{n1}
 D₂ ३ ४ G₂ सेनानी Ko-२ भरतर्षभ, B₄ D_{n2} D₄ ७ ८
 T G M₃ (inf lin as in text) ३ ६ भव पार्षत, D₁
 पुरुषोत्तम, M₂ 'र्षभ'

34 ^a) T₁ G₁ २ ४ 'शार्दूलान् —^b) Ś₁ Ko-२
 विक्रमी जहि, K₃ D₂ ६ युधि वि(D₂ चा)क्रम (for
 विक्रम्य जहि) B₃ शात्रं (for कौर) —^o) B D
 (except D₂ ६) T G M₄ ते (for त्वा) K₃ D₂ ६
 'योत्स्यामि (for 'यास्यामि) —^d) K₃ D₃ ६ भीष्म (for
 भीम) D₁ पार्षत (for मारिष) S भीम(G₂ M_{1-३} ५
 'म)कृष्णौ च मारिष Ca oites कृष्ण (as in text)

35 ^b) Ko-३ दसिता, D₃ दशिता, T G महिता,
 M₁ ४ सहता, M₂ ३ ५ सगता (for दंशिता) —^c)
 T₁ G अन्ये च (for ये चान्ये) —^d) T₂ प्रथिता (for
 प्रधाना) D₁ पुरुषोत्तम — After 35, M_{3-५} ins

155* एतावदुक्त्वा नृपति सहदेवमभाषत ।
 अभिषेकस्य सभारान्क्षिप्रमानय वै जवात् ।
 प्रादुरासीत्ततो धोम्य सभारान्गृह्य भारत ।
 सहदेवेन सहित पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
 ततश्च पुरुषन्याघ्न द्रुपदस्यात्मज युधि ।

[5]

भद्रपीठे सुख न्यस्य अभिषेचयदच्युत ।
 अशोभताभिषिक्तो हि द्रुपदस्यात्मजो बली ।
 यथा देवासुरे युद्धे कार्तिकेयो ह्यशोभत ।

36 ^a) Ko-२ ततस्तूद्धर्षं, K₅ तव उद्धर्षं, D₁
 ततस्तान्दुर्षं Ca oites उद्धर्षयन् (as in text) —^b)
 D₆ 'द्युम्नोत्यभाषत — Before 36^{cd}, D₇ (see
 m) ins दृष्टद्युम्न उवाच —^{cd}) K₅ प्राणातक, Ca
 द्रोणान्तक (as in text) T₁ G₄ पार्था D₁ द्रोणातकोह
 विहित शंभुना पुरुषोत्तम

37 ^a) K₃ D₂ ६ अह, S कर्ण, Ca रणे (as in
 text) D₁ ३ कृप (for तथा) —^b) D₃ S तथा
 (for कृप) D₁ शल्य च सजयद्रथ —^c) T₁ G₂
 (sup lin) ४ एतानद्य, G_{1-३} सर्वानपि K₃ D₂ ६
 दृष्टान्, B₃ ४ D_{n2} D₄ ७ (m as in text) ३ दृष्टा
 (for दृष्टान्) K₄ सर्वान्रणेभिःदृष्टानैव (sic), Da
 (Da₁ damaged) D_{n1} D₅ दृष्ट्वा सर्वानद्य रणे —^d)
 Ś₁ 'योक्ष्यामि Ko १ (before corr) पार्थिवान्, K₄
 B₃ भारत, D₁ ७ पाडवान्

38 ^a) Ś₁ Ko-३ D₂ ६ महावीर्यै (for महेष्वासैः)
 — For 38^{ab}, S subst

156* तच्छ्रुत्वा जहपु पार्था पार्थिवाश्च महारथा ।

—^o) G₁ M₂ समुत्थिते, G₂ 'द्योते —^d) T₁ पार्षदे
 B₃ ४ Da D_n D₄ ५ ७ ८ शत्रुतापने

39 ^a) Ś₁ Ko-३ ५ D₂ ६ अब्रवीच्च, D₁ अब्रवीत्स
 (for तमब्रवीत्) B₁ ३ ४ Da D_n D_{3-५} ७ ८ S पुन,
 D₁ तदा (for तत) —^b) Ś₁ पार्षत —^c) K₅ D₂
 T₂ क्रौञ्चारणो, D₁ T₁ G M क्रौञ्चो रणे —^d) B
 'निसूदन', Da D_n D₁ ४ ५ ७ ८ 'निपूदन

तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनागनम् ।
 अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४०
 तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
 प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४१
 आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
 ग्रासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४२
 इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ।
 आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ।

नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ॥ ४३
 तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
 वभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ४४
 गिरोऽभूद्भुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
 कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ४५
 दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
 अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ४६
 पटञ्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्यौरवकैस्तथा ।

K 6 2081
B 6 50 48
K 6 50 48

40 ^a) D₁ यो, M₄ यद् (for य) — ^b) Ś₁ M₂
 देवासुरे — ^c) K₂ तथा तत्, D₆ तथावत् (for यथा
 वत्) K L D₁₋₃ c T₂ G₁₋₃ M₂₋₄ प्रतिव्यूह, D_{n1}
 प्रतिव्यूह, T₁ G₄ 'व्यूह' — ^d) T G परा (T₂ तदा)
 नीरुविमर्दन, M₁ : 'कविद्वारण' — ^e) M₂ पश्यति

41 ^a) B D_{n1} D_{n1} यथोक्त K₄ B₁ : 4 D_n D_n
 D₄₋₅ Cc स ह देवेन, T G M₃ (sup lin) 4 5 स (T₂
 तु) नृपत्नेन, M₁₋₃ पार्षतस्त्रेण (for स नृदेवेन) Ś₁ तथोक्ता
 म्नात्पूर्वरेण (sic), K₅ यथोक्त नृपदेवेन — ^b) M₁ 'भृता
 K₃₋₅ D₂ c S यथा (for इव) K_{o-2} जिष्णुर्वज्रभृतेव
 ह, D_{n1} विष्णुर्वज्रभृता वर (also 'तामिव'), Cc as in
 text — ^d) K₃ चक्रुः, G₁ कृत्वा (for चक्रे)

42 ^a) K₁ 3 पथगा, T₂ 'पतगा, Cc पथग (as
 in text) Cd cites आदित्यपथ — ^b) B₂ D_n D_{n1}
 D₇ 3 Cc तत्र (for तस्य) D_{n2} D₄ तत्राद्भुतमनोहर,
 T₁ G₂ 4 तस्याद्भुतकरोत्तम, G₁ 3 'तमनोपम' — ^d)
 K₅ D₃ निर्मिता (K₅ ता), M₁ : 5 विहितो

43 ^a) D_{n2} 'वर्णाभ' — ^b) K₁ T₂ M₄ अलंकृत
 — ^c) G₁₋₃ M चैव, Cc d इव (as in text) T₁
 G₄ राजन्नाकाशमच्ये तु, T₂ आकाशगश्चकाशेमौ — ^e)
 D_{n1} M₂ मारिष, D₁ (m as in text) भारत (for
 मारिष)

44 ^a) D_{n1} D₆ रत्नवती, Cv रत्नवता (as in text)
 K₃ D_{n1} पार्थ, Cv पार्थ (as in text) D₈ तेन रत्न
 च पार्थार्थ (corrupt) — ^b) D₁ तेन, T₁ G₄ स हि (for
 स च) K₅ गाडीवधन्वना, D₂ c गाजीवधन्वना — ^c)
 K₄ परम प्रीत, Cc c d v परमो (as in text) — ^d)
 B Da D_{n1} D₃ 5 सुमेरुरिव, T₂ G₃ स्वयंभूरिव K_o
 D₃ M₂ (inf lin as in text) 5 वायुना (for भानुना)

45 ^a) K₁₋₃ D_n D_n D₅ 3 शिरोभू, T₁ G₂ 4

निशिखो, T₂ व्यूहस्य, G₁ 3 विशिखाद्, M₁₋₃ 5 शिखा
 तु, M₃ (inf lin) 4 शिरस्तु (for शिरोऽभूद्) G₁
 राजन् — ^b) B₁ : D₁ सह (for वृत) — ^c) K₅
 D₆ T₂ कुती K_{o-3} 5 D₂ c T₃ G₁ 3 M शैव्यश्च (for
 चैद्यश्च) — ^d) Ś₁ चक्षुष्यास्ता, K_{o-2} चक्षुष्यास्ता (K_o
 'स्ताञ्), K₄ चक्षुष्यास्तौ, B Da D_n D₄ 5 7 8 M₃₋₅
 चक्षु (B₃ चक्षु) रास्ता, D₁ चक्षुर्जाता, T G M₁ 2 चक्षु-
 रासीञ् K_{o-3} D₂ c जनेश्वरौ, B Da D_n D₁ 4 5 7 8
 नरेश्वर, T₁ G₄ जनेश्वर, G₁ 3 जनाधिप

46 ^a) Ś₁ दशार्णशा, K_o दशार्णेश, K₁ दशार्णेशा,
 K₂ दशार्णेश, B₂ D_{n1} D₁ M₁ 3 4 दशार्णका (D₁
 'क'), D₂ c दा (D₆ द) शार्णश्च, T G M₂ 5 द (T₂
 G₃ M₅ दा) शार्णगा Ś₁ पुरोगाश्च, K_o 1 D₁ प्रयागश्च,
 K₄ प्रयोगाश्च, D_{n2} प्रमद्राश्च — ^b) K₃ 4 B₂ D
 (except D₃) दामेरकग (D₃ र) गै सह, T G₄ M क
 (M₁ 3-5 द) शेरकगणै सह, G₁ काशिकाशूरकै सह,
 G₂ देशेरकमहणै सह, G₃ काशिकौरुकाकै सह — ^c)
 K₁ 2 4 5 B Da D_n D₃₋₅ 7 8 अनूपका, D₁ अध्रा
 सका, M₁ 3 (inf lin) आरूपगा, M₂₋₄ आनूपगा
 — K₁ om (hapl) 46^d-48^a — ^d) D₁ भरतोत्तम

47 K₁ om 47 (cf v 1 46) — ^a) Ś₁ D₇
 'चरेस्तु, Cv 'चरैश्च (as in text) K₄ Da D_{n1} D₁
 T₁ G₂ 4 M₁ 3 (inf lin) 4 हूणैश्च, B D_{n2} D₁ 4
 7 8 Cv पौट्टै (D₁ 'ट्टै)श्च, G₁ 3 M₂ भूणैश्च, M₃ 5
 भोजैश्च (for हुण्डैश्च) T₂ पटञ्चरैर्भूणैश्च — ^b) B₁ 3 4
 D (except D₁₋₃ c) राजा कौर, T₁ G₄ M₁ राजन्यैर-
 वकै (M₁ 'रै)स्, T₂ M₂₋₅ राजन्यैरपरैस् (M₂ 'र'),
 G₂ 3 राजन्यैरवकै K_o 2 D₁ G₁ 3 सह, M₂ अपि
 (for तथा) — ^c) K_o विपाटै, Da D₅ निपाद Ś₁
 K_o 2-5 D₁ 2 c सहित (K_o 5 'तै, D₂ 'ता) श्वैव, B₁ 3
 'ताश्चापि, D₃ तैश्चापि — ^d) D₁ पृष्टतश्च युधि

निपादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ४७

पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्याकिश्च महारथः ॥ ४८

पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ।

मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ४९

बाह्निकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।

एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ५०

अग्निवेश्या जगत्पुण्डा पलदाशाश्च भारत ।

गवरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।

नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ५१

रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।

पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ।

ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५२

पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।

48 K₁ om 48^a (cf v l 46) —^a) S₁ K₅ M₁
च (for तु) —^b) K₀ पार्श्वत —^c) = 6 48
29^c S द्रौपदेयाश्च कार्णिश्च, Cv as in text —^d)
K₁ सात्याकि च पराजित

49 ^a) K₁ B₂ D_a D_{n1} D₅ पाश्चात्या, T₁ पिशाच,
T₂ पिशाचा (for पिशाचा) K₀ 2 B₈ 4 D₄ 7 G₈ M₅
दरदाश्चैव, B₁ 2 D_a D_{n1} D₅ दाक्षिणात्याश्च; D₁
दरदा शैल्या —^b) K₀ 2 D₀ पौंड्रा, K₄ B₁ D_{a2}
D₅ पुट्टे, B₂ D_{n2} D₄ पौट्टे, B₄ पुट्टे, D_{a1} पुट्टे,
D_{n1} पुट्टे, D₁ पौंड्रा, D₂ पुट्टा, D₃ मुंडा, D₈
पौट्टे K₂ कुत्तिविषै, K₄ B₁ 2 4 D_a D_n D₄ 5 7 8
कुडीवृषै, D₁ कुत्तिविषै, D₈ कुडीविषै, D₀ कौडिविषै,
T G₄ M₈ 4 कुडि, G₈ कुडवृषै, M₁ 2 कुडविषै T₂
(also as in text) तथा (for सह) K₁ पांडकडीविषै
सह (sic) —^c) S₁ मेरुका, K₁ मडका, K₈ D₂ 0
म (D₀ मा) गधा, K₄ B₁ 3 D_a D_{n1} D₅ G₈ मारुता,
B₂ 4 D_{n2} D₄ 7 8 यवना, T G₁ 2 4 निकुम्भो, M
मरतो (M₈ 5 'त्तो) (for मडका) S₁ लरुकाश्चैव, K₁
लडका, K₈ D₂ 0 वेणुका, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8
S धेनुका (T₂ 'गा, G₁ 2 'क)श्चैव (for लडका) K₅
मरुधेनुकश्चैव, D₁ मरुडवेणुकाश्चैव, D₈ मारुका मगवेणुश्च
— D₂ om (hapl) 49^a-50^a —^d) = 6 10 63^b
B₈ टकणा परटकणा, S त (M₄ क)कणा परतकणा

50 D₂ om. 50^a (cf v l 49) —^a) S₁ वाल्मी
कास्, K₀ वाही, K₁ वाहे, K₂ 3 D_{n2} D_a 6-8
T₂ G₂ वाही, M₁ वाहि D₈ तिमिरा, G₁ तित्तरा
D₁ मरुता वेणुकाश्चैव —^b) S₁ K₀ पाड्याश्चोड्राश्च,
K₁ पाचचोडाश्च, K₂ 3 D₂ 0 पाड्याश्चोडा (D₂ 'श्रौला)
श्च, K₅ पाड्यापौडाश्च, D₁ 3 7 चोडा (D₈ चोद्रा)
पाड्याश्च M₁ 2 केरला (for भारत) K₄ पाड्याश्चैव
जनेश्वर — K₀ 1 om (hapl) 50^a-51^b —^c) K₈
G₂ जानपदा —^d) K₂ दक्षिणा S₁ K₈ D₁ 2 0

पार्श्वम् (for पक्षम्) S₁ आश्रित, K₈ D₂ 0 आगता,
D₁ 3 T₂ आस्थिता

51 K₈ 5 D₂ 0 om (hapl) 51 K₀ 1 om 51^a
(cf v l 50) —^a) S₁ अग्निवेश्या, K₂ D_{n2} D₄ 7 8
अग्निवेश्या B D_a D_{n1} D₅ तुहुडाश्च, D_{n2} D₁ 4 8
गजतुडा, D₈ गजस्तुडा, S जगत्कुडा K₄ 'वेश्या
हुडा* —^b) D₈ मलदाभाश्च, T G₁ 3 4 M₂ मलदा
नाम (for पलदाशाश्च) K₂ मलदा दासहारया, K₄
B₁₋₃ D_a D₅ मालवा (B₁ 'लुका)श्च सकेरला, B₄ D_{n2}
D₄ 7 8 मलदा दाश (B₄ 'स)कारया, D_{n1} मालवाश्चापि
केशव, D₁ मालवा तुदकारिया, G₂ मलदाना महारया,
M₁ 3 4 मलयादा (M₈ inf lin मलदाना, M₄ महा-
दाना) महारया, M₅ मलया दामभारया —^c) K₀₋₂
शरवास, B₂ D₁ सवरा, B₃ शचला K₀ तुहुसाश्चैव,
K₁ तुभिसा, K₂ तवुसा, K₄ उन्नसा, B D_a D_{n1}
D₅ कुतला, D_{n2} D₄ 7 8 कुभसाश्चैव (D₈ 'का चै)व,
D₁ M₈ 5 बर्व (M₅ 'वु)रा, D₈ भुसुसा, T₁ G
हुहुरा, T₂ कर्वुरा, M₁ 2 4 चहुला (for तुम्बुपा)
—^d) S₁ ननुच, D₈ साश्वश्च (for वत्साश्च) B₈
सहनाकुला, D_{n2} सह मालवै T₁ G₄ M₈ 5 सदश्वाना
कुलै सह, T₂ G₂ 3 M₁ वत्साश्वाना कुलै सह, G₁
M₂ 4 वत्साश्वानाकुलै सह —^e) S₁ K₀ T₂ M₂
वामपार्श्व, D_a D_n D₁ 4 5 T₁ G वाम पक्ष, D₇ 8
वामपक्ष (for वाम पार्श्व) S₁ G₈ समाश्रित, K₀₋₂
D₁ 3 M₁ 2 उपाश्रिता, M₄ समाश्रितौ

52 ^a) K₀ पक्षै, K₂ 4 B D_{a2} D_n D₄ 5 7 8
पक्ष, K₈ 5 D_{a1} D₂ वक्ष, D₁ पक्षे, D₀ वक्ष्य-
—^b) K₀₋₂ 4 D_{n1} D₈ S शिरस्तु, D₁ शिरसि B₈
नियुत च शिरस्तया, Cv as in text Co cites नियुत-
—^c) D₁ पृष्टे चार्बुद — K₅ om 52^a —^d) K₄
चतुर्दश, D₈ विज्ञा पति (for च विंशतिः) — D₄
om (hapl) 52^b —^e) T₂ नासाया (for ग्रीवा)
D₂ वापि —^f) K₁ स (for च) D₁ विंशति

जग्मुः परिवृता राजञ्चलन्त इव पर्वताः ॥ ५३
जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ।
काशिराजश्च शैव्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।

सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५५
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संजय उवाच ।

क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूहं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १

आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिष ।
सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २
दुःशासनादीन्भ्रातृन् च सर्वानेव भारत ।

C 6 2093
B 6 31 3
K 6 31 3

53 Ks om J3 —^a) Ś1 Ko 1 पक्षि(Ś1 पत्र)-
कोट्यु पक्षेषु, Ks Da1 D^o 6 पक्षे कट्यप्रदेशे तु (Da1
'शेषु), D1 3 T1 G1 पक्षे कोटि प्रपक्षेषु, G2 पक्षे
कोट्यप्र', Ms. - पक्षेषु च प्र' Cc ciles कोट्यु पक्षेषु
—^a) Ś1 नदत, Ko 2 जलात, T2 G1-3 चरत (for
चरन्त)

54 ^a) Dn2 जघन्य, Cc v 'न (as in text)
—^b) D3 स निरय (for विराट) Ks 3 Da1 Dn
D2 4 c-2 केकयै —^c) Ks D1 6 चराश्च, D3 द्रौप्यश्च

55 ^a) Ks Da1 D2 6 Ms एवमेतं, K1 . 'मेन,
T1 G2 4 M1 4 'मेतन्, T2 'मेर —^b) K1 2
पाण्डव, B Da Dn D1 5 7 8 'सत्तमा' (Da1 Ds
'म') D1 व्यूहमानाश्च पाण्डवा —^c) Ks D6 'दय
समीक्ष्य(K. 'क्ष')त, B3 T2 'दय त इच्छत', Da1 Cc
'दयमनिच्छत', T1 G2 4 सूर्यस्योदयमिच्छत, G1 2 ते
सूर्योदयमिच्छत, M1-3 . सूर्योदय तमिच्छत' Cop उदी
क्षन्त —^d) B3 घिरा Ko-2 S दमित्ता —After
55, D1 ins a passage given in App I (No 5)

56 ^b) Da1 विमानानि, Dn2 D4 निर्मलानि, M4
नीलानि च —^c) G1 3 पताकाग्राणि (for श्वेतच्छत्राणि)
Ks B1 3 4 Da Dn1 Ds 7 [ख]द्वयत, Dn2 D1 4 8
दृश्यते (for [ख]शोभन्त) —^d) Ko-2 ध्वजेषु (for
रथेषु)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, Ko-3 D2 6 द्वितीययुद्धदिवस, K4
द्वितीयदिनयुद्ध, Ks T1 G2 4 द्वितीयदिवस, Da Dn1

Ds द्वितीयेद्वि, M1 द्वितीय, M4 द्वितीयाद्विक
— Adhy name K4 Da Dn1 Ds व्यूहरचन (Ks
Da1 'ना), G2 व्यूहकरण, M1 क्रौञ्चव्यूहकथन — Adhy
no (figures, words or both) Da2 8, Dn2
M. 48, D1 Ms 4 47, Ds 50, T G 45, M1 2
46 (as in text) — Sloka no Dn2 Ds 59

47

1 ^a) Ś1 Ks D2 3 6 दृष्ट्वा ततो, Ko 2 दृष्ट्वा महा,
K1 दृष्ट्वा तथा, T2 त ते महा-, G1 3 नाम महा (for
ततो महा) Ds क्रौञ्च व्यूहमभेद्यं च, Cd क्रौञ्च दृष्ट्वा तथा
व्यूहम् —^b) Ds दृष्ट्वा तत्तनयस्तव —^c) Ś1 व्यूह सज,
Ko 2 D2 व्यूह सख्ये, K1 3 4 D6 व्यूह सख्ये,
K. B1 D1 4 7 T2 M1 व्यूह दृष्ट्वा, B3 Ds रक्ष्यमाण,
D3 निर्मितं च (for व्यूह दृष्ट्वा) Ś1 Ko-2 महापार,
G1 3 महावेग (for 'घोर') —^d) Ks D2 6 पार्थिवे-
नामिततेजसा, Ks पार्थिवेनामिततेजसा (hypermetric),
B1-3 पार्थेनादित्यतेजसा, B1 Da Dn D1 5 7 8 पाण्डवे
नामिततेजसा, T2 पार्थेनाह्निष्टकर्मण

2 ^b) Ko 1 पार्थिव, Ks Ds पार्थिव, Ks D2 6
पार्थिव, Da1 मारिष (for मारिष) Ś1 कृपं सेध्वर-
पार्थिव —^c) Ś1 Ks Ds T2 G2 सौमदत्तिं, K1 सौम
दत्ति, Da1 सौमदत्त K1 विकर्णश्च —^d) Ś1 Ks Dn2
माश्व', Ko-2 B Da2 Ds-6 7 8 सोश्व' (for अश्व')

3 ^a) Gs 'नार्दीक्ष भ्रातर (hypermetric) —^b)
B D (except D1-3 6) T1 G सर्वानेव च भारत —^c)

अन्यांश्च सुवहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३

ग्राहेदं वचनं काले हर्षयस्तनयस्त्व ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ४

एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।

पाण्डुपुत्रात्रणे हन्तुं ससैन्यान्क्रिमु संहताः ॥ ५

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ६

संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुरुरास्तथा ।

K1 ३ अन्याश्च सु, B1 अन्याश्चापि S1 राजन्, K2 D2 घोरान्, T1 G1 ३ ४ योधान् (for शूरान्) —^d) K2 ३ D1 ३ ० T1 G1 ४ समुपागतान् (for समुपागतान्)

4 ^b) K1 वर्षय, K2 D3 हर्षयस् K3 D2 तनयास्, D2 ३ G1 तनय, G1 तनयाम्, G2 तनयस् (as in text) D1 हर्षयस्त्व चाहिनी —^c) = 6 23 9^c Dn2 D1 7 8 नानाप्रहरणा सर्वे —^d) S1 सर्वशास्त्राग्रवेदिन, K2 सर्वशास्त्रार्थं, K3 २ सर्वे शास्त्रार्थं, K4 १ B1 २ M1 २ सर्वशास्त्रार्थकोविदा (K2 'दक्षिणा'), B3 4 Da Dn D1 4 5 7 8 सर्वे (B3 नाना) शास्त्रार्थकोविदा, D2 T2 सर्वे युद्ध (T2 शस्त्र)विदारदा (= 6 23 9^d), T1 G1 २ ३ सर्वे शास्त्राग्रकोविदा, G2 M1 सर्वे शास्त्रार्थकोविदा, M3 ६ सर्वशास्त्राग्रकोविदा

5 ^a) T2 G1 ३ M1 ३ ६ एकैक हि (for 'कश) K5 स पार्था हि G2 cites समर्था (as in text) —^b) K5 स्वय (for यूय) —^d) K4 ३ Da Dn D3-६ 7 8 ससैन्या K3 D2 ० T1 G M2 ३ सगता, G2 सहता (as in text)

6 = (var) 6 23 10 —^b) K3 D2 बल पार्थिव रक्षित, K5 D3 (marg see in as in text) G1 ३ बल पार्थाभिं —^a) D1 D3 om 6^a —^c) K5 अपर्याप्तमिदं तेषां, D1 ४ पर्याप्तमिदमे —^d) K1 B Dn2 Dn D4-7 T1 G1 बल भीष्माभिरक्षित (= 6 23 10^b), K5 बल पार्थिवसत्तम

7 ^a) S1 सेनास्था, T2 समर्था, M2 संस्थाना B2 D1 ० सूर —^b) S1 K2 वेणिका, K1 वेणिका, K4 B Da Dn D1 ६ 7 8 विकर्णा, K5 चत्रिका, D1 बाह्यिका, D3 चार्णिका, T1 G4 स्वर्वरा, T2 G1 M लब्धका, G2 कर्षका, G3 लुब्धका (for वेणिका) D1 M4 कुरुरा, D2 कुरुरा —^d) D3 om (hapl) 7^{cd} —^e) K2-2 आ (K1 अ)वेरकास्, K3 D2 ०

आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७

शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशागनेन च ।

विकर्णेन च वीरेण तथा तन्दोपनन्दकैः ॥ ८

चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९

ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तत्र पुत्रश्च मारिप ।

अव्यूहन्त महाच्युहं पाण्डूनां प्रतिवाधने ॥ १०

भीष्मः सैन्येन महता ममन्तात्परिवारितः ।

आराविकास्, K4 B1 २ ४ Dn2 Dn D1 ६ 7 रेवकाश्च, K2 आरोधिकाम, B2 D3 T G ४ M. आरोचकाम्, D2 केरलाश्च, D1 आत्रेयकाम्, G1 ३ M1-4 आरोचकास् K1 त्रिगर्ता, D2 विकर्णा, G2 विकर्णा —^a) In K4, 7^d-8^d is lost on a damaged fol —^d) S1 मद्रका, T2 G1-2 M भद्रका G2 यवना

8 K1 damaged —^a) K1 शत्रुजयेन, K3 D2 ० शत्रुजयेन, D1 वृत्त्येन; M1 (sup in as in text) ३ ४ शत्रुजयेन T1 तथा शत्रुजयेनैव —^d) D3 om (hapl) ६^b-9^a —^b) T2 हिता (for तथा) B2 D2 ह, Dn2 D4 हि (for च) —^c) B2 4 Dn1 (after corr) n2 D2 7 सुरिरेण, D2 Dn1 (before corr) n2 सुवर्णेन, D1 च वीरेण, S (except T2) तु वीरेण —^d) K2 D2 ७ ८ चित्र (for तथा) M2 'नदक', G2 'नदकौ

9 D1 M1 om (hapl) 9^{ab} D3 om 9^a (cf v 1 8) —^b) K3 D1 २ ८ तथा वै (for सहिता) K1 पानिवद्रकैः, K2 प्राणिभं, K2 ० D ० पारिभद्रका, B Da Dn D3 7 8 मणिभद्रकैः, D1 ० T2 M2 ४ पारि, T1 G M2 ६ परिचारकै (for पाणिभद्रकै) —^c) = 6 23 11^c K2 भीष्मसेनाभिं —^d) D1 ३ T1 G1 २ M1-4 सर्व (for सह) K2 ३ सहसैन्या पु (K2 'न्याभि) रस्कृता, K2 ० D2 ० सह सैन्य पुरस्कृते, B Da Dn D1 ६ 7 8 सह सैन्यपुरसरा, G1 सर्वसैन्यसमन्विता

10 ^a) K2 ३ तथा (for ततो) K3 B Dn2 D3 ४ 7 8 M1 transp द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) K2 १ 4 B Da Dn D1 ६ 7 8 G1 पुत्राश्च Da1 Dn1 मारिप T2 द्रोणपुत्रश्च मारिप —^c) K3 D2 ० तथा (for महा) —^d) K2 पाण्डवाना (hypermetrio), K1 G2 M1 ३-४ पाण्डवान, B Da Dn D1 ६ 7 8 पार्थाना (for पाण्डूनां) K3 प्रतिवाधक, Da2 प्रतिवधने, D2 वाधन, G1 'वाधते D1 पाण्डूनां प्रति निवारणं, T G ४

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
चिदभैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिवयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदैरैः ।

अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ १५
दरदैश्चुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौवलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

C 6 2109
B 6 51 19
K 6 51 19

M₂ पाडवान्प्रतियो (T₂ 'वो) धने

11 ^a) K₁ Da₁ भीष्म-, T₂ भीम — K₁ om
11^b — ^c) D₈ प्रहर्षन्, G₂ प्रकार्पन् K₁ २ महती
D₁ ययौ प्रहर्षयन् राजन् — ^d) K₈ पुर (for सुर)

12 ^a) K₅ B₈ G₂ M₄ तमन्वियान्, D₈ तमन्वयन्,
T₂ तमादाय — ^b) K₀ भारद्वाज, K₁ २ भारद्वाज,
D₈ M₁ भरद्वाज

13 ^a) Ś₁ द्वलैश्, K₀ २ मेलकैश्, K₁ २
मलकैश्, Da₁ मकलैश्, D₈ रेकलैश्, S (except T₂)
मेखलैश् (for मेकलैश्) K₈ ४ D₂ ० तथा (for अपि)
K₅ कर्णप्रावरणैस्तथा D₁ वैदर्भमेखलेयैश् दुर्दुरैश् सकैरपि
— ^c) Ś₁ सहता, K₁ सहिता, B₁ सहितै, D₁ २
G₁ सहित Ś₁ K₀-२ सर्वसैन्येषु — ^d) D₁ भीष्ममेवा
भिपालयन्

14 ^a) Ś₁ K₀ २ D₁ गान्धार-, K₁ गंधार — ^b)
— 6 18 12^d Ś₁ K₀-२ Da₁ Dn D₁ ४ १ M₄
शिवयो, D₂ शवयो B Dn₂ D₈ १ वसातय, G₈
चसा M₁-३ २ सौवलेश्च जयद्रथ — ^c) K₁ शकनिश्च
सुसैन्येन, K₅ Dn₂ D₈ १ M₃ (inf lin) ४ शकुनिश्च
ससै, M₁-३ २ शकुनि सह सै — ^d) K₀ भारद्वाजम्,
Da₁ M₁ भरद्वाजम् K₂ M₅ अपालयन्

15 K₂ om (hapl.) 15-17 — ^a) D₁ तस्यौ
(for ततो) — ^b) D₈ स ह (for सर्व-) — ^c) K₁
अश्वातकैर्, K₅ अथातकैर्, D₁ अस्माकैश्, D₈ अस्वात
कैश्, D₈ अश्वातकैर्; D₈ अश्वत्याज्ञा, S (except T₂)
अश्मतकैर् (for अश्वातकैर्) D₈ त्रिगीर्णैश्, T₁ G₁ ४
निपण्णैश्, G₂ निपादैश्, M निगीर्णैश् (for विकर्णैश्)
— Da₁ om 15^d — ^d) K₀ १ चर्मिल; K₈ ६ D₂ ०
चर्मि (K₅ चर्मा) लकोशलै, K₄ B चांघकैकोश (K₄ 'स)

लै, Da₂ D₆ १ २ चामलकोश, Dn D₄ चामनकोस
(Dn₁ 'श)लै, D₁ द्रविडकोश, D₈ चाविककोश, S
काश्मीरकोस, text as in Ś₁ only

16 K₂ om 16 (of v 1 15) — ^a) K₀ चर्म
पैश्चैव, K₁ चर्मपै, K₈ D₂ चुपुपै, K₄ B Da Dn₁
D₆ च शकै, K₅ वपुपै, Dn₂ D₈ १ २ च वृकै, D₁
च खसैश्चापि; D₈ चांधकैश्चैव, D₆ चांधुपै, G₂ चुपुपै;
M₃-५ चुचुकै — ^b) K₀ तथा क्षुद्रकमालवै, K₆ तथा
क्षुद्रकमालकै — ^c) K₈ ६ D₂ ० M₁ अभ्यरक्षत, K₄
'धावत, B Da Dn D₄ ६ १ २ द्रव (Dn₂ 'व)त K₈ ६
Dn₂ D₂ ४ ० संहृष्टा — ^d) K₈ D₂ ० सौवलेयश्च,
K₄ B Da Dn D₄ ६ १ २ पाडवेयस्य, D₁ सौवलेयश्च

17 K₂ om 17 (of v 1 15) — ^a) D₁ शल-
श्चैव, D₄ शर शल्यो, T₂ शूलशल्यो (for शल
शल्यो) — ^b) D₁ वीरवान् (for मारिष) — ^d) Ś₁
K₅ Da₂ D₈ ६ १ २ वामपार्श्वम्, S (except M₂) वाम
पक्षम् K₈ D₈ M₂ अपालयत्

18 ^a) Ś₁ D₆ सोमदत्ति, K₀-२ D₁ S सोमदत्त
K₂ सुशर्मा, K₈ D₂ (sup lin as in text) सुशर्मा
— ^b) Ś₁ कामोजश्च, K₁ कामू — ^c) T₂ जरा (for
श्रुता) K₈ D₂ २ शतायुश्चाश्रुतायुश्च, K₄ B Da₂ Dn
D₄ ६ १ २ G₁-३ M₁ २ २ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च (D₄ शु)तायुश्च,
Da₁ श्रुतायुताश्चाश्रुताश्च, T₁ G₄ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च, M₃ ४
श्रुतायुश्चाश्रुतर्वा च — ^d) Ś₁ Dn D₁ ३-५ S पक्षम् (for
पार्श्वम्) K₀-३ ३ B D₁ ४ ८ आश्रिता

19 ^a) K₄ B Da Dn D₈ ६ १ २ चापि (for चैव)
D₁ सोमशर्मा सुशर्मा च — ^b) K₀-२ D₈ शाश्वत,
K₁ सौवले — B₁ ४ ४ Da Dn D₈ १ २ om 19^d

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
 पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ २०
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ २१
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
 काशिराजश्च शैव्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः ॥ २७
 पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

K₄ B₂ read 19^{cd} after 20 — ^a) D₁ सैन्यपृष्ठे
 S₁ K₅ D₆ व्यवस्थित

20 ^a) B₁ 2 4 Dn₁ D₁ 4 6 8 'गोपाश्च; B₈ 'गोप्ता
 च — ^b) K₁ 5 D₈ नानादेशा, K₄ B D₈ G₈ 'देश
 K₅ जनाधिपा; M नरेश्वरा (M₄ नराधिपा) D_n D_n
 D₁ 4 6 नानाजनपदेश्वरा — ^c) K₀ 2 वसुदानाश्च, K₁
 वसुधानाश्च — ^d) K₅ काश्यस्य च (sio) S₁ चाभिक;
 K₀ चाभिभू, K₁ D₁ 8 चाभिभू, K₂ B₄ चाविभू,
 K₄ *भिभू, B₈ मारिष, D_{n1} D_{n2} D₄ 7 8 Cap Cc
 वा विभू, D_{n2} D₅ चाभिभू, D_{n1} वाविभू, G₂
 साहिभू, Cop आविभू C_n cites अभिभू K₈
 D₂ 0 ये चान्ये पृथिवीक्षिता — After 20, K₄ B₂
 read 19^{cd}

21 ^a) K₂ ततस्तु (for ततस्ते) T₂ G₁ 8 ते तु
 नरा, G₂ 4 तेषु नरा (for ते तावका) K₅ तत स्वरा
 युता सर्वे — ^b) S युक्ताश्च (for युद्धाय) — ^c) M₂
 महेष्वासा (for मुदा युक्ता) — ^d) S₁ D_{n1} D₄ सिंह-
 नादा K₀-2 अनादयन्, K₈ D₂ 0 च नेदिरे, K₄ 5
 B₈ D_n D_n D₁ 4 5 7 8 M₄ तथानदन्, B₁ 2 4 D₈
 तथोन्नदन्, M₁-9 5 च नानदन्

22 ^a) K₅ transp श्रुत्वा and तु K₀-2 श्रुत्वा प्र,
 K₈ D₂ 0 श्रुत्वा सु, T₁ G₃ 4 श्रुत्वाशु (for श्रुत्वा तु)
 — ^b) = 6 23 12^b B₁ D₁ 8 वृद्धं कुरुपितामह
 — 22^{cd} = 6 23 12^{cd} — ^d) K₀ शखान्दध्मु प्रतां

23 = (var) 6 23 13 — ^b) S₁ चापाश्च,
 K₀ 1 पेटाश्च, K₂ पेश्यश्च, K₅ पणवा, D_n D₅ पेश्यश्च,
 D₁ घोषाश्च (for पेश्यश्च) K₀-2 परे K₈ D₈ G₂
 पणवानकगोमुखा (= 6 23 13^b), D₂ 0 पणवा गोमुखा
 स्तथा, T G₁ 8 4 M पणवाश्च विशां पते — ^c) K₀-2

आनका (K₀ 'का) चाभिहन्यत, K₃ D₂ 0 महसैवाम्य'
 (= 6 23 13^c), T G₁ M आनकाश्चाभ्यवाद्यत (M₄
 'द्यत'), G₁ आनदकाश्चावाद्यत, G₂ आनर्तकाश्च वाद्यत,
 G₃ आनकाश्चापि वाद्यते — ^d) = 6 23 13^d K₈ 5
 D_{n1} D₂ 8 0 तुमलो M₈ 5 महान (for Sभवत्)

24 24^{ab} = 6 23 14^{ab} — ^a) M₁-8 श्वेतहयैर्
 D_{n2} D₂ 5 G₁ युक्तेर् — D₁ om (hapl.) 24^{cd}
 — ^c) B₁ 2 दध्मतुर्स्ता (for प्रदध्मतु) G₃ शखरवी
 B₈ दध्मतु शखप्रवरौ, D₈ अदध्मतु शखप्रवरौ (hyper-
 metric) — ^d) K₅ D₂ 8 0 हेमरत्नपरिष्कृतौ, B D_n
 D_n D₄ 5 7 8 हेमरत्नविभूषितौ, T₂ हेमद्युम्नपरिष्कृते

25 = 6 23 15 — ^c) D₂ 8 पौण्ड्र K₀ दध्मुर्
 D₁ S तथैव चलवात्राजन् (D₁ 'वान्नाजन्, T G₂-4
 'वद्राजन्)

26 = 6 23 16 — K₂ om (hapl.) 26^{ab}
 — For 26, D₁ S subst

157* युधिष्ठिरश्च धर्मात्मा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 अभिमन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

[(L 2) = (var) 6 23 6^{cd}]

27 ^a) K₁ काशं, G₂ काशी D₈ M₄ चैवश्च
 M₁-3 5 विक्रान्त (for शैव्यश्च) D₁ काशिराजः शिखण्डी
 च, T₁ G₄ शैव्यश्च काशिराजश्च — ^b) = 6 23 17^b
 D₁ धृष्टद्युम्नो (for शिखण्डी च) K₁ 8 D_{n1} 'रथा
 — D_{n1} D₈ om (? hapl.) 27^{cd} — ^c) = 6 23
 17^c D₁ विराटश्च महेष्वास' — ^d) K₁ सात्विकि च,
 G₃ सात्विकिश्च K₁ पराजित', K₂ 3 3 B D_n D_n
 D₁ 4 5 7 T G₂ 4 महारथ' (for 'यशा)

सर्वे दध्मुर्महाशह्वान्तिहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
स घोपः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९

एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १
संजय उवाच ।
समं व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।

अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अत्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३
ते मनः क्रूरमास्थाय सममित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४

C 6 2124
D 6 52 4
P 6 52 4

28 ^a) Ś₁ K₄ B₁ 2 Da D. S (except M₁ 4)
पांचाल्याश्च, D₁ पांचालश्च Ś₁ K₄ 5 Da D₅ 7 S
(except M₁ 4 5) महोप्याया — ^b) B₁ 2 4 Da Dn
D₁ 4 5 7 8 द्रौपदेयाश्च पच ये (D₁ 'श्च मारिष), B₃
मौसट्रो द्रौपदीसुता, G₂ द्रौपद्या पाठवात्मजा — ^d)
K₂ च निदिरे, B₃ विनेदिरे, D₅ च मेजिरे

29 ^a) K₁ . D₁ 8 सु (for न) T₂ स घोपस्तु,
G₁ 8 4 तत दाचदो (for स घोप सु) G₂ ततस्तत्र महा
च्छदो — D₁ om 29^a-30^a — 29^{cd} = (var) 6
23, 19^{cd} — ^e) K₂ D₅ नमस्तल च पृथिवी — ^d)
K₃ 2 Da₁ D₂ 8 0 तुमलो Ś₁ Ko 2 Da₁ D₅ T₂
G₁ 2 व्यनुनादयत्, B Da₂ Dn₂ D₄ 5 [S]भ्यनुनादयत्,
Dn₁ M₁-3 8 [S]भ्यनुनादयत्, D₇ [S]भ्यन्वनादयत्, T₁
G₄ व्यन्वनादयत्, M₄ [S]भ्यनुनादयत्

30 D₁ om 30 (cf. v l 29) — ^a) G₁ एवमेव
— ^b) T₁ G₂-4 प्रहृष्टा (for प्रहृष्टा) B₂ सप्रहृष्टाश्च
पाठवा — ^c) M₄ सुहृद् (for पुनर्) G₁ 8 संनद्धाश्च
(for सजग्मुश्च) — ^d) Ś₁ K₈ तापयान, K₅ स्थापयत,
Da Dn₁ D₅ त्रासयाना, Dn₂ तपयाना, T G₂ 4
स्थापयत, G₁ 8 M तापयत (for तापयाना)

Colophon om in S₁ — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-3 D₂ 0 mention only द्वितीय
युद्धदिवस, K₄, likewise, द्वितीयदिनयुद्ध, K₅ T₂ G₂
द्वितीयदिवस, M₁ द्वितीयेहनि, M₂ द्वितीयेहि, M₄

द्वितीयाह्निक — Adhy name K₄ Da Dn₁ D₅ व्युह
रचना, T₂ G₂ धार्तराष्ट्रव्युहकरण — Adhy no
(figures, words or both) Dn₂ M₅ 49, D₁ M₈ 4
48, D₅ 51, T G 46, M₁ 2 47 (as in text)
— Śloka no Dn D₅ 29

48

1 1^{ab}) = 6 42 1^{ab} — ^a) K₂ Da₁ D₅ 'व्यूहेष्व',
Cd व्यूहेष्व (as in text) — ^b) K₂ मामकेष्वितरेषु
(sic), D₅ 'केष्वितरेषु, T₁ G₄ पाण्डवेष्वितरेषु — ^c) T₂
कथ प्रहार सनद्धा, G₁ 8 कथ परमसरत्न — ^d) D₈
संप्रहार, T₂ नृपश्रेष्ठ, M₂ सगर स; Co d संप्रहारं
(as in text) G₁ 8 प्रचक्रमे

2 ^a) Ko 1 4 B₂ एव, D₁ S तथा, Co समं (as
in text) K₁ 2 व्यूहेषु नीकेषु, Da₁ D₅ 8 व्यूहेष्व
— ^b) Ś₁ सनद्धा रुचिरं, K₄ B₁-8 T₁ G₁ 8 4 M
सनद्धरुचिरं, K₅ सनद्धा सुचिर द्विजा, B₁ 'द्धरुचिर-
प्रभा', D₁ सरत्ना रुचिरध्वजा, D₃ संनद्ध रुचिरध्वज,
G₂ सनद्धा रुचिरा ध्वजा Some printed ed सनद्ध
रुचिरध्वज Co otes सन्नद्ध — After 2^{ab}, 8 ins

158* तावका पाण्डवै सार्धं यथायुधन्त तच्छृणु ।

— ^c) Ko तद्दृश्य, K₁ सदृश; K₂ Da₁ D₁ 2 दृश्यंत;
K₈ दृश्यते, B₁ सदृश्य; Dn₂ दृश्यतं Ś₁ अपरमिव
तद्दृश्य; K₅ अपरे सप्रहृष्यंत

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तावकानां परेषां च व्यतिपत्करथद्विपम् ॥ ५
 मुक्तास्तु रथिभिर्वाणा रुक्मपुङ्गाः सुतेजनाः ।
 संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुर्द्वयम्य दंशितः ।
 अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
 सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।
 कैकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८

एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
 प्राकम्पत महाव्यूहस्तास्मिन्वीरसमागमे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
 सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।
 विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
 अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
 चाष्णोयमब्रवीत्कुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२

3 ^a) K₁ २ मध्य- D₈ स्थिरो K B D (except D₁ २) T₂ राजन् (for राजा) — ^d) K₅ युद्धस्व Ko-२ G₁ ३ M₁ ३ ६ दक्षिता, D₁ T G₂ ४ M₂ ४ दक्षि (D₁ 'क्षि)तान् — After 3, B₄ repeats 2^{cd}, while D₈ repeats 6 47 10

4 = (var) 6 43 7 — ^a) D₈ शूरम् S₁ Ko-३ आदाय, K₅ G₈ आधाय (for आस्थाय) — ^c) K₁ अभिवर्तत, D₁ अभ्यवर्षत — ^d) K₅ एवोच्छितो द्विजा, D₂ एवोत्सृतध्वजा

5 ^a) K₈ D₀ सुतुमुलम् (for समभवत्) — ^b) K₁ ३ D₁ D₂ ३ तुमुल, K₈ D₆ अभवल् Ko २ S रोम (for लोम) — ^d) S₁ व्यतिपत्करथध्वज, D₁ व्यक्तमश्वरथद्विप; D₄ ३ M₁ व्यतिपत्करथ, T₁ G₄ M₈-६ व्यतिरिक्तरथ, G₈ व्यतिपत्कमथ द्विप Co oites व्यतिपत्का, Cd 'षिक्त

6 = (var) 143* — ^a) D₈ प्रमुक्ता (for मुक्तास्तु) K₈ D₂ ० राजभिर् B₈ मुक्ता दुरात्माभिर्वाणा — ^b) S₁ K₈ ३ D₂ ३ ० ३ M₁ सुतेजसा, B D₂ D₄ ७ सुतेजिता D₁ तन्मुखाश्च सुतेजसा — ^c) S अतीवोष्ण (for अकुण्ठाग्रा) — ^d) K₈ D₂ ० मातगेषु (for नागेषु च) D₅ महाहये (for हयेषु च)

7 ^b) K₆ धनुरादाय Ko-२ T₂ G M₁ ३-६ दक्षित, K₈-६ B दक्षिता, T₁ M₂ दक्षिता — After 7^{ab}, S, omitting 7^{cd}, reads 9^{cd} — ^c) D₂ D₄ ७ ३ अभिपद्य K₈ महाबाहु Cv अभिमन्युर्महा

8 ^b) S₁ K₈ ३ D₂ ३ ० सात्यकौ; Ko सातिकौ, K₁ सत्यकौ, K₂ सात्यके, K₄ B D₁ D₂ D₄ ३ ७ ३ अर्जुने, D₁ सात्यके (for शैनेये) — ^c) K₁ ३-६ B D₁ D₂ D₄ ३ ३ कैकये च; D₁ G₂ कैकयेषु, D₅ ० ७ कैकये

च, T₁ G₄ कैकयेषु, T₂ G₁ ३ M₁ ३-६ कैकयेषु T G विराटेषु (for विराटे च)

9 ^a) K₂ B₂ D₄ (before corr) ७ नववीरेषु, S नरसिंहेषु — ^b) K₀ चाविभू, K₂ चाविभू, K₈ D₆ चाभिभो, K₄ च प्रभो, K₅ चादिभि, B₁ २ ४ वारिभू, B₈ वाविभू, D₁ वाभिभू, D₂ D₁ D₅ वाभिभू, D₂ D₄ ७ ३ वा विभू, D₁ २ (before corr) चाभिभौ, D₂ (marg sec m) चादिभू; D₅ चाभिभू (for चाभित) Cd cites अभिभू K₁ चेदिमत्सेभि भारिषु, S चेदिम (T₁ G₄ 'मा'त्यक (G₂ M₅ 'कु)रुशिषु, text as in S₁ only — S reads 9^{cd} after 7^{ab} — ^d) D₁ कुद्ध (for वृद्ध) K₈ ३ D₂ ० S कुरुवृद्ध पितामह (= 6 23 12^b)

10 ^a) S₁ नाकपत, Ko १ प्रकपत, K₂ प्रकपेत, K₈ D₆ प्राकम्पत, D₂ अभिद्यत, T₁ G₄ M₁ ३ ४ अभिनत्त, T₂ अभिसक्त, G₁ ३ M₂ ६ अभिनत्त, G₂ अभिनर्त (for प्राकम्पत) S₁ K D₁ D₂ D₁-३.० ततो व्यूहस्, D₅ S महाव्यूह — ^b) D₈ अस्मिन् D₁ S 'वरक्षये (for 'समागमे) — ^c) G₁ ३ 'वां चैव (for 'षामेव)

11 ^a) K₁ सादित्य, K₂ सादितो, K₈ D₂ निसादि, K₄ श्चादित, D₈ सादिनो, Cd सादिता (for सादित) D₈ M तु (for च) K₅ सादिनध्वजगोष्त्रश्च; B D₁ D₂ D₄ ३ ७ ३ सादिनो ध्वजिनश्चैव, D₁ सादिनो हतनागाश्च, T₂ सादिनो ध्वजनादाश्च — ^b) B D (except D₂ ३ ०) हुता (for हत-) — ^c) K₈ विप्रयातरथानीकान्, K₅ D₁ विप्रद्रुतरथानीका, B₂ विप्रयातरथा, D₄ विप्रयाति रथा, D₈ विप्रजातरथा, S विप्र (M₄ प्रवि)कीर्णरथा Cd oite विप्रयातं

12 ^a) D₂ D₁ ३ S ततोर्जुनो (for अर्जुनस्तु) T₁

एष भीष्मः सुसंकुद्धो वाष्णेय मम वाहिनीम् ।
 नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
 एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
 पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
 सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
 तमवनीद्विसुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
 एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६
 एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।

प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
 चञ्चद्बहुपताकेन बलाकार्णवाजिना ।
 समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ।
 महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
 विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
 आयाच्छरान्बुद्धशीघ्रं सुहृच्छोपविनाशनः ॥ १९
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव धारणम् ।
 त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ २०
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।

C 6 2141
B 6 52 21
K 6 52 21

G महातेजा (for नरव्याघ्रो) —^a) Ds नराधिप (for महारथम्) —^c) T1 G1 कृष्ण (for कुद्धो) — Ko 1 om (hapl) 12^d-13^a —^d) K2 पाहि, Ks Da1 यो हि (for याहि) Ks Da1 पितामह

13 Ko 1 om. 13^a (cf v 1 12) —^a) Ks इति (for एष) Ks Ds ० न्वय कुद्धो, G1 ० M सुपरव्यो —^b) Ś1 K1 मम (for मम) —^c) Ko-2 s वि (Ko स्य)नाशयति, Ds s क्षपयिष्यति (for नाश) Ks Ds सुव्यक्तो, D1 S मग्रामे, Ca सुव्यक्त (as in text) —^d) Ko हित, K2 'हिते (for 'हिते)

14 Ks Gs om (hapl) 14^c-15^d —^c) Ks धार्तराष्ट्रश्च सहितो

15 Ks Gs om 15 (cf v 1 14) In Ks, this st is lost on a damaged fol —^a) Ś1 B2-4 D4 T1 G1 Ms पंचालान्, K1 पंचाला, K2 पांचाला, T2 पांचाल्यान् Ms-5 विघ्नमिष्यति (for निहनि) —^b) Ko-3 B D (except Ds) T2 G1 2 Ms 'घन्विना, Ca 'घन्वना (as in text) —^c) B Da Dn D1 2 7 s वधिष्यामि, D1 S (Gs om) हनिष्यामि

16 ^b) Ks Ds ० भव यत्तो (by transp) — Ks om (hapl) 16^{cd} —^c) Ks-5 B D त्वा (for त्वा) K4 B1 s 4 प्रापयिष्यामि (for प्रापये वीर)

17 ^a) Ks Ds शौरी, Ds 2 शौरी, S कृष्णो —^c) K4 प्रेय, D1 S प्रेय (for प्राय) Ks s B Dn2 D1-4 c-s S भीष्मस्य —^d) Da1 Ds जनेश्वर

18 ^a) Ks Ds ० पञ्चवर्णपता, K4 B Da Dn D1 4 5 7 T1 G2-4 M1-3 ० चञ्चद्बहुपता, Ks एव बहुपता,

Ds चञ्चद्बहुपता, T2 G1 पञ्चाद्बहुपता Cd cites चञ्चद् (as in text) —^b) Ko बलाकार्णवाजिना, K1 बलाङ्गववाजिना (corrupt), Ks Da: Dn D4 Cc बलाका (Ks 'दा)वल्लुवाजिना, Ks Ds ० रथेनाप्रतिमेन च, Ds बलाकावल्लुपापिना, Ms: बलाकार्णवाजिना —^c) Ko-2 Ds समुच्छ्रित महाभीम, Da1 'त्यितमहाभीम, Ds Gs छिद्रतमहाभीम —^d) Ks T2 'नद्वानर', M1 (inf lin as in text) 2 3 5 'वरवानर' — After 18^{cd}, D1 ins

15^{9a} लाङ्गलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।

पिद्गाक्षैर्दृष्टिपार्तेश्च भीषयज्ञरसैनिकान् ।

— Ds om 18^a-19^d In G1, 18^{cd} is lost on a damaged fol —^c) Ś1 K (K4 damaged) Ds 3 रथेनामिततेजसा

19 Ds om 19 (cf v 1 18) —^b) K1 2 शूरसेना च, Ks Ds शूरसेनाश्च, T1 G2 4 शूरभोपि च, G1 3 अन्नातोपि च —^c) Ko-4 B2 4 D2 8 S प्रा (Ko-2 आ)याच्छरणद शीघ्र, Ks प्रायाश्च स रणे शीघ्र, B1 Da Ds आगच्छत रणे शीघ्र, Bs प्रायात्स तु रणे वीर, Dn Ds 7 8 आगच्छत रणे शीघ्र, D1 प्रायच्छन्रणद शीघ्र —^d) Ko-8 Ds सुहृच्छोकविना, K4 सुहृदां विनाशन, Ks B Da Dn D1 3-5 7 8 S सुहृदा (M2 द्विपता) हर्ष वर्धन Only Ś1 reads 19^{cd} as in text

20 ^b) Ks प्रभिन्नवरवारण Ca cites प्रभिन्नम् (as in text) —^c) Ś1 त्रासमाने, Ks s B4 Da Dn1 Ds 2 ० S त्रासयत (Ks 'ते), Ds (marg sec m as in text) असयान K1 शूर Ds त्रासयसितराञ्छरान् —^d) Ks प्रापयत, B1 2 4 पातयान, B3 G1 मर्दयत, D1 दारयत, D2 अर्दयत, Ds पातयतश्च, T1 G2-4 क्षम-

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ २१
 को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ २२
 ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ २३
 द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
 सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
 विकर्णो दशभिर्मल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ २५
 स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।

न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
 स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
 आर्तायनिं त्रिभिर्वाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
 तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिववृर्धनंजयम् ॥ २९
 ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ।

यत्, T: M तापयत् S₁ सायकात्, G₂ सगरै

21 D₈ T G om 21^{ab} — ^b) K₁ प्रशिसैवेरकेकयै, K₈ B₈ D₄ D_n D₁₋₅ 7 प्राच्यसौवीरकैकयै, K₈ D₆ प्राप्य सौवीरकैहय (K₈ 'यै'), M प्राच्य (M₈ 'प्य') केकयसाल्व (M₄ 'सैनि')कै — ^c) K₁ प्रतिदेयाय, D₁ प्रत्युदीयात्, D₈ तु प्रतीयाय, T₂ सप्रतीयायाद्, G₁ M₁ 8-5 सप्रतीयाय, C₀ प्रत्युदीयाय (as in text) S₁ प्रत्युदियाय दीयाय (s₁₀)

22 ^a) K₈ D₂ 6 गांजीव — ^c) K₀₋₂ हि (for चा) — ^d) K₈ D₂ 6 रथ, K₄ B D_n D_n D₄ 5 7 8 S रथी, D₁ पार्थ (for रथ)

23 ^b) D₁ सर्वलोकपितामह, D₈ S सर्वलोक (D₈ 'के')महारथ — ^c) T₂ सप्तसप्ताना — ^d) B₁ 2 4 D_n D_n D₄ 5 7 8 समार्षयत्, B₈ D_n S समर्षयत्, D₈ समाचिनोत् (for समावृणोत्) D₁ कृष्ण पचाशता शरै

24 ^a) B₄ सप्त (for पञ्च) — ^b) K₀₋₂ B₈ D₄ पचाशता, D₂ पचाशताञ्च S₁ परै (for शरै) S कृप शारद्वत्त्रिभि — B₈ D_n D₄ 7 8 ins after 24 B₂, after 25^{ab}

160* द्रौणि षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरै ।

25 M₂ om. (hapl) 25^a-27^b D_n D₄ 7 8 om 25^{ab} — ^a) K₄ B₈ 4 D₁ 8 चैव (for चापि) — ^b) D₁ शकुनिश्चैव — After 25^{ab}, B₂ ins 160* — G₂ om (hapl) 25^c-28^b K₂ reads 25^c-26^b on marg — ^c) K₈ D₁ 2 6 T₁ G₄ M₁ 8 4 नवभिर् (for

दशभिर्) S₁ बलै, K₁ वाणै (for मल्लै) B₈ D_n D₄ 7 8 आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लै (cf v 1 28^a)

26 G₂ M₂ om 26 (cf v 1 25) — ^a) D₁ S (G₂ M₂ om) तैर्विद्ध स महेष्वासै (D₁ 'स') — K₂ om (hapl) 26^c-27^d — ^c) S₁ K₀ 1 8-5 D₂ 6 न स विव्यथते (K₈ 'ता) पार्थो

27 K₂ G₂ om 27 (cf v 1 26, 25), M₂ om 27^{ab} (cf. v 1 25) — ^b) S (G₂ M₂ om.) दशभि (for नवभि) B₂ कृप पचाशता शरै (of 24^b) — ^c) K₀ 1 M नरव्याघ्र, T G (G₂ om) 'व्याघ्र — ^d) D₁ नवभि (for च त्रिभि) — After 27, D₂ ins

161* शल्य च दशभिर्वाणैस्तावद्भिश्च जयद्रथम् ।

28 G₂ om 28^{ab} (cf v 1 25) — ^a) K₀ 2 आर्तायण, K₁ 4 B₁ 2 D₈ C_n आर्तायन, K₈ D₂ 6 आर्तायनिं; B₈ 4 शल्य चैव, T₂ G₈ आर्तायनी, M₂ 'यनस् C_v आर्तायनिस्त्रिभिर्मल्लै (cf v 1 25^c) — ^b) B₂ चाभि, D₈ G₈ चैव (for चापि) K₈ पक्तिभि — ^c) K₀₋₂ प्रति (for प्रत्य) — ^d) D₁ S पांडवो युद्धदुर्मद

29 ^a) T₂ तत् (for त) K₁ सात्किर्, G₈ सात्किर् K₀₋₂ तु (for च) — ^b) K₀ पार्श्वत — ^c) S सौभद्रो द्रौपदेयाश्च (= 6 23 6^c)

30 ^a) K₄ तथा (for ततो) K₀ 1 महेष्वासो — ^b) K₁ नरो K₂ प्रिय तर, D₁ प्रियैषिण, S प्रिये स्थित — ^c) K₁ अभिवर्षत, K₄ B D_n D_n D₄ 5 7 8 T₁ G₈ 4 अभ्यवर्षत T₂ अभ्यवर्षत पांचाल्या — ^d)

अशीत्या निगितैर्वाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ३१
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
 प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
 तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
 चिक्रीड धनुषा राजल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
 पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३४
 एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।
 यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिक्रान्ति ।

त्वयि जीवति गाङ्गेये द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३५
 त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः ।
 न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥ ३६
 स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
 एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ३७
 उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
 सिंहादानभृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ॥ ३८
 द्रौणिदुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।

C 6 2160
B 6 52-40
K 6 52 40

Ds Gs स युक्त Ks Ds ० सर्वसोमकै, T1 G1 १ ४
 मायकोत्तमै, M1 २ मोमकै सह (by transp)

31 ^a) B2 भीष्मश्च — ^b) Ks तुत्य, D1 ३ S
 राजन् (for तूणं) — ^c) K1 अशोत्या, Da1 Ds आ
 शीत्या, Ds अशीत्या K1 Da1 निदातैर्, D1 नवभिर
 — ^d) Ś1 ततोतुप्यतु (sio), Ko ततोतुप्यत, K1 ततो
 तुपतु, Ks ततोमुप्यत, K1 उदक्रोशत, B1 Da Dn1
 D. G1 तत क्रोशति, T1 Gs ४ M. तत क्रोशत, M2
 तत्राक्रोशत S (M1 ३ inf / in as in text) पाटव्रा
 (for तावका)

32 ^a) Da1 तु, S च (for तु) Ds तेषा निनाद
 श्रुत्वा तु — ^b) Ks B D1 ३ सहिताना (for प्रहृष्टाना)
 D1 प्रहृष्टवान्, T1 G1 M8 ३ प्रहर्षित, G1-३ प्रघर्षित,
 M1 २ ४ प्रहर्षित — ^c) D1 मध्ये — ^d) Ks B Ds
 नर, Ks रह (for रथ)

33 ^a) D1 ३ S तेषा महारथाना च (D2 'ना स)
 — ^b) K2 Da1 चिक्रीड D1 चिक्रीडत महाराज, D2
 चिक्रीडे धनुषो राजन् — ^d) Ś1 Ko ३ ४ B1 २ ४
 Da1 D1-३ १ ३ M4 लक्ष्य कृत्वा, B2 लक्षीकृत्य, T1 G1
 M1-३ ३ लक्ष्यान्कृत्वा, T2 वृक्षान्कृत्वा, G2-४ लक्ष्यान्कृत्वा
 Co d cite लक्ष्य (as in text) — After 33, S ins

162^r क्षत्रियाणा गिरास्युर्मै कृन्तन्शस्त्रैर्महारथ ।
 शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्यचरत्फल्गुनस्तदा ।

34 ^a) D1 दुर्योधनस्ततो राजन् — ^b) B2 जनेश्वर,
 Da2 Dn1 Ds G1 ३ 'श्वर, Dn2 नरेश्वरः — ^c) Da
 पीड्यमाना, Dn1 पीडमान Ks D2 ० स्वसैन्य च, Ks
 भृश सैन्य, Da Ds स्वका सेना

35 ^a) Ks B Da Dn Ds १ १ ३ पा (K1 घा) व
 यन्तर्वसैन्यानि — ^d) Ks D1 मूलत — ^e) Ko-2 ४
 B D (except D1) T2 G1-३ M1 २ ६ गागेय

36 ^a) M2 तत्कृते Ks ह्येष, B Ds चैव; S
 चैव (for ह्येष) Ks कर्माणि, S (except T2) वै
 कर्णो (for कर्णोऽपि) — ^b) Ds त्यक्त (for न्यस्त)
 N विशा पते (for महारथ) — ^c) B1 २ Da Ds S
 युध्यते B1 २ ४ D (except D2 ३ ६) S पार्थान् (for
 पार्थ) — ^d) B2 कृत (for हित)

37 ^a) Ś1 तथा स्व, D1 ३ (marg sec m) T2 स्व
 तथा — ^b) Ko फाल्गुण, K1-३ B D फाल्गुन,
 Gs फाल्गुन — ^c) S तदा (for ततो) — ^d) K1 D1
 धिक्क्षत्र, Ds धिक्क्षत्र, Ds दिधिष्णु- (for धिक्क्षत्र)
 D1 इदम् (for धर्मम्) — ^e) N (except Ś1)
 प्रायात् (for तयौ)

38 ^b) Ko-2 सस्थितौ, Ks B2 सपृक्तौ Ś1 K B1
 D2 ३ ० प्रेक्ष्य, D1 वीक्ष्य (for दृश्य) S सस (M2
 'य'क्तौ दृढधन्विनौ — ^c) K1 २ B D (except D1 ३ ०)
 S सिंहाद (for 'नादान्) S कृत्वा (for चक्रु)
 — ^d) K1 शखशब्द च, Ks Ds 'नादाश्च Ks मारिष
 (for भारत) B Da Dn D1 ३-६ १ ३ शखान्दभुक्ष
 मारिष, S वाणशखरवै सह

39 Ks Ds om (hapl) ३९ — ^a) K1 द्रौणिर्,
 K2 Ds M2 द्रौणि, Ks D2 ० द्रोणो, Da1 द्रोण,
 Gs द्रौणी, Gs द्रौणि Ks D2 ० चापि (for चैव)
 — ^b) S महारथ (for तवात्मज) — ^d) B1 Ds भारत
 (for मारिष) S अन्यरक्षन्पितामह

परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३९
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४०
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ।
 तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ४१
 ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
 अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४२
 शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव ।
 वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तथा ॥ ४३
 उभौ परमसंहृष्टाबुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।

निर्विशेषमद्युध्येतां कृतप्रतिकृतैपिणौ ॥ ४४
 भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
 शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४५
 तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
 गाङ्गेयशरनुत्नानि न्यपतन्त महीतले ॥ ४६
 अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्छच्छितैः शरैः ।
 भीष्मोऽपि समरे पार्थ विन्याध त्रिंशता शरैः ॥ ४७
 अन्योन्यस्य हयान्विद्धा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
 रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।

40 °) D₈ सहितास् (for महते) —^d) G₂ तयोर
(for ततो)

41 °) D₁ तत (for रणे) —^b) K₁ 2 5 D₈ 8
आनर्छ, D₈ विन्याध, G₂ आनर्च (for आनर्छन्) Ś₁
K₀₋₂ 5 बहुभिः, G₃ दशभिः (for नवभिः) —^a)
K₅ प्रतिविध्य, G₈ प्रत्ययुध्यद् —^d) M₄ नवभिर्
(for दश) Ś₁ मर्मवेधिभिः, K₀ 5 'भेदिभिः'

42 °) D₂ D₈ (sup lin ns in text) G₂ M₂
शत (for शर) —^b) Ś₁ सुप्रयुक्तेन, K₂ M₄ स प्र
युक्तेन, K₄ B₂ D₂ 8 7 सुप्रयुक्तेन, T₂ G₂ संप्रयुक्तेन
K₈ पाण्डव, D₁ मारिष, S भारत —^a) S धनजयो
जयप्रेप्सुर् —^d) Ś₁ K₈ B₃ T₁ 'वारयन्' G₁ 8 M₈ 8
दिश D₁ भीष्मस्यान्यधमद्रथ

43 Ś₁ reads 43^a-68^d after 6 49 22^{ab}, and
repeats 48^a-70^d and colophon after 6 49 4 —^a)
Ś₁ द्रोणो युधि, K₈ D₆ शरजालास्, D₈ 'जालस्' Ś₁
शरैरन्यै, K₀ 2 D₁ 7 8 T G₂ 4 M₄ 5 ततस्त तु;
K₈ 5 D₈ D₁ D₂ 5 6 ततस्तस्य (K₅ 'त्र) —^b)
K₀₋₂ 4 कौरव, K₅ D₈ पार्थिव, B D₁ D₂ 5 7 8
पार्थिव, D₁ 8 मारिष, S भारत —^d) K₁ 8 D₈
D₅ भीष्म Ś₁ K₀ (sup lin) 1 2 B D₂ D₁₋₁
0-8 तदा, S युधि (for तथा)

44 For sequence in Ś₁, cf. v 1 43 —^a) K₁
'सहृष्टाद् —^b) Ś₁ D₈ 'नदनौ, K₀ युद्धाय नदिनौ
—^a) T₂ 'शेष नियुध्येता, M₄ 'शेषेण युध्येता —^d)
= 6 43 25^d K₀ 2 T₂ M₄ 'कृतेपिणौ, D₆ 'कृतिक्षिणौ

45 For sequence in Ś₁, cf. v 1 43 K₀₋₂ om
45 —^a) D₂ D₈ 'प्रयुक्तानि; D₃ 7 'प्रमुक्तानि

—^b) T₂ 'जातानि Ś₁ K₅ D₈ सर्वश', D₂ D₃ Cc
भागश; D₁ मारिष (for सघश) —^c) G₂ शीघ्र',
M₄ कीर्य' (for शीर्य') K₈ शीर्यमाणा व्यदृश्यत
—^d) Ś₁ K₈₋₈ D₂ D₁ D₁₋₃ 5 6 छिन्नानि (for
भिन्नानि)

46 For sequence in Ś₁, cf. v 1 43 — K₀
पार्थचापविनिमुक्तानि (hypermetric), K₁ पार्थचाप-
विमुक्तानि, K₂ पार्थचापविनिमुक्ता, D₁ तथैव शरजालानि-
—^b) D₁ पार्थमुक्तानि, T₂ शरजातानि. K₈ D₂
D₂ 4 सर्वश, D₃ सघश, D₅ भारत —^a) K₈
D₂ 6 'शरकृतानि; D₈ 'शरमुक्तानि, T₂ 'शरजातानि-
—^d) K₈ न्यपतत, B₁ 8 4 प्रापतत, M₁₋₃ 5 न्यविशत
D₈ महीपते

47 For sequence in Ś₁, cf. v 1 43 —^b) D₈
आर्छच्छितै K₅ भीष्ममानर्छ छितै शरै (hypermetric)
— D₂ om (hapl) 47^{cd} —^c) K₀₋₂ पार्थ —^d)
K₀ 2 त्रिंशत, K₁ त्रिंशतै, K₄ B D₈ D₁ D₅ 7 8
नवभिः, D₁ 8 S निशितै (for त्रिंशता)

48 For sequence in Ś₁, cf. v 1 43 —^a) B
D₂ D₂ D₂ 5 7 8 अन्योन्यं तौ (D₈ ते) M₄ शरैर्
(for हयान्) —^b) D₆ ध्वज D₈ समहाबलौ; T₂
सुमहद्युधि, M सुमहाद्युती T₁ G ध्वजौ चापि महाद्युती-
— K₅ om 48^{cd} —^c) D₁ रथेषा Ś₁ K₈ D₁ 2 6
चक्ररक्षौ, K₀ रथचक्रौ, K₁ रथशक्रौ, K₂ B₃ 4 D₂
D₄ 7 8 रथचक्रं K₈ D₈ D₁ D₂ 5 तु (for च) T₁
G रथेषा रथचक्रेण —^d) In K₄, the text from
तु up to भि in 49^a, is lost on a damaged fol T₁
G M चित्रं चि (G₁ 8 चा)क्रीडित् रणे, T₂ विच्छेदुक्षौ
तदा रणे

वासुदेवं त्रिभिर्वाणैराजधान स्तनान्तरे ॥ ४९
 भीष्मचापच्युतैर्वाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः ।
 विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५०
 ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
 गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्विभेद त्रिभिः शरैः ॥ ५१
 यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
 नाशकृतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ५२
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५३
 अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।
 राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५४
 उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।
 तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ५५
 तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ॥ ५६
 न तयोरन्तरं कश्चिद्दृशे भरतर्षभ ।

C 6 217a
 B 6 52 56
 K 6 52 57

49 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) G2 'तेजा (for 'राज) — K1 om (? hapl) 49^b-50^c —^b) S भीष्म' शासनव शरैः —^c) S ततस्त्रीशयैर् (for त्रिभिर्वाणैर्) — D6 om (hapl) 49^d-50^a

50 For sequence in Ś1, cf v l 43 K1 om 50^{ab}, D6 om 50^a (cf v l 49) —^a) K4 s B D (except D2, D6 om) 'च्युतैस्तैस्तु —^c) K3 D2 s तदा राजन्, D1 महाराज (for रणे राजन्) —^d) Ś1 Ko 2 D3 T2 G1 M4 सुपुष्प D1 पुष्पित किंशुको यथा

51 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^b) Ko-2 M4 निर्विद्धं S (except M1) वीक्ष्य K3 D2 s विद्ध प्रेक्ष्य जनार्दन —^c) Ko गाणेय D6 चक्रे (for संख्ये) D1 s S सारथिं क्रुद्धं (T1 G2 s 'वीर)स्य —^d) Dn2 D3 s T1 G शितैः (for त्रिभिः)

52 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) In K4 the portion of the text from नौ to सू in 53^d is lost on a damaged fol —^b) K3 s B Da Dn D2 s 4-6 s T2 G1-3 M रथं (for वधं) D1 अन्योन्यवरदशितौ —^c) D1 नो शकेता K3 D2 s लघो (for तदा) S न तौ शकतुरन्योन्यम् —^d) D8 अभिसंधानम्, S (except G4) अतिसंधातुम्, Cc अभि (as in text)

53 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged up to सू in 53^d (cf v l 52) —^a) B2 s S तौ मण्डलानि चित्राणि —^b) K3 मतं (for गतं) —^c) K1 अधर्षं, K5 आदर्शयेता तु, D1 आदर्शयेतां, T1 G M व्यदर्शं B Da Dn D2 s 7 8 दर्शयामासद् राजन्, T2 दर्शयेतां बहुविध —^d) K1 s D2 s सूतसामर्थ्यलाघव, S 'सामर्थ्यं (G3 'सारथ्य)ज बल,

Cc d as in text

54 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) D3 अतरत, D6 अतर तु, T2 अनत च Ca c d cite अतर T1 G4 प्रहारेस्मिन् —^b) K1 2 Da1 तर्कयतो, T1 G 'येता, Ca c d 'यन्तौ (as in text) K3 D2 s महाबलौ, K4 B Da Dn D2 s 7 8 विशां पते, D1 s S परस्परं (for महारथौ) — After 54^{ab}, (through eye-wandering) K2 reads 56 —^c) Ko 1 s s Da1 D2 s उत्तमं, Da2 D6 उत्तरं, D3 तौ वनं, G1-8 आतरं, Ca c अन्तरं (as in text)

55 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^a) K1 Da1 T2 सिंहरवौ मिश्र, B2 शखरवोन्मिश्र, D2 सिंह रयोन्मिश्रौ; D6 'रवान्मिश्र, G2 'रवैर्मिश्र —^b) B Da Dn D2 s 7 8 च चक्रतुः, D6 प्रचक्रमुः

56 For sequence in Ś1, of v l 43 K2 reads 56 after 54^{ab} —^a) K1 B2 'प्रनादेन, K4 B1 s 4 D3 7 S 'निनादेन D1 उभयोः शखनादेन — B2 om (hapl.) 56^{cd} —^c) K4 धारिता, D1 नादिता (for दारिता) T1 G4 सहभूमिश्च (for सहसा भूमिश्च) —^d) All MSS (except Ś1 K1 D3, B2 om) चकपे (for चकम्प) — After 56, S, om 57^{ab}, reads 60

57 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged S om 57^{ab} —^a) B D1 s M5 नोभयोर् (for न तयोर्) Ko 1 कैश्चिद्, D1 केचिद् —^b) Ko दृश्यते, D1 ददशुर् —^c) S उभौ हि (for वलिनौ) Ś1 Ko-3 D2 s स (Ko सु)दशौ (for समरे) S वीरौ (for शूरी) D1 तरस्विनौ युधि दुर्धर्षौ (hypermetric), D3 वलिनौ युद्धदुर्धर्षौ —^d) B3 D3

वलिनाँ समरे श्रावन्त्योन्यसदृशाबुभौ ॥ ५७
 चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजङ्घुस्तत्र कौरवाः ।
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५८
 तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम् ।
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ५९
 न तयोर्विचरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
 धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्भुजिनं क्वचित् ॥ ६०
 उभौ हि शरजालेन तावद्दृश्यौ बभूवतुः ।
 प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६१

तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चरणाश्च सहर्षिभिः ।
 अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६२
 न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
 सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ ६३
 आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
 नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६४
 नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
 सधनुश्च रथस्यश्च प्रवपन्सायकात्रणे ॥ ६५
 तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।

अन्योन्य K५ अन्योन्यविजयैषिणौ

58 For sequence in Ś1, of v 1 43 —^a) K५ भीष्मं ते, B1 2 4 Da Dn1 D4-8 भीष्म च, Dn2 भीष्मस्य —^b) K० प्रजङ्घुस्; K२ Da1 प्रजङ्घुस्, K५ D० S Cd जज्ञिरे, Dn2 प्रजङ्घुस्, D4 8 प्रययुस्, Cv प्रजङ्घुस् (as in text) —^c) K० ३ तत् K1 G1 ३ पार्थसुता, T२ M1 पाण्डुसुत —^d) K५ D२ ० चिह्न मादाय K५ जज्ञिरे

59 For sequence in Ś1, of v 1 43. —^a) K५ D२ ततो (for तयोर्) S नृ(M२ तु)सिंहयो K५ दृष्ट्वा (for राजन्) —^b) K५ 4 B D दृष्ट्वा (for दृश्य) K५ तादृश त पराक्रम; T1 G युद्धं दृष्ट्वातिविक्रम, T२ M युधि (T२ 'द्धे) दृष्ट्वा पराक्रम — K५ D२ ० om (hapl) 59°-62^d. —^c) K०-२ विस्मयं परम जग्मु सर्वभूतानि संयुगे

60 For sequence in Ś1, of. v. 1 43. K५ ५ D२ ० om 60 (for K५ D२ ०, of v 1 59) S reads 60 after 56 —^a) T२ रथयोर् (for न तयोर्) D (except D1 ३, D२ ० om) S अतरं (for विवर) G२ किंचिद् —^b) Ś1 K०-२ D३ [s]पश्यत (for पश्यति) —^c) K० 1 D३ धर्मस्थितस्य, S धर्माश्रितस्य T1 G२ 4 तथा (for यथा) —^d) T1 G1 ३ 4 किंचिद् (for कश्चिद्)

61 For sequence in Ś1, of v 1 43 K५ D२ ० om 61 (cf. v 1 59) —^a) K५ B२ उभौ तु, B३ D1 ३ उभौ च, S अन्योन्य (T1 G1 ३ 4 न्यं) B1 शरवर्षेण (for 'जालेन) —^b) K५ ५ B३ 4 D (except D1 ३, D२ ० om) तु (for च) K५ Dn३ ततस् (for पुनस्) S प्रकाश(M५ 'शे)तां पुनर्दातौ —^c) D1

बभूवतुररिदमौ, S क्षणेन भरतर्षभौ (M२-३ 'भ).

62 For sequence in Ś1, of v 1 43 K५ D२ ० om 62 (of v 1 59) —^a) B D1 ततो (for तत्र) — D३ om (hapl) from गधर्वा up to सदेवासुर in 63° —^b) Ś1 K५ B२-4 Da Dn D२ ० मह (for सह) D1 सिद्धाश्च ऋषिभि सह, D३ चारणाश्चर्षिभि सह, D7 'णा समहर्षिभि' —^c) K०-३ प्रति, M1 प्राप्य (for प्रत्य)

63 For sequence in Ś1, of v 1 43 D३ om. up to सदेवासुर in 63° (of v 1 62) —^a) K५ अशक्यौ D३ न शक्यो युधि संरब्धो —^b) K५ D२ ० महाबलौ, D1 ३ S कथंचन (for महारथौ) —^c) T G M1 ३ सदैत्या (M२ 'नागा)सुर' —^d) D1 ३ महारथौ (for कथंचन) D३ लोके परि कथंचन, S देवैः (G1 लोकै)रपि सवासवै

64 Ś1 om (hapl) 64 —^a) K५ D२ ० S लोके सिन् (for लोकेषु) —^b) B D (except D1-३.०) नैव चैतादृशं युद्ध —^c) K५ ५ B D (except D1-३.०) भविष्य (K५ ५ 'ष्यं)ति कदाचन, S भूतपूर्वाणि संयुगे

65 For sequence in Ś1, of. v 1 43 —^a) B Da Dn1 D३ ५ S न हि; Dn2 D२ 7 ३ नैव, D1 न तु (for नापि) K५ ५ D२ ० S transp जेतु and भीष्म K५ भीष्म जेतु (for जेतु भीष्म). —^b) Ś1 सधनु स (for सधनुश्च) D३ रथस्य K५-५ B Da Dn D२ 4-8 सधनु सरथ साश्च (K५ ५ D२ ० 'रथश्चैव; B२ 'शारा साश्च) —^c) Da Dn1 D३ प्रव (Da1 'ह)र्षेन्, D1 प्रकर्षन् Da Dn1 D३ बहन् (for रणे) S विसृजंश्चापि सायकान्

न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६६
इति स वाचः श्रूयन्ते प्रोचरन्त्यस्ततस्ततः ।
गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ६७
त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६८

शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ६९
वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन् युद्धे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

घृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।

रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुपादपि संजय ।

C 6 2165
D 6 53 2
K 6 53 2

66 For sequence in Ś1, cf v 1 43 —^a) Ks
D₆ पाण्डवान् —^b) Ks D₂ 6 सुदुर्जय (for दुरासदम्)
Ś1 Ko-2 नावरत्न (Ko 'ना'रतौजसा —^c) S हि
(for वि) Ks D₆ भीष्मम् —^d) Ko धनुर्वर,
D₈ धनुर्युत Ks उत्सहेते धनुर्धर — After 66, N
ins

163* आलोकादपि युद्धं तु सममेतद्गविष्यति ।

[Ks-s B D हि (for तु)]

67 For sequence in Ś1, cf v 1 43. —^a) Ks
G₈ वाचोश्रूयत —^b) K₁ प्रोचरति, K₅ रतस्;
Bs. 4 Da Dn D₂ 5 7 8 प्रचरत्यस्, D₁ प्रस्फुरत्यस् (for
प्रोचरन्त्यस्) K₃ D₂ 6 प्रोच्यमाना पुन पुन —^c)
D₁ मध्ये (for संख्ये). —^d) Ko-2 हेतुयुक्ता, D₁
तथा युधि (for स्तव) S त्व(T₂ M₁ 8-8 त)कृते
भरतर्षभ

68 For sequence in Ś1, cf v 1 43 —^a)
Ko-3 D₁ 2 6 च (for तु) D₈ तदा (for ततो) S
ततस्त्वदीया योधाश्च —^b) D₁ तु (for च) —^c)
D₁ अन्योन्यस्य शराजघ्नुस्, T₂ 'न्य च समाजघ्नुस् —^d)
B₂ S समागमे (for पराक्रमे)

69 ^a) K₅ D₂ शत Ś1 'शैर्यालङ्कैर —^b) K₅
निशितैस्तु (for विमलैश्च) K₂ 8 5 Da Dn₁ D₁-3 5 8
परस्वधै — D₁ om 69^{ed}, S (except M₁ 2) om
69^{ed} —^c) Ś1 शरजालं शरैरन्यै —^d) K₄ 5 B D

(except D₂ 8 6, D₁ om) S घृतरा (for वीरा)
—^c) Ś1 न्यकृतत, K₁ व्यकृतत, K₅ 5 Da₁ D₁ 6 8
M₈ न्यकृतत (for न्यकृन्तन्त)

70 ^a) Ś1 Ko-2 सदा, K₅ D₆ सतो (for तथा)
D₁ 'माने ततस्तास्मिन् —^b) D₁ रणे चैव सुदारुणे, S
तस्मिन्वीरवरक्षये —^c) Ko 5 D₇ S (mostly) 'पाचा
लयो, K₁ 'पाचाल्ययो —^d) T₁ G घोर आसीत्समा'

Colophon repeated in Ś1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ś1 (only once) Ko-3
mention only द्वितीययुद्धदिवस, likewise, K₅ T₂
द्वितीयदिवस, D₆ द्वितीयदिवसयुद्ध, M₁ द्वितीयेहनि, M₂
द्वितीयेहि, M₄ द्वितीयाह्निक — Adhy name T₂
G₂ भीष्मार्जुनसमागम — Adhy no (figures,
words or both) K₅ D₁ M₃ 4 49, Da₂ 10,
Dn₂ M₅ 50, D₅ 52, T G 47, M₁ 2 48 (as
in text) — Śloka no Dn₂ D₁ 72

49

1 In K₄, 1^a-2^b is lost on a damaged fol —^a)
K₅ कथं द्रोण महेष्वासं —^b) K₅ M₁ 8-8 पाचाल्यश्च
B Da Dn D₂ 5 7 8 चैव (for चापि) Ko पार्षत .
D₁ पाचाल्यश्च महाबलं —^c) Ś1 Ko-3 5 D₁-3 5
उभौ (for रणे) Ko यास्तौ; K₁ Da₁ यत्तौ; G₂
M₅ युक्तौ —^d) B₁-8 दारुणं (for संजय)

यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्वाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।

विन्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चात्रवीत् ॥ ७

ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२

2 D₂ om (hapl) 2^{ab} — ^a) S दैवम्, Co d
दिष्टम् (as in text) Da Dn₁ D₅ एतत्, M₂ एव
(for एव) — ^b) D₁ ३ ७ पौरुपादिति (D₁ 'दपि) मे
मत्ति, S पौरुष तु निरर्थक — ^c) K₂ D₂ तत्र — ^d)
K₅ नाजयद्, B₁ २ ४ नाभवद्, S नाहनद्, Ca c
नातरद् (as in text)

3 ^a) D₃ M₁ भीष्मोपि — ^c) M₃ वाधव (for
पाण्डव) D₃ सख्ये (for युद्धे) — ^d) K₅ नाजयत्,
B₂ नाभवद्, T₁ G₄ नाहनत्, M₄ नाहरत् B Dn₂
D₄ ७ ८ युधि सजय (B₁ पाण्डव), S सजयाथ वै (for
सजयौजसा)

4 ^a) K₄ damaged B₁₋₃ शक्या — ^d) T₁ G
संज्ञैः (G₃ देवै)रपि सुरासुरैः — After 4, S₁ repeats 6
48 48^c-70^d and colophon

5 Before 5, S₁ reads धृतराष्ट्र उवाच — ^a) S₁
द्रोणं सु, Ko-2 D₁ द्रोणश्च B D (except D₁₋₃ c)
विविधैर् (for निशितैर्) D₁ भल्लैर् (for वाणैर्) — ^b)
K₂ अचोदयत्, K₄ B D (except D₂ c) अयुध्यत
— K₃ om (hapl) 5^{cd} D₂ writes 5^{cd} on marg
and cancels it — ^c) M₁ २ चापि (for चास्य) S₁
यल्लेन, T₁ G₃ फल्लेन — ^d) = 26^b K₄ damaged
Ca d cite नीडात् S₁ Ko-2 रथनीडादपाहरत्, D₁ ३
S ध्वज चैकेन विन्यधे

6 ^a) K₄ damaged Da Dn₁ D₃ ६ S (except
T₁) तथास्य (for तस्याथ) — ^d) B₃ D₂ (sup in

as in text) c M₃ ६ धृष्टद्युम्नश्च, D₁ 'द्युम्न च T₁ G
भारत (for मारिष)

7 ^b) D₃ नवभिर् (for नवत्या) K₃ नवभि (for
निशितै) — ^c) G₂ ३ विन्याथ (for 'ध) S₁ Ko-2
प्रहरन्, K₃ D₅ विहसन्, Dn₂ D₄ ३ S समरे, D₁
प्रसभ (for प्रहसन्)

8 ^a) S सञ्छाद^c — ^d) Ko ३ महारथ (for अ
मर्षणम्)

9 ^a) S₁ Ko-2 आदिदेश, D₂ आददेथ, D₃ S
सदधे च (for आददे च) — ^b) K₃ ४ D₂ ० ८ रथ
(for वध) D₁ ३ S पार्षतात् (T₁ G₄ 'तात्) चिकीर्षया.
— ^c) S₁ Ko-2 शक्राशनिसम घोर, M वज्राशनिसमस्पर्श
(M₂ 'र्श) — ^d) K₄ damaged D₃ S काल^c
(for मृत्यु^c) D₃ इवातक (for इवापरम्)

10 ^b) D₃ सर्वसैन्येषु D₁ T G मारिष (for भारत)
— ^c) S₁ मत्रित, K₅ सज्जित, D₃ सधितु, T G स
हित Co cites सधित and तमिषु — ^d) M₂ भर^c
S धीमता (for सयुगे)

11 ^a) D₂ ० M₃₋₅ अपश्यामो, M₁ ३ अपश्यं वै
— ^c) D₃ तदेक, T₁ G₂ ४ य एक

12 ^a) K₅ स च दीप्त, D₁ त दीप्यत्, S त च सृष्ट
(T₃ दृष्ट्वा) B Dn₂ Dn₂ D₁ ४ ५ ७ ८ S महाघोरम्
(for शर घोरम्) — ^b) Ko-2 आयात K₅ मन्तु

तत उच्चुकुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
 ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैद्ध्यभूषिताम् ।
 द्रोणस्य निघनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
 तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
 त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 शर्वपं शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
 शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्यं महायशाः ।

मात्मन, G₃ मृत्युमाहवे —^c) D₁ समरे क्रुद्धं, T₁
 च शराभ्यां च, T₂ G (G₁ damaged) शरवर्षं च, M
 शरवर्षण (for शरवृष्टिं च) —^d) K₂ भारद्वाज K₁
 D₂ ३ च (for ह) D₁ शरवृष्टिं समर्जं च, S भारद्वाजस्य
 मयुगे

13 ^a) Ś₁ ततश्च उच्चुकुशु, Ko-3 D₁ २ ० ततस्ते
 उच्चुकुशु Ko सर्वा, B Da Dn D₁ ५ ७ ९ S हृष्टा,
 D₂ शूरा (for सर्वे) —^b) K₁ ३ ४ B₁ २ D₂ ३ ९
 पञ्चाला S सह पाण्डवै (by transp) —^c) D₁ धृष्ट
 द्युम्नस्य

14 ^a) K₁ damaged S अथ (T₁ G₁ रथ) शक्ति
 —^b) Ś₁ Ko-2 स्वर्णं (Ko 'णं) वैद्ध्यभूषणां, K₄ B D₂
 वैद्ध्यभूषि (B₂ शोभि)ता, D₁ तदा कार्पायसी ददा,
 S (except G₁) रक्मवैद्ध्यं —^d) Ś₁ K₃ च, D₁
 [आ]शु (for स) S चिक्षेप त्वरयान्वित

15 ^a) G₂ सप्रेक्ष्य (for महमा) —^b) K₃ S
 भूषिता — After 15^{ab}, K₁ repeats 14^c-15^b
 —^c) Ś₁ Ko-2 B₃ D₁ द्विधा Ko चिच्छेद (for चि
 क्षेप) D₁ सहसा (for समरे) —^d) D₂ [S]सहन्निव,
 D₂ पराक्रमी (for हसन्निव)

16 Dn₁ om 16^a-17^b —^a) D₁ निवारिता, D₂
 विनिहिता, S ता विहता —^b) G₃ भारद्वाज (for
 धृष्टद्युम्न) —^c) K₂ D₂ ० शरवर्षण (for 'र्षाणि)
 —^d) Ko-2 D₂ M₂ जनेश्वर

17 Dn₁ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) Ko ३
 तु तत्तत्र, K₁ २ B₂ Da Dn₂ D₂ ४-५ ततस्तत्र, K₄
 D₁ ३ ततस्तनु, K₅ च त तस्य, B₁ २ ४ ततस्तच्च, S

द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
 स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ।
 द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
 सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्रोणजिघांसया ।
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९
 लाघवाद्भ्रंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
 व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ २०
 भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खान्शिलाशितान् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१

C ६ 2214
 B ६ 53 21
 K ६ 53 21

ततस्तुणं —^b) Ko-2 स निवार्यं K₃ D₂ ० महौजसा,
 T G महारथ — D₂ om (hapl) 17^c-18^b —^d)
 Ś₁ कार्पक, G₂ सायक (for कार्मुकम्)

18 D₂ om 18^{ab} (cf v 1 17) —^a) T₂ G₁ ३
 M₁ २ ४ स (for स) —^b) Ko २ ३ Da₁ गदा गुर्वी
 Ś₁ K₁ महायशा, T₁ G महारथ, T₂ M महाबल
 D₁ गदामादाय वीर्यवान् —^d) D₁ वज्रं, S (except
 M₂) अश्मं, Co गिरि (as in text) K₃ D₂ बलात्,
 K₅ बलि, S ददा (for बली)

19 ^a) B₂ ४ D (except D₁-३ ०) तत्करान् (for वेग
 वन्) —^b) B₂ Da Dn D₁ ६ ७ ८ (sup lin) प्रागाद्
 — 19^{cd} = (var) 32^{ab} —^c) Ś₁ K D₂ ० तत्रा
 श्रयंम् K₃ ५ D₂ ० M₃-३ अपश्यामो —^d) Ko
 भरद्वाजस्य D₂ लाघव (for विक्रमम्) M₂ विक्रम
 पार्षदस्य च

20 ^a) Ś₁ शमयामास, Ko-2 D₁ ३ ० S (except
 M₁) ध्वसं, K₅ अशं, Ca ० व्यसं (as in
 text) —^b) Ś₁ K₆ हेमविभूषणा, D₁ यद्धेमभूषिता,
 S (except G₁) ता हेमभूषिता —^c) Ś₁ Ko-2 ०
 D₁ ३ ० T G₂-४ ध्वसं (for व्यसं) Ko-2 D₂ ता तु,
 K₄ B₂ ४ Da Dn D₁ ५ ७ ९ S चैव, D₁ सोपि (for
 ता च) —^d) K₅ पार्षत, B₁ D₂ भारत, B₂-४
 Dn₂ D₁ ७ मारिप, Da₁ D₁ पार्षत

21 ^a) G₂ फलान् K₃ D₂ ० पक्ष, K₆ दीप्तान्,
 T₂ भीतान्, G₂ पीतान्, Ca पीतान् (as in text)
 —^b) Ś₁ सुवर्णं (hypermetric), Dn₁ D₂ T G₂ ४
 M रुक्मपुत्रान्, G₁ ३ ककपुत्रान् Ko-2 शिलाचितान्,
 D₂ S सुदारुणा (G₁ ३ वेगिता)न् —^c) G₁ ते त्वस्य,
 G₃ ते तत्र —^d) D₆ पपौ

अथान्यद्बनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
 रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
 वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
 अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
 अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
 अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
 सारथिं चास्य भस्त्रेण रथनीडादपातयत् ।
 अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६

पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
 ततोऽपरेण भस्त्रेण हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७
 स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 गदापाणिरवारो हत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
 तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभृजो बली ॥ ३०
 अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
 आमिपार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१

22 ^b) K₄ D₁ महायज्ञा, D_{a1} मृतप्रजा, D₈ G₈ महारथ (for 'मना') After 22^{ab}, S₁ reads 6 48 43^a-68^d — ^c) S₁ परस्पर (for द्रोण युधि) — K_{o-2} om 22^d-24^o, D₈ om 22^d-25^a

23 K_{o-2} D₈ om 23 (of v l 22) T₁ G om (hapl) 23^a-25^b — ^a) K₈ D₂ तदा (for ततस्) D₈ हि (for तु) — ^b) M₈ ६ शुशुभातेनुरजितौ — ^c) S₁ K₈-5 B D (except D₂, D₈ om) वसते पुष्प-शायलौ C_o cites पुष्प, C_d शवलौ — ^d) K₈ 4 D₂ सपुष्पाविव

24 D₈ T₁ G om 24 (of v l 22, 23) K_{o-2} om 24^{ab} (of v l 22) — ^a) D₁ अमर्षात्तु (for 'षितस्) — ^b) M₂ च दुरुमुखे (for चमू')

25 T₁ G om 25^{ab} (of v l 23) D₈ om 25^a (of v l 22) — ^a) B₄ तथैनं — ^c) S₁ प्रत्याकि रद्, K₂ 5 D₁ अभ्याकिरद्, D₈ S अभ्यवर्षद् — ^d) B₈ मेघवृष्टिरिवाचल; S वृष्ट्या शैल (G₁ 8 वाणैर्गिरि) मिवाबुद् — After 25, D₈ ins

164* तदप्यस्य रणे द्रोणश्चिच्छेद सशर धनु ।

26 ^a) K_{o-2} चापि (for चास्य) T₁ G₂ 8 भस्त्रेण — K₅ om (hapl) 26^b-27^o — ^b) = 5^d S₁ रथनीडाद्, S 'नीळाद् S₁ K_{o-2} D₈ S अपाहरत् (for अपातयत्) — K₂ om (hapl) 26°-27^d — ^d) D₁ चतुर्भिः सायकोत्तमै

27 K₂ om 27, K₅ om 27^{ab} (of v l 26) — ^c) S भस्त्रेण चास्य (M₁ 'नास्य सु) तीक्ष्णेन — ^d) K_o 4 B₂ 4 D_a D_{n2} D₈ 4 8 (marg sec. m) T₂

G_o d हस्तावापम् K_o 1 5 अवाछिनत्, K₄ अथाछिनोत्; D_{a1} तथाछिनत्, D₁ अवाछिनत्, S अपातयत्

28 ^a) S (except G₈ M₂ 5) सच्छिन्न — K₁ om. 28^{bc} — ^c) S₁ K_o 2 M₄ 5 अपोवाह, K₈ D₂ 6 इ (K₈ 8) वातिष्ठत्, D₈ अवरोह; M₈ अपोवाहत् K₈ ख्यापयन्पौरुष युद्धे, D₁ गदापाणी रथे तस्यौ — ^d) K₂ स्थापयन्, K₈ D₂ (marg sec m as in text) ख्यापयन्वै, D₈ ख्यापयन्वै, D₈ व्यापयन्; G₂ दीप'. T₁ G₄ रथात् (for महत्) K₈ गदापाणिरवातरत्, D₁ क्षात्र पौरुषमास्थित

29 ^a) D₁ तामन्य. D₁ तीक्ष्णै; T₂ तूर्णी (for तूर्ण) — ^b) K_{o-2} पार्षत; D₁ भूतले (for भारत) — ^c) C_d अनवगूढस्य, C_o 'रूढस्य (as in text)

30 ^a) K_o 2 तथा स, D₁ ततस्तु, T₁ G₂ तदस्य; M₁ 8 4 स तस्य K₈ D₁ 2 6 M₂ 4 5 विमल — ^b) G₈ जित (for शत). S₁ K_{o-2} D_{n1} D₁₋₂ 6 T₁ G M₁ 2 शतचन्द्रं (K₈ 'द्र) मनोरम; K₄ 'चंद्र मनोरथं, B D_a D_{n2} D₂ 6 7 8 'चंद्रं (D_{a1} D₈ 'द्र) सतोमर, D_{n1} (by corr) 'चंद्र सतोरण, T₂ 'चर्ममनोहर, text as in K₅ M₈₋₅ — ^c) K₈ D₁ 8 T₁ G₂ 4 M विमल (for विपुल). D_a D_{n1} रस्य (for दिव्य) — ^d) M₈₋₅ वि- (for प्र) D₁ सुभृज बली, S सु (M₈₋₅ स) महाभुज

31 ^c) S₁ K_{o-2} 5 आमिपार्थे, D_{a1} D₈ अमिपार्थी; T₂ आमिपार्थं K_{o-2} महा (for यथा) — ^d) B₂ T₂ G₈ मत्त K₅ महाद्विप, D₈ इवोपम (marg sec. m 'त्तम)

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
 लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
 यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
 न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
 तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
 वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
 ततो भीमो महाबाहुः सहसाम्यपतद्गली ।
 साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
 स द्रोणं निश्चितैर्वाणै राजन्विन्याध सप्तभिः ।
 पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
 सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
 भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
 पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ३९
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
 जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४०

C 6 2234
B 6 53 41
K 6 53 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

32 32^{ab} = (var) 19^{cd} —^a) B D (except D1-3 6) तत्रा(B3 'या)श्चर्यम्, T1 अत्राद्भुतम् K3 D2 6 G1 M3-5 अपश्यामो —^b) Ko भारद्वा, T2 भरद्वा Ko 2 4 विक्रम, Cd पौरुषम् (as in text) —^c) D4.7 8 चास्त्रयोगेन Co oites अस्त्रयोग (as in text) —^d) G3 वधं (for बलं) Ko बाह्वोश्च S मारिष (for भारत)

33 ^a) Ś1 येनेद्, K4 यदेव; B Da Dn D4 5 7 8 यदेक (Da1 'व) —^b) K2 पार्षत; D1 मारिष T G सकृद्ध समवारय (G3 'किर)त्, M सकृद्ध समवारयत् (M1 'न्) —^c) D8 चचाल (for दशाक) M2 तदा (for ततो) —^d) D1 धारित शरवृष्टिभि

34 ^{ab}) K3 D2 6 अपश्यामो S निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथ (M3-5 'बल) —^c) Ś1 B4 Dn2 D1 4 8 वारयानं, K2 वारयाणा, K3-5 B1-3 Da Dn1 D2 3 5 वारयतं Ś1 Ko-3 5 D1-3 शरान्वोरंश (for शरौघाश्च) S न्यवारयच्छरौघांस्ताश् (G2 'घाश्च, G3 'घांस्ता) —^d) G2 मर्मणा

35 ^b) Dn2 D4 7 8 T1 G4 सहसा न्यप —^c) K3 D6 सहस्य Ś1 Ko 2 3 5 Da Dn1 D2 5 6 बलवान् (for समरे) —^d) Ś1 Ko-2 महाबल; K5 महारणे

36 ^a) K3 D2 6 विशिखैर् (for निश्चितैर्) —^c) B4 पातयत, Da Dn1 D5 T1 G2 4 पार्षत तु K4 क्षणात्, Dn2 D3 T1 G2 4 M रथ; G1 8 रथात् (for तदा) Ś1 K3 D2 6 स्वरन्राजस; K5 रथ राजस, T2 महाराज (for तदा तूर्णम्) Ko-2 पार्षत चतुर राजस,

D1 पार्षत विरथ भीम —^d) Ś1 Ko-3 5 D2 6 तूर्णम्, D1 स्वयम् (for अन्यम्) K5 स्वक; D8 S तदा (for रथम्)

37 Ś1 om 37^{ab} —^a) D8 राजन् —^b) Ko-3 B D2 7 Co कालिङ्ग K3 5 Da1 D2 6 समनोद —^c) S गुप्त (for युक्त) —^d) Ko भारद्वा Ś1 Ko-2 कारणात्, K3-5 B D (except Dn1 D8) गोपने (for रक्षणे)

38 ^a) D1 सु (for सा) —^b) Ś1 कालिगाना Ś1 Ko-4 D2 6 नराधिप, K5 जनेश्वर, Da2 Dn2 D4 8 नरेश्वर (for जने) —^c) Ś1 अभ्युद्ययौ, K1 अद्य ययौ, K3 B D (except D8 6) M3-5 अभ्याययौ, M1 अभ्युद्यता, M2 'द्यत्स K5 शीघ्र, B Da Dn D4 5 7 8 भीमा (for तूर्ण)

39 ^a) Ś1 पंचाल्यम्, K1 पंचालिम्, D6 पांचालम् Ko B4 Dn2 D4 7 8 अपि; K1.2 4.5 D1.8 अथ (for (for अभि-) B3 'ल्यमभिसगम्य —^b) S द्रोण प्रहरतां वर — M3 5 om 39^{cd} —^c) D3 m S (except T2, M3 5 om) क्रुद्धौ (for वृद्धौ) —^d) D8 वार (for योध) K3 D1.8 S (except M4; M3 5 om) संयुगे —^e) Ko-2 सहसा (for समरे) —^f) Ś1 Ko 2 3 5 B3 D1-8 6 T1 G4 धर्मराजानमभ्ययात्; K1 धर्मराजभ्रद्यत्वात् (corrupt), T2 G1 8 M3-5 धर्मराजानमन्वयात्, G2 'राजानपालयत् (sio)

40 ^b) A few MSS तुमुल Ko S रोम (for लोम) —^c) D1 कालिगाना —^d) K3 भीष्मस्य च,

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
 कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
 चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
 योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २
 संजय उवाच ।
 पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
 महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्धीमरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम् ।

Ks भीमस्य सु —^c) D1 सक्षय*, T1 G4 प्रेक्षण*
 (for प्रक्षय*) —^r) Ko-2 s भयावह, Ks D2 o
 महाबलं, Ds दुरासद (for भयानकम्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-
 parvan name, Ko-2 mention only द्वितीययुद्धदिवस,
 Ks Da Dn1 Ds द्वितीयेद्धि, Ks द्वितीयदिवस, Bs
 Ds द्वितीयदिवससग्राम(Ds *सयुद्ध), Ms द्वितीयाद्धि
 — *Adhy name* Ks धृष्टद्युम्नपराजय, Da Dn1 Ds
 धृष्टद्युम्नयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both)
 Da2 11, Dn2 Ms 51, D1 Ms 4 50, Ds 53,
 T G 48, M1 2 49 (as in text) — *Sloka no*
 Dn2 Ds 41

50

1 ^a) Ko-2 M1 2 तत, D1 यथा, T2 G1 8 तदा
 (for तथा) T1 G2 4 मम पुत्रसमादिष्ट, Cal ed
 पुत्रेण मम संप्रोक्त —^b) Ko-2 Ms कलिङ्गो —^d)
 T2 G1 8 M1 2 महारथं (for *बलम्)

2 ^a) Ko-2 चरन्तं (for चरन्त) S1 Ko-2 s समरे
 (for गदया) Ms वीर —^b) S1 Ko-3 B1-s
 D1-s o दडहस्तम्, Ks हस्तदडम् —^d) S1 **ग*,
 Ko-2 4 B Da2 Dn2 Ds 7 कलिङ्ग T1 G4 transp
 सह and सेनया S1 सर्वं (for सह)

3 ^{ab}) D1 दुर्योधनेन राजेन्द्र तथादिष्टो महाबलः —^c)
 Ks 5 B Da Dn D1 4 5 7 8 Ms 5 युक्त, G2 गुप्त

रथनागाश्चकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
 भीमसेनः कलिङ्गानामार्धद्वारत वाहिनीम् ।
 केतुमन्तं च नैपादिमायान्तं सह चेदिमिः ॥ ५
 ततः श्रुतायुः संकुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
 आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
 रथैरनेकसाहसैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
 अयुतेन गजानां च निपादैः सह केतुमान् ।
 भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ७
 चेदिमत्स्यकरूपाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।

(for गुप्त) —^d) S1 K1 प्रोयाद्

4 ^a) K1 s Dn1 (by corr) Ds तमा* B1 2 4
 Dn2 D1 3 4 7 8 S महतीं (for सहसा) —^b) G2
 कलिङ्गानां —^c) K2-4 D2 G1 M2 रथा नागाश्च*,
 B Da Dn D1 3-5 7 8 M2-3 रथाश्चनाग*, Gs (ms/
 lms as in text) रथनागा च कलिलां —^d) S
 *महागद

5 ^a) D1 भीममत्र (for *सेन) —^b) Ks आन
 छेद् (hypermetric), T2 छिदन्; Ms अर्छेद्, Cc. d
 आर्छेद् (as in text) Ko 2 भरत —^c) T2 नैपा-
 दीन्; M2 *पादीन् —^d) S1 Ko-2 4 सयांत, Ds
 संसक्त, S आसाद्य (T2 समन्यु) (for आयान्तं)

6 ^a) Ks तत दतायुः सनद्धो —^b) D1 T2 Ms-3
 राजन्, M1 2 राजा (for राज्ञा) — After 6^{ab}, S1
 reads 7^c, repeating it in its proper place —^d)
 K4 B D (except D2 s o) व्यूढानीकेन (K4 *पु)
 दंशित, S *नीको महाबल

7 ^a) S रथस्यै (M *थेस्यै) बंधुसाहसै —^b) G2
 कलिङ्गानां S1 Ks 4 Ds नराधिप, B1 2 Da1 जना
 धिप, Bs S जनेश्वर (T2 *र), D1-3 नराधिप —^c)
 G1 गदाना T2 युयुधेनेन गदिना —^d) D1 केतुना (for
 केतुमान्) —^e) Dn2 Ds 8 महाराज (for रणे राजन्)
 —^r) K2 8 D1 4 M4 पर्यवारयन्

8 ^a) S1 Ks-3 B D (except D1 s) *करूपास्तु,
 Ko-2 *करूपाश्च, S *क (M1 2 *कु) रूपाश्च —^b) S1

अभ्यवर्तन्त सहसा निपादान्सह राजभिः ॥ ८
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ९
 घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
 यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ १०
 तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
 अभूव सुमहाञ्छब्दः सागरस्यैव गर्जतः ॥ ११

अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते ।
 महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसन्निभाम् ॥ १२
 योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
 स्वानप्याददते स्वाश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ १३
 विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
 कलिङ्गैः सह चेदीनां निपादैश्च विशां पते ॥ १४
 कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।

C 6 2249
 B 6 24 15
 P 6 54 15

Ko-2 'मेनपुरोगमान् (Ś1 'मा'), D1 S 'मेनपदानुगा',
 D2 'मेनपुरसरा' — °) D1 अभ्यवर्षत Ś1 K2 D2
 सहिता (for सहसा) D2 S अभ्यधावंत ममरे — °) D1
 Ko-3 D1 ० निपादा, S निपादै

9 °) Da1 प्रवर्तते — °) S1 K D2 ३ ० M1 २ ४
 भयावह (for 'नकम्) — After 9^{ab}, M1-2 ३ ins
 (cf 16)

165* एवं कलिङ्गाश्चैव मनिवृत्तेषु चेदिषु ।

स्वबाहुबलमास्थाय अभ्यवर्तन्त पाण्डवम् ।

— °) Ko 2 प्रजानन्नपि, K2 D2 ३ प्राजानन्न च, K2
 B1 ३ Da प्रधाधन च, B2 4 Dn2 D4 १ ३ प्रधाधतां च,
 Dn1 D2 प्रयोधन च, T G परेया तव, M1-2 ३ शूराणा
 तत्र K2 D2 ३ ० योधा स्वान् (D2 'धानान्), K2
 B Da Dn D2 ३ १ ३ S (except M2) योधानां K1
 प्रजाननप्रयोधा तु, D1 तावकाना परेया च

10 °) S1 भीमन् (for घोरन्) S घोररूप ततो
 (M1-2 'घोर) युद्ध — °) Dn2 भीमस्य सह सायकै,
 D1 भीमस्य रिपुभि सह — °) K2 D2 ३ महत्या सेनया
 नव (K2 'या सह)

11 °) D2 संग्रामे, T1 G समरे (for संग्रामे) — °)
 Da1 D2 युद्धमां — °) K2 B2 M2 ३ सुमहाशब्द,
 D1 'हाहाद' Ś1 अभूवु सुमहाञ्छब्दा — °) Da1
 सागरस्यैव K2 ३ D2 ० दीर्यत, K2 वर्जत, B Da
 Dn1 D2 वर्धत, Dn2 D4 ३ नर्वत, D7 पर्वणि, T1
 G निस्त्रन, M1 गर्जित (for गर्जत)

12 °) Ko ३ B2 D2 T2 G1 ३ M1 २ अन्योन्य स,
 K1 'न्य स, K2 D2 ३ 'न्य ते, D1 'न्य च (for 'न्यस्य)
 Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ महा, B1 ततो, M2 तथा (for
 तदा) K2 अन्योन्य सहसा योधा — °) Ś1 Ko-2 विक्रि

(Ś1 'क)रतो, K2 B2 D1 M2 विकर्षतो (K2 'ते), T1
 G4 विकृत्यतो, T2 विकृषते, G1 ३ विकर्षते, G2 विकर्षत,
 M1 ३-5 विकर्षतो (for निकृन्तन्तो) K2 परस्पर (for विशा
 पते) — °) Ś1 T2 च ता, B1 २ चित, Ca चित्ता
 (as in text) M1 ३-5 जिवासत (for चित्ता सर्वा) K2
 महती चक्रुश्चिता सर्वा (hypermetric) — °) Ko-2 रन्
 लोहितसनिभा; K2 ३ D2 ३ ० शश (K2 शस)लोहित,
 K2 B2 Dn2 D1 ४ १ ३ T G M2 मांसशोणितसनिभां (D2
 'कर्दमा, T1 G2 4 M2 कर्दमं), M1 शतशोणिनं, M4
 शवशोणितं

13 °) K2 D2 ३ ० योधाश्च स्वान्, K2 योधाश्चास्वान्,
 Da Dn1 D2 योधान्स्वाश्च, Dn2 D1 4 १ ३ M1 योधा
 न्स्वान्स्वान्; T1 G M2 ३ योधान्स्वान्वा, T2 M2 4 योधा
 स्वान्वा (M2 स्वाश्च) Ko-2 पराश्चैव, B2 D (except
 D2 ३ ०) M2 पराश्चापि Ś1 योधाश्च स्वापराश्चापि — °)
 K2 नाभिजानन्, B2 Dn2 D2 १ न व्यजानन्, D2 न
 जानत — D2 G1 ३ om 13^{ab} — °) S1 Ko-3 D2
 ३ ० M स्मात्र, K2 B2 Dn2 स्वाश्च, Dn2 D1 ३ तु
 स्वा, D4 तुष्टा (for स्वाश्च) K2 स्वान्था ददृशु स्सत्ते,
 D1 स्वानप्याजिह्विरे शूरा, T1 G4 'प्याददतेसाक, T2
 समाजमुश्च ते तत्र, G2 स्वानप्याददतेसाक — °)
 Ko-3 Dn1 D2 ३ ० T2 G2 परमं (for समरं) D1
 भीषणा नदतो सुहु

14 °) K2 विपादैश्च, Da D2 निस्त्रादैश्च

15 °) K2 D2 ३ चयावीर्यं, K2 Cd यथाशक्ति
 T1 G4 यथाशक्ति Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ चयावल, K2
 D1 महाबल, Da1 यथावल (for महाबला) — M1 2
 om (hapl) 15^a-17^b — °) Ś1 Ko-3 ३ D2 ३ समा
 साद्य, K2 अनासाद्य (for परित्यज्य) — °) K1 D1 ३
 G2 स न्यवर्तत, Da1 D2 T2 मन्ववर्तत, D2 सनिवर्तत
 T1 G4 चेदत, G2 चोदय Cd as in text

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ १५
 सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
 स्वबाहुवलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ १६
 न चचाल रथोपस्थाङ्गीमसेनो महाबलः ।
 शितैरवाकिरन्वाणैः कलिङ्गानां वरुथिनीम् ॥ १७
 कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।
 शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ १८
 ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वुच्चिरं धनुः ।
 योधयामास कालिङ्गान्स्वबाहुवलमाश्रितः ॥ १९

शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्वहन् ।
 अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ २०
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
 शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वसैक्यायसीं गदाम् ॥ २१
 स तथा निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
 सध्वजः सह स्रुतेन जगाम धरणीतलम् ॥ २२
 हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
 रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ २३

16 With 16, of 165* — M₁ 2 om 16 (cf v l 15) Ko 1 om 16^a-17^b —^a) K₅ स तै, D₁ भीम (for सर्वै) K₅ D₁₋₃ ० आसक्त; K₅ आसक्तै, M₃₋₅ मगधै, Co आसन्न (as in text) T G₁ 3 4 सर्व (T₂ 'र्वै)कालिङ्गकाश्रैव; G₂ सर्वान्कालिङ्गकाश्रैव —^o) B₂ 'वलमाश्रित्य, D₁ 'वलसंपन्न —^d) Ś₁ K₅ B₁ 8 4 Dn₂ D₁ 8 4 7 8 M₄ सन्य, K₂ 5 D₆ स न्यवर्त (K₅ 'तं)त, B₂ D₈ न न्यवर्तत, T₁ G अभ्यवर्पत, T₂ अभ्यवर्तत, M₃ 5 सन्यवर्तत K₂ पाण्डव, K₅ T G पाण्डव, M₈ 5 चेदय

17 Ko 1 M₁ 2 om. 17^{ab} (of v l 15, 16) —^a) M₃₋₅ रथात्वार्यो (for रथोपस्थाद्) —^o) K₅ स तैर, D₁ शरैर्, D₂ शतैर्, D₆ सर्वैर् (for शितैर्) K₄ 5 B₁ 2 4 D₁ 8 S (except T₂ M₂) अवाकिरद् (D₁ 'त्), D₄ 7 अवाकिरन् D₁ सर्वा (for वाणै)

18 ^a) K₄ B₁ 8 4 Da Dn D₄ 5 7 कालिङ्गस्तु; B₂ D₁ S क (B₂ M₁ 8 का)लिंगश्च —^b) K₅ महाद्युते, K₅ M₂ 'वल (for 'रथ) —^o) D₃ शत्रुदेव Ko इवाख्यातो —^d) पार्थिव (for पाण्डव) K₄ पाण्डव जग्मतु शरै

19 ^b) K₅ D₂ ० S प्रगृह्य (for विधुन्वन्) Ś₁ Ko-2 रथिनां वर, D₁ 8 विपुलं धनुः —^o) M₄ रोध (for योध) Ś₁ कलिङ्ग, K₄ B D (except D₂ 8 ०) कालिङ्ग —^d) D₃ आस्थित

20 ^a) K₅ D₈ शत्रुदेवस्तु, B₃ शक्रदेवोपि S (except M₄) भीमस्य (for समरे). — S transp 20^{ed} and 20^{af} —^o) K₁ अश्च B₄ D (except D₁₋₃ ०) चतुरो (for समरे) S जघान चाश्वा (T₂

साश्वा)न्समरे —^d) K₅ वीर्यवान् (for सायकै) — After 20^{ed}, N ins

166* त दृष्ट्वा विरथ तत्र भीमसेनमरिंदमम् ।
 शक्रदेवोऽभिदुद्राव शितैरवकिरन्शरैः ।
 भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महानलः ।

[(L 1) K₅ हताश्व च तथा दृष्ट्वा Da Dn D₅ 8 अरि-
 दम — (L 2) K₅ D₂ शत्रुदेवोऽभिदुद्राव, B₂ Da Dn
 D₅ शक्रदेवोऽभिदुद्राव K₂ D₂ ० शरैर् Ś₁ अवा (for अव)
 B Da Dn D₁ 4 5 7 8 किरत (B₁ 'स्तु, B₂₋₄ 'स्त)
 निशितै शरै — (L 3) K₅ D₃ शत्रुदेवो.]

— D₅ (following upon 166*) om (hapl) 20^a-21^b
 —^o) Ś₁ K₅ 5 D₃ ० शरजालानि

21 ^a) S स हताश्वे (for हताश्वे तु) —^o) K₅ D₃
 शत्रु (for शक्र) —^d) Ś₁ सर्वसैक्या, Ko 2 3
 D₃ ० ० G M Co सर्वसैक्या, K₁ D₂ सर्वसैन्या; T₂
 सर्वसैन्यहरां, Ca d 'शैक्या' (as in text)

22 K₂ om (hapl) 22^{ab} —^a) S गदया (for
 स तथा) Ko 1 गृहितो, K₅ D₁ 8 S (except M₂)
 [अ]भिहतो (for निहतो) G₃ M₃₋₅ राजा —^b)
 B₁ 2 4 Dn₂ D₁ कालिङ्गस्य B₃ D₃ S क (B₃ का)
 लिंगतनयो रथात् —^d) D₁ पपात (for जगाम) D₁
 धरणीतले, T₁ G जगतीतले

23 ^a) D₁ तत कलिङ्गो राजेन्द्र —^b) Dn₂ D₁
 कालिङ्गा K₂ जनाधिप; K₅ S जनेश्वर, Dn₂ D₁
 महारथ (for जनाधिप) —^d) Da Dn₁ D₁ 5 5
 'वारयन् G₁ 8 M₂ 5 दिश — After 23, S ins
 (of 7^{ed})

167* अयुतेन गजानां च निपादैः परिवारितः ।

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वी त्यक्त्वा महागदाम् ।
 उद्वहर्हाथं निखिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ २४
 चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्पभं पुरुषर्षभम् ।
 नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् ॥ २५
 कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह् ।
 प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २६
 तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
 भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
 उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २७

कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
 तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ २८
 तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
 चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ॥ २९
 निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
 भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ३०
 भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
 ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ३१
 न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
 ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ३२

C 6 2270
B 6 54 35
K 6 54 35

24 ^a) Ko 1 भीमसेनो, Da Dn1 D5 अथ भीमो
 Ś1 महावेगो, Ko-2 5 D2 8 6 'वेगा, D1 'वेगात् (for
 बाहुर) — ^b) K1 D1 8 त्यक्त्वा गुर्वी (D1 मूर्ति) K4
 B Da Dn D1 5 7 8 गदा त्यक्त्वा महाबल, S रथादा
 (G1 'थमा)डुल्य हृष्टवत् — ^c) Ko-3 D2 6 उद्ववाहा
 (Ko 'र्हा)य, K4 B3 उदकर्षच्च, B1 2 Da Dn1 D5
 उदकर्षत्स (Da2 D5 'न्त), B4 Dn2 D4 7 8 उद्वहर्ह
 स, D1 आयाधर्षवच्च (for उद्वहर्हाथ) Co cites उदकर्षत्,
 Cop Cd उद्वहर्ह (as in text) K5 उद्वहर्हाम्बुनिस्तुश
 (s10), D3 S निखिंशमादादे घोर — ^d) M8 चिकीर्षन्
 K8 D1 2 6 S दुष्करं (for दारुणम्)

25 ^a) Ś1 चर्म, B4 M5 कर्म Ko चर्मा*प्रतिम राजन्
 — ^b) Ś1 'न्नोर्षभ, K8 Da1 'न्सर्षभं K8 पुरुषर्षभं,
 K5 Dn2 D1 5 7 8 T1 G4 M पुरुषर्षभ, D1 पुरुषोत्तम
 Co cites आर्षभ, Cd चार्षभ — ^c) K4 B1-3 Da
 Dn1 D5 समक्षैरर्धं, G1 8 नक्षत्रैश्चार्धं — ^d) Ś1 D8
 शातकौभं, K1 शतकौभं, K8 शातकुंभं, K5 शात-
 कौभं B3 चित

26 ^a) K4 5 B Da Dn D4 7 कलिङ्गस्तु — ^b)
 Ś1 Ko-2 Da1 D6 'ज्यामवमृज्य, B2 'गृह्यावमृज्य, D1
 'ज्यां चाव', G2 'ज्यामप' Ko-2 4 5 B1-3 Da Dn
 D1 5 8 S च, D8 स (for ह) — ^c) K8 D2 6
 प्रगृह्य (for प्रगृह्य) Ś1 Ko 2-5 B4 D (except D1 8)
 T2 स (for च) S तीक्ष्णम् (for घोरम्) — ^d)
 Ko 2 Da2 D1 8 वधाकाङ्क्षी, S जयकाङ्क्षी Ś1 Ko 8
 D2 8 जनेश्वर; B Da2 D1.5 नरेश्वर, Da1 Dn D4 7
 नरेश्वर

27 ^b) K6 S प्रेषित D1 पूरित निशित शरै — ^c)

D2 महाराज (for द्विधा राजश्) — ^d) Ś1 Ko 1 8 4
 D1.2 6 विमला, K5 निशिता (for विपुला) — ^e)
 K1 2 उदक्रोशश्च; K8 D1 M4 'शश्च, B2 तदाक्रोशश्च
 T2 सहसा, M8 5 सकुद्धस् (for संहृष्टस्) — ^f) D1
 ताप (for त्रास) B1 2 4 D (except D1-3 6) बलं
 तव (for वरूथिनीम्)

28 K4 om 28-29 — ^a) K5 B Da2 Dn2 D1
 4 5 7 8 कलिङ्गो (B1 'गत्) K5 B2-4 D (except D2
 8 6) S [S]य (for तु) — ^b) B1 2 4 D (except
 D2 8) S भीमसेनस्य — ^c) Ś1 प्रहि — ^d) K1
 शिलाचित्तान्, K8 Da Dn1 D1 5 'सितान्

29 K4 om 29 (of v 1 28) — ^b) Ko 2 खग
 तानिव, D1 क्षरास्त्रस्य च (for खगतानेव) — ^c) S
 समरे (for सहसा) D1 सचिच्छेद महाराजन्

30 ^a) Ś1 निक्षिप्य; D8 निकृत्य M8-5 तरसा (for
 तु रणे) — ^c) Ś1 Ko 2 8 5 D2 6 Cv अभिद्रुत्य, K1
 अतिक्रघ (s10), D1 8 S ततो भीम (for अभिप्रेक्ष्य)
 — ^d) K8 D2-4 7 8 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभ; Da
 Dn1 D5 S पुरुषोत्तम

31 T1 G4 om. (hapl) 31^{ab} B8 transp 31^{ab}
 and 31^{cd} — ^a) Ko भीम (for भीम) S (T1 G4
 om) भानुमानपि सकुद्ध — ^b) K8 D2 6 ताडयन्,
 D1 चार्दयत् (for छाद) K4 8 शरवर्षैरवाकिरत् — ^c)
 Ko Da1 Dn1 D1 8 4 बलवान्, S सिंहवन् — ^d)
 S1 M1 4 5 छाद, K2 नद (for नाद) T G1 2 4
 M1 5 नभस्तल

32 ^a) K8 4 B8 D1 2 6 स त न; K6 न त च; D8

तेन शब्देन विव्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ।
 न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ३३
 ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं खनम् ।
 सासिर्वेगाद्वपुस्त्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ३४
 आरूरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
 खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३५
 सोऽन्तरायुधिर्न हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।

न च त, S न तु त (M1 s s तन्) Ks चीर (for भीम) —^b) B1 s महाशुभे, B2 D1 s महाहवे —^c) D1 s शब्देन, S स्वनेन (for स्वरेण) —^d) Ks महास्वर, Ks महासुर, Ks B2 s Dn2 D4 s 7 s 'स्वन, S 'वल

33 ^a) Ds नादेन (for शब्देन) B1 s महता (for विव्रस्ता) —^b) G1 s वरूथिनी —^c) D1 भीम न (by transp) Ds transp भीमं and मेने Ks न मेने भीमसेन स —^d) K2 B Da Dn D4 s 7 पुरुपर्षभ, D1 पुरुपोत्तम, Ds भरतर्षभ

34 ^a) T1 G4 तदा चरन्, T2 M तथा च तं, G1 s तदा च त; G2 तदा चिर (for ततो भीमो) Da Dn1 Ds महानाद Ds 'बाहुर् (for 'राज) —^b) K2 s B Dn2 D4 s नदित्वा, Ks ननर्द, S विनद्य (for नदित्वा) Ko 2 विपुल स्वरं; D1 T1 G1 s 4 M विपुलस्वनं, T2 विपुल वल —^c) Ko सासि, Ks असि (for सासिर्) K4 B Da Dn Ds-7 s सासिर्वेगाद्वपुस्त्य, D1 'वेगात्पराक्रन्त्य, S 'वेगात्समाहृत्य —^d) K1 Ds वारुणो

35 ^a) D1 मध्ये — After 35^{ab}, Dn2 D4 ins

168* तपो मुमोच कालिङ्ग शक्तिं तामकरोद्धिवा ।

—^a) Ks D1 s ० पृथुधारेण, Da Dn1 Ds S पृतना मध्ये Co cites मध्ये (as in text) —^d) Ko सातुं (for भातुं) S1 अथाच्छिनत् (sup lin 'नात्), Ks D2 (by corr) ० अथाच्छिनत्, K4 अथाच्छिनोत्

36 Ks om (hapl) 36 T2 om 36^{ab} —^a) K1 Ds s (by corr) सोत्तरां Ca c d oite अन्तरायुधिर्न S उत्तरा (Ms 'र) युधिर्नश्चा (Ms s 'धि निश्चा) स्य —^b) S1 Ko 1 s D1 अरिंदम, Da Dn1 D2 s दम S हत्वा भीमो रणोत्कट —^c) Ko 1 D1 M1-s गुरुभारस (Ko 'म) ह स्कधे (D1 स्कधं), Ks s D2 s 'सह युद्धे, K4 B D2 Dn D4 s 7 s गुरु

गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ३६
 छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
 आरुणः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ३७
 ततस्तस्माद्वपुस्त्य गजाद्भारत भारतः ।
 खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्भुवि दंशितः ॥ ३८
 स चचार वहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
 अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३९

भारसह (Da1 'ह) स्कधे, Ds T1 G गुरु (Ds 'र) भारसह स्कधे, T2 'सहस्य —^d) Ks s D2 s ० नागराज मपात (Ds 'ताड) यत्, D1 नागस्य समपातयन्, T2 स्कधेनास्य न्यपातयत्

37 ^a) S1 छिन्नस्कट, K1 s भिन्नस्कट (K1 द), T1 G4 भिन्नहस्त T1 G2 s M1 s-s स निनदन् T2 सिंहस्कधगतस्वेव — Ds om 37^{cd} —^c) K1 T2 G1 s अरण, Ks आरुध, Ds आरुध; Cd आरुध, Cv आरुण (as in text) D4 सिंह, Cv सिन्धु (as in text) D1 अरुधवधनो भीम —^d) Ks Da Dn D4 भानुमानिव Cd oites सातुं (as in text)

38 Ds reads (sec m) 38^{ab} in marg. —^a) B Da Dn D4 s 7 s पततश्चाप्यवपुस्त्य, Ds पततस्तु ततस्तस्माद्, T1 G4 M1 s-s गजात् (M1 'जान्, Ms 'ज प्र) पततोऽपुस्त्य, T2 गजात्पतत आहृत्य, G1-s M1 गजात्पततोऽपुस्त्य —^b) S1 रयाद्, S रणे (for गजाद्) S1 K2 s B2-s भरत भारत, Ks B1 D1 S भरतसत्तम (Ks G1 s M1 'म), Ks Da1 भारत भारत, Ds s भारतसत्तम (Ds 'म) Co cites भारत (as in text) Ds गजादाहृत्य भारत —^d) Ks D2 s व्यतिष्ठद् Ko-2 त्वतिष्ठद्भुवि दशित, K4 अतिष्ठत्तु विदशित; B Ds तस्थौ भूमौ सुदशित, Da Dn1 Ds S तस्थौ भुवि सुदशित (S 'सि) त, Dn2 D4 s 7 s तस्थौ भुवि स (Ds च) दंशित

39 ^a) B2 स चचार, T G चचार च, Ms-s चचार सु (for स चचार) M1 s चचार विविधान्मार्गान् —^b) Ks Da Dn1 D2 s s ० अभित S1 पतितान्, Ko-s D2 s प्रति तान्, Ks Ds प्र (Ks प्री) तिमार् (for पातयन्) K4 अभीतस्तान्गजान्प्रति, D1 भीमो निपतितो भुवि, S भीम प्रहरता वर —^c) S1 शशि चक्रम्, Co अग्निचक्रम् (as in text) Ds [जा] विद्ध, G2 [अ]विच्यन्, Co [अ]विद्धं; Ca d [जा]विद्धं

अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
 पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ।
 श्येनवच्चरद्भीमो रणे रिपुवल्लोत्कटः ॥ ४०
 छिन्दंस्तेषां शरीराणि गिरांसि च महाजवः ।
 खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४१
 पदातिरेकः संकुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः ।
 मोहयामास च तदा कालान्तक्यमोपमः ॥ ४२

मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
 सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४३
 निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च ।
 जघान रथिनश्चापि बलवानरिर्मर्दनः ॥ ४४
 भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुवहून्प्रत्यदृश्यत ।
 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमापुतं प्रसृतं सुतम् ।
 संपातं समुदीर्य च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ४५

C 6 2264
 R 6 54 50
 K 6 54 50

(as in text) — ^d) Ś1 (also as in text) K1
 D: प्रतिदृश्यत, G: प्रत्यभिश्यत

40 D: om 40 D: om (hapl) 40^{aled}
 — ^b) Ko रथानीकेषु, Da गजानीकेषु, D1 रथवृन्देषु Ś1
 चाभिभू, Ko-2: D: 3 चाभिभू, K: B चाभिभू,
 Da1 चाविभू, Da2 चाभिभू, Dn D1 - चाविभू, D1
 च प्रभू, T1 (before corr as in text) चावर्धन
 — ^c) K1 सनेषु, Da1 (also as in text) सवे च
 — ^d) M1 2 विनदञ्च (for विनिघ्नञ्च) Ś1 शोणितोक्षित,
 Dn: D: 7 प्रत्यदृश्यत (for शोणितोक्षित) — ^e) Ś1
 Dn: D: 6 विचरन्, Ko-2: B D: व्यचरन्, K: D: 3
 विचरन्, K: व्यनदन् B Da Dn D: 7 सरथे (for
 भीमो) — ^f) K1 D: रणेण्यु, B Da Dn1 D:
 भीमो युधि, T: रणे तु स, M रणेषु च (for रणे
 रिपु) M: रणे (for बली) Dn: D: 7 युधि भीमो
 महावल, T1 G रणे तु यमरोत्कट

41 ^a) K: छिद्, K: छिदि, Da1 छिद, D:
 छिन्न — ^b) Ko-2: D: S वल (for जव)
 — ^c) Ko खड्गेण K: शत (for गित) — ^d) D:
 (marg see m as in text) राजयोगिना, T1 जय
 योधिना (for गजयोधिनाम्)

42 ^a) K: च स तान, K: B Da2 Dn D: 7: S
 शूरान्नाम्, Da1 शूरान्श्च, D1 पुत्रान्ते, D: स च तान
 (for च तदा) D: 6 स मोहयामास च तान — ^d)
 K: कालांतक ह्योपम, Ca as in text — After
 42, T1 G: ins

169* पदातिभिः पदातींश्च भक्षानश्वैर्गजान्गजे ।
 रथान्दर्थश्च बहुधा जघान समरं बली ।

43 T: om 43^{ab} — ^a) Ko 1 मोहाश्च (for
 मूढाश्च) K: B Da Dn1 D: 7: S (T: om)

मूढास्तमेव च रणे, Dn: मूढान् एव च रणे, D1 मूढाश्च स
 ततो* — Ko 1 om (hapl) 43^b-44^a — ^b) K: K:
 D: विनदन्त, Da1 विनष्ट तत्, D: विमदन्त, D: निन
 दन्त K: Da1 D: समाद्रवत्, T1 G: तथाद्रवन् K:
 नदन्त समुपाद्रवत्, D1 सगजा मह मादिभिः — After
 43^{ab}, D1 ins

170* विमुज्य क्षुधिता नादं विद्वन्ति दिशो ददा ।

भ्रमन्त कालरूपेण भीमसेन महाबलम् ।

— M: om 43^{cd} — ^e) S (M: om) सोमि-
 मुद्यन् च रणे — ^d) K: Da1 D: विचरन्त B: 2 महा
 हवे, D1 अभीतवत् (for महारणे) S (M: om)
 वेगेन व्यचरन्तन् (T1 G रहली)

44 Ko 1 om 44^a (of v 1 43) — ^a) K: 3
 D: 6 विकृत्य, K: निकृत B: रथिनाम् K: 3 D: 8
 S चाजौ, C: d आजौ (as in text) D1 निकृत रथि
 नस्वाजौ — ^b) Ko-3 Da Dn D: 4-8 S रथेषा च,
 D1 रथेषा च — ^c) D1 M: 2 रथिना (M: न) चापि
 — ^d) D: रिपु (for शरि)

45 ^b) S बहून्दृढपराक्रम — K: om 45^c-46^b
 — ^c) D1: S (except M1 2) भ्रातमाविद्धमुद्भ्रान्तम्
 (by transp), Ca c d v as in text — ^d) D1
 आवृत्, M: 5 आवृत्, C: आवृत्, Ca c d आवृत्
 (as in text) K1 प्रसृत, D1 प्रस्थित; T2 G: 8
 प्रदुन्, M: 5 प्रसृजन्, Ca c d v प्रसृत (as in text)
 Ko 1 सृत, K: 4 B Da2 Dn1 D: 7: 7 सुतं, S
 (except G: 2) द्रुत, Ca सुतं, C: सत, C: सृतम् (as
 in text) — ^e) D1 सजात, T G: 4 सगत,
 G: 8 M1-3: 6 सहत, C: सयतं, Ca d सपात (as
 in text) C: oites संपात Ś1 समुदीच, Ko 2
 D: समुदीय (Ko 'त) च, K: B Da Dn D: 5 Ca d
 दीर्णं च, D1 सप्रदीप्त च, D: समुदीप च, D: Cd दाय
 च; T1 G: 4 M: 4 दीक्षं च, T2 G: 8 M1-3: 3 दीक्ष त,

केचिद्ग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ४६
 छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
 वियोधाः खान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ।
 निपेतुरुष्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ४७
 छिन्नांश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
 परित्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोडवलाः ॥ ४८

Co cites 'दीर्यं (as in text) — ' D1 दर्शयान
 स; Gs दक्षया B D (except D1-3 e) T2 M
 भारत (for पाण्डव)

46 Ks om 46^{ab} (of v 1 45) — ^a) Ks D2 e
 केचिद्ग्रासिना छिन्ना, S गजास्तग्रासिना (M2 'सिवि)
 छिन्ना — °) Dn2 विनेदुर् Ś1 भिन्नचर्माणो, K4 छिन्न-
 वर्माणो, S (except T2 Gs Ms) भिन्नवर्माणो (for
 'मर्माणो)

47 ^a) K1 s T2 'हस्ताश्च, Ms 'हस्ताश्च — ^b)
 Ko-2 भिन्नदन्ताग्र, D1 s छिन्नकुम्भास्त — D1 T2 om
 47^{cd} — °) Ś1 Ko 1 वियोगान्; K2 व्ययोधा, G2
 M4 s वियोधा, Co d वियोधा (as in text) — ^a)
 D6 नेदुर् (for जघ्नुर्) S (T2 om) मृदति चरवारणा
 — °) Ś1 K1 विनेदुर् (for निपेतुर्) Da Dn D3 s 7 s
 च तदा; D1 बहुधा (for च तथा) — ') Ś1 Ko-2
 निपततो (for विनदन्तो) Ko-3 s D2 e महारवान्,
 D1 'गजा — After 47, S ins

171* गजाश्च गजयन्तृश्च गजहस्तांश्च भारत ।

[T1 G2 s M2 'कर्तृश्च, T2 'यतार (for 'यन्तृश्च)
 T2 चक्रहस्ताश्च (for गज') M1 2 मारिप (for भारत)]

48 ^a) Ś1 Ko-3 D1-3 e s छिन्नाश्च, T1 G M2 s
 भिन्नाश्च, Ms भिन्नाश्च, Cd छिन्नाश्च (as in text)
 Ś1 G2 तोमरावापा (G2 'पा), Ko 1 D2 e तोमरा
 चापा (sic), K2 'रा चापां, Ks 'राश्चापा, B Da Dn
 D4 s 7 s 'रान्तराजन्, D3 'रारावान्, T1 G1 s 4 M1-3 e
 'रा (M2 'रो) वापान्, T2 'र्रासान्, M4 'रावासान्
 — ^b) Ko सहसात्र, Ks महामात्रा, Ds महामात्राञ्च
 Ca o d cite 'मात्र'. — °) Ś1 Ko-3 D1 2 'स्तोमा
 (K2 'मां) विचित्राश्च; Ks Bs Ds e 'स्तोमान्वि (D6
 'मा वि) चित्राश्च, B1 2 4 'स्तोमान्विचित्राणि, T2
 'स्तोमानि चित्राणि Co cites परित्तोमाणि (sio), Cd

ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
 तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनुषि च ॥ ४९
 अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाद्भुशैः सह ।
 घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भास्त्सरूपि ।
 पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५०
 छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
 आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भून्नगरिव ॥ ५१

'स्तोमा — ^a) Ks D कक्षाश्च, Ks घृक्षाश्च

49 T1 G om 49^{ab} — ^a) Ks ग्रैवेयानय (for
 'याण्यथ) Ś1 Ko 1 शक्त्यश्च, Dn1 शक्तश्च, Dn1 D2
 शक्तींश्च, D6 M2 शक्तिश्च, M4 शक्ति च — ^b) Ś1
 Ko-2 पताका कणय (Ko 'नका)स्तथा, Ks 'का
 कणपां, Ks D2 s 'का कुणपां, D6 'का कणयां, Ds
 'का पणवं, T2 M 'का कणयां — °) Ś1 शरीराण्यथ,
 K4 B तूणीरानय Ks चित्राणि, S योक्त्राणि, Ca o d
 यन्त्राणि (as in text) — ^a) Ks अरूपि च महामृषे.

50 ^a) K2 B1 2 4 Da Dn D3 7 s Co क्षत्रि
 ददानी, Ks D2 s e भिदिमालानि, K4 Bs अगुलि-
 त्राणि; D1 अग्निपर्णानि, D5 अग्निददानी (for अग्नि-
 कुण्डानि) — ^b) K1 2 तोत्रा चैव, Ks Ds तोत्राश्चैव,
 B2 T1 G4 तोमराश्च Ca d cite तोत्राणि B2 [अ]-
 कुशानि त्र (for [अ]द्भुशै सह) D1 तोत्राणि विविधानि
 च, T2 तोत्राश्चापाकुशै सह — °) K4 खन्नाश्च, Gs
 घटाश्च (for घण्टाश्च) B2 4 Dn2 D3 7 s Gs विविधा
 कारा (D4 'रान्), Da Dn1 Ds 'घा घोरा — ^a)
 Ś1 हेमगर्भा, Ko-2 ह्यमगर्भा (Ko 'भान्), Dn1 हेम
 गर्भा, Ds हेमगर्भा, T1 G4 M1 s 4 हेमगर्भं, Gs जहो
 गर्भान् Ś1 तरूनपि, Ks D2 e वहूनपि, K4 स्तरूपि
 च; Ks गुरूनपि, B2 Ds G1 M2 स्तरूपि G2
 'गर्भस्तरूपि Cd cites स्तरूपि (as in text) — °)
 K4 पततै, Ks Ds पतत, D1 पतिता (for पतत)
 Ks T G M2 प (G1 M2 पा) तिताश्चापि; K4 B Da2
 पातिताश्चैव, Ks Ds पतिता, D1 (before corr)
 पतता Ko पतिताश्चैव पतित — ') B2 Da1 Dn
 D4 s 7 s पश्यामि; D6 G2 M1 s 5 पश्याम

51 ^a) Ś1 भिन्नगात्रां, Ds 'त्रापरकरैर्, S छिन्नगात्रै-
 श्छिन्नहस्तैर्, Cd v as in text — ^b) D1 निहितैश्
 B2 4 चैव (for चापि) D2 वारुणै S निहतैर्वारणै
 — °) Ks Bs D2 e भूमि; K4 तत्र (for तस्मिन्)

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्चान्नरर्षभः ।

अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत ।

तद्वोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ५२

खलीनान्यथ योक्त्राणि कशाश्च कनकौडवलाः ।

परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५३

कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।

तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ५४

प्रोथयत्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।

स चक्रे वसुधां कीर्णां शवलैः कुसुमैरिव ॥ ५५

आप्तुत्य रथिनः कांश्चित्पराभृश्य महाबलः ।

पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ५६

मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।

C 6 229
B 6 54 63
K 6 54 63

B₁ 4 D (except D₂ 6) S रणे (T₁ G₁ मृधे) भूमि
(for समास्तीर्णा) K₅ आशीस्तस्मिन्समाकीर्णा —^d)
K₃ 5 D₂ 6 भूधरैर्, B Da Dn₁ D₃ 5 7 8 S पर्वतैर्,
D₁ भुजगैर् (for भूर्नैर्) Dn₂ D₄ पर्वतैः पतितैरिव

52 ^a) K₀ Da₁ D₁ 4 7 विमृद्यैव, K₃ विमृद्येव,
B₃ विमृद्यैव, B₁ विमृज्यैव, D₂ विमृज्यैव, D₅ वि-
मृद्य च, T₂ विद्रिये च (for विमृद्यैव) S तथा नागान्
(G₃ 'न) —^b) K₀ समर्दाश्चान्, K₃ D₂ 6 समर्दा
न्यान्, D₁ समर्दं च (for समर्दाश्चान्) K₃ D₂ 8 6
महाबल, K₄ Da₁ D₁ 5 7 8 नरर्षभ S₁ मदाश्वान्भरत
र्षभ, K₁ समर्दामनुरर्षभ (sic) —^c) S₁ K₁ D₃
अश्वारोहवरांश्च, K₅ M₁ 2 अश्वारोहान्व (M₁ 'न्न)रांश्च, B₂
अश्वारोहवलांश्च, Da₁ अश्वारोहवरांश्च Ko 5 Da₁ चैव (for
चापि) —^d) K₁ पतं, M₃-5 घातं (for पातं)
K₅ D₂ 6 संयुगे (for भारत) —^e) S₁ om (hapl.) 52^c
—^c) K₅ Dn₂ D₄ 7 transp घोर and युद्ध —^f)
B₁ 2 4 Dn₂ D₄ 7 8 तव (for तस्य). B D (except
D₁ 2 6) मारिष (for भारत)

वरानि च, D₁ चित्राण्यस्त्रवराणि च, T₂ छत्राण्याभर
णानि च —^g) T₁ G तत्रापविद्धान्येतानि, T₂ तत्रोप
विद्धानपहृतान्, M₁ 8 5 तत्रापविद्धानि रणे —^d) B₁
महीतले (for महाहवे) T₁ G M पश्यामस्तत्र (M₂ रणे
पश्याम) संघश

55 ^a) K₃ D₂ 6 प्रासयत्रैर्, K₃ प्रासैर्यत्रैर्, B₁ 2
योधयत्रैर्, B₃ प्रोथयन्स, D₁ कृषायत्रैर्, C₀ प्रोथतत्रै,
Cd प्रोथयत्रैर् (as in text) K₁ च शस्त्रैश्च; Dn₂
D₄ च चित्रैश्च, D₃ तथा चित्रै (for विचित्रैश्च) K₅
प्रोथयश्चैव विविधै, S चकर्त रथचक्रां (M₁ 2 4 'नीला,
M₂ 5 'नागा)श्च —^b) B₂ शस्त्रैश्च, B₄ Dn₂ D₄ 7 8
खड्गैश्च, D₅ शनैश्च (for शस्त्रैश्च) T₁ G₁ रथनीला-
स्तथाभिभू, T₂ G₁-3 रथनीला (T₂ 'चक्रां, G₂ 'क्रीडां)
श्च चाभिभू, M रथचक्राणि चाभिभू —^c) S तै कीर्णां
वसुधा चक्रे —^d) K₄ B Da₁ Dn D₄ 5 7 8 S Cd
शवला, D₁ सबलां, D₅ सबलौ, C₀ सबल (for
शवलै) B Dn₂ D₄ 7 8 कुसुदैरिव (for कुसुमै) K₀
अपि (for इव)

56 ^a) D₁ आवृत्य — After 56^a, G₃ ins

172*

आक्षिप्यान््यान्यपातयत् ।

खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद

—^b) S₁ K₀-2 5 Da Dn D₄ परामृत्य, D₂ परामृतान्,
C₀ d परामृश्य (as in text) T₁ G महारथ (for
'बल) —^c) T₂ छेदं (for पातं) —^d) B₃ स
भुजानपि, T₁ G₂-4 ध्वजानपि स, T₂ ध्वजाश्चैव स (for
सध्वजानपि)

57 ^a) S₁ उत्पत्यतो, Da₂ M₂ 4 उत्पतितो —^b)
S₁ K₁ घातवश्च, K₀ चा**श्च; K₃ (by meta-
thesis) घातवश्च, D₃ पादात्तेश्च Dn₂ D₄ 7 8 तर्
(for यशं) —^c) Dn₂ समार्गांश्च (for मार्गांश्च)
D₅ चरताश्च K₃ B D₂ 6 चित्रं D₅ मार्गांश्चरताश्चिन्नाश्च
—^d) K₁ 2 T विसयत

54 ^a) K₄ वर्पाणि, K₅ चर्माणि, T G चित्राणि
(for चर्माणि) —^b) C₀ आस्त्रं, C₀ आस्त्राराणि,
Cd आस्त्रं (as in text) S₁ चित्राण्यस्तरणानि च,
K₀ 1 विचित्राण्यस्त्र (K₀ 'ण्यश्च)राणि च, K₃ विचित्राण्य

मार्गाश्च चरतश्चित्रान्वयस्मयन्त रणे जनाः ॥ ५७
 निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
 खङ्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ५८
 ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
 अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ५९
 एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरखिनाम् ।
 परिचार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०
 ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
 श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ६१

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६२
 कलिङ्गवाणाभिहतस्तोत्रादित इव द्विपः ।
 भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनागिरिवेन्धनैः ॥ ६३
 अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
 भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ६४
 तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुघ्नदणः ।
 कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६५
 ततः श्रुतायुर्वलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।

58 ^a) K₃ D₂ ० स जघान S₁ पताकाश्च, K₀-2
 D₁ पदार्तांश्च, K₅ D₈ पदार्तांश्च, T₁ G₁ 2 4 M₁ 2 4
 तदा काश्चिद् — ^b) K₀ 2 [अ]प्याक्षिप्य, K₃ 4 B D₂
 G₁ च्याक्षिप्य, C₀ आक्षिप्य (as in text) D₈ ज्य
 पोथं, T₁ G₁ 3 4 M अपातं, C₀ अपोथं (as in
 text) K₅ आक्षिप्यान्यानि पोथयत्, T₂ तलेनैव च्य
 पोथं, G₂ काश्चिदाक्षिप्य पातयत् — ^c) K₁ 2 खङ्ग
 नान्य च, K₂ नान्याश्च; K₃ नाश्वाश्च, T₁ G₂ 4
 M₂ ० सङ्घैरन्याश्च — ^d) K₀-2 पादेनान्याश्च, D₁ दृष्ट्वा
 चान्याश्च, T G₂ 4 M नादैरन्याश्च K₄ B₁ 3 4 D_n D_n
 D₄ 5 7 8 नादैरन्यान (D_n 2 न्य)भीषयत्, B₂ नादेना
 न्यानविभीषयत् (hypermetrio)

59 ^a) K₃ 5 D_n D_n 3 D₆ उरुवेगेन M चान्यान्स
 (for चाप्यन्यान्) — ^c) G₂ अथान्ये (for अपरे)
 K₂ D_n 1 D₅ 8 चैवम् D₁ अपरे च समालोक्य — ^d)
 B D_n D_n D₄ 5 7 8 भयाद्विद्राविणोभवन्, D₁ भया
 द्विप्राणिनोभुवन्

60 ^a) S पृच स बहुला (M₄ व बहुविधा) सेना
 — ^b) D_n 1 कल्पिगाना, D₅ कल्पिताना — ^c) D₂
 परिष्कृत्य K₀-2 तेन, D₁ राजन् (for भीष्म) S
 विनिघ्नन्त्यचरन्नीमो — ^d) S₁ K₃ D₈ ० अभि (for
 उपा) K₀-2 भीमेन समभिद्रुत (K₀ ता), K₅ D₂
 सेनो एभिद्रवत्, D₁ भीमसेनमथार्दयन्, S युगातादि
 रिवाहये

61 ^a) D (except D₁-3 ०) तत कलिङ्ग (D_n न))
 सेना ता — ^b) G₁ प्रमुख D₁ भरतोत्तम — ^c) S₁
 K₁ शता (for श्रुता) K₁ प्रेक्ष्य, K₅ G₂ प्रेक्ष्य
 — K₅ om (hapl) G₁^d-62^c G₃ om (hapl.)
 G₁^d-62^a — ^d) D₁ समभ्यगात्, G₁ M₁ 2 तमभ्य

यान्; C₀ समभ्ययात् (as in text)

62 K₅ om 62^{ab}, G₃ om 62^a (cf v l 61)
 — ^b) K₄ B D_n D_n D₄ 5 7 M₃-० कालिङ्गो L₂
 बहुभिः (for नवभिः) — ^d) K₂ 3 D₅ प्रत्यविध्य,
 K₅ अविध्यत, M₃ प्रत्यविध्यन

63 ^a) K₄ B D_n D_n D₄-7 कालिङ्गवाणाभिह (D_n 2
 D_n 1 णाभिभू, D_n 2 णनिह)तस् — ^b) M₂ ० पित
 (for दित) D₁ इति (for इव) — ^d) T₁ G
 कोपेन (for क्रोधेन) K₀-3 D₈ G₁ M₂ ० इवेधित,
 K₄ इवोद्धत, K₅ D₂ ० M₁ ० इवेधित, D₁ T₂ G₃
 इवोत्थित, T₁ G₂ 4 M₄ इवेरित (for इवेन्धनै)

64 ^a) K₀ अथाशोक, K₃ यथाशोक, D₈ तथा,
 C_v अथा (as in text) D₁ 3 S विशोकस्तु ततो
 राजन् (D₁ 3 स्तु रथं तूर्ण) — ^b) K₃ 5 D_n D_n
 D₂ 5-7 परिष्कृत D₁ 8 S योजयित्वा महारथ (D₁ त्वा
 महाजव, M₁ 2 4 5 त्वात्सवान्प्रभो, M₃ त्वा महाबल)
 — ^c) K₃ D₂ ० रथ (for भीमं) S₁ समादया; S
 (except M₁ 2) सपातं, C₀ सपादं (as in text)
 — ^d) K₀-2 नरथ, K₃ D₂ ० भीमस्य (for रथेन)
 K₄ B₁-3 D_n D₈ 5 S रथिना वर; B₁ D_n D₄ 7 8
 रथिना वर (for रथसारथि)

65 ^a) S₁ K₀-2 तमारुहो; D₂ समारुह्य, G₃
 तदारुह्य — ^c) K₀ 1 4 B D_n D_n D₄ 7 M₄ कालिङ्गम्

66 ^a) T G₄ तत्र (for तत) S₁ शतायुर् — ^b)
 B₂ D (except D₁ 2 ०) भीमस्य (for भीमाय) S₁
 [अ]वासृजन्, K₀-2 ० [अ]वसृजन्, K₃ D₂ ० न्यसृजन्
 (for निशिताव) — ^d) B D_n D_n D₄ 5 7 8 S हस्त

प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ६६

स कार्मुकचरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।

समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ।

संचुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगाः ॥ ६७

क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्भलिनां वरः ।

कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ६८

धुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।

सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६९

ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।

केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७०

ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।

अनीकैर्वहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७१

ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्षिपरश्वधैः ।

कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७२

संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।

गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ।

C 6 2513
E 6 54 60
F 6 54 60

(T₂ अस्त्र)लाघव (for पाणिं)

67 ^a) K₀₋₂ म कार्मुकरयो दृष्टो, S स (G₃ स्व) कार्मुकच्युतैर्वा (G₂ 'तो वा)णै — ^b) K₁ D₁ निशितै S स्वर्णयुखैर्महाहवे (T₁ G 'मृधे) — K₅ om 67^a-70^b — ^c) K₈ D₁ 2 5 महाराज, B₁₋₃ महाराजन् (for मृश राजन्) D₃ कलिङ्गेन शरै पार्थो, S कलिङ्गेन तदा भीमो (T₁ तथा भीमो, G₁ महाभीमो, M₁ 2 तदा विद्दो) — ^d) K₄ B Da Dn₁ D₅ कलिङ्गेन K₃ D₂ 5 महात्मना, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 महाबल (for महायशा) D₃ मर्मभेदिभिराशुगै, S विद्ध (M₁ 2 भीम) सप्तभिराशुगं — ^e) K₀₋₂ Dn₂ D₈ 4 7 T G₂ 4 M₁₋₃ सचुक्रुधे, B₁ 2 Da Dn₁ D₅ G₁ 2 'क्रोध; B₃ 4 D₂ 'क्रुद्धो, D₁ तत् क्रुद्धो, D₃ M₄ 5 सचुक्रुधे S (except M₃ 4) तदा (for मृश) K₀₋₂ क्रुद्धो (for भीमो) — ^f) M₆ दण्डहस्त (for दण्डाहत) T₂ -महोरगा

68 K₅ om. 68 (of v 1 67) — ^a) K₄ B Da₂ Dn₂ D₄ 5 7 8 T G M₄ 5 क्रुद्ध स, D₁ M₁ 2 क्रुद्धस्तु Ś₁ चापमाकृत्य, K₀ 'मायस्य; B 'मानस्य, Da Dn₁ D₅ M₃₋₅ 'मादाय Cc cites आयन्य (as in text) — ^b) M₂₋₅ वलेन (for बलवद्) — ^c) K₄ B Da Dn₁ D₄ 5 7 8 M₃ कालिङ्गम् — ^d) D₁ T G 'भिराशुगै

69 K₅ om 69 (cf v 1 67) — ^a) K₀₋₂ शराभ्यां (for धुराभ्या) D₁ S तु (for च) — ^b) K₄ B₁ 8 4 Da Dn D₄ 7 8 G₁ कालिङ्गस्य D₁ T₁ G₂ 4 महाबल, G₁ 8 महात्मन, M₁ 2 'रथौ — ^c) G₁ 2 सत्यदेव — ^d) K₁ यमसाधन, Cc 'सादनम् (as in text)

70 K₀₋₂ D₂ om (hapl) 70 K₅ om 70^{ab}

(cf v 1 67) — ^b) D₆ नरान्धै (for नाराचैर्) T G नाराचैश्च त्रिभि पुन — T G om (hapl) 70^a-75^b — ^d) K₈ D₆ (with hiatus) अनयद् (for ऽगमयद्) K₈ 'माघनं D₁ गमयामास मृत्यवे

71 T G om 71 (of v 1 70) — ^a) Ś₁ K₀₋₂ 8 M₄ तत् कलिङ्गं संक्रुद्धो — K₅ om 71^a-72^b — ^c) K₀₋₂ B₂ Dn₂ D₅ 8 अनेकैर् M अनेकशतसाहस्रा — ^d) K₀₋₂ D₁ क्षत्रियै, M समतात् (for क्षत्रिया) K₀₋₂ समवारयत्, K₈ 'वाकिरन्, B Da Dn D₄ 8 7 8 'योधयन्; D₁ M पर्यवारयन्

72 K₃ (hapl) T G om 72 (for T G, of v 1 70) K₅ om 72^{ab} (of v 1 71) — ^a) D₁ 'खड्गैश्च (for 'खड्ग) — ^b) D₁ M 'तोमरासिपरश्वधै A few MSS 'परस्वधै — ^c) K₀₋₂ D₆ कलिङ्गश्च K₄ 5 B Da Dn D₈₋₅ 7 8 M शतशो, D₁ समरे (for च ततो) — ^d) K₀ 1 अवाकिरत्, B Dn₂ D₃ 7 8 M₄ अवारयन्; Da Dn₁ D₅ उपाद्रवन्

73 T G om. 73 (cf v 1 70) — ^a) K₀₋₂ D₁ 2 स निवार्य, D₆ नविचार्य, M समचार्य (for संनि) B Da Dn D₄ 5 7 8 तु तां, D₁ ततो, D₃ M च तां (M₁ तान्) (for स तां) K₁ घोरा; B Da Dn D₄ 5 7 8 राजन्, D₁ घोरात्, D₃ M वीर (for घोरां) — ^b) K₀ शरवृष्टि, Da Dn₁ M शस्त्रवृष्टि; D₁ शरवृष्ट्या K₁ Da₁ समुत्थित, K₆ Dn D₃ 4 7 8 समुत्थितां, B₃ स सायकै, D₁ दुरासदात्, M दुरासदा (for समुत्थिताम्) — ^c) M₁ 2 तान्तर्वान् (for तरसा) — ^d) Ś₁ K₀ 1 D₆ परिप्लुत्य, K₃ D₂ 8 संनिवार्य, K₅ संनिपत्य, M परिवृत्त्य (for परिप्लुत्य). K₈ महारथ D₁ अघड्गुल्य रथाद्वली — After 73^{cd}, D₁ ins

भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ७३
 पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७४
 एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
 विभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ७५
 हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।

173* पपात शत्रुसैन्येषु केसरीव महाबल ।

— ') K₄ D₁ योधान् (for वीरान्) — ') D₃ नान°
 (for जन°)

74 T G om 74 (of v 1 70) — ^b) D₂ 7
 कालिङ्गान् K₂ परिमर्दन° (for अरि°) — °) M₁ 2
 4. 5 यमलोकाय (for मृत्यु°) — ^d) K₃ तदद्भुतम्
 — After 74, D₁ ins

174* गदया मुक्कया राजन्पातयामास दन्तिन ।

तथा गज गजेनैव प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 रथ रथेन सचूर्णं तुरङ्ग तुरगेण तु ।
 पदातिनं पदातेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
 पुनरश्वेषु पतति गजेषु च पुनः पुनः । [5]
 रथेषु स पदातेषु वायुनेव महानल° ।
 यथा मृगाणां मध्ये तु केसरीव नखग्रह° ।
 एवं भ्रमति सैन्येषु भीमकर्मा वृकोदर ।

75 T G om 75^{ab} (of v 1 70) — ^a) M तत
 (for एव) K₅ सर्वान्य°, Da Dn D₁ 5 शतान्य°
 (for स तान्य°) — Ko 1 om (hapl) 75^b-76^c
 — ^b) D₁ समतत (for पुन पुन°) K₂ व्यमर्दत महा
 बल° — °) S₁ K₅ पार्थ°, K₃ D₂ 6 तूर्ण°, D₁
 राजन्, M₁ 8-5 वीरं (for वीर°) — ^d) S (except
 M₄) भीम (for भीष्म) K₃ D₂ 6 M₅ महारथं,
 T₁ G समाह्वतं, M₁-3 महाबल° (for व्रतम्) K₂ 4
 B Da Dn D₄ 5 7 8 भीमो भीमपराक्रम°, K₅ भीष्मं
 प्रेक्ष्य महानत्, D₁ भीमसेनो महाबल°

76 Ko 1 om 76^{abcde} (of v 1 75) — ^a) D₁
 हस्त्यारोहा समातगाः — ^b) K₂ B₁ 2 4 Da Dn D₄
 5 7 कृत्वा रणे; K₄ D₃ महारणे, B₃ हता रणे (for महा
 त्मना) — ^d) K₂ D (except D₂ 6) S घना (for
 मेघा) K₃ Da Dn D₅ M वाताहता इव; K₅ चात
 इवाहता, G₃ वातेरिता इव (for वातहता इव) — D₃

मृदन्तः खान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ७६
 ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्वली ।
 सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ७७
 मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ७८
 भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणैव सर्वतः ।
 मार्गान्वहृन्विचरता धावता च ततस्ततः ।

om 76^c — ') D₅ मृदन्त, D₆ मर्दत (for मृदन्त°)
 T G मृदन् (T₂ व्रस, G₂ मह) व स्यदनानीकान् — ')
 K₄ शराहता, Da₁ शरानुग, D₁ च सातुरा Ko 1
 व्य (K₁ वि) मर्दत महाबल° — After 76, D₁ ins

175* भ्रमन्ति तत्र तत्रैव काल्यमाना महात्मना ।

77 K₂ om 77-84 — ^a) T₁ G महेष्वाप्त, T₂
 महाघोर, M महाघोषं (for महाबाहु°) — After
 77^a, N (K₂ om) ins

176* खड्गासक्तमहाभुज ।

सप्रहृष्टो महाघोष

[(L 1) K₃ 5 B₂-4 D₂ 6 खड्गहस्तो; Da₁ D₃ 6
 खड्गासक्त°, D₃ खड्गसक्तो (for खड्गासक्त°) D₁ द्रान्य
 शत्रुन्नाजिरे — (L 2) Dn₂ D₃ 7 8 महाघोर (for
 °घोष) D₁ सिंहनाद मुद्द° कृत्वा]

— ^b) Ko 1 3 5 Da Dn D₅ 8 प्रध्मापयद् (Dn₂ °न्),
 D₄ प्राध्मापयन् D₁ शख दध्मौ प्रतापवान् (= 6 23
 12^d), S शख दध्मौ महाबल° — °) S₁ °कलिङ्ग°.
 M₂ °योधाना (for °सैन्यानां) — ^d) Da₁ D₃ T₁
 G₁ 3 4 M₅ समकम्पयन् — After 77, D₁ ins°

177* भीमेन सहसा राजन्भ्रममाणेन सयुगे ।

78 K₂ om 78 (of v 1 77) D₁ om 78^a-79^b
 — ^a) D₃ S (except M₃) मोहस्तेन (for °श्चापि) :
 — ^b) Da₁ T₂ °तप° — °) Ko प्राकपत च, K₅
 अकपस्तव, Da Dn₁ D₃ 5 प्राकम्पयत (for प्राकम्पन्त च)
 S प्रचकपे च तस्सै (M₁ 2 °पे तत° सै) न्यं — ^d) B₁ 2 4
 Dn₂ D₄ 7 8 च सुसुबु, B₃ Da Dn₁ D₅ प्रसुबुबु,
 S च भारत (for च सर्वश°) Co cites सुबुबु

79 K₂ om 79 (of v 1, 77) . D₁ 8 S om 79^{ab}
 (for D₁, of v 1 78) — ^b) K₅ गर्जेन्द्रेणैव S₁
 K₄ 5 B₁-3 D₅ पर्वत°, Ko 1 पर्वते; K₃ D₂ सर्वश°
 (for सर्वत°), D₃ गर्जेनेन च सर्वश° — °) Da₂ D₅

मुहुरूपतता चैव संमोहः समजायत ॥ ७९
 भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
 क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणैव महत्सरः ॥ ८०
 त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
 पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ८१
 सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
 अत्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ८२
 सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।

भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ८३
 धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
 महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ८४
 एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।
 भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ८५
 न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
 भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ८६
 सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिस्त्वनम् ।

C 6 2320
B 6 54 96
K 6 54 96

चहु (for चहृन्) D₁ मार्गा बहुविधा सैन्ये, D₃ M मार्गाश्च चरत (T₂ सरथ)श्चित्रान्, T₁ G मार्गान्विचरतश्चित्रान् —^d) K₀ 1 धावतश्च D₁ कृतप्रविकृतै कृता, D₃ S धावतश्च (T₂ ध्वजं चैव) यदास्विन —^e) D₃ बहुर (for मुहुर) K₅ मुरुष्टपतनाचैव (sic), D₃ मुहुरूपततश्चैव, S मुहुरोत्पततो दिष्टु —^f) K₃ B₄ D₂ ६ समपद्यत, D₇ सह जायते, C₆ परिजायते D₃ S न्य (D₃ by corr वा)स्पर्यंत रणे जना — For 79^{ff}, D₁ subst

178* धावता हस्तिमार्गेषु मुहुरापतता पुन ।
 कलिङ्गानां ससैन्यानां समोह समजायत ।

80 K₂ om 80 (cf. v l 77) —^a) S हन्यमान (for भीमसेन) K₀ भयाघ्नं —^b) B₁ 4 Da Dn D₄ 5 7 8 S सैन्य तत्, D₁ 8 तत्सैन्यं (for सैन्य च) —^c) K₀ असंवाध, M₁ वाधे, C₆ वाध (as in text) D₁ तादृश्यमानमसल्येय, D₅ क्षोभयामास सवाध, T₁ G क्षोभ्यमाण महत्सैन्यं —^d) D₁ गजेनेव; D₈ T₂ G₂ ग्राहेणैव Dn₂ D₁ 4 7 महासर

81 K₂ om 81 (cf. v l 77) —^a) Da Dn₁ D₅ [अ]य; D₈ T₁ G M₃-s तु (for च) K₃ B₃ D₂ ६ सर्वेषु, D₃ S सैन्येषु (for वीरेषु) B₁ संत्रासितेषु वीरेषु —^d) B Da Dn D₄ 5 7 8 S समंतत; D₁ सहजश, D₃ च सर्वश (for च सवश)

82 K₂ om 82 (cf. v l 77) —^a) K₅ पूर्व (for सर्व) D₁ पादेषु, T₁ G₄ सैन्येषु (for योधेषु) —^b) B₁ 2 वाहिनी; Da₂ D₈ ध्वजनी. —^c) B D (except D₁ 8. ६) अवादीत् (for अत्रवीत्) D₆ स्वानि सैन्यानि —^d) K₄ B D (except D₁-8 ६) भारत, S मारिष (for पार्षत)

83 K₂ om. 83 (cf. v l 77) —^a) S₁ K₀ 1

सेनापतिमत; B₂ 4 D (except D₁-8. ६) पतेर्वच —^b) K₅ Dn₁ D₅ G₂ शिखडी K₀ 1 तत्, D₃ S रथा (for गणा) D₆ (m as in text) शिखडीप्रमुखा नृपा —^c) K₀ 1 5 B₁ 4 D (except D₆, D₂ marg sec m) भीष्मम् (for भीमम्) K₀ अभ्यवर्तत; K₅ अभिवर्तत —^d) D₃ T₂ प्रहारिण

84 K₂ om 84 (cf. v l 77) —^a) T₂ पार्ष (for सर्वान्) —^b) S पालयन्पृष्ठतोन्वगा (M₁ या)त् —^c) S मेघ (M₂ रथ)घोषेण —^d) D₆ नागानीकेषु. S गजा (M₁ रथा, M₂ तथा)नीकेन दसित

85 ^a) S₁ K₀-2 सहाय, K₃ D₅ ६ सनोद्य; K₄ सदृश्य, K₅ सवोद्य (for सचोद्य) D₁ योधास्तु (for सर्वाणि) S सर्वसैन्यानि सचोद्य —^b) D₁ राजन्सा त्यकिपार्षतौ, S पृष्ठद्युम्नो महाबल —^c) D₁ रक्षार्थ, C₆ जग्राह (as in text) —^d) K₅ पार्षिं सत्पुरुषोचित, B Da Dn D₄ 5 7 8 पार्षिं सत्पुरुषैर्वृत, D₁ जग्मतुस्स्ववितौ नृप; S पार्षिं सत्पु (G₁-3 ष्णान्स्वपु, M₂ षिं स्वपु)रुपै सह

86 ^a) K₀-2 D₂ पचाल, D₁ S पुत्रस्य —^c) D₃ प्रिय सात्यकिभीमभ्याम्, D₆ न भीमसात्यकोरन्य; T₁ G M भीमशै (M₁ सै)नेययोरन्यो, T₂ भीमसेनसमो वीरो —^d) D₃ अन्य पुरुषसत्तम, S नर प्रियतरो (T₂ M मो) भुवि

87 ^a) K₂ Da Dn D₁ 8-5 7 8 सोपश्यत, K₃ B₁ 2 D₂ ६ सोपश्यच्च; K₄ B₄ सोपश्यत् (submetrical), K₅ सोपश्चाच्च (sic), S स तं पश्यन् — T₂ om 87^b-89^c —^b) K₀-2 D₁ 8 अरिमर्दन —^c) M₂ महाबाहु.

88 T₂ om 88 (cf. v l 87) —^a) K₀-2 5 D (except D₂ 8 ६) M₃ नन्द (for नन्द) D₃ S (T₂

भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ८७
 ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ।
 शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ८८
 स च पारावताश्वस्य स्थे हेमपरिष्कृते ।
 क्रोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ८९
 धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
 भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९०
 तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
 कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९१

स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
 पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुपर्यभः ॥ ९२
 स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।
 आस्थितो रौद्रमात्मानं जवान समरे परान् ॥ ९३
 कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
 रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ९४
 अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
 संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ९५
 भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।

om) पुरुषन्यायो (for बहुधा राजन्) — ^b) D₃ जहास
 च, T₁ G₂ 4 M जहपे च, G₁ 8 जहपे च (for हृष्ट
 श्चासीत्) Ś₁ D₁ 0 परंतप, T₁ G पुन पुन — T₁
 G₄ om 88^c-89^d — ^o) D_a D_n D₄ 7 8 दध्मौ स,
 D₆ च दध्मौ (by transp) S (T G₄ om) शंख च
 समरे दध्मौ

89 T₁ G₄ om 89 (cf. v 1 88), T₂ om 89^{abc}
 (cf v 1 87) — ^a) Ś₁ सर्व, G₁₋₈ M₂ स तु (for
 स च) K₀ 1 पारावताश्वस्य, K₆ D₁ 3 पारावताश्वस्य,
 D_a पारावताश्वस्य, D₆ पारावताश्वस्य, M₁₋₈ 5 पारा
 वताश्वे तु, C_a पारावताश्वस्य (as in text) K₈ D₆ स
 चचार ततश्चास्य, D₂ स च सवारतश्चास्य (sio), C_v as
 in text — ^b) D_n 2 रथं, C_d रथे (as in text)
 K₈ 5 D_a D_n 1 D₁₋₈ 5-8 हेमपरिष्कृते, G₁₋₈ M हेम
 वि (M₂ महति) भूपिते — ^d) D₂ 8 समाश्वसन्; T₂
 समाह्वयत्, C_d समाश्वसत् (as in text)

90 ^a) K₀₋₂ B D_a D_n D₄ 5 7 8 धृष्टद्युम्नश्च (for
 'द्युम्नस्तु) K₀ ते दृष्ट्वा; K₂ स दृष्ट्वा D₁ धृष्टद्युम्नं परि-
 ष्कृत्य — ^b) B₂₋₄ D_a D_n D₄ 5 7 8 कलिङ्गैः D₁
 सावत च महारथ — ^o) D₁ भीमसेनो महामेघो, T₁ G
 'सेन महाबाहु — ^d) Ś₁ K₀ 1 त्राणायाजौ, D_a D_n 1
 D₆ द्रोणायाजौ D₁ नरपर्वतमभ्ययात्

91 ^a) K₆ D₁ दृष्ट्वा (for दूरात्) K B D_a 1 D₂
 3 6 S सात्य (G₂ 'त्वि) किं K₆ दूरात्, D₁ वीरौ (for
 दृष्ट्वा) . — ^o) K₁ D₁ कलिङ्ग, K₃ D₂ 6 कलिङ्गान्
 T₁ G₄ योधान् (for वीरौ) — ^d) K₈₋₅ B D₂ 8 6
 योधयेता Ś₁ D₂ तरश्चिनी, S यशस्विनी (for मन)

92 K₆ om 92^a-94^b — ^a) K₀ 2 तत्र स (by
 transp) D₁ [जा]माय, D₈ यात्वा (for गत्वा)

K₁ D₂ 3 0 8 शैनेयो, D_a 1 G₁ M₂ शैनेयौ, D₁ सेना
 नीर् — ^b) D₂ M₅ जयेन (for जवेन) Ś₁ जविना,
 K₁ 2 5 जवता, D₂ यजता — ^o) S (except M₈ 5)
 भीम' (for पार्थ) K₃ D₃ G₂ पार्ष्णी, G₈ पार्ष्णीन्
 — ^d) K₃ D₂ 6 8 T₁ G₂ 4 पुरुपर्यभ, T₂ M पुरुषो
 त्तम — After 92, D₁ ins

179* एतच्चतुर्दशे वर्षे भीमो दृष्ट्वा रणाजिरम् ।
 विशेषेण गजान् राजन्पर तोषमुपागमत् ।

93 K₆ om 93 (cf v 1 92) — ^a) T₂ त
 कृत्वा, M₅ स दृष्ट्वा (for स कृत्वा) Ś₁ K₀₋₃ D₁ 2 6
 दारुणं, C_a 0 कदनं (as in text) Ś₁ K₀₋₄ D₁ 2 6
 कर्म (for तत्र) — ^b) M₂ प्रगृहीत — D₃ om
 93^a-96^b — ^o) D₈ विधाय (for आस्थितो) D₁
 द्रौणम्; T₁ G₄ रुद्रम् — ^d) T₁ G रिपून् (for परान्)
 Ś₁ K₀₋₃ D₂ 6 कलिङ्गानन्ववैक्षत, D₁ कलिङ्गानभिद्रुद्वे,
 D₈ कलिङ्गान्समयोधयत्

94 D₈ om 94 (of v 1 93) K₆ om 94^{ab}
 (of v 1 92) — ^a) B₂ D₄ T₁ G₄ M₈ कलिङ्ग- D₅
 M₂ क (M₂ का) लिङ्गप्रभवाश्चैव — ^b) Ś₁ 'कर्दमान्
 — ^o) B₂ 'स्यदन्, D_a 1 D_n 1 'स्यदनी S रुधिरस्य
 नदीं तत्र भीम' प्रावर्तयद् (T₁ 'न्व) ली

95 D₈ om 95 (of v 1 93) — ^a) B D_a D_n
 D₄ 5 7 अर्थात्तरे (for अन्तरेण) — ^b) K₆ पाण्डवाना
 मनीकिनीं, S पाहुना चैव वाहिनी (M₁ 3-5 भारत)
 — ^o) K₀₋₂ सततान, D₈ स ततार, C₀ संततार (as
 in text) K₃ D₂ 6 ता सततार दुस्तारां, S तस्या पा
 (T₂ G₁ 8 M₅ प) रमपाराया — ^d) S भीमसेनोभ्य
 गच्छत

96 D₈ om 96^{ab} (of v 1 93) — ^a) Ś₁ K₀₋₂

कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युष्यते ॥ ९६
 ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
 अभ्ययाच्चरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ९७
 तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९८
 परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।
 त्रिभिक्षिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्हुरञ्जसा ॥ ९९
 प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।

यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिक्षिभिरजिह्वगैः ॥ १००
 ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।
 हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२
 अग्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम् ।

C 6 2346
B 6 54 113
K 6 54 113

Dn2 D4 5 7 तदा (for तथा) T1 G M वि (G2
 व्या) क्रोशति स त दृष्ट्वा, T2 आक्रोशति सुत दृष्ट्वा —^b)
 S तावका भरतर्षभ —^c) D8 भीमजनक (for रूपेण)
 —^d) K5 Dn2 D4 7 8 कालिने D3 S युच्यतीति
 भयादित्ता

97 ^a) T1 G दृष्ट्वा, T2 M श्रुत्वा (for भीष्म)
 —^b) K1 2 Da1 Dn1 तन्, D8 ते (for त) S
 निनद त महाहवे —^c) Ś1 K1 अभि Ś1 K2 त्वरित
 Ś1 भीष्मो, Dn3 D4 [s]नीक (for भीम) —^d)
 Ko-2 व्यूढानीक, B2 'नीकै' S परतप (for सम
 न्तत) D1 व्यूढानीकेन सवृत

98 ^a) D2 स (for त) M1-3 5 सात्यकिर्भीमसेनोय
 —^b) K2 पार्षत —^c) Ś1 अभ्याद्रवत S वेगेन
 (for भीष्मस्य) —^d) K2 5 5 Da Dn1 D1-3 5-7
 परिष्कृत S रथैर्हेमपरिष्कृतै

99 ^a) Dn2 D5 संनि (for परि) K3-5 B1 4
 D (except D8) तु (for च) Ś1 तत (for च ते)
 D1 गागेय (for ते सर्वे) —^b) D1 सर्वे ते (for गाङ्गेय)
 K4 B D (except D2 5 6) तरसा रणे, S व्रतमाहवे
 (for रभस रणे) —^c) T2 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्)
 —^d) Ś1 आनर्हुर, Cd आनाच्छुर, Ca आनर्हुर (as
 in text) K2 D1 2 6 अोजसा, Co अञ्जसा (as in
 text) S भीष्म विन्यथु (G2 M2 'धु) राहवे

100 ^a) Ko पुत्रविध्यत (sic), K1 प्रतिविध्यत, K2 परि
 विध्यत D1 S प्रत्यविध्यतत (D1 T1 'ध्य तत) सर्वान्
 —^c) Ko यतमानो महेष्वाप्त —^d) T1 G2 4 त्रिभि
 र्भागैरजिह्वगै

101 Ś1 om 101 —^a) B1 2 Da2 Dn1 (before

corr) D5 T1 जत (for शर) —^b) T1 G4 M1-3 5
 महारथ —^d) Ko #हनच्, K6 चाहन्च् (for न्य
 हनच्) K3 भीममभ्यहनच्छरै, Da Dn1 भीमस्याभ्याह,
 Dn2 D1 4.5 7 8 भीमस्याभ्यह, D8 भीमस्य न्यह, T2
 भीम सन्यह, M4 भीमस्य निह

102 ^a) Ko [s]थ, K3 D2 6 स, D1 च (for
 तु) K6 स हताश्वे रथे तिष्ठन् —^c) K6 चिच्छेद (for
 चिक्षेप) K4 सहसा, S समरे (for तरसा)

103 G8 om 103^{ab} —^a) K4 5 B D अथ
 (for एव) —^b) D3 T2 M4 राजन्, M1-3 5
 घोरां (for पिता) D8 S (G8 om) शरै (for तव)
 —^c) K5 D (except D1-3 6) द्विधा (for त्रिधा)
 —^d) Ś1 अचीर्यत, D1 पपात ह Da Dn D4 5 7 8
 पृथिव्यां सा (Da Dn1 D5 स) व्यशीर्यत, D8 S सा व्य
 शीर्यत (T2 व्यशीर्यत च) भूतले

104 ^a) Ś1 शक्या, Ko-3 D1-3 6-8 S (except
 T1) शैक्या, B8 सर्वा (for शैक्या) K1 2 गुर्वी
 —^b) K5 D1 2 6 M8-5 बलवान्, K4 B Da Dn
 D4 5 7 8 T G महती, M1 2 विपुला (for बलवद्)
 —^c) K3 4 B D2 (marg sec m as in text) 6
 ततस्, D1 रथ (for रथात्) —^d) K1 2 5 पुष्टवे
 Ko-2 मनुजेभर, K6 Da Dn1 D2 (corr sec m)
 D6 S भरतर्षभ, Dn2 D4 5 7 पुरुषर्षभ, D1 मनुजो
 त्तम — After 104, Da D4 5 8 read 109 (Da D5
 repeating it in its proper place), while S ins

180* भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्ण जिह्वांसु पाण्डवर्षभ ।

[T2 'भ्यवर्तत, G1 8 M1 2 'भ्यधावत्त, M3-5
 'भ्यधावत (for स्ययात्तूर्ण)]

भीमसेनो रथात्तूर्णं पुषुवे मनुजर्षभ ॥ १०४
 सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५
 भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
 वातायमानैस्तैश्चैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६
 भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
 प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिधैधितः ॥ १०७
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत् ।
 नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८

धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९
 संपूज्यमानः पाश्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
 धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११०
 अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 प्रहर्षयन्त्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११
 दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
 शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११२
 स्वबाहुवलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।

105 ^a) K₁ सात्विकोपि; D₁ s T₂ किस्तु, D₈ क्यपि; T₁ G M सात्य (G₂ s त्वि)किश्च — Ko 1 om. 105^{ab}. — After 105^{ab}, D₁ ins

181* आहुत्याहुत्य वेगेन चर्म भ्राम्य पुन पुन ।

असिना तीक्ष्णधारेण योधाच्छिञ्चत्वा महाहवे ।

— ^c) Ś₁ K₈₋₅ D₁ 2 c गागेयसारथिं तूर्णं — ^d) D₈ S भारत (for सायकैः) D₁ विष्वा चिच्छेद सोसिना

106 ^a) K₅ भीष्मस्य (for 'स्तु) — T₂ om 106^{cd} — ^c) Ś₁ वातायमानस्य, K₅ D₈ (sup lin) पतमानैश्च, T₁ G M₁ पालमानैः (G₁ 'न, G₈ 'ना)स्तु, Ca o d वातायमानस्य (as in text) Da Dn₁ D₄ s 7 s transp तैर् and अश्वैः K₅ अश्वान् (for अश्वैर्). — ^d) Da Dn₁ D₅ व्यप° (for अप°)

107 ^b) K₄ अपयाते (for 'नीते). B D (except D₁₋₃ s) महारथे (for 'व्रते) — ^c) T G महा (for यथा). — ^d) D₈ दह (for दहन्) Ś₁ T₁ G₂ 4 कक्ष, Ko कक्ष्यम् (for कक्षम्). Ś₁ K₈ s D₂ c ह्वे धित; K₄ समेधित; B Da Dn D₈₋₅ 7 s T₂ M ह्वोल्लवण (Da Dn₁ [before corr] D₈ 'ल्वणै), D₁ ह्वानल, T₁ G ह्वोज्ज्वल (G₂ 'लन्)

108 ^b) Ś₁ रणमध्ये, T₁ G₂ 4 बलान्मध्ये, G₈ बेलामध्ये (for सेना). K₄ B D (except D₃ c) S व्यवस्थित (for व्यतिष्ठत्). — K₅ om 108^e-109^d — ^c) D₈ भीमम् (for नैनम्). K₈ अभ्युत्सहेत्, D₈ अभ्यहनन्, T₁ G₂ 4 त्वभ्युद्ययु; T₂ G₁ s M चाभ्युद्ययु (for अभ्युत्सहन्). Ś₁ Ko-2 नैनमभ्यु (K₂ 'स्यु)त्सहे कश्चित् — ^d) Ko-2 तावको (for तावका)

109 K₅ B₁ om 109 (for K₅, of v 1 108)

Da D₈ (both for the first time) and D₃ s read, 109 after 104 — ^a) Ko-2 तदा, G₂ तवा, M₄ समा (for तमा) — ^b) Ko-2 s D₁ s S (except M₃ s) स्वरथं M₈ s वरं — ^c) K₁ s पश्यतां M₁ सर्व वीराणाम् — ^d) D₁ अपोह च, D₈ अपोवाहद्, Co अपोवाह (as in text) T₂ यशस्विनी

110 D₈ om 110^{ab} — ^a) K₁ Da Dn₁ D₈ M₁ स, K₅ आ (for स) K₁ पचाल्यैर्, K₈ D₂ s T₂ G₁ s M पाचालैर्, D₁ पचालैर् — ^b) D₈ T₂ भरतर्षभ — ^c) M₈ धृष्टद्युम्न D (except D₃ s c) परिष्वज्य (for 'ष्वज्य) — ^d) Ko-2 s D (except D₂ s c) समीयादथ D₆ T₂ G₁ s M₈ सात्यकिः, G₂ सात्विकि

111 ^a) Da₂ Dn₁ (before corr) भीमसेन — ^b) G₂ सात्विकि D₁ s S परवीरहा (for सत्यविक्रम) — ^c) Ś₁ यदुव्याघ्रं; D₁ श्रेष्ठ; S (except M₄) श्रेष्ठे

112 ^a) K₁ घृष्टा (sic), Dn₁ (by corr.) घृष्टा-Ko 4 s B कालिङ्ग — ^b) D₁ पुत्र स (for 'पुत्रश्च) — ^c) K₅ शक; D₈ शत्रु; S सत्य (for शक) K₁ कलिङ्गो, K₈ कालिङ्ग्य — ^d) Ś₁ कालिङ्गैश्च, Ko-2 भानुमाश्च, Da₂ Dn₂ D₃ s 7 कालिङ्गाश्च D₁ रणे (for मृधे)

113 ^b) K₁ s रथनागाश्वसंकुल, K₈ नागाश्वरथसंकुलाः, D₈ T G M₄ राजाश्वरथसंकुल, M_{1-3.5} रथाश्च गज — After 113^{ab}, Ś₁ Ko-4 B₈ D₂ c ins

182* महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवित ।

[K₈ B₈ D₂ c धीरयोध, K₄ योधवीरसमन्वित]

— ^c) D₈ भीमच्यूह, G₁₋₃ महान्च्यूह — ^d) G₁₋₃ एतेन Ś₁ सावितस (for मृदि)

महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३
एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घवाहुरिन्दमः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यम्बजत पाण्डवम् ॥ ११४

ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्कुद्रो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

संजय उवाच ।

*गतापराङ्गभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
रथनागाश्वपत्नीनां सादिना च महाक्षये ॥ १
द्रौणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिमिरैर्तैर्महारथैः ॥ २

स लोकविदितानश्चान्निजवान महाबलः ।
द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदधेषुभिः ॥ ४
धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।

C 8 2363
D 8 85 5
F 8 85 5

114 *) Ś1 K. D2 ० दानेर्, D3 ० मिनेर् —^b)
Ko-3 अनिन्दित, K4 B Dn2 D3 ० ० M1 ० अरिद्रम,
D1 अरिद्रम —^c) K4 B Da Dn D1 ० ० ० रथस्थ तम्
(K4 B3 मन्) (for रथाद्रथम्) D1 S अश्व(G2 ममा-
शुन्य, Cc अमिद्रुत्य (as in text) —^d) Ko. G3
M1 परिव्रज्ज(Ko ० 'ज्य)न, Da D1 पर्यम्बजत, Dn-
पर्यम्बजत, D1 परिव्रज्य च, M1-3 ० परि(M1 'व-
स्वज्य च — After 114, D1 109

183* भीमश्च पुनराद्यिष्ठं सात्प्रतेन नरोत्तम ।
प्रहर्षमगुलं लेभे भीमं स्यात्किना सह ।

115 *) Ś1 Ko-2 Da1 स (for च) K2 4 B
D2 2 ० आन्वाय, K2 Da Dn D1 ० ० ० M आगम्य
(Dn2 'त्य), T2 आशुन्य (for आरुह्य) —^b) D3 पुनरेष्य
महाबल —^c) Ko D3 अश्ववीत् (for अश्वधीत्)
—^d) Ś1 बलमादधत्, D1 'मादधात्, M1 'मादधे
Cc cites आदधत् (as in text)

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-3 D2 mention only द्वितीय
युद्धदिवस, K4 द्वितीयेद्वि, Kc द्वितीयदिवस, Dc
द्वितीयदिवसयुद्ध, M1 द्वितीयाद्विक — Adhy name
K4 B2 G1-3 M1 2-० कर्लिंगवध, Da Dn1 Dc भीम
सेनयुद्ध, D3 कर्लिंगाना पराजय — Adhy no (figures,
words or both) Da3 12, Dn2 M3 52, D1
M2 4 51, T G 49, M1 2 50 (as in text)
— Śloka no Dn2 Dc 123

51

1 *) Ś1 Ko 2 1 B1-3 Dn1 D3 गतपूर्वाह्ण (Ko
'द्वि)भूयिष्ठे, K1 ० Da D1 ० ० ० गतपूर्वाह्ण', K3 गते
भूयिष्ठपूर्वाह्णे; B1 Dn2 D1 ० ० गतपूर्वाह्णमये, S
ततोपराह्ण (M1 - 'हे)भूयिष्ठे —^b) S दारुणे (for
भारत) —^c) B Da Dn D1 4-3 S रथाश्वनरनागाना,
Dc नराश्वरथनागाना —^d) K3 T1 सादीनां D1 सु-
महाक्षये, D3 च महाक्षय, S चाभवत्क्षय (for च
महाक्षये)

2 *) D1 सु (for च) —^c) T1 G1 समसज्यत;
T2 समभ्युद्यत, G1 ० समसज्यत, G3 समसज्ज च, M1 ०
ममामाद्य तु, M3 4 ममासज्यत —^d) Ś1 Ko-2 त्रि
भिरैव D3 महारथ, M2-० महात्मभि

3 *) Ś1 K1 ० लोके, Ko लोक (for लोक)
—^b) B1 विजवान, T1 G1 जवान च, T2 G1-3 M
आजवान (for निजवान) D3 महारथ — Ko 1 M2
om (hapl) 3^c-4^b. —^c) Ś1 Da1 D1 द्रोणे, K3
द्रोण (for द्रौणे) —^d) K3 D2 शतैर्, D1 ० ०
शतैर् (for शितैर्) D1 4 M1 बहुभिर (for दशभिर)

4 Ko 1 M2 om 4^{ab} (of. v l 3). —^a) K5
तत दाल्य रणे तूर्ण — T2 om (hapl) 4^b-7^a —^c)
K1 2 Da1 द्रौ (K1 द्रो)णि; M2 द्रौणे D3 पाचाल्य
—^d) Ś1 M1-3 अभ्यवर्षदधेषुभि; Ko-2 'द्ववद्रोणेषुभि',
D1 'वर्तदधेषुभि

सौभद्रोऽभ्यपतच्छूर्णं विकिरन्निशिताञ्शरान् ॥ ५
 स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
 अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुपर्षभ ॥ ६
 आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
 शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
 लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।
 अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
 दौर्योधनिस्तु संकुद्धः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
 विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९

अभिमन्युस्तु संकुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ।
 शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
 लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
 मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ ११
 तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
 अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
 तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
 अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुपर्षभौ ॥ १३
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।

5 T₂ om 5 (of v 1 4) —^a) K₅ 'द्युञ्च' च, B₂ Da₁ D₁ 'द्युञ्जस्तु' K₄ B Da Dn D₂ 4 5 7 8 G₁ 8 M₃ सयुक्त, D₁ संसक्तो —^b) Ś₁ K₁ 2 M₁ द्रौणिना K₃ D₂ 8 6 वीक्ष्य, Da Dn₁ D₆ पश्य (for दृश्य) D₁ द्रोणपुत्रेण भारत —^c) D₃ [s]भ्यद्रवच्छूर्णं — Ko 1 om (hapl) 5^d-7^a —^d) D₃ S (except M₂, T₂ om) विसृजन् (for विकिरन्)

6 Ko 1 T₂ om 6 (of v 1 5, 4) —^a) Da₁ शल्य —^c) D₁ ह्युभिर (for अष्टाभिर). S (T₂ om) विव्याध समरे राजन् —^d) K₂ 5 Da Dn₂ D₃-5 7 8 भरतर्षभ, K₄ पुरुपर्षभ, B भरतर्षभ, D₁ भरतोत्तम S (T₂ om) अश्वत्थामानमेव च

7 Ko 1 T₂ om 7^a (cf v 1 5, 4) —^a) G₂ M₅ अर्जुनिं Ś₁ K₅ G₁ 8 च (for तु) —^b) G₃ द्रौणी (for द्रौणिर्) T₁ G₄ पत्रिभिः T₂ विव्याधैकेन पत्रिणा —^c) K₃ D₆ शल्योथ दं (for शल्यो द्वादं) S तीक्ष्णै (for चैव) —^d) K₄ कृप सु, Da₁ M₂ कृप च D₂ नवभिः (for निशितैस्) Ś₁ D₂ M₁ 2 शरैः (for त्रिभिः)

8 G₂ reads 8^{ab} twice —^a) M₂ 5 लक्ष्मणस् Ś₁ तव पौत्रश्च; Ko D₁ तव पुत्रस्तु, G₁ 2 (second time) 8 पञ्चविंशत्या —^b) Ś₁ अवस्थित Ko-4 B Da Dn D₂ 4-8 सौभद्र पर्यव (Ko-4 D₂ 6 समव, B₃ पर्युप)स्थितं, D₁ पाण्डुपौत्रमवस्थित, D₃ पौत्र ते पर्यव. —^c) Ko-2 B₂ T₁ G M₄ अभ्यवर्ष (G₂ 'र्ष')त, M₅ 'वर्षत. B D (except D₁-3 6) सकुद्धस्, M₂ ससृष्टस् (for सद्दष्टस्) —^d) B D (except D₁-2 6) तयोर् (for ततो)

9 ^a) Ko 1 तत क्रुद्ध, Da₁ Dn₁ G₂ सुसंकुद्ध (for तु सकुद्ध) — Ko 1 om (hapl) 9^b-10^a. —^b) K₃ D₂ समरे, D₁ आर्जुनिं (for सौभद्रं) K₂ 4 5 B Da Dn D₁ 3-5 7 8 T₁ G निशितै शरै, K₃ D₂ 6 परवीरहा —^d) D₁ अमर्षाक्रातमानस; D₃ S नवभि(T₂ M निशितै)र्मर्मभेदिभिः

10 Ko 1 om 10^a (cf v 1 9) —^a) K₂ Dn₂ D₄ 7 8 च सकुद्धो, S तत (G₃ 'दा)क्रुद्धो, B Da Dn₁ D₁ 5 6 सु(D₅ स)सकुद्धो —^b) S लक्ष्म (M₁-3 5 'क्ष)ण (for भ्रातर) Ko 1 भारतं भा(Ko भ)-रतर्षभ, D₁ आतर त नरोत्तम —^c) Ś₁ Ko 2 पञ्च शता, K₃ D₂ T₁ G₄ पञ्चाशतै, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 T₂ G₁-3 M पञ्चशतै B D (except D₂ 6) S क्षिप्रं (for राजन्) —^d) Da Dn₁ D₃ M न्यविध्यत, D₁ T₂ ह्यविध्यत, T₁ G₃ [s]भ्यवर्षत

11 ^a) M लक्ष्मणो K₁ हि (for ऽपि) K (except K₆) B₂-4 D₂ 6 पुनस् (for ततस्) —^c) D₁ M₁ 8 महाराजन् —^d) Ś₁ ततस्त्र्यङ्कुशुर, Ko-2 4 B D₂ 6 ततस्त्रे चु.

12 ^a) K₃ D₆ चित्रं (for छिन्न) —^c) Ko चित्र (for चित्र) D₁ अन्यद्रुहीतवाश्चित्र, D₃ S अन्यदादत्त बलवान् —^d) Ko-2 वेगवत्तर, K₃ D₂ वेगवत्तर, S बलवत्तर

13 ^a) K₃ D₆ दृष्टौ, K₄ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 M₅ G₀ युक्तौ; T G M₁-4 यतौ (for दृष्टौ) —^b) = 6 43. 25^d, 48 44^d —^c) Ś₁ Ko-2 5 D (except D₁ 2 6) निशितैस्, T₁ G विविधैस् (for विशिखैस्) —^d) D₁ पुरुषोत्तमौ, G₄ भरतर्षभौ.

पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ १४
 संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
 आर्जुनि रथवृत्तेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
 न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
 सौमद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ।
 अभिदुद्राव संकुद्रस्त्रातुक्तामः स्वमात्मजम् ॥ १७
 ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुगेगमाः ।
 अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः मन्व्यसाचिनम् ॥ १८

उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।
 दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
 तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
 तस्य वाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
 प्रणेदुः सर्वभूतानि वभूवृत्तिमिरा दिशः ।
 कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
 नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
 प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंधैः किरीटिनः ॥ २२
 सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम् ।

C 6 2301
B 6 55 23
F 6 55 23

14 ^a) G₂ M₁ : दृष्ट्वा, M₂ : राजन् (for राजा)
 — ^b) G₂ M₁ : राजपुत्र (for दृष्ट्वा पुत्र) K₅ B Da
 Dn D₂ : : T₂ M महाबल, T₁ G अवन्वित — ^c)
 Ś₁ K₅ Da₁ G₂ तव पुत्रेण, Ko-: पार्यपुत्रेण — ^d) S
 तत प्रायात् (for प्रायात्तत्र) K₅ D₂ : c प्रजेश्वर (D₂
 'र), K. जनाधिप, G₁ M^c जनेश्वर, M₁ जनेश्वर

15 ^b) K₂ Da₁ M₁ जनाधिप, D₁ महारथा
 — ^c) K₁ G₂ : अर्जुनि, Da₁ अर्जुन, D₂ आर्जुनी
 D₁ रथवृत्तेन, Ca c 'वनेन (as in text)

16 ^a) K₂ D₂ G₁ : M₂-: परिवृत्ते — ^b) D₂
 वीरो युधि, D₂ शूरो युद्धे; M₁-: युधि सर्वे, M₄
 शौरिर्युधि K₄ B Da Dn₂ D₁ : T₂ सुदुर्जय, K₂
 'र्जय — ^c) Ko विव्यथिते, B Da Dn D₁ : : S
 प्रच्ययते D₂ S न विव्यथे तदा राजन् (T₁ G₁ महाराज,
 M₂ तथा राजन्) — ^d) Ś₁ कृत (for कृष्ण)

17 ^a) K₂ B₁ Da Dn D₂ : : सयुक्त D₂
 सौमद्रमथसयुक्त — ^b) Ś₁ Ko दृष्ट्वा तत्र (by transp)
 S पुत्र (for तत्र) T₁ G₁ धनजय K₂ दृष्ट्वा पुत्र
 महाबल — ^c) Ś₁ Ko-: मन्व्यसु, K₂ : D₂ : वेनेन
 (for संकुद्रस्त्र) K. धनजयन्तु संकुद्र

18 ^a) K. D₂ सरथनागाश्वा, B₃ स्वरथनागाश्वा, D₁
 श्वरथनागाश्वा, D₂ सरथनागाश्वान्, T₂ स्व रथनागाश्वा,
 G₂ सरथनागाश्वा — ^b) T₂ भीष्मद्रोणरथोत्तमा — ^c)
 Ko-: अन्व (Ko 'नु) वर्तत, K₂ अभ्यवर्तत — ^d)
 K₁ : सहित, B₁ D (except D₁-: : S) S सहमा
 (for सहिता) Ś₁ Ko : D₁ मन्व्यसाचिना

19 ^a) K₂ D₁ उद्धूत, K₂ D₂ उद्धूत; Da₁ उद्धू

त, Dn₂ D₂ (before corr) : : उद्धूत B₁ रौद्र,
 D₂ भूर्मा (for भौम) — ^b) K₂-: Dn₂ D₂ : c
 नागा (Dn₂ नरा) श्वरथपत्तिभिः, B₁ : रथनागाश्वासादिभिः
 — ^c) K₂ दिवाकरमथ, B₁ Da Dn₁ D₁ : : S
 (except M₂ :) 'रथ (for 'पथ) D₁ S प्राप्त — Ś₁
 om (hapl) 19^d-20^e — ^d) Ko B₃ M₂ राजस्तीव्रम्
 B₁ प्रदृश्यत, B₁ क्षपद्यत (for क्षट')

20 Ś₁ om 20^{abc} (cf v l 19) — ^a) T₁ G₂ :
 ततो, G₂ तस्य (for तानि) — ^d) Ś₁ Da₁ नाम्य
 धवंत, K₁ D₂ नाभिवर्तत, M₂ नाप्य, Co नाम्य
 (as in text) Ko (hypermetric) सहस्रदा (for
 सर्वश)

21 Ś₁ om (hapl) 21^{ab} — ^a) S सर्वसैन्यानि
 — ^b) K (except K₄) D₂ : c T₁ G₁ तिमिरा, D₁
 चाकुला (for तिमिरा) — ^c) K₂ : D₂ : c चानयस्;
 D₁ च मथ, T₁ G₁ जनयत्; T₂ चाभवत्, G₁-: M
 जनयत् (for अनयत्) D₁ : S तीव्रे — ^d) B Da
 Dn D₂ : : S प्रत्यपद्यत, D₁ : समपद्यत, S (except
 G₂) प्रत्यदृश्यत D₁ भारत, S (except G₁ M₄)
 दारुण

22 ^a) B नाप्यन्तरिक्षं, T G न चातरिक्ष — ^b)
 K₂ भूमि Ko-: : भास्कर — ^c) K₂ श्रेष्ठ, D₂
 'श्रेष्ठ K₄ B Da Dn D₂-: : S प्राजाय (G₁-: M₅
 प्रजाय, M₂ प्रजाय, M₄ प्रकाश) त नरश्रेष्ठ, D₂
 (marg sec m) नाजायत नरश्रेष्ठ — ^d) Ś₁ शरपुल्लै,
 B₁ D₂ : : शस्त्रसंधै, D₁ शरवातै T₂ किरीटिना

23 K₂ om 23-24 — ^a) Ś₁ B₁ सादितध्वज
 नागाश्वा, Ko सादिता ध्वजनागास्तु, K₂ B₁-: Da Dn₁

विप्रदुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
 विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
 तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४
 हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
 अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
 पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ २६
 सगदानुघतान्वाहून्सखङ्गांश्च विशां पते ।

सप्रासांश्च सत्पूरीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
 साङ्गशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।
 निचकर्त्त शरैरुग्रै रौद्रं विभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८
 परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिप ।
 प्रासानां भिण्डिपालानां निस्त्रिगानां च संयुगे ॥ २९
 परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
 चर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३०
 ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।

Ds ० सादिनो रथ (Ks Bs ध्वज) नागास्तु, Ks श्रावित्ता
 रथनागास्तु, D1 s S संपा (D1 s संसा) दितध्वजाः (T2
 'गजा') केचित्, D2 s सादिनध्वजनागाश्च (Ds 'स्तु')
 —^b) Ko 1 B1 s हताश्च, K2 B2 Gs हताश्च Ks
 D2 ० दिद्वा; Ds T1 G M [s]परे (for मृशम्) D1
 हतसारथिनो रणे, T2 रथाश्चादपरे जना — Ds om
 23^a-24^b —^c) Dn2 D2 7 विप्रदुता, G2 विद्रुताश्च
 (for विप्रदुत) —^d) K1 s दृश्यते Ds नरपुगव,
 S रथ (Ms s नर) पुगवा (for रथयूथपा.)

24 Ks om 24, Ds om 24^{ab} (of v 1 23)
 —^a) T2 सरथा (for विरथा) Bs चान्यैर् —^b)
 B Da Dn D1 s 7 s S ततस्तत, D1 हतस्तत (for
 समन्तत) — T1 om 24^c-25^d —^e) = 6 43
 83^a. T2 G रणे तस्मिन्नदृश्यत, M1 s रणेस्मिन्प्रत्यदृश्यत,
 Ms-s रणे तस्मिन्न्य (Ms s 'न्प्र') दृश्यंत —^d) Ks D2 ०
 सरथा (for सायुधा) Ds भुवि, Gs द्विजै (for
 भुजै)

25 T1 om 25 (of v. 1 24) —^a) Ko Gs
 हयारोहान् Da1 Ds हयात् —^b) Ko M2 गजारोहांश्च
 —^c) D1 ते शरैराहनागाश्च (s10) —^d) D1 समंतात्सं-
 प्रदुद्रुवु, T2 M1 s-6 व्यद्रवंत (Ms s 'त') समंतत;
 G M2 व्यद्रवत (Gs 'तस्') ततस्तत

26 ^{ab}) T G transp गजेभ्यश्च and हयेभ्यश्च Bs
 नराधिप, Ds रथाधिपा Ds गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च रथेभ्यश्च
 रथाधिपा —^c) Ko 1 B1 s 4 Dn2 D1 s 7 s S
 (except G2) पातिता Ś1 T2 Gs पत्य —^d) K1
 द्विषते, D1 लक्षते (for दृश्यन्ते) Ks Dn2 D2
 'सायकै', T1 G 'पीडिता' (for 'ताडिता')

27 ^a) K1 s सगदानुघ, Ds सगतामुघ —^b)
 K1 सखङ्गं च, D1 सखाक्ष; Ds सुखङ्गाश्च — Ks
 om. 27^{cd} —^e) Ś1 K1 Ds सखलाक्ष (for सत्पूरी

रान्) Ko s सप्रासान् च मू (Ko शु) लाश्च —^c)
 K1 सशिरान्सशिरासनान्, Da2 Ds सशराश्च शरासनान्

28 ^b) D1 नृप, D2 रणे (for नृणाम्) T2 तत्रार्जुन
 भयाद्रणे —^c) B1 s Da Dn D1-7 विचकर्त्त Ds
 न्यकृतत नृणा क्रुद्धो, S न्य (T2 M2 s न्य) कृतत रणे क्रुद्धो.
 —^d) S transp रौद्र and विभ्रद् D2 विभ्रनरौद्र (for
 रौद्र विभ्रद्) Ś1 K (except K1) B2 D1 s ० रौद्र
 चपुरधारयत्

29 ^a) Ko s Da1 (before corr) as Dn1 D1 s s
 T2 G1 s M1 s परिघाना K4 B Da Dn D1 s 7 s
 विदीर्णानां, D1 सायकानां; S विकीर्णानां (for प्रवृद्धाना)
 —^b) D1 तूणीराणा (for मुद्ग) S पार्थिव (for
 मारिप) — Ds om (? hapl) 29^c-30^b —^c)
 Ś1 प्रसानां; K2 पाशाना Ks D2 s भिडिमालाना,
 K4 s B Da Dn1 D1 s Gs Ms भिदिपालानां —^d)
 S भारत (for संयुगे)

30 Ds T2 (hapl) om 30^{ab} (for Ds, of v 1
 29) —^a) Ś1 परिश्वधानां; K2 s D1 s s ० परस्व,
 B2 पूरश्च —^b) Ś1 om (hapl) from भारत up
 to च in 30^a Ko-2 M4 मारिप, T1 G सर्वेश (for
 भारत) — Ks om 30^c-31^b —^c) K2 Da1 D2
 चर्मणां, K3 s B Dn2 Dn D1 s 4-8 चर्मणा, M1 s s
 (by corr) s ध्वजाना (for चर्मणां) K2 चापि
 विद्धानां; B Da Dn1 D1 s 7 s अपवि, Dn2 अपि
 न —^d) Ko-2 s कवचानां; K2 D2 ० कवचानां
 (for कवचाना), K3 D2 ० भूमिप, T G संयुगे
 (for भूतले)

31 Ks M1-s s om 31^{ab} (For Ks, of v 1 30).
 —^a) Bs चर्मणां (for चर्मणां) K4 B1 s 4 Da Dn
 D1 s 7 s ध्वजानामथ शस्त्रा (B4 शुभ्रा) णा; D1 ध्वजानां

छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ३१
 प्रतोदानां कशानां च योक्ताणां चैव मारिष ।
 राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणाक्षितौ ॥ ३२
 नासीत्त्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
 योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३
 यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्याति विशां पते ।
 स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४
 तेषु विद्रवमाणेषु तव योषेषु सर्वशः ।

अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५
 तत्प्रभमं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
 अन्नवीत्समरे शूरं भारद्वाजं समयन्निव ॥ ३६
 एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
 तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ ३७
 न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथंचन ।
 यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
 न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

C 6 2397
B 6 55 39
K 6 55 39

च युगानां च —^b) K₁ विजानानां च, K₄ B₁ 2 4 Da
 Dn D₄ 5 7 8 सत्यकानां च; D₁ ध्वजानां चैव, D₂
 व्यजानानां च, Cd व्यजानानां च (as in text) B₂ Da
 Dn₁ D₅ 7 8 सर्वश (for सर्वश) —^d) Ś₁ Ko-4 B₈
 D₂ 6 M₁ 8 8 तोमराणा च, K₅ B₁ 2 Da Dn₁ D₅ 8
 अकुशानां च; B₂ Dn₂ D₄ 7 8 सांकुशाना च; D₁
 पपात सुवि (for चामराणां च) K₄ सर्वश; D₈ मारिष
 (for भारत) M₄ चामराणां विशां पते

32 K₁ om. (hapl) 32^a-33^b —^a) Cop प्रक-
 र्णाणां; Co प्रतोदानां (as in text) Ko कथानां च;
 K₂ रथानां च, K₅ च शकूनां, B₁ 2 D₁ कुशाना च,
 B₄ D₇ कपाणां च, T₁ G M अकुशानां (for कशानां
 च) T₂ प्रदानार्मकुशानां च —^b) Ś₁ T₁ G₄ M₄
 योक्त्वा, K₂ वक्राणा, D₁ शस्त्राणाम् B Da Dn
 D₄ 5 7 8 चापि; D₁ अपि (for चैव) K₄ D₈ M₄
 भारत (for मारिष) D₆ योक्त्राणां च मारिष (sio),
 T₂ तनुत्राणां च मारिष —^c) Ko 2-5 B₂ D₂ 8 6
 स्मात्र दृश्यते, B₁ 4 Da Dn D₄ 5 7 8 स प्रदृश्यते; B₈
 प्रत्यदृश्यते; D₁ तत्र दृश्यते; S संप्रदृश्यते (T₁ G₁ 8. 4
 दृश्यते; G₂ विद्रव) —^d) Ko 8 Dn₂ D₂ 4 6-8
 रणे क्षितौ, K₅ रथेषुभि; D₁ स्वयि क्षितौ (for रण)
 D₈ विकीर्णां समरे क्षितौ; S विकी (T₁ G₄ M₁-8 8 शी)-
 र्णानां विशा पते (M₄ नराधिप)

33 K₁ om 33^{ab} (of v l. 32) —^a) D₂
 नासीत्त्र; S न तत्रासीत् —^b) D₁ 8 S सैन्येषु (for
 सैन्यस्य) K₄ 5 B D (except D₁-8 6) S (except
 T₁ G₄) मारिष (for भारत) —^c) Da₁ शूर, D₈
 T₂ G₁-8 M₁ 8-8 वीरं, T₁ G₄ वीर (for शूरं) —^d)
 K₅ प्रत्युद्यायात्, D (except D₁-8 6) S प्रत्युदीयात्
 S महारथ (for कथंचन)

34 ^a) Ś₁ राजन्, D₁ शूर, T₂ वीर (for पार्थ)
 —^b) Ko-2 D₈ प्रत्युद्यायात्; D₁ घातो Ś₁ धनजयं
 (for विशां पते) —^c) Ś₁ स पुमान्, Ko 2 T₂ स
 सर्वैर्; K₅ 4 B₁ 2. 4 D₁ 2 6 स सत्ये; K₅ B₂ Da
 Dn D₄ (marg sec m as in text) 5 7 स शरैर् (for
 स स चै) D₈ सोपि सोपि शरैस्तीक्ष्णै

35 ^a) Ko तेषु विद्रावमाणेषु, Da Dn₁ तेषु प्रद्रवं;
 D₁ युध्यता समरे राजन्, S ततो विभ्राम्यमाणेषु —^b) K₅
 तत्र (for तव) Ś₁ योषिषु, some S MSS योषिषु
 B₄ सर्वैर् (for सर्वश) D₁ अर्जुनेन महात्मना —^d)
 Ko वाजिनो (for वारिजो) K₂ दध्मु शंखोजिनोत्तमौ,
 B₁ 2 4 Da Dn D₄ 5 7 8 S शखी (B₂ Da₁ Dn₂ T₁
 G₂ ख) दध्मतुरुत्तमौ, B₈ दध्मतु शखसुत्तमौ, D₁ 8
 तुर्वारिजावुभौ — After 35, D₁ ins

184* रोरूप्यमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वर ।
 दृष्ट्वा भीषयते शश्रून्सन्धकर्णो महाकपि ।

36 ^a) Ś₁ त प्रभमं, D₁ तव ममं —^b)
 Da Dn₁ D₈ तदा (for तव) —^c) T₁ G वीरो;
 T₂ M₂-5 शूरो (for शूरं) —^d) D₁ हसन्निव; S
 यशस्विर्न (for समयन्निव)

37 ^a) G₂ एवं (for एष) Ś₁ K₁ 8 B₁ 4 Da₁
 Dn₁ D₂ 5 6 वीर; B₈ देव (for वीर) —^c) T₁
 G₄ M₈ 5 यथा (for तथा) K₈ D₈ सैन्याना, K₅
 सम्रामे (for सैन्यानि) —^d) T₁ G₄ तथा (for यथा)
 B₂ न कश्चन (for धनंजय) Co यथा कुर्याद्धनंजय;
 Ca d v as in text

38 ^a) G₂ न ह्येनं D₆ सप्तो (for शक्यो) —^b)
 D₂ विजेतु हि; T₁ G जेतुमन्ये (G₈ न्यै) —^c) T₁
 G₂-4 M₁ 8 4 तथास्य; M₂ 5 तथा वै (for यथास्य).

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९
 एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
 वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
 तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुपर्यभ ।
 श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥ ४१

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
 अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
 ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ।
 अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

T: तद्दृश्यते ह्यस्य रूप — ^d) S क्रुद्धस्येव पिनाकिन

39 ^b) Dn1 (by corr) M4 शक्यो S भारती (M4 'र्ती) (for महती) Dn1 चमू, M4 चमूं — ^c) Ko-2 अन्योन्यप्रे (Ko 'न्य प्र)क्षयात्; T1 G2 'न्य प्रेक्षया, T2 'न्यापेक्षया, G4 'न्य प्रेक्षया, Ca o d 'न्यप्रेक्षया (as in text) D1 तात, D8 यस्य (for पश्य) — ^d) Ko 1 D1 द्रवतेय, Ks विद्रवंति, G2 द्रवती या D8 द्रवते महती चमू — After 39, D1 ins

185* वय च शस्त्रिभिर्भिन्ना नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
 भीतो व्यूहस्य सर्वत्र न स्थातु कश्चिदिच्छति ।
 शरघ्राता प्रदश्यन्त पन्नगभा समन्तत ।
 दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्ता ह्यार्जुनसायकै ।

40 ^a) Ks D2 गिरे श्रेष्ठ, D2 (sup lin) ० गिरे
 श्रेष्ठं Ks एष चास्तगिरे श्रेष्ठ — ^b) Ks S प्रत्यपद्यत
 — ^c) K4 B1 2 4 Da Dn D2 (by corr) 4-8 चक्षू-
 षि; T2 व्यापार (for वपूंषि) B3 T1 G M वपु (B3
 आयु; T1 G4 प्रभु) सर्वस्य लोकस्य. — ^d) Ds 8 स
 (for सं). Ks B8 D1 8 सर्वश, S भारत (for
 सर्वथा)

41 G1-3 om 41^{ab} — ^a) Ś1 Ko-2 ततोवहार;
 Ks तथावहार, T1 G4 सेनापहार, T2 M तेनाप (M1
 'व)हार — ^b) Ko-2 पुरुषोत्तम, M2 भरतपर्वभ
 — ^c) B8 T1 G रणे, D8 आर्ता (for श्रान्ता) T1
 G4 transp भीता and योधा Ks B1 2 Da1 Dn2
 D4 1 8 ये योधा, Ks योधाश्च, Dn2 Dn1 मे योधा,
 M1 योधा नो (for नो योधा) — ^d) Ś1 योक्ष्यति, D8
 योत्स्यते Dn2 D4 1 8 कदाचन

42 ^b) Ko-2 'र्यसुत्तमं — ^c) T1 G2 4 M1 2 अ-

पहारम् B8 चक्रुस् (for चक्रे) — ^d) K1 B2 D3
 महारथाः — After 42, S ins

186* तत सरथनागाश्वा जय प्राप्य ससोमका ।
 पाञ्चाला पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुन पुन ।
 प्रययु शिविरायैव धनजयपुरस्कृता ।
 वादिप्रघोषै सहृष्टा प्रनृत्यन्तो महारथा ।

[(L 1) T1 G2 4 मरु' (for मरु') — (L 4)
 T2 'घोषा T1 G4 प्रहृष्यतो, G2 प्रणमनो (for प्रनृत्यन्तो)]

43 ^a) K1 2 ततोवहार, Da Ds Gs 'व (G2 'प)-
 हार, T1 G1 4 M1 3-5 'पहार; G2 M2 'पहार
 — ^b) Ks B D (except D1-3 ०) मारिष (for भारत)
 — ^c) Ś1 Ko-2 D1 तु, Ks B2 T2 G1-2 M वै, T1
 G2 च (for अभूत्) — ^d) K4 B1-3 Da1 वर्तते, Gs ०
 वर्तति (as in text) T G4 संध्याकालोभ्यवर्तत;
 G1-2 M 'कालेभि (M1-3 8 'ति) वर्तति

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ko-3 D2 ० mention only द्वितीययुद्धदिवस,
 K4 द्वितीयेद्धि and द्वितीययुद्धदिवस; Ks तृतीयदिवस,
 B1 Da Dn1 Ds द्वितीयदिनयुद्ध; B2 M4 द्वितीयाहिक,
 B8 द्वितीयदिवससप्रामादिकं, Dn2 D4 द्वितीयदिवसयुद्ध,
 D1 8 द्वितीयदिवस, D7 has the figure 2 (for द्वितीय),
 D8 द्वितीयोह, T G द्वितीयापहार, M1 2 द्वितीयाप
 (M1 'व)हार and द्वितीयाह K4 B3 D4 ० 8 G1-3
 M1 2 4 cont समाप्त — Adhy name K4 कौरव
 पराजय, T1 G4 अर्जुनविजय — Adhy no (figures,
 words or both) Da3 13, Dn2 53, T G Ms
 50, M1 2 51 (as in text), M2 4 52 — Śloka
 no Dn1 Ds 43, Dn2 42

५२

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्या भीष्मः शांतनवस्ततः ।
 अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १
 गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।
 पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २
 गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
 चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३
 अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।

त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ४
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
 मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५
 जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।
 पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ६
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।
 पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७
 मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

C 6 2409
B 6 53 6
K 6 55 8

52

1 °) D₂ च (for तु) — °) K₈ D_{1.2} 6 T₁
 G₁ 8 4 M_{1.4} तदा, G₂ तथा (for तत) — K₆
 om 1st — °) Ś₁ K₀ अनीकान्यन्न (K₀ 'ख-)सयाने,
 K₂ B₁ 2 4 D_a D_n D₄ 5 7 8 'कान्यथ सयाने, D₁
 'कान्युपसंघाय, D₆ 'कान्यनुसंधाने, T₂ अतिमान्यसु
 संयानैर्, G₁₋₃ अनुमान्यानुसयानैर्, M₃ (sup lin as
 in text) अनीकान्यनुसयानैर् Cc cites सयाने — °)
 D₁ भारत K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 S 'देश परतप'
 (D_{a1} D₅ G₂ 'प; T₂ प)

2 °) T₁ G₁ M_{1.2} तथ, G₂ तथा (for तदा)
 — °) K₈ D₂ च, M₂ तु (for ते) Ś₁ प्रियाकांक्षी
 — °) B D (except D₂ 6) S वृद्ध कुरु (M₁₋₃ 5
 कुरुवृद्ध)

3 °) B₈ D₁ 8 T₁ G₄ गारुडस्य D₁ च तुष्टं तु, S
 तु यत्तुष्टं (for स्वयं तुण्डे) — °) = 6 48 37^b D₁
 भीष्म शांतनव स्थितः; D₃ पिता देवव्रत स्थित — °)
 K₆ B₁ 2 D_a D_{n1} तु (for च) B₂ भारद्वाजश्च
 धुरास्तां — °) = 6 16 34^d, 47 19^b B₂ S च
 भारत; D₁ स सात्वत

4 °) = 6 47 19^a D₁ विकर्णश्च (for कृपश्चैव)
 — °) D_a D_n D₄ 5 7 8 S शिर आ (D₈ T₁ G₄ 'रस्या)
 स्ता, D₁ श्रवणौ च B₃ तरस्विनौ — K₆ om 4th
 — °) K₈ 4 B_{1.2} D_a D_n D_{1.2} 6 6 त्रैगर्तैर्, T₂
 त्रिगर्तौ K₈ D₂ 6 अथ कैकेयैर्; D₁ 8 T G₂ 4 M
 मद्रकै (T₁ G₂ 'के'कैयैर्, G₁ 8 कैकेयैश्चैव (for मत्स्य').
 B₃ त्रैगर्त कैकेयै साध — °) D_{a1} चीरधानै, D₂ घाट

धान्यै, D₅ वारिधानै, T₁ G₂ 4 विदधानै, G₁ पाट
 धानै, G₂ पाटयानै, M₅ वाटयानै K₈ D₂ 6 T G
 M₃ (sup lin as in text) संयुगे, K₄ B D_a D_n
 D_{1.4} 5 7 8 M₂ 4 संयुगै

5 5^{ab} = 6 47 17^{ab} — °) K₁ D₁ 6 'श्रवा
 K₀₋₃ च शल्यश्च, D₁ शल शल्यो, M₁₋₃ 5 शलश्चैव
 — °) K₁ भगदत्तश्च M₂ मारिष — °) G₂ मद्रक,
 M₂ मद्रका D₁ 8 भ (D₁ म) द्रकालिङ्गसौवीरास
 — K₆ om 5^d-6^a — °) K₈ 4 B D_{a1} D_{n1}
 D₂ 8 6 पांचनदाश्च

6 K₅ om 6^a (cf v l. 5) — °) D_{a1} सिन्धु-
 राजेन सहिता — °) S ग्रीवा आसन्निधां पते — °)
 K₈ 4 B D_a D_n D₁ 8 6 सोदर्यै, K₅ D₂ 6 सौदर्यै,
 D₄ सोदर्यै, D₇ 8 सौदर्यै K₈ D₂ (m as in
 text) T₁ सानुजै; D₁ चानुजै, D₆ G₄ स्वानुजै K₈
 तथा, B₈ D₁ 6 8 T₁ G M₄ सह; T₂ तदा (for
 वृत्) M₁₋₃ 5 सानुगै सोदरै सह

7 °) A few MSS विन्दानुविदा — °) K₀ कां
 भोजा; K₁ काभूजा, K₂ 8 D₁ 4 7 8 T₁ G₄ कां
 योजा, D_{a1} कंबोज S नराधिप (T₂ M_{1.3-5} 'प')
 (for शकै सह) B₃ कांबोजैश्च नृपै सह — °) K₀
 पुच्छे, K₁ 2 D₈ पुच्छ (for पुच्छम्) Ś₁ पुच्छ आसी
 न्महावीर — °) K₈ सर्वत, B D_a D_n D₂ 5 7 8
 मारिष (D_{a1} प)

8 °) = 6 46 48^b Ś₁ K₂₋₃ B D_{n2} D₂ 4 (orig)
 6-8 दाशेरक; K₀ 1 दाशेरक; D_{a1} दशैरेक; D₁
 दाशेरक, S कशेरक D₈ घृत (for सह) — °)
 Ś₁ आस्थाय, D₈ S आश्रित्य (for आसाद्य) M_{1.2} 8

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८

काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविपस्तथा ।

बृहद्वलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ९

व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।

धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १०

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ११

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।

तदनन्तरमेवासीनीलो नीलायुधैः सह ॥ १२

नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।

चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ १३

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ १४

तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।

ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १५

(inf lin as in text) १ युद्धाय (for व्यूहस्य)
Ko-२ D१ (by corr) S (T१ by corr) दक्षिता
B१ जयद्वलेन सहिता दक्षिण पक्षमाश्रिता

9 K१ om. (hapl) 9 —^a) K१ D२ १ ० कानी
नाश; K१ B Dn२ D३ १ १ कारुपाश, Da Dn१ D१
करुपाश; D१ वामनाश; S कर्णादाश (for काननाश)
Ko विकुञ्जाश; K१ D२ ० विकुंठाश, D१ विवूर्याश,
T G विकुर्वाश (G१ 'र्णाश'); M१-३ १ विकर्णाश, M१
विकुताश —^b) Ko मुत्या पुंढ्रविशास्त्रथा, K१ मुक्ता
पुढ्रविश, K१ मुत्या पुढ्रवृपा; K१ D२ ० सुह्वा पुढ्रा
धिपै सह; K१ B१ मुं (B१ सु) दा पुंढ्रावृपै सह,
B१ २ ४ Da Dn D१ १ १ १ मुंदा कुडी (Da मुढाकुडी,
Dn२ D१ १ 'दा कौडी, D१ मुढाकुडी, D१ मुढाकाडी)
वृपास्त्रथा, D१ १ सुह्वा (D१ मुत्या) कुडीविपै सह, S
मुह्वा कुडि (G१ १ M१ 'द्वा कुड; G१ 'द्वा कुडी, M१
मुढा कुडि) विपास्त्रथा, text as in S१ —^d) K१ ४
B D१ २ ० T१ G१ १ वामं पार्श्वं (B१ २ ४ 'श्वं), Da
Dn D१ १ १ १ वामपार्श्वं, D१ G१ M वामपार्श्वं Ko-२ ४
B१ ४ Da Dn D१-१ १ १ समास्थिता, K१ D२ ० अथ
स्थिता; B१ व्यवस्थिता, B१ अवाश्रिताः, M१-३ १ समा
श्रिता; M१ उपागता.

10 ^a) K१ D१ १ १ S (except G१ M१) व्यूहं (for
व्यूह) K१ [अ] थ तं सैन्यं, D१ तत् सैन्यं, S तु
सैन्यस्य —^b) K१ D१ परंतप, D१ T१ G धनजय
—^c) K१ २ T१ सहिता —^d) K१ T१ G१-३ प्रति
व्यूहत; D१ प्रत्यव्यूहत T G पांढवा (for संयुगे)
— After 10th, K१ ४ B१ २ ४ Da Dn D१ (hapl
om. the post half) १-१ १ १ M ins.

187* तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवा ।

— D१ om (hapl) the post half of 187* and
10th-18th —^f) B१ व्यूहं समतिमानुषं

11 D१ om 11 (cf. v l 10) —^a) Ko शंखम्
(for शृङ्गम्) S१ K१ आश्रित्य (for आस्थाय) —^b)
K१ व्यरोचयत्; B१ व्यराजत, G१ १ [S] व्यरोचत.
— K१ om 11^c-13^d —^c) Ko १ 'शास्त्रौघसंपन्नो,
Da१ 'शास्त्रौघसंपन्ने, T१ G 'शास्त्रौघसंपूर्णो, T१ 'शास्त्र
संपूर्णैर्, M 'शास्त्रौघसंपूर्णैर् —^d) K१ Da Da १ नाना
देशैर्, K१ 'दृश्यैर् T१ G समावृत, T१ च संवृत
(for नृपैर्वृत)

12 K१ D१ om. 12 (of v l. 11, 10) K१ D१ ०
om 12^{ab}. —^a) Ko-२ B१ S तमन्वेति; K१ B१ ४ Da
Dn D१ १ तमन्वेव Co d cite अन्वेव —^b) = 6
23 4^d K१ १ महारथ, S 'यथा —^c) D (except
D१-१ ०) पृवाथ (for पृवासीन्) —^d) G१ नीलं.
D१ नीलयुधै S नीलो नीलायुधो विभु

13 K१ D१ om 13 (cf v l. 11, 10) —^a)
K१ ४ B Da Dn१ D२ १ ० T१ G१ १ M अनतरश. S
चापि (for चैव) —^b) K१ D१ १ ० S महाबलः (for
'रथ) —^c) K१ Da D१ चेदिकाशिकरूपै (K१ Da
'पै) श्च, K१ D१ ० 'काशिकरूपाश्च; S 'काशि (M१
'राज) कर्तुश्च. —^d) K१ D१ ० पौरवैरपि (K१ 'नि-
संवृत, B१ ४ 'वैश्चापि संवृत, Dn१ पौरवैश्चाभिसं;
S पौरवैश्चापि (T१ G१ 'श्चाभि, T१ M१ 'श्चैव) रक्षित

14 D१ om 14 (of v l 10) Da Dn१ D१ om.
(hapl) 14^a-15^b —^b) K१ २ B D१ G१ M१ पचा
लाश्च —^c) K१ B१ G१ महता B१ १ ४ Dn१ D१ १
१ १ मध्ये सैन्येन महता

15 D१ om 15 (of v l 10) Da Dn१ D१ om.
15^{ab} (of v l. 14) —^a) K१ ४ १ B Dn१ D१ १ १
सत्रैश्च (for तथैव) K१ D१ ० सत्रैश्च च महाराजो; D१
S सत्राजु (T१ 'स) धर्मराजश्च (D१ 'जा च). —^b)

अभिमन्युस्ततस्त्ूर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
 भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ १६
 ततोऽभूद्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
 सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ १७
 एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
 वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ १८
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करथद्विपम् ।

तावकानां परेयां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १९
 ह्यौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
 संपतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ २०
 धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
 बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २१
 दिवस्पृष्ट् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
 संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

C. 6 2424
 B. 6 56 22
 K. 6 56 22

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५२ ॥

Ds सयुतः; S दसि (T1 [by corr] 'न्नि) त —^a)
 Śi Da Dn1 Ds ततश्च, M1-3 s तत स (for ततन्नु)
 Ds राजा (for राजन्) T1 Gs मात्यकिश्चापि राजेंद्र,
 Tz तत ससात्यका राजन्, G1-3 तत समस्ता राजेंद्र
 (Gz 'द्रा), Mz तत सान्यकिना राजन् — Ds om
 (hapl.) 15^a-16^a —^d) = 6 47 28^b

16 Ks D1 om 16 (for D1, cf. v l 10) Ds
 om 16^{ab} (cf v l 15) —^a) B1 z 4 Da Dn1
 Ds s S शूर (for तूर्णम्) —^b) Gz रूपाश्च (for
 हरावाश्च) Ds हरावांस्रदनतर, M1 z s (before
 corr) s पितुस्तुल्यपराक्रम —^c) Da1 भीममेनस्
 —^d) Kz Da1 Dn Ds s 6-3 कैकेयाश्च, Ks D. Gz
 कैकेया Ko केकयश्च महारथ

17 D1 om. 17 (cf v l 10) —^a) Ks द्विपतां,
 Da2 Ds द्विपद् S पूते सर्वे महाराज —^b) Da1
 Ds s r Gz M वामपार्श्वम् Ko-2 Ds समाश्रिता,
 Ks Da Ds अपाश्रित, Ks Ds उपाश्रित, S अ
 पालयन् —^d) K1 z om (hapl) गोप्ता Bz Da
 Dn Ds s r s यस्य गोप्ता (by transp), T1 Gz s
 यस्य यता, Gz यन्व देवो Cv as in text — After
 17, S ins

188* तत्रानु रथिना श्रेष्ठो वामशुद्धे व्यवस्थित ।

[G1 z यना म, M1-3 s ततोभूद्, Ms (anf ltn) s
 तत्राय (for तत्रानु)]

18 D1 om. 18^a (cf v l 10) —^a) Kz s B
 D (except Ds s, -D1 om) G1 z M1 z s एवमेत; Tz
 एवमेते —^b) K1 Tz G1-3 Ms प्रतिव्यूहत् (K1 'ति),
 Ds समव्यूहत् —^c) Ks कुरु (for तव) —^d) Śi

Ko-2 s D1 z s तत्पक्षा, Da Dn1 Ds स्वत्पक्ष, T1
 Gz s तत्पक्षे B Da Dn D1 z r M1 s-s च सश्रिता,
 Ds च ससृता, Ds च सस्थिता, T G1 s s समा
 श्रिता, Gz समाश्रिता, Mz जनाश्रिता

19^a) Da1 D. प्रवर्तते —^b) = 6 48 5^d Dn2
 Ds Mz व्यतिपिच, Tz व्यतिष्टत् — T1 G om
 19^a-22^a Tz om (hapl) 19^a-20^a

20 D1 om 20^a-21^b Ks Ds T1 G om 20 (for
 T1 G, cf v.l 19) Tz om. 20^a (cf v l 19)
 —^a) D (except Ds s, D1 s om) हस्त्यौघाश्च
 (for ह्यौघ) —^b) Tz M राजौघाश्च (for तत्र तत्र)
 —^c) Ko सपतत्, Da1 सपतते; Cc सपतन्त (as in
 text) Ks B Da Dn Ds s r s व्यदृश्यन्त (Da1 'ते);
 Ds Mz स्म दृश्यन्त Ms (sup ltn as in text) स
 मततश्च दृश्यते (sic) —^d) Ks B Da Dn Ds s r s
 निघ्न (Da2 Ds 'न्न) तले, M1 z युध्यमाना

21 T1 G om 21 (cf. v l 19) D1 om 21^{ab}
 (cf v l 20) Ks om. (hapl) 21^a-22^b Ds
 om (hapl) 21^b-22^a —^b) Ks B D (except
 Ds s, D1 s om) M युध्यता (for निघ्नता) —^c)
 Ks s Ds तुमल —^d) D1 मिश्रितो (for विमिश्रो)

22 T1 G om 22 (cf v l 19) Ks om 22^{ab},
 Ds om 22^a (cf v l 21) —^a) D1 (by corr sec
 m) दिवस्पृष्ट्, Tz M एवं तु Ks दिवस्पृष्ट्परवीराणां,
 Da Dn1 Ds दिवस्पृष्ट्गथ शूराणा; D1 स्पृष्ट्गुत्तवीराणा,
 Ds स्पृष्ट्गवरवीराणा —^b) D1 परलोकमभीप्सता — Ks
 om 22^a —^c) Ks संप्रहारै, Ds 'हार, Ms 'हार,
 Cc 'हारे (as in text) Kz Ds तु तुमुल, Ks सु-

५३

संजय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।
 धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।
 शरैरतिरथो युद्धे पातयत्रयूथपान् ॥ १
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
 धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।
 प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २

तुमलेस, D₁ च तुमले, D₂ सुतुमले, D₁₋₇ तु तुमले,
 M₂ सुतुमलो —^d) K₁ २ चैषां T₂ M रीद्रमासीत्तादा
 वपु — After 22, D₁ ins :

189* प्रावर्तत नदी घोरा परलोकाय भारत ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-
 parvan name, Ś₁ Ko 1 २ D₂ mention only तृतीय
 युद्धदिवस; K₄ M₁ २ तृ(M₂ द्वि)तीयेद्वि (M₁ 'येहनि),
 K₅ T₂ G₂ ४ तृतीयदिवस, B₁ तृतीयदिनयुद्ध, B₈ D₆
 तृतीयदिवससंग्राम (D₆ 'सयुद्ध), M₂₋₅ तृतीयाह्निक
 — *Adhy name* K₄ D_a D_{n1} D₅ व्यूढरचना, T₂ G₂
 व्यूढकरण — *Adhy no* (figures, words or both)
 K₅ D_{n2} M₅ 54; D₁ M₁ २ 52 (as in text), T
 G 51, M₈ ४ 53 — *Sloka no.* D_{n2} D₅ 23

53

1 K₅ om the ref —^a) D₁ २ तथा, S पुत्र
 (for ततो) Ś₁ D₅ २ व्यूढेषु (for व्यूढेषु) —^b)
 K₅ D₂ ० परेषु (for [ह]तरेषु). —^d) Ś₁ अच्युद्ध तत्र,
 Ko-२ आययौ तत्र, K₅ २ D₂ ० अगाहत्तत्र, B₁ अम्य*
 स्तव; B₂ अभीष्टस्तव, D_a D_{n1} अनिष्टस्तव; D₁ अम्य-
 हन्यत, D₅ अजिष्टस्तव; S पीडयस्तव —^e) D₅
 (by corr *sec m*) शरैरपि रथान् D₁ राजन् (for युद्धे)
 —^f) K₅ ४ D₂ ० दारयन्, D_a D_{n1} D₅ [S]पातयत्,
 D₁ घातयन् (for पातयन्) S पातयामास पार्थिवान्

2 ^b) K₅ D_{a1} D₅ T₂ कालेनैव —^e) Ś₁ B₁ २
 यत्तात्, K₁ यता; K₅ D₀ यत्तान्, D₂ २ G₂ यत्ता
 —^d) K₅ D₂ २ २ प्रत्ययोधयन्; K₄ समयोध; K₅

एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
 वभञ्जुर्वहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ३
 द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।
 पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४
 उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
 दिशः प्रतिदिशो चापि तत्र जजुः कथंचन ॥ ५
 अनुमानेन संज्ञामिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।

T₁ G₄ प्रत्यवारयन्, B₈ प्रत्ययोधयत् — K₅ om
 2^a-4^d —^e) D₁ प्रार्थयन्ति —^f) T₁ G₂ ४ मत्वा
 (for कृत्वा) T₁ G₂ निवर्तितं Ca. c v as in text.
 ❧ Cd स्वस्य परस्य वा मृत्युरेव निवर्तकं नापर सत्राणादि । ❧

3 K₅ om 3 (cf v 1 2) —^e) B₈ पमज;
 D_{a1} वभञ्जुर् D_a D_{n1} D₅ M₅ बहुवो, D₁ बहुधा
 (for बहुशो) —^d) K₂ तेवामज्यत, K₅ D₁₋₃ २
 ते (D₁ न) चाभजत, D_a D_{n1} D₅ तेषां भज्य (D_{a1}
 D_{n1} 'ज्य)त, T₁ G₄ तैश्चाभज्यत, T₂ ते च गर्जति,
 G₂ ते चाहन्यत Ko-२ चाहवे (for संयुगे)

4 K₅ om 4 (cf v 1 2) — D₅ om. (hapl)
 4^a-6^b —^a) K₂ मग्नैश्च D₁ 'द्भि रथसधैश्च, D₂ 'द्भि]
 रथेभाधैश्च, S 'द्भिश्च रथैर्भग्नै —^e) K₂₋₁ B D₂ ४ ०
 पाण्डवै कौरवैश्च (D₂ 'वद्भै)श्च, D₁ कौरवै पाण्डवैश्च (by
 transp), S पाण्डवा कौरवेयाश्च (T₂ 'वाना कौरवाणा)
 —^d) K₄ B D (except D₂ ७ २) G₅ प्राज्ञायत;
 T₁ G₂ ४ M₁₋₂ २ प्रज्ञायत T₂ M₁₋₂ २ केचन

5 Ko 1 (both hapl) D₅ om 5 (for D₅, cf.
 v 1 4). —^a) K₂ D₂ भूम, D₅ भीम; T₁ G
 घोर (for भौम) —^b) K₅ छादयत्, M छादयत्
 (for 'यान) D_a D_{n1} D₅ छादयतो नमस्तल —^e)
 All MSS (except Ś₁, Ko 1 D₅ om) न दिशः प्रतिदिश
 (for दिशः प्रतिदिशो) K₂ B₁ २ ४ D_{n2} D₁ ४ ७ चापि,
 B₈ D_a D_{n1} D₅ चैव, T₁ G₄ वात्र (for चापि)
 —^d) Ś₁ B₂ D₁ जज्ञे, K₂ यत्तु; K₄ २ B₁ २ ४ जग्मु,
 D_a D₅ जहु (D_{a1} 'हु), D₂ हन्यु (for जजु) K₅
 D₂ कथं नरा, D₅ कथ जना S जशिरेत्र समाग (T₁
 sup in 'वृ)ताः

वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ६
 न व्यूहो मिद्यते तत्र कौरवाणां कथंचन ।
 रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ७
 तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः स्वयसाचिना ।
 नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ८
 सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
 उभयोः सेनयो राजन्व्यतिपत्करथद्विपाः ॥ ९

ह्यारोहैर्ह्यारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
 ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ १०
 रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूपणैः ।
 पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ ११
 गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
 संसक्ताः पातयामासुस्तव तेषां च संवशः ॥ १२
 पत्तिसंधा रणे पत्तीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।

C 6 2438
B 6 57 17
K 6 57 17

6 Ds om 6^{ab} (cf v 1 4) M1 om 6^{a-10}
 —^a) T2 वर्तमाने च सज्ञा Cd cites अनुमाने and
 सज्ञाभिः Ca c as in text —^b) T1 G नाम्ना (G:
 'म) गोत्रेण, M (M1 om) नाम्ना गोत्रैश्च D1 नामगोत्रै
 विशां पते — Ks om 6^{c-7} Ks om 6^{cd} —^c)
 K1 B3 वर्तते स्म, K2 वर्तते स्म, D1 s प्रावर्तत, D2
 वर्तते च, Dc वर्ततेच, S (M1 om) स (M3 s आ)-
 वर्तत, Cc वर्तते स्म (as in text) D1 s ततो; D2 c
 तथा (for तदा) Ko-2 युद्धे —^d) Da Ds तव तत्र

7 Ks M1 om 7 (cf v 1 6) M2 om 7^{a-10}
 Ds reads 7^{ab} on marg —^a) Dc व्यूहो T G
 व्यूहो नाभिद्यत महान्, M (M1 s om) व्यूहो निर्भिद्यत
 महान् —^b) B D (except D2 s e) विशां पते (for
 कथंचन) —^c) Dc रक्षिता सैन्यसंधेन —^d) B Da
 Dn Ds- 7 s S (M1 2 om) मारिप, D1 भारत,
 D2 s सयुगे (for धीमता)

8 M1.2 om 8 (cf v 1 6, 7) —^a) B1 s D2
 तथैव पांडवानां च —^c) K2 नाभ्युद्यत D1 तदा (for
 महा) —^d) S1 भीमनेन सुरक्षित, Ks B3 D1 भीमसे
 नेन रक्षित

9 Ks M1.2 om 9 (for M1 2, cf v 1 6, 7)
 —^a) S1 अपि निष्पाद्य, K1 अभिनिष्कृत्य; D1 अद्य
 निष्पत्य, D2 अपि नि, T2 अद्य नि —^b) D2
 M4 प्रयुध्यस् D1 सैनिका, G2 पांडवा (for मानवा)
 Ds प्रायुध्यत परतप — M4 om 9^{c-11} —^d)
 K1 व्यतिपत्करं, B1 नासाद्य गजयोधिनां, Da Ds
 व्यतिपत्करयद्विप, Dn2 Dc s 'पिक्करयद्विपा', D1
 प्रविभक्तपरस्पर, Ds S (M1 2 s om) व्यतिपत्का (Ds
 'पक्त', T2 G2 Ms 'पिक्का) परस्पर

10 M4 om 10 (cf v 1 9) M1.2 om 10^{ab}
 (cf v 1 6, 7) —^a) B1-3 ह्यारोहा ह्यारोहै (by
 transp), S (M1 2 s om) ह्यारोहा ह्यारोहान्

—^b) S (M1 2 s om) पातयामासुराहवे — T2 om
 10^{c-15} Ks om 10^{cd} —^c) K1 2 Ms ऋष्टिभिर्,
 D2 सष्टिभिर्, D3 रिष्टिभिर्; T1 Gs. 4 ऋष्टिभिर् Ko 2
 विशिस्ता, K1 विमुखा, K4 विमलाभिश्च —^d) B2
 पाशैर्, Ds प्राशैर्

11 T2 M1 om 11 (cf v 1 10, 9) —^a) Ds
 रथो Ks रथी च रथमासाद्य —^b) = 6 54 4^d
 B D (except D2 s) S (T2 M1 om.) वाणै (for
 शरै) — K1 om (hapl) 11^d —^d) S (T2
 M1 om) शरै सनतपर्वभि

12 T2 om 12 (cf v 1 10) Ks om 12-23
 —^a) S1 Ko-2 गजारोहैर्गजारोहा (Ko 'हान्'), Da
 Dn1 Ds M1 'रोहान्गजारोहा (by transp), Ds 'रोहा
 न्गजारोहैर् —^b) D1 नाराचवरं, D2 नाराचशितं
 Cc cites नाराचा —^c) K2 s B1 ससक्तान्, Ks Ds
 समक्ता, B2-4 Da Dn Ds s 7 s Co सयुक्तान्, T1
 G सयुक्ता, M2 समस्त, M3 ससका (s10) S1 पालया
 मासुस्, B3 पातयामास D1 निन्नति समरे राजस्
 —^d) Ks s B1-3 D2 s s M1.2 (sup lin as in
 text) सर्वश — After 12, Da Dn1 Ds ins

190* कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थित ।
 केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिर ।
 अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भ्रहृदया रणे ।
 वेसुश्च रुधिर वीरा निःश्वसन्व समन्तत ।
 कश्चित्करिविपाणस्थो वीरो रणविशारद । [5]
 प्रावेपच्छकिनिर्भ्रहो गजशिक्षास्त्रवेदिना ।

13 Ks T2 om 13 (cf v 1 12, 10) —^a) Ko
 पत्तिमगा, B3 पत्तिसंधा B3 पत्तिर् (for पत्तीन्)
 —^b) Ks Da1 D2 s भिडिमाल, K4 B भिडिपाल,
 B3 भिडिपालै, M3 भिडिमाला (for भिण्डिपाल) Some
 MSS परस्वधै S1 भिडिमाल परश्वधान् —^c) K1
 D1 T1 G निपातयति, Da D2 s M2 न्यपातयत (D2 M2

न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १३
 पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
 न्यपातयच्छित्तैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १४
 गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
 हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
 गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
 पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १६

पत्तिसंधा हयारोहैः सादिसंधाश्च पत्तिभिः ।
 पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतगोऽथ सहस्रशः ॥ १७
 ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।
 प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिधैः कम्पनैस्तथा ॥ १८
 शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कर्णपैरद्भुशैरपि ।
 निखिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुद्गैः शरैस्तथा ॥ १९
 परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।

'यत्) Da1 om from सहृष्टा up to च in line 1 of 191* —^a) S (T2 om) परस्परजिगीषव , Cv as in text — After 13, N (except B1, K6 om) ins

191* रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् ।
 सगजं पातयामास गजी च रथिन रथात् ।
 रथिन च हयारोह प्रासेन भरतर्षभ ।
 पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ।

[(L 1) D1 रथेय्य (for रथी च) K3 D2 ० 'यूथप (for 'योधिनम्) D1 रथिन च ममाद्भवत् (for the post half) — D8 om lines 2-4 — (L 2) K4 B2 गज च , D1 गजय्य (for गज) K4 पत्ती च , B3 रथी च , D2 गजाश्च (for गजी च) Ś1 K8 D2 4-० रथिना , B2 रथिनय्य (for रथिन) K8 D2 ० वर , K4 B Da Dn1 D7 तथा , Dn2 D4 तदा (for रथात्) — (L 3) Da Dn D5 रथिनश्च (for रथिन च) K1 D7 हयारोहा D1 ते सर्व एव विक्रम्य शरैश्चैव महाशृधे — (L 4) D2 रथाश्च (for रथी च) Ś1 Ko-2 D1 रथ' (for हय')]

14 K6 T2 om 14 (of v l 12, 10) . Dn2 om 14^{ab} —^a) D1 पदातिश्च रथ , D6 G1 ३ M2 पदाति-रथिन (G1 ३ 'न') Da Dn1 D5 M5 रथिन (for रथिन) K4 B Da Dn1 D4 ६ १ ३ चैव , G2 M1 सवे (for सख्ये) —^b) K4 B Da Dn1 D4 ६ १ ३ चैव (for चापि) D1 पदानुगान् , M4 पदातिन —^c) K8 D6 ३ T1 G4 'च्छि (D8 'च्छ) तैरस्त्रै , G8 'च्छित्तैर्वाणै

15 K6 T2 om 16 (of v l 12, 10) —^a) Ś1 गजारोहान् , D1 गजारोहो (for गजारोहा) Ś1 K1 हयारोहा , D1 गजारोह —^b) K3 D2 ० मुदा (for तदा) B Da Dn D1 ४ ६ १ ३ S (T2 om) पातयामास राहवे (D1 'स भूतले) —^c) Ś1 Ko-2 हयस्थाश्च , S (T2 om) गजारोहान् (for गजस्थाश्च) . — After 15^c , S (T2 om.) ins

192*

आहुत्याहुत्य सयुगे ।

निखिंशैर्निशितैस्तीक्ष्णै

—^a) S (T2 om) पातयामासुराहवे

16 K6 om 16 (of v l 12) —^a) B1 हयारोह वरै , S चारणस्थैश्च समरे —^b) S (except M1 २) हतास्त्र (for तत्र तत्र) —^c) Ko-2 Dn2 D4 M2 ३ पतिता , T2 प्रदाता B3 ममपचत् , S प्रत्यदृश्यत् — M4 om (hapl) 16^d-17^e —^d) B3 गजयोधिभि , T2 हययोधिन

17 K6 om 17 (of v l 12) M4 om 17^{ab} (of v l 16) —^a) K4 पत्तिसहा , S (M4 om.) हस्तिसंधा —^b) D1 हयारोहान् (for सादिसंधाश्च) Da2 च पत्तय , T1 G2 ४ च सादिभि , T2 M1-3 ५ च दतिभि , G1 ३ निपादिभि —^c) B1 च दृश्यत् , B2 न्यद , B3 Da Dn1 D2 ३ T G एद , D1 प्रद

18 K6 om 18 (of v l 12) —^a) Ś1 Ko-2 गजैस् (for ध्वजैस्) —^b) S transp कार्मुकै and तोमरै Ś1 K1 ३ अपि (for तथा) — T1 G4 om. (hapl) 18^e-19^d —^c) Ś1 G2 ३ M2 तदा ; D1 चैव (for तथा) —^d) K1 कर्ण , D1 काचतैस् (for कम्प नैस्) D3 अपि (for तथा) T2 G1-3 कर्णै (G2 'णै) कर्णकैस्तथा ; M कर्णयै कर्णगैस्तथा

19 K1 २ ६ T1 G4 om 19 (for K6 T1 G4 , of v l 12, 18) —^a) Dn2 छिन्नै , D1 चैव , D6 (before corr) तीक्ष्णै (for चित्रै) —^b) K4 B3 D8 ० कर्णपैर , B8 कर्णकैर , Dn1 कर्णपैर , D8 कशा श्रैर , S (T1 G4 om) परिधैर (for कर्णपैर) D1 कट कैर्भाजितैरपि —^c) B2-4 Dn2 D3 ४ १ ३ T2 G1-3 M4 चैव (for चापि)

20 K6 om 20 (of v l 12) —^a) K1 T1 कुशाभिश्च , K2 कथा , Ca d कुथा (as in text) G2 प्रासैस्तदा गदाभिश्च —^c) Ś1 भारतश्रेष्ठ , D8 रथि श्रेष्ठ (submetrical) .

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २०
 नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २१
 प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
 दिशश्च विमलाः सर्वाः संवभूर्बुर्जनेश्वर ॥ २२
 उत्थितान्यगणयानि कवन्धानि समन्ततः ।
 चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २३
 तस्मिन्पुद्गे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २४
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।

पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौवलः ॥ २५
 एते समरदुर्धर्पाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
 पाण्डवानामनीकानि वभञ्जुः स्य पुनः पुनः ॥ २६
 तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ २७
 तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
 द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ २८
 तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्यभाः ।
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ २९
 विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।

C 6.2457
B 6 57 36
K 6 57 36

D₃ S विवभौ भूर्नरश्रेष्ठ —^a) K₀ स्रग्दामैर् T₁
 स्रग्दामभिरिवाचिता

21 K₅ om 21 (cf v l 12) —^a) K₈ D₂ ०
 वरा (for नरा) T₂ विदितैर् (for पतितैर्) —^b)
 S दतिना च —^d) Ś₁ T₁ G₂ ४ 'कर्दमं, K₃ 'कर्दमा,
 M₂ 'कर्दमा

22 K₅ om 22 (cf v l 12) —^a) K₀ प्रशशाम
 T G घोर (for भौम) —^b) K₀ न्यहृत, K₁ २ वि-
 हृत; D₂: D_{n1} व्युत्थित, D₀ वीक्षित, D₃ व्युत्क्षित,
 T G₂-४ उत्थित, G₀ व्युत्क्षित (as in text) Ś₁ D₂
 D_n D₃-५ १ ३ नर, S (except G₁) गज (for रण)
 —^c) K₀ २ D₂ विमला, D₁ प्रदिशश्च (for विमला)
 K₁ २ D₁ चैव (for सर्वा) —^d) K₁ २ सवभूर्
 B D₂ D_n D₃ ५ १ ३ समपद्य (D₂ 'द्य) त भारत, D₁
 वभूर्बुर्विमलास्तदा

23 K₅ om 23 (cf v l 12) —^b) K₀ कृ
 यानि, D₂ D₀ निवधानि, G₀ कवन्धानि (as in text)
 — K₂ D₁ ५ १ om (hapl) 23^c-24^d K₀ om
 23^c-24^b —^c) T₂ चित्र (for चिह्न) T G₁ ३ ४
 जगता, G₂ चरता (for जगतो) —^d) Ś₁ D₈ M₁ २
 विनाशाय च, K₁ ३ D₂ ० विनाशाय (for 'शार्थाय)

24 K₂ D₁ ५ १ om 24, K₀ om 24^{ab} (cf v l
 23) —^a) D₂ D_{n1} 'स्रग्दे (for 'रौद्रे) —^b) T₁
 G वर्तमानेतिदारुणे —^c) M₂ स्रग् (for प्रत्य)
 —^d) K₅ धावमान, D₂ D_{n1} दाय (D₂ 'द्य) मानात्
 (for धावमाना) D_{n2} S ततस्तत् (for समन्तत)

25 ^a) K₂ ५ ५ B D_{n2} D₄ १ ३ G₈ M₈-५ transp
 द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) K₀ महारथ (for जयद्रथ)
 — K₅ om 25^{ad} —^c) K₁ G₈ पुत्र (for पुरु)
 Ś₁ K₀ १ ३ D₂ ० जयो भोज, G₁ विवर्णश्च (for वि
 कर्णश्च) —^d) Ś₁ दिनिश्चापि स, K₀ १ शिविश्चापि
 स, K₈ D₂ ० शल्यश्चापि स, B₁ शकुनिश्चैव

26 ^a) D₁ परम (for समर) —^d) K₁ वभंज
 K₀ स, K₂ ते, K₅ च (for स्य) K₄ B D_n D_n
 D₁ ५ १ ३ S वभञ्जु समरे स्थिता

27 ^a) K₅ तस्यैव D₈ भीमसेनश्च —^c) G₂
 सात्विकश्च —^d) M पार्थिव (for भारत)

28 ^a) K₀ १ ४ तत्र (for तव) Ś₁ B₈ T₂ तावकास्तव
 पुत्राश्च —^b) K₈ ५ B₈ D_{n2} D₁ २ ४ १ ३ S (except
 G₁ ३) सहिता (for सहितान्) Ś₁ D₈ G₂ ३ 'राजिभि
 —^c) Ś₁ K₀-२ द्रावयामासुर, K₅ द्रावयामास, M₂
 प्रापयामासुर (for द्रावया) K₈ आजौ तौ; K₄ आजौ
 च, B₂ D_n D_n D₅ १ क्षाजिस्थास्, D₈ ४ ३ S क्षाजि
 स्थास् D₁ योधयामास राजेन्द्र, D₀ द्रवमाणसुराजौ ते
 (sic) —^d) Ś₁ K₀ त्रिदशान्दानवा इव, D₁ 'शा
 दानवा यथा, G₈ 'शा दानवानि च

29 K₅ om 29-33 —^a) D₁ तथान्योन्य च निघ्नत
 —^b) K₁-३ निघ्नत D₁ क्षत्रिया पुरुषोत्तम (sic)
 —^c) D_{n2} रक्तरूपा (for घोर) —^d) K₀-२
 राक्षसा, T₂ दानवान् (for दानवा)

30 K₅ om 30 (of v l 29) —^a) Ś₁ ते
 निर्जित्य, K₀-२ ते विजित्य, B D (except D₂ ०) S

व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३०
 ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३१
 तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
 द्रोणभीष्मौ रणे शूरो प्रत्युद्युररिंदमौ ॥ ३२

किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
 आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौवलं बलम् ॥ ३३
 ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ।
 तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

संजय उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
 शरैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १

अथैनं रथवृन्देन कोष्टकीकृत्य भारत ।

शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
 शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिधैः सह ।

विजित्य च B₂ रणे, M₁ २ परान् (for रिपून्) Ko-2
 B₁ सर्वान्, B₂ ३ Da Dn₁ D₄ ६ ७ ८ वीरान्; T₁ G
 M₅ शूरा, M₁ २ रेजु (for वीरा) —^b) = 6 23
 27^b —^c) M₁ २ घोररूपा (for व्यदृश्यन्त) Ca
 महामत्रा, Co d 'मात्रा (as in text) —^d) K₁
 D₈ ग्राहा (for ग्रहा) D₈ T G M₁ नभस्तले

31 K₅ om 31 (of v 1 29) —^c) Ś₁ K₈ 4 B
 Da₁ Dn₁ D₁ ६ T₁ G₄ पाण्डव, K₂ पाण्डवा (for
 पाण्डवान्) Ko २ योद्धु K₁ अभ्ययान्पाण्डवान्योन्य
 —^d) G₁ ३ राक्षसश्च घटोत्कच

32 K₅ om 32 (of v 1 29) —^c) S तथैवा
 पतत शूरा (M₁ २ 'तो भूपा)न् —^b) D₈ वृत्ता, S
 वृत्तौ (G₂ 'तान्) (for सह) —^d) B D (except
 D₁₋₃ ६) भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) K₈ D₂ ६ यत्तौ
 (for शूरो) B₁ प्रत्युद्युरविक्रमै S भीष्मद्रोणौ महा
 स्मानौ धार (M₂ पात)यामासतु शरै

33 K₅ om 33 (of v 1 29) —^c) K₈ 4
 D₂ ३ ६ ७ G₈ च (for तु) T G तत (for ययौ)
 —^b) Ko-2 समर्थ, K₄ B Da Dn D₁ 4-8 M सम
 तात्, D₈ समस्तान्, T₁ G₂ 4 समरे (for समर्थान्)
 D₁ पार्थिवै सह; M₂ पार्थिवर्षभान् —^c) Ś₁ Ko-2
 अर्जुन, D₈ G₂ अर्जुनि K₁ सात्यकि, K₂ सात्यकश्
 —^d) D₈ युयुस्तु (for ययतु) Ko २ D₁ प्रति (for
 बलम्) S सौवल ययतुर्वल (by transp)

34 ^a) Da₁ D₅ प्रवर्तते, D₁ प्रवर्तितो S घोर,

Co भूय (as in text) —^b) S रोमहर्षण —^c)
 Ś₁ वा (for च) —^d) Ko-2 समरे विजिगीषुणा, K₂
 D₂ ६ समरे विजयैषिणा, K₅ समरे विजिगीषव, S
 मृत्यु कृ (T₁ G₂ 4 म)त्वा निवर्तन (= 27), B Da Dn
 D₈₋₅ ७ ८ जिगीषुणा (D₈ सरब्धाना) परस्पर

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan
 name, Ko-3 D₂ ६ mention only तृतीययुद्धदिवस, K₄
 Da Dn₁ M₁ २ तृतीयेद्धि (M₁ 'येद्धनि), K₅ G₂ तृतीय
 दिवस, D₈ M₈₋₅ तृतीयाह्निक — *Adhy name* K₄
 T₂ G₂ M₄ संकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures,
 words or both) K₅ D₁ M₈ 4 54, Da₂ 15,
 Dn₂ M₅ 55, T G 52; M₁ २ 53 (as in text)
 — *Śloka no* Dn₁ 40, Dn₂ 36, D₈ 39

54

1 ^a) D₁ कौरवा (for पार्थिवा) Ko-2 D₁ सर्वे
 (for क्रुद्धा) —^b) Ś₁ K₈₋₅ B D फाल्गुन, Ko
 फल्गुण, K₂ फाल्गुण D₁ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) —^c)
 G₈ 'साहस्र' —^d) D₂ ६ परिवारयन् (for पर्य)

2 T₂ om 2^{ab}. —^a) Ś₁ Ko-2 तथैन, D₈ रथेश,
 K₄ B D (except D₁₋₃ ६) S (T₂ om) रथ (M₂
 शर)वशेन —^b) T₁ G₄ कोष्टीकृत्य च, G₁ कोष्टकी
 कृत्य, G₂ गोष्टकीकृत्य, Ca d v कोष्टकीकृत्य (as in
 text) Co oites कोष्टीकृत्य —^c) K₅ शरै स बहुसा,
 D₁ शरैश्च बहुसा, S शरैरनेकसाहस्रै —^d) Ś₁ K₄ ६

प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ।
 चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ३
 शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिधायतिम् ।
 श्लोघ सर्वतः पार्थः शरैः कनकभृषणैः ॥ ४
 तत्र तद्वाधवं दृष्ट्वा वीभत्सोरतिमानुपम् ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ५
 सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
 गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौत्रलाः ॥ ६
 तत्र सौत्रलकाः क्रुद्धा चार्ण्यस्य रथोत्तमम् ।

तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छत्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७
 सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
 अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ८
 तावेकरथसंयुक्तौ सौवलेयस्य वाहिनीम् ।
 व्यधमेतां शितैस्तूर्ण शरैः संनतपर्वभिः ॥ ९
 द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
 नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ १०
 ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 म्रियतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ११
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

C 6 2474
B 6 58 13
K 6 58 13

अभ्यवाकिरन्, Ko-2 D2 : 1 8 T G1 3 4 M1 2 4 पर्य
 वारयन्, B Da Dn Ds M2 5 पर्यवाकिरन्

3 ^a) B2 शक्यो, Da1 G2 शक्तिश्च Ko-2 तीव्रा
 (for तीव्रा) — ^b) T G मुसलैः (for परिवैः) — ^c)
 Da Ds प्रायाद्, Ds प्रादान् A few MSS परस्व
 Ks परस्वधनेपून् — ^d) Ks हलाश्च (for मुद्गरान्)
 MSS सुसुलान्, मसुलान्, मुशलान्, सुपलान् K4
 मुसलानि च, D1 विमलाम्ब्या, T1 G4 मुसलैरपि, T2 G2
 M4 मुसलान्यपि — ^e) S वीरा (for क्रुद्धा) — ^f)
 Ko 2 फाल्गुनस्य, K1 2-5 B D फाल्गुनस्य, S घनजय

4 ^a) Dn2 D1 2 शस्त्राणाम् (for शस्त्रा) — ^b)
 B D2 2 आयत्तां, Cc आयतिम् (as in text) S सम
 चान्विता रथे — ^c) Ds करोतु, T2 शूरोय (for
 श्लोघ) Ko 2 D2 S समरे (for सर्वत) — ^d)
 = 6 53 11^b D1 कनकभृषणैः, G2 काचनभृषणै

5 ^a) D1 M1-3 तस्य (for तत्र) D2 त लाववं
 Da Dn1 Ds 7 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) — ^b) K4 लावव,
 Ds मानव (for मानुपम्) — ^d) G1 8 पितरोरगं
 (sic) — ^e) D2 S भापव (for राजेन्द्र) — ^f) Ko
 फल्गुण, K1 2-5 B D फाल्गुन, K2 फाल्गुण K1
 प्रतिपूजयन् S विस्मय परम यदु

6 ^a) All MSS (except S1 Ko-2) सात्यकिश्चाभि
 मन्युश्च — ^b) K3 D2 3 6 S वृत्तौ (for सह) — ^c)
 K2-5 B Dn D1-2 6-8 S गाधारा (G2 'धर्वा' न्यमरे शू
 (K5 G2 वी)रान् — ^d) K3 D2 3 6 जगमुत् (for
 रुरुधु) K3 8 B D महसौत्रलान्, K4 महसैनिका S
 चारयेता समौलान् (G1-3 'ता महावलौ)

7 ^a) Ks B Da Dn1 D2 7 8 M4 तत् (for तत्र)
 B2 D (except D2 6) S शूरा (for क्रुद्धा) — ^b) D1
 महारथ, T G Ms (by corr) 4 5 रथ प्रति, M1 2 3
 (before corr) रथ युधि (for रथोत्तमम्) — ^c) D1
 बहुशश्, T2 रथ च (for तिलशश्) Ds चिक्षिदुः,
 Ms चच्छिदुः Ks D1 3 6 क्रुद्धा, G1 क्रोशान् — ^d)
 Dn2 D1 7 8 अपि, D2 तदा (for युधि) Ks D1
 शरैः (Ks 'श्रै' नानायुधैर्युधि, S नानाप्रहरणैस्त्वदा

8 ^a) D1 सात्यकि स्व, T1 G मात्य (G8 'त्वि)-
 किश्च K1 कृत्वा (for त्यक्त्वा) — ^b) K3 D2 भया-
 वहे, K4 B Da Dn D2 5 7 8 S महाभवे (for महा
 भये) — ^c) Ko-2 5 S (except Ms 5) अभिमन्युर
 (Ko 'न्यूर)य — ^d) K4 B1 2 4 Da Ds 6 परतप

9 ^a) Ko 2 Da1 तावेव रथं, D1 द्वावेकरथमसकौ,
 D2 S तावेकरथमारुढौ — ^c) S1 नाशयेता, D1 व्यधेता
 च (for व्यधमेता) S1 Ko-2 D1-3 शरैस्, K5 शतैस्
 (for शितैस्) K4 B D (except D1-3 6) जघ्नतुर्नि
 शितैस्तूर्ण, S जघ्नतुर्निशितैर्वाणैस् — ^d) S1 Ko-2 तत्,
 K3 D2 शितैः, S तीक्ष्णै (for शरैः)

10 ^a) Ko-2 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) K5
 रथे (for रणे) Ds यातौ — ^c) Ko-2 शरैस्तीक्ष्णैः
 D1 3 S अदार (D1 अवार, D3 अनाश, T2 व्यदार)
 येतामिपुभिः — ^d) D2 S ककपत्रैरजिह्वै

11 ^a) Ko-3 Da Dn1 D2 3 5 6 8 M2 4 5 उपा
 द्रवन्, T2 अपातयन्

12 ^a) K4 S तुमुल, K5 तुमल (for सुमहद्),

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १२
 कुर्वाणो तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
 दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यचारयत् ॥ १३
 तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
 अतीत्य पितरं युद्धे यद्युध्यत भारत ॥ १४
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् ।
 हृद्यविध्यत्पृष्पत्केन प्रहसन्निय पाण्डवः ॥ १५
 ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
 निपसाद् रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १६

तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
 अपोवाह रणाद्राजस्ततः सैन्यमभिधत् ॥ १७
 ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
 निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवत्राज पृष्ठतः ॥ १८
 पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
 द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ।
 जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ १९
 द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
 नाशकनुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ २०

—^b) K₁ ३ D₂ १० तुमल, K₁ ३ सुमहल, S भैरव
 (for नुसुल) Ko ३ S रोम* (for लोम*) —^c)
 K₂ देवासुरे, T₁ G₁ M₂ देवासुर —^d) Ś₁ Ko-२ ६
 क्षामीरपूरे (by transp)

13^a) Ko-३ D₁ ३ ० ३ सु, K₄ च (for तु)
 — For 13^{ab}, S subst

193^a पिता पुत्रश्च समरे कुर्वाणौ कर्म दुष्करम् ।
 राजान प्रत्युदीयेता भीमसेनघटोत्कचौ ।

[(L 2) T₂ 'दीयता, M₁ ३ + 'दीयाता]

— G₁ ३ M om 13^{cd} — T G₂ ३ transp 13^{cd}
 and 14^{ab} —^c) K₅ दुर्योधनस्ततो राजा —^d) Ś₁
 तावुभावघ वारं, K₈ तावुभावभ्यधारं, K₅ D₁ तावुभौ
 प्रत्यवारयन् (D₁ 'र), B Da Dn Da-३ ३ तावुभाव
 प्यवारं; T₁ G₁ तावुभौ चाभ्यचारं, T₂ तावुभौ
 पर्यवारं; G₂ तावुभौ च मलारयन् (sic)

14 T G₁ ३ transp 13^{cd} and 14^{ab} —^a) D₂
 T₁ G₁ ३ M₂-३ अपश्यामो —^b) Ko हैडिम्बस्य, K₈
 D₁ D₂ ३ ३ हृद्यस्य, K₅ हिद्यस्य —^c) D₁
 क्षान्ताय (for क्षान्त्य) D₂ मय्ये (for युद्धे) —^d)
 Dn: मघयुं, D₁ तदायुं, G₁ यदायुं

15 Ko १ om (: hapl) 15 —^a) K₂ भीम
 सेनं K₁ ३ तु (for तु) —^b) G₂ भीमसेनम् (for
 दुर्योधनम्) D₁ ३ अमर्षणम् —^c) K₃ तमविध्यन्,
 B D₁ D₂ ३ ३ प्रत्यविध्यन् K₂ D₂ ३ ३ पृष्पत्केन, D₁
 D₂ पृष्पत्के D 'के'न, T₁ G₁ पृष्पत्केण; T₁ (by
 corr) 'के'न; C 'के'न (as in text) K₅ द्वेष्य
 विष्णुप्रयुक्तेन —^d) K₂ T₁ G M₁ (before corr) ३ ३
 भारत, I पांडव

16^b) K₂ Dn₂ D₁ ३ ३ T₂ प्रहारवरपीडित, T₁
 G₂ ३ 'भर(G₂ 'य)पीडित, G₁ ३ M 'परि(M₃ 'र)
 पीडित —^d) G₂ चाजगाम D₁ कश्मल चाविशारप

17^a) T₁ G विपणम् (for विसंज्ञम्) S₁ M₁-३ ३
 अथ (for अथो) Ko-२ गत्वा, Dn₂ D₁ ३ ३ इष्टा
 (for ज्ञात्वा) K₈ D₂ ३ तं विसंज्ञं विदित्वा तु.
 —^b) S₁ 'माणेभ्य, M₁ 'माणस्तु —^c) Ś₁ अपोवाह
 द्रणाद्, D₃ 'वाह रणे Ca d oite आपोवाह K₄ तूर्ण
 (for राजस) —^d) K₅ ततोनीकम्; T₁ G तव
 सैन्यम् K₂ अनिधत्, K₈-३ B Da Dn D₂-३ अभ
 ज्यत (for अभिधत्) D₁ तव सैन्यस्य पश्यत

18 K₅ om 18^{ab} —^a) S विदुता (M₁-३ ३
 'दीर्णा) तु तदा सेना —^b) K₂ B₁-३ Da Dn D₁ ३
 १.३ T₁ G ततस्तत (for समन्तत) —^c) D₂ परैस्तीक्ष्णै
 (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — Ko-२ om (hapl) 18^d-10^d
 —^d) D₂ शरैर्वभ्राज, T₂ अनुवृत्तश्च

19 Ko-२ om 19^{abede} (of v l 18) —^{ab})
 K₅ नर; Dn₂ रणे (for रथ). D₁ S पार्षे (D₁
 पश्य)तश्चापि तत्सैन्यं तव पुत्रस्य सारिप — T₁ G
 read 19^{cd} after 24^{ab} —^c) S यतत (for पश्यत)
 D₁ ३ मय्ये, S सय्ये (for सैन्यं) — Ś₁ om 19^{cd}.
 —^d) K₄ B Da Dn D₁ ३ ३ ३ भारत; D₁ ३ S
 धीमत (for पश्यत) —^e) S (except T₂) जयान
 (for जघ्नतुर्) —^f) K₁ D₁ S परानीकं विदां पठे;
 K₂ B Da Dn D₂ ३-३ 'नीकविनाशनै, D₃ 'नीक-
 विशातिनी

20 K₁ om 20^a-21^b T₁ G₁ om 20^{ab} —^a)
 Ś₁ तव, B₂ Da Dn₁ D₂ च तत् (for तु तत्) — D₁
 om (hapl) 20^b-21^c —^b) T₂ G₁-२ सारिप (for

चार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।
 विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोद्रोणभीष्मयोः ॥ २१
 ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
 तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुंगवौ ।
 सौवर्लीं समरे सेनां ज्ञातयेता समन्ततः ॥ २२
 शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुंगवौ ।
 अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २३
 अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
 चवर्षं शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २४

वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे ।
 दुद्राव कौरवं सैन्यं विपादभयकम्पितम् ॥ २५
 द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
 न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैपिणौ ॥ २६
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
 न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २७
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
 तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २८
 तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।

C 6 2492
B 6 58 31
K 6 58 31

सयुगे) —^c) D₃ धार' (for वार') —^d) = 26^b

21 K₁ om 21^{ab}, D₁ om 21^{ab} (cf v 1 20)
 —^a) B Dn D₁ 7 8 माण च, D₁ D₅ 'माणश्च
 —^b) B D (except D₂ 6, D₁ om) S महात्मना (for
 विद्रव पते) —^c) K₁ Dn₂ विद्रवत्येव S अभिदुद्राव
 वेगेन —^d) K₁ 3 5 Da D₅ 6 पश्यतो (for पश्यतोर्)
 Ś₁ पश्यतोर्भीष्मद्रोणयोः, D₁ 3 S भीमेनार्जितमाहवे

22 ^a) B₁ D₁ समतत' (for तनस्तत) S तथा
 रथसहस्राणि विद्रवति रणाजिरे —^c) Ko-2 D₁ तत्र (D₁
 द्वावा) स्थितावेकरथे, D₂ S एकस्यौ च रणे श्रु (T₁ G₄
 वी)रौ — D₅ om 22^d-23^a —^d) Ko-3 Da₁
 D₂ 3 5 सौभद्रशनि', S शैनेयकुरु' — Ś₁ om (hapl)
 22^d-23^b —^e) K₅ तौ वली, S शरौवै (for सौवर्ली)
 T₂ वीरौ (for सेना) —^f) K₅ ज्ञातयतौ, B₂ 3 Da
 Dn₁ D₂-5 7 8 S नाशयेता, D₁ नाशयतौ (for ज्ञात
 येता) B₂ ततस्तत, Dn₂ D₁ 7 8 परतप (D₅ 'पौ)
 K₄ तावज्ञातयता तव

23 Ś₁ om 23^{ab}, D₅ om 23^a (cf v 1 22)
 —^a) Da₁ शुशुभाते, T₂ शुशुभेते Dn₂ D₁ 8 ततस
 (for तदा) Ko-2 च (for तु) —^c) Ś₁ Ko-2 4
 B₁ अमावस्या K₂ 5 Da₁ गतौ Ko-2 प्रायाव, K₅
 युद्ध (for यद्ध) —^d) K₁ 2 सोमसूर्यौ, K₄ सूर्य
 सोमौ D₅ 8 T G₁ 2 4 M₁ नभस्तले

24 ^a) B₂ Da Dn₁ D₅ अर्जुनश्च — After 24^{ab},
 T₁ G₄ read 19^{eter} —^d) B₂ तोयद

25 ^a) D₅ वध्यमानस, G₁-3 वार्यमाण, M₁-3
 विध्यमान, M₄ व्यध्यमान Ś₁ ते तु, K B₁ 2 4 D₁ 2 6
 तत्र, D₅ सौ तु, D₅ G₃ त तु, T₂ सैन्य (for तत्तु)

—^b) K₅ शरौ Da₁ पार्थस्तु, D₅ T₂ पार्थेन —^d)
 D₁ 'भयशक्ति, S विपादभयपीडित (G₃ विपादौ भय
 पीडितौ) Co cites विपाद' — After 25, D₃ ins

194* वार्यमाण महाराज भीष्मद्रोणकृपादिभिः ।

26 ^a) Ś₁ द्रवमानौ, B₃ दूरतस्तान्, D₁ विद्रवत, G₂
 द्रवतस्तत् K₂-3 B₄ Da₁ Dn₁ D₂ 3 6 S (except T₁
 G₄) समालक्ष्य Ko-2 पलायमानमालोक्य —^b) = 20^d
 B Da Dn D₁ 3 7 8 महावली —^c) B₄ नावारयेतां,
 D₁ न्यवारयतो, D₁ अवारयेता B₁-3 Da Dn D₃-5 7 8
 सकुन्दौ (for सरब्धौ) S वारयेता सुसंरब्धौ (T₁ G₃
 'कुन्दौ)

27 ^b) Ś₁ Ko 5 Da₁ Dn₁ D₂ 3 G₁ 2 4 M₃ समा
 श्वास D₁ महीपते — K₅ om 27^{cd} —^c) K₅
 D₂ न्यवर्तयत्तत् सैन्य —^d) Dn₂ D₄ समीपत, T₂ M
 ततस्तत (for समन्तत) K₂ विपादभयकपितं (= 25^d)

28 ^a) K₅-5 B₁ 2 4 Dn₁ D₂ 6 8 सुतस्तुभ्य, B₃
 सुतास्ते वै, Da₁ सुसस्तुभ्यं; Dn₂ (marg) तव सुत,
 D₁ तव सुत, S हि पुत्र ते (T₁ G₄ हि ये पुत्र) Co cites
 तुभ्यं (as in text) —^b) Ś₁ य या, K₁ यो या,
 K₅-5 B₁ 2 4 D₂ 6 य य, D₁ सैन्य, D₅ योधा,
 T₂ G₁-3 ये ये (for यो य) G₁-3 पश्यति T₁ G₄
 ते पश्यति च भारता —^c) K₅ तत्र तत्राभ्यवर्तत —^d)
 Ś₁ Ko-2 5 क्षत्रियास्तु

29 K₅ om 29 —^a) K₂ 4 तन्निवृत्तान्, M₁-3 5
 तन्निवृत्त T₁ G₄ समालक्ष्य, T₂ M समीक्ष्याथ —^b)
 Ś₁ तत्रान्ये K₂ Da₁ ततोऽन्ये पितरे जना (sic) —^c)
 T₂ अन्योन्य वीक्ष्य राजानो, G₂ 'न्य स्पर्धया राजन् —^d)
 K₅ 4 B Dn₁ D₂ 3 5 लज्जया चावतस्थिरे, Da₁ लज्ज-

अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जयान्येष्वतस्थिरे ॥ २९
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
 पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३०
 संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
 अत्रवीत्चरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ३१
 पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
 नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३२
 द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने ।
 कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३३

यान्येस्थिरवते (s10), D1 'या च व्यवस्थिता', D4 'यान्ये च तस्थिरे, T1 G M 'यान्ये व्यवस्थिता'; T2 'यावन्ता [] स्थिता'

30 ^a) D0 'वर्तन K4 चैव, D8 T2 M चैषा — ^b) D8 परतप (for विशा पते) — ^c) K1 D2 M2 पूर्वत, K5 पूर्णस्य, D8 स्फुर्यत, M4 पूरित, C0 पूर्यत (as in text) M1 s सागरस्यैव — ^d) S 'स्योदयने य (G1 त) था

31 ^a) K5 विनिवृत्तांस्, G3 संनिवृत्तास् K8 ततस्ता स, K4 B D2 ततस्ता तु; K5 ततस्तास्तु, Dn2 D8 तत स्तास्ता, D3 र ततस्तांस्तान्, G3 ततस्तास् — ^c) D8 G8 त्वरित K8 राजन् (for गत्वा) — ^d) G2 भीष्म'

32 ^a) G8 पितामह — ^b) K2-4 B D यत्त्वा D1 सुव्रत (for भारत) — ^c) T2 नानुयुक्तम् D8 S इद (T2 'म) (for अह) — ^d) K8 B2 D2 s कौरवे

33 ^a) Ko-2 श (K1 शा)श्चविदा, S च रथिना (for चास्त्र) Da1 द्रोणे चास्त्रविदाश्चैव — ^b) M8 s सपुत्र — ^c) K1 कृप Da Dn1 D8 चापि, D1 चाति (for चैव) — ^d) K B Dn2 D2-4 s-8 द्रवते (K1 'ती) यद्, Da Dn1 D5 C0 द्रवतेय, C0p 'तीय (as in text)

34 D1 om (hapl.) 34-35 — ^a) K5 प्रत्यवलास् K4 B Da Dn D4-8 S न पादवान्प्रतिवलास् (Da1 'लं) — ^b) K4 सौम्य, B D (except D2 s, D1 om) मन्ये (for राजन्) S महावल (for कथचन) — ^c) B2 Da1 D. ततो, M2 यथा (for तथा) — ^d) K1 द्रोणे चैव, K8 s द्रोणेश्चैव, B1-8 Da Dn D4 r s द्रोणे (Da1 'ण)श्चापि S1 तु (for च)

न पाण्डवाः प्रतिवलास्तव राजन्कथंचन ।
 तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ३४
 अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
 यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३५
 सोऽसि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
 न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ३६
 श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
 कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३७
 यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।

35 D1 om 35 (of. v 1 34) — ^a) G8 अनु गृहा K4 पाण्डुपुत्रा — ^b) Ko-8 B4 D2 s transp नूनं and तव — ^c) Ko-2 तवेमा, D8 यथेमान् G1 s वीक्षसे (for क्षमसे) — ^d) S1 वेध्यमानां, K2 वध्यमाना, G1 s वार्यमाणा, M1 s वाध्यमाना

36 ^a) K5 सोसि, B2 नोस्मि, D1 s S सोहं (for सोऽसि) S1 वान्यस्, D1 चाद्य, T2 G1-8 वार्यस् (for वाच्यस्) S1 तथा, K8 s तदा (for त्वया) D1 s S वीर (for राजन्) — ^b) S पूर्वमेवेह (T1 G4 'व हि, T2 'व न) संयुगात् (G1 'ने) — G1 om- (hapl.) 36^c-38^b — ^c) S1 पादवै S (G1 om) न योत्स्येह रणे वीर (M1 2 राजन्) — ^d) S1 नापि पार्षतसात्यकि, K2 नाप्यपार्षतसात्यकी, K8 D8 नापि पार्षतसात्यकौ, B Da Dn D1 4 5 7 8 नापि सात्यकि (Da D5 'क) पार्षतौ, S (G1 om) पादवान्प्रति भारत

37 G1 om 37 (of v 1 36) — ^a) K4 B Da Dn D8-5 7 8 श्रुत्वाहं D1 श्रुत्वा तेद्य त्वतो वाक्यम्; S (G1 om) श्रुत्वा ततोह (G2 'तो हि) वाक्य ते — ^b) B1 s 4 D (except D2 s) S (G1 om) च (M1-3 s तु) भारत (for कृपस्य च) — ^d) K8 s D1 2 चिंतयेय, D8 चिंतयामि, Ca चिन्तयान (as in text) Ko 1 Da1 तदैव S (G1 om) चिंतयिष्ये यथातथ

38 G1 om 38^a (of. v 1 36) — ^a) D1 परित्यक्तो — ^b) K1 2 युवाभ्यामिव, S (G1 om) भवन्त्या मत्र K4 भारत (for संयुगे) — ^d) Ko-8 Dn2 D2 s-8 युध्यता B8 पुरुपर्षभ; D1 S पुरुषोत्तमौ.

विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ३८
 एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
 अत्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ॥ ३९
 बहुशो हि मया राजंस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
 अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।
 करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सवान्धवः ॥ ४१

अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
 म्रियतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२
 एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता मेरीश्च जग्निरे भृशम् ॥ ४३
 पाण्डवापि ततो राजञ्छ्रुत्वा तं निनदं महत् ।
 दध्मुः शङ्खांश्च मेरीश्च मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ४४

C 6 2507
B 6 58 46
K 6 58 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

39 K₂ om 39 Before 39, D₁ reads सजय उवाच
 —^a) D₈ एवमुक्तो B₈ M₈ ६ ततो, T₂ तु वै (for
 वचो) —^b) B₈ S पुन पुन (for मुहुर्मुहुः) —^c)
 S अत्रवीत्तव पुत्र तु —^d) D₁ कोपाद् Ko D₁ D₈
 उद्धृत्य, B₂ D₂ D₁ १ ३ व्यावृत्य S सामपूर्वमिद वच

40 ^a) K₀₋₂ D₁ D₂ बहुशोपि, K₈ ६ B₁ ६
 D₂ D₁₋₃ ६-६ शोस्ति D₂ T₂ G₁₋₃ M₂ ६ महाराज
 (for मया राजस्) B₈ बहुधोक्तोस्ति ते राजन् —^b)
 Ś₁ B₈ पथ्यमुक्त, K₀₋₂ ६ B₂ D₁ D₂ D₂₋₃ १ ३ पथ्य
 मुक्तो, K₂ ६ B₁ ६ D₁ ३ ६ तथ्यमुक्तो Ś₁ तव (for
 वच)

41 ^a) K₈ यच्च शक्यः; D₈ (before corr) यदशक्यं;
 G₁ ६ यत्तच्छक्य —^b) B₂ D (except D₁₋₃ ६) वृद्धे
 नात्र, B₈ नापि D₁ ६ S गतायुषा (for नृपोत्तम)
 —^c) K₂ ६ D₈ यथा शक्ति —^d) Ś₁ D₈ ६ ६ प्रेक्षे-
 दानीं, T G पश्ये T₁ G सु (G₁ ६ स)वालवत् (for
 सवान्धव)

42 ^a) D₈ अद्य K₈ D₂ ६ एक (for सर्वान्)
 —^b) K₁ D₁ ससैन्या K₁ यंधुभि सह (by transp),
 K₈ B₁ D₈ सह वाधवै; D₁ सहयाधवान् —^c) K₈
 D₈ युद्धेह, D₁ ६ S समरे; D₂ सोर्ह नि, C₀ म्रियतो
 (as in text) —^d) S सर्वसैन्यस्य

43 ^a) K₀ २ एवमुक्तो (K₀ 'क्ते)ति, B D₂ D₁ ६ १ ३
 M₈ ६ मुक्तस्तु, D₁ D₃ T G₁ ६ ६ M₁ २ ६ मुक्तास्तु

—^b) Ś₁ D₂ D₁ १ ३ पुत्रस्तव D₁ जनेश्वर, D₂
 नरेश्वर —^c) Ś₁ दध्मु शङ्खान्द्रसायुक्ता (sio), B₈ ६ D₂
 D₁ ६ १ ३ दध्मौ शख मुदा युक्तो —^d) K (except K₈)
 मेरीश्चाजग्निरे भृश; B₈ ६ D₂ D₁ ६ १ ३ मेरीश्च समता
 डयत्, B₁ ६ D₈ S मेरी (D₈ 'र्य, G₈ 'री)श्च समता
 डयन्, D₁ D₁ D₈ मेरी सजग्निरे भृशं

44 Ś₁ om 44^a —^a) K₀₋₂ पाण्डवास्तु; K₈
 D₂ ६ G₁ M₂ वा हि, K₄ D₂ T G₂₋₄ M₁₋₃ ६ चाश्च,
 —^b) B₈ D (except D₁₋₃ ६) M₈₋₅ श्रुत्वा तु, T₂
 तच्छ्रुत्वा, M₁ श्रुत्वा स D₁ पृथक् (for महत्) T₁
 G श्रुत्वा निनदमद्भुत —^c) Ś₁ T₂ शङ्खाश्च D₈ ६ M₂
 मेर्यश्च K₈ दध्मुर्मेरीश्च शङ्खाश्च —^d) Ś₁ मुरजाश्च,
 T₁ G₁ पणवांश्च, G₂ मुरजांश्च D₈ व्यताडयन् K₈ ६
 D₂ ६ M₂ मुरजा (K₈ 'रुजा)श्चाप्यना (K₈ 'पि ना)दयन्;
 K₆ जाश्चाश्चनाभाजयन् (sio), B D₁ D₂ जाश्चाभ्य-
 ताडयन्, D₂ D₁ ६ ६ ६ जाश्चाभ्य (D₁ 'प्य, D₈ 'पि)-
 वादयन्, D₆ जाश्चाभ्यभापत्

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, K₀₋₈ D₂ ६ mention only तृतीययुद्धदिवस, K₄
 तृतीयेहि, K₈ T G₂ ६ तृतीयदिवस, M₂ तृतीयाह्निक
 — Adhy name K₁ कुरुपरराजय; T₂ G₂ दुर्योधन
 निवर्तन — Adhy no (figures, words or both) K₈
 M₂ ६ 55, D₂ 16, D₂ M₂ 56, D₁ M₁ २ 54
 (as in text), T G 53 — Śloka no D₂ D₈
 46.

५५

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन् युद्धे सुदारुणे ।
क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १

भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेषु संजय ।
पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।

गतपूर्वाङ्गभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।

जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ३

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।

अभ्ययाञ्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ४
प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ५
धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।
महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ६
तिष्ठ स्थितोऽसि विद्धेनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।
स्थितोऽसि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ७
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

55

1 ^a) K₈ D₂ ० प्रतिज्ञाय तदा सूत; D₂ D₄ १ ४
'ज्ञाते ततस्तस्मिन् — ^b) K₀₋₂ ० युद्धे तस्मिन् (by
transp) D₂ D₄ १ ४ युद्धे भीष्मेण दारुणे — After
1^{ab}, S 1^{ns}

195* पाण्डूनावारयिव्येति कथ युयुधिरे नृपा ।

— ^o) B Da Dn D₃₋₈ S मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु (D₈
वाक्यान्तु; T₂ वाक्येन) — ^d) B Da Dn D₈₋₅ १ ४
क्रोधितेन, D₁ दुःखिते च, S क्रोधितश्च (for दुःखितेन)
B₁ D₂ D₄ १ ४ विशा पते, D₈ महात्मना; T₁ G₄
महारथ', T₂ G₁₋₃ M महाव्रत' (for विशेषतः)

2 ^b) Da₁ पाण्डवेषु च (for 'वेषु) Ś₁ K₈₋₅ D₂ ०
भारत; D₈ सयुगे (for संजय) — D₈ om (hapl)
2^a-3^b — ^o) Ś₁ Da Dn₁ D₈ पितामहो. K₈ D₁ २ S
च, K₈ [S]य (for वा) K₁ 4 B पञ्चालास. D₈
पितामहो महाबाहुस — ^d) B₁ सत्तम (for संजय) S
शूरा युद्धाभिनिदिन

3 D₈ om 3^{ab} (cf. v 1 2) K₁ om the ref
— ^{ab}) = (var) 6 45 1^{ab} Ś₁ गते पूर्वाङ्ग'; K₈
Da₂ Dn₁ D₈ १ G₈ गत (G₈ 'त' पूर्वाङ्ग' Da₂ Dn₁ D₈
S दारुणे (for भारत) — After 3^{ab}, N 1^{ns}

196* पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ।

[K₈ Da₁ Dn₂ D₈ (before corr) दिशिमास्थाय (D₈
'साय), D₈ दिशि चान्थाय K₀₋₂ स्थिते चैव, B₈ Dn₂
D₄ १ ४ किञ्चिदाने, Da Dn₁ D₈ किञ्चिदाति]

— ^o) Ś₁ K₀ १ जयस्तु तेषु, K₂ जयभ्रातेषु; Da Dn₁
D₈ ४ जयप्राप्तेषु K₁ हृष्टेषु, T₂ हृष्टेषु (for हृष्टेषु)
— ^d) D₈ च सससु (for महात्मसु)

4 ^d) S पार्थमेव धनजय — ^o) K₁ ५ युक्तस (for
गुप्तस) — ^r) K₈ पौत्रैश्च K₁ २ सर्वत; D₈ M₄
मारिष, T G M₁₋₃ ५ भारत (for सर्वश')

5 ^a) Ś₁ K₀₋₂ प्रावर्तयत्. T₂ युद्धे (for युद्ध).
— ^b) K₈ ५ Da₁ D₈ ५ ० तुमुल K₀ २ S रोम' (for
लोम') — ^d) D₁ सेनया, T₂ सेनयोस (for अन
यात्) T₁ G सेनयोर्मरतर्पभ

6 ^a) K₀ कूजता, D₈ जघ्नतां (for कूजतां) K₀₋₂
तात् (for तत्र). — ^b) D₁ भलानां (for तलाना) Ś₁
च नि, D₁ M चापि (for चाभि-) T₂ 'गर्जता (for
'हन्यताम्) — ^o) K₄ B D (except D₁₋₃ ०) वभूव
तुमुल' शब्दो — ^d) G₈ वर्षता (for दीर्यताम्)

7 ^a) M₈ स्थिरोसि. K₈ Dn₂ D₈ ४ ० T₁ G₈ ४
विद्येन, K₈ वद्येन, B₂ भिद्येन, G₂ मद्येन; M₂
वद्येन (for विद्धेन) Cc cites विध्य. — ^b) Da₁
निवृत्तस्व, D₀ विवर्तस्व. S₁ K₁ D₈ T₁ स्थितो (for
स्थिरो). — ^o) K₁ स्थि*सि, K₈₋₅ Dn₁ D₁₋₄ ०
स्थिरोसि K₈ प्रहरस्वेति — ^d) K₈₋₅ D₂₋₈ ० शब्दो
श्रूयत, S वाचो (M₈ शब्दो) श्रूयत D₁ सर्वतः.

8 ^a) M₁ ४ तनुश्रेष्ठ (for 'त्रेषु) — ^o) T₁ G₄
शराणामिव, — ^d) K₄ B D (except D₁ २ ०) पतती
नाम् K₀₋₃ ४ (m as in text) D₁ २ ० ध्वनि (for

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ८
 पतितान्युत्तमाङ्गानि वाहवश्च विभूषिताः ।
 व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
 ह्युत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
 प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ १०
 प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
 मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ११
 वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
 परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १२

स्वन) T₁ G शिलाभि (G₁ २ नाम वा, G_३ तथैव) श्रूयते ध्वनि, T_२ M पततीना (T_२ पतता च) महाध्वनि

9 ^b) K_० २ D_१ D_३ बहवश्च T_१ G_२ ४ सौष्णीपाणि ततन्तत —^c) S_१ व्यन्वष्टत, K_० न्यवेष्टत, K_१ निवेष्टत, K_६ विचेष्टत, T_१ G_२ M_{१-३} व्यवेष्टत, T_२ G_{१-३} न्यावेष्टत S_१ मही सर्वा, T_२ महीपाला (for महीं प्राप्य)

10 ^a) D_१ D_३ D_४ ५ ७ ८ कृतो (D_१ D_३ 'त्तो) त मागा D_१ ३ केचित् —^b) K_० तथैव धुतकार्मुका, T G तथैवोत्तम (T_२ 'लुक्त) कार्मुका —^c) B D (except D_१ २ ६) S चैव (for चापि) —^d) K_१ तस्थौ, D_३ तत (for तस्थु)

11 ^a) D_१ नदी घोरा (for महावेगा) —^b) D_१ तस्मिन्, T_२ आजौ (for नदी) —^c) S_१ 'रौद्रा, K_१ 'रौद्र, B D (except D_{१-३} ६) 'घोरा

12 ^a) K_६ D_२ वराश्वर', D_१ रयाश्वनर', D_३ S नराश्व (G_२ 'णा) द्विरद्वेद्राणा —^b) D_१ D_३ १ (before corr) 'प्रभवे K_२ शरीरप्रभवात्तदा, K_६ D_१ 'प्रवहा (K_६ 'भवा) नदी —^d) S_१ 'मोदिनी; K_{०-२} D_१ D_६ G_२ 'मेदिनी, D_१ 'सकुला, M_३ ४ (before corr) ६ 'नादिनी

13 ^a) S नैव दृष्ट (for न दृष्ट न) D_३ १ D_१ ३ ४ ६-८ चापि (for चापि) —^b) D_३ 'इरीश्वर, S 'दृष्टा पुरा —^c) K_{०-३} तथा (for यथा). —^d) D_३ 'वानां तथैव च

14 ^a) K_{०-२} रयनृपस्त्र, G_२ रयपतिस्त्र, G_३

न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
 यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १३
 नासीद्रथपथस्त्र योधैर्युधि निपातितैः ।
 गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् ॥ १४
 विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्छत्रैश्च मारिप ।
 शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १५
 विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् *अन्तपीडाविकर्षिणः ।
 अभीताः समरे शत्रूनभ्यघावन्त दंशिताः ॥ १६
 तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल ।

रथ पथस्त्र —^c) B D_१ D_३ D_४ ५ ७ (m as in text) ८ गजैर्नि (for गजैश्च) —^d) S_१ 'शृगम् K_{०-२} T_२ M_{१-३} ६ 'वृत्तै, K_{३-६} B_१ D_२ ३ T_१ G_१ ३ ४ M_३ 'वृत्, B_४ 'भृत्

15 ^a) D_३ M_{१-३} ६ विशीर्णै D_१ १ चैव, M तत्र (for चित्रैर्) —^b) K_३ ४ B D (except D_१ ३) शिरः स्थापैश्च, K_६ चञ्जैश्चित्रैश्च, G_३ ४ M_१ ३-६ ध्वजैश्चित्रैश्च D_३ भारत (for मारिप) —^c) B_२ शृणुते (for शु शुभे) M_६ तद्रथस्थान —^d) D_३ ३ T G M_१ नभ स्थल

16 ^a) S (mostly) 'भिण्णा S_१ K_{०-२} ६ B_३ D (except D_२ ६ ७) T G_२ ४ M नरा (M_२ 'रै) (for शरै) G_१ ३ 'भिण्णानना केचिद् —^b) S_१ अतपीडा विकर्षिण, K_० अत्रापीडविकर्षण, K_१ अतापीड विकर्षिण, K_२ अतपीडविक', K_{३-६} B D_३ D_१ २ ४ ७ ८ ९ अत्रापीड प्रकर्षिण (K_४ B_१ २ D_३ १ 'कर्षका, K_६ 'कर्षणा, D_१ 'दर्शिन), D_१ D_६ रंतापीड (D_१ रत्नपीडा) प्रकर्षका; D_३ ३ अतापीडप्रकर्षिण; D_६ रंतापीड', T_१ G_१ २ ४ M_१ २ अना (G_१ २ आत्र; M_१ २ आत्रा) पी (M_१ 'पि) ड-प्रकर्ष (M_१ 'पि) गा, T_२ आत्रापीडप्रधर्षणा, G_३ अत्र-पीडप्रकर्षिण, M_३ ६ आत्रापीडप्रकर्षिण, M_४ आत्रपिड', G_० दातापीडप्रकर्षण, G_६ दातापीडप्रकर्षिण —^c) B D_१ D_३ D_४ ५ ७ ८ अदीना, T_१ G_{२-४} अ (G_२ आ) दिता (for अभीता) —^d) M_३ 'वर्तत (for 'धावन्त) N (except S_१ K_{०-२}) दर्पिता (for दशिता)

17 ^b) K_६ ६ D_२ निबोध (for वयस्य) K_४ सुत (for मम) S_१ मातुलं; K_२ मातुल —^c) S_१ K_{०-२} मा मा, D_१ मा मा (for मा मा) D_१ 'त्यजेदन्वे, D_३ 'त्येत्, T_२ 'दन्य (for 'सन्वे) —^d) K_३ D_६

C 6 2525
B 6 59 18
K 6 59 18

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १७
 आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि ।
 स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १८
 तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
 मुमोच वाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ १९
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतत्रतः ।
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २०
 स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 अलातचक्रवद्राजस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २१
 तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सुञ्जयास्तथा ।

अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २२
 मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे ।
 पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३
 उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
 एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४
 न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्रेति वीक्षितुम् ।
 विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्वहून् ॥ २५
 कुर्वाणं समरे कर्म सृद्धानं च वाहिनीम् ।
 व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
 अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ २६

transp चुक्रुशु and पतिता

18 B₁ 4 om 18 T₂ om 18^{ab} —^a) Ś₁ Ko-2
 अथ वाभ्येहि, G₁ M₁₋₃ आधाव ह्येहि, G₂ आयाहभ्येहि,
 G₃ आयाह्येहि (submetrical) Ś₁ Ko-2 चागच्छ (for
 मा गच्छ) K₄ B₂ 8 Da Dn D₄ 5 7 8 अथाभ्येहि (D₈
 'त्य) त्वमागच्छ, D₁ आगच्छस्व विधावस्व —^b) K₅
 किं भीतेति, T₁ G₂ 4 क्व भूतोसि (for किं भीतोऽसि)
 Ś₁ प्र (for क्व) M₁ 2 5 यास्यसे —^c) Ś₁ Ko-2
 मा (Ko ना) भीर (for मा भैर) —^d) Da₁ Dn₂
 चान्ये (for चान्ये)

19 B₂ transp 19 and 20 —^a) G₁₋₃ M₁₋₄
 ततो (for तत्र) K₅ तत्र चान्ये महेश्वासा T₁ G₄
 तत शातनवो भीष्मो —^b) Ś₁ K₅ G₈ M₅ नित्यमंडल
 कार्मुक (K₅ 'का) —^c) Ko-2 दीप्ताग्रान्, K₄ M₁
 तीक्ष्णाग्रान्, M₂ तीक्ष्णानाम् —^d) K₅ दीनान्, T₂
 अरीन् (for अहीन्) D₁ T₂ 'विषोपमान्

20 B₂ transp 19 and 20 —^a) D₇ एकायनीं
 —^d) Ś₁ K₈₋₅ D₂ (marg sec m as in text)
 आदिश्य भरतर्षभ

21 ^a) Ko रथोपस्थो K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 S
 नृत्यन्वै (T₂ 'त्यश्च) रथमार्गेषु, D₃ स नृत्यन्वि (marg
 sec m 'न्दि) रथोपस्थे —^b) G₃ दर्शन्यै S हस्त (G₂
 'स्ति) लाघव (for पाणि) —^c) S सखे (for राजस्)
 K₃ D₂ 'चक्रप्रतिम —^d) K₂ स्म भारत, K₈₋₅ D₂ 6
 पश्यत्यत.

22 ^a) S वीर (G₂ 'रा) (for शूर) —^b) B D
 (except D₂) पाडवा सृजयै सह; S पाडवा सह सृजयै

—^d) Ś₁ समयुज्यत, Ko 1 8 5 D₂ 8 0 सममन्यं (Ko
 'त्य) त, T₁ G₁ 2 4 M सम पश्यति; T₂ सपश्यति स्म
 K₁ लाघवं, T₂ M₅ लाघवान्

23 ^a) Ko 1 Da₁ मया (for माया) Dn₂ इति
 (for ह्य) —^b) K₁ Da₂ तत्र स; T₁ G M ते तत्र
 T₂ ते भीष्म तत्र मेनिरे —^c) D₁ वीक्ष्य (for दृष्ट्वा)

24 ^a) K₃ नैवम्, K₄ B₁ D₁ 8 6 8 चैवम् (for
 चैनम्) Ś₁ Ko-2 5 आलोक्य (for आलोक्य) S
 उदीच्या दक्षिणस्या (T₂ M 'णया) च —^b) B₄ Dn₂
 D₄ 7 8 दक्षिणया K₄ B₂₋₄ Da Dn D₄ 5 7 8 तथैव
 च; D₁ तत प्रभो T G M₁ 2 4 लघुत्वात्प्रत्यदृश्यत,
 M₅ 5 लब्धत्वात्प्रत्यदृश्यते —^c) B₃ प्रयुज्यन् (for एवं
 स) K₃ B₁ D₂ 6 शूरो, D₃ धीरो, M₂ वीर
 B₂ 4 Da Dn D₄ 5 7 8 प्रतियुज्यन्स समरे. —^d) D₁
 सम (for प्रत्य)

25 ^b) K₅ 'च्छकोभिर्वीक्षितुं, T₁ G 'च्छको निरी-
 क्षितु, M₂ 'च्छकोतिर्वीक्षितु —^c) K₁ विशाखानेव,
 K₃ D₂ 6 नैव केचन, K₄ विशिखानिव, T₃ 'खां चैव
 D₈ T₂ पश्यामि, T₁ G M पश्यामो —^d) K₃
 D₂ 6 8 शरान् (for बहून्)

26 ^a) K₃ D₂ नरा नागाश्च समरे —^b) D₁ मर्द-
 (for सूद) —^c) Ś₁ K₁ 2 4 विक्रोशति, K₃ D₂ 7 8
 व्यक्रोशत, Da₁ G₂ व्याक्रोशत, D₁ विक्रोशतो, T₃
 व्याक्रोशत, G₃ व्याक्रोशं च —^d) B₁ 2 4 D₄ M₂ 4
 नरा, D₃ शूरा, G₃ वीरान् Ś₁ Ko-2 बहुविधा Ś₁
 रणे, Ko-2 नृप, B₃ D₃ तदा; D₃ मुहु (for बहु)
 T₁ G₂ 4 नराश्च विविध बहु —^e) Ś₁ रूपे च; T G
 वपुया (for रूपेण) —^f) Ś₁ बहु (for तव).

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
 भीष्माग्निमभि संकुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ २७
 न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
 नरनागाश्वक्रायेषु बहुत्वाल्लघुवेधिनः ॥ २८
 भिनत्त्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
 गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणोवाचलोत्तमम् ॥ २९
 द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ३०

यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
 मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ३१
 एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
 भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ३२
 प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता ।
 पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ३३
 यत्तमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
 नाशक्रुवन्वारयितुं भीष्मवाणप्रपीडिताः ॥ ३४

C 6 2549
B 6 19 26
K 6 19 26

27 ^a) G₂ शरमा S राजेंद्र (for राजान) —^b)
 K₃ D₁ : ० विधिनोदिता, K₄ 'देशिता', B Da Dn
 D₄ : १ ४ स प्रमोहिता, G₂ कलिवोदिता K₅ पतत
 मिव नोदिता —^c) Ś₁ Ko-2 D₁ अतिमकुद्ध, K₅
 M₂ इव स', M₁ अथ स'

28 ^a) K₅ कस्य (for कश्चिद्) —^b) K₅ (hyper-
 metric) तदासीद् (for आसीद्) —^d) S (except T₂
 M₄) लघुत्वाल्ल (for बहु) Ś₁ Ko-3 लघुवेधिन', K₄
 B D (except Da₂ D₂ ०) S 'योधिन'

29 ^a) Ś₁ भिनत्त्येकेन, Ko भिदत्यैकेन, K₁ विं
 घत्वे; T G छिनत्वे B₃ 4 D (except D₁-3 ०)
 चरणे (for बाणेन) —^b) Ś₁ प्रमुक्तेन, Ko *मुक्तेन,
 K₁ G₂ म मुक्तेन, B₁ सुमुक्तेन, B₃ D₁ सुयुक्तेन B₂
 M₄ च पत्रिणा, D₁ सुपत्रिणा (for पतत्रिणा) G₂ स-
 क्कन्मुक्तेन पत्रिणा —^c) Ko 1 गजकट', K₂ ४ ५
 D₂ ० गज कनक', K₄ D₂ गज ककट', B₁ D₅ गज
 कटकमनद्, B₂ गज मककटस्कथ (sio), B₃ 4 Dn₁
 (before corr) T₁ G M गज ककट (B₄ कटक, M₁
 कटक)संनद्, Da Dn₁ (by corr) गजककटसनद्, Dn₂
 D₁ 4 7 8 गज ककट (Dn₂ 'ज ककट, D₄ 'जकटक)
 सवद्, T₂ गज गर्जहित वीर, Ś₁ as in text Co
 cites ककटमनद् —^d) K₄ B D (except D₂ ०) S
 'णेव शिलोच्चय, K₅ वज्रेणे वाचलोत्तत (sio)

30 ^a) B₂ गजानपि, T₁ G द्वित्रा (G₁-3 'त्री)नपि
 T₁ G M₄ गजान्भीष्मो (for गजारोहान्) T₂ रथा
 ब्रथगतान्भीष्मो —^b) K₁ पडितान्, K₂ पिडीतान्,
 K₅ D₁ पीडि, Da₁ Ca पिडि', T₁ G M वर्मि (G₂
 M₂ 'र्म)तान Co d पिण्डि' (as in text) Ś₁ Ko-2
 पर्वतानपि (Ko 1 'निव), K₃ चर्मितानपि, B₂ चर्मि
 कां, D₁ चूर्मितानपि, D₅ चर्मिणानपि, T₁ G अपि पी
 (G₁ ० पि)डितान्, M पिडितानपि (for वर्मितानपि)

Ca c d oite वर्मितान् T₂ वाजीन्वाजिगतानपि —^c)
 D₃ G₁ ४ M सुमुक्तेन, T₁ G₂ 4 समुक्ते (G₄ 'त्ये)न,
 T₂ समुक्तेन (for सुतीक्ष्णेन) —^d) D₃ (by corr)
 विजघान; G₂ न जघान T₂ परतप (for पिता तव)

31 ^a) Ko 1 यो य —^b) D₁ अभ्येति समरे स्थित
 —^c) D₁ ४ G₃ मुहूर्त, D₅ मुहूर्ते K₅ समयो, T₁
 G M महसा (for स मया) T₂ मुहूर्तान्च स सो दृष्टा
 —^d) K₂-1 B D (except D₂) T₁ G M पतितो K₃
 D₂ ० युधि (for भुवि) T₂ सहसा पतितो भुवि

32 ^b) Ko (sup lin as in text) वध्यमाना; T₁
 G₂ 4 मध्यमाना (for वध्य') — K₅ G₃ om (hapl)
 32^a-35^b —^d) Ko T₂ व्यशीर्यत, K₁ विशेयत, D₁
 विदीर्यत, D₃ व्यशीर्यत; M₂ व्यशीर्य च

33 K₅ G₃ om 33 (of v 1 32) —^a) Ś₁
 प्रकीर्यते; K₂ प्राकीर्यत, K₃ D₂ ० प्रकाल्यते, K₄
 प्रकपते, B D₁ ४ T₁ G₂ 4 प्राकप (G₂ 'प्य)त, Da Dn₁
 D₃-० T₂ M Co प्रा (T₂ प्र)काल्यत, Dn₂ G₁ प्राकल्प
 (G₁ 'त्प्य)त D₁ प्रक्रम्यमाणा महती —^b) K₃ D₁-३ ०
 शरवर्षेण तापि (D₂ पाति, D₃ पीडि)ता, K₄ B Da
 Dn D₄ ५ १ ४ T G (G₃ om) शरवर्षाभिपीडिता (T₂
 'पातिना, G₁ 'ताडिता) —^d) D₁ ४ पार्थस्याथ, T₂
 सपार्थस्य (for पार्थस्य च) D₁ ४ S (G₃ om) शिखंडिन'
 (for महात्मन)

Stanzas 6 55 34^a-66^b recur (with v 1.)
 as 6 102 24^a-52^d

34 = (var) 6 102 24 K₅ G₃ om. 34 (of
 v 1 32) —^a) Ś₁ यत्तमाना हि, Ko-2 D₂ 'मानाश्च
 K₃ वीरान् (for वीरा) S (G₃ om.) य (T₂ प)तमाना
 महावीर्या —^b) D₄ १ ४ द्राव्यमाणान् Ś₁ Ko-3 Dn₂
 D₂ द्रव (Ś₁ त्राय)माणा महारथ', S (G₃ om) पांडवा-

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ३५
 आविद्धनरनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ३६
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा देवबलात्कृतः ॥ ३७
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ३८
 तद्रोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ।

सोमकै सह —^o) T₂ न शकुं T₂ M₁₋₃ ६ धारयितु
 (for वारं) —^a) Ś₁ भीष्म वाणं, K₄ B D
 (except D₂) G₁ भीष्मबाणप्रपीडितान्, T₁ G₂ ४ ँ
 प्रपीडिता, T₂ ँणाभिपीडिता.

35 = 6 102 25. K₃ G₃ om 35^{ab} (of v 1 32)
 —^a) Ś₁ K₁ महीद्वं —^b) D₂ ३ भज्यं, D₅ वध्यं
 K₁ महाचमू —^a) D₃ तौ (for द्वौ) D₁ न कोसाव-
 प्यतिष्ठत, S धर्मं (T₂ तव) पुत्रस्य पश्यत

36 = (var) 6 102 26. —^a) Ś₁ आविद्धनर-
 नागाश्वं, K₁ आविद्धनरनागाश्व, K₃ ४ B D_a D_n
 D₁ २ ४-३ आ (D_{a1} D₃ अ) विद्धरथनां, D₃ व्याकुल
 नरनां, T₁ G₄ आविद्धरथनाग च, G₁₋₃ आविद्धध्वजनाग
 च; M आविद्धहयनाग च (M₅ गाश्व) —^b) K₀ १
 पतितध्वजं, D₁ रथविध्वस्तं —^o) D_{a1} अनाकं
 —^a) G₃ सहोभृतम्, M₁₋₃ ६ हाहाकारम् T₁ G₂ ४
 अदृश्यत (for अचेतनम्)

37 = 6 102 27. —^a) T₁ G जघान कुपित पुत्र,
 T₂ जघान पितरं पुत्रं —^b) K₅ पुत्राश्च D₁ पितरं च
 सुतस्तथा —^o) T₁ G चाक्रन्द; T₂ चाक्रम्य C_a d v
 oite आक्रन्दे. —^a) Ś₁ K₀₋₂ D_{a1} D_{n1} चैव (for
 दैव) Ś₁ K₀₋₂ बलात्कृत

38 = (var) 6 102 28 —^a) G₁ ३ विमुक्त
 Ś₁ K B₁ D_{a2} D₁₋₃ ० कवचानन्ये, B₂₋₄ D_{a1} D_n
 D₁ ६ ७ ८ कवचांश्चान्ये; D_{n1} (by corr) ँचाश्चान्ये
 —^b) K₅ प्रत्यदृश्यत, D_{a1} D_{n1} (before corr) D₅
 पाण्डुपुत्रश्च. —^o) Ś₁ प्रकीर्णकेशान्, K₀₋₂ B₁ २ D_a
 D_{a1} D₁ ६ ँकेशा, B₁ ँकेशा, D₃ विमुच्य केशा,
 S विकीर्य केशान् T₂ प्राद्रावन् (for धावन्त) —^a)
 M₄ प्रत्यदृश्यत. D₁ दृश्यते तत्र भारत

दृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ३९
 प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ४०
 अयं स कालः संग्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
 प्रहरासौ नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुखसे ॥ ४१
 यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ ४२
 सानुवन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ४३

39 = (var.) 6 102 29. —^a) K₃ ६ D₂ ० त
 गोकुलम्, G₁ ३ तदाकुलम् Ś₁ K D₂ ० ७ इवाविद्धम्,
 G₂ M₁ २ ४ ६ इव आतम् (for इवोद्भ्रान्तम्) —^b) K₀
 उद्भ्रातं रथं, D₁ रथयूथपयूथप, S उद्भ्रातरथकुजर
 —^o) D₁ दृष्टु K₂ B D (except D₁ ३ ०) पाण्डु-
 पुत्राणा —^a) K₀ १ ४ B₁ २ D_{a1} D_n D₁ ६ ७ आर्त
 स्वन, D₁ आवर्तन B₁ २ D (except D_{n2} D₂ ३ ०)
 M₁ २ ४ ६ तथा

40 = (var) 6 102 30 —^a) T₁ G₃ वि
 (for प्र) K₄ B₁ D₁ ३ ४ ० S सैन्यं तु, B₂₋₄ D_a
 D_n D₅ ७ ८ सैन्यं च (for तत्सैन्यं) —^b) B D
 (except D₂ ०) S यादवं (for देवकिं) —^o) B
 D (except D₁₋₃ ०) S कृष्णस्तु (for वीभत्सु) —^a)
 K₃ D₁ ० S प्र, D₇ वि (for नि). D_{n2} D₄ रथ-
 सत्तम, D₅ परमुत्तमं (for रथं)

41 = (var) 6 102 31 —^b) K₃ D₃ य पार्थ,
 K₄ पथि च, T₂ पार्थिवं (for पार्थ यं) D₃ प्रार्थितस्.
 (for काङ्क्षितस्) K₀₋₂ ४ B₃ ४ D_a D_n D₁ ६ ८ तव
 (for त्वया) Ś₁ B₁ २ D₃ पार्थ यस्तेभिकाक्षित, M₁ ३ ६
 पार्थ यत्काक्षितं त्वया —^o) D₁ T₂ प्रहरस्व, D₇ प्राह
 रासौ —^a) K₃ न च K₀₋₂ D₁ ३ मौढ्याद् (for
 मोहाद्) K₃ ६ D₂ ० विमुच्यसे T₂ न ते भोगवचो भवेत्

42^{ab}) = (var) 6 102. 32^{ab}. S transp त्वया
 and पुरा D₁ भाषित, C₀ कथित (as in text)
 K₀ राज्ञा, K₄ राज (for राज्ञा) —^{cd}) = 6 102
 33^{ab} K₅ द्रोणभीष्ममुखान् T₂ M₄ धार्तराष्ट्रान्ससै
 निकान्

43^{ab}) = 6 102 33^{cd} B₂ ३ D_a D_n D₅ ७ ८
 यो मां योत्स्यति संयुगे. —^{cd}) = 6 102 34^{ab} T₃

वीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
 द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे वले ॥ ४४
 दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ।
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहैतद्वर्णवम् ॥ ४६
 ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४७

ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ४८
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४९
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५०
 वासुदेवस्तसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्वान् ।
 चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ५१

C 6 2560
B 6 59 53
K 6 59 53

सत्यवाक्यम्

44 ^a) K₃ & D₂ & विगत (for वीभत्सो) K₆ तस्य (for पश्य) K₃ & D₂ सैन्यं त्व, K₄ D₁ स्वं सैन्य (by transp) S स्वसैन्यं पश्य वीभत्सो — ^b) S घात्रं (for भज्यं) B Da Dn D₁ & 7 & S इतस्तत्, D₂ ततस्तत् (for समन्तत) — ^c) K₃ भवतश्च (for द्रवतश्च) — ^d) B D (except D₂) S पश्य (for सर्मान्) Ko-2 यौधिष्ठिरान्

45 ^a) B D (except D₁₋₃ &) तु (for हि) Ko-2 & Da₁ Dn₁ D₁₋₃ & transp समरे and भीष्म S दृष्ट्वा भीष्म हि समरे — ^c) Ś₁ भयार्ता Ś₁ प्रणमन्त्ये ते, Ko-2 प्रणमन्त्ये, K₃ D₂ & विप्रणश्यति, S संप्रणश्यते, Bomb Ed. प्रपलायते D₁ तद्भयार्ता प्रणश्यति — ^d) Ś₁ B₁ D₁₋₃ विहात्, K₆ विहा; Dn₁ सिंह T₁ G विह्वलना मृगा इव

46 46^{ca} = (var) 6 102 37^{ab} — ^c) Ko 2 चोदयाश्चां, K₃ & D₂ & नोदयाश्चान्, K₄ देशया — ^d) Ś₁ व्यग्राहव, K₃ D₂ विगाहोनं, K₄ D₂ ह्यैतं; K₆ ह्यैव, B₁₋₂ M₁ हे तद्, B₃ Da D₂ & ह्येन; B₄ Dn D₁ & ह्यैव; D₁ ह्येन, D₂ ह्येव, T G M₂ हे त, M₁ हे तद् Da Dn₁ D₂ & T G₂₋₄ रणार्णव; D₁ & महा, G₁ रणाह्वं, M रणार्णवं. — After 46, T₂ ins an addl colophon (adhy no 54), while B₂ & repeat 43^{ab} — After 46, N (except B₁₋₃ D₁) ins

197* पातयिष्यामि दुर्घर्षं कुरुवृद्ध पितामहम् ।

[= (var) 6 102 37^{ca}, — K₄ B₁ Da Dn D₂₋₄ & 7 & वृद्ध कु (for कुरुवृद्ध)]

— After 197*, Da₂ D₆ repeat 43^{ab}

47 = (var) 6 102 38 Before 47, Ś₁ Ko-2 & & B₂ & Dn₁ D₂ T G M₂ ins सजय उवाच — ^a) K₃ ततोऽन्यात्रं, T₁ G₂ & ततोऽन्यात्रं (G₂ त) प्रख्यांश्च — ^b) K₃ & B D₁ नोदया (for चोदया) S केशव (for माधव) — ^c) K₄ T₁ G₁ & ततो (for यतो) — ^d) A few MSS दुष्प्रेक्ष्यो, दुष्प्रेक्षो N (except Ś₁ K₃) G₂ M₂ रश्मिमान्

48 = 6 102 39 — ^a) Ko-2 तत स पुनं — ^d) K₃ B₁ & 4 D₂ & & T₂ G₂ M₂ भीष्मायोद्यत्म्, B₃ ष्मो युध्यत, D₁ ष्म युध्यतम्

49 = (var) 6 102 40 — ^a) Ś₁ K₃ & B D₁ G₂ & M₁ & श्रेष्ठ — ^b) K₃ D₂ & निनदन्, Da₂ Dn₁ D₂ & G₁ M₁ & व्यनदन्, T₁ G₁ & व्यचरन्, G₂ विचरन् — ^c) M₂ om from तूर्ण up to स in 51^a. D₂ S (M₂ om) क्षीत्रं (for तूर्ण)

50 = (var) 6 102 41 K₁ om 50^a-51^b, M₁ om 50 (cf v 1 49) — ^a) S (M₂ om) क्षणेनाति (G₁ पि, M₁ &-& 2 रथस्य — ^b) Ko सहाय; B D (except D₁₋₃ &) सध्वज (for सहय) — ^d) Ko सच्छिन्नो

51 = (var) 6 102 42 K₁ om 51^{ab} (cf v 1 50) M₂ om up to स (cf. v 1 49) — ^a) K₂ & B₂ D₂ & T₂ वासुदेवस्तु सं, K₄ T₁ G₁ & 4 देव सुस — ^b) G₂ स्वीयम् T₁ G सत्क्षणान्; T₂ M वीर्यवान् (for सत्त्व) — ^c) K₁ शोचयां, K₃ & D₂ नोदया, K₄ देशया (for चोदया) — ^d) Ko-2 विभ्रमान, K₃ Dn D₁ & 4 &-& T₂ G₁ & M₁ विनुषान्, K₄ B₁ & विचितान्, B₂ वित्तवान्, B₃ T₁ G₂ & विभिन्नान्, Da D₆ वित्तवान्; D₂ विनुषो, M₁ & विकृषान्, C₀ वित्तवान् (as in text)

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिखनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छिन्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५२
 स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्भुजः ।
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५३
 विचर्षत ततो दोभ्यां धनुर्जलदनिखनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५४
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५५
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
 प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५६

इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्महद्भुजः ।
 मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५७
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरच्छु ॥ ५८
 तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
 विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ५९
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
 गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६०
 पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
 कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारद्दिशः ॥ ६१

52 = (var) 6 102 43 —^a) S ततोर्जुनो (for ततः पार्थो) —^b) A few MSS 'निखन —^a) B₃ & D (except D₁₋₃ &) S शितैः (for त्रिभिः)

53 = 6 102 44 —^a) T₁ (before corr) 2 G₁ & M स (for स) K₃ Da₁ D₈₋₅ 7 8 कौरव्य —^b) G₂ 8 'रन्य K₁ महद्भुज', K₅ महाधनु —^c) K₁ & 5 B₁ 8 & Dn₁ D₁ 8 8 8 (before corr) निमिपातरं, T₁ G₂ & क्षिप्रमादाय तद्राजन् —^d) Ś₁ K₈₋₅ B Da₂ Dn₂ D₁₋₅ T₁ G₄ सज्ज K₃ 5 D₂ 6 कृत्वा (for चक्रे)

54 = 6 102 45 —^a) Ś₁ K₁ विचर्षत्, Da₁ विकीर्षत —^b) T G M₁ धनुस्तजलदस्वनं —^c) K₃ D₃ पुनरर्जुन, D₀ ** चार्जुन K₅ धनुश्छिच्छेद चार्जुन

55 = (var) 6 102 46 —^a) K₁ प्रजं (for पूजं) —^b) Ś₁ (before corr) K₄ B Da Dn D₅ 7 शंतनो —^c) K₀ B₃ Da Dn D₄ 7 भो K₄ 8 साधु पादवनदन

56 ^a) Ś₁ त्वय्येव रूपसयुक्त, K₀ 2 M₂ 5 त्वय्येवैत युक्तरूप, G₃ त्वय्येमेव तद्युक्तरूप (s₁₀) —^c) S प्रीतोऽस्मि ते मृदा (G₃ तेनिश) पार्थ

57 ^a) Ś₁ K₀₋₂ Da₂ D₁ 2 6 प्रशस्याथ —^c) Ś₁ प्रगृह्यार्थं, K₃ D₂ प्रतिगृह्य; D₃ G₃ प्रगृह्यान्त्य, T₂ प्रसह्यान्त्यन् —^d) = (var) 6 102 47^{cd} Ś₁ शर (for वीर) K₀₋₂ पार्थसुत

58 = (var) 6 102 48 —^a) K₀ 2 अदर्शयन्,

S विदर्शयन् (G₃ विदर्शयो) K₃ अदर्शद्वासुदेवाय. —^b) Dn₃ हययाने, T G₁ & M₁₋₄ हययाने, G₂ रथज्ञाने —^c) Ś₁ K₁ G₂ मोघा, K₅ मोघी- (for मोघान्) Ś₁ हयास (for शरास) —^d) K₃ & B D₂ & 6 मढलान्याचरत्, K₅ मढलीन्वा, D₁ 'लान्यतरद्, T₂ G₁ 2 'लान्यचरत् (T₂ 'न्), G₃ 'लान्याचरन् D₁ युधि, D₈ (marg sec m) G₃ बहु (for लघु)

59 ^a) Ś₁ K₁ तथा तु, K₀ 2 ततस्तु, G₁ 8 तथा हि. D₁ 8 तथा भीष्मस्तु सुदृढ —^c) T₂ G₁₋₃ तीक्ष्णै (for बाणै) —^d) K₀₋₂ B₁ D₈ भारत (for मारिष)

60 = (var) 6 102 49 —^b) K₁ 2 भीष्मेण शरविक्षतौ; K₃ 5 D₁ 6 8 तौ भीष्मशरवीक्षितौ, D₂ M भीष्मस्य शरविक्ष (D₂ M₁ 'विक्षि, M₂ 'वीक्ष)तौ, T G भीष्मस्य शरपीडितौ —^c) K₀ नर्दतौ, K₄ B₁ & D₈ S संरब्धौ, D₁ संसक्तौ (for नर्दन्तौ) —^d) Ś₁ 'णोल्लिखितांकितै, K₄ B Da₁ D₁ & 'णैलिखिता (Da₁ 'लिखिता, D₁ 'लंछनां, D₄ 'लिखना) कितौ, K₅ विषाणौ लिखि, Dn₁ D₁ 'णोल्लिखनांकितौ, D₈ 'णोल्लिखितांदरौ, T₁ G₄ 'णोल्लिखितांकितौ; T₂ G₁₋₃ M विषाणो (M₂ 'शेषा)ल्लेखनांकितौ; C₀ as in text C_d cites उल्लिखित and अंकित

61 ^a) K₅ D₂ स संक्रुद्धः, B₁ & Da₁ D₈ सुसंरब्ध —^b) B D (except D₂) S शरै शतसहस्रश. —^c) K₄ B₂ 8 Da Dn D₄ 5 7 8 मृदासंक्रुद्धो; D₁ युधि विसृजन्; T₂ M युधि संक्रुद्धो —^d) Ś₁ व्यावारयद्, K₃ D₂ 6 [s] व्यावार; K₄ B [s] व्यावार; D₃ Dn

वार्षेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोपितः ।
 सुहुरभ्युत्सयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ॥ ६२
 ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
 संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६३
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६४
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे वले ॥ ६५
 अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
 अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं वलम् ॥ ६६
 एकाह्वा हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।

किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६७
 द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ।
 आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ६८
 सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
 भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६९
 अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
 कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७०
 तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७१
 तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां

C 6 2562
 B 6 59 74
 K 6 59 74

D₁ 5 7 8 आवार°, D₁ T₁ G M₁ 2 5 प्राच्छाद°, D₃
 व्याच्छाद°, T₂ M₃ 4 प्रच्छादयद् K₅ भीष्मोच्चावारय-
 न्दिश — After 61, T G ins

198* पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयदिश ।

T₂ cont

199* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठं पार्थस्यावारयदिश ।

62 °) Ś₁ K₀₋₂ स वार्षेय (for वार्षेय च) —^b)
 G₁ 8 क्षप° (for कम्प°) K₈ D₂ 6 चाभित° (for
 रोपित°) T₂ सर्वगात्रेषु मारिय —^c) K₀ सुहुरत्यस्म-
 यन्, K₈ D₂ सुहुरभ्यहनद्, K₄ B D₁ 3.6 रभ्यर्दयन्,
 K₅ रभ्यरस्मयद्, T G₄ रस्मन्स्वयं, G₁ 8 सुहुरत्यस्म-
 यन्, G₂ रस्यान्स्मयन्, M रस्य स्वय —^d) T₁ G₁ 2 4
 M₁ तत् (for तदा) Ś₁ प्रहस्यांबुदवत्तत् — After
 62, D₁ ins an addl colophon (adhy no 55)

63 Before 63, D₁ ins संजय उवाच —^a) Ś₁
 कृष्णोस्य (for कृष्णस्तु) D₃ ततस्तु कृष्ण समरे; T G
 कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा —^b) D₁ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) T G
 भीष्म भीमपराक्रम —^c) K₅ स सप्रेक्ष्य (for सप्रेक्ष्य
 च) K₈ D₂ 6 महाबाहो —^d) Ś₁ K₀ 1 5 T₁ G
 मृदु युष्यत, D₁ D₁ युष्यता, D₁ मृदुवत्त्वता.

64 °) B₃ 4 D₂ D₁ 7 8 त भीष्म, D₁ भीष्मं तु
 —^b) K₁ 2 B₂ अनिल D₁ तथा (for युधि) —^c)
 K₂ D₃ प्रपततम् —^d) D₁ मध्यमास्थाय

65 °) D₃ वीरान् (for the first वरान्). T₁ G

M₂ परान्, M₄ वीरान् (for the second वरान्)
 —^d) K₀ 5 यौधिष्ठिर K₅ वलं

66 °) K₅ वलवान् —^b) D₁ केशव° केशिसूदन°
 —^d) K₄ तदा (for नास्ति)

67 °) S (except G₈ M₅) एकाह्वापि D₁ एको हि
 समरे भीष्मो —^b) Ś₁ देवमानुषान्, B₈ D₁ D₁
 D₄ 8 (marg see m as in text) दैत्यदानवान् —^c)
 K₈ 4 B D₂ 8 किं तु (for किमु) D₈ सख्ये (for
 युद्धे). —^d) Ś₁ समदान्, K₀ 2 सगदान्, K₁ स
 पक्षे; T₂ घलवान्, G₁ 8 सपदान् (for सबलान्).
 D₂ सवाहनवल्गान्वितान्

68 °) K₅ B₁ 8 4 D₁ 8 महासैन्यं —^c) D₁ सर्वे
 (for तूर्णं) —^d) K₅ प्रभग्नः Ś₁ पृष (sic), K₀ 2
 मुच्य; K₁ मृश्य, K₈ 5 B₄ D₂ 8 1 8 वीक्ष्य, D₁
 प्रेक्ष्य (for दृश्य) B₁ सैनिकान् —^c) Ś₁ आद्रवंतः;
 K₂ B₄ प्राद्रवसि; K₅ कौरवाश्च, D₁ व्यद्रवत; D₈
 आर्दयन्ति Ś₁ K₄ 5 B D₀ दृष्ट्वा (for दृष्टा) —^c)
 K₅ हर्षयत, M₂ आर्षयत

69 °) K₈ 5 D₂ 8 S निहत्याद्य —^b) Ś₁ K₁
 दंशित, K₀ 2 S दंशित —^c) K₈ D₂ 8 भारमेव,
 S (except T₂) मेन D₁ भारमद्यापनेष्यामि

70 °) Ś₁ K₈-5 B₈ D₁-3 8 7 M₂ 4 अर्जुनो हि,
 D₁ D₁ नोच K₀-2 अर्जुनो निशितैस्तीक्ष्णैर्. —^b) Ś₁
 तप्य° (for वष्य°) K₀-4 B₂ D₁-3 8 8 S [S]पि;
 B₈ 4 [S]य, D₁ D₁ [S]द्य (for हि).

71 °) T₂ भूयस्त्व पितामहान्

दिशोऽथ सर्वाः पिहिता वभूवुः ।
 न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
 न् भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
 ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
 दिशश्च सर्वाः क्षुभिता वभूवुः ॥ ७२
 द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
 भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
 विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ७३
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
 वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
 किरीटिनं त्वरमाणाभिससु-
 निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ७४
 तं वाजिपादातरथौघजालै-

रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
 किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
 गिनेर्नहा वारणयूथपैश्च ॥ ७५
 ततस्तु दृष्टार्जुनवासुदेवौ
 पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।
 अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
 शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ७६
 स तान्यनीकानि महाधनुष्मा-
 ञ्शिनिप्रवीरः सहसामिपत्य ।
 चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
 विष्णुर्यथा वृत्रनिपृटनस्य ॥ ७७
 विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं
 भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
 युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं

72 ^a) K₃ & D₂ बहुत्वाद्भि, K₄ B₁ 2 & D_a
 D_n D₁ 3-3 'त्वानु, B₃ सुहूर्त्वात्, S बहुत्वात्सु
 (for 'त्वाद्भि) — ^b) K_o-2 B₁ 2 & दिशश्च, D_a
 D_n D₃ 5 दिशो हि D_n om (hapl) from पिहिता
 up to सर्वा in 72' Ś₁ K_o-2 व्यथिता, C_o पिहिता
 (as in text) T₁ G समीक्ष्य (for वभूवुः) — K_o 1
 om 72^a-73^b K₃ om (hapl) 72^c ^der — ^c) D₃
 S नैवात् (for न चान्त) — ^e) D₃ ववुस्तु, T₁
 (before corr) G₃ वपुश्च, Some MSS तुमला
 K₃ विधूमा, D₁ प्रचडा, D₃ M₂ सुधूमा — ^f) Ś₁
 पतिता, D_n तुमला (for क्षुभिता)

73 K_o 1 om 73^{ab} (cf v 1 72) — ^a) D₁
 द्रौणिर K₂ & D₁ 2 & 7 & M₄ विकर्णश्च — ^b) D₁
 श्रुतायुरश्चस्य पतिश्च राजा — ^c) K_o 1 श्रुतायुरश्चस्य
 पतिश्च, K₃ शतायुरवष्ट' Ś₁ स (for च) M₁-3 &
 राजन् (for राजा) — ^d) K₂ सुदक्षिण च, S मही
 क्षितश्च (M₁-3 & 'तौ च)

74 ^a) K_o-2 सौवीरजनाश्च — ^b) D (except
 D₁-3 & वसातय', G₂ वासादद्या K_o कृत्तक, D_n 2
 क्षुद्रका — K_o om (hapl) 74^c-75^b — ^c) D_n 2
 D₄ 7 विससुर, D₁ हि ववुर, D₂ विवचुर, D₃
 विशति, T₁ G₂ 4 तु तूर्ण (for [अ]भिससुर) — ^d)
 S राजन् (for राज) — After 75, D₁ ins

200* तवापि पुत्रस्य तु कोपनस्य ।

75 K_o om 75^{ab} (cf v 1 74) — ^a) D₁
 तैर् (for त) K₁ 3 'पादातरथोघ', K₂ 'पदातिर-
 थोघ', D_n M₃ & 'पादातिरथोघ' — ^b) D₁ सम
 तात् (for ददर्श) — ^c) K₃ & D₂ शनेर्नहा, D_a
 D_n D₃ नहा शिनेर्, T₁ शिनेर्नहा D₁ वृष्णिवर
 प्रियैपी, T₂ वारणयूथपाश्च

76 ^a) D_n 2 D₂ ततश्च, D₁ तत' स (for ततस्तु)
 — ^b) D₃ पादाति' — ^c) Ś₁ अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठै'
 — K_o 1 & om (hapl) 76^d-77^a — ^d) K₃ D₂ &
 शनि' D_a D_n 1 'रोय ससार, D₃ 'रोपससार

77 K_o 1 & om 77^a (cf v 1 76) — ^a) B₂
 अतान्य'; S ततो ह्य' (for स तान्य') K₂: B D (ex-
 cept D₁-3 &) धनुष्मता वर' (for महाधनुष्मान्) — ^b)
 K₃ D₂ शनिप्रवीर' D₂ [अ]भिगत्य, D₃ तिपत्य — ^d)
 K₃ वज्र' (for वृत्र') A few MSS 'निस्'

78 ^a) D₁ T₁ G₁ 2 & M₄ विकीर्ण (for विशीर्ण)
 Ś₁ K_o 1 द्विपौघ (for -ध्वजौघ) — ^b) Ś₁ भीष्म च
 (for भीष्मेण) K₃ D₃ 'सर्वयोधा' — ^c) K_o 2 &
 योधि' D₂ उप (for अभि) — ^d) Ś₁ समृश्य
 M₁ 2 सदिश्य (for सदृश्य) Ś₁ K₃ & D₂ शनिप्र',
 D_n 1 निशि प्र'

ग्रीवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ७८
 क क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः
 सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।
 मा स्वां प्रतिज्ञां जहत् प्रवीराः
 खं वीरधर्मं परिपालयच्चम् ॥ ७९
 तान्वासवानन्तरजो निगम्य
 नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।
 पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
 भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ८०
 अमृष्यमाणः स ततो महात्मा
 यथास्त्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।
 उवाच शैनेयमभिप्रशंस-

न्दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् ॥ ८१
 ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर
 येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
 भीष्मं रथात्पश्य निपाल्यमानं
 द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ८२
 नासौ रथः सात्वत कौरवाणां
 क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
 तस्माद्दहं गृह्य रथाद्गमुग्रं
 प्राणं हरिष्यामि महान्नतस्य ॥ ८३
 निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ
 द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।
 ग्रीति करिष्यामि धनंजयस्य

C 6 2595
B 6 59 87
K 6 59 87

79 ^a) B₃ धिङ् (for ङ) Ko यास्यथ वंय
 — ^b) K₂ B₂ s Da Dn₁ D₁ s t s S पुराण (D₁
 'जे, T₂ 'ज) — ^c) Ko 1 M₂ मा न्वा, K₈ मा
 त्वा, K₅ D₁ मा ता, B Da Dn D₁ 1 s T G
 मा स K. जहय, B D (except D₂ s s) S
 न्यजत (for जहत्) K₂ प्रवीरान् — ^d) Ko-2 s s
 D₂ M स्ववीर(K₄ 'यं)धर्मं, B Da Dn D₁ s 1 s
 स्व(B₂ s सु-; B₂ s D₁ स्व)वीरप्रमाणं Ś₁ K₁ Dn₂
 D₁ s M₁ s s (before corr) प्रति (for परि).

80 ^a) B₁ s D₁ T₂ G₁ s s M₂ s s निगम्य
 — ^b) Dn₂ D₁ 1 सनेतात्र (for समन्तात्) — K₂
 om (hapl) 80^c-81^d — ^c) K₈ Da Dn₁ D₁ s s
 मृदुयुष्यता च, T₁ G मृदु युद्ध(T₁ G₁ बुद्धि)वीर्यं
 — ^d) T₁ G M₁ s-s सखे, T₂ युद्धे, M₂ वाणान्
 T₂ समुदीर्णं, Ca 'दीर्घं (as in text) D₁ भीष्म
 सगणं निहत मयाद्य

81 K₂ om. S₁ (cf v l 80) D₁ om (hapl)
 81-82 — ^a) B D (except D₂ s s, D₁ om) तु
 (for त) — ^b) K₂ यथास्त्विनं Ś₁ K₄ Dn₁ D₃ s
 (by corr) T₁ G₁ सर्वदाद्रार्हभर्ता, Ko त स दशार्हं,
 K₈ सर्वदशार्हकर्ता, B₂ 'हर्ता — ^c) Ko 1 अभिप्रशस्य
 — ^d) Ś₁ क्रुद्धा परितः D₃ समस्तान्, S सनयान्

82 D₁ om 82 (cf v l 81) — ^a) Ś₁ Ko 2
 यात्वेव; K₁ यात्वेव, K₄ यात्वेव, Dn₁ Dn₁ यात्वेव,

D₂ ते यातु, T₂ यात्वेव (for यान्त्वेव) Ś₁ K₈ s D₂
 शनिप्रवीर D₃ ये क्षत्रियस्त्वे च शनिं (sic) — ^b) S₁
 Ko-2 T G₁ M₁-s s येवस्थिता, G₁-s ये व(G₂ नि)
 जिता D₈ सात्यके, M सत्यक (for सात्वत) — ^c)
 Ś₁ Ko-2 पश्यत पात्यमान; G₁ s पश्यसि पात्यं — ^d)
 Ko सख्य, S (mostly) सखे T₁ G शरण (for
 सगण) K₅ समायात, D₃ तथाद्य

83 ^a) K₂-s D₂ s न मे रथं, B₁ 2 s Da₁ Dn₁
 D₁ न मे रथी, B₃ न मे रणे, Da₂ Dn₂ D₁ s 1 s न
 मे चले, D₃ चक्रान्न मे, T G न सारथे, M नासौ रणे
 K₅ सात्यकि, D₁ सात्यकि, M सत्यक (for सात्वत)
 — ^b) Ś₁ क्रुद्धोस्य Dn₂ D₁ 1 s युष्येत (for मुच्येत)
 M रणे हि Ś₁ G₈ कश्चित्, Da₁ कश्चित्, D₁
 कोपि, G₁ 2 किञ्चित् — ^c) S त(M₂ क)स्मादिहादाय
 (for तस्माद्दह गृह्य) Ca cites गृह्य K₈ रथा
 गमुत्तम, M रथागमद्य, Ca.c 'गचक्र — ^d) Ś₁
 K₂ D₂ s S (except T₂) द्रोण, Ko-2 भीष्म (for
 प्राण) Ś₁ K₃ s D₂ वधिष्यामि, Ko-2 D₃ S (except
 M₁) हनि (for हरि) K₂ om (hapl) from महा
 up to प्यामि in 84^c Ś₁ Ko 1 s s D₁-s S महाव्रत च

84 K₂ om up to प्यामि (cf v l 83) — ^a)
 Ś₁ Ko 1 तथा चै, K₈ D₂ s तथैव, B₃ तु भाजौ; T₁
 G₄ तदाजौ — ^b) G₂ शैने च (for शैनेय) Ś₁ रथो-
 त्तमौ च, Ko 1 s s B₃ D₂ s रथोत्तमौ तौ, K₄ Da
 Dn D₁ s 1 s रथप्रवीर, B₁ s D₃ S रथ(T₂ महा)-

राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ८४
 निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रां-
 स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
 राज्येन राजानमजातशत्रुं
 संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८५
 ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
 सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
 क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं
 रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ॥ ८६
 संकम्पयन्तां चरणैर्महात्मा
 वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।

मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः
 सिंहो जिघांसन्निव चारणेन्द्रम् ॥ ८७
 सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये
 क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
 व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे
 घनो यथा खेऽचिरभापिनद्वः ॥ ८८
 सुदर्शनं चास्य रराज शौरै-
 स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
 यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
 रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९
 तत्कृष्णकोपोदयसूर्यचुद्धं

प्रवीरौ, D1 रथोत्तमाभ्यं — ^a) K4 राज्ञ स(for राज्ञश्च)
 K8 Da1 भीष्मस्य (for भीमस्य) Ko च तथाश्विनो,
 K2 तथाश्विनस्य, K8 s Da1 D2 s ० s M4 तथाश्विनो च,
 D1 'श्विनाभ्यां Ca ० cite अश्विनो'

85 ^a) Da Dn Ds s 'राष्ट्रपुत्रास्य; D1 'राष्ट्रस्य
 पुत्रास्य — ^b) K4 तत्पक्षिका, B1 s 4 Dn2 D4 s तत्पा-
 क्षिका; Da Dn1 Ds तत्पार्श्विका (for तत्पक्षिणो)
 — ^c) Ko 1 राज्ञां च, K2 T1 G2-4 राज्ये च (for
 राज्येन) S1 इति श्रुवारानमजात (810) — ^d) S1 स-
 मोद्, K8 s D2 सयोज (for सपाद) K5 अप्र (for
 अद्य) B8 कृष्ण, T1 G हृष्ट — After 85, T2
 ins an addl colophon (adhy no 55) T
 (T2 after the addl colophon) G ins after 85

201* इतीदमुक्त्वा स महासुभाव
 सस्मार चक्र निशित पुराणम् ।
 सुदर्शनं चिन्तितमाश्रमेव
 तस्याग्रहस्त स्वयमारुरोह ।,

which is followed by 89-90 in T1 G

86 ^a) S1 सुराभ, Ko 2 सुनाद, D1 शतार S1
 Ko-3 s D2 s ० S 'नाथ (for 'पुत्र') — ^b) B1 s 4
 Da Dn D4 s 7 s वज्रसहस्रतुल्य, D1 वज्रसमानकल्प
 — ^c) D (except D1-s ०) उद्गम्य, Co उद्यम्य (as in
 text) D1 करेण (for भुजेन) — ^d) Ko विसर्ज्य

87 ^a) Ko-3 s D2 s T1 G2-4 M4 स कप, M1-2 s
 प्रकप S1 K8 G1 s चरणे, K5 चरणौ, Ca चरणौ

(as in text) — ^b) S जवेन (for वेगेन) K4 B8
 transp भीष्म and कृष्ण B2 D1 स, D8 [S]भि- (for
 प्र-) T2 भूमि (for भीष्मम्) — ^c) D8 मदात्तम्
 S1 समुदीर्णदर्प, K2 s B D (except D1-s) M 'र्णदर्प
 — ^d) D8 वारणेद्रान्

88 ^a) S1 सोम्याद्रवद्, K8 Da Dn D1 s 4 s T
 G2-4 सोभिद्रवद्, K4 B D8 ०-8 G1 M8 सोभिद्रवन्
 K1 s अनेक — ^b) K2 'वरण (for 'वरज'). — ^c)
 S1 Ko-2 T2 M1 s-5 व्यालव(K1 विलव, T2 विलवि)-
 पीतांतपटश्, K5 व्यालयी पीतार्धपटश्, T1 G व्यालयि-
 (G1 'व; G2 'व्य)पीतांवरधृक् Ko 1 च काले, K2 s
 D2-4 चकाले — ^d) K5 मेघो (for घनो) S1 खेचर
 तावनद्, Ko 1 खेचिरभावनद्, K2 s D2 ० खेचर-
 भावि(K2 'व)नद्, K4 B2 s खे तद्विता पिनद्,
 B1 s D1 s खे तद्वितावनद्, Da Dn1 D8 खे (D8 वै)
 तद्विताभिनद्, T G सूर्यमरीचिनद्, M खे रविभापि-
 (M1 'वि, M2 'नु)नद्

89 T1 G read 89-90 after 201* (of v l 85)
 — ^a) B2 चाथ (for चास्य) K8 D3 s शौरै K8 D8
 सुचक्र (for तच्चक्र) S1 Ko सुभुजांतरा (Ko 'ना)ल,
 K8 Da1 सुभुजोरुनाभ T G तच्चक्रपद्म प्रगृहीतमाजौ रराज
 नारायणबाहुनाल — ^c) S1 यथादिपर्ण; K8 s D1 s
 यथा हि पद्म, Da D8 यथालिपद्म, D8 यथादिपद्म
 — ^d) Da2 'नाभिजाल, D8 'बाहुनाल

90 Ko-2 D2 ० (1 hapl) om. 90 For sequence in
 T1 G, of v l 85 T2 reads 90 twice consecutively.

धुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
 तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं
 रराज नारायणवाहुनालम् ॥ ९०
 तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
 क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
 सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
 क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा ॥ ९१
 स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
 संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
 अभ्युत्पतल्लोकगुरुर्वभासे

भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ९२
 तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं
 समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।
 असंभ्रमात्कार्मुकवाणपाणी
 रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ९३
 एहोहि देवेश जगन्निवास
 नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।
 प्रसह्य मां पातय लोकनाथ
 रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ९४
 त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण

C 6 2603
 B 6 59 98
 K 6 59 97

—^a) Ś1 Da Dn1 Ds उत्कृष्टकोपोदय*, Ds तत्कृष्ण
 कोपोदयसूर्ययुद्ध, T1 G2 4 उत्कृष्णकोपोदित(G2 'पादति)
 सूर्यवंच —^b) Ds 'प्रसुजातपत्र — M1 s s om.
 90^{ed}. —^c) T2 G3 तत्रैव (for तस्यैव) —^d)
 Ś1 'वाहुजात, K4 'नाभिनालं, T2 (inf lin as in
 text) 'नाभिजातं

91 ^a) G2 तमात्तचक्रं Ś1 प्रजहंतम् (for प्रणदन्तम्)
 —^a) Da Dn1 D4 s s T1 G4 M1-3 क्षय K4
 B1 s 4 D2 (marg sec m as in text) हव (for
 इति)

92 ^a) Ds 'चक्र —^b) Cc d सर्वत' (as in
 text) ॐ Ca उद्धरिष्यन् सहरिष्यन् । उद्धर्तयिष्यन्निति
 पाठः । स पदार्थः । ॐ Ks om (hapl) from जीव
 up to त्रिव in 92^a K4 D1 सर्वलोक, Da1 Ds जीव
 लोके —^c) K3 Da1 Dn अभ्युत्पतत्, K4 प्रत्युत्पतन्
 D1 4 T2 चमाये —^d) K3 D2 जगद्धिषक्षन्, T1 G4
 वनानि धक्ष्यन्, M4 भूतानि धक्षन् K4 B D (except
 D2 e, D1 marg as in text) Cc धूमकेतु (for
 काल)

* 93 ^a) Ko तमापतपत (s10), Ks-s D1-3 ० तमा
 इवतं, T1 G2 4 स (G2 त) वासुदेव, M1 तमापतपत
 D1 प्रसमीक्ष्य भीष्मो (for प्रगृहीतचक्र) —^b) Ś1
 Ko-2 4 D2 s ० इष्ट्वा कृष्ण (D3 ० 'इष्ट्वा देवं) शांतनवस्त्र-
 दानीः D1 गृहीतचक्र युधि वासुदेव — For 93^{ed},
 Ś1 Ko-2 4 D1-3 ० subst

202* असंभ्रम तद्विचक्र्यं दोम्भं
 महाधनुर्गाण्डिवतुल्यधोपम् ।

उवाच भीष्मस्त्रमनन्तपौरुषं
 गोविन्दमाजावविमूढचेता ।

[(L 1) Ś1 Ko-3 D2 s असंभ्रम, D1 'भ्रमात्
 Ś1 Ko-3 तत्र (for तदि-) — (L 2) Ś1 Ko-3 D1
 महद्भुर् K3 D2 गांजिव — (L 3) Om (hapl)
 in D1 Ks s D2 'वीर्य (for 'पौरुष) — (L 4) D1
 गोविन्द जानामि तव प्रभाव]

—^a) T1 G4 M1 s 4 असंभ्रम, T2 अथाववीत्; G1-s
 असंभ्रम, M2 s असंभ्रमन् (for असंभ्रमात्) G1 'पार्णि;
 G2 'पाणि, G3 M4 'पाणि —^d) T2 महत्समा (for
 अभ्युवाच)

94 ^a) D1 s S एहोहि कुलांडुजपत्रनेत्र —^b) Ko 2
 शार्ङ्गचक्राङ्गपाणे, K1 शराचक्रपाणे (s10), Ks B1 s 4
 Da Dn D4-s 'गदासिपाणे, K4 s D2 (before corr)
 'चक्रासिपाणे (Ks 'णौ), B2 D2 (marg sec m)
 माधव चक्रपाणे, D1 s S देववराप्रमेय (for शार्ङ्गरथाङ्ग
 पाणे) —^c) Ś1 Ko 1 M2 4 s मा (for म) G1 s
 पालय —^d) K4 भूतसौख्यसख्ये (s10), D1 भूत
 सहस्रनाथ, Some S MSS सख्ये (or संधि) — After
 94, D1 ins

203* समोम्रचक्रेण निकृन्व देहं ।

95 ^a) Ko-3 Da1 Ds हतस्येव (Ko 'वम्), D1 s S
 हतस्यापि Ko आसाद्य, G2 मयाद्य. Da Dn1 Ds विष्णो
 (for कृष्ण) —^b) G3 हव (for इह) Ko 2 चैक,
 Ks B2 Ds T1 G जीव, M2 वै च (for चैव), D1
 श्रेय पर भविता देवदेव —^c) G2 [s]पि (for ऽस्मि)
 —^d) D1 देव (for वीर) K2 D1 त्वाभिधानात्, Ks s

श्रेयः परसिन्निह चैव लोके ।
 संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
 लोकैस्त्रिभिर्वीर तवामियानात् ॥ ९५
 रथादवपुत्य ततस्त्वरान्वा-
 न्पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
 जग्राह पीनोत्तमलम्ब्रवाहुं
 बाहोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९६
 निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो
 भृशं सरोपः किल नाम योगी ।
 आदाय वेगेन जगाम विष्णु-

जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९७
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
 भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
 बलान्निजग्राह किरीटमाली
 पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ ९८
 अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
 प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
 उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
 गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ९९
 न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं

D2 ० Cd 'सारात्, T1 G 'घातात् K4 B Da2
 (marg) Dn2 D4 7 8 लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभाव'
 — After 95, Ś1 Ko-2 ms

204* श्रुत्वा घञ् शातनवस्य कृष्णो

वेगेन धावस्तमथाभ्युवाच ।

त्व मूलमस्येह मुवि क्षयस्य

दुर्योधन चाद्य समुद्धरिष्यसि ।

दुर्धृतदेवी नृपतिर्निवार्य [5]

सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।

त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धि

धर्मातिगो य कुलपासन स्यात् ।

भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीर

राजा परं दैवतमित्युवाच । [10]

त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे

धर्मात्कुरुणामधिपस्तदानीं ।

संयोज्यमानो न बुबोध राजा

क्लेशाय दैवादिपरीतबुद्धि ।

श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति [15]

वक्ता शृश स्यात्स तु किं ब्रवीतु ।

[(L 1) K2 वाच (for वच) — (L 4) Ś1 समु
 द्हरासि — (L 6) Ś1 धर्मपथस्थितेन — (L 9) Ś1
 रथप्रवीरो (for यदुप्रवीर) — (L 11) Ś1 त्यक्त हि कसो
 यदुभिर्हितेन्ये — Ko-2 om line 12]

96 Before 96, D1 ms सजय उवाच —^a) K1 2
 रथस्त्वरान्वात्, T2 तत् स्वकाश्च —^b) B1 4 पार्थ पदा
 *त्य, B2 Da2 D4 'र्थ' पदाद्भुत्य, B3 'र्थ' पदौ घृत्य,

Dn1 Dn D8 'र्थ' पदाद्भुत्य, D4 'र्थ' परिद्रुत्य; M 'र्थो'
 प्यनुद्रुत्य —^c) K5 D2 3 पीनोत्तलंब्रवाहु (D3 'लंब्रि
 बाहुर्), T1 G4 'त्तममूलबाहु —^d) Ko 1 D1 3
 'पीनबाहु, K5 'दीर्घबाहु

97 ^a) K4 B2-4 D (except D1 2 ०) निगृह्यमाणस्तु,
 B1 विगाह्यमाणस्तु Ś1 K D2 ० G1-3 M2 ० तमा' (for
 तदा) —^b) Ko-2 सरोपात्, G2 सरोप (as in
 text) K4 B2 Da Dn D4 (before corr) ० G2 वा
 (K4 B2 Da2 Dn2 चा)स योगी, K5 ना***; B3
 वासुदेव', G2 v नाम योगी (as in text) —^c) K5
 *दाय वेगात् Ko-2 ० Dn T2 M3 ० विष्णु, Dn2
 D4 7 8 T1 G M1 जिष्णुं (for विष्णुर्) —^d) Ko-2
 Dn2 D4 7 8 G1-3 M1 2 ० विष्णुर्, Da2 T2 M3
 जिष्णुर् (for जिष्णु) K5 D2 ० महावायुम् (for महा
 वात) D8 इहैक' D2 -पत्र (for वृक्षम्)

98 ^a) Ś1 पार्थोस्य, T2 M2 पार्थस्य (for पार्थस्तु)
 —^b) K5 Dn2 D4 (before corr) भीष्मात्क —^c)
 K4 किरीटमाली, B1 2 4 Da Dn D4 ० 7 8 शनैर्महात्मा,
 D1 ० S हरिं किरीटी —^d) K5 पदाथ, B Dn D4 7 8
 S (except T2 M2) पदे च (for पदेऽथ)

99 ^a) S तु (for च) M1 प्रसमीक्ष्य (for प्रणि-
 पत्य) —^b) K5 प्रीतोर्जुन T G M4 'चित्रमौलि'
 —^c) D5 प्रतिसजहार (for 'हरेति) —^d) K5 D2 ०
 गतिर्भवान्पाण्डवानां यतो हि (D2 'तोसि)

100 ^a) K5 तदास्यते Dn2 D4 (m as in text)
 हास्यते, G2 यास्यते, M हास्येह (M2 'घ) Ko-2
 कृष्ण, C7 कर्म (as in text) Ko-2 यथा प्रतिज्ञा,

पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
 अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां
 तयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १००
 ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै
 जनार्दनः प्रीतमना निगम्य ।
 स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
 रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१
 स तानभीषून्पुनराददानः
 प्रगृह्य शङ्खं द्विपतां निहन्ता ।
 विनादयामास ततो दिग्धश्च
 स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२
 व्याविद्वनिष्काङ्गदकुण्डलं तं

रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् ।
 विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
 विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३
 मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा
 नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
 ससिंहनादाश्च बभूवुरग्राः
 सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०४
 गाण्डीवघोषः स्तनयित्कुल्लपो
 जगाम पार्थस्य नभो दिग्धश्च ।
 जग्मुश्च वाणा विमलाः प्रसन्नाः
 सर्वा दिग्धः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५
 तं कौरवाणामधिपो वलेन

C. 6 2620
B. 6 29 109
K. 6 59 110

K₄ G₂ यथाप्रतिज्ञां, C_v यथाप्रतिज्ञ (as in text) —^b) Ś₁ Ko-3 च मे, D₂ मम (for शपे) K₅ पुत्रो शपे केशव पाटवाना —^c) Ś₁ K₄ B₃ D (except D₂ e) नमि (for करि) —^d) K₂ मधमुक्ते, D₂ संवयुक्तं (for संप्रयुक्त) Ko-2 स्वयाहमिन्द्रप्रतिमेन युक्त, B₂ 'हमिन्द्रावरज प्रयुक्त'

101 ^a) Ko प्रतिज्ञा K₄ B D (except D₂) T₁ G M च तस्य, T₂ तदन्य (for च तस्मै) —^c) K₂ B₁ 2 4 Da Dn₁ D₁ 5 7 T₂ प्रिये, D₂ प्रिय (for प्रिये) D₁ कौरवसत्तमाना —^d) K₂ सुचक्र, B T₁ G₂ सचक्र, Dn₂ प्रचक्र — After 101, T₁ G ins

205* ततः प्रतिज्ञा समवाप्य भीष्म
 कृवाङ्गलिं स्तुत्यमथाकरोर्द्वै ।
 त्रैविक्रमे यन्य वपुरंभाये
 तथैव दृष्ट्वा तु मसुज्ज्वलन्तम् ।

102 ^a) Ś₁ K₁ 2 D₂ C_v अभीष्टान्, K₅ 'भीभूत्, Cc d 'पून् (as in text) Ś₁ वाटधान T₁ G₄ पुनस्वरन्वै वरदो जिवासु, T₂ G₁₋₃ M₂ पुनस्वरन्वै वरदो जि (G₂ 'रञ्जव रिपोनि)वासन्, M₁ 3-4 पुनस्वरीन्वै व- (M₁ 'म्वरात्रान्व)रदो जिवासन् —^c) K₄ B D (except D₁ 2 5) निनादयामास, K₅ त पूरयामास K₄ B Da₁ Dn₁ D₁ 7 8 T G M₁ दिशो नभश्च, D₁ M₁₋₃ 6 नभो दिग्धश्च —^d) Ś₁ शौरि, D₂ 8 शौरि

103 ^a) K₅ D₂ 3 आविद्ध, D₂ व्यादिश्य Ś₁

Ko-2 'कुडलात —^b) Ś₁ Ko 1 रजोप, K₅ रज प्र (for रजोवि) K₃ 4 B₃ Dn₂ D₁₋₃ 4 (by corr) c 8 T G M₁ पद्मनेत्र, B₁ 2 4 Da Dn₁ D₁ 5 7 पद्मनेत्र, M₁₋₃ 6 नेत्रपद्म (for 'पद्मनेत्रम्) —^c) T₁ G₁ विचित्रदंष्ट्र, C_v विशुद्ध (as in text) Ko-2 'चक्र (for 'शङ्ख)

104 ^a) Ś₁ Ko-3 'भेरीमुखप्रणादा, K₃₋₅ D₁₋₃ 6 S 'भेरीप (K₅ 'प्र)णवप्रणादा —^b) Some MSS 'निस्वनाश्च — S (except M₄) repeats 104st after 114th —^c) Ko बभूव रुद्रा, K₂ 'व रौद्रा, T G M₁₋₃ (all both times) 4 5 (both times) 'बुरग्या (for 'बुरग्रा) —^d) Da₁ सर्वे ह, D₂ सर्वेष्य S (G₂ M₂ both times) कुरुत्तजानां, T G₁ 2 4 M₁₋₃ (all second time) तथा कुरूणा (for तत कुरूणाम्)

105 ^a) A few MSS गाजीव K₄ 'धन्वा (for 'घोष) —^b) T₁ G₄ लसार (for जगान) K₃ Da₁ पार्थश्च, K₄ पार्थोस्य S दिशो नभश्च (for नभो दिग्धश्च) —^c) D₁ प्रमुक्ता (for प्रसन्ना) —^d) D₂ 'चापयुक्ता, T₂ 'चापसुख्यान्, M 'बाहुमुक्ता

106 ^a) D₂ S (except T₂ G₁ 4) स, D₃ तत् (for तं) G₁ 3 अभितो (for अधिपो) D₂ 7 S जवेन (for वलेन) —^b) T₂ पार्थ (for सार्धम्) —^c) Dn₂

भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।

अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः

कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६

अथार्जुनाय प्रजहार भल्ला-

न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुह्लान् ।

दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं

शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७

स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका-

न्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।

शितेन दुर्योधनवाहुमुक्तं

क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १०८

ततः शुभामापततीं स शक्तिं

विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।

गदां च मद्राधिपवाहुमुक्तां

द्राम्यां शराम्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९

ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य

चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।

माहेन्द्रमस्रं विधिवत्सुघोरं

प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११०

तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा

सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।

शरौघजालैर्विमलाशिवर्णै-

निवारयामास किरीटमाली ॥ १११

शिलीमुखः पार्थधनुःप्रमुक्ता

रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।

निकृत्य देहान्विविशुः परेषां

D₂ 7 8 प्रत्युद्ययाव्, D₂ अभ्युद्यतो K₄ B Da Dn₁
D₁ 5 उत्तमबाण (B₂ 'शस्त्र')पाणि, D₂ [S]युद्यत्त बाण
पाणि, D₈ उद्यत्तचापपाणि —^d) K₀ कक्षं, M₂
कक्षान् — After 106, K₀-2 ins an addl colophon

107 Before 107, Ś₁ K₀-2 ins संजय —^a)
B₂ Da Dn₁ D₅ Ca प्रजिघाय (for प्रजहार) G₂ 8
फलान् (for भल्लान्) —^b) K₅ शुद्ध- (for सप्त)
—^c) K₈ D₂ 6 उग्रवीर्यं, S उग्र (T₂ आयु)धन्वा.

108 ^a) K₈ D₂ 6 शरप्रवर्यां (D₂ 'ज्यां')न्, K₄
Dn₂ D₈ T₂ 'प्रवेगान्, K₅ 'प्रयर्हान्, D₁ च तत्र
भल्ला; M₄ शराश्च वेगान्, Ca 0 शरप्रवेकान् (as
in text) G₈ स सप्त सप्ताश्च शरप्रवेगान् —^b)
Ś₁ K₀-2 विदार्य, K₈ 5 D₂ 6 निवार्य (for संवार्य)
Ś₁ वरिष्ठान्; B D₁ 4 6 7 प्रमुक्तान्, Da Dn D₅ 8
प्रमुक्तान्, T₁ प्रहृष्टान्, T₂ [S]विसृष्टान्, G₂ 3 4 M
प्रसृष्टान्, G₂ पृषक्कान् (for विसृष्टान्) —^c) K₀
शरणं, K₁ 2 शतेन, D₈ 8 शितेन D₂ 'माशु विध्वा
(for 'बाहुमुक्त) —^d) Ś₁ K₁ 2 D₈ शरेण (for
क्षुरेण) D₈ 6 8 तं तोमरम्

109 ^a) K₀ शुभाम्रापततीं, Da D₅ T₂ M₄ 'माप
तितो; G₁ 8 'मापततीं K₀ 8 B Da D₂ 4-6 8 च
(for स) —^b) D₈ विष्वक्प्रभां K₁ D₈ मुक्ताम्

—^c) K₀-2 'हस्तं, S 'वेग' (for 'बाहु') —^d) S
(except T₁ G₄) शुराम्या (for शरा') K₄ D₈ G₈
विचकर्त; T₁ G₂ 4 स चकर्त

110 ^a) Ś₁ K₅ Dn₂ D₄ 5 7 8 (marg sec m) T
G₂ 4 महेंद्रमस्र; D₈ महेंद्रमस्र K₈ 5 विविध, D₂ सु-
विधं, T₂ विदधत् (for विधिवत्) K₀ सुघोर, T₂
प्रयुक्त (for सुघोर) —^d) K₅ 'रिक्षं, B 'रीक्षे

111 ^a) D₈ तत्रोत्तमास्त्रेण; T₁ G₄ M₂ तदोत्तमां,
T₂ ततोत्तमं, G₁ 8 तथोत्तमां, G₂ तथोक्तशां, M₁ 8-5
ततोत्तमां M₁ 8 5 तदा (for ततो) —^b) Ś₁ K₁ 8
D₅ सर्वान्यं —^c) Da₁ D₅ 'मिषर्णो, D₁ 'कैवर्णैर्;
T₂ 'मिषर्णैर् —^d) Da₁ निवारं — After 111,
S ins

206* भीष्मं शरैः संपरिवार्य संख्ये
चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ।
शल्यं च विद्धा नवभिः पृषक्कै
दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ।

112 ^a) D₈ 8 शलीं K₁ D₈ 'नुर्विसुक्ता; K₅ 'नुअ-
युक्ता, B Da Dn₁ D₄ 5 7 'नुर्विसृष्टा (for 'नुप्रमुक्ता)
—^b) B Da Da₁ D₅ रथान्ध्वजाग्राणि; S रथान्ध्वजा-
न्वाण G₈ बाणान् (for बाहून्) —^c) D₈ निकृत्य,
T₁ G₄ निकृत, M₂ विकृत्य D₈ 7 (both marg as in

नरेन्द्रनागेन्द्रतुरंगमाणाम् ॥ ११२
 ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः
 शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
 गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
 किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११३
 तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
 शङ्खखना दुन्दुभिनिखनाश्च ।
 अन्तर्हिता गाण्डिवनिखनेन
 बभूवुस्त्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४
 गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
 विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
 पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-

स्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ११५
 सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
 यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
 ततस्ततः संनतिमेव जग्मु-
 र्ने तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६
 तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे
 हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः ।
 गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
 महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७
 परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
 किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
 दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः

C 6 2632
 B 6 59 121
 K 6 59 122

text) देहाद्, T₂ देहे, G₁₋₃ M देह (for देहान्)
 K₃ निविशु, Da₁ D₃ विमुच्य (for विविशु) —^d)
 Ś₁ Ko-2 नरेन्द्रनागाश्चतुर, T₂ नरेन्द्रदेह तु तुर

113 ^a) Ś₁ D₃ M₃ सानु, K₄ च प्र, B Da Dn
 D₁ 4 6-8 सोनु (for चानु) K₄ चाणै, K₅ सर्वा
 (for पार्थ) —^b) K₄ पार्थ (for शरै) M₃ सुधारै
 (for सुधारै) K₃ D₂ महसा, D₃ 6 समरे (for
 निगितै) B₂ निहत्य, B₄ विभिद्य, T₁ निवृत्त्य, G₂ 4
 विवृत्य (for वितत्य) — K. om (hapl) 113^a-114^d

114 K₅ om 114 (cf v 1 113) —^a) Da₁ Dn₁
 D₂ क्षस्मिस्तथा B Da Dn D₁ 5 7 8 घोरतमास्त्रयुद्धे
 (B₁ चवृद्धे, Da₁ D. श्च युद्धे), D₁ घोरतमे प्रपते,
 T G₂ 4 तरे (T₂ र) प्रवृत्ते —^b) Some MSS
 'निखनाश्च — After 114^{ab}, S (except M₄) repeats
 104^{cd} with v 1 —^d) K₁ om (hapl) from
 णप्रणादा up to स्मुर in 115^d Ś₁ K₂ Da Dn₁ D₁ 5-8
 T₂ M उग्रशरय (M₁₋₃ 5 श्च तथा) प्रणादा, Ko 3 4
 B Dn₂ D₂-4 उग्रशर रथप्रणादा

115 G₁ 3 om (hapl) 115^a-116^b K₁ om up
 to स्मुर in 115^d (cf v 1 114) —^b) Ś₁ विराजनाम-
 प्रमुखा K₃ B₁ D₂ 6 8 प्रवीरा, S (G₁ 3 om)
 नरेद्रा (for नृवीरा) —^c) D₁ पचाल T₂ द्रुपदाश्च
 वीरास् —^d) K₂ M₂ तद्देशम्

116 G₁ 3 om 116^{ab} (cf. v 1 115) —^a) D₃

सु, S (G₁ 3 om) च (for तु) —^b) K₅ गाजि
 वज, M गादिवज्या —^c) Co सनयम् (for सनतिम्)
 S चक्रु (for जग्मुर्) — After 116^c, S ins

207* पुन पुनर्धार्तराष्ट्रा समग्रा ।

—^d) Ś₁ D₂ 3 G₁ 3 M₃ प्रतीतो, Ko-2 प्रभीतो; K₆
 प्रतितो; Ca 0 प्रतीपो (as in text) K₃ D₂ [S]ति-
 ससार; D₀ [S]पससार

117 ^a) D₃ तु, D₄ स (for सु) —^b) Ś₁
 Ko-3 D₂ हत (for हता) T₁ G₄ प्रभग्रा (for
 प्रवीरा) Ko-3 सहया ससूता, K₃ B Da₂ Dn
 D₁ 4 6-8 G₁ सरथाश्चसूता (D₁ श्चशूरा), Da₁ D₂ 3 5
 सरथाश्च सूता (D₃ शूरा), T₂ ससुता ससूता —^c)
 T G हयाश्च नागाश्च निघा (T₂ ता; G₂ 3 चा) ततसा,
 M हयाश्च नागा शरपाततप्ता —^d) B Da Dn D₅ 7
 कक्षा; D₂ दढा (for कक्ष्या) Ś₁ Ko-2 घाताय
 माना ध्वजवैजयत्य, K₃ D₁-3 6 Cd महापताकोच्चय
 (D₁ कोच्छित) वैजयत्य; K₅ महापताकोयतवैजयत (310)

118 ^a) Ko-3 5 D₂ 6 परेत (K₅ रे न) सत्त्वा, D₃
 परीतशस्त्रा, Co सत्त्वा (as in text) —^b) B D
 (except D₁-3 6) तत्र विभिन्नकाया, T₁ G₃ भिन्नतनु-
 त्रगात्रा —^c) B₁ 2 D₀ 3 S दृढ हता, D₁ इच्छा
 हता K₃ पंचभिर, D₃ पत्तिभिर (for पत्रिभिर) —^d)
 K₁ निशितै, K₄ B₁ D₃ S विमलै (for निशितै)
 K₁ शताग्रै

पार्थेन भह्यैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८
 निकृत्तयत्रा निहतेन्द्रकीला
 ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
 पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये
 हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ ११९
 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा
 विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
 ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज-
 न्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२०

ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना
 नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
 नदी सुघोरा नरदेहफेना
 प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१
 वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा
 प्रसुप्तता भैरवारावरूपा ।
 परेतनागाश्चशरीररोधा
 नरात्रमज्जाभृतमांसपङ्का ॥ १२२
 प्रभूतरक्षोगणभृतसेविता

119 D₂ om 119^{ab} —^a) Ś₁ निकृत्तयत्तो, K₈ D₈ निकृत्तयत्रा, D₁ निकृत्तयत्रा, D_{as} 'त्य यत्रा, D₈ 'त्य सत्त्वा Co d cite निकृत्त and यत्र (Cd 'त्राणि) Ś₁ K₈ 4 B₈ D₈ विहि (K₄ B₈ 'ह) तैर्द्रजाला; Ko 1 5 D_{as} (sup 4th as in text) D₈ 4 7 S Cv निह (K₆ D₈ 'हि) तैर्द्रजाला Co cites निहत and हृद्रजालं, Cd 'जालानि K₂ D₁ 8 निकृत्तयत्राणि ह (D₁ हि) तैर्द्रजाला —^b) Ś₁ Ko-3 8 D_a D_n D₄ 8-3 नृपाणां, D₆ मुखाना (for महान्तो) B₈ S 'पतीना (for 'मुखेषु) K₄ सहस्रशस्त्रे ध्वजिनी —^c) Ś₁ Ko-2 रथाश्चसघा, K₆ नृपाश्च संख्ये, D₁ रथौघसघा S (mostly) सघे or सखे —^d) D₂ रथाश्च (for हयाश्च) D₈ रयो रथाश्चाश्च धनं

120 ^a) Ś₁ Ko 1 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वयु (Ko 1 'मु) क्ता; K₈ 'हतास्तूर्णनिपेतसत्त्वा, S बाणा (G₂ दला) हवा पेतुर (M₂ 'तास्तूर्णम) दीनसत्त्वा — S (except M₄) om 120^b —^b) B₈ 4 D_n 2 D₄ 7 8 विस्रं (B₈ D_n 2 'स्र)स्य, M₄ विस्रज्य (for विष्टभ्य) B₂ 3 D_a D_n D₄ 5 7 8 शस्त्राणि (for गात्राणि) B₈ [अ]थ (for नि). D₁ विस्रस्तगात्राश्च निपेतुरु — After 120^{ab}, M₄ repeats 119^a — D₂ om 120^c-121^b —^c) Ś₁ तेनाद्यु शरेण, D₈ तेनास्त्रवलेन —^d) K₄ B D_n D_n D₄ 5 7 8 'काया, D₁ 'गात्रा (for 'देहा) S प्रकीर्ण विच्छिन्नशिरोरुक्नाया

121 D₂ om 121^{ab} (of v l 120) —^b) Ko ***मखक्षतं, K₁ नृदेहमखक्षतं, K₆ D_n D_n 1 D₈ 'शस्त्राक्षतं, D₁ शस्त्रै कृतास्त्रे शकलानि राजन् —^c) K₈ सुदेहा, D_n 1 सुघोरा, D₈ च घोरा Ko नरदेहहीना, K₄ B D_a D_n D₈-3 नरसेदफेना, D₁ नरदेववाहिनी, D₂ नरदेव सेन —^d) D₂ रणागणे (for रणाजिरे) D₁ प्रवर्तिता तस्य रणस्य रुध्ये — For 121-122, S subst

208* तत शरौघैर्निशितैः किरीटी
 प्रवर्तयामास नदीं सुघोराम् ।
 नृनागवाजिक्षतलोहितोदा
 नरेन्द्रमज्जास्थिकमांसफेनाम् ।

[(L 2) M₁ 8-5 प्रावर्तं — (L 4) T₂ M नरात्रं (T₂ M₂ 'रेंद्र) मज्जोद्धतमामं, G₂ 8 नरात्रमज्जास्थिकं (G₂ 'तं)]

122 For subst in S, of v l 121 —^a) Ś₁ Ko 1 गगेव (for वेगेन) D₈ यातीव (for सातीव) K₆ वेगेन सा मांसवसाप्रवाहा — K₄ B D_n 2 D₄ 7 8 om 122^b —^b) K₈ 5 D₁ 8 8 प्रसुप्तुवे, D₂ सु प्रसुप्ता Ś₁ Ko-2 चैव वराहरूपा; K₈ 5 D_{as} D₁-3 8 8 भैरवारावरूपा —^c) Ś₁ K₁ B₁ परीतवाहा (B₁ 'नागा)-श्च, Ko 2 परेतवाहाश्चशरीरतीरा (Ko 'रोधा), K₅ 'नागाश्चशरीररूपा; B₂ D_a D₈ परीतनागा (D_a 1 D₈ 'शा)-श्चशरीरतीरा, B₄ D_n D₄ 7 8 परेतनागाश्चशरीरतीरा, Cv as in text Co cites परेता Cd cites वाधा —^d) Ko नरात्रसजैर्वृतमांसं, K₁ नरत्तमजैर्वृतमांसं (sic), K₂ नाराचमज्जाभृतं, K₈ D₂ 8 नरात्रमज्जोद्धत मांस (D₂ 'रक्त)पका, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 नरेन्द्र-मज्जोच्छिद्र (D_n 2 'ज्जोद्ध, D₁ 'ज्जोद्ध; D₈ 'ज्जोद्ध) तमांसं, K₆ D₈ नरास्थिमज्जोद्धतमांसं, D₁ नरेन्द्रछत्रोद्धतवहसशोणा, Ś₁ as in text Co cites उद्धत (of K₈ D₂ 8)

123 ^a) S 'णभृत (M₂ 'फेन) जुष्टा — M₂ om 123^b-124^d —^b) D_n 2 D₂ 'कपालाकुश'. A few MSS 'शाङ्गला —^c) Ś₁ G₈ M₁ 8-5 शरीरसघाटसहस्र-वाहिनी (Ś₁ 'नी), K₄ 'सघाटसहस्रवाहिनी, B₂ 4 D_a D_n D₄ 5 7 8 'सघाटसहस्र (D_a 1 D₈ 'शरीर) मालिनी;

शिरःकपालाकुलकेशगाद्वला ।
 शरीरसंघातसहस्रवाहिनी
 विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला ॥ १२३
 नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा
 विनाशपातालवती भयावहा ।
 तां कङ्कमालावृत्तगृध्रकह्वैः
 क्रच्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४
 उपेतकूलां ददृशुः समन्ता-
 त्कूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।

T₁ G₂ १ 'सवट्टपहस्रवाहिनी —^d) K₀ विशीर्णवाता
 कवचो', B₂ १ D (except D₂ ३ ६) S (M₂ om.)
 विकीर्णनानाक (M₁ 'र')वचोर्मिमकुला (S 'ला)

124 M₂ om. 124 (cf v 1 123) —^a) Ś₁ K₅
 D₅ 'स्वि(D₂ 'रि')शरीरशर्करा, K₀₋₂ नरास्थिनागाश्व-
 शरीर(K₂ 'निकृत्त')शर्करा, K₅ D₂ नराश्व नागाश्वशरीर
 सकुला (K₅ 'कर्करा'); D₁ नराश्वनागाश्व निकृत्तशर्करा,
 D₂ निकृत्तनागाश्वनरास्थिशर्करा, D₅ नराश्व नागास्थिनिकृत्त',
 S (M₂ om.) 'श्वनागा(M₂ 'ना)स्थिनिकृत्तशर्करा Cc
 cites शर्करा', Cd शर्करा — K₄ B Da₁ Dn D₄ १ ३
 om. 124^b —^b) D₁ निपातपातालवती, S (M₂
 om.) विनाश(T₂ 'राज)पातालवती Cc cites विनाश
 Cc d cite पाताल T G भयावहा; M (M₂ om.)
 'नकां C₇ विनाशपालालवती भयावहा — D₅ om
 124^c —^c) K₀ 1 त कंकमालावृत्तगृध्र', K₂ B₁ २ ४
 Da Dn D₄ १ ३ गोमायुदालावृत्तकङ्कगृध्रैः (K₂ B₁ ४
 'गृध्रककैः, B₂ Da Dn 'गृध्रककैः), K₅ ६ D₂ ६ तां
 काकशालावृत्तगृध्रक(D₂ 'प)कै, K₄ ता कंकशालावृत्त-
 कंकगृध्रै; B₃ ता कंकशालावृत्तगृध्रककै, D₁ पीनाश्व
 शालावृत्तगृध्रककै, D₅ श्वकाकशालावृत्तगृध्रककै, T श्व-
 कंकमालावृत्त(T₁ 'त)गृध्रककै, G₁₋₃ श्वकाकमालाकुल-
 (G₃ 'वृत्त)गृध्रककै, G₄ श्वकरुमालावृत्तगृध्रककै, M₁ ३-५
 श्वकंकमालाकुल(M₁ 'वृत्त)गृध्रककै, Ś₁ as in text
 Cc d cite शालावृत्त[.] —^d) K₀ क्रच्यादसंघैश्च
 K₁ २ तरक्षु', K₂ D₅ तिरक्षु' (for तरक्षु') S (M₂
 om.) तरक्षुभिर्भूतगर्णेश्च जुष्टा

125 S transp 125^a and 125^b —^a) T G₂₋₄
 व्यपेत', G₁ M₂ व्यपेत' All MSS except Ś₁ K₀₋₂
 मनुष्या (for समन्तात्) — D₅ om 125^b —^b)
 Ś₁ K₀₋₂ 'गिप्रकाशा, D₁ 'णीव साक्षात् —^c) K₂

प्रवर्तितामर्जुनवाणसंघै-
 मेंदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५
 ते चेदिपाञ्चालकरूपमत्स्याः
 पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
 वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
 सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ।
 विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
 गाण्डीवघन्वा च जनार्दनश्च ॥ १२६
 ततो रविं संहतरश्मिजालं

C 6 2642
 B 6 59 131
 K 6 59 122

प्रवर्तिवान् — After 125, N ins

209* हतप्रवीरा च तथैव दृष्ट्वा
 सेनां कुरुणामथ फल्गुनेन ।

[(L 2) Only Ś₁ K₁ फल्गु', K₀ २ फाल्गुनेन,
 the rest फाल्गुनेन]

126^a) K₁ D₂ १ चेदिपञ्चाल, D₁ चेदिपाञ्चालक
 सोमकाश्च, S चेदि(T₂ चापि)पाञ्चाल(M₄ 'ल्य)करुण-
 (T₂ 'प)मत्स्या (G₂ 'मात्स्या) —^b) Ś₁ K₀₋₂ ६
 D₂ ६ सहसा, M₁ प्रतरा (for सहिता) K₅ प्रणेदुः;
 S प्रवेक (G₂ 'चेर, G₃ 'तेषु) — After 126^{ab},
 N (except D₂) ins

210* जयप्रगल्भा पुरुषप्रवीरा
 सतापयन्त कुरुयोधवीरान् ।

[(L 1) Ś₁ जयप्रवृद्धा', K₀ जये प्रवृ (m 'वृ)द्धा', K₁
 जयप्रवृद्धा, K₂ जये प्रवृद्धा — (L 2) Ś₁ सभाप', K₂
 B Da Dn D₁ ३-४ सभाप' (for सताप') Ś₁ कुरुवृद्ध-
 वीरान्, K₂ B₁ २ ४ Dn₂ D₃ ४ १ ३ कुरुवीरयोधान्, D₁
 कुरुयोधसुखान्, D₅ कुरुयोधयोधान्]

— K₄ B D₂ Dn D₄ ५ १ ३ cont S ins after
 126^{ab}

211* हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
 किरीटिना क्षत्रुभयावहेन ।

—^a) K₅ वित्रश्च सेना (sic), D₁ वित्रस्य सेनां, T₁ G₄
 वित्रस्यमाना, T₂ G₁₋₃ M₂ वित्रास्यमाना, M₁ ३-५ वित्रा
 स्यमाणा(M₁ ४ 'ना)न् T G ध्वजिनी परेपा —^d) Ś₁
 K₀ २ सिंहा S यथा मृगो(T₁ G₃ मर्हे)द्रेण हि मार्ग-
 संघान् (T₂ 'घा) — After 126^c, S ins

212* हतदुता तथ पुत्रस्य सेनां
 दृष्ट्वा तदा भारतवृणिसिंहौ ।

दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
 तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोर-
 मसह्यमुद्रीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७
 अथापयानं कुरवः समीष्माः
 सद्रोणदुर्योधनवाहिकाश्च ।
 चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य
 विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८
 अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके
 विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
 ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च
 समाप्तकर्मां गिविरं निशायाम् ।
 ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां

निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९
 रणे रथानामयुतं निहत्य
 हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
 निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
 महत्कृतं कर्म धनंजयेन
 कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३०
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
 तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
 द्रोणः कृपः सैन्धववाहिकौ च
 भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
 स्वबाहुवीर्येण जिताः समीष्माः

— °) Ś1 विरेजतुस् S तावति (M1 s s °नथ, M4 °नथ) दृष्यमाणं — °) K5 D2 गाजीव°

127 °) K0 सहतिरदिमं, K1 सहतिरदिमं, K2 संवृतिरदिमं, K4 B D (except D1-3) संवृतिरदिमं, T2 संवृतिरदिममालिन, G1 सहतिरदिममालिं — °) T1 G1 परै; G1 s रवि, G2 परे (for शृश) Ś1 द्वात्र परिश्रुतागा, Ko 2 परिश्रुतागा (Ko °ग), K5 Ms परिश्रुतागा, Da1 D6 s परिश्रुतागा — °) K2 तदैन्द्रमस्त्र, S तमैन्द्रम (G2 °श) ख K4 B D (except D1 2 6) च (for सु) — °) T2 अचक्ष्यम्, Ms s असह्यम्

128 °) Ś1 अथोपयान, K1 अथोपयान, K5 अथापयान, B2 s अथापयानं, D2 अथापयाना, S अथापहार — °) K1 वाहिका च — °) Dn1 (marg) जग्मुर् (for चक्रुर्) M4 निशा B2 Da1 संधिमर्ता; T2 सर्वगतां; G2 सिंधुगता, M1-3 s सध्यगता, M4 संधिगत; Co °गता (as in text) Ca d oite संधि D2 G2 Ms s निरीक्ष्य — °) K1 s B Da Dn D1 4-8 विभावसोर्लो (D1 °सु लो) द्विरागयुक्ता, S विभावसु लोहितराजि (T1 G2 s M2 °रदिम) युक्त — After 128, Da Dn1 Ds ins

213* राजा चारुक्तदिगन्तराल

सशोणमथ्यर्थरथाङ्गनाम् ।

दृढ प्रभिन्नादिव शोणितौघे

विस्लिप्तान् रक्त चियोगात् ।

129 °) B2 D2 अपास्य — °) Da Dn D4 s 1 s G1-3 M1 विमृद्य, D2 निर्जित्य; T1 G4 विमृज्य, M2-5 विमृश्य (for विजित्य) K5 धनजयश्च — °) Dn2 D2 s 1 s T1 G2 s नरेन्द्र — °) D1 प्रमुखे (for शिबिर) — After 129^{ad}, D1 ins

214* दुर्योधन प्रच्यथितान्तरास्मा

ययौ तदा प्रेक्ष्य तदाजिमध्ये ।

— °) K5 s D2 s s तुमुल, G तुमुल — °) K2 s B D (except D2 c 7) T2 G1 s M4 घोरतरम्

130 °) D4 1 s गजा हता (by transp) K5 D6 °शता नरेण S हत्वा गजानां च श (M1-3 s °नामयु) तानि सप्त — D2 om 130^{ad} — °) Ś1 Ko-2 तत्र (for सर्वे) — °) K4 विशातिता (for निपा) — °) K5 धर्म (for कर्म)

131 D2 om 131^{ad} — °) D (except D1. s s, D2 om) राजस् (for राजा) — °) S तथा च (for तथैव) Ś1 दुर्मर्षणं, K5 s दुर्मर्षणं — °) M4 द्रोणि (for द्रोण) — °) D6 भूरि Ś1 D2 s T1 G4 शल्यशल्यौ — After 131^{ad}, N ins

215* अन्ये च योधा शतश समेता

हुन्देन पार्येण रणस्य मध्ये ।

[(L 2) Ś1 D2 रणजिमध्ये, Ko नराजिमध्ये, K5 s s D2 वराजिमध्ये, D6 च राजिमध्ये]

किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१
इति युवन्तः शिविराणि जग्मुः
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै-

विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिविभ्रासितसर्वयोधा
चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥ १३२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
व्युष्टां निशां भारत भारताना-
मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपदान्प्रति जातकोपो

वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
तथैव दुर्मर्षणाचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिवलो बलौघै-

C 6 2652
B 6 60 2
K 6 60 2

— After 131', Da: Ds : ins

216* अहो प्रयात्येप गजेन्द्रवृन्दं
सवेष्टितं पाण्डवबाणमिच्छ ।
दुर्योधनश्चन्द्रसमानशोभिना
तिर्यग्दृतेनातपत्रेण मन्द ।

132 °) D1 इवत्, M1-3 युवाणा — °) M1
गुणा, M2 हत्वा (for गणा) — °) D2 'सैस्तु
— °) K2 'मानाश्च, Da Dn1 D1 . M5 'माणश्च B3
D1 : तथा प्रदीपैः, T1 G सुसंप्रदीपैः — °) D1 किरीटि
विभ्रासित', D2 'टिना त्रासित' Ś1 K2 D2 'योधाश्च
— °) T G4 M4 जग्मुर्, G1 : जग्मे, G2 जग्मे (for
चक्रे) K4 रयानां; D1 प्रवेग (for कुरूणाम्)

— After 132, D1 ins

217* मग्नेन दर्पेण महारथाना
विष्वक्त्रवक्राश्च महारथद्विपा ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Ś1 Ko-3 : D2 : mention only तृतीय (K4
'यो) युद्धदिवस, K4 तृतीयोद्दि and तृतीययुद्धदिवस, B2
D5 M2-5 तृतीयाह्निक, B3 तृतीयदिवससप्रामादिक, Da
Dn1 D2 M2 तृतीयमह, Dn2 तृतीयदिवसयुद्ध, D1
तृतीयदिवस, D1 : तृतीयदिनयुद्ध, D7 has the figure
3 (for तृतीय), T G तृ (T2 G2 द्वि) तीयापहार, M1
तृतीयाह Ko 4 B3 D3 : S cont समाप्त — Adhy

name K4 कुरूगजय, T2 क्रोधोद्यम, G1 : चक्रो-
द्धार (G1 'र), G2 चक्रोद्धारण, M1 : 4 चक्रोद्यम
(M4 'द्यमन) — Adhy no (figures, words or
both) K5 T2 M3 : 56, Da2 (sec m) 17,
Dn2 M5 57, D1 58, T1 G 54, M1 : 55
(as in text) — Śloka no Dn1 141, Dn2 136,
Ds 45 (= 145)

56

☞ D2 om this adhy

1 °) Ko-2 D2 M3 : व्युष्टा निशा, Ca c व्युष्टां निशा
(as in text) B M भारतीनाम् Cd as in text
— °) G1 प्रथमो, G2 प्रमुखो, Cc प्रमुखे (as in
text) — °) K1 M3 : सपत्न, K4 स शत्रून्, B2
सप्तान् K4 'रोय' (for 'कोपो) — °) Ś1 Ko-2 : 5
D1 : प्रीत, B2 : 4 Dn2 D1 : तत, B3 हृष्ट' (for
वृत) Ko-2 सम द्रोण (for समग्रेण)

2 °) Ś1 ते (for तं) B3 बाह्लिकाश्च — °) Ś1
K1 : दुर्मर्षणं, D3 'चित्रसेना' — °) K6 चापि (for
चाति) — °) Ś1 Ko 1 वृतात् (for वृपात्) Ko
[s]न्वययु, K2 न ययु, K3 : 4 B Da Dn D4-8 Co
प्र (B3 च) ययु, D3 T1 G4 M3 : [s]पि ययु; G1-2
M1 : 4 [s]भिययु T G समस्त

नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ २

स तैर्महाद्भिश्च महारथैश्च

तेजस्त्रिमिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।

रराज राजोत्तम राजमुख्यै-

वृत्तः स देवैरिव चक्रपाणिः ॥ ३

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विपक्ता

दोधूयमानाश्च महापताकाः ।

सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा

महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४

सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा

महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।

बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा

जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५

ततो रणायामिगुप्ती प्रयाता

प्रत्यर्जुनं शान्तनवामिगुप्ता ।

सेना महोग्रा सहसा कुरूणां

वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६

तं व्यालनानाविधगूढसारं

गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।

व्यूहं महामेघसमं महात्मा

ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७

स निर्ययौ केतुमता रथेन

नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।

वरुथिना सैन्यमुखे महात्मा

3 Ds om 3 —^a) K₁ एतैर्; T₁ G₂ 4 शरैर्, T₂ सुतैर्, G₁ 8 M₁ शरैर् (for स तैर्) K₄ प्रज-
द्भिश्च —^b) B₈ वीरतमैश्च, D₁ वीर्यधनैश्च —^c)
T G राजा (T₂ 'ज्ञा) तु स, M भीमस्तु स, Co
राजोत्तम (as in text), B₁ 2 4 D_a D_n D₁ 7 8 S
राजमध्ये (for 'मुख्यैर्) —^d) K₄ वृत्त (for वृत्)
K₈ 8 D₈ सु (D₈ स)घोरैर्, D₈ सुरौघैर् (for स
देवैर्) D₁ चक्र (for चक्र) B₁ 2 4 D_a D_n D₄
7 8 S मध्ये (B₂ D_a D_n1 प्रसु, B₁ सख्ये) सुराणामिव
देव (D₈ [before corr] धर्म) राज

4 ^a) K₁ विशक्ता, K₈ D_n2 विमुक्ता, D_a D₈ 6
विपक्ता, Co विपक्ता (as in text) —^b) S वितता
(for च महा). Ś₁ Ko-3 8 D₁ 8 0 विरेजुरत्यर्यमहा
विताना —^c) Ko सुरक्तपीता शृङ्गापाण्डुराभा, K₁
'पीताश्रुपाण्डुराभा, K₂ 8 'पीताशितपाण्डु', D_n2 'पीता
रुपाण्डु'; D₁ 'पीतासितपाण्डुराश्रु'; T₁ G₁ 2 4 M₁ 8-8
'पाण्डुराभा, T₂ 'पाण्डुरागा —^d) Ś₁ Ko 1 'स्कन्धगता',
B₁ 'स्कन्धगता'. Ś₁ Ko-3 8 D₁ 8 0 पताका (for विरेजु)

5 ^a) Ko स (for सा) D_n1 D₈ 6 S गुप्ता (for
राज्ञा) —^b) Ko 2 वारणवाजिनीभि, K₈ वारणवाजि
संघै, D₁ वाजिनिर्वारणैश्च —^c) G₁ 8 बभूव (for
बभौ स) K₂ स्तनयत्नकल्पा, K₈ स्तनयित्नुकल्पैर्, S
स्तनयित्नुघोषा —^d) Ko-3 जगाम सा; K₈ जलाग
मैर्; D_a1 D₈ 8 (sup lin as in text) जलागमे,
G₈ जवागमे K₂ 8 D₈ जातमेघा

6 ^a) Ko D₈ 'भिसुता; Co 'सुरी (as in text)
—^b) D₁ शान्तनवेन गुप्ता, D₈ 'नवामिगुप्ता —^c)
K₄ B₁ 2 4 D_a D_n D₁ 7 8 S ससार सेना, B₈
सेना ससार, D₁ सेना समप्रा Co cites ससार —^d)
D₁ इवापगानां — After 6, M₁ ins

218* अत पर व्यूहमचिन्त्यरूप
निवेशायामास महाधनुष्मात्र ।

7 ^a) Ś₁ ते तु नानाविधगूढसारं, Ko तं व्याधुनोना
विधगूढ (sic), K₁ त व्याधुनोनाधिदिगूढ (corrupt),
K₂ त व्यालनानाविधिगूढ, K₈ 8 D₈ त व्याड (K₈
'ध)नानाविधगू (D₈ 'रु)ड', K₄ त व्यालनानाविधशूर',
B₈ तव्यापिनानाविध (sic), D_a D₈ तव्यालनानाविध', D₁
त व्यालनानाविधगूढ', T₁ G तं व्यूढनानाद्विपगूढसारं
(G₂ 'रा), Co as in text Co d cite व्याला-
Co cites नानाविध, गूढ and सार —^b) K₂ गदा
श्वपादात्, D_n1 D₈ 8 गजाश्वपादातरथौघपक्षी, D₈ 'रथौ-
घवृद्ध; T₁ G M चरा (M₈-5 परा)श्वपादातरथौघयुक्त
(G₂ 'क्ता), T₂ नानाश्वपादातरथौघरक्त Co cites गजा
and पक्ष —^c) D_n1 D₈ T₁ G₄ व्यूहं, G₂ व्यूढं
(for व्यूह) D₁ महामेघसहो, T₁ G 'मेघ (G₂ 'वेग)-
निभं — Ko 1 om (hapl) 7^a-8^a —^d) K₂ 'राजवेदु

8 Ko 1 om 8^a (of v 1 7). —^a) K₂ D₄
(also as in text) 7 8 त, D_n2 D₁ 6 वि (for स)
—^b) D_n2 श्वेतरथेन, D₁ श्वेतहयो नृ S काले (for
वीर) —^c) Cd वरुथिना (as in text) K₂ 8

वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ८
 सूपस्करं सोत्तरवन्धुरेण
 यत्तं यदूनामृपभेण संख्ये ।
 कपिध्वजं प्रेक्ष्य विपेदुराजौ
 सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९
 प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन
 किरीटिना लोकमहारथेन ।
 तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-
 श्वतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १०

यथा हि पूर्वोऽहनि धर्मराज्ञा
 व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।
 तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः
 पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ११
 ततो महावेगसमाहतानि
 भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।
 शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
 सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ १२
 ततः सचाणानि महास्वनानि

C 6 2663
B 6 60 13
K 6 60 14

B Da Dn D1 4 5 7 8 T2 M वरुथिनीना प्रमुखे (T2
 M1 2 4 5 'वरो) महात्मा, T1 G जये घृत' शत्रुवरुथि
 नीना —^a) Ś1 Ko 1 D1 8 वधे घृत' K3 सर्वसपत्न-
 पूजा, T2 M शत्रुवरुथिनीना K2 4 B Da Dn D1 6
 7 8 बलैर्घृत' सर्वसपत्नसेनां — After 8, T1 G ins

219* नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त'
 दशशिव सूर्येण समेयिवान्यथा ।
 तथा महात्मा सह केशवेन
 वरुथिनीना प्रमुखे रराज ।
 [(L 2) T1 G1 4 समे इवा°]

On the other hand, T2 M ins after 8

220* यथा महेन्द्रोऽसुरवाहिनीना
 नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त' ।
 दशशिव सूर्येण समेयिवान्यथा
 तथा महात्मा सह केशवेन ।

9 °) Ko-2 B3 Dn2 D1 7 8 G1 8 Co सोपस्कर,
 M4 म्वप', Ca सुपुष्करं, Cd सूपस्कर (as in text)
 Ś1 'वधरीय, Ko 1 D3 'वधुरीय, K2 'वधुरेव, K3 5
 सू(K5 सो)त्तमवधुरीयं, B सोत्तरवधुरेश, Da Dn1 D5
 सूत्तरवधुरेप, Dn2 सोत्तरवधलेख, G2 M 'वधुरेपां,
 Ca 'वधुरेपं, Cd सोत्तर वधुरेश, Co सोत्तरवधुरेपं
 (as in text) —^b) K1 यत्तु, K2 यस्तु, B Da
 Dn D7 Co यत्रा, G2 यत्त; M1-3 6 युक्त (for यत्त)
 T2 G2 M2 6 सधे (for सख्ये) —^c) Ś1 ins न
 before कपिध्वज S प्रेक्ष्य रथ विपेदु (G2 समेयु)
 Ca cites विपेदु —^d) K1 सहेव, K3 सदैव K4
 M2 पुत्रै सह, M3 5 पुत्रास्तव K5 कौरवेण; M3
 कौरवेयै

10 °) D6 समर्पिता, S प्रकल्पित, Ca ° प्रकर्षता
 (as in text) B3 चैवमुदायुधेन, D1 गुप्तमुदायुधेन,
 M2 युक्तमुदायु' Co उदा' (as in text) —^b) K5
 लोकमुदा' (for लोकमहा') Ca as in text —^c)
 T G ततस्तु राजन् (G2 8 M5 राज), T3 ततस्त्वदीया,
 Ca तं व्यूहराज (as in text) K1 2 तदीयाश्; T2
 च राजंश्, Ca त्वदीया (as in text) —^d) K3 चक्षु
 श्चतुर, K5 चरंश्चतुर, G2 8 चतुर्वल (for चतुश्चतुर)
 Ś1 D3 व्याड (for व्याल-) Ś1 Ko 1 B4 (m as in
 text) Da1 Dn D4 6 7 8 Ca 'स्रकर्णं, M2 'स्रकीर्णा,
 Co 'स्रकीर्णम् (as in text)

11 °) Ś1 M य(M2 त)या च, K2 यथा तु, B1
 यथा ह, D1 तथा हि, D7 T G त(D7 T2 य)थैव
 K1 om हि K3 पूर्वोऽहनि, Dn2 D7 8 पूर्वाहनि
 —^b) T G M3 4 व्यूह कृत B D (except D6, D2
 om) S कौरवसत्तमेन —^c) Ko तथा देशम् (for
 तथोद्देशम्) —^d) Ko-2 4 D3 'ल(Ko-2 'ल्य)मुख्या',
 K5 पञ्चालमुख्यै Ko-2 4 D3 चेदिमुख्यै — K4 D1
 ins after 11^{ed} B Da Dn D4 5 7 8 S subst for
 11^{ed}

221* तथा न भूतो भुवि मानुषेषु
 न दृष्टपूर्वो न च सञ्चुतश्च ।

[(L 1) B3 Da1 Dn1 T G M4 यथा (for तथा)
 T1 G2-4 मानुषेषु — (L 2) T1 G तु (for the first
 च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 वि-(for स-) D1 न,
 T G4 हि, G1-3 न, M वा (for the second च)]

12 °) T1 G2 4 M5 'समागतानि —^c) Ko 2
 महा (for शङ्ख) B D4 8 'स्वनास्त्वरवा(D8 'र्यवरा)-
 श्च जग्मु', Da Dn D1 4 (by corr) 1 (m as in
 text) 'स्वनास्त्वरवाश्च जञ्जु', S 'स्वनास्त्वरवा (G2

विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ।

क्षणेन भेरीपणवप्रणादा-

नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३

तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-

मुद्गतभौमद्गतरेणुजालम् ।

महावितानावततप्रकाश-

मालोक्य वीराः सहसाभिपेतुः ॥ १४

रथी रथेनाभिहतः ससूतः

पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।

गजो गजेनाभिहतः पपात

पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५

आवर्तमानान्यभिवर्तमानै-

र्वाणैः क्षतान्यद्गतदर्शनानि ।

प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि

सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ १६

सुवर्णतारागणभूषितानि

शरावराणि ग्रहितानि वीरैः ।

विदार्यमाणानि परश्वधैश्च

प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ॥ १७

गजैर्विपाणैर्वरहस्तरुणाः

केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः ।

गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण

निपेतिरे वाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८

गजौघवेगोद्गतसादितानां

'रथेयरा' प्रणेदु' Co oites जङ्गु —^d) Ko-2 & Dn च (for स-).

13 ^a) D₈ प्रयुक्तानि (for सवाणानि) T₁ G महा ति तानि, M₂ महाजवानि —^b) S विस्फार्य —^c) D₁ नरेंद्र (for क्षणेन) Ko भेरीपणवप्रणादा, B₄ T₂ भेरीपटङ्ग —^d) S₁ Ko-2 श्वतर्दधु, T₂ आदधमदुः (for अन्तर्दधु) D_a 'स्वनश्च, Dn₁ D₃ 7 8 T₁ G₂ 4 'स्वनांश्च; D₈ 'स्वन च; G₃ 'स्वराश्च

14 ^a) Ko-2 तच्छङ्खशब्दावृतम्, T₁ G₄ ततश्च शब्दावृतम्, T₂ M₁ 8-5 तं शङ्खशब्दावृतम्, G₁-8 M₂ तच्छङ्खशब्दावृतम् —^b) S₁ D₈ उद्गतभौमद्गतरेणुजाल, K₃ उद्गतभौमद्गत; D_a Dn D₅ 7 8 उद्गतभौमद्गत, D₁ उद्गतभौमोत्थित, D₈ उद्गतभौम हत —^c) K₁ महावृतानावततप्रकाशम्, K₅ महावितानावितत, Dn महावितानाव तत प्र, S महानुभावा (G₁. 3 'च)श्च तत प्र, C_a महावितानावततप्रकोष्ठ, C_o as in text —^d) K₄ 5 B D (except D₁ 5 6, D₂ om) T₁ G M₂ सहसा निपेतु

15 ^a) K₂ रथौ Dn₁ 'भिहित' Ko 1 om (hapl) from ससूत up to भिहत in 15^c —^b) D₁ पपात साश्व सह केतुना च —^d) D_{a1} Dn₁ पादातिना G₁ 8 M₁-8. 5 पदाती

16 ^a) D₄ M₂ 5 'मानास्यति'; D₅ 'मानान्यति'; G₂ 'मान्यान्यभि' —^b) S₁ वाणाक्षतान्यद्गत; K₃ Dn₂

D₄ 6-8 घोराकृती (D₁ 'ता)न्यद्गत, K₄ 5 B D₁ घोरी (B₂ घनी)कृतान्यद्गत, D_a Dn₁ D₅ C_a 0 घोणीकृता न्यद्गत, D₈ शरैः क्षितान्यद्गत; S घोराण्यनीकानि सु^c —^c) Ko महाहतानि, K₅ D₈ T₂ समाहितानि —^d) D₁ वृदानि सर्वाणि, C_o सदश्ववृन्दानि (as in text) K₄ सहस्रवृन्दैः G₂ सदश्ववृन्दैश्च समाकुलानि

17 ^a) D₁ सुवर्णतारागणसवृतानि; T₂ सवर्णतारागणभूषितानि —^b) Ko-4 B₁ 3 & D_a Dn D₅-8 S सूर्यप्रभाभा (K₃ D₈ 'काशा, D_{a1} Dn D₄ 7 8 'भावा; M₄ 'भाता, M₅ 5 'भासा)नि शरावराणि, K₅ B₂ M₁ (inf lin) सूर्यप्रभाभानि शरासनानि (K₅ सचामराणि), D₁ सूर्यावभासानि सरोवराणि —^c) D₅ विस्फार्य Some MSS परस्वधैश्च

18 ^a) S₁ D₈ 'वाणावरहस्तरुणा', K₂ 'पाणेरवहस्त'; B₈ 'पाणैर्वरहस्तरुणा, D₁ 'पाणै पररुणहस्ता, S (G₁ damaged) 'वाणापर (T₂ 'हत)गात्ररुणा C_o oites विषाणौ and हस्त, —^b) B₂ केचित्ससूता, B₈ 'त्सम ताद् K₄ निपेतु (for प्रपेतु) T₂ केचित्ससूता अधिक प्रपेतु —^c) S₁ Ko-3 5 रथर्षभा (K₂ 'भ)श्चापि, D_{a1} गजर्षभाश्चापि, D₁ 'र्षभाश्चैव, T₁ G 'र्षभा (G₂ 'भ)श्चात्र G₂ 4 गजर्षभेण (for रथ) —^d) K₃ 5 D₆ निपातिता, K₄ निपेदिरे; B₂ D_a Dn D₄ 5 7 8 S प्रपेदि (M₅ 'ति)रे T₁ G₄ 'दत् (for बाण) D₁ निपेतुरेवानिहता पृथिव्या

19 ^a) S₁ Ko-2 'द्वत्समाचकानां; K₃. 5 D₈ 6 'द्व

श्रुत्वा निपेदुर्वसुधा मनुष्याः ।
 आर्तस्वरं सादिपदातियूनां
 विपाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९
 संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते
 महाभये सादिपदातियूनाम् ।
 महारथैः संपरिवार्यमाणं
 ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २०
 तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः
 सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।
 महास्त्रवाणाशनिदीप्तमार्गं
 किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावत् ॥ २१

तथैव शक्रप्रतिमानकल्प-
 मिन्द्रात्मजं द्रोणमृखाभिससुः ।
 कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च
 दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ २२
 ततो रथानीकमुखादुपेत्य
 सर्वास्त्रवित्काश्चनचित्रवर्मा ।
 जवेन शूरोऽभिससार सर्वा-
 स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ २३
 तेषां महास्त्राणि महारथाना-
 मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ।
 वभौ महामन्त्रहुताचिमाली

C 6 674
B 6 60 25
K 5 60 26

(Ks 'ह)तसादिनाद (Ks Ds 'दान्), Bs D1 'द्वत
 सादिना वै (Bs च), T1 Gs 'द्वतसादितानां, M1 ३ ३
 'द्वतसादि' Ca cites उद्धताना and सादिताना, Cc
 उद्धतसादिताना (as in text) —^b) Ś1 विनेदुर्, K2
 विपेदुर् K3-5 B Da Dn Ds-3 श्रुत्वा विपेदुर्वसुधा (Ds
 'हु' सहसा) मनुष्या, D1 श्रुत्वा विनेदु' सहसा महारथा',
 S श्रुत्वा निपेदु' सहसा मनुष्या ॥ Cc आर्तस्वरं श्रुत्वे
 तन्वय ॥ ॥ —^c) Ś1 अभिस्वन, Ks Ds आर्तस्वर, Ks
 B1 D1 ३ आर्तम्वन, B3 'रव M4 'मुक्त (for 'यूना)
 D7 आर्तम्वरान्सादिपदातियूनाम् Ca cites सादिन
 — K2 om (hapl) 19^d —^d) Ko (sup lin
 as in text) विपाणगात्रावरताडिताना, K4 T1 G4 'त्रापरि
 (K4 'र)तापिताना, Ks Ds G1-3 M2 'त्रापरताडितानां
 (G2 inf lin 'सादिताना, M2 'ताडितानि) Ca c
 cite गात्र Ca अपर

20 K1 reads 20 twice —^a) All MSS
 (except Ś1 Ko-2, D2 om) मुहूर्ते (for प्रसूते), and
 महाभये (for महाभये) D2 om from पदाति up to
 द्वा in 21^b — Da1 om. (hapl) 20^c-21^b —^c)
 K2 ३ B Da2 Dn D3 ३ १ 'वार्यमाणे —^d) S संदश्य
 दूरात् (for ददर्श भीष्म) D1 सहसादिकेत्

21 ^a) D1 स (for त) Ks त पञ्चतारोहितताल-
 केतु, Ca as in text —^b) Ko 1 'वेगोद्ध (K1 'द्र)
 तवीर्ययुक्त, K2 'वेगोद्धतवीर्ययुक्त, K3 Ds ६ 'वेगोद्धव
 (Ds 'द्वत) वीर्ययात, K4 B D1 'वेगाद्धतवीर्ययान
 (B3 'माण), Ks 'वेगाद्धतवीर्ययात, Da Dn1 n2
 (marg) Ds ३ 'वेगाद्धतवीर्ययान (Ds 'मान), Dn2

D1 'वेगाद्धतवीर्ययाण, D1 'वेगोद्धतवीर्ययात, T1
 'वेगाद्धतपादवेग, T2 'वेगोत्पतवीर्यवान्स, G1.8 'वेगो
 द्धतवेगयात, G2 ४ 'वेगाद्धतवेगयात (G2 'याता), M
 'वेगो (M4 'गा)द्धतवीर्ययान —^c) Ko २ महास्त्रवाणा
 शनिदीप्यमान, K1 सहस्त्रवाणाशनिदीपमान (sic), K2
 B Da Dn D4 १ ३ 'वेगाशनिदीपित, Ks 'वाणाशनि
 दीर्घकाया, D1 'दीपिमार्गे, Ds ५ 'दीपित, D6
 'दीपिमार्गे, S 'वाणासनभीममार्गे

22 ^a) Cc शक्रप्रति^० (as in text) Ca cites
 प्रतिमानकल्प Ks Ds तथैव शक्रप्रतिमानवीर्यम्; Dn2
 Ds 'प्रतिमप्रभावम्, S त कार्तवीर्यप्रतिमानकल्पम् (T2
 'रूपम्) —^b) S इन्द्रोपम (for इन्द्रात्मज) Ks 'मुखा
 निससु, K4 D1 ३ T2 'मुखा विससु, Ks 'मुखा विससु',
 B3 'मुखाभिससु, T1 G4 'मुखाभिवस्थ —^c) Ś1
 भीष्मश्च (for शल्यश्च) S कृपस्थथा शल्यविविंशती
 च —^d) Ks ४ B Da T2 सोमदत्तिश्च, Ds G1-3 M
 सोमदत्तश्च, T1 G4 सौमदत्तश्च D1 राजा

23 ^a) T G 'मुखान् B2 G2 Co अपेत्य Ś1 तथा
 रथानीकमुपेत्य सम्यक्, Ko-2 ततो रथानीकमुपेत्य घोर
 —^b) S (except G1) महास्त्रवित् G1 'चित्रधर्मा
 —^c) T2 शूरो हि, Gs वीरोभि- Ks Da1 सर्वस
 —^d) Ks-5 Ds तदा (K4 ५ 'था)र्जुनस्यापि, B Da
 Dn Ds-3 १ ३ तानर्जुनस्यात्म (for तथार्जुनस्यात्र) D1
 तानर्जुनस्य प्रभवोभिमन्यु, S तानर्जुनस्यात्मभवोभिमन्यु

24 ^a) B3 Da1 D1 सहस्त्राणि (for महास्त्राणि) B2 ३
 D (except D1 ३ ६, D2 om) 'वलयानाम् (for 'रथा-

सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ २४

ततः स तूर्णं रुधिरौदफेनां

कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।

जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो

महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ २५

ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन

गाण्डीवनिर्हादमहास्त्रनेन ।

विपाठजालेन महास्त्रजालं

विनाशयामास किरीटमाली ॥ २६

तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-

मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ।

भीष्मं महात्माभिवर्ष्य तूर्णं

शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ॥ २७

एवंविधं कार्मुकमीमनाद-

मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।

ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च

तद्वैरथं भीष्मघनंजयाभ्याम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नाम्) — ^b) K₁ अनतकर्मा, B₁ 2 4 D (except D₂ ०, D₂ om) असह्य, B₂ अशक्त, T₁ G₁ समुग्र, G₁ 2 स भीम, G₂ स उग्र, C₀ असक्त (as in text) Ko-2 [अ]भिनिहृत्य, T₂ विनिहृत्य M₂ कार्ण्य — ^c) Ko 2 यभौ महामंत्रह (K₂ 'ह' तोर्चिमाली; D₁ यभौ महा मंत्रशिखी च देवो, D₂ यभौ महामंत्रहुतो महार्चि, S यभौ तदा मंत्रहुत शिखीव (T₁ G₁ शिखी, G₂ शिखा चान्) — ^d) Ś₁ सदागति सन्, Ko-2 स मातरिभ्या, K₂ ० D₁ ० ० सदा (K₂ D₂ 'दो' गतोसौ C₀ oites सदोगत (as in text)

25 ^a) K₁ 5 D₁ रुधिरौघफेना, K₂ Da Dn D₂ ० 'रौघफेना, M₂ ० ० 'रौघकाना — ^b) K₁ हत्वा K₂ Da₁ नदी; K₂ नद Ś₁ Ko 1 आशसने, K₂ 4 B Da Dn D₁-8 ता (K₂ D₀ वै) समरे, D₁ मासत्त्वै (for वैशसने) D₁ S कुरुणा (for रिपूणाम्) — ^d) M₁-4 महारथ B₂ 4 Dn₂ D₁ 7 अहीनसत्त्व, S (except T₂) अदीनसत्त्व

26 Ko-2 om 26^a-27^b — ^a) K₁ D (except D₁ ० ०, D₂ om) प्रगृह्य (for प्रहस्य) K₁ S 'विक्रमेण (for 'दर्शनेन) — ^b) D₁ ० S गाण्डीवमुक्तेन शिलाशितेन — ^c) Ś₁ विविठ, K₂ विषाद, B₂ शरौघ, C_v विपाठ (as in text) C₀ oites विपाठौ K₂ महेंद्रजाल — ^d) S विना (T₂ निपा) तयामास

27 Ko-2 om 27^a (of v 1 26) — ^b) Ś₁ K₂ असह्य, D₂ अस्यत्, T₁ आसक्त K₂ 'केतुं — Ś₁ 27^c-28^b — ^c) D (except D₂ ०, D₂ om) S

म (T₂ प्र) ववर्ष (for [अ]भिवर्ष्य) B₁ ० 4 Dn₁ D₁ 7 ० भूय (for तूर्ण) B₂ भीष्म महात्मा शरवर्षभूय — ^d) B D (except D₁ ० ०, D₂ om) शरैः सुतीक्ष्णैर् (for शरौघजालैर्) — After 27, K B Da Dn D₁ ०-० ins

222* तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे

महास्त्रजाल कपिराजकेतो ।

विशीर्षमाण ददृशुस्त्वदीया

दिवाकरेणैव तमोभिभूतम् ।

[(L 1) Dn D₂ 'रिक्ष — (L 2) K₂ महास्त्रजाल कपिराजकेतो — (L 3) D₁ विशीर्षमाण, D₂ 'षमाण — (L 4) Da₁ Dn₂ दिवाकरेणैव K₂ तमोभिभूत, D₂ तमोभिभूत]

28 Ś₁ om 28^a (cf v 1 27) — ^a) T₁ G₂-4 एवं कृत — ^b) C₀ सुदीनवत् Ko स (for सत्) D₁ T G अदीनसत्त्व पुरुषो; M₂ (sup in as in text) 4 असगवेग पुरुषो — ^c) Ko लोका — ^d) D₂ रथे रथ (for तद्वैरथं) Dn₁ (m as in text) D₂ कृष्ण (for भीष्म)

Colophon om in D₂ — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस, K₁ Dn₂ Dn₁ चतुर्थेद्वि; B₂ चतुर्थदिवस संग्राम, Da₁ D₂ चतुर्थ, T₁ G₂ 4 M₁ 2 चतुर्थेद्वि, T₂ चतुर्थदिवस, M₂ चतुर्थेद्विके — Adhy name K₁ Da Dn₁ D₂ भीष्मा (Dn₁ orig कृष्णा)र्जुनसुद्ध, G₂ सकुल

५७

संजय उवाच ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
बभूव सदृशः कार्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिदमम् ।
दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ४
पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च वलेन च ॥ ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

C. 6 2686
P. 6 61 7
K 6 61 7

युद्ध, M₁ दृष्टयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K₁ D₁ T₂ M₂ 57, D₂ (sec m) 18, D₃ 4 (sic), T₁ G 55, M₁ 56 (as in text), M. 58 — *Sloka no* D₂ D₃ 29 — *Aggregate Sloka no* D₁ 2448

57

1 ^a) K₁ द्रौणिर्, G₂ 2 M₂ द्रौणि K₂ D₂ 6 भूरिश्रवा — ^b) K₁ B मारिष — ^c) D₂ पुत्र Ś₁ K₂ नायम (K₁ 'मि)नश्चैव, K₃ D₁ G₁ सायमिनेश्चैव (D₁ 'श्चापि), B₁ सयमनेश्चैव, D₁ D₂ सायमने, D₂ G₃ संयमिने, D₃ नायमने (inf lin 'शल'), D₆ चायमिने, T₂ सांयमिने, C₆ सायमने (as in text) B₃ पौत्रश्च. लक्ष्मणश्चैव — ^d) D₂ D₃ (also as in text) 6 समयोधयन्, D₃ पर्यवारयन् D₁ कार्णे सम भियोधयन्

2 D₂ om 2^{ab} — ^a) Ś₁ Ko 2-4 D₃ 6 ससक्तमिव, K₁ 2 ससिक्तमिव, M₂ 3 5 ससक्तमि — ^b) T₂ ममीक (for तमेक) — ^c) D₂ 1 मनुजैर्व्याघ्रै, D₁ S मनुजव्याघ्र (D₃ 'घ्र) — ^d) K₂ 5 D₁ 6 8 T₂ सिंह शिशुर

3 ^a) Ś₁ K₁₋₃ B₃ D₂ T₂ G₂ नाभिलक्षतया, Ko न ह्यलक्ष, K₂ D₂ D₃ 5 7 8 M नाभिलक्ष्य, K₃ नाभिलक्ष्यतया, D₁ नाम्यलक्षत वै, D₂ T₁ G₁ नाभि (D₂ 'ति)लक्षितया, D₃ G₁ 3 नाभिलक्ष्ये तया (G₁ 'क्ष्ये तया, G₂ 'क्ष्येत य) D₃ तत्र (for कश्चिन्) — ^b) K₁ D₁ D₂ (by corr) D₁ T₂ M₁ 3 न शौर्येण, D₁ तत्र धैर्य, D₂ शौर्येणापि; G₂ न चौर्ये न K₂ न शौर्यम पराक्रम — ^c) G₃ घभृदु M₂ ममर (for सदृश)

K₁ कृष्णैर्, K₂ कोष्णे, D₂ D₂ D₃ काष्णिर्, T₂ कश्चिन् D₁ कृष्णेन सदृशो धैर्ये — ^d) Ś₁ आन्ते नापि, K₁ नास्त्र नापि, D₂ D₂ नास्त्रेणापि, M₂ न शस्त्रेस्त्रे K₂ लाघव (for लाघवे) D₁ अभिमन्युर्महा वल्, T G न शस्त्रे नापि लाघवे

4 ^a) M₂ तदा (for तस्मा) D₂ त तथा हि तथा युद्धे — ^b) D₁ 5 'दम Ś₁ विक्रमे तमरिदम, K₂ विक्रा मतमरिदम, T G विक्रातमरिदम — ^c) K₂ पार्थ Ko 2 रणे हृष्ट, K₁ रनहन्या (corrupt), K₂ B D₃ सुसयत्त, D₁ D₂ वले यत्त, D₂ D₃ वले यत्त; D₂ रणे यत्त, T₁ G तु सपन्न, T₂ तु सवीत, M तु सं यत्त (for रणे यत्त) — ^d) Ko 2 'दमयोन्नदत्; K₁ 'दमनोदत्तम् (corrupt), K₂ D₃ 'दमथाकरोत्, K₃ 'दमयानदत्; S 'द ननाद च (M₁₋₃ 5 ह)

5 ^a) D₁ पीडयमान B₁ 2 D₃ तु (for च) — ^b) Ko-2 पौत्रस्त्रव, D₁ पौत्रेणैव; S तव पौत्र (by transp) — Ko-2 om 5^c-6^b — ^c) M₂ समवारयन् (for पर्य) — T G M₁ 2 subst for 5^{cd} M₂-3 ins after 5 (cf 14^{cd})

223* ददर्श राजन्पाञ्चाख्य सेनापतिररिदम ।

6 Ko-2 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^a) Ś₁ D₂ 6 ध्वजिनी, D₃ ध्वजिनी, S स च तां (T₂ स तथा) (for ध्वजिनी) — ^b) D₁ गजाश्वरयसकुला, S ध्व जिनीं परवीरहा — ^c) Ko अभ्युद्ययौ S अत्यरोचत मौभद्रस्

7 ^a) Ś₁ मानस्यम् — ^b) D₁ अलातसदृश — ^c) B₁ D₂ D₃ प्राह, D₁ D₂ G₁₋₃ ज्याह, D₁ सृह (for व्यह)

व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
 स द्रौणिमिपुणैकेन विद्धा शल्यं च पञ्चभिः ।
 ध्वजं सायमनेश्चापि सोऽष्टामिरपवर्जयत् ॥ ८
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
 शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९
 शल्यस्य च महाधोरानस्यतः शतशः शरान् ।
 निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ १०
 भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सायमनिः शलः ।

नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्णोर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ११
 ततस्त्रिगता राजेन्द्र मद्राश्च सह कैकयैः ।
 पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुमिर्युधि ।
 सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३
 तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ।
 ददर्श राजन्याश्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥ १४
 स वारणरथौघानां सहस्रैर्वहुभिर्वृतः ।

8^{ab}) D1 स द्रौणिमिपुणा विद्धा शल्य पचभिराशुनै, S द्रौणिमेकेपुणा विद्धा शल्य विद्धाध पचभि — D2 om 8^a-35^d —^c) Ś1 सायमनेश्, Ks Ds G1 s सायमि B1-3 Ds T1 G चैव (for चापि) D1 ध्वज च भूरिश्रवस —^d) T1 G1 s. 4 M1-3 s सोष्टमिश् K1 Da1 अपवर्जयन्, K4 s Ds अप(Ds 'पि)वर्जयेत्, Dn1 Ds S चिच्छिदे तत् (T: च स), D1 अभ्यमर्दयत्, Cc अपवर्जयत् (as in text)

9 D2 om 9 (of v 1 8) —^a) Da1 रुक्मदण्डं, Ds तस्माद्द —^b) Da1 Ds प्रेषित, Ds प्रेषिता Ś1 Ks-5 B1 Da1 Ds T2 G1-3 सौमदत्तिना, Ds सौमदत्तिना —^d) K1 4 B पत्रिणापजहार ता, Ks 5 Ds S पत्रिणामि(T2 'नु)जघान ता(Ks त), Da Dn Ds 5 7 8 पत्रि(Da Ds 'त्रे)णामिजहार ता, D1 s 'णा प्रजहार ता

10 D2 om 10 (of v 1 8) K1 om 10^{ab} —^a) Ś1 Ko 2 3 5 Da D1 5 5 तु (for च) K4 B1 4 Ds S महावेगान् —^b) Ks अस्यात्, B2 Ds अश्यत्, D1 शिताश्च K4 Dn1 S समरे (for शतश) D1 परै, T2 शरै — After 10^{ab}, T1 G4 M2 1ns

224* धनुश्चिच्छेद भहेन तीव्रवेगेन फाल्गुनि ।

[T1 फलेन]

—^c) S जघान (for निवार्य) Ś1 'दायादौ —^d) S चतुर्भिश् (for जघान) K4 B Dn2 D1 s 4 7 8 S चतुरो (for समरे)

11 D2 om 11 (of v 1 8) —^b) Ko सायमणि, K1 D1 सयमनि, K2 साय, K3 सयमिनि, K5 Dn2 T2 G1-3 M2 सायमिनि (Ks 'न) —^c) K1-3 नाभ्यवर्तत, K5 Ds T2 M1-3 नाभ्य(Ks 'न्य)वर्तत, T1 G4 न ह्यव, G3 नाभ्यवर्तत, Cc नाभ्यवर्तन्त (as in text)

S सकुद्धा —^d) K1 s Da1 G2 कार्णो, Dn2 D1 4 5 7 8 T2 G1 कार्णि, Gs कार्णी Ś1 बाहुबलाश्रय, K4 'श्रया, K5 'श्रय, B1 3 4 Dn2 D1 s 4 7 8 'बलोदय(Ds 'ये), Da Dn1 Ds 'बलादिता, S 'बलोदयात् (T2 M1-3 s 'यान्)

12 D2 om 12 (of v 1 8) —^a) B1 Da1 Ds G1 s Ms 5 त्रिगता —^b) Ks Ds मद्रका (for मद्राश्च) Ks B4 Dn2 Ds 4 7 8 कैकयै, Da Dn1 Ds कैकया K4 मद्रकाश्च सकेकया, T1 G4 सहितास्तु सकेकयै, G1-3 सहितास्तत्र कैकयै —^c) Ko 2 4 B D (except Ds, D2 om) पचविंशतिसाहस्रात्, S पंचत्रिंशत्सहस्राणि —^d) S पुत्रेण तव (by transp) Ks 5 Ds नोदिता, K4 देशिता

13 D2 om 13 (of v 1 8) —^a) Ks Ds चतुर्वेदविदो, Ks D1 S धनुर्वेदविदा S श्रेष्ठम् (for मुख्या) —^b) K1 2 अजेया युधि शत्रुभिः, S अजेयमरिभि(M1-2 'मरै)र्युधि —^c) M2 सहस्रात् (for सहपुत्रं) Ko-3 Ds G2 s M1 2 4 5 'सत् D1 पुत्रेण सह सयुक्त —^d) D1 परिचक्र (for 'वृत्)

14 D2 om 14 (of v 1 8) —^a) B2 तौ तु हतपिता, T2 तौ तु तत्र महाराज —^b) Dn2 परिक्षिप्त, T2 पितापुत्रौ, Ca c परिक्षिप्तौ (as in text) Ks 5 Ds नरर्षभौ, K4 रथाद्धि, D1 नरोत्तमौ, Ds S महा रथौ (for रथर्षभौ) — 14^{ab} = (var) 223* —^c) Dn2 राजा (for राजन्) K1 पचाल्य —^d) D1 s 'पतिरिदम

15 D2 om 15 (of v 1 8) —^a) K4 स वारणसहस्राणा —^b) K4 रथौवैर (for सहस्रैर) —^c) D1 सादिभि (for वाजिभि) —^d) B Dn2 D1 4 7 8 तत्, Da Dn1 Ds तथा (for वृत्) Ko 2 चैव,

वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
 धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा वरुथिनीम् ।
 ययौ तन्मद्रकानीकं कैकयांश्च परंतपः ॥ १६
 तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
 प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
 सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
 त्रिभिः शारद्वतं वाणैर्जुदेसे समर्पयत् ॥ १८

ततः स मद्रकान्दत्त्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
 हृष्ट एको जघानाश्वं भलेन कृतवर्मणः ॥ १९
 दमनं चापि दायदं पौरवस्य महात्मनः ।
 जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
 अविध्यत्रिंशता वाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

C 6 2709
B 6 61 22
K 6 61 22

Da1 Ds वात (for शत) — For 15, S subst

225* पारावताश्च स रथमास्थाय परवीरहा ।

[T1 G4 पारावताश्च , G2 वारावताश्च]

16 D2 om 16 (cf v 1 8) — ^a) S विस्फार्य
 — ^b) K4 देशयित्वा, K5 B नोद' (for चोद') B
 D (except Ds, D2 om) T1 G च वाहिनीं, T2 M
 च वाजिन (for वरुथिनीम्) — Da Dn1 Ds om
 16^{ad} — ^c) K4 B D1 4 6 T2 ययौ तं, T1 G M1 स
 ययौ; M1-2 5 ययौ च (for ययौ तन्) B2 मद्रकानीकै
 D2 (marg sec m) जगाम तन्महानीक — ^d) MSS
 (indiscriminately) कैकयान्, कैकेयान् Ko कैकयाश्च
 Ks 4 B3 4 Ds (before corr) 6-8 T1 G2 4 M1 8 5
 परतप

17 D2 om 17 (cf v 1 8) — ^a) G3 गुप्तम्
 — ^b) D1 तन्सैन्य, G3 अनीक K4 Da1 D1 8 6 T
 G4 M4 'धन्विना — ^c) Ko-2 प्रमुक्त (K2 'भूत) नर-
 नागाश्च, K8 Ds प्रभूतरथनागाश्वं (K8 'गौधं), D1 8
 S सरध्वरथ (T2 'वधे नर, M1 'वधनर) नागाश्वं Cc
 cites प्रयुक्ता and रथा

18 D2 om 18 (cf v 1 8) — ^a) Ko-2 स कृप,
 K4 B3 Da Dn D1 5 7 T G1 4 M2 सोर्जुन, G2 3
 सोर्जुने, Cc सोऽर्जुन (as in text) Ko-3 Ds
 सहसा, Cc प्रमुखे (as in text) Da Ds यातु, S
 यात्वा, Cc यान्त (as in text) Ds 4 8 सोर्जुनप्रमुखैर्या
 (Ds 'ख र्या) त — ^b) K1 पचाल्य, B2 8 पाचाल',
 D1 पांचाल्य, G2 पाचाल्यै Ś1 Ks D1 6 Gs M1
 कुरुनन्दन (M1 'न), B2 8 Dn1 कुल (B2 'रु) वर्धन, T2
 कुलनदन K4 B1 4 Da1 Dn2 Ds 4 7 8 पा (Ds 7 प)
 चालकुलवर्धन, B4 पाचालकुरुनदन, Da° Ds पाचाल्य
 कुरु (Ds 'ल) वर्धन — ^c) D11 Ds सार' (for शार')
 — ^d) K1 2 जत्र', Ds यतु', Ds जनु', S (except
 M2) भुज' (for जत्रु') Ś1 Ko-2 6 समार्दयत्, Ks 4

B1 Da2 Dn2 Ds-8 समार्प', D1 समर्पयेत्

19 D2 om 19 (cf v 1 8) — ^a) D1 ततस्तु
 B2 Da Ds प्रभद्रकान् (for स मद्र') Ś1 मद्र', K2
 मुद्र', K5 पुत्र' T G म (T1 सु) द्राजान (for मद्र
 कान्दत्त्वा) B1 3 4 Da Dn1 Ds M1 2 4 5 विध्वा, Dn2
 D4 7 8 भित्त्वा (for हत्वा) — ^b) K8 5 D6 दश वै,
 B1 D1 3 7 M दशैव, T1 G विध्वाश्च, T2 विध्वाथ
 (for दशभिर्) K4 कुशभि, Da1 न शतै, Da2
 Dn D4 5 8 निशितै (for दशभि') — ^c) K8 4 Ds
 T1 G M हृष्ट एक, K5 हृष्य एक, D1 हृष्टमेक
 Ko 2 जघानाश्वान् B Da Dn Ds-3 पृष्टरक्ष (Ds इष्ट
 एव) जघानाशु — ^d) K1 बलेन K1 2 कृतवर्मणा

20 D2 om 20 (cf v 1 8) — ^a) Ś1 Ko 1 4
 चैव (for चापि) — ^b) Dn2 T1 G4 कौरवस्य, G3
 M1-2 5 पौरव्य' — ^c) B1 4 Da1 Dn1 D1 2 4 S वि-
 मलाग्रेण — ^d) K3 5 Da2 Ds 6 8 T2 M1-2 5 परतप
 (K5 'प), B2 समतत', D1 महाबल, T1 G महा
 बल

21 D2 om 21 (cf v 1 8) — ^a) MSS (indi-
 scriminately) सय', 'मिने, साय' — T2 om (hapl)
 21^b-24^c — ^b) K1 5 पचाल्य D1 'दुर्मद' — ^c)
 Ko 2 आविध्यत Ks Ds त्रिंशता, K4 B3 4 Da Dn
 D4 5 7 8 S (T2 om) दशभिर् (for त्रिंशता) — ^d)
 K5 साश्च (for चास्य)

22 D2 T2 om 22 (cf v 1 8, 21) — ^b) = 3
 154 40^b 4 20 34^f Ś1 Ko 2 Dn2 Ds-5 T1 G1 4
 सृक्किणी (Ko 'णी), K1 सृकुले, K3 Ds सृक्किणी,
 Ds G1 M2 5 सृक्किणी, M1 8 4 सृक्किणी B2 Da1
 Dn2 D1 2- 3 परिलेलिहन्, T1 G सलिहन्मुहु, M
 लेलिहन्मुहु — ^c) K1 बलेन — ^d) Ś1 निश्चकर्तास्य,
 B Da Dn Ds 8 चकर्तास्य च, D1 त्रिचकर्तास्य, Ds
 न चक' Ko कार्मुके, T1 G सारथि (for कार्मुकम्)

भ्रष्टेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्ष्णिकम् ॥ २२
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।
 अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्भौ तौ पार्थिसारथी ॥ २३
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
 पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
 स संगृह्य महाधोरं निखिंशवरमायसम् ।
 पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्यं द्रुपदात्मजम् ॥ २५
 तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।

भ्रान्तावरणनिखिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
 दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।
 अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
 तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।
 शितनिखिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
 वाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।
 त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो विभेद गदया शिरः ॥ २९
 तस्य राजन्सनिखिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।

23 D₂ T₂ om 23 (cf v l 8, 21) —^a) B₈
 Dn₂ D₄ s तथैन —^b) Ś₁ Ko-2 समर्पयत्, K₈-s B
 D (except D₁ D₁ D₈, D₃ om) समर्प —^c)
 Ś₁ अश्वाश्चास्य, S (T₂ om) अथाश्वाश्च (for अश्वा
 श्चास्य) G₈ राजा —^d) Ko 2 4 B₂ s D₂ s D₈ s
 उभौ च, K₈ तथोभौ, K₅ तथा तौ T₁ G नदन्पृष्टे
 च सारथि, M उभौ च प्राष्टिसारथी

24 D₂ om 24 (cf v l 8) T₂ om 24^{abc}
 (cf v l 21) —^a) B₂-4 हताश्वेथ (B₈ 'श्वेतु),
 Dn₂ D₈ हतेश्वेथ, Dn₂ D₄ s हताश्वे स (by transp)
 —^b) Ś₁ भरतर्षभ, K₈ M₂ पुरुषर्षभ (M₂ 'भ),
 D₁ भरतोत्तम D₈ नक्ष्या भरतसत्तम —^c) K₅ पुत्रि
 सांयमिने पुत्र —^d) K₁ पचालस्य B₁ s 4 D₁ Dn
 D₁ s 7 s S यदास्विन (T₁ G₂ 4 'न) (for
 महात्मन)

25 D₂ om 25 (cf v l 8) —^a) D₁ 4 s T₁
 G₁ s संग्रह्य, B Dn Dn D₈ s 7 G₂ 4 M स प्रगृह्य,
 T₂ स प्रहृद्य K₂ महात्मान, D₁ महाराज —^b) Ś₁
 निखिंश शरमायसं, Ko-2 'श स्थिरमा', K₈ s D₈ 'श
 परमा', S 'श परमायुध —^c) Ko-2 T₁ G अभ्या-
 गाद्; K₄ B D (D₂ om) Co आनर्छद्, K₅ अस्य
 ईन्; T₂ M आगच्छद् —^d) D₁ पुरुषोत्तम; D₂ S
 पुरुषर्षभ (G₁ 'भ) (for द्रुपदात्मजम्)

26 D₂ om 26 (cf v l 8) —^a) D₁ त इथेन
 मिव चायात् —^b) K₈ D₈ समुद्धतम्, K₅ D₈ आप
 तंतम्, D₁ S खे पततम् — In K₄, 26^{ed} is lost on
 a damaged fol —^c) Ś₁ Ko s आतवारणं, K₂
 आंतावारणं, K₅ प्रोमितारणं, D₁ विभ्रत वरं Cn
 oites आवरण —^d) K₈ कालोच्छृष्टम्, K₅ कालो
 च्छिष्टम्, D₁ S कालाच्छृष्टम्; Cn o कालोत्सृष्टम् (as in
 text)

27 D₂ om 27 (cf v l 8) —^a) Ko s श
 स्त्रोर्च्या, K₈ s D₁ s 8 शस्त्रार्थि K₄ B Da Dn
 D₁ s 7 s दीप्यमानमिवादित्यं, S दीप्यमान यथा वह्नि
 —^b) S (except T₂) मत्तवारणवारण —^c) Ś₁ अपश्य-
 न्पाण्डवास्तत्र, K₈ D₂ 'श्यत्पाण्डवस्तत्र, S पश्यतां पाण्डु-
 पुत्राणा —^d) Ko चैव (hypermetric) (for च)
 Ś₁ धृष्टद्युम्न च पार्षत, D₂ s D₂ 'द्युम्नस्य पार्षत, S प्रवेग
 (T₂ M 'मोह) समपद्यत

28 D₂ om 28 (cf v l 8) —^a) S₁ K₈ पाचाल-
 पुत्रस्य, K₁ D₄ पचालपुत्रस्तु, B₁-s D₈ पाचालदायाद्,
 D₈ 'पुत्रश्च —^b) G₃ अति (for अति) —^c) T₁
 G₁ s 4 M₄ पीत; M₈ शत (for शित) —^d)
 K₈ शरवारणधारिण, M₄ शरावरणधारिण

29 D₂ om 29 (cf v l 8) —^a) Ś₁ चाल
 वेगम्, Co वाण (as in text) K₈ s D₈ व्यतीतस्य
 (K₈ 'श्र), M₁-s अतीत्या (M₃ 'ता)स्य, Co अतीतस्य
 (as in text) —^b) Ś₁ K₅ रथाभ्या समुपेयुष, K₂ s
 D₂ s D₈ 7-7 रथाभ्यासमुपे, K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4
 तथाभ्यासमुपे, D₈ रथाभ्यासमुपेयुष, T₂ 'भ्यासमुखे
 तत —^c) M₄ सेनापति

30 D₂ om 30 (cf v l 8). —^a) K₅ सनिखिंशः
 (for 'खिंश) D₈ तस्य राजतनिखिंश, S निखिंशस्तस्य
 राजेन्द्र —^b) K₈ D₈ सुप्रवृत्त; K₅ सुवृत्त च; D₈
 सशर च, T₂ सुप्रसन्न; G₁ सप्रभम्, M₁ s-s प्रभम्
 च, M₂ प्रभिन्न च (for सुप्रभ च) K₈ D₈ शिरोवर,
 K₄ B₈ D₈ शरासन; K₅ M₄ शरावह (for शरावरम्)
 Ko 2 सुप्रभं शरवारण, T₁ G₂-4 सप्रभशरावर —^c)
 K₃ Dn D₁ s 8 पतित, D₁ T₁ G पति (G₁ 'रि)तो
 Co cites [आ]पतित K₂ B₂ D₂ हतस्यापति (K₃ 'त)त
 हस्ताद्, K₈ s B₈ हतस्यापततो हस्ताद् —^d) K₈ s B₈
 D₈ T₁ G M वेगेनाभ्यपत (G₈ 'हन)द्भुवि, B₂ Dn Dn

हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
 तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
 तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
 हाहाकारो महानासीत्तत्र सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
 ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
 ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
 आजघान त्रिभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
 तथैव पार्षतं शूर शल्यः समितिशोभनः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १

नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।

C 6 2717
B 6 62 2
K 6 62 2

D₁ s s सोल्लेधमपतद्भुवि (D₁ 'च्छिर') Ca. c cite सोल्लेध

31 D₂ om 31 (of v l 8) —^a) D₁ निहत्य तु (for तं निहत्य) —^b) D₂ लभेत, M₂ स लेभे (by transp) B₁ D₂ स लेभे परमा मुद, T G M₁ s-s लेभे परमकं यश —^c) Ś₁ D₁ पुत्रं K₁ D₁ D₁ पचाल —^d) D₁ महात्मा ह्यतिविक्रम, S इंद्रो बलमिवेश्वर

32 D₂ om 32 (of v l 8) —^b) S शल्य (for राज) K₄ महाबले, K₅ बलीयसि — Ko om 32^d-34^a —^c) K₅ आक्रोश सुमहाना —^d) K₄ सैन्येषु, Da D₁ D₂ पुत्रस्य Ś₁ K₁ s s भारत (for मारिष)

33 Ko D₂ om 33 (of v l 32, 8) —^b) K₅ निहितम् (for निहतम्) —^d) K₁ पचाल्य G₁-s युधि (for युद्ध)

34 D₂ om 34 (of v l 8) Ko om 34^a (of v l 32) —^a) D₂ शूरौ (for वीरौ) Ś₁ तत्र तत्र महावीरौ, K₁ s-s D₁ s तौ तु तत्र (K₁ तत्र तौ तु) महावीर्यौ —^b) Ś₁ रथिनौ वरौ, D₂ युद्धदुर्मदौ —^d) K₁ s कुरवा, Da D₁ D₂ कौरव T₁ G कुरव पाण्डवै सह

35 D₂ om 35 (of v l 8) —^b) K₅ D₂ D₂ पार्षत, M₂ पार्षत —^c) K₅ महाबाहुम् (for त्रिभिर्वाणैस्) —^d) K₄ महाराज

36 ^a) Ś₁ तथैव K₁ पार्षित, K₅ B₁ D₂ D₁ s s S पार्षे (M₂ 'र्व')त K₅ B₁ D₂ शल्य, K₅ D₂ वीरं B₁ s D₂ शूर, D₁ S वीर (for शूर) —^b) K₁ शलि; K₅ D₂ वीर, B₁ D₂ S शल्य, D₁ शरै (for शल्य) K₅ s D₂ S शोभनं (T₂ 'भितं) —^c) K₅ क्रुद्ध S आजघान शरै क्रुद्धस्

Colophon om in Ś₁ — Sub-parvan Omitting Sub-parvan name, Ko mentions only चतुर्थे दिवसे, K₁ s D₂ चतुर्थयुद्धदिवस, K₄ M₁ चतुर्थेद्वि (M₁ 'द्विके) — Adhy name K₄ Da D₁ D₂ सांयमनि (D₂ 'नी) पुत्र (K₁ om it) वध, G₁-s M₁ s s शल्यपुत्रवध — Adhy no (figures, words or both) D₂ (sec m) 19, D₁ s M₂ 59, D₁ T₂ M₂ s 58, T₁ G 56, M₁ s 57 (as in text) — Sloka no D₁ D₂ 36.

58

1 Ś₁ Ko-s transp 1^a-16^b of this adhy and 7^a-19^c of adhy 61, (K₂ reading at 1^a-16^b also after the transposed stanzas) —^a) K₂ (first

अन्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २

हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय ।

पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३

युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।

पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४

सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।

अश्रापं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५

तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्त्येन पाण्डवाः ।

मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७

time) 'सैव M₃ चर (for परं) —^c) D₂ ससैन्य,
T₁ G यस्तेना, T₂ तसैन्य D₁ पुत्राणा (for पुत्रस्य)
—^d) K₂ & B₁ S पादुपुरेण S₁ D₁ वाष्यते, B₁
हन्यते, D₁ विष्यते, D₁ & वष्यते

2 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 D₁
reads 2^{ab} twice —^a) S₁ मामकान्नात, Ko 1 :
(second time) T₁ G₁ & 4 'कानेव, K₂ (first time)
B₁ & 4 Da Dn D₂ : & 5 7 'कान्त्सु (B₁ 'कान्त्, D₁ 'का
सु) च G₂ मामकाश्च रणे तात —^b) Ko 1 : (second
time) हतास्तात S₁ Ko 1 : (second time) प्र, K₄
D₁ (second time) D₂ च, T₂ M₁ 2-3 स्स, M₂
सु (for द्वि). K₅ शसति T₁ G निहतानिह (G₂ 'नेव)
शससि — After 2^{ab}, G₂ reads 4 — Ko 2 (both
second time) om (hapl) 2^a-3^d —^c) S₁ K₁ D₂
अव्यगाश्च, K₂ (first time) & Dn₂ D₁ & 3 अत्यु
ग्राश्च, D₁ अवध्याश्च, S उदग्राश्च Cc cites अव्य
गान् D₁ [अ] प्रहृष्टाश्च, T₂ प्रवृष्टाश्च; G₂ :-
प्रवृष्टाश्च —^d) K₅ शसति (for 'सि) — After
2, S ins

226* विभगाश्च प्रणष्टाश्च नित्यं शससि मामकान् ।

[T₂ G₁ & M भगाश्चैव (for विभगाश्च) T₂ प्रभगाश्च;
G₁ M [अ] प्रहृष्टाश्च (for प्रणष्टाश्च)]

3 For sequence in S₁ Ko-2, of v 1 1 Ko 2
(second time) om 3 (cf. v 1 2) —^b) D₂ माम
कानद्य, S (except M₂) निरुसाहाश्च (for मामकानद्य)
—^c) K₄ B₁ & D₂ Dn₁ D₅ पातितान् S (except
M₂) मामकाश्च रणे तात —^d) S₁ K₃ D₂ & प्र,
D₁ द्वि (for च) K₅ नित्यं शससि पाण्डवान् (= 2^d),
B₂ S (except M₂) निहतानेव शससि

4 For sequence in S₁ Ko-2, of v 1 1 G₂ reads
4 after 2^{ab} —^a) S₁ Ko 1 : (second time) &
D₂ युध्यमाना —^b) S₁ घटमान, Ko 1 : (second
time) & D₂ & घटमाना; T₂ यतमानान्, Cc घटमानान्

(as in text) —^c) K₁ om (hapl) from जयन्त्ये up
to वा in 6^c K₄ B D₁ & 6 M₁-2 & द्वि; M₂ चै (for
चि) K₂ (first time) - Da Dn₁ D₂ & वृत्ते (for
वृत्) T₁ G पाटवा विजयंते च —^d) B₂ D₁ Dn₂
D₂ : (marg sec m) & 5 7 & T₂ M हीयते, D₂
जीयते, Dn₁ जयते, T₁ G₁ द्वि (G₂ द्वि) यते (for
जीयन्ते) K₂ & D₂ [स] पि च (for चैव)

5 K₁ om 5 (cf v 1 4) For sequence in S₁
Ko-2, cf v 1 1 —^a) S transp तीव्राणि and
दुःखानि. —^b) D₂ M₂ 'वृत्तेन K₂ & द्वि, D₁ & S वै,
D₂ द्वि (for च) — Ko 2 (both second time)
om (hapl) 5^{cd} —^c) S₁ अद्रौप (sic) D₂ ममरे
(for सतत) D₁ तावद् (for तात) S ममद्रौपमह
तात —^d) S (mostly) दुःपहानि

6 K₁ om up to वा in 6^c (cf v 1 4) For
sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a) S उपाय तु
(G₂ उपयाति) (for तमुपाय) S₁ उपाय नेव पश्यामि
—^b) S₁ जयेरन्, K₄ जयेयुर, B₂ जीयेयुर, Da Dn₂
D₂ (marg sec m) & 2 7 & हीयेरन्; D₂ जीयते
B₁ & ये च B₂ Dn₁ D₂ : & 5 6 पाण्डवान् S येन जेया
(M₂-3 जय्या) द्वि पाण्डवा — M₁ : om 6^{cd} —^c)
G₂ मामकेया (for मामका वा) B₂ & D₂ & 5 विजयं,
D₁ तु जय, M₃ च जय (for वा जय)

7 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 M₅
om the ref, T₂ reads the ref before 7^{cd} —^a)
D₁ यथा क्षयो नराणा द्वि, S गजवाजिमनुष्याणा —^b)
S₁ रथवाजिगजक्षय, D₁ गजाश्वरथमक्षय, S तथैव रथिनां
क्षय —^c) K₂ (all first time) स्थिरो, D₂ T₂ स्थितो
(for स्थिरो) S₁ Ko 1 : (all second time) D₂
शृणुष्ववावहितो राजस् (S₁ 'तो भूत्वा) —^d) S₁ T₁
G₁ तथैव, D₂ तस्यैव (for तवैव) S [अ] पनय (T₂
'यो) महत्

8 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
 पीडयामास संकुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
 तत्राद्भुतमपश्याम पार्ष्णतस्य पराक्रमम् ।
 न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
 नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरन्ध्रयो रणे ।
 मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः समभिवाभवत् ॥ १०
 ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
 अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ।

गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः ॥ १२
 अभिमन्युस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
 ततो मद्राधिपरथं कार्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
 आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ १४
 ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽऽर्जुनि रणे ।
 मद्रराजरथं तूर्णं परिचार्यावतस्थिरे ॥ १५
 दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती ।
 दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६

C 6 2731
B 6 62.16
K 6 62.16

K₂ (first time) १ १ B₂ D (except D₁₋₃ ०) 'द्युम्नश्च
 —^b) Ś₁ K (K₂ second time) D₂ बहुभिः, S
 (except M₂) निशितैः (for नवभिः) —^d) Ś₁
 Ko 1 2 (second time) 'पतिमायसैः', Da Dn₁ D₂
 'परिवारयन्', D₁ 'पतिमोजसा

9 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)
 K₁ तदद्भुतम् T₁ G₁ १ १ रण चक्रे, T₂ M पर चक्रे,
 G₂ रथाश्चक्रे (for अपश्याम) —^b) K₂ (first time)
 पार्ष्णतस्यपराक्रमः (sic), S पार्ष्णत परवीरहा —^c) K₁
 Da₁ D₁ ० निवारयत K₄ B यस्तूर्णं, S यत्सल्ये
 K₂ D₂ ० न्यवारयत्ततस्तु (D₂ 'द्यया त्') —^d) K₀
 समतिशोभन, Cc समिति (as in text)

10 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 D₂
 om. 10^{ab} —^a) B₁ D₁ दृश्यते (for ददृशे) Ś₁
 Ko 1 2 (second time) १ १ B₁ D₁ १ १ तत्र (for
 कश्चिद्) —^b) S₁ Ko 1 2 (second time) सारथिनो-
 स्त्रदा, K₂ १ D₂ १ स रथिनोस्त्रथा (K₂ 'नोस्त्रदा; D₂
 'नस्त्रदा), D₁ S पुरुषसिंहयो, D₃ तु रथिनोस्त्रदा
 —^d) K₂ (first time) B₁₋₃ Da Dn D₄ १ १ १ S
 तयो समभवत्तदा, D₁ तयोस्त्रदमवत्सम

11 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^c)
 Ś₁ चङ्गेन, K₃ वेगेन, Da₁ शल्येन, Dn₁ पीतेन,
 G₂ फङ्गेन (for भङ्गेन) —^d) K₂ भङ्गेन, Dn₁
 शितेन (for पीतेन)

12 For sequence in S₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)
 Ś₁ Ko 1 2 (second time) तथैनं —^b) Ś₁ Ko 1 2
 (second time) १ १ Dn₁ D₂ १ १ सयुगे (for भारत)
 —^d) Ś₁ जलदो जलदानिव, Ko 1 2 (second time)
 ज (K₂ ज्व) लता च्चोमचारिण, K₂ D₁₋₃ ० जलदो जल

वृष्टिभिः (D₁ 'वर्षिणा, D₂ 'वृष्टिमान्); K₀ जलदे जल
 धारय (sic) Cc cites जलधारिण (as in text)

13 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)
 K₂ D₂ ० च स, S तत् (for तु स) —^b) Ś₁ प्र-
 पीडिते, K₄ B₁ १ T₂ G₁ १ M च पीडिते, B₂ D₁
 [s]तिपीडिते, B₁ च पातिते K₂ (second time) Da₁
 'ङ्गेन पीडिते

14 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 1
 —^a) Ko 'रथ' K₄ मद्राधिपरथ प्राप्य —^b) Ko 1 2
 (second time) प्राप्याय कोपन, K₂ (first time) B₂ १
 Da Dn D₁ १ १ सप्राप्य कोपन, K₂ D₂ प्राप्यात् (D₂
 'प्याति)कोपन, K₄ परमकोपन, D₁ युद्धविशारद
 (for प्राप्यातिकोपन) —^c) Ś₁ आर्तायनिर्, Ca
 अर्तायानि —^d) Ś₁ Ko 1 2 (both times) १ १ Dn₂
 D₁₋₃ १-१ S निशितैः (for विशिखैस्) Ś₁ Ko 1 D₁₋₃ ०
 S शरैः (for त्रिभिः)

15 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 1 —^b)
 D₂ G₂ परिप्सतो, C₀ परीप्सन्तो (as in text) Ś₁
 K₂ (second time) १ १ B₁ १ Da Dn D₂ १ १ T₂
 [s]र्जुन, C₀ [आ]र्जुनि (as in text) Ś₁ समे; B₁
 D₂ प्रति (for रणे) D₁ परीप्सतो रणेर्जुन —^c) K₂
 प्राप्य, K₂ सर्वे, T₂ M क्षिप्र (for तूर्ण) —^d)
 B₂ S परिचार्योपलस्थिरे

16 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 1 —^a)
 B₂ विराटश्च, S दुर्विपहो (for विकर्णश्च) —^b) K₂
 (both times) १ D₂ 'विविंशति, D₁ पुरुमित्रश्च भारत,
 T₁ G द्रुपहो दुर्मुखस्तथा; T₂ M दुर्मुखो दुर्पहस्तथा
 —^c) Ś₁ K₁ दुर्मर्षणो, D₁ दुःशासनो (for दुर्मर्षणो)
 Ko-2 D₁ दुर्विपहो, D₂ (marg sec m) चित्रसेनो, S
 च राजेद्र (for दुर्मुखश्च) —^d) Ś₁ K₄ Da Dn D₄ १ १

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
तान्भीमसेनः संकुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।
ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ १९
तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।

चित्रसेन 'सुदुर्मुख', B1.2 D8 'सेनोय दुर्मुख'; D1
दुर्मुखश्च विविशति, D2 (marg sec m) दुर्मुखो दुःसह
स्त्रया; S चित्रसेनो विविशति

17 °) K4 B D (except D1-8 s) S सत्यव्रत पुरुमि
(T2 'रुमि')त्रो — °) K4 B1 4 दुष्कर्णश्च महारथ',
B2 3 Da Dn D4 5 7 8 S विकर्णश्च महारथ', D1 चित्र-
सेनश्च भारत — °) K5 पालयति Ko स्थितान्, Da1
M8 स्थिरा (for स्थिता)

18 °) Ś1 भीमसेनोय सकुद्धो, S भीमसेनस्तत कुद्धो
— °) Da D5 'सत्य D8 भारत (for पार्षत) — °)
K8 D5 माद्रि° K8 तु (for च) T2 मारिष, M
भारत (for पाण्डवौ) — After 18, N ins

227* धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रत्यवारयन् ।

19 D2 om 19 — °) M1-3 5 नानाविधानि
— °) Da1 D5 विसृजन्तौ — °) Ko 2 D1 T2 M2 3 5
अभ्यद्रवत, K1 Dn2 'वर्तत; K8 'वर्षत K4 B Da
Dn D4 5 8 सकुद्धा (for संहृष्टा) — °) Ko-2 4
B1 2 4 Da1 D5 7 समेयु', K8 5 समेय, D8 समेयु.
D1 विनिघ्नतस्तथान्योन्यं, S तत समाययुर्वीरा — °)
Da1 दुर्मन्त्रितेन च, T2 दुर्मन्त्रणे तव

20 °) K1 3 5 B D T2 G1 3.4 M4 दशरथे, K4
दशवर्षे (for दाशरथे) Ko 2 B2-4 Dn2 D3 7 8 कुद्धे
(for युद्धे) — °) G2 (inf lin) वर्धमाने (for वर्त°)
Ko-2 4 5 B Da Dn D4 5 7 8 M4 महाभये, D1
'रथे, T1 G4 'हवे — °) B1.4 Dn1 वा (for च)
— °) Ko प्रेक्ष (also प्रेक्षि)का, K2 D1 6 प्रेक्ष्यका,
Da1 प्रेक्षिका Ko रक्षिणो (for रथिनो)

21 °) D1 S (except G4 M2 3) अस्त्राप्य° — °)
K5 विसृजने — D2 om 21°-22° Dn2 om (hapl)

तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २०

शस्त्राप्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।

अन्योन्यमभिनर्दन्तः संग्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २१

ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।

महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ २२

दुर्योधनस्तु संकुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।

विन्याध निशितैर्वाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ २३

दुर्मर्षणश्च विशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

21°-22° — °) Ko 'नर्दत', S 'गजंत (for 'नर्दन्त')
— D8 om 21°-22° — °) D1 प्रचक्रमु' (for प्रच
क्रिरे)

22 D2 om 22, Dn2 D8 om. 22°b (cf v 1 31)
— °) K8 गत्वा, K4 B Da Dn D4-7 S तदा (for
यत्ता) D1 जातसरब्धा. — °) T G2-4 M8 4 सर्वेऽन्योन्य
जिघां' — After 22°b, K4 B Da Dn1 D4 5 7 ins

228* अन्योन्यमभिनर्दन्त' स्पर्धमाना' परस्परम् ।

[Prior half = 21° K4 B 'मर्दत' (for 'नर्दन्त')]
K4 B Da Dn1 D4 5 7 cont Ś1 Ko-2 5 D1 8
6 7 ins after 22°b Dn2 after 21°b D8 after
— 21°

229* अन्योन्यस्पर्धया राजन्नातय' सगता मिय' ।

[Ś1 Ko-2 5 D1 8 6 अन्योन्यमभिनर्द' (Ko 'नर्द')त
(= 21°) Ś1 Ko-2 5 D1 8 6 स्पर्धया (for ज्ञातय')
Ko सगिनो, K5 सगतो (for सगता) D1 इव, Co
मिय' (as above)]

D1 8 cont

230* समागता महाराज ज्ञातय' शस्त्रपाणय' ।

— Ś1 Ko-2 5 D8 om 22°a — °) T G M4 महा
शस्त्राणि सुचत — °) M4 अमर्षण (for अमर्षणा')

23 °) Ś1 Ko-2 दुर्योधनश्च; K8 'घन' सु, Co
'घनस्तु (as in text) — °) K8 D1 6 महारथ, T1
G अमर्षण (for महारणे) — °) K4 B D (except
D2 6) S चतुर्भि' समरे द्रुत (T1 G4 स्थित)

24 °) Ś1 दुर्धर्षणस्तु, K1 दुर्दर्शनश्च, B4 दुर्मर्ष
णस्तु, Da1 महर्षणश्च, M5 दुर्मर्षण च M2 विशत्याश
— G3 om. (hapl) 24°-25° D2 reads (sec m)
24°a in marg — °) Ś1 B4 D1 चित्रसेनस्तु, K5

दुर्मुखो नवभिर्वाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।
 विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २४
 तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २५
 सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
 अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २६
 माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
 छादयेतां शरत्रातैस्तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ २७
 ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ ।

शरैर्वहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
 छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ २८
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
 विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ २९
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्गिणम् ।
 भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ३०
 दुर्योधनस्तु संकुद्धो मागधं समचोदयत् ।
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरखिनाम् ।
 मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३१

C 6 2750
B 6 62 35
K 6 62 35

'मेनेय K₃ D₆ विंशति, B Da Dn D₁ ५ १ १ ४ S
 (G₃ om) सप्तभि (for पञ्चभि) — B₃ Da Dn D₅
 om. (hapl) 24^{cd} — ^e) B₁ २ ५ S (G₃ om)
 दशभिर् (for नवभिर्) — ^d) K₀ दुःसहैश्, T₁ G₂ ५
 M दुःपहश्, T₂ दुःप्रहश्, G₁ दुःप्रमश् (for दुःसहश्).
 Ś₁ चैति, D₁ चैव (for चापि) K₄ पचभि (for
 सप्तभि) — ^e) B₂ Da Dn₁ D₅ तु विंशत्या, B₃
 Dn₂ D₂ ५ १ ३ पचमित्सु, S (G₃ om) त्रिभी राजन्
 (for पञ्चभिश्च) — ^f) Ś₁ तदा S (G₃ om) विकर्ण
 पचभि शरैः — After 24, D₂ (marg sec m)
 ins

231* विकर्णो दशभिर्वाणैः पुरुमित्रश्च पञ्चभिः ।
 मत्स्यव्रतं सप्तभिश्च पार्षतं समरेऽहनत् ।,

while D₁ ins

232* मद्राधिपक्षिभिश्चैव विकर्णं पञ्चभिः शरैः ।

25 G₃ om 25^{abc} (cf v l 24) — ^a) Ś₁ K₁
 प्रतियिध्यत् Ś₁ K₀₋₃ ५ D₆ बलवान् (for राजेन्द्र)
 D₂ तान्प्रत्यविध्यत् बलात् — ^b) K₅ शत्रुवातिन, T₂
 परवीरहा (for शत्रुतापन) — D₂ reads (sec m)
 25^{cd} in marg — ^d) B Da Dn D₁ ५ १ ४ हस्त
 (for पाणि) D₁ दर्शयामास लावच

26 D₂ om 26 — ^a) K₄ B₂ Dn₂ D₁ ३-५ S
 मत्स्यव्रतं च (B₂ 'उत्सु), B₁ ५ अभिद्रवत् (for सत्यव्रत
 तु) — K₃ D₆ om (hapl) 26^b-27^a — ^e) K₄ ५
 B Dn₂ D₁ १ ४ अविध्यत्, Da Dn₁ D₅ अभिविध्यत्,
 D₁ च विद्याध (for अविध्यत्तौ) — ^d) K₄ B₂ Da
 Dn₁ D₁ निशितै (for the second दशभि)

27 K₃ D₆ om 27^a (cf v l 26) — ^b) D₂
 माद्रिनन्दनौ; S प्रीतिवर्धन (for मातृनन्दनौ) — ^c)
 Ś₁ छादयतौ, Da Dn₁ D₅ दारयेतां, D₆ अविध्येता
 (for छादयेता) B D (except D₂ e) शरैस्त्रीक्ष्णैस्,
 S शरैर्वरैस् — G₂ om (hapl) 27^d-28^f

28 G₂ om 28^{abcde} (cf v l 27). — ^b) Ś₁
 K₀₋₂ स्वस्त्रेयौ, K₃ D₈ M₁ स्वस्त्रियौ, Da₁ स्वस्त्रीयौ
 S (G₂ om.) युद्ध (T₂ 'धि) दुर्मदौ (for रथिना वरौ)
 — ^f) K₈ वाघ्य (for छाद्य) S (G₂ om. the
 prior half) वार्यमाण शरैर्वरैर्भद्रराजो न विव्यये

29 ^a) S ततो (for अथ) — ^b) T₁ G जनेभ्रं
 (for महाबल) — ^c) Ś₁ दिधक्ष (sio), D₁
 विधासन्, S दिदक्षु (for विधित्सु)

30 ^b) K₃ Da₁ D₂ e कैलाशम् — ^c) K₈ महा-
 बाहो (for 'बाहु) — ^d) M₁ ३.५ प्राव्ययन् B₄ (m
 as in text) रणात् (for भयात्)

31 ^a) D₁ तु समरे, S तत कुद्धो (for तु संकुद्धो)
 — ^b) K₈ ५ D₆ समनोदयत्, K₄ समदेश, T₂ सम-
 योज — ^c) Ś₁ अनेक T₂ M शत (for दश)
 — After 31^{cd}, N ins

233* गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधन ।

[Da₂ D₅ सहिताय, D₁ सहित D₈ ततो (for
 तेन)]

— ^e) D₂ मागध तु पुरस्कृत्य, S मागधश्चा (G₁ मग-
 धश्चा, M₂ मागध चा) प्रणीस्त्र — ^f) B Da Dn
 D₁ ५ १ ४ अथाभ्ययात्, D₆ समभ्यगात्

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
 गदापाणिरवारोहद्रथार्त्सिह इवोन्नदन् ॥ ३२
 अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३३
 स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे वली ।
 भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३४
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
 व्यत्यचेष्टन्तं संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ३५

32 D₂ om 32^a-33^b — ^a) K₄ बल, B₁ तु त
 (for च त) D_{n1} om (hapl) from वृकोदर up to
 व्यादितास्य in 33^d K₅ वृकोदर (for °दर) S आप
 तत गजानीकं दृष्ट्वा पाथौ महारथ (T₂ M वृकोदर)
 — °) Ko-2 अपोवाहद् — ^d) D₁ गज (for रथात्)
 Ko इवोन्नदन्, K₆ इवानदत् — After 32, K₅
 ins

234* वोर प्रतिभयश्रासीरिपिनाकीव पिनाकश्च ।
 निर्मथ्यमाना क्रुदेन प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

[(L 1) = 52^{ca} — (L 2) post half = 33^b]

33 D₂ om 33^{ab}, D_{n1} om up to तास्य in
 33^d (cf v l 32) — ^a) T₁ G अस्म° (for
 अद्रि°) K₄ गृह्य, D_{n1} गुर्वी (for गुर्वी) K₂ अद्रि-
 सारमयी गुर्वी — ^b) K₄ गुर्वी तु (for प्रगृह्य) K₂
 महती K₅ अद्रिसारमयेन च — ^d) Ko व्यावृत्तास्य,
 D₂ व्याधितस्य (for व्यादितास्य) D₆ इवानल

34 ^a) D_{n1} D₅ G₂ गदां (for गजान्) Ko न
 दया (for गदया) — D₂ om 34^{bc} — ^b) Ś₁ Ko-2 s
 विचरन् B Da Dn D₅ s समरे व्य (Da Dn₁ °रेभ्य)
 चरदली. — °) S गदापाणिर (for महाबाहु) — ^d)
 K₄ B Da Dn D₅ s 7 s S वृत्रहा दानवेत्विच

35 ^b) D₁ मनास्येपा चक्रपिरे — After 35^{ab},
 D₁ ins

235* विप्रध्वस्ता गजा राजन्मद त्यक्त्या भय गता ।

— °) Ś₁ K₅ s व्यत्यचेष्ट, K₆ व्यचचेष्ट, K₄ अभ्य
 चेष्ट, D₂ व्यत्यचेष्ट, T₁ G₁ M प्रवेपति च, T₂ G₂
 प्रावेपत च; G₁ s प्रावेपतीव, G₂ व्यत्यचेष्टन्त (as in
 text) D_{n1} D. मगत्य, Dn महत्य, S संभी
 (M₂- 'वा') ता (for महत्य) — ^d) Ś₁ K₄ T₁

ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
 पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
 अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥ ३७
 क्षुरैः क्षुरग्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।
 पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ३८
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ३९

(before oorr) गदा; Ko गदां (for गजा) Ko
 नदन, K₁ नदत, D₂ दर्शना, D₆ गर्जत (for
 नर्दत)

36 ^a) K₂ D₆ तदा तु, K₅ ततश्च; D_{n1} T₁ G₂-4
 ततस्ते — °) = 6 23 16° K₂ D₆ सहदेवोय नकुलो

37 ^b) D₁ T₂ शरवर्षैरवाकिरन्; D₅ G₁ s 'वैण
 वारयन् — D_{n1} om from 37° to 6 60 47^d
 — °) D₂ मर्षतो B D₆ s अभ्यवर्षत धावतो — ^d)
 B₁ यथा गिरीन्, B₂ D_{n2} D₄ गिरीन्यथा, D₁ घरा
 धरान्; D₂ महागिरीन्, D₅ गिरीन्यथा; T₂ M₁ s s
 गिरिं यथा, G₁ s गिरिवजान्, M₂ महागिरिं, Co गिरी-
 न्यथा (as in text) — After 37, S ins

236* नाकुलिस्तु शतानीक समरे शत्रुपुगहा ।

[T₂ शत्रुपुगव]

38 D_{n1} om 38 (of v l 37) — ^a) K₂ D₆
 क्षुरै, B₂ S (except G₁) क्षुरै, D₂ कुशै (for क्षुरै)
 K₁ s क्षुरै प्र, T₂ क्षुरग्रै (for क्षुरग्रै) Ś₁ K₁
 वल्लैश्च — ^b) K₄ B D₁ s चाञ्जलिकै (for अञ्ज°)
 K₄ B Da Dn₂ D₅-s 7 s क्षितै (for अपि) S वत्स
 दत्तैर्वरासिभिः — °) Ko s D₁ पातयत्युत्तमाङ्गानि, K₄
 D₂ पातयत्युत्त°, K₅ D_{n2} D₄ 7 s व्याहरत्युत्त°, B Da₂
 D₆ s s व्याहरत्युत्त°, D_{n1} न्याहनत्युत्त°, S न्यहनत्युत्त°
 — ^d) D₂ s S पादवो

39 D_{n1} om 39 (cf v l 37) D₂ om 39-41
 B₂ om (hapl) 39^a-40^b — ^b) Ś₁ बाहुभिश्चैव
 भूषितै — ^d) K₅ प्राणिभिश्च, D_{n2} D₆ पाणिभिश्च
 Ko महाकुशै, K₆ सहाङ्कुशै (for सहाङ्कुशै)

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
 अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४०
 धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ।
 पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४१
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम् ।
 प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४२
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
 जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४३
 तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरंजयः ।

राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ॥ ४४
 विगाह्य तद्रजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
 व्यचरत्समरे सृद्रन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४५
 एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
 अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ४६
 भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थ्यांश्च वारणान् ।
 भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भाभिहतान्पर्वतोपमान् ॥ ४७
 नन्दतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
 विमूत्रान्भग्नसंविधांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ४८

C om.
 8 5 62 52
 K 6 62 52

40 Dn1 D2 om 40, B2 om 40^{ab} (cf v 1 37, 39) —^a) K4 Dn2 D4 7 s कृत्तोटं, M4 हृतोत्तं Ś1 स्कन्धेषु; D1 कुद्वेषु (स्कन्धेषु) —^c) Ko अदृश्यत चलाग्रेषु, K1 8 इयताचलाग्रेषु, D1 M1 2-5 इयत बला —^d) Ś1 G1 2 भग्नशिखा, D1 भुग्नशिखा, D2 रुग्णं (for भग्नशिखा)।

41 Dn1 D2 om 41 (of v 1 37, 39) S reads 41 after 44 —^a) K2 धृष्टद्युम्नहतानश्चान्, D1 हृता नेवम्, G2 'ज गतानन्यान्, M1-3 5 दृष्ट्युर्निहता —^b) Ś1 अपश्यंत, K2 न पश्याम; D2 अपश्यामो (for अपश्याम) K4 हृतो (for महा-) T1 G समरे वि (G2 'रेभि)मुखान्गजान्, T2 M विमुखान्समरे गजान् —^c) Ś1 पातितान्; B1 D2 पतत K1 2 पाति (for पाल) T G पतत पतितान्श्चान्यान् —^d) T2 अप श्याम (for पार्षतेन)

42 Dn1 om 42 (of v 1 37) —^b) K2 Da Dn2 D1 4-5 8 S गजमैरावतोपम —^c) Ś1 Ko-3 5 D1 2 5 संकुद्र (for समरे) —^d) D2 जिप्युपुत्रय प्रति

43 Dn1 om 43 (of v 1 37) —^a) G2 समा (for तमा) —^b) D2 मगधस्य B D (except D2 6, Dn1 om) S महागज (for गजोत्तमम्) —^c) Da D2 om 43^{cd} —^e) K2 वीर (for वीर) Dn2 निजघानेषुणा वीर

44 Dn1 om 44 (of v 1 37) —^a) K2 तस्या वर्जितकायस्य, K2 B1 4 G2 तस्य वर्जितनागस्य, B2 तस्यावर्तं, D2 तस्य निर्जितं, D2 तस्यावर्तितं Ca cites भारुजित, Co cites आवर्जित —^b) M2 कार्ष्णि —^c) G2 4 राजत —^d) D2 G2 फलेन

K1 4 B D (except D1-8 5, Dn1 om) S (except M2) [अ]पाहरच्, K2 [अ]पहतच् (for [अ]पहरच्) — After 44, S reads 41

45 Dn1 om 45 (of v 1 37) —^a) Ko इय गाह्य D1 [ए]व, T2 M1-2 5 व (for तद्) —^b) Ś1 Ko-4 D2 'नोथ (for 'नोऽपि) S मारिष (for पाण्डव) —^c) Ko 2 5 विचरन् Ko सृद्रन्, K2 5 निद्रन्, K4 राजन् (for सृद्रन्) —^d) G1 गजानिव (for गिरीनिव)

46 Dn1 D2 om (hapl.) 46 (for Dn1, of v 1 37) —^a) K1 'प्रहाराभिहता, B Da Dn2 D4 5 7 8 S 'प्रहारनिहतान् (B2 4 Da1 D2 7 8 T2 M2-5 'हता); D1 गदाप्रहाराभि —^b) Da D2 'सेनस्य K4 B D (except D1 2 5, Dn1 om.) S दंतिन (for कुञ्जरान्) —^d) M2 गिरिवज्राहता

47 Dn1 om 47 (of v 1 37). D2 om 47-48 —^a) K2 D2 भग्नकर्णान् (for 'दन्तान्) K2 D2 भग्नदतान्, K2 'कर्णान्, Dn2 D2 (marg sec m) T G M4 'करान्, D1 'कटीन्, M1-3 5 'कायान् Co cites कटः — Dn2 om 47^b-49^a —^b) Ko भग्नसक्थश्च, K2 'मत्ताश्च; K2 D2 G2 4 'संधीश्च, Da1 T G1 8 M 'सक्थीश्च, D2 'संस्थिश्च Co cites सक्थि D1 भग्नोरुनथ वारणान् —^c) K1 B Da D1 2-5 7 8 S भग्नपृष्ठिका (D1 'दृत्वचा, T1 G4 'द्यास्थिका, M4 'दृमुखा)नन्यान् —^d) K2 पर्वतोत्तमान्, S सह सादिभि K2 हतारोहान्समतत

48 Dn D2 om 48 (of v 1 37, 47) K1 Cal ed om (hapl.) 48^a-49^b. —^a) Ko नन्दत, K2 D2 नदत, D1 नदत, S द्रवत (for नदत) K2 D2

भीमसेनस्य मार्गेषु गतास्त्वपर्वतोपमान् ।
 अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ॥ ४९
 वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५०
 मेदोरुधिरदिग्धाज्ञो वसामज्जासमुक्षितः ।
 व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५१
 गजानां रुधिराक्तां तां गदां विभ्रद्भृकोदरः ।

धोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ५२
 निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
 सहसा प्राद्रवञ्छिष्टा मृदन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५३
 तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रसुखा रथाः ।
 पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५४
 शोणिताक्तां गदां विभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५५

तथैव नदत्तश्चान्यान्, K₁ B D_a D₁ ५ १ ४ भयात्सतीद
 तश्चां — ^b) Ko विमुंजान्, K₅ विमुचन् (for विमुखान्).
 B₁ स्थितान्, D₁ गतान् (for गजान्) — S om.
 († hapl) 48^{ad}. — ^o) Ś₁ विस्त्रान्, K₈ D₈ वित्रस्त्रान्;
 K₅ विद्वतान्, B₁ ५ विमूतान्, B₈ विमुखान्, D_a
 D₁ ५ विमूदान्, G_o विमूयान् (as in text) Ś₁ Ko ५
 भयसंविमान्, D₁ भयसदिग्धान् — ^d) Ko विक्रपतो*,
 K₂ विपकृतो*, B₁ ४ D₁ ० विशकृतोपमान् G_o oites
 विशकृतो (as in text). K₅ तथाद्वोधीकृतान्परान् (sic)

49 D_{n1} om 49 (of v. 1 37) D_{n2} om 49^{abc}
 (of v 1 47), K₁ om 49^{ab} (of v 1 48) D₁
 reads (sec m) 49 in marg — ^a) K₂ भीमसेनस्तु
 Ś₁ Ko मार्गेषु तु, K₂ मार्गेष्व (sic), K₅ D₁ मार्गेण
 G₁₋₃ M₅ भीमस्य मार्गेषु गतान् — ^b) K₄ B₁ D_{a1}
 D₁₋₃ ५ पतितान्; K₅ निहतान् (for गतासून्). T₁ G
 पर्वतानिव (for पर्वतोपमान्). — ^o) K₈ महाभागान्,
 K₄ D₈ (sup lin) महानागान्; K₅ महाज्ञादान्, D₈
 महाराज (for हतान्नागान्) K₂ B D_a D₂₋₅ १ ४
 अपश्य निहतान्नागान्; D₁ श्य निहतास्त्र; S श्य
 निहतान्नाजन् — ^d) Ko निष्टानतस्, G_a ० निष्ट* (as
 in text) K₈ D₈ तथापरान् K₄ नियुनतसुतोपरान्
 (sic), B D_a D_{n2} D₈₋₅ १. ४ राजक्षिष्टीवतोपरान्, D₁
 भिन्नदद्यास्तथापरे, D₂ तथा निष्टनतोपरान्, T₁ G गजा
 क्षिहन (T₁ G₄ निहत) तोपरान्; T₂ M नागाक्षिष्टनतोपरान्

50 D_{n1} om 50 (of v 1 37) D₂ om. 50^a-51^b
 — ^a) Ko वमन्त, D₈ वमन्तो M₅ रुधिरांश् (for
 रुधिर) K₈ D₈ चान्यान् — ^b) K₈ भग्न*, T₂ सन्न*
 (for भिन्न*) K₈ D₈ महागजान् — After 50,
 D₁ ins

237* मार्गेण गच्छमानस्य भीमस्योभयपार्श्वतः ।

दृश्यन्ते पतिता नागा वज्रेणेव शिलोघया ।

— ^o) Ś₁ विह्वल ते D₁ १ गजा (for गता) — ^d)
 G₈ शैलरूपा (for शैला इव) D₁ ४ धरातल

51 D_{n1} om 51 (of v 1 37) D₂ om 51^{ad}
 (of v 1 50) — ^a) Ko मेधोरुधिर*; M₂ मेदोरुधर*
 (for मेदोरुधिर*) — ^b) Ko २ ४ D_{a1} D₁ ४ वसामज्जा-
 (K₅ 'जा)समुक्षि(K₂ ५ 'मुस्थि, D_{a1} 'चोक्षि)त, T₂
 G₁₋₃ M₂ वसामेद'समु*; T₁ G₁ वसामेदसमुस्थित;
 M₁ ४ ५ वसामाससमुक्षित G_o cites मज्जा (as in
 text) — ^c) K₂ ४ G₈ व्यचरन् S वीरो (for
 भीमो)

52 D_{n1} om. 52 (of v 1 37) — ^a) Ko २
 D₁ ० रुधिरा(Ko 'र)क्तागो; K₈₋₅ B₈ D₈ T₂ 'क्तागा;
 D_a D₈ T₁ G M 'क्ताना; D_{n2} D₁ ४ 'द्रागीं, D₂ १
 रुधिर(D₂ 'रै)क्षिप्ता (for रुधिराक्ता ता) — ^c) G_o
 प्रतिभ्रमश् (for 'भयश्) Ko चापी (for चासीत्)
 — ^d) Ś₁ Ko-2 D₈ पिनाकधृत्, K₈ 'धृत्

53 D_{n1} om 53 (of v 1 37) D₂ om 53-56.
 — ^a) D₁ विमथ्यमाना, D₈ १ समथ्य*, D₈ निर्मथ्य-
 मानान् (for निर्मथ्यमाना) Ś₁ निर्मथ्यमाणस्तु रणे
 — ^b) D_a D₈ भीमसेनस्य — ^c) D₁ प्रद्रवन् Ś₁
 शिष्ट, K₂ शिष्टा; K₄ B₁ ४ ५ D_a D_{n2} D₁ ५. १ ४
 क्षिष्टा, D₁ S भीता (G₈ 'तान्) — ^d) Ko मृद्वत्स;
 K₁ मृद्यत, D₈ मज्जंतस्, T G M₂ मृद्वत्वा, M₁. ४-५
 मृद्वत्वा

54 D_{n1} D₂ om 54 (of v 1 37, 53) — ^a) S₁
 M₂ ते (for त्त) Ko १ ४ ५ D₈ T₂ G₁₋₃ M₂₋₅ वीरा
 (for वीर) D₁ ४ ५ T₁ G₃ महेष्वास — ^b) D_a
 D₈ रणे, D₁. ४ T G M₄ नृपा (for रथा) — ^c)
 K₅ परिरक्ष्यत S समुद्धा (for युध्यन्तं) — ^d) K₁
 वज्रयुद्धम्, T₁ G वज्रपाणिम् (for वज्रायुधम्)

55 D_{n1} D₂ om 55 (of v 1 37, 53) — ^a)
 T₂ 'ताक्त D₈ विभ्रन् — ^b) Ś₁ Ko D₈ व्युक्षिता,
 K₁ ४ ५ B D_a D_{n2} D₄₋₃ उक्षिता, K₂ रक्षिता, K₅
 व्युक्षुता, D₁ सूक्षिता, M₁ ४ सुक्षितो, M₄ व्युक्षितो

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
 नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ॥ ५६
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गंदाम् ॥ ५७
 विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरैण च ।
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५८

यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
 तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयत् ॥ ५९
 गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
 खान्यनीकानि मृदन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६०
 महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
 अतिष्ठत्सुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६१

C 6 2779
B 6 62 65
K 6 61 63

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(for उक्षितो)

56 Dn1 D2 om 56 (cf v 1 37, 53) —^c)
 Ko नृत्यमानम् (sio), K4 B Da Dn D4 s r s भीम-
 सेनम् (for नृत्यमानम्) D2 S अपश्याम रणे भीम
 —^d) K3 D6 प्रवृत्तम्, K4 प्रवृत्तम्, K5 D8 प्रवृत्तम्,
 B2 s सद्यतम्, T2 मृत्यु तम् (for नृत्यन्तम्)

57 Dn1 om 57 (cf v 1 37) —^a) D6
 यमदण्डो —^b) Ko-2 वज्राशनिः; K8 D8 समप्रभां,
 D2 इंद्रायुधं, G2 समस्तरा —^c) K8 महारौद्रा; S
 गदां राजन् (for महाराज) —^d) K8 गदा, K4 Da
 Dn2 D4 s r s G2 s M2 s रौद्रां (for रौद्रा) Ko
 विशसनीं, Co सनीं (as in text) S परमदारुणां
 (for विशसनीं गदाम्) K8 तथा, D6 यथा (for
 गदाम्)

58 Dn1 om 58 (cf v 1 37) D2 om 58-61
 —^a) K8 सुन्मिश्रा, K4 व्युक्षितां, K5 B1 s Da
 Dn2 D4 s r s व्युन्मिश्रा, B2 s व्यामिश्रा, D6 समिश्रां
 (for विमिश्रां) —^d) K2 s क्रुद्धस्याभिघ्नत — For
 58, S subst

238* केशमज्जास्यस्यको रौद्रं विभ्रत्तदा वपु ।
 मारुति शूलहस्तस्य पुरेवाभिघ्नत पशून् ।

[(L 1) T1 G4 भ्यक्त T2 केशमज्जास्यस्यस्यस्युक्त
 — (L 2) G1 M2 मान्त, G2 मारुति (for मारुति)
 T1 G4 पुरो वाभिघ्नत पशून्, T2 पुनरेवाभिनिघ्नत, G8 पुरेवा-
 निघ्नत पशून्]

59 Dn1 D2 om 59 (cf v 1 37, 58) —^a)
 G2 सपात (for सघात) —^b) K4 तथा कालः, K5
 यथा कालः, Da2 यष्ट्या कालः, D5 दिष्ट्या पालः Co

otes यष्ट्या (as in text) Ś1 प्रकालयत्, B1 s प्रपा
 लयेत्, Co प्रकालयेत् (as in text). — Ś1 om (hapl)
 59st —^a) G2 (sup lin) गदा (for गजा)
 —^d) B2 D8 सम, D1 पर्यकालयेत्

60 Dn1 D2 om 60 (cf v 1 37, 58) —^a)
 Ś1 गदाया वध्य Dn2 D4 s च, G1 s तु (for ते)
 —^b) Dn2 D2 s ते (for च) B1 स सर्वेश (for
 समन्तत) —^c) Ko मृदन्त, D6 मर्दत (for
 मृदन्त) Dn2 D4 s स्वान्यदनान्विमृदन्त —^d) Ko
 प्राद्रवत् K8 s B8 Dn2 D4 6-8 तत (for तव)

61 Dn1 D2 om 61 (cf v 1 37, 58) —^a)
 K5 मेघावालः; B महावातम्, D6 वाता (for महा
 वात) —^b) Ko वधमित्वा, K2 वधयित्वा; K5
 व्यधमित्वा. —^c) T2 अतिष्ठन्, M2 अतिष्ठत् K5 s
 D5 s तुमले, B Da2 Dn2 D4 s r s T2 समरे (for
 तुमले) —^d) Ko श्मशाने इव. Ś1 शीलभृत्, K5
 D8 T1 G M1 s शूलभृत्, B1 शूरभृत् D1 श्मशाने
 शूलभृद्यथा

Colophon om in Dn1 —*Sub-parvan* Omitting
 sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only चतुर्थ
 युद्धदिवस, K4 M4 चतुर्थेहि (M4 हिके), K5 चतुर्थे
 दिने, T2 चतुर्थदिवस —*Adhy nama* K4 Da D5
 मागधवध, T1 भीमसेनपराक्रम, T2 मागधगजानीकवध;
 G2 M4 भीममागधयुद्धं, M1 s मागधयुद्ध (M1 ह्द)
 —*Adhy no* (figures, words or both) Dn2 D1
 T2 M8 s 59, T1 G 57, M1 s 58 (as in
 text), M5 60 —*Sloka no* Dn2 63, D5 64
 —*Aggregate sloka no* D1 2550

५९

संजय उवाच ।

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं घृतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवात्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।

अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितहृदम् ॥ ४
तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
सेनासागरमक्षीर्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।
भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुपम् ॥ ६
उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जरात् ।
असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ७
स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां चरः ।

59

☞ This adhy is om in Dn1 (of v 1 6 58 37)

1 ^a) B1 2.4 Da Dn2 D1 3-5 7 8 transp तस्मिन् and हृते — ^c) D8 'त्येव S भीमसेनवधायैव — ^d) K2.5 D6 सर्वसैन्यान्यनोदयत्, K4 B8 'न्यान्यदेशयत्, D2 'न्य न्यचोद', S 'न्यम(M1-3 5 'न्यान्य)चूत्तुदत्

2 In B4, 2^{ab} is lost on a damaged fol — ^a) Ko यत् (for तत) B1-3 D (except D1-3, Dn1 om) सैन्यानि (for [अ]नीकानि — ^b) Dn2 D4 3 transp तव and पुत्रस्य — ^c) Ś1 अभ्याद्रवन्; K5 Da M5 अभ्यद्रवद्, T G 'धावन् — ^d) Ś1 K1 3 D8 नदतो, Ko नदतो S नदत सिंघवद्रणे

3 ^a) Ś1 ता बलौघम्, K4 तुसुलौघम्; T2 M1-3 5 तद्वलौघम्, G1 8 स्व बलौघम् Ś1 अमन्यत, Ko-2 T1 G1 8 4 अपश्यत (Ko 'त) (for अपर्यन्त) D1 तस्य लाघवमद्राक्षं — ^b) Ko-3 B2-4 D (except D8, Dn1 om) सुदु'सहं, B1 S दुरासद् (for दुरुत्सहम्) — ^c) Ś1 K1 D8 अपतत, M8 आचरत A few MSS सुदु'पार — ^d) T2 समुद्र इव

4 D2 om 4, K6 om. 4^{ab} — ^a) K1 रथनागा श्वकपिल, G8 रथा नागाश्वकलिल — ^b) K8 'भिनोदितं, D1 'भिनित्वन् — In B4, 4^{cd} is lost on a damaged fol — ^c) K1 अथ नातमपार च, K2 4 B1-3 Da Dn2 D1 4-8 S अनतरथ(M1-3 'नर)पादात्, K8 D8 अनत्-

मप्य(D8 'न)पार च, K6 रथावतमपार च — ^a) K1 महींद्र (for नरेन्द्र-) K6 द्रुतं (for -हृदम्) Ko महेंद्र-स्तमित हृद, K2 B1-3 D (except D1 3 6, Dn1 D2 om) S रजसा सर्वतो वृत (M4 तोदिश)

5 ^a) K2-4 B D (except D1-3, Dn1 om) स (for त) S भीमसेनो महाराज — Ko D2 om. (hapl) 5^b-6^c — ^b) S (except T2 G1 3) नृपो' (for महो')

6 Ko D2 om 6^{abc} (cf. v 1 5) K2 om 6^{ab} — ^a) K8 5 G2 8 M2 4 अपश्याम (K8 5 'भो) — ^b) Ś1 K5 इव (for अपि) K8 5 [S]श्रद्धेयमिव चापरं (K5 'द्भुत), K4 B Da Dn2 D4-8 S पाठवस्य महात्मन; D1 8 अ(D8 इ)श्रद्धेयमिवाद्भुतं — ^c) K3 त भीमसेन (for भीमसेनस्य) — ^d) K1 राजन्कर्मातिमा (corr to 'सि सा)निनम्, S कर्मा(G1 'मं)मानुपकर्मण

7 D2 om 7^a-8^b — ^a) Ko उदीर्णां S पृथनां (for पृथिवीं) K1.2 उदीर्णां पृथिवी सर्वा (K1 'वीं सर्वं), K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 उदीर्णांन्यार्थिवान्सर्वान् (B2 'न्हृत्वा) — ^b) Ko-2 साश्व सरथकुञ्जर, K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 साश्वान्सरथकुञ्जरान् — In B4, 7^{cd} is lost on a damaged fol — ^c) Ś1 M2 असंभ्रमो, B3 'भ्रमद्, T2 M1 3-5 'भ्रमाद्, G1-3 'भ्रमन् — ^d) K8 5 B1-3 D (Dn1 D2 om) सम (K5 पर्यं)वारयत्, S 'पोथयत्

8 D2 om 8^{ab} (of v 1 7) — ^a) Ś1 समं वार्यं T2 संवार्यं रथघोपास्तान् — ^b) Ko नट्या (for गदया) K4 B8 4 Da Dn2 D5 7 8 S चलितः; D1 गदिनां

अतिष्ठत्सुले भीमो गिरिर्मेरुवाचलः ॥ ८
 तस्मिन्सुतसुले घोरे काले परमदारूपे ।
 भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ॥ ९
 प्रौढेयाभिमन्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
 न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अवधीचावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ।

(for रथिना) —^c) A few N MSS तुमले, S समरे

9 ^a) K₁ तस्मिन्स, K₂ S तस्मिन्सु, D₁ तस्मिश्च (for तस्मिन्सु) S₁ Ko-2; Dn₁ D₂ ० काले, D₁ M₁ युद्धे (for घोरे) —^b) S₁ Ko १; Dn₁ D₁ 2 ० घोरे, B Da Dn₂ D₁ १ १ रणे (for काले) —^c) S भ्रातृभि सह पुत्रैश्च धृष्टद्युम्नो महाबल

10 ^b) K₄ B Da Dn₂ D₃-१ १ T G M₁ चाप-राजित (for च महारथ) — K₂ om 6 ११ 10^c-6 62 17^b —^c) S₁ K₁ ३ D₃ प्राजहन्, Ko प्रजहुर, B₁ D₂ (marg sec m) ० प्राजहुर, D₁ जजहुर, M₂ प्राजहद् —^d) S₁ जातौ, K₁ Dn₂ जात D₁ T₂ 'वल्', D₂ 'वले

11 K₂ D₂ om 11 (for K₂, cf v 1 10) —^a) S₁ न न्यायता; Ko 1 D₃ T₁ (before corr) G₁ 2 4 M₂-5 सैक्यायसीं, B₃ G₈ सर्वायसीं, T₂ स्मैकायसीं, M₁ सैक्यायसीं, M₂ सैक्यायसीं K₂ गुर्वी —^b) K₂ महती —^c) B₁ Dn₂ D₁ १ १ अधावत् (for अवधीत्) K₁ २ भीमो (for योधान्) —^c) S₁ योधयन्, K₁ G₂ प्रोथ*, K₂ पोप*, M₁ ४ ४ पोथयद् S₁ नर*, D₃ गज* (for रथ*) —^c) S₁ K₁ ३ D₃ ० चाभिभू, Ko चाविभू, K₂ चाविभू, K₄ B₁ २ ४ चाविभू, Da Dn₂ D₁ १ १ चाविभू, D₁ च प्रभो, T G₂ 4 M₁ २ चैव हि, G₁ ३ M₂-१ चैव ह (for *चाभिभू) B₃ गजेभ्यो गजयोधिन

12 K₂ om 12 (cf v 1 10) Ko-2 B₁ om (hapl) 12 —^{ab}) K₈ D₈ विचरन्, Da₁ व्याचरेत्, G₂ व्यचरन् Da₁ (sup lin) वीरो (for भीमो) D₈ कर्पयन्त्यवृद्धानि बाहुवेगेन पाडव — D₂ om 12^{cd} S transp 12^{cd} and 13^{ab} —^c) B (B₁ om) Da Dn₂ D₁ १ १ योधान्, D₁ सर्वा (for सर्वां) D₃ S विनिघ्नन्त्यचरत्स्वये (T₁ G₅ 'चे) —^d) M₁-२ ५

पोथयत्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि *चाभिभूः ॥ ११
 व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
 विनिघ्नत्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभूः ॥ १२
 ऊरुवेगेन संकर्षत्रथजालानि पाण्डवः ।
 प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्निघ्नलानीव कुञ्जरः ॥ १३
 मृद्रत्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ १४

C 6 2794
B 6 63 15
K 6 63 15

प्रभु (for विभु) D₁ प्रजा काल इवाभित 13 K₂ om 13 (cf v 1 10) S transp 12^{cd} and 13^{ab} —^a) Ko-2 गुरुवेगेन, K₈ Da₂ D₁ १ १ ० १ उरुवेगेन Ko सर्पन् —^b) B₁ रथ्याना * नि, B₂ D₁ रथ्यदानि T₁ G मारिप (for पाण्डव) —^c) Ko प्रमृद्मश्च, K₂ प्रमर्दश्च, K₃ D₂ ० प्रमर्द (for प्रमर्दयन्) K₁ 4 B Da D₁ ३-१ १ १ १ T₁ G M यलानि च (K₁ 4 Dn₁ स, D₁ स, D₃ प्र) समर्दाशु, T₂ जलानीव च घर्माशु —^d) K₃ नलिनीरिव, B₃ D₃ T₁ G₁ नद्वलानिव, D₁ शृखलानिव, D₂ ० G₂ ३ नलिनीरिव, T₂ पत्वलानीव Cc cites नद्वलानि (as in text)

14 K₂ om 14 (cf v 1 10) —^a) Ko मृद्मन् D₈ मर्दन्त्रथेभ्यो रथिनो, S रथेभ्यो रथिनश्चापि —^b) G₃ गजयूधिन — D₂ 4 om (hapl) 14^{cd} —^c) S₁ Da₁ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो (submetric), D₈ सादिनश्चाश्वपृष्ठेषु —^d) K₄ B Da Dn₂ D₁ १ १ १ १ S चापि (for चैव) S₁ K (K₅ om) Da D₆ ० Cc पदातय (for 'तिन) — S₁ Ko-1 B Da Dn₂ D₁ १ १-३ ins after 14 D₂ (om lines 1-3) 4, after 14^{ab}

239* गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ।
 भीमसेनो महायाहुस्त्व पुत्रस्य वै धले ।
 सा वै मज्जावसामासैः प्रदिग्धा रुधिरण च ।
 अदृश्यत महारौद्रा गदा नापाश्ववातिनी ।

[(L 1) S₁ [अ] व्यधमन्, Ko-2 व्यधम (K₁ 'य) च, B₁ Da₂ Dn₂ D₁ १ १ १ व्यहनत्, Da₁ व्यवहत् K₈ व्यधमद्गदया सर्वांन् — (L 2) K₄ वै रणे, B₂ सौवले, D₁ वै यत् — (L 3) Ko 1 शवैर्, K₂ शवैर्, K₃ नावैर्, Da₁ D₈ सापि (for ना वै) K₈ D₈ 'वमामास', K₄ मज्जमा, Da₁ D₁ १ मज्जवसा° Ko दिग्धाश्च, K₁ ३ दिग्धाश्च (for प्रदिग्धा) — (L 4) D₁ अदृश्यत K₄ Da Dn₂ D₁ १ महारौद्रौ S₁ K₁ २ D₈ 'पातनी, K₈ ०

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
 रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ १५
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
 यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
 ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १६
 आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ १७
 तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
 दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ १८

यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
 तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ १९
 प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
 ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २०
 तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
 दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २१
 महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २२
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्तानमिवान्तकम् ।

Dn1 Ds 'पातिनी, D1 'वारिणी (for 'वातिनी) D2
 रथा नागाश्ववाजिन]

15 Ks om 15 (of v 1 10) D2 om 15^{ab}
 —^a) Ś1 हतैश्चैव, K1 २ हतश्चैव, K2 4 Ds हतैश्चैव,
 Ms गतैश्चापि —^b) K2 Ds मनुष्यैर्गज*, K4 B Da
 Dn2 D1. 4 २ ३ मनुष्यगज (B2 गजाश्वरथ)सादिभिः, T2
 'वाजिन — After 15^{ab}, S reads 17^{cd} — S om
 15^a-16^b —^c) Ś1 K1 २ रणांगन, D1 रणाजिरे, Co
 रणाङ्गणं (as in text) B1 D1 ३ समभवन् —^d)
 Ko-2 मृत्योरागार*, D1 मृत्योरास्येन समिता Co cites
 आवात

16 Ks om 16 (of v 1 10) S om 16^{ab} (of
 v 1 15) —^a) Da Ds क्रुद्धस्य (for रुद्रस्य)
 —^b) Ks Ds क्रुद्धस्य निघ्नत*, Da Ds रुद्रस्याभिः*, D2
 क्रुद्धस्य जघ्नत — D2 om 16^c-18^d —^c) D1 गुर्वीम्
 (for उग्राम्) —^d) B1 ३ 4 Da Dn2 D4 २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 प्रभा —^e) Gs ददृशे —^f) K4 B D (except
 Ds, Dn1 D2 om) रौद्रां (for रौद्रां)

17 Ks D2 om 17 (of v 1 10, 16) —^a)
 K4 आविध्यतो, B2 अविध्यतो; Co आविध्यतो (as in
 text) T1 G2 4 आविध्यतोतकस्येव — After 17^{ab},
 D2 S ins

240* गदामास्तवेगोऽशूद्रिष्फूर्जितमिवाशने ।

— S reads 17^{cd} after 15^{ab} —^c) T1 G1 २ 4
 M1-4 विघ्नौ कर्म तद्रौद्र, T2 बभौ कर्म तथा रौद्र
 —^d) S (except Gs Ms) रुद्र* (for काल*) Ś1
 Ko-3 D1 ६ महाक्ष (Ko ३ 'म)ये

18 Ks D2 om 18 (of v 1 10, 16) —^a)

Ś1 आदाय, Ko-2 पाण्डव, K2 अवार्य, B2 G1-8
 Ms २ ३ ता तथा, D1 ६ आवार्य (for तं तथा) Ś1
 K2 महती सेना —^b) B2 प्रद्वर्ती, S त्रासयानं (G2
 'नां, Ms २ ३ 'न) —^c) K2 नातिप्रमनसोभवन्,
 S सर्वेषां विस्मयोभवत्

19 Ks om 19 (of v 1 10) —^a) K2 B2 ३
 प्रेक्षते स्म, K3 प्रेक्षती स्म, K4 प्रेक्षति स्म, D3 ६
 प्रेक्षयति स्म, T1 G समुद्युक्तो, T2 M सप्रयाति (for
 प्रेक्षते स्म) —^c) D1 S ततस्ततो (for तेन तेन) Ś1
 स्म दीर्यते, B4 सुदीर्यते, D1 विशीर्यत, T1 G व्य-
 दीर्यत (G2 'ते), T2 M विदीर्यते —^d) K2 Ds
 तव, D2 तस्य (for सर्व)

20 Ks om 20 (of v 1 10) B Da Dn2 D4 २
 ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 —^a) K4 प्रदारयती, D2 ६ S विदार
 यतं —^b) Ś1 बलौघेन पराजित, D1 ३ S बलेनामित-
 विक्रम —^{cd}) S transp ग्रसमानम् and व्यादितास्यम्
 — After 20, Ms २ read 22^{ab} (for the first time)

21 Ks T2 om 21 (for Ks, of v 1 10) —^a)
 Ds तथा च, S (T2 om) समरे (for त तथा) —^b)
 Ś1 Ko 1 'महागदा, D2 प्रगृह्य महतीं गदा, D3 प्रग-
 हीत*, M2 प्रकर्षित* —^d) Ko-3 सहसेन, D1 ३ सह
 सैन्य*, S (T2 om) तत एन (for सहसैव)

22 Ks om 22 (of v 1 10) D1 ३ om 22^{ab}
 T1 G M read 22^{ab} after 22^{ab} (Ms २, for the first
 time, after 20) —^a) K2 4 B D (Dn1 D1 ३
 om) T G रथ*, M (Ms २ second time) नेमि*
 (for मेघ*) —^b) T1 रथेनामितवर्चसा — T2 om
 22^c-23^b. —^c) Da Ds दारयन्, Gs छादयत् —^d)
 Gs पर्जन्यम्, Co पर्जन्य (as in text)

भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः ॥ २३

तस्मिन्क्षणे सात्वकिः सत्यसंधः

शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।

निम्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन

स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २४

तं यान्तमथै रजतप्रकाशैः

गरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।

नाशकुवन्वारयितुं तदानीं

सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २५

अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै-

रलम्बुसो राजवराश्रयशुद्धिः ।

तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो

नसा गिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २६

अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य

मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।

प्रावर्तयन्तं कुरुपुंगवांश्च

पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ २७

नाशकुवन्वारयितुं वरिष्ठं

C 6 2810
B 6 63 31
K 6 63 31

23 Ks om 23 (of v 1 10) T2 om 23^{ab} (cf v 1 22) —^a) K1 D1 ततो, D2 रथ (for तथा) S (T2 om) भीमसेन रणे भीष्मो —^b) D1 व्यादिता स्यम् G1 ३ इवांतक — After 23^{ab}, T1 G M (Ms 5 second time) read 22^{ab} —^c) B2 4 Dn2 D4 ३ भीमसेनो (for भीष्म भीमो) —^d) K1 प्रति- देयाद्; K2 प्रत्युदायाद्, T2 प्रत्युदीयाद् B1 2 4 Da Dn2 D2 4.5 7 8 M1 5 5 अमर्षित, M4 'र्षण

24 Ks om 24 (of v 1 10) —^a) T G2-4 रणे, Cc क्षणे (as in text) T1 G2 4 'संधं —^b) K2 D2 ३ शनि B2 [S]भ्यपतत्, M5 ह्यपतत् —^c) T1 G रथेन (for दृढेन) —^d) Ko-2 D1 सकालयस्, Da2 D2 (before corr) ३ संकपयस् K2 सेन (for तव) S1 Da1 पुत्रसेना, B1 D1 ३ S (except M2) पुत्रस्य सैन्य

25 Ks om 25 (of v 1 10) D2 om 25^{ab} —^a) Da1 त यातम्, T2 सशांतम् —^b) K1 प्रभा (for शरान्) K2 B Dn2 D2-3 वपत्; K4 Da D5 वपत्, K5 D1 2.4 S वमत (for धमन्तं) K4 B D (except D1 ३ ६, Dn1 D2 om) S निशितान्मुपुखान् (for धनुषा दृढेन) —^c) K4 B1 2 4 D2 M धारयितु, T G प्रेक्ष (G1 'प)यितु

26 Ks om 26 (of v 1 10) D2 om 26-27 —^a) Da1 अभिस्त्रेदनं (sio), G2 आविध्यदेन Ko-2 निशितैः, K2 B D (except D6, Dn1 D2 om) S दशभिः (for निशितैः) Ko-2 T G शिताग्रैः; K4 B D (except D6, Dn1 D2 om) प्रपत्कैर्, M1 ३.४ शिता ग्रैर्, M2 ३ शराग्रैर् —^b) S1 अलबुसो, K1 अ- लयसो K2 4 B Da Dn2 D4-8 M Cep अलंबुसो (M

'सो) राक्षसोसौ (K2 D6 'सौ वै) तदानीं, D1 ३ अलबुस स्त्वार्य्य (D2 'र्ष)शुनि प्रसद्य, T G अलंबुसोसौ समरे तदानीं (T1 G2 4 त्वदीन) Co cites राजवर (as in text), and आर्य्यशुगी —^c) K4 B D (Dn1 D2 om) S शरैश् (for त वै), and त च (for वीरो) —^d) K2 D6 शनेर् K1 अभिपत्तद्, Da D5 चा- भ्यप

27 Ks D2 om 27 (of v 1 10, 26) —^a) T1 G1 2 4 समागत, G2 अयागत K4 B1 2 4 Da Dn2 D2 5.7 8 वृष्णिवीर; B2 'रथ, T G1 2 4 M1-2.6 'पत्ति, G2 'पत्ती S1 निशाचर, S (except G2 M1 2) निशाम्य —^b) S1 तं शक्यमध्ये (sio), Ko-3 D1 ३ ६ तं शत्रुमध्ये (for मध्ये रिपूणां) —^c) S1 प्रावर्तयन्ते, Ko 1 प्रवारयत्, K2 प्रचारयत्, K3 D1 2.6 7 प्रद्वाव- यत्, Ca ० प्रावर्तं (as in text) D2 'पुगवाश्च, D3 'पांडवाश्च, M1 2 'पुगवास्तान् —^d) Da D5 om च D1 वै (for च) K2 प्रणुदतम् M1 2 ३ (inf lin) पुनश्च सैन्यं प्रवपत्तमाजौ — N (K5 Dn1 om,) ins. after 27 (D2, after 25^{cd})

241* योधास्त्वदीया शरवर्षैरवर्ष

न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगै ।

[(L 1) S1 K1 यथा, Ko 2 ततस् (for योधाश्) K1 4 शरवर्षवर्षन्, B2 'वैर्वर्षुर्, D1 तु शरैरवर्षन् — (L 2) K4 मेघो K2 भूधरम् D2 'वेगा]

28 Ks om 28 (of v 1 10) —^a) S1 K (K5 om) D1-3 ० तथापि त (K1 त्व), T1 G4 न शक्यन् (for नाशक्यन्) K4 B1 2 D2 ० T1 G2 4 M1 2 4 धार (for वार) S1 K (K5 om.) D1-3 ० न शेकुर, B2 गरिष्ठं (for वरिष्ठं) —^b) S1 सूर्य

मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।

न तत्र कश्चिन्नविपण्ण आसी-

द्वते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ २८

स ह्याददानो धनुस्त्रवेगं

भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।

दृष्ट्वा रथान्स्वान्वयपनीयमाना-

न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

संजय उवाच ।

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।

अविध्यद्भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १

कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।

अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २

ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।

(for सूर्यम्) Ś1 इवातपत्र, D1 इव ज्वलत, D2 इवो-
त्तपत, D3 इवापतत S सैन्य हि तूर्णं स्व(T2 M1-4
तत्तूर्णं)मिवापतत — D2 om 28^c-29^d. — °) T1
G तत्रापि, M3 s त तत्र (for न तत्र) Ś1 Ko-2
कश्चिद्विपण्ण, T1 G M3 s कश्चिन्न विपण्ण (G2 'पकुद्',
M3 s 'पद्म) — °) Ko om राजन् K3 सोमदत्तिश्च
(for 'दत्तस्य) K1 s D1 पुत्र; B3 T2 G2 M2 s
पुत्रात् (for पुत्रात्)

29 K5 D3 om 29 (of v 1 10, 28) — °) D2 D4
स त्वाददानो, T1 G4 सोप्यादधानो, G1-3 M3-s सोप्या
ददानो (for स ह्याददानो) T2 उग्ररूपं (for 'वेग)
Ś1 K (K5 om) D1 s s स वै (Ś1 शिने) समादाय
धनुर्महात्मा — °) Ś1 K2 s Da1 T G M2 सोमदत्ति,
K1 सौमदत्ति — After 29^{ab}, K3 ins. (of 6
60 1^{ab})

242* ततो भूरिश्रवा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रकम् ।,

which is followed by the repetition of 29^{ab}
— Ko-2 om 29^{ab} — °) K3 इष्टान् (for इष्ट्वा)
Ś1 D3 अपनीयमानान्, K3 नृप नीय', B3 न्यपनीय',
D1 विनिहीय', T G अवलीय', M व्यवलीय' (for
व्यपनीय') — °) S प्रत्या (M 'त्य) द्रवत् (for
प्रत्युद्ययौ) K3 सात्यकि Ś1 सोमदत्ति, K3 सोम
दत्ति, D3 सौमदत्ति, S योद्धुकाम (for योद्धुमिच्छन्) .

Colophon om in Ś1 Ko-2 Dn1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K4 Da Ds mention
only चतुर्थेद्वि, D2 चतुर्थयुद्धदिवस, T2 चतुर्थदिवस,
M3-s चतुर्थेद्विके — Adhy name K4 भीमसेन
युद्ध, G2 भीमयुद्ध — Adhy no (figures, words
or both) D2 (sec m) 21, D2: D1 T2 M3 s
60, T1 G 58, M1 s 59 (as in text), M3 61
— Śloka no D2 Ds 32

60

☞ K5 om this adhy (of v 1 6 59 10)
Dn1 om 1-47 (of v 1 6 58 39)

1 K2 T1 G4 om the ref — °) B1 प्राविध्यद्,
Da D2 s आविध्यद् T1 G समवि (G3 'व) ध्यत्सुस
कुद्धस, T2 M प्रत्यविध्यत्सुस' — °) M3 महागज
(for 'द्विपम्)

2 D2 om 2 — °) S कौरव्य K1 सात्यकि
B Da D2: D4 s s चापि (for चैव) — °) D1
अभिदुद्राव वीर्यवान् — °) K3 s B Da D2: D3-s
अवारयद् (for अवाकिरद्) D1 वारयस्तान्महायोधान्,
S पर्यवारयद्भयग्र — °) Ko s सर्वलोकेषु, G2 s
'सैन्यस्य K1 सर्वलोकेष्वपश्यत

3 °) D3 s सौदर्यै, T1 G4 M सोदरै — °)

सौमदत्ति रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
 तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
 परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
 भीमसेनस्तु संकुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
 दुर्योधनमुत्पान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
 रथैरनेकसाहसैः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ।
 विव्याध निशितैः पङ्क्तिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ६

दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
 आजधानोरसि कुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
 ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
 आरूरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ ८
 एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 मामेव भृशसंकुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ९
 एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
 तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ १०

C 6 2823
B 6 64 14
K 6 64 14

K₁ सौमदत्ति, K₂ T G₁ २ ३ सोमदत्ति, D₂ सोमदत्त
B₂ ६ Da₂ Dn₂ D₁ २ ३ S (except M₂) यत्त, D₃ यत् (for यत्त) —^a) M₂ परि* (for पर्य*)

4 ^b) Ś₁ रभसद्, K₂ Cc रभसा, B Da Dn₂
D₂ २ ३ Ca तरसा, D₁ प्रसभ, S तु महा (for
रभस) —^c) S₁ स्थित Ko-2 T₁ G₁ २ ३ सवे,
G₂ सवे, M₂ राजन् (for सख्ये) —^d) D₁
सर्मतात्ते महौजस, D₂ समतात्सुमहौजस, S तव पुत्रस्य
पश्यत*

5 ^a) S तत् कुद्धो (for तु सकुद्धो) —^b) D₁
पाडव* (for भारत) —^c) Ś₁ Dn₂ दुर्योधनमुखा
सर्वे —^d) Ś₁ Ko ३ Dn₂ पुत्रास्ते, G₁ ३ पुत्रास्तान्
Ko-2 समवारयत्, D₁ पर्यधावत्, T G₁ २ ३ M₁ २ ३
(sup lin as in text) ३ पर्यकालयत् — After ७,
D₁ २ ३ ins

243* तथैव च सुतास्तुभ्य भीमसेन महारथम् ।
 दुर्योधनमुखा सर्वे समन्तात्पर्यवारयन् ।

[(L 1) D₁ ते; D₂ तु (for च) D₁ तूर्ण (for
तुभ्य) D₃ महाबल (for रथम्) — (L 2) D₁
राजन् (for सर्वे) D₂ पुत्रास्ते (for समन्तात्)]

6 D₂ om. 6 S transp 6^{ab} and 6^{cd} —^a)
Ko रथैरनीक* —^b) K₁ 'समन्वितै', K₂ B₂ Dn₂
D₁ २ ३ 'समन्विता, S समतात्पर्यवार (G₂ 'काल') यत्
—^c) S ततस्त्व सुत क्षिप्रं — Ko om. (hapl)
6^d-7^a —^d) Ś₁ K₂ ३ D₁ ६ महारथ, G₁ महबल
(for महाबलम्) — K₁ om (hapl) 6^e-7^b S
(except M₂) om 6^f —^e) Ś₁ K₂ D₂ ६ ७ विशिलै
(for निशितै) K₂ B₁ २ ३ Da₂ Dn₂ D₁ २ ३
तीक्ष्णै, B₂ बाणै (for पङ्क्ति) —^f) K₂ ककपत्र

7 K₁ om 7^{ab}, Ko om 7^c (of v l 6) D₂
reads 7 on marg —^a) K₂ B Da Dn₂ D₁ २ ३
तदा राजन्, D₁ ३ च समरे, T₁ G₁ २ ३ ततो राजन्, T₂
G₂ M₁ २ ३ ततो राजा, M₂ ३ तदा राजा (for तु समरे)
—^b) K₂ B₁-2 Da Dn₂ D₁ २ ३ T₂ G₁-3 M महा
हवे, K₂ D₂ महारथ —^c) D₂ जधानोरसि सकुद्धो,
T₂ आजधान रणे कुद्धो —^d) K₂ ३ B Da Dn₂ D₁ २-3
S मार्गणैर्नवभि शितै (Da₁ शतै, D₂ ३ शरै)

8 ^b) Ś₁ स्वरथे, Ko सुरथ, K₂ D₂ सरथ D₂
सुमहाबल S आस्थाय स्वरथ महत् —^c) Ko-3 D₂
३ ६ रथ (Ko 'थ') श्रेष्ठो, D₁ ३ रथ श्रेष्ठं, Cc रथश्रेष्ठ (as
in text) S स्वयमानश्च कोपेन —^d) B₂ चैवम्,
Da D₂ इदम् (for चेदम्) S स्वसारथिमयाववीत्

9 ^a) Ś₁ Ko २ D₁ २ महाबला, T₁ G₂ हि
मंगता, G₁ समागता (for महारथा) —^b) D₁ ३
T G₂ ३ M समागता, G₁ ३ सुसगता (for महा
बला) —^c) Da₁ भृशसंकुद्धा, Dn₂ अभिसंकुद्धा
S मामेवाभिसुखास्त्पूर्णम् —^d) K₂ अत्युद्यता, Da₁
अभ्युद्यता B₂ हन्तुमभ्युद्यतायुधा, S उपतिष्ठति दसि
(T₁ [sup lin] 'दंशि', G₂ ताडि) ता — After 9,
Da D₂ ins

244* मनोरथद्रुमोऽस्माक चिन्तितो बहुवार्षिक ।
 सफल सूत अद्येह योऽह पश्यामि सोऽरात् ।
 यत्राशोक समुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभिः ।
 न प्रयास्य[? न्य]न्तरिक्षं हि शरदृन्दैर्दिगन्तरे ।
 तत्र तिष्ठति सनद्ध स्वय राजा सुयोधन । [5]
 आतरश्चास्य सनद्धा कुलपुत्रा मदोत्कटा ।

10 ^a) K₂ एतानह, B₂ तानद्य नि, M₂ एतान्यद्य
(for एतानद्य) —^b) D₂ सदशान् (for समाधान्)

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
 विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
 नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्तनान्तरे ॥ ११
 तं तु दुर्योधनः पथ्या विद्धा भीमं महाबलम् ।
 त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत् ॥ १२
 भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
 मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ १३
 भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।

पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १४
 अमृष्यमाणः संकुद्धो धनुर्दिच्यं परामृशत् ।
 पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १५
 समादत्त च संरन्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
 तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ १६
 सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वर वेगवत्तरम् ॥ १७
 संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् ।

—^d) D₁ यत्न, G₁ यत्न, M₂ सम्यक्, G₀ यत्न
 (as in text) Ś₁ संयत्स्व, Dn₁ सव्यच्छ, D₁ स
 रक्ष, D₂ सच्छिद्य, D₅ सव्यत्स (for सयच्छ)

11^b) B D (except D₁ 2 c, Dn₁ om) S पुत्र
 तव (D₂ तव पुत्र) विशा पते —^c) K₂ Dn₂ D₂ 4 T₁
 G₂ 4 निशितैस् (for दशभिस्) K₂ तीक्ष्ण — T₂ om
 (hapl) 11^d-14^c — Ko-2 om (hapl) 11^d-13^c
 —^d) G₂ काचनभूषणै, M₁ 2 कनकभूपितै — D₂
 om 11^c —^e) G₁ 8 M₅ (inf lin as in text)
 नदन, G₂ नदकिं —^f) K₂ D₆ अभि, D₁ 7 अभ्य
 (for प्रत्य)

12 Ko-2 T₂ om 12 (of v l 11) —^a) M₄
 पक्षिर् (for पथ्या) —^b) B₂ विध्वा भीम स्तनात्तरे, S
 (T₂ om) विध्वा भारत सयुगे —^c) D₂ पृत्तै (for
 अन्यै) Dn₁ सुविदोषैर्, D₅ सुविशिखैर् —^d) Ś₁
 K₂ अशोकं (for विशोक)

13 T₂ om 13, Ko-2 om 13^{abc} (of v l 11)
 —^b) Ś₁ K₂ B₁ 8 Da D₅ 6 भास्वर; D₂ भास्कर;
 M₄ भारत — D₂ om 13^{cd} —^e) D₁ 8 S (T₂
 om) मृशती (M₂ ततस्तीक्ष्णैर् — D₂ om 13^d-14^d
 —^d) K₂ त्रिभी राजन्, K₄ B₂-4 Da Dn₂ D₄ 5 7 8
 त्रिभिराजौ, B₁ D₁ त्रिभिर्भक्षैर्; D₂ महैस्त्रिभिर
 (for त्रिभी राजा) D₁ महात्मन (for हसन्निव) S (T₂
 om) विद्धा राजन् (G₁ 8 विशोकं च) महाशरै — After
 13, D₁ ins

245* आकर्णपूर्णं पुत्रस्ते प्रहसन्निव भारत ।

14 D₂ om 14 (of v l 13) T₂ om 14^{abc} (of
 v. l 11) —^a) K₂ भीमस्त, K₄ भीमस्तव, D₂ S
 (T₂ om) समरे Ko-2 प्रेक्ष्य भीमस्तु यतार —^b)
 D₂ S (T₂ om) विशोकं तु वृकोदर —^c) D₁ त विद्ध

(for पीडित) M₁-3 निशितैस् (for विशिखैस्)
 —^d) Ko-2 D₁ धीमता (for धन्विना)

15 T₂ M₁ 4 om 15^{ab} —^a) K₁ अमृष्ट^c G₂
 त (for स) —^b) D₁ धनुरन्वत Ś₁ Ko-2 4 B₂ 2
 परामृषत् (K₄ पन्), G₁-3 मृशान् —^d) S वधार्थं
 K₂ 4 B Da Dn₂ D₄ 5 7 8 S पुरुषर्षभ (Da Dn₂
 G₁-8 M₂-5 म); D₁ पुरुषोत्तम, D₂ तत्र भारत

16^a) Ś₁ समादत्तद् (sic), K₂ 4 B Da Dn₂ D₂-5
 समाधत्त (B₂ स्ते), D₁ स सधाय; S समधत्त (T₂
 सक्त) Ś₁ असरभात्, Ko-2 ससरभ, K₁ सुसरभा,
 D₁ 2 सुसकुब्ध, D₂ M₄ सुसरन्ध, T₁ G₂ 4 [अ]भि
 सकुब्ध, T₂ [अ]तिसरन्ध, G₁ 8 [अ]तिसंकुब्ध, M₂ 5
 च दुर्धर्ष —^b) Ś₁ क्षुरप्र Ś₁ Ko-2, T₂ लोमवाहन;
 K₄ रोमवाहिन, D₁ 2 रो (D₂ लो)महर्षण; T₁ G
 लोमवापिन, M₄ वाहिन —^c) Ko 1 नृपते, K₄
 समरे, D₁ भलेन (for नृपतेर्) — K₁ om (hapl)
 16^d-18^c —^d) B₁ 8 4 Da₂ Dn₂ D₄ 8 T₂ G₁ 8 M
 सुष्टौ, Da₁ D₅ सुष्ट, D₁ नृप, D₆ भीष्म (for
 भीम) D₂ (marg sec m as in text) बलवान्बल-
 वत्तर

17 K₁ om 17 (of v l 16) D₂ reads (sec m)
 17^{ab} on marg —^a) K₄ सोपि विध्य, B₁ 8 Da₂ D₅
 S अपविध्य (G₂ द्), B₂ Dn₂ D₄ 7 8 अपास्य तु,
 Da₁ अतिध्यय (sic), D₁ रणे विध्य (for सोऽपविध्य)
 Ko 2 सोपि विद्धश्छिन्नधनु, D₂ स च्छिन्नधन्वा पुत्रस्ते
 —^b) Ko 2 कुब्धेन, T₁ G M₂ कोपेन B Da Dn₂
 D₂-5 7 8 पुत्रस्ते क्रोधमूर्च्छित, D₆ क्रोधेन प्रज्वलति च
 —^c) D₂ भीमं (for अन्यत्) B₂-4 D (except D₂ 6,
 Dn₁ om) S आदाय (for आदत्त) —^d) T₂
 M₂-5 सत्वरन् (for सत्वर) D₁ भारसाधनमुत्तमं

18 K₁ om 18^{abc} (of v l 16). —^a) K₂ सं

तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १८
 स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
 स निपण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ १९
 तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युरोगमाः ।
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २०
 ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
 पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २१
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२

शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
 रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २३
 प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
 सेनापतिः सुपेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २४
 उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
 दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २५
 विसृजन्तो बहून्वाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २६
 पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।

C 6 2840
B 6 64 31
K 6 64 31

घयोः K₃ D₂ 6 7 सध्धे, K₄ B Da₂ Dn₂ D₁ 3-5 3
 सघाय, Dn₂ संघार्थं (for सधत्) S तत्र सघाय स
 (M च) शर —^b) D₂ 'मृत्युभयप्रदं —^c) D₂ जघान
 सेन, D₅ तेषा जघान

19 ^a) K₀ सागाढविद्धो, G₁ 3 तेनातिविद्धो —^b)
 K₀₋₂ 4 D₆ न्यन्दनोपस्थमाविशत्, B₁ 2 Da Dn₂
 (m as in text) D₅ सर्वगात्रैर्वियोजित, D₂ स्यन्दनो-
 परे आविशत्; D₃ स्यन्दनोपर्युपाविशत्, T G₂ 4 सर्व-
 गात्रैर्विचेतन (T₂ G₂ 'वर्जित'), G₁. 8 M सर्वगात्रै-
 र्वित्रे (M₃ 'भे') जित Cc oites वियोजित —^c) K₃ स
 नियण्णा, K₄ सुनिपण्णो, B₁. 2 4 Da Dn₂ D₄ 5 7 8
 S निपसाद्, B₃ प्रणिपण्णो (for स नियण्णो) D₁
 मूर्छामभिजगामाय —^d) B₁ 2 4 Da D₅ T₁ G₄
 मूर्छां चा (B₁ 'छाश्चा') पि, Dn₂ D₄ 7 8 मूर्छां चाभि,
 D₃ मूर्छामति D₁ तव पुत्रेण पीडित

20 ^a) K₀ 1 मूर्छित (for व्यथितं) —^b) K₁
 'पुरोगत', D₁ धर्मराजपुरोगमा —^c) K₁ नामृष्यत,
 K₃ 'प्यत, D₁ 2 'इयंत, D₆ 'शत B Da Dn₂
 D₄ 5 7 8 महाभागा (for महेश्वासा)

21 ^a) K₃ B Da₂ Dn₂ D₄ 5 7 8 T₂ G₁₋₃
 M₁ 8-5 तत सु, Da₁ D₅ तत स (for ततस्तु) K₁
 Da₁ तुमल, a few MSS तुमला —^b) B Da Dn₂
 D₁ 3 5 शरणां, D₃ पासुणाम् (for शस्त्राणां) B
 Da Dn₂ D₄ 5 8 S उग्र (for तिग्म) —^c) S
 अपातयन्महाराज तव पुत्रस्य मूर्धनि

22 ^a) G₂ ततो (for त्रिभिर्) D₃ वाणै (for
 विद्धा)

23 D₂ om 23^{ab} —^a) Ś₁ K₁ शल च, D₁

स शल्य —^b) B₃ पुनर् (for शरैर्) S शरै' सनतः
 पर्वभि' —^c) D₃ 'ज्वालै' —^d) K₃ [S]भ्यप' (for
 व्यप') K₃ B₃ D₃ रणे, D₂ रथात् (for रणात्)

24 ^a) K₀ प्रत्युद्ययौ, D₂ प्रत्याययुष् G₃ भीष्म
 (for भीम) —^c) Some MSS सुपेणश्च —^d)
 Ś₁ जालसध, K₁ मलमेघा, G₁ 3 जलसंधि

25 Dn₂ om (hapl) 25^a-26^b —^a) K₃ भीम-
 रथो, Da₁ भीमरथे —^b) K₂₋₄ B Da₂ D₁ 8 4 6-8
 T₂ वीर', T₁ G महा (for भीम') —^c) A few
 MSS दुष्प्र' (for दुष्प') K₁ दुर्मुखो दुष्प्रदुर्धर्षो
 —^d) K₃ विविद्युर्, D₂ विविशो, S विचित्रो (for
 विवित्सुर्)

26 Dn₂ om 26^{ab} (cf v l 25) —^b) K₀ 1
 M₅ 'लोचन, B₂ Da D₅ युधि सरक्तलोचना (Da₁
 'न), T₁ G कोपसरक्तलोचना (G₂ 'न' —^d)
 K₁ विविद्युः, G₁ M₂ विव्यधु (for विव्यधु) S
 (except T₂) चापि पाण्डव (for सहिता भृशम्)

27 ^a) Da₁ पुत्रास्तु K₃ तदसंप्रेक्ष्य, D₃ तव
 तान्प्रेक्ष्य K₁ पुत्रास्तव च संप्रेक्ष्य —^c) Ś₁ Dn₂ D₄ 5
 T G₄ सूक्षिणी, K₁ स्विकाने (corrupt), K₂ सूक्षिणी,
 K₃ सूक्षणी; B₃ G₁ सूक्षिणी, G₂ सूक्षणी, G₃
 सूक्षिणी; M₁ 2 4 5 सूक्षणी, M₃ सूक्षणी (for सूक्षिणी)
 K₁ विलहन्, D₁ T₂ G₁₋₃ M सलहन्, T₁ G₄ लेखि-
 हन् Ś₁ वीरा, B₃ एव —^d) D₃ यथा वृकः (by
 transp) — After 27^{cd}, N (K₅ Dn₁ om)
 M₂ ins

246* अभिपत्य महाबाहुर्गल्लभानिव वेगित ।

[D₃ अभिवृत्, D₃ (marg sec m as in text)

सुक्लिणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ।
 सेनापतेः क्षुरश्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २७
 जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
 सुपेणं च ततो हत्वा प्रेपयामास मृत्यवे ॥ २८
 उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
 पातयामास भङ्गेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ २९
 भीमवाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
 निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ३०

भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
 भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् ॥ ३१
 ततः सुलोचनं भीमः क्षुरश्रेण महामृधे ।
 म्रिपतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ३२
 पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
 शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयादिताः ।
 विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३३
 ततोऽन्नवीच्छांतनवः सर्वानिव महारथान् ।

अभिमन्युर् D₂ महावाही (for °वाहुर्) Da₂ वेगत,
 D₁ २ वेगवान्, M₂ पन्नगान् (for वेगित)]

—^c) वृपत्केन (for क्षुरश्रेण) —^r) T₁ G₁ ४ + M₅
 भारत, T₂ G₂ M₁₋₃ मारिष (for पाण्डव) — After
 27, N (K₅ Dn₁ om) ins

247* सप्रहृष्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्वाणैर्महाभुज ।

[Ś₁ सप्रहृष्यत, Ko-₂ म (K₁ स) प्रहृष्यत, K₃ B
 D₃ ० मप्र (K₃ मप्र, B₃ म प्र) हृष्य च, Da₁ D₂ सप्र
 हृष्ट च (D₂ °हृष्ट) K₄ सप्रहृष्य महात्मा म, D₁ ततस्तु
 सप्रहृष्टात्मा K₃ D₆ महाबन्, K₄ °रथ]

28^a) B₁ ४ जलसंध, Da₁ D₂ G₂ °संधि B₃
 विनिर्भित्य, S त्रिभिर्वाणैर् (for विनिर्भिद्य) —^b) D₆
 सोगमद्, S अनयद् (for सोऽनयद्) — K₁ om
 (hapl) 28^c-32^d —^c) Ś₁ प्रेपणं, some MSS
 सुपेण Ś₁ Ko-₂ D₁ ० तथा हत्वा, D₂ तथाहृत्
 —^d) S भीमवाहु च (G₂ °हु स) पचाभि — After
 28, T₁ G₄ ins

248* विचित्र च तथा हत्वा प्रेपयामास मृत्यवे ।

29 K₁ om 29 (cf v l 28) —^a) Ko च
 (for स) G₃ उग्रस्य सशिरस्तूणं (sic) —^b) T₁
 चिभु (for भुवि)

30 K₁ om 30 (cf v l 28) Ś₁ om 30^{ab}
 —^a) K₄ B₁ २ + Da Dn₂ D₁ ५ ५ ७ ८ वीर* (for
 भीम*) —^b) B₁ श्वेतकेतु K₃ D₆ साश्वकेतनमा
 शुगै, D₂ ३ साश्वकेतनसारथि —^c) B₁ D₃ ७ वीर*
 (for भीम*) D₁ प्रेपयामास समरे, S निनाय भरत
 श्रेष्ठ (G₁ °ष्ट) —^d) B D (except D₂ ०, Dn₁
 om) पादव, S भारत (for मारिष)

31 K₁ om 31 (cf v l 28) —^a) K₄ भीम-

मन्यु भीमं रथे चोभौ (sic), B Da Dn₂ D₁ ५ ०-४
 भीमभीमरथौ (D₁ °य) चोभौ, D₅ भीमसेनरथौ चोभौ
 —^c) D₁ रभसा, G₆ रभसौ (as in text) K₄ B
 Da Dn₂ D₁ ५ ७ ८ युद्धे (for राजन्) D₃ पुत्रौ ते
 दुर्मदौ गजन्, T₁ G M₄ पुत्रौ ते (G₁ ४ तौ) युद्धदुर्मत्ताव्,
 T₂ पुत्रौ ते युद्धदुर्मत्ताव्, M₁₋₃ ५ पुत्रौ ते युद्धसमत्ताव्
 —^d) B₁ ५ Da Dn₂ D₁ ५ ७ ८ ह्यनयद्, B₃ [S]प्यन
 यद्, D₁ निनाय (for अनयद्) — After 31, Ś₁
 reads 34^a, repeating it in its proper place

32 Ko-₂ D₆ om 32 (for K₁, of v l 28)
 D₂ om 32^a-33^b D₁ om 32^{ab} Da₂ reads 32
 in marg —^a) K₃ D₆ transp तत and सुलोचनं
 Ś₁ K₃ D₆ पङ्क्ति (for भीम) —^b) B₃ S महाहवे
 (for महामृधे) Ś₁ K₃ D₆ क्षुरश्रे स (Ś₁ सु)
 महाहवे

33 D₂ om 33^{ab} (cf v l 32) —^a) M₂
 पुत्रास्ते Dn₂ तत्र (for तव) Ko-₂ तद्दृष्ट्वा —^b)
 Ko-₁ भीमसेनस्य विक्रम —^c) M₂ om from शेषा
 to भीमस्य in 33^b T₁ G ये च, M₄ ये हि (for
 येऽन्ये) T₂ स्थितास् (for Sभवस्) D₁ शेषा
 अपाक्रमुस्तत्र —^d) B Dn₂ D₁ ७ ८ T₂ M भया
 त्त्वा Da D₆ भीमसेनभयादिता, T₁ G₂ ५ भीमसेन
 भयात्त्वा —^e) T₁ (by corr) G₁ २ + M विप्रससुर,
 T₁ (before corr), २ G₃ °सुसुर (for विप्रद्रुता) G₃
 द्विवो Da₁ राजा —^f) K₁ युध्य*, D₁ ७ ८ विध्य*,
 T₂ वाध्य*

34^b) S समागता (G₃ °मा)न् (for महारथान्)
 — D₂ om 34^c-35^b Dn₂ D₁ ४ om (hapl) 34^{cd}
 D₁ reads 34^c-35^b on marg. —^c) S (except T₁ G₄
 M₂ ४) पृव (for पृप) T G M₄ रणे (M₄ °ण) क्रोधी,
 M₁₋₃ ५ रणश्लाघी —^d) B Da D₁ ५ S सर्वानिव (for
 धातराष्टान्) Ko-₂ D₆ (sup in as in text) महा

एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ३४
 यथाप्राग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् ।
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथीत पार्थिवाः ॥ ३५
 एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३६
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
 अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३७
 आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
 अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ३८

अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
 भीमस्याच्छादनं संख्ये स्ववाहुवलमाश्रिताः ॥ ३९
 त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
 गजं च शरवृष्ट्या तं विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४०
 स गजवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्विगुणं पदम् ।
 प्राग्ज्योतिपगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४१
 संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
 गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४२
 स चोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ।

C 6 255
E 6 64 49
K 6 64 49

चलान् D₁ धार्तराष्ट्रस्य सैनिका

35 D₁ 2 om 35^{ab} (for D₂, cf v 1 34) —^a)
 Ś₁ D₁ यथाप्रागान्, K₁ यथाप्रागन्, K₃ यथाप्राजान्,
 B₃ यथाप्राजान्, T₁ G₂ 4 यथाप्राज, T₂ M यथाप्राग्रं,
 G₁ 8 यथाप्राज Ca cites प्राग्रयान् (as in text)
 B₂-4 Da D₂ D₄ 7 8 यथाप्राजान्, T₁ G₂ 4 यथा
 शूर, T₂ यथाज्येष्ठ, G₁ 8 M यथाश्रेष्ठ —^b) T₁
 G₂ 4 यथाश्रेष्ठ च, T₂ G₃ M यथाशूर च T₂ संगत,
 G₃ नगमान् —^c) K₃ निपातयत्युग्रं, T G M₁ च
 रथपातयत्युद्धं, M₁-3 ७ चरते पातयन्भीमं (M₂ 'न्क्रुद्ध'
 —^d) B₁ 4 D₂ D₄ 7 8 त प्रगृहीत, B₃ त प्रमदंत;
 D₁ तत्र प्रायान्, D₂ त प्रशमर्थं (sic), T G सप्रधा
 चत, M₁ सप्रमदंत (for तं प्रमथीत) Ko-2 पार्थिव,
 K₄ B₁ 2 Da D₂ 5 S माचिर, D₂ D₄ पाटव (D₄
 'व) D₂ भीमो भीमपराक्रम

36 ^a) D₂ D₁ 2 6 M₁ एवमुक्त्वा —^c) Ś₁
 अभ्याद्रवत, K₁ 2 अभ्य (K₁ 'भि)द्रवत B₁ सहृष्टा
 (for सक्रुद्धा) —^d) D₂ महारथं, D₁ महाबलं, T₁
 G M अभर्षण (for महाबलम्) T₂ यत्र भीमो व्यवस्थित
 (= 37^d)

37 ^b) D₂ महाहवे (for विशां पते) —^c) Ko-2
 B₁ D₁ आपतत, D₃ S अभ्ययान् —^d) D₁ भीमो
 यत्र (by transp) B₃ व्यवस्थित T₂ भीमसेनमभर्षण
 (cf 36^d)

38 D₂ om 38 —^a) Da D₆ प्रापतन्ने (D₁
 'क्षै)व, D₈ आपतन्नेव Ś₁ Ko-3 राजा स, D₆ राजा
 न, T₁ G समरे (for च रणे) D₁ भगदत्तस्ततो राजन्
 —^b) K₄ B Da D₁ 8 5 S दि (D₈ श)लीमुखै —^c)
 Ko अपदयन्, K₂ अदृश्यन् (for अदृश्य) —^d) S

महामेघो (M₁ 'मेवा) रविं यथा

39 ^a) Da D₆ अभिमन्युस्तथा (for 'मन्युमुखास्) B₁
 D₃ तत्तु (for तत्र) —^b) K₁ 2 D₆ नामृश (K₂ 'इय)
 त Ko-2 महाबला, D₂ 'रथान् —^c) D₁ भीमस्य
 च्छादन, D₂ 'न्य स्पदन, G₂ भीमसछादन K₁ चक्रे,
 K₅ चक्रुः, D₁ क्रुद्धा, G₂ सवे, M₁ 2 सर्वे, some
 few S MSS सखे —^d) K₁ सु (for स्व) K₁ D₁
 D₂ आश्रित, K₃ D₆ आस्थिता

40 D₂ om 40-44 —^a) K₂ तपन, T₂ अयैन
 —^b) M₁-3 6 प्रत्यं (for पर्यं) — T G om 40^{cd}
 —^c) B₃ गजेन (for गज च) Ś₁ Ko B₃ शरवृष्ट्या च,
 K₁ 2 'वृष्ट्याथ, K₄ B₁ 2 4 Da D₂ D₁ 4-7 'वृष्ट्या तु
 —^d) D₂ व्यभिदुस्ते, D₁ विभिदुर्वै, D₃ सिपिचुस्ते

41 D₂ om 41 (cf v 1 40) —^a) D₁ शब्दं
 (for शस्त्रं) D₁ [अ]भिहित, T₁ G निहत —^b)
 K₃ प्राश्रवद्, D₁ प्राप्तं (for प्राड्रं) Ko-2 जव,
 K₃ D₁ 6 मद् (for पदम्) K₄ B Da D₂ D₄-8
 नमस्त्रैर्मैर्महारथै, S समरे तैर्महारथै —^c) B₂ G₁
 प्राग्ज्योतिपगतो, G₂ 'पो गजो; M₂ 'पगजा —^d)
 Ś₁ सुतेजन, D₃ तु तेजनै

42 D₂ om 42 (cf v 1 40) —^a) Ko-2 संजात-
 रुधिरोत्पीडै, K₃ 'तरुधिरापीड, B₃ 'तो रुधिरोत्पीड,
 D₃ 'तरुधिरो राजन्, G₃ स जातरुधिरोत्पीड —^d)
 K₁ T₂ ससृतो, K₂ सस्पृष्टो, K₄ B₁ ससृष्टो, B₃
 सभृतो, D₁ सस्यूतो, D₁ संश्रितो, T₁ G₄ ससक्तो,
 G₂ सूत्रतो, M₃ ससृतो; Ca सस्यूतो (as in text)
 B₁-8 Da D₁ 5 यथा (for महान्)

43 D₂ om 43 (cf v 1 40) —^a) K₃ D₆
 स नोदितो, K₄ B₁ D₂ D₂ D₁ 4 S संचोदि (M₂ स

C 6 2658
B 6 64 49
K 6 64 49

अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ४३
तस्य तत्सुमहद्द्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ४४
ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ॥ ४५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४६
तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्च्छितम् ।

बोधि)तो Ko २ मेदस्त्रावी, Da Ds महा°, D1 महा
राज, Ds मदश्रावी, M2 मदास्त्रावी — S om 43°
— °) D1 अभ्यधावत्तत सर्वान्, S तान्सर्वान्अभ्यधावत
(by transp) — S om 43^a —^d) K3 D1 कालसृष्ट,
Ds कालसृष्ट्युर — °) T2 बलम् (for जवम्) —^r)
Ko-२ °श्र पटैर्, Da1 °श्ररणे (for °श्ररणैर्) K2 Da1 मही
B2 कल्पयस्तरसा मही, S क (G1 क्ष)पयश्चिव मेदिनीं

44 D2 om 44 (cf. v 1 40) —^a) Ś1 तस्यैतत्
S (except M2) युद्ध (for रूप) —^b) K3 सर्वं,
M3 5 सर्व — °) K2 असह्य K4 B1 3 4 Dn2 D1
4 7 8 मन्यमानाश्च, B2 Da Ds T G M4 5 °मानास्तु,
Ds °माना स्त, M1-3 °मानास्त Ko प्रसह्यमर्ष्यमानास्ते
(s10) —^d) Dn2 D4 3 Co ते विप्रमनसो°, D1 तत
सुमनसो°, S नाव्यग्रमनसो°

45 °) D1 भगदत्तस्तत क्रुद्धो — °) Ko 2 B D1
नरव्याघ्र, K3 Ds 3 °व्याघ्रं, Ds S महाराज — °) K4 B Da1 Dn2 D1.2 4 5 7 8 T G4 शरेणानतपर्वणा

46 °) K1 Da1 महारथा, K3 Ds S °बल — °)
K4 Ds S मूर्छयाभि (Ds T2 °या वि)परीतास्मा — °)
Ś1 Da Ds ध्वजयष्टिमुपाश्रित, Ds M1-3 5 °ष्टि समा
श्रयत्, T G M4 °ष्टिमु (T2 G1 °म)पाश्रयत् Co cites
उपाश्रित (as in text)

47 Dn1 resumes — °) Ko तास्तु K1 Ds 3
भीमान् (for भीतान्) B3 T1 G2 4 समालोक्य, Ds
°लिख्य — °) K3 D1 2 G1 2 M3 4 बलवान्
— After 47, D1 ins

249* भीमोऽपि लब्धसन्नस्तु अद्रवत्स ततो रणे ।

48 °) Ś1 घटोत्कटो — °) K1 प्रेक्ष भीम, B Da

ननाद बलवान्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ४७
ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
संकुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८
स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्धोररूपं समाश्रितः ॥ ४९
पेरावतं समारूढ्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ५०
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समाधिष्ठिताः ॥ ५१

Dn1 D4 5 7 8 दृष्ट्वा भीम, S भीम वीक्ष्य K3 Ds
M1 3 4 तथाविध, T1 (also as in text) तथा गज

49 °) Ko-2 B3 दारुणां (K2 °णी) — °) Ds
शत्रूणा Ś1 Ds M1 °वर्धिनीं, K2 °वर्धिनीं, Da1
°वर्धन — °) K1 अदिव्यत (s10), Da1 अदृश्यत, S
(except G1) प्रत्यदृश्यन् Ś1 निमेषास्त, B3 Da1 °पार्ध
D1 अदृश्य निमेषार्धेन — °) Ś1 D2-4 T1 G2 4 घोर
रूप Ś1 K3 4 Da2 D3 5-7 T2 M1-3 5 समाश्रित

50 °) S1 K (K5 om) D2 3 0 पेरावण Ś1
Ko-3 D1-3 0 समारूढ (D1 °द) — °) Ś1 Ko-3
D2 3 0 स वै (Ś1 सर्वे, K3 D2 सख्ये) माया (K2 °या)
कृत स्वय, D1 वृत मायामय द्विप, S अदृश्य महाबल
(T2 °गज) — After 50^{ab}, S ins

250* कैलासगिरिसकाश वज्रपाणिरिवाभ्ययात् ।

— °) K1 तस्य चान्ये प्र, B2 तस्य चान्ये च, S
तथान्ये चैव Ds दिङ्नागा, some N MSS दिङ्नागा
B3 तस्य चान्ये रणे नागा. — D2 om (hapl) 50^d-51°
— °) Ko-2 बभूवुरनुयायिन, S त्रासयतोनुयायिन (G2
M2 °ना)

51 D2 om 51^{abc} (cf v 1 50) — °) Ko Da
Dn1 (before corr) Ds अञ्जनो, G3 अञ्जनो — °)
Ko-3 T2 सुप्रभा — Ś1 om 51^{cd} — °) K3 तत्र,
G2 यत (for त्रय) Ko-3 महाभागा — Dn2
om (hapl) 51^d-54^c — °) D2 राक्षसैः समवेष्टिता
— After 51, Da Dn1 Ds ins (cf 1 143 32-34,
38)

251* मध्ये त्रिगर्ता(s10)त्राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपका ।

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रसवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्यचलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ५२
घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोढयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ५३
ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तेर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
भगदत्तस्य तं नागं विपाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ५४

प्रणम्य विकच पादावगृह्णात्पितर तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्त्रौ च नामास्य चक्रतु ।
घटोत्कचस्योक्तपूर्वं माता त प्रत्यभापत । [5]
अत्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।
न हि सृष्टो मधवता कर्णद्वितोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथ ।

52 Ko-2 Dn2 om 52 (for Dn2, cf. v 1 51)
—^b) D2 ० प्रश्रवतो, T G4 M4 सुस्रवतो K4 B2 D2
सुहु — D2 om 52^{cd} —^c) T2 तेजोवीर्यं छलो,
M1 2 तेजोवयचलो —^d) B2-4 Da Dn1 D4 5 7 8
महाजव(B4 'राज'पराक्रमा (Da1 'म), D1 महासत्त्व',
M1 महावीर्यं — After 52, S ins

252* प्रेषिताश्च महाराज राक्षसेश्च चतुर्दिशम् ।

[G2 M प्रेषितान्ते M1 3 4 महानानी (for महाराज)
T2 चतुर्दिश (for 'दिशन्')]

53 Dn2 om. 53 (cf v 1 51) T2 G1-3 M1 3-5
om (hapl) 53^a-54^d —^a) Da D5 घटोत्कचस्य,
T1 G4 'त्कचश्च T1 G4 दिङ्गागान्, M2 तान्नागान्
(for स्व नाग) —^b) K3 D1 नोढयामास K1
(before corr) D1.3 तदा, K2 तथा (for तत)
K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 प्रेषयामास सयुगे, T1 G4
M2 चोढयन्मतत त(T1 G4 'तस्स)दा —^c) In D8,
the portion of the text from तु up to छि in 64^b
is missing, the fol being left blank S1 Ko-3
D2 भगदत्त च, B2 'दत्तस्तु, T1 G4 M2 'दत्तस्य
—^d) K3 D1.3 परंतप, K4 प्रतापवान्, D2 समतत

54 D3 missing (cf v 1 53) T2 G1-3 M1 3-5
om 54^{abcd} (cf v 1. 53) Dn2 om 54^a (cf v 1
51) —^a) Ko-2 ये चान्ये M2 ये चास्मै K3
नोदिता, K4 देशिता T1 G4 M2 राजन् (for नागा)
—^b) Ko-2 राक्षसैस्ते, B Da Dn D4 5 7 8 राक्षसै

संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमखनम् ॥ ५५
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिखनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽत्रवीट्टोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ५६
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ५७
राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः ।

C 6 2874
B 6 64 65
K 6 64 66

सु, T1 G4 M2 राक्षसैस्तु —^c) B2-4 Dn2 D1 4 8
सुसक्रुद्वाश, Da Dn1 D5 सुसहृष्टाश —^d) K3 B2-4
D (except D1, D3 missing) T1 G4 M2 चतुर्दिशा
(for 'दंष्ट्राश') K3 चतुर्दिश; B3 दंश, Da1 'दंशी',
D1 ० 'दंश —^e) S1 विषयैस् (for विपाणैस्) K3
B1 D6 विपाणैरभ्य, K4 B2-4 Da Dn1 D5 S विपाणै
रभ्य', Dn2 D4 7 8 विपाणैरव', D1 विपाणाग्रैस्व'

55 D3 missing —^a) K1-4 B Da1 Dn D4-8
स (for स) K3 Da Dn1 D5 ० नागैस्त्रै (by transp)
D1 पीड्यमानस्तु तैर्नागैर् —^b) K3 दर्शनार्त', Da D5
वट' K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 शराहत' (Da1 'सन',
D5 सन), D1 शृशातुर', G1 8 तथातुर' Ko वेद
नात् शरातैर' (sic) —^c) K3 4 B D (D3 missing)
अनदत्, S (except M3 5) व्यनदत् (for सोऽनदत्)
D1 स (for सु) — Ko M1 om (hapl) 55^a-56^a
—^d) K3 4 D2 ० इन्द्राशनिसमप्रभ (K3 'भ'); B Da
Dn D4 5 7 8 'सम तत', M2 8 (inf lin) सुघोर
भीमनिखन (= 56^b) — After 55, T G M2-5 ins

253* न्यवर्तत महावोपो भीमसेनशरादित' ।

मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत ।

[(L 1) G2 8 नैमसैन्यशरादित (G3 'मयादित')
— (L 2) T1 G4 M3 4 मृदित्वा च स सैन्यानि]

56 D3 missing Ko M1 om 56^a (cf v 1 55)
K3 D1 ० om (hapl) 56^{ab} —^a) K1 ना, B3
T1 G स, Da2 Dn1 D5 तन्, D2 चा (for त) S1
तस्य नानादतो वाट (sic) —^b) Some MSS 'निखन

57 D3 missing —^a) S1 Ko-3 D1 2 ध्रुव,
Da1 एव (for एष) —^b) = 67^b K1 हैडिम्बेन,
K3 Da1. a2 (by corr) D1 2 5 6 8 Ca हैडिम्बेन, D2
राक्षसेन Ko-3 D3 S (M3 inf lin as in text) Ca ०
महा' (for दुरा') —^c) K1 भगदत्तो —^d) K
(K5 om) B Da Dn D1 4-8 M1 2 कृच्छ्रे च, D2
कृच्छ्रेव (for कृच्छ्रेण) Cc cites कृच्छ्रे

C 6 2674
B 6 64 65
K 6 64 66

तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ॥ ५८

श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।

हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ॥ ५९

तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।

अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्षयते ॥ ६०

ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।

महान्धि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६१

भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।

युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ६२

58 D₈ missing —^a) D₁ राक्षस स K₂ B₁ 4
Dn₂ D₄ 6-8 G₁ M₂ महाकाय, M₄ महेज्वास —^b)
G₈ माया (for राजा) —^c) K₄ B D (except
D₁ 2 6, D₈ missing) S ध्रुव (B₈ एव, S एतौ)
समेतौ समरे —^d) K₀ D_a Dn₁ कालमृत्यु समा, T₂
G₁₋₈ M °त्यूप (M₁ s °त्यूप)मावुभौ

59 D₈ missing —^a) D₁ च सु (for ह्येष)
D₁ हृष्टानां (for हृष्टाना) S एष श्रूयति (T₁ G₃ °षो
श्रूयत) हृष्टाना —^b) D₂ महास्वन — D₂ om 59^{ca}
—^c) G₁₋₈ चैप (for चैव) —^d) K₈ D₈ 6 S
भीमस्य (for भीतस्य) K₀₋₃ D₈ श्रूयते, K₄ B D_a
Dn D₁ 4 5 7 8 रुदित, S नदतो, M₈ (inf lin)
रुवतो (for रुवतो)

60 D₈ missing —^a) K₈ B₁ D₈ तत्र (K₈
°त्रा) गच्छाव, S गच्छामस्तत्र D₈ नो (for वो)
—^b) Ś₁ (by corr) पर, D₁ अभि (for परि-)
—^c) Ś₁ K₁ D_{a1} अरक्ष, G₂ अमृत्यु —^d) K₂
विमोक्षते, K₄ B D_a Dn D₁ 4 5 7 8 T G M₄ वि
मोक्ष्य (D_{a1} Dn₁ °क्ष)ति, D₂ 6 (sup lin us in
text) °क्ष्यते

61 D₈ missing —^a) K₀ ते त्वरध्व, K₂ D_{a1}
Dn₁ तत्तत्रध्व, K₄ B₁ 2 4 D_{a2} D₄ 5 7 8 तत्त्वरध्व,
B₈ त रक्षध्व K₈ D₈ महावेगा, T₂ °वीर्य —^b)
K₄ B D_a Dn D₁ 5 7 8 T G M₁ 2 8 (sup lin
us in text) 4 मा चि (B₁ 2 4 किं चि, T₂ मा ह)र
कुरुतानया — D₂ om 61^a-62^d —^c) D_a D₈
सुमहान् (for महान्धि) Ś₁ हि वर्तते, K₀₋₃ विवर्तते
—^d) K₄ S रोम (for लोम)

62 D₈ missing D₂ om 62 (of v l. 61)
—^{ab}) M₁ 2 अनुरक्तश्च भक्तश्च युक्तश्च पृतनापति —^c)

भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ।

सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ।

उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ ६३

तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ ६४

तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ ६५

तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।

भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ६६

B₈ युक्तस्य M₁ 2 अस्य (for तस्य) —^a) K₀₋₃
B₁ D₈ अच्युत (K₀ 2 °त), B₃ उद्यत; D_{a1} Dn₁
आहते, D_{a2} आहते, D. आवृते, G₈ (inf lin us
in text) उद्यते, M ऊर्जित

63 D₈ missing —^a) D_a D₈ ते भीष्मस्य वच
श्रुत्वा, M₁ 2 भीष्मस्य वचन श्रुत्वा —^b) D₁ S
(except M₈ 6) सर्व एव महारथा (= 6 23 6^d)
— Dn₁ om (hapl) 63^c-64^b —^c) K₀ सहित,
M₈ 6 सयुक्ता (for सहिता) D₁ T G M₁ 2 4 व्रणेण
भीष्मौ पुरस्कृत्य —^d) T₂ °परीक्षया —^e) Ś₁ यत्नम्
(for जवम्)

64 D₈ missing up to छि in 64^b (of v l 53)
Dn₁ om 64^{ab} (of v l 63) —^a) T₁ G समाक्ष्य
— D₈ om (hapl) 64^b-65^a —^c) K₁ 4 B₁ 4 M₂
पञ्चाला, K₂ पाञ्चाल D₁ पाञ्चाला पाण्डवाश्चैव —^d)
Ś₁ [s]नुययौ, K₀ [s]न्वययु K₈ तदा, D₁ पुरा,
D₈ पुरान्

65 D₈ om 65^a (of v l 64) S₁ om (hapl)
65^{ab} —^a) D₈ °वेक्ष्य (for °लोक्य) —^b) S
राक्षस परवीरहा —^c) K₀ 2 D_{a2} ननाद सुमहान्नाद,
M₄ ननाद नाद सुमहान् —^d) K₈ विस्फारम् K₀₋₃
अशानिर्, D₈ अचनेर् K₄ B D_a Dn D₁ 5 8 नाद
यानो नभस्तल, T₂ कपयशिव मेदिनी, M₈ (inf lin
us in text) 6 इद्राशानिसमप्रभ

66 T₂ om 66^{ab} —^a) K₀₋₂ तस्य तन्, B
D_a Dn D₄ 5 8 तस्यापि (for तस्य त) —^b) B₂
नागैश्च, T₁ G नाग च D₈ युध्यता —^c) K₁ D_{a1}
भीष्म S राजन् (for भूयो)

न रोचते मे संग्रामो हैडिम्नेन दुरात्मना ।
 वलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ६७
 नैप शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
 लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
 पाञ्चालैः पाण्डवैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ६८
 तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
 घुष्यतामवहारोच्च श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ६९
 पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः ।

उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयादिताः ॥ ७०
 कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
 सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७१
 एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
 पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७२
 कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिविरं स्वकम् ।
 व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवैः पराजिताः ॥ ७३
 शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

C 6 2591
B 6 64 81
K 6 64 81

67 ^a) G₈ न, C₀ मे (as in text) D₁ संग्रामे, T₂ संग्राम — ^b) = 57^b K₈ D₁ D₁ (before corr) D₁₋₃ s s हैडिम्नेन B₁ D₁ S (except M₁ 4) महात्मना (for दुरा) — ^c) S (except M₂) 'समायुक्त' — ^d) S₁ B₂₋₄ सु (for स) D₁ D₁ D₈ वीर्यवान्, D₁ राक्षस (for सांप्रतम्)

68 G₁ s read 68 after 70 — ^a) D₂ न तु, D₈ नैक, T₁ G₄ न स (for नैप) M₂ शल्यो (for शक्यो) D₁ रणे जेतुम्, T₁ G₂ 4 महारौद्र (for युधा जेतुम्) — ^b) T₁ G₂ 4 इद्रेणापि युधा क्वचित् — ^c) Some MSS लब्धलक्ष, D₁ D₁ D₂ s s T₂ लब्धलक्ष- K₂ प्रहारे, M₂ प्रमादी, C₀ प्रहारी (as in text) M₁ s s लब्धलक्षोप्रमादी च — ^d) K₁ B₁ D₂ पञ्चालै- K₈ D₁ D₈ 4 S पाण्डवैश्चैव — ^e) D₁ क्षयविक्षत, D₁ कृतविक्षता, D₁ 4 (marg) T₁ G शरविक्षिता (D₁ 'विक्षित, G₁ 'विक्षता), D₂ s T₂ क्षतविक्षत (D₈ 'ता), M₂ 'जीविता, M₄ 'विग्रहा, C₀ क्षतविक्षता (as in text) — T₁ G₄ ins after 68 M₂ (om line 1), after 69^{ab}

254* इदानीं युधि निर्जेतु न शक्योऽसौ स राक्षस ।
 अस्तमभ्येति सविता रात्रौ योद्धु न शक्यते ।

[(L 2) M₂ अस्तमत्येति]

69 T₁ G₁ s 4 om 69^{ab} — ^a) K₀₋₂ B₂₋₄ D₁ D₁ D₂ s 7 s transp न and मे — After 69^{ab}, M₂ ins line 2 of 254* — ^c) K₈ D₁ D₈ युज्यताम्, D₁ घोष्यताम् (sup lin रुष्यताम्), D₂ s युध्यताम् (for घुष्य) S₁ K₀₋₂ अवहार श्वो, K₈ D₁ s 'हारो य (D₁ 'त्र), M₂ s अपहारोच T₁ G₂ 4 अपहारमत- कुर्म, G₁ s नैप शक्यो महारौद्र (of 68^a) — ^d) S₁ K₀₋₂ योत्स्यामस्तु, D₈ श्वो योत्स्याम, T G श्वो

यास्याम, M₁₋₃ s श्वो योत्स्यामि

70 ^b) K₀₋₂ सकौरवा, B D₁ D₁ D₂ s s प्रह- पिता, S अमर्षिता (for स्म कौरवा) — ^c) K₈ उपायो नापयान, B₂₋₄ D₁ D₁ D₂ s s 'येनापयातास्, M₄ 'येनाय यान T₁ G M₂ तत्, T₂ M₁ 2 s (sup lin as in text) s त (for ते) — ^d) D₁ D₈ वला- दिता — After 70, G₁ s read 68

71 ^a) B₈ विचित्रेषु (for निवृत्तेषु) — ^b) K₈ जित- काशिन — ^c) D₁ s s सिंहनादान् K₄ अकुर्वन्ते, B₈ D₈ अकुर्वन्त, D₁ व्यमुच्यन्त, D₈ S भृश चक्रु — ^d) S₁ K (K₈ om) D₁ s s 'रवै (for 'स्वनै) D₈ S शस्त्रान्धमुख्य भारत

72 ^b) D₁ भरतोत्तम — D₂ om 72^{cd}

73 ^a) M₈ s कौरवेयास् (for कौरवास्तु) K₄ B D₁ D₁ D₂ s 7 s तूष्णं (for राजन्) T G ततस्तु कौरवा राजन् — ^b) D₈ भवन (for शिविर) D₁ प्रति (for स्वकम्) — ^c) K₄ B D₁ D₁ D₈ व्रीडा- निवृत्ता, D₁ D₂ D₂ s 7 s व्रीडानता (D₈ 'ना), T G M₁ 2 4 प्राप्ते तदा, M₈ s तत् प्राप्ते (for व्रीडमाना) — ^d) D₈ परीक्षिता (for पराजिता) D₁ पाण्डवाश्चैव- गजिता

74 ^a) K₈ G₂ शरविक्षितगात्राश्, D₁ शरविक्षित, D₄ (marg see m as in text) क्षर, D₈ शर- वीक्ष्यन्त K (K₈ om.) B₁ s D₁ D₁ 6-8 M₈ s तु (for च) B₄ शरविक्षितगात्रेषु — ^b) D₁ T₂ महा- वला (for 'रथा) — D₂ om 74^e-76^d — ^c) S₁ युद्ध, D₁ योधा, S युद्धा (T₂ युद्धात्) K₄ B₂₋₄ D₁ D₁ D₂ s s राजन् (for भूत्वा) — ^d) K₄ B D₁ D₂ s 7 s S जग्मु स्व (K₄ B₂ 'गुष्य) शिविर- प्रति

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिविरायैव जग्मिरे ॥ ७४
 पुरस्कृत्य महाराज मीमसेनघटोत्कचौ ।
 पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ७५
 नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
 सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्छह्वनिस्वनैः ॥ ७६
 विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।

घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिप ।
 प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ७७
 दुर्योधनस्तु नृपतिर्दानो भ्रातृवधेन च ।
 मुहूर्ते चिन्तयामास वाष्पशोकसमाकुलः ॥ ७८
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
 प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकश्चितः ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।

भयं मे सुमहजातं विस्मयश्चैव संजय ।

श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
 पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ।

75 D2 om 75 (of v l 74) —^a) Ś1 महाराज, D1 'राजन् —^c) B4 पूजयतौ S1 तदन्योन्य, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 महाराज, D1 तथान्योन्य, S यथान्याय (for तदान्योन्य) —^d) S मुदिता प्रियदर्शना ।

76 D2 om 76 (of v l 74) —^a) Ś1 नादतो, Ko नदता —^b) B3 4 Dn2 D4 7 8 तूर्यस्वनविभूषितान्, T G तूर्यमिश्रितनिस्वना, M तूर्यनिस्वनमिश्रितान् —^c) Dn2 D1 कुर्वाणान्, D8 6 कुर्वतो —^d) Ś1 Ko विमिश्रा, D1 मिश्रिताञ्च Some MSS 'निस्वनै'

77 ^a) Ś1 विनिदतो; B2-4 Da1 Dn D8 M2 निन' D2 8 महानादान्, M1 8 5 महाराज —^c) K8 वदयतश्च, Da1 Dn2 D1 2 5 8 Ca घटयतश्च, Cc घट' (as in text) K8 चर्माणि —^d) K2 Da1 पुत्रश्च — For 77^{cd}, S subst

255* कम्पयन्तश्च पुत्राणा तव चेतासि भूमिप ।
 पुत्राश्च तव राजेन्द्र तथैव शरविक्षता ।

[(L 1) T2 M कपयतश्च राजेन्द्र पुत्राणा ते मनसि च (T2 M4 मनास्युत) — (L 2) T2 G8 शरविक्षिता, G2 'पीडिता]
 — D2 om 77^{cd}. —^c) Ś1 प्रपेतु (for 'याता) D1 शिविराग्रेण —^d) Ko-2 D1 परतप

78 ^b) D2 (marg sec. m) भीतो (for दीनो) D1 हि (for च) —^c) D2 संतप्तश्च (for मुहूर्त) —^d) D1 वाष्पव्याकुललोचन, T G M8 5 'शोकपरिमुक्त'

79 D2 om 79 —^a) K1 ततश्चक्रुर् G2 M8 वध (for विधि) Ś1 सर्वा, T1 G1 3 4 M1 2 4 5 तत्र, T2 G2 M8 तस्य (for सर्व) —^b) Da1 श्वरस्य —^c) T2 निदध्यौ —^d) Ś1 Ko B2-4 D1 'कपित, K4 'पीडित'

Colophon om in K5 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-3 D2 mention only चतुर्थ युद्धदिवस, K4 चतुर्थेहि and चतुर्थयुद्धदिवस, B2 M8 5 चतुर्थाहिक, Da1 Dn2 D8 चतुर्थदिवसयुद्ध, Da2 Dn1 D4 5 8 चतुर्थदिनयुद्ध, D1 8 (sup lin sec m) चतुर्थदिवस, T1 G चतुर्थापहार; T2 चतुर्थदिवसावहार and चतुर्थावहार, M1 2 चतुर्थमह, M4 चतुर्थाहिक and चतुर्थमह K4 Da2 D3 8 S cont समाप्त — Adhy name M1-8. 5 दुर्योधनानुजवध, M4 धृतराष्ट्रनवकवध — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sec m) 22, D1 M1 2 60 (as in text), T1 G 59, T2 M8 4 61, M5 62 — Śloka no Dn2 80, D8 91

61

☞ K5 om this adhy (of v l 6 59 10)

1 ^b) K8 सर्वश, T2 जायते (for सजय) —^d)

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २
 ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
 यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
 यत्र भीष्ममुखाञ्छ्रानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
 पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४
 केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
 केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
 येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ५

पुनः पुनर्न सृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः ।
 मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ६
 यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय ॥ ७
 न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ।
 समुद्रस्येव महतो भ्रुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ८
 पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
 घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमी न संशयः ॥ ९

C 6 2907
E 6 65 10
K 6 65 10

G₂ देव Ko-2 च (for सु)

2 ^a) Ko-2 T G M₂ वै, D₂ तु (for च) Ko-2
 T₁ G₂ M₂ परिभव, K₃ पराभावान्, B₃ Da Dn
 D₁₋₂ -3 T₂ G₁₋₃ पराभाव, C_a पराभव (as in
 text) D₄ पुत्राणां च परि (by corr वै परि) भाव,
 M₁₋₃ 5 पराभव च पुत्राणां (by transp) — ^b) B₃
 सर्वत (for 'श') T₁ G₂ 4 M₂ श्रुत्वा सत्ये महत्तर, T₂
 G₁₋₃ श्रुत्वा सत्वे महत्तर; M₁₋₃ 5 श्रुत्वा सत्वे इ तत्त्वत
 — In B₄, 2nd is lost on a damaged fol. — ^c) Ś₁
 K₁ महते B₃ Dn₂ D₄ 7 8 मूता; S (except M₁)
 जाता (for सूत) — ^d) B₃ घृति (for त्विति) T
 G M₂ कथ चैतद्भविष्यति

3 ^a) D₁ नूनं, T₂ पूर्व (for ध्रुव) — ^b) D₁
 धक्ष्यति मम सजय — ^c) Ko-2 4 D₂ S (except T₂
 M₁) तथा हि — ^d) Ś₁ देव युगेन; G₃ देवयोगेन

4 ^a) Ko 2 ततो, K₁ तत्र K₃ B₁ D₁₋₃ 6
 सर्वान्, T₁ G योधान् (for शूरान्) — ^b) K₁₋₂
 अस्त्रजान्, K₃ D₃ शास्त्रजान्; B₁ Dn₂ D₁₋₃ शस्त्र, D₂
 युद्ध; T₂ तत्र (for अस्त्रजान्) D₁ योधसमतान्, T₁
 G शूरसत्तमान्, T₂ चाय सत् — ^c) K₁ अनेकानि,
 B D (except D₂ 3 5) अनीकेषु — ^d) M₂ 5 प्र-
 हारिणां

5 ^a) Ko 1 Da₁ T₂ केन वध्या, B₃ 4 Dn₂ D₄ 8
 किं वेद्यया — ^b) Ko-2 4 B₂₋₄ Da Dn₁ D₂ 3 5
 पाण्डो पुत्रा (for पाण्डुपुत्रा) Ko-2 D₂ महारया Ś₁
 पाण्डुपुत्रमहाबल — ^c) B₃ 4 Dn₂ D₄ 3 किं वे (for
 केन) M₂ दत्ता वरास — ^d) K₃ D₆ किं वि, Da₁
 किं च, S किमु (for किं वा) Ś₁ Ko-2 D₁ T₂ G₁ 3
 M₂ 4 वदनि, G₂ वदस्व — ^e) T G₂ केन (for
 येन) Da₁ नागच्छति, S न (M₂ अ) विदति (for न
 गच्छन्ति) — ^f) Ś₁ भारगणा, M₁₋₂ तारागणो T₂

G₁ 3 M यथा (for इव)

6 D₂ om. 6^{ab} — ^a) Ś₁ पृच्छामि, D₃ तुष्यामि,
 C_c सृष्यामि (as in text) — ^b) D₃ हतसैन्य
 Ko-2 सु, K₄ B₁ तु, Dn₂ D₄ 3 च, D₇ स्व (for
 स) D₃ सजय (for पाण्डवै) S हतसैन्योसि
 पाण्डवै — D₁ om 6^{cd} — ^c) B₂ Dn₂ D₃ G₁ 2
 ममैव, Da₁ M₅ (sup in) मय्यैव, M₁ 2 5 मयीव
 K₄ B Da Dn₂ D₄ 5 3 T₁ G पतितो, D₇ पततो
 — ^d) Da₁ देवात् Ś₁ दारुण K (K₅ om) D₂ 3 6
 दैव परमदारुण, S दैवादेव (M₁ 3 5 'प) सुदारुण

7 Ś₁ Ko-2 transp 1^a-16^b of adhy 58 and
 7^a-19^f of this adhy D₃ om (hapl) 7^a-9^b T₂ om
 7^a — After 7^{ab}, Ko 2 read 9^{ab} — ^c) G₂ 3
 एत मे — ^d) Ko-2 T₂ M₁₋₃ 5 यथातथ्येन, K₄
 B₁₋₂ D₁ M₂ याथातथ्येन, B₃ 4 D₄ (before corr)
 याथातथ्येन, D₆ सर्वतत्त्वेन

8 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 7 D₂
 om 8 (cf. v l 7) — ^a) B₂ नाह (for न हि)
 — D₆ om 8^b — ^b) K₃ परतप, K₄ कदाचन (for
 कथंचन) — ^c) T₂ G₂ समुद्रस्यैव D₃ भवतो (for
 महतो) Ko समुद्र * वेगमतो, K₁ समुद्रवेगसहतो,
 K₂ स समुद्रवेगसहतो (hypermetric) — ^d) Ś₁ K₃
 प्रपतन्; D₃ (m as in text) प्रहसन् (for प्रतरन्)
 Ś₁ नरा, T₂ इव, G₁ नृप

9 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v l 7 D₂
 om 9^{ab} (cf. v l 7) Ko 2 read 9^{ab} after 7^{ab}
 — ^a) M₂ 3 5 नरण, C_c व्यसन (as in text) Da₁
 मये (for मन्ये) — ^b) G₂ प्राप्त (for प्राप्त)
 — ^c) Ko-2 B₃ D₂ पात, C_c घात (as in text)
 Ś₁ Ko 2 4 D₁ 3 T₂ M transp पुत्रान् and सर्वान्

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतात्रणे ।
 ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय ॥ १०
 तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः ।
 पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ११
 दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखात्रणे ।
 भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौवलेयो जयद्रथः ।
 द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १२
 निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
 विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥ १३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्वहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
 नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम् ।
 न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ १४
 युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
 धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ।
 आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्वशः ॥ १५
 न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
 श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ।

10 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 —^b) K₃ स (for यो) D₂ रणात्सुतान्, T₂ सुदारुणे (for सुतात्रणे) T₁ G य पुत्रान्पालयेद्रणे —^c) K₀ 2 निराश (for विनाश). K₄ B₁ D₂ सप्राप्त (for समरे)

11 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 —^a) S चैव (for सूत) —^b) K₂ B Da Dn D₁ 3-3 T G₀ युक्त, K₄ D₂ शक्ति (for युक्ति) —^c) Da₁ D₅ पृष्टता, Dn₁ (before corr) पृष्टतो; S (except M₃) पृच्छते K₄ B D (except D₁ 2 3) वै; T₁ G हि, M₂ च (for Sद्य) —^d) S सर्वमाख्याहि संजय

12 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 —^a) K₃ 4 B₁ D₁ 3 S नश्च, B₂-4 Da Dn D₃-5 7 8 नस्तु (for नोऽपि) K₀ 1 3 यश्चक्रे —^b) B₄ [अ]स्वान्, D₂ 5 तान् (for स्वान्) K₁ दृष्टा स्वान्विमुखाधने (s10) —^c) K₃ D₁ 8 T₁ G₁ 8 4 M₁ भीष्मो द्रोण (K₃ G₃ ण); D₃ G₂ M₂ भीष्मद्रोण (G₂ ण) Da Dn₁ D₇ जयश्चैव, T₂ कृपा —^d) B₁ D₃ S सौवलेय (B₁ M₂ लश्च) Ś₁ जयद्रथपुरोगम —^e) Ś₁ द्रौणिर्वापि (s10), K₁ Da₁ द्रौणिर्वापि, B₃ 4 द्रौणिश्वापि D₁ transp महेष्वासो and विकर्णो वा D₂ विकर्णोपि D₃ T₁ G महारथ (for यल)

13 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 —^a) T₁ G₂ 4 [S]पीह (for वापि) K₁ कस्तेषां, M₂ वन्तेषा —^b) K₂ [अ]घासीन् —^c) K₀ 1 तदा प्राज्ञ, D₇ महाप्राज्ञ —^d) S transp मम and पुत्रेषु D₅ पुत्रेण (for पुत्रेषु) — After 13, D₁ ins

256* यद्दत्तं तत्र सप्राप्ते तद्भवान्वकुमर्हति ।

14 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7. —^a)

Ś₁ Ko-2 D₂ शृणु सर्वं महाराज —^b) K₂ श्रुता (for श्रुत्वा) K₁ [अ]वधारय, D₃ धायत —^c) Ś₁ मन्त्र कृती, G₀ कृत (as in text) K₁ 2 कश्चिन्; T G राजन् (for किञ्चिन्) —^d) K₃ Da₁ D₁-2.3 माया, G₀ माया (as in text) K₃ D₂ 3 3 तथाविधा, D₁ M₃ (sup lin as in text) 4 कृतं तथा (for तथाविधाम्) — D₂ om 14^e —^e) D₃ नैव, D₃ नैव; M₁-3 3 न वा (for न वै) Da₁ विभीषिका, G₂ M₄ वि (M₄ वि)भीषिका, G₀ विभीषिका (as in text) G₂ वापि, M₂ किञ्चिद्, M₄ काश्चिद् (for काचिद्) G₃ न चैव भीषिकां काञ्चिद्

15 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 D₃ repeats 15^{ab} after 16 —^a) Ś₁ B D (except D₂ 3) युध्यते Dn₁ ते (for ते) D₃ (first time) त (sup lin as in text) धात्राय, D₃ (second time) यथा ज्ञाय (for न्याय) —^b) D₃ (second time) पार्थिव, S (except G₁) पाण्डवा (for संयुगे) —^c) Ś₁ धर्मं च (for धर्मेण) M₃ सह (for सर्व) —^d) K₃ 4 B Da Dn D₂-3 जीवितादीनि, D₁ S जीवितादपि (for कीर्तितानीति) —^e) D₂ 8 आरभते Da₁ आरभते सदा पार्थ — D₇ om 15^f-16^f —^f) D₂ प्रार्थयन्तो; G₂ पार्थिवाना, M₂ प्रार्थयाम (for प्रार्थयाना)

16 For sequence in Ś1 Ko-2, of v 1 7 D₇ om 16 (of v 1 15) T₂ om 16^{ab} —^a) Da₁ युद्ध (for युद्धान्) M निवर्तेरन् —^b) K₃ धर्मपेता, Da Dn₁ D₃ युद्धोपेता, S (T₂ om) धर्म (G₂ र्मे) युक्ता, G₀ धर्मोपेता (as in text) —^d) = 5 39 7^d, 141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d, 21 11^d, 62 34^d, etc —^e) D₂ 3 अवधा, T₂ अयुद्धा (for अवध्या) —^f) K₀ यथायुक्ताश्च, T₂ जययुक्तास्तु D₃ पाण्डवा, T₁ G भारत (for पार्थिव) — After 16, D₃ repeats 15^{ab}.

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ १६
 तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
 निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ १७
 सुवहूनि नृशंसानि पुत्रैस्त्व जनेश्वर ।
 निकृतानीह पाण्डूना नीचैरिव यथा नरैः ॥ १८
 सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
 सापहवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 न चैनान्वह्यु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ १९
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
 संप्राप्तं सुमहद्वोर फलं किंपाकसंनिभम् ।

स तद्बुद्ध महाराज सपुत्रः ससुहृजनः ॥ २०
 नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृजनैः ।
 विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २१
 तथा मया चाप्यसकृद्धार्यमाणो न गृह्णसि ।
 वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यैः पथ्यमिवौषधम् ।
 पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २२
 शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
 तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ २३
 दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।

C 6 2925
B 6 65 28
K 6 65 28

17 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 7 —^a) G₂ महा (for दुरा) D₂ ते बुध्यते यथान्याय —^b) K₃ पार्थैश्चाभिगता, D₁ पापेषु नि, D₃ पापेषु च रता, D' शन्नाश्चाभि M₂ मदा (for मदा) — Ko : om 17^c-18^d —^c) Ś₁ K₁ भीमवर्माणश्च, T₁ G₂ 4 कुर, Cc हीन (as in text) —^d) Ś₁ K₁ s D₂ तेना हीयति (K₁ 3 'येत), G₁ : तेन हीयत K₄ तेन हीनतु मयुगे (sic), D₂ क्षुद्रा नीचयुता मदा

18 For sequence in Ś₁ K₁, cf v 1 7 Ko : om 18 (cf v 1 17) —^b) G₂ पुत्रान्तर D₂ G₂ नरेश्वर (for जने) —^c) Ś₁ निष्ठुरानीह, K₃ निकृता निह, B₁ D₂ निष्ठुरानीह, D₁ निष्ठुरतीह, D₁ विकृ नानि च, D₂ निष्ठुरानीह, M₁ : प्रकृतानीह, M₂ निष्ठुरानीह Cc cites निष्ठुरानि (as in text) D₂ कर्माणि (for पाण्डूना) T₂ कृतानि पाटुपुत्राणा —^d) K₃ D₂ मदा, M₂ तथा (for यथा)

19 For sequence in Ś₁ Ko-2, cf v 1 7 D₂ om 19 —^a) Ko सर्वमेतदनादृत्य, K₁ : सर्वं मे तद नादृत्य Cc cites अनादृत्य (as in text) —^b) K₃ किल्बिष —^c) Ś₁ सौपहवा, D₁ सापहवा, T₁ G₂ 4 यममला, Ca सापहवा, Cc सापहवा (as in text) Ko-2 मदेवाम, D₂ D₁ 7 8 तथै (D₁ 'दे) वासन् K₄ मयुरान्मयावामन् (sic), C_v as in text —^d) K₃ D₂ पाटुपूर्वज, G₂ पूर्वजन्मनि —^e) B Da Dn D₂-3 T₁ G₁ M₁ 2 5 न चेतान्, D₁ न चेमान्, G₂ नन्दैवान् —^f) B₂ पुत्रान्तर

20 ^b) K₃ प्रीयमाणस्य —^c) B₁ D₂ D₃ 5 संप्राप्त (for संप्राप्त) K₂ 4 D₂ D₁-3 5 0 सुम (D₁ तन्म)-

हाधोर S संप्राप्त सुमहान्वोरो, C_v संप्राप्त समहाधोर —^d) Ko फल किं पाप, K₂ B₂ फल प्राप्त जनेश्वर, S विपाको दुर्न्यात्तव, C_v as in text Ca c cite विपाक —^e) K₃ D₂ सतत तु, D₂ D₁ 7 8 तत्त बुद्ध, D₁ तद्बुद्ध, S (G₁ damaged) स त बुद्ध —^f) S मसुहृद्वरण

21 Ko-2 om (hapl) 21^{ab} —^a) D₂ स्व न (for नाव) Ś₁ तद्राजन्, D₂ राजस्त्व — D₁ om 21^{cd} —^e) T₂ M₂ [अ]पि (for [अ]थ) —^d) S कृपेण च (for महामना)

22 ^{ab}) K₃ तथानयाचास्यसकृद् (sic), D₂ मया चाप्यसकृद्धार्यन् Ś₁ न गृह्णामि, K₃ D₂ 8 0 न बुध्यसे, B₂ 4 न गृह्णामि, D₁ [s]प्रहीर्न हि (for न गृह्णसि) K₄ B₁ 2 D₂ D₁ D₂ वार्यमाणो मया चापि न गृह्णसि महीपते, D₁ (marg sec m) S तथा मया वार्यमाणो न गृह्णास्यमकृदिभो — D₂ om 22^{cd} —^c) D₁ S तथ्य (for पथ्य) —^d) K₄ B D₁ D₁ (marg) D₁ 7 8 Cc मर्त्य (for मर्त्य) —^e) B₁ D₂ 4 0 M₁ 2 आजाय (for आस्थाय) —^f) Ś₁ Ko 1 8 4 D₂ 0 जितान्मन्यसि, G₂ जितवानसि, M₃ 5 जितान्मन्यसि, M₄ जिता मन्यसि B₁-3 Da D₁ D₂ मन्यसे पाठवाजितान्

23 ^a) S राजन् (for भूयो) T₂ M₃ 5 यथातथ्य —^b) Ko-2 यस्मात्, D₁ M₁ 8 5 यन्मा (for यन्मा) K₃ 4 B₂-4 D (except D₁-3) अन्तु (for परि) —^c) D₁ भारत —^e) T₁ G ततोह Da D₁ D₂ सप्रवक्ष्यामि

24 ^a) Ś₁ सपृष्टम्, T₁ G₄ सदिष्ट —^b) Ko-2 S

C 6 2326
B 6 65 29
K 6 65 29

दृष्ट्वा भ्रातृत्रणे सर्वाभिर्जितान्सुमहारथान् ॥ २४
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २६
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ २७
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।

(except T₂) एतद्, K₃ D₅ एतम्, D₃ इमम्, C₀ एवम् (for एतम्) Ś₁ K₂ पितामह — K₀₋₂ om 24^a-25^b —^c) Ś₁ सृष्ट्वा, D₂ सर्वान् (for इष्ट्वा) T₁ G यथा (for रणे) D₂ पुत्रान् (for सर्वान्) —^d) D_a D_n D₄ 5 7 8 विजितान् (for निर्जितान्) K₄ B तु, D₅ T G M₄ स (for सु) D₁ विजिता न्भीमकर्मेणा

25 K₀₋₂ om 25^{ab} (cf v 1 24) —^a) Ś₁ शोकसपूर्णं, D₂ शोकसविभं —^b) T G M₄ स (for स्म) D₂ M₁ 2 5 कौरव — D₂ om 25^{cd} —^e) G₂ पितामह — K₁ 8 महाप्राज्ञं —^d) D₁ च, T G₂ 4 M तु, G₁ 8 त (for ह) —^e) D₁ यथा, M₂ यथा (for यद्) —^f) T G M₄ तत्त्व (for तन्मे) D₁ तन्मे निगदत् शृणु

26 ^a) B D_a D_n D₄ 5 7 8 transp त्व च and द्रोणश्च S भवान्द्रोणश्च कर्णश्च —^b) K₂ 8 D_{a1} द्रोणिस T₁ G द्रौणिश्च कृप एव च —^c) D₁ दुर्धर्ष (for हार्दिक्य) —^d) K₁ कंबूजश्च, D_{a1} कंबूजश्च

27 ^a) K₀ कुलपुत्रस D₂ च सर्वेश, C_a 0 तनुत्यज (as in text) S कुरुणा कीर्तिवर्धना

28 Ś₁ om 28^{ab} —^b) K₅ पर्याप्त —^c) T G M₄ 5 समस्तानां, M₁₋₃ समर्थानां (for समस्ताश्च) — G₂ erroneously repeats 28^b after 28^c —^d) Ś₁ K₃ D_{a2} D₂ 3 नातिष्ठत्, K₄ D_{a1} D_{n1} नातिष्ठत्, T₂ किमुताद्य पितामह

पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ २८
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ २९
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३०
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ३१
भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्निन्दयंश्चापि वान्धवान् ॥ ३२

29 ^a) Ś₁ तेन (for तत्र) D₁ राजस्, T₂ राज (for जातस्) —^b) T₁ G₁ तत्त्वमा (for तन्ममा) D_a D₅ पृच्छत्, M पृच्छते D₁ कथयस्व पितामह —^c) K₀₋₂ भीममाश्रित्य, T₁ G यत्त्वमा, C₀ य समाश्रित्य (as in text) K₀ कौन्तेय; M₂ कौन्तेयो (for कौन्तेया) —^d) M₂ जयत्यस्मान्

30 ^a) T₁ G अवहितो, T₂ M मम वचो (for वचो मह्य) —^b) K₁ B D₅ 6 यथा, T₁ G₁ 4 M यत्त्वा (for यत्त्वा) K₃ D₁ भारत (for कौरव) —^c) Ś₁ बहुशश्च K₀ मयोक्तोसि; D_{a2} D₅ मयोक्तानि —^d) M₂ मे यत्; M₃₋₅ वै तत् (for मे तत्) B D (except D₁₋₃ 6) श्रुतं (for कृतम्)

31 ^a) K₃ क्रीयता (for क्रियतां) —^b) B₂ D₅ शमो T₂ भारत — D₂ om 31^{cd} —^c) K₀₋₂ 4 B D_{a2} D_{n1} D₁ 3 6 क्षेमम्, G₂ क्षिप्रम् (for क्षमम्) —^d) B₃ पृथिव्या (for व्यास्) K₁ चाबभू (corrupt), K₂ 4 B D_a D_n D₄ 5 7 8 वा विभो, D₁ भारत (for चाभिभो)

32 ^a) K₀ 8 4 B D S भुञ्जेमा (D_{n1} G₂ भुक्ष्वेमा, M₅ भुञ्जेमां) S सर्वा (for राजन्) —^b) T₁ G स (G₂ स्व) पुत्रै, T₂ M पाण्डवै (for भ्रातृभि) T₁ G₂ 4 सगत (for सहित) —^c) K (K₅ om) B₃ D_a D_n D₄ 5 7 8 सुहृद (for दुर्हृदस्) K₀₋₂ नद यन्, D_a D_n D₄ 5 7 8 तर्पयन् (for ताप) —^d) Ś₁ K₀ नर्दयश्च K₄ G चैव, M₁₋₃ 5 च स्व, M₂ सर्व (for चापि) Ś₁ T₁ G₂ 4 पार्थिवान्, K₀ 1 शान्त्रवान्, T₂ पाण्डवान् (for वान्धवान्)

न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३३
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३४
नास्ति लोकेषु तद्गतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्तरुख्ये पालिताञ्छार्ङ्गवन्तना ॥ ३५
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ३६
पुरा किल मुगः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।

पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ३७
मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ३८
ध्यानेनावेद्यं तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ३९
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४०
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४१

C 6 29 47
B 6 65 46
Y 6 65 46

33 ^a) G₂ ते (for मे) T G तत्र (for तात)
— ^b) S च (for वै) — ^c) Ś₁ तस्मि ममनुप्राप्तो
— ^d) T: यन्कार्यं तत्र मन्यन्ते

34 ^a) D₁ यश्च हेतुरवध्यत्वे, G₂ यश्च हेतुर्हि उद्भवे
— ^b) Dn₁ तेषामा — ^c) B₂ D₁ M₁₋₂ तन् (for
त) Ko 1 शृणुष्व B₁ महाराजो, D₁ महेश्वरान् (for
महाराज) — ^d) T: तत्र (for मम)

35 ^a) D₂ लोके च (for लोकेषु) T₁ G₁ स
पुमान्, T₂ तस्य, M₁ यद्गत, C₁ तद्गत (as in
text) — ^b) D₂ नूत नो, D₂ तन्मा, T₁ G₁ न
भूतो, Ca c भविता (as in text) K₃ D₂ वा
तथापिच, B₂ D₂ T G M₁ न भविष्यति, Cc नो
भवि (as in text) — ^c) K₃ D₃ यज्ञयेत् K₁
B D (except D₁ 2) सर्वान् (for मन्त्र्ये) Ko 2 3
D₂ c धन्विना; B₂ D₂ पाणिना S मसुरासुरमन्त्रेषु
यो विद्यात्तरपतो (G₂ तद्विद्यान्तते) हरिम्

36 ^a) B₁ बहु (for यत्तु) Ko-2 तावत् (for
तात) B₁ कथित यद्य मे तात — ^b) Ko-2 मुनिना
भावितात्मना — ^c) Ś₁ पुराण गीत, D₂ ततोयगीत
(sic), D₂ पुराणगीत, T₂ G₁ पुगणतत्त्व (T₂ 'त्व')
B₂ Da₁ Dn₁ D₂ धर्मस्य, D₂ धर्मज्ञ, G₁ 4 M धर्मज्ञैस्
D₁ G₂ पुगणगीतधर्मज्ञैस्, T₁ G₂ पुराण (T₁ 'ण')तत्त्व
धर्मज्ञैस् — ^d) M₁ तच्छृणु त्व (for 'शृणुष्व') K₃ यथा
तथा, D₁ 2 c विद्या पते, T₂ M यथाश्रुत — After
36, D₁ ins an addl colophon (adhy no 62)

37 Before 37, D₁ reads भीष्म उवाच — ^a) Da₁
[अ]सुरा (for मुग) — ^b) G₂ ममाहिवा (for 'गता')
— ^c) Ś₁ Ko-2 उपायत (K₂ 'ते'), K₃ Da Dn₁

D₂ c उपायस्य, D₂ 'सीन — ^d) Ko 2 सर्वे ते (for
पर्वते) S मानमोक्षरे

38 ^a) B₁ मध्ये तेषा, Dn- D₁ तेषा मध्ये (by
transp) K₃ D₁ 2 c उपा (for समा) D₁ अट
श्यत (for अपश्यत) S प्रजापतिरथापश्यदामीनो महद
द्भुत — ^c) K₃ पुराण (for विमान) Ś₁ च ज्वलद्,
B₁ प्रज्वलद्, Cc जाज्व (as in text) Ko-2 विमान
प्रवर भासा, B₃ विमान जाज्वलवता, D₁ विमानमुज्ज्व
लाभास्य, T₁ G₁ विमानस्य ज्वलद्भासा, T₂ G₁ 3 'नस्थो
ज्वलद्भा (T₂ 'न्भा)मा, G₂ 'नस्यज्वलन्भासा — ^d)
Ko-2 प्रज्वलद्, T₁ G₁ परमम्, G₃ प्रावरम् (for
प्रवरम्) B₂ अतिके (for अम्बरे) K₃ स्थित च
प्रवरम्

39 ^a) Ko-2 ज्ञानेनावेद्य, Da Dn₁ ध्यानेनावेद्य,
D₂ ध्यानेन वेद्य, D₃ S ध्यानेनावे (M₁₋₂ 5 'ल)क्ष्य
Ko-2 B Da Dn D₁ 4 5 7 8 T G M₁₋₂ 5 तद्ब्रह्मा (T₁
G₁ M₁ 2 'ह्य) — ^b) Ko-2 नियतोजलि, Dn₂
'तोजलि, D₂ c G₃ 'ताजलि — ^c) Ś₁ Ko-2 D₂ c
तुष्टात्मा (for हृष्टात्मा) — ^d) K₁ B Da Dn D₁ 5
7 8 पुरष, D₁ G₁ परम D₃ परमेश्वर

40 ^a) D₁ तु स, D₂ चैव, T₁ G₁ M₂ चापि,
T₂ G₁₋₂ M₁ 3-5 चाय (for त्वय) Da₁ Dn₁ D₂
वेदाश्च (for देवाश्च) — ^b) Ś₁ K₃ D₃ G₂ M₃ 5
ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्) — ^c) S तस्थु (for स्थिता)
— ^d) K₁ Da₁ पश्यतो D₁ पश्यतस्तन्महाद्भुत

41 ^a) K₃ यथावत्तमयाभ्यर्च्य, B₃ 'वच समभ्यर्च्य
— ^c) B₁ M₂ जगाम (for जगाद) — ^d) M₂ परा,
Ca पर (as in text) Ś₁ Ko-2 परमं सर्वधर्मवित्

C 6 2944
D 6 65 47
K 6 65 47

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो

विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।

विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-

द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४२

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत् ।

जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४३

पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।

भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४४

असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।

नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४५

सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।

विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ४६

महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।

हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ४७

व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।

असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ४८

42 Before 42, Ko 1 read ॐ, K2 ३ ब्रह्मा उवाच ॐ, D1 १ ब्रह्मोवाच, M1-३ ६ ब्रह्मा —^a) T2 G1-3 M हि विश्वो, Co विश्वेषो (for विश्वेशो) K2 D2 ३ ० विश्वावसुर्वि(D2 ० 'सो वि)श्वद्विश्वमूर्तिर; T1 G4 'वसुर्विश्वगो विश्वमूर्तिर, Ca as in text —^b) Co विश्वसेनो, Ca विष्वक्सेनो (as in text) T2 विभुश्च, Ca ० वशी (as in text) —^c) Ś1 'वोपि, D2 'वोसि; M1 'वो हि D2 ३ विश्वेश्वरो वासुदेवोमितात्मा. —^d) Ś1 दैवत त्वा, Da1 देव त्वाम्, D2 देवतायम्, Co दैवत त्वाम् (as in text) Ś1 प्रणोमि, K2 B2 उपैषि, D2 T G1 4 उपैत्ति, Ca ० उपैमि (as in text) — For 42, D1 subst

257* विश्वावासो विश्वमूर्तिर्विष्वक्सेनो जनार्दन ।

विश्वकर्ता विश्वपतिर्देवदेव जगत्पते ।

योगेश्वर नमस्तेऽस्तु ससाराणवतारण ।

[(L 1) विश्वभूतिर् (sup lin)]

43 ^a) D1 (sup lin as in text) देव (for विश्व) —^b) Da1 D2 ३ रत् —^c) Ko 1 Da1 D1.2 योगेश्वर, B2 गोपीश्वर, M2 लोकेश्वर Da1 हि भो (for विभो) T1 G M4 जय योगमयो देव; T2 जय लोकमयाजेय, M1-3 जय योगमयाजेय, M2 (inf lin) जय लोकेश्वर विभो — T G om (hapl) 43^d-44^a —^d) Ś1 D1 योग(D1 लोक)परायण, K2 D2 ३ ० M लोकपराव(D2 'त्प)र, Co योग' (as in text)

44 T G om 44^a (of v 1 43) —^b) B2 D2 T1 G4 जय योगे(D2 'गी)श्वरेश्वर —^c) Ko-2 भूतभव्य जगन्नाथ, S 'भवो(G1-3 'व)ज्ञाव —^d) D1 सौरे क्षराक्षर, D2 सौम्य जगत्पते, D2 सौम्यात्मज प्रभो, T1 G4 सर्वात्मकात्मभू, G1-3 सौम्यात्मकात्मज, Ca 'त्मज (as in text) Co d cite सौम्यात्मजात्मज'

45 ^a) K4 B4 D2 D4 7 8 असंख्येयगुणाधार, B1-3 'गुणाजेय, Da Dn1 D2 'गुणाजेय, G2 असंख्येयगुणाजेय Co cites [ख]जेय (for [ख]जेय) —^b) D1 सर्वलोकसमुद्भव, D2 S (except M1) सर्वलोकपरायण Co cites सर्व' (as in text) —^c) D2 सुदुष्पार, M2 सुदुर्वार; Cd सुदु'पारे; Ca ० सुदुष्पार (as in text). —^d) Ko-2 D1 ३ ० जय शार्ङ्ग(D1 शख)गदाधर

46 ^a) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 जय सर्वगुणोपेत —^b) D2 विश्वमूर्ति D1 ज्याव्यय (for निरामय) Co as in text — Ś1 reads 46^a twice —^c) Ś1 (second time) महेश्वर, Co विश्वेश्वर (as in text) —^d) B2 4 Da Dn1 D2 जय लोकात्मतत्पर, D2 जय लोकानुकारक

47 ^a) D2 महोरग वराहोद्य, T1 G4 'रगशयानाद्य, G1-3 'वराभोग, Cv 'वराहाय, Co as in text Ca cites महोरग, Cd 'रग —^b) T1 G1.4 हरे (G1 'रि) शेष; G2 ३ जय शेष, Ca ० d हरिकेश (as in text) D2 जयोविभो (for विभो जय) —^c) G1 भूम्यावास, G2 भृत्यावास, G3 दिशीशेश, Ca हरिवास (as in text) Co d cite 'वास. K2 4 B D (except D2 ०) T G दिशामीश, M2 ३ वशामीश, Co d विशा' (as in text) —^d) Ś1 विश्वावास मित्वाव्यय, Ko ३ 4 B Da Dn D2-3 G2 ३ विश्वावासामिताव्यय, D1 विश्वावास नमोव्यय, T2 विश्वावासामित्वा', G1 विश्वावासामितव्यय, M1 ३ ३ विश्वा(M2 'श)वास सदाव्यय Co cites विश्वावास'

48 D2 om 48 —^a) Ś1 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान, Ko Da2 D2 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान, D2 व्यक्ताव्यक्तामितस्थाना, T G व्यक्ताव्यक्तामितस्थाने, M1 ३-5 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान (M2 'ति)स्थान, Ca 'मितज्ञान, Co as in text Cd cites व्यक्त and अमितस्थान —^b) K2

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।

कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञं विजयाजय ॥ ४९

गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।

भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ५०

आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।

उद्भावन मनोद्भावं जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५१

निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।

अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्रे विजयप्रद ॥ ५२

प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।

आत्मभूत महाभूत कर्मात्मज्ञय कर्मद ॥ ५३

पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।

मूर्तिस्तोऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५४

C 6 2956
B 6 65 59
K 6 65 59

D1 8 सयत्, K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 सत्क्रिय, Da1 शक्त्य (for सेन्द्रिय) Ko-2 यत्त्रिय समेंद्रिय, M1-3 5 नियतो नियतेंद्रिय —^d) D8 सर्वगभीर, M2 यज्ञगभीर (for जय गम्भीर)

49 ^a) K4 B D1.8 4 7 विदितब्रह्मन्, Da Dn D2 5 8 8 Cc 'ब्रह्म, T G M4 विदित्तात्मा त्वम्, M1-3 5 'तार्थस्त्वम्, M2 (inf lin) विदित्ताब्रह्म (for विदितप्रज्ञ) —^b) K4 B Da Dn D8-5 7 8 Cc नित्य भूतविभावन, S अद्भुतोद्भाव (T G4 'ताद्भुत, G2 'तोद्भव)भावन, M2 (inf lin) भूतभावन भावन — D2 om (hapl) 49^c-50^d —^d) Ś1 विजयाय च, Ko-2 'यात्मक, K8 B1 D8 6 M4 'यावह, T G M1.2 'यो जय, Cc विजयाजय (as in text)

50 D2 om 50 (cf. v 1 49) —^a) K8 D1 गूढात्मन्, D8 S गुणा, Cc गुह्या (as in text) K8 4 B1 2 4 D (except D8, D2 om) M1 (inf lin) सर्वयोगात्मन्, B8 सर्व सर्वेश, Cd सर्वभूतात्मन् (as in text) —^b) K2 सदसभूत, K8 D1 स्फुट समू (D1 'मृ)तभावन, D8 M1.2 5 'सभूतिसभव, T1 G4 गुणमभूत, G2 स्फुट समूत, Ca as in text Cd cites स्फुट and समूत —^c) K1 2 भूतार्थतत्त्व (sic), Dn2 D7 भूतात्मतत्त्व, Ca c d भूतार्थतत्त्व (as in text) D8 योगेश, Ca c d लोकेश (as in text) B1 भूतात्मन्सर्वलोकेश, D1 'र्थलोकतत्त्वज्ञ, D8 भूताद्य लोकतत्त्वेश —^d) D1 जटाजूटविभा, D8 6 जय भूतविनाशन Ca cites भूतविभावन, Cc सत्त्वविभावन, Cd भूतविभावन (as in text) — After 50, K8 repeats 49^c

51 ^a) Ś1 आत्मयोग, Da1 'योनि, Ca c d आत्म योने (as in text) —^b) K1 B2 Da2 Dn D1 4 7 8 कल्पसख्येय तत्पर (D1 'य सत्तम), Da1 D2 5 Cd कल्पसक्षय, D4 (marg) T1 G2 4 कल्पसयोग, Cc as in text Ca cites कल्प and सक्षेप —^c) Ko-2 B8 तद्भावन, T2 शुद्भावन, M (M4 by corr)

मद्भावन; Ca c उद्भावन (as in text) K (K8 om) B D (except D8) M2 8 5 Ca c d मनोभाव, T1 G4 जयोद्भाव, T2 मतोभाव, G1-8 मतोद्भाव —^d) Ś1 Ko-2 B1.8 जय ब्रह्मजयप्रिय (B1 'प्रद), D1 जय ब्रह्मजयाजय, D2 जय ब्रह्मजितप्रिय, G2 जय ब्रह्मजनि

52 ^a) Ko 2 निसर्गसर्गाभिरत, K2 4 B D Ca c नि (B2 वि)सर्गसर्गनि, S निसर्गसर्गनि Cd cites निसर्गानन्द —^b) Ca काम्येश —^c) M1 5 अमृतोद्भाव, Ca c 'द्भव (as in text) K1 2 सभाव, M2 तद्भाव, Ca c सद्भाव (as in text) —^d) K1 2 D8 युगाग्रे, K8 D8 योगाग्नि, K4 B1-3 Da Dn D8 सु (B3 यु)क्तात्मन्, B4 युक्ताग्रे, D1 योगज्ञ, D2 युगांत, D4 7 8 Cc युक्ताग्रे (D8 Cc 'ज्ञे), G1-3 M4 युक्ताग्नि (G1 'भिर), T2 युक्ताना, M1 युक्ताना M2 8 5 युक्ताग्रे (for युगाग्रे) Da1 विजयप्रद, M2 विनयप्रद T1 G4 युगारिविजय प्रभो

53 ^a) B8 प्रजापते महादेव —^b) S महाशुज (M8 'व), Ca महाबल (as in text) —^c) Ś1 Ko-2 D2 पद्मभूत, Cc आत्म (as in text) B1 D1 महा भाग, Cc महाभूत (as in text) — K2 om (hapl) 53^d-55^a —^d) Ś1 D2 कर्तात्मन्, Da1 कामा, Dn2 D8 6 सत्त्वा, S धर्मा; Ca c कर्मा (as in text) Ś1 कर्म च, K8 4 B2-4 Da1 D2 8 4 (after corr) 8 सर्वद, B1 Da2 Dn D1 4 (be fore corr) 5-7 S सर्वदा (for कर्मद)

54 K2 om 54 (cf. v 1 53) —^a) K8 देव (for देवी) T1 G4 क्षिति पादो नभो नाभिर, T2 G1-3 क्षिति पा (G2 प)दोद्भवा देव, M क्षिति (M1 8 'ति) पादोद्भुतो (M2 'ते) देव —^b) K (K2 5 om) B1 2 D1 8 8 बाहु (for बाहुर्) Da1 दिव गिर, D1 नभ शिर, D2 दिशावर (for दिव शिर) S दिग्बाहु द्यौर्महाशिर —^c) D8 वेद, G3 तेय (for तेऽह) Ko 1 हरा (Ko 'र) कायश्; K8 D2 8 सुराकायश्, D8 शिर कालश् T2 मूर्तिस्ते निर्मलाकाश, Cv as in text Cc cites मूर्ति and अह —^d) D6 चद्रादित्वं

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
 तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ५५
 आश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
 वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ५६
 न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
 न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ५७
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
 अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ५८

55 K₂ om 55^a (of v 1 53) —^a) D₀ बल
 सत्वश्च, Ca बल तपश्च (as in text) Cd cites तप
 and सत्य —^b) Ko 1 D₂ धर्मकामात्मज प्रभो (D₂ 'ज'
 प्रभु), K₂ भूतकर्मात्मज प्रभो, K₃ 4 B₂ 4 Da Dn
 D₁ 8-8 धर्म(K₄ 'र्म')कर्मात्मज तव, B₁ कर्म धर्मात्मक
 तव, B₃ धर्मकर्मार्थज तव, T₁ G₁ 3 4 धर्म कामोद्भव
 स्त्व, T₂ धर्मकर्मार्थ एव च, G₂ धर्म कामात्मजस्त्व,
 M धर्म कर्मा(M₄ 'र्मकामा)त्मजास्त्व ☞ Co कर्म
 आत्मज कार्यमित्यर्थ 1, Cd धर्मरूपस्य कर्मण आत्मज
 कार्यम् । ☞ —^c) Da₁ D₃ पवनश्वास, D₁ पवनो-
 श्वास —^d) K₂ 'संभव' Ś₁ Ko 1 आपस्तेजोऽग्निःसंभवा
 (K₁ 'व') Co cites स्वेद (as in text)

56 ^a) Dn₁ (by corr) T₁ आश्विनौ T₁ G₁-3 M₄
 श्रवणे S देव (for नित्य) —^b) Ko 1 4 M जिह्वा
 देवी (by transp) D₅ देवि जिह्वा सरस्वति —^c)
 K₁ Da₁ वेदा, K₃ B₃ T₂ M₄ देवा (for वेदा)
 D₁ संस्कारविष्ठा हि, D₂ 'हीना हि, D₃ स्कधारनिष्ठा हि,
 D₀ संस्कारनिष्ठा हि, G₁ 3 सस्कारनिष्ठा हि, G₂ संस्कार
 निष्ठाभिस्, Co 'निष्ठा हि (as in text) —^d) Ś₁ Ko-2
 त्वयेद, K₃ G₁ M₃ स्वदीय, D₄ (before corr)
 त्वदाप D₀ जगदाश्रितं, S (except G₃) जगदाश्रितं

57 ^a) K₃ असंख्यान, K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₁ 2 5 7
 न संख्यां, B₃ Dn₂ D₃ 4 8 G₁ 2 M₃ न संख्या न
 (B₁ नु); G₃ न संख्यात (for न संख्यां न) G₂
 परीणाम (by metathesis) Ś₁ संख्या न परिमाणस्ते,
 Ko-2 B₃ संख्या न (K₁ 'ख्य न, K₂ 'ख्या न, B₃
 'ख्यां) परिमाण ते —^b) Ś₁ G₁-3 पराक्रम —^c) Ś₁
 यो स योगीश, Ko-2 चैव योगे च (Ko 'गेश), S
 योगयोगेश, Co योगयोगीश (as in text) —^d) Co
 संभवम् (as in text). S विजानीम (G₂ 3 M₁ 3-5
 'म) परंतप (T₂ पदं तव)

ऋपयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ५९
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
 पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखमनाशन ॥ ६०
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
 त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६१
 पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
 तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६२

58 ^a) K₂ त्वद्भक्त; B₃ त्वच्छक्ति —^b) K₁
 नियम, B₃ निमेषाम्, Co नियमैस् (as in text)
 K₂ 4 B D त्वा, K₃ च (for त्वा) S नियमस्था
 (for नियमैस्त्वा) B₁ 3 4 Dn₂ D₄ 7 8 समाश्रिता;
 D₂ प्रमोहिता —^c) Ś₁ K₁ Dn₂ D₄ 8 अर्चयाम Ś₁
 महाविष्णो, S सदा विष्णु —^d) Ś₁ Ko 2 Dn₁ D₃
 T₂ परमेश, Da D₅ परमेण, D₂ परम त्वा. Ko-2
 D₃ महेश्वर, Co महेश्वरम् (as in text)

59 ^a) K₁ 'गधर्व —^c) G₃ पिशाच —^d) Ś₁
 K₁ मृगपक्षवयासि च, Ko 2 4 D₁-3 6 मृगपक्षि(D₅
 'क्षी)वयासि च, B₃ मृगपक्षसरी, Da₁ मृगपक्षीसरि,
 S मृगपक्षिनगास्त(T₂ M₁-3 6 'गणास्त, G₂ 'नगा त)या
 Co cites सरीसृपा (as in text) Cd cites पक्षिणो
 and वयासि

60 ^a) Ko-2 Da₁ D₂ त्वया (for मया) —^b)
 Ko-2 Da₁ पृथिव्यास् K₁ Da₁ तत् (for त्वत्) D₁
 T₂ प्रसादत्, M₅ 'दज —^c) D₁ transp 60^{ad} and 61^{ab}
 —^c) Ś₁ Ko-2 D₁ 2 पद्मगर्भ —^d) K₄ B Da₂
 Dn₂ D₅ कृष्ण दुःखप्रणा(B₃ Da₂ Dn₂ D₅ 'ना)शन

61 D₁ transp 60^{ad} and 61^{ab} —^b) D₂ नेता
 त्व च (for त्वं नेता त्व) Ś₁ जगत्सुत, Ko 1 'सुत',
 K₃ 'सुख, B₁ D₂ 'दुरु, D₁ 'त्पति; Co 'न्मुखम्
 (as in text) S तेनेद त्वन्मु(G₃ तु मु)खं जगत्-
 —^c) D₁ त्वयसादात्सुरश्रेष्ठ —^d) B₂ देवता (for
 विबुधा) Dn₁ G₁ 8 सह (for सदा)

62 ^a) M₁-3 6 निश्चला, M₃ (inf lin) निर्जिता
 (for निर्भया) —^b) Ś₁ सदाभव, Ko 1 Da Dn₁
 (before corr) D₅ सदा भवेत्, S भविष्यति —^c) K₁
 om 62^{ad} Ś₁ Ko 2 read 62^{ad} after 63 —^c)

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ६३
यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६४
सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्त्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ६५
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।

अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ६६
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं ब्रज मानुषतां विभो ॥ ६७
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यज्ञः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६८
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ६९

C 6 2971
B 6 65 74
K 6 65 74

Ś1 Ko 2 त्वत्प्रसादाद्, T2 यस्मान्नव (for तस्मान्नव)
—^a) Ś1 Ko 2 D2 T2 G2 8 M2 5 'विवर्धनः; D2
'समुद्भव

63^a) = 6 26 8^c K1 'संस्थापणार्थाय — D1
om (hapl) 63^b —^b) K2 D2 5 दैतेयानां, K3
दानवानां, K4 B1 दैत्यानां च —^c) Ko जगतां Ś1
D2 जगतो धारणार्थं च, K2 'ता धारणार्थं वै, K4 'तोलु'
ग्रहार्थाय, S 'तो रक्षणार्थाय —^d) Ś1 Ko-2 वैज्ञप्य,
D1 विज्ञप्त, S प्रसाद, C0 विज्ञाप्य (as in text)
D2 श्रुणु (for कुरु) G2 हे (for मे) K3 B1 3 4
D (except D2 6) विभो — After 63, Ś1 Ko 2
read 62^a

64 D2 om (hapl) 64^a —^a) Ś1 यत्त्वरपद
गुह्यं, Ko-3 B4 Dn2 D2 4 6 7 8 S यत्त्वरमक गुह्यं,
B1 तदेतत्परमं गुह्यं, D1 यत्त्वरतमं गुह्यं Cc cites यदे
त्त् and गुह्यं (as in text) —^b) K4 B Da Dn
D2 5 7 8 त्वत्प्रसादादिद्, D1 'दान्मया, T2 'दाद्य
B2 4 D4 6 8 प्रभो G1 3 त्वत्प्रसादाद्भविष्यति —^c)
Ś1 Ko-2 यदेतत्ते, D1 मयैतत्ते, T1 G2 4 मया गीतं,
G1 3 M4 तदेव तु —^d) D1 यथाधीर्तं, T1 G2 4
कुरु सर्वं, G1 3 M4 मया गीतं M1 3 5 यथा तथा Cc
as in text

65^a) Ko-2 4 G1-3 इष्ट्वा —^c) Ko 2 D2
आत्मन (for आत्मना) Ko-2 B2 Da1 Dn2 D2 6
साक्षी (for [अ]स्त्राक्षी) S सृज त्वमा (G8 सृज त्वामा,
M1-3 5 सृजेस्त्वमा, M4 असृजन्ना)त्मना कृष्ण (G2 'ष्ण)
—^d) B2-4 Da Dn1 D4 5 7 8 ह्यात्म (for चात्म)

66^a) Ko-2 G2 प्रद्युम्नाश्चानि, B1 D2 6 'न्नादनि
रुद्ध (D2 'द्धस), D2 'न्नमनि', T2 M2 'न्न चानि',
M1 3 'न्नाच्चानु' Ś1 Ko 2 त्वा, Da1 M4 त, Dn1
(by corr) n2 D4 7 8 तु, D1 वै, D2 T2 M2 च
(for त्व) —^b) S प्राहुर् (for विदुर्) —^c) M1
3 5 अनुरुद्धो G8 बृहत् (for ऽसृजन्) K1 मा वै

T1 lacuna, G1-3 साव, G4 साज (for मा वै)
—^a) Dn1 (before corr) G1 8 ब्राह्मण Da1 Dn1
D2 'धारण, D1 'कारण

67^a) B4 स्वय, D2 'मय Cv as in text
—^b) G1 3 त्वय्येवास्मि K1 G8 विनिर्मित — After
67^a, S ins

258* वासुदेवेति त विद्याद्येनाहं निर्मित प्रभो ।

तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।

[(L 1) T G2-4 विद्या (for विद्याद्) T2 G1 M
यत्राह (for वेनाह) — (L 2) T2 योगेश (for लोकेश)]
—^c) Dn1 विभाज्य, G8 विद्यमौ B8 4 T2 G1-3 M4
भागमात्मान, D6 हि स्वमा', D8 (m as in text)
द्वादशो, T1 G4 भावमा', M2 भागशा' —^d)
K3 4 D6 प्रभो S ब्रज (G1 8 ब्रह्म) वै मानुषीं तनु

68^b) D1 'हिताय (for 'सुखाय) —^c) Da2
D2 5 6 T2 प्राप्य (for स्थाप्य) —^d) B1 2 योग
प्राप्स्यति, Da Dn1 D6 सयोग प्राप्य Ca cites सयोग

69^a) Ko 1 Da1 त्व हि D6 ब्रह्ममयो Ś1 D8
देवा, Ko 1 3 D1 2 देव, D6 देव (for लोके) S
ततो दिशश्च लोकाश्च —^b) Ś1 देवश्, D1 विष्णुश्,
D2 8 वेदाश् Da1 D6 M2 'विक्रम —^c) K3 4
B1 3 D8 5-7 तैस्तैर्हि, K2 D2 तैस्तै स्व, B4 Dn
D4 8 तैस्तै स्वै; D1 सर्वैस्तैर्, M2 3 5 शस्तैश्च K4
Da2 Dn1 कर्मभिर् (for नामभिर्) K3 D2 T2 भक्त्या,
B1 4 D8 5 6 युक्ता, D1 व्यक्त B2 Da1 तैस्तै स्वकर्म
भिर्भक्ता —^d) G1 गायत Da D6 परमा (Da1
वरमा, D5 वरगा)र्थकं, G2 'त्मन G8 भावयन्त
परात्मक — After 69, S ins

259* सर्वभूतेश्वर देव योग योगेश्वर प्रभुम् ।

[T2 सर्वयोगेश्वर M4 सर्व (for योग) T1 G4 विभु,
T2 हरि (for प्रभुन्)]

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः
कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुवाहो ।

अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

भीष्म उवाच ।

ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १
विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ २
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।

कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वाः सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।

70 D₂ om 70 —^a) G₃ भूते (for सर्वे) G₂
‘सज्ञा’ (for ‘संघा’) —^b) T₁ G₄ ज्ञात्वा; G₈ M₄
कृता. Ś₁ Ko-2 Da₁ M₂ ४ त्वा (for त्वां) —^c)
Ś₁ Da₁ M₂ ‘मध्य तम्’ Ś₁ Ko-2 अनतयोनि; D₈ अपा
रणीय (for ‘योग’) Cd cites अंत Co cites अपार
Co d cite योग —^d) D₈ T₂ हेतु, Co d cite
सेतु (as in text) Ś₁ Ko-3 विष्णु (for विप्रा)

Colophon om in K₅ — *Sub-parvan* Omitting
sub-parvan name, Ś₁ K (K₅ om) Da Dn₁
D₁-3 ४ ४ mention only विश्वोपाख्यान, M₁ २ पचमेहनि,
M₄ पचमेहिके. — *Adhy name* K₄ पितामहस्त्रोत्र, D₁
ब्रह्मस्तुति, T₂ वासुदेवप्रशसन, G₂ वासुदेवस्तुति, M
नारायणस्तुति — *Adhy no* (figures, words or
both) Da₂ (*sup lin sec m*) 23, Dn₂ T₂
M₃ 4 62, D₁ M₅ 63, T₁ G 60, M₁ 2 61
(as in text) — *Śloka no* Dn 75, D₅ 62

62

1 K₅ om 1^a-17^b (cf v 1 6 59 10) Da₁ D₆
om the ref —^a) Da₁ D₅ देव (for देवो)
—^b) K₁ B Da Dn D₄-3 लोकानामीश्वरेश्वर, D₁
लोकनाथो जगत्पति —^d) Ko-2 विश्व (for स्निग्ध)

2 K₅ om 2 (of v 1 1) Before 2, G₈ ins

विष्णु —^a) T₁ G (G₁ damaged) M₁-3 तनु,
T₂ ननु, M₄ मम, M₅ तं तु (for तात) T₁ G
(G₁ damaged) लोकात्मन्, T₂ M योगात्मन्, Co d
योगान्मे (as in text) —^b) K₅ D₂ सर्वमेव (for
सर्वमेतत्) S (G₁ damaged) सर्वं तु तव चेप्सित
—^c) G₁ ४ यथा T G₂-4 M₃ तद्भवतीत्युक्त्वा

3 K₅ om 3 (cf v 1 1). —^a) D₂ देवा स
(for देवर्षि). —^d) S प्रजापतिम् (for पितामहम्)

4 K₅ om 4 (cf v 1 1) —^a) Ś₁ कोन्वयायं;
Ko 2 कोनु यूय, K₁ को न योय, D₃ कोय यो Co
cites तु D₂ हि भवता (for भगवता) —^b) Ko-2
G₁ ४ प्रभो (for विभो) —^c) B₁ वाग्भिश्चैव (for
वाग्भि स्तुतो) T₁ G₂ 4 वरिष्ठो हि —^d) D₈ श्रोतुम्
(for श्रोतुम्) K₁ इच्छाव त, B₂ Dn₁ D₅ G₁-3
M₅ इच्छामि त (B₂ तद्), B₃ M₄ इच्छे (M₄ ‘च्छा) म
तद्, T₂ इच्छामहे D₁ श्रोतुमिच्छाम तत्त्वय

5 K₅ om 5 (cf v 1 1) —^a) B₂ (also as in
text) T₂ G₂ ४ M₁-3 ४ स (for तु) —^b) D₁ M₄
पितामह (for ‘ह’) —^c) Ś₁ देवान्देवर्षि, Ko-2
देवान्ब्रह्मर्षि, B₂ ४ Da Dn₁ D₅ देवदेवर्षि —^d) D₁
उवाच मधुराक्षर

6 K₅ om 6 (cf v 1 1) —^a) G₈ यत्तत्परं

भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
 तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
 जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
 असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
 संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
 त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९

तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ।
 मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युतौ ॥ ११
 अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
 मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
 तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।

C 8 2985
B 8 66 13
K 6 66 13

(for यत्तत्परं) Cc cites पर (as in text) Ks
 Ds 4 (by corr) T1 G M भविष्यच्च (G2 'श्च'), T2
 भवश्चैव Cc cites भविष्य (as in text) D2 यत्पर
 च भविष्यत्वं (marg यत्परत्परत्परत्पर) —^b) Ks D2
 भविष्यच्च च, Da Dn Ds 7 8 Cc भविता यच्च, Ds
 T1 Gs भवद्भूत च Ca cites भवितव्यात् Da2 Ds
 तत्पर, Cc यत्पर (as in text) —^c) Ś1 Ko-3
 Cd भूतात्मन, Ks B1 2 4 Ds 6 Cc भूतात्मा च, D2
 भूतात्मक (for भूतात्मा य) Ko 2 प्रभोश्चैव, K1 प्रभु
 चैव, B3 परश्चैव, T G2-3 प्रसुश्चैव, M1 प्रसूतिश्च
 Cc cites प्रभु (as in text) —^d) T1 G2-4 ब्रह्मवर्चं
 (for ब्रह्म यच्च) Cc cites ब्रह्म Ś1 Ko 1 परं मत,
 Ks मतं पद, B3 परस्परं B1.8 ब्रह्म यत्परम पद

7 Ks om. 7 (cf v l 1) —^a) S तेनाह
 —^b) Ś1 K1 सुरर्षभ, D1 सुरोत्तमा —^c) Ks D2
 'ग्रहार्थं च — Da1 om (hapl) 7^d-8^e —^d) Ds
 योर्चितो S द्वै (for मे)

8 Ks om. 8 (cf v l 1) Da1 om 8^{abc} (cf
 v l 7) —^a) Ś1 Ko-2 Dn1 T1 G2 4 आतिष्ठद्,
 Cc आतिष्ठ (as in text) —^b) Dn1 Ds (before
 corr) 7 श्रुति T2 G1 8 M वासुदेवेति विद्युत् —^c)
 Ds आसुराणा — After 8^c, Ko 1 ins (L 1=8^b)

260* वासुदेव इति श्रुतः ।

वासुदेवगृहे भाक्षान्

—^a) Ks समवश्च

9 Ks om 9 (cf v l 1) T2 om (hapl) 9-10
 —^a) Ks येन, B3 Da Dn1 D2 2 5 6 Ms-5 ये च,
 M1.2 ये द्वै (for ये ते) T1 G निहता ये च (T1 'ता
 श्चैव) संग्रामे —^c) Ko 2 य इमे, D1 ते भूमौ (for
 त इमे) —^d) D1 मयानका, T1 G2 4 मयावहा

45

(for महाबला)

10 Ks T2 om 10 (cf v l 1, 9) —^a) Ś1
 Ko-2 Da1 G1.8 भगवन्, Ds वलवान् —^b) B3
 यली (for वशी) —^c) K2 मानुषी, Ms मानुष
 —^d) Ko चरिष्यामि, K1 2 Da1 G3 चरिष्यसि, B3
 भविष्यति (for चरिष्यति)

11 Ks om 11 (cf v l 1) —^a) Ko यातौ,
 K2 योनौ, K3 D2 तात, B3 Ds यत्तौ, D1 S [ए]तौ,
 Ds यौ तु (for यौ तौ) — Ko-2 om (hapl)
 11^b-12^a —^b) Ks D2 पुत्रपाव् (for पुराणाव्)
 — Ms om 11^c-12^d — Dn2 Ds 7 8 transp 11^{cd}
 and 12^{ab} —^{cd}) S (Ms om) transp सहितौ and
 सभूतौ T1 G अमर* (for अमित*)

12 Ks Ms om 12 (cf v l 1, 11) Ko-2
 om 12^a (cf v l 11) Dn2 Ds 7 8 transp
 11^{cd} and 12^{ab} —^a) D1 T1 G2 4 M1 अजय्यौ
 B Da Dn Ds 5 7 8 S (Ms om) हि रणे, D1 च
 रणे (for समरे) D1 ह्येतौ, Ds यौ तौ (for यत्तौ)
 —^b) B Da Dn1 Ds 7 8 समेतैरमरैरपि, Dn2 स-
 हितैरमरैरपि, D3 देवैरपि सवासवै, Ds सर्वदेवमयैरपि.
 —^c) Ś1 D1 G1.8 मूढास्त्वैते, K1 8 D2 Ms 5 'स्ते तौ,
 Da1 G2 'स्वैतौ K2 G2 जानाति (for जानन्ति) — T2
 (which reads 13^{ab} after 23) om (hapl) 12^d
 and 13^c-21^c —^d) D1 इमौ तौ केशवार्जुनौ
 — After 12, D1 ins

261* जगतश्चाग्रजौ विभक्ततो देवौ सुरर्षभा ।

13 Ks om 13 (cf v l 1) T2 reads and
 T1 G M repeat (with v l) 13^{ab} after 23 —^a)
 K4 B D (except D1-3 e) S (except T2 M2)
 यत्त (for तस्य) Ds अग्रज (for भात्मजो) B
 D (except D1-3) पुत्र (for ब्रह्मा) —^b)

C 6 2985
B 6 66 13
K 6 66 13

वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
 तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
 नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
 एतत्परमकं गुह्यमेत्परमकं पदम् ।
 एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
 एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
 एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
 एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।

एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
 तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
 नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
 यश्च मानुषमात्रोऽयमिति व्रूयात्सुमन्दधीः ।
 हृषीकेशमवजानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
 योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
 अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
 देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्गं सुवर्चसम् ।

D₂ पित्त, D₃ T₂ M_{1,4} (the last two second time)
 प्रभु (for पति) — T₂ om 13^c-21^c (cf v l 12)
 — °) D_{n2} D₁ १ ४ [s]नुनेयो (for र्चनीयो)
 D₁ [s]यं, S (T₂ om) वै (for व)

14 K₅ T₂ om 14 (cf v l 1, 13) — °)
 Ko-3 D₂ न वो, D₁ तस्मान्, S (T₂ om) न वै
 (for तथा) — °) Ś₁ Ko-3 D₂ ० S (T₂ om)
 Ca अव (K₂ G₂ 'वि'ज्ञेयो (for नाव') Ś₁ महा
 वीर', S (T₂ om) महाबाहु' — After 14, S
 (T₂ om) ins

262* एतत्पुरुषसंज्ञं वै पुराण रूपमुत्तमम् ।

[G₂ 'सज्ज (for 'सज्ञ वै)]

15 K₅ T₂ om 15 (cf v l 1, 13) K₃ B₁ D₂
 om (hapl) 15^{ab} — °) D₁ परमिक D₁ M₄ ब्रह्म
 (for गुह्यम्) — °) Ko-3 मत (for पदम्) — D₁
 om (hapl) 15^{cd} — °) B₁ M₄ गुह्यम् (for ब्रह्म)
 — °) Ko-2 त्वेत्त् (for एत्त्). D₁ reads from यश
 up to परमक in 17^b on marg

16 K₅ T₂ om 16 (cf v l 1, 13) — °) G₁₋₃
 अक्षयम्, Co अक्षरम् (as in text) — °) K₁ D₃ ०
 M एत्तद्, K₄ एत्तच्च (for एत्तत्त्) Ś₁ Ko 2 पदं,
 K₁ D_{n2} D₃ ० मह' (for महत्) B Da D_{n1} D₃ १
 ४ एत्तच्छाश्वतमेव च, D₂ G₂ एत्तच्छाश्वतम महत्
 — G₃ om 16^c — °) Ko-2 4 B Da D_n D₁ ३-३
 यत्त्, D₂ महत् (for एत्त्) D_{n2} D₇ पुरुषसज्ञो,
 D₄ (before corr) ४ परमसज्ञो, D₄ (by corr) परम
 संज्ञ D_{n2} [s]य (for वै) — °) Ś₁ Ko-3 धीयते,
 T₁ G M₃ हीयते, M₃ (inf lin) 4 त्रियते (for
 गीयते) T₁ G M₄ जायते, M₁ 2 ३ (sup lin) ३
 गायते (for ज्ञायते) Ś₁ Ko-2 D_{n2} च यत्, M₃
 (inf lin) च ह (for न च)

17 T₂ om 17 (cf v l 13) K₅ om 17^{ab} (cf
 v l 1) — °) S (T₂ om) धाम, Ca तेज (as
 in text) — °) D₂ ० नित्य (for सत्य) K₂ तत्र
 जहु' सत्यकीर्ति' — °) K₂ निमित्त, Da D_{n1} D₃
 काशित (for कीर्तित) K₁ 2 Da₁ 'कर्मण, Ca c d
 'कर्मणा (as in text)

18 T₂ om 18 (cf v l 13) — °) K₅ D₂ ०
 transp सर्वै and सेन्द्रै K₄ B Da D₃ १ ३ तस्मा
 त्सुरासु (K₂ 'सुरा सुरै' सर्वै, D₂ 'सुरैर्दुरै', S
 तस्मात्सदै' सुरै' साधं — °) K₂ B Da D_n D₃ १ ३
 सेंद्रैश् (for लोकैश्) K₂ M₃ 'विक्रमा — °) Ś₁
 K₅ न विज्ञेयो (for नाव') K₁ वसुदेवो

19 T₂ om 19 (cf v l 13) — °) D₁ यस्तु
 (for यश्च) — °) Ś₁ प्र, K₁ ३ 4 B D (except
 D₃ ०) M₃ स (for सु) — °) B₂ T₁ G₁ 4 M₃ ३
 अविजाय, B₂ 4 G₂ ३ M₁ 4 ५ अवज्जाय, D_{n1} D₃ ४
 अविजानात् — °) S (T₂ om) तमाहुस्तामसात्मक

20 T₂ om 20 (cf v l 13) T₁ G om. 20^{ab}
 — °) K₂ B₃ 4 D (except D₁ ०) M₁ 4 यो योगिन,
 M₂ ३ ५ ये योगिन (for योगिन त) — B₃ om (hapl)
 20^b-21^a — °) Ko 1 4 Da D_{n1} D₃ योवमन्येद्,
 D₃ अवमन्याद्, T₁ G₁ 2 4 M₁ 3-5 अवमन्यते (hyper
 metric), G₃ अवमाते, M₃ अवमन्यते (for अवमन्येद्)
 — After 20, Ko-2 read 23^{cd}

21 T₂ om 21^{ab} (cf v l 13) B₃ om 21^a
 (cf v l 20) Ko-2 om 21^a-22^b D₂ (sec m) 4
 read 21 on marg — °) Ś₁ देवं यत्तु धरात्मान,
 K₂ D₂ ३ ० देवं यश्च (D₃ 'वा य च) तुरात्मान, K₅ देवे
 यस्यतुरा' (sic), D₁ देव यस्तु महात्मानं, S (T₂ om)

पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २१

किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।

अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२

एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।

वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३

एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा ।

विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४

ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।

कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५

एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।

वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६

जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७

एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमन्ययम् ।

वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८

यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।

C 6 3001
B 6 66 29
K 6 66 29

वासुदेवं महात्मान —^b) T₁ G धीवत्साक (G₂ 'न) चतुर्भुज —^c) K₈ B₁ Da Dn₁ D₁₋₃ . ० S (T₂ om) जानति, K₅ जानत Ś₁ अचमन्येत्पद्मनाभ —^d) Da₁ Dn D₂ ० बुधा (for जना) D₁ तमाहु सात्विक जन, S तानाहुस्तामसान्बुधा (T₁ G₄ 'जना, G₁₋₃ 'जनान्)

22 Ko-2 om 22^{ab} (cf v l 21) Ś₁ om 22^a-23^b —^a) G₂ M₅ किरीटी (for किरीट) D₈ किरीटकौस्तुभधन —^b) D₁ भक्तानाम्, M₂ मित्राणाम् (for मित्राणाम्). D₁ T G M₄ अभयप्रद —^c) K₁ अवजानान्, K₅ Da₁ अवज्ञात (Da₁ 'न), G₁₋₃ M₁ 2 अवज्ञाय (for अवजानन्) —^d) Da₂ मज्जते (for मज्जति)

23 Ś₁ om 23^{ab} (cf v l 22) —^a) Ko 1 D₂ 3 G₁₋₃ विदिततत्त्वार्थैः; K₅ 'तत्त्वार्थैः, B₃ 'तत्त्वार्थैः; D₁ 'तत्त्वार्थाः; T G₄ M 'तत्त्वार्थो —^b) D₁ ईश्वरेश्वरं — Ko-2 read 23^{cd} after 20 K₅ om 23^{cd} —^c) G₂ महावीर्यो (for नमस्कार्य) D₁ स्तुवति वासुदेव ये —^d) S लोकैः सर्वैः (for सर्वलोकैः) K₅ D₂ ० सर्वलोके सुरोत्तम (K₅ 'कसुरोत्तम), D₁ न ते प्रकृतिमानवा — After 23, T₂ reads and T₁ G M repeat (with v l) 13^{ab}

24 Before 24, K₅ Dn₁ D₄ m 3 G₁ ins भीष्म उवाच —^a) Ś₁ Ko 1 4 स एवमुक्त्वा (by transp) —^b) K₅ ० D₁₋₃ देवानृषिगणान्पुरा (D₁ 'णस्तथा), K₄ S देवान्सर्पिगणान्पुरा, B₁ 3 4 Da Dn₁ D₅ 1 8 ऋषि (B₁ सर्व, B₃ सिद्ध, D₁ 8 सर्पि) देवगणान्पुरा, B₂ देवानृषिदेवगणान्पुरा (hypermetric), Dn₂ D₄ स देवर्षिगणान्पुरा —^c) K₅ D₁ ० सर्वभूतात्मा, K₅ B Da Dn D₂ 4 5 7 8 S 'भूतानि (for 'लोकात्मा) —^d) D₂ 3 G₁ भुवन (for भवन)

25 ^a) K₁ सु- (for स) —^b) K₈ [s]पि वा; D₁ तथा (for ऽपि च) D₂ मुनयश्चाप्सरोगणा —^c) Ś₁ D₈ कथ, D₁ गाथा (for कथा) Ś₁ ब्रह्मणोद्गीत, Ko-2 ब्रह्मणोद्गीता, K₄ Da D₅ ब्रह्मणो गीता —^d) K₁ D₀ पीता (for प्रीता) D₁ M₄ गता (for ययु).

26 ^a) B D (except D₁₋₃ ०) एव श्रुतं K₅ D₂ महाराज (for मया तात) —^b) S मुनीनां (for ऋषीणा) K₁ Da₁ भविता —^d) Ś₁ सासुदाये, Ko-2 समुदाये, Cc समवाये (as in text) Ś₁ Ko-2 4 5 D₁ पुरातने

27 ^a) D₈ ० S रामस्य जामदग्न्यस्य (by transp). —^b) Ś₁ Ko मार्कण्डेयस्य —^d) K₁ 2 श्रुतविशारद, K₈ D₂ 8 S 'घता वर, K₅ 'विदां वर D₁ ० सकाशाद्भरतर्षभ

28 ^a) Ko 2 5 B₃ 4 D₂ ० G₁₋₃ M₃ (inf lin) 4 Co एतदर्थं (for एतमर्थं) D₈ अवज्ञाय, M₁ 2 8 (sup lin as in text) विजानीहि, M₆ विजानाति (for च विज्ञाय) —^b) K₅ D₂ 8 त (for च) K₈ प्रसुर (for प्रसुम्) Ś₁ अच्युत, Ko-2 उत्तमं (for अच्ययम्) K₅ श्रुत्वा त प्रमुधान्यय —^d) B Da Dn D₁ 5 7 8 'नामीश्वर प्रसु, M₅ 'नामीश्वरेश्वर (= 29^b)

29 ^a) Ko-2 तस्यासावात्मजो, K₈ 4 यस्य सावा, B Da Dn D₅ 7 8 यस्य स्यादा, D₄ यस्य चैवा, M₂ यस्य वा आ Ś₁ ब्रह्म (for ब्रह्मा) D₁ यस्यायमात्मनो ब्रह्मा —^b) K₁ पितु (for पिता) —^c) Da₂ D₅ कथं तु, D₁ स कथ T G [s]र्च्य (for ज्यम्) —^d) K₅ D₂ अर्च्यं सेन्यश्च; B₁ 8 D₈ अर्च्यं श्रेष्ठश्च; T G₁ 4 M सेन्यश्चैवैह, G₈ सेन्यश्चैवैह (for अर्च्यंश्चैज्यश्च) Ca c d oite अर्च्यं and ह्यज्य T₁ G₄ दानवैः

कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
 वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
 मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ।
 मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहाच्च बुध्यसे ॥ ३०
 मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
 यस्माद्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ।
 नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्वि मानवः ॥ ३१
 तस्माद्भवीमि ते राजनेप वै शाश्वतोऽव्ययः ।

(for मानवै) D₁ नाचर्यो नेज्यश्च मानुषै, G₂ सेव्य
 श्रेवेमहानवै (s₁₀)

30 ^a) Ś₁ Ko-2 M₁ s (mf l₁n as in text)
 वारितोपि, B₂ श्रावितोसि, C₀ वारितोऽसि (as in
 text) K₂ s D₁₋₂ s M₂ मया (for पुरा) D₁
 राजन् (for तात) —^b) K₄ B D_a D_n D₁ s 7 s
 मुनिभिर्भावितात्मभि —^c) D_{n2} सयुगे Ko-2 तात
 (for तेन) S मा गास्व विग्रह तेन (T₂ 'स वासुदेवेन)
 —^d) T₂ विग्रह तेन (for वासुदेवेन) K₂-s B D
 धन्विना (for धीमता) —^e) Ś₁ सारम् (for सार्धम्)
 K₄ B D (except D₁₋₂ s) पाण्डवै सार्धमिति यत्, S
 मा तात पाण्डवै सार्ध —^f) K₂ D_{n1} D₂ s s त्व च,
 D_{n2} D₄ 7 s तत्त्व, D₁ तत्र (for तच्च)

31 ^a) K₂ मन्येत् (for मन्ये) Ś₁ Ko-2 T₂ M₄
 त्वा, K₂ तं (for त्वां) D_{n1} (also as in text) घोर;
 D_{n2} क्रुद्ध, M₂ क्रूर (for क्रूर) —^b) K₂ s D₂ s
 चापि (for चासि) K₂-s D₂ तमोवृत S अथ वा ताम
 सात्मक —^c) D_{n2} D₄ s s तस्माद् (for यस्माद्). Ś₁
 गोविन्द (for गोविन्द) D₁ तेन त्व द्वेष्टि गोविन्द —^d)
 Ko 2 पाहूनां, K₁ पहूनां (for पाण्डवं) Ś₁ स,
 D₂ s 7 त (for च) — After 31^a, T₁ G₄ repeat
 28^a —^f) K₂ s B D_a D_n D₁₋₂ 7 s S कोन्यो
 (for नान्यो) C₀ oites अन्यो, C_d अन्ये Ś₁
 द्विषाद्वि, Ko-2 द्विषाद्वि, D₂ हन्याद्वि, T G₄ M
 द्वेष्टा हि, G₁ द्वेष्टीह, G₂ द्वेषी ह, G₃ द्वेषीव (for
 द्विष्याद्वि) K₂ को हन्याद्वेष्टि मानव, D₂ तुभ्य देश
 समावृत्तौ

32 ^a) Ko-2 यस्माद् (for तस्माद्) Ś₁ Ko 1 त्वा
 राजन्, K₂ s त्वां राजन्, K₂ D₂ राजेद्र, D₁ राज
 स्वाम् (for ते राजन्) —^b) Ś₁ उषस', Ko 1 s
 D₂ एष स, B₂ s D_a D_n D₁ s 7 s एषोसौ, D₁

सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३२
 लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
 योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३३
 राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरोगविवर्जितः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३४
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
 धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३५
 श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धि पाण्डवानां दधाति यः ।

इष्टव्यः (for एष च) —^c) Ś₁ नित्य, K₂ s D₂
 देव (for नित्य) —^d) K₁ धातरो (s₁₀), K₂ D₂
 T₂ M₄ धाता वरो, K₄ B D_a D_n D₁ s 7 s C₀ धात्री
 धरो; K₂ धाराचरो, D₂ धात्रीहरो (for धाता धरो)
 D₂ ध्रुव M₁ ध्रुवो धर (by transp)

33 ^a) K₂ लोक Ś₁ तारयते, Ko 1 ताप', K₂
 चार' (for धार') D₂ यस्मिन् (for यस्त्रींश्च) D₂ s
 S यो धारयति लोकांस्त्रींश्च —^b) Ko 'गुरुध्रुव', K₁ s
 D_{n1} 'गुरुप्रभु, M₂ 'गुरु प्रभु' —^c) T₁ G₄ यो
 धाता (for जेता च) D₁ य सदा जायते तात सर्वलोक-
 जनेश्वर

34 ^a) Ś₁ Ko 2 सृजन्, C₀ राजा (for राजन्)
 Ś₁ Ko-2 s D₂ s s सर्वमयो, T₁ G सत्य ह्य (G₂ ह)
 तो (for सत्त्वमयो). Ś₁ ह्येष (for ह्येष) —^b) B₁ s
 D₄ (before corr) 7 s तमोरजोविवर्जित'; B₂ s D_n
 D_n D₂-1 तमोरजवि', D₂ M₂ ततो रागवि', T₁ G₄
 कामरागवि', G₁ तमोरोगवि' —^d) = 5 39 7^d,
 141 33^d, 146 16^d 6 2 14^d, 21 11^d, 61
 16^d, etc T₂ ततो धर्म प्रजायते

35 ^a) Ś₁ Ko 1 D₂ यस्य (for तस्य) —^b) K₄
 B D (except D₂) योगेनात्ममयेन च, T₁ G M₂ 'नाख
 बलेन च, T₂ M₁₋₂ s 'नात्म(T₂ 'न च)बलेन च C₀
 oites योगेन and आत्ममयेन —^c) Ś₁ धृता, K₂
 D₁ 2 धृता (for धृता) D₂ G₂ जयक्षेपा M₁ s s
 (mf l₁n as in text) s धृता पार्था जयक्षेपा भविष्यति
 नरर्षभ

36 D₁ reads 36 twice consecutively —^a) Ś₁
 श्रेयोयुक्त (for 'युक्ता) Ś₁ Ko-2 तथा; T₁ G₂ s सता
 (for सदा) D₂ बुद्धि (for बुद्धि) —^b) D₂ पाण्डवे
 भ्यो Ś₁ Ko-2 करोति, K₂ D₁ (both times) s s T

बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३६
 स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
 वासुदेव इति द्वेषो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३७
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
 सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३८
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।

सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ३९
 स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं
 समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
 युगे युगे मानुषं चैव वासं
 पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४०

C 6 3013
B 6 66 41
K 6 66 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

G M₃ s ददाति (for दधाति) K₅ D₂ S स (for य) —^a) K₄ B Da Dn₂ D₄ s चापि (for चैव) G₂ [क्ष]परे (for रणे) —^a) K₂ D₂ रक्षयति, T₂ वक्ष्यते

37 ^a) D₃ य (for स) Da₁ G₂ एव (for एष) Ś₁ Da₁ देव, B₂ 4 Dn₂ D₄ s विन्य (for देव) —^b) Ś₁ Ko-3 सर्वगुह्यतम, B Da Dn D₄ s सर्वभूतमय, G₂ 'गुह्यलय' D₁ हर, C₀ शिव (as in text) K₅ D₂ तमोरागविवर्जित (= 34^b) —^c) B₂-4 D (except D₁-3 s) प्रोक्तो, S ख्यातो (for ज्ञेयो) —^d) D₃ यन्मा त्व परिपृच्छसि, S यन्मा (M₁ 3-5 'न्मा) त्व पृष्टवान्विभो (M₁ s 4 'नसि)

38 Cv cites the entire stanza as in text —^b) Ca c d कृतलक्षणै (as in text) G₂ शूद्रश्चैव कृतलक्षणै —^c) Ko 2 [s]भ्यर्चिते, D₂ चार्च्यते (for ऽभ्यर्च्यते) S अर्चनीयश्च सेव्य (T₂ नित्य)श्च —^d) D₃ नित्य युक्तै, M₂ नित्ययुक्तै Ś₁ Ko 2 D₃ सुकर्मि, S स्व (G₁ s सु)कर्मसु

39 T₂ om 39 —^a) Ś₁ युगस्यात (for 'स्यान्ते) —^c) K₄ शाश्वत, G₂ सात्वती, Ca c सात्वत (as in text) D₁ वपुर, G₁-3 बुद्धिम्, Ca विधिम् (as in text) —^d) K₃ s D₂ G₁ s जात, D₁ वृत (for गीत) K₂ Dn₂ सकर्षणो न, G₂ सारक्षणै, M₁-4 (sup ltn) सकर्षणेति, C₀ सकर्षणेन (as

in text) K₂ s Da₁ D₂ चै, K₃ D₁ s T₁ G च, M₃ (inf ltn) s (sup ltn) स (for य) Ko गीतसकर्षणोनय (sic)

40 ^a) B₂-4 Da₁ Dn D₂ 4 7 s एव (for एष) Ś₁ देवासुर, K₁ 4 B Da Dn D₄ s 7 s सर्व सुर, K₂ सर्वासुरमर्त्यलोके, K₃ सर्वान्सुरमर्त्यलोकान्, S सर्वा मर (T₂ 'मृत)मर्त्यलोक —^b) Ś₁ समुद्रकक्ष्यान्तरिता, K₁ 4 B₁ 'कक्ष्यान्तरिता, K₃ B₂ 4 Dn₂ D₂ 4. 6-3 'कक्षात्तरिता (Dn₂ 'त); K₅ B₂ D₁ s 'कक्षात्तरिता, Da Dn₁ D₅ Ca 'कुक्ष्यत्तरिता, T G 'कल्पात्तरिता (G₁-3 तां) C₀ cites कक्षात्तरिता Ś₁ पुरीषु, K₁ s B₁ 2 D₁ s s G₁-3 M₂ पुरीं च, Da पुरींश्च —^c) Ś₁ मानुषक च, Da₁ मानुषीं चैव D₁ m लोक K₃ युगे युगे मानुष**वान्स —^d) B Da Dn D₄ s 7 (m as in text) s विश्वकर्मा (for वासुदेव)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ K Da Dn₁ D₂ s mention only विश्वो (K₁ 'शो)पास्यान, M₄ पचमेद्विके — Adhy name K₂ Da Dn₁ D₅ T₂ वासुदेवमाहात्म्य, G₂ M₁ 2 वासुदेवमाहात्म्यकथन, M₄ वासुदेवस्तुति — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sup ltn sec m) 24, Dn₂ (sup ltn) T₂ M₃ 4 63, D₁ M₃ 64, T₁ G 61, M₁ 2 62 (as in text) — Śloka no Dn₁ 30, Dn₂ D₅ 41

६३

दुर्योधन उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।

तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।

न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ।

मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ २

सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।

आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ३

स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।

सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ४

मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।

सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ५

एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।

निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ६

63

1 ^a) = 2^a K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8 T₂ M₄ Co महाभूत (Dn₂ T₂ M₄ 'त' — ^b) D₁ नीयते (for कथ्यते). S सर्वलोकेश्वरश्च य (T₁ G₂ 4 स). — ^c) Da₁ M₁ [आ]गम, M₅ [आ]गम, Ca [आ]गम (as in text) K₈ प्रतिष्ठा, Ca o d प्रतिष्ठा (as in text) — ^d) S श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K₄ ज्ञातुमिच्छामि भारत

2 ^a) = 1^a Ko-2 G₈ वासुदेव Dn₁ T₈ महाभूतं, D₈ महद्भूत, M₄ महाभूत — ^b) Ś₁ उद्भूत; Ko-2 अद्भुत K₅ दैवतं (for दैवतैः) K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8 सर्वदैवतदैवत, S सभूतमिह दैवत — ^d) D₁ भरतोत्तम, G₁ 8 M₄ पुरुषर्षभ. K₄ *पर दृश्यते भुवि — After 2nd, D₄ S ins

263* श्रुतं मे ताव रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पत ।

नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ।

असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधना ।

[(L 1) D₄ T₂ कथ्यत (for जल्पत) — (L 3) T₂ अतौ देवालयश्चापि (sic)]

— ^a) Ś₁ Ko 1 मार्कण्डेयश्च K₁ 4 B D (except D₂) T₂ M गोविन्दे — ^c) S (except T₂) कथयत्य D₈ G₁ 8 मह, T₁ G₄ पर, G₂ मम (for महत्)

3 ^a) S 'भूतादि, Co 'भूतानि (as in text) — ^b) Da Dn₁ D₅ सत्त्वात्मा (for महात्मा) B Da₂ Dn₁ D₁ 5 7 8 पुरुषोऽव्यय, D₅ पुरुषोत्तम Co oites अव्यय — G₁ om (hapl) 3°-4^d — ^d) Co oites त्रयी

4 G₁ om 4^{abcd} (of v 1 3) — ^a) Ś₁ स सृष्ट्वा, K₈₋₅ D₂ T₂ स सृष्ट्वा, B₁ 8 असृष्ट्वा; B₂ 4 Da Dn D₄ (also as in text) 5 असृष्ट्वा, D₈ ससृजे (for स सृष्ट्वा) Ś₁ चैव, S (G₁ om) देवी (for देव) — ^b) D₁ सर्वलोकेश्वरेश्वर — ^d) D₂ पुरुषोत्तम (for 'त्तम) — ^c) K₂ सर्वतेजमयो, K₄ B Da Dn D₁ 4-8 सर्वतेजोमयो, D₂ 'लोकमयो, S 'देवमयो- T₂ G₈ देव (for देवो) — ^e) Da Dn D₅ योगी, Co योगात् (as in text) K₄ B₂₋₄ Da₂ यत्र ह, Da₁ Dn₁ यद्रह; D₁ तत्र हि, D₅ य इह Co oites यत्र B₁ योगात्प्रस्था बभूव ह, S शयान' शयने सुख

5 ^a) Ś₁ प्रचेता (for मुखत) Ko उत्सृजन्; K₁ उत्सर्जन् (for असृजत्) — ^b) K₈ D₂ तथापि च; Dn₂ Da. 4 अथासृजत्, D₁ तथैव च (for अथापि च) — ^c) Ś₁ सरस्वती T₁ देवांश्च (for वेदाश्च) — ^d) K₈ 5 D₂ 6 [s]सृजद् (for ससृजे) K₄ प्रभु, K₅ अव्यय (for सच्युत) K₄ m B Da Dn D₁ 5 7 8 वासुदेवो महामना (D₅ 'त्मना), D₁ मनसा सृजतेच्युत, S वासुदेवो महायशा Co oites महामना

6 ^a) B Da₂ Dn₂ D₅ 7 8 एव (for एष) B₁ लोक (for लोकान्) — ^b) Ko-2 देवान्सर्षि; K₈ 5 D₂ S देवानृषि, B₁ देवांश्च ऋषि (hypermetric) D₁ 8 6 देवाश्च ऋषिभि सह — ^c) K₈ 4 B₁₋₃ D₈ विधान, K₅ Da D₅ 6 Co निधान, T G₄ अमृतं, Ca op निधन (as in text) D₂ चैव (for चैव) K₈ 5 B₄ D₂ 8 6 T₂ Ca o मृत्युश्च (for मृत्यु) — ^d) Ś₁ प्रजाश्च, K₅ D₂ लोकानां (for प्रजाना). Ś₁ K₁ प्रभवाप्यय, Ko 5 S प्रभवाप्ययौ (K₅ 'व्यय', T₂ G₁ M₅ 'व्ययौ) Ca o oite प्रभव' and अव्यय

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
 एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
 उभे संघे दिशः सं च नियमं च जनार्दनः ॥ ८
 ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत् ।
 स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरच्ययः ॥ ९
 अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।

शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १०
 यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
 ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११
 कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
 तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
 ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन्नघान पुरुषोत्तमः ॥ १२
 तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।

C 6 3026
B 6 67 16
K 6 67 18

7 ^a) K₁ B Da Dn D₁ १ १ १ धर्मात्मा (for धर्मज्ञो) — ^a) D₅ एककर्ता (for एष कर्ता) — ^d) Ko १ म वै देवः; K₁ Da₁ D₁ १ पूर्वदेव, D₁ पूर्वदेव, S आदेरादि (G₁₋₃ 'दि') (for पूर्वदेव) K₃ प्रभो; D₁ M₃ (inf lin) १ सुप्र (for प्रभु)

8 ^a) K₃ १ B - १ D (except D₁₋₁) भविष्य च — ^b) K₃ सर्वम् (for पूर्वम्) D₁ सर्वमेवान्वकल्पयत् — Ko १ om (hapl) 8^a-9^b K₂ om (hapl) 8^a-10^b — ^c) K₃ . D: T₁ G M₁ द्विच (for दिश) K₃ स्व भूर, B: गृहो (for म च) — ^d) D₂ निय मेन, D₅ नियमाश्च, G₂ निमेष च (for नियम च)

9 K₂ om 9, Ko १ om 9^{ab} (cf v l 8) — ^a) D. ऋषीणाश्च, M₁ १ सप्तर्षीश्च (for ऋषींश्चैव) K₁ तु, K₂ Da₁ Dn D₂ १ १ च, D₅ om, S [अ]पि (for हि) — ^b) K₅ D₂ पशुश्चैव (for तपश्चैव) K₂ १ D₂ T₂ व्यकल्पयत्, K₁ Da Dn₁ [अ]न्वक, B₂₋₄ Dn₂ D₁ १ १ G₁₋₂ M₃- [अ]प्यक, B₁ D₁ १ १ M₁ १ [अ]न्वक T₁ G₁ तपश्चैवमकल्पयत्, Ś₁ as in text — ^c) T₁ G₁ स्रष्टापि, T₂ G₁ १ स्रष्टा यो, G₂ स्रष्टा च (for स्रष्टार) T₁ G₁ १ १ जगता, G₂ जगतं (for जगतम्) B₁₋₃ . Da Dn₁ प्रजापतिं च स्रष्टार, B₁ Dn₂ D₁ १ १ प्रजापतिश्च जगतो, M₁ १ एष यजगतश्चापि, M₁ एष यजगत वापि — ^d) K. D₂ महात्, B Da Dn D₁ १ १ १ वरद (for महात्मा) K₃ १ D₂ १ अच्यय (for अच्यय) D₁ महात्मानमकल्पयत्

10 K₂ om 10^{ab} (cf v l 8) — ^a) K₁ अग्रज, K₁ B Da Dn D₁ १ १ १ अजय्य, D₁ अजस्र, T G₁ M₁ १ अग्रज (for अग्रज) — After 10^{ab}, K₃ १ D₂ T₂ (om lines 2-3) ins

264* तस्मात्तारायणो जज्ञे देवदेव सनातन ।
 नाभौ पद्म यभूवास्य सर्वलोकस्य संभार ।

तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्रिमा प्रजा ।

[(L 3) D₂ 'ता इमा' (for 'तास्त्रिमा)]

— ^a) Ś₁ चाकर्षयद्, K₅ D₅ चाकल्पयद् — ^d) B₁ अनत (for अनन्तम्) K₅ D₂ T₁ G त (for य) T₂ महत् (for विदुः) D₅ अनत विश्वरूपिण

11 ^b) Ś₁ Ko-2 T₂ M₁₋₂ १ चैव, K₄ चैनां (for चेमा) G₃ सपर्वता, M₁ सपत्तना — ^a) G₃ ध्यान योग च (for 'योगेन) Ko विप्रास्य, B₃ D₁ G₁ १ M₂ विप्राश्च — ^d) K₃ ये, K₅ D₁ य (for त) K₅ D₁ विदति, B D₃ १ T₁ G₁ M₁ विदति (for वदन्ति) Ś₁ महौजसा, B₂ १ Da Dn D₁ १ १ १ महौजस

12 ^a) K₂ B₂ Da Dn₁ D₂ १ १ T₂ कर्णस्रोतो (D₂ T₂ 'त्रो)द्भव चापि, K₃₋₅ B₁ १ १ Dn₂ D₁ १ १ १ Ca c d 'स्रोतो (K₅ 'स्रोतो, B₂ १ D₅ १ Co 'स्रोतो)भव चापि, D₁ स्वस्य श्रोत्रोद्भवं चैव — ^b) Ko १ D₃ M₂ १ १ मधुनाम, K₅ B₁ मधु चापि, D₂ मधु वापि, D₅ G₃ मधुनाम B Da Dn₁ D₁ १ १ १ महौजसं (for महासुरम्) — Ś₁ om 12^{cd} — ^c) K₅ तमुग्रमुग्रकर्माणं — ^d) K₁ उग्रा प्रति, T₁ G M₁ उग्रबुद्धि K₃ १ B Dn₂ D₂ १ १ T₁ G M समाश्रित (K₅ 'त'), D₅ समा स्थित, T₂ अवस्थित (for समास्थितम्) — After 12^{cd}, T₁ G₁ ins

265* हरन्त ब्रह्मणो वेदाज्जघान ब्रह्मण पिता ।

— ^a) K₁ D₂ १ G₃ ब्रह्मणोपचित, K₃ 'णापचितिं, T₂ ब्राह्मणो, Ca ब्रह्मणोपचितिं (as in text) Co d cite अपचितिं B₁ Da₁ Dn D₁₋₇ यातु, B₂₋₄ D₁ १ Ca c d यात, Da₁ यांतु, D₃ यात, Cdp कुर्वन् (as in text) — ^c) T₁ G₁ महात्मा (for जघान) D₁ परमेश्वर (for पुरुषोत्तम)

13 ^a) D₂ (marg 8° m) तावद् (for तात) Ś₁ वारदेव, K₃ वधादेव, B₂₋₄ Da Dn D₁ १ १ १ वधादेवा,

C 6 2027
B 6 67 16
K 6 67 15

मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १३
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १४
मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्युरुतो राजञ्छूद्रान्पञ्चां तथैव च ।
तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १५

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदामुयात् ॥ १६
केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ १७
एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ।
कृणो यस्य प्रसीदेत् लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ १८
यश्चैवेनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

T₂ वधादेके (for वधादेव) D₁ कर्मणा तेन त देव
—^b) Ko 2 M₂ देवदानवमानुषा, K₁ 'माधवा', B
Da Dn D₄ 7 8 ऋषिदानवमानवा (B₈ 'नुषा) —^c)
K₈ मधुसूदन (for 'सूदनम्) D₁ G₁ इत्याहु, D₆ 8
G₂ 8 M₈ 5 इत्याहु (for इत्याहु) —^d) K₅ जनार्दन
(for 'नम्) —^e) T₂ वराहश्चैव T₁ G M वा (G₈
M₄ च) राह ना (G₂ M₄ न) रसिंहं च —^f) D₈ M₁ 2
त्रिविक्रम इति, T₁ G M₈-5 'ममिति T₁ G₄ M
प्रभु

14 ^a) M₈ धाता (for माता) T₁ G M₁ 2 4 5
पुष धाता विधाता च —^b) S (except T₂) प्रभु (for
हरि) —^c) Ko-2 हरिं (for पर) M₂ पुण्डरीकाक्षो
—^d) D₈ T₁ G₂ 4 भूतो (for भूत) K₅ च (for न)

15 Cf Rgveda 10 90 12 —^a) Ko-2 मुखतो
ह्यसृजद्वि (Ko 'न्वि)प्रान्; K₈ 5 Da₁ Dn₁ D₂ 8 6
मुखत सो (D₆ 'तोत्य)सृजद्विप्रान्, K₄ B Da₂ Dn₂
D₄ 5 7 8 मुखतोजनयद्विप्रान्, D₁ ब्राह्मणान्मुखत सृष्ट्वा,
T₁ G M असृजन्मुखतो विप्रान् (T₁ धीरान्), T₂ मुखतो
ब्राह्मणान्सृष्ट्वा, text as in Ś₁ only —^b) K₁ 2
क्षत्रिय तथा; D₆ 'यानघ (for 'यास्तथा) D₁ बाहोर्जा
ताश्च क्षत्रिया —^c) Ś₁ K₁ 2 4 B Da Dn₂ D₈ 5-8
वैश्याश्चाप्युरुतो, K₈ वैश्यांश्चाप्युरुतो, K₅ 'श्यांश्च पुरतो,
D₁ 'श्याश्च ऊरुतो G₁ राजा (for राजन्) —^d) K₄
transp शूद्रान् and पञ्चा Ś₁ पञ्चस, B Da Dn
D₄ 5 7 8 पादास (for पञ्चा) D₁ शूद्राश्चैव तु पादयो,
D₈ 6 शूद्रान्चै पादतस्तथा — After 15^c, T₁ G₂
M read (for the first time) 17^c-18^b (T₁ G₄ M₄,
only 17^c), repeating the same in their proper
places — G₁-3 om 15^c-17^b —^e) Ś₁ T G₄
M₁ 3-5 नियत (for नियतो) Ś₁ Ko-2 S (G₁-3 om)
देव (for देवो) —^f) Ś₁ K₈ 5 D₁-8 0 निधन, Ko 4
B₄ Da Dn D₄ 5 7 8 विधानं, T₁ G₄ M ईशान, T₂
निदान (for निधानं)

16 G₁-3 om 16 (cf v 1 15) —^a) Dn₂ D₁
ब्रह्मभूताम् (for 'भूतम्) Ko ब्रह्मभूतममावास्या; D₁
ब्रह्म तच्च सदा प्राहु, Ca c v as in text —^b)
D₁ दर्शपूर्ण, D₂ 8 पूर्णमास्या, Ca c v पौर्ण (as in
text) T₁ G₄ च सत्तम (for तथैव च) —^c) Dn₂
D₈ योगभूता, Ca c 'भूत (as in text) Da₁ Dn₁
D₆ परिभवेत्, Dn₂ 'भवन् (for 'चरन्) —^d) Ś₁
केशवो (for केशव)

17 G₁-3 om 17^{ab} (cf v 1 15) —^a) Ko 2
T₁ G₄ M₂ 5 केशव (for केशव) —^b) Ko 1 T₁ G₄
M₂ 'लोकपितामह, B Da Dn D₄ 5 7 8 'भूतजगत्पति
Ca oites भूत and जगत् — T₁ G₄ M read (for the
first time) 17^{cd} after 15^{cd} —^c) Ś₁ Ko 1 M₈ 5
(the latter two first time) एतम्, K₄ एनम् (for
एवम्) —^d) K₈ 5 D₂ मुनयो वेदपारगा, D₁ मुनय-
शसितव्रता, S (except T₂) मुनयस्तु जना (G₈ नरा)-
धिप

18 For sequence in M₁-3 5, cf v 1 15 —^a)
Ś₁ एतमेव, Ko 1 T₂ एतमेव, K₈ 4 B₂ Da Dn₁
D₈ 5-7 M₄ एवमेत; B₁ 8 एवमेतद्, B₄ एवमेव (for
एवमेन). Ś₁ Ko 1.8-5 B D (except D₈ 6) T₂ विजानी
याद् (for 'नीहि) —^d) D₁ लोकास्तेनार्जिता सदा, D₆
लोकास्तेन जिताक्षया

19 ^a) K₈ यथैव सं, D₂ 8 M₄ यश्च (D₈ 'श्चे) वैन,
T₁ G यश्चैन वै, T₂ यश्च चैव —^c) D₈ तदा (for
सदा) Ś₁ Ko-2 4 D₁ M₁ 8 5 पठेत् (for पठश्)
K₈ ह्येव, D₁ चैव, D₈ चेमं, T₂ लोके (for चेद)
K₅ सदा वरपते देव, D₂ सदा नरपते देव, T₁ G
M₄ अध्याय शृणुयाच्चैन —^d) Dn₂ सु (for स)
Ko-2 4 T₂ भवेत्सुखी (by transp), K₅ सुखी नर,
T G M₄ भवेद्भुवि (for सुखी भवेत्)

सदा नरः पठंथेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ १९
 ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
 भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २०

एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
 सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।
 प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।

शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तवं मम ।
 ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
 साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।

लोकभावनभावज्ञ इति त्वा नारदोऽब्रवीत् ।
 भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ २
 यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
 देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।

O om
 E 6 68 4
 K 6 68 4

20 °) Ks येन, Gs एव (for ये च) —^b)
 Da1 Dn1 Ds - s S (except T2) transp ते and न
 T1 G2 4 पाट्वा (for मानवा) K Ds न मुह्यति च
 मानवा —^c) Ks क्षये (for भये) Ko-2 यो मग्नान्,
 Ks 4 D1 2 T2 मग्नानां, B Dn Dn Ds-8 T1 G1 2 4
 M मग्नाश्च, Gs मानाश्च (sic) (for ये मग्ना) —^d)
 Ks 4 sm D2 T2 त्रात्वा, Ks ज्ञान्ता, B Dn1 Dn
 D1 4-5 G1-3 M त्राति (for पाति) T1 Gs नित्य त्राति
 (for पाति नित्य)

21 °) Ks ततो, Ks 4 B D1 Dn Ds 4 7 8 एव,
 Ds 4 6 म त (for एतद्) Ko-2 भूत्वा; Ms राजा
 (for ज्ञात्वा) —^b) Śi Ko-2 Da1 T2 Ms यथा
 तथ्ये (K1 2 'थे)न, Ks 4 Ds T1 G यथा तत्त्वेन
 —^c) Ks 4 Ds S (except T2) सर्वात्मान (for
 'त्मना) Śi K1 2 T2 महादेव, Ks B D (except
 D1-3 6) महाभाग (for 'त्मान) —^d) Ks योगाना
 प्रसुमीश्वर, Ks Ds (sup lin) केशव शरण गत (Ks
 परं), Ds (orig) केशवस्य परस्पर, T1 Gs केशव
 जगदीपति — Ks Ds om. (? hapl) 21° —^e)
 D1 प्रयात् शरण राजा —^f) Śi D1 योगिन, Ko-2
 योगीश, Ks केशव, M1 4 योगीनाम्, M2 3 योगि
 नाम् Śi Ko-2 पृथिवीश्वर (Śi 'र), Ks D1 जगदी
 श्वर, Ds 6 प्रसुमी (Ds 'री)श्वर (for ईश्वर प्रसुम्)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
 parvan name, Śi K D1-2.8 mention only विश्वोपा
 श्यान, Ms पचमेद्विके — Adhy name Ks Da Dn1

D. T2 वासुदेवमाहात्म्य (Da1 'मात्मे [sic]), D1 भीष्म
 दुर्योधनसवाद, G1 8 वासुदेवप्रतिष्ठाकथन, G2 वासुदेव
 कथन, M1 वासुदेवकथनमाहात्म्य, M2 वासुदेवमाहात्म्य
 कथन, Ms भगवत्स्तुति — Adhy no (figures,
 words or both) Da2 (sup lin sec m) 25,
 Dn2 T2 Ms 4 64, D1 ML 65, T1 G 62, M1 2
 63 (as in text) — Śloka no Dn1 23, Dn2
 Ds 24

64

1 Ms om the ref —^a) Ks Dn1 चेन, Da1
 वेद, Ds देव, T2 चैव (for चेद्) T1 G M स्तव वै
 ब्रह्मस्युक्त —^b) Ko ब्रह्मभूत, Ks 4 B Da Dn D1
 8- 1 8 T2 Co ब्रह्मभूत, Ks 4 Ds 6 'प्रोक्त (for
 'भूत) — Ks 4 Ds 6 महत् (for मम) T1 G M शृणु
 कृष्णस्य भारत —^c) Ks देवश्च (for देवैश्च) Ds ब्रह्म-
 क्षत्रिय वा वैश्यैर्, S (except T2) ऋषिभिर्देवताभिश्च

2 °) Ds साध्यानाम्, Co साध्यानाम् (as in text)
 Co साध्यानामपि देवाना —^b) Ks 4 Ds अपि सर्वेश्वर
 प्रभु, Ds S देवदेवेश्वर प्रभु —^c) Ds 'भावेन (for
 'भावन) S 'भावन (T2 'ज्ञो) Co cites भावज्ञ
 —^d) Śi Ko 1 G1 8 Ms इति त्वा, T G2 4 M1-3 4
 विदित्वा (for इति त्वा) —^e) Ba भूत- Ko 3 4 Ds 3
 G1-3 M भविष्यच्च (for भविष्य च) —^f) Śi Ks
 मार्कण्डेयो D1 सुवाच (for अभ्युवाच)

3 °) B1 Dn2 Ds 7 8 transp यज्ञाना and यज्ञ

C om
B. 6 66 4
K 6 66 4

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ३
वासुदेवो वसुनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४
पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ५
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।

त्वा Ś1 K1 यज्विनां, K0 यज्वना, K2 यज्वाना (for यज्ञाना) S (except T2) अपि (for चैव) M1 8 यज्ञश्; M4 यज्ञाश् (for यज्ञ) Ś1 K1 त्वा, K3 5 D1 2 6 T1 G M1 8-6 च, M2 त (for त्वा) — K0 2 Cal ed om (hapl) 3^b-4^a —^b) T2 M2 5 तपताम् (for तपसाम्) K1 तपश्चैव तपस्विना —^a) Ś1 देवेश, G4 दैवं च, M4 देवाश्च (for देव च) —^d) K5 D2 G4 तम् (for त्वाम्) D1 आहुर, M2 एव (for आह) G प्रमु (for भृगु) —^e) K1 8 पुराण, M (except M4) पुराणैर् K4 B Da Dn D; 5 7 8 पुराण चैव परम, T2 पुराणेभ्योपि ते तत्त्वं —^f) Ś1 K1 5 T1 G M विष्णोभूतत्व चेति वै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 विष्णो रूप त (K4 B1 8 भ) वेति च (K4 वै); D1 8 6 विष्णोर्यत्ते (D8 णोभूते, D6 णो भाष्य) सनातनं, D2 विष्णोभूत्वा तदेति वै, T2 विष्णोभूर्न भवेति वै, K3 as in text

4 K0 2 Cal ed om 4^a (of v l 3) —^a) K1 वासुदेवं Ś1 K1 त्वा, D1 T2 च, G4 वै (for त्व) —^b) Ś1 D1 8 6 T1 G1 8.4 शक्र, K8 D1 शक्रः S (except T2) तदा (for तथा) K0 2 चक्र स्थाप यतस्तथा —^c) Ś1 K0-2 T2 भूतानाम्, C0 देवानाम् (as in text) —^d) Ś1 त्वा नारदो (for द्वैपायनो)

5 ^a) Ś1 K3-5 B3 D1-3 6 M2 पूर्वं (for पूर्व) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्रजापते सर्गे, D1 प्रजा विसर्गे च, D2 8 6 T2 प्रजानिसर्गे तु (D3 6 च, T2 त्वद्), T1 G M प्रजानां सर्गे च (T1 G4 त्वा, M4 वै) —^b) D1 आह (for आहु) K2 D8 M2 प्रजा पति —^c) K3 D2 देवानाम्, D8 4 6 लोकानाम् (for भूतानाम्) —^d) D1 नारदस् (for अङ्गिरास्) Ś1 K1 त्वा (for त्वा) K3-5 B2-4 Da Dn D2-3 तथा, B1 यथा, D1 S (except T2) अथ (for ततो)

6 K1 om (hapl) 6 T2 om 6^{ab} —^a) K3 B2 Da D1 5 T1 G2-4 M शरीरस्थ, D3 शची राजन्, G1 damaged, Cd शरीरोत्थ (as in text) —^c)

देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ६
शिरसा ते दिवं व्याप्तं वाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ७
एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनवृत्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ८
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।

D6 देवास्त्वत् (for देवा वाक्) K5 चैव (for चेति) K2 4 B3 Dn2 D1 4 7 8 G2 8 M1-8 5 देवानां समव श्चेति (D1 G2 8 श्रैव), B1 वेदवाक्यं भवान्चेति, B1 Da Dn1 D5 वेद (B2 देव) वाक्य भवाश्चेति, B3 T1 G1 M4 देवाना समवं चैव (B3 M4 चेति), D2 देवात्समव अस्येति, D3 वादे वाक्सभवश्चैव, T2 देववास भवाश्चेति —^a) Ś1 K0 2 T2 देवलस्त्वा (Ś1 K0 स्त्वा) तथा ब्रवीत्, B8 देवस्त्वसमितोऽब्रवीत्, M2 4 5 देवलस्त्वासितो ब्रवीत्

7 ^a) S1 तदा (for दिव) K5 व्यक्तं, B2 D1 2 5 प्राप्त (for व्याप्त) —^b) M1 पादाभ्या (for वाहुभ्या) B3 पृथिवी, S (except T2) धरणी (for पृथिवी) K4 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 धृता, K6 B3 तथा; Da1 D5 धृता, D8 6 धृत (for धृता) D1 पद्मा देवी वसुंधरा —^c) Ś1 K8 T1 G4 जठरे ते (Ś1 K8 रे च), D1 जठरेण (for जठर ते) K0-2 T2 च, K4 तु (for ते) —^d) S (except T2) पुरुष (G8 षा) स्त्व (for पुरुषोऽसि) Ś1 K8 सनातन, G8 तनं (for तन)

8 ^a) K0-2 4 D2 दैव त्वाम्, K5 D8 6 देव त्वाम्, D1 T1 G3 4 M देवास्त्वाम्, G1 8 देवताम् (for एव त्वाम्) T2 अपि जानति Ś1 दैवत त्वाभिजानति —^b) K0-2 तामसा (for तपसा) G1 8 भावित, M2 चान्विता (for भाविता) S (except T2) सदा (for नरा) K8 तपसा भावितात्मन —^c) K0-2 D8 4 चासि (K1 स्व) सत्तम, K4 Da Dn1 D5 M अपि सत्तम (Da2 D5 म), K5 D2 देवसत्तम (D *म), B T1 G (G1 damaged) ऋषिसत्तम (B1 2 4 *म), Dn2 D7 8 असि सत्तम, D1 भावितात्मना, T चासि सत्तम (for चापि सत्तम)

9 ^b) Ś1 आहवेष्वनिवृत्तिना —^c) S (except T2) सर्वभूतप्रधानाना —^d) K2 गतिं K5 सूदन D3 गतिर्मे मधुसूदने, S (except T2) गतिस्त्व पुरुषोत्तम — After 9, K4 B2 8 Dn2 D4 8 T2 ins

सर्वधर्मप्रधानाना त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ९

एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।

केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १०

संजय उवाच ।

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानां महाराज सुतस्तव ।

केशवं बहु मेने स पाण्डवाश्च महारथान् ॥ ११

तमब्रवीन्महाराज मीष्मः शातनवः पुनः ।

माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य माहात्मनः ॥ १२

नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपुच्छसि ।

यदर्थं नृपु संभूतौ नरनारायणाबुभौ ॥ १३

अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।

यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ १४

प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।

तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५

पृथिवीं शुद्धं सहितो आतृभिर्वलिभिर्वशी ।

नरनारायणौ देवावज्ञाय नशिष्यसि ॥ १६

एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।

व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १७

C 6 3054
B 6 68 16
K 6 68 16

266* इति नित्य योगविद्धिर्भगवान्पुरुषोत्तम ।

सनत्कुमारप्रमुखं स्तूयतेऽभ्यच्यते हरि ।

while T1 G M in*

267* एतद्वैपायनं प्राह स्तुत्वा वै पुरुषोत्तमम् ।

[M1 ३ . प्व (for प्वद्)]

10 ^a) T1 G एतद्विस्तरं (G2 न्तारि) तश्चापि, M
एष विस्तरश्चापि — ^b) T1 G M: सक्षेपाच्च T1 G2-4
प्रकीर्तित — ^d) K1 S (except M2) सप्रीतो, B2
सुप्रीतिर् B1.2 Da Dn1 D1.2.5 M भज (for भव)
Ś1 B1 केशव, K1 B1.2 Da Dn D1.2.5 M केशव
K: D2 ० यन्मा त्व पृच्छसे नृप — After 10, D1
reads 13^{cd} K: D2 ins after 10

268* पुराणपुरयस्येह यदर्थं नृपु समव ।

11 M2 om the ref — ^a) D1 तद् (for [ए] तद्)
T2 राजपुत्र दृढस्त्व (for ^b) T1 G M एतच्छ्रुत्वा तु
(T1 च) वचन मीष्मस्य तनयस्य — ^c) Da1 Dn1
(before corr) n2 D1.5 मन्ये (for मेने) D: [S]
पि, T1 G च, T2 M (except M1) [S] य (for स)
— ^d) K2 पाण्डवाश्च (for 'वाश्च) T2 पाण्डव च धनंजय

12 ^b) S (except T2) तदा (for पुन) — ^c) Ś1
D: ३ माहात्म्य D. सुत राजन्, T2 महाराज (for सुत
राजन्) — After 12, D1 ins

269* अर्जुनस्य माहात्म्यं हि कथितं तत्त्वतो मया ।

न जेष्यामि महायुद्धे विचरन्तं नर कश्चित् ।

नारायणं च सग्रामे अवध्यौ तौ यत स्मृतौ ।

धर्मराजश्च भीमश्च माद्रीपुत्रश्च पाण्डवौ ।

एतेऽप्यवध्या कथिता पुराणे परमर्षिणा ।

[5]

13 D1 om 13^{ab} — ^a) D: महात्त्व (for यथा^a)
— ^b) M1 ३ मा (for मां) Ś1 K3 ३ D2 ३ ० T2
पृच्छसे नृप (for परिपुच्छसि) — D8 om 13^{cd} D1
reads 13^{cd} after 10 — ^c) K8 तदर्थं (for यदर्थं)
K2 समूतो (for समूतौ) — ^d) K: D2 ० नरनारा-
यणाविमौ, B2 (m as in text) D1 M: 'णावृपी, D8
'णा उभौ

14 D1 om 14^a-15^b — ^a) Ś1 K0 1 T2 अजेयौ,
K8 जये यौ (for अवध्यौ) Ś1 Dn2 D: 7 ३ महावीरौ;
B: यथावीर्यौ, T2 तथा वीरौ — ^b) K2 सयुगे,
T1 सहिते (for सयुगे) — ^d) K8 4 B Da Dn
D2-3 S न चध्या, K: D2 अवध्या (for अगम्या)

15 D1 om 15^{ab} (cf. v 1 14) — ^a) M2 om
हि दृढं K8 दृढ, G2 ३ M1 ३-३ यथा (for दृढं)
K2 वृष्ण — ^b) S माहात्मसु (for यशस्विषु) — ^c)
Da Dn1 (before corr) D: यस्माद् K: D2 ते राजन्
(for राजेन्द्र) — ^d) K2 शमो (for शमो)

16 ^a) K8 रक्ष, Cn शुद्धश्च (as in text) K: ३
सह तैर्, Dn2 D: 7 ३ राजेन्द्र, D1 सकला, D2 स-
हितैर् (for सहितौ) — ^b) K: M8 सहितौ, T2 M1
2 ३ (sup lin) ३ बहुभिर् (for वलिभिर्) Dn2 D: ३
7 ३ सहितौ आतृभिर्वली (D8 'वशी), D1 सुख जीवतु
वाधवा — ^c) G8 एतौ (for देवाव्) — ^d) G1 ३
विज्ञाय न (for अवज्ञाय) Ś1 नशिष्यते, K0 नशिष्य
से, K2 नशिष्यते, B Da Dn D2 4 7 ३ S (except
T2) विनक्ष्यसि, D: विवक्ष्यसि (for नशिष्यसि) D1
पूजयित्वा भविष्यसि — After 16, D1 ins

270* न चेत्कर्तासि घचनं संदिग्धं न हरिष्यसि ।

17 ^a) S (except T2) पिता (for तव) T1 G2 ३

राजापि शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ।

शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

संजय उवाच ।

व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
उभे सेने महाराज युद्धायैव समीपतुः ॥ १
अभ्यधावंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ।

ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ३
अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।

गुह्यं; G₁ ३ M तुभ्य (for पिता) —^b) G₂ आस्ते (for आसीद्) Ko-२ सुतस्त्व (for विशा पते) —^c) K₂ व्यसर्जयश्च; K₃ D₁ विसर्जयित्वा (for व्यसर्जयच्च) —^d) B₁ भवन, B₂ Dn₂ D₃ शिविर; B₃ ४ नगर, T₂ शयनाच् (for शयनं) Ko २ ३ D₃ T₂ चाविवेश, K₅ D₃ चादिदेश, M₂ च जगाम (for च विवेश)

18 ^a) Ś₁ स चापि, K₁ ६ Dn₃ D₁₋₄ ७ ८ T₁ G₄ राजा च (for राजापि) K₃ ६ D₁₋₃ प्राप्य (for प्रायात्) —^b) K₄ पितामह (for महात्मने) —^c) Ko ६ Da₂ D₁ ७ शिष्ये (for शिश्ये) D₂ शुशोच (for शिश्ये च) K₃ भुक्ते (for शुभ्रे) —^d) K₃ भरतर्षभ, Da D₅ स नरर्षभ (Da₁ 'भ')

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-३ ६ Da Dn₁ D₁₋₃ ६ ७ mention only विश्वोपाख्यान, K₄ विश्वोपाख्यान and ब्रह्मस्तवश्च, B₃ चतुर्यदिवससप्रामादिक; M₂ पचमेद्विके Ś₁ Ko-३ ६ B₃ Da₁ Dn₁ D₁ ३ ६ cont समाप्त — *Adhy name* D₁ भीष्मदुर्योधनसवाद, T₂ वासुदेवत्व (T₂ 'वमाहात्म्य) कथन, M₁ २ दुर्योधनहितोपदेश, M₄ नरनारायणस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Da₂ (*sup in sec m*) 26, Dn₂ T₂ M₃ ४ 65, D₁ M₅ 66, T₁ G 68, M₁ २ 64 (as in text) — *Śloka no* Dn₁ D₅ 19, Dn₂ 20

65

1 G₂ om the ref —^a) D₅ व्युषिताया, Ca c व्युषि* (as in text) K₄ ६ B₁ Da Dn₁ D₁ ६ T₂ तु

(for च) Cd as in text —^c) K₅ D₂ उत्थाय च (for उभे सेने) —^d) Ś₁ K₅ D₃ ६ समेयतु, K₂ समीपतु, B₃ मनो दधु — For 1, T₁ G M subst

271* तस्या राज्ञ्या व्यतीताया निर्ययुः कुरुपुगवा ।
पुरस्कृत्य महात्मान भीष्म शातनव युधि ।

[(L 1) G₃ 'पाडवा' (for 'पुगवा')] -

2 ^a) K₁ अभिधावश्च, K₅ D₁₋₃ ६ T₁ G M अभ्य धावत, T₂ अभ्युत्सव हि —^b) Ko T₁ G M₄ परस्पर जिघांस (Ko 'घीष) व — D₁ om. 2nd —^c) B₂ तत्र, ३ राजन् (for युद्धे)

३ ^a) K₁ धार्तराष्ट्राश्च, G₂ 'द्वाञ्च —^b) Ko सुमन्त्रिते तव, D₅ दुर्मन्त्रिते च (for दुर्मन्त्रिते तव) —^c) K₃ D₂ ६ न्यूह (for न्यूहौ) D₂ तु (for च) Ś₁ Ko-२ G₁ २ न्यूहसरब्धा, B (except B₁) Da Dn D₁ ६ ८ न्यूह्य सनद्धा K₅ न्यूह्य सरब्धा महान्यूह (hy permetric) —^d) K₄ B Da Dn D₁ ६ ७ सप्रहृष्टा, D₂ सप्रबुद्धा, D₃ सप्रयुद्धा, D₃ स प्रहृष्टा, T₁ G सप्र वृद्धा, T₂ प्रहृष्टाना, M संप्रयुक्ता (for सप्रयुद्धा) K₁ प्रहारिणा, K₄ B₂ Da Dn₁ D₅ परस्पर (for प्रहारिण)

4 ^a) Ko २ अक्षरन्, K₅ अकरोन्, D₂ अरक्षन् (for अरक्षन्) —^b) K₁ भीष्मे, D₅ भीमो K₃ महाहवे (for समन्तत) — K₃ om 4th —^c) G₃ पांडवो —^d) Ko अक्षरन् (for अरक्षन्) Ś₁ K₁ २ D₁ आहवे; Co आत्मन (as in text) K₅ रक्षन्व्यूह महात्मान — After 4, D₄ S 19

तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
 स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
 महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
 इतरेतरमन्वीर्युयथाभागमवस्थिताः ।
 रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
 तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
 श्येनेन व्यूहराजेन तेनाज्येन संयुगे ॥ ७
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।

नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
 शीर्षं तस्याभवद्दीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 विधुन्वन्नाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
 अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
 महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
 दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
 धृष्टो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
 धृष्टे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।

C 6 2056
B 6 69 12
K 6 69 15

272* अजातशत्रु शत्रूणा मनासि ममकम्पयन् ।
 श्येनवद्बृहत् व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
 स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्तेषु भारत ।
 मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमत ।
 स्वयं सर्वेण मैन्येन द्रोगेनानुमतस्तदा । [5]
 ययान्यूहं ज्ञातनव सोऽन्ववर्तत तस्युन ।

[(L 1) G2 अजातशत्रु — (L 2) T2 श्येन व्यवा-
 दबृह, G2 श्येनवद्बृहत् व्यूह, M श्येनवद्वचनबृह — (L 3)
 G1.2 सुविज्ञानम् D4 अग्निचित्तेषु, M3 ऋत्तित्तेषु — (L 5)
 D4 [अ]नुगतम्, G1 [अ]नुमितम् — (L 6) T1 G2 व्यूह-
 (T1 'क्ष')सुन्य (for यथाव्यूह) T2 G1 ज्ञाननव G2
 सो न्यवतन M1 2 5 न (for तत्)]

5 °) K1 ययानेक, K4 यत्रानीकं, K5 B2 Da
 Dn1 D2 2 5 S रथानीकात् (T2 G1 'कान्'), B1 3 4
 रथानीकं, Dn2 D4 7 8 महाराज, D1 शतानीक (for
 रथानीक) — °) K1 om. (hapl) from ता in 5°
 up to 6^d D2 स तेन (for महता) D2 रथभागेन
 (for 'यशेन) — °) K5 D2 संसृतो, D5 शृशतो
 (for सवृतो) K3 5 D1 3 T G2 4 M (except M4)
 चलित्ता (for रथिनां) S1 सवृतो रथवाहन, Ko 2 कंपयश्च
 वसुवरां.

6 K1 om 6 (cf. v 1 5) — °) K4 B2-4 Da
 Dn D4 5 7 8 इतरे चान्वयु सर्वे, K5 D2 इतरे कुरव
 सर्वे, T1 G4 इतरेनुययु सर्वे, T2 इतरे न ययु सर्वान्,
 G1.3 अन्ये तमन्व (G2 'न्व')यु सर्वे, G2 M1 2 5 इतरे
 तमन्वयु सर्वे (hypermetric), M2 इतरे स्वन्वयु सर्वे,
 M4 इतरेवरव सर्वे — °) = 6 23 11^b B2-4 Da
 Dn D4 5 7 8 S ययास्थानम् (for 'भागम्) — °)
 Dn2 D4 7 8 T2 G8 पत्तिनश्च (for पत्तयश्च) T2 G1 3
 M4 चापि (for चैव) T1 G2 4 रथिन पदातिनश्चापि
 (hypermetric) — °) K5 D1 2 सादयस् (for सादिनस्)

7 °) K1 तान्दृष्ट्वा, K3 बृहद्वा (sic), Dn2 Da
 ता दृष्ट्वा, T2 त दृष्ट्वा (for तान्दृष्ट्वा) S1 K3 प्रच्यु
 तान्, K4 5 Da1 Dn1 D5 [अ]भ्युद्यतान्, Dn2 D4.8
 [अ]भ्युद्यतान्, D1 7 प्रस्थितान्, D2 8 [अ]भ्युत्थि (D3
 टि)वान्, D5 प्राप्य तान्, S द्रवत् (G3 विद्रुत्) (for
 प्रोद्यतान्) K1 T2 G1-3 M सखे — °) S1 पाण्डव
 श्च, K3 D2.6 7 m पाण्डवापि, K4 5 B1 D2 8 पाण्डवा
 हि (for पाण्डवाश्च) S पाण्डवा अपि भारत — °) S
 श्येनव्यूहेन सव्यूह — °) Ko 2 D2 6 तेनाजेये (Ko
 'ध्ये)न, K3 तेनाजयत्, K5 तेनाजौ ये च, B3 तेना
 जयण, D1 ते व्यराजत्, D2 तेन ज्येष्टेन, S समनहत्
 (G2 'नतह्य [sic], G3 'नश्यत्) (for तेनाज्येन) Ca
 cites अज्येन (as in text) M2 भारत (for सयुगे)

8 °) K3 D2 मुखे S1 तस्मिन् (for तस्य) — °)
 Da Dn1 D5 यथाबल (for महाबल) — °) T1 नयने
 (for नेत्रे) D2 शिखण्डी T2 दुर्धर्षं (for 'र्षो)
 — °) Da1 Dn1 पार्षत (for पार्षत)

9 °) K3 4 B Da2 Dn D1 3-7 T G1 3 4 M4
 शीर्षं G2 [अ]वसद् (for [अ]भवद्) D5 शिखण्डीस्या
 भवद्दीर — °) S1 सात्यक, K3 सात्यकि — °) S
 (except G3) विधुन्वन् — °) K5 ग्रीवायामभ्यवर्तत

10 Ko-3 om 10^{ab} — °) S1 अक्षौहिण्यान्, B4
 Dn2 D4 7 अक्षौहिण्या, Da1 आक्षौहिण्या, D1 5 S
 अक्षौहिण्या (G1 3 M2 'ण्या), D3 8 अक्षौहिण्या K4
 B1 2 Da Dn1 D5 च पांचाक्ष्यो, K5 D2 समं तत्र;
 B3 4 Dn2 D4 7 समग्राया, T2 समेतो ये (for समग्रा
 या) — °) S1 K4 B1 2 4 Dn D5 4 7 T1 G4 वाम
 पक्षो, D1 वामे पक्षे, M1 3 4 वामपक्षे — °) S1
 महा (for सह) S मा (M1.3-5 म)त्स्वेन (for पुत्रेण)
 D1 भारत (for सयुगे)

11 °) S1 D1 S दक्षिणे (दक्षिणश्च) B1 पुत्र, D1
 S पक्षे (for पक्ष) — °) G3 कैकेयो Da1 D5 S

C 6 3086
B 6 69 12
K 6 69 15

भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाह्वे ॥ १४
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६

[S]क्षोहिणी' — °) G₂ हुपदेशाश्च, G₆ द्रौपदेशाश्च.

12 °) K₅ D₂ 0 S पुच्छे, D₈ मध्ये (for पृष्ठे)
K₁₋₃ D₆ T₁ G₂ 4 धीमान् (for श्रीमान् — °) K₁
B D S (except M₄) वीरो (for धीमान् — °) T
G M₂ 4 चोरविक्रम (for चारं)

13 °) S च (M₂ तु) तदा (for तु रणे) D₁ वीरो
(for भीमो) K₀ 2 प्रविश्य (K₂ 'इया) त[र]रणे
भीमो — °) K₅ व्यूहत्स, D₁₁ मुखतस् (for
मुखतस्) K₄ 5 B₁ D₁₁ D₂ 3 3 तथा (for तदा) D₁
भीमो व्यूह दुरासद; S मकर सागर यथा — °) K₀₋₂
D₁ समरे (for संग्रामे)

14 °) G₈ छादयामास (for पातयामास) B D₁₁
D₁₁ D₁ 5 7 3 वीरवान्; D₁ पादवे, S संयुगे (for
भारत) — °) K₈ T₂ मोहयत् — °) S₁ K₀₋₃ D₁₁
(margin as in text) D₁ 4 (before corr) 7 3 T₁ G₄
M₁ (inf l₁₁) व्यूह (for व्यूढ) S₁ सैन्ये, D₁₁
सैन्य S महारणे (for 'ह्वे)

15 °) K₈ D₁₁ स मुह्यति, K₄ सयुध्यति, C₀
समुह्यति (as in text) D₁₁ 2 महा (for तदा) S
समुह्यमाने सैन्ये तु (G₁ 8 च) — °) K₈ धनंजय
— °) D₁₁ D₁₁ (before corr) D₈ शरसहस्राणि, D₈
शरसहस्रेण

16 °) K₂ पर संवार्य; K₄ परिसंधाय, K₅ D₂ 3 0 T
G₁ 2 4 M प्रतिसंधार्य; B₁₋₃ D₁₁ D₁ 5 C₁₁ प्रतिसंधाय,
B₄ D₁₁ D₈ युधि संधाय, G₈ ऋतिसंधार्य (sic), D₁ 7
युधि संधार्य (for परिसंधार्य) K₈ परिवार्य च शस्त्राणि
— °) D₁ यानि मुक्तानि, G₁ 8 पातयामास, M₅ भीष्म-
मुक्तानि (for भीष्ममुक्तानि) — D₂ om 16^{ed} — °)
B₈ सेनानीकेन T₁ G सद्दष्टो (for हृष्टेन) D₁ गानेये
नार्जुन सखे — °) K₁ 4 B₁₋₃ D₁ 8 0 S समुपास्थित

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
भ्रातृणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ १७
आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ १८
देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संग्रयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकैः ॥ २०

(for समवस्थित)

17 D₂ transp 17^{ab} and 17^{cd} — °) K₄ युधि
ष्ठिरो (for दुर्योधनो) — °) K₄ भारद्वाजाय भारत
— D₂ om 17^{ed} — °) S क्षय (for वध) — °)
S₁ K₀ 1 T₂ वर — °) B D₁₁ D₁₁ D₁ 5 7 3 सत्ये
(for युद्धे) — °) S₁ स्पर्धमानो; K₁ 2 स्मरमानो,
K₄ B D₁₁ D₁₁ D₂ 5 7 त्वरमाणो (for स्मर) K₂
महारथे, K₃ महीपते, D₁₁ महारथा

18 °) M (except M₄) सत्तमो (for सतत) K₄ 2
D₁₋₃ 0 3 T G M₁₋₃ 2 हि त्व (by transp), M₄
वीर (for त्वं हि) — °) K₂ D₂ महारथ, S भवा
न्मम (for ममानघ) — °) K₀₋₂ D₁ च (for हि)
S₁ K₀ 1 T₁ G₂ 4 M₂ त्वा (for त्वां)

19 °) K₈ सुरानपि, T₂ देवाना च (for देवानपि)
— °) K₃ प्रार्थयामि, D₉ 'याम D₁ प्रार्थयाना महद्यद्
— °) B₈ D₈ किं तु (for किमु) — °) G₁ 8 हतवीर्य
— After 19, N ins

273* स तथा कुर भद्र ते यथा वध्यन्ति पाण्डवा ।

[K₁ m त्व, D₁ त्व (for स) K₂ तथा (for यथा)
S₁ नश्यति, K₂ विध्यन्ति; C₁₁ वध्यन्ति (as above) S₁
K₁ पादव, D₈ पाटवान्]

20 °) D₁₁ उक्तास्, D₈ उक्ते D₈ तदा (for
ततो) — °) K₁ मारिष, B D₁₁ D₁₁ D₁ 5 सयुगे,
D₁ M₁ 2 3 (sup l₁₁) 3 धीमता, T G M₅ 4
भारत, C_d मारिष (as in text) — After 20^{ab},
S ins

274* उवाच तत्र राजान सकुब्द इव निःश्वसन् ।
पालिशस्त्वं न जानीषि पाण्डवाना पराक्रमम् ।

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २१
 शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 अविध्यन्निशितैर्वर्णैर्जनुदेशे हसन्निव ॥ २२
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत् ।
 संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छत्रभृतां वरात् ॥ २३
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
 भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २४

तत्रामिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
 विन्यधुर्निशितैर्वर्णैः सर्वास्तानुघतायुधान् ॥ २५
 भीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
 प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २६
 प्रगृह्य बलवद्भीरो धनुर्जलदनिखनम् ।
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २७
 शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
 अवर्जयत् संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २८

C 6 3004
B 6 69 29
K 6 69 34

न शक्या हि यथा जेतु पाण्डवा हि महाबला ।
 यथावल ययावीर्यं कर्म कुर्यामह हि ते ।
 इत्युक्त्वा ते सुत राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् । [5]

[(L 3) M2 च शक्या (for शक्या हि) T2 युधा
 (for यथा) — (L 4) G1. s M5 जे (for ते)
 — (L 5) T1 यथा (for सुत) G2 s M5 अभ्या
 पद्यत (for अभ्य)]

—^a) Ś1 अधिदत् (sio), K5 अभिहन्, B5 अभिदत्,
 D5 आगमत् (for अभिनत्) —^d) Ko D5 7 s T2
 G1. s M2 प्रेक्ष्यमाणस्य, K5 प्रेक्ष्यमाण च, Da Dn1
 D1. s प्रेक्ष (Da1 D1 'क्ष्य)माणस्तु Ś1 सत्यके, K5
 D1 c सात्यकिं, Da1 सात्यकै, G2 सार्थकै

21^a) B Da Dn D4 5.7 s च (for तु) Ko 5
 ततो (for तदा) —^b) D1 सयुगे (for भारत)
 —^c) K5-5 B Da Dn1 D2 s 6 7 T G M4 5 तयो
 (for तत्) K5 प्रवर्तते, T1 G तु वृद्धे (T1 G1 'ते)
 (for प्रवृत्ते) —^d) K5 D2 तुमुलं Ko 2 रोमहर्षण
 (for लोम) B Da Dn D1 4 5 7 s T2 M1-3 5
 घोररूप भयानक, D5 5 T1 G M4 घोररूप भयावह

22^a) K5 4 शै (K4 शै)नेय च, D1 शैनेयस्य, G5
 शैनेयस्तु K4 तत् (for रणे) —^b) G5 भारद्वाजं
 (for 'ज) —^c) B2-4 Da Dn D4 5 8 वशभिर (for
 निशितैर) —^d) B5 जनुदेशे, Da D5 जह्याद्रो (Da2
 'द्रो)ण, D5 नेत्रदेशे, D5 जह्नुदेशे, D5 जनुदेशे (for
 जनुदेशे) B2-4 Da Dn D1 4 5 S सयन् (T1 स्मरन्)
 (for हसन्)

23^b) K2 अवध्यत, T G2 4 M अयुध्यत (for
 अविध्यत) G1 8 भारद्वाजस्य युध्यत —^c) Dn2
 M1 s 5 स (for स) Ko सरक्ष्यन् T1 G transp
 राजन् and द्रोणात् Ś1 Ko-2 अस्त्रभृता (for शस्त्र)

K5 G5 वर, D5 वर (for वरात्)

24^a) T2 तदा (for ततो) Ko-2 T2 M transp
 द्रोणश्च and भीष्मश्च —^b) K5 D2 तव पुत्रश्च (K5
 'स्य) (for तथा शल्यश्च) Da1 मारिष, T1 G M
 भारत (for मारिष) T2 शल्यश्च भरतर्षभ — S1 D2
 om (hapl) 24^c-25^b, M4 om 24^c-25^d —^c)
 K1 2 भीमसेन (for 'सेन) Ko-2 रणे क्रोधाच्च, Da Dn
 D1 s 6 रणे क्रुद्ध, Dn2 अभिक्रुद्धाश् (for रणे क्रुद्धाश्)
 —^d) K4 तदा (for शरै)

25 Ś1 D2 om 25^{ab}, M4 om 25 (cf. v 1 24)
 —^a) K4 5 B2 5 Da2 D5 ततो, B4 D1 G2 तथा,
 Dn2 D4 5 T G1. s 4 M (M4 om.) अथ (for तत्र)
 —^b) S (M4 om) भारत (for मारिष) — T2 G1-3
 M1-3 5 om. 25^{cd} —^c) D2 विद्याधर; D5 अविध्यन्
 (for विध्यधुर) —^d) Ko 5 सर्वाद्य (for सर्वाद्य)

26^a) K4 5 B Da Dn1 D1-3 5 6 S द्रोणभीष्मौ
 (G2 'ष्मश्) (for भीष्मद्रोणौ) K5-5 B Da Dn
 D5-8 तु (for च) D1 रणे क्रुद्धौ, D2 तु सरन्ध्रौ,
 S शरै क्रुद्धाश् (T2 G1 s 'द्रौ) (for च सक्रुद्धाव्) —^b)
 K4 चापघतौ, K5 प्रपतंतौ, D1 न्यपततौ, D2 प्राय
 तंतौ (for आपतन्तौ) S छादयति समतत (M5 [sup
 /n] 5 स्य सयुगे) —^c) K5 Da Dn1 D2 4 5 7 s
 S च, D1 तौ (for तु) —^d) T2 महेष्वासौ M2
 महाभृष्टे (for 'हवे)

27^a) Ś1 K5 5 M2 बलवान् (for 'वद्) —^b)
 Some MSS निस्वन —^c) G2 अभ्यवर्षन् T2 M2
 तीक्ष्ण (for तूर्ण) —^d) K5 छादयतो, D5 'यान,
 D5 'यानौ Da1 दिवाकर (for 'रम्)

28^a) Ś1 K5 5 B1 2 Dn2 D2-4 6-8 तथासाद्य
 —^b) S1 Ko 2 5 Da1 D2 5 T1 G1 2 4 M4 भारताना

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
 रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ २९
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
 अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३०
 ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते ।

जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३१
 तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् ।
 भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३२
 तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।
 जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

संजय उवाच ।
 अकरोत्सुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा ।

भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १
 पूर्वाह्निं तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

K₅ M₂ पितामह, Da₁ पितामह (for 'मह') —^c) K₁
 B₂ 4 अवज्ञायत, B₁ 8 Da Dn₁ D₅ अवज्ञाय च, M₂
 आवर्जयत (for अव') Ca o oite अवज्ञाय S₁ K₅
 Dn₂ D₂ 8 6 M₁ संग्राम (for 'मे') —^d) D₈ 6 [अ]नु-
 चितयन्, D₁ [अ]थ संस्मरन्, T₁ G₂ तु संस्मरन्

29 ^a) K₅ द्रुत राजन्, D₂ [S]द्रुत राजन्, D₈
 महाराजा, T₁ G M₁ महेश्वास (G₂ 8 'स') (for महा-
 राज) —^b) Ko 2 ह्यस्य' (for अभ्य') S शिखण्डी
 नमभिद्रवत् (G₈ 'द्रवन्') —^c) Dn₁ रक्षमाणस, G₁
 रक्षमाणो K₅ 8 B D तदा, T G M₁₋₃ रणे, M₂ 8
 (before corr) रथे (for ततो) S₁ भीष्मस —^d)
 K₄ देशित, K₅ D₁ 2 नोदित, Da₁ चोदित (for
 चोदित)

30 ^a) K₁ शिखण्डे, Da₁ Dn₁ D₅ 8 शिखण्डि S₁
 Ko-2 B₁ D₁ M₄ च (for तु) K₃ समासाद्य — S₁
 Ko-2 om (hapl.) 30^b-31^c —^c) B₂ तावर्त्तयत,
 M₂ आवर्जयत K₅ सत्रस्तो (for संग्रामे) D₁ अवा
 सर्पत संग्रामे —^d) K₅ ह्वोद्धत, K₅ B₈ Dn₂ D₂ 8
 ह्वोल्बणं, D₁ T G M₁₋₄ ह्वोत्थितं (for ह्वोल्बणम्)
 M₅ युगात्ताग्निमिवोत्थित

31 S₁ Ko-2 om 31^{abc} (cf v l 30) —^d)
 Da₁ महद्यश', Dn₂ D₄ 7 (m as in text) 8 मृध
 तदा, D₈ महायश' (for महद्यश')

32 ^b) K₃ धनजय —^c) Ko-2 भीमम् (for
 भीष्मम्) S₁ [अ]भिरक्षतो, Ko-2 [अ]भ्यरक्षत, K₅

[अ]भ्यवर्षत, K₅ D₁₋₃ 6 T₂ [अ]न्व(D₈ 'तु'; T₁
 'भि')वर्षत (for [अ]भ्य'). —^d) Ko-2 शिखा (for
 कृत्वा) M₅ दद K₅ मतिं (for मतिम्)

33 ^a) D₈ त (for तद्) M₁₋₃ 8 तैलस्य चाभव-
 युद्ध —^b) D₂ देवाना (for देवाना) T₁ G देव-
 दानवयोरिव —^c) Ko जयदकाक्षिता (S₁₀), K₅ 8
 B₈ D₁₋₃ 8-7 S जयमाकाक्षता (T₁ 'ते'), B₁ 2 4 Da
 Dn D₄ 8 जयमाशस(B₈ 'सश')ता (for जय च काङ्क्षता)
 K₅ D₂ M₁ 8 8 तेषा, B₁ 2 4 Dn Dn D₁ 8-5 सख्ये,
 T G M₄ युद्धे (for नित्य) —^d) K₅ B₁ 2 4 D
 सुमहाद्भुत (D₁ 'हयुते), S सुम(G₈ [अ]सीन्व)हद्रणे
 (for परमाद्भुतम्) S₁ भीमश्च परमाद्भुत

Colophon om in K₅ D₂ — Sub-parvan
 Omitting sub-parvan name, Ko 1 D₈ T₁ G₂ 4
 mention only पचमदिवस, K₂ पचमयुद्धदिवस, K₄
 T₂ M₂ पचमेह्नि; M₄ पचमेह्निके — Adhy name
 K₄ व्यूहरचना, M₁ 2 4 व्यूहक(M₁ 'ह')रण — Adhy-
 no (figures, words or both) Da₂ (sup ltn sec
 m) 27, Dn₂ T₂ M₈ 2 66, D₁ M₈ 67, T₁ G
 64, M₁ 2 65 (as in text) — Sloka no Dn
 D₅ 34

66

1 D₁ om the ref —^a) K₅ 8 Da D₈ 6 तुमलं
 (D₈ 'ले) —^b) K₅ तथा (for तदा) —^c) K₅
 'भयादिसन्, K₅ 'भयादिष्टं, T G M₄ 'भयाद्यैव,

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशनागनं महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेपमाणैश्च वाजिमिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षमाः ॥ ५
शिरसां पाल्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।

पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्वाहुभिश्च सकामुर्कैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहुर्तेन वसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्तुसमोऽभवत् ॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कडुकः शोणितोदकः ।

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

M1-3 5 'भयादैच्छत् —^a) Ś1 K5 D2 6 पुत्र, K8 पुत्रास् (for पुत्रास्) K5 वारयितुं (for तार*)

2 ^a) Some MSS पूर्वोद्धे Ko 2 च महारौद्र, K4 तन्महायुद्ध, S तस्य रौद्रस्य (T2 भीष्मस्य) (for तन्महारौद्र) —^b) D2 राजा, T1 G2 4 M3 अहो, T2 ततो, G1 8 M1 2 4 5 अहो (for राजा) B1 रौद्रम् (for युद्धम्) —^c) Ko-1 transp कुरूणा and पाण्डवाना —^d) Ś1 मुख्य, K4 युद्ध, T G M4 मुखे (for मुख्य) M1 (inf ltn) मुख्यभूतविनाशनं

3 ^b) B1 2 Da Dn1 D5 M2 8 5 भयावहे, T G M1 4 भयानके (for महाभये) —^c) K8 5 Da1 D5 6 तुमल —^d) K5 संस्पृश्य (for संस्पृशन्) Ko-2 B8 4 Dn2 D1 2 4 7 महान्, D8 महीं (for महत्)

4 ^a) D1 नदद्भिश्चैव नागैर्द्वैर् —^b) K2 हेपमानश, Da1 D1 हर्षमाणैश्च M1 8 5 तु (for च) —^c) Ś1 Ko-2 4 शखभे (K1 4 'भी)रीनिनादैश्च; S भेरीशखमृदगौश्च —^d) K1 5 तुमल, K8 Da1 D2 8 5 6 तुमल, K4 B Da2 Dn D1 4 7 8 तुमुल

5 ^a) Ś1 Da1 युयुत्सवास्, G8 युयुद्धवस् Ś1 K8 ते (K8 च) सक्राता, Ko 2 समक्राता, K5 D2 ते निक्राता, S ते सकुद्धा (for ते विक्रान्ता) —^b) K8 महीवली, D8 महाबल, T1 G महीक्षित, T2 M मनीषिण (for महाबला) —^c) Ś1 अवगर्जतो, T1 G M अभिगर्जति —^d) S1 महर्षभ, K8 नरर्षभा, K5 महर्षभ (sic) K2 B Da Dn D1 4 5 7 8 गोष्ठेषु (Da D1 5 'ष्टे गो) वृषभा इव

6 ^a) Da1 शिरसा K2 पत्यमानानां, D8 वाय, T2 वार्यमाणाना (for पाल्यमानाना) —^b) D8 शिरै

—^a) D2 भरतोत्तम (for भरतर्षभ)

7 ^a) Ś1 णीषधारीणि (sic), Da1 'णीषधारीणी, D5 'णीषधारीणि —^b) D8 T2 'ज्वलानिव —^c) B2 न्यदृश्यन्त, Da Dn1 D5 च दृश्यते (for स्म दृश्यन्ते) —^d) Da1 भरतर्षभ, D1 भरतोत्तम

8 ^a) K8 Da Dn1 D5 विशिखैर्मथितैर्, D1 2 विशे षोन्मथितैर् — K2 om (hapl) 8^c-9^a M1 2 transp (hapl) 8^bc and 9^bc —^b) Ś1 बहुभिश्च; B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 शिरोभिश्च (for वाहुभिश्च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सकुडलै (for सकामुर्कै) —^d) D8 अभवन् (for 'वच्) K1 महीं

9 K2 om 9^a (of v 1 8) —^a) Ś1 Ko कवचा पतितैर्, K8 कवचै पतितैर्, D2 'चोपचितैर्, D5 'चोपतितैर् — M1 2 transp 8^bc and 9^bc —^b) Ś1 Ko-2 हयैश्च, K8 भद्रैश्च, Dn2 D4 7 8 मुजैश्च, T2 हृतैश्च (for हस्तैश्च) K1 ससलंकृतै (for समलं) —^c) Ko-2 मुखै (K1 मुखै, K2 मुख)श्च रक्तसंकाशै, T2 शरैश्च पत्रसंकाशैर् —^d) K5 D2 T G M1 2 4 उद्धातं (for रक्तान्तं) B4 Dn2 D4 7 8 तथा (for शुभै) K8 रक्तावनयनांशुभि, M8 5 क्षभवच्छादिता मही

10 ^b) D8 भूपते, T1 G भूपितै, T2 M1 भूगतै (for भूपते) D1 तथा गात्रैर्विभूषितै —^c) K2 सर्व (for सर्वा) Ś1 K8 B1 D1 8 समा (K8 'म)स्तीर्णा (for 'कीर्णा)

11 ^a) Da1 D5 राजमेघैश्च, Da2 रराज मेघैस् (for रजोमेघैश्च) —^b) K8 4 B D 'प्रकाशिमि —^c) T1 G2-4 निर्घोषै (for 'घोष) —^d) Da1 'समो भवेत्, D1 स्वनतीव नभस्तल Ca c oite स्तनयित्तु

C 6 8101
B 6 70 12
K 6 70 12

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 ^a) D₂ समप्रहारस् (for स सप्र^a) Co oites
सप्र^a (as in text) K₁ तमुल, K₃ & D₁ D₂ ३ ०
तुमल — ^b) D_{n1} कडुक, D₈ कचुक, D₃ कुडुक
(for कडुक) D₁ D₆ शोणितो (D₅ 'वो')दय — ^c)
K₁ D₈ प्रवर्तत, B₁ आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 ^a) T₁ G तस्मिन्महाभवे घोरे, M₁ तस्मिन्भये
महाघोरे — ^b) K₁ ३ ६ D₁ D₂ ३ ० तुमले, G₂
तुमलो Ko ३ S रोमहर्षणे — ^c) B₁ ३ 4 D_n D_n
D₁ ६ १ ४ ववर्षु, B₂ ववर्षु, S (except M₁ २)
प्रावर्षु (for ववर्षु) K₂ शरवर्षाणि, K₁ B₂-4 D_n
D_n D₁ ६ १ ४ शरजालानि — ^d) D₁ भरतर्षभ S
रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 ^a) K₁ B₁ २ D_n D_{n1} D₁ ३ ६ ० S प्रा (D₁ ३ ०
आ)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B₂-4 D₁ ३ चात्र (for
तत्र) — ^b) Ś₁ शरवर्षप्रतापित; K₁ B₁-3 D_n D_{n1}
D₁ ६ 'प्रपीडिता', T₁ G₂ ० 'वर्षाभिपीडिता — ^c)
= 15° K₁ परेश च (for परेषा च) — T₁ om
(hapl) 14^a-15° — ^d) Ś₁ Ko-३ पाण्डवाना च मारिप
(K₃ भारत), K₅ B₁ D₁ ३ ० T₂ G M₁-३ ६ संयुगे
भरतर्षभ, D_{n1} D₆ संयुगे भरतोत्तम, D₂ सग्रामे तव
भारत, M₁ योधाना राजसत्तम — After 14°, N
ins (Ko-२ om from post. half of line 2 up to
prior half of line 4)

275* सरब्धानां च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।

उत्थितेषु कवन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चाभिततेजस । [5]

निजह्य समरे शूरास्तेऽन्योन्य च परतप ।

वभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko-२ सरब्धाणा, K₃ सरब्धाणा B Da Dn
D₁ ६ १ ४ नृ (for च) D₈ योधानां, Co वीराणा (as
above) K₃ वीराणाममितौजसा, K₅ D₁-३ ० ४ शू (D₈ ३
वी)राणाममितौजसा, B₃ 4 Da Dn D₁ ६ १ ४ वीराणामति
(Da^a D₁ 'नि')तेजसां (for the post half) — (L 2)
Ko ३ धनुर्ज्यातलशब्देन, B₁ 2 Da Dn1 D₁ ६ 'ज्यातल
वोधेण, B₃ 4 Dn₂ D₁ ६ १ ४ धनुषां तलवोधेण (for the

prior half) K₃ त्रान्प न und प्राज्ञायन K₁ D₁
D₂ प्रशयत — (L 3) K₃ D₂ उच्छिद्येयु, B₂ अथ तेषु
(for उत्थितेषु) — (L 4) K₃ B₂ 4 Da Dn D₂ ६ १
१ ४ अपरे (for समरे) D₂ पर्यधावन्त — After the
prior half of line 1, Ś₁ reads 14^a-15°, repeating
it in its proper place K₁ रिपुयोधना, K₂ रिपुवधोन्त,
B₁ D₁ ६ १ ४ 'समुद्यता', D₆ 'वन्धोयता — (L 5) Ko-
Da Dn D₁ ६ १ ४ 'गताभिध', K₅ D₂ 'गदाहस्ता (for
'गताभिस्ते) K₃ 'नेनमा — (L 6) B D (except
D₂) [S]न्योन्य (for शूराश्च) K₃ 4 नेन्योन्यत्य, K₃ D₂
ने चान्योन्य (for तेऽन्योन्य च) K₁ ३ परतप (for 'न')
B Da Dn D₁ ३-६ शूरा परिपदाहद — (L 7) Ko-
तत्रसु (for वभ्रमु) Ko-३ तत्र (for चात्र) D_n D₂
मुक्ता, D₁ युक्ता (for विद्धा) K₁ २ निरङ्कुश]

— M₁ (erroneously) reads 14^a-15° after 16 — ^a)
K₅ अशाश्च, T₂ हत्वा च (for अशाश्च) K₁ T G M₁
३-६ परिधावति, K₅ D₁ ३ पर्यधावतो M₂ अशाना कुञ्
राणा च — For repetition of 14^a-15° in Ś₁, cf.
v 1 in line 4 of 275* — ^c) D_{n1} दिश (for दश)

15 T₁ om 15° (cf v.1 14) For sequence in
M₁, cf v 1 14 — ^a) Ś₁ (first time) उच्छ्रित्य; K₁
उपेत्य, D_{n1} उत्पद्य Ko निपतत्येव, K₃ निपतत्यन्ये,
G₁ प्रपतत्यन्ये — ^b) K₁ शरघातप्र, K₃ शरघातै
प्र, T₂ G₃ शरघातप्र, G₁ २ ४ शरघातप्र, M₂ शर
घातनि — ^c) = 14° — ^d) G₁ ३ M योधाना D₁
भरतोत्तम, T₂ G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) D_n
D₁ ६ १ ४ पर्यधावन्समुद्यता, D₈ ० T₁ योधा भरतसत्तम
— After 15, N ins

276* वहूनामुत्तमानानां कार्मुकाणा तथैव च ।
गदाना परिधाणा च हस्तानां चोरुभि सह ।
पादाना भूपणाना च केयूराणां च सघश ।
राशय स्स प्रहृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko ३ ३ B₂-4 D₁-३ ० वाहू (K₃ 'हु')नाम्,
K₁ ० वहूनाम्, K₄ B₁ D_{n1} वाहानाम् (for वहूनाम्)
Ś₁ Ko-२ 4 B₂-4 Da Dn1 D₈ ० कार्मुकानां, K₅ D₂
कवचाना, K₆ B Da Dn1 D₁-३ ६ ० च भारत (for

अश्वानां कुञ्जराणा च स्थानां चातिवर्तताम् ।
 संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
 गदामिरसिभिः प्रासैर्वाणैश्च नतपर्वभिः ।
 जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
 अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिधैरिव ॥ १८
 मृष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
 अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
 विरथा गथिनश्चात्र निखिंशवरधारिणः ।
 अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैपिणः ॥ २०

C 6 316
B 6 70 27
P 6 70 27

तथैव च) — (L 2) Ś1 Ko 3 Da Dn1 D5 परिधाना
 Ś1 Ko-2 हताना (for हस्ताना) Ś1 शोनानि (sio), Ko 1
 ऊरुभिः, K5 चारुभिः (for चोरुभिः) Dn2 D4 7 8 शर-
 गन्तिकादाभिश्च खड्गैश्च पतितैर्मुनि — (L 3) Ś1 Ko-2 पदा-
 (Ś1 पादाः, K1 पारा) नाना भूषणाना (for the prior
 half) Da1 केयुराणा K4 5 B Da Dn D2 4-8 सर्वश
 (for सधत्र) D1 तथा सर्वायुधै नह (for the post
 half) — (L 4) Ś1 B2-4 Da Dn D4 5 8 चात्र,
 Ko-3 D8 स्मात्र, K4 B1 D1 7 तत्र (for स प्र-)
 — Ś1 D2 om. (hapl) from the post half of line
 4 up to 16^c K1 भीष्म, K8 भीष्मे (for भीष्म-)
 B Da Dn1 D1 5 भीष्मभीष्ममामे, Dn2 D4 7 8 भीष्म-
 भीष्ममामामे]

16 Ś1 D2 om 16^{ab} (cf v l 275*, line 4)
 — ^a) K2 B4 Dn2 D4 7 8 अश्वानां धावमानाना — ^b)
 Ko 1 4 B1-8 Da Dn1 D5 चानि (K1 'ति) वर्तिना, K8
 विनिवर्तिना, D8 चानिवर्तता, S च वरुथिना (for चाति-
 वर्तताम्) K2 B4 Dn2 D4 7 8 कुञ्जराणा निवर्तता,
 D1 पदाताना विशा पते — ^c) Da1 सवाता, S राशय
 (for संघाता) D1 च विदृश्यते, T1 G4 सप्रदं, T2
 तु प्रदं, G1 8 स्म सुदं, G2 स तु दं, M स्मात्र दं
 (for स्म प्रदं) — ^d) K8 तव (for the first तत्र)
 — After 16, K2 reads (hapl) 19^{cd}, repeating it
 in its proper place, on the other hand, M3 erro-
 neously reads 14^e-15^d

17 ^a) S परिधै (for असिभिः) K8 पाशैर्, D6
 प्राशैर् (for प्रासैर्) — ^b) K8 5 B2 Da Dn1 D2 5
 T G2-4 M4 वाणैः सनत्पर्वभिः, Dn2 D4 वाणैश्चानत
 — ^d) K4 कालदेशिता, K5 Da1 D1 'नोदिता, D3
 काल आगते, D6 चलनोदिता

18 ^a) Ko 2 M8 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1
 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) D1 विव्यधु, M2
 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś Ko 2 B8 भुवि (for युधि)
 — ^c) S वा (T1 G4 य) हुभिः (for बहुधा) Ś1 परि
 सज्जत, T1 G4 समसज्जते, G1 'सज्यत, G2 'सज्यंत
 — ^d) Ś1 आयुधै, K8 चायसै (for आयसै) K8 D8

अपि, K4 सह (for इव)

19 K1 om 19^{ab} (cf v l 18) — ^b) Ś1 वलै-
 श्चैव, K5 D2 6 करैश्चैव, B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि,
 B8 4 Dn2 D4 7 8 तलैः कीलैर्, D1 मुसलैश्च (for तलै-
 श्चैव) — K2 reads 19^{cd} for the first time after
 16 — ^c) K2 (first time) जघ्निरे (for जघ्निरे)
 — ^d) K6 पाहुभि K4 पाडवास्तावकै सह — After
 19, N ins

277* पतितैः पालमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।

घोरमायोधन जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L 1) Ś1 पातितै K1 पातमानैश्च, K2 पाति (for
 पाल*) Ś1 Ko 2 विचेष्टद्भिश्च — (L 2) D1 जात
 (for जज्ञे) B2 तव (for the first तत्र) B1 2 4
 Da Dn D3 5 नरेश्वर (for जने*)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षयूताभिदेवने ।

भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।

मध्ये च महती सेना केशदौवलशाहला ।

हतारोहा हया राजत्रयिनो विरथा अपि । [5]

विचेरुस्त्र संग्रामे निखिंशवरधारिणः ।

[(L 1) T2 'नदिते (for 'देवने) — (L 2) G1-8
 भीमे (for भीष्मे) T2 G1 8 M2 'सेने च (for 'सेनेन)
 — (L 4) M1 8 4 मध्येन महती सेना — (L 5)
 T1 हता, T2 हयान्, M5 रथा (for हया) G2
 रुधिरे (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुस् (for
 विचेरुस्)]

20 ^a) K5 D2 परिघा (for विरथा) Ś1 Ko-2
 रथिनोरथिनश्चात्र — ^b) K8 D2 निस्तृशवर, K5 निस्तृ
 शावर, D6 निखिंश वर, S प्रगृहीतोद्यतायुधा — ^c)
 Ko-8 Dn2 अम्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1-8. 5-7
 अभिधावत, S अभिधावति

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
 तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
 ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
 क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।

तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
 अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
 उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
 तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 ^a) D₂ समप्रहारस् (for स सप्र^a) Co cites
 सप्र^a (as in text) K₁ तमुल^a, K₃ 5 Da₁ D₂ 3 5 0
 तुमले — ^b) Dn₁ कंदुक, D₀ कचुक, D₃ कुदुक
 (for कटुक) Da₁ D₀ शोणितो (D₃ 'वो'दय — ^c)
 K₁ D₃ प्रवर्तत, B₁ आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 ^a) T₁ G तस्मिन्महाभवे घोरे, M₁ तस्मिन्भये
 महाघोरे — ^b) K₁ 3 5 Da₁ D₂ 3 5 तुमले, G₂
 तुमले Ko 2 S रोमहर्षणे — ^c) B₁ 3 4 Da Dn
 D₁ 5 7 8 ववर्षु, B₂ वभूषु, S (except M₁ 2)
 प्रावर्षज् (for ववर्षु) K₂ शरवर्षाणि, K₁ B₂-4 Da
 Dn D₁ 5 7 8 शरजालानि — ^d) D₁ भरतर्षभ, S
 रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 ^a) K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₁ 3 5 0 S प्रा (D₁ 3 0
 धा)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B₂-4 D₁ 3 चात्र (for
 तत्र) — ^b) Ś₁ शरवर्षप्रतापित, K₁ B₁-3 Da Dn₁
 D₁ 5 'प्रपीडिता', T₁ G₂ 0 'वर्षाभिपीडिता — ^c)
 = 15° K₁ परेश च (for परेषा च) — T₁ om
 (hapl) 14^d-15° — ^d) Ś₁ Ko-3 पाण्डवानां च मारिप
 (K₃ भारत), K₅ B₁ D₁ 3 0 T₂ G M₁-3 5 संयुगे
 भरतर्षभ, Da₁ D₅ संयुगे भरतोत्तम, D₂ सग्रामे तव
 भारत, M₁ योधाना राजसत्तम — After 14^d, N
 ins (Ko-2 om from post half of line 2 up to
 prior half of line 4)

275* सरब्धाना च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।

धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।

उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।

समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।

शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजस । [5]

निजघ्न समरे शूरास्तेऽन्योन्य च परतप ।

वभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko-2 सरब्धाना, K₃ सरब्धानां B Da Dn
 D₁ 5 7 8 नृ (for च) Da योधानां, Co वीराणा (as
 above) K₃ वीराणाममितौजसा, K₅ D₁-3 0 8 श् (D₃ 8
 वी)राणाममितौजसा, B₃ 4 Dn Dn D₁ 5 7 वीराणामति
 (Da₂ D₁ 'मि)तेजसा (for the post half) — (L 2)
 Ko 2 धनुर्ज्याघातशब्देन, B₁ 2 Da Dn₁ D₁ 5 'ज्यातल-
 घोषेण, B₃ 4 Dn₂ D₁ 7 8 धनुषां तलघोषेण (for the

prior half) K₃ transp न and प्राज्ञायत K₃ Da₁
 D₅ प्राज्ञायत — (L 3) K₃ D₂ उत्थितेषु, B₂ अथ तेषु
 (for उत्थितेषु) — (L 4) K₃ B₃ 4 Da Dn D₁ 4 5
 7 8 अपरे (for समरे) D₂ पयभावत — After the
 prior half of line 4, Ś₁ reads 14^f-15^a, repeating
 it in its proper place K₁ रिपुयोधना, K₃ रिपुवधोद्यत,
 B₁ D₁ 7 8 'नमुयना, D₀ 'वन्धोयना — (L 5) Ko-4
 Da Dn D₁ 4 5 7 8 'गदाभिश्च, K₅ D₂ 'गदाहस्ता (for
 'गदाभिस्ते) K₃ 'तेजसा — (L 6) B D (except
 D₂) [S]न्योन्य (for शूरास्) K₃ 4 तेन्योन्यस्य, K₅ D₂
 ते चान्योन्य (for तेऽन्योन्य च) K₁ 3 परतप (for 'तप)
 B Da Dn D₁ 3-8 शूरा परिघवाहव — (L 7) Ko-2
 तत्रसु (for वभ्रमु) Ko-3 तत्र (for चात्र) Dn₂ D₅
 मुक्ता, D₁ युक्ता (for विद्धा) K₁ 2 निरङ्कुश]

— M₁ (erroneously) reads 14^f-15^d after 16 — ^e)
 K₅ अश्वाश्च, T₂ हत्वा च (for अश्वाश्च) K₁ T G M₁
 3-5 परिधावन्ति, K₅ D₁ 3 पर्यधावतो M₂ अश्वाना कुज
 राणा च — For repetition of 14^f-15^a in Ś₁, cf.
 v 1 in line 4 of 275* — ^f) Dn₁ दिश (for दश)

15 T₁ om 15^{ab} (cf v 1 14) For sequence in
 M₁, of v 1 14. — ^a) Ś₁ (first time) उत्पत्य, K₅
 उपेत्य, Da₁ उत्पद्य Ko निपतत्येव, K₅ निपतत्यन्ये,
 G₁ प्रपतत्यन्ये — ^b) K₁ शरघातप्र, K₅ शरघातै
 प्र, T₂ G₃ शरघातप्र, G₁ 2 4 शरघातप्र, M₂ शर-
 घातनि — ^c) = 14^c — ^d) G₁ 2 M योधाना D₁
 भरतोत्तम, T₂ G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) Dn₂
 D₁ 7 8 पर्यधावन्समुद्यता, D₃ 0 T₁ योधा भरतसत्तम
 — After 15, N ins

276* बहूनामुत्तमाङ्गाना कार्मुकाणा तथैव च ।

गदाना परिघाणा च हस्ताना चौरुभि सह ।

पादाना भूषणानां च केयूराणा च सद्यश ।

राशयस्स प्रदृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko 2 3 B₂-4 D₁-3 0 बाहू (K₂ 'हु)नाम्,
 K₁ 5 बहुनाम्, K₄ B₁ Dn₁ बाहूनाम् (for बहुनाम्)
 Ś₁ Ko-2 4 B₂-4 Da Dn₁ D₃ 5 कार्मुकानां, K₅ D₂
 कवचाना. K₆ B Da Dn₁ D₁-3 5 0 च भारत (for

अश्वाना कुञ्जराणा च गथाना चातिवर्तताम् ।
 संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विगां पते ॥ १६
 गदाभिरग्निभिः प्राप्तैर्गणैश्च नतपर्वभिः ।
 जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
 अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुण्डला युधि ।

बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिधैरिव ॥ १८
 मुष्टिभिर्जान्तिभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
 अन्योन्यं जग्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
 विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशत्वरधारिणः ।
 अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैपिणः ॥ २०

C 6 3116
B 6 70 27
P 6 70 27

नध्वे च) — (L 2) Ś1 Ko 2 Da Dn1 D. पन्थाना
 Ś1 Ko-2 हवाना (for एताना) S1 डोननि (sic), Ko 1
 नन्नि, Ks चाग्नि (for जोगनि) Dn2 D1 7 8 दार-
 शन्तिनाभिश्च नैश्च पत्तिभुवि — (L 3) Ś1 Ko-2 पत्-
 (Ś1 पात्, K1 पात्)नाना भूपाना (for the prior
 half) Dn1 डेपुत्ता K1 3 B Da Dn D2 4-3 मवः
 (for मवः) D1 तथा मरापुरे नह (for the post
 half) — (L 4) S1 B2-4 Da Dn D1 2 3 चात्र,
 Ko-3 D2 म्मात्र, K4 B1 D1 7 नत्र (for स प्र)
 — Ś1 D2 om (hapl) from the post
 4 up to 16^c K1 नीप्, K2 नीप् (for नीप्)
 B Da Dn1 D1 2 नीप्नीनमतामि, Dn2 D1 2 नीप्
 नीनमतामि]

16 Ś1 D2 om 16^{a*} (cf v 1 275*, line 4)
 — ^a) K2 B1 Dn2 D1 2 अश्वाना धावमानाना — ^b)
 Ko 1 4 B1-3 Da Dn1 D. चानि(K1 ति)वर्तिना, K2
 विनिवर्तिन, D3 चानिवर्तना, S च वरुथिना (for चाति
 वर्तनाम्) K2 B1 Dn2 D1 7 8 कुञ्जराणा निवर्तता,
 D1 पदाताना विगा पते — ^c) Dn1 मघाता, S राशय
 (for मघाता) D1 च विदृश्यंते, T1 G1 सप्रद, T2
 तु प्रद; G1 3 म सुद, G2 म सु द, M म्मात्र द
 (for म प्रद) — ^d) K2 तत्र (for the first तत्र)
 — After 16, K2 reads (hapl) 19^{ad}, repeating it
 in its proper place, on the other hand, M2 erro-
 neously reads 14^c-15^d

17 ^a) S परिधै (for क्षमिभि) K2 पादौर्, D2
 प्रादौर् (for प्रायैर्) — ^b) K2 2 B2 Da Dn1 D2
 T G2-4 M2 दार्ण मनतपर्वनि, Dn2 D1 दार्णश्चानत
 — ^d) K2 कालवेदिता, K2 Da1 D1 नोदिता, D2
 काल आगते, D2 कालनोदिता

18 ^a) Ko 2 M2 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1
 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) D1 विज्यु, M2
 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś Ko 2 B2 भुवि (for युधि)
 — ^c) S चा(T1 G1 य)हुभि (for बहुधा) Ś1 परि
 मज्जत, T1 G1 मममज्जते, G1 मज्यत, G2 मज्यंत
 — ^d) Ś1 आयुधै, K2 चायमै (for आयसै) K2 D2

क्षपि, K4 मह (for इव)

19 K1 om 19^{ab} (cf v 1 18) — ^b) Ś1 वलै-
 श्रव, K2 D2 6 करैश्च, B2 Da Dn1 D2 तलैश्चापि,
 B2 4 Dn2 D1 7 8 तलै कीलैर्, D1 मुसलैश्च (for तलै-
 श्रव) — K2 reads 19^{ad} for the first time after
 16 — ^c) K2 (first time) जग्निरे (for जग्निरे)
 — ^d) K. पांडुभि K2 पाउवास्तावकै सह — After
 19, N ins

277* पतितं पात्यमानैश्च विचेष्टद्विश्च भूतले ।

घोरमायोधन जने तत्र तत्र जनेध्वर ।

[(L 1) S1 पानिर्न K1 पानमानैश्च, K2 पाति (for
 पाल) S1 Ko 2 विचेष्टद्विश्च — (L 2) D1 जात
 (for जने) B2 नव (for the first नत्र) B1 2 4
 Da Dn D1 2 नरेश्च (for जने)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षयूताभिदेवने ।

भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।

प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघवरद्विणी ।

मध्ये च महती सेना केशदौवललाद्वला ।

हतारोहा हया राजत्रयिनो विरथा अपि । [5]

विचेष्टन्त्र सग्रामे निस्त्रिंशत्वरधारिण ।

[(L 1) T2 नदिते (for देवने) — (L 2) G1-3
 भीमे (for भीष्मे) T2 G1 3 M2 मेने च (for सेनेन)
 — (L 4) M1 3 4 मध्येन महतीं सेना — (L 5)
 T1 हता, T2 हयान्, M2 रथा (for हया) G2
 रथिरे (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुश्च (for
 विचेष्ट)]

20 ^a) K2 D2 परिधा (for विरथा) S1 Ko-2
 रथिनोरथिनश्चात्र — ^b) K2 D2 निस्तृशवर, K2 निस्तृ
 शावर; D2 निस्त्रिंश वर, S प्रगृहीतोद्यतायुधा — ^c)
 Ko-3 Dn2 अम्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1-3 4-1
 अभिधावत, S अभिधावति

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २१

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
भीष्ममभ्यद्रवन्कुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पदपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्प्रावृणन्त्यांश्च पार्थिवान् ।
तमभ्यधावद्गङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।
ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ।
बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।
अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ३
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाभ्वरे ।
ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ४

21 ^b) B Da₂ Dn₁ D₅ कालिङ्गैर् M₄ युत (for वृत) — ^o) S परिवार्य (for पुरस्कृत्य) G₁ ३ भीम (for भीष्म)

22 ^b) D₅ पुरस्कृत्य (for परिवार्य) — ^o) Ś₁ अभ्याद्रवन्; K₃ 'भ्यद्रवत्, S 'भ्यपतन् — ^d) Ś₁ Ko-4 D₃ ततो युद्धमवर्तत, K₅ D₂ ६ रणे त्वरितविक्रमा', Da₁ रणे रभ्यसवाहन; D₁ रणे सहयवाहना, C₅ as in text

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko-2 mention only पचमयुद्धदिवस, K₄ पचमे द्वि, D₂ चतुर्थयुद्धदिवस, T G₂ 4 पचमदिवस, M₄ पचमेद्विके — *Adhy name* K₄ T₂ G₂ M₁ 2 4 सकल युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da₂ (*sup in sec m*) 28, Dn₂ T₂ M₃ 4 67, D₁ M₅ 68, T₁ G₂ 65, M₁ 2 66 (as in text) — *Śloka no* Dn₁ (wrongly) 38, Dn₂ D₅ 29

67

1 ^a) K₅ D₁ 2 T₂ G₂ सयुक्तान् — ^b) B₃ 4 Dn₂ D₄ 8 T₁ G₂ बांधवान्, T₂ पाडव', M₁-3 8 पाडवान् (for पार्थिवान्) — ^c) K₃ 4 B Da Dn D₃-5 7 8 T₂ G₁ 8 M₄ समभ्यधावद्, K₅ D₂ ६ समाधावत्, D₁ समभ्ययाच्च.

2 ^a) K₃ पाचजन्यश्च (sic) K₅ D₂ ६ निर्घोषाद् (for

निर्घोष) — ^b) S (except T₂) श्रुत्वा वै (for धनुषो) K₃ Da₁ गांढीवस्य, K₅ गाजिवस्य — ^d) K₃ D₁ सर्वेया (for सर्वान्नो) C₅ oites नो (as in text) — After 2, N ins

279* सिंहलाङ्गुलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

[D₁ कपि' (for सिंह') D₃ 'मकाग (for 'माकाशे) K₃ 5 D₁ 3 पावक (for पर्वतम्)]

3 B₁ om 3^{ab} — ^a) K₄ असज्जमान, D₃ असर्ज'; T G₁ 3 4 M₁ 4 असज्य', G₂ असत्य' K₃ असज्जत महास्तम, D₁ असज्जत महास्तोमे — ^b) K₃ 4 B (B₁ om) D (except D₂ 3 ६) S धूमराशि (T G₁ 'जि)म् (for 'केतुम्) Ś₁ K₃ D₃ M₃ 5 इवोच्छ्रित, T₁ G₁ इवोद्यत — ^c) Ko-2 च दिव्य, K₄ Da₂ D₂ 5 ६ 8 T G₂ M₂ 4 विचित्र (for च चित्र) Da₁ M₁ 8 5 बहुवर्ण विचित्र च — ^d) Ś₁ Ko-2 M₂ 3 5 दिव्य (for 'व्य) K₃ 'लक्षित — ^e) D₃ तदा राजन्, S रणे राजन् (for महाराज) — ^f) K₁ 5 D₂ गाजीवधन्वन (K₃ 'ना), D₃ ६ G₂ 'धन्विन'

4 S transp 4^{ab} and 4^{cd} — ^a) Ś₁ मेघमव्यक्तं, Da₁ T₁ G₂-4 'मध्यस्थ — ^b) Ś₁ G₂-4 भ्राजमानम्, T₁ राजमानम् (for 'मानाम्) — ^c) K₃ 5 D₂ गाजिव (for गाण्डिव) Ś₁ रुक्मपृष्ठ (for 'पृष्ठ) Ś₁ महा रथ, Ko 'रथ, K₃ D₁ 'हवे, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 'सृधे, K₅ महद्धनु, D₂-8 महाधनु S सुवर्णपृष्ठ गाडीव रणे (M₁ 2 4 ६ 'थे) द्रक्ष्याम (T₁ मि) भारत

अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
 सुधोर तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ५
 चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
 दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ६
 अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ।
 दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ७
 कादिग्भृताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः ।

अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ८
 भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
 तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शांतनवो रणे ॥ ९
 समुत्पतन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ १०
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११

C 6 3130
B 6 71 12
K. 6 71 12

5 ^a) K₃ D₁ अशुश्रुवृ, K₁ B Da₂ D₄ s 7 आशु
 श्रुम, S अश्रौषं च K₈ D₁ रव, D₅ शुभं (for
 भृश) In K₄, the portion of the text from चास्य
 up to the end of 5² is lost on a damaged fol.
 T₁ G तात, T₂ M तत्र (for चास्य) —^b) T₁ G₄
 पादवत्, T₂ G₁₋₃ M गाढी (T₂ 'दि)वत्य (for शक्र
 स्येव) Cc d cite शक्रस्य Da₁ [अ]भिगर्जित, D₅
 T₂ M [अ]भिगर्जित, T₁ G₄ च गर्जत K₈ D₁
 अशनेरिव गर्जत (D₁ 'र्जित) —^c) D₅ सुधोर Ś₁
 यलयो, K₅ D₂ तलत (for तलयो) K₃ सुधोप
 स्तुमुल् शब्दो, S सुधोर (T₂ M₂ र) तलशब्द च
 —^d) Ś₁ निघ्नत, D₅ s निघ्नतस् K₁ साहिनीं (for
 वाहिनीम्)

6 ^a) Ś₁ Ko-2 महावेग (for यथा मेघ) —^b)
 G₄ सु (for स) K₅ Da D₂ G₂ स्तनयित्नुवान्
 K₈ ख पृथ्वीमभिप्लावयन् —^c) Ś₁ Ko ख प्लावयन्,
 D₅ स प्लावयन्, T G M₄ सडाडयन् (for सप्लावयन्)
 B₂₋₃ Da Dn D₄ s 7 s दिश (Da Dn₁ D₅ 'श)
 सप्ला (D₅ 'श्रा)वयामास — After 6, D₁ records (in
 marg) 2900 as the aggregate śloka no

7 In K₄, the portion of the text from अभ्य up
 to स्त्रमो in 7^d, is lost on a damaged fol —^a) Ś₁
 Ko-3 s D₁₋₃ समभ्यधावद्वा (K₁ 'द्वा)गेयं, D₅ तत
 समभ्यधावत —^b) K₈ भैरवास्त्रेण धनंजय (hyper-
 metric) —^c) M₄ दिश (for दिश) K₈ s D₂
 M वा (for च) T G दिश (T₂ तत, G₂ दिश)
 प्रतीचीं प्राचीं वा —^d) Ś₁ K₈ न जानीमो विमोहिता,
 D₅ न जानीम सुमोहिता, M₂ जानीमोऽस्त्रविमोहिता

8 ^a) Ś₁ M₂ 4 कादिग्नी (M₄ 'द्वा)का, Ko-2 हा
 दिग्भृता; K₃ वादिग्भृता, T₁ G₁₋₃ कादिग्भृता, G₂
 कादिग्भृ का (sic), M₅ काति श्रुता (sic), Ca c d
 कादिग्भृता (as in text) Ś₁ चिन्तयतो, Ko-2 D₅ G₄

M₂ शातपत्रा, B₂ T₂ M₄ श्रातवाहा, D₁ च सभ्राता,
 D₇ m शातशस्त्रा, G₁ s श्रातवक्त्रा, M₁ s s शातगात्रा,
 Cd श्रातपत्रा, Ca श्रान्तपत्रा (as in text) Co cites
 पत्र —^b) K₂₋₅ B D (except D₃) हतास्त्रा, G₁ नता
 स्त्रा (for हतास्त्रा) K₈ D₁ हततेजस (for 'चेतस) —^c)
 K₈ अभिसंश्लिष्य, K₅ D₅ s 'संश्लिष्य (for 'संश्लिष्य)
 —^d) Ko 1 योधास्त्रै (for योधास्त्रे) K₈ D₁ भरतोत्तम

9 ^a) Ko-2 s D₂ s एवोपलीयत (D₅ 'ते), K₈
 D₁ T₁ G M₁₋₃ s एव व्यलीयत, K₄ damaged, B
 Da Dn₁ D₅₋₅ T₂ M₄ एवाभ्यलीयत (B₃ 4 Dn₁ 'ते),
 Dn₂ D₁ s एवाभिलीयते Ca c cite अभ्यलीयन्ते, text
 as in Ś₁ only —^b) K₅ ह्वात्मजै, D₁ तवात्मज,
 M₅ तवानुजै —^c) K₈ तेषामाप्यायते चाशु, D₁ ते
 पामाप्यायने चाशुद्, T₂ तेषामार्तायनमभूद्, G₂ तेषा तु
 त्रायमाणोभूद्, Cv as in text Co d cite आर्तायन
 —^d) T₂ भीष्म शातनवं रणे

10 ^a) K₄ B Da Dn D₄ s 7 s स (Dn₂ त)सुत्प
 तति, D₂ (marg sec m) s s M₁₋₃ s समुत्पत्य च; T
 G M₄ समुत्पत्य च (for समुत्पतन्त) Ś₁ वित्रस्त्या K₈
 समुत्पेतु सुवीरास्ते, D₁ समुत्पत्य च वीरास्त्रे —^b) K₈
 B₁ s 4 D (except Dn₂ D₂) T G₄ M₃₋₅ तथा (for
 तदा) —^c) T₂ सादयश् (for सादिनश्) —^d)
 Ko-2 T₁ G₄ भूमौ चैव, K₄ भूमेरेव, B Da Dn₁
 D₈₋₅ s M भूमेश्चापि (for भूमौ चापि) T₁ G पदा-
 तिन — After 11, K₈ ins

280* गजेभ्यो गजयोधाश्च वित्रस्ता भयमोहिता ।

विह्वला प्रत्यदृश्यन्त न जानन्ति दिशो नृप ।

11 ^b) S (except T G₄) विष्फूर्जितम् —^c) Ko
 भूतानि (for भीतानि) T₂ सर्वभूतानि भ्रातानि —^d)
 Ś₁ K₄ B₁ s 4 Da Dn D₈₋₅ 7 s Cap c d न्यवा (B₄
 पा)लीयत, B₈ न्यलीयत च, D₅ विलपति स्म, T₂
 न्यवानीयत, Ca न्यवधीयत (for न्यवलीयन्त) T G
 सर्वश; M भागश (for भारत) K₈ D₁ न्यलीयत

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु वृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।
 गोपानां बहुसाहसैर्वैर्गोवासनो वृतः ॥ १२
 मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगतेषु चिशां पते ।
 सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिवृतः ॥ १३
 नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।
 जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १४
 ह्यारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।

चतुर्दश सहस्राणि सौवलं पर्यवारयन् ॥ १५
 ततस्ते महिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ।
 पाण्डवान्मरु जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ १६
 रथिभिर्वारणेश्वरैः पदातैश्च समीरितम् ।
 घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १७
 तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् ।
 बलेन महता भीष्मः समसञ्जत्किरीटिना ॥ १८

परस्पर

12 °) Ko 1 काभोज° Ks 5 D1 2 6 च (for तु)
 K4 B Da Dn D4 5 7 8 अथ काभोजजैरश्चैर् Ca d
 cite काभोजजै — D2 6 om (hapl) 12^b-13^c
 —^b) Ks D1 बहुभि, K4 B Da Dn D3-5 7 8 मह
 द्वि (for वृहद्भि) — °) D1 मायाना, Ds गोपनेर्
 (for गोपानां) S1 बाहु° (for चहु°) —^d) Ks
 महैर्, Ks राजा, K4 B D1 चालैर्, Da1 घलिर्
 (for चलैर्) S1 गोवाशरैर्, Ko-2 गोवाशिनां, Ks
 दुर्योधनो, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Co गोपायनेर्,
 D1 गोवासनो, Ds प्रावासिनो, text as in Ks only
 Ko-2 वृता, D1 नृप (for वृत) — For 12, S subst

281* तत काम्बोजमुख्याश्च ते हसपथकर्णिका ।

गोपासनवलौघाश्च गोपासनपतिस्त्रया ।

[(L 1) G2 °पथकर्णिका, M4 °पथकर्णिका — (L
 2) M1 5 6 गोवासन- (in both places) (for गोपासन-)]

13 D2 6 om 13^{ab} (cf v 1 12) K2 om
 (hapl) 13 In K4, st 13-14 are lost on a
 damaged fol — °) K1 मद्रसौवीर्यगाधारैस्, Ks D1
 सह (D1 मद्र) गाधारसौवीरैस्, Ks सिंधुसौवीरगाधारैस्,
 T2 माद्रीसौवीर — °) K4 B Da Dn D4 5 7 8 त्रैग
 तैश्च — °) S1 सर्वकलिङ्ग°, Ks सर्वे कलिङ्ग°,
 Ds सर्वकालिङ्ग°, T G पूर्वकालिङ्ग° —^d) Ks 5 B D
 (except Ds) S °पति सह (T2 °तिस्त्रया)

14 In K4, st 14 is lost on a damaged fol
 — °) Ko नागा, G1 नगा, M1-3 नाना (for नागा)
 Ks नागा नरनरौघाश्च, B Da Dn Ds-7 Ms नानानर
 गणौघैश्च (Ds °णौघैश्च), D1 नागा रथनरौघैश्च, D4 5
 नानानरनरौ (Ds °गणौघेन, T1 G2 4 नरनागगणौघाश्च,
 T2 नागाश्वरथपूर्णाश्च — °) S1 °पुरोगता, K2 Bs 4
 Da1 Dn D1 4 7 8 °पुरसर, Ks °पुरोगता — °) S1
 Ko 1 तु (for च) —^d) Dn2 D4 सहितै T2 G1-3

M1-3 5 तैश्च (for सर्व) T1 G1 महितैश्च चानिनि

15 °) Ko 1 ह्यारोहवराश्चैव, K- Ds °चरैश्च, Ks
 D1 शयरा यत्रराश्चैव, B2 ह्यारोहनराश्चैव, B3 ह्यारोहा
 चराश्चैव, Da1 Ds ह्यारोहयलाश्चैव, S गजारोहवराश्चैव
 (G1 5 °हैश्च) — °) Ko-2 पुत्रैश्च (for पुत्रेण)
 Ko-2 चोदिता, Ks देदिता, Ks D1 ° 6 नोदिता
 — M2 om (hapl) from 15^c up to the end of line
 3 of 282*

16 M2 om 16 (cf v 1 15) — °) D1 विपक्
 रथवाहना, M4 विभक्तरथवाहना — °) K4 B1-2 Dn
 D4 7 8 पाण्डवा; Ds पाण्डव T सहितान्, G M
 (M2 om) सहिता (for समरे) S1 Ks-4 B Da2
 Dn2 D1-3 5-8 जग्मुर् (for जग्मुर्) — °) B1-3 Dn2
 D4 7 8 तावकान् Ks D1 भरतोत्तम, Da1 °तर्षभ-
 — After 16, D1 S (M2 om) 1na.

282* चेदिकाशिपदातैश्च रथं पाञ्चालक्षत्रयै ।
 पाण्डवा सहिता सर्वे ष्टष्टुमुद्रपुरोगमा ।
 तावकान्समरे जग्मुर्धर्मपुत्रेण चोदिता ।

[(L 1) Ds ते चेदिकाशिपदातै, T2 M1 5-5 चेदि-
 काशि (T2 °दि)पदातेन M1 2.5 रथा, M4 रथान् (for
 रथै) — (L 2) T2 transp पाण्डवा and सहिता
 — (L 3) T2 G1 5 M1 5-5 जग्मुर् (for जग्मुर्)]

17 °) S रथैश्च (for रथिभिर्) Ks वारुणैर् (for
 चारुणैर्), K1 अश्व, Ks D1 6 T1 G2 4 चैव (for
 अश्वै) — °) K4 B Da2 Dn D1 4-3 T G2 Ms
 पादातैश्च (for पदा) Ks समेरित — °) B1 2 T1
 G1 M1 5 8 आयोधने (for °धन) Bs Dn2 चक्रे (for
 जज्ञे) — °) Ks तव, T2 रथ (for रज)

18 °) D° 6 गजाश्वरथयोधिना (D: °न), T2 G
 M गजाश्च (G1 5 गजैश्च, M4 गदाश्च) नरयोधिनां
 — °) Ks बलेन महती भीष्म — °) Ks सम सक्त,

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।
 अजातशत्रुर्मद्राणामृपमेण यशस्विना ।
 सहपुत्रः सहामात्यः गल्येन समसज्जत ॥ १९
 विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
 मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ २०
 द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।
 कृपश्च कृतवर्मा च दृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ २१
 एवं प्रजविताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च ।

सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २२
 निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
 प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ २३
 प्रववौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
 नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २४
 प्रमोहः सर्वसच्चानामत्तीव समपद्यत ।
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ २५
 वीरवाह्विसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
 संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २६

C. 6 3146
B 6 71 28
K 6 71 29

T₁ G सनामक, T₂ M₁ समासज्य (for नमसज्जत)
 M₁ किराटिनम्

19 °) Ś₁ मन्वाण (sic), K₃ धर्मात्मा, G₂
 नाद्राणाम् —^d) Ś₁ वृपमेन, K₁ : D₂ : 3 ऋपमेन
 — In K₄, 19^c-20^b is lost on a damaged fol D₂
 om. 19^c —^e) M₁ सह पुत्रे Ś₁ Ko-2 D₃ सपुत्र
 न म (K₂ न)हामात्य, K₃ सपुत्र महसामात्य —^f)
 Da₁ D₂ शैलेन (for शल्येन) T₂ समसज्जत; G₁
 नमसज्जत, M₂ सह मज्जत

20 °) G₂ विकर्ण (for विकर्ण) Da₁ सहदेवश्च
 —^e) D₂ T₂ M₃-3 मन्वो, T₁ G M₁.2 मात्स्यो S
 अगात् (for जग्मु) In K₄, the portion of the
 text from शकुनिं up to प्रयुद्धानि in 22^d is lost on a
 damaged fol Da₁ D₂ शकुनिं

21 °) D₃ T₂ महारथा (for 'रथ) —^e) D₄
 द्रोणं च Ko-2 M₂ सह मज्जत, K₃ D₂ e समरे राजन्
 —^d) S विशा पते (for महात्मना) —^e) Ś₁ कृपाश्च
 कृतवर्मा च (sic) —^f) Ś₁ दृष्टकेतुम्, K₃ B₁ Dn₂
 D₂-3 e-3 दृष्टकुम्, T₁ G चित्रकेतुम् (for दृष्टकेतुम्)
 K₃ अभिद्रुतै

22 °) K₃ प्रजविताश्वानि, B₁ Da₂ Dn D₃ e-3
 T₁ प्रजविताश्वानि, B₃ प्रचरिता, D₂ (before corr)
 प्रवजता, D₃ प्रजविताश्वानि —^b) B₂ भ्रान्तनागरथानि
 च, D₄ भ्रातराजस्थानि च —^e) B₁-3 Da Dn₁ D₃
 समसज्जत वृदा (Da₁ वृदा)नि, B₄ Dn₂ D₄ 7 3 सन
 सज्जत युद्धानि, G₂ सैन्यानि नमसज्जत —^d) Ko-2
 D₂ प्रवृ (Ko 'वृ)द्धानि, K₃ D₁ प्रायुष्यत (D₁ ति),
 B Da Dn D₄ 5 7 3 तत्र तत्र (for प्रयुद्धानि)

23 Ko-2 om 23^{ab} —^a) K₃ D₂ 8 निरभ्रा (for

'भ्रे) D₂ विद्युत K₃ चोप्रा, K₅ D₂ चासन्, D₂
 तीव्र (for तीव्रा) —^b) Ś₁ दिशाश्च (for 'शश्च)
 K₃ 'वृत्, D₃ 'वृता —^d) K₂ D₃ 3 सनिर्घाता
 (for 'र्घाता)

24 °) K₃ प्रादुरासन्, K₃ B₁ प्रादुर्भूतो, K₅
 प्रादुर्वभू, B₂-4 Da Dn D₃-3 - (m as in text) 3
 प्रादुर्वभू, D₁ प्रादुर्ववौ, D₃ प्रादुर्ववुर् (for प्रववौ च)
 Ś₁ K₂ महावायु, K₃ 'वाता D₂ प्रादुर्वभूवुर्महावाता
 (hypermetric), S चंडा वभूवृत्ताश्च —^b) B₂-4
 Dn Dn₁ (before corr) D₁ 3 3 3 पासुवर्षं, G₂
 पासुवर्षं M₁ ह (for च) —^d) Ś₁ सैन्यस्य, G₂
 सैन्येन (as in text)

25 °) Ko-2 सं (K₁ स)मोह (for प्र') K₃ B₁
 D₁ सर्वसैन्यानाम्, K₅ B₂ 4 Da₂ Dn₂ D₂ 4-3 S सर्व
 भूतानाम् — Dn₂ D₃ 7 om (hapl) 25^{bc} —^b) S
 अद्भुत (for मत्तीव) — After 25^{ab}, D₁ 1ns (cf.
 27^{ab})

283* प्रकाश चक्रान्काश उद्यतामिभिरुत्तमै ।

—^e) G₂ रजसाश्च M₁-3 3 चापि (for चाभि)
 —^d) K₃ शस्त्रजालैश्च, D₃ मन्त्रजालैश्च, M₂ अस्त्रजालै
 स (for 'जालैश्च) K₃ D₁ हन्यता, K₅ D₃ मुह्यता,
 Dn D₄ युध्यता, D₂ सुद्यता, S मज्जता, G₂ ताड्यता
 (for तुद्यतान्)

26 °) Ś₁ K₃ B₃ सर्वाभरणं, Ko-2 'वरणछेदिना,
 M₁ (snf ln) सर्वाचरणभेदिना —^e) K₃ D₁ सभा
 तै, B Da Dn D₄ 5 7 3 सहाद (संघात) K₃ सह
 जाताना (for शरजालाना) —^d) K₃ 5 D₃ 3 तुमुल,
 K₃ B₂-4 Da Dn D₄ 5 7 3 S मत्तीव (for तुमुल).
 K₁ 3 समपद्यत (sic)

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २७
 आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
 संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ २८
 सूर्यवर्णैश्च निखिंशैः पाल्यमानानि सर्वशः ।
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ २९
 भयचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
 हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३०

परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतघ्रणाः ।
 रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३१
 शराहता भिन्नदेहा वद्धयोक्ता हयोत्तमाः ।
 युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३२
 अदृश्यन्त समृताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
 एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ॥ ३३
 गन्धहस्तिमदस्त्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
 संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ३४

27 ^{ab}) Ś1 Ds आकाश मुद्यतानि (sic), Ko : आकाशमुद्यतानि, Ks आकाश मुद्यतासि, D1 आकाश मुद्यतासि, D2 आकाश मुद्यतानि (sic) G1 s नरोत्तमै (for भुजो) — ^c) K1 नक्षत्र विमलाभानि, Ks 'त्रविमलाभानि — ^d) Ks D1 भरतोत्तम (Ks 'म), Ks D2 e कवचानि च (for भरतर्षभ)

28 ^a) Ś1 Ko : Da2 Dn1 (before corr) Ds Cc आर्षभाणि, Ca 'भाणि (as in text) Ks D1 च च (D1 च) चर्माणि, Ks M1 च चित्राणि (for विचि') — ^b) Ś1 K1 2 B2 Ds रुक्मजालः; Ks रुक्मजालः, M2 s रुक्मजालः Ca cites रुक्मजालानि G2 रुक्म पृष्ठशतानि च. — ^c) Ks D2 दिक्षु सर्वाणि सपेतु — ^d) B1 s Da1 D2 s चर्माणि, Ds सर्वाणि (for चर्माणि) Ks D1 अदृश्यत शिरांसि च

29 ^{ab}) Ks निखिंशैः पाल्यमानानि सूर्यवर्णैश्च सर्वशः — ^c) Ś1 Ks Gs सर्वासु दृश्यत, Ks Da Dn1 D1 2 e T2 M सर्वासु दृश्यते, Ds (before corr) सर्वाण्यदृश्यत

30 ^a) Ś1 'चक्राक्षनीडा च, Ds M1-3 s 'चक्राक्ष नीला (Ds 'दा) च, Ds 'चक्राक्षनीडाश्च, T1 G2 s 'चक्राक्षनीलास्तु, T2 भयचक्राक्ष नीलाश्च, G1 s M1 भयचक्राक्षनीला (G1 'ल) च Ca cites नीडो; Cd नीड — ^b) Ś1 Ko-2 'महासुजा — ^c) Ks Da1 हताश्च; D1 हयाश्च; D2 हतास्वाः (for हताश्वा) — In Ks, 30^d-31^b is lost on a damaged fol — ^d) Dn1 महारथ

31 ^a) T2 पर्युत्पेतुर, G1 s निपेतुश्च Ks महा आश्च, B2 Da2 Ds हयास्तत्र, B1 हयाश्चान्ये, S हय (G1 s 'या) श्रेष्ठा. — ^b) D2 e केचित्तत्र (for 'च्छस्त्र) — B1 reads 31^{cd} after 35 — ^c) K2 रथानि (for

रथान्वि) Ks रथारधिपरिकर्षन्तो (sic), Da1 Ds रथान्विपरिकर्षन्ते, Dn2 D1 रथाश्च परिपेतते, S रथान्विपरिवर्तते (M2 'तो) — ^d) Ks Ds T1 G रथेषु (for हतेषु) Ks T1 G1 2 (sup lin) 2 s इत', T2 हय' (for रथ') .

32 ^a) Ds भिन्नदेया, S भयगा (M2 'ने) घ्रा (for भिन्नदेहा) — ^b) Da1 वद्धयोक्ता, T2 यद्ययोक्ता Ks महाघना (for हयोत्तमा) — ^c) D1 युगांत (for युगानि) Ś1 परिकर्षते, Ko-2 परिकर्षति, Ks प्रति कर्षति, D1 प्रतिकर्षतस्, Ds e पर्यकर्षतस्, G2 परिकृष्यत, Ms e पर्यर्क्षत — ^d) B Da Dn Ds s. 1 e हि (for स्म)

33 Ks D1 om 33^a-34^b — ^a) D2 s नादृश्यत (for अदृ') Ko समुद्राश्च; Ds सस्कृताश्च, T1 G2 s ससूताश्वा (for 'ताश्च) — ^b) Ks साश्वा स्म रथ', Da1 D2 साश्वा सरथ', T1 G2 s सरया रथ', M साश्वाश्च (M4 'स्तु) रथ' — ^c) Ko-2 रथिना (for बलिना) — ^d) T1 Gs अर्जुनेन (for चारणेन) K2 s महारथा; B1 हता युधि, B2-4 Da Dn Ds s. 1 s S हता रणे; D2 वृता रथा D3 e चारणेनैव सर्दिता

34 Ks D1 om 34^{ab} (cf v l 33) — ^a) Ś1 गधहस्त'; Ds गध हस्ति', M1 (inf lin as in text) 2 s e मत्तहस्ति' — ^b) T2 आज्ञाय (for आ घ्राय) — Ds om (hapl) 34^a-35^d — ^c) Ś1 Ko 1 संनिपात; Ks संनिपातैर् — ^d) Ś1 Ko-3 B2 s Da Dn1 D2 (before corr) s- 7 T2 Ca d चातम्; D1 वनम्, M1-4 (sup lin) गतिम्, Ms (inf lin) शोकम्, Ms शोपम्, Cv वार्तम् (for वीतम्) In Ks, the portion of the text from तमा up to भिह in 35^d is lost on a damaged fol Ś1 Ko-2 आदधिरे; T2 आज्ञिरे, Ca d v आददिरे (as in

सतोमरमहामात्रैर्निपताङ्गितासुभिः ।

वभृवायोधनं छन्नं नाराचाभिहत्तैर्गजैः ॥ ३५

संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।

निपेत्युधि संभग्नाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ३६

नागराजोपमैर्हस्तैर्नागराक्षिप्य संयुगे ।

व्यदृश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूवराः ॥ ३७

विशीर्णरथजालाश्च केशेष्व्वाक्षिप्य दन्तिभिः ।

द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ३८

रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।

विकर्पन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ३९

तेषां तथा कर्पतां च गजानां रूपमावभौ ।

सरःसु नलिनीजालं विपक्तमिव कर्पताम् ॥ ४०

C 6 3160
B 6 71 42
K. 6 71 43

text) K₅ वातगर्दं गिरेर्गजा (sic), B₃ न प्राजायत
क्विचन, D₂ (by corr) ० न मद मेहिरे गजा, T₁
G गजा नमृदिरे गजान् ॐ C_n वीतमाददिरे प्रतिगज
मृदन्तो निर्वीर्यमपि गज जगृह्मन्तगजजुद्धेति भाव । वीतम
सारगजे इति मेदिनी । ॐ

35 D₃ om 35 (cf. v 1 34) K₁ D₂ om 35^{ab}
—^a) K₃ D₁ s ० सतोमरैर्, D_{n2} D₄ (before corr)
सतोमर, B D_{n1} D₄ (after corr) १ साधोरण (B₃
'गैर्), D_a D₁ साधोरण, T₁ समग्रैश्च, M समग्रैस्तु
(for सतोमर) T₁ G समग्रैश्च महागात्रैर् C_a c cite
साधोरणा and महामात्रा —^b) B D_a D_n D₄ s १
पवद्विश्च, D₁ निर्हनद्विश्च, D₆ नपवद्विश्च — B₁ reads
35^{cd} twice —^c) S₁ K₀₋₂ राजन्, T₂ भ्रम, M
ग्रस्त (for उत्र) —^d) D₁ नाराचैर्निहत्तैर्, G₂ नाचा
रामिहत्तैर् K₁ गण (for गज) — After 35, B₁
reads 31^{cd}

36 ^a) K₃ सनिपाताद्, K₅ सनिपातैर्, D₄ सनि
पात, S संनद्धाना (for सनिपाते) D₂ च चरणे
(for बलौघाना —^b) B D_a D_n D₄ s ३ चोदितैर्,
D₁ प्रेषितैर् (for प्रेषितैर्) D₂ नागराजोपमैर् करै (cf
37^a) — D₂ om 36^{c-37^b} —^c) K₃ सभ्रता,
D₁ समिन्ना (for समग्ना) —^d) G₂ सहया (for
सयोधा) D_{n2} D₄ १ s सर्वतो (for सध्वजा) K₂ B
D (except D₁ s ०, D₂ om) गजा (for रथा)
K₄ सयोधा सरथध्वजा

37 D₂ om 37^{ab} (cf. v 1 36) —^a) D_{a1} G₂
नाग (for नाग) C_c cites नागराज, C_d नागवार
T₁ G₂ मिद्वैर्, G₁₋₃ मस्रैर्, C_c हनैर् (as in text)
—^b) K₃ क्षिप्वाय, D₁ क्षिप्वाय, D₆ अक्षिप्य (for
आक्षिप्य) —^{cd}) K₁ व्यदृश्यन्त, D₅ T G M₄
व्यदृश्यन्त, D₆ व्यदृश्यन्त (for व्यदृश्यन्त) K₀₋₂ D₃ ०
T₁ G₂ 4 M रथा राजन्, D₁ महाराजन्, T₂ G₁ तथा
राजन्, G₃ तदा राजन् (for महाराज) In K₄,

37^{d-38^d} are lost on a damaged fol K₀₋₂ B₂ D_{n2}
D₃ 4 S (except G₁ s) सभग्ना, K₃ D₆ समग्ना (for
सभग्ना) D₁ समिन्ना रथकूवरा S₁ सृश्य व्यदृश्यन्त
महाराज समग्रकूवरा (sic)

38 K₄ damaged —^a) K₃ D₆ विशीर्णरथशा
लाश्च, B₁ 'र्णरथशाश्च; B₃ 'र्णा रथजालाश्च, S विकी (T₂
'श्री) र्णशरजालाश्च —^b) S₁ K₀₋₂ केशैर्विक्षिप्य, D_a
D₆ केशैश्चाक्षिप्य, D₂ ० केशेष्व्वाक्षिप्य S₁ K₀₋₃ D₁
दतिना, T₂ दतिना (for दन्तिभिः) —^c) K₃ द्रुमाच्छा
राम्, D₁ द्रुमाच्छाखा, G₂ द्रुमशाखम् (for द्रुमशाखा)
K₀ 1 B₃ D_{n2} इवाविध्यन्, K₃ इव भ्रति, T₁ G₄ इव
क्षिप्य, T₂ G₁₋₃ M इवाक्षिप्य (for इवाविध्य) —^d)
K₃ क्षिप्यानि, D₁ निष्पिष्टा, D₆ निष्पिष्टा (for निष्पिष्टा)
S₁ निष्पिष्टरथवाहना, K₀₋₂ निष्पिष्ट रथवाजिन, K₆
निष्पिष्ट रथिनो रणे, D₁ निष्पिष्ट रथिनोपरे

39 K₀ 1 om 39^{ab} —^a) K₃ रथा (for रथान्)
K₃ योधै, S सक्तान् (for युद्धे) —^b) K₂ s D₁
ससक्ता, B₂ s सयुक्तान्, S आक्षिप्य (for ससक्तान्)
K₃ रणवारणा, B₂ s D₁ वरवारणान्, D_{a1} नरवारणा,
D_{a2} नरवारणान्, D₆ रथवारणान् K₅ D₂ पदातिषु
पदातिना —^c) K₁ विकर्पतो, K₃ निकर्पतो, T₁
G₂ 3 विक्षिपतो (for विकर्पन्तो) —^d) K₅ D₂ रथयान
समैर्घृता, D₂ (also) सपेतु सर्वतो गजा

40 ^a) K₄ B₁ 2 4 D₃ ० तु (for च) K₅ D₂
(before corr as in text) तत्रापश्यन्महाराज, B₃ तेषां
तथा प्रकर्पतां —^b) D₃ ० गर्जता, M₂ रथाना (for
गजानां) K₀₋₂ रथम्, C_d रूपम् (as in text)
—^c) K₃ शरत्सु नलिनी, K₅ D₂ सरस्युत्पलिनी, T₁
G₄ सुरसाजलिनीजात, G₁ s सरसां नलिनीजात, G₂
सर सनलनीजात C_d cites नलिनीजाल (as in text)
—^d) S₁ विमक्तम्, D₆ विशिक्तम्, I₂ कर्पतम्, C_d
विसक्त (for विपक्तम्) K₁ कर्पमा, D₁ सर्वतो (for
कर्पताम्) K₅ D₂ विभ्रतामिव पर्वते (K₆ 'तै)

एवं संछादितं तत्र वभूवायोधनं महत् ।

सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

संजय उवाच ।

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।
भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।
राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्वहूनार्छद्भनंजयः ॥ २
सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ३
पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
सहदेवस्तु शकुनिमुत्कं च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

41 ^a) Ś1 सजादित, K5 उत्सादिन, Da1 सस्था
दितं, D2 उत्सादन (for सछादितं) — ^b) In K4,
the portion of the text from वा up to स in 41^a,
is lost on a damaged fol — ^d) K1 सध्वजश्च K5
D2 ध्वजैश्च सुमहारथै

Colophon om in Dn1 — *Sub-parvan* Omit-
ting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only
पचमयुद्धदिवस, K4 पचमेह्नि, M4 पंचमेह्निके — *Adhy*
name K4 M1 2 द्वयुद्ध, G2 हस्तियुद्धं — *Adhy*
no (figures, words or both) K5 64, Da2 (*sup*
lin sec m) 29, Dn2 (*inf lin*) T2 Ms 4 68, D1
70, T1 G8 4 66, G1 (wrongly) 86, G2 (wrong
ly) 60, M1 2 67 (as in text), Ms 69
— *Śloka no* Dn2 42, D5 38

68

1 ^a) D8 स स (for सह) K4 सैन्येन, B8 4 S
(except M1) मत्स्येन — ^c) S पुव (for आशु)
K1 महेष्माम्, K3 'प्वामे, D5 रणेष्वात्मम् — ^d)
Da1 सामासाद दुर्जय

2 ^a) Ś1 Ko-2 D2 T1 G4 द्रौणि Ś1 च कणं,
Ko-2 च शल्य (for विकर्णं) — ^b) K3 om (hapl)

from महे up to च in 3^a K1 महेष्वास महाबल
— ^c) K1 राजश, Co राज्ञ (as in text) D8 चा
द्यान् (for चान्यान्) S राजन् (for शूरान्) — ^d)
K1 corrupt, D8 बहुनुच्छद्, G2 बहुनाच्छद्

3 K2 om up to च (of v 1 2) — ^a) K8 D1 S
(except T1 G4) सहामात्य, Da1 * * प्वास (for महे
प्वास) — K5 om. 3^b — ^b) B2 -बांधवं (for
बन्धुभि) K8 D1 T2 G1-8 M महेष्वास स (G2 सु,
M स्व) बंधुभि, D8 सामात्य बंधुभि सह, T1 G4 सहा-
मात्य स (G2 स्व) बंधुभि — ^c) K2 Da1 प्राच्याश्च,
D8 प्राच्याश्च Ś1 Ko-2 Da1 D8 8 T2 G2 दक्षिणात्यां
(Da1 'त्या)श्च — ^d) K1 om भूमिपान् Ko-2
भूमिवासव, K8 'पालकान्, Da1 'पर्षभ S भूमि-
पालान्विशा पते

4 ^a) K4 पुत्र तव (for पुत्र च ते) S पुत्र च तव
(M4 पुत्र तव च) दुर्धर्ष — ^c) MSS दुसह, दुष्पह
— ^d) Dn2 न्यवर्तयत् (for अभ्यवर्तत).

5 ^a) K1 सहदेव स, K8 4 Dn2 D1 4 8 'देवश्च
D8 शकुनीम्, G2 शत्रुमम् (for शकुनिम्) — ^b)
K8 Da1 ऊलक, K5 उरुमुक, G2 उद्भत (for उल्लकं)
Ś1 Ko 1 D8 महारथ — ^c) T1 महेष्वासान् (for
'प्वाम्) — ^d) D8 6 संयुगे (for दुर्जयौ) K8 D1
S अभ्यवर्ष (T2 M4 'वर्त) सुदुर्जय (K8 D1 'यौ, T2
'य), D7 अभ्यवर्तत दुर्जयौ

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
त्रिगर्तानां रथोदारैः समसञ्जत पाण्डवः ॥ ७
अभ्यवर्तन्त दुर्धर्पाः समरे शाल्वकेकयान् ।
सात्यकिश्चेकितानश्च सौमद्रश्च महारथः ॥ ८
घृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युघाताः सुदुर्जयाः ॥ ९
सेनापतिरमेयात्मा घृष्टद्युम्नो महाबलः ।
द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ १०

एवमेते महेश्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
समेत्य समरे शूराः संग्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम संग्रहारं सुदारुणम् ।

C 6 176
B 6 72.15
K 6 72.15

6 ^b) S राजनीकं (G₂ 'त') (for गजानीक) K₈
महाबल, D₁ 'वल, D₂ रय (for 'रथ) —^c)
K₆ D₂ T₁ G अभ्यवर्तत, D₁ समवर्तत —^d) Da₁
D. निकृतस्, T₂ निकृतिस्, M₈ ३ विकृतस्, Ca d
निकृत (as in text) K. तटा (for तव)

7 ^a) B₂ माद्रीसुतस् (for 'पुत्रस्) —^b) Ś₁ K₄
B D₁ शूरसक्रन्दनो, K₂ शूर शक्रदिनो (sic), Ca
शूर सकन्दन (as in text) Cv सकन्दनो भुवि —^c)
K₈ D₁ त्रिगर्तेश्च (for 'र्ताना) K₈ Da D₈ रथोदार,
B₂ रथो दैवै, Da. ६ वलै साधं, Cc रथोदारै (as in
text) —^d) Ś₁ D₈ T₂ G₁ समसञ्जत Ś₁ D₆
पाण्डवा, K₃ D₁ भारत (for पाण्डव)

8 S reads 8^{ab} (followed by 284*) after 9^{ab}
—^a) Ś₁ D₂ D₁ ३ अभ्यवर्तत, Ko-2 'वर्तत, B₂ D₆
'वर्तत (for 'वर्तन्त) Ś₁ B₂ दुर्धर्पै, Ko 2 दुर्धर्पान्, K₈
समरे, K₄ D₁ सरन्धा, D₈ ६ सकृन्दा, S संग्रामे (for
दुर्धर्पा) —^b) Ś₁ B₂ शाल्वकेकया, Ko-2 शाल्वके
(K₁ 'ल्यक)कयान्, K₈ D_n D₈ ४ ६ ७ शाल्वकेकै, B
'केकयै, Da₁ 'कैकयान्, D₁ २ 'कैकया K₄ समरे सर्व-
कौरवा, S दुर्धर्पान्शाल्वकेकयान् — After 8^{ab}, S 128

284* नाकुलिश्च शतानीक समरे रथपुगव ।

[T₂ M₁-३. ६ नाकुलिस्तु M₄ रथकुनर]

—^c) D₆ सात्यकी Ś₁ चेकितानाश्च —^d) B D
(except D₁-३ ६) महाबल (for 'रय)

9 ^a) T₂ पांचाला (for समरे) M₁-३ ६ तथैव घृष्ट
केतुश्च — After 9^{ab}, S reads 8^{ab}, followed by
284* —^c) K₈ पुत्रागम (hypermetric), K₆ स-
पुत्राणा (hypermetric) (for पुत्राणां) D₈ रथानीके,

G₈ शतानीक (for रथानीक) —^d) Ko 1 प्रत्युघा (K₁
'घ)तौ सुदुर्जयौ, K₂ 'घाता सुदुर्जयो, B₁ ४ Da
D_n D₁ ३ ७ 'घयतुरा (B₁ ४ 'तुवा)हवे, B₂ 'घयु-
वाहवे, B₈ 'घयुरिहाहवे, D_n 2 D₈ 'घयुरथाहवे, S
अभ्यवर्त (G₁ 'तं)त दुर्धर

10 ^b) K₈ B D (except D₈ ६) T₂ M₂ ४ महारथ
(for 'वल) —^d) K₈ D₁ सम (D₁ 'मी)याद्वासवो-
पम; B₁ समियायोग्रकर्मणा, D₆ T₁ G₁ ३ T₁ M₁ ३ ६
समीयायेन्द्र, T₂ समेयाद्वान्द्र, G₂ समयेयेन्द्र, G₄ M₄
समेयायेन्द्र, Ca as in text

11 ^b) T₂ (by transp) सह पाटवै —^c) K₈ D₁
सहयैन्यास्तु ते सर्वे

12 ^a) Ko-2 मध्यं गते दिनकरे, D₆ मध्यदिने गते
सूर्ये —^b) K₈ D₁ यमराष्ट्रविवर्धन, S प्रतापयति
सर्वदा (M 'त), Ca as in text —^c) K₁ २ कुरवा,
K₄ कुरुभि Ś₁ कुरव पाटवाश्चैव —^d) Ko २ ६ D₂
विजघ्नुर K₂ इतरतर

13 Ko-2 om 13^{ab} —^a) K₄ ध्वजिनी, K₆
वाजिनो (for ध्वजिनो) —^b) K₄ महारणे (for रणा-
जिरे) —^c) T₂ सपत्नका रणे रेजुर् —^d) K₂ G₁ ३
वैयाघ्रपरिवारिणा (G₂ 'ण), Da₁ G₈ 'घ्रपरिवारणा; D₆
(sup lin as in text) 'घ्रपरिवारका

14 ^b) K₈ D₁ परस्परजिगीष (K₈ 'य)ता —^c) A
few MSS तुमुल —^d) Ko 1 नन्दता, K₂ नादता;
K₈ ४ B D (except D₂ ३ ६) T₂ गर्ज (Da₁ 'र्जि)तां
(for नर्दताम्)

15 ^a) Da₁ तत्राद्भुतम् K₆ D₈ S (except T₂
M₂) अपश्याम — Da₁ om (hapl.) 15^b-16^c —^b)
K₈ संग्रहारान्सुदारुणान् —^c) K₄ B D (Da₁ om)

C. 6 3176
B. 6 72 15
K. 6 72 15

यमकुर्वन्नो वीराः सुञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ १५
 नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
 विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
 शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
 निखिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७
 क्वचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
 खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
 विरराज तदा राजंस्त्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १८

S च (T₂ त) द^a (for यम^a) K₄ B₁ D₁ शूरा (for वीरा) —^a) Ś₁ K₁ २ स (K₂ शू) जया, D₆ जयाणां (for सुञ्जया) S कुरुव पाठवै सह (T₂ पांडवा कुरुभिर्महव)

16 Da₁ om 16^{ab} (cf v 1 15) —^a) K₈ D₁ न च (for नैव) Da₂ D₅ खलु, M₂ खिन्ना (for ख न) K₂ दिशौ K₅ न वर्षत दिशो राजन् —^b) K₈ S सूर्य (for सूर्य) Ś₁ Ko-२ २ शत्रुतापिता (Ś₁ 'त'); K₈ T₂ G₈ M 'तापन'; T₁ G₂ ४ 'तापनै (for 'तापन) —^c) K₂ विदिश्यो (for विदिशो) K₄ B₄ D₁ वाप्य पश्याम, K₅ B₁ २ D₂ २ वा (K₅ चा) पि पश्याम, B₈ वा दिशश्चैव, Da₂ Dn₁ D₆ वा प्रपश्याम (Dn₁ 'म'), S (M₅ sup lin) समपद्य (G₁ २ 'विद्य, M₁ २ २ [orig] 'दृश्य) त (for वाप्यपश्याम) —^d) K₈ शरै रूद्धा (for शरैर्मुक्तैः)

17 ^a) Da₁ D₆ ६ शक्तीना K₈ विपुलाग्राणा; M₂ विचला^a —^b) Ko २ यथास्यता, D₁ तथाइमनां (for तथास्यताम्) —^c) Da₁ निखिंशाना, D₂ निखिं, G₈ निखिं, M₂ निखिंशाना D₆ स्वपीतानां, T G M₂ च क्षिप्ताना (for च पीताना) —^d) Ko नीलोत्पलप्रभा प्रभा, K₂ D₂ M₄ 'समा (D₂ 'मा) प्रभा, M₂ 'निभप्रभा

18 ^a) K₈ S (except T₂) च (for वि-) Da₂ विचित्राणा चद्रसूर्ये (of 285*) —^b) Ś₁ प्रभो तथा, D₁ प्रभा तथा, S तथा प्रभा (by transp) —^c) M₈ ६ दिश (for दिश) Ś₁ Ko-२ वि (for प्र-) —^d) D₁ भासयामास, S छादयामासुर (for भासया मासुर) — After 18^{ed}, N T₂ ins

285* वपुभिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभै ।

[K₁ वपुभिश्च, K₈ अशिभिश्च, K₅ चतुभिश्च, D₁ ६ वपुभिश्च, D₆ वर्मभिश्च, T₂ विदिश च (for वपुभिश्च)]

रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
 विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ १९
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
 अवारयत संकुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २०
 ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
 अभ्यग्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २१
 तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
 कुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २२

K₈ Da₁ D₆ 'समप्रभौ]

—^a) T₂ तथा (for तदा) —^c) Ś₁ Ko-२ ४ B रणा गन, K₈ रणागमं, Da₁ D₆ रणाराणे; D₁ रणाजिरं, D₂ (before corr) १ रथानाणं, T₁ गणाकण, T₂ रणांकण, G₁ २ रणाकणा; G₂ ४ M₄ (sup lin) रणाकण; Ca रणाङ्गणम् (as in text) M तथासौ रथिना गण

19 ^a) Ko-४ B₁ ४ Da Dn D₁-२ १ २ रथसिंहा (Ko-२ Da₂ 'ह) नरव्याघ्रा, B₂ रथारोहा नरव्याघ्रा, B₈ वरसिंहरथव्याघ्रा; D₆ रथसघात्रथव्याघ्रान्, T G M₂ २ (inf lin) रथसिंहा रथव्याघ्रान् (T₂ 'ग्रा; M₂ 'घ्रै), M₁ २-२ रथसिंहा नरव्याघ्रै (M₄ 'घ्र) —^b) Ko-२ २ D₁ २ T₂ M समायाताश्च, B₈ समापेतुश्च; D₂ ६ समायाति स; T₁ G समायाता स M₁ २ २ (inf lin as in text) ६ समरे (for संयुगे) — G₁ २ om 19^a-21^b —^c) G₂ om (hapl) from राजन् up to समरे in 21^c D₁ समरेत्यर्थ (for समरे राजन्) —^d) T G₄ M₁ नभस्थले

20 G₁-३ om 20 (cf v 1 19) —^c) Ś₁ Ko २ T₂ आवा (K₂ 'चा) रयत —^d) T₁ G₄ तस्य (for सर्व)

21 G₂ om up to समरे in 21^c, G₁ २ om 21^{ab} (cf v 1 19) —^b) K₁ रक्तपुंखा, D₈ रुक्मपुंखा; M₂ रुक्मपुंखा D₂ ६ M₁ शिलाशिता, M₂ शिता शिला —^c) K₁ अभिघ्नन् G₁ २ भीष्म (for भीम) —^d) Ś₁ ते च धौता, K₈ तैलधौता, K₅ तैलधूता, B तैलभीता, Da₁ तैलं धौता, T₂ तैलतेजा, Ca तैलधौता (as in text) K₈ २ D₁-२ ६ S सुतेजस (D₆ 'सा, G₂ २ 'सा), Ca सुतेजना (as in text)

22 ^a) Ś₁ Da₁ महावेग (for 'वेगा) —^b) K₈ महाबलां, D₂ 'वल —^c) K₁ Da₁ 'संकाश, D₆ 'शीर्विषसकाशा —^d) Ś₁ Ko-२ पातयामास, K₅ D₂ प्रापयामास (for प्रेषयामास)

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
 चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संततपर्वभिः ॥ २३
 ततोऽपरेण भङ्गेन पीतेन निशितेन च ।
 कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २४
 सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
 शरैर्वहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ २५
 ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
 वार्ष्णेयस्य रथाङ्गीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ २६
 तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरहमः ॥ २७

23 Ś1 Ko 1 om (hapl) 23-24 —^a) K2 Da1 आपतती, D3 आपतति —^b) D3 रुक्मदण्ड, T1 G1 रुक्मपुत्रैः, G1-2 पुत्रा, M2 रुक्मदण्डा K5 D2 महास्त्रना; S सुदारुणां (for दुरामदाम्) —^c) D1 चिच्छेद भीष्मो निशितैः —^d) D1 भङ्गे (for शरैः) —^e) K2 सचित

24 Ś1 Ko 1 om 24 (cf v 1 23) —^a) D3 स ततः परेण (for ततोऽपरेण) —^b) K2 D3 पितेन T2 च (for नि) —^d) B1 पत्रिभिः, D1 कौरव (for भारत) — After 24, D1 (marg ser m) S ins

286* अपाम्य तु धनुश्छिन्न भीमसेनो महाबल ।

शरैर्वहुभिरानर्छत्पीष्म शातनव युधि ।

25 —^a) D1 सात्यकिश्च रणे तूर्णं — After 25^{ab}, Ś1 K B3 D2 M5 ins

287* आकर्मप्रहितैर्तीक्ष्णैर्निशितैस्त्रिगतेजसैः ।

[Ś1 आकर्म- K5 D2 अचूतैश्च (for प्रहितैश्च) B3 आकर्मपुत्रिणैर्वापैः Ś1 निशितैश्च (for निशितैश्च) K5 त्रिगतेजसैः, K5 निमित्तनैः, B3 निमित्तनैः, D2 निमित्तनैः निभि]

—^c) K5 D2 शरैर्वहुभिरानर्छत् —^d) Ko-2 जनेश्वर, K2 Da1 D2 श्वर, T G2 4 M1-3 5 नरेश्वर, G1 8 महाघत (for जनेश्वर)

26 —^a) K2 सन्नायथी (for संधाय वै) D1 निशित, T1 G वै तीक्ष्ण (for वै तीक्ष्ण) —^b) D3 शरे D1 शर कनकभूषण —^c) T1 G ततो, T2 तदा, M1 2-5 तथा (for रथाद्) —^d) Da1 सारथि (for थिम्)

ततः सर्वस्य सैन्यस्य निखनस्तुमुलोऽभवत् ।
 हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २८
 अभिद्रवत् गृहीत हयान्यच्छत धावत् ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ २९
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः पुनः ।
 व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ३०
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ।
 अभ्यधावञ्जिगीपन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३२

27 —^a) K3 Da1 तस्याश्वा K2 M2 प्राद्रुता, D3 प्रद्रुता (for प्रद्रुता) —^c) Ko-2 येन (for the first तेन) Ś1 K3 धावतो, K1 2 धावते (for धावन्ति) Cv तेन तेनैव गच्छति —^d) T2 ततो (for मनो)

28 —^a) D1 तस्य (for ततः) Ko 2 B1-3 Da Dn D4 5 7 8 transp सर्वस्य and सैन्यस्य —^b) Some MSS निखन and तुमुलो Dn2 तुमुलो भवन्, D1 लो भवेत्, S सुमहानभूत् (for तुमुलोऽभवत्) —^c) K1 8 स जज्ञे (for सजज्ञे)

29 —^a) Ś1 अभ्या, Ko 2 2 5 B Da2 D2 8 5 अभ्य, D3 अभिद्रवत् K5 गृहीत —^b) B3 भारत (for धावत्) —^c) Ś1 भान्यासीत् (sic) —^d) D3 युयुधानो (for धान)

30 —^b) B1 2 4 D (except D2) S तदा, B2 तथा (for पुन) —^c) K1 2 5 D1-3 T G M4 न्य (D3 नि)हनत्, K4 बहनत्, B Da Dn D1 5 7 8 ज (D3 आ)वधीत्, D3 व्यहनत् (for व्यहनत्) K2 Da1 पाण्डवी K2 सेना —^d) K5 B4 D1 2 आसुरीं मघवानि

31 —^a) K2 वध्यमाना, K5 D2 हन्यमाना (for वध्य) —^b) S सह सोमकैः (by transp) —^c) Ś1 आवा, D3 स्थिरा, Ca c आर्या (as in text) Da1 D3 G2 युद्धे मतीं, D2 युद्धमति B3 आर्या युद्धमतीं कृत्वा

32 —^a) K1 T1 G2 मुखा, K8 पुरश् (for मुखाश्) S पार्था (T1 थै) (for चापि) —^b) S भीष्म (for पार्था) —^c) Da D अभ्यद्रवन्, Dn1 द्रवन्, Dn2 T2 धावन्, D3 अभिधावन् B D (except D2 8) S

C 6 3195
B 6 72 34
K 6 72 34

तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणसुराः परान् ।

अभ्यघ्नन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

संजय उवाच ।

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम् ।
विज्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ १
तं प्रत्यविष्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः ।
रुक्मपुङ्गवैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २

द्रौणिर्गाण्डीमघ्नन्वानं भीमधन्वा महारथः ।
अविध्यदिपुभिः पद्भिर्दृढहस्तः सनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद् फल्गुनः परवीरहा ।
अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शशुकर्पणः ॥ ४
सौम्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्च्छितः ।

जिघांसत (for जिगीपन्तम्) — ^a) T₂ G₁ M
transp तय and पुत्रस्य

33 ^a) S₁ Ko 1 पाटवा; K₂ D₂ कीरवा, K₂
पाटवान् (for तावका) — ^b) S₁ K₂ D₂ G₂ M₂
भीष्मद्रोणसुरान् (for 'सुरा) Ko-2 : D₂ परैः
K₂ परै, D₂ रया (for परान्) D₂ भीष्मद्रोणपुरो
गमा — ^c) D₂ तावकानां परेषां च; S अभ्यघावशि
(T₂ M₂ 'जि)घांसतम् — ^d) D₂ तय पुत्रस्य याहिनीं

Colophon om in K₂ D₂ — Sub-parvan
Omitting Sub-parvan name, Ko-2 D₂ पंचमयुद्ध
दिवस, K₂ पचमेदि युद्धनाम् (sic), M₂ पचमेदिके
— Adhy name M₁ 2 युकोदरयुद्ध — Adhy no
(figures, words or both) D₂ (sup lin sec m)
30, D₂ (sup lin) T₂ M₂ 4 69, D₁ 71, T₁
G 67; M₁ 2 68 (as in text), M₂ 70 — Śloka
no D₁ 67, D₂ 34

69

1 D₂ om the ref — ^a) D₂ महारणे विराटश्च
— ^b) K₁ द्रौणिम् (for भीष्मम्) K₂ अर्छन् S₁
Ko-2 : B₁ 3 D₁ (before corr as in text) D₁-4 6-5
महारथः; K₂ महाभुज; G₁ 3 महायज्ञा; M₂ महाबल
(for महारथम्) — T₂ om (hapl) 1^a-3^b — ^c)
D₁ अविध्यत् (for विज्याध) D₁ तुरगाश्च; C₀ तुर
गाश्च (as in text) K₂ चैव (for चास्य) — ^d)

K₁ महारथा; D₂ महाबलवित्; D₂ महामा (K₂-
'रथ) S (T₂ om) भार्गव (T₁ G₁ महानैव, M
गांगेयस्य) महामति

2 T₂ om 2 (cf v 1 1). S₁ Ko 1 om (hapl)
2^a-3^b — ^a) K₂ D₁ D₂ 2 प्रत्यविष्य (for प्रत्यविष्यत्)-
K₂ दत्ताभिर (for दत्ताभिर) — ^b) D₁ भीष्म;
G₁ 2 युद्ध (for भीष्म) K₂ तया, K₂ : D₂ तदा
(for दारै) — ^c) M₂ : रुक्मपुंरैर् — ^d) D₁ कृते
हस्तो; G₁ कृतहस्त (as in text) D₂ महारथः
M₂ महाबल (for 'बल')

3 S₁ Ko 1 T₂ om 3^a (cf v 1 2 and 1) — ^a)
K₂ B₂ महाबल; D₂ महारथ (for 'रथ') — ^b)
B₁ 3 D₁ D₁ D₂ अविध्यद्दशभिः पद्भिः — ^c) D₁
G₁-3 M₂ 2 एदहस्त रतनातरे

4 ^a) D₂ चास्य (for तस्य) — ^b) S₁ K₂-1 B D
(except D₁) फाल्गुनः; K₀ फाल्गुन — ^c) S पुनत्
(for मृतं) D₁ तीक्ष्णे D₁ अविध्यद्दशभिर्भ्रूव-
— ^d) S₁ शशुकर्पणः; Ko-2 : B₂-4 D₂ 'कर्पं (K₁ 'र्म)ण
K₂ शशुभिः शशुकर्पण, K₂ पत्रिभिश्च सनान्तरे, D₁
सुतीक्ष्णे फकपत्रिभिः

5 ^a) K₁ B₁ D₁ D₂ 1 : 3 वेगवत्; T₁ G₁
क्रोधवत् (for वेगवत्) — ^b) D₂ शमृदयमाणः; G₂
अमृदयमाण S₁ पार्थस्य (for पार्थेन) — ^c) K₂ D₁
कार्मुकं छेद (D₁ छिन्न) माहये

अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
 अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निश्चितैः शरैः ।
 वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेपुभिः ॥ ६
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
 गाण्डीवधन्वा संकुद्धः शितान्संनतपर्वणः ।
 जीवितान्तकरान्धोरान्त्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ८
 तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवता वरम् ।

तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ९
 न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ।
 तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्निवहलः ।
 तथैव स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ १०
 तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
 यत्कृष्णाम्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ॥ ११
 स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
 अक्षग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १२
 ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।

C 6 3210
B 6 73 13
K 6 73 14

6 ^a) Ś1 चार्जुन, K2-3 B Da Dn D1 8-3 फाल्गुन,
 D2 कार्मुक, T1 (before corr.) फल्गुनी (for फल्गुन)
 —^d) B3 समरेपुभि (for परमे)

7 ^a) Ko-2 क्रोधाभिरक्ताक्ष, D1 क्रोधाभिताम्राक्ष,
 T1 G1 कुन्दाभिभूताक्ष D2 अतिक्रोधाभिताम्राक्ष —^b)
 S1 Ko-3 B3 D3 transp सह and कृष्णेन Ko-4
 B Da Dn D2-3 फाल्गुन K6 D1 2 पाटव (for
 फाल्गुन) —^c) K2 Da1 Dn1 D3 c G1-3 M2 . च
 (D3 वि) निश्चस्य —^d) K1 D3 पुन पुन (for मुहु
 मुहु)

8 ^a) Ś1 Ko-2 तत (for धनु) B1 2 4 D
 (except D1-3 8) मपीड्य, G2 प्रविध्य (for प्रपीड्य)
 K2 D2 वामेन (for वामेन) B3 धनुष पीड्य वामेन
 —^b) Ś1 Ko-3 B2-4 मित्रकर्षण (K3 ण), K3 मित्र
 कर्शन, D3 मित्रकर्षण, D3 मित्रदर्शन (for कर्शन)
 — B2 om (hapl) 8² —^c) K6 गाजीव K1 स
 (for स) —^d) D1 c शरान्, D2 8 वितान् (for
 शितान्) T2 सनतपर्वणि (for पर्वण) K2 कृष्णेन
 सह फाल्गुन —^e) T1 G2 4 शूरान् (for घोरान्)
 —^f) Ś1 समदत्त, K1 समाधत्त, K5 D2 समादाय,
 Da1 समुधात्त, Da2 Dn D1 4 5 7 8 T2 M2 समा
 धत्त, T1 G समधत्त (for समादत्त) Da1 शीला
 न्मुत्त्वान्

9 ^a) Ko स परीविध्यद् (for समरेऽविध्यद्) —^b)
 Da1 D2 द्रोणं, G2 द्रौणीं, M2 द्रौण D1 परवलार्दनं,
 D3 च बलवत्तर (for बलवता वरम्) K2-3 B Da Dn
 D2-3 7 8 T G M6 वर (for वरम्) —^c) K5 ततो
 (for तस्य) D3 transp तस्य and ते K6 [s]स्य,
 Da Dn1 (before corr) D2 तन (for ते) G2
 हित्वा (for भित्त्वा) —^d) Dn1 वपु (for पपु)

10 ^a) Ko-2 च निर्विण्णो, B2-4 Da Dn1 D. 7 8
 विनिर्भिन्नो, D1 विभिन्नोपि, D2 आहतस्त्रैर्, T1 च
 निर्विण्णो; T2 G M1 3 च निर्भिण्णो, M1-3 विनि
 र्भिण्णो (for च निर्भिन्नो) K6 तैराहतो न विव्यथे
 —^b) Da1 G2 द्रौणी (for द्रौणिर्) K2 3 D3 गाडी
 (K6 जी)रधन्विना —^c) K5 B Da Dn1 D2 4-3
 T1 G M च शरान्पार्थे (D1 र्थे), Dn2 T2 चाप
 रान्पार्थे, D1 8 च शरान्द्रौणि (for शरवर्षाणि) —^d)
 Ś1 D1 7 प्रविमुञ्चन्निवहल, K3 प्रतिमुञ्चति विह्वल,
 G2 प्रतिमुञ्चसि विह्वल —^e) B1 D1 2 5 T G2 4 च,
 G1 8 तु (for स) —^f) K3 शत्रुमिच्छन्, K5 D3 8
 त्रानुकामो (for त्रानुमिच्छन्)

11 ^b) K6 शमसु Ko-2 भरतर्षभा, K6 B1 8 4
 Dn Dn D2-3 T G M1-3 कुरुसत्तमा, B2 कुरु
 नदना, M4 कुरुसैनिका (for पुरुषर्षभा) D1 प्रश
 शसु कुरुत्तम —^c) Ś1 तत् (for यत्) D3 नाप
 यतो (for समेताभ्या) —^d) Ko-2 न पाल (K5
 पला)यत K3 D1 न प्राकपत, K4 नासद्रमत, K5
 नापतद्रुत, B1 Da1 D3 अभ्यापद्यत, B2-4 Da2 Dn
 D1 7 8 अभ्यापद्यत, D3 नासभ्रमत, D3 हुत समाप्य,
 T1 G4 नाभ्यद्रवत T2 नापद्रवत, M1-3 अभितो याति,
 M3 (my lin) नाचक्रमत, M5 नापक्रवत (for नापत्र
 पत) M1 2 3 (my lin as in text) सयुग D2
 नापयाद्रथसयुगे — After 11, D1 1ns

288* स विद्ध फाल्गुनेनाजौ न पपात महीतले ।

12 ^a) K1 च (for हि) K5 मामकेषु, Da2 अने
 केषु (for अनी) —^b) K6 D2 3 8 जयम्, T1 G4
 रथम् (for ऽभयम्) —^c) Ko D3 T1 G4 सुसहार, D3
 असहार्य, T2 नसभार (for ससहार) —^d) D6 द्रौणात्

13 ^a) K3 नमार्यमाचार्यसुतो, K4 B Da Dn

ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १३
 समास्थाय मतिं वीरो वीभत्सुः शत्रुतापनः ।
 कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १४
 द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
 युयुधे तावकान्निघ्नस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १५
 दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्धपत्रैः शिलाशितैः ।
 भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ १६
 भीमसेनस्तु संकुद्रः परासुकरणं दृढम् ।
 चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १७
 आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः ।

D₄ १ १ ४ ममाचार्यसुतो ह्येप —^b) K₈-5 B₁ 2 D_a
 D_{n1} D₂ ४ ४ ४ T₁ G₂ 4 M₂ [अ]पि, D₁ [अ]यं (for
 [अ]ति) —^c) D₆ ब्राह्मणस्य (for °णश्च) —^d)
 D_{a1} मानिनीयो

14 °) T G M₂ धीरो (for वीरो) —^b) D₁ ४
 विभत्सु' G₈ शत्रुतापन' (for °तापन') —^d) D₂ om
 (hapl) 14^a-15^b —^c) Ś₁ कृपाञ्, M₅ कृत, C_a
 कृपां (as in text) Ś₁ रणश्रेष्ठो, K_o-2 युधि श्रेष्ठो
 (for रथश्रेष्ठो) —^d) G₂ °रथं (for °सुत)

15 D₂ om, 15^{ab} (of v l 14) —^a) D_{a1} G₂
 द्रौणिं G₈ सुत (for ततो) —^b) K_o-2 शत्रुमर्दन ;
 K₅ B D (D₂ om) श्वेतवाहन' (for शत्रुतापन) —^c)
 K₈ युयुधे तावकानीक, D₁ युयुधे तावकै' सार्धं, S युयुधे
 तावकान्वीरान् (M₄ °र) —^d) S स्मयमान (M₄ °न)
 (for त्वरमाण)

16 °) T₂ संकुद्रो (for दशभिर्) —^b) Ś₁ K_o-2
 गार्धं (K_o °द्ध)पक्षै, K₄ गुर्धपत्रै; D_{a2} D₅ गार्धपत्रै,
 D₂ सार्धपत्रै, D₈ वाणै शिग्रं, S गुर्धपत्रै (for गार्ध-
 पत्रै) D₁ शिलीमुखै, D₆ शिलासितै —^c) D₁
 महात्मान (for महेष्वासं) —^d) M₂ ४ रुक्मपुङ्खै Ś₁
 K_o D₈ सम (D₈ °मा)र्दयत्; K₄ ४ B D_{a2} D_{n1} (be-
 fore corr) D₁ 4-7 समर्पयत्, D_{a1} समर्पयेत्

17 °) Ś₁ च; D₁ सु (for तु) —^b) D₁ ४
 परासुहरण, D₆ पराशुकरण —^c) G₈ चित्र- (for
 चित्र) Ś₁ आधत्त, K₁ आदत्त, D₁ T₁ G₄ आदाय
 (for आदत्त) —^d) S (except T₂) सु (for च)
 S यद्दन् (for दश)

18 °) B₈ आकर्णप्राहितैस्, D_{a1} °प्रहितास्, D₂

अविध्यत्पूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १८
 तस्य काञ्चनस्रजस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।
 रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ १९
 पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
 नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २०
 ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
 भीमं विव्याध संकुद्रस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २१
 तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
 पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २२
 चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।

*प्रहृतैस्, D₆ आकर्ण्य प्रहितैस्; S आकर्ण्यप्रेपितैस् (G₁
 °तस्) B₁ D_a D_{n1} D₅ S तैस्तु (for वीक्षणैर)
 —^b) K₄ D₁ वेगिभिस्, T₁ वेगितैस् (for वेगितैस्)
 K₈ D₁ ४ ती (D₆ ति)ग्मतेजसै, B₄ D_{n2} D₄ 7 ४ C_v
 तिग्मतेजितै, T₂ तस्मत्तैर्जनै (sio), G₂ तिग्मतै शरै
 (sup len जनै) B₁-४ D_a D_{n1} D₈ ४ वेगवद्भिरजिह्वणै
 —^c) G₂ अविध्यन्, M₄ आविध्यन् K₈ तूर्यम् (for
 तूर्णम्) Ś₁ अन्यत्रै, K₈ अन्यत्रै (for अन्यत्र)
 —^d) G₁ ४ M (except M₂) कुरुराज

19 °) Ś₁ B₈ काचनस्रजैस्तु, K₈ चित्रैस्तु, D_{n1}
 (before corr as in text) °स्रजस्य, D₁ °स्रज तु,
 D₂ ४ S °स्रजस्य, D₆ °स्रजश्च —^b) D₈ संछादितो,
 D₆ परिवृतो (for °वृतो) —^c) K₄ B₁ 2 D_a D_n
 D₁ ४-४ 7 ४ S खे सूर्यो, D₂ ४ वैहूर्यो (for वै सूर्यो)
 K₈ रराज राजा सूर्यश्च —^d) K₂ गृहैर (for ग्रहैर),
 D₆ समावृत

20 °) K₈ तव च (for तु तव) —^a) T₂ मामृ
 प्यत, G₈ नामृष्यत K₈ (marg sec m) वीरस,
 D₁ हस्त्री (for नागस्) —^d) K₅ D₂ तालशब्द,
 D_{a1} C_v तलशब्द- K₈ समीरित, D₈ 4 m T₁ G₂ 4
 M मदोक्त (M₈ °त) (for समीरितम्) D₁ तलशब्देन
 पीडित, G₁ ४ तलशब्दमदोक्त

21 °) M₂ ४ रुक्मपुङ्खै D₂ शिलाशितै —^d)
 D₁ 4 7 त्रायमाणो (for त्रासयानो)

22 °) D₈ युद्धमानौ —^b) K_o ४ M₁ अन्योन्य-
 विक्षितौ, D₁ G₂ M₂ °वीक्षितौ, D₈ T₂ M₈ °वीक्षितौ-
 —^c) D₈ तत्र (for पुत्रौ) D₈ तौ (for ते) —^d)
 D₆ विरोचेतां (for व्य')

23 °) K₂ D₄ M₅ नरव्याघ्र, D_{n2} M₁-४ नरव्याघ्र -

अविध्यदशभिर्वाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २३
 सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्धा शक्रसमो युधि ।
 नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् ॥ २४
 तं प्रत्यविध्यदशभिश्चित्रसेनः गिलीमुखैः ।
 सत्यन्नतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २५
 स विद्धो विक्षरत्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् ।
 चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
 भिक्षा चास्य तनुत्राणं शरेणोरसताडयत् ॥ २६
 ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
 समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।

तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २७
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ।
 दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ २८
 अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
 अत्यरोचत सौमद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ २९
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
 लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३०
 अभिमन्युस्तु संकुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
 विव्याध विशिखैः पङ्क्तिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३१
 तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।

C 8 3210
B 8 75 34
K 6 75 34

T₁ G महाराज —^c) K₅ D₂ ० सप्तभिर्; B₁ ३ ४ Da
Dn D₁ ५ ३ निशितैर्; B₂ नवभिर् (for दशभिर्)
—^d) K₅ मसति, B₃ पचभि (for सप्तभि)

24 Ko २ ५ D₂ T₂ G₃ om (hapl) 24-25
—^a) G₂ सत्यव्रतं —^b) K₃ [अ]विध्यन् (for विद्धा)
K₁ चक्रिसमो (for शक्र) —^c) D₅ विष्वा शक्रममो
वीर —^d) K₈ ह्यार्जुनि (for आर्तिं न) Ś₁ B₃ न
(for न) K₁ आर्तिं न समजीजनत्, S (T₂ G₃ om)
परान्मतापयत्रणे (G₂ 'यत्रणे)

25 Ko २ ५ D₂ T₂ G₃ om 25 (cf v 1 24)
—^a) D₅ स्व, M₃ तन् (for तं) —^b) K₈ ४ शिला
दितं (for शिलीमुखै) —^c) G₁ सत्यव्रतं D₁ दशभि
(for नवभि) —^d) Ś₁ D₁ पुरमित्रश्च, M₂ चित्रसेनश्च

26 ^a) M₃ न (for स) K₅ Da₁ D₅ वीक्षरन्
D₅ सूक्त (for रक्तं) C_v सविद्योर क्षरत्रक्तं —^b)
K₂ शत्रुसंवारण, K₃ तूर्णं सवारयन्; D₁ शत्रु-
संवारण, T₁ G परासुकरण, M₁ शत्रुसंहारण (for
'संवारण) —^d) K₂ अर्जुनि, Da₁ D₅ आर्जुनी,
D₃ आहवे, T₂ अर्जुन (for आर्जुनि) —^e)
B₁ विद्धा, D₃ M (except M₄) छित्वा, D₅ भीत्वा
(for भित्वा) K₄ S (except G₁) तस्य, K₅ चाशु
(for चास्य) —^f) K₂ शरेणोरसं (sic)

27 ^a) S तु (for ते) —^b) Ko-2 D₁ T₂ महाबला
(for 'रथा) —^c) K₁ २ समेति, T₁ G₄ आर्जुनि, G₂
समेयुर (for समेत्य) Ś₁ K₁ संरभाद्, Ko मरब्धाद्,
Dn₁ मरब्धा (for मरब्धा) —^d) K₃ विभीडुर, D₁
विविधुर (for विव्यधुर) Dn₂ तदा (for शरै)
—^e) K₃ ताश्च, G₁ तास्तु, M₂ तास्तु (for ताश्च)

28 ^a) K₅ तत्, K₅ D₂ च तत्, G₃ तु तं (for
तु तत्) M₃ अमर्षितास्तु ते सर्वे —^c) Ś₁ Ko-2
प्रदहन् (Ś₁ 'त्), K₅ दहते, Dn₁ तदह, D₅ दहत,
M₅ तपत (for दहन्त) B Da Dn D₁ ५ १ ३ योधान्
(for सैन्य) —^d) K₃ दाव कक्ष, K₅ D₁-३ ० वने
कक्ष, T₂ तव कर्म (for तव कक्ष) Co cites कक्षं
(as in text) K₄ B₃ M₂ ५ यथानल, D₁ T₂
M₁ ३ ० यथानल, D₄ T₁ G हवानल (G₁-३ 'ल');
Co यथोल्बणम् (as in text) Ś₁ दावकक्षमिवोद्धलं,
Ko-2 तावकाना क्षयोद्यत

29 ^a) K₂ अपेत्य, G₃ अपेत (for अपेत) Da₁
Dn₁ काल (for काले) K₅ अपेतशरिरे काले —^b)
Ko 1 D₁ ४ G₁-३ M₁-३ समिद्ध, K₅ स विद्धम् (for
समिद्धम्) K (except Ko 1) B Da Dn D₁ २ ४ (be-
fore corr) ५ १ ३ T₂ M₄ ५ पावकं —^c) Ko-३ ५ B
Da₂ Dn₂ D₁ ४-३ ३ अभ्यरोचत, T₂ न व्यरोचत (for
अस्य) —^d) B₁ ३ पातयन्, D₁ मर्दयन्, D₃ नाश-
यन्, T₂ शातयत् Ko 1 तव सैन्याग्निशातवत् (Ko 'यन्)

30 ^a) T₂ तां, M₂ यत् (for तत्) —^b) Ko ३
पौत्रास K₁ तस्य (for तव) —^c) M (except M₅)
लक्ष्मणो (for लक्ष्मणो) Ko-३ न्यपतत् (for अभ्य) T G
M₄ राजन् (for तूर्णं) —^d) D₅ सात्वता (for सात्वती)

31 ^a) Ko-३ ५ D₂ च (for तु) Ko २ संकुद्ध,
Da₁ सधुद्धो —^b) M (except M₅) लक्षण (for
लक्ष्मण) —^c) Ko ३ ४ ५ D₁ ४ १ G₁-३ निशितै (for
विशितै) K₂ खड्गै, K₃ पङ्क्ति (for पङ्क्ति) —^d) G₂
M. om (hapl) 31^a-33^a —^e) K₅ सप्तभि (for
च त्रिभि) K₃ D₁ सारथि चास्य पंचभि, D₂ सारथि
चैव सप्तभि

C 6 3230
B 6 73 34
K 6 73 34

अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अभ्यद्रवत् सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३३
हताश्वे तु रथे तिष्ठल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
शक्तिं चिक्षेप संकुद्रः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३४
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३५
ततः खरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३६
ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।

अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३७
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ३८
मुक्तकेशा विक्रवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ३९
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सेनां जघान संकुद्रो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४०
हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

32 G₂ M₅ om 32 (cf v 1 31) Ko-2 om (hapl) 32^{ab} —^a) M₁₋₈ लक्षणो (for लक्ष्मणो) K₅ D₂ [S]प्याजौ (for राजन्) —^o) K₁ अविदित, D₆ अभिविद्य, G₁ 8 अविध्यत् (for °ध्यत) —^d) K₅ लक्ष्मण विशिखै सितै

33 G₂ M₅ om 33^a (cf v 1 31) —^a) Ś₁ तस्याश्च —^b) B D (except D₁₋₃ 6) महारथ (for °थल) —^o) Ś₁ अभ्याद्रवत्, Ko-2 अभ्यव (Ko °न) दत्, D₈ °विध्यत (for °द्रवत्) D₆ 7 (m as in text) 8 संकुद्रो (for सौभद्रो) —^d) M (except M₅) लक्षण D₆ T G विशिखै (for निशितै) T G शितै (for शरै)

34^a) Ko-2 G₂ स हताश्वे; K₅ D₂ 6 हताश्वे च (D₆ स) (for हताश्वे तु) Ś₁ D₈ तिष्ठ, D₈ [S]तिष्ठल (for तिष्ठल्ल) —^b) M (except M₅) लक्षण (for लक्ष्मण) —^o) K₅ चिच्छेद (for चिक्षेप)

35^a) Ko तामापतन्तीं, D₅ 6 तामापतति —^b) Ś₁ K₁ D₁ घोररूप, B₈ घोरदृष्टा; T₂ वररूपा (for घोर) —^{cd}) K₅ D₈ भुजगोपम K₈ D₁ चिच्छेद शतशो वाणैर्ननाद च महाबल

36^a) D₁ स्व (for स्व) K₄ आत्थाय (for आरोप्य) —^b) D₁ M (except M₅) लक्षण (for लक्ष्मण) Ś₁ गौतमस्, G₂ गौतमिस्, C₆ गौतमस् (as in text) K₅ D₂ 5 तथा (for तदा) —^o) D₁ आपोवाह, D₈ अपोवह

37^a) S युद्धे (for तस्मिन्) —^b) Ko-2 महाबले, K₈ D₁ °हवे, K₅ D₂ 6 भये तदा, T₁ G भयानके, T₂ M भयावहे (for महाभये) — After 37^{ab}, S ins

289* हयो हय गजो नागं वीरो वीर विशां पते ।

—^o) K₂ 8 अभिद्रवन्, T G M₄ 6 अभ्यद्रवन्, M₂ °द्रव Ś₁ जिघासंता, T₁ G₂₋₄ M₈ °सत् —^d) D₁ परस्परविधैषिण, S सोहन्यत (T₂ °भज्यत) स चावधीव

38^a) Ko 2 तु (for च) Ś₁ महेष्वास —^b) D₆ महाबला (for °रथा) —^o) K₅ B₂ D₁ D_n D₈₋₅ 8 T जुह्वत्, B₈ युध्यत, G₈ जुषत् (for जुह्वन्त) K₂ प्राणा (for प्राणान्) —^d) K₈ 6 D₂ 6 विजघ्नुर, T₂ G₁ 2 M₈ 5 आजघ्नुर, M₄ आजानन् (for निजघ्नुर)

39^a) Ś₁ विक्रवचा —^b) T₁ G₂ 4 छिन्नवाहना, T₂ भिन्नकार्मुका, G₁ 8 छिन्नवाहव (for °कार्मुका) —^o) Ko-2 बहुधा (for बाहुभि) T₁ G समसजंत, M₂ °युज्यत (for °युध्यन्त) —^d) Ś₁ सजया, K₈ सजयान्

40^d) B₈ महाबलै (for °बल)

41 Ś₁ om 41^{ab} —^a) K₄ B D₁ 8 T₂ हतै (D₈ °ते)रश्वैर (for हतेश्वरैर) Ko-2 तत्र रथै (for गजै स्त्र) —^b) M₂ अस्त्रैश्च (for अश्वैश्च). D₄ पातितै (for पातितै) Ko अश्वैश्च विनिपातितै; K₁ 2 D₁ रथै (D₁ नरै)श्च विपातितै (submetric), K₈ नरैरश्वै प्रपातितै, D₂ 6 नरैरश्वै पदातिभि, D₈ नराश्वैश्च पातितै —^o) S रथैर्मस्रपताकैश्च —^d) Ko सम सत्यत Ś₁ B₁₋₃ D₁ T₂ G₁₋₃ M₈₋₅ मेदिनी (for °नी)

७०

संजय उवाच ।

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
 विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ १
 प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविपोपमान् ।
 प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ २
 तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
 आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
 क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।

ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
 तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
 रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
 तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
 स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरानसः ।
 आससाद् ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
 स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।

C 6 3247
B 6 74 8
K 6 74 8

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पंचमयुद्ध द्विम, K4 पचमेद्वि, M1 पचमेद्विके — Adhy name K4 लक्ष्मणपराजय, G2 M1 2 अभिमन्युयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) K5 66, Da2 (marg sec m) 31, D1 72, T1 G 68, T2 M2 4 70, M1 2 69 (as in text), M2 71 — Śloka no Dn 43, D2 78

70

1 ^a G3 राजा (for राजन्) T2 महेष्वास (for महाबाहु) — ^b Cc वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्) B2 सत्यविक्रमः (for युद्धदुर्मद) — ^c Ś1 Ko 1 D2 निकृष्य D1 समरे चाप (by transp), B2 बलवच्चाप — ^d K3-2 D2 6 भारसाधनमुत्तम — After 1, S ins

290* यन्तस्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।

[T2 पुंखानुपुत्रेण, M1 3 5 मख्यानूपूर्वेण, M4 मौहद-पूर्वेण (for मख्युस्तु पूर्वेण) T2 दुर्जनादुपरिक्षितं (sic), M1 3 5 अर्जुनेनोपशिक्षित, M2 अर्जुनात्परिशिक्षित]

2 T2 G1-3 M1 3-2 om 2^{ab} T1 G4 M2 transp 2^{ab} and 2^{cd} — ^a Ś1 प्रमुञ्चत् (for प्रामुञ्चत्) Ś1 Ko 1 5 D1 2 T1 G4 पु(Ś1 Ko मु)खससकान्, K2 मयुक्ता, K3 D6 मक्तांश्च, Da1 Dn1 समुक्तान् — ^b Ś1 शरानाशीविपोपमान्, K2 Da1 शरानाशीविपो, D2 शरानाशिखी — D2 om 2^{cd} — ^c K2 प्रगाढ, Dn2 D3 4 7 8 S प्र(D1 T1 प्रा)गाढ (for प्रकाश) M2 स्त्रु (for लघु) K5 अप्रकाश लघु चित्र

— ^d Da1 दर्शन (for दर्शयन्) K2 4 B Da Dn D1 5 7 8 हन्, T2 M1 2 4 चास्त्र, M2 6 चात्र (for अस्त्र)

3 ^a M3 तत्र (for तस्य) D6 ज्ञाप (for चाप) — ^b D1 शराश्चैव विमुचत — ^c K2 D8 आदधानस्य; D4 (before corr) M2 आददानश्च Ś1 चाप्यन्यान्, Ko 1 चाप्यस्य (for भूयश्च). — ^d Ś1 सददानस्य (for सदधा)

4 D2 om 4^{ab} — ^a G1 क्षिपताश्च K2 4 B2-4 Dn2 D4 7 परा(K2 'रा)स्तस्य; K3 D6 शरास्तत्र; K6 शरास्तस्य, B1 Da2 D6 परास्तुर्ण, Da1 Dn1 [अ]परास्तुर्ण (Da1 'णां), D1 8 8 [अ]परास्तस्य; S [अ]परास्तत्र (for शरानस्य) — ^b K2 शत्रु, M2 शत्रू (for शत्रून्) D1 विजघ्नत (for विनि) G1 8 सर्वसैन्यानि निघ्नत — ^c D1 दृश्यते (for दृशे) D8 अत्युग्र (for अत्यर्थ) — ^d K3 D6 विवर्षत, M5 प्रवर्षत (for प्रवर्षत)

5 ^a Ś1 Ko 1 समुदीर्यतम्, K3 5 D2 6 तमुग्र वीर्यम्, Da1 Dn1 तमुदीर्यतम् — ^b K2 5 5 B D (except D3) T2 तदा, T1 G तव (for तत्) — ^c S तत्र (for तस्य) — ^d B2 प्रेषयामास

6 ^a K1 2 तास्तु, D1 ताश्च Ś1 सर्वे (for सर्वान्) Ś1 M3 महेष्वास (for 'ष्वासान्) — ^b S च महेष्वासो (for परमे) — ^c B3 दिव्यास्त्रेण च (for दिव्येनास्त्रेण) S संयुगे (for वीर्यवान्)

7 ^a D6 लक्ष (for कृत्वा) Da1 चारुण (for दारुण) — ^b Ś1 B2 T1 G4 रणे, M2 महा (for ततो) S1 K4 B1 3 4 वीर

[387]

C 6 3247
B 6 74 8
K 6 74 8

अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्भुजः ।
व्यसृजद्रजसकाशाञ्छरानाशीविपोपमान् ।
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ९
शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
न विपेहुस्तदा राजन्दुद्भुवुस्ते समन्ततः ।
विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।

8 ^{ab}) Ko 1 s Da1 D2 s s ६ ते (for ता) K2 B2-4 Da Dn D1 4 ६ 7 8 फीडितां, K3 D2 पालिता (for पालिताम्) S स दृष्ट्वा निहता सेना सात्यकेन निपा तिता — B2 om 8°-9^r —^o) T2 G2 4 M4 सञ्जात (for सक्रुद्ध) T1 G1 s M1-3 ६ अभ्यधावदसञ्जात

9 B2 om 9 (cf v 1. 8) —^a) K4 B1 4 Da Dn D1. 8-5 7 तु (for तत्) K2 इन्द्रायुध सवर्णं तु, B4 इन्द्रायुधसम वर्णं, D8 सवर्णां तु, S इन्द्रा (T2 उग्रा) युधसवर्णाम् —^b) K1 8-5 B Da Dn1 D2-7 विस्फार्य सु (K4 B स) महद्भुज —^o) K4 B3 T1 G M4 विस्जन्, B1 प्रसृजद्, Da Dn D5 व्यसृजन्, D8 सृष्टवान्, T2 अग्रवद् (for व्यसृजद्) K1 वज्र-सकाश, K3 D1. 6 S वज्रसस्पर्शाञ् (T2 कल्पान्) Ś1 विस्जन्वज्रसस्पर्शान् — D2 om (hapl) 9^d-10^e —^d) Ś1 शरानाशीविपोपमान्, K3 Da1 शरानाशीविपो, M (except M4) आशीविपविपोपमान् —^r) K3 s अस्त्रलाघव, D8 शस्त्रं Ś1 दर्शयामास लाघव

10 D2 om 10^{abedc} (cf v. 1 9) —^a) K2 M1 शरास्तान् K4 B1 Da2 D5 S मृत्युसकाशान् (for सं-स्पर्शान्) —^b) D1 सात्वतस्य, D8 सात्यकस्य (for सात्यकेस्तु) K3 s D3 (marg sec m) s M (except M4) च (for तु) Ko पदानुगा, K5 नुगान् —^o) K3 D5 8 विपेहुस् Ś1 महाराज (for तदा राजन्) T1 G विपेहिरे न ते राजन्, T2 विपेहेर ततो रां, M विपेहे-रन्न ते रां —^d) S च (for से) D1 भयात्तत् (for समन्तत) —^e) Dn2 D8 सात्यकिं (for समरे) S शूर (for राजन्) —^r) D8 समरे (for सात्यकिं) Ś1 B2 युद्धदुर्मदा

11 ^a) K4 तां; Da2 D2 तद्, G1-3 M तान् (for त) —^b) Ś1 K5 D1 2 पुत्रा (for सुता) —^o) S महारथ (G2 वल) समाख्याताश् (G1 s M1-3 5 त) —^d) Ś1 चित्रवर्मायुधध्वजान्, T1 G4 चित्रवर्म

महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ११
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
ऊजुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १२
भो भो कौरवदायाद् सहासाभिर्महाबल ।
एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १३
अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १४
एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः ।

रथध्वजा, G1 s M (except M4) वर्मायुधध्वज

12 ^a) S तमासाद्य Ś1 महेश्वास, D1 महाबाहु, —^o) T1 G2 4 क्रुद्धा, G1 3 यत्ता (for ऊजु) K3 D5 G1-3 सुसक्रुद्धा, K5 भृश क्रुद्धा, B1 s 4 सस-रब्धा —^d) Ś1 Ko Cv धूमकेतुं, K3 5 यूपकेतुर; D2 भूपकेतुं, T1 G आहुरेव (for यूपकेतु) K3 D5 रणाजिरे, Dn2 D1 S महाहवे, Cv महारणे (as in text) — After 12, D1 ins

291* युध्यस्व समरे चाद्य पश्यामस्त्रव पौरुषम् ।

13 ^a) Ś1 Ko 1 B Da2 Dn1 M2 भो भो K5 कौरवदायादा, G1 पौरवदायाद, G8 भौरवदायादा —^b) K3 s Dn1 D2-4 7 8 G8 महाबल, M2 महा-बला —^o) S आगच्छ युध्य (T2 योद्धु, G8 युद्ध-) संग्रामे —^d) D5 समस्तौ K3 Da1 D5 च (for वा)

14 T2 om 14^a-16^b —^a) Ko अस्मान्वस्त्रव, S (T2 om) आशु त्व (M4 चा) स्मान् (for अस्मान्वा-त्त्व) Ko s G3 परित्यज्य (for पराजित्य) — D5 om (hapl) 14^{ba} —^b) D2 वश (for यश) Ś1 Ko-2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) — Ś1 repeats 14° —^o) D1 त्वां वा वय (for वय वा त्वा) Ko वा त्वं, B D4 s त्वा वा (by transp), T1 G4 वा त्वा, G1-3 च त्वा (for वा त्वा) Ko-2 परित्यज्य (for पराजित्य) —^d) K3 4 B2 D2 s M (except M4) दास्यामहे, K5 दास्यां (for दास्या) S1 प्रीतिं दास्यामि वा पितु, Ko-2 प्रीतिं दास्याम वै परा, D1 प्रीतिं दास्याम पांडुपु

15 T2 om 15 (cf v 1 14) —^a) Ko B3 D1 शूरस्, K1 शूरास्, Dn1 शूरे, T1 G2 M1 वीरैस् —^b) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om) वीरै (T1 G4 र) श्लाघी (for तानुवाच) K4 D1 महाबलान् —^o) Ko वीर

वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १५
 साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः ।
 युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १६
 एवमुक्त्वा महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
 महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्निरिदमम् ॥ १७
 अपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
 एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १८
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।

श्लाघी, B₂ Da Dn₁ D₃ S (T₂ om) तानुवाच (for वीर्यश्लाघी) D₃ नरश्रेष्ठ, T₁ G नरश्रेष्ठान् —^a) B₂ Da Dn₁ D₃ S (T₂ om.) दृष्ट्वा वै (for तान्दृष्ट्वा) B₁ 2.4 D (except D₂ 8 8) M₄ समवस्थितान्, B₂ समरे स्थितान् (for समुप^a)

16 T₂ om 16^{ab} (cf v 1 14) —^a) D₁ साधु वै, D₃ साध्वैद, M₁ 8 8 साध्वीद D₁ कथित (for कथ्यते) —^b) Ko-2 यद्विद, K₃-5 B Da₂ Dn D₂-3 M₂ यद्येव, Da₁ यद्येव (for यदेव) Ś₁ परिणद्य वः, Ko-2 पतिनद्य वै, D₁ मतिरव्यया, D₃ प्रहरेद्य वै, D₆ मतिरावव —^c) M₄ समदा (for सहिता) K₃ 5 D₁ 2 वीरा, D₃ यत्तान् (for यत्ता) —^d) Ko 1 न हनिष्यामि, K₃ निहनिष्याम Ko-3 8 D₂ वै (for वो)

17 ^a) S एवमुक्त्वा महेष्वासस् (T₂ 'ष्वासास्) —^b) S तान्वीरान् (for ते वीरा) K₃ 8 D₂ 8 क्षिप्रका क्षिण, T₂ G₁-3 विप्रकारिण (for क्षिप्र^a) D₁ वीरा क्षिप्रप्रहारिण. —^d) Ko-3 D₆ ह्यभ्य (Ko 2 'भि) वर्षन्, K₄ D₃ अभ्यघावन्, B₂ Da Dn₁ D₆ प्रत्य वर्षन्, M₄ अत्यवर्षन् (for अभ्यवर्षन्) B Da₂ Dn D₃ 8 7 8 अरिदमा, D₆ 'दम, S 'दम

18 ^a) K₂ 8 8 Da₁ Dn₁ D₂ 8 8 अपराह्णे, D₃ 7 S सोपराह्णे (D₃ M₃ 8 'हे) —^b) K₃ 8 Da₁ D₂ 8 तुमलो —^c) T₁ G₂ 4 तु (for the first च) —^d) Ko समीतानां Da₁ M₆ रणेजिरे

19 ^a) Da₁ तमेका Ś₁ K₁ Da₁ श्रेष्ठ, D₁ वीर, T₁ G₂ 4 श्रेष्ठा —^b) K₃ 8 B D S शरैस्ते (Da₁ 'रस्ते, Da₂ Dn₁ D₅ 'रास्ते, Dn₂ T G₁ 8 4 'रैस्ते) समवाकिरन् —^c) Ko 1 प्रवृत्ती (Ko 'पी)व, D₆ प्रवर्षि च, D₃ प्रावृषी च, G₃ प्रावर्षीव (for प्रावृषीव) K₃-5 B Da Dn D₂-3 यथा मेरु, D₁ S महामेरु (for 'नैल) —^d) Ś₁ जलौघे, K₃ 8 D₂ 8 वृष्टिभिर,

प्रावृषीव महाशैलं सिपिचुर्जलदा नृप ॥ १९
 तैस्तु मुक्ताञ्जरौघास्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
 असंप्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २०
 तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
 यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २१
 विसृज्य शरवृष्टि तां दश राजन्महारथाः ।
 परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २२
 सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।

T₂ मुचतो, G₃ सिपिचुर (for सिपिचुर) T₂ G₂ जलदो B₁ 2 इव, D₁ भृश, S यथा (for नृप)

20 ^a) K₁ 2 तैस्तु मुक्ता, D₂ तैर्मुक्तान् (submetric), T₂ तैर्विमुक्तान्, M₂ तै प्रयुक्तान् (for तैस्तु मुक्तान्) K₄ B₂ 3 D₃ शरान्वोरान् (for शरौघास्तान्) —^b) Ś₁ Ko-2 यमदण्डाशनिस्त्वान्, K₃ 'शनिप्रभान्, K₄ यमदण्डसमप्रभान्, M मदण्डाशानिसप्रभान् —^c) B D (except D₂ 8 8) असंप्राप्तानसंप्राप्तान्, T₂ संप्राप्तानस्त्व सप्राप्तान्, M₁-3 8 स (M₂ सु) संप्राप्तानसंप्राप्तान्, M₄ असंप्राप्तान् संप्राप्तान् —^d) Ś₁ Ko-2 4 स महारथ (Ko 'था), K₃ सुमहाबळ, K₅ D₁ 2 8 सुमहारथ (K₆ 'था), D₃ [आ]शु महानल, M₆ [आ]शु महारथा

21 Ko om (hapl) 21^a-22^b —^a) K₃ Da₁ [अ]द्भुतम् K₃ Dn₂ D₂ 3 T₂ G₂ 3 M₁ 4 अपश्याम —^b) Ś₁ D₅ T₂ G₁ 3 M₂ सौमदत्ते, K₁ सौदत्ते (sic), K₂ Da₁ सौमदत्त, T₁ G₄ सौमदत्ति, G₂ सौमदत्ति —^c) D₆ यदेको Ś₁ K₁ 4 सार्ध (for युद्धे) —^d) K₂ समसज्जद्, S समामज्जद् K₁ अभीरुवत् (for अभीत^a) K₅ समसज्जत भीतवत्, D₆ समस्तजनभीतवत्

22 Ko om 22^{ab} (cf v 1 21) —^a) K₂ सर वृष्टि, M (except M₄) शरवृष्टीस् Dn₂ ते, M (except M₄) ता (for ता) —^b) Dn₁ (marg) वीरा (for राजन्) B₂ Da D₆ महाबला (Da₁ 'ल), G₂ 'रयान् —^c) Da₁ D₃ G₂ महाबाहु (sic) —^d) K₂ निहर्तुम्, D₁ नियतुम् (for निहन्तुम्) K₃ उप क्रमु (sic), G₂ 'चक्रमे

23 ^a) Ś₁ K₃ 8 Da₁ D₃ 8 G₂ सौमदत्तिस्, D₃ सौमदत्तिस्, G₁ 3 सौमदत्तस् Ś₁ Ko-2 तु सक्रुद्धस् (Ś₁ 'द्धास्), Da₁ तत क्रुद्धास् —^c) Ko-2 आच्छिद्य, Da₁ विच्छेद Ś₁ K D₂ 8 समरे राजन्, D₁ निश्चितै-

C 6 3261
B 6 74 24
K 6 74 24

चिच्छेद दशभिर्वाणैर्निमेपेण महारथः ॥ २३
 अथैषां छिन्नधनुषां भल्लैः संनतपर्वभिः ।
 चिच्छेद समरे राजञ्शिरांसि निशितैः शरैः ।
 ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ २४
 तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरात्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
 वार्ष्णेयो विनदत्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ २५
 रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
 तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।
 विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २६

स्तीक्ष्णैर्, Ds S दशभिर्भल्लैर् (for दशभिर्वाणैर्)
 — Ko-2 om (hapl) 23^d-24^e — ^d) Ś1 युध्यमानो,
 Ks-5 D2 ० युध्यमानो (for निमेपेण) K4 D1 S महा
 बलः, Ks 'रथै' (for 'रथ').

24 Ko-2 om 24^{abc} (of v 1 23) — ^a) D1
 तथैषा, Ds तथैषा; Ds यथैषा, Ms ० अथैनान् (for
 अथैषा) Ms ० छिन्नधनुषां — ^b) K4 Ds S शरैः
 (for भल्लैः) — After 24^{ab}, Ks repeats 23^e-24^b
 — ^c) D1 निशितै (for समरे) — ^d) B Da Dn
 Ds-5 7 8 S भरतर्षभ (Dn1 G2 4 'भ'), D1 जटिलानि
 च (for निशितै शरैः) Ko-2 चिच्छेद विविधै शरैः
 — ^e) D2 ते ततो, T1 G हतास्ते (by transp) Ś1
 न्यपतान्, Ko 2 3 Dn1 D2, ० T2 न्यपतद् Ds राजन्
 (for भूमौ) Ks ततो न्यभ्यपतन्भूमौ, D1 हतानि चाप-
 तन्भूमौ — ^f) Ks विद्धा भग्ना, B1 Da Dn Ds ०
 वज्रभग्ना (B1 'ग्ना, Ds 'बला), T1 G वज्रभिन्ना (for
 'भग्ना). Ks-5 D2 transp इव and द्रुमा

25 ^a) K1 तां (for तान्) K2 निहितान् Ś1
 Ko-2 B1 Dn1 Ds वीरो, D1 भूमौ (for वीरान्)
 — ^b) K1 पुत्रा K1 om (hapl) from बलान् up
 to महा in 26^b Ś1 K4 महारथान्, Ks Ds महा-
 बलान्, D1 तथौरसान् (for महाबलान्) — ^c) K2
 व्यनदन्, Ks Ds विनदद्, Ks हि तदा, D1 तु
 नदन्, D2 निनदन्, T G1 ० 4 M [S]भ्यपतद्, G2
 ह्यभ्यपतद् (for विनदन्) D1 वीरो (for राजन्)
 — ^d) K2 Da Dn Ds ० ० अभ्ययात्, S आहवे (for
 अभ्ययात्)

26 K1 om up to महा in 26^b (of v 1 25)
 B1 om (hapl) 26^{bc} — ^b) Ś1 महाबल', Ds
 'बल' S पीडयन्मौमदत्तिन (G1 ० 'न्सोमदत्तिन, T2

प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
 शुशुभाते नरच्याघ्नौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २७
 ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
 भीमसेनस्त्वरत्राजत्रथमारोपयत्तदा ॥ २८
 तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
 आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
 अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३०
 लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः ।

'न्सोमदत्तिना) — Ks om 26^{cd} — ^e) K1 ताम्
 (for तान्) Ds अन्योन्य हि, M (except M4) 'न्य
 च (for 'न्यस्य) — ^f) D2 विरथाम् (for विरथाव्).
 K2 अभिवल्लतौ, Da Dn1 Ds अतिवल्गतौ, D1 एव
 वल्गतौ, Ds अभिविग्लतौ, Ds अभिमल्गतौ (for अभि
 वल्गन्तौ) T2 रथावभिभवतौ तौ — ^g) Ko समीयातां
 Ks D2 ० T G महाबलौ (for 'रथौ)

27 ^a) Ds 'महापद्मौ — After 27^a, B1 repeats
 26^d-27^a — ^b) Ko 1 चर्मवसुधारिणौ, Ks चर्मवर
 धारिणौ — ^c) K1 नरच्याघ्नौ, T1 G4 'च्याघ्न — ^d)
 Da1 समवस्थिते, D1 S समुपस्थितौ (for समव')
 — After 27, S ins

292* असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।
 मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिमुख्य महारथः ।
 [(L 2) G1 ० अभिसुख्य महाबल']

28 ^{ab}) K2 न्यस्त्रिंश', Ds निस्त्रिंश' (for निस्त्रिंश')
 S ततस्तु सात्यकिं राजन्सनिस्त्रिंश महारथं — ^c) B Dn2
 Ds तु तं राजन्, D1 तु बलवान् (for त्वरत्राजन्) S
 त्वरमाणो रणे भीमो — Ś1 om (hapl) 28^d-29^a
 — ^d) Ko-2 S रथमारोपयत्स्वकं (G4 'यन्स्वक)

29 Ś1 om 29^a (of v 1 28) — ^a) S तथैव
 तव पुत्रोपि — ^b) D1 खड्गचर्मधरो युधि — ^c) D1
 रथश्रेष्ठ (for रथ तूर्ण) — ^d) Gs सर्वधन्वनां D1
 भूरिश्रवसमाहवे (= 29^b)

30 ^a) Ś1 Ko तदा (for तथा) — ^b) M (ex-
 cept M4) महारथा T2 रणे भीष्ममुखा रथा. — ^c)
 Ś1 D2 7 आयोधयत, K2 अयोधयन्, T2 'यध
 — ^d) T2 पाण्डवैर् (for 'वा) D1 युद्धदुर्मदा (for
 भरतर्षभ)

पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजधान महारथान् ॥ ३१
 ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिर्वहणे ।
 संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पात्रकम् ॥ ३२
 ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
 परिववृस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ॥ ३३
 एतस्मिन्नेव काले तु क्षयैःस्तमुपगच्छति ।
 सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३४

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३५
 पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
 ते सेने भृशसंविभ्रे ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३६
 ततः स्वशिविर गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
 पाण्डवाः सृज्यैः सार्धं कुरुवश्च यथाविधि ॥ ३७

C 6 3275
B 6 74 39
K 6 74 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

31 ^a) G₂ M₂ लोहितपदि, Cc 'यति (as in text) D₂ आद्रिले (for चाद्रिले) —^b) Ś₁ स्वरमानो —^c) K₁ पंचतिशतसाहस्रान्, D₃ पचविंशति सहस्रान्, T G₄ 'साहस्र —^d) D₁ आजधान

32 ^a) B₃ [s]पि, T₂ तु (for हि) —^b) Ś₁ S (except M₁ 2) तथा (for तदा) D₁ तदा पार्थ महा रथा —^c) B Da Dn D₃ 8 अप्राप्यैव (Da: 'व), D₁ असप्राप्य; T₂ G प्राप्यैव ते, T₂ अवाप्यैव —^d) B₂₋₄ Da Dn D₃ 7 8 पावके

33 ^a) T₁ G₂ मात्स्या K₃ 5 Da Dn D₂₋₄ 6-8 कैकया (D₃ 'या)श्च, D₁ 5 स (D₃ च)कैकया —^b) Da₁ 'विशारद', G₃ 'विदा वर' —^c) T₁ G₂ 4 पर्यं वृचन् (for परिववृत्) K₃ 5 B₂₋₄ D (except D₁ 3) S रणे (for तदा) —^d) K₀ सहस्र स्म, K₂ सह पुत्रा, T₁ G सहपुत्रैर् K₀₋₂ महारथा

34 ^a) K₁ एकस्मिन्नेव K₃₋₅ B₂₋₄ Da Dn D₂ 1-5 7 (m as in text) 8 जगामास्तमथादित्यो, B₁ जगामास्तमथा*^a, D₁ जगामास्त तत्रादित्यो, S अस्त गते तथा (G₃ यथा, M₁₋₃ 5 तदा)दित्ये —^b) K₃ D₂ 6 रजोमेघे समुत्थिते, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 रजोमेघै (Da₁ 'घ-) समुत्थितै, K₅ रजसो वै समुत्थित, D₁ वभृदुस्त्रिमिता विश, S तुमुले (T₁ 'लं) सकुले भृश Cc cites रजोमेघै —^c) K₀₋₃ 5 D₁₋₃ 6 सर्वेषा चैव (for 'पामेव) —^d) K₁ Da₁ D₀ प्रमोह, D₁ समोह K₅ B D (Dn₁ marg) समपद्यत (B₂ 'ते) (for समजायत)

35 Dn₁ om 35 —^a) B₁ अवहारस्, D₂ 'हा रस्, S (except M₃) अपहार Cd cites अवहार B₁

तथा (for ततश्च) —^a) D₂ सध्याकाले —^a) K₁ शातवाहना, D₁ श्रातवाहिना, T₂ 'वाहन K₀ 9 सैन्या सश्रातवाहना

36 ^a) K₄ transp पाण्डवाना and कुरूणां —^b) D₀ 'समागम —^c) K₄ सेने ते (by transp) Ś₁ K₀ 1 भयसविभ्रे, Da₁ भृशसविभ्रे, D₁ भयसविष्टे, T₁ G₄ भृशसत्रस्ते, T₂ G₁₋₃ M 'संतप्ते Cc cites 'स विभ्रे (as in text) —^d) Ś₁ ययतु, D₁ गच्छत, G₂ 8 ययतु K₁ D₁ G₃ M₁ 2 5 स्व, T₂ सं (for स्व)

37 ^a) Ś₁ स्व, S ते (for स्व) M₂ हत्वा (for गत्वा) —^b) K₂ न्यविश, K₃ 5 D₂ 6 न्यवसस् (for न्यवि) — After 37^{ab}, K₃ repeats 36^a-37^b —^c) K₂ सृज्यै, Da₁ सृज्यै, D₀ सज्यै (for सृज्यै) —^d) K₁ 2 Da₁ कुरुवश्च

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ K D₂ 6 mention only पचमयुद्धदिवस, B₂ T₂ M पचमाहिक, B₃ पंचमदिवससग्रामादिक, Da Dn₁ D₄ 3 पचमदिनयुद्ध, Dn₂ D₃ पचमदिवसयुद्ध, D₁ 3 (sup lin sec m) पचमदिवस; T₁ G पचमापहार K₂ 4 B₃ Da₂ Dn₂ D₄ S cont समाप्त — Adhy name K₄ सात्यकिभूरिश्रवोयुद्ध, T₂ G₂ सात्यकिसुतवध, M₁₋₃ 5 सेनाप (M₃ 'व)हार — Adhy no (figures, words or both) Da₃ (sup lin sec m) 32, Dn₂ (sup lin) T₂ M₃ 4 71, D₁ 73, T₁ G₂₋₄ 69, G₁ (wrongly) 169, M₁ 2 70 (as in text), M₃ 72 — Śloka no Dn₁ 38, Dn₂ D₃ 39

संजय उवाच ।

विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
संनहतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नभाषत ।
व्यूहं व्यूह महावाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४

एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
शिरोऽभृष्टपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः ।
चक्षुपी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ६
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ॥ ७
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ८

71

1 Ms om the ref — °) Ks 5 Ds 6 विश्राम्य
च, K4 Bs विकृत्ये तु, B1 2 4 विकृत्य ते, Ds ते
विहृत्य, Ds हृत्य ते तु (for विहृत्य च) D1 S तु,
Da Dn Ds 5 7 Cd ते (for च) Ks B4 तथा (for
ततो) — °) Da Dn Ds च (for तु) T1 G
M1-3 5 त्रियामायां (for तु शर्वर्यां) T2 Ms ततो रात्र्यां
व्यतीताया — °) M2 ततो (for पुनर)

2 °) Ks-3 B D (except D1 3) T1 G M4 तत
(for तत्र). — M2 om (hapl) 2^a-3^b — °) M1
(sup lin) 3 5 युज्यता (for युज्यता) Ko 1 रथ
मेघाना (for 'मुख्यानां). — °) Ko 2 3 Bs Da1 Dn1
D1 2 4 (before corr) 5 6 Ca 6 d कल्पता, K1 6
कलिता (sic), B4 कल्पतां (for कल्प्यता). B Da
Dn Ds 5 7 8 चापि (for चैव)

3 Ms om 3^{ab} (of v 1 2) — °) K1 संनहता,
Ds संनहता, Co संनहता (as in text) — °) K1
चैव — °) Ko 2 Da Ds शख (Da1 'खं) दुन्दुभि-
नादाश्च; Dn2 Ds 7 8 'निर्वोपास, Ds 'निर्वादस; Ds
T2 M 'नादैश्च — °) Ś1 Ko-2 B2-4 Da2 Dn Ds 7 8
तुमुला, Ks Ds 6 तुमल, Da1 Ds तुमला Ś1 Ko
B Da Dn Ds सर्वतोभवन्; K2 सर्वतोभवान् (sic);
T1 G2 4 सर्वतोभवत्

4 °) D1 राजन् — °) B1 व्यूहि व्यूहं; Bs D2 3
व्यूह व्यूहं (by transp) S व्यूह व्यूहस्व (T1 'स्व)

पाचाल — °) Ks मकर Ś1 Ko-2 Ds M2 शत्रुतापन
(M2 'न), Ks D1 2 6 T2 M4 'नादान; Ds 'कर्मन

5 °) Da1 M2 महारथा — Ko 1 om (hapl)
5^a-6^r, Ds om (hapl) 5^a-6^d — °) Ds महाराज;
S ययान्याय (for महाराज). — °) M2 व्यूहितु (for
रथिनो)

6 Ko 1 om 6, Ds om 6^{ab} (cf v 1 5).
— °) Da1 Dn1 Ds 3 G2 3 M2 6 शिरोभू (sic)-
G2 तत्र (for तस्य) — °) Da1 पाण्डवाश्च — °) Ds
सिंहदेवश्च (for सह°) — °) Ś1 Ks 5 Bs तुड[];
Ds तुडस् (for तुण्डम्) Ds तस्मिन् (for आसीन्)-
T2 M महावाहुर (for महाराज) — °) Ś1 महारथः
(for 'वल)

7 °) Ś1 द्रौपदेयश्च and राक्षसाश्च — °) Ds सात्यकिः
Gs सात्यकी (for 'किर्) — °) Ś1 Da1 व्यूहग्रीवा;
Ko हयग्रीवा, Ks गृहग्रीवा Ś1 Ks 5 B1 3 4 Ds 2 3
(marg sec m as in text) 6 समास्थितौ, Ko T1
G1 3 4 M2 समास्थिता, T2 M1 3-5 'धितौ; G2 'धितः
(for 'स्थिता) K4 ग्रीवाया समवस्थितौ

8 Ko om (hapl) 8^a-9^b — °) Ś1 सृष्ट, Da1
सृष्टम् (for पृष्टम्) Ks Ds शतानीको (for महाराज)
— After 8^a, T1 repeats (hapl) 6^r and cancels it
by enclosing it in parantheses — D2 om (hapl)
8^b-10^e, Ks om 8^b — °) Da1 M (except M4)
सहिता T1 G धृष्टद्युम्नो महाराज — °) M1 3 वृता

केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
 धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्पश्च वीर्यवान् ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ९
 पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
 कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ १०
 शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
 इरावाश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ११
 एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।

सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १२
 कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
 समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १३
 व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
 क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १४
 तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
 अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १५
 कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारद्वाहिकैः ।

C 6 3293
 B 6 75 17
 K 6 75 17

9 D₂ om 9, Ko om 9^{ab} (cf v 1 8), K₅ G₁ s om (hapl) 9-10 — ^a) K₂ s B Da Dn D₁ s-3 कैके (Da₁ Dn₁ D₃ 'क')या, M₄ केकय Ś₁ भ्रातरा — ^b) K₂ B₂₋₄ वामपक्ष, K₈ s B₁ T G₂ s वामपार्श्वं, Da Dn D₄ 7 8 वाम पक्ष, D₃ s वाम (D₃ 'म')पार्श्वं K₄ T₂ अपाश्रिता, D₁ T₁ G₂ s M उपा (for समा) — T₂ om 9^c-11^d — ^c) D₅ धूमकेतुर्, T₁ धृष्टकेतु (for 'केतुर्') Ś₁ K₂ s M₅ नरव्याघ्र, D₁ महेष्वास, T₁ G₄ महावीर्यं, G₂ महा व्याघ्र — ^d) K₄ B Da Dn D₄ s 7 8 चेकितानश्व, T₁ G₂ s कनकर्पश्च — ^e) Da₁ पक्षिम्, D₁ पार्श्वम् (for पक्षम्) — ^f) K₄ D₁ T₁ G₄ स्थितौ, D₁ M₄ स्थितौ, G₂ स्थित B₂ Dn₂ T₁ दक्षिणे (for रक्षणे) K₈ D₆ स्थिता व्यूहविचारणे

10 K₅ T₂ G₁ s om 10 (cf v 1 9) D₂ om 10^{abc} (cf v 1 8) T₁ G₂ s M om 10^{ab} — ^a) Ś₁ च (for तु) K₈ D₆ महेष्वास (for महाराज) — D₆ om (hapl) 10^b-11^a — ^b) D₁ श्रीमन् K₄ महा बल (for 'रथ') — ^c) K₃ B₃ Da₁ D₆ s कुन्तीभोज — ^d) M₁ (inf litn as in text) s s वृत्तौ, M₄ वृत्ता (for वृत)

11 T₂ om 11 (cf v 1 9) D₆ om 11^a (cf v 1 10) — ^a) M₂ शिखण्डिस् Ś₁ Ko-2 s T₁ G च (for तु) Ś₁ Ko-2 महाराज, D₂ महेष्वासौ (for महेष्वास) — K₂ om (hapl) 11^b-12^c — ^b) Ś₁ Ko 1 सहितौ (for सवृतौ) K₈ s Da Dn₁ D₂ s 6 बली (for बली) — ^c) Ś₁ K₅ D₂ तु (for च) B Da Dn₁ D₃ S (T₂ om) नृप; D₅ वय (for नत्) D₁ s पृष्ठे (for पुच्छे) — ^d) K₈ s B₈ D₂ s S (T₂ om) व्यवस्थित Ko 1 मकरव्यूह मण्यितौ

12 K₂ om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^a) K₈ s B Da Dn D₂₋₄ s-3 एत, D₅ एव (for एतन्) — ^b) D₈ व्यूह, G₄ व्यूह्य (as in text) — ^c) K₁ दसितौ, D₄ निर्ययु, S (except T₂) दसिता (for दशिता) Ko युद्धाय पुनदसितौ (sic), K₂ युयुधानर्न दसिता (sic)

13 ^a) T₂ कौरव्यान् — ^b) Ko-2 'रथपत्तय — ^c) K₂ समुच्छ्रिते, K₅ Da₁ 'स्थितैर्, G₂ तमुच्छ्रितैर् K₂ B₁ 2 s Da₂ Dn D₂ s 7 8 T₁ G₁ s s M₁₋₃ s छत्रै, D₆ (m as in text) तीक्ष्णै (for चित्रै) T₂ M₄ समुच्छ्रितध्वजछत्रै (M₄ 'जै'छत्रै) — ^d) D₆ विविधै (for विमलै) K₈ तथा, Dn₂ स्थितै, D₅ शतै, D₆ शरै, G₂ चित्तै (for शितै)

14 ^a) K₁ व्यूह, K₄ B₁ 2 Da₁ Dn₁ D₆ व्यूह (for व्यूह) K₈ D₆ च (for तु) S व्यूहित (T₂ व्यूह त) दृश्य तत्सैन्य — ^c) K₁ क्रौंचत (sic), K₈ क्रौञ्चन, Da₁ क्रौञ्चन (sic) — ^d) Ś₁ M₅ प्रत्यव्यूह्यत, T G प्रतिय्यूह (G₈ 'ह')त Da₁ वाहिनी

15 ^a) K₁ लुंडी, Da₁ तुगा, G₁₋₃ M₁ s s तुडो (for तुण्डे) — ^b) Ko 1 भरद्वाजो Ko-2 व्यदृश्यत, B₃ [S]व्यरोचत, Da₁ D₅ [S]त्यरो; Dn₂ D₄ 7 8 [S]भ्यवर्तत (for व्यरोचत) — ^c) Ś₁ K₈ s D₁₋₃ s चक्षुरासीन्, Da₁ चक्षुपास्ता (sic), Da₂ Dn₁ चक्षुप्यान्तां, D₆ चक्षुपास्ता Ko-2 Da₁ नरेश्वर, S जनेश्वर (G₈ 'र')

16 ^a) K₈ D₆ च (for तु) D₂ चेदियुक्त (for तु सहित) K₅ कृतवर्मा चेदिसहित (hypermetric) — ^b) Ś₁ Ko कामोजारद्वाहिकै, K₁ कामोजारधं, K₂ s कावोजारदं, K₄ B Da₂ Dn D₄ 7 8 कावोजवरं, Da₁ D₅ कावोजदरं, D₁ कावोजवाहिकै सह, S कावो-

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६
 ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
 दुर्योधनो महाराज राजभिर्वहुभिर्वृतः ॥ १७
 प्राग्ज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेक्यैः ।
 उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १८
 स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
 वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ १९
 तुपारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।

दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २०
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
 व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
 ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
 सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ २२
 प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
 हयारोहा हयारोहान्नाथिनश्चापि सादिनः ॥ २३
 सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।

जैरथ बाह्नि (G₂ बाह्नी, M₁ बाह्नि) कै — °) K₈ 5
 Dn₁ D₁ 6 8 S शिरश्चा (G₂ °स्त्वा) सीन् (for शिर
 स्यासीन्) K₈ Da₁ D₁ T₁ G₁ 2 4 M (except
 M₁) नरश्रेष्ठ, K₈ महाराज — °) K₁ Da₁ om
 (hapl) श्रेष्ठ

17 Da Dn₁ D₅ om 17^{ab} — °) Ś₁ D₁ T₁
 G₂ 4 M₂ शूरसेनाश्च, K₈ सूरसेनस्तु, K₁ T₂ G₁ 8
 M₁ 8-5 शूरसेनश्च, D₂ °सेनास्तु, D₃ सूरसेनाश्च
 — °) K₁ D₃ T₁ G₂ पुत्राश्च, B₁ 2 4 पुत्रस्तु, D₁
 पुत्रस्य K₈ 5 B Dn₂ D₂ 4 6-8 S भारत (for मारिष)
 — After 17^{ab}, K₈ D₆ read 21^{ab}, repeating it in
 its proper place — °) B₂ मानुभिर, D₆ राजर्षि.
 (for राजभिर) K₁ सेनाभिर्बहुधा वृत

18 Ko 1 om (hapl) 18 — °) K₈ 5 प्राग्ज्यो
 तिषश्च, D₂ °तिषैश्च K₈ सहितौ S प्राग्ज्योतिषो भग
 दत्तो — °) K₂ 8 5 B₂-4 D म (D₈ मा) द्रसौवीर
 कैक्यै (Da₁ °य), G₂ °केक्या — °) G₁ 8 वक्षस्य
 भून् (for उरस्यभून्) Ś₁ D₁ महाराज, D₆ T₁ G₂ 4
 नरश्रेष्ठो — After 18, S 1ns

293* पृष्ठे चास्त्रां महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ ।

[G₁ 8 पुत्रास्तव (for पृष्ठे चास्ता) M₁ 8 5 नरश्रेष्ठौ
 (for महेष्वासां)]

19 °) Ko 2 स्वसेनायाश्च, B₁ 8 सुसेनया च T₂
 तु (for च) D₁ व्यवसित (for च सहित) — °) Ś₁
 Ko 1 त्रिगर्त (for सुशर्मा) K₈ D₂ प्रस्थलापति,
 D₂ च स्थलाधिप, T₂ G₂ पृतनाधिप (for प्रस्थलां)
 Co cites प्रस्थल — °) K₈ D₂ T₂ वाम (for वाम)
 D₁ उपाश्रित्य (for समां) — °) Ko 1 S दक्षित,
 Da₁ दक्षित (for दक्षित) Ś₁ दक्षिता समवस्थिता

20 °) Ś₁ तुखरा, Ko खुखरा, K₁ तुखरा, K₂

तुसारा, D₃ 7 तुखरा (D₈ °र), T₁ G₃ 4 तुपार (for
 तुपारा) K₈ 5 D₂ 6 यवना (D₆ °न)श्चापि — °) K₂
 शकाश्च, D₂ 8 शकैश्च, D₃ 6 सकाश्च, T₂ सहाश्च
 (for शकाश्च) K₂ चूलकै, K₈ D₆ कैक्यै, K₁
 चूचुकै, K₈ D₂ यूयपै, B₁ 2 4 Da₂ Dn₂ D₁ 7 8
 चूलिकै, B₈ बाह्निकै, Da₁ D₆ भूलिकै, Dn₁ चूलकै,
 D₁ M₁ 5 चूचुकै, D₈ चूडपै, M₁ चूचुव (sio),
 M₂ यूयपा (for चूचुपै) — °) B₁ 4 Da Dn₁ D₅
 दक्षिता (for भारत)

21 Ś₁ K₂ om (?hapl) 21^{ab} K₈ D₆ read (for
 the first time) 21^{ab} after 17^{ab} — °) K₁ श्रुतायश्च,
 G₂ श्रुतायुश्च — °) K₈ 5 Da₁ D₆ G₁ 2 सोमदत्तिश्च,
 D₈ सौमदत्तिश्च Ko 1 4 D₁ T₂ भारत, D₈ वीर्यवान्
 (for मारिष) — °) Ś₁ जघन, Co जघने (as in
 text) Ś₁ तस्य, K₁ 3 तस्थू, K₈ D₆ M₁ 8 5
 तस्थौ (for तस्थू) — °) K₁ D₆ रक्षमाणा, K₂ 3
 रक्षमाण, B₈ D₈ T₂ रक्ष्यमाणा

22 °) D₈ S ससक्ता (for सजग्मु) — °) S
 कौरवा पाण्डवै सह — °) Da₁ सूर्योदयो — °) K₁
 B₂-4 Da Dn D₂ 5 6 (m as in text) 7 8 ततो युद्ध
 मवर्तत, S प्रावर्तत जनक्षय (M₂ जनेश्वर)

23 °) Ś₁ K₈ Da₁ D₈ 6 8 प्रतीयु, S जग्मुश्च
 Ko 2 4 5 Dn₁ D₁ 7 8 T₂ M₁ नागा, D₅ नाना (for
 नागान्) — °) K₂ 4 5 Da₂ Dn₂ D₁ 7 8 T₂ G₁
 नागांश्च, M₁ रथांश्च (for नागाश्च) — °) K₈ B₁
 D₂ 8 6 हयारोहान्, T₁ G₂ 4 अश्वारोहा (for हयारोहा)
 K₈ B₁ D₈ रथारोहा, D₂ हयारोहा, D₆ नरारोहान्,
 D₈ हयान्रोहा, S गजारोहान् (T₂ °हा) (for हयारोहान्)
 — °) B₂ 8 Da₁ Dn₁ D₆ चैव (for चापि) D₁
 दतिन (for सादिन)

24 G₈ om (hapl) 24 — °) K₈-5 B Da Dn

हस्त्यारोहा रथारोहात्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
 रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २५
 भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
 शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २६
 तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
 तत्रापि विवभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २७
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
 अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २८

द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
 विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ २९
 दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
 सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदंनं प्रति ॥ ३०
 स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलरागिमिवानलः ॥ ३१
 ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
 सृञ्जयाः कैकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३२
 तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।

C 6 3310
B 6 75 34
K 6 75 34

D2-3 M1 2-; सादिनश्च (for सारथिं च) K2 5 D2
 3 6 महाराज, K1 B1 Da1 रथा राजन्, B3 रथीभ्राजन्,
 Da2 D4 5 7 रथभ्राजन्, Dn2 D4 (also as in text) 3
 ह्यात्राजन्; M1 3-; नरा राजन् (for रथी राजन्) D1
 मारथिश्च रथि राजन्, T G1 2 4 M2 सादिनो रथिनो
 राजन् — Da1 om (hapl) 24^b-25^c —^b) Ko-2
 Da2 Dn1 D1 T1 G1 4 M2 कुजराश्च, K2 D2 रथिनश्च
 S (G2 om) विशा पते (for महारणे) —^c) K2-5
 B1-3 Da2 D2 4-3 G1 M1 हस्त्यारोहान्, Dn2 ह्या
 रोहान् (for हस्त्यारोहा) Ś1 T1 गजारोहा, K2-5 D2
 ह्यारोहा; B1-3 Dn2 D4 8 रथा राजन्, B1 Da2 D6 7
 रथभ्राजन्, D1 M2 5 गजारोहान्, D2 6 T2 G1 2 4
 M2 4 ह्यारोहान् (for रथारोहान्) Dn1 हस्त्यारोहास्त्या
 राजन् —^d) K4 चैव (for चापि) Ko-2 गजिनश्चापि
 सादिन (K2 पत्तिभिः), K2 5 रथिन सादिनस्तथा

25 Da1 om 25^{abc} (cf v 1 24) K2 om 25^{ab}
 —^a) S सादिन (T2 पत्तय) (for रथिन) Ko
 नादिभिः, K1 सादिन, T2 पत्तिन (for पत्तिभिः)
 —^b) M2 सादिभिश्च (for सादिनश्च) T2 M2 पत्तय
 (for पत्तिभिः) —^d) D6 प्रत्यधावन्नमर्षिता, G2
 प्रत्ययामन्नमर्षिता

26 ^a) Da1 यमै (for यमैर्) K2 भीमसेनार्जुना
 यमैश्च —^b) Ko D4 3 गुप्ताश्च, K2 5 D2 6 तया,
 Da1 गुप्ता, Da2 D. गुप्तैश्च, G2 वृषैश्च (for गुप्ता)
 D2 चान्ये —^c) Dn2 D4 7 8 शोभते (for शुशुभे)
 D2 पाण्डवा —^d) Ko-2 चद्रमा, Dn2 शर्वरी (for
 शर्वरी)

27 ^a) T2 G1-3 ततो (for तया) D6 ततो भीष्म
 कृपद्रोण, T1 G4 भीष्मद्रोणकृपद्रोणि- (T1 णि) —^b)
 K1 दुर्योधनादिभ्य —^c) K4 B1 T1 G च वभौ (for

विवभौ) D6 सैन्य (for सेना) —^d) Da1 प्रहे
 Da1 D6 संवृता D1 ग्रहैर्द्यौरितिष्मती वृता

28 ^a) B2 M2 सक्रुद्धो, Da1 कौन्तेय —^b) K2
 पराक्रम, D1 महारथ (for पराक्रमी) —^c) K2 अभ्य
 या, D1 अभ्यको (for अभ्ययाज्) —^d) M2 वाहिनी

29 Ś1 om (? hapl) 29 —^a) B1 च (for तु)
 —^b) D1 दृष्ट्वा तु (for नवभिर्) D1 रायसै (sic),
 T2 आशुगौ (for आयसै) —^c) S त्वरितो (for
 समरे) K2 5 Dn2 D2 7 विव्याध समरश्लाघी —^d)
 K2 मर्माण्युच्छिद्य, M1-3 5 म (M2 ध) मर्ण्यादिश्य
 Ko 1 वाहिनी, S भारत (for वीर्यवान्)

30 ^a) Ko-2 B3 D1 T2 दृढहस्तश्च, M इह हस्तश्च
 (for दृढाहतश्च) T2 G1 8 M (except M4) तथा, T1
 G2 4 तदा (for ततो) —^b) Dn1 (before corr as
 in text) n2 D4 8 भारद्वाजेन B2 Da2 Dn1 D6
 चाहवे (for संयुगे)

31 ^a) D1 G2 संगृह्य स (by transp), M4 स
 नियम्य —^b) Da1 भारद्वाज —^c) K2 व्यभ्रमत्,
 D2 6 दृढाह (for व्यधमत्) D1 पाण्डवानीक (for
 पाण्डवी सेना) —^d) K1 भूल-, K2 जल (for
 तूल) K1 D2 M4 [अ]निल (for [अ]नल)

32 ^{ab}) Ś1 ते वाध्यमाना भीमेन (for ^a) Ko-2 B1
 D1 S transp द्रोणेन and भीष्मेण D1 भरतोत्तम (for
 च नरोत्तम) Ś1 K2-5 नरोत्तमा, Ko-2 नराधिप, S
 महात्मना (for नरोत्तम) —^c) Ś1 Ko-2 4 D1 कैकया,
 D6 सजया, T2 सृञ्जया Ś1 सजयै, Ko-2 4 D1
 सृञ्जयै, K2 5 Da Dn D2-8 कैकयै (for कैकयै)
 —^d) K1 D6 पराभवत्, D6 पराजय

मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३३
अभिघेतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्वितिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३४
तद्द्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।

एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५
प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युधुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वेणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।

व्यूहमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।

33 ^a) Ko-3 S तथैव तावकी सेना — ^b) Ko-2 M (except M₂) भीमार्जुनपरिक्षता, K₈ 'क्षिता, K₈ Da₁ Dn₁ (before corr) D₁ 'क्षित, T G भीमलेनपरिक्षता (G₂ 'रीक्षिता, G₃ 'रिक्षिता) — ^c) B₁₋₃ Da Dn₁ D₈ T₂ M₄ मुमोह (for मुह्यते) K₂ तत्रैव (for तत्रैव)

34 ^a) Ś₁ अभिघता, D₈ अभिप्रेता, T₁ अभिघेता (for अभिघेतां) B₃ तदा (for ततो) T₁ G₄ M₄ महान्यूहौ, G₁₋₃ महारौद्रे (for ततो व्यूहौ) T₂ अ मन्व्यत महारौद्रे, M₁₋₃ 5 अभ्युद्यतमहावीर्ये (M₃ sup in 'रौद्रे) — ^b) Ś₁ Ko-2 4 D₁ तस्मिन्वीरसमागमे, B₈ तस्मिन्वरवरक्षये — ^c) G₂ असीद्वितिकरो घोरस् (sic)

35 ^a) K₃ Da₁ तद्द्भुतम्, D₈ S तत्राद्भुतम् K₈ D₂ 8 6 T₂ G₈ M₁ 8 6 अपश्यामस् — ^b) Da Dn₁ D₈ एकायनपरा, T₂ एकायन गता, Ca 0 as in text — ^c) K₃ अवश्यत, D₈ असुखंत (for अयुध्यन्त) S सधुगे (for भारत)

36 ^a) K₈ M₅ प्रतिसंहार्य, K₃ B Da Dn D₁ 4 5 7 8 'सघाय, D₈ अतिसवार्य, T₁ G₄ प्रतिसविध्य (for 'संवार्य) — ^b) B₈ ततोन्वस्य, T₁ G₂₋₄ अन्यो न्यस्य (for तेऽन्यो) G₁ 8 विशेषत (for विशा पते) — ^c) D₈ कौरवैश्च, S कुरवश्च (for कौरवाश्च) K₈ 6 Dn₂ D₂ G₂ M₅ महाबला, B Da Dn₁ D₁ 6 महाहवे, D₈ 6 T G₁ 8 4 M₁₋₄ विशा पते, D₁ 7 8 महामृधे (for 'रथा)

Colophon om in Ś₁ — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 B₃ D₂ mention only पश्युद्भदिवसे, K₄ T₂ G₂ पष्टेहि, M₄ पष्टेहिके — Adhy name K₄ Da Dn₁ D₈ व्यूहरचना, T₂ G₂ M₃₋₅ व्यूहकरण — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sup in sec m) 33, Dn₂ T₂ M₃ 4 72, D₁ 74, T₁ G 70, M₁ 2 71 (as in text), M₆ 73 — Śloka no Dn₂ D₈ 37

72

1 ^a) K₁ 2 D₁ S (except M₄) बहुविध (K₁ 'ध), D₂ 'गण, Cc 'गुण (as in text) — ^b) K₈ तथा, K₈ D₂ पुरा, D₈ वर, S नरं (G₂ नर) (for परम्) — ^c) Ś₁ Ko-2 D₈ T₂ G₁ 8 व्यूहमेव (Ko 2 'व), B₃ D₈ व्यूहमेव, B₁ Dn₂ व्यूहमेतद्, D₁ व्यूह चैव, D₁ 7 8 व्यूहमेतद् S ययान्यायम् (for 'शास्त्रम्)

2 ^a) K₁ युष्टम्, K₄ हष्टम्, B Da Dn D₁ 7 8 तुष्टम् (B₁ 'ष्टिम्) (for पुष्टम्) K₃ पुष्टमस्माक मस्यतम्, D₁ S जु (D₁ ष)ष्टमस्माभिरत्यतम् (M₄ 'रत्य र्थम्) — ^b) Ko-2 इति काम, K₈ अभीकाम, S अभिराम, Ca c 'काम (as in text) K₂ 6 D₂ ते (for न) D₁ अतिकाम च सर्वदा — ^c) K₁ बहुम्, B₁ प्रक्रम, Da Dn₁ D₈ प्राज्ञम्, Ca प्रज्ञम् (for प्रहम्) D₁ बहुमेघसमुत्पन्न, S प्रहृष्ट व्यसना (T G₁₋₃ 'नो)पेत — ^d) K₁ परस्ता, K₂ पुरस्ता, Da₁ Dn₁ D₈ 8 M₅ पुरस्ता (for पुरस्ताद्) Ko 2 B₃ M₄ हृष्ट (for हृष्ट)

प्रह्मव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ २
 नातिवृद्धमवालं च न कृशं न च पीत्रम् ।
 लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
 आत्तसंनाहश्र्वं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
 असियुद्धे नियुद्धे च गढायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
 प्रासर्षितोमरेष्वाजौ परिवेष्यायसेषु च ।
 मिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५

कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
 क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ६
 अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
 शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
 आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरश्रुते ।
 सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
 नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।

C 6 3320
 B 6 76 9
 K 6 76 9

3 ^a) D₁ च बाल च, T₁ G₁ ३ ४ नवाल च, G₂ नातिवाल (for अवाल च) —^b) M₂ transp न and च —^c) Ko-2 D₁ 'यतप्राय', K₂ लघुवृत्ता तथायाम् (sic), K₃ D₃ लघुहस्त (K₃ न्) जितप्राय, Da^a 'वृत्तायतमुजं, D₁ 'वृत्तायतप्राज, T₂ 'वृत्तायतहय, G₁ १ लघुवृद्धनरप्रायं Ca (on a mended portion of the page, etc m) as in text Cc cites लघु, वृत्त, आयत and प्राय, Cd लघुवृत्त and आयत' —^d) K₃ सारगात्रमनोमय, K₄ B₁ २ सारमात्रमनामय, D₁ सारयोध', D₃ मरयोध' (sic), D₁ मीगरोत्र' (sic), D₆ सारगाध', S सागराकारमध्यय; Cc d as in text

4 ^a) K₃ B Da Dn₁ D₁ 'मपन्न, D₁ ० 'कवच, G₂ ३ M₄ आर्त्तमनाहदाश्र्व च Cc cites आत्तमनाह —^b) G₂ बाहुशस्त्रं —^c) K₂ असियुद्ध, K₄ रथयुद्धे, B₂ असियुद्ध K₂ नियुद्धत्वे; K₄ प्रयुद्धे च, Cc d नियुद्धे च (as in text) —^d) Ko गढायुद्धेन, K₄ असियुद्धे च, T₁ G₂ ३ शस्त्रयुद्धे च (for गढायुद्धे च) S सजय, Cc कोविदम् (as in text)

5 Ś₁ om (hapl) 5-6, Ko 1 om 5^a-7^b —^a) K₂ प्रासर्षितोमरेष्वाजौ, K₂ 'तोमरेष्वाय, B₃ 'वोमरैर्राजौ, D₁ प्रासामितोमरेष्वाजौ, D₂ प्रासर्षितोमरशर, D₃ प्रासर्षितोमरेष्वाजौ, G प्रासर्षितोमरेष्वाजौ Cd cites प्राय and ऋष्टि —^b) K₄ T₂ 'व्यायुधेषु, T₁ G 'व्यायतेषु —^c) K₂ मिण्डिपालेषु, K₃ मीडिमालेषु, K₄ B Da₂ Dn D₁ १ ७ मिण्डिपालेषु, Da₁ D₂ ३ ० ० मिडिमालेषु B₃ शक्तिश्च, Da₁ D₁ शक्तियु, T₁ G M₂ शस्त्रेषु, T₂ शूलेषु (for शक्तीषु) —^d) K₂-1 B D₁ Dn₁ D₂ १ ० ३ मुदा (B₃ 'प)लेषु, Dn₂ तुमुलेषु

6 Ś₁ Ko 1 om 6 (cf v 1 5), K₃ Dn₂ D₁ ५ om (hapl) 6^a —^a) T G कर्पणेषु, M₁-३ ५ कणयेषु, M₄ कर्पणेषु (for कम्पनेषु) —^b) K₂ सुदरेषु,

K₃ कणत्वेषु, B₂ वल्पेषु, B₃ T₁ G करणेषु, D₂ कृपणेषु, D₂ ० T₂ M₄ कणयेषु, M₁-३ ५ कर्पणेषु, Cd कणपेषु (as in text) K₃ ४ D₂ ० M₁-३ ५ च सजय, D₁ च सजय (for च सर्वश) —^c) K₃ ४ B Da Dn D₂ ३ ५ १ क्षेपणीयेषु, T₁ G₂ ४ क्षेपणीयासु (for क्षेपणीषु च) D₁ ० T₂ G₁ ३ M वि (for च) K₂-1 B Da Dn D₂ १ ५ १ ३ चित्रेषु (for चित्रासु) Cc cites क्षेपणेषु —^d) K₄ D₂ T₂ मुष्टियुद्धे च, K₃ मुक्ति युद्धेषु K₂ B Da Dn D₄ ५ १ ३ च क्षम, K₃ ६ D₁ २ चाक्षय, G₁ ३ कोविद (for कोविदम्) Cc cites क्षम

7 Ko 1 om 7^a (cf. v 1 5) —^a) T₂ परोक्षविद्याविद्यासु Cc d cite अपरोक्ष (as in text) —^b) Ś₁ K₃-1 B Da₂ D₁ २ ५ १ व्यायामे च, Da₁ व्यायामेव (for 'मेषु) Cc cites व्यायामे D₂ कृताश्रम —^c) Ś₁ Ko-३ ४ T G मसुग्रहणं, Da₁ शस्त्रग्रहणं, D₃ ० असुग्रहणं, D₃ शस्त्रग्रहीणं —^d) B₁ सर्वेषु (for सर्वासु) D₁ परिनिश्चित

8 ^a) K₂ D₁ Ca पर्यवस्कन्दे, Cd प्रत्यवस्कन्दे, Cc पर्यवस्कन्दे (as in text) —^b) Ko 1 शरणे, K₂ शरणे, D₂ सरणे, D₃ शरणां, Ca ० d सरणे (as in text) K₁ सात्तरश्रुते, D₁ सागरश्रुते, D₃ ० श्रातरश्रुते, T₁ G M सात्तरश्रुते, Cd सत्येवश्रुते, Cc सान्तर' (as in text) T₂ सरणोत्तरणे श्रुते —^c) T₂ सय (for सम्यक) K₃ ५ प्रसुग्रहणे (for प्रहरणे) D₆ सम्यक्प्रयथामेय —^d) K₃ ५ D₂ सस्थाने चैव, D₆ यथादाने च, Cc d व्यपयाने च (as in text) K₃ T₂ कोविद

9 ^b) K₁ सुपरीक्षित, K₃ Da₁ D₆ सुपरीक्षित (Da₁ 'त), S परिनिष्ठित —^c) K₁ परीक्षा, D₆ परिक्ष्य Ś₁ Ko २ D₆ यथान्याय्य, D₁ यथाशक्त्या —^d) Da₁ चेतनेन, D₂ ३ चेतने च, D₆ चेतने च, T₁ वेदनेन, Cd चेतनेन (as in text) Dn₂ [उ]पपादिते, M₄ 'पादित', M₃ 'पादिता D₆ चेतनोपरिपादित (sic), Cc as in text

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
 न गोष्ठ्या नोपचारेण न च वन्धुनिमित्ततः ।
 न सौहृदवलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
 समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतवान्धवम् ।
 कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
 सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्वहुशो मुख्यकर्मभिः ।
 लोकपालोपमैस्तात् पालितं लोकविश्रुतैः ॥ १२

बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
 अस्मानभिगतैः कामात्सवलैः सपदानुगैः ॥ १३
 महोदधिभिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
 अपक्षैः पक्षसंकाशै रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
 नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
 क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
 ध्वजभूषणसंवाधं रत्नपट्टेन संचितम् ।

10 ^a) K1 4 B D (except D2 3 6) S नोपकारेण, Cn सोपचारेण; Cd नोप (as in text) Cc cites उपकारेण — ^b) Dn Dn D4 (before oorr) 5 8 न सवधनिमित्ततः; D1 न च बुध्या निमि, D0 न च वर्त्त निमि; D7 न सवधनिमि Cn c oite सवन्ध, Cd न वधुनिमित्त — ^c) K8 6 B Da1 Dn1 D1, 2 न सौहृदवलैर्वापि, K4 Da2 Dn2 D4 5 7 3 Ca. c d न सौहृदवलैर्नापि, T1 G4 न सौहार्दाद्विलाकारैर्, T2 M न सौहृदवलात्कारैर्, G1 8 न सौहार्दवलाहारैर्, G2 न सौहार्दाद्वाकारैर् — ^d) Ko Da1 Dn1 D4-8 न कुलीन, K1 2 न कुलेन परिग्रहै, B1 Da2 नाकुलीन परिग्रहम् (Da2 'हे'), D1 S न कुलेन परिग्रहै Cc oites कुलीनपरिग्रहै

11 ^a) Ś1 तु (for च) Ko 2 समृद्धवलमायं च, K1 'वलमाया च; K8 'जनमार्यं च, K. D2 'जनमा (K5 'ना)र्यं च, D6 'जनमार्यंश्च, T1 G कुलीनमाद्य (G1 8 'र्यं) वीर च, T2 कुलीनमाद्यमार्यं च, M कुलीनजनमार्यं च (M4 'मायुश्च) Ca c d oite आयं — ^b) D1 6 T G1 2 4 तुष्ट (for तुष्ट) Ś1 तुष्टिशतृत वांधव (s10), K8 6 तुष्टसवधिवाधवं, K4 तुष्टिमत्कृत, D2 तुष्टिमत्कृत, M4 तुष्टसज्जन — ^c) D6 कृत्योपकार — ^d) Ca d oite मनस्वी, Co 'स्वि D1 सुमनस्वि (for च मनस्वि)

12 ^a) Ko 1 सजलैश्च, K2 B Dn Dn D4 5 7 8 सजयै, K8 स्वजनै, D8 6 सहजै, T1 G अजयै, M3 2 8 (my in as in text) 4 5 सज्जनै (for सजयै) B1-3 Da Dn1 D5 हयैर्, B4 वलैर्, D8 6 T1 G M जनैर् (for नरैर्) K5 D2 स्वजनै सुनरैर्मुख्यैर्, D1 सहजैश्च गुणैर्युक्त, T2 प्रस्तुत स्वजनैर्मुख्यैर् — ^b) B4 बहुभिर् (for बहुशो) K8 6 B1 D2 दृष्टकर्मभि, D1 कृतलक्षण, D8 6 मुख्यलक्षण (for 'कर्मभि) — ^c) Ś1 गुप्ता, Ko 1 भुक्त, K2 तात, S सत्र (for तात) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 12^d-13^a — ^d) K2 लोकविश्रुतै (s10), Da1 'विश्रुते, D1 'विश्रुतै

13 Ś1 Ko 1 om 13^a (cf v. 1 12), D2 6 om (hapl) 13^{ab} — ^a) D1 क्षत्रियैर्बहुभिर् (by transp); G8 ब्रह्मभि क्षत्रिभिर् K4 गुह्य (for गुप्त) — ^b) K8 Dn2 D6 लोकसंमितै, D1 'विश्रुतै, T1 G शूर सत्तमै; T2 M शूरसमर्त — ^c) After अस्मा, K1 repeats 11^{cd} G4 अस्माद् (for अस्मान्) K1 6 T2 M अभिगत; B3 अपि गतै, D2 अभिगम, T1 G3 4 अभि हित; G1 अभिमत, G2 अभिमतान् (for अभिगतै) Ś1 D1 कामै, Ko-2 काम, K5 G1-3 कामान्; T2 सौम्य, Co कामात् (as in text) — ^d) K4 सपदै, D6 सवलै, S स (G4 न्व)वल (for सवलै) S सपदा (G1 'वला)नुग, Co सपदानुगै (as in text)

14 ^b) D1 अस्त्रासक्त (for आपगाभि) — ^c) B1: 3 4 Dn D1 3 4 6-8 Cn पक्षिसकाशै Da D. Cn अपक्षैः पक्षसकाशै, S अपक्ष (G8 'क्त)गिरिसकाशै Cc oites पक्षिसद्वसै, Cd पक्षिमदशै — ^d) K1 2 Da1 नागश्च K8 समृत, K4 संकुल, D3 सवृत, D5 सवृत्तै

15 ^a) Ś1 नानायोधवल, Ko-2 T1 G4 'युधवलैर्; D2 T2 M1 2 'योधवलैर्, D1 'योधजन, G1-3 'यूय वलैर्, M8 6 'योधवलैर्, M4 'योधगणैर् Ś1 भीम, Ko-2 D2 भीमैर्, D6 भीम (for भीम) — ^b) Ko-2 वाहि (K1 'ह)नोर्मितरगिमत्, K5 वाहिनोर्मि तरगिण, D1 वाजिभिर्मे तरंगिण, T1 G वाहनोर्मितरगित. — ^c) Da1 D5 क्षप (D5 'य)ण्यसि, T G M4 क्षेप ण्यसि — ^d) K2 Dn2 D3 8 शरप्रासै, D6 'शरप्राश (for 'शरप्रास)

16 ^a) D1 बहुभूषणसंनद्ध, D8 ध्वजरूपेण सवाध — ^b) K1 रत्नपट्टेनसचित, K8 'पट्टेन सचितै; K4 B1 8 Da2 Dn D1 4 5 7 8 'पट्टसुसचित, K5 D2 रत्न (K6 'क्त)पट्टेनसचित, B2 'पट्टसमाचित, B4 'पट्टसु सवृत, Da1 'पादसुसचित, D2 6 'पत्रसमाचित, S 'कुट्टिमभूषित, Co रत्नपट्टै सुसचित, Cd रत्नपट्टै सम

वाहनैः परिसर्पद्विर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
 अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
 द्रोणमीप्सामिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
 कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
 भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौचलवाहिकैः ॥ १८
 गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्धिर्महात्मभिः ।
 यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९
 नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
 ऋपयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय ॥ २०

ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
 वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
 विपरीतभिर्दं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय ।
 यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्भुधि पाण्डवान् ॥ २२
 अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
 युध्यन्ते मामकं सैन्यं यदवध्यन्त संजय ॥ २३
 उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय ।
 न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
 तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ।

C 6 3335
B 6 76 25
K 6 78 25

न्वित —^c) Da1 D. वाहने (for 'नै') B1. 2 + Da
 Dn D1 3-6 S परिधावद्भिर (for 'सर्पद्भिर') Ks Bs
 D2 7 परिधावद्भिरश्च —^d) Ś1 वायुवेगमकपित,
 Ko 2 B2 3 Da Dn1 D5 T G M1 Cc 'निकल्पित (G:
 'क), K1 'विकल्पित,

17 ^a) Da1 Ds गर्जन्त —^b) D1 बल (for महत्)
 —^c) Da1 D1 S द्रोणमीप्सादिभिर्गुप्तं —^d) D1 तथा
 (for गुप्त) Da1 क्षतकर्मण (for कृतवर्मणा)

18 ^a) D. कृप (for कृप) —^b) K1 जयजय
 मुखंश्च T2 तदा (for तथा) —^c) Ś1 द्रौणिशौचल
 वाहिकैः, Ds 6 द्रौणि (Ds द्रोण)शौचलकेकयैः, Ds द्रौणि
 सुचलवाहिकैः, D1 G2 द्रौणि (G2 'णी)शौचलवाहिकैः

19 ^a) Da1 प्रवीरे, Ds प्रविरैर, Ds प्रवीर
 Ks गुप्तप्रवीरैर्लोकस्य —^b) Ś1 Ko-2 मानवद्भिर, Cc
 सार' (as in text) D1 (m as in text) S महा
 रथै (for 'त्मभि') —^c) Ko यदहन्यत D1 3 6 S
 सैन्य मे (for संग्रामे) Ks D2 यदन्यत् (Ks 'म)पि
 संग्रामे —^d) K1 दृष्टम्; Dn2 दैवम्, D2 दिध्यम्,
 Ca c d दिष्टम् (as in text) Ks दिव्यमत्त (for दिष्ट
 मेतत्) Ko-3 B2 4 Dn2 D1-4 6-3 T G M1 2 + Ca
 अत्र (for पतत्) S परायण, Ca पुरातनम् (as in
 text)

20 ^a) D1 अनुद्योग (for समुद्योग) Ks नैतादृश
 सम घोर —^b) Ś1 दृष्टवतो, Ks 5 D2 दृष्टपूर्वा, G1
 दृष्टवतो (for दृष्टवन्तो) Ks 5 B1 D2 हि, Ds [s]त्र
 (for स्य) D2 सामुखा (m 'नुषा) (for मानुषा)
 Da1 दृष्टवानथ मानुष, T2 दृष्टवतोभिमानुष (sic) —^c)
 Ks Da Dn3 Ds महाभागा —^d) Ś1 प्ररणा, Ks
 पुराणे, B1 Da1 पुराण (for पुराणा)

21 Ko om (hapl) 21^a-22^b —^a) K1 [S]य,
 K2 4 B Da Dn D1 1 7 8 [s]पि, Ds ह (for हि)
 — Da1 om 21^b —^b) Dn2 युक्त, T2 युक्त (for
 युक्त) K2 B1 2 4 D1 7 8 शास्त्रार्थसंपदा, K1 शास्त्रास्त्र,
 Dn2 T1 G1 शास्त्रार्थ' (for शास्त्रास्त्र) Ks D2 सयुक्त
 शास्त्रसंपदा —^c) Ś1 वध्यते, D1 वाध्यते, Ds पन्यते
 (for वध्यते) Ks यस्य (for यत्र)

22 Ko om 22^a (cf v l 21) —^b) Ks 5 B1
 D1 2 हि; T1 G1 य (for स्म) K1 G2 सजय
 — D2 om (hapl) 22^c-24^b —^c) T2 यदीदृश,
 G2 यत्रेदृश (for यत्रेदृश) —^d) Ks 5 पाण्डवो इत
 वात्रणे, T G नावधीभुधि पाण्डवान्

23 D2 om 23 (cf v l 22) —^a) Ks पाण्डवा
 र्थाय नियत —^b) Ko 2 सर्वे (for तत्र) T2 तु
 सगता (for समागता) —^c) Ks युध्यता, Ds
 युध्यात्, S युध्येयुर् (T2 युद्धे तु) —^d) Ks-5 Ds 3
 यथा वध्यति, B2 4 Da Dn D1 (before corr) 5 यथा
 वध्यति, D1 तेन वध्यति, D1 7 8 यथावध्यत्, T G
 यदहन्यत (for यदवध्यन्त) B1 2 यथा सजय वध्यते,
 M यथाहन्यत सयुगे

24 D2 om 24^a (cf v l 22) —^a) Ś1 युक्त
 हि, D1 उक्तश्च, S (except M4) उक्तोपि (for उक्तो
 हि) Ś1 विदुरेणोक्त, Ko 'णैव K1 'रेणैप, K2
 'रेणैप, Ks-5 Ds T G1-3 M4 'रेणाहं, B1 'रेणैहं, D1
 'रेणासौ, M1-3 5 'रेणाथ —^b) Ks नित्य (for हित)
 T G M2 युक्त, M1 3 5 तथ्य (for पथ्य) K2 B
 Da Dn D1 6 7 8 T2 M नित्यत्, T1 G भारत (for
 सजय) D1 धीमता सत्यवादिना —^c) Ks-5 D2 7 च
 जप्राह, Ds 6 जप्राह च (for च गृह्णाति) S नाश्टणे
 चैव (T2 M 'ष्वापि) तन्मद'

आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथ वा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।

पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।

आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।
यानि त्वं दृष्टवान् राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ १

तव दोषात्पुरा वृत्तं धृतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्त्वा किल्बिषमात्मना ॥ २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।

25 ^a) Ko 1 तत्त्वे (for मन्ये) Da1 Dn1 D7
मतिं, Dn2 मत, Ca. 0 मति (as in text) K5
D3 तस्यामात्य (K5 'स्य मान्य) मति पूर्व, D8 तस्य
मन्यामहे पूर्व; D6 तस्य मान्यमतीपूर्व, T1 G तथ्य (T1
G4 'ध्या) मन्ये मति (G1 8 'त) तस्य, T2 Ms (in/
lin) तथ्या (T2 'थ्यं) मन्ये मति पूर्व (T2 'वां), M
अवमत्य मति पूर्व (M1 4 'वां) — ^b) D5 ब्रह्मज्ञस्य,
M विदुरस्य (Ms sup lin सजयस्य) (for सर्वज्ञस्य)
D1 सर्वज्ञस्येव सजय — ^c) Ś1 यथागमस्तेन, Ko 1
'गमस्थेन, K5 D2 'मत तात, M1 8-5 'गम तत्र (M4
तात) (for 'गत तात) T1 G3 आसीत्तथा गत तथ्य,
G2 आसीद्यथोक्त गदतो, M2 आविद्यतागम तत्र Ca. 0
ote यथागत, आसीत्, Cd यथागम

26 ^a) Ko 1 ब्राह्मम्, T2 भाग्यम्, Cc भाव्यम्
(as in text) K8 एवाद्य, K5 एवाह, Da1 एव
हि, D8 एनं हि (for एव हि) — ^b) Ś1 सजय तेन
(for संजयैतेन) K4 सर्वदा, D1 सर्वश — ^c)
K5 धान्या, Da1 घ्यात्वा (for धात्रा) Ko-2 सृष्ट,
B1 2 T G1 3 4 M2 4 द्विष्ट, Da Dn1 D5 [ट]द्विष्ट,
G2 दृष्ट (for सृष्ट) — ^d) Ko transp तत् and
तथा K5 नौ (for न) Ś1 तन्नन्यथा (sic), K4 B
नैतदन्यं, Da Dn1 D5 न तु नान्यं (for न तदन्यं)
K1 तथा तनपदन्यथा, K2 तथा तन्नेदमन्यथा, M तथा
तन्न तदन्यथा

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पठ

युद्धदिवसे, K4 पठेद्वि, M4 पठेद्विके — Adhy
name K4 T2 धृतराष्ट्रानुताप (T2 'शय), Da Dn1
D5 धृतराष्ट्रवाक्य, G2 M1 2 3 (sup lin) धात्रं (M1-3
धृतराष्ट्रेनावर्णन — Adhy no (figures, words or
both) Da2 (marg sec m) 34, Dn2 T1 G 71,
D1 75, T2 Ms 4 73, M1 2 72 (as in text),
M3 74 — Śloka no Dn D5 26

73

1 ^a) K1 2 Da1 आत्मदोषा, K3 आत्मदोषात्, K5
D2 आत्मनैव, G2 आत्मदोषात् B1 महाराज, M तथा
राजन् — ^c) B3 Dn1 D1 3 (before corr) T G
तात, Cc तानि (as in text) — ^d) B2 Da Dn1
D5 ददर्श, D2 (before corr) पश्यतो (for पश्यते)
D1 भरतोत्तम — ^e) T1 G यदिद (for यानि त्व)
K5 पृष्टवान्, Dn2 पृष्टवान्, S पश्यसे (G1 8 'ते),
Cd दृष्टवान् (as in text) — ^f) K2 4 5 धर्मसंकरं,
B2 8 धर्मसंकरकालिते, Dn D4 8 'कानि ते, D1 वर्ण
संकरकारिते, D8 धर्मसंकरकानि वै, D1 'कानिव, S
'संकर (G1 8 'संरक्ष) कारणात्, Cc d as in text

2 ^a) K2 परा (for पुरा) — ^b) B3 युद्धम् (for
धृतम्) B1 एव (for एतद्) — ^c) D1 वै युद्ध,
D5 युद्ध तत्, S युद्ध हि — ^d) Ko-2 प्रवृद्ध, Da1
प्रवर्त B1 Da2 D5 transp सह and पाण्डवै — ^e)
K2 तमेवादि, D1 अते चाद्य (for त्वमेवाद्य) — ^f)
D1 8 6 कृत (for कृत्वा) B1 4 Dn1 (before corr)
D1 3 4 7 T1 G1 3 4 M1 2 4 आत्मन (for आत्मना)

इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ३
 तस्माद्राजन्धिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
 शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिपि ॥ ४
 भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
 आससाद् ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ५
 दुःशासनं दुर्विपहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
 जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ६
 चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।

एतानन्यांश्च सुवहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ७
 धार्तराष्ट्रान्सुकुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
 भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ८
 अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्नो वृकोदरः ।
 जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ९
 स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
 प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ १०
 संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् ।

C 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

G2 कृतं यत्नानत्वमात्मन (sic)

3 ^a) K5 D2 सर्वेण हि, B Da Dn D4 5 7 8
 आत्मनैव, D0 आत्मनो हि, T2 द्रोहेन हि — ^b)
 Ko-2 T1 G ह्यात्मनैवोप, D1 आत्मनैव हि; D5 'नै
 वाय — ^d) T1 G2 1 तव, T2 M2.4 तत्त्वा, G1 8
 तनु, M1 2 तत्त्वा, M5 तत्त्वा (for त्वया). K3 6
 D2 6 यथा तथा, B2 Da Dn1 D. सुदारण

4 ^b) K3 प्राप्येद, G1-2 M1 3 5 प्राप्यैव (for
 प्राप्येद) D8 व्यजन — ^c) D1 T2 शृणु वृत्त यथा
 युद्ध — ^d) D1 वदतो, M1-2 6 गदतो (for शंसतो)
 K3 5 D2 मे नराधिप, S मम भारत

5 ^a) Ko 1 3 B D (except D1) सु, K2 स (for
 तु) — ^b) G3 भार्गव S1 Ko हत्वा (for भित्त्वा)
 K2 महाचमू, D1 महारथान्, T2 यथा चमू — ^c)
 K3 G1 रणे, D1 3 T2 तथा, M1 3-5 तदा, M2 महा
 (for ततो) K3-6 D1 2 6 T G वीरान् (for वीर)
 — ^d) K3 Da1 D2 3 (marg sic m as in text) 5 c
 T1 G 'नानुगान्.

6 ^a) Da2 D5 दुर्विसहं — ^b) B3 दुर्मुख, D1
 दुर्मिह, S दुष्यह (for दुसहं) B3 दुसह, D8 दुसुख,
 T2 G1-3 M दुर्जयं (for दुर्मद) — After 6^{ab}, K1
 reads 4^a-5^c in parenthesis — ^c) K4 B Da2 Dn2
 D1 4 8 जयमेन (for जयत्सेनं)

7 ^a) S1 चारुमित्र, D5 चारुचित्र (for 'चित्र)
 K3 T2 M1-3 5 सुवर्माण, D1 8 सुधर्माण (for सुव
 र्माण) — ^b) K3 दुतहं, K5 D2 दुसह, B2 सुकर्ण,
 Da1 दुकार्ण, D1 8 दुकर्ण, D6 दुष्कर (for दुष्कर्ण)
 — ^c) K2 एतानन्याश्च, K3 'श्रान्याश्च, B1 8 D1-3 8
 S एतं (D0 'ता) श्रान्याश्च — ^d) K4 T1 G महाबलान्
 (for 'रथान्)

8 ^a) Ko 2 4 सुसरन्धान्, K3 5 D1 2 T1 G2 4
 'कुदो, D8 स संकुद्धान् (for सुस) — ^b) D1 भीम
 सेनो (for दृष्ट्वा भीमो) K3 वृकोदर; K5 D2 महारथ
 (for महाबल) — ^c) B1 भीमेण (for भीष्मेण)
 D1 8 गुप्तान् (for गुप्ता)

9 K4 reads 9^{ab} twice consecutively — ^a)
 K3 5 D2 तथाह्वयत (K3 'ति), K4 (second time)
 अथागम्यत, D1 अथाह्वयतस्, M1-3 5 समाह्वयत (for
 अथाह्वयन्त) D6 आह्वयत ततोऽन्योन्यम्, T1 G समाह्वय-
 स्तयान्योन्यम्, T2 M4 समाह्वय (T2 तमाह्वय) ततो
 न्योन्यम् — ^b) K4 (second time) असं (for अय)
 G8 यं प्राप्तोय वृकोदर — For 9^{ab}, K4 (first time)
 B Da Dn D3 5 7 8 subst

294* अथालोक्य प्रवित् तमूखस्ते सर्व एव तु ।

[K4 तु (for तन्), and तमूख (for ऊखस्ते) B3
 हि (for तु)]

— ^c) S1 Ga जीवग्रह, G2 जीवग्रीवां, Cc 'प्राह (as in
 text) D6 च गृह्णीमो, M4 निगृह्णीमो D1 जीवप्राहेण
 गृह्णीमो — ^d) S1 लयमेन, K2 B3 4 Da1 Dn
 D3 5 वयमेत (K2 Da1 Dn1 'मेतन्), D5 वरमेतं, T G
 वयमेकं (for वयमेन) D5 नराधिप, T2 'धम

10 ^a) Da1 D5 पार्थे (for पार्थो) — ^b) Ko 1
 सहनिश्चयै, T1 G4 कृतनिश्चय — ^c) Ko पुरा सहरणे,
 K1 युवा सहं, K2 पुरा सहं, K3 D6 प्रजहास रणे,
 Da1 D5 प्रजा (Da1 'ज्ञा) सहरणा — ^d) Ko-2 कुर्दैर
 (for क्रूरैर) Ko 2 महारथै (for 'ग्रहै)

11 ^a) K1 संप्राप्य (sic), D6 संप्राप्त (for संप्राप्य)
 D5 मध्ये; G2 मध्यम (hypermetric) (for मध्य) K3
 B3 D2 T1 G सैन्यस्य (for व्यूहस्य) B1 संप्राप्य व्यूह
 मध्यस्य, Da1 'व्य मध्यसुपहस्य (sic) — ^b) D6 तं
 भी, T1 G तेषि (for न भी) G आविशान् — ^d)

यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ११
 ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
 छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवन्निरे ॥ १२
 स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
 जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १३
 तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।

समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १४
 ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
 जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १५
 भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौवलः ॥ १६
 विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।

K₁ सहैन्द्र, K₈₋₅ B Da Dn D₂ ५ ७ T₁ G₂₋₄ M₁
 (sup lin) महैन्द्र T₂ [अ]वाप्य (for प्राप्य) K₈ ५
 D₂ T₁ G दानवा, K₅ M₁ (sup lin) दानव, D₈
 दानवीन्, M₂ दानव

12 ^a) K₈ D₂ तथा; K₅ यथा (for तत) T₁ G M₈ शरसहस्राणि, M₄ शतसहस्राणां (for 'स्राणि) — ^b) D₁ ३ ० रथाना, G₂ रथिनां S₁ Ko १ वर्गश, K₂ गर्वस, B₁ बहुश, D₈ ० सर्वत (for सर्वश) B₂₋₄ Da Dn D₂ ५ ७ ८ सर्वशस्त्रिणां, D₁ सर्वतोदिश, S च महात्मनां (for सर्वशः प्रभो) — ^c) Ś₁ K₈ ५ T₁ G M₄ छादयाना, B₁ छादया^५; B₂ ३ Da₂ Dn₁ D₅ उद्यतास्त्रै, B₄ Dn₂ D₂ ७ ८ उद्य तानि, Da₁ damaged, D₁ छादयत्, D₂ ३ ० छादयान (for छादयान) B₂ परैर (for शरैर) K₈ ५ तीव्रैस्, B₂ योषैस्, D₂ तीक्ष्णैस् (for घोरैस्) — ^d) Da Dn₁ D₁ ५ तमेवम् (for तमेकम्) K₂ अनुवाजिरे, K₈ ५ D₂ S परिवन्निरे; D₁ अनुजग्मिरे, Co अनुवन्निरे (as in text) D₈ तावकास्मानुवन्निरे

13 ^a) K₂ एतेषां (for स तेषां) K₄ वाहान्, T₂ युधान् (for योधान्) — ^b) Ko-३ हस्त्यश्वरथसादिभिः; K₈ ५ D₂ हस्त्यश्वरथवाजिन, D₁ रथयोधिन — ^c) Ko जघार (sic), B₂ जगाम (for जघान) K₈ शूरान्, T₁ G भीमो, M₄ वीरो (for शूरो) — ^d) D₈ नचितयन्, D₈ M₄ अचितयत्, Co अचिन्तयन् (as in text)

14 ^a) K₂ विवसित (for च्वव°) — ^b) Ś₁ Ko २ ५ D₈ ० महाबल S जिघासता (for जिघृक्षताम्) — ^c) Da₁ वध (for वधे) — ^d) Ś₁ महारथ, K₂ T₁ M₄ महात्मना (T₁ 'ना), B Da Dn D₂ ५ ७ ८ महाबल (for महामना)

15 Ko १ om (1 hapl) 15-16 — ^b) K₄ वीर्यचान् (for पाण्डव) — Ś₁ om 15^b-16^c — After 15^{ab}, D₄ (marg sec m) S ins .

295* उवाच सारथिं भीम स्थीयतामिति भारत ।
 यावदेनान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
 इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।

[(L 1) M₁₋₄ इह (for इति) — (L 2) D₄ T₂ M₁₋₃ एतान् (for एनान्) M महानुजान् (M₄ समागतान्)]

— ^d) D₁ ३ ० S तद् (for त) B₃ M₄ बलौघ (for बलौघ) B₈ महाबल (for 'महार्णवम्) — After 15, D₄ S ins

296* गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमा ।
 भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्त्यैव च ।
 भिन्नगात्रा सहारोहा शेरते पर्वता इव ।
 रथाश्च भस्माखिलश सयोधा शतशो रणे ।
 अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातै सह भारत । [5]
 तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 यदेक समरे राजन्बहुभि समयोधयत् ।
 अन्तकाले प्रजा सर्वा दण्डपाणिरिवान्तक ।

[(L 2) M₁₋₃ ५ छिन्न° (for भिन्न°) — (L 3) D₄ G₁₋₃ सहारोहै, M₄ हतारोहा (for सहा°) — (L 5) T₂ पदातै, M₁₋₃ पादाता (for पादातै) — (L 6) M₁ ३ ५ अपश्यामो — (L 7) M₁ ३ यदेक]

16 Ko १ om 16, Ś₁ om 16^{ab} (of v 1 15) — ^a) M₁ ३ ५ [s]पि (for तु) D₁ प्रविष्टे भीमसेने तु — ^b) K₂ [s]पि पार्श्वत, D₁ ३ ० महारथ (for ऽपि पार्श्वत) — ^c) Da₁ D₅ द्रौणिम् S समरे (for तरसा) — ^d) D₈ ० पाण्डव (for सौवल) Ś₁ सहस्र प्रययौ तत्, S ययौ येन (T₁ G₂ येन याति, T₂ M₂ ययौ यत्र) वृकोदर

17 ^a) Ko २ विव्याध, K₁ विधाप (sic), K₄ विवार्य, K₈ B₁ ३ ५ D (except D₁) निवार्य, B₂ जघान (for विदार्य) T₂ M₄ transp महतीं and सेनां

आससाद् रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १७
 दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १८
 अपृच्छद्वाप्यसंरुद्धो निखना वाचमीरयन् ।
 मम प्राणैः प्रियतमः क भीम इति दुःखितः ॥ १९
 विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
 संस्थाप्य मामिह वली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ २०
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्गलमहार्णवम् ।
 मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २१

प्रतिपालय मां ह्यत नियम्याश्चान्मुहूर्तकम् ।
 यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मदधोद्यताः ॥ २२
 ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
 सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ २३
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २४
 विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 प्रत्युवाच ततः ह्यतं रणमध्ये महाबलः ॥ २५
 न हि मे विद्यते ह्यत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् ।

C 6 3163
B 6 77 27
K 6 77 321

—^a) Ko-3 Da: D. T: G: s Ms-; नरपंथः; Ds c
 महारथ (for नरपंथ) —^c) M2 आररोह (for आस
 साद्) B D (except D1-3 c) T1 G तूर्ण (for शून्य)
 — After 17, D1 ins

297* रथं च शून्यं सप्रेक्ष्य भीम प्रति विचेतन ।

18 D1 om (hapl) 18 —^b) K1 om (hapl)
 from थिम् up to मीर in 19^b —^d) T1 G: s इत्
 चेतन (for गत)

19 K1 om up to मीर in 19^b (cf v l 18)
 —^a) Dn2 अपृच्छद्, T1 G: s अत्रवीद् (for अपृच्छद्)
 Ś1 Ko: 2 'सपूर्णां, K3 'सरुद्धां, K4 'सपन्नो, Ds
 (inf h n as in text) 'सयुद्धो, T2 M: 'सकृद्धो,
 M1-3 'सद्विघ्नो (for 'सरुद्धो) —^b) Ś1 निखन,
 K2: s B Da Dn D1-3 नि (or नि)श्रमन्, D1 विविक्ते,
 S गद्वत् (M1-3 s 'दो) (for निम्बना) —^c) Ś1 K1
 समप्राणैः, T1 G: s मम प्राणात् (for मम प्राणैः) Ś1
 K D1: 2 c प्रियतर (for 'तम) —^d) G2 भीमस्विति
 (for भीम इति) Ś1 Ko-2 विश्रुत, D1 मारथि,
 Ds दूषित (for दुःखित)

20^b) K3 कृताञ्जलि, Da1 'जलि, M2 'जलि
 —^c) K1 वहे (corrupt), G4 वलि, M2 गदी
 —^d) K3 s D2 पराक्रमी (for प्रतापवान्) K4 पाडव
 सुप्रतापवान्, B Da Dn D: s 7 s पाडव सु (Da1 Ds
 स)महाबल, S भीमसेनो महाबल

21^a) Ko: 2 प्रवृष्टो; K3 प्रविष्ट्ये —^b) K3 पुन,
 K4 B Da Dn D: s 7 s पुको, S (except T2 M: s)
 पुत् (for पुत्द्) —^c) K1 s B D: 2 s c T2 G1 पुरुष
 व्याघ्र.

22^a) Ś1 K: T2 मा (for मा) —^c) T2 M: s
 'देनान् Ks-; B Da Dn D: s 7 s निहन्म्य (Da1
 D. 'न्म)य, D1 हनिष्यामि, G1 नियम्याशु, Gs M: s
 निह (M2 'ह)त्याशु —^d) Ś1 य एते (for य इमे)
 K2 मद्विधो, G1 मध्वधोद्यता (sic) D1 सदा दैवेन
 नोदितान् — After 22, S ins

298* अभ्यधावद्गदापाणिन्दल स महाबल ।

[M1-3 s सु (for न)]

23 M1 s-s om (hapl) 23^{ab} —^{ab}) D1 त
 दृष्ट्वा तु (for ततो दृष्ट्वा) Ks s D2 transp गदाहस्त
 and प्रधावन्त T2 G M: सखाय ते (for गदाहस्त)
 M2 om 23^b-24^c —^d) Ks-; B Da Dn Ds-5 7 s
 Cc सहर्ष, D2 सधर्ष, Ds सघट, Cd सधर्ष (as
 in text)

24 M2 om 24^{ab} (cf v l 23) —^a) K1 s s
 B D (except D: s) सु (for तु) Some MSS
 तुमले —^b) K4 B: 2 Da Dn1 D1: s 7 s महाभये,
 Dn2 महारथे (for भयानके) —^c) K2 महाबाहू,
 D3 महद्बुद्ध —^d) Ś1 सखा तथा, Ks-; D2 s c वृको
 दर, Ds इवातव (sic)

25^b) Ś1 K4 च पार्षत, Ko: 2 महामना, K1
 महारथ, K3 s D2 7 [s]य पार्षत —^c) M4 तूर्ण
 (for सूत) —^d) Da1 रणे भीष्म (for रणमध्ये)
 K2 B: महाबल, Da1 Ds 'बल

26 Before 26, Ds ins धृष्टद्युम्न उवाच —^a)
 Ks B D जीवितेनापि, T1 G विद्यते किञ्चि (G2 कश्चि)ज्,
 T2 M जीवत (T2 'वित, Ms s 'वित) किञ्चिद् (for
 विद्यते सूत) Ks पृष्टायनगते भीमे —^b) Ks B D

मीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २६
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २७
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ २८
मम भीमः सखा चैव संवन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिपूदनम् ॥ २९

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेणु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३१
स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३२
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।

M1-3 ५ विद्यते, T2 M4 दृश्यते (for जीविते) D5
T1 G M2 [s]त्र, T2 M4 [s]न्वत् (for सद्य) —^०
K2 हत्वा, K4 जित्वा, G8 भित्वा (for हित्वा)
—^d) Da1 D5 स्निहम् D1 T G पाडवे

27 ^a) T1 G यजीवामि (for यदि यामि) —^b)
Ko-2 T1 G4 किं वा, D1 किं मे, M3 किं मा Da1
विदिष्यति —^c) D1 Cd एकायन; T2 एकयान,
Ca एकायन (as in text) Ko 1 चावस्थिरे, B8
वात्र स्थिते, Da1 D5 G3 M4 वावस्थिते (M4 'तो),
D1 जीवति वै (for चावस्थिते) T2 सति, M3 ५ रणे
(for युधि) Cv मयि चावस्थिते युधि (as in text)
Co मयि चैकायनगते तुत्यार्थाभिनवेशिनि

28 D2 om 28 —^a) Ś1 D3 ६ अस्वस्ति, K4
सुस्वस्ति, D1 न स्वस्ति, Ca o d अस्वस्ति (as in
text) B8 आयुस्तस्य प्रकर्षति, S परत्र (T2 तस्य न,
G2 परत, M1 २ ४ नरस्या, M3 ५ परस्या) स्वस्ति कुर्वति
—^b) K1 ४ B Da Dn D3-8 शक्र; K8 सानि, D1
सर्पि, S सेंद्र (for साग्नि) —^c) K5 D1 M1-3 ६
Cv सहायं, D8 सहायान्, T2 सखाय (for सहायान्)
Ko २ समुत्सृज्य, Cv परित्यज्य (as in text) —^d)
Ca स्वस्तिमान् (as in text) K8 स्वस्तिमन्नाव्रजेद्, K5
D1 'मान्द्र (K5 'न्भ)जते; Cv स्वस्तिमानाव्रजेद् (as in
text) K1 B2 Da1 Dn1 D1 ३ ० गृह, K5 गृहात्,
B8 इह, Cv गृहान् (as in text) — After 28,
D1 ins .

299* धिक्कृतस्य च क्षत्रेण निरर्थं जीवित भवेत् । ,

while S ins

300* रौरवे नरके मज्जेदुल्लवे दुस्तरे नृभि ।

[T2 कौरवे (for रौरवे) G1-3 M5 आप्लवे M4
स्तरे]

29 ^a) Ś1 सम (sio), K8 B D (except D1) स मे

(for मम) K1 भीम —^b) K1 सवधे, K2 सवधी,
K5 सवध; D8 स धन्वी, Co सवन्धी (as in text)
D5 महाबल — D1 om 29^{cd} —^c) K4 B Da Dn
D4 ३ मे (for ऽस्मान्) G1-3 'श्रापि (for 'श्राह)
—^d) Ś1 Ko-2 ४ B2-4 D7 M1-4 'निसृटन (M1 'न)

30 ^a) B2 तत्रा (for तत्र) —^b) D1 पार्थे (for
यातो) — T2 om 30^{cd} —^c) K1 निघ्नत, K2
निघ्नत, B8 विनिघ्नन्, Cv निघ्नन्त (as in text) K1
मामरी, K5 स्वामरीन्, B Da Dn D4 ५ १ ३ मां (B8
वा) रिपून्, D1 ६ इह (D5 'व) मा, T1 G4 अहिवान्
Cv oites माम् (as in text) —^d) K8 B3 D5 ६ M2
वासव, K5 वासवी, D1 वाहिनी K4 दानवारिवा
सुरान्

31 ^{ab}) Ś1 Ko-2 transp ततो and ययौ T1 G
राजन् (for वीरो) K4 B Dn D1 ४ ६-३ T2 भारत,
Da1 भारती, T1 G वाहिनी, Co भारतीम् (as in
text) —^c) B4 D1 मार्गेण —^d) Ko-2 वेगात्प्रम-
थितैर्, D1 गदाप्रमं, S गदाविमं (for गदाप्रमं) K1
गणै, D8 (m as in text) भुजै (for गजै) Ś1
मथितैर्गदया गजै

32 ^a) K4 न, T2 सं (for स) K8 ५ B1. ३. ४
Da Dn D4 ५. १ ३ तदा (for ततो) —^b) Ś1 दहत,
Da1 दहत T1 G1 ३ ४ क्षरि, G2 इव (for रिपु)
—^c) Ś1 Dn D1 G2 वातो (for वात) B Da1 Dn
D7 ४ बहून् (for बलात्) —^d) Ś1 प्रभजत, K8
प्रसज्जत, T1 G2. ४ प्रभज्यत, T2 वभजत, G8 प्रह
रत G8 नृणे (for रणे) K8. ५ D2 रिपून्, D5 नृप
(for नृपान्)

33 ^a) K8 त (for ते) K8 ५ D2 वृष्यं (for
हन्यं) D1 हन्यमाना हि समरे —^c) Ś1 Ko २ ३
D2 ३ T2 G4 M1 ३ पदाता, K5 पदतो, Da1 पादात;
D5 पदाति —^d) B2 Da Dn1 D5 M1 ३ 'स्वन (for

पादाता दन्तिनथैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३३
 हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
 वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३४
 ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
 अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ३५
 अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं
 समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
 सैन्येन घोरेण सुसंगतेन
 दृष्ट्वा वली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३६
 अधोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं

पदातिनं क्रोधविपं वमन्तम् ।
 आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं
 गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३७
 निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण-
 मारोपयन्चात्मरथं महात्मा ।
 भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-
 माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३८
 भ्रातृनयोपेत्य तवापि पुत्र-
 स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
 अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः

C 6 3376
B 6 77 40
K 6 77 46

*स्वर) Ks Ds तदा, S पृथक्, Cc महत् (as in text)

34 ^a) M1 २ 'कारस्तु Ds सजात, Ds सयज्ञे
 —^b) B2 तत्र (for तव) S1 K1 ४ भारत (for
 मारिष) —^c) B3 वध्यते, Ds (by corr) ० वध्यता,
 T2 विध्यतो —^d) T1 G क्रोधिना (for कृतिना) D1
 कृतिनश्चित्रयोधिनि

35 K1 om 35 —^a) S1 सर्वं, Dn2 वीर (for
 सर्वे) —^c) Ks ते भीता, D1 T1 G2 ४ सहिता,
 Ds अभिता (for अभीता) B Da Dn1 D2 ४ (marg
 sec m) S समवर्तत (M2 २ 'र्त'), Dn2 'कुर्वत, Ds
 'वर्धत —^d) B2 ४ Dn2 D1 १ ४ शस्त्र (B2 'र') वृष्टिः
 T2 शरवृष्ट्या, M2 शस्त्रविष्ट्या K2 ४ D2 परतप (for
 समन्तत)

36 T2 om 36^{ab} —^a) S1 शस्त्रभृता (for
 शस्त्र) Ko 1 G1-2 वरिष्ठ —^b) Ko 1 सुसमता
 (Ko 'त्त'), D2 समावर्तत (for समन्तत) K2 ४
 B1 २ Dn पाडव (for पाण्डव) Ko २ B4 Dn D1 १ ४
 लोकवीर, K1 'चारं Ks समावर्तत पाडवा लोकवीरै
 — For 36^{ab}, B3 subst

301* अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठ च समन्तत ।
 लोकपालमम वीर लोकवीरैश्च पाण्डवम् ।

—^c) Ks B Da2 Dn2 Ds सुसहितेन, Ks Da1 Dn1
 D1-4 १ ४ सुसहितेन, Ds S सुसंगतेन (Ds Ms ४ 'यु-
 तेन, T2 'युगे तु) —^d) S सहाय (for वली) D1
 पाडव (for पार्षतो)

37 ^a) S1 अयोभिगच्छत्, Ds अध्याभ्यं, M1 अथा
 न्वं (sup lin 'व') S1 छरविकृताग; D1 ० 'विक्षि-
 ताग, Ms ४ 'विक्षताग' Ds अधोपगच्छच्छर' —^b)
 Ko २ सहत, K1 ४ महतं, Ds (marg sec m as
 in text) घमत (for वमन्तम्) S पदातिन घोरे (T1
 G4 क्रोध) विपक्तरूप —^c) Ko २ ४ Ds ४ ४ T2 Gs
 आ (Ds अ) आसयत्, K1 अश्वासयत्, K2 पार्षतो,
 M2 पार्षत — T1 reads (sec m) 37^d-38^e in
 marg —^d) Dn2 'काल

38 ^a) K2 निशाल्यम्, B1 Da2 D1 ४ M1-४ ४ विश
 ल्यम्, Cc.d निशाल्यम् (as in text) G1 पृक्तं (for
 एन) —^b) Ds आरोप्य त, G चारोपयत् (for आरो-
 पयत्) K2 B Da Dn D1 ४ १ ४ T1 G4 चात्मरथे, Ks
 D2 स्वात्मरथ —^c) M1 ध्रुव, Ms ४ ४ दृढ (for
 भृदा) K2 Da1 Dn1 D1 ० १ G2 भीमसेन (for 'सेनम्)
 —^d) K2 ४ ४ B1 २ ४ D (except Dn2) M स (for
 च) — After 38, T G ins

302* तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेग

[T2 -घोरे (for -वेग)]

T2 cont

303* भीमो तयो प्रेत्य च याज्ञसेनम् (s10) ।

39 ^a) K2 भ्रातृनयापेत्य, D1 भ्रातृस्त्रयोपेत्य, Ds ०
 भ्रातृनयालोक्य, Ds (marg sec m) T2 M4 'नयोवाच,
 T1 G 'नयोत्पत्य D1 तवाह, T2 तथापि (for तवापि)
 —^b) B2 ततो (for तस्मिन्) G2 प्रवृत्ते (for विमर्दे)
 B Da Dn D1 ४ १ ४ सहसाम्युवाच, Ds महति प्रपञ्चे,

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ।
 तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं
 मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ३९
 श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा
 ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
 वधाय निष्पेतुरुद्रायुधास्ते
 युगक्षये केतवो यद्बुद्ध्याः ॥ ४०
 प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा
 ज्यानेमिधौषैः प्रविकम्पयन्तः ।
 शरैरवर्षन्द्दुपदस्य पुत्रं

यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
 निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-
 र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४१
 समभ्युदीर्णाश्च तवात्मजांस्तथा
 निशाम्य वीरानभितः स्थितात्रणे ।
 जिघांसुरग्रं द्रुपदात्मजो युवा
 प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।
 क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-
 न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ४२
 ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

D० महती प्रवृत्ते, T१ G तव सप्रवृत्ते (G२ 'मर्दे'), T२
 M सहसा प्रवृत्ते — After 39^b, T१ G ins

304* इष्ट्वा रणे वाक्यमिदं वभाषे ।

— °) T२ कथ (for अथ) Ś१ महात्मा (for दुरात्मा)
 — °) D० ते (for तं) B० ४ Dn१ (marg) n२ D१
 १ ४ M४ याम, T२ ज्ञातः; G२ यात (for यात) K० ५
 D२ महता, B२ M४ सहसा (for सहिता) Ś१ नियंतु,
 K१ निहत, K० ५ D२ वलेन (for निहन्तुं) — °) K२
 B० ४ D१ ६-८ मा नो, T२ मया, G२ माया (for मा
 वो) K० २ ४ D० ६ S अनीके, K१ अनीकी D१
 पापो ह्यरे मर्द्यतामथ सख्ये — After 39, D१ ins

305* आर्षेत्तेत क्षुद्रकर्मातिहीन

सैन्यं च विध्वंसयते पृथक्कै ।

40 °) B१ ४ ४ D० Dn D१ ४-८ T२ M४ [अ]थ, B२
 D० T१ G च, D२ नु, M२ [अ]पि (for तु) K०
 M० ५ तव मृष्यं, T१ G२ M१ २ ४ तदमृष्यं — °) K०
 1 ज्येष्ठाज्ञया Ś१ Da१ चोदित, K२ ४ ५ B१ २
 D२ ७ ८ नोदिता, K४ देशिता (for चोदिता) Ś१ धार्त
 राष्ट्र — °) Ś१ मे (for ते) D१ ततोभ्यधावत् युदा
 युधास्ते — °) B० केतवो (for केतवो) B० युद्धसुग्रा,
 D१ यर्हिदुग्रा, D२ [s]युद्धदुग्रा, T२ -द्य दुग्महा, G०
 यत्तदुग्रा, M४ यच्चदुग्रा (for यद्बुद्ध्या) .

41 °) K० सगृह्य, K१ समृह्य, K२ सग्रह्य, B०
 प्रमृह्य K० ५ B२ ४ Dn१ D२ ७ चास्त्राणि (for चित्राणि)
 Da१ वीरो, D० चैप (for वीरा) — °) K२ ४ B
 D१ T१ G४ ज्यां (for ज्या) Ś१ प्रविकम्पयत्, D१ 'कर्प
 यत्'; G१-३ परिकम्पयत् — °) Ś१ B० T१ G M४ च

वर्षुर् (for अवर्षन्) — °) G२ अथ (for यथा) K१ ३
 Da१ भूधर (for 'धर') D१ अयुवेगै (for वारिजालैः) .
 — °) Ś१ D० निहत्य (D० 'न्य'मानोपि (for निहत्य
 तांश्चापि)

42 °) K० २ समभ्युदीर्णाश्च, K४ समभ्युदीर्णास्तु,
 Da१ समभ्युदीर्णाश्च, M१ २ समं ह्युदीर्णाश्च D० हतात्म
 जास्, T१ तदात्मजास् (for तवा') T१ G२ ४ तदा,
 M१-३ ५ च (for तथा) D१ स तानुदीर्णास्त्रव राज
 पुत्रान् — °) K०-४ B Da Dn D२-७ M४ निशम्य
 (for निशाम्य) D० अभितस्थितान्, T२ अभितस्थया,
 G२ अहितस्थितान्, M१-४ अभितस्थितान् D१ निशम्य
 वीरो युधि युद्धशौढ — °) Ś१ उग्रां, D१ आजौ, T१
 G२ ४ उग्रो (for उग्र) D१ [s]सौ, T G M४ रणे;
 M१-३ ५ [s]पि (for युवा) — °) Ś१ युयुचे, K०
 प्रयुजे (for युयुजे) K२ महारथ, D१ महात्मा — °)
 D० पुत्रेण (for पुत्रेषु) D१ क्रुद्धस्तु राजस्त्रव पुत्रकेपु,
 S पुत्रेषु ते क्रोध (M४ कोप) वशेन (T२ G२ M१-३ ५ 'पु)
 राजन् — °) Da१ युध (sic), Dn१ युध्यन् (for
 यद्बत्) M१-३ ५ सुरेंद्र (for महेन्द्र) D१ दैत्येषु
 युध्वास्त्रिव वज्रहस्त — After 42, S ins

306* स वै ततोश्च सुमहाप्रभावं

प्रमोहनं द्रोणदत्त महात्मा ।

प्रयोजयामास उदारकर्मा

तस्मिन्नणे तव सैन्यस्य राजन् ।

[(L 1) M१-३ सुमहत्प्रभाव — (L 2) M० सुमोहन-
 — (L 3) G१ ३ सुसार (for उदार) — (L 4) T२
 क्षणे (for रणे)]

43 °) Ś१ K०-२ [s]प्यमुह्यत्, T G M४ विमुह्य-

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।

प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे

सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।

परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-

न्मोहोपेतांस्त्व पुत्रान्निशम्य ॥ ४३

एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याद्य दारुणैः ॥ ४४

सोऽतिविद्वस्तदा राजत्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।

अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्वैरमनुस्मरन् ॥ ४५

जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।

तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४६

अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।

प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्त्व ॥ ४७

ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।

तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ४८

C 6 3288
B 6 77 52
K 6 77 60

T₂ 'ह्य)ति (for व्यसुह्यन्त) D₁ D₁ नृवीरा,
M₁₋₃ s प्रवीरा —^b) D₁ प्रमोहितास्त्रेण विभिन्नकाया
—^c) D₂ प्रादुद्रुवुः, D₃ दुद्रुवुः S₁ Ko-2 D₁ कौरवा
श्चापि, K₃ D₂ कौरवां (D₂ 'वा)श्चैव, M₂ s कुरव
श्चापि S₁ Ko-2 संख्ये (for सर्वे). —^d) G₁ 'नादा,
M₁ (sup lin) 'नाना (for 'नागा) K₁ सुरथा,
D₂ सहितास (for सरथा) D₁ तदानीं, D₃ समंतत
—^e) S₁ परीतकल्पानिव, B₃ 'कालान्प्रवि (for 'काला
निव) K₁ नष्टसंज्ञां, D₃ रिष्टसंज्ञान् D₁ S परीतकाला
इव नष्टसंज्ञा (D₁ 'ज्ञा) —^f) S₁ वेहोपेतांस, K₄
मोहितांस, D₁ D₂ मोहा (D₁ 'ह)पेतास; D₂ मोहै
रुपेतांस (for मोहोपेतांस) D₁ D₂ पुत्रा K₄ निशा
म्य D₁ संमोहिताश्चा गजपत्तयस्ते, S मोहाश्रया (T₂
'हादिशो, M 'हाद्रेयो) नाधि (T₁ G₁ नाव)गच्छति किञ्चित्
(T₂ तावत्) — After 43, S ins

307* एतस्मिन्नेव काले तु भीमं प्रहरता वरः ।
विघ्नम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरस जलम् ।
पुन मनह्य महसा योधयामास सयुगे ।
धृष्टद्युम्नेन महितं कालयामास भारत ।

[(L 1) G₁ s भीष्म (for भीम) — (L 2) T
प्रवृज्य तु (for विघ्नम्य च), and 'म्य (for 'रम) — (L
3) T₂ प्रनह्य T₁ G₁ नजुद्धो, M₁ मनरे (for महसा)
G₂ पुन ननह्यमिसकुद्धो (sic) M₂ योज' (for योध)
— (L 4) T₂ पाडवो युद्धमय (for the post
half)]

44^a) S एतस्मिन्नतरे राजन् — Ko 1 om
(hapl) 44^a-47^b —^c) D₁ द्रुपदं पुनरानलं च्छरैर्गार्ध
विराजितै

45 Ko 1 om 45 (cf v l 44) —^a) D₂ D₁
D₂ सोभि; D₃ मोपि (for मोऽति) K₄ B D₃ r

T₁ G M₂ ततो, T₂ तया (for तदा) —^b) K₂
D₂ D₃ G₁ s M रणात् (M₂ रणे), T₂ शरैर (for
रणे) D₂ D₃ S द्रोणस्य (for द्रोणेन) D₁ D₁ s
T₂ G₂ M₁₋₃ s पार्थिव, T₁ G₁ सायकै —^c) S₁
अपयाद्, T₂ उपयाद् D₁ शीघ्र, G₁₋₃ M₁₋₃ s राजा
(for राजन्)

46 Ko 1 om 46 (cf v l 44) —^a) S₁ B₃
च, D₁ स, T₁ G त (for तु) B₂₋₄ transp
द्रुपदं and द्रोण D₁ वीर (for द्रोण) K₂ D₂
D₃ r s जित्वा द्रोणस्तु द्रुपद —^b) = 6 23 12^d S
प्रदध्मौ शङ्खमाहवे —^c) M₁ (sup lin) तस्यौ (for
तस्य) T₂ शङ्खध्वनिं D₃ इद्वा (for श्रुत्वा) —^d)
S₁ विभेसु, D₃ विनेशु K₃ D₁ s e सर्वसैनिका

47 Ko 1 om 47^{ab} (cf v l 44) —^a) K₃
D₁ D₂ सुश्राव — After 47^{ab}, D₃ e read (for
the first time) 48^{ab}, repeating it in its proper place
—^c) D₃ मोहनास्त्रेण च रणे —^d) K₄ तनयास (for
आत्मजांस)

48^a) T₂ तदा (for ततो) S₁ राजगृह; Ko
'गृद्धी, K₃ D₂ 'गृही, K₄ महाराज; K₅ B D₁ e
राजगृही, D₁ 'गृही, D₂ 'गृही, D₃ गजान्मृद्गन्,
T₁ G राजगृह्णु, T₂ 'गृही, Ca c d राजगृद्धी (as
in text) —^b) Ko-2 न्याययौ, K₂₋₅ B D [s]
न्याययौ (D₁ 'यू), T₂ हि ययौ (for ऽभिययौ) B₁
रणे, B₄ D (except D₂ D₃ r s) S रण —^d) S₁
भरद्वाज (for भा) —^e) G₃ धृष्ट' (for धृष्ट')
K₃ om the second च —^f) K₂ D₁ विचरतो,
K₄ विचरत, M₁₋₃ विचिन्वतौ (for विचरन्तौ)

49^a) K₂ मोहाविष्टा च, M₂ 'विष्टाश्च D₁ मोहि
तांस्त्व पुत्रांश्च —^b) D₁ सोपश्यत (for अपश्यत्स)

मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथाः ।
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ४९
 अथ प्रत्यागतप्राणास्तत्र पुत्रा महारथाः ।
 पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ५०
 ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
 गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ५१
 सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
 प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुष्यति मे मनः ॥ ५२
 त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।

बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
 मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५३
 कैकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५४
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिदमाः ।
 विभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५५
 तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ५६
 न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।

B₁ s om स Da Dn₁ D₅ G₁ सु- (for स) —^a)
 K₅ s प्रभास्त्रम् (for प्रज्ञा) —^a) Ko s विशातयत्,
 K₈-s B Dn₂ D₁ s (marg see m) M₂ 4 व्यनाशयत्,
 Da₁ व्यशातयत्, D₂ s s विनाशयत्, G₈ अशातयत्

50 ^a) S (except M₅) तत (for अथ) —^b) D₁
 विशा पते, D₈ नराधिप; T₁ महायला (for महारथा)
 —^a) K₂ प्रययोर, B₁ प्रतीपुर, D₂ 6 प्रययौ (for
 प्रययुर्) S प्रत्युधाता जिगीषव

51 ^a) M₁-s s राजा (for प्राह) —^b) Da Dn₁
 D₅ M₂ स, T₂ च (for स्व) —^c) K₅ M₂ गच्छत
 (for गच्छन्तु) K₂ पदवी, Ca 6 °वीं (as in text)
 D₈ 6 भक्त्या (for शक्त्या) —^a) M₄ इति (for
 युधि)

52 ^a) K₁ °सुमुखा (for °प्रमुखा) —^b) D₁
 तथा, T₂ रथ (for रथा) Ko S दक्षिता —^c) D₅
 om 52^a-53^b —^c) D₁ अवरगच्छध्वं, D₂ T G₂-4 M₂
 अभिगच्छतु (for अधि°) —^a) T₂ च (for हि)
 Da₁ युष्यति मे; D₈ मे शुष्यते, T₂ M शुद्ध हि मे,
 G₈ शुष्यति मे — After 52, T G M₄ ins

308* प्रवृत्तिं भीमसेनस्य पार्षतस्य च सयुगे ।
 विज्ञाय समरे शीघ्रं प्रविशस्त्वं रथार्णवम् ।
 गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मति ।

[(L 1) T₂ पाचास्त्र (for पार्षतस्य) — (L 2) T₂
 विशातु (for विशाय) T₂ प्रविश्यैतद्रणाजिर (for the post.
 half) — (L 3) T₂ भक्त्या (for शक्त्या), and मन
 (for मति)]

53 D₅ S (?hapl) om. 53^{ab} (for D₅, of v 1
 52) —^a) D₁ एव हि, D₈ 6 एव ते (for त एव)

—^b) D₁ विक्रान्तपौरुषा (for °योधिन) — D₂ om
 (hapl) 53^{cd} —^c) D₈ M₈ s उक्ता तु —^c) D₈
 मध्यदिने —^c) S प्रययुस्ते महारथा

54 ^a) MSS (indiscriminately) कैकया, कैकेया,
 कैकेया, कैकया D₈ कौतेया (for कैकया) G₈ द्रौपदे-
 यश्च —^b) G₂ इष्ट° (for इष्ट°) —^a) Ś₁ Da₁
 Dn₁ D₅ T₂ वृत्

55 ^a) G₁ s भित्त्वा (for कृत्वा) K₁ s समर .
 —^b) A few MSS शूची° D₈ G₁-s अरिदम; T₁ G₄
 °दम. —^c) K₃ B₁ s 4 D₄ T₁ G₄ विभिदुर्, B₈
 वीभत्सुर्, D₈ विविशुर (for विभिदुर्). —^a) D₁
 अत्ययन् (for आहवे)

56 ^b) T₂ आभिमन्युपुरोगमा —^c) B₈ °भयाविष्टान्
 —^a) Ś₁ Ko 1 s. 4 B Da₁ Dn D₂-s 7 G₂ s °ज्ञविमो-
 हिता (B₈ °हितान्, Da₁ °हित), T₁ G₄ °ज्ञेन
 मोहिता (T₁ °ता), M °ज्ञप्रपीडिता (M₄ °ता)

57 S transp 57^{ab} and 57^{cd} —^a) K₄ B Da
 Dn₁ D₅ न सवारयितु, D₁ s नालं वारयितु, D₈ न
 क्षण धारितु, T₂ सा न धारयितु Co otes सधारयितुं
 (as in text) Ś₁ Ko-s D₂ शक्ता, D₁ श्रेकुस,
 D₈ S सेहे, Cd शक्ता (as in text) —^b) Ko s
 सेनां तव, K₁ स ता तव, K₈ तव सेना K₄ B Dn₂
 D₈ 8 s S नरा° (for जना°) D₁ तव पुत्रस्य सैनिका
 —^c) Ś₁ मदमूर्छावृत्तात्मान, Ko-s °वृत्तात्मान, K₄
 मदमूर्छावृत्तात्मान (sic), B₈ 4 Da Dn D₁ 4 1 s
 मदमूर्छान्वितात्मा हि (Da₁ Dn₁ °त्मा वै, D₁ °त्मान),
 S मोहिता (T₂ om मोहिता) म (G₁ s म) मदमूर्छाभिर्
 Co otes मदमूर्छान्वित Cd as in text —^a) K₁
 प्रमुदेवा°, D₁ प्रमदेवात्मनि Ko 2 s D₁ s 6 स्थिता°

मदमूर्च्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ५७
 तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त वृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ५८
 तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
 बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ५९
 दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
 नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६०
 ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
 अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६१
 तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।

क्रुद्धश्चिच्छेद भलेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ६२
 अन्यांश्च शतशो वाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
 दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६३
 अथान्यद्बनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६४
 तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
 हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६५
 वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
 सारथिं चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ६६
 हताश्वान्स रथान्तूर्णमवपुत्य महारथः ।

C 6 3407,
B 6 77 71
K. 6 77 80

T₁ G M₂ ना(T₁ by corr गौ)रीवाध्वगतेव हि, T₂ नारीवध्वागतेजहि (sic), M₁ s-s नारी ह्य(M₁ [sup in]] इ च)ध्वगतेव हि

58 ^a) K₂ तेभ्ययाता, K₄ Da Dn D₂ s r s तेभियाय, B ते हि पार्या, D₁ वेभियातान्, D₈ वेभियात्वा, S तेषि (T₂ ततो, M तेषि) गत्वा T₂ महेष्वासान् — ^b) K₁ सुवर्णनिकृतध्वज, D₂ विष्टतध्वजा — ^c) K₀₋₂ परीप्सतोभ्यवर्तत, D₈ प्सताभ्यधावत, G₂ प्सतो ह्यधावत, G₈ प्सतोभ्यधावतो — ^d) D₁ वृष्टद्युम्नपुरोगमा

59 D₁ om (hapl) 59^{ab} — ^a) K₄ तौ तु (for तौ च) K₈ B₁ Da₂ D₂ महेष्वासाव्, Da₁ च सहसान् (for महेष्वासान्) D₈ तौ दृष्ट्वा स महेष्वासाव् — ^b) K₅ पुरोगमा, D₈ आभिमन्यु — ^c) D₈ मुदा (for मुदा) — ^d) K₁ निघ्नतौ, D₂ निघ्नतौ, D₈ विघ्नतौ D₈ वाहिनी — After 59, S ins

309* द्रोणमिष्वस्त्रकुशल सर्वविद्यासु पारगम् ।

[G₂ सर्वविद्याविशारद]

60 ^a) K₅ D₂ S (except T₂ M₄) तु (for च) G₁ सहसा शात D₁ तान्दृष्ट्वा तु तव प्रासान् — ^b) K₂ पाचाल्ये, Dn₂ D₄ r s पाचालो — ^c) K₀ 2 नाससत, D₁ काक्षमाणो, D₈ न सशत, G₈ नासशत B₁ रथं (for वध) K₂ वीर (for 'र') — ^d) D₁ तदा द्रोणस्य (for पुत्राणा तव) K₈ s D₂ भारत (for पार्षत)

61 ^b) K₂ Dn₁ D₄ वृकोदर — S₁ om (hapl)

52

61^{cd} — ^e) K₂ अभ्यधावत्स स', B Da Dn₁ D₁ s s s अभ्यधावत सं' — ^d) K₀₋₂ 4 इष्वस्त्रसत्तम, K₈ s D₂ सागर, T₂ पुगव (for पारगम्)

62 ^a) Dn₂ D₄ s तस्यापि पततस्, M₁₋₃ s 'भिद्रवतस् — T₁ om 62^{cd} — ^e) K₁ बलेन, K₈₋₅ B₂ s D₂ वाणेन, D₈ भगवान्, S (T₁ om.) समरे (for भलेन) — ^d) S₁ K₀₋₂ 4 B D₇ शत्रुनिषूदन (S₁ 'न'), K₈ s D₂ s निवर्हणं (D₈ 'ण'), D₈ निकर्षण D₁ वृष्टद्युम्नस्य कार्मुक, T₂ M तद्धनु शत्रुसूदन

63 ^a) K₂ s अन्याश्च D₈ बहुशो (for शतशो) — ^b) M₁ भारते, M₆ पार्षत — ^d) Dn₂ D₂ r s भर्तुं पिण्डम्, G₂ भर्तृपीडाम्, G₈ भर्त्रिपिण्डम्, C₀ भर्तृ' (as in text)

64 ^b) S पार्षत' (G₂ 'द' क्रोधमूर्च्छित' — ^e) K₈ s Dn₁ D₈ विशत्या (for सप्तत्या) — ^d) M रुक्म' (for रुक्म') Da₁ Dn₁ D₇ शिलाशितै

65 ^b) Some MSS 'कर्षण S₁ चिच्छेद मित्र कर्षण

66 ^a) K₀ 2 वैवस्वत (for 'स्वत) D₁ यमस्य सदन द्रोण', T₂ हयाना च क्षय घोर — ^b) K₈ s B D (except D₈ e) S भारत (for वीर्यवान्) — ^d) D₁ पीतेन निशितेन च — After 66, D₁ ins

310* धर्मराजपुर राजन्प्रेषयामास वै द्विज ।

67 ^a) K₂ M₄ हताश्वान्स, B₁ Da₂ Dn₁ T₁ G

[409]

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ६७
 ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
 पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ६८
 तत्प्रभयं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
 नाशकुनुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ६९

वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
 व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७०
 तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
 दृष्ट्वाचार्यं च संकुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
 चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।

शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १
 एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

°श्वात्तु, D₁ °श्वात्स्व Da₁ D₆ हुताश्वानुरगानूर्णम्, T₂
 हुताश्वसारथिस्तूर्णम् — ^b) T₂ अभिस्तुत्य Mi १ १ महा
 बल (for °रथ) — K₂ om (hapl) 67°-69^d
 — °) M₄ रथ तूर्णम् (for महाबाहुर) — ^d) M₄ महा
 स्मन (for महारथम्)

68 K₂ om 68 (of v l 67) — ^a) D₈ ६ सनर°
 (for सरथ°) — ^b) K₄ B₁ २ ४ समाकपत, Da₁
 समे B₈ D₈ (before corr) मेदिनी, Da₁ T₁ M₄
 वाहिनी — After 68^{ab}, K₅ D₈ repeat 60^{ab} — °)
 D₈ (sup in as in text) भीमसेनेन (for °सेनस्य)
 — ^d) Ś₁ Ko १ ४ T₁ G धीमत (for पश्यत) D₁
 तथैव पार्षतस्य च

69 K₂ om 69 (of v l 67) — ^a) G₈ तत्र
 भग्न K₃ १ D₂ S राजन् (G₈ राजा) (for दृष्ट्वा)
 — ^b) Ś₁ द्रोणेन मिततेजसा, Da Dn₁ D₈ S द्रोणेना
 मित्रकर्शिना, D₈ रणेनामित्रतेजसा — °) Ko १ स्थाप
 यितु, K₅ D₂ ३ S (except T₁ G₄) धार°, D₆ तार°
 — ^d) D₁ नराधिपा (for महारथाः)

70 Ś₁ om 70 — ^a) T₂ वध्यमानास (for वध्य
 मान) S समरे (for तत्सैन्य) — °) K₃ १ D₂ अभ्य
 द्रवत, D₂ १ ६ T₂ व्यभ्रमस्तत्र, D₄ (before corr)
 व्यभ्रमस्तत्र, G₁ १ व्यद्रवस्तत्र K₅ तास्तेव (for तत्रैव)
 — ^d) Ko २ Dn₂ D₁ १ ६-८ T₂ क्षोभ्यमान D₆
 इवार्णवा

71 ^a) D₈ ६ तथा च दृष्ट्वा, T G M₃ ६ तथा तु दृष्ट्वा,

M₁ ४ तथा दृष्ट्वा तु, M₂ तथैव दृष्ट्वा (for तथा दृष्ट्वा च)
 — ^b) D₁ प्रहृष्ट च, D₅ जहृषे न, D₆ जहृषुश्च, S
 जहृषे (G₁ १ °हृषे, G₂ °गृहे) वै Ko-२ १ D₂ जहृषे
 (D₂ °हृषे) तावकं बलं — °) K₃ १ B₁ Dn₂ D₂ सु
 सकुद्ध, Da Dn₁ D₅ तु संकुद्ध, T₁ G तत कुद्ध
 — ^d) K₃ १ Da Dn D₈-१ S तपत, B D₂ पतंत (for
 दहन्त) T₁ G M₂ अरि°, M₁ ३-५ इव (for रिपु)
 — °) T₁ G तुष्टुवु, T₂ ददृशु (for चुक्रुशु) Ś₁
 सर्वशो (for सर्वतो) Ś₁ Ko-२ राजन्, S (mostly)
 यौधा — °) B₁ चाभवन् (for भारत)

Colophon om in Ś₁ — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ko-२ D₂ mention only षष्ठे
 (D₂ °ष्ट) युद्धदिवसे, K₄ षष्ठेहि, D₆ षष्ठे, M₄ षष्ठे
 द्विके — Adhy name D₆ दृष्ट्युत्तराजय, T₂ M₁ २
 द्रोणयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
 Da₂ (marg sec m) 35, Dn₂ M₃ ४ T₂ 74, T₁
 G 72, M₁ २ 73 (as in text), M₆ 75 — Śloka
 no Dn₁ 85, Dn₂ 76, D₆ 75

74

1 Da om the ref — ^b) K₄ पुन, K₅ तथा
 (for तदा) — ^d) G₁-३ M पर्य° (for प्रत्य°) Ś₁
 Ko १ ४ B₂ D₆ T₂ M₁ अच्युत, K₃ B₈ D₈ अच्युत

2 ^a) K₃ १ D₂ ७ ततश्चैव (for पुन°) — ^b) Ś₁
 तव पुत्र, Ko २ तत्र तत्र; K₁ तत्र पुत्रा. — °) Ś₁

समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २
 भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
 समास्त्र्य महाबाहुर्धुर्यौ येन तवात्मजः ॥ ३
 प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
 चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ४
 ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तत्र पुत्रेण धन्विना ।
 क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६

समेत्य, D1 समतान् (for समेत्य) T2 G1 : M वीर,
 G2 शूर (for भीम) —^a) Ko- उद्धता (for
 उद्यता)

3 ^a) T2 'सेनन्तु (for 'सेनोऽपि) T2 M समामे
 (for समरे) —^b) K1 स प्राप्य, S प्राप्य वै
 (T2 प्राप्येव) (for संप्राप्य) Ko : B1 सुरथ, K2
 च स्त्र्य, B3 म्बल (for म्बरथ) B3 तन, T2 प्रति
 (for पुन) —^c) B3 समभ्येत्य (for समारह्य) D1
 ययौ तत्र (for महाबाहुर्) —^d) B Da Dn D2 : m
 : 1 T G1 यत्र, D1 (before corr) : तत्र, G2
 M1-2 : तेन (for येन) Ko-2 G2 M1-2 : तत्रासजान्,
 K2 D- : M1 'स्मना' D1 यत्रासनवरात्मजा (sic)

4 ^a) D1 प्रमृद्य (for प्रगृह्य) Ko : महानाद,
 K1 'नद, B1 Dn2 D1 : 1 : 'वेग', D1 'थाप, T2
 'वाहु' —^b) D1 : परासुहरण, Cd 'करण (as in
 text) —^c) K2 : D2 मज्ज, M1 दिव्य (for चित्र)
 S (mostly) मन्वे D1 चित्रयुयै शितैर्गणै —^d)
 M1-2 : प्रतिविव्याध (for शरैर्वि) K1 B Da Dn
 D2 : 4 : 1 : 3 ते सुत, D2 तेर्मकान D1 स तिव्याध तत्रा-
 स्मजान्

5 D2 reads (sic m) 5 in marg —^a) B2-3 Dn2
 Dn D1 : 1 : 3 (before corr) M2 राजन् (for राजा)
 —^b) Ś1 Ko-2 : महाम (K2 स्म)ना, M1-3 : महा
 रत्र (for 'बलम्) —^d) Ko : D0 G1 : मर्मण्यता
 (G2 मर्मण्यता), D1 M मर्मस्वता, T2 मर्मसु ता

6 ^a) B2 D3 सोपि (for सोऽति) —^b) Ko : 5
 D1 : T2 धीमता (for धन्विना) —^c) B2 क्रोधरक्ता
 तनयनो, Dn2 D1 : 1 : 3 मर (D1 before corr 'स)क्त
 नयन क्रोधाद्, D1 क्रोधात् रक्तनयनो —^d) K2-

दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ।
 स तथाभिहतो राजा नाचलद्विरिराडिव ॥ ७
 तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नतौ परस्परम् ।
 दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८
 संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
 निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
 तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
 प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
 भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् ।

D1 : G2 वेगेनाक्षिप्य, B Da Dn D1 : 5 : 7 : 8 वेगादा
 (B2 'गेना)कृप्य, D2 जीवेना (marg sec m चलेन)
 क्षिप्य

7 ^a) M2 दुर्योधनस्य —^b) Ś1 K1 : 5 G1 : 3 चार्द-
 यत् —^c) K2 : Dn2 D2 स तत्र शुशुभे, Da1 ***
 निहते, D1 : स तथाभिहतो, D1 स तथा निहतो, T2
 G स तदाभि B Da Dn1 D1 : 5 : 7 : 8 राजन् (for
 राजा) M1-3 : 5 स तथा प्रतिविद्धस्तु —^d) K2 : 5
 Dn2 D2 शिखरैर, B3 न चेलद्, Da1 D5 न चलद्
 (for नाचलद्)

8 ^a) Ko-2 सहितौ (for समरे) M2 क्रुद्धो
 —^b) D1 निघ्नतौ च (for विनि) —^c) Ś1 D2
 'नुजा (for 'नुजा) —^d) B2 'जीविन' (for 'जी
 विता)

9 ^a) T1 G M1-3 : 5 स (M2 : 5 स)स्वर, T2 तै
 कृत, M2 (inf lin) संस्मृत (for संस्मृत्य) K2
 मन्त्रिभि, K2 मन्त्रितै, B2 मद्रत (sic) (for मन्त्रित)
 —^b) Ko-2 विग्रह, Da2 D. निगृही, D1 यत्कृत,
 G2 समरे (for निग्रहे) —^c) K2 : B Da Dn D2-3
 परम (for मनसा) D1 ततस्ते निश्चय कृत्वा —^d)
 Ko : 5 Dn D- : 4 : 3 निगृहीतु, K2 निग्रहितु K2
 प्रचक्रमे T G M1-3 : 5 निग्रहे (T1 G1 'ह)समुपाक्रमन्
 (T2 'पाकृत, M2 'पाश्रमन्), M1 गृहीतुमुपचक्रमु

10 ^a) Ko : तानापतत (by metathesis), D2
 तानापततम्, T2 'पततम् K1 एवासु, K2 D1 एवा-
 सौ —^b) K2 महारथ (for 'बल) —^c) Dn2
 D1 : 1 : 3 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु) G2 : M1 : 5 : 5 महा
 राजा — K2 om (hapl) 10^a-11^a —^d) D1 गज
 प्रतिगजो यथा

C 6 3423
B 6 78 11
K 6 78 11

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेपिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान्स्वर्यागिसमतेजसः ।

सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्छ्रिया वृतान् ॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७
अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन संगतम् ।
पार्ष्णिनेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतगरासनाः ।

11 K₈ om 11^{ab} (of v 1 10) —^a) Ko 1 च कुद्धस्, D₁ कुद्धस्, G₈ कुद्धेन (for कुद्धश्च) —^b) Ś₁ Ko-2 5 समर्पयत्, K₄ B Da₂ Dn₁ (before corr) n₂ D₂-3 समर्पयत्, D₁ स्तनांतरे (for समर्पयत्) —^d) B₂ महाबल, T₁ G₄ महारथ (for यथा)

12 ^a) Ko 1 रथेतरास्, K₈ तथै, B₄ अथे D₁ तथा तव सुतान्सवांस —^b) M₄ छाद् (for ताड) M₄ मारिप (for भारत) —^c) T₂ बहुविध S (mostly) संख्ये —^d) M रुक्मपुङ्खै K₈-5 D₁-2 7 S सुतेजनै (D₁ 2 सै), B₁ प्रवेशितै, B₂ शिलासितै (for सुवेगितै)

13 ^a) S संप्रेक्ष्य (for संस्थाप्य) T₁ G₄ पुत्रैस्ते (for समरे) —^b) K₈-5 B₁ 8 4 Da₁ Dn₁ D₂ तान्य (for स्वान्य) D₁ भागदा (for सर्वश) T₁ G₄ भीमसेनं समावृत्त —^d) B₈ शूरा दश, D₁ द्वाद शैते (for ते द्वादश)

14 ^a) K₂ प्रेपता (for प्रेपिता) S धर्मपुत्रेण —^b) Ś₁ परानुगा —^c) K₈ 5 D₂ प्रतिजगमुर्, S समुद्ययुर् Ś₁ महाराजा —^d) Dn₂ D₄ (before corr) 7 राजपुत्रान्, D₁ G₁ 8 तव पुत्रा, D₄ (by corr) 8 राजपुत्रा, D₆ G₂ तव पुत्र (for तव पुत्रान्) Ś₁ Ko-3 महारथान्; D₁ रथा, D₄ (by corr) 8 T₁ G बला

15 D₈ om 15 —^a) Ko-2 सर्वान्, D₁ धीरान् (for शूरान्) T₁ G दृष्ट्वा प्राप्तात्रथस्थास्तान्, T₂ दृष्ट्वा रथस्थास्थाञ्छूरान् (sic) —^b) D₆ सूर्याग्निरिव तेजसा, G₂ समतेजस —^c) B₂ सर्वाणीव —^d) Da₁ Dn₁ राजमानान् (for भ्राज) D₂ 6 श्रियान्वितान्

16 ^a) M₄ दीर्यमाणान् (for दीप्यमानान्) —^b)

Ko कवचोज्ज्वला, K₄ B₁ Da₂ Dn₁ सुकुटोज्ज्वलान्, B₁ 2 Co विकटो, B₂ Dn₂ D₄ 7 8 विकचो, D₂ S (except T₁) कनको (for कवचो) Da₁ सुकुटो कुडलै ज्वलन् (sic), D₆ सुकुटो कुडलै कृतान् (sic) —^d) Ś₁ Ko-2 4 T₁ G₁ 2 4 महारथा, M₂ महाबलान् D₁ मृत्युरूप दुरासद

17 ^a) Ko D₈ तान् मृष्यत, K₂ 8 D₆ G₁-3 M₂ 8 8 तन्ना (K₂ तन्न, K₈ तत्रा, D₆ ताना)मृष्य (G₈ प्य)त, K₂ Da₂ D₂ तान्नामृष्यत, B₂ Dn₁ तन्ना (Dn₁ ताना)मृष्यत, Da₁ तान्नामृष्यत् (submetric); T₂ न सेहे तत्र (for तान्नामृष्यत) —^b) Ś₁ जीवमानान्, D₆ याना, G₈ जीवदान (for जीवमाना) Ś₁ D₁ गतान्, K₂ गजा (for गता) D₆ इव (for इति) — After 17^{ab}, K₂ B₂ Dn₂ D₄ 7 8 ins an addl colophon, followed by सजय उवाच —^c) B₂ अन्वीय, T₂ अन्वीय तु, G₈ अन्वियाय (for अन्वीय च)

18 ^a) Ś₁ K₂ अथाभिमन्यु (sic), Ko 1 6 T₂ M अथाभिमन्यु, B Da Dn D₄ 5 7 8 अभिमन्युश्च (B₂ Da Dn₁ न्यु च), D₁ 6 T₁ G तथाभिमन्यु (D₁ 6 न्यु) —^b) Ś₁ S संगत, B Da Dn D₄ 7 8 सयुत् (B₂ यत्, Da Dn₁ युत्) Ko-2 भीमसेनमलकृत —^c) Ś₁ सयोक्ष्य, K₈ संप्रेष्य, B₁ राजेन्द्र, S ते सर्वे (for संप्रेक्ष्य) — After 18^{ab}, S ins

311* केकया द्रौपदीसुता ।

तान्दृष्ट्वा समरे कुद्धास्

[(L. 2) T₂ M₁ कुद्धास्]

—^d) Ko 1 M₄ तव सैन्य, K₂ तव सैन्येन (hypermetric), B₂ D₁ 2 G₁ तव सैन्य, D₂ 6 G₈ तव सैन्या

19 K₂ om. 19^{ab} —^c) D₆ रथमन्चै, D₂ (marg see m as in text)रथमन्चै, M₁-3 5 रथ चाशै

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९
 अपराहे ततो राजन्प्रावर्तत महात्रणः ।
 तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०
 अभिमन्सुर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ २१
 हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
 आसुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ २२
 स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुस्वर्धनौ ।
 आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३
 दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्णिं पञ्चभिरायसैः ।

विव्यधाते न चाकम्पत्कार्णिर्भेरुरिवाचलः ॥ २४
 दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिय ।
 योवयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
 द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
 एकैकस्त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
 पुत्रोऽपि तव दुर्योधो द्रौपद्यास्तनयात्रणे ।
 सायकैर्निशितै राजन्नाजधान पृथक्पृथक् ॥ २७
 तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।
 गिरिप्रसन्नवर्णैर्द्विद्विरिधांतुविमिश्रितैः ॥ २८
 भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।

(for भृशमश्वैः) B₂ प्रगृहीतैः, D₅ प्रप्रजितैः T₂
 रथैरभैर्गजैश्चैव —^a) M₄ तत्र (for यत्र)

20 ^a) Some MSS अपराहे K₃ ३ S महाराज (for
 ततो राजन्) —^b) K₀ ३ ३ B₁ ३ ३ D₂ D₁ D₁₋₃ ० ०
 महारण, K₁ महारथ; S जनज्ञय —^c) S समरे
 (for बलिना)

21 ^a) K₂ D₂ विकर्णश्च —^b) Ś₁ हव (sic)
 (for हत्वा) K₂— B D₂ D₁ D₂₋₃ G₁ ३ महाहवे,
 D₁ रणाजिरे, T G₂ ३ M महानृषे (for महाजवान्)
 —^d) K₀ क्षुरकानां, A few MSS क्षुद्रकानां Ca
 cites क्षुद्रका K₂ ३ D₁ ३ S सम (K₂ D₁ ३ 'सा') पर्ययत्
 (for समाचिनोत्)

22 ^b) K₃ सु, D₁ म (for तु) —^c) D₁
 तृणं, S त्रातुम् (G₁ ३ प्राहुम्) (for राचम्) —^d)
 K₀ B₁₋₃ भामुर, K₂ D₁ T₂ भारत (for भास्वरम्)
 — After 22, T₁ G₂ M read 25^{cd} (for the first
 time), repeating it in its proper place.

23 T₂ G₁₋₂ om 23^{a-25} —^a) D₁ चैव (for
 तौ तु) —^b) D₂ ३ ० कुल (for कुर) —^c) K₃
 G₂ M₁ ३ ३ ३ आर्जुनिं, D₂ अर्जुन, D₃ अर्जुनि, T₁
 M₂ अर्जुनि B D₂ D₁ D₂ ३ ३ शरवर्षण —^d)
 K₂ छादयामामनुच्छदा, D₁ 'माम तातुमौ, T₁ G₂ M
 'मामत् रणे

24 T₂ G₁₋₂ om 24 (cf. v 1 23) —^a) K₂ D₂ ०
 चित्रमेनो, D₁ दुर्जयश्च (for दुर्जयोऽथ) K₂ विकर्णस्य
 —^b) K₂ कार्णिग, K₁ कार्णिग; C₀ 'रिग (as in
 text) D₁ M आशुनै (for आयसै) —^c) Ś₁

K₀₋₂ विव्याघ तेन नाकपद्; T₁ G₂ M₂ (inf h₁n) ३
 विच्वा नाकपयत्राजन्, M₁₋₂ ३ विच्वा नाकपयेता तु
 —^d) Ś₁ K₂ D₂ D₁ कार्णिग, K₃ कार्णीर K₂ B₂
 D₂ D₂ इवास्थित (K₂ 'त्त), K₂ B₁ ३ ३ D₂ D₂
 D₂ ३ ३ इव स्थित T₁ G₂ M मैनाकमिव पर्वत

25 T₂ G₁₋₃ om 25^{ab} (cf v 1 23) —^b) M₂
 केकया (for 'यान) D₁ भारत (for मारिय) — T₁
 G₂ M read 25^{cd} (for the first time) after 22, repeat-
 ing it here —^c) D₁ च तदा, S (T₁ G₂ M both
 times) समरे (for राजेन्द्र) —^d) K₃ तदद्भुतमिवा

26 ^a) Ś₁ K₀₋₂ ३ तथा पञ्च (for रणे क्रुद्धा) —^b)
 K₁ ३ D₂ M₁ अवारयत्, G₁₋₂ उपाद्रवन् —^c) K₂
 B₂₋₄ D₂ ३ ३ एकैक (for एकैकस्) B₂₋₄ आनर्छन्
 K₂ ३ B₁ D₂ D₁ D₁₋₃ ३ ३ S श (G₂ शि) रैराशौ
 विपाकारै

27 ^a) D₁ ३ ० हि (for ऽपि) D₂ दुर्धर्षान्
 —^b) D₁ द्रौपदेयान्महारथान् —^c) Ś₁ यागैर्, D₁
 तीक्ष्णैर् (for राजन्) K₂ अजधान (sic) S एकैक
 त्रिभिरानर्छन्शरैरग्निशिखोपमै

28 ^a) K₂ G₂ तैश्चाप, D₂ ० म चापि, D₂
 (marg sec m) G₁ ३ M₂ ३ म चापि T₁ G तेजस्वी
 (for शुशुभे) —^b) D₁ समुक्षित, D₂ समक्षित,
 S [अ]वसेक्षित —^c) K₁ ३ ३ D₁ ३ ३ ३ M₁ ३ ३
 गिरि, K₂ सरिव (for गिरि) D₂ प्रसन्नवणे, T G
 M₂ प्रसन्नवणो, Ca प्रसन्नवणैर् (as in text) Ś₁ K₀₋₂
 युक्तो (for यद्द्) —^d) K B₁ ३ ३ D₂ D₁ D₂₋₃
 M₁₋₃ ३ गिरिधातुविमिश्रितै, B₂ गिरिधातुविमिश्रित,
 D₁ समतादातुविस्त्रवै, D₂ गैरिकाविविमिश्रितै, T G

C 6 3 41
 B 6 76 29
 K 6 76 19

कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
 ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते ।
 दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
 उत्तस्थुः समरे तत्र कवन्धानि समन्ततः ।
 कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
 शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
 रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
 छिन्नहस्ता विक्रवा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।

पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
 निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
 भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
 तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
 न तत्रासीत्पुमान्कथिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
 एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
 तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

M4 गिरिधातुविचित्रित

29 ^b) B D (except D2) वरूथिनीं (for अनीकिनीम्)
 —^c) D1 कलं, T2 कारं, G2 4 ताडं (for कालं)
 Ś1 भगवान्, D8 समरे (for बलवान्) —^d) B8 G3
 कालं, D1 क्षुद्रं (for पालं) Ś1 D8 पाशुगणान्,
 Cd पशुं (as in text) D8 पशुपालगणानिव

30 ^a) A few MSS गाजीवं —^c) K8 Da1
 Dn1 D1-3 ० वरूथिन्या, T2 थिन्यान्. —^d) Ś1 K8
 B8 D2 पार्थस्यासीद्, S कुरून्राजन्

31 ^a) Da1 उत्तस्थुः, T2 उत्तर (for उत्तस्थु)
 Da Dn1 D8 राजन् (for तत्र) —^b) Ko-2 कवंधाश्च
 (for कवन्धानि) B D (except D1 2 7) T2 M सहस्र
 शं (for समन्ततं) —^c) K8 5 B D2 S चैव (for
 चापि) T2 सर्वेषां (for सैन्येषु)

32 Ko om 32^{ab} —^a) K2 4 B Da Dn D1 7 8
 शरावर्तं, K8 D2 ० महावर्तं (for रथां) K8 शोणि
 तोदा महावर्ता, D1 शोणितोदगदावर्ता —^b) K1 राज
 द्वीप, K8 Da1 गजद्वीप Ś1 महोर्मिणः; M4 रथो
 (for हयोर्मिणम्) K8 गजद्वीपहयोर्मिण, D1 राजन्स्थ-
 चयोर्मिणी —^c) T2 रथनौभिर्, G1 2 नौभिर्, G8
 नौभिं (for नौभिर्) D1 रथिनो बद्धसनाहा —^d)
 K1 प्रेतैरु (sic), Da1 प्रेतैरु (sic), D8 प्रातरु (sic)
 (for प्रतेरु) D1 तरतीं च महानदीं

33 ^a) T G M4 भिन्नं (for छिन्नं) K8 छिन्न-
 हस्तादिक्रवा —^b) D1 द्रोणेन निहता रणे —^c)
 K8 5 Dn2 D2 3 transp पतितास्तत्र and दृश्यन्ते K8
 द्यत्र (for तत्र) S अदृश्यन्पतितास्तत्र —^d) Ś1 हता-
 शोप, Ko-2 ह (K1 हा) तशोपा (for शतशोऽथ)

34 ^b) Ko-2 D1 M3 शोणितो (Ko 1 M4 'तो')-
 घपरिप्लुता, K8 T2 शोणितैश्च परिप्लुतै (T2 'ता'), G8
 शोणितौघं, M1 (marg in as in text) 2 8 8 शोणितो
 (M8 'तो) घपरिच्छदै —^c) K8 5 D2 8 8 वमौ मूर
 (for भूर्भाति) G1-3 भारतश्रेष्ठ —^d) G8 पतितैर्
 (for पर्वतैर्) D1 निचिता, D2 आवृता (for आचिता)
 Da1 पर्वतो रचिता यथा (sic)

35 ^a) K8 तत्राद्भुतम्, D8 तत्राद्भुतम् D1 8 ०
 G8 अपश्यामस् (for 'श्याम) —^b) Ko-2 तावकान्
 (for तव तेषां) Ś1 Ko-2 मारिप (for भारत) —^c)
 B2 न तदासीत् —^d) K2-4 B Da1 Dn D8 T G
 यो युद्धं, K8 यो युद्धे, D4 यो युद्ध; D8 युद्ध यो,
 M8 (sup in) 8 नो युद्ध (for यो युद्धं) K1
 नाभिकाक्षती (sic), B4 Da Dn D1 5 7 8 G2 4 M1 8-5
 नाभिकाक्षते, D8 नाभ्यकाक्षत

36 ^a) M8 5 युधिधिरे (for युयुधिरे) —^d) K1
 काक्षिमाणा, K8-5 D2 आकाक्षतो (for काङ्क्षमाणा)
 K1 युधिधिर्, S रणे जयं (for जय युधि)

Colophon om in Ś1 — Sub-parvan Omitting
 sub-parvan name, Ko-2 D2 mention only पठे युद्ध-
 दिवसे, K4 Da Dn1 D8 T2 पठेहि, D8 पठेहिनि,
 M4 पठेहिने — Adhy name T2 G2 M1 2 सकुल-
 युद्धं — Adhy no (figures, words or both)
 Da2 36, Dn2 M8 76, D1 (marg) 77 (corrected
 to 78 and cancelled), D8 T1 G 73, T2 M8 4
 75, M1 2 74 (as in text) — Śloka no Dn1
 D8 ० 36

७५

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत् ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
भीमसेनः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
अयं स कालः संग्रामो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ४

यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
कर्णस्य मतमाज्ञाय सौवलस्य च यत्पुरा ।
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
याचमानं च यन्मोहादाशार्हमवमन्यसे ।
उलूकस्य समादेशं यद्दासि च हृष्टवत् ॥ ७ -
अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुवन्धं सवान्धवम् ।
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् ।

C 6 3458
B 6 79 9
K 6 79 9

75

1 °) Ś1 D1-2 6 M4 संग्रामे रभसो (D1 रभसा, D2 रभस, M4 तरसा), Cc d संग्राम (as in text) —^d) T1 G1. 8. 4 [S]भ्यवर्तत (for अभ्यधावत्)

2 °) M5 'प्रेत्य (for 'प्रेक्ष्य) —^b) K2 नृवीर, D1 नृवर, D5 तृतीय, T2 नृवैन, G2 नृवीराद् (for नृवीर) Ś1 Ko 1 T2 दृढधन्विन, K8 'विक्रम, G2 रथवैरिण —^c) Da1 भीमसेन (for 'सेन') Ś1 तु (for सु) D1 भीम कोपात्सुसरध

3 Before 3, D5 ins भीमसेन उवाच —^a) K8 कालः स (by transp) G2 प्राप्तो वा (for संग्रामो) —^b) K2 वर्षपूगाभिवाङ्क्षित, K8 B2 D1 2 'पूगाभि- (D1 'तु)चित्तित, K4 damaged, K5 पूगाभिसचित, G2 'पूगाहिकाक्षित (sic) — B4 om (hapl) 3^{ca} —^c) D8 6 T1 G अह (for अद्य) K1 D8 T2 स्वा (for त्वां) T2 न निवर्तिष्ये (for निहनिष्यामि) —^d) Ko-2 5 नोत्सृजसे (K5 'ते), K8 नोत्सृज रे, T2 'जते (for नोत्सृजमे) B1 रणे D1 पुरुषो भव दुर्मते

4 D1 om. 4^a-8^b —^a) S अह (for अद्य) — B1 om (hapl) 4^{ba} —^b) Ś1 कृत्स्नय —^d) K3 4 B8 D2 6 S प्रणे (M4 विने)प्यामि, K5 D8 Cc प्रणेत्स्या (K5 'स्या)मि, D5 प्रणेप्यामि, D8 प्राणोत्स्यामि, Cd प्रणो (as in text) B1 मृते (for हते) G8 मयि (for त्वयि)

5 D1 om. 5 (of. v 1 4) —^a) Cd दुरो (as

in text) Ś1 K8 यत्त्वं (K8 'स्व) दुरोदर कृत्वा, Ko 1 यत्त्वं (K1 'तु)पुरामरो भूत्वा, K2 4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 यत्पुरा मत्सरो (K4 B2 4 'री) भूत्वा, K5 यत्पुरा नमरो भूत्वा, D2 8 यत्त्पुरा नरो (D8 रान मरो) भूत्वा, D6 यत्त्पुरा मत्सभूय, T G यत्त्पु (T2 यस्त्व पु)राकृत स्मृत्वा, M यत्त्व पु (M5 प)रामर स्मृत्वा, text as in B8 —^b) G8 अभि (for अव) — M1. 8 5 om (hapl) 5^c-7^b —^c) K5 गधारे

6 D1 M1 8 5 om 6 (of v 1 4, 5) —^a) T2 वलम् (for मतम्) K3-6 B D (except D2 6, D1 om) आस्थाय (for आज्ञाय) —^b) D6 मत्पुरा —^c) D8 अवचत्, M4 अर्चितान् (for अचिन्त्य) Ś1 D8 काम, Ko T1 G2 4 कामान्, D5 कामा (for कामाद्) —^d) K1 कृतवानपि

7 D1 om 7 (of v 1 4) M1 8 5 om 7^{ab} (of v 1 5) —^a) M4 याचमानश्च (for 'मान) K1 च य, Dn1 युवन् (for च यन्) —^b) K1 दार्शार्हम्, Da1 दशार्हम् — T2 om 7^{ca} —^c) Da1 च मादेश, T2 G च सदेश (for समादेश) Ca as in text —^d) Ko-2 न (for च) K1 M8 5 हृष्टवान्

8 D1 om 8^{ab} (of v 1 4) —^a) K3 अद्य त्वा, K4 B Da Dn D4 5 7 8 तेन त्वा K8 5 D2 निहत्य तेन त्वा मूढ, D6 निहत्य त्वा मूढबुद्धे, S त्वा (G2 त्वा) निहत्याद्य (T2 'धं) समरे —^b) K2 सु (for स) M2 सानुज सानुवाधव —^c) Ś1 K3 4 B2 8 Da Dn D1. 4 8 शमी, D5 समा, D6 सम (for समी) K1 Da1 पाप (for पाप).

समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
 पङ्क्तिशचरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
 ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वागान् ॥ १०
 ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां स्रुतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
 चतुर्भिरश्वाञ्जनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
 द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
 छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२
 त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।

9 Before 9, D₆ ins सजय उवाच —^a) K₂ D₂:
 विशिष्योन्माम्य, T₁ G विकृष्यान्मय; M₂ विकृष्योन्मय
 K₂ D₁ वासकृत् —^a) K₂ s D₂ s M समा(M₁
 वदा)दत्त, D₁ T G₄ समाधत्त, G₁ समवत्त, G₂ s
 समधत्त (G₂ 'त्त') (for समादाय) D₁ समान् (for
 शरान्) G₂ घोरा —^a) K₀ 1 B₁ D₁ D₁ D₂
 महाशनिसमस्त्रान्, K₂ सहाशनिसम स्त्रन; D₁ आशी
 विपसमान्युधि

10 G₄ om 10-11 T₁ reads 10-11 in marg
 —^a) K₀ 1 पङ्क्तिशास; K₂ पङ्क्तिशा, B पङ्क्तिश; D₁ s
 G₁ s पद्मिंशत् M₂ रभसा (for तरसा) K₂ s D₂
 पङ्क्तिशतिमथ क्रुद्धो, K₂ 'ति सुसक्रुद्धो, D₆ 'ति समं क्रुद्धो
 —^b) Ś₁ K₂ सुमुचाशु. D₂ (marg sec m as in
 text) सुधन्वने, D₁ सुयोधन (for 'धने) —^c) Ś₁
 ज्वलिताग्निशिखान्क्रुरान्, K₀ 2 'मिशिरान्घोरान्, K₁
 'मिशिचोरान् (sic), D₂ 'मिसमाकारान्, D₆ ज्वलदग्नि
 शिखाकारान्; G₂ ज्वलितोग्नि', M₄ 'ताग्निशिखान् राजन्
 —^d) T₁ G₁-s क्षत्रि' (for ध्वज')

11 G₄ om 11 (of v l 10) —^b) G₂ सूतमेक
 K₂ च विव्यधे, D₁ जघान ह, D₂ चधिव्यधे (corrupt),
 T₂ G₁-s M अ(G₂ त)धावधीत् (for च विव्यधे) T₁
 सूतमेकेन चावधीत् —^c) C₁ जवगान् K₀-2 D₁ D₁
 D₂ s 1 s चतुर्भिर्जं(D₁ 'र्य')वनानश्चान्, S (G₄ om)
 चतुर्भिरश्वांश्च तथा —^d) D₆ यमशात्मन, D₂ 'साधन

12 ^a) D₂ तु (for च) Ś₁ सुनि' —^b) K₂
 'मर्दन, D₁ 'कर्षानं —^c) B D₁ D₁ D₂ s 1 s S
 चिच्छेद समरे छत्र, D₁ चिच्छेद छत्र समरे —^d) Ś₁
 K₀-2 s D₁-s राज्ञस्तस्य, G₁ s रथस्यस्य Ś₁ रथोत्तमं,
 K₂ s D₂ s नरोत्तम (K₂ 'म), D₁ मनोरम, D₂
 (marg sec m as in text) यथोत्तमात्, D₄ (m as
 in text) तथोत्तमात् — After 12, D₁ reads

छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
 रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
 पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
 ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
 ध्वजं कुरुपतेऽच्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
 अथैनं दशभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महागजम् ।
 आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६
 ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।

(through eye wandering) त्रिभिश्च त य चिच्छेद समरे
 छत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात्

13 D₂ reads (sec m) 13^a in marg —^a)
 K₀-2 त्रिभिर्ध्वजास्य, K₂-s B₁ D₂ पङ्क्तिश तस्य, D₁
 त्रिभिन्नस्य तु, D₂ त्रिभिरस्य च —^b) K₀ s M ज्व
 लित (for ज्वलन्त) K₀-2 धनुर् (for ध्वजम्) T G
 चल(T₂ ज्वल, G₁ s नाग)पजमनुत्तम — After
 13^a, Ś₁ K₀-2 ins

312* त्रिभिरन्यैर्महेष्वाण्यश्चिच्छेदास्य ध्वज तथा ।

—^c) Ś₁ K₀-2 s छित्त्वा चैव, D₂ स छित्त्वा त; G₂
 चित्त्वा त च, M₄ भित्त्वा त च K₂ ननादक्ष, T₂
 G₁ s निनादोच्चैस्

14 ^a) Ś₁ रथश्च, K₂ G₂ रथाश्च; D₂ रथानु;
 T₂ राज्ञश्च G₁-s M₂-s ध्वज (for ध्वज) —^b)
 K₂ D₂ 'विभूषितात् —^c) K₂ s B D₁ D₁ D₂ s 4-3
 भूमौ; D₂ S राजन् (for भूमि) —^d) D₁ यथा
 विद्युज्जलागमे

15 ^a) K₂ M₁-s s ज्वलित —^b) K₂ T₂ नाना-
 (for नाग) —^c) K₁ ध्वजे K₂ s D₁ D₂ कुरु
 पते K₂ B₁ छत्र

16 ^b) Ś₁ महागजा, K₂ s D₁-s S महाद्विपं —^c)
 D₂ अजघान D₁ शरैर् (for रणे) K₂ s D₁ वीर,
 D₂ भीम, G₁ M भीम —^d) D₁ स्वरन् (for स
 यन्) D₂ सर्वलोकस्य पश्यत — After 16, D₂ ins

313* स तथाभिहतो राजा स्मयन्निव महारथ ।

[(marg sec m) भीमसेनेन सयुगे (for the post-
 half)]

On the other hand, D₄ (before corr) s read
 19

दुर्योधनस्य जग्राह पाणिं सत्पुरुरोचिताम् ॥ १७

कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।

आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८

स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।

निपसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९

परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।

रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०

घृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

कैक्या द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्चश्चित्रदर्शनः ।

चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२

अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।

अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३

आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।

एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।

वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ २४

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।

वचर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ २५

C 6 3479
B 6 79 26
K 6 79 26

17 Ko 2 om (hapl) 17^{ab} —^a) Ks 5 D1 2 6
M1 स (for तु) —^b) Ś1 नर* (for रथ*) K2 B
D (except D1 2) S महाबल, Ks महाबल (for जय
द्रथ) —^c) B2 जगृहे, Da1 च प्राय —^d) Ks
D2 m (before corr as in text) पाणि, Ds पाणि
Ks D2 सत्पुरुरोचित* (D2 *त), B Da Dn Ds- 1 8
M4 सत्पुरुर्य सह, T G M1-3 न्वपुरुर्य सह

18 ^a) Gs M1 कृपस्य —^b) Ko 2 कौरवस्यामितौ
जस* (K2 *म), K1 कौरव्यममितौजसा, D1 कौरव
चामितौजस, S तव पुत्रमचेतन —^c) K1 2 Ds अरो
पयद् D1 रथे D3 तूर्ण* (for राजन्) —^d) S
दुर्योधनमथ स्वक

19 D4 (before corr) S read 19 after 16
—^b) D3 (marg sec m) स्मय (P सीद) शिव महा
रथ —^c) B1 2 Da1 Dn1 विपमाद्, Ds निसलाद
Ś1 रथोपस्थ —^d) Ks Dn2 D* 8 6 राजन् (for
राजा) Ks तव (for तदा) S मूर्छाभिहतचेतन*

20 ^a) B Da Dn Ds 8 8 रणे भीम, T2 रिपून्वी
रान् —^b) Ks 5 D2 6 जेतु* (for हन्तु*) —^c) K4
शरैर (for रथैर). Ko 1 अनीकसाहस्रैर —^d) Ks
[अ]वारयन्, D1 वारयन् Ms 5 दिश Ds भीमसेन
समारुणोत्

21 ^a) D. ततोन्वस्यम् (for ततो राजन्) —^c)
MSS (indiscriminately) कैकेया, कैक्या, eto Ś1
द्रौपदेयश्च —^d) K4 B1 Ds अयोधयत्

22 Ko om (hapl) 22-23 —^a) K2 चित्रसेन
Ks च चित्रश्च, T1 G सुमित्रश्च T2 सुचित्रश्चित्रसेनश्च

— K1 8 om (hapl) 22^{bc} —^b) K2 4 B D (ex-
cept D1-3) T G4 चित्रागश्च (for चित्राश्चश्च) —^c)
Ś1 K4 D2 8 सुचित्रश्च, D1 विचित्रश्च, T1 G स्वबाहुश्च
(for सुचारुश्च) K2 B Da Dn D1-3 सुचारुश्चाश्च
चित्रश्च

23 Ko om 23 (of v 1 22) —^b) Ks कुमारा
श्च, K4 कुमारा सु, Ds कुमारास्ते (for सुकुमारा)
K1 मुक्तमारथशोखिन, S तक्षमाणा शिलाशितै* —^c)
D2 प्राप्य (for राजन्) B1 अभिमन्यु महाराजन्, Da
Dn1 Ds अभिमन्यु महाराज — Ks 5 Ds om
(hapl) 23^d-26^c —^d) D1 तावका (for समन्तात्)

24 Ks 5 D2 om 24 (of v 1 23) —^a) Ds
अजघान, G2 आजघानस्, M2 आजानतस् —^b) B2
T2 M महारथ, D2 m T1 G महारथान् —^c) G1 8
दशभिर् (for पञ्चभिर्) K2 वद्धा (sic), K4 B1 2
Da Dn1 D1 8 8 8 S बाणै (for विद्धा) —^d) Ś1
K4 B1 Da Dn1 Ds 8 6 T2 M1 8-5 शितै, B2 चित्रै,
D1 विष्वा, D2 T1 G1 शरै, M2 तीक्ष्णै (for शरै)
—^e) Ds 6 वज्रमृत्युप्रकाशैस्तु —^f) Ko-2 चित्रायुध-
विनिःसृतै, Da Dn1 Ds 8 T G विचित्रायुधनि (or नि)
स्वनै, D1 सुविचित्रैर्दृष्टेऽस्या, M विवि (M2 *व्या) धा-
युधनिस्वनै

25 Ks 5 D2 om 25 (of v 1 23) —^b)
Ko 2 4 B1 2 4 Da2 Gs M1-3 8 सौभद्र (Ko M1-3 8
*द्र) रथसत्तम, D1 *द्र रथसत्तम —^c) K1 4 Bs 4
Da1 Dn1 G2 8 Ms वचर्षुर्, B1 दहशुर् Ds सायकैस्
(for मार्गणैस्) D1 वचर्षुर्वाणैस्तीक्ष्णामैर्, T2 वचर्षुर्मा-
र्गणामैर् —^d) G2 8 Ms गिरिर् Ś1 जलैर् (for
मेरुम्) Ds T2 Gs [अ]बुद् (Gs *दा)

C 6 3473
B 6 79 26
K 6 79 26

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २६
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजं स्रुतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ २७
पुनश्चान्याञ्छरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ २८
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भिक्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ २९

26 Ks 5 D2 om 26^{ab} (of v l. 23) — °) Ko स पीड्यमाना; B2 D1 सपीड्यमान, T1 G स विध्य, M4 स वध्य — °) Ds कृशास्त्रो Ko (before corr) 'दुर्मदा — °) D1 महाबाहुस्, Ds महातेजा, Ds ततो राजस् (for महाराज) — °) Ks 5 D2 तावका K1 समरिकल्पयत् (hypermetric), Ks D2 समकपयन्, K4 'कालयत् — °) D2 यद्दद्, T1 G पुरा, M2 तथा (for यथा) S1 देवसुरे, B2 देवारि* — °) S इवा (for महा) Ks D2 'पाणि महासुरा

27 °) B4 विकर्णोपि, Dn2 D5-8 M1-8 5 विकर्णाय; T2 विकर्णं च Da2 Dn D4 5 7 8 तथा (for ततो) — °) Ks रथश्रेष्ठान्, D1 नरश्रेष्ठ — °) D1 S शरान् (for घोरान्) — After 27^d, N ins

314* स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् ।

[D1 रथ (for रथान्), and भेदयामास (for पात) in the post half K4 भारत (for वीर्यवान्)]

— °) S1 K1 हयाश्चास्य, Ks 4 D2 T1 G (G1 damaged) हयाश्चैव, B Da (Da1 damaged) Dn D1 2 4-8 T2 M हयांश्चापं (D1 6 T2 'पि) — °) N नृत्यमान (Ko 'ना) (for छित्त्वा नृत्यन्)

28 °) Dn Dr 8 ततश्च (for पुनश्च) D1 दीप्तान् (for पीतान्) — °) K2 अकुण्ठाग्रा, B2 अकुण्ठाग्रान्; D1 कुण्ठाराग्रान्, G2 नकुण्ठाग्रान्, Gs अकर्णाग्रान् B Da Dn D4 5 7 8 अजिह्वगान् (for शिलाशितान्) — °) Gs प्रेष्य Ks 5 Dn1 D1 2 8 सकुण्ठो (for सौभद्रो) — °) S1 Ko-2 4 महारथ (for 'वल)

29 °) S1 समासाद्य — °) Ks D2 ककबर्हिणं, M4

ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३०
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखात्रथान् ॥ ३१
अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्स्वर्यवर्चसः ।
अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ३२
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३३
अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान पद्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३४

'हिणवासव — °) Ko 1 छित्त्वा, Ks भूत्वा, Ds अभित्वा (hypermetric) K1 भूमिश्च, G1 भूम्या, Gs भूम्या — °) S1 Ko 2 D3 श्वसत, K1 चासत, Ks Da1 G2 ज्वलतम्, D1 स्फुरत (for ज्वलन्त)

30 °) Ks हेमसकाशा — °) T2 व्यदृश्यत, Ms 5 व्यदृश्यत T1 G प्रत्यदृश्यत भूतले — °) Gs विकीर्ण रुधिरा — °) B4 शोभित (for शोणितम्)

31 °) D1 S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D1 तैर्भिन्नं, S निर्भिण्ण — °) Da2 (by corr) तथैवान्ये, D1 तस्य चान्ये, Ds तथा चान्ये, S तव सैन्ये (G1 8 'न्य) S1 Ks महोदरा — °) S1 अभ्याद्रवत — °) K4 रणे (for रथान्) D1 सौभद्र युद्धदुर्मदा

32 °) Dn Dn D4 5 7 8 T1 G M अभियाय, D1 'मन्युस्, D2 'याद्वा, Ds 'गम्य, Ds 'यातास्, T2 'धाय Ks D2 तथैवान्यान्, T1 G रथैराशु — K2 om. 32^{bc} — °) Ks 4 B Da Dn D1 8-8 T2 M रथा स्तान्, Ks D2 तास्तथा (for रथस्थान्) Ds सूर्यसनिभान् — °) M2 5 अविध्यत् — °) Ko-2 रथस्था, Ks 5 सरभाद्, K4 B D2 6 सरभाद्, G4 सरब्धाद् (for सरब्धा) S1 Ks 'दुर्मद

33 °) G1-8 M4 दुर्मुख S1 श्रुतकर्माणं, Ds S (except T2 M4) 'वर्माण — °) Ds विध्यात् (for विद्धा) Ko-2 D1 पचभिर् (for सप्तभिर्) — °) T1 G तस्य (for चास्य)

34 °) Ks Gs अश्वा K1 चाद् (for जाम्बू) Da1 ज्वालै, T G (G1 damaged) चाणै (for जालै)

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकूर्मा महागन्धः ।
 गक्तिं चिक्षेप संकुद्धो महोल्का ज्वलितामिव ॥ ३५
 सा दुर्मुग्धस्य विपुलं वर्म भिक्षा यशस्विनः ।
 विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ३६
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
 पश्यतां सर्वमैन्यानां रथमारोपयन्स्वकम् ॥ ३७
 श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
 अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८

तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तिर्महात्मनः ।
 चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन ग्रहसन्निव भारत ॥ ३९
 तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
 अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४०
 गतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
 विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ४१
 अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।

C 6 2492
B 6 75 42
K 6 79 46

—^b) D₁ मृच्छान्न, D₃ S मृच्छान्न (M₁ 'घ्ना) K₁ वाहरहम, D₁ सूर्यवचंम (for वातरहम) —^d) S₁ चम्यपातयन् (sic), Ko-2 D₂ M₁ च न्यपातयन्, K₃ चान्य पातयन्, D₁ च व्यकृत, D₂ चाप्यपातयन्, T₁ G M₁- - च न्य(G: 2 नि)र्हयन्, T₂ चान्य वाह नान

35^a) B: D₂ हताश्व, D₁ हताश्वो —^b) S₁ श्रुतशर्मा, D₃ S (except T₂) 'वर्मा' B D₁₂ D₂ D₃ 7 2 महाबल (for 'रथ') —^c) Da₁ D. चिच्छेद (for चिक्षेप) S समरे (for संकुद्धो) —^d) S₁ महोल्का, Da₁ D₁ (before corr) महोल्काव्

36^a) M₁ दुर्मुग्ध K₁ D₂: M₁-2 5 विमल —^b) K₁ वर्दमिन्वा (corrupt), D₁ (before corr) चर्म भिक्षा, D₂: D₁ मर्म भिक्षा D₁ महाप्रभा, D. यशस्विन; S महात्मन (for यशस्विन) —^c) Da₁ विदार्य, D₂ (sup lin as in text) विदार्य T₂ प्रवि शद् —^d) K₂ D₂: M₁ दीप्यमाना, K₂ दीप्यमान, Da₁ 'मान K₃ D₃ सुतेजना, K₄ B Da Dn D₂ 4-3 S च्च(D₂ M₁ 2 सु, D₂ तु)तेजना, D₁ सु चचंया — After 36, S ins.

315^a दुर्मुग्धो विह्वलस्तत्र निपसाद रथे विभो ।
 विमज्ज प्रेक्ष्य ते सर्वे भ्रातर' पर्यगारयन् ।

[(L 1) T₂ विपुलस्तत्र M₁ वर्मा (for विभो)
 — (L 2) T₂ पति' (for सर्व')]

37^a) K₂ तं दृष्ट्वा, K₂ दृष्ट्वा च — After 37^a, G₁ (erroneously) repeats from निपसाद in line 1 to पर्यगारयन् in line 2 of 315^a —^b) K₂ 2 D₁ 2 c श्रुत' (for सुत) S₁ महाबल, K₂-2 D₂ c M 'रथ' —^c) K₁ पश्यता —^d) S₁ Ko-2 तत (for स्वकम्)

38^a) M₁ श्रुतकीर्ति D₂: D₁ 8 महा, T G M₁ ततो (for तथा) —^b) K₂ जयत्सेन, K₁ D₂ जयमेन, B₂-1 Da₁ D₁ D₁ 2 7 8 जयमेन K₄ Da D. सुतस्तव — K₄ om (hapl) 38^c-39^d —^c) S₁ छद्ययात् (sic), K₂ अभ्यायात् D₁ खरितो (for समरे) — Ko om (hapl) 38^d-39^e —^d) K₁ 2 जयत्सेन (K₂ 'न') सुत त (K₂ 'तस्त)त्र, K₂ हतुकामो यशस्विन

39 K₁ om 39^aed, Ko om 39^{ab} (cf. v l 38) K₁ om 39^{ab} —^a) B₂-1 विक्षेपतश्च —^b) K₂ Da₁ D. श्रुतकीर्तिर् K₂ 2 D₁ 2 6 महात्मन (for महात्मन) —^c) K₁ अभ्ययात् (for चिच्छेद) K₃ D₂ मशर (for समरे) S₁ चाप, K₃ 2 B₁ D₁ D₂ तूर्णं, D₁ भीम, D₂ वीरो, T₁ G M₁ सज्य, T₂ मय (for राजव्) —^d) K₂ Da₂ D₂ 5 जयसेन, B₂-1 Da₁ Dn D₁ 4 7 8 'सेन, M₁ 'त्सेन — T₂ om (hapl) 39^f-42^a —^f) = 6 24 10^b K₁ भारत

40 T₂ om 40 (cf v l 39) —^a) M₂ दृष्ट्वा त (by transp) T₁ G₂ 4 भीमकर्मण, G₁ 8 भीम-धन्वान (for छिन्न') —^b) M₁ सहोदर —^c) Da₂ D₁ D. अभ्यप(D. 'स्प)तत —^d) Da₂ D₁ D₁ मिहयन् Ko-1 B Da₁ D₂ 2-7 निनदन्, K₅ M₁ 8 2 द्यनदन् B₁ 2 S (T₂ om) रणे (for मुहु)

41 T₂ om 41 (cf v l 39) —^a) Da₁ शत-नीकम् D₁ च (for तु) —^b) G₁-3 M₁ 2 4 5 विस्फार्य — K₂ om 41^{ed} —^c) K₄ समरे (for दशभिस्) T₁ G₂ 4 तीक्ष्णैर् (for तूर्णं) —^d) K₂ B Dn D₁ 7 8 जयमेन, Da₁ 'सेने, D₂ 'त्सेने — S₁ Ko-2 4 B₃ S (T₂ om) ins after 41 K₂ (om. 41^{ed}) ins after 41^{ab}

C 6 3492
B 6 79 45
K 6 79 46

शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४२
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४३
अथान्यद्भनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्वाणाञ्छतानीको महाबलः ॥ ४४
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्व्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्वाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ४५

ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां स्रुतं च मारिप ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४६
अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्मापाञ्चीतकल्मपः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वाण्डादशभिः शरैः ॥ ४७
अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४८
दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।

316* ननाद सुमहानाद प्रभिन्न इव वारण. ।

[T₁ G M च (for सु) Ś₁ प्रभिन्ना T₁ G M प्राध-
वीव बलाहक (for the post half)]

42 T₂ om 42^a (of v l 39) —^a) D₈ ० तथा
न्येन —^b) B₈ सर्वावरणशोभिना, G₁ ३ सर्वास्त्रवरभे
दिना —^c) B₂₋₄ D₄ D₅ १ १ ३ जयसे (D₂ D₅
त्से)न शतानीको, T₂ शतानीको जयत्सेन्य —^d) D₁
समरे (for हृदये)

43 ^a) Ś₁ Ko-2 transp तथा and तस्मिन् S वि
निर्भिण्णे (for वर्तमाने) —^b) K₆ B₁ अतिक
— After 43^{ab}, S ins

317* मुमोचासौ शितान्वाणांस्तीक्ष्णानाशीविपोपमान् ।

[T₂ G₁ ३ मुमोच नि- (for 'चासौ)]

—^o) Ko-2 B₂ ३ D₄ ० ३ सशर, S च तदा (G₈ 4
'था) (for समरे). —^d) Ś₁ नाकुले, Ko D₁ नाकुले,
G₂ नाकुल (for नाकुले)

44 ^a) K₂ D₈ अथान्यधनुर —^b) K₂₋₅ D₂
D₂ 4 7 ३ भारसाह (K₂ 'र)मनु (D₂ 'समु)त्तम —^c)
B₂ ३ Da D₁ D₅ १ ३ समाधत्त, D₁ समादाय, S
समधत्त K₂ शतान्वाणाञ्, K₂₋₅ B D शरान्धोराञ्
— M₂ om (hapl) 44^d-45° —^d) G₂ महारथ (for
'बल)

45 M₂ om 45^{ab} (of v l 44) —^a) D₁ चा
भाष्य, G₁ ३ च वदन् (for चामन्व्य) —^b) B₁
भ्रातर युधि —^c) Ś₁ मुमुचे निशितान्, K₂ मुमोच
निशितान्, K₂₋₅ B₁ 2 4 D T₂ मुमोचासौ शि (K₅ D₂
सि)तान् —^d) D₇ क्ष्वेलितान् Ś₁ इव पन्नगान्, K₂
पशुगानिव, K₅ पन्नगा इव, T₁ G₁ 2 4 M पावकानिव,

T₂ इव पंचमान्, G₂ इव पावकान् (for पन्नगानिव)

46 ^a) Ś₁ ततश्च (for ततोऽस्य) M₂ धनुरेकेन
—^o) B₁ 2 Da D₁ चीरस्, D₅ चीर, S राजस् (for
तूर्ण) —^d) G₁₋₃ विव्याध Ko-2 ३ पत्रिभि

47 ^a) K₆ 'जवाश् S₁ Ko-2 D₁ 2 तस्य (for
चास्य) —^b) K₂ D₇ ३ कल्मपान्, B₁ कम्पायान्,
M₁ 2 ३ कन्मापा (M₂ 'पि)न्, Co v कल्मा (as in
text) K₂ ३ D₁₋₃ ० Cv वातरंहस, M₁ 2 ३ वीत
कल्मप. —^c) D₂ T₁ G वाणै, D₈ T₂ M तीक्ष्णै
(for तूर्ण) —^d) D₂ तत, S (except T₂) शितै
(for शरै) D₁ सनद्धो दशभि शरै

48 ^a) K₁ बलेन, S वाणेन (for भल्लेन) —^b)
Ko स मुक्तेन, K₁ om सुमुक्तेन, K₂ स मुक्तो न, B₁
सुगोसेन, B₂ प्रयुक्तेन, B₃ D (except D₁₋₃ ०) T₁ G₂
सुमुक्तेन (for सुमुक्तेन) K₂ ३ निपातित, B₁ T G₂ 4
M₁₋₃ ३ [अ]शुपातिना, B₂₋₄ [अ]विघातिना, D (ex-
cept D₁₋₃ ० [अ]रिघातिना, G₁ ३ [अ]नुपातिना, M₄
[अ]श्वपाहिना (for निपातिना) —^c) K₂ 4 D₂ ०
सुदृढ, D₁ ३ हृदये, S नाकुलि (for समरे) B Da
D₁ D₂ ५ १ ३ राजन्, D₁ विद्धो (for क्रुद्धो) —^d)
A few S MSS विव्याध S समरे (for हृदये) B
Da D₁ D₂ ५ १ ३ क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा, D₁ विव्याध
बलिना वर, D₈ 'ध प्रहसन्निव. — After 48, K₄ B
Da D₁ D₂ ५ १ ३ ins

318* स पपात् ततो भूमौ वज्ररुग्ण इव हुम ।

[B₂ हतो (for ततो) K₄ वज्राहत, B वज्ररुग्ण, D₈
वज्रभग्ण (for वज्ररुग्ण)]

On the other hand, S ins after 48

319* स विह्वलो रथोपस्थे निपसाद सुतस्रव ।

49 ^a) A few MSS दुष्कर्णं K₂₋₅ B₁ D₂ 3 ०

जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ४९
 छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ।
 अभ्यधावन्त संख्याः केकयाः पञ्च सोदराः ॥ ५०
 तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
 प्रत्युद्युर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ५१
 दुर्मूर्खो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।
 शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
 प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः ममम् ॥ ५२
 र्ग्यैर्नगरसंक्राशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजैवः ।

नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५३
 वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
 विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनादनम् ॥ ५४
 तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिपत्तरथद्विपम् ।
 अवर्तत महाराष्टं निम्नतामितरेतरम् ।
 अन्योन्यागस्कृता राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५५
 मृदूर्तास्तमितं सूर्यं चक्रुर्युद्धं मुदारुणम् ।
 रथिनः मादिनश्चैव व्यकीर्यन्त महस्रगः ॥ ५६
 ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।

C ६ 3508
B ६ 79 81
F 6 79 82

अशितं, S मोहित (for निहत) —^b) S (except T1 G1) transp पञ्च and शतान् — G2 om (hapl) 49^a-51^b D2 reads (see m) 49^a-51^b in marg —^c) D2 M2 ३ जिघांसन्त D2 रथा (for शता) —^d) K0-2 Dn2 D1 १ ३ मनतान (for मयन्त) D1 मम (for पर्य)

50 G2 om 50 (cf v l 49) —^a) K2 छिद्य नाया, G1 २ ३ पायमान, M2 शतानीक, M3 छिद्य मान D2 शरव्रात, S (G2 om) शतानीक (M2 मद्वा वीर्यं) (for शरव्रात) —^b) S (G2 om) शरव्रातैर (for शतानीक) —^c) S1 अभ्याद्रवत, K0-2 ३ क्षम्यवर्त, D1 ३ धावत, S (G2 om) पद्यत K2 ३ B Da Dn D2 ३-३ S (G2 om) मृदु (Da1 यु)द्धा (for मरणा) —^d) MSS (indiscriminately) केकया, केकया, केकया K2 पञ्च शौत्रा M1-2 ३ श्रातर पञ्च केकया

51 G2 om 51^{ab} (cf v l 49) —^a) S1 तानभ्यं, K0 तेनाभ्यां, K2 तेनभ्यां D1 तानापतत मप्रेक्ष्य —^b) M3 पुत्रान् B Dn2 D1 १ ३ महाराजान् —^c) S1 K0-2 शत्रु (for प्रत्यु) —^d) K2 महाराजान् (for गजान्) K1 ३ D2 गजानि महागजा

52^a) S दुर्मूर्खश्चैव —^b) S1 Dn2 D2 ३ दुर्मर्षणो, D1 चामर्षणो K0-2 [३]वि वा (for युवा) —^d) K1 तं (for यदा) D1 प्रत्युद्याताश्च केकया —^e) S1 D2 प्रत्युद्याता, K2 श्रावो, K3 D2 (marg see m) श्रावो, D2 श्रुता, D2 (marg see m as in text) श्रावो, S श्रुत (for श्रावो) D1 श्रातर मुर मरणा — D1 om (hapl) 52^a-53^a —^f) T G2 ३ श्रावभि (for श्रातर) T G मह (for ममम्)

53 D1 om 53^a (cf v l 52) —^a) S1 G2 नागरं, B2 कनकं, T2 च नग (for नगर) —^b) K2 हयैर्युक्तं, Da Dn1 D2 T2 M1 ३-३ हयैर्युक्तं, D1 हेमशर्करं, T1 G1 हयैर्युक्तं, G1-3 हयैर्युक्तं (G2 र)ग्यैर S1 K0-2 अलंकृतै (K1 तं), D2 S महाजयै — S1 om 53^a —^c) K2 नानायुक्तपताकाभिः, D2 नानायुक्तविचित्राभिः, T2 नानागर्तं —^d) K2 विचित्राभिः (for पताकाभिः) K1 M2 ३ अलंकृतं, T2 अलंकृता

54^a) T G M2 व्रा (T1 च)रं (for वरं) G2 वीर (for वीरा) K2 D2 वरचापधरैर्वीरैः, Da1 पर चापधरो वीरा —^b) S1 कवचध्वज, K1 कवचायुधा, K2 D2 कवचध्वजा, G2 कनकध्वजा —^c) K2 तं (for ते) —^d) K0 सिंहादिव (for सिंहा इव) D1 महदन, G2 च तदनं (for वनादनम्)

55^a) K0 २ ३ D2 T तु (for सु) A few MSS नुमल S1 न तेषामुत्तम युद्ध —^b) D1 व्यतिकर्षं, D2 T2 M2 ३ व्यतिकर्षं, T1 G पत्तरथध्वज —^c) K2 D2 ३ श्रावतं, D1 प्रावतं —^d) S1 अन्यो न्यागस्कृतान् राजान्, K2 न्यागस्कृतां राजान्, Da1 D2 न्यागस्कृत राजान्, D1 न्य तैस्कृत राजान्, D2 न्य मृता राजान्, S न्यागस्कृता (T2 न्याभिहता)ना तु —^e) G2 वय (for यम)

56^a) K1 सुहृतात्ममिते; Da1 सुहृतात्ममिते, D2 ३ तां (D2 तं)स्त्रिमिते, D2 तांस्त्रिमिता K1 सूर्यो —^b) K0-2 चक्रुः (K0 ३ क्र)युद्ध —^c) S1 K3 ३ B D2 ३ चाय, Da Dn D4-३ चाय, D1 तत्र (for चैव) —^d) S1 K2 विकीर्यन्त S व्यकीर्यन्त सर्वेश

57^a) K2- B Dn2 D2 ३ ३ T G2 ३ M येना ता,

नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

संजय उवाच ।

अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १

विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिभुक्तः ।

Da Dn1 D1 4-7 ता सेना, G1 8 सैन्यानि (for सेना वै)
—^d) B1 8 सेनास्तेषा, S पाण्डवाना (for भीष्मस्तेषा)
—^e) K2 Da2 D2 5 पाञ्चालानां —^f) D8 (margin
sec m as in text) शरैर्

58 ^a) K3 एव, K5 एभिर् (for एव) D1 जित्वा,
T1 G M1 2 4 हत्वा, T2 कृत्वा, M8 हित्वा (for
भित्त्वा) S1 Ko-2 त्वनीकानि, Da2 D1 महेष्वासा
—^b) K1 2 पितामह (for अनीकिनीम्) —^c) S
कृत्वावहार —^d) S1 K1 4 नृप, B D (except D2
8 6) G1 8 प्रति (for नृप) T G2 4 M ययौ स्वशि-
विराय वै — After 58, S ins

320* नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कौरवाणामनीकानि शरैः सनतपर्वभिः ।

59 ^a) D8 समरे (for संप्रेक्ष्य) —^e) S1 चैनात्,
Ko-2 चैनात्, K5 चैनाम्, Dn2 चैतात्, D2 (before
corr) चैनम्, T G4 चैव, G1-3 चैवम् (for चैतात्)
T G4 समाघ्राय, M8 उप —^d) K8 T2 M हृष्ट
स्व, K4 5 B Da Dn D2-3 प्रहृष्ट, D1 प्रगृह्य, T1
G नृप स्व (for सहृष्ट) — After 59, B8 reads
6 76 1 On the other hand, S ins after 59

321* अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
हत्वा विद्राव्य च शरैः शिविरायैव जग्मतुः ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, S1 Ko 2 4 Da Dn1 D5 mention

only पठो युद्धदिवस, K1 पठियुद्धदिवसे, K8 5 पठ
मह, K4 सप्तमेहि; Dn2 पठदिवसयुद्ध, D1 7 पठो
दिवस, D2 पठहे, D3 (int in) पठदिन, D3 8
पठदिनयुद्ध, D8 पठो दिन, T1 G पठापहार, T2
M8 5 पठ(T2 पठना)द्विक; M4 पठेद्विके Ko Dn2
D8-5 7 T G M8 5 cont समास — Adhy name.
K4 दुर्योधनासुताप, D1 दुष्कर्णवध, T2 शतानीकयुद्ध
— Adhy no (figures, words or both) K5 72,
Da2 (sec m) 37, Dn2 M5 77, D1m 78, D8
T1 G 74, T2 M8 4 76, M1 75 (as in text),
M2 (erroneously) 175 — Sloka no Dn2 68,
D5 64

76

1 T G4 M8 om the ref B8 reads 1 after 6 75
59 —^a) T1 G क्षत्रियास्तु; T2 M क्षत्रियास्ते (for अथ
शूरा) K5 महेष्वासा, D2 महाभाग (for महाराज)
Cd as in text —^b) K1 परस्परकृतागम, T2 गता
गस —^c) K8 G1 M2 जग्मु (for जग्मु) G2 एव
(for एव) K5 जग्मु स्वशिविरायैव, Da1 जग्मुरिव शिवि
घरणे (sic), D2 स्ते शिवराण्यैव, T2 श्व शिविरारेव
(sic) —^d) D2 (before corr) समुक्षिता, T2
समुक्षिता, G8 समुक्षित

2 ^a) Ko-2 D5 6 M (except M4) विश्रम्य, T2
विमृश्य S1 Ko-2 यथान्याय्य —^b) M (except
M4) भोजयित्वा (for पूज) —^c) S1 सकृद्धा; K2
D2 सनद्धा, K8 समृद्धा (for सनद्धा) —^d) Ko S
युद्धचिकीर्षव.

विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३
 सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि
 व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
 विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-
 स्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४
 संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो
 व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ।
 प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि
 धोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५
 क्रुद्धं तमुद्गीक्ष्य भयेन राज-

न्समूच्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
 इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध
 प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६
 तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा
 दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।
 तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी
 गङ्गासुतः शस्त्रभृता वरिष्ठः ॥ ७
 परेण यत्नेन विगाह्य सेनां
 सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
 इच्छामि दातुं विजयं सुखं च

C. 6 3519
B. 6 60 B
K. 6 60 B

3 ^a) K₂ D₅ G₃ राज (for राजश्) — ^b) D₅ s
 चितयाभि परिभुत (sic), G₃ 'भिपरिभुत' — ^c)
 Ko 2 विस्रभाच्छोणिर (Ko orig ता, sup lin र)
 कान, K₃ Da₁ D₂ 3 'विश्रवच्छे', Dn₂ 'च्छोणिता
 कात'; D₅ 'च्छोणितागश्च', S त्रि (T₁ G₂ 4 प्र)स्रव
 दुधिरेणाक्त (T₁ G₁ 'णोक्त', M₁ 'णाक्त') — ^d) D₁
 पर्ययुच्छन्, Cc पप्रच्छेद (as in text)

4 Before 4, D₅ T₁ G M₁ 2-5 ins दुर्योधन
 — ^a) K₁ (sup lin as in text) रुद्राणि, B Da₂
 Dn₂ D₁ 5 7 8 घोरानि (for रौद्राणि) K₂ Da₁ भयानि
 कानि, T₂ G₁-3 M₁ भयावहानि, M₁-3 5 महाभयानि
 (for भयानकानि) — ^b) D₃ व्यूहानि, T₂ यहीनि (for
 व्यूढानि) Ś₁ Ko-2 4 विपुलध्वजानि — ^c) G₁ 3
 विगाह्य (for विदार्य) Da Dn₁ D₁ दृष्ट्वा (for हत्वा)
 Ko-2 विनिपीड्य, D₁ विनिवार्य, G₁ 3 च निपिद्य
 (G₂ 'द्') (for च निपीड्य) T₁ G₂-4 शूरास् (for
 शूराम्) — ^d) K₂-5 B Da Dn D₂-8 महारथा (for
 रथौघा) D₁ ते भीममेनप्रमुखा नृवीरा, S ते पाण्डवा
 लब्धजया प्रहृष्टा (G₂ 'याश्च हृष्टा', M₁ 'या प्रविष्टा')

5 ^a) K₅ Da₁ समोह्य, T₂ समाप्य (for समोह्य)
 Ko-3 5 D₂ सर्वाण्यधि, D₅ सर्वा युधि (for सर्वा
 न्युधि) D₁ सर्वा युधि वीरमेना — ^b) K₅ D₂ M₁
 (sup lin) व्यूह Da₂ D₃ G₂ च तन्, T₂ चैव,
 G₁ 3 M₁-3 5 चैव, M₁ चैतन् (for च त) D₁
 नानर K₅ वज्रकाश्य, S मृत्युकल्प (for वज्र)
 — ^c) Ś₁ निवर्हितोऽस्मि, K₅-5 B D₂ रणे (K₅ ण)
 हतोऽस्मि, Da Dn₁ D₅ 6 निवर्हितोऽस्मि (D₅ 'तोऽस्मि'),
 D₁ निवारितोऽस्मि, D₁ निवर्हितोऽस्मि — ^d) D₁ यम

दण्डप्रकाशैः, G₃ मृत्युसमप्रकाशैः, M₁ मृत्युदण्डप्रकाशैः

6 ^a) G₁ (by corr) क्रुध्यतम् Da₁ D₅ तमुद्गीक्ष्य,
 Dn₂ D₁ 3 4 7 8 समुद्गीक्ष्य, D₅ तमन्वीक्ष्य, S (ex-
 cept M₂) तमुद्येक्ष्य K₁ भयेव, G₂ ह्येन (for भयेन)
 T₁ G तात (for राजन्) — ^b) Ś₁ D₅ समूच्छितो
 K₁ 2 5 B D (except D₃) T G न लभे, K₃ न
 लभते (for नालभ) — After 6^{ab}, Da₁ (om 6^c-16^b)
 reads 6 77 36-6 78 5^{ab}, repeating the same
 in the proper place — ^c) D₂ (before corr as
 in text) प्रसादं D₂ 5 मत्यसंध, G₂ 'संध — ^d)
 Ko 2 प्राप्त D₁ S पाण्डवाश्चैव (M₁ 'श्चाभि-) K₅ प्राप्तु
 जय पाण्डवाना हयाश्च

7 Da₁ om 7 (of v l 6) Before 7, D₅ ins
 सजय — ^a) K₃ D₂ 6 स हसन्, K₅ सहसा, T₂
 प्रसभ (for प्रहसन्) — ^b) K₃ मृत्युगत, K₅
 मन्द्युगत, G₁ 3 वीतमन्यु, M₁ जातमन्य, Cd v जात
 मन्त्यु (as in text) — ^c) K₃ प्रत्यवोचद् (for प्रत्यु-
 वाच) Ś₁ Ko 2 D₁ विमना मनस्वी, S [अ]वि (T₂
 [अ]थ, G₁-3 [अ]ति)मनास्तरस्वी (for [अ]धिमना मनस्वी)
 — ^d) K₂ शस्त्रभृता (for शस्त्र) D₅ M₁ वरिष्ठ

8 Da₁ om 8 (of v l 6) Before 8, D₅ ins
 भीष्म — ^a) K₂ सेना — ^b) Ś₁ मत्वारमनाहं (sic)
 — ^c) M₁ (sup lin) दाता (for दातु) — ^d)
 K₂ om न Ś₁ न चात्मान, Ko वाचात्मान, D₁
 शरैरेना (for न चात्मान) Dn₂ D₁ 5-8 छादयेय, S
 गृहयेय (T₂ भूहयेय) (for छादयेय)

न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
एते तु रौद्रा बहवो महारथा
यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
ये पाण्डवानां समरे सहाया
जितकृमाः क्रोधविपं वमन्ति ॥ ९
ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०
रणे त्वार्थाय महानुभाव
न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वास्त्वार्थाय सदेवदैत्या-

ल्लोकान्दहेयं किमु शत्रुंस्तवेह ॥ ११
तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज-
न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो
दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्दुतं
स्थाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३
प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपादातिमन्ति

9 Da1 om. 9 (of v 1 6) —^a) G₈ येते (for एते) D₁ च, S स्म (for तु) —^b) D₂ शूरतरा, S शूरतमा (for शूर) —^c) G₁ सभाया (for सहाया) —^d) Ś₁ Ko-1 जितश्रमा, K₈ जितकृमा, G₂ 8 जित कृमा (for जितकृमा) K₈ B₁ D₂ रोपविप, M₂ क्रोधविपान् B Da2 Dn D₁ 8-8 वमत, D₅ गमत, G₂ वदति (for वमन्ति)

10 Da1 om 10 (of v 1 6) —^a) K₈ 8 D₂ 6 तैनेव, T₁ G केनैव (for ते नेह) M₁ शक्या (for शक्या) S समरे, Co सहसा (as in text) —^b) K₈-8 B D₂ 6 वीर्योन्नद्धा; Da2 Dn D₁ 8 S वीर्योन्नता, D₁ 7 'त्तमा (for 'न्नद्धा), K₈ कृतवीरास्, D₂ कृतवीर्यास (for 'वैरास्) K₈ त्वया हि, G₂ महात (for त्वया च) —^c) Ś₁ T₂ M (except M₁) ह्येतान्, K₄ चैव तान्, B₁ D₁ 8 सेनां (for ह्येतान्) D₈ 8 'योक्ष्यामि (for 'योत्स्यामि) —^d) Ś₁ त्यज वीर, Ko-8 त्यज्य वीरान्, K₈ त्यज्य वीरा, Dn D₈ वीर हि (Dn₁ ह)त्वा, M₂ त्यज्य वीरं

11 Da1 om 11 (of v 1 6) —^a) S तथा (for रणे) Ko-3 स्वदर्थाय (for त्वार्) K₈ महानुभावान् —^b) Ko 8 रक्ष्यतम, K₂ B₁ Da2 Dn D₁ 8 7 8 T G₂-1 रक्षितव्यं (for रक्ष्यतम) Da2 D₁ 4 8 8 T₁ G₁ 8 4 M₁ मयाद्य —^c) Da2 Dn₁ D₈ स्वदर्थाय, D₁ त्वार्थाय (for त्वार्थाय) K₂ D₃ 4 (before corr) 0 T₂ G₁ 8 सदैव (for सदेव) —^d) K₈ घोरात्, T₂ लोकां K₁ द*य, K₈ (before corr) दहेये, B₂

सहेय; Dn₂ द्रुहेय (for दहेयं) D₈ किल (for किमु). K₂ 4 B Dn₂ D₈ शत्रुस्तवेह, K₈ 8 D₂ 6 शत्रुसेनां, Da2 Dn₁ शत्रु तवेह, D₁ क्षात्रवांस्ते, D₈ शत्रुवाहं, S शत्रुसघान्

12 Da1 om 12 (of v 1 6) —^a) Ko-2 4 B Da2 Dn D₁-8 तान्पाण्डवान्, S सोह पाहन् (for तत्पाण्डवान्) —^b) T₂ सत्यवहं (for सर्वमह) D₁ प्रिय करिष्ये तव राजपुत्र — Before 12^c, D₈ S (except M₁) ins संजय. —^c) Ś₁ परमप्रीतो, K₈ 8 D₂ 6 वचन तदानीं, D₁ 9 परम प्रतीतो S श्रुत्वा पितु- T₂ वच)स्ते वचनं प्रतीतो (M₁ 'दीप्ता) Co d cite प्रतीत —^d) B Da2 Dn₁ D₈ 8 T₁ G M शातमना, Dn₂ D₁ 7 8 शातनवे (Dn₂ 'वो) (for प्रीतमना) T₂ दुर्योधनं शातनवस्य सर्वं

13 Da1 om 13 (of v 1 6) —^a) K₁ सर्वान्य सैन्यानि Dn₁ प्रहृष्टो; D₂ प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) —^b) T₂ नियच्छतो ह्याह नृपाश्च सर्वान् —^c) Ś₁ तस्याज्ञया Dn₂ तात (for तानि) T₁ G₁ पुनर्ययुर, T₂ [क्ष]पि निर्ययुर (for विनिर्ययुर) Ko-3 तस्याज्ञ (K₂ 'ज) या निर्ययुर्वै बलानि, D₁ तदाज्ञया निर्ययुर्युक्तानि, D₈ तदाज्ञया तेभिविनिर्ययुर्दुत (sic) —^d) Ś₁ रथाश्वपादात गजायुधानि, K₈ 8 Dn₁ D₈ गजाश्वपादातरयायुतानि, T₂ रथाश्च पादातगजाश्च सघै, G₁ रथाश्वपादातिगजायुतानि

14 Da1 om 14 (of v 1 6) Ś₁ om 14^{abc}, D₁ om 14^a-17^c, T₂ om 14^a-16^a —^a) D₈

विरंजुगर्जा तव राजन्वलानि ॥ १४

वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-

श्चाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।

गङ्गाविविद्धिर्नरदेव योधै-

रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५

रथैश्च पादातगजाश्चसधैः

प्रयाद्धिराजा विधिवत्प्रणुनैः ।

समुद्धतं वै तरुणाकृवणं

रजो वभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ १६

रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था

वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।

नानारङ्गाः समरे तत्र राज-

न्मेधैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७

धनूपि विस्फारयतां नृपाणां

वभूव गब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।

विमथ्यतो देवमहासुरौधै-

र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८

तद्गुणनादं बहुरूपवर्णं

C 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

प्रहन्य युक्तानि, M₂ ६ प्रहर्षयुक्तानि K₂ D₁ च तानि, D_६ युक्तानि, S (T₂ om) विभाति (for तु तानि) —^b) K₂ नानायुधमश्रवति, T₁ G M नानायुध (M₁₋₂ ६ 'विघ)वीर्यवति —^c) T₁ G न्यिराणि (for न्यितानि) D₁ न्यिताश्वनागानि पदातिवति, M₄ न्यितानि युद्धाभि मुग्गानि तत्र

15 Da₁ D₂ T₂ om 15 (cf v l 6, 14) Dn₂ om 15^{ab} —^a) Ko वृत्तं, K₂ छटं, Dn₁ D₁ ६ वृटे (for वृट्टं) K₂ ६ सुसंप्रयुक्तं S (T₂ om) ते तत्र तत्रैव तु संप्रयुक्तम् —^b) K₂ D₂ चक्राशिरे — K₂ ६ om (hapl.) 15^c-17^b —^c) D₁ ६-६ शस्त्राश्रवद्धिर K₂ ६ B D₂ ७ नरवीर योधैर्, S (T₂ om) नरदेव सुर्यैर् (for नरदेव योधैर्) —^d) Ko २ अनुष्ठिता, Dn₂ D₁ ७ ६ अरम्यिता (for अधिष्ठिता) T₁ G सैन्य गजाम्, M₄ गताम् (for गणाम्) S₁ त्वदीय

16 Da₁ om 16^{ab}, D₂ om 16 (cf. v l 6, 14), T₂ om 16^a (cf. v l 14), K₂ ६ om 16 (cf. v l 15) —^a) Ko-2 G₂ ६ रथाश्च, B₁ ३ Da₂ Dn₁ D₂ ६ M₁₋₂ रथाश्च, B₁ रथौघ, Dn₂ D₁ तयाश्च, D₁ तथा च, T₁ G₁ गनाश्च (for रथैश्च) K₂ पादातगजाश्चसधै, D_६ पादातिगजाश्चसधै, G₂ ३ पादातहयाश्च सधै (G₂ 'धै) D_६ तथा सुपादातगजाश्च सधै, G₁ M_६ रथाश्च (M_६ 'इय) पादातहयाश्च सधै —^b) D_६ प्रायाद्धिर्, C_६ प्रयाद्धिर् (as in text) K₄ Dn₁ प्रवृत्तं, D_२ प्रनुत्तं (for प्रणुत्तं) D₁ प्रयाद्धिराजा विधिवत्प्रणुनैः, D_६ प्रयाति राजन्विधिवत्प्रणुनैः, T₂ प्रयामराजा विधिवत्प्रणुनैः, T₁ G₁ ययुस्त्राजा विधिवत्प्रणुनैः, G₁₋₂ प्रायम् (G₂ प्रायुम्, G₃ प्रिय च) राजा विधिवत्प्रणुनैः, M_६ प्रायात्तदाजा विधिवत्प्रणुनैः —^c) K₂ समुद्धेत, K₁ 'नितम्, Da₂ D₁ (before

corr as in text) T₁ G M (except M₁) 'द्यत, D_३ 'द्यत (for 'द्यतं) S₁ Ko २ तैस, K₁ तैस, K₄ पत्र (for वै) D₁ समुद्धेत तरुणादित्यवर्णं, T₂ 'तं वै तरुणाकृचक्र —^d) D_६ भौम (for वभौ) Ko २ D_३ T₂ G₁₋₂ M₂ ३ ६ छादयन् S₁ सूर्यरश्मी, M₁₋₂ ६ 'रश्मि

17 D₂ om 17^{ab} (cf v l 14), K₂ ६ om 17^{ab} (cf v l 15) —^a) Ko पदाता (for पताका) D₁ ध्वजदतिमस्या —^b) M₂ परेरिता (for वातेरिता) T₂ समन्तान (for समन्तात्) —^c) S₁ नानारथा, D₁ नानारथागा, D_३ नानारागा, T G M₄ नानारिणै, M₁₋₂ ६ नानारिणा, C_६ नानारङ्गा (as in text) D₁ तु (for तत्र) S₁ Ko १ रेजुर् (for राजन्) —^d) T₂ मेधेषु (for मेधैर्) Ko २ ३ ६ B Da Dn D₁ २ ३-४ T₁ G₁ M₁₋₂ ६ युता, D_३ यथा (for युक्ता) D₂ T₂ तथैव

18 ^a) K₂ विस्फारयितु, Da₁ विस्फारयता, S (except T₁ G₁) विस्फारयता (for विस्फा) —^b) K₂ . D₂ ६ ६ नुमले, T₂ तुमुले K₂ [अ]तिघोरः; D_६ सुघोर, T₂ [अ]तिघोरे —^c) Ko निर्मथ्यतो, K₁ ३ G₂ विमथ्यते, D₂ (marg sec m as in text) विमर्दितो, C_६ विमथ्यतो (as in text) K₂ देवमहा सुरौधैर्, D₂ देवमहासुरौधैर्, D_६ देवमहासुरौधैर्, D_६ 'महासुरौधैर् T₂ विमथ्यमानस्य सुरासुरौधै — T₂ om 18^d —^d) S₁ 'युग, C_६ d 'युगे (as in text)

19 ^a) K₁ ३ ६ B Dn₁ D₂ ७ G₁₋₂ तद्गुणनागं, D₁ तद्गुणनाद Ko-2 Da₂ Dn D₂ ७ ६ ६ Co बहुवर्णरूप —^b) K_६ स चात्मजाना, T G_६ त्वदात्मजानां (for त्वात्मजाना) S₁ K_६ D₂ समुदीर्णमेव, K_६ 'मेघ, B₁ २ 'वीर्य, B₂ ३ Da Dn D₁ ७ ६ 'वर्ण, D₁ समुदीर्य

तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ

युगान्तमेधौघनिभं तदानीम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

संजय उवाच ।

अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्रथश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।

सेनां, Ds 'दीनवर्णं, Ds समदीर्णमेवं, S समुदीर्णं
कोप — °) Ks रिपुसैन्यहन्तृ, Ds नृप सैन्यहन्तृ, T₂
रिपुसैन्यहन्ता, G1 s 'सैन्यहन्तृ, G2 'सैन्य निहन्तृ. —^d)
Ko-2 'महत् (for 'निभ)

Colophon om. in Ś1 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-2 D₂ mention only सप्तमे
युद्धदिवसे, K₄ Da Dn₁ Ds T₂ सप्तमेहि, Ds T₁
G₂ 4 सप्तमेहनि; M₁ 2 सप्तम (M₁ om म) दिवसे,
M₄ सप्तमेहिके — Adhy name K₄ दुर्योधनानुताप,
M₁-s 5 बलनिर्युहगण (M₂ 'गणन) — Adhy no
(figures, words or both) Ks 73, Das (sec m)
38, Dn₂ Ms 78, Ds T₁ G 75, T₂ Ms 4 77,
M₁ 2 76 (as in text) — Śloka no Dn Ds 19,
Ds 20

77

1 ^{ab}) D₄ s तथात्मज Ks D₂ सुत (for पुनर)
Ś1 रथम् (for ध्यानम्) Ś1 Ks s D₁ आस्थित S
गागेयस्तु (Ms sup in 'स्ते) सुत तुभ्य निश्चसत यथो
(G₃ 'सतमिवो) रग — °) Ko-3 s Da₁ Dn D₁ 4 6-8
T₂ G₁ M₄ भरतश्रेष्ठ, B₂ च कुरुश्रेष्ठ —^d) K₁ om
from र वच to सोमदत्तो in 2^d Ks स प्रहर्षकर, Ds
संप्रकर्षकर, T₂ संप्रकृष्य कर, G₁ संप्रहर्षतर

2 Before 2, Ds G₁-s M₄ ins भीष्म — K₁

om up to सोमदत्तो (of v 1 1) — °) B₃ transp
द्रोणश्च and शल्यश्च S कर्णश्च (for शल्यश्च) —^b)
Da Dn₁ Ds [अ]थ (for च) Ś1 सत्वत् —^d)
K₂ s. s B D भगदत्तो (for सोमदत्तो) Ko-2 [s]थ
सैन्धवै, K₄ B Da Dn D₄ s 7 s [s]थ (Dn₂ च)
सौबल, T₂ धनजय, M (except M₄) जयद्रथ (for
सथ सैन्धव)

3 °) K₁ Da₁ 'विन्दावावत्यो, Ks 'विन्दायावत्यौ, G₃
'विद्यावावत्यौ —^b) K₂ Dn₂ T₁ G₁ 4 बाह्लिक
(for बाह्लिक) Ś1 बाह्लिकै सह बाह्लिक, D₁ बाह्लिक
श्च महाबल, Ds इरावत् च बाह्लिकै — °) Ko 3-4
D₁ s त्रिगर्त (K₂ 'ते) राजा, D₄ (before corr) त्रिगर्त
राजश्च Ks s Ds S बलवान्, B₃ धर्मात्मा, Ds च
बलि (for च बली) —^d) K₂ मागधीश्च, B₁ 2
मालवश्च (for मागधश्च) S सुदुर्धर (for 'र्जय)

4 °) Ś1 Ks s B₁ 2 4 D (except Dn₂) कौशल्यश्च,
Ko 2 कौत्सल्यश्च, B₃ कैकेयश्च, T G₂ 4 M₂ शल्यश्च,
G₁ s M₁ s-3 शैब्यश्च (for कौशल्यश्च) — After 4^{ab},
S ins

322* कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगै ।

[T₂ M₄ सीदर्यात्, G₁ s M₂ -सोदर्यत्]

— °) Ko 2 s Ds रथाश्वबहुसाहस्रा, Da₁ रथाश्च बहु
सहस्रा —^d) Ks Ds शोभना सु, K₄ B₂ s शोभ
नाश्च (for शोभमाना) K₄ महारथा, K₆ सहध्वजा,
Ds महाध्वजै

स्थाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ४
 देगजाश्च हया राजन्वारूढा हयसादिभिः ।
 गजेन्द्राश्च मदोद्भृताः प्रभिन्नकरदामुखाः ॥ ५
 पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
 नानादेगसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
 एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
 अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
 अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
 वासुदेवसहायाश्च महेंद्रसमविक्रमाः ॥ ८

सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
 पाण्डवान्या रणे जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ९
 एवमुक्त्वा ददौ चासौ विशल्यकरणीं शुभाम् ।
 ओपधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ १०
 ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
 अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो न्यूहविशारदः ॥ ११
 मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
 संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ १२
 रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ।
 अश्ववृन्दैर्हृद्भिश्च ऋषितोमरधारिभिः ॥ १३

C 6 3544
B 6 61 14
K 6 61 14

5 Dn2 D2 om (hapl) 5^a-6^b —^a) D1 देह
 जाश्च B1 महाराज, G2 महाराजन् (for हया राजन्)
 —^b) B1 आरूढा, B1 Da2 Dn1 D4 स्वारूढैर्; D11
 माड्रैर् (sic), D5 मारूढैर्, D5 मारूढैर्, G3
 सारूढा —^c) K1 [अ]ति, D2 त्रि (for च) K2
 महोद्भृता, K3 मदोद्भृता, D3 महोद्भृता, T G1 2 4
 M1 मदोद्भृता, G3 'न्मत्ता, M1.5 'दृसा, M4
 मदाष्टा (sic) —^d) K1 प्रभिन्नकरदामुखा, Da1
 'कुरदामुखा, D6 'करदानना, T2 'कडकामुखा, Ca
 as in text

तत् (for तव) K1 करिष्यामि वचस्तव —^c) K2
 पाडवाना, B1 पाडवाश्च, D1 न पाण्डवान्, D2 पाण्डवयान्
 (for पाण्डवान्वा) —^d) K1 ते (for मा) D1 वि
 (for वा) Ś1 जीष्यति, D2 जेष्यत

10 Before 10, Dc S (except G1) ins सजय
 —^a) K2 5 B3 D2 3 ददावसै, Dc [अ]ददत्तसै (for
 ददौ चासौ) —^b) K5 'करण शुभ —^c) K2 B3 D3
 G2 औपधी, K5 औपधीर् Ś1 वीर्यसपन्ना, K1.5
 'सपन्ना —^d) B1 Da2 D3 तथा (for तदा) B2 त्रि
 शल्यश्चावयत्तया, Da1 विशल्याश्च भवत्वया, S विशल्यो
 भूत्तदा (G3 'या) नृप Cc cites विशल्य and अभवत्

11 ^b) Ś1 K (except K1) D1 2 6 स्वेन सैन्येन,
 B2 T2 सेनानीकेन, D3 स्वेनानेकेन —^c) S अयोजयत्
 (for अव्यूहत) B2-1 Da Dn D3 5 8 वीरो, D7
 भीष्मो (for न्यूह) —^d) B2-1 Da Dn1m Dn2
 D3 5 7 8 न्यूह (for भीष्मो) D2 युद्धविशारद

12 ^a) K D1-3 6 मनुजश्रेष्ठो, B Da1 Dn D4 7 8
 भरतश्रेष्ठ (B2 3 'ष्टो) (for मनुजश्रेष्ठ) —^b) Da1
 नानाशास्त्र समाकुल, Dc 'शास्त्रमहाकुल, D8 'शास्त्रममा
 कुल —^c) Ś1 K3 संपूर्ण K1 योधमुख्यैश्च, T1 G2 4
 M योधमुख्यैश्च —^d) K1 2 Dc-8 G1.2 M2 2.5 तदा
 (for तथा)

13 ^a) Ko रथैरनेक, K1 8 रथैरनेक —^b)
 D1 6 परिवारित, T2 पर्यवारयन् —^c) B2 8 Da
 Dn1 D7 8 वृहद्भिश्च, B1 च विविधै —^d) K8 T
 G2-1 ऋषितोमरधारिभिः (K8 शक्तिभिः), B Da Dn
 D5 7 8 प्रासतोमर, D2 वाणतोमर, M (except M4)
 ऋषितोमरपाणिभिः

6 Dn2 D2 om 6^{ab} (cf v 1 5) —^a) Ko 2
 D3 6 G1 2 M2-5 पदाताश्च, B3 अक्षताश्च Ś1 Ko-2
 D3 रथा शूरा, S ददा राजन् (for तथा शूरा) —^b)
 Ś1 नानाप्रहरणायुता, K3 5 Dn1 D6 'गध्वजा, D3
 'गोद्यता, S 'णा युधि —^c) G1 3 नानादेशममुद्यातास्
 —^d) Ko 2 4 Da2 Dn D3 6 7 S त्वदर्थं, D8 त्वदर्थं
 (for त्वदर्थं) K6 साधुमुद्यता, D2 योद्धुर्मुदा

7 ^a) Da1 एव (for एते) K5 D2 हि (for च)
 —^b) M1 त्वदर्थं B1 मुक्तजीविता, Da1 त्यक्तजीवित
 —^c) om (hapl) 7^d-8^e

8 Dc om 8^{ab} (cf v 1 7), D2 om (hapl)
 8^{ab} —^a) K2 अवाच्य (for अवद्य) K3 5 B1 3
 T1 G हि (for तु) K3 5 सदा, D1 रणे (for मया)
 —^b) G2 वाक्य (for वाच्य) K3 मया, D5 T1 G2 3
 तदा, G1 3 तथा (for मदा) —^c) T2 G1 3 M न
 शक्या (for अशक्या) —^d) Ś1 वासुदेव सहायश्च
 —^e) Ś1 महेंद्रसमविक्रम, D6 'वलविक्रमा

9 ^a) G2 सर्वदाह —^b) = 6 40 73^d K6

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
 अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ १४
 एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
 स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ १५
 दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
 रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।
 चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १६
 रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।

14 ^a) G₃ नागेनागरथाः सप्त — ^b) Da₁ G₃ वाश्वा
 (for चाश्वा) — ^c) K₄ B Da₂ Dn D₄ 6-8 T₁ G
 अश्वेषु, T₂ अश्वे च (for अन्वश्व) B Da₂ Dn₁ D₄ 7
 T G₁ 2 M चर्मिण (G₂ 'र्मणि') सप्त, Dn₂ Da 6 8
 G₈ 4 वर्मिण सप्त (for दश धानुष्का) Da₁ D₅ अश्वेषु
 वर्मिण सप्त, D₂ प्रत्यश्व दश धीनुष्का (sic) — ^d) Ś₁
 धनुष्के, B D (except D₂) S धानुष्का K₄ 5 D₂
 दश (for सप्त) Ko 1 चारिण, K₂ 3 5 B₃ D₁
 वर्मिण, B₁ 2 4 Da₂ D₁ चर्मणि, Da₁ वर्मिणा, Dn₁
 D₄ 5 T₂ चर्मिणि Dn₂ D₅ वर्मणि, D₃ वर्मिण, D₆
 वर्मिणि, T₁ G₁ 4 M चर्मिणा, G₂ चर्मणा, G₃ वर्मिणा
 (for चर्मिण)

15 ^a) Ś₁ एवंव्यूहे, K₁ 4 B Da₂ Dn D₂ 8 4
 (before corr as in text) 5 एवं व्यूह, D₁ एवं व्यूह
 (for एवंव्यूह) G₃ महाराजा — ^b) K₃ व्यूह तव
 (for तव सैन्य) D₁ महारथ D₅ तव सैन्ये महाहवे,
 T G₁ 2 4 M₁ 8-3 तव सैन्यस्य दसि (G₄ 'क्षि') त, G₃
 तस्य सैन्यस्य दंसित, M₂ तव सैन्य च दंसित — ^c)
 B₁ स्थिर (for स्थित) B₁ वाणाय (for रणाय) D₃
 महता, M₁ 3 5 समरे (for महते) — ^d) B₁ युधि
 पालित, B₃ 4 Dn₂ D₄ 5 7 8 परिवारित, Da Dn₁
 D₃ T G M₄ परिपालित (for युधि पालितम्) M₁-3 5
 सह (M₂ सर्व) भीष्मेण पालित

16 ^b) K₂ दन्तिना, D₅ दन्तिना D₃ ह (for the
 second च) — ^c) S चैव (for चापि) — ^d) Ś₁
 पुत्रान्व च, K₃ पुत्राश्च तव, M₁-3 5 तव पुत्राश्च (for
 पुत्राश्च तव) Ko 1 S दंसिता, Da₁ दंसित — ^e)
 M (except M₄) सर्वे (for शूरा) — ^f) B₂ प्रत्यरक्षन्,
 D₃ अरक्षत, D₅ अभ्यरक्षन् (for 'रक्षन्')

17 ^a) S₁ K₁ D₃ रक्षमाणश्च, K₃ Dn₁ D₂ रक्ष
 माण (D₂ before corr 'णा') स, K₅ B D₁ 2 Dn₁

संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १७
 दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
 व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १८
 ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
 रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ १९
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
 मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ।
 सर्वतः शुशुभे राजत्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ २०

D₄ 5 7 8 रक्ष्यमाण (K₅ 'णा') स, G₁ 8 M₁ रक्ष्य
 माणाश्च D₃ सुते (for च तै) G₁ ते (for तै)
 T₂ M (except M₄) सर्वैर (for शूरैर) — ^b) D₂
 गोप्यमानास्तु, D₅ 'मानश्च K₄ भारत, T₁ G₂-4 तेन
 वै (for तेन ते) K₅ गोप्यमान सुतेन ते — ^c) K₂
 G₃ संनद्धा, K₄ B₁ सनद्धा K₃ Da₁ समदृश्यते
 — ^d) B₂-4 Da Dn D₂ 4 5 7 ते, D₃ सु (for च)
 D₅ महाबल (for 'बला')

18 ^a) K₄ D₃ T₂ च (for तु) T₁ G दुर्योधन
 स्व (G₂ स) सोदर्यैर — ^b) Ko-2 S दंसितो — ^c) K₁
 (before corr) विभ्राजत, K₂-3 B Dn₂ D₂-4 5 व्य
 राजत, Da Dn₁ D₅ 7 व्यरोचत, D₁ विभ्राजति, D₃
 व्यजायत (for व्यभ्राजत) S विर (T₂ स र) राज श्रिया
 युक्तो — ^d) D₅ शस्त्रस (for शक्रस) S महेंद्रस्त्रिदिवे
 यथा

19 ^a) D₂ नाना (for तत) — Ko 1 om
 19^b-20^c — ^b) Ś₁ तु (for च) K₂ 3 5 B Da Dn
 D₂ 4-8 विपुलो, D₅ तुमलो (for तुमुलो) — ^d) Ś₁
 Dn₂ D₂-4 6-8 T₁ G₄ निस्वन, K₂ निस्वन, M₂
 निस्वना

20 Ko 1 om 20^ab (cf. v 1 19) — ^a) Ś₁
 धार्तराष्ट्रस्य — ^b) Ś₁ K₃ Dn₂ D₁-4 6-8 व्यूह, K₅
 व्यूह, S स ह (for व्यूह) D₅ प्रत्यङ्मुखे, D₃ G₃
 प्रत्यङ्मुखो, Ca o d प्रत्यङ्मुखो (as in text) K₂
 B Da Dn D₄ 5 7 8 ययौ, K₄ यदि, D₂ महान्
 (for युधि) — ^c) Ś₁ D₁ सुमहानासीद्, K₂ 3
 B₁ 3 4 D₂ 6 स महाव्यूहो, B₂ Da₂ D₅ सुमहाव्यूहो,
 Da₁ Dn₁ स महाव्यूहे (Dn₁ 'हो'), G₁ 3 सुमहान्व्यूहो
 — ^d) Ko 1 दुर्भेद्या, Da D₅ दुर्भेद्यो, T₁ G₁ 3 4
 सुदुर्गो, G₂ समित्रो (for दुर्भेद्यो) Ś₁ चित्रघातिना,
 Ko 2 3 5 Da₁ D₂-3 [s]मित्रघातिना, Dn₂ D₂ M
 'घातन, T₁ G 'घातिन, T₂ 'घातक (for 'घातिनाम्)

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
 स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१
 तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
 रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ २२
 विभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
 इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ॥ २३
 भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४
 नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेःशमीयतुः ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ २५

सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ।
 भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ २६
 चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
 अर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ २७
 प्राग्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
 अभिद्रुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २८
 अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
 ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ २९
 भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
 श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३०

C 6 3562
 B 6 81 32
 K 6 81 32

—^a) T₂ तत्र (for राजन्) —^r) T₂ रणे राजन्,
 G₂ रणे रण (for रणेऽरीणा) G₁₋₃ अरिंम (G₂ 'म'
 (for दुरासद')

21 ^a) B₂ Da₁ D₅ मडलस् G तत् (for तु)
 D₅ मयालोक्य —^b) K₅ s D₂ ० परमदुर्जय, D₅
 तमतिदारुण, S भीष्मेण कल्पितं —^c) K₁ पुनर्,
 B₄ अय (for स्वय) —^d) K₂ s D₂ ० M₁ वज्र
 व्यूहम्, B₃ व्यूह चक्रम्, M₂ s ५ वज्र व्यूहम् (by
 transp) S अकल्पयत् (for अथाकरोत्)

22 ^b) S योद्धुकामा महारथा (G₃ 'बला) —^o)
 K₁ s ५ D₂ सर्वे (for चैव) —^d) Ś₁ D₃ सिंहनाद
 मथोन्नदन्, Da₁ 'नाटान्मथानदन्, T₁ G 'नाटमनादयन्

23 ^a) K₅ Da₁ D₅ T₂ G₁ २ वि (G₁ २ वी) भस्मवस्,
 D₅ युयुस्मवस्, G₃ भीभस्मवत्, M₂ corrupt D₂
 तथा, M (except M₄) तदा (for ततो) D₃ T₁
 G₂ ४ व्यूहान् (for व्यूह) —^b) D_{n1} युद्धकाक्षया, G₂
 धर्मकाक्षिण —^c) K₀ 1 इतरेतरयो, K₂ इतरेतरित
 —^d) B₂ Da D_n D₃₋₈ S 'सेना

24 ^a) B₁ द्रौणिर्, D₂ s ० मत्स्यान्, T₁ G M (ex-
 cept M₅) मात्स्य (for मत्स्य) K₅ भारद्वाजोपमौ मत्स्या
 (sic) —^b) B₁ मत्स्य, M₂ द्रौणिश् (for द्रौणिश्)
 K₁ शिखण्डिना —^c) K₂ दुर्योधन —^d) Da₁ D₅
 पार्षत T₂ G₁ s समभिद्रवत् (for समुपा')

25 ^b) K D₂ मद्रराजानमीयतु, D₁ मद्रराज समी
 यतु —^d) D_{n1} (by corr) विराट तम्, D_{n2} D₄ ७ s
 T₂ G₁₋₃ M युधामन्युम्, T₁ G₁ युयुधानम् (for इरा
 वन्तम्) Da D_{n1} D₅ 'द्रुत

26 ^a) T₁ G सर्वे भूपास्तु —^b) D₈ M₆ अयो
 धयत् —^c) K₅ D₂ T₂ G₁₋₃ M 'सेन, B₁ भीमसेन,
 D₃ 'सेने B₃ ४ यात, D₁ मत्तो (for यत्तो) —^d)
 K₁ हार्दिका, D_{n2} D₂ ४ s S हार्दिक्य K₁ समवार
 यन्, D₁ s G₃ समयोधयत्, M समुपाद्रवत्

27 ^a) M₂ विकर्णश्च — Ś₁ om 27^{bd} —^b) K₁
 दुर्मर्षण, S दुश्चापन (for दुर्मर्षण) K₀₋₃ D₁ २
 M₁ २ ४ विभु, K₅ T₁ G M₃ ५ विभु, T₂ प्रभुं —^c)
 Da₁ G₂ अर्जुन, D₅ अर्जुनी, D₃ G₁ अर्जुनि G₁ s
 वीर (for राजस्)

28 ^a) Da₁ D_{n1} D₂ s ५ ५ प्राग्योतिष B Da
 D_n D₄ s ७ s तु (B₁ च) राजान, D₂ s ० M₄ महे
 श्वासो —^b) Ś₁ D₅ हैडिवो, K₈ D₃ हैडिन्व, K₆
 हैडवि, D₁ द्विडवो, D₂ ० हैडय K₀₋₂ T₁ G₄ राक्ष
 सेश्वर, K₃ s D₃ ० राक्षसोत्तम

29 ^a) K₄ B Da D_n D₂ s ७ s अलम्बुस K₈ s
 B D_{n2} D₂ ४ ७ s T₁ G तदा, Da D_{n1} D₈ s ० T₂ M
 तथा (for ततो) —^b) K₄ सात्यकिर्, G₈ सात्यकिं
 K₄ T₁ G₄ युद्धदुर्मद — K₀₋₃ om (hapl) 29^c-30^d
 —^c) Da D_{n1} D₀ M₁ s ५ ससैन्य, D₅ ससैन्य, T₂
 तत्सैन्य —^d) Ś₁ सरतिद्रवत्, K₃ s D₂ ० ममुपाद्रवत्,
 D₃ चाभिद्रुदुवे, S समवारयत् (for समभिद्रवत्)

30 K₀₋₂ om 30 (of v l 29) —^a) D₅
 यातो, D₆ गच्छन् (for यत्तो) —^b) T₁ G अभि
 द्रवत् (for अयोधयत्) —^c) K₅ s B₁ D₂ s श्रुता
 युधं, T₂ श्रुतायुस् (sic) Da₁ om (hapl) from तु
 in 30^c up to राज in 32^a K₈₋₅ B₂₋₄ D_{n2} D₁ s ५ ५
 च (for तु)

चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
 शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ३१
 ततो राजसहस्राणि परिववृर्धनंजयम् ।
 शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ३२
 अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वाष्णेयमिदमब्रवीत् ।
 पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३३
 युद्धाभिकामाञ्छूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
 त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३४

31 Da1 om 31 (of v 1 30) —^a) Ks D2 4
 T1 G2 4 च (for तु) Ko-2 ससैन्य चेकितानस्तु
 —^b) D6 कृष्णम् (for कृपम्) Ko-2 समरे कृपमन्व
 यात्, D1 गौतम प्रत्यवारयत्, D3 कृपमेवाभिदुद्भवे, T
 G4 कृपमेव न्य(T2 'वानु)योधयत् — K1 om 31^c-
 32^b —^c) Ś1 शेषा, D1 शेषा D1 सर्वे, D2
 गत्वा, T2 G3 M4 युक्ता (for यत्ता) —^d) K2 Dn2
 भीमसेन, K3 4 B Dn1 D1-2 5-8 T G भीष्ममेव K2
 महारथ (for 'रथम्)

32 K1 om 32^{ab} (of v 1 31) Da1 om ततो
 राज in 32^a (of v 1 30) —^a) K2 B4 राजन्स(B2
 'जा स)हस्राणि, K3 5 B3 D2 6 राज(B3 'जा)सम्
 हास्ते, B1 राजसहहास्ते (sic), D1 राजा सहस्राणि
 (for राजसहस्राणि)

33 ^a) D (except D1-3 6) 'नस्तु (for 'नोऽथ) G3
 अर्जुनो भृशसक्रुद्धो — Before 33^{cd}, D3 ins अर्जुन
 उवाच; G2 ins कृष्ण (sic) —^c) Ś1 यस्य (for
 पश्य) —^d) Ś1 K3 D3 8 (marg sec m as in
 text) G1 8 व्यूढानि (for व्यूढानि) Ko 2 व्यूढविदुषा,
 T2 व्यूढविदुष —^e) D1 गाधारेण यशस्विना

34 ^a) D1 युद्धाभिकामा शूराश्च —^b) Ko-2
 चामितान् (Ko 'म्), S दसितान् (for दक्षिं) D1
 पश्य सर्वे च दशिता —^c) K3 Da2 D5 त्रिगर्तराज
 सहित, D1 'राजसहिता, M 'राजा सहित —^d) T1
 G माधव; M कौरव (for केशव)

35 ^a) T2 अद्यैव (for अद्यैतान्) Ś1 पातयामास,
 K2-5 B2-4 D2 8 नाशयिष्यामि, Da3 Dn2 D3 T G
 घात (for पात) D1 अद्य चैनान्हनिष्यामि —^b)
 Da1 जनार्दन D1 पश्यतन्त्व माधव —^c) K2

अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
 य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३५
 एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
 ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३६
 तेंऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
 तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३७
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
 छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ३८
 देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।

transp ये and इमे G3 का (for मा) D1 युष्म
 (for यद्) Ś1 य इमे माधवश्रेष्ठ, K3 येमेमा यदुश्रेष्ठे
 (sic) —^d) G2 युद्धकामा M (except M4) महारणे
 (for रणाजिरे)

36 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 Before 36, D3 ins सजय उवाच —^a) K3 B Da2
 Dn2 D1 2-8 S एतावदुक्त्वा कौन्तेयो, K6 Da1 Dn1 D2
 एतदुक्त्वा तु कौन्तेयो —^b) Ko D3 G3 अवसृज्य, K2
 इव सृज्य, M2 अपसृज्य (for अवसृज्य) Ś1 Ko 1
 D3 ह (for च) —^d) Ko-2 रणाधिप (for नरा')

37 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6 —^a)
 Dn2 समरेष्वासा, S परमेष्वास —^b) T2 G1-8 M
 शरवर्षैर् (for शर) K3 अपूजयन्, K4 D1 T1 G4
 अवाकिरन् (for अपूरयन्) Da Dn1 D5 शरवर्षेण पूरयन्
 —^c) S तटाकम् Ś1 Ko 1 तडाक धारिधाराभिर, K2
 तडागे धारिधारा, K5 तडागमभिधारा, B Dn2 तडाग
 धारिधारा —^d) Da1 प्रवृषि

38 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 —^a) K1 छाद्यमानो, D3 तुद्यमानौ, M2 छाद्यमाने;
 M4 शाद्यमानौ K3 B D2 T1 G M (except M4)
 रणे, D3 शरै (for शूरा) K1 कृष्णो —^d) D3
 भृश (for शरैर्) D1 T1 G2 8 (sup in) 4 महा
 रथौ, D3 महादवे, G3 विशां पतौ (for महारणे).

39 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6
 —^a) Ko-2 देव, D3 तथा (for देवा) D3 देवर्ष
 यश्च सिद्धाश्च —^b) Ś1 गाधर्वांश्च, D1m सिद्धाश्चैव
 (for गन्धर्वांश्च) Ś1 D2 8 5 T2 G M5 महोरगौ,
 Ko 2-5 सहोरगौ, B2 महौरगा, B3 4 सहोरगा
 —^d) D1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) B1 8 Da Dn1 D5 तथा

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ३९
 ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नेन्द्रमत्स्रमुदीरयत् ।
 तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४०
 शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरोधैर्यदवारयत् ।
 न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ४१
 तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।

द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्यार्थो विव्याध मारिष ॥ ४२
 ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः ।
 अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४३
 आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभङ्गं तावकं बलम् ।
 संचुक्षुमे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४४

C 6 3576
B 6 81 46
K 6 81 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विधौ, B₂ D₁ तथाकृतौ, D₁₁ D₄ १ ३ तथाचितौ

40 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6
 —^a) S ततः क्रुद्धो रणे पार्थो —^b) T₁ S [s]व्येन्द्रम्,
 M ह्येन्द्रम् Ko 1 4 B₁₋₃ D₁₂ D₁₁ D₆ १ उदैरयत्,
 K₃ B₄ Da₁ D₁₋₃ उदीरयत्, T₁ G₂ 4 उपासृजत्, T₂
 G₁ अवासृजत्, G₃ समासृजत्, M (except M₄)
 अपूरयत् (for उदीरयत्) —^c) K₃ Da₁ तत्राद्भुतम्,
 K₄ तस्याद्भुतम्, D₃ तदद्भुतम् K₁ आपश्याम, K₂
 D₃ अपश्यामो —^d) D₁ विजय च (for 'यस्य)

41 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6
 —^a) Ko 2 3 D₂ अस्त्रवृष्टिं, B₁₋₃ D₁ T₂ G₁₋₃ M
 शस्त्रवृष्टिं Ś₁ परैर्युक्ता, K₃ परायुक्ता, B₃ शरैर्युक्ता,
 Da₁ D₅ शरैर्युक्ता, T G₁ 3 4 M₁ 2 4 परैरस्तां, M₃ 5
 परैरस्त्रात् (for परैर्युक्ता) —^b) T₂ om 41^b-43^c —^b)
 K₂ शस्त्रोधैर्, D₃ शस्त्रोधैर् (for शरोधैर्) Ś₁ T G
 M₂ 4 5 पर्यं (M₂ 'रि)वारयत्, K₅ D₃ यदवारयत्; D₁
 M₁ 3 पर्यंवारयत् —^c) D₁ स (for च) Ś₁ तत्रास्य
 निर्भिक्तं, K₂ 3 तत्रापि (K₃ 'स्य) निर्भिक्तं, K₅ तत्राय
 निर्भिक्तं, B₁₋₃ Da D_n D₄ 5 8 शस्त्रैरनिर्भिक्तं, B₄
 शस्त्रैर्निर्भिक्तं, D₃ तत्राप्यनिर्भिक्तं, S तत्राप्य (M₄
 'स्य) निर्भिक्त्वा D₂ न तत्राभूदनिर्भिक्तं —^d) M₁₋₃
 कश्चिदासीद्, M₃ (sup lin) 6 कश्चिदासीद् (for
 कश्चिदासीद्)

42 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6
 T₂ om 42 (cf v 1 41) —^a) B₄ D_n D₄ 3
 एषा (for तेषा) K₃ इति (for राज) —^b) D₃

पत्तिना (for दन्तिना) —^a) D_n D₃ transp त्रिभिः
 and शरैः D₁ चापि (for चान्यान्)

43 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6 T₂
 om 43^{abc} (cf v 1 41) —^a) D₁ वध्यमाना
 (for हन्य*) D₃ पार्थे (for पार्थेन) —^c) D₃ S
 (T₂ om) अगाधे मज्जतां तेषां —^d) K₃ 5 D₂ पोतो
 (for त्राता) B Da₂ D_n D₄ 5 7 8 T₂ G₁₋₃ M
 तदाभवत् (by transp), Da₁ तदाभवत्

44 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6
 —^a) T₂ पतद्भिः स (for आपतद्भिः) K₄ Da₂ D_n
 D₄ 5 8 च (for तु) —^b) K₃₋₅ Da₂ D₁₋₃ 6
 प्रभङ्गैस्, Da₁ प्रभङ्गैस्, D₃ (before corr) प्रभङ्गौ,
 M₄ प्रभङ्ग —^c) Ś₁ Ko 1 4 तच्चुक्षुमे, K₂ सच
 क्षुमे, T₂ संचुक्षुमे (for सचुक्षुमे) —^d) S वातेने
 (T₁ 'नै)व (for वातैरिव) K₁ महाबल, D₃ महार्णव,
 D₃ 'र्णव

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
 parvan name, Ko-3 5 D₂ mention only सप्तमयुद्ध
 दिवसे, K₄ Da D_n D₅ सप्तमेद्धि, B₃ सप्तमेद्धि
 संग्रामे, D₃ सप्तमेद्धि, M₄ सप्तमेद्धिके — Adhy
 name K₄ D₃ T₂ G₂ M₁₋₃ द्वद्वयुद्ध — Adhy no
 (figures, words or both) Da₂ (sec m) 39,
 D_n M₃ 79, D₃ T₁ G 76, T₂ M₃ 4 78, M₁ 2
 77 (as in text) — Śloka no D_n 44, D_n
 45, D₃ 46

संजय उवाच ।

तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
 प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
 क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
 प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजत्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
 त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
 तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्मणं महाबलम् ।
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४

एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंजयम् ।
 सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
 तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
 संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
 नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
 ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
 रणे भारतमायान्तमाससाद् महाबलम् ॥ ८
 महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।

78

1 For sequence in Da₁, cf v 1 6 76 6 —^a)
 M₁ 8 5 तत् (for तथा) T G M₂ 4 प्रवृत्तमात्रे (for
 तथा प्रवृत्ते) —^b) T₂ सुकर्मणि (for सुशर्मणि)
 —^c) K₃ 5 D₂ भग्नेषु चापि (for प्रभग्नेषु च) B₂
 सर्वेषु, M₃ 5 वीर्येषु (for वीरेषु)

2 For sequence in Da₁, cf v 1 6 76 6 —^a)
 Ko-3 5 Da Dn₁ D₄-6 8 क्षुभ्यमाने, K₄ D₁ 2 S
 क्षोभ्यमाणे (D₂ T 'ने) D₁ तत्तस्मात्सिन् (for बले तूर्णं)
 —^b) K₂ सागर (for सागर) K₃ 5 D₂ तथा, B₂
 तदा, D₁ बले, T₂ भुवि (for तव) —^c) Ko-3
 T₂ प्रत्युद्याते, D₃ प्रत्युद्युते, D₅ प्रत्युद्याने K₁ गागेये,
 D₁ त्वरित (for गाङ्गेये) —^d) D₁ गागेये, D₃
 त्वरिते (for त्वरित)

3 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6 —^a)
 K (except K₄) D₁-3 S राजा (for राजन्) —^b)
 G₁-3 रणे पार्थपराक्रम —^c) K₂ D₅ त्वरमाण (for
 'ण) K₅ च समरे (for समभ्येत्य)

4 For sequence in Da₁, cf v 1 6 76 6 —^a)
 K₅ D₂ 6 तु (for च) K₂ D₅ च प्रमुख, K₃ प्रमु
 खत, M₁-3 चमूपु वै, M₅ चमूमुखे (for च प्रमुखे)
 Da Dn₁ D₁ 8 5 वीर (for शूर) —^b) K₁ महार्णव,
 K₂ 'र्णव, B₂ D₅ 'रथ, B₄ Dn₂ D₄ 7 8 'बल
 —^d) Ś₁ Ko-3 प्राह (for मृदा) Ś₁ मे हर्षयन्, K₁
 स हर्षवद्, K₄ प्राहर्षयन्, D₁ हर्षयित् K₃ 5 B₁ 2
 D₂ 4 हव (for वच)

5 For sequence in Da₁, of v 1 6 76 6 —^a)
 D₁ S transp भीष्म and शांतनवो —^c) Ko M₁
 कुरुश्रेष्ठ

6 ^a) K₂ 8 B₁ प्रयात, Da₁ प्रयात K₃ 5 D₂
 रणे वीरं, B Da Dn D₄ 5 7 8 T₂ M परान्वीरान्,
 D₁ 'न्वीरा, D₃ 'न्वीर, D₅ तदा वीर, T₁ G₂-4
 पुरो वीरा, G₁ पुरे वीरा (for परानीक) —^b) Ś₁
 महा, Ko-2 4 D₁ सह (for सर्व) K₃ 4 B₃ Dn
 D₃ 4 6 7 T G₁ 2 4 M (except M₂) भारत D₁
 सर्वे सेन्येन दक्षिता —^c) T₁ G₄ सयुक्तं, T₂ G₁-3
 M संयुक्ता (for संयत्ता) T₂ वीर (for सर्वे) —^d)
 Ko 1 पालयत्वा (sic) T₁ G₂ 4 महारथ, G₁ 3 महा
 रथा (for पितामहम्)

7 ^a) T₁ G M₂ इत्येतद् (for इत्येवम्) D₁ बाढ
 मुक्त्वा तु ते सर्वे —^b) Da Dn₁ D₅ स्वान्य (for
 तान्य) Da₁ सर्वशः; T₂ M₄ सर्वत (for सर्वश)-
 —^c) T₁ G₁ 8 4 नरेन्द्रास्ते, G₂ नरास्तेति; M₂ नरेन्द्रास्ते
 (for नरेन्द्राणा) —^d) K₃ B₁ 2 D अजुजग्मु, S
 जग्मु सर्वे (for समाजग्मु)

8 ^a) T₂ प्रशात, G₁ 8 प्रयात —^b) K₃ Da₁
 D₅ 8 भीष्म —^c) M₅ आतरम् (for भारतम्)
 Ko-2 भारत सयांतम्, K₃ भारतमायातम् —^d) K₃
 D₁ 2 0 T G महाबल

9 ^a) Ś₁ महे, D₃ महव (for महा) S तत्
 श्वेतपताकेन —^b) Ko भीमवारणकेतुना, S श्वेतवर्म
 (M₁ 2 4 5 'र्ण) ह्येन च Cc d cite भीम —^c)

महता मेघनादेन रथेनाति विराजत ॥ ९
 समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनंजयम् ।
 अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
 अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
 मध्यंदिनगतं संख्ये न श्रेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
 तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
 न श्रेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२
 स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
 भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
 भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।

ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
 तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ।
 शरांश्चाशीविपाकाराङ्गवलितान्पन्नगानिव ॥ १५
 द्रोणं त्रिभिः प्रविन्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 ध्वजमेकेन विन्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
 धनुरेकेपुणाविध्यत्त्राङ्गुध्यद्विजर्षभः ॥ १६
 तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
 अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सप्तमेकेन पत्रिणा ॥ १७
 स हताश्वादवकुत्य स्यन्दनाद्गतसारथिः ।

C 6 3595
B 6 82.19
K 6 82.19

B₁ रथनादेन (for मेघ) —^a) K₀ 1 [अ]तिविराजित,
K₂ जिना, K₃ 5 'जयन्, K₄ B Dn₂ Dn D₃- 7 8
'जता, D₁ 6 T₁ G₄ [अ]भिविराजता, D₂ [अ]ति
विराजयत, T₂ G₁ 8 M सुविराज(G₃ 'जि)ता, G₂
[अ]भ्यविराजता

10 ^a) S पश्यता (for समरे) D₁ भीष्मे याते तु
सैन्याना —^b) K₂ 4 B Dn₂ D₄ उप(K₃ 'पा)
यातं, Da₁ उपायात, D₂ उत्पतत (for उपयात)
D₁ तापकानां पुन पुन, S उपयातो धनजय —^c)
K₂ 5 D₂ 3 5 c तुमलो G₂ om नादो —^d) K₁-3
Da₁ D₂ भया (for भयाद्) T G M₄ हयान्दृष्ट्वा
किरीटिन

11 ^a) K₂ 3 B Da Dn D₃-3 T₁ G₄ अभी(D₂
'भि)पुहस्त Ca cites अभिपु, Cc d अभीपव —^b)
K₂ दृष्ट्वा द्रैत्यम्, D₂ 'ष्ट्वा नित्यम् (for दृष्ट्वादित्यम्)
K₃ इवापर —^c) K₁ मध्यदिनगतसखे, B₃ 4 Dn₂
D₄ 7 8 'गते (Dn₂ 'त) सूर्ये, T₂ M 'गत सखे,
G₁ 3 'गते मत्से, G₂ 'गते सखे —^d) K₂ B Da₂
Dn D₄ अभिवीक्षितु, Da₁ अतिवी', D₂ हति वी' (for
प्रतिवीक्षितुम्)

12 K₂ om 12 —^a) T₂ तत (for तथा)
—^b) Da₁ D₂ श्वेतकार्मुकी —^c) Ś₁ K₁ 4 B Da₂
D₂ 4 7 8 M Ca d श्वेत, K₂ D₂ रौद्र, D₂ स्वेत
(for श्वेत) K₃ 5 D₂ इवोदित, S हवापर (for
द्वोदितम्)

13 ^a) T₁ G₄ सर्वतस्त (for स सर्वत) K₂ सर्वत
सपरिवृतम् —^b) Da₁ त्रिगर्ति K₃ 5 D₂ 6 सुमहा
यत् (K₂ 'है), B₁ D₂ S तु महात्मभि, D₁ सु

महारथै (for 'त्मभि) —^a) D₁ 3 S सह (for
तव)

14 ^a) Ś₁ K₀-2 Da Dn₁ च (for तु) —^b)
Dn₂ श्रुया विव्याध, T₁ G₂ 4 मत्स्यराजस्य, T₂ G₁ 8
M मास्य वि' (for मत्स्य विव्याध) D₂ पत्रिभि
—^c) K₀-2 शरेणादौ D₂ S ध्वजमेकेन (D₂ धनुश्चै-
केन) चिच्छेद् —^d) D₁ चैवास्य (for चैकेन) K₀
चिच्छेदे, B₁ चिच्छिद्, Da₁ विच्छिदे, D₂ चिच्छेदे
D₂ सुत द्वाभ्यामवाढयत्, S धनुरेकेन पत्रिणा

15 ^a) Da₁ चित्र (for छिन्न) —^b) D₂ विराटे
S (except T₂) [s]द्रोहिणीपति (for वाहिनी) —^c)
K₀ आधत्त —^d) D₂ धनुर्भारत सह —^e) Ś₁ वरा
श्वासी', K₂ 3 शराश्वासी', Da₁ शिरास्वाशी', D₂
शिराश्वाशी' —^f) B₁ पाडवान्, T₂ पावकान् (for
पन्नगान्) Da Dn₁ D₂ T₁ G transp पन्नगान् and
इव

16 D₂ om 16 —^a) D₁ स (for प्र)
—^b) M₂ 5 om (hapl) 16^b —^c) Ś₁ M₂ चतुर्भिश्चैव
—^d) D₂ om 16^c —^e) T₁ G M₂ चिच्छेद् (for
विव्याध) —^f) K₂ सप्तभि (for पञ्चभि) —^g)
B₁ 2 'श्रैकेन चाविध्यत्, Ba 4 Da Dn D₁ 4 5 7 S
'श्रैकेपुणाविध्यत् —^h) B₂ तदा (for तत्र) T₂ G₂
द्विजर्षभ D₁ तत कुन्दो द्विजोत्तम

17 ^a) K₀ 2 ततो (for तस्य) D₁ वाहान् (for
अश्वान्) —^b) K₀ D₂ G₂ अष्टभिर्, T₂ अभिनद्
(for अष्टाभिर्) T₁ भारतश्रेष्ठ —^c) D₁ सूतमेके-
पुणा तथा, D₂ तमेकेन च पत्रिणा

C 6 3595
B 6 02 19
K 6 02 19

आरूरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ १८
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ १९
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविपोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ २०
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्राकृतच्छविः ॥ २१
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्वक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २२
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।

उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननभिवान्तकम् ॥ २३
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २५
स वभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमध्येमैरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २६
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
स्रुतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा ।
शरैर्वहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ २७

18 °) K₂ महताश्वाद् (for स हताश्वाद्) —^b) K₁ हतसारथैः, D₈ भरतर्षभ, T₁ G₂ हतसारथे —^c) D₆ रथात् D₁ राजन् (for तूर्णं) —^d) K₈₋₅ B D₂ (marg) D_{n2} D₁₋₄ 6-8 S C₆ पुत्रस्य (for शङ्खस्य)

19 °) K₀₋₂ transp तु and तौ —^b) Ś₁ भारद्वाज, K₈ D₈ भरद्वाज K₈ रथ (for रथे) Ś₁ D₁ T₁ G₂₋₄ M₂ स्थित (for स्थितौ) —^c) Ś₁ शरवारेण —^d) Ś₁ D₁ छादयामासतुर (for वारयां) K₈ तदा, G₂ M₈ बलात् (for बलात्)

20 °) D₈ भारद्वाजस्य —^b) K₈ D₂ 8 शरमासी*, K₄ शरानाशीविपोपमान् —^c) D₂ विक्षेप S राजन् (for तूर्णं) —^d) Ś₁ K₀₋₂ महाबल*, K₄ D₂ M₂ जनेश्वरं, B D_{n2} D₈ 6 8 T₂ G₁ 'श्वर' (for 'श्वर') C_v as in text

21 °) D₁ तस्य तत् (for स तस्य) S कवच (for हृदय) —^b) T₂ पपौ (for पीत्वा) —^c) K₁ जघास (for जगाम) Ś₁ K₀₋₂ धरणी K₈ बाणौ, D₁ भित्त्वा (for बाणो) —^d) K₃₋₄ B D_n D_n D₁ 8-5 7 8 G₂ 8 M लोहितार्द्रं (G₃ 'र्द्रि') कृतच्छवि, D₂ 'तार्द्रं वरच्छद, D₆ 'तार्द्रकलेवर', T₂ 'तार्द्रंकरच्छवि

22 °) K₄ B₈ 4 D_{n3} D₈ 4 6-8 रणे (for रथात्) —^c) B₁ D_n D_{n1} (before corr) D₈ छित्त्वा धनुः, B₂₋₄ D_{n1} (by corr) n₂ D₄ 7 8 हित्त्वा धनुः (for धनुस्त्वक्त्वा) —^d) T₂ समीपतु Ś₁ पितुरेव समे पत

23 °) D₁ 8 T₁ G₁ 2 4 M₈ तमात्मज, G₈ तदा

त्मजं (for स्वमा*) —^b) D₆ रथात् (for भयात्) — After 23^{ab}, D₁ repeats 13^{cd}, om 23^{cd}

24 °) K₂ भरद्वाजस्य D₁ तथा (for ततस्य) —^b) K₃ 5 D₂ महाचमू, D₃ 'चसु —^c) K₀₋₂ B₁ 2 D_n D_{n1} D₁ 5 7 8 G₁ M (except M₃) वारया मास; D_{n2} धार*

25 °) K₃ 5 D₂ 6 शिखडी तु, D₇ शिखण्ड्यपि S समासाद्य (for महाराज) —^b) K₁ 2 D_{n1} द्रौणिम्, K₄ द्रोणम् S द्रौणि (G₂ द्रौणी, M₂ द्रौणि) माहवशो भिन — K₅ D₂ om (hapl) 25^c-29^b —^c) K₁ D₈ आजघान —^d) Ś₁ काराचैस् D₁ आहवे (for आशुगै)

26 K₆ D₂ om 26 (cf v l 25) —^a) D_n D_{n1} D₈ स च तौ, S प्रवभौ (for स वभौ) Ś₁ D₃ T₁ G₁ 8 4 नरशार्दूल, K₂ D_{n2} D_{n1} D₆ 'शार्दूलौ, D₈ T₂ M रथशार्दूलो —^b) G₂ 4 नाराचै (for ललाटे) D_n D_{n1} संमितैस्, D₈ समितैस् (for संस्थितैस्) K₈ ललाटावस्थितैस्त्रिभिः, K₄ ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः — B₂ om 26^{cd} —^d) D_{n1} इवोत्थितैः, D₁ अवस्थितैः (for इवोच्छ्रितैः)

27 K₅ D₂ om 27 (cf v l 25) —^c) B₁ D_{n2} D₄ 7 8 (before corr) स्रुत रथमथो, D₈ ध्वजस्रुतमथो, T₂ स्रुतध्वजमथो —^d) K₄ B₂ D₈ आयुधास्तथा, B₁ D_{n2} D₄ 7 8 आयुध (D_{n2} D₄ 'ध) ध्वज, D₈ S आयुधानि च (for आयुध तथा) —^e) K₄ B D_n D_n D₁ 6 T₂ आच्छिद्य, D₁ अत्युग्रैः; D₇ 8 (marg see m) उच्छिद्य, D₈ (orig) उत्थिद्य, T₁ G M₁ 8-5

स हताश्रादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
 खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ।
 श्येनवद्वचरत्कुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २८
 सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
 नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
 ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ- ।
 प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३०
 तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
 असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद वलिनां वरः ॥ ३१
 ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।

चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ।
 शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ३२
 शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
 आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ३३
 तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
 शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्वह्निभिरायसैः ॥ ३४
 शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
 आरूरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३५
 सात्यकिस्तु ततः कुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे ।

C 6 3615
 B 6 82 39
 K 6 82. 39

आदिश्य, M₂ आहत्य (for उदिश्य) —^r) B₂ भूतले
 (for सयुगे)

28 K₅ D₂ om 28 (cf v 1 25) —^b) K₅ वा
 (for वै) D. वर (for वर) S रथान्निहतमारथे
 (T₂ M 'यि) —^c) T₂ G₁₋₃ M₁ 2 4 आश्र(M₂
 'घ)त्त (for आदाय) Ko-2 D₃ सुशित, S वेगेन
 (for निशित) —^d) G₁₋₃ विपुलं (for विमल) S₁
 K₃ B₁ D₃ च शरानन, Ko-2 शरवारण, D₆ चर्म
 एव च, T₁ G₄ चर्म चापर, Cc d च शरावरम् (as in
 text) K₄ चर्म चादाय सुप्रम —^e) K₅ D₅ 8 8 M₄
 विचरन् (M₄ 'त्), G₂ विचर (for व्यचरत्) —^r)
 G₂ M₁₋₃ शत्रुपूगहा (for 'तापन)

29 K₅ D₂ om 29^{ab} (cf v 1 25) —^c) K₄
 दृश्यते (for ददृशे) S₁ द्रौणे, K₁ Da₁ द्रौणिस्, G₂
 द्रौणीस् — T₂ om (hapl) 29^a-32^a

30 T₂ om 30 (cf v 1 29) —^a) K₂ सर* ;
 B₂ G₂ शत* (for शर*) —^b) Da₁ भरतर्षभ*,
 D₁ भरतोत्तम —^d) K₁ 2 Da₁ M₁ द्रौणि K₄ परम
 कोविद, D₁ परवलार्दन, T₁ G M₄ समरकोपन (for
 परम*)

31 T₂ om. 31 (cf. v 1 29) —^a) K₂ Da₁
 तामापतती, B₂ 4 तमापतती, D₅ तामापतति D₁ S
 सहसा (for समरे) —^b) K₂ Da₁ सुदारुण, S (except
 M₄, T₂ om) दुरासत्रं (for सुदारुणाम्) —^c) K₂
 तीक्ष्णधारेण; D₃ शितधारेण —^d) D₁ अच्छिनद्
 (for चिच्छेद) D. वर (for वर*)

32 T₂ om. 32^a (cf v 1 29) —^a) D₁ स (for

[अ]स्य) K₃ D₂ वलिना, K₅ वलिना, D₁ 6 T₁ G
 विपुल (for विमल) K₂ Da₁ M₁ 8 8 द्रौणि —^b)
 G₁ मनोरथ (for 'रमम्) —^c) K₅ [अ]च्छिनद् (for
 [अ]च्छिनद्) S चापि (for चास्य) D₁ सार्थि चर्म
 तदा तस्य —^d) T₁ G कृतहस्तश्च सयुगे, T₂ M लघु-
 हस्तश्च (T₂ 'त्य) स' —^e) K₄ B Da Dn D₄₋₈
 शरैः, K. स तैः, D₁ शितै (for शितै) Dn₂ च
 (for सु) —^r) K₅ पत्रिभि, S मार्गणै (for पत्रि-
 भि) K₅ D₂ विव्याध च पत्रिभि

33 ^a) Ko 2 च (for तु) —^b) K₅ निशितं
 (for खण्डित) —^c) K₁ D₈ अविध्य, K₃ T₂ G₂
 आविध्यद् Cd आविद्य K₂ विसृजत्, D₂ वास्य
 (for व्यस्य) —^d) D₁ 8 पावक (for पन्नगम्) S
 अवदुल्ल महामना (T₂ 'रथ', M₁ 8 4 'मन')

34 ^a) D₁ सप्रेक्ष्य (for सहसा) —^b) B Da Dn
 D₄ 7 8 वज्राशनिसमप्रभ (Dn₂ 'स्वन), D₈ कालत
 वसम् —^c) K₂ Da₁ द्रौणि, K₅ द्रौणिर् S शरैरचू
 (T₂ 'पू)र्णयद्रौणिर् —^d) T₁ G अख, T₂ M हस्त
 (for पाणि) Da Dn₁ D₅ दर्शयामास लाघव
 — K₃ 8 D₂ om (hapl) 34^{ef} —^e) D₁ प्र, M₂
 तु (for च) —^r) D₃ शितैर (for शरैर) Da Dn₁
 D₁ 8 8 S आशुणै (for आयसै')

35 ^a) S₁ सु (for तु) D₁ महाराज, G₂ ततो
 राजंस (for भृश राजस) —^b) S [अ]निश (for
 शितै')

36 ^a) K₃ 8 B D (except D₈) सात्यकिश्चापि

अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ३६
 राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
 अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ।
 मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
 तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
 नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ३८
 ऐन्द्रमह्यं च वाष्णो यो योजयामास भारत ।
 विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ३९
 तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।

अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
 तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
 प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४१
 तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
 शैनेयः प्राणदञ्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४२
 न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 निशितैर्बहुभिर्वाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ४३
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।

सक्रुद्धो, S सा(M₁ ३ ४ स)त्यकोप्यथ सक्रुद्धो —^b)
 Dn₂ D₄ १ त महाहवे (for क्रूरमाहवे) —^o) = 40°
 Ś₁ अलम्बुसं, K₄ B Da₂ Dn D₄ १ ३ 'बुष, Da₁
 'बुष; D₅ 'बुखं, D₆ 'बुश (for अलम्बुस) Ś₁ क्रूरैर्;
 K₃ ५ B₃ ४ D₁ २ ६ तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) —^d) Ś₁
 बलिना बले, Ko २ B₃ Da₂ D₈ ५ १ T G₄ M₄ बलिना
 बली, K₃ ५ D₁ २ ६ M₁₋₃ ५ बलिना वर

37 ^a) K₅ राक्षसेन्द्रस्तु^o, D₁ राक्षस्तु तत्^o —^b)
 S मारिष (for भारत) — Da₁ reads 37^d-38^d after
 द्रुपद in 44^b —^d) K₄ B₂ ४ शायकै (for सायकै)
 —^r) Ś₁ D₈ ५ शरवर्षैर् (for शर^o) Ko १ D₂
 (before corr) ३ अवाकिरन्, K₃ इवाकिरत् (for
 अवा^o) — After 37, D₁ ins

323* अथान्यद्भुरादाय भारसाधनसुत्तमम् ।

38 For sequence in Da₁, of v 1 37 —^a)
 Dn₁ D₅ अत्र (for तत्र) D₈ ५ अपश्याम —^b)
 D₁ महात्मन (for पराक्रमम्) —^o) T G M₃
 (inf in) ५ स (for यत्) D₁ सग्रामे (for समरे)
 K₄ नासभ्रमस्तु समरे, B₁ नाभ्रशयत्समरे (submetric),
 B₂ ४ नासभ्रम यत्समरे, B₃ नासभ्रमो यत्सं; D₂ ३ नास
 भ्रमोस्य सं, D₄ असभ्रमद्यत्सं, D₅ नासभ्रमस्य सं, M₁
 स तमाच्छाय सं, Bom ed असभ्रमस्तु सं —^d) Ś₁
 वध्यमाना, T₁ G₄ विध्यमान K₅ D₅ शतै (for शितै)
 D₈ वध्यमानस्य तै शरै

39 ^b) S (except T₂ M₄) वीर्यवान् (for भारत)
 —^o) Ko २ विजयाद्यनुप्राप्तं, D₅ 'याद्यदुना प्राप्त
 —^d) Dn₂ D₈ G₁₋₃ महात्मना, M₁₋₃ ५ मनस्विना
 (for यश^o) T₁ G₄ माया जप्ते महात्मन

40 T₂ om (hapl) 40^a-41^b —^b) Ś₁ माया.

Ś₁ K₁ राक्षसी M₁ ३ ५ माया राक्षसनिर्मिता —^c)
 = 36° K₄ B Da₂ Dn D₂ ४ ५ ७ ८ अलम्बुष, Da₁
 'बुष, D₅ 'बुश K₃ शितैर् (for शरैर्) K₃ ५ D₂
 अन्यैर्, D₁ तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) S (T₂ om) रणे राजन्
 (for शरैर्वोरैर्) —^d) T₁ G M₂ अभ्यकीर्यत, M₁ ३-५
 अत्याकिरत (for अभ्या^o) Ś₁ K₃₋₅ D₂ M सर्वत D₁
 अवाकिरत सात्यकि^o —^c) M₄ पर्वतो. —^r) K₁ बला
 हका, G₁₋₃ M बलाहक

41 T₂ om 41^{ab} (of v 1 40) —^a) B₁₋₃ Dn₂
 D₂ ३ M₁ त (for तत्) K₅ D₃ M₃ ५ पीडितस्
 K₃ ४ D₁ २ ६ M₄ स तथा पीडितस्तेन (D₁ 'तो राजन्),
 T₁ G M₂ स तु सपीडितस्तेन —^b) K₃₋₅ Da Dn
 D₂ ४-८ T₁ G M₂ ४ यशस्विना, M₁ ३ ५ मनस्विना (for
 महात्मना) —^o) Ś₁ प्रादुद्राव, D₂ प्रादुद्रावद्, D₄ M₄
 प्रादुद्राव D₁ रणे (for भयाद्) K₃ राजन्, D₁ भीत
 (for रक्षो) —^d) K₅ B₁ ३ ४ D₂ ४ त्यक्त्वा (for
 हित्वा) K₃ रक्षस्त्यक्त्वा च सात्यकिं, D₁ शैनेयशरपीडित

42 ^a) B₂ तमाजय, T₁ G₁₋₃ तमजय्य S मघ
 वता (for राक्षसेन्द्र) —^b) Ko-२ स्वय (for सख्ये)
 Ś₁ मघवतामिह, Ko-२ 'तापि ह, K₄ ५ 'तापि हि S
 जित्वा (T₂ छित्वा, M₄ हित्वा) भारत सात्यकि (T₂ 'के)
 —^o) D₈ शनेय (for शैनेय) Ko D₅ प्राणदञ्जित्वा;
 D₁ प्राक्रमजित्वा, D₅ प्राणद जित्वा, S प्रा (T₂ G₂ M₂
 प्राणदत्ताद् (for प्राणदञ्जित्वा) —^d) M योधाना

43 ^a) K₃ निहत्य, K₄ B Dn₂ D₄ ७ ८ अ (D₅
 आ) वधीद्, Da₁ Dn₁ D₅ अत्रवीद्, D₂ निहनत्,
 D₈ ६ न्यहनत्, G₂ न्यहन्यत (hypermetric) (for
 न्यहनत्) D₁ तावक सैन्य (for तावकाश्चापि) —^b)
 T₂ सात्यके — Ko-२ om 43^{o2} —^o) G₂ बाहुभिर्
 D₁ महैस् (for वाणैस्) —^d) D₁ भयार्जिता

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ।
 छादयामास समरे शरैः संततपर्वभिः ॥ ४४
 संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
 विन्यये न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ४५
 धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विन्याध सायकैः ।
 पथ्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६
 तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
 हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ।
 शरैश्चैनं सुनिश्चितैः क्षिप्रं विन्याध सप्तभिः ॥ ४७

स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्वली ।
 पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ४८
 शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
 राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४९
 ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
 न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ५०
 कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्हन्महारथम् ।
 प्रच्छादयामास च तं महामेघो रवि यथा ॥ ५१
 ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।

C. 6 3633
B. 6 32 57
K. 6 32. 57

44 ^b) After हृष्टद्, Da1 reads 37^d-38^d (cf v l 37) Da Dn1 Ds सुतो (for [आ]त्मजो) —^c) T2 महाराज —^d) Ks-s B Da Dn1 Ds-s S transp तव and पुत्र S (except T2 M4) जनेश्वर D2 पुत्रं दुर्योधनं तव —^e) M2 रोदयामास (for छाद)

45 ^a) K2 s D (except Da 6) स छाद्यमानो, S छाद्यमानोपि (for संछाद्यमानो) Ks s D2 निशिवैर, Ds समरे (for विशिवैर) —^b) B D (except D1-s 6) मारिष (for भारत) —^c) D1 transp विन्यये and न S नैव (for न च) Ko-2 सुपीतेन, D1 महाराज (for च राजेन्द्र) —^d) B1 D2 (before corr) s 7 s जनेश्वर, D1 महारथः; D4 (before corr) नरेश्वर. S पुत्रश्चे भरतर्षभ

46 ^a) Ś1 धृष्टद्युम्ने; T1 G2 s 'द्युम्न' T1 G1 s 4 तु (for च) S (except M2) सक्रुद्धो (for समरे) —^b) B2 हनु, T1 हयान्, T2 G Ms राजन्, M1-4 राजा (for तूर्णं) T1 G4 विन्याध Ks B1 पंचभिः, Ks s B: Da Dn1 D1 2 s s s (marg sec m) T G1.2.3 M पत्रिभिः; B3 Dn2 D1 पत्रिणा, B4 D1 s पत्रिणां, Ds मार्गणं (for सायकैः) — G2 om (hapl) from पत्रिभिः up to विन्याध in 47' —^c) Ko त्रिंशतश, K2 त्रिंशताश, Ds त्रिंशता (for त्रिंशता) Ks s D2 s पथ्या त्रि (D2 विं) शतिभिश्चैव, D1 त्रिंशता निशिवैस्त्वीक्ष्यैस्, T1 G4 राजानमवनीपालस् (G4 'ल), T2 G1 s M नवत्या त्व (G8 अ) वनीपालस्

47 G2 om up to विन्याध in 47' (cf v l 46) —^b) Ś1 Ko-2 Ds भारत, Da1 मारिष, D1 पत्रिभिः (for मारिष) —^c) K2 s हयाश्च Ko-2 Ds सस्ये, Ds शिघ्रं, T1 G1 s 3 शीघ्राञ्च (for शीघ्रं) —^d)

Ks B Da Dn D1 2 4-s महाबल (Da 'ल) (for 'रय') T1 G1 s 4 जघान भरतर्षभ — Ko 1 om (hapl) 47^e-49^b —^c) D1 चैव (for चैनं) —^d) S शीघ्रं (for क्षिप्रं) Ks s D2 M (except M4) पत्रिभिः, G4 पंचभिः (for सप्तभिः)

48 Ko 1 om 48 (cf v l 47) —^a) K1 D1.2 T2 हताश्वो, M2 'श्च —^b) K2 T2 M1 महाबली, M1 (sup lin) 2 s s महारथात् (for रथाद्वली) D2 खड्गमुद्यमवेगवान् —^c) K2 पादातिर, M4 पदातिम् —^d) K2 Da2 Dn D1.5 7 s G1 प्राधावत्, Da1 T1 Gs 4 M4 प्रधावत् (for प्राद्र') M1 प्रायाद्द्वै पार्षतं प्रति, M2 प्रायात्पार्षतं प्रति, M3 s प्रायात्पार्षतं प्रति (submetric)

49 Ko 1 om 49^{ab} (cf v l 47) —^a) K2 B2-4 Dn2 D4 7 s M1.2 4 तु (for त) —^b) Ś1 राजगृद्धी, Ks Ds 'गृद्धी, D1 'गृद्धी; T1 G 'गृध्नुर् T2 महारथ (for 'बल) —^d) K2 Da Dn1 (before corr) T1 M1 स्वय, Ds स्वन (for स्वकम्)

50 ^a) D1 दुर्योधन, T2 ततोपर (for ततो नृप) —^b) Ms पार्षत —^c) B2-4 Da Dn Ds-2 निजघ्ने, T2 M न्यपतत् (for न्यहनत्) D1 न्यहनत्तावकान्यो धान् —^d) K2 B D (except D2) S इवासुरान्

51 ^b) B1 D2 s 3 T2 महारथ, B2 Ds T1 'बल (for 'रयम्) D1 शरैः सनतपत्रिभिः, Ms 6 शरैः राजन्महारथ —^c) D1 छादयामास स तदा —^d) K2 यथा रवि (by transp), Ks D2 गिरिं यथा

52 ^b) Ś1 Ks Ds परतप —^c) D1 समरे (for

प्रेपयामास संकुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५२
 तैरर्घ्यमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
 नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ॥ ५३
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
 सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ५४
 शरैर्वहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।

शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ५५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
 स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५६
 भीमसेनोऽपि संकुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
 निजघान च संकुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संकुद्ध) —^a) B₂ 4 शायकान् K₅ D₂ 8 'वर्मण',
 Da Dn₁ D₆ T G कृतवर्मणि

53 ^a) K₅ अर्घ्यमानो, B Da Dn D₆ 7 8 हन्य
 मानो, M₁ अर्घ्यमानो (for अर्घ्यं) Dn₂ [s]पि रथ,
 D₁ [s]तिवल् (for ऽतिरथ) —^b) K₄ D₅ सत्वतः
 Ś₁ सात्वकोविद, Ko-2 स(Ko सा)त्वतोधिक, K₈
 D₈ सत्वकोविद, K₅ D₁ 2 सत्व, D₅ शास्त्र (for
 शस्त्र). D₆ हार्दिक्य सत्यविक्रम —^c) K₈ महाबाहो
 (for 'राज) —^d) M₄ भीमश्च D (except D₂) M₁ 2
 आर्छच्छितै (for चार्छं) T₁ G₄ भीम चार्छच्छितै
 शितै

54 ^a) K₅ बाहान् (for हत्वा) —^b) K₈ 5 B₁ 4
 D₂ महारथ (for 'वल) S भीमो भीमपराक्रम
 —^c) D₁ घातयामास, T₁ G₄ पोथं —^d) Ś₁ K₈
 B Da D₁ 2 (marg sec m.) 8 6-8 सध्वज (for ध्वज
 च) Ś₁ सपरिष्कृत, Da D₂ 8 6-8 सुपरिष्कृतं, D₁
 सपरिच्छद, D₆ सुपरिस्तुत

55 ^a) Da₁ Dn₂ D₆ चैवम्; D₂ 8 चैव (for
 चैनम्) —^b) K₂ साचिनोत्, K₅ साहिनी(51c), Da₁
 आचिनोत्, D₁ अच्छिनत्, D₂ सोभिनत्, D₈ सोचि
 नोत्, D₆-8 अचिनोत् —^c) D₁ स शरै क्षतसर्वांग,
 T₂ शकलीकृतसर्वांग, G₁ 8 M₂ कृतसर्वांग, G₂ कृत्य
 सर्वांग, M₄ कृतसर्वांग —^d) Ś₁ श्वाविद्वत्, Ko-8
 D₅ चाविद्व, K₄ स्वाविद्वत्, K₅ B D₂ 6 हताश्व,
 Da₁ lacuna, Da₂ श्वाविद्व, Dn₂ M₁ श्वाविद्वत्, D₁
 चाविष्यत्, D₁m G M₂ श्वाविद्वत् (M₂ विद्वत्), D₁
 स्वाविद्वत्, D₈ श्वाविष्यत्, T₂ श्वाविद्व (for श्वाविद्वत्
 as in Dn₁ D₂. 4) Co cites श्वाविद्वत् K₈ 5 D₂ 6

प्रत्यदृश्यत, Da₁ D₅ इव दृश्यत, D₈ सप्रकाशते,
 D₁m T₂ M₁ 2 शललैरिव, G शलली यथा (for सम
 दृश्यत) D₁ शल्लकीव विराजित, T₁ श्वाविद्वत्शललिको
 यथा, M₈-5 श्वाविद्वत्शललिकैरिव

56 ^a) K₈ स हताश्वस्, K₄ 5 B₂-4 D₂ हताश्वश्च,
 B₁ श्वात्स, Dn₂ D₁ 4 6-8 श्वाच्च (for श्वात्तु)
 K₁ 2 तथा, K₈-5 B₂-4 D₂ ततस् (for रथात्)
 —^b) K₂ D₅ वृषभस्य, T₁ G₄ M सौबलस्य; T₂
 वृषकस्य, G₁-8 सुबलस्य (for वृषकस्य) Cv as in
 text —^c) Ko 2 सालस्य, K₈ 5 Dn D₂ 8 शालस्य;
 B₂-4 Da D₁ 8 6-7 श्यालस्य (for स्यालस्य) —^d)
 M₂ पश्यता

57 ^a) G₁ [s]भिः (for स्पि) —^b) K₈ तस्य
 सैन्यम्, S गजानीकम् (for तव सैन्यम्) B₂-4 Da₂
 Dn D₁ 5 8 समाद्रवत् (for उपा) —^c) Ś₁ [अ]स्य
 सकुद्धो, Ko 2 सुसं; K₁ सम कुद्धो; Da₁ च
 संनद्धो; D₁ ततो घोधान्, S गजाश्चैव —^d) K₈
 वज्रपाणिर्

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
 parvan name, Ś₁ Ko 1 5 D₂ 6 mention only सप्तमे
 युद्धदिवसे, K₈ सप्तमेहनि, K₄ Da Dn₁ D₅ सप्त-
 मेहि, B₈ सप्तमेहि सप्तमे, M₄ सप्तमेहिके — Adhy-
 name K₄ D₆ शखचध, G₂ द्वद्वयुद्ध — Adhy-
 no (figures, words or both) K₅ 75, Da₂
 (sec m) 40, Dn₂ M₆ 80, D₆ T₁ G₁. 8. 4 77,
 T₂ M₈ 4 79, G₂ 70, M₁ 78 (as in text), M₂
 178 — Śloka no Dn₁ 52, Dn₂ D₅ 6 62

७९

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स संजय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं कंचिद्दृष्टं शंससि संजय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्दृष्टानभ्रान्त्रैव शंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे ह्यत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ३
संजय उवाच ।
यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेटन्ति तावकाः ।

79

1 D₂ (before corr) संजय उवाच —^a) K₀₋₃
D₁ ३ ७ बहूनि हि, K₄ बहूनि ह, B Da Dn D₄₋₆ ३
सु (D₅ स) बहूनि, S बहूनि सु (for बहूनीह) —^b)
Dn₂ D₁ ३ M₄ च, T₂ [ह]ह (for स). —^c) K₂
पाण्डुरा, Da₁ D₅ पाण्डवा, D₆ पाण्डुनां —^d) K₅ D₂
तव संजय, T₁ G M जल्पतस्त्वव (by transp), T₂
जल्पन तव

2 ^a) Ś₁ T₂ चैव, D₅ T₁ G₂ ४ चैक, G₁ ३ चैतन्
(for चैव) G₂ मामिकं K₄ ३ B D₂ ४-३ T G
M₁₋₃ किंचित्, M₄ कश्चित् —^b) Cd दृष्ट्या (for
दृष्ट) S संयुगे (for संजय) —^c) K₂ T₂ G₁ ३
दृष्ट्वा (for दृष्टान्) —^d) T₂ अभिज्ञांश्, G₁ नामज्ञाश्
(for अभिज्ञांश्) K₃ D₂ सप्रशंससि, D₂ (sup lin)
च प्रशं (for चैव शं) K₅ भग्नान्स्वान्प्रशंससि, D₁
अवभग्नान्हि शंससि

3 ^a) B₁ २ Da Dn₁ D₅ T₁ G हीयमानान्, D₅
जीव, T₂ यत् (for जीय) —^b) M₄ मामका
D₁ च गतौजस; D₅ विगतौजस, T₂ विगतौजस
—^c) K₀ २ T₂ वद मे, M₂ वदसे (for वदसे) D₁
transp वदसे and संयुगे D₅ चैव, S तात (for सूत)
—^d) G₁ दृष्टम्, G₂ दृष्टम् (for दिष्टम्) K₀ २ M₂
एतदसंशय, K₃₋₅ B₂ D₁₋₃ ६ M₄ एतन्न संशय,
B₁ ३ ४ Da Dn D₄ ५ ७ T₁ एव न संशय (for
एतदसंशयम्)

दर्शयानाः परं शक्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्ान्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविध्वनः ॥ ८

C ६ ३६६
B ६ ६३ ६
K. ६ ६३ ६

4 ^b) M₂ ५ यथा (for युद्धे) K₄ T₁ G₂ ४ [५]चेष्टत,
K₅ तिष्ठति (for चेटन्ति) —^c) K₁ दर्शयान, B
D (except D₁₋₃) S 'यत्' (for 'याना) —^d)
K₀₋₂ भरतर्षभ, K₄ B₁ ३ Da₂ Dn D₂ ५ ७ ८ T₁ G
पुरुषर्षभा, Da₁ 'पर्षभ', D₁ पुरुषोत्तम

5 ^a) K₅ गगया D₁ तु (for वै) —^b) Ś₁
K₀₋₃ ३ B₁ D₁ स्वादु मू (K₀ 'दुर्भू'स्वा, D₂ स्वादु
गत्वा (for स्वादुभूत) —^c) K₅ B₁ ३ ४ Da Dn₁
D₂ ५ महोदधेर्गुणा, Dn₂ D₄ महोदधिगुणाभ्याशास्त्र,
D₆ महोदधिगुणाभ्यासाल्, T₁ G₂ ४ महोदधिसमाभ्यासे,
G₁ ३ M 'समभ्यासे —^d) K₀ ३ लाघवत्वं (for लव
णत्वं) K₀ ३ ३ B₂ Da Dn D₄₋₆ नियच्छति; D₁ T₁
G हि गच्छति (for निग)

6 ^a) T₂ तु (for तत्) —^b) K₃ ६ D₂ Dn₁
परत्व, Da₁ महारमना —^d) B₁₋₃ D (except D₁
३ ६ ३) व्यर्थीभवति (for व्यर्थं भवति)

7 ^a) K₂ वटमानान्, D₁ घटमाना; D₂ त्वरसाणा,
S यत्मानान् (for घट) K₅ यथाशक्त्या —^b)
K₀₋₂ D₁ कुर्वाणा (for कुर्वाणान्) —^d) B₂₋₄ D
(except D₁₋₃) स्वान्योधान् (for कौरवान्) D₁ वक्तुम्,
D₂ कर्तुम् (for गन्तुम्) K₂ अर्हसे, K₃ D₂ हृच्छसि,
T₂ अर्हति (for अर्हसि)

8 ^a) D₁ तवापराध K₂ T₂ सुमहत् (for सुम
हान्) —^b) T₂ पुत्रस्य च (for सपुत्रस्य) —^c)
K₀ १ ३ ५ D₂ ६ M₃ पृथिव्यां K₂ पृच्छयो (sio),
Da₁ पक्षयो (for प्रक्षयो) —^d) D₆ यमदष्ट

आत्मदोपात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
 न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ॥ ९
 युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
 चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०
 पूर्वाह्ने तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
 तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
 आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
 इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।

तेषां प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२
 इरावांस्तु सुसंकुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
 विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ।
 तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १३
 युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदश्यत ।
 यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैपिणाम् ॥ १४
 इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १५

9 ^a) K₈ B₂₋₄ D (except D₁ s) आत्मदोप (for 'दोपात्) T₂ समुत्पन्न — ^b) D₄ (before corr) विभो (for नृप) D₁ न त्व शोचितुमर्हसि (= 6 24 27^d, 30^d) — ^c) D₁ M₂ च (for हि) K₁ २ क्षरति, K₈ रक्षति (for रक्षन्ति) — ^d) K₀ २ सर्वा र्थान्नापि, K₂ ४ सर्वार्था नापि, K₈ B₁ ४ सर्वार्थानपि; B₂ ३ सर्वार्थान्वापि, D₁ सर्वे चान्ये च, D₅ T G₁ ३ ४ M सर्वार्थेनापि, D₀ सर्वथात्रापि (for सर्वार्थान्नापि) S₁ जीवितं, K₀₋₂ जीवितान्, K₈ D_a D_{n1} D₅ जीवितु G₂ सर्वार्थेनोपजीवित

10 ^a) K₄ युद्धेभ्यः कृतिनां लोकान्, B₁ युद्धेन कृतिना लो, B₂₋₄ D_n D₅ ३ M₄ युद्धेन सु(B₂ स)कृता लो, D_{a1} युद्धेन सुकृत लो, D_{a2} D₃ M₂ ३ ६ युद्धेन सुकृतालो, D₁ १ T₂ M₁ युद्धेन सुकृताल्लो, T₁ G युद्धेन स्वाजिताल्लो — ^b) B₈ ४ D_{n2} D₄ १ ३ इच्छति, T₂ गच्छतो K₂ वसुधाधिप, D_{a1} धिप — ^c) K₁ चमू, D_{a1} चसु, D₁ चमूर, D₂ नून (for चमू) K₈ युध्यतो, B₁ D_{n2} D₈ ४ १ ३ युध्यति, G₃ भद्र ते (for युध्यन्ते) — ^d) B₈ युद्धपरायणा; D_{a1} स्वर्ग परायण

11 ^a) K₂ ६ D₂ ६ ० पूर्वाह्ने B₁ D₅ सुमहाराज, D_n D_{n1} सुमहात्राजन् (for तु महाराज) — ^b) B₁ महाक्षय, D_{a1} D₅ जनक्षय — ^c) K₈ D₂ ४ त त्वमे क्मना, B₈ तन्मयैकमना, D₁ तत्त्वमेकमना, D₈ तत्स मैकमना — ^d) D₁ देवासुरोपम

12 ^{ab}) D₈ अचलौ D₁ च (for तु) S₁ महासेनौ (for महेष्वासौ) B₁ S transp महेष्वासौ and महात्मानौ K D₂ ३ महासेनौ, D₁ महावीर्यौ (for महात्मानौ) B D (except D₁₋₃ ६) महाद्युती (for 'चलौ) — ^c) K₀ ऐरावतम्, D₈ (before corr) ऐरावतम्, S युधामन्युम् (T₂ 'न्युर) (for इरावन्तम्)

Ca otes इरावान् D₁ अभिप्राप्य, D₃ 'प्रेत्य (for 'प्रेक्ष्य) — ^d) K₁ समेयाता, D₂ समेयेतां (for समे यातां) D₈ मदोत्कटौ (for रणो) D₁ सुयुद्धौ च महोत्कटौ; S समीयतुररिदमौ — ^e) K₂ प्रवव्रते, D_{a1} D₅ T₂ प्रवर्तते (for 'वृत्ते) — ^f) K₈ ६ D₂ ३ सुमहल्ल (for तुमुल) K₀ २ S रोम (for लोम)

13 ^a) S युधामन्यु (for इरावास्तु) K₀₋₃ D₈ ततः कुद्धो, T₁ G₂ ४ सुसरब्धौ (G₂ 'ब्धो) (for सु सकुद्धो) D₁ इरावानपि सकुद्धौ — K₀₋₂ om (hapl) 13^b-15^a — ^c) S₁ याणैस् (for तूर्ण) — B₁ om (hapl) 13^d-18^c — ^d) S₁ तूर्ण (for शरै) — ^e) D₂ ४ ३ तावेत्, T₁ G₄ तावेक, T₂ G₁ ३ M₄ तौ चैन, G₂ तावेतौ (for तावेनं) K₈ ६ D₂ प्रति विध्येतां, D₀ प्रत्यविध्येता, T₂ प्रतिविध्येधा, G₂ M₂ प्रत्ययुध्येतां (for प्रत्यविध्येता) — ^f) D₂ समरोचित योधिनौ

14 K₀₋₂ B₄ om 14 (of v l 13) — ^a) B₂ D_{n2} D₄ ६ १ M₄ ततो, D_a D_{n1} D₅ M₁₋₃ ६ तदा, T₁ G यथा, T₂ रणे (for तथा) D₁ महाराज (for तथा राजन्) — ^b) B₂ D_a D_n D₄ ६ १ न स दृश्यते, B₈ D₀ न स दृश्यत, D₁ न च दृश्यते, D₈ न स युध्यते, T M नाप्यदृश्यत (for न व्यद) — ^c) D₈ पतता, T₂ शतता (for यतता) — ^d) K₈ 'कृतै पिण, D_{n1} (before corr) M₅ 'कृतैपिणौ; D₁ 'कृते पिणा

15 B₄ om 15 (cf v l 13), K₀₋₂ om 15^a — ^a) S युधामन्यु (T₂ G₂ 'न्यु) (for इरावास्तु) D_{a2} D₁ ३ ६ ३ S रणे (for ततो) — ^b) K₀ २ नुवि दस्य च सायकै, K₄ धनुस्त्रयस्य शायकै

मह्यभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
 चिच्छेद् समरे राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
 त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्व रथमास्थितः ।
 धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १७
 तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।
 शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १८
 ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
 दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ १९
 इरावास्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
 वचर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २०

तस्मिन्निपतिते भूमा गतसत्त्वेऽथ सारथौ ।
 रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २१
 तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
 पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २२
 सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
 वेगान्वहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २३
 हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
 रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २४
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
 यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २५

C 6 2864
B 6 23 26
K 6 23 26

16 B₁ om 16 (cf v l 13) —^a) Ś₁ om
 च Ko 2 सु, K₁ 4 स (for च) D₁ महाभ्या
 सारथिं चैव (by dittography) —^b) T₁ G transp
 केतु च and चिच्छेद

17 B₁ om 17 (cf v l 13) —^a) D₁ G₁ स्व,
 D. G₅ स (for [अ]य) K₄ रथ त्यक्त्वानुविन्दोय —^b)
 K₅ D₂ आश्रित, M₁ 2 3 (sup lin) आविशत् (for आ
 स्थित) —^c) K₈ 5 B D₂ परम, K₄ Da Dn D₄-8
 सुदृढ (for नवम) D₁ महासाधन धनुर्गृह्य, T₁ G₂ 4
 धनुर्गृह्य महात्मीम, T₂ 'गृह्य रथाश्चित्र, G₁ 8 'गृह्य तथा
 मीम, M₁ 3-5 'गृह्य रथाश्चित्र, M₂ 'गृह्य तथा चित्र
 —^d) K₈ Da₁ Dn D₅ 7 8 (before corr) T₁ G₂ 4
 M भारसाधनमुत्तम, G₁ damaged, G₃ 'सादक्षमुत्तम

18 B₁ om 18^{abc} (cf v l 13) —^a) K₈ D₂ 6
 रथे (for रणे) S (G₁ damaged) तावेकरथमारूढाव्
 —^b) K₈ 5 D (except D₂ 6) S (except M₄) वलिना
 (for रथिनां) —^d) D₅ ऐरावति, S युधामन्यौ (for
 इरावति)

19 ^a) D₁ तेन (for ताभ्या) —^b) Ko-2 5
 M₁-3 5 काचनभूषिता, K₄ Da Dn D₁ 8-5 7 8 कनक-
 भूषणा (for काञ्चनभूषणा) —^c) K₂ Dn₂ D₄ G₁-8
 दिवाकररथ, M₁ 8-5 युधामन्युरथ —^d) D₁ आहवे
 (for अम्बरम्)

20 ^a) K₈ 5 B D (except D₁) रणे (for तत))
 Da₁ क्रुद्धे, D₄ क्रुद्धौ S युधामन्युरसभ्रातो (T G₄
 'तौ) —^b) K₄ तु (for तौ) K₅ D₁ महाबलौ,
 D₂ महारणे (for 'रथौ) —^c) M (except M₄) शर
 वर्षाणि —^d) Ś₁ B₂ चाप्य पातयत्, K₁ चाप्यपातयम्

(sic), K₅ B₃ 4 D (except D₂ 6) चाभ्यपातयत्; T₁
 G च न्यपातयत्, M₄ च घ्यपातयत्

21 ^a) D₃ तस्मिन्निपतिते B Da Dn D₄ 5 7 8
 राजन् (for भूमौ) —^b) Ś₁ D₁ च, K₄ 5 B₁ 8 4
 D₂ S तु (for Sथ) —^c) T₁ G₂ 4 तत, G₁ 8
 रथ (for रथ) G₁ 8 रथात्, G₂ रथ (for दिश)
 D₁ रथ समुद्रातहयास् —^d) Ko 2 तथा (for तत)
 B₁ समुद्रात इतस्तत्, D₁ तत्र तत्रैव वज्रसु, S तुर
 (T₁ G₁ 2 4 'र) गैरनिवारितै

22 ^a) D₁ T₂ तु, M₂ हि (for स) B₂ पतित्वा
 (for स जित्वा) S महेष्वासौ (for महाराज) D₂
 तौ स राजन्विजित्वा तु —^b) K₅ नागराजसुतस्तत्, B₈
 नागसेनसुतात्मज, S यज (T₂ G₁ 8 वज्र) सेनसुत प्रभु,
 Cap नागराजस्नुपासुत, Ca as in text —^c) D₁
 transp पौरुष and ख्यापयन् K₈ क्षपयस्, D₈ G₈
 ख्यापयत्, D₅ ख्यापयस् (for ख्याप) —^d) M₂
 व्यधमस्तव

23 ^a) K₄ तैर् (for सा) —^b) K₅ धार्तराष्ट्रा,
 B₂ 'राष्ट्रा, Da₁ धार्तराष्ट्री, D₅ धार्तराष्ट्र, G₂ धार्तराष्ट्र
 Da₁ D₅ महाचमू —^c) D₁ वेग च विविध चक्रे, S
 वेग बहुविध चक्रे, Cv as in text —^d) K₂ D₈
 मानवा, K₅ मानव, S मानुष

24 ^a) K₂ हैडिम्बो, K₈ 5 Da₂ D₁ 2 5-8 हैडिम्बो
 S राक्षस क्रुद्ध (for राक्षसेन्द्रस्तु) S₁ Ko 2 च (for
 तु) —^b) Ś₁ अयाद्रवत्, D₁ उपाद्रवत् (for समा)
 S प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् —^d) Ś₁ ध्वजेन स, K₈ D₂
 सुध्वजेन D₅ महाबल, T₁ G महारथ

25 ^a) D₂ 8 प्राग्ज्योतिषो, M₂ प्राग्ज्योतिष S राजन्
 (for राजा) —^b) B₄ D₆ नागराज, D₁ गजराज

C 6 3465
B 6 83 27
K 6 83 27

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हृडिम्बभगदत्तयोः ॥ २६
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ २७
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाम्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २८
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ २९
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।

आसीन्निष्ठानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ३०
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाभ्युदः ॥ ३१
निहत्य ताञ्शरात्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३२
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३३
तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोभरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ३४

— °) Ks तथा (for यथा) Gs वज्ररथ (for °धर)
Ms राजन् (for पूर्व)

26 T₂ reads 26 after 33^{ab}, G₂ after 35 B₁
G₁ s om 26^{ab} G₁ s read 26^{cd} after 34^{ab} — °)
Da₁ विशेषान् Ko नैव (for न स्म) K₂ विशेष
नैव विदुर् (submetric), D₁ S विशेषं तत्र न विदुर्
(T₂ विविदुर्) — °) Ks Da Ds-s हृडिम्बभगदत्तयोः,
D₁ भगदत्तहृडिम्बयो

27 °) Da₁ सुरतप (for सुरपति). Ś₁ Ko-2 4
M₂ क्रुद्धस् (fro शक्रस्) — °) Da Dn₁ Ds तापयामास
(for त्रासया) B₁ om (hapl) from दानवान् up
to यामास in 27^d — °) T₁ G₁ s 4 M तथा स, T₂
तत्तथा, G₂ यथा स (for तथैव), K₂ 4 B₂-4 D
(except D₂ s) राजा (for राजंस्) — °) K₁ 2, 4 s
D (except D₁) द्रावयामास (for त्रास).

28 °) Ś₁ Da Dn Ds विद्राव्य (Ds °व)मानास्ते,
Ks च्यद्राव्यमाणास्ते, M₂ वित्रास्यमानास्ते — °) Ds
M₂ आतर (for त्रातारं) Ś₁ K₁ नाध्यगच्छत, Ko s s
Ds नाध्यगच्छत, K₂ नाध्यविदत, K₂ D₂ s नाभ्यगच्छत
(Ds °त), B₁ s 4 नाभ्यविदत, B₂ वाभ्यविदत,
Dn₁ नाभ्यविदति, Dn₂ नाभ्यविदत, T₁ G₂ नाभि
विदति, T₂ नाभ्यविदते, G₂ नाभिर्विदत — °) D₁
निरयस्था यथा नरा

29 Ds M₁ om (hapl) 29^a-30^b, B₁ Ms om
(hapl) 29^{ab} — °) K₂ भैमसेनि, K₂ भीमसेन
K₂ s च (for तु) K₄ Da₂ Dn₁ भैमसेनिरथस्तूर्ण
(K₄ °थं तूर्णं), T₂ भैमसेनिरथस्थस्तु — °) K₂ s
Ds T G M₂ तत्र पश्याम (for तत्रापश्याम) — °)

K₂ महारथ

30 Ds M₁ om 30^{ab} (cf v 1 29) — °) Ko-2
D₁ 2 च (for तु) S विनिवृत्तेषु पाण्डूना — °) Ko 1
पुरा (for पुन) Ds सैन्य तु — After 30^{ab}, D₁
ins

324* नैष्टिकीं बुद्धिमास्थाय स्वर्गाय भरतोत्तमा ।

— °) Ds विनाशको, T₂ नादो महान्, Cv निस्वा
नको, Co d निष्ठानको (as in text) — °) Ko s
सैन्यस्य (for सैन्येषु)

31 °) Ds M₁-3 s तदा (for ततो) — °) Ś₁
Ko-2 4 महाहवे (for °रणे) — °) K₄ शनैः; Da₁
शब्दे (for शरैः) — °) Ds मेघैर् (marg sec m
पानीयै, perhaps a gloss) (for मेरु)

32 °) Ko 1, 4 निपात्य ताञ्, K₂ निपातातां (sio),
D₂ निहन्य ताञ् K₂ s D₂ घोरान्, Da Dn₁ Ds s
S राजन् (for राजा) D₁ निहत्य ताञ्शरात्रातान् — °)
K₂ Da Ds राक्षसश्च (for °सस्य) — °) Da Dn₁ Ds
हंतु (for तूर्णं) — °) K₂ सर्वमर्मस्व, S मृग
मर्मस्व

33 After 33^{ab}, T₂ reads 26, om 33^c-35^d
— °) G₁-3 छिद्यमान (for भिद्य)

34 T₂ om 34 (of v 1 33) — °) Ś₁ Ko-2 4
Dn₂ D₁ तत् (for तस्य) M₁-3 s प्राग्ज्योतिषस्तत्
क्रुद्धस् — °) K₂ B₁ s 4 D₂ च, B₂ Da Dn₁
D₁ s s वै (for स) — After 34^{ab}, G₁ s read
26^{cd}, om 34^c-35^d. — °) D₁ G₂ तांश्चिच्छेद स
राक्षस.

स तांश्चिन्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
 भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३५
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत ।
 तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ३६
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्नाक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३७
 तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
 त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३८
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।

यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिदैत्यसत्तमः ॥ ३९
 तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
 अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ४०
 पाण्डवी समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
 यथा वनगजो राजन्मृद्रंश्वरति पद्मिनीम् ॥ ४१
 मद्रेश्वरस्तु समरे यमाम्यां सह संगतः ।
 स्वस्त्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४२
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य संगतम् ।
 अवारयच्छरौघेण मेघो यद्गद्दिवाकरम् ॥ ४३

C 6 3682
B 6 83 44
K 6 83 44

35 T₂ G₁ s om 35 (cf v 1 33, 34) —^a)
 D₂ भित्त्वा (for ऋत्वा) Ś₁ सतामताञ्जितान्महाबाहु-
 (sic), Ko 2 तांश्चिन्वा स महाबाहुस् —^c) M₁ s
 भगदत्तस्य (for 'त्त च) D₃ प्र, G₂ M₄ तु (for
 च) —^d) Ko-2 चक्रमनिर्भ, D₂ कङ्कपत्रिणा
 — After 35, G₂ reads 26

36 ^a) K₄ प्राग्ज्योतिषा, D₂ s प्राग्ज्योतिषो K₃ s
 B D (except D₁) T₁ G राजा (for राजन्) —^b)
 = 6 24 10^b —^c) B₂₋₁ Dn₂ D₃ s 7 s S राजन्,
 D₁ Dn₁ D₁ s हत्वा (for मख्ये) —^d) Ś₁ Ko 2 s
 M₄ प्रेपयामास (for पात) Ko-2 नृत्यवे, K₄
 नृत्यवे; B₂ s शायकैः, B₃ मयुने (for मायकैः)

37 ^a) K₂ s स हताश्व, T₁ G हताश्वे स (by
 transp), M हताश्वे तु —^c) D₁ यत्नेन (for
 वेगेन) —^d) Ś₁ प्राग्ज्योतिषभय प्रति, Ko-2 'नृप
 प्रति, K₃₋₁ B₁ Da Dn₁ D₁ s (before corr) s
 T₁ G₁ 2 s 'रथ प्रति, D₂ s प्राग्ज्योतिषरथ प्रति, G₈
 रक्षमंत्ररथ प्रति

38 ^a) K₂ Da₁ तामापतती, G₂ तामापतत M
 (except M₄) समरे (for महसा) —^b) K₁ हेमदण्ड
 K₁ B₂ s सुवेगिनी, B₁ 2 Dn₂ D₃ s प्रवेगिता Da₁
 हेमदण्डस्तु वेगिता, D₁ हिदनेनाशु वेगिता —^c) K₂ s
 D₂ G द्विधा, T₂ त्रेधा (for त्रिधा) G₃ समरे (for
 नृपति) —^d) Ś₁ K (except K₂ s) Dn₂ Dn₁ D₄ s
 त्वकीर्यत, D₁ त्वशीर्यत, T₁ G₂ s विकीर्यत, T₂
 व्यकीर्यत, G₁ s [अ]वतीर्यत, M (except M₄) च्यदी
 र्यत Cc cites अकीर्यत Ś₁ मेदिनी, K₁ 2 D₁
 श्रुतले, B₂ वै सुवि (for मेदिनीम्)

39 ^a) Ś₁ K₁ विनिहितां —^b) K₁₋₃ s हैदवि,
 Da D₁ 1-1 हैदव, D₂ हैदव्य, M₄ हैदिव K₄

रणात् (for भयात्) —^c) Dn₂ यथेद्रेण Da Dn
 D₃ s 7 s रणे, D₁ s T₂ G₁₋₃ M भयात् (for रणात्)
 K₄ D₁ तूर्णं (for पूर्वं). K₃ s D₂ रणाद्यया वज्रधरान्
 (K₅ 'धरो) — K₂ om 39^d-41^a —^d) K₄
 दानवोत्तम, G₃ दैत्यसमत (for दैत्यसत्तम) K₅ D₂
 पूर्वं नमुचिदानव

40 K₂ om 40 (cf v 1 39) —^a) D₂ विनि-
 र्जित्य, M विजित्य तु (for त विजित्य) D (except
 D₁ s s) S शत्रु (for शूर) —^b) K₃ Da₁ विक्रात;
 K₄ B₂ T₂ विरयात्, T₁ G विख्यात् (G₂ 'त)
 —^c) Da₁ D₂ अजित्य, D₂ s (by corr) अजय, T₁
 G अजय्य (G₁ s 'र्य'), M₄ अजेय Da₁ समर
 K₃ 4 B₁ s 4 D₆ शीरं, K₅ D₂ शूर (for राजन्)
 —^d) Ś₁ Ko 1 वा (for च)

41 K₂ om 41^a (of v 1 39) —^a) Da₁ पाण्डव
 K₄ राजन् (for सेना) —^b) Ko Da₁ D₂ s G₂ s स
 ममर्द, K₂ ममर्द (submetric), D₁ स ममय D₁
 [अ]थ (for स) T₁ G₄ सकुञ्जरा D₆ समर्दयत स
 कुञ्जर —^c) K₅ वन गजो, D₁ वनगतो, D₃ 'गजा
 G₂ राजा (for राजन्) —^d) K₅ D₂ गृह्यत्, T₂
 मत्त (for मृदयत्) K₂ Da₁ पद्मिनी, D₃ मेदिनी

42 ^a) K₄ D (except D₁₋₃ s) मद्रेश्वरश्च, T₂
 'रस्य — D₆ om 42^{bcd} —^b) K₃ D₂ समसज्जत,
 D₃ सह सज्जत (for सह संगत) —^c) Ko 1 स्वस्त्रीयौ;
 K₂ स्वश्रेयौ, Da₁ स्वस्त्रीयौ, M₂ स्वस्त्रियौ K₅ छं-
 याचक्रे —^d) S सायकैः (for शरौघैः)

43 ^a) K₄ माद्रेश्वरापि, K₅ Da Dn₁ D₆ सहदेव
 श्र (K₅ 'स्य) —^b) K₃ B Dn₂ D₃ s 6-8 इश्य
 K₅ D₂ S प्रेक्ष्य, D₁ स ह (for वीक्ष्य) K₄ s D₂

छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४४
 ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
 अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ४५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवपुल्य महारथः ।
 आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ४६
 एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
 मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ४७

T₂ सयुगे (for सगतम्) — °) D₁ G₈ अवाकिरच्,
 G₁ अवारयन् ङि Ko-2 D₈ छरौघेन — ङि om
 (hapl) 43^a-44^a — ^a) D₂ मेघा इव (for मेघो
 यद्ग्व्)

44 ङि om 44^a (of v 1 43) — ^a) D₈ S स
 (T₁ G₄ स) छाद्यमानस्तु शरै — ^b) T₂ G₁ s M हृष्ट
 रूपधरोभवत् (M₂ रोग्रवीत्) — °) K₈ D₂ चान्या,
 D₁ s s S चास्य (for चापि) — ^a) D₁ माद्रिकारणात्,
 M (except M₄) भ्रातृ ङि अतुलामर्षकर्षणात्

45 ^a) G₁-8 प्रसह्य (for प्रहस्य) — ^b) K₈ s B₄
 D₈ महात्मनः, D₈ महारथ D₂ (before corr) सहदेव
 महात्मनः — After 45^{ab}, S ins

325* ध्वज चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ।
 अथैन लिङ्गधन्वान छादयन्निव भारत ।
 निजघान रणे तं तु सूत चास्य न्यपातयत् ।

[(L 2) T₁ G₂ 4 छादयामास, T₂ मानयन्निव (for
 छादयन्निव)]

— After 325* G₂ repeats 45^{ab} — °) ङि अश्वान्वा,
 K₈ s Da Dn₁ D₂ s s T₂ M अश्वान्वा, T₁ G हयाश्च
 G₂ समरे (for चतुरो) — ^a) K₄ B₄ शायकोत्तमै
 — °) B₁ D (except D₁ 2) S मद्रेशो (T₂ माद्रेशो)
 (for समरे)

46 ङि Ko-2 om 46^{ab} — ^a) K₈ हताश्वात्तु
 (for श्वान्तु) K₈-s D₁-3 राजन् (for तूर्णम्) — ^b)
 Da₁ महारथा, D₈ रथ — ^a) T₁ G नराधिप
 (G₁ s 'प) (for यशस्विन)

47 ^a) T₂ एकयानौ (for एकस्थौ तु) D₁ तौ
 (for तु) D₈ रथे वीरौ; T₁ G तत क्रुद्धौ, T₂ M

स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
 स्वस्तीयाभ्यां नरव्याघ्रौ नाकम्पत यथाचलः ।
 प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ४८
 सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
 मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ४९
 स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
 मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५०
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
 निपसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५१

तत शूरौ (for रणे शूरौ) — ^b) S दृढविक्षिकार्मुकौ
 — °) G₂ रथात् K₈ s B₁ s 4 D₁-3 S तूर्ण (for
 क्रुद्धौ) — ^a) D₈ पातया (for छादया) S रथा
 (T₂ पात्) (for क्षणात्)

48 ^a) Ko-2 D₈ S (except G₁) स (for स)
 K₈ s D₂ नृपति, Da₂ D₈ समरे (for बहुभि)
 — °) Ko 2 स्वस्ते, D₈ G₂ M₈ स्वस्ति (for स्वस्ती)
 K₂ s M₄ व्याघ्रौ, D₁ व्याघ्र — ^a) D₁ s T₂ महा
 बल (for यथाचल) — ^r) ङि K₄ B₂-4 D₈ s शस्त्र
 (for शर) K₂ जगाम (for जघान) B₂ s स (for
 ह) — For 48^r, S subst

326* पृषत्कानां सहस्राणि प्रहसन्निव तावपि ।
 सृजद्गुरोघ समरे मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ।

[(L 1) T₁ G₄ M₈ पृषत्कानां, G₁-8 M₈ प्रपद्कानां
 T₂ स हसन्निव — (L 2) T₁ G₁ 4 M₁ s यथाचलौ
 M₄ मेघा वृष्ट्या यथाचल]

49 ^b) K₄ B D₈ उद्गृह्य, K₈ Da₂ D₂ s चृत्य,
 Da₁ Dn₁ हृत्य, S (except M₄) विक्षिप्य (for चाम्य)
 M₄ वेगवान् (for वीर्यवान्) — K₈ om (hapl)
 49^a-50^b — °) ङि Ko-2 4 D₁ अभिद्रुस्य (for प्रेक्ष्य)
 — ^a) T₂ सयुगे (for भारत)

50 K₈ om 50^{ab} (of v 1 49) — ^b) B D₁ s
 S गरुडानिल, Da D₈ मरुत्वानिव (for गरुत्मानिव)
 K₄ पन्वग (sio) (for वेगवान्) — ^a) Da₂
 निष्पपात

51 ^b) Ko रथोपस्थो — °) Da Dn₁ D₈ रथो
 पस्थे (for महाराज) — ^a) K₂ कश्मल, D₈ कश्मल
 (for कश्मल)

तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
 अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ॥ ५२
 दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराञ्छुखम् ।
 सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५३

निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
 दध्मतुर्भृदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ५४
 अभिदुद्रुवतुर्हृद्यौ तव सैन्यं विशां पते ।
 यथा दैत्यचमूं राजभिन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
 श्रुतायुपमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १
 अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुपमरिंदमम् ।

विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वाभिः ॥ २
 स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
 शरान्सप्त महेश्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।

C 6 3599
B 6 84 4
K 6 84 4

52 ^a) T₂ तदसंज्ञं (for त विसंज्ञं) — ^b) K₂ सूत, G₂ सूत (for सूत) Da₁ सप्रक्ष (sic), D₁ सपदि (for सप्रेक्ष्य) — ^c) S₁ रथेनायो, K₁ 'नाजौ (for 'नाजौ) — ^d) K₃ T₁ G₁₋₃ M₄ अपि पीडित, D₁ ४ ६-३ T₂ अतिपी, D₃ अनुपीडित, M₁ ३ अपि पीडित, M₂ अभिपीडित

53 ^b) Da₁ Dn₂ धार्तराष्ट्रं T₁ G₄ पराञ्छुखा, G₂ 'ख — ^c) B₁ सुमनसो — ^d) K₂ D₃ T₂ चिन्तयन्, D₃ [अ]चिन्तयत्

54 ^a) D₅ मानुप (for मातुल) T G₁ M सखे, G₂ ३ मध्ये (for संख्ये) — ^b) K₃ B₂ महाबला — ^c) D₁ जग्मतुर् (for दध्मतुर्) Da₁ शङ्खै, D₁ सख्ये, T₁ G₄ शङ्ख (for शङ्खौ) — ^d) Ko 1 B₁ ३ Da₃ Dn₁ D₂ ३ ३ ३ S च नेदतु, K₂ च नदतु, Da₁ च नेदतु (for विनेदतु)

55 ^a) S₁ अभिदुद्रुवतुर्; Ko २ 'दुद्रा B₁ Da Dn₁ D₅ T₂ M हृद्यौ (B₁ कृष्णौ) चाद्रवता क्षिप्र, B₂ ३ हृद्यौ (B₃ अद्यौ) चाद्रवता सख्ये, B₄ Dn₂ D₃ ६-३ अभ्यद्रवेता संहृद्यौ, D₃ हृद्यौ प्राद्रवतां सख्ये, T₁ G हृद्यौ चा (G₁₋₃ च) द्रवता सैन्य — ^b) T₁ G क्षिप्र तव (for तव सैन्य) — ^c) K₆ राजा (for राजन्) — ^d) K₅ इन्द्रावेंद्रौ S₁ K₄ [अ]परौ (for [अ]मरौ) T₁ G M इन्द्रोपेन्द्रावरिंदमौ, T₂ इन्द्रो वज्रधरो यथा

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ko-2 mention only सप्तमयुद्धदिवसे, K₄ सप्तमेहि, D₆ सप्तमे दिवसे, M₄ सप्तमेहिके — Adhy name K₄ D₆ G₂ M₁ ३ द्वद्रयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) K₅ 76, Da₂ (sec m) 41, Dn₂ M₅ 81, D₆ T₁ G 78, T₂ M₅ 4 80, M₁ 2 79 (as in text) — Sloka no Dn₁ 17, Dn₂ D₅ 57

80

1 M₅ om the ref — ^a) M₂ ३ राजन् (for राजा) — ^b) T₁ G₄ transp मध्य and प्राप्ते K₃ मध्ये — ^c) G₂ अभिप्रेत्य — ^d) K₈₋₅ B₈ 4 D₂ प्रेषयामास, D₆ नोदयां (for चोदयां)

2 ^a) B₂ ३ सोभ्यधावत्; B₄ अभ्यद्रवत् (for अभ्य धावत्) S ततस्तु स्वरितो राजन् (T₂ राजा) — ^b) K₆ D₁ ३ अरिंदम, Da₁ D₅ 'दम — ^c) S निजघ्ने (for विनिघ्नन्) B₄ शायकैस्, Dn₂ D₄ सायकास् (for सायकैस्)

3 ^a) K₅ संनिवार्य (hypermetric), D₂ निवार्य (for संवार्य) D₃ शरान्, S ततो (for रणे) B D (except D₂ ३ ३) S राजन् (for राजा) — ^b) B₁ 4 Da₂ Dn D₄ 7 ३ रोपितो, Da₁ D₆ तोपितो (for

अस्रनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्वस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विच्यधे ॥ ५
अथापरेण भङ्गेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथाचूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८

कुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविच्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रीलोकानद्य संकुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ १२
ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।

प्रेपितान् Ko-2 पाण्डु° (for धर्म°) — °) M2
शतान् (for शरान्) T1 G2 4 शरानाशीविषसमान्
— °) K5 D2 कौतियस्य Ko समर्दयत्, K8 4 B2-4
Dn Dn2 D8-7 समापयत्

4 °) K8 5 D2 transp ते and तस्य — °) K2
ययु° (for पयु°) — °) Ś1 विचिन्वत्, K5 D2
°न्वति

5 T2 M (except M2) om (hapl) 5^{ab} — °)
Ś1 च (for तु) K8-5 B1 8 4 D1 2 6 कुद्धो (for
विद्वस्) — °) K8-5 B1 8 4 D8 विद्वस्तेन, D1 राज्ञा
तेन (by transp), D2 विद्वदेहो — °) Ś1 T G
M1 4 विच्यधे, K8 5 B1 D1 2. 6 [अ]विद्यत (for वि
न्यधे)

6 °) D1 अस्य (for तस्य) D5 महात्मना. B3
केतु भूमौ न्यपातयत् — Dn2 om 6^{cd} — °) M
(except M4) transp तूर्णं and भूमौ K2 पार्थो, T1
G2 4 एव, M4 राज्ञो (for पार्थो) Ś1 K5 [s]न्यपा
तयत्, K4 द्यपात°, D1 ह्यपात° (for न्यपात°) T2
भूर्मा निष्कृष्य पातयत् (for °)

7 °) M2 8 5 च (for तु) T2 श्रुतायु° सत्यविक्रम°
— °) K8 पाडवैर् Dn Dn D4 5 7 S निश्चितै° (for
विशिखैस्) T G वाणै° (for तीक्ष्णै°) — °) T1 G2
विच्यध

8 °) Ko तत, K2 तेषि, D8 कुद्धात्, T1 G2 4
M4 फोपात्, G1 8 क्षोभात् (for क्रोधात्) D1 तत
प्रज्वलितो भूत्वा — °) K8 4 D (except D8 7) S
धर्मराजो (for °पुत्रो) — °) D3 भूताना M (except
M4) युगान्ते सर्वभूतानि — °) K2 8 B Dn Dn1

D2 5 8 धक्ष (Da1 °क्षा)ञ्चिव D1 8 दिधक्षञ्चिव (D8
°क्षुरिव) पावक

9 °) Ś1 त (for तु) — °) K1 °राक्षस°, K8
°मानवा, K5 D1 2 S °दानवा — °) K5 प्रविच्यधे,
D8 प्रविच्यधुर् (for °न्यधुर्) — °) K8-5 D1-8 M
(except M4) चाभवज्, Da1 चाभूज् (submetric)
(for चाप्यभूज्)

10 D1 om 10^{ab} — °) K4 5 D2 एव, M8 5
चापि (for चैव) — °) G2 मनोगत° — °) K2
त्रीलोकान्; Da1 D1. 5 T1 M3 4 त्रिलोकान्, D1 अपि
(for अद्य) — °) Da1 D2 धक्षतीति (for धक्ष्य-
तीति)

11 °) T1 G महर्षयश्च, M4 ऋषयश्च हि (for ऋष-
यश्चैव) K8 5 D2 ऋषयो ब्राह्मणाश्चैव — °) S1 Ko-2
D8 भृशमत्यर्थं, T1 कृपयात्यर्थं (for नृप शान्त्यर्थं) D8
शास्यर्थं — °) Ko-2 क्रोधिते (for क्रोधिते) M4
नृपतौ (for पाण्डवे) Ś1 K8 T1 G4 तथा (for
तदा)

12 °) K5 D1 स तु, S तत (for स च). — °)
S1 D1. 5 6 T2 सृक्किणी, K8 D2 सृक्किणी, K5 सृक्किणी;
B1 m सृक्किणी, D8 G2 M1-8 5 Co सृक्किणी, M4 सृक्किणी
S1 लेलिहन्मुहुः; K8-5 Da2 Dn D1 4-8 T2 परिसलि-
हन्, Da1 °सलिहन्, D2 अथ सलिहन् Ko-2 लेलिह-
न्सृक्कि (K1 °क्कि)णी मुहुः — K5 om from 12^{cd} up
to 6 81 14^{cd} — °) K8 दधारात्मवपुर्घोरं, D2 बला
दात्मवपुर्घोरं — °) D1 S युगातामिसमप्रभ, D8 °दित्य-
सभव

13 K5 om 13 (cf v 1 12) — °) K8 B1

निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
 स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायज्ञाः ।
 श्रुतायुषः प्रविच्छेद मुष्टिदेशे महद्बलुः ॥ १४
 अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 निर्विभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
 सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः ।
 निजवान शरैः क्षिप्रं स्रुतं च सुमहाबलः ॥ १६
 हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राजस्तु पौरुषम् ।
 विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
 तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।

दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
 एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
 चेकितानस्तु वाष्पेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
 संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
 चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
 अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिप ।
 सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
 हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्थिसारथी ॥ २२

C 6 3710
B 6 84 23
K 6 84 23

सैन्यानि सर्वाणि (by transp.) D₁ तत् सा विज्यये
 सेना —^b) Ś₁ Ko-2 D₁ तावकाना —^c) D₁ G₂
 निराशा ह्यभवत् (D₁ 'वत्' च, T₂ निराशान्यवशात्तत्र

14 K₅ om 14 (cf v 1 12) —^a) K₈ सत्त्वं
 (for स तु) M (except M₄) क्रोध (for कोप)
 —^b) K₂ शनिवार्य, D₁ सनियम्य, D₂ सनिवार्य Ś₁
 महायज्ञा, B Da Dn D₁ s 7 s विज्ञा पते, T₁ G
 महावपा (for 'यज्ञा') —^d) K₃ D₂ मध्य (for
 मुष्टि) K₃ s B₁-s महाधनु

15 K₅ om 15 (cf. v 1 12) —^a) D₁ तथैव
 (for अथैनं) D₂ छिन्नधन्वाना —^c) K₁ निर्विभेद
 D₁ M₁ महाराज; T G M₂-s तदा राजा (T₂ M₂
 राजन्) (for रणे राजा)

16 K₅ om. 16 (cf. v 1 12) —^a) T सचरश्
 (for सत्वर) D₂ वाहान् (for राजस्) D₁ स सत्वर
 रणे राजा, —^b) D₂ तस्य राजन्, D₃ T₁ G M वाहास्तस्य
 (by transp), T₂ अश्वास्तस्य B₂ महाबल, D₂
 महायज्ञा (for 'रत्न') —^c) K₂-4 D₁ G₃ तीक्ष्णै
 (for क्षिप्र) —^d) Ś₁ Ko s s G₂ स महाबल, K₄
 सुमहात्मन (for 'बल'), Da Dn₁ D₃ क्षिप्रहस्तो (Da₁
 'स्ता' महाबल, D₃ G₁ s सुत चास्य (D₃ चैव)
 महाबल, T₂ समुत च महाबल

17 K₅ om 17 (cf v 1 12) —^a) D₁ स
 हताश्व (for हताश्व तु) —^b) K₃ B Da₁ Dn D₃ s
 s-3 T₁ G M₁-s s राजश्च, Da₃ D₃ s M₃ राजस्य,
 T₂ राज् स (for राजस्तु) S विक्रम (for पौरुषम्)
 D₁ दृष्ट्वा तस्य पराक्रम —^c) B₂ s अभिदुद्राव, D₁
 विदुद्रुवे च, T₂ स प्रदुद्राव (for विप्र) —^d) B

Da Dn D₁ s s S समरात् (for समरे) T₁ G तत्
 (for तदा)

18 K₅ om 18 (cf v 1 12) —^a) Da₂
 महाभासे —^c) T₂ 'वध' (for 'बल') D₁ श्रेष्ठ (for
 राजन्) —^d) D₁ राजन् (for सर्वम्) K₁ पराङ्मुखा
 (sic)

19 K₅ om 19 (cf v 1 12) —^a) D₁ एव
 (for एतत्) D₂ श्रुत्वा (for कृत्वा) K₁ s महा
 राजो S एव जित्वा रणे राजन् —^b) Ś₁ Da₂ Dn₂
 D₁ s-3 7 s M₃ धर्मराजो (for 'पुत्रो) —^c) S यथा
 (T₂ नर-) व्याघ्रस्य (for यथा कालस्य) —^d) K₃ D₂
 S तत् (M₂ यत्) (for ह)

20 K₅ om. 20 (cf. v 1 12) —^a) Ko s B₂-1
 Da₂ Dn D₁ s 4 7 s चेकितानश्च, Da₁ D₃ 'तानस्य
 (for 'तानस्तु) —^c) K₂ s D₂ s s s प्रेक्षयतां, D₁
 पश्यता — Ko lacuna for 20^d, K₁ om 20^d
 —^d) K₄ B₁ शायकै, D₃ चादवे (for सायकै)

21 K₅ om. 21 (cf v 1 12) —^a) D₃ T₂ M
 तत्स, D₃ शरैस् (for शरांस्) D₃ तास्तान्; T₂ त
 तु (for तास्तु) —^c) D₁ S यत्तो (T₂ युक्तो) (for
 यत्तं) —^d) M (except M₃) विन्वाध नृप पत्रिभि

22 K₅ G₂ om 22 (for K₅, cf v 1 12)
 —^b) Ś₁ Ko-2 भारत, Da₁ मारिप —^c) T₂
 चापि (for चास्य) B₂ s Da Dn₁ D₃ s भल्लेन (for
 समरे) —^d) B₂ s रथोपत्यादपातयत् — G₃ om
 (hapl) 22^d-23^f —^e) K₃ D₂ s अश्वाश् (for
 हयांश्) D₁ हयाश्चाप्यवधीद्राजन् —^f) K₃ s B Dn₂

C 6 3718
D 6 84 23
K 6 84 23

सोऽवपुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
 स तथा वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
 गौतमस्य हयान्दत्त्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २३
 भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
 ते शराः सात्वतं भिन्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ २४
 चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
 गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुन्दरः ॥ २५
 तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
 शरैरनेकसाहसैर्वारयामास गौतमः ॥ २६

D₂ 4 6-8 उभौ तौ, D₁ उभौ वै, T₁ M₂ ततोभौ, T₂ G₁ 4 M₁ 8-5 तयोभौ (for उभौ च) K₁ प्राटिसारथी, T₂ प्राटिसारथिं, G₁ M₁-4 प्राटिसारथी (M₈ 'थि'), M₅ प्राटिसारथिं

23 K₅ G₈ om 23 (of v 1 12, 22) —^a) Ko-2 सोपपुत्य, B₁ D₂ स विपुत्य; T₁ G₁ 2 4 अवपुत्य (for सोऽवपुत्य) —^b) K₁ सत्वत, B₂ भारत (for सात्वत) —^c) Ko-2 तथा (for तथा) D_a D_{n1} D₅ रिपु* (for वीर*) —^d) G₂ स तथा (for गदया) S (G₈ om) रथिना (for गदिना) T₂ वर — D₂ om 23^a-24^a —^e) B₂ महान् (for हयान्) —^f) T₂ स, M (except M₄) वै (for च) K₂ B₄ D_a D_n D₁ 4-6 8 [अ]न्यपातयत्; K₈ B₂ 8 D₇ [अ]भ्यपां (for न्यपां)

24 K₅ D₂ om 24 (of v 1 12, 23) —^a) Ko-2 भूमिष्ठो, K₈ D_{a2} D₈ T₂ G₂ M भूमिस्थो S तत्र (for तस्य) —^b) Ś₁ चिच्छेद (for चिक्षेप) D₈ om (hapl) from षोडश up to चिक्षेप in 25^b D₈ षोडश —^c) B₄ transp ते and शरा K₈ D_{a1} भीत्वा, K₄ हत्वा —^d) T₁ G₂ 4 प्राविशस्तु (for 'शन्त) K₈ B₁ S रसातल (for धरा) Ś₁ K₂ प्रविशन्ध (K₂ 'द्ध)रणीतल, Ko 1 D₁ प्राविशन्ध (Ko 'द्ध)रणीतल

25 K₅ om 25 (of v 1 12) D₈ om up to चिक्षेप in 25^b (of v 1 24) —^a) G₁ 8 पुन (for तत) —^b) Ko-2 transp पुन and गदा T₁ G₂ 4 तदा, G₁ 8 तथा (for पुनश्) D₁ वै (for ता) — Ko 1 om. (hapl) 25^a-26^b —^d) K₈ पुत्रस्येव

26 K₅ om 26 (of v 1 12), Ko 1 om 25^a (of v 1 25) —^a) K₄ B₄ तम् (for ताम्) K₂

चेकितानस्ततः खड्गं क्रोशादुद्धृत्य भारत ।
 लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २७
 गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्णासिं सुसंशितम् ।
 वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८
 तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २९
 निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुपर्षभौ ।
 धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ।
 मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ३०

B₁ D_a D_n D₅ 8 T₂ विपुलाम् (for विमलाम्) —^b) K₂ अश्मगर्भा, D₁ घोरशब्दा, D₂ हेमवद्धा, D₈ हेमगर्भा (for अश्म) B₁ D_a D_{n1} D₅ आकाशे महती गदां, S अश्मगर्भोपमा गदा (M₂ दृढा) —^d) Ś₁ क्षीरयामास (sic) (for वारयां)

27 K₅ om 27 (of v 1 12) —^a) S क्रुद्धो (for खड्गं) —^b) K₈ D₂ 6 क्रोधाद्, K₄ B D_{a2} D₇ कोपाद्, D_{a1} D_n D₈-5 8 (marg sec m as in text) कोपाद् (for क्रोशाद्) D₁ निर्मल (for भारत) S गदा दृष्टा निपातिता (T₂ M₄ 'वारिता) —^c) Ko-2 श्मशमास्थाय, D₂ समुपां (for परमां) T G₁ 2 4 M खड्ग (G₂ गदा) मादाय वेगेन, G₈ निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्या

28 K₅ D₈ om 28 (for K₅, of v 1 12) —^a) D₁ [S]थ (for ऽपि) —^b) K₁ 2 सुसंस्कृत, K₈ तु शशित, K₄ B₁ 8 सुसंस्थित, B₂ 4 D_{n2} D₄ 7 8 सुसयत, D_a D_{n1} D₅ स्वय स्थित, D₁ सुनिर्मल, D₂ तु संशित, D₈ सुदशित, T₂ शित तदा, G₂ सुसंश्रित, M₁ 8 5 सुसशितां —^c) B₁ 2 4 D_{n2} D₄ 7 8 सुमहाराज (for महता राजश्) —^d) Ś₁ अभिद्रवत् (for उपां)

29 K₅ om 29 (of v 1 12) —^a) T G₂ 4 M तावुभौ रथिना श्रेष्ठौ, G₁ 8 तावभिद्रुत्य वेगेन. —^b) K₈ निस्त्रिंशवरधारिणौ, D₁ चर्मनिस्त्रिंश, G₁ 8 चर्मासिवर —^d) D₁ तौ संततक्षतु, D₈ (marg sec m as in text) संततक्षतु (for संततक्षतु)

30 K₅ om 30 (of v 1 12) —^b) D₁ पुरुषोत्तमौ; M₂ भरतर्षभौ —^c) T₂ धरिणीं (for धरणीं) Ko अनुसं (for समनु) —^d) G₁ 8 'हिते रतौ —^e) G₈ मूपया (for मूर्छया) D₈ T₂ विपरीतांगौ

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्पः सुहृत्तया ।

चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ।

रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१

तथैव गृह्णतिः शूरः स्यालस्तव विशां पते ।

आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३२

सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो घृष्टकेतुर्महाबलः ।

नवत्या मायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ३३

सौमदत्तिरुःस्थैस्तैर्भृशं वाणैरशोभत ।

मर्घ्यदिने महाराज रश्मिभिन्तपनो यथा ॥ ३४

भूरिश्रवास्तु समरे घृष्टकेतुं महारथम् ।

हतस्रतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३५

विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।

महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३६

स च तं रथमुत्सृज्य घृष्टकेतुर्महामनाः ।

आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिप ॥ ३७

चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।

रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ३८

अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।

शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३९

विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे ।

C 6 3737
B 6 84 42
K 6 84 42

(for [क्ष]भिपरी') —^a) K₂ Da Dn D₁ s s ति ,
D₂ तु (for च) B₁ मूर्च्छितौ (for मोहितौ).

31 K om. 31 (cf v l 12) D₁ s om 31^{ab}
—^a) K₂ G₂ वरम्प, B₂ कानिराज; T₂ G₂ नीम
मेन, C₁ c करकर्प (as in text) Da₁ कान्य
मुनहत्तया —^a) B₁ Da₂ Dn₁ चेकितानम् T₂ तदा
(for तथा) Da Dn₁ D₁ तूर्णं (for -मूर्त्तं) D₁
ततन्नु मापत शूर, D₂ नहुत्स्यपरपागत्य —^a) Ko : s
B₁ s Da₂ D₂ s समरदुर्मदं, K₄ G₂ M (except
M₄) दुर्जय D₁ s चेकितान महारथं —^a) K₁-s रथ
मारोपयश्चन (K₁ 'त), D₁ रथमारोपयामास; D₂ क्षारो
पयद्रथं राजन् —^a) S₁ न्यमन्यस्य पश्यतः; D₁ घृष्ट
केतुं महारथं, D₂ मूर्च्छित घोरमर्घ्यत

32 K₂ om 32 (cf v l 12) —^a) G₂ शूर
—^b) K₂ Da₂ D₂ s (marg s' m) c शालम्,
K₄ B Da₁ Dn D₁ s s श्यालम्, D₂ पालम् (for
न्यालम्) K₂ तत्र (for तय) —^a) K₂ D₂ क्षरो
पयद् —^a) D₂ वर, D₂ वर (for वरम्)

33 K₂ om 33 (cf v l 12) —^a) T₂ G₂ s
सौमदत्तिं; M₂ s सौमदत्तिम् B₂ Da Dn₁ D₁ रणे,
S तत (for तथा) —^b) D₁ महारथ (for 'यद्')
—^c) D₁ तूर्णं, D₂ क्षिप्रं, S तीक्ष्णं (for क्षिप्रं)
B₁ Da Dn D₁-s नवत्या निदिर्घाणै

34 K₂ om 34 (cf v l 12) —^a) K₂ s Da₁
T G₁ s M₂ सौमदत्तिर (for सौमं) Ko उपस्थैस्,
Da₁ D₂ उरुस्थैस् T₂ स (for तैर्) S₁ सौमदत्त
करान्तैर् — Dn₁ om 34^a-35^d

35 K₂ Dn₁ om 35 (cf v l 12, 34) —^a)
K₂ सु, B₁ च (for तु) —^b) S₁ Da₂ G₂ घृष्ट
केतुर्, Da₁ धूमकेतुर् S₁ B₁ s s Da₂ Dn₂ D₁-s s
महारथं, Da₁ रथा —^c) Da D₁ s रथ (for
'हय) —^d) D₂ विरथे

36 K₂ om 36 (cf v l 12) —^a) Da₁ D₂ s
चैनम् (for चैनम्) K₂ D₂ s त समालोक्य, D₁ च
मनां; T₂ M₂ तु समां (for चैनमां)

37 K₂ om 37 (cf v l 12) —^a) Dn₁ D₂ तु
(for च) —^b) D₁ s महाबलं, G₂ महाभन (for
'मना) —^c) S रथ (for ततो) S₁ K₂ D₁ s Cv
घाहं, Ko : वाक्य; T₁ G तूर्णं, T₂ M क्षिप्रं (for
यान) —^d) S भारत (for मारिप)

38 K₂ om 38 (cf v l 12) —^b) G₂ राजा
(for राजन्) S₁ Ko-2 s दुर्योधनस्, T₂ दुर्मर्षणस्,
G₁ s दुर्मर्षणस् (for दुर्मं) B₁ तदा, D₂ तव (for
तथा) —^c) D₂ हेमसंनाहा (for 'सनाहा) —^d)
G₂ सौभद्रिम्

39 K₂ om 39 (cf v l 12) —^a) K₂ तत
स्तेषु; B₁ ततस्तैश्च, D₁ च तं सार्द्धं, T₂ तु तैर्वीरैर्
(for ततस्तैस्तु) —^b) S₁ घन (for घोर) —^c)
M₂ शरीरस्तु (for 'रथ्य) —^d) M₁ s s s (the
latter two sup in) कफादिभि

40 K₂ om 40 (cf v l 12) D₂ om (hapl.)
40^a-41^b —^a) D₁ तत्र (for तय) K₂ विरयास्तव
पुत्रास्तु —^b) M₂ s transp कृत्वा and राजन्
Da₁ सुहृत्वा राजमाहवे —^c) B₁ नाजयान, T₂ G₁-s

C 6-3737
B 6 64 42
K 6 64 42

न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४०
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ॥ ४१
प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४२
चोदयाश्चान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४३

निज* (for न ज*) Ks G1-3 M नरव्याघ्र, Ds
'व्याघ्रा' —^d) S स्मृतवा (for स्मरन्) Ś1 भीमवचस्,
G2 भीष्मवचस् T2 तथा (for तदा) B4 स्मरतं मे
वचस्तदा, D1 स्मरन्भीमस्य तद्वच

41 Ks om 41 (of v l 12) D2 om 41^{ab} (of
v l. 40) —^b) B2 s 'योधिभि', D1 'पत्तिभि', S
'सादिभि' —^c) Ko-2 प्रवृत्ते, Dm सवृत्त, T2
सवृत्त —^d) G2 देवैरपि K4 दुरासद

42 Ks om. 42 (of v l 12) —^a) Ś1 Ko-3
D2 प्रयातं, G2 प्रायात —^b) Ś1 सुता, Ks D2
M1 सुतास् (for सुतास्) —^c) T1 G M समुद्वीक्ष्य;
T2 च वीक्ष्याथ (for समुद्दिश्य) —^d) M1. s s बाल-
मेकं Ds (sup *lin* as in text) दुरासद, S महा
बल (for 'रथम्) — G1 s om (hapl) 42^f-44^a

43 Ks G1 s om. 43 (of v l 12, 42). —^a)
Ks Da1 D1. s s नोदय, K4 देशय, Co साधय
(for चोदय) —^b) K2 यत्रैते, Ds यतते, T2 यत्रैव
(for यत्रैते) Ko T G M4 बहुला ध्वजा, M1-3 s
विपुल (M2 'ला) ध्वजा (for बहुला रथा) —^c)
Ś1 Ks 4 B Da Dn D1. 4-7 हन्युर्न न, Ds हन्युर्नरा'
(marg *sec m* 'र्नाम), Ds (marg *sec m* as in
text) हन्युस्तत (for न हन्युर्न) Ko-2 सेनां न (by
transp), T G2 4 M न सैन्य —^d) Ks D1. 2
माधव नोदय, T1 G2 4 चोदय माधव (by transp)

44 Ks om 44 (of v l 12) G1. s om 44^a
(of v l 42) —^a) Da1 Dn1 उक्ता, Ds उक्त्वा
(for उक्त) Da Dn1 Ds तु (for स) —^b) G1 s
कौन्तेयोपि (for 'येन) T G2-4 M महात्मना, G1
महामना (for [अ]मितौजसा) — After 44^{ab}, G1 s

एवमुक्तः स वाष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४४
निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४५
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ।
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४७

1ns

327* सत्वर बालरक्षार्थं गच्छावेति धनजय' ।
—^d) Ko-2 D2 प्रेषयामास (for प्रेष')

45 Ks om 45 (of v l 12) —^a) T2 कष्ट
वरा, G2 निष्ठानको, Co निष्ठानको (as in text) T1
G महाराज (for महानासीत्) —^b) D1 s भारत (for
मारिष) —^c) T1 M2 यदर्जुनो —^d) Ś1 सयतस्;
K1 सयातास्, B2-3 Ds सजातस्; S प्रयातस् (for
संयातस्) D1 s सयत्त (Ds 'याता) स्त्व वाहिनीं

46 Ks om 46 (of v. l 12) —^a) Da1 Ds
कौन्तेय —^b) K1 राजास्, Ds T2 M2 राजस् (for
राज्ञस्) D1 भीष्मनोदितान्, S भीष्मन्युधि (for भीष्म-
रक्षिण') —^c) M2 अथो (for अथो) T1 G अर्जुनस्तु
सुशर्माणम्

47 Ks om 47 (of v l 12) —^a) K4 B1 s 4
Ds T2 युधा, T1 G रथ (for युधि) —^b) Ko 1
Ds सत्य त, T2 समर्थ (for अत्यन्त) Ks अन्य तं
मानिन तथा, D2 (before corr as in text) नितान्त
मानिन जित — After 47^{ab}, Ks Ds 1ns

328* ततस्त्व समरे योद्धु राजभिर्बहुभिर्वृत' ।
—^a) K4 B Da Dn D4-8 अनयस्याद्य, D1 पर्यायादद्य
(for पर्यायस्याद्य) Ks पर्यायिणाद्य संप्राप्त', Ds पुरस्ता'
दद्य संप्राप्त', T1 G4 पर्यायस्व समं पक्ष; T2 M1 तस्य
वैरस्य सपक्ष (M1 'क्ष), G1-3 Ms. 5 पर्यायस्यास्य (Ms. 5
'स्याय) सपक्ष, M1 (sup *lin*) 2 4 पर्याय (M4 अन्य)
स्याद्य पक्षस्त्व —^d) Dn2 D4 7 पश्यस्व (for पश्य सु).
T1 G4 फल पश्यसि दारुण —^c) D1 अथ (for अद्य)
B-Da2 Dn2 D1-5 7 s स त्वा (for ते) T1 G4 गम-
यिष्यामि, G2 द्वावयिष्यामि (for दर्श')

एवं संजल्पतस्तस्य वीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयुथपः ।
न चैनमत्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ४८
अभि गत्वार्जुनं वीर राजभिर्वहुभिर्द्वृतः ।
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ४९

परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५०
ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

संजय उवाच ।

स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः

पदा हतो नाग इव श्वसन्वली ।

वाणेन वाणेन महारथानां

C 6 3751
B 6 65 1
K 6 65 1

48 Ks om 48 (cf v 1 12) —^a) Da1 Dn D4
e. s प्रजल्पतस् —^b) Ks विभत्सोः Ś1 B1 Dn2 D1
s e 7 T G1 M1 2 शत्रुघातिनः, Ds G1-3 Ms s 'सापिन'
(for 'घातिन') —^c) B2 G1 न, Da2 D. तु, D1
[स]य, G3 सु (for [स]पि) Da1 Ds (before corr)
G1 पुरुष, D2 समरे (for परप) M (except M4)
परुषा वाच (for परप वाक्य) —^d) D2 परुष (for
सुदर्मा) K1 रथपूरय (sic), K4 'सत्तम' (for
'यूथप') —^e) Da1 न चैनम्, Ds नैवैतम् (for न
चैनम्)

49 Ks om 49 (cf v 1 12) —^a) K (Ks
om) B D (except Ds e) अभिगम्यार्जुनं, M2 अभि
हत्यार्जुनं Ds om (hapl) from वीर in 49^a to
यार्जुनं in 50^a Ds संख्ये, G2 वीर्यं, Gs वीर (for
वीर) —^b) Gs वृत्, M2 स्मृत (for वृत्)
—^c) Ś1 कष्टतश् (for पृष्ठतश्) D1 पार्श्वं पुरोगतश्चैव
—^d) D1 पृष्ठतश् (for पार्श्वतश्) Ks D2 T1 G चापि
(for चैव) Ś1 B1-3 Da Dn1 D1 s s S (except
T2 M4) सर्वदा, Ks सर्वग

50 Ks om 50 (cf. v 1 12) Ds om up to
यार्जुनं in 50^a (cf. v 1 49) —^a) K1 T2 G1 s M
सखे, G2 मघे (for सख्ये) —^b) T2 पाण्डुपुत्रस्य,
G2 तव पुत्रस्य (for तव पुत्रैः) K1 महानघ, B1 महा
रथः; Ds सुसदृश, T G तथा (T2 'दा')नघ (for
सहानघ) B4 Dn D1 s e-8 तव पुत्रा महारथा —^c)
B4 Dn2 D1 s e-8 T2 M1 (sup lsn) 2 संछादयामा

सुर —^d) B3 Dn2 D1 s e-8 मेघा इव

51 Ks om 51 (cf v 1 12) —^a) D1 संग्राम
(for सुमहान्) B2-4 Da Dn Ds s 7 8 S तत प्रव
वृत्ते (Da1 Ds 'वृत्ते') घोर —^b) D1 सहसा (for
संग्राम) K1 शोणितोदक —^c) Ś1 Da Dn1 Ds s
S परेषा च (for च समरे) —^d) Ks पाण्डुना भरत
पंभः; Ds समरे चैव भारत, S दारुणो (M1 sup lsn
संग्रामे, M2 संग्रामो) रोमहर्षण' (M4 'ण)

Colophon om in Ks — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ko-2 Ds mention only सप्तम-
युद्धदिवसे (D6 'दिवसयुद्धे'), K4 Da Dn1 Ds सप्तमेहि,
Ms-8 सप्तमेहिके — Adhy name Ś1 सकल्ययुद्ध;
K4 Ds G2 M1 2 द्वययुद्ध — Adhy no (figures,
words or both) Da2 (sec m) 42, Dn2 Ms
82, Ds T1 G 79, T2 Ms 4 81, M1 2 80
(as in text) — Śloka no Dn1 51, Dn2 Ds e
55

81

1 Ks om 1-14 (cf v 1 6 80 12) —^a) Ks
B D1-3 s ताह्व', T2 त्व' (for तुय') Ms (sup
lsn as in text) परैर (for शरैर) —^b) Ś1 इवो-
च्छसन्, Ko 2 Ds G2 इवाश्वसन् (for इव श्वसन्)
Ks Ds बलाद् (for बली) D1 पदा हतो नाग इवाति-
हृष्ट —^c) Dn1 m (orig as in text) बाणेन (for

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १
 संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
 तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
 विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
 निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २
 निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
 स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
 विभिन्नगात्राः पतितोचमाङ्गा
 गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३
 महीं गताः पार्थबलाभिभूता
 विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।

दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां-
 ख्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ४
 तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
 द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
 तथैव ते संपरिवार्य पार्थं
 विकृष्य चापानि महारवाणि ।
 अवीवृषन्वाणमहौघवृष्ट्या
 यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ५
 संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
 धनंजयस्तान्युधि जातरोपः ।
 पृष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै-

the first बाणेन) T₂ M₄ बाणाश्च, G₁₋₃ बाणानि;
 M₁₋₃ ६ बाणास्तु (for the second बाणेन) Co बाणेन
 (as in text) —^d) K₈ transp चिच्छेद and चापानि
 K₈ D₂ तत प्रहस्य (for रणे प्रसह्य) Co cites प्रसह्य
 (as in text)

2 K₅ om 2 (of v 1 1) —^a) D_{n1} m (orig
 as in text) संछिद्य, D_{n2} D₄ चिच्छेद, D₂ सिच्छिद्य
 (for संछिद्य) Ko 1 राजंस, K₈ D₂ तेषां (for
 राज्ञा) —^b) K₈ D₂ राज्ञा (for तेषा) G₂ क्षणे
 (for रणे) D₁ जवेन, T₁ G₄ प्रसह्य, G₈ रणेन (for
 क्षणेन) —^d) K₂ ३ निशेषता, D_{n1} निशेषता, D₆ नि-
 शेषतास, T₁ G₄ M₄ निशेषतास, G₁₋₃ M₂ ६ विशेषतास
 (G₂ 'तास; M₂ 'तास, M₅ 'ता) K₁ तेष मन्य-
 मान (submetric), D₂ तेष्वथमन्यमाना, D₆ ते अपि
 मन्यमाना, T₁ G₄ तेष्वथ मानवेन्द्रा, G₂ तेष्वथ युध्य
 मान Co cites मन्य (as in text)

3 K₅ om 3 (of v 1 1) —^a) K₈ निष्पेतु
 राजौ K₂ रुधिरप्रदिग्धास, D_{n1} रुधिरप्रतिदिग्धास,
 D₆ रुधिरप्रदग्धास, D₈ 'प्रदीग्धास, S रुधिरोक्षि(T₂
 'राक्ष)तागास —^b) T₁ G₄ सत्रासिता (for ते ताडिता)
 M (except M₄) तेन (for राजन्) —^c) K₁ D_{n1}
 विभिन्नगात्रां —^d) K₂ गतासवश्छिन्नतनुत्रकाया, T₂
 निकृत्तचापा विगताधकाया

4 K₅ om 4 (of v 1 1) —^a) Ś₁ D₂ ३ महीं
 गता, K₄ B₁ D_{n1} D₆ महारथा, B₂ महाबला,
 D₆ महीं गता Ko-2 पार्थशराभिभूता, D₁ पार्थ

बलाभिपीडिता —^b) D₂ विरूप*का, G₂ विचित्रकूर्पा
 (for 'रूपा) Ko-2 युगपद्विनेदु; D₅ 'पद्विनेषु, S
 'पन्महारथा —^c) D_{n1} D_{n1} हुतास्तान् K₂ राजपुत्रा,
 D₈ 'पुत्रास —^d) D_{n1} त्रैगर्तराज, D₂ M₄ त्रिगर्त-
 राजा K₄ B₁ ३ ४ D_{n1} D₁ ४-३ रथेन (for क्षणेन)
 D₈ M₁₋₃ त्रिगर्तराजोपययौ क्षणेन

5 K₅ om 5 (of v 1 1) —^b) Ko-2 द्वात्रि-
 (Ko 'त्रि)शतान्ये, T₂ विचित्रमन्ये, M₄ द्विर्त्रिंशदन्ये
 (for द्वात्रिंशदन्ये) K₈ M₄ न्यपतत; T₁ G₂ व्यप
 तंत; G₁₋₃ [s]प्यपतत, G₂ व्यपतत (for अभ्यपतन्त)
 D₁ पट्टिः प्रयाता न्यहनस्तु पार्थ — D₂ om (hapl.)
 5^c —^c) Ś₁ तवस्तु (for तथैव) Ko-2 D₁ ते त,
 D_{n2} D₄ ३ (the last two before corr) तेषा, D₁ ते वै
 (for ते स) —^d) Ko-2 प्रकृष्य, K₈ D₁ विक्षिप्य;
 T G निकृष्य (for विकृष्य) K₈ D₂ महाधनानि, K₄
 शरारवाणि (for महा) —^e) K₈ अवीवृषन्, T₁
 G₁ ३ ४ M सिपेचिरे; T₂ ववर्षिरे, G₂ सिपेचिरे, Co
 अवीवृषन् (as in text) K₈ D_{n1} बाणमहौघ, M
 (except M₄) बाणमयौघ — Ś₁ om. (hapl.) 5^c-6^a
 —^f) D₂ गिरौ (for गिरिं)

6 K₅ om 6 (of v 1 1) Ś₁ om 6^a (cf. v 1
 5) —^a) K₁ ३ B_{1.2} ४ D₁ ४.६ G₁ ३ M_{1.3} ५ स
 (for स) Ko-2 D₁ च, D₂ स (for तु) D₂
 जलौघ (for शरौघ) —^b) Ś₁ युधित्वा तु रोप
 (sio), K₈ युधि जातरोपा, D₁ अभिजातरोप, M₄
 युधि जातकोप — D₂ om. 6^a —^c) Ś₁ T₂ वृष्ट्या,
 Ko-2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्या) K₈ क्षितै, D₁ क्षितै (for

जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ६
 पट्टि रथांस्तानवजित्य संख्ये
 धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ।
 अथात्वरङ्गीष्मवधाय जिष्णु-
 र्वलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ७
 त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
 महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
 रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता-
 ज्जगाम पार्थ त्वरितो वधाय ॥ ८
 अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
 धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
 अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता

रिरक्षिपन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ९
 पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
 त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नुवीरान् ।
 विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा-
 न्गाण्डीवभुक्तैर्निशितैः पृथक्कैः ।
 भीष्मं धियासुर्युधि संददर्श
 दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ १०
 आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय
 मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
 उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
 जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।
 ययौ ततो भीमबलो मनस्वी

C 6 3783
B 6 85 13
K 6 85 12

शरैः) K₂ मयत, Da₁ मयती, D₅ सवति, D₈ सप्रति (for सयति) —^a) K₈ तान[? ना]श्वय, D₁ सैनानय, T₂ तान्यप्यथ

7 K₅ om 7 (of v 1 1) —^a) D₅ पथ्य K₈ रथाश्च तास्तान्, D₂ रथाश्च तास्तान् (for पट्टि रथास्तान्) B Da Dn D₃₋₈ अभिजित्य, D₂ विनिहत्य (for अव-जित्य) S संखे (G₂ सवे) —^b) K₂ G₈ M₆ प्रीति-मना, D₈ प्रितमना —^c) K₈ अयात्वरद्, B₂ अया-द्रवद्, Da₁ Dn₁ D₃ (marg sec m as in text) अयात्वरन्, D₁ अतस्त्वरन्, T₁ G₂ 4 अति त्वरन्, T₂ प्रचिन्वते, G₁₋₈ स सत्त्वरो, M अतस्त्वरद् (M₄ न्) (for अयात्वरद्) —^d) K₈ वरास्तु (for बलानि) K₈ राज्ञः, B₂₋₄ D₄ राजन् (for राज्ञां) Ko-₂ विनिघ्न (Ko म्ना)न्, B₂ [s]भिहत्य, T₁ G निपाल्य (for निहत्य)

8 K₅ om 8 (of v 1 1) —^a) K₈ D₂ (before corr) 8 राजा, Da₁ राज्ञा (for राजो) G₈ निशि-तान् (for निहं) —^b) K₈ B D (except D₂) S महात्मना (for महारथास्) Ś₁ बधुवर्ग —^c) D₁ राजन् (for रणे) K₂ 8 नराधिपास्, K₄ रणाधिपास्, D₁ T₁ G महारथास् (for नराधिपास्) —^d) Ś₁ T₂ पार्थ D₁₋₂ जयाय (for वधाय)

9 K₅ D₂ om 9 (for K₅, cf v 1 1) —^a) Ś₁ अत्यद्रुत (for अभिद्रुत) Ko-₂ D₆ शस्त्रभृता (K₁ त), Da Dn D₃ 8 चा (Da₁ वा)श्वविदा, D₁

चापभृतां (for चास्त्रं) —^c) B₄ प्रस्युद्ययुस्ते Ko-₂ शतशस्त्रहस्ता, D₁ रथ(m भृश)चाप, D₈ शित-शस्त्रं (for शितशस्त्रं) S अभिद्रुता शस्त्रशरौघवृष्ट्या (T₁ G₄ रयौघवृष्ट्या, T₂ M शरौघवर्षै) —^d) Ko 1 Da₁ रिरक्षिपतो, D₈ रिरक्षिसतो S समतत् पार्थरथ ररक्षु

10 K₅ om 10 (of v 1 1) —^b) Da₁ M₈ सहिता, G₁₋₈ सह तान् K₈ समीक्ष्य (for नृवीरान्) —^c) B₁ Da Dn D₃ 8 S स महाधनुष्मान् (for समरे धनुष्मान्) —^d) Ś₁ निपतै, D₆ प्रपतैश् (for निशितै) Ko पृथक्कै, D₂ सुतीक्ष्णै, D₈ च तीक्ष्णै (for पृथक्कै) —^e) Dn₂ D₄ 8 धियासु, D₈ पितासुर; T₂ यथासुर (for धियासुर) —^f) K₈ T₂ राजन्; D₁ सर्वान् (for राज्ञः)

11 K₅ om 11 (of v 1 1) D₂ om 11^{ab} —^a) Ś₁ आवारयिष्णुर्, Ko-₂ Da D₈ आवारयिष्णुर्; K₈ D₈ आवारयि (D₈ यी)पून्, Dn₁ D₈ G₁ आवार-यिष्णुर्, Cal Bom ed सवारयिष्णुर् B₂ Da Dn D₃₋₈ G₁₋₈ M अथ (for अग्नि) Ś₁ K₈ D₈ अभिसंप्रयात्वा (K₈ यातान्), K₈ B₈ 4 अग्नि (K₈ ति)वारयित्वा, B₁ अथ सप्रयित्वा; T₁ G₄ अथ सप्रसार्य (for अग्नि-संप्रयाय) D₁ स वारयित्वा युधि संप्रयोगान्, T₂ आहा-रयिष्यन्नथ संप्रयायान् —^b) S आसाद्य (for आयोध्य) K₈ बल नृवीर, B₁ बलेन वीर, Dn₂ D₄ रथेन वीर, D₈ बलेन वीर —^c) Ś₁ K₈ 4 D₂ वीर्य (for वीर्यो) —^d) M (except M₄) रथान् (for नृपान्) Ko

गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ११
 युधिष्ठिरश्चोग्रवलो महात्मा
 समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
 मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये
 स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
 सार्धं स माद्रीसुतमीमसेनै-
 र्भीष्मं ययौ शांतनवं रणाय ॥ १२
 तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै-
 र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
 न विव्यथे शांतनवो महात्मा

समागतैः पाण्डुमुतैः समस्तैः ॥ १३
 अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो
 जयद्रथोऽप्युग्रवलो मनस्वी ।
 चिच्छेद चापानि महारथानां
 प्रसद्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १४
 युधिष्ठिर भीमसेनं यमौ च
 पार्थं तथा युधि संजातकोपः ।
 दुर्योधनः क्रोधविपो महात्मा
 जघान वाणैरनलप्रकाशैः ॥ १५
 कृपेण शल्येन शलेन चैव

नृपान्महोजा, T₂ नृपान्महोजा (for नृपान्महोजा) T₁ G₂ 4 महौ (G₂ 'हो'जल (for महौजा) — °) S ततो ययौ (by transp) B₂ भीमवल्लर, D₁ भीम रवो, D₁ भीष्मवल, D₅ भीमरयो, G₂ भीष्मवलौ (for भीमवल्लो) D₁ महात्मा, T G यद्रास्वी (for मनस्वी) — °) K₈ नृप चापपाणि — After 11, T₁ G ins

329* भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्ता
 न्स पाण्डवाना रथिनोऽभ्युदारान् ।
 विहाय सप्राममुत्ते धनजय
 जवेन पार्थं पुनराजगाम ।

12 K₈ om 12 (cf v 1 1) — °) Ko-₂ चोग्र रूपो; K₄ B च प्रवलो; D₁ संप्रययौ, D₈ भीमवल्लो (for चोग्रवलो) D₁ 6 मनस्वी (for महात्मा) — °) K₂ समाययो; D₁ समागतास् (for 'ययौ) D₁ त्वरितौ — D₂ om 12^{ed} — °) M₂ सपरित्यज्य (for समभि) G₁ 8 M सखे, G₂ सधे (for सख्ये) T₂ मद्राधिपत्यमभिवृत्त्य सखे — °) B₂ प्रभागप्राप्त, D₁ स्वभागमाच्छेत्, D₈ विभागप्राप्त (for स्वभागप्राप्त) Co oites प्राप्तम् B₄ 'कीर्ति S स्वभाग(T₂ सहाय, G₁-8 M₂ 6 स्वभाव)मायातमनन्त — °) K₄ D₂ 8 च (for स) K₈ D₁ 2 'भीमसेने; D₅ M₁ 'भीमसेनौ (for 'सेनैर्) — °) T₁ G समाययौ (for भीष्म ययौ) B₄ जयाय (for रणाय)

13 K₈ D₂ om 13 (for K₈, of v 1. 1) — °) Ko-₂ D₁ तै संप्रयुक्ता, K₈ तत् सुयुक्त, B D₁ 2 D₅ 6 T₁ G₂ 4 तै संप्रयुक्तै Ko 1 Da Dn D₈ T₂ महारथाग्रै (Ko 'द्यै)र्, K₂ 8 'रथोद्यैर्, D₈ 'रथाग्र्यो

— °) D₁ जगाम सुत (for गङ्गासुत) — °) Ko-₂ 4 Da Dn₁ D₁ a. s M₁-7 समागत (for 'गतै)

14 K₈ om 14 (cf v 1 1) — °) Ko-₂ उपेत्य, B₈ D₁ T₂ G₁-2 M (except M₂) अथैत्य (for अथैत्य) Da Dn₁ D₂ राजन् (for राजा) S₁ मत्यसंधौ K₈ तै संप्रयुक्तास्य महारथाग्र्यैर् (cf 13^a) — °) S₁ [S]प्यु- द्रतलो, Ko-₂ D₂ 8 [S]प्युग्रवलो; Dn₂ D₁ यमं; D₁ [S]प्युग्रं (for 'प्युग्रं) K₂ समस्ते; D₂ महारमा (for मनस्वी) G₁ as in text — °) K₈ G₂ प्रहस्य (for प्रसद्य) S यलिना महौजा (T₁ G₂ 4 महात्मा) (for धनुषा वरेण).

15 °) Dn₂ भीमसेनौ S₁ M₈ ययौ (for यमौ). — °) S₁ K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₈ 8 S (G₁ damaged) पार्थान्यधो, B₈ 4 पार्थं कृष्ण, D₂ पार्थान्ययौ (for पार्थं तथा) B₈ D₁ सजातरोप, T₂ 'कोपान् (for 'कोप) K₈ पार्थान्यधो युधि जातकोप, Dn₂ D₁ 8-8 कृष्णं च पार्थं च युधि जातकोप — °) D₁ दुर्योधन (for 'धन) D₄ धैरविपो, D₈ क्रोधविदो, T₂ 'वशो (for 'विपो) — °) D₁ अतुल (for अनल)

16 °) K₈ रूपेण; D₁ D₇ कृपेन D₈ वशेन (for शलेन) — °) S₁ Ko-₂ चापि, D₁ राजा, D₇ चारमा, D₈ चाजौ, M₁ (sup in) चादौ (for चाजौ) — After 16^{ab}, D₁ ins

330* ते वारिधाराश्च यथाद्रिराज

तथा च वर्षन्ति महानुभावा ।

— D₇ om. (hapl) 16^c-17^c — °) B₄ विद्ध, D₈ सिद्धा B₄ सो; G₁-8 M (except M₄) तैर् (for ते). Ko-₂ [S]तिविदुद्धकोपात् (Ko 'पा), B₄ Dn₂

तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
 विद्धाः शरैस्तेऽतिविद्वद्धकोपै-
 देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १६
 छिन्नायुधं शांतनवेन राजा
 शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
 अजातशत्रुः समरे महात्मा
 शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १७
 उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
 महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
 भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
 सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ १८
 त्वया न चैनां सफलां करोषि

देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
 मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर
 रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ १९
 प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
 सर्वास्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ।
 शरौघजालैरतिविग्मतेजैः
 कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन ॥ २०
 निकृत्तचापः समरानपेक्षः
 पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
 विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च
 क यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २१
 दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं

C 6 3774
B 6 85 24
K 6 85 24

D₁ ० ४ [s]भिविद्वद्धकोपैर्, T G₁₋₃ विनिवृद्धं; G₄ विनिवृद्धं, M₁₋₃ ४ हि विवृद्धं, M₄ [s]तिविवृत्तं (for ऽतिविवृद्धं) —^a) Ś₁ मना, B₁ देवैर् (for देवा)
 D₁ ४ देवा यथा दैत्यगणेन चाजौ

17 D₁ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) Ś₁ K₄ M₂ छिन्नायुधं, T₁ G₄ M₄ मिन्नायुधं, T₂ छिन्नास्मिन् (sic), G₁ damaged, G₂ ४ मिन्नायुधा (for छिन्नायुधं) K₀ ४ ४ B₁ ४ ४ D₂ D₂ D₂ ४ ४ T₂ G₂ ४ M राज्ञा, K₄ G₁ damaged — D₁ om (hapl) 17^b —^b) Ś₁ प्रेक्ष्यत, B₁ प्रेक्ष्य स, D₀ M₄ प्रेक्ष्य स, T₂ प्राप्य च (for प्रेक्ष्य च) T₂ जातकोपा, M₂ ४ कोप —^a) D₂ D₄ क्रुद्धम् (for क्रुद्ध) D₂ इवाह (for उवाच)

18 ^a) D₂ (marg sec m) तदा (for तथा) D₂ त, C_v त्वत् (for त्व) K₈ T₂ मे (for माम्) —^b) K₂ सोह (for अह) D₁ च, M (except M₄) हि (for तम्) —^c) D₁ शरौघो, T₁ G₄ रथौघैर्; M₂ घृपत्कैर् (for शरौघैर्) D₈ अनलप्रकाशै (for विमलार्कवर्णै) —^d) K₁ वडासीति

19 ^a) K₅ उवाच चैना, B₁ ४ ४ D₁ ४ त्वया च नैनां, D₈ स्वधेन चैता (sic) (for त्वया न चैनां) S त्वया च नैपा (T₂ न चैपा) सफला कृता च —^b) Ś₁ K₀₋₂ ४ M₂ यन्न विहसि, T₂ यन्न हि भस्मि, G₁ यस्मिहन् सु; G₈ यन्न हन् सु (for यन्न निहसि) D₁ देवव्रतं यनति हिंसि युद्धे (sic) —^c) K₄ T₂ मात्र वीर, D₂ दान

वीर (for मा नृवीर) —^a) G₁ रमस्व (for रक्षस्व) K₈ S स्वकुल (T₂ वल) (for च कुल) B Da Dn D₄₋₈ transp कुल and यश D₁ च वीर्यं (for यशश्च)

20 ^a) K₁ D₁ ० प्रेक्ष्यस्व K₈ G₂ भीम, T₂ वेगं (for भीष्म) D₅ T₂ भीष्मवेग (for भीम) —^b) K₂ ४ सर्वास D₁ क्षिपत, G₂ दहत (for तपन्त) K₁ सम, D₁ T₂ युधि (for मम) K₂ सैन्यसगान्, D₁ भीमसघान्, T₂ सैन्यसंघात् (for सैन्य) — K₆ om 20^a-21^d D₂ om 20^{ab} —^c) T₂ मालैर्, C₀ जालैर् (as in text) K₀₋₂ D₁ अतिविग्मतेजै (D₁ सै), K₄ D₂ ४ S अतिविग्मतेजै; B Da Dn D₄ ४ ४ इव (D₂ अति- विग्मतेजा C₀ cites तिग्मतेजा —^d) B D (except D₁, D₂ om) G₁ ४ कालो K₄ B₁₋₂ Da Dn₁ D₈ ४ ४ S C₀ ४ कालकृत, B₁ D₂ D₄ ४ ४ कालकृत (for मृत्युकृत) D₈ कृतेन (for क्षणेन)

21 K₅ om 21 (cf v 1 20) —^a) K₈ D₈ नि कृत K₂ ४ B Da Dn D₂ ४ ४ ४ समरेनपेक्ष, D₁ राद- पेत्स, D₈ रादपेत्, D₈ रानपेक्ष, M₄ रे शिखण्डिन् —^b) K₂ राजा K₈ चाजौ (for राज्ञा) — D₂ om 21^{ab} —^c) T₂ विधाय (for विहाय) T₂ अधि- (for अथ) —^d) D₈ को (for क)

22 ^a) K₀ ४ [अ]पि; D₀ तु (for हि) D₂ D₈ ४ भीम त्वम् (for भीष्मं तम्) —^b) K₈ मर्ष; T₁

भयं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
मीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २२
आज्ञायमानेऽपि धनंजयेन
महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २३
स धर्मराजस्य वचो निशम्य
रूक्षाक्षरं विप्रलापानुवद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
प्रतत्त्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २४

तमापतन्तं महता जवेन
शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
आवारयामास हि शल्य एनं
शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २५
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
मखं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
नासौ व्यमुह्यद्रुपदस्य पुत्रो
राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २६
तस्यौ च तत्रैव महाधनुष्मा-
ञ्शरैस्तदखं प्रतिचाधमानः ।
अथाददे चारुणमन्यदस्त्रं

G2 4 भयं (for भयं) K4 D1 T1 G M (except M4) एव; B2-4 Da2 Dn D2 4 6-8 एतत्; T2 एत (for एवम्) — °) K5 D2 प्रीतोसि; Da2 D5 भीतोपि (for भीतोऽसि) Ko-2 पुत्रस्य — °) D2 यथा (for तथा) Ko 1 प्रहृष्टः, K8 [S]प्रहृष्टः, D1 [S]प्रसक्तः, D2 हि दृश्यः, T1 G2 4 [S]ध नष्टः, G1 प्रनष्टः, G2 प्रणष्टः, Co [S]प्रहृष्टः (as in text) K5 यथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः

23 K5 D2 om 23 — °) K (K5 om) B1 D1 आज्ञायमानेन (Ko 1 'नोपि, K8 'ने हि), B2-4 Da Dn D8-3 T G4 Ca 0 आज्ञायमानेन (D8 'ने तु; T G4 'ने हि), G1-3 आज्ञायमाने हि (G2 'ने ह); M1 2 4 5 आज्ञायमाने च (M4 तु), M8 अजीयमाने हि (sup in 23) आज्ञायमाने च (for आज्ञायमानेऽपि) K8 धनजये च; D8 'येपि; T2 'ये तु, T1 G1 8 4 M (except M4) 'ये हि, G2 'ये ह (for 'येन) — °) Ko-2 D1 संप्रसक्तो; B1 सप्रयुक्तः, T1 G4 सप्रवृत्ते (for सप्रसक्ते) D1 नृवीरः; S तु (G2 [S]ति, M8 हि) वीरे, Co नृवीरम् K4 Da Dn1 D5 महाहवे यत्तदा सप्रयुक्तः, B2-4 Dn2 D1 6-8 'वे पश्य युक्त नृवीर, D8 'वे संप्रसमीक्ष्य वीर — °) K1 om (hapl) from प्रथित in 23° to 24° T G4 भीष्मव्यथितः, G1 8 भीष्मे व्यथितः, G2 भीष्मस्य भय, M भीष्माव्यथित (M4 'त) (for भीष्मात्प्रथित) — °) G2 भूयस्य (for भय) G8 त्वमस्य, M2 तदद्य (for त्वमद्य) D1 चैव (for वीर)

24 K1 om 24^{ab} (of v l 23) — °) Ko 2 विललापानुवद्धं, K4 B Da Dn D1 5 7 8 Co विप्र (D8

प्रति)लापापविद्ध, D1 T1 G4 विप्रलापानुवध (D1 'विद्ध); D8 चिप्रपदानुवधं, M विप्रलापावबद्धं.

25 °) Ko तमापतंतं Dn2 हि महाजवेन, D2 T G M4 सहसा जवेन (G2 'सार्जनेन) (for महा जवेन) — °) D1 8 शिखण्डिनं भीष्ममयो समीक्ष्य, S 'नं भीष्म-रथ तदानीं. — D8 om 25^{cd} — °) K2 Dn D1 5 8 अवारयामास, K8 8 B2 4 D2 6 निवारयामास K8 शल्यम् T2 M एव, G1-8 एवम् (for एनं) — °) K B3 4 D1 2 4 6 8 T1 G अस्त्रेण, M चास्त्रेण (for शस्त्रेण) D1 तीव्रेण (for घोरेण) Ko-2 हि सुदुर्जयेन; D4 (before corr) सुदुष्करेण (for सुदुर्जयेन)

26 D8 repeats 26^{ab} after 26 — °) Ko सखापि दृष्ट्वा, D1 8 आग्नेयमस्त्र, D8 (second time) सेनापि दृष्ट्वा, T1 G स चापपृष्ठात् (for स चापि दृष्ट्वा) D8 (second time) तमुदीर्यमाणम् — °) D1 8 दृष्ट्वा (for अखं) B Da Dn D1 8-1 8 (first time) S 'सम-प्रकाश, D8 (second time) 'समानकल्प (for सम-प्रभावम्) — K5 om (hapl) 26^{cd} — °) K2 नासौ विमुह्य, K8 D8 न संसुमोह, B1-3 Da Dn D5 1 T2 M नासप्रमुह्य, B1 न संसुमुह्य, D1 8 तत्संप्रधा (D8 'चा) ये, D2 4 8 नासप्रमुह्यद्, T1 G4 नाकपताय; G1 8 नासंप्रसह्य; G2 नाक प्रसह्य (for नासौ व्यमुह्यद्) — D8 om 26^d-27^a — °) K2 नासौ, S वीरो (for राजन्) D2 महेंद्रसदृशप्रभावः, D8 (sup in 26) S 'प्रतिमप्रकाश — After 26, D8 repeats (with v l) 26^{ab}

27 D8 om 27^a (of v l 26) — °) D2 तथैव

शिखण्ड्ययोगं प्रतिघाताय तस्य ।

तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं

स्त्रस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २७

भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा

धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।

छिन्नानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो

युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २८

ततः समुत्सृज्य धनुः सवाणं

युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।

गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये

जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ २९

तमापतन्तं महता जवेन

जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।

विन्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः

शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३०

अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी

वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।

जघान वाहान्समरे समस्ता-

नारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ३१

ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-

C 6 3764
B 6 85 34
K 6 85 34

(for तत्रैव) —^b) K₁ शरैः, D₈ शस्त्रैस् (for शरैस्) Ko 2 तमस्त्र, Dn 2 D₁ तदास्त्र (for तदस्त्र) T₁ G₁ परिवाधमान, G₂ 3 प्रतियोधमान —^c) Ko-2 अथादधे Ś₁ वरुणम्, Ko-2 वारणम् T₁ G₁ 3 अस्त्रमन्यत् (by transp), T₂ अस्त्रवेग, G₂ अस्त्रमन्य (for अन्यदस्त्र) —^d) B Da Dn D₁-3 उग्र शिखडी, D₂ शिखंडित्त्र (for शिखण्ड्ययोगं) K₄ B Da Dn D₁-3 प्रतिघातमस्य, D₁ 2 'घातनाय (for 'घाताय तस्य) K₅ शिखण्डिनोऽग्र प्रतियात्मनस्य, T₁ G M मुख्य (G₁ 3 M₄ उग्र, M₁ अग्र, M₁ [sup lin] 3 अन्य, M₂ तत, M₃ अत्र) शिखडी च वधाय तस्य, T₂ शिखडी च वीरो हि वधाय तस्य —^e) Ko 1 3 5 Dn 2 D₁-3 0 8 M₂ 5 निवार्यमाणं, K₂ B₂ D₁ 1 M₁ 3 4 निदार्यमाण —^f) D₂ स्वस्था (for स्त्रस्था) K₈ सुरा (for सुरा) K₅ स्वच्छाप्सरो (for स्वस्था सुरा) M₄ चारणाश्च (for पार्थिवाश्च)

28 ^b) K₃ B₃ 4 D₁ 2 3 5 च चित्र, K₄ B₁ Dn 2 D₁ 3 सचित्र, B₂ सचित्र, T₂ G₂ 3 सुचित्र (for सुचित्र) D₁ ध्वजमेकेन तस्य (for ध्वजमेव चापि) D₈ चापि, T₂ चाणु (for चापि) —^c) T₂ M₄ भित्वा, M₁ 3 5 हित्वा (for छित्वा) D₈ M (except M₂) नदन् (for [ञ]नदत्) D₁ पाण्डुपुत्रस्य (for 'सुतस्य) —^d) D₂ (before corr) युधिष्ठिरस्याय तदा यलिष्ट

29 ^a) K₅ D₂ (before corr as in text) समुच्छिद्य (for 'सृज्य) D₈ सवाणे —^b) K₅ भीष्म, D₁ प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D₁ तयाभिभूतं (for भयाभि) —^c) Ko-3 गृहीत्वा (for प्रगृह्य) Da Dn D₁ 5 8 S [ञ]य (for [ञ]भि) K₁ om from संख्ये in 29^e up

to विन्याध in 30^e T₂ G₁-3 M संख्ये —^d) T₁ G प्रतापी (for पदाति) K₈ 5 D₂ जयद्रथं सहसा भीम सेन, Cv as in text

30 K₁ om up to विन्याध in 30^e (cf v 1 29) K₅ reads 30^{ab} twice —^a) Ko तमापतत Ś₁ Ko 2 3 5 (both times) D₁ 2 सहसा (for महता) —^b) T₁ G सगद, T₂ सहसा (for सगद) K₅ (both times) जयद्रथ सहसा भीमसेन —^d) D₁ शितै (for शितै) K₁ शरै (for शरै) B₁-3 Da Dn D₁ 5 7 वै नवभि, D₁ सप्तशतै, D₈ पञ्चदशै (for पञ्चशतै) K₂ समस्तात् K₁ 5 5 शिलाशितैस्त्र (K₅ 'सै सूत्र) शरै समतात्, D₈ शितै शरैर्नवभि समतात्

31 ^a) K₅ 5 D₂ अचित्यान T₁ G₄ तु (for स) K₃ D₁ 0 शरास् (for शरांस) —^b) K₅ D₂ T₁ G कोपं (for क्रोधं) —^c) M₂ वाणान् (for वाहान्) K₈ 5 D₂ 0 स्वरित (for समरे) Ś₁ समस्त, K₄ B D₂ M₁ 3 5 समतात्, D₁ महारथो (for समस्तान्) —^d) Ś₁ repeats 31^d-32^b after 32^e —^e) K₁ आरध जान्, K₂ पाराशतां, K₄ B Dn 2 D₂ (before corr) 0 पा (D₈ प) रावतान्, K₅ व्यरोजवान्, Da D₈ नानायुजान्, Dn₁ वनायुजान्, D₁ ह्यारट्टजान्, D₂ (marg sec m) मनोजवान्, D₈ आराट्ट (before corr 'द्वि)जान्, D₃ 7 पाराशजान्, D₈ पाराशरान्, T₁ G₄ वृकोदर, T₂ स समतान्, G₁-3 सुसमतान्, M₁-3 5 स सख्यजान् (for आरट्टजान्) G₁ 8 M संख्ये, G₂ सखे (for सख्ये) Ś₁ (both times) तथा ध्वजान्सिन्धुराजसख्ये

32 ^a) K₂ विभीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य) M (except M₄) 'प्रतापस् (for 'प्रभावस्) —^c) Ś₁ अभ्युद्ययी,

C 6 3794
B 6 65 34
K 6 25 34

स्तवात्मजस्त्वग्माणो रथेन ।
अभ्याययौ भीममेनं निहन्तुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३२
भीमोऽप्यर्थेनं महमा विनद्य
प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यता तां यमदण्डरुण्यां
दृष्ट्वा गदां ते कुरुवः समन्तान् ॥ ३३
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमदं
मुदारुणे भारत मोहनीचे ॥ ३४

D अभ्याययुद् S₁ Ko (n p l m) = निर्यु, h₁
विद्यत, D^r विहतु (for निहन्तु) — After 32^a, s
repeats 31^a-32^a. — ^a) D₁ D₁ समुद्यतास्त्र D समु
द्यितास्त्र Da D₁ : : सुरराजकल्प — After 32,
D₁ T G M₁ - 105

32^a जयद्रथो भद्रवाह रथं स
त्यक्त्वा ययौ यत्र राजा उरुगाम् ।
जयेन भीमस्य स मूषधेता
सर्मायनस्त्रय युद्धस्य भोक्त ।

[(L 1) M₂ भद्रवाहा G^r = (for s) — (L 3)
T₂ नृस्य (for भीमस्य) D₁ राजान्तराज उरुगामे
— (L 4) D₁ ययौ यत्र राजा उरुगामे]

33 ^a) D₁ [s] विनादे (for उप्यर्थेन) — ¹) (-
सहमा; M₁ समरे (for गदया) K₁ D₂ M (except
M₁) त जवान, D₁ राजमान, D₂ तर्जमान, D₃
तर्जयान, T₁ G हतुकाम (for तर्जमान) — ⁴) T₂
तदा (for गदा) D₁ सुमीता D₂ समेता (for
समन्तात्)

34 ^a) B₂ : Da Dn D₁ : - s T G M₂ पुत्रमुग्रः
D₁ राजपुत्रा (for पुत्रमुग्र) D₂ विहाय जग्मुस्तव पुत्राश्च
सर्वे — ^b) K₁ Da Dn D₁ : - s भीमी गदा ता (D₁
Dn₁ D₂ ते), S नति गदाया (T₁ G₁ ताया) (for
पात गदाया) Ko : G₂ परिहर्तुकामा K₂ हर्तुकाम
— ^c) S₁ M अपक्रान्तास्त्र, K₂ त्रय, D^r उपक्रान्ते
(for अपक्रान्तास्त्र) K₂ तुमले; K₂ D₂ : तुमले
K₂ : B₁ : s D₁ Dn₁ D^r : e M समदं, T₁ G

उमृष्टयेताम्वय चित्रगंता
महागद्रामापतन्तीं निर्गम्य ।
रथं समुन्मृज्य पदातिराज्ञौ
प्रशूय गृहं विमलं च चर्म ।
असङ्गतः निर इवाचलाग्रा-
जगाम चान्यं भुवि भूमिद्रेयम् ॥ ३५
गदापि ना प्राप्य रथं मुचिग्रं
माधं मसुते विनिहत्य संन्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाम्बराद्रामिव संपतन्ती ॥ ३६
आश्रयभूतं मुमहन्वदीया

संपतन्ती (G₁ ती) T₁ संमृष्टे, C₁ संमृष्ट (1-
संमृष्टे) D₁ सुमोष कामावन्मदं — ⁴) K₂ न्य
(for मु)

35 ^a) L सामुद्रः M विन्दु — ¹) T G M₂
गदा (T₂ तां रथः G₁ रथ्या, M₁ तयो) गदाम्
M₁ : विद्रा गदाम् (for महागदान्) K₂ : D₁
भावनतां I (समीभ्य (1 - निर्गम्य) — ⁴) T₁ G₁
ग्याय (1 - रथः) T₁ G₁ समुन्मृज्य, G₁ -
(for 'सुज्य) h₁ पदातिमाती — ⁴) K₂ : B D
(except D₁) T₁ G₁ : M₁ - 3 विमुल (for विन्दु)
— ⁴) T₁ भ्रष्टाम्बरा, M₁ : भ्रष्टाम्बरा — ⁴) K₂ B
जगामान्य भूमिं भूमिद्रेयं, Da Dn D₁ : - s जगाम त
भूमिं भूमिद्रेयं, D₁ T₂ जगाम पदा सुवि भूमिद्रेयं

36 ^a) D₁ मु (for अ वि) K₁ D₂ D₁ : M सं
(for मा) T₁ G तस्य (for प्राप्य) Ko : T₁ G₁
विधिग्र, G₂ मुचिग्र, M₁ मसुते S₁ गदामिना प्राप्य
रथं विधिग्र — ⁴) M₁ : माध मसुते, M₁ भीमेन
सुसता (for माध मसुते) T₂ G₁ : M मने, G₁ सवे
— ⁴) D₁ ज्वलिता, I : ज्वलिता Da₁ महोल्कया D₁
G₁ महोल्का — ⁴) K₂ भ्रष्टा अम्बराद्रामिवः D^r भ्रष्टा
रागामिव, T₂ भ्रष्टा अम्बराद्रामिव B₁ Da D₁ : - s मव
रती (D₁ : ती), D₂ सपतती, T₁ G₁ : निरपतती
(G₁ ती) D₁ अम्बराद्रामिवामिवापतती

37 ^a) Ko lacuna K₂ B - s Dn₁ D₁ : s आश्रयं
रूपः T₂ भूमिं (for भू) K₂ त्वदीयो. — ⁴)
K₂ D₂ : तं, K₁ तां, D^r ते (for तद्) D₁ s

दृष्ट्व तद्भारत संग्रह्याः ।
नर्वे विनेदुः सहिताः ममन्ता-

त्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

संजय उवाच ।

विग्र्यं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
गन्धमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः शातनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः मरथनागाश्वाः समकम्पन्त सुञ्जयाः ।
मृत्योगास्वमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शातनवं ययौ ॥ ४
ततः गरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रगः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिप ।

C 6 3797
B 6 66 7
K 6 85 7

जातर मप्रहृष्टा, D: जातरम् (for भारत मप्रं)
—^c) S₁ विनेदु (for विनेदु) D₁ सहमा (for
सहिता) —^d) K₀₋₃ D_n D₃ 7 १ प्रपूजिरे, D₀ ०
सुपूजिरे (D₀ 'वे), T₂ अपूजिरे (for पुपूजिरे) K₃ ०
D₂ ० पुत्रव्यं शौर्यं, K₁ पुत्र मर्मन्य, B₁ 2 D_n D_{n1}
D₀ M₁ पुत्र च मैन्या, T G पुत्रस्य योधा (for पुत्र
मर्मन्या) M₁₋₂ ० मपूजयतस्त्वथ चित्रमेन

Colophon om in S₁ — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, K₀₋₂ D₀ mention only मसम
युद्धदिवमे (D₀ 'दिवमयुद्धे), K₃ सप्तमेहनि, K₄ D_n
D_{n1} सप्तमेहि, M₁ सप्तमेहिके — Adhy name T₂ G₂
M₁ 2 सकुल्युद्ध — Adhy no (figures, words or
both) K₃ 77, D_{n2} (sec m) 43, D_{n2} M₁ 83,
D₀ T₁ G 80, T₂ M₃ 4 82, M₁ 2 81 (as in
text) — Sloka no D_{n1} 42, D_{n2} D₀ ० 40

82

1 ^a) K₁ B D_n D_n D₃ 7 १ तु, T₂ स (for
त) D₁ ममालोक्य (for 'साद्य) —^b) K₃ १ D₂
चदन्विन, D_n ० S महारथ (for मनन्विनम्) —^d)
G₂ विकीर्णं

2 ^a) T₂ नटा (for तथा) —^b) K₃ १ D₂ १ ०
तुमले K₀ D₂ मृदामकुले (for सकुले मृदाम्) —^c)
K₃ १ D₂ राजन् (for तूर्णं)

3 ^b) D_{n1} D_{n1} (before corr) D₁ ० ० समकपत
(for 'कम्पन्त) —^c) D₁ मृत्योरास्वमुखप्राप्त —^d)
K₃ [s]ध, D₂ त (for च)

4 ^a) B₁ T₂ कौरव्य —^c) K₁ महेष्वासो —^d)
D₂ भीष्म

5 ^b) D_{n1} प्रमुचन्, D₁ विमुचन्, D₂ M₁ प्रमु
चत्, M₂ प्रामुचत् —^c) K₁ स च्छादयामास, K₃ १
D₂ प्रच्छाद, D₁ प्रत्साद (for मच्छाद) K₃ मेघो
यद्दत् (for यथा मेघो)

6 ^a) G₂ प्रभूतानि (for प्रणीतानि) —^b) B₂
तानि शस्त्राणि (for शरजालानि) S₁ D₃ 7 T₁ G M₄
मारिप, K B₃ 4 D_{n2} D₂ 4 ० १ भागश, B₁ D_n
D_{n1} D₀ सर्वश (for भारत) —^c) D₃ तानि (for
प्रति) M (except M₁) गाङ्गेय प्रतिजग्राह — D₂
om 6^d-8^a

7 D₂ om 7 (cf v 1 6) —^b) G₂ १ भीष्मेणा
स्त्राणि (for 'णास्तानि) K₄ सर्वश, D₁ भागश, T
G₂₋₄ भारत (for मारिप) Cv as in text — S₁

C 6 3797
B 6 85 7
K 6 85 7

आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ॥ ७
निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविपोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूपणान् ॥ ११

हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि सुसंकुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वश्यात्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।

om 7^c-8^b — °) K₈ D₁ T₂ दृश्यते — °) K₁
खगमान्, D₁ (before corr as in text) शलमाना,
G₂ खादमानां (G₂ 'ना) T₃ G₂ प्रजा (for व्रजा)
B₈ D₆ व्रजमाना खगा इव, D₁ शलमानामिव व्रजा,
D₈ मेघा इव नभस्त्रले

8 Ś₁ om 8^{ab} (of v 1 7), D₂ om 8^a (of v 1
6) — °) K₀ 1 निमेषार्धानु, K₈ 8 निमेषार्धेन
K₂ कौन्तेय — °) Ś₁ रथजालेन, K₈ 8 D₂ शरवर्षेण
(for 'जालेन) K₈ भूदिश, K₄ B₁ D_n D_n D₆ S
भारत, D₁ 8 मारिप (for भागश)

9 °) D₁ T₂ राजन् (for राजा) — °) K₁ कौरस्य
च (sic), G₈ कौन्तेयस्य (for कौरव्यस्य) — °) S
नाराचान् (for नाराच) D₁ प्रेषयामास नाराच — °)
B₂ क्रुद्धम्, D₁ समरे वह्निसंनिभं, S क्रुद्धो आशीविपो
पमान्

10 °) K₀ तवसौ तु, K₄ B₁₋₃ D_{n2} D₄ 7 8 तु
त तत्र, K₈ D₂ क्षुरप्रेण (for ततस्त तु) Ś₁ ते तु,
K₁ तां तु, B₄ तत्र, D_n D_{n1} D₈ तूर्णं (for त तु)
S असंप्राप्तास्तस्तस्तु — °) S महायशा (for 'रथ)
K₈ D₂ भीष्म शांतनवो युधि — °) S भीष्म (for
राजन्) — °) K₈ ततस्, D₂ सुतस् (for भीष्मस्)
D₃ धनुश्च्युत S पादवस्य धनुश्च्युतान्

11 °) S तास् (for त) D_n D_{n1} (m as in
text) D₈ 8 हित्वा, M₁ जित्वा (छित्त्वा) — °) K₄ 8
B₂₋₄ D_n D_{n1} D₁ 2 5 0 कालसनिभ (for 'समितम्)
S नाराचान्कालसमितान् (T₂ M₄ 'सनिभान्) — °)
D_{n2} निजघ्नन् M (except M₄) कौरव्यस्य (for
'वेन्द्रस्य) — °) T₁ G₂ 4 कनकभूपणान् — After
11, S 1₁₈

332* हताश्वे तु रथे विष्टन्नात्किं चिक्षेप धर्मराट् ।
तामापतन्तीं सहसा कालपात्रोपमा दिताम् ।
चिच्छेद समरे भीष्म शरैः सनतपर्वभिः ।

[(L 2) M (except M₄) मरे (for महसा)
G₈ M₁ (also as above) कालदटोपमा T₂ मिनां (for
दिताम्) — (L 3) M₅ चिक्षेप (for चिच्छेद)]

12 °) K₁ हत्वाश्व, T₂ हताश्वस् (for हताश्वं)
— °) S धर्मराजो (for 'पुत्रो)

13 °) K₈ 8 B₁ D₂ G₁ हि सकुद्धः (B₁ 'द्वौ), K₄
रणे क्रुद्ध; B₂₋₄ D_n D_{n1} D₈ T₂ सुसंकुद्धौ, D_{n2}
D₁ 4 6-8 च सकुद्धौ (D₆ 'द्व') — Ko-2 om 13^{bc}
— °) D₁ परिचार्यं (for समासाद्य) T₁ G₄ तथा (for
तदा) — °) K₈ D₂ स च्छा (K₈ सछा) दयामास रणे;
D₁ छादयेता शरैस्त्रीक्ष्णैर् — °) D₈ भीष्म D₁ भीष्मं
शांतनव रणे — After 13, D₁ ins

333* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठो विव्याध निशितैः शरैः ।
आतरौ तौ महावीर्यौ शत्रुसैन्यभयकरौ ।

14 °) Ś₁ 'प्रवाधितौ, G₁ 8 'प्रपीडित — °) K₂
D₂ 4 परमा (for [अ]थ परा) — °) S भीष्म प्रति
युधिष्ठिर

15 °) S धर्मात्मजो (for युधिष्ठिरो) K₂ वाच्यान्,
K₈ 8 D₁ 2 राजा, D_{n1} (before corr as in text)
मत्स्यान्, D₈ चत्सान्, T₂ G₁ 8 [S]पश्यस्, M₁ पश्य,
M₂ पश्यस् (for वश्यान्) — °) S तात्राज् (by
transp) Ś₁ समदर्शयन्, K₈ 8 D₂ 6 'नोदयत्, K₄
'देशयत्, D₈ G₁ 2 M₈ 'चोदयन् D₁ सुहृद्गणोन्व
चोदयत् — °) G₁ 2 भीष्म B D_n D_{n1} D₈ 5 7 8
T₁ G₄ सख्ये, G₁₋₃ सखे (for सर्वे) — °) Ko-2

महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
 स समन्तात्परिव्रुतः पिता देवव्रतस्तव ।
 चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
 तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
 मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
 तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
 दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
 रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
 अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिग्धक्षतः ॥ २०
 शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।

तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
 पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
 बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २२
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
 भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
 एकमेकं समाहूय युद्वायैवोपतस्थिरे ॥ २४
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
 अनाहत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे ।

C 6 3815
B 6 86 26
K 6 86 26

निहन्नेति, K₅ D₂ T₁ G निहतेति, D₁ निहतेति (for निहतेति) Da₁ सुदारुणात्, T₁ G सुहृद्गण Ś₁ निह नप्च सुहृद्गणात्; T₂ M₁ 3-5 निहन्म ससुहृद्गण, M₂ विहन्म ससुहृद्गण

16 ^b) D_n D₁ 1 8 पार्थिव, T₁ G तस्य प्र (for पार्यस्य) K₁ भारत (for भापितम्)

17 ^a) T₁ G₂ 4 आ समतात् (for स समन्तात्) K₅ परिव्रात्, D₂ परिविव्रुत् (hypermetric) (for परिव्रुत्) — ^a) K₅ D₅ 8 चि (D₂ वि)क्रीडे — ^d) Ś₁ (sup lin as in text) महारथ, M₁ रथात् D₁ पोययन्वै रथोत्तमान्

18 ^a) Da₁ चरत् K₅ पार्थान्, D₁ पार्थ — ^b) T₁ G₁ कौरवा K₃ तथा, K₄ रणे, K₅ D₁ 2 तदा (for युधि) — ^c) K₀ 1 D₁ 2 मृगमध्ये (for मध्य) K₀ 2 D₂ G₂ 3 M (except M₅) प्रविश्यैव, Da₁ प्रवि विज्ञे, D₁ हि सप्राप्त, T₂ प्रविश्ये च (for प्रविश्येव) — ^d) K₃ 5 D₂ 3 T₂ सिंहशिशुर्, B₁ 2 Da₂ D_n D₁ 4-7 सिंह महा, B₃ सिंहो महा, Da₁ D_n 2 D₅ सिंहमहा (for सिंहशिशु) B₄ यथा सिंह महारणे

19 ^a) S₁ तर्जयत्, Da₁ तर्जयाना, D₁ गर्जमान K₁ शूरास्, K₃ D₁ 3 शूर, D₅ वीरास् (for शूरांस्) — ^b) D₁ त्रासयत् च सैनिकान् — ^c) K₁ Da₁ त्रैसुर, K₃ नेशुर् (for त्रैसुर) D₁ पर राजन् (for महाराज) K₅ दृष्ट्वाग्ने सुमहाराज — ^d) S (except M₄) यथा (for इव)

20 ^a) K₃ 5 B₁ Da₁ D_n D₁ 2 8 भारतसिंहस्य D₂ S तस्य (D₂ रणे, T₁ M तत्र) भारत भीष्मस्य

— ^a) D₃ T₂ वायु (for वायु) — ^d) T₂ काष्ठ, G₁₋₃ M₃ 5 काष्ठान्, M₁ काष्ठा (for कक्ष) K₅ D₂ दिधिक्षत (for धक्षत) M₂ यथा काष्ठानि पक्षत

21 ^a) S श्रेष्ठ (for भीष्म) — K₀ 2 om (1 hapl) 21^b-22^c — ^c) Ś₁ तलेभ्य (for तालेभ्य) D₁ 2 परि (for इव) — ^d) D₁ फलानीव मधूकरा, D₂ फलानि च महीतले, D₃ फलानीव महानिल

22 K₀ 2 om 22^{abc} (of v 1 21) — ^a) S ततो राजन् (for महाराज) — ^b) K₃ D₂ 3 धरणीतल, T₁ G च महीतले — ^c) K₃ 5 Da₁ D₂ 3 5 6 तुमल — ^d) Da₁ अश्मना

23 ^a) K₃-5 B Da Dn D₁-3 T₁ G₁ M (except M₄) सुतुमु (K₃ 5 Da₁ D₅ म)ले (for तु तुमुले) — ^b) K₃ 5 B Da Dn D₂-3 भयानके, D₂ S भया वहे (for सुदारुणे)

24 ^a) D₅ अभिज्ञे, T₁ G₂ 4 मध्येषु (for भिन्नेषु) K₀-2 तेन (for तेषु) K₅ व्यूहेषु — ^b) K₅ D₂ चेतरे (for इतरे) — ^c) K₁ 4 D₁ G₂ M₃ 5 एक एक, K₅ Dn Dn₁ (before corr) D₅ एकमेव, M₁ एकये कान्, M₂ एक एकान् (for एकमेक) D₅ समासाद्य (for हूय) — ^d) K₃ 5 D₂ युद्वायैके प्रतस्थिरे, B Dn₁ युद्वायैवावतस्थिरे

25 ^a) S समाहूय (for साद्य) — ^b) K₃ 5 D₅ T₁ G₂ 4 M₄ भारताना — ^d) T₁ G₂ 4 सोब्रवीत् (for चाब्र)

26 ^a) D₅ अनाहत्य — ^b) K₅ D₂ स (for त)

प्रययौ सृञ्जयान्कुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६
 सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्टा भीष्मं महारथम् ।
 सिंहनादान्वहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
 ततः प्रववृते युद्धं व्यतिपक्तरथद्विपम् ।
 अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
 धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
 पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ।
 शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जमतुस्तावकात्रणे ॥ २९
 ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुपर्षभ ।

आर्या युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
 यथोत्साहं च समरे जम्बुलोकं महारथाः ॥ ३०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
 वध्यतां समरे राजन्यपार्षतेन महात्मना ॥ ३१
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३२
 तौ तस्य तुरगान्दृत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
 छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३३
 अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।

— K₂ om 26^a-27^b — °) Ko 1 भीष्म (for कुद्ध)
 — ^a) T₂ चात्र (for चिन्त्य) T₁ G स्त्रीत्वं तस्य
 विधितयन्

27 K₂ om 27^{ab} (cf v l 26) — °) Ś₁ K
 (K₂ om) D₁ 2 M₄ च (for तु) K₄ 5 B₁ 8 4
 Dn₂ D₁ 2 T G दृष्टा, B₂ दृष्टो, M (except M₄)
 युद्धे (for दृष्टा) — ^b) K₄ B₁ Dn₂ D₂ हृष्टं, K₅
 धृष्ट, B₂ 8 T G भीष्म, B₄ D₁ हृष्टा (for दृष्टा)
 B₂ दृष्टा, B₃ प्रति, T G युद्धे (for भीष्म) Ś₁ Ko
 1 4 महाहवे, K₂ 5 B₁ D₂ 8 6 महारणे, D₁ व्यव
 स्थित (for महारथम्) — °) K₂ 5 Da₁ Dn₁ D₂ 6
 च विविधाश् (for बहुविधाश्) T₁ G सिंहनाद बहुविध
 — ^a) K₅ D₈ सिंहविमिश्रितान्, T₁ G शङ्खविमिश्रित
 D₁ M विन्देदु शङ्खविमिश्रितान्

28 ^b) D₂ अभियक्तरथद्विष, G₈ M₂ 4 5 व्यतिपिक्त^o
 — °) B₂₋₄ D₂ पश्चिमा, C₀ अपरां (as in text)
 Ko 2 Da₁ D₂ 5 दिशमास्थाय, K₂ B दिशमासाद्य,
 D₁ दिशमाश्रित्य, T₂ जितमास्थाय, M₂ निशमा

29 ^a) T₂ धृष्टद्युम्नस्तु, M₂ युद्धेन Ś₁ पञ्चाल्य,
 T₁ G₂₋₄ पांचाल — ^b) Ś₁ सात्यकि — °) K₁
 पीडयतो, K₂ 8 Dn G₁₋₈ यतो, Da D₅ यंत, T₃
 यते, M₂ यानो — ^a) Ko ऋष्टिभिः, Da₁ दृष्टि-
 भि, D₁ सायकैः, T₁ G₂ 4 यष्टिभिः — °) Ko 2
 शरैश्च (for शस्त्रैश्च) K₂ बहुली (for बहुभी) B₂
 वीरौ (for राजन्) K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₄₋₈ शस्त्रै
 (Dn₂ रै) बहुविधे राजन्, D₁ अस्त्रैश्च बहुभिस्तीक्ष्णैश्च, S
 (except M₄) अस्त्रैश्च बहुलै राजन् — ^a) Da Dn D₄
 5 7 आजम्बुस, D₁ निजम्बुस, D₃ राजयुस, T₂ M
 (except M₄) निम्बुस, G₁ 8 निम्बुस (for जम्बुस)

30 D₂ reads 30 after 32^{ab} — °) K₁ ते हन्य

मान, K₂ निहन्यमान, D₁ ते वध्यमान T G₂ 4 M
 (except M₄) समामे (for समरे) — ^b) K₂ 5 D₂ 6
 S भरतर्षभ, B₂₋₄ पुरुपर्षभा, D₁ भरतोत्तमा.
 — °) Ś₁ आवा (for आर्या) K₅ दृष्टा (for कृत्वा)
 — ^a) K₂ त्यजती Ko-2 च (for स्म) Da₁ D₁ 5 6
 सयुगे — °) K₂₋₅ D₂ 4 6 तु (for च) D₇ समर
 — D₇ om 30'-32^a — ^a) B₁ 2 4 जम्बुर (for
 जम्बुर) B₁ Da₁ Dn₁ D₃ 4 S लोक, B₂ 4 लोके
 (for लोक) K₂₋₅ D₂ 6 निजम्बुस्तावका (K₂ 5 D₂
 कान्) रणे

31 D₇ om 31 (cf v l 30) — °) Ko T₂
 M₁ 8 5 तथाक्रन्दो, T₁ G₂ अत्र नादो, G₁₋₃ अत्राक्रन्दो,
 M₅ (sup lin) तदाक्रन्दो — M₁ 8 5 transp 31^{cd}
 and 32^{ab} — °) G₈ युध्यतां, C₇ वध्यता (as in
 text) D₁ घोरे (for राजन्) — ^a) D₈ महात्मनां
 — M₂ repeats 31^{cd}

32 D₇ om 32^a (cf v l 30) M₁ 8 5 transp
 31^{cd} and 32^{ab} — °) K₂ T₂ M₄ तच्छ्रुत्वा (for त
 श्रुत्वा) — ^b) D₂ महारथा, D₃ S विशा पते (for
 महारथौ) — After 32^{ab}, D₂ reads 30 — Ś₁ om
 (hapl) 32^c-33^b — °) K₄ [अ]न्योन्य (for [आ]-
 वन्त्यौ) — ^a) K₂₋₅ B₂ Da Dn₁ D₂ 8 5 S ससुप-
 स्थितौ (K₂ त) (for प्रत्युपस्थितौ)

33 Ś₁ om 33^{ab} (cf v l 32) — °) S (ex-
 cept M₄) ततोस्य (for तौ तस्य) K₂ तुरगौ, D₃ तु
 हयान् (for तुरगान्) — ^a) K₂ पार्षतौ

34 ^a) K₂ 8 [अ]थ पाञ्चाल्यौ, S (except M₄)
 ततो यानान् (G₂ रथो याना) (for [अ]थ पाञ्चाल्यौ)
 — ^b) Ko-2 5 B₂ D₁₋₃ रथ, Da₁ Dn₁ D₅ बल

आरूरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३४
 ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
 आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३५
 तथैव तत्र पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३६
 अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
 अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३७
 द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
 व्यधमत्सर्वपाश्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३८
 दुर्याधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।

परिवार्यं रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ३९
 ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
 अत्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४०
 युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
 अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ४१
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
 गोमायुशतसकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४२
 शिवाभिरशिवाभिश्च रुद्रङ्घ्रिभैरवं रवम् ।
 घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ४३
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः ।

C 6 3533
B 6 66 45
K 6 66 45

(for 'वल') T G₂₋₄ M₁₋₃ ६ ह (G₈ य)ताश्चाङ्गरतर्षभ,
 G₁ हताश्चात्पुरुषर्षभ, M₄ हताश्चान्तु रयाद्वली —^c)
 K₃ रयात् (for रय) D_a D_{n1} D₅ हतु, D₁ चैव
 (for तूर्णं) —^d) D_{1.2} सात्यकेस्तु, D₃ 'कस्य, S
 सात्वतस्य (for सात्यके सु)

35 ^a) K₄ आरण्यौ, D₂ अवत्यौ S आवत्यावथ
 सक्रुद्ध —^d) K₂ अभ्यायात्स, D_a D_{n1} D₅ अभ्य
 धावत्, D_{n2} D₃ ६-८ अधावत्, D₁ अभ्ययाच्च S₁
 K₅ D_{a2} D_{1.2} परतप, B₁ D_{a1} D_{n1} D₅ परतप S
 समभ्यायात्तरस्त्रिणौ

36 ^a) D₁ पुत्रस्तु, D₃ पुत्रापि —^b) D₂ सर्वो
 द्योग च (for 'द्योगेन) K₂ मारिष, D₃ T₁ G M
 (except M₄) भारत —^c) K₀ ६ समरे (for [आ]व
 न्त्यौ) —^d) K₃ ६ D₃ परिवार्योपतस्थिरे, B D_{a2} D_n
 D₂ ४ ७ ८ 'वार्यावतस्थिवान्, D_{a1} D₅ 'वार्यं वितस्थिवान्

37 G₄ om 37 —^a) G₁ ८ अर्जुनोपि सुसक्रुद्ध
 —^b) K₀₋₂ समरे (for क्षत्रियान्) K₀ १ क्षत्रियर्ष-
 भान्, K₂ ४ B D_{a1} D₅ T₁ G_{1.2} 'र्षभ', D₁ क्षत्रियो
 त्तम, G₈ M₂ ६ भरतर्षभ —^c) D₅ ७ आयोधयत,
 D₃ अयोध्ययत —^d) K₅ इवासुर

38 ^a) K₂ ६ ६ B₂ D₁₋₃ ६ T₁ G M द्रोणस्तु,
 D_{a1} D₅ द्रौणिश्च, D_{n2} T₂ द्रोणस्य (for द्रोणश्च)
 —^b) M₄ पुत्रस्तु D₁ तत्र पुत्रप्रिये रत —^c) K₅
 सर्वपांचाल्यात्, B D_{a2} D_n D₂ ४ ६ ८ 'पचालात्, D₁
 स तु पाचालात्, T₁ G M (except M₄) तत्र पां
 —^d) D_{a1} इवाचल, D₁ M₃₋₅ इवानिल

39 ^a) K₂ 'पुरोगास्तु, D_{a1} D₅ 'पुरोगाश्च, D_{a1}

'पुरोगास्ते —^b) D_{a1} पुत्रस्तव, D₁ तत्र पुत्रा (by
 transp) —^c) T₁ G₄ रथैर (for रणे) —^d)
 G₈ युयुस्तु

40 ^a) S युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो) —^b) D₁
 भास्वति (for भास्करे) —^c) B₄ योधात् (for
 सर्वास) S अत्रवीत्तु सुसक्रुद्धस —^d) S₁ भास्वर,
 D₅ भास्कर (for भारत) D₁ त्वरयध्व तथा नृपा

41 ^a) D₃ युद्धता तु, M₄ युध्यता हि K₀ D₃ S
 ततस्, K₂ ४ B₁ यथा, K₃ D₁ २ ६ तदा (for तथा)
 —^c) B₄ न प्राज्ञयत, D₅ M₂ अप्रकाशति, D₃ G₁ ३
 नप्रज्ञायत (for नप्रकाशति) K₃ ६ D₂ नाप्रकाशत
 भास्कर D₁ सूर्यमस्त गिरिप्राह अप्रकाशे विभावसौ

42 ^a) S (except T₂ M₄) तत्र प्रावर्तत नदी
 —^b) S₁ शोणितौघा, D₁ लोहितौघ, D₃ शोणितात्र,
 T₂ शोणिताय, G₂ शोणितोघ —^c) D_{n2} D₄ ७ ८
 गोमायुशतसकीर्णा —^d) B D_a D_n D₄₋₈ क्षणेन क्षण
 वामुखे

43 ^a) T₂ M₄ शिवाभिश्च रुद्र (M₄ व)तीभि
 —^b) K₃ D₂ रवद्भिर्, D₁ नदद्भिर्, D₀ वदद्भिर्
 (for रवद्भिर्) S₁ K₃ D₂ (marg sec m) स्वन,
 K₁ नव, D₂ (before corr) त्वन, D₅ स्वर (for
 रवम्) K₄ B₁ D_a D_n D₅ ७ M₁ (inf lin) र्वती
 (D_{a1} 'ति)भि समतत, B₂ D₄ ३ T₁ G₂ ४ M₂ ३ ६
 रुद्र (B₂ 'ट)तीभि समतत, G₁ ३ ४ (inf lin) र्व
 तीभि समतत, T₂ अशिवाभि समतत, M₄ फ्रच्या
 दैश्च समतत —^c) B₁ सख्ये, D₅ यज्ञे (for जज्ञे)
 —^d) K₃ ६ D₂ ६ भूतमवैश्च मकुल, D₃ 'सवै समाकुल

समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
 अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन् राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
 विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४५
 युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
 ययौ स्वशिविरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४६
 भीमसेनोऽपि राजेन्द्रं दुर्योधनमुखात्रथान् ।
 अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४७
 दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
 भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ॥ ४८

द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परिवार्य चमूं सर्वा प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ४९
 तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिविरं प्रति ॥ ५०
 एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
 पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ५१
 ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
 न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५२
 रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।

44 ^b) K₁ 2 B Da₂ Dn₁ पिशिताशिन, D₅ 'दान
 — °) Da₁ व्यदृश्यते, G₁ 3 [S]प्यदृश्यत, M (except
 M₄) ह्यदृश्यत — After 44, D₁ ins

334* मत्ता रुधिरगन्धेन पिशितेन च ते नृपा ।
 आस्वाधास्वाद्य नृत्यन्ते नाद मुञ्चन्ति भीषणम् ।
 कथन्धानि च नृत्यन्ति धनुर्हन्तानि सयुगे ।
 प्रासमालम्ब्य निशित निस्त्रिंश निर्मल महव ।

45 ^a) K₅ D₂ 8 M₄ [S]पि (for स्य) D₁ सु
 सवार्य (for सुशर्मादीन्) — ^b) B₁ राज शतसहस्रशः,
 B₂ D (except D₁₋₃ c) T₂ राज सहपदानुगान् — ^d)
 K₅ प्रभु (for प्रति)

46 K₈ om (hapl) 46-48, D₁ om 46-47 — ^a)
 Dn₂ T₂ कौरव्य — ^b) Ko 2 भ्रातृभि Ko-2 प्रभु,
 K₅ D₂ तथा, D₃ S चत्री (for तदा) — ^c) Ś₁
 Ko-2 4 प्रययौ शिविर, G₂ यथा स्वशिविर Ś₁ Ko-2
 Da₂ Dn₂ D₅ 7 M₄ राजन्; T₁ G रात्रौ (for राजा)
 — ^d) K₅ D₂ महत्सा, T₁ G निजया (for निशाया)

47 K₈ D₁ om 47 (of v l 46) — ^a) S
 भीमसेनो महाराज — ^b) Da Dn₁ (before corr) D₅
 भीमसेनमुखान्, T G M₂ 4 सिंधुराज, M₁ 3 5 आव
 लप्रमुखान् K₅ D₂ रणे, T₁ G M₂ नृपान् (for
 रथान्) — ^c) K₅ Da Dn₁ D₅ अविजित्य, T₁ G
 M₁₋₃ 5 पराजित्य, T₂ M₄ परित्यज्य (for अवजित्य)
 Ko-2 नृपान् (for तत) T₂ G₁₋₃ M सखे (M₄ 'धे)
 — ^d) Ś₁ Ko-2 प्रययौ (for ययौ स्व) — After
 47, T₁ G₄ read 50

48 K₈ om 48 (cf v l 46) Da₁ reads 48
 after 54 — ^a) D₁ तु (for [अ]पि) — M₂ om

48^b-49^a — ^b) Da Dn₁ D₅ महारथै, D₅ निवारणे,
 M₁ 3 5 महाव्रत (for महारणे) — ^c) D₁ चैव (for
 तूर्ण) — ^d) Ko-2 प्रययौ, D₁ ययौ स्व, T₂
 प्रायात्स्व (for प्रयात) — After 48, M₁ reads
 51^{ab}, repeating it in its proper place

49 Da₁ om (hapl) 49 M₂ om 49^a (cf.
 v l 48) — ^a) K₁ G₃ द्रोणि (for द्रौणि) — ^b)
 K₅ D₂ भारत (for सात्वत) — ^c) D₃ रणे; T₁
 G₄ तत, T₂ G₁₋₃ M (except M₄) चमूं (for चमू)
 K₅ D₂ सेना, B₁ 2 Dn₂ Dn D₄ 5 7 8 T₁ G₄ सर्वे,
 D₃ योधान्, T₂ G₁₋₃ M (except M₄) सर्वा — ^d)
 D₃ T₁ G₁ 3 4 ययु स्व, G₂ ययौ स्व (for प्रययु)

50 Ś₁ om (hapl) 50 T₁ G₄ read 50 after
 47 — ^a) D₃ तेष्वेव (for तथैव) S सा (M₂₋₅ स)
 त्यको (for सात्यकी) T₁ G राजा — ^b) B₄ वीर्यवान्
 (for पार्षत) — ^c) D₁ योधा, G₁₋₃ M (except
 M₁) योधान् — ^d) K₄ B₂ 4 D₁ प्रययु, K₅ युयुधु,
 B₁ प्रयात, Dn₁ आयत, Dn₁ आययु, T₁ G₄
 जग्मतु, M₃ 5 प्रयतु (for ययतु)

51 ^a) D₅ एवमेव, G₁₋₃ एवमेतन् — D₅ om
 (hapl) 51^c-52^b — ^c) Ko-3 5 D₂ (m as in
 text) M₅ परिवर्तत, Dn₁ पर्यवर्तेत K₃ 5 D₂ T₁ G
 सहसा, T₂ सग्रामान् (for सहिता) — ^d) G₁ 3 युद्ध
 काले (for निशा) B₁ Da Dn₁ D₁ 2 S (except
 M₁) परतप (Da₁ 'प')

52 D₅ om 52^{ab} (cf v l 51) — ^a) S यथा
 (M₁ 2 तथा) (for तत) D₁ ते (for स्व) Ś₁ कृत्वा
 (for गत्वा) — ^b) Ś₁ कौरवास्तथा, K₃₋₅ B D (D₅
 om) S कुरुभि सह (for कुरवस्तथा) — After 52^{ab},
 D₃ repeats 51^c-52^b — ^c) K₃ 5 D₁ 2 6 न्यव-

अपनीय च गल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५३
 कृतस्त्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च वन्दिभिः ।
 गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५४
 मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।

न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५५
 ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
 हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवुतुः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते नीष्मपर्वणि द्वाशीतिनमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।

परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।

कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १

ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि ।

C 6 364
B 6 87 2
K 6 87 2

नत, B₁ न्यविमत, B₄ Dn₂ D₄ 7 8 अविदात (for
 न्यविदान्त) — ^a) G₄ कथयत (for पूज^{*})

53 ^a) K₂ रक्षा, M₂ रक्षा B₃ 4 कृत्वा तत,
 M₂ कृत्वात्मन (for कृत्वात्मन) Ś₁ शरान् (for शूरा)
 — ^b) K₃ 5 त्यक्त्वा, Dn₂ D₄ 7 8 दृष्ट्वा, D₁ स्याप्य,
 D₂ तूक्त्वा, D₃ न्यस्त्वा (for न्यस्य) S न्यस्तगुल्मान्
 (G₁ 8 *ल्मान्) (for न्यस्य गुल्मान्) Cc cites गुल्मान्
 (as in text) — ^c) T₂ व्यपनीय (for अपनीय)
 K₂ 5 D₂ शस्त्राणि, K₄ B₃ 4 D₁ 6 T G M₁ 3-5
 शल्यानि, M₂ शय्यानि (for शल्यास्ते) Cc cites ते
 (as in text) — ^d) K₅ स्मृत्वा (for स्नात्वा) Ś₁
 विमलैर्, K₃ 5 Dn Dn D₂ 4-8 विधिवन्, D₃ विचि
 तैर् (for चिविधैर्) D₁ क्षोपधीभिश्चिकित्सया, M₁ 2
 स्नात्वा बहुविधैर्जलैः

54 ^b) K₃-5 B₁ 2 D (except D₁ 3) S स्तूयमानाश्च
 (for संस्तूयन्तश्च) Ś₁ S (except T₁ G₄) वदिभि
 — ^c) Ko-2 गीतवादित्रशब्दैश्च — ^d) K₃ व्यक्रीडतो,
 B D (except D₂) M₄ चिक्रीडते, T G₄ M₁-8 5
 चिक्रीडतो, G₁-3 विक्रीडते K₅ D₂ परस्पर (for
 यद्वाचिन्) — After 54, Da₁ reads 48

55 ^a) K₃ 5 B D मुहूर्तादिव K₃ 5 D₂ सैन्यम्
 (for सर्वम्) — ^b) Ko-3 B₁ Da Dn D₂-5 8 S
 स्वर्गं (T₂ स्वप्न, G₂ स्पर्शा, M₄ स्वन)समित — ^c) S
 युद्धकथा (M₂ *क्षमा) K₄ D₂ T₁ G केचित्, D₀
 काचित्, T₂ M काश्चित् (for काचित्) — ^d) K₅
 तद चक्रुर, B तत्राकुर्वन् (for तत्र चक्रुर) Ś₁ Ko-2

नरपंभा (for महारथा)

56 ^a) K₃ सुप्रसुप्ते, K₅ ते प्रसुप्ते, D₂ ते प्रसुप्ते
 (for ते प्रसुप्ते) S राजन् (for तत्र) — ^b) T₁ G₂
 परिश्राते B₃ तदा, S निशि (for नृप) — ^c) Ś₁
 Ko 1 *बहले, T₂ *बहुलो K₅ D₂ 6 रात्रौ, G₁ 8
 सेने, G₂ 4 M घोरे (for राजन्) D₁ हस्त्यश्वरथ
 पादात्

Colophon — *Sub-paivan* Omitting sub-paivan
 name, Ś₁ K Da Dn₁ D₂ mention only सप्तमो युद्ध-
 दिवस; K₄ (also) T₂ सप्तमेहि, B₂ M₂ 4 5 सप्त
 माहिक, B₃ Dn₂ D₅ 6 सप्तमदिवसयुद्ध, D₁ सप्तमो दिवस,
 D₃ सप्तम अह, D₄ 8 सप्तम (D₃ om म)दिनयुद्ध,
 T₁ G सप्तमापहार, M₁ सप्तमेहनि, M₃ सप्ताहिक
 K₂ 4 5 Dn₂ D₂ 4 5 S (except T₂) cont समाप्त
 — *Adhy name* K₄ कौरवपराजय, T₂ G₂ 8 M₁-8
 शिबिरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or
 both) Da₂ (sec m) 44, Dn₂ T₂ M₃ 4 83,
 D₆ T₁ G 81, M₁ 2 82 (as in text), M₅ 84
 — *Sloka no* Dn₂ D₆ 57, D₅ 56

83

1 ^a) K₅ परिणम्य, Ca c *णाम्य (as in text)
 Ś₁ Ko 2 T₂ ते तु, M₃ तास्तु (for ता तु) Cd as
 in text — ^b) K₄ Da₂ D₆ M₂ सुख सुसा, B

निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २
 ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
 भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
 एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
 व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ४
 भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
 सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५

अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
 मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
 ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
 द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
 मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८
 प्राग्ज्योतिपादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्रथः ।

Dns D₀ सुख प्राप्ता, D₁ सुख प्राप्य; D₄ (before corr) 7 8 सुखप्राप्ता, G₂ सुखसुप्त, M₁ 4 सुख सुप्त्वा S₁ D₁ T₂ M₄ जनेश्वर, Dns 3 श्वर — °) K₁ कुरवा, K₂ Da₁ कुरुव K₄ पांडवा सर्वे, Da Dn₁ D₅ पाण्डवेया(Da₁ 'य)श्च (for पाण्डवाश्चैव)

2 °) S₁ Ko-2 B₁ 3 4 D (except D₁ 2) सैन्ययोर् (for सेनयोर्) K₃ D₄ T₁ G₁ 2 (also as in text) 4 M नृप (M₂ नृप), D₀ तत (for अपि) — °) K₃ B₁ Da₂ Dn₁ D₂ 5 8 निर्गच्छतो(K₃ 'च्छत्यो, D₂ 'च्छत्यो)स्तदा (for निर्गच्छमानयो) D₁ G₁₋₃ M₂ 5 सरे — °) S₁ सागरप्रतिमौ, B₂ सशिर प्रतिमो (sic) T₂ G₂ 3 M यथा सागरयोरिव

3 °) M₁ 2 तथा (for ततो) — °) Ko-2 D₂ विशा पति, D₅ 8 विशा पते (for विविंशति) M₁ चित्रसेनविविंशती — K₆ om 3rd — °) D₀ (as in text) भारद्वाजस्य, G₁ भरद्वाजश्च B₄ D₁ 3 स वै, D₁ तथा (for च वै). D₁ 8 नृप, D₅ द्विज (for द्विज) Ko-2 भारद्वाजश्च वीर्यवान्

4 °) K₁ एके भूता, G₂ एकीभूत Ko-2 D₂ स्वय यत्ता, D₀ सुसयता (for सुसयत्ता) D₁ एते चान्ये च सयत्ता — °) Ko-2 B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4-5 8 महारथा, K₄ B₃ D₂ 3 7 T G₃ 4 M₁ 2 4 'चमू (for 'चमू) — °) Ko-2 व्यूहा(Ko 'ह)न्यै, D₁ व्यूह वै, G₀ व्यूहाय (as in text) K₅ D₂ व्यदधू, D₄ निदधू (for विदधू) S₁ व्यूढाय विदधे राजन्, D₈ (marg sec m) व्यूहान्परिदधू राजन् — °) Ko-2 D₁ T₂ M₁₋₃ 5 दसिता, T₁ G₁₋₃ M₄ दसितान्

5 B₂ transp 5^{ab} and 5^{ct} — °) D₁ 8 तु त (for महा) D₄ (marg sec m by corr) S ऊर्मि(T₂ G₁₋₃ M₄ orig कूर्म)व्यूह तत कृत्वा — °) D₁ S पिता देवव्रतस्त्व — °) B₁ 3 वाहनोर्मि Ko 2

तरणित, K₆ तरंगिण

6 °) K₄ मुखत (for अग्रत) — °) B₂ मासुरैर, S (mostly) मालवैर — °) K₅ D₅ 3 अवंत्यैश्च T₁ G M₄ समावृत् (M₄ 'ता); T₂ महाव्रत, M₁₋₂ 5 तथा वृत् (for समन्वित)

7 °) K₃ नेतानतरम्, S तदन (for ततोऽनन्तरम्) — °) S₁ चिकुटै, Ko 2 विकुटै, K₁ D₂ विकुटै, K₃ 5 D₂ कुर्णदै, B₁ Da₁ Dn₁ D₈ कुर्णदै, D₁ विकुदै, S (mostly) पुलिन्दै (for पुलिन्दै) D₂ पारि दैश्, T₁ G₁ 4 M₈ दर्दरैश्, G₂ 8 हुर्दरैश्, M₁ 2 4 5 द(M₂ हु)रदैश् (for पारदैश्) D (except D₁₋₃ c) M (except M₄) चापि (for चैव) — °) K₅ क्षुद्रव्य, D₃ रुढक (for क्षुद्रक) D₈ S (mostly) मालवै

8 °) K₄ B₂ Dn₁ (by corr) D₁ 7 8 M₁ 2 5 द्रोणादनतरो T₁ G₄ युद्धे, T₂ शक्तो (for यत्तो) — °) K₂ Da₁ Dn₁ D₄ मगधैश् (for मागधैश्) K₅ D₂ कलिङ्गैश्, T₁ G₄ विशालैश् (for कलिङ्गैश्) B₁ मागधैश्चैव कालिङ्गै — After 8°, T₂ repeats (with v 1) 6° and 7° — °) K₅ विशाश्चैव, D₁ नाम लिङ्गै, T₁ G विशालैश्, T₂ मात्रेयश् (for पिशा चैश्)

9 D₁ om 9°-10° — °) S₁ Ko-2 4 भगदत्तादनु (for प्राग्ज्योतिपादनु) K₅ G₂ नृप, D₃ नृप, M₂ नृपा (for नृप) T₂ प्राग्ज्योतिपश्च नृपति — °) K₂ कौसल्योय, K₃ 5 Da₁ Dn₁ D₂ 5 8-9 कौशल्यो (D₈ 'त्या)य, Da₂ D₆ T₁ G कौसल्यो D₈ बृह च्छवा (sup in 'द्रय) (for बृहद्रथ) — °) S₁ मेकलं, Ko-2 चेलकैस्, T₁ G₁ 3 4 M₂ 4 मेकलैस्, T₂ G₂ M₁ 3 5 मेघलैस् (for मेकलैस्) S₁ त्रैसुरैश्चैव, K₈₋₉ B₁₋₃ Da₁ Dn₁ D₂ 5 T₁ G त्रिपुरै, Dn₂ D₅ त्रैपुर, D₈ च कुर्णदैश्, Bom ed कुरुविदैश् (for

मेकलैखैपुरैश्वै चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९
 बृहद्रथलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्यलाधिपः ।
 काम्भोजैर्वहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
 द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।
 प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
 तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 द्रौणेरनन्तर प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ १२
 दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।
 एवमेव महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
 रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।

अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूपि च ॥ १४
 तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
 युधिष्ठिरोऽब्रवीत्पूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
 पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
 प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ १६
 ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
 शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
 शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 रथैरनेकसाहस्रैस्तथा ह्यपदातिभिः ॥ १८
 नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः ।

C 6 3865
B 6 87 19
K 6 87 19

त्रैपुरैश्वै) — ^d) Ś1 चिच्छिरैश्च, Ks S वधैरे* (T1 शर्वै), Ks Dn Dn1 Ds पुंढकै, Ks मयति, B चिच्छिरै, Dn: D1 s चिच्छिरै, D: सयतै, Ds चिच्छिरै, D1 चुच्छिरै, Ds त्रिच्छिरै (for चिच्छिरैश्च) B. s समतत (for समन्वित)

10 D1 om 10^{ab} (cf v 1 9) D2 (sec m) reads 10 in marg — ^a) Ś1 K. B2 s Dn2 D2 s बृहद्रथस्तत शूरस्, Ks लसुत शूरस्, K1 लादतरतस्, Da Dn1 Ds 1 लादनु ततस्, Ds लादुत्तरतस्, S लादनु नृपस् (for लात्तत शूरस्) — Ś1 om 10^b — ^b) Ko-3 Dn2 Ds 1 s C: त्रैगर्त (for त्रिगर्त) Cv प्रच्छलाधिप — ^c) Ko 1 कामोजैर् K1 सार्धैर् (for सार्धं) — ^d) Dn2 Ds 1 s प्रवरैश्च (for यवनैश्च) Ko-2 समतत, Ks s D2 समन्वित (for सहस्रश)

11 D2 (sec m) reads 11^{ab} in marg — ^a) Ko द्रौणिश्च, K1 s B D1 s द्रौणिस्तु, K2 द्रौणिश्च, Da1 द्रौणि सु (for द्रौणिस्तु) Ko-2 रथिना श्रेष्ठस्, Ks मरथं शूरस्, D1 रभस शूरस्, T: रभस शूरस् — ^b) Ś1 K1 त्रिगर्तादय (K1 थ), B1-3 त्रैगर्तादनु, B4 Dn2 D1 s त्रिगर्ताननु — Ks Ds om 11^{cd} — ^d) Ś1 नादयानो (sic), Ko-2 छट (for नाद) S नमस्तत् (for घरा)

12 ^a) D2 सर्वाणि सैन्यानि, Gs सैन्येन सर्वेण (by transp) — ^b) Ko-2 तत (for तदा) — ^c) K2 Ds s द्रौणेर्, Kc द्रौणिश्च, D2 द्रौणेश्च Gs अनतर M1-3 s राजा (for प्रायान्) — ^d) K1 2 s D2 s सौदर्यै; Da Dn D1 s s 7 s S सोदरै (for सोदर्यै)

13 ^{ab}) K1.2 s Da1 transp तत and कृप S ययौ (for तत), and युधि (for ययौ) — ^c) D2

एवमेव, T1 G एवमेव Ś1 महान्यूहा, T: G2 व्यूह — ^d) G: सागरोपम

14 ^a) Da1 रेजुस्तत्र, T: रेजुचित्र M1 s पता कानि — ^b) Ko चाभिभो, K2 s D2 चाभिभो, K4 B Da Dn Ds-5 1 s चा (Bs वै) विभो, Ds तत्र वै, T1 G भारत, T: साभिभो (for चाभिभो) — ^c) K4 B Dn1 [अ]त्र (for [अ]थ) S शुभ्राणि (for चित्राणि) D2 अगदानि विचित्राणि — ^d) Dn2 Ds 1 s तोमराणि (for महार्हाणि) T1 G महार्ति (for धनूपि) B2 s धनूपि तोमराणि च

15 ^a) Ś1 Ko-2 त च (for त तु) Ks तथा व्यूह — ^b) Ś1 Ko-2 महारथा, T1 G चल (for रथ) — ^c) Ś1 Ks s राजन्, Ds राजा (for तूर्ण) — ^d) K1 पार्षित (for पार्षतं)

16 ^b) T2 विहित (for निर्मित) — ^c) Ds प्रति व्यूह Ko-2 त्वमपि वै, K4 B2 s Da2 Dn1 त्वमप्यत्र; B4 Dn2 Ds 6-8 त्वमपि मे, Da1 Ds त्वमप्यन्य, T G M2 रणे शूर, M1-3 s महाबाहो (for त्वमपि हि) — ^d) B D सत्वर (for माचिरम्) S कुरु क्षिप्र महा रथ (T2 M2 थ, M1 थ)

17 ^a) Da D1 s M तु (for स) Bom ed क्रूरो (for शूरो) — ^c) Ca शृगारक Da Dn1 Ds महा व्यूह (for राज) Cv as in text — ^d) Da1 महा (for पर) Dn2 Ds परव्यूहविनाशक, S तव व्यूह-विदारण

18 ^a) Ks s D2 शृगेषु, K4 B Da Dn D1 s-8 Ca शृगाम्या, T1 G1 s शृगोभूद्, T2 G2 s M शृगे भूद् (for शृङ्गेभ्यो) — Ks om (hapl) 18^a-21^b. — ^d) Ś1 तथाह च, Ko 1 तथा हस्ति (for तथा ह्य).

मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
 अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
 व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०
 अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
 द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
 एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
 अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
 भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिखनैः ।

19 K: om 19 (cf v 1 18) —^a) K1 s-s Da Dm1 D1-2 -1 T: ताभ्याम्, T1 G नाभाच् (for नाभ्याम्) D: c चर्मा, M1-3 c आमीन् (for अभून्) S1 K: D1 नृपश्रेष्ठ (D1 'ष्ट'), Ko 1 s Da1 S (except T:) नरश्रेष्ठ, Ds नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठ) —^b) D1m पृषताशो (hypermetric) B Da Dn Ds-3 7 s श्वेताश्व कृष्णासारथि — After 19^{ab}, Gs 1 reads 21^{ca} and 20^{ab}, repeating them in their proper places — After 19, D1 reads 21^{ca}

20 K: om 20 (cf v 1 18) T G M: transp 20 and 21 —^a) B Dn: D1 7 s G1 3 तथेतरे, Da1 Dm1 Ds अथेतरा, D1 तथापरे, Ds अथांतरे, Bom ed अथोत्तरे —^b) S1 सहसैन्य, T1 G M: सर्व सैन्यैर्, T2 सर्वसैन्य (for सहसैन्या) B2-4 Dn: D1 7 s महारथा, D2 T2 नराधिप (T2 'प'), G1 s जनाधिपा G: (first time) सिताशो वानरध्वज (cf 19^b) —^c) S1 तु, Ds तत् (for त) T2 पूजया, M1-7 न्यूहया (for पूरया) —^d) K4 युद्ध (for व्यूह)

21 K: om 21^{ab} (cf v 1 18) T G M: transp 20 and 21 —^b) Da1 Dn1 Ds M1-3 c महावल (for 'रथ') D1 विराटो वाहिनीपति, G2 इरावाश्च महारथ — D1 reads 21^{ca} after 19 —^c) Da Dm D. सहृष्टा (for संहृष्टा)

22 ^a) S1 Ko 1 B: D1 D. T2 G2 M1 3 c एवमेतं तन् —^b) S1 K: c व्यूह (for व्यूह्य) D1 न्यूहित पादर्थैर्नृपा —^c) M1 यौधा (for शूरा) —^d) Ko-2 D1 Dn1 D युद्ध (for योद्धु)

23 ^a) B: T1 (1 भेरीशब्दश्च Ks 3 Da1 D2 7 c नुमन्वा, B: D तुमुलैर्, T C: 3 त्रिपुला (for तुमुला) —^b) B: त्रिमिश्रं D1 Dn1 D. M2 मिश्रिता; Ds

क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
 ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
 नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ २४
 मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् ।
 युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
 तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६
 नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।

विमिश्र, T1 विमिश्र Some MSS 'निखनै —^a) T2 G2 3 M क्ष्वेडिता (for क्ष्वेडिता) S1 क्ष्वेडिता स्फोटितोत्क्रुष्टो, Ko 2 'स्फोटितोत्क्रुष्टा, Ks Ds 3 'स्फोटितोत्क्रुष्टै, B2 D2 'स्फोटितोत्क्रुष्टै, Da1 क्ष्वेडिता-स्फोटितोत्क्रुष्टौ, D1 क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टौ, T G2 3 (1m 1m) + M2 'स्फोटितोत्क्रुष्टै, G1 क्ष्वेडितास्फोटितो** Ca cites क्ष्वेडित, Cd आस्फोटित, and उत्क्रुष्ट —^d) S1 सुभीमै, K2 सभीमा, Ks सुभीमा, B2 4 Ds नादित्ता, S तुमुला (for सुभीमा) Co cites भीमा B1 सततो- (for सर्वतो) Ks 5 B2-4 Dn: D1-4 6-8 T1 G1 4 M4 दिश, B1 Da Dn1 Ds [s]भवत् (for दिशम्)

24 S1 om 24^{ab} —^a) T1 G तत्र (for तत) Ds शूरान् (for शूरा) — K1 om (hapl) 24^c-25^d, Ks M2 om (?hapl) 24^{ca} K2 repeats (with v 1) 24^{ca} after 25^{ab} —^c) Ko 2 नेत्रैरनेकै राजानो —^d) S1 Da2 Ds अवैक्षत, Ko 2 ह्यवै (Ko 'वे)क्षत, K2 (second time) न वीक्षत, Ks D2 समाजघ्नु, Dn: अवैक्षत, Ds अवैक्ष्यत, Ds आवैक्षत, S (M2 om) प्रेक्षाचक्रु (for अवैक्षन्त) Ks 4 B1 2 4 Da Dn D2 4-8 S (M2 om) परस्पर, Bs नराधिपा, Ds रणाजिरे (for प्रकोपिता)

25 K1 om 25 (of v 1 24) —^a) B D (except D1-3) नामभिस् (for मनोभिस्) B2 3 तु (for ते) —^b) Ks D2 3 पूर्व, B1-3 सर्वे, Ds पूर्वं, S युद्ध (for पूरं) G1 M यौधा S प्रचक्रिरे (for परस्परम्) — After 25^{ab}, K2 repeats 24^{ca} —^c) S पुनराहूय तेन्योन्य शरीरैरपि (M2 5 'रेव, M1 'रभि) चक्रिरे (G1 M2 4 चक्रतु)

26 ^a) Da1 D. प्रवर्तते (for प्रवृत्ते) —^b) T: क्रूर (for घोर) B D (except D2 3 6) M2 भयानक, T G M1 2-3 सुदारुण (for भयावहम्)

व्यात्तानना भयकरा उरगा इव संघशः ॥ २७
 निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
 अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतहदाः ॥ २८
 गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
 पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशङ्गोपमाः शुभाः ।
 निर्विश्राश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ २९
 आर्षभाणि च चर्माणि गतचन्द्राणि भारत ।
 अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ३०

तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
 अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ।
 अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३१
 रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
 युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२
 दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावक्रोऽभवत् ।
 दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
 प्रासैरभिहताः केचिद्भ्रजयोधाः समन्ततः ।

C 6 381
B 6 87 35
K 6 87 34

27 ^a) G₂ 8 M₃ नाराच (for 'चा) T₁ G निह
(G₃ 'हि)ता (for निशिता) T₂ G₁ 8 M सखे, G₂
सवे (for सत्ये) — ^c) Ś₁ D₃ T₂ भयाकारा, D₄
भयकारा; D₅ भयकरम् — ^d) Ś₁ D₅ तुरगा, K₂
उरगा, G₂ उदरा (for उरगा) B D (except
D₁-3 6) सर्वश (for सघश)

28 K₁ om. 28^a-29^b, D₁ om 28^{ab} — ^a)
K₂ 5 Da Dn₁ D₂ 5 6 निपेतुर् Ko शक्तास्, K₂
शक्ता, K₃ शक्त्या, K₅ D₂ शश्वत् (for शक्त्यस्)
— ^b) D₂ तैलधूता K₃ 5 D₂ 6 S महाप्रभा, B Da
Dn D₄ 5 7 8 समतत, D₈ सुनिर्मला (for सुतेजना)
— ^c) K₅ अम्बुदेभ्यो T G₂ 4 M₁ (sup in) महाराज
(for यथा राजन्) — ^d) M₁ 2 5 राज (for भ्राज)

29 K₁ om 29^{ab} (cf v 1 28) — ^a) K₃ D₈
विमलैः, D₈ विविधैः, M₁-3 5 विमला D₁ तज्यै
(for पट्टै) — ^b) Ś₁ विनाद्धाश्च (sic), Ko 2
विमला; K₃ 5 विनद्धा, K₄ परीता (for पिनद्धा)
Ś₁ Ko स्वर्णभूषणा, S रुक्म (T₂ M₁-4 'ग्म)भूषिता
(for स्वर्ण) B D (except D₁-3) हेमवद्विर्विभूषिता
— ^c) B₈ पततम्ब्र, S आपतंत्य (T₂ M₁ 'त)स्य (for
पतन्त्यस्तत्र) — ^d) D₁ रणे, M₁ शिता (for शुभा)
— ^e) K₃ चैव दृश्यते, K₅ D₂ 3 6 च न्यदृश्यत (K₅
D₂ 'ते), Dn₁ D₅ G₃ 3 च विराजत (G₃ 'तो), D₁
चाप्यराजत, T₂ M₁ 3-5 च विराजते (for च व्यराजन्त)
— ^f) K₃ D₈ विमलावर, K₄ विमलायुध, B₈
विमला सुर, D₁ विमलार्कसमप्रभा

30 ^a) K₂ Da₁ D₅ 7 च चर्माणि, K₃ 5 D₂ 6
विचित्राणि, D₈ च चर्माणि, G₁-3 च सर्वाणि (for च
चर्माणि) — ^c) Ś₁ Ko-2 महाराज (for रणे राजन्)
— ^d) K₂-3 B₂-4 D₂ 6 T₂ पात्य, Dn₂ यत् (for
पत्) K₄ भारत, T₂ सर्वत (for सर्वश) — After

30, D₁ ins

335* मेघान्तरे यथा विद्युज्ज्वलमानेव दृश्यते ।

31 D₅ reads 31^{ab} twice consecutively — ^a) Ś₁
Ko-2 4 अन्योन्य (for तेऽन्योन्य) T₁ G₂ 4 सैन्ये (for
सेने) — ^b) K₁ (both times) युधिमाने, D₃ युद्ध,
T₁ वर्त, G₂-4 वध्य (for युध्य) G₂ नराधिपे D₅
युध्यमानानि सर्वश, T₂ नराधिप महाबले — K₁
repeats 31^{cd} — ^c) D₁ अशोभत, D₆ T₂ अशोभता,
M₁ 3 5 अशोभत K₁ (second time) om. यथा K₃-5
B Da Dn D₂ 4-8 देव, S सेने (T₁ G₄ सैन्ये) (for
दैत्य) — ^d) K₃-5 B₂ 4 Da Dn₁ D₆ 7 8 दैत्यसेने,
B₁ 8 Dn₂ D₂ 4 6 दैत्यसैन्ये (for देवसेने) S दे (T₁
G₃ 4 दै)वदैत्यसमुद्यते (T₂ M₄ 'मे) — ^e) Ś₁ Ko 1
(both times) 2 अभ्यवर्त (Ś₁ 'र्त)त, T₂ नाभ्यद्र
वत्, G₂ अभिद्रुद्राव (for अभ्यद्रवन्त) M₁-3 तेन्योन्य
समरे (by transp) B₈ तदान्योन्य, D₄ ते अन्योन्य
(for तेऽन्योन्य वै) Da Dn D₆ 8 च (for वै)

32 ^a) B₈ रथाश्च (for रथास्तु) — ^b) D₆ प्रोपि
ता — ^c) K₅ Da₁ Dn₂ D₂ 4 6-8 युगे (for युगैर्)
Ś₁ D₈ सश्लेष्य, K₅ सक्षिष्टा — ^d) G₈ [आ]युयुधु
(for युयुधु) K₅ भरतर्षभा, D₁ पार्थिवोत्तमा

33 ^a) D₈ युद्ध (for युध्य) — ^b) K₃ 4 B₂-4
D₈ सहर्षात्, M₆ सकर्षात्, C₆ सहर्षात् (as in text)
— ^c) S दतेभ्योपि (T₂ G₂ M₄ 'भ्यो हि) नरश्रेष्ठ
— ^d) K₂ समूम, Da₁ साधम, G₄ सुधूम L₂ 4
Da Dn D₆ 7 8 G₂ सर्वतो दिश (for तोदिशम्)

34 ^a) K₂ प्राशेर Ko-2 Da₁ विनिहता (Ko
'त), K₃ अभिहता, D₁ विमथिता, M₄ अपि
हता — ^b) T₁ G₄ मादिनस्तत्र सघश, T₂ G₁-3 M
तत्र यौ (T₂ G₂ यो)धा सहस्रश — ^c) K₃ यतमाना,

C 6 3861
E. 6 87 35
K 6 87 34

पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३४
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निम्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६
ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।

अभ्यागमद्रुणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८
ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिपक्तं परस्परम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

संजय उवाच ।

भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।

न श्रेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।

Ds T2 पातमाना D2 व्य, D6 प्र, M1-3 5 च
(for स्म) —^a) B1 गिरिशृङ्गानुगा, D1 °शृङ्गगता,
G8 °शृगा नगा Cc otes नगा (as in text).

35 °) Ko 2 D2 8 6 M1 8 5 पदाताश् K8 च
प्रदृश्यत, B2 D6 चापि (D6 °प्य) दृश्यते, D1 चैव
दृश्यते, D2 8 T2 च व्यदृश्यत T1 G स्म व्य (G2 ह)
दृश्यत —^b) Ko 2 D2 8 निम्नतो (for निम्नन्तो)
K8 5 B1 2 Da2 Dn1 D2 6 [s]य, B8 [s]पि (for
हि) Da1 D8 निम्नतास्य, D1 S विनिम्नत (for निम्नन्तो
हि) —^c) T1 G यो (G1-3 यौ)घा (for शूरा)
—^d) D2 S परिघ (for नखर) Cc d oite नखर
G8 यौधिन (for यो)

36 °) K8 5 D2 अस्त्रैर्, Da1 शास्त्रैर्, Dn2 D1
7 8 शरैर् (for शस्त्रैर्) Ś1 Ko-2 4 D1 नानाविधाकारै

37 °) B4 D4 7 तत्र (for तत) —^c) D1 S
अभ्यद्रवद् (for अभ्यागमद्) K8 5 D2 6 T2 G1 8 M
पार्थान्, T1 G2 4 पार्थ (for पाण्डून्) —^d) K2
धनं, D6 धनुं (for धनुं) K8 5 D2 नादयन्, B2
G8 पूरं, D1 चासकृत् (for मोहं)

38 °) S त पाडवा (T1 °त्रो) महाराज —^b) K2
नदन्तौ K8-5 Dn1 D2 8 भैरव स्वनं (K8 5 D2 °र),
B Da Dn2 D4-8 भैरव स्वं (Da1 °ण), D1 S (G2
sup in) भैरवात्रजान् (G2 °वाञ्छुपान्) (for
भरवस्वनम्) —^c) Ś1 K6 अभ्याद्रवत, B2 8 अभ्य

धावत, D6 °द्रवत K4 B1 Da Dn1 D5 सहृष्टा, S
संग्रामे (for संयत्ता)

39 °) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रवृत्ते) —^c) K8
नराश्वर, B8 रथाश्वरथ S नराश्वरथ (T2 G2 4 रथाश्व-
नर)मातग —^d) Ś1 K8 B8 D2 8 व्यतिपक्त (Ś1
°पिक्त, D8 °पक्ता)परस्पर, K1 2 व्य (K1 वि)तिशक्तं
परं; D1 व्यासक्तमतितेजसां, T प्रतियान सुदर्शन, G
प्रतिघात सुदर्शन (G1 inf in सुदारुण), M प्रतिपात-
(M4 °यात्)सुदर्शनं

Colophon om. in D8 — Sub-parvan Omitting
sub-parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only
अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B8 Da Dn1 D5 T2 M1 2 अष्टमे-
ह्निके (to it B8 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे;
T1 G4 अष्टमेहनि, M8-5 अष्टमेह्निके — Adhy name
K4 व्यूहरचना, T G2 4 M1-3 5 व्यूहकरण — Adhy
no (figures, words or both) Da2 (sec m) 45,
Dn2 T2 M8 4 84, D6 T1 G 82, M1 2 83 (as
in text), M5 85 — Śloka no Dn D6 40,
D5 41

84

1 °) K. B1 T2 भीष्मस्तु —^b) Ko-3 Da1 Dn1
D1 G1 प्रपतत, D8 तपत च, T1 G4 सपतंतं, M1 2

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २
 स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
 पाञ्चालांश्च महेश्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
 भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४
 स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो युधि ।
 चिच्छेद सहसा राजन्वाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
 विरथात्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
 पतितान्युत्तमाङ्गानि ह्येभ्यो ह्यसादिनाम् ॥ ६
 निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।

अपठ्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
 न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवाना विशा पते ।
 अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाङ्गीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
 स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
 ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमममागमे ॥ ९
 बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
 तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
 भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
 भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः ।

C 6 639
 B 6 63 12
 P 6 63 12

आपतत (for प्रतपन्त) —^a) M₃ पाडवान् K₁ द्रुष्ट,
 D₁ सोडु (for द्रष्टु) —^d) K₁ भारत (for भास्करम्)
 M₁₋₃ s तपत भास्कर यथा

2 ^b) K₃ s D₂ धर्मराजस्य (for 'पुत्रस्य) —^c)
 S₁ अभ्याद्रवत, Da Dn D₄ s r s अभ्यधावत, D₆
 M₄ 'द्रवत K₅ वेनेन, Dn₁ D₁ T₂ G₁ M गागेय,
 D₅ गागेये —^d) K₁₋₃ D₁ S मर्दयत (T₁ G₄ 'ति),
 D₁ अर्दयन्त (for मर्दं) K₅ शतैः (for शितैः)

3 ^a) K₀ रणश्लाघ्य, K₁ रसाश्लाघी, K₃ Da₁ D₂
 रणे श्लाघी, D₁ बलश्लाघी, G₂ रथश्लाघी —^b) D₁
 T₁ G सृजयै सह, T₂ M₄ सह सृजयै (for सहसृञ्ज
 यान्) — T₁ om (hapl) 3^c-4^b —^c) K₄ B
 पचालाश्च D₀ महेश्वास —^d) K₄ B₁ शायकैः

4 T₁ om 4^{ab} (cf v l 3) —^b) K₁ B₁ पचा
 ला T₂ M सह पाडवै, G पाडवै सह —^c) D₁
 [अ]न्यवर्तत, S ययुस्तूर्णं (M₁₋₃ s ययु सर्वे) (for
 [अ]भ्ययुस्तूर्णं) —^d) D₁ मृत्युभय तत, T₂ 'भय
 कृत (for 'कृत भयम्)

5 ^a) S रथ(T₁ G₄ 'थि)सिंहाना (T₂ 'मुष्याना)
 (for रथिना वीरो) —^b) B₁ Dn₂ D₄ r वली (for
 युधि) —^c) K₄ B₁ s r Da₂ Dn₂ D₃-s r s S समरे
 (for सहसा) —^d) K₅ बहूनपि (for वाहूनथ) S₁
 K₁ s D₂ अपि (for अथ) K₀ s बहून्यपि शिरास्वपि
 — After 5, K₂ reads 7^{ab}

6 ^a) B₃ आत्मनश् (for रथिनश्) G₂ विरथ
 रथिन चक्रे —^c) D₆ पातितानि

7 K₂ reads 7^{ab} after 5 —^a) K₀ s T₂ निम
 जुष्याश्च —^b) T₂ छेदयन् (for शयानान्) D₂ पर्व
 तोत्त (also 'प)मान् B Da Dn D₄-s निर्वृक्षानिव (D₁₁
 damaged) पर्वतान् —^c) T G रणे राजन् (for महा
 राज) —^d) S₁ D₀ विमोहिता (D₀ 'तान्), Da
 Dn₁ D₁ s s निपातितान्, D₂ निपोधितान्, S (except
 G₃) प्रमाधितान् (for प्रमोहितान्)

8 ^a) D₁ तथा (for तत्र) —^c) D₃ अन्येन (for
 अन्यत्र) Da₁ damaged —^d) S₁ महारथात् (for
 'वलात्)

9 ^a) T₁ G तु (for हि) —^b) Da₁ damaged
 B₂₋₄ Da₂ Dn D₄-s वारयामास S छाद्रयामास सायकै
 —^c) S (except T₂) निष्ठानको, Cd निष्ठा (as in
 text) B₃ ततो निष्ठानके घोरे —^d) K₄ T₂ G₁-s
 M भीष्म (G₁ s 'म, G₂ 'ष्मो)भीमपराक्रमे, T₁ G₁
 भीष्मो भीमपराक्रम

10 ^b) S₁ Da₁ घोररूप, T₁ G₁ s s भीमरूपो, G₂
 भीमसेनो (for घोररूपो) K₃ भयावह, Cd भया
 नक (as in text) D₃ घोररूपे भयानके, T₂ घोर
 रूपा भयानका —^c) B₃ पाडवा हृष्टा, D₁ पाडवो
 हृष्ट, T₂ पाडवान्दृष्टा (for पाण्डवा हृष्टा) —^d) S₁
 T₂ 'नादान् (for 'नादम्) S₁ भयानदात, D₁ अयो
 जदन्, G₂ M₂ भनादयन् (for भयानदन्)

11 ^b) K₂ Da₁ सोदर्यै, D₁ S सोदरै T. परि
 वारितै — K₀ om (hapl) 11^c-12^d —^c) S,
 जगाम, K₃ D युगोप (for जुगोप) —^d) B Da
 Dn D₁-s महाभये (Dn^c D₁ s s 'क्षये), 'भयावदे
 (T₁ G₁ 'नके) (for जनक्षये)

विद्वताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ।
 सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ १२
 क्षुरग्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
 नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ १३
 आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
 अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १४
 पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १५

महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
 नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १६
 आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
 नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १७
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
 शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
 रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
 स तन्न ममृपे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ १९
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।

12 Ko om 12^{abcd} (of v 1 11) M₂ om (hapl) 12^a —^a) T₂ रथिना (for सारथि) —^b) K₅ भीष्म स्व (for भीष्मस्य) K₁ वरा, D₅ वर (for वर) —^c) K₈ 4 B Da Dn D₁ 8 6 7 8 प्रद्वताश्वे (K₄ 'श्व), K₅ विगताश्वे, D₂ विचित्राश्वे, D₄ T₁ G विप्रद्रुते (D₄ 'त), D₆ प्रद्वताश्वे, T₂ M प्रद्रुते च (M₂ तु), Gv प्रद्वताश्व (for विद्वताश्वे) K₅ B₂ Da Dn₁ D₅ तिष्ठन्, S तस्य (for तस्मिन्) —^d) Ś₁ वर्तमाने, K₄ M₈ द्रवमाणा, Dn₂ D₄ 7 8 द्रवमाने, M₁ द्रवमाण, Co v द्रवमाणे (as in text) —^e) K₅ D₂ उन्नाभस्य (for सुना') B₁ 4 Da Dn D₂-7 क्षुरेणाशु, B₂ 8 क्षुरग्रेण, D₁ शरेणाथ; T₂ शरेणाशी (sic), M₂ रणेनाशु (for शरेणाशु) T₁ G₄ ततो भीम सुनादस्य —^f) T₂ शिर (for शिरश्) K₈-5 B D S भारत (M₂ मारिष) (for चारिहा)

13 ^a) K₂ सुर' (for क्षुर') Ś₁ B D (except D₁-3) पूर्णायतविस्तेन —^c) G₃ महाराजे (for 'राज) Ś₁ Ko-2 4 तस्मिन्द्रते महेष्वामे —^d) S पुत्रे तव (by transp) T₂ महारथ —^e) K₂ Da₁ D₇ नामृष्यन्त D₈ महेष्वामा' (for रणे शूरा) —^f) K₂ Da₁ D₅ सोदर्या, K₈ 5 B Dn₂ D₂-4 6 7 S सोदरा (for सोदर्या) K₂ 4 मारिष, D₁ भारत (for सयुगे)

14 ^a) M₄ (sup lin) बलवान् (for बह्वाशी) —^b) Ko 2 कुडाधारो, D₄ दडधारो, D₆ कुडधरो K₁ महोधरा, Dn₁ महादर —^c) Hypermetric! D₄ अपराजित् (for 'जित) D₁ पिण्डितको, T₂ पिण्ड नको (for पण्डितको) —^d) K₈ B D (except D₂) S च दुर्जय' (T₂ 'न') (for सुदुर्जय)

15 ^a) D₆ स्वाडवं, T₁ M₄ पाडवाश्, G₄ पांढवाश्

K₁ 2 चित्रसेनाहा (K₂ 'नाह-), B₁ Da Dn₁ D₂ 5 चित्र (B₁ छिद्र) सेनाह —^b) B Dn₂ D₁ 4 7 8 वि चित्रकवचायुधा' —^c) Ko-2 4 5 B₂-3 Da Dn₁ D₅ 5 7 8 T₁ G₄ M₄ अभ्यवर्तत, G₂ 'वर्षत (for 'द्रवन्त) Ś₁ समरे, K₁ सगासे (for संग्रामे) —^d) Ko-2 वृकोदर, B₄ Dn₂ D₄ 7 8 [अ]रिमर्दन, D₁ मनस्विन, D₈ रिपुंदमा (for [अ]रिमर्दना) K₄ युद्धा कामारि-मर्दना, S योद्धु युद्धामिनदिन

16 ^a) B₄ च (for तु) — K₂ om (hapl) 16^a-17^b —^d) Ś₁ तथा (for यथा) D₁ स्वर्णपुत्रैर जिह्वगै

17 K₂ om 17^{ab} (of v 1 16) —^b) D₈ बह्वाशी Da Dn₁ D₅ S चैव (for चापि) Ś₁ Ko 1 सप्तभि' (for पञ्चभि) —^c) B₈ दड' (for कुण्ड') K₈ B₁ D₁-8 6 च (for तु) —^d) D₅ विशालाक्ष्यश्, T₁ G₄ विमलाक्षश् (for विशालाक्षश्) S (except T₁ G₄) तु (for च) D₈ T₁ G₄ पचभि' (for सप्तभि')

18 ^a) Hypermetric! K₈ 5 D₂ महाबाहु' (for 'राज) —^b) K₈ D₂ (marg sec m) शरैर्जि' (K₅ 'र्वि) ण्युर, D₁ तदाजिह्वैर्, M₁-4 पुत्रस्तव, Co परा जिष्णुर (as in text) K₈ 5 D₁-3 6 महारथ —^c) T₁ आनर्चद् —^d) Ś₁ भीमसेनो Ś₁ K₅ महारथ, K₈ 'बल, D₅ 'बलै

19 ^a) B₈ रण (for रणे) Da₁ D₂ (before corr) पाण्डितकश्, D₁ 2 (by corr) पिण्डितकश्, T₂ पिण्डनकश् D₁ 6 T₁ G चैव (for चैन) Ko रणे पण्डित कोविद —^b) K₈ D₁ S समर्ष', K₄ 5 B Da Dn D₂-8 समार्ष' (for समर्द') —^c) Da₁ D₂ 5 T₂ त न (for तश्) Dn₂ D₁ 4 वीर' (for भीम) —^d)

शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ २०
 अपराजितस्य सुनसं तत्र पुत्रस्य संयुगे ।
 पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २१
 अधापरेण भस्त्रेण कुण्डधारं महारथम् ।
 ग्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
 प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २३
 स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
 यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २४

Ś1 युधम्, D1 विद्धम्, C0 वधम् (as in text)
 B1 आत्मन (for आहवे) S शत्रोर्विजयलक्षण

20 ^a) B3 सपीड्य K4 समरे (for वामेन) B1-2
 G4 (before corr) धनु प्रपीड्यमानेन — ^b) Ś1 Ko-2
 B2-4 D3 'कर्षण, Da 'कर्षिण, Dn1 D5 'कर्षिणा,
 D2 'कर्षिन (for 'कर्शन) — After 20^{ab}, S ins
 336* अपराजितस्य राजेन्द्र भीमसेनो महाबल ।

— ^d) K4 B Dn D2 4 6-8 [आ]नत*, Da D5 [अ]मित*
 (for [आ]नत*)

21 ^{ab}) Hypermetric¹ B3 शिरसा, D1 राजेन्द्र
 (for सुनस) S तच्छिरस्तत्र पुत्रस्य संयुगे अपराजित (T2
 'प्यपराजित) — Ko 1 om 21^{ed} — ^e) B Da (Da1
 damaged) D4 5 T1 G M1 2 4 अपराजितस्य (hyper-
 metric) (for पराजितस्य) D1 सकुण्डलशिरस्त्राण — ^d)
 K3 5 D2 सपपात Ś1 शिरो महत्, K5 शिरो महान्
 D1 शिरस्मदपतद्भुवि, S कृत्त गामपत (T2 M4 'गम)
 च्छिर

22 ^a) B2 8 D3 तथा* (for अथा*) — ^b) K2
 कुण्डधार, B2 ददधार B3 S 'वल (for 'रथम्)
 — ^d) N (except D8) 'सैन्यस्य (for 'लोकस्य)

23 ^a) K4 damaged — ^b) K3 5 D2 स (K5
 वि)धाय च, Dn2 सप्रधाय, D1 पिंडिताय (for प्र-
 सधाय) K8 D8 शिलीमुखान् — Ś1 om (? hapl)
 23^c-25^d — ^e) D1 सकुण्ड (for समरे) — ^d) D1 2
 (by corr) पिंडित (for पण्डित) S पंडितस्य (T2
 पिंडनस्य) रथ प्रति

24 Ś1 om 24 (cf v 1 23) — ^a) D1 2 (by
 corr) पिंडित Da Dn1 D1 5 भिच्वा (for हत्वा)
 M1-3 5 शरः पंडितक हत्वा — ^b) K3 D8 धरणीतल,

विशालाक्षशिरश्छिच्वा पातयामास भूतले ।
 त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ २५
 महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
 विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
 आदित्यकेतोः केतुं च छिच्वा वाणेन संयुगे ।
 भस्त्रेण भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ २७
 ब्रह्माशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
 प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २८
 प्रदुद्भुस्तस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते ।

C 6 3916
 B 6 88 30
 K 6 88 30

K5 धरणीतले — K3 D2 om 24^{ed} — ^e) Da1 D5
 तथा (for यथा) — ^d) D1 T1 G4 M4 भुजग, D5
 मूलग (for मुजग) K4 'देशिता, D1 6 'नोदित,
 G3 'चोदित

25 D3 writes on marg (with v 1), in Telugu
 characters, 191* of Ād1 Ś1 om 25 (cf v 1
 23) — ^a) D8 विशालाक्षं, G2 विमलाक्ष (for
 विशालाक्ष) — ^e) S शरैस्त्रिभिर् (by transp) Da
 Dn1 D1 5 T1 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा) — ^d)
 S स्मरन्क्लेशानपुरातनान्

26 ^a) Da1 महारोग, D5 महोरग, T2 'दर (for
 'दर) T G M4 महेष्वासो — ^d) D2 सहसा (for
 स हतो)

27 ^a) B2-4 Dn2 D4.7 8 छत्र (for केतु) K3 5
 D3 तु, D1 3 स (for च) — ^b) Ko-3 T2 भिच्वा
 (for छिच्वा) — ^e) K5 D2 शत* (for मृश)
 — ^d) Ś1 चारिहन्, K3 5 B D भारत (D8 मारिप),
 T1 G M4 संयुगे (for चारिहा)

28 ^a) K3 D8 ब्रह्माशिन, D2 6 'दीन, T2 शिर,
 G2 'शन T2 तथा (for ततो) Ś1 Ko-2 हत्वा, S
 वीर (for भीम) — ^b) T1 G शितेन (for शरेण)
 K3 4 B D (except D1) शरेणानत* — ^e) S समरे
 (for सकुद्धो)

29 ^a) K3 तु तत्रान्ये, K5 D2 T G तस सैन्ये,
 B3 तस सर्वे, Da Dn1 D1 5 ततस्त्वन्ये (for ततस्तेऽ-
 न्ये) — ^b) Ś1 Ko-2 4 तव पुत्रा महारथा — ^e)
 B2 युध्यमाना, D8 6 हन्य*, G1 मान्य* Ko 1 8 हि
 तत्सैन्य, D1 तत सत्य, D8 (orig) हि तच्छ्रुत्वा,
 D8 (sup lin) 6 हि तत्स्मृत्वा, D5 हित सत्य (sio),

C 6 3916
B 6 08 30
K 6 08 30

मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ३०
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
भ्रातृन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३१
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३२
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३३

तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्ग्रथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्षितः ॥ ३५
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३६
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।

T₂ हित सत्य —^a) T₁ क्षत्र, G₄ क्षत् (for तस्य)
D₁ समग्र सत्यभाषण

30 T G read 30 after 34 —^b) M₄ भ्रातृ
(for भ्रातृ) Ś₁ Ko-4 B₂₋₄ D₇ 8 'कर्षित' (for
'कर्षित') —^c) B₂₋₄ Da Dn₁ D₈₋₈ 7 8 T₁ G
सर्वान्, M योधान् —^d) Ko-2 S व (K₁ यु) ध्यता
मिति (for युधि वध्यताम्)

31 ^a) K₈ 5 D₂ एवमेतान्महेश्वासान् —^b) D₁
तव पुत्रा (by transp), D₂ पुत्रांस्तव, T₃ पुत्र तव.
— After 31^{ab}, D₁ ins (of 36^{ab} below)

337* निहता भीमसेनेन महावीर्येण सयुगे ।

—^c) Ko-2 Da Dn₁ D₆ T G₈ 4 सदृश्य, K₅
सदृश्य, D₁ सप्रेक्ष्य Ko 2 सहितान्; K₅ निहितान्,
D₂ च हवान्, D₆ समरे (for निहतान्) —^d) Ś₁
प्रासरस्ते; K₁ 2 प्रास्मरते, K₈ 3 D₂ 8 T₁ G प्रास्म
रत, B₁ सस्मरस्तव, B₂ स्मरस्तव, Da Dn₁ D₆ स
स्मरस्ते, Dn₂ D₄ अस्मरत, D₁ सस्मार स, D₈ प्रास्म
रत, D₇ न स्मरत (for प्रास्मरस्ते) K₅ B₈ 4 D₁ 2
4 6-8 M हित वच (for हि तद्वच) K₄ स्मरत हित
मवच (sic), T₂ प्राहुरतर्हितं वच

32 ^a) M₁ (sup lin) तद् (for यद्) K₁ महा
प्राज्ञा, B₂ नरच्याग्र, D₇ महाप्राज्ञः, T₂ राज, G₂
प्राज्ञ —^b) K₁ हितमना स यद्, K₄ मनोमय (for
'मनामयम्) —^c) M₄ तमिद् (for तदिद्) —^d)
Ś₁ Ko-2 4 D₃ देव (Ś₁ धेव, K₄ दैव) दर्शिन, B
Da Dn D₄ 5 7 8 सत्यवादिन, D₁ S दीर्घदर्शिन (for
दिव्य)

33 ^a) K₁ 3 D₆ समाविष्ट —^b) T₂ G₈ पुत्र
प्रीत्या D₁ नराधिप, G₁₋₃ M₁ जनाधिप —^c)

G₁₋₃ न बुध्यते Ko 2 B₂ 8 पुरा यत्तु, K₃ D₆ परा
यत्तस्, D₁ हित मोहात् (for पुरा यत्तद्) —^d) K₈
तथा मुक्त, K₄ B₁ 4 Da₂ Dn₁ पथ्यमुक्त, B₂ तस्य
युक्त, B₃ पथ्ययुक्त (for तथ्यमुक्त) B Da Dn D₄₋₈
S हित वच, D₁ महात्मन (for वचो महत्)

34 ^a) K₁ 3 5 D₁₋₃ 7 8 M₄ तवैव (for तथैव)
Dn₂ D₄ 6 तव चैव (for तथैव हि) B Da Dn₁
D₅ 7 8 च (for हि) —^c) T₁ G₂ 4 कुल्या (for
नून) D₁ बाहो, T G वीर्यो (for बाहुर)
—^d) K₈ च, Dn₂ D₇ [ह]ह, D₁ स, D₄ [ह]व,
D₈ ह (for स्म) — After 34, T G read 30

35 ^b) G₂ भीमम् (for भीष्मम्) K₅ D₂ भारत;
D₁ कौरव, Bom ed संयुगे (for मारिष) —^c)
B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ S शोकेन (for दुःखेन) —^d) Ś₁
Ko 1.4 [अ]तिकर्षित; K₃ [अ]तिदुषित, B₁ D₁ 3 S
सुदुःखित, B₂₋₄ Da Dn D₂ 4-8 [अ]तिदुःखित (for
[अ]तिकर्षित)

36 ^c) B₃ पतमानास्, G₈ यतमानास् D₁ च ते
(for तथा) T₁ G₂ [अ]द्यान्यैर्, G₁₋₃ [अ]द्यापि (for
[अ]न्येऽपि) —^d) B₂ Dn₁ हन्यते, D₁ दहते
Ko-2 S मम (for सर्व)

37 ^a) D₁ 8 हि (for च) Ko मध्यस्थतया, Co
मध्यस्थ (as in text) Dn₂ D₄ 7 8 भवान्मध्यस्थत-
तया —^b) K₅ Da Dn₁ D₆ M₁ (inf. lin) 2 5
उपेक्ष (Da₁ 'क्ष्य)से, D₁ 'क्ष्यते —^c) K₈ साह, T₂
सोय (for सोऽह) D₁₋₃ कुपथम्, Co कापथम् (as
in text) —^d) Da₁ D₆ 7 पश्य देवम्, M₃ (inf
lin) 5 पश्चादैवम्

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साधुलोचनम् ॥ ३८
 उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या च यशस्विन्या तच्चं तात न बुद्धवान् ॥ ३९
 समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
 नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४०
 यं वं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।

हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४१
 स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
 योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४२
 न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
 तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्वहूनेकेन संजय ।

भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १

अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय ।

C 6 3622
B 6 69 2
K 6 69 2

38 Before 38, Ko 2 4 D1 0 1ns सजय उवाच —^a) Ś1 Ko-2 D1 तत (for वच) Ś1 Ko-3 4 D1 दृढ (for दूर) —^c) Ko सुयोधनम् (for दुर्यो) —^d) Ko-2 साधुलोचन, Ks Da1 D1 4 साधुलोचन S अश्रुपूर्णक्षणे (T: 'पूर्णमुनो')प्रवीत

39 Before 39, Ds 1ns भीष्म उवाच —^a) Ks 5 Ds उक्तोमि तन् (D2 यन्), D1 उक्तमेव, Gs उक्तमेत —^c) D1 धृतराष्ट्रेण, D2 च यथा शश्वद् (for च यदास्विन्या) —^d) D1 तत्ते तात न रोचते, D2 तात त्व नावबुध्यसे

40 ^a) Gs तु (for च) M1 2 transp मया and कृत K4 Ds M4 य, D2 3 वै, T G [S]य (for व) Ś1 Ko-2 4 शत्रुकर्षण (K4 'णे), B Da Dn D1-3 'सूदन, T2 शक्रकर्शन Cv cites 40^a as in text —^c) Ko-2 B2 D3 विमुक्तव्यो, D2 3 नियोक्तव्यो Ds न चाह युधि योक्तव्यो —^d) D1 न वाचार्य, T2 G1 2 M न ह्या, G2 नाम्या (for नाप्या) Ś1 नाचार्य कथन च न (sic)

41 ^b) T2 युध्यति (for द्रक्ष्यति) —^c) Bom ed नित्य (for तं त)

42 ^b) Ks दृढ, M2 स्थिरा (for दृढा) K4 transp दृढा and रणे —^c) T G योधय (G2 'यि) त्व —^d) Ko-2 म्वय, B2 3 युद्ध (for स्वर्ग) G1 2 गत्वा, G2 मत्वा (for कृत्वा)

43 ^a) Ś1 अशक्य, Ko-2 अशक्ता, S (except M1 2) अशक्या (for न शक्या) —^b) Ś1 B देवैर् (for सेन्द्रैर्) B1 2 सरासुरै (sic) Ko-2 D (except D1-3) T2 M देवैरपि सवासवै —^c) Ko 2 तथा, G2 तस्मिन् (for तस्माद्) Ks-5 B Da Dn D2-3 transp मतिं and स्थिरा Ds दृढां कृत्वा मतिं, S स्थिरा कृत्वा युद्धि (for मतिं कृत्वा स्थिरा) D2 पार्थिव (for भारत)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे; K4 B3 Da Dn1 Ds T2 अष्टमेहि (to it B3 adds सग्रामे), Ds अष्टमेदिवसे, M4 अष्टमेहिके — *Adhy name* K4 धार्तराष्ट्रवध, T G4 भीमयुद्ध, M1-3 5 भीमसेनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 45, Dn2 T2 M3 4 85, Ds T1 G 83, M1 2 84 (as in text), M2 86 — *Śloka no* Dn Ds 44, Ds 46

85

The collations of Gs were not available for adhyāyas 85-92, and the MS is ignored for these adhyāyas

1 ^a) D1 0 मे निहतान् (for मम हतान्) B2 4 दृष्ट्वैव निहतान्पुत्रान् — Ks D2 om (hapl) 1^a-2^a

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २
 यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
 यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
 सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
 अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४
 अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
 यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
 न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
 वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६

गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
 नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
 यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
 अहन्यहनि संकुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८
 संजय उवाच ।
 इदं तत्समनुप्राप्तं क्षतुर्वचनमुत्तमम् ।
 न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
 निवारय सुतान्घृतात्पाण्डवान्मा दुहेति च ।
 सुहृदां हितकामानां बुवतां तत्तदेव च ॥ १०

—^a) K₂ D₈ भीष्मद्रोण ; B₈ भीष्मद्रोणौ —^d)
 K₂₋₄ D_{a1} D₁ ३ ० ३ G₂ M 'कुर्वत (M₅ 'ते) Ś₁ D₁
 ते त्रय , K₀₋₂ B₁ 2 D₈ ३ संजय (for सयुगे)

2 K₅ D_a D_{n1} D₂ ३ om (? hapl) 2^{ab} (for K₅
 D₂, cf v l 1) —^a) D₁ पुत्राणा, G₂ युध्यत (for
 मे पुत्रा) —^b) D₁ क्षयो भवति (for क्षय गच्छन्ति).
 B D_{n2} D₁ ४ ३ सयुगे (for संजय) —^c) D₁ ३ अह
 हि (for मन्येऽहं) D₁ T₁ G₄ सर्वथा S पुत्रा (for
 सूत) —^d) K₈ D_{n2} D₁₋₄ ०-३ दैवेनोपहतो, D_{a1}
 दैवेनोपहता, M₂ दैवेनैव हता, M₈ (sup lin) दैवेनैव
 हता

3 ^a) S (except M₈) तत्र (for यत्र) —^b)
 B₁ 4 D_{n2} D₄ ०-३ हीयते, B₈ D_a D_{n1} D₅ G₁ M₁
 (sup lin) क्षीयते, T₂ G₄ जीर्यते (for जीयन्ते) T₁
 G₂ क्षियते (G₂ क्षीयतो) जनयत्युत —^c) K₈ यच्च,
 K₄ M₁ (sup lin) २ ३ तत्र (for यत्र) K₀ २ ३ ३
 D_a D_{n1} D₂ ३ T G द्रोणस्य भीष्मस्य (by transp)
 — K₂ om (hapl) 3^d-4^a

4 K₂ om 4^a (cf v l ३) —^a) Ś₁ K₈ ३ D_{a1}
 D₂ ३ T₁ G₂ M₂ ४ सौमदत्तेश्च (T₁ 'दत्तस्य) K₀ 1
 D₈ वीर्यस्य, S शूरस्य (for वीरस्य) —^c) K₂ अश्व
 त्थाम्ना, K₅ अश्वच्छत्रेस् (sio) K₀₋₂ G₁ ततस् (for
 तथा) K₈ D₁ सूत (for तात) —^d) K₈ ३ D₂ ३ ०
 S शूराणामनि (D₂ 'नु)वर्तिना

5 ^a) B₁ 4 D_a D_n D₂₋₅ १ ३ शूराणा (for वीराणा)
 D₁ अन्येषा तु नरेन्द्राणा, T₁ G₂ M तथा सर्वस्य सैन्यस्य,
 T₂ G₁ ४ तथा सैन्यस्य सर्वस्य —^b) D₁ प्रेक्षता, S
 मध्यस्थास् (for मध्यगास्) —^c) K₅ यदाहन्यत, D₁
 यदवध्यत, M₁ यदहनस्त (sio) (for यदहन्यन्त) T₁

G₂ ४ समरे (for संग्रामे) —^a) K₂ भागवेधत (for
 'धेयत')

6 ^b) S ह्येतद् (for प्रोक्तम्) —^c) T G₄ रणे
 (for मया)

7 ^a) K₈ G₂ गांधार्याश्चैव, D₁ गांधार्या अपि T₁
 G₄ गांधार्या च यशस्विन्या —^b) K₀ 1 स तु त (for
 सतत) Ś₁ K₀₋₂ ४ D₁ प्रियकाम्यया, T₁ G₄ हितका-
 मया —^c) K₀₋₂ नावबुध्येत्, K₄ ३ B D_a D_n
 D_{4-०} ३ नावुध्यत, D₁ न त्वबुध्यत् (for नावबुध्यत्)
 —^d) D₈ (m ns in text) प्राप्यम्

8 ^b) S मम पुत्रान् (by transp) B D (except
 D₂ ०) S विशेषत (for विचेतस) —^d) K₂ नयतो
 (for नयते)

9 S om the ref —^a) B₄ D_a D_{n1} D₅ इद तु
 समनु^०, D₁ इद सत्यमन^० — Ś₁ om (hapl) 9^b-11^c
 —^b) K₅ भ्रातुर (for क्षत्रुर) K₁ अतुल (for उत्त
 मम्) —^c) D₈ बुध्यवान् T₁ G₂ ४ M असि (for
 असि) K₀ प्रभो, D₁ तदा, T₁ G₄ विद् (for
 विभो) T₂ न बुध्वा तस्य च विभो —^d) S इद
 (for हित) K₀₋₂ ४ तथा, K₅ B₁ सदा, D₈ तव
 (for तदा) D₁ प्रोच्यमानो हितं वच

10 Ś₁ om 10 (cf. v l 9) —^a) B₂ D_a D_{n1}
 D₅ T₁ G₁ २ ४ M₁₋₃ ३ सुत (for सुतान्) D_{n2}
 D₂ ४ ७ निवारयस्व तान् B₄ मोहात् (for घृतात्)
 —^b) C_v मा रुदेति वै K₈ ३ D₂ वै (for च) D₁
 पाहूनां कुरु मा व्यथा — D₈ om (hapl) 10^{cd}
 —^d) D₄ हि (for च) D₁ न श्रुत वच, T₂ त
 तदा वच, C_v तत्तदेव च (as in text)

न शुश्रूपसि यद्वाक्यं मर्त्यैः पथ्यमिवौषधम् ।
 तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
 विदुरद्रोणीभीष्माणां तथान्येषां हितैपिणाम् ।
 अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२
 तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
 तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
 मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
 लोकक्षयकरो राजस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
 संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
 युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
 अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
 दुर्योधनसमादिष्टात्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १७
 अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
 भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १८

C-6 3950
B 6 29 20
K 6 29 20

11 Ś1 om 11^{ab} (cf v 1 9) — ^a) Ks Dn₂
 D₂₋₄ 6-8 तद् (for यद्) B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ यद्
 शुश्रूपसे (D₅ 'ते') वाक्य, S न शृणोषि पुरा (M₁₋₃ 5
 तदा) वाक्य — ^b) B₂ Dn D₁ 8 कर्त (for मर्त्यै)
 D₁ मर्त्यकाम इवौषध — ^c) D₁ तदेतत् (for तदेव).
 S तदिदं समनुप्राप्त — ^d) S साधुवादिना (for साधु
 भाषितम्)

12 ^b) D₅ [अ]न्ये च (for [अ]न्येषां) S मनीषिणा
 (M₄ मनस्विनां) (for हितैपिणाम्) D₅ सप्रामे न च
 मेधिनौ

13 ^a) D₂ तदेव, D₃ तच्च वै (for तदेतत्) K₄
 B D (except D₁₋₃) M₂ समनुप्राप्त, T₃ समनुकृतं
 (for समति) — ^b) T G हि सजय (for विशां पते)
 — ^c) B₁ त्वं (for मे) D₅ शृणु त्वं (for मे शृणु)
 S वद धर्मज्ञ (for शृणु तत्त्वेन)

14 Before 14, S ins सजय — ^a) D₁ राज
 (for रौद्र) S मध्याह्ने तुमुलो (T₂ M तु महा, G₂
 तुमुले) वोर — ^b) D₁ रौद्ररूपमवर्तत — ^c) K₄
 लोकक्षयकरं, T₁ G₁ 2 4 M जनक्षयकरो (for लोक)
 — ^d) D₂ ततो (for तन्मे) D₃ T₂ निगदित

15 ^a) B₂ सैन्यानि सर्वाणि (by transp) — ^c)
 B₂ सरमानि (for संरब्धानि) Ś₁ D₅ 6 [अ]भ्यवर्तत,
 D₁ न्यवर्तत (for [अ]भ्यधावन्त) K₅ 5 D₂ त्वरध्व-
 मिल्यवर्तत, B₁ समारब्धान्यधावत, S अभ्यद्रवत संग्रामे
 — ^d) D₁ भीष्मस्य च, D₅ श्रैव (for 'मेव) M₂
 विशां पते (for जिघांसया)

16 ^b) D₁ सात्यकी च Ś₁ B₂ महारथा — After
 16^{ab}, B₂ reads line 3 of 399* — ^a) B₄ भीष्ममे
 वाभ्ययुस्ता, G₁ 'मेवाभिदुद्बु' — Ś₁ K₂₋₅ B₁ 2 4

D (except Da₁) ins after 16 B₂ ins line 3
 only after 16^{ab}

338* विराटो द्रुपदश्चैव सहिता सर्वसोमकै ।
 अभ्यद्रवन्त सप्रामे भीष्ममेव महारथा ।
 कैकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दक्षित ।
 युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ।

[(L 1) K₅ विराट- D₁ om, the post half of
 line 1 and the prior half of line 2 Ś₁ K₂ 5 5 Da₂
 Dn₁ D₂ 4-8 सहित (for 'ता) Ś₁ 'सोमका', K₄
 'सैनिकै, Dn₁ 'सोमकै — (L 2) Ś₁ अभ्यवर्तत, K₃
 D₂ 'द्रवत (for 'द्रवन्त) Ś₁ K₄ D₅ महारथ, K₅ 5
 D₂ 6 जिघामया, D₁ समभ्ययु (for महारथा) — (L
 3) K₂ 5 5 B₁ Dn₂ D₅ कैकया, B₂₋₄ Da₂ Dn₁ D₂
 4-8 कैकया Da₂ D₅ धृष्टकेतुश्च K₃ कुन्तिभोजश्च K₂
 D₅ दक्षिता, D₅ दक्षित — (L 4) = 16^{ad} Om in
 K₂ D₅ यत्ता (for युक्ता) Ś₁ सर्व (sic) (for एव)]

17 ^b) D₅ केचिवानश्च (sic) B D (except D₁₋₃ 6)
 T₁ G वीर्यवान् (for संयुगे) — ^c) B₁ 3 D₅ T₁ G₄
 दुर्योधनसमाविष्टान्, D₂ युधिष्ठिरसमादिष्टा, T₂ दुर्यो
 धनादीन्समरे, C_v as in text — ^d) D₁ राज सर्वे,
 D₃ कौरवास्तान्, T₂ M₄ राजन्सर्वान्

18 ^a) Da D₅ M₂ ततो (for तथा) Da₁ वीर,
 D₃ शूरो, T₂ वीरैर् — ^b) K₁ हैडिम्बश्च; K₅ 5 Da₁
 D₁ 2 (by corr) 5 6 हैडिम्बश्च, D₂ (before corr) 5
 हैडिम्बश्च Ś₁ D₅ महारथा, M₁₋₃ 5 षटोत्कच — ^c)
 Ś₁ Ko-2 4 कौरव्य, T₁ G₁ 2 4 कौरव्यान्, M₃₋₅ 5 स
 क्रुद्धास् — ^d) D₂ सोभ्यधावत, D₁ त्वभ्यधावत (for
 तेभ्य) T₁ G₁ 2 4 तेति (T₁ G₁ 2 4 जति) क्रुद्धा समभ्ययु,
 C_v as in text

19 ^a) Ko-2 अयुध्यत, D₂ अविध्यत — ^b) Ko 1

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
 तथैव कौरवै राजन्वध्यन्त परे रणे ॥ १९
 द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृज्यैः सह ।
 अभ्यद्रवत संकुद्धः प्रेषयिष्यन्मक्षयम् ॥ २०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्सृज्यानां महात्मनाम् ।
 वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २१
 द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
 विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २२
 कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
 अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव ॥ २३

M₂ पाण्डवा कौरवैर्, K₂ पाण्डवै कौरवैर्, D₃ T G
 M₁ २-६ कौरवा पाण्डवैर् (by transp) —^c) K₃
 तत्रैव Ko २ D₁ ४ T₂ M₁ कौरवा, Da₁ कौरवो, T₁
 G पाण्डवा (for कौरवै) —^d) Ko-२ अयुध्यत, K₁
 न वध्यते, D₄ वध्यते च, T₂ अहन्यत (for अवध्यन्त)
 Ś₁ D₂ रणे परे (by transp), Ko-२ रणे परै, D₁ ७
 T₂ M₄ परात्र (D₁ M₄ 'रा रणे; T₁ G M₁ परै रणे

20 ^a) K₅ द्रौणिस्तु, B₂₋₄ Dn₂ D₄ ७ ८ द्रोणश्च
 B₆ D₆ रथिन (for रथिना) Ś₁ श्रेष्ठान्, Da₁ D₅
 श्रेष्ठ —^b) D₁ सोमकै K₄ B₂ D₁ ३ T₁ G₁ २ ३
 सह सृज्यै (by transp), T₂ M सहसृज्यान् —^c)
 Ko-२ B₁ D₁ ३ ६ अभ्यधावत, Dn₂ T₂ M₆ 'द्रवंत
 K₄ अभ्यधावत्सुकुद्ध —^d) T₁ G₁ २ ४ (before
 corr) M₈ प्रेषयन्वै, T₂ M₄ 'यानो, G₄ (by corr)
 'यश्च, M₁ २ ३ (sup lin) 'यहै (for 'यिष्यन्) D₈
 प्रेषयन्मसादनं

21 ^{ab}) B₂ ३ तदाक्रन्दो, Da D₅ उदक्रोशन्, Dn₁
 तत्राक्रोशो D₁ तत्राद्भुतमपश्याम द्रोणस्यातिपराक्रम —^c)
 T₂ युध्यता (for वध्यता) —^d) Da₁ D₅ T₂ धन्विना,
 T₁ G₄ धीमता (for धन्विना) D₁ सृज्यानां महात्मना

22 ^a) Dn₂ सहितास् (for निहतास्) —^b) T₂
 क्षत्रियाणा महाहवे — B₄ om 22^c-23^d —^e) K₂
 विचेष्टत, K₃ ३ विचेष्टत, K₄ B₁₋₃ Da Dn D₁ २ ४-३
 विचेष्टत, D₈ व्यचेष्टत (for विवेष्टन्त) B₁₋₃ Da
 Dn D₈-३ ७ ८ T₁ G₄ M₈ ३ व्यदृश्यत, D₆ T₂ G₁ ह्य
 दृश्यत, G₂ [अ]भ्यदृश्यत, M₁ २ ४ [अ]प्यदृश्यत (for
 स दृश्यन्ते) K₄ समरे (for दृश्यन्ते) —^d) Dn₂
 D₁ ६-८ M₁ (sup lin) २ ३ ५ 'क्लिन्ना (for 'क्लिष्टा)

तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
 चकार कदनं घोर कुद्धः काल इवापरः ॥ २४
 वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
 प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २५
 स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
 कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २६
 ततो भीमो रणे कुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
 गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २७
 तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
 पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ॥ २८

23 B₄ om 23 (of v 1 22) —^a) T₁ G
 क्रुद्धता कूजतां (by transp) —^b) Da₁ D₅ स्तनया
 (D₆ 'य), D₂ ६ स्तनतां, Ca c स्तनता (as in
 text) K₃ ३ B₁ D₂ भारत (for संयुगे) —^c) K₁
 अयुधा (for अनिशं) K₅ D₂ ६ शुश्रुवे (for श्रूयते)
 K₂ B₁ Da Dn D₁ ३ ७ ८ अभिस्रूयते शब्द —^d)
 Ś₁ क्षुज्जुपाणां, Ko-२ तत्र तत्र, K₈ ३ D₁-३ क्षत्रि
 याणा, B₁ क्षुक्लिष्टानां, Da Dn D₁ ३ ७ ८ क्षुक्लिष्टानां;
 D₆ क्षुक्लिष्टाना, M₄ क्षुक्लिष्टाणा (for क्षुक्लिष्टाना)
 K₃ D₈ रणाजिरे, K₆ D₁ २ नराधिप (for नृणामिव)

24 ^a) D₁ कौरवैर्द्राणा —^b) D₆ महारथ (for
 'बल) —^c) K₁ २ कुद्धकाल, K₃ युध्यन्काल, T
 G M₄ क्रूर काल, M₁-३ ५ काल क्रूर (for कुद्ध काल)
 K₈ इवापरे K₅ युद्धकामस्तदा नृप

25 ^a) Ś₁ Ko २ T₂ M₄ तव, D₁ ४ ३ सर्व- (for
 तत्र) —^b) Ko-२ अन्योन्यस्य (for 'न्येन) K₄ तदा
 रणे, Dn₂ D₄ T₂ महाहवे —^c) K₆ रुधिरौघप्रव-
 र्तिनी, B Da₂ Dn₂ D₁ ३ ७ ८ द्रोणितौघतरणिणी (Da₂
 D₅ 'प्रवाहिनी) (for 25^d) S वर्ध (G₁ २ 'ध्य)ते प्रेत-
 राजस्य विषय स (M₁-३ ५ 'यं स) विशा पते

26 ^b) K₁ [s]भवन्महत्, K₃ ३ D₂ महानभूत्, S
 [s]भवत्तदा

27 ^a) Ś₁ Ko-२ महैष्वासो (for रणे कुद्धो) —^b)
 Ś₁ नभसश्च, D₁ रभसा च, G₁ रभस च

28 K₅ D₂ transp 28 and 29 —^a) B₂ तव
 (for तत्र) K₃ ३ D₂ शूराश्च (for भारत) —^b)
 D₁ नाराचैस्ताडिता, T₁ G₄ नाराचनिहता, T₂ नाराचेन

छिन्नहस्ता महानागाच्छिन्नपादाश्च मारिष ।
 क्रौञ्चवद्वनदन्मीताः पृथिवीमधिशिशिरैः ॥ २९
 नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
 ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ।
 वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
 पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
 निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ।

हर्यैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३१
 अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
 प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ३२
 रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
 हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ३३
 उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
 अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्तैश्चव्यसुरश्मिभिः ।

C 6 336
B 6 85 34
K 6 85 34

महा, M₁ नाराचादिहता, M₂ नाराचाभिगतौ — °) Cc सेदुश् (as in text) K₄ वेमुश् (for नेदुश्) D₁ ०
 पेतुर्नेदुश्च नेदुश्च, T₂ तव नेदुश्च सुमृश; G M पेतुर्ने (M₂
 'तु' से) द्रुश्च सुमृश, Bom ed पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च — °) Dn₂ D₃ 7 8 दिश स, D₁ विद्वला (for दिशश्च)

29 K₅ D₂ transp 28 and 29 — °) T₁ G M₄
 भिन्न (for छिन्न) — °) K₂ छिन्नपापाश्च, K₃ 4 B
 D (except D₁) छिन्नगात्राश्च, S भिन्नकुमाश्च (for
 छिन्नपादाश्च) — °) K₅ D₆ व्यनदन्मीता, B Da
 Dn D₁ 5 7 8 विनदत्तश्च (B₁ [also] 8 Da Dn₁ D₅
 'त' स्स), D₈ M₁ विनदन्मी (M₁ 'मी' ता), T₂
 व्यतनन्मीता — °) D₁ पृथिव्याम् (for 'वीम्')
 Ś₁ अधिशिष्यरे, Ko₁ 'शिष्यु', K₂ परिशिष्यु,
 K₃ 5 D₂ अपि शिशि (D₂ 'प्यि' रे), D₃ अधिशेरेते,
 D₆ 8 T₁ अधिशिशिरे; T₂ अनुशुशुरे, G₁ अनुशि
 शिरे, G₂ M₁ 8 8 अनुशिशिरे, M₁ 4 अनुशिशिरे
 (for अधिशिशिरे)

30 °) K₂ D₃ नकुल — °) M₄ गजानीकम् G₁
 अभिद्रुतौ — °) K₂ हयान् (for हया) T₁ G₄
 कांचनोत्पीडा D₆ ते हयाना नवापीडा — °) Ś₁ K₁ 2
 हेमदड, Ko देहदड, K₃ 5 B₁ D₂ 8 8 रुक्मदड,
 M रुक्मभाण्ड (for रुक्मभाण्ड) Cc cites भाण्डम् Ś₁
 'परिच्छदा', B₁ Da Dn₁ D₃ S 'परिच्छदा' (Da Dn₁ 'स्तु')
 ता, D₆ 'परिस्तुता' (for 'परिच्छदा') — °) D₁ S
 प्रदृश्यते (for व्यदृश्यन्त)

31 °) K₄ महद्भिश्च (for पतद्भिश्च) Ś₁ K₁ D₂ 3
 T₁ G M तु (for च) K₃ 5 D₂ सुरसौ राजन्, D₆ तु
 रथै राजन्, T₂ च हयौषैश्च (for च हयै राजन्) — °) Ś₁
 समास्तीर्य च, K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₃ 6-8 'कीर्यत,
 Da Dn₁ D₅ समुदीर्यत (for समास्तीर्यत) T₂ मेदिनी
 — °) S₁ Ko₂ निर्जिह्वैश्च, B₂ Da Dn₁ D₅ वि
 जिह्वैश्च, D₁ T₁ G निर्जिह्वैश्च (D₁ 'स्तु'), D₂ द्विजि
 ह्वैश्च, T₂ नजश्चैव (sic), Cc cites निर्जिह्वै M₅

निर्जिह्वैर्निष्कसद्भिश्च — °) K₂ गतासुभिः, Da₁ गतो
 सुनि — °) Da₁ वभुर (for बभौ) S महाराज
 (for नरश्रेष्ठ) D₁ हतैर्वहुविधाकारैर्

32 °) B₃ हत, M₄ हता (for हतै) T G₁ M
 संखे, G₂ संखे — °) Ko₁ भरत K₄ B D (except
 D₁ 2 6) M₄ राजभिः (for वाजिभिः) — °) K₁
 प्रभभौ वसुधा घोरो (810)

33 °) M₂ गजैर् (for रथैर्) T₁ G₁ 4 भिचैर्
 (for भग्नैर्) Ś₁ Ko-2 4 D₃ हयैश्च, K₃ 5 D₂ द्वि
 पैश्च, T G₄ M₂ गजैश्च (for ध्वजैश्च) B₃ तुगैर् (for
 छत्रैश्च) — °) K₄ शुभैश्च, T₂ चित्रैश्च (for छत्रैश्च)
 K₃ 5 B Da Dn D₁ 2 4-6 8 निकृत्तैश्च महायुधै (K₃
 D₂ 6 'रथै'), D₃ निकृत्तैश्च वरायुधै, D₁ छत्रैश्च महा
 युधै (submetric) — After 33^{ab}, Ś₁ K B Da Dn₁
 D₁-3 5-7 8 (marg sec m) ins

339* चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निष्कृत्तैश्च महायुधै ।

[B₁ 2 4 Da Dn₁ D₁ 5 6 8 चामरैर् (for चामर)
 B Da Dn₁ D₅ चैव (for छिन्नैर्) K₃ 5 B Da
 Dn₁ D₁-3 5 6 छत्रैश्च सुमहाप्रभै (B₄ 'युधै', D₁ 3
 'धनै)]

— K₅ D₆ cont

340* प्रतोदैश्च तथा छिन्नैर्विकृत्तैश्च महायुधै ।

[K₅ सुदैश्च (for प्रतोदैश्च)]

— °) Ś₁ Ko-2 च निष्कै (for निष्कै स) — °) K₅
 समाकुलै (for सकुण्डलै)

34 °) Ś₁ D₃ अपि विद्वैश्च, Da Dn₁ D₆ ह्व विद्वैश्च,
 D₆ T₁ G₂ 4 परिविद्वैश्च (for अप) — °) K₃ अक
 कृतै, T₂ M च सर्वत (for च सर्वश) — °) B₃
 सुजै, C_v शुभै (as in text) — °) Ca cites
 योक्रम्, Cc योक्रै (as in text) Ś₁ Ko चैव सु
 रश्मिभि, K₁ च वसु, K₂-4 D₃ 6 चैव स, K₅ चैव

संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३४
एवमेव क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
कुद्रे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ३५

अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु कुद्रेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।

वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हादिक्यः परवीरहा ।

अभ्यद्रवत् संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।

तु राशिभिः, B Da Dn D4 5 7 8 च सह रश्मिभिः, D1 S चापि सु(D1 स)रश्मिभिः, D2 चैव तु रश्मिभिः (for *चव्यसुरश्मिभिः) —^c) K8 5 B8 4 D2 8 स कीर्णा, Dn1 Dn2 D8 संछिन्ना (Dn1 °न्न) (for स छन्ना) D5 भावी (for भाति). —^d) B1 वसत (for वसन्ते)

35 ^a) Ko 2 T1 G1 4 एवमेव —^b) D1 इह, D2 इति (for अपि). —^d) Ko-2 द्रोणे च रथिना वरे

36 ^b) K8 5 D2 शस्ये च, Da D8 द्रोणे च (for तथैव) —^d) D8 अभिक्षय, M6 अपि क्षय

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B8 Da Dn1 D8 अष्टमेद्वि (to it B8 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेद्विके — Adhy name K4 सकुलयुद्ध, T2 रणागणवर्णन, M1 2 रथाऽथवर्णन — Adhy no (figures, words or both) K5 82, Da2 (sec m) 47, Dn2 T2 M3 4 86, D8 T1 G1 2 4 84, M1 2 85 (as in text), M8 87 — Śloka no Dn1 D5 40, Dn2 39

86

The collations of G8 were not available for this chapter.

1 ^a) D1 तथा घोरे, D8 महारौद्रे —^b) D1 S तस्मिन् (for राजन्) K2 °क्षय (for °क्षये) —^c) K2 सौबल, K8 D8 सौबल B1 चैव (for श्रीमान्) —^d) K8 D2 समुपाद्रवत्

2 ^a) G1 राजा (for राजन्) —^c) Ś1 अभ्याद्रवत्, K2 अभ्यद्रवति, K4 D8 °धावत्, T2 °द्रवत् —^d) K8 5 B D (except D8) S वरुधिनी (for अनीकिनीम्)

3 ^a) Ko तथा Ko 2 काम्बोज* (for काम्बोज*) —^b) K5 D1 (m by corr, orig as in text) 2 8 त्व(D8 त)दीयाना, B8 नदीनाना (for नदीजाना) T1 G4 च वासिना G2 नजाना चै वाजिना (corrupt) —^c) K1 आरधानां, K5 D2 आरदाना, D8 (m as in text) आरट्टाना, D5 आरट्टानां, M2 आरट्टाना T2 अभीजाना Ś1 आरट्टेशजानां च; Cv आजानेय-महीजानां —^d) T2 सर्वत (for °शः)

4 ^a) K4 B4 Dn1 D7 वाना°, K5 नावा°, B1 D8 वाणा°, Da1 वाणा° (for वना°) D1 8 शुभ्राणां (for शुभ्राणा) —^b) D8 T1 G2 4 °वाजिनां (for °वासिनाम्) — After 4^{ab}, Ś1 K1 2 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 G1 ins

341* वाजिनां बहुभिः सख्ये समन्तात्पर्यैवारयन् ।

[Ś1 सखै, Ko-2 सखै (for सख्ये) Ś1 Ko-2 परिवारित, B2 Dn2 D7 G1 परिवारयन् (for पर्व)]

ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ४
 सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ।
 ह्यैवार्तजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो वली ।
 अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ५
 अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
 सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ६
 ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
 पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ७

भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
 एवमेव समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ८
 स नागलोके संबुद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
 पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषादुरात्मना ॥ ९
 रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
 इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ १०
 सोऽभिगम्य महात्मानं पितर सत्यविक्रमम् ।
 अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ।

C 6 2962
B 6 80 12
K 6 90 12

—^a) K₂ तथापरे K₃ तिमिरजा, K₄ B Da Dn D₂ 4 5 S तित्तिरजा (K₁ 'रिका, T₂ 'जाश्र), D₁ महावीर्या, D₃ तित्तिरका C_v as in text —^d) Ś₁ जवने, K₁ D₁ 4 M₁ यवना, K₅ जवनो, D₂ जवगा, T₁ G₁ वनजा (for जवना) S हेममालिन (for वात रहय)

5^a) K₄ B Da Dn₁ D₅ गात्रं, Dn₂ D₁ 7 8 तत्र, D₂ वीरैर (for एतैर) —^b) B₁ चर्मवद्भिः, Da Dn₂ D₁ मर्मन (Da₂ D₅ 'वि)द्भिः, T G M₁ (sup lin) 2 3 चर्मभिश्च, M₁ (orig) वपुष्मद्भिः D₁ स्वलंकृतैः D₂-3 स्वकल्पितैः, M₄ च कल्पितैः —^c) T G युक्तः, M₁ 3 5 युक्तैः, M₁ (inf lin) युक्ते (for सुख्ये) —^e) Ś₁ B₂ 3 D₅ अभ्य (Ś₁ 'भ्या)द्वत, D₅ अभ्यवर्तत D₁ सैन्य तत् (by transp) —^f) B₁ D (except D₁ 8) G₂ हृष्टरूप K₃ D (except Da₁ D₁ 8) G₂ M₁ 3 परतप

6^a) K₂ 3 B₃ 4 Dn₂ D₂ 4 6-8 T₁ G₁ सुत श्रीमान् (B₃ 'मन्), K₄ B₁ 2 Da Dn₁ D₁ 8 5 T₂ G₁ 2 M [आ]रमज श्रीमान् (for [ज]य दायाद) —^b) Ś₁ इरामान्, T₂ 'मान् (for 'वान्) D₁ अति- (for नाम) —^c) K₃ दुहितुर, K₄ B₁ 3 4 m Da Dn₁ D₃ (marg see m as in text) 5 Ca स्तुपाया, K₁ D₂ 6 दुहित्या, M₄ सुताया

7^a) K₂ ऐरावतेवमादत्त्वा (sic) —^b) Ko-2 B₃ Da Dn₁ D₁ (by corr in marg) 5 S अनपत्या (T₂ पार्याय हि), D₁ (orig) ह्यभिपूज्य (for अनपत्या) —^c) M₂ 4 5 पती K₄ कृते, Dn₂ D₁ 8 S हते (for हते) K₅ सुपर्णेन —^d) K₂ 3 D₂ 6 दीनचेतसा; M₁-3. 5 'दर्शना

8^a) Ś₁ Ko-2 T G M₃ (sup lin as in text)

कार्यार्थं, D₁ भार्यार्थं M₄ च स (for ता च) K₄ भार्यां ता चैव जग्राह, K₅ D₂ ता च जग्राह भार्यार्थं —^b) Ś₁ K₂ T₂ M₄ 'नुग (for 'नुगाम्) —^c) Ś₁ Ko-2 एक एव, S एवमेव (for एवमेव) —^d) Da₁ D₅ 'पक्षे (for 'क्षेत्रे) C_v cites क्षेत्रे

9^a) K₁ 3 4 'लोक (for 'लोके) —^b) T₁ G चैव सु (for च परि) —^c) Some MSS and C_v पितृव्येन —^d) T₁ G महात्मना (for दुरा)

10^a) K₂ D₅ गुणं, K₄ 5 B Da Dn D₁-5 7 8 वल (D₅ वळ) (for वीर्यं) S स्वसुत्पत्य महाराज (T₂ M 'तेजा) —^b) D₅ वलवान्, S नागराट् (for गुणवान्) — After 10^{ab}, K₁ ins 342*, om 10^c-11^d B₃ om (hapl) 10^c-11^b —^c) K₂ इह (for इन्द्र) Ś₁ Ko 2 जगामाय, D₁ समासाद्य —^d) D₅ इष्ट्वा (for श्रुत्वा)

11 K₁ om 11^{abc}, B₃ om 11^{ab} (of. v 1 10) —^a) K₂ सौम्यगम्य, S सोभिवाद्य K₄ B₁ 2 4 D (except D₂ 8 6) महाबाहु —^b) B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4 7 8 सत्यविक्रम — Ko 2 ins after 11^{ab} K₁ (om 10^c-11^d) ins after 10^{ab}

342* उवाच वचन राजसुखपीतनयस्तदा ।

— K₂ om 11^{cd} —^{cd}) Da Dn₁ D₅ अग्नि (for अभ्य) D₁ 7 8 नियमेन (for विनयेन) Ś₁ महात्मन, K₃ D₈ कृताञ्जलि S कृताञ्जलिरयोवाच विनयेनोप (M 'नाभि)गम्य तु (M₁-8 5 च) — After 11^{cd}, K₃-5 B D ins

343* न्यवेदयत चारुमानमर्जुनस्य महात्मन ।

[K₄ 'यत्तथा, D₁ 'यत्तदा (for 'यत चा)]

—^c) Da D₅ नाम (for अग्नि) T₁ G₁ सुसुखे;

C 6 39A5
B 6 90 13
K 6 90 13

इरावानसि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ११
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ १२
परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १३
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।

युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ १४
बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ १५
ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ १६
ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंधान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।

G₁ २ पुत्रस्ते — १) T₁ G₂ ४ भद्रमस्तु, T₂ M पुत्र
श्चासि, G₁ भद्रं तेस्तु (for पुत्रश्चाह) K₂ तवाग्निभो
(sio), K₄ B D₁ D₂ D₃ ४-५ तच्च प्रभो, K₅ T₂ G₂
तवाभिभो, D₁ तवात्मज, T₁ G₂ तवानघ (for तवा
भिभो)

12 ^a) K₀ २ D₁ D₂ ५ T G समागमे, K₅ D₂
सुसुखो K₀ D₁ T₁ G₁ ४ यच्च, D₂ D₃ ६-८ यस्तु,
D₈ यद्वत्, T₂ याश्च (for यश्च) — ^b) K₄ स त
सर्वं न्यवेदयत् — After 12^{ab}, D₃ (erroneously)
repeats 11^{ab} — ^c) T₂ त च (for तच्च) G₁ २ तच्च
वृत्त यथा सर्वम्

13 ^a) D₁ परिष्वज्य K₂ तु त (for सुत) K₁
D₁ चापि (for चापि) — ^b) K₄ B₂-४ D₁ D₂
D₃ ५ G₁ आत्मन, T₁ G₂ ४ M₃ स्वात्मन (G₂ 'ना),
C₀ सोऽऽत्मन (as in text) G₂ सदृशैर् (for 'श').
D₁ गुणैरात्मसम नृप, T₂ सोर्जुन प्रथित गुणै — ^c)
K₈ ५ B₁ D₂ S अनयत् (for अभवत्) — ^d) K₀
'निवेशने, K₈ ५ D₁ S 'निवेशन (for 'निवेशने)

14 ^a) B D (except D₁ २) समादिष्टो, T₁ G₂
M₁-३ ५ तदाज्ञप्तो — ^d) K₀ २ सु* (for स्व*)
— After 14^{cd}, S ins

344* स चापि नरशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
अद्रवीच्च तदा पार्थमयमस्मि तदा विभो ।
स्थितं प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा ह्यनुशाधि माम् ।
किं करोमि च ते काम क वा काम त्वमिच्छसि ।
परिष्वज्य सुतं प्रेष्या वासवि प्रत्युवाच तम् । [5]
प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्यं प्रति च मानद ।

[(L 1) G₂ M₁ २ नर (G₂ रथ)शार्दूल. — (L 2)
G₂ तथा विभो, M₁-३ ५ तव प्रभो, M₄ तवाभिभो (for
तदा विभो) — (L 3) T₁ G₂ त्व प्रशाधि (for ह्यनु*)
— (L 4) T₁ G₂ वच (for च ते) G₂ किं च, M₄

किं वा (for क वा) — (L 6) M₁-३ ५ कन्य च (for
कार्यं च) T₁ G कार्यं प्रतिश्च (for कार्यं प्रति च)]

— ^a) Ś₁ त्वयात्यात, K₀-२ त्वया तात, S तु (M₂ ५
च) साहाय्य — १) K₅ सत्य, B₁ D₂ D₃ ६ ७ C₀
सह्य (for साह्य) K₆ देवम् (for देयम्) K₄ देय
सह्यमिति प्रभो, S दातव्यं नो भवेदिति

15 ^a) K₈ ५ B₁ २ D₂ D₃ २ ६ ८ S तु (for च)
— ^b) K₈ D₂ युद्धकालम्, T₁ G M ययौ युद्ध (M₁-३ ५
योद्धुम्) K₄ M₄ उपस्थित, B₁ २ ४ D₁ D₂ D₃-५
T₁ G M₁-३ ५ इहागत, D₁ समागत (for उपा*)
T₂ ययौ युद्धिभागत (sio) — ^c) D₁ 'मयैर् (for
'जवैर्) K₈ कामवज्जवैरश्वैः, S कृष्ण (M₁-३. काम)
वर्णै शुभैरश्वैः C₀ cites काम, वर्ण and जव — ^d)
B₁ बहुभि सवृतो (by transp) K₂ D₂ नृप, D₂
D₃ वृत (for नृप) S सर्वत शुशुभे वृत

16 ^a) D₁ D₂ हया काञ्चनापीडानां — ^b) D₁
D₂ 'वर्ण (for 'वर्णा) Ś₁ K₀-२ ४ महाजवा, T₂
मनोरमा — M₂ om (hapl) 16^d-17^e — ^d) K₁
महोदधौ, G₂ [ह]योत्तमा (for महोदधौ)

17 M₂ om 17^{abcd} (cf v 1 16) G₂ om 17
— ^b) K₅ D₁ T₂ M₁ ३-५ हयसधा (for 'सधान्)
K₃-५ B₁ D₁ D₂ D₃ ५ ६ S (G₂ M₂ om) मनो
जवान् (K₈ ५ D₁ ६ T₂ M₁ ३-५ 'वा) — ^c) D₁
क्रुद्धा, T₂ क्रोडै, C₀ क्रोडै (as in text) D₁
क्रोधाद्, T₂ क्रोधान्, C₀ क्रोडानि (for क्रोडान्) D₁
विनिघ्नतो (for अभि*) C₀ cites क्रोड. G₄ C₇
क्रोडै क्रोडान्यभि (G₃ 'पि)घ्नत — ^d) T₂ प्राण्यभिश्,
C₀ घोणाभिश् (as in text) C₀ cites घोणा — K₀-२
om (hapl) 17^e-18^b — ^e) D₁ समरे (for सहसा)
K₈ ५ D₂ ६ [अ]न्योन्य, D₁ राजान् (for राजन्)
— १) K₈ B₄ D₂ D₃ ४ ७ ८ स्ववेगा, K₅ D₂ ६
तुरगा (for सुवेगा) S (G₂ om) हसा इव नगोत्तमान्
(T₂ M₄ 'स, M₃ 'मे)

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ १७

निपतद्भिस्तथा तैश्च ह्यसंघैः परस्परम् ।

शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ १८

तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।

परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते ह्यसादिनः ॥ १९

तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।

उभयोरपि संशान्ता ह्यसंघाः समन्ततः ॥ २०

प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।

विलयं समनुग्रास्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१

ततः क्षीणे ह्यानीके किञ्चिच्छेपे च भारत ।

सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २२

वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमांस्तथा ।

आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २३

गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुक्रः ।

पडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २४

वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।

संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २५

तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।

C 6 3599
B 6 90 29
P 6 90 32

18 Ko-2 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^a) D₈ निहतद्रिस् D₆ M₁ तैस्तु, T₂ चैव (for तैश्च) — ^b) B₂ 'सिंहै (for 'संघै) — ^c) K₃ सुश्रुवे, D₁ श्रुयते (for शुश्रुवे) — ^d) K₁ D₆ सुवर्णपतने, D₂ सुपर्ण पतने, T₂ सुपर्णपतनो, G₁ सुपर्णात्पततो, G₂ सुपर्णतनयो B₁ T₁ तथा (for यथा)

19 ^a) M₁₋₃ ५ समेत्य (for तथैव) K₃ ५ D₂ तावका राजन्, B₁ च महाराजन् — ^b) M₁ ५ तथैव (for समेत्य) D₅ समत्यानो महाहवे (sic) — ^c) K₃ B₃ D₁ २ परस्पर (for 'स्पर) D₃ 'वधे (for 'वध) — ^d) S₁ त (for ते)

20 K₃ ५ D₂ om 20^{ab} — ^a) Ko-2 तदा (for तथा) B₂₋₄ Dn₂ D₄ ७ ८ महाघोरे (for वर्तमाने) — ^b) T₂ M₄ तुमुले सकुले (by transp) D₁ D₈ ६ तुमुले — ^c) K₄ B₂₋₄ Da Dn D₄₋₈ सभ्राता, B₁ सशीर्णा, D₁ समका, D₂ शमता, T₁ G₁ सभ्राता (for मदान्ता) — ^d) K₅ (m as in text) D₈ सह-चक्रा (for समन्तत)

21 Dn₂ om (hapl) 21^b-22^c, D₂ om 21 — ^a) K₅ प्रक्षीयते नरा शूरा — ^b) K₃ M₁₋₃ ५ ते हताश्च, K₅ निहताश्च, D₁ हता शस्त्रैः K₅ समा-कुला, B₁ २ ४ D₄ ६ ८ समाहता (for श्रमातुरा) — ^c) K₁ विमल, M₂ विह्वल (for विलयं) — ^d) Ko-2 स्पर्धमाना, K₃ भक्ष्यमाणा, K₅ G_d तक्ष्य नाणा (for तक्ष) K₃ ५ समतत (for परस्परम्)

22 Dn₂ om 22^{abc} (cf v l 21) — ^a) T₂ G₄ क्षीण (for क्षीणे) — ^b) K₃ ५ D₂ किञ्चिच्छेपेण, K₄ B D₂ Dn₁ D₄₋₈ S किञ्चिच्छेपे च (G₂ 'विक्षेप) (for 'च्छेपे च) K₃ ५ B D (except D₃ ६, Dn₂ om) S सयुगे (for भारत) — ^c) Ko २ स्ववलस्य, K₁

सुलभस्य, K₃ D₃ सु (D₃ सौ) बलस्य, K₁ D₂ ६ सुव लस्य B₁ ३ ४ D₂₋₄ ७ ८ T₁ G M₁₋₃ ५ [अ]नुजा (for [अ]त्मजा) D₃ वीरा (for शूरा) — ^d) S₁ Ko-2 रणकर्कशा (for 'मूर्धनि)

23 D₁ D₆ om 23^{ab} — ^a) S₁ 'स्पर्धाञ्, K₁ B D₂ Dn D₃ ४ ६-८ G₁ २ ४ 'स्पर्शान् (for 'स्पर्शा) — ^b) Ko-2 ४ जवे वायुसमास्तथा, K₃ D₂ T₂ G₁ २ M₁₋₃ ५ जवे वायुसमा (G₁ २ 'मा)श्च ते, B D₂ Dn D₁ ३ ४ ६-८ T₁ G₄ M₄ वायुवेगसमाक्षवे (D₁ G₄ M₄ 'समाश्च ते, D₇ 'समा जवे, T₁ 'समाश्च ते) — ^c) Ko-2 वाहान्सनद्धान् (Ko 'द्धा), D₂ शीलसपन्नान्, D₃ वेग', S शीलसंकाशान् — Ko-2 om (hapl) 23^d-24^e — ^d) K₅ D₂ निर्ययुस्तुरगो', M₁ (sup l_{1n}) वयव्यास्तु नगो', Cv as in text

24 Ko-2 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^a) D₈ गजाक्षो K₄ B D₂ Dn D₄ ७ ८ वृषभश्च, D₈ हृषभश्च (for वृषकश्च) — ^b) D₂ धर्मवान्, M₂ शर्मवान् (for चर्मवान्) D₅ शार्जुन', T₁ G₄ दुर्जय', G₁ शार्जकः, G₂ अजय' (for शार्जव') K₃ शुभ' (for शुक्र') K₅ D₈ चर्मवासार्जव' (K₅ 'नात्मज') शुक्र', M₂ शर्मवार्जव' शुक्र' (sic), M₄ चर्मधानोर्जक' शुक्र' — ^c) D₁ पंचैव, D₆ ३ T₂ G₂ पडेते M₁ बलसपन्नान् — ^d) D₁ D₆ निर्ययौ (for 'र्ययुर्) G₁ सहिता, G₂ रहवो (for महवो) K₃ ५ D₂ रणात् (for बलात्)

25 ^a) Ko-2 धार्य' (for वार्य') T₂ सवृता बलिभि सैन्वी, G₂ निवार्यमाण शकुने — ^b) K₃ ५ D₁₋₃ ६ तैश्च (for स्वैश्च) G₁ M₁ २ ४ ५ यौधैर् Ko-2 D₇ महाबला (for 'बलै) K₅ रुद्ररूपा महाबला — ^c) K₁ D₇ सनद्ध, D₁ संकुद्धा (for सनद्धा) — Ko-3 om 25^d-26^e — ^d) G₁ रुद्रा इव (for रौद्ररूपा). K₃ D₈ महाबला, K₄ भयावहा

बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैपिणः ।
 विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ २६
 तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
 अत्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ २७
 यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
 हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २८
 वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
 जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ २९
 तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।

अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुचलस्यात्मजा रणे ।
 इरावन्तमभिदुत्य सर्वतः पर्यवाग्यन् ॥ ३०
 ताडयन्तः शितैः प्रांसश्चोदयन्तः परस्परम् ।
 ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३१
 इरावानथ निर्भिन्नः प्रांसस्तीक्ष्णर्महात्मभिः ।
 स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्रु इव द्विपः ॥ ३२
 उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशहातः ।
 एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३३
 इरावानथ संक्रुद्धः सर्वास्तान्निशितैः शरैः ।

26 Ko-3 om 26^{ab} (of v l 25) —^a) M1 तदानीक Ks D2 ६ महाराज; Ks महानीका (for महाबाहो) —^b) G1 हित्वा; G2 भूत्वा (for भित्त्वा) B2 परपुरजय; T1 G1 4 परमदुर्धर, T2 परममर्हितं (s10), M दुस्तर (for दुर्जयम्) —^d) Ko-3 ६ ६ स्वर्गाय विजयाय च, M1-3 ६ स्वर्गायैव मनीपिण. — Ks om. 26^{ef} —^f) Ds युद्धधर्मदा (for 'दुर्मदा')

27 ^a) Ś1 K1 ३ प्रहृष्टास्, Ko प्रहृष्टास् (for प्रविष्टास्) Ks-5 B2 ३ D1 ३ ३ तथा (for तदा) T1 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) —^b) K1 ३ अथ, D1 अति (for अपि) S फा (G1 फ) ल्गुनि परवीरहा —^c) Ks इरावान्, D2 (marg sco m) उवाच (for अत्रवीत्) K4 सर्वान्, S सैन्यान् (for योधान्) —^d) Ks B1 D2 ० विचित्रान्दारुणायुधान्, Ks विचित्रान्विचिधा, B2 Da2 D1 ३ ६ 'त्रावरणा', S स्वान्विचित्रहय (T1 Gs M2 'हयान्, M4 'हयै') स्थितान्

28 ^a) Ś1 यथैव ते (hypermetrio), Ko २ B1 D1 यथैते, Ks D2 यत्ते (D2 'ते), Ks यजंते; D1 य एते; M2 यथैमे (for यथैते) —^b) G1 M योधा. K4 सानुगवांधवा —^c) Ds सर्वा (for सर्वे) —^d) Ds सर्वैर (for नीतिर)

29 Before 29, Ds ins सजय उवाच —^a) Ś1 उक्त्वा (for उक्त्वा) Ko-3 ३ D1-3 S तु (for ते) —^b) Ks सर्व (for सर्वे) G1 M योधा Ś1 इरावता; Ks इवेरत; Ks Da1 Dn1 (before corr) T2 इरावत (for इरावत) —^c) Ks ६ D2 M4 जग्मुस् (for जघ्नुस्) Ks-5 B D S तेषां (for ते वै) Ks D1 तदानीक, K4 अथा; Ks B D2-3 धलानीक, T G हयां (for परां) —^d) T G दुर्धरं, M दुर्धर

(for दुर्जयं) D1 समरे सुरै

30 ^a) K4 damaged Ś1 G2 तदानीकम्, K2 उदनेकम् —^b) D2 पातित समरे परै. —^c) Ds अमृष्यमाणास् —^d) Ks 4 D1 सौबल्य Ś1 Ko सुवान्, K1 2 4 सुता (for [आ]मजा) — K1 om (hapl) 30^c-31^d —^e) Ds ३ इरावतम् D4 अभिदुत्वा (for 'दुत्य')

31 K1 om 31 (of v l 30) —^a) D1 c शितै K4 D2 याणैश्, D1 दार्भै; Ds प्रांसैश् (for प्रांसैश्) —^b) Ks 4 Ds छादयत, D1 क्षोभ, D2 नोद (for चोद) S च याजिन (for परस्परम्) —^c) Da2 Ds पर्यधावत; D1 'वर्तत'; G2 'वारत' —^d) Da1 कुर्वन्तो T: M2 महदाकुल

32 ^a) Ks B D (except Dn2 D1 3) S अपि (T2 अभि) (for अथ) Ks निर्भिन्नै, Ks निर्विन्न, B2-4 D (except D1-3) निर्विन्न, S (except T2) निर्भिण्ण —^b) D1 महामृधे, S 'रथ' (M4 'बल') (for 'त्मभि') —^c) Ks Ds श्रवता; Ks ३ D2 प्रवभौ, G2 स्रवतो (for स्रवता) Ks Da1 Ds रुधिरेणोक्तस; T2 'णात्स, G4 'णात्स (for 'णात्स) —^d) Ds तोत्रादित इव द्विप, T G तोत्रैर्भिन्नो यथा गज

33 ^{ab}) K4 damaged G2 पुरतोपि (for उरस्यपि) T1 G2 4 वाहोश्च (for पृष्ठे च) Ds ६ पार्श्वतश्च Ds Dn1 (before corr) Ds नृणा हत, Ds G2 Ms भृशा हत (for भृशाहत) —^c) Da1 Ds इत्यर्थ (for अत्यर्थ) —^d) Ks ३ D2 विद्रु (for धैर्याद्) D1 वीर्यवाज च विव्यथे

34 ^a) Ks Ds S अपि (for अथ) —^d) Da

मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ ३४
 प्रासानुद्धृत्य सर्वाश्च खशरीरादरिंदमः ।
 तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजात्रणे ॥ ३५
 निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
 पदातिस्तूर्णमागच्छजिवांसुः सौवलान्युधि ॥ ३६
 ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ३७
 इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।

Dn1 D5 मित्वा, T2 सर्वान् (for विद्धा)

35 °) Ks Ds १ उद्धृत्य, Ks ५ B Da Dn D1 2
 4 ५ ५ S उद्धृत्य (for उद्धृत्य) Ks D2 सर्वान्स, Da
 Dn1 D5 सर्वास्तु, Ds वरसा (for सर्वाश्च) — °)
 D2 ५ M1 ५ ५ अरिंदम — °) Ko २ सुबलस्य, D1
 सौवलस्य Ko-2 [अ]त्मजात्रणे

36 °) Ko-2 निष्क्रम्य, Ks निकृत्य, Ks B1 Da2
 Ds विकृत्य; Ks B4 Dn2 D2 ५ ५ M4 निकृष्य (for
 निकृष्य) B D T G M4 च शि(D1 ६ सि)त (for
 निशितं) Ks तस्य च निशितं खड्ग — °) T1 G M4
 [अ]पि, T2 M2 स (for च) Ks B3 D2 शरासन;
 Ds वत, Ca वरम् (as in text) — °) S1 पदा-
 त्तिम्, Ds पादातिस् (for पदातिस्) Ks ५ D2 द्रुतम्
 (for तूर्णम्) Ks damaged, B आनच्छत्; Da
 Dn D. अच्छिन्नन्, D1 आधावत्, Ds 4 १ ५ अन्वि-
 च्छन्, S अभ्यायात् (for आगच्छत्) — °) Ks
 damaged D1 जिघामन्, Ds निहत्तुं, T G ताडयन्,
 M तापयन् (for जिवासु) T2 सौमहान्युधि

37 °) Da1 Ds G1 गत (for गत) — °)
 Da1 damaged Ks सुबलात्मजा — S1 Ko Da
 Dn1 Ds om (hapl) 37°-39°, K1 om 37° — °)
 T1 G1 4 कोप (for क्रोध) — °) Ks ५ D1 ५ अमि-
 द्रुत, B1 अमिद्रवन्, Ds अयोद्र, T G M4 उपाद्र
 (for अयाद्र)

38 S1 Ko Da Dn1 Ds om 38 (of. v 1 37)
 — °) Ks Dn2 D1 4 १ ५ अय, Ks अमि (for अपि)
 Ks D2 सकुन्दो (for खड्गेन) — °) Ks पाणिमाधव,
 S हस्तलाघव (for पाणि) — °) Ks Dn2 D4 ६ ५
 अभ्यधावत्, Ks M1-3 ५ अत्यवर्तत, Ds अन्ववर्तत,
 D1 अभ्यभापत् (for अभ्यवर्तत) Ks ५ D1-३ S देवाश्च

अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौवलान्वलदर्पितः ॥ ३८
 लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
 अन्तरं नाध्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ३९
 भूमिष्ठमथ तं संख्ये सम्रदश्य ततः पुनः ।
 परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४०
 अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
 उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राप्यकुन्तत ॥ ४१
 आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूपितान् ।

C 6 4016
 B 6 90 46
 K 6 90 49

(for तान्सर्वान्) — °) Ks ५ D1-३ मनुष्यांश्चापि
 संयुगे, S मानुपाश्चैव संयुगे

39 S1 Ko Da Dn1 Ds om. 39° (of. v 1 37)
 — °) S लाघव दर्शयानस्य — °) Ks सर्वत (for सर्वे
 ते) — °) B1 2 4 Dn2 D4 ६ ५ नाभ्यगच्छत, B2
 नाभ्यवर्तत Ks S अन्तरं ना(T2 राप्य)धिगच्छति
 — °) Ks परत Ks B D (except D1-३) चरत
 शीघ्रगैर्ह्यै, T1 G M हयानारुह्य शीघ्रगान्, T2 न च
 गात्रस्य शीघ्रगा

40 °) S1 Ko २ भूमिष्ठमथ; some MSS भूमिस्थ
 मथ Ds वीर, T2 M सर्वे; G1 संखे; G2 सखे
 (for संख्ये) — °) Ks 4 सम्रदश्य पुन पुन, D1
 सम्रदश्य च पुन पुन, Ds सम्रदष्टा पुन पुन, S ह्यतरि
 धादव(M2 वा)द्रुत — °) Ks संख्ये (for सर्वे)
 S सौवला परिवार्यन् — °) Ks ग्रहीताव्, T1 ग्रहीतम्,
 some MSS गृहीतुम्

41 °) T1 G ततो, M4 रथा (for अथा) Some
 MSS [अ]भ्यास (for [अ]भ्याश-) D1 गतान्सर्वान्,
 T2 गतास्तास्तु (for गताना स) T1 G वै (for स)
 — °) G1 तेषा सो (for खड्गेना) S1 Ko-2 4 B Ds
 कर्षण, Ds कर्शिन (for कर्शन) — °) Ko 2
 अभि (K1 अभ्य)हस्तावहस्ताभ्यां; Ks 4 B Da Dn D4-३
 Ca असिहस्ताप; Ks ५ D1-३ अभिहस्ताप, T G असि-
 हस्तोत् (T2 त्र)हस्ताना, M1 आहस्तामीशुहस्ताभ्यां,
 M2 4 असिहस्तोत्हस्ताभ्यां, M3 ५ असिहस्तोत्, text
 as in S1 only Co otes असिहस्त and अपहस्त

42 °) Ks आयुधानां च, S आयुधान्यपि (for
 धानि च) — °) Da1 बाहूनापि, Ds बाहूनय (for
 बाहूनपि) S1 Ks ५ B Dn2 D1 4 ६ १ वि (for च)
 — °) S1 Ks D2 निकृतत, Ko-2 न्यकुं (Ko कृ)तंते,
 Ks निकृत्य (sic), B2 आपतत, Da1 आपतति, D1

अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ४२
 वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
 अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४३
 तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
 अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४४
 आश्चर्यशङ्किं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
 वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं वक्रवधेन वै ॥ ४५
 पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो वली ।
 मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ४६
 त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।

कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ४७
 वाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
 प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ४८
 स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
 वीरैः प्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः ।
 निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ४९
 इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हन्तुकाममभिन्नघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५०
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
 त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५१

न्यपतत्, Ds निकृत्तते, Co आपतन् (for अपतन्त) S
 नृत्यंत इव कृत्तांगा —^a) B1.4 Da Dn Ds-8 Co
 नृता (for गता) Ks D1 भूमौ (for भूमिं)

43 ^a) Ks वृषकेतुर, K4 वृषकास्तु, B Da Dn
 Ds 5 7 8 (m as in text) वृषकस्तु, Gs वृष्टस्तु (for
 वृषकस्तु) Bs महाभाग (for 'राज) —^b) Ś1 परि
 भिक्षत, Ko-2.4 Ds शरविक्षत (K4 'ता.), Ks 5
 Bs Ds 6 8 परिवी (D2 0 'वि)क्षित, B1 विपरिक्षित
 (hypermetric), B2 4 विपरिक्षत (for परिविक्षत).
 —^c) Ks D2 अभ्यन्यत, Bs अमुच्यत, Ds अमुद्यत
 (for अमुच्यत) Ks महारौद्रा. —^d) Ks T2 वीर
 विकर्तनात्, Ks चारावकर्तन, D1 नागसुतासुतात्, T1
 G4 वीरविमर्दनात्

44 ^a) Ds सर्वास्तान् (by transp) D1 Ms
 पातितान् —^b) Da1 Ds T2 ततो; Da2 Dn D4 6-8
 सुतो (for भीतो). B Da Dn D4-8 तत्, D1 T1 G
 तदा (for तत्) —^c) K4 Da Dn1 Ds अभ्यधावत्
 (for 'भाषत) —^d) K2 राजसं (for राक्षस)

45 ^a) Ś1 Ko-3 B2 Da D1 6 आ (Ś1 K1 अ)र्ष्य-
 श्रंग, K4 B1 8 4 Dn D4 5 7 8 आर्ष्यश्रंगि, Ks D2
 अलुस, T G2 आ (G2 अ)र्ष्यश्रंग, M2 आर्ष्यश्रंग
 —^b) M4 मायाविदम् Ds अनुत्तम —^c) T2 भीम
 सैन्यस्य. —^d) T1 G2 4 च, M4 तु (for चै)

46 Before 46, Ds ins दुर्योधन उवाच —^b)
 S1 K2-5 B D फल्गुनस्य; Ko फल्गुणस्य K1 वले,
 Ks Ds वली —^c) Ś1 [ह]व प्रियं (for विप्रियं)
 Dn1 कर्तुम् (for घोरम्) —^d) Bs रणक्षम (for बल
 क्षयम्)

47 ^a) Ks तं (for त्व) T G तु (for च)
 Dn1 कामगतस्, D1 T1 G1 4 'गतिस्, M 'चरस्
 (for 'गमस्) —^b) D1 2 मायासु, Co मायास्त्रे (as
 in text) D1 मायास्त्रे, T1 G2 4 'स्त्रे तु Ks Ds
 विशारद —^c) Ds 'वैरस् (for 'वैरश्च)

48 Before 48, Ds ins सजय उवाच —^a)
 G1 2 [ए]तद् (for [ए]वम्) Ds स (for तु). —^b)
 T G रौद्र (for घोर) — After 48^{ab}, Ks repeats
 (hapl) 45^a-48^b —^d) K4 B1-3 Da Dn1 Ds
 [S]भवत्, D1 S वली (for युवा)

49 ^a) K4 B1-3 Ds 8 T2 स्वारूढैर, T1 G स
 योषैर (for स्वारूढैर) —^b) S 'धारिभि (for 'यो-
 धिभिः) —^c) T1 G M1-3.5 धीरै, T2 वीर (for
 वीरै) K1 युक्ता, Ks.4 B Da Dn D1.2 5.6 8
 युक्तै, Ds युद्धे, D4 7 युक्तै; S वीरै. (for युक्त).
 —^d) Ko 1 स्वरनीकै, K2 सुरानीकै, Ds स्वैरनीकै
 S समतत् (for समावृतः) D1 स्वैरनीकेन संबृत
 — After 49^{cd}, N ins .

345* इतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमै ।

[D1 रथोत्तमै (for हयो) .]

50 ^c) T2 M4 अभिन्न —^d) Ś1 Ko-2 समुपा-
 द्रवत्, Ks 5 D2 6 प्रत्यभिद्रवत्, D1 समभिद्रुतः, G2
 पर्यवारयत् (for प्रत्यवारयत्)

51 ^a) T2 तमुत्पतंत —^b) T2 रक्षसा (for राक्षस)
 K2 सुमहाबल, Da2 Dn1 Ds M4 स महाबलः, Ds T2
 G1 तु महाबल Dn1 राक्षसस्य महाबल —^c) Ds तु
 तां (for ततो)

तेन मायामयाः कृप्ता हयास्तावन्त एव हि ।
 स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५२
 ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
 अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५३
 तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
 संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५४
 आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
 इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ५५
 समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।

चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ५६
 स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
 इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ५७
 ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
 विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ।
 चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ५८
 तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।
 संवभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ५९
 माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ।

C. 6 4035
B 6 90 65
K 6 90 68

52 ^a) Ko १ मायामया K₃₋₅ B Da Dn D₂₋₄
 1.३ मृष्टा, D₆ क्षिप्ता, T₁ G₄ क्लिप्ता (for कृप्ता) G₂
 तेन मायाविना क्षिप्ता — ^b) D₁ ते सर्वं (for तावन्त)
 — ^c) K₃ ४ आरूढा, B Da Dn D₁ १ ७ ९ आरूढै,
 D₁ ३ स्वारूढै (for स्वारूढा) D₁ कुत्रै (for घोरै)
 — ^d) Ko-2 शिलापट्टिस (K₁ 'पट्टिस)पाणिभिः, K₅
 D₂ ६ S शूलपट्टस (K₁ D₂ ६ 'पट्टिस)धारिभिः

53 ^a) Ko-2 समागम्य, Da₁ ते सरब्धा, T₁ ते
 सरमा K₃ समागत्य, S 'माद्य (for 'गम्य) — ^b)
 K₂ Da₁ T₂ द्विमहस्रा — ^c) D₂ सकुद्धा, T₂ न
 चिराद् (for अचिराद्) D₁ अचिरात्तमनुप्राय

54 ^b) D₁ उभौ युद्धविदारौ — ^c) K₁ ४ B Da
 Dn D₁ १ ७ ९ T₁ G₄ ममति (for व्यवति) K₃
 संग्रामेऽव्यवतिष्ठेता — ^d) K₁ यथा वृत्रपुरदरौ, G₁ यथा
 वृत्र च वामव

55 ^a) K₃ B₂ D₃ (sup lin) प्राद्रवतम्, D₆ इरा
 वतम्, T₂ आदर्शगम्य — ^c) K₄ B₁ ३ अथ, T₁
 G₄ अपि (for क्रोध) D₁ 'सपन्न, T₁ G₄ सकुद्ध,
 T₂ G₁ २ M 'समत्त (M₄ 'त्त) (for 'सरब्ध) — ^d)
 Ko-2 प्रत्याधावन् K₅ महारथ, D₁ 'वल, G₁ M₂
 'वल

56 ^a) K₃ ४ B₂ ४ Da D₂ ३ ६ ७ सम (B₄ 'मा)
 भ्यास, D₃ समभ्यास्य, T₂ ततोभ्याश (for सम
 भ्याश) — ^b) B Da Dn D₁ ४ १ ७ ९ S दुर्मद,
 D₅ दुर्मति (for दुर्मते) — ^c) K₄ D₁ दिव्य, Cal
 ed क्षिप्र (for दीप्त) — ^d) Ś₁ D₂ शरावापं, G₂ शरा
 वार (for 'वाप) K₃ पचभिः, K₄ B Da Dn D₂
 ४-३ पचधा, D₁ काचन, T₂ lacuna, Bom ed
 सत्वर (for पञ्चकम्) K₅ शराचाप च पचभिः, D₃

इरावांस्तस्य रक्षस, T₁ G₄ शरावार च दीप्तित्, Cal
 ed शरान्वै पञ्च पञ्चधा

57 ^a) Ś₁ Da₁ D₁ १ १ S (except M₂) सनिकृत्त
 (for स निकृत्त) — ^b) D₁ समासदत् (for 'विशत्)
 — ^c) K₃ D₂ ६ अभिप्रेक्ष्य, K₄ D₂ ३ अतिक्रुद्धं, Da₁
 अभिक्रुद्धो — ^d) B Da Dn D₁ १ ७ ९ S मोहयन्मायया
 तदा (B₄ M₄ मोहयामास मायया)

58 ^a) K₄ B Da₁ ततोऽन्तरिक्षम् Ś₁ उत्पत्य (for
 उत्पत्य) — ^b) Ś₁ रक्षस — ^c) B₈ मोहयित्वा तु (for
 विमोहयित्वा) T₂ माया हि, M₄ मायावी (for माया
 भिस) — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) सयुगे (for
 सायकै) — ^e) Ko-३ ६ B₁ Da₁ Dn₁ D₂ ६ ९ सर्वधर्मज्ञ
 (K₅ 'ज्ञ), D₁ स च मर्मज्ञ, M₁ 'सर्वकर्मज्ञ — ^f)
 B₂ कालरूपो, Dn₂ G₁ २ M कामरूप, T₁ G₄ काल
 रूपं (for कामरूपो) T₁ G M दुरासद

59 ^a) K₃ नेतापि, K₄ तथा च, Dn₂ तथा ह, D₃ स
 तथा (by transp), S तथा हि — ^b) B₁₋₃ Da Dn₁
 निकृत्तस्तु (B₂ ३ 'श्च), B₄ Dn₂ D₁ ३ कृत्ते कृत्ते, D₃
 परै कृत्त, D₅ निकृत्त स, T₁ G M₆ कृत्तगात्र, T₂
 M₁₋₄ कृत्त कृत्त (for शरै कृत्त) — G₁ om
 (hapl) 59^c-61^d — ^c) D₆ T G₄ M₁ १ १ स बभूव,
 Co सवभूव (as in text) — ^d) D₆ समवाप्य D₃
 योधन (for यौवनम्) D₁ (m as in text) समवापे
 चयोपम

60 G₁ om. 60 (cf v 1 59) — ^a) D₃ M₁
 माया च D₃ सहजा, M₂ सहजं (for सहजा) D₂
 तस्य (for तेषां) — ^b) G₂ कार्मुक (for कामजम्)
 — ^c) Da₁ त (for तद्) — ^d) Ko 1 T G₂ ४ M₄
 व्यरोचत, K₂ विरोचत, K₃ व्यजायत, K₄ B D

एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ६०
 इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
 परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ६१
 स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
 राक्षसो व्यनदद्भोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६२
 परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
 ततश्चक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ६३
 आश्चर्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
 कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।

संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ६४
 तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
 इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६५
 तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेऽप्यनिवर्तिनः ।
 योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ६६
 स नागैर्वहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
 दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
 ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ६७
 छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ।

(except D1-3) अजायत, Bom ed यभूव ह (for व्यरोहत)

61 G1 om 61 (of v l 59) —^a) Ko-2 D1 अथ (for अपि) B2-4 Dn2 D4 6-8 राजेंद्र (for संक्रुद्धो) —^b) T1 G2 4 राक्षसेन्द्रं (for 'स त) —^c) Some MSS परस्वधेन or 'श्वधेन K5 D2 T G2 4 M दीप्तेन (for तीक्ष्णेन) —^d) T G2 4 M चिच्छेदैव (for 'द च)

62 ^a) T1 G2 धौतेन (for स तेन) K2 बलिना (for बलिना) K8 Da1 D8 M2 वीर, T1 G2 4 तेन, T2 वीर (for वीरश्) —^b) D8 पुन पुन, D8 इरावता (for इव द्रुम) —^c) D8 G2 [S]प्यन दद्, D8 [S]वनदद्, T2 M1 ह्यनदद्, M1 (sup lin) 2 8 5 [S]भ्यनदद् (for व्यनदद्) —^d) = 6 23 13^d K8 Da2 D8 6 तुमलो, D8 तुमुलो

63 K1 om 63^a-64^b, B1 om 63^a-64^c —^a) Ko 2 परश्वधकृतं, K8 परस्वधश्च त, Da1 D2 8 (marg sec m) 4 5 परस्वधक्षत (D4 'क्षर), D8 (orig) परिश्वरक्षत —^b) K2 सुश्रवद्, K8-5 D2 8 6 सुश्राव (for सुस्राव) K5 सुहु (for बहु) Bom ed बहु शोणितम् (for रुधिर बहु) —^c) D8 (m as in text) T1 G4 सुक्रोश (for सुक्रोध) —^d) Ko-2 Dn1 G2 चक्रवेगं (for चक्रे वेग) D1 राक्षसो घोरदर्शन

64 K1 om 64^{ab}, B1 om 64 (of v l 63) —^a) Ś1 Ko 4 B2-4 Da Dn1 D1 2 4-8 आर्ष्यशृगिस् (B2 D8 'गस्), K2 8 5 आर्षे (K2 'र्षि)शृगिस्, Dn2 अलङ्घसस्, T2 M2 आश्चर्यशृगस् Ś1 K8-5 D2 8 6 T2 M तथा; B2-4 Da Dn1 D5 तदा (for ततो) —^b) T2 शत्रुमूर्जित; G2 'निर्जित (for 'मूर्जितम्) — Dn1

om 64^{ader} —^c) Ś1 कृत्वा रूप महाघोरं, D1 कृत्वा घोरा महामायां —^d) K2 8 D2 6 M8 गृहीतुमुपचक्रमे, B2-4 Dn2 D8 M4 निगृ (B4 'ग्र)हीतु प्र, D2 7 8 विग्र (D8 'प्रि)हीतु प्र. — After 64^{cd}, N (B1 Dn1 om.) ins

346* अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्त यशस्विनम् ।

—^c) D1 संग्रामस्य शिरोमध्ये. —^d) Ś1 तात, K2 Dn2 तस्य, D1 8 एव (for तत्र)

65 K5 D2 transp 65 and 66 —^a) D1 दृष्ट्वा ता (by transp), T1 G दृष्ट्वा तु Ś1 राक्षसीं मायां —^b) K8-5 B Dn2 D1-4 6-8 इरात्मन, S महाबल (for महात्मन) — Ko-2 om 65^c-66^b —^d) K2 D1 2 द्रष्टु, M2 स्पष्टु (for स्रष्टु)

66 Ko-2 om 66^{ab} (of v l 65) K5 D2 transp. 65 and 66 —^a) K8 5 D2 तत (for तस्य) —^b) K4 B समरेऽप्यनिवर्तिन, K5 संयुगेऽप्यनि, T1 संयुगे प्वतु —^c) Ko-2 Dn2 D1 S सोन्वयो (M4 यत्तेजो) M1 मातृक, M4 मातृजस् —^d) S तदै (T2 G1 'दे)-नमुपतिष्ठति (M4 स तेनाभिप्रदुद्भुवे)

67 ^a) K4 B1 2 Da Dn1 D8 5 3 S बहुभी, D1 बहुलै (for बहुशो) —^b) K8-5 D2 इरावान्संवृतो, B2 सवृत सर्वतो (by transp) D8 सर्वत परिवारित —^c) G2 सुमहारूपम्, M2 सुमहद्रुमम् (sic) —^d) Ś1 Ko-2 4 वेगवान्, Co भोग (as in text) — D1 om (hapl) 67^c-68^d —^e) Da Dn1 D5 नानाविधैर् (for बहु) —^f) T2 ता दिश, M4 राक्षस (for राक्षसम्)

68 D1 om 68 (of v l 67) —^a) D8 च (for तु.) D8 8 तैर्नागै, D8 राजेंद्र (for नागैः स) —^b)

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ६८
 मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
 विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ६९
 सकुण्डलं समकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
 इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७०
 तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
 विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७१
 तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
 महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७२
 हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
 रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिमिस्त्र सृदिताः ॥ ७३

तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
 रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७४
 अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
 जघान समरे शूरात्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ७५
 तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः ।
 जुह्वतः समरे प्राणाभिजगुरितरेतरम् ॥ ७६
 मुक्तकेशा विक्रवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
 बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ७७
 तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
 कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ७८
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ।

C 6 4056
B 6 90 66
K 6 90 69

M1-3. s गत्वा (M1 s inf lin as in text) (for
 घ्यात्वा) M2 s (both inf lin as in text) 'पुगव
 - °) K2 D2 सौपर्णरूपम्, M1 सौपर्णं (for सौपर्णं)

69 °) S तस्य (for तस्मिन्) - °) S मातृके तदा
 (for तस्य मातृके) - °) K2 s D2 विमू (K2 'रू'ड
 तम् (for विमोहितम्) - °) K2 s B D न्य (B2 च्य)
 हनद् (K2 s D1-2 ° निजघ्ने) राक्षसोऽभिना, S सं (T2 M1
 स) जघान वराभिना

70 °) T2 G1 s M समकुट - °) K2 s D2 पूर्ण
 (K2 D2 पूर्ण) दुग्मदधानन - °) D2 इरावतशिरो.

71 K1 om (hapl) 71 - °) B1 विहते S
 शूरे (for वीरे) - °) K2 राक्षसेनार्जुनात्मजे (s10)
 - °) K2 s D2 ° धार्तराष्ट्रास्ततो नृप (K2 'प)

72 °) D2 तस्मिन्महति - °) K2 तादृशे भैरव
 पुन - °) K2 D2 T2 महव्यतिकरो, Da Dn1 D2
 महान्व्यतिकरमो, D3 महान्व्यतिकरो B1 भूय (for
 घोर) - °) K4 सेनयोरभयोरपि

73 °) K2-5 B D S गजा (B1 T2 रथा) हया (for
 हया गजा) T2 च पादाताश्च (for पदाताश्च) - °)
 K2 युता (for हता) - °) K0-2 s s B D (ex-
 cept D2 °) T2 रथाश्वा (K2 D1 s T2 'श्च) K2
 इतिमिश्रैव, Da Dn1 D2 पत्तिमिश्रैव (for दन्ति')
 - °) S पा (G2 s M1 s s प) दातैस् (for पत्तिमिस्त्र)
 D2 तव सृदिता, M2 तत्र पूजिता

74 °) D2 रथा (for तथा) T2 M1 2 गजौघाश्च

- °) T2 रा[? ग]जाश्च (for हयाश्च) - °) D2 पत्ति
 भिर् (for रथिभिर्) - °) K2 D2 तत्र (for तव)
 K2 चैपा (for तेषां) B2 T1 G M1 2 सयुगे (for
 संकुले) K2 सृजयाश्च महाबला

75 °) S1 D2 अर्जुनस्यापि - °) K2 निहतु - °)
 K2 वीरान्, T1 G वीरो (for शूरान्) - °) K2
 राज्ञान्, K2 राक्षसान्, S राज्ञो (T2 राजन्) वै (for
 राज्ञान्) K2 T2 भीमरक्षिण, K2 भीष्मरक्षितान्

76 °) K2 B2 D2 तावकाश्चाजन् - °) K2 D2
 सृजयाश्च, D2 सजयाश्च K2 महाबलान्; B D (except
 D1-2) सहस्रशः; S महारथा (for महाबला) - °)
 K2 जुहुत, B2 G1 मुह्यत, D1 जुहुवु, D2 M
 जुह्वत, T2 जहत् (for जुह्वत्)

77 °) K0 2 मुक्तको (K0 'के'शाश्च रथिनो - °)
 S1 K1 2 रथिनश्च, K0 lacuna (for विरथाश्च) D1
 हीन, T1 G2 भिन्न (for छिन्न) - °) K2 D2 °
 बहुभि (for वा) K2 s D2 ° समदृश्यत, D1 s
 'सज्जत (for 'युध्यन्त) - °) G1 समुपेता (for सम
 वेता)

78 °) S1 शरैर् (for तथा) K2 मर्मातिगैस्त्रीक्ष्णैर्,
 D2 मर्मातरो भीष्मो, T2 मर्माति[? नि] भीष्मोपि - °)
 M1 महारथ (inf lin as in text), M2 'रथ - °)
 K2 s D2 महारथ (K2 'था), B Da Dn D1 s-5
 1 s परतप (Da2 D2 'तप), D2 अरिदम, S सम-
 तत (for महाबल)

79 °) T2 ते वै न योधिरे सैन्ये - °) K0 मनवा,

दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ७९
 तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
 अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८०
 तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
 रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ८१
 दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
 एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्सैनिकान् ॥ ८२
 किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।

इत्यद्भुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ८३
 वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
 उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ८४
 आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभृता महाबलाः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च संरन्धास्तात धन्विनः ॥ ८५
 न स पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
 संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्यो द्वा नराधिप ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

S (except M₄) [S]य तदा (for मानवा) —^c) G₁ 2
 नदत् (for दन्तिन) —^d) M₁ 2 बहवो (for रथिनो)
 G₂ M₁ 8 (sup lin) ९ हयास्तदा, M₄ हयास्तथा (for
 हयास्तथा)

80 ^a) D₈ तस्य (for तत्र) —^b) D₈ दृष्ट्वाद्भुत
 पराक्रम —^c) Ś₁ Ko 1 D₂ 7 8 M₄ om (hapl) 80^{c2}
 —^e) T₂ अपश्यत; G₂ अपश्याम

81 ^b) T₁ G पार्षतस्यैव (for 'तस्य च) —^c)
 Ko-3 तथा युद्ध, K₄ B₁ Dn₂ D₁ 7 रणे युद्ध, B₂ 3
 रणे राजन्, B₄ रणे पात, Da Dn₁ (before corr)
 रणेस्मान, Dn₁ (by corr) D₄ (before corr) 8
 रणे यात; D₁ रणे रूपं, D₈ रणे यान, D₈ रणास्मान;
 D₈ रणे घात, S तदा वृत्तं K₈ ९ D₂ रौद्र आसीत्तथा
 घात (K₈ घात). —^d) K₈-5 B₂ 8 Da Dn₁ D₂ ९ ९
 सात्वकेश्वैव धन्विन; B₁ 4 Dn₂ D₈ 4 7 8 T G सात्वकस्य
 च धन्विन, D₁ सात्वकेश्व सुधन्वन, M सत्यकस्य (M₂
 तस्य तस्य) च धन्विन

82 ^a) M₂ ९ द्रोण च (for द्रोणस्य) —^b) D₁
 पार्थाना (for पाण्डवान्) —^c) Ko एष एक, K₁
 एक एक (for एक एक) K₂ शक्तौ; D₈ हतु (for
 शक्तो) —^d) B₂-4 Dn₂ D₄ 7 8 निहतु सर्वसैनिकान्,
 D₈ शक्तोस्मान्सहसैनिकान्

83 ^a) D₁ व्याकीर्णा (for किं पुन) K₈ ९ D₂ ९
 पार्थिवै शूरै, S पृथिवीवीरै —^b) T₂ योधव्याघ्रै;
 M₁ 8-5 योधव्रातै (M₄ 'प्राप्तै) K₁ D₁ समावृता,
 G₁ समतत —^c) Ko 1 अत्यद्भुवन्, K₈ D₈ इत्य-
 द्रवन्; Dn₂ D₆ इत्यद्भुवन् D₈ रणे राज (sic), D₈
 महाराजन् (for महाराज) —^d) Ko-2 पार्थो, D₈
 महा (for रणे) Da D₈ द्रोणेन पीडित; T₂ द्रोण-
 निपीडिता Ś₁ रणेन तान्त्रित (corrupt)

84 ^a) D₈ G₁ 2 महा (for तथा) —^b) D₈
 सम्रामे चैव भारत —^c) K₈-3 D₂ ९ वीरा (for शूरा)
 —^d) T₁ न मृष्यन्त (for नामृष्यन्त)

85 ^a) K₁ 2 युध्यन्ते, K₄ T₂ दृश्यते; M₁-3 ९
 युध्यन्ते; M₄ युज्यते (for युध्यन्ते) —^b) Ko-2 ९
 D₂ ९ ९ S रक्षोभृता Ś₁ Da₁ महाबल; K₈ ९ D₂ T₁
 G 'वलै, D₁ ९ च सयुगे —^c) T₁ G संरन्धा (for
 तावका) Ś₁ M₁-3 ९ पाण्डवाश्चैव —^d) T₁ G ताव-
 कास् (for सरन्धास्) K₄ T₂ तु (T₂ च) तरस्विन;
 D₂ ते च धन्विन

86 ^a) K₈ तस्य, D₁ नात्र, M₄ नास् (sic) K₈
 D₂ ९ किंचिद्, T₂ कश्चिद्, M कं (M₂ तं) च (for
 कंचिद्) G₂ न स पश्यामि किंचिच्च —^b) K₄ B Da
 Dn D₄ ९ 7 8 प्राणान्य (by transp) D₈ स प्राणान्
 —^c) S देवासुरामे (T₁ G₄ 'भा) सम्रामे (T₁ G₁ 2 4
 समरे), Co as in text —^d) K₁ तस्मिन्योघा (sic),
 M तस्मिन्यो (M₁ 'न्यो)घा (M₂ घो) Ś₁ Ko 1 3
 D₁ 8 G₁-3 तस्मिन्योघा नराधिप, K₂ T₂ तस्मिन्युद्धे
 जनाधिप; K₄ B Da Dn D₄-3 तस्मिन्वीरवरक्षये, K₈
 D₂ T₁ G₄ तस्मिन्योघा नराधिपा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan
 name, Ko-2 D₂ mention only अष्टमयुद्धदिवसे; K₄
 T₂ अष्टमेद्धि, D₈ अष्टमदिवसयुद्धे, M₄ अष्टमेद्धिके
 — *Adhy name* K₄ B₄ Da Dn D₄ ९ T G₁ 2 4
 M₂ ९ ९ इरावद्दध, D₈ इरावान्वध — *Adhy no*
 (figures, words or both) K₅ 83, D₈ T₁ G₁ 2 4
 85, Da₂ (sec m) 48, Dn₂ T₂ M₈ 4 S7, M₁ 2
 86 (as in text), M₈ 88 — *Śloka no* Dn₁
 89½, Dn₂ 93, D₈ 91, D₈ 92.

८७

धृतराष्ट्र उवाच ।

इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।

संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।

व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २

नदत्स्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।

सर्वतवनानां राजञ्चाल सुभृगं तदा ।

अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिग्मन्था ॥ ३

तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।

ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः खेद एव च ॥ ४

सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।

सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ५

निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।

ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ६

नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।

आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ७

तमापतन्तं संग्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।

C 6 4071
B 6 91 8
K 6 91 8

87

The collations of G₃ were not available for this chapter

1 ^a) K₅ Da इरावत् Da₁ त (for तु) K₅ D₂ हत दृष्ट्वा (for तु निहत) — ^b) K₅ D₂ तत् पार्था, M₂ ⁵ दृष्ट्वा पार्थ- S₁ महारथ, Ko-³ ⁵ D₂ महाबला (for 'रथा') — ^c) K₅ ⁵ D₂ संग्राम Ko-³ ⁵ यद् कुर्वन् Da Dn₁ D. किमकुर्वन् (Da₁ 'र्व') त संग्रामे

2 ^{ab}) Da₁ त (for तु) K₅ D₂ विनिहत, T₁ G M₄ हत दृष्ट्वा (for तु निहत) T₂ transp निहत and संग्रामे B₂ T₁ G रक्षसा, Da₁ राक्षस, T₂ राक्षसा (for राक्षस) — ^c) B₂ स महानाद, Da Dn₁ D₂ च महा, D₃ सुमहानाद, D₃ सुमहानादान् — ^d) K₅ भीमसेनिर्, D₃ M₂ ⁵ भैमसेनी (for भैमसेनिर्)

3 ^a) B₂ घोषेण (for शब्देन) — ^c) G₂ M₁ ² ^c 'नगा (for 'वना) — ^d) D₃ सुभृशस् (for सुभृश) D₃ तथा, T₁ G₄ तत् (for तदा) — K₅ ⁵ D₂ om (? hapl.) 3^{cc} — ^e) K₅ B₂₋₄ अतरिक्ष Da₁ अतरिक्षदिश चैव — ^f) Da Dn₁ D₂ विदिशस् (for प्रदिशस्) T₁ G₄ तदा (for तथा) D₃ सर्वाश्चोपदिश चया — After 3, S 1ns

347* चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिता ।

[T₂ मोहिता (for नादिता)]

4 ^a) S₁ सुमहाराज; D₃ सुमहानाद; T₁ G₂ ⁴ M₃ तु महानाद B₂ D₂ ³ त च (D₃ तदा) श्रुत्वा महा

नाद, T₂ सश्रुत्वा च महा — ^b) Ko ² S तस्य, D₂ तत्र (for तव) — ^c) S₁ ऊरुष्कं, K₅ ⁵ D₃ ³ उरुस्तम्भ (K₅ 'स्तम्भ'), G₂ उस्तम्भश्च (for ऊरुस्तम्भ) M₁ समवेष्ट — ^d) K₂ वेपथु, G₂ वेपथु (as in text) T₂ हि (for च)

5 ^a) T G₂ ⁴ M तु, G₁ हि (for च) K₄ Dn₂ महाराज (for च राजेन्द्र) — ^c) B Da Dn D₁ ⁵ ¹ ³ सर्वत, T G₁ ⁴ M चर्मवत् (for सर्पवत्) K₂ ⁴ B₂₋₄ Da Dn D₁ ² ⁴ ³ समचेष्ट, D₃ 'वेष्ट' (for 'वेष्टन्त) G₂ चर्मवर्मवेष्टन्त (corrupt) — ^d) S₁ K₁ ² ⁴ सिंहाद्रीता, Da₂ सिंहभृता, T₂ सिंहो भीत. T₁ G₂ ⁴ मृगा (for गजा)

6 ^a) K₅ ⁵ D S नदित्वा, K₄ B नदित्वा (for निनदत्) Da₁ D₂ सुमहा (D₂ 'ह')शब्दं — ^b) K₅ D₂ ³ T₁ G निर्घात इव T₂ निपातसमराक्षस (sic) — ^c) K₅ ⁵ S ज्वलत्; D₂ ज्वलन (for ज्वलितं) K₅ उद्दिश्य (for उद्यम्य) — ^d) M₁ (sup lin) ² ³ ⁵ वक्र (for रूप) K₅ ⁵ D₂ M₂ सुभीषणं, D₁ ³ ⁶ G₁ M₄ सुदारुण (for विभीषणम्)

7 D₁ ³ om 7^{ab} — ^a) K₅ ⁵ B D (D₁ ³ om) S नानारूपग्रह (M₄ 'क', inf lin ह)रणैर् — ^c) K₂ D₃ ⁶ आजगाम, D₃ अजगाम

8 ^b) S गजानीकैश्च सवृत् (T₂ G₁ M₂ 'त्) — ^c) K₅ D₃ स्ववळ, D₁ तद्वल, D₃ सवलं, T₁ G स्वसैन्य (for स्ववल) D₃ राजन् (for तस्य) M₄ स्ववलं चोदयामास — ^d) D₁ प्रययौ, D₂ ³ प्रायसो (for

स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
 प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
 पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
 कुञ्जरैर्दशसाहसैर्वज्रानामधिपः स्वयम् ॥ १०
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
 पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ११
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ १२
 गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
 अभ्यधावन्त संकुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ १३

नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
 शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ १४
 भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
 पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नस्ते महागजान् ॥ १५
 भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
 अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १६
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
 दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ १७
 अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 मुमोच निशितान्वाणात्राक्षसेषु महाबलः ॥ १८
 जघान च महेश्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।

प्रायशो) K₄ विद्वलीकृत

9 ^a) S दुर्योधनस्ततो राजन् —^o) Ś₁ Ko-3 स गृह्य, B₁ निगृह्य (for प्र) Ś₁ Ko-3 s D₁-3 सशर (for विपुल) —^d) Ko 2 s G₁ 2 M न्यनदन्, D₆ निनदन् (for विन)

10 ^a) D₁ [s]नुगतश्चैव, D₈ मुनयो चैनं (s₁₀), T₂ [s]मुनयौ चैन (s₁₀) —^b) K₈ D₂ 6 श्रवद्भिः, D₁ सु हद्भिः, D₈ द्रवद्भिः, G₁ वृहद्भिः (for स्रवद्भिः) D_{a1} पतितो; D₂ पर्वतोत्तमै —^d) D₂ वगानाम्; T₁ G₁ 2 s (before corr) वंकानाम् D_{a2} अधिपै Ś₁ तथा (for स्वयम्)

11 ^a) K₆ सहसा (for सप्रेक्ष्य) — Ś₁ Ko 1 om (hapl) 11^b-13^a —^b) K₄ गजानीकैश्च (for 'केन) D₅ G₁ सवृत M₂ मेघवृन्दमिवोद्धत (cf 13^b) —^o) K₄ पुत्रस्तव, D₁ तव पुत्र (by transp) —^d) K₈ D₆ संचुकोप; K₅ D₂ स चुकोप (by transp)

12 Ś₁ Ko 1 om 12 (of v l 11) —^b) Some MSS तुमल K₂ S रोमहर्षण K₅ तुमलो लोमहर्षण —^o) K₄ मुख्यस्य, T₁ G₄ सर्वेषा (for राजेन्द्र) —^d) S राज्ञो दुर्योधनस्य च

13 Ś₁ Ko 1 om 13^a (of v l 11) —^a) K₆ T₁ G₄ तु (K₅ स) सप्रेक्ष्य, D₂ तदा प्रेक्ष्य —^b) K₁ मेघवृन्दम् (for 'वृन्दम्) K₈ B₁ T₁ G₄ ह्वोस्थितं, K₅ T₂ M₄ ह्वोदित, B₁ D_a D_{n1} D₅ ह्वोद्धत, G₁ M₁-3 s ह्वोद्धत, G₂ ह्वोद्धत —^o) Ś₁ Ko-2 अभ्य-

धावन्सु, K₈ D_a D₅ 'धावत् (for 'धावन्त) D₅ s सकुद्धो, T₂ G₂ सकुद्ध- (for सकुद्धा) —^d) Ś₁ शास्त्रपाणय, S शूलपाणय (for शस्त्र)

14 ^a) T₁ G सुमहानादान् (G₁ 'नाद) —^o) K₂ D₂ प्रासशक्त्यृष्टि (K₈ 'ष्टि)नाराचैर्, D₅ G₂ शरशक्त्यृष्टि नाराचैर्; T₂ शक्त्यृष्टिप्रासनाराचैर् —^d) T₂ निघ्नते K₅ D₂ गजयोधिना, D₄ 'योधिभिः, D₅ 'योधिन (for 'योधिन)

15 M₂ om 15^{ab}. M₄ transp 15^{ab} and 15^{ac} —^a) Ś₁ दिण्डिपालैस्, K₁ दिण्ड, K₅ s D_{a1} D₁-3 s भिण्डिमालैस्, K₄ B D_{a2} D_n D₄ भिण्डिपालैस् Ko 1 D_{a1} (also as in text) शूरैर्, K₅ शूलैर्; D₁ प्रालैर् (for शूलैर्) —^b) T₁ G मुसलै (for मुद्गरै) D_{a1} स्व, S (M₂ om) च (for स-) Some N MSS -परस्वधै —^o) D₅ वर्षैश्च (for वृक्षैश्च) —^d) K₈ s D₂ हयान्गजान्, D_{a1} महान्गजान्

16 ^a) K₁ विसधरा (s₁₀), D_{a1} D₅ निरुधिरान्, D₁ 2 सरु —^b) T₂ M छिन्न (for भिन्न) —^d) K₁ D₅ 6 वध्यमाना (for 'मानान्)

17 ^a) T G स तेषु क्षीयमाणेषु —^b) D₁ 8 वग्नेषु (for भग्नेषु) G₂ जय (for गज) —^d) S राक्षसं (for 'सान्) D₈ समुपद्रवत्

18 ^d) K₈ s B D (except D₂) S परंतप (D_{a1} D₁ s s T₂ M₂-4 'तप) (for महाबल).

19 ^a) Ś₁ Ko-4 D₂ s स (for च) S महेश्वासान्

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ १९
वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ २०
ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरवलं प्रति ॥ २१
तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिप ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ २२
विस्फार्य च महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमारिदमम् ॥ २३
तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।

न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४
अथैनमन्नवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
यच्च ते पाण्डवा राजञ्छलघृते पराजिताः ॥ २५
यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवह्ना रजस्वला ।
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ २६
तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितृन्मम ॥ २७
एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ २८

C 5 4093
B 6 91 30
K 6 91 30

(for 'प्याम' —^b) D1 प्रधानानि च राक्षसान् —^c)
Ks भारत, T2 G4 भरतश्रेष्ठ

20 ^a) G1 महावेग (for 'रौद्र') —^b) T2 M4
प्रहारिण (for प्रमाथिनम्) —^d) S1 K3-5 B D महा
बल, S 'रथान्' (for 'रथ')

21 ^a) K3 4 B D1 Dn D2 4-3 भ (D2 भा) रत
श्रेष्ठो —^d) K4 निशाचरवध, S 'रथ' (M1-3 5 'रथान्')
(for 'बल') K5 निशाचरमहाबल, D1 8 राजा दुर्यो
धनस्तदा, D2 निशाचरमहाबले

22 ^a) K1 2 तत्र, D6 T2 त तु (for तत्तु) Da
Dn1 D2 त दृष्ट्वा (Da1 तदृष्ट्वा) सुमहत्कर्म —^b)
Ko-2 D1 तव पुत्रस्य (by transp) Ks 5 D2 6 भारत
(for मारिप) —^c) K3 B2 Da Dn1 D5 [अ]ति,
G1 हि (for [अ]भि) —^d) K6 भीमसेनिर्, T2
भैमसेन (for भैमसेनिर्) D3 घटोत्कच (for महाबल)
G1 भैमसेनि महाबल

23 ^a) Ko 1 विस्फार्य सु, K2 विस्फार्य म, K3-5
B1 2 4 D M3 स विस्फार्य, T G1 2 4 M1 2 4 5 स
विष्फार्य (for विस्फार्य च) —^b) K B4 Dn2 D1 2 4
6-8 'प्रभ' (for 'स्वनम्') —^d) S1 D5 अरिदम,
Ko-2 अमर्षणं, D1 T1 G4 अरिदम

24 ^a) Ko तमापत (for तमापतन्तम्) Ko-2
M1-3 5 वेगेन, Da T G M4 सप्रेक्ष्य (for उद्वीक्ष्य)
—^b) K4 कालसृष्ट्यम्, D1 8 कालोत्सृष्टम्, D2 8
कालसृ (D8 m 'दि')ष्टिम्, Cc कालसृष्टम् (as in text)
T1 G इवापर (for इवान्तकम्)

25 ^a) B4 D3 तथैनम् T2 शूर (for क्रुद्ध)

—^b) S1 क्रोध, Ko 1 क्रोध, K6 D1 2 शूर, D4
(before corr) 6 क्रूर, D8 क्रूर (for क्रूर) T2
वीर ससक्तलोचन — After 25^{ab}, N ins

348* अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितृणा मातुरेव च ।

[K5 अद्यानृण Some MSS पितृणा]

— Before 25^{cd}, D6 ins घटोत्कच उवाच —^c)
Ks Dn2 तु, M4 [अ]भि (for सु) S1 K3 D1 8 6
यस्त्वया सुनृशसेन, Da1 D5 त्वयामुना (Da1 'सुता' नृ',
T1 G क्रूर त्वया नृ', T2 पितरस्त्वया नृ' (hyper-
metro) —^d) Da1 दीर्घ काल B4 निरासिता,
T2 प्रचोदिता (for प्रवासिता) — S om (hapl)
25^{cd}, D2 om 25^a-26^b —^e) Ko 2 यश्च, K5
ये च (for यश्च) Ks D6 राज्याच्, D1 8 राज्यं (for
राजश्) —^f) K2 फलघते (sio), K3 छळाद्भूते

26 D2 om 26^{ab} (of v 1 25) —^a) Ko यच्च
वै, K3 यथैव, K4 यच्च ते, Dn2 D4 7 8 या चैव,
D1 यच्चैतद्, G1 यच्चैव, M2 यच्चैव; M5 यच्चैव (for
यच्चैव) M3 5 कृष्णा (for कृष्णा) — T2 reads
26^{cd} twice —^c) D6 दुष्टात्मन् (for दुर्बुद्धे) —^d)
K4 भापिता (for क्लेशिता) — After 26, S ins

349* अस्य पापस्य दुर्बुद्धे फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।

[T2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) T2 M1 8 4 सयुगे (for
दुर्मते)]

27 S om 27-28 —^b) Ko 1 ह्यादुरस्था, K2
प्रादुरस्था (for आश्रमस्था) K1 दुरात्मन —^c) Ks
पराक्लिष्टा (sio), B1 4 Dn2 D4 7 8 परानृष्टा (for
परिक्लिष्टा) —^d) Some MSS पितृन्

एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
संशय दशनैरोष्ठं सूक्तिणी परिसंलिहन् ॥ २९

शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव वलाहकः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

संजय उवाच ।

ततस्तद्वाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २

मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्नाक्षसपुंगवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ३
स तैर्विद्धः स्रवन्नक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।

28 S om. 28 (of v. 1 27) —^a) B Da Dn
Ds-5 7 8 अपमानानाम्, D1 अपराधानाम् (for अव
मानानाम्)

29 Before 29, Ds 1ns संजय उवाच. —^a)
Ks 5 Ds 6 स एवमुक्त्वा Ks 5 Da2 Ds 5 6 हैडिम्बो,
Ds हैडिंबिर —^b) S विष्फार्य S1 कार्मुक (for
कार्मुकम्) —^c) D1 2 सदस्य, Ds सदष्ट S1 च
शरैर (for दशनैर) Ks D1 8 ओष्ठौ. Ko 1 सदस्य
दशनेनोष्ठ —^d) S1 Ko Da2 D1 4-7 सूक्तिणी (Ko
'णी'); K1 सूक्तिणे, K2 सूक्तिनी; Ks D2 सूक्तिणी
(D2 'णी), B2-4 सूक्तिणी, Ds सूक्तिणी Ko-2 परि-
लीलिहन्, Ds परिले' S दतान्कटकटाप्य च

30 ^a) Ko-2 महता शरवर्षेण (by transp) —^b)
Ds सुयोधनम् Ds अवाकिरन् —^d) G1 M वला
हक (for वला')

Colophon om in S1 Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K4 अष्टमेद्वि, Ds अष्टम
दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेद्विके — Adhy name K4 Da
Dn1 Ds घटोत्कचयुद्ध (Ds 'वध), Ds दुर्योधनघटो
त्कचसमागम, T2 दुर्योधनघटोत्कचयुद्ध, M1 2 घटो-
त्कचदुर्योधनयुद्ध — Adhy no (figures, words or
both) Ks 84, Ds T1 G1.2 4 86, Da2 (see
m) 49, Dn2 T2 Ms 4 88, M1 2 87 (as in
text), Ms 89 — S1oka no Dn Ds 31, Ds 42.

88

The collations of Gs were not available
for this chapter

1 Ks om the ref —^a) B2 स, T1 G M1-3 5
तु (for तद्) Ks 5 Ds स, Dn2 T1 M2 तद्; G1
2 4 M1 8 5 त (for तु) — Ko om 1^b-2^c —^b)
T1 G1 दुर्धर, T2 G1 हुस्तर, G2 दुर्धरैर; M दुष्पहं.
B1 M1-3 5 दैवतैरपि; Ds देवदानवै (for दानवैरपि).
D1 देवदानवदुःसह —^c) S राजेन्द्र —^d) Ks D2
वृष्टिं (for वर्षं) K4 D1 महागिरि, D2 महद्विरि;
T1 G महागज, M4 मृगाधिप (for महाद्विप).

2 ^a) Ds 'विष्ट (for 'विष्टो) —^b) K1 विश्व
सन्निव, Some MSS निश्वसन्निव —^c) T2 असशयं
पर प्राप्त —^d) Ks 5 Ds पुत्रस्ते नृपसत्तम (Ks 'म).

3 ^a) Ko 2 वाणांस्तीक्ष्णांश्च, S वाणान्वेगितान् (for
तीक्ष्णान्नाराचान्) Ks Da Ds 8 M1 8 5 पञ्चविंशति;
D1.2 6 T2 M4 'विंशति (for 'तिम्) —^c) D1 8 ते
पेतु, Ds अपतन् (for तेऽपतन्) —^d) B1 तस्य (for
तस्मिन्) K4 M4 'पुरावै (for 'पुरावे) —^e) S1 Ds
T2 G2 M4 आशीविष इव —^f) Ks पर्वते (for
पर्वते)

4 ^a) S1 Ks D1-3 विद्धोत्त (Ds 'श्र)वद्; K4 G1 2
विद्ध स्रवद् K4 T1 G रक्त (for रक्त). —^c) Ds

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ४
 संप्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मधवानिव ।
 समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ५
 तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वद्भानामधिपस्त्वरन् ।
 कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ६
 स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
 यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
 रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ७
 मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वद्भेन धीमता ।

घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ८
 स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
 संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ९
 पतत्यथ गजे चापि वद्भानामीश्वरो बली ।
 जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १०
 दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
 प्रभ्रं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ११
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ।

C 5 4109
B 6 92 14
K 6 92 14

वधे (for दध्रे) —^a) K₄ राक्षस (for राज्ञं स)
 —^e) K₃ स जग्राह तत् शक्तिं, K₅ D₂ जवेन शक्तिं
 जग्राह, M₁₋₃ ५ जग्राह महतीं शक्तिं —^f) G₂ M₂
 इव (for अपि) K₂ Da₁ दारणीं, K₃ D₂ (before
 corr) दारुणां, B D₈ G_{1.2} दारिणीं, D₂ (by corr)
 दारणां, T₂ दारुग (for दारणीम्)

5 ^a) Da₁ T₂ संप्रदीप्ता, D₂ सुप्रदीप्ता, D₈ स-
 प्रदीप्ता (for संप्रदीप्ता) —^b) K₃ Da₁ D₂ ७-१ G₁ २
 M₅ अशानीं, Da₂ अशितं, M₁ ४ अशानिर् (for
 अशानीं) B₁ Dn₂ D₁ १ ३ ज्वलितान् (for मधवान्)
 K₄ अशानीं मधवा यथा; B₂ ३ ज्वलितामशानीमिव
 —^c) K₃ D₁ २ ३ (by corr) ६ समुद्यम्य, K₄ समु-
 स्तन्य, Da₁ समुद्येय; D₄ समुद्यच्छुर, D₈ स सुमूर्च्छन्,
 S तमागच्छन् (for समुद्यच्छन्) M₁₋₃ ५ महाराज (for
 'बाहुर्) —^d) T₁ G₂ ४ तनयस्य (for 'य) T₂
 दीप्तामाशु सुत तव

6 ^a) S तु (T₂ सु) मप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य) D₈
 उद्यतामभिसप्रेक्ष्य —^b) K₁ वेगानाम्, T₁ G वका-
 नाम् (for वद्भानाम्) K₄ तथा, K₅ चरन्, T₂
 स्वरन् (for त्वरन्) —^d) G₂ त्वरया (for राक्षस)
 K₃ ६ D₂ प्रत्यचोदयत्, K₄ समदेशयत् (for प्रत्यचो-
 दयत्)

7 ^b) S₁ वेगिना (for बलिना) —^c) Dn₂ D₁ २
 ४ १ (m as in text) ततो, D₈ यत्र (for यतो) D₁
 दुर्योधनरथात्, D₈ 'धनो राजा, D₁ m दुर्योधनरथ
 —^d) K₁ प्रतिपद्यत, B₁ ४ D₃ ४ ६-८ प्रत्यवर्तत, Da₁
 D₅ 'वर्तयत्, S 'पेधयत् (T₂ M₄ 'पेधत) —^e) K₃
 D₂ om 7th —^f) K₁ D₈ रथ चावारयामास, D₈
 T₂ M रथ (M₄ मार्गं)मावां, T₁ G पथान वां

8 ^a) Da₁ आवारित, D₁ ६ आवारित (for आवा

रित) —^b) K₃ ६ राजा वेगेन, K₄ राजा वधेन; S
 गज (T₂ वह)राजेन, M₁ (sup in) वगं —^d)
 K₃ ६ D₁₋₃ ६ S (except G₂ M₄) क्रोध (D₁ क्रुद्ध)
 सदीप्तलोचन —^e) K₃ M उद्यम्य M₈ ६ च (for
 ता) G₂ महतीं (for ता महा) —^f) D₄ वारणै-
 (for वारणे)

9 ^a) Ko २ मोहितो, K₃ D₂ T₂ निहतो (for
 [अ]भिहतो) T₂ राजा (for राजस्य) —^b) S तस्य
 (for तेन) K₄ B Da₂ Dn D₁ ३ ४ ७ ८ 'प्रमुक्तया,
 Da₁ D₅ 'वियुक्तया —^c) Ko 1 om 9°-10^d —^e)
 S₁ K₃ Da D₂ ६ ६ 'रुधिरापीड, M₄ 'रुधिरोद्गारी
 —^d) S₁ M₁₋₃ ६ स पपात (for पपात च)

10 Ko 1 om 10 (of v 1 9) —^a) D₁ जवे-
 नापि, D₈ गजे सोपि; T₂ गजे तत्र, G₁ गजे तस्मिन्
 (for गजे चापि) —^b) T₁ G वकानाम् K₄ अधिपो
 (for ईश्वरो) —^c) K₄ जघान, B₂ जगाम (for
 जवेन) S 'द्रुत्य (for 'द्रुत्य) —^d) B₂ जवेन (for
 जगाम) Da Dn₁ D₅ च घरा (for धरणी)

11 ^a) Da₂ D₅ सक्रुद्ध (for सप्रेक्ष्य) —^b) K₃ ४
 B D (except D₁ २) S पतितं (for पां) —^c) S
 भ्रं च स्त्र (T₂ सु)वल दृष्ट्वा —^d) K₂ परमव्यथां
 — After 11, S ins

350* अशक्तः प्रतियोद्धु वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।

12 ^b) D₁ स्वामनश् (for आत्मनश्) S₁ चापि
 मानित, K₃ D₈ ३ G_{1.2} M चाति (D₈ 'प)मानिता,
 D₁ चावमानता, D₈ चाभिमानता, T₁ G₂ चातिपातितां,
 T₂ चापि मारिप (for चाभिमानिताम्) —^c) Ko २
 Dn₂ D₁ प्राप्ते पराक्रमे, K₃ Da D₅ प्राप्तेपक्रमणे, D₈
 प्राप्ते परव्रणे, T₁ G₄ प्राप्तेपकरणे, T₂ G₁ २ प्राप्तेप

प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
 संधाय च शितं वाणं कालाग्निसमतेजसम् ।
 मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे ॥ १३
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य चाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
 लाघवाद्ब्रह्मयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ १४
 भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १५
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
 आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १६

यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
 हैडिम्वो युध्यते नूनं राजा दुर्योधनेन ह ॥ १७
 नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
 तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ १८
 अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
 एतद्वि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ १९
 पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २०
 द्रोणश्च सोमदत्तश्च वाहिकश्च जयद्रथः ।

क्रमणो; M प्राप्ते चक्रमणे (for प्राप्तेऽपक्रमणे). Dn
 Dn1 Ds राजन् (for राजा)

13 ^a) K1 च शत; Ks S निशित, D1 च सित
 (for च शित) — ^c) Ds परम क्रोध, Ds परम
 क्रुद्धस — ^d) Ks निशाचर Ds तस्मिन्नाक्षसपुगवे

14 ^a) Ko तमापत (by metathesis), Ks स
 सपतत — ^b) T2 G1 2 M *स्वन् (for *प्रभम्)
 — Dn1 om 14^c-15^d — ^c) Ś1 मुचयामास; Ks s
 B2 D2 मोहया, K4 M1 4 व्यस (K4 *श)या,
 B1 s 4 Da Dn2 D1 s-s G1 M1 (sup lin) 2 s s
 मोचया, Ds m ध्वसया, T1 G2 4 छेदया, T2
 दर्शया (for चञ्चयामास) — ^d) Ko-s s B2 D2 6
 महामायो (K1 *हो); K4 काया, B1 s 4 Dn2 Ds
 7 s महात्मा वै, Dn Ds सहसा स, M महेष्वातो (for
 महाकायो)

15 Dn1 om 15 (of v. 1 14) — ^a) Ks-s B
 Da Dn2 D1-s 6-s T1 G M1-s s भूयश्च विननादोग्र
 (Ds 6 *ग्र, T1 G *क्षै), Ds सुगया निननादोग्रं,
 T2 M4 भूयश्चापि ननादोग्रं — ^c) K1 s s Bs Da
 D1-s 5 6 त्रासयन्सर्वसैन्यानि (Dn1 *नां), K4 B1 2 4
 Dn2 Ds 7 s त्रासयामास सैन्यानि, G1 *मास भूताना
 — ^d) T1 G2 4 युगात, M1-s s तपाते (for युगान्ते)
 T1 G ज्वलनो (for जलदो)

16 ^a) Ks B1 तत् (for त) — ^b) Ś1 Ko 2 B2
 घोरस्य, Da1 Ds गतस्य, Ds (by corr) भैमस्य (for
 भीमं)

17 Before 17, Ds ins भीष्म उवाच — ^a) Ds
 T1 G यथैव, Ds तथैव (for यथैव) — ^b) Ko-s
 राक्षसेश्वर — ^c) Ks s D1 s 6 हैड (Ks *ड)वो, Ds

हैडिम्वो (for हैडिम्वो) B2 राक्षसो, Ds युद्धते; T2
 युध्यते (for युध्यते) — ^d) Ks Da1 राजा (for
 राजा) Ś1 B1 T1 G च, Ko 2 T2 हि, Ks वै;
 Da1 तु, D1 s स (for ह) Ds राजा दुर्योधन
 तनु (sic)

18 ^a) Dn2 नैव (for नैव) T1 G शक्यति, M4
 शक्यति (for शक्यो हि) Da Dn1 Ds [s]भिमग्रामे
 (for हि सग्रामे) — ^c) Dn2 Ds त च, T2 ततो
 (for तत्र) M1-s s गच्छय (Ms s both inf lin
 *त as in text) — ^d) Ks Da2 D1 s e T G Ms
 परिरक्षितु (Ks *त), Da1 *रक्षत

19 ^a) K4 S अभिद्रुत्य (K4 T2 *त्त), Ks B D
 (except D1 s) द्रुवो (for *द्रुत) K4 D1 3 G1 महा
 भागा, Ks Ds 6 *राजो (D2 *जा), B Da Dn Ds
 s 7 s भागो (Da1 *ग); T1 G2 4 *याहु, T2 *नागा;
 M *राज (for भाग) — ^b) B Dn2 Ds 7 s महा
 त्मना; T1 G प्रपीडित; T2 यवीयसा, M सुपीडित
 (for दुरात्मना) D1 राक्षसे सुदुरात्मनि, Ds राक्षसो
 नाम पर्वत — ^c) Dn2 च पर (for परम) Ko-s
 सत्य (for कृत्य) — ^d) Ks s Da1 D2 G1 2 परतप,
 D1 नराधिपा (for परंतपा).

20 Before 20, Ds ins सजय उवाच — ^a) D1
 हुत्वा (for श्रुत्वा) — ^b) Ko-s परंतपा (for महा
 रथा) Ks त्वरमाणो महारथ — ^c) T2 जयम् (for
 जवम्) — ^d) Ks Ds प्रययौ Ds तत्र (for यत्र)
 Ś1 Ko 2 s B1 s D2 s T1 G4 M1 2 4 कौरवा (for
 कौरव) Da1 प्रययुर्यवसैर्नृप, Ds प्रययौ यत्र सैपते
 (sic)

21 ^a) Ds सोमदत्तिश्च, G2 *दितिश्च — ^b) Some
 MSS वाहिक; Ks-s B D (except D1) T2 G1 2

कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविशतिः ॥ २१
 अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च वृहद्बलः ।
 रथाश्वानेकसाहस्रा ये तेपामनुयायिनः ।
 अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ २२
 तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
 आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
 नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २३
 प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
 शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २४
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनवलस्य च ॥ २५

धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
 अश्रूयत महाराज वंशानां दक्षतामिव ॥ २६
 शस्त्राणां पाल्यमानानां क्वचेषु शरीरिणाम् ।
 शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ २७
 वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
 रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ २८
 ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य सुमहद्बलुः ।
 राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ २९
 आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
 सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ३०
 बाह्निकं च त्रिभिर्जाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।

C 6 4129
 B 6 92 34
 K 6 92 34

M चाद्विकोथ (for 'कश्च) — All MSS (except Ś1
 Ko-2 4) transp 21^d and 22^b

22 ^b) K₂ D₂ M₁₋₃ ३ भावलयोय, K₄ भारण्यश्च,
 B Da Dn D₁ ३ ३ T G M₄ भावत्य स (for भाव
 न्यश्च) K₈ D₂ वृहद्बल (D₂ by corr महारथ),
 K₁ जयद्रथ (for वृहद्बल) D₁ ३ ० भावलयौ सद्यहद्बलौ
 — ^c) K₂ D₁₋₃ रथा अनेकसाहस्रा — ^d) K₂ T₁ G₁ ३
 M₁ ३ पृतेपाम्, K₅ पर्वपाम्, D₂ ० ये चैपाम् (for
 ये तेपाम्) Ko ३ अन्वयायिन (for अनु) — ^e) D₂
 अभिह्व (for 'द्रुत) Ko-2 अभीप्सत (for परी
 प्सन्त) — ^f) K₂ ३ D₁₋₃ सुत (for पुत्र)

23 ^a) Ś1 Ko-2 ३ D₂ तमनीकम्, T₁ G₁ तदानी
 कम् K₁ अनाष्ट, G₂ महाष्टय (for अनाधृष्य)
 — ^b) K₂ ३ पावित (for पालित) B D₂ ३-३ तु (D₂
 च) महारथै, Da D₂ तैर्महारथै, D₁ लोकविश्रुतै (for
 लोकसत्तमै) — ^d) Ko प्रेक्ष्य राक्षसपुगव, M₂ पुत्र ते
 प्रेक्ष्य राक्षस.

24 ^a) D₂ विमल (for विपुल) T₁ G प्रतिगृह्य
 महचाप — ^b) T₁ G₂ ३ भ्रातृभि, M शत्रुभि (for
 ज्ञातिभि) G₁ M₅ परिवारित (for 'त) — ^c) Da
 D₂ शरैर् (for शूल) — ^d) B₁ Da Dn₁ D₂ 'प्रहरणो-
 चर्त, T₂ 'प्रहरणैन्वा

25 ^b) Some MSS तुमल Ko ३ S रोम (for
 लोम) — ^c) K₂ D₂ तु (for च)

26 ^a) Ko ३ कृजित (for कृजता) — ^b) Some

MSS तुमलो B₂ 4 Dn₂ D₁ 4 ३-३ T₂ G₁ ३ M रणे
 (for Sभवत्) T₁ G₂ तुमुल सर्वतोभवत् — ^d) S
 वेणुनाम् (for वदानां) Ś1 Ko-2 4 Da Dn₁ D₁ ३ ३
 T₁ G transp दक्षता and इव

27 ^a) B Da Dn D₁ 4-7 अस्त्राणा D₅ पतमा
 नाना — ^b) Ś1 T₂ क्वचेषु, K₈ क्वचेषु (for क्व
 चेषु) K₂ शरीरगा — ^d) K₂ B D (except D₁₋₃)
 T₁ G M₂ ३ गिरीणाम् (for अद्रीणाम्) K₈ इव
 दक्षता, K₄ B₁ ३ 4 D M इव भिद्यता (D₁ सर्पता,
 D₂ घृ [marg sec ३ नि]प्यता), T₁ G₂ पाल्यतामिव,
 T₂ इव भज्यता, G₁ ३ भिद्यतामिव (for इव दीर्यताम्)
 Co cites भिद्यताम्

28 D₁ om (?hapl) 28 — ^a) Da Dn₁ D₅
 'प्रसृष्टाना (for 'वि) — K₂ ३ D₂ om 28^{cd} — ^c)
 D₂ निरच्छास (for विद्यत्स्थाना) — ^d) K₄ B Dn₂
 Da ३ ३ इव सर्पता (by transp)

29 ^a) Da₁ damaged D₂ तत स परमशुद्धो
 — ^b) S विष्फार्य (for विस्फार्य) D₅ स महाधनु (for
 सुमहद्बलु) — ^c) K₂ D₂ राक्षसोपि (for 'सेन्द्रो)
 D₂ महाराज — ^d) T₁ G न्यनदत् (for विनदन्) S
 भैरव (T₁ G₂ 'वस्वन (for भैरव रवम्)

30 ^b) K₂ ३ D₂ ३ धनुश्चिच्छेद सत्वर (K₈ भारत)
 — ^c) T₂ सोमदत्तश्च, M सौमदत्तस्य (M₂ ३ 'दत्तेश्च)
 S चाणेन (for भल्लेन) — ^d) K₂ ३ B D चोन्मथ्य
 (for उन्मथ्य) Ś1 मानदन्, K₈ सोनदत्, K₆ वान
 दत्, D₂ T G M₂ ३ (inf in) Co नानदत् (G₂ 'न्),

कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३१
 पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
 जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।
 न्यपीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ३२
 ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
 भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्धरतर्पभ ।
 ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ३३
 विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
 तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३४
 सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।

उन्मथ्य महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धतुः ॥ ३५
 चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
 जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६
 पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
 निर्विभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३७
 भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
 चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविपोपमान् ।
 विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

D६ चानदन्, M1 ४ (orig) ५ ६ नादयन् (for चानदत्)

31 ^a) Some MSS वाह्नीक — ^b) K५ B Da Dn
 D५ ६ ७ ८ T२ G२ M प्रत्यविध्यत्, K६ अप्यविध्यत्, D२
 अविध्यत्, T१ G५ ५ अत्यविध्यत् — ^c) G५ २ कृपमेको
 नविंशत्या

32 ^a) M२ पूर्णायतविसृष्टेन — ^b) D२ सम्यक्प्रणुणि-
 तेन च — ^c) K६ जत्रुदेशे, B२ T१ G M१-३ ६ जत्रुदेशः
 — ^d) K६ ६ विकर्णं (for 'णं') M१-३ ६ समविध्यत्,
 — Dn२ om (hapl) 32^a-34^b — ^e) K६ निधीदत्, B५
 नासीदत्, D६-८ न्यसीदत् S१ K५ ५ B१ २ ५ Da१ Dn१
 D७ स्त्र (for स) K६ रथोपस्थ (for 'स्थे') B६ रथो
 पस्थे शोणितौवैर, D६ न्यपीदत् रथोपस्थे, S (except
 M५) स न्यपीदत् रथोपस्थे — ^f) B६ न्यपीदत्स परिप्लुत

33 Dn२ om 33 (of v. 1 32) — ^a) K२ सक्रुद्धं
 (for 'द्ध') — ^b) D१ प्राहिणोद्वाक्षसेश्वर — ^c) Da१
 चर्म, D१ T१ G५ मर्म (for वर्म) T२ हित्वा (for
 भित्त्वा) S सुभृश (for तस्याशु) K६ ६ D२ ६ ते
 तस्य कवच भित्त्वा — ^d) S१ प्रविशन्, Ko २ ६ B२ ३
 Da१ Dn१ D२ प्रा (K२ Da१ प्र) विशद्, D५ विविशुर,
 D६ प्राविशुर (for प्राविशन्) Ko-२ ६ B D (except
 D६ ६, Dn२ om) धरणीतल

34 Dn२ om 34^{ab} (of v 1 32) — ^a) K६ D६
 T२ M१ २ द्रोणेश्च, K६ द्रोणस्य, Da D६ द्रोणेश्च — ^b)
 Da१ M२ यतारो, D१ योकारौ — ^c) K६ पेतुश्च (for
 पेतत्) Ko रथोपस्थौ — ^d) D२ (by corr) वाजिन

35 ^a) K२ 'राजो (for 'राज्ञो) K१ 'चद्रस्य (for

'चन्द्रेण) S सैधवस्यार्धचन्द्रेण — ^b) S१ K५ ५ B२ ३
 Dn१ D७ ६ वराह, Da D६ वा (Da१ व) राह, G६
 वाराह (as in text) K६ D२ ६ ध्वज हेमविभूषित
 — ^c) S ध्वज राजन् (for महाराज)

36 ^a) T२ समरे (for चतुरो) — ^d) G५ कोपसरक्तं,
 M१-३ ६ क्रोधात्सरक्तं

37 ^a) T२ पूर्णं शत (for पूर्णायत) — ^d) D६
 पुत्र तव (for राजपुत्र) Ko-२ B१ ३ T१ G५ ५ महा
 बल, K६ बृहद्बल, K६ महारथं, D२ जयद्रथ, D६
 महद्बल (for बृहद्बलम्) — B om 37^c-38^b — ^f)
 = 6 23 47^b Da१ D२ ६ T२ रथोपस्थमुपाविशत्

38 B om 38^{ab} (cf v 1 37). — ^a) K२ तीक्ष्ण
 (for तीक्ष्णान्) — ^c) D२ G५ विभिदुस्ते, T१ G५
 भित्त्वा तु ते (for विभिदुस्ते) — ^d) S१ युधि (for
 युद्ध-) — After 38, T१ G५ ins

351* प्राविशन्भूतल राजन्वल्मीकमिव पन्नगा ।

Colophon om in Ko 1 — Sub-parvan omit-
 ting sub-parvan name, K६ ६ D२ mention only
 अष्टमे युद्धदिवसे, K५ अष्टमेहि घटोत्कचयुद्धे; Da Dn१
 D६ घटोत्कचयुद्धे, D६ अष्टमे दिवसयुद्धे घटोत्कचसमागमे,
 M५ अष्टमेद्विके — Adhy name D६ कौरवपराजय,
 T१ G५ ५ M१ २ घटोत्कचजय, T२ घटोत्कचविजय
 — Adhy no (figures, words or both) K६ ८५,
 Dn२ (sec m) 50, Dn३ T२ M३ ५ 89, D६ T१
 G५ २ ५ 87, M१ २ 88 (as in text), M६ 90
 — Śloka no Da१ 41, Dn२ 40, D६ ६ 43

८९

संजय उवाच ।

विमुखीकृत्य तान्सर्वास्तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघासुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावज्जिघासन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
तालमात्राणि चापानि विकल्पन्तो महाबलाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ३
अथैनं शरत्रपेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ४

स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्देनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिग्गः सं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ।
अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ८

C-6 4147
B 6 93 9
K 6 93 9

89

The collations of G₂ were not available for this chapter

1 ^a) K₂-4 D₂ मगंलान् (by transp), K₁ B D₁ D_n D₁ 2-3 मवांस्तु K₁ त्रिसुचीकृतान्सर्वाङ्गान् (sub metric) — ^b) B₁ तावकात्राक्षमाधिप — ^c) M₁ 2-2 नरगतश्रेष्ठ

2 ^a) K₀ तमापतत् (by metathesis) — ^b) D₂ 2 M₂ वेनिन, D₃ वेगवत्, T₂ वेदिन (for वेगितवत्) — ^c) K₃ D₂ M₁ अभ्यधावत् — ^d) K₂ तावका नरगतपम

3 ^b) K₂ 2 B D T₁ G महारथा (for 'बला') — ^c) D₁ T₁ G₁ 'धावत् (for 'धावन्त) K₃ 2 D₂ तमेव अभ्य (K₁ 'व)धावत् (K₂ D₂ 'तो) — ^d) K₀ 2 नदत्, K₂ नदत्, D₁ नदत्, D₂ नदत्, D₃ नदत् (for नदन्त) K₂ सिंहममवत्, K₁ 2 B₁ 'सहवत्, D₂ 'रहवत्, D₃ 'शब्दवत्, T₂ G₂ 'वद्रणे (for सिंहमववत्) T₁ G M सिंहनादेन पार्यिवा

4 ^a) K₀ D₂ तयैव, K₂ अथैव (for अथैन) — ^b) B D_n D_n D₁ 2 7 8 पर्यवाकिरन् — D₁ om 4^c-5^d — ^e) Cf 6 90 16^c — ^d) K₂ 2 D₂ 2 S प्रावृपीव (for शरदीव) K₂ बलाहक

5 D₁ om 5 (cf. v 1 4) — ^b) D₂ तोत्रादित्

(for तोत्रार्दित) — ^c) S₁ तदाकाशे, K₂ 2 D₂ महा राज — ^d) S सहमा (for समन्ताद्)

6 ^a) K₁ निनदत् S च (for तु) — ^b) K₂ नारद, M₁ वार्षिक (for शारद) — ^c) M₂ खदिश (by transp) K₀-3 B₁ 2 4 Da D_n D₁ 2 7 8 विदिशश्, K₁ पृथिवी — ^d) D₁ समताद् (for नादयन्) K₀-2 भैरवं रवै, K₂ D₂ 2 2 M₂-2 भैरवस्वर (D₂ M₁ 'र), K₁ B₂ M₁ भैरव (B₂ व)स्वन, B₁ 'व रव, D₁ 'वस्वरै

7 T₂ om (hapl) 7^a-8^d — ^a) S₁ तु ते, K₀-2 तत्, D₂ तु तत् (for तु तं) B₂ नाद् — ^c) K₀ 1 4 B D_n 2 D₂-3 भरतश्रेष्ठ — ^d) K₂ 2 B D अरिदम (D₂ 'म), S महाबल (for इद वच)

8 T₂ om 8^ab^cd (cf v 1 7) Before 8, D₂ 1^{ns} युधिष्ठिर उवाच — ^b) S₁ धार्तराष्ट्रान्, K₂ 'राष्ट्रो (for 'राष्ट्रै) S₁ महारथ, B₂ 2 G₁ M₁ 'बलै (for 'रथै) — ^c) K₂ यस्यास्य, D₂ तस्याय (for यथाम्य) — ^d) K₂ G₁ स्वतो, D₁-3 T₁ G₂ 2 स्वतो, M₁ महतो (for नदतो) K₁ 2 4 B₂ D₂ T₁ G भैरव स्वन (G₁ 'न), K₂ 2 भैरवान्नवान्, B₁ भैरव रव, D₁ भैरवं स्वर, D₂ भैरवान्स्वरान्, D₃ M₁ 2 भैरवस्वर, M₁-3 भैरव (M₂ 'व)स्वर — ^e) S₁ K₂ तु, K₁ न (for च) — ^f) K₂ 2 D₂ तस्मिन्, M₂ पश्य (for तत्र) D₂ तत्र (for तात) M₁ 2 2 तात तत्र (by transp) D₂ M₂ समाहित (for 'हितम्) K₁ B Da D_n D₁-3 तस्मिन्नाक्षसपुगे

पितामहश्च संकुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
 तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ९
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
 गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ १०
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
 प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
 वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ११
 तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ १२

अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
 क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १३
 अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
 महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १४
 कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः पद्सहस्रैः प्रहारिभिः ।
 अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १५
 सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
 खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १६
 तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।

9 ^a) K₃ D₁ तु, K₆ D₂ सु (for च) — ^b)
 Some MSS पचालान् — ^c) T G₁ 2 M₂ 4 स, G₄
 M₁ 8 8 स (for च) Da (Da₁ by corr as in
 text) D₅ रक्ष्यमाणाय — ^d) K₁ 2 फल्गुण, K₃-5
 B D फाल्गुन (for फल्गुन) K₄ B₂ शरै, B₁ सह
 (for परै) T₁ G फल्गुनो युध्यते परै

10 ^a) B Da₂ Dn (Dn₁ before corr.) D₄ 5 7 8
 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K₁ T₂ राज (for बाहो)
 — ^b) Da Dn₁ D₅ S (except T₂) उपगत, D₃ अनु
 त्तम (for उपस्थितम्) — K₂ om (hapl) 10^{cd}
 — ^c) K₃ हैडव्य, K₅ D₂ (orig as in text) 8 8
 हैडव्य (for हैडिम्ब).

11 Before 11, D₅ ins सजय उवाच — ^a) Da₁
 (before corr) आस्थाय, M₄ आदाय (for आज्ञाय)
 — ^d) D₅ नाद्यन् (for त्रासयन्) — ^e) Da₁ पर्व-
 कालो (for काले) K₅ Dn₂ D₁ T G महोदधि (for
 यथोदधि)

12 12^{ab} = (var) Udyogap App 1 (No 14),
 line 12 — ^a) B Da Dn D₄ 7 8 G₂ तमन्वगात्,
 D₅ भ्यगात् — ^b) K₃ 5 D₂ आर्जुनिर्, D₁ 6
 G₂ सात्यकिर् (for सौचित्तिर्) — ^c) Da₁ श्रेणितान्
 (for श्रेणिमान्) Ś₁ वसुधारश्च, K₂ धानाश्च (for
 दानश्च) — ^d) D₂ काश्यस्य Ś₁ चाभित, Ko-3
 D₂ 8 चाभि (K₂ वि)भू, K₄ B वा विभू, Da Dn
 D₄-3 वा विभू, D₁ M₁ चाभिभो, M₂-5 चाभिभो
 (for चाभिभू)

13 ^a) T₂ सर्वे (for चैव) — ^b) M₂ बला (for
 रथा) — Ko 1 om (hapl) 13^c-19^b — ^c) D₅
 क्षत्रदेवस्य, T₁ G₄ क्षत्रदेवश्च (for क्षत्र) — ^d) D₅
 क्षत्रधर्मात्; M₂ क्षत्रधर्मा (for धर्मा)

14 Ko 1 om 14 (cf v 1 13) — ^a) Da₁ D₅
 अनुपाधि, D₁ आनर्ताधि, M₂ 5 आनूपाधि (for
 अनुपाधि) T₂ शूरो (for चैव) — ^b) D₁ सु (for
 स्व) Ś₁ K₄ स्वबलमाश्रित, S सगृत — ^c) D₁
 वृहता, T₁ G₄ मागधा (for महता) K₂ D₄ शरवर्षेण
 (for रथवंशेन). — ^d) Ś₁ K₂ 8 8 Da₁ D₁ 8 8 हैडव्य
 (for हैडिम्ब) K₂ B₁ D₅ M₃ 4 पर्यवारयन्.

15 Ko 1 om 15 (cf v 1 13). — ^a) S (except
 T₂ M₄) मदीन्मत्तै, B₃ D₂ महा, D₅ समादत्तै
 — ^b) K₃ 4 B₁ 2 Dn₂ D₁ 8 T₁ G₄ पद्साहस्रै, K₅
 खद्गहस्रै, B₃ यष्टिहस्रै, Da₁ * * हस्रै, D₅ यद्गहस्रै
 (for पद्सहस्रै) B₂ पदातिभि (for प्रहारिभि)
 — ^c) K₅ D₂ अघ्यरक्षन्त; D₄ 6 अभिरक्षत K₃ 5 D₂
 सहसा (for सहिता) — ^d) Da₁ राक्षसेन्द्रघटोत्कच.

16 Ko 1 om 16 (cf v 1 13) — ^a) D₁
 transp सिंहनादेन and नेमिघोषेण Ś₁ वै सह, K₃ B
 D (except D₁-3) M₃-5 चैव ह (for चैव हि) — ^c)
 Ś₁ K₄ खुरनेमिनिनादैश्च, K₂ B₁ 4 Da Dn D₄-3 खुर
 (Dn₂ मूर)शब्दनिपातैश्च, K₃ 5 D₂ खुरशब्देन नादैश्च,
 T₂ खुरशब्दनिनादैश्च — ^d) D₅ कपयत (for कम्प
 यन्तो)

17 Ko 1 om 17 (cf v 1 13), S₁ om
 17^a-18^b — ^b) K₃ 5 B₁ D₁ 8 S शब्द तत्, D₃
 Dn₁ (m as in text) सर्वं तत् (Dn₁ त), D₂ त शब्द
 (by transp) D₅ सर्वं तत्त्वार्थकं बल — ^d) K₃-5
 Da Dn₁ D₁ 2 5 6 तदा (for तथा) S विकीर्ण (T₂
 G₁ वृणं, G₂ वृणं, M₄ पण्ण)मभवत्तदा — ^e)
 K₅ परचित्त, D₁ परावृत्त, D₂ परिवित्त, S परिवृत्त

भीमसेनभयोद्विशं विवर्णवदनं तथा ।
 परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ १७
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
 तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ १८
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिधावन्तः संग्रहार्ं प्रचक्रिरे ।
 व्यतिपक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ १९
 हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ २०
 सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।

(M₂ s 'मुल्य) (for परिवृत्त) — ') K₄ परिवर्त्य,
 B₂ 'त्यक्त्वा, T₂ 'नृत्य (for 'त्यज्य)

18 Ko 1 om 18 (cf. v l 13), Ś₁ om 18^{ab}
 (cf v l 17) — ^b) K₂ B Da₁ Dn₁ D₂ ६-८ तत्र
 तेषा (for तत्र तत्र) — K₅ om (hapl) 18^{cd}
 — ^d) G₁ समरेषु (for संग्रामेषु)

19 19^{acd} = (var) 28 — Ko 1 om 19^{ab} (cf v l
 13) D₂ om (hapl) 19^c-20^b — ^d) B₁ T₂ प्रचक्रमे
 (for 'क्रिरे — ^e) S₁ D₂ T₁ व्यतिपि (D₂ 'दि) क,
 K₁ B Da₁ Dn₁ D₂ G₁ 'प्वक्त (for 'पक्त) D₁ तदा
 (for महा) — ') K₃ भीम , K₄ B₁ : Da Dn₁
 D₂ S (except G₂) वीर (for युद्ध) D₂ s (sup lin
 sec m as in text) भीम , T₂ वीर- (for भीरु)

20 D₂ om. 20^{ab} (cf. v l 19) — ^a) K₅ हया
 गजा , S हया हयै — ^b) Ko 2 : s D₁-s s ६ पदाता
 (for पादाता) S पा (G₁ : M₂ प) दाताश्च पदातिभिः
 — After 20^{ab}, S ins

352* रथा रथैः समागच्छन्नागा नागैश्च सयुगे ।

[M₂ समाजग्मुर् (for 'गच्छन्)]

— ^d) Ś₁ प्रासयान (for प्रार्थयाना) K₄ B₂ D₂ सह-
 दश , B₁ s & Dn₂ D₂ ६-८ T₂ G₁ M समन्वयु (for
 महद्यशः)

21 ^a) T₁ G चापतत् (for चाभवत्) Ko-2 ती
 वान (for तीव्र) T₂ सह चापामह तीव्र (sic) — ^e)
 K₃ D₂ रथ (D₂ 'था) नागाश्चपत्तीना , Dn₂ D₂ ६-८ T₁
 G गजाश्चरथपत्तीना — ^d) Ś₁ मद , Da Dn₁ D₂

रथाश्चगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ २१
 धूम्राणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
 नैव खे न परे राजन्समजान्परस्परम् ॥ २२
 पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
 निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २३
 शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
 सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ २४
 गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्तरङ्गिणी ।
 प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २५
 नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पतता रणे ।

C 6 4166
 B 6 93 26
 K 6 93 26

T G₁ : M₂ पाद (for पद) D₂ -समुद्धत (for -समु-
 द्धतम्)

22 ^a) Ko-2 धूम्राणं ; K₃ s D₂ धूम्राणं , T₁
 G ताम्राणं , T₂ M₁-s s ताम्राणं , M₂ तदा ताम्रा
 (for धूम्राणं) — ^b) K₅ च चावृणोत् (for समा)
 D₂ रथभूमिं च सवृणोत् — ^e) D₂ परे (for परे)
 T₁ G₂ नैव खैरपरै राजन् — ^d) K₃ s D₂ ६ सप्रजानन्,
 D₁ न प्राजानन् , S प्रा (T G₂ प्र , M₂ च्य) जालत्
 — After 22, G₁ reads 26^{ab}

23 ^a) Da₁ न जानाति — ^b) S रणे (for तथा)
 — ^e) K₁ नराभूते , D₂ (marg sec m as in text)
 महाभूते (for तथा भूते) — ^d) S रोम* (for लोम*)

24 K₃ om. (hapl) 24^d-26^e T₁ G om 24-25
 — ^d) K₄ damaged K₅ B D प्रेतानामिव भारत,
 T₂ M अश्मना पततामिव

25 K₃ T₁ G om 25 (cf v l 24) — ^b) Ko 1
 D₂ ६ शोणितार्द्र* , B₂ D₂ शोणितौष* (for शोणितान्त्र*)
 — ^e) D₁ s घोरा (for तत्र) — ^d) Ś₁ केशशैवाल* ,
 K₅ D₂ केशशै (D₂ 'शै) वलिनी तथा , D₂ केशशैवाल
 शाद्वला Some MSS 'शाद्वला (for 'शाद्वला) .

26 K₃ om 26^{ab} (cf. v l 24), M₂ om 26
 G₁ reads 26^{ab} after 22 — ^a) T₁ G शूराणा (for
 नराणा) B₂ चापि (for चैव) K₅ कोशेभ्य (for
 कायेभ्य) — ^b) M₁-s s अपि (for रणे) — ^e) B₁
 शुभ्राव (for शुश्रुवे) K₅ D₂ s M₂ सुमहाशब्द* ; T₂
 G₂ सतत शब्द D₁ श्रूयते सुमहच्छब्द — ^d) Ko-2
 पर्वतेभ्योश्मनामिव

शुश्रुवे सुमहाञ्जशब्दः पततामश्मनामिव ॥ २६
 विशिरस्कर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
 अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा ॥ २७
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २८
 हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
 समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ २९
 नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
 उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३०
 प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।

अभिघ्नन्ति विपाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३१
 ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः ।
 संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२
 केचिद्भिन्ना विपाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
 विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
 केचिद्वस्त्रैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
 निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
 पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
 मुसुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३५
 नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।

27 Ko 1 om 27 Ks D2 transp 27 and 28
 —^b) K4 damaged Ks T2 छिन्नशस्त्रैश्च; Da Dn1
 (m as in text) Ds दिग्धगा (Ds 'मा'त्रैश्च —^c) K4
 damaged Ks 5 Ds सच्छिन्नदेहैश्च, D2 सञ्ज', T1
 G सकीर्णं, M संभिन्नगात्रैश्च (for 'देहैश्च' —^d)
 Ks 5 D1-3 5 संस्तीर्णा, K4 सञ्जना; T1 विस्तीर्णा, T2
 M1 8-5 सपूर्णा (for सकीर्णा)

28 = (var) 19^{abd} Ks D2 transp 27 and
 28 —^b) T1 G4 प्रसुचतो महारथा —^c) Ko-2
 Ds अन्योन्यमभ्यधावत —^d) Ks 5 B D (except
 D1 8) सप्रहारार्थमुद्यता (Ks 'त)

29^b) Ks भय, T2 अय (for हय) Ko-2
 क्रोधरक्तेक्षणा भृशं (= 30^b) —^c) Ks समाहता, Ks
 अनाहत्य, D4 समाहत्य, Ds समाहन्य (for 'हत्य)
 Ko-2 उरांस्युरोभिरन्योन्य (= 30^c) — Ds om
 (hapl) 29^d-30^e —^d) T2 शतजीविता (for गत^e)

30 Ds om 30^{ab} (of v 1 29) —^c) D1 2 8
 उरसि (for उरासि) Ko-2 समाहत्य रणेन्योन्य (= 29^e)
 S (except T2) उरोनिघर्षणेन्योन्य —^d) S1 M4 समा
 श्लिष्य, Ko-2 'श्लिष्य, T2 'हत्य (for 'श्लिष्य)

31^b) Ks D2 परवारणान्, B1 रवारणै (sic),
 D1 8 वरवारणै, S (T2 damaged) शत्रुवारणा (for
 परवारणा) S1 वारणै परवारणा —^c) K4 अभ्यघ्नति,
 B Da Dn D4 5 7 8 अभ्यघ्नत, D1 8 अभिघ्नतो; S
 अभिजघ्नुर् (for 'घ्नन्ति) Ks D2 अभिमृ (Ks 'पृ) एवि-
 पाणाश्च — Ms 5 om (hapl) 31^d-33^a —^d) Ks D2
 वारणाना च संयुगे

32 Ms 5 om 32 (cf v 1 31) —^a) K4 B

Da Dn D1 3 4 7 8 S (Ms 5 om) 'रुधिरोत्पीडा',
 Ds 'तरुणोत्पीडा (for 'रुधिरापीडा) —^c) Ko ससता
 (for ससक्ता) —^d) T2 महीधरे (for सविद्युत)

33 Ms 5 om 33^a (cf v 1 31) —^a) T2
 नाग, G2 भिन्न (for भिन्ना) —^b) M2 भिन्नकुम्भैश्च
 Ks D2 5 वारणा (for तोमरै) —^c) D2 8 (sup
 l: m as in text) 5 व्यनदतो D2 [S]भ्यधावतो (for
 'वन्त) — Ds om (hapl) 33^d-38^e —^d) Ko
 गर्जतो B Da Dn D4 5 7 8 गर्जमाना (Dn Ds 'णा)
 घना (Bs गजा) इव, D1 गर्जतो जलदैरिव

34 Ds om 34 (cf. v 1 33) —^a) D2
 कैश्चिद्वस्त्रैर्, T2 कृत्तहस्त्रैर् (for केचिद्वस्त्रैर्) Ko 2 छिन्न
 गात्राश्, T1 G4 तथा छिन्नैश्, T2 द्विधा भिन्नैश् —^b)
 Ko-2 छिन्नहस्तास्, B2 T G4 छिन्नगात्रैस्, M4 भिन्न
 गात्रास् (for 'छिन्न') —^c) K1 3 5 D2 8.5 तुमुले,
 T1 G समरे (for तुमुले) —^d) S1 Ko 2 इव द्रुमा;
 Ks D2 इवाढजा (for इवाद्रय)

35 Ds om 35 (cf v 1 33) —^a) Ko पार्श्वैश्च;
 K2 M1 2 पार्श्वे च, Ks Ds पार्श्वे सु, K4 T1 G4 पार्श्वे
 त्ति, D1 8 T2 G1 2 Ms 5 पार्श्वेषु (for पार्श्वैस्तु)
 Ko-2 चरितैरन्यैर्, K4 D1 8 S (except G2) दारिताश्चा-
 (D1 'ता अ)न्यैर्, Ks दारितैरन्यैर् —^b) Ks-5
 D1 2 वारणा (for वारणैर्) Ks-5 Ds पर (for वर)
 S1 K4 D1 2 M4 -वारणै (for -वारणा) —^c) K4 B4
 सुसुचु (for मुसुचु) S1 Ko-2 भूमौ (for भूरि)
 —^d) T2 धारा इव (for धातूनिव) Ko-2 धराधरा,
 T1 G महाद्रय (for महीधरा)

36 Ds om 36 (cf v 1 33) Dn1 om 36^a-37^b

हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३६
 केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
 रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३७
 तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
 तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ३८
 रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।

परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३९
 स्वयंवर इवामर्दे प्रजहुरितरेतरम् ।
 प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
 धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।

स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।

अभ्यधावत् संकुद्धो भीमसेनमरिदमम् ॥ १

प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।

C. 6 4103
E. 6 54 1
K. 6 94 2

Ks reads 36 after 36 — ^a) K₁ B Da₃ Dn D₄
 ६ १ ३ नाराचनिहता (for °चाभिहतास्) Da₂ Dn₁ D₅
 S चान्ये (for त्वन्ये) — After 36^{ab}, M₅ repeats
 (hapl) 33^c-36^b — ^c) Ko हयारोहा (for हता°)
 K₂ च दृश्यते, B₃ प्रदृश्यत (for व्यदृ°) Dn₂ D₄ १ ३
 वि (D₄ व्य)नटतोभ्यधावत् (= 33^c)

37 D₆ om 37 (cf v l 33), Da₁ om 37^{ab}
 (cf. v l 36) — ^a) T₂ क्लेश° (for क्रोध°) — ^b)
 Ko-2 सदाना, T₂ मदाघ (for मदान्वा) D₈ निवच
 अहा, Cc d निरव° (as in text) — ^c) Ko रथा
 हयान्; K₂ तथा हयान्, K₃ ५ रथानश्चान्, B₄ हयात्र
 धान् (by transp) Ś₁ Ko-2 B₂ D₁ ३ पदातींश्च (for
 °तांश्च) — ^d) Da₁ समृद्ध, Da₂ ममृध, T₂ म
 मृजु, M₂ ममृत् (for ममृदु) D₁ ३ T₁ G₁ ४ M
 द्विपा, G₂ नृप (for रणे)

38 D₆ om 38^{abc} (cf v l 33) — ^a) Ś₁ तदा,
 K₅ D₂ G₁ रथा (for तथा) K₃ ५ D₂ रणे त्रस्तास् (for
 हयारोहैस्) — ^c) K₃ ५ D₁ २ ६ [अ]भ्यधावत्, K₄
 न्यवर्तत, Da D₅ [अ]भ्यवर्षत, D₈ व्यधावत् (for
 [अ]भ्यवर्तन्त) M₁ २ ततस्तेनाभ्यवर्तत — ^d) Ko २
 कुर्वतो, T₂ चक्रुस्ता (for कुर्वन्तो) — After 38, K₅
 reads 36

39 ^a) Dn₂ रथिना (for रथिनो) T₂ चैव (for
 सार्धं) — ^b) D₃ ६ तनुत्यजा; T₂ तनुत्यज — ^c)
 Da₁ D₆ पाश (for परा)

40 ^a) M₃ स्वयपर (sic) (for स्वयवर) K₃ इवामर्दो,

K₅ इवामृद्धो, D₂ इवामर्धे (for इवामर्दे) T₁ G₄ स्वय
 वरुथसमर्दे — ^b) K₃ ६ D₂ नृपाणाम्, Dn₂ D₄ ६-३
 प्रचक्रुर, T₁ G ममर्दुर, T₂ M निजहुर (for प्रजहुर)
 K₅ इतरेतर (for °तरम्) — ^d) D₁ चायुध° (for वा
 युद्ध) Most S MSS °पालिन (for °शालिन)

41 ^b) S रोम° (for लोम°) — ^c) K₃ D₂ ५
 महासैन्य (for महत्सैन्य) — ^d) D₂ ३ प्रायमो; T₁
 G₂ ४ प्रययौ (for प्रायशो) M₃ ६ (both *anf lin*)
 वितथीकृत (for विमुखी°)

Colophon om in Ś₁ Ko 1 — *Sub-parvan*
 Omitting sub-parvan name, K₃ mentions only
 अष्टमेहनि, K₄ अष्टमेह्नि षटोत्कचयुद्धे, K₅ D₂ अष्टम
 युद्धदिवसे, Da Dn₁ D₅ षटोत्कचयुद्धे, D₆ अष्टम
 दिवसयुद्धे, M₄ अष्टमेह्निके — *Adhy name* T₂
 M₁-३ ५ धार्तराष्ट्रसेनापलायन (T₂ पराजय) — *Adhy*
no (figures, words or both) Dn₂ T₂ M₃ ६
 90, D₆ T₁ G₁ २ ४ 88, M₁ २ 89 (as in text),
 M₅ 91 — *Śloka no* Dn D₆ ६ 43

90

☞ The collations of G₃ were not available for
 this chapter

1 D₆ om the ref — ^b) B₂ रणे (for राजा)
 Ko-2 तदा (for स्वयम्) — ^c) S °धावत्सुनकुद्धो
 — T₂ om (hapl) 1^d-34^c — ^d) Da₁ D₃

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
 अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
 भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
 तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
 संदधे निशितं वाणं गिरीणामपि दारणम् ।
 तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४
 स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 समाललम्ब्य तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ५
 तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ६

अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
 समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ७
 संप्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धाज्जातसंभ्रमान् ।
 भारद्वाजोऽब्रवीद्व्यक्तं तावकानां महारथान् ॥ ८
 क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
 संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ९
 एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ १०
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
 नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ११

अरिदम'

2 K₁ T₂ om 2 (for T₂, of v 1 1) —^a)
 D₈ संगृह्य D₂ तु (for सु) Da₁ D₅ सुमहाचापम्
 —^b) K₀ 2-4 B₂ D₆ T₁ G₄ 'प्रभ, D₅ 'स्वय (for
 'स्वनम्) —^d) M₂ 8 5 पाण्डवान् D₈ समताडयत्,
 D₈ 8 G₁ 'वाकिरन्, M 'वारयत्

3 T₂ om 3 (of v 1 1) —^a) K₈ D₁ तु (for
 च) K₄ समादाय, K₅ D₂ सुसंधाय (for च संधाय)
 —^b) Ś₁ स (for सु) Ś₁ K₀ 1 लोमवाहिन, K₅
 D₂ 'हर्षणं, D₈ G₁ रोमवाहिनं, T₁ G₄ लोमवापिनं
 (for लोमवाहिनम्)

4 T₂ om 4 (of v 1 1) —^a) K₀ 1 D_{n1} तद-
 त्तरे (for 'तर) K₅ D₂ M₅ तदन्तरं च संप्रेक्ष्य (hyper-
 metrio) —^b) K₄ damaged —^c) K₈-5 B₂ 8
 Da Dn D₂-5 7 8 G₁ M प्र(B₂ 8 स)संदधे शि(D₂
 सि)त वाण, D₁ ततस्तु प्रेपयद्वाण —^d) K₈ Da₁
 D₁ 5 दारुण (for दारणम्) K₂ गिरीणामिव धारिणं
 —^e) K₈ 5 D₂ 8 8 8 'बाहु; K₄ B Da Dn D₄ 5 7
 'राज (for 'बाहु)

5 T₂ om 5 (of v 1 1) Ś₁ om (hapl) 5^{ab}
 —^b) K₀ सृक्किणी, K₁ सृक्किणी, K₈ सृक्किणी;
 B₂ 4 D_{n1} सृक्किणी, Da₁ D₁ 8-5 7 T₁ G₈ सृक्किणी,
 Da₂ M सृक्किणी K₀ D₁ 8 8 T₁ G₄ परिलेलिहन्,
 K₁ 2 'लीलिहन् D₈ परामृश्य तु सृक्किणी —^c)
 K₀-2 समालम्बत, K₈-5 B₂ D₂ समालम्बत, B₈ समा
 लम्ब्य च, Da₁ समालम्ब, D₁ रथात्पपात, S (T₂
 om) समाश्रयत (for 'लम्ब्ये) —^d) Some MSS
 'परिष्कृतं, D₆ 'परिष्कृत D₁ ध्वजयष्टिमुपाश्रित

6 T₂ om. 6 (of v 1 1) —^a) T₁ G₁ 4 कोपेन
 (for क्रोधेन) K₃ Da D_{n1} D₁ 5 [क्ष]ति, G₁ [क्ष]पि
 (for [क्ष]भि) —^d) S (T₂ om) कौरव (for पावक)

7 T₂ om. 7 (of v 1 1). —^a) K₄ D_{n2} D₄ 8 8
 चापि (for चैव) —^c) D₆ T₁ G₁ 4 M₂ 4 तमभ्य*
 (for समभ्य*) —^d) Da₁ राजसंभ्रम (for जात
 संभ्रमा) D₁ राजन्सजातसंभ्रमा

8 T₂ om 8 (of v 1 1) G₁ om (hapl) 8^{ab}
 —^a) K₂ D_{n2} D₂ 4 7 8 M संप्रेक्ष्यैतान् (for संप्रेक्ष्य
 तान्) K₂ 4 B₂ 4 D_{n2} D₂ 4 7 8 संपतत (for आप-
 तत) —^b) K₂ जातसंभ्रमं, D₄ जातसंभ्रमा D₁
 संक्रुद्धाश्च स संभ्रमात् —^c) D₈ भरद्वाजो (for भार*)
 T₁ G₁ 4 M राजस् (for वाक्यं) —^d) Ś₁ K₀ 1 8 4
 D₁ महारथ (for 'रथान्)

9 T₂ om 9 (of v 1 1) Before 9, D₆ ins.
 द्रोण उवाच —^{ab}) S (T₂ om) transp भद्र च and
 राजान D₈ परिरक्षितु, T₁ G₄ M₄ 'रक्षय (for 'रक्षत).
 —^d) S (T₂ om) मज्जतमिव सागरे

10 T₂ om 10 (of v 1 1) —^a) K₀-2 एते
 सर्वे, M₁-3 5 तेभिक्रुद्धा (for एते क्रुद्धा) G₁ वीर-
 सारा; M₁-3 5 महात्मान (for महेष्वासा) —^d)
 K₈ 5 D₂ उपागत, B Da Dn D₁ 8-3 T₁ G उपा-
 द्रवन्, M अभिद्रुता (for उपद्रुता)

11 T₂ om 11 (of v 1 1) —^a) M नाना
 शस्त्राणि वै वीरा —^b) K₈ रता जये (by transp),
 B₁ 2 4 जये वृता, B₈ D (except D₁-3 5) M जये

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
 तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
 कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ वृहद्बलः ।
 आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १३
 ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १४
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
 भारद्वाजस्ततो भीमं पङ्क्तिशल्या समार्पयत् ॥ १५
 भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।

पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १६
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
 त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १७
 स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
 प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १८
 गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
 द्रोणायनिश्च संकुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ १९
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
 भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २०
 अवपुत्य रथात्तूर्णं तस्यौ गिरिरिवाचलः ।

C 6 4203
B 6 94 22
K 6 94 22

धृता, T₁ G महारथा (for जये रता) —^c K₁
 Da₁ D₂ नदतौ, K₂ नदतो (for नदन्तो) T₁ G₂ 4
 भैरव नाद (for भैरवाच्चादात्) —^d Ko 3-3 B D
 (except D₃) T₁ G भूमिपान् (for भूमिमान्)

12 T₂ om 12 (cf v l 1) Before 12, D₆
 ms सजय उवाच —^b B₁ M₂ सोमदत्ति, D₁ G₂
 सोमदत्ति —^c K₄ तावत (for तावका) Ko
 B₁ 2 4 समघावत, Da Dn₁ D₅ पद्यत (for वर्तन्त)

13 T₂ om 13 (cf v l 1) —^d T₁ G₂ 4
 सैन्धवश्च D₃ T₁ G जयद्रथ (for वृहद्बल) —^c
 D₂ आवत्योथ महेष्वासो —^f S₁ K₂ कौरवान्;
 K₃ . D₂ समतात् (for कौरव) B₁ D₁ प्रत्यवारयन्.

14 T₂ om 14 (cf v l 1) —^d K₄ परस्पर
 जिगीषव

15 T₂ om 15 (cf v l 1) —^a K₄ Da Dn₁
 D₁ 8 8 द्रोणस्ततो (D₃ 'स्तु सु') महाबाहुर् —^b Ko
 विस्फार्य, G₁ 2 M विस्फार्य (for विस्फार्य) —^c
 B₁ Da Dn₁ D₁ 8 8 भीमसेन रणे (D₁ ततो, D₃ शरै)
 राजन् —^d S₁ Ko-2 समार्पयन्, K₃ D₁ S (T₂
 om) समार्पयत् (for समा)

16 T₂ om 16 (cf v l 1) —^a Ko 1 भीम
 श्रैन, D₁ भूय एव, T₁ G₁ 4 भूयश्चैव (for भूयश्चैन)
 — Ko om (hapl) 16^b-20^c K₁ om 16^b-17^c
 —^b S₁ D₃ शरवर्षैर् (for शरै शीघ्रम्) K₂ 6 D₃
 इवाकिरन् (K₂ 'रत्'), K₃ D₂ अवाकिरन् (for अवा
 किरत्) B₁ Da Dn₁ D₅ S (T₂ om) शरैर्वहुभिरा
 वृणोत् —^d Cf 6 89 4^{ed} —^d S₁ K₄ Dn₂

D₃ 8 T₁ G₂ M₁ प्रावृषीव, D₅ शरादिव (for शरदीव)
 G₁ M बलाहक

17 Ko T₂ om 17, K₁ om 17^{abc} (of v l 16,
 1) —^a Da₁ प्रत्यविध्य (for 'ध्यद्') —^d Da
 D₅ 8 T₁ G₂ 4 सव्य (for सव्ये) Da₂ महाबलं, D₆
 'वल, T₁ G₁ 4 M स्तनांतरे (for महाबल)

18 Ko T₂ om 18 (cf v l 16, 1) —^a
 = 33^c K₁ स गाढविद्धो (sic) — K₅ om (hapl.)
 18^b-33^c —^b D₆ तपोविद्धश्च (for वयोवृद्धश्च)
 —^c S₁ K₁ 8 B₂-3 T₁ G प्रणष्टसंज्ञ, D₆ अनष्ट
 —^d = 6 23 47^b, 90 33^d Da₁ D₆ रथोपस्थम्
 K₂ इवा (for उपा)

19 Ko 8 T₂ om 19 (of v l 16, 18, 1)
 —^b D₂ तदा (for स्वयम्) —^c S₁ द्रोणिश्चनिश्च
 (corrupt), K₁ 8 Da₁ D₅ 8 T₁ G₁ 2 M₂ 5 द्रोणा-
 यनिश्च K₂ B₁ 8 Dn₂ D₄-7 सकुद्धो (for सकुद्धौ)
 D₁ 8 द्रौणिश्च निश्चसंकुद्धो, D₂ द्रोणायाति सुसुकुद्ध, G₄
 द्रौणिश्चातीव सकुद्धो —^d D₂ 'द्रुत्' (for 'द्रुतौ')

20 K₅ T₂ om 20 (cf v l 18, 1) Ko om
 20^{abc} (of v l 16) —^a D₂ तमापत्त सप्रेक्ष्य
 —^b K₃ तदा कालातकोपमः; Da Dn₁ D₅ कुद्धौ
 कालातकोपमौ; D₁ 8 8 तदा कालांतकोपमौ —^c K₂
 भीमश्चैन (for 'सेनो) —^d B D (except D₃ 6) T₁
 G₂ 4 M₁ 8 सत्वर (for 'र)

21 K₅ T₂ om 21 (of v l 18, 1) D₆ om
 21^{ab} —^b K₁ [अ]चल (for 'ल) —^c D₁ घोरा

समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २१
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
 कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २२
 तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
 अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २३
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ।
 समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २४
 भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
 नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्त्रोरस्यपातयन् ।
 सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ २५

(for गुर्वीं) —^a) Ko 2-4 D1-3 ० G1 2 M काल
 दण्डोपमां (K2: 'मो) D2 युधि (for रणे)

22 K5 D2 T2 om 22 (for K5 T2, cf v 1 18, 1) —^a) Ś1 Ko Da1 D5 उद्यतगदा, G1 2 'गत (for गद) —^b) D5 7 कैलाशम् —^c) D5 7 तु (for च) D1 गुरुपुत्रश्च राजा च —^d) K1 सहितावभि-
 धावता; K2 सहितामभ्य'

23 K5 T2 om 23 (cf v 1 18, 1) —^a) M2
 तमा' (for तावा') Da2 D5 संप्रेक्ष्य, D2 T1 G त्व
 रितौ, M सहसा (for सहितौ) —^b) T1 G सहसा
 (for त्वरितौ) D5 धन्विना (for बलिनां) —^d)
 Ko-2 भीमसेनो महाबल'

24 K5 T2 om 24 (cf v 1 18, 1) —^b) D1
 घोर' (for भीम') —^c) K4 G M तमभ्य' (for स
 मभ्य')

25 K5 T2 om 25 (cf v 1 18, 1) T1 G4 om
 (hapl.) 25^a-26^d Ko 1 om (hapl.) 25^{bcd} —^d)
 Ś1 K2 Da1 Dn1 D2 अताडयत्, B1 D5 अपातयत्,
 Da2 D5 8 M1 अताडयन् (for अपातयन्) —^c) Ś1
 कौरव', K4 कौरवा, D5 M2 पाडवा (for पाण्डव)
 D2 सहिता सर्वे पीडयत' (hypermetric) —^f) D1
 पीडयाना, D2 भीमसेनं (for पीडयन्त') K5 B1 पर
 स्पर (for समन्तत') G1 2 M4 समतात्समपीडयन्,
 M1-3 ० समतात्पर्यवारयन्

26 K5 T2 om 26 (cf v 1 18, 1) T1 G4
 om. 26^{abcd} (of v 1 25) —^d) K5 D5 M1-3 ० रथ
 र्भ्या, D2 नराधिपा' (for महारथा) —^f) S (T2

तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।
 अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
 अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सरता ।
 नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संकुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ।
 स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ २७
 स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ २८
 विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ।
 येन लोकत्रयं क्रोधात्रासितं स्वेन तेजसा ॥ २९

om) त्यक्त्वा प्राणान् (by transp) D5 सुदुसहान्
 (for सुदुस्त्यजान्)

27 K5 T2 om 27 (cf v 1 18, 1) —^a) Da1
 D5 8 अनुपा' (for अनूपा') K4 S (T2 om) वीरो
 (for शूरो) —^b) Ko 1 दयत' सखा, Da1 देवत-
 सखा, D5 दैत्यदानवा (for दयित सरता) —^c) Ś1
 D1 नीलोत्पलाबुदप्रख्य (D1 'निभ'), D2 नीलो नीला-
 बुद संख्ये —^e) D1 माधं ते (for स्पर्धते) T1 G4
 स, G1 2 च (for हि) —^f) K1 2 4 B D (except
 D1 2 ०) M स', T1 G हि (for य)

28 K5 T2 om 28 (cf v 1 18, 1) —^b) S
 (T2 om) विव्याध (M1-3 ० विष्फार्य) सुमहच्चाप वि-
 ष्फार्य (M1-3 ० विव्याध) द्रौणिमाहवे —^c) K5 शक्रो,
 T1 G4 M रुद्रो, G1 2 चंद्रो (for शक्रो) D5 महा
 वीर (for 'राज) —^d) Ko 2 दानवान् (for 'वम्)

29 K5 T2 om 29 (cf v 1 18, 1) —^a) Da1
 D5 ० विप्रचित्त, D1 'द्रुतं, D2 'चित्त (for 'चित्ति)
 —^b) Ś1 देवतानां, D2 देवाना च (for देवताना)
 —^c) S (T2 om) लोकास्त्रय (for लोकत्रय) Ś1 Ko-2
 रोपात्, K5 ह्येतत् (for क्रोधात्) —^d) S (T2 om.)
 त्रा (T1 G4 त्रा)सिता' (for त्रामित) — After 29,
 T1 G M4 ins

353* स रुद्रेण जितं पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।

[G1 रुदेशौ (for रुद्रेण) M4 निर्जिनो (for निहतो)]

30 K5 T2 om 30 (cf v 1 18, 1) —^a) D1
 अथ (for तथा) S (T2 om) निर्भिषण —^b) K5

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पत्रत्रिणा ।
 संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ३०
 स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमखनम् ।
 दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ३१
 ततः संधाय विमलान्भङ्गान्कर्मरपायितान् ।
 जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ३२
 सप्तमेन च भङ्गेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
 स गाढविद्रो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३३

मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
 घटोत्कचोऽपि संकुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३४
 अमिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
 तथेतरे अभ्यधावत्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
 अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्वरन् ॥ ३६
 निजघान च संकुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ।
 येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ३७

C 6 4221
B 6 94 40
K 6 94 40

B¹-4 Dn2 D1 2 4 6-8 M सुमुक्तेन (for 'खेन') D1 सु-
 पर्वाणा (for पत्रत्रिणा) K1 B1 Da Dn1 Ds सुप्रयुक्तेन
 पत्रिणा, T1 G1 सम्यद्युक्तेन पत्रिणा, G1 सुसूक्ष्मेण
 पत्रत्रिणा, G2 सह सूतेन पत्रिणा —^a) Da2 Ds स
 जातो, D1 6 स जात (for सजात) S1 सजातरुधिरा
 पीडं; K3 Ds 6 'रुधिरापीडो —^a) K3 Da1 द्रौणि,
 Ds द्रौणि

31 Ks T2 om 31 (cf v 1 18, 1) —^a) T1
 G1 4 M विस्फार्य (for विस्फार्य) Ko छिन्नम् (for
 चित्रम्) —^b) Ks Ds 'प्रभ (for 'स्वनम्) —^c) S1
 Ko-2 चक्रे (for चक्रे)

32 Ks T2 om 32 (cf v 1 18, 1) —^a) B1
 तत्र (for तत) S1 K1 2 G1 विपुलान् (for विम-
 लान्) —^b) M1 शरान् (for भङ्गान्) S1 कदार-
 पायितान्, Ko 1 कौर्षा (Ko 'धा'रधावि' (sic), K2
 D1 7 G1 M1 कर्मरपादि', K3 4 B Da Dn1 Ds 6
 कर्मरमारि', Dn2 Ds 8 M2 क (Ds कि) मारपा (Ds
 'मा)वि', D3 मससु पायि', M1 8 8 कर्मरवायि' (M1
 sup in 'चि') Only G2 Cd कर्मरपायितान् (as in
 text) D1 तदा सप्त सुयोधिन, T1 G1 कर्मरपरिमारि
 तान् —^d) B1 स (for च) B1 3 Da Dn1 D1 8 2
 सारार्ये ध्वजमेव च — After 32, Ks ins

354* तत पठेन भङ्गेन रथात्सूतमपातयत् ।,
 while S (T2 om) ins

355* सूत चक्रेन भङ्गेन रथनीडादपाहरत् ।

33 Ks om 33^{abc} (cf v 1 18) T2 om 33
 (cf v 1 1) —^a) B1 तु (for च) T1 G1 फङ्गेन
 (for भङ्गेन) D1 ततोपरेण भङ्गेन, D2 (marg sec
 m) भङ्गेन च सुतीक्ष्णेन, Ds पठेन चैव भङ्गेन —^b)
 Ds नीलो (for नील) —^d) D1 2 रथोपस्थम् (for
 रथोपस्थ)

34 T2 om 34^{abc} (cf v 1 1) —^b) Ks 5 B2
 Ds 'मेव', T1 G1 2 4 'मम्म' (for 'मन्न') —^c) B2
 [s]ति, Ds-8 [s]भि (for सधि) —^d) K1 5 B D
 (except D1) G1 M ज्ञातिभि', T1 G2 4 राक्षसै (for
 भ्रातृभि')

35^b) K2 D2 T2 'शोभित, B2 'शोभन (for
 'शोभिनम्) —^c) Ko-8 5 D1 8 T2 G1, 2 M तथे-
 (Ko 'थै)तरान्, Da1 तथैतरे, D2 T1 G1 तथेतरा (for
 तथेतरे) K4 B Da Dn Ds-8 चाभ्यधावन्, Ds
 ह्यभ्य' (for क्षभ्य') —^d) Da Dn1 Ds राक्षसान् (for
 राक्षसा) Ds घोरदर्शना (for युद्ध') D1 राक्षसो
 घोरदर्शन — After 35, S1 erroneously reads 37^b,
 repeating it in its proper place S ins after 35

356* भीमसेनोऽपि समरे नील नीलाङ्गनप्रभम् ।
 धारोन्म स्वरथ वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

[(L 1) G1 महाबाहुर् (for सपि समरे) — (L 2)
 G2 विरथ (for स्वरथ)]

36^a) Ds तमायाव तु, S (except G2) घटोत्कचं
 च — Ds om (hapl) from दर्शनम् in 36^b to
 भीम in 37^b —^c) K1 क्षमिधावत, Ks 5 D1 2
 क्षम्यवर्त (Ks 'तै)त —^d) Ko भरद्वाजा S भारद्वाज
 प्रतापवान्

37 Ds om up to भीम in 37^b (of v L 36)
 —^a) S1 Ko निजघान सु, K1 निजघान स, Ks 5 Ds
 निजघानाय (for निजघान च) T1 G2 4 तेजस्वी (for
 संकुद्धो) —^b) Ks Da Dn1 Ds घोर (for भीम).
 —^c) Da Ds ते (for ये) D1 तस्य (for क्रुद्धा)
 D2 येभवस्त्वग्रत क्रुद्धा, T G ते द्रवस्तत क्रुद्धा; M
 तेभवन्विमुखा राजन् —^d) T1 G पुरोगमा (for पुर-
 सरा)

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
 अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ३८
 प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
 मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ३९
 ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
 अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले ।
 विचेष्टमानान्कृपणाञ्छोणितेन समुक्षितान् ॥ ४०
 द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
 प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ४१

विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
 हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४२
 तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति ।
 मम प्राक्रोशतो राजस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४३
 युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे ।
 घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
 नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ४४
 तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
 घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।

38 ^a) Da Dn1 D5 विरथा (Da1 °था)श्चैव, D1 M2 5 विमुखाश्चैव, D8 °खाश्चापि D1 तं (for तान्) — ^b) D8 द्रौणिं, S द्रोण (T2 °ण) (for द्रौणि) — ^c) D5 अविध्यत K8 D2 8 0 महामायो, K4 °राज, S °बाहुर (for °कायो)

39 ^a) Ś1 K2 4 B Dn2 D1 8 4 7 8 ततो मायां (for महामाया) — ^b) Da Dn1 D3 5 0 दुरासदा (for सुदारुणाम्) — ^c) K1 द्रौणिं, S द्रोणं (for द्रौणि) — ^d) D1 शरैर्मायाविनिर्मितैः, M1-3 5 मायावी राक्षसेश्वर

40 ^a) B1 राक्षसा, S कौरवा (for तावका) — ^b) Da Dn1 (m as in text) D5 विषयी (for विमुखी) — ^c) K5 अन्योन्ये (for अन्योन्य) Ś1 Ko-3 4 D1 8 M1-3 5 समपश्यत, K8 5 B4 D2 °पद्यत (for °पश्यन्त) — ^d) Ś1 Ko 2 4 B Da2 Dn2 D1 4-7 T2 G1 2 M1-3 5 निकृत्ता, K2 D2 निम्नतो (D2 °ते), K5 निम्नता, D8 8 निकृता, T1 G4 निकृत्वा (for निकृत्तान्). D1 मर्मभेदिभि (for मेदिनीतले) — ^e) Ś1 T G1 4 M विचेष्टमाना (M2 5 °णा)न्, Ko 1 D8 विचेष्टमाणा (D8 °ना), K2 3 5 B4 Dn2 D1 2 विचेष्टमाना, Da Dn1 D5 विचेष्टमानान् (for विचेष्टमानान्) K2 8 5 B4 Dn2 D2-4 0-8 कृपणा, D1 कृपण (for कृपणान्) — ^f) T G2 4 शोणितौ (G2 °तो)घ (for शोणितेन) K8 D1 2 6 समुक्षिता, K4 B1-3 Da Dn1 D5 S परिद्रुत्तान्, B4 Dn2 D8 4 7 8 परिद्रुता (for समुक्षितान्)

41 ^a) K8 5 D1-3 0 द्रोणो दुर्योधन शल्य अ (D5 ह्य)श्वत्थामा तथैव च (K8 महाबल) — ^c) Ko 1 प्रय युध्व; D2 8 प्रायसश्च, D5 प्रायसाश्च D2 तथेष्वासा (for महेष्वासा) — ^d) Ś1 K8 B8 4 Da Dn D3-5

7 8 स; Ko-2 B2 स, D1 हि (for च) K5 D2 प्रधाना स च कौरवा

42 ^b) B Da Dn D2 5 7 8 राजानश्च निपातिता, D1 ध्वजाश्च विनि°. — ^c) B3 4 Da2 Dn2 D4-3 चैव (for च स) — ^d) K8 5 B D M4 सनिकृत्ता, M1-3 5 सुनि° K8 5 D2 च सर्वश (for सहस्रश)

43 ^a) Ś1 K4 D3 4 त दृष्ट्वा, S (except G2) दृष्ट्वैव (for तद्दृष्ट्वा) — ^b) S (except M4) प्रद्रुत (for वि°) K5 D2 शिविर प्रति भारत, D6 विद्रुत च निरतर — ^c) K2 8 D6 प्रक्रोशतो, T1 (before corr) G प्रकाशतो (G1 °शते, G2 °शितौ). D1 प्राक्रोशत तदा राजस — ^d) Ś1 तव, D6 पिता, G1 यथा (for तथा) D6 देवव्रतस्य (for °व्रतस्य च)

44 ^a) Ś1 युध्यध्व पालयध्व च — ^b) Ś1 मायेय (for मायैषा) K4 राक्षसा कृता — K2 om (hapl.) 44^c-45^b. — ^c) K4 B D4-7 M1-3 5 °प्रयुक्तेति, M4 °प्रयुक्तो हि — ^d) K8 D2 ते नातिष्ठत मोहिता, D1 नातिष्ठति विमो°, D3 6 न व्य (D6 वा)तिष्ठंति मो°, T1 G4 न तिष्ठति विमो°, G2 न तिष्ठत प्रमो° — ^e) Da1 D5 नैव, T G M4 न च (for नैव) D1 शुश्रुवुर (for श्रद्दधुर) K8 B2 D2 S (except M4, M1 sup l m) वीरा (for भीता) — ^f) D1 वदतस्तु तदा च

45 K2 om 45^{ab} (cf v l 44) — ^a) K1 प्रज वतो, D8 M1-3 प्राद्रवतो, T1 G2 4 ते द्रवतो, G1 विद्र° (for प्रद्र°) Dn2 ता च प्रद्रवती दृष्ट्वा, D1 तत स्तान्द्रवतो दृष्ट्वा — ^b) K8 5 D2 6 जययुक्ताश्च, Da1 Dn1 Dr जयप्राप्ताश्च, S जय प्राप्य च (M तु) D3 स (for च) — ^d) K3 5 D1 2 6 S °नाद (for °नादान्)

शङ्खदुन्दुभिषोपाश्च समन्तात्सखनुभृशम् ॥ ४५
एवं तत्र त्रलं सर्वं हैडिभ्येन दुरात्मना ।

सूर्यास्तमनवेलायां प्रभ्रं वित्तुतं दिशः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

संजय उवाच ।

तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २

कथयामास दुर्धरो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।

अत्रवीच तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३

भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।

पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४

एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।

C 6 4236
B 6 95 5
K 6 95 5

—^a) K₁ B Da Dn D₁ 5 7 8 'निर्वोपे', K₅ सिंह
दुन्दुभिनिर्वोप, D₁ 2 6 S 'निर्वोपा (D₁ 'पान्) —^c)
K₁ B Da Dn D₁-3 नेत्रिरे (for सखनुर्) K₅ सम
तासमनुभृशं (sic), D₁ समताच्छुश्रुवुर्देद

46 Ko 1 T₁ om. 46 —^a) K₃ च तद्, D₁
तच्च, D₂ तद्द् (for तच्च) —^b) K₃ 6 Da₁ D₁ 2 6
हैडिभ्येन D₁ S (T₁ om) महात्मना —^c) M₁ 4 'मय'
(for 'मन') —^d) Ś₁ K₂ 4 B D₂ प्रद्रुत (for
विद्रुत) K₃ D₅ भ्रं विप्रद्रुत दिश, S (T₁ om)
प्रभ्रं सर्वतोदिश

Colophon om in Ś₁ — *Sub-parvan* Omitting
sub-parvan name, Ko-2 mention only अष्टमयुद्ध-
दिवसे, K₄ अष्टमेहि घटोत्कचयुद्धे, Da Dn₁ D₅ घटो
त्कचयुद्धे, D₅ अष्टमदिवसे, M₁ अष्टमेहिके — *Adhy
name* K₁ कौरवदलभगा, D₅ कौरवमैत्र्यपराजय, T₂
घटोत्कचविजय, M₁ 2 सकुलयुद्ध — *Adhy no*
(figures, words or both) Da Dn₁ D₅ 6 T₁
G₁ 2 4 Ms 89, Da₂ (sec m) 51, Dn₂ T₂ M₁
91, M₁ 2 90 (as in text), Ms 92 — *Śloka
no* Dn₁ 49, Dn₂ D₅ 6 50

91

The collations of G₃ were not available for
this chapter

1^a) Ko साक्रते, K₁ 2 साक्रंदे, B₁ 2 संग्रामे,
Da₁ सक्रोवे, M₁ (sup lin) 2 सक्रुदे (for सक्रन्दे)
D₁ तस्मिन्निद्रुते संग्रामे, T₂ तस्मिन्नहनि सक्रुद्धो —^b)
T₁ G₄ राजन् (for राजा) D₁ तत् (for तदा)
— After 1^{ab}, S ins

357* पराजयं राक्षसेन नामृष्यत परतप ।

—^c) S स भीष्मम् (for गाङ्गेयम्) —^d) D₁ विनये
नाभ्यवाद्य च; D₅ 'भिवद्य च (for 'भिवाद्य च).

2^a) G₂ 'तत्त्वम् (for 'वृत्तम्) —^b) Dn₂ उप
चकिरे (for 'चक्रमे) —^c) T₁ G च जय (for
विजयं)

3^b) Ko D₅ निश्वस्य च, many MSS विनिश्वस्य
—^c) D₃ त (for च) D₅ तथा (for तदा) K₄
Da Dn₁ D₅ राजा (for राजन्) T G महाबाहु, M
महाराज (for तदा राजन्)

4 T₁ G om (?hapl) 4^{ab} Before 4, D₅ ins
दुर्योधन उवाच —^a) D₅ समुपाश्रित्य, D₅ पुनराश्रित्य
—^b) Ko 1 अथापरै, K₃ Da₁ Dn₂ D₂ 8 6 यथा
परै, D₁ तथा परै (for यथा परै) T₂ M द्रोण चैव
पितामह —^c) K₁ पाण्डवो (for 'वैर्) Dn₂ वोरै
—^d) G₂ महाप्रभो (for मया प्रभो)

5^b) D₁ अक्षौहिण्यस्तु, S अक्षौहिण्यश्च T₂ मया
(for मम) —^c) D₂ 6 6 निर्देशे (for निदेशे) T₂

निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
 सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
 घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
 तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
 तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
 राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
 त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ ९
 शृणु राजन्मम वचो यत्न्या वक्ष्यामि कौरव ।
 यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०

आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
 धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
 अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
 राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ १२
 अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
 तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
 त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
 तस्मिन्नौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
 अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ।
 भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ १५

सह (for तव)

6 ^b) D₁ परैर्भीमपुरोगमै — ^c) K₀₋₂ पुरस्कृत्य,
 D₂ M₁₋₃ s समासाद्य (for 'श्रित्य) — ^d) D₅ पाण्डव
 (for 'वैर्)

7 ^b) K₀ 1 s D₁₋₃ शुष्क (for शुष्क-) S शुष्केधन
 मिवानल (M₃ 'निल') — ^c) T₂ सदि (for तदि)
 — ^d) D₃ अरिंदम, T₂ च भारत (for परतप)

8 T₂ om 8^{a-10} — ^a) K₀₋₂ D₄ S (T₂ om)
 राक्षसापसद — K₁ om 8^{a-10} — ^c) K₅ D₂ समा
 साद्य (for 'श्रित्य) S₁ K₀ D₁ D₃ s s G₁ M दुर्धर्ष
 — ^d) K₀ s D₁ s s S (T₂ om) त्व कर्तुम् (by
 transp), K₅ D₂ त्व वक्तुम् (for कर्तुं त्वम्) S₁
 तन्मे कर्तुमिवाहसि

9 K₁ T₂ om 9 (of v l 8) Before 9, D₆
 ins सजय उवाच — ^b) D_a D_n M₄ भरतसत्तम

10 K₁ om 10^{abc}, T₂ om 10^{ab} (of v l 8)
 — Before 10, D₅ ins भीष्म उवाच — ^b) K (K₁
 om) B D G₁ यत्त्वा, M₅ त्वया (for यत्त्वा) — K₄
 om 10^{cd} — ^d) K₀ मन्त्रि (for वर्ति) D₁ प्रयत्नत
 (for परतप)

11 K₀ 1 om (? hapl) 11 — ^a) D_{a1} D₅ T₁
 आस्मरक्षो (for आत्मा रक्ष्यो) S त्वया (for रणे)
 D₁ [s]रीणा (for तात) — ^b) S₁ K₃ D₃ सर्वावस्था
 मरिंदम, D₁ सर्वभावादरिंदम — ^c) K₂ D_{a1} संग्रामे
 — ^d) S₁ transp त्वया and सदा K₃ s D₃ सहा

नघ, D_{a1} D₅ जनाधिप, S परतप (for सदानघ)

12 ^a) D₃ च (for वा) — After 12^{ab}, S (G₁
 damaged) ins

358* न तु कार्यस्त्वया राजन्हैदिम्बेन दुरात्मना ।

— ^c) K₁ राजा धर्म, K₃ D₁ 2 4 5 धर्मराज (for राज-
 धर्म) S अन्यैर्वा पृथिवीपालैर् — ^d) K₁ D_{a1} राज-
 राजानम्, G₂ राजत्राजानम् S₁ B₂ D_a D_{n1} D₂ 4-8
 अर्च्छति, K₀₋₂ 4 B₁ s अर्हति, B₁ आर्च्छति, T₁ G₄
 M₂ s (sup lin) हृच्छति (for अर्च्छति)

13 G₁ damaged — ^a) K₂ D_{a1} T₂ द्रौणि (for
 द्रौणि) — ^c) S₁ K₃ s D_{a1} D₅ s सौमदत्तिश्च, D₂ s
 सौमदत्तश्च, S (G₁ damaged) वृपसेनश्च (for सौम
 दत्तिश्च) B₁ सौमदत्तिश्च शल्यश्च — ^d) T₂ वृपकर्णो
 (for विकर्णश्च) M₂ 'बल (for 'रथ)

14 ^a) S श्रेषाश्च (for तव च) K₃ s D₁₋₃ 6 श्रेषा ;
 B D_a D_n D₃ s 7 s श्रेष्ठा, T₁ G त्वन्ये, T₂ चेमे,
 M सर्वे (for शूरा) — ^c) K B D त्वदर्थे K₃ D₅
 प्रतियोत्स्याम, K₅ D₂ 'योत्स्यामि (for 'योत्स्यामो) .
 — ^d) S परतप (for महाबलम्) D₁ रक्ष सेना महाबल

15 ^a) K₂ s s B D रौद्रे तस्मिन् (by transp) ;
 T₁ G रौद्र इतु, T₂ M त निहतु (for तस्मिन्नौद्रे)
 D₅ रक्षसेन्द्रे, S राक्षसेन्द्र (for राक्षसेन्द्रे) — ^b) K₄
 B D (except D₂ s) G_a o v [s]नुशयो, T₂ M₂
 हृदयो (for हृच्छयो) — ^c) K₃ s D₂ स्वय, K₄ अथ
 (for अथ) D₃ चागच्छतु, T₁ G आगच्छतु, T₂

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६
 गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
 वारयस्व रणे यत्तो मियतां सर्वघन्विनाम् ।
 राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १७
 तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
 समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १८
 त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
 स्ववलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुंगवम् ॥ १९
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।

वो गच्छतु Ko 1 4 D1 3 T1 G M1-3 6 रण (for रणे) — ^a) Da D. दुर्मति (for 'ते')

16 Before 16, Ds ins सजय उवाच — ^a) B1 S वचन (for राजान) — ^b) Ds तमव्रवीत् (for यथा व्रवीत्) — After 16^{ab}, D1 reads erroneously 18^{ca} (with v l), repeating it in its proper place — D1 om 16^{ca} — ^c) Ko-2 समर्थ, Ks तमर्थ, Da Ds समक्षे (for समक्ष) Ds समर्थ राक्षसेन्द्रस्य

17 ^a) Ś1 Ko-2 शीघ्र गच्छ (by transp) — K1 om 17^b-19^a — ^b) Ko हैडिम्ब, Ks 6 Da1 D1 2 6 हैडिम्ब (for हैडिम्ब) — ^c) D2 वारयैन, Ds वारय स्व (for वारयस्व) — ^d) Ds पश्यता (for मियता) — ^e) Ks तावक Ks यथा (for पुरा) Ds यजेन्द्र स्तावक पुरा (sic), Cv as in text

18 K1 om 18 (cf v l 17) — ^a) Da1 Ds 8 शस्त्राणि, T2 चित्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 Ko 2 तव श (Ś1 शत)स्त्राणि दिव्यानि — ^b) Ks विक्रमस्व, T2 विक्रमाणि (for विक्रमश्च) Ś1 परा तप, Da1 Ds पर तप — D1 reads 18^{ca} (for the first time) after 16^{ab} — ^c) D1 (second time) समागम्याद्य (for 'गमश्च) D1 (first time) महित, Ds बहुश (for बहुभि) — ^d) T2 पराभूद् (for पुराभूद्) Ś1 असुरैः, Ks-5 B D1 (first time) 2-8 असुरैः, S दानवै (for असुरैः) D1 (second time) राक्षसैरपरै सह

19 K1 om 19^a (of v l 17) — ^a) S (except T2) स्वस्य (for स्व तस्य) Ks 4 B D (except D1-2 6) T2 नृप (for राज) — ^b) Ko प्रतियोद्धा,

प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २०
 तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
 अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २१
 भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 द्रौपदेयाः सत्यवृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २२
 चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
 सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २३
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २४
 प्रमुक्ता रथिभिर्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।

C 6 4257
B 6 95 26
K 6 98 26

K1 प्रतियोधा, D1 'योद्धु, T1 G M1-3 6 'वेद्धा (for 'योद्धा) D1 महारणे, S (except T2) मतो मम (for महाहवे) — ^c) Ks 4 B Da Dn Ds 1 T2 स्ववलेनो च्छित्तो, D1 स्वसैन्यसहितो, Ds 8 स्ववलेनोस्थितो, T1 G M 'नावृतो (for स्ववलेन वृतो) Ds वीर, S (except T2) गच्छ (for राजञ्) — ^d) Ks स हि (for जहि) D1 हैडिम्ब राक्षसेध्वर

20 ^b) Ks-5 Ds 6 पृतनापति (for 'पते) — ^a) T1 G अभिमुखोद्यत (for अभिमुखो द्रुतम्) D1 भग दत्तो महीपति

21 ^a) Ks D1 S त (T2 स) मापतत (for तमा-द्रवन्त) Ks सलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) — ^b) D1 गगने हव, T1 Gs गच्छतमिव (for गर्जन्तमिव) — ^c) Ś1 Ds अभ्या (Ds 'भ्य) द्रवत, T1 अभ्यद्रवत, M2 अभ्य वर्त (for अभ्यवर्तन्त)

22 ^a) Ś1 क्यतदेवाश्च (sic), Ks सहदेवश्च (for क्षत्र) B D (except D1-3 6) भारत (for मारिष)

23 ^a) Ś1 चेदिपो, D1 चेदीना (for चेदिपो) Ś1 वसुधारश्च — ^b) Ś1 K1 दाशा (K1 'सा)र्णाधिपतिस्व, Ko दाशार्हाधि, Ks दाशार्हादि Ś1 Dn2 T1 G2 तदा (for तथा) — ^c) T2 सुप्रतीकेन Ś1 वाश्चापि (sic), D1 सहितो, T2 ताश्चाथ — ^d) K1 3 Ds 8 M भगदत्तोऽप्युपाद्रवत्, Ks 'दत्तोपि पाण्डव, B4 D1 'दत्तो ह्युपाद्रवत्

24 ^b) Ko D2 महाभय; Ks T1 G भयावहं (for भयानकम्) — ^a) Dn1 विवर्धक

25 ^a) Ks B1-3 Dn2 Ds 1 8 प्रमुक्ता, Ks Ds

ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २५
 प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
 परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २६
 मदान्धा रोपसंरन्धा विपाणाग्रैर्महाहवे ।
 विभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २७
 हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
 चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ २८
 पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
 न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९

रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
 निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
 भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३१
 कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
 पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ३२
 किरञ्चरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
 ऐरावतस्थो मघवान्धारिधारा इवानघ ॥ ३३
 स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

ये मुक्ता, D₁ प्रत्यक्ता (for प्रमुक्ता) T₂ वाणैर् (for वाणा) —^b) K₈ D₈ S सुतेजस, D₁ सुदारुणा (for सुतेजना) —^c) K₈ विनिपेतुर, D₁ निपेतुस्ते (by transp) —^d) D₁ S S ह्येषु (for रथेषु).

26^a) D₁ प्रतिभिन्ना, D₂ 7 प्रभिन्नाश्च (for 'न्नाश्च) —^b) D₁ वारिता (for विनीता) —^c) D₁ अथासाद्य (for समा) — K₁ om (hapl) 26^d up to समासाद्य in 27^d —^d) D₂ D₄ सनिपेतुर (for सनिपेतुर) D₈ अभिजनत् (for अभीतवत्)

27 K₁ om up to समासाद्य in 27^d (of v 1 26) —^a) K₀ 2 T₂ मदाद्य (for मदान्धा) Ś₁ K₀ 2 रोपसविन्ना, D₈ ताम्राक्षा, T₁ G₄ सरक्ता (for 'सरन्धा) —^b) Ś₁ महे रणे, K₀ 2-4 महारणे, K₈ महाजवै (for महाहवे) —^c) D₈ मष्टदुर, D₈ विभेदुर, T₁ G₄ निपेतुर, T₂ विरेदुर, G₁ 2 विनेदुर; M विरेदुर (for विभिदुर) K₈ वृत्, D₂ वृत्, T₂ दत्त (for दन्त) Ś₁ K₀ मुसुलै, K₂ 8 8 D₁ D₈ 8 8 मुशलै, K₄ B₂-4 मुशलै

28 D₈ om (hapl.) 28 —^a) K₈ हताश्च, D₂ हत्वा च (for हयाश्च) Ś₁ K₀-2 तोमरा (for चामरा) D₈ सर्वपाणिमरापीडा (s₁₀) —^c) K₈ D₂ निहता, K₄ देशिता, K₈ निहिता, D₁ नोदिता (for चोदिता) D₈ सादिभि सादिन क्षिप्र —^d) S निजहुर (for निपेतुर) Ś₁ K₀-2 4 सनिपेतुरभीतवत्

29 D₂ om 29 —^a) K₈ D₈ D₁ D₈ 8 8 T₂ G पदाताश्च (for पादाताश्च) Ś₁ पादात्यौघै, K₀ 8 D₈ T₁ G₄ M पदात्यौघै, K₂ पदात्यौघै, K₈ T₂ पदातोघै, D₈ D₁ D₁ 8 8 पदातोघै —^b) D₁ छादिता शरतोमरै —^c) D₈ न्यपतत्स; M₁-8 8 न्यवर्तत (for न्यपतन्त) T₂ महाभूमौ, M₁-8 8 तथा

भूमौ (for तदा भूमौ)

30^a) S तु (for च) K₁ 8 D₁-8 रथात्राजन्, K₂ B₈ 4 D₁ D₁ D₄ 8 8 रथै राजन्; K₈ D₈ रथा राजन्, K₄ तदा राजन्, B₂ D₂ रथे राजन्, D₁ रथि राजन्, T₁ G₂ 4 रथाश्चापि, T₂ M रथस्याश्च (M₁-8 8 'स्तु), G₁ रथाश्चित्रान् (for तथा राजन्) B₁ रथिनो रथिनो राजन् —^b) Ś₁ कर्णिना नीलसायकै; K₄ B₄ कर्णनालीकसायकै, D₂ S कर्ण (T₁ G₁ M 'र्णि) -नाली (D₂ 'ली) कसायकै (T₁ G₁ 4 'तोमरै) —^c) Ś₁ वीर, K₀ 1 8 D₂ वीरा, S राजन् (for वीरान्) D₈ ते निहत्य तदा वीरा —^d) D₁ T₂ M सिंहनादं; T₁ G 'नादैर् (for 'नादान्) T₂ विनादिरे

31^b) S रोम (for लोम) —^d) K₄ 8 D₁-8 S उपाद्रवत्, D₈ अथाद्रजन्

32^a) D₈ कुजरे च (for कुञ्जरेण) —^b) M₁-8 8 स त्रिधा, C₀ d सप्तधा (as in text) K₂ D₂ M₈ (sup in) श्रवता, D₁ D₈ स्वदता, M₂ द्रवता (for स्रवता) D₈ मय, T₂ मुदं (for मदम्) —^d) Ś₁ सवमानेन, B₄ प्रवमाणेन; D₈ श्रवमाणेन (for स्रवमाणेन) K₄ B D (except D₂ 8 8) सर्वदा (for सर्वत) S क्षरता वै समवत्

33^a) Ś₁ K₀ 2 किरञ्चरसहस्रेण, B₄ 'ञ्चरसहस्राणि, D₂ विकिरञ्चरवर्षाणि —^b) K₄ सुप्रतीक शिरोगत —^c) Ś₁ K₈ 8 D₁ D₂ 8 8 ऐरावतस्थो (K₈ 'स्थ), K₁ एतावणस्थे (s₁₀) (for ऐरावतस्थो) Ś₁ K₀ 1 4 G₂ भगवान्, K₈ D₈ D₁ D₈ 8 8 मघवा (for मघवान्) —^d) K₀-2 4 पुरदर (for वारिधारा) B₁ घना इव (for इवानघ)

34 K₈ om 34 —^a) K₈ वारिधाराभिच्च; S

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३५
तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३६
स नागः प्रेषितस्तेन वाणो ज्याचोदितो यथा ।
अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३८
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।

दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ ३९
उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४०
स विद्धो बहुभिर्वाणैर्व्यरोचत महाडिपिः ।
संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवादिराट् ॥ ४१
दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ४२
तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
दधार सुप्रतीकोऽपि चेलेव मकरालयम् ॥ ४३

C 6 4276
B 6 95 45
K 6 15 45

शरजालेन (for 'घाराभिस्') — D₂ om (hapl.) 34^b
— ^b) T₂ छादयामास K₁ S भारत, D₁ s पार्थिव
— ^c) M लोयघाराभिस् — ^d) K₃ B Da Dn D₁
s-s M तपाते (D₁ घर्माति) जलदो यथा, D₂ प्रावृद्धाले
घनो यथा, T₁ G तपाते वारिदो यथा, C₇ सपाते जलदा
यथा

35 ^a) B₁ भीमसेनश्च, T₂ 'सेनोपि (for 'सेनस्तु)
— ^b) D₅ पदरक्षान् (for पाद') S₁ Ko-2 D₆ M₁
s-s परं शतान्, D₁ पुरसरान्; D₂ सुदशितान्, D₃
परस्य तान्, T₂ परशत; C₀ परशतान् (as in
text) — ^d) K₄ B D (except D₁-3) सरव्ध (for
संक्रुद्ध')

36 ^a) S₁ Ko-3 युद्धे (for क्रुद्धो) Da₁ D₅ तान्द
धामय संक्रुद्धो (sic) — ^d) K₄ देशयामास; Da₁
D₁ 2 नोदया (for चोदया) B Da₁ नागेन्द्र; D₂
नागेन्द्रो D₃ नागेन्द्र भीमसेनरथ प्रतीक्षमाहवे (sic)
— D₇ om. (hapl.) 36^d-38^e

37 D₇ om. 37 (cf v l 36) — ^a) K₃ s D₂ s
M₁ प्रेरितस्, M₁ 2 s चोदितस् (for प्रेषितस्) — B₈
om. (hapl.) 37^b — ^b) D₁ ज्यानोदितो, D₅
ज्यानिस्तो (for ज्याचोदितो) K₃ s D₂ शिपरं नोदित
यथा, Da₁ वाणो ज्योतिष्मृषा यथा — ^c) S₁ अभ्यधावत
वेगेन, Da₁ D₅ द्रवतस्तु स वेगेन — S₁ om (hapl.)
37^d-38^e — ^d) K₂ अरिंदम, Da₁ अरिंदम

38 S₁ D₇ om 38^{ab} (of v l 37, 36) — ^c)
Ko 1 अभ्यद्रवत; S (except M₁) 'धावत (for 'वर्तन्त)
— ^d) K₂ s D₂ s भीमसेनपुर'सरा', Da₁ D₅ पांघाव्येन
महात्मना

39 ^a) K₁-3 B D कैके (K₁ Dn₂ D₂ s 'क)याश्च,
K₅ कैकेयश्च (for केकयाश्च) T₂ केकया द्रौपदेयाश्च
— K₆ D₂ M₂ om (hapl.) 39^{bcd} — ^b) T₂ अभि
मन्युश्च सर्वश' — ^c) S₁ Ko 1 दशार्णा (Ko 'र्हा)
धिपति S (M₂ om) चैव (for शूर) — ^d) D₁
क्षत्रधर्मा च; D₃ क्षत्रदेवश्च, G₁ क्षत्रदेवाश्च — ^e) K₂
D₆ चेदिपश्चेकितानश्च, K₄ B₁ Da Dn₁ D₅ S (M₂
om) चेदिपो षष्टकेतुश्च, B₂ चेदिपश्चित्र केतुश्च — ^f)
S₁ K₃ संक्रुद्ध; K₂ 4 B D (except D₁-3 s) सरव्ध
(for संक्रुद्धा) Ko 2 हि; T G तु (for ते)

40 ^a) K₃ s D₂ सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^b)
S₁ Da₁ महाबल; K₁ 'रथा, K₃ D₃ 'बला (for
'बला) — ^c) S₁ K₅ D₂ क्रुद्ध (for क्रुद्धा) T₂
तमेवमभिसक्रुद्धा'

41 ^a) D₆ सविद्धो T₂ दशभिर् (for बहुभिर्)
— ^b) T₂ क्षरोचत (for व्यरो) — ^c) K₃ s D₂ s
सजातरुधिरापीडो — ^d) G₁ धातुश्चित्र (for 'चित्र)
K₁ इवार्थिराट्

42 ^a) D₁ S चैव (for चापि) — K₁ om. (hapl.)
42^b-43^a — ^b) S नाग (for गज) K₃ D₂ अजु-
धरोपम, D₁ क्षिति (for भूमि) — ^c) Da₁ D₂ 4 s
समास्थितोपि (for 'स्थितोऽभि)

43 K₁ om 43^a (cf. v l 42) — ^b) S (except
G₂) राजन् (for गज) K₃ D₂ सह, D₁ M₁-3 s
तदा (for स च) D₃ गज स च गजाधिप — ^c) S
सुप्रतीको वि (M₁-3 s नि)दध्रे चै — ^d) Da₁ वेगे च,
D₃ चलेव (for चलेव) K₁ मकराकर — After 43,
D₁ ins

वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
 साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ॥ ४४
 ततः प्राग्ज्योतिषः कुड्ढस्तोमरान्यै चतुर्दश ।
 ग्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ॥ ४५
 तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
 विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं बल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४६
 स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
 उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ॥ ४७
 प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं खनम् ।

स मर्दमानः खवलं वायुवृक्षानिवौजसा ॥ ४८
 तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ४९
 ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
 किरन्तो विविधान्त्राणाञ्छस्त्राणि विविधानि च ॥ ५०
 तेषामापततां राजन्संकुद्धानाममर्षिणाम् ।
 श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
 भगदत्तो महेष्वासः खनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५१
 अद्भुशाद्भुष्टनुदितः स गजप्रवरो युधि ।

359* दधार सुप्रतीक त क्षत्रधर्मा गजेन तु ।

44 ^a) Ś1 D3 धारित, Ko दारित, K1 चरित,
 G1 2 पतित (for वारित) K5 राजेन्द्र, Da1 D4 नागेन्द्र
 (for नागेन्द्र) — ^b) Ko 1 दशार्णस्य D1 दशार्णेन
 महात्मना — ^c) Ko 2 ते सर्वे (for सैन्यानि) K1
 सध्वसाधिनि सर्वे ते (sio) — ^d) Ś1 पाण्डवेयस्य पूजयन्,
 Ko 1 पाण्डवश्चाभ्यपूजयन्, Da Dn1 D5 पाण्डवेयान् (D5
 'वेय) प्रपूजयन् (Da1 'जयेत्), T M1 2 5 स्वदीयान
 (M1 2 'स्त्व)भ्यपूजयन्, G M3 4 स्वदीयान्यभ्यपूजयन्

45 ^a) G2 ततो दशार्णं सङ्कृद्दस — ^d) D1 G1 M
 प्रमुखे नृपसत्तम, D6 मुखे भरतसत्तम

46 ^a) K2 4 B Da Dn D4 7 8 वर्म मुख्य तनु
 त्राण, K5 D6 T2 तस्य चर्ममुख (K5 'परि)त्राण, K5
 D1 2 तस्य वर्म तनु (D1 मुख)त्राण, D5 चतुर्मुख्य तनु
 त्राण, T1 G तस्य कुम्भपरित्राण Cc oites तनुत्राणं
 — ^b) Some MSS परिष्कृतं Ś1 Ko-3 5 शातकौम्भ-
 परिष्कृत (K2 5 'स्कृ)त, D1 शातकुम्भविभूषित — ^c)
 K5 विचार्य Ś1 Ko 5 D1 6 M3 5 (inf lin) प्रावि
 शत्, K2 D5 प्रविशन् (K2 'शत्), M1 (sup lin
 as in text) 2 न्यविशन् (M2 'शत्), M3 (sup
 lin) 5 ह्याविशत् (for प्राविशन्) — ^d) Da1 वाल्मी
 कमिव Ś1 पन्नग

47 ^b) Da1 भारतसत्तम, T1 G4 भरतसत्तम — ^c)
 B4 T2 M4 उ (M4 अ)पावर्त, D1 उपाहृत, Cc d
 उपावृत्त (as in text) — ^d) K4 B D (except
 D1-3) अभ्यवर्तत (for स न्यवर्तत) Ś1 Da1 D6 8
 वेगिन, K1 4 B Da2 Dn D4 5 7 T G4 M वेगित,
 G1 2 युद्धत (for वेगत)

48 ^a) K4 B Da Dn D1-3 स (D1 स) प्रदुद्राव
 वेगेन, K5 परियुद्राव वेगेन — ^b) Ś1 प्राणिदन्, K3
 प्राणदन्, K5 प्रणुदन्; D1 विनदद्, S विनदन् (for
 प्रणुदन्) Ko-2 भैरवखन, K3 5 भैरवं स्वर (K5
 'र), B Da Dn D1-5 भैरव रव, D2 S भैरवखनं
 (M1 2 4 'स्वर) — ^c) Ko 1 ममर्दं चैव, K2 B
 Da2 Dn D1 3-7 समर्दयान, K3 6 D2 T G2 4 M4
 समर्दमान, K4 उन्मर्दयान; Da1 D5 स मर्दयान
 Ś1 खलम, Ko 2 B1 सुवल, G1 तु चल (for म्बवल)
 — ^d) M4 वृक्षम् (for वृक्षान्) Ś1 [भो]जस (for
 'सा)

49 ^a) K5 परित्तिते (for परा) — ^b) Ś1 महा-
 रथः — ^c) = 6 23 12^c D1 विनादोच्चैर् — ^d)
 M2 [अ]वतस्थिरे (for [उ]प)

50 ^a) G1 महावल, G2 M1 3-5 तदा भीम, M2
 भीमसेन (for ततो भीम) — ^b) Ko D1.6 M2 5
 उपाद्रवत् (for 'द्रवन्) — ^d) K3 D2 अस्त्राणि, B1
 शराणि, D5 M3 5 छत्राणि (for शस्त्राणि) Da1 D5
 चिनिपातित (for विविधानि च)

51 ^b) S सरब्धानाम् (for सङ्कुद्धानाम्) S1 अम
 र्पणा, Da1 अमर्षण, T G2 4 मनीषिणा, Cc अमर्षि
 णाम् (as in text) — ^c) K4 D5 तन्, B2 स,
 D1 त (for स) — ^d) Ś1 अमर्षणत, Ko 1 D2
 अमर्षणत, Dn2 T2 अमर्षाद्गतसाध्वस (T2 'सा),
 D1 मनुजा जातसाध्वसा, T1 G2 4 M4 अमर्षणतसाध्वस
 (T1 G4 'स, G2 'सा) Cd cites अमर्षात् and
 साध्वस — ^e) K1 4 Dn1 D1 6 स्व, T1 G4 M4 स
 (for स्व) K2 प्रतिचोदयत्, K3 6 Da1 D2 5 प्रत्य-
 नोद; K4 प्रत्यदेश, D1 समनोद, T2 M समचोद
 (for प्रत्यचोद)

तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ५२
 रथसंघांस्तथा नागान्दयांश्च सह सादिभिः ।
 पादातांश्च सुसंकुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अमृद्गात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५३
 तेन संलोक्यमानं तु पाण्डूनां तद्भलं महत् ।
 संचुकोच महाराज चर्मवाशौ समाहितम् ॥ ५४
 भयं तु खवलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।

घटोत्कचोऽथ संकुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५५
 विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोपेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६
 जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
 नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
 सविष्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ५७
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे ।

C 6 4287
B 6 95 61
K 6 95 61

52 ^{ab}) K₁ अकुशागुष्टचलित, Da₁ damaged, Dn₂ 'तुदित', D₁ अकुशेनापि नुद्धस्तु, D₈ G₁ M 'चुदित', T₁ G₂ 4 'ज्यथित', T₂ 'मृदित' (for ' ') D₁ S नाग' (for गज') Da₁ स राजप्रवरो युधिष्ठिर (hypermetric) (for ' ') Ś₁ Ko-2 स नागप्रवर सम्यगकुशागुष्ट (Ś₁ 'गुलि')चोदित, D₈ अंकुशस्यस्तथा गजप्रवरराजप्रवरो युधिष्ठिर (sic) — After 62^{ab}, D₁ repeats 52^a-54^d — ') Dn₂ M₁-3 (M₁ 3 sup ln) 3 (inf ln as in text) रणे (for क्षणे) K₁ स भगवान् (for समभवत्) — ') B₁ Dn₂ सावर्तक, Cc सव' (as in text)

53 ^a) Ko 'सगांस्, K₂ 'सग, K₃ Da₁ D₁ 'स घास् (for 'सवत्स) D₁ तथा नागा — In Da₁, 53^{bc} is lost on a damaged fol — ') K₃ D₁ हयाश्च (for हयाश्च) K₈ T G₁ 4 M₄ हयसादिन, B D₁ 6 हयसादिभिः; Da₂ रयसा', G₂ M₁ 3 5 सहसादिन, M₂ सहयादिभिः (for सह सादिभिः) D₈ राक्षसान्वोर-रूपिण — Ko 1 om. 53^{cd} — ') Ś₁ K₈ 5 Da₂ Dn₁ D₂ 8 6-8 T G₄ M₄ पदाताश्च, D₁ पादाताश्च, D₈ पदाताश्च K₈ D₂ हि संकुद्धा', D₁ सुसंकुद्धा', D₈ स संकुद्धा' D₈ तत सर्वास्य राजान (sic) — ') Ś₁ अमृद्गान्, Ko अमृद्गान्, K₁ Da₂ अमृद्गत्, K₂ 8 Da₁ Dn₁ D₈ अमृद्गन्, K₈ D₂ अमृद्गन्; B₄ G₁ M₆ प्रामृद्गात्, Dn₂ D₄ 7 स मृद्गात्, D₁ इयेनवत्, D₈ अमृद्गत्, D₈ दुद्राव, D₈ सोमृद्गा (sup ln 'ज्ञा)त्; T G₂ 4 M₄ प्रमृद्ग (T₂ 'द्गान्, M₁-3 प्रामृत्नत् (M₈ 'न्), M₈ (sup ln) प्रामृत्नात्, M₈ (inf ln) 'त्नन् (for अमृद्गात्) G₂ शतशो (for समरे) K₄ B Da Dn D₄-8 नाग (for राजन्) — K₂ om (hapl) 53^c-54^e — ') T₂ संप्रधावत् D₁ यतस्तत

54 K₂ om 54^{abc} (cf v l 53), Da₁ D₈ lacuna for 54^{abc} — ') D₂ तत (for तेन) D₁ सन्नाम्यमाणम्, D₈ संलोक्यमानस्, M₂ संलोक्यमानं

(for संलोक्यमान) S च (for तु) — ') K₄ B Da₁ Dn D₁ 4 6-8 पांडवाना बल महत् (Da₁ महद्बल), S पांडूनां सुमहद्बल — ') Ś₁ B₂ D₂ 6 T₂ सचुकोप, D₁ सचुकोभ, G₂ 4 सचुकोश, M₂ स चुकोच, Cc d सचुकोच (as in text) — ') B₄ चर्मवाशि, D₂ चार्मे चाशौ, D₈ वर्मे चाशौ Ś₁ Ko-2 समर्पित, M₁ (sup ln as in text) 4 समाहित

55 ^a) B₂ तद्बल (for खवल) — ') D₈ मारिप (for धीमता) — ') Ś₁ Ko 1 महाराज, D₁ तु संकुद्धो, D₈ स स', T G₂ 4 M₄ सुस', G₁ M₁-3 5 सुसरन्धो (for स्य संकुद्धो)

56 ^a) K₆ किंकर', Cd विकृत' (for विकट.) K₂-4 B Da₂ Dn₂ D₂ 6 7 G₂ पुरुषो (for पुरुषो) T₂ विनदस्वरूप राजन् — K₁ om 56^c-57^d — ') D₈ मुख (for रूप) Most N MSS विभीषण Ko दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ') D₁ मायया, T₁ G कोपेन, T₂ M क्रोधेन (for रोपेण)

57 K₁ om 57^{abcd} (cf. v l. 56) — ') K₂ 4 5 B Da Dn D₂-7 T₁ G विमल (for विपुल) D₁ ततो गृह्य महच्छूल — ') K₂ Da₁ D₈ 5 T₂ दारुण (for दारणम्) — ') D₈ नागान् (for नाग) T₂ समरे (for सहसा) — ') T₂ विशिपत् (for चिक्षेप) S सु (G₂ M₄ स) (for च) — ') K₂ 4 B₂-4 Da Dn D₄ 5 7 8 सविष्फुलिङ्गमालाभिः, K₈ सविष्फुलिङ्गा भिर्ज्वालाभिः (hypermetric), D₁ विष्फुलिङ्गस्तथा ज्वालैः Most N MSS 'विष्फु' (for 'विष्फु') — ') Ś₁ K₈ B₁ 2 4 Dn D₄ 7 8 M₄ परिवेष्टित

58 ^a) K₈ D₁ 8 तदापस्तत — ') K₂ 5 D₂ ज्वालासमन्वित, K₄ D₁ 8 S ज्वालासमाकुल, B Da Dn D₄-8 प्राग्ज्योतिषो नृप (D₈ 'प) — K₁ om (hapl) 58^c-60^d — ') Ko 2 5 M₂ 5 रुधिर (for रुधिर) T₂ सघाय च शर तीक्ष्णम् — ') B D (ex-

चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ।
 चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ॥ ५८
 निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
 महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्यमुक्ता नभोगता ॥ ५९
 शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्वा स पार्थिवः ।
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहामिश्रितोपमाम् ।
 चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीन् ॥ ६०
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्यामशनीमिव ।
 उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६१
 वभञ्ज चैनां त्वग्निं जानुन्यारोप्य भारत ।
 पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तद्द्रुतमिवाभवत् ॥ ६२

cept D1-s ९) सुदारण (for स पार्थिव) — *) K2 B
 Dn D1 c-2 तन्महच्छूलं, K2 s D2 च महाशूः; D2
 सुमहस्तूर्णं, D2 स महाशूः; D2 S च महच्छूः
 — *) D2 Dn D1-s 2 S वेगवान्; D1 वेगिना (for
 वेगवत्)

59 K1 om 59 (cf v 1 58) — *) K2 s 1. Dn
 Dn D1 s 1 उत्पपात, D1 s S तपपात (for तिप
 पात) D1 द्विधा छन — *) Many N MSS 'परि
 स्कृतः; D1 'विभूषित (for 'परिष्कृतम्) — After
 59^{ab}, K2 reads 60^{ab} — *) D2 महाशक्तिः; M1
 'शनिं (for 'शनिर') S1 यत्र (for यथा), K2 भृष्टा,
 K2 भ्रष्टो, K1 भृष्टा; T2 भृष्ट्या; G1 भृष्टं; G2 वधः;
 M2 दृष्ट्वा (for भ्रष्टा) — *) K2 शक्यमुक्ता, D1
 'हस्तान् (for 'सुक्ता) K2 नभोगता, D2 T2 M1
 'गता, M1-2 s महीतले

60 K1 om 60^{ab} (cf v 1 58) — *) K1
 कृत्वा, D1 M1-s s 'भूतः; D2 'कृत्वा, D2 कृत, M1
 'कृत्य (for कृत्वा) K2 s B D M1 च (for स) B
 Dn D1 s 1 पार्थिव — K2 reads 60^{ab} after 60^{ab}
 — *) B2 काल्दंडां, G1 M रुक्मं (for रुक्म) — *)
 K2 D2 'विषोपमा, G2 'द्विषोपमः; M1 'सुषोपमा
 — *) M1 मा (for ता) Ko- T2 राक्षसेभ्ये (T2 'त्र);
 M2 राक्षसाय (for राक्षस्य) D1 चिक्षेप राक्षसेभ्यः;
 D2 राक्षसे ता च चिक्षेप

61 *) K1 T1 G1 तम् (for ताम्) — *) K2 D2
 विष्वस्ताम्, D1 तिर्यक्स्ताम् (for वियस्ताम्) D2 अ
 शनिप्रभा (for शशनीमिव)

62 *) M2 जग्राह (for यभञ्ज) K2 ता च; B1

तद्वेदय कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
 दिवि देवाः सगन्धर्वा गन्धर्वापि विमिताः ॥ ६३
 पाण्डवाश्च महोपाया भीमसेनपुत्रेणमाः ।
 साधु साध्विति नादेन प्रथिवीमनुनादयन् ॥ ६४
 तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टाना महान्मनाम् ।
 नामृष्यन् महोपायां भगवतः प्रतापवान् ॥ ६५
 स विन्ध्यार्थं महोपायिन्द्राग्रनिगमयन्म् ।
 अभिदृष्ट्वा चणेन पाण्डवानां महोपायान् ।
 विसृजन्निमलास्तीक्ष्णाश्चागन्नाडुवदनप्रभान् ॥ ६६
 भीमसेनेन विन्ध्याश्च राक्षसं नरभिः शरैः ।
 अभिमन्युं विभिर्धर केरुयान्पशामिन्या ॥ ६७

वेन (for वेना) K2 यथेन ता च परितः; K1 D1
 यमंय राभिं रापय — *) S1 Ko 1 s D2 जानाया
 रोप्य; D1 s S जानुमारोप्य K1 D2 वेगवान् (for
 भारत) — After 62^{ab}, D1 reads 63^{ab} — *)
 D1 तद्वेदय कर्म

63 *) K1 तद्वेदय; D1 वेदय; D1 (ra as in
 text) 'वेदय (for 'वेदय)

64 *) K1 सुमहोपायाः; D1 (except D1-s 9) च
 महोपाया — D1 om (hap) 64^{ab}-65^{ab} — *) B1 T1
 G2 s चादेन D2 नामिन (for मानिन) — *) K B
 Dn D1-s 1-2 T1 G1 M1 s शत्रु (K2 मम) तद्वदयः
 G2 भन्वयाः

65 D1 om 65^{ab} (cf v 1 64) — *) K1
 transp ग तु and श्रुत्वा, T2 तम् (for तं) B1 तं
 श्रुत्वा च (for तं तु श्रुत्वा)

66 *) S1 विन्ध्यार्थं महोपायिः; S2 विन्ध्यार्थं सुमहोपायान्
 — *) K2 s B s Dn D1-s 1-2 'प्रभं (for 'स्वाम्)
 — *) K2 B1-2 Dn D1 c-2 तर्पितायाम वेगेन — *)
 S1 'रय (for 'रायान्) — *) K1 D1 विमृष्य (for
 विमृष्या) D1 विमृष्य सज्जः; T1 G1 विमृष्यन्निगमन्
 — *) K2 D2 s जलम्; B1-2 D2 Dn D1 s 1-2 T1
 G1 विमृष्य (for जलम्) D1 तामापयुग्मवदनम्

67 *) T2 भीमसेनेन विन्ध्याश्च — *) D1 T2
 निशिते (for तपसि) — *) K2 s B1-2 D2 Dn
 D1 s 1-2 s कैलेया (D1 'यं); Dn D2 वैक्यान् (for
 कैल्यान्) T1 G1 M1-s 1 पच पचपि, T2 वेगवन्भि

पूर्णाथतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्गेन पत्रिणा ।
 विभेद दक्षिणं वाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
 पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ६८
 द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
 भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ६९
 ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विगिखैत्त्रिभिः ।
 निर्विभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७०
 स गाढविद्रो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् ।
 विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७१
 ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
 गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७२
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सञ्जग्मिन् पर्वतम् ।

तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७३
 एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 आजगाम महाराज निम्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ७४
 यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
 प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७५
 दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
 त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्जरान् ॥ ७६
 ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ७७
 तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ७८
 भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।

C 6 4220
B 6 85 84
K 6 95 84

68 °) B D (except D1-3 °) शरेणानतपर्वणा
 — °) Ks s Ds ° चास्य (for तस्य)

69 °) Ko s Ds द्रौपदेयास्तत पच — °) D1 ° s
 Tz समताडयन् — °) Da Dn1 Ds कोपेन, S च (Tz
 स) कुद्दो (for च शोधान्) — °) Ks निजग्राह (for
 निजघान). Ko रथोत्तमान् (for तुरंगमान्)

70 Ks om 70^a-71^b — °) Ks B1-4 केसरिण,
 Tz M च केसरि Ds ध्वज, Tz M1-3 ° तस्य; M4
 तत्र (for चास्य) — °) Mz जघान (for चिच्छेद)
 Ks Ds निशितै शरै — °) B1 घाणे (for चान्यै)
 D1 सारथि भीमसेनस्य — °) Ds तस्य (for चास्य)
 B1 पत्रिभि, G1 सादिभि (for पत्रिभि) D1 हृदि
 विव्याव पत्रिणा

71 Ks om 71^{ab} (of. v 1 70) — °) Ks
 damaged — °) Ks Ds रथोपस्थम, Ds रथोरस्य
 — °) Da Dn1 Ds भीमता (for संयुगे)

72 °) Ks s B D (except D1-3 °) महायाहुर (for
 'राज) — °) Ks वर (for वर) — °) S जग्राह
 (for प्रगृह्य) — °) Mz प्रमूँच च, Ms प्रचस्कन्द
 Ks B D (except Ds : 3) रथोत्तमान्, S रथादपि (for
 महारथात्)

73 °) Ds सम् (for तम्) S1 उद्यतगदा, Ds
 G1 उद्यतगद; Tz उद्दुतगदा (for उद्यतगद) — °) S
 कैलासमिन् शृगिणं — °) S ममजायत भारत

74 °) T1 Gz s महायाहुर (for 'राज) — °) B
 Da Dn Ds s r s समतत, Ds अनेकश (for
 सहस्रश)

75 °) S1 Ko 1 तत्र (for यत्र) — °) S1 च
 भारत, Ko s ° Ds महारथौ, Kz s B Da Dn D1-s
 महाग्रहौ, Tz अरिदमौ (for परतपौ) — °) S1 Ko 1
 सहितौ; Kz B1-3 D (except D1-s °) T1 Gs संयुक्तौ
 (for संसक्तौ)

76 °) Ks s B D (except D1) S च (for तु)
 D1 पाठवान्; Ds पाठवौ B D (except D1 : 2 °) S
 भ्रातृन् (for राजन्) — °) Ds चरितो; T1 G Ms
 परितो (for त्वरितो) K1 s भरतश्रेष्ठस् — °) S1
 पुत्रायोद् (s10), D1 तत्र तान्, Mz तादृशान् (for
 तत्रायाद्) Ds विधमत् (for विकिरन्) Kz s B
 Ds : तत्रायुध्यक्किरञ्जरान्

77 °) Ks राजस्य (for राजा) — °) Ks s Da1
 D1 : 2 ° अनोदयत् (Dz 'उच्य), S अचूचुदत् (for अ-
 चोदयत्) — °) S1 Ko रथनागसमाकुल (Ko 'लां),
 Da1 T Gz s 'नागाश्वसंकुल

78 °) Ds सप्रेक्ष्य (for सहसा) — °) S पांडव
 कृष्णसारथि (= 74^b)

79 °) Ks s B1 r s D (except D1-3 °) भग
 दत्तश्च, Tz भगदत्तेन — °) Tz नाभेन; G1 नादेन
 (for नागेन) — °) Ko 1 विमृजन्, Da1 विमृजन्,

विमृद्गन्पाण्डववलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ७९
 तदासीत्सुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
 पाञ्चालैः सृजयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८०

भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
 आश्रावयद्यथावृत्तभिरावद्धमुत्तमम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

संजय उवाच ।

पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः ।
 दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
 अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
 इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २

कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
 ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
 अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
 निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ॥ ४
 अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

D₁ विमृद्य, D₅ विसृजन्, D₆ विमर्दन्, T₂ विरुक्त,
 M₂ ६ विमृत्तन् (for विमृद्गन्) — ^a) M₃ ६ अयाद्रवत्
 (for उपाद्रवत्)

80 ^a) K₃ 4 B Da₂ Dn₂ D₂₋₃ 6-8 सुमहद्, Da₁
 Dn₁ D₅ तु महद् (for तुसुल) S आसीत्तत्र महद्युद्ध
 — ^b) K₅ D₂ ३ S भारत (for मारिष) — ^c) Da₁
 D₅ पञ्चालैः B D (except D₁₋₃ ६) पाण्डवैश्चैव (for
 सृजयैश्चैव) — ^d) K₃ ५ Da₁ Dn₁ D₁ ३ 4 5 7 8
 कैकयैश्च, D₂ ६ T₁ G₄ M₃ कैकयैश्च D₃ चोद्यतैर्युधि
 (for चोद्यतायुधैः)

81 ^a) K₄ नस्तु (for नोऽपि) — ^b) Ś₁ सुश्रावयद्,
 Ko 2-1 B D (except Da₁ Dn₁ D₁) T₂ M₅ अश्ना
 (for आश्ना) — ^c) D₆ इरावान् (for इरावद्)
 D₃ आहवे, D₅ उच्यते (for उत्तमम्)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ko-2 D₂ mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K₄
 T₂ अष्टमेहि, Da Dn₁ D₅ घटोत्कचयुद्धे, D₆ अष्टम
 दिवसयुद्धे, M₄ अष्टमेहिके — Adhy name K₄
 घटोत्कचयुद्ध, T G₂ 4 M₁₋₃ ५ भगदत्तयुद्ध — Adhy
 no (figures, words or both) Da₂ (sec m) 52,
 Dn₂ T₂ M₃ 4 92, D₆ T₁ G₁ 2 4 90, M₁ 2 91
 (as in text), M₅ 93 — Śloka no Dn₁ D₆
 85, Dn₂ D₅ 86

92

The collations of G₃ were not available for
 this chapter

1 ^a) K₃ ५ D₂ transp पुत्र and श्रुत्वा K₂ ५ B
 Da Dn D₂₋₃ विनिहत, S निपतितं (for तु निहतं)
 Ś₁ D₁ (m as in text) T (T₁ before corr) दृष्टा
 (for श्रुत्वा) — ^b) K₁ स्विरावत्, K₂ विरावत् (for
 इरावन्त) S कौरवैश्चैव श्वेतवाहन — ^c) Ś₁ सहिता
 (for महता). — ^d) Many MSS निश्वसन् Dn₂
 S उरगो, D₅ नेमगौ (for पन्नगो)

2 ^a) D₁ यथाब्रवीत्स राजेंद्र — Before 2nd, D₅
 1st अर्जुन उवाच — ^b) T₁ G एतन् (for इद्)
 Da₁ तु त (for नून) K₁ महाप्राज्ञो, D₂ प्राज्ञ (for
 प्राज्ञो) — ^c) Ś₁ पृष्टवान् (for दृष्ट)

3 ^a) T₁ G पाण्डवेयानां (for पाण्डवानां च) — ^b)
 D₃ भय (for क्षयं) B₂ ३ महाद्युति, D₂ 'मना'
 (for 'मति) — D₂ om 3^c-4^d — ^c) Ko ततो
 निवारयतवान्, K₁ 4 B₄ Dn D₁ 7 8 स ततो निवारित-
 वान्, D₁ तत्सदा वारितवान्, S ततो वारितवाञ्छित्य

4 D₂ om. 4 (cf v 1 3) — ^a) B₃ Dn₂ D₄
 7 8 अन्ये च (for अवध्या) Ś₁ बहव शूरा — ^b)
 Da₁ D₅ विहिता (for निहता) K₃₋₅ T₁ G₂ 4
 कौरवा (for कौरवैः) T₁ G₄ सर्वे, T₂ G₁ M₄ सखे,

धिगर्यान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
 अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
 किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
 दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौवलस्य च ।
 क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
 इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
 कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स सुयोधनम् ।
 राज्यार्थं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्पीत्स च दुर्मतिः ॥ ८
 दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्छूराञ्शयानान्धरणीतले ।

निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ९
 अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
 युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ १०
 संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
 प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
 नायं क्लीवयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ११
 एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
 चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १२
 अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।

C 6 4336
B 6 95 14
K 6 98 14

M1-3 5 एव (for संत्ये) —^d B D (except D1-3)
 कौरवा (for ते हता) K3 5 तथास्माक च तैर्हता

5 ^a) K4 अन्नं (for अर्थं) —^b) K3 D6 क्रीयते
 K5 (m as in text) दुष्करं (for कुत्सितम्) —^c)
 D1 T1 G धिगर्थं D1 क्रियते (for यत्कृते) Ko 1
 [5] स्माभि (for ह्येव) T2 धिगत्व मत्कृतेत्येव (sic)
 —^d) D6 क्रीयते D3 ज्ञातिसख्यय (sic)

6 ^a) Ś1 D2 S मृति, Cc मृत (as in text)
 Ś1 श्रेष्ठ and श्रेयान् (for श्रेयो) —^b) K4 D1 T1 G
 नु (for च) K5 न च ज्ञातिवधाधमा (sic) —^c) K1
 किं न, K5 तस्मात्, D3 6 किं तु (for किं नु) Da
 Dn1 D6 प्राप्स्याम्यह, D1 पश्यामहे (for प्राप्स्यामहे) S
 धनेन तेन किं कुर्मो (M4 'मं) —^d) D1 हतान् (for
 हत्वा) D3 समाकुलान्, T2 सयाधवान् (for समागतान्)

7 ^b) D5 सौवलेन (for 'लस्य) —^c) D3 प्रलयं
 (for निधन) G2 यत्र (for यान्ति) —^d) D5
 कर्मदुर्मन्त्रितेन च, D6 कर्णदुर्मन्त्रिणेन च

8 ^a) D1 न, D6 G1 तु, T1 G2 4 तत् (for च)
 K3 विजानामि, T1 G2 4 हि जानामि —^c) B2
 राज्ञो, G2 राज्ञा (for राज्ञा) —^d) Ko-2 T2 या
 चिता स, Da Dn1 D3 याचता च, Dn2 याचमान,
 T1 G4 याता स हि, G2 यातास हि (for याचता स)
 B1 सुयोधने —^c) K3 D6 राज्यार्थं, D1 राज्याय,
 T2 राज्याधं (for राज्याधं) Ko-2 Da Dn1 D3 ग्रामा
 न्वा (by transp), D1 मे ग्रामान्, T2 च ग्रामान्
 —^c) Ko नाकर्पात्, Da1 नाकार्पं, D2 न कार्पी,
 D6 अकार्पात्, M4 नाकाक्षीत् (for नाकार्पात्)

9 ^a) Ś1 Ko 1 3 5 D1 च (for हि) —^c) Ko 2
 निंदाभिर्; G1 निंदां (for निन्दामि) D1 निंदां-

भ्यमतात्मान —^d) Ś1 D1 3 क्षत्रजीवितं, M2 4 'जीवि
 ता (for 'जीविकाम्)

10 ^a) Da2 S अशक्त इति Ś1 मामेत, Da1 मा
 मेव, S चात्मान (for मामेते) —^b) K1 4 B D
 (except D2 5) S ज्ञास्यते S युधि (for रणे) —^c)
 Ś1 Ko 1 4 ममाभिरुचित, K2 B1 Dn1 (by corr)
 n2 D2 7 8 तु मे न रुचित (K2 'र), B1 Da Dn1
 (before corr) D. महस्य रुचित (Da1 D6 'र), B2
 महस्य चरित, B3 ममेति रुचित, D3 6 ममापि रुचित
 (D6 'र) K3 न युद्धमेभिरुचित, D1 युद्धे ममैभी
 रुचिर, S एतदर्थं मया (T2 G2 महा) युद्ध, K5 D2
 as in text —^d) S रोचित मधु (T2 शत्रु) सूदन

11 D3 om 11^{abc} —^a) K3 5 D1 3 सनोदय,
 K4 सदेशय (for सचोदय) K2 B D (except D1-3)
 शीघ्र (for क्षिप्रं) —^c) K5 T1 G2 4 महाधोर (for
 'पारं) —^d) K3 5 D2 सयुगोदधि, B1 समराधुधि,
 Da Dn1 D6 समरोदधे (D5 'धे) —^c) K3 4 B1-8
 Da Dn1 D2 3 5 T2 G M क्लीवा (K4 B1-8 'वा) यितुं,
 B1 Dn2 D4 6 8 यापयितु, D1 पातयितु, T1 क
 वाधितु, Cc स्त्रीत्वायितु (for क्लीवयितुं) Ś1 Ko-2
 कल्पो (for कालो) —^c) D1 वीक्ष्यते (for विद्यते)
 D8 T2 M2 साधव (for 'व)

12 Before 12, D6 ins सजय उवाच —^a) D1
 एवमुक्त स, G1 एवमुक्तास्तु — D1 om 12^c-13^b
 —^c) K3 5 D2 नोदयामास, K4 देशया —^d) T
 G1 पांडवान्, G1 2 M पाडरान् (for पाण्डुरान्)

13 D1 om 13^{ab} (cf v l 12) —^b) T2 तस्य
 (for तव) —^c) Ko-2 मास्तोद्धूमं, Da1 'तोद्धुतः'

C 6 4336
B 6 96 14
K 6 96 14

मारुतोद्धृतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १३
अपराहे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १४
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १५
ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १६
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपातिरभिमन्युमवारयत् ॥ १७
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।

— ^a) Ms मारुतस्येव — After 13, D1 ins

360* रथ संग्रह्यामास वेगेन स्वरितोज्ज्वलम् ।

14 ^a) Some MSS अपराहे T2 महाशब्द (for 'राज) — ^b) T2 संग्रामे (for 'म) — ^d) Dn2 T2 Ms भीमस्य, G1 2 भीमश्च (for भीष्मस्य) — After 14, S reads 17^{cd} and 19

15 D1 om. 15^a-16^b — ^a) K5 D2 7 S (except G1) सुतो (for सुता) — ^b) K2 5 D2 7 S (except G1) मुपाद्रवत् — ^c) D2 परित्यज्य (for 'वार्यं) T2 भीम (for द्रोण) — ^d) K0 1 वायवो; T2 मानवो, G2 वासवो (for वसवो) M वा (Ms 5 व)सव दानवो यथा

16 D1 om 16^{ab} (cf. v 1 15) — ^b) D5 वर (for वर) — ^c) Ms सुशर्मा च — ^d) K2 D1. 3 6 8 G2 Ms उपाद्रवत्

17 ^a) B4 हार्दिको K1 बाह्लिकश्चैव — ^b) M1 2 4 सत्यक K4 D3 6 समुपद्रु (D6 orig 'स्थि)तौ — For sequence of 17^{cd}, cf. v 1 14 — ^{cd}) K5 अच्छष्टकस्तु, D1 आवत्यकस्तु (for अम्बष्ठकस्तु) Ko-2 Da Dn1 D5 उपाद्रवत् (K1 'वन्), B2 उपस्थित, B4 Dn3 D4 6-8 अवस्थित (for अवारयत्) S अभिमन्युश्च (T2 M 'स्तु) राजानमवष्ट समरे (T2 समुपा, M समभि)द्रवत्

18 B4 om 18^a-20^b — ^a) Ms (sup lin) 2 चान्ये (for स्वन्ये) — ^b) Da1 शेषानेव, D1 शेषां स्वेव, D5 शेषानन्यान् T1 G4 महारथा — ^c) K4 damaged. D1 प्रवर्तित (for प्रवृत्ते) — ^d) B1 5 Da Dn1 D5 भयानक, D1 विशा पते (for भयावहम्) D6 तुमल कोमहर्षण

ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १८
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रज्ज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ १९
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ २०
स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २१
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः ॥ २२
अपरेण तु भस्त्रेण पीतेन निशितेन च ।

19 B4 om 19 (cf v 1 18) For sequence of 19 in S, cf v 1 14 — ^b) K4 नरेश्वर, S विशा पते (for जनेश्वर) — ^c) K4 महाक्रुद्धो, T2 रणे क्रोधात्

20 B4 om 20^{ab} (cf v 1 18) — ^a) D2 ते च (for तव) G1 M4 कौन्तेय — ^b) T2 M सृशं (for शरै) — ^c) B4 शेषास्त्वन्ये महाराज (= 18^a) — ^d) S1 जलदा (for जलदा) B D (except D1-2. 6) S इव पर्वतं (for पर्वत यथा)

21 ^a) S1 D2 S तच्छाद्यमानो K3 T2 M1-2. 5 बहु-
भि (for बहुधा) — ^c) S1 Da2 D1 8 5-7 T2 सृक्कि-
(D6 'क्षी)णी; K0 सृक्किगीर्, K3 सृक्किणी, B4 सृ-
क्किणी, D2 सृक्किणी, D8 G1 2 M2 4 5 सृक्किणी (G2
'णी); M1 8 सृक्किणी (for सृक्किणी) S1 K3 विलहन्,
Ko-2 T1 G2 4 Ms ले (K1 ली)लिहन्, K4 B D
(except D1-2. 6) T2 G1 M1 2 4 5 सलिहन् (for विलि-
हन्) T2 वीर, M4 वीरै (for वीर) — ^d) S1
Ko-2 4 वेगवान्; D1 दंशित (for दर्पित)

22 ^a) D1 अनाद्युज्य, T G व्यूढोरस्कस् (for 'रस्क)
M1 (sup lin) 2 4 भीम — ^b) K5 5 D2 M4
ताडयामास; T G प्रा (T1 G4 पा)र्यया; M1 2 5
(sup lin) 5 चारया, Ms (orig) 5 (inf lin)
चारया Ko 2 8 5 Dn D2 4 6-8 भारत, Da1 D5
M2 पार्थिव; T G M1 8-5 पार्थिव (for पार्थिव)
— After 22^c, S ins

361* सुसुक्तेन महारणे ।

ताडयामास सक्रुद्ध

[(L. 1) T2 M सुसुक्तेन (for सुसुक्तेन) T2 रणे
तदा (for महारणे). — (L. 2) M4 ताडितस्तेन (for
ताडयामास)]

अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
 ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
 स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिप ॥ २४
 प्रेषिता भीमसेनेन गरास्ते दृढधन्वना ।
 अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २५
 अनाघृष्टि कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
 दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २६

प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
 वसन्ते पुष्पशवलाश्रुताः प्रपतिता इव ॥ २७
 ततः प्रदुद्बुधुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
 तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २८
 द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
 यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताच्चकिरच्छरैः ॥ २९
 तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।

C 6 4353
B 6 96 31
K 6 96 31

—^a) D₁ सोपतद्रत्तजीवित', S सोमवमथितेन्द्रिय'

23 ^a) D₃ T₃ च (for तु). Ś₁ बहनेन, T₁ कृत्वेन K₁ अपरेण गतवलेन (hypermetric) —^b) K₂ D_n D₁ ३ तु (for च) —^c) T₁ G₄ कुडिन तु, T₂ कुडभेदि (for कुण्डलिन) —^d) K₃ कुद्रमृग (for क्षुद्र')

24 ^a) D₁ तु (for सु) B₁ उग्रान्, D (except D₂ ३) T₁ G₄ वाणान् (for पीतान्) T₂ लब्ध लक्षस्तोर्याय, M लब्धमज्ञस्तोर्याय —^b) D_n D_{n1} D₂ समाधत्त, D₃ S भीमसेन (M₁ ३-३ 'न) (for समाधत्त) T₁ G शिलाशितान् (for शिलीमुखान्) — After 24^{ab}, T₂ M ins

362* सुवहृन्प्रेषयामास कोपयानो महाबल ।

M₃ ३ cont

363* ततस्तु समरे क्रुद्धो भीमसेन शिलीमुखान् ।

—^c) K₂ ३ B D_n D_{n1} D₁ ३ १ ३ सप्तर्जं, D₁ सप्त सप्त; D₂ संसप्त (for स सप्त) K₃ वै त्वरायुक्ता, S सप्तधे हतुं (for त्वरया युक्त) Ś₁ समस्तत्वरया युक्ता —^d) Ś₁ K₂ पुत्रास्ते (for पुत्रांस्ते) S भरतर्षभ (for प्राप्य मारिप) K₄ पुत्रमुद्दिश्य तेनघ.

25 ^a) K₂ प्रेरितो (for प्रेषिता) —^b) Ś₁ शरस्ता (sio), D₁ शरास्तु, D₃ निशिता (for शरास्ते) K₂ ३ ३ B₁-३ D_n D_{n1} ३-३ S (except M₂) 'घन्विना, K₃ D₂ 'विक्रमा (for 'घन्वना) — K₃ om (hapl) 25^{cd} —^c) Ś₁ K₂ १ अपातयश्च, D₁ 'यत्स (for 'यन्त) D_n D_{n1} D₂ अपातयस्त्व सुवान्, S पुत्रास्ते पातयामासु —^d) T₁ G₄ स (for सु).

26 ^a) Ś₁ K₂-३ D₁-३ M₄ अनाघृष्टि, K₃ 'दष्टि, D₂ ३ 'दष्टि, M₂ 'दृष्टि (for 'दष्टि) K₂ १ कुडिभेम (K₂ 'द), K₂ ३ B D_{n2} D_{n1} D₁ १ ३ T₂ G₁ ३ M

कुडभेदि, K₂ 'भेदो, D₁ 'रोदि (for 'भेद) —^b) Ś₁ D₁ ३ ३ S विराज, K₂ विराटं, K₁ विरिञ्जि, K₂-३ D₂ विरज, D_n D₂ ३ वैराटि (for वैराटं) S (except M₄) दीप्त' (for दीर्घ') —^c) T₁ G₄ च राजेंद्र, T₂ स्वबाहु च, G₂ च ते राजसु (for सुबाहु च) —^d) K₃ D₂ तथा वै (for तथैव) Ś₁ K₂ ३ क्वचो (Ś₁ कनको)ज्वल, S मकरध्वज (for कनक')

27 ^a) K₂-२ प्रपतते, K₃ D₂ T₁ G₁ ३ M₄ प्रपतति, K₃ आपतति, B₁ D_{n2} D_{n1} D₁ प्रपतत, M₁ प्रतपत (for प्रपतन्त) K₃ स त वीरा, B₁ सुवीरास्ते, B_n ३ D_n D_{n1} D₂ ३ १ ३ स वीरास्ते, D₁ च ते वीरा —^b) D₁ विरेजुर्भरतोत्तम —^c) D₂ ३ ३ 'सबलाश् (for 'शवलाश्) —^d) K₂ नूता, D₃ हुमा, D₃ लता, M₂ धूता (for चूता) K₄ ध्यूता इव नमस्सता (sio), D₁ किंशुका इव भारत; T G किंशुका पतिता इव

28 ^a) K₂ ३ तत्र (for तत) D₃ प्रादुद्बुधुः —^b) K₂ B D S तव पुत्रा (by transp). K₄ B D (except D₂) S महाहवे (D₁ 'हवाद्, M₄ 'रथा) (for विशां पते) —^c) Ś₁ ते (for तं) D₂ अच (for इव) D_{n2} D_{n1} D₂ मन्यते, D₄ मन्यंत; T₁ G मन्वाना (for मन्यन्तो) D_{n1} D₂ तं च कालमिव मन्ये; T₂ त कालं मन्यमानास्ते

29 ^a) K₁ वीरा, K₂ वीरो, S भीम (for वीरं) — After 29^{ab}, K₂ १ ins

364* सद्धार महाबाहुर्भीमसेन महाबलम् ।

— K₂ १ om (hapl) 29^c-30^d —^a) K₂ D₂ विकिरन्, D_{n1} D₃ G₂ M₃ ३ व्यकिरन्, D₄ व्याकिरं, T₁ व्यकिर (for व्यकिरत्) M₄ शनै (for शरै)

30 K₂ १ om 30 (cf v 1 29) —^a) K₂ D_{n1} D₃ तत्राद्भुतम्; T₁ G₄ तदद्भुतम् D₂ ३ अपश्याम —^b) K₄ विक्रमं (for पौरुषम्) S भीमसेनस्य पौरुषं

द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३०
 यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
 मीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३१
 अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
 यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ३२
 पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
 मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३३
 यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत् पशून्वृकः ।
 वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३४

—^a) K₄ यन् (for ऽपि) T G यद्धार्यमाणो द्रोणेन;
 M वार्यमाणोपि द्रोणेन —^a) Ś₁ यज्जघान; K₄ निज
 घान, Da₁ D₁ निजघ्ने य (D₁ य), S निहत्वे (T₂
 'हन्ते)व (for निजघ्ने यत्) K₆ D₃ निजघ्ने स्वरसुता
 न्युधि.

31^a) K₂ B D (except D₂ s) G₂ o गोवृषभो
 (for हि गोवृषो) Cd outes गोवृषो (as in text)
 Ś₁ कर्षं (for वर्षं) S यथा वृष (T₂ M₁ s-s वर्षं) हि
 राजेंद्र —^b) Dn₁ स धारयति K₈ s D₆ साध्युत्,
 D₁ चोत्पत्त्, D₂ वा च्युत् (for सात्पत्त्) S वृषभ
 शीघ्रमागतं (T₂ 'त्) —^c) D₁ 'मुक्ता (for 'मुक्त)
 —^d) K₈ अधीधरन् (sic), K₄ D₃ m अधारयत्,
 K₆ अधीरत्, D₁ अवारयत् (for अदीधरत्) — For
 31^{cd}, T G subst

365* निमील्य नेत्रे गृहीयात्तथा जग्राह पाण्डव ।
 द्रोणचापसमुद्गत शरवर्षं दुरासदम् ।

[(L 2) T₂ द्रोणचापेन सभूत शरवर्षं सुदारुण]

On the other hand, M subst for 31^{cd}

366* निमील्य नयनेऽगृह्णात्तथा वाणान् वृकोदर ।

32^a) K₈ s D₂ s तदद्भुत, T₁ G₂ 4 अद्भुत हि
 —^b) S तत्र चक्रे स् (T₁ G₄ हि, T₂ पु, M₂ सु)
 पाण्डव —^c) Ś₁ भीतांस्, Ko 1 सुतास्, K₆ पुत्रास्
 (for पुत्रास्) M₄ अवधीद् (for तेऽवधीत्) Ś₁
 पुत्र; Ko 1 s D₁-s S भीमो, K₆ भीम (for सख्ये)
 —^d) M₂ s द्रोणश्चैव K₂-s B Da Dn D₈-s न्य
 (K₂ नि)वारयत्, D₁ [अ]भ्यवार', T₁ व्यपोथ', G₁
 [अ]भ्यपोथ', M₁ 2 [अ]व्ययोध', M₈ s [अ]भ्ययोध'
 (for न्ययोध')

गाङ्गेयो भगदत्तश्च गीतमश्च महारथः ।
 पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३५
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
 प्रवीरास्तत्र सैन्येषु प्रपयामास मृत्यवे ॥ ३६
 अभिमन्युश्च राजानमम्बुष्टं लोकविश्रुतम् ।
 विरथं रथिना श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३७
 विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यज्ञस्त्रिणा ।
 अवपुत्य रथात्तूर्णं सत्रीडो मनुजाधिपः ॥ ३८
 असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

33^a) T₂ पाटवन्त धीरेषु —^b) K₂ s D₂ च
 चार, B₂ D₈ विक्रीड (for चिक्रीड) —^d) D₃ महा
 बल, M₁ 2 महाबली, M₂-s यथा बली (for महा
 बल)

34^a) K₄ B Da Dn D₁ s 7 s हि; T₁ G M₁
 वै, M₁-s s तु (for वा) D₁ T₂ यथा पशूना मध्य
 स्थो —^b) K₂ s B Da₂ Dn₂ D₁ (before corr) s
 7 s दारयेत्; T₂ M₁ द्रानयीत् (for द्रावयेत्) M₁ 4
 मृग (for वृक) —^d) Ko द्रव्यावयद् (sic), K₂
 G₂ विद्रावयद्, T₂ [अ]भ्यद्राव' (for व्यद्राव')

35^b) B₁ गीतमश्च K₁ s B₁ Da₁ Dn D₁ 7 s
 महारथा, B₂ 'बल —^c) D₁ s रभसा, T₁ रभसे
 K₁ युक्त; K₂ Da₁ कुद्धो (for युद्धे) —^d) K₂
 धारयामासुर (for वारया')

36 K₂ om 36^{ab} —^a) M₄ पुनर् (for अस्त्रैर)
 —^b) K₁ गणे, K₄ [S]र्जुन (for रणे) —^c) K₂
 B₁ प्रवीरास्, Da₁ प्रवीरस् T₁ G सैन्ये तु (for
 सैन्येषु).

37^a) B Da Dn D₁ s 5 7 s तु (for च) K₂ s
 D₂ s अभिमन्युस्तथा राजन् —^c) K₃ D₂ s s G₁ M₂
 श्रेष्ठ; B₁ Da₁ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) —^d) K₄ B Da
 Dn₁ D₁ s 7 s M₄ वारयामास (for कारया') D₁ सप्त
 भि (for सायकै')

38^a) K₈ B Da Dn D₁ s-s तु, K₆ D₂ M₂
 च, M₁ 2 सन् (for स) —^c) T₂ M क्षिप्र (for
 तूर्ण) —^d) Ko सवीडो; K₁ सवज्ञो (sic), Dn₂
 अयष्टो, G₁ स प्रीतो, many S MSS सवीडो (for
 सवीडो) Ś₁ Ko-s D₃ s T₂ मनुजाधिप, Dn₂ वसु
 धाधिप

आरुहो ह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ३९
 आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
 लाघवाच्चंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४०
 व्यसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
 साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विंशं पते ॥ ४१
 घृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
 तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४२
 तत्राक्रन्दो महानासीच्च तेषां च भारत ।

निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४३
 अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वक्षिप्य मारिप ।
 नखैर्दन्तैर्युध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४४
 बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंगितैः ।
 विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४५
 न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितर रणे ।
 व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४६
 रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत ।

C 6 4370
B 6 96 48
K 6 96 48

39 ^a) D₁ अस (sic), D₂ अपि (for असि) D₁ निस्त्रिप्य, D₂ (m as in text) चिच्छेद् (for चिक्षेप) — ^b) D₁ D₁ D₂ दुरात्मन (for महा) — Ko 1 om (hapl) 39^{ca} D₁ reads 39^{ca} after 367* — ^c) D₁ युम्न, D₂ चापि (for चैव) — ^d) D₂ हार्दिक्य K₂ : B₁ Da Dn D₂ : महान्, D₂ : रथ, D₂ चल (for त्मन)

40 ^a) Ś₁ Ko D₂ च; K₂ सु-, D₁ स (for तु) B₁ अपतन्तं निस्त्रिंशं, S तमापतत नि — ^b) D₁ युद्धनामविशारद — ^c) Ś₁ Ko : D₂ : T G M₂ (sup lin) : ध्वमया, K₂ भजया (for व्यसया) D₁ लाघव दर्शयामास

41 ^a) Ko : D₁ : T₁ G ध्वमित, T₂ ह्यसितं D₁ S प्रेक्ष्य K₂ D₂ निस्त्रिंश — ^b) D₁ T₂ M₁ तदा रणे (by transp) Ś₁ Ko 1 D₂ तथा (for तदा) — ^c) Ko प्राणदोऽभूद्, D₁ प्राणादाभूद्, D₁ D₂ प्राणादोऽभूद्, D₂ प्रणदोऽभूद्, T₂ चोर कासीद् (for प्रणादोऽभूद्) D₁ हि वारण (for विशा पते) — After 41, D₁ ins

367* निरायुधमयात्मान स सचीक्ष्य जनाधिप ।,
 followed by 39^{ca}

42 ^a) K₂ : B₁ D₂ चान्ये; D₁ : सर्वे, S चैव (for त्वन्ये) — ^b) A few MSS अयोधयन् — Ko 1 D₂ om (hapl) 42^{ca}, while D₂ reads it (sec m) in marg — ^c) A few MSS अयोधयन्

43 ^a) K₂ D₂ तदाक्रन्दो, D₁ तदाःक्रन्दो — ^b) M₂ मेना (for तेषा) Da D₁ D₂ मारिप (for भारत) — ^c) K₂ B D (except D₁ :) दृढम् (for मृदाम्) — ^d) K₂ दुःमह; a few MSS दुःकर (for दुष्करम्) — After 43, D₁ ins

368* प्रवर्तमिव हार्दिक्य घोर युद्धमभूत्तत ।

44 ^a) S वीरा (for शूरा) D₁ केचिन्तु पातया-
 मासु — ^b) Ko-3 D₁ : आकृष्य, Cc आक्षिप्य (as
 in text) K₂ : D₂ मर्दिता, B Da Dn D₂ : 7 8
 मानिन, S भारत (for मारिप) — ^c) K₂ B D
 (except D₁ : 6) नखदतैर्, T₂ नखै पद्भिर् (for नखै
 दन्तैर्) D₁ त्वयुध्यन्त — ^d) Ko बाहुभिस्तथा, K₂
 घहुभिस्तथा (for जानु) K₄ damaged K₂ (sup
 lin as in text) तदा (for तथा)

45 ^a) Ko-2 जानुभिश्च D₁ तवोन्योन्य (for तलै-
 श्चैव) B Da Dn D₂ : 7 8 तलैश्चैवाय (B₂ च सु)
 निस्त्रिंशैर् K₄ damaged — ^b) Ś₁ D₂ सुसंगितै,
 D₁ सुमस्कृतै, D₂ सुसंगितै, T₁ G M₁ (sup lin)
 सुसंगितै (for सुसंगितै) Cc cites सुसंगितै B Da
 Dn D₂ : 7 8 बाहुभिश्च सुसंगितै (B₂ चै) — ^c)
 S (except M₂ : 5) विवरे D₂ चाप्य, M₁-3 : 5 प्रेक्ष्य
 (for प्राप्य) Ś₁ Ko-2 : 4 5 तेन्योन्यम् (for चान्यो-
 न्यम्) — ^d) Ś₁ Ko 2 : 3 Da Dn D₁-4 अनयद् (for
 अनयन्) Ko यमसदन S प्रेषयति यमक्षय

46 ^a) Ko-2 : D₂ न्य (Ko न्यू, D₂ नि) हन्मूढ,
 K₂ D₂ हनन्मूढ, B₁ व्यहनच्च, B₁ D₂ अहनच्च, S
 व्यहनद्धि (for न्यहनच्च) — ^b) B D (except D₁-3)
 S तथा (for रणे) — ^c) K₄ B Da Dn D₁-3
 सवांगा (for सकल्पा) D₁ व्याकुलीकृतसर्वाणि — ^d)
 D₂ दक्षिता (for मानवा) D₁ सैन्यानि भरतोत्तम

47 ^a) K₂ : चापानि चारूणि (by transp), B₁
 चारूणि रूपानि, D₂ चर्माणि चारूणि, D₂ कृतानि
 चापानि D₂ भद्रचापानि चारूणि — K₂ D₂ om.
 (hapl.) 47^{bc} — ^b) K₂ B D (except D₁ D₁ : 3,
 D₂ om) मारिप (for भारत) — G₁ : 2 om 47^a-49^a
 — ^c) Ś₁ अथ विद्वानि, Ko अपि विद्वानि, D₁ T₁ G₄

हतानामपविद्वानि कलापाथ महाधनाः ॥ ४७
जातरूपमयैः पुहै राजतैश्च शिताः शराः ।
तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४८
हस्तिदन्तस्सरुन्सङ्गाञ्जातरूपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्वानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ४९
सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।

जातरूपमयाश्रुष्टीः शक्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५०
अपहृत्ताश्च पतिता शुम्भानि शुम्भि च ।
परिधान्पट्टिशान्श्च मिण्डिपालान्श्च मारिष ॥ ५१
पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
कुधाश्च बहुधाकाराश्चामरन्यजनानि च ॥ ५२
नानानिधानि शम्भ्याणि विशुज्य पतिता नराः ।

चापि वि^०; D₁ चापवि^०; C_d अपवि^० (as in text)
—^d) D₃ महावळा (for 'धना') D₁ व्यट्पर्यंत परस्परं

48 G₁ 2 om 48 (cf v 1 47) —^a) S₁ K₁ च
चिता; K₂ B₁ 3 4 D₂: D₃ १-३ निदिता, K₃ च
शता (for च शिता) D₁ राजतैश्च शितैः शरैः (m
शिता शरा) —^c) S₁ तैलधुता, K₀ धौततैला;
K₃ तैलधूता (for तैलधौता) B₂ व्यराजन्ते; T₁ G₁
व्यरोचन्त. —^d) D₁ विमुक्ता; D₃ ० C₀ निर्मुक्ता
(for निर्मुक्त) D₀ भुजगा यथा; D₃ (sup in as
in text) भुजगोत्तमा

49 G₁ 2 om. 49 (cf v 1 47) —^a) K₃
'छरुन्; D₀ 'घरान् (for 'स्सरुन्) K₃ D₃ हस्तिपट्टा
न्सरुष्वदान्, S (G₁ 2 om) पट्टाश्च दांतस्परवो. —^b)
K₃ 'परिष्कृता, D₁ D₁ D₁-३ ० १ 'परिष्कृतान्, D₃
'परिष्कृतान्, T G₁ M 'परिष्कृता —^c) S₁ K₁ B₂
T₃ चर्माणि, D₁ चापानि (for चर्माणि) —^d) K₃-३
B D रुक्मचित्राणि (D₀ 'पुरानि), T G₁ M₁ रुक्म
(T₂ M₁ 'रुक्म) चर्माणि; M₁-३ ३ रत्नचर्माणि B₁ D₁
D₁ १ धन्विन', T G₁ M भारत (for धन्विनाम्)

50 ^a) S₁ K₀-२ ४ B₁ D₃ ० T₂ M सुवर्णविकृता
(K₂ 'त) प्रासा (K₁ पासा), K₃ ३ D₃ सुवर्ण
कणपा (K₃ 'रणा) श्वैव, B₁ D₁ सुवर्णविकृतान्प्रासान्,
D₁ 'ता प्रासान्; D₂ D₃ 'ता प्रासान्, D₃ (sup
in as in text) 'तप्रासान्; T₁ G₁ २ 'विहिता प्रासा;
G₁ सुवर्णविहिता प्रासा —^b) S₁ K B₁ D₃ ३ ० T₁
G M पट्टिशा (K₀ १ पट्टिशा, B₁ पट्टशा, T₁ G₁ ३
M पट्टशा) हेमभूषिता, B₂ पट्टिशान्हेमभूषणान्; T₃
प्रभन्ना हेमभूषिता —^c) S₁ K D₃ ० जातरूपमयाश्रुष्ट्यं
(K₀ 'श्राष्ट्यं; K₃ 'स्वष्ट्यं), B₁ S 'मया यष्ट्य (M₂
'ष्ट्या), D₁ D₃ ३ 'मयीश्रुष्टी; D₁ 'मयाश्रुष्टान्,
D₂ 'मयास्वष्ट्यं —^d) K₃ शक्ताश्च, K₀ D₁ शक्तिश्च,
B D₃ D₁ D₁ ३ १ ३ शक्तीश्च, T₂ शक्त्य, M₂
शक्त्याश्च (for शक्यश्च) D₁ कनकोज्ज्वलैः

51 ^a) S₁ K₁ ३ D₃ ३ ०-३ अयस्कुताश्च, K₀ ३ अय

पुंताश्च; K₃ अयस्कुताश्च; K₀ अयस्कुताश्च; B Da Da
D₁ ३ सुवर्णनाटाश्च; D₁ तत्र पुंताश्च T₁ G₁ अयस्कुताश्च;
T₂ G₁ M₁-२ ३ अयस्कुताश्च; G₂ अयस्कुताश्च; M₁
अपहृत्ताश्च (as in text) D₁ D₁ पट्टिशा; D₁ पट्टि-
शान्; D₃ विविधा (for पतिता) —^b) S₁ K₀ ३
शुम्भानि; K₁ शुम्भानि; some MSS शुम्भानि
—^c) S₁ K₀ १ ३-३ Da D₁ D₁ ३ ३ ० परिषा पट्टिशा
(K₀ १ 'सा; K₁ 'शा) श्वैव; D₁ परिषांश्चि शक्यो;
S 'षा पट्ट्याश्चैव —^d) S₁ मिण्डिपालान्श्च, K₀-३ S
मिण्डिपालान्श्च, K₂ ३ D₃ ३ ० मिण्डि (K₂ 'डी) मालाश्च,
K₁ B D₁ ३ मिण्डिपालान्श्च; D₁ मिण्डिपालान्श्च; D₃
D₁ D₁ मिण्डिपालान्श्च D₁ मारिष

52 ^a) S₁ K₀ ३ पतितांस्तोमरायापा (K₃ 'रा पापि);
K₁ पतितांस्तोमरायापा (sic); K₂- D₃ पतितांस्तोमरायापा
(K₂ 'शापि); B₁ Da D₃ (before corr) पतिता
विविधाश्चापान्, B₂-1 D₁ D₁ ३ ३ ३ (after corr) पति-
तान्विविधांश्चापान् (B₂ 'विष्वा); D₁ पतितांस्तोमरांश्चैव,
D₂ T₃ पतितांस्तोमराशा (T₂ 'वा) पान्; T₁ G M पति-
तान्तोमरा (G₂ 'रै) श्वैव Cd cites तोमरायापा —^b)
K₀-२ D₁ D₂ D₁ ३ ० चित्र; B₂ चित्रा; B₃ ३
D₁ D₁ ३ ३ (after corr) चित्रान्, T₁ G M चापा
(for चित्रा) K₁ T₃ 'विभूषिता; B₂-1 D₁ D₁ ३
३ ३ हेमपरिष्कृतान्, some MSS 'रुष्णा or 'रुष्कृतान्.
—^c) T₂ कुधाश्च (for कुधाश्च) G₁ ३ बहुधाकारान्
(for बहुधा) K₂ ३ B Da D₁ D₁ ३ ३ ३ (before
corr) कुधा (K₃ D₃ कुंता, K₁ कुता, B₁ तथा)
बहुविधाकारान्, D₁ कुधांश्च विविधांश्चि चित्रान्, D₂ कुधाश्च
बहुधा राजान्; D₃ (after corr) कुधान्वबहुविधाकारान्
—^d) S₁ D₃ (before corr) M₂ चामरा; K₁ B₂ ३ ३
D₃ D₁ ३ ३ (by corr) चामरान् (for चामर) K₁
विजनानि (for 'व्यज')

53 ^a) K₃ चाम्राणि (for चाम्राणि). —^b) K₃
विष्णु; B D (except D₁-३) T₁ G प्रमृष्ट (for
विष्णुश्च) B₂ पतित; D₁ D₃ पतिता, G₂ विविधा,
M₁ (sup in) ३ बहुधा (for पतिता) S₁ K₁ नर;

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५३
 गदाविमथितैर्गात्रैर्ध्रुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
 गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५४
 तथैवाश्वनृनागानां शरीरैरावभौ तदा ।
 संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ५५
 समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ।
 निखिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कन्तैः परश्वधैः ॥ ५६
 परिघैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।

शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५७
 निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिधुतैः ।
 गतासुभिरमित्रघ्न विवभौ संवृता मही ॥ ५८
 सतलत्रैः सकेयूरैर्वाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्च तरस्त्रिनाम् ॥ ५९
 वद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 पतितैर्वृषभाक्षाणां वभौ भारत मेदिनी ॥ ६०
 कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।

C 6 4394
 B 6 95 62
 K 6 96 62

D1 रणे (for नरा) T2 सत्त्वा हि पतितामरा —^o
 K1 जीवन्त, M1 क्षिपन्त (for जीवन्त) S1 तव (for
 इव) —^d T2 G2 महाबला (for 'रथा')

54 ^a) D1 गदाभिर्व्यथितैर् Dn1 (by corr) नागैर्
 —^b) S1 Ko सुमुलैर्, B1 सुपलैर्, some MSS
 सुशलैर् S1 Ko-2 T2 भिन्नमस्तकै, M5 'हस्तका'
 —^c) K1 गजराजि (for 'वाजि') M2 'रथाक्षुण्णा'
 —^d) K1 Da1 D2 शरते स्म, D1 शेरते हि, T1 G
 M निस्तत्तात्रा (G1: 'ता') (for शेरते स्म) B1
 पतिता, B2-4 Da Dn D4: 5 7 8 नृपते (for स्म नरा)
 D5 क्षतौ (for क्षितौ) T2 न स्रुवाद्वाधिरक्षितौ

55 ^a) S1 तथैवाश्वनृनागानां (sic), T2 तथाश्वरथ
 नागाना —^b) K2: 4 B Da2 Dn D4-6 8 विवभौ (for
 आवभौ) Da2 Dn1 D5 तथा (for तदा) K5 D2
 शरीरैरावितायभौ, Da1 शरीरे विभवैस्तथा, S शरीरैरावृता
 मही (T2 M यभौ) —^c) Da1 Dn1 D1: 2 5 T2
 संछिन्ना T1 G च वभौ (for वसुधा) —^d) K1
 पावतैरिव Ko 1 पर्वत, K2: 5 B D (except D2 3 6 8)
 सर्वत, S शातितै (for सर्वत)

56 ^a) Da Dn1 D2: 2 G2 पतिताश्चैव, D1 पतितै
 श्रापि, D5 पतिताश्चैव, T1 G4 M1-3 5 पातितै (T1 G4
 'ता')श्चैव —^b) Da1 D2 G2 शक्त्यृष्टिशरतो, S
 शक्त्यृष्टि (T1 G2: 4 शक्त्यृष्टि)प्रासतो —^c) Ko पट्टिशै,
 S पट्टिशै (for पट्टिशै) D5 प्रासैर्, T2 चैव (for
 प्रासैर्) —^d) Ko G1: 5 M2 अयस्कतै, D1 अर्ध-
 चक्रै, D5 आयस्कै स, D1 8 आयस्कृतै, T1 G4
 अवस्कदै, T2 निकृतै स, M4 अपकृतै (for अय
 स्कन्तै) Some MSS परश्वधै or परश्वधै

57 ^a) K2: 5 D2: 3 5 भिन्दिमालैश्च; K1 B Da Dn
 D1: 3 5 G2: 3 भिन्दिपालैश्च (for भिण्डिपालैश्च) T2
 भिन्दिपालैश्च शतश —^b) K2: 3 5 B D च मारिप,

S च भारत (for तथैव च) —^c) K2: 4 B D (ex-
 cept D1-3) 'निभिन्नै (for 'भिन्नैश्च) —^d) Ko Da1
 M2 समा (Ko 'म)स्तीर्य च, D5 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)
 M2 मेदिनी

58 ^a) K1 D6 निशब्दैर्; K8 निशून्यैर्, B D4: 7 8
 विशब्दैर् (for निशब्दैर्) K5 अल्पशल्यैश्च; K6 D2
 च सशब्दैश्च; D8 (marg sec m) अल्पशब्दैश्च, M2 5
 गजवृद्धैश्च (for अल्पशब्दैश्च). —^b) G2 शोणितोव
 —^c) S1 अमित्रनैर्, D1 नरोवैश्च, T1 G अमित्रैश्च
 (for अमित्रघ्न) —^d) Dn2 D4 निचिता, D8 समता
 (for सवृता)

59 ^a) Ko 2 B2 D1 6 सतसुत्रै; K5 D2 सि (K5
 श)तच्छत्रै (for सतलत्रै) — After 59^{ab}, T2 ins

369* सुद्यतैलंकुटैश्चैव सवृता तत्र मेदिनी ।

—^c) M4 चित्रैर् (for छिन्नैर्) —^d) Da D5 उद्
 भिश्च, D1 कुरुधे भूस्, D8 ऊरुभिस्तु (for ऊरुभिश्च)
 S1 Da1 तरस्त्रिनं, G1 तपस्त्रिनं (G1 'ना) — After
 59, T2 ins

370* साङ्गदैश्च भुजैश्चैव विप्रविद्धैरलंकृतै ।

60 ^a) D8 वद्ध- (for वद्ध-) S1 वद्धचूडामणिधनै,
 K8 'मणिरवै, K4: 5 B Da Dn D2: 4-8 G2 'मणिवरै;
 M1 3-5 वद्धचूडामणिधरै. —^b) D8 चासकुण्डलै (for
 च सकुण्डलै) — K1 om (hapl) 60^a-61^d —^c)
 K2: 4 B Da1 Dn D4: 6-8 T1 G4 पातितैर् K4: 5 B1
 2 4 Da Dn D2-5 7 8 M1-3 5 ऋषभाक्षाणां, D5
 रुषिता (for वृषभा) —^d) K2 तरत (for भारत)

61 K1 om 61 (of v 1 60) —^a) K5 शोणिता
 हिरवै (sic), T2 शोणिलैर्दिग्धैर्, M2 शोणितासक्तै.
 —^b) K5 प्रकीर्णैश्च सकांचनै, Da1 Dn2 विप्रकीर्णां च

रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ६१
 विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
 विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६२
 रथैश्च बहुभिर्भयैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
 वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६३
 अनुकपैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
 प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६४

स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबर्भा मही ।
 नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ ६५
 दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रसैर्गाढवेदनैः ।
 करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ।
 विवभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ६६
 नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
 वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरद्भुतैः शुभैः ॥ ६७

कां, M₂ 4 5 प्रविकीर्णैश्च कां Co cites प्रकीर्णै and काचनै — °) D₁ रराज वसुधा शृश — °) D₂ G₁ M₂ 5 शान्तार्चिभिरु K₈ 5 D₂ इवानल (K₅ 'लं'), G₂ 'निलै' (for 'नलै')

62 D₁ om (hapl) G₂^{ab} — °) Ko 2 4 विप्र-
 घृद्धै, D₂ 'वद्धै' K₅ सकलापैश्च (hypermetric), D₂
 कपालैश्च — °) M₁ चरितैश्च — °) M₂-5 विप्र
 (M₃ 5 प्रवि)कीर्णद्वारैश्च K₄ B D (except D₁-3) S चेव
 (for चापि) — °) T₂ M रुक्म (for रुक्म)

63 °) K₂ B D (except D₁-3 °) सर्वतो (for बहु
 भिरु) M₄ छिन्नै (for भयै) K₅ रथैर्वहुविधैर्भयै
 — °) K₁ किङ्किणीजल; K₅ किङ्किणीज्वाल, B D (ex-
 cept D₁-3 °) 'जालभूपितै', G₂ 'मालमालिभि' — D₄
 om 63^{cd} — °) Ko S कीर्णा, B D₂ D₃ D₅-3
 वाणै; D₂ काणै (for कीर्णै) D₁ वाजिभि पतितै
 स्तीर्णा — °) K₂ स्रस्तजिह्वै, D₁ शास्त्रजिह्वै, D₂
 D₁ D₅ शस्त्रं, D₁ ससं, M₂ सूतं, Co सत्तावद्धै
 (sic!), Cd स्रस्तजिह्वै (as in text)

64 °) K₅ धनुकपै, G₂ अनुकपै — °) Ko
 D₅ 8 T₂ उपसगैरु, K₅ उपसगैरु, T₁ G₄ अपसगैरु, G₂
 अपासगैरु, Co उपा (as in text) Śi उपसघ करै
 रपि — °) K₅ प्रवराणा — °) D₁ विप्रकीर्णैश्च, D₂
 'कीर्णैश्च Ko 1 सु, K₂ स (for च) S पाडरै

65 °) B₂ शस्त्रहस्तैश्च, D₁ D₁ (before corr)
 D₅ अस्तं, D₁ त्यक्तहस्तैस्तु, D₂ 8 अस्तहस्तैश्च, T₂
 हस्तहस्तैश्च, Co कृतहस्तैश्च (for स्रस्त) — °) K₅
 शयने (for शयानैरु) T G शयानै शोणितोक्षितै
 — After 65^{ab}, T G ins

371* शुशुभे धरणी राजन्प्रदीप्तैरिव पर्वतै ।

अस्तीराभरणैश्चैव विवभौ तु तदा मही ।

[(L 2) G₁ प्रकीर्णै (for स्रस्तैरा) T₂ G₁ तथा
 मही, G₂ मही तदा (by transp)]

— °) Śi 'विधैरु (for 'रूपैरु) T₂ नानारूपैन्मत पश्चात्
 — °) G₂ [अ]प्यल (for [अ]भ्यल)

66 °) Śi Ko 1 D₁ चामरैश्च, M₄ च चरैश्च (for
 चापरैश्च) T₁ G₂ 4 दृतिभिश्च परिष्व (G₂ 'त्र)स्रै, T₂
 दंतिन समरे तत्र — °) B₁ सप्रसैरु; D₂ S सप्रसैरु;
 D₂ सप्रसैरु (for सप्रसैरु) T₁ G₄ 'वेदकै (for 'वेदनै)
 — °) D₁ तथा (for करै) — °) Ko 2 फूत्कारैश्च,
 K₁ शूकारैश्च, D₂ D₁ 8 सीकर च, D₅ 0 द्वा (D₂
 द्वा)कर च, T₁ G शीकरैश्च (for शीकर च) K₂ 5
 D₂ सीकरश्रेणिव च — °) Ko 1 तद्रयस्थान — °)
 Śi गम्यमानैरु, Ko धम्यमालैरु, K₁ धम्यमानैरु;
 K₂ 5 धम्यमान, B₁ चध्यमानैरु, B₂-1 D₃ 5 8 स्वंदमानैरु;
 T₁ G रम्यमाणैरु, M (M₃ sup in) धाम्यमानैरु,
 M₃ (orig) धाम्यमानम् (for धम्यमानैरु) K₈ 5 D₁-3
 M इवानलै, T₁ G इवाकरै (for इवाचलै) T₂ लव
 माने दिवाकरे

67 °) Śi नानानागै, K₈ D₁ 2 8 'रगै, Ca
 'रगै (as in text) K₁ कम्बलैश्च; D₁ कलापैश्च;
 D₅ कदवैश्च, Ca कम्बलैश्च (as in text) T₂ नागानां
 कयलैश्चैव — °) Śi परिष्टोमैश्च; M₂ पताकाभिश्च, Ca
 परिस्तोमैश्च (as in text) K₁ दातिना, K₂ दत्तिमान्,
 K₈ 5 D₁-3 8 हस्तिना (for दन्तिनाम्) — After 67^{ab},
 T₂ ins (cf. 68^{cd})

372* विवारितविचित्राभि कुयाभिश्च समन्तत ।

— °) K₄ B D₄ T₁ G₄ M₁ 3 4 वैदूर्य; D₁ D₂
 वैदूर्य (for वैदूर्य) K₂ मणिदण्ड च, T₂ 'दत्तैश्च,
 G₂ 'दत्तैश्च, M₂ 'दण्डैश्च (for 'दण्डैश्च) — °) K₄
 M₁-3 5 अपि (for शुभै)

68 °) K₁ गणैर्वाणा, D₂ नरैर्वाणां (for गजे-

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
 विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्गवैस्तथा ॥ ६८
 ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
 यत्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ६९
 अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुच्छदैः ।
 सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ७०
 प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथार्थिभिः ।
 उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ७१

विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
 अश्वस्तरपरिस्तोमै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ॥ ७२
 नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
 छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ७३
 पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 हृत्पद्मशुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ ७४
 अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
 ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ ७५

C 6 4399
B 6 88 77
K 6 86 77

न्द्राणा) — T₂ om 68^a — °) Ś1 विघटिता,
 K₈ 4 B Da Dn D₂ 4 5 7 8 M₁₋₃ 5 विपाटित, K₅
 विघावित, T₁ G₁ M₁ विपाटित, G₁ सपादित, G₂
 विपादित (for विघाटित) D₁ पातितैश्च विचित्रैश्च, D₀
 विघटितविचित्राणि Cc cites विपाटनचित्राभिः, Cd
 विघाटिकाभि — °) K₁ क्रयाभिः, K₃ 5 कुयाभिः,
 D₁ कवचैः, Cd कुयाभिः (as in text) K₂ 4 B Da
 Dn D₁ 4 5 7 8 अकुशैस्तथा (D₁ 'रपि), D₀ शकुरैस्तथा,
 S च महाधनैः (for राङ्गवैस्तथा) Cc cites राङ्गवैः (as
 in text) Cv as in text

69 °) Ś1 ग्रीवेयैश्च, D₁ कवलैश्च, D₈ ग्रीवेयैश्च
 Ś1 Ko 1 चित्रयोधैश्च — °) Ś1 Ko-3 D (except D₂)
 रुक्मकक्ष्याभिर्, M रुक्मकक्ष्याभिर् — °) D₁ योक्त्रैश्च,
 D₈ च्वजैश्च, T₁ G₁ M₁ 8-5 छत्रैश्च, T₂ M₂ शकुरैश्च,
 G₂ चित्रैश्च (for यन्त्रैश्च) D₁ बहुभिश्च (for बहुधा)
 T₁ G भिन्नैश्च K₆ यत्तैर्वहुविधाछिन्नैश्च — Ko-2 om
 (hapl.) 69^a-70^a — °) K₄ B Da Dn D₈₋₃ S
 तोमरैश्चापि काचनैः, D₁ पतितैश्च सुकांचनैः — After
 69, T G ins

373* रराज सुभृश भूमिसत्र तत्र विशां पते ।

70 Ko-2 om. 70^{ab} (cf v l 69) — °) D₁ अश्वै
 श्च, Cc अश्वाना (as in text) G₂ रेणुकपिलै — °)
 Dn₂ रुक्मच्छन्नैर्, D₀ रुक्मच्छिन्नैर्, M रुक्मच्छन्नैर्
 K₈ Da D₂ 8 5 6 G₁ M₁ उरुच्छदै (Da₁ 'छत्रैः, M₁
 'छदै), K₅ उरुच्छदै, Cc वरुच्छदै, Cd उरुच्छदै (for
 उरुच्छदै) T₂ रुक्मच्छिन्नाकुरुच्छदै — °) B₁ 2 4 Dn₂
 D₁ भुजगैश्च, T₂ सुभुजैश्च (for च भुजैश्च) Da₁
 चित्रै (for छिन्नै) — °) Ko-2 D₀ चारुदैश्च, K₉
 सांकुशैश्च, D₁ व्यजनैश्च (for साङ्गदैश्च) D₈ G₂ तदा
 (for तथा)

71 T₂ om (hapl) 71-72 — °) K₄ प्रासैश्च

D₁ विविधैश्च (for विमलैश्च) — °) D₈ T₁ G M₁₋₃ 5
 निर्मलामिस् Ś1 Ko-2 B Da Dn₁ D₂ 5 6 8 M₈ (inf
 l₁₀) 4 तथार्थिभिः, D₈ च ऋषिभिः, T₁ तदर्थिभिः,
 G₂ तथेष्टिभिः, M₁₋₃ 5 तथासिभिः K₄ विप्रविद्धैस्त
 तस्ततः, D₁ निर्मलैश्च समतत — °) K₅ D₂ 6 विद्धैः,
 B Da Dn D₁ 4 5 7 8 S चित्रैः (for छिन्नै) — °)
 Ś1 प्रविष्टैश्च, Ko प्रवृद्धैश्च D₈ समतत (for ततस्ततः)
 K₂ पतितैश्चांगदैस्ततः, K₃ पतितैः साकुशैस्तथा, K₆ D₂
 वज्रहस्तैश्च सर्वशः, B Da Dn D₁ 4 5 7 8 S विप्रवि-
 द्धैस्त (D₁ 'रि)तस्ततः, D₀ बहुहस्तैश्च सर्वतः

72 T₂ om 72 (of v l 71) G₁ reads 72^{ab}
 twice — °) Ś1 K₃ D₁ 8 6 विचित्रैरर्धं (D₁ 'घातु,
 D₈ 6 'वर्)चित्रैश्च, K₅ D₂ विचित्रैः परिवैः प्रासैर्, B
 Da Dn D₁ 5 7 8 विचित्रैर्वाणवर्षैश्च, T₁ G शिरस्वाणै-
 र्विचित्रैश्च, G₂ (second time) M विचित्रैर्नृपतिच्छत्रैर्
 — °) Some MSS 'परिष्कृतै' — °) Ko अश्वस्तरप
 त्स्तोमै, D₁ अश्वशूरपरि — °) S कवलैर् (for राङ्ग
 वैर्) M₂ मुदितैश्च (for मृदितैश्च)

73 °) M₁ 8-5 'चूला' (for 'चूडा') D₁ विचित्रै
 चूडामणिभिर्विचित्रैर्धन्वभिस्तथा — °) K₈ छिन्नैश्च, Da
 Dn₁ D₅ दडैश्च; D₁ स्वच्छैश्च, T₂ चित्रैश्च (for छत्रैश्च)
 — °) K₂ 4 B Da₁ Dn D₄₋₈ चामरैर् (for चामर)

74 °) K₈ D₀ 'द्युतिभिश्चापि, Da₁ 'द्युतिभिश्चैव,
 T₂ 'द्युतिभिः शुभ्रैर् — °) K₆ चदनैश्च (for वदनैश्च)
 T₂ M₁ च स (for चारु) — After 74^{ab}, D₂
 reads (hapl) 75^{ab} — Ko-2 om (hapl) 74^a-75^b
 — °) K₅ D₂ क्षिप्तः, D₁ क्षिप्तः, T₂ कृतः (for
 कृतः)

75 Ko-2 D₁ om 75^{ab} (for Ko-2, of v l 74)
 — °) D₁ अस्त्रवद्धैर् (for अपविद्धैर्) — °) T G
 स्वर्णोज्ज्वलित — D₂ reads 75^{ab} after 74^{ab} — °)

एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ७६
तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ७७

ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ७८
अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविगन्त यथाकालं गत्वा स्वशिविरं तदा ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ।

दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १

समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

Ks & Ds & ० 'रुचिरा, D1 'सवला, Ds 'शकला (for 'शकला)

76 °) Ds महासेन्ये — °) Ms मृदिते — Ś1 D2 om (hapl) 76^a-77^b

77 Ś1 D2 T2 om 77^{ab} (for Ś1 Ds, cf v l 76) — °) Ks श्रुतेषु, Ds ग्लान्तेषु (for श्रान्तेषु) T1 G M1-3 & तेषु संभ्रातभग्नेषु (T1 G1 'भिन्नेषु), Ms तेषु सभ्राम्यमाणेषु — °) S (T2 om) संयुगे (for भारत) — °) Ks & B D (except D1-3 ०) तत्र (for घोरा) — °) Ko-2 & नापश्यत; Ks B2 D2 नापश्यामस्, D1 T1 G1 & M न पश्याम (for नापश्याम) B1, 4 Dn2 D1 & ततोनुगान्; Ds ततोनुगान्, T1 Gs ततो रणे Ds नापश्यन्स रणं तत'.

78 °) S ततोपहार — °) Ds प्रचक्रुः (for प्रचक्रुः) — °) Ds निशामुखे (for 'मुखे) D1 राजन् (for रौद्रे) B4 Dn2 Ds 7 & रजनीमुखे सु (Dn2 Ds 'लेषु) रौद्रे तु (hypermetric) — °) B1 & D (except D1-3) महाभये (for सुदारुणे)

79 °) S अपहारं — °) Ks D1 ० न्यवसत, D2 प्रविशति (for न्यविशन्त) Ko-2 यथाकाले, K4 B3 Da1 D1 & यथाकाम, S निशाकाले — °) Ks स्वशिविरस्, T2 च शिविर (for स्वशिविरं) Ks तथा.

parvan name, Ś1 Ko-2 & D2 mention only अष्टम-युद्धदिवस; Ks & Da Dn1 अष्टममह, K4 (also) Ds अष्टमेहि, B2 M1 3-5 अष्टमाहिकं, Dn2 Ds अष्टम दिवसयुद्ध, D1 अष्टमो दिवस; Ds & अष्टमदिनयुद्ध, T G1 & 4 अष्टमापहार, Ms अष्टमेहिके (also) Ko & Dn2 Ds ० & S (except M2) cont समाप्त — Adhy name T1 G2 & M1 & सेनापहार — Adhy no (figures, words or both) Da2 (sec m) 54, Dn2 T2 Ms & 93, Ds T1 G1 & 4 91, M1 & 92 (as in text), Ms 94 — Śloka no Dn 80, Ds 79, Ds 81

93

1 T1 Gs om the ref M2 om (hapl) 1^b-3^a. — °) Ks शकुनिश्च महाबल; D1 'निश्चैव सौवल' — °) S (M2 om) कितव (for पुत्रस्ते) Ko दुःशासनाश्च पुत्रस्ते — °) Ks Ds तव, T2 श्रुत, G2 & M4 सूर्य (for सूत) Ks तु (for च) S (M2 om) वीर्यवान् (for दुर्जय)

2 M2 om 2 (of v l 1) — °) Ś1 मन्त्र चक्रे; K1 मन्त्रैश्चक्रि, Ds मन्त्र चक्रु (for मन्त्र चक्रुर) S (M2 om) मन्त्रयाचक्रिरे मिथ — °) M1 & ० ना पाण्डवा; M4 पाण्डुसुतान् (for पाण्डुसुता) Ks D2 सर्वे, B1 & 4 Da2 Dn Ds ०-3 सख्ये, Da1 Ds सखे (for युद्धे) — °) B2 सगवा, Da1 T2 सगुणा, D1 गणना (for सगणा)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-

कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ २
 ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाह मन्त्रिणः ।
 स्रुतपुत्रं समाभाष्य सौवलं च महाबलम् ॥ ३
 द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
 न पार्थान्प्रतिवाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ४
 अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
 सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
 निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्देवतैरपि ।
 सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ६

तमत्रवीन्महाराज स्रुतपुत्रो नराधिपम् ।
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ७
 भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
 निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
 अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
 पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
 पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
 अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ १०
 अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणाप्रियः ।

C 6 4414
B 6 97 11
K. 6 97 12

3 M₂ om 3^a (cf v 1 1) — ^b) D₁ चैव (for आह) T₂ मन्त्रिभिः (for मन्त्रिण) — ^c) Ś₁ T₂ समासाद्य (for 'भाष्य) — ^d) S महामतिं (for 'बलम्)

4 Before 4, D₆ ins दुर्योधन उवाच — ^b) Ś₁ K₈ 5 D₂ 8 6 T G₁ 2 4 M₁ सोमदत्त (T₂ G₁ M₁ 'त्ति) —
 च Ś₁ Ko 1 वीर्यवान् (for संयुगे) — D₇ reads 4^c-5^d in marg — ^c) Ś₁ Ko 1 अभिधावन्ते; K₄ B₂ युधि वाधते, D_a D_{n1} युधि वध्यते, D₅ युधि वर्धते, D₆ 7 प्रतिधावति, D₈ प्रतिवाधति, T₁ G₄ परिवाधति; G₁ 8 प्रतिधावते (for प्रतिवाधन्ते) D₁ न पार्थ प्रत्यधावति; T₂ ते न पार्थान्प्रवाधते — ^d) Ś₁ K₈ 5 B D (except D₁ 8) तच्च, S (except T₂) किं नु (for तत्र)

5 D₁ reads 5 in marg — ^a) T₂ चापि (for चापि) — ^b) B₁ 2 4 क्षययति, B₂ क्षय याति (for क्षपयन्ति) T₂ क्षपयिष्यति मामकान् — ^c) K₅ सो स्मिन् B₂ D₈ 5 6 T₂ M₂ 5 कर्ण (for कर्ण) — ^d) D_{a1} G₂ क्षणशस्त्रश्च, T₂ क्षीणशस्त्र च, M₂ क्षीणशस्त्रश्च (for 'शस्त्रश्च) — After 5, S ins

374* द्रोणस्य प्रसुखे वीरा हतास्ते भ्रातरौ मम ।

भीमसेनेन राघेय मम चैव च पश्यत ।

[(L 2) T₁ G₄ चैव प्र-, T₂ चैवानु- (for चैव च)]

6 ^a) D_{a1} D_{n2} T₂ निकृत्त, D_{n1} निकृत, D₅ M निकृता, G₁₋₃ निकृता, C₀ निकृत (as in text) B₁ सूतैर् (for शूरैर्) — ^b) Ś₁ अवध्या, D₁ न वाधैर्, D₇ अवध्यो (for अवधैर्) K₈ D₂ 5 G₁₋₃ देवतैरपि — ^c) T₂ सोय (for सोऽह) — ^d) Ś₁ K₂ 4 B D_a D_n D₁₋₃ T प्रहरिष्ये, K₈ 5 D₁ 2 प्रत रिष्ये (for प्रकरिष्ये) K₄ B D_a D_n D₂₋₃ T₂ M₁

कथं रणे, D₁ महारण (for कथं रणम्) — After 6, D₆ ins

375* महाबल महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

मन्त्रज्ञो मन्त्रवान्दक्षो नीतिमाक्षीतिकोविद ।

स शूरः स च विक्रान्तः सूर्यपुत्रः प्रतापवान् ।

पृत्तन्महाभीतिकरः प्रतरिष्ये रण कथम् ।

7 D_{n2} om 7^a-8^b K₂ B₂ 8 D₄ 7 8 om 7^a B₁ reads 7^a in marg — ^a) D₆ प्रत्य (for तम) — ^b) K₂ D_{a1} D₂ 8 M₂ नराधिप, D₅ नराधिप (for नराधिपम्) — Before 7^c, K₂ 4 B D_a D_{n1} D₄₋₈ ins कर्ण उवाच — ^c) K₂ B₂ 8 D₄ 5 7 8 T₁ G₄ M₁ 8 4 शोच (for शुचो) — ^d) K₂ 4 B D_a D_{n1} D₁ 4 7 8 करिष्येह, D₆ प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये) K₅ प्रिय तत, D₆ रण तव (for प्रिय तव)

8 D_{n2} om 8^a (cf v 1 7) — ^b) Ko 1 शम यातु, D₈ व्यपयातु (for अपयातु) K₈ महाहवात्, D₁ रणाजिरात् (for महारणात्) — ^d) B₁ भारते (for भारत)

9 ^b) B₂ सहसैनिकान्, D_{a1} D₅ M₁ सर्वसैनिकै (for 'सोमकै) — ^d) D_a D_{n1} D₅ भारत, D₁ G₁ ते शपे, T₂ मे नृप, G₂ ते सखे, G₃ ते पुर (for ते नृप)

10 ^a) B D (except D₁₋₃ 6) S नित्य (for राजन्) — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃ 6) स हि, S राजन् (for सदा) — D₈ om. 10^c-11^d — ^c) K₈ D_a D_{n1} D₅ जेतु भीष्म (by transp), M₁ भीमो जेतुम् D₁ चापि (for एतान्) — Ko 1 G₁₋₃ om (hapl) 10^d-11^a

स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ ११
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
 अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२
 न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
 मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणवान्धवान् ॥ १३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
 अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
 दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५

एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
 अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
 आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।
 ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ १७
 निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
 ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
 आरोह्यद्वयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
 अङ्गदी वद्भ्रमुकुटो हस्ताभरणवान्भृपः ।

11 Ds om 11, Ko 1 G1-3 om 11^a (of v 1 10) D1 om 11^{ab} —^a) Ds T G4 M अतिमानी (for अभि) —^b) Da1 T1 G4 रणे प्रिय M1-3 s नित्य च समरप्रिय —^c) Ś1 Ks-3 D2 कथं स (by transp), Ko 1 कथ च D7 सख्ये (for युद्धे) Ks s तात जेष्यति, D2 पातयिष्यति, T2 जेष्यते तत्र (for जेष्यते तात) M कौरव (Ms s कौरव, M4 सान्वय) (for संगतान्) D1 वृद्ध शिथिलमुष्टिस्तु कथं जेष्यति पाण्डवान्

12 ^b) Ś1 K Ds s नृप (for प्रति) —^c) Ks B Da Dn D4-3 गुरु वृद्ध, D1 कुरु वृद्ध; S गुरु भीष्म (for रणे भीष्म) —^d) B1 D1 M1.3 s शस्त्रन्यासाय, T G4 शस्त्र त्याजय; G1-3 शस्त्रत्यागाय (for शस्त्र न्यासाय) Co d oite न्यासय (as in text)

13 ^a) Ks न्यस्तशस्त्रम् T1 G2 s तदा (for ततो) Ks भीष्मो —^b) Ks D2 पच (for पश्य) — Ś1 om (hapl) 13^{cd} —^c) Da1 Ds M4 मम (for मया) —^d) B2 ससुहृद्गर्वांधवान्, D1 ससुवज्ञाति, Gs ससुहृद्गणपाण्डवान्

14 Before 14, Ds ins सजय उवाच —^b) B1 सुतो (for पुत्रो)

15 ^a) B2 G2 अनुयान, Da1 T2 M2 *यात्रां (Da1 M2 *त्रा), Co d *यात्र (as in text) Ks B1 तथा, T1 G4 इद् (for यथा) K4 B D (except D2 s) T1 G सर्व (for सज्ज) —^b) K4 B Da Dn1 D4-3 सज्जीभवति, Dn2 D1 T1 G सज्ज भवतु (Dn2 D1 *ति) (for सर्व भवति) Ks-3 B D (except D1) सर्वश, T1 G भारत (for सर्वत) Ds om. (hapl) from त (in ^b) up to सर्व (in ^d) — G1-3 om 15^{cd}

—^a) D1 सर् (for क्षिप्र) — M2 om (hapl) 15^d-17^a —^d) Ds [उ]पपादयत् (for [उ]पपादय)

16 M2 om 16 (cf v 1 15), D1 om 16^a-17^b —^a) B1 दुर्योधनस् (for एवमुक्त्वा) G3 महाराज, M (M2 om) ततो राजा (for ततो राजन्) Da1 damaged —^b) Ks Da2 D2 s G2 जने (D2 नरे) श्वर; Ks नरेश्वर (for जनेश्वर). Da1 damaged —^d) Ks s B Da Dn2 D2 4-3 S एपो (Ks *पा) ह, Dn1 एपो हि (for इतोऽह). Ś1 K3 s Da Dn1 वर, K1 D2-3 G2 वर (for वरम्)

17 M2 om 17^a (cf v 1 15), D1 om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) B3 तथा (for तत) —^b) Da2 त्वत्सकाशम्, Ds तत्स; S स्व (Ms त) त्समीपम् (for त्वत्सकाशम्) G2 अरिंदम — K4 reads 17^{cd} twice consecutively —^c) K4 (first time) ततो (sic), D1 ततस्तु K1 पुरुषव्याघ्र K4 (first time) प्रकरिष्यामि (for *प्यसि) Ks सयुगे (for सयुगम्) K4 (second time) B Da Dn D4-3 अपक्राते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि सयुगे

18 ^a) D1 अगच्छत, Ds निष्पपात (for निष्प) — Ks om 18^{cd} —^c) K4 B Da Dn D4 7 s तैस्तु, Ds शस्त्रैस्तु (sic), S सार्धं (for सर्वैर्) —^d) K2 अपि (for इव)

19 ^a) T2 सु (for त) Ś1 Ds नृपशार्दूल —^b) T2 विक्रम (for *विक्रमम्) —^c) Ś1 Ko 3-5 B2 D1 2 (orig as in text) s S आरोपयत् (for आरोहयत्) Ś1 Ks-3 D1-3 T2 M4 रथ (for हय) —^d) Da Dn Ds G1 3 तथा, D1 तव (for तदा)

20 ^a) S *मकुटो (for *मुकुटो) —^b) K1 s 4 B

धार्तराष्ट्रो महाराज विवभौ स महेन्द्रवत् ॥ २०
भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिमेन च ।
अनुलिप्तः परार्धेन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्माञ्छरदीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं मीष्मस्य शिविरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
आतरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव चासवम् ॥ २३

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ २६
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।

C 6 4431
B 6 97 28
K 6 97 29

Dn₂ D₂₋₃ नृप (for नृप) — °) B₂ विवभौ स (for धार्तराष्ट्रो) Ś₁ 'राजन्, D₃ 'वाहुर् (for 'राज) — °) Ś₁ निवभौ स, B₂ धार्तराष्ट्र (for विवभौ स) B₂₋₄ Da Dn D₂₋₃ S पयि (T₂ 'दि, G₈ 'रि) व्रजन् (for महेन्द्रवत्) D₁ वभौ सूर्य इवोद्यत

21 °) K₂ ददी, K₁ s B₁ 2 Da Dn D₄ 7 s G₃ M₅ मदी, B₄ मंटी, G₂ M₂ s भाडि (for भाण्डी-) B₁ पुष्पविकासेन, B₃ पुष्पसकासेन, T₁ G M पुष्प प्रकासेन D₁ कुरटिकनिकासेन, T₂ गाडीवपुष्पप्रकाशेन (hypermetric), G₇ भाडीपुष्पविकामेन Ca cites भाडिपुष्प; G₆ मही, C₆ तदी — °) D₆ 'निधेन (for 'निमेन) Da₁ damaged — °) K₂ अनुक्षिप्त, Da₁ D₆ 'लिप्त, D₅ 'लिप्त (for 'लिप्त) K₀ 2 s Da₁ D₂ s s T₂ Cd परार्धेन, C₆ परार्धेन (for परार्धेन) — °) K₅ तदाननसुगाधिना

22 °) K₅ अरजांवरसवीत, B₃ विरजोवरस, D₆ अरजोवरसवीत C₆ d cite अरज — °) D₅ 'गत, C₆ 'गतिर् (as in text) K₁ s 4 B Da₁ Dn₁ D₂₋₃ M₁ 4 नृप (for नृप) — °) B₂ शुशुभे (for शुशुभे) K₀₋₂ विमलार्चिष्क, K₅ D₂ [s]सौ तदा राजन्, D₃ सुपमार्चिष्माञ्, T₂ विमलोर्चि — °) K₈₋₅ B D (except D₁ s) T G M₁₋₃ s नमसीव, M₄ दहन्निव (for शरदीव)

23 °) K₂ s D₃ T₂ त प्रयात, D₃ सप्रयातं (for त प्रयान्त) — K₀ 1 Da Dn₁ D₅ om (hapl.) 23^{ae} — °) D₁ s पश्यत (for धन्विन) S सर्वलोकेषु मानिन — °) G₂ M₂ आतर च (for आतरश्च) Ś₁ K₅ महेष्वास, K₄ महावीर्यास, T G₁ s 4 नरव्याघ्रास (G₄ 'घ्र), M नरव्याघ्र (for महेष्वासास) — °) D₅ त्रिदिशा (for त्रिदशा)

24 °) D₅ [s]पि (for च) — °) K₀₋₂ 4 B D

(except D₁₋₃) S हयानन्ये K₄ B Da Dn D₄₋₈ नरश्रेष्ठ, D₁ s T₁ G₈ 4 रथश्रेष्ठा (D₈ 'ष्ट), D₂ नरा श्रेष्ठा — °) K₄ damaged S सुत तव (for समन्तत) — After 24, T G M₂ ins

376* पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिना ।

परिवव्रुर्महेष्वास धार्तराष्ट्र महारथम् ।

[(L 1) T₂ नितरा प्राप्त (for नखरप्रास) — (L 2) G₂ महाबल (for 'रथम्)]

25 °) Da₁ आर्तशस्त्रा, D₈ आत्तशस्त्राश् (for आत्तशस्त्राश्) Da₁ D₅ सुसुहृदो (for च सुहृदो) K₄ damaged — °) Ś₁ D₅ M₅ s महीपते — °) K₃ सहसा, T G M₄ पुत्रा (G₈ 'त्रां)श्च, M₁₋₃ s पुत्रस्य (for सहिता) — °) K₅ [अ]मरादिभि, T G M₄ तदामरा (for [अ]मरा दिवि)

26 °) K (except K₀) B Da Dn D₂ 4 7 स (for स) Ś₁ सपूज्यमाना — °) K₀ 2 महारथा, B₁ 'रथ, B₂₋₄ Dn₂ D₄ 7 s 'बल, D₁ 'रथै T₂ त्रिगतै सर्वराजसि — T₂ om 26^{ae} — °) D₂ आययौ (for प्र) Da₂ सदनं (hypermetric) (for सदन) K₂ 4 B Dn₂ D₃ 4 7 s राजा, D₁ सोय (for राजन्) — °) Ś₁ K₀ 1 4 महात्मन (for यशस्विन) — °) B₂₋₄ Dn₂ D₄ 7 s सततं, Da Dn₁ D₅ सहित, D₁ तु तदा (for सहितै) S तमन्वयुर्महाराज — °) K₅ सहितो (for सर्वतो) Ś₁ नृपो (sic), K₀ 1 नृपै, K₂₋₃ D₂ s s नृप (for नृप) B Da Dn D₄ 5 7 s सोदरै परिवारित, D₁ सुहृन्नि सोदरैर्नृप, S सोदरा सर्वतो रथै (M₁ s s सव्यदक्षिण)

27 K₃ om 27^{ae}-28^b — °) K₄ B₂ दक्षिणे काले, K₅ D₁ 2 T₂ G₁ s M दक्षिणाकाले, G₇ दक्षिणाकार (for दक्षिण काले) — °) K₄ B₂ D₁ 7 सवृत्य, D₈

हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ २७
 प्रगृह्णन्नञ्जलीचृणासुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
 शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २८
 संस्तूयमानः स्रुतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
 पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ २९
 प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
 परिववृर्मुहात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३०
 स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।

शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीपैरिव महाग्रहैः ॥ ३१
 कञ्चुकोष्णीपिणस्तत्र वेत्रझर्जरपाणयः ।
 प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ३२
 संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
 अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३३
 अभिवाद्य ततो भीष्मं निपण्णः परमासने ।
 काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३४

सवृत्तः, D₆ सहस्र, C_a सभृत्य (as in text) B₁
 सुभुज, C_a स्वभुज (as in text) Ś₁ Ko सुभृत्य सु
 भुज तथा, K₁ स्वं भ्रात्य स्वभुज तथा, K₂ स्वभृत्य स्व
 जनं तथा, K₅ D₂ स्वभुत्सृज्य (D₂ 'सृज्य' भुज तदा,
 S विवृत्या (T₁ G₂ उद्यम्या, G₂ विस्मृत्या) लकृत भुज
 — °) K₁ हस्ता (sic), D₈ हस्ती (for हस्ति) Ś₁
 Ko-2 4 D₈ 8 पीन, K₅ D₂ दिव्य; B₈ 4 Dn₂
 (before corr) D₄ 6 7 शैक्ष्य, Da₂ Dn (Dn₂ marg
 by corr) D₅ शैक्ष्यं, D₁ सव्य, S सौम्य (for शैक्ष)
 Cd (gloss) शैक्षिक ❀ Cn सभृत्य समुभृत्य । शैक्ष
 शस्त्रादिशिक्षासपन्नम् । ❀

28 K₈ om 28^{ab} (of v l 27) — °) K₄ अ-
 गृह्णन्, D₁ पगृह्य, T₂ स गृह्णन् (for प्रगृ) Ko
 Da Dn₁ D₈ 5 G₂ 8 M₅ अञ्जलिर् (Ko Da D₈ 'लीर्'),
 D₁ [अ]भ्यजलीन्, T G₄ M₁₋₃ अजलिं — °) Ś₁
 Da₁ T₂ G₈ M₁ 8 5 उद्यतां, D₁₋₃ 6 M₄ उद्यता, T₁
 G₁ 2 4 M₂ उद्यत Ś₁ 'तो भृश, K₄ B Dn₂ D₁ 4
 6-8 'तो दिश' (for 'तोदिशम्) — °) D₈ शुश्रुवे,
 T₂ शुश्रुवुर (for शुश्राव)

29 °) Ś₁ सस्तूर्यमान, D₁ सस्तूर्यमानै Da₁
 सुवैश्च, D₈ भूवैश्च — °) D₁ 'वल' (for 'यशा')
 — °) K₄ पूजयानश्च, D₈ पूजयानस्तु — °) M₁₋₃ 5
 सर्वलोकेश्वर' प्रसु

30 °) M₂ प्रभूवै, M₈ प्रदीपै — °) K₃ 'से
 चन', K₈ B₁ 2 4 Da₂ Dn D₂₋₄ 7 T₁ G M₂ 4 'से
 चित्ते', D₈ 8 T₂ 'सेचित्ते (for 'सेचनै) K₅ गधतैला
 दिवासितै, D₁ वेणुजर्जरपाणय' (of 32^b) — °) K₄
 B₈ 4 Dn₂ D₄ 5 7 8 महात्मान', Da Dn₁ 'राजं (Da₁
 'राज) (for 'रमान) — °) M₁ समन्वित (for सम
 न्तत) — After 30, D₆ ins

377* देवासुरे यथेन्द्रोऽसौ सप्रामे च भयंकरे ।

31 °) Da₁ D₈ परिवृतो — D₂ om (hapl)

31^b-33^a, D₈ om from शुभै (in 31^b) up to णीपिण
 (in 32^a) — °) B₂₋₄ Dn₂ D₄ 6-8 ज्वलन् (for शुभै)
 — °) Ko 2 दीप्तो; G₈ युक्ते (for युक्तो) — °) K₄
 द्यैर, T₂ दीपैर (for दीप्तैर)

32 D₂ om 32 (cf v l 31) — °) D₈ om
 कञ्चुकोष्णीपिण (cf v l 31) K₁ T₂ M₄ कञ्चुकोष्णीप-
 (K₁ 'स्पीप)णस्तत्र, K₂ B₂₋₄ Dn₂ D₄ 6-8 काचनोष्णी
 पिणस्तत्र — °) Ś₁ T₂ 'जर्जर', Ko 1 8 5 Da₁ D₁ 8 6
 'जर्जर'; M₁ 8 'घर्जर', M₄ 'निर्जर' (for 'झर्जर')
 Ca cites वेत्रझर्जरा, Cc जर्जर — °) K₂ 4 B₃ 4
 Dn₂ D₇ प्रोत्साह (Dn₂ 'द)यत, B₂ प्राच्छदयंत, Da
 D₈ प्रोत्साह (Da₁ 'र)यत, T₂ प्रोत्सारयाव (for प्रोत्सा
 रयन्त). B₂ कनकैश्च (for शनकैश्च) — °) D₈ त
 जन्य, T₂ स्फूर्जत (for त जन) K₈ सर्वतो ययु, K₅
 सर्वतोयुत, Da₁ D₁ सर्वतो दिश' (for सर्वतोदिशम्)

33 D₂ om. 33^a (cf v l 31) — °) K₁ स
 प्राप्य (for संप्राप्य) S च (for तु). — °) K₈
 भुवनं, K₅ D₂ 6 भवन; T₂ शिथिर (for सदन)
 D₈ प्रति (for शुभम्). — D₂ om 33^a-34^b — °)
 K₈ D₁ T₂ M₄ रयाच्चा (K₈ 'द्वा)पि (for हयाच्चापि)
 — °) Da₂ D₈ जनेश्वर, D₈ M₄ 'श्वर (for 'श्वर)

34 D₂ om 34^{ab} (of v l 33) — °) D₁ च त,
 T₂ तथा (for ततो) — °) Ko निर्विण्ण, K₂
 निर्विण्ण, G₁ 2 M₈₋₅ निपण्ण (for निपण्ण) — °)
 Ś₁ शर्घ्या, K₂ 8 स्पर्धा, K₅ T₁ G₁ 4 M₄ सर्वा,
 D₈ शुद्धा, M₁₋₈ 5 दिव्या (for स्पर्धा) Cd cites
 स्पर्धं K₅ D₂ ससृते, T₁ G शोभिते (for संवृते).
 D₁ परार्ध्यास्तरणावृते, T₂ परार्ध्यास्तरसंवृते — °)
 M₁ 8 5 साश्रुनेत्रो महाबल', M₄ वाष्पकर्णाश्रुलोचन

35 Before 35, D₈ ins दुर्योधन उवाच — °)

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
 उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३५
 किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणवान्धवान् ।
 तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
 जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३६
 पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
 पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करुपांश्चेति भारत ॥ ३७
 तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।

सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ३८
 दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो ।
 मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३९
 अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
 स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणवान्धवान् ॥ ४०
 एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४१

C 6 447
 B 6 97 43
 K 6 97 43

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

K₁ B D (except D₂ s) हि समाश्रित्य (for समुपां)
 —^b) K₂ D₁ s शत्रुसूदन, Da₁ D₆ 'सूदन' —^o)
 K₃ s B₁ Da D₁ s G₁₋₃ उत्सहाम (K₄ B₁ Da D₆
 'भो'), D₆ उत्सहे च (for उत्सहेम) Ś₁ Ko-2 उत्सहे
 समरे जेतुं

36 ^a) T₁ G₁ वीर (for वीरान्) — D₂ om.
 (hapl) 36^{befc} —^b) T₂ G₁ 'जन' (for 'दृण')
 T₂ सुहृद्गणसर्वांधवान् — K₂ om (hapl) 36^{cd}
 —^f) K₃ महेंद्रेणेव दानवान्.

37 Before 37, D₆ ins भीष्म उवाच —^a) D₆
 एवम् (for पूर्वम्) Ko 2-5 B Da₂ Dn₁ D₂ s s
 M₄ उक्त्वा, K₁ Da₁ उक्त्वा (for उक्त) Dn₂ D₄
 6-8 अह सर्वान्महाराज —^b) B₁ पांडवान्, D₆ सज
 यान्, T₂ संयुगान् (for सोमकान्) Da Dn₁ D₆ T₁
 G हनिष्यामि स (Da Dn₁ D₆ 'मीति)सोमकान् —^o)
 M₂ पाचालै (for 'लान्) B₁ 2 4 कैकयै, B₈ कैकयै,
 D (except D₁₋₃) कैकयै (for पाण्डवै) D₈ सार्धि
 (s₁₀) (for सार्धं) —^d) K₁ करुष्य, K₅ कुरुणां,
 D₁ कारुपांश् (for करुपांश्) S क (M₁ s [*mf*
ins क] 4 कु)रुदांश्चैव सर्वं (M संघ)श

38 ^a) K₄ B Da Dn₂ D₄ 7 s T G₁ त्वद्वच (for
 तद्वच) —^b) Ko M₁₋₃ s ससोमकान्, K₁ G₃ समा
 गमान्; D₈ समागतान् (s₁₀) (for समागतान्) —^o)
 M₁₋₃ s पांचालाश्च (for सोमकांश्च) K₄ सोमक च
 महेष्वासं —^d) D₂ सत्यवान् (for 'वाग्) K₃ D₁₋₃ s
 पार्थिव (for भारत) K₅ सत्य वा सर्वपार्थिवान्, M₄
 सत्सत्य कुरु भारत

39 ^a) D₂ लीलया (for दयया) D₁ दयया दयि-
 वाप्राजन्, S अथ वा न (M ते) दयावीव —^b) Ś₁
 प्रेष्य (for द्वेष्य) K₃₋₅ D₁ s मयि (for मम) T₁
 G M द्वेष्यता मयि वा वि (M₂ प्र)भो, T₂ द्वेषाद्वापि
 मयि प्रभो —^o) G₂ मदवाक्य (for मन्दभाग्य)
 K₄ D₂ s चापि (for वापि) —^d) Ko-2 यदि (for
 मम)

40 K₂ om (hapl) 40 —^o) Da Dn₁ D₆
 सर्वान् (for पार्यान्) —^d) Ś₁ Ko 1 B₁ D₆-s ससुहृ-
 जनर्वांधवान्, B₂ 'द्वर्गवांधवान्, D₈ 'दृणसोमकान्.

41 Before 41, D₆ ins सजय उवाच —^a) K₄
 B D (except D₁₋₃ s) स एवमुक्त्वा नृपति —^o)
 Da₁ वचन किं च, D₆ T₁ G₁ s 4 किञ्चिद्वचन (by
 transp) M₄ न चोवाच पर किञ्चिद् —^d) K₄ B
 Da₂ Dn₂ D₄ s 7 s सत्यपराक्रमम् (for भीम^o) Da₁
 Dn₁ D₁ भीष्मो भीमपराक्रम

Colophon om in Ś₁ — *Sub-parvan* Omitting
 sub-parvan name, Ko s mention only नवमे युद्ध-
 दिवसे, K₁ अ* मे* द्द* क*, T₂ नवमेद्वि, M₁ s s
 नवमदिवसे, M₄ नवमेद्विके — *Adhy name* K₄
 दुर्योधनमंत्रण; Da Dn₁ D₁ s दुर्योधनवाक्यं, D₆
 दुर्योधनभीष्मसमागम; T₁ G₂ 4 M₁₋₃ s, दुर्योधनपरुष
 वाक्य, T₂ दुर्योधनवचन — *Adhy no* (figures,
 words or both) Dn₂ T₂ M₃ 4 94, D₆ T₁ G
 92, M₁ s 93 (as in text), M₅ 95 — *Śloka*
 no Dn D₆ 42, D₆ 45

९४

संजय उवाच ।

वाक्शल्यैस्त्व पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
 दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ १
 स ध्यात्वा सुचिर कालं दुःखरोपसमन्वितः ।
 श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ २
 उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
 सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ।
 अत्रवीचव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३
 किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।

घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तत्र प्रियम् ।
 जुह्वानं समरे प्राणांस्तत्रैव हितकाम्यया ॥ ४
 यदा तु पाण्डवः शूरः साण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
 पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५
 यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
 अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
 द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
 सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
 यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।

94

1 ^a) K₈ वात्शल्यैस् (for वाक्शल्यैस्) — ^b) T₂ स च विद्धः K₈ s D₂ s महारथः, B Da Dn D₂ s 7 s महामना (for पितामह) — ^c) K₈ s D₆ नोवाच वचन किंचित्, S नोवाच दुःखोपहतो — ^d) Ś₁ Ko 1 D₁ प्रियम् (for [अ]प्रियम्) K₈ s प्रियमप्रियमण्वपि, D₆ प्रिय वा चापि विप्रिय, S ह्य (M₁ s s न, M₂ ना) प्रिय प्रियमण्वपि (T₂ चापि न प्रिय)

2 ^a) T₁ G₄ M₂ स तु ध्यात्वा चिर काल, T₂ ध्यात्वा स सुचिर काल — ^b) Ś₁ Ko दुःखारोपसमन्वितः, B₂ Da₁ D₆ दुःखशोक — ^c) Ś₁ D₈ महा नाग (for यथा नाग) T G श्वसन्निव महानाग — ^d) K₄ M₂ प्रणुन्नो, B₈ प्रभिन्नो, Da Dn₁ D₈ 7 प्रणुन्नो, T G M₄ वितुन्नो, M₁ s s प्रकृन्नो (for प्रणुन्नो) K₂ B₁₋₃ Da₂ Dn₂ D₄ s S वाक्शलाकया, Da₁ D₅ विशाला

3 ^a) Ko s D₂ s T₂ M₁ s 4 उद्धृत्य (for उद्धृत्य) Ś₁ लोकान्; Ko-2 तस्मान्, K₈ s Dn D₂ s T₁ G रोपान् (for कोपान्) — ^b) B₄ पार्थिव (for भारत) — ^c) D₈ S गधर्वान्, D₆ गधर्व (for गन्धर्व) — ^d) D₈ लोकान् (for लोकं) Ko-2 लोकविशारदः, Da₁ विदावर, D₁ विदा वर S लोकान्काल (G₈ लोकपाल) इवापर — ^e) Ś₁ पुत्रेस्तु (s₁₀), K₈ s s B D (except D₁ s s) पुत्र स — ^f) Ko 1 D₁ S सात्त्व (for साम)

4 Before 4, D₆ ins. भीष्म उवाच — ^a) K₁ s

D₂ T₂ तु, K₂ s B₁₋₃ Dn Dn D₁₋₃ त्व (for तु). K₄ दुर्योधनैवास्मान्, D₆ धनेत्य मा — ^b) T₂ वाक्शारैर् (for वाक्शल्यैर्) K₈ अपविध्यसि, K₄ B₁ s 4 Dn Dn D₄ s 7 s अपकृतमि, B₂ उपकृतमि, D₆ उपविध्यसे; T₁ G अभि (G₂ s पि) विध्यसि; T₂ M परि कृतसि (for उपविध्यमि) D₁ वाक्शल्येन निकृतमि — ^c) G₂ 4 यत् (for घट) K₈ s D₁₋₃ s यथा शक्त्या G₁ s यथाशक्ति यथोत्साह — ^d) K₁ तव च (by transp). — ^e) K₈ D₂ S जुह्वानं (for जुह्वानं) — ^f) K₂₋₃ B D (except D₁ s) G₈ तव वै; T₂ तत्रैव (for तत्रैव) K₄ s B D T₂ M प्रिय (for हित)

5 ^a) Ś₁ K₈ s D₂ s यदा त, Da Dn₁ D₅ स यदा; D₁ यदा च K₁ Da₁ पाटवा शूरा T₂ M पुरा बाल पाण्डवेय — ^b) B₂ साण्डवेऽग्निमतर्पयत् (sic) — ^c) T₂ पुरा जित्य (for पराजित्य) K₁ रणेऽशक्य (for रणे शक्र)

6 Ś₁ om (hapl) 6, K₂ om (hapl) 6-7 — ^a) T₂ G₂ यथा (for यदा) Ko 1 M₁ s s त्वा (for त्वा) — ^b) T₂ गाधर्वैर्. G₈ हतम् (for हतम्). — ^c) Ko 1 4 अमोचयत्पाण्डुसुता

7 Ko 2 om (hapl) 7 (for K₂, of v 1 6) — ^a) D₁ सैन्येषु (for शूरेषु) — ^b) K₁ s D₁ तथा विभो; K₈ s D₈ G₁₋₃ M तवाभिभो (M₄ भो), B Dn Dn D₄₋₈ तव प्रभो, D₂ च ते प्रभो, T₁ G₄ तवापि भो — ^c) Dn₁ D₅ राधेय K₈ सूतपुत्रेपराद्धेये (s₁₀)

एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
 द्रोणं च युधि संख्यं मां च निर्जित्य संयुगे ।
 कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम् ।
 वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
 निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
 जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०

को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
 त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ११
 मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
 तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १२
 स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ।
 युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १३

C 6 4485
 B 6 93 18
 K 6 98 18

8 D₂ T₂ M₂ om (hapl) 8 —^a) Ko-2 य
 स, Da D₅ यत्र, D₂ यन्तु, M₄ यश्च (for यच्च)
 D₁ सहिता सर्वे, T₁ G₁ सगतान्सर्वान् (for सहितान्स
 र्वान्) —^b) B₂ D₂ विराटनगर तदा —^c) D₁ जिता
 श्रेकेन पार्थेन, S (T₂ M₂ om.) एक एवाजयत्यार्थं
 — After 8, Ko 1 (both om 9), ins 378*, while
 K₃ ins lines 1-2 of 378*

9 Ko 1 om (hapl) 9 —^a) G₂ द्रोणश्च (for
 द्रोण च) Ś₁ निर्जित्य, K₄ दुर्धपं, T G₄ M₁ ३ ३
 सकुद्धो, G₁₋₃ M₂ ४ सरख्यो (for सरख्य) D₁ द्रोण
 युधि विनिर्जित्य —^b) D₁ त्वां (for मा) — N om.
 9st —^c) T₂ कर्णं द्रौणिं तथा त्वा च —^d) M सुम
 हारथः — T₁ reads 9st twice consecutively —^e)
 Ś₁ Da₂ D₅ च, K₃ ३ D₁ ३ ३ S (T₁ both times) न
 (for स) D₁ समादाय; M₁ दत्त — N (D₃ om
 [hapl.] lines 1-2) ins after 9 (Ko 1, after 8)

378* तथा द्रौणिं महेष्वास शारद्वतमयापि च ।
 गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।
 विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
 उत्तरायं दद्रौ वरुणं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ।

[K₃ reads lines 1-2 after 8, D₃ reads (sec
 m) lines 1-2 in marg — (L 1) K₃ ३ D₂ यदा
 (for तथा) Ś₁ K₃ D₃ वा (for च) — (L 2) D₁
 विजितान् (for जितवान्) K₄ Da D₁ D₅ पार्थ (for
 पूर्व) — After line 2, K₃ reads 10^{ab} — (L 3)
 D₁ निर्जित्य (for विजित्य) Ś₁ K₄ B₂ D₄ ३ यथा,
 Ko-2 तथा, D₂ तदा (for यदा) Ś₁ मम (for सदा)
 D₄ पुरुषमानिन — (L 4) Da D₁ D₃ ३ ३ उत्तराय
 दद्रौ (Da₁ य द्रे, D₃ या द्रौ)]
 — Da₂ D₅ repeat 9st, after 378*

10 K₃ reads 10^{ab} after line 2 of 378* (cf.
 v 1 9) —^b) K₃ ३ D₂ यदेको (K₃ एकौ व) हतवा
 न्युरा —^c) Ko प्राप्त, K₂ प्राप्त (for पार्थ) K₃ ३

D₂ अर्जुन समरश्लाघी — After 10, K₃ ins

379* अवश्यं हितकामेन पार्थेन च धीमता ।,

while D₃ (marg sec m) ins 380*

11 D₂ om 11^{ab} —^a) K₃ हि त (for रणे),
 T₁ G₂ ४ हतु (for जेतुं) —^b) Ko-2 नृप, B₂₋₄
 D₃ ३ ३ तदा, D₂ T₂ M₂ सदा, M₁₋₃ ३ युधि (for
 रणे) — Ś₁ K B₂ Da D₁ D₂ ४ ६ T₁ G ins
 after 11^{ab} D₃, after 11 D₃ (marg sec m),
 after 10

380* यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधर ।
 वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारक ।
 सर्वेश्वरो देवदेव परमात्मा सनातन ।
 उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ।

[(L 2) D₂ D₃ महा (for अनन्त) D₄ T₁ G
 जगत्सृष्टिस्थिति (for अनन्तशक्ति सृष्टि) — (L 3) D₂
 T₁ G सर्वेषां नो वासुदेव (for the prior half) — (L
 4) Ś₁ K₁ उक्तोपि, Ko D₄ T₁ G उक्तो हि, D₃
 उक्तस्त्व Da₁ वज्रशो राजन् (sio) K₃ ३ D₂ ३ नारदा-
 दिभः]

— After 380*, Da₁ D₂ D₃ repeat 11^{ab} —^c)
 B₂ च (for तु)

12 ^a) T₂ तत (for नर) K₁ ३ Da₂ D₂ ३
 सर्वो, K₂ Da₁ D₁ (before corr) D₅ सर्वे, D₁
 (by corr) सर्वा (for सर्वान्) D₁ G₂ मुमूर्षुर्वो नरा
 सर्वे (G₂ सर्वान्) —^b) G₂ पश्यसि, D₁ पश्यति
 M₃ काननान् (for काञ्चनान्) —^c) M₂ इह (for
 अपि) —^d) K₃ D₁ T₂ विपरीतान् (T₂ 'न्न) पश्यसि

13 ^a) D₁ त्वया; G₁ ३ स त्व (for स्वय) —^b)
 Ś₁ सृजयै सह (by transp), Da₁ D₁ (before
 corr) D₃ सह सृजयै —^c) D₂ तेनाद्य (for तानद्य)

अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १४
तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ १५
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैपा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १६
तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैपा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १७

मुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽसि कर्ता महारणम् ।
यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ १८
एवमुक्तस्तत्र सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्धा प्रययौ खं निवेशनम् ॥ १९
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ।
प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

— ^a) K₁ 2 मध्यम', D_a D_s M₂ पद्याम (for पद्याम) D₁ T₁ G तव पौरुष; M₂ lacuna (for पुरुषो भव) — After 13, S ins

381* अशक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सवासवै ।

14 ^b) K₂ 3 B D_a D_n D₂ 1 1 3 G₂ पां(B₁-3 D_{a1} D_n G₂ प)चालाश्च (for सपाञ्चालान्). D₁ स सृजयान्, G₁ समागधान् (for समागतान्) D_s पांचालान्समुपागतान् — ^c) K₁ रणे व्याघ्र, T₁ G₁ महाराज (for नरव्याघ्र) — ^d) T₁ G वर्जयिष्ये शिखण्डिन.

15 ^a) K₁ तैश्चाह, G₂ M₁-3 3 तैर्वापि (for तैर्वाह) G₁ 3 M सखे; G₂ सखे (for सख्ये) K₃ 3 D₂ तैरेव हि हत सख्ये, T₁ G₄ तैर्वा विनिहत सख्ये, T₂ तैर्वा हतस्तु वै सखे — ^c) K₄ T₁ G निर्जित्य (for निहत्य) B D_n D₁ 1 3 T₁ G समरे (for संग्रामे). — ^d) K₀-2 या(K₂ य)स्यामि; K₄ D₂ 3 धास्यामि K₀-2 वै परा(K₀ 'र), D₂ ते परां (for वै तव) K₃ प्रीतिं धास्याम रे परा, B D_a D_n D₁-3 प्रीतिं दास्याम्यह तव

16 ^a) K₄ तु स्त्री, S (except G₂ M₄) स्त्री हि (by transp.) — ^c) K₃ पुरा जाता, K₄ पुमा आता; K₅ पुनर्जाता — ^d) D₁ शैशवे (for सैपा वै)

17 K₀-2 D₂ om (hapl) 17, D_s reads it in marg — ^a) K₄ 3 B D (except D_s, D₂ om) तम् (for ताम्) — ^b) D₁ 'त्यागेन — ^c) K₅ D₀ T₂ M₁ 3-5 या सा; B₂ सो वै, D₃ 3 T₁ G योसौ (for यासौ) T₂ न (for प्राह) Ś₁ निर्दिता, T G निर्मितो C_v सैपावाह निर्मिता धात्रा — ^d) D_s सैषैपा (for सैपा वै) D₁ सैपा स्त्रीति शिखण्डिनी

18 ^a) K₀-2 स्वय (for सुप) K₂ 2 D₁-3 M सु(K₃ 3 D₁ 2 स)सुप स्वप गाधारे(K₃ 'र), T₁ G सुसुगम्यव गा — ^b) D_s कृत्वा (for कर्ता) T₁ G महद्रण (for महारणम्). — ^c) K₂ B D S C_v यं जना (D₂ सजना, T₂ सजाता, G₃ ये जना); K₄ जना य (for यज्जना) D_a D_{n1} D. कथयति स्व. — ^d) M_s स्यास्यति G₃ मेदिनी

19 Before 19, D₀ ins सजय उवाच — ^b) Ś₁ K₃ नरेश्वर (K₃ 'र), K₀ 2 D₁ T₁ G₁ 2 4 M₁ 3-5 जनेश्वर (G₁ 'र) (for जनेश्वर) — ^d) K₁ D₁ T₂ M स्व (for खं) D₁ ययौ स्व स्व निवेशन

20 ^a) Ś₁ K₃ 3 D₂ T₁ G च (for तु) G₃ महा राजा, M₂ ततो मूर्धा — ^b) K₂ विसर्ज्य च, D₂ विसर्ज्य च, M₂ स विसृज्य D_a D_{n1} D_s तु (for च) K₄ महाचमू, C_a 'जनन् (as in text) — ^c) T₁ G क्षय (for ततस्) T₂ सूत (for तूर्ण) — ^d) K₃ स्वय, T₁ G₄ राजन्; T₂ प्राह, C_a o d क्षयं (as in text) K₁ शत्रुक्षयकरा, K₄ D_s G₁ 3 'क्षय कर, T₂ M 'भयकर (M_s 'र) — ^e) S (except M_s) प्रहृष्ट (for प्रविष्ट) D_{a1} T₁ G₁ 3 4 M₁ सन् (for स) K₃ 3 D₁ 2 ता तु, D_{a1} D_s तं च (for तां च) — ^f) G₃ [आ]गमयामास Ś₁ M₂ भारत, K₂ D_a D₁ 3 M₁ 4, पार्थिव

Colophon om in N — Adhy name M₁-3 3 अर्जुनप्रशसन — Adhy no (figures, words or both) T₁ G 93, T₂ M_s 4 95, M₁ 2 94 (as in text), M_s 96.

९५

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ १
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३

इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ४
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वात्रिंशच्चमनीकानि सर्वाण्येवामिचोदय ॥ ५
इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ६
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
स नो गुप्तः सुखाय स्याद्द्वन्यात्पार्थाश्च संयुगे ॥ ७

C 6 4460
B 6 95 33
K. 6 95 33

95

1 N om. संजय उवाच —^a) K₈ D₂ प्रच्युताया (for प्रभाताया) K₂₋₄ B D च (for तु) K₆ अय च्युताया शर्वर्या —^b) Da₂ D₄ 1 8 तान् (for वै) K₂ नृप —^c) T₂ राजन् (for राज्ञः) K₁ Da₁ Dn₁ समाज्ञापयते, K₅ समाज्ञापयता, D₁ 'ह्य तत्' —^d) Ś₁ T₁ G च, K₈ वै (for ह) K₅ तां सेना योजयेति ह —^e) K₆ अय (for अद्य) K₁ भीष्मे B₂ transp भीष्मो and क्रुद्धो —^f) K₈ निहनिष्यसि

2 Before 2, K₄ ins संजय उवाच, D₈ वैशपायन उवाच —^a) D₁ श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) —^b) M₁ 8-5 तदा (for रात्रौ) D₂ सुहु (for बहु) —^c) T₂ 'मान (for 'मान') K₅ स तदा (hyper-metric), D₈ भीष्म, T₁ G M स तद्, T₂ सुदा (for स तं) K₆ राज्ञा (for राजन्) D₁ मन्यमानो गत राज्य —^d) D₂ सत्या, Ca d प्रत्या (as in text) T₁ G₄ इह (for इव) Da₁ D₅ [जा]त्मनि (for [जा]त्मनः)

3 ^a) D₅ मरण (for परम) D₂ कृत्वा (for गत्वा) T₂ M स निर्वेद पर गत्वा —^b) K₂ निर्विद्य, T₂ निश्चित्य, G₂ प्रणुद्य (for विनिन्द्य) Ś₁ K₈ 5 B₄ D₁₋₈ 6 परवश्यता, K₁ 'वाश्यता, B₈ 'भूत्यता, G₈ परिवार्यता, Cc v परवाच्यताम् (as in text) —^c) T₂ दीन (for दीर्घ) D₈ दध्यौ (for दध्यौ)

4 Before 4, Da ins संजय उवाच —^a) K₈ 5 D₂ इति तेन, M₄ उगितने (sic), Cc इङ्गितेन (as in text) K₈ D₂ T₂ G₁₋₈ त (for तज्) K₅ G₈

श्रुत्वा, D₂ कृत्वा (for ज्ञात्वा) —^b) K₀ गाणेयस्य K₅ विनिश्चित, B₁ विचेष्टित, D₈ विचिन्तितु, G₈ विचिन्तितं —^d) K₅ D₁ 2 अनोदयत् (for अचोद')

5 K₂ om (1hapl) 5 Before 5, D₈ ins दुर्यो धन —^a) K₈ D₁ 8 G₁ M₂ रथास्तूर्णं, Da₁ D₅ T₂ रथास्तूर्णं —^b) K₈ Da₁ D₁ 2 6 G₂ 8 युज्यता (for युज्यन्ता) K₀ 1 D₁ 8 M 'रक्षणे (for 'रक्षिण) —^c) K₁ द्वात्रिंश त्वाम्, K₈ 5 D₂ 5 द्वात्रिंशतिम् (K₅ D₂ द्वात्रिंशत्तम्), K₄ B Da Dn D₁ 8.4. 6-8 C_v द्वाविंशतिम् (Dn₂ 'तिर्' (for द्वात्रिंशत्त्वम्) S द्वाविंशतिसहस्राणि Cc cites अनिकं —^d) S सर्वा- (T₂ रथा)नेव (for सर्वाण्येव) K₈ 5 D₂ [अ]भि- नोदय, K₄ [अ]भ्यदेशयत्, Da D₅ [अ]भिचोदयत्, T₂ [अ]भ्यचोदय, G₂ हि योजय

6 ^a) K₅ D₂ समभिप्राप्त T₁ G अय हि समनु- प्राप्तो —^b) T₁ G 'चितित (for 'चिन्तितम्) —^c) D₈ वधोपाय (for ससैन्याना) —^d) K₈ वाधा, K₄ तथा, D₈ मम, D₈ वधो (for वधो) D₂ रोपस्य (for राज्यस्य) K₀₋₂ गाणेयस्य च सगम', K₆ वधो राज्ञश्च वा मव

7 ^a) K₈ 5 B D (except D₁ 2) T₂ M कार्यतम (for 'मह) Cc cites कार्यम् (as in text) K₀ तव कार्य महम्मन्ये, K₁ तत्राकार्य मह मन्यो (sic), K₂ तव कार्य महसैन्ये —^b) Da₂ D₂ G₈ 'सैव, D₅ 'मेव (for सैव) K₈ B₁ 2 T₂ G₈ [अ]भिरक्षिण (K₈ 'ण) —^c) K₈ सेना (for स नो) Ś₁ K₁ गुप्ता, K₀ 5 गोप्ता K₂ 4 B Da Dn D₈₋₈ T₁ G स (D₈ सा)हाय स्याद्, K₈ 5 सखाय स्याद्, D₁ सखा यस्माद्

C 6 4481
B 6 96 34
K 6 96 34

अत्रवीच विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वर्ज्यो रणे मया ॥ ८
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवानपुरा ॥ ९
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्द्वीमि ते ॥ १०
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्जिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ११

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ १२
युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैपिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संग्राहान्वाणगोचरान् ॥ १३
एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवामिपालनम् ॥ १४
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणोव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ १५

(for सुखाय स्याद्) —^a) D₈ हन्यन्, M₁ हन्या
D₁ पार्थास्तु, D₇ पार्थं च, T₂ पार्थान्स्त्र, M₈ पार्थाश्च
K₄ सर्वश (for सयुगे)

8 ^a) B D₈ D_n D₁ 5 7 8 हि, D₁ 8 8 स (for
च) D₁ स्वय भीष्मो, G₈ स शुद्धात्मा G₁ damaged
—^b) G₁ damaged —^c) K₂ B D (except D₁-8)
राजस्, G₈ राजा (for जातस्) T₂ स्त्रीपूर्वकत्वाद्भिज्ञात्
—^d) G₈ वध्यो (for वर्ज्यो) K₂ 5 B₂-4 D_a D_n
D₁-5 7 8 M₂ मया रणे (by transp), K₈ महारणे
D₈ मया वर्ज्यो रणांगणे, T₂ M₁ 8-5 श्रुतो (T₂ 'त'
भीष्मेण धीमता

9 ^a) K₅ लोकस्तद्वदय क्षापि, T₂ M पूर्व त्यक्त (T₂
'क्तु) महासत्त्व (T₂ 'राज) —^c) K₄ स्फीतं राज्य (by
transp), D_{a1} रायस्फीत, D₅ रायं स्मितं, M₅
राज्य स्थित M₂ 'राज (for 'बाहो) —^d) T₂ M₂ 4
स्त्रिय च T₁ G₄ पुना (for पुरा)

10 ^a) Ś₁ नैवमाह, K₅ D_{a1} D₂ 6 T₁ G₁ 2 4 न
चै (D_{a1} चै)वाह, D_{a2} D₁ 5 नैव जातु, T₂ न च जातं
(for नैव चाह) Ś₁ जात, D_{a2} D₁ 5 चाह (for
जातु) —^b) B₁ कदा (for कथं) T₁ G स्त्रीपूर्वं
वा कदा (G₂ 8 कथं)चन —^c) B₂ T₁ G₁ 8 4 युद्धे
(for युधि) M₈ 5 नरश्रेष्ठे —^d) K₈ 5 D₂ 6 6 T₂
M तत्सर्वं (K₈ 5 D₂ 6 तत्सत्य, T₂ अतस्त्व) प्र
वीमि ते

11 ^a) G₁ damaged D₈ वापि (for राजन्)
—^b) D_a D_{n1} D₅ यदि वि, G₂ ते यदि (by transp)
Ś₁ Ko D₁ श्रुत —^c) C_a c उद्योगे (as in text)
D₈ यत्ते, D₅ यत्तु, D₈ यच्च, T₁ G₁ 2 4 सर्वं, T₂
M₁ (sup lin as in text) गुह्य, G₈ पूर्व, C_v तत्तत्
(for यत्तत्) —^d) D₁ 8 T G M₁ (sup lin तत्)
यथा जाता, M₄ कथ जाता (for तथा जाता)

12 ^a) D₃ पुरा, T₂ G₂ 4 पुनर् (for पुमान्)
B₂ 4 D_a D_{n1} D₅ कन्यामनुज्य स च मां C_a cites
मनुज्य —^b) B₁ 2 4 D_a D_{n1} D₅ योधयिष्यति
भारत, D_{n2} D₄ 7 8 स च मा योधयिष्यति —^c)
K₄ तस्याश्च (for 'ह) G₈ प्राणान् (for वाणान्)
—^d) K₅ मुंचेह

13 ^a) K₂ 8 5 B D_a D_n D₁ 2 4-8 T₂ M युद्धे
हि, K₄ युद्धेत्, D₈ युद्धेह, T₁ G₄ युद्धेय, G₂ युद्धेय
K₈ क्षत्रिये तात, K₄ क्षत्रिया तात, D₁ 4 7 क्षत्रिया
स्तात, T₂ M क्षत्रिया (M₂ 4 'यान्) राजन् —^b)
Ko 1 D₁ जयैपिणा —^c) K₈ 5 D₁-3 वाणगोचरे,
K₄ B₈ G₁ M 'गोचर, B₁ 2 रणगोचर, B₄ D_{n2} D₄
6-8 रणमूर्धनि, D_{a1} वर्णगोचरान्

14 ^a) K₂ M₁-8 5 मा; T₂ मे (for मा) Ko-4
B D_{a2} D_n D₂ 4 6-8 T G₄ भरतश्रेष्ठ, D_{a1} D₅ भरत
श्रेष्ठ, G₂ 8 भारतश्रेष्ठो Ś₁ एव स भारतश्रेष्ठो, M₄
एवमादि रथश्रेष्ठो —^b) M₅ गांगेय K₄ T₁ G₄ शस्त्र
वित्, K₅ D₂ घर्मं, C_a शस्त्रं (as in text)
—^c) K₄ D₁ G₁ 8 तत् (for तत्र) K₄ युद्धे, S
(G₂ sup lin as in text) कार्यं (for मन्ये)
—^d) K₄ [अ]भिरक्षण, G₈ [अ]नुपालन (for [अ]भिपा
लनम्) K₈ 5 B D T₂ M गांगेयस्यैव (B₂ T₂ 'स्य च
M₅ 'स्यापि) पाल (K₅ 'त)न

15 ^a) Ko D₈ 6 अरक्षमाणो (D₈ 6 'ण), B₂ अ
वेक्ष्यमाण, T₁ G₂ 4 M₁ 8 5 आरक्ष्यमाण (for अरक्ष्य
माण) G₂ [अ]भि, M तु (for हि) K₁ वृक्षो
K₅ D₁ 2 रक्षमाणो वृको (D₁ मृगो) हन्यात्, T₂ रक्ष्य
माणस्तु काकोपि —^b) K₅ D₂ मत्त सिंह, D₁ सिंह
राज (for हन्यात्सिंह) Ś₁ (sup lin as in text)
महात्मने, Ko 2 D_{n2} D₄ 'हवे, K₄ B₁ 2 'रणे,
B₈ 'बल, T₁ G₄ 'मृधे, G₁ 8 महद्दने —^c) Ś₁
Ko 1 5 D₂ 6 वृकेनै (Ko 1 'णै)व, K₈ D_{a1} D₅ वृके

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्पुत्रे ध्रुवो जयः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ १७
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ १८
तै रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ १९

यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ २१
स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिविर्वर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥ २२
भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।

C 6 4495
B 6 98 42
K 6 98. 49

(Ks को)न च, Da2 D1 s वृकेनेव (D1 'ह) (for वृके
णेव) K2 s B D (except D2) गाणेय (for शार्दूलं)
—^a) Ś1 घातयेमे, Ks s D2 घातयेन, B2 प्रामवेम,
D1 घातयाम (for घातयेम) B3 शिखण्डिन (for 'ना)
— For 15st, S subst.

382* मा सिंहमिव काकेन हतं भीष्म शिखण्डिना ।

पश्येम पुरुषव्याघ्र तथा नीतिर्विधीयताम् ।

[(L 1) M2 मा (for मा) — (L 2) M2 पश्याम
T2 M4 पुरुषव्याघ्र]

16 ^b) D1 M2 s द्रौणिर् (for द्रोणो) —^a) D1
यत्नाद्, Ds यत्ता (for यत्ता) Ko-2 रक्षत, Ms
रक्ष्यतु —^a) Ś1 गुता, K2 गोते, Ks Ds T2 गुतो,
D1 युद्धे (for गुते) K2 s ध्रुव जय, Ks धनजय,
T1 G2 s जयो ध्रुव (by transp), G1 s जयो ध्रुवं

17 Before 17, Ds ins सजय उवाच —^a) Ds
पवं श्रुत्वा K4 B D (except D1-3 s) ते सर्वे (for
राजानो)

18 Ko 1 om. 18-20 —^a) B1 2 s Gs पुत्राश्च,
Ds पुत्रास्तु —^b) Ś1 'कल्प्य (for 'वार्य) K2
ययुर्मुद, Ks ययुस्तया, B3 D1 ययुस्तदा, G1 s ययु
मुद (for ययुमुदा) —^a) M क्षोभयतो (for कम्प*)
D1 तु पृथिवी, T1 G [s]य मत्स्याश्च, T2 भुव गा
च —^a) D1 क्षोभयतस्तु, T2 M आह्वयतश्च (for
क्षोभयन्तश्च)

19 Ś1 Ko 1 om 19-20 (for Ko 1, of v l 18)
—^a) Ks-4 B1 s D (except D2) T1 G M ते (for
तै) K2 B1 Dn2 D1 7 s सुप्रसयुक्तर, B1 Da Dn1
Ds s G1-3 M च सुसयुक्तर (B1 'रक्तर), D1 च सु
सनद्धो (for च सुसयुक्तर) T2 नू हयैश्च सुसकुद्धो
(sic) —^b) Ks s D2 s गजैश्चापि, B1 बहुभिश्च (for
दन्तिभिश्च) Ks महारथ, Ds 'रथ, T2 M मदोक्तै

—^a) T1 G हयैर्, T2 रथैर् (for रणे) —^a) S
दंशिता (Gs सहिता) K4 T1 G समरे स्थिता
(for समव*)

20 Ś1 Ko 1 om 20 (cf v l 18, 19) —^a)
M1 (sup in) तथा (for यथा) M2 दैवासुरे —^b)
Ks Da1 'धारिण, D1 M1-3 s 'पाणिन (for 'धारि-
णम्) Ca oites वज्रपाणि — Ks reads (see m)
20°-21^d in marg —^a) Ks s D2 s ते सर्वे (by
transp) Ks s D2 s समतिष्ठंत, K4 स्माम्यति*,
Ds स्माम्यदश्यत, T2 G1 s व्यवतिष्ठत, G2 सव्यति*
(for स्म व्यति*) D1 सर्वतस्ते व्यतिष्ठत —^a) D1
रक्षमाणा, Ds रक्षत स्व, T1 G रक्षत सु (for रक्षन्त
स्त) K4 D1 s T2 M महाव्रत, D2 पितामह, T1
G4 महारथा, G2 महावळ (for महारथम्)

21 B Dn2 D1 7 M1 s-5 om 21^{ab} Ks reads
21^{ab} in marg (cf v l 20), Ds reads (see m)
21^{ab} in marg —^a) M2 राजं (for राजा) —^b)
Ds भारतम् (for भ्रातरम्) — Before 21st, M1 s-5
ins दुर्योधन —^a) Ko-2 सव्ये चक्रे (K2 युक्ते)
—^a) T2 G2 उत्तमोजाश्च Ko-2 दक्षिणे —^a) Ks
D2 T1 G [उ]भौ, Ks [ह]मौ, Ds [आ]स्ताम्, Ds
[ए]नौ (for [ए]तौ) —^a) Ś1 Ko 1 s 'नश्च, M1-3 s
नस्तु (for 'नोऽपि) Ks शिखण्डिना, Ks Ds s G1 s
'दिनं (for 'दिन)

22 ^a) Ś1 Ko-2 s सरक्ष्य (or 'क्ष)माण, Ks s B
D (except D1) M रक्ष्य (or 'क्ष)माण स (by transp),
T2 रक्षमाण सु, Gs स रक्ष्यमाण —^b) Ko तवा-
स्माभिर, T1 G1 s s सहास्माभिर, M2 कर्ष भीति
(for तथास्माभिर) Ko-2 M1 s s विवर्जित, D1 च
वर्जित, Ds G1-3 विवक्षित (for विवर्जित) —^a)
Gs तथा (for यथा) Ko 2 D1 स, Ks s D2 च;
Ds हि (for न) M हन्यात्स (for नो हन्याद्)

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २३
 भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
 अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ २४
 शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
 स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोसाहमप्युत ॥ २५
 ततः शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
 व्यूहं चान्यूहत् महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ २६
 कृपश्च कृतवर्मा च शैव्यश्चैव महारथः ।
 शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २७

23 ^a) T₂ M तु (for तद्). — K₁ om from कृत्वा in 23^a up to 36^a — Ko om 23^d-36^a — ^d) K₂ 4 B₁ 8 D_a D_n D₁ 4 5 7 8 सह सेनया (by transp), B₂ सेनया समं, D₂ स तथा सह

24 Ko 1 om 24 (of v 1 23) — ^a) D₁ 'मारुट (for 'वंशेन) — ^b) K₂ 4 B D (except D₂ 8 9) T₁ G समभि' (for तमभि') — ^d) K₅ T₁ G अभापत् (for उवाच ह)

25 Ko 1 om 25 (of v 1 23) — ^a) K (Ko 1 om.) B D_{a2} D_n D₁ 3 5 7 8 T₂ M₄ 'व्याघ्र — ^b) Ś₁ प्रमुखेनघ, K₂ 4 B D (except D₁₋₃ 6) T₂ 'खे नृप, K₃ 'खेन ह, K₅ 'खेन च, G₁ 8 'खे नय, M 'खे विभो — ^c) G₃ स्थापयित्वाद्य Ś₁ T₁ G राजेंद्र, D₁ M₄ पांचाल्य, D₅ पांचाल, M₈ 5 पांचाल्यस्य (for पाञ्चाल्य) — ^d) D₁ गोसासि (for गोसाहम्) K₂ 4 B D_a D_n D₁ 5 7 8 इत्युत्, K₅ D₂ 8 9 T G M₂ अच्युत (D₂ T₁ G₁ 2 4 'त्), D₁ पार्षत; M₁ 8-9 अर्जुन (for अप्युत) — After 25, all MSS (except Ś₁, Ko 1 om) ins an additional colophon [Adhy name K₄ बलरक्षण; T₂ भीष्म निर्याण, M₁₋₃ 5 दुर्योधनापवाद — Adhy no D_{a2} 56, D_{n2} T₂ M₈ 4 96, D₅ 93, T₁ G 94, M₁ 2 95, M₈ 97 — Śloka no D_{n1} D₅ 6 52, D_{n2} 51]

26 Ko 1 om 26 (of v 1 23) Before 26, all MSS (except Ś₁, Ko 1 om) ins सजय उवाच — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃ 6) सह सेनया (by transp), M₁₋₃ 5 सेनया वृत — ^c) D₁ व्यूह चा न्यूह सत्सर्वं, S अन्व्यूहत् महाव्यूह — ^d) D₁ सर्वेपा (for सर्वतो) K₂ 4 B D_a D_n D₁ 5 7 8 आत्मना

भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ २८
 द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ २९
 अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
 महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ३०
 दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तः सर्वतो वृतः ।
 व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ३१
 अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

(D_a D_n D₅ 'न) (for आहवे)

27 Ko 1 om 27 (of v 1 23) — ^b) Ś₁ D₁ 3 T₂ M₄ शैल्यश्चैव, K₄ शैल्यश्चापि, D₂ शैल्यश्चैव; M₁₋₃ 5 यादृक्श्च K₂ महारथा, K₃ 'मना — ^c) D₅ G₂ सौम्यत् (for सैन्धवत्) — ^d) Ś₁ T₂ काम्बोजश्च K₂ काम्बोजश्चैव सुदक्षिण (hypermetric), D₂ काम्बोजश्च सुदारणा

28 Ko 1 om 28 (of v 1 23). — ^a) G₁ M₁ 8 8 तत्र (for सर्वे) — ^b) K₂ D₂ तव पुत्रैश्च (by transp), K₅ D₅ तत्र पुत्राश्च D₁ पुत्रेषु, D₂ पुत्राश्च, T₂ पुत्रश्च (for पुत्रैश्च) T₁ G सह (for तव) — ^c) B₃ युष्मत् (for अग्रतः). — ^d) Ś₁ M₄ स्थित (for स्थिता) D₁ स्थिता व्यूहस्य दंशिता (= 29^d).

29 Ko 1 D₅ (hapl) om 29 (for Ko 1, cf v 1 23) — ^a) K₂ द्रोण (for द्रोणो) — ^b) K₂ मारिष, G_v as in text — ^c) D₁ पार्षम्, T₂ पादम् (for पक्षम्) T₂ M₄ आसाद्य; M₁₋₃ 5 आस्वाय (for आश्रित्य) — ^d) S दंशिता

30 Ko 1 om 30 (of v 1 23) — ^a) G₂ सोम दत्तिर (for 'दत्त) — ^b) K₂₋₄ B D (except D₁₋₃ 7) चावत्यौ, T₂ M तथावत्यौ (for आवन्त्यौ च) — ^c) Ś₁ गुप्तौ, K₂ 5 D₂ 7 7 T₁ G गुप्ता, D_a D₅ युक्तौ, D₁ T₂ युक्तौ (for युक्ता) — ^d) D₁ वाम (for वाम) Ś₁ G₁₋₃ पार्षम् (for पक्षम्)

31 Ko 1 om 31 (of v 1 23) — ^a) D₅ दुर्योधन K₃ महाराजा — ^b) Ś₁ त्रैगर्तः K₂ परिवारित; G₁ सर्वतो वृत — ^c) K₃₋₅ D₂ व्यूहमध्येस्थितो K₅ D₂ 6 S राजा (for राजन्)

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ३२
 एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
 संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्रयः ॥ ३३
 तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावापि ।
 अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ३४
 घृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ३५
 शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।

स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ ३६
 अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
 कैकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ३७
 एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ।
 पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिप ॥ ३८
 तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
 अभ्युद्ययु रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ३९
 तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
 भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं संग्रामे विजिगीषवः ॥ ४०
 क्ष्वेडाः किलिकिलाशब्दान्क्रकचान्गोविपाणिकाः ।

C 6 4516
 B 6 99 17
 K 6 99 17

32 Ko 1 om. 32 (cf. v. 1 23) —^a) MSS indiscriminately अल्लुशो, 'दूषो Ś1 B4 महाराज, Da1 D3 T2 G1-3 M2 5 रथश्रेष्ठ, Da2 D5 नरश्रेष्ठ, T1 G4 रथश्रेष्ठ —^b) D5 स्तुता (for श्रुता) K4 D2 6 T2 'बल' (for 'रथ') —^c) K4 सैन्यानां पृष्ठत सर्व (sic) —^d) Ś1 K5 Da1 T2 M2 4 स्थितौ; D5 स्थिता, G2 सस्यौ (for स्थितौ) K2 T G2 M दसि लौ, K3 दशित, D3 G1.8 दसि (D3 'शि') ता

33 Ko 1 om. 33 (cf. v 1 23) —^a) K2 B Dn2 D1 6-8 च त, K3 5 D1-3 M2 एत, K4 Da Dn1 D5 M1. 3-5 एतत् (for एते) K3 5 D1-3 S महा- (for तदा) —^b) M1-3 5 व्यूह (for कृत्वा) K4 तदा कृत्वा तु भारता —^c) T1 G समपद्यंत (for 'दृश्यन्त) —^d) G1 3 प्रज्वलत इवाग्रय, G2 प्रति-पञ्चदवाग्रय

34 Ko 1 om 34 (cf. v 1 23) —^a) K2 B D (except D2 3 6) T1 G1 3 4 ततो (for तथा) —^d) S द्वौपदेयाश्च सर्वदा —^c) T1 G दंसिता T2 M स्थिता भारत संयुगे

35 Ko 1 om 35 (cf. v 1 23) K3 D2 om 35^{ab} —^{ab}) K4 घृष्टद्युम्न नात्यकिश्च द्रुपदश्च महारथ —^c) Da1 G3 सैन्यस्य (for सैन्येन) —^d) K3 5 T1 G 'विश्रान्तना', D2 6 'विनाशका' (for 'शना) — After 35, D3 ins

383* अन्ये च बहव शूरा शतशोऽथ महत्तदा ।

नानाविधायुधा वीरा नानाशस्त्रोपशोभिता ।

36 Ko 1 om. 36^a (cf. v 1 23) —^a) K3 5

च जय' (for विजय) —^c) T1 G 'राज (for 'बाहु) —^d) K3 Dn2 D3 3 कुन्तिभोजश्च —^e) K3 5 D2 महात्मानो (for 'राज) T1 G स्थिता रणाय महते

37 K2 om (hapl) 37 —^b) B1. 3 4 D (except D1. 2 6) T2 M 'बल' (for 'रथ') — After 37^{ab}, D3 M4 ins

384* युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ।

—^a) K3-5 B2-4 Da Dn D4 3 कैकया (K4 कैकेयी), D1 2 कैकया K3-5 D2 चापि, B Da Dn D4-8 चैव (for पञ्च) D3 कैकया भरतश्रेष्ठ —^d) Ko 1 S दंसिता

38 ^a) K3 5 ते सु, K4 एतन्, D2 ते तु, M4 ते च (for तेऽपि) —^b) T2 प्रतिव्यूह, G1 पुत्रव्यूह (for प्रतिव्यूह्य) K5 B1 सुदारुण, D1 3 S (except M2) सुदुर्जया (for सुदुर्जयम्) D2 प्रतिव्यूहस्य दुर्जय —^d) K4 B D (except D1-3 6) दंशिता, T2 M भारत (for मारिप)

39 ^a) K3 5 D2 समायाता, D1 महेष्वासा (for रणे यत्ता) —^b) D1 सहसैन्या D1 6 नराधिप T1 G सहसैन्या महारथा —^c) Ś1 Ko-3 अभ्याययू, K4 अभ्ययुश्च, Da G2 अभ्युद्ययौ, D1 अभिययू, T2 अभ्यययू Dn1 D1 पार्य (for पार्यान्) —^d) K5 T2 नृपा, Da1 M2 नृप (for नृप)

40 ^a) K4 तथा हि (for तथैव) —^c) K2 B2 4 Dn2 D3 भीष्मं योद्धुमभीप्सत, K3 5 D2 4 6 8 भीष्म युद्धमभिप्रेप्सु (D4 6 'प्सु', D3 'यु'), K3 B1 2 Da Dn1 D5 भीष्म समभ्ययु सर्वे, D1 3 युद्धे भीष्मम भीप्सत, S भीष्म योद्धुम (G1 'हु' य, M2 'हु' त्व)

भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवात्रवान् ॥ ४१
भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निखनैः ।
उत्क्रुष्टसिंहनादैश्च वलितैश्च पृथग्विधैः ॥ ४२
वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः ।
सहसैवाभिसंकुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ४३
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।

ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ ४४
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विवभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ४५
ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्हादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ।
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ४६
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च् ।

भिययु — ^a) K₄ सग्राम, D₇ 'म (for 'मे) B
D (except D₁₋₃) विजयैषिण (for विजिगीषव)

41 ^a) D₁ २ द्वेडा, D₄ द्वेहिता (hypermetric),
S द्वेळान् (for द्वेडा) S₁ D₁ (by corr) किल-
किला शब्दा, Ko-2 D₈ किलकिलाशब्दा (K₂ 'ब्द),
K₈ 4 B Da₂ D₂ D₇ किलकिला शखान् (K₈ Da₂
D₂ D₇ 'खा), K₆ Da₁ किलकिलाशखा (K₆ 'ख),
D₁ (before corr) D₈ ३ किलकिला शखा, D₂ 4
(orig) किलकिलाशखा (D₄ by corr 'खान्), D₆
किलकिलारावा, G₂ M₄ किलकिलाशब्दा (M₄ 'ब्दा)
— ^b) S₁ D₁₋₃ कृकवो, Ko कृकवा, K₁ कृतवा, K₂
कृकचा, K₃ कृकवो, K₄ S कृकरान् (K₄ M₄ 'रा),
-B₁ Da₂ D_n D₄₋₈ कृकचा (D₈ 'वा), Da₁ कृकचान्
K₁ 4 गोविपाणिक (K₄ 'कान्); S गोविपाणकान् (M₄
'का) — ^c) D₈ ६ 'पणवा — T₁ G₄ om 41^d-42^a
— ^d) D₂ G₈ वादं, G₁ चोदं (for नादं) K₄ सु
(for च) K₁ पुष्कर, K₈ ६ D₂ ६ पुष्कलान्, B₁ 2 Da
D_n D₃₋₅ 7 ८ कुजरान् (D₈ 'रा), S (T₁ G₄ om)
पाणिकान् (for पुष्करान्) — ^e) K₈ ६ D₂ कौरवान्,
D₁ ६ M₄ पाडवान् (for पाण्डवा) K₂₋₅ B D (except
D₁₋₃) T₂ M₁ २ अभ्यवर्तत, M₈ ६ अभिवर्तत (for
अभ्यधावन्त) — M₈₋₅ om (hapl) 41^r-44^a

42 M₈₋₅ om 42, T₁ G₄ om 42^a (of v 1 41)
— ^a) D₂ 'शब्दाना, T₂ 'शब्दैश्च (for 'शङ्खाना)
— ^b) Some MSS निखनै — ^c) K₈ T G₁ ३. 4 M₁
उत्क्रु (T₂ G₈ 'त्क्रु)ष्टै, Da D_n D₁ ६-7 उत्क्रु (D₆ 'क्रु)
ष्ट, G₂ M₂ उद्भुष्ट (for उत्क्रुष्ट) — ^d) K₄ Da
D_n D₅ वदिभिश्च, D₂ वादित्रैश्च, D₈ गर्जितैश्च, D₆
वलितैश्च, T₁ G M₂ तलशब्दै, T₂ विविधैश्च (for
वलितैश्च)

43 M₈₋₅ om. 43 (of v 1 41) — ^a) G₂ वध,
Cv भय (for वय) K₈ च (for तान्) D₁ जय
प्रतिवदवसे, T₂ M₁ अस्माक प्रतिशब्दैश्च — ^b) K₈ ६

D₂ प्रतियाम (K₆ नाभिजग्मु)स्वरान्विता, K₄ B₁ 4 D_n
D_n D₄₋₈ अगच्छाम त्वरान्विता; B₂ ३ D₁ गच्छाम (B₂
गच्छत, D₁ निर्ययु)स्वरयान्विता, D₈ अभियातास्त्व-
रान्विता, T₁ G प्रत्यगुल्लाम (G₁₋₈ 'गच्छाम) सत्वरा,
T₂ M₁ तदासीत्तुमुलं महत् (= 18^d), M₂ प्रत्यागच्छत
सत्वरा — ^{ca}) K₆ सहसैवोपसंकुद्धस् (for ६) K₈
Da₁ D₈ ६ तुमल (for तुमुल) T₂ M₁ सहसा ह्यभि-
सकुद्धा नदन्तो भैरवाप्रवान्

44 M₈₋₅ om 44^a (of v 1 41) — ^a) T₂ M₁
अन्योन्यमभिधावन्त — ^b) K₁ सप्रहार्यं, T₂ 'हार;
Cd 'हार (as in text) — ^c) D₁ ६ तेन (for तत)
— ^d) D₈ सपूर्णा वै वसुधरा

45 ^a) K₈ ६ D₂ M₄ महाघोरा — ^b) M₈ [s]पि
(for वि) — ^c) K₁ २ प्रसभश्, T₂ M₁ 4 सुप्रभश्
(for सप्रभश्) — ^d) Some MSS निष्प्रभ T₂ M
समजायत

46 ^a) K₈ वसुधुस् (for ववुश्च) K₈ ६ D₈ तु
मला वाता, K₄ B Da D_n D₂ ६ 7 ८ M₁₋₃ ६ वाता-
स्तुमुला (by transp) — ^b) K₂ स (sic); T₂ तु
(for सु) K₈ ६ D₂ ६ तुमल महत् (for सुमहद्भयम्)
— ^c) S₁ Ko-३ घोरा (K₁ 'र) सु, D₁ ६ परुपा;
T₂ चोरश्च (for घोराश्च) S₁ 'निर्हादे, K₈ 'निर्हाता;
Da₁ 'निर्हादा, M₂ 'निर्हादान् — ^d) M₂ शिवास्-
T₁ G चापि (for तत्र) K₈ Da D_n D₁ २ ६ 7 ववा
सिरे D₈ शिवाश्चाशिवशसिनी — D₈ om 46^r.
— ^e) Ko 1 Da₁ D_n D₂ ६ M वेदयतो — ^f) D₈
both महा and महद् D₁ आहवे (for आगतम्)

47 ^a) M₄ दिश — ^b) Many N MSS पांडु°
(for पासु°) S₁ Ko-३ D₈ ह (for च) — S₁
Ko-३ om. († hapl) 47^{ca}, D₂ reads it (sec m) in
marg K₈ transp 47^{ca} and 48^{ab} — ^c) K₈ ६ D₂
T₁ G च (K₈ D₂ तु) संमिश्रम्, D₁ समाकृष्टम् (for

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ४७
 रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
 सुस्रुवुश्च शकृन्मूर्त्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ४८
 अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 रक्षसां पुरुपादानां नदतां भैरवात्रवान् ॥ ४९
 संपतन्तः स दृश्यन्ते गोमायुवकवायसाः ।
 श्वानश्च विविधैर्नादैर्भपन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ५०
 ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
 निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ५१

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
 समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
 प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
 प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ५२
 नरेन्द्रनागाश्चसमाकुलाना-
 मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
 बभूव घोपस्तुमुलश्चमूनां
 वातोद्भुतानामिव सागराणाम् ॥ ५३

C 6 4529
 B 6 99 30
 K 6 99 30

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समुन्मिश्रम्) —^a) K₃₋₅ D₂ 8 पपात च, D₁ सु
 दारुण, T₁ G च भारत (for तथैव च)

48 K₅ transp 47st and 48th —^a) Ś₁ Ko 2
 नदता, K₁ नदतो, K₄ Da Dn₁ D₅ द्रवता (for
 रुदता) D₁ दृष्टमानाना (for वाहनानां च) —^b)
 D₁ नेत्राभ्या (for नेत्रेभ्यः) Ko-2 Da₁ प्रपतज्जल
 —^c) K₅ सस्रुवुश्च, K₅ Da Dn₁ D₂ 8 8 शु(D₆
 सु)श्रुवुश्च, T₁ G प्रसुस्रुवु (for सुस्रुवुश्च) K₃ 4 स
 कृन्मूर्त्र —^d) K₅ Dn₁ D₂ T₁ G₂ 4 प्रघावतो, D₁
 प्रव्ययतो, D₆ प्रघ्यापतो, T₂ पर्यायतो (for प्रघ्या)
 D₃ वाहनानि सहस्राः

49 ^a) M₁ 3-3 अतरिक्षान् (for अन्तर्हिता) T₂
 M₄ महानादा D₁ अतर्हिताना नादाश्च —^b) K₂
 श्रूयते, Da₁ T₂ श्रूयते K₂ भरतर्षभ, D₁ पुरुषोत्तम
 Da₁ D₅ om भरतर्षभ in ^b and रक्षसां in ^c —^d)
 Dn₂ नदतो, D₂ वदवान्, D₅ नदता (for नदता)
 Da₁ D₅ नादान्, D₂ स्वरान्, D₅ रणा(sup in
 'वान् (for रवान्) D₁ श्रूयते हि महास्वन

50 ^a) G₂ समापततो, G₃ सपतति स (for सप
 तन्तः स) K₁₋₃ 8 B D (except D₁) T₂ च (for
 स) Da₁ D₅ दृश्यते —^b) Ś₁ गोमायुवकवायसा,
 Ko-2 4 B Da Dn D₈₋₅ 7 8 T G M₄ गोमायुवल
 (Ko 1 'भक, K₂ 'र्वक, D₅ 'वद, T G₁ 2 4 M₄
 'वल)वायसा, K₅ 8 D₁ 2 8 M₁₋₃ 5 वद(D₁ गृध्र, D₆
 चदा)गोमायुवा ॥ Cd वला[] काका । वायसा द्रोण

काका । ॐ —^c) Ko-3 Dn₁ श्वानाश्च, D₆ व्यनदन्
 Ś₁ Ko-2 विविधान्नादान् —^d) Ś₁ Ko-2 G₈ M₅ माप-
 तत्, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 वाश(Da D₅ 'स)तत्,
 K₅ भीपतत्, T₂ G₂ हर्षत (for भपन्तत्) K₈ 8 B
 Da Dn D₁₋₅ 7 8 मारिप, S भारत (for तस्थिरे)
 D₆ तर्जयतश्च मारिप

51 ^a) D₈ ज्वलिताश्च M₁₋₃ 8 महोल्काश्च —^b)
 K₁ समाहात्य, D₈ समाहत्य —^c) D₁ पतिता K₁
 सह ता (for सहसा) —^d) K₂ 8 8 B Da Dn D₁
 6-8 वेदयतो (Da₁ 'सा), D₁ 2 वेदयतो, G₁ 8 वेद-
 यानो (for 'याना) — After 51, D₈ repeats 44^{ab}

52 ^a) Ko-2 Da₁ D₇ महत्य (K₁ 'ती)नीकानि, D₁
 T₂ महान्त्यनीकानि —^b) K₁ समागते, K₂ B Da
 Dn D₄ 5 7 ततस्तयो, D₈ ततस्तत, T₂ समाहते (for
 समागमे) —^c) K₂ 4 B₁ Da Dn D₁ 4-8 T G चक-
 पिरे, K₃ B₁₋₃ D₂ 8 M चकाशि(B₂ D₈ 'सि)रे (for
 प्रकाशिरे) Some MSS 'नि'स्वनै (for 'निस्वनै)

53 ^a) G₂ राजेन्द्र (for नरेन्द्र) K₃ T₁ G 'रथा'
 (for 'समा') —^b) Ś₁ Ko D₄ 5 7 8 अभ्या(Ko
 'त्या)यतानाम्, K₅ 8 D₂ 8 अभ्यागतानाम्, T₁ G
 समाकुलानाम्, T₂ समागतानाम्, Cd अभ्याहतानाम्,
 Ca अभ्यायतीनाम् (as in text) —^c) D₁ T₂ घोरस्
 (for घोपस्) D₈ 8 8 तुमलश्च (for तुसुलश्च) —^d)
 G₁ damaged Ko 1 8 D₂ 8 8 T G₂₋₄ M वातोद्भुता-
 नाम्, D₁ पर्वोद्भुतानाम् (for वातोद्भुतानाम्)

९६

संजय उवाच ।

अभिमन्यु रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
 अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ।
 विकिरञ्चरवर्षाणि चारिधारा इवाम्बुदः ॥ १
 न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिद्धदन्म् ।
 शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
 निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः ॥ २
 तेन मुक्ता रणे राजञ्चराः शत्रुनिवर्हणाः ।

क्षत्रियाननयञ्चूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३
 यमदण्डोपमान्धोराञ्ज्वलनाशीविपोपमान् ।
 सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ४
 रथिनं च रथाचूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
 गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ५
 तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
 पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ६
 तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-
 parvan name, Ś1 Ko-8 s D2 s mention only नवमे
 युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 D5 नवमेद्वि, M4 नवमेद्विके
 — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, T2 M1-8 s व्यूह-
 करण — *Adhy no* (figures, words or both)
 Da2 (sec m) 57, Dn2 M1 2 96, D6 94, T1
 G 95 (as in text), T2 M3 4 97, M5 98
 — *Śloka no* Dn1 (erroneously) 20, Dn2 D6
 30, D5 31

96

1 After the ref, D1 erroneously repeats 6 95
 44^{ab} — ^a) K2 s Da1 Dn1 D6-8 अभिमन्युरथो,
 S अभिमन्युर्महाराज — ^o) T1 G वेगेन (for तेजस्वी)
 — ^c) Ś1 K1 2 शरधाराश्च, Da Dn1 D5 सर्वसैन्यानि
 (for शरवर्षाणि) D1 किरञ्चरसहस्राणि — ^r) Ko-2
 B2 G3 इवांबुदा

2 ^a) B2 योद्धुं (for क्रुद्ध) — ^b) T1 G अपराजित,
 M1-3.5 अरिघातिज (for 'सूदनम्) — ^o) Ś1 Ko-2 4
 शस्त्रौघिनं (K1 'ना); K8 D8 6 अ(D8 श)स्त्रौर्मिण,
 K5 D2 अस्त्रौघिण, Da1 D5 अ(D5 श)स्त्रौघिण, M1.8
 (both *sup lin*) शस्त्रौघिण D1 शरौघैर्गाहमान त
 — ^c) D6 अप्याजौ (for अप्याजौ) T2 न निवारयितु
 शक्नात्, M1 सनिवारयितु युद्धे — ^r) K4 B Da Dn
 D1-3 'नदन, D1 'पुंगव (for 'पुंगवा)

3 M3.5 om 3^{bc} — ^b) G3 शूरा (for शरा)
 T G4 शक्र (for शत्रु) K8 निवर्हण, Da1 निवर्हण,
 D3 -निवारणा — ^c) Ko क्षत्रिया (for क्षत्रियान्)

S (M3 s om.) नयति क्षत्रियाञ्चूरान् — ^a) G2 धर्मं
 (for प्रेतं)

4 ^b) K1 2 4 B D (except D1-8 s) T G4 ज्वलि-
 ताशी (for ज्वलनाशी) — ^a) D8 फाल्गुनि (for
 सायकान्)

5 D8 reads (sec m) 5 in marg — ^a)
 K8 T2 रथिनश्च, K4 रथिन स; G1.8 M2 रथिन स
 (for 'न च) K5 D2 8 M1 8-5 रथिनश्च रथैस्तूर्ण,
 B Da Dn D1-8 सरयान्प्रथिनस्तूर्ण, D1 रथिभिस्तु रथा-
 शूरैर्, T1 G4 रथिन समराचूर्ण, G2 रथिनं सारार्थं तूर्ण
 — ^b) Ś1 K1-8 T2 हयपृष्ठाश्च सादिन (K1 मादित, K8
 सादिन, T2 'न), K4 B Da Dn D1-8 हयाश्चैव
 ससादिन, K5 हृष्टं पृष्ठैश्च सादिभि, D1 हयारोहास्तयैव
 च, D2 हयपृष्ठैश्च सादिन, D8 हयैश्च हयसादिन, M
 हयपृष्ठेषु (M2 'ष्टाश्च, M4 'ष्टे च) सादिन — ^c)
 T1 G4 गजारोह गजस्कधात्, T2 M1 8-5 वाजि(T2
 दति)नश्च गजै सार्धं, G1-8 M2 गजारोह च सगज
 — ^a) Ś1 घातयामास, K2 B Dn2 D4 6 7 दारं;
 Da Dn1 D5 चारं, D8 द्रावं (for पातं) K2
 फाल्गुणि, K8 फाल्गुनी, Da1 फाल्गुनी; G1 8
 फल्गुनि

6 ^a) D1 ते तस्य (for तस्य तत्) — ^b) T1 G2 4
 महच्चैव, T2 प्रेक्ष्य सखा, G1 महत्संधे, G8 M मह
 त्सखे Dn2 D4 महीभूत, D1 भृश नृपा (for ऽद्भुत
 नृपा). — ^c) G2 पूजना चक्रिरे Dn1 (m as in
 text) कृष्टा — ^a) D6 प्रशंसुश्च Ś1 फल्गुनि, K2
 Da1 फाल्गुणि (Da1 'नीं).

7 ^a) Da1 सौभद्र (for 'द्रो) — ^b) K1 बहु

भीष्मपर्व

भीष्मवधपर्व]

तूलाग्निमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ७
 तेन विद्राव्यमाणानि तत्र सैन्यानि भारत ।
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मया इव द्विपाः ॥ ८
 विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
 अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९
 न चैनं तावकाः सर्वे विपेहुररिघातिनम् ।
 प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ॥ १०
 प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
 अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ११

शोभत, K₂ बहुभ्योभव (sic), K_{2.5} बहुशो य (K₅ त) व, D₆ बहुशो र्यान् (for बहुशोभव) K₄ B Da Dn D₁ 8-5 7 8 T₂ M_{1.3-5} द्रावयामास भारत (Da₁ 'व') — M₅ om (hapl.) 7^a-8^b — *) Ś₁ K₁ कुल, K₀ स्थूल, K₂ धूल, D₆ तल (for तूल) K₄ B Da Dn D₁ 8 7 8 तूल (B₁ 'ला) राशिनिवा (B₂ 'राशीमिवा, Da Dn D₁ D₅ 'राशिनिवा) काशे, D₁ M₄ वृलाशिरि (M₄ 'सि) वोदूतो; T₂ 'राशिनिवोदूय, M_{1.3} 'राशिनिवोदूतो; M₂ 'राशिनिवोदात्तो — *) M₈ मरत D₁ सर्वतो दिश

8 M₅ om 8^{ab} (cf १ 17) — *) T₁ G मारिप (for भारत) — *) Ś₁ K_{1.2} त्रातर (for त्रातार) D₂ नाम्यगच्छत, T₂ G₃ M नाधि (G₂ 'ध्य) गच्छति — *) K₃ B₁ Da Dn D₂ 8 S (except G₂) पकम (M₂ 8 'ल) प्रा, D₁ कपमाना (for पङ्के मया)

9 *) K₀ 8 8 B D T₁ G M₈ 6 नरोत्तम, K₂ रयोत्तम (for नरोत्तम) — *) M₁ ततो (for स्थितो) K₀ राजा (for राजन्) — *) Da₁ विधूमाग्निर K₃ इवोज्वलन् K₅ विधूम इव पावक, D₆ धूमाग्निरिव सज्वलन्

10 *) K₅ D₂ तथैव (for न चैन) B Da Dn D₁ 6 7 8 तावका राजन्, S तावक कश्चित् (for 'का सर्वे) — *) K₃ D₁ विपेहुर, D₂ 7 8 विलेहुर (for विपेहुर) K₄ अभिवातितु (for अरिवातिनम्) S सहते रिपुघातिन — *) K₅ प्रदीप S प्रदीप्त (G₁ 4 'स) ज्वलन यद्वत् — *) K_{3.5} Da₂ D₁ 2 6 'नोदिता (for 'चोदिता) T₁ G M₄ पतगा कालचोदिता

11 *) K₅ अहरन्, D₂ प्रहमन् (for प्रहरन्) — *) D₂ 'रथा (for 'रथ) — *) D₂ अदृश्यत

हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
 तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतहदाः ॥ १२
 शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
 वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १३
 तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
 रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १४
 मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्वलम् ।
 सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुपु च ॥ १५
 मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिप ।

C 6 4546
 B 6 100 17
 K 6 100 17

— *) G₃ सर्वज्ञ (for सवज्र) K₃₋₅ B D S (except T₂) वासव (for वज्रभृत्)

12 *) K₂₋₅ B Da Dn D₂₋₃ विचरद् (K₅ Da₁ Dn₁ D₂ 8 'रन्) (for चरतो) T₂ निशि (for दिश) D₁ दृष्टा खे विवर दिश, T₁ G चरतो ददृशे दिश — *) D₁ तोयदेभ्यो T₁ G महाराज (for यथा राजन्) — *) K₂ 4 B Dn D₁ 4-8 रा (B₂ Dn₁ D_{1.6} आ) जमाना शतहदा, S यथा शक्रधनुर्महद्व

13 *) M₂ तस्माच्छराश्च निशिता — *) Da₁ G₁₋₃ निश्चरति, D₁ विसर्पति (for निश्चरन्ति) — *) G₁ 8 पुष्प (for फुल्ल) D₃ वनान्फुल्लद्रुमाभ्राजन्, M_{1.3} 4 द्रुमान्पुष्पफलोपेतान्, M₂ 5 द्रुमान्पुष्पफलोपेताद्

14 K₅ D₂ om. 14 — *) M₅ तत्र (for तस्य) D₁ तथैव च ततस्तस्य, T₂ तथैव च रथस्थस्य — *) D₁ S मडलानि (T₂ पाण्डवस्य) महात्मन — *) K₃ 4 B Da Dn D₂₋₃ S काचनानेन (for मेघघोषेण) D₁ काचनेन रथागेन — *) Ś₁ K₀ 2 D₈ नरा, D₁ नृपा, T₂ परै, M परे (for जना) K₁ ददृशोन्नातर नर (sic)

15 *) Ś₁ K₀ कृपद्रौणौ, T₂ कृपद्रौणि (for कृप द्रोण) D₅ T₂ द्रोण (for द्रौणि). D₁ M₄ सुबृहद्वलान् (M₄ 'ल) K₅ D₂ कृप च द्रोण द्रौणि च बृहद्वल महारथं (K₅ 'वल) — *) K₁ 2 4 B D (except D₂ 8 6) 'ज्वासो (for 'ज्वास) — *) M₁ 2 5 विचरल्ल B₁ D₁ 6 लघुहस्तवत्, B₃ स महावल, Ca लघु सुपु च (as in text)

16 *) K₃ D₂ 8 G₁₋₃ पश्यामि (for 'म) B₂ Dn₂ D₁ 6-8 T₂ M भारत (for मारिप) — *) K₂ 4 B Da Dn D₁₋₃ दह (D₆ 'ह) तस, K₃ पततस, T₁

सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ १६
 तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
 द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १७
 तेनादिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
 बभ्राम तत्र तत्रैव योपिन्मदवशादिव ॥ १८
 द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
 नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ १९
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
 चक्रुर्गर्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २०

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिप ।
 मारुतोद्धृतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ।
 दुर्योधनस्तदा राजा आश्चर्यशृङ्गिमभापत ॥ २१
 एष कार्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
 चमूं द्रावयते क्रोधाद्दृत्रो देवचमूमिव ॥ २२
 तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
 ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ २३
 स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
 वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ २४

G₁ प्रतपत्, T₂ निघ्नतस्य, M पतत् (for तपतस्य)
 Da₂ तस्य, M₄ इव (for तव) G₁ ३ प्रतपत् (G₈
 'तीं) च वाहिनीं, G₂ प्रातपत् च वा

17 ^b) K₅ G₁ ३ प्रतपत्, Dn₁ प्रपतत् K₈₋₅ B₁
 Da Dn₁ D₁₋₃ ३ 7 T₁ G M₂ शरार्चिषा (K₅ 'प'),
 B₂₋₄ Dn₂ D₄ ३ ३ तरस्विनः; T₂ M₁ ३-३ इवार्षिषा
 (for शरार्चिभिः) — °) K₂₋₅ B D (except D₈,
 D₄ before corr) द्विफाल्गुनम्.

18 ^b) D₁ भारताना (for भारती सा) T₂ भाति
 सा (for सा महा) — °) K₂ B Da Dn D₄₋₈ व्य
 भ्रमत्, K₄ D₁ अभ्रमत् (for बभ्राम) — ^d) K₁
 'वशादि च, K₂ 'वसादिव, K₈ D₂ ३ 'वशा यथा
 K₅ योपितादवशा यथा (sic)

19 ^a) B Da Dn D₅ 7 8 भ्राम (for द्राव) K₂
 B Da Dn D₄ 5 7 8 महा, K₈ D₁ ३ ३ T₂ M तत्,
 K₄ तु तत् (for च तत्) D₂ तु ता सेना (for च
 तत्सैन्य) — ^b) B₂ कल्प, Da₁ कोप (for कम्प)
 D₁ च मेदिनी (for महारथान्) — °) T₂ सुभृश (for
 सुहृदो) K₅ नदयित्वा समुहृदो — ^d) K₈ T₁ G₁₋₃
 वलिं, K₅ D₂ G₂ वल (for मय)

20 ^a) G ततो (for तेन) K₂ तेन विद्राविमा
 नानि (sic) — Da₁ om from संयुगे in 20^b up to
 सैन्यस्य in 21^b — °) K₁ corrupt B₁ ३ Dn D₁
 'स्वन (for 'स्वर) — Ko 1 om (hapl) 20²-21^a

21 Da₁ om up to सैन्यस्य in ^b, Ko 1 om 21^a
 (cf v l 20) — ^a) T₂ M तच्छ्रुत्वा — ^b) B₁ तत्र,
 T₁ G तस्य (for तव) B D (except D₁₋₃) भारत
 (for मारिप) — °) K₁ 'तोद्धृत, D₈ 'तोद्धृत (for

'तोद्धृत') G₁ ३ मारुताधूयमानस्य — ^d) K₈ 5 B D
 (except D₁) T₂ M सागरस्येव (for समुद्रस्येव)
 G₂ निस्वन (also पर्वणि) — °) Ś₁ Ko 1 Da₁ D₁
 T₂ M₄ ततो (for तदा) K₈ 4 Da₂ Dn₂ D₁₋₄ ३ T₁
 G₂ 4 राजन् (for राजा) M₁ ३-३ महाराज (for तदा
 राजा) — °) Ś₁ K₁ 4 5 B Da Dn₁ D₄ ३-३ आर्ष्य
 शृगिम्, Ko अर्ष्यशृगिम्, K₂ D₁ ३ आर्ष्यशृगम् (D₂
 'गिम्), K₈ D₈ m अल्लुसम्, Dn₂ D₈ आर्ष्यशृगिम्,
 D₅ आर्ष्यशृगिम्, T₂ आर्ष्यशृगम्, G₁ ३ ऋदयशृगिम्,
 G₂ आर्ष्यशृगिम्

22 Before 22, D₆ ins दुर्योधन उवाच — ^a)
 D₈ M₂ एक (for एष) K₂ 4 B Da Dn D₈₋₅ 7 8
 S महावाहो (M₁₋₃ ३ 'बाहुर), D₁ महाभाग (for
 महेष्वासो) — ^b) K₂₋₅ B₂₋₄ D (D₄ before corr)
 S (except M₁ 2 4) फाल्गुन (K₂ 'ण) — °)
 K₂ D₈ M₂ चमू (for चमू) K₈ विद्राव्य स (for
 द्रावयते) Ś₁ क्रोद्धा; D₁ कोपाद्, T₁ G घोरा,
 T₂ योसौ (for क्रोधाद्) D₅ समुद्रावयते क्रोधाद्, D₈
 स च मद्रासते क्रौ — ^d) G₂ वृत्रस्येव सुराधिप

23 ^a) K₈ 5 D₂ अस्य (for तस्य) K₂ B Da
 Dn D₄ 5 7 8 चान्य न पश्यामि, T₁ G नान्य तु प,
 T₂ M₄ नान्यत्प्रप (for नान्य प्रप) — ^b) B₁ सग्रामे,
 T₁ G₄ द्रवतो (for संयुगे) T₂ भेषज, Ca भेषज (as
 in text) — °) K₄ B Dn D₄ 7 8 T₂ G₁ राक्षस
 श्रेष्ठ — ^d) M₁ ३ ३ पारग (for 'गम्) K₈ 5 D₂
 सर्वयुद्धविशारद (K₈ 'द), D₈ सर्वविद्यासुपारग

24 ^a) D₁ त्वं गत्वा, T₂ स त्व हि (for स गत्वा)
 K₅ त्वरितो Ko ३ ३ D₁₋₃ T₂ M वीर (for वीर).
 — °) K₂ 4 B Da Dn D₄ 5 7 8 T₁ पार्थ (for

स एवमुक्तो बलवान्नाक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 प्रययौ समरे तूर्णं तत्र पुत्रस्य शासनात् ।
 नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २५
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
 प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ २६
 बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
 त्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २७
 कार्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।

नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ २८
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनि रणे ।
 नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ २९
 सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
 प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ३०
 विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
 रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३१
 ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।

C. 6 458
 B. 6 100 34
 K. 6 100 34

पार्थान् — ^d) D₂ द्रोणभीष्म (by transp) B
 D (except D₁₋₃ s) T₁ G पुरोगमा (for 'पुर तरा)

25 Before 25, D₆ ins संजय उवाच — ^a) K₄
 D₁ उक्त्वा (for उक्तो) K₅ D₂ T₂ M एवमुक्तं स
 (K₅ D₂ 'क्तो) G₂ भगवान् (for बल) — ^e)
 Ś₁ Ko-2 D₁ s T₁ G₄ नर्दमानो, B₂ s स कुर्वाणो,
 G₁₋₈ नादमानो (for नर्द) K₄ ययानाद (for महा)
 — ^f) K₂ बलाहका, T₂ G₁ M₁₋₄ बलाहक (for
 बला)

26 ^b) K₃₋₅ B D बल महत् (by transp), T
 G₂ s महाबल, G₁ महद्भय — ^c) Ko s Dn₂ D₄
 T₂ प्रचलत्, K₈ प्रचल; T₁ G₂ s प्रावृषत् (for प्राच
 लत्) K₅ D₂ सर्वसैन्यानि (for सर्वतो राजन्) — ^d)
 K₄ B D₂ Dn D₁ s वातोद्धूत (for पूर्यमाण)
 K₈ s D₂ s इवावुधि, K₄ इवानल

27 ^a) K₈ s B D (except D₁ s) T₂ M₂ महाराज
 (M₂ 'जस्) (for नरा राजस्) — ^b) T₂ M₂ s शब्देन
 (for नादेन) Da₁ भीषता, D₂ भापता (for भी
 पिता) — ^d) D₈ 'तल (for 'तले)

28 ^a) G₈ स कार्णी च (for कार्णिश्चापि) D₁ सदा
 युक्तः, T₁ G समायुक्त (G₈ 'क्त) — ^b) K₄ B D
 (except D₁₋₃ s) प्रगृह्य सशर धनु — ^c) K₁ नृपान्नि
 च (sio), T₂ मृद्भस्त्रिव — ^d) D₁ राक्षस (for तद्रक्ष)
 B₄ समुपागमत्, G₂ तद्राक्षसमुपाद्रवत्

29 ^a) T₂ त राक्षस (for स राक्षस) B₄ क्रूर (for
 क्रुद्ध) — ^b) Ś₁ संप्राप्यं वा, K₈ D₂ M₁ संप्राप्येव
 D₂ M₂ [कार्जुन B₁ प्रययावार्जुनि रणे, D₁ प्राप्य चार्जु
 निमाहवे, T₂ संप्रहस्यार्जुनि रणे — ^c) Ś₁ Ko s M₁₋₄
 'दूर, K₄ 'दूर (for 'दूरे) K₄ गतस्, B Dn₂ D₄
 M₄ स्थिता, T₁ G स्थिते, T₂ ततस् (for स्थितस्)

T₁ G तस्मिन् (for तस्य) — ^d) K₂ s D₂ त्रास (for
 द्राव) K₈ M₁ s s चमू (for चमूम्) — After
 29, G₂ reads (for the first time) 32^{ad}, repeating
 it in its proper place

30 G₁ s om. 30^a-32^b B₂ om (hapl) 30^{ab}
 — ^a) G₄ च तथा (for समरे) B₁ Dn₂ D₄ s-8 तां
 वध्यमानां च तथा — ^b) B₁ Dn₂ D₄ s-8 M₄ महाचमू
 (for महाचमू) — T₂ om (hapl) 30^a-33^b
 — After 30^{ab}, D₁ ins

385* नाध्यगच्छत वै त्राण पीड्यमाना दुरात्मना ।

— ^c) M₄ प्रत्युद्ययू D₁ महाराज (for रणे रक्षो)
 — D₃ om (hapl) 30^a-32^b — ^d) K₂ s B D (D₈
 om) G₂ देवसेना Ś₁ Ko 1 यर्हि, K₂ s B₄ D₁ s
 बलि, K₄ B₃ बल, B₁ ½ Da Dn D₄₋₈ बल (for
 बलिम्)

31 D₈ T₂ G₁ s om. 31 (cf. v l 30) — ^{ab})
 K₂ s D₂ s तव (for तस्य) D₁ भारत (for मारिष)
 D₁ विमर्द सुमहारक्षो दर्शयन्सुपराक्रम (of 32^{ad})
 — ^{cd}) M transp घोररूपेण and वध्यमानस्य K₄
 भीम (for घोर) D₁ 'माना तु (for 'मानस्य)
 — T₁ G₄ om (hapl) 31^a-33^b

32 T G₁ s om 32, D₃ om 32^{ab}, G₈ om
 32^{ab} (cf v l 30, 31) — ^a) Da₂ D₅ स; M₁₋₃ s
 तु (for ता) — ^b) M₁ s s 'चमू (for 'चमूम्)
 — M₂ om 32^a-33^b — ^c) K₈ अद्रावयद्, K₄
 प्रत्युद्ययौ, Da Dn₁ D₆ प्रदुद्राव, D₂ विद्रावयद् (for
 व्यद्रा) D₅ महा (for रणे) — ^d) Ko 1 s 4 D₁ s
 G₂ s M₄ दर्शयन्वै पराक्रम, K₅ दर्शयश्च पराक्रम,
 B Dn₂ D₄ दर्शयस्त्, Da Dn₁ D₅ दर्शयन्सु,
 D₂ s-8 दर्शयन्स्

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ३२
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३३
तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महावलान् ॥ ३४
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ३५
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३६

प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशर्वैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महावलः ॥ ३७
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ३८
विपक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आश्चर्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विन्ध्यधुनिशितैर्वाणैस्तपनीयविभूपितैः ॥ ४०
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।

33 T₁ G₄ om 38^{ab}, T₂ M₂ om 33^{ab} (of v l 30, 32) — ^{ab}) Cf 30^{ab} K₄ तु तथा, D₆ च तदा, M (M₂ om) समरे (for च तथा in ^a). Ś₁ K₁ अनीकिनीं, M (M₂ om) महाचमू — ^d) K₁ मादुद्राव D₁ ततो (for रणे) K₁ भय (for भयात्)

34 ^a) B₁ D₁ D_n D₄ 7 8 प्रमृद्य च, D₁ तां प्रमृज्य; D₆ प्रमर्द्य च, T₂ ता प्रहृत्य (for ता प्रमृद्य) K₂₋₅ B D (except D₈) रणे (for तत) M₂ तां प्रत्यमृद्यत सेना — ^b) K₁ वरयो तथा, D₁ वरणी यथा — ^c) K₂ s D₂ प्र (for ऽभि) D₁ ततो दुद्राव च रणे — ^d) Ś₁ K₀₋₂ प्रहारिण, K₄ D_n D₁ s T₂ महारथान्, D₈ T₁ G कुमारकान् (for महावलान्)

35 ^{ab}) D₁ तत, D₂ तत्र, T₁ G₂ 4 त तु (for ते तु) D₁ महारणे (for प्रहारिण) Ś₁ K₀ 2 द्रौप देयाश्च ते सर्वे महाबलपराक्रमा — ^c) K₂ प्रदुद्रुवु (hypermetric) K₁ s-5 B D (except D₈) सख्ये, T₂ M सखे (for सर्वे) — ^d) K₁ s 5 B D (except D₁ s) रविं यथा (by transp), T₂ रथा रथं

36 ^a) K₂ ते तु (for तैस्तु) — ^b) M₂ विधितो (for पीडितो) T₁ G राक्षसेश्वर (for राक्षसोत्तम) T₂ पीडित्वा राक्षसोत्तमा — K₂ om (hapl) 36^c-38^b — D₂ reads (sec m) 36^{cd} in marg — ^c) D₂ T₁ G₁ s 4 M₄ घोरैश् (for घोरे) — ^d) T₂ M₁₋₃ s दीसिमद् (M₂ 'मान्)ग्रहै, M₄ दीसविग्रहै

37 K₂ om 37 (of v l 36) D₂ reads (sec m) 37^{ab} in marg — ^a) K₄ G₁ 8 प्रतिविध्य, D₂ प्रतिविध्यस्, D₃ प्रत्यविध्यत्, T₁ G₄ द्रौपदेयास, T₂ प्रतिविध्य, M₂ प्रतिविध्यंस (for प्रतिविन्ध्यंस)

D₁ M₁ (sup lin) s s (both inf lin as in text) राजन् (for रक्षो) — ^b) Ś₁ K₀ विभिदे, D₆ पचभिर, T₁ G₁ s 4 विभिदुर, M₂ विभेदन् (for विभेद) G₁₋₃ M₂ वदाभि (for निशितै) T₂ विनिर्भिण्ण शितै शरै — ^c) G₂ s सर्वे (for सर्व) K₂ D_n D₁ s सर्वपारसवैस्, Ca d v सर्वपारशर्वैस् (as in text) K₁ 4 B₁ s 4 Da D_n D₁ तूर्णैर् (for तूर्णम्) D₆ विभेद समरे तूर्णम् — ^d) B₂ सैलधौतैर्, G₂ क्रुद्धाग्रैश्च (for अकुण्ठाग्रैर्) D_n D₁ s 1 8 महावलै, T₂ 'घल्, G₁₋₃ 'बला D₁ गृध्रपत्रपरिच्छदै

38 K₂ om 38^{ab} (cf v l 36) — ^a) D₂ तै प्रभिन्न, M₁₋₃ s स तैश्चिन्न D_n D₂ तनुत्राणै — G₁₋₃ om 38^b-41^a — ^b) M₁ राक्षसाधिप (for 'सोत्तम) T₁ G₄ भुजगै कोपितैरिव (cf 41^b) — ^c) T₂ [आ]काशे (for [श]र्कस्य) K₂ मरीचिरिव चार्कस्य B₁ सस्यूतो, D₁ संस्यूतो, D₆ सस्यूतो, M₂ सस्यूतो; Ca सस्यूतो (as in text) K₂ s D₂ s यथा (for महान्) T₁ G₄ अलवुमो महाराज नागेंद्र इव सुकुधे (= var 41^{cd})

39 G₁₋₃ om 39 (cf v l 38) T₁ G₄ om 39-40 — ^a) K₀ 2 B₂ विमुक्तै, B₂ विपाक्तै, D₂ प्रविद्ध, D₄ विसक्तै D₁ विपक्तश्च शरैश्चापि — ^b) D₂ 'परि स्कृतै (for 'परिच्छदै) — ^c) Some MSS आर्ष्य-शृगिर्, K₂ D₁₋₃ 7 आर्ष्यशृगिर्, T₂ आश्चर्यशृगो, M₂ आर्ष्यशृगिर् M₁₋₃ s ततो (for यभौ) — ^d) D₂ दीसशृगिर्; T₂ दीसशृग M₁₋₃ s वभौ दीस इवाशुमान्

40 T₁ G om 40 (of v l 38, 39) — ^b) K₂ D₁ T₂ M 'बल (for 'हवे) — ^c) T₂ विन्ध्यधिर, M₂ विविधुर (for विन्ध्यधुर) K₂ D₂ विविधैर् (for निशितैर्) — ^d) D₁ 'विभूपणै, D₂ 'परिस्कृतै — After 40, T₁ G₄ ins. 386*

अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४१
 सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
 प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४२
 प्रतिलम्ब्य ततः संजां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
 चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनुषि च ॥ ४३
 एकैकं च त्रिभिर्वाणैराजघान स्मयन्निव ।
 अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४४
 त्वरमाणश्च संक्रुद्धो ह्यांस्तेषां महात्मनाम् ।
 जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४५

विभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
 शरैर्वहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६
 विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
 अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४७
 तानर्दितान्नणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
 दृष्ट्वाञ्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ४८
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
 ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४९
 तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् ।

C 5 4581
B 5 100 52
K 6 100 52

41 T₁ G₁ om 41 G₁₋₃ om 41* (cf v. 1. 38)
 —^a) T₂ M स निर्भिण्ण —^b) G₂ भुजने B₂
 कोपितेभुंजनैरिव, T₂ M₁ ३-३ कुपिते (T₂ राधिते, M₁
 कुमिते) भुंजनैरिव —^c) K₂ B D₁ D₂ D₃ २ १ ३
 बलुपुपो; K₂ अल्पमो, D₃ बलुपुप्यो K₁ भ्रम
 राजन्, G₂ महाराज —^d) D₂ इति (for इव)
 G₁ ३ दृष्टुवे (for चुक्रुधे) — S 105 after 41 (T₁ G₁
 after 40)

386* निर्भिण्णस्तु शरैर्वहैर्दीप्यमान ममन्तत ।

अल्पुप्यो नृदा भाति टाकाभिरिव कुञ्जर ।

[(L 1) T₁ G₁ निर्भिण्ण, G₁₋₃ निर्भिण्ण T₁
 G₁ मनावन (for मन्तत) — (L 2) T₂ M₁ ३-३
 पवन (for कुञ्जर)]

42 ^b) K₂ ३ D₂ ३ ३ T G₁ M₁ ३ इव (for अथ)
 M₁ राक्षस (for मारिष) D₁ मुहूर्त व्यथितोभवत्
 —^c) G₂ ततो; Ca तमो (as in text) K₂ दीर्घ,
 D₂ T₂ M घोर (for दीर्घ) —^d) Ko G₁ M₃ ३
 पीडितैस्तेषां M₁ ३ ३ महारथ

43 ^b) K₁ द्विगुणे, K₂ त्रिगुणी (for द्विगुणी)
 —^c) K₂ B₁ D₁ D₂ D₃ २ १ ३ सायकास् (for
 सायकैस्) D₃ तीक्ष्णैर् (for तेषां) —^d) D₂ तेषा
 चैव, D₂ ध्वजांश्च, T₂ त ध्वजाश्च (for ध्वजांश्चैव)
 D₁ च्चज चैव धनुन्तया

44 ^a) K₂ ३ B D (except D₁₋₃) पञ्चभिर् (for च
 त्रिभिर्) —^b) B₂ तपनीयविभूषिता —^c) K₂ B
 Da Dn D₁ ३ १ ३ अल्पुपो, D₃ युद्धो Ko १ रथो
 पस्थो, M₁ ३ ३ [5] भित्तक्षेपा —^d) T₂ M₁ ३-३ ननर्द
 च (for नृत्यन्निव) T₁ G च सारथ, M₁ महाबल
 (for रथ)

45 ^a) K₂ ३ ३ B Da Dn D₂ ४-३ T₂ M₁ सु
 (K₂ ३ B₂ ३ D₂ ३ T₂ M₁ च) सरव्यो, K₁ D₁ सु
 संक्रुद्धो, T₁ G भृश क्रुद्धो (for च संक्रुद्धो) —^b)
 M₁₋₃ ३ महामना —^c) K₂ D₂ ३ T₂ M₂ सारथि च,
 D विश्व K₂ महाबल, K₁ D₁ T₂ रथ, D₃
 वल

46 ^a) D₁ जघान (for विभेद) K₂ चैव (for च
 यु) B D (except D₁₋₃ ३) T₂ M सुसहृष्ट, G₁₋₂
 सुसहृष्ट (for सुसहृष्ट) —^b) K₂ ३ D₂ ३ १ T₁ G₁
 ३ ३ M₂ चैतान्, Da₁ D₂ ३ चैया, M₁ ३-३ दीनान्
 (for चैतान्) K₂ ३ D₂ सुसहितान्, Da₁ D₁ D₂ सु
 सन्धितै, D₁ महाबलान्, D₃ (marg sec m) सुसधितै,
 D₃ सुसधितै, T₁ G₁ सुसहितै (for सुसधितै)
 —^c) K₂ शितैर्, K₂ D₂ शस्त्रैर् (for शरैर्) D₁
 शरैरभिशिषाकारै

47 D₃ om 47^{ab} —^a) T₂ स (for च) —^b)
 K₂ च, Da₂ M₁ तु (for स) S₁ Ko कृत्वास्तत्र
 राक्षस

48 T₁ om 48^{ab} —^a) B₂ G तत्र (for तेन)
 —^b) K₂ D₂ ३ T₁ G 'ञ्जुनस्तत, Da₂ D₃ तत्राञ्जुन
 सुत, D₁ दृष्ट्वा त चाञ्जुनि, T₂ दृष्ट्वाञ्जुनिस्तु तान् T₂
 G₂ M सखे, G₁ ३ सखे (for सख्ये) —^d) D₃
 रक्षस D₃ समुपाद्रवत्

49 ^a) T₁ तत (for तयो) —^b) B₂ D₁ T₁ G
 पांडवा, D₃ पार्थिवा (for तावका) —^c) B₂ ताव
 काश्च, D₁ कौरवाश्च, T₁ G पार्थिवाश्च (for पाण्डवाश्च)

50 ^a) K₂ D₂ युद्धे (for युद्धे) — After 50^{ab},
 T G M₂ 105

महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ५०

तयोः समागमो घोरो बभूव कडुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १
आश्चर्यशङ्किं कथं चापि सौमद्रः परवीरहा ।

तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स संयुगे ॥ २
धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।

387* उद्धृत्य चक्षुषी राजन्क्रोधात्स्फुरिताधरौ ।

[T₂ उद्धृत (for उद्धृत्य)]

— °) G₈ महाबल (for 'बलौ) M₈ 5 महाराजन्
D₁ महाकालौ तदा राजन् — °) K₈ 4 D₂ G₁ कोप
(for क्रोध). T₂ M 'सदीप्त' (for 'सरक्त') — °)
K₈ D₁ 2 अवेक्ष्य (D₁ 'क्ष'तौ, Da Dn₁ (marg as in
text) D₆ तितिक्षेता, T₁ G₂ 4 ह्यवेक्षेता, G₁ 8 महा
राज, M₈ अवैक्षेता (for अवेक्षेता) — °) K₈ ज्वाला-
नल, D₆ M₂ कालातक (for कालानल) K₁ -समा,
D₆ -यमौ (for समौ) D₁ क्षये, G₈ [उ]मौ (for
युधि) — After 50, T₁ G₁ ins

388* आशीविपाविब क्लृप्तौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।

51 °) D₁ तयोः समभवद्द्वोर — °) K₀ कटको°,
T₂ करको°, Cd कडुको° (as in text) D₁ युद्ध
चारुनिरक्षसो°, T₁ G₁ M₂ बभूवात्यतदारुण (M₂ 'ण')
— °) K₈ यदा, T₁ G₁ पुरा, M₈ कथ (for यथा)
D₁ पूर्व (for युद्धे) — °) B Da₂ Dn D₂ 7 8 T₂
M पुरा, D₁ 8 अभूत् (for इव)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Ś₁ Ko-2 5 D₂ mention only नवमे युद्धदिवसे,
K₄ नवमेद्वि, D₆ नवमदिवसयुद्धे, M₄ नवमेद्विके
— Adhy name K₄ अभिमन्युयुद्ध, D₁ अलबुसयुद्ध,
D₆ द्रौपदेयाना पराजय, T₂ M₁₋₃ 5 अलबुसाभिमन्यु-
युद्ध (T₂ 'न्युसमागम) — Adhy no (figures,
words or both) Da₂ (sec m) 58, Dn₂ M₁ 2
97, D₆ 95, T₁ G₁ 96 (as in text), T₂ M₈ 4

98, M₈ 99 — Śloka no Dn₁ D₆ 53, Dn₂
52, D₆ 54

97

1 °) Ś₁ K₁ 2 Da₁ D₈ T₂ G₁₋₃ M₂ आर्जुनिं, Da₁
आर्जुन K₈ D₂ T₂ वीर, D₁ शूरान्, D₆ T₁ G कुद्धं
(for शूर) — °) K₈ 4 B D T₁ G महारथान्, T₂
महाबल (for 'रथम्) — °) K₄ B Da Dn D₂ 5 7 8
अलबुप, D₆ 'बुदा, T₂ 'बुस G₈ तेन (for युद्धे).
— °) T₂ प्रत्ययुध्यत Ś₁ K₂ Da₁ भारत, Ko 1 D₈
4 6-8 भारत (for सजय) D₁ प्रत्ययुध्यत्परतप

2 °) Ś₁ Ko-2 4 B Da Dn D₂ 4-8 T₂ G₂ आपर्य-
श्रुतिं, K₈ 5 D₁ आपि (K₈ 'पं')श्रुता, D₈ आर्क्षश्रुता,
G₂ आद्रिश्रुतिं, G₈ आश्चर्यश्रुतिं, M₁ (inf lin) 2
आर्यश्रुतिं K₄ चासौ, B D (except D₁₋₃) चैव (for
चापि) — °) T₂ सौमद्र (for 'द्र) — °) K₈
D₂ त त्वमाचक्ष्व, K₈ तमाचक्षत Da₂ मे सत्य (for
तत्त्वेन) K₁ त ममाचक्षते तेन — °) K₆ D₂ च, T
G हि (for स) K₀ मा युगे, D₁ सजय (for
सयुगे) M₄ यथा वृत्तं स सयुगं

3 Da D₆ om (? hapl) 3^{ab} — °) D₁ मम
सैन्यस्य, D₁ समसैन्येषु K₂ B Dn D₂ 7 8 सयुगे
(for सजय) — K₈ om (hapl) 3^c-4^d — °) Ś₁
Ko 1 M₂ भीमोपि, D₆ भीष्मो वा. Dn₂ D₁ रथिनां
(for बलिनां) D₂ पाडवा वा नरश्रेष्ठ

4 K₈ om 4 (of v 1 3) — °) K₆ Da₁ D₂,

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४
संजय उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् ।
यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।

अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ८
सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आश्चर्यशृङ्गि महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ९
ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाम्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।
मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ १०
ततः कार्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
आश्चर्यशृङ्गि रणे विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ११
अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्णिं नवभिराशुगैः ।
हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १२

C 6 4596
B 6 101 13
K 6 101 13

४ ५ सहदेवश्च, D₅ 'देवौ वा —^b) T₂ सात्यको, M सत्यको (for सात्यकिर्) S₁ Ko-2 च (for वा) K₅ D₂ G₂ 'वल' (for 'र्य') —^c) K₂ 4 B Da Dn D₁ 5 7 8 मे सत्य, K₅ D₂ सर्वं मे (by transp) —^d) K₂ M₂ सजय (for 'य')

5 K₅ D₂ transp 5 and 6 —^a) K₅ 5 D₂ 6 T₂ M₄ क्ययिष्यामि, Da Dn D₁ 8 5 T₁ G संग्रव ह्यामि (for ऽह प्रव) —^b) S रोमं (for लोमं) K₃ D₂ 8 सग्रामो लोमहर्षण, K₅ सग्रामे लोमहर्षणे —^c) D₅ यथाभूद्, T₁ G₂ 4 यदभूद् (for यथाभूद्) D₂ राक्षसेन्द्रश्च —^d) D₂ सौभद्रश्चैव B₁ T₂ M भारत (for मारिष)

6 K₅ D₂ transp 5 and 6 —^a) M₂ अर्जुनस्य Da Dn₁ D₅ चक्रे, T₂ G₁₋₃ M सख्ये (for सख्ये)

7 ^b) B D (except D₁₋₂ 6) 'पुर'सरा (for 'पुरो-गमा) —^c) K₁ 8 अद्भुतानि D₈ च सर्वाणि (for विचित्राणि) K₅ D₂ अत्यद्भुतानि चित्राणि

8 ^a) K₁ corrupt K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 अल-चुपस, K₅ 'बुस, D₂ 'वस', D₅ 'बुशस' K₈ 5 D₂ तु (K₅ स; D₂ सु) रभसम् (for तु समरे) —^b) S₁ त्वभिमन्युं, M₂ अभिमन्युर D₁ महावल —^c) D₂ 6 निनद्य, T₂ M₂ विनदन्, M₁₋₃ 5 नदित्वा M₂ तु महानाद, M₂ 5 सुमहाघाट —^d) K₅ गर्जं, Da₁ तर्कं, D₂ वर्जं (for तर्जं) K₅ D₈ पुन पुन (for सुहुर्मुहुः)

9 ^a) K₅ 5 D₂ 6 तात (for राजन्) B₄ Dn₂ D₄ 7 8 अभिमन्युश्च वेगेन —^b) T₂ G₂ M₁₋₄ व्यनदन्

(for विनदन्) K₃ बहु (for मुहु) —^c) S₁ Ko-2 B Da Dn D₄₋₃ T₁ G आर्ष्यशृङ्गि, K₈ 5 D₁ 2 आर्षि (K₅ पं, D₂ 'र्ष्य')शृगा, K₄ D₃ अलबुस (K₄ 'पं) (for आश्चर्यशृङ्गि)

10 ^a) K₁ समेयत, K₂ B Da₁ Dn D₁ 4 7 8 S समीयतु, Da₂ D₅ समायतु S (except T₁ G₄) सख्ये —^b) Da₁ वरं (for नरं) —^c) T₂ M रथिनौ (for रथाम्या) K₂ B₁ Dn₁ D₂ 4 रथिनौ (for 'नां) —^d) S₁ Ko 1 यथा वै वृत्रवासवौ, T₂ M घोररूपौ दुरासदौ —^e) D₁ मायामी, D₅ मायावि- —^f) K₂ 4 B Dn₂ D₁ दिव्यास्त्र (D₁ 'स्त्रै')श्चैव, K₈ 5 D₂ T₁ G₂ 4 M₁ 8 5 'स्त्रश्चापि, M₂ 'स्त्रश्च च (for 'स्त्रश्च) K₂ फाल्गुणि, G₁ फल्गुनि T₂ विव्याधा-श्चैश्च फाल्गुनिं.

11 ^a) K₅ कार्णिश्चापि (for तत कार्णिर्) K₈ 5 D₂ महेष्वासो, G₂ M₄ महाराजन् —^b) K₁ निशितैः; G₈ नियतै (for निशितै) —^c) S₁ Ko-2 4 B Da₂ Dn D₄₋₃ T₁ G₄ आर्ष्यशृङ्गि, K₃ 5 Da₁ D₁ 2 आर्षि (K₅ 'र्षं; Da₁ D₂ 'र्ष्य')शृगा, D₈ आर्ष्यशृङ्गि, G₂ आदमं, M₄ आन्यं (for आश्चर्यं) D₁ भित्त्वा (for विद्धा) —^d) K₄ ततो (for पुनर्) T₁ G₄ विव्याय (for 'घ)

12 ^a) K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 अलबुषो, D₅ 'बुशो T₁ G₄ समरे (for सकुद्ध) —^b) K₈ कार्णिर् K₈ 5 D₂ 8 M₁ (sup 1st) 8 आयसै (for आशुनै) —^c) T₁ G₄ विव्याय (for 'घ) —^d) K₂ Da₁ तत्रैरिव (sic), D₅ तोत्रैरिव K₄ G₈ महागजं, Da₁ महद्विपं

G. 4 4597
B 6 101 14
K 6 101 14

ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
 अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ १३
 अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
 चिक्षेप निशितान्वाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ १४
 ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
 स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
 पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ १५
 स धारयञ्शरान्हेमपुद्गानपि महाबलः ।
 विवभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ १६

13 °) T₂ रथ (for सुतं) K₁ सुख्ये, B₂ युद्धे,
 T₂ G₁ 8 M सखे, G₂ सधे (for सख्ये)

14 °) T₁ G₂ 4 अर्जुनस्य सुतं क्रुद्धो, G₁ 8 अर्जुनि
 स्तु ततः क्रुद्धो — °) K₈ D₆ नवतिं नतपर्वणं, K₄ B
 D₁ D_n D₁ 8-5 7 8 S नवभिन्नतपर्वणि, D₂ नवत्या
 नतपर्वणं — °) K₈ 5 D₂ चिक्षेप निशिता (D₂ 'तां')
 स्तस्य, K₄ B D_n D_n D₁ 4 6 7 8 विभेद निशितैर्यागै,
 D₈ S विव्याध निशितैर्यागै (T₂ 'स्तीक्ष्णै') — °) K₈
 सायकास्तान्, K₄ B D_n D_n D₁ 5 7 8 राक्षसेन्द्र, D₁ 8
 राक्षस त (D₈ च) (for राक्षसस्य) K₈ D₂ सायका
 न्प्रतिसायकै, T₂ M₁ 8-5 राक्षस तु (T₂ सु) महाबल
 (M₄ 'ल')

15 °) B₂ तत्र (for तस्य) T₁ G क्षिप्र, T₂
 क्रोध; M कायं (for तूर्णं) — °) K₁ काया, T₂
 M तूर्णं (for काय) D_{n1} D_{n2} D₁ 4 T₂ M मर्मसु,
 D₈ चर्मवत्, D₆ चर्मणि (for मर्मणि) — °) K₈ 6
 D₁ 2 6 निर्भिद्य (for विभिद्य) — °) D₁ आकीर्णं,
 D₈ 6 T₁ G M₈-5 सकीर्णं (for सस्तीर्णं)

16 D₁-6 om (hapl) 16 — °) K₈-5 B D_{n2}
 D₂ 8 7 8 स (D_{n2} D₁ स) धारयान (K₄ B D₈ 'ण)श्च
 शरान्; D_n स चारयश्च शरान्, D_{n1} स चारयञ्चरा
 स्तस्य, D₁ सोधारयत्तस्य शरान्; T₁ G M स सदधानश्च
 शरान्, T₂ सदधानश्च स शरान् — °) K₈-5 B D
 (D₁-6 om) S हेमपुद्गान्महाबल — K₂ om (hapl)
 16^c-17^b — °) T₂ प्र, G₂ M₄ स (for वि)
 — °) K₈ प्रज्वाल; B₂ सधार; D_{n1} सचाल (for
 सज्वाल)

17 K₂ om 17^{ab} (cf v 1 16) — °) Ś₁ K₀ 1
 क्षार्प्यंशुगिर, K₈ 4 B D_n D_n D₁ 4-8 T₁ G₄ क्षार्प्यं,

ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यंशुद्धिर्महाबलः ।
 महेन्द्रप्रतिमं कार्थिण छादयामास पत्रिभिः ॥ १७
 तेन ते विशिरा मृक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ १८
 तथैवार्जुनिनिर्घृक्ताः शराः काञ्चनभृषणाः ।
 अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ १९
 सांभद्रस्तु रणे रक्षः शरः संनतपर्वभिः ।
 चक्रे विमृशमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ २०
 विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।

K₂ क्षार्प्यं, D₂ क्षायि; D₂ क्षार्शं; G₂ क्षारनं
 (for क्षार्प्यं) K₇- B D_{n1} D₁ 4 6-2 S क्षमपं
 (for महाबल) — °) K₂ 3 D_{n1} D₁ 2 6 'मरुतं
 (for 'प्रतिम) K₂ कार्थिण

18 °) D_{n1} D₅ विशिरा, D₂ T₁ G निशिता (for
 निशिरा) T₂ मुक्ता (for मुक्ता) — D₂ om (hapl)
 18^b-19^a — °) K₂ B₂ M₁ 7 8 'पमाधिता, K₄ D₂
 T₁ G₁ 'पमा दारा, D_{n2} 'पमा दारा; D₂ 'पमा
 शिता; D₁ G₁-7 'पमा शुभा (for 'पमा शिता)
 — °) D₂ समाहृत्य (for विनिर्भिद्य) — D₂ om
 (hapl) 18^c-19^c — °) K₀ 6 D₂ प्राविशद् (for
 'शान्) K₈ धरणीतले K₂ B D_n D_n D₂ 4 7 8 T
 G₁ 4 M प्राविशत धरा (D₂ T G₁ 5 M मही)तल; G₂
 प्रविशतो महीतल

19 D₁ om 19^{ac}, D₆ om 19^a (cf v 1 18),
 G₂ M₁ 8-5 om (hapl) 19 — °) K₂-5 B D_n D_n
 D₁ 2 5 7 8 T₂ M₂ तथैवा (D_n D₂ जय चा; D_{n1}
 [before corr] जयैवा) जुंभिना मुक्ता — °) K₂- B
 D (except D₈ 6 6) कनकं (for काञ्चन) — °) K₄
 B D_n D_n D₂ 7 8 अलम्बुसं (D_{n1} 'स्य), D₆ 'मुक्ता (for
 'मुक्ता) — °) K₂ प्राविशस्तु, D₁ प्रविशत K₈ B₂
 D_n D_{n1} D₂ 2 T₂ महीतल, K₈ मही K₀ 3 T₁
 G₁ 2 4 M₂ प्राविशन्धरणी (K₀ 'धरणी, M₂ 'तयनी)तल
 (K₂ 'ले)

20 °) B₂ T₁ G M₈ 3 च (for तु) K₈ ततो
 (for रणे) B₂ क्रुद्ध, G₈ दक्ष (for रक्ष) — T₂
 om (hapl) 20^c-25^d — °) G₂ उद्यम्य (for क्षा
 साद्य) — °) T₁ G₄ बल, G₁ 2 यम (for मय)
 K₈ शक्ति, D₂ 6 शक्रम् (for शक्र) . D₂ (by corr)
 शक्रो मयमिवाहवे

प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ २१
 ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
 नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परात्रणे ॥ २२
 अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
 प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ २३
 ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
 तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २४
 संकुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ २५
 बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
 सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ २६
 हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
 रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ २७
 तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
 आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
 मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपत्नां पद्मिनीमिव ॥ २८

C 8 4613
B 8 101 30
K 8 101 30

21 T: om 21 (cf v 1 20) —^a) G: विमुक्त
 K: B Dn: D: T: G: च रणे, K: भारते, D: च
 कृतं (for च ततो) M आश्चर्यशुगिल्लतो राजन् —^b)
 G: M वध्यमानो K: s D: रणाजिरे —^c) Ś: K: 1
 रणे, D: T: G: 4 ततो (for महा) —^d) K: s D:
 M: 1-2: 5 परताप (M: 3 'पि'नी, B: D: परतापन, D:
 शत्रुसूदर्नी, T: G अरिवातिनी, M: परतापना (for
 'न)

22 T: om 22 (cf v 1 20) —^a) S (T: om)
 तवस्तु (M: 1-2: 'त स्त) तमसा सर्वं (M: 4 पर्व) —^b)
 K: 1 हृदा ह्यासं, K: s B D: Dn D: 2-3 हृता ह्या (K:
 B Dn: 'ताश्चा, D: 3 'ता मा) सन्, D: 1 सवृता हि,
 S (T: om.) हृ (M: 4 ह) तमामीन् (for हृता ह्यासन्)
 K: s B D (except Dn: 2) T: G: 4 महीपते, G: 1 s
 M जगत्पते (for महीतले). —^c) Ko अमृत्युत, D:
 अपश्यत (for 'श्यन्त) K: 5 स्वान्वै (for स्वान्न) S
 (T: om) नाभिमन्यु प्रपश्यामन्न (T: G: 4 M: 1 s 6 'म
 त) मसा संवृत तदा

23 T: om 23 (cf v. 1 20) K: om (hapl)
 23^{ab} —^a) K: 1 D: G: 1 s M: 2 च त, D: 2 तु त (for
 च तद्) —^b) K: 2 महत्तम, B: 2 महातम, G: 1 s
 महत्तर (for महत्तम) —^c) K: 1 स्वमत्युग्र, K: 2
 महाश्च स, K: 5 D: 2 प्रमाश्रं च (for ष्चमत्युग्र) —^d)
 D: 1 भास्वर Ko D: 1 s T: G: 2 4 M: 2 4 कुरुनन्दन K:
 प्रहर्तुमहरत्तम

24 T: om 24 (cf. v 1 20), D: om 24-25
 —^a) K: 2 प्राकाशम्, Da: 1 D: 5 प्राकाशम् M: 1-3 s
 भगमज् (for भगवज्) G: 2 तत प्राकाशोभ्यभवज् —^c)
 D: 1 तया (for ता च) K: 4 B Dn: D: 1 4 7 s T: G:
 [अ]भि- (for [अ]पि) M जवान ता च माया वै —^d)
 M: 1 (sup lin) 2 s 5 महा (for दुरा)

25 T: D: om 25 (cf v 1 20, 24) —^a)
 D: 1 T: 1 G सु (D: 1 G: 1 s स) संकुद्धो (for संकुद्धश्च)
 —^b) Ś: Ko-2 D: 1 रा (Ś: 1 र) क्षसेन्द्रो Ś: Ko: 1 Da:
 D: 2 नरो (Da: 2 'गो) त्तम

26 ^a) Ś: बह्व्यास्, Ko: 1 Da: 2 Dn: 1 D: 6 बह्व्यस्;
 K: 5 बाह्वीस्, Da: 1 प्रह्वस् (for बह्वीस्) D: 1 बह्वीस्तया
 तदा माया, T: 1 G: 2 4 स च बह्वीस्तया माया, T: 2 M
 ततो (M: 2 तयोर्) बहुविधा माया, G: 1 s घोरा बह्व्य-
 स्तया माया —^b) Ś: 1 प्रयुक्तस्, D: 1 प्रमुक्तास् D: 1
 राक्षसा (for रक्षसा) —^c) K: 5 मायाश्च (for सर्वा
 च) D: 2 स सर्वा अप्यमेयात्मा —^d) T: 2 विरराम स
 (for वारयामास) Da: 1 फाल्गुनी, G: 1 फाल्गुन

27 ^a) K: 5 D: 2 हत्तमान, Da: 1 हतमायां, M: 1 (sup
 lin) 2 s 5 हन्यमान (for हतमाय) —^b) Da: 1 D: 5
 विध्यमान, T: 2 वध्यमानश् (for 'मान) T: 1 G तु
 (for च) —^c) K: 4 T: 1 G सत्यज्य तत्रैव (by
 transp) —^d) K: 5 सर्वतो (for महतो) T: 2 M
 रणात् (for भयात्)

28 ^a) D: 2 विनिहते (for विनिर्जिते) D: 1 क्रूरे;
 T: 2 M क्षिप्र (for तूर्ण) —^b) Ś: 1 om (1 hapl) 28^{bc}.
 —^c) G: 1 s मायां, M: 4 क्षुद्र (for कूट) T: 2 राक्षसे
 कूटयोधिनि (by transp) Ca cites कूटम् — After
 28^{ab}, D: 1 ins

389* सौभद्रश्च महायाहु समरे च जितश्रम ।

पराक्रमी महातेजा पितृस्तुल्यपराक्रम ।

—^c) K: 5 अर्जुनि, Da: 1 corrupt, D: 5 s M: 2 अर्जुनि
 Ko: 1 तूर्ण (for सैन्य) —^d) G: 8 समरे (for तावक)
 Ko: 2 s Da: 1 Dn: 1 T: 2 G: 8 स (for स) D: 1 तावकं
 सममर्दयत् —^e) K: 4 B D (except D: 1-3 6) गध
 (for वन्य) —^f) K: 1 Da: 1 Dn: 1 D: 5 स पत्न्यां; K:
 सपया T: 2 M ह्व पद्मिनी (by transp)

C 6 4614
D 6 101 31
K 6 101 31

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्धुत्तम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ २९
कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुवहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३०
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३२
ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नस्तव सैनिकान् ।
आससाद् रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३३
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।

29 ^b) K₈ D₆ [अ]ति (for [अ]भि) S दृष्ट्वा सैन्य
मभिविद्धुत्त — ^c) K₂ शरवशेन, D_{n2} शरवर्षेण, C_n रथ
वंशेन (as in text) — ^d) K₈ D₂ s T₂ M₁ s s पर्य
वारयन्

30 ^a) K₂ कोष्ठकीकृत्य, K₁ B D₁ 7 s T₂ G₁₋₂
कोष्ठीकृत्य च (T₂ G₂ तु); D₁ कोष्ठीकृत्वा तु; D₆
कोष्ठीकृत्य च, C_n कोष्ठकीकृत्य (as in text) T₂ M₁
त वीरा T₁ G₁ कोष्ठीकृत्य महावीर — ^b) D_{n1} धार्तृ
राष्ट्र, G₂ धार्तराष्ट्र K₁ महारथ, D₁ T₁ G 'बला (for
'रथा) — ^c) T₂ एकस् (for एक) K₈ s D₂ ते;
D₈ त, T₂ M तु, G₂ सा (for सु) K₄ D_n
D_{n1} D₅ सुवहवो (for सुवहवो) — ^d) K₂ s B₂
D₁₋₂ T₁ G सायकैर्दृढं, B₁ दृढशायकैः, T₂ M साय
कोत्तमै

31 ^a) K₂ s D₂ तत्तेषा (for स तेषा) Ś₁ K₀ 1
श्रेष्ठ, M₁ वीर (for वीर) — ^b) D₂ पितुस्तुल्य

32 ^a) B₂ कार्यं (for कर्म) — ^b) D₂ पितुः कर्मा-
तुलस्य च, S मातुलस्य पितुस्तथा

33 ^a) K₄ damaged K₁ B D_{n2} D₁ 7 s वीरो,
G₂ राजा (for राजन्) — ^b) D_n D_{n1} D₆ निघ्नस्,
D₂ निघ्नस् (for विनिघ्नस्) D₂ निशितै शरै (for
तव सैनिकान्) M₁ विनिघ्नत च सैनिकान् — ^d) K₁
D₆ पुत्र प्रेप्सुर, M₁ पुरुपेप्सुर T₂ M अरिदम (for
अमर्षण)

34 ^a) D_{n2} वीरान् (for राजन्) — G₂ om
(hapl) 34^b-36^a

आससाद् रणे पार्थ स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३४
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रान्तम विगां पते ।
परिवन्तु रणे भीष्मं जुगुपुश्च नमन्ततः ॥ ३५
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३६
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखा स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां ममाचिनोत् ॥ ३७
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ३८
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध संकुच्छः कङ्कपत्रपरिच्छदः ॥ ३९

35 G₂ om 35 (cf v 1 34) — ^a) K₂ D_{n1}
D₂ स(K₂ च)रथनागाश्वा, D₆ मनरनागाश्वा — ^b)
K₀ पुत्रान्तम K₁ B D_n D_n D₁ 7 s जनेश्वर (D_{n1}
'र') (for विशा पते) — ^c) D₁ परिवार्य (for 'चयू)
— ^d) D_{n2} D_{n1} D ते (for च) D₁ श्यित युद्धाभि
लापिण

36 G₂ om 36^a (cf v 1 34) — ^a) D₁ मर्षं
(for राजन्) — ^b) K₂ परिवपुर् (for 'चार्यं) — ^c)
K₀ S दशिता D₁ भरतोत्तमा, M भरतर्षभा

37 ^a) Ś₁ D शरद्वतस्य K₂ s D₂ 6 तूष्णं (for
राजन्) — ^b) D₁ पुरत (for प्रमुखा) K₀ s शरान्,
K₂ s D₁ 3 6 G₁ s M स्थित, T₂ द्विज (for
स्थितम्) — ^c) K₂ अर्जुने, T₂ M₁ s-5 आर्जुनि
— ^d) K₂ s D₂ T G₂ 4 M₁ 2-3 सम (K₂ D₂ 'मा)
र्षयत् (for समाचिनोत्)

38 ^a) M₂ प्रत्यागम्य T₂ M [आ]शु (for [अ]थ)
D₂ विव्याथ, T₁ G M₁ 2 4 सहसा — ^b) Ś₁ D₂
सात्यकि Ś₁ सुशितै, D₁ तु शितै; D₂ निशितै, D₂
त्रिंशता (for त शितै) S सात्यकिस्तु (T₂ 'श्च) शरै
(M₂ 'नै) कृप — Ś₁ K₀ 1 om (hapl.) 38^a-39^b
— ^c) K₂ s D₂ 6 पार्थस्य (for पाण्डव) D_{n1} D₂
'काम्यार्थं (for 'कामार्थं)

39 Ś₁ K₀ 1 om 39^{ab} (of v 1 38) — ^a) D₁
'मस्तु (for 'मोऽपि) T₂ M गौतमस्वरया युक्तो — ^b)
K₂ D₂ 6 सात्यकि (for माधव) K₂ s B₁ D₁₋₃ S नि
शितै (for नवभि) — ^c) T₁ G₂ विव्याध — ^d)
B₂ s ककपत्रैरजिह्वानै

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
 गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ४०
 तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिमद्युतिम् ।
 द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४१
 समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
 अम्यद्रवद्रोणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४२
 तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
 द्रौणिं पृथ्वा महाराज बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४

स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
 निपसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४५
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ४६
 शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्वरणीतलम् ।
 वसन्तकाले बलवान्विलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४७
 ततोऽपरेण भङ्गेन माथवस्य ध्वजोत्तमम् ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ४८
 पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
 निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ४९

C 6 4834
B 6 101 51
K 6 101 51

40 ^a) K₂ ३ शैनेयोपि, D₈ सात्वकिश्च (for शैने योऽपि) — ^b) D₁ विद्धा; T₂ क्रुद्धो (for विद्धो) K₂ रथं, D₂ रथि, D₈ हवे (for रथ) K₄ B Da Dn D₁₋₃ चापनानग्य (K₄ कृप्य) वेगवत् (Dn₂ D₁ ८-२ धान्) Co cites धानन्व — ^c) K₄ ३ B D M₂ तृणं, G₂ सवे (for घोर) — ^d) Ko सम दत्त, K₂₋₃ B Dn₂ D₂ ४ १ ३ M₄ समाधत्त, T₁ G₂ ४ M₁ ३ ३ समवत्त, M₂ समधत्ते

41 Ko 1 om 41^a-42^b — ^b) K₄ B₁ S (except T₂ M₄) म्वन (for घुतिम्) — ^c) D₁ विद्धा (for द्विधा) Da₂ D₁ ३ समरे (for संक्रुद्धो) — ^d) G₁ ३ द्रौणिं परबलदंन

42 Ko 1 om 42^a (cf v l 41) — ^a) T₁ G M स (M त) सुसृज्य तु Da₁ शैनेयो, Da₂ D₂ शैने यो. — ^b) K₂ ३ B D (except D₁₋₇ ३) वर (for वरम्) — ^c) D₈ अम्युद्रवद् T₂ द्रौणिं — ^d) D₁ स्वर्मानु (for राहु खे) S₁ शशिनाना (for शशिन)

43 ^a) Ko २ ततो (for तस्य) K₃ ३ D₂ ६ द्रौणि- स्तवत् (for द्रोणसुतवत्) T₂ चापि (for चाप) — ^b) Da₁ द्विधाचिच्छेद (sio) (for द्विधा चिच्छेद) D₁ पत्रिणा (for भारत) — ^c) T₂ तथैनं G₂ अथ तस्कार्मुक तस्य — ^d) K₂ ३ D₂ दारयामास; T₂ G₂ M छादया (for ताडया) K₄ B₂ शायकै, Dn₁ साधकै

44 ^b) K₂ ६ D₂ दारा (K₂ रा) श्वाप्तीविपोपमान्, D₁ भारसाधनमुत्तम — ^c) T₂ द्रौणैस्त्वस्य, M₁₋₃ ३ द्रौणिं विद्धा (for द्रौणिं पृथ्वा) — ^d) S₁ Ko-२ सि चार्दयत्, D₁ सताडयत्

45 ^a) T₁ G₂ ४ चापि (for चैव) — ^b) K₂ ४ M कश्मलान्वित, B₂ लाहत्, Da Dn₁ D₈ ल गत्, G₁ ३ लावृत् (for लायुत्) — ^d) K₂₋₃ B D समा श्रित, T₁ G समाश्रयत् (G₁₋₃ यन्) (for उपाश्रित)

46 ^c) D₁ वार्ष्णेयं G₁₋₃ समभिक्रुद्धो — ^d) K₂₋₃ B D समार्पयत्, S समर्पयत् (for समर्दयत्)

47 ^a) S₁ Ko 1 D₃ तु स (by transp), D₁ T₁ G₂ ४ तु वि-; D₂ स वि (for स तु) T₂ निर्भित्य — ^b) Da₁ घरणीतले — ^c) D₂ T₁ G घुतिमान् (for बलवान्) — K₁ om 47^d-49^b — ^d) K₂ ३ D₂ क्षिप्र, Da₁ D₂ (sup l₁ as in text) बलि, D₁ ६ विले B₃ विल नाग इव श्वसत्, T₂ M विल नाग इवाविशत्

48 K₁ om 48 (cf v l 47) — ^a) K₄ B Da Dn D₂ ३ १ ३ अथापरेण, D₈ तत् परेण (for ततोऽ परेण) T₂ om from परेण up to ध्वजोत्तमम् (in 48^b) S₁ बङ्गेन, K₂ बङ्गेन; G₂ फङ्गेन (for भङ्गेन) K₃ ततोम्य निशितैर्भङ्गैर् — ^b) K₂ D₂ रथो (for ध्वजो) — ^c) D₁ सहसा (for समरे) M₂ द्रौणिं. — ^d) Da Dn₁ D₈ सिंहनादान् K₂ ३ B D (except D₁ ३) मुमोच ह (for ननाद च)

49 K₁ om 49^a (cf v l 47) — ^a) K₂ पुन श्रान्त्यै, Dn₂ पुत्रश्चैनं D₁ घोरतरैश् (for शरैर्घोरैश्) — T₁ G om 49^b-51^a — ^c) K₂ ३ D₂ यथा राजन्, D₈ महाराजन् — ^d) K₂ ३ D₂ ६ महामेघो (D₂ घा) (for यथा मेघो)

50 T₁ G om 50 (cf v l 49) — ^a) S₁ सत्वकिश्च, K₂₋₃ B Da Dn D₂₋₃ १ ३ T₂ सात्वकोपि;

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५०
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५१
शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्चादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५२
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
अभ्यद्रवत् शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५३

विव्याध च पृपत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वाण्येनाभितापितम् ॥ ५४
सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारश्वैः शरैः ॥ ५५
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५६
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

M सत्यकोपि (M₂ 'ध) T₂ M शर(T₂ शरैर्, M₂ रथ)वाते (for महाराज) D₁ सात्यकिश्चापि राजेंद्र —^b) D₅ शरजालान् K₅ D₂ विहन्य, K₅ T₂ M विहत्य (for निहत्य) D₅ अनेकधा, and निहत्य तत् (as in text) D₅ तान् (for तत्) —^c) K₂ 4 B Da Dn D₃-s 7 8 अभ्या(D₃ 'भ्य)किरत्, K₃ 5 D₁ 2 M₁ (sup in) अभ्यद्रवत्; D₅ अभ्याकिरत् — B₂ transp 50^d and 51^b

51 T₁ G om 51^a (of v 1 49) —^a) K₂ पातया, Da Dn₁ D₅ ताडया (for तापया) T₂ द्रौणि — After 51^a, T₂ M₁ repeat 48^d and 49^a — B₂ transp 50^d and 51^b —^b) Da₁ शिनेय, G₁-3 शैनेय —^c) T₂ शर (for मेघ) —^d) D₁ स्वय (for तथा) K₃ 5 D₂ शरदीव रविस्तपन्

52 D₅ reads (sec m) 52^a-53^b in marg —^a) S स शराणा (for शराणा च) T₂ सहस्रेषु —^b) K₄ B Da Dn D₃-s T₂ M₂-5 एव (for एन) K₃-5 B Dn D₂-1 6-3 T₂ M समुद्यत, D₁ महाद्युति —^c) Ś₁ सत्यकिश्, Da₁ Dn₁ M₂ सात्यकि, G₂ सात्विकीश् D₁ ताडयामास —^d) D₅ (m as in text) सुहुर्मुहु, M₄ महाबल

53 D₅ reads (sec m) 53^{ab} in marg —^a) D₅ पुत्रत् (for पुत्र) K₄ B₃ 4 Dn₂ D₄ 7 8 च त, T₁ G₄ तदा (for तथा) —^b) Da Dn₁ D₅ राहुनेव, D₂ राहुणा हि K₄ D₁ दिवा (for निशा) —^c) M₁-3 5 अभ्यद्रवच्च D₂ शैनेय, M₄ वेगेन (for शैनेय)

54 ^{ab}) T₁ विव्याध (for 'ध). B Da Dn D₄

5 7 8 transp पृपत्केन and सुतीक्ष्णेन Ko T₁ G₂ पृपत्केण, K₂ प्रथकेन, D₅ पृपत्केन (for पृपत्केन) K₅ D₂ महामति, T₁ G महाहवे (for 'मृधे) —^c) Ś₁ Ko T₂ G₁-3 स, Dn₂ वै (for स्व) K₅ D₂ सुमोच स्वसुत (D₂ marg sec m अमोचयरसुत), D₁ परीप्सत सुत, D₅ परीप्सन्स्वसुते —^d) K₃ 5 D₂ 6 अति (K₅ अभि, D₅ इव)मर्दित, K₄ अभिताडित, B Da Dn D₃-s 7 8 T₂ M₄ अभिपीडित, D₁ अतिपीडितं, T₁ G अभिपातित, M₁-3 5 अभिपीडित (for अभितापितम्)

55 ^a) G₂ सात्यकिस्तु. K₄ B D (except D₂) T₁ G M₁-3 5 हित्वा, T₂ भित्त्वा (for जित्वा) —^b) Ko 1 T₁ G द्रोणं (for गुरु) M₃ 5 'रणे (for 'रथम्) — D₅ om (hapl) 55^c-56^d —^c) T₁ G₄ विव्याध (for 'ध) K₄ D₅ 6 T₁ G M₂ सप्तत्या (for विंशत्या) —^d) K₃ Dn₂ D₁ 3 4 6 'पारसवै, K₅ 'वशी, Da₂ 'शरै, D₂ 'शिवै (for 'शवै)

56 D₅ om 56 (of v 1 55) —^a) Co तदतरे —^b) B₂ सितवाहन, Dn₂ D₄ 6-8 शत्रुतापन (for श्वेतवाहन) —^c) M अभ्यापत्त् (for अभ्यद्रवत्) K₃ रणात् (for रणे) Ś₁ Ko 1 क्रुद्धं, K₃ 5 D₂ तूर्ण, M₂ राजन् (for क्रुद्धो) —^d) G₃ द्रोणिं प्रति, M₂ भारद्वाज T₂ M₂ 4 महारथं

57 ^a) M₂ क्रुद्धो (for ततो) Ś₁ पार्थाश्च —^b) K₄ B₁ 4 समेयेतां; T₂ समेयानां (for 'याता) K₃ महाद्युधि, K₅ रणे मृधे, T₁ G महाहवे (for 'मृधे) —^c) T₂ M समेयाता (for महाराज) S (except M₅) नभस्तले (for 'स्तले)

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ।
समीयतू रणे शूरो तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥ २
तावुभौ रथिनौ संख्ये दृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ ।
कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

संजय उवाच ।

न द्रोणः समरे पार्थ जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वत्त्रिभिः शरैः ।
नाचिन्तयत् तान्वाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६

C ६ 4648
B ६ 102 6
K ६ 102 6

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 s mention only नवमे युद्धादिधमे, Ks नवमेहनि; K4 नवमेहनि, D2 नवमे दिवसे, M4 नवमेहनि — *Adhy name* K4 द्वयुद्ध, D1 द्रोणा जुनसमागम, Ds T2 अल्पुपपराजय (to it T2 adds सात्यकिना अश्वत्थामपराजयं), M1-3 s द्रोण (M2 द्रौणि) सात्यकियुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 58, Dn2 M1 s 98, T1 G 97 (as in text), T2 Ms 4 99, Ms 100 — *Śloka no* Dn1 58, Dn2 59, Ds 56, Ds 61

98

1 D2 om 1st — °) Ś1 Ko-2 s D2 समेयत्, Ks Ds Ms समी (Ks 'मे)यत्, D1 s T1 G समे (D2 'मी)यात् (for समीयत्) Ks भीमौ, K4 B Da Dn1 D1 4 s S वीरौ, Ks धीरो, Dn2 D1 s यत्तौ (for शूरो) — °) K4 [आ]चक्ष (for [आ]चक्ष्व) B D (except D1-3. 6) तावुभौ पुरुपर्यभौ (Da2 'भ)

2 °) D1 द्वै (for द्वि) — °) D1 संजय (for धीमत) — °) D2 हि, T1 G तु (for च) Ks s D2 s T2 M तथा नित्य, D1 महाबुद्धि — °) D2 पार्थस्तु D1 धीमत (for संजय)

3 °) Ks रथिना श्रेष्ठौ, T1 रथिना सखे, T2 G1 M1-4 रथिनौ सखे — °) K4 B4 Dn2 D1 6-8 दृष्टौ, T2 दृष्ट (for दृष्टौ) Ks दृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ, B4 Da Dn1 D1 s सिंहाविव बलो (D1 मदो)त्कटौ Cc cites उत्कटौ — °) Ś1 Ko s s D2 s समेयतुर, Da1 समी

यतौ (for समीयतुर) K4 B1 s 4 Da Dn D1 s 1 s यत्तौ, B2 तौ तु (for युद्धे)

4 Ks om. the ref — °) T2 M4 त द्रोण, M1-3 s द्रोण स (for न द्रोण) B4 नित्य, Gs पार्थ — °) Ks D1 जानाति (for जानीते). — °) Ś1 K1 B1 क्षात्र धर्म, Ko क्षात्रधर्म Ks s D2 s समास्थाय (for पुरस्कृत्य) — °) D1 पार्थोपि (for पार्थो वा) G2 आत्मन, and आहवे (as in text) B2 पार्थो द्रौण महाहवे, T2 M द्रोणोयुध्यत पादवं — After 4, T2 M ins

390* तथैव पाण्डवो द्रोण वेत्त्येव प्रियमात्मन ।

क्षत्रधर्मरतो नित्य क्षत्रधर्मेण युध्यते ।

5 Before 5, Ks D2 ins संजय उवाच — °) T2 रणे पितृन्, M पितृनपि (for परस्परम्) — °) K4 D1 निर्मर्यादा, Co 'र्यादा (as in text) D1 पितृभिर् (for युध्यन्ते) — °) M1 s s च ह (for सह) D1 भ्रातृभि सह भारत, M2 पितृभि पितृभिश्च ह

6 °) T2 M तत्र (for रणे) D1 पार्थेन धनुरा कृत्य — °) K1 त्रिभि शरै, Ks D2 M शरैस्त्रिभि (by transp), T1 G क्षितौ शरै — °) Ś1 नाचित यत्, K1 s 4 B Da Dn D2 s 1 s T2 ना (Ds न)चित यत्, Ks न चितयत्, G1 s नाचितयत्स (for 'यत्) — °) Ks 'च्युता K1 corrupt B4 रणे (for युधि) T1 G पार्थवाणासनच्युतान्

7 °) Ks तत् (for पुन) Ko s s Dn1 D2 s T1 G s 4 पार्थ (for पार्थश्) T1 G संयुगे (for त रणे) T2 M छाद्य (M2 'द)मान शरैश्चापि तव पुत्रेण

शरवृष्ट्या पुनः पार्थञ्छादयामास तं रणे ।
 प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ७
 ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वाभिः ।
 वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्मामचोदयत् ।
 द्रोणस्य समरे राजन्पार्थिग्रहणकारणात् ॥ ९
 त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
 छादयामास समरे पार्थ वाणैरयोमुखैः ॥ १०
 ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।

हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
 ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो ।
 फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
 अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
 त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
 पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
 मुमुक्षुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
 शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।

भारत — °) K₈ 4 B Da Dn D₈₋₈ स प्रजज्वाल,
 K₅ D₂ सप्रजज्वाल; T₁ G स चै ज्वाल (for प्रज
 ज्वाल च) B₁ T₁ G₂ 4 वेणेन (for रोषेण) T₂ M
 प्रजज्वाल रणे द्रोणो — °) Ko 1 रद्वितोऽग्निर्, K₂ मह
 सेऽग्निर्; K₅ D₂ गृहादग्निर्, D₁ महाकेतुर्, T₁ G₂
 M₂ गगनेऽग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Co d cite गहने (as
 in text) Ko-2 B₂ 4 D₁ 7 8 इवोर्जित, K₅ Dn₂
 इवोच्छ्रित (for इवोत्थित)

8 °) K₂ द्रोणे (for द्रोण) Ko 8 5 D₁ 2 T G
 ततो (G₁ 8 तम)र्जुनो रणे द्रोणं (K₈ द्रौणि, G₁ द्रोण)
 — °) K₂ 4 B Da Dn D₁₋₈ छादयामास, K₅ 5 D₂
 T₂ M तापया, D₁ 8 ताडया (for वारया) — °)
 B₁ 2 Da Dn₁ D₅ अचिराद् (for न) Dn₂ प्व (for
 इव) D₈ सयुगे (for भारत) D₁ अचिरालघुहस्त
 वत्

9 °) M₂ 4 राजन् (for राजा) — T₂ om
 (hapl.) 9^b-11^a — °) K₂ सुसर्माणम्, M₄ सुचर्मा
 णम् (for सुश) K₈ D₈ अनोदयत्, K₄ अदेश (for
 अचोड) — °) Ś₁ Ko-2 रक्षणाय महारमन, Da₁ T₁
 G पार्थिग्राहक (Da₁ 'ग्राहेण)कारणात्, M₈ (inf lin
 as in text) 5 (inf lin) 'कारकान्

10 T₂ om. 10 (of v 1 9), K₁ om 10^a-11^c,
 Ś₁ Ko lacuna for 10^a-11^c, K₄ illegible — °)
 B₂ त्रिगर्तराद् K₂ अप (for अपि) D₁ त्रिगर्तेऽपि
 तत् क्रुद्धो, T₁ G त्रिगर्तराज सक्रुद्धो; M त्रिगर्त (M₄
 'रै)स्तु रणे राजन् (M₂ राजा) — °) K₅ Da₁ D₈ m 5
 आनम्य, D₁ आदत्त, D₅ आदाय (for आयम्य) M
 रथैर्बहुभिरावृत् — °) K₈ G₈ अधो (for अयो)

11 T₂ om 11^a, K₁ om 11^a^b, Ś₁ Ko lacuna

for 11^a^b (of v 1 9, 10), K₄ illegible, Da Dn₁
 D₅ om 11^a-13^b — °) K₈ 5 D₁₋₃ अतरिक्ष, B₁
 'रीक्ष (for 'रिक्षे) K₈ 5 D₂ 8 वितेनिरे, B₁ 2 D₁
 विने (B₁ 'रे)दिरे, D₁ विनाधिरे, D₁ 6 विभेदिरे (for
 विरेजिरे) T₂ विरेजुर्गहने भृश, M विचेरुर्गहने भृश
 — °) K₈ D₂ 8 नभस्तलं, T G M₁ 8 'स्थल (for
 'स्तले)

12 Da Dn₁ D₅ om. 12 (of v 1 11), K₄
 illegible — °) K₈ तस्य (for प्राप्य) — °) K₂₋₅
 B Dn₂ D₁₋₄ 6-8 T₂ G₁₋₃ M समताद् (for समस्ता)
 G₄ निविशु T₂ प्रभो — °) K₈ D₂ 8 T G फल
 भारनत (D₂ 'तन, T₂ 'नता), M₄ फलभारनतो
 T₂ वृक्षा, M वृक्ष (for यद्वत्) — °) Ś₁ Ko-2
 मधुवृक्ष, K₅ स्वादुवृक्षाद्, T₂ M स्वादु यद्वद् (for
 स्वादुवृक्ष)

13 Da Dn₁ D₅ om 13^a (of v 1. 11), K₄
 illegible — °) Dn₂ च (for तु) K₂ T₁ G
 राजन् (for नाद) — °) D₁ नदित्वा, T₂ विनज
 (s₁₀) (for विनद्य) B₂ वलिना (for रथिना) — °)
 Ko 1 8 T₁ G₄ विव्यये, D₁ 8 विविधै (D₈ 'धे),
 D₂ विव्यथु (for विव्यधे)

14 K₄ illegible — °) D₁ समरे (for पार्थेन).
 — °) Ko कालेन च, K₅ Da₁ D₅ कालेनैव Ca
 oites कालेन — °) G₁₋₃ M 'घावत् (for 'वर्तन्त
 — °) B₂ D₁ समरे (for मरणे) — °) Ś₁ Ko शर-
 वर्षाणि, K₈ D₂ शरवृष्टिं च, D₈ शरवृष्टीश्च, T₂
 'वर्ष च

15 K₄ illegible — °) Da₁ शरवृष्टं — °) B
 D (except D₁₋₃ 6) शरवर्षै समतत् — °) D₂ परि-

प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५
 तत्राद्भुतमपश्याम वीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
 विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६
 यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
 कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुपुर्देवदानवाः ॥ १७
 अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।
 सुमोचास्त्रं महाराज वायच्यं पृतनामुखे ॥ १८
 प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
 पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नथैव सैनिकान् ॥ १९
 ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।

शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं सुमोच ह ॥ २०
 द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।
 प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ २१
 ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथत्रजान् ।
 निरुत्साहात्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२
 ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।
 अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।
 महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४
 तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।

C. 6 4667
 B. 6 102 25
 K. 6. 102. 25

जग्राह (for प्रति) —^a) K₅ D₂ मेघ (for तोय^a)

16 K₄ illegible —^a) K₃ D₆ तत्राद्भुतम्, T₁ G₂ 4 तदद्भुतम् K₈ D₃ G₂ M₄ अपश्यामो —^b) K₅ बाहु, T₂ M पाणि (for हस्त^a) —^c) Ś₁ विमुक्ता, D₅ सुमुक्तां K₂ B D (except D₁₋₃) योधै, T₂ M वीरै (for शूरै) —^d) D₁ D₅ S (except G₈) शर (for शस्त्र^a)

17 K₄ illegible —^a) D₅ य एको (for यदेको) M₄ धार (for वार^a). K₅ D₂ एको निवारयामास —^b) K₃ 5 D₂ पवनो (for मारुतो) Ś₁ Ko-2 D₁ जलदान्, K₃ 5 D₂ 3 [s]भ्रगणान्, B₂ [s]भ्रगणा (for गणान्) Cd cites अत्र घनात् —^c) T₂ पार्थेन (for पार्थस्य) —^d) K₃ 5 D₁ 2 3 4 T₁ G तुष्टुपुर, D₅ तुष्टुपुर; D₃ रुरुपुर (for तुतुपुर) D₁ देवदान्यपि, T₂ देवदानवै (for वा)

18 K₄ illegible —^b) D₁ त्रिगतं (for तर्तान्) —^c) K₂ D₆ सुमुचास्त्र D₃ बाहुर (for राज)

19 K₄ illegible —^a) K₅ D₂ वात (for वायु) —^b) Some MSS क्षोभयाणो, D₃ ने D₃ T G M₁ 2 4 नमस्तल —^c) D₁ ध्वज, D₆ सुर (for तरु) —^d) T₂ M₁ प्रतिघ्नश्, M₃ 5 प्रनि शंश् Da D₁ D₅ तव, D₆ सैव (for चैव) D₁ सायकै, T₁ G तावकान् (for सैनिकान्)

20 K₄ illegible —^a) K₃ 5 D₂ 6 निरीक्ष्यैवं (K₃ व) —^b) T₁ G₂₋₄ दुरासदं (for सुदारुणम्) —^c) Ko Da D₁ शैलमन्य, D₃ मत्र, T₂ शस्त्रमन्य, M₄ शैलमस्त्रं (for मन्यन्) —^d) M₄ घोर

मन्यन् (for घोरमस्त्र)

21 K₄ illegible K₅ D₂ transp 21^{ab} and 21^{cd} —^a) K₃ सुवि, D₂ तु वि (for युधि) —^b) K₃ अत्रे (marg श्रे) (for अस्त्रे) B Da Dn D₁ 6-8 नराधिप, D₃ सुदारुणे, D₅ रणाधिप (for महामृधे) —^d) K₅ हि; T₁ G चै (for च) K₂ B Da: Dn D₁ 6-8 दिशो दश, K₃ 5 D₁ 2 S दिशोभवन्, D₁ D₅ दिशो दिशा (D₅ श)

22 ^b) K₁ रथत्रजान् (sio), D₁ रथध्वजान्, T₂ रथत्रजान् —^c) D₂ ततश्च (for रणे) K₅ निरुत्साहात्रतश्चक्रे —^d) D₁ S निष्पराक्रमान् (for विपरा)

23 K₄ illegible —^a) K₁ 3-5 B D (except D₃) M₁₋₃ 5 चैव (for राजा) —^b) D₅ [अ]नूपश्च (for कृपश्च) D₃ वर (for वर) —^c) Ś₁ अश्वत्थामस् K₁ 2 4 5 D₁ 2 3 4 6-8 T₂ M₁ 2 4 तथा, M₃ 5 ततो (for तत) Ś₁ शैल्य —^d) Ś₁ Ko 1 T₂ कांबोजश्च, D₁ कांबोजस्तु

24 K₄ illegible —^a) D₁ D₁ (before corr) विन्दानुविन्दाव् —^b) D₁ बाह्लिक, D₁ T₁ G₁₋₃ M₁ 4 बाह्लिक, D₂ काह्लिक (for बाह्लिक) K₂₋₅ B D T₂ G₁ 2 M सह बाह्लिकै (for च सबाह्लिक) K₁ बाह्लिकश्च सबाह्लिकै —^c) D₂ D₅ महारु (for महता) —^d) Da D₃ पार्थम् (for पार्थस्य) D₃ 6 T₂ G₃ [आ]वारयद् (for [आ]वारयन्) M₃ 5 दिश (for दिश)

25 D₃ om (hapl) 25 K₄ illegible —^b) D₃ महाबल, G₃ रथ (for बल) —^c) K₂ राजा (for गजा) K₅ गजानीकमभीमस्य —^d) Ś₁ Ko 5

गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः ॥ २५
भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ।
शरौधैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् ॥ २६
भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीपयत् ॥ २९

तमुद्रीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
परिचब्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ३२
ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
बहुधा दारितश्चैव विपाणैस्तत्र दन्तिभिः ।

D₂ तावावारयता, Da₁ तव वारं, M₁ तावद्धारं. D₈ दिशा, T₁ G₄ M₁ ९ दिशं (for दिश). D₁ तावका वारयन्दिशः, T₂ राजन्नावारयद्दिश

26 K₄ illegible —^a) K₁ भूरिश्रव, D₆ श्रवा T₂ सोमदत्ति, M सोमदत्त (for शलश्चैव) —^b) T₁ G₁ २ ४ कौशलश्च; G₈ कौशलश्च, M₅ सौबलस्य (for सौबलश्च) G₈ M₂ विशा पति — After 26^{ab}, D₈ repeats 24^{ab} (with the same v l.) —^c) Dn₂ शराग्रैर्, T₁ G₂ ४ मार्गणैर् (for शरौधैर्) K₈ ९ B Dn Dn D₁ २ ४-८ विमलैस्तीक्ष्णैर् (K₈ ९ D₂ ६ राशु; D₁ स्तूर्णं) —^d) T₂ माद्रीपुत्राय वारयत्, G₂ ९ M₆ ववारयत्

27 K₅ D₂ om (hapl) 27, K₄ illegible —^a) Ś₁ M₅ भीमस्तु K₈ सह तै, B₄ Dn₂ D₄ ६-८ सहतै, M₂ सहितै (for सहित) B Dn Dn D₁ ४-७ सख्ये, D₈ सध्ये (m सध्ये); G₂ ९ M₅ सर्वे (for सर्वैर्) —^b) K₈ B D (except D₂ ९) धार्तराष्ट्रससैनिकै —^d) B₂ समतात् (for सर्वत) Ś₁ K₁ ९ B₂ Da₁ Dn₁ D₁ ९ ९ ९ M₂ ९ पर्यं (M₂ रि)वारयन्

28 K₄ illegible —^a) D₈ आपतन्तु (for तन्त) —^b) G₈ पार्थ (for पार्थो) —^c) K₅ विलिहन् (for लेलिहन्) Ś₁ Da₂ D₁ ६-७ सृक्किणी, K₈ ९ Dn₂ G₈ सृक्कि (G₈ कि)णी, T₂ G₁ M सृ (M₅ स्व)क्किणी, G₂ सृक्किणी M₁ रोपान् (for वीरो) —^d) K₈ D₂ ६ शार्क इव कानने

29 K₄ illegible —^a) K₁ २ B₈ ४ Dn₂ D₄ ६-८ भीमस्तु (for सतस्तु) K₈ ९ B₁ २ Da Dn₁ D₁-९ ९ T G M₁-९ ९ बलिनां, M₁ गदिनां (for रथिना) Da₁ D₆ श्रेष्ठा (for श्रेष्ठो) —^b) D₈ समाहवे (for महा)

— After 29^a, S (except M₈-९) ins

391*

निर्यग्नादिव केसरी ।

तस्यौ स सगदो भीम सशुक्र इव पर्वत ।

सिंहो दृष्ट्वा मृग यद्वत्

[(L 2) T₂ G₁ M₂ सगदो (for स सगदो) — (L 3) T₂ द्विप, M₁ मृगा (for मृग)]

—^d) K₂ ९ ९ B D T₂ M सैन्यानि (for सैन्यम्) K₈ D₂ ६ T₂ M₂ भीप (M₂ त)यन्, T₁ G विभीषयन् (for अभीषयत्)

30 K₄ illegible —^a) M₁-९ ९ गदापाणि —^b) K₈ ९ D₂ सरथा (for ततस्ते) D₁ G₁ ९ गज (D₁ रण)योधिन, T₁ G₂ ४ यूयपा (for सादिन) —^c) K₈ ९ D₂ यत्त, T₁ G भीम (for यत्ता) —^d) T₁ G₄ एकदैव, G₁ ९ यत्नादेव, G₂ एकमेव (for भीमसेन) D₆ महाहवे (for समन्तत)

31 K₄ illegible —^a) D₁ प्राप्य (for प्राप्त) —^b) K₅ पाण्डवेयो (for वश्च) B Da Dn₁ D₄ ९ ९ T₁ G स (for च) K₁ २ व्यरोचते (for राजत) Dn₂ पाण्डव स त्वराजत —^d) T₂ मध्य (for मध्य)

32 K₄ illegible —^b) D₁ पाण्डवोत्तम, D₆ पाण्डुनदन, T₂ पार्थिवर्षभ —^c) K₁ अतुल्य, Da₁ अतुला (for अतुल) D₁ मेघजालमतुल्य च —^d) K₈ मातरिष्वेव; K₅ मातालिश्चैव D₂ ९ M₁ सतत (for सततम्).

33 K₄ illegible —^a) G₈ विध्यमाना (for वध्य) D₈ बलिनो (for ना) —^b) B₂ धन्विन, D₆ दशिता (for दन्तिन) — Ś₁ Ko २ om (hapl) 33^a-34^b —^c) D₈ ९ T₁ G M₂ आर्तनादान्. —^d)

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ३४
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहृत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३५
शोणिताक्तां गदां विभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।

कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
एवं ते बध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्मन्तः स्वकं बलम् ॥ ३७
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भ्रतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८

C 6 4681
B 6 102 39
K 6 102.40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

D₂ गजातो (marg sec m युगाते), M₂ गजास्ते (for गर्जन्तो) K₈ B₂ यथा (for इव)

34 K₁ illegible, Ś₁ Ko 2 om 34^{ab} (cf v l. 33) — ^a) D₁ ताडितश्, T दारितैश्, M₄ दारि ताश् (for दारितश्) K₅ सोपि (for चैव) — ^b) G_{1.8} स तु (for तत्र) K₈ s D₂ दन्तिनां (for दन्ति भि) B₂ विषाणाग्रैर्गजैस्तत् — ^c) Ś₁ Ko 2 फुल्ला शोक(Ko 'का)निभा, K₁ फल्गुशोकनिभा, K₂ फुल्ला शुकनिभ, G₂ प्रफुल्लाशोकवत् Ś₁ Ko-2 राजन्, K₈ पार्थ, D₆ (sup ltn as in text) साक्षात् (for पार्थ.) — ^d) Ś₁ Ko-2 व्यराजत महाहवे — After 34, S ins

392* सादिना शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्रुदया तत् ।
वायुवेगसमायुक्तो व्यचरपाण्डवो युधि ।
विषाणोद्धितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् ।

[(L 1) T₂ 'वृष्टिश्च (for 'वृष्टिं च), and व्यचरद् (for व्यधमद्) — (L 2) M₅ ह्यचरत् (for व्यच') — (L 3) M₄ विषाणैश्चितैर्. M₂ शस्त्रैर् (for गात्रैर्)]

35 K₁ illegible — ^a) Ko विषाण, D₁ विषा णैर्, D₆ विशाणे, G₂ विषाण — ^c) D₆ विशाणेन Ś₁ Ko-2 तु, K₈ s D₂ [ए]व (for च) — ^d) Ś₁ K₁ s s D_{1.2} कुम्भे त्वा(K₈ s D₂ 'त्वा)हृत्य, Ko कुम्भे हत्वा च, B₂ T₁ G दत्तेष्वा(B₂ 'भ्या)हृत्य, D₁ कुलेभ्याहृत, D₆ s कुम्भे व्याहृत्य, T₂ M कुंभमाहृत्य K₂ T₁ G₂₋₄ दन्तिन, K₈ s D₁ s कुंजरान्, T₂ M कुजर (for दन्तिनम्) — ^e) Ś₁ तापया' (for पातया') — ^f) D₆ T₁ G₂ s ददपाणिर (for 'हस्त)

36 K₁ illegible — ^a) K₅ D₂ G₁₋₃ शोणिताक्तां,

T₂ 'सोक्तां (for 'ताक्ता) D₈ गृह्य (for विभ्रन्). — ^b) Ko मदोमज्जा, D₆ D₁ D₄ s r मेदोमज्जा, D₆ मेदोमज्जा (for मेदोमज्जा) Ś₁ Ko 1 कुलच्छवि, D₁ कृतच्छवि, D₂ यकृच्छवि (for कृतच्छवि) K₆ मेदोमयकृत्स्वपि (s₁₀) — ^c) K₈ D₈ सिक्तागद', B₁ s M₈₋₆ r(B₂ व)क्तागद', D₁ हृतागद (for कृताङ्गद') T₁ G₂ s M₂ सिक्ताग शोणितैरेव, T₂ G₁ s M₁ रक्ताग' (G₁ s सिक्ताग) शोणितेनैव — ^d) K₅ स व्यदृश्यत, D₁ स्वमिदृश्यत (for प्रत्य')

37 D₁ om 37^a-38^b K₄ illegible — ^a) K₂ B D (except D₂ s, D₁ om) G₁ च (for तु) K₈ एव तैर्वध्यमानस्तु — ^b) D₂ T₁ G₂ s प्राद्रवति K₈ s D₂ रणे (for दिशो) — ^c) Ś₁ प्रमृद्मन्त, Ko 1 प्रमृद्मन्त, D₈ विमर्दत, D₆ विमृद्मन्त, D₆ मृद्मन्तश्च, T₂ विमृद्मन्त (for विमृद्मन्त')

38 D₁ om 38^{ab} (cf. v l 37) K₄ illegible — ^a) D₆ D₁ D₆ 'नादै, M₂ 'धेनै' (for 'नागै) — ^b) D₁ D₈ भरतर्षभ; G₂ 'भं' (for 'भ) — ^c) T₂ M कृतम् (for पुनर)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only नवमे युद्ध-दिग्भे; B₈ D₆ D₁ D₆ नवमेद्धि (to it B₈ adds सग्रामे), D₆ नवमादिवसयुद्धे, M₄ नवमेद्धिके — Adhy. name T₂ भीमसेनगदायुद्धं, M₁₋₂ s द्रोणार्जुनयुद्धं — Adhy no (figures, words or both) D₂ (sec m) 59, D₂ M_{1.2} 99, D₆ 97, T₁ G 98 (as in text), T₂ M₈ s 100, M₅ 101. — Śloka no D₁ D₆ 37, D₂ 39.

९९

संजय उवाच ।

मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत ।
 लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
 संमर्दं च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
 धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
 घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।

भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जम्भुर्महारथम् ॥ ४
 घृष्टद्युम्नं ततो विद्धा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
 द्रुपदस्य च नाराचं प्रेपयामास भारत ॥ ५
 तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकशिना ।
 चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
 शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
 स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
 घृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।

99

1 ^a) B D (except D₂ s) मध्यदिने (D_{a1} 'न'),
 T₂ M पूर्वाह्ने तु (for मध्याह्ने तु). — ^b) K₈ s D₁-s
 T₂ M₂ s समवर्तत, D₁ प्रत्यपद्यत (for सम^o) — ^o)
 D_{a1} 'करो रौद्रे, T₁ G 'करो घोरो (for 'करो रौद्रो)
 — ^d) T₂ भीमस्य (for भीष्मस्य) K₈ सोमकै सह

2 ^a) D_a D_n D_s धन्विनां (for रथिना) — ^o)
 Ś₁ Ko 1 द्रुपद (for निशितैर्) — Ś₁ Ko 1 om
 (hapl) 2^d-3°

3 Ś₁ Ko 1 om 3 (of v 1 2) — ^a) K₈ D_{a1}
 D₁ T₁ G₁ s 4 स (for सं) K₈ s B₁ D₁ 2 तत्
 (for च तत्) T₂ M मर्दयामास ता सेनां — ^b) D₂
 तथा (for तव) — M₈-s om (hapl) 3^{ed} — ^{ed})
 K₄ damaged K₈ D₁-s 6 भुवि; K₈ तु वि (for
 the first इव) D_{a1} लूनाना, D_s C_a भूतानां (for
 लूनाना) D₂ प्राकार; D_s m मगारु (corrupt) T G
 M₁ 2 मर्दयेच यथा राजन्सिंह प्राप्य मृगवज्रं (T₂ महा-
 गज, M₁ 2 मृगवज्रान्) M₂ repeats 3^{ed} as in
 text

4 Ś₁ Ko 1 om 4 (of v 1 2) — ^a) K₈ D_{a1}
 D_s घृष्टद्युम्न, K₈ घृष्टद्युम्न — ^b) D₁ तदा (for
 तथा) B₈ विराटद्रुपदौ तथा — ^o) T₁ G₄ समरे
 भीष्ममासाद्य (by transp) — ^d) K₄ जिष्णु (for
 जम्भु) K₈ D₁ 2 T₁ G महारथा, K₄ नराधिप T₂
 निजम्भुश्च महारथा

5 Ś₁ Ko 1 om 5 (of v 1 2) — ^a) T₂ घृ

द्युम्नस्य K₈ D₁-s 6 T G₁ 3 M [s]विष्यद् (for विष्वा)
 — ^b) K₈ D₂ विराट तु, T₂ G₁ विराटश्च K₂ D_a
 D_n D₃-s 7 s T₁ G₄ शरैस्त्रिभि (by transp) — T₂
 om (hapl) 5°-9^b — ^o) D₈ M₄ नाराचान् (for
 'च) — ^d) D₂ प्रेरया (for प्रेपया)

6 Ś₁ Ko 1 T₂ om 6 (of v 1 2, 5) — ^a)
 K₈-s B₁ तेथ; B₂ M तेति, D_{a1} D_{n1} तेभि, D₂
 T₁ G तथा; D_s तेपि (for तेन) K₈ विद्ध D_s ते
 विद्धास्तु महेष्वासा — ^b) K₂ 4 B₁ D_a D_n D₄ s s
 'कर्षिणा, B₁-s D₁ M 'घातिना (D₁ 'न'), G₁ 'कर्श
 ना (for 'कशिना) — ^{ed}) K₄ damaged D₂ दुद्रुधु,
 D_s T₁ G₁ 4 चुक्रुधु (for चुक्रुधु) K₂ पादस्पृष्टा,
 D₈ T₁ G₄ पदा स्पृष्टा (for पादस्पृष्टा) M प्रा (M₈
 प्र)ज्वलन्तमरे शूरा ह्य्य (M₂ गव्य, M₈ ह्य्य)सिक्ता
 इवामय

7 Ś₁ Ko 1 T₂ om 7 (of v 1 2, 5) — ^a)
 K₈ s D₂ 6 शिखण्डिना, B₁ 'ह्यपि, D₁ 'डी च (for
 'ण्डी त) D₁ प्र (for च) K₂ जग्राह, K₈ s D₂ 6
 निर्विद्धो (for विव्याध) B₈ D₈ S (T₂ om) शिखण्डिनं
 (B₈ 'ण)न विव्याध (T₁ G₄ 'थ) — ^b) K₈ s D₂ s 6
 T₁ G₈ 4 M₂ भारतानां K₈ s B₈ D₂ s 6 S (T₂ om)
 पितामह; D_s पितामह — D_s om 7^{ed} — ^o) K₈
 D₂ 8 स्त्री त्वथ, K₄ B स्त्रीत्यय; K₈ स्त्रियत्व; D₁
 स्त्रिय हि, D₈ स्त्री न्वय, M₁-s 8 स्त्रीत्व च, C_a स्त्री
 मय (as in text) D_s स्त्रीहेत्वियमसौ ध्यात्वा, T₁ G
 M₄ स्त्रिय च समनुध्यात्वा — ^d) D_{n1} नास्मै, M₁ नैनं
 (for नास्मै) D₄ प्रहरद् K₈ D₈ G₂ अच्युत, M₁
 8-s आशुनै (for अच्युत)

पितामहं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
 द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
 शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
 सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
 वसन्ते पुष्पशवलो रक्ताशोक इवावभौ ॥ १०
 तान्प्रत्यविध्यद्राङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं च त्रिभिर्वाणैः सुशितै रणमूर्धनि ॥ १२
 ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

केकया भ्रातरः पञ्च साल्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
 रिरक्षिपन्तः पाञ्चाल्यं घृष्टद्युम्नसुखात्रणे ॥ १४
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
 प्रत्युद्युः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
 नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
 रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 तथैतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
 अनयन्परलोकाय शरैः संनतपूर्वभिः ।

C 6 4699
 B 6 103 18
 K 6 103 18

8 Ś1 Ko 1 om 8^{abc}, T₂ om. 8 (cf v 1 2, 5)
 —^a) K₃ च (for तु) —^b) K₅ 4 B Da Dn
 D₄₋₈ क्रोधेन (for क्रोधाद्) —^d) Ś1 Ko 2 चार्पयत्

9 T₂ om. 9^{ab} (cf v 1 5) —^a) G₂ चोन° (for
 पञ्च) — Ś1 Ko 1 8 5 D₂ om (hapl) 9^{bc} —^b)
 D₈ नवभि (for दशभि) — K₄ damaged for 9^{cd}
 —^c) B₄ D₁ 2. 6 S चापि (for पञ्च-) —^d) T₁ G₄
 विव्याय D₁ om from सायकै in 9^d up to स्त्रिभिर
 in 11^b

10 D₁ om 10 (cf v. 1 9) —^a) M₁₋₈ 5
 महेष्वासो (for महाराज) —^b) G₁ 8 सघे, G₂ सखे
 K₄ B₂₋₄ Da Dn D₄₋₈ शोणितौव (Da₁ 'घा)परिभुत्
 (Da₁ 'ता), T₂ M भीष्मोदीव व्यराजत् (T₂ न्यजा
 यत्) —^c) Ko 1 'शवल', D₂ 6 'सवलो, T G₁
 8 4 'शवल्लो (G₈ 'ळा)

11 D₁ om. up to स्त्रिभिर in 11^b (cf v 1 9)
 —^a) D₂ त प्रत्य°, D₈ तानत्य° (for तान्प्रत्य°) D₆
 वाश्च विव्याध गागेयस्, T₂ प्रत्यविध्यत गा° —^b) D₂
 अजिह्वकै —^d) K₅ 5 D₂ S भारत (for मारिष)

12 ^b) Ś1 Ko 2 पत्रिभिः (for पञ्चभि) —^c) T₂
 M पचभि (च त्रिभिर) M₁ (inf lin as in text) 2-5
 पीतै (for वाणै) —^d) Ś1 Ko 5 T₁ G निशितै,
 B₂ सुतीक्ष्णै (for सुशितै) T₂ M विव्याध परमाह्वे

13 ^a) K₂ 4 B₂₋₄ Dn₂ D₄ 7 8 T₁ G₄ तथा (for
 ततो) D₅ भीष्मो; M₁ (inf lin as in text) 8-5
 भीष्मं (for भीमो) D₁ 'बाहुर; D₆ 'भाग (for
 'राज) —^b) Dn₁ M₂ वा (for च) —^c) K₅

B₂₋₄ Da₂ Dn₂ D₁₋₇ कैकेया —^d) K₁ साल्यकिश्चैव
 T₁ G माधव, T₂ M भारत (for सात्वत) D₁
 साल्यकिश्च महारय

14 ^a) Da₁ Dn₁ D₆ M₁ अभ्यद्रवत; D₈ 'धावंत.
 —^b) K₄ D₅ 'हितेच्छया, K₅ 'हितेप्सव; B₃ 4 Dn₂
 D₄ 7 8 'पुरोगमा, D₂ 'हितैषया, T G 'समाज्ञया;
 M 'परीप्सया (for 'हितेप्सया) —^c) K₁ 2 रिरक्षिप्यं
 (K₂ 'प्य)त, Da₁ विरिध्यत; D₁ रक्षतश्चापि, D₅
 विरक्षिपंत (for रिरक्षिपन्त) K₁ पचाल्य, D₁ 8 पां-
 चाल्यान् (D₈ 'ल्या) S प्रति(T₂ भीम; G₁ M परि-
 रक्षणकार्यार्थं —^d) Ś1 Ko-2 T₂ घृष्टद्युम्नसुखा रणे;
 K₅ 5 D₂ 6 घृष्टद्युम्न महारया (K₅ 'शं), K₄ B₁ 'ञ्ज
 सुखा रथा, B₂₋₄ Da Dn D₁ 4 5 7 8 'ञ्जपुरोगमा
 (D₁ 'मान्); D₈ 'ञ्जसुखात्रयान्

15 ^b) T₂ भीष्मरक्षार्थकचता (sic) —^c) K₅ D₂
 संप्रजङ्घ (for प्रत्युद्यु) D₁ 'सैन्य (for 'सेना).
 —^d) D₂ om. (hapl) 15^d-16^e —^d) K₁ सहसैन्यां, S
 सहसेना K₅ B₈ D₅ 6 T (T₁ after corr) M नरा-
 धिपा, D₁ महारया

16 D₂ om 16^{abc} (cf v 1 15). —^a) Ko-2 सु-
 (K₂ स)महायुद्ध —^b) Ś1 Ko-2 भारत (for संकु-
 लम्) —^c) K₃ नराश्वनर°, B₁ रथाश्वनर°; T₂
 नराश्वरथि°

17 ^c) Ś1 Ko तथैतरे, D₁ 'तरा, D₂ 'तरा;
 M₂ 5 तथैतरान् —^d) Ko-3 D₁ 2 6 रथनागाश्व(D₂
 'श्व)सादिन (D₁ 'पत्तय), Da₁ नरनागाश्व सादिन,
 T₂ नरा नागा हया रथा, G₁ नगरागाश्व°, M₃ नरनागा-
 श्वसादिना

अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८

रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।

विप्रद्रुताश्चाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९

मर्दमाना नरात्राजन्हयांश्च सुवहूत्रणे ।

वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०

रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।

कुण्डलोष्णीपिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ २१

देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।

ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२

सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।

विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३

दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।

मृद्रन्तः खान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४

वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।

कक्ष्याभिरथ तोत्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ २५

विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।

18 ^a) B₁ D_{a1} D_{n1} (by corr) अनयत्, S प्रे (M₂ प्रै)पयन् D₁ प्रेत* (for पर*) — ^b) G₈ स शरै* (hypermetric) (for शरै*) D₃ शार्दूलसमविक्रमान् — ^c) K₈₋₅ D_a D_{n1} D₁₋₃ ६ ७ S शस्त्रैश्च, B D_{n2} D₄ 7 8 शरैश्च (for अस्त्रैश्च)

19 ^a) K₂ 4 B D (except D₁ 2) तु (for च) D₁ भिन्ना (for हीना) — ^b) K₁ हते, B₂ हय; D₈ रथ (for हत) K₄ D_a D_{n1} D₅ तदा (for तव) M₃ हता सारथयोपि च — ^c) K₈ 4 B D_{a2} D_{n2} D₁ 3-8 T G₁ 2 4 *ताश्च, D₂ *तास्तु (for *ताश्च) — ^d) Ś₁ Ko 1 याता, K₃ यात्वा (for जग्मुः)

20 Ś₁ Ko 2 transp 20^{ab} and 20^{cd} — ^a) Ś₁ Ko-2 गृह्यमाना (K₂ *णा), K₃ 4 D_{a2} D_{n2} D₃ 4 7 8 मृद्यमाना, K₅ मर्दमानो, B D_{a1} D_{n1} मृद्रतस्ते, D₁ नदमाना, D₂ G₂ मर्दमानान्, D₆ मृद्रतस्ते, M₁ 3 5 मर्दयाना (for मर्दमाना) Ś₁ Ko-3 नरै; K₈ 4 D_{n2} D₁ 3 4 6-8 T G₁₋₃ M₃ (sup *ln* as in text) नरा, D₅ नृणान् (for नरान्) — ^b) Ś₁ Ko-2 ह (Ś₁ कृ)ताश्च; K₈ 5 D_{n2} D₁ 3 6-8 G₁ 3 M₂ 3 (sup *ln* as in text) 4 हयाश्च Ś₁ Ko-2 4 B₁ D₁ 3 8 T₁ G M₂ बहवो रणे, K₈ 5 D₂ सुमहारया, T₂ M₄ सुमहारणे

21 ^b) K₅ D₂ 3 चर्मितास्, D₁ चर्मणस् (for वर्मिणस्) K₄ मर्दितास्तेजसा युता; T₂ वर्मिणस्ते जवायुधा — ^c) K₈ D₁₋₃ 6 T₂ M₁ शूरा (for सर्वे). — ^d) K₂ 4 5 B D_a D_n D₁₋₅ 7 8 T₁ G M₃ निष्का (K₄ चित्रा) गदविभूषणा (K₂ *पिता, D_{n2} *पिण), D₁ निष्काता मदभूषिता

22 D₂ reads (see m) 22 in marg — ^a) K₁ देवै* (for देव*) K₈ 5 D₂ 6 रूपै; B D_a D_n

D₄ 5 7 8 सर्वे (for रूपे) — ^b) K₅ शौर्यै, T₂ शौर्या, M शौर्यात् (for शौर्यै) K₄ समा समा, G₂ शक्रे समा, M₁ 3 5 शक्रसमो — ^c) Ś₁ Ko 1 वैश्रवणं भाति, K₃ B₂ D₂ 6 *ण चापि, K₄ *ण चाभि, S *णेनैव (for *ण चाति) C_v वृष्या वैश्रवण चामी Ca oites वैश्रवण चाति (as in text) — ^d) B₂ नयेनापि, D₁ न्यायेन च D_a बृहस्पति D₃ S विनयेन बृहस्पते (D₃ *ति)

23 ^a) B₂ सर्वे (for सर्व) — ^b) D₈ शूरास्तत्र (for तत्र तत्र) — ^c) K₅ D₂ व्यप्रद्रुता; T₂ M₁ 3-5 विप्रकीर्णा K₂ विदृश्यत, D₁ स्म दृश्यते, D₆ S प्रदृश्यते — ^d) K₈ मानवा इव (by transp)

24 ^a) K₅ D₂ सादिनश्च, D₆ वाजिनश्च (for दन्तिनश्च) K₁ 3 m D₁ नरश्रेष्ठा, K₈ D₂ 3 रथश्रेष्ठा, D₆ रथा श्रेष्ठा, M₁₋₃ 5 नरव्याघ्रा (M₂ 5 *घ्र) — ^b) K₁ विहीन वरसादिभि, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 हीना परमसा, D₁ 3 6 विहीना वीर (D₁ रथ)सा — ^c) Ko T₂ मृद्रन्त, D₆ मर्दत, M₂ मृद्रन्त (for मृद्रन्त) — ^d) Ś₁ K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 निपेतु (for सपेतु) G₁ सर्वशब्दका C_v as in text

25 ^a) K₂ D_a D_{n2} D₁ 3-5 चर्मभिश्, D₆ धनुर्भिश्, G₈ वर्मिभिश् (for चर्मभिश्) K₁ चर्मरैश्, D₈ G₁ चापरैश् (for चामरैश्) K₂ क्षत्रै, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 G₂ M₅ चित्रै (B₁ *त्रै), D₁ सूत्रै, T₂ गात्रै (for छत्रै) — ^b) T₂ M भारत (for मारिष) — ^c) K₈ D₂ 3 6 कक्ष्याभिरथ (D₃ *रपि [sup *ln* *र्गज]) तोत्रैश्च, K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 छ (D_{a1} छि)त्रै सि (K₄ D_{a1} D_{n1} D₅ शि) तैर्हमदंडैर्, D₁ कक्षाभी रथ योत्रैश्च, T₂ कक्ष्याभिरततोत्रैश्च — ^d) D₃ ऋपि (for तथा) K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8 चा (D_a D_{n1} D₅ तो)मरैश्च समन्तत

नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोदयनिस्वनैः ॥ २६
तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशं पते ।

प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले ॥ २७

नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूपितान् ।

चातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८

अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।

द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९

गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।

ययौ विमृदंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ३०

तथैव च रथान्नाजन्संमर्द रणे गजः ।

रथश्चैव समासाद्य पदार्तिं तुरगं तथा ॥ ३१

व्यमृद्वात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरात्रणे ।

C. 6 4719
B. 8 103 32
K. 6 103 31

26 ^{ab}) Da1 G2 विशीर्णो, D4 7 8 विस्तीर्णैर्, T1 विशीर्णा (for विशीर्णैर्) K8 प्रविधावतो, K6 D2 6 प्रति (for विप्र) B2 दश, Da1 D2 दिश (for दश) T2 M तत्र तत्रैव दृश्यंते धावमाना दिशो दश — ^c) K2 4 B Da Dn D4-5 T2 M1 (sup lin) 8 8 नव (for नग) B Da Dn D1 4-5 T2 M मेघप्रतीकाशा — ^d) K3-5 B D S जलदोपमनिस्वना (K3-5 D2 8 T1 G1.8.4 'नै)

27 ^a) K5 हस्तिभिर् (for दन्तिभिर्) K3 4 B2-4 Dn (Dn1 after corr) D8 4 7 8 T2 हीना (for हीनान्) B1 तथैव दन्तिनो राजन्; D1 दन्तिनश्चैव निर्भिक्षा — ^b) K2 B3 4 Dn (Dn1 after corr) D4 7 8 T2 गजारोहा, D1 'रोहैर् (for 'रोहान्) T1 G महासृष्टे (for विशा पते) — K4 om. 27^c-29^b — ^c) K1 प्रधावतो, D2 प्रधावतो, S धावमानान् K3 [s]य पश्यामि, B1 Da Dn1 [s]नुपश्याम (B1 'मि), B2-4 Dn2 D4 7 8 [s]न्वपश्यत (D8 'त), D1 प्रपश्यते, D2 2.6 [s]न्वपश्याम, D5 निपश्याम, T G4 अपश्याम, G1.8 M अपश्याम, G2 अहश्याम (for सन्वपश्याम) — D5 om 27^d-28^d — ^d) K1 द्राव्यमाणाश्च (for तव तेषां च) T1 G2 M संयुगे (for संकुले)

28 K4 D5 om 28 (cf. v l 27) — ^a) K5 'समुत्थैश्च, M2 'समुद्गतास् (for 'समुत्थाश्च) — ^b) Ś1 Ko 1 D4 तुरगान् (for तुरगान्) T2 हेमभूपणान् — ^c) Ko 1.8 D3 M2 चातायमानान (M2 'म) द्राक्ष्म, K5 D2 भीतायमानान्द्रक्ष्येत (K5 'ना ददृशे)

29 K4 om 29^{ab} (cf v l 27) — ^a) K2 अश्वरोहान्, G1 8 हतारोहान् Ś1 Ko 1 हतानश्वैर्, T1 G2 4 च तैरश्वैर् (for हतैरश्वैर्) — ^b) Ś1 Ko 1.8 D2 गृहीताश्वान्, Da1 D4 8 T2 M 'तासीत् (sic), D1 हता यांति, T1 G गृहीतांश्च (for 'तासीन्) — ^c) K4 द्रवमाणानि पश्यामस्, Da2 Dn1 (before corr) D5 'मानानपश्याम, D1 8 6 'माणान (D1 माणास्तु) पश्यामो — ^d) K4 तव तेषां च (of 27^d), Da Dn1 D6 द्राव्य-

मानाश्च (Da1 द्रव्यमानाश्च), D1 द्रवमाणान्, D2 द्राव्यमाणाश्च, D3 द्रावमाणान् Ś1 Ko 1 संकुले (for संयुगे) — After 29, D5 ins

393* ततोऽन्तरे महाराज भीमसेन प्रतापवान् ।

चकार सुमहद्युद्ध महाघोर भयानकम् ।

30 ^a) B2 M2 8 8 गजा गजं, D1 गजा गजान्, D8 गजो गजान् — ^b) K4 T1 G M1.4 द्रव (G2 'व्य) माणो, Da1 M2 8 8 'माणा, D1.8 'माणान्, T2 'माणे Ś1 महासृष्टे, B D (except D1 2 6) 'हवे (for 'रणे) — ^c) D1 M1-3 5 ययुर् (for ययौ) B Da2 Dn2 D4 5 7 8 प्रसृष्ट, Dn1 प्रगृष्ट, D1 विसृष्ट; D6 विमर्दस्, T2 विमृष्ट्य, M विमृष्ट (for विमृष्टस्) K1 ययौ विमृदंस्तरसो (s10), Da1 ययौ प्रसृष्टस्तरसा (s10) — ^d) B Dn2 D4 7 8 M1 पादातान्, D1 M2 8 8 पदातान् (for पदातीन्) — After 30, D6 ins

394* अश्वानश्वैश्च समर्धं रथैश्च रयिनस्तथा ।

31 D2 om (hapl.) 31 — ^a) D1 रथा, T1 G4 यथा (for रथान्) — ^b) Ś1 Ko समर्धं च, K1 समर्धं च, K2 B Da Dn D2 4 5 7 8 प्रसमर्धं, T G2 4 स समर्धं, D1 समर्धुश्च (for सममर्धं) T1 गजो रणान् (for रणे गज) B2 गजा, D1 T2 G4 M2 गजान्, G2 गजा and गजान् (for गज) — ^c) K1 8.4 B D (except D8) T2 रथाश्चैव (T2 'व), T1 G4 M1-4 रथाश्चैव, G1-8 रथ चैव (for रथश्चैव) — ^d) K8 D1.6 S पदार्तिं (D1 'ता, D8 'ति) स्तुरगास्तथा, K4 B Da Dn D3 5 7 8 पतितास्तुरगान् भुवि (K4 जवान्, B1 8 रणे, B2 नरान्, Da Dn1 D5 वरान्)

32 D1 om 32^{ab} — ^a) Ko-2 4 B Da2 Dn1 D4 7 8 M1 8 8 व्य (B3 4 वि) मृदन्; Da1 अमृदन्, Dn2 T1 G2-4 न्यमृदन्, D5 व्यद्रवन्, D6 व्यमर्दन्, T2 व्यसृक्त, G1 न्यमृद्वत्, M2 4 व्यामृद्वत् (M2 'त्नन्) (for व्यमृद्वत्) K8 मृद्वत्स्तुरगात्राजन्, K5 D2 व्यद्रव (K5 'मृद्वत्) रणे रा, D8 ममर्धं समरे रा — B2

एवं ते बहुधा राजन्प्रमृद्दन्तः परस्परम् ॥ ३२
तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्नतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसंचयसंघाता केशशैवलशाद्वला ।
रथहृदा शरावर्ता ह्यमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीपफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ३५
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी ।

कन्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा ह्यनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्वहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ३७
अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ३९
गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।

om (hapl) 32⁶⁰ — ^b) D₁ T₂ G₃ M₄ तुरगाश्च (for
तुरगांश्च) Ś₁ रणात्रणे, D₆ रथात्रणे (for नरात्रणे).
K₈ समरे च सहस्रशः, K₅ D₂ तुरगाश्च सहस्रशः, D₃
G₂ तुरगं च (G₂ गश्च) नर रणे, T₂ तुरगाश्च रथो रणे
— °) T₂ तु (for ते) — ^d) K₂ ३ ६ B D₂ D_n
D₁₋₅ १ ३ प्रत्यमृद्दन्, K₄ प्रत्यमृद्दन्त (hypermetric),
D₆ प्रत्यमर्दन्, T₁ G विमृद्दन्तः; M₂ प्रमृन्तत, M₅
प्रमृद्दन्त (for प्रमृद्दन्त) — After 32, T G M₁ ins

395* दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्र तत्र महाबलाः ।

33 ^a) K₈ ६ D₂ T₁ G वर्तमाने, B₁ २ D₁ महा
युद्धे, D₃ ततो युद्धे (for तथा युद्धे) — ^b) K₈
सग्रामेति, K₅ D₂ सग्रामे तु (for वर्तमाने) K₈ भया
नके; K₅ B₃ D₂ ० T₂ M भयावहे (for महाभये) T₁
G सग्रामे रोमहर्षणे. — ^d) Ś₁ Ko ३ ६ D₂ ० T₂ M₂
शोणितार्द्रं (T₂ तास्र, M₂ तांत्रि) तररिणी, D₅ तात्र
त्रिरिणी, T₁ G M₄ शोणितौघतरं

34 ^a) Ś₁ Ko ३-६ D₁ ३ ० अस्थिसंचयसघाता (K₅
घटा); K₁ अस्थिसशपसग्रामे (s₁₀), K₂ B D₂ D_n
D₂ ५ १ ३ सघातसबाधा, D₂ संचयसविद्धा, T₂ संच
यफेनौघा — ^b) Ś₁ Ko १ शैवल (for शैवल)
K₂ शाद्वला, K₈ ६ D_n D₄ ०-३ T₂ G₁ M शाद्वला
(for शाद्वला) D₂ केशशैवलशाद्वला; D₃ T₁ G₂₋₄
केशशैवालशाद्वला — °) M₂ रथहृद- (for रथहृदा).
T₂ M₁ ३-६ रथ (M₅ था) वाजिशता (T₂ महा) वर्ता
— ^d) Ś₁ ह्यमेना; T₂ मीनो (for मीना) K₁ दुरा
सदा, D₂ १ सदी (for सदा)

35 ^a) K₈ D₆ शीर्षोत्पल, D₂ D_n D₅ पला
(for पल) T₁ G₁ ३ ४ शता (for समा). G₂
शीर्षोपलैश्च संकीर्णा — ^b) T₁ G₄ दति (for हस्ति)
— °) K₂ कवचोष्णीस, T₂ केवलोष्णीप. K₁ ३ ४ B
D₂ D_n D₄ ५ १ ३ फेनौघा (for फेनाढ्या) — ^d) Ś₁

धनुर्द्वीपासिकच्छपा, K₂ ४ B D_n D₁ ४ ० ३ 'वैंगालि';
K₈ D₃ T₁ G 'मीनासि', K₅ D₂ 'वैंगोर्मिकच्छपा',
D₂ D₅ 'वैलासिकच्छपा, D₇ 'वैत्रासिकच्छपा, T₂ M
'वैंगालि (T₂ धि) पन्नगा — After 35, S ins

396* शङ्खचक्रौघसपूर्णा छत्रकूर्मा रथोद्भवा ।

[G₈ 'सकीर्णा (for 'सपूर्णा) T₂ शखनक्रा गदामत्स्या,
M शखचक्रगदापूर्णा (for the prior half) G₄ शरोद्भवा
(for रथो')]

36 ^a) K₂ D₂ ६ 'वृक्षाद्या, D₁ 'वृक्षाग्रा (for
'वृक्षाढ्या) — ^b) M₁ (sup lin as in text) 2-5
मर्त्यकूलाभिहारिणी — °) K₈ ऋच्याधः; K₅ समाद,
T₂ कुर्याद (for ऋच्याद) K₂ ४ B D_n D₁ ४ ०-३
हंस (B₁ गण, D₁ जन) सकीर्णा, K₈ ६ D₂ सघ-
सपूर्णा (for सघसकीर्णा) — ^d) D₃ यमदष्ट (for
यमराष्ट्र) K₁ ३ ४ B₁ २ ४ D_n D₈₋₅ १ ३ T G M₁ ४
विवर्धिनी, M₅ विवर्धिनी

37 ^a) K₈ D₂ ६ घोरां (for शूरा) — ^b) K₈
'रथवज्रै, D₂ D₅ 'रथाप्लवै (for 'रथप्लवै) K₅ D_n
D₂ १ ३ M₁₋₃ ६ रथनागहय (K₅ 'रथ) प्लवै, G₈ हतना-
गरथप्लवै — °) D₂ प्रतरुर् (for प्रते) Ś₁ बलवो
(for वहवो) — ^d) K₄ महामृष्टे, B D (except
D₁₋₃) 'रथा (for 'हवे)

38 ^a) M₂ रणाद् (for रणे) D₂ १ भीरं — ^b)
K₁ कश्मलेनापि सवृतां; T₁ G कश्मलेन समावृतान्,
T₂ कश्मला चाभिस' — °) Ko वैतरण, D₂ वैतरणी;
D₁ वैतरिणी, D₃ वैतरणी K₄ D₂ D₁ ५ T₂ M
राजन् (for प्रेतान्) — ^d) D₂ D_n D₅ 'रथ, G₁
'पुरी (for 'पुर)

39 ^a) K₁ प्राक्रोशन्, K₈ व्यक्रो'; K₅ D₂ विक्रो'
(for प्राक्रो') — ^b) T₂ M वै (for तद्) G₂ वैश-
सनं (for तद्वैशस) — ^d) T₁ पादवा, G पार्थिवा

कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
 एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
 पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
 ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
 आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
 युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुयेति च ॥ ४३
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां पाण्डवैः सह ।

अक्षयूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ४४
 यत्पुरा न निगृहीपे वार्यमाणो महात्मभिः ।
 वैचित्रवीर्यं तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ४५
 न हि पाण्डुसुता राजन्सैन्याः सपदानुगाः ।
 रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ४६
 एतस्मात्कारणाद्गोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
 देवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयानृप ॥ ४७

C. 6. 4728
B 6. 103 47
P. 6 103 47

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

(for कौरवा) Ks s B D Tz M गच्छति क्षत्रिया
 (Dz स्वकुल गच्छति) क्षय

40 ^a) Ks damaged Gz दोष (for द्वेष) Ks
 'वत्सु कवां यूय — ^b) Kz Bz-1 D (except Dz s e)
 Tz Gz-3 Mz s-3 घृत (for धार्त) Dz जनेश्वर Ks
 धार्तराष्ट्रा जनेश्वरा — ^c) Sz 'पुत्रेण (for 'पुत्रेषु)
 — ^d) Tz M कालरूपो नराधिप

41 ^a) Gz एव ते बहुधा वाच — Bz om (hapl)
 41^b-42^a — ^b) Dnz श्रूयति, Dz e Tz श्रूयते Kz
 Bz-1 Da Dn Dz-3 स्म परस्पर, Dz Tz M तत्र भा,
 Tz G [s]स्मासु भारत (for स्मात्र भा). — Sz Ko 1
 Dz om 41^{ca} — ^c) Bz Da1 Dz Tz पादवा मन्व
 सयुक्ता (Da1 क्ता) — ^d) Kz सुदारुणान्, Dz रणा

42 Bz om 42^a (cf v 1 41) — ^a) Tz Mz
 तान् (for ता). Kz Bz-1 D (except Dz s) Tz M
 ततो (for तदा) Kz वाचा, Da1 वाच, Mz वाच
 — ^b) Tz मद्यो (for सर्व) Mz s-3 योधैर् Kz
 उदीरिता, Mz उदाहृत — ^c) Dz आगम्य, Tz अ
 समनु, Ga c d आगस्कृत् (as in text) Dz सर्व
 लोकेषु, Dz लोकाना

43 ^a) Da1 भीष्म द्रोणकृप, Tz भीष्मद्रोणकृप
 — ^b) Dz शाल्य (for शल्य) — ^c) Da1 Dz Gz Mz
 अनहकारा — ^d) Sz Ko-3 Dz-3 e कुरुतेति, Da1 Dz
 कुरुयेति Sz Ko-2 Dz घ (for च) Tz G M किं
 चिरेण (Gz s रणेति, Gz रणेन) जनेश्वरा, Tz किंचि
 द्वीर्याजनेश्वर — After 43, S ins

397* इति दुर्योधनोत्पृष्टा सर्वे युयुधिरे नृपा ।

44 ^a) Sz प्राप्तवृते, Dz प्रवृत्ते — ^b) Ko 1
 कुवाण (for कुरुणां) — ^c) Dz Mz-3 s 'घृतकृते,

Dz 'घृतकर — Gz om. (hapl) 44^d-46^a — ^d)
 Ko-2 Dz सघोर (for सु) Dz सदा (for तदा)
 Tz M यमराष्ट्रविवर्धन (cf 36^d)

45 Gz om 45 (cf. v 1 44) — ^a) Kz यत्पुरा
 (for यत्पुरा) Kz तन्, Bz Da Dn1 Dz S (Gz
 om) त्व (for न) Sz निगृहीप, Ko-2 नि (Ko 1
 वि) गृहीय, Kz Bz Da Dn1 Dz S (Gz om) न
 गृहीपे, Kz * गृहीपे, Bz 4 Dnz Dz 1 8 निगृह्णासि,
 Dz [अ]नुगृह्णासि, Dz गृहीष्वेव — ^b) Kz वार्यमाणे,
 Mz s s 'माण (for 'माणो) Da1 महात्मनि (for
 'भि) — ^c) Da1 Dz वैचित्रवीर्यं, Gz वैचित्रवीर्यं
 Tz Gz 4 पश्येद, Gz पश्येत, Mz तस्येद (for तस्येद)
 — ^d) Tz Gz 2 4 तस्य, Tz त्वद्य (for पश्य) Kz B
 Da Dn Dz-3 सुदारुण, Kz Dz यथाविधि, Dz
 Mz-2 e यथाविध, Tz Gz 2 4 यथातय, Tz कथापर
 (for तथाविधम्) Kz फल पश्य तथाविधि (sic)

46 Gz om 46^a (cf v 1 44) — ^a) Dz वीरा
 (for राजन्) — ^b) Tz कुरवा पाण्डवै सह — After
 46^{ab}, Tz ins

398* अयुध्यन्त महारङ्गे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।
 सात्यकिं कृतवर्माणं विष्का पञ्चभिरायसै ।
 नाकम्पयत शैनेयो सत्यवान्सत्यकोविद ।

— ^d) Kz कौरवा वै, S कौरवाणां (for 'वा वा) B
 D (except Dz-3 e) [अ]पि सयुगे (for विशा पते)

47 ^a) Tz एतस्य (for एतस्मात्) Dz Mz s
 घोराद्, Tz घोरान् (for घोरो) — ^b) Bz s 4 Da
 Dn Dz s 1 8 Gz स्व (Bz सु), Dz स (for स्)
 Dz Tz जनक्षय Bz वर्तते जनसक्षय — Kz Dz om
 47^{ca} — ^c) Da1 देवाद्वा, Tz देवांश्च, Gz देवाद्या

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखानृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ १
सुशर्मापि ततो वाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ २
तान्निवार्य शरौघेण शक्रस्रनुर्महारथः ।

सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यममादनम् ॥ ३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४
उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिप ।
गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५
अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।

(for दैवाद्वा) — ^a) K₂ B₂ M₂ तव वा; D₂ तवैव
(for तव च) D₁ चाप्यनयान् B₂ विभो, D₂ तथा
(for नृप) T₁ G M₁₋₂ तव पापतया (G₂ 'था) पि वा
(M₁₋₂ 'नयात्प)

Colophon. — *Sub-parvan* Omitting sub-
parvan name, S₁ mentions only नवमे दिवसे,
K₀₋₂ s D₂ नवमे युद्धदिवसे, K₂ नवमेहनि, K₄
नवमेह्नि, D₂ नवमादिवसयुद्धे, M₄ नवमेह्निके — *Adhy*
name K₄ T₂ सकुल्युद्ध, M₁₋₂ s भीष्मा (M₂ द्रोणा)
र्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both)
D₂ (see m) 60, D₂ T₁ G 99 (as in text),
T₂ M₂ s 101, M₁ s 100, M₂ 102 — *Sloka*
no D₁ 85, D₂ D₂ 47, D₂ 48

100

1 After the ref, T G read st 15-26 (T₁ G₁
repeating 15-16, and T₂ G₁₋₂ *repeating* 15-26
in their proper place) — ^a) K₂ s B D₂ D₂
D₂ s r s तान्, G च (for तु) K₄ B D₂ D₂
D₂ r s T₁ G₁ M₂ नरव्याघ्र — ^b) B D (except
D₁ 2) सुशर्मानुचरान्, T₂ सुधर्मप्रमुखान् K₄ D₁ s T
G रथान्, B₁ नरान् (for नृपान्) — ^c) D₂ अजयन्
(for अनयत्) T G₁ M अजयदधिना श्रेष्ठ — ^d)
D₂ शितै (for शि) B D₂ D₂ D₂ s r s सदन
(for भवन) D₁ भवन निशितै शरै, T G₁ M सर्वा
नप्रतिमात्रणे

2 ^a) D₂ [अ]य, D₂ च, T₂ M तु (for [अ]पि)
T₂ M तदा (for ततो) — ^b) T₁ G₁ विव्याध T₁

G वै तदा (for सयुगे) — ^a) K₂ D₁ S शरै (for
पुन)

3 ^a) K₂ B D M₁ s-s तं (D₂ D₂ तन्); K₂
म (for तान्) — ^b) K₂ s D₂ s शक्रपुत्रो (for
'सूनुर्) — K₂ om (hapl) 3^c-4^d — ^c) D₂ D₂
T₂ सुशर्माणो, D₂ 'र्मा च (for 'मणो) T₁ G₁ M
योधान् — B₁ om 3^d-4^a — ^d) T₂ M प्रेषयद्
(for प्राहिणोद्)

4 K₂ om 4, B₁ om 4^a (cf v 1 3) — ^a)
T₁ G हन्यमाना (for वष्य) — ^b) T₁ G₁ प्राद्र-
वत; T₂ M₂ प्रद्र, G₂ विद्र S₁ K₀₋₂ रणाद्;
K₂ s D₂ ततो (for रणे) — ^d) K₂ s D₂ क्षये; B₂
जये (for भये) S महामृधे (for 'रथा)

5 ^a) D₁ सत्यज्य (for उत्सृज्य) D₂ तु रथान्
(for तुरगान्) — ^b) D₂ D₂ D₂ तु (for च) T
G M₂ भारत (for मारिप) — ^d) D₂ प्राद्रवतो
D₂ दिश (for दश)

6 ^a) B D₂ D₂ D₂ s r s तु तदा (D₂ यदा)-
दाय, D₂ तुद्यमानास्तु, G₂ तुद्यमानाश्च G₂ अपरेण
तुद्यमानास्तु (hypermetric) — ^b) D₁ वाजिनस्तु;
D₂ वाजिनागा (for 'नाग) K₂ s D₁ रथा रणे, B
D₂ D₂ D₂ s रथात्रणे, T G M₂ रथा (G₂ रथान्)
नरा, M₁₋₂ s 'रथैर्नरा (for रथा रणात्) K₄ रथ
वाजिगजा रणे — ^c) M₂ त्वरयन् K₁ युक्त, D₂
युक्त (for युक्ता) — ^d) K₂ व्यद्रवत (for प्राद्र)
K₂ दिशो दश, D₁ निरायुधा (for विशां पते) S₁
प्राद्रवति दिशो दश — After 6, S (T₂ om lines
2-5) ins

399* कशाभिस्ताडयामासु पाणिभिश्च महुर्मुहु ।
हयारोहा द्रवन्त्येव चीदयन्तो हयोत्तमान् ।

त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैर्गतेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्वलं प्रदुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ।

त्रिगर्ताधिपतेरथै जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्वहुविधाञ्शरान् ।
आवृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ १२
जानन्तोऽपि रणे शौर्यं धोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C 6 4742
B 6 104 14
K 6 104 14

तथा तोम्रनिपातैश्च अङ्कुशाना च विभ्रमैः ।
गजारोहा गजास्तूर्णं त्वरयन्त प्रदुद्दुषु ।
रथिनश्च प्रतोदैश्च वाग्निश्चैव पुन पुन । [८]
मर्त्ययन्तो ह्ययात्राजन्प्राद्रवन्ति दिशो दश ।

[(L 1) T₁ कुशानिम् T₂ नाटयनश्च (for 'यामाम्')
T₂ वाग्निश्चैव पुन पुन (for the post half) — (L 2)
M₂ विश्वैव (for द्रवन्त्येव) — (L 4) M₂ तारयत
(for त्वर) — (L 6) M₂ मरान् (for हयान्)]

7 ^a) K₀ २ ३ D₂ ३ ० ३ G₂ पदाताश्च, T₁ G₂ पादा
ताश्च T G M₂ चैव (for चापि) D₁ स्वानि स्वानि
च शस्त्राणि, M₁ २-३ यत्ताश्चैव च श — ^b) T₁ G
महामृचे (for 'रणे) — ^c) Ś₁ D₂ ० M₂ निरपेक्ष्या
Da₁ [अ]वघावत, Dn₂ स्स घा, D₂ ० T₁ G₂ → [अ]
न्यघावत (D₂ 'तच्छ'), T₂ G₁ द्वाधा (for व्यधा)
— ^d) D₁ तत्र तत्र महारथा, D₂ तेन तेनास्स भारत,
M तेन तेनैव भा'

8 ^a) K₂ D₀ तु; K₂ B Da Dn D₁ ६ ३ ४
T G₁ २ ४ M₁-३ ३ सु, D₂ हि, D₂ च (for स्म)
D₂ M₂ नि (M₂ ते) वार्यमाणा बहुशस्त्र — ^b) K₁ त्रैग
मेण, K₂ B₁ Da₁ D₁ ३ त्रिगर्तेन, T₂ M तेन राज्ञा,
G₂ त्रैगर्तेन (for त्रैगर्तेन) — ^c) B₂ M₁ ३ अथ (for
तथा) D₁ [अ]न्ये (for [अ]न्यै) K₀ Dn₂ D₄
पार्थिवश्रेष्ठ, D₁ श्रेष्ठा — ^d) K₂ D₂ न व्यतिष्ठति,
K₂ D₀ न व्यतिष्ठत, S नावतिष्ठत (T₂ M₂ ४ 'ति) D₀
भारत (for संयुगे) — After 8, S ins

400* पुत्रांश्च पतितान्भूमौ मातुलांश्च पितृस्त्रया ।
सौदराश्चावमर्दन्त प्रदुतास्तत्र तत्र वै ।

[(L 1) G₂ अथ (for तथा) — (L 2) T₁ G₂ चैव,
M₂ चाप- (for चाप-) T₂ M दुदुबले समन्तत (for
the post. half)]

9 ^a) M₂ त बल D₀ T G विद्रुत (for प्रदुतं) Ś₁
तद्वलमपद्रुत दृष्ट्वा (hypermetric) — ^b) K₂ पुत्र (for
पुत्रो) T₂ M पुत्रा (T₂ M₂ 'त्र) श्वव विशा पते
— ^c) K₀ स च (for सर्व) K₂ D₂ T₁ G सर्वसैन्य
परिष्कृत (K₂ D₂ 'त'), K₂ B Da Dn D₁ ६-३ 'पुर
स्कृत', T₂ M 'पुरसर (T₂ 'र)

10 ^a) K₂ ३ D₂ ० ममरे (for महता) D₁ सर्वे ते
सहित्वा राजन् — ^b) D₁ M₂ ० 'द्रवन् (for 'द्रवत्)

11 ^a) D₁ चैक, G₁ ३ एष, M₂ एव (for एक)
T₂ M राजन् (for तस्थौ) — ^b) D₁ ० विकिरन्वहुधा
(D₀ 'धान्) शरान् — ^c) K₂ सहितै, T₁ G₂ सहित्वा
(for सहित) Da₁ D₂ T₁ G₂ सर्वे, T₂ M तस्थौ
(for सर्वै) — ^d) Da₁ D₂ तेषां, T₂ येन; M ये
च (for शेषा) K₂ B D (except D₁-३ ०) हि, M₂
[अ]पि (for वि) K₂ D₂ ३ M₁-३ नृपा, D₁ रथा
(for नरा)

12 ^b) K₁ सर्वोद्योगेन (sio), D₁ सर्वे धैर्येण K₀ १
S दक्षित्वा (for दक्षिता) — ^c) Ś₁ फल्गुणार्थाय; K₀
२-४ B Dn₂ D₁-३ ०-३ फाल्गुना, Da Dn₁ D₂ पाण्डवा
— ^d) B D (except D₁-३ ०) व्यतिष्ठत (for व्यव-
स्थित)

13 ^a) B₁ ३ ४ Da Dn₁ D₀ ३ जानमाना, D₂
जानतो हि, D₄ ० १ ज्ञायमाना, T₂ जानत्योपि D₂
om रणे B Da Dn D₄ ३ १ ३ वीर्य; D₁ धोर (for
शौर्य) — ^b) B₂ रणे, D₁ शौर्य, T₁ G₂ सार (for
धोर) K₂ T₁ G₁ ६ गाडीवधन्विन, Da₁ D₀ गाजीव
धन्वन, D₂ गाजीवधन्विन — ^c) T₂ घोराकारा (for
हाहाकार) D₂ रयोत्साहा (for कृतोत्साहा).

14 ^a) K₁ T₂ शूरा, Da₁ शूरा (for शूर)
— ^b) K₂ B₁ ३ ४ D T₂ M वरुथिनी (for अनीकिनीम्).

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १४
 एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
 अयुध्यन्त महाराज मर्ध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
 सात्यकिः कृतवर्माणं विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्वाणान्सहस्रशः ॥ १६
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्धा शितैः शरैः ।
 पुनर्विन्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ १७

15 T G repeat 15 (of v l 1) —^a) T₂ (first time) राजन् (for सर्वे) —^b) D_n: D₄ सह पाण्डवै (by transp) —^c) D₁ अयुध्यन्त T₂ G₁ s (all first time) *रंगे (for °राज)

16 T₂ repeats 16^a only, om (hapl.) 16^b-27^a, T₁ G repeat 16 (of v l 1) —^a) M₁ s s सत्यक; M₂ सात्यक (for सात्यकि) S₁ कृतवर्माणं (sio), M₃ कृतवर्माणं —^b) D_a D_{n1} D₅ भित्वा, D₆ विध्यात् (for विद्धा) K₅ s D₂ बहुभिर्, D_{a1} पचाभिर्, D₃ नवभिर् (for पञ्चभिर्) K₅ s B D G₁₋₂ (G₁ s second time, G₂ both times) आशुगै, T₁ G₄ (first time) आयसै (for आयसै) T₁ G₄ (both second time) कारयित्वा महारथ — T₁ G₄ (both second time) om 16^{cd} —^c) T₂ (first time) G₁ s (both second time) नाकपयत शैनेय —^d) S₁ किरन्वाण, D_a D_{n1} D₅ s M °न्वाणै, G₁ (both times) s s (both second time) कृतन्वाणै (for किरन्वाणान्) D₁ किरन्वारशत बहून्, T₂ (first time) सत्यवान्सत्य कोविद

17 T₂ (second time) om 17 (of v l 16) G₁₋₃ repeat 17 (of v l 1) —^a) D₁ M₁ s-s राजन् (for राजा) —^b) D₆ शितै (for शितै) T (T₂ first time) G₁ (first time) शरैस्त्रिभि, G₁ (second time) s s M त्रिभि शरै (for शितै शरै) D₁ द्रोण विन्याध पचभि —^d) T (T₂ second time) G₁ s (both first time) s च त्रिभि शरै (for चास्य सप्तभि) K₄ B₁₋₃ D_a D_n D₅ s s पचभि, G₁ s (both second time) पत्रिभि (for सप्तभि)

18 T₂ (second time) om 18 (of v l 16) G₁₋₃ repeat 18 (of v l 1) —^{ab}) D₁ G₁ s (the last two second time) बाह्यक (for राजानं) K₂ s B D_n: D₄ s T₁ (both times) G₂ (both times) M₂₋₄ बाह्यक, D₁ G₁ s (the last two second time) राजान,

भीमसेनस्तु राजानं बाह्यिकं प्रपितामहम् ।
 विद्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
 आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
 चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विन्याध हृदये भृशम् ॥ १९
 समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
 यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनेश्वरौ ॥ २०
 तस्याश्वाश्रुतुरो हत्वा स्रुतं च नवभिः शरैः ।

D₆ बाह्यिक्य (for बाह्यिकं) —^a) B₁ महाबाहु; T (T₂ first time) G₁ s (both second time) s महाराज (for °नाद) —^d) T (T₂ first time) G₁ s (both first time) s गवां मध्ये यथा वृष

19 T₂ (second time) om. 19 (of v l 16) G₁₋₃ repeat 19 (of v l 1) —^a) D_{a1} M₂ s अर्जुनश्, D₁ आर्जुनि, D₅ s अर्जुनिश् K₄ चित्रसेन च —^b) K₄ विद्धा (for विद्धो) K₄ T₁ G₃ (first time) s नव भिर् (for बहुभिर्) K₅ D₁ s आयसै (for आशुगै) T₂ (first time) स विद्धो बहुरायसै — After 19^{ab}, Bom ed repeats 16^{cd}, —^d) T₁ G₄ विन्याय D_n s समरे (for हृदये)

20 T₂ (second time) om 20 (of v l 16) G₁₋₃ repeat 20 (of v l 1) —^a) D₅ समागत (for °गतौ) D₅ s समरे (for तु रणे) K₅ समागतौ तु तौ बाणौ, T₁ G₁ s (G₁ s first time) s तौ वै समागतौ (T₁ G₄ °ते) युद्धे (G₅ वीरौ); T (T₂ first time) तौ वै समागम्य युधि —^b) K₅ महामात्रा, D₁ °बुद्धी, Co d °मात्रौ (as in text) T (T₂ first time) G₁ s (both first time) s पिता (G₅ युद्धे) पुत्रौ विरेज (T₂ विचेर) तु —^c) K₅ D_{a1} D_{n1} महाघोरो (for °घोरौ) T G₁ s (T₂ G₁ s first time) यथा समागतौ राजन् —^d) S₁ K₁ s राजन्पुर, D₅ राजन्बुध (for राजन्बुध) K₅ शनीश्वरौ, K₅ शनिश्वरौ T₁ G₁ s (the last two first time) s काले बुधनिशाकरौ, T₂ (first time) काले बुधनिशाकर

21 T₂ (second time) om 21 (of v l 16) G₁₋₃ repeat 21 (of v l 1) —^a) K₅ तस्याश्वाश्रुतुरो बाहान्, D₂ तस्य वै चतुरो बाहान् —^b) K₅ D₂ त चैव, T₂ (first time) रुद्र च (sio), M₄ सुतं च (for स्रुतं च) —^c) K₁ नानाद (for ननाद) K₂ s B D_{n1} (by oorr) n₂: D₁ s s T (T₂ first time) G (G₂ s

ननाद चलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१

हताश्वानु रथान्पूर्णमवपुत्य महारथः ।

आरूरोह रथं तूर्णं दुर्मुपस्य विशां पते ॥ २२

द्रोणश्च द्रुपदं विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।

सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३

पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ।

अपायाञ्जनैरश्वैः पूर्वैरमनुस्मरन् ॥ २४

मीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव वाहिकम् ।

व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५

ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।

अवपुत्य ततो वाहाद्वाहिकः पुरुपोत्तमः ।

आरूरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ २६

सात्यकिः कृतवर्माणं चारयित्वा महारथः ।

शरैर्वहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २७

स विद्धा भारतं पथ्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।

ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुजः ॥ २८

तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।

हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ २९

तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।

ध्वंसयामास वाष्णीयो लाघवेन महायशाः ॥ ३०

C. 6 4759
B 6 104 31
K 6 104 31

both first time) M चलवान्नाद, G₁₋₃ (second time) सुमहानाद

22 T₁ (second time) om 22 (cf v l 16) G₁₋₃ repeat 22 (cf. v l 1) —^a) D₁ हताश्वस्तु; D₆ श्वास्तु (for श्वान्तु) —¹) om. (hapl) 22^a —^b) K₂ 4 B D (except D₂ 3) शोव' (for श्व) T₁ G₁ महारथं, M₂ रथा (for रथ) —^c) D₂ G₁ (second time) M शीघ्र, T₂ (first time) चित्र (for तूर्ण) —^d) M₄ द्रुपदस्य (for दुर्मुपस्य). D₂ दुरासद (for विशा पते)

23 T₂ (second time) om 23 (cf v l 16) G₁₋₃ repeat 23 (cf. v l 1) —^a) K₂ द्रौणिस्तु (for द्रोणश्च) D₁ T (T₂ first time) G₁ तु (for च) K₂ B Dn D₂ 1 3 भित्त्वा (for विद्धा) —^b) K₁ शरैः संन- तपचभि (sic) —^c) D₂ तस्य (for चास्य) T₁ G₁ विव्याय —^d) M₄ त्वरमाण (for माण)

24 T₂ (second time) om 24 (cf v l 16) G₁₋₃ repeat 24 (cf v l 1) —^a) G₁ (second time) विध्य' (for पीड्य) D₁ T₁ G₁ राजन् (for राजा) —^b) Ś₁ Ko 1 पति (for सुते) —^c) T₂ (first time) अर्जुन्याज्, G₂ (second time) अर्जुन्याज्. —^d) T₁ G₁ 3 (the last two first time) 4 रणाङ्गीतो जनेश्वर

25 T₂ (second time) om 25 (cf v l 16). G₁₋₃ repeat 25 (cf v l 1) —^a) D₁ मुहूर्तादिव, G₁₋₃ (all second time) मुहूर्तमिव D₁ वाहिक G₁ (first time) अर्जुनश्च नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखाग्रयान् = (var) 1^{ab} —^d) T (T₂ first time) G₁ लोकस्य (for सैन्यस्य)

26 T₂ (both times) om 26 (for first time,

cf v l 16) G₁₋₃ repeat 26 (cf v l 1) —^a) Ko 1 3 D₂ G₁ 3 (the last two second time) ससंभ्रम, D₁ सप्तशय (for भ्रमो) —^b) Ś₁ परमो (for म) G₂ (second time) सर्वसैन्यस्य पश्यत = 25^d —^c) D₂ अवपुत्य (for पुत्य) Dn₁ वाहाद्; S (T₂ om) यानाद्, C_v वाहाद् (as in text) —^d) K₂ B Da Dn D₁ 4 3 S (T₂ om) वाहिक D₁ स्वविर- च्चत, S (T₂ om) पुरुपर्पम (for पोत्तम) —^e) M₁ 3 4 लक्ष्मणस्य K₂ Dn₂ D₁ 1 3 महारणे, K₂ 3 D₂ विशा पते, B₂ D₁ T₁ G₁ महात्मन, G₁ 3 (both second time) रथ (for रथ)

27 Ko 1 T₁ G₁ om (hapl) 27^{ab}, T₂ om 27^a (cf. v l 16) —^a) G₁ सात्यकः (for क्ति) —^b) K₂ 4 B Da Dn D₁-3 महारणे, D₁ महारथं —^c) T₂ बहुविधो, M₄ विधा (for विधै)

28 ^a) D₁ भरत पथ्या, D₆ भारत श', T₂ भारतं यथ्या —^b) T₂ M₁-3 3 विशिलैर् (for निशितैर्) Da₁ लोमवाहितै, T G वापिभि —^c) K₂ D₁ 4 1 3 S नृत्यञ्चिव; K₂-3 B₁-3 D₂ 2.6 ननर्त च, Dn₁ ननर्ते च (for ननर्तेव) —^d) D₆ विधुन्वानो, T₂ G₁-3 M₁ 2-3 विधुन्वानो D₆ G₁ महाभुज (for महद्भुज)

29 ^a) D₂ अयायसीं, D₆ तस्यायसिं Ś₁ Ko 1 हेमशक्तिं, D₆ महाशक्तिं —^b) T₁ G₁ 3 4 चिक्षेप च M₂ 3 पितामह (for मह) —^c) K₂ हेमवेत्रां (for चित्रा) T₂ महाभोगा (for वेगां)

30 ^b) K₂ B Da Dn D₁ 5 1 3 सुदुर्जयां, K₄ D₁ दुरासदा, D₆ सुतेजसां T₁ G मृत्युकालो (G₁-3 कल्पो)- पमा शुभा — K₂ 3 D₂ om (hapl) 30^c-32^b —^c)

अनासाद्य तु वर्षेयं शक्तिः परमदारुणा ।
 न्यपतद्वरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ३१
 वर्षेयस्तु ततो राजन्स्त्रां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
 वेगवद्ब्रह्म चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३२
 वर्षेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
 अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३३
 तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।

क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ३४
 छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्शयुर्कशनः ॥ ३५
 ततः सरथनागाश्वः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 परिवव्रू रणे मीर्षं माधवत्राणकारणात् ॥ ३६
 ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैपिणाम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

K₂ 4 B Da Dn Ds (marg sec m as in text) 4 s
 1 s M Cd व्यसयामास, D₁ ध्वसयित्वा स, D₆ G₁-s
 वचयामास (for ध्वसया) —^a) K₁ महायश (for
 'शा')

31 K₈ s D₂ om 31 (of v l 30) —^a) B₁
 च (for तु) —^b) D₅ 'दारुण (for 'दारुणा) —^c)
 T₂ पपात (for न्यपतद्) G₁ s धरणीपृष्ठ —^d) K₂
 B Da₂ Dn D₄ 1 s महाप्रभा, T₁ G हत (for गत)
 Da₁ D₆ महोर (Da₁ 'रा) गलमप्रभा; T₂ नभोल्केव
 नभञ्च्युता

32 K₈ s D₂ om 32^{ab} (of v l 30) —^b) K₁
 D₁ M₄ ता (for स्वा) K₄ B D (except D₁-s, e)
 कनकप्रभां (for घोरदर्शनाम्) —^c) D₂ वेगविद्, M₄
 एकवद् (for वेगवद्) K₄ वेगात्सगृह्य (for वेगव
 ब्रह्म)

33 ^a) D₃ घार्णेय (for वर्षेय) —^b) K₈ 4
 T₁ G प्रमुक्ता, K₆ D₂ e प्रयुक्ता, D₁ प्रनुन्ना (for
 प्रणुन्ना) K₄ स (for सा) D₁ G₂ महारणे, T₁
 G₂ 4 'रवा, T₂ 'जवा, G₁ 'वरा (for 'हवे) —^d)
 Some S MSS कालरात्रिर् K₅ यथानल, D₆ यथेतरा
 (for यथा नरम्)

34 ^a) K₂ Da₁ तम् (for ताम्) T₂ M चिच्छेद
 (for सहसा) —^b) D₂ त्रिधा (for द्विधा) K₂ 4
 B Dn₁ D₂ 1 भारत (for 'त) T₂ M द्विधैव भरत
 पंभ (M₁ s s 'भ) —^c) T₂ M क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन
 —^d) Ś₁ सान्वकीर्यत, Ko 2 सात्की, K₄ B Dn
 Dn D₁ s-s सा व्यशी (B₂ 'सी), K₅ D₂ सा विकी,
 T₁ G₁ 4 सा त्वकी, G₈ सात्यकी, M₁ (inf lin as
 in text) s s सा व्यकी (for सान्वकी) K₈-s B

D S (except T₂ G₂) Ca मेदिनी (for भूतले)
 T₂ सा व्यनिकत वै भुवि (sic), G₂ सा क्षितौ स्वकी
 र्यत

35 ^a) K₁ छित्त्वा, B₁ M₄ भित्त्वा (for छित्त्वा)
 B₂-4 Dn₂ D₁ शक्तिं तु (by transp) —^b) G₁
 सात्यकिर् B₁ बहुभि (for नवभि) K₁ शनै (for
 शरै) —^d) Ś₁ Ko-2 B₂-4 'कर्षण; D₅ 'कशन,
 D₆ s 'कर्षण, Ca 'कशन (as in text)

36 ^a) D₆ सनरनागाश्व —^b) D₁ सर्वे ते (for
 पाण्डवा) K₈ T₂ G₁ M₁ पाण्डुपूर्वज, K₄ B₁ 2 4
 Da₁ Dn₁ D₁ M₂ 'पूर्वजा, B₃ D₂ s s G₂ 'पूर्वज,
 G₁ damaged —^c) K₁-3 Da D₂ s-s परिववृ (for
 'ववृ) —^d) K₅ सात्वत (for माधव) D₆ M₂
 माधवस्त्रा (M₂ 'प्रा) गका. Ca cites माधवत्राण.

37 ^b) K₈ s Da₁ D₂ s s e तुमुल (K₈ 'ळ)
 Ko 2 S रोमहर्षण —^d) K₃ s D₂ समामे (for समरे)
 G₂ विजिगीषिणा (for विजयै)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ś₁ Ko-2 s mention only नवमे युद्धदिवसे,
 K₈ नवमेहनि, K₄ B₃ Da Dn₁ D₅ नवमेहि (to it
 B₃ adds समामे); D₂ नवमे, D₆ नवमयुद्धदिवसे,
 T₂ नवमदिवसे, M₄ नवमेहिके — Adhy name K₄
 सकुलयुद्ध, T₂ M₁-s s सुशर्म (T₂ 'र्मा) पराजय (T₂
 'य) — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₂ T₁ G 100 (as in text), Da₂ (sec m) 61,
 D₆ 99, T₂ M₃ 4 102, M₁ 2 101, M₅ 103
 — Śloka no Dn₁ 22, Dn₂ 37, D₅ 38, D₆
 36

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिपूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ६
एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।

C 6. 4775
B 6 105 9
K 6 105 9

101

1 °) Ks तथा (for दृष्ट्वा) — °) M2 अपि (for अभि-) — °) M महा (for यथा) — °) Da1 दिवि भास्करे, M तपन यथा T2 तपतमिव भास्करं

2 °) K1 महाराजो, G2 'राजा (for 'राज) — °) K1 अभाषते, G2 अयात्रवीत् (for अभाषत) — Before 2nd, Ds ins दुर्योधन उवाच — °) T2 M भीष्मो (for शूरो) — °) T2 M शूर (for भीष्म) S1 Ko-2 Ds M4 शत्रुनिसूदन, Ks B Ds शूरनिसू, Ds 8 शूरनिपू; M1-2 शत्रुविकर्षण; Ms शत्रुविकर्षण (for 'निपूदन) Ks D2 भीष्मोऽस्माकं महारथ

3 D2 om 3-5 — °) S1 K1 शूर — °) G2 सम तैर् (for समन्ताद्) — °) G2 कार्या (for कार्य) S1 Ko 1 D2 8 शूर, Gs वीरा (for वीर) — °) K2 स महात्मान, K3 च महात्मन, M1 8 8 सुमहात्मना

4 D2 om 4 (cf v 1 3) — °) T2 [S]भि (for हि) — °) S1 Ko 1 D1 [S]स्माभि, B1 लोक (for स्माकं) Ks महारथ, D1 महामना (for पिता) — Ks om (hapl) 4^a-5^d Ds om 4^{cd} — °) T1 G1 8 4 निर्हति (for निहन्यात्) D1 8 T2 सर्वान्, Ds यत्ता (marg sec m यत्तान्), G1 8 यत्नात् (for यत्तान्) — °) Ks B2-4 M1 8 4 पञ्चालान् (for पाञ्चालान्) D1 सह पाण्डवै (by transp), T2 M मह सोमकै

5 Ks D2 om 5 (cf v 1 4, 3) — °) S तस्य (T2 तच्च) (for तत्र) B Dn2 Ds 4 7 8 कार्यतम, Da1 Dn1 (orig) 'मिम, Da2 Dn1 m Ds 'मिद् (for 'महं) — °) D1 हि (for [अ]भि) — Ks om 5^{cd}. — °) G2 गुप्तो ह्येषो B2 महाभागो (for महेष्वासो) — °) B1 8 4 D (except D1-8 8) महाव्रत, B2 अनुव्रत, T1 G विशेषत, M महाबल (for पितामह)

6 °) D1 तद् (for स) T2 ह तान् (for भवान्) D1 G2 सह (for सर्व) — °) K2 पितामह; M4 महाव्रत (for पितामहम्) — °) B D (except D1-8 8) समरे कर्म कुर्वाण — °) B D (except D1-8 8) दुष्कर (for कुर्वाण) B2 परिरक्षत, D1 रक्ष मानद, Ds परिरक्षितु, S 'पालय

7 Before 7, Ds ins संजय उवाच — °) Ko-3 D2 स (for तु) Ks B Da Dn D4 8 7 8 स एव मुक्त-समरे — °) G2 परिवार्यस Ks Ds 8 Gs ततो, B1 2 रणे (for स्थितो) — °) G2 स सैन्येन महाव्रत

8 °) M1-2 8 वृत (for तत) Ko 2 8 शर (for शत) S1 Ko-3 सहस्राणि, Ks B Da2 Dn D4-7 सहस्राणा, Ds सहस्रैस्तु (for सहस्रेण) — °) S1 Ko-2 सादिना (for हयाना) K1 T2 सुबलात्मजा — °) Da1 corrupt — °) Ks D2 T Gs 4 यष्टि, D1 रुष्टि, Ds हृष्टि; G2 ऋषि (for ऋष्टि) Ds तोमरधारिण, T2 तोमरधारिण

9 °) Ds वर्मिताना, Ms दसिताना (for दर्पि)

C 6 4775
B 6 105 9
K 6 108 9

शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां ह्यसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्माङ्गिरिवाहवे ।
खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३

K₂ B₂ 4 D₂ D₂ सुवेदाना, B₂ पुरोगानां, D₁ सुयो
धाना, D₄ 7 सुवेषाणा (for सुवेगाना). —^b) T₁ G₄
पदातिना, T₂ M तरास्विनां (for पताकिनाम्) —^d)
D₁ सक्षिप्ताना, T₂ उपेताश्च (for उपेताना) D₁ गजो-
त्तमै, T₁ G नरै सह (for नरोत्तमै) — After 9,
T G M₂ ins

401* नानाशस्त्रसमाकीर्णो युद्धायैवाभिदक्षित ।

[T₂ नानाशस्त्रैः, G₂ नानायुद्ध (for नानाशस्त्र) T₂
G₂ समाकीर्णं T₁ G [अ]भिदक्षित, T₂ च दक्षिता, M₂
मुदक्षिता (for [अ]भिदक्षित)]

10 ^a) T₂ नकुलः D₂ T₂ सहदेवश्च —^b) T₁
G₁ 8.4 M धर्मपुत्र, T₂ पुत्रश्च (for राज) Ś₁
K₀-2 युधिष्ठिर; T₂ च पाण्डव (for च पाण्डवम्).
—^c) K₂ D₂ D₁ D₂ 6 T₁ G न्यवारयद्, T₂ अवार
यद् K₂ 4 B D₂ D₄ 7 8 M₄ नरश्रेष्ठान्, K₂ D₂ 6
रणे श्रेष्ठान्, D₂ D₁ D₂ रथश्रेष्ठान्, D₁ रथश्रेष्ठा,
D₂ M₁ नरश्रेष्ठ, T G रथश्रेष्ठ (G₂ by corr 'ष्ठ')
(for नरश्रेष्ठ) —^d) K₂ सुतं तव (for समन्तत)

11 D₂ D₁ D₂ om. 11^{ab} —^d) D₂ D₁ D₂
महारणे, D₁ हि वारणे (for निवारणे) S शकुने प्रिय-
काम्यया

12 ^a) Ś₁ प्रकृष्टैर्, D₂ प्रहृष्टैर्, D₂ प्रदिष्टैर्; G₂
विचृष्टैर् (for प्रविष्टैर्) K₄ महाभागैर्, M₁-3 राज
(for वैरैर्) —^b) K₀ D₁ गरुत्माभिर्, K₁ गरुत्मा
ङ्गिर, D₂ मरुत्माङ्गिर (for गरुत्माङ्गिर) T₂ M मरु
ङ्गिरिव सयुगे —^c) D₂ खुराहता, M₂ 8 पुराहता
(for खुराहता) D₁ च राजेन्द्र; T₁ रथा राजश्च (for
धरा राजश्च)

13 ^a) K₂ D₁ G₁ शब्दस्तु, G₂ शब्दे तु (for

उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः ।

दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।

निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिव महत्सरः ।

हेपतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १५

ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे ह्यसादिनाम् ॥ १६

उद्धूतस्य महाराज प्रावृद्कालेन पूर्यतः ।

पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १७

*शब्दश्च) D₂ M₂ सुमहा (for 'हान्) —^b) D₂ D₁ D₂ शुश्रुमे, D₁ शुश्रुवुस् (for शुश्रुवे). —^c)
T₂ निशि (for महा-) —^d) T₁ G₁ 8 4 M₁ 2-5
सर्वश (M₂ 'त) (for पर्वते)

14 ^a) T₂ ते (for तैस्) —^b) Ś₁ K₂ 4 5 B
D₂ D₁-4 6-8 T G₁ 3 4 समुद्धूत, K₀ समुद्धूतो;
D₂ समुद्धूत (for समुद्धूत) K₂ D₂ महाराज. K₁
समुद्धूतो महद्रज, K₂ समुद्धूतमहाराज, G₂ सुमहद्-
न्महद्रज —^c) K₂ 5 B₁ 8 D₂ D₁-4 7 8 S (except
T₂ M₄) रथ, G₂ पथ (as in text)

15 ^a) K₂ G₂ हयैस्, D₁ ततस् (for हयैस्). K₂
तेषु, K₄ T₂ M तत्र (for तैस्तु) —^b) B D₂ D₁
D₂ 5 7 8 क्षोभिता पाण्डवी चम् —^c) S (except G₂)
प्रविशद्भिर् (for निपतद्भिर्) —^d) T₂ मत्स्यैर् (for
हसैर्) K₀ महात्मन (for महत्सर) —^e) Ś₁ हेपि-
ताना च, K₀-2 हे (K₂ है) पताना च, T₁ G₁ 3 4 हे-
षणेनैव (for हेपता चैव) —^f) D₂ 6 S (except M₂)
प्राज्ञायत (for प्राज्ञा) — After 15, T G ins..

402* अन्तर्दधे महाशब्दस्तेन शब्देन मोहित ।

[T₂ महाशब्दस् (for महाशब्दस्)]

16 ^b) K₂ माद्रीपुत्रौ T₂ M₂ भारत; M₁ 2-3
आतरौ (for पाण्डवौ) —^c) D₂ D₁ D₂ अत्यघ्नस्
(for प्रत्यघ्नस्) K₂ वेगात् (for वेगं)

17 T₂ om (hapl) 17-18 —^a) K₀ 8 D₂
D₁ D₁-3 M उद्धूतस्य, K₁ उद्धूतस्य, K₂ 5 T₁ G
उद्धूतस्य, B₁ उद्धूतस्य, D₂ उद्धूतस्य; D₂ उद्धूतस्य
(for उद्धूतस्य) —^b) Ś₁ प्रवृद्धिलेन पूर्यत (810),
K₂-5 B D प्रावृद्काले (K₂ 'ला) मि (K₄ B₂ D₂ D₄

चतस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
 न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो ह्यसादिनाम् ॥ १८
 ते निपेतुर्महाराज निहता दृढघन्त्रिभिः ।
 नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ १९
 तेषपि प्राप्तैः सुनिश्चितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
 न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २०
 अत्यासन्ना ह्यारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
 अच्छिन्नन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाडुमात् ॥ २१

ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
 वच्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
 यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २३
 पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
 दध्मुः शङ्खान्श्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २४
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
 अत्रवीर्यरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ २५

G. 6 4732
 E. 6 105 24
 K. 6 105 24

१८ 'ति'पूर्यत, S (T₂ om.) प्रावृषीव महोदधे
 — °) Ś₁ Ko Ms पूर्णमस्याम्, K₈ s Da₁ D₂ s पूर्ण-
 मास्याम्, D₃ पूर्णिमा. — °) K₈ महोदय (for 'दधे')
 T₁ G₁ वेलेव ह्यसादिना, G₁₋₃ M₁ s-s यथा वेला
 दधार ह.

18 T₂ om 18 (cf. v 1 17) — °) Da₁ रथिना,
 D₄ रथिनां (for 'ने) K₈ राजा (for राजन्)
 — °) Ś₁ Ko व्यकृतन्, K₈ निकृतति, Da₁ D₃ न्य
 कृतन्, D₁ न्यकृतत, D₂ न्यकृतति — Ś₁ Ko 1
 om. (hapl.) 18^a-20^a — °) K₂ s B Da Dn D₂ s
 १८ शरेण, D₁ ह्येभ्यो (for कायेभ्यो)

19 Ś₁ Ko 1 om. 19 (cf. v 1 18) — °) K₈
 निदहं, M₁ s s निहत (for 'ता) T₁ G 'घन्विन',
 M₁ s 'घन्विभि' (for 'घन्विभि') — D₃ om (hapl)
 19^a-20^b — °) T₁ G₁ नाग इव (for नागैरिव) T₁
 G₁ महानागैर, T₂ G₁₋₂ M नगा ह्वैर — °) K₂ B
 Da Dn D₂ s यथावद्, K₄ यथास्य (for यथा स्युर)

20 Ś₁ Ko 1 om. 20^{ab}, D₃ om. 20^{ab} (cf v 1 18,
 19) — °) D₁ s तत (for तेषपि) D₁ तु (for सु-)
 — °) T₁ G₁ नरा (for शरै) D₃ शरैश्च नतपर्वभि',
 G₁₋₃ नराणा नतपर्वभि' — °) K₈ D₂ निकृतन्, D₁
 न्यकृतत, D₃ न्यकृतन् K₈ निकृतान्युत्तमाङ्गानि
 — °) G₂ विचरति K₈ दशो दिश, Da₁ दिश दिश,
 D₂ दिशो दिश'

21 D₁ om 21 — °) K₄ B Da Dn₂ D₃ s
 T G अस्याहता, Dn₁ अत्याहता, D₂ अत्यामन्न, D₃
 अहन्त, D₄ s १ अत्याहता (for अत्यासन्ना). — D₃
 om from 21^b up to हया in 22^a — °) K₂ रुपिमिर्,
 K₃ D₂ रिष्टिमिर्, S ऋक्तिमिर् (for ऋष्टिमिर्) — °)
 K₈ s D₂ अछिदन्, K₄ B Da Dn D₃-s १ s अत्यजन्,
 T₁ G₁ s ३ असज्जन्, T₂ अजघ्नन्, G₂ अकृतन्, M अम्य

घ्नन् (for अच्छिन्नन्) D₂ तुत्तमाङ्गानि — °) K₄ B
 Da Dn D₃-s १ s T₁ G₁ s ३ महा (Da₁ 'ह)डुमा,
 M 'डुमे (for 'डुमात्)

22 D₃ om up to हया in 22^a (cf v 1 21)
 — °) K₈ Da₁ D₃ ह्यारोहांस (for हया राजस्) T₁
 G ते निपेतुर्महाराज — °) Ś₁ Ko-2 s B D₁ M
 निषूदिता (K₁ 'दिन) — °) Dn₂ D₂ s १ s पातिता
 D₁ पात्यमानास्तु, M₂ मानश्च — °) K₂ s s B Da
 Dn D₂ s-s S प्रत्यदृश्यत सर्वदा (K₂ s D₂ s T₂ M
 सवदा, T₁ G भारत), D₁ प्रादुश्चक्रुश्च सर्वदा

23 °) K₄ ते च; B Da Dn D₁ s १ s चैव (B₈
 चापि), D₁ s तत्र (for ते तु) — °) D₃ प्रद्रवत;
 M₂ s s प्रा (M₂ प्र)द्रवतो K₈ ह्यार्दिता — °)
 K₈-s B D (except D₃) T₁ G M₂ सिंहं, T₂ सिंह
 (for सिंहान्) — °) K₁ Da₁ प्राणपरायण (for
 'यणा) — After 23, D₃ ins

403* एव तु सौवल सैन्य प्रभन्न सर्वतोदिशम् ।

24 °) K₂ s B D (except D₁-s) S (except T₂
 M₁) च (for तु) G₁ s महाराजन् (for 'राज)
 — °) Dn₂ D₃ T G महामृधे (for 'हवे) — °) K₁
 lacuna, Da D₁ s s M₁ s s मे (D₁ s मै)यंश्च, D₂
 मेराश्च (for मेरीश्च) — °) Ś₁ Ko 1 s D₂ s वाट-
 (K₁ om ट, K₅ पीड)यामासुराहवे, D₁ ताड्यमाना
 परस्पर

25 M₂ s om 25^a-26^b — °) K₂ B Da Dn
 D₄ s १ s M₁ 2 s दीनो, K₈ s D₁ s राजा; T₂ हीनो
 (for ह्यु) — °) Ś₁ दीना, K₂ s s B Da Dn
 D₁ s-s T₂ M₁ s ३ ह्यु (for दीन) K₈ s B Da
 Dn D₁ s-s T₂ M₁ s ३ सैन्य पराजित — For 25,
 D₂ subst.

404* उवाच मद्राधिपति राजा दुर्योधनस्त्वदा ।

एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
 पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ २६
 तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
 त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २७
 पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
 प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
 तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ।
 महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ २९
 मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
 दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।

नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ ३० :
 मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
 युधिष्ठिरं पुनः पृथ्वा विव्याध निशितैः शरैः ।
 माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ३१
 ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
 अभ्यद्रवत् संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३२
 ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
 अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

26 D₂ M₃ s om 26^{ab} (for M₃ s, of v 1 25)
 —^a) T₂ एष मातुल पाण्डोस्तु —^b) K₃-s D₁ s M₁
 2 4 जित्वा मातुलमाहवे, B Da Dn D₁ s 7 8 यमाभ्या
 सहितो रणे, D₃ T₁ G एष मातुल मे (D₃ ते) बल,
 T₂ सुतो ज्येष्ठो महाहवे —^c) B₂ Dn₂ D₃ 6-8 घो
 (for नो) K₅ T₁ G महाराज (for 'बाहो) D₁
 पश्यतां सर्वसैन्याना —^d) K₅ G₈ सेना, D₁ सैन्य
 (for सेनां) K₃ द्रावयते, K₄ B D (except D₁-s)
 द्रावयति K₃ s D₂ बलात्, K₄ B D (except D₁ s)
 प्रभो (for बली).

27 Da Dn₁ D₅ om. 27^{ab} —^a) T₂ M महाराज
 (for 'बाहो) —^c) K₃ D₂ संस्त्यसे; D₁ M₁-s न
 श्रेयसे; T₂ ख्यातो रणे, G₁-s संश्रूयते, M₄ निश्रेयसे,
 M₅ न श्रूयसे (for संश्रूयसे) D₁ T₂ M नित्यम्, T₁
 G₄ [s]त्यतम्; G₁ सद्यम्; G₂ s सत्यम् (for सत्यम्)
 —^d) Ś₁ Ko 1 अशक्य, D₁ समग्र (for असद्य)
 D₅ विक्रम, T₂ -विक्रम (for 'विक्रम')

28 ^b) B₂ श्रुत्वा मद्रेश्वरो बली —^c) K₄ B₄ D
 (except D₁ s s) स (for प्र)

29 M₂ s om (hapl) 29^a-30^b —^a) Da Dn₁
 D₅ तत्रापतद्वै, T₂ M₄ तमापतत्, M₁ s तदापतत्
 Ś₁ Ko 1 समरे (for सहसा) —^b) D₁ च महद्,
 T₁ G वचनाद् (for सुमहद्) D₃ शाल्यस्य सुमह
 ज्वलं (sic), T₂ सशाल्यं सुमहाबलं —^c) D₁ आयांत
 मातुल वीक्ष्य, S (M₂ s om) महौघमिव शैलेंद्रो, Cv
 as in text —^d) Ś₁ पाण्डवै, K₁ पाण्डवा; M₃
 पाण्डव (for पाण्डव)

30 M₂ s om 30^{ab} (of. v 1 29) —^a) K₅

D₁ s तु (for च) —^b) T₂ M₁ s 4 धर्मपुत्रो (for
 'राजो) B₂ D₁ महाबल, S (M₂ s om.) युधिष्ठिर
 (for महारथ) —^c) K₄ B Da Dn D₃ s 7 8 त
 सप्तभिर्, D₅ त्रिभिर्वाणैर् (for त्रिभिस्त्रिभिर्) D₂
 अजिह्वैः

31 ^a) T₂ मद्रेश्वरो (for मद्रराजो) —^b) D₂
 निजघान (for आज) —^c) D₁ तत, D₃ पुर (for
 पुन) K₅ श्रेष्ठ (for पृथ्वा) —^d) T₁ G₄ विव्याध
 —^e) K₃ D₂ T₂ सु; M₄ [ज] (for च) K₄ B
 Da Dn D₃ s 7 8 सभ्रातौ (for सरब्धौ) —^f) K₁
 corrupt

32 ^a) K₃ D₂ महाबाहो (for 'बाहुर). —^c) Dn₂
 'रथं (for 'वश) D₇ प्राप्य; G₈ प्राप्ता (for प्राप्त)
 —^e) K₁-s s B D T₂ M₁-s s अभ्य (Dn₂ 'भि)पद्यत,
 K₄ 'पतत् (for 'द्रवत्) —^f) T₁ G मद्रराजममित्रहा-
 — After 32, S ins

405* आपतक्षेच भीमस्तु मद्रराजमताडयत् ।
 सर्वपारशवैस्त्रीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मसेदिभि ।
 ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृत्तौ ।
 राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ।

[(L 2) T₂ G₂ s M₅ सर्प- (for सर्व) — (L 3)
 G₈ ततो भीष्म च द्रोण च — After line 3, G₈ ins

406* धृष्टद्युम्नकिभिर्भिन्दा राजानमभ्यपद्यत ।

— (L 4) G₈ पुनस्तावभ्यपद्येताम् (for the prior half).
 M अभिपेतत् राजान (M₂ राजानमभ्यपद्येतां) मद्राधिपति-
 मजसा.]

१०२

संजय उवाच ।

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्धा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्वाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाहोरुरसि चार्पयत् ।
घृष्टद्युम्नं ततो विद्धा विननाद् महाबलः ॥ ३

तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
घृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धा भीमसेनमविध्यत् ।
एकैकं पञ्चभिर्वाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ ६

C 8 4809
B 8 106 7
K 8 106 6

33 ^a) D₁ महो घोरे, D₁ महाराज (for 'घोरं')
— ^b) K₂ प्रवर्तत (for प्रा) — ^c) K₅ D₁ D₅ 5
दिशिम् (for दिशम्) T₁ G आधिस्य (for आस्थाय)
— ^d) K₂ 5 B D₁ D₁ D₁₋₄ 7 8 तपमाने, K₄ D₂
D₂ D₅ Ca पत, D₅ तप्य, T₂ M लव (for
घोत)

Colophon om in Ś₁ Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₄ Da D₁ D₅ men-
tion only नवमेहि, K₅ नवमे युद्धदिवसे, B₅ नवमेहि
सप्रामे, D₂ नवम, D₅ नवमदिवसयुद्ध, T₁ G₂ 4
नवमदिवस, M₄ नवमेहिके — Adhy name D₅
गाधारसैन्यपराजय, T₁ G₂ 4 युधिष्ठिरयुद्ध, T₂ M₁₋₅ 5
युधिष्ठिरशाल्ययुद्ध — Adhy no (figures, words or
both) K₅ 94, D₂ T₁ G 101 (as in text),
D₂ (sec. m) 62, D₅ 100, T₂ M₅ 4 103,
M₁ 2 102, M₅ 104 — Śloka no D₂ 35,
D₅ 33

102

1 ^a) Ko 2 तव पिता (by transp), K₅ D₁ 5 5
T G M₁ पितामह — ^d) K₅ महत्सैन्यान्, K₅ D₁
2 5 T₁ G₂ सहसैन्यान् T₁ G परतप (G₁ 5 'तप')
(for समन्तत)

2 ^a) D₅ भीष्म (for भीमं) M₂ च दशभिर् (for
द्वाद) K₁ भीष्मद्वामृपिभिर्विध्वा (corrupt) — D₂
om. (hapl) 2^b-3^a, M₂ om 2^b-3^a — ^c) K₄
B D (except D₁ 5, D₂ om) विद्धा (for वाणै)
— ^d) B₂ 5 D₂ T₁ G₂ 4 पञ्चभि (for सप्तभि)

3 D₂ om. 3^a, M₂ om. 3^a (cf v l 2)

78

— ^a) Ś₁ Ko 1 5 D₁ 5 च नवभिर् (for द्वादशभिर्)
— ^b) D₅ वासो (for वाहो) Ś₁ Ko चार्द (for
चार्प) — After 3^a, T G₂ repeat line 2, while
G₁₋₃ repeat lines 2-3 (with v l) of 405* — ^c)
K₄ D₁ G₁₋₃ घृष्टद्युम्न, M₂ 'द्युम्ने (for 'द्युम्न)
S त्रिभिर् (for ततो) K₄ दृष्टा (for विद्धा) — ^d)
K₂ 4 B Da Dn D₅ 5 7 8 S (except T₂) ननाद
सुमहाबल, D₁ स ननाद महामना — After 3,
T₁ G₂ repeat line 3 of 405*

4 ^a) Ko 1 द्वादशारैर्, K₂₋₅ B Da Dn D₂ 4-8
M Ca. 0 'शास्त्रैर्, D₁ T₂ 'शभिर्, D₅ 'शास्त्रैर्
(for 'शार्धैर् as in Ś₁) T₁ G नकुल पंचविंशत्या
— After 4^a, K₄ D₁ 5 M 1ns

407* सहदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभिः शरैः ।

— ^a) K₁ घृष्टद्युम्न च, B₁ 5 4 T G सहदेवश्च. — ^d)
K₄ B D (except D₁₋₃) सप्तभि (for पञ्चभि) D₂
repeats 4^a with v l सहदेवश्च (for घृष्टद्युम्नश्च)

5 ^a) K₄ 5 D₁ च (for तु) M₅ सात्यकं D₁
दृष्टा (for विद्धा) — After 5^a, Da Dn₁ D₅ 1ns

408* निशितैर्नवभिः शरैः ।

नकुल च त्रिभिर्विद्धा

[(L. 2) D₂ D₅ त्रिधा (for त्रिभिर्)]

— ^b) T₁ G M₂ भीमसेनमुखानपि, T₂ M₁ 5-5 भीम-
सेनमताडयत् — ^d) K₅ शरै, T₁ G₂ युम्नै (for
शितै) D₅ यमदण्डोपमै शितै, T₂ यमदण्डैरिवाहनत्

6 ^a) T G M₂ ते च (for तौ च) Ś₁ K₁ ता;
K₅ D₂ 5 स, M₂ [अ]पि (for तं) K₅ D₂ D₂

[577]

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
 अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ।
 संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
 तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवेयैर्महात्मभिः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
 तथैव पाण्डवा राजन्परिवृत्तुः पितामहम् ॥ ८
 स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहनपरान् ॥ ९

रथाश्रयगारश्चापाचिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
 शरस्फुल्लिङ्गो भीष्माभिर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
 सुवर्णपुद्गैरिपुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
 कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्गलम् ॥ ११
 अपातयद्धजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथत्रजान् ॥ १२
 निर्मनुष्यात्रथात्राजन्गजान्श्चांश्च संयुगे ।
 अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३

D₂ ५ प्रतिविधेतां, T G M₃ प्रत्यविध्यत — °) M₄
 स्तोत्रैरिव (for तोत्रै) M₄ महानादं

7 °) K₁ सौवीर, Dn₁ सौवीर (for सौवीरा)
 Ś₁ कितवा, K₁ कितवा (s₁₀), D₆ कितवै (for
 कितवा) K₁ प्राच्या, D₈ प्राच्या (for प्राच्या)
 — °) K₁ प्रतीच्योदीच्य, M₄ प्रदीच्योदीच Ś₁ Ko 1
 मालका, most S MSS मालवा (for मालवा)
 — °) Da₁ D₆ अभी (D₆ भि)पहो, D₈ (before corr
 as in text) T₁ G M अभीपहा (G₃ सा) (for
 पाहा) Da₁ शूरसेना (for सेना) K₈ ६ D₂ ६ T₂
 आ (K₈ अ)भीरा सू (K₈ D₂ T₂ शूरसेनाश्च, D₁
 अभीरा शूरसेनाश्च — °) K₈ ४ B Da₁ Dn D₁ ६ 7
 M₁ ३ शिवयोथ, T₂ शिवायोथ B Dn₂ D₄ ६ ८
 वसातय (D₆ या), D₈ वसानय D₂ शैबेयाप्यवसा
 तय — °) T₁ G M₁₋₃ ५ न जहुर, T₂ जहुर, M₄
 विजहुर (for नाजहुर)

8 °) Da Dn₁ D₂ ६ तथैवान्यैर्, D₁ तथैव ते
 K₄ B Dn₂ D₄ ६-८ महीपाला, T₂ वाध्यमाना (for
 वध्यमाना) — °) K₆ D₁ २ महारथै (for त्मभि)
 K₄ B Dn₂ D₄ ६-८ नानादेशसमागता — °) T₁ G₄
 अभ्यपद्यत, G₂ ३ धावत (for वर्तन्त) — °) Ś₁
 Ko-2 युधधारिण, D₆ युद्धपाणय (for युधपाणय)

9 °) D₁ स समन्तात्सवृतो राजन् (hypermetric)
 — °) D₈ रथौघैर् T₁ G₄ अभिवारि (G₄ र)त, T₂
 अपराजित (for जित) K₈ ६ रथौघेन पराजित, Da₁
 रथैरपराजित, D₂ रथौघैर्नपराजित, D₆ रथौघौघै
 पराजित — °) K₅ महानमिर्, D₁ गृहानमिर् (for
 गहनेऽग्निर्) Ko २ इवोत्सृष्ट, Da₁ D₆ इवात्सृष्ट, T₂
 इवोत्सृष्ट — °) D₁ परान्दहन (by transp)

10 °) K₂ रथाश्रयगारश्, Da₁ रथाश्रयगारश्, Dn₂
 D₈ रथाश्रयगारश्, D₄ तथाश्रयगार, D₆ रथाश्रयगार,

T₁ G₄ रथांगार स, T₂ G₁₋₃ M रथाश्रयगार- (M₅
 रश्) (for रथाश्रयगारश्) Co cites रथा (as in
 text) K₈ D₃ (marg sec m) Cop चापामिर्, K₆
 चापामिर्, D₆ चापामिर् (for चापामिर्) D₁ रथनागा
 श्रपत्यादि (sic) — °) D₁ शरशक्तिगदेधन, D₆
 T₂ असि (T₂ थ)शक्तिगदेधनै — °) K₂ शरात्फुल्लिङ्गो,
 D₂ शर स्फुल्लिङ्गो Ko 1 भीष्माचिर, K₂ भीष्माभिर्,
 K₈ भीष्मोभिर्, D₆ भीष्माभिर्, T₁ टीसाभिर् — °)
 D₁ ददहे (for ददाह) K₈ ६ D₂ क्षत्रियान्वहून्, K₄
 क्षत्रियान्युधि (for क्षत्रियर्षभान्) — After 10, S
 1₁ 1₈

409* यथा हि सुमहानग्निं कक्षे चरति सानिल ।

तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

[(L 1) G₁ ३ तु (for हि) M₂ चानिल (for सा)]

11 °) Ś₁ पुनैर्, Da₁ पुपिर् (for पुद्गैर्)
 — °) K₈ ४ B₂ D₇ M₄ गार्ध्रपत्रै, Da₁ Dn₁ D₂ ४
 गार्ध्र (or र्द्ध)पत्रै, Da₂ Dn₂ D₆ ३ गार्ध्र (or र्द्ध)पक्षै,
 D₁ T G₄ गृध्रपत्रै, D₈ ग्राध्रपत्रै, G₁₋₃ M₁₋₂ ६ गृध्र
 पक्षै Da₁ सुतेजनि, D₁ २ जसै (for जनै)
 — °) D₆ T₂ G₁ कर्ण (for कर्ण) Some MSS.
 नाळीक (for नालीक)

12 Ś₁ Ko 1 om 12^{ab} — °) Dn₂ अपातयन्
 K₈ D₂ भुजाश्चैव, B₂ ३ ध्वजाश्चापि — °) Da₁ शीतै
 (for शितै) — °) K₁ D₈ मण्ड, K₂ मुडा (for
 मुण्ड) Co cites पुड (s₁₀) and ताल — °) S स
 चकार (by transp) Ś₁ रथ ध्वजान्, Ko-2 D₁ M₄
 रथध्वजान्, T₁ G₁ ३ ४ तथा ध्वजान्, M₁₋₃ ६ महा
 ध्वजान् (for रथत्रजान्)

13 °) D₆ भ्राजन् (for राजन्) — Da Dn₁ D₆
 om (hapl) 13^b-16^a — °) Ś₁ Ko 1 ३ D₈ राजा
 (K₁ ३ जा)श्चांश्च, M₁₋₃ ६ नागाश्चांश्च — °)

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४
 अमोघा ह्यपतन्वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
 नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५
 हतवीरान्त्रथान्नाजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 अपश्याम महाराज हियमाणात्रणाजिरे ॥ १६
 चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
 अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७

संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
 निमग्नः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १८
 भग्नाक्षोपस्करान्काश्चिद्भ्रमचक्रांश्च सर्वशः ।
 अपश्याम रथान्नाजन्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९
 सवरुथै रथैर्भग्नै रथिमिथ निपातितैः ।
 शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ २०
 गदामिर्मुसलैश्चैव निखिंशैश्च शिलीमुखैः ।
 अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१
 बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

C. 6 4825
B. 6 106 24
K. 6 106 25

S (except T₂ M₄) सुमहा' (for स महा') —^a
 D₁ घोर (for सर्व) K₂ वर (for वर)

14 K₂ Da Dn₁ D₅ om 14 (for Da Dn₁ D₅,
 cf v 1 13) —^a K₅ D₂ 'निर्घोषो, D₁ 'निर्घोष
 —^b) S वि(M₅ नि)ष्फूर्जितम् —^c) M₅ s निशाम्य
 D₅ समभूतानि (for सर्व') —^d) K₅ D₂ s M₁-s s
 समकपत भारत

15 Da Dn₁ D₅ om 15 (cf v 1 13) —^a
 Ko-2 ह्यमवन्, K₅ न्यपतन्, D₁ T₁ G चा(G₃ च)
 पतन्, D₅ ह्यपतद्, T₂ व्यपतन्, M₂ ह्यचरन् (for
 ह्यपतन्) —^b) Ś₁ Ko-2 s पेतुस्ते, S सयुगे (for
 पितुस्ते) D₁ भरतोत्तम (for 'तर्षभ) —^c) K₄
 अमज्जत, B₂ मा सज्जत, D₅ नासज्जत, D₅ न सज्जत,
 T G₃ s M₁ s नासज्जत —^d) Ś₁ शरै' (for शरा')
 K₁ भीष्मचापच्युत शर

16 Da Dn₁ D₅ om 16^a (cf v 1 13) —^a
 T₁ G अथ (for हत-) D₄ हुता, G₁-3 रणे (for
 रथान्) —^b) Da₁ सप्रयुक्तान् (hypermetric), D₁
 समक्तान् B₂ कवचैर् (for जवनैर्) —^c) K₄
 damaged D₁ G₂ रणे राजन् (for महाराज) —^d)
 T₁ G₃ त्रियमाणान्, T₂ हियमाणा, G₂ द्रवमाणान् Ś₁
 Ko-2 G₂ महारणे (for रणाजिरे) — After 16, D₁
 ins

410* मत्स्यपाञ्चालकैकेयान्पातयामास सयुगे ।

17 ^a) Da₁ चेदिकाशी, D₁ चेदिकाथ- (for चेदि-
 काशि) Da₁ 'कुरूपाणा, S 'करूणाना (for 'करूपाणा)
 —^c) Da₁ महारथा, S 'रथ (for 'रथा) —^d)
 D₅ M₅ कुलपुत्रस (for 'पुत्रास) D₅ G₂ तनुत्यज

18 ^b) Ś₁ व्याधितस्यम्, K₁ प्रादितास्यम्, T₂ व्या
 दितास्य (for 'स्यम्)

19 ^a) Da₁ भग्नाक्षोपस्करान्, D₁ भग्नाक्षोप', D₂
 भग्नाक्षोप', D₅ भग्नाक्षोम', T₁ G₂ s भग्नाक्षव',
 G₁ s भग्नाक्षाप', M₁ s s भग्नाक्षोप' (for भग्नाक्षोप')
 T₂ चैव (for काश्चिद्) M₄ भग्नाक्षोपस्कराश्च —^b)
 K₃-s B₁-s D T₂ M भारत, B₁ T₁ G मारिष (for
 सर्वश) — T₂ om. (hapl.) 19^c-21^d —^c) Ko-2
 B Da Dn D₄ s. 7 s महाराज (for रथान्नाजन्)
 — D₁ om 19^d-20^a

20 T₂ om. 20, D₁ om 20^a (cf v 1 19)
 T₁ G₄ om 20-21 —^a) K₅ G₁-s M रथयुगे (for
 रथैर्भग्नै) —^b) D₅ पथिमिथ (for रथि') D₁ रथि-
 भिरथ पातितै' —^c) K₅ Da Dn₁ D₁-s s स- (for
 सु) K₅ D₁ s छत्रै, K₄ B₁ Da₂ D₅ वि(K₄
 B₁ छि)त्रै (for छिन्नै) Ś₁ Ko 1 शरै सवसनैश्चक्रै,
 D₄ शरै सुकवचच्छत्रै, S (T G₄ om) अक्षैश्च कवचै
 श्छिन्नै —^d) Ko 1 पटि(Ko 'ट्टि)सैश्च, S (T G₄
 om) पट्टसैश्च (for पट्टिशैश्च)

21 T G₄ om 21 (cf v 1 19, 20) —^a) Ś₁
 Ko सुसुलैश्चैव, K₅ D₅ s सुशलैश्चैव, K₄ B Da₁
 Dn₁ D₄ सिदिपालैश्च, Da₂ Dn₂ D₅ s सिदिपालैश्च,
 D₁ सुशलै राजन्, D₂ सुशलैर्वाणैर् (for सुसुलैश्चैव)
 —^b) K₂ s B D (except D₁-s s) निखिंशैश्च (for
 निखिंशैश्च) D₅ परस्वधै, D₅ शितै शरै (for शिली
 मुखै) G₁-s निखिंशैश्चैव भूपते —^c) D₁ सायुकर्षैर्
 (for अयु') Da₁ Dn₁ उपांगैश्च, D₁ पताकामिथ,
 D₂ अपासगैश्च (for उपा') —^d) B₁ भग्नैश्चक्रैश्च (by
 transp), D₁ छत्रैश्छिन्नैश्च, G₃ चित्रैर्भग्नैश्च (for
 चक्रैर्भग्नैश्च) S (T G₄ om) भारत (for मारिष)
 K₅ चक्रैर्भग्नैर्मारिषै (sic), D₅ भग्नैश्च सुमहाध्वजै

22 ^a) Da₁ D₂ s बहुभि (for बाहुभि') B₁
 चित्रै (for खड्गै) —^b) K₁ सहाकुलै (for सकुण्डलै)

तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
 हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
 परिपेतुर्दुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
 यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
 नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मवाणप्रपीडितान् ॥ २४
 महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ २५

T₂ शिरोभि सहकुडले — °) Ko २ तनुपैर् K₁
 अङ्गुलित्रैश्च; K₅ अङ्गुलीयैश्च, Da₁ अङ्गुलित्रैश्च; Dn₁
 अङ्गुलित्रैश्च, D₁ अङ्गुलियाणैर् (for अङ्गुलित्रैश्च) — °)
 K₃ २ D₂ मुजैश्च (for ध्वजैश्च) — °) K₄ याणैश्च
 (for चापैश्च) D₁ बहुभिश्च; D₅ बहुलैश्च (for
 बहुधा) — °) D₂ समस्तीर्य च, D₃ समस्तीर्यत

23 °) D₁ हयारोहान्गजारोहान्, S गजारोहा गजात्रा
 (M₃ ४ 'द्रा)जन् — °) Ko 1 हताश्च, D₁ गजाश्च
 (for हयाश्च) Ś₁ Ko-२ ४ B Dn₂ D₁ ४ ०-३ हयसा-
 दिन, Da Dn₁ D₅ गजसादिन, D₂ हतसादिन, D₃
 सह सादिभि (for हतसादिन) S हयाश्च (M₁ हयाश्च;
 M₃-३ हयाश्च) हयसादिन — °) T G₄ अभिपेतुर्,
 G₁-३ अति (for परि) Ś₁ हतास्; Ko-२ हयास्;
 D₅ जवास् (for दुतं) K₄ B Da Dn D₁ २ १ ३
 न्य (K₄ ना)पत्त गतप्राणा, D₁ परिवदुर्दुत राजन्

Stanzas 6 102 24^a-52^d recur (with occa-
 sional v 1) as 6 55 34^a-66^b

24 = (var) 6 55 34 — °) T G यतमाना
 (for यतमानाश्च) K₃ २ Da₂ Dn D₁-३ [अ]पि, T G
 M₄ द्वि (for च) Da₁ यतमानपते वीरा (sic). — °)
 Ś₁ Ko-२ D₁ T G द्रवमाणा महारथा (K₂ 'थान्),
 M₁ 'माणान्महारथा — Ś₁ Ko 1 om 24^a-26^b
 — °) K₅ D₁ २ न शेकुस्ते (for नाशक्नुवन्) D₃ S
 धारयितुं (for वार) — °) D₁ T G 'प्रपीडिता
 (T₂ 'त) (for 'प्रपीडितान्)

25 = 6 55 35 Ś₁ Ko 1 om 25 (of v 1 24)
 — °) K₂ Da₁ D₅ महाचमू (for 'चमू) D₁ वध्य
 मानां महाचमू — °) K₅ अभिघ्नत, D₁ अभज्यत,
 D₂ अभिघ्नत, D₃ अभज्यत, G₁ अवध्यत D₅ महा
 भाग, T₂ 'राजन् (for 'राज) — °) M₄ द्वा (for
 द्वौ) K₅ D₃ G₂ ३ समधावत, T G₁ ४ सम (T₂

आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूर्जरम् ।
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवयलात्कृतः ॥ २७
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ २८
 तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
 ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९

सह)धावता (for सह धावत) D₁ विदुता सर्वतो
 दिश

26 = (var) 6 55 36 K₄ om (1 hapl)
 26-27 Ś₁ Ko 1 om 26^a (cf v 1 24) — °)
 Da₁ D₂ ३ अ (Da₁ अ)विध्य, D₃ आविघ्न, D₅
 आविद्ध, D₁ M₂ अविद्ध (for आविद्ध) Da₁
 रथनागाश्च, D₁ नरनागाश्च, T G M₄ 'रथनागाश्च-
 (for 'रथनागाश्वं) — °) K₂ B Da Dn D₁-३ पति-
 तध्वजसकुलं, D₁ पतिध्वजसमाकुलं; S पदातिध्वजकुञ्जरं
 (T₁ G₄ 'वलसंकुल, M₄ 'ध्वजसकुल) — °) D₁
 अतुल विदुल सैन्य — °) K₁ हाहाभूतम्, S (except
 T₂) हाहाकारम् (for 'भूतम्) M₃ अचेतम (for 'नम्)
 D₁ पादवानामथाकरोत्

27 = 6 55 37 K₄ om 27 (cf v 1 26) — °)
 Ko [अ]य; Da₁ [अ]व, S च (for [अ]त्र) — °)
 B₁ यया (for तथा) — °) D₁ M₂ प्रिय (for प्रिय)
 Ś₁ Ko-२ M₂ चाक्रन्द, K₂ सक्रन्दे, D₂ चक्रन्दे, T₁
 G₄ M₃ च (M₃ चा)क्रन्द, T₂ आक्रन्दत् (for चाक्रन्दे).
 — °) Dn₂ (m as in text) D₁-१ यया (for सखा)
 K₁ G₂ देव, T₁ G₁ ३ ४ चैव (for दैव) D₁ सखा
 चैव प्रिय तथा, D₂ सखा दैवयलात्कृता

28 = (var) 6 55 38 — °) K₄ M₂ विमुक्त
 (for विमुच्य) — °) Da₂ D₅ केशा (for केशान्)
 K₁ धार्यत, K₂ धार्यत, G₃ M₅ धावत (for 'त)
 K₄ प्रकीर्णकेशा धावत — °) K₁ ३ ३ D₂ ० प्रत्यदृश्यत,
 T₁ G M₂ समदृश्यत, T₂ M₁ ३-३ समदृश्यत K₃ B
 D (except D₁-३ ०) सर्वश (for भारत)

29 = (var) 6 55 39 — °) D₁ हाहाकुलम्,
 T₂ तत्कलोलम् (for तद्गोकुलम्) Ś₁ K₁-३ हवोद्भ्रान्त,
 G₂ M इव भ्रातम् (for हवोद्भ्रान्तम्) — °) Ś₁ Ko-२
 सत्रस्त, K₃ सभ्रातम् (for उद्भ्रान्त) K₃ T₂ इव

प्रमज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३०
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
 प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ३१
 यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
 विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ॥ ३२
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ३३

इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ३४
 इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
 अकाम इव वीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
 अवघ्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
 दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३६
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
 पातयिष्यामि दुर्धरं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ३७

G. 6 484f
 B 6 106 40
 K 6 106 38

कुंजर, Ks Bs 4 Dn2 D1 7 8 रथकूजरं, B1 2 Da
 Dn1 रथसंकुल, Ds रथकुदल, T1 G1 इयकुजर (for
 रथकुजरम्) Ks रथकुजरसंकुल — °) Ks Ds 6
 ददशु (for 'शे) D1 पुत्राणा (for 'पुत्रस्य)

30 = (var) 6 55 40 — °) Ks D2 T1 G4
 प्र(Ks अ)भिद्यमान, T2 G2 M1-3 8 प्रमृष्टं; G1 2
 प्रतुष्टं (for प्रमज्यं) D1 S (except M4) तस्मैत्य (for
 सैन्यं तु) — °) T2 अवाच (for उवाच) Ks वाच
 (for पार्थ)

31 = (var) 6 55 41 Before 31, Ds ins
 श्रीभगवानुवाच — °) Ks च पार्थ (by transp),
 T1 G1 8 प्रार्थित, T2 प्रार्थयत्, G2 पार्थ यत्, G3
 पार्थित (for पार्थ य) Ks D1-3 S त्वया; K4 तया
 (for तव) — °) G2 प्राहर (for प्रहर) Ks B
 Dn2 D4-5 [अ]स्मिन्, Da1 [अ]स्मि; Ds [अ]स्य (for
 [अ]स्मै) — °) Ks न च (for न चेन्) Ś1 Ko-2
 मोहात् (for मोहात्) Ks 8 B Da Dn D2-3 विमुह्य
 (Ks 8 D2 4 'च्य)से (for प्रमुह्यसे) D1 मा मोहमुप-
 न्यास्यसि, S भीष्मायाहवशोभिने.

32 32^{ab} = (var) 6 55 42^{ab} — °) Ks यस्त्व-
 या, Ks 8 D1 6 G2 यत्त्वया Ds तात, Ds वीर,
 T1 G4 तस्य (for वीर) — °) Ks 8 D1 2 6 पुरा
 राज्ञा, Ks तदा राज्ञा, B1 Dn2 D4 7 8 राज्ञा तेषा,
 Ds तया राज्ञा (for त्वया राज्ञा) — °) Ks B D
 (except D1-3 8) तात (for पार्थ) — °) Ks 8 D2 6
 च शृण्वत (for समीपत)

33 33^{ab} = 6 55 42^{cd} — °) Ks वीरान् (for
 सर्वान्) — 33^{cd} = 6 55 43^{ab} — °) K1 हरिष्यामि,
 Ds हनिष्याम (for 'प्यामि) — °) Ś1 Ks यो (for ये).
 Da1 मा (for मां) D2 युद्धंति (for योत्स्यन्ति) Dn2
 Ds 8 सगरे (for सयुगे) D1 यदि योत्स्यति सयुगे

34 34^{ab} = 6 55 43^{cd} — °) Ms 8 त (for तत्)
 — °) D1 सत्य (for सत्य) Ks D2 पितामह (for
 अरिंदम) M1 8 8 सत्यं वाक्यविशारद — After 34^{ab},
 Ks reads 38 — Ks D2 om 34^c-35^d, G1-3 om
 34^{cd} — °) Ś1 Ko-4 D1 पुरस्कृत्य (for अनुस्मृत्य)
 — °) B Da Dn D1 4 5 7 8 विगतज्वर (cf 6 25 30^b),
 Ds पुरुपर्षभ, M2 पुरुषो भव (for भरतर्षभ)

35 Ks D2 om 35 (cf v l 34) Dn1 om.
 35^a-36^o Before 35, Ds ins सजय उवाच — °)
 G1 इत्युक्ते, M4 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो) — °) Da1
 तिर्यगुष्टिर्, D1 अवाग्दष्टिर् Ś1 अधोक्षज, Ds अधो-
 मुख; G1 8 अरिंदम (for अधोमुख) — °) D1 स
 तु (for इव)

36 Dn1 om 36^{ab} (cf v l 35) Before 36,
 Ks D2 6 ins अर्जुन उवाच — °) S बधूना च (for
 अवघ्याना) — °) S च (for वा) Ks T G Ms
 नरकोत्तरम्, Da1 नरकोत्तरे, Ds M1 (sup in) 'त्तम,
 Gc 'त्तरम् (as in text) D1 राज्यं प्राप्य मधुदम
 — °) G1-3 सुखानि (for दुःखानि) Ks M2 वनवासे
 च, D1 'सेन, T2 'से वै, G1-3 M1 8-8 'सो वा (for
 'से वा) — °) Ks न, D1 2 6 7 तु (for तु) Da
 Dn Ds 8 M1 8 8 स्वाकृत (Da1 'ते), D1 [S]च कृतं
 (for सुकृत)

37 37^{ab} = (var) 6 55 46^{cd} — °) Ks वाहय,
 Ks D1 2 6 नोदय (for चोदय) Ks D1 हृषीकेश;
 Ks वचो भीष्म, Da1 Dn1 यतो भीष्म, T2 हतो
 भीष्म M4 चोदिताश्चान्यतो भीष्म — °) = 6 40
 73^d — 37^{cd} = (var) 197* — °) Ko 2 8 वात-
 यिष्यामि (for पातं) Gs पातयिष्यति मूर्धान — °)
 Ks B Da Dn D4 5 7 8 भीष्म (for वृद्ध) Ś1 Ko-3
 कुरुवृद्ध पितामह

ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३८
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ३९
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ४१
 वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
 चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४२

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितः शरैः ॥ ४३
 स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्वनुः ।
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
 विचकर्ष ततो दोर्म्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४५
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शतनोः सुतः ।
 साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीमुतेति च ॥ ४६
 समाभाष्यैनमपर प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७

38 = (var) 6 55 47 Ks reads 38 after 34^{ab} Before 38, Ds ms सज्य उवाच —^a) Bs 4 Dn2 Ds 7 8 स च (for ततो) S1 'प्राख्यात् K1 ततोश्वात्रजप्रख्यात् (sic) —^b) D1 6 नोदयामास Ks वासवि (for माधव) —^c) D1 वृत्तो, T1 Gs यथा, Ms 5 ततो (for यतो) S (except M2) भीष्मरथो (for भीष्मस्ततो) —^d) Ś1 Ko 2 Da2 Ds T1 Gs दुष्प्रेक्षो, K1 सुप्रेक्ष्यो, Da1 Dn1 D1 5-7 दुष्प्रेक्षो (D1 6 'क्ष्यो), T2 दुष्प्रेष्यो Da (marg by corr) T1 G2-4 M1-5 रश्मिवानिव Ks दुष्प्रेक्ष्योभिरिव ज्वलन्, D2 दुष्प्रेष्योभिरिवावभौ

39 = 6 55 48 —^a) D1 तु (for तत्) K1 आवृत्तो, Da1 आवृत्त, Ds आवृत्ति, T2 आवृत्तं (for आवृत्त) —^b) Ks D2 बल यौधिष्ठिर महत् —^d) K1-5 B Da2 Dn D1 8-8 M1-5 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) Da1 भीष्मायोद्यतमाहवे (hypermetric), T2 M4 भीष्म युध्यतमाहवे

40 = (var) 6 55 49 —^a) Ks महाबाहु, Da1 M2 कुरुश्रेष्ठ —^b) Ś1 Ko 1 D2 8 8 T2 प्रणदन्, T1 G1 8 4 व्यचरन्, G2 M4 व्यनदन्, M1 8 5 व्यन द् (for विनदन्) Da1 Dn1 M1 8 5 बहु (Da1 'हु') (for मुहु) —^c) K4 तुणं (for शीघ्र) —^d) G2 M2 पूरयामास पत्रिभिः

41 = (var) 6 55 50 —^a) T2 M4 सहयस् (for स रथस्) —^b) Ko 2 सहाय, T2 M4 स रथ (for सहय) —^d) D2 reads 41^{cd} in marg (sec m). —^d) Ko प्राज्ञायत, Ks Da1 D2 8 5 8 S प्रज्ञायत K4 5 B1 2 4 D (except D2) G2 M1 8-8 भारत (for किञ्चन)

42 = (var) 6 55 51 D2 reads 42^{ab} in marg (sec m) —^a) K1-3 D1 2 6 G2 तु (K2 D1 च) मभ्रातो; T2 G1 8 सुमभ्रातो (for त्वमभ्रान्तो) —^b) Ks धैर्यमालक्ष्य, T2 सत्त्वमास्थाय, Gs धैर्यमादाय Ks 5 B D (except Ds) सत्वर (D1 'र'), Ks T1 G M2 वीर्यवान् (for सायत) —^c) Ks 5 D1 2 6 नोदयामास —^d) Ko-3 B2-4 Da Dn2 D1-2 7 8 T2 M2 विनुन्नान्; K1 (marg sec m) पीडितान्, K4 घृन्वाभ्रान् (sic), B1 विनुन्नान्; Ds विद्युन्नान् (for वितुन्नान्) K4 B1 भीष्मशायकैः, B1 शायकोत्तमै

43 = (var) 6 55 52 Dn2 reads 43 in marg (sec. m) —^b) Some MSS 'निस्वन (for 'निस्वनम्) —^c) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) Ks 5 D2 चिच्छेद भीष्मस्य धनु मोन्यदादत्त कार्मुकं (Ks वेगवान्)

44 = 6 55 53 Ks 5 D2 om 44 —^a) T1 G1 4 M1-4 सच्छिन्नधन्वा Dn2 D1 8 कौरव्य (for 'स्य) —^c) D1 8 निमेषान्तरमात्रेण —^d) Ko D1 4 सज्यं (for सज्य) Ś1 Ko-2 Ds 7 T1 G M2 कृत्वा (for चक्रे) T1 G4 M4 पितामह (for पिता तव)

45 = 6 55 54 —^a) B Da Dn D.-3 चकर्ष च, Ds चकर्ष च (for विचकर्ष) —^b) T1 धनुर्ज्यातल-निस्वन, M4 धनुस्तजलदस्वन Some MSS 'निस्वनं (for 'निस्वनम्)

46 = (var) 6 55 55 —^a) Ks Ds तं (for तत्) —^b) K4 B Da2 Dn Ds 7 8 शतं (Bs सा) तनो (for शतनो) —^c) K4 B Dn2 Ds 7 8 साधु साधु (for साधु पार्थ) —^d) Ds कुन्ति (for कुन्ती)

47 ^a) K2 Dn1 Ds G2 M2 समाभाष्येनम्, Ks 4

अदर्शयद्वासुदेवो ह्ययाने परं बलम् ।
 मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ४८
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्यौ शरक्षतौ ।
 गोवृषावित्र संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
 चासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१

युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
 नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
 उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
 क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ।
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ५३
 प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
 दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ५४
 क्रोधताप्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरामितद्भुतिः ।

C 6 459
B 6 106 58
K 6 106 58

B Dn D₁ M₄ 'माप्यैवम्, D₁ 4 8 'माप्यैव (for 'माप्यैवम्) D₁ 4 8 परम (for अपर) K₅ D₂ स समाप्यैवमपरं — ^b) K₅ बलवद्बल्य कार्मुक, D₆ प्रगृह्यमपर धनु (sic) — K₅ om 47^c-48^b T₁ om 47^c-48^b — ^d) = (var) 6 55 57^c.

48 = (var) 6 55 58 T₁ om 48, K₅ om 48^a (cf. v 1 47) — ^b) D₁ T₂ M₁ 3-5 ह्य ज्ञाने (T₂ 'न), D₃ ह्यानेव (for ह्ययाने) — ^c) Dn₂ D₁ 4 5 7 8 मोघीकुर्वन् (for मोघान्कुर्वन्) — ^d) K₂ 4 B Dn₂ D₃ 4 6-8 निदर्शयन्, Da D₅ G₂ 3 M₂ 5 व्यदर्शयन्, Dn₁ G₁ 4 M₁ 3 4 व्यदर्शयत्, D₂ च दर्शयन् (for विदर्शं) D₁ मडलानीव दर्शयन्

49 = (var) 6 55 60 — ^b) K₀ भीष्मपार्यौ सुगिक्षितौ, K₂ भीष्मपार्यौ सुविक्षितौ (sic), K₂-3 B Da Dn (Dn₁ by corr) D₂-3 तौ भीष्मशरविक्षितौ (K₃ 5 D₂ 'वीक्षितौ, Da Dn₁ [orig] D₅ 'विक्षितौ), D₁ भीष्मेण शरवीक्षितौ; T₁ G₁ 4 M तावुभौ शरविक्षितौ, T₂ G₂ तावुभौ शरवी (G₂ 'वि) क्षितौ, G₂ भीष्मस्य शरविक्षितौ — ^c) T₁ G M₂ नर्दतौ (for मरुद्वौ) — ^d) Ś₁ K₀ 3 D₂ T₂ G₁ M₂-5 विषाणोल्लेखनाकितौ, K₁ 2 D₆ G₂ 3 विषाणोल्लेख (G₂ 'स्त्रि) नाकितौ, D₂ विषाणोल्लिखितावित्र — After 49, D₂ 6 (om. lines 8-9) ins

411* तत् प्रवृत्ते रौद्रं सप्रानो लोमहर्षण ।
 पाण्डवाना च मुख्यस्य कुरूणा प्रवरस्य च ।
 तालमात्रे विकर्पन्तौ तावुभौ रणकर्कशौ ।
 घनुपी दृशुष्टी तावुभौ पौत्रपितामहौ ।
 इयामस्य पलितेनासौ सगमं प्रत्यशोभत । [5]
 गङ्गापमुनयोर्षट्त्रजलयो प्रतिसचर ।
 पार्थनामाङ्किता बाणा पेतुर्भीष्मस्य वक्षसि ।
 निर्गुणाना कृत्वाना मनासीव हि साधुषु ।

भीष्मस्यापि ततो बाणा पेतुर्जुनवक्षसि ।

महादेवपरिप्राप्तधनुर्विधा जिगीषव । [10]

[(L 2) D₅ प्रमुख्यस्य (for च मु')]

50 ^a) T₂ वासुदेवस्य (for 'देवस्तु) — ^b) K₅ Da Dn₁ D₅ 6 T₂ G₂ 3 M₁ मृदुयुध्यता, K₅ D₂ मृदुता युधि, D₁ मृदुघन्विन; T₁ G₄ मृदु युध्यत (for युद्धताम्) — ^c) D₁ भीष्म तु, T₂ त भीष्मं (for भीष्म च) — ^d) D₅ सुचतम् (for सृजन्तम्)

51 ^b) K₅ मध्यमारब्धमेतयो (sic) — ^c) Da₁ वरान्वीरान्, T₁ परान्परान्, T₂ G₁-3 M परान्वरान्, G₄ वरान्परान् (for वरान्वरान्)

52 ^b) D₂ भीष्मो (for भीष्म) — ^d) M₄ माधवं (for 'व') K₂ D₃ परवीरहा — After 51, D₆ T G M₁ 3 ins

412* वासुदेवस्तु सक्रुद्धो रोपाज्ज्वाल सयुगे ।

53 ^b) Da₁ मारिष (for 'प') — ^c) K₄ B Da Dn D₅ 5 7 8 वासुदेवस्त (Da₁ 'व त) तो योगी, D₁ क्रोधादेव महायोगी — ^d) D₁ प्रस्कद्य च, D₂ प्रचस्कद्य T₁ G M₂ रयोत्तमात् (for महारथात्) — ^e) D₁ 8 तु, T₁ G M₂ च (for स) — ^f) D₁ हरि, T₂ बल (for बली)

54 ^b) K₅ T₂ G₂ M₁ 3 5 व्यनदन् (for विनदन्) — ^c) T₁ G पातयन्निव, T₂ धारयन्निव (for दार) D₁ पाटाभ्या, T₂ M₂ 4 पद्भ्या च — ^d) T₁ G जगति (G₂ 'ती) (for जगती) B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 6 8 T₁ G M₁ 3 6 जगदीश्वर, Da₂ D₅ जगतीश्वर, D₃ T₂ M₄ 'तीपति

55 ^a) D₁ क्रोधरक्ते (for क्रोधताप्रे) — ^b) Da₁

ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ५५
 दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे ।
 हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स्म सैनिकाः ।
 क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ५६
 पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
 शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५७
 स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ।
 अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ५८

तमापतन्तं संग्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
 असंभ्रमं रणे भीष्मो विचर्क्य महद्भुजः ।
 उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ५९
 एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
 मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६०
 त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
 श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
 संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ६१

अमितद्युति, M₁ अमरद्युति — °) B₁ s. 4 असत इव;
 B₂ Dn₂ D₂ (before corr) 7 8 असत (B₂ 'ते' इव,
 Da₁ प्रासतमिव, Da₂ Dn₁ D₂ असतमिव, D₁ मोह-
 यन्स तु, D₂ असत इव, D₃ असयन्निव, D₄ असन्निव
 स, T₂ हरत इव, M₁ s-5 दहतमिव (for असन्निव
 च) D₃ 6 T₁ G M₂ 4 तेजांसि, T₂ तेजस्वी (for
 चेतांसि) — °) K₁ 2 D₂ महामृधे, M₁ s 5 'रणे
 (for 'हवे)

56 °) Ś₁ Ko 1 आक्रुद्ध, T₁ G₂ आक्रुद्ध, Cd
 आक्रन्दे (as in text) D₁ दृष्ट्वा स माधव युद्धे; M₂
 दृष्ट्वा च देवकीपुत्र — °) K₂ 4 B D (except D₂ 8)
 T₂ [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्) K₄ 5 B₂-4 D (except
 D₁ 2) T₂ M₃-5 अन्तिके (for आहवे) — °)
 G₂ भीष्म (for भीष्मो) — °) D₂ तत्तु (for
 तत्र) K₄ B Da Dn D₂ 5 7 8 तत्र (Da₁ D₂ तव)
 तत्र वचो महत्; D₁ तत्रसुस्तव सैनिका — °) K₄ B
 Da Dn D₂ 5 7 8 अश्रू (Da₁ 'श्रु' यत महाराज; T₂
 क्रोधतप्राद्रवस्सर्वे (s₁₀) — °) K₂ 4 B D T₂ M₁ s-5
 तदा (for नरा)

57 °) G₂ पीतं सवीतकौशेयो — °) Ś₁ मेघ,
 Ca d मणि (as in text) — °) B₂ विभ्रमन्, Da₁
 Dn₁ D₂ 5 6 T₁ G M₁ s-5 [s]भिद्रवन्; D₁ [s]भ्य-
 द्रवद्, T₂ प्रद्रुतो (for विद्रवन्) — °) D₁ यथाबुद
 (for 'द)

58 °) K₂ 5 D₂ महर्षभ, T₁ G₂ यथर्षभ (for
 यूथर्षभ) B₂ इवौषध, G₁ 8 नरर्षभ, G₂ इवावृत्तं
 (for इवर्षभम्) Ko 1 यूथर्षभयूथप; K₄ यूथप
 भरतर्षभ; Da₁ यूथर्षभरतर्षभं, D₁ यूथपो यूथप यथा,
 D₂ T₂ यूथप यूथर्षभ (T₂ 'भ') — °) K₂ B D
 (except D₁-8 6) वेगेन (for तेजस्वी) — °) Da₁ Dn
 D₂ 4 5 8 निनदन्; T₂ विनदद् D₁ पुरुषोत्तम (for
 यादवर्षभ) — After 58, D₂ 6 ins

413* प्रतोदपाणिर्भगवान्शुशुभे यादवर्षभ ।

यथाशुनार्दयन्बन्धममावास्या दिवाकर ।

[(L. 1) D₂ गरुडध्वज (for यादवर्षभ)]

59 °) T₁ G आयात तु (for आपतन्त) — °)
 Ko 2 ससभ्रम, K₁ समभ्रम (s₁₀), K₂ D₂ 6 असंभ्रमो;
 D₁ असभ्रमाद्, D₂ असभ्रमन् S असभ्रमेण (M₂ 'भ्रेण
 च) भीष्मोपि — °) K₂ D₁ महाधनु (for महद्भुज) .
 — °) K₁ 2 B D (except D₁-3 6) चैव (for चैनं)
 — °) K₂ D₂ चक्षुपा; D₂ M₂ तेजसा (for चेतसा) .

60 Before 60, D₂ ins भीष्म उवाच — °) T₁
 G₁ 4 वासुदेव (for देवदेव) . — °) Ko 1 ममाद्य; K₂
 भागत्य (for मामद्य) D₂ सात्वत श्रेष्ठ K₂ ममादि-
 सत्वतश्रेष्ठ (corrupt) — °) D₂ महारयाद्; D₁ ममा-
 हवे (for महाहवे)

61 °) T₂ G₂ [अ]पि (for हि) — °) D₂ [अ]द्य
 (for [अ]पि) — °) K₂ इहैव तु, D₁ परत्र च (for
 इहैव च) B Da Dn D₂ 5 7 8 लोके भवति सर्वत .
 Ca otes सर्वत — °) D₁ T₂ M₁-3 5 'नापि; D₂
 'प्यय, D₂ नाम, D₂ 'क्ये चाद्य (for 'क्येनाद्य) T₁
 G₂ सयय (for संयुगे) — After 61, B Da Dn
 D₂ 8 (marg see m) ins

414* प्रहरस्व ययेष्टं वै दासोऽस्मि तव चानघ ।

[B₂ मे (for वै) D₂ केशव (for चानघ)]

On the other hand, D₂ 6 ins.

415* निर्गुणेनापि तोत्रेण वासुदेव कृतं मम ।

यो योगिसिश्च दुष्प्राप्य स घातार्यमिहागत ।

[(L. 1) D₂ पौत्रेण (for तोत्रेण), and भगवन्पुत्रकृत मम
 (hypermetrio) (for the post half) — (L. 2)
 D₂ सुदुर्ज्ञेय (for च दुष्प्राप्य)]

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्बुत्य केशवम् ।
 निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्या परिगृह्य वै ॥ ६२
 निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
 जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६३
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
 निजग्राह हृषीकेशं कथंचिदशमे पदे ॥ ६४
 तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ६५
 निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।

यच्चया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६६
 मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
 ममैव भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ६७
 शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
 अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ६८
 अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पाल्यमानं महाव्रतम् ।
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ६९
 माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
 नकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७०

C 6 4876
B 6 105 75
K 6 103 79

62 Before 62, D₆ ins सजय उवाच —^a) D₁
 अन्वधावस्, G₁d अन्वगेव (as in text) —^b)
 K₂ : B D₁ D_n D₁₋₃ नमभिद्बुत्य, D₁ ह्यभिद्बुद्राव,
 M₂ - तदनुद्बुत्य (for नमनु^o) T₁ G₁ माधव (for
 केशवम्) —^c) D₁ विजयोह (for निजग्राह) T₂
 महाबाहु —^d) T₁ G₂ : जुजाभ्या (for याहुभ्या)
 M₁₋₂ : च (for वै)

63 ^a) D₁ न गृह्यमाण, M₂ विगृह्य —^c) K₁
 D₂ जगाम चैनम्, B Da D_{n1} D₂ : जगामचैनम्,
 T₂ जगामैव तम् (for जगाम चैनम्) S₁ K₀₋₂ आस्थाय
 (for आदाय) —^d) D₂ जगाम (for वेगेन) M₁
 & 5 पुरपोत्तम

64 ^b) D₁ रणे वै (for चरणौ) — K₀ D₂ om
 (hapl) 64^c-65^d —^c) D₂ ऋषी (for हृषी^o)

65 K₀ D₂ om 65 (cf v 1 64) —^a) S₁
 K₂ : B D_{n2} D₁ : तत एवम्, T₂ ततश्चैनम्, M₁ :
 त तदैनम्, M₂ त तदैनम्, M₄ त तु चैनम् (for तत
 एनम्) D₁ [अ]य, T₂ [इ]द, G₁ [आ]र्त,
 G₂ [अ]र्त (for [आ]र्त) —^b) K₂ : D_{n2} M₂ : क्षण
 (for क्षणम्) — K₂ om (hapl) 65^d —^c) Some
 MSS निश्चयन —^d) K₂ B D_{n2} D₂ : तः म
 प्रणयासना (K₂ 'दा), Da D_{n1} D₂ प्रणयात्तथा,
 D₂ प्रणयादृच (for परवीरहा) D₁ प्रणयात्सुहृदृच,
 T₂ प्रणयादृचुन मखा

66 Before 66, D₂ ins अर्जुन उवाच —^b) K₂
 मानृत (for नानृत) G₂ वृत्तम् (for कर्तुम्) —^d)
 K₂ om (hapl) from मीति केशव up to हनिष्यामि
 in 67^d D₂ योत्स्यामिति (for योत्स्यामीति)

67 K₂ om up to हनिष्यामि in 67^d —^a)

D₂ मिथ्या वदति, T₂ मिथ्यावादी च (for 'वादीति)
 K₂ : B Da₂ D₁ 2 : M₂ लोकास्, T G M₂ लोके
 (for लोकम्) M₁ : त्वा (for त्वा) —^b) K₁ B
 Da₂ D₁ : S कथयिष्यति (M₂ 'ष्यामि) —^c) K₂
 ममैव, D₂ मम हि, D₁ ममैव (for ममैव) S₁ K₀
 स्वल्पोपि, T₁ G₁ M सर्वोपि (for सर्वो हि) T₂
 G₂ ममैव मा (G₂ म) रत सर्वो —^d) B Da D_n
 D₁ : तः पित्तमह, D₂ : महाव्रत (for यतव्रतम्)

68 ^a) K₂ : B D T G₁ M केशव (for माधव)
 S₁ K₀₋₂ वाक्येन, K₂ : D₁₋₃ T G₁ M सत्येन, K₂
 B Da D_n D₁₋₃ सख्येण (for सख्येन) —^b) K₂
 सुख्येन, D₁ वाक्येन; D₂ सुख्येन, D₃ T₁ G₁ M
 सख्येन (for सत्येन). M₂ सुहृतेन च —^c) G₂
 अहम् (for अन्तं) K₁ G₁₋₃ अद्य (for यथा)
 Da D_{n1} D₂ G₁₋₃ M₁₋₃ : करि (for गमि^o) —^d)
 S₁ K₀₋₁ B D₁ शत्रुकर्ष (B₁ 'र्ष)ण, Da₁ 'कर्षण,
 D_{n2} D₁ : 'सूदन, D₂ 'कर्शन, G₁₋₃ अद्य माधव
 (for शत्रुकर्शन)

69 ^a) S₁ K₀ अद्य वै (for अद्यैव) D₂₋₅ : M₂
 : दुर्धर्ष —^b) T₂ M₁ : हन्यमान (for पाल्य)
 K₂ : B D (except D₂) T₂ M 'रथ (for 'व्रतम्)
 —^c) T₁ G₁ [अ]पूर्वम्, Ca [आ]पूर्णम् (as in text)
 D₂ तारापतिर्यथापूर्णम् —^d) D₂ पूर्वकाले (for अन्त^o)

70 Before 70, D₂ ins सजय उवाच —^a)
 D₂ T₂ G₂ तद् (for तु) —^b) K₂₋₄ B D फाल्गुन-
 (K₂ 'ण)स्य — After 70^{ab}, T G ins

416* अभवत्परमप्रीतो ज्ञात्वा पार्थस्य विक्रमम् ।

—^c) K₂ : B₁ : 2 : D (except D₂) अ (for न).
 K₂ D₂ T₂ सकृद् (for सक्रोध)

C. 6 4576
E. 6 106 76
K 6 106 74

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ७१
प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७२
यथा कुरूणां सैन्यानि वभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि वभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७३
हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ।

71 ^a) Da Ds Ms s नरव्याघ्र T1 तौ नरस्थौ रथ
व्याघ्रौ — ^b) Ms शान्तनव (for शान्त^o) — ^c) Ds
ववर्षत् (for ववर्ष) T1 G शरवर्षाणि — ^d) Ks s
D2 वृष्ट्या मेघ (by transp), K4 मेघो वृष्टिम्
Ks-s D1-s s T2 M1-s s इवाचलौ (K4 D2 T2 'ले,
D1 'ल) (for यथाचलौ)

72 ^a) K2 4 B Da2 Dn D4 1 s प्राणानाद (D4 s
'ध, Ds m 'द)त्त, Da1 Ds प्राणमादत्त S (except
T2) योधाना — ^c) Da1 Ds गभस्तिरिव चादित्य
— Ko om 72^d-74^e — ^d) K4 तेजोभि, T1 G
M2 पर्यांसि, T2 जलानि (for तेजांसि) S1 K1 प्रत-
पन्वै स्वतेजसा, D1 प्रतपरस्व स्वतेजसा, Ds प्रतपन्स्वेन
तेजसा — After 72, S1 reads 75^{ab}

73 S1 Ko 1 om 73 (for Ko, of v 1 72) — ^b)
K2-s B D (except Da1) T2 M वभञ्जुर (M2 वीभन्सुर)
(for वभञ्ज) K2-s B2 4 Dn2 D2-4 s-3 T2 M1 s-s
पाण्डवा, Da1 Ds पार्थिव, Da2 Dn1 पार्थिवा, D1
फाल्गुन (for पाण्डव) — Da Dn1 Ds om 73^{cd}
— ^c) Ds तथैव पाण्डुसैन्यानि — ^d) Ks D2 M4 वभं
जुर (for वभञ्ज) Ks भारत (for ते पिता)
— After 73, K2 reads 75^{ab}

74 Ko om 74^{abcde} (cf v 1 72) — ^a) T2
'विक्रात' (for 'विद्रुत') Ds 'सेनास्तु (for 'सैन्यास्तु)
Ks हतेति प्रद्रुता सैन्या, Ks D2 हता विप्रद्रुता सेना
— ^b) Da1 निरुत्साहा (for 'हा) Ks विचेतसा, K4
T1 G हतौजस (for विचेतस) — ^c) T1 G त (for
ते) — ^d) D1 भीष्म प्रति महारणे — S1 K1 2 ins
after 74^{cd} Ds ins after 75^{ab}

417* कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुपविक्रमम् ।

[S1 K1 कर्म हानि^o (for कर्माण्यति^o)]

— S1 K1 om 74^e — ^c) K4 अस्तं (for मध्य)

मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ७४
ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७५
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्वला बलिना रणे ॥ ७६
महारथं भारत दुष्प्रधर्षं
शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते

— ^c) Ko 2 प्रतपन्वै (for प्रतपन्त)

75 S1 reads 75^{ab} after 72, K2, after 73
— ^b) Ko 2 कालेन च (for 'नेव) K4 B D
(except D1-s) शतशोथ सहस्रत्रा — After 75^{ab},
Ds ins 417* — ^c) S1 Ko 1 महात्मान, K4
'त्मान', Da1 'राज (for 'राज) — ^d) Ks-s D2
पार्थिवा (for पाण्डवा) Ds भीष्म, Ds युधि (for
भय) — After 75, K2 B Dn2 D4 s-s ins

418* तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।

[Dn2 द्रव^o (for द्राव्य^o)]

On the other hand, T2 M4 ins after 75

419* वध्यमाना रणे चापि भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

76 ^a) Ks D2 नाध्यगच्छतो, S नाधिगच्छति (M1-2 s
'त्त, M4 'तो) — ^b) T G M4 गजा (for गावः).
Ks पकारिता (for पङ्कगता) D1 निरयस्था यथा नरा
— ^c) Ds पिपीलिका, Ds पिपीलीका Ds यथा क्षुण्णास्ते
(sio), T G यथा पद्भ्यां — ^d) Ko-2 Ds बलिना (for
'ना) Ks Ds दुर्वला बलिना (Ks बलिने) रणे, T
G वध्यते (T2 रुद्यते, G1 2 मध्यते, Gs मत्स्यते) बल
वत्तरै — After 76, T G ins

420* तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।
समरे नृदिता सर्वे पाण्डवा सह सञ्जयै ।

77 ^a) S1 K1 दुष्प्रकर्षं (K1 'र्षं), K4 'सुप्रकर्मा,
B Da Dn D1 s-3 दुष्प्र (or दु'प्र) कप (D1 s 'प्य),
T2 M दुष्प्रधृष्य, G2 दुष्प्रधर्षण — ^b) S1 Ko-2
शरौघिनं (K1 'निं), D2 शरौघिण Ko 2 M2 प्रपत्तं,
D1 खे तपत (for प्रतपन्त) K2 नरेन्द्रा, K4 Ds 'द्रं,
B2 3 D4 T G4 'द्रा (for नरेन्द्रान्) — ^d) D1 शरा-
शुभि, M2 शरार्धित (for 'र्विष) Ds सूर्य (for
सूर्यम्) Ks D2 M2 इवापतत (for 'तपन्तम्)

शरार्चिषं सूर्यभिवातपन्तम् ॥ ७७
विमृद्रतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।

ततो बलानां श्रमकशितानां
मनोऽवहारं प्रति संबभूव ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

संजय उवाच ।

युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।

संध्या समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १

ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत ।

C 6 4887
B 6 107 2
K 6 107 2

78 ^a) Ko T: विमृद्रतम्, Dc विमर्दयत् (for विमृद्रतम्) T: M हि (for तु) K: D: ० पांडवा नाम्, T: पाण्डुसेना, G: पाण्डुनैकान् (for पाण्डुसेनाम्) — ^b) Ks गतश्राय (for जगामाथ) — After 78^{ab}, T G M₁ ins

421* ततोऽपि भीष्म सबलं मर्मन्या
श्रयणायत्पाण्डुसुतान्भद्रारौर्ध्वं ।
जघान चैतान्सुभृदा महाबलो
महाव्रतं पाण्डुसुतान्महात्मा ।
रणे करुणाधिपचेदिपैर्वैलं- [5]
वृत्तान्सदा चक्रधरस्य पश्यत ।

[(L 1) T₁ G₁ हि (for स्फि), and सबलं (for सबल) — (L 2) T₂ निवात्यत्, M₁ अवा (for न्यवा) — (L 3) T₂ M₁ महाव्रतो (for 'व्रतो) — (L 4) T₂ M₁ 'बलं (for 'व्रत), and महात्मा (for महात्मा) — (L 6) T₁ धृत्तान् (for धृत्तान्)]

— ^a) Ś₁ Ko 1 समकषितानां, Ks 4 B: 8 D₁ 8 8 8 श्रम (Dc क्षत्रु) कषिताना — ^d) Ks Da₁ D₂ [S]वहारे (for 'हार) D₃ m (orig as in text) S भेदोवसास् क्तु (T₂ G₁ 8 'वत्' तिमभ्रमे सति (G₂ 'सभ्रमेति) — After 78, D₃ 8 ins

422* उदयगिरितटस्थं पश्चिनीं योधयित्वा
चट्टद्वारकिरणामैस्त्रां स्वयं चोपशुज्य ।
मलिनमधुपसदात्तासु सजातकोपं
कृत्वरचिरविरोचिर्मानुमस्त प्रयात ।

[(L 1) D₃ 'वत्स्थ (for 'तटस्थ) — (L 4) D₃ जगाम (for प्रयात)]

— After 78, T₁ G₁ M₁ 8 4 read 6 103 1-11, followed by colophon

Colophon in T₁ G₁ M₁ 8 4, read after 6 103 11 — Sub-parvan Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 4 8 mention only नवमयुद्धदिवस, K₃ नवमेहनि, K₄ नवमेहि and नवमयुद्धदिवस, B₂ M₁ नवमाह्निक, Da Dn₁ D₃ नवममह, Dn₂ D₃ नवमदिवसयुद्ध, D₁ नवमदिवस, D₄ 8 नवमदिनयुद्ध, T₁ G₂ 4 नवमदिवस and नवमापहार, T₂ G₁ 8 नवमापहार K₄ Dn₂ D₄ 8 8 T G M₁ cont समाप्त — Adhy name K₄ पांडवपराजय, T₁ G प्रतोदोद्धार (G₂ 'रक्त'), T₂ भीष्मार्युनयुद्धे वासुदेवव्रतोद्धार, M₁-8 8 भीष्मजय — Adhy no (figures, words or both) K₅ 100, Dn₂ T₁ G 102 (as in text), Da₂ (sec m) 64, D₃ 101, T₂ M₃ 4 104, M₁ 2 103, M₃ 105 — Śloka no Dn₁ 114, Dn₂ 86, D₃ 81

103

1 T₁ G₁ M₁ 8 4 read at 1-11 (om the ref.) after 6 102 78. — ^a) G₂ इति (for एव) D₃ सैन्याना — ^b) K₃ 8 D₁-8 6 T₂ भास्करोस्तमुपागमत् (K₅ D₂ T₂ 'गत'), Da₁ 'रे समुपागते, M₁ (sup ltu) 'रेस्तमुपागमे — ^d) Da Dn₁ (before corr) D₃ M₁-4 न पश्याम, D₁ क्षपश्यामस् Ś₁ Ko-3 तमो मये (for ततो रणम्)

2 For sequence of T₁ G₁ M₁ 8 4, cf v l 1 — ^a) Da₂ राजन् (for राजा) — ^b) K₁ संमृश्य, K₂ सन्मृश्य, D₁ सप्रेक्ष्य (for सदृश्य) K₅ D₂

C 6 4857
B 6 107 2
K 6 107 2

वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ २
मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ४
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।

सदृश्य भरतर्षभ —^a) G₁ वाच्य* (for वध्य*) K₂
बल वापि, K₄ B D (except D₁₋₃) च भीष्मेण (for
बल चापि) K₆ वध्यमानबले वापि —^a) K₈ ६ D₂
*कर्षिणा (for *घातिना) K₄ B Da Dn D₄₋₈ सक्ता
(Da₁ *त्त्वा)स्र भयविद्वल

3 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
—^a) Ś₁ मुक्तमस्त्र, K₄ B D (except D₁₋₃) स्वसैन्य
च (for मुक्तशस्त्र) Ko T₂ पुरावृत्तं, K₄ शरावृत्त
—^b) Ś₁ पालयान (for पलायन) D₅ om from
परायणम् up to अनुयान्त (in^d) —^c) M₁ ३ भीष्मश्च
(for भीष्म च) T₂ युधि सु (for च युधि) B₈
दुर्धर्ष (for सरब्धं) K₅ भीष्म तु युधि सरब्धे —^d)
K₈₋₅ B D (D₅ om) S (except G₁) पीडयत (for
अनुयान्त) B₁ ३ ४ D (except Dn D₁₋₃ ६) G₂
महारथ, T₁ G₁ M₁ च तद्वल, T₂ G₁ ३ M₁₋₃ ६ स्वक
बल (for महारथान्)

4 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
D₂ reads 4^{ab} in marg —^a) K₆ D₂ ततो, T₁
G₁ सुतान् (for जितान्) —^b) K₆ द्विपज्जये, T
G₁ ३ ४ M₁ महाबलान् (for *रथान्) — After 4^{ab},
T G 1ns

423* निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूप भयानकम् ।

—^a) K₈ D₂ ६ चिर राजन्, K₄ B Da Dn D₈₋₅ ३ ४
ततो राजा, K₆ M₂ महाराज, D₁ T₂ M₁ ३-५ चिर
राजा, T₁ G चिर राजा (for चिर ध्यात्वा) —^d) Ś₁
Ko-२ स्ववहारम्, T₁ G अष*, T₂ M सोष* (for
अव*) Ko-२ B₂ ३ अचोदयत्, D₁ (m as in text)
अथाकरोत्, T₁ G अकारयत्, T₂ M अचितयत् (for
अरोचयत्)

5 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1
Ś₁ Ko 1 om (hapl) ५. —^a) K₃ अय, K₅ D₂ ६

न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सूत्रयैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

यथा (for ततो) S [s]पहार (for स्वहार) T₂ सैन्यम्
(for सैन्याना) — Da₁ Dn₁ om 5^d K₄ B₁ ३
Da₂ D₅ G₁ ३ om (hapl) 5^d-6^a —^d) T G₂ ४
M₁₋₄ अपहारो (for अव*) D₂ T₁ G₂ ४ [s]भवत्तदा
(for ह्यभू*)

6 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, cf v 1 1
K₄ B₁ २ Da₂ D₅ G₁ ३ om 6^a (cf. v 1 5) —^a)
K₈ D₂ तेवहार (D₂ *रोहं) च, T G₂ ४ M ततोपहारं
—^b) B₂ श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn₁ तव (for तत्र)
D₁ कृत्वा सर्वे महीक्षित* — D₂ reads 6^{cd} in marg
(sec m) —^c) K₈ D₂ ३ ६ न्य (D₂ ६ नि)वसत,
Da₁ न्यविशत् T₁ G₁ ३ ४ कुरुश्रेष्ठा —^d) D₅
क्षत्रिया, T₂ M शिविर (for संग्रामे) K₈ कृतवि
श्रमा, K₆ D₂ कृतविक्रमा, D₁ ६ क्षतविक्षता, T₁
G शरविक्षता (for क्षतवि*)

7 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, cf v 1 1
D₂ reads 7 in marg (sec m) —^a) Da₂ भीष्मस्तु
(for *स्य) —^b) D₁ T₂ M चिन्तयानाश्च (M₂
om च). —^c) D₆ नालभत —^d) K₄ om भृश
T₁ G ताडिता, T₂ विक्षता (for पीडिता) B D
(except D₁₋₃) भीष्मवाणप्रपीडिता, M₁₋₃ ६ भीष्मेण
क्षतविक्षता

8 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, cf v 1 1
D₅ reads 8 in marg —^a) D₆ [s]भि (for सपि)
—^b) K₈₋₅ B Da Dn D₂ ४-३ T₂ M सहसृजयान्,
D₁ T₁ G सूत्रयै सह (by transp), D₅ सह शृजयै
—^c) D₆ स्तुतैर् (for सुतैर्) —^d) Da₁ D₅ विध्य
मानश्च (for वन्द्यमानश्च).

9 For sequence of T₁ G₁ M₁ ३ ४, of v 1 1.
D₅ om 9^{ab} —^a) K₈ न्यवसत्, D₆ न्यवसु (for
न्यविशत्) T₁ G कुरुशार्दूलै (for कुरुभि सार्धं)
T₂ M प्राविशच्छिविर द्वष्टै (T₂ सृष्टै, M₂ हृष्ट).

सुञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०
 आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
 मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
 वासुदेवं समुद्रीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२
 पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 गजं नलवनानीव विमृद्दन्तं बलं मम ॥ १३
 न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।

लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
 यथा घोरो महानागस्तक्षको वै वियोल्वणः ।
 तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
 गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
 वरुणः पाशभृद्वापि सगदो वा धनेश्वरः ।
 न तु भीष्मः सुसंकुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
 सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।

C 5 4903
B 5 107 18
K 5 107 18

—^b) T₂ M कुरुभि परिवारित —^d) Ś₁ Ko 1 Dn₂
 T₁ G सर्वभूतप्रमोदिनी, K₃ s Da D₂ s सर्वभूत (Da₂
 D₂ 'लोक')विमोहि (Da₁ D. 'ह')नी, Dn₁ 'प्रमोहनी

10 For sequence of T₁ G₁ M₁ 2.4, cf v l 1
 —^a) T₂ M निशा' (for रात्रि') T₂ M₁ 3 s रौद्रे
 (for घोरे) —^c) Da₁ मजयाश्च, D₂ अजयाश्च,
 M₂ पाडवाश्च, M₄ सृजयैश्च (for सृजयाश्च) K₁
 सुराधर्षा, D₂ महाभागा (for दुराधर्षा)

11 For sequence of T₁ G₁ M₁ 2.4, cf v l 1
 —^a) K₁ आत्मने श्रेयस, K. D₁ आत्मन' श्रेयमे (K.
 'मं), S आत्मनिश्रेयमे (T₂ M 'म) K₃ कर्म, B₁
 D₃ मर्व, S (except G₂) मन्त्र (for सर्वे) —^b)
 K₂ महाबल, D₁ महाबल, T₂ M विदोपत —^d)
 K₁ Da₁ 'कोविद', K₅ मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदा, T₁ G₂₋₄
 मन्त्रनिर्णयकोविदा

12 ^b) Da Dn₁ D₁ 2 s S त्रितयित्वा (for मन्त्र')
 K₃ M₄ नृप (for नृप) —^d) K₂ वाक्यम् (for
 वाक्यम्) D₁ एवम् (for एतद्) B Da Dn D₁₋₃
 वचन चेदमाददे (Da₁ वेदमप्रवीत्, D₁₋₂ Dn₁ D₂ चेद
 मप्रवीत्), M₂ ततो वाचमुवाच ह Cc cites आददे

13 Before 13, D₂ ins युधिष्ठिर उवाच —^a)
 B D (except D₁₋₃ s) कृष्ण पश्य (by transp)
 —^c) T₂ गजो (for गज) Da₁ नव, G₁ 2 नाल,
 M₄ ताल- (for नल) D₁ राजन्पशवनानीव —^d)
 B₁ D₁ 3 स-, Dn₂ D₃ स (for त्रि) Ko T₂ वि
 मृद्दत, K₅ विमृद्दत, D₂ निमदंत K₂ s D₂ महाबल
 (for बल मम)

14 ^a) D₁ वयं चैन, T₂ M नैव चैन (T₂ चैव)
 K₁ om (hapl) from त्मान (in 14^a) up to महा
 (in 15^a) —^b) K₂ D₂ प्रमहामो, D₁ नोत्सहामो,

D₂ T₂ M₁ उत्सहेम, G₃ उत्सगामो —^c) D₂ रेहि
 ह्यमाण, G₂ लेलिहान स (for लेलिह्यमान) Ś₁ Ko
 सैन्य तु, T₁ G₁ सैन्य च (for सैन्येषु) —^d) D₂
 प्रवृद्ध, T G विवृद्धम् (for प्र') D₂ पर्वतेष्विव
 पावक

15 K₁ om यथा घोरो महा in ^a (cf v l 14)
 —^a) K₂ महाभोगस्, D₂ महानागस् T₂ M₁₋₄ यथा
 नागो महावोरस् —^b) Ko 2 [s]य, M₃ s वा (for
 वै) K₃ s D₂ विपोद्धत, M₂ 'ल्वणै, M₄ 'ल्वण
 (for 'ल्वण) —^c) K₂₋₃ B D (except D₁ s)
 क्रुद्ध, M वीर (for कृष्ण) —^d) K₃ s D₂ उग्र
 शस्त्र, Da₂ D₁ s T G₁ s M तीक्ष्णशस्त्र (for 'शस्त्र')
 T₁ G₁ 3 s प्रतापन, T₂ M विपोल्वण (M₃ 'णै)
 (for प्रतापवान्)

16 ^a) K₅ प्रगृहीतचाप समरे (hypermetric)
 —^b) K₂ s B Da Dn D₁ 4-3 प्रमुचञ्चिशिताञ्शरान्,
 K₃ D₂ s M प्रविमुचञ्चिशिताञ्शरान् (D₂ 'ञ्शरान्सितान्),
 K₅ प्रतिमुचञ्चिशिताञ्शरान्, T₂ प्रतिमुचञ्चिशिताञ्शरान्,
 G₁₋₃ विप्रमुचञ्चिशिताञ्शरान् —^c) Da Dn₁ D₂
 transp जेतु and क्रुद्धो —^d) D₁ तु (for च) K₂
 वज्रभृत् (for देवराट्)

17 ^a) K₂ s B Da Dn₁ D₂ s T G₁ 3 s M₂
 पाशभृद्वापि, Dn₂ 'द्युवापि, D₁ 'हस्तो वा, D₄ 7 s
 'द्युक्चापि, G₂ 'हस्तश्च (for 'भृद्वापि) —^b) T₁ G₁
 वै, G₁ s [s]य (for वा) —^c) G₂ हि (for तु)
 S₁ Da₁ D₂ M₂ स, D₁ T₁ G₁ 3 s M₃ तु (for सु)
 G₃ सकुद्ध —^d) K₃ जेतु शक्यो (by transp) T₁
 G महाभृधे (for 'हवे).

18 ^a) B₂ गत (for गते) — D₂ reads from
 निमग्न (in 15^b) up to कृष्ण (in 19^a) in marg

आत्मनो बुद्धिर्दौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
 वनं यास्यामि दुर्धर्यं श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
 न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
 यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् ।
 एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीधिवान् ॥ २०
 क्षयं नीतोऽस्मि वाष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
 आतरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
 मत्कृते आवृतसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
 परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
 जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।

जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
 स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ २४
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुवित्तरम् ।
 प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
 धर्मपुत्र विपादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।
 यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
 अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
 माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
 मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्ये भीष्मेण पाण्डव ।

(sec m) — ^b) D₈ विमम (for नि)

19 ^a) K₈ D₂ गोविंद, D₂ D₆ दुर्धर्यं (for दुर्धर्ये)
 — ^b) K₄ B₂₋₄ D₂ D₁ 8 G₂ M₃₋₅ वै (for मे) B₁
 यत्र (for तत्र) K₂ 4 D₁ D₂ D₄ 5 7 8 G₂ M₈₋₅
 मे (for वै) D₁ यादव, D₆ वेगत (for वै गतम्)
 K₈ S गति (for गतम्) — ^c) D₁ योद्धु (for युद्ध)
 K₂₋₅ B D (except D₈ 4 8) S रोचते (for 'रे') T₂
 M मद्यं, G₂ भीष्म (for कृष्ण) — ^d) D₆ इता
 (for हन्ति) M₁ 8 5 [s] पि (for हि)

20 ^b) T₂ पतगा (for 'ग') K₈ D₂ 8 6 'सम
 भिद्रव', K₄ 'भिद्रव', K₆ 'विश्रुत', D₁ 'भिद्रवन्',
 D₁ D₄ T₁ G₂ 4 M₁ 8-5 'भिद्रवन् (for 'भिद्रवन्)
 — K₆ om 20^c-22^b — ^c) T₂ M ह् (M₁ 8 ऋ)
 च्छेत (for अभ्येति) — ^d) K₈ B₁ 2 4 D T₁ G M
 भीष्ममेधिवान् T₂ तथा भीष्म समेधिवान्

21 K₆ om 21 (of v 1 20) — ^a) D₁ D₁
 (m as in text) D₆ [s] सि, D₈ हि (for ऽस्मि)
 — ^b) D₁ T₂ पराक्रमन् (for 'क्रमी) — ^c) T₂ सर्वा,
 G₂ वीरा (for शूरा) — ^d) M₂ साक तैर् (for साय
 कैर्) T₂ मृशवीक्षिता, G₂ 'ताडिता, M 'विक्षिता
 (for 'पीडिता)

22 K₆ om 22^{ab} (cf v 1 20) — ^a) D₁
 यत्कृते, G₂ अकृते (for मत्कृते) M₂ 'सौहार्दे — ^b)
 K₂ 4 B D₁ D₂ D₄-8 S राज्यभ्रष्टा घन गता, K₈
 D₁ 2 राज्यभ्रष्टा समागता — ^c) D₁ D₁ D₆ परि
 क्षिता (for 'क्षिष्टा) M₁ 2 कृष्ण (for कृष्णा)

23 ^a) D₈ ह् (for सह) — ^b) K₈ स्वद्य, D₁

चाद्य, D₃ मृश, T₂ M₁₋₃ 5 हि सु- (for ह्यद्य)
 Ś₁ D₆ दुर्बल (for दुर्लभम्) — ^c) K₈ D₂ 8 6 T₂
 G [स] व, K₆ वि, T₂ [स] र्धे-; M₁₋₃ 5 [स] न्य
 (for [स] य) Ś₁ K₁ 2 श्रेयो च (for शेषेण) — ^d)
 T₁ G₂ 4 करिष्ये (for चरिष्ये) D₃ व्रतमुत्तम

24 ^b) B₁ D₁ D₁ D₅ माधव (for केशव)
 — K₀₋₂ om. (hapl) 24^{ab} — ^c) D₈ स (for स्व)
 K₈ [स] वशेषेण, K₆ D₂ [स] वरोधेन, D₁ M₂ विरो-
 धेन — ^d) K₄ 5 D₂ 6 स्वमुदाहर, B D (except
 D₁₋₃ 6) हित व्याहर, T₂ तमुदाहर K₆ B₂ D₂ 6
 माधव (for केशव)

25 Before 25, D₆ ins सजय उवाच — ^a) K₂
 B D₁ D₂ D₄ 5 7 8 एव (for एतत्) K₆ D₂ एव
 मुक्तो (K₆ 'क्त्वा) वचस्तस्मै — ^b) D₁ कारण्य यदु
 दाहत् — D₂ reads 25^{ab} in marg (sec m)

26 Before 26, D₆ T₁ G₁ 2 4 ins श्रीभगवानु-
 वाच (T₁ G₁ 4 om उवाच); G₈ श्रीकृष्ण, M
 वासुदेव — D₂ om 26^{ab} — ^a) K₁ धर्मपुत्र; G₈
 'राज (for 'पुत्र) K₆ मा, T₁ G₄ च (for एव)
 — ^b) K₈ सत्यविक्रम, D₁ सत्यसंगरे (sio), D₂ D₅
 सत्यसंगर, D₆ सत्यपराक्रम, G₂ सत्यसंगर (for 'संगर)
 K₆ कृथा सत्यपराक्रम — ^c) K₄ D₂ D₅ यस्मैते (for
 यस्य ते) K₆ सर्वे (for शूरा) — ^d) Ś₁ K₁ शत्रु-
 सूदन, K₈ G₁₋₃ 'कर्शन, B₁ D₂ 'सूदन, D₈ 6
 'मर्दना, T₁ G₄ M₁₋₃ 5 'कर्शना, T₂ शक्रसूदना
 (for शत्रुसूदना) K₆ शरा शत्रुनिपूदना

27 ^a) D₁ अर्जुनो वासुदेवश्च, G₂ 'नो वासुदेवश्च
 — ^d) D₁ अधीश्वरौ, T₁ G₁ 4 इवाभिनौ (for इवेश्वरौ)

त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
 हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुपर्षभम् ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
 यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
 हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
 पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
 विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
 यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।

मदर्था भवदर्था ये ये नदीयास्तवैव ते ॥ ३२
 तव भ्राता मम सखा संवन्धी शिष्य एव च ।
 मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ३३
 एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
 एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ।
 स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ३४
 प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
 घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युत्कृत्य संनिधौ ॥ ३५

C 5 4921
 B 5 107 35
 K 5 107 35

28 B₁ missing from 28^a up to 53^a prob due to lost fol — ^a) K₅ नियुज्य (for नियुङ्क्ष्व) S₁ K₁ सौहार्दाद्, Da₁ सोहार्दाद् D₁ अथ वा मा नियुक्ष्व स्व — ^b) K₁ योत्स्य, G₂ M₂ 5 योक्ष्ये (for योत्स्ये) D₁ भीष्मेण सह पाण्डव — K₅ G₁₋₃ om (hapl) 28^a-30^b — ^c) Da₁ त्वत्प्रयुक्ते, M₂ त्वत्प्रयुक्तो K₂ B₂₋₄ D (except D₁₋₃) महाराज (for ह्यहं राजन्) — S₁ Ko 1 om. (hapl) 28^a-30^a — ^d) K₅ च, Dn₁ T₁ नु (for न)

29 B₁ missing S₁ Ko 1 5 G₁₋₃ om 29 (of v l 28) — ^b) K₅ स्व नरर्षभं, Da₁ पुरुपर्षभं, D₁ 3 T₁ G₁ भरतर्षभ D₂ आहूयश्च नरर्षभ — ^d) K₅ D₂ यदिच्छति च, D₅ M₂ यदि नेच्छसि, M₄ यदि नेच्छति K₂₋₄ B (B₁ missing) D (except D₄) फाल्गुन (D₅ न)

30 B₁ missing S₁ Ko 1 om 30^a, K₅ G₁₋₃ om 30^{ab} (of v l. 28) — ^a) M₄ अथ (for यदि) K₂ B₂₋₄ Dn₂ D₇ T G₄ M₄ वीरे, Da Dn₁ D₄ 5 8 M₁₋₃ 5 वीर (for राजन्) K₂ त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन् (= 28^a), D₁ यदि भीष्मस्तु हतव्यो — ^b) S₁ Ko-2 Da₁ पश्यामि, M₂ पश्यति, M₄ पश्यतु (for पश्यसि) M भारत (M₄ पाण्डवा) — ^c) G₂ हता स्म्येकरणे, M₄ हता होकरथे — ^d) Da Dn₁ D₅ वृद्धं कुरु (for कुरुवृद्धं) D₁ T₂ M महाहवे (for पितामहम्)

31 B₁ missing K₅ om 31^{ab} — ^a) K₅ पश्याम (for पश्य मे) — ^b) D₅ 6 M₂ सैव (for स्येव) D₁ विग्रहे (for संयुगे) — ^c) D₁ व्यसुचत, D₅ विमुचन्तु, T₂ विमुचामि S₁ Ko 1 शरान्भीष्म (for महास्त्राणि) — ^d) D₅ तात्रयान्, M₄ त रथान् T₂ पातयिष्ये महारथान्

32 B₁ missing D₁ om 32^{ab} — ^a) D₅ यच्छत्रु — ^b) Ko 2 मम शत्रुर, K₁ स मच्छत्रुर, K₅ 5 D₂ 5 7 सै मे शत्रुर (for मच्छत्रु स) T₁ G₂ 4 च (for

न) — D₅ om 32^{ca} — ^a) B₄ मदीया (for नदर्था) K₂ 4 B₂₋₄ D (except D₁₋₃, D₅ om) भवदीया (for भवदर्था) T G₂ 4 M ते (for ये) D₁ त्वार्थो हि समभ्येति — ^d) Da₂ D₁ 5 मदर्थास् (for मदीयास्) Da₂ Dn D₁ 2 T₁ G₁ 3 तथैव, G₄ तदैव (for तवैव)

33 B₁ missing — ^b) D₅ वा (for च) — ^c) D₂ T₂ M₂ (mf ln) मासानुत्कृत्य (for मांसान्यु) Ko वै दद्याम्, K₄ 5 B (B₁ missing) Da Dn D₂₋₄ 7 8 दास्यामि, T₂ M₂ (mf ln) दास्येह (for वै दद्याम्) K₅ D₂ प्रियान्प्राणानह जह्याम्, D₁ त पुरस्कृत्य दद्या वै, D₅ अह हि जीवितं जह्याम्, M स्वालकृत्य प्रदा स्येहम् — ^d) Ko 2 4 अर्जुनार्थं, B (B₁ missing) D (except D₁₋₃ 6) फा (D₄ फ) ल्गुनार्थे K₅ पराक्रमी (for महीपते)

34 B₁ missing — ^a) G₂ M₂ चापि (for चापि) S₁ Ko नरश्रेष्ठो, K₂ श्रेष्ठ, D₅ न्यात्र (for न्यात्रो) — ^b) K₅ मदर्थे, Da Dn₁ D₅ ममार्ये (for मत्कृते) — ^c) K₅ D₂ मे, D₁ व, D₅ नौ (for न) M₂ 5 समय, C₀ समयस् (as in text) — ^d) K₅ मार्यैन, D₁ तारयेम, D₅ तारयेव, T₁ G₂ 4 रमयेम; T₂ तारयाव, G₂ रमयेयं, M₁ 2 तारयाव; M₄ तारयेय — After 34^{ca}, K₅ repeats 34^{ab} — ^e) Da₁ नियुद्ध (for नियुङ्क्ष्व) K₂ 5 D₂ भद्र ते, Da₁ राजेन्द्रो (for राजेन्द्र) T₂ M मा समायुंक्ष्व राजेन्द्र — ^f) K₂ 4 B (B₁ missing) Dn D₅ 7 8 यथा योद्धा, K₃ यावदीयो, D₅ प्रतियोद्धा, T₁ G यावत्सज्जो, T₂ यदि जीवो, M₄ यावज्जीवो (for यावद्द्वीपो) Cd cites द्वीपो (as in text) D₁ यावद्गीष्म वधाम्यह

35 B₁ missing K₅ D₂ om 35^{ab} — ^a) Ko Da₁ D₅ उपप्लवे, D₁ अह विल, S उपप्लव्ये, C₀ d 'प्लव्ये (as in text) — ^b) K₅ T G धीमता; D₁

परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
 अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ३६
 अथ वा फल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ।
 निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ॥ ३७
 अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।
 त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
 निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३८
 विपरीतो महावीर्यो गतसन्धोऽल्पजीवितः ।

भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ३९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
 सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ४०
 नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
 यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ४१
 सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
 त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ४२

पूर्ववत्, M₄ पृच्छत (for पूर्वत) — ^c) B₂ Da
 Dn₁ D₅ T G M₄ पातं (for घातं) — ^d) K₄ B
 (B₁ missing) Da Dn D₄₋₈ T₂ G₂ इति लोकस्य, K₅
 इत्यलपास्य (sic), D₁ मृत्युलोकस्य (for इत्युलकस्य)

36 B₁ missing — ^a) K₀ 1 Da₁ D₂ 3 परिरक्ष
 (for रक्ष्य) K₂ 4 B (B₁ missing) Da Dn D₄₋₈
 इद तावद्, D₈ M₄ मम तु तद्, T G M₁ (sup
 lin) 2 3 5 मम कृत, M₁ (orig) मया ह्यस्य (for च
 नम तद्) K₅ परिरक्षत मद्वाक्य, D₁ परिरक्षे समक्ष
 तु Co cites तावत्. — ^b) K₅ पार्थस्यैव च धीमत
 — ^c) K₈ D₆ अनुज्ञाते तु, K₅ D₂ T₁ G 'ज्ञातेन, D₁
 'ज्ञातश्च, T₂ 'ज्ञातस्तु (for 'ज्ञात तु) M₄ अनुज्ञात
 त्वचा तेषु — ^d) D₁ करिष्येह (for मया कार्यं) K₈ 5
 D₂ असंशय (K₅ 'य), T₂ M₈ 5 नसंशय

37 B₁ missing — ^a) Ś₁ फल्गुणस्यैव, K₀ 2-4
 B (B₁ missing) D (except D₄) T₂ M₅ फाल्गुनस्यैव
 (K₀ 'व), T₁ G₂ 4 फल्गुनस्यैव — ^b) K₈ 5 D₂ 6
 भाग, G₂ नारं, G₄ वाण (also भार as in text)
 K₀ 1 5 B₄ Da₁ परिमितो, G₂ परिमित, M₂ 'मिते,
 Co 'मित (as in text) — ^c) K₅ D₂ G₂ 3
 निहनिष्यामि, B₃ 4 Da₂ Dn₂ D₄ 5 7 8 स हनिष्यति,
 T₂ निहनिष्यति — ^d) K₈ भीष्म, D₆ पार्थ (for
 भीम) K₈ D₃ 4 6 8 परपुरंजय, Dn₁ 'जय, D₁
 T₂ M परमदुर्जय, G₂ परपुरचय

38 B₁ missing — ^a) G₂ निशेषम् (for अ
 शक्यम्) — ^c) D₈ त्रिदशान्वासवयुतान् — ^d) K₈
 D₁ 6 T₂ देव (for दैत्य) — ^e) T₂ M सखे, G₁ 2
 सखे (for सख्ये) D₁ हन्यादेवार्जुन सख्ये — ^f)
 K₂ किं तु (for किमु) K₁ नराधिप, M₂ 'धिप

39 B₁ missing — ^a) Cd विपरीत D₁ नष्ट
 इन्द्रि, T₂ G₂ 3 M₁₋₃ 5 महावीर्य (for 'वीर्यो)

— ^b) M₂ मितसत्त्वो, M₈ 5 हतं, Ca c d गत (as
 in text) K₁ D₆ [s]ल्पजीविन, K₄ B₂ Da Dn₁
 D₅ T₁ G 'चेतन, B₄ D₃ 7 8 'जीवन — ^c) M₅
 शतनवो — ^d) K₅ नान्द, B₄ वा न, D₁ नानु-
 (for नाव) — After 39, D₁ ins an addl
 colophon [*adhy name जनार्दनवाक्य*]

40 B₁ missing — ^a) D₁ एवमेव (for एवमे
 तन्) — ^b) T₂ M₂ यदा (for यथा) D₁ केशव
 (for माधव) — ^c) Ś₁ K₀ 1 3 D₂ 3 सर्वेप्ये (K₁ 'व
 ए)ते, D₁ सर्वेपि ते (for सर्वे ह्येते) — ^d) K₂ B
 (B₁ missing) Da Dn D₈₋₅ 7 8 वेगविधारणे (Dn₁
 by corr वेगवतो रणे), D₁ वेग विधारितु, T₂ M
 वेगस्य धारणे (for वेगनिवारणे)

41 B₁ missing. D₈ reads 41 in marg (see
 m) — ^a) M₄ नियत (for 'त) T₂ नियत सम्य
 करिष्यामि (hypermetric) — ^b) K₄ B (B₁ missing)
 D (except D₁₋₈ 6) सर्वमेतद् (for सर्वमेव) G₂ मये
 (for यथे) — ^c) K₅ यथा स, M₁ (sup lin)
 2 3 5 तस्य मे (for यस्य मे) K₁ D₇ पुरुषव्याघ्रा, B
 (B₁ missing) Da Dn₁ D₄ 5 8 S (except T₂ M₄)
 पुरुषव्याघ्रो — ^d) K₄ B (B₁ missing) Da Dn D₄
 5 8 पक्षे (for नाथो) K₈ 4 D₈ T₁ G₄ M₄ महाबल;
 B (B₁ missing) Da Dn D₄ 5 7 8 व्यवस्थित, D₂
 महाबली (for 'बल)

42 B₁ missing — ^a) Da₁ D₅ सेन्द्रेपि च (for
 सेन्द्रानपि) D₈ (m as in text) देवान्सदैत्यगधर्वाञ्
 — ^d) K₈₋₅ D₂ 3 6 T₂ M महारणे; B (B₁ missing)
 Da Dn D₄ 5 7 8 'रथ (for 'हवे)

43 B₁ missing — ^a) D₁ न तु (for न तु)
 T₂ न कृत्वामनृत वक्तुम् (sic) — ^b) K₂ 4 B₈ Dn₂
 D₄ 5-8 स्वात्मगौरवान्, D₁ स्वामि, D₈ पार्थ, D₅

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।
अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४३
समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
मन्त्रयिष्ये त्वार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ।
दुर्योधनार्थं योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ४४
स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्मादेवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ४५

तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४६
स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४७
स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ४८
तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ४९

C 6 4836
B. 6 107 51
K 6 107 51

स्वात्रं, T: चार्थं; M₁₋₃ s स्वा (M₂ स्व)र्यकारणात्,
M₄ चाय गौरवात् (for स्वार्थं) —^a) K₅ D₂ यथाय;
D₁ यथोक्त (for यथोक्तं)

44 For the event, cf 6 41 38, 43 B₁
missing K₂ om (hapl) 44^{ab} —^a) K₅ D₂
समयं सु, D₃ T: M₄ 'यश्च T₁ G₄ तत (for
कृत). D₂ किंचिन् (for कश्चिद्) —^b) K₃₋₅ D₁
2 s T: M₁₋₃ s मह (for मम) B (B₁ missing)
Da Dn D₄ s 7 s मम भीष्मेण (by transp) B
(B₁ missing) D (except D₁₋₃ s) सयुगे (for
माधव) —^d) B₁ Da Dn₁ D₅ T₁ G कदाचन (for
कथं) — D₂ om (hapl) 44^c-45^f —^e) K₃₋₅
B (B₁ missing) Da Dn D₄ s 7 T₁ G दुर्योधनार्थं

45 B₁ missing D₂ om 45 (cf v l 44). —^a)
K₁ दाता (for दाता) C_v स हि राज्यस्य नो दाता
—^b) K₃ मन्त्रयिष्ये च (for मन्त्रस्यैव च) T₁ G भारत
(for मन्त्रव) —^d) T₁ G₄ M₂ जयो (for वधो)
D₃ वधोपाय महात्मन —^e) Ś₁ Ko 1 Da₁ Dn₁
(before corr) T₂ महित Ś₁ Ko 1 सर्व —^f)
Ś₁ Ko 1 पृच्छामि, K₂ B (B₁ missing) Da Dn
D₂ s 7 s प्रयाम, D₂ गच्छामो, T₂ M पृच्छाम, G₃
व्रजामो (for पृच्छामो) Da₁ मधुसूदन

46 B₁ missing. D₂ om 46 —^a) Da D₅ त,
D₁ ते (for तद्) K₅ मह्यया (for महिता) D₅
T₂ सर्वे (for गत्वा) —^b) K₅ T₂ M एव (for
आशु). K₃ D₂ G₂ M₁ नरोत्तम D₁ भीष्म नरवरो-
त्तम —^c) K₂ रचित, K₃ T₂ रोचते, K₄ B₂₋₃
Da Dn D₄ s 7 s नचिरान, K₅ रचित, D₁ रचित्तु,
D₅ रचित्ते (for रचिते) K₄ B (B₁ missing)
Da Dn D₄ s 7 s सर्वे (Dn₁ 'वं, D₃ 'वं), D₅ यदि
(for तव) D₅ वार्ष्णेय; T₁ G पृच्छामि (for वार्ष्णेय)

— D₂ om 46^d-47^e —^a) Ś₁ Ko 2 D₁ पृच्छामि
(for 'म) T₁ G मन्त्र वार्ष्णेय माचिर

47 B₁ missing D₂ om 47^{abc} (cf v l 46)
—^a) K₁ Da₁ D₁ s वक्षति (for वक्ष्यति) K₃ हित
वाक्यं, K₅ हि तद्वाक्य —^b) K₄ B₂ s Dn₂ सत्यं
(for तथ्य) K₅ तथा तस्मात्, T₂ तथास्माक,
M₁₋₃ s तस्मान्महं (for तथ्य चैव) K₄ B (B₁
missing) D (D₂ om) T₁ G₁ s 4 M₁ अस्मात् (for
चैव) Da₁ जनार्दन G₂ तथ्यमस्मिपितामह (inf
ins 'स्मजनार्दन) — T₂ M om 47^{cd} —^e) Da₁
तथा (for यथा) K₂ B (B₁ missing) D (except
D₅, D₂ om) T₁ G च, K₅ स (for स) Da D₅
वक्ष्यसे, Dn₁ वक्षते D₅ सर्वे, G₂ कृष्णत् —^d)
G₂ कर्तासि (for 'स्मि). T₁ G₄ स कर्तास्मीह सयुगे

48 B₁ missing —^{ab}) S मे (for नो) K₅
मन्त्रस्य (for जयस्य) G₃ ताव (for दाता) K₄ B (B₁
missing) Da Dn D₄₋₅ स्यात्, K₅ नो, D₂ s T₁
G₁ s 4 M [ज]द्य (for च) K₅ [s]मोषमन्त्र; D₁
राज्यस्य च (for मन्त्रस्य च) B (B₁ missing) Da Dn
D₁₋₃ T₂ ददव्रत (D₅ 'व्रत), D₂ धृतव्रत, T₁ G
यतव्रत (for धृत) —^c) K₁ बाल, Da₁ बाला;
T₁ G₄ बाल्ये, T₂ बला (for बाला) T₂ पितृ-
(for पित्रा) K₄ B₂ s Da₁ विहिनाश्च; T₁ G विही-
ना स

49 B₁ missing Da Dn₁ D₅ om 49^{ab} —^a)
K₅ ते, M₂ तत् (for त) K₃ s D₂ s 6 वै, T₂
M मे (for चत्) K₅ D₂ हतुम् (for वृद्ध) —^b)
K₁ हतुम्; G₃ M₂ गंतुम् (for हन्तुम्) K₄ B₄ Dn₃
G₁ s M₁ इच्छाम (for 'मि) D₁ भारत (for माधव)
K₅ D₂ इच्छामि युधि माधव — After 49^{ab}, D₁
ins

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ५०
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ।
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ५१
ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।

प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ।
स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५२
एवं संमन्त्र्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ५३
प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ।

424* यस्याङ्गे क्रीडित नित्य बाल्ये च परिवर्धिता ।
अस्त्राणि विधिवच्चैव शिक्षितानि जनार्दन ।
त हन्तुमुद्यता कृष्ण राज्यहेतोर्वय युधि ।

— °) K₈ 5 D₂ हि, K₁ B (B₁ missing) Da Dn
D₄₋₈ G_{1.8} च (for वै) G₂ पितु पुत्रमनष्टि च — °) K₁
D₁ 8 T₁ G₂ 4 जीवितं, M₂ जीविता (for जीविकाम्)
G₁ 8 ततो दुःखतर तु किं (= 6 23 36^d) — After
49, D₁ ins

425* सत्य बृहस्पतेर्वाक्यं देवानामग्रतः किल ।
भाषितं गुरुणा पूर्वं तन्निबोध जनार्दन ।
पुत्रः पितरमासाद्य पिता पुत्रं च मानद ।
राज्यार्थं धातयेदेव क्षत्रधर्मः सनातन ।

50 B₁ missing Ś₁ Ko 1-om (with ref)
50^a-51^d G₁ 8 om the ref. — °) K₄ T₂ महा
तेजा, K₅ स वार्ष्णेयस् (for महाराज) — M₆ om
(hapl.) 50^b, but writes the same within brackets
after 51^d — °) K₅ तदा वै (for वार्ष्णेय) Da₁
G₈ नदन, D₈ कुरुनदन — °) D₁ सु, T₂ M₁₋₄
तन्, G₂ ते (for मे) K₂ B (B₁ missing) Da
Dn D₁ 5 7 8 महाप्राज्ञ, D₁ T₂ M₁₋₄ राज (for
बाहो) — °) K₂ B (B₁ missing) D (except
D₁₋₃ 6) राजेन्द्र, M₄ सत्य तु (for सतत)

51 B₁ missing Ś₁ Ko 1 om 51^{abc} (of v 1
50) — °) T₂ कृते (for कृती) Da₁ भीष्म
— °) M₆ प्रेक्षितेन (for प्रेक्षितेन) K₈ निर्दहन, D₈
निर्दहे K₅ प्रेक्षितेनापि निर्दहत — °) D₁ गम्यते (for
ता) K₈ त, G₁₋₃ M₁₋₃ 5 स्व (for स) K₅ D₂
गम्यता साधयोपाय — °) D₆ पृष्टु (for प्रष्टु) K₈ 5
B₂ D₂ 6 T G M₁ 8-5 सागरगासुत — °) T₂
अर्हति (for अर्हति) D₈ तथ्य, T₁ G सम्यक् (for
सत्य) T₂ यत् (for स) — °) K₅ दृष्टो, G₈ पृष्टे

(for पृष्टो) K₁ विशेषय (sic), T₁ G न सशय
(for विशेषत)

52 B₁ missing — °) K₅ पृच्छाम, Da₁ Dn₂
D₂ 4 5 गच्छाम — °) T₂ द्रष्टु (for प्रष्टु) — °) K₁
चैव, T₂ देव (for चैन) B (B₁ missing) D (except
D₁₋₃ 6) गत्वा श्रातनव वृद्ध — °) K₅ D₃ पृच्छस्व,
D₁ 5 पृच्छामि (for पृच्छाम) K₈₋₅ B₂₋₄ D T G M₄
भारत, M₁₋₃ 5 भारत (for माधव) — °) K₂ B₄
Dn₁ (by corr) n₂ D₄ 7 8 स वो (for स नो) Ś₁
K₂ यन्मत्र, K₄ B (B₁ missing) Da Dn₁ D₁ 5 7 8
मन्त्र य (by transp), D₆ सन्मत्र, T₁ G समत्र (G₄
त्र), T₂ M तन्मत्र (for य मत्र) — °) B₂ वय,
M₄ चरान् (for परान्)

53 B₁ missing 53^a Before 53, Ko-2 ins
संजय उवाच — °) B₂₋₄ Da Dn D₄₋₈ आमन्त्र्य (for
संमन्त्र्य) K₈ 4 B₂₋₄ D (except D₁) S (except
M₁₋₃) ते (for वै) K₈ D₂ रात्रौ (for वीरा) K₅
एव समन्त्रिते रात्रौ — G₈ om (hapl) 53^b-54^c.
— °) K₈ 4 B D₂ 8 T₂ पाण्डुपूर्वज (B₂ ज), Da₁ M₂
पूर्वजा (Da₁ जा), D₁ सहपूर्वजा — °) D₁ आ
जग्मु, D₈ जग्मुर्वै — °) T₂ वासुदेवेन ते तदा — °)
T₂ M विमुक्तकवचा सर्वे

54 G₈ om 54^{abc} (cf v 1 53) — °) G₂ प्र
साद्य (for प्रविश्य) T₂ M ते (for च) T₁ G₁ 2 4
ततो (for तदा) — °) K₈ 5 D₂ शिविरे (D₂ र)
(for शिरोभिः) K₁ B₈ 4 Da Dn₁ D₈₋₅ 8 T G₂ 4
प्रणिपेदि (Da D₈ ति) रे, Co प्रति (as in text)
— °) K₈ 4 B D (except Dn₂) G₁₋₃ M₄ भरतर्षभ;
M₁ 8 5 षंभा (for षंभ) — °) K₈ 5 D₂ 8 चैव,
Da₁ D₅ चेद्, T₂ M भूमौ (for चैन) — °) B₁ 3 4
Dn₂ D₄ 6-8 अभ्ययु (for अन्वयु). D₁ भीष्मस्य
शरणं ययु — After 54, D₁ 6 ins

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ५४
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
स्वागतं तव वाष्णेय स्वागतं ते धनंजय ।
स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ५५
किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
सर्वात्मना च कर्तासि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ५६
तथा श्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।

उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७
कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदामिभो ॥ ५८
भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे राजन्विपहेम कथं वयम् ॥ ५९
न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ६०

C 6 4950
B 6 107 65
K 6 107 65

426* चरणोपगतान्गृह्य परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
सूर्ध्वं चैतानुपात्राय अङ्गमारोपयत्तदा ।
वाप्यपर्याकुलमुखं स्मृत्वा पाण्डु पुन पुन ।

[(L 1) D₆ शरणो* (for चरणो*), and परिष्वज्य (for 'ष्वज्य) — (L 2) D₆ चैनन् (for चैतान्)]

55 ^a) K₃ भागो (for बाहुर) — Da₁ D₅ om (hapl) 55^{ca} Before 55^{ca}, D₆ ins भीष्म उवाच — ^c) B₂ तत्र (for तव) D₃ कर्तिय (for वाष्णेय) — D₈ om (hapl) 55^{ca} — ^d) D₁ युधिष्ठिर (for धनजय) — ^e) K₄ T₁ G₄ धर्मराजाय, D₁ भीम-विजयी (for धर्मपुत्राय) — ^f) D₁ स्वागत, T₂ स्वागता (for भीमाय) D₁ इयो, G₂ तदा (for तथा)

56 ^a) K₂ ९ कार्यं वा, B Da Dn D₄ ९ १ ९ वा कार्यं, D₆ व कार्यं (by transp) — K₅ om 56^{ca} — ^b) B D (except D₂ ९) युष्माक प्रीतिवर्धन (Da₁ 'न'), T₁ युष्मदप्रीतिवर्धन (submetric), T₂ युष्मदप्रीतिवर्धन, G₂ युष्मदप्रीतिवर्धनात् — After 56^{ca}, G₂ ins

427* युद्धादन्यत्र हे वल्मा प्रीयन्ता मा विशङ्क्य ।

— ^c) D₁ सर्वागम्य; D₂ स चात्मना, M₅ ९ सर्वात्मनो K₄ B Da Dn D₄ ९ १ ९ T₂ M₂ ९ [अ]पि, D₁ हि, M₁ ९ ६ वि (for च) — ^d) K₄ B Da₁ Dn D₄ ९ ९ यद्यपि (for यद्यपि)

57 Before 57, D₁ ९ ins सजय उवाच — ^a) K₃ तनु, K₅ D₂ ९ ९ एवं, B₂ M₁ (sup in) ९-९ ततो, T G₄ M₁ (orig) इति (for तथा) B₂ श्रुवत (for श्रुवाण) — ^b) T₂ प्रीतियुक्त, G₂ M₂ प्रिययुक्त (for प्रीतियुक्त) — ^c) B Da Dn D₄ ९ १ ९ राजा (for वाक्यं) D₁ धर्मज्ञो (for दीनात्मा) — ^d) D₆ धर्मराजो (for 'पुत्रो) B Da Dn D₄ ९ १ ९

प्रीतिपूर्व (B Dn₂ 'युक्त)मिदं वच' — After 57, K₄ ins

428* यथा पृच्छसि मामद्य कथं तन्मे च वा विभो ।

58 Before 58, D₆ ins युधिष्ठिर उवाच — ^a) K₅ T₂ M₁-९ ९ जयेय (for 'म) B₁ ९ Dn₂ D₁ T₂ सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — ^b) D₂ जयेमहि, D₅ लभा महे — ^c) G₂ प्रजाया (for 'ना) K₄ B Da Dn₁ D₄ ९ १ ९ सशयो, D₁ T₁ G₄ तु क्षयो, T₂ G₁ ९ M च (M₄ त्व) क्षयो (T₂ 'य) — ^d) K₁ om (hapl) from तन्मे up to कथं (in 59^{ca}) K₀ वदाविभो, K₄ B Da₂ Dn D₁ 2 4 5 १ ९ T₁ G वद प्रभो, Da₁ om, M₄ सदा विभो (for वदाभिभो) K₃ ९ D₂ ९ तन्मे वद पितामह

59 K₁ om up to कथं (in 59^{ca}) (cf v 1 58) — ^a) Da₁ भगवान्हि नो (hypermetric), D₁ यथा चैव, D₂ भवांस्ताव, D₅ भवानपि, T₂ भगवन्हि (for भवान्हि नो). — ^b) K₃ ९ अग्रवीत्, M₄ ब्रवीति (for ब्रवीतु) D₁ प्रब्रवीहि त्वमात्मन — ^c) K₄ B Da Dn D₄ ९ १ ९ वीर, D₁ त्वां हि, D₅ T₁ G तात (for राजन्) — ^d) K₀ G₃ विपयेम, D₁ विषहाम, T₂ न जयामि, M विजयेम (for विपहेम) K₅ कथं जय, T₂ M₁-९ कथचन

60 ^a) K₅ T₂ G₁ ९ M₅ मे (for ते) Da₁ न हि ते सूक्ष्मस्य स्रैर (hypermetric) — ^b) K₅ ९ D₂ M₄ छिद्र, Da₁ न्नतं (sic) (for रन्ध्र) — ^c) Ś₁ K₀ १ सतालैन, K₂ सतार्णेन (for मण्डलेन) K₃ D₂ G₃ [ह]व (for [ए]व) M₁-९ ९ धनुष — ^d) K₀-२ दृश्योपि, D₈ (marg sec m) दृश्यसि (for दृश्योऽसि) K₃-९ B Da Dn D₂ 4-९ T₁ G दृश्यसे (K₅ G₂ ९ 'ते) सयुगे सदा (K₄ तथा, K₅ D₂ ९ G₂ तदा), D₁ सदा त्वं दृश्यसे मृधे, T₂ M सयुगे (T₂ M₄ 'क्तो) दृश्यसे स- (T₂ त)दा

नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।
 पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ६१
 नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
 क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ६२
 वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।
 क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ६३
 यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।
 भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६४

61 ^a) B D (except D₂ ०) T₂ G₁₋₃ M आद दान, T₁ G₄ आदधान (for नाददान) Ś₁ Ko-3 B₁ D₂ न सधान (for सदधान) — ^b) K₃₋₅ D₂ ० आकर्षन्त (for विकर्षन्त) D₁ न च, M₂ न वा, M₃ महत् (for न च) — ^c) D₁ पश्याम, D₂ ० T₁ G₄ पश्यामि K₃ 4 B D S (except M₃) त्वां (for त्वा) — ^d) Dn₂ D₄ रथ सूर्यम्, T₂ M₄ रथधुर्ये (for रथे सूर्यम्) B₄ D₂ G₂ इवास्थित, Dn₂ इवापर, D₃ इवोदित, T₂ व्यवस्थित; M₄ [S]व्यवस्थित (for इव स्थितम्)

62 ^a) K₂ B Da₃ Dn D₃ 4 7 8 T₂ M रथाश्वनर नागाना, K₃ वरश्च नरं, Da₁ D₅ रथाश्व (D₅ श्व) रथं, G₂ न चाश्वरथं — ^b) T₂ क्षयिष्यन् (for हन्तार) K₃ परवीरहा — ^c) K₄ कथ वोत्सहते, B Da Dn D₄ 5 7 8 कोथ (Da₁ Dn₁ थ) वो, D₃ ० क ममुत्सहते (D₅ से), S क इहो (M₂ त इवो) (for क इवो) K₁ हन्तुं, K₄ तूर्ण, B Da Dn D₄ 5 7 8 T₂ जेतु, D₃ गतु (for हन्तु) D₁ नैवोत्स हेत हतु त्वा — ^d) Ś₁ Ko-2 D₃ त्वां पुनर, D₃ हतार (for त्वा पुमान्) D₃ (in marg) भरतर्षभ D₁ पुमान्कश्चिन्महाव्रत

63 ^a) D₁ T₂ वर्षत, D₂ ० वर्ष (D₃ शं) त; D₃ वर्षतां (for वर्षता) — ^b) D₁ महात् (for महान्ति) K₂ पुरुषोत्तम, T₁ G पुरुषर्षभ B Da Dn D₄ 5 7 8 सयुगे (B₁ Da Dn₁ D₅ भवता) वैशस कृत, T₂ क्षय नीता नृपा युधि, M₁₋₃ ५ सतत भरतर्षभ, M₄ क्षय नीता महारणे — ^c) T₂ अय (for क्षय) G₃ पृतना M₁₋₃ ५ transp पृतना and भवता K₄ B D (except D₁₋₃ ०) सयुगे (for भवता) G₃ महती M₄ भवता महती सेना मम या पृथिवीपते

64 ^a) K₃ ५ B Da₃ Dn D₄₋₈ T G M₁₋₃ ५ जयेम, D₂ जयेमस् (for जयेय) Ś₁ K₁ त्वा, K₃ मा, K_{3m} त्वां (as in text) Da₁ corrupt, M₄ जयेय

ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।
 न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।
 युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ६५
 निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।
 क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ।
 अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ॥ ६६
 एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
 हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ६७

त्वा यथा राज्य — ^b) K₃ 4 D₂ ० लभेमहि, Dn₂ D₄ 7 8 शृश मम (for भवेन्मम) M₄ भवेन्मम महामते — ^c) Ko 1 ३ 4 D₃ भवत्, B Da Dn D₄ 5 7 8 मम, M₁₋₃ ५ यथा (for भवेत्) Ko वा शक्तिस्, B Da Dn D₄ 5 7 8 च क्षेम, D₁ नो शक्तिस्, T₂ M₁₋₃ ५ चाहानिस्, G₂ चाश्रातिस् (for वा शान्तिस्) K₂ मसैन्यस्य च वा शक्तिस् — ^d) K₁ G₃ त मे (for तन्मे)

65 ^b) D₁ च (for चान्) K₃ 4 B Da Dn₂ D₁ 2 ५ ८ पूर्वज (for पूर्वज) — Before 65^{cd}, D₃ 1n₃ भीष्म उवाच — ^c) D₁ 2 T₂ G₁ M युष्माक (for सु) G₁₋₃ वृद्धि (for वृद्धि) K₄ B Da Dn D₄₋₈ जयो भवति सर्वज्ञ (Da Dn₁ D₂ ३ धर्मज्ञ, Dn₁ m धर्मस्य) — ^d) K₄ B D (except D₂) S ते (for वः)

66 ^a) K₄ B D (except D₂ ३) T₁ G₄ युद्धेन (for युद्धे तु) — ^b) B Da Dn D₄ 5 7 8 रणे (for ध्रुव) K₃ D₁ T G₂ 4 जेष्यसि, M₁₋₃ ५ जेष्य (M₂ ऽप्य) ति (for जेष्यथ) K₃ 4 B D T₂ M₁ ३-५ पाण्डवा (K₃ D₂ ० T₂ च) (for कौरवान्) K₃ जय प्राप्स्यसि पाण्डव — ^c) K₄ B₃ 4 Dn₂ D₄ ६-८ प्रा (Dn₂ D_{६-८} प्र) हरध्व, B₂ प्राहरत (for प्र) — ^d) Ś₁ K₁ यदीच्छत, K₂ यद्देच्छथ, K₃ D₂ यदि (D₂ दी) च्छध्व, Da₂ D₄ यदीच्छेथ, D₃ तदीच्छध्व, T G₂ 4 यदि (T₁ G₂ दी) च्छसि, M₂ यदिच्छ ह (for यदीच्छथ) K₃ D₁ जयं रणे (by transp) — ^e) K₁ पार्थ, K₃ G₂ पार्था, Da₁ G₃ पार्थ (for पार्था) — ^f) K₁ यथासुख (for सुखम्)

67 ^a) T₂ सुख (for एव) K₃ ५ D₂ वै (for हि) G₂ एव कृतमह मन्ये — ^b) D₂ ३ T₂ भवता, G₂ भवतो, M₄ भवद्भिर् (for भवतां) K₂ विदितो, K₃ ५ D₂ निहतो (for विदितो) D₁ [S]स्त्वह, D₃

युधिष्ठिर उवाच ।

बृहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ६८
शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ६९

भीष्म उवाच ।

सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७०

आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकामुकः ।
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ७१
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
द्रवमाणे च भीते च तवासीति च वादिनि ॥ ७२
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।
अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ७३
इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ॥ ७४

C 6 4865
B 6 107 60
K 6 107 79

T₂ [s]स्न्यहं (for ह्यहम्) —^c) D_{n2} हता सर्वे,
D₈ हते सर्वे, M₂ हता सर्वे, M₃ जगत्सर्वे —^d)
K₃ D₂ M₄ एतद्, M₂ एव (for एव)

68 ^a) T₁ G तत्त्वम्, T₂ यस्माद् (for तस्माद्)
D₂ T₂ उपायान् (for 'य) S₁ Ko 1 D₁ मे (for
नो) —^b) K₂ D₂ युधि, D₁ युद्ध (for युद्धे) D₁
जया, M₂ जयेमही T₂ विजयो युधि लभ्यते —^c)
D₂ एव त, T₂ निहत्य (for भवन्त) T₂ त्वानह
(for समरे) D₂ D_{n1} D₂ दूर (for क्रुद्ध) —^d)
K₂ 4 B Da Dn D₁ 5 7 8 T₂ M₂ 'हन्यम् (for
'पाणिम्) K₁ दण्डपाणिनिश्रावक (corrupt)

69 ^a) K₂ 4 D₂ हतुं (for जेतु) — Ko M₂ om
(hapl) 69^b-70^c —^b) B₂ 4 Da Dn₁ D₂ 7 8
[s]पि; D₂ T₁ G वा (for स्य) —^c) K₄ न तावत्,
D₂ भयात् (bv transp) K₁ शक्य (for शक्य)
K₂ नाह जेतु रणे शक्य (cf 70^a) —^d) = 6 84
43^b, 103 70^d

70 Ko M₂ om 70^{ab} (cf v l 69) M₂ om
the ref —^a) K₂ B₂ Da Dn₁ D₁ 7 8 T₂ M₁₋₁
महाराज (for 'बाहो) —^b) K₁ यथावदस्य पाठव
—^c) K₂ D_{n2} D₂ 4 6 transp शक्य and जेतु

71 K₁ B Da Dn D₁-3 repeat 71^{ab} after 81^{ab}
—^a) Ko 1 अस्त्रशस्त्रो, D_{n1} आत्तशस्त्रे, T₁ G₁ आर्त
शस्त्रो —^b) S₁ K₁ 'वरकामुका, T₁ G 'शरकामुक'
—^c) K₁ न, T₁ G हि (for तु) Ko मा (for
मा) B₂ 4 D_{n2} D₁ 7 8 ततो मा च्यन्तशस्त्रं तु, D₁
च्यन्तशस्त्रं पुमाश्राजन् —^d) S₁ Ko हन्याद्यदि, K₁
हन्या यदि, K₂ हन्यद्यदि, K₃ D₁ हन्याद्युधि, B Da
Dn D₁ 5 7 8 एते (B₂ रणे, Da D₂ हते) हन्युर्, D₂
युधि हन्युर् (by transp) S₁ Ko-2 8 D₁ महारथ
(for 'रथ')

72 ^a) B₂ विक्षिप्तशस्त्रे, D₁ विमुक्त', D₈ 7 नि
क्षिप्य शस्त्रे, D₂ निक्षिप्तशस्त्र, M₂ 5 निक्षिप्तशस्त्रे (for
'शस्त्रे) T₁ G₁ 8 4 विमुक्ते (for पतिते) — D₂
transp 72^b and 72^d —^b) D_{n1} D₂ विमुक्तकवचे
ध्वजे —^c) D₂ [अ]हमिति (for [अ]सीति च)
M₁₋₂ 5 यो वदेत् (for वादिनि) — After 72, G₂ 8
115

429* स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधापिनि धर्मज ।

73 ^a) S₁ स्त्रिय, Ko 1 8 8 स्त्रियि, D_{n1} M₁ स्त्रिय
(for स्त्रिया) K₂ D_{n1} स्त्रिनामधेये च —^b) K₂
त्रिकल्पे, K₃ कपिले, T₁ G₁ विमुक्ते (for विकले)
Ko 2 8 8 B₂ D_{n2} D₁ 6 G₁ चैव (for चैक) B₂
पुत्रक, D_{n2} पुत्रिणि (for पुत्रके) K₄ damaged
—^c) K₃ अपसूते, K₂प हतसूते, D₂ (marg) अपु
त्रिते; Ca अपसूते (as in text) S₁ Ko-2 [s]य
(Ko 2 च) दुष्प्रापे, K₂ 8 D₂ महाराज, K₁ च***,
B₁₋₂ Da Dn₁ D₂ दुष्कृतौ (B₂ 'तो, D_{n2} 'ते) च;
D₂ च दुष्प्रापे, T G M₄ च पडे च, M₁₋₃ 8
च भीते च, text as in K₂p Cd oites दुष्प्रापे
B₂ D_{n2} D₁ 6-8 अप्रदास्ते नरे (D₂ जने) चैव, D₁
अप्रदुद्धे तथा वाले —^d) D₂ मा च ते (for रोचते)

74 ^a) Ko-2 8 D₁ 8 T₂ G₁ 2 हृद (for हम)
G₂ तु, B D (except D₁-8 8) मे, T₁ G₁ हि (for
च) G₂ शृणु च (by transp) G₂ समरे (for
शृणु मे) B D (except D₁-3 8) राजेन्द्र (for मे
पार्थ) M₂ om मे —^b) S₁ Ko-2 सुविनिश्चित,
D₂ पूर्वसंचित (for 'चिन्तितम्) —^c) K₁ D₁ 8 M₂
अमगल्य, D₂ अमगल, T₁ G M₄ असंकल्प, Co
अमागल्य, Ca अमङ्गल्य (as in text) T₂ सकल्प-
ध्वजत इष्ट्वा (sic) —^d) S₁ D_{n2} युध्येय, D_{n1} D₁-2 8
युध्येय (for युध्येय) D_{n2} M₂ कदाचन (for कथंचन)
G₁ 8 न युद्ध रोचते मम (= 73^d)

य एष द्रौपदो राजंस्त्व सैन्ये महारथः ।
 शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिंजयः ॥ ७५
 यथाभवच्च स्त्री पूर्वं यथात्पुंस्त्वमुपागतः ।
 जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ७६
 अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ७७
 अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वं च विशेषतः ।
 न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथंचन ॥ ७८
 तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ।

शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७९
 न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
 ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ॥ ८०
 एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ।
 मां पातयतु वीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ॥ ८१
 एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
 ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८२
 संजय उवाच ।
 तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।

75 ^a) G₁ स (for च) Ko Da₁ द्रोपदो, K₅ Dn₁ द्रुपदो, Co d द्रौपदो (as in text) — After 75^{ab}, D₁ ins

430* अपुमांसस्य पुत्रस्तु पूर्वमासीद्विशा पते ।

— ^a) D₈ १ शिपदी Ko २ समर (Ko 'रे) काक्षी, K₈₋₈ B D M₁ ३-३ समराम (D₁ 'व, D₅ 'ज) र्पी, T₂ M₂ समरश्लाघी (for 'राकाङ्क्षी) — ^d) D₁ सुतश्च समितिंजय

76 ^a) B₂ D₁ तथाभवच्च (D₁ 'च) D₁ स्त्रीपूर्वं — ^b) D₁ पूस्त्वम् (for पुस्त्वम्) B D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₄ समागत, M₂ उपागत — ^c) Dn₁ चापवतोपि (for च भवन्तोऽपि) — ^d) G₂ पूर्वम् (for सर्वम्) D₈ ६ यथाभवत् (for यथातथम्)

77 ^a) B₂ T₁ G₂ ४ वीर (for शूर) — ^c) K₄ G₂ मामेव (for मामेव) Ko २ B D (except D₁₋₃) तीक्ष्णैर्, T₁ G क्षिप्रम् (for तूर्णम्) — ^d) G₈ अभिद्रुत्सु तु, M₄ अभिद्रवत् (for 'द्रवत्) K₁ S दशित (G₂ M₄ 'त्), D₈ सयुगे (for दशित) Ko २ अन्यद्रवद्दशित (sic)

78 ^a) Dn₁ reads 78^a in marg T G₈ ४ M₂ ४ असकल्प, Cd अमङ्गल्य (as in text) Da D₈ न प्रहर्तुमभीप्सामि (= 78^a) — ^b) T₂ तु (for च) D₁ विशा पते (for विशेषतः). — ^c) D₂ M₁ ३ ६ अभीच्छामि, D₈ T₂ अभीप्स्यामि K₅ न प्रहर्तुमिहेच्छामि, D₂ न च प्रहर्तुमिच्छामि — After 78^c, Da₁ reads 78^b and repeats 78^a — Da₂ om (hapl) from गृहीतेषु (in 78^d) up to पश्यामि (in 80^a) — ^d) Ko २ D₈ T₂ M₁ ३ ६ गृहीतेषु, K₈ D₂ 'तेषौ, K₄ B Da₂ Dn D₈ १ T₁ G M₂ ४ 'तेषु, K₅ 'तोपि

(for 'तेषु) D₁ गृहीतास्त्रो विशेषत

79 Da₁ om 79 (cf v l 78) — ^a) T₂ तदनतरमासाद्य, M₈ ६ तदनतर समासाद्य (hypermetric) — ^b) D₈ ६ पाण्डवाना (for पाण्डवो मां) Ś₁ Ko 1 मा, G₁ ३ M₁ ३ ४ चा (for मा) — ^c) Ko २ २ T₂ घातयितु, K₁ चातयितु, D₁ घातयत्, D₈ ६ 'यत्ता, T₁ G₄ शातयिता, G₁₋₂ शातयितुं (for घातयतु). — ^d) D₈ भरतर्षभ (for 'भ)

80 Da₁ om न तं पश्यामि (cf. v l 78) — ^a) D₁ ६ लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^b) K₁ om. यो K₂ ४ B Dn D₈ १ ३ मा हन्याद्य (for यो मा हन्यात्) Ś₁ Ko 1 समुद्यतं, K₂ 'द्युतं, Da₁ 'द्यतां, M₂ ३ ६ 'द्यत (for 'द्यतम्) — ^c) K₈ ६ D₂ ६ महेष्वासाद्य (for महाभागात्)

81 ^a) S पार्षतं तु (T₂ तस्मादेन) (for एष तस्मात्) — ^b) K₈ किंचिदन्य; K₅ D₂ कश्चिदन्य, B₁ २ Da Dn₁ D₈ पाचाल्यं त, S ह्यीयमद्य (for कचिदन्यं) T₂ शिखण्डिन, M₁₋₃ ६ ममाग्रिय (for ममाग्रत) — After 81^{ab}, K₄ B Da Dn D₄₋₈ repeat 71^{ab} — ^c) G₈ मा (for मा) K₈ M₄ पातयति, D₁ घातयतु, T₂ सादयतु (for पात) — ^d) K₈ ६ D₂ एष ते; T₂ वधाई (for एवं ते) K₅ Dn D₁ २ ध्रुव, Da D₈ ६ T₂ M ध्रुव (for भवेत्) B D₂ ६-३ एव तव जयो ध्रुव

82 D₈ om 82^{ab} — ^a) T₁ G एवं (for एतत्) K₈ कौतेय — ^b) D₁ २ G₂ यथोक्त (for 'क्तं) B₄ Dn₂ D₄ ६-३ मम सुग्रत (for वचन मम). — ^c) D₂ T G₄ जेष्यति, D₈ G₁ M जेष्यथ (for 'सि). B₄ Dn₂ D₄ ६-३ संग्रामे धार्तराष्ट्राश्च — ^d) B₄ Dn₂ D₄ ६-३ हन्या' सर्वान्समागतान्, D₁ ३ धार्तराष्ट्रान्सराजकान्; T₂ 'न्सवाधवान्

अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८३
 तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
 अर्जुनो दुःखसंतप्तः सत्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८४
 गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
 पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ८५
 क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।
 पांसुरूपितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ८६
 यस्याहमधिरुह्याङ्गं बालः किल गदाग्रज ।

तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ८७
 नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ।
 इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ८८
 कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।
 जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ८९
 श्रीकृष्ण उवाच ।

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
 क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९०

C 6 482
B 6 107 96
K 6 107 96

83 M1-3.5 om. the ref. —^a) K1 Da2 D6 ते
 तु ज्ञातास्, K2 तेजुज्ञात्वा, K3 5 अनुज्ञातास्, B1 4
 D2 ते तु ज्ञात्वा (for तेऽनुज्ञातास्) S1 Ko 1 तदा,
 D6 ययु (for तत) Da1 पार्थ (for पार्था) —^b)
 D1 स्व (for स्व) S1 स्वशिवरं (for स्वशिवर)

84 ^a) B1 T1 G4 यथोक्तवति, D6 अथोक्तवति,
 T2 तथोक्तवति —^d) S सत्रीड (T1 G1 4 M1-4 ङ्,
 T2 ङम्) (for सत्रीडम्) S1 सत्रवीदिदमब्रवीत् (sic),
 D1 इद वचनमब्रवीत् After 'मिद, K1 (erroneously)
 repeats from कुरु (in 83^d) up to मिद (in 84^d)

85 Before 85, S1 Ko 1 D1 6 T1 G M2 1ns
 अर्जुन उवाच —^a) T1 G4 M1 3 4 कुरुणा, T2 M2 6
 कुरुणां (for गुरुणा) K2-4 B Da Dn D1 3 6
 कुरु, G2 काल (for कुल) K1 2 वृद्धेण T2
 दीपेन —^b) K8 कृतयज्ञेन, T2 कुरुवृद्धेन (for कृत
 प्रज्ञेन) —^d) K4 B Dn2 D3 7 8 M4 योद्वास्मि (for
 योत्स्यामि) K1 वाधव (sic), Dn1 माधव (for 'व)

86 ^a) K2 D1 क्रीडिता, K8 क्रीडता, K5 क्रीडिता
 (for क्रीडता) M5 [अ]पि (for हि) D1 वय
 नाय (for मया बाल्ये) —^b) D1 महामते, T1
 G धृति, T2 त्मना (for मना) K5 वासुदेवस्य
 महात्मन (hypermetric) —^c) K2 3 Da Dn D1-3
 6 पांशु (Dn1 [sup lin] सु)स् (Da1 'रु)पितगा-
 (Dn1 'मा)त्रेण, T2 M4 कुंडितगात्रेण —^d) D6
 महता (for महात्मा) K2 परुषीकृता, B1 3 4 D8 G8
 पुरुषीकृत, Cc d परुषी (as in text)

87 ^a) S1 Ko 1 T G M4 तस्याहम्, Dn2 तथा
 (for यस्याहम्) D1 अवि (for अधि) Da3 [अ]गं,
 D6 [अ]के (for [अ]ङ्गं) —^b) D1 तदा, T2 बाल्ये
 (for बाल) T2 M4 काले (for किल) Da1 M2

गदाग्रज, D1 सहाग्रज (for गदाग्रज) —^a) K2 तातेति
 वोच, K5 तातेत्यवाप, D6 8 तातेत्यवोचन् (D8 'चत्),
 M8 5 तावत्यवोच —^d) D6 पिता, M2 पित (for
 पितु)

88 ^a) Ko तात (for तातस्) K5 D2 पिता, D1 3
 विभो (for पितुस्) —^b) K3 कौरव (for भारत)
 K5 D1-3 पितुस्तातोस्मि तेनघ (K5 D2 कौरव), B1
 तातोस्मि भरतर्षभ, D6 ततोस्मिनिति भारत (sic),
 M1-2 5 तातोस्मीति च भारत —^c) D6 बाले, G1 3
 बालं (for बाल्ये) —^d) G2 यस्य (for य स) T2
 युञ्ज (for वध्य) D1 कथंचन, D8 कथ मम

89 ^a) K5 वाधतु, D8 (marg sec m as in text)
 वधतु K2-5 B Da2 Dn D2 4-8 M5 सैन्य मे (by
 transp) Da1 कथ वध्यतु सैन्येन, D1 काम निहतु
 सैन्यानि, T G M1-4 सैन्य मे वध्यता (T2 M4 हन्यता)
 कामं (G2 काल्ये) —^b) D1 पितामह (for महात्मना)
 —^c) Ko 3 वा तु, K5 D2 6 T2 M4 [s]स्तु वा (by
 transp) — After 89, T G M1 1ns

431* कथमस्मद्विधं कृष्ण जानन्धर्म सनातनम् ।
 न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्वि पितामहे ।

[(L 2) G1 विवृद्धे (for च वृद्धे) G2 प्रहरेय (for
 'रेद्वि)]

90 Before 90, K2 4 D8 T2 1ns कृष्ण उवाच,
 B Da Dn D4 5 7 8 M वासुदेव उवाच, D6 T1 G2 4
 श्रीभगवानुवाच, G1 3 भगवान् (for श्रीकृष्ण उवाच)
 —^a) T1 G4 त्वया, M4 पुरा (for वध) —^b) T1
 G8 4 M4 वध, G1 3 कथ (for पुरा) —^c) S1
 क्षत्रे धर्मे, M1 क्षत्रधर्मे S1 स्थिता, K5 तत, D6
 सत (for स्थित) —^d) Ko T2 नैनं, Da1 D6 नेदं
 (for नैनं) K8 हनिष्यसि, D8 वधिष्यसि (for हनि
 ष्यसि)

पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
 नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९१
 दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
 हन्ता भीष्मस्य पूर्वेंद्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ९२
 न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
 त्वदन्यः शक्रुयाद्दन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९३
 जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
 यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९४
 ज्यायांसमपि चेच्छक्रु गुणैरपि समन्वितम् ।

91 K₅ D₂ om 91^{ab} — ^a) B₁ रणात् (for रथात्) Ś₁ Ko 1 तात, K₂ तूल (for पार्थ) — ^b) B D (except D₁₋₃ ०) क्षत्रिय युद्धदुर्मद, S वज्रपाणि रिवाचल Ca oites युद्धदुर्मद — ^c) T₂ नागत्वा; G₂ निहत्य, M₁ १-२ नाहत्य D₂ यदि (for युधि)

92 M om 92 — ^a) K₂ 4 B D (except D₁₋₃ ०) T₁ G दृष्टम्, T₂ सृष्टम् (for दिष्टम्) D₁ एव (for एतत्) C_v दिष्टमेतत् (as in text) — ^b) D₁ १ (marg sec m) भविष्यति (for 'ति) K₄ अय गम्यते (sic), G₂ [अ]पि शस्यते (for [अ]वशस्य ते) K₃ ६ D₂ १ ० गमिष्यत्यवशोपि सन् (K₅ 'त्यवशोपि स); B D₂ D₃ D₄ १ १ १ १ Ca गमिष्यति यमक्षय — ^c) Ś₁ Ko 1 T₂ G₈ हत, K₂ हतु, K₅ नाह (for हन्ता) Ko-2 भीष्मस्तु (for 'स्य) K₄ सृष्टोसि, T₁ G₄ वाणेन; T₂ पूर्वेंग, Cd पूर्वेंद्र (as in text) B D (except D₁₋₃ ०) यदृष्टं हि पुरा पार्थ — ^d) K₄ भविता, B D (except D₁₋₃ ०) तत्तथा, T G₂₋₄ इति (G₃ इती) यन् (for इति तन्)

93 ^{ab}) K₂ नव (for न हि) K₃ ६ D₂ ० दुराधर्षं, D₁ १ नरव्याघ्र (for दुराधर्षं) D₂ 1 व्यात्ताननम्, G₂ दृष्टपाणिम् (for व्यात्ताननम्), T₂ M न चैन पुरुषव्याघ्र समरेष्वनिवर्तिन — ^c) K₂ हर्तुम्, B₂ गतुम्, D₂ D₃ १ १ योद्धुम् (for हन्तुम्) — ^d) G₁ १ चक्रधर (for वज्र)

94 ^a) K₄ T G₂ 4 भीष्मं प्रति, G₁ १ शिष्य प्रति, G₂ (inf lin) शीर्षं प्रति (for जहि भीष्म) K₂ १ B D T₂ M स्थिरो (T₂ 'तो) भूत्वा, K₄ महाराज (for महाबाहो) — ^b) T₂ M चेमा गिर (for चेद् वचो) — ^c) Ś₁ Ko-3 यदुवाच, M₄ अथो (for यथो)

95 ^a) T₂ मायासम्, C₀ अपास (for ज्यायांसम्)

आततायिनमामन्व्य हन्याद्घातकमागतम् ॥ ९५
 शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ।
 योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ९६
 अर्जुन उवाच ।
 शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
 दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ९७
 ते वयं प्रसुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
 गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ९८
 अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।

K₂ 4 B D₂ D₃ D₄-8 C₀ वृद्ध, T G विप्र (for शक्र) K₃ ६ D₂ १ M अपि चेन्व्यायस विप्र; D₁ शस्त्र हस्त तु वै विप्र — ^c) Ś₁ आततायनम्; Ca c d 'तायिनम् (as in text) K₁ आमत्र, K₂ १ १ B D S आयात (for आमन्व्य) — ^d) D₂ चतिकम्, Ca d घातकम् (as in text) K₃ B D₂ D₃ D₄-8 आत्मनः; K₅ आहित (for आगतम्) D₁ हन्याद्घात तु चात्मनः; T₁ G₂ 4 हन्यादेवाविचारयन् (= Manu 8 350^d)

96 ^a) K₃ ६ D₂ ० T₂ M स्थिरो; C₀ स्थितो (as in text) — ^b) M₁ 2 धनजय (for 'य). — ^c) T₂ वोद्धव्य (for योद्धव्य) — ^d) K₃ ६ D₂ जेतव्य, T₂ G₁ १ प्र (T₂ प)ष्टव्य (for यष्टव्यं) Ko १ १ Da₂ D₂ चानु (Ko Da₂ 'न)सूयि (K₅ 'यु)भि', D₁ च महात्मभि', T G₄ अ (T₂ चा)नसूयिभि', G₁-१ अनसूयुभि M₄ प्रजाश्राप्यनसूयिभि'.

97 ^a) D₂ 1 D₃ 1 (before corr) D₂ G₈ शिखण्डि- (for 'ण्डी) D₁ निधने, Ca 'नं (as in text) — ^b) K₂ भीमस्य (for भीष्मस्य) D₂ पुरतो (in भविता as in text) K₃ भृश (for ध्रुवम्) — ^c) D₁ दृष्ट्वा त, G₈ दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) D₁ यदा (for सदा) — ^d) T₂ G₁ पाचाल, G₈ पाचाल्ये, M₁-१ ६ पांचाल्याद् (for 'ल्य) T₂ अतिवर्तते (for विनि')

98 ^a) K₅ वय च (for ते वय) D₁ प्रसुखे (for प्रसुखे) — ^b) K₂ 4 B D (except D₁₋₃ ०) पुरस्कृत्य (for स्थापयित्वा) — ^c) K₁ पातयिष्यामि, D₃ T G₁ १ 4 घातयिष्याम (D₃ T₂ G₁ 'मि) (for पातयिष्याम)

99 ^b) T₂ M पातयिष्यामि (for चारं) K₂ सायकै (sic), K₄ B₄ शायकै — ^c) D₂ शिखण्डी च.

श्लिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो मीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा ज्ञाता पुरुषः समपद्यत ॥ १००

संजय उवाच ।

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते मीष्मपर्वेणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा मीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।

ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु मेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

C 6 495
B 6 106.2
K 6 106.2

K₂ s B Da Dn D₂ s t r s T₂ M युधा श्रेष्ठ, D₁ s
महेष्वाय, G₂ तु घाष्ट्ये[ष्ट्ये]न, G₃ यथा श्रेष्ठे — ^d)
B₁ Da Dm D₂ हि (for [श]भि) K₃ D₁₋₃ T₁ G
M₂ यास्यति, K₄ B Da Dn D₁ s t r s योध(Da₁ D₂
'ज')येत् D₂ धास्यति, M₄ योत्स्यति (for यास्यतु)

100 ^a) K₂ B₁ Dn₂ D₁ s t s M₄ हि, B₂ M₁₋₃ s
मे (for ते) — ^b) M₁₋₂ s इत्ता (for हन्या) T₂
श्लिखण्डिन — ^c) G₁ s स्त्री चै (for कन्या) D₂ r
त्वेया, T₁ G₂ s M ह्येष, T₂ ह्येतत् (for ह्येषा)
G₁ पुरा (for पुरा) B Da Dn D₁ s t r s भूत्वा,
D₂ T₁ G₄ M₁₋₂ s ज्ञात, T₂ मात, M₄ ज्ञात (for
ज्ञाता) — ^d) K₂ समपद्यत्, T₂ 'जायत (for 'पद्यत)
— After 100, S 105

432* संजय उवाच ।

अर्जुनस्य वचं श्रुत्वा मीष्मस्य वधसयुतम् ।
जहृषुर्दंष्टरोमाणं सङ्घ्ना पाण्डवास्तदा ।

[(L 1) T₂ M इत्यर्जुन (for अर्जुनस्य) — (L 2) G₂
सङ्घ्ना (for सङ्घ्ना) T₁ G₄ M₁ तथा (for तदा)]

101 All MSS (except D₂ s c) om the ref
— ^a) D₂ एतत् ते (for इत्येव) K₃ s D₂ s समय (for
निश्चय) — ^b) K₁ 'माधव', K₂ D₈ 'वांधवा', T₁
G₄ 'माधव (for 'माधवा) K₈ पादवाश्च समाधवा,
D₂ पादवे सह माधव — After 101^{ab}, N T G 105

433* अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्दंष्टमानमा ।

[K₂ D₂ अनिजन्मुत्तरादिना (for the post half).]
On the other hand, M 105 after 101^{ab} T₂ subst

for 101^{cd}

434* स्वान्स्वान्गृहानभिगतास्तां रात्रिमवसन्सुखम् ।

— K₂ B₁ s t s D₁ s t s om 101^{cd} — ^c) K₈ यथा-
योग्य, D₂ स्नानि, G₂ हाणि (for यथान्वानि) — ^d)
K₁ पुरपर्यभ, D₈ पुरपोत्तमा, T₁ G₄ भरतर्षभा

Colophon om in Ś₁ K₀ 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₈ B₁ mention only
नवममह (B₁ 'ह'), B₈ नवमदिवसयुद्धादिक, D₂ s
नवम (D₂ 'मोषं) युद्धदिवस, D₁ मीष्मयुद्धे नवमदिन,
M₄ दशमेद्विके D₂ cont समाप्त — Adhy name
D₈ पाण्डवानां मीष्मस्य वधो मत्तरचन, T G₄ मीष्मवधो-
पायप्रश्न (T₂ 'यनिश्चय'), G₂ मीष्मवधनिश्चय, M₁₋₃ s
मीष्मवधोपाय (M₂ 'धोप) श्रवण — Adhy no (figures,
words or both) D₂ (sec m) 65, D₂ (sup
105) M₅ 106, D₆ 102, T₁ G 103 (as in text),
T₂ M₅ 4 105, M₁ 2 104 — Śloka no Dn₁
98, Dn₂ 106, D₂ 107, D₈ 111

104

1 K₀ 1 (K₁ with the ref) om (hapl) 1
— ^b) Ś₁ अभ्यवर्त, K₄ अभ्यधावत, Dn₂ अत्यवर्तत
(for अभ्यवर्तत) — ^c) K₂ B₁ Dn₂ D₁ s t r s पाद-
वाश्च, D₈ पादवा वा, T₂ पादवश्च K₂₋₅ B D T₂
M₁ 4 कथ, T₁ G₄ यथा (for तथा) K₂ B₁ 4 Dn₂
D₁ 7 s मीष्मस्य (for मीष्म)

2 ^a) K₂ B₁ s 4 Dn₂ D₁ 7 s Cd ततस्ते पादवा

C. 6 4995
B. 6 108 3
K. 6 108 3

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिर्वहणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।

प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११

सर्वे — °) Ś1 नाद्यमानासु, K2 B Da2 Dn D4-8 तादृक्, K8 5 D1 T2 M हन्यं, Da1 तादृयमानस्तु (for वाद्यमानासु) Ś1 भरीषु; Dn1 भरेषु (by oorr भरीषु) — °) T2 M1 5 [आ]हतेषु (for [आ]नकेषु)

3 °) K1.2 4 B Da1 घ्या (K2 धा)यत्सु; Co ध्मायत्सु (as in text) K8 दधिवर्णेषु, D5 वृद्धिवर्णे (sub-metric) (for दधिवर्णेषु) S ध्मायमानेषु (G2 घोषमाणेषु) द्वाखेषु — D5 om 3^b-4^b — °) Da1 जलेषु च, D5 om (hapl), S पाण्डवे (T1 G2 4 M1 5 °रे)-पु, Co 7 जलजेषु (as in text) — °) K8 निर्गता, T1 G निर्ययु (for निर्याता) T2 M2-5 निर्ययुः पाण्डवा रणं (T2 रणे); M1 5 पाण्डवा निर्ययु रणं

4 D5 om. 4^{ab} (of v l 3). — °) K4 B1 5 व्यूहं (for व्यूह) D5 °वाहो (for °राज) — °) Da1 °हण (for °हणम्) — After 4^{ab}, D1 reads st 10-15 and then 4^{cd} — °) Ko अग्रम्, D1 8 8 मुख (for अग्र)

5 D5 om 5^{ab} — °) Da1 चक्रं (for चक्रं). — °) Dn1 द्रौपदेयाश्च — °) K8 चापि (for चैव). T2 G2 M सौभद्रश्च महारथः

6 K8 5 om (hapl) 6^a-9^b — °) Da1 सात्यकीश्च (for °किश्च) — °) D5 तस्य (for तेषां). Da1 G2 °रथा (for °रथ) — °) G8 तथा (for तत्) — °) B1 4 Dn2 पञ्चालैर्, D2 8 G1 8 4 पांचाल्यैर् (for पाञ्चालैर्) D1 बहुभिर्वृत (for अभिरक्षित)

7 K8 5 om 7 (of v l 6) — °) D5 तदा, G1-3 प्रभो (for प्रभु) — °) Da1 प्रययु (for °यौ). — °) D1 वितद्य (for नादयन्) Da1 M2 भरतर्षभः

(for भरतर्षभ)

8 K8 5 om 8 (of v l 6) — °) Da1 D1 2 8 च (for तु) — °) Ś1 Ko 1 रक्षित (for सवृत) D1 स्वेनानीकेन सवृत, D5 स्वसैन्येनाभिस — °) D5 द्वपदश्च T1 G4 तु (for च) K2 B Da Dn D4 5 7 8 महाबाहो (Da1 °हु), D1 तत पश्चान् (for महा राज) — °) T1 G तस्य (for तत) T1 G4 पार्श्वम् (for पश्चाद्) K1 उप[? पा]वहत्; M2 अपाद्रवत् D1 महाराजमुपा

9 K8 5 om 9^{ab} (of v l 6) — °) B2 4 Da Dn1 D1.2 4-8 कैकेया, Dn2 D5 कैकेया (for कैकेया) — °) K5 स्वय त, Ca जघन (as in text) K1 8 4 B D (except D2) T G1.4 M1 8-5 पालयामासु — °) D1 धर्म (for पाण्डु-) T1 G पाण्डवेयश्च राक्षस (G1 तव सैन्यस्य मारिष)

10 For sequence in D1, cf. v l 4 — °) Ś1 K2 D5 व्यूह; T2 विभ्य (for व्यूह्य) K8 4 B Dn2 D2 4 7 8 महासैन्य, T1 G4 महाबाहो, T2 M तु तत्सैन्य, G1-3 महाव्यूह (for महत्सैन्य) — °) Da Dn1 (before oorr) D5 M2 पाण्डवस् (for °वास) M2 om. (hapl) from तव (in 10^b) up to प्रययु (in 11^d) K5 तत्र (for तव) — °) K8 अभ्यद्रवत्, T2 M1.4 °चर्तत, M5 °चर्तत (for °द्रवन्त)

11 For sequence in D1, cf. v l 4 M2 om 11 up to प्रययु (of v l 10) Da Dn1 D5 om 11^a-13^b — °) D1 तावका (for कुरवो) D5 सर्वे (for राजन्) — °) D1 कृत्वा भीष्म (by transp) K4 B Dn2 D4 6-8 T1 G M1.8.5 महारथ (for °बलम्) — °) K8 आगत्य (for अग्रत) — °) D2 युधि; D5 रणे (for प्रति)

पुत्रैस्त्व दुराधर्षे रक्षितः सुमहाबलैः ।
 ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १२
 भगदत्तस्ततः पश्चाद्भजानीकेन संवृतः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
 काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
 मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
 तथैतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
 जघनं पालयामासुस्त्व सैन्यस्य भारत ॥ १५
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 आसुरानकरोद्ब्रह्मान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
 ततः प्रववृते युद्धं तव तेषा च भारत ।

अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
 अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ १८
 तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
 रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
 ते बध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
 नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
 ततस्तु तावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः ।
 संप्राद्रवद्दिगो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ २२

C. 6 3015
B. 6 108 22
K. 6 108. 22

12 For sequence in D₁, cf. v l 4 Da Dn₁
 D₂ om 12 (cf v l 11) — °) K₂ damaged
 for पुत्रैस्त्व K₂ 4 B Dn₂ D₁ 7 8 T₁ G₄ दुरा
 धर्षो (for 'धर्षे') — °) K₂ रक्षित, D₁ रक्षित
 T₂ M₂ स (for सु) K₂ D₂ T₂ महाबल (for 'लै')
 — K₂ om 12^{cd} — °) T₂ कृपो (for ततो) K₁
 महेष्वास — °) D₂ पुत्रस्यास्य, T₂ पुत्राश्चास्य K₁
 B₂-3 Dn₂ D₁-5 7 8 T₂ M महाबल, G₁ 8 विना पते
 (for महारथ)

13 For sequence in D₁, cf v l 4 Da Dn₁
 D₂ om 13^{ab} (cf v l 11) — °) K₁ भगदेवस् (for
 'दत्तम्') — °) K₂ अनुद्वतौ, K₂ अनुद्वतौ, K₂-5 D₂
 उप (D₂ 'पा')स्थितौ, D₁ 6 अनुस्थितौ (for अनुव्रतौ)

14 For sequence in D₁, cf v l 4 — °) K₁ T₂
 काम्बोजराजो — °) M₂ 8 सूत (for तत) — °) Ś₁
 मागधश्च, D₂ मागधस्तु — °) T₂ M कौमल्यश (for
 सौबलश्च) K₂ सु, D₁ 8 6 स, D₂ तु (for च)
 K₁ बृहद्बल, D₁ 1 महद्बल (for बृहद्बल)

15 For sequence in D₁, cf v l 4 — °) B₁ 4
 Dn₂ D₁ 7 8 तथैवान्ये, D₁ 1 G₂ तथैतरे, M₁ 2 4
 अथे (for तथैतरे) — °) Da Dn₁ (m as in text)
 D₂ सुदर्शप्रमुखा D₁ 2 8 स्या (for नृपा) — °) Ś₁
 जवान (for जघन) D₁ 1 पालयामास — °) K₂ 2
 D₂ 6 S (except T₂ M₄) मारिष (for भारत)

16 K₂ om (hapl) 16^a-17^b — °) T₂ तदा
 (for युधि)

17 K₂ om 17^{ab} (cf v l 16) — °) K₂ 1
 निघ्नता (for 'ता) D₂ T₂ M₂ 8 तेषा, T₁ G₄ सैन्यान्
 (for राजन्) — °) D₂ यमद प्रविवर्धनम्

18 °) D₁ 1 D₂ अर्जुन (for 'न) Ś₁ K₂ 1 राजन्
 (for पार्था) — °) D₂ T₂ भीष्मयुद्धे K₁ [s]भ्य-
 वर्तेत, D₁ 1 [s]भ्यवर्तते, M₂ [s]भवत्त तु (for ऽभ्य
 वर्तन्त) — °) Ś₁ विव्यधान् (for विविधान्)

19 °) Ś₁ K₂-2 ततो (for तत्र) K₂ भरत (for
 मां) K₂ भीमे तु — °) K₂-5 B D (except D₁)
 S (except G₂) तादितास् (for पीडितास्) K₂
 तावकैः, D₂ तावकान् (for तावका) K₂ 5 D₂ 6
 योधपुगवा (for तावका शरैः) — °) K₂ ययौस्तदा
 (sic), T₁ G इतो गता; T₂ ययुस्तथा (for ययुस्तदा)

20 °) G₁ 2 महारथ (for 'य) — G₁-3 om
 (hapl) 20^a-22^d — D₂ repeats 20^{cd} after 21

21 G₁-3 om 21 (cf. v l 20) B₂ om (hapl)
 21^a-23^b Ś₁ K₂-2 repeat 21^{cd} after 23^{ab} — °)
 D₂ T G₄ M₁-3 धारयितु (for धार) — °)
 B₁ तावकाना (for पाण्डवानां) K₂ महाचमू; T₁ G₄
 महाबल (for महद्बलम्) — After 21, D₂ repeats
 20^{cd}

22 B₂ G₁-3 om 22 (cf v l 21, 20).
 — °) K₂ Dn₂ D₁-5 7 8 T₁ G₄ M तद्, D₂ च;
 T₂ ते (for तु) — °) T₂ हन्य (for बध्य) — °)
 K₂ संप्राद्रवन्, K₂ damaged, B₂ Dn₂ D₁ 7 8
 सुसप्रातं (for संप्राद्रवद्) B₁ 5 4 D (except D₁-3 8)

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणो क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः ।
विनिघ्नन्तोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५
संजय उवाच ।

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।

दश दिश (for दिशो राजन्) — ^d) Ko 1 Cd कत्य
मान, Ks पाल्यं, Ds पाल्यं, Ds Tz ताड्यं (for
काल्यं)

23 Bz om 23^{ab} (cf v 1 21) — ^a) Ms आतर
(for त्रातार) Ks नाधिगच्छत, Ds नाध्यगच्छतस्
(for 'गच्छन्त) — ^b) K4 T1 G तावकास्तु (G1 s
'श्च) विशां पते — After 23^{ab}, Ś1 Ko-2 repeat
21^{ca} — ^c) S1 Ko 1 वा (Ko व) वध्यमान (K1 'ना)
(for वध्यमाना) — ^d) D1 G2 पाडवा (for 'वै')
Tz M पांडुपाचालसृजयै

24 ^{ab}) Tz युध्यमान, Ms वध्यमान Ś1 यलै (for
बल) Ks तत्र (for पार्थैर्) Ks तत्र भीष्मो,
K4 B Da Dn Ds-5 7 s दृष्ट्वा पार्थैर् (by transp),
D1 सर्वं दृष्ट्वा, D2 तत्र दृष्ट्वा Ks दृष्ट्वा, Da1 Ds
भीष्म (for भीष्म) Ds पराक्रमै (for पराक्रमी)
— ^c) Ko यदाकार्षीद्, Da1 यदकार्ष (for 'कार्षीद्')
— ^d) K2 Da1 सजय (for 'य')

25 Ś1 Ko 1 s om (hapl) 25 — ^a) Ks Bs
Dz s कथ, Bz कथ च, D1 कथ स, T1 G त
कथ (for कथ वा) S (except M2) पाडवा (for
'वान्) Da1 युद्ध (for युद्धे) — ^b) D1 उद्यताश्च,
Dz प्रत्युद्धात, S 'द्याता (for 'द्यात) T G M4
परतपा, M1-3 s महारथा — Ks om 25^{ca} — ^c)
Bs समरे (for सोमकान्) K2 s B Da Dn D4-8
वीरस् (Bs क्रुद्धस्) (for वीरास्) D2 s विमुचन्साय
कान्वीरस्, S निघ्नन्तो मामकान्वीरास् (Tz M 'न्वुरास्)
— ^d) K2 s B Dn2 D4 6-8 तदाचक्ष्व ममा (K4 B
माम) नघ, Tz M1-3 s तन्मे दृष्टि (Tz भीष्म) यथातथ

26 ^a) Bs Da2 आचक्ष्यते, Da1 आदक्षे ते, D1
आचक्ष्वेह, D2 'क्ष्वे ते, Ds 'क्ष्वे ते, Ds 'क्षत, T1

पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २९
स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रात्रणे यत्तान्धारयामास सायकैः ।

Gz M1 s 4 आचक्ष्वे तन्, Tz शृणुष्व तान्, G1-3
आचक्षे तन् Ś1 महाराजे, Ds 'भाग (for 'राज)
— ^b) Kz पितामह, K4 B D (except D1 2 s) S
(except Tz) पिता तव (for पितामह)

27 ^a) Kz प्रहृष्ट मनस, Ks Tz प्रहृष्टमानसा D1
सर्वे (for शूरा) — ^b) Ds पाण्डुपूर्वज — ^c) K4 s
Dz T1 G युध्यतम् (G2 'त) (for निघ्नन्तस्) — ^d)
D1 पुत्रस्य तव (by transp)

28 ^a) Ks D2 s नरव्याघ्र, D1 तथा दृष्ट्वा (for
मनुष्येन्द्र) — ^b) Tz तव (for नर) — ^c) Ś1 ना
मृषंत, Ks नावृष्यत, Da1 नामृष्यत Ks s D2 s
ततो, D1 s G2 रणे (for तदा) — ^d) K4 damaged
Ks D2 सैन्यघात, Tz परिघात, G1 s सैन्यां, M
पर घात (for सैन्यघात) Ks D2 कृत परै, Ds तदा
परै, Ds कृत परै (for रणे परै) Da1 परै (for परै)
Ks सैन्यघातकृतं परै, D1 सैन्यघ्न त रणाजिरे

29 ^a) Ś1 Ko-2 पाडवाश्च, Da1 न पाडवान्, M4
स पांडवाना (hypermetric) (for स पाडवान्) Ko-3
4 s Dn1 D1 2 Tz G2 महेष्वासान् (for 'प्वास') — ^b)
Ś1 पचालाश्च, Da1 पाचालाश्च (for 'लाश्च) Ks T1
G स (Ks om स) पाचालान्ससृञ्जयान्, B Da2 Dn
D4-8 पाचालांश्चैव सृं, D1 सोमकान्सृजयै सह, Tz M
सहपाचालसृजयान् — After 29^{ab}, K2 B Da Dn
D2 (repeating it in its proper place) 4-3 read
30^{ca} — ^c) Kz अभ्यद्रवति, Ks D1-3 Tz M1-2 s
अभ्यवर्त (Ks Ms 'तं) त, B Da Dn D4-8 M4 'वर्ष
(Ds 'र्ष) त (for 'व्रवत्) K1 दुर्धर्ष, Ks Da1 दुर्धर्ष
(for 'र्षस्) T1 G4 भीष्मो रणे दुराधर्षम्, G1 s
अभ्यद्रवदुराधर्षम्

30 ^a) D1 समरे (for प्रवरान्) — ^b) D1 बल

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ३०
 निजघ्ने समरे कुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
 रथिनोऽपातयद्राजत्रयेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३१
 सादिनश्चाश्वष्ट्रेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
 गजारोहान्नाजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३२
 तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
 पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमित्रासुराः ॥ ३३
 शक्राग्निसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निगिताञ्जरान् ।

दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ३४
 मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ।
 संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ३५
 तद्दृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
 विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ३६
 पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
 युध्यमानं रणे शूर विप्रचित्तिमिवामराः ।
 न चैनं वारयामासुर्व्यात्तानमिवान्तकम् ॥ ३७

C 6 5032
B 6 108 39
K 6 108 35

क्षयमयाकरोत् — After 30^a, D1 108

435* भीष्म परमसकुद्ध शरं मनतपर्वभिः ।

— D1 om 30^{cd} —^c) K1 B Dn2 D1 ८-३ M1
 आत्तदाञ्चो B Dn2 D2 ४ ८ ३ M1 यनाट् (D2: ३ 'लान्'),
 D2 जिस्वा, T2 M1-३.६ यत्तो (for यत्तान्) — K2
 om 30^d-31^e —^d) K1 B1 ४ शायकै (for सा)
 — K4 om 30^e K2 B Da Dn D2 (repeating
 here) ४-३ read 30^e after 29^{ab} —^e) D1 १ ३ M1
 मितैर् (for दि) S1 Ko-२ आंजलिर्कैस्; Cn d अञ्ज
 (as in text) M2 ३ ७ अपि (for तथा) — After
 30, B D1 Dn D1-३ ins

436* नानादास्राश्वत्रयैस्त्वान्त्रीर्यामर्षप्रवेरितैः ।

[B2 D. 'प्रवेरितैः' (for 'प्रवेरितैः')]

31 K3 om 31^{ab} (cf v 1 30) —^a) T2: M
 न्यहनत्, G2 जवान (for निजघ्ने) Da1 कुद्ध (for
 कुद्धो) —^b) K1 B Da2 Dn D3-३ १ ३ 'श्व चामित,
 K2 'श्वमयुत, Cc d 'श्वममित (as in text) Ko
 Da1 हस्त्यश्वत्रा (Ko 'म)मित बहु, D1 'श्वरथवाजिन',
 G1 damaged, M 'श्वसमिति बहु —^c) M1 रथिन
 Ko 1 D1 S पातयन् (M2 पारयद्) (for सपातयद्)
 —^d) K2 D (except Da1 Dn1) G2 ३ पुरुषर्षभ, M
 'पोत्तम' (for 'पर्षभ')

32^b) K1 B Da2 Dn2 D1 ३ १ ३ T G M1 ३
 पदाता (G3 'ता)श्च (for 'तींश्च) T G2 ४ धरातलात्
 (T2 'लान्), G1 ३ धरातले, M धरागतान (for समा
 गतान्) —^c) T2 गजैरेभ्यः, G3 गदेभ्यश्च (for गजे
 भ्यश्च) —^d) K2 B1 Dn2 D1 १ ३ जयकारिण, K1
 विदध भय, B2-३ Da Dn1 D2 जयकारिण (B1 'जा),
 D2 विचरन्ने, T1 G आदधद्भय; T2 M1 व्यधमद्भये,
 M1-३ ३ व्यचरद्भये (for विदधद्भयम्) D1 निजघ्ने गज

योधिन, D2 ६ शराश्च (D2 परंपा) विकिरन्नगे

33^a) G2 तटेक (for तमेक) T G2-३ कुद्ध (for
 भीष्म) —^b) T1 G2 ४ चर' (for त्वर') D2 M1
 महारथा —^d) K2 वज्रपाणिर, K3-३ B D (except
 D1 ६) S 'हन्तम् (for 'पाणिम्) T1 G2-३ इवामरा

34^{ab}) T2 M विमुचन्नि (T2 'द्वि) शिखाञ्छितान्
 (for^b) D2 शक्राग्निसमस्यत्विप्रमुचति शिताञ्जरान् (sic)
 —^c) S1 K2 Da1 दिक्षु दशत (sic), Ko ६ दिक्षु
 दृश्यत, T2 दिक्ष्वभृश्यत K2 वर्मासु (sic), M1 संग्रामे
 (for सर्वासु) —^d) D1 म धारयन् (for सवार')

35^a) K1 Dn2 D1 ८-३ 'भूतम् (for 'कृतम्)
 —^b) M1-३ ६ धनुर्नित्यम् (by transp) —^{cd}) G1
 damaged K2 संग्रामो, D1 भीष्मस्य (for संग्रामे)
 D2 युद्धमानस्य (for युध्य') S1 Ko-२ चक्रपाणि (K1
 'नि) निभ महत्, K3 ४ B D T2 M शक्रचापोपम महत्
 (for^d)

36 G1 damaged —^a) D2 T2 G2 त दृष्ट्वा D2
 वीर्यं (for कर्म) —^b) K2-३ B D S (G1 damaged)
 पुत्रास्तव (by transp) —^c) K1 B Da Dn D1 ६ १ ३
 गत्वा, D1 २ जग्मु (for प्राप्ता)

37 G1 damaged —^a) G2 दृष्ट्वा (for भूत्वा)
 —^b) K2 Da1 D2 ३ T M2 ३ प्रेक्षत (K2 D2 ३ 'त'),
 D2 ६ प्रेक्ष्यते (D2 'त) (for प्रैक्षन्त) K4 भरतर्षभ,
 B2 पितरं रणे, T2 पितरस्तव (for पितर तव) —^c)
 K1 B1 २ युद्धमान (for युध्य') S1 Ko-२ D1 भीष्म
 (for शूर) Da1 युध्यमानरणे शूरा —^d) Da1 M2
 विप्रचित्तम् (for 'चित्तिम्) Ko २ इवासुरा D1 शूर
 परवलार्दन —^e) D2 न चैव (for न चैन) —^f)
 M1 इवातर (for इवान्तकम्)

38 G1 damaged —^a) B1 संग्रामे, T G2-३ M

दशमेऽहनि संग्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः ।
 अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मैव काननम् ॥ ३८
 तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्तनान्तरे ।
 आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ३९
 स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
 अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४०
 काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
 यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४१

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ४२
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम् ।
 मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्नयेन वै सह ॥ ४३
 दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
 जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४४
 पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
 अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४५

निर्वृत्ते — °) G₂ ददाह (for अदहन्) D₁ भह्यै
 (for बाणै) — D₄ om (hapl) 38^a-39^a — °)
 T₂ कृष्णवत्सैव (for 'वर्त्मैव')

39 D₄ om 39^a (cf v 1 38) — °) D₈ शितैर
 (for त्रिभिर) — °) K₈ Da₁ अभ्यविध्य, D₈ अभ्य
 वध्यत्, T G₂₋₄ M₄ प्रत्यविध्यत्, M₁ 8.5 अत्य
 — °) K₈ Da₁ D₈ आशिविषम् (D₂ 'पम्'), G₁ 8
 आशीविष G₁₋₈ क्रुद्ध (for 'द्ध') D₁ आशीविषसम-
 प्रत्यैर — °) G₂ हालाविषम्, M₁ 8 काले सृष्टम्,
 Ca कालसृष्ट (for कालसृष्टम्) D₁ निर्दहन्निव चक्षुषा,
 G₁ 8 कालसृष्ट इवांतक

40 °) Da₁ सूतेना (for स तेना) K₈ D₂ [अ]पि;
 D₄ G₈ M₅ [अ]भि, Co [अ]ति (as in text) T₂ G₂
 क्रुद्ध, M₄ क्रुद्ध (for विद्ध) — °) K₂ 8 B D₂ 6
 इव (for अपि) Da Dn D₄ 5 7 8 अभि (Da₁ 'नि-
 छ (D₈ 'छ)दन्निव क्रुद्ध, D₁ ततो भीष्मो महाराज,
 D₈ अनिच्छिन्नश्च सक्रुद्ध, T G पुनर्नालोकयत् (T₂ G₂
 'यन्) क्रुद्ध; M अनावलोकयन्क्रुद्ध Co cites अति
 छंदन् — °) D₈ अनिच्छन् (for प्रहसन्)

41 Before 41, D₈ ins भीष्म उवाच — °) S
 (except T₁ G₄) प्रहर, Ca. c d अभ्यस (as in text)
 K₅ चामोर, T₂ मा वा स्व, G₂ मा वाह; G₈ मा
 वाग (for वा मा वा) Ko काममभ्यवसामावा (sio),
 D₁ काममभ्याहतान्वाणान्, D₈ (sup lin) स्व ममा-
 भ्यासना मा वा (orig as in text, cancelled) — °)
 Ś₁ Ko 1 8 T G₄ M₄ 5 त्वा (for त्वां) T₂ शिखण्डिन
 (for कथंचन) — Ś₁ Ko-2 om 41^{ca} — °) K₈ 8
 D₂ येन, D₁ एव, T₂ सैव (for यैव) K₅ शिख-
 ण्डिनं, Da₂ यैव हि त्वा, T₂ G₁₋₈ M₁ 2 4 5 यैव स्व
 हि T₁ G₄ M₈ यैव त्व विहिता धात्रा — °) K₄
 damaged S स्व हि (by transp) D₈ शिखण्डिनं
 (for 'ण्डिनी)

42 Before 42, D₈ ins सजय उवाच — °)
 K₁ 8 4 D₂ 8 उवाच समरे भीष्मं, B Da Dn D₄ 5 7 8
 उवाचैन तदा (Dn₂ D₄ 7 8 तथा) भीष्म — °) Ś₁
 Ko Da₂ D₁ 6 8 सृक्किणी (Ko 'णी'), D₂ सृक्किणी,
 D₈ T G₁ 2 4 M₂ 8 सृक्किणी, G₈ सृक्किणी, M₁ 8.4
 सृक्किणी (for सृक्किणी) K₂₋₄ B Da₂ Dn D₂ 4-8 T
 G₄ M परिसलिहन् (for 'लेलिहन्) — After 42,
 D₁ ins

437* सर्वमेव महायुद्धं श्रुतवन्त महारणे ।

43 Before 43, D₈ ins शिखण्ड्युवाच — °)
 Ś₁ K₁ G₈ त्वा (for त्वां) D₁ कुरुश्रेष्ठ (for महा-
 बाहो) — °) Ko 2 8 Da₁ D₂ 6 S भयकर, K₈
 भयावहं, B₁ क्षयकर (for क्षयकरम्) — °) M₂ युद्धं तु
 (for ते युद्ध) — °) Da₁ D₂ 8 6 जामदग्नेन K₄
 D₁ 2 6 यैव हि (for वै सह)

44 Ko-2 om (hapl) 44 — °) K₄ दिव्यस्तु
 ते; B₁ 2 इष्टश्च ते, B₈ दिव्यश्च य, D₈ दिव्यो हि
 ते, G₂ दिव्यमेतत् (for दिव्यश्च ते) Ś₁ D₁ 8 T₁
 G₄ M₁ 8 8 प्रभावो य, K₈ 5 प्रतापोय, B₈ प्रभावस्ते
 — °) B₁ Dn₂ D₄ 7 8 मया च (for स मया). D₈
 बहुधा (for 'श्) — °) K₈ 8 तथाह ते, D₁ प्रभाव
 हि, D₂ त्वयाह ते, T₂ M प्रभाव च — °) D₂
 [s]याहं (for ऽद्याह) S त्वया योत्स्याम्यहं (T₂ G₁ M
 योत्स्ये ह्यह) सह (T₂ M₂ सदा, T₁ both सदा and
 सह).

45 °) K₈ 8 D₂ कर्तुम्, K₄ damaged (for
 कुर्वन्) — °) K₄ नरेश्वर; D₁ परतप, D₂ रयोत्तम,
 S महप्रिय (for नरोत्तम). — D₄ om. (hapl) 45^{ca}.
 — °) K₈ अथ (for अथ) K₂₋₄ B Da Dn D₁₋₈.
 6-8 T G₁ 4 त्वा (for त्वा) G₄ बाध, T₁ यौध
 (for योध) — °) T₁ G भरत (G₂ भारत) (for
 पुरुष) Ś₁ रणेन पुरुषोत्तम

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
 एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ४६
 काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
 सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिजय ॥ ४७
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४८
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सच्यसाची परंतपः ।
 कालोऽयमिति संचिन्त्य गिखण्डिनमचोदयत् ॥ ४९
 अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्छरैः ।

अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५०
 न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
 तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ५१
 अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यासि मारिय ।
 अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५२
 नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
 तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५३
 अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
 वारयन्नथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५४

C 6 5049
B 6 100 55
K. om.

46 °) K₂ 4 B D ध्रुव च त्वा, T G M₁ कृपा
 त्यत्त्वा, M₁₋₃ ६ क्षिप्र च त्वा K₈ ध्रुव त्वा निहानि
 प्यामि —^b) K₁ जेप्रत — °) T₂ G₂ ज्ञात्वा (for
 श्रुत्वा) K₂ 4 B D₁ D₂ D₃-६ च (D₆ तु) स (D₆
 स) द्वात्त्य (for वचो मह्यं) —^d) K₂ 4 B-4 D₂
 D₃ ६ यत्क्षम, D₂ D₆ यत्क्षेम (for यत्क्षम) T₁ G₁
 ते तदाचर (for तत्समा) D₂ क्षत्रमत्र समाचर

47 °) K₀ D₆ अभ्यव, T₂ आश्यामि, G₁ M₁ ६-
 अत्यमि, G₂ M₃ युष्यस्व (for अभ्यम) K₀ मा ना
 वा, K₈ वास्मान (for वा मा वा) D₁ D₂ काम
 मन्थ (D₅ 'न्या) ममापन्न (sic), D₁ काममभ्यसितान्वा
 गान्, G₃ तं मामस्वग वा मा वा (sic) —^b) K₂
 जीवद् (for जीवन्) K₂ D₁₋₂ ६ विमोक्षसे, K₄ B₁
 २ 4 D₂ D₃ D₄ ६ ६ प्रमोक्ष्यसे (for विमोक्ष्यसे) — °)
 Ś₁ D₁ सुदृष्ट, K₁ D₁ सु (K₁ स) रष्ट, T₂ सुदृष्ट,
 C₁ सुदृष्ट (as in text) D₁ भीष्मो, S अद्य (for
 भीष्म) —^d) Ś₁ समितिसजय (sic), K₂ मितिसजय
 (sic), S कुरुनंदन (for समितिसजय)

48 Before 48, N 10₃ सजय उवाच — °)
 K₁ एतम् (for एवम्) G₂ तदा (for ततो) — °)
 K₄ damaged K₀ अभिध्यत, K₂ M₆ अवध्यत
 K₁ राज, B₁ D₂ D₃ १ ६ भीष्म (for राजन्)
 —^d) B₁ प्रतुन्न, B₃ प्रतुन्न, B₄ सतुन्न, D₂ ६ प्र
 तुन्न, D₄ मनुन्न, D₆ १ स तुन्न (for प्रणुन्न) K₄
 वाक्यसायकै, D₁ वायसायकै B₃ तुन्न वाक्यश्च
 मायकै, S प्रतुन्वाक्यशरैर्भृश

49 °) Ś₁ धनंजय; K₂ B D महारथ (for पर
 तप) — °) S निश्चित्य (for संचिन्त्य) —^d) K₁
 शिखरीनम्, K₂ 'डिनिम् K₈ ६ D₂ अनोदयत्, D₁
 अथाप्रवीत् (for अचोदयत्)

50 Before 50, D₆ 10₃ अर्जुन उवाच — °) D₂
 T₁ G₁ अनुयोत्स्यामि (for 'यास्यामि) —^b) K₈ ६
 D₂ ६ परान्विद्राव्य (D₆ 'ध्वाद्य) सायकै, S परान्वि
 द्रावयत्रणे — °) K₈ ६ D₁ २ T₂ G₈ M₈-६ अभि (D₁ २
 'भ्य) द्रवत्, G₂ अतिद्रव (for अभिद्रव) Ś₁ K₀ १
 त्व (K₀ १ त्व) सरब्धो, D₂ ६ T₁ G₁ २ 4 M₁₋₄ सुस
 क्रुद्धो —^d) K₄ B₂₋₄ D₅ भीमपराक्रम (for 'परा
 क्रमम्)

51 K₂ ६ D₂ om 51^{ab} —^{ab}) D₁ शक्तः पीडा (by
 transp) M कर्तुं शक्तो (by transp) T G कर्तुं
 शक्ता महाबला (for^b) — °) K₈ ६ D₂ न हि तेद्य
 भय तस्माद् —^d) K₈ D₁ वीर, K₄ B₂₋₄ D₂ D₃
 D₄ ६ १ ६ यत्नाद्, M धीरो (for वीर) K₈ अभिद्रव,
 D₁ ६ उपा (D₆ अभि) द्रवत्, T₂ अभिवज (for 'द्रव).
 B₁ यत्न साधयस्व पितामह (= of. 35^{ad})

52 °) K₀ 1 D₂ ६ (the last two before corr)
 T₂ अह त्वा, K₈ अद्य तु; D₆ अह त्वा (for अहत्वा)
 —^b) K₀ १ यास्यामि, K₈ योस्यासि; D₆ [अ]यास्यासि,
 T₂ हास्यासि, G₈ यास्यासि (for यास्यासि) D₁ D₂
 मारिय, S भारत (T₂ G₁ M₁ ६ ६ 'तं) — °) D₂
 अवहासो; T G M₂₋₆ अपहास्यो (G₂ 'सो) T₁ G₄
 सैन्यस्य (for लोकस्य) —^d) D₂ भविष्यति (for 'सि)

53 °) D₂ D₁ D₅ ६ नावहास्यो (D₆ 'स्यौ), D₂
 न वै हास्या; T G M₂₋₄ नापहास्या (for नाव) —^b)
 K₈ ६ D₂ (by corr) ६ परवीरहन् (D₂ orig 'ह्र)
 (for परमाहवे) K₀ भवे परमाहवे — °) K₈ यत्
 (for यत्न) —^d) D₁ सादयस्व, C₁ ० साध (as in
 text) — After 53, T G M₁ read (hapl) 58.

54 Ś₁ K₀ 1 om (hapl.) 54. — °) D₁ रक्षणे
 (for 'ण) —^b) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) महाबक

द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ५६
सौमदत्ति रणे शूरमार्यशृङ्गि च राक्षसम् ।

त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५७
कुरुंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १

केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।

(for परत्प) — ^a) K₈.5 D₁ 3 T G₄ M साधय
(M₅ 'क' त्व, G₂ वारय त्व (for साधयस्व)

55 ^b) D₁ शल्य, D₃ च सु, S (except M₄) च
स (for चाथ) — ^a) D₁ बाह्नि (and ह्री)कं सैधव
तथा

56 ^b) S₁ Ko 1 T₂ कामोज च, Da Dn₁ (before
corr) D₅ M₂ कायोजश्च M₂ सुदक्षिण — ^c) T₁ G
महा- (for तथा) — ^a) K₁ M₁ (sup in) माधव
(for मागधं) K₁ 2 4 B₁₋₃ D (except D₁ 3 6) T₂
M महाबल, K₃ व्रत, T₁ G मनस्विन (for महा
रथम्)

57 ^a) Dn₁ D₃ G₁ M₂ 4 सोमदत्ति, D₁ 6 T G₂ 4
सोमदत्त K₁₋₃ 5 B D (except D₁) तथा (for रणे)
D₂ वीरम् (for शूरम्) — ^b) Ś₁ अपर्यशृङ्गि, Ko-2 4
B Da₁ Dn D₄ 6-8 T₁ G₄ M₃ आर्यशृङ्गि, K₈ Da₂
D₁ 5 आपर्य(D₁ 'पि')शृङ्ग, K₅ आर्यशृङ्गि, D₂ आर्य
— Ś₁ Ko om 57^{cd} — ^c) D₁ समरे (for च रणे)
— M₄ om 57^{cd}-58^e — ^f) T₁ G साधय त्व पितामह

58 T G M₁ read 58 after 53 M₄ om 58^{ab}
(cf v 1 57) — ^a) K₈ D₂ गुरु(K₈ 'रु')श्च, K₅
गुरुन्दि, D₃ कुरुश्च (for कुरुश्च) — ^b) K₁ 2 पचैपा
(for ये चैपा) K₂₋₅ B D T₂ M₁₋₃.5 युध्य(K₄
B₁₋₃ युद्ध, K₅ यत्मानान् (Da₁ मान) महाबलान्,
T₁ G यत्(G₁ युध्य)मानान्महारथान् — ^c) S (M₄

om) अहमावारयिष्यामि — ^a) K₈ D₂ 6 योधयस्व,
K₅ योधस्व प्र-, G₂ साधय त्व (for साधयस्व) B₂
महारथ (for पितामहम्)

Colophon om in K₈ Dn₁ — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, Ś₁ Ko-3 D₂ mention
only दशमयुद्धदिवस, K₄ B₈ Da D₅ दशमेद्वि (K₄
cont भीष्माभिपतन, B₈ cont सग्रामे), M₁ 2 दशमे
हनि, D₆ दशमदिवसयुद्ध, T₂ दशमदिवस, M₄ दश-
मेद्विके — Adhy name T₂ M₁ 2 व्यूहकरण
— Adhy no (figures, words or both) K₅ 101,
Da₂ (sec m) 66, Dn₂ T₂ M₃ 4 106, D₆ 103,
T₁ G₄ 104 (as in text), M₁ 2 105, M₅ 107
— Śloka no Dn₁ D₆ 60, Dn₂ D₆ 59

105

1 Dn₁ reads the ref in marg, om 1^{ab} — ^c)
S₁ D₆ पचाल्य, T₂ पाचाल — ^a) Ś₁ धृतराट, K₅
जित (for यत्)

2 ^a) D₁ पाण्डवानीक, T₁ G पाण्डवा युद्धे (for
पाण्डवानीके) — ^b) B₁ 2 4 Dn D₄ 7 8 M₃ उदा
युधा — ^c) K₈ D₂ 6 त्वरमाण (for 'माणस्) K₁
तदा, K₅ तथा (for त्वरा)

3 ^a) D₁ चैव (for भीष्म) — ^b) D₁ दशमे

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युघातं शिखण्डिनम् ।
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४

संजय उवाच ।

नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ।
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ६

यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्वं एवाभ्यवारयन् ॥ ८
दशमेऽहनि संग्रामे तताप रिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्वाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्नुवन्नणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १०
अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्नथिनः सर्वान्वीभत्सुरपराजितः ॥ ११

C 6 5066
B 6 109 12
K 6 109 12

दिने — °) Ś1 Ko-2 महावीरै , Da1 'वीर्यं (for 'वीर्यं)

4 °) Ś1 Ko 2 Da1 नामृष्यामि, K8 मृष्यामि न (by transp) G1 8 भीष्मे (for भीष्मं) T2 नामृष्यमरणे भीष्म (sic) — °) D1 प्रत्याघातं, T2 प्रत्युघातं, G1 M1 2 4 प्रत्युघातं, M3 5 प्रत्याघातं (for प्रत्युघात) K8 T2 M1 2 4 शिखण्डिन; K4 B D (except D1 2 6) G1 8 'दिना (for 'गिडिनम्) — °) K1 M5 कच्चिन्न, D2 कथ न, D8 कथ नु, T1 G4 कथ वा (for कच्चिन्न) Ś1 Ko 1 3 D2 (K3 D2 marg sec m as in text) 3 रथसंगोस्य Cd cites रथसिंहो — °) Ś1 Ko 1 [अ]न्यत (for [अ]स्यत) K8 धनुर्वा तस्य शीर्यत, K5 D2 3 धनुर्वाशीर्यतस्यत, S धनुर्वास्य (M2 'वां न) च्वशीर्यत

5 °) D2 नाशीर्यत B1 4 Dn2 D3 1 3 चास्य (for तस्य) — °) Ś1 Ko 1 D2 (marg sec m as in text) 3 रथसंगो Da1 न वाप्यभूत्, D2 3 न चास्य (D2 'भ्य) भूत् — °) Ś1 Ko-2 वच्य' (for युध्य') K8 5 D6 T1 G समरे (for संग्रामे) D1 transp संग्रामे and भीष्मस्य — D1 om 5'' — °) Ś1 Ko-2 न्यनिघ्नन्, K8 5 D2 निघ्नत (K8 'त्) K8 शरान् (for शत्रून्) — °) Da2 सर्वं (for शरै) K1 समत' (for सनत')

6 °) K8 D2 रथा, K4 B Da Dn D3-5 3 S तथा, D1 महा, D7 तदा (for रथ) — °) K8 5 D2 सुसयता, Da1 सुरजिता (sic), D6 सुसंस्थिता (for सुसज्जिता) S हया (G1 3 रथा) नामयुतानि च — °) Ś1 Ko 1 अभ्यद्रवत्, Da1 M4 'वर्तत, G1 M5

'वर्तत (for 'वर्तन्त) — °) K2 पितामह (for 'महम्)

7 °) Ko 2 G2 3 यथा प्रतिज्ञा, K8 यथाप्रतिज्ञा Ko 2 T G2 4 कौरव्य — °) Da1 समितिजय, D8 समितं, G2 समितिजय, M4 'जयत् M1 (sup lin as in text) सव्यसाची धनजय — °) K8 समितिजय; M5 'तिजय (for 'तिक्षयम्)

8 °) M1 2 विनिघ्नत महेष्वास (by transp), M2 5 विनि (M5 अवि)घ्नत महेष्वासान् K1 परा (for पराञ्) — °) T1 G2 4 पांचाल्य (G2 'ल्या) D1 पाण्डवा सोमकै सार्धं — °) K4 B Da Dn D1 4 5 7 सर्वं ते नां (for सर्वं एवां) D4 'धारयन् (for 'वारं) K8 D2 6 सर्वत (D6 सर्वे त) प्रत्यवारयन्, D8 सर्वं नाम्यवधारयन्, T1 G सर्वत प्रत्यधारयत् (G1-3 'यन्), T2 M सर्वत समवारयन्

9 °) K4 B D (except D1-3 6) ततस्तां (for तताप) T1 G4 युध्यत परवाहिनीं — °) Ko 1 कीर्यमाणं, K8 5 D2 3 T2 G2 3 M की (K8 का) र्यमाण, Da D1 5 G1 की (D5 का) र्यमाणा (G1 'जा) (for कीर्यमाणा) D1 रणे (for शितैर्) D6 किरंतो निसितैर्वाणै

10 °) M4 च (for हि), and महेष्वासा (for 'स) — °) D. कशक्नुवन् D2 वारयितु (for रणे जेतु)

11 °) K8 T2 अथोपेयान्, D8 अथोप (m 'त्त) मान् — °) K8 5 D6 महारथ, K4 B1 2 4 Da Dn D2-5 1 3 S (except G1 3 M4) धनजय (for परंतप) — °) B3 द्रावयन्, Da1 Dn1 त्रास' (for त्रास').

C 8 3067
B 8 109 13
K 8 109 13

सिंहवद्विनदनुचैर्धनुज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १२
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १३
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
दुर्योधनस्ततो भीष्ममत्रवीद्भृशपीडितः ॥ १४
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवत्मेव काननम् ॥ १५
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।

— ^a) K₈ Da₁ D₂ वि (Da₁ वि) भस्सुर

12 ^a) K₈ D₂ ननदन्, D₆ M₁ ह्यन°, T₂ G₁₋₃
M₂₋₃ निन° (for विन°) Ś₁ Ko चैव (for उच्चैर्)
— ^b) D₆ धनुज्यां, M₄ गाडीव (for धनुज्यां) T₂
M₁₋₃ व्याक्षिपन् M₄ धनु (for मुहुः) — ^c) B₂
Dn₁ M₄ विक्षिपन्, Da D₅ निक्षिपन्; G₂ व्यकिरत्
(for विसृजन्) — ^d) D₈ T₂ विचरन् (T₂ 'त्'),
G₂ विसृजन् (for व्यचरत्) K₆ कालविद् (for 'वद्')
D₁ कालव्यचरत्रणे

13 ^a) K₁ वित्रस्तास्, Da Dn₁ D₅ वित्रेसुस् (for
वित्रस्तास्) — ^b) Ś₁ तावकान् Da₁ भरतर्षभ
— ^c) K₅ Dn₂ सिंहस्यैव Ś₁ D₁ महाराज, M₂ महा
राजन् (for मृगा राजन्) — ^d) D₂ व्यद्रवतो K₁
महाभय, D₁ वने मृगा, T₁ G रणाजिरात्, T₂ M
महारणात् (for 'भयात्')

14 ^a) M₈ द्रवत् (for जयन्त) — ^b) K₈ D₂
D₁ 2 6 M₁ (sup l_{in}) स्वसैन्य, M₁ 2-5 तत्सैन्य (for
स्वसैन्य) K₈ D₂ पीडित तथा, Da Dn₁ चा (Da₁
वा) तिपी°, D₁ 5 6 S चापि पीडित, D₈ चाभिपी°
(for चाभिपी°) — ^c) K₈ D₂ 6 तदा (for ततो)
— ^d) Ś₁ Ko 1 शरपीडित, S भृशदुःखित (for भृश
पीडित)

15 Before 15, D₆ 1ns दुर्योधन उवाच — ^c)
Ś₁ Ko दहते, T₂ दहतो (for दहते) K₈ सोमका
न्सर्वान्, D₁ S मामक सैन्य (for मामकान्सर्वान्)

16 ^a) T₁ G₄ M₁₋₃ 5 गागेय सैन्यानि (by transp)
— ^b) M₁ 2 सयुगे, M₈ 5 सर्वत (for सर्वश)
— ^c) K₈ D₁ T₁ G₂₋₄ M युधि श्रेष्ठ, D₂ कुरुश्रेष्ठ

पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १६
यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।
तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १७
धनंजयशरैर्भयं द्रवमाणमितस्ततः ।
भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १८
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ १९
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ २०

(for युधा श्रेष्ठ) D₆ धनजयशरैश्चैव — ^a) K₆ D₅
कल्पमानानि, B₁ वध्यमानानि (for काल्य°) K₄ D₂
सर्वश (for सयुगे)

17 ^a) M₂ (sup l_{in}) 4 पशुगण D₁ गोप,
D₆ काल, M₂ बाल°, Gd पाल° (as in text) — ^b)
Da₁ D₂ 5 T₂ M₁ स कालयति (D₅ om कालयति)
— ^c) K₈ 5 D₂ 6 तथैव, M₂ यथैव, M₄ तथैतन्
(for तथेद) — ^d) Dn₁ M₅ 'तापन' (for 'तापन')
T₁ G कालयत्येष फल्गुन°

18 ^a) Da₂ 'शरे (for 'शरैर्) D₁ भिन्न, G₂
भग्नान् (for भग्न) — ^b) G₂ द्रवमाणान् K₂₋₄ B
Da Dn D₂₋₅ 7 8 ततस्तत्, D₆ समतत् (for इत
स्तत्) — ^c) K₂ 4 B Da₂ Dn D₁ 6-8 [S]प्येव,
K₈ 5 D₁₋₃ M₁ 2 [S]प्येव, Da₁ D₅ [S]प्येव, T₁
G₄ ह्येष (for ह्येष) B₁ त्वरायुक्तो (for दुराधर्षो)
— ^d) K₂ विद्राव इति, D₂ विद्रावयति (for 'वयति)

19 ^a) K₈ सात्यकी (for 'किश्), and माद्री°
(for माद्री°) — ^c) K₄ B Dn₂ D₄ 7 8 सु (for
च) — ^d) K₆-2 दहतो, K₄ B₁ 3 Da Dn D₁ 5
7 8 (m as in text) M₁ 3 (sup l_{in} as in text) 5
(inf l_{in}) द्रवते, D₁ दुहते (for दहते) D₈ दहते
वाहिनीं मम

20 ^a) K₆ वीरो (for शूरो) — ^c) D₁ 2 6 वि
द्रावयेता, T G विद्रावयेते, M विद्रावयते (M₂ 'पथेत)
(for व्यद्रावयेता) D₁ समरे (for सहसा) — ^d)
K₈ 4 B Da Dn D₂₋₅ 7 8 S महारणे, D₁ 'मते, D₅
'मृधे (for 'बलौ)

21 ^a) D₅ om सैन्यस्य — ^b) Ś₁ K₁ 2 सर्वे
नैस्त्रैर्, Da Dn₁ D₅ सर्वैरेभिर्, D₁ एतै सर्वैर् (for

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरैर्महाबलैः ।
 नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २१
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।
 पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २२
 एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
 तव संधारयन्पुत्रमत्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ २३
 दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।

पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ २४
 हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 संग्रामाद्भयपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ।
 इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २५
 अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।
 अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २६
 अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।
 भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ २७

C. 4 5013
B. 6 109 29
K. 6 109 21

सर्वैरैर् (K₄ B D (except D₁) M महारथै (M₄ 'रथ' (for 'बलै) — ') M₈ नान्य (for नान्या) D₁ हि पश्यामि, D₂ प्रपश्याम T G M₄ अन्यां गतिं न पश्यामि — ') Ś₁ K₀ स्यातुं, K₁ स्यातं, K₆ स्थान, T₁ G स्थिते, T₂ स्थितो, C_a d स्थाने (as in text) M₄ स्थिते च स्वयि भारत

22 ^a) D_a D₅ स ते (for ऋते) Ś₁ K₀ 1 5 त्वा (for त्वा) S त्वामृते (by transp) D₁ पुरुषव्याघ्र — ^b) K₄ B D (except D₂ 3) T₂ 'पराक्रमं — K₈ om 22^a-23^a — ') K₂ 4 B₁ D_{n2} D₁ S पर्याप्तस्तु, K₅ परिपूर्णो, B₂₋₄ D_a D_{n1} D₅ 3 C_a c पर्याप्तो तु (B₂₋₄ 'स्रोतु), D₂ 'स्रोत्र, D₃ 'स्रोसि, D₄ 7 'स्रोतु, D₅ 'स्रो हि (for 'सश्च) K₂ B₁ D_{n2} D₄ 7 8 शीघ्र (for क्षिप्र)

23 K₈ om 23^a (cf v 1 22), Ś₁ K₀ 1 D₄ om (hapl) 23^a — ^a) D₁ ततो राजन् (for महाराज) — ^b) B₄ तथा (for तव) — ^c) D₁ च, D₈ स (for तु) — ^d) G₃ नियतम् (for निश्चयम्) — After 23^a, S ins

438* पातयिष्ये रिपून्यान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।

प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवाना महात्मनाम् ।

[(L 1) M₄ पालयिष्ये M₈ 5 रथानन्यो, M₄ रथानन्यान् M₁ 3 परि' (for प्रति')]

— ^c) Ś₁ स प्रीरयन्; K₀ 2 स प्रेरयन्, K₁ सप्रेरय, K₅ सतारयन्, B₄ सवोधयन्, C_a d संधारयन् (as in text) K₂ 4 B D_{n2} D₃ 4 (before corr) 7 8 शतनो सुत, D_a D_{n1} (m as in text) D₅ इदमेव तु (for शतनो सुत) S (M₈ inf lin) पुत्रमाश्रास (M₈ sup lin M₅ orig 'शाप'यत्तुभ्य नृपते (T G₄ M₁ 'ते' शतनो सुत

24 Before 24, D₅ T₂ G₁₋₃ M₁ 2 4 ins भीष्म

(D₅ भीष्म उवाच) — ^b) K₄ B D (except D₁₋₃ 6) भूत्वा (for भव) K₁ पति (for पते) — ^c) D₁ पूर्वकाले, C₀ 'कालं (as in text) B₂ तत्र (for तव) — ^d) K₁ महाबल, D_{a1} T₂ 'बल, D₁ 'रथ (for 'बल)

25 ^a) K₀₋₂ कृत्वा (for हत्वा) — D₈ om. 25^a — ^c) D₅ 3 संग्राममप (D₈ 'माद्यप, sup lin 'मादप) यातव्यम्, S संग्रामादपयास्यामि — ^d) T₂ G₂ ह्येतत् (for एतत्) S समाहितं, C_a c ममाह्निकम् (as in text) — ^e) K₂ D₁ 3 8 T₂ G₁ 8 M₁₋₃ 5 चापि, G₂ चित्रं, M₁ (sup lin) 4 चास्मि (for चाहं) K₅ इति तत्कथयाचक्रे, D₂ इति तत्कर्म कर्तास्मि — ^f) K₂ 4 D_a D_{n1} D₁ 2 3 T₂ G₁₋₃ M पुरुषर्षभ (D_{a1} 'भ'),

26 ^a) T M₄ चापि (for चापि) — ^b) K₈ 5 B D_a D_n D₂₋₃ महाबल (D_{a1} 'ल'), D₁ यतो वृत् S यथाबल (for महाहवे) — ^c) K₄ B D₅ वाद्य हत् (for वा निहत) K₂ D₁ स (K₂ शं)ख्ये, D₁ शिष्ये, T₁ G₄ M₂ शिष्ये, C_a शेष्ये (as in text) — ^d) G₈ शायिष्ये (for हनिष्ये) D_{n2} चाद्य, D₂ M₂ वाद्य (for वाद्य) K₁ पाण्डव — After 26, S ins

439* अशक्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवै ।

किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबल ।

[(L 2) G₂ महाबल' (for 'बल).]

27 ^a) D₁ तत् (for ते) — ^b) D_{a2} D₁ 3 प्रतिमोक्षे, T₁ G प्रत (G₁₋₃ 'क)रिष्ये, C_a प्रतिमोक्ष्ये (as in text) K₈ T G रण, D_{a1} D₅ क्षण, D₁ रण (for ऋण) B₈ D_{n2} D₁ 2 7 तव (for महत्) — ^c) D₁ 'कृते (for 'कृत) D_a D_{n1} D₅ राज्य, T₂ चाहं (for राजन्) K₅ भर्तृप्रासकृत राजन् — ^d) Ś₁ K₀ D₈ निहत्य, D_a D₅ नहत (for निहत) D_{a1} 'मुख्ये (for 'मुखे)

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
 आससाद दुराधर्यः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २८
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
 आशीविपमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ २९
 दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
 राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३०
 पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
 तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३१
 हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरखिनाम् ।
 सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ३२

पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
 प्रजज्वाल रणे भीष्मो विभूम इव पावकः ॥ ३३
 न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
 उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३४
 ते पाण्डवेयाः संरञ्चा महेष्वासेन पीडिताः ।
 वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ३५
 स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
 अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघरिवासितैः ॥ ३६
 पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
 महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

28 Before 28, D₃ m₃ सजय उवाच —^a) K₁ s 4 B D (except D_n: D_a) G₁₋₃ M₁ : भरतश्रेष्ठ —^b) Ś₁ प्रतिपञ्, B D_n: D_n D₁ 7 s C_n प्रचपञ्, D_{a1} D₆ युदप (D₁ 'य'त् (sic), D₃ प्रातपञ्, T₁ G₁ प्रहरम्, G₁₋₇ प्रकिरञ् (for प्रतपञ्) —^c) K₁ दुराधर्षान्, D_{a1} 'धर्षा' (for 'धर्ष') —^d) D₂ (marg sec m as in text) मनीषिणा (for अनीकिनीम्)

29 ^a) K₁ अनेकमध्ये —^b) B₁ भरतर्षभ, D_n D_{n1} D₁₋₃ पुरुपर्यभ (D_{n1} D₁ 'भ') (for भरतर्षभ) S पाण्डवाः पुरपर्यभा —^c) D₆ आशीविशाम् —^d) K₈ पाण्डव, D₂ पाण्डव; S गागेय (for पाण्डवा) K₈ 4 B D_{a1} D_n D₁₋₁ 6-8 प्रत्यवारयन् (D₂ 'यत्' (for पर्य'))

30 ^a) B D_a D_n D₁₋₃ भीष्मस्तु, D₃ सप्राप्ते (for तस्मिंस्तु) —^b) D₆ रूपम् (for शक्तिम्) — Ś₁ Ko 1 om (hapl) 30^a-32^a —^d) D_a D_{n1} D₆ यो (for सो) D_n D₃ S कुरुनन्दन, D₂ 'सत्तम' (for 'नन्दन')

31 Ś₁ Ko 1 om 31 (of v 1 30) —^a) K₂ 5 B D (except D₂ 4) T₂ G₁₋₃ M₂ 6 पांचालानां G₂ तु (for च) K₆ ज्येष्ठा, T₁ G₂₋₄ शूरा, T₂ वीरा (for श्रेष्ठा) —^b) K₂ B D (except D₂ 8 9) महा रथा; K₁ 'बल' (for 'बला') —^d) G₂ ज्वलन् (for जल) K₈ सूर्यम् (for सूर्य)

32 Ś₁ Ko 1 om 32^a (of v 1 30) —^a) M₂ स्वया (for हत्वा) —^b) D₃ तरखिना (for 'खिनाम्) —^c) Ko 1 सारोहानां, D₃ सारोहणा, G₁ सारो

हाणा K₂ हयाना च (for महाराज) —^a) T₁ G रथानाम् (for हयाना) D₃ T G अयुत (for चायुत) K₈ D₂ 7 T₂ G₂ M शुभ, B D_a D_n D₁₋₃ तथा, T₁ G₁ 2 4 शत (for पुन) K₈ हत्वा चैवायुत शुभ

33 ^a) K₁ पूर्ण, D_n पूर्ण, D₁ पुन (for पूर्णे) K₈ शतसहस्रे च D_{n2} D₃ 'सहस्रेण' (for 'सहस्रे द्वे) —^b) K₁ 2 4 B D (except D₁₋₃ 6) पदावाना, S पत्तीनां च (for पदातीनां) L₁ 4 D_{a1} D_n D₁ 3-3 T₂ M₁ : नरोत्तम; T₁ G महाबल, M₁ नरोत्तम (for 'म') —^c) K₁ damaged T₁ G द्वितीय (for विभूम).

34 ^a) Ś₁ Ko-2 चापि, D_n: D₂ 4 चैवं (for चैन) —^b) T₁ G M₁ कश्चित् (for केचित्) T₁ G M₁ शक्तो, D_{n1} शक्तुर् (for शोक्तुर्) —^c) S उत्तरा विशामास्थाय —^d) K₁ दहतम् (for तपन्तम्)

35 ^a) D₁ 6 पाण्डवा सु (for 'वेया) —^c) Ko [अ]भिद्रवन्, K₁ D₃ [अ]भ्यद्रवद् (for 'द्रवन्) —^d) K₃ सृञ्जयाश्च, K₃ सृञ्जयाश्च (for सृञ्जयाश्च)

36 ^a) Ko 1 4 B D_n D₁ 7 8 मयुध्यमानो, D₁ अयुध्यमानो, D₃ प्रयुद्धमानो, S स वध्यमानो Ś₁ Ko 2 4 D₃ बलिभिर (for बहुभिर) —^b) B₁ 2 4 D_n: D₁ 7 9 तथा (for तदा) —^c) T₂ विप्रकीर्णो, M₈₋₉ अवतीर्णो, C_n 'कीर्णो' (as in text) K₁ 2 B D_a D_n D₁₋₃ G₁ महामेरु, K₁ D₁ 3 T G₁₋₄ M महेष्वास, D- महाराज (for महाबाहु) —^d) K₈ 5 इवाश्रितैः, K₁ D_n: T₁ G M₂ इवाहृत, D_n: D₃ इवामितै

१०६

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
 शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १
 न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३
 धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।

हृष्टवाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५
 नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
 तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ।
 समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६
 प्रत्युद्युस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७

C 6 5103
B 6 110 8
K 6 110 7

37 ^a) Ś1 Ko-2 पुत्रस्य (for पुत्रास्य) K5 D2 तव च, M1 2 तव तु (by transp) Ś1 K5 D21 गागेय (for 'यं) — ^b) Ś1 K4 पर्यवारयत् (for 'वारयन्) — ^d) Ms. 5 तत्र (for ततो)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B3 Da1 D6 दशमेद्वि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवसयुद्ध, G2 दशमदिवस, M4 दशमेद्विके — *Adhy name* T G2 4 M1.2 भीष्म-भ्रोत्साह (M2 'द)न — *Adhy no* (figures, words or both) K5 103, Da2 (sec m) 67, Dn2 T1 G 105 (as in text), D6 104, T2 M2 5 107, M1 2 106, M5 108 — *Śloka no* Dn1 99, Dn2 D5 5 39

106

1 ^a) D2 अर्जुनश्च (for 'नस्तु) D6 महाराज (for रणे राजन्) — ^b) D6 (m as in text) चेष्टिन (for विक्रमम्) K4 दृष्ट्वा भीष्मं पराक्रम — ^d) Ś1 Ko समभ्येत्य, T2 'न्येति, M4 'ह्येहि (for न्येहि)

2 ^a) G3 हि (for भीष्) K3 5 D2 त्वयापि भीर्न चै कार्या, D1 न च भीतिस्त्वया कार्या, T2 न च भीष्मव कार्यं हि — ^b) T2 भीष्मम् (for भीष्माद्) — ^c) Ms-5 पुनात् (for पुन) K3 5 D2 6 आशु (for तीक्ष्णै) — ^d) D2 M4 रथोत्तमान्

3 ^a) K1 2 पार्थेण (for 'न) — ^b) T1 भरतर्षभ (for 'भ) — ^c) = 5^a — ^d) = 4^d, 6^c K3 D2 त्वार्थं (for पार्थस्य) D1 पुत्रस्य तव पश्यत (= 5^d)

4 M2 5 om (hapl) 4-6, T1 G4 om 4-5, Ś1 Ko 1 D6 M1 2 om (hapl) 4 D8 reads 4 in marg — ^a) D8 ततो (for तथा) — ^b) K4 'बल (for 'रथ) — After 4^{ab}, G1 8 read 6 — G1 8 om. 4^{ab} — ^c) Dn2 D4 7 8 [आ]द्रवतो (for 'तां) K6 शरौ, B2 शीघ्र (for भीष्म) K4 हृष्टौ प्राद्रवता भीष्मं, Da1 हृष्टा चाद्रवता भीष्मं, D1 दृष्ट्वा द्रवत भीष्म च, D6 दृष्टवान्द्रवतो भीष्म, T2 G2 अभ्यद्रवन्त (T2 'द्रवेय) गागेय, M4 अभ्यद्रवत गागेयं (= 3^c, 5^c)

5 T1 G4 M2 5 om 5 (cf v l 4) — ^b) K5 D5 6 कुन्तिभोजश्च Ko-2 D6 T2 G1-3 M1 8 दशि (D6 'वि)त, Dn2 Ms दशि (Ms 'सि)ता, Cd दशित (as in text) — ^c) Ko D3 5 8 G1 3 M1 3 अभ्यद्रवत, T2 'द्रवेय (for 'द्रवत) — Ms om (hapl) 5^d-6^c Dn2 D4 repeat 5^d-6^a after 6^c — ^d) D6 तव पुत्रस्य (by transp) T2 G1-3 M1 4 श्रुत्वा पार्थस्य भाषित (= 3^d)

6 M2 5 om 6 (cf v l 4), M3 om 6^{ab} (cf v l 5), G1 2 read 6 after 4^{ab} — ^b) D21 Dn1 धर्मपुत्रश्च, T1 G1-3 कुन्तिभोजश्च (for धर्मराजश्च) — ^c) D1 T1 G4 अथेतराणि (D1 'णा) (for तथेतराणि) — ^d) K2 Da1 सर्वान्येव (for 'ण्येव) T1 G4 समस्ता (T1 'म ता)नि नराधिप, T2 G1-3 M1 4 समवेतानि भारत — ^e) K2 Da1 D1 5 समाद्रवत, D6 अभ्य द्रवत K5 ते दृष्ट्वा (for गाङ्गेय) — After 6^c, Dn2 D4 repeat 5^d-6^a — ^f) = 3^d, 4^d

7 ^a) K3 5 D2 तु (for च) — ^b) K3 4 B Da Dn D2-5 7 8 M1-3 5 समेतान्ताम्, K3 सम तास्तान्, T1 G M4 समवेतान् (for समेतान्ताम्) D1 T2 यम

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
 भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिश्यथा ॥ ८
 धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
 त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
 भीमसेनं सुसंकुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
 त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्यवारयत् ॥ १०
 तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून् ।
 विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११

सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
 वारयामास संकुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
 राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
 भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्वली ॥ १३
 सात्यकिं समरे कुद्धमाश्र्यशङ्गिरवारयत् ।
 अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
 सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।

वेता महारथा — D₁ om 7^{ad} — °) Ś₁ यथाशक्तिर
 (for 'शक्ति)

8 °) G₁ 8 चित्रसेन (for 'सेनो) — °) Ś₁ K₁
 चेकिताना, D₅ T₂ G₁ 8 'तान (for 'तान) — °)
 Ś₁ Da₁ G₈ भीष्मप्रेप्सु, D₁ 'प्रेप्सुर, D₂ 'प्रेप्सु, D₈
 T₁ G₁ 4 'प्रेप्सु, D₈ 8 भीष्म प्रेप्सु, T₂ भीष्म
 प्रति (for भीष्मप्रेप्सु) Ś₁ K₀ D₈ रणे यत्त,
 K₁ रणे युत्त (sic), K₄ रणे जेतुं, D₁ नरव्याघ्र (for
 रणे यान्त) — °) Ś₁ सिंह, K₀ 1 सिंह, K₄ वृक,
 T₂ गज, G₂ वृषो (for वृषं) K₈ 5 व्याघ्रशिश्य (for
 'शिश्युर) D₁ मृग सिंहशिश्युर्थया, M₂ सौमदत्तिरपार
 यत्

9 M₂ om 9 — °) T₁ G₁ 8 धृष्टद्युम्नो G₂
 महाभाग (for 'राज) — K₈ om (hapl) 9^b-10^c
 — °) T₁ G₁ 8 उपाद्रवत् (for 'गतम्) — °) B D
 S (M₂ om) त्वरमाण (for 'णो) K₄ जेतु, D₈ यातं
 (for यत्त) — °) K₀₋₂ D₁ T₂ G₁₋₈ [अ]भ्यवा (K₁
 om वा)रयत्; K₄ [अ]भ्यधावत् (submetric), M₁ 8-5
 सौमदत्तिरवारयत् (cf 10^d) — After 9, T₁ G₄ M₅
 1^{ns}

440* त्वरमाण रणे यत्त सौमदत्तिरवारयत् ।

[Cf 9^c, 10^d M₅ भीमसेन (for त्वरमाण)]

10 S₁ K₀ 1 om (hapl) 10, K₈ om 10^{ab}
 (cf v l 9) D₈ transp 10 and 11, G₂ transp
 10^{ab} and 10^{cd} — °) T₁ G रणे यत्त, D₁ रणे कुद्ध
 (for सुसंकुद्ध) — T₁ G₄ om 10^{cd} — °) T₂
 G₁₋₈ त्वरमाण G₁₋₈ रणे यत्त (for महाराज) — °)
 K₈₋₅ Da₁ D₁₋₈ T₂ G₁ 2 सो (K₄ 5 D₁₋₈ सौ)मदत्तिर
 (Da₁ 'न्या)वारयत्, G₈ सौमदत्तिश्च वार', M कृत
 वर्माभ्यवार'

11 D₈ transp 10 and 11 — °) K₈ 5 B D

(except D₁ 5) S शर (for वीर) — °) Da₁ वि
 कर्णे, G₈ विकीर्णो, M₂ विकर्ण (for 'र्णो) K₈ दार'
 (for वार') — °) Ś₁ K₀₋₂ प्रेप्सुर (for इच्छन्)
 K₂ भीमस्य (for भीष्मस्य)

12 °) K₈ 5 B D तथा राजन् (D₁ महाराजन्)
 (for तथा यान्त) — °) K₁ यत्त (sic), K₈₋₅ B Da
 Dn D₁ 2 4-8 या (K₄ D₈ या)तं, D₈ व्यात्त, S
 राजन् (for यत्त) — K₈ om (hapl) 12^c-14^d
 — °) D₄ 7 8 सकुद्धं (for 'द्ध) — °) Ś₁ यदि,
 K₄ बली (for युधि)

13 K₈ om 13 (of v l 12) — °) K₈ D₂ 8 6
 T G₁ 3 4 घोरकर्माणं, D₁ M₁₋₈ 5 भीम' (for क्रूर')
 — °) D₈ M₅ भैमसेनी, G₈ 'सेनिर (for 'सेनि) M₄
 भैमसेनिर्महाबल' — °) Da₁ Dn₁ D₁₋₈ T₂ G₂ 8 M₈₋₅
 निधन (for 'न) Ś₁ Da₁ प्रेप्सु, M₈ (sup lin)
 प्रेप्सुर (for प्रेप्सु) — °) K₁ [s]भिद्रवत् (for
 'स्यद्र')

14 K₈ om 14^{abcd} (cf v l 12) — °) Ś₁
 कुद्धे, K₁ कुद्ध, Dn₂ D₄ 7 8 यात (for कुद्धम्)
 — °) Ś₁ K₀₋₂ 5 B₂ Da Dn₁ D₅ 6 आपर्ष्यशृगिर, B₈
 आपर्ष्य', B₁ आपर्ष्य', Dn₂ D₄ 7 8 तव पुत्रो, D₁ 8
 आपर्ष्यशृगिर K₄ अधावयत्; Dn₂ D₄ 7 8 न्यवारयत्,
 D₂ 6 अवाकिरत् (D₈ 'रन्) — After 14^{ab}, T G
 1^{ns}

441* भीष्मस्य वधमिच्छन्त पाण्डवप्रीतिकाम्यया ।

[T₂ G₂ 'प्रिव' (for 'प्रीति')]

— °) K₁ 2 अभिमन्यु, M₂ 'मन्युर (for 'मन्यु)-
 — °) K₂ यत्, D₈ यात (for यान्त) — °) K₀₋₂
 महाबाहु, Da₁ 'राज, T₁ G₄ M₂ 'वीर्य; T₂ G₁₋₈
 M₁ 8-5 'वीर्य' (for 'राज) — °) K₀₋₂ काभोज,
 M₂₋₅ कांबोज K₁ प्रत्युवारयत्, M₃ प्रत्यपातयत्

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
 तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
 भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
 अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ।
 दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
 अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
 भीष्मायाभिमुखं यातान् वारयामासुराहवे ॥ १८
 धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।

अभिद्रवत संरन्धा भीष्ममेकं महाबलम् ॥ १९
 एयोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
 अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ २०
 अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
 किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २१
 इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्तं संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
 आगच्छतस्तान्समरे वार्योधान् प्रबलानिव ।
 न्यवारयन्तं संहृष्टास्तावकाः पुरुपर्षभाः ॥ २३

C 6 5116
B 6 110 25
K 6 110 25

15 ^a) D₃ क्रुद्धो (for बुद्धो) — ^b) D₁ s T₁ G
 M ससेनावरिभर्तनौ (M 'सुदनी'), T₂ मेनया परिवारितौ
 — ^c) Ś₁ ततो क्रुद्धो, K₈ s D₂ रथश्रेष्ठो, D₁ s s S
 रणे क्रुद्धो (for तत क्रुद्धो)

16 ^a) D_L 2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — ^b) M₄ भीमस्य
 (for भीष्मस्य) — ^c) G₁ भारद्वाज (for 'जो)
 K₈ s D₂ क्रुद्धो (for यत्तो) — ^d) M₁₋₃ s धर्मराजम्
 (for 'पुत्रम्)

17 ^a) D₁ रभसा, G₈ 'स (as in text) T G₁
 s s M क्रुद्ध (for युद्धे) G₂ अर्जुन रणम् क्रुद्ध — ^b)
 D₂ शिषदिन (for शिख) — ^c) Ś₁ D₆ M₂ s s
 भीष्मप्रेप्सुर, K₂ D₂ भीष्मे प्रेप्सुं D₂ महाराजा,
 G₂ 'राज (for 'राज) D₁ भीष्मस्य निधन प्रेप्सु — ^d)
 K₂ तपयत; K₄ B₂ s D₂ D₁ s 'भास', D₁
 पात', D₆ त्राम' (for ताप') — ^e) K₀ s महाबाहुर,
 K₄ महाराज (for महेष्वासो) — ^f) K₁ चरया' (for
 वारया')

18 ^a) D₁ युद्धे, T₁ G M₁ s-s योधा (for योधा)
 — ^b) D₂ महात्मनां, M₁₋₃ s 'रथा' (for 'रथान्)
 — ^c) B D₂ D₂ 4-8 T G₂ s M₄ भीष्मस्य (for
 भीष्माय) K₀ B D₂ D₁ s T G₂ M₄ [अ]भि
 मुखान्, D₁ त्रिमुखा (for [अ]भिमुखं) D₂ यावद्,
 M₄ यत्ता (for यावान्) D₃ भीष्ममाभिमुखान्यातात्,
 G_L 2 M₁₋₃ s भीष्म ह्यभिमुखान्यातात्

19 ^a) G₁ s स्त्र (for तु) — ^b) K₅ D₂ T₂
 प्राक्रोशत, B₁ D₂ D₁ s 'शस्तु, B₃ 'शश्च (for
 'शत) K₅ समतत (for पुन पुन) — Ś₁ om
 (hapl) 19^c-20^b — ^c) K B D₂ D₂ 4 s s
 G₂ M₂ अभ्यद्रवत, D₆ T₂ अभिद्रवत K₀₋₂ वेगेन,
 K₄ B₂₋₄ D₂ D₁ s सरन्ध्रो, B₁ सक्रुद्धो, D₂

सहयो, D₆ T₁ G सक्रुद्धा (for सरन्धा) — ^a) K₈
 भीमम् (for भीष्मम्) K₀ s एको, K₁ एका, D₈
 एक, M₁₋₃ s एव (for एक) K₀₋₂ D₈ महाबल,
 K₈ D₁ 'बला, K₄ D₂ (by corr) a₂ D₆ T₁ G
 'रथं, B D₂ D₁ s 'रथ, D₂ (orig) 'रथान्,
 D₂ D₆ 'रथा (for 'बलम्)

20 Ś₁ om 20^{ab} (cf v 1 19) — ^a) K₄ यथा,
 G₂ एको (for एपो) D₁ क्रुद्ध (for भीष्म) — ^b)
 S प्रयात (T₂ 'यात) (for 'याति) K₁ s D₆ M₈-s
 कुरुनन्दन, D₁ T₂ G₂ 'न (for 'न) — ^c) K₀₋₂ s s
 B₈ s D₂ D₂ D₁ M₄ अभ्यद्रवत, T₂ अभिद्रवत
 M₄ मा भ्यैष्ट (sic) — ^d) D₂ D₁ हि (for न) K₃
 प्राप्स्यसे, D₂ D₂ D₆ G₂ M₄ प्राप्स्यते (for प्राप्स्यते)
 D₂ D₁ न व', D₂ ह वै, D₆ हि न (for हि व)

21 ^a) K₁ युद्ध, K₈ s D₂ क्रुद्ध (for योद्ध) D₁
 अर्जुनेन स संयोद्धुं — ^b) K₈ s D₁₋₃ s S नोत्सहेदपि
 (for 'तापि) M₄ पावकि (for वामव) — ^c) M₄
 तकि (for किमु) K₈ D₆ s T₂ G₁₋₈ वीरो, D₂
 राजा, D₁ M₂ वीर, T₁ भीमो, M₈ s घोर (for
 वीरा) — ^d) D₆ रागसत्त्वो (sic) (for गत') B₃
 D₂ G₁ s M₄ 'चेतन', D₆ 'जीविन (for 'जीवित)

22 B₄ missing from 22^a up to 23^b — ^a) D₂
 D₆ D₂ G₂ अभ्यद्रवत D₂ सरन्धा, S सक्रुद्धा (for
 सहृष्टा) B₈ अभ्यद्रवत्सुसहृष्टा

23 B₄ missing for 23^{ab} (cf v 1 32) — ^a)
 K₂ s B₁₋₃ D₂ D₂ s आगच्छमानान्, K₈ प्रागच्छत
 स्तान्, D₁ आगच्छतांस्तान् — ^b) D₂ D₂ D₆ G₁₋₂ M
 वार्योधान्, D₂ s वीर्योधान्, D₈ वार्योधान् (for वार्यो')
 D₂ D₆ s m प्रलयानिव, D₁ T₁ G M अचला इव
 (D₁ 'निव) (for प्रबलानिव) B₈ पाण्डवाना महारथान्

दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
 भीष्मस्य जीविताकाक्षी धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २४
 तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ २५
 तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
 दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्यो नात्यचर्तत ॥ २६
 यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम् ।
 तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
 उभौ हि रथिनां श्रेष्ठाद्युभौ भारत दुर्जया ।

(२४ 18^b, cf 22^b), 1- पापोपात्त नवानिर्भ (21)
 —^a) K₁ 2 B₁ 4 Dn^a D₂ 4 1 3 अवारयंत; D₂
 निवारं, G₁ न्यवारयंत (for न्यवारयन्त) —^a) S₁
 Ko D₁ 2 M₂ पुद्रयर्षभ, K₁ D₁ 'पंभ; K₂ भरत
 पंभ

24^a) K₂ जीविताकाक्षी, D₁ जीविताकाक्ष; D₁
 'काक्षि —^a) K₂ अवारयन्, B₁ उपागमत् (for उपा
 द्रवत्)

25^a) D₁ पाण्डव शूरो —^a) S₁ अभिद्रवन्त,
 Dn Dn₁ D₁ 2 अभ्यद्रवत्. —^a) D₂ Dn₁ तव पुत्रा
 K₂ Da Dn D₁ 1 1 3 महारथा, B₁ 'मथान D₁
 तव पुत्रं महारथं — For 25, S subs^a

442* अयोधयश्च समरे तव पुत्रो महारथ ।

[T₂ अयोधयश्च]

26^a) K₂ Da₁ D₂ तत्राद्भुतम् D₂ 2 T₂ G₂ अप
 श्यामद् —^b) B₁ चित्रयोधी (for 'रूप) —^a) B₁
 दुःशासन रथ Ko 2 प्राप्य (for प्राप्तो) —^a) G₂ न
 पार्यो (for यत्पार्यो) Ko 1 4 D₁ 2 4-1 2 (m as in
 text) T₁ G₁ M₂ 2 नाभ्यचर्तत; Da₁ नाभ्यचर्तते; G₁ 2
 न व्यचर्तत (G₁ ते)

27 K₂ om 27^a —^a) D₁ वारो; D₂ माला,
 G₂ वेला (for वेला) —^b) K₂ B Da Dn D₁ 2-2
 1 3 T G₂ 2 क्षुब्धतोय, G₁ 2 घुष्यतोय (for क्षुभित
 वै) K₂ D₂ क्षुभ्यतम् (D₂ 'तं चा)र्णव महत्, K₂ M
 क्षुब्ध (K₂ 'ब्ध, M₂ 'र्ध) तोयार्णवं महत्, D₂ क्षुभित
 सागर शूरा —^a) S₁ Ko 1 फ (Ko फा)रुण (for
 पाण्डव) S₁ Ko 1 धीरं, M₂ क्रुद्धस (for क्रुद्ध).
 —^a) D₂ G₁-2 M [s]भ्यवारं (for न्यवारं)

28 Da Dn₁ D₁ om (hapl) 28^a —^a) K₂ 4

उभौ चन्द्रार्कमदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २८
 तौ तथा जातमंभमानन्योन्याथसाक्षिणौ ।
 समीयतुर्महामंभये मयशर्मा यथा पुरा ॥ २९
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिर्मार्थिभिः ।
 वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संपुगे ॥ ३०
 ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वाग्भैर्यं धीस्य पीडितम् ।
 दुःशासनं शनेनाज्ञी नाराचानां समर्पयत् ।
 ने तस्य कञ्चं मिच्छा पपृः शोणितमाद्ये ॥ ३१
 दुःशामनस्तनः क्रुद्धः पार्थं विव्याभ पश्वभिः ।

B Dn^a D₁ 2 T G₂ 2 4 M₂ 2 1 नौ, D₁ M₂ मु (for
 दि) —^a) D₁ M₂ भरत; T₂ समर; G₁ 2 परम
 (for भारत) —^a) D₁ मंभानी (for 'मभनी).
 —^a) Da₁ कांत्वा दीप्या; T₁ G₁ M₂ कान्त्या कान्त्या (for
 transp), 1 2 दीप्या कान्त्या T₁ G₁ कान्त्य च (for च
 भारत).

29^a) K₂ 4 D₁ 2 D₁ 2 1 तथा नौ (for 'तथा);
 D₂ तथैव G₁ 2 नौ तथा, M₁-1 3 नौ रथी, K₁
 'संरथा; D₂ 2 T₂ G₁ M₂ 2 1 'संरथाय (for 'सं
 रथाय) —^a) Ko D₁ 2 [भ]यैर्य (for 'भय) —^a)
 Da₁ महामंभये; D₂ महामंभये, T₂ G₁-2 M₂ 2 महा
 मंभे (for 'मभये) —^a) S₁ Ko Da₁ T G₁ यनन्यौ
 (for नय)

30 Da₁ om (hapl) 30^a-31^a —^a) D₁ 2 2
 विशिर्मैम्, D₁ S भिनिर्मैम् D₁ T₂ नौ (for त्रिभि)
 —^a) S₁ K₁ K₂ सप्तया, T₂ महया (for विंशत्या).
 —^a) S₁ सायके (for संपुगे)

31 Da₁ om 31^a (cf v l 30). —^a) M₁-1 2
 महा (for जातं) —^a) T₂ साक्षिते (for पीडितम्)
 —^a) S₁ Ko समा (Ko 'म)र्षयन्; K₂ Da₁ S सम
 र्पयन् (for समर्पं). — After 31, S ins

443* यथैव पद्मगा राजन्मदाक गृपिता यथा ।

[T₂ नयनद्, G₁ 'य र् (for 'य) G₂ गृपित् (for
 'ना) T₂ यदा, G₂ M₂ यथा (for यथा)]

32^a) K₂ Dn₂ D₂ 4 1 2 M₂ त्रिभि (for सप्त).
 Da₁ D₁ G₁ M₁ क्रुद्ध (for क्रुद्ध) —^a) T₁ G₁ वि
 व्याभ K₂ Dn₂ D₁ 1 2 (before corr) G₂ पत्रिभि
 (for पश्वभि) — D₁ om (hapl) 32^a —^a) Da

ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
 ललाटस्थैस्तु तैर्वाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
 यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
 व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३४
 दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
 पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुरग्रो निशाकरम् ॥ ३५
 पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।
 विन्याध समरे पार्थ कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
 आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ॥ ३७

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३८
 तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
 अप्रैपीद्विशिखान्धोरान्यमदण्डोपमान्वहून् ॥ ३९
 अप्राप्तानेव तान्वाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
 यत्तमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 पार्थ च निशितैर्वाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संघाय कार्मुके ।
 प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्जिलाशितान् ॥ ४१
 न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
 यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२

C 6 5135
 B 6 110 45
 K 6 110 45

Da T1 G2 M1. s s भरतश्रेष्ठ —^a) Ś1 Ko 1 शरैः
 सुनिशितैस्त्रिभिः

33 ^a) K1 लालाटस्थैस् Ks स तैर्, K4 Dn2
 त्रिभिर्, Da Dn1 Ds च तैर् (for तु तैर्) T1 G2
 बाणैस्ते (by transp) —^b) Ko पाण्डुनदनः; K2 4
 B Da Dn D4 s 7 s पाण्डवो रणे, D1 s S पाण्डवपर्वभ
 (for पाण्डवोत्तम) —^a) Ko T1 G अत्यंतम् (for
 अत्यर्थम्) Gs उच्छ्रित (for 'तैः') D1 शृङ्गैरभिसमु-
 द्रितैः, Ds शृङ्गैर्यसमुच्छ्रितैः

34 ^a) K2 महेष्वास —^b) Ko 1 तव पुत्रेण (by
 transp) —^a) Ds किंशुक (for किंशुक) Bs
 यथा (for इव)

35 ^a) Ks D2 तथा (for तत) Ks D2 क्रुद्ध
 —^b) D2 (by corr see m as in text) पार्थिव
 —^a) Ś1 राहुरग्रः; Ko 1 D2 s राहुरग्रो (Ko 2 'सं'),
 K4 B Da2 Dn D4-s राहु पूर्ण (D4 'ण') (for राहु
 रग्रो) D2 s निशाकर

37 ^b) Ks 4 B D (except D1-s. s) रयं चास्य
 त्रिभिः शरैः —^a) Ko-2 पुत्रं त B4 Dn2 D4 s
 निशितैः (for नवभिः)

38 ^b) Dn2 भीमस्य (s10) (for भीष्मस्य) Ś1
 Ko-2 Da Dn1 D2 s T2 G2 स्थित (for स्थित)
 —^a) Ś1 बाहोर (for बाह्वोर) Ś1 Ko 1 चार्द (K1
 'द) यत् (for चार्प)

39 ^a) Ms महाराजा (for 'राज) —^b) Ś1 Ko-2

D1. s 'कर्षण' (Ds 'कर्षन'); K4 B Da Dn D4 s 7 s
 'वापन' (for 'कर्शन) —^a) B2 s संप्रैषीद्, Ds अ-
 प्रेषद्, Ca अप्रैषीद् (as in text) Ks अन्यान्; Ds
 घाणान् (for घोरान्) T1 G M अप्रैषयच्छरान्धोरान्;
 T2 प्रेषयत्सायकाम्राजन् —^a) D2 कालदण्डोपमान्; Ds
 यमदण्डोप' Ś1 Ko-2 शितान् (for बहून्)

40 K2 om. 40 D4 om. (hapl) 40^{del} —^a)
 Ds असून्महत; M असूत्तदा (for इवाभवत्) —^a)
 Ds पार्थश्च (for पार्थ च) B1-s Da Dn1 Ds नवभिर्
 (for निशितैर्) —^a) Da1 अविध्य; Ds आविध्य;
 T2 अविध्यं (for अविध्यत्) Ds तनय (for तनयस्)

41 ^a) B1 तत पार्थो, Da1 damaged, G2 रोषि
 रोषि (for तत क्रुद्धो) Ks पार्थ, Ds पार्थ —^b)
 K2 Da1 कार्मुक, T2 'कै' (for 'के) —^a) T2 G1-s
 M निशितान् (for समरे) —^a) D2 शिलाशितान्,
 T2 M1-s s शिलीमुखान्

42 ^a) Ks निमज्जंस्ते; D1 व्यराजत; D2 Ms न्य-
 मज्जंत, Ms न्यमज्जंस्ते Ks s महावेगास् (for 'राज).
 —^a) D1 सिंहा, T2 हसो (for हसा) Ś1 Ko महा-
 भोगास्, K1 Ds महाभागास् (Ds 'गा), K4 D2
 'भाग (for महाराज) —^a) Ś1 Ko 2 तडाक, Da2
 Ds तडाग, D1 S तडाकं (for तडाग) D2 प्रतिपेदिरे
 (for प्राप्य भारत)

43 Ds om. 43^{abd} —^a) Bs ताडितश्च (for
 पीडितश्च) S चापि (for चैव) B1 पुत्रास्ते; Bs ते
 पुत्रः (by transp) —^a) D1 त्यक्त्वा; T2 भित्वा

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थ रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ।
अगाधे मञ्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३ ॥
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।

अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४ ॥
शरैः सुनिश्चितैः पार्थ यथा घृत्रः पुरंदरम् ।
निर्विभेद महावीर्यो विज्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

संजय उवाच ।

सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा ।
आश्चर्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १ ॥

माधवस्तु सुसंकुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निश्चितैः शरैः ।

(for हित्वा) G₁ s M₁₋₃ s पार्थरथ, G₂ पार्थ रथात्
(for पार्थ रणे) Ś₁ Ko-3 शूर (for तूर्ण) —^d)
K₄ B₁₋₃ Da Dn D₁ s s M₂₋₃ आव्रजत् (D₂ 'न);
B₄ आगमत्, G₁ (also as in text) आययौ. —^e)
D₈ T₂ M भीष्मो द्वीपो (by transp) Ca c cite
द्वीप' D₁ भीष्मस्त्राता तदाभवत्

44 M om 44-45 —^b) Ś₁ Ko 1 तव पुत्रो (by
transp) —^e) D₈ अवारयत्, D₈ अवारय (for
'यत्) Ś₁ पुन, Ko पुरा, K₁ पुर (for तत)
D₁ कुद्धो, G₂ शूर (for शूरो)

45 M om 45 (cf v 1 44) —^a) D₈ शै-
शरैर् (for शरै सु) Ś₁ सुनिश्चित, D₈ सुनि-
श्चितै, D₈ सुनिश्चितै (for सुनिश्चितै) G₂ पार्थो (for
पार्थ) —^b) K₈-s B D (except D₈ s) G₁ यथा
घृत्र पुरंदर —^c) K₈ s D₂ महाराज, K₄ B Da Dn
D₁ s s G₁ 'कायो, D₈ 'कालो; G₂ s तदा शूरो
(for महावीर्यो) —^d) G₂ विज्यथ (for विज्यथे)
K₄ B Dn₂ D₁₋₁ s-s नैव चार्जुन, T G च तदा(T
G₁ 'था)र्जुन

Colophon om in Ś₁ Ko 1 — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₈ s mention only
दशमेहनि, K₄ B₈ Da Dn₁ D₈ दशमेहि (K₄ B₈
cont भीष्म[B₈ 'म]निपातन); D₂ दशमयुद्धदिवस,
D₈ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दशमेहिके — Adhy name
D₈ दशयुद्ध, G₂ योध्यविभाग, M₁ धृतविभागकथन.

— Adhy no (figures, words or both) K₈ 104,
Da₂ (see m) 68, Dn₂ D₈ 105, T₁ G 105 (as
in text), T₂ M₈ s 108; M₁ s 107, M₂ 109.
— Śloka no Dn₁ 45, Dn₂ 48, D₁ s 47

107

1 ^a) Ko 1 दमित, S रभय (for दमित) K₂
एणा (for युद्धे) —^b) Ś₁ D₂ [अ]भ्युद्यत्, Ko-1
[अ]भ्युद्यित (for [अ]भ्युद्यत्) K₁ Da Dn₁ D₁ s रुषा
B Dn₂ D₁ s s T G₁ s s M रणे (for तदा) K₂ s
D₂ भीष्म प्रत्युदि (K₂ 'द्य, D₂ 'द्यु)त रया; G₂ भीष्मा
योषतमाहये (inf in भीष्मायाभ्युद्यत् रणे) —^c) Ś₁
Ko-3 s B Da₂ Dn D₁ s-s T₁ G₁ आप्यंशुगिर; K₂
Dn₁ आप्यंशुगिर (Da₁ 'न), K₁ आप्यंशुगिर, D₂
आप्यंशुगो B₁ T₁ G₁ s महाराज, D₁ s s T₂ G₁ s
M महावीर्यो (for महेष्वासो) —^d) T₁ G मायकं,
T₂ M भारत (for संयुगे)

2 G₁ damaged. —^a) K₄ सात्यकिस्तु (for
माधवस्तु) D₁ तत कुद्धो, G₂ s महावीर्यो (for सु
संकुद्धो) —^b) D₂ निश्चितै शरै, T₂ परवीरहा (for
नवभि शरै) — K₈ M₈ om (hapl) 2^e-3^b, Da
Dn₁ D₈ om (hapl) 2^e-3^a —^d) Ś₁ K₁ प्रवरन्
(for प्रहसन्).

3 K₈ M₈ om 3^a, Da Dn₁ D₈ om 3^a (cf v 1
2) D₁ reads up to मास in marg (see m) —^a)

भीष्मपर्व

भीष्मवधपर्व]

अर्दयामास राजेन्द्र संकुद्धः शिनिपुंगवम् ॥ ३
 शैनेयः शरसंधं तु प्रेषयामास संयुगे ।
 राक्षसाय सुसंकुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
 ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
 विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
 माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
 धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
 भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
 ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ॥ ७

Ś1 Ko 1 8 4 D3 युद्धे (for राजन्) T2 तथैव राजन्वि-
 व्याध —^b) D1 2 सात्यकिं (for माधव) B Da
 Dn1 D1 8-8 T1 G M1 8-8 नवभि (for निशितै)
 — S1 Ko 1 om (hapl) 3^e-7^b —^c) D1 2 संकुद्धो
 राजेन्द्र (by transp) M2-8 मकुद्ध (for 'द्ध)

4 S1 Ko 1 om 4 (cf v 1 3) D1 om 4^a-5^b
 —^a) K8 5 D2 'सवास्तु, S 'सवातान् (for 'सव
) —^b) T2 प्रत्यगुहान्महारथ — G1 damaged
 rom 4^c up to 5^b —^c) T1 स (for सु) T2
 राक्षस समरे दृष्टो —^d) D2 सात्यकि (for माधव)
 T2 माधव समयोधयत्

5 Ś1 Ko 1 om 5, D1 om 5^{ab}, G1 damaged
 for 5^{ab} (cf v 1 3, 4) —^a) D2 4 6-8 M2-8 महा
 बाहु, T1 G2-4 'वीर्यं (for 'बाहुं) —^c) T1 G4
 विव्याय (for 'ध) K2 Dn Dn1 D1 6 S निशितै
 (for विशिलै) D2 तूणं; D1 6 S वाणै (for
 तीक्ष्णै) —^d) K5 सुमोच (for ननाद)

6 Ś1 Ko 1 om 6 (cf v 1 3) —^a) K5
 G1 M2 8 (inf lin) शृश क्रुद्धो, D2 T2 M2 8 सु
 संकुद्धो (for शृश विद्धो) —^b) D1 महात्मना; S
 तदा रणे (by transp) K8 D2 राक्षसाव D2 'य, sup
 lin sec. m 'स्तु'रणे रूपा, K5 राक्षसाय शृश रूपा
 — G1 damaged from धैर्य in 6^c up to शैनेयो in 8^b
 —^c) K2 Dn2 D4 8 वार्यमाणश्च (K2 'स्तु), K4
 B1 8 धैर्यमाणश्च, D1 वीर्यमालम्ब्य (for धैर्यमालम्ब्य)
 —^d) K5 महासत्त्व (for जहास च)

7 Ś1 Ko 1 om 7^{ab} (cf v 1 3) G1 damaged
 (cf v 1 6) —^b) Dn1 (also as in text) माधवो
 —^d) K2 महागजान्, D1-3 S (G1 damaged) 'द्विपं

विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
 प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
 तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्भुजः ।
 चिच्छेद शितधारेण भङ्गेन कृतहस्तवत् ॥ ९
 अथान्यद्भुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
 भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सुक्लिणी संलिहन्सुहुः ।
 शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
 यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ११

G 6 5151
 B 6 111 12
 K 6 111 12

(for 'गजम्)

8 G1 damaged up to शैनेयो (in 8^b) —^a)
 K4 D1 क्रुद्ध (for युद्धे) —^b) Dn1 D5 शितै (Dn1
 'शै)यो, D2 शैनेयो (for शै) —^c) K2 चिक्षेप,
 Dn1 चिक्षिप, G2 समरे (for चिक्षेप) K5 प्राग्योषित
 स चिक्षेप, —^d) G8 शरै (for शरान्) D2 T2 'पर्व
 णान्, G8 'पर्वभि (for 'ण)

9 ^a) B1 तस्यै, D1 तत् (for तस्य) —^b) D5
 M2 माधवस्य महाभुजु, G2 'वत्याच्छिमद्भुजु —^c)
 K4 B Dn2 D8 G2 शतं, D2 सितं, D4 शरं,
 G1 कृत (for शितं) —^d) B1 लघुहस्तवत्, Dn1
 कृतहस्तवत्

10 ^a) D1 अन्यच्च, G2 सोप्यन्यद् (for अथान्यद्)
 —^c) B D (except D1-8) क्रुद्ध (for क्रुद्धो) —^d)
 T1 G4 विव्याय (for 'ध) D6 त्रिभि (for शरै)

11 ^a) G1 8 'क्रुद्धो (for 'विद्धो) K2 Dn1 महे
 प्वास (for 'स) —^b) Ś1 Ko 2 8 Da2 D2 8 7
 सुक्लिणी (Ko 'णी), T G1 4 M1-8 8 सुक्लिणी; G2
 M4 सुक्लिणी; G8 सुक्लिणी (for सुक्लिणी) K4 B D4
 Dn D2 4 5 7 8 परिसलिहन्, K5 परिलेहिलहन्; D1
 परिसात्वयन् (for सलिहन्सुहु)
 M2-8 'वैडूर्यां (K8 'र्या, M2 'या), K4 B D4 6 T1
 G4 M1 'वैडूर्यं (for 'वैडूर्य) —^d) Dn1 दृढे (for
 दृढाम्) T1 G2 4 हेमचित्रविराजिता, T2 M1-8 8
 हेमचित्रा महायसी; G1 8 हेमचित्रामयस्यसी, M4 हेम
 चित्रं विशा पते —^c) K8-8 D1 2 8 कालदण्डोपमा,
 D8 यमदण्डोपमी D1 8 6 T2 M रौद्रां, T1 G4 सारां
 (for घोरां) —^d) D8 ह (for वै) B Da Dn
 D4 5 7 8 चिक्षेप परमाहवे

तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्वलेरिताम् ।
 सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ।
 सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
 महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
 तथा परिवृतं दृष्ट्वा वाष्णेयानां महारथम् ।
 दुर्योधनो भृशं हृद्यो भ्रातृन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
 तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
 न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथप्रजात् ।

12 ^a) D₂ तम् (for ताम्) Da₁ तामापततीय
 सहसा (sic) —^b) K₁ बाहोर् (for बाहोर्) K₈
 बाहुवरेरितां, K₄ s B Da₂ Dn D₁ s 4-8 S बाहु
 वले, Da₁ बाहुवलोरित; D₈ बाहुभवेरिता —^c)
 K₈ Da₁ M₈ सात्यकिं (for 'किं) —^d) K₄ B D
 (except D₂ s) Co द्विधा (for त्रिधा) Da₁ विच्छेद
 K₄ Co शायकै — After 12^{cd}, T G 1ns

444* सा हेमविकृता शक्तिर्माधवस्य भुजच्युते ।

—^e) Ko-2 स (for सा) K₄ B D (except D₂)
 M तत पपात सहसा (D₈ सा भूमौ), T₁ G निपपात
 शरैश् (G₁-3 हत्वा) छिन्ना (G₈ छना), T₂ पपात सहसा
 छिना (sio). —^f) K₈ s D₂ नभश्च्यु (K₈ 'च्यु)त्वा,
 D₁ T₂ गतप्रभा, T₁ G₄ महीतले (for हतप्रभा)

13 ^a) D₈ विनिहिता (for 'हतां) K₁ दृष्टा (for
 दृष्ट्वा) —^b) Ś₁ पुत्रास् (for पुत्रस्) —^d) M₂
 भारत (for माधवम्) D₈ सात्यकिं पर्यवारयन्

14 ^a) Ko तत (for तथा) —^b) T₁ G₂ s
 वाष्णेयं त (for 'याना) B₈ महाबल (for 'रथम्)
 —^c) K₈ s [s]थ सहद्यो, B₄ Dn₁ m n₂ D₁ s 7 s
 भृश क्रुद्धो; D₂ [s]थ सहद्यो, G₁ भृश हृद्यो (for
 भृश हृद्यो) —^d) K₈ Da₁ भ्रातृन्

15 ^b) Ś₁ वा (for व) Ś₁ M₈ सत्यको; D₁
 सात्यकिर् (for सात्यको). K₈ s D₂ यथा वष्येत
 सात्यकि —^c) T₂ गजवत् (for न जीवन्) —^d)
 D₁ महतोऽस्माद् (for महतोऽस्माद्) —^e) K₄ B D
 (except D₁-3) M₂-5 तस्मिन् (for अस्मिन्) Da₁
 हते (for हत्) B₁ कृते (for मन्ये) —^f) D₁ बलं
 महत् (by transp)

16 ^a) K₄ B D (except D₂ s) तथेति च (for तत्तथे

अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५
 तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
 शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखा तदा ॥ १६
 अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाम्युद्यतं मृधे ।
 काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १७
 आर्जुनिर्नृपतिं विद्धा शरैः संनतपर्वभिः ।
 पुनरेव चतुःपथ्या राजन्विव्याध तं नृपम् ॥ १८
 सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ १९

ति) T₁ G वच श्रुत्वा —^b) D₁ s प्रति (for परि)
 K₄ महारथात्, B₄ 'रथ, G₂ 'रथ (for 'रथा)
 —^c) D₂ शैनेयान् (for शैनेय) D₂ योधयामास —^d)
 B₄ Dn₂ D₈ (marg sec m) भीष्माय (for भीष्मस्य)
 K₂ D₈ प्रमुखा (D₈ 'खास), B Da Dn D₄ s 7 s
 [अ]भ्युद्यत, D₁ प्रमुख (for 'खे) K₄ स्थिता, K₈
 तथा, B Da₂ Dn₁ D₈ वधे, Da₁ वध, Dn₂ D₄
 7 s रणे (for तदा)

17 B Da Dn D₄ s 7 s om (?hapl) 17^{ab} —^a)
 K₂ तदायात्, K₈-s D₁-3 s T₁ G₄ तथाया (K₈ 'या)त्
 (for तदायान्त) —^b) D₁ G₁ s M₄ s भीष्मस्य (for
 भीष्माय) Ko 2 [अ]भ्युद्यतं, T₂ ह्यद्यत (for [अ]भ्यु
 द्यतं) K₄ D₁ T₂ M वधे, T₁ G युधि (for मृधे)
 K₈ s D₂ भीष्मं प्रति महारथं, D₈ s भीष्मायोद्यतमाहवे
 — G₈ om 17^{cd} —^e) Ś₁ Ko-2 काम्बोजराजो —^d)
 D₁ योधया (for वारया) B Da Dn₁ D₈ s s S
 (G₈ om) भारत (for सयुगे)

18 ^a) K₁-4 B Da₂ Dn D₁ 4-8 T₁ G₈ s M आ
 (D₈ G₈ M₂ अ)र्जुनिं, Da₁ T₂ अर्जुन (for आर्जु-
 निर्) K₁ s s B Dn₂ D₁ s 6-8 T G₄ M₄ नृपतिर्,
 Da Dn₁ D₈ नृपते, M₁-3 s दशभिर (for नृपतिं)
 K₂ विद्धा, Da Dn₁ D₈ भित्त्वा, D₁ विध्यत्, D₂ वृद्ध
 (for विद्धा) —^d) Da₁ राजा (for राजन्) T₁ G₄
 विव्याध (for 'ध) K₁ s B₁ s 4 Da₁ D₈ T₂ तं नृप;
 Da₂ Dn D₄ 7 s त नृप, T₁ G M पचभि (for तं
 नृपम्)

19 G₁-3 om. (hapl) 19^{ab} —^a) Da₁ सुदक्षि-
 णास्; T G₄ M₁-4 'क्षिण (for 'क्षिणस्) T₁ G₂ च
 (for तु) —^b) B D (except D₂ s) पुनर्, T₂
 G₄ M कार्ष्णिर् (for कार्ष्णि) K₈ विव्याद, G₄ 'थ

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
 यदभ्यधावद्वाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २०
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
 भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २१
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ २२
 विराटो दशभिर्भैरौ राजधान परंतप ।
 यत्मानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २३

द्रुपदश्च त्रिभिर्वाणैर्विन्व्याध निशितैस्तथा ।
 गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ २४
 अश्वत्थामा ततस्तौ तु विन्व्याध दशभिः शरैः ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २५
 तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
 यद्दौणेः सायकान्धोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २६
 सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
 यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २७

C. 6. 5180
E. 6. 111 25
K. 6. 111 23

(for 'घ') T₁ अभिविन्व्याय पंचभिः — °) G₂ नृपतेर्
 (for नवभिर्) — °) Da₁ इच्छद् (for इच्छन्) S
 भीष्मस्य वधकाक्षया.

20 °) G₂ तुमुल (for सुमहत्) — °) K₃ B
 Da Dn D₁₋₃ समागमे, D₁ पराक्रम, D₃ महारणे
 (for पराक्रमे). S तयो पुरुषसिंहयो — °) K₃
 B₂ D₂ ३ ३ १ ३ G₁ ३ M यदाभ्यधावद्; T₁ G₃ ४
 ययाम्य; T₂ तथा तथावद् — °) Da₁ Dn₁ (before
 corr) शिखण्डी B₁ Da₂ Dn D₁₋₇ शत्रुकरणं, B₂₋₄
 Da₁ 'कर्पण', D₃ 'कर्पण' (for 'तापन')

21 °) D₃ चोभौ, T₂ युद्धे (for वृद्धौ) — °)
 Da D₃ वारयंत; D₃ वारयन्तौ (for वारं) — °)
 D₃ तौ भीष्मं, S भीष्मस्य (for भीष्म च) T₂ तव
 (for युधि) K₁ सरब्धा, K₂ 'ब्धो, Da₁ 'ब्ध,
 Dr 'ब्ध (for 'ब्धाद्) — °) Ko-3 प्र (Ko 3 प्रा)-
 द्रवतौ, Da Dn₁ D₃ 'ब्ध', D₁ प्रहरंतौ; D₃ वार-
 यंतौ, D₁ द्रावयतौ, T G₂ ४ M₁₋₃ ३ जा (T₂ प्रा)-
 द्रवेता, G₁ ३ वारयतां (for आद्रवन्तौ) G₂ महारणे
 (for 'रथौ)

22 °) K₄ B D (except D₂) S रणे (for तत)
 — °) K₄ B Da Dn₁ M₁ ३-३ समीयाद्, Dn₂ D₁ ३
 ३-३ M₂ समि, T₂ G₁ सम, G₂ समे (for समा).
 D₃ M₃ ३ रथसत्तम, T₁ रथसत्तम — °) Da₁ प्रव-
 वृत्त (for 'वृत्ते) G₁ ३ तयो समभवद्युद्ध — °) K₄
 B D (except D₂) T₂ M तयोस्तस्य, G₁ ३ तवस्तस्य
 (for तव तेषां) T₁ G₂ ४ तुमुल रोमहर्षणं

23 °) M₁₋₃ ३ विराट (for 'दो) K₃ D₁ ३ वाणैर्
 (for महेर) — Ko-2 om (1 hapl) 23^b-24^a
 — °) D₁ T₂ स्तानांतरे, T₁ G₁ ३ ४ M परतप (for
 परतप) S₁ विन्व्याध निशितैस्तदा (cf. 24^b) — S₁
 transp 23^{cd} and 24^{ab} — °) T₂ पवमान (for यत).
 D₃ रणेष्वास (for महे) — For 23^{abc}, G₂ subst

445* ततो द्रोणसुत योधान्द्रवमाण महारणे ।

विस्वजन्त वारान्द्रुप

— °) T₂ द्रोणिम्, M₂ द्रौणिर् (for द्रौणिम्)

24 Ko-2 om 24^a (cf. v 1 23) S₁ transp
 23^{cd} and 24^{ab} — °) S₁ K₄ ३ D₁ M₂ ३ तु (for
 च) S₁ K₄ शितैर् (for त्रिभिर्) S₁ K₃₋₃ D₂ ३
 T₁ G M₃₋₃ महेर (for वाणैर्) — °) S₁ सुहृद्;
 Co निशितैस् (as in text) K₄ B₂₋₄ D (except
 D₁₋₂ ३) तदा, K₃ B₁ T G₄ शरैः; G₁₋₃ M तत
 (for तथा) — °) K₃ समास्थाय (for 'साद्य)
 — °) D₁ S प्रसुते (for पुरत) K₄ B Da Dn D₃
 ३ ३ ३ प्रहरन्तौ महावलौ

25 G₂ transp 25^{ab} and 25^{cd}. — °) T₁ G₄
 विन्व्याध (for 'घ) K₄ S निशितै, B D (except
 D₂) घट्टुभि (for दशभि) — °) K₃ B Da Dn
 D₁ २ ४-३ T G₁ ३ ४ M वीरौ, D₃ चोभौ, G₂ क्रुद्धौ
 (for वृद्धौ) — °) G₂ जघ्नतु समरे मृशं

26 °) T G₁ ३ ४ M₂ तद् (for तत्र) K₃ Da₁
 [अ]द्भुतम् K₃ D₃ T₂ M₁ ३ ३ अपश्यामो (for 'म)
 G₂ महात्मनोर्महावीर — °) K₂ ४ B Da Dn D₁ ४-३
 यद्दौणि, K₃ यत्तस्य, D₂ G₁ ३ यद्दौणे; D₃ यद्दौण,
 T₂ यद्दौणे (for यद्दौणे) K₄ शायकान् — °) D₁
 वारयामासतुर् (for प्रत्यवारयता) S₁ रणे (for युधि)

27 °) Da₁ तथा यात, D₂ यथा यात, D₃ तमां
 — °) K₃ [s]न्वयाद्, D₁ युधि (for सभ्ययाद्)
 — °) D₁ ३ transp नागो and नाग. G₂ महानाग,
 M₁₋₃ ३ वने मत्तो (for वने नाग) — °) M₁₋₃ ३
 नाग मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) D₁ इव द्विप, D₂ G
 ह्वाद्रवत् (for उपां). K₃ T₁ M₂ मत्तो मत्त ह्वा-
 (M₂ उपा)द्भवत्

कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
 आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २८
 तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ २९
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
 माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३०
 तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
 तयोर्बुद्धं समभवद्वोररूपं भयावहम् ॥ ३१

नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
 विव्याध सायकैः पथ्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२
 नकुलोऽपि भृशं विद्वस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्विभेद शिलीमुखैः ॥ ३३
 तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ३४
 घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव बाहिनीम् ।
 दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३५
 हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ॥ ३६

28 °) D₁ s कृपस्तु, G₂ s कृप च (for कृपश्च)
 B₂ स रणे (for समरे) K₃ B Da Dn D₁ s-s S
 शूरो (M₂ वीरो) (for राजन्) K₅ D₂ कृप शूरो रणे
 राजन् — ^b) D₅ माद्रि* (for माद्री*) G₁-s माद्री-
 पुत्रो महारथ — °) T G M₂-4 निजघान, M₁ विज-
 घान (for आज*) K₂ शरैस् (for शरैस्) K₅ D₂
 क्षिप्र, S तीक्ष्णै (for तूर्ण) — ^d) K₁ सतत्या (for
 सप्तत्या) D₈ रुक्मभूषणै, T G₄ M रुक्म (M₁ s 4
 *ग्म)भूपितै

29 °) D₅ माद्रि* (for माद्री*) — ^b) Da₁ विधा
 विच्छेद सायकै, M₁-s s विच्छेद निशितै शरै — °)
 K₁ अच्छेदं छिनदन्वान (sic) — ^d) T₁ G₄ विव्याध
 K₅-s B₂ D₁ s T₁ G M₂ s s नि (M₂ वि)शितै (for
 नवभिः)

30 K₂ s om (hapl.) 30^{abz} — ^b) G₈ समये
 (for समरे) — °) B₄ माद्रीपुत्र, D₁ सुत (for
 पुत्रं) Ś₁ Ko सुसहृष्ट, K₅ D₂ तु तं क्रुद्ध, Da₁ तु
 सहृष्टो — ^d) K₅ D₂ पंचभिर् (for दशभिर्) Ko 1
 निहितै, Da₁ निशितै (for निशितै) — °) = 31°,
 36° B₂ रणे (for [उ]रसि) K₃ क्षिप्रम् (for क्रुद्ध)
 — Ś₁ K₁ om (hapl.) 30°-31° — °) Ko om
 (hapl.) from भीष्मस्य up to क्रुद्धो in 31°, T₂
 विक्रम (for जीवितम्)

31 S₁ Ko 1 om 31^{abc} (of v 1 30) — ^b)
 Da₁ शरद्वतम् (for शा*) K₃ शरवर्षैरमर्षण, S
 ब्राह्मण वेदपारग — °) = 30°, 36° M₂ आजगाम
 (for घान) T₂ G₁ s M रणे (for [उ]रसि) K₃
 क्षिप्र (for क्रुद्धो) — ^d) Ś₁ Ko-2 वधकाम्यया (for
 काङ्क्षया) — °) K₂ Da Dn₁ D₈ s ततो (for तयोर्).

K₁ युद्धे (for युद्ध) K₃ S समभवद्युद्ध (by transp)
 — °) D₁ s M₁-s s विशा पते, T₂ G₁ s M₄ भया
 नक, G₂ महाभय, Ca भयावहम् (as in text)

32 °) K₃ T₁ G₂ 4 च (for तु) D₈ समरे (for
 तु रणे) K₄ B D (except D₁-s) क्रुद्धो, S शूर
 (for क्रुद्ध) — ^b) G₂ पातन (for तापन), — °)
 T₁ G₄ विव्याध K₅ D₂ वर्पन् (for पथ्या), — ^d)
 G₁ s इच्छन् (for रक्षन्) K₄ B D (except D₂ s)
 T₁ G₂ 4 M रक्षन्भीष्म महावल

33 °) Ś₁ Ko 1 नकुलस्तु, D₁ लश्च (for लोऽपि).
 K₅ S भृश क्रुद्धस — ^b) B D (except D₁-s, s)
 धीमता (for धन्विना) S तव पुत्र नरे (G₂ M₂ जने)-
 श्वर — After 33^{ab}, G₂ ins °

446* तयो समभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ।

— °) G₂ विकर्ण (for णं) — ^d) T₁ G शिलाशितै
 (for शिलीमुखै)

34 °) Da₁ नरशार्दूल, D₆ पुरुषशार्दूलौ (hyper-
 metric), S पुरुषव्याघ्रौ (for नरशार्दूलौ) — °) S
 ततक्षतुस्तदा (T₂ तौ, M₁-s s था)न्योन्य — ^d) K₃
 गोवृषभा इव (for भाविव) Ca cites गोवृषभौ (as
 in text)

35 °) K₄ B D (except D₁-s) G₃ यात (for
 यत्त) — ^b) D₈ विनिघ्नत च (for निघ्नन्त तव),
 — °) T₁ G [s]भ्यायाद् (for प्रायाद्) D₁ दुर्मुखो
 चारयामास

36 °) K₃ s Da D₂ s हैडंबस्, D₆ हैडविस्, T
 G M₄ हैडिंब (for हैडिम्बस्) K₃ s समरे; B Da

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
 पथ्या वीरो नदन्हृद्यो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३७
 घृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
 हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३८
 वार्ष्णेयः पार्यतं शूरं विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ३९
 तथैव पार्यतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
 विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४०
 तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।

अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४१
 भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
 भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४२
 सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ४३
 उरःस्थेन वभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ४४
 तौ शरान्घ्न्यसंकाशाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
 अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ४५

C 8 5187
B 8 111 48
K 8 111 48

Dn D1.4-8 T2 M तु रणे, D3 त रणे (for तु ततो)
 —^b) K1 सुमुख (sic), T G दुर्मुख (for दुर्मुख)
 Da1 T G शत्रुतापन (for 'नम्' —^c) = 30^a, 31^c
 —^d) B D (except D1-3 8) शरैः शरैः

37 ^a) D1 भीमसेनि चापि शरैः, T G M2 4 भीम-
 सेनसुतश्चापि —^b) T G M1 दुर्मुख (for 'ख') S1
 Ko-2 8 सायकैः शरैः, K4 Da D5 प्रमुखैः शरैः, D1
 सुमुखैः शरैः, T1 G2 4 M1 निशितैः शरैः (for सुमुखैः
 शरैः) —^c) Da1 Dn1 D6 दृष्ट्वा (for पथ्या) Dn2
 [S]नदद् (for नदन्) K3 क्रुद्धौ (for हृद्यो) —^d)
 T1 G4 विव्याध (for 'घ')

38 ^a) K3 B D (except D1 2) तथा, S ततो
 (for रणे) K4 यत्तु, D8 यातं (for यान्त) —^b)
 S1 काक्षित, K5 D8 S काक्षया (for काङ्क्षिणम्)
 —^c) K1 हार्दिको —^d) K2 राजन् (for रक्षन्) B
 D (except D1-8) रयश्रेष्ठं (B8 'द्यो' महारय (B2 'रणे)

39 ^a) K3 4 B Da Dn D4-8 S हार्दिक्य (B4 Da
 D4 8 8 [by corr] T2 'क्य) (for वार्ष्णेय). B2 4 D
 (except D1-2) पार्यतश्, T2 'द् (for 'त) K3
 D2 8 शूरो, K4 B Da Dn D4 8 7 8 चापि, D2
 वीरो (for शूर) —^b) K2 विद्धा (for विद्धा) D1
 S आशुगै, D8 सायकै (for आयसै) —^c) Ko 2
 पञ्चशताद्, T2 पञ्चशता, G2 पञ्चशता (for पञ्चा
 शता) —^d) = 43^b K3 D2 T2 G2 महारयं,
 D1 2 T1 G1 3 4 M 'रय (for स्तनान्तरे) — For
 39^d, K4 B Da Dn D4-8 subst

447*

तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

आजघान महाबाहुः पार्यतं त महारथम् ।

[(L 1) = 42^d — (L 2) B4 जघान स (for आजघान)]

40 ^a) B D (except D2 8) तं चैव (B2 त चापि)
 (for तथैव) T1 पार्यतो (for 'तो) B2 राजा (for
 राजन्) —^b) T2 हार्दिक्यो (for 'क्य) —^c) T1
 G4 विव्याध (for 'घ) Ko-2 दीप्तै (for तीक्ष्णै)
 —^d) K1 काक' (for कङ्क) K3 B D (except D2)
 S कंकपत्रैरजिह्वगै

41 ^a) D2 तत (for तयो) —^b) Dn2 D8
 M1-3 8 महाहवे, T2 महद्वणे (for महारणे) —^c) K5
 D8 'शरै, B Da Dn D4-7 'सये (for 'शयैर्)
 K1 पक्तं, K6 सुप्त, G2 8 युद्ध (for युक्त) T1 G4
 अन्योन्य निघ्नतो वाणैर् —^d) K2 तथा (for यथा).

42 ^a) K4 8 B Da Dn D1 2 4-7 T G1 8 4 M1 4
 तथायात्, D8 तथायात्, G2 तदायात्, M2 8 8 ततो
 यातं (for अथायान्त) —^b) K5 D2 भीष्महेतोर् K3
 B D (except D2) S महारय (for 'वलम्) —^c)
 D6 भूमि' (for भूरि) S1 Ko-2 त्वियात्, K8 D8
 S ययौ (for [ञ]भ्ययात्) D2 भूरिश्रवस्तमभ्ययात्

43 ^a) K1 सौमदत्तिर्, K2 Da1 T2 G1-2 M3 8
 सोमदत्तिर् (for सौमदत्तिर्) D7 ततो (for अयो)
 K1 G1 M1 भीष्मम्, T2 राजन् (for भीमम्) —^b)
 = 39^d —^d) M1 8 4 रुक्म' (for रुक्म')

44 ^a) S स वाणेन (for वभौ तेन) D1 आजघान
 तथा शक्त्या —^b) K5 D1 स्कन्द' शक्त्या K4 पूर्व,
 K6 क्रौञ्चे, Da1 क्रौञ्च, D1 क्रौञ्च (for क्रौञ्च) —^d)
 K4 क्रौञ्चो (for पुरा) K3 नृपतिसत्तम', K5 D2
 पुरुषसत्तम S त्रिवभौ नृपते पुरा

45 ^a) D1 M1 8 शरा सूर्यसंकाशा —^b) G2
 कार्मार (for कर्मार) Da1 D6 परिमार्जितान् D1 M4
 परिमार्जिता, D8 परमार्जितान् T2 कर्माद्युपरिमार्जि

मीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
 तथा भीष्मजये गृध्रः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ।
 कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासत् रणे ॥ ४६
 युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
 भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ४७
 द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
 श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४८
 सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।

द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४९
 चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
 चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५०
 भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
 चेकितानं परं शक्या योधयामास भारत ॥ ५१
 तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ५२
 अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।

तान् — Ks D2 om. 45^e-46^r — °) Ks अन्योन्येन,
 D1 T2 अन्योन्य च (for 'न्यस्य) Ks Ms क्रुद्धो (for
 क्रुद्धौ) Ds अन्योन्यमरणे क्रुद्धौ — °) S1 K1 चिक्षि
 पेते, Ko चिक्षेपेते, K2 चिक्षिपितैर्, Ks चिक्षापाते,
 K4 D4 चिक्षेपाते, Bs चिक्षिपतु, Da1 विक्षेपाते, D1
 चिच्छिदाते (for चिक्षिपाते) Dn2 D4.7 s नरर्षभौ (for
 सुहृसुहृ) S प्रेषयेतां (M तुल्यवेगौ) नरोत्तमौ (T2 सुहृ
 सुहृ)

46 Ks D2 om 46 (of. v 1 45). S reads 46er
 before 46^{ab} — °) S भीमो भीष्मजये यत्त (T2 यात्,
 M1-3 s यत्तं, M4 युक्त) — °) Da1 सोमदत्तिं
 Dn1 om (hapl) from महारथम् up to सौमदत्तिश्च (in
 46^d) — °) Gs भीष्म जये (for भीष्मजये) Ko
 गृध्रः; K2 गृध्र, Ks क्रुद्ध, K4 शूर; Da1 गृध्र,
 Da2 Ds M4 Ca गृध्र, Dn2 गृध्रुः; Ds गृध्र, Ds
 गृध्र; M1-3 s यत्त (for गृध्रुः) D1 तथा भीष्मस्य
 जीवेष्पु, T2 तथा भीष्मजये यत्त — °) Ks Da2
 G1-3 Ms s सोमदत्तिश्च Ko 2 B D (except D1-3)
 तु (for च) — After 46^{cd}, T1 G M2 ins

448* अयोधयेतां समरे तुल्यवेगौ नरोत्तमौ ।

— Ks om 46er — °) K4 'कृतौ (for 'कृते) M4
 युक्तौ (for यत्तौ) — °) S चे (T2 Gs वे) ष्टमानौ (G2
 'णौ) परस्पर

47 °) B1 s Da Dn1 Ds तु कौरव्य (Bs Dn1
 'व्य), B2 4 Dn2 Ds 6-8 तु कौरव्य; T1 महाराज
 (for महाराज) — °) G1 s महत्या सेनयोद्यतं — °)
 Ko-2 D2 भीष्मस्या (K1 भीष्मा)भिमुख यातं, K4 B
 Da Dn D1-3 भीष्माभि (Dn2 'ति)मुखमायातं, D1
 भीष्मस्य प्रमुखे यात् — °) S [s]भ्यवारयत् (for न्य
 वार) — After 47, T G M2 ins

449* तत्र युद्धमभूद्दोर तयो पुरुषसिंहयो ।

48 °) Ks द्रोणस्य रथजं घोष — Ds repeats 48^{ed}
 after 49 — °) M1 (sup lin) s. 5 प्रद्ववतो; M2
 प्रद्ववते, M4 प्राद्ववतो (for प्रभद्रका) — °) Ks Da1
 D4 T1 G4 M1-3 s समकपत् (for 'कम्पन्त). T1 G
 सैनिका, T2 M भारत (for मारिष)

49 °) Ko 2 यरान्, Ks याति; D1 याती, T2
 युक्ता; Gs याता (for यत्ता) — °) T2 (inf lin
 as in text) चचार D1 भयात् (for पदात्) Ks
 चचार न पदात्पर — After 49, Ds repeats 48^{ed}

50 °) K1 चेकितान, Gs Ms चेकितानो (for 'न)
 Bs 4 Dn2 D4 s यत्त (for क्रुद्ध) — °) Ks Da1
 जनेश्वर, K4 D2 4 7 s T1 G4 M4 'श्वरं (for 'श्वर)
 — Ds om 50^{ed} — °) K2 चित्रसेना, Ks चित्रसेनं
 (for 'सेनस्य) Ks Da2 तव सुत, S सुतस्तुभ्य (for
 तव सुत) — °) K1 अवारयम्; Ks अवासवान् (for
 अवारयत्) D1 क्रुद्धस्तत्र न्यवारयत्, Ds क्रुद्धरूपो
 अवारयत्

51 °) Ks T G2-4 पराक्रात; D1 महाराज (for
 पराक्रान्तश्च) — °) Ko-2 Ds चित्रहस्तो (for 'सेनो)
 Dn2 Ds 6-8 पराक्रमी (for महारथ). — °) Ds वार'
 (for योध').

52 G1-3 om. 52^{ab} — °) D1 चेकितानम् (for
 चित्रसेनम्) K4 B Da Dn D1.4 s 7 s अवारयत्;
 T1 अयोध' (for अयोध') — °) S तदासीत्सुमुलं
 युद्धं — °) Ko पराक्रमी; Ks. 4 B D (except D2)
 समागमे, S महात्मनो' (for पराक्रमे)

53 °) D2 वर्षमाणस्तु — °) Ks Ds बहुधा (for
 'शस्य) Ks तु (for ते) K4 B Da Dn D1 4 s 7 s
 बहुशस्तत्र भारत — °) K1 Da1 D2 विमुखी (K1 'खे)
 कृत (for 'खीकृत्य). Ks सुतं ते, Ks तस्युत्रं, D1

विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ५३
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५४

सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

संजय उवाच ।

अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महच्चार्यं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।

पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः ।

C 6 1201
B. 6 112 4
K 6 112 4

ते पुत्रं (by transp) — ^a) K₂ + B Da Dn D₂-₃
T G M₁ 2-₃ सेनां तव (by transp), D₁ तव सैन्य,
M₂ चित्रसेन K₃ अमर्दयत्, G₃ ममर्द यत्

54 D₁ om 54 — ^a) T₂ सकृद् (for परया)
— ^b) Da Dn₁ D₃ अधारयत् (for अवा) — ^c) D₂
M₂ भीष्मो (for 'ष्म) K₂ + B Dn₂ D₃ 6-₈ T₂
G₁ 8 M न नो, K₃ D₂ हु नो, Da₂ D₄ 5 ततो,
Dn₁ च (by corr) नो, T₁ G₂ 4 नरो (for परो)
T₂ M यायाद् (for हन्याद्) — ^d) S सचित्य (for
निश्चित्य)

55 ^a) T₂ सा वार्यमाणा समरे — ^b) Ko 4 D₃ T₂
G₁-₃ M₂ 5 तव पुत्रस्य (by transp) Dn₁ T₂ वा
हिनी — ^c) T G₃ M बहुभिर् (for रथिभि) S
वीरैस् (for श्रेष्ठैस्) K₃ लोड्यते तत्र तत्रैव — ^d)
Ko 1 तव (for the first तत्र) K₂ तव पुत्रैव भारत
(510), K₃ श्रेष्ठैरार्यमहारथै

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-
parvan name, Śi Ko 2 3 mention only दशमयुद्ध
दिवस, K₄ B₃ Da₁ Dn₁ D₃ दशमेहि (K₄ B₃ cont
भीष्मनिपातन), D₂ दशमयुद्ध, D₆ दशमदिवसयुद्ध, M₄
दशमेहिके — Adhy name K₄ D₆ T G₂ 4 M₁-₃ 5
द्वद्वयुद्ध — Adhy no (figures, words or both)
K₃ 105, Da₂ (sec m) 69, Dn₂ D₃ 106,
T₁ G 107 (as in text), T₂ M₃ 4 109, M₁ 2

108, M₃ 110 — Śloka no Dn₃ 57, D₄
58, D₆ 59

108

1 ^a) Ko-2 शूरो (for वीरो) — ^b) K₄ मत्तवार-
णविक्रमं, D₃ 'द्विरदविक्रम' — ^c) S आददानो (for
समादाय) — ^d) M₂ 'वारण' (for 'णम्)

2 D₁ om 2^{ab} — ^a) S (except M₂) विधुन्वा-
नो Śi धनुः श्रेष्ठो, K₃ B₁ 2 + Da₁ Dn₁ D₃ 1 रथ-
श्रेष्ठो (Da₁ 'ष्ठ), Da₂ Dn₂ D₄-₅ 8 नरश्रेष्ठो (for धनुः
श्रेष्ठं) — ^b) Śi Ko-2 द्रावयन्वै; K₃ Dn₂ D₂ 3 6-₈
T₂ M द्रावयानो, T₁ G वारयानो K₂ महारथ, B₄
Dn₂ D₄ 1 3 वरुथिनी — ^d) K₁ पातयाना, K₂
पतयानो, K₃ Da Dn D₃-₈ S गाहमानो K₃
महाबला, K₃ B Da Dn D₂-₃ 'बल' (for 'रथ')
— For 2^{cd}, D₁ subst

450* युक्तः प्रीत्या पाण्डवानां गाहमानो महाचसूम् ।

3 D₂ reads 3 marg (sec m) — ^a) D₁ निमित्त
हि (for निमित्तानि) — ^b) K₂ सर्वतो वाक्यमत्रवीत्,
D₂ समुद्रीक्ष्य च वीर्यवान् — ^c) K₃ B (except B₁)
Da Dn₁ D₂-₃ S अनीकाग्रे, D₁ अरीन्दृष्ट्वा (for अनी
कानि) K₃ प्रपततमनेकाम्रो (510)

4 Before 4, D₆ ins द्रोण उवाच — D₁ reads

C 6 5201
D 6 6 112 4
K 6. 112 4

जिषांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ७
कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।

4^{ab} marg *see m* —^a) D₂ हि (for स) K₅
प्राप्तो (for तात) —^b) T₂ शत्रु (sic) (for यत्र)
K₈₋₅ B D M महाबल (D₁ धनुर्धर) (for महारथ)
—^d) K₁ परे यत्न, T₂ महत्कर्म (for पर यत्न)

5 ^a) K₁ इत्यतति हि, K₈ 5 D₂ S उत्पततीव (T₂
उत्पतन्तिव), K₄ तते हि, D₁ तति च K₅ प्राणा
(for बाणा) —^b) K₂ प्रस्फुरतीव, B₂ D_a D_{n1} D₅
विस्फुर K₈ 4 B₁ 2 D_a D_n D₄₋₃ च, D₁ न (for
मे) —^c) T₂ मंत्राणि (for अस्त्राणि) K₀₋₂ 5 D₃
चेच्छति, K₄ B D_a D_{n1} D₁ 4 5 7 8 S नेच्छति
—^d) K₄ 5 D₂ D₁₋₃ 6 क्रूरा मे, B D_a D_{n1} D₄
5 7 8 S (except M₁ 2 5) क्रूर मे B D_a D_{n1} D₅ 7 8
S मन (T₂ त), D₄ पुन (for मति)

6 K₅ D₂ om 6 —^a) K₈ 4 B₈ Co d दिक्षु
शांतानि, B₁ 4 D_{n2} D₈ 4 6-8 S (except T₂) दिक्षु
शांतानि, B₂ D_{a2} D₁ दिक्षुशांतासु (for दिक्षु शान्ता
सु) —^b) M (except M₄) व्याहरन्ते K₁ सुगा द्विज,
D₅ द्विजातय, T₂ मृगद्विज (for द्विजा). —^c) Ś₁
नीच गृध्र, T₂ नीचैर्गृध्रा (for नीचैर्गृध्रा) K₁ निशी
यते, D₁ विली (for निली) —^d) Ś₁ K₀₋₂ om
from चमूं in 6^d up to रन्ति in 8^b —^d) B₁ D_{a1}
D_{n1} D₁ T₂ G₁ 8 M भरताना

7 Ś₁ K₀₋₂ om 7 (of v 1 6) —^b) T G₁ 8 4
M₁ 8-5 लोहिता सर्वतो (by transp), G₂ लोहिता
सहिता M₂ लोहित सर्वतोदिश —^c) D_{a1} सरते,
D₁ भ्रमते, D₂ रसने, D₅ सरक्षे, T₁ G₄ रवते, T₂
समते, G₁₋₃ नदते, Ca o d रसते (as in text)
D₅ व्यसते, D₅ च्यवते, S चलते, Ca o d व्यथते
(as in text) —^d) D₁ रुदते चैव, D₂ (marg *see*
m) अनुश्रवति, D_a तिष्ठति, T₂ स्वलति, M₄
अभिष्टनति (for अनुष्टनति) K₄ B D_a D_n D₄ 5 7 8
कपतीव च सर्वश (D₈ त), M₁₋₃ 5 निष्टनति च

शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिषो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्षमाणं निशाकरम् ।

वाहना Cd oites अनुष्टनति

8 Ś₁ K₀₋₂ om up to रन्ति in 8^b (of v 1 6)
—^a) B₁ 2 4 D₈ कफ (for कङ्का) K₈ D₂ 8 वडा
श्रैव, K₄ बलाश्रैव, K₅ वमुश्रैव; B₂ D_a D_{n1} D₅
बलाः इयेना, D₅ वडाश्रैव; D₈ बलाकाश्च, M ब(M₂ 5
व)लाश्रैव (for बलाकाश्च) D₁ T₂ G₈ ककगृध्रबलाश्रैव
(D₁ बलाश्चापि, T₂ G₈ वलाश्रैव), T₁ G₁ 2 4 काक-
गृध्रबलाश्रैव. —^b) T₂ व्याहरन्ते (for रन्ति) —^c)
K₈₋₅ B D₅ S शिवाश्रैवा (K₅ D_{a1} श्रैव, S श्वाप्य)
शिवा घोरा —^d) K₁ वेदयत्यो; K₈ D₅ G₁ यानो,
K₅ D₂ यती, D_a D_{n1} D₁ 8 5 T G₁₋₄ M याना
D_a D_{n1} D₅ महाभय

9 ^b) K₈ महले, K₅ D₂ 8 T₂ G₁₋₃ M महल
— K₅ D₂ om. 9^{cd} —^c) K₀ मकरध्वज, D₅ कर्म
वधश्च (for सकबन्धश्च) K₄ D₁ 8 S स (for च) K₁
मकरध्वजश्च परिषो (hypermetric), Cv as in text
—^d) S भानुमानुदतिष्ठति (T₂ मानिदतिष्ठत, G₁ 8
M₂ नुदतिष्ठत)

10 ^a) Ś₁ K₀ 2 D₈ 8 वेशस K₂ ततो (for
तथा) K₂ om (hapl) from घोर in 10^a to भय
in 10^c —^c) Ś₁ K₀ 1 वेदयन्तै, D_a D_{n1} D₅ यती
(for यानो) K₅ D₂ T G महद् (K₅ D₂ T₂ महा-)
(for भय) M₄ घोरो (for र) K₈ वेदयाना क्षय
घोर —^d) S राजमुख्यावक (G₈ M₂ व)र्तन

11 ^a) K₅ स्थासु, D₂ स्थास्तु (for स्थाश्च) —^b)
K₈ भरसेन्द्रस्य S देवता कौरवे पुरे —^c) D₅ laouna
for नृत्यन्ति च D_{a1} corrupt K₅ प्रनृत्यते प्रकपति
हसती च पुन पुन, D₂ कपते च प्रनृत्यति हसति च परस्पर

12 K₅ D₂ om 12 —^b) K₂ अलक्षणां, K₄
नलक्षमाण, B₁₋₃ वीक्षमाणा (B₃ जो), B₄ D_{n2} D₃

अवाक्षिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
 वपुषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३
 सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निखनः ॥ १४
 ध्रुवमास्थाय वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
 अयासान्यात्रणे योधानम्यस्यति पितामहम् ॥ १५
 हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।

चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्युनसमागमम् ॥ १६
 तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
 पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्थायोघनं गतः ॥ १७
 अत्रवीच पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 स्त्री त्रेषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
 अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
 न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः ॥ १९
 एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।

C. 6 5217
B 6 112. 20
K 6 112. 20

१ : अलक्ष्मण्य, Da Dn1 इक्ष्मणा (Da1 'ण), Ds
 इक्ष्मणा, Ms- अलक्ष्मण, Ca अलक्ष्मण (as in
 text) B Da Dn D1 : १ : दिवाकर (Da1 'र);
 Ms- प्रमाकर — ') Da1 अर्वाकर, T G Ms अघ-
 Ca c अवाकर (as in text) — ') Ś1 Ko १ : s Ds
 G2 M उदतिष्ठति, K2 D1 Dn: D1 : १ : T1 G2 तथा
 (D: 'दा) तिष्ठत

13 *) K2 : s : D2 वपुषि, Cc वपुषि (as in text)
 — ') B Da Dn D1-s विगताभानि, D1 निर्गतानीव
 (for विगतानीव) Ks लक्ष्यते S धार्तराष्ट्रस्य यो (Ms
 यो) धिना — ') D1 सैन्ये तु Da Ds धार्तरा (Da1
 'रु) राष्ट्राणि (Da2 'नि) सैन्येषु, Dn1 धार्तराष्ट्रा समै,
 S निग्रनागि च गात्राणि — ') Dc पि (for च)
 T2 भ्राजते न च Ko 1 S दमिता (for दशिता)

14 *) K2 मध्ये, Ks B Da Dn D1-s चापि,
 D2 चैव (for चैव) — T2 om (hapl) 14^b-19^a
 — ') Ks स्वन, Ks D2 पुन (for महान्) — ') G1
 'जन्यसु (for 'जन्यस्य) Da Dn1 Ds निर्घोष Ks
 D2 सुमहत्पा (Ks 'हान्पा) चजन्यस्य — ') Ks D2
 गांजीवस्य D2 T1 G2 : भारत (for निम्बन). G1 : s
 देवदत्तस्य भारत — After 14, D1 ins

451* तथा किलकिलाशब्दं ध्रुयते वानरस्य च ।
 यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुरतीव नमम्रलं ।

15 T2 om. 15 (cf. v l 14) — *) D1 रथम्
 (for ध्रुवम्) S (T2 om) अम्येति (G1 s 'प्येति,
 M1-2 : 'प्येति, M4 अम्येत्य), Ca आस्थाय (as in
 text) — ') S (T2 om) दशयन् (for सयुगे)
 — ') Ś1 [अ]न्या, D1 तु, S (T2 om) च (for
 [अ]न्यान्) M1 : s योषान् — ') Ks अम्येत्यति,
 Ks B1-3 Da2 Dn1 D1 : १ अम्येत्यति, Da1 यम्यव्य
 व्यचति (sic), D1 आगच्छति, D2 अम्येत्यते; T1 G

अम्येति च, M4 अम्यधात्यन् (for अम्यस्यति) — K1
 erroneously repeats 16 after स्य in अम्यस्यति

16 T2 om 16 (cf. v l 14) — *) K1 रोम-
 रूपानि, Ks- B D (except D2 s) T1 G M4 रोमकू-
 पाणि — ') Ś1 K1 मीदत्ये (K1 'ते)व, Ks सिदतीव,
 D1 कपतीव, Ds G2 M4 सीदतीव (for सीदतीव)
 — ') D1 महाघोर (for 'बाहो) — ') D1 भीष्मार्युन
 समागमे, D. Ms भीष्मार्युनसमागमं

17 T2 om 17 (cf v l 14) — *) Ks B D
 (except D1-s) त चेह, Ks ते चैव, G2 त चैव;
 G3 तथैव (for तं चैव) D2 s निकृत् — ') Ś1
 Ko 2 Ms 'चेतन — ') Da1 पार्थ — ') Ks
 'न्यायोघने Cd otes आयोघन (as in text) Kc
 नृप, D2 नृप (for गत) Dc भीष्ममायोत्स्यते
 मृश — After 17, T1 G read 20

18 Ks om 18-21 T2 om 18 (cf. v l 14).
 — *) Ks ततो; B2 D1 रणे (for पुरा) — D2 om
 18^a-21^a — ') T2 G विहित (for स पुन) Dc
 पुन (for पुमान्)

19 Ks D2 om. 19 (cf v l 18) T2 om 19^a
 (cf v l 14) — *) S (except M1 s s, T2 om)
 असकल्पं, Cd अमङ्गल्यं (as in text) — ') B
 D (D2 om) S 'वल (for 'रथ) — ') K4 'केतो
 स (for 'केतो स) Ko-2 न च मङ्गलकेतु स, Ks
 B D (D2 om) S न चामं (Da1 D1 'मा) मलिके (T
 G M4 चासकल्पिते) तसिन्, text as in Ś1 only
 — ') Ks D1 s प्र (D1 प्रा) हरेतापगा, S 'रेत पिता-
 मह

20 Ks D2 om 20 (cf v l 18) T1 G read
 20 after 17 — *) Ś1 Ko Dn: M1 s-2 एतद्वि चितं

अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
 मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ २१
 मनस्वी बलवान्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
 दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
 अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
 बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
 विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।

तस्य मार्गं परिहरन्दुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ २४
 पश्य चैतन्महाबाहो वैजसं समुपस्थितम् ।
 हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
 क्वचान्यवदीर्यन्ते शूरैः संनतपर्वभिः ।
 छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनुंपि च ॥ २६
 प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
 वैजयन्त्यश्च नागानां संकुद्रेण किरीटिना ॥ २७
 नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।

(for एतद्विचिन्तं) — ^a) Ś: K₁ सजा, Ko ३-४ B D (D₂ om) मजा (D₂ प्राणा) (for प्रजा) K₂ शीदति, D₂ M₁ s s सीदति — M ins after 20^{ab} T₁ G₁, after 24^{ab} G₁₋₃, after 22

452* अभ्युद्यत रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्रं च पाण्डवम् ।

— M om (hapl) 20^c-24^b — ^a) K₂ D₂ अद्यैव च, K₂ B Da Dn D₁ s r s अभ्यु (Da₁ 'भ्य' घतो, D₁ अयुध्यत, D₂ अप्यद्य त, T G अय भीष्म (for अद्यैव तु) Dn₂ क्रुद्ध (for पार्थ) — ^a) K₂ कुल वृद्धम् (for कुरु) K₁ उपाद्रवत्, D₁ पितामह T₁ G पातयेद्य (G₁₋₃ 'येत' रथोत्तमात्, T₂ पातयेद्य रथोत्तमान्

21 K₂ D₂ M om 21 (cf v l 18, 20) Before 21, Ko 1 read युधिष्ठिर उवाच Ko 1 has lacuna for 21 — ^a) K₂ 4 क्रोधाद् Ś₁ reads from क्रोधो up to ध्रुवम् in ^a in marg — ^b) K₂ B Da Dn D₁ s-s भीष्मश्चा (D₂ 'स्या'र्जुनसगत (K₂ D₁ 'म'), T₂ भीष्मार्जुनसमागम — ^c) K₂ D₂ चास्त्राति, K₂ चास्त्राणि; D₂ चास्त्रेषु; T G चाप्यति (for चास्त्राभि) K₂ B Da Dn D₁-7 s m मम (D₂ समा) चास्त्र (K₂ Dn₂ D₁ s m 'त्र'समारभ', D₁ मम वापि समारभो Ca cites अस्त्रसमारभ — ^d) K₂ s B Da Dn D₂-8 T₂ अशिव, T₁ G नाशन (G₂ 'यद्') (for अशुभ) Dn₁ दृढं (for ध्रुवम्) Cd cites प्रजा and ध्रुव D₁ न जानामि शिवो ध्रुव (sic)

22 M om 22 (cf v l 20) — ^a) T G चैव (for शूर) — ^b) Da₁ कृतास्त्रे, T₂ कृतज्ञो (for कृतास्त्रो) K₂ युद्धदुर्भेद, K₂ B Da Dn D₁ 4-8 T G लघु (D₁ हति) विक्रम — ^c) K₂ D₂ दूरापाती, Da₁ दूरपाते (for 'पाती' — ^d) D₁ मारत (for पाण्डव) — After 22, G₁₋₃ ins 452*

23 M om 23 (cf v l 20), G₁₋₃ om (hapl) 23^a-24^b — ^a) K₂ B D (except D₂) चापि; T G₁ चाथ (for चैव) — Ś₁ Ko-3 om 23^c — ^c) Dn₂ चापि (for चैव) — ^d) T G₁ तीर्णपारो (T₂ 'भावो' युधां पति

24 G₁₋₃ M om 24^{ab} (cf v l 23, 20) — ^a) K₁ विजये, K₂ 'य (for 'थी) K₂ D₂ रते (for रणे) D₂ शूरो (for नित्य) — ^b) K₂ भैरवास्त्रेव (for 'स्त्रश्च' — After 24^{ab}, T₁ G₁ ins 452^c — ^c) K₁ परहर, Dn₂ T₂ परिहर (for परिहरन्) — ^d) Ś₁ Ko-2 दूर (K₂ 'र'), T₂ दूत (for द्रुत) B₂ यतो ध्रुव, D₂ s यत्प्रत, S पितामहं (M₁₋₃ s महाप्रत) (for यतव्रतम्)

25 ^a) Ko : चैतान्, K₂ D₂ चैव (for चैतन्) K₁ पश्य चैना महा (corrupt), K₂ B Da₂ Dn D₁ s-s S पश्याद्यैतन् (K₂ D₁ s s T₂ M पश्य चैनं, T₁ G पश्यैतद्) महाधोर (B₂ Dn₂ D₁ s s 'रे') — ^b) K₁ वैशसमुपस्थित (submetric), K₂ s D₁₋₃ s G₂ s M वैशस सयुगे महत्, B Da Dn D₁ s r s T₁ G₁ s सयुगे वैशस महत्, T₂ तवैव शरसयुगे — ^c) T₂ महन्देमविचित्रानि शूराणामशुभानि च

26 ^a) D₁ क्वचानि विदीर्यते, T G क्वचानि विदीर्यते; M क्वचान्यवदीर्यते (M₂ 'त, M₃ s 'त') — ^b) K₁ शर (for शरै) — ^c) K₂ छिद्यते स, B₁₋₃ Da₁ Dn₁ D₂ M भिद्यते च (Da₁ 'तेव' — ^d) K₂ B Da Dn D₁-1 तोमरा (D₂ 'रा')श्च D₂ तोमराश्च कनकोज्ज्वला (hypermetric)

27 K₂ D₂ om 27 D₂ reads 27^{ab} in marg — ^a) M₁ s विपुलात् (for विम') — ^b) T₁ G₁ विमलोज्ज्वला — ^d) Ś₁ Ko-3 कुद्रेण हि (for सकुद्रेण)

28 ^b) K₂ शस्त्रोपजीविना, K₂ D₂ पुत्रोपजीविना,

याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
 हयनागरथावर्ता महाघोरां सुदुस्तराम् ।
 रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९
 ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
 इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ३०
 मीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
 तस्यैप मन्वुप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ३२

एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
 दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
 एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
 महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ३४
 हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
 याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
 दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहसामिततेजसः ।
 ममुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
 सात्यकिश्चाभिमन्वुश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

C 6 124
B 6 112.37
K 6 112 37

S युद्धोपजीविनां —^a) D₁ : s यो हि T₂ याति
 (for याहि) —^d) D₂ : G₁ : M वा (for च)

29 K₂ D₂ om 29 —^a) K₂ B Da Dn₁ D₂
 : s इत (B₁ कृत्त) नागरथावर्ता ; Dn₂ D₁ हयनागरथा,
 G₂ हयनागरथा —^b) D₂ : 'घोरा K₂ B Da Dn
 D₁ : s : S सुदुग्मं (T₂ 'मं), K₂ दुरामदा, D₁ :
 सुदुर्जयां, D₂ सुदुमंदा (for सुदुस्तराम्) —^c) T₂
 तरत्येव (for तरत्येष) — After 29, D₁ ins

453^a पूर्व धैर्य मयाश्रावि तपसा घोररूपिणा ।
 मलयचर्येण महता फाल्गुनधरते तपः ।
 तनपः मफलं चेह केंगते मयसाचिना ।

30 ^a) D₁ ब्राह्मण्य च, T₂ अपृण्यानि (for ब्रह्मण्य
 ता) S तपो (for दमो) K₂ ब्राह्मणाना दमोपान (sic)
 —^b) K₂ D₂ तप सु (for तपश्च) D₁ चरते (for
 चरित) S म्वाधीन (T₂ म्वाधीत , G₁ : म्वाधीन , M₁
 म्वाधीत , M₂ : s 'त) ज्ञानमेव च (T₁ G₁ वा) —^c)
 K₂ राजे , B Dn₁ (by corr) D₂ : s : पार्थे , Da
 Dn₁ (before corr) D₂ पार्थे , D₁ पार्थो (for राज्ञो)
 K₂ इहैव तस्य दृश्यते , S यस्मिन्प्रतिष्ठित (M₂- 'ते)
 पार्थे —^d) M₂ तस्य (for यस्य)

31 ^b) K₂ माद्रि —^c) D₂ यस्य गोप्ता , T₂
 नाथो यस्य (by transp) , G₁ यस्य नागो

32 D₂ om 32 —^a) B₁ : G₂ तस्यैव M₁
 मन्वु (for मन्वु) —^c) D₂ तथा मामि शरीरस्य , S
 तपोभावितदेहस्य ; Cd तपोदावशरीरस्य , Cc as in
 text —^d) M₁ : s तपो , Cd कोपो (as in text)
 K₂ B- : D (D₂ om) T₂ M Cc मारती , B₁ भारत ,
 B₂ T₁ G याहिर्नी

33 ^a) B₁ एव (for एय) G₂ व्यदृमते (for स

दृश्यते) —^b) D₁ 'देवव्यपाश्रयाद् ; D₂ M₂ 'देवस्य-
 पाश्रय (corrupt) , M₂ 'देवस्य चाश्रय —^c) S₁
 K₂ धारयन् —^d) B₁ : Da Dn₁ D₂ : s : धार्तराष्ट्रस्य
 पश्यत (D₂ : सर्वदा)

34 ^a) K₂ आलोक्य तद् , G₂ 'क्यमे —^b) Some
 MSS क्षोभ्यमान , D₂ सकुदेन (for क्षोभ्यमाण) K₁
 किरीटिना — K₂ D₂ om 34^a-36^d —^c) S₁ Ko-2
 महोर्मिविद् , Dn₂ 'चद् , T₂ 'नाद , Co 'युद्ध —^d)
 B Da Dn₁ D₂-3 महाजल (for नदीमुखम्) . Dn₂
 तिमिनकयमाकुल

35 K₂ D₂ om 35 (cf v l 34) —^a) S₁ महा ,
 Ko-2 महान् (for हाहा) D₂ G₁-3 M किलि-
 किला K₁ : B₁ Da₁ T₂ M₁ s-3 शब्द —^b)
 Ko : B₁ T₂ M₂ श्रूयते (for श्रूयन्ते) T₁ G [s] त्र
 (for च) —^c) D₂ पाचाल्य , T G पांडव , Co
 पंचाल —^d) K₂ D₂ : s योस्ये (for यास्ये)
 T₂ 'ष्टिर

36 K₂ D₂ om 36 (cf v l 34) D₂ reads 36^{ab}
 twice, first as in S and secondly as in N —^a)
 K₂ : B Da Dn D₁ : s (second time) s-3 G₁ Co
 दुर्गम , G₂ दुर्गा (for दुर्लभ) K₂ दुर्गमत्यतर , D₂
 (first time) T G : s दुर्गमाभ्यतरो (T₂ 'र) , M
 दुर्गमम्यतरा (M₂ 'र , M₃ 'रे , M₄ 'रो) Dn₂
 D₁ ह्यतरे Cc विजो , Cd राजो (as in text)
 —^b) S₁ Ko-2 D₁ : s व्यूहम (D₁ : s 'ज्ञ) स्य महात्मन ,
 K₂ D₂ (first time) T G M₂ : s व्यूहस्य (K₂ 'ह
 कृत्वा , T₂ M₂ : s 'हस्य , G₁ : s 'ह तस्या) मितौजस
 —^c) K₂ T₁ G 'प्रतिम —^d) K₂ सर्वैरतिरथै , Da
 Dn₁ D₂ G₂ सर्वतोभिरथै (Da₁ 'भिरथि , D₂ 'भिरथ ,
 G₂ 'तिरथे) K₂ वृत् , Da₁ स्थित

परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
 उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
 एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
 उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्भुजः ।
 पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९

को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ४०
 एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
 युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

संजय उवाच ।

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
 चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।

37 ^b) T₂ छट्युद्गो वृकोदर — ^c) K₀ परिरक्षति,
 K₄ s B D (except D₈ s) पर्यरक्ष (K₅ 'क्ष)त — ^d)
 K₄ B₁ D_a D_{n1} D₈ s 'जेश्वरौ

38 ^a) Ś₁ K₀ 1 4 s D₁ s महेंद्रसदृश (K₅ D₂
 'प्रतिम' — ^b) K₁ T₁ G M महाशाल, T₂ 'वल
 (for 'शाल) K₄ इवोपात, K₅ 'द्रम, D₂ 'द्वत',
 T₁ G 'च्छित' — ^c) K₈ B D (except D₁) S अनी-
 कामे; G₂ (sup lin) अतीकायो (for अनीकानि)

39 ^a) K₀ 2 4 D_a D_n D₄-s चाधरस्व; D₂ चाद-
 स्व; S चादाय — ^b) K₂ 'त्वान्यान्, K₄ B D_{n1}
 (sup lin) n₂ D₄ s 7 गृहीत्वा च, D₈ 'त्वा तन्,
 T₂ 'तान्य (for 'त्वान्यन्) D₆ महाधनु B₂ गृहीत्वा
 वर्मभृद्भुज — ^c) K₄ B D (except D₁-s) पार्श्वत
 (for पार्श्वतो) D₁ जहि (for याहि) — ^d) K₅ D₂
 युध्यन्त (for युध्यस्व)

40 ^a) D_{a1} D₆ स्त्रिय (for प्रिय) — ^b) K₈ 4
 D_{a1} D₂ s T₁ G₁ s.4 जीवित, T₂ G₂ जीवितु (for
 जीवन्त) — ^c) Ś₁ K₀-2 4 क्षात्र (for क्षत्र) B
 D_a D_n D₄-s तु सं (D₆ मे)प्रेक्ष्य; T G समाश्रित्य
 (for पुरस्कृत्य) — ^d) D_{a1} D₈ तेन (for तत्स)
 K₈ 4 B D T G₄ त्वा (D₂ तां) K₀ s 4 D₁ s
 विनियुज्महे, K₂ D₈ (marg sec m) विनियुज्मह,
 K₅ युनियुज्महे, B D_a D_n D₈-7 नियुज्मह; D₈ 4 s
 नियुनं (D₈ 'न)क्ष्मह, T G₄ नियुज्मह, G₁ s सं
 युज्मह, M [अ]भियुज्मह G₂ तत्त्वतस्त्वायुज्मह

41 ^a) B₄ D_{n2} D₄ 7 s चातिरणे (D₁ 'थो), T₂
 चापरणे; G₁ चापि रणे K₅ D₁ 2 भीमो — ^b) D₁
 दहन्नेव, D₈ दहते च, D₈ इहते वै, T₂ महते च (for
 दहते वै) K₅ D₂ महाचमू — ^c) K₂ युद्धे स;
 K₈-s B D_a D_n D₂-s M₅ युद्धेपु, D₁ युद्धेप्व, T
 G M₁-4 युद्धे हि (for युद्धे सु) — ^d) Ś₁ वा (for
 च) — After 41, T₁ G M₂ ins

454* संजय ।

पुत्र समनुशास्यैव भारद्वाज प्रतापवान् ।
 महारणे महाराज धर्मराजमयोधयत् ।

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, K₀-2 s D₂ mention only दशमयुद्धदिवस,
 K₄ B₈ दशमेद्वि भीष्मनिपातन; D₆ दशमदिवसयुद्ध;
 M₄ दशमेद्विके — Adhy name K₄ B₈ अद्भुतदर्शन;
 D_a D_{n1} D₁ s द्रोणवाक्य, D₆ अश्वत्थामानं प्रति द्रोण
 वाक्यं; T₂ द्रोणाश्वत्थामसवाद; M₁-s s दुर्निमित्त-
 कथन — Adhy. no (figures, words or both)-
 K₅ 106, D_{a2} (sec m) 70, D_{n2} 106, T₁ G
 108 (as in text), T₂ M₈ 4 110, M₁ 2 109,
 M₂ 111 — Śloka no K₁ D_n D₈ s 41

109

1 M₂ om the ref — After the ref, Ś₁ K₀-2
 ins

दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
 महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
 भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
 शल्यस्तु नवभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
 कृतवर्मा त्रिभिर्वाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
 चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
 दशभिर्दशभिर्मल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
 सैन्धवश्च त्रिभिर्वाणैर्जुदेगोऽभ्यताडयत् ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ६

स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
 प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
 विव्याध बहुभिर्वाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७
 शल्यं पञ्चाशता विद्धा कृतवर्माणमष्टभिः ।
 कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ८
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ९
 विकर्णं दशभिर्वाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
 विद्धा भीमोऽनदद्दृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ १०

६ ६ ६२०
 ६ ६ ११३ १२
 ६ ६ ११३ १२

455* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मन ।

—^b) B₁ 2 4 D (except D₁₋₃ 6) तथैव च (for च सात्वत्) —^c) D₁ विन्दानुविन्दाव्

2 Ś₁ Ko-2 om (hapl.) 2-4 —^b) D₂ D₁ 2-3 *यणादय (for *यणो युवा) —^c) K₃ दशैव, K₅ D₂ तथैते; T₂ नेशते (for दशैते) G₁ M (except M₅) योधा —^d) D₂ M₂ 5 (inf. in) अयोधयत्; M₁ अयोधयन्, M₄ अताडयन्

3 Ś₁ Ko-2 om 3 (cf. v 1 2) K₃ 5 D₂ om. 3-4, M₄ om 3^a-6^b —^a) D₁ 3 5 गुप्ता, M (M₄ om) युक्तो (for युक्ता) —^b) D₅ *समुच्छ्रिया —^d) M₁ 3 5 प्रार्थयानो

4 Ś₁ Ko-3 5 D₂ M₄ om 4 (cf. v 1 2, 3) —^a) D₁ दशभिर् (for नवभिर्) — D₂ om 4^a, G₂ M₁₋₃ 5 om (hapl.) 4^a-5^a —^c) G₁ कृपश्च नवभिर्वाणै — T₂ om (hapl.) 4^a-6^a —^d) G₁ कृतवर्मा तथैव च

5 T₂ G₃ M om 5 (cf. v 1 4, 3) —^a) Ś₁ Ko-3 दुर्मर्षणो (for चित्रसेनो) —^b) Ś₁ Ko-2 चित्रसेनश्च (for भगदत्तश्च) T₁ G₁ 2 4 वीर्यवान् (for मारिष) —^c) D₂ D₁ 4 5-3 T₁ G₁ 2 वाणैर् (for मल्लैर्) —^d) Ś₁ Ko 2 Da₁ D₂ D₁ अताडयत्

6 K₂ D₂ M₄ om. 6^{ab} (for M₄, cf. v 1 3), T₂ om. 6^a (cf. v 1 4) T₁ G₄ transp 6^{ab} and 6^{cd} —^b) K₄ B D (except D₁ 2 5, D₃ om) S (M₄ om.) भीमसेनमताडयत् (= 4^b) — Ś₁ Ko-2 om (hapl.) 6^{cd}, G₃ om (hapl.) 6^a-9^b —^c) B₃

D₂ D₄ 6-3 तु (for च) M₁ सप्तया (for विंशत्या) —^c) Da₁ पाण्डवा Da Da D₁ D₅ नवभि (for निशितै)

7 G₃ om 7 (cf. v 1 6) —^a) Da₁ समंतात् (for स तान्) D₃ सांश्च सर्वात्मना राजन् —^b) K₂ 3 B Da D₂ D₄ 5 8 M राजमानान्, K₅ D₂ 3 यतमानान्, T₂ युध्यमानान् (for भ्राजमानान्) —^c) Da₁ प्रवरान् (for प्रवीरान्) —^d) K₅ D₂ 3 महाबलान् (for *रथान्) —^e) K₅ 4 B₁₋₃ Da D₂ D₁₋₃ 5 8 S (G₃ om) निशितैर् (for बहुभिर्) B₄ D₄ 7 8 जघान समरे वीरो —^f) Ko-2 5 D₂ महारथ (for *बल) B₄ D₄ 7 8 पाण्डव परवीरहा, M₂ (before corr) भीमसेनमताडयत् (= 4^b)

8 G₃ om 8 (of v 1 6) —^a) K₃ Da D₁ 2 5 M₄ पचशता; D₂ च सप्तभिर्, D₅ पचशतैर्, T₂ पचशतान् (for पञ्चाशता) Ko-2 शल्य (K₂ *ल्ये) पंचशतान्विद्धा (Ko *द्धा), K₄ B₁₋₃ M₂ शल्य पच (B₂ *चा)शताविध्यत्, B₄ D₂ D₄ 7 8 G₂ सप्तभिः शल्यमाविध्यत्, G₁ शल्य च पचविंशत्या —^c) Da₂ D₅ कृपश्च, D₂ (m as in text) अकृत्य (for कृपस्य) D₁ समरे (for सशर) —^d) M पाण्डव (for भारत) —^e) K₁ तथैन (for अथैन) Ko भिन्नधन्वान —^f) G₂ पृष्टे (for पुनर्) B D (except D₁₋₃) M₂ सप्तभि (for पञ्चभि)

9 G₃ om 9^{ab} (cf. v 1 6) —^a) D₁ विन्दानु विन्दौ T G₂ 4 [आ]वत्यौ (for च तथा) —^b) T₁ G₁ 2 4 तथा त्रि (G₁ त्रिभिस्त्रि)भिरजिह्वणै —^c) D₁ तु (for च)

10 K₁ om 10^a-11^b —^c) Ko 3 5 Da₁ D₁ 2

अथान्यद्भुनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
 भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११
 स विद्रो बहुभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ।
 ततः क्रुद्धो महाबाहुभीमसेनः प्रतापवान् ।
 गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १२
 सैन्धवस्य तथाश्वाश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १३
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवपुत्य महारथः ।
 शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १४
 तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
 भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १५

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 चित्रसेनरथं राजन्मारुहो ह त्वरान्वितः ॥ १६
 अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
 महारथाञ्शरैर्विद्धा वारयित्वा महारथः ।
 विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
 नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
 स संघाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
 भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ १९
 दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।

१ ३ T₂ M (except M₂) नदन् (for सनदत्) — ^a
 G₈ सैन्धवश्च B₂ ततस्त्रिभिः ; Da Dn₁ D₅ पुन पुन
 (for पुनस्त्रिभिः) — After 10, G₈ ins

456* द्रोणस्य च धनुर्मौमस्त्रिभिर्वाणैरचिच्छिदे ।

11 K₁ om. 11^{ab} (of v 1 10) — ^c T₁ G₂₋₄
 विव्याय K₅ सरथो, D₂ सरथ (for संरब्धो) — ^a
 K₅ D₂ दशभिः, D₈ निशितै (for निशितै)

12 D₁ om 12^{ab}, T₂ om (hapl) 12^a-13^b
 — ^a K₈ B D (except D₂ s, D₁ om.) S (T₂
 om) दशभिर् (for बहुभिर्) — ^b Da₁ D₅ महा
 द्विप, G₁ महाद्विपं — ^c K₁ महाबाहु, B D
 (except D₂) S (T₂ om) महाराज — ^d K₅ D₂
 महाबल (for प्रतापवान्) — ^e G₂ गौतमि — ^f
 D₈ M (except M₄) आयसै (for आहवे)

13 T₂ om 13^{ab} (of v 1 12) — ^a K₈ Da₂
 M₂ सैन्धवश्च, D₇ साख्यत्स्य (for सैन्धवस्य) K₈ M₂
 रथाश्वाश्च (for तथाश्वाश्च) K₅ D₂ तथाश्वां (K₅ 'श्वा)
 श्रतुरश्वास्य — ^b D₇ च तत, G₂ पचभिः (for
 च त्रिभिः) — ^c K₈ मृत्युलोकस्य — ^d G₂ M
 (except M₄) यमद्युति

14 ^a K₄ चिच्छेद (for चिक्षेप) K₁ निशितैर्,
 T₁ G सहसा (for निशितान्) — ^d K₈ D₂ s s S
 (except M₁ s s) भीमसेनाय (for 'सेनस्य)

15 ^a Da Dn₁ D₅ ततो (for तस्य) — ^b
 K₈ s B Dn₂ D₁ s s s S (except M₁) मारिष (for
 भारत) — ^d D₁ महारथ (for 'स्मन)

16 ^a S (except M₂) सच्छिन्नधन्वा — ^b T₂
 गताश्वो (for हताश्वो) — ^d B₄ स्ववाहित (sic),
 M₂ रथान्वित (for त्वरान्वित)

17 ^a T₁ G₂ s अत्यद्भुतक (G₂ 'त) र कर्म — ^b
 Da₁ तव (for तत्र) — ^c D₈ महारथ, G₂ मद्राजं
 (for महारथाम्) M₁ s s भित्वा (for विद्धा) — ^d
 K₈ s B Da Dn D₂ s-s च मारिष; K₅ [अ]थ
 मारिष, S च भारत (for महारथ) D₈ s वारया-
 मास मारिष

18 ^a K₈ s D₂ T G₁ s M न तु तत्र, K₄ D₁ s
 G₈ न तु तं; B₁ s s Da Dn D₄-s तदा न, B₈ ततो
 न (for नातीव) D₅ ममृषे, D₆ ममृषे G₂ नदत्
 चापि दुर्मर्षो — ^c S₁ K₀₋₂ D₁ चित्रान् (for
 तीक्ष्णान्) — ^d D₈ परमार्जितान् — G₈ om 18^c
 — ^e T₁ G₄ विव्याय K₂ s s B D (except D₁) T
 G₁ s s M₄ समरे (for सप्तत्या) M₁₋₃ s विव्याध समरे
 भीमं

19 ^b B D (except D₁₋₃ s) G₁ s वीर्यवान्, T
 G₂ s M भारत (for मारिष) — ^c D₁ विन्दानुविदाव-

20 ^a G₂ महाबाहुर् (for विकर्णश्च) — ^b T G
 M₄ दुष्क (G₂ विक) र्णश्चापि, M₁₋₃ s दुष्कर्णश्चैव (for
 सिन्धुराजश्च) D₁ मारिष (for वीर्यवान्) — ^c G₈
 तु (for ते) K₈ विविधुस्, T₁ G₈ s विव्यधुस्; T₂
 विव्यधास् (for विव्यधुस्) — ^d K₈ s D₂ s भीष्म
 (for शल्य) D₂ s T₂ अरिदम, G₈ 'दम; M
 (except M₄) अजिह्वगै

भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिदमाः ॥ २०
 स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ २१
 तं शल्यो नवभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिं चास्य भङ्गेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ २२
 विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 मद्रराजं त्रिभिर्वाणैर्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
 तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ॥ २४
 ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।

त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ २५
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २६
 शल्यं च नवभिर्वाणैर्भृशं विद्धा महायशाः ।
 प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ॥ २७
 ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २८
 अथान्यद्भ्रुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
 आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ॥ २९
 भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः ।

C. 6 5172
B 6 113 34
K 6 113 34

21 ^a) Ko सात्वतान् (for स तु तान्) B₁ Dn₂
D₂ १ १ ३ च (for तु) T₁ G₂ १ विव्याध — ^b) K₁
पञ्चभिः (sio) (for the first पञ्चभिः) — ^c) S₁ Ko-2
om (hapl) 21^{cd} — ^e) T₁ G₁ विव्याध — ^d) D₃
G₃ M (except M₄) नवभिः (for दशभिः)

22 ^a) T₂ स (for त) D₆ [s]प्यष्टमिर् (for
नवभिर्) S₁ B Da Dn D₁ १ १ ३ T₁ G₂ १ भित्त्वा,
K₁ विध्यत्, K₂ विद्धा (for विद्धा) D₆ तत् शल्यो
नव भित्त्वा — ^b) T₁ G₂ विव्याध T₁ G₂ १ सप्तभिः
(for पञ्चभिः) D₆ नवभिः सायकैस्तथा — ^c) S₁
बङ्गेन — ^d) S पुनर् (for गाढ) T₁ G₂ विव्याध
S₁ Ko-2 पत्रिणा, G₂ M₄ वर्मेणि (for मर्मणि)

23 ^a) K₁ B D (except D₁-३ ६) M प्रेक्ष्य (for
वीक्ष्य) T₂ G₁-३ M निर्भिण्ण — ^d) S₁ वाहोर (for
वाहोर) S₁ Ko २ चार्पयत् (for चार्पं)

24 ^a) Da₁ M₃ ६ तथैतरान्, D₁ अथैतरान् T₂
महेष्वासस — S₁ Ko-2 om (hapl) 24^b-25^a
— ^d) K₂ B D (except D₃) विननाद, G₂ व्यन (for
च ननाद) B₁ D₃ ह, T₁ G₂ १ स (for च)

25 S₁ Ko-2 om 25^a (cf v 1 24) — ^a) D₁
S [s]पि (for हि) — ^b) K₃ युद्धकोपनं, B D
(except D₁ ३ ६) कोविद् (for दुर्मदम्) S₁ Ko-2
समरे युद्धदुर्मदान् — ^c) D₂ अकुण्ठाग्रैर्, S अजिह्वा-
ग्रैर् (for अकुण्ठाग्रैर्) — ^d) D₁ मर्मणि, D₂ सर्व
सु, G₂ मर्मणि (for मर्मसु) S₁ Ko १ Da₁ Dn₁
M₂ ३ [अ]ताडयत्, K₂ ताडयत् (for [अ]ताडयन्)

26 ^a) D₂ सोपि (for सोऽति) — ^c) K₂ सर्वतो
(for पर्वतो) — ^d) S सिच्यमान (for वर्षमाणैर्)

— After 26, K₂ B Da Dn D₂ १ १ ३ ins

457* स तु क्रोधसमाविष्टो भीमसेनो महाबलः ।
 मद्देश्वर त्रिभिर्वाणैर्भृशं विद्धा महायशाः ।

[(L 1) B₂ Dn₂ D₂ १ ३ पाठवाना महारथ (for the
post half) — (L 2) After the prior half, Da₁
repeats (hapl) 23^d-24^a]

27 D₂ १ ३ om (hapl) 27^{ab} — ^a) K₂ B Da
Dn₁ D₂ ६ कृप (for शल्य) Dn₂ मद्देश्वर त्रिभिर्वाणैर्
— ^b) T₁ G₂ १ भित्त्वा (for विद्धा) K₁ महायशाः; K₂
B (except B₂) Da Dn₁ D₆ सम तत्, K₅ महाबलः,
D₂ महाबलै (for महायशा) D₃ भृश मर्मस्वताडयत्
— ^c) K₁ शतेनासौ, K₂ शतै राजन्, B₁-३ Dn₂ D₁
शतैराजौ, D₁ M₁ ३-५ शतैराजौ, G₂ शतैराजौ (sio),
M₂ रणे राजन् (for शतेनाजौ) — ^d) K₂ शरैर् (for
राजन्) T₁ G₂-१ विव्याध K₃ ६ B D (except D₁)
सा (B₂ शा)यकै, S सयुगे (for वै दृढम्)

28 ^a) K₃ ततस्तत्, K₆ D₂ ततोस्य (for ततस्तु)
— ^d) S (except T₂) पातयामास भारत

29 ^a) B Dn₂ D₁ ३ ३ T₁ G₂ तथा (for अथा)
— ^b) Da₁ Dn₁ (before corr) कृतकर्मा — ^c) K₁
अजघान, G₂ निजघान — ^d) K₂ B Da₂ Dn D₃-३
T₁ G परतप, D₁ T₂ तप — After 29, S ins

458* विरराज महाबाहुर्ललाटस्थेन पत्रिणा ।
 एकश्चक्रो महाराज यथा पर्वतसत्तमः ।
 अथ भीमो महाबाहुः कुड्ढं सर्वान्महारथान् ।
 विमुखीकृत्य वाणैर्वैस्वस्थौ गिरिवाचलः ।
 [(L 3) T₁ G सर्वानेव (for कुड्ढं सर्वान्)]

C 6 3773
B 6 115 34
K 6 113 34

भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३०
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्त्रयान् ।
 ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३१
 स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
 मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३२
 ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।
 प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
 तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।

30 M om 30-41 here and reads the same after
 6 110 21 in the following sequence 36, 459*,
 38^a-41^d, 30-32^b (om 32^{cd}), 33 (om 34, 35,
 37^a-38^b and 41^{ef}) — ^a) D₂ भीमसेनस्तु समरे
 — ^b) K₈ T₂ M आशुनै (for आयसै) T₁ G शल्य
 च नवभिः शरैः — ^d) M अष्टाभिर्हृदिकाल्मज

31 For sequence in M, of v 1 30 — ^a) K₂
 B₄ Dn₂ D₁ 8 4 7 8 S तु, K₆ हि (for च) T₁
 G₂₋₄ विव्याध — ^b) K₈ 5 D₂ अपि, M₄ नृपान्
 (for रथान्) — ^c) K₄ B Dn₂ D₄₋₈ तेषि त, D₁
 ततस्ते (for ते तु त) — ^d) K₀ विविधुर, D₂ अ
 विध्यन्, T₁ G₂₋₄ विव्यधुर, T₂ विव्याध. D₁ भीमं
 विविधुरायसै

32 For sequence in M, of v 1 30 K₁ om
 32^a-33^b — ^a) B₂ D_a Dn₁ D₅ T₁ G₂ 4 तदा (for
 तथा) T G भिद्यमानस्तु (T₂ नोपि) (for पीड्यमा
 नोऽपि) M₁₋₃ 5 तु (for [अ]पि) — ^b) B Dn₂ D₆
 सर्वशस्त्रैर्, D₁ सर्वस्त्रैश्च, D₈ सर्वशस्त्रैर्, M₂ सर्व
 तस्यैर् — M om 32^{cd} — ^c) D₈ m वाणान् (for
 तुल्यान्) Ca as in text

33 For sequence in M, of v 1 30 K₁ om
 33^{ab} (of v 1 32) — ^a) K₂ तथापि, D₅ तत्रापि
 (for ते चापि) D₆ रथिनो (for ना) — ^b) T₂
 भीष्माय (for भीमाय) — ^c) D₁ अशुग्रान्, G₈
 अन्यग्रान् — After 33, M reads 6 110 19-21,
 repeating the same at the proper place

34 M om 34-35 — ^a) T₁ G₂ 4 तस्यै (for
 तस्य) — ^b) Dn₂ D₄ 7 8 महासुर (for रथ)
 — ^c) B₃ शूर (for वीर) — ^d) T G हेम (for
 स्वर्ण) K₅ D₂ महास्वर्णां, B₁₋₃ D_a Dn₁ D₅ मही-
 पते, B₁ Dn₂ D₄ 7 8 महासते, D₈ महाध्वजा (for

चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ३४
 तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
 शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३५
 अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
 भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ३६
 तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
 पट्टिशं च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ३७
 स विभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

°धनाम्)

35 M om 35 (cf v 1 34). — ^b) K₀ पट्टि
 (for °श) D₂ महाबल (for °भुज) T G पट्टि
 चैव सावत् — ^c) K₂ शतघ्नी च कृप राजन् — ^d)
 D₁ शूलं, T₁ G₂ 4 शरान् (for शर) D₅ शल्य
 K₄ B₁₋₃ D_a Dn₁ D₅ वीर्यवान् (for संयुगे)

36 For sequence in M, of v 1 30 — ^a)
 M तथेतरे — ^d) D₈ T G अजसा (for ओजसा)
 — After 36, M ins.

459* ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
 विव्याध समरे वीरस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 गौतमप्रेरित चापि तोमर त्वनिलात्मजः ।
 क्षुरप्रेण द्विधा चक्रे प्रहसन्नैव भारत ।
 हार्दिक्यप्रहित चापि पट्टस तिलकाण्डवत् । [5]
 चिच्छेद समरे वीरो ह्यसभ्रान्तरथ शरैः ।
 स चिच्छेद शतघ्नीं च सैन्धवेनेरिता शृशम् ।
 भीमसेनो रणश्लाघी नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

[(L 5) M₄ चैव (for चापि) — (L 7) M₈ 5
 शरैः शक्ति (for शतघ्नीं च)]

37 M om 37^a-38^b — ^a) K₈ 5 D₂ 6 तं, B
 D_a Dn D₁ 8-5 7 8 T G च (for स) — ^b) K₈ 5
 D₂ T₂ क्षुरेणाय (for क्षुरप्रेण) — ^c) S₁ K₀₋₂ om
 37^c-39^d — ^d) D₆ पट्टि; T G पट्टस (for पट्टिश्च)
 — ^e) T G तिलशस्तथा (for काण्डवत्)

38 M om 38^{ab}, S₁ K₀₋₂ om 38 (cf. v 1 37)
 — ^a) K₈ D₈ 6 स (for स) K₈ शतघ्नी — Dn₂
 om. (hapl) 38^c-39^d For sequence in M, of v 1.
 30. — ^c) K₈ 5 D₂ प्रयुक्तं तु, B₄ G₂ प्रयुक्ताश्च,
 Dn₂ D₈ प्रयुक्तं च, D₁ प्रयुक्ताश्च, T G₄ प्रयुक्ता

मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ३८
शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदचेरितां रणे ।
तथेतराञ्जशरान्वोराञ्जशरैः संनतपर्वभिः ॥ ३९
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
तांश्च सर्वांन्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४०
ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ।
निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ४१
तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ४२

अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्त्रै महारथम् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४३
आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
ये स भीमं रणे राजन्योध्यन्तो व्यवस्थिताः ।
वीमत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४४
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४५
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।

C 6 5189
B 6 113 52
K 6 117 52

च —^a) B₁ D₇ T₁ G₂ १ शरान्, T₂ शक्तिं (for शर) D₃ हित्वा (for छित्त्वा) K₅ १ B Da Dn₁ D₂ १-३ G₁ ३ महारथ (for 'बल')

39 For sequence in M, cf. v l 30 Ś₁ Ko-२ Dn₂ om. 39 (cf. v l 37, 38) —^a) D₂ T₂ M (except M₂) तरसा (for सहसा) —^b) K₅ भगदचेरितेरिणा (sic) —^c) K₅ १ D₁ २ तथैव ताव्, D₆ दृष्ट्वा ताव् (for तथेतरान्) K₈ रथान्, G₈ शतान् (for शरान्) K₈ T₂ G₈ राजन्, D₂ तीक्ष्णान्, T G₂ १ राजन् (for घोराव्)

40 For sequence in M, cf. v l 30 —^a) Ko २ भीमसेन- M महाबाहुस् (for रणश्लाघी) —^b) K₅ द्विधैकैक समाचिनोत्

41 For sequence in M, cf. v l 30 —^b) T₁ G₂ २ १ महाहवे (for 'रणे') —^c) K₅-२ B D T₁ G M₂ १ आजगाम; T₂ M₁ ३ ३ आजवान (for जगाम स) D₅ T₁ G₄ रणेनाजौ; G₁-३ रणे राजन् (for रथेनाजौ) —^d) T₂ M (except M₂) भीष्म (for भीम) D₈ महाबलं (for 'रथम्') —^e) D₇ om 41^e-42^d, M om 41^e —^f) Ś₁ युधमानं, Ko १ युधमानं; T₂ योधयानं (for योधयान)

42 D₇ om 42 (cf. v l 41) —^a) T₁ G₁ २ १ M महेष्वासौ (for महात्मानौ) —^b) Ś₁ K₁ समीतौ, B₁ समरे T G तत्र (for वीक्ष्य) —^c) B₁ Da₈ Dn₁ D₄ २ ३ G₁ न शशासुर्; D₁ न सेहिरि; D₈ नाशं सश्च (for नाशशंसुर्) D₈ युद्धे (for तत्र) K₅ नाशसुर्दुर्जयं तत्र —^d) K₅ M₁-३ ३ भरतर्षभ, K₅ B D (except D₁ ३ ६, D₇ om) G₁ ३ पुरुषर्षभा

43 ^a) K₅ अथार्जुनं, K₈ D₁ तथार्जुनो, S दृष्ट्वा र्जुनो (T₂ 'त्मनो, G₂ 'र्जुन) K₅ १ D₂ तत्र, B Da Dn D₁ ३-३ S (except T₂) भीम (for भीष्म) —^b) K₈ D₂ योधयस्तान्, K₂ B Da Dn D₈-३ G₈ M योधयन्त, D₁ T₁ G₁ २ १ योधयानं, T₂ रोदयत् (for योधयन्त्रै) K₈-३ B D (except D₁) S महारथान् (for 'रथम्')

44 ^a) K₅ B D S वीरान् (Dn₂ 'र)स्, K₅ वीरास् (for योधांस्) —^b) Ś₁ Ko-२ स च (for दश) —^c) K₅ तु (for स्म). S transp भीम and राजन् —^d) K₅ D₁-३ योधयाना; K₅ योधयान, M₄ योधयति (for योधयन्तो) Da₁ D₅ रणे स्थिता, T₂ व्यवस्थित (for व्यवस्थिता) —^e) D₂ वीमत्सुश्च तथाविध्यद् —^f) K₅ D₂ भीष्मस्य (for भीमस्य) K₈ १ D₆ पुरत स्थितान्, K₄ प्रियकांक्षया, D₂ पुरत स्थित, D₈ T₂ M हितकाम्यया, D₈ प्रियकामया, T₁ G₂ १ हितकाक्षया, G₁ ३ कृतकांक्षया

45 ^b) K₅ १ D₁ २ अनोदयत्, K₄ अदेशयत् (for अचोद')

46 ^a) G₈ न हि (for जहि) —^d) Ś₁ K₁ वृकोदरधनजयौ

47 ^a) K₄ B D (except D₂ ३ ६) वचन (for शासनं) —^b) Ko त्रिगर्त-, K₅-३ B Da₂ Dn D₁ ३ १ ३ T₁ G M₂ त्रैगर्त, D₂ त्रैगर्त, D₇ त्रैगर्त- T₂ प्राक्स्थला (for प्रस्थला) —^c) D₁ T₁ G अभिद्रुत्य (G₂ 'पत्य), T₂ M परिवार्य (for अभिद्रुत्य) Ko-२ भीष्मम् (for भीमम्) —^d) D₈ S (except T₂ M₄) धन्विन

r 6 5289
B 6 113 52
K 6 113 .2

अभिद्वृत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ४७
रथैरनेकसाहस्रैः परिवत्रे समन्ततः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणसेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कवर्हिणवाजितैः ।

शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं भिच्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजगुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिप ॥ ७

48 ^b) K₂ परिवार्य, D₂ परिचक्रे, T₂ परिवदु
B Da Dn D₂ 4 5 7 समतात्पर्यवारयत्

Colophon om in K₈ — *Sub-parvan* Omitting
sub-parvan name, Ś₁ Ko-2 mention only दशम
युद्धदिवस, K₄ दशमेहि भीष्मनिपातन, B₈ भीष्म
निपातन, M₄ दशमेहिके — *Adhy name* K₄ B₈
भीमयुद्ध, T₂ भीमसेनयुद्ध, M₁₋₈ 5 भीमदशकयुद्ध (M₁
°द्वकथन) — *Adhy no* (figures, words or both)
K₅ 107, Da₂ (sec m) 71, Dn₂ 107, D₆ 108,
T₁ G 109 (as in text), T₂ M₈ 4 111, M₁ 2
110, M₈ 112 — *Śloka no* Dn₁ 42, Dn₂ D₅
53

110

1 Before the ref, Ś₁ ins श्रीगणेशाय नम
— D₁ T₂ om the ref — ^b) Da₁ D₅ घातयत (for
यतमान) D₁ T₂ महारथ

2 ^a) D₂ शल्य (for चैव) — ^b) B₂ अताडयत्;
Da Dn₁ D₅ अजिह्वगै, M₁ 8 5 अयुध्यत (for अवि
ध्यत) — ^d) T₂ M महारथ (for जयद्रथम्)
— After 2, Ko (hapl) repeats 1^{cd}

3 ^a) B D₁ 7 8 द्यावत्यौ, D₆ अवत्यौ

4 ^b) K₀ ककवर्हिणवा**, K₁ D₁ °वाजिभि,
B₈ ककपत्रैरजिह्वगै, D₂ 8 ककवर्हिणवाजितै — ^c) K₅
शितैर् (for शरैर्) D₁ °रथैर् (for °रथो) — ^d) D₂
[s]पीडयद्

5 ^b) K₈- B D (except D₁ 3) S विद्धा (for
भिच्वा) K₈ भरत K₄ शायकै — Ś₁ writes 5^a-6^a
in Devanāgarī characters — ^c) T₁ G₄ विव्याय
T₁ G सहसा, M (except M₄) समरे (for तरसा)
— ^d) M₁ 8 5 चित्रसेनो (for °सेन) K₅ स्थित

6 ^a) K₀ 2 शल्यस्तु, D₅ शल्यस्य, M₂ शल्य च
K₈ 5 D₂ M₄ जिष्णु — ^b) M₂ कृप च (for °पश्च)
K₅ M₁ 2 वर, D₅ वर — ^c) K₄ D₅ विव्याधाते,
K₅ D₂ T₁ G विव्याय (K₅ D₂ G₁ 2 °ध) त, D₁ वि
विधाते, T₂ विव्याधाश्च, M विव्याध च (for विव्य-
धाते) Ś₁ Ko-2 4 D₈ महाबाहु (Ko D₈ °हू), B
Da Dn D₁₋₃ महाराज, D₂ M₂ 5 महाबाहुर्

7 ^b) Da Dn₁ D₅ पुत्रा (Da: °त्र)श्चैव, M₄ पुत्रां
स्त्व — ^d) G₁ 8 विव्यथुर् (for संयुगे) — ^e) D₅
T₂ G₁₋₃ M सखे (M₅ सधे) — ^f) Da₁ भीमसेने
T₂ M भारत (for मारिप)

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
 अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ८
 सुशर्मापि रणे पार्थं विद्धा बहुभिरायसैः ।
 ननाद बलवन्नादं नादयन्चै नभस्तलम् ॥ ९
 अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ।
 विव्यधुर्निशितैर्वाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्वगैः ॥ १०
 तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
 क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ।
 आमिषेष्ू गवां मध्ये सिंहाविच बलोत्कटौ ॥ ११

छिच्चा धनूपि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
 पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १२
 रथाश्च बहवो भया हयाश्च शतशो हताः ।
 गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ १३
 रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निस्सदिताः ।
 दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ १४
 हतैर्गजपदात्योर्धैर्वाजिभिश्च निस्सदितैः ।
 रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १५
 छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।

O om
 B 5 114 17
 K 6 114 17

8 ^a) S₁ D₂ रथिनौ (for रथिना) — ^b) K₂ B₂
 भरतर्षभ, M₂ रथिनां वरौ — ^c) Ś₁ Ko 1 4 5 G₁
 अपीडयेता — ^d) G₂ त्रैगर्ताना (for त्रि) K₅ D₂ 3
 T₁ G₂₋₄ M₂ महाबल, M₁₋₃ 5 महारथ (for मह
 द्रलम्)

9 ^a) D₃ T₁ G तु, T₂ च (for [अ]पि) K₁
 पार्थ — ^b) K₂ B₁₋₃ D₂ D₄ शरैर (for विद्धा)
 K₄ B Da Dn D₄ 5 7 नवभिर, M₂ पचभिर (for
 बहुभिर) B₂ D (except D₂ 3 5) M (except M₂)
 आशुगै (for आयसै) — ^c) D₂₋₄ S (except G₁)
 बलवान् (for 'वन्) — ^d) K₂₋₅ D₁₋₃ G₁₋₃ नाद
 यानो, B Da Dn D₄₋₈ T₁ G₄ ब्राह्मयानो (for नाद
 यन्चै) K₃ न लक्ष्यते, B D (except D₁₋₃ 5) मह
 द्रल, S (except G₁ M₂) नभस्तल (for नभस्तलम्)

10 Ś₁ Ko-2 om 10 — ^a) Da Dn₁ D₅ बहुव
 (for रथिन) D₃ वीरा (for शूरा) — ^c) T₁ G₂₋₄
 विव्यधुर, T₂ विव्यधन्, M₂ विव्याध (for विव्यधुर)
 — ^d) M₁ 3 4 रुक्म (for रुक्म)

11 ^a) Ś₁ K₁ B D (except D₁₋₃) तथा च, Ko
 तथा तु, K₂ तथा तौ (for तेषां तु) — K₅ om
 (hapl) 11^{bcd} — ^b) B₁ Dn₂ D₅₋₈ भरतर्षभौ
 (for रथिना वरौ) — ^c) K₃ क्रीडमानौ, D₂
 क्रीडमानौ, D₃ 'यानौ, T₂ 'मानौ, G₃ 'मान
 (for 'मानौ) K₄ रणोदारौ, T G रथोदारैश् (for
 'दारौ) — ^d) D₄ 'सेनौ (for 'रूपौ) K₃ 4 B D
 T₂ M₁₋₃ 5 व्यदृश्यतां (D₂ T₂ 'त), T₁ G M₄
 अदृश्यता (for व्यरोचताम्) — ^e) Ko आमिषुष्ू
 (sic), K₃ D₅ आमिषार्थ, D₁ 2 'पार्थे (for 'पेष्ू)
 D₁ वने मध्ये, M यथा इतौ (for गवा मध्ये) T₁ G
 गजसघातमध्यस्थौ — ^f) K₄ रणोत्कटौ, Dn₂ D₁ 4
 5-3 मडोत्कटौ, T₁ G मडोद्धतौ (for बलोत्कटौ) M

सिंहव्याघ्रौ तथा नृप

12 ^a) K₂ धनुषि K (except K₄) B D (except
 D₁) M₂ शूराणां (for वीराणा) — ^b) K₃ शराश्च, T₂
 M ध्वजाश्च, G₁ 3 वपूषि (for शराश्च) — D₂ om
 (hapl) 12^{cd} — ^d) K₂₋₅ B D (except D₂ D₅,
 D₂ om) रणे, T₁ G च तौ, M तथा (for नृणा).

13 ^a) Ko 1 4 D₁ T₁ G₃ 4 बहुशो (for बहवो)
 — ^b) K₃ हताश्च, T₂ गजाश्च (for हयाश्च) D₂ T₁
 G बहुशो, T₂ M बहवो (for शतशो) K₃ हया,
 Da₁ हत (for हता) — ^c) T₂ हयाश्च सहया पेत
 — ^d) D₁ पादात्ताश्च, T₂ राजन्वुर्व्यां (for पेतुरुर्व्यां)
 B₂ 3 Da Dn D₄ 5 7 T₁ G महाहवे (for 'मृधे)

14 ^a) B Dn₂ D₁ 4 7 8 चापि (for चैव) — ^b)
 K₅ B₁ 2 4 D (except D₁ 3) T G निपूदिता — M
 (except M₂) om 14^{cd} — ^c) Da Dn D₇ 8 बहवो
 (for बहुधा) — ^d) K₃ 5 B₁ Da₂ D₁₋₃ 5 वेष्टमाना,
 B₂₋₄ Dn D₄ 7 8 वेष्ट, Da₁ श्रेष्ठ, D₅ द्रवमाण
 (for वेष्टमाना) D₁ T G M₂ महीतले (for समन्तत)

15 ^a) Ś₁ Ko 1 T₂ हयैर (for हतैर) Ko Da₂
 D₅ 3 T₁ G₁ 3 4 M गजपदात्योर्वैर, K₃ 5 'पदात्योर्वैर,
 D₂ गजै पदात्यैश्च, D₃ गजै पदात्योर्वैर, T₂ गजपदान्यो
 वैर (for 'पदात्योर्वैर) — ^b) K₂₋₃ B₁ 2 4 D (except
 D₁ 3) T G च निपूदितै, T₂ चापि सूदितै — ^c) T₂ M
 क्षीणै (for भग्नै) — ^d) K₃ 5 D₁ 2 3 समास्तीर्यत,
 Da Dn₁ (before corr) D₅ 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)

16 T₂ om 16^a-17^b — ^a) T₁ G₂ 4 भिन्नैर (for
 छिन्नैर) G₁ 3 छ (G₃ च) त्रैर्वहुविधाकारैर — After
 16^{ab}, T₁ G 1ns

460* चामरैहेमदण्डैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १६
 केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ।
 उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरज्यजनैरपि ॥ १७
 तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १८
 तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
 शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ १९
 पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
 गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ २०

कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
 विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ २१
 ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
 कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवत् रणे ॥ २२
 ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
 धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ २३
 ततस्ताञ्छरजालेन संनिवार्य महारथान् ।
 पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
 शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।

— ^c) K₂ D₂ M₂ अपि विद्धैश्च (for अपविद्धैश्च)
 — K₃ om (hapl) 16^a-17^a — ^d) K₅ परिस्तोत्रैश्च.
 — After 16, T₁ G ins

461* घण्टाभिश्च कशाभिश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

17 K₃ om 17^{abc}, T₂ om 17^{ab} (cf. v l 16)

— ^b) K₅ कवचैर, D₂ काचनैर, D₃ आयुषैर, T₁ G बलचैर, M (except M₄) आकल्पैर (for राङ्गवैर)
 K₄ अपि (for तथा). — After 17^{ab}, T₁ G ins

462* कुण्डलैर्मणिचित्रैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

— ^c) K₂ D₂ अपि विद्धैश्च, K₄ B Da Dn D₂-5 7 8
 M ऋषिभिश्चैव, T₂ कचकैश्चैव (for अपविद्धैश्च) Ca
 cites अपविद्धै. — Da D₅ om (hapl) 17^a-18^a
 — ^d) T₁ G₂ 4 चामरैर (for चामर) Ś₁ Ko-2 च ह
 (for अपि)

18 Da D₅ om 18^a (cf v l 17), Dn₁ M₁ 2-5
 om 18^{ab} — ^a) B₂ तनुत्रैरपविद्धैश्च, D₃ तत्र तत्रोप-
 विद्धैश्च — ^c) K₃ D₅ 8 उरुभिश्च; D₁ 2 ऊरुभिश्च
 Ś₁ नरीन्द्राणां, K₁ रणेन्द्राणां; D₁ नागेन्द्राणां — ^d)
 D₁ समास्तीर्यत, D₅ 'स्तीर्यत (for 'स्तीर्यत)

19 M reads (for the first time) 19-21 after 6
 109 33 — ^a) D₂ G₂ अपश्यामो — ^b) M₁ 2 4
 (second time) भीमस्य, M₃ 5 भीष्मस्य (for पार्थस्य)
 — ^c) D₃ वीरो, D₅ T₁ G सर्वान् (for वीरान्)
 — ^d) K₁ 4 B Da Dn D₁ 5 7 8 (before corr) यज
 घान; M (second time) आजघान (for निजघान)
 B₂ Dn₂ D₁ 8 महाबल (for बल तव) T₂ M₁ 8 4
 (the last three both times) 5 (first time) जघान
 घल्यत्तर

20 ^a) K₂ 2 D₂ 2 6 T G₂-3 पुत्रास्तु T₂ राजेंद्र
 (for नं दृष्ट्वा) M (first time) तत्राद्भुततम दृष्ट्वा

— ^b) K₂ 3 5 B D (except D₁) T₂ M (both times)
 भीमार्जुनपराक्रम — ^c) K₃-5 B₁ 2 4 Da D₂ 3 5-7
 रथाभ्यासम् — ^d) K₂ 5 D₁ 3 6 7 T G उप(K₅ 'पा)
 जग्मुर्; M (second time) उपयातो (for उपजग्मे) K₄
 B Da Dn D₂ 5 7 8 महाबल, D₁ 2 6 S (M second
 time) महाहवे (for 'भये) M₁-3 5 (all first time)
 आजग्मुस्ते महारथा, M₄ (first time) उपागच्छन्महारथा

21 ^c) Dn₂ D₁ विदानुविदाव् — ^d) K₄ B D
 (except D₂) Ca नाजहु; S (M both times) न जहुः
 (for आजग्मु) K₅ D₂ संयुगं प्रति, S (M first
 time) संयुगेर्जुन — After 21, M (om 6 109.
 34-35) reads 6 109 36, 459*, (om 6 109
 37^a-38^b) 6 109 38^c-41^d (om 6 109 41^e), followed
 by 6 109 30-32^b (om 6 109 32^{ad}), 6 109. 33

22 ^a) T₁ G महाबाहु (for महेष्वास). — ^b)
 Ko 2-5 B D फाल्गुनश्च K (except K₃) B₂ D₁ 8
 महाबल (for 'रथ) — ^c) K₅ च शूरांश्च, T₂ चमू-
 घोर — ^d) G₁ 8 दूर (for भृश) Ko-2 प्रद्रुवत्,
 K₃ D₂ T G₂ 4 M₄ दुद्रावत्, D₃ दुद्रवत्, D₄ दुहु-
 वत्, M₁ 2 व्यद्रवत्, M₃ 5 विद्रवत् (for दुद्रवत्)

23 ^a) Ko बर्हिणवाजानाव्; K₃ D₂ बर्हिणवाजानाम्;
 K₅ बर्हिणवाछिन्नाम्, T₂ बर्हिणवासानाम्; Cd 'वाहिनाम्,
 Ca 'वाजानाम् (as in text) — ^b) D₁ T₁ G प्रयुता
 (for अयुता) — ^c) Dn₂ D₁ धनजयरथ Dn₁ तूर्णै;
 T₂ [s]स्त्राणि (for तूर्ण) — ^d) T₂ पातयत् K₁
 स, T₂ तु (for स्म) K₂-5 B₁-3 D (except D₁)
 भूमिपा, S पार्थिवा (for संयुगे)

24 ^a) D₁ ततस्तच्छरजालानि — ^b) M₂ स (for
 स) — ^c) Ś₁ Ko-2 समस्तान् (for समन्तात्) T₂
 M समताद्रथिनश्चैव.

आजधानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ २५
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
 अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २६
 अथान्यद्दनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
 मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोपितः ॥ २७
 त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
 भीमसेनं च नवभिर्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २८
 ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
 दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ २९
 यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।

कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ३०
 जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
 विव्याध निशितैर्वाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
 तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ३२
 उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
 मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
 द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
 विव्याध वाणैः सुशितैः पञ्चपट्ट्या तमायसैः ॥ ३४
 तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ।

C 6 5325
 B 6 114 35
 K 6 114 36

25 ^{ab}) T₂ शल्यश्च समरे भीष्म क्रीडन्निव महाराजान्
 — ^c) Ś₁ क्रुद्ध, K₁ क्रुद्धौ (for क्रुद्धो)

26 ^a) B₁ धनुष्कोटी, D₁ [s]तिमक्रुद्धो, D₂
 महाबाहुर (for धनुश्छित्त्वा) — ^b) K₃ हत्वा चाप
 (for हस्तावाप) M₁ 3 (inf lin) पचक (for पञ्चभिः)
 B₁ जघान पत्र पञ्चभिः, D₁ धनुश्छिच्छेद मायकैः; D₂
 धनुश्छित्त्वा विनघ च; D₃ हस्तावाप च पञ्चभिः — ^c)
 D₃ तथैनं (for अथैनं) — ^d) T₁ G₁ विव्याध K₁
 वर्मणि; M मर्मसु (for मर्मणि)

27 ^a) K₂ अथान्यधनुर् (for 'न्यदधनुर्) — ^c)
 K₃ transp मद्रेश्वरो and रणे

28 ^a) K₄ B₁ 3 धर्मराज (B₁ 'ज) (for महाराज)
 S त्रिभिर्गांठीवधन्वान — ^b) K₂ 5 D₂ सप्तभिः (for
 पञ्चभिः) — ^d) Ś₁ Ko 2 चार्पयत् (for चार्पयत्)

29 ^a) D₁₋₃ T₂ M महेश्वरो (for महाराज) — ^b)
 D₁ माघवश्च (for मागधश्च) T₂ M महाबल (for
 'रथ) — ^c) K₂ 'समादिष्टौ, K₃ 'समादिष्टो; D₃
 'समादिष्टौ, M₁ 'मसुदिष्टौ — ^d) T₂ M अभिजग्मतु
 (for उपजग्मतु)

30 ^c) D₁ महत्सेनां, D₂ lacuna, M₃ महासेना
 — ^d) D₂ जग्मतु, D₃ lacuna (for जघ्नतु) K₂
 तु, K₃ B₁₋₃ Da Dn D₁ 5 6-3 G₁ सु, D₂ स,
 D₃ स; D₃ lacuna (for तौ) B₁ T₂ M जघ्नतु
 सुमहाबलौ

31 ^a) D₂ जयत्सेनस्तु Ko 2 D₃ च (for तु)
 — ^b) K₃ भीम- (for भीम) D₁ भीमायुधैर्, T₂
 भीमायुधे (for 'युध) K₃₋₅ B Da₂ Dn D₁₋₄ 6-3

G₁ 3 युधि, T₂ M रणे (for युवा) Da₁ D₃ भीम
 भीमो युधिष्ठिर, T₁ G₂ 4 भीम भीमपराक्रम (G₂ 'म)
 — ^c) T₁ G₁ विव्याध, G₃ विव्यधे — ^d) K₃ D₃ S
 (except G₃) अष्टाभिर् (for अष्टभिर्) D₃ भरतर्षभ

32 ^a) Ko 2 भीम M₃ निशितैर् (for दशभिर्)
 K₃ वाणै (for विद्ध्वा) — ^b) T₁ G₁ विव्याध K₃ 5
 B D (except D₁) T₂ M पञ्चभिः (for सप्तभिः)
 — ^c) B₁ सारथिं च रणे राजन् — ^d) T G₄ M
 (except M₃) रथनीळाद् (for 'नीडाद्) K₄ B D
 (except D₁ 5) अपातयत् (for अपाहरत्)

33 ^a) Da₁ D₃ उद्भ्रान्तैस्तु रणे पार्थ — ^b) T₂ M
 द्रावितो रथसत्तम — ^c) Da₁ माघवो, D₃ मागधो
 (for मागधो) K₂ B₁₋₃ D (except D₂ 5 7) [s]प-
 सूतो; B₁ [s]पसूतो, M पृष्टतो, Ca [s]पहृतो (as
 in text) K₂ 5 5 Da Dn₁ D₂ 5 राजन्, T₂ M
 [s]या (M₁ टा) सीत् (for राजा)

34 ^a) K₄ त, B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 6) G₂ च,
 T₁ G₁ 3 4 [अ]पि (for तु) K₄ विरथ (for विवर)
 B₁ Dn₂ D₁ 4 6-3 इष्टा, G₂ कृत्वा (for लब्ध्वा)
 — ^b) B₁₋₃ Da Dn₁ D₃ भीमसेनमथायसै — ^c) T₁
 G₁ विव्याध K₃ 5 B₁ D₂ 6 S निशितैर्वाणै, K₄
 B₁₋₃ Da Dn D₃ 4 7 8 वाणैर्निशितै (for वाणै सुशितै)
 — ^d) K₂ 5 B₁ Dn₂ D₁₋₃ 6-3 पञ्चपट्टिभिरायसै, B₁₋₃
 Da Dn₁ D₃ पञ्चपट्ट्या शिलीमुखै, S पञ्चभिः पङ्क्तिरा
 यसै

35 ^a) Da₁ Dn₁ T₂ भीम (for भीम) T₂
 M₁ 5 5 समरे क्रोधी M₁ तस्मीम परमक्रुद्धो — ^b)
 K₁ 2 Da₁ गुरु- (for गुरुं) T₂ M₂ 5 नृप (for

विष्याध नवभिर्भल्लैस्तथा पथ्या च भारत ॥ ३५
 अर्जुनस्तु सुशर्मणं विद्धा बहुभिरायसैः ।
 व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३६
 ततो भीष्मश्च राजा च सौवलश्च बृहद्रथः ।
 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३७
 तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 अभ्यद्रवन्नणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३८
 शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
 अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ३९

रणे) — °) T1 G4 विष्याथ K8 5 D2 निशितै
 र्वाणैस्, K4 निः*तैर्भल्लैस्, B8 4 Dn D4 6-8 पचभि-
 र्भल्लैस्, D1 T1 G नवभिर्वाणैस्, D8 दशभिर्वाणैस् (for
 नवभिर्भल्लैस्) — °) S1 Ko-2 चतु पथ्या तथा नृप

36 S1 Ko-2 D8 om 36^{ab} — °) Da Dn1 D8 5
 नवभिर्, D8 वाहभिर् (for बहुभिर्) — °) T1 G4
 व्ययमत् D8 सैन्य स, T1 G सैन्यानि (for तत्सैन्य)
 — °) T2 यथाभ्राणि (for महाभ्राणि)

37 °) M4 भीष्मस्तु D8 द्रोणश्च (for राजा च)
 — °) S1 सौवल स, K2 4 B D7 T2 G8 M2 4 कौस-
 ल्यश्च, K8 5 Da2 Dn D1 2 4 6 8 कौशल्यश्च, Da1
 D8 कौशल्यश्च, T1 G1 2 4 कौशलश्च, M1 8 5 कौर
 व्यश्च (for सौवलश्च) K1 बृहस्थल, B4 बृहद्रथ
 — °) K2 4 B Dn Dn D4-8 समवर्तत, K5 D2 8 T2
 M4 अभ्यवर्तत, T1 G2 4 *वर्षत, G1 8 *वर्षत (for
 *द्रवन्त) T G सशुद्धौ (T2 *द्धौ)

38 °) G2 अथैव G2 4 शूरो (for शूरा) — °)
 K8 4 Da1 D2 G2 8 M4 अभ्यद्रवद् (for *द्रवन्)
 — °) S1 Ko-2 D2 व्यावृतास्यम् (for *व्यादि*)

39 °) K8 4 B Da2 Dn1 D1 5-8 T2 G1 8 M
 भरताना — °) T2 अभ्यवर्तत K1 सहृष्टौ, T2 M
 सप्रामे (for सहृष्टौ) — °) K2 महारथान्, K8 B4
 Dn D4 6-8 महारथात्, K4 यतव्रतात्, B1 8 महा
 रथा, B2 Dn D8 M4 महारथ, D2 8 महाव्रतात्,
 M1 8 5 महाव्रत; M2 महाव्रत (for यतव्रतम्)

40 Ko om (hapl) 40^a-41^b — °) K8 D2 G8
 अयोधयद् G1 8 चाणै (for भीष्म) — G1 8 om
 40^a-42^a — °) K1 सहत, K2 8 B D T G2 4

युधिष्ठिरमुखः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
 अयोधयन्नणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ॥ ४०
 तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
 शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योध्यन्ति स्म संयुगे ॥ ४१
 ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
 तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४२
 तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
 तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ४३
 धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत् ।

M सहिता K2-5 B D T2 M सर्व (for सह) K1.
 2 5 B1 8 4 Da1 संजयै, B2 *सृजया (for सृञ्जयै)

41 Ko om 41^{ab}, G1 8 om 41 (of v l 40)
 — °) T2 कौरवाश्च तत सर्वे, M कौरवा सहिता (M8
 तथैव कौरवा) सर्वे — °) B2 महाव्रत, Da Dn1 D8
 जयद्रथ (for यतव्रतम्) — °) K8 Da1 D8 शिखण्डी
 (for शिखण्डि-) S1 Ko-2 योधान्, D2 सर्वान् (for
 पार्थान्)

42 G1 8 om 42^a (of v l 40) — °) K8 T2
 M भयकर (for भयावहम्) — °) T1 G4 तथा, T2
 तत (for तत्र) D8 शूरैर् (for सार्धं) K8 D2 सृ
 जयै पाण्डवै सार्धं — °) K4 निधन, T2 M च जय
 (for विजय).

43 °) B8 4 जये, Dn2 D4 7 8 जयं (for रणे)-
 — °) K2 8 5 D2 5 Cc d ग्रह, D1 पण, S ड्रव
 (for ग्लह) Cv as in text — °) K1 द्यूतम्,
 K8 D2 द्यूतम्, Cc द्यूत (for द्यूतम्) K2 8 D2
 आयातं, K4 आपन्न, B Da Dn D4-8 आसक्त, D8
 आयत्त (for आयात) K2 तत्र य त तमायात, T1
 G1 4 M2 तत्र हि द्यूत आसक्तो, T2 G8 तत्रामि (G8
 *पि) द्यूत आसक्तो, G2 तत्रामुद्युद्ध आसक्तो; M1 8-5
 तत्र हि न्यूह (M4 sup in द्यूत) आसक्तो — °)
 Da1 D2 6 च (for वा) K2 विजयायेति राघवा
 (sic), K6 विजयायेपराजय (sic)

44 °) K8 5 D2-4 6 T2 M धृष्टद्युम्नोपि राजेंद्र, B
 Da2 Dn D7 8 *द्युम्नस्तु राजेंद्र, Da1 D8 धार्तराष्ट्रस्तु
 राजेंद्र — °) S1 Ko-2 सर्वसैन्यमचोदयत्; K8 5
 *न्यान्यनोदयत् — °) K B2 8 D2 8 7 G2 M (ex-
 cept M4) अभ्यद्रवत, T2 अभ्यद्रवत — °) K4 B

अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ४४

सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरुथिनी ।

भीष्ममेवाभ्ययान्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४५

भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।

आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं ज्ञातनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय ।

अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहस्रस्रजैः ॥ १

कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।

आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच ।

कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।

यथा च तदभ्युद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ३

प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।

अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथत्रजाः ॥ ४

C 6 5130
B 6 115 4
K 6 115 4

D (except D₂ s) M₂ रथसत्तमा, T₂ कुरुसत्तम,
M₁ १- कुरुसत्तम G₂ मा मा भैष्टत रहसा

45 ^a) K₁ २ सेनापतिर्, T₁ G 'पतेर् (for 'पति)
— ^b) K₃ Da₁ वरुथिनी, K₅ अनीकिनी — ^c) B
Da Dn D₂-३ समभ्ययात् D₂ प्वाभ्ययात् (for प्वा
भ्ययात्) — ^d) K₃ त्यक्त्वा प्राणभय महत्, K₅ D₂
त्यक्त्वा सरणज भय

46 ^a) K₂ ३ Dn₁ आपतती — ^d) K₃ ४ B₁ ३ ३
Da₁ D₁ २ महोदधे, K₅ महोदधौ D₃ T₂ वेलेव
मकरालय, M₁ ३ वेला इव महोदधि, G₇ वेलामिव
महोदधे

Colophon om in Ś₁ Ko-२ — Sub-parvan
Omitting sub-parvan name, K₄ T₂ mention only
दशमेहि (K₃ cont भीष्मनिपातन), K₅ D₁ ६ दशमयुद्ध-
(De om. युद्ध)द्विवम, B₃ भीष्मनिपातन, M₄ दशमे
हिक्के — Adhy name K₄ युद्ध — Adhy no
(figures, words or both) K₅ Dn₂ 108, Da₂
(sec m) 72, D₆ 109, T₁ G 110 (as in text),
T₂ Ms. 4 112, M₁ 2 111, Ms 113 — Śloka
no Dn₂ D₅ 47, De 45

III

1 ^c) K₂-६ B D (except D₂ १) G₂ महावीर्यं,
T₂ 'वीरै (for 'वीर्यं)

2 ^a) K₂ Da₁ कुरवश्च, T₂ कौरवाश्च (for कुर
वश्च) — ^b) G₁ पाण्डवा (for 'वान् T₁ G पर्यं
(for प्रत्यं) — ^c) K₅ आचक्रमे, Da₁ आचक्ष्व मे,
T₂ आचक्ष्वमे (for आचक्ष्व मे) D₃ सु- (for मे)
K₂ महायुद्धे, K₃ तथा युद्धं, K₅ महाबाहो, B₂
Dn₁ D₅ महद्युद्ध, D₁ T₁ G₂ ४ यथा युद्ध, G₁ ३
यथा वृत्त (for महायुद्ध) — ^d) Da₁ 'शोभिन (for
'शोभिन)

3 ^a) D₂ पाण्डवश्चैव (for पाण्डवैः सार्धं) — ^b) B
D (except D₂ s) S (except G₁ s) यद् (for यथा)
K₃ भारत (for 'त्त) — ^c) T₁ G₂ ४ यदा (for
यथा) K₄ B₄ यथा तदभवद्युद्ध, B₁ ३ सर्वमेतद्देशेण
— ^d) B₃ तत्त, B₄ Dn₂ D₁ ६ ७ ८ तनु, T₂ तत्तो
(for तत्ते) K₂ ४ B₂ ४ Da₂ Dn D₁-३ T₂ साम्रत,
B₁ तत्तत्, M भारत (for शृण्वत) — Da₁ om
from वक्ष्यामि up to 31^b on the missing fol 266,
a different fol 266 is subst in its place, which
is here ignored

4 Da₁ missing (cf v l 3) — ^a) B Da₂ Dn
D₁ ६ ७ ८ गमिता (for प्रेषिता) — ^b) B₁ Da₂ Dn₁
D₁ ६ ७ ८ किरीटिन — K₅ om 4^c-5^b — ^c) K₃ ४
Da₂ Dn₁ D₂ ३ ५ T₂ M सरञ्चास् (M₄ 'च्या), B
Dn₂ D₁ ७ ८ सकुन्दास्, D₆ T₁ G सप्राप्ते, D₁ सप्राप्ता
(for 'सास्) — ^d) K₁ रथत्रज, B₂ Dn₂ D₁ ४ ७ ९
T₁ G महारथा (for रथत्रजा)

C 6 5330
B 6 115 5
K 6 115 5

यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः ।
 पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
 कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
 अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
 दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
 अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
 तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
 भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८

येपामजातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
 ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तितः ॥ ९
 दशाहानि ततस्तथा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
 निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ १०
 स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
 न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तत्र ।
 अभ्याशस्यं महाराज पाण्डवं वाक्यमत्रवीत् ॥ १२

5 Da1 missing (cf v 1 3) Ks om 5^{ab} (cf v 1 4) —^a) Ko 2 T2 यथा प्रतिज्ञा (Ko T2 'जा); Dn2 तथाप्रतिज्ञ K1 कौरव्या, Ks D2 2 2 M1 2- कौरव्य (for 'व्य) —^b) K1 2 स चापि, Ds स सर्व, T2 सदा च, M1 2 सदा हि, Ms 2 सभा हि (sic) (for स चापि) —^c) Ś1 भीष्म, D1 भीष्म, T2 सीम (for भीष्म) — D1 om (hapl) 5^{d-6^a} —^d) M2 सतत Ks M1-3 2 समितिंजय (M1 adds क्षयं after 'जय')

6 Da1 missing (cf v 1 3) D1 om 6^a (cf v 1 5) M1 2 om (hapl) 6-7 Ms om 6-8 —^a) Ś1 (orig) Ko-2 पावकै, Ś1 (by corr) तावकै (for कुरुभि) Ś1 Ko 1 4 B1 सहितो भीष्म (B1 'मो); B2 2 Da2 Dn1 Ds T2 M4 सहिते भीष्मे, G2 सहिता भीष्म (for सहित भीष्म) Co cites भीष्म —^b) B2 2 Da2 Dn1 Ds T2 M4 युध्यमाने, T1 G2 4 युध्यमान (for युध्यमान) Ks-2 B Dn2 D2-3 6-8 Ms परतप (Ks Ds 'प), Da2 Dn1 Ds T2 M4 परतपे (for महारथम्) — Ks D2 om (hapl) 6^{a-8^b} —^c) K1 सपचाल्य B2 2 Da2 Dn1 Ds T2 M4 अर्जुने च सपाचाल्ये, T1 G4 अर्जुनं सहपाचाल्य —^d) B Da2 Dn Ds-3 T2 M4 2 सशयो (Da2 Dn1 [orig] 'ये, Ds सक्षये) द्विजये (T2 'यो)भवत् (B2-3 भवेत्)

7 Da1 missing (of v 1 3) Ks D2 M1-3 om 7 (cf. v 1 6) —^b) Ko 2 भीष्मा (for भीष्मा) —^c) K2 आवर्तत, Ks Ds T1 G2-4 प्रा, T2 अवर्तत (for अवर्तत) K2 महारौद्र; T1 G2 4 'रौद्र (for 'रौद्र) —^d) D1 स तदा, T2 M4 तदा तु (for सतत) K2 समितिक्षय, T1 G2 4 M4 समितिक्षय, T2 स जनक्षय

8 Da1 missing (of v 1 3) Ks D2 om 8^{ab}, Ms om 8 (cf v 1 6) —^b) Ks B1 2 Da2 Dn

D1 2-3 1 2 भूयद्वा (D2 1 'म)श्च; T2 भूयश्चापि (for भूयश्च स) Dn1 D2 परतप, Ms 'तप (for 'तप) —^c) Ś1 शतनवो Ś1 Ko 1 राजन्, Ks धीमान्; Gs योधाञ् (for योधाञ्) —^d) T2 M1 4 जघान समितिंजय

9 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) D2 M1 2 4 तेषाम्; M- एषाम् (for तेषाम्) D1 2 2 (before corr) अज्ञानकल्पाणि —^b) D1 स ने मायाणि (sic) K1 G2 पार्थिव, Ks B2 D2 2 T2 M भारत, D1 मारिप (for पार्थिव) —^d) T2 'वर्तन (for 'वर्तित) T1 G शूरेण सह सयुगे, Ms शूरा सर्वेचिवर्तित, Ms शूरा सर्वे निपातित

10 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Dn2 हपस; T1 G1 2 2 Ms तथा (for ततत्) T2 दनाहर्तनि तदा भूत्वा —^b) K2 भीष्म (for भीष्म) —^c) K2 D2 4 T1 G2 4 निरविद्यत, K2 'वीद्यत, Ks 'भिद्यत, T2 'विद्यत, Co d 'विद्यत (as in text) —^d) T1 G M2 जीविते स, M1 2-3 'ते च (for 'तेन) K2 4 B Da2 Dn1 D1 2 4-3 M4 परतप (for 'तप)

11 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) D2 क्षिप्र (for क्षिप्र) Ks D2 धर्मम् (for वधम्) — Ks om 11^b-12^a —^b) K2 [s]भीष्मन्, B1 2 4 Da2 Dn D1 2 2 [s]भिमुखो, D1 T G4 [s]भिमुखान्; Ms वि मुखं —^c) K2 D2 न हन्यात्, Ks न्यहनत्; Da2 Dn1 Ds 1 अहनत्, T2 महात्मा, M1 न निहन्यात्, M2 न्यहनत् (for न हन्या) Ś1 Ko 1 आहवे श्रेष्ठान्, Ks D2 पादवधे, Ds ताक्षरधे, G1 न मानवाश्च्रे —^d) Ks 2 D2 सग्रामा (D2 'मे)भिमुखानपि, Ks B Da2 Dn Ds-2 1 2 T2 M सग्रामे सु (Dn2 'मेपु, T2 'मे स)ग्रह्णिति (M1-3 2 'नपि), D1 सग्रामे तु बहूनिव

12 Da1 missing (of v 1 3) Ks om 12^a (cf v 1 11) —^b) K2 मया (sic) (for पिता) —^c)

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
 निर्विण्णोऽसि भृगं तात देहेनानेन भारत ।
 इतश्च मे गतः कालः सुवहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
 तस्मात्पार्थ पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
 मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
 तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
 भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
 श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७
 अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
 रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
 अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
 भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
 न वै भीष्माद्भयं किञ्चित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः ।
 ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २०

C 6 535A
B 6 115 20
K 6 115 20

K: Ds धन्यामन्त्रं, Ks s Da2 Dn1 (before corr)
 D: s s r s धन्यामन्त्र, T: जन्मनाय D: महापाहु
 (for 'राज्ञ' —^a) Ds (m as in text) कामम् (for
 वाच्यम्)

13 Da1 missing (cf v l 3) Before 13, Ds
 ins भीष्म उवाच —^a) Ms युधिष्ठिरो Ś1 D: महा
 प्राज्ञ, Ds Ms 'प्राज्ञ', Ds 'राज्ञ (for 'प्राज्ञ' —^b)
 Ks शर्वशास्त्र, Ks Gs Ms s सर्वशास्त्र Ds Ms वि
 शारद —^c) B Da: Dn Ds s r s शृणुन्व, Ds
 शृणुध्व (m 'न्व) (for शृणु मे) — Ś1 reads
 13^a-14^a in marg —^d) Ds धर्म्यं स्वर्ग्यं, Ts धर्म
 कीर्ति, Gs s धर्म्यं तथ्य, Ms स्वर्गं धर्म, Ms स्वर्ग्यं
 धर्म्यं (by transp) Ds m T: तत्त्वत, Gs M ल
 Ms कल्पित, Gs कल्प्य त (for जल्पत) Ks धर्म
 युक्त च भारत

14 Da1 missing (cf v l 3) Ś1 reads 14^a in
 marg (cf v l 13) —^a) T: [s]ह (for ऽसि)
 —^b) Ms देहेनानेन (for देहेनानेन) Gs Ms सुवत
 (for भारत) —^c) Ś1 Ko-2 transp इत and नत
 Ms इतश्च मे

15 Da1 missing (cf v l 3) —^a) B: T:
 Gs s पार्थ; Ms पार्थ (for पार्थ) T: परोधाय
 —^b) Ds पाञ्चाला, T1 G पाण्डवान्, T: M पाञ्चाल्य
 Ds रणे (for तथा) —^c) K1 मद्वधे

16 Da1 missing (cf v l 3) Before 16, Ds
 ins सजय उवाच —^b) Ks T G1 s पाडवा Ks s
 Ds सत्यविक्रम (Ks 'मा), Da2 Dn Ds s r s T G1
 s s Ms सत्यदर्शन, Ds प्रियदर्शन —^c) T1 G2 s
 'ययुर (for 'ययौ) Ks तत्र, Ks यत्र, B Da: Dn
 Ds-3 राजा, T1 G1 s s यत्ता, T: यत्न, G2 युक्ता
 (for यत्त) —^d) Ks सयुगे (for संग्रामे) K1

सहस्रजय, Ks सह सृजय

17 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Da: Dn1
 Ds राजा (for राजन्) —^c) Ko ता वाचो (s10),
 Ks s Ds s तद्वाच्य, T: वचन (for ता वाच) —^d)
 Ks D1 s s नोदया, K4 देशया (for चोदया)

18 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ks s
 धन्या (Ks 'न्य)द्रवत, B: Dn2 Ds s अभिद्रवध्व,
 Ds s 'द्रवत्, T: असद्रवत T: M सयोद्धुं (for युध्य
 च) —^c) Ds रक्षिता, T: रोक्षिता Ś1 सति
 सधेन, Ds मत्सत्त्वेन —^d) Ds विष्णुना (for
 जिष्णुना) D1 रिपुघातिना, D2 अपि जिष्णुना, T1 G
 सर्वजि, Ms s (sup lin) s वरजि (Ms [orig] s
 'यि') Ms s परजि

19 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ds अय
 चापि, T1 Gs s आरोपित- (for अय चापि) —^b)
 Ś1 पार्षितो, Ks पार्षितो, T: पार्षतो (for पार्षतो)
 —^c) Ks Ds तु (for च) —^d) Ś1 पालयिष्यति
 (for 'प्यति)

20 Da1 missing (cf v l 3) —^a) Ks-3 B D
 (Da1 missing) T: M मा वो (Ms मां वा), T1 G न
 वो (for न वै) Ds भीष्मादिय, Ds भीष्माद्भय, T:
 G भीष्मभय (for भीष्माद्भय) Ks Ds कश्चित् (for
 किञ्चित्) —^b) Ks हस्त्यश्च, Ks B Dn2 D1-4 e-8
 T: अस्त्यश्च, Ks T1 G M अस्त्यश्च, Da2 Dn1 Ds
 अघास्तु (for कर्तव्यं) T: इति (for युधि) K1 s
 सृजया, T: सृजय, Gs सजया, Ms सृजयान् (for
 सृञ्जया) — Ks Ds om 20^a-22^b —^c) Ko s
 विलि (Ko 'जी)प्याम, D1 वधिष्यामि, Ds निजे
 प्याम, Ds विजेष्याम, T G वधिष्याम, Ms जये
 प्याम (for विजेष्याम) — After 20, T: M1 s ins

463* ते सथेति प्रतिज्ञाय पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

C 6 5355
D. 6. 115 21
K. 6 115 21

तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २१
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् ।
 भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
 ततस्तव सुतादिद्या नानाजनपदेश्वराः ।
 द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
 दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
 भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
 ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यत्नव्रतम् ।

शिखण्डिग्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
 चेदिमिश्र सपाञ्चलैः सहितो वानरध्वजः ।
 ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
 द्रोणपुत्रं शिनेर्नसा धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
 युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
 विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
 वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ २८
 मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९

21 Da1 missing (cf. v 1 3) Ks Ds om 21 (of v 1 20) Tz M om 21^{ab} —^a) Ks Ds त तथा, K4 B Da2 Dn Ds-5 7 8 ते तथा, D1 ते धातु (for तथा तु) K1 यत्वा (for कृत्वा) — G1 s om 21^{cd} —^e) T G2 4 M ब्रह्म (Tz M इद्र) लोक जेतुकामा — After 21^e, D4 erroneously repeats 21^{ab}

22 Da1 missing (of v 1 3) Ks Ds om 22^{ab} (cf. v 1 20) Tz M transp 22^{ab} and 23^{cd} —^a) Tz M पांचाल्य ते (for शिखण्डिन) —^e) Ś1 Ko 1 पालने, Ks D2 T1 G2 M1 s 4 पतने (for पातने) G2 यत्त (for यत्न) —^d) Ks D2 त (for ते) B1 समाहिता (for स्थिता) D1 परमं योगमास्थिता

23 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ds T2 G2 सुता इद्रा (for सुतादिद्या) —^b) Ds जनपदेश्वरान्, G2 पदजनेश्वरा —^e) T1 G सद्रोण (for द्रोणेन) Tz सहिता युद्धे (for सहपुत्रेण) —^d) Ks s D2 s सहिताक्षे, Dn2 सहसेनो, D1 सहसैन्या (for सेना) K1 Dn2 महाबल

24 Da1 missing (of v 1 3) —^b) Ks स हि (for सह) —^d) T1 G2 4 तथा (for तदा)

25 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ś1 Ko-2 ततस्ते Ks s D2 सर्वे (for शूरा) —^b) Ks-s B1-s D (except D1 s, Da1 missing) Tz M महा (for यत्) —^e) D2 शिखंडी (corr from टि) Ks सर्वान्, Tz शूरान्, M वीरान् (for पार्थान्) —^d) K1 योधयति समं युगे, G1-2 योधयामासुराहवे

26 Da1 missing (of v 1 3) —^a) D (Da1 missing) तु (for च) Ks B सपचालै, M1 s-s सपाचाल्यै Ks चेदिमिश्रैव पांचाल्यै, T G चेदिभि सहपां

चालै —^b) Ks सह वैर, D2 सहिवैर (for सहितो) —^d) Ks यत्नव्रत (also शिखण्डिनं as in text)

27 Da1 missing (of v 1 3) —^a) D1 द्रोण पुत्र, Ds पुत्रे (for पुत्रं) Ks s D2 शमेर (for शिनेर) —^b) Ks Da2 Dn1 D1 s s T1 G M1-s s च (for तु) Bz Dn1 D4 s M1-s s कौरव, D1 पौरव, D1 कौरवान् (for पौरवम्) D3 सात्यकि समयोधयत् —^e) Ks 4 B D (Da1 missing) Tz M अभिमन्यु, Ks अभिमन्यु (for युधामन्यु) Ko-2 महा मात्य, Ds समासाद्य, T1 Gs 4 सहामात्यो (for स्व)

28 Da1 missing (of v 1 3) —^a) Ks सु, Ds T1 G च (for तु) Ko-2 D2 4 Tz सहानीक (Ks क); K4 सहामात्य —^b) Ks s D2 सहसैन्यं, Ds सेने, T1 G सर्वैर (for सेन) Ko-2 जयद्वल (for द्रथम्) —^e) Ks D1 वार्धक्षत्रस्य, K4 s B1.2 4 Da2 Dn D4 s वार्धक्षेत्रे (Ks क्षेम, Da2 Ds क्षेमि, Dn2 क्षमे)स्तु, D1 वार्धक्षत्रिस्तु, D2 वार्ध क्षेत्रस्य, M1 वृद्धक्षेमस्य (for वृद्धक्षत्रस्य) Bz Da2 Dn1 Ds दायाद (for दम्) —^d) Ks 4 B D (Da1 missing) परंतप, M2 तप (for तप) — After 28, Da2 Dn1 Ds ins

464* चित्रसेनस्तव सुत विचित्रशरकार्मुकम् ।

29 Da1 missing (of v 1 3) —^a) D2 मद्रराज महेस्वास (corrupt) —^b) T1 Gs 4 सह सैन्यैर (for सैन्य) K1 M2 युधिष्ठिर, Ds Ms s छिर (for छिर) —^e) Ks B Dn2 D1 4 7 8 G2 M2 s सेनो भिगुप्त, Da2 Dn1 D2 s s सेनाभि (D2 s सेनोत्ति, Ds सेनोभि) गुप्त Ks B Da2 Dn1 Ds-s M तु (for च) Ks भीमसेनो गदा गृह्य, Tz भीमसेनो महाराज —^d) Tz M गजानीकम्, G3 नगा (for नागा)

अप्रवृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ३०
 कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिदमः ।
 प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
 शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् ।
 राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२
 तस्मिन्नतिमहामीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
 संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
 तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।

तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ॥ ३४
 ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
 प्रादुरासीन्महाञ्जद्वो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च वृंहितैः ।
 सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
 सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
 वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ३७
 रजोमेघाश्च संजह्युः शस्त्रविद्युद्गिरावृताः ।
 धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८

C 6 5372
B 6 115 38
X 8 115 38

30 Da1 missing (cf v 1 3) —^a) K1 अप्र
 वृष्टम्, K2: 'धर्मम्', D2: 'ध्वजम्' D3: M1 अना
 वीर्यं, T2: महानीर्यं K3: अदृश्यमानमाचार्यं —^b)
 S1 Ko 1 2 3 D2: T2: M2: वर, K2: वर (for वरम्)
 —^c) B1 Dn2 D3: 3 द्रोणि (for द्रोण) S1 Ko-2
 द्रोणानीक प्रति ययौ —^d) G1 M2: पाञ्चालः (for 'ल्य')
 Ko 2 'सोमक', K1 B Da2: Dn D3: 1 1 3 मोदरै (for
 सोमकैः)

31 Da1 missing up to 31^{ab} (cf v 1 3) —^a)
 K2: कर्णिकार (for कर्णिकार). T2: M1-3 3 'ध्वजश्च'
 (for 'ध्वज') B Da2: Dn D3: 1 1 3 चैत्र (for चापि)
 —^b) B2: सिंहकेतुम् D1: अरिदम, D4: 'दम' —^c)
 T2: M1: सौभद्रो (for 'द्र') Da1: प्रत्युज्जगाम सौपुत्र
 (sic) —^d) T2: राजान तु, M1-3 3 राजपुत्र K2:
 महद्बल, T2: M1: बृहद्बल

32 ^a) Da1 Dn1 G2 पुत्रन्ते —^a) T2: M1 बहुभि
 (for समरे) B Dn2 D3: 1 3 पार्यम्, M2: सार्ध
 (for सार्धम्) —^d) M2: समपेतुर (for अभि) T1
 G समतत (for जिवासव)

33 ^a) S अतिभये (for अतिमहा) K1 भीम,
 D1: वीर्यं (for भीमे) —^b) M1 द्वि, M2-3 3 व (for
 वै) D2: भीमे भीमपराक्रमे —^c) K2 D2: सुप्रधाव
 स्वनीकेषु, Da1: प्रमधाव — K3 om (hapl)
 33^d-34^a —^d) D2: (marg sec m) T2: समकम्पत
 मेदिनी

34 K3 om 34^a (cf v 1 33), T2 om 34^{ab},
 D2: reads 34^{ab} in marg (sec m) —^a) D2: तान्य
 नीकेषु मतत —^b) Da1: समपद्यत, T1 G: सम
 पद्यत

35 ^a) T2: M1 पुनस् (for ततस्) K2: B Dn2
 D1: 1 6-3 प्रतप्तानाम्, T2: M1 प्रयातानाम् (for प्रयत
 ताम्) —^b) T1 प्रति (for अभि) —^c) K B
 D (except D2) महादाब्दो, T2: महच्छब्दो (for महा
 द्दब्दो)

36 ^a) K1 B Da2: Dn1 D1: 4 5 1 3 T1 G2 4 M2
 'घोषश्च; K2: Dn2: D3: M1-3 3 'घोषाश्च, Da1: T2
 'निर्घोषो (for 'घोषैश्च). —^b) B2 4 Da Dn1 D2 T
 G2 4 वृहित, D1: M1: 2 बृहत्ता, D3: बृहण, M2-3
 वृहित (for वृहितै) —^c) K1 4 B Da Dn D1 3
 1 6-3 T2: G1 2 M1 2 3 सिंहनादश्च, D2: 'नादस्य,
 M2 3 'नादाश्च (for 'नादैश्च) T1 G1: धनुषां चैव
 निर्घोषो (= 38^c) —^d) K2 D2: 6 दारुण T2: M2-3
 समजायत (for 'पद्यत)

37 Dn2: D2: om (hapl) 37 —^a) T1 G या तु,
 T2: या च, M1 यावत् (for सा च) Ko सर्वे (for
 सर्व) —^b) Da1 'सदृशी प्रभा (sic), T1 G 'सदृश-
 प्रभा —^c) T G M2: हारांगद' (for वीराङ्गद')
 —^d) D2: नि प्रभा T2: M1: समजायत (for 'पद्यत)

38 Ko 2 om (hapl) 38-40 —^a) K2: राजा
 मेघाश्च, D1: रजोमेघाश्च (for रजोमेघाश्च) B2-4 तु;
 Dn2: D4: सु (for च) K2 B2 3 D1 3 T G4 M
 सजग्मु, Da1 स*जु; Da2: D2: सजहु D2: राजानश्च
 सुरैरेणु —^b) D1: आवृत (for आवृता) D2:
 शस्त्रवृष्टिभिरावृता, T1 G शस्त्रविद्युत्प्रभावृता, M1:
 'द्युदिवारृता' —^c) K2 4 B D (except D1) T2: M2
 चापि, K2: वापि (for चैव) D2: निर्घोषैर (for 'पो)
 —^d) = 36^d D2: दारुणा, D4: दारुण (for दारुण)

39 Ko 2 om 39 (cf v 1 38) —^a) K2 D2:
 बाणशस्त्रप्रणादश्च, T1 G रणे शस्त्रप्रणादैश्च, M1 2 4

वाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
 प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च वाणौघैश्च समाकुलम् ।
 निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
 अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।

कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदातींश्च पदातयः ॥ ४१
 तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
 भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिपे यथा ॥ ४२
 तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
 अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

संजय उवाच ।

अमिमन्धुर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।

महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
 दुर्योधनो रणे कार्णिग्नौ नवभिर्नतपर्वभिः ।

वाणसघप्रणादाश्च —^b) K₃ D₂ 4 'स्वन (for 'स्वना)
 T₁ G भेरीणां चैव निस्वनै —^c) K₄ D₁ 8 M रथ-
 घोषाश्च, T₁ G 'घोषैश्च (for 'घोषश्च) S₁ K₁ D₁ 8
 संजग्मुः; K₃ 5 B₁ D₂ D_n D₂ 4-7 T G सजज्ञे; D₃
 सजज्ञ्ये (for संजग्मुः). —^d) T₁ G सेनयोश्च महद्भय

40 K₀ 3 om. 40 (of v 1 38) —^a) K₄
 B₁ 2 4 D_n 2 D₂ 6-8 पाश- (for प्रास) D_n 2 D₁
 -शक्त्यृष्टिं, T₂ -शक्त्यृष्टि (for -शक्त्यृष्टि) S₁ -सगैश्च
 (for -सघैश्च) —^b) B₂ वाणौघै (om च), D₁ गदा
 मिश्च, T₂ घाणौघैश्च T₁ G वाणसघै समापृतं (G₁
 'त) —^c) T₁ G निष्प्रमाणम् (for 'काशम्) —^d)
 T₂ M समजायत (for 'पद्यत)

41 ^a) K₄ B D_n 2 D₁ 4 5 7 8 G₁ कुजराङ्कुजरा
 (by transp), D_n 1 कुजराङ्कुजराङ् D₃ (sup lin
 as in text) S (except G₁) जग्मुः (for जघ्नुः). —^d)
 K₃ 5 D_n 2 पदातां (K₃ 'ता)श्च, K₄ B₂-4 D₃ T₂ G₂
 M₂ 5 पादाता (G₂ M₂ 5 'ता)श्च, D₃ 5 पदातीश्च, T₁
 G₁ 3 4 पदातैश्च; M₁ 3 4 पदाताश्च (for पदातींश्च)
 D₃ G₂ M₁ 3-5 पदातिनः; M₂ 'तिभिः (for 'तय').

42 ^a) B D₁ 4 7 8 सत्रां, D_n 2 सत्रां (for
 सदां) T₂ M तुमुल (for सुमहद्) — K₃ D₂ om
 42^a-43^d —^d) K₃ श्येनानाम् (for श्येनयोर्) K₀
 आमिर्प, B₁ 3 आमिपा (for आमिपे)

43 K₃ D₂ om 43 (of v 1 42) G₂ 3 repeat
 43^{ab} after the ref in 6 112 1 —^a) K₃ सत्,

B D (D₂ om) तेषां (for तयोः) G₃ (first
 time) समागमे (for 'गमो) —^b) G₃ (first time) 4
 वभूवुर् (for 'व) B₁ D_n 2 D₂ 7 8 सगत (for
 भारत) G₁ damaged —^{cd}) G₁ damaged K₃ 5
 B D₁-8 महाहवे, D_n 1 महारथ (for रणाजिरे).

Colophon lost in G₁ on a damaged fol — Sub-
 parvan Omitting sub-parvan name, S₁ K₀-2 5
 mention only दशमयुद्धदिवस, K₃ D₂ दशमेहनि, K₄
 B₃ दशमेहि भीष्मनिपातन, D₆ दशमदिवसयुद्ध, M₄
 दशमेहिके — Adhy name T₂ परलोकाध्यवसानः
 M₁ 2 भीष्मनिर्वेदवाक्य — Adhy no (figures, words
 or both) D_n 2 (sec m) 73, D_n 2 109, T₁
 G₂-4 111 (as in text), T₂ M₃ 4 113, M₁ 2
 112, M₃ 114. — Śloka no D_n 1 D₃ 6 44,
 D_n 3 43

112

1 After the ref, G₂ 3 repeat 6 111 43^{ab}.
 G₁ damaged —^b) M₃ दुर्योधनम् (for तव पुत्रम्)
 —^c) K₂ युद्धो, K₃ 4 B D_n 2 D_n D₁ 3-3 T₁ G₂-4
 युक्त (K₃ 'क्त), D_n 1 युक्ते, T₂ M सार्धं (for
 युक्ते) —^d) S₁ K₀-2 परतप (K₂ 'तप') (for
 पराक्रमी)

2 G₁ damaged —^a) B₁ वधे (for रणे)
 —^b) K₃ नवभिर्नवभिः शरैः —^c) K₄ B D (except
 D₂) T₂ M [उ]रसि (for रणे) —^d) D₃ चैव

आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
 तस्य शक्ति रणे कार्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
 तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
 द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
 तां शक्तिं पतितान् दृष्ट्वा कार्णिः परमक्रोपनः ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्वाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
 पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
 दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ६
 तद्युद्धमभवद्धोरं चित्ररूपं च भारत ।
 ईक्षित्प्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७

भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
 युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८
 सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्बाह्वणपुंगवः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
 शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
 अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
 अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
 द्रोणपुत्रं त्रिभिर्वाणैराजघान महायशाः ॥ १२
 पौरवो घृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे ।

C 6 5359
B. 6 118 13
K. 6 116 13

(for चैन) Ks T1 G2-4 त्रिभिश्चैन शितै (Ks पुन) शरै

3 ^a) K2 s D2 s तत (for तस्य) — ^b) K2 om (hapl) from घोरा (in 3^b) up to सहसा (in 4^a) Ko 1 इवानुजां, B Da Dn D4-8 स्वसा (B4 सुता)मिव, D1 इवायमीं, D2 इवासुरीं (for इव स्वसाम्) Ccp सुताम्, Cc cites स्वसाम् (as in text) T1 G मृत्योर्जिह्वामिवायसीं, T2 M मृत्यो स्वस्त्रीयसनिमां (Ms भा) — ^c) G2 रणं (for रथं) G1.8 दुर्योधनरथ प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत

4 K2 om 4^a (cf v 1 3) — ^b) Ś1 पते (for पते) — ^c) G1.8 पुत्रस्ते (by transp) — ^d) K1 रथ (for रथ)

5 T2 om (? hapl.) 5-6 — ^b) Da1 कार्णीं (for कार्णि) K2 क्रोपना (for क्रोपन) — ^d) Ś1 K2 बाहो (K2 हौ)रुरसि Ś1 Ko 2 चार्पयत् (for चार्प)

6 T2 om 6 (of. v 1 5) — ^c) K2 Dn2 भरत-श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) — ^d) Ks s B D (except D2) M म (Ks Dn2 M2 भा)रताना महारथ (M रथ)

7 ^b) Ks D2 T2 M विशा पते (for च भारत) — ^c) Ko ईक्षित्य, K2 s B Dn2 D1 4 8-8 इन्द्रिय, Ks s D2 ईक्षितु, D3 क्षत्रिय, D6 ईक्षित (for ईक्षित्)

8 ^a) G1 s निधनाकाक्षी (for रथाय) — ^c) Da2

Ds अयुध्यत, Dn1 अयुध्येतां (for युयुधाते) Da1 अयुध्यत रणे वीर — ^a) Ko पांडवौ, Da1 पुंगवौ (for पुंगवौ)

9 ^a) K2 युक्ते, Da1 D6 क्रुद्धो (for युद्धे) T2 सौभद्र सहसा युद्धे — ^b) K1 s Da1 द्रो (K1 द्रौ)णि (for द्रौणिर्) Ks D2 सत्तम, Da1 सयुगे (for पुंगव) — ^c) T2 M क्षिप्र (for क्रुद्धो) — ^d) Da1 परतप, Da2 Dn1 D1 s G1 Ms-5 तप (for तप)

10 ^a) Ks शैनेयश्च, Ks D2 शैनेयोय (for योऽपि) Da1 गुरुपुत्र — ^b) T2 सर्व मर्मसु, Ms सर्वकर्मसु K4 s Da Dn1 D2 s s [अ]ताडयत् (for भारत) — ^c) D2 अपातयत्, Ds विनदस्म, M1 s अपीडयत् (for अताडयत्) — ^d) B D (except D1-2 6) वाजितै, T2 Ms-3 वाजिभि (for पत्रिभि)

11 ^a) Ś1 Ko-2 च (for तु) — ^c) Ś1 Ko-2 s Ds विंशत्या, Ks त्रिंशता (for त्रिंशता) Da1 D2 तु (for च) T2 त्रिंशता निशितैर्वाणैर् — ^d) Ś1 Ko-8 चार्पयत् (for चार्प)

12 T2 om 12^a-14^b — ^b) K1 सत्वत, Da1 शाश्वत, T1 G सात्यकि (G1 किं) (for सात्वत) — ^c) B2 द्रोण पुत्र — ^d) Ś1 K1 महायदा; G1 s रथ (for यदा)

13 T2 om 13 (of v 1 12) Da1 reads 13 twice consecutively — ^a) Ko कौरवो Da Ds Ms घृष्टकेतुश्च (for केतु) Ks D2 s G1 s M तु, T1 G2 4

C 8 3285
D. 6 116 13
K 6 116 13

बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्वर्णैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छिन्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।

महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छिन्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८
आर्षमे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निखिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
वाशितासंगमे यत्तौ सिहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

त (for च) — ^b) K₄ B D (except D₁₋₃) आच्छाद्य
(for आसाद्य) — ^c) B₂ धनुषा (for बहुधा) D_{n2}
धारयाचक्रे K₈ 5 D₁₋₃ 6 दारया (D₁ 'यन्' बहुधा
चक्रे, T₁ G M व्यदारयत्तदा राजन् — ^d) K₈ 5 D₁₋₃
M महेष्वासो, D_{n1} (both times) 'वास (for 'वास)
K₈ 4 B D_n D_n D₄₋₈ महारथ', K₅ 'रथा., D₁
'चमू, M₁ 2 'बल' (for 'रथम्)

14 T₂ om 14^{ab} (cf. v l 12) — ^a) K₁
पौरवो, M₄ 'वा (for 'व) K₅ संख्ये, D₂ चक्रे
(for युद्धे) — ^b) D₁ महायज्ञा (for 'रथ) — ^c)
Ś₁ Ko-2 विंशत्या, K₈ 5 D_{2,3} 6 त्रिंशन्निर, D_{n2}
त्रिंशत्या (for त्रिंशता) Ko 2 नवभिर्, K₁ निशितैर्,
D_n D_{n1} (m as in text) D₅ निहतैर् (for निशितैर्)
— ^d) T₁ G₄ विव्याथ (for 'घ) K₄ B D_{n2} D₄ 7 8
[आ] यु, D_n D_{n1} D₅ स (for सु) K₁ 5 B D_n
D_n D₁ 8-5 7 8 M₂ 3 5 'सुज', K₈ 5 D₂ 6 T G
M₁ 4 'भुज (G₂ 'बल') (for 'बल')

15 ^b) Ś₁ D_{n1} G₂ धृष्टकेतुर् K₄ 5 D₂ महाबल',
D₁ 3 'रणे, D₅ 'त्मन (for 'रथ) — ^c) D₂ निनाद
(for ननाद) Ś₁ Ko-2 4 सुमहानाद, D_{n1} T G M₁ 2 4
बलवान्नाद — ^d) K₈ D₅ T G M₁₋₃ निशितै, K₄ 5
B D_n D_n D₁₋₃ 7 8 M₄ 5 च शितै (for दशभिः)

16 D₁ om (hapl) 16^{ab} — ^b) K₅ G₁ 3 कौरव
(for पौ) B₁ च शितै (for निशितै) — ^c) G₁
महाराज, G₈ 'राजस् (for 'राज) — ^d) T₂ शितै
शरै (for शिलीमुखै)

17 ^a) D₂ दृष्ट्वा (for तत्र) K₈ 5 D₂ 6 महाराज
(for महेष्वासौ) T₂ शिलीमुखैस्तु तौ तत्र — ^b)
Ko-2 महापुत्रौ, D₁ 'मत्रौ, D₃ 'सत्वौ, T₁ G₂ 4
'त्मानौ, T₂ महेष्वासौ (for महामात्रौ) D₁ T₂ M 'रणे
(for 'रथौ) — Ko-2 T₁ om (hapl) 17^c-18^d,

K₈ reads 17^c-18^d in marg (sec m) — ^d)
K₄ B D (except D₁₋₃) अविद्यता, G₈ अवर्षतौ
(for अवर्षताम्)

18 Ko-2 T₁ om 18 (of v l 17) — ^a) D₅
अन्योन्य च (for 'न्यस्य) D₈ M₄ 5 अन्योन्य धनुषी
छिन्वा — ^b) G₂ छिन्वा (for हत्वा) D₈ तु मारिष
(for च भारत) — ^c) Ś₁ अपि, G₁ 3 अथ, G₂
वीर (for असि) — K₅ D₂ om 18^d-20^e — ^d)
D₈ समेतौ; M₁ 3-5 गतौ तौ (for सगतौ) T₂ M
तु (for तौ) K₄ B D_n D_n D₄₋₈ समीयतुरमर्षणौ
(B₁ 'र्विणौ, D₅ 'र्षण)

19 K₅ D₂ om 19 (of v l 18) D₅ reads 19
twice consecutively — ^a) Ś₁ Ko 2 चर्मणे, K₂ 3
T₂ 'णि (for 'जी) B₁₋₃ चित्र, T₁ G₄ चोभे (for
चित्रे) — ^b) D_{n2} शर- (for शत) Ś₁ K₄ B₁₋₃
D_{n2} D₈ 5 (both times) 6 'परिष्कृते; K₂ 'परिष्कृतौ,
B₄ D_n D₁ 4 7 8 'पुरष्कृते; D_{n1} 'परिष्कृते (for 'परि
ष्कृते) — ^c) Ko 2 तावका (for तारका) K₂ 3
B₈ D_{n2} D₁ 4 6-8 T G₂ 4 M शतचित्रे च (M₅ 'त्रेण)
(for शतचित्रौ च) — ^d) D₅ T G M₈₋₅ च (for
सु) D₅ (both times). 6 -रथौ, T₂ G₁ 3 M₁ 2
-सुजौ, M₈₋₅ 'वलौ (for प्रभौ)

20 K₅ D₂ om 20^{ab} (of v l 18) — ^a) Ko-2
T₁ G₁ 2 4 M विपुलौ, D_n D₅ विपुले; T₂ मेखलौ
(for विमलौ) — ^b) D₁ तदान्योन्यम्, T₁ G₄ तव
सैन्यम् (for तावन्योन्यम्) G₁ 3 अयुध्यता (for अभि
द्रुतौ) T₂ अन्योन्य समभिद्रुतौ — ^c) Ś₁ K₈ 4 B
D (D₂ om) वासितासंगमे, T₂ वाशितासंगरे, M₂
वासितासयुगे Co otes वासिता Ko यंता, K₁ 2
यतौ, M₄ यत्तौ (for यत्तौ) — ^d) Ś₁ Ko-2 D₁
गोवृपावि (K₂ 'घा ह्) व कानने, K₈ वृपाविव महावने,
D₅ सिंहाविव महावने

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
 पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
 ताडयामास संकुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चात्रवीत् ॥ २२
 चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुपर्षभम् ।
 आजघान शिताग्रेण जञ्जुदेशे महासिना ॥ २३
 तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
 अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
 ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
 जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५

धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
 अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा नवभिराशुगैः ।
 पुनर्विव्याध तं पथ्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
 सुशर्मा तु रणे कुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
 दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
 चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
 आजघान रणे कुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
 भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९

G-6 5405
B 6 116 30
K 6 116 30

21 °) S तौ (G₂ M₂ तु) (for च) —^a) D₂
 पातयतौ, S (except M₁) प्रार्थयानौ (for 'यन्तौ')
 D₁ यद् पर (for परस्परम्)

22 °) T₂ पौरवे (for 'वो') T₂ धृष्टकेतुम्, G₂
 'केतोश्' (for 'केतु') K₄ B₁ Da Dn₁ D₁ 5 6 T₂ G₂
 च (for तु) —^b) S वरामिना (for महा') —^c) S₁
 T₁ G₄ om (hapl) 22^c-23^d —^e) K₀ 3 सकुद्ध
 (for 'द्वस्')

23 S₁ T₁ G₄ om 23 (cf v l. 22) —^a) D₁
 तु (for [s]पि) —^b) K₀-2 D₀ पुरुपर्षभ, K₈ भरत
 पंभ, G₂ पुरुपर्षभ —^c) D₂ सिता* (for शिता*)
 —^d) D₈ (sup lin sec m as in text) 5 यञ्जुदेशे
 K₁ 2 महासिना; K₄ शितासिना, S (T₁ G₄ om)
 वरासिना (for महासिना) — After 23, M₂ errone-
 ously repeats 22^e

24 °) D₀ ममास्थाय (for 'साद्य') B₂ T₁ G
 महारणे (for 'हवे') —^c) D₂ अन्योन्याभिहतौ स्वहैर्
 —^d) S₁ K₀ 2 निपेतुररिमर्दनौ, K₁ निपेतुरपिमर्दनौ
 (sic)

25 °) T₂ स (for स्व) K₈ 5 D₂ आरूढ (for
 आरोप्य) —^b) S₁ पौरवस् (for 'व') G₈ तनय (for
 'यस्') —^c) K₁ 2 जयत्सेन, Da D₂ 5 T₂ जयसेनो,
 M₁ जयत्सेनौ S₁ K₈ 4 B D (except Da D₅) S
 रथेनाजौ (for रथे राजन्)

26 °) T₂ धृष्टकेतुश् (for 'तु') B₂-4 Dn₂ D₄ 7 8
 तु (for च) —^b) K₈ माद्रीपुत्र K₈-5 B D
 (except D₁) S प्रतापवान् (for परतप) —^c) G₁ 3
 M₈ 4 रणाद् (for रणे) B₁ 8 4 Dn₂ D₄ 7 8 कुद्ध
 (for राजन्) —^d) K₈-5 B D (except D₁) S

(except M₁ 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्)

27 T₂ om 27-29, M₁ 2 om 27-30^b, M₈-8
 om 27-28^b —^a) T₁ G सहदेव (for चित्रसेन)
 S₁ K₀ 2 सुवर्माण, K₈ 5 D₂ 6 7 सुधन्वान, D₈ 8
 (m as in text) सुधर्माण Ca as in text —^b)
 K₃ B₃ D₈ T₁ G दशभिर्, K₄ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 2
 4-8 बहुभिर् (for नवभिर्) B D (except D₁-8 6)
 आयसै (for आशुगै) —^c) T₁ G₄ विव्याध D₈
 पथ्या च (for त पथ्या)

28 D₈ T₂ M₁ 2 om 28, M₈-5 om 28^{ab} (for
 T₂ M of v l 27) —^a) S₁ K₀ सुवर्मा, K₈ D₂
 6 7 सुधन्वा, D₈ (marg sec m as in text) सुधर्मा.
 K₈ D₂ 6 [अ]पि (for तु) — K₀ 2 om. (hapl)
 28^b-29^c —^b) K₈ D₂ 6 चित्रसेन (for तव पुत्र)

29 T₂ M₁ 3 om 29 (cf v l 27) K₀ 2 om
 29^{abc} (cf v l 28) —^a) Dn₂ D₁ 4 T₁ G₄ M₈ 4
 चित्रसेन (for 'नश्') B₂ तु (for च) D₈ ते राजस्,
 T₁ G₄ राजान, G₁ M₈-5 त राजा (for त राजस्)
 —^b) K₈ त्रिंशत्या, K₅ D₂ त्रिंशद्भिर्, Da₁ त्रिंशता,
 D₈ T₁ G M₈-5 विंशत्या (for त्रिंशता) K₄ damaged
 K₈ B D (except D₁ 2) T₁ G M₈-5 नतपर्वभि (B₈
 'णा) (for 'णाम्) —^c) K₈ 5 D₂ कुद्धं (for कुद्ध)
 —^d) K₄ सतत, D₂ सर्वत (for स च त) —^e)
 G₄ भीमस्य (for भीष्मस्य) —^f) S₁ K₀-2 अवर्धयन्
 (for च वर्धयन्)

30 M om. 30^{ab} (for M₁ 2, of v l 27) —^a)
 K₈ 4 Da Dn₁ D₈ राजपुत्र (for 'त्रं') K₈ D₈ T₁ G
 च, D₂ हि (for तु) —^b) T₂ अयोध* (for
 अयोध*) — After 30^{ab}, K₈-5 B D T G ins

C 6 5405
M 6 116 30
K 6 116 30

सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ।
 आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३०
 बृहद्बलं च सौभद्रो विद्धा नवभिरायसैः ।
 नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ३१
 कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
 आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ३२
 सोऽन्यत्कामुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ।
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३

तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ।
 संरन्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनीः ।
 यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ३४
 भीमसेनो गजानीकं योधयन्बहुशोभत ।
 यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३५
 ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
 निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३६
 गिरिमात्रा हि ते नागा मित्राञ्जनचयोपमाः ।
 विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७

465* पार्थहेतो पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधन प्रति ।

[T G निघन (for [आ]योधन)]

— °) Da1 आर्जुन, D1 अजानन्; M2 अर्जुनिं, M6
 आर्जुनि (for आर्जुनिं) S1 K8 B8 & Da Dn D8 s
 कोशलेंद्रस्, K1 कोमलेंद्रस्, D1-3 7 कौशलेंद्रस्, T
 G M8 s कौशलेंद्रस् (for कोसलेन्द्रस्) — °) K2
 विद्धा (for विद्धा) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्)
 G8 आशुनै (for आयसै) — S1 Ko-3 s D2 T1
 om (hapl) 30^e-31^b — °) G सप्तत्या (for
 विंशत्या)

31 S1 Ko-2 s D2 T1 om 31^{ab} (cf. v l 30),
 K4 damaged for 31^{ab} — °) B Da Dn D1-3
 सौभद्र (Da1 'द्र) कौश (B कोस, D8 कोश) लेंद्रं तु
 — °) K8 D1.8 बहुभिर्, G M8 पचभिर् (for नव
 भिर्) T2 G8 आशुनै (for आयसै) — °) Da
 Dn D8 नाकपत च (D8 'त्तत्र) — °) K8 s D2 शि
 (D2 श) तै शरै, B Da Dn D1 s-3 पुन शरै, T2
 M पुन शितै (for पुन पुन) T1 G विद्धा तं (G1 s
 विव्याध) निशितै शरै

32 G2 repeats 32^{ab} after 33 — °) Ko 2 Tr
 G2 (both times) & कौस (Ko 'स्स) लस्, K8 B4
 Da2 D2-5 7 8 कौशल्यस्य, Da1 कौशलस्, Dn1
 कौशलश्च, D1 कौशल्यश्च, T2 M8 कौशलश्च (for
 कौशल्यस्य) K2 B Dn2 D2 4 6-8 धनुश्चापि, M1 2
 महत्पाप (for पुनश्चापि) — °) B Dn2 D2 4 7 8
 M1 2 पुनश् (for धनुश्) G2 (both times)
 फाल्गुने, M2 फाल्गुनि (for फाल्गुनि) — °) K8 s
 D2 T2 M1 2 शरै (M2 पुन) श्वेन, B D1.8 4 7 8 T1
 G शरैश्चापि, Dn2 शरै पश्चात्, D8 शरैस्त्पूर्ण (for 'श्वेव)
 — °) Ko 2 विंशत्या, K1 त्रिंशता, K8 s D1-3 s T1

G M1 त्रिंशति (G2 'भि'), T2 M2-5 विंशति (for
 त्रिंशता)

33 °) Da1 'पुत्रा, D8 G2 'पुत्र; T2 'पुत्रौ
 (for 'पुत्रो) K8 महाबल, Dn2 बृहद्बल, D8 G2
 M6 'द्वल, T2 'द्वलौ (for 'द्वल) — °) K2 फा
 ल्गुनिं, Da1 'नी, T2 G8 फाल्गुनिं, G2 फाल्गुनि
 (for 'नि) — °) T1 G4 विव्याध K8 s D8 M
 बहुधा, D8 दशभिः; T1 G निशितै (for बहुभि) .
 — After 33, G2 repeats 32^{ab}

34 °) D2 ततो (for तयोर) G8 भीम (for
 भीष्म) K8 s D2 परस्पर (for परंतप) T2 M8-5
 तयोस्तद्युद्धमभवद् (for °) T1 G2 & युद्ध समभवद्भीष्म-
 वध (G2 'द्वोर भीष्म) हेतो परंतप — °) T1 G2 'सेन
 यो, M8 s 'योधिनौ (for 'योधिनी) . — °) K4
 damaged D4 देवा (for देवा) — °) K4
 damaged, B D (except D1-3) G2 बलि; T1
 G1 s 4 M2 बल (for मय) K8 D8 इव (for
 अभूत्)

35 °) Dn2 रथानीक, G1 s गजानीकान् (for गजा
 नीक) — °) T2 योधयद् (for 'यन्) Dn1 बद्ध
 शोभत, G1 बहु शोभतः — °) Ko दरयन्; T1
 G2 & शातयन् (for दारयन्) Ko पर्वतोपमान्; D8
 पर्वतोत्तमं (for 'मान्)

36 °) K1 भीमेण — °) K1 मातग (for 'गा)
 — °) T2 उर्व्यां (for उर्व्या) K4 बहुधा, D1 s
 न्यसवो, T1 G सहसा, T2 समीता (for सहिता) .
 — °) K4 दावयतो, D8 (sup lsn. as in text)
 साद D1.8 नभस्तल (for वसुधराम्)

37 °) T2 M 'मात्रस्तु (for 'मात्रा हि) — °)

युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ।
महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ॥ ३८
मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९
विराटं सैन्धवो राजा विद्धा संनतपर्वभिः ।
नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनर्दयत् ॥ ४०
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
त्रिंशता निशितैर्वाणैराजधान स्तनान्तरे ॥ ४१
चित्रकाम्बुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।

रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४३
ततो द्रोणो महाराज पार्यतस्य महद्बुधः ।
छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्यतं समविध्यत् ॥ ४४
सोऽन्यत्काम्बुकमादाय पार्यतः परवीरहा ।
द्रोणस्य मिततो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४५
ताञ्शराञ्शरसंधैस्तु संनिवार्य महारथः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४६

O om.
E 5 116 46
K 6 116 46

B Dn2 D3 7 8 प्राप्ता (for प्राप्य) —^a) M प्रकीर्णा,
Cc विकीर्णा (as in text)

38 ^a) T1 G महाराज (for महेष्वासो) —^b) T1
G मद्रराजं महाहवे, T2 M मद्राणामीश्वरं रणे —^c)
B1 Da Dn1 D6 T G2-4 युक्त, D1 युक्तो, M युक्त
(for गुप्त) — Ko-2 om 38^a-39^a —^d) K8
B2 4 D T G2 4 M4 सगत, K4 नर्दत्, K5 B1 8
M2 सयुगे (for सगत)

39 Ko-2 om 39^a (cf v l 38) —^a) D6 महे-
श्वरस्य, M2 मद्रेश्वरस्य (for रश्च) —^b) G1 8 राजं
(for पुत्र) T2 धर्मपुत्रं महारथ (sic) —^c) T2
वाट (for पीड) K3 6 D2 7 सरब्ध, Da Dn1 D6
G1 8 समरे, T1 G2 4 M1-3 6 सकुद्धो (for सरब्धो)
—^d) K1 पराक्रमे (for भी)

40 ^a) K8 विराट (for ट) —^b) M8-5 विन्याध
नतपर्वभिः — G1 om (hapl) 40^a-43^a —^d) D8
(by corr) 6 त्रिंशत्वा (for ता) Ko-2 D6 पुन
रार्थयत्, K4 B Da Dn D1.4 6 7 8 T1 G2-4 पुनरा-
(K4 T1 G2-4 र) र्थयत्, T2 M च पुन पुन (for
पुनर्दयत्)

41 G1 om. 41 (cf v l 40) —^a) D6 सुसकुद्ध
(for महाराज) —^b) K1 सैन्धवो (for व) B
Dn2 D3 6-8 वाहिनीपति, Da Dn1 D1 8 5 पति
(for मुखे) —^c) K8 6 B D T1 G2-4 त्रिंशत्त्रि, D
T2 M नवत्या (for त्रिंशता)

42 G1 om 42 (cf v l 40) —^a) K2 नि-
स्त्रिंशो, K8 निस्त्रिंशो, K4 Da1 M4 निस्त्रिंशो, D8
निस्त्रिंशो (for निस्त्रिंशो) —^b) Da Dn1 वर्मावर,

D6 वर्मा वर (for वर्मायुध) K4 M4 ध्वजै (for
ध्वजौ) —^c) Da Dn1 D6 चेरतुश्च (for रेजतुश्च)
G8 चिर (for चित्र) M2 विरेजतुश्चित्ररूपौ —^d)
T1 G2 4 M मात्स्य, T2 मद्र (for मत्स्य)

43 G1 om 43 (cf v l 40) —^a) S1 K4 Da
Dn1 D2 6 7 पञ्चाल (for पाञ्चाल) —^b) K1
corrupt, K4 हवे (for रणे) —^c) Da1 समुदये,
M1 2 समुच्छ्रय (for समुदय) Cc d ote समुदयं

44 ^a) Da Dn1 तस्य (for ततो) D8 द्रोणे (for
णो) T1 G महाबाहु, T2 महेष्वाल (for महाराज)
—^b) B1 महात्मन (for महद्बुध) —^c) T2 मित्त्वा
(for छित्त्वा) Ko 4 T G पञ्चशतेषूणा —^d) D8
पार्यत, M8 8 पर्वत (for पार्यत) K5 समरेवधीत्,
S प्रतिष्ठा (G8 ह) ष्टवात् (for समविध्यत्)

45 ^{ab}) S सहतं (T2 सघत्त; M2 तस्यस्य) सोन्यदा
(M8 5 मा) दत्त काम्बुक पृतनापति —^c) S1 Ko
मर्षितो; K1 2 [श]मर्षितो; D1 पश्यतो, G2 क्षतशो
(for मिततो) —^d) Da Dn1 D6 वारया (for
प्रेषया) K4 B1 शायकान्, D1 सायक (for साय
कान्)

46 K8 D1 om (hapl) 46 —^a) S1 शरसैश्च,
K5 शरसधैस्तु, K6 शरसधानै; B Da Dn1 D4-8
शरघातेन; D2 वाणसघातै, T2 शरवर्षस्तु (for शर-
सघैस्तु) D8 T1 G च (for तु) Dn2 ताञ्छराञ्छर
घातेन —^b) K1 संनिवार्य, K4 स निवार्य, B Da
Dn D4-8 चिच्छेद स, G2 सोत्तिवार्य (for संनिवार्य)-
S1 महद्बुध, Da1 महारया —^d) K2 प्राहिणोत् (for
प्रा) K4 B1 शायकान् (for सा)

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
 द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४७
 तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
 शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४८
 सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
 चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४९
 गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
 द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ५०
 तां द्रोणो नवभिर्वाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
 पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५१

एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५२
 अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
 अभ्यद्रवत् संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५३
 प्रत्युद्ययौ च तं पार्थ भगदत्तः प्रतापवान् ।
 त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५४
 तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
 परं यत्नं समास्थाय वीभत्सुः प्रत्यपद्यत् ॥ ५५
 ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
 अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५६

47 °) B D (except D₂ s) तत् (for तस्य) B₂ महाबाहु (for °राज) — °) K₁ पार्षता; K₂ पार्षित D₈ परवीरहा: — °) K₂ चिच्छेप (for चिक्षेप) Da₁ मदाय (sio) (for गदा) M_{1,2} ततो द्रोणाय चिक्षेप — °) K₈ D₂ काल (for यम) D₆ 'दष्टो' (for दण्डो) T₂ M₈ s शुभा (for रणे) M₁ s गदां वै घोरदर्शना

48 °) K₈ हेमपट्टै (for °पट्ट) S₁ K₀₋₂ हेम पट्टो (K₁ °पटो) पशोभितां; T₁ G हेमपट्ट (G₁ s °दृढ) परिष्कृतां — °) K₀ 2 G₁ पञ्चाशता, K₁ पचाशतो, T₁ G₁ 4 M₈₋₈ °शतैर्, T₂ °शता (for °शता) — °) K₈ धारया°, T₂ M₈₋₈ दारया° (for वारया°)

49 °) Da Dn₁ D₈ s सा (D₈ स) छिन्ना, T₂ M₈₋₈ सा भिन्ना, G₁ s सछिन्ना (for सा छिन्ना) T₂ सहसा, G₂ बहुमी (for बहुधा) — °) G₂ आधू णिता (for चूर्णीकृता) K₈ s D₂ s विशीर्णा च, Da₁ विशीर्यन्ति, D₁ G₂ व्यशीर्यन्ती (G₂ °त्) — °) K₈ वसुधातले, D₁ s धरणीतले (for वसुधातले)

50 °) Da₁ Dn₁ विनिहितां (for °हतां) — °) K₁ शत्रुसूदन, K₈ s B Da Dn D₁ 2 4-8 शत्रुतापन (D₈ °न), S परवीरहा (for शत्रुसूदन) — °) K₂₋₄ B₁ s 4 D₁ s s °पारसवीं, K₈ D₂ °भारसहा (for °पारशवीं) D₁ (s₁₁) l₁₁ as in text) दृष्ट्वा

51 °) K₈ T₂ त (for ता) T₂ दशभिर् (for नवभिर्) — °) T₂ पार्षतश्च (for °त च) — °) D₈ सायकैः; M₁ 2 भारत; M₈ s भूपते, M₄ भूतले (for संयुगे)

52 °) K₀ 2 4 B₂₋₄ Da₁ Dn₂ D₁ 2 4-8 G₂ s M₁ 2 महायुद्ध, T₁ G₄ महाराज, T₂ G₁ महायुद्धे (for महद्युद्ध) — °) T₂ द्रोणौ (for द्रोण) — °) T₁ G₄ महद्युद्ध (for महाराज) — °) K₈₋₈ D₂ भयावह (for °नकम्)

53 °) K₈ D₂ अर्जुन (for °न) K₈ s D₂ शरवर्षेण (for प्राप्य गाङ्गेय) — °) K₈ s D₂ वारयान (D₂ °न) पितामह — °) S₁ सयत्, K₈ Da₂ Dn D₁₋₈ s सयत्तो, K₄ B D₄ 7 s समत्तो, Da₁ संयुद्धाशो (sio), D₈ सयुत्तो, M₁₋₈ s संकुद्धो (for संयत्त) G₂ अभ्यद्रवत्सुसकुद्धो — °) T₂ मत्तोन्मत्तमिव, M₁ s-s मत्तो मत्तमिव, M₂ मत्तो मत्त इव D₈ द्विप (for द्विपम्)

54 K₈ D₂ om 54^{ab} — °) Da Dn₁ D₈ अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°) D₁ तत्, D₈ चत्तं (for च त) K₁ 2 पार्थ, K₄ B Da Dn D₄₋₈ M राजा, D₈ T₂ राजन् (for पार्थ) — °) = 56^b D₈ भगदत्त, D₈ °दत्त (for °दत्त) — K₈ om (hapl.) 54^a-56^b — °) K₈ B₂ D₂ द्विधा, Da₁ त्रिधां (for त्रिधा) — °) T₁ महाबल, G₄ °चल (for °चल)

55 K₈ om 55 (of v 1 54) — °) K₈ D₂ महेंद्रसमविक्रम — °) Da₁ D₈ समासाद्य (for °स्थाय) — °) M₈ s वीभत्सु (for °स्तु) K₀ प्रतिपद्यत्, B₈ प्रत्यवारयत्; B₄ T₁ G °विद्यत्, D₁ °युद्यत्, D₂ °दृश्यत् (for °पद्यत्)

56 K₈ om 56^{ab} (of v 1 54) — °) Da₁ D₈ जगाम त (D₈ तां) (for गजगतो) D₈ G₈ राजन् (for राजा) — °) T₁ G (G₁ damaged) पीडयां

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
 विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५७
 शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
 भीष्मं प्रति महाराज जह्वेनमिति चाब्रवीत् ॥ ५८
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
 प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ५९
 ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्भुतम् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६०
 ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।

सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६१
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
 अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६२
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
 इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६३
 सोमकांश्च रणे भीष्मो जग्ने पार्थपदानुगान् ।
 न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ६४
 रथाम्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
 शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५

C 6 5437
B 6 116 66
K 6 116 66

(for वारयां) M1 2 भारत (for स्युने)

57 ^a) B Da Dn D3-3 ततो (for रणे) — ^b) K1 आद्यत, T2 आहतु (for आयान्त) Ko-2 राजतोपम (K1 'मै'), B Da Dn D3 8 रजतोपमै, T1 G पर्वतोपमं; T2 M पर्वतप्रभं (for रजतोपमम्) K8 5 D2 यात (D2 मत्त) मैरावतोपमं — ^c) D3 त शरैर् (for विमलैर्) — ^d) M8 अविध्यत, M5 अविद्धत (for 'ध्यत) G1 8 महाहवे (for 'रणे)

58 ^a) Da D5 तु (for च) — ^b) K1 2 चोदयत्, K3 5 D2 [अ]नोद, K4 [अ]नेश (for [अ]चोद) — ^d) Dn1 न ज्वेनम्, D5 यज्वेनम् (for जह्वेनम्) T2 M घोररूप भयावह

59 ^a) K2 प्राग्ज्योतिषस्य K5 D2 तत् कुद्ध, T2 G4 M4 ततो भित्त्वा, G1 M1 2 तथा हित्वा, G2 8 ततो (G2 'दा) राजा, M3 5 ततो गत्वा (for ततो हित्वा) — ^b) K2 पाण्डुपूर्वज, Da2 'र्वज D2 हित्वा पाण्डवपूर्वज — ^c) G2 त्वरित (for 'तो) T2 राजा (for राजन्) — ^d) D5 ध्रुपदस्य (for 'द्रु')

60 ^a) T2 M रणे राजन् (T2 राजा) (for महा राज)

61 ^a) B तु (for ते) T1 G4 पाण्डवा (for चावका) — ^b) G2 पट्टरं (for पाण्डव) K1 भरस, D3 रभसो, Co 'स (as in text) K4 B Da Dn D3-3 S युधि, D1 प्रति (for रणे). — ^c) K3-5 B D (except D1) T2 G1 2 M1 2 5 समभ्यधावन् (K5 T2 M5 'वत्), T1 G3 4 M3 4 तमभ्यधावन् (for सर्वेभ्य) — ^d) K1 3 Da1 तदद्भुतम् (for 'द्भुतम्)

62 ^a) D2 'विद्वानि (for 'विधानि) — ^b) D1

T1 G2 4 नरा (for जना) — ^c) Da1 D5 काल (for काले) — ^d) K8 D5 8 M2 दिवि वा, Da1 दिवि चा, M3 5 दिवि पत्राणि (for दिवीवाभ्राणि) M4 भारत (for मारुत)

63 ^b) Ko 2 8 Da1 D3 5 T1 G2 4 भरताना (for भरताना) — ^c) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्) Da अन्यग्र — ^d) Da1 बहुभिस् (for 'भि) Dn1 [?] T1 G त, D2 T2 M च (for स) K1 2 D1 समाचिनोत्, Da1 D5 समाचिनोत्, T2 M 'वृणोत् (for 'चिनोत्)

64 K4 B Da Dn D4-3 read 64 after 66 — ^{ab}) Ko 3 तु (for च) Da1 भीष्म (for 'ष्मो) M1 2 transp भीष्म and जग्ने K4 damaged for सोमकांश्च रणे — Ko 5 read 64^{ab} after 66 — ^c) Da2 D5 नावारयत, D1 अवार (for न्यवार) Ko-2 सैन्ये च, K4 तत्सैन्ये च (hypermetric), B Da Dn D4-3 तत्सैन्ये, D2 सैन्ये स, M1 2 सैन्यानि (for सैन्ये च) — ^d) K4 B D (except D1-3) पाण्डवस्य (for 'वानां) S1 Ko-2 महाराथान्, D1 'रथं (for 'रथ)

65 65^{ab} = 6 102 10^{ab} — ^a) Ko रथान्यगारा रथ, K8 रथान्यगार, Da1 रथाग्रगारश्, Dn2 D3 7 8 T1 G1 8 4 M1 4 रथान्यगार (Dn2 D4 [before oorr] 7 8 'रथ), D1 रथगार (s1c), T2 अथा गारस्तु (for रथान्यगारश्) K8 5 D2 8 चापाम्भिर (for चापार्चिर्) G2 भीष्माम्भिरचरश्चापि — ^b) Dn1 असिशक्तिर्, T2 शक्तिर्नीभ (s1c), G1 8 शरशक्ति (for असिशक्ति) K4 'शरैर्धन, T गर्देधन — ^c) S1 K1 शरसग (for 'सघ) K8 समज्वाल, Da1 'महद्वाल, D2 'महोज्वाल; D5 महाकाल (for महा

यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
 तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६६
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
 नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ६७
 पातयन्नथिनो राजन्गजांश्च सह सादिभिः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६८
 निर्मनुष्यात्रथात्राजन्गजान्श्चांश्च संयुगे ।
 चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।

निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७०
 अमोघा ह्यपतन्वाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
 नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७१
 निर्मनुष्यात्रथात्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 वातायमानान्पश्याम हियमाणान्विशां पते ॥ ७२
 चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७३
 अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।

ज्वाल) — ^a) Ś1 Ko-2 B2 Da1 Dn1 D1 G4 M1
 (mf ln as in text) दहन् (for सदहन्) D6
 क्षत्रियान्प्रदहन्नगे

66 ^a) K4 तथा (for यथा) K4 B D (except
 D1 2) T2 M [अ]ग्निः (for हि) B D (except D1 2)
 M इन्द्र, T2 इद (for अग्निः). — ^b) Ś1 K1 कक्षे
 (for 'क्षे) — ^c) K1 जज्वाल (for जज्वाल) K8 M
 भीष्मो हि, T1 G M2 भीष्माग्निः (for भीष्मोऽपि)
 — ^d) K8 5 D2 8 5 5 T2 दिव्याग्निः; B2 दीप्तानि
 (for दिव्याग्नि) D8 [अ]धारयन् (for [उ]दीरयन्)
 — After 66, K4 B Da Dn D1-8 read 64, while
 Ko 5 read 64^{ad}

67 ^a) Ś1 Ko विशिखै, K8 अग्निभिः; Ca इषुभि
 (as in text) — ^b) K1 शित, K8 5 Da2 D1
 (sup ln) 2 5 T G M1 4 शरैः, D1 (orig) शतैः
 (for शितै) — ^c) T1 G1 2 4 छादयन्स, T2 M
 छादयन्वि (for नादयन्स) G8 छादयन्समरे भीष्म
 — ^d) K1 महायशा, K8 5 B1.8 4 Dn2 D2 4 7 8
 'हवे; B2 Da Dn1 D6 'बल (D6 'ल), D8 G8
 'रथ, D6 T2 M 'सृष्टे (for 'यशा)

68 M om 68^{ab} — ^a) D1 तापयन् (for पात)
 — D6 om (hapl) 68^b-69^a — ^b) K8 गजाश्च, K4
 B Da Dn D1 5 7 8 हयांश्च; D8 T2 ध्वजांश्च, T1 G
 गजाश्चान् (for गजाश्च) K8 गजसादिभिः; B2 सहसा
 दिन, Da Dn1 D6 हयसादिभिः, T2 सहसारथीन्
 (for सह सादिभि) — ^d) Ko-2 5 D2 T1 G स
 चकार (by transp) Ś1 Ko-2 D1 8 रथध्वजान्, T2
 हसारथान् (sic), M हयात्रयान् (for रथव्रजान्)

69 D6 om 69^a (of v 1 68) — ^a) K1 निर्म-
 नुष्यात्रथात्राजन्, M4 निर्मनुष्याद्रथाद्राजन् — ^b) D5
 अन्यांश्च (for अश्वाश्च) T2 M भग्नानन्या (T2 'श्वा)श्च

सयुगे — ^a) D8 क्रीडते (for चकार) K1 स यदा;
 K8-5 B D T2 M समरे (for स तदा) — ^d) T2
 सर्वशस्त्रनिर्घण

70 ^a) K2 ज्याघात; Da1 D6 यातल (for ज्या-
 तल) — ^b) S विष्कू (for विस्फू) — K2 om
 (hapl) 70^c-71^d — ^d) Ko Da1 Dn2 समकपत

71 K2 om 71 (of v 1 70) — ^a) K4 5 B
 Da2 Dn D1 2 4 5 7 8 न्यपतन्, T1 G4 व्यप, T2
 चाप, G8 म्यप (for ह्यप) — ^b) K5 पेतुस्ते
 Dn1 मनुजेश्वर, D1 T1 G भरतर्षभ, D8 मनुजर्षभ
 (for मनुजेश्वर) — ^c) Da1 नासज्जत, D6 G2 4 ना
 सज्यत, T2 M न सज्ज (M1 'ज्य)ते (for नासज्जन्त)
 M2 मनुष्येषु (for शरीरेषु) — ^d) K1 8 5 D1-3 T1
 G तस्य (for भीष्म) K8 5 D2 (before corr)
 'चापच्यु (K8 'च्यु)तान्धारान्

72 ^a) K8 5 D2 युद्धे (for राजन्) — ^b) K2
 Da1 Dn1 T2 M1 2 सयुक्ताव्, K8 D2 ससक्ताव्, D8
 सुयुक्तर, D1 समुक्ताव्, T1 (orig) G सयुक्तर, T1
 (by corr) सयुगे (for सुयुक्ताव्) T1 ज्वलनैर् (for
 जवनैर्) — ^c) K2 'मानानि, K8 5 D2 8 'मानै;
 G8 पतायमानान्, Ca वाताय (as in text) K2 4
 B Da Dn D1 4-8 अद्राक्ष, K8 D2 8 पश्यामि, K5
 S पश्यामो (for पश्याम) — ^d) Ś1 हियमाणान्, K8
 हियमाणान्, M1 हीय (for हिय).

73 ^a) K8 चेदिकास (for 'काशि-). S -करुशानां
 — ^c) K8 महारथा, T2 M 'रथ (for 'रथा) — ^d)
 K8 कुलयुक्तास् (for 'पुत्रास्) K8 तनुस्त्यज, D6 G8
 तनुस्त्यजा

74 K5 om 74^{ab}, D2 om 74^{abed}. — ^b) T2
 स्ववर्णविकृतध्वज (sic).

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७४
 न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
 यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ७५
 तांश्च सर्वात्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ।
 नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७६
 न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
 ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
 शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यमभितौजसम् ॥ ७७
 शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।

दशभिर्दशभिर्वाणैराजधान महाहवे ॥ ७८
 शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
 अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ७९
 स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्नाजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 न जधान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ८०
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभापत ।
 अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ८१
 किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
 न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ८२

C 6 5456
B 6 117 5
K 6 117 5

75 ^a) T₁ G तत्र न (by transp) K₈ D₂ रणे कश्चित्, K₄ B Da Dn D₄₋₈ T₂ M रणे राजन्, D₈ रयो राजन् (for महाराज) K₅ तत्तत्त्वामीष्टणे काश्चित् (sic) — ^b) K₅ M₃₋₅ महारथा, G₃ रथं (for रथ) — ^c) K₅ असंप्राप्य, D₁ यश्च प्राप्य, T₂ संप्राप्य यो, M संप्राप्य तु (for य संप्राप्य) K₁ रणो, D₁ रथे (for रणे) — ^d) K₂ & D₂ M₃ जीवितस्य, K₃ जीवितस्य, Da Dn D₅ जीविते स्वे, D₁ जीविते स्म, T G जीविताय (for जीविते स्म) D₁ महाहवे (for मनो दधे)

76 T₁ om 76 — ^a) M₃ 4 योधान् (for योधान्) — ^b) K₅ D₂ वन (for पुर) — ^c) Ś₁ K_o जनान् K₂ नीतानि मन्यन्त जनान् (sic), S (T₁ om) नीता (G₂ हता)न्भीष्मेण मन्यन्ते — ^d) T₂ कस्य तु; M तस्य तु (for भीष्मस्य)

77 D₈ om 77^{ab} — ^a) M₃ 5 किंचिद् (for कश्चिद्) — K₅ om (hapl) 77^{bcde} — ^b) G₁ 2 M₃₋₅ रथ (for रथ) — ^c) K₂ M₂ ऋते (for ऋते) Da₁ वीरे (for वीर) — ^d) Ś₁ K₁ 2 पुर स्तुत्य (for च समरे) — ^e) B₂ अमितौजस; M₂ अमितौजस (for सन्) After 77, all MSS (except Ś₁ K_o 1 T₂) ins an addl colophon [Subparvan Omitting sub-parvan name, K₄ B₃ Da Dn₁ D₅ mention only दशमेद्वि (K₄ B₃ cont भीष्मनिपातन), K₅ दशमेद्वि, D₈ दशमदिवस, M₂ दशमेद्वि — Adhy name. D₈ द्वद युद्ध, M₁ 2 द्रोणपार्यंतयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Da₂ (sec m) 74, Dn₂ 110, T₁ G 112, M₁ 2 113, M₃ 4 114, M₅ 115. — Śloka no Dn₂ 80, D₅ 81]

78 Before 78, all MSS (except T₂) ins सजय

उवाच — ^a) K₁ Da₁ Dn₁ (before corr) D₅ शिखण्डि K₄ च (for तु) T₁ G ततो (for रणे) — ^b) K₅ B D T₂ M पुरुपर्षमं (K₈ D₂ 8 0 'म), G₁ 3 भरतर्षभ — ^c) K₄ B Da Dn D₄₋₈ T₂ M नि(Da₁ ना)शितैर् (for the second दशभिर) K₃ 5 B₁ 8 Dn₂ D₄ 6-8 T₂ M भल्लैर् (for बाणैर्) — ^d) K₄ B D (except D₁₋₃) T₂ G₁ 3 M स्तनांतरे (for महाहवे)

79 ^a) K₂ गणेय (for गाङ्गेय) — ^b) C_o कालोद्दीप्तेन चक्षुषा. — ^c) K₃ D₂ M अप्रै (M₃₋₅ 'प्रे)क्षत; K₅ अप्रेक्ष्यत, B Da Dn D₄₋₈ सप्रेक्षत, T₂ प्रेक्ष्य तत्र; G₁₋₃ अवीक्षत (for अवै)

80 ^a) K₄ B Da Dn D₁ 4-8 T G₄ M त(Da₁ अ)स्य स्मरन्, G₁ 3 स सस्मरन्, G₂ सुसस्मरन् (for तत्सस्मरन्) — ^b) K₄ B D (except D₂ 8) नाजधान, T₂ निज (for न जधान) — ^c) Ś₁ तान्, Da₁ D₅ ते (for त) K₅ तत्राव (for त नाव) D₂ नाव बुध्यत (for बुद्धवान्). T G₄ M बाणगोच(M₅ 'प) रमागत

81 ^a) Ś₁ K_o 1 D₁ रणे राजन्, K₄ बलराजन् (sic) (for महाराज) — ^b) B₁ अयाश्रवीत् (for अभापत) — ^c) K₄ B Dn D₄ 6-8 अभिद्रवस्व (for त्वरस्व) K₁ स्वरितौ; K₄ B Dn₂ D₄ स्वरित, D₁ तरसा (for स्वरितो) S अभित्वरस्वाय वधे (T₂ रथे) — ^d) K₂ जह (for जहि) S शिखण्डिन् (T₁ 'डीन् [sup in 'डिन्] रयसत्तम

82 ^a) D₈ (marg sec m as in text) विवक्षित; D₅ विप्रक्षया; C_a 0 विवक्षया (as in text) T₂ वीरम् (for वीर) — ^b) T₂ ममी (sic) (for जहि) Da Dn₁ D₅ चैन (for भीष्म). D₈ हनिष्येद् (for जहि भीष्म). D₈ 4 T₁ G पितामहं, M₁ महारथ, M₃ 8

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत् पितामहम् ।
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८३
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ८४
 अचिन्तयित्वा तान्वाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
 अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८५
 तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
 अत्रैपीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ८६
 तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।

भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मैधा इव दिवाकरम् ॥ ८७
 स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
 निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ८८
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 अयोधयत् यत्पार्थ जुगोष च यतव्रतम् ॥ ८९
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
 दुःशासनस्य तुतुपुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ९०
 यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
 न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुत्त्वणम् ॥ ९१

*रथे (for 'रथम्) — K₂ repeats 82^{cd} after 83^{ab}
 — ^a) Ś₁ B₁ D₂ M₂ s s किंचिद्, K₈ T₂ कश्चिद्,
 G₁ s नित्य (for कश्चिद्) K₀ om यले

83 ^a) K₅ D₆ य सक्त (K₆ 'क्त), M₄ जशक्य
 (for य शक्त) — ^b) K₅ D₂ योधयीत् (for योध
 भेत) B Da Dn D₄-s प्रतियोद्धुमिहा (B₁ s 'द्धुमहा,
 Dn₁ 'द्धु महा, D₆ 'द्धुमिवा)हवे; D₈ प्रतियोद्धु महा
 वल, T₂ M विजेतु वै परतप (M₂ s 'प) — After
 83^{ab}, K₂ repeats 82^{cd} — G₈ om 83^c-85^b — ^c)
 Ś₁ K₀ 1 Da₁ M₂-s त्वा (for स्वा)

84 G₈ om 84 (cf v l 83) — ^a) K₂ पार्थेण,
 D₈ पाचाल्य M₁-s s स एवमुक्त पार्थेन — ^b) K₈
 पुरुषर्षभ, Da₁ पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ) — ^c) K₈ s
 D₂ शरैर्नानाविधाकारैः — ^d) K₁ देवव्रतम् (for पिता
 महम्) B Da Dn D₄-s अवाकिरत् (Da₁ D₆ 'रन्),
 M₂ उपागमत् (for उपाद्रवत्)

85 G₈ om 85^{ab} (cf v l 83) — ^a) M₁ s s
 तद्वाणान् (for तान्वा) — ^c) K₁ s Dn₂ G₁ s क्रुद्धो,
 Da₁ वीर, D₆ वीर (for क्रुद्ध) — ^d) K₁ B₁ s
 सायकैः, T₂ M संयुगे (for सायकैः)

86 G₈ om (i hapl) 86 — ^a) K₈ तत्रैव (for
 तथैव) G₁ कुरुन्सर्वान् (for चमू सर्वा) — ^b) Ś₁
 K₀ 1 D₁ s महारणे, K₈ s D₂ 'त्मना, D₅ 'रथ (for
 'रथ) — ^c) D₈ (marg sec m as in text) प्रैपीद्य
 K₄ B Da Dn D₈-s (marg sec m) सशरैः; D₈
 (orig) समरैः K₂ तीर्तो (sic), T₁ G₂ s भीष्म
 (for तीक्ष्णै) T₂ M तीक्ष्णै शरैस्तवा (M₅ 'था)
 प्रैपीत् — ^d) D₁ T₂ M भारत; T₁ G₁ s s सायकैः;
 Ca मारिष (as in text)

87 ^b) D₁ वृत्तं; G₄ वृत्त (for वृता) — ^c) K₄

B D (except D₂ s) न (for प्र).

88 ^b) K₈ s भरतो, D₁ पिता ते, T₁ G भीष्मो
 हि (G₈ भीष्मोभि [sic]) (for भारतो) Da₁ G₈
 भरतर्षभ — ^c) D₂ निर्ददाह, D₃ ता ददाह (for निर्द-
 दाह). T₂ योधान्, G₂ शूरो (for शूरान्) — ^d)
 K₁ s s B D (Da₁ om) T₁ G₂-s यने (for यन)
 Da₁ D₂ s इवाज्वलन् (for इव ज्वलन्)

89 ^a) K₈ Da₁ D₆ तत्रा (Da₁ 'त्र)द्भुतम्, D₂
 तदद्भुतम् K₈ D₈ T₂ G₂ s M₄ अपश्यामस — D₆
 om (hapl) from पौरुषम् (in 89^b) up to पुत्रस्य (in
 90^b). — ^c) K₈-s B D (except D₂, D₆ om) T₂ M
 अयोधयद्य (for 'यत्) K₈ G₂ तत्पार्थ, T₁ G₁ M₁
 s-s यत्पार्थान्, T₂ पार्थं च (for यत्पार्थं) — ^d) K₈
 B D (except D₂, D₆ om) पितामहं, T₁ G₂ s
 महाव्रत, T₂ M महारथं (T₂ 'थान्) (for यतव्रतम्)
 — After 89, Dn₁ reads 92^c-93^d.

90 D₆ om up to पुत्रस्य in 90^b (cf v l 89)
 — ^a) K₁ M₁-s s कर्मणा (K₁ 'ना)नेन (for कर्मणा
 तेन) — K₂ om 90^c-91^d — ^d) K₀ s s Dn₂
 D₂ s S सर्वे (for सर्वे) K₁ D₁ M₄ लोका, D₈
 लोकान् (for लोका) B₂ Da Dn₁ D₈ महीपते;
 D₁ M₄ महारथा (for महात्मन)

91 K₂ om 91 (cf v l 90) — ^a) D₆ य एक,
 T₂ स एक (for यदेक) K₁ पार्था; D₁ पार्थं (for
 पार्थान्) — ^b) K₈-s B Da Dn D₂-s T₂ M सार्द्धे
 नान् (M₄ 'न); D₁ सानुग (for सानुगान्) K₁
 समयोदयत्, K₈ 'योधयन् (for 'यत्). — ^c) D₁
 वारयामासु, D₆ पादवान्युद्धे; T₁ G पादवा राजन्
 (for पाण्डवा युद्धे) — ^d) T₁ G₂ उद्धण (for उल्ह-
 णम्) D₁ पादवा युद्धदुर्मवा

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
 सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ९२
 विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले ।
 शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ९३
 यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्ताच्चिरुत्प्लावः ।
 तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान् च विनिर्दहन् ॥ ९४
 तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
 जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यतुं कथंचन ।
 ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ९५

स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
 भीष्मयेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ९६
 विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मवाहुव्यपाश्रयः ।
 पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
 अर्जुनं च रणे राजन्योधयन्स व्यराजत ॥ ९७
 शिखण्डी तु रणे राजन्विच्यार्थैव पितामहम् ।
 शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ९८
 न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
 समयमानश्च गाङ्गेयस्तान्वाणाञ्जगृहे तदा ॥ ९९

C 6 5474
B 6 117 23
K 6 117 23

92 ^a) K₂ विरथं (for समरे) — ^b) K₅ D₂
 विरथा कृता — After 92^{ab}, D_{n1} reads 94 — For
 the sequence of 92^{cd} in D_{n1}, cf v l 89 D₁ om
 92^{cd} — ^e) K₂ B D (except D₂ s, D₁ om) महे-
 प्लासा (for महाराज) — ^d) K₂ B Da Dn D₁ s 7 s
 M₂ इन्तिनश्च (for दन्तिनश्च) T₂ M सपत्तय (for
 महाबला)

93 For the sequence of 93 in D_{n1}, of v l 89
 — ^a) T G₂ s M₁ s-5 विनिर्भिन्ना (T₂ 'ण्णा); G₂
 विनिर्भिन्ना D₁ तीक्ष्णैर्, G₁ तीक्ष्णा (for तीक्ष्णैर्)
 — ^b) T₂ निपत्य (for निपेतुर्) K₂ B D (except
 D₁-3) वसुधा (for धरणी) — ^c) K₁ T₁ G₁ तथा
 चा (K₁ चा) न्ये — ^d) T₁ G₂ s सर्वे वै (for दन्तिनो)
 D₁ विद्रुता Ś₁ Ko-3 दिश, D₂ भृश; M₁ शता
 (for दिश)

94 D_{n1} reads 94 after 92^{ab} — ^b) K₂ ज्वालै
 (sic), D₂ ज्वाला, D₃ T G₂ s M ज्वलन् Da D_{n1}
 D₂ s दीप्तामिद् (for 'चिर्) K₂ B₁ 2 s D_{n2} D₂ s
 7 s G₂ उत्प्लावः; K₂ D₂ उत्प्लाव (for उत्प्लाव) D₁
 ज्वालैर्दीप्तो निरुत्प्लावै — ^c) K₁ जज्वाल (for जज्वाल)
 Da D_{n1} (before corr) D₂ पुत्रास्ते — ^d) K₂ पाद-
 वान्यो; K₂ s D₂ s पाण्डुमैन्य, K₂ B Da Dn D₂-5
 7 s S पाण्डुमेना, D₁ पाण्डवाना (for पाण्डवान्) Da
 D_{n1} D₂ च निर्दहन, D₁ विमर्दयन, D₃ विनिर्दहन्
 (for 'र्दहन)

95 ^a) D_{n1} महामात्र, G₂ महारथान (for महा
 मात्र) — ^b) K₂ G₁ s महारथा, Da D_{n1} (before
 corr) D₁ s 'रथ (for 'रथ) — ^d) K₁ s s B D_{n2}
 D₁ s c-8 M नाम्युद्यतुं, Da D₂ s प्रसुद्यतु, D_{n1}
 प्रयातु च, D₂ नामियातु, T₂ नाम्युद्यतु (for नाम्यु-

द्यतु) — ^e) T₂ रथे (sic) (for ऋते) K₂ B Da
 Dn D₂ s 7 s 'तनयाच्छेताश्चात्कृष्णसारथे (K₂ 'थिम्)

96 ^b) K₂ B Da Dn D₂ s 7 s T₁ G₁ निर्जित्य,
 K₂ विजित्य, D₁ s विजित्य (for विजित्य) — ^d) T₂
 M 'लोकस्य (for 'सैन्यस्य)

97 ^b) Da₂ D₂ व्यपाश्रित, M₁-2 ज्वालित (for
 व्यपाश्रय) D₁ भीष्मवाहुस्ततोश्रिय (sic) — ^c) Ś₁
 K₂ B₂ s Da D_{n1} D₂ T₂ G₁ s M₁ s s समाश्वस्य,
 K₂ D₂ स निश्वस्य (for समाश्वस्य) — ^d) D₁ अयु
 ध्यत, T₂ प्रयुध्यत (for प्रायु) K₂ B Da₂ Dn D₂
 c-8 मदोत्कट, Da₁ D₂ सदा (for रणो) — D₁
 om 97^{cd} — ^e) Ś₁ K₁ T₂ M₂ s अर्जुनश्च, Ko 2 s
 B Da Dn D₁-3 M₁ (sup ltn as in text) 'नस्तु,
 D₂ 'न तु (for 'न च) — Ś₁ Ko-2 om (hapl)
 97^c-98^a — ^f) K₂ B₁ 2 s D_{n2} सव्यराजत, B₂ स
 व्यपाश्रय, D₂ वै व्यराजत, T₂ M बहुशोभत (for स
 व्यराजत)

98 Ś₁ Ko-2 om. 98^c (cf. v l 97) — ^a) K₂ s
 D₂ s शिखण्डीपि, D₂ s 'खण्डी तु, T₂ M₁-3 s 'खण्डी च
 (for 'खण्डी तु) K₂ D₂ T₂ M₁-3 s महाराज (for रणे
 राजन्) — ^b) G₁ विच्यार्थ (for 'ध) K₂ s D₂ च
 (for [यु]व) — ^c) Da D_{n1} D₂ T₁ G 'सकाशैस
 (for 'सस्यशैस)

99 ^a) K₂ तस्य, B₁ D_{n2} D₁ स ते (for तेस्य)
 D₂ s रथ, D₂ T₁ G₁ s s M₁ रुजा, T₂ व्यथा (for
 रुज) — ^b) Ś₁ Ko-2 निपततो (for पितुस्तव) K₂
 D_{n1} जनेश्वर — After 99^{ab}, D₂ (marg sec m) ins

466* जवान वाणान्गाङ्गेयस्तथा मुक्ताश्रिखाण्डिन ।
 — ^c) K₂-t B D T₂ G₁ s M तु (for च) — K₂

उष्णार्तो हि नरो यद्वज्रलधाराः प्रतीच्छति ।
 तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १००
 तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ।
 भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १०१
 ततोऽब्रवीच्च सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
 अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२
 भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
 ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३

एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४
 त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
 किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथावलाः ।
 तस्माद्भवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५
 अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
 सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।

om 99^a-100^d — ^a) M तद्वाणाञ्च (for तान्वा)
 Da Dn1 (m as in text) Ds तथा (for तदा)

100 Ks om 100 (cf v l 99) — ^a) Ds
 तृष्णार्तो, G1 s उष्णांते (for उष्णार्तो) — ^b) T1 G4
 जलधारा Ks Da1 प्रतिच्छति, Ds प्रतीक्षति — ^c)
 D1 न च (for तथा) Da1 जगृह (for जग्राह)

101 ^a) Ks महाराजे, Gs 'राजन् (for 'राज)

102 ^b) T2 M1.3-5 भारत (for मारिष) — ^c)
 Ks अभिद्रवत, Ks D2 T2 अभ्यद्रवत T1 G सैन्यानि
 (for संग्रामे) — ^d) S1 K1 2 फल्गुण, Ks-5 B D
 (except D4) फाल्गुन (for फल्गुन) G1 s सर्वत
 फल्गुन (by transp) K4 B2 4 D (except D1-3)
 T2 रणे, Ks मुखै (for रथै)

103 T2 repeats 103^{ab} — ^a) K2 वा, D2 न,
 Ds वो, T2 (first time) [s]मि (for व) T2
 (second time) मोहयन्समरे (for भीष्मो व) K1
 सर्वा (for सर्वान्) — ^b) G2 अपालयति (sio) (for
 पालयिष्यति) — ^c) Ko त, T1 G2 4 M2 तद् (for
 ते) Dn1 तु (for सु) T2 मोह भय सम त्यक्त्वा, G1
 तद्भय सुमहोत्स्यक्त्वा (sio) — ^d) S1 Ko-2 पादव, Gs
 पादवा (for पाण्डवान्) S1 Ko-2 प्रतिविध्यत, Ks s
 B Da Dn1 D2 s (before corr) 7 s प्रत्युध्यत (Ks
 'युध्यत', Bs 'योध्यन्'), D1 समयुध्यत, Ds प्रत्युयु'
 (for प्रतियु')

104 ^a) K4 B D (except D2 s o) हेम, Gs
 एक (for एष) Ko 2 ते (K2 तै)लेन (sio), B2
 जालेन, T1 G4 M1 कालेन (for तालेन) K4 B D
 (except D1-3 o) महता (for दीप्तेन) — ^b) G1 s
 दसित (for पालयन्) — ^d) K4 B D (except
 D1-3 o) समरे शर्म (Bs सर्व-)वर्म च; T1 G रणे वर्म
 च शर्म च Ca cites शर्म and कर्म

105 ^a) S1 Ko-2 S देवा अपि (for त्रिदशापि)
 Da Dn1 Ds समायुक्ता, T1 G2 4 Ms s समुद्युक्तं (for
 'द्युक्ता) — ^b) Ks समासितु (sio), D2 विनाशितु,
 Ds समास्थितं, M4 'हित, Ca 'पितु (sio), Cc
 'सितुम् (as in text) — ^c) Ds किं तु (for किमु)
 K1 पार्थ, Ks Ds T2 पार्थ, Ds सर्वे (for पार्था)
 Ds G1 s महात्मानो, T G2 4 M दुरात्मानो (for महा
 स्मान) — ^d) S1 मर्त्यभूत्वा, T2 G1 s M 'रूपास्,
 Ca o 'भूतास् (as in text) K1 तथावल, Ks s
 D2 7 महावल, K4 B Da Dn D4 6-3 महाबला (Ds
 'ला), D1 तथाधमा (for तथावला) — Dn2 om
 (hapl) 105^e-107^d — ^e) K4 B1-3 Da Dn1 Ds s
 कस्माद्, Ms-5 तदा (for तस्माद्) T2 द्रवतु, Ca
 द्रवत (as in text) B4 D7 मा, D2 6 s मे, M
 भो (for हे) M योधा (for योधा) — ^f) S1 Ko
 फल्गुण, K2-4 B D (except D4, Dn3 om) फाल्गुनं
 (K2 'ण)

106 Dn2 om 106 (cf v l 105) — ^a) Ds
 वीर (for यत्तो) — ^b) D1 धारयि' (for योधयि')
 S1 फल्गुण, K2 D1.3 फाल्गुनं (K2 'ण), Ks-5 B
 Da Dn1 D2 4-3 T2 M पादव (M4 माधव) (for फल्गु-
 नम्) — ^c) D1 संघित, D2 सहिता, T2 अहित'
 (for सहित) Ks T2 यत्तैर्, D2 यत्ता, Ds
 यत्तो (for यत्तैर्) — ^d) K1 वसुधाधिप; K2
 B2 4 D (except D1-3, Dn3 om) T2 'धिपै' (for
 'धिपा)

107 Dn2 om 107 (of v l 105) — ^a) S1
 Ko-2 D1 o एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) Ds च (for
 तु) D1 महाराज, G2 ततो राजंस् (for वचो राजस्)
 Ks श्रुत्वा शश्रुवचो राजस्, Ks D2 श्रुत्वा तु वचनं
 (marg sec m, orig वसुधा) राजस् — ^b) B2
 पुत्रस्य तव (by transp) Ds धीमत (for धन्विन')

अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७

ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

अभिपेतुर्निपादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८

बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।

अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ १०९

शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्टाः केकयैः सह ।

अभिपेतू रणे पार्थ पतंगा इव पावकम् ॥ ११०

स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।

दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय घनजयः ॥ १११

स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।

शरप्रतापैर्वीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥ ११२

तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।

दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३

ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः ।

C 6 5489
B 6 117 58
K 6 117 38

— ^a) K₃ सकृदा, K₅ D₂ G₃ सयुक्ता, M₁₋₃ 5 सरब्धा (for सयत्ता) K₄ B Da Dn₁ D₄ 5 7 8 सर्वे (D₅ 'र्व') योधा सुर्मरब्धा — ^d) K₄ B₃ 4 Da Dn₁ D₂ 5 7 8 महाबला, B₁ 'जवा', B₂ महौजस (for महारथा)

108 Dn₁ om. 108^a-109^b — ^a) K₀₋₃ 5 B₃ D₁ 2 T₂ G M त (for ते) K₃ D₂ विदेह (for 'हा) K₀ कालिंशाश्च — B₃ om (hapl.) 108^b — ^b) K₂ दशेरक, K₃ 5 D₁ 2 दासेरक, T₂ M₂ कशेरक, M₁ 3 (sup lin) 4 द (M₄ दा)शेरक, M₃ (orig) दाशेरक; M₅ दाशेरुह (for दाशेरक) K₄ B₁ 2 4 D₃ Dn₂ D₃-3 दासे (Da₁ दसे, D₂ दासे) - रकगणा (Dn₂ 'रणा)श्च ह — ^c) K₂ निशादाश्च — ^d) T₁ G₂ 4 सौराष्ट्राश्च (for सौवीराश्च) D₅ महारथा

109 Dn₁ om 109^{ab} (cf v l 108) — ^a) K₄ B Da Dn₂ D₁ 4 6-8 G₁₋₃ M₂ 5 बाह्ली (Da₁ 'ह्ल)का K₂ दरदश्चैव, T₁ G₁ 3 4 दर्दरा (for दरदा) — ^b) Ś₁ K₀ 1 G₂ मानवा (for मालवा) K₃ 4 B Da Dn₂ D₂ 4-8 T₂ M प्रती (D₅ 'ति, D₆ 'टी, T₂ 'ची)च्योदी (K₃ D₅ 'दि)च्यमालवा — ^c) Da₁ D₂ 5 अभीपाहा, S अभीपहा K₁ शूरसेना, K₃ Dn₁ D₃ शूरसेना, Da₁ D. सुर (for शूर) — ^d) Ś₁ K₀ Dn₂ M₁ 3-5 शिवयो, D₂ शवयो, T₂ शिवलो (for शिवयो) K₄ B D₁ 7 8 वसातय, M₁ 5 वसातया (M₅ 'या)

110 ^a) K₀ 4 G₁ 8 M शाल्वाश्रयास्, K₂ ख्या ल्वा, K₃ 5 Dn₂ D₄ 6 8 शाल्वा शकास्, Da Dn₁ D₆ शाल्वा (Da₂ D₅ 'ल्वा)श्रेया (Da₁ 'यान्, Dn₁ 'यो), D₁ शाल्वा शयास्, D₂ शाल्वा ककास्, T G₂ 4 शाल्वा शरास् (for शाल्वाश्रयास्) Da₁ विग र्ताश्च — ^b) K₅ अमुष्टा, D₃ अघका (for अम्यष्टा) K₃ 5 Da Dn₂ D₂-3 केकयै, D₁ केरलै (for केकयै) — ^c) Cc [s]पार्थ (for पार्थ) — ^d) T₂ पावक

शलभा इव Cc cites पतंगा — After 110, K₄ B D (except D₂) M ins

467* शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिम रणे ।

[Cc cites शलभा D₁ 3 नहे (for रणे)]

111 K₁ om (hapl.) 111-112 — ^a) K₄ B₁ 2 Dn₁ एतान्, Da₁ तान् (for स तान्) B₄ सर्वान्स तान् (by transp) K₀ D₄ T₁ G₄ महानीकान्, K₅ महावीरान्, B₃ G₁ 8 महाराज, Da₁ D₅ महीकामान् (for सहानीकान्) — ^b) K₅ महानीकान्, B₃ राज मानान्, G₁ 8 क्षत्रियाश्च, G₄ महाराजान् (for 'राज) D₄ महारथा, T₂ 'रथ (for 'रथान्) — ^c) K₃ D₂ 8 T₂ दिव्याणि (for 'नि) T₁ G₄ सच्छिद्य (for मच्चिन्त्य) — ^d) Ś₁ प्रसधार्य, K₀ सप्रधार्य, Da₁ D₅ प्रसगाय, M₁₋₃ 5 प्रससार (for प्रसधाय) T₁ (before corr) G₄ घनजय

112 K₂ om. 112 (cf v l 111) — ^a) K₃ D₂ तैरस्त्रै सुमहावेगैर् — ^b) K₁ 3 4 B D₁ 2 ददाह सु, D₅ ददाह च (for ददाहाशु) M₁₋₃ 5 महारथ (for 'यल) — ^c) Ś₁ शरप्रपातो, K₁ 3 D₁ 2 G₁₋₃ M₂ 'प्रतापो, Da₁ 'प्रतापि, D₃ ततो ददाह, T₁ G₄ शर- ब्रातैश्च, M₁ 3 'प्रपाते, M₅ 'प्रसाते (for 'प्रपातैर्) T₂ शरप्रपातो बीमत्सो — ^d) M₂ पतंगा (for 'गान्) T₁ पावक (for पावक)

113 ^a) M₁ (sup lin) कस्य (for तस्य) — ^b) K₂ 5 G₁ 8 सृजतो, Da Dn₁ D₅ सृज्यतो (Da₂ 'ता) (for सृजतो) Ś₁ K₁ 'धन्वन (for 'धन्विन) — ^c) Da D₅ दीप्यमान, D₃ 'मानान् (for 'मानन्) — ^d) K₅ D₂ गाजीव, Da Dn₁ D₅ पाडव (for गाण्डीव) K₂ समदृश्यते, Da Dn₁ D₅ समपद्यत (D₅ 'त) (for 'दृश्यत)

114 ^a) K₂ शरार्त, Da₁ शरावर्ता (hypermetric), T₂ शरास्तान् (for शरार्ता) — ^b) K₃ D₃ विप्रकीर्णाः

C 6 5490
B 6 117 39
K 6 117 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्ह्यारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे बल्मीकमिव पन्नगाः ।

D₄ 'कीर्णम् (for 'कीर्ण) K₂ 'रथध्वज', K₈₋₅ B
Da Dn D₁₋₃ 5-8 महा (Da₁ 'ह)ध्वजा, D₄ द्व
ध्वजा, G₁ 8 रथद्विपा (for रथध्वजा) T₂ M
विशीर्णं (T₂ विकृत्त)कप्रध्वजा — °) T₁ G नाल्य',
T₂ नाल्य' (for नाभ्य' — °) K₂ सहिता, T₂
सहित्वा (for सहिता)

115 °) K₈ B₁ सरथा (for सध्वजा) K₁ रथिना,
K₈ ध्वजिन (for रथिन) — °) Da₁ 'रोह (for
'रोहा) — °) K₁ गजा' सहगजारोहा', K₂ 4 B Da₂
Dn D₁ 4-8 सगजाश्च गजा (D₅ चरा)रोहा', K₅ 8
D₂ 8 8 गजाश्च (K₈ 'श्वा)सगजारोहा', Da₁ सगजा
श्वाश्च वरारोहा' (hypermetric) — °) K₂ 8 G₈ M₅
किरीटी (for 'टि) K₂ ताडिता, K₈ 8 D₁₋₃ 6 S
(except M₄) पीडिता (for ताडिता)

116 °) K₅ D₅ T₁ G₄ 'शरोत्सृष्टैर्, Da Dn₁ D₅
T₂ 'करोत्सृष्टैर्, D₂ 'शरोत्कृष्टैर्, G₁₋₃ 'शरै' सृष्टैर्
(for 'भुजोत्सृष्टैर्) — °) D₄ आवृत्तासीद् K₂ वसु
धरां — °) Da Dn D₄ 5 वसुधा (for बहुधा) S
विद्रुत दिक्षु सर्वासु — °) Da₁ राज्ञा, D₁ राजन् (for
राज्ञा) S शरैर्वैलमच्छयत

117 °) K₁ महाबाहु, K₄ B₁ 3 4 Dn₂ D₄ 6-8
'राज (for 'बाहुर) — °) D₁ द्रव' (for द्राव')
— °) K₈₋₅ B D T₂ M सु (D₅ स, D₆ om सु)
बहून् (for समरे)

118 °) M₂ तेन (for ते तु) K₈ भीत्वा, T₂
हित्वा (for भित्त्वा) D₂ तव सुतान् — °) K₁ अयो-
मुख, K₂ 4 B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ 6 G₈ अधोमुखा, K₆
अयोधयन् (for अयोमुखा) D₂ दुःशासनमुखाः
— M₁ 8-5 om 118^{cd} — °) K₂ धरण, K₈ D₈

हयांश्चास्य ततो जग्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्धा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिप ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

धरणीं (for धरणीं) K₀ वात्मीकम्, Ca बल्मी' (as
in text) G₁ 3 प्रावेशयत वसुधामाख्यातु गजगन्धप्रति
— °) T₂ M वाहाश्चास्य, G₁ 3 अश्वा' (for हया')
Da Dn₁ तथा जग्ने; T₂ विनिर्जितु; G₂ महाराज, M
निजघुर्हि (for ततो जग्ने) — °) Da₁ मारथी K₂ 3
D₁ 2 6 M₂ चास्य पा (K₅ 'भ्यपा)तयत्, T₂ M₁ 7 3
च न्यपातयत्, G₂ च व्यपातयत्

119 °) K₀ 2 विविंशतिश्च, D₃ 'शतं च D₂ विं
शत्या (for विं) — °) T₁ G₁ 3 4 विरथी (for 'थ)
K₈ 8 D₂ मुवि, K₄ B₂ 4 Dn₂ D₁ 4 6-3 T G प्रभु;
B₁ 8 Da Dn₁ D₅ युधि, D₃ M विभु (for प्रभो)
— °) M₄ चैन (for चैव) — °) T₁ G नवभिर् (for
पञ्चभिर्)

120 °) Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁ 3 T₁ G शल्य (K₂ 'ल्य) च
शल्य (K₁ om शल्यं), Da Dn₁ D₅ T₂ M विकर्णं
शल्य (by transp), D₂ शल्य च शाल्यं (for शल्य
विकर्णं) — °) D₂ आशुनै (for आयसै) — °) T₂
M सर्वान् (for चैव)

121 °) D₁ पृते, T₂ M तथा (for एव) K₄ B
Dn₂ D₄ 7 8 सर्वै; D₁ तत्र (for पत्र) — °) Da₁
वृप', D₅ वृपा (for कृप) T₂ M भारत (for
मारिप) — °) K₂ सप्रद्रावत, K₅ त प्राद्र', D₃ ते
प्राद्र', D₈ स प्राद्र' — °) Da₁ निर्जिता, G₂ दुर्गता
(for निर्जिता)

122 °) K₂ 5 Da D₁ 2 4-7 G₂ 3 M₂ पूर्वाह्णे (for
'ह्णे) K₈ 8 D₂ च (for तु) K₂ ततो, D₁ तदा
(for तथा) K₄ B Da Dn D₁ 5 7 8 भरतश्रेष्ठ,
S तु महाराज (for तु तथा राजन्) — °) D₁ परावृत्त्य
(for 'जित्य) M पराजितमहारथ — D₂ om

प्रज्ज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२
 तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
 अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३
 पराञ्छुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
 प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
 मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४
 गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिर्भिहताः ।
 रथाश्च निहता नागैर्नागा ह्यपदातिभिः ॥ १२५

अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
 निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ १२६
 छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
 पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७
 रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
 पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८
 गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
 विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ १२९

C 6 530a
B 6 117 55
K 6 117 60

122^a-123^d, Ś1 reads it in marg —^a) K1 प्रज्ज्वाल
 (for 'ज्वाल) Ds रये (for रणे)

123 D2 om. 123, Ś1 reads it in marg (cf
 v l. 122) —^a) Ds शरवर्षाणि —^b) Ds भारतो
 (for भास्करो) T1 G M रश्मिवानिव, Ca रश्मि
 वानिव (as in text) —^a) Ks D (except D1 s,
 D2 om.) T2 Gs M2 s तापया, M1 s s ताड्या
 (for पातया)

124^a) Ks D2 पराञ्छुखान् (for पराञ्छुखी)
 K3-s B D (except D1) T1 Gs M तथा, G2 परान्
 (for तदा) —^b) Bs Da Dn1 Ds अवाकिरत्, T2
 महावल, M1 s-s 'रथ' (for 'रथान्) —^d) D1 s
 T2 शो (D1 शौ)णितौ (T2 'तो)धां, Ms शोणि
 त्तोदं Ks शोणितोदां महानदी — T2 M1 s-s om
 124^e —^a) Da Dn1 मध्ये च (for मध्येन) —^c)
 Ks मारिष (for भारत) — T1 G read 6 113
 11^e-15^d after 124, T2 (which om 124^e), reads
 the same after 124^e

125^a) Ks Dn1 D1 2 4 6-8 T1 G2-4 M1 s-s
 गजाश्च (for 'श्च) Ś1 रथसगाश्च, Gs 'सघाश्च
 —^b) T1 G सहसा (for बहुधा) Ks वृता (for
 हता) —^c) Da1 D2 s रथाश्च, T2 रथाश्वा, G1
 हताश्च, Gs हताश्च, M1-s s तथाश्वा (for रथाश्च)
 Ś1 निहिता (for निहता) —^d) Ks B D (except
 D1-s s) हयाश्चैव पदातिभिः, T2 नानाभयपदा

126^a) Ks D2 अन्तरा भिद्य, Ds तत्र सल्लिद्य
 (for अन्तरा छिद्य) Cc cites अन्तरे, Ca अन्तरा (as
 in text) —^b) Da1 शिरांसि, Gs क्षितामि (for
 शिरांसि) —^d) K2 गजाश्वा रथयोधिना, Ks श्व-
 रथयोधिना, Da1 गजश्च रथयोधिना, Ds रथाश्वगज-
 योधिना

127^a) Ks D2 s छिन्नम् (for छन्नम्) Ko
 (before corr) s B D (except D2 s s) राजन्, S
 जजे (for रेजे) — Gs om. (hapl) 127^b-130^c
 T2 M transp 127^b and 127^d —^b) Ks (sup lin
 as in text) 'धारिण, T1 G1 2 s कोदढागदधारिभि-
 —^c) D2 s (before corr) पातितै, G2 पदातै (for
 पतितै)

128 Gs om 128 (cf v l. 127) —^a) K1 -नि
 कृत्वाश्च, Ks निकृत्वाश्च, Ks B Da Dn D1-s M
 निकृत्तैश्च, D1 निकृत्तांगा, D2 निकृत्तिश्च, T1 Gs
 निमि (T1 -निमी)त्तांगा, G1 s निकृत्तांगा (for -निकृ-
 त्ताश्च) —^b) Ko गजैश्चैव विपोथिता, K1 गजैश्चैव
 पोथिता (corrupt), K2 गजैश्चैवापयोथिता (sio),
 Ks B Dn D1 6-8 गजैश्चैवाव (Ds 'भि)पोथितै, Da1
 गजैश्च व्यवपोथितै, Da2 गजैश्चैव व्यपोथितै, D1 तथा
 वाश्चैर्विपोथिता, D2 गजैश्चैव पोथिता, Ds गजैश्च
 व्यवयोपितै, T1 G1 2 s रथाश्चैवपोथिता, T2 M
 गजैश्च विनिपातितै —^c) Ko 2 s Ds पदाता (Ks
 'था)श्च, Ks D2 पदातयो, G2 पताकाश्च (for पादा
 ताश्च) K2 [अ]पदृश्यत, Ks [अ]स्य दृश्यते, Ks B
 Dn2 Ds 7 [अ]प्यधावत, Ks D1 2 s T G1 2 s M2
 व्यदृश्यत, Da Dn1 Ds 8 [अ]प्यवध्यत (Ds 'ते) (for
 [अ]प्यदृश्यन्त) — Ds om 128^d-132^a —^d) D1 s
 T1 G1 2 s च हय (for सहय) Ks-s B Da Dn
 D2 5-8 M साश्वाश्च ह्ययोधिना (Da1 'योधिना, Ds
 'योपितै), T2 सहया सहयोधिना

129 Ds Gs om 129 (cf v l. 128, 127)
 —^a) K1 s-s B Dn2 D1 2 4-7 T2 M2 s गजाश्च (for
 'श्च) Ś1 K1 रथसगा (K1 'गा)श्च, Ks s Dn2
 D2 4-8 रथयोधाश्च (for रथसंघाश्च) M1 s s रथाश्च-
 गजमघाश्च —^c) Ks B D (except D1 s s, Ds om)
 T2 विकीर्णाश्च, Ms विशीर्णाश्च Ś1 K1 s D1 तथा (for

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
 छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३०
 श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
 प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१
 ववुर्वहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
 दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।

धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३
 श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
 विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४
 क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
 समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५
 ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

रथा) Ks s D2 भूयो (for भूमौ) — ^d) K2 s s
 D2 T2 M भ्रमचक्रायुध (K2 चक्रयुध; M2 चक्रायुग)
 ध्वजा; B1 T1 G1 2 s भ्रमचक्रा रथध्वजा, Ds भ्रम
 चक्रयुग^१

130 Ds om 130, G2 om 130^{ab} (cf v l 128,
 127) K2 om (?hapl) 130-131 — ^a) K1 तद्
 ताश्च, Da1 तद्गजाश्च; D2 मातङ्गाश्च, T1 G2 s तद्
 ताश्च (for तद्गजाश्च) Ks s D2 0 1 रथौघाणा
 — ^b) D1 M2 समुक्षिता, T2 सुषुक्षित (for समुक्षि
 तम्) — ^c) D2 s M6 छिन्नम् (for छन्नम्) T2 M
 जले (for रेजे) — ^d) Da1 अवि (for इव) Ko
 रक्ताभ्रमिव, T2 रक्ताभ्रमिव D1 सादर, T1 G M2
 चावर (for शारदम्)

131 K2 Ds om. 131 (cf v l 130, 128)
 — ^a) Ko श्वाना Ks s श्वानककाश्च, Da1 श्वानका
 काश्च; D2 श्वाना ककाश्च — ^b) G1 s वृका, G2
 वृको, M1-s s वृक- (for वृका) — ^c) Ks प्रणेदु
 र Ks निक्ष्यम्; Da D1 s s G1-s M भक्षम् (for
 भक्ष्यम्) — ^d) Da1 Dn1 विद्वताश्च; Ds विकृताश्च
 Ko 1 s D2 (orig, m as in text) मृगध्वजा (for
 'द्विजा) T1 G M2 विनेदुर्मृगपक्षिण

132 Ds om 132^a (cf v l 128) — ^a) K2
 नेतुर (sic), Ks वसुर, M1 s-s एव (for वसुर)
 T2 M1 s-s भयकराश्चैव (for बहुविधा^१) B1 विचतु-
 र्यहुधाश्चैव, Dn2 बहुभिर्वहुधा^१ — ^b) Da1 मारुत,
 Ds भारत (for मारुता) — ^c) T1 G2 s भूतले,
 Ca भूतेषु (as in text) Ks B2 s च, Dn2 D1 1
 [ह]व, Ds [अ]भि, Ds T2 M1 s-s नि (for वि)

133 ^a) T2 काञ्चनामिव (for 'नि च) B1 नामानि
 (for दा) — ^b) Da1 पातकाश्च (for पताकाश्च)
 D2 ध्वजोद्धता, Ds महाध्वजा, Ca 'धना' (as in
 text) Ks पदाताश्च ** ध्वनो — ^c) K1 धूमायमाना
 (for धू) Ks B2 Da Dn1 D1-s 1 M1 (sup lin)

३ s. s वि (D2 व्य; Ds व्या) धृतो व्यदृश्यन्त (Ks
 'ते, Da1 विदृश्यते), Ks B1 s s Dn2 D1 e-s धूय
 माना व्यदृश्यन्त, Ks व्यधूयन्त व्यदृश्यन्त (sic), T1 G
 धूयमाना प्रदृश्यन्ते, T2 M1 s विधुन्वन्तो व्यदृश्यन्त
 — Ks om (hapl) 133^d-134^e — ^d) M4 सहसा;
 M5 सहसा (for सहसा) K. D2 मारुतेरिपि (for
 मारुतेरिता)

134 Ks om 134^{ab} (cf v l 133) — ^b) Da1
 सध्वजश्च K1 महारथ — ^c) D2 s M4 विनिकीर्णा
 (for 'र्णा) K1 स, Ks T2 M1-s s च (for स्म).
 K1 D2 s दृश्यन्त Ks B Dn Dn D1 4-s T1 G
 विकीर्णा सम (D1 चैव) दृश्यन्त — ^d) T1 G तत्र तत्र
 (for शतशोऽथ) Dn1 पतिता धरणीतले — After
 134^d, M1 s read 6 113 9^d-17, while M4 reads
 6 113 10^{ab} (om 10^c-11^b), 11^c-17^d followed by
 6 112 134^c-135^b, 468*, 136-6 113 1-8 — Dn1
 om 134^f, D1 reads 134^f in marg — ^e) Da1
 सपताकाश्च, T2 पताकाश्चैव (for सपताकाश्च)

135 G1-s om 135^{ab} For sequence in M1. s. 4
 cf v l 134 D1 reads 135^{ab} in marg. — ^a) D1
 महाराज (for मनुष्येन्द्र) — ^b) K1 गदाशक्तिधनुर्वला
 (sic), Da1 गदाशक्तिधनुर्धर — ^c) Ks 4 B Da
 Dn Ds-s T2 M2 s च (Ks Ds व्य, T2 M2 s स्म)
 दृश्यन्ते, T1 G2-s प्रदृश्यन्त (for व्यदृश्यन्त) For
 135^d, M1 s s subst

468* समदृश्यन्त समरे धावमाना समन्तत ।

[M4 ततस्तत (for समन्तत)]

— After 135, T G read 6 113 9^c-10^b (om
 10^c-11^b for 11^c-15^d, cf v l 124), 16, 17, M1 s
 read 6 113 9^c-10^b (om 10^c-11^b), 11^c-17^d, M2
 reads 6 113 9^c-10^b (om 10^c-11^b), 11^c-13^b (om
 13^c-15^b), 15^c-17^d followed by the repetition of
 6 112 134^c-135^b, 468*, M2 reads 6 113 9^c-10^b

अभ्यधावत कौन्तेयं मियतां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६
तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७

एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

संजय उवाच ।

एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।

ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १

न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ।

C 6 5316
P 6 113 2
K 6 113 2

(om 10^a-11^b), 11^c-17^d followed by the repetition of 6 112 134^c-135^b, 468^a, 136-6 113 1-8

136 For sequence in T G and M MSS, of v 1 134, 135 —^a) T₁ G महाबाहुर् (for 'राज') — D_{n1} om 136^b —^b) B₂ द्विन्यमद्रम् (for 'मस्रम्') M₁ उदीरयत् —^c) K₁ अभ्यधावत, K₂ D₂ S 'द्रवत (for 'धावत') T₁ G₂ तान्सर्वान्, T₂ G₁₋₃ नागोयो (for कौन्तेय)

137 For sequence in T G and M MSS, of v 1 134, 135 —^a) K₂ शिपडी K₂ & B Da Dn D₁ & s 1 M₁ यातम्, D₂ यातम्, T₂ G₂ यत्त (for यत्तम्) —^b) Ko 2 अभिधावत, K₂ अभ्यवर्तत, K₄ & B D G₂ अभ्यद्रवत, T₂ M अभिद्रुद्राव (for अभ्यधावत) Ko 2 S दसित, K₁ धसित, B₁ दशित (for 'त') —^c) K₂ असहत (for सजहार) K₂ D₁₋₃ & T₁ G M असहर (G₂ 'र) ततो भीष्मस् (G₂ भीष्म), K₄ B Da Dn D₁ & s 1 & s तत समाहरद्वीष्मस्, T₂ स जहार रणे भीष्मस् —^d) T₂ तमस्र Ko 2 M₁ s-3 पावकोत्तम (for पावकोपमस्)

138 For sequence in T G and M MSS, of v 1 134, 135 —^a) D_{n2} D₄ 1 & s त्वरित पांडवो राजन् —^b) D_{n2} D₄ 1 & s मध्यम (for कौन्तेय) K₂ & D₂ & श्वेताश्व कृष्णसारथि —^c) K₁ निजघ्ने, D_{n1} विजघ्ने (for निजघ्ने) —^d) T₁ G₂ & मोहयित्वा (for मोह')

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-

parvan name, Ś₁ Ko-2 D₁ mention only दशमयुद्ध दिवस, K₂ & D₂ दशमेहनि (D₂ cont. युद्धे), K₄ भीष्मनिपातन, B₂ Da Dn₁ D₂ दशमेहि (B₂ cont भीष्मनिपातन), D₂ दशमदिवस, M₄ दशमेहिके — Adhy name T₂ M₁₋₃ & अर्जुनपराक्रम — Adhy no (figures, words or both) K₂ Dn₂ 111, Da₂ (sec m) 75, D₂ 112 (as in text), T₁ G 113, T₂ M₁ & 114, M₂ & 115, M₂ 116 — Śloka no Dn₁ 63, Dn₂ D₂ & 65, D₂ 31

113

1 D₁ reads 1-26 after 6 114 4 For sequence in T G and M MSS, of v 1 6 112 134, 135 —^a) Da₁ om एव व्यूढे K₂₋₃ B₁₋₃ Da₂ Dn D₂ 4-8 सम, D₁ सम, D₂ तथा (for एव) K₁ Dn₂ व्यूढेषु, K₂₋₃ D₂ सर्वेषु (for व्यूढेषु) S असम् (G₁₋₃ 'व्यू) ढेष्वनीकेषु —^b) K₄ B D (except D₂₋₃) भूयिष्ठेष्वनिवर्तिन, T₂ भूयिष्ठमनुयोधिषु —^c) Ko 2 समपद्यत, K₂ D₂ & 'सज्जत, K₂ 'सज्जत, Da₁ lacuna, D₂ सर्वाधाच (sic), T₁ समपश्यत; T₂ समभ्युद्यत, M₁₋₃ & 'दृश्यत (for 'पद्यन्त)

2 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 —^a) K₁ न ह्यनेकम्, D₂ (marg sec m) तद्वनीकम् (for न ह्यनीकम्) Da₁ D₁ & S अनीकेषु K₂ D₂ न ह्यनीकेन समरे —^b) K₂ D₂ T₂ M₂ समसज्जत, T₁ G₁ & 4 'सज्जत (for 'सज्जत) G₁ & सयुगे (for संकुले) —^c) B₁ D₄ & & रथिनो, Dn₂ रथा न

C. 6 5518
B. 6 118 2
K. 6 118 2

न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ २
अश्वा नाश्वैर्युध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ३
नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ४
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः ।
पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ५

सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ६
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ७
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ८
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ९

(by transp), D₁ न रथान् K₅ रथिन (for रथि
भि) —^a) K₁ om पदाता K₈ B₄ Dn₂ D₄ 6 8
पा(K₈ D₆ प)दाताश्च, K₅ D₂ पत्तयश्च, B₁ D₁
पादाता न, B₈ T₁ न पादाता, D₁ पादातास्ता (for
न पदाता)

3 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) Ś₁ K₀₋₃ D₆ T G₄ M₁ 8 4 अश्वानश्वैर्,
K₅ अश्वा अश्वैर्; Dn₂ D₄ 7 8 अश्वैर् (D₈ चाश्वै), D₂
रथा रथैर् (for अश्वा नाश्वैर्) D₈ नयु^o (for अयु^o)
G₁₋₃ अश्वानां चैव युज्य (G₂ ध्य)ते —^b) K₂ ना
गजा; K₈ 5 गजाश्च, K₄ B₄ D₁ 2 M₂ गजा न (by
transp), B₁ Dn₂ D₄ 6-8 गजा(B₁ जां)श्च
— After 3^{ab}, K₂ 4 B D (except D₁₋₃) ins

469* उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

— D₁ om. 3^c-4^d —^e) K₁ 5 D₂ 7 T₂ G₂ महा
व्यतिकरो

4 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l. —^a) Ś₁ K₀₋₂ [ए]व (for [ए]व) K₄ B
Da Dn D₄ 5 7 8 नरनागरथेष्वेव (K₄ D₄ व), K₅
D₂ S रथाश्वेषु, D₈ गणेश्वेव —^b) K₀ 1 न्यवली
नेपु; K₂ न्यचलतिपु, K₈ विनिकीर्णेषु, K₅ B₁ D₆ T₁
वि (K₅ प्र)कीर्णेषु च, D₂ प्रविकीर्णेषु, D₈ न्यपकीर्णेषु
—^c) T₂ G₁₋₃ M क्षयस्, T₁ G₄ क्षय (for क्षये)
D₈ महाघोरे, T₂ M₁₋₃ 5 महारौद्रे (for महारौद्रे)
—^d) K₅ D₂ विशेष समजायत, T G निर्विशेष
मदृश्यत.

5 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) D₈ शल्य (for शल्य) —^b) D₁
मारिप, D₈ वीर्यवान् (for भारत) —^d) D₁ रथा
नाच्छाद्य K₈ 4 B Dn₂ D₄ 6 7 M₄ भास्वरान्, K₅
D₂ 8 M₁₋₃ 8 भारत (D₂ त); Da Dn₁ D₁ 5 Ca

भासुरान्, D₈ भास्करान्, T G दंसिता (T₂ त)
(for सत्वरा) —^e) Da Dn₁ D₆ योधा (for शूरा)

6 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) K₂ नाध्यगच्छद्वै (sic), K₈ 5 नाध्य-
(K₅ धि)गच्छत, D₁ 6 T₁ गच्छन्वै, D₂ नाधि-
गच्छती, G₂ नाद्य गच्छद्वै; G₈ नाधि^o, M नाम्य^o
(for नाध्यगच्छद्वै) K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 आन्यते
बहुधा राजन् (Da₁ राज) —^d) K₄ B Da Dn D₄ 6
7 8 मारुतेने (Dn₂ नै)व, K₅ सज्जमानेव (for मज)

7 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) G₄ [अ]भि (for हि) K₀ Da₁
शशिर, K₅ B₂ D₅ T₁ G₂ 2 शिशिर (for शैशिर)
D₆ M₄ काले (for कालो) —^b) K₅ कर्माणि (for
मर्माणि) — K₈ 5 D₂ om (hapl) 7^{cd} —^e) D₁ 8
च (for वै) —^d) Da₁ मर्माणि (for णि) K₂ D₈
T₂ कृन्तत, K₄ B₁ 2 4 Dn₂ D₁ 4 6-8 M₁₋₃ 8 कृन्तति
(for [अ]कृन्तत) — T₁ G₁ 8 4 ins after 7

470* सोमका सृक्षयै सार्धं सर्वे ते युद्धमुर्मदा ।

— After the above, G₁ 8 repeat 17^{cd}

8 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
v 1 l —^a) K₈₋₅ B Da Dn₁ D₁ 2 5 6 G₁ तथैव
(for अतीव) —^b) D₈ सु (for च) —^c) K₀
नाग^o, K₂ 4 B D (except D₁₋₃ 6) G₁ M₅ (inf
lu) नव^o (for नग^o) —^d) Ś₁ K₀₋₂ Da₁ M₄
पतिता, K₈ 5 D₂ मर्दिता (for पातिता) — After
8, D₂ reads 10^{cd}, repeating it in its proper
place

9 T G M₁₋₃ 5 om 9^{ab}, M₄ om 9 —^a) D
मृद्यमानाश्च दृश्यते —^b) K₅ B₁ Da Dn₁ D₁₋₃ 5 6
रथ^o, D₆ कुरु^o (for नर^o) — T G M₂ 5 read

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।
 आत्रद्वाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ १०
 छन्नमायोधनं रेजे शिरोमिश्र सकुण्डलैः ।
 तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।
 भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ ११
 ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।
 न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ १२
 इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।

पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३
 पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्वहून् ।
 क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ १४
 भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
 तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ १५
 सेनापतिस्तु समरे ग्राह सेनां महारथः ।
 अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १६
 सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।

C 6 5522
 B 6 113 16
 K 6 116 18

9^a-10^b after 6 112 135 — ^a) D₁ इधुमिस् (for इधुमिस्) D_{a1} ताद्वयमानैश्च — ^d) D₂ नराश्रैव (for नाराश्रैश्च)

10 For sequence in D₁ T G and M MSS, cf v 1 1 — ^a) K₁ 'स्वन (for 'स्वर) K₄ B₁ s 4 D_{n2} D₁ 7 s घोरं कृत्वा (for कृत्वा तत्र) K₁ महा गज — T G M om 10^a-11^b — ^c) K₁ B D (except D₁-3) आनद्धा' (for आनद्धा') D₂ 4 s कायैर् (for कायैर्) K₁ आनुधा यरणै कायै (sic) — ^d) D₁ निहिताना (for निह^a) D₁ महाशृधे, D₂ घृतात्मना S₁ Ko-2 निकृत्तै (Ko 'त्तै) निहिततात्मना

11 For sequence in D₁, cf v 1 1 T G M om 11^a (cf. v 1 10) — ^a) K. D. छिन्नम् (for छन्नम्) Ca आयोधन (as in text) K₂ राजन्, D₂ जजे (for रेजे) — ^b) B₁ चारकुडलै, D₂ च समकुलै (for च सकुण्डलै) — T₁ G read 11^a-15^d after 6 112 124, T₂, after 6 112 124^{cd} — ^c) K₄ B₂-4 Da Dn D₁-7 M₁ एव, D₂ एवं (for अति) K₂ भीमो, K₂ D₂ चोरे, K₄ B Da Dn D₁-3 राज (for भीमे) — ^d) K₄ B Da Dn D₁-3 महा (for राजन्) G₂ राजवर्यं वरक्षये — Da D₂ om. (hapl.) 11^a-13^d, D_{n1} om 11^a-13^b — ^e) D₁ निक्रान्ते (for विक्रान्ते) T₂ G₁-3 M₂ s भीष्म प्रति परा (M₂ शूरा) क्राता (T₂ 'त्) — ^f) K₂ पाडुवेव, B₁ पाडुवेये (for पाण्डवे च) T₂ G₁-3 M₂ s पाडवा सह सृञ्जयै

12 For sequence in D₁ T G and M MSS, cf v 1 1 Da D_{n1} D₂ om 12 (of v 1 11) — ^a) K₂ s D₂ त (for ते) K₂ पराक्रान्तिम् — ^b) T₂ G₁-3 M युधि राजन् (by transp) — ^c) K₂ नद्धिवर्तत; K₂ M नात्य, K₄ B D_{n2} D₁-3 अम्य, K₁ T₂ G₂ नान्यवर्तत, D₂ सन्यवर्तत K₂-s B D_{n2}

D₂-4 6-3 T₂ G₁-3 M ते पुत्रा, D₁ कौरव्य (for कौरव्या) — ^d) = 15^b D_{n2} D₁ 6-3 सर्वे (D₁ 7 s सर्व) सैन्यपुरस्कृता

13 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 Da D₂ om 13, D_{n1} om 13^{ab} (of v 1 11) D₁ om (hapl) 13^a-15^b — ^b) T₂ G₁-3 M स्वर्गलोकपरायणा — M₂ om 13^a-15^b — ^d) T₂ G₁-3 M₁ s-s तावका युद्धदुर्मदा — For 13^{cd}, D₂ subst.

471* पाण्डवाना ययु सेनामात्मनो जयगृद्धिन ।

14 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 D₁ M₂ om 14 (of v 1 13) — ^a) S₁ Ko-2 T₂ G₁-3 M₁ s-s च (for [अ]पि) — ^c) D₂ स्व, D₂ T₂ सु (for स)

15 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 D₁ M₂ om 15^{ab} (cf v 1 13) — ^a) D₂ महाराज (for रणे शूरा) — ^b) = 12^d K₄ B D (except D₂ s, D₁ om) ब्रह्मलोकाय तत्परा; T₂ G₁-3 M₁ s-s स्वर्गलोकपुरस्कृता Ca oites ब्रह्मलोकाय — ^c) K₂ पुत्राश्च (for पुत्राश्च) K₄ B₁-3 Da D_{n1} D₂ अमर्षवत्प्रमापन्ना, D₁ M₁-3 s तावकास्तव (D₁ 'का पाहु) पुत्राश्च — ^d) K₂ s D₂ योधयाना (for 'यन्ति) K₂ s B₂ 4 D (except Da₁ D_{n1}) S प्र (for स्)

16 For sequence in D₁ T G and M MSS, of v 1 1 — ^a) B₂ M₁-3 s च (for तु) — ^b) K₂ Da₁ G₂ महारथा, D₁ नराधिप (for महारथ) — S₁ om (hapl) 16^a-17^b — ^c) K₂ s अम्य' (for अमि') — ^d) Ko-3 s D₂ किं सृ (K₁ सृ) तेन व, D₁ सह सृञ्जयै, M किं द्रुतेन व (M₁ विळदिना) (for सृञ्जयै सह) D₂ सोमका सहसृञ्जया, T₂ सोमका किं चिरेण व, G₁-3 सैनिका किं कृतेन व

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ १७
 वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
 अमर्षवशमापन्नो योधयामास सुञ्जयान् ॥ १८
 तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
 संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ १९
 स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
 भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २०

तस्मिन्स्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
 भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
 गजाश्वमभितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१
 हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
 नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
 तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
 शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ २३
 ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम् ।

17 For sequence in D₁ T G and M MSS, of
 v l 1 Ś₁ om 17^{ab} (of v l 16) —^a) Ko 1
 सेनापतेर् (for 'पति) —^b) K₄ B₂₋₄ D_a D_n D₄₋₈
 सुंजयाश्च ते; K₈ सहस्रजया, B₁ सृजयै सह —^c)
 Ś₁ D_{n2} अभिद्रवत, Ko अभ्यवर्तत, K₅ D_{a1} D₈ 8
 अभ्य (D₈ 'भि)द्रवत (for अभ्यद्रवन्त). —^d) K₁ 8 8
 D (except D₁ 8 4) T₂ शर', T₁ G₄ अस्त्र' (for
 शस्त्र') K₈ 8 D₂ 8 परतप (K₈ 8 'पा), D_{n2} D₄ 7 8
 समाहता' (D₇ 'त) (for समन्ततः) — After 17,
 M₂ 8 repeat, while M₄ reads 6 112. 134^c-135^b,
 followed by 468*, 6 112 136-6 113 8

18 For sequence in D₁, of v l 1 —^a) K₂
 G₈ वध्यमानास —^b) T₁ G देवव्रतस (for शांत
 नवस) —^c) K₂ 'वसम् (for 'वशम्) —^d) Ś₁
 Ko-2 सोमकान् (for सुञ्जयान्)

19 For sequence in D₁, of v l 1. —^a) K₂
 D₂ 8 या (D₂ या) प्रदत्ता (for संप्र') K₅ D₂ [अ]
 छाशिक्ष्या वै; D_{a1} D_{n1} (before corr.) [अ]छाशिक्ष्यायै
 (D_{n1} by corr 'क्षा या) T₁ G₂ 4 सम्यग् दत्ता (G₂
 वृत्ता) शस्त्रशिक्षा, T₂ G₁ 8 M सम्यक्प्रवृत्तास्त्रशिक्षा
 —^d) K₂ B₁ 2 Da D_n D₂ 8 7.8 'विनाशिनी (D_{a2}
 [before corr] 'शिनी as in text)

20 For sequence in D₁, of v l 1 —^a) K₂
 D₂ शिष्याम्, S विद्याम् (for शिक्षाम्) —^b) K₈ 8
 D₂ चक्रे, K₄ B Da D_n D₄₋₈ S कुर्वन् (M₄ कुर्वं)
 (for कृत्वा) K₈ 8 D₂ कुरुवलक्षयं; D₁ परमलक्षणं
 — D₂ om 20^{cd} —^c) B₁ अहन्यप्रवर्हान् (for अहन्य
 हनि) — D₁ om. (hapl) 20^c-24^a —^d) Ś₁
 Ko-2 8 D₂ G₂ कुरुवृद्ध', M₁₋₃ 8 भीष्म कुरु (for
 वृद्ध कुरु) — K₂ om (hapl) 20^c-22^b —^e) Ca
 परवीरहा (as in text)

21 K₂ D₁ om 21 (of v l 20) —^a) B₁ Da
 D_{n1} D₈ 8 च (for तु) K₈ 8 B D (except D₂ 8,
 D₁ om) S (except T₂) transp दिवसे and दशमे
 —^c) Ś₁ D_{a1} D_{n1} (before corr) D₈ M₈ भीष्मेणैकेन,
 T₁ G एको भीष्मो हि D₂ T₁ G₄ M₁₋₈ 8 मात्स्येषु
 —^d) K₄ B D₇ पचालेषु, D₆ पांचाल्येषु (for पाञ्च
 लेषु) —^e) K₅ गजाश्च, T₂ M₁₋₈ 8 गजाश्वान् (for
 'श्वम्) Ś₁ Ko. 1 8 D₂ अयुतं, D₈ अतिन (s₁₀),
 S चामित (T₂ M₂ 'तान्) (for अमितं) —^f) K₃
 हता सप्तशता रथा', K₅ D₂ हता परशता रथा', S
 हत्वा चैव महारथान्

22 K₂ om 22^{ab}, D₁ om 22 (of v l 20)
 —^a) Ko 1 कृत्वा (for हत्वा). —^b) K₄ B D (ex-
 cept D₂, D₁ om.) S (except G₈) रथानां (for
 रथिनां) S पृथिवीपते (for प्रपितामह) —^c) Ś₁
 Ko-2 शूराणां (for नराणां) T₁ G₂ 4 [अ]युत; T₂
 G₁ 8 M तथा (for महा) D_{a1} महस्राणि (for महा-
 युद्धे) D₈ पदातीना तथा युद्धे —^d) D_{a1} om
 सहस्राणि

23 D₁ om 23 (of v l 20) —^a) K₄ B₁ 8 4
 D_{n2} D₄ 7 8 दतिना च (B₂ 4 षट्) सहस्राणि, B₂ Da
 D_{n1} D₈ दशहस्त्रिसहस्रं च —^b) G₁ 8 यानानाम् (for
 हयानाम्) K₅ D₂ तथा (for पुन). —^c) K₅ D₂
 शिष्यावलेन, T₁ G शिक्षावशेन Ko 2 D_{a1} D₈
 निहता; K₈ 8 D₂ T G न्यह (K₈ निह-, G₂ स ह) नत्,
 D₄ निहित (for निहत) —^d) K₅ D_{a2} D₂ 8 T G
 M₂ पिता (for पित्रा)

24 For sequence in D₁, of v l 1 D₁ om.
 24^a (of v l 20) —^a) Ko तत सर्वमहीपालानां
 (hypermetrio), S तत सर्वान्महीपालान् —^b) K₁ 4
 B D_{n2} D₂ 8-8 क्षप' (for क्षोभ') T G विशां पते,
 M महीपते (M₂ 'ते) (for वरूथिनीम्) —^c) T₂

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ २४
 शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
 सहस्राणि महाराज राज्ञां भ्रष्टैरन्यपातयत् ॥ २५
 ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
 राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २६
 एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
 अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूयुखे ॥ २७
 स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
 सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ २८

न चैनं पार्थिवा राजञ्छेकुः केचिन्निरिक्षितुम् ।
 मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ २९
 यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
 तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३०
 तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
 उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३१
 एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
 नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३२
 यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।

C 6 5549
B 6 118 36
K. 6 118 35

प्रिय पुत्र (for प्रियो भ्राता) —^d) K₁ निपातित्वा
 Da Dn₁ D₅ T₂ शतानीकम् (T₂ 'क न्य) पातयत्

25 For sequence in D₁, of v 1 1 —^a) D₁
 शतानीकं तु, M₄ s 'नीकेन —^e) D₁ महाराज्ञां (for
 'राज) —^d) D₁ भ्रष्टैस्त्रीक्ष्णैर् (for राज्ञा भ्रष्टैर्)
 K₂ s B D अपातयत्, K₂ G₂ नि (K₂ न्य) पातयन्
 (for न्यपातयत्) — After 25, K₄ B₁ s s Da Dn₁
 D₅ M₄ ins

472* उद्धिन्ना समरे योधा विक्रोशन्ति धनंजय ।

[B₂ बहवो (for समरे) Da Dn₁ D₅ धनजय]

26 For sequence in D₁, of v 1 1 Ś₁ Ko 1
 om 26^{ab} —^a) D₅ T₂ केन च (for केचन) S
 पांडूनाम् (for पार्थानाम्) —^b) K₂ s D₁-s अनुयाता,
 D₅ अभिमानो, S अन्वरी (T₁ 'ने, T₂ 'शी) युर
 (for अभियाता) —^d) D₅ तु (for ते)

27 ^a) T₁ G किरन्; T₂ चरन् (for एव) —^e)
 T₂ M सैन्यं (for सेनां)

28 After 28^{ab}, T₁ G₄ (both in marg) ins

473* यावायवाम्या शुचिशुक्रयोरे

आतानतसा इव यागसघा ।

भीष्मस्य चापच्युतवाणसंघै

पार्थस्य सेना कृशतामवाप ।

—^e) Da₁ D₅ Co अतरं, T₂ G₁ s अंतरा (for अन्तरे)
 Dn₂ G₁ [s] तिष्ठत्, D₅ (marg sec m as in text)
 विष्ट

29 ^a) K₂ s D₅ क्षत्रिया (for पार्थिवा) Ko-4
 B Da Dn D₂ 4-8 केचित्, D₁ s सर्वे, S तत्र (for
 राजन्) —^b) Ko-2 D₁ s शेकु राजन्, K₂ s D₂ s

शेकुराजौ, K₂ B Da Dn₁ D₅ 7 8 शक्ता राजन्; Dn₂
 रणे शक्ता, D₂ राजन्केचिन्, T₁ G केचिच्छेकुर, M₄
 शेकुर्भीष्म (for शेकुः केचिन्) — K₂ om 29^a-49^b
 —^e) K₂ Dn₂ D₂ s मध्य, K₂ D₁ s मध्ये (for
 मध्य) T₁ प्राप्ते (for प्राप्त) K₁ om (hapl)
 from यथा (in ^e) up to दिवि (in ^d) Dn₂ भीष्म,
 D₅ भी (marg sec m ग्री) ष्म; T₂ ग्रीष्म, M दीप्तं
 (for ग्रीष्मे) —^d) Ś₁ पतंतं, K₂ तपत्; D₅ पतत्
 (for तपन्त) Da₁ दिव, T₁ G₂ s यथा, G₁ s जना
 (for दिवि)

30 K₂ om 30 (of v 1 29) —^a) Ko 1
 चक्रुस्, S स्कदस् (for शक्रस्) K₂ अथै दैत्यचमु
 चक्रुस् (corrupt) —^e) Ko तत् (for तथा), Ś₁
 Ko-2 शितैर्वाणैस्, Da Dn₁ D₅ पाण्डवाना, S पाण्डवेना
 (for पाण्डवेयांस्) —^d) T₂ पातयामास (for तापया)
 G₂ ताडयामास संयुगे

31 K₂ om 31 (of v 1 29) —^a) K₄ B₁-s
 Da₂ Dn D₁ 4 7 8 तथा चैनं; B₂ तथैवैनं; Da₁
 तथाद्यैवं, D₅ तथाद्यैव (for तथा च तं) Ś₁ D₅ परि-
 क्रांतम्, Ko-2 परिक्रांतम् —^d) Ś₁ Ko 2 ग्री (K₂
 प्रि) यमनो; D₁ s T₂ G₁ M₂ s प्रियमाणो Da₁ धन-
 जय (for 'जयम्)

32 K₂ om 32 (of v 1 29) Before 32, D₅
 ins श्रीकृष्ण उवाच —^a) S एक (for एव)
 —^b) T₁ G अतरा (for अन्तरे) —^e) K₂ नानाहत्य,
 K₂ D₂ s T G M₂ त निहत्य, K₄ B Da Dn D₅ 7 8
 स (Da₁ स) निहत्य (for नानिहत्य) D₁ घातयस्व बलादेव

33 K₂ om 33 (of v 1 29) —^a) K₁ s यत्,
 K₄ B Dn₂ D₂ 7 8 बलात्; Da Dn₁ D₅ रणात्, D₅
 तत्, T₂ यत् (for यत्) Ko ससंबयस्वैनं, K₁ s

न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३३
 ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्रोदितो वानरध्वजः ।
 सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३४
 स चापि कुरुमुख्यानामृपभः पाण्डवेरितान् ।
 शरत्रातैः शरत्रातान्वहुधा विदुधाव तान् ॥ ३५
 तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
 यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
 सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३७

सस्तभयक्षैपा, K₈ सस्तभयस्त्रैन, T₂ सस्तभयतश्चैन, M₁
 8-8 सस्तभयस्त्रैन —^b) K₁ om यक्षैपा K₀ यक्षैपा
 Da₁ चम्, Da₂ D₅ चम् D₆ सनिवार्य महारथान्,
 S यक्षैपो (T₂ 'त्रैषा, M₁ 8 'त्रैपो) अत्रे (T₂ ले) ति ते
 चम् —^c) Ś₁ Ko-2 न हि भीष्मसमो नान्य —^d)
 D₁ चिर, D₈ [S]भिभो, S पुमान् (for विभो)

34 K₅ om 34 (cf v l 29) Before 34,
 D₆ ins सजय उवाच —^a) Ś₁ Ko 2 तस्मिस्तत (by
 transp), T₂ तेन तस्मिन् Da D₅ क्षये, M₄ रणे
 (for क्षणे) D₁ तस्मिस्तु तत्क्षणे राजन् —^b) K₂
 चोदिते, Da₁ श्रेतादिता (sio), D₁ नोदितो (for
 चोदितो) —^c) S सरथ सध्वज (by transp) K₁
 om. साश्व Ś₁ (sup lin as in text) T₁ G₄ चाश्व,
 T₂ वाह (for साश्व)

35 K₅ om. 35 (of v l 29) —^a) T₂ सचाप,
 M₅ न चापि (for स चापि) —^b) Dn₁ पाण्डवो बली,
 T₂ पाण्डवेरित — Dn₁ om. (hapl) 35^c-36^b —^c)
 Da₁ शरै वृत्तै शरवृत्तां (sio), M₁₋₈ 8 शरत्रातान्शरत्रातैर
 (by transp) —^d) Ś₁ Ko-2 विप्रधावर्ता, K₈
 D₂ 8 8 विददा (D₈ 'धा) र तान्, B₂ विददाव तान्,
 D₁ चिच्छेदे शरै, T₂ विष्टता वधान्, G₂ विदुधूप तान्
 (sio), G₈ विदुधास तान्, M₁₋₈ 8 विदधे च तान्
 (for विदुधाव तान्) B₁ 8 Da D₅ चिच्छेदे बहुधा च
 (B₁ Da₁ व) तान्

36 K₅ om 36 (of v l 29) Dn₁ om 36^{ab}
 (of v l 35) D₂ om 36^a-45^b, D₅ om (hapl)
 36^{ab} —^a) K₂ 4 B Da Dn₂ D₄ 8-8 T₁ G तत्,
 T₂ M तेषा (for तेन) K₄ B₁ Da D₄ 8-8 पचाल
 (for पाञ्चाल) M₂ तु (for च) — G₂ om
 (hapl) 36^{bc} —^b) G₂ M₁₋₈ 8 धृष्टद्युम्नश्च (for

द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
 सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ३८
 एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
 समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ३९
 ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
 भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४०
 ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वात्रणविभागवित् ।
 भीष्ममेवाभिदुद्राव वीभत्सुरपराजितः ॥ ४१
 सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

'केतुश्च) G₂ पार्षत (for वीर्यवान्) —^a) M₁₋₈ 8
 धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् (=^b)

37 K₅ D₂ om 37 (cf v l 29, 36) —^b)
 K₂ 8 B₁ 8 कैकया; D (except D₆ 7, D₂ om)
 कैकेया (for केकया) B₁ पाण्डवै सह, D₄ पचमि
 सह (for पञ्च चैव ह) K₃ D₁ हि (for ह) S
 सात्यकिश्च महारथ —^c) B₁ सु (for च) K₄ B
 D (except D₁, D₂ om) महाबाहु (for 'राज)
 K₈ D₁ 8 सौभद्रश्च (for 'द्रोश्च) S सौभद्रो रथिना
 श्रेष्ठो राक्षसश्च घटोत्कच

38 K₅ D₂ om 38 (cf v l 29, 36) —^b) K₃
 D₅ कुन्ती (for कुन्ति) —^c) D₈ पुरुजिह्व, D₁ 8
 सुशर्मा च (for सुशर्मा च) S विराटश्च महाराज
 —^d) K₈ पाण्डवाश्च (for पाण्डवेया) S च सर्वश
 (for महाबला) Ś₁ Ko 1 पाण्डवेन महात्मना (K₁ 'न)

39 K₅ D₂ om. 39 (cf v l 29, 36) —^a)
 T₂ एते च बहवो राजन् —^b) S निकृत्ता (for पीडिता).
 K₄ B₁ भीष्मसायकै —^c) Ś₁ समुद्धृत, Dn₁ समु-
 द्यिता, S 'द्धृता; Ca 'द्धृता (as in text) K₂₋₄
 B Da₂ Dn D₁ 8 8-8 फाल्गुनेन, S महाराज (for
 फाल्गुनेन) —^d) K₈ शोकसागरे (for शोक)

40 K₅ D₂ om 40 (of v l 29, 36) Ś₁
 Ko-2 om (hapl) 40^a-41^b —^a) D₄₋₈ 8 रक्षमाण
 (D₄ 'णा) (for रक्षमाण)

41 K₅ D₂ om 41, Ś₁ Ko-2 om 41^{ab} (of
 v l 29, 36, 40) —^a) K₈ ततोऽप्यानतर गत्वा,
 D₂ 8 M ततोऽप्या (D₆ तत् सो) सुरयं गत्वा, T₁ G ततोऽप्य
 तुरगान्हत्वा, T₂ तथास्य तु रथं गत्वा —^b) K₈ S
 सर्वातर; D₈ 8 सर्वयुद्ध (for सर्वात्रण) —^d) K₂

विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 द्रुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४२
 अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४३
 ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
 बहुधा भीष्ममानर्हन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ४४
 विधूय तान्वाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
 पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
 कृत्वा शरविधातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४५
 नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं सयमानो मुहुर्मुहुः ।

स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो वाणाञ्छिखण्डिनः ।
 जवान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ४६
 ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
 मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ४७
 ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
 तमेकं छादयामासुर्मेषा इव दिवाकरम् ।
 भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ४८
 ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
 किरीटी भीष्ममानर्हत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४९

C 6 5568
B 6 113 54
K 6 113 54

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

Ds विमत्सुर S1 Ko वीमत्सुश्चापराजित, K2 वीम
 रसश्च पराजित

42 Ks D2 om 42 (cf. v l 29, 36) —^b)
 B1 दृष्टकेतुश्च (for 'युद्धश्च' —^d) T1 G4 'पुत्रो
 (for 'पुत्रौ). S युधिष्ठिर (for च पाण्डवौ) —^e)
 T2 दुद्राव (for दुद्रुवुर) G3 भीमम् (for भीष्मम्)
 —^f) Ko 3 B1-3 Da Dn D1 3 3 3 T G M3 'धन्विना
 (for 'धन्वना)

43 Ks D2 om 43 (cf. v l 29, 36) —^e) S
 ददृशु (for दुद्रुवु) —^d) Ks M2 'महायुध, T G
 M1 3-5 'दृढायुधं (for 'महायुधा)

44 Ks D2 om 44 (cf v l 29, 36) Gs om
 44^{ab} —^a) Ks सर्वे ते (by transp) T2 दृढ
 धन्वान —^b) S1 K1 2 पलायिन (K1 'न) (for [अ]-
 पलायिन) —^c) Ds वधार्थं (for बहुधा) K1-4 B D
 (except Ds, D2 om.) शान्त्युर, T2 M2 'हं (for शान-
 त्तं) —^d) Ks 4 B Dn1 D1 4 1 3 क्षतमार्गणैः, Dn
 Dn2 Ds Cs 0 कृतमार्गणैः, T2 सर्वमार्गणैः, M सर्वमर्मणैः

45 Ks om. 45, D2 om 45^{ab} (cf v l 29,
 36) —^a) Ko 1 थल (for वाण) —^b) S1
 Ko-2 येषु ते पार्थिवोत्तमा —^d) T2 वरूथिनी (for
 'नीम्) —^e) K4 B2-4 Dn2 D1 6-8 M4 चक्रे (for
 कृत्वा) K2 'विधात (for 'विधात) —^f) Da1
 Ds पितामहं, T G M1-3 5 महारथ (G 'रथान्) (for
 पितामह)

46 Ks om 46 (cf v l 29) —^a) Ds नाभ्य

सधत्त, T1 G4 न हि सधत्त, M नाभिसर्पत (for नाभि-
 सधत्त) Ks 4 B Da Dn D2 4 6-8 G1-8 पाचाल्ये,
 D1 पाचाल (for पाञ्चाल्य) D2 समधत्त न पांचाल्यै,
 Ds नाभिसधत्त पाचाल्ये —^e) Ks स्त्रित्व Ks D1 2
 तस्यानुसंधि (Ks 'चि)त्य, Da Dn D1 5 1 3 तस्य तु
 संस्मृत्य, T1 G M च समनु (for तस्यानुसं) T2
 स्त्रीत्वं त चासनुस्मृत्य (corrupt) —^d) S भीष्मस्तत्र
 (for भीष्मो वाणान्) S1 K4 Dn2 D2 4 1 3 शिखण्डिने,
 K2 T2 G2 'न, Ks B Da Dn1 Ds 5 'नि (for 'न)
 —^e) D1 निजज्ञे (for जवान) Ko 2 द्रौपदानीके
 —^f) K1 Da3 Ds T2 रथा (Da2 'या), D1 वीरान्
 (for रथान्) D1 महारथान्, M4 'रथा (for 'रथ)

47 Ks om 47 (cf v l 29) —^a) T G M2
 4 5 किलकिला (for किलकिला) —^b) K1 समपद्यते;
 K4 B2 4 D (except D2 3 3) 'भूत्तवा, S 'जायत
 (for 'पद्यत) —^c) S मध्ये (for मत्स्य) S1 Ks
 D2 'पचाल', Gs 'पांचाल्य' (for 'पाञ्चाल') —^d)
 T2 तन्मेकमभि, M1-3 5 तमेनमनु

48 Ks om 48 (cf v l 29) —^a) Ks 4 B2 4
 D T1 G1 2 4 M1-3 ते नराश्वर्य, B1 ते नराश्वरं,
 B2 तेन साश्वर्य, T2 ते नराश्व रथ, Gs ते रथा
 सनर, Ms ते नराश्वरं —^b) B1 Dn3 D1 4 6-8
 मार्गणैः (for चारणैः) Ks 4 B D S च (for स-)
 K4 B2-4 Da Dn D1-3 परंतप (Da1 'प), B1 सम-
 त्त, Ds पताकिभि (for 'पदातिभि). —^c) Ko 2
 तमेवाच्छाद. —^f) Ks प्रपसंत (for प्रतपन्तं)

49 Ks om 49^{ab} (cf v l 29) —^a) Ds om.

संजय उवाच ।

एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखाण्डिनम् ।
 विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
 शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
 मुद्गरैर्मृसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ २
 शरैः कनकपुद्गैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ।

ततस्तस्य च M₂ तस्य तु K₈ D₂ तेषां तु — ^b)
 T₁ देवासुरोत्तमे — ^c) K₅ आनर्द्धुं, T G₁ M₁ (sup
 4n) 2 3 5 आगच्छत्, M₄ आनर्द्धुं (for आनर्द्धत्)
 — K₅ D₅ om. (hapl) 6 113 49²-6 114 1^a

Colophon om in K₅ D₅ (cf. v 1 49) — Sub-
 parvan Omitting sub-parvan name, K_{1,2} men-
 tion only दशमयुद्धदिवस, K₈ दशमेहनि; B₈ Da₁
 Dn₁ दशमेहि (B₈ cont भीष्मनिपातन), D₂ दशम,
 D₅ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दशमेहिके — Adhy name
 M₁₋₃ 5 अर्जुनप्रोत्साहन — Adhy no (figures,
 words or both) Da₂ (sec m) 76, Dn₂ 112,
 D₅ 113 (as in text), T₁ G 114, T₂ M₁ 2
 115, M₈ 4 116, M₅ 117 — Śloka no Dn₂
 53, D₅ 54

114

1 K₅ D₅ om (hapl) 1^a with the ref (of v 1
 6 113 49) — ^c) Da₁ D₅ M₅ विविधु (for
 विव्यधु) — ^d) G₈ पुरस्कृत्य शिखण्डिनं (= ^a).

2 ^a) G₈ च, M₄ स (for सु-) — ^b) Ko
 पट्टिसै, K₁ पट्टिशै, B₄ Dn₂ D₄ 6-8 परिधै, S
 पट्टसै (for पट्टिशै) K₄ B D (except D₁ 8) S च
 (for स) K₈ Da Dn₁ D₁ 2 4 5 8 परस्वधै (for
 'श्वधै) — ^c) Ś₁ Ko मुसुलै, K₂ 8 Da₂ D₂ 8 5 8 8
 मुदालै (for मुसुलै) — ^d) K₄ B D (except D₂
 8 6) T₁ G M₄ क्षेपणीयैश्च (for 'भिश्च) Co cites
 वक्षुभि (?)

3 K₅ om (hapl.) 3^b — ^b) S -कर्मणै — ^c)
 D₂ वित्तं (for वत्सं) — K₂ D₂ om 3^d — ^d)

अताडयन्नणे भीष्मं सहिताः सर्वसृजयाः ॥ ३
 स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
 विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ४
 स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
 नेमिनिर्हादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ॥ ५
 चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
 युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ॥ ६

Ko 1 भुसुदीभिश्च, B₁₋₈ सु (B₂ भू)पुदी, Da₁
 मुपदी, Da₂ D₅ 6 भुशुदी, S मुसुदी (for भुशुपदी)
 K₂ 4 B₂ Da Dn D₁ 5 7 8 सर्वश (for भारत) D₈
 तथा ऋष्टिभिरेव च — ^c) Ko 2 अताडयद्, T₂ अता-
 पयन् (for अताडयन्) D₅ भीष्मे (for भीष्म).
 — D₅ om 3^c-4^c. — ^d) K₂ 8 D₂ विव्यधु (for
 सहिता) K₅ D₈ (by corr) S सर्वसृजयै (for 'या)

4 D₅ om 4^{abc} (cf v 1. 3) — ^a) K₅ विकीर्णं,
 D₂ विशीर्यं, T₂ विकर्णं (for विशीर्णं) Da₂ D₂
 -तनुत्राण (for -तनुत्राण) — ^b) Ś₁ K₁ D₁ तत्,
 Ko 2 D₈ तथा, B₈ T₁ G शरै (for तदा) — ^c)
 K₄ B Da Dn D₁ 7 8 न विव्यथे (Da₁ विव्याधस; D₂
 विव्यथे) तदा भीष्मो — After 4, D₁ reads 6
 113 1-26

5 ^a) K₄ B Da₂ D₈ 8 M₁ 2 4 सं-, D₁ प्र, T
 G M₈ 5 सु (for स) K₄ B Da Dn D₁ 8-8 G₁
 M₂ -चापाभिर, T₂ -जालार्चिर (for -चापार्चिर)
 K₈ 8 D₂ स दीर्घशरसधामिर Co cites दीप्त, शर,
 and अग्नि — ^b) Da₁ 'प्रस्तत', M₂ 'प्रभृत (for
 'प्रसृत') T₂ शस्त्रप्रसृतमावृत — ^c) Ś₁ Ko 2 5
 नेमिनिर्हादसंत्रस्तो (K₅ 'त्सो), K₁ नेमेनिद्रावमत्रस्तो;
 K₈ T₁ G M₁₋₃ 5 नेमिनिर्हा (G₂ 8 M₅ 'हा)दसंनादो,
 K₄ B Da₂ Dn D₁ 4-8 नेमिनिर्हा (D₅ 'रा, D₈ 'हा)-
 दसतापो, Da₁ निमिहादसतापो (sio), D₂ 8 नेमि (D₂
 'मे)निहादसतापो, T₂ G₂ 8 M₅ नेमिनिहा (T₂ 'चा)
 दसनादो, M₄ नेमिसंनादनिर्हादो — ^d) D₁ महाश्वाद्य-
 पावक, T₂ महास्त्रोदयपावक

6 ^b) G₁ 2 वरेंधन (for -महेन्धन) — ^c) K₄ B
 D (except D₂ 8 6) Ga 'समप्रक्षय', G₂ 'शिखो भीष्म'
 (for 'समो भीष्म')

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
 दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
 ततः पाञ्चालराजं च घृष्टकेतुमतीत्य च ।
 पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद् स वेगितः ॥ ८
 ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्रुपदं च विराटं च घृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ९
 भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
 षडेतान्पद्भिरानर्छद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ १०
 तस्य ते निशितान्वाणान्संनिवार्य महारथाः ।

दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
 शिखण्डी तु रणे वाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
 ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १२
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ १३
 भीष्मस्य धनुषच्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
 द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
 सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिहुताः ॥ १५

C 5 5594
 B 6 119 16
 K 6 119 16

7 ^a) K₁ निपत्य, K₈ विचर्त्य, K₄ B Da Dn D₁ 4-3 विवृत्य, K₅ D₈ T₂ M₄ निवर्त्य, D₂ M₈ 5 निवर्त्य, T₁ G निवृत्य, M₁ निर्वृत्य, M₂ निवृत्य (for निपत्य) B₂ Da रथसंघातम्, D₁ रणसंघातम्, D₈ रथसंघातान्, D₅ रथसंघानम्, Co संघानाम् (as in text) — ^b) D₁ अतोरण (for अन्तरेण) Ko 1 Da₁ T₂ विनिःसृत, K₈ D₂ 8 विनिःसृत — ^c) Ś₁ दृश्यते (for दृश्यते). — ^d) K₁ पुर K₈ मध्ये, D₂ संघ, T₁ G मध्यं (for मध्य) Da₁ D₈ T₁ G₂ 4 च स (for चरन्)

8 ^a) G₂ पुन (for तत) K₂ 4 B Da Dn D₂ 4 5 7 8 G₂ पंचालराजं च (Da₂ D₅ 'जश्च; D₂ 'जं तु) K₅ तु (for च) — ^b) K₅ घृष्टकेतु, T₂ घृष्टद्युम्नम् Ś₁ Ko-2 अर्चितयन्, K₈ 5 D₂ च भीषयन्, K₄ B Da Dn D₈-3 T₁ G₂ अर्चित्य च, D₁ प्रतीत्य च, G₂ अन्त्य च (sic) (for अतीत्य च) — ^c) G₂ पाण्डवानीकमभ्यस्यम् — ^d) K₂ स वेगित; K₈ D₁ T₁ G [अ]विवेगि (D₁ G₂ 'ग'ष', K₄ B₁ 8 4 Dn₂ D₄ 7 8 विशां पते; K₅ D₂ 6 विशेषत, B₂ Da Dn₁ D₈ T₂ M विवेश (B₂ 'स' च, D₈ [अ]विवेगित (for स वेगित)

9 ^a) T₂ G₁ 8 M सात्यकि भीमसेन च — ^d) M₁-8 5 'केतु (for 'द्युम्न)

10 ^a) K₈ B₁ 2 भीमघोरैर् (K₈ रैर्); D₂ भीष्मघोषैर् D₈ महाभीमैर् (for 'वेगैर्) — ^b) K₈ 5 D₁-3 T₂ M वरवारणभेदि (K₈ D₂ 'वेगि)मि, K₄ B Da Dn D₄-3 T₁ G मर्मा (T₁ G सर्वा)वरणभेदिभिः Co cites मर्मावरण — ^c) Ko-2 षडेते, D₂ T₁ षडेत्तान्, T₂ षडेत्तान् (sic) (for षडेत्तान्) K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 निशितैर्भीष्म (D₅ 'ष्म), K₆ पद्भिरानर्छद्; D₁ छद्भिरानर्छद्, D₂ 8 पद्भिरानर्छद्, T₂ G

M₂ 5 पद्भिरानर्छद् (G₁ 8 'च्छन्, G₂ 'च्छद्) — D₈ om (hapl.) 10^a-11^a — ^d) K₄ B Da Dn D₄ 7 8 प्रविश्याद्योत्तमै शरैः

11 D₅ om 11^{abc} (of. v l 10) — ^a) Ś₁ Ko-2 D₈ तस्य तान्, K₈ 5 D₂ ते तस्य (by transp) — D₄ om (hapl.) 11^b-12^b — ^b) Ś₁ K₂ 3 स निवार्य K₁ महारथ, G₈ 'रथ', G₄ 'रथात् — K₁ om (hapl.) 11^a-12^b — ^c) Ko 2 अर्दया'; D₈ 2 अर्दया'; D₂ वर्धया', G₁ 8 छादया', G₂ दर्शया' (for अर्दया') T₂ M आहवे (for भोजसा)

12 K₁ D₄ om 12^{ab} (of v l 11) — ^a) D₈ च (for तु) K₄ B₂ 4 Da₁ Dn D₇ 8 T₁ G महा (Dn₂ महान्), T₂ M ततो (M₂ 'दा) (for रणे) — ^b) K₈ 5 D₂ प्रमुमोच; D₁ मुमोच स; T₁ G मुमोचान्यान्, T₂ M₁-4 स मुमोच (for धान्मुमोच) K₄ B₁ 5 4 Dn₂ D₂ 7 8 महारथ (for 'घते) — ^c) K₁ तूर्ण, Da₂ सीर्ण (for तूर्ण) K₈ 5 D₂ न चक्रुस्ते रुजं तस्य — ^d) K₂ शिलीमुखा; D₂ 7 शिलासिता (for 'शिता)

13 ^b) K₂ [अ]भिवर्तते, K₄ B D (except D₁-8) T₂ M [अ]भ्यघावत् (for 'वर्तत) — ^c) Ś₁ शखण्डिनपुरस्कृत्य, B₁ अवहुत्य रथात्पार्थो, B₃ अभिहुत्य तथा पार्थो, Da Dn₁ D₈ अवहुत्य तथा धन्वी Co cites अवहुत्य — ^d) Ko 2 समाचिनोद्, K₈ 5 D₂ तथाच्छिनत् (for समाच्छिनत्)

14 ^a) K₈ उद्धृत्य तदनुछेद, D₂ उद्धृतास्ते धनुषच्छेदं — ^b) Ś₁ नामृष्यत्, D₈ नामृष्यत् D₈ महाहवे (for 'रथा) K₅ नामृष्यत् महारथ — Ś₁ Ko 1 om (hapl.) 14^a-16^b, K₂ om (hapl.) 14^a-19^b

15 Ś₁ Ko-2 om 15 (of. v l 14) — ^a) D₂

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
 अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धास्त्रादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ १६
 तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
 उद्दृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
 हतानयत गृहीत युध्यतापि च कृन्तत ।
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
 तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ १९
 सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

भूरिश्रवा — ^b) M₁₋₈ ५ च मारिप (M₅ 'पः) (for तयैव च) — ^c) S आजघ्नुः (for समैते) K₈ ५ D₁₋₈ समरे (for परम) . K₈ D_{a1} क्रुद्धा (for क्रुद्धा) — ^d) K₅ D₂ धनजयम् (for किरीटिनम्)

16 Ś₁ K_o 1 om 16^{ab}, K₂ om 16 (of v 1 14) — ^a) D₂ D₈ तत्र श् (D₈ शा) स्त्राणि, D₈ एते चास्त्राणि (for उत्तमास्त्राणि) G₁ ८ सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{cd}) D₈ नरव्याघ्रा, T₁ G च सरवधाश्, M₂ ५ स्म सक्रुद्धाश् (for मृश क्रुद्धाश्) D_{a1} D_{n1} मृश क्रुद्धाछादयत स्म, T₂ M₁ ५ ४ स्म सरवधाछादयन्ति स्म K_o 1 छादयत स्म; K₄ B₁ २ ४ D_{n2} D₁ २ ४ १ ८ 'यतश्च, D_a D_{n1} 'यत स्म, D₈ अभ्यपेणैव, D_o छादयति स्म (for 'यन्त स्म) K₈ ४ B D (except D₁) S पाठव

17 K₂ om 17 (of v 1 14) — ^a) K₅ तमा पतत तान्द्रष्टु — K_o om (hapl) 17^b-18^c — ^b) D_a सम्भूत (for शुश्रुवे) Ś₁ फल्गुन, K₄ B D_a D_n D₁ ८ ५-८ फाल्गुनं (for फल्गुन) K₈ ५ D₂ फाल्गुनस्य रथं प्रति — G₈ om (hapl) 17^c-18^d — ^c) K₄ B₁ ५ ४ D_a D_{n1} D₁ २ ५ ६ ८ S (G₈ om) उद्ध (D₁ T₂ G₁ उद्ध, D₂ ८ उद्ध)ताना (for उद्दृत्ताना) Ś₁ महाशब्द D₈ यथाशब्दं (for यथा शब्द) — ^d) Ś₁ K₁ D₁ यथा क्षये (for युग)

18 K₂ G₈ om 18, K_o om 18^{abc} (of v 1 14, 17) — ^a) K₈ ५ D_a D_{n1} D₂ ५ ६ ७ ८ हतानयत, S (G₈ om) हत त्वरत (for हतानयत) — ^b) K₈ ५ D₂ युध्यता च नि (K₅ 'ताभिनि) कृतत, K₄ B₈ ४ D_{n2} D₁ १ ८ विध्यध्वमवकर्तत; B₁ २ D_a D_{n1} D₈ विध्यत प्यव (D_{a1} D₈ 'नि) कृतत (D_{a1} 'त); D₁ ६ युध्यता च नि (D₈ 'तामभि) कृतत; D₈ T₁ G (G₈ om)

विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
 अभिमन्युश्च संक्रुद्धः समैते क्रोधमूर्च्छिताः ।
 समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
 तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
 शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
 अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
 सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।

M युध्यताव (G₂ M₅ 'प) चकर्तत, T₂ युध्यतेति निहन्तवत — ^a) Some MSS तुमल — ^d) N (except Ś₁ K_o 1, K₂ om) फाल्गुनस्य

19 K₂ om 19^{ab} (of v 1 14) — ^a) Some MSS. तुमल K₈ कृत्वा (for श्रुत्वा) G₁ ८ तेषां तद्वचन श्रुत्वा — ^b) G₁ ८ पाठवाश्च T₂ महारथ — ^c) T₂ अभ्यधावत् K₂ D_{a1} परिप्सते — ^d) K₂₋₄ B D (D₁ before corr) फाल्गुनं D₈ भरतर्षभं S फल्गुन (T₁ G₂ ४ पाठव) स्य रथ प्रति

20 ^a) K_{1,2} सात्यकि, K₅ सात्यकी — ^b) D₂ 'द्युम्नस्तु — ^c) Ś₁ K_o-२ चैव (for चोभौ)

21 ^a) T₂ संयत्तः, G₈ सक्रुद्धा — ^b) K₁ समैते — ^c) K₂ M₂ तमभ्यधावत्, D₈ समाययुक्ते — ^d) G₈ शस्त्रकार्मुकं.

22 ^a) M₂ अभि (for सम) — ^b) K_o S रोमहर्षण. — K_o २ erroneously transp 22^c and 23^c. — ^c) S (except T₂) पुरेव (for संग्रामे) D₂ भारतश्रेष्ठ; D₈ भरतश्रेष्ठे, T₂ G₈ 'श्रेष्ठ — ^d) G₁ M₂ ६ सह (for इव)

23 ^a) K₈ ५ D₂ रणे क्रुद्धो, K₄ B D_{n2} D₈ ६-८ रणे श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो) D_a D_{n1} D₈ शिखण्डी भरत श्रेष्ठो — ^b) Some MSS रक्षमाण — ^c) D₈ त दिव्याध शरैर्भीष्म — ^d) T₁ G₂ ४ भीमधन्वानम् G₁ ८ छन्नया (G₈ छिन्ना) न महाहवे — K_o २ transp 22^c and 23^c — ^e) S एकेन (for चैकेन) K_o २ चिच्छिदे (for चिच्छिदे) — After 23, G₈ 118

474* धनुश्चैकेन वाणेन चिच्छिदे समरे तदा ।

24 ^a) K₅ B₁ D_a D_{n1} D₂₋₅ १ ८ S (except T₂ G₂) आदत्त (D_{a1} 'त्ते) (for आदाय) — ^b) T₁ G₄

तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २४
 एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
 धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ २५
 स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ।
 तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
 समादत्त गितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
 तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मवाहुवलेरिताम् ॥ २८
 सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ।
 मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतहृदा ॥ २९
 छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
 अचिन्त्यद्रूपे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ॥ ३०
 शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
 यद्येषा न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ३१
 कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
 अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ३२

C 6 5800
B 6 119 34
K 6 119 24

वेगमुत्तमं, G₁ ३ बलवत्तर, G₂ वेगवत्तम — °) T₂ ततस्तस्य, M₂ तदस्य नि (for तदप्यस्य) Ś₁ यत्सैस्, Ko (by corr) बलैस्, Ko (before corr) ४ B Da Dn D₁ ३ १ ३ G₁ ३ बाणैस्, T₁ G₁ द्वास्त्रैस् (for भल्लैस्) — °) S त्रिधा (for त्रिभिर्) Ś₁ फल्गुण, K₂-4 B D फाल्गुन, K₅ फाल्गुनि

25 °) D₂ (inf lsm sec m) तत (for एव) G₂ च (for स) — K₂ om (hapl) 25^b-26^a — °) Ś₁ Ko १ D₁ Ca आत्तमात्र, T₂ आर्तमारु — °) B₁ पुनर् (for धनुर्) K₄ . Ba. ३ Dn: D₁ ६-३ S transp भीष्मस्य and चिच्छेद K₃ ३ D₂ कार्मुक तस्य चिच्छेद — °) K₁ परतप, S धनजय

26 K₂ om 26^a (cf v 1 25) — °) S स (for स) T₂ M₂ सरथ्य (for संक्रुद्ध) — D₂ ६ om (hapl) 26^{ade}. — °) Ko सृक्किणी; S (mostly) सृक्किणी, Ca सृक्किणी D₁ T₁ G₂ ४ परिलेलिहन् — °) K₄ B Da Dn D₁ १ ३ तरसा, D₁ सरथ्यो, S वेगेन (for संक्रुद्धो) — °) Ś₁ इव दारिणीं, Ko अवदारिणी, K₁ ३ अवदारणी, K₂ अवदारणी, D₂ G₃ अपि दारिणीं, T₂ अपि तारणीं — °) K₂ ३ D₂ ३ स; S (except T₂) तु (for च) K₅ चिच्छेद (for चिक्षेप) Da Dn₁ ता चिक्षेप सुसंक्रुद्ध — °) N (except Ś₁ K₁) फा (Ko फ) ल्गुन (Ko २ 'ण)स्य — After 26, D₂ 1ns

474* प्रेषयामाम शक्तिं च यमदद्रोपमा हृदाम् ।

27 °) Ś₁ K₁ अशनिम्, D₁ चपलाम् — °) Dn Dn₁ D₁ ३ T₂ समाधत्त, T₁ G₁ २ ४ M समधत्त, G₃ समदत्त K₅ D₂ मितान्, Da₁ शिलात् K₃ ३ D₂ ६ T₁ G₄ बाणान् (for भल्लान्) B₁ सदधे निशिता न्याणान्.

28 °) K₂ D₂ S ततश् (for तस्य) — °) Ko २ transp पञ्चधा and पञ्चभिः — °) Ś₁ Ko D₂ ६ 'ध्रेष्ठो — °) K₃ 'समीरिता, K₄ ३ B Da Dn D₁-३ ४ (before corr) १ १ ३ 'प्रवेरितां (D₁ by corr 'प्रचोदितां), D₂ 'प्रणोदितां Ca cites प्रवेरितां

29 °) Ko २ स (for सा) Ś₁ परं छिन्ना; K₂ ३ D₁-३ धरां छिन्ना (K₃ 'त्वा), K₄ B Dn₁ (by corr) D₂ ७ तथा छिन्ना, Da Dn₁ (before corr) D₂ तथा छिन्ना, Dn₂ D₁ (before corr) ३ रथाच्छिन्ना, D₁ (by corr) S भुवि छिन्ना — °) B₂ मेघवृंदाप (for 'वृन्द) — °) D₂ सच्छिन्नेव

30 °) S छि (T₁ G₂ ४ भि)घां शक्तिमयालोक्य — °) G₃ भीष्म क्रोधवशां गत — °) Ś₁ Ko १ रथे, D₁ रथ (for रथे) B₁ भीष्म, D₁ बुद्ध्या, D₂ भीष्मो (for वीरो) — °) B₁ M₂ युद्ध्या, D₁ वीर (for बुद्ध्या) K₂ पुरपुरंजय, D₂ परमयुक्त्या, D₂ परपुरंदर

31 °) Da₁ शक्त्याह — °) D₁ सह (for सर्व) — °) Some MSS विष्वक्सेनो K₂-३ Da₂ D₂ ३ ६ जनार्दन (for महाबल) S विष्णु कारणमानु (T₂ M 'पू)प. — After 31, S 1ns

475* अजय्यश्रैव सर्वेषा लोकानामिति मे मति ।

[T₂ M अजेय (T₂ 'जेवा-, M₂ 'नय)श्रैव T₂ M transp सर्वेषा and लोकाना]

32 °) Ś₁ कारणं K₅ आसाद्य (for आस्थाय) Dn₂ D₁ १ कारण महादास्थाय — °) K₄ B Dn₂ D₁ १ ३ पाण्डवान्, T₂ 'र्व — °) K₁ २ स्त्रीभावाश्च, Da₁ स्त्रीनामाश्च

33 For the event, cf 1 94 94 — °) G₂

C 6 8401
B 6 119 34
K 6 119 34

पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋपयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३४
यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
तत्कुरुष्व महेश्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ३६
देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।

चावास (for मे पूर्वं) — ^b) Ś1 Ko-2 यदा काली, D1.3 यदा काले (D3 'ल), T1 G4 यदायां स्वाम्, T2 स्वयवरम्, G1 8 यदायां स्वाम्, G2 यदा दाशा, M यदा चां वाम् (for यदा कालीम्) Co cites काली, Cd कालीम् (as in text) Ś1 हता तदा, Ko-2 हता तदा, B2 T2 उदाहरत्, Dn2 Ds 8 M1 8-8 उदावह, D1 8 मुदावह, D2 8 उदावहन्, G2 मुदावहत् — ^c) Ś1 स्वच्छन्द मरण, Ds स्वच्छन्दमरणं (sic), Ms 'मरण, Ca 'मरण (as in text) D2 चेदम्, Ds यत्र (for दत्तम्) — ^d) Ds तथा रणे (by transp) Ks G1 8 तदा, Da1 यथा (for तथा) — ^e) Ds S (except M4) इह (for इव)

34 ^a) Ks 8 Ds 8 S (except M4) एतज्, D2 एव (for एव) T2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — ^b) Ko वासवश्चैव, S देवताश्चापि — ^c) Ko अब्रवीत्; K2 अर्जुन (for अब्रुवन्) G1 8 यथार्थमिति त ब्रुवन्

35 ^a) All MSS (except Ś1 Ko-2 8 D1) तात (for वीर) — ^b) Ś1 K1 2 ह्यस्माक (for अस्माक) Ks-8 B D (except D1) S तदस्माकमपि (Ks 'मिव, G1 8 'मिति) प्रियं — ^c) K4 B8 4 Dn Ds 7 8 महा राज (for महेश्वास) — ^d) K4 B Da Dn Ds (before corr) 5 7 8 युद्धे, D2 युद्ध- (for युद्धाद्) Da1 Ds युद्ध, Dn2 भाव (for बुद्धिं)

36 ^a) Ks-8 B D (except D1) S Cv अस्य (for तस्य) B1 8 Da Dn1 Ds Ca विरतौ, Cd v निधने (as in text) — ^b) Ks D4 शिवोनल, T2 सवोनिल, Ms 8 शिवानिल — ^c) Ś1 अनुलोप, Ko 1 'लेप, K2 8 Da1 Dn1 D7 'लोम, D1 'वाचं (for 'लोम) — ^d) Some S MSS पृषितैश्च Ks B4 G1

पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ३७
न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
संभ्रमश्च महानासीन्निदशानां विशां पते ।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
ततः शांतनवो भीष्मो वीभत्सुं नाम्यवर्तत ।
भिद्यमानः शितैर्वाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
शिरण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४१

समतत, D1 विवर्धित (for समन्वित)

37 D4 om. 37^{ab} — ^a) K2 देवदुन्दुभियश्चैव, D2 'दुन्दुभयश्चैव — ^b) Ko 1 महामना, K2 'त्मना, Dn2 'त्मन, T G2 4 M अनेकश (for महाम्वना) G1.8 प्रणेदुश्चाप्यनेकश — ^c) D1 शरं (for पुष्पं) — ^d) K2 भीष्मस्योपरि, G2 'सोरमि K4 B D (except D1-3) मारिप (for पार्थिव)

38 ^a) Ks 8 Ds 3 च त, D1 वच, T G M1 च ता, M1-8 8 च ता (for च तत्) D2 शुश्रुम Ks Ds केचित् — ^b) K2 संवदतो, Co 'दता (as in text) D2 नृप, S गिर (M1-3 8 'र) — ^c) Ś1 ऋती — ^d) K2 मा S (except T2 M4) चापि (for चापि) T2 'तेजस, Ms 'तेजस, Ca 'तेजसा (as in text)

39 D1 repeats 39 (with v 1) after 61. — ^a) D1 (second time) सभ्रमं सु (for सभ्रमश्च) — ^b) Ks 8 Ds 8 महीपते — ^c) Ś1 Ko-3 8 तदा, D1 (second time) S रणे, Ds रणाद्, Cv रथाद् (as in text) D1 (second time) 2 T1 G4 M4 भीष्म — ^d) K2 'प्रिय तदा, D2 'प्रियं श्रुत्वा, T1 G4 प्रिये रत् D1 (second time) स्वर्गलोकप्रियस्तदा

40 D2 om 40^{ab} — ^b) K4 B Da Dn Ds 7 8 transp श्रुत्वा and वाक्य K1 महात्मन, B2 Da Dn1 Ds 'यशा, Dn2 Ds 6-8 'तपा, S 'त्मना — ^c) = 49^{ab} K4 B Dn2 Ds 7 8 M1 8 8 नात् (for नाम्यं) D1 वज्राहत इवाद्रिराद् (for ^d) — ^e) Ks D2 विष्य, Ks वध्य (for भिद्य) Ks D2 सितैर् — ^f) T2 'हेतिभि

41 ^a) D2 च (for तु) Ś1 Ko-2 महाबाहु (Ko. 2

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
 नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४२
 ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षिपन्नाण्डिवं धनुः ।
 गाङ्गेयं पञ्चविशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४३
 पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनंजयः ।
 सर्वगात्रेषु संकुद्रः सर्वमर्मखताडयत् ॥ ४४
 एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।

न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४५
 ततः किरीटी संख्यो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
 शिराण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४६
 अथैनं दशभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
 सारथि विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ४७
 सोऽन्यत्कार्युक्त्वा दत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
 तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुयानुदत् ।

C 6 5619
B 6 119 53
K 6 119 53

हुद्) — °) D: ० T₁ G₁ :- M: भारताना — °) S₁ Ko-2 जवानोरसि सफुद्धो, D₁ आजवान सुसफुद्धो — °) D₁ सुपक्षेद् (for नवभिर्) — After 41, T G read 45^{ed}

42 °) S मने — °) S₁ K₁ : D₁ भरतानां पिता मह — After 42^{ab}, T₁ G read line 4 of 476^a, and read 45^{ed} after 45^{ab} — °) K: नाकंपत — °) S₁ क्षिते क्पे (sic), T: भूमिकपे

43 °) D₁ तत प्राणान्परिप्रेप्सुद् — °) D₂: D₁ D₂ M₂ म्प्याक्षिपद्, M₂ निक्षिपन्, M₂ आक्षिपन् K₂ : D₂ विक्षिपन्कार्युं सुहु (K₂ D₂ यहु), G₁ : गाडिव निक्षिपन्धनु — °) Ko क्षुद्रकाना, D₂ क्षुर प्राणा, G₂ क्षुद्रकाणा (as in text) S₁ समर्पयत्; K₂ : B D समर्पयत् — After 43, T₂ reads 50-52

44 °) T₁ G₁ M₁ तत (for पुन) K₁ शरशतै नेम, K₂ शतेनैन, K₂ : D₂ शतेनैव (K₂ च), K₂ B D₂ D₂ D₁ 4-3 T₁ G₁ : शर (D₂: D₁ पुन) शतेनैव, D₂ T₂ G₂ (also as in text) M₂ शतेनैव — °) K: धरमाणो — °) D₁ शरशतेषु (for सर्व गात्रेषु) S₁ Ko D₁ सरव्य, K₂ ममूढ (for सं कुद्र) — °) K₂ : D₂ : S तथा (for सर्व) S₁ सर्वमर्मसु ताडयत्

45 °) D₂ तदा (for भृश) — °) K₁ वध्यमाणो, K₂ माने, K₂ B D (except D₁-3) M₁-3 : विध्य मान K₂ B D (except D₁-3) महन्नग, S महारथ (M₁-3 : शै) — After 45^{ab}, T₁ G read 42^{ed} N ins after 45^{ab} T₁ G (all om lines 1-3) ins after 42^{ab}

476^a तानप्याशु शरैर्मोष्म प्रविश्याथ महारथ ।
 तैश्च मुक्ताशरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रम ।
 निवारयामास शरं मम सनतपर्वभि ।
 शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्सुमोच महारथ ।

[(L 1) Ko 2 तानप्याशु, K₁ तानस्याशु, D₁ तम, D₂ न तथा तै S₁ Ko-2 D₁ महामति, K₂ : D₂ : ० महारणे, D₂ महायशा — (L 2) K₂ : B D₂ D₁ D₂ तैश्च (for तैश्च) D₂ युक्ताय K₂ सत्य (for सत्य) — (L 3) S₁ Ko-2 : D₁-2 शि (D₂ मि) तै शरै, D₂ शरै शितै (for शरै सम) Co cites सम as above — (L 4) D₂ D₂ : शिखण्डी तु, D₁ शिखण्डी च, T₁ G शिखण्डीनि (for शिखण्डी तु) D₁ तथा (for रणे) K₂ बाणान् (for बाणान्) K₂ : D₂ : प्र, D₁ T₁ G न (for यान्) K₂ : D₂ : ० महाव्रते, D₂ रथे, T₁ G नगधिप (for महारथ)]

— T G read 45^{ed} after 41 — °) D₂ जय, T₁ G₂ रजा, T₂ रज (for रुज) — °) K₁ रुक्मयुग (sic), M₁ : 4 रुक्मपुरा K₁ शिलाशित, D₂ शिलाशिता

46 °) K₂ शिराडी (for किरीटी) N (except S₁ Ko-2) सफुद्धो (for संख्यो) — °) G₂ महा (for समा)

47 D₁ om 47^{ab} — °) S₁ Ko 2 : ० तथैन K₂ B D₂ D₂ : ० नवभिर्, D₁ शतभिर् (for दशभिर्). S विद्धा च (G₂ : स विद्धा) नवभिर्वाणैर् — °) K₂ B₂ : ० चाच्छिनत्, S चाक्षिपत् (for चिच्छिदे) — °) S transp विशिखै and दशभि K₂ तस्य (for चास्य) S₁ K₁ समर्पयत्

48 °) K₁ आदत्, K₂-3 B₂ : 4 D₂ D₁-1 ०-3 T G आदाय, M₂ आदत्ते — °) B₂ D₂ : ० पार्थ तु (B₂ रथस्तु) नि, D₂ तदप्यइम (for तदप्यन्य) K₂ B₁-3 D₂ D₁ D₂ बाणैर् (for भल्लैर्) — °) B₂ T₁ G त्रिभिस् (for त्रिधा) K₂-3 B₁-3 D₂ D₁ D₂ : ० अपातयत्, B₂ D₂ : D₁ : ० अवातयत्, D₁ अपानुदत्, S अथाच्छिनत् (G₁ न) — °) K₂-3 B D₂ D₂ : ० S निम्ने (K₂ D₂ : ० मि) पार्थेन कौतिय — °) S₁ Ko-2 द्वात्त (K₂ तै) मात्र, D₂ D₂ : ० आत्तमात्र (D₂ ण) T₁ G महारथ

C 6 5220
B 6 119 53
K 6 119 53

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ४८
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुवहून्यपि ।
ततः शांतनवो मीष्मो वीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ४९
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५०
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मिवाभ्यसते रणे ॥ ५१
न चैव शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।

49 ^a) T₁ G₁ ३ ४ एवमेव, T₂ M₁ एवमेव Ko
३ ३ धनूंष्याजौ, T₂ M धनूंष्यष्टौ Da₁ एवमस्य धनु-
ष्याजो मादत् (corrupt) — ^b) G₂ विच्छिनत् (for
चिच्छेद) Ko २ स्ववलाभ (Ko 'न्य)पि, K₈₋₅ B₁ २
D₁ २ १ सुवहून्य; B₃ ४ Da Dn D₁ ३ ३ S सुवहू-
न्युत् (Da₁ 'वहून्युत्, M₁ 'महाच्छरै) — K₈ ३ D₂
om 49^{ab} — ^c) = 40^{ab} D₃ ३ यतमानोपि गागेयो
(for ^e) K₁ B Dn₂ D₃ ४ १ M₁ ३ ३ नाभ्य' (for
नाभ्य')

50 T₂ reads 50-52 after 43 — ^a) K₈ ३ D₂
तथैन (for अथैन) S वीभत्सुरेण विंशत्या — ^b) Ko
क्षुद्रकाना K₁ समर्दयन्, K₈₋₅ B₁ २ ४ Da Dn D₂₋₃
समार्षयत्, B₃ समाचिनोत्, D₁ S समर्ष' — After
50^{ab}, D₁ 125

477* पश्यता कुरुवीराणां सर्वेषा तत्र भारत ।

51 For sequence in T₂ (of v.1 50). Before
51, D₆ reads भीष्म उवाच — ^a) T₂ एषमन्यो
(s₁₀), M₃ ३ एवं पार्थो (M₃ 'र्थे) — ^d) K₁ B Da
Dn D₁₋₃ मामेवाभ्यहनत्, D₁ मामेवाभ्यसते, S
'वाभ्यपत्तत् (T₂ 'द्रवत्) (for 'वाभ्यसते)

52 For sequence in T₂ (of v.1 50) Da₁
reads 52 in marg — ^a) Ś₁ चेष, K₁ चै*, K₂
D₆ T₁ G₂₋₄ चैव K₁ B Da Dn D₁ ३ १ ३ T G₂ ४
M transp शक्य and समरे G₁ ३ शक्यो (for जेतु) Ś₁
Ko-३ वज्रभृतापि हि, K₆ 'धरा अपि, B₁ D₁ 'भृता
ह्यपि, S 'भृता स्वय — ^e) D₆ तत्रापि K₁ २ D₁
वीर (for क्रुद्धो) S समरे क्रुद्धो (for सहिता वीरा)
— ^d) D₃ ३ S 'राक्षसै — ^e) K₈₋₅ B Da Dn D₁
२ ४-३ मा चापि (K₈ ३ D₂ मामेव) (for मा चैव)
D₃ न च शक्ता चिनिर्जेतु, S एष शक्यो रणे जेतु
— ^f) S मर्त्यै (for मर्त्या) K₁ B₁ ३ ४ Dn₃

न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ।
मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ५२
एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५३
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५४
वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५५

D₆ ४ १ ३ T G₂ महारथा (T G₂ 'थ'), K₅ D₂ महा
बला, B₃ Da Dn₁ D₃ महारणे, G₁₋₃ M महारथै'.
— After 52, S (G₁₋₃ om line 1) 125

478* न चाहमपि शक्स्तु सर्वैरपि महारथै ।
ऋतेऽर्जुन सुसंकुद्धैरेतत्सत्य व्रवीमि ते ।

[(L. 1) M शक्यस्तु (for शक्स्तु)]

53 Before 53, D₆ reads सजय उवाच — ^a)
S तयोः संवदतोरेव (T₂ M₁₋₃ ३ 'व). — ^b) K₁
फल्गुनो, K₂₋₅ B D (D₄ by corr) फाल्गुनो D₁
[s]पि (for नि) — ^d) T₁ G₂ विव्याध

54 ^a) B₃ S भीष्म (for भूय) — ^b) K₅ वीध
मान, T₁ G₂ ४ असमान, G₃ स्मयमानम् All MSS
(except Ś₁ Ko-३ D₁) ह्वात्रवीत् (for अभ्यभाषत)
— ^c) K₈ ३ D₂ अभिविद्ध, S अर्दितो नि (for कति
विद्ध) K₅ D₂ सितैर् — ^d) K₅ Da₁ गाजीव
K₁ Da Dn₁ धन्वन; K₈ ३ D₁₋₃ ३ -धन्विना
— After 54, B₁ D₆ read 60^{ab}, while Da₁ Dn₁
read 60^{cdab}

55 D₆ om 55, Da₁ Dn₁ om 55^{ab} — ^a)
D₁ 'सम स्पर्शा, D₃ 'समस्पर्शै — M₃ ३ om.
(hapl) 55^b-57^a — ^b) K₁ सिताग्रा संप्रवे शितै
(s₁₀), K₈ D₂ शि (D₂ सि)ताग्रास्त्रिमतेजस', K₁ B
Da₂ Dn₂ D₆₋₃ अर्जुनेन शरा युधि, K₅ सिताग्रा सम
तेजस', D₁ शिताग्रा सुप्रवेशिता, D₃ सिताग्रा सुप्रतेजसै,
D₄ वज्रवेगा दुरासदा (= 57^b), T G M₁ २ ४ सुर्युखा
सुप्रतेजना (M₁ सुप्रवेजिता, M₂ सुवैशिता [submetrio],
M₄ सुप्रवेजिता) — After 55^{ab}, Da₂ reads
60^{cdab} — D₁ om 55^a-56^b — ^c) K₃ ३ D₁ ३ T G
M₁ २ ४ सु (for वि) G₂₋₄ M₂ ४ अप्य', Ca
अव्य' (as in text) K₄ B Da Dn D₃₋₃ Ca मुक्ता
सर्वेव्यवच्छिन्ना — ^d) Ko २ न मे, K₈ ३ B₁ D₂

मीष्मपर्व

मीष्मवधपर्व]

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
 सुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५६
 ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
 मम प्राणानारुजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५७
 भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विपोल्वणाः ।
 ममाविशन्ति मर्माणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५८

नैते (for नेमे) — After 55, K₂ reads 57^{ab}, D₂, 59^{ab}, T₁ G, 58 and 60

56 M₂ s om 56 (cf v 1 55) D₂ s om 56^{ab}
 (for D₁, cf v 1 55) —^a) K₀ 2 वि (Ko नि) कृत्
 माणा, K₄ B D₂ M₁ निकृत्तमाणा, D₁ D₁ D₂ s
 M₂ निकृत्तमाना, G₂ निकृत्ताना T₁ G₂ 4 गात्राणि
 (for मर्माणि) —^b) K₀-2 दृढा वारण, B₄ वरणमे
 दिभि —^c) Ś₁ Ko 1 सुसलानी (Ko न्ये) व, K₂
 सुसलान्येव, K₄ B Da Dn D₂-3 सुसला (B₂ अलसा, T₂
 Da₁ Dn₁ D₂ 6 सुसला) इव, K₂ सुसलानीव, T₂
 लानिव K₂ मा (for मे) D₄ मम प्राणानारुजति
 (= 57^a) —^d) K₂ D₂ न मे, K₂ नैते (for नेमे)
 — After 56, T₂ reads 60 and G₁-3, 61

57 G₁-3 om (hapl) 57 M₂ s om 57^a (cf
 v 1 55) K₂ reads 57^{ab} after 55 —^a) K₁-3 s
 Dn D₂ s 6-3 वज्र (for ब्रह्म) —^b) K₄ B Da₂
 Dn₂ D₂ s वज्रवेग; M₂ वेने S (G₁-3 om) दुरावरा
 (for दुरावदा) —^c) D₁ आरुजते, D₂ (marg
 sec m as in text) T₁ G₂ M निकृत्तति
 (for आरुजन्ति) —^d) K₂ नैते (for नेमे)

58 T₁ G read 58 after 55 K₄ B Da Dn
 D₂-3 transp 58 and 59 —^a) D₁ S (except G₂)
 भुजगा G₂ संक्रुद्धो —^b) K₂ लिहाना, G₂ लेलि
 हाणा D₂ विपोल्वणै, T₁ G₂ दृणा —^c) K₁-3
 Da Dn D₁ 6-3 समा (D₁ सम) विशति, K₂ D₂ वि
 शति मम, D₂ T₂ M₂ ममाविशति, T₁ G इमे वि
 शति, M₂ ममापि शक्ति (for ममाविशति) — After
 58, T₁ G read 60

59 G₁-3 om 59 K₄ B Da Dn D₂-3 transp
 58 and 59 D₂ reads 59^{ab} after 55 —^a)
 T₁ G₂ न्येन K₂ मे वाणा, M₂ मे वाणान् (for मे
 प्राणान्) —^b) K₂ इवोद्विता, K₂ इवाहवे, T₁ G₂
 इवागता Ca cites आहिता —^c) M₁-3 s सकाशा
 —^d) Da₁ न मे (for नेमे)

60 Ko 1.4 B₂-4 D₁ 3 7 om (hapl) 60 T₁

नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
 गदापरिघसंस्पर्शा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
 कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
 अर्जुनस्य इमे वाणा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
 सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
 वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६१

G read 60 after 56 B₁ D₂, om 60^{ab}, read 60^{ab}
 after 54 Ś₁ (marg sec m) Da Dn D₂ s 8 C₇
 transp 60^{ab} and 60^{cd} (Da₁ Dn₁ reading the st
 after 54 and Da₂, after 55^{ab}) —^a) Ś₁ तुदति,
 K₂ भिद्यत, D₂ (marg sec m) छिदति, M भिदति
 (for कृन्तन्ति) K₂ D₂ मर्माणि (for गात्राणि) T
 G पृते (T₁ G₂ इमे) कृतति (T₂ कदति) गात्राणि
 —^b) Cf B 12 139 89 Ś₁ मागमामेघवारिव (sic),
 K₂ माघमा सेगव यथा, K₂ Da Dn D₂ 4 M₂ माघमा
 (Da गमा, Dn₁ गमा) से गवा इव; D₂ s (marg
 sec m) माघमा सेगवा (D₂ orig मा च मां योगवा)
 इव ☞ Ca मागमा वृश्चिकी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा ।
 यथा मागमां वृश्चिकीं यथा तदपत्यानि सेगवा वृश्चिकीं मातर
 कृन्तन्ति । उदरस्थान्यपत्यानि पृष्ठ विदार्य बहिर्निर्गच्छन्ती
 त्यर्थ ☞ — K₂ s D₂ om 60^{cd} —^c) K₂ इम, C₇
 as in text —^d) D₂ न मे ☞ Cd अर्जुनस्य धव

लस्य चन्द्रस्येति यावत् । वणन्ति शब्द कुर्वन्ति वणा सलि-
 लानि तेषामिमे विकारा वाणा शरीराणि माघमासे शिशिरर्तु
 प्रथमभागे गवा सूर्यरश्मीना गायत्रीव गात्राणि शरीरावयवान्
 कृन्तन्ति छिन्दन्ति । अत्र चेद विवक्षितम् ।
 यथा सूर्यरश्मीनां कारणभूताना कार्यरश्मिभश्चन्द्ररश्मिभि
 कर्तनम् । कार्यत्व च रश्मीना सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्र-
 वेशत् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण प्राहितैरस्त्कार्यभूतैरर्जुन-
 वाणैरस्त्कार्यभूतैरस्त्सन्मर्माणा कारणभूतानां छेदनम् । अथ वा ।
 वणन्ति शब्दान्कुर्वन्तीति वाणा पुत्रा । आसेगवौ [वां] कर्क-
 टाना गात्रं कृन्तन्ति । माघ मवाभावो यथा भवन्ति [ति] ।
 कर्कटाना मवाभावस्त्थिर्यक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततापि
 वधस्य विहितत्वात् । C₇ माघमा सेगवा स्वमातृभूता
 कर्कटीमिव । सेगवा कर्कटीसतति स्वमातृपृष्ठमेव निर्भिध
 जायत इति प्रसिद्धिः ☞

61 G₁-3 read 61 after 56 —^a) G₂ सर्वेपि च
 T₂ मद् (for मे) —^b) D₁ जनाधिप (for नराधिपा)
 —^c) D₁ एक, M₂ वीर (for वीर) K₂ गांजीव —^d)
 B₁ जेतु, Da₁ जिष्णु, T₁ M₂ विष्णु (T₂ ष्यु) (for
 जिष्णु) — After 61, D₁ repeats (with v 1) 39

62 Before 62, D₂ ins सजय उवाच —^a) D₁

इति बुवञ्शांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
 सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ६२
 तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
 पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६३
 चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
 खड्गं चान्यतरं प्रेषुमृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६४
 तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमद्दंशितात्मनः ।
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
 विनद्योच्चैः सिंह इव खान्यनीकान्यचोदयत् ।
 अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ६६

अथ ते तोमरैः प्रासैर्वाणौघैश्च समन्ततः ।
 पट्टिशैश्च सनिस्त्रिशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ६७
 वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्बुधुः ।
 सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ६८
 तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैपिणः ।
 तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ६९
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
 दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७०
 आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
 सैन्यानां युध्यमानानां निम्नतामितरेतरम् ॥ ७१

हृत्पत्रवीत्, D₈ हृत्ति ब्रवन् — ^b) K₄ B₂ 4 D_{n2} D₄
 7 8 पाडवान् (for पाण्डवम्) D_a D_{n1} D₅ दिधक्ष
 त्रिव पावक — ^c) Ś₁ K₀₋₃ 5 D₁₋₃ 6 सविष्फुलिं
 (K₈ 'छि)गा, T₂ सस्फुलिंगा तु M₁₋₃ 5 तीक्ष्णाग्रा
 (for दीप्ताग्रा). K₄ B D (except D₁₋₃ 6) शक्तिं
 भीष्म स पार्थाय — ^d) K₄ B D (except D₁₋₃ 6)
 ततश्च (for शक्तिं)

63 ^a) D₁ सा तस्य (for तामस्य) K₈ 5 D₂ 8 6
 निशितैश्च (for विशिखैश्च) D_a D_{n1} D₁ छित्त्वा (for
 छित्त्वा) — ^b) Ś₁ K₀₋₃ D₁ त्रिभिस्, D_{n2} तथा,
 D₈ शरैस् (for त्रिधा) Ś₁ K₀₋₂ D₁ अताडयत् (for
 अपात) — ^d) K₄ B₂ 4 D_{n2} D₄ 7 8 तव (for तत्र)

64 ^a) K₈ 5 D_a D_{n1} D₁ 2 5 8 चर्म चा (K₈ 5
 वा)दत्त, T₂ 'मादत्त — ^b) Some MSS 'परिष्कृत
 — ^c) K₈ D_a D_n D₂ 5 T₂ M₂ 4 चान्यतरप्रेषु (T₂
 'प्सु), D₁ C₀ अन्यतरप्रे, D₆ चाप्यतरप्रे, G₁₋₃
 चाभ्यतरप्रे — ^d) Ś₁ अग्र; K₀₋₂ अग्र, D₈ अर्थे,
 T₁ आस्ये (for अग्रे) K₈ 5 D₁₋₃ 6 जयाय च, T₂
 जयोथ वा, G₁ जयावहा C₀ cites जयाय (as in
 text) C_a as in text

65 ^a) T₂ स तच्च (for तस्य तत्) D₁ भीष्मो,
 D₂ 8 T₁ G₄ वर्म, D₆ (sup in as in text) कर्म
 (for चर्म) — ^b) K₁ व्यधमा, K₂ व्यधमद् (for
 व्यधमद्) K₀ 1 दक्षिवात्मज (K₀ 'न'), K₈ D₂ 8
 शसितात्मन, K₄ B₁ 2 4 D_a D_n D₄₋₈ सायकैस्तथा
 (D_a D_{n1} D₆ 'दा), B₈ सायकोत्तमै, S सशिता
 त्मन — ^d) K₈ तदद्भु

66 ^a) Ś₁ K₀₋₂ D₁ विनदत्, K₈ D₂ विनद्य (D₂

'द्यं)त, K₅ विनाद्यत (for विनद्योच्चै). K₀₋₂ D₁
 सिंहम् (for सिंह) K₄ B D_a D_n D₄₋₈ ततो युधिष्ठिरो
 राजा, D₃ घट्टयुन्नस्तत् क्रुद्ध, T₁ G स सिंहवद्विन
 घोच्चै, T₂ विनद्योच्चै सिंहनाद — ^b) K₁ 1 'कानि
 चोदयत्, K₈ 'कान्यचोदयन्; D₁ 6 'कान्यनोदयत्,
 D₁ 7 'कान्ययोज (D₁ 'द्य)यत् — ^c) K₅ D₁ 2 अन्य
 द्रव (D₂ 'व)त — ^d) G₈ मा च घो, M₄ मा वोस्ति
 T₁ G₂ 4 अद्य वै, T₂ अन्वपि (for अण्वपि)

67 ^a) T₂ वाणैर् (for प्रासैर्) — K₈ 5 D₂ om.
 67^b — ^b) Ś₁ K₀₋₂ वाणैश्चैव (for वाणौघैश्च)
 — ^c) K₀ पट्टिशैश्च, S पट्टिशैश्च K₁ 4 B D (except
 D₈, D₂ om) सु (for स) — ^d) K₈ 5 D₂
 नाराचैश्च सुशसितैः (K₅ 'सशतैः, D₂ 'सशितैः), K₄
 B D_a D_n D₁ 8-3 नाराचैश्च तथा शितैः (B₈ शिला
 शितैः; B₄ D_{n1} D₈ तथा सितै), S नानाशस्त्रैः (G₈
 नाशनास्त्रै)स्तथा शितै

68 ^b) G₁ 8 M₂ तमेवम् B₈ अभिविष्यधु — ^c)
 T₂ सिंहनाद तथा घोष — ^d) K₄ B D (except
 D₁₋₃ 6) अभूत्तदा (for अजायत)

69 ^a) S पुत्राणा (for पुत्राश्च). — ^b) K₄ B D
 (except D₁₋₃ 6) नेदुर (for राजन्) S 'पिणा.
 — ^c) K₄ B D (except D₁₋₃ 6) S 'रक्षत (for
 'वर्तन्त) — ^d) K₅ सिंहनादश्च K₄ B D (except
 D₁₋₃ 6) चक्रिरे (for नेदिरे) S कुरव सनृपा रणे

70 ^a) D₈ 5 6 तुमल K₈ 5 D₂ तत्त समभवद्युद्ध

71 ^a) D_{n1} D₆ गौर, S घोर (for गाङ्ग) Ś₁
 K₀ 1 महावर्तो, B₂ हवावर्तो, M₂ हवावृत्तो (for
 हवावर्तो) — ^b) T₁ उदये नृप; M₁₋₃ 5 उदधेस्तदा.

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ७२
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७३
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनंजयः ।
मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७४
चयं श्वेतहयाङ्गीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।

पीड्यमानाः शितैः शत्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ७५
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीपाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७६
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ७७
ततस्तमेकं बहवः परिचार्य समन्ततः ।

C 6 5650
B 6 119 64
K 6 119 67

— °) Ds सेनाना Ds s युद्धं, S (except T2) निम्नं
(for युध्यं) — °) S युध्यं (T2 इत्य)ताम् (for
निम्नताम्)

72 °) Ks B D (except D1-3) असौम्यं (for अ
गम्यं) — °) Ks शोणितोक्ता Ks तरंगिणी, Ks s
B D (except D1) S [अ]भवत्तदा (by transp)
— °) B1 सम तु (for सम च) M2 समश्च विषमश्चैव
— °) Ko न प्राज्ञायत, Ks s s Ds s S न प्रजायत,
Dn1 नाप्राज्ञायत

73 °) M योधानाम् — °) Ks s Ds M2 transp
तस्मिन् and स Ds च (for स) K2 तस्मिन्सशममे
इनि — °) D1 अतिष्ठदाहवे, D2 *ष्टदाहवे

74 °) T1 G पार्थं (for तस्मिन्) — °) T1 G
तस्मिन् (for पार्थो) Ks B D (except D1 s s) घनु
र्धरं (for घनंजयं) — °) D1 मध्ये च, T G M2 मध्ये
तु (for मध्येन) Ds *मेनानां — After 74, S ins

479* तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् ।
द्रावयामासुरिषुभि सर्वास्मीष्मपदालुगात् ।
[(L 1) T2 G2 s M5 अपश्याम]

75 °) T2 भीतात् — °) K1 धनजयं, Dn1 धनव-
त्रात् — After 75^{ab}, T2 G4 read lines 3-5 of 480*
T1 G4 om (hapl) 75^{cd}. — °) Ko-2 D1 छिद्यं,
Ks s Ds s S (T1 G4 om.) भिद्यं (for पीड्यं) Ds
मितैर् (for शितैः) Ds s T2 M1-2 वाणैः, B2 अश्रैः
(for शत्रुः) — °) Ks D2 प्राद्रुताम्; Ks B Da
Dn Ds-3 T2 G1 M2 s प्राद्रवाम, D1 लर्द्यमाना Ks
Ds s रणात्तदा, Ks B Da Dn D1 s s s S (T1
G4 om) रणे तदा, Ds रणातव (for महारणात्)
Ks प्रद्रुता महतो रणात्

76 = 6 102 7^{abc} 76^{ab} = 6 18 13^{cd} — °)
D2 मिषवा (for कितवा) K1 प्राड्या (sic)
— °) S1 Ds *मानवा, K1 प्रतीशोदीच्यं, Ks Ds
प्रती (Ds *ति)च्योदिच्यं, T2 प्रतीच्योदीच्यं — T2

G1-3 (G1 s om from the post half of line 4 up to
77^a) M1 s ins after 76^{ab} T1 G4 (both om. 75^{cd}
and lines 1-2) ins after 75^{ab}

480* पाण्डवै पञ्चभि सार्धं सत्यकेन च धन्विना ।
घृष्टद्युम्नमुखै सर्वै पाञ्चालैश्च समन्तत ।
भिद्यमाना शरैस्तीक्ष्णै सर्वै काष्णिपुरोगमै ।
द्रोणद्रौणिकृपै सार्धं सर्वै शल्यकृपादय ।
तावका समरे राजञ्जहुर्भीष्म महामृधे । [5]

[(L 1) G2 नात्विकेन, M1 s सत्यकेन — (L 3)
M1 s सर्वै (for सर्वै) G1 *पुरोगमा — (L 4) T2
G1 द्रोणद्रोणि-, Gs द्रोणद्रौणिश्च G1-3 -त्रिगर्ताश्च (for
रूपै सार्धं) — (L 5) M1 महारणे (for महामृधे)]

— After 480*, T2 G2 M1 s repeat 76^{ab} 76^{cd}
= 6 18 12^{cd} — °) Ds अभीपाहा; T2 M2 अभी-
पहा Ks शूरसेना — °) = 6 47 14^b S1 Ko
D1 s शिवयो, D2 शवयो Ks B (except B1) Dn1
D1 s s-3 वसातय

77 G1 s om 77^a (cf v 1 76) — °) Ko 2
मा (Ko सा)ल्वाश्रयास्, Ks शाल्वमेयस्, Ds T2 शा-
(T2 सा)ल्वेयाश्च, Ds शाल्वास्तत्रास्, T1 G4 शाल्वा
शूरास्, G2 M साल्वाश्रयास् (for शाल्वा) B4
शाल्वास्त्रिगर्ताश्चावष्टा — °) B4 शकाश्च, Da2 Dn1
आवष्टा Ks B1 D (except D1) कैकयैः, G1 s
माल्वै — °) Ks B Da Dn Ds s s सर्वै पृ (B1
सर्वत्र)ते महात्मान — °) Ds व्रणतापिता, T G2 s
M2 व्रणपीडिता — °) T2 समरे (for संग्रामे)
Ks s D1-3 s प्राजहुर, B1 Da Dn1 Ds T2 G1 s M
Ca प्रजहुर, T1 G2 s विजहुर (for न जहुर) — °)
Ks s Ds s s T1 G1 व (Ks वा)ध्यमाना, D1 G1-3
युध्यमाना

78 °) Ks तमेव — °) S1 Ko-2 परिचार्यं, Ds
परिपाल्य, S परि (Gs *री)ता (T2 *त)प्य (for परि-
काल्य) T1 G4 कुरुश्रेष्ठ (for कुरुसर्वाच्च) — °)

परिकाल्य कुरुन्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७८
 निपातयत गृहीत विध्यताथ च कर्षत ।
 इत्यासीत्सुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ७९
 अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ८०
 एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
 शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
 किञ्चिच्छेपे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८१
 हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
 पतमाने रथाङ्गीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ८२

तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
 सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८३
 स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
 इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ८४
 शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुपर्षभम् ।
 रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८५
 अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
 पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ८६
 संज्ञां चैवालभद्रीरः कालं संचिन्त्य भारत ।

Ds *किरत् T2 पाण्डवेयास्वयोधयन्

79 ^a) K2 निपातयद्यद् (for निपातयत) — ^b)
 Ks s D2 यु(Ks D2 व)ध्यताभिनिर्कृतत, K4 B Dn
 Dn D4-8 यु(B1 Da Dn1 Ds वि)ध्यध्वमवकृतत, D1
 बध्यतैवावकृतत (corrupt), Ds T1 G यु(Ds वि)ध्यताव
 (G2 *वि)चकर्तत (G3 *तै च); T2 विविध्यत च कृतत,
 M1-8 s वध्यत ह्यप(M2 *व)कृतत, M4 विध्यता
 थावकृतत — ^c) Some MSS तुमल

80 ^a) D1 च (for त्त) K1 अभिहत्य शरै राजन्,
 Ks s B Da Dn D4 s 7 8 निहत्य समरे राजन्, Ks s
 D2 विभिन्नस्य शरैघोरै, Ds विभिन्न शरसंघैश्च, Ds
 विभिन्न स शरौघैश्च, S शरौघैरभिवृ(T2 *पि वि)ष्टस्य
 — Ds om 80^a-81^b — ^c) Ks तत्र (for तस्य)
 D1 अनाभिन्न, S अनिर्भिण्ण — ^d) Ks s B D (D4
 om.) T1 G M गात्रे द्व(D1 s *त्र द्व, D2 *त्रसं)गुल-
 मतर (D1 *मण्वपि), Ks गात्र ह्यगुलमात्रत, T2 गात्रे-
 ष्वतरमंगुलि Co oites अंतर

81 Ds om 81^{ab} (cf. v l. 80) — ^a) Ś1 Ds
 एवं विभोस्, Ko-2 एव वै भोस्, K4 B Da Dn
 Ds-8 एवभूतस्, D2 एवविधस्, M1 2 s एवं हि भो
 — ^b) D2 च (for वि) — ^c) Ds सितार्थै K2-4
 B D (D4 before corr) G2 फाल्गुनेनाजौ, M5 फल्गु
 नेराजौ — ^d) K5 प्राक्शरान्, D2 प्राक्शरा Da1
 D2 प्रपतद् — Ds om 81^a-82^b. — ^e) Ś1 Ko 1 D1
 किञ्चिच्छिष्टे, K2 *च्छेपे (s10), Co *च्छेप

82 Ds om 82^{ab} (cf v l. 81) — ^b) Ds सुवि
 राज्ञां (for पार्थिवानां) B4 Dn2 D4 6-8 भारत (for
 सर्वश) — ^c) Ś1 K1 2 तदा (for रथाद्) — ^d)

K2 च, G1 स (for सु) Ks s B D (except
 Dn2 D1 s) T1 G4 सुमहास्वन

83 ^a) K4 B D (except D1-3) M2 सपततम्
 — ^b) T1 G2 s भारताना, T2 G1 s M भरताना (for
 महात्मानं) — Da Dn1 Ds om 83^{cd} — ^d) Ds च
 (for न) D2 M2 प्रापतन्हृदयानि व (M2 *निल).

84 ^b) B4 Dn2 D4-8 वसुधा सम (B4 Dn2 सप्र)
 कपयन् — ^d) D1 देह, Co केतु (as in text)
 Ks D2 *महीभृता (for *धनुष्मताम्) — ^e) K1
 धरणी, Ds स भूमि K2 s नास्पृश (Ks *श)श्चापि,
 K4 B Da Dn D4 s 7 8 न स (B1 तु न) पस्पर्श-
 — ^f) Ks समाहित, Ks Dn2 D4 6-8 *वृत्, Ds
 *चित्त D1 शरसधा समंतत

85 ^a) Ś1 Ko-2 महात्मान, Ds S (except T2)
 महेष्वास — ^b) Ds S शयान (T2 *न) पुरुपर्षभ (T2
 *भ) — ^c) Da Dn1 Ds निपतित, D2 प्रपतिन
 Ś1 Ko-2 s चैव, D2 सर्व; S भीष्म (for चैन)
 — ^d) K2 दिव्याभाव, D1 दिव्या भावा, Co दिव्यो
 भाव (as in text) Ds समादिशत्, G2 स्वमाविशत्,
 M1 s s समस्पृशत्

86 ^a) K4 s B Dn2 D2-4 s 7 S (except G2-)
 अभ्यवर्षत् — ^b) Ks D2 T2 प्रकपत. Ks स प्राकंपत
 मेदिनी — ^c) Ks Da1 Ds पतत्, D1 एतत् (for
 पतन्) Ks प्रपतन् (for पतन्स) Ks Dn1 स,
 Da1 च (for स) Ds चापि (for चापि) K2 यतन-
 सदृशे चापि (s10), D2 पतन्हृदवाश्चापि — ^d) Ko
 खर्वित च (s10), Ks-5 B D S दक्षिणेन (for खर्वित च)

87 ^a) K2 संज्ञा K4 B Da Dn D1 4-8 M चो-

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ८७
 कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ८८
 स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
 धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ।
 उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ८९
 तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
 महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९०
 ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
 आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
 यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९१

ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
 अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ९२
 ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९३
 इतरेतरमामन्व्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
 भीष्म एव महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ ९४
 इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
 संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ९५
 तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
 दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९६
 गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।

C. 6 5971
 B 6 119 105
 K 6 119 108

पालभट्ट D₂ सजां चैवाप्य बलवत् —^b) M₄ काले,
 Cc कालं (as in text) K₂ मचित्य —^c) D₅
 अंतरीक्षे —^d) K₂ B₁₋₃ D दिव्या वाच K₄ B₂ 4
 दिव्यदुदुभिनिस्वन, S (except T₂) दिव्या (G₁ 8 देवा)
 ना च शुभा गिर (M शुभ वच)

88 ^a) D₁ एष्यति (for महात्मा) —^c) D₁ अलं,
 T G कालः; Ca. c काल (as in text) K₃ T₂ नर-
 व्याघ्र, M₁₋₃ 8 महाप्राज्ञ —^d) T₁ G₄ पतितो (for
 संप्राप्ते) Cv मस्थितो दक्षिणायने

89 ^a) D₁ कृण्व सस्वर (for स्थितोऽस्मीति च) T₂
 गागेय (for 'यस्' —^c) S धारयिव्याम्यहं प्राणान्
 —^d) K₂ 4 B Da Dn D₂₋₃ S महीतले, D₁ स भूतले
 (for हि भूतले) D₂ पतितो धरणीतले —^c) D₂ 5
 उत्तरायणम् Da₁ Dn₁ अन्विच्छद् —^f) T₁ G सु-
 गतिप्रतिकंक्षया

90 ^a) G₂ आदाय (for आज्ञाय)

91 ^a) K₃ तत्र, K₄ B₁₋₃ तेय, Da Dn₁ ते च,
 D₂ तेन (for तत) D₁ समागता, D₃ T₂ G₁ 8 M
 सपतिता; D₅ संपातितो, T₁ G₄ त प्रति ते, G₂ स
 पतित, Cc सपातिनो (as in text) —^b) S त्वर-
 माणा महौजय (G₁ 8 'णा समंतत) —^c) K₀ स-
 हितान्, D₂ T₁ G₄ सहसा (for सहिता) K₀ प्रष्टु,
 K₂ पृष्ट; G₃ दृष्टि, M₁ 8-5 तत्र, M₂ पुत्रं (for
 द्रष्टुं) — K₂ om. 91^d-93^e —^d) M₁₋₃ 8 द्रष्टुं
 (for भीष्मं) —^e) K₅ तत्र K₃ 8 D₂ 8 कुरुश्रेष्ठ
 (K₃ 'ष्ट), B₁ नरव्याघ्र —^f) K₅ D₂ भीष्म
 कुरुपितामह (= 89^f)

92 K₂ om 92 cf. v l 91) —^a) D₂ तत्र (for
 ते तु) Ś₁ Ko 1 D₃ समागम्य, G₁ समासाद्य —^b)
 K₄ B D (except D₂ 8) ऋपयो (for मुनयो) —^c)
 K₃ अपश्यत्, Dn₂ T₂ अपश्य —^d) = 91^d K₂ 4
 B D (except D₁₋₃) 'कुलोद्बह (for 'पितामहम्)

93 K₂ om 93^{ab} (cf v l 91) —^a) Ś₁ Ko 1
 T₂ तु, T₁ तुं (sic) (for तं) D₃ महाबुद्धि, T₂
 'त्मान' —^b) Ś₁ कृत्वा चापि, Ko 1 'त्वा चापि;
 D₃ कृत्वा चैव, S परिवृत्य —^d) D₁ दिवाकरे (for
 च भास्करम्)

94 ^b) G₁ 2 (sup ltn) 8 यास्यामेति (for प्राहु
 स्तत्र) —^c) K₂ 4 B D (except D₁₋₃) कथ, K₃
 एव (for एव) K₃ 8 D₁ 2 [अ]सौ; D₃ वै (for
 सन्) S अयं भीष्मो महाबुद्धि (T₂ 'बाहु) —^d)
 K₀ सस्थिता; K₃ सस्थातो; S सस्थितो, Cc 'स्थाता
 (as in text)

95 D₁ reads 95^{ab} after 100 —^a) K₁ प्रास्थि-
 ता, K₄ B D (except D₂ 8 6) प्रस्थिता, S प्राद्रवन्
 K₁ 4 B D (except D₂ 8 6) S हसा (for हेमान्)
 —^b) D₄ दक्षिणामिमतो दिश —^c) D₂ स प्रेक्ष्य
 M₁₋₃ 8 च (for वै) T₂ 'बुद्धि Ś₁ Ko-2 सप्रेक्ष्यैव
 च वर्हाणि —^d) D₅ महारय, T₂ तु भारत

96 M om 96^{ab} —^a) T₁ G ततोऽत्र (for
 तानत्र) —^b) T₁ G₄ हास्ये (for गन्ता) —^c) Ś₁
 K₁ 2 Da₁ D₂ दक्षिणावृत्त, K₃ 8 D₂ 'श्रित (K₅ 'त्तम्),
 Dn₂ D₄ 8 8 G₁ 8 M₁ 2 5 'वर्त, D₁ 'यन (for 'वृत्त)
 Ko D₂ T₁ G₄ आदित्य, K₃ आदित्यो; K₅ आश्रित्य

उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ९७
 धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
 ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ।
 तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ९८
 यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ।
 छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ९९
 धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
 इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १००
 एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।

पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१
 तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १०२
 नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
 विपादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्निगतेन्द्रियाः ॥ १०३
 दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
 ऊरुग्राहगृहीताश्च नाम्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४
 अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

— Ś1 Ks om (hapl) 96^d-97^e —^d) D1 एतन्मे
 नैव रोचते

97 Ś1 Ks om 97^{ab} (cf v l 96) —^b) Ks
 आसीद्यत्र, D2 (m as in text) आसीद्यात्र, Ds (be
 fore corr as in text) आसाद्यन्मे —^c) K1 उदया
 वृत्, K4 B1-3 Dn2 D1 6-8 उदगायन, D1 'दित्य,
 D2 8 'वृत्, T2 उत्तरावृत्त, G1 8 उदगावर्त T2 आ
 दिलो —^d) K1 हस, M1-3 6 हंसान् K2 सान्य
 (for सत्य) S (except T2) हृति वचोब्रवीत् (for
 सत्य ब्रवीमि व)

98 ^a) T2 प्राणानि — Ks om (hapl) 98^b-100^c
 —^b) B2 काम्यया —^c) Ś1 भूता, all oomm 'भूत
 (as in text) Ks ऐश्वर्यप्राणभूताना, S प्राणाना च स-
 मुत्सर्गे (M1 8 4 'र्गे). —^d) Ś1 K2 4 B D (except
 D1-3) उत्सर्गो K4 B D4 6-3 हि यतो, Ks D2
 नियमे (for नियतो) K4 B Da Dn Ds-3 मम, Ks
 D2 तथा (for ह्यहम्) S ऐश्वर्यं नियत मम — T2
 M om 98^{ef} —^e) Ds 6 इत्य (for तस्मात्)
 —^f) Ks Dn1 D2 'यन, G1-3 उदगा(Gs 'या)
 यनात्

99 Ks om 99 (cf v l 98). —^a) G2 यं च
 Gs वर, Ms वचो (for वरो) —^{cd}) Ks छादतो,
 Cc छन्दतो (as in text) Ś1 इत्येव B1 4 Da Dn1
 D1-3. 8 वचस् (for वरस्) B1 तदा S छदतस्ते भवे
 न्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे (T2 M1 [sup l in] 2 8 8 ते,
 G1 8 वै)

100 Ks om 100^a (cf v l 98) K1 om 100
 T2 M om 100^{ab} —^a) D1 मोच' (for धार').
 Cc तत (as in text) Ks D2 7 धारयिष्याम्यह
 (D1 'त') प्राणान् —^b) D2 6 नियमे (for नियते)
 Ks D2 तथा (for सति) —^c) Da1 त (for तास्)

Ks 5 D2 3 6 तथा (for तदा) S इत्युक्तास्ते गता
 (G1 तदा) हसा —^d) K2 4 5 B D (except D1 3)
 स शेते (for अशेत) K2 शरस्त्वपग, Da1 'तल्पगान्
 — After 100, D1 reads 95^{ab}

101 D1 om from 101^b up to 6 115 10^e —^e)
 D3 सृजयैश्चैव. —^d) K2 5 D2 3 6 सिंहनादान्.

102 D1 om 102 (cf v l 101). —^a) S
 (except T2) लोककाते (for महासत्त्वे) —^b) Cl. 6.
 115 14^b, 42^b Ks D2 3 6 T1 G2 4 भारताना Ks
 च मध्यमे, K4 5 B Da Dn D2 4-3 T1 G पितामहे,
 D3 मवद्यमे, M1 8 अमद्यमे, M2 अमद्यमे; M4 8
 अमद्यमे (for अमद्यमे) —^c) K2 कश्चित् (for किञ्चित्)
 Ś1 प्रतिपद्यत, D4 प्रत्यर्विद्यत, Ds तमपद्यत —^d)
 B1 सुतास्ते T1 G पुत्रास्त्व विशा पते —^e) K2
 स मोहश्च, G2 समोह, Ms 5 समोदश्च Ś1 Ko-3 चापि
 (for चैव) G1 8 तत समोहनं चैव —^f) G2 सभ'
 (for अभ')

103 D1 om. 103 (cf. v l 101) —^a) K4 B
 D (except D2 3 6, D1 om) रूप (for नृपा)
 —^b) Some MSS निश्वस्य Ko रुरुद्युस् (for 'दुस्)
 M2 तदा. —^c) Ds विपादाचरित कालम् —^d) D2
 G2 अतिष्ठद्, M2 व्यतिष्ठद् Ds अतिष्ठत गतेन्द्रिया,
 T2 तिष्ठन्निगलितेन्द्रिया

104 D1 om 104 (cf v l 101) T2 om
 104-105 —^a) Da Ds महातेजा (for 'राज) S
 (T2 om) दीर्घं च काल (Gs दिष्ट च काल, M1-3 8
 दीर्घकाल च) ध्यायंतो —^b) Ks पक्षे (for युद्धे) Ks
 प्रदधिरे (hypermetric), S (T2 om) दधिरे —^c)
 Ks Da1 Dn D2 6-3 Cd उरु (D2 रुज, Ds कुरु)
 ग्राह, S (T2 om) ऊरुत्तम, D3 ऊरुग्राहा —^d)
 B1 Da Ds नाम्यवर्तत B1 सयुगे

अभावः सुमहात्राजन्कुरुनागादतन्द्रितः ॥ १०५
 हतप्रवीराश्च वयं निकृताश्च शितैः शरैः ।
 कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परा गतिम् ।
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्छूराः परिधवाहवः ।
 सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
 आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८

सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
 संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९
 प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
 क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
 ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
 भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११
 महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
 जपञ्चांतनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२

C-6 5386
B 5 119 122
K 6 119 125

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

105 D₁ T₂ om 105 (cf v 1 101, 104) —^a) K₄ B D (except D₂ 2 e, D₁ om) शातनो (for श) — After 105^b, T₁ G ins

481* दुःसार्ताग्ने तदा राजन्कुरुगा पतयोऽभवन् ।

—^c) Ś₁ अभाव, T₁ G₄ विमोह, G₁ 2 अभवत् K₂-3 B D (except D₂, D₁ om) S (T₂ om) सहसा (for सुमहान्) —^d) K₂ 4 B D (D₁ om) कुरुराजस्य (K₂ D₂ 2 कुरुनागाद) तर्कित (D₂1 तर्कयत्), S (T₂ om) कुरुणामभवत् (G₁ णामभवत्, G₂ णां समवत्) दा Cc cites तर्कित, Cd अतर्कित

106 D₁ om 106 (cf v 1 101) —^a) K₁ 2 4 B₂-4 D (except D₂ 3, D₁ om) तु (for च) S विप्रन्ना (for च वय) —^b) K₂ D₂1 D₂ निर्हुताश्च S निद्रि (G₂ कृ) तैः, D₂ च मितैः (for च शितैः) K₂ शनै शनै —^c) K₂ नाम्यजानीमो, D₂ नाभिजानानि, G₁ 2 जानतो —^d) T₂ निकृता (for निर्जिता)

107 D₁ om 107 (cf v 1 101) —^a) K₂ B D₂ D₁-3 M₁-3 2 पाडवाश्च, T₂ वास्तु K₁ जये —^b) Cc परां गतिम् (as in text) S प्रहृष्टमनसोभवन् (M₁ inf lin 'त्), Cd परत्र च परा गति —^c) Ś₁ महाश्रवा, Da D₂1 D₂ 2 S (except G₁) मुदा शखान् —^d) Ś₁ K₁ 2 ह (K₁ ह) टा (for शूरा) —^e) D₂ सोमकाश्च K₀-3 2 D (D₁ om) S स पाचाला —^f) K₀ 2 D₂ T G₂ M₁ 2 प्रहृष्यत (D₂ 'वे), K₁ प्राहृष्यत K₂ D₂ G₂ जनेश्वरा, D₂1 श्वर

108 D₁ om 108 (cf v 1 101) —^a) B₁ सहस्रे च —^b) K₀ 2 B₁ 2 D₂ नदत्सु च, K₄ B₂ D₂ D₂ 2 नदत्सु स, S प्रगडत्सु (T₂ 'द सु)

—^c) D₂ स्फोटयामास च शूरा —^d) K₄ B₂ 4 D₂ D₁ 2-3 S ननाद, B₁ 2 Da D₂ 2 ननर्द (for ननर्त)

109 D₁ om 109 (cf v 1 101) —^a) D₂ चैव, D₂ राजन्, S मध्ये (for चापि) —^b) K₂ D₂ च निपातिते, K₂ B Da D₂ D₂ 2 7 8 निहते (D₂ 'तो) विमो (B₂ युधि, Da विमौ, D₂ सति) —^c) K₂ धीरा (for वीरा) —^d) K₂ प्राध्यायत, T₁ G₂ 4 M₁-3 2 प्रधावत्, T₂ G₁ 2 M₁ (inf lin) प्राध्यायत (G₂ 'त), M₂ प्राध्यायत्

110 D₁ om 110 (cf v 1 101) —^a) K₂ D₂ 2 आक्रोशन् K₂ 2 Da D₂1 D₂ 2 2 2 प्रारुदंश्चान्ये (D₂ 'क्षैव), K₂ B D₂ D₂ 2 2-3 प्राद्रवश्चान्ये, T G M₂ विप्रमूढाश्च, M₁-3 2 च विमूढाश्च —^b) K₀ 2 होमं (sic), G₂ मोहात् T₁ G₂ तदापरे — T₂ om (hapl) 110^c-111^d —^c) K₁ वत्र, K₂ छत्र, K₂ क्षात्रैश्च, D₂ क्षात्र K₂ विनिदत्, D₂ विनदत्, D₂ व्यनिदत्, D₂ [s]भ्यनन्दत् S (T₂ om) क्षुद्रा (G₂ 'दा) श्रैके विनिदति (M₁ [sup lin] 2 2 2 'तो) —^d) K₀ चैको, K₂-3 B D (D₁ om) चान्ये (for चैके) G₁ 2 ह्यपूज (for अभ्यपूज)

111 D₁ T₂ om 111 (cf v 1 101, 110) —^b) K₂ D₂ प्रशससुर, D₂ प्रशसन्तु —^c) K₂ D₂ T₁ G₂ 4 M₂ भारतानां D₂ त्रयो, M₂ तु ये (for च ये) K₂ D₂ पूर्व (for पूर्वे) —^d) K₁ ते चैव, T₁ G₂ 4 तयै (G₂ 'वै) व, G₁ M₁ 2-2 ते चैव

112 D₁ om 112 (cf v 1 101) —^a) B₁ 2 अयोपनिषद, D₂ महौष, T₂ M₂ सागोप, M₂ महोपनिषदश्च, Cd महोपनिषद (as in text) K₂ 2 D₂ 2 चापि (for चैव) —^c) K₂ जल्प, M₁ 2 2 स्वपन्; [683]

११५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १
तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।

यद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स यः पुरा ॥ ५
यद्य निहतेनाज्ञौ भीष्मेण जयमिच्छता ।

M₁ शिश्ये, Co जपन् (as in text) K₃ S भीष्म
(for भीमान्) —^d) Da₁ D₅ कालकाक्षि, T₁ G₁
कालकाक्षी D₅ स्थिरो, T₁ G₁ ततो M वसुनामष्ट
मो वसु

Colophon om in D₁ — *Sub-parvan* Omit-
ting sub-parvan name, Ko-2 mention only दशम
युद्धदिवस, K₃ s T₂ दशमेहनि, B₃ दशमेह्नि भीष्म
निपातन, D₂ दशमे, D₅ दशमदिवसयुद्ध, M₄ दश-
मेह्निके — *Adhy name* D₅ भीष्मपतन, T₂ G₁₋₃
(G₂ with prefixed श्री) M₁₋₃ s भीष्मनि (T₂ M₂
om. नि)पात — *Adhy no* (figures, words or
both) K₅ Dn₂ 113, Da₂ (sec m) 77, D₅
114 (as in text), T₁ G 115, T₂ M₁ 2 116,
M₃ 4 117, M₅ 118 — *Śloka no* Dn₂ 121,
D₅ 120

115

1 D₁ om 1-10° (cf v l 6 114 101) —^a)
Ś₁ कथमास्तदा, K₃ मास्तदा, T₂ G₁ 2 मास
स्तथा M₁₋₃ s योधा —^b) T₂ विना भीष्मेण, G₁
भीष्मेण सह (for हीना भीष्मेण) K₃ D₂ सयुगे K₅
हीना भीष्मे महाबले —^d) S कौमारब्रह्मचारिणा

2 D₁ om 2 (of v l 1) —^a) G₂ M₁ s s
तदेव, M₄ तथैव (for तदैव) —^b) K₄ B Da Dn
D₄₋₈ पाह्यै (for पार्थिवान्) —^c) K₅ D₂ नाप्राह
रन्, D₅ T₂ न प्राहार (for न प्राहरद्) T₁ G₂ 4
यथा, G₁ 3 तदा (for यदा) —^d) K₅ घृणित्वाद्,
T₂ G₄ M₂ s घृणी च, G₁₋₃ घृणीवान् (for घृणित्वाद्)
K₄ B Da Dn D₄₋₈ द्रुपदात्मज

3 D₁ om 3 (of v l 1) —^a) Ś₁ अत्रो (sic),
Ko 2 s D₂ अतो, K₃ D₃ S इतो (T₂ इद्) (for
ततो) Da₁ ततो दुःखेतर मन्य (sic) —^c) K₂
यद्य, K₃ s अद्येह, K₄ B₁₋₃ Da Dn D₁₋₃ अद्याह,
B₁ यदह; D₂ अद्य त, D₃ ययेह, S अद्यैव (T₂
M₁ अद्य यत्) (for यद्य) T₁ G transp पितर
and निहतं K₄ B D (except D₂ s, D₁ om)
स सुदुर्मति (for मम दुर्मते)

4 Cf 6 15 53 D₁ om 4 (cf v l 1) —^b)
K₃ s D₂ हृदय सुरढ मम (D₂ मत) — Ś₁ Ko-2
read 4th after 5 —^c) Ś₁ Ko-2 s त, G₃ [अ]पि
(for वि) —^d) G₃ शततो (for 'घा) K₂ न
च (for यत्) G₁ दीर्यत (for 'ते)

5 D₁ om 5 (of v l 1) K₂₋₃ B D (D₁ om)
T₂ transp 5 and 6 —^a) Ś₁ Ko 1 मृष्यामि, B₄
मृष्याम (for मृष्यामि) —^b) B₄ हृति (for हत)
—^c) G₁ s अहतो (for न हतो) —^d) K₂ दिव्यैश्चै
(sic), T₁ G₄ दिव्यै शस्त्रै (for दिव्यैरस्त्रै) K₂ 4 B
Da Dn D₄₋₈ अय, D₃ M₁ च य, T₁ G तु य, T₂
स यत्, M₂ स्वक (for स्य य) — After 5, Ś₁
Ko-2 read 4th, while K₄ B Da Dn D₄₋₈ ins

482* स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

6 D₁ M om 6 (for D₁, cf v l 1) K₃₋₅ B
D (D₁ om) T₂ transp 5 and 6 —^a) K₄ B
Da₂ Dn₂ D₃ 6-8 यदन्यन् (Da₂ 'न्य) (for यद्य)
G₂ निहतात् (for निहतेन) K₁ यद्य निहतेजानौ (by
metathesis), G₁ 3 स त्वद्य निहतश्चाज्ञौ —^b) G₁ 3
भीष्मस्तु (for भीष्मेण) —^c) K₃₋₅ B D (D₁ om)
T₂ कुरु (for नर^o) —^d) D₅ तस्मै (for तन्मे)
K₄ B D (except D₂ s, D₁ om) सुन्नत (for
सजय)

चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विपादयन् ।

पाञ्चालानां ददद्दर्पं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ७

स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।

भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ८

हा हेति तुमुलः शब्दो भूताना समपद्यत ।

सीमावृक्षे निपतिते कुरूणा समितिक्षये ॥ ९

उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।

भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।

कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०

खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।

ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ११

अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।

इत्यभापन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ १२

अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।

ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३

इति स शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् ।

C 8 5703
B 6 120 15
K 6 120 15

7 D1 om 7 (cf v 1 1) Ks T2 om. the ref. —^a) T2 स शेते (for सायाह्ने) K1 नापतद्; K2 G2 निपतद्, K4 B Da Dn D4-7 T2 निहतो, K5 नापतद्; D3 निहते (for न्यपतद्) — Dn2 om 7^a-8^b —^c) K4 B1-3 Da Dn1 D5 S पाञ्चालान्दर्पय (Da1 'या, T2 'न्प्रेषय) श्रैव, B4 D3 4 6-8 पा (D1 6 प) चालाना ढवी (D3 दधन्) हपं —^d) K3-5 B Da Dn1 D2-3 भीष्म कुरुपितामह (Da1 'मह)

8 D1 om 8 (cf v 1 1), Dn2 om 8^{ab} (cf v 1 7) —^a) B1 3 Da D5 अशेत (for स शेते) —^b) Ś1 K1 मेदिनी (for 'नीम्) Ś1 Ko-2 सस्पृशत् (for अस्पृशत्) — Before 8^{cd}, T2 1ns संजय —^c) T2 M2 भीष्मे (for भीष्मो) K4 B Da Dn D4-3 भीष्मे रथात्प्रपतिते, D3 रथात्प्रपतितो भीष्म —^d) K5 विच्युतो, K4 B Da Dn D4 6-8 प्रच्युते, D5 प्रमुच्य (for प्रच्युते) Da Dn2 D5 धरणीतले S प्रच्छन्नो (T1 G2-4 सच्छन्नो, G1 सच्छन्नो) बहुभि शरै

9 D1 om 9 (cf v 1 1) —^a) G1-3 हते तु, M2 ह हेति Ks 3 D2 3 6 8 तुमल (for तुमुल) —^b) T1 G समजायत (for 'पद्यत) —^c) Da1 D5 T2 समावृक्षे, Ca c d सीमावृक्षे (as in text) —^d) K3-5 B D (D1 om) समिति (Da1 'त्य) जये (D3 'जय), T2 M समितिक्षवे (for 'तिक्षये)

10 D1 om 10^{ab} (cf v 1 1) —^a) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 सेनयोर्भयो (by transp) —^b) Ks 3 D2 सुमहद् (for क्षत्रियान्) G2 क्षत्रिया भयमाविशन्, Gap महद्भयमुपाविशत् —^c) M4 भीष्म निपतित दृष्ट्वा —^d) K5 D2 M4 विकीर्ण (for विशीर्ण) —^e) K2 कुरुव, K3 उरव (for कुरव) S पर्यतप्यत, Ca

'वर्तन्त (as in text) —^r) D. साड्वाश्च (for पाण्डवाश्च)

11 D2 reads 11^{ab} in marg (see m) —^a) K4 B2-4 Da Dn1 D5 ख तमम्वृत ह्यासीन्, B1 Dn2 D4 7 8 ख तम सवृतमसूत्र —^b) Ko भानुगत K4 B Da Dn D4-8 आसीद्भानुर्गतप्रभ — After 11^{ab}, D2 1ns

483* कुरुपाण्डवयोश्छत्रे आधारे च धनुष्मताम् ।

—^c) D3 भूतानि, Cc ररास (as in text) T2 सर्वा (for चैव)

12 ^a) D3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) —^b) Ś1 Ko 1 त्यय, K2 त्वयि, K4 B Da Dn D4-8 ह्यय, K5 D2 चाय; T G M1 (orig) 4 सदा, M1 (sup in) 2 3 5 सता (for अय) K3 गति, B1 2 Dn2 D4 8 वर, D2 पति (for गति) —^c) D2 G3 M1 (sup in) 2 3 5 भापत (for 'भापन्त) D3 समरे (for भूतानि) —^d) K3 शयने, D2 शयाने (for 'न) K3 D2 भरतर्षभे, K4 B Da Dn D1 3-7 8 T G2-4 M4 पुरुषर्षभ

13 ^a) T2 आख्याय (for आज्ञाय) —^b) Dn1 कामार्थ K4 B Da2 Dn D7 8 द्रावतु (for शंतनु) —^d) Ś1 K1 2 G2 पुरुषर्षभ, K4 B Da Dn1 D2 3 T G1 3 4 M4 भरतर्षभ (T G4 'भ) (for पुरुषर्षभ)

14 T2 M om 14^{ab} —^a) D2 शरतल्पस्थे —^b) = 42^b, cf 6 114. 102^b Ko 2 T1 G2 4 भारतानाम् (for भरतानाम्) K3 अपद्य, K4 B Da Dn D4-8 महत्तम (B1 'त्तर), D2 विभूषणे, D3 समद्य, D1 T1 G पितामह (for अमध्यमम्) —^c) K3 3 D2 3 पर्यभापत (K3 'ते), K4 B1 3 4 Dn2 D4

ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ १५
विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्त्रीडिताश्चैव हिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १७
भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ।

आक्रीडमानं क्रौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १८
निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।
संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १९
कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ २१
आत्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।

त्वभ्यभापत, B₂ D_a D_{n1} D₆₋₈ S प्रत्यभापत (D_{a1} 'त्'), D₁ पर्यधावत् (for 'वन्त) —^d) G₂ मुनय (for सहिता) D₂ सर्वचारणै

15 ^a) K₀ : श्रोते (for हते) —^b) D₈ T₁ G₂ : भारताना (for भर) —^c) G₈ कश्चित् (for किञ्चित्) —^d) K₈ विशां पते, K₄ : B D हि (K₈ D₁ : च, D₈ तु) मारिप (for च भारत)

16 ^a) K₄ B₄ D_a D_{n3} D₄ : 7 : 8 G₂ विपण्ण (for विवर्ण) D₁ सर्वे (for चासन्) —^b) K₄ B₄ D_a D_n D₄₋₈ G₈ M₄ हतश्रीकाश्च, T₂ गतश्रीकाश्च D₁ कांतिहीना विशा पते —^c) D₈ अतिष्ठत्, T₂ भवति (for अतिष्ठन्) S (except G₁ M₅) त्रीडिताश्च G_a outes त्रीडिता D₈ चैव K₈ : D₂ आसन्सुव्रीडिताश्चैव —^d) K₅ वज्रायुक्ता (sic), D_{n3} D₂ (before corr) 7 : 8 क्रियायु (D₁ 'मु)क्ता, D₂ लजायुक्ता, D₆ हिया युक्ता, G₈ श्रिया युक्ता K₈ : D₂ अधो, D₈ त्वधो, T₂ [अ]भ्यधो (for ह्यधो)

17 ^a) K₅ D₂ तु (for च) D₆ om from जय up to तूर्य (in 18^a) T₂ लब्धा (for लब्ध्वा) —^b) K₁ महाशख, S (except G₂) मुदा शखान् (T₂ M युक्ता) —^d) K₂ : D₁₋₈ : हेमजालपरिष्कृतान्; K₄ B₁₋₈ D_a D_{n1} D₅ 'विभूषितान्, S शखान् (T₁ G तप्त) हेमपरिष्कृतान्

18 D₆ om up to भृश तूर्य (of. v 1 17) —^a) K₄ B₄ हृष्टास्, D_{n2} हृष्यत्, D₁ हृष्यत्, D₇ हृष्ट, D₈ हृष्ट (for भृशं) B₁ D₂ -सहस्रेषु; D₁ -निनादस्तु (for निनादेषु) K₈ शखतूर्यसहस्रेषु, D_a D_{n1} D₅ हृष्ट (D_{a1} D₅ 'ष्ट) तूर्यनिनादैश्च —^b) D₈ भिद्यं, T₁ G वलं (for वाद्यं) K₈ वा पुन, K₅ D₂ : 8 : G₈ M₁₋₈ : भारत; T₂ चानघा (for चानघ)

—^c) D₂ अपश्यामो K₄ B D (except D₁₋₈ : 6) महाराज (for रणे राजन्) —^d) K₅ D₂ महारथं (for 'बलम्) —^e) K₁ D₅ आक्रीडमाना (D₅ 'यानं), D_{n2} D₄ 6-8 विक्रीडयान —^f) K₈ D₁ S (except G₁) वृत् (for युतम्). K₅ D₂ हर्षेणोत्फुल्ललोचन

19 ^a) K₅ : B D (except D₁) G₁ तरसा (for समरे) K₄ B D_a D_n D₄₋₈ G₁ शत्रुं (for शत्रून्). —^b) K₄ B D_a D_n D₄₋₈ 'समन्वित (D_{a1} 'त्) (for 'तान्) —^c) M₁₋₃ : 5 चैव (for चापि) K₈ : D₂ : 8 : 8 तुमुल, T₂ तुमुल (for तुमुल). —^d) D₁ : 7 : 8 तत. (for तदा)

20 ^b) Ś₁ K₀ न्यश्वसेतां; K₈ निश्वसता; G₁₋₈ निश्वसतौ, some MSS निश्वसेता B₂ पुन पुन (for मुहुर्मुहुः) —^c) K₈ D (except D₂₋₃ : 6) निपतिते (for निप) K₂ तथा निपतिते भीष्मे (sic) —^d) K₈ कुरूणा च, D_{a1} कौरवाना K₈ D₂ धनुर्धरे, K₄ B D_a D_n D₄₋₈ T₂ पितामहे (T₂ also धुरंधरे as in text) D₁ कुरूणा प्रपितामहे —^e) K₈ D_a D_{n1} D₂ : 8 : S हाहाकृतम्, K₄ B D_{n2} D₁ : 8 : 6-8 'भूतम् (for 'कारम्).

21 ^a) K₈ नि, M₄ तु (for च) —^b) K₅ D₂ G₈ M₂ दुर्योध (D₂ 'स)नस् (for दुःशासनस्) —^d) B₂ D_a D_{n1} D₅ द्रोणातिकम्, D₂ रणानीकम् (for द्रोणानीक) K₈ : B D (except D₁) G₁ : 8 उपाद्रवत्, T G₂ : M उपागमत् (for समाद्रवत्) — After 21, D₁ ins

484* आगतस्त्वरमाणस्तु बलेन महता वृत् ।
समेत्य पुरुषव्याघ्र त्वरमाणो महारथ ।,
while D₂ ins.

485* दुःशासन द्रुततर द्रोणविजयनाय तत् ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ २२
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
 दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ २३
 ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
 द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ २४
 स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २५
 विनिवृत्तान्कुरून्ष्ट्र्या पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
 दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ २६

विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
 विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २७
 व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
 उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २८
 ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
 अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ २९
 अथ पाण्डून्कुरुंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३०
 स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।

C 6 5721
 D 6 120. 33
 K 6 120 33

22 D₁ om 22 —^a) Ś₁ आता; T₂ आत्- (for आत्रा) Ś₁ K₈ M₈ वीर (for वीर) —^b) K₂ खेनानेकेन Ś₁ K₀₋₂ सवृत्, S दसित —^c) K₈ Da₁ D₈ 8 पुरुषव्याघ्र (for 'घ्र) —^d) K₈ 5 D₂ अभिनोदयन्, K₄ B Da Dn D₄₋₃ स विपाद् (Da₁ 'ह)यन्; D₈ अभिचोदयत्, S अभिहर्षयन्

23 Ś₁ om (hapl) 23^{ab} —^a) K₈ दुशासन, D₁ दुशासनो, G₈ दुर्योधन (for दुशासन) T₂ महा राज —^d) K₀ वीक्ष्यतीति, K₂ वक्ष्यतीति (for वक्ष्य कीति) K₄ B D (except D₁₋₃ 6) च (B₁ ह) (for वै)

24 ^b) K₈ कौरव, D₂ कौरव, S भारत —^a) K₄ B₁ 8 4 Dn₂ D₄ 7 8 G₁ तत्राप्रिय, Da₁ तदा (for तद्) B₂ कृत्वा (for श्रुत्वा) —^d) K₈ D₁ 8 प्रापत्द्; D₂ प्रपत्द् (for न्यपत्द्) K₄ B Da Dn D₄₋₃ सु (B₂ सु) मोह भरतर्षभ, S सहसा मोह- मागत (G₁ 8 'माविशत्)

25 ^a) K₄ B Dn₂ D₄ 6-3 [आ]शु (for [अ]थ) —^b) D₁ शोकसंविभ्रमानस —^c) D₈ निवर्तयामास, T₁ G₄ निवासया (for निवारया) B₂ तथा (for तदा) —^d) S भारत (for मारिष)

26 D₁ om (hapl) 26 —^a) K₅ स, D₂ स- (for वि) —^b) Ś₁ K₀₋₂ B₂ D₂ T₂ G₂ M₄ पादवाश्व, T₁ G₁ 8 4 M₁₋₃ 5 'वा हि (for 'वापि) Ś₁ K₀₋₂ ससेनिका (K₁ 'क, K₂ 'का) (for स्वसैनिकान्) —^c) K₈ 5 D₂ T₁ G₂ 4 रथै (for दूतै) Ś₁ शीघ्राशु, K₅ D₂ शीघ्रैश्च (for शीघ्राश्व) T₂ जीमूतै शीघ्रसंयुक्तै —^d) K₈₋₅ B Da Dn D₂ 4 5 7 8 S Cv समतात्पर्य (Da Dn₁ D₈ 'सत्य) वास्यन्, D₈ 6 समतादवहारयन्

27 ^a) Ś₁ K₈₋₅ B Da₂ Dn D₁₋₄ 6-3 M₂ विवृत्तेषु च (Ś₁ K₈ 5 D₁ 8 तु), Da₁ D₅ निवृत्तेषु, T₂ पाति तेषु च (for विनिवृत्तेषु) —^b) G₈ पर, Ca c पार (as in text) —^c) K₀ विपत्, K₄ B₂ 4 Dn₂ D₄ 7 8 निमुक्त (for विमुक्त) —^d) D₂ 'धिप (for 'धिपा)

28 In D₈, the portion from रम्य in 28^a up to हि in 39^a is missing, the fol being blank —^a) K₀ M₄ व्युपारम्य, K₂ व्युपारमत्, K₈ व्युपारमस्, K₄ B Da Dn D₄₋₇ व्युपारम्य, D₁ व्युपारमन्, T₁ G₂ 4 उपरम्य, T₂ M₁₋₃ 5 उपारम्य (for व्युपारम्य) — K₁ om from ततो (in 28^a) up to समासाद्य (in 29^a) D₁ तदा (for ततो) K₅ D₂ योधा (for युद्धाद्) —^b) K₈ योधा, T₁ G₂ 4 M यौधा T₂ तत्र (for शत) K₅ D₂ शतशोथ सहस्रश —^d) B₂ देवा इव प्रजापति

29 D₈ missing, K₁ om 29^a (cf v l 28) —^a) K₅ तेषु, S (except G₂) ततो (for ते तु) —^b) D₁ सप्राप्ते; D₈ शयने (for शयान) K₄ B Da Dn₁ D₁ 5 6 T₂ M पुरुषर्षभ (D₁ 6 'भ), D₇ 8 G₂ भरतर्षभ —^c) K₄ B Dn₂ D₄ 7 8 [अ]वतिष्ठ (for व्यति)

30 D₈ missing (cf v l 28) —^a) D₂ पाहु कुरून् —^b) D₂ प्रतिपद्य (for प्रणिपत्य) D₁ समा लोक्य समागतान्

31 D₈ missing (cf v l 28) Before 31, K₄ B₂₋₃ Da Dn₁ D₈ ins भीष्म उवाच —^a) K₂ महाभागा, D₂ 'राजा (for 'भागा) —^d) M₃ 8 भमरोत्तमा

32 D₈ missing (cf v l 28) —^a) K₂ 5 D₂

तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३१
 अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताव्रवीत् ।
 शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३२
 ततो नृपाः समाज्जहुस्तनूनि च मृदूनि च ।
 उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३३
 अव्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तानृपान् ।
 नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३४
 ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभापत पाण्डवम् ।
 धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३५

धनंजय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
 दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६
 स संन्यस्य महत्त्वापमभिवाद्य पितामहम् ।
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमव्रवीत् ॥ ३७
 आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
 प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्षं क्रियतां किं पितामह ॥ ३८
 तमव्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।
 उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ।
 ज्ञयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ३९

अभिपूज्य, K₄ B₁ s 4 Dn₂ D₁₋₃ 'मद्य (for 'नद्य)
 K₄ B Da Dn D₁₋₃ [अ]य तानेव (Da₁ 'य), T₂
 सुतानेव, M₁ स तानेव — After 32^{ab}, B₂ Da Dn₁
 D₅ S 1ns

486* परिपार्श्वं तव सुतान्स्थितानुद्दीक्ष्य भारत ।

— °) D₁ वीरा (for स्यर्थ). Da₁ शिरो मे लवतोत्थरे
 (s₁₀) — °) K₂ उपाधान, Ga c d उपधान (as in
 text) G₁ s प्रकल्प्य (G₁ 'ल्प) ता (for प्रदीयताम्)
 — After 32, B₂ D₈ 1ns

487* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

33 D₈ missing (cf v 1 28) Before 33,
 D₆ 1ns भीष्म उवच (s₁₀) — °) Da Dn₁ D₆ तमा
 जहुस् (for समां) G₂ तत समाहरस्तत्र — °) Ko 2
 तनूपि (for तनूनि) — °) D₁ वै श्रुतानि (s₁₀), T₂
 नैच्छत्यानि (s₁₀) (for नैच्छत्तानि)

34 D₈ missing (cf v 1 28). — °) K₄ B D
 (except D₂, D₈ missing) अथाव्रवीन् (for अव्रवीच्च)
 K₂ G₂ नरव्याघ्र — °) D₂ स हसन् (for प्रहसन्)
 — °) Ś₁ Ko. 2 T₂ वीरशय्याया (for 'सु)

35 D₈ missing (cf v 1 28) — °) S (except
 M₂) ततस्तु (T₂ 'श्च) भरतश्रेष्ठम् (T₂ 'ष्टो) — T₂ om
 (hapl) 36^{ed}, D₈ reads it in marg (sec m) — °) K₅
 D₂ S (T₂ om) महाबाहु (G₂ 'भाग) (for दीर्घबाहु)

36 D₈ missing (cf v 1 28) — °) D₁ लवते
 (for लम्बत) K₁ शिरो मेस्य लवत (submetric),
 K₄ B Dn₂ D₄ 6-8 S शिरो मे तात (T G₂ 4 प्रति;
 G₁ s [s]ति प्र-, M₁₋₃ s प्रवि; M₄ विप्र-) लवते,
 K₅ शिरसो मेवलवते — T₁ G repeat 36^{ed} after

39^{ab} — °) K₁ Da Dn₁ D₁ : S (T₁ G₁ s 4 both
 times, G₂ second time) मे (for वै) — °) M₂ इव
 (for इह) — After 36, Ś₁ Ko 2 1ns an addl
 colophon

37 D₈ missing (cf v 1 28). — Before 37, N
 (D₈ missing) G₁₋₃ M 1ns संजय उवाच — °) K₄
 B₂ D (except D₂, D₈ missing) समारोप्य, B₁ 4
 स आरोप्य; B₃ अनारोप्य, G₁ s म वै न्यस्य, some
 MSS स संन्यस्य Cc cites आरोप्य — °) D₁
 दुःखितो वाक्यमव्रवीत्

38 D₈ missing (cf v 1 28) Before 38,
 D₆ 1ns अर्जुन उवाच — °) Ko 2 Da₁ D₇ स (K₂
 दा) वंशास्त्रभृता वर, K₁ शास्त्रशास्त्रभृता वर, K₈ 4 D₂
 S सर्वधर्मविदा (K₃ D₂ 'भृता) वर — °) T₁ दुर्धर्षं
 (for 'र्षं) — °) D₁ T₂ क (for किं) Da₁ पिता
 मह, D₅ M₂ 'मह (for 'मह)

39 D₈ missing up to हि (in 39^c) (cf v 1 28)
 Before 39, D₆ 1ns संजय उवाच — °) K₅ तद्
 (for तम्) — °) D₁ [s]र्जुन, T₁ G₂ 4 प्रति,
 G₁ s [s]ति प्र- (for तात) — After 39^{ab}, T₁
 G repeat 36^{ed} — G₁ s om 39^c-40^c — °) Ś₁
 फल्गुण, K₂ फाल्गुण (for फल्गुन) K₈₋₅ B₁ s 4
 Dn₂ D₂ 4 6-8 फाल्गुनोप (B₁ 'नात्र) दधस्व (K₅ 'स्व)
 मे, B₂ Da Dn₁ D₅ फाल्गुनेहो (D₅ 'या) पपाद्य, D₁
 फाल्गुनापादयस्व मे S (G₁ s om) उपधेहि ममारुजं,
 Ga cites इह — °) Ko 2 दायानस्यानुरूप K₁ 4
 B Da Dn D₁ s वै, K₅ D₂ मे (for हि) S
 (G₁ s om) वीरशय्यानुरूप मे — °) Da Dn₁ D₅
 अद्य (for वीर) M वै (for मे) D₁ यदि त्वमनु-
 मन्यसे.

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ४०
फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ४१
अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिमिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ४२
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।

अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ४३
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्वनंजयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४४
अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रूपा ॥ ४५
एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४६

C 6 5738
B 6 1.0 49
K 6 120 49

40 G1 s om 40 (of. v l 39) —^a) Ko 2 च (for हि) T G4 M तात (for पार्थ) Ks-5 B D (except D1) T G4 M समर्थो वै (Ks ह) (for महा बाहो) G2 त्वं हि तात सतां श्रेष्ठ — K1 repeats 40^a-42^a after 42^a —^c) Ks तत्र (for क्षत्र) Ds वक्ता (for वेत्ता) Ks Ds त्व (for च) D1 क्षत्रधर्ममवेक्ष्याद्यु —^d) D1 बुद्धिं मनसि सात्त्विकीं, M1-3 s सत्त्वबुद्धि (M3 'द्विर') गुणान्वित

41 K1 repeats 41 (of v l 40) —^a) Ks फल्गुनस्तु, Ks s B1-3 Da2 Dn1 D2 s.5 फाल्गुनो (Ds 'ना)य, K4 B1 Dn2 D4 s-3 फा (D4 फ) ल्गुनोपि; Da1 फाल्गुनोप्य, D1 फाल्गुनस्तु, S फल्गुनोय (for फाल्गुनस्तु) —^b) Ks s व्यवसाय पुरो जव (Ks 'राजवं'), K4 B Da Dn D4 s 7 s व्यवसायमरोचयत्, D1 व्यवसायपरो जवात्, Ds s 'परो-भवत्, T1 G4 व्यवसायं पुरंजय (T1 'य), M1 (sup lin as in text) s-5 व्यवसायपुरोगम Cd glosses निश्चयपुरसर —^c) Ks-5 B Da Dn D2 4-8 T2 G1-8 M गु (Ks गु) ह्यानुमन्य (Ks 'त्र्या), Ds गृही त्वामंन्य, T1 G4 गृह्यानुमन्य Ks D2 s गाजीव, Da1 गाडेय; Da2 Ds गांनेय (for गाण्डीव) —^d) Ks T1 शरांश्च K1 (both times) नतपर्वणा, T1 नरपर्वण K4 B D (except D2 s) शरान्संनतपर्वण

42^a) M2 अनुमान्ये (for 'न्य) — After 42^a, K1 repeats 40^a-42^a —^b) = 14^b, of 6 114 102^b Ko 2 s T1 G2 4 भारतानाम् (for भ') Ks Ds M अमचप, K4 B Da Dn1 Ds T2 G1 s पितामह, D2 अथाधिप; D4 s-3 महारथ, T1 G4 महचम, G2 महास्ववित् (for अमध्यमम्) —^c) D1 अतितीक्ष्णैर् —^d) K1 उदगृह्णात्, K2 उदगृह्णात्, K4 B1 s 4 D7 अन्वगुं, B2 Da Dn1 D4 s 5 Ca.c अनुगुं, Cd उदगुं (as in text) Da1 शिरै शरै, T2 शितै शरै (for शिर शरै)

43^b) Ds.6 G2 सव्यसाचिन —^c) B2 Da Dn1

D2 s अतुष्यद्, S आश्वास्य (for अतुष्यद्) —^d) T2 हितो (for भीष्मो) Dn2 D4 7 s दृष्ट्वाय (Ds 'र्थ) (for धर्मार्थ-) — For 43, D1 subst.

488* उपधाने तथा दत्ते भीष्मस्य सव्यसाचिना ।

भीष्मोऽपि भरता श्रेष्ठ सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।

44^b) Ks धनंजय (for 'यम्) — After 44^{ab}, K2 Dn2 D4.8 ins

489* प्राह सर्वान्समुद्रीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति ।

— Before 44^{ab}, Ds ins भीष्म उवाच —^c) K2 श्रेष्ठ (for 'ष्ठ) Ks Dn D1 2 4 6 8 कुन्तीपुत्र युधां (Dn1 युध, D1 भवाम्) श्रेष्ठ (D1 'ष्ठ) —^d) K2 s Dn D2 4 6 8 प्रीतिवर्धन, M1 प्रति वर्धन D1 सर्वशस्त्र-मृतां वर

45^a) K4 s B DT2 G1 s M शय (M2 'या) नस्यानु-रूपं मे (B4 वै) T1 G2 4 वीरशय्यानुरूपं मे —^b) Ś1 Ko-2 [उ]पहित; Ds [अ]भिहत, Ca.c [उ]पहित (as in text) S उपधानं त्वया कृत —^c) Ko G2 M2 s 5 यदन्यथा, Ks.5 D2 अन्यथा चेत् (for यद्यन्यथा) Ks Ds प्रयच्छेथा (Ks 'या), K4.5 B Da Dn D2 4-8 T G1.8 4 M प्रपद्येथा (for प्रवर्तेथा) G2 अन्यथा प्रतिपद्येथा —^d) S पुरा (T2 'न) (for रूपा) Da1 D1 शपेय त्वा महारूपा

46^a) D2 धन्यम् (for एवम्) K1 M2 एत, K4 B2 4 Dn2 D4.6-8 एव (for एतन्) —^b) K2 'निष्ठिता, K3 s D2 s S 'निश्चि (Ks 'त्री) त, K4 'निष्ठित, B1.8 4 Dn2 D1.4 6-8 'तिष्ठता (for 'निष्ठितम्) Ca as in text —^c) Ks स्वपूर्वं, D2 s T2 G1.8 सुप्तव्य (for स्व) Ko 2 क्षत्रियेन K1 सप्तव्य क्षत्रियो नाजौ (s10), D1 समाख्यातु येनाजौ (s10)

47 T2 om 47^a-48^b —^a) Ś1 Ko 2 B1 च (for तु) D1 एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ —^c) D2 राजपुत्रं च —^d) K4 B1 s 4 Dn2 D1 6 8 Ca पादवानभि,

एवमुक्त्वा तु वीभत्सुं सर्वास्तानब्रवीद्वचः ।
 राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ४७
 शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
 ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ४८
 दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
 अर्चिष्मान्प्रतपल्लोकात्रथेनोत्तमतेजसा ।
 विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ४९

B₂ Da Dn₁ D₄ 5 7 सर्वास्तानभि, D₂ पाण्डवेनाभि-, S
 (T₂ om) पाण्डवैरभि (for पाण्डवेनाभि) Ś₁ Ko 1 3
 D₂ 8 सहितान्, K₂ सस्थितं, Da Dn₁ D₅ वीक्षितान्,
 D₁ सहितान्, S (T₂ om) सवृतान् (for सस्थितान्)
 — After 47, K₄ B Da Dn D₄ 5 7 8 ins

490* पश्यध्वमुपधान मे पाण्डवेनाभिसधितम् ।

[B₁ 8 Da Dn₁ D₅ प्र (B₁ प्रा) पश्यत (for पश्यध्वम्).
 K₄ B₁-8 [अ]भिसहितं, Da Dn₁ D₅ [उ]पपादिन (for
 [अ]भिसधितम्)]

48 Before 48, D₀ ins भीष्म उवाच T₂ om
 48^{ab} (cf v 1 47) — ^a) K₁ M₄ शयेहम्, K₈ Da
 Dn D₄ 6 7 M₁-8 8 शये (Da₁ शिष्य)हम्, K₄ B D₅
 शिश्येहम्, D₁-8 8 शिष्येहम् (for शयेयम्) — ^b)
 K₈ 5 D₂ 8 S (T₂ om) आवर्तनाद् (for 'र्तन) — ^c)
 K₁ गमयिष्यति, K₈ 5 D₁-8 T G₄ M धारयि', K₄ B
 Da Dn D₄-7 मां गमि', D₈ त्वा (marg seo m.
 मां)गमि', G₁-8 वर्तयि' (for पारयि') Ca cites ये
 गमिष्यति — ^d) Ko 1 तेपा; K₈ 5 D₂ ते वै, K₄
 B Da Dn D₄ 5 7 8 ते च; D₀ G₂ M₁.8-5 ते मे
 (for ते मां) K₄ B Dn₂ प्रेक्ष्यति, D₅ रक्षति, D₀
 दृश्यति (for द्रक्ष्यन्ति) K₄ 5 B Da Dn D₂ 4-8 मा
 (D₀ मा) (for वै) D₁ मां द्रक्ष्यति च वै नृपा

49 T₂ om. (hapl) 49^a-50^b — ^a) Ś₁ 'क्रात,
 D₅ 'क्रातां (for 'क्रान्ता) — ^b) K₈ अर्चिमान् K₈
 Da Dn₁ D₅ 5 G₂ M प्रतप (M₁ प्रचत)ल्लोकान् Dn₂
 D₂ 6-8 नून स (D₀ श)हाश्वयुक्तेन — ^d) Ś₁ Ko-2
 'वर्चसा (for 'तेजसा) — ^e) K₂ विमोक्षे (for 'क्षये)
 S (T₂ om) रक्षे (G₁ 8 M₁ 4 'क्षये)हं वै मम प्राणान्.
 — ^f) K₄ D (except D₁-8 6) T₁ G सुप्रियानिव (G₂
 'दिव), M सुहृदामिव (for सुप्रियानपि)

50 T₂ om 50^{ab} (of v 1 49) — ^a) K₁ 4 B
 M₁-8 परिखा, K₂ परिषा (for परिखा) T₁ ख्यन्-

परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
 उपासिष्ये विवखन्तमेवं शरशताचितः ।
 उपारमर्ध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५०
 उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धारणकोविदाः ।
 सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ५१
 तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
 दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ५२

ताम्, G₄ खान्यताम् (for ख'). C₇ परियच्छाम्यताम्
 D₂ मेत्र (for अत्र) G₂ परिष मन्यरा तत्र (sio)
 — ^b) Da₁ M₁-8 8 मम वा सदने, D₁ ममाध शयने,
 Ca n ममावसदने (as in text) Co v cite अवसदने
 (as in text) K₈ नृप (for नृपा). — D₁ om
 (hapl) 50^{cd}. — ^e) Ko 2 8 B₂ Da₂ Dn₁ D₂-4 7 8
 उपा (D₂ उप)शिष्ये (K₂ 'ख्ये; B₂ 'ष्ठे), D₀ उपा
 विष्ये; Co d उपासिष्ये (as in text) — ^d) Da₂
 D₄ 5 'शतान्वित', T₂ 'शतार्चित (for 'शताचित')
 B₂ एवमेव शराचित', G₂ एव शतशराचित' — ^e)
 K₂ 'रमध्वे, K₃ 'रमथ; K₅ D₂ 'रमत K₈ 5 M₁
 (sup in) 2 8.5 संग्रामे, T G₈ 4 M₁ (orig)
 संग्रामं (for संग्रामाद्) — ^f) K₄ B D (except
 D₂ 8) T G₈ 4 M₁-8 8 वैरम् (for वैराणि) D₁
 पाण्डवा; D₂ वीर्यवान् (for पार्थिवा)

51 Before 51, K₂ 4 B D (except D₁-3) S
 ins संजय उवाच — ^a) K₈ D₁ 2 ततो, T₁ G₈ 4
 तथा, T₂ G₁ 2 M तदा (for अथो) K₅ उपातिष्ठ-
 स्तदा पूज्या — ^b) K₈.5 D₂ शरोद्धारणको; D₁ सर्व-
 कर्मसु को, G₂ शल्योद्धारणको — ^c) D₁ सुखोप-
 करणे, D₅ सर्वोपकरणे, D₁ दृष्टा (for युक्ता) — ^d)
 K₈ 5 Da Dn₁ D₂ 8 5 S कुशला साधु शि (G₂ र)-
 क्षिता, K₄ B Dn₂ D₄ 6-8 कुशलै साधु, D₁ कुश-
 लाश्च सु

52 ^b) K₈-8 B D (except D₁) S प्रोवाच तनयं
 तव — Before 52^{cd}, D₀ ins भीष्म उवाच — ^e)
 K₂ धनदत्ता, K₄ B Da Dn D₄-8 धन दत्त्वा (for
 दत्तदेया) Ko 2 विसृजता, Dn₂ D₂ 7 विसर्ज्यता
 (for विसृज्यन्ता) — ^d) K₂ B₈ चिकित्सकान्, B₂
 Da D₅ विशा पते (for चिकित्सका) — For 52^{cd}
 and 53^{ab}, D₁ subst

491* भवन्त कुशला नित्य भिषजो वेदनाहरा ।
 उवाच पुत्रो गगाया न वैद्यै कार्यमस्त्रि मे ।

एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
 क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ५३
 नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
 एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५५
 ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
 स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५६
 उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।

सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ५७
 उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
 तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चामिप्रदक्षिणम् ॥ ५८
 विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्वं एव समन्ततः ।
 वीराः स्वशिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
 निवेशायाम्युपागच्छन्सायाह्वे रुधिरोक्षिताः ॥ ५९
 निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
 भीष्मस्य पतनाद्दृष्टानुपगम्य महारथान् ।
 उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६०

C. 6 5753
E. 6 110 66
K. 6 120 66

53 For subst for 53^{ab} in D₁, cf. v l 52 —^a) K₁ B₁ ३ ४ D_n D₁-३ मये (D_n २ 'धी' दानीं, T₁ G₂-३ M न चेदानीं, T₂ च नेदानीं (for न हीदानीं) —^b) K₀ वैद्य, K₂ वैद्ये, K₃ T G₂ M₁ ३-३ वैद्य (for वैद्यै) G₃ कालम् (for कार्यम्) K₅ D₂ वै, D_n २ D₁ १ ३ किं (for मे) D_n २ D₅ न वैद्यै कार्यमस्ति मे — G₁ damaged from 53^e np to 55^b —^c) K₄ B Da D_n D₁ १ ३ क्षत्रधर्मे (for 'धर्म') D_n १ प्रशस्त, D₅ प्रशस्ता (for प्रशस्तां) K₀ २ च (for हि) T₂ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य —^d) D₃ परां (submetric) (for परमा)

54 G₁ damaged —^a) T₁ G₂-३ एष (for नैष) K₃ ३ D₂ ६ महाभाग, D_n १ महीपाल (for 'पाला') — For 54^{ab}, D₁ subst

492* एतान्पूजय राजेन्द्र वस्त्रालकरणादिभिः ।
 — After 54, Da D_n D₅ ins.

493* विद्यास्त्रिष्टन्ति कुशला सदा व्याधिचिकित्सने ।
 —^a) K₃-३ B Da D_n D₂-३ S (G₁ damaged) C_v पुमिरेव, D₁ प्रविभिन्न (for एतैरेव) —^d) D₁ पृथि न्यां (for दग्धव्यो) K₃ हि, K₄ B Da D_n D₁-३ [s]स्मि, K₅ D₁ २ वै, S (G₁ damaged) [s]मौ (for ऽन्ते) K₃ D₂ नराधिप (for 'पा')

55 Before 55, D₅ ins सजय उवाच G₁ damaged for 55^{ab} —^b) D₃ दुःशासनस् (for दुर्योधनस्) —^d) D₁ विज्ञां पते (for यथार्हतः)

56 *) Ś₁ K₀-२ स क्षय, D₂ G₃ विजय (for विस्मय). D₁ भीष्मलदर्शनार्थाय —^b) K₁ नानादान-पदेश्वरा, K₂ ता वा जनपदेश्वर, G₃ नानापदजनेश्वरा — K₂ om (hapl) 56^c-57^b —^c) D_n १ T G₂ ४ M

स्थित (for स्थिति) K₃ ३ D₂ स्थिरां, T G₂ ४ M₁ ३ ३ पर, M₂ परे (for परा) G₁ ३ प्रीता धर्मपर दृष्ट्वा —^d) D₅ भीष्मस्यामिततेजस, S भीष्म चा (T₁ G₂ ४ M₁ स्व) मिततेजस

57 K₂ om 57^{ab} (of v l 56) —^a) K₁ उप धाम (for 'धान') M₁-३ दृष्ट्वा (for दत्त्वा) —^b) G₁ ३ भीष्मस्य च (for पितुस्तव) K₁ ३ जनेश्वर (for 'र') K₄ B Da D_n D₁ १ ३ पितुस्ते मनुजेश्वरा (B₁ D₅ 'र'), D₁ स्वस्थान द्यर्जुनो ययौ — D₁ om 57^c-60^b —^c) K₀ २ पाण्डवै, D_n १ 'वान् (for पाण्डवा) D₅ सर्व (for सर्वे) —^d) K₂ कौरवाश्च (for कुरवश्च)

58 D₁ om 58 (of v l 57) —^c) K₃ ३ D₂ T₂ अभिवाद्य (for तेऽभिवाद्य) G₃ महात्मानं (for ततो भीष्म) —^d) K₃ ३ D₂ T G₂ ४ M₁-३ ३ चापि; K₄ B Da D_n D₁-३ च त्रि (D_n १ त्रि) (for चामि) G₃ भीष्म कृत्वा प्रदक्षिण

59 D₁ om. 59 (of v l 57) —^c) B₁ वीरा (for वीरा) D_n १ च (for स्व) K₂ शिविरान्येव, K₃ शिवीराण्येव —^c) K₃ ३ D₂ निवासाय (for निवेशाय) K₀ [अ]भ्युपागमन्, K₃ ३ D₂ ३ [अ]भ्युपागमन् —^d) K₂ रुधिरोक्षता, T₁ G₄ कुरु-सत्तम, G₁-३ M₂ परमातुरा (for रुधिरोक्षिता)

60 D₁ om. 60^{ab} (of v l 57) —^a) K₄ B₁ ३ ४ D_n २ D₁ १ ३ वैव, B₂ Da D_n १ D₅ सर्वान् (for चापि) —^b) D₅ ३ ३ T M₃ प्रियमाणान्, G₂ प्रीय-माणो (for 'माणान्) B₄ 'वलान् (for 'रथान्) — K₁ repeats 60^{ab} after 61 —^c) K₄ B D_n ३ D₂ ६-३ पतने (D_n २ D₅-३ तपने) दृष्टान्, D_n १ D₂ S पतनं दृष्ट्वा; D₁ पतत पश्चाद् (for पतनाद्दृष्टान्) —^d) Ś₁

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
 अवध्यो मानुषैरेप सत्यसंधो महारथः ॥ ६१
 अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशास्त्रास्त्रपारगः ।
 त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ६२
 एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
 तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।

त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६३
 अनाश्रयो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ।
 सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्रयमिति मे मतिः ॥ ६४
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ।
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

K1. 8 8 D2 8 उपागम्य K3 4 B Da Dn D2-5 7 8
 महाबल', D1 [अ]य माधव', D6 'बला, T1 G1 8 4
 'रथ; T2 G2 M1 8 8 'रथ; M2 4 'रथा (for 'रथान्)
 — ') K4 B Da Dn D4-8 माधव' काले, D8 S
 देवकीपुत्रो (for यादव काले) — ') D1 G8 धर्म
 राज, M2 8 धर्मात्मान (for धर्मपुत्र) D1 यशस्विन
 (for युधिष्ठिरम्)

61 Before 61, D8 1ns श्रीवासुदेव उवाच —^a)
 M8 कौरव्य (for 'व्य) D1 बलिना चार्जुनेनाय; D8
 दिष्ट्या ते विजयं प्राप्तो —^b) D1 रणे (for दिष्ट्या)
 —^c) Ko मानुषो ह्येप, K1 मानुष्यो ह्येप, K2 मानुषे
 देप (sic), K4 B Dn2 D3 4 8 7 'वैरेव, D2 'वैरेक'
 (for 'वैरेप) —^d) D8 सत्यं सधो K1 महारथान्,
 B8 महाबल', M4 जितेन्द्रिय' (for महारथ) — After
 61, K1 repeats 60^{ed}

62 ^a) D2 T2 G2 8 देवतै (for 'दै') B3 सर्वै,
 B4 D1 G3 पार्थ', Dn2 D4 6-8 M6 सार्धं, T2 पुत्र
 (for पार्थ) —^b) Ś1 Da Dn1 सर्वशास्त्रास्त्रपारग',
 Ko-2 B2 T2 M1 8-8 'शास्त्रार्थपारग (M1 8 8 'गै'),
 K3 8 D2 B1 M2 'शा (B1 'शा)स्त्रास्त्रपारगै', K4 B3 4
 Dn2 D4 7 8 'शास्त्रस्य पारग', D1 ह्यवध्योय महारथ',
 G1 8 सर्वशास्त्रभृता वर' —^c) Ś1 Ko 2 चक्षुर्हर, D2
 शत्रु रणे, G2 शत्रुहण, Ca o d चक्षुर्हण (as in
 text) K1 त्वां चक्षुर्हरं प्राप्य (corrupt), D1 निर्द
 हन्निव लोकास्त्रीन् —^d) K8 दग्धा (for दग्धो) D1
 कुन्ध्योय तिग्मचक्षुषा

63 Before 63, D8 1ns सजय उवाच —^a)
 Ko 2 महाराज', K1 धर्मराजा, D2 धर्मराज (for
 'राज) T1 G M2 प्रत्युवाच धर्मराजो (by transp)

Da1 जनार्दन (for 'नम्) — Before 63^{ed}, D8
 1ns युधिष्ठिर उवाच —^a) K3 8 D2 8 भवत् (for
 तव) G2 त्वत्प्रसादाद्धि विजय —^d) K4 B1 2 Da
 Dn1 D8 तव क्रोधात् (by transp) —^e) Ś1 ण
 (for न) —^f) K5 B1 D2 अभयप्रद (D2 'द'),
 B1 Da2 Dn D4 8 8 T G2 4 M अभयंकर

64 ^a) K3 8 D1-2 अनाश्रयं (for 'यो) D1 [S]भयं
 (for जयत्) —^b) Ko M1 (sup 1in) अपि (for
 असि) —^c) K5 रक्षता —^d) T2 रत (for रत)
 —^e) D1 सनाथात् (for सर्वथा) Ś1 Da1 त्वं (for
 त्वां) M समात् (M5 'र)भ्य (for 'साद्य) —^f)
 Da2 D8 नाश्रयं इति S रक्षिता (G2 'त)स्त्व वेजसा

65 Before 65, D8 1ns सजय उवाच —^a) K4
 B Da2 Dn D4 8 8 तवैतद्, Da1 न चैवेतद्; D8
 त्वं ह्यैवेतद्, G1 M8 8 त्वय्यैवेतद् (for त्वय्येवैतद्)
 D1 त्वयैतद्युक्तरूपं च, D2 यथैतद्युक्तरूपं हि; D8 त्वय्येव
 युक्तरूपं च —^d) Ko पार्थिवोत्तमे, D1 पार्थिवर्षम
 (for 'वोत्तम)

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
 name, Ś1 mentions only दशमयुद्धदिवस, K5 D2
 दशमेहनि, B8 Da1 दशमेहि (B8 cont भीष्मनिपातन),
 Da2 Dn1 दशममह', D8 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमे-
 ह्निके — Adhy name T1 G2 4 M1-3 8 उपधान-
 प्रदान — Adhy no (figures, words or both)
 Da2 (sec m) 78, Dn2 114, D8 115 (as in
 text), T1 G 116, T2 M1 2 117, M3 4 118,
 M5 119 — Śloka no Dn1 72, Dn2 70, D8
 74, D8 71

११६

संजय उवाच ।

च्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।

समभ्ययुः शांतनवं भूतानीच तमोनुदम् ॥ ३
तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४
उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ५
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६

C 6 5758
S 6 121 7
K 6 121 7

116

1 °) K₃ s Da₂ Dn₁ D₂ s प्रवृत्तायां, B₃ प्रमा
तायां, Da₁ प्रावर्ताया, D₅ प्रवर्तना (for च्युष्टाया तु)
T G₂ s M त (M₂ य)था राजन्, G₁ s रजन्या ते (for
महाराज) Cd as in text — °) K₄ B D (except
D₁₋₃ s) शर्वयां (for रजन्या) G₁ s तथा सर्वे हि (G₃
[s]पि)पार्थिवा — °) S₁ Ko-2 प्रतिजग्मु, K₄
B Da Dn D₄ s १ s उपातिष्ठन्, D₁ अनुजग्मु (for
प्रति°)

2 Ko-2 om. (hapl) 2^{ab} — °) K₃ s D₂ ते
(for त) G₃ शूर (for वीर) — °) D₅ नाशने
(for शयान) B₁ s s Da₂ Dn₁ D₅ कुरुसत्तमा, D₁
सत्तम, T₂ पुरुपर्यभं — °) T₂ G₁ s ते (for वै)
D₂ अभिवाद्य ततस्थु, G₂ अभिवाद्याभित सर्वे — °)
D₂ भरतर्षभं, M (except M₄) क्षत्रियर्षभ

3 °) G₂ कन्या (for कन्याश्) K₃ D₂ कन्याच
(D₂ न्याश्)दनचूर्णैश्च; K₃ कन्याश् हतचूर्णैश्च — °)
D₃ लाजैर्माल्यैश्, T₁ G लाजमाल्यैश् Co oites लाजै
(as in text) — After 3^{ab}, all MSS (except S₁
K₁ G₁₋₃) ins

494* अवाकिरन्धातनव तत्र गत्वा सहस्रशः ।

[T₁ G₄ पितामह (for सहस्रशः)]

— °) K₃ s B D (except D₁₋₃ s) transp बाला
and वृद्धा M (except M₄) स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च
— °) D₁ समभ्येत्य, S (except M₂) तमभ्ययु; Cd
सम° (as in text) — °) D₁ भूतानां च (for नीव)
Co o d oite भूतानि and तमोनुदम् (as in text)

4 °) T₂ कार्याणि (for तूर्याणि) K₃ T₂ G₁ s M
गणिका वीरास्, K₃ s D₂ वारगणिकास्, K₄ B Da Dn
D₄ s शत (D₄ before corr सह)सख्यानि, D₁ वी-
णिकास्तारा (s₁₀), D₄ T₁ G₂ s कणिका धीरास्, D₅
चारसख्यानि, D₁ s समसख्यानि (for गणिका वारास्)
— °) K₃ नटनर्तिका D₁ नाटका नदिनस्तथा — °)
K₃ G₁ उपनृत्य, G₃ उपनृत्युर, M₁ (sup in)
अपानृत्यन्, M₅ अवानृत्यन् D₁ चान्ये (for चैव)
K₄ B Da Dn D₄₋₃ शिल्पिनश्च तथा जग्मु — °)
K₃ s B Da Dn D₂ s 4-8 कुरुवृद्ध पिता°, D₁ स्तुव
त्यन्ये पिता°

5 °) K₃ s T G₁ s उपारम्य च; K₃ D₂ G₂ s M
उपारम्य च (M₃ s तु), D₁ उपारमत्, D₅ उपारभ
च (for रम्य च) S राजेंद्र (for युद्धेभ्यः) — °)
K₃ सन्मोहान्, M₂ s s सनाह (for सनाहान्) K₄
प्रविमुच्य ते, B₄ Da₁ Dn D₄ s विप्रमुच्य ते, D₂
M₁₋₃ s प्रविमुच्य च, D₅ प्रविमुच्यथ (s₁₀), T G
प्रतिमुच्य च (G₄ ते) B₁₋₃ Da₂ D₅ १ सनाहानि
प्रमुच्य च (D₁ ते), D₁ सर्वे क्षत्रियपुगवा, M₄ सना
हान्यवमुच्य च — °) B₁ s T₁ G₂ s विनिक्षिप्य, T₂
समुक्षिप्य (for च निक्षिप्य) D₁ शस्त्राणि च विनि-
क्षिप्य, M₄ आयुधान्यपि निक्षिप्य

6 °) K₂ s B D (except Da₂ D₅) Cd अन्वासत,
G₂ प्रययुस्त, Co अन्वासत (as in text) T G₄ सु
दुर्धर्षं (for दुराधर्षं) G₃ वीक्षाचकुर्दुर्धर्षं (submetric),
M अन्वधावत दुर्धर्षं — °) B₃ अरिंदमा — °) Da₁
D₅ यथायोग्य (for यथापूर्वं) Ko-2 नव वय, D₁
यथाभवन् (for यथावय°)

7 °) B₄ पार्थिवाना शताकीर्णा, D₁ विशता कीर्णा
समिति (s₁₀), S सा पार्थिवसमा (G₁ s ससुत्)कीर्णा

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
 शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ७ ।
 विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।
 देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ८
 भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
 अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाव्रवीत् ॥ ९
 शराभितप्तः कायोऽहं शरसंतापमूर्च्छितः ।

—^b) D₁ महती, Ca o समित्त् (as in text) D₈
 °सनिधौ, S °स्युता (for °शोभिता) —^c) K₁ शुशुभी,
 B₈ वभूव (for शुशुभे) G₃ भारत —^d) K₂ 8
 दिवि वादित्यमण्डल, D₁ दिवि देवसभा यथा; M₄ दिवि
 चादित्यमण्डल — After 7, D₁ ins

495* उपासांचकिरे सर्वे कुरुपाण्डवसैनिका ।

8 D₁ (hapl) om. 8^{ab} —^a) D₈ शुशुभेति (for
 विबभौ च) D₂ च (for सा) — Ko-2 D₈ om
 (hapl) 8^{bc} —^b) K₄ B Da Dn D₄₋₈ गगासुतम्
 (for पितामहम्) D₂ उपासन, T₂ °सित, M
 °स्यतां — Da Dn₁ D₅ M₄ om (hapl) 8^{cd} —^d)
 D₁ उपासित, D₂ °सन, M (M₄ om.) °स्यता

9 ^a) T₁ G तीव्रा (for धैर्यान्) —^b) T₁ G M₄
 भरतर्षभ — After 9^{ab}, D₁ ins

496* नानाप्रहरणैर्विद्ध शरत्सल्पगतस्त्रया ।

— D₁ om 9^{cd} —^c) M₄ अभितप्त शरैश्चैनान् —^d)
 K₈ D₂ 8 नातिहृष्ट इवाव्रवीत्, K₄ B Da Dn D₄ 8
 7 8 नि (some MSS नि) श्वसन्नुरगो यथा, D₈ नाति
 रिष्टमनाव्रवीत्, M₄ अप्रहृष्ट

10 ^a) K₄ B D (except D₁₋₃ 8) S शराभितप्त
 कायोपि (T₁ G₄ °कायोस्ति, G₁₋₃ M₄ °कायो हि)
 —^b) K₈ शस्त्रपातेन मूर्च्छित, K₄ B Da₃ Dn₂ D₈₋₈
 G₁ 2 M₄ शस्त्रसपात, Da₁ Dn₁ T G₄ M₁₋₈ 5 शस्त्र
 सताप, D₁ शस्त्रशतसमन्वित, D₂ शस्त्रतापेन मूर्च्छित,
 G₈ शस्त्रसतप्त — Ś₁ om (hapl) 10^a-11^b —^c)
 Ko 2 D₁ अभिकाक्षेय, K₈ D₂ 8 °काक्षेय, K₄ B
 Da Dn D₄ 5 7 8 S इति सप्रेक्ष्य, D₈ अपि काक्षेयं
 —^d) K₂ राजस्; T₂ रात्रिस् (for राजस्).

11 Ś₁ om 11^{ab} (cf v 1 10) —^a) D₈ सर्वे
 (for राजन्) —^b) K₂ 4 B Dn₂ उपाजहु, Da₁

पानीयमभिकाङ्क्षेऽहं राजस्तान्प्रत्यभापत ॥ १०

ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजहुः समन्ततः ।

भक्ष्यानुच्चावचांस्त्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ११

उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।

नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ १२

उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।

प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ १३

समाजग्मु, D₁ जलस्थानात् (for समाजहु) Ko-2 T
 G₄ M (except M₄) ततस्तत् (for समन्तत) —^c)
 K₈ भक्ष्यान् K₈ 5 D₂ 8 S चोच्चावचांस् (for उच्चाव-
 चास्). Gd cites उच्चावचान् K₈ 5 D₂ M₁₋₈ 5 चैव;
 K₄ B Da Dn D₄₋₈ राजन् (for तत्र) D₁ आनिन्दु-
 स्त्वरितास्तत्र —^d) Ko-2 सु- (for च)

12 ^a) K₄ B Da Dn₁ D₅ उपानीतास्ततो दृष्ट्वा;
 Dn₂ D₄ 7 8 उपानीत तु पानीयं, D₁ S उपानीत तु
 (D₁ च) तद् (T G M₂ 4 त) दृष्ट्वा —^b) Dn₂ D₄
 7 8 दृष्ट्वा (for भीष्म) —^c) K₈ नाद्य भोक्तु, D₈
 नाद्यतान (sic), G₁₋₈ नाद्य तावन् (for नाद्य तात).
 K₄ B₁₋₈ Da Dn₁ D₅ M₄ शक्या, M₁₋₈ 5 भोग्या;
 Co शक्य (as in text) B₄ Dn₂ D₄ 6 7 8 नाद्यातीता
 मया शक्या, T₁ G₄ न मेघ सेवितु योग्या —^d) Ś₁
 Ko-2 काचन (for कांश्चन) K₈₋₅ B Da Dn D₂₋₃
 M₁₋₈ 5 भोगा केचन (K₈ 5 D₂ ह्येते च) मानुषा, T G
 भोग्या केवलमानुषा (T₂ [also as in text] °मन्वु).
 — For 12^{cd}, D₁ subst

497* नेदं मम जलं योग्यं पातुं नैव क्षमो ह्यहम् ।

13 ^a) K₈ 4 B Da Dn D₈₋₈ S अपक्रातो (T₂ °ता)
 (for उपभोक्तुं) K₈ D₂ अपक्रात मनुष्येषु —^b)
 K₈ 4 B Dn₂ D₈ T G₂ 4 M₄ शरशय्यां गतो T₁ G
 [S]स्न्यह (for ह्यहम्) —^c) Ko 8 Da₁ D₂ 8 5 7 8
 प्रतीक्ष्य (for प्रतीक्ष) —^d) Ś₁ Ko 2 विवृत्ति, K₈
 निवृत्ति, G₃ निवृत्त — After 13, S ins

498* एवमुक्त्वा ततोवाच भीष्म शरशतैश्चित् ।

पथ पास्यामि गोपाला गोमयं न तु गोमयम् ।

गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ।

[(L 1) T₂ G₁ 8 M₂ 8 8 ततो वाचं — (L 2) M₂
 गोपाल. Cv cites line 2 as above — (L 3) M₁ 8
 गोमयेनानि]

14 ^a) K₈ 5 D₂ 8 T₁ G₂ M एव प्रोक्त्वा, G₁ 8

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
 धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ १४
 अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
 अतिष्टप्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १५
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्मभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा शीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १६
 दह्यतेऽदः शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
 मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ १७
 ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।

त्वं हि शक्तो महेश्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ १८
 अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ २०
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
 शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २१
 संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशाः ।
 पर्जन्याह्वेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ।

C 6 5784
B 6 121 23
K 6 121 24

एव प्रोक्तः D1 न चोवाच (for शांतनवो) — T2 om 14^b — ^b) K3 s D2 दीनास्तान्सर्वपार्थिवान्, K4 B Da Dn D1-s निदन्वाक्येन पा, D1 चोदितापि च पा, M4 दीनान्कर्मणि पा — ^c) K3-s B D S (T2 om) अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि — ^d) K4 B D3 s [ह]त्यभ्यभाषत, Da2 D4 s 1 s T1 G M इत्यभाषत, T2 ह्यभ्य (for अभ्य), K2 s D1 s T1 G M पाठवान्, D2 s T2 पांडव (for भारत)

15 ^a) T2 M4 अथोत्पत्य T2 महाबाहून् — ^b) K2 अभ्यवाद्य (for अभि) — Da1 om. 15^c-16^b — ^c) D2 प्रातिष्टव् (for अतिष्टव्) K3 s D2 S भूत्वा; D1 प्राह (for प्रह्व) — ^d) T2 किंकरो-स्तीति

16 Da1 om. 16^{ab} (cf. v l 15) — ^a) K2 अ-दृष्ट्वा (for तं दृष्ट्वा) D5 पार्थिवः; T2 पांडवो (for पाण्डवं) — ^b) Da2 Dn1 D5 अभिवाद्य पितामह, D1 वाद्य व्यवस्थितं — ^c) Ś1 अभ्यभाषित. S अब्रवीत्सर्व धर्मज्ञो — ^d) Ś1 प्रीक्ष्य, Ko-2 प्रेक्ष्य (for प्रीतो)

17 Before 17, D6 ins शीष्म उवाच — ^a) Ko-2 दह्यतेष-; K3 s Da Dn1 D1-s s T2 M दह्य- (D1 'ह)तीदं, K4 B Dn2 D4 s-s तीव, T1 G4 'ते च, G1 s 'तेदं (for 'तेऽद) G2 दह्यते मे शरीराणि — ^b) K5 सस्यूतोस्मि K3 s Cd रथेषुभि, D1 तथे-पुभि, D8 तवेपुभि (for महेषुभि) K4 B Dn2 D4 1 s सवृतस्य तवेपुभि, Da Dn1 D5 सस्यूतस्य तवे, D6 सवृतश्च तवेपुभि, T1 G1 s 4 तापितोस्मि तवेपुभि; T2 M पातितोस्मि रथेषुभि, G2 फीडि तोस्मि तवे Ca c cite सस्यूतस्य — ^c) Ś1 Ko 1 परिदूयते, D1 'दूयति, D3 'हीयते, D6 'दृश्यते, Ca 'दूयन्ते (as in text) D2 ममाहिरपि दूयते (sio)

— ^d) K3-s B D1-s s S वदनं परिशुष्यति (T2 G1 s 'ते), Da Dn D5 1 s मुख (Da1 D5 'व) च परि-शुष्यति (= 6 23 29^b)

18 ^a) K2 s B Dn2 D4 1 s वेदनार्थंशरीरस्य, T2 मोदनार्थं शरी — ^b) Ś1 प्रयच्छामो, D8 T1 G4 'च्छामो, D6 'च्छांशु, G2 'च्छाद्य (for 'च्छापो) D1 [आ]हरस्व जलमर्जुन — After 18^{ab}, K3 ins

499* गोमुखै पीड्यमानस्य गौर्नष्टो मम गोपते ।

गोरस पातुमिच्छामि गोभिर्यच्च न दूषितम् ।

— ^c) Da1 D5 शक्यो (for शक्तो) — ^d) K3 s दातु मम, K4 B Da1 Dn2 D1 s 4-s T2 G1-s M दातु मापो, Da2 Dn1 दातु मेपो (for दातुमम्भो)

19 Before 19, D6 ins सजय उवाच — ^b) Ś1 Ko-2 वेगवान् (for वीर्यं) — ^c) S गांडिव (for बलवत्) — T2 G1-s M om (hapl) 19^d-21^a — ^d) Ś1 व्याक्ष्यपद्, K4 B1-s चाक्षि (for व्याक्षि) Da Dn1 D2 s चा (D3 व्या)क्षिपद्गांडिव धनु, D2 गांडिव व्याक्षितद्धनु (sio), T1 G4 व्याक्षिपत्तद्धनुर्महत्

20 T2 G1-s M om. 20 (cf v l 19) — ^a) Ko 2 ज्याघातनिर्घोषं — ^b) T1 G4 विस्फूर्जितम् K2 ह्वासने — ^c) K3 s D2 सर्वभूतानि सत्रेषु — ^d) K4 B D (except D1-s s) transp श्रुत्वा and सर्वे

21 T2 G1-s M om 21^a (cf v l 19) — ^b) K2 s रथिन (for रथेन) B8 Da3 G1 वरं, D5 वर — ^c) K5 D2 शान्तनु (for शयान) D8 G1 भरतश्रेष्ठ — ^d) K8 D2 वर

22 ^{ab}) K3 s D8 सधाय स, B1 स सधाय D2 सधाय शरसदीप्तम् (for ^a) Ś1 K1 महायश, K3-s

अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ २२
 उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
 शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ २३
 अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
 भीष्मं कुरूणामृषमं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ २४
 कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
 विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ २५
 तत्कर्म प्रेक्ष्य वीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
 संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
 विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २७
 वृषः शांतनवश्चापि राजन्वीभत्सुमब्रवीत् ।
 सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ २८
 नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
 कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ २९
 वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
 यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ३०
 विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
 धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३१
 मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।

B1 8 D1-8 6 'रथ', B2 4 Da Dn D2 5 7 8 स पाठव' (for महायशा') S प्रदक्षि (T1 G4 'क्ष)णीकृत्य तदा स समश्य (T1 G4 समास्य, G2 समश्य च) महा रथ' (G1 8 M4 'थ) — °) B2 Da1 Dn1 D1 पार्श्वे न्यास्येण T1 G4 भीभत्सु, T2 G1-3 M वीभत्सु (for संयोज्य) — °) D1 सर्वतो वीक्ष्य पाठव' — °) D6 अघ्यात्, T1 G4 अभिनत्, G2 अभिघत् (for अवि घ्यत्) Ś1 K8 पार्थ, D2 वीर T2 M समधत् शित बाण तेन पृथ्वीं विभेद (T2 वीर्यं विभेति [s10]) च

23 °) M (except M4) तदा (for ततो) — °) B2 D (except D1-3 6) transp विमला and वारिण Ko शिवा, K1 शिव, K8 5 B2 D (except D1 8) T2 M1.2 3 (sup lin) शुभा (for शिवा) — °) Ś1 Ko 1 D1 दिव्यस्यामृतकल्पस्य (Ko 1 'गधस्य); D2 शिव-स्यामृत'; D4 शीतलामृत'

24 °) K8 D1.2 T2 G1-3 M तदा, T1 G4 तथा (for तत) K8 पार्थ — °) K8 5 D2 पय'शीतल' धारया, K4 B Da Dn D1 8-8 T G2 4 M शीतया (T1 G2 4 स तथा) जलधारया, G1 8 स तयामलधा रया — °) K8 5 D2 कुरूणामधिप — °) K8 5 D2 दिव्यधर्मपराक्रम, K4 B Dn D1 8 4 6-8 'कर्मपराक्रम, Da D6 'कर्मा पराक्रम, S दिव्य दिव्यपराक्रम

25 °) T1 G4 तस्य (for तेन) D8 दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य — °) T1 G4 शक्रस्येवाथ कुर्वत', G2 'स्येवाधि कुर्वत, Cv as in text Ca o cite विकुर्वत (as in text) — °) D1 ततस्ते सर्वपार्थिवा, S सुतास्त्व नराधिप (M1-3 5 जनेश्वर, M4 जनाधिप)

26 D2 om (hapl) 26^a-27^b — °) Ś1 वीभ-

त्सुर्, K8 विभत्सोर् — °) K4 B1 8 4 Dn2 D4 7 8 Co 'मानुषविक्रम, M2 'मानुष्यमद्भुत — °) K8 D1 सप्र (D1 'प्रा)कपंत; K5 समकपंत, T2 G1.2 M5 संप्रावेपत — °) K8 यथा (for इव)

27 D2 om 27^{ab} (of. v l 26) — °) Ś1 Ko 2 D1 व्यधुन्वन्, T2 व्याविध्यत्, Cd व्यधमन्, Ca व्याविध्यन् (as in text) — °) K1 4 B Da Dn D4-8 T G4 M4 5 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्य, D8 दिव्यवादित्रघोषैश्च, G1 8 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च; G2 'भिघोषश्च — °) K8 D2 8 5 तुमलं, K4 B Da Dn2 D4 7 8 S तुमुल; D6 तुमल'

28 °) D1 तत्र, D8 तस्य (for वृष) — °) K8 D8 विभत्सुम् — °) K8 सनिध्ये K5 D2 पूजयस्वदा; M5 पूर्णयन्निव

29 Before 29; D6 ins भीष्म उवाच — °) D8 कथित Ś1 Ko 2 नारदेनैव, D2 M2.4 'नापि, T2 'नासीत्, M2 'नास्मि — °) K1 8 4 B Dn2 D4 7 8 G1-3 M1 4 पूर्वर्षिरमितद्युते, D6 M2 पूर्व वीरामितद्युति (M2 'से), T G4 पूर्वमेवामितद्युते, M8 5 पूर्वर्षिभमितद्युते (s10)

30 °) K5 तु (for त्व) — °) K1 D2 8 करिष्यति — °) K8 5 D2 S यन्नोत्सहेत, D6 यत्त्वोत्सहति (s10) — °) T2 सह देवैरपालयन्

31 °) M (except M5) विदुस्त्वा D2 निधन पार्थ; D8 क्षत्रिया शूरा Ca oites निधनं (as in text) — °) D1 तद्विद, T G धन्विन (G2 'नं); Ca तद्विद' (as in text) D8 धनुष्यनवम सुवि — °) D6 त्वा (for त्व) — °) Ś1 Ko-2 प्रवरैर्, Ca प्रवरो

सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३२
 अप्रदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
 जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ३३
 न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
 संवोध्यमानं विदुरेण चैव ।
 द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
 मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३४
 परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकलो
 दुर्योधनो नाम्यनन्दद्वचो मे ।
 स श्रेयते वै निहतश्चिराय
 शास्त्रातिगो भीमवलाभिभूतः ॥ ३५

ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
 दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
 तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य
 निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३६
 दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
 जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ।
 एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ३७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
 ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
 धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ३८
 सर्वस्मिन्नामुपे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।

C 6 5803
B 6 121 42
K 6 121 43

(as in text) Ś1 Ko-2 नृपै, Ks D1 2 6 नृप, Ks B2 Ds नृप, Ds दसि (for नृप)

32 ^a) Ks 5 T2 जगत, Ga c जगति (as in text) Ds मनुष्येषु द्विज श्रेष्ठ, Ds G2 Ms 4 5 मनुष्यो जगति श्रेष्ठ — ^b) B1 Da Dn Ds 5 7 8 पक्षिणा पतमेश्वर, D1 पक्षिणा वै खलेश्वर, S गरुड पक्षिणा वर — ^c) Ks 5 B D (except D1 2) Ms सरिता — ^d) Ks वरिष्ठ B Da Dn Ds 5 7 8 S श्रेष्ठस्त्वमसि (Ds 'पि) धन्विना (= 33^d) — Ds Ds repeat (hapl) 32^d-33^d

33 ^a) Ks 5 Ds 5 6 तपतां (for तेजसां) — ^b) T2 गिरिपु (for गिरीणां) Ks 5 Ds 5 तथा, B2 इव, D1 गिरि (for वर) — ^c) D1 जातीनां च द्विजन्मा वै — ^d) Ks तथा (for श्रेष्ठस्) K1 अपि, M सर्व- (for असि)

34 ^b) K1 य वाच्यमान (sic), Ks-5 B D मयो च्यमान (for मयोध्य) T1 G M मया चोक्त (G1-3 मयापि चो, M4 मया वचो) विदुरेण चासकृत्, T2 वाचोक्त विदुरेणैव चामकृत् — ^d) S संजयेनैव (for 'नापि) Ds गाधाय सुदृदैश्चापि चान्यै

35 ^a) Ds परेतबुद्धिर्, all comm परीत (as in text) T2 हितसंज्ञकलो — ^b) Ks B (except B1) Da Dn Ds-3 दुर्योधनो न च तच्छ्रद्ध (D2 तत्सुद) धाति — ^c) Ś1 Ko 1 सं (for स) Ks 4 B1 वै निहतो, Ks विनिहतो, B1 न हतो, D2 5 S निहतो, Ds विनि हतश्च (for वै निहतश्च) Ks B1 नचिराय, Ks Ds 5 वै चिराय, B1 Gc नो चिराय, S [5] याचिरेण (for वि-

राय) — ^d) Ks 5 शास्त्रातिगो, T2 शास्त्रादिगो Ms भीष्म (for भीम) D1 शास्त्राहतो भिन्नवलाभिभूत

36 Before 36, Ds T2 M ins सजय. — ^a) Ks 4 B D (except D1 2) एतत् (for तत) B2 om तद्वच G2 वचन (for तद्वच) T2 तत श्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा — ^b) Ks दीनमना, D2 भीममना (for दीन) — Ds om 36^c-37^b — ^c) T1 G4 हि वीक्ष्य (for अभिवीक्ष्य) — ^d) T2 नित्य राजन्भव वीत मन्यु (sic)

37 Ds om 37^{ab} (of v l 36) Before 37, S ins भीष्म — ^a) K1 दृष्टे, T2 दृष्ट (for दृष्ट) K1 D1 दुर्योधनेदं, Ks 4 B Da Dn Ds-3 T1 G1 5 4 'धनेतत्ते (for 'धनेद ते) G2 दुर्योधन निबोधेद — ^c) D1 चानीता, G2 जनिता D2 जलधारा च जनिता, Ds जलस्य धारा जनिता — ^d) T2 एकस्य (for एतस्य) G1 5 लोकेपु (for लोकेऽस्मिन्) — ^e) T2 पार्थाज्ञ (for कश्चन)

38 Ko om 38^{ab} — ^a) Ds आग्नेयेय Ms वरुण (for वारुण) Gs सूर्य (for सौम्य) — ^b) T2 वायव्य च तत पर — ^c) G1 5 रौद्र (for ऐन्द्र) Da1 D1 5 6 ब्राह्म, T2 ब्राह्म (for ब्राह्म) — ^d) Ś1 Ks 4 Da2 पारमेष्ठ, Ds 'मैष्ठ्य, D1 परमेष्ठि — After 38^d, Ds repeats 37^e. — ^e) Da1 Ds धनुस् (for धातुस्) Gs सोमस्य (for सवितुर) — ^f) T1 G सर्वाणि (for दिव्यानि) Ks B D (except D1-2) वैवस्वतमयापि वा (B: 5 च)

कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ।
 न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ ३९
 अमानुपाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
 तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
 कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४०
 यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
 तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४१
 यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
 नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४२

यावत्तिष्ठन्ति ममरे हतशेषाः सहोदराः ।
 नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४३
 न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूं ।
 युधिष्ठिरो हि तावद् वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
 नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 यावच्चमूं महाराज नागयन्ति न सर्वशः ।
 तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ४५
 युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
 एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ।

39 ^a) Ko एतस्मिन्, Ks सर्वस्मिन्; D2 सर्वाणि (for सर्वस्मिन्). — ^b) Ds वेत्ति कोन्यो धनजयात्, S एको वेत्ति धनजय — ^c) Ks s Ds कृष्णाद्वा देवकी-पुत्रान् — ^d) Ks न चान्यो (for नान्यो वै) K4 B Da Dn D4-8 M वेदेद्, D2 वेद न, G (G3 damaged) वेत्तीह (for वै वेद). D3 नान्यो वेत्ति कथचन — ^e) M अशक्या (for न शक्या) K2 Gs पाटवस् T2 जेतु (for तात) K4 B Dn2 D1 4 6-8 अ (B2 D1 6 न)शक्य पाटवस्तात — ^f) Ś1 Ko-2 युधा जेतुं, T2 तात युद्धे, M2 जेतु युद्धे (by transp).

40 Ds om 40^{ab} — ^b) Ś1 तस्यैतानि, Ks यस्ये मानि K4 B महामते (for 'रमन) T G (G1 damaged) M4 यान्यैतानि महात्मनि — ^c) Gs M4 s सत्त्ववता S (except G4) संख्ये (for संख्ये) Ds तेन ते सह पार्थेन — ^d) S जिष्णुना (for कृतिना) Ks s D2 सततं (for समरे) — ^f) K4 B1 s 4 Dn2 D4 6-8 सधिर्भवतु माचिर

41 Ś1 Ds Gs om (hapl) 41, Ds om (hapl) 41-42 — ^a) D1 महाबाहो — ^b) Ks सवृत्, Ks सवृत्त; D1 स्व धावा (for स्वाधीन) Co cites आधीन K4 B D (except D1, D2 s om) कुरुसत्तम

42 K2 Ds 4 om (hapl) 42 (for Ds, of v l 41) — ^a) T1 G4 चमूर (for चमू) Ks नाति (for न ते) Ds सर्वा (for शेषा) K1 4 B2 4 Dn2 D7 8 यावच्च ते चमू सर्वा, B1 2 Da Dn1 Ds यावच्च ते चमू सर्वा, D1 यावद्विंशतिनीराज (s10), D2 यावच्चमू ते नि शेषा, T2 यावच्चमू न नश्येता. — B1 om 42^a-43^b — ^c) B2 क्षिप्र (for तावत्). D1 तावत्पार्थेन शूरेण

43 B1 om 43^{ab} (of. v l 42) — ^b) K1 हतशेष

सहोदर — ^a) Ds अन्ये च (for नृपाश्च) M (except M4) समरे (for बहवो) B1 सर्वाश्च हति वै राजस् — ^d) D2 तात (for तावन्) K1 4 s B1 3 4 D2 2 6 T2 सधि (for सधि) B2 Da Dn1 G1 3 सधित्ते तात युज्यता; Ds सधित्ते ता नराधिप (corrupt), T1 G2 4 सधिस्तावत्प्रयुज्यता

44 ^a) Dn1 Ds वै (for ते) K2 D2 न च निर्दहे यावत् (D2 राजन्), T G निर्दहन्निव हि (G1 3 च) क्षत्र, M1-3 s यावच्च निर्दहेक्षत्र, M4 निर्दहेदिह न क्षत्र — ^b) Ś1 क्रोधदीप्तेक्षणश्, K2 दीप्तेक्षण, D2 क्रोधादीप्तेक्षणश् D1 च मू, Ds चमू (for चमूम) S क्रोधात्सरक्तलोचन — ^c) K3 4 D7 Dn D2-3 S युधिष्ठिरो रणे तावत्, D1 'ष्ठिरेण तावद् वै — ^d) T2 तेन (for तात). Ko 2 संधित्तेत्र प्रयुज्यता

45 ^b) B4 D1 पाटवा — After 45^{ab}, S ins

500* यावत्क्षत्र न निघ्नन्ति तावत्संधिर्विधीयताम् ।

[G1 8 क्षत्राणि, G2 सैन्य न (for क्षत्र न) G2 M1-3 s प्रयुज्यतां (for विधीयताम्) G1 3 संधित्ते तात युज्यतां (for the post half)]

— T2 M1 s-s om 45^{cd} — ^c) Ks s D2 न ते शेषां (for महाराज) — ^d) Ks नाशयती, D1 नाशयं हि (s10) K3 D2 6 स्स (for न) Ś1 Ko संशय, D1 सर्वत; T1 G M2 पाटवा (for सर्वश) — ^e) Ds अजेयै (for तावत्ते) K4 B2-4 Da1 Dn1 D4 6-8 वीरै (for सार्धं) — ^f) Ś1 damaged Co सौभ्रात्र (as in text), Cop सौहार्द Ks s B1 4 D1-2 मम रोचते, T1 G1 s 4 अभिरोचता; M2 अनुरोचतां (for तात रोचताम्) K4 B2 s Da Dn D4-8 सौहार्द मम रोचते, G2 सधित्ते तात युज्यतां

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४६
 त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः
 पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
 भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा
 संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ४७
 राज्यस्यार्थं दीयतां पाण्डवाना-
 मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
 मा मित्रधृक्पार्थिवाना जघन्यः
 पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ४८

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
 संगच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
 पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
 भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ४९
 न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
 मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्वबुद्ध्या ।
 भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे
 सत्यामेतां भारतीभीरयामि ॥ ५०
 एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो

C 6 5516
B 6 121 56
K 6 121 57

46 *) G₂ युद्धं तद्वत्तदेवास्तु (sic) — ^b) S ता
 (G₂ या) वत् (for तात) Dn₂ सशाम्य, D₁ वशाम्य
 (sic), M (except M₄) सगम्य, Cc सशाम्य (as in
 text). — ^c) K₄ B₁₋₃ Da Dn₁ D₅ एव ते, M₂ हित
 ते (for एतत्ते) D₁ एवं तव हितं राजन्, T₂ एतद्रोच
 यता वाक्य — ^d) D₁ सप्रोक्तोसि, D₈ T₂ यदुक्तोसि
 Ś₁ Ko-2 नराधिप (for मयानघ) — ^e) Ś₁ damaged
 Ko 8 D₈ 4 1 3 T₁ G M क्षेममहं, K₂ लक्षमद, K₅
 क्षेमतरं, D₂ क्षमतर, T₂ कृत्यमह (for क्षेममहं) Ca
 cites क्षेमम् (as in text)

47 ^a) Ś₁ K₁ 3 3 B D₂₋₃ 3 3 न्युपशाम्यस्व, Ko
 Da Dn₁ D₅ व्यपशाम्यस्व, K₂ न्युपशाम्य, T₁ त्प-
 शाम्य, T₂ उपाशाम्य, G₁ 3 स्वमुच्छाम्य, G₂ त्प-
 शाम्यतु, M स्वमुपशाम्य (for उपशाम्यस्व) K₃ (two
 Anustubh pādas) त्यक्त्वा मन्यु द्युपाशाम्य शम कृत्वा
 च प्राहवै, D₁ त्यक्त्वा मन्यु शाम्य पार्थैः, G₂ त्यक्त्वा
 च मन्युमापशाम्य पार्थैः — ^b) Ś₁ damaged K₂₋₃
 B D (except D₂) फाल्गुनेन — Before 47^{cd}, T₂
 (erroneously) ins भीष्म — ^c) Ko भीष्मस्यार्थाद्
 C₇ cites भीष्मस्यात् K₃ 5 D₂ Cd सौहृदाना, K₄
 B Da D₂ D₁₋₃ सौहृद च, D₃ सौहृदेन (for 'द
 वा) D₁ भीष्मस्यास्मादत्र ते सौहृदानां, S भीष्मस्याते
 सुन्दर (T₂ M₁ 2 3 भूयान्व, M₄ भूय स) सौहृदोस्तु
 — ^d) K₄ B Da Dn D₁ 4-8 जीवतु (D₄ 'ति) शेषा,
 T₁ G M₂ न ते प्रलोभ, T₂ M₁ 3 3 न प्रलोभ (for
 संप्रश्लेष) D₂ प्रसीद न (for प्रसीद)

48 ^a) Ś₁ Ko-2 हृद्रप्रस्थ (for राज्यस्यार्थं) — ^b)
 K₂ 4 B₁ 3 4 Da Dn D₂₋₃ 3 धर्मराजोभियातु, K₁ B₂ D₁
 M 'राजोभियातु, D₂ 'राजोभ्यपेतु (for 'राजोऽनुशास्तु)
 T G हृद्रप्रस्थो (T₂ G₁ 3 'स्थे) धर्मराजो निवास
 — T₂ om 48^c-49^d — ^c) K₂ 5 D₂ 3 मित्रद्रोही

(for मा मित्रधृक्) K₅ G₂ पाण्डवाना (for पार्थिवाना)
 K₃ D₈ जघन्य, Ca c 'न्य (as in text) — ^d)
 Ś₁ Ko-2 वै नरेन्द्र, D₈ पार्थिवेन्द्र (for कौरवेन्द्र)

49 T₂ om 49 (cf v 1 48) — ^a) S (T₂
 om) ममावसाने (for ममावसानात्) — ^b) D₈ संग
 च्छता T₁ G₁ 2 4 M₁ (sup in as in text) 4
 पाण्डवा (for पार्थिवा) D₂ कीर्तिमत (for प्रीति^o)
 — ^c) Da Dn₁ D₅ मातुलो भागिनेय — ^d) B₁ चापि;
 B₃ T₁ G₂ 4 चैव, Da₂ Dn₁ D₅ चैनं (for चैव)
 K₈ Da₁ D₈ प्रैतु, K₅ प्रैति (for प्रैतु)

50 ^a) K₈ न चेदिदं, K₅ D₂ महोदय, T G न
 चेदेत् (for न चेदेवं) K₅ नो (for मे) D₁ न
 चेदेवं मोहाविष्टं करिष्ये — ^b) T₂ मोहादेवत् (for
 मोहाविष्ट) D₅ 'पश्यन्स्व बुद्ध्या, T G M₁ 3 3 प्रति-
 पद्यस्व बुद्ध्या, M₂ प्रतिपद्यस्वबुद्ध्या D₁ प्रतप्स्यसे मृत्यु-
 मुख प्रविष्ट — After 50^{ab}, Da Dn₁ D₅ ins

501* तप्यस्यन्ते लोभभावात्त्वमेवं
 ये चाप्यन्ये भूमिपाला समेता ।

— For 50^c, S subst

502* दिष्ट गन्ता त्यक्तधर्मार्थकाम
 पुत्रभ्रातृश्रातिसवान्धिहीन ।
 एव वोऽस्तु विदित कौरवेया

[(L 2) G₂ पुत्रान्नावृन्शति^o, T₂ पुत्रश्रातिभ्रातृ^o
 — (L 3) T₂ वचोस्तु (for वोऽस्तु)]

— ^c) K₄ B₁ 3 4 Dn₂ D₄ 3-8 तप्यस्यन्ते (for भीष्म
 स्यान्ताद्) D₂ च (for स्थ) Ko 3 भीष्मस्यार्थे देव-
 दत्ता (Ko 'तदितदत्त) स्थ सर्वे, K₈ भीष्मस्यातोदेतस्या

मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ।
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा

यत्त्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुपर्षभः ।

ईपदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ २

स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।

जन्मशय्यागतं देवं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३

निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।

सर्वे (s10) Cd oites एतदन्ता स्थ (as in text) Co
oites अन्ते — Ks om 50^a-51^a

51 Before 51, T1 G M2 s ins सजय Ks
om 51^a (of v l 50) —^a) D2 एतद्वाक्यै. —^b)
Ks राज्ञा मध्ये (by transp) Ś1 Ko-2 ते सुत, Da
Dn1 D2 ६-७ भारत, T1 G2 ४ भारती, G1 भारताम्
T G2 ४ M2 ६ ग्राहयित्वा D2 राज्ञा मध्ये श्रावयित्वा
च तूष्णीं —^c) D1 शस्त्रसतप्तमर्मा; D2 शल्यसतप्तगात्रो
—^d) K1 ६-६ B Da Dn D1 २ ४-३ Ca d योज्यात्मान,
S स्मृत्वात्मान Ks ६ D2 सनियम्येन्द्रियाणि, B2 वेद
वादानियम्य (for वेदना सनिगृह्य) K4 B1 ६ ४ D2
Dn D4-७ सनियम्य, D1 संप्रगृह्य, D8 मन्त्रियस्य
(corrupt) (for सनिगृह्य). D8 योगात्माभूत्सनिगृह्ये-
न्द्रियाणि — K4 B Dn2 D4 ६-३ ins after 51 Da
Dn1 Ds, after the ref of 6 117 1.

503* धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् ।

नारोचयत् पुत्रस्ते मुमुर्षुरिव भेषजम् ।

[Before line 1, K4 B Dn2 D2 १ ३ ins सजय
उवाच]

Colophon — Sub-parvan Omitting sub-parvan
name, Da Dn1 Ds mention only दशमरात्रौ, D2
दशमे युद्धदिवसे, Ds दशमेहनि, M2 दशमेह्निके
— Adhy name B2 भीष्मवाक्य, Ds दुर्योधन प्रति
भीष्माभुशासन, T1 G2 ४ पानीयप्रदान — Adhy no
(figures, words or both) Da2 (sec m) 78,
Dn2 115, T1 G 117, T2 M1 2 118, M2 4
119, M3 120 — Śloka no Dn2 55

117

1 After the ref, Da Dn1 Ds ins 503* (of
v l 6 116 51) —^a) G1 ३ राजन् (for सर्वे)
—^b) Ks G2 स्वान्निलयान्, Ks स्वान्याल, Da2
Dn1 Ds स्वान्स्वान्गृहान्, M2 नानालयान्; M4 स्वाना
लय (for स्वानालयान्) B2 शुभान्, S प्रति (for
पुन) B1 जग्मु स्वानालयान्युत (sic), D2 ते जग्मु
स्वानालयान्पुन — Ds om 1^a-2^b —^c) K2 ३ D2 ३
तूष्णींभूते —^d) K4 B Da2 Dn D1 ३.६ (before
corr) १ ३ शातनुनन्दने

2 Ds om 2^{ab} (of v l 1) —^a) Ko २ हि,
B2 वि (for तु) K2 निहितं, Da2 निहते; M2 ३
निधन Da भीष्मे —^b) M2 क्रोधेय (for राधेय)
Ko-2 B2 D2 T2 G1 पुरुपर्षभ, Ks 'भं, Ks D2
परवीरहा —^c) Dn1 G2 [उ]पाजगाम; D2 [अ]ति-
जगाम, M4 स जगाम T1 G4 स (for ह)

3 ^b) K2 शरतल्पगतास; T 'तल्पे गत Ko सदा;
Ks ६ D2 तु तं (for तदा) —^c) K2 ६ जन्मस (Ks
'य)ज्यागतं, K4 B2 D2 Ca शरशय्या, Da1 Ds
शर्मशय्या, S वीरशय्या, Co d v जन्म (as in
text) N (except Ś1 Ko-2) T1 G M वीर, T2
वीर्य (for देव) — D2 om (hapl) 3^a-4^a —^d) S
शागेय पुरुष (G1-३ भरत)र्षभं Ca c oite कार्तिकेयम्

4 D2 om 4^a (of v l 3) —^a) Ks वीर त (by
transp) Ks वीर, T1 G4 वीर B1 उपसृत्य ततो
राजन्, Ds निर्मित्वाक्ष्य तदा वीरं —^b) D2 साश्रुनेत्रस;
T2 'कर्णस (for 'कण्ठस) Ś1 Ko-2 D1 ततो (for

अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
 राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तत्र ।
 द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
 तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः ।
 शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
 रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।

तदा) Ś1 Ko-3 D2 3 6 Ca c d नृपं, T1 G2 4 M
 वृ(M2 नृ)पा, T2 [अ]ब्रवीत् (for वृप) — After
 4^{ab}, K2 B1 2 Da Dn1 D5 ins B2 Dn2 D4 7 8
 subst for 4^{ab}

504* भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युति ।

— °) K3-5 B1-3 Da Dn1 D2 5 6 G1 M पादयोरस्य,
 D2 'रस्य, T2 'रते (for 'स्तस्य)

5 °) D2 नरश्रेष्ठ (for कुरु) — °) K2 चाभिग
 तस्य, K3-5 B D T G1 3 4 Co d अक्षि(D7 'क्ष)-
 गतस्य, G2 क्षतिगतस्य (for चाक्षि) — °) Ko द्वेष्ये,
 D6 दूष्यो Co cites द्वेष्य Ś1 Ko [S]त्यतमनाग
 सन्, K3 नित्यमनाग सन्, D3 नित्यमनागासि Cd
 cites अनागा (as in text). K4 B Da Dn D1
 4 5 7 8 द्वेष्योह तव सर्वत्र (Dn2 'ह) — °) D5
 चैतम्, S भीष्मम् (for चैनम्)

6 °) G3 कुरुवृद्ध K4 B2-1 Dn2 D4 7 8 हि, Da
 Dn1 D5 [अ]पि, D6 S तु (for स) B1 एतच्छ्रुत्वा
 कुरुवृद्ध, D2 एतच्छ्रुत्वा च कौरव्यो — °) K2 4 5
 B2-1 D T1 G2 4 M बली, T2 तेन, G1 8
 शनै, Cd बाल्ये (s1c) (for बलात्) K5 सबृत्; D6
 सर्वत्र (for सबृत्) B1 स वलीवृत्तलोचन — °) B1
 समुद्वीक्ष्य च सस्नेहम्

7 K5 D2 om 7^{ab} — °) Da2 रक्षित; Cd
 रहिते; Ca रहित (as in text) Ś1 Ko 2 कर्णम्; D1
 वृषम्, Ca d धिष्यम् (as in text) T G राधेय
 मन्पुरहित (G4 'ममित), M राधेय जिष्णुरहिते
 — °) T2 समुत्साद्य (for 'त्सार्य) T2 रक्षिण, G2 8
 दक्षिण (G8 'ण) — °) M5 गागेय K5 D2 पिता ते
 (K6 पितेव) क्लिन्नहृदय — °) K3 4 B Da Dn
 D3-8 S परिरम्य (for 'प्वज्य) K4 Dn1 m n2 D6-8
 M4 [ए]कपाणिना, G1-3 तु बाहुना (for [ए]कबाहुना)
 K5 D2 समाश्लिष्य च बाहुना

8 °) Ś1 एहोहेहीति प्रतिम (s1c), Ko-2 एहोहोही

पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ७
 एहोहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
 यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्भुवम् ॥ ८
 कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ९
 न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ।

C 6 5827
 E 6 122.10
 K 6 122 10

त्यप्रतीम (s1c), K8 एहोहि विप्रतीपिन, K5 D2 एहोहि
 देवप्रतिम, B2 Da Dn1 D5 एहोहि भो महाबाहो, D1
 एहोहि त्वं प्रतिस्पर्श, D3 एहोहि भो स्पर्धसे त्व, T G4
 M न विप्रिय ममैवेह (T2 ममैहोहि, M मे एहोहि), G1-3
 न चाप्रिय ममैवेह — °) K8 वर्तसे स्व; T1 G M1 8-5
 यत्स्पर्धेया, M2 यत्स्पर्धेय (for स्पर्धसे त्व) K8 5 B1
 8 4 M1 8-5 किल (for सह) D1 सत्यधर्म महाबल,
 D3 मया सार्धं हि सूतज, T2 यद्द्वेयामयाक्रिया (corrupt)
 — °) Ś1 Ko-2 M2 मा (for मां) K4 B D (except
 D1-3 6) M5 नाभिगच्छेथा (for नाभि) — °) D2 न,
 T2 मे (for ते) B2 Da Dn D4-8 S (except T2)
 transp भवेत् and ध्रुव

9 After 9^a, all MSS (except M) ins

505*

न तवाधिरथ पिता ।

सूर्यजस्त्व महाबाहो

[(L 1) Ko 1 Dn1 m n2 D3 4 7 8 तवाधिरथि,
 K3 ते चाधिरथि, Da D5 च चाधिरथि, Dn1 तथाधि-
 रथि, T1 G4 तवाधिरथ — (L 2) K2 4 B D4 8
 धृतस्त्व हि (B1 तु), K5 D2 तव सर्वं, Da1 सूर्यस्त्व जे
 (s1c), D1 सौरस्त्व च, D3 सूर्यतस्त्व (for सूर्यजस्त्व)]

— °) Ś1 K5 D2 8 विदित, K2 4 B2 D2 8 चदतो;
 G3 यदितो (for विदितो) T2 नारदो (for नारदान्)
 K1 2 4 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 6-8 M5 मया (for
 मम) Da Dn1 D5 नारदाहृतो मया — °) K1
 'द्वैपायनं चैव, K2 'ना चैव, K4 B2 'नाश्चापि — °)
 K4 B1 सत्यमेतत्; B2 4 D4 8 तच्च सत्य, S तेजसा च
 (for केशवाच्च) B1 ब्रवीमि ते D5 केशवाच्चैव संशय
 (s1c)

10 °) K4 B1 हि (for च) Ko M द्वेष्योसि (Ko
 'स्ति), T2 द्वेष्योसि — °) T2 त्वां हि नित्य (for
 त्वयि सत्य) M (M4 sup *lun* as in text) वै (for
 ते) — °) K5 D3 4 G8 हि (for तु) — °) T1
 पुरुपाणि K5 5 D1 2 अष्टव (for उक्तवान्) K4 B
 Dn1 D4 6 7 M3 परुष स्वाहमसु (M4 'त्र)वं, Da Dn2

तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ १०

अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विपसीति मतिर्मम ।

येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ११

जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।

ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ १२

न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेण्वमरोपम ।

कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १३

इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।

सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णं च महात्मना ॥ १४

कर्णं राजपुरं गत्वा त्वर्यकेन धनुष्मता ।

तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १५

तथा च बलवात्राजा जरासंधो दुरासदः ।

समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ १६

ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्कं द्वापरः ।

D₈ ६ ४ प(D₈ पु-, D₈ पौ)रुपं त्वामहं ब्रुवं (D₂ हुवन्), T₂ M₁₋₃ ६ परुषं त्वहमब्रु (M₃ ६ 'व)व

11 ^a) K₈ ६ D₂ अधर्मात्, C₀ अकस्मात् (as in text) K₈ पाहव (for पाण्डवान्). K₄ B₂ ४ Da Dn D₈ १ ४ सर्वान्; B₈ T₁ G₁ ४ ४ हित्वा (for हित्त्वा) D₁ अकस्मात्पाण्डवानां त्व — ^b) B₁ द्वेषसीति, D₁ द्विपतेति, D₀ द्वेषसीति (for द्विपसीति) T₁ G₁ मत (for मतिर्) K₄ B₂ ४ Da Dn D₈ १ ४ अवा (D₂ D₁ ४ 'व)क्षिपसि सुवत — K₈ om 11^a-12^b. D₂ om 11^a — ^c) K₄ B₂₋₄ D_n D_n D₇ S तेनासि, D₁ येनापि (for येनासि) B₁ ४ D₄ ६ ४ राजा, D₈ रूप्यं, M रूक्षा (for रूक्ष) — ^d) K₈ नोदितः; B₈ D₈ श्रावित (for चोदित) B₂ ४ D₂ D₄ ६ ४ सूतनदन (for सूर्यं) K₄ B₁ २ Da Dn₁ D₁ ६ १ S श्रावित (D₁ द्विपते, T₂ श्रावित, M₁₋₄ श्राविता) कुरु (T₂ जन)ससदि — After 11, D_n: D₄ ६ ४ 1n8

506* जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ।

नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ।

तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावितं कुरुससदि ।

12 K₈ om 12^a (of v 1 11) — ^a) K₁ चीर (for चीर्यं) — ^b) S दुष्पह (for दुसह) D_n: D₄ १ ४ सुवि (for त्व) — ^c) S₁ K₀ ब्रह्मण्यता, D₈ ब्रह्मण्यत्व, T₂ ब्रह्माडतां K₀ तत् (for the first च) D₂ सौंदर्यं (for शौर्यं च) — ^d) K₀ दान च, K₂ G₈ दानेन, M₂ दानेषु (for दाने च) K₄ B₂ Da Dn D₄ १ ४ स्थितिं, D₁ रतिं, D₂ S मतिं (for गतिम्)

13 ^b) D₁ समरेषु, C_a पुरुषेषु (as in text) K₈ D₂ [अ]परो मत, B₄ D₁ ४ ६ ४ [अ]मरोपम, T₂ [अ]वरो मम (for [अ]मरोपम) K₈ पौरुषे हि मतो मम — ^c) K₈ कुले (for कुल) K₈ D₈ हि (for च) K₈ B Da Dn D₄ ६-४ M₂ कुलभेदभयाद्वाह,

D₁ T G M₁ ६-६ कुलभेदभयात्वाहं (T₂ 'भयादौह). — ^d) K₀: D₂ M₁ पुरुषम् (for परुषम्)

14 ^a) K₂ इत्याह; D₁ इष्वस्त्र; M₂ इष्वस्त्रे K₄ B Da Dn₁ D₁ १ ४ चास्त्रमधाने, D_n: घाप स'; D₂: २ शरस', D₈ चाप्यस'; M (M₁ sup lin as in text) घापस', C_a c भारम' (as in text) — ^b) K₀ लाघवेस्त्रे बले, K₂: D₂ लाघवे च बले; D₁ 'वेषु बले, T₁ G₁ लाघवास्त्रे बले C_a cites लाघवे. K₈ तदा (for तया) — ^c) S₁ फल्गुनेन; K₀: २ B D फाल्गुनेन Da₁ [अ]स्ति, Dn₁ [अ]मीत्; T₂ [अ]पि (for [अ]पि) — ^d) T₂ [अ]पि (for च)

15 ^a) K₄ B Da Dn D₁₋₃ कर्णपुरं (for राजं) — ^c) K₂ ४ B D (except D₁₋₃) T₁ G M₁ ६-६ कन्यार्थं, T₂ कन्यार्थं; M₂ अन्यार्थं (for तस्यार्थं) — ^d) K₈ D₂ मृदिता (for मृदिता)

16 ^a) K₈: D₁₋₃ T₁ G M [अ]ति, T₂ हि (for च) — ^b) K₈ S महाबल (for दुरासद) — ^c) D_n: D₁ समरश्लाघिस S तेजसा यदासा शौर्यान् (G₂ M₁ [sup lin.] : ३ ३ धैर्यान्). — ^d) K₄ B Dn₂ D₂ ३ ६-४ S transp त्वया and न K₈ D₂ T₂ G₂ भवेत् (for ऽभवत्).

17 ^a) K₄ B₂ ४ Dn₂ D₁ १ ४ सत्ययोधी (for 'वादी) S त्वं (for च) Da Dn₁ D₈ ब्राह्मण्यं सत्यवा श्रापि — ^b) T₁ G (except G₂) M ह्य स्वयं (for इवा पर) K₄ B₂ ४ Da Dn D₂ १ ४ तेजसा च बलेन च, T₂ तेजसा नित्यवत्स्वयं — ^c) K₈ D₂ हि तत्, K₄ हित, S भवान् (for ऽजित) T G₁₋₂ M₁₋₄ सत्ते, M₈ सधे (for सख्ये) K₄ B Da Dn D₂ २ १ ४ देवगर्भ-सम सख्ये, D₁ देवराजोजित सख्ये C₀ cites देवगर्भ-सम — ^d) K₄ B₁ २ ४ Da Dn D₄ ६ १ ४ युधि, B₈ भवान् (for सुवि) S मानुषे (T₂ मानुष्ये, M मानुष्ये) प्वाधिको भवान्

देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ १७
 व्यपनीतोऽद्य मन्धुर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
 देवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १८
 सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिखदन ।
 संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९
 मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
 शृथिन्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
 यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २१
 अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
 भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २२
 वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
 सर्वं दुर्योधनस्यार्थं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ।

C 5 5649
B 6 122 25
K 6 122 25

18 °) Ds व्यपन(marg 'ग)तो (for 'नीतो) Ks 5
 D2 व्यपेत(Ks 'पैतु)मन्धु सजातो, D1 व्यपनीतो ह्यय
 मोहाद् — °) Ds T2 Gs पुरस्कृत (for पुरा कृत)
 Ks 5 D2 यतते न (Ks यच्च तत्ते) पुरा कृत, D1
 च्युपित प्रकृति पुरा — °) Da Ds अशक्यम् (for न
 शक्यम्)

19 °) Ks सौदर्यात्, B1 पच वै, D2 सौदर्या,
 S सोदरा (T2 'र) (for सोदर्या) Da Dn1 Ds शू
 (Da1 सू)रा, M1-3 वीर (for वीरा) — °) Ks
 [s]रिपूदना, B1 D2 [s]रिसूदना, G1 [s]रिपूदन,
 Gs [s]रिनिपूदन — °) Ko संगच्छैतान्, Ks सङ्गच्छै-
 तान्, G2 संगच्छ वै (for 'च्छ तैर्)

20 °) Da1 निर्वृत्तिर्, Ds निवृत्त, Gs 0 निर्वृत्त
 (as in text) T2 यथा भवति निर्वृत्त — °) D2
 (m as in text) भवत्युय (sic), T2 भवंत्यद्य

21 °) K4 B2 4 Da1 Dn2 D1 4 7 8 T1 G4 जाना
 म्येव, B1 महाप्राज्ञ, Da2 Ds M जानाम्येतन्, Dn1
 G1-8 जानाम्येवं Ś1 महाप्राज्ञ, K4 B1.2 4 Da Dn
 Ds 5 7 8 Gs महाबाहो, T1 G1.2 4 महाराज (for
 'प्राज्ञ) Ks जानाम्येतन् यथा राज्ञ (hypermetric)
 — °) Ks Dn2 D7 M1.2.5 सर्वमेव (for 'मेतन्) B1
 असंशय, D2 असंशय (for न संशय) — °) B1.4
 Dn2 Ds 6-8 मे भीष्म (for दुर्धर्ष) — °) Ko-3 5
 संशय, D2 संशय (for सूतज)

22 T2 om 22^{ab} — °) Ś1 Ko-2 Ds अपकीर्णस्,
 Ks T1 G2-4 M1 (inf lin as in text) 5 अवती-
 र्णस्, Ca c d 'कीर्ण (as in text) G1 8 स्वय (for
 त्वहं) Ś1 कौत्या, Ks कुत्या — Ko om 22^b-23^a
 — °) Ds विवर्धिता Ks सोहं रतविवर्जित — K2
 om. 22^a-23^d — °) Ks ततश्चदेनैश्चर्यं (sic) — °)
 G2 न मिथ्या Ks मिथ्याकर्तुं नमुत्सहे (sic) — After
 22, T2 reads 25^a-27^b, repeating the same in the

proper place — After 22, K4 B Da Dn D4-8 ins

507* वसुदेवसुतो यद्वरपाण्डवाव दृढव्रत ।

[Dn1 पाण्डवार्थे B1 धृतव्रत]

23 K3 om 23^{ab}, Ko om 23^{ab} (cf v 1 22)
 D1 om. 23^a — °) Ks चेद् (for चैव) — °)
 K4 B1 3 4 Ds 6-8 पुत्रदार, B2 Da Dn1 Ds T Gs 4
 M1-3 5 पुत्रदारा (T1 'र)स्, Dn2 G1 2 M3 पुत्रदारास्
 (for यदुदार) B2 Da Dn1 Ds मम, G1-8 [ए]व
 च (for यश) Ks D2 तदर्थो मे न संशय, Ks
 तदार्यार्थं च (sup lin न) संशय, D1 विपुवे वस्तुतो
 यश, Ds तदुदारं च मे यश — °) Da Dn1 Ds
 त्याज्य मे, Ds कृत मे, S त्यजेय (for त्यक्त मे)
 Da1 D1 8 T Gs 4 M2 4 भूरिदक्षिण (D1 Gs T2 'णा,
 M4 'णं) Ks D2 भीष्म सत्यनिवेदित, Ks भीष्मस्य
 च महारथ — Ś1 Ko-2 Ds 6 ins after 23^{ed}, D1
 after 23

508* तथा दुर्योधनस्यार्थं वीरमार्गनिषेविणा ।

[K2 मत्ता, Ds यथा (for तथा) K2 D1 6 'निषे-
 वणा]

On the other hand, K4 B Da Dn Ds 7 8 ins
 after 23^{ed}, Ds, after 508*

509* मा चैतद्व्याधिमरण क्षत्र स्यादिति कौरव ।

[Cf 511* Bs न मे चेद्, Da Dn1 Ds न चेद्,
 Ds न चेद् (for मा चैतद्) B2 8 Da Ds क्षत्र, Ds
 क्षत्रे Ds भारत (for कौरव)]

— °) Ds transp कोपिता and पाण्डवा G2 पाण्डवा
 नीक (for 'वा नित्य) — °) K4 B Dn2 Ds 6-8
 समाश्रित्य, Dn1 उपाश्रित्य (for मया) G2 शिख
 ङिन (for सुयोधनम्) Ks D2 मया राजा समेधित,
 Ks मया राज्य समेदिता (sic), Ds भीष्म सत्य
 श्रथीमि ते.

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ २३
 अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ २४
 पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
 भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ २५
 पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
 अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ २६

अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
 अनुजातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ २७
 दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तया ।
 यन्मयापकृतं किञ्चित्तदनुक्षन्तुमर्हामि ॥ २८
 भीष्म उवाच ।
 न चेच्छक्यमथोत्सष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 अनुजानामि कर्ण त्वा युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ २९

24 °) Ks Ds Ms अवश्यभावि; D1 : 'इयमावि; D1 s G2 'इयभावी. Ko 1 चैपोक्तो, K2 चैवोक्तो, K4 B Dn2 ह्यर्थोय, Da Dn1 D1-s ह्यर्थो यो, Ds योर्थो वै, T G यश्चार्थ', M1 : चैवोर्थ'; M2 : चेदर्थ', Ms : चेदर्थ (for वै योऽर्थो) Ks अवश्येनाविवर्चो यो (sic) — °) Ś1 K4 B Dn2 D1 यो न, S स न (by transp.) M3 शक्तो (for शक्यो). Ds T: Gs [s]तिवर्तितु, Ca o निव' (as in text). Ko-3 न शक्योतिनिवर्तितु; Ks s D2 न शक्यस्त्वतिवर्तितु — For 24^{ed}, of 1 1 186^{ed} 5 187. 17^{ed}, and 18^{ed} above — °) Ks दिवित्युक्त रणे राज्ञा (sic) — °) Ś1 Ko s Ds T1 Gs [s]तिवर्तितुम्, K2 न्यवर्ति' (for निवर्ति') B1 D2 s M2 उत्सहे. Ks न निवर्तितुमुत्सहेत्.

25 °) Ks Ds पृथिवीक्षयसभूत नान्यथा हि पितामह — Gs om (hapl) 25°-26°. — °) Ds 'लभाय (for 'लब्धानि) — °) D1 अथैव कुरुसंसदि, G2 कथ तानि सहामहे — For 25, Ks reads पृथिवीक्षत भवद्भि कथितं तात तत्तथा न तदन्यथा । संभूता अन्यथा हि पितामह भवद्भिरुपलब्धत ।

26 Gs om 26 (cf v 1 25) — °) Ko अजेय', T1 G1 s अजय्या: (for अजेया). Ks s पुरुषाश्चैते (Ks 'च); Bs Ds पाण्डवा सख्ये, D1 पुरुषै राजन्, Ds 'पाश्चैव, T1 G2-s 'पा (Gs 'वै) पार्था (for 'वैरन्यैर्) — °) Bs Ds जेतुं, Ds अपि (for हृति) Ks s D2 s तान्योद्भुमुत्सहे, B1 तांश्चोत्सहेत्सदा (sic), Bs तामुत्सहामहे, D1 तांश्च सहामहे; T1 Gs चापि सहामहे, T2 जानीमहे वय, G1 s पश्चात्सहामहे — After 26, K4 B2 s Da Dn D1-s ins

510* विजयित्वे रणे पाण्डूनिमि मे निश्चित मतम् ।
 न चेच्छक्यमवस्रष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ।
 धनजयेन योऽस्थेऽह स्वधर्मप्रीतमानस ।

[(L 1) Da Dn1 Ds निश्चिता मति (for 'त मतन्)

— (L 2) = (var) 29^{ab} K4 B2 न स्रष्टु, B1 D2 न न (for न नेय) — (L 3) D1 D1 s 'यपधर्मीनि'; Dn1 मधर्न्यप्रीत']

On the other hand, T1 G1 s s ins after 26

511* अधर्मं स्याधिमरणं क्षयियम्य पितामह ।

[Cf 509* G2 उपन]

27 °) Ks-s B2 D1 : S अनुजानीहि B3 मे (for (for मां) Ks मा धात (for मा तात). — °) K4 B2 s Da Dn D1-s युद्धाय हृतनिश्चयं (Dn1 'य'), Ks युद्धे प्रीतिमना तदा; B1 Ds M युद्धाय प्रीतमानम् (D2 M1 'स); B3 युद्धे हृतमानाम्; D1 युद्धेय विमना सदा; T G युद्धाय हृतमानम् — °) T1 G2 s तात (for वीर)

28 °) D2 द्विरुक्त; T Gs s दुरुक्तम् D1 च; Ds वै, T1 G2-s त्व, T2 सं; M1-s s त्वत्; Ms तु (for वि) D2 s च, S मे (for वा) Ks द्विरुक्त्वा विप्रतिपत्, Ds दुरुक्तानि च वाक्यानि — °) K1 s B Da Dn D1 s s रभसाच्, Ks मरभाश्च, D1 राभस्याच् (for सरम्भाच्) T1 G2 s च बलात्; T2 चापला (for चापलात्) Ks सरंभासिद्धयस्त्व — °) K4 B1 s s Dn2 D1 s-s यन्मयेह कृत; Ds यन्मया श्रावितो (for यन्मयापकृत) D1 s मोहात्; S वीर (for किञ्चित्) B2 Da Dn1 Ds यन्मे किञ्चिदपकृतं — °) K1 s B Da Dn D1 s-s तन्मे त्वं, Ks s D2 तद्भवान्, T1 G2 s किञ्चित्, G1 किञ्चित्, Gs न किञ्चित् (for तदनु-) Ks अर्हति D1 तदवज्ञातु मर्हसि, T2 M किञ्चित्क्षतु त्वमर्हसि

29 Ds om the ref B1 T2 om 29^{ab} — °) Ds नैव (for न चेत्) Ko अथोत्सष्टु; K4 B D (except D1 s) अवस्रष्टु, Ks अथोत्सष्टु (sic) (for अथोत्सष्टु) S (T2 om) अपमार्ष्टुं न चेच्छ (G1 s वै न)क्य — °) D1 तेन मध्यं (for वैरमेतत्) Ks s D2 अकारण (Ks 'क) (for सुदारुणम्) — °) Ś1 कर्ण

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३०
 अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदामुहि ।
 क्षत्रधर्मजिताल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३१
 युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
 धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२

प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया ।
 न चैव शक्तिः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३
 संजय उवाच ।
 एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
 राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३४

C 6 5656
B 6 122-39
K 6 123 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ समाप्तं भीष्मवधपर्वं ॥

॥ समाप्तं भीष्मपर्वं ॥

त्वा, Ko कर्णं त्वा, D₂ कर्णं त्वा, T₂ भद्र ते
 — K₂ D₂ om 29^d-31^a —^d) K₂ स्वर्गकारणात्,
 T₁ G₁ : 4 M स्वर्गामुहि (for स्वर्गकाम्यया) D₂
 युद्धाय कर्णकाम्यया, G₃ युध्यष्व मार्गकाम्यया

30 K₂ D₂ om 30 (cf v l 29) —^a) K₂ : 4
 B D (D₂ om) S निर्मं (G₃ नम) न्युर (for विमं)
 K₁ गतमरमा, K₃ गच्छमरम (sic) (for गतं)
 K₂ न मेत्र चात्त्रि मरम. —^b) K₃ ध्न कर्णानृणो भव,
 K₄ B D (D₂ om) S कृतकर्मा रणे स ह (B₁ : रणे
 प्विह, B₂ Da Dn₁ D₂ नृणामिह, B₃ D₃ रणेस्म्यह,
 D₁ : T₂ M नृणोस्म्यह, T₁ रणे भय, G₁-3 रणेभव,
 G₃ रणे भवान् —^d) Ko 1 : 3 D₃ M₁ सम पौत्रेषु,
 K₂ मम वृक्षेषु, T₁ G₂ : 4 मवं (G₂ वं) पौत्रेषु, M₁
 (sup lin) : 2 : 5 सम पुत्रेषु (for मता वृक्षेषु) B₁
 सम पुत्रेण मे भवान्, D₁ अह पौत्रेषु वर्तमान्, T₂
 कृतवान्कर्म दुष्कृत, G₁ : 8 सर्वपौत्रेषु युक्तवान् Cd cites
 वृत्तवान् (as in text)

31 K₂ D₂ om 31^a (cf v l 29) —^a) T₂
 अह तु समरे राजन् — T₂ om. 31^b-32^a —^b) D₁
 तथा कुरु (for तदामुहि) —^c) K₂ क्षत्रधर्मजितं,
 B₁ त्व हि क्षत्रजिताल्लं, Dn₂ T₁ G₄ क्षत्रधर्मजिता
 —^d) K₂ : 5 D₂ : 8 आप्स्यमि त्व, K₄ B Da Dn D₁
 4-3 S अवाप्स्यमि (for मवाप्स्यसि) K₅ धनजय, D₁ : 7
 धनजयात् (for न सशय)

32 T₂ om 32^a (cf v l 31) —^a) D₂ बलवीर्यं
 ममन्वितं, G₁ पराश्रय K₅ न क सशय युध्यस्व सर्वं
 लोकस्य पश्यत — 32^a = (var) 6 24 31^a —^c)
 Dn₁ धर्मान्, G₂ धर्मा, G₃ न्यायान् (for धर्मो)

Ko-3 D₃ युद्धादधिक, S दधिक (for छ्रेयोऽन्यत्)
 K₂ D₂ धर्मो युद्धादभ्यधिक

33 T₂ om 33 K₂ om 33^{ab} —^a) Ko : 1
 प्रशमो, K₂ प्रसमो, G₃ प्रथमे (for प्रशमे) S₁
 Ko-2 यावत्, B₂ राज् (for यत्न) —^b) K₂ : 4 B
 Da Dn D₂-3 S सुमहान्, D₁ सुचिर (for सुचिरात्)
 D₃ सुरस (for सुचिर) —^c) B₁ च मे, B₂ : 4 D₃
 चैव (for चैव) K₂ : 8 Da Dn D₃-3 शक्ति, D₁
 सोन्यया, D₂ M शक्ति, T₁ G₄ शक्तस्व, G₁ : 8
 शक्यस्व (for शक्ति) K₃ D₃ पूर्व (for कर्तुं) K₅
 ददामीति च ते शक्ति, G₂ न वै शक्यस्तथा कर्तुं —^d)
 = 6 2 14^d, 21 11^d, 61 16^d, 62 34^d, etc
 K₁ B₂ Dn₂ D₃-3 कर्णं सत्य प्रवीमि ते (Dn₂ वं),
 Ca d as in text

34 K₂ D₁ : 6 S om the ref. —^a) Ko : 2 एव
 ब्रुवाण; K₃ : 5 B₁ D₁-8 : T₁ G M इत्युक्त्वत (for
 एव ब्रुवन्त) K₄ B₂-4 Da Dn D₂ : 7 : 8 इत्युक्त्वति
 गानेये, T₂ इत्युक्तं स तु राधेयो —^b) K₄ B₄ D₂ : 7 : 8
 (marg sec m as in text) प्ररुद्य, B₁ प्रदास्य, T₁
 G प्रणम्य (for प्रसाद्य) B₂ : 8 Da Dn₁ D₃ अभिवाद्यो
 पमस्य च, T₂ नमस्कृत्य पितामहं, C_v अभिवाद्य प्रणम्य
 च —^c) K₅ D₂ कर्णाय (K₅ कार्त्सीय) रथमास्थाय,
 T₂ ततस्त्वरथमारुह्य (sic) —^d) K₃ Da₁ Dn₁ D₃
 M सुवान् (for सुत) K₅ D₁ : 2 प्रयात शिविर (D₁
 स्वपुर) प्रति, T₂ ययौ स त्वरयान्वित

Colophon — Sub-parvan S₁ Ko-2 B₁ भीष्म-
 वध Omitting sub-parvan name, K₃ D₃ mention
 only दशमदिनयुद्ध, K₅ दशमेहनि, D₂ दशमदिवस;

D₆ दशमदिवसयुद्ध All MSS (except Ko B₃ T₁ G₁ & M₁ 4) read समाप्त, added after major parvan or sub-parvan — Adhy name K₄ कर्णभीष्म समागम', K₈ भीष्मशरतत्पशयन, D₁ M भीष्मकर्ण सवाद', D₂ भीष्मस्य शरतत्पवसन, D₆ राधेयभीष्म सवाद', T₁ G₂₋₄ कर्णभीष्मसवाद' — Adhy no (figures, words or both) D₂ (see m) 80, D₂ D₆ 117 (as in text), D₁ 100, T₁ G 118, T₂ M₁ 2 119, M₃ 4 120, M₅ 121 — Śloka no D₂ D₆ 39

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), K₈ ms

512* य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्वं महाद्भुतम् ।
आजन्मसचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
भीष्मपर्वं इदं श्रुत्वा शतभोज्यं तु दापयेत् ।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
एतद्वै पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्गादिदक्षिणाम् । [5]
समाहितफलावासिर्जायते नात्र संशयः ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवा कोटिप्रदानस्य फलं स्याद्भीष्मपर्वणि ।
भीष्मपर्वं इदं श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा । [10]
पूजिता ऋषयः सर्वे पितरश्च सहासिभिः ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्ना सर्वदेवताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि तथा छटौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः प्रोक्ता व्यासेन धीमता । [15]
५८८४ ।

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), D₁ ms

513* श्रद्धया परया युक्तो भीष्मपर्वं शृणोति यः ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया जयं वै लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्ब्रह्मकारणगीर्धनैः ।
पूजयेच्चैव वक्तारं भीष्मपर्वणि वै गृही ।

— After the last colophon, Ś₁ Ko-2 conclude with
अस्यानु द्रोणपर्वं भविष्यति । यस्याय प्रतिसधिश्लोकः ।

श्रीजनमेजयः ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाद्भ्याल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । श्री(Ś₁ om) व्यासदर्शनं ।
निमित्ताख्यानं । संजयानुष्यानं । भीष्माभिषेकः । युद्धसंस्थानं ।

जम्बूखण्डनिर्माण । श्रीमद्(Ś₁ Ko om) भगवद्गीता ।
भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्बध ।
भीष्मनिपातन चेति ।

पष्टमेतन्महा(Ś₁ महत्)पर्वं भारते परिकीर्तितम् ।

अध्यायानां शतं चात्र सहास्रं तथापरे ॥

पञ्च श्लोकसहस्राणि सद्यथायातौ शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिरभिमन्वर्षणि कीर्तिताः ।

व्यासेन वेदविदुषा सग्याता भीष्मपर्वणि ॥ [5]

— Ś₁ cont

शुभमस्तु गर्भजगतां । सवत् ॥ ८५ ॥ मार्गवति ॥ ११ ॥ बुधे ॥
वहदि ॥ ९ ॥ एत्र * ॥ छादि ॥ १६ ॥ मुतररा ॥ १० ॥ आनद ॥
ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचन्द्राय नमः ।
श्रेयसे । गणेशाय ॥ ॐ नमस्ते गणेशाय ॥

— Ko cont

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसदाशिवाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नमः । श्रीसूर्याय नमः । श्रीगुरुचरणकमल
परागपुजेभ्यो नमः । शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥

— K₁ cont

शुभं । सवत् १८३९ सपूर्णं समाप्तम् ॥

— K₂ cont

लिपिकृत उदैरामेन स्वस्य लिखायत मिश्रजी श्रीसदानुदजी ।
सवत् १८२८ शाके १६९३ मिति वैशाखशुक्ले १४ शनौ शुभ
भूयात् । श्रीरस्तु श्रीकृष्णाय नमः ॥ छ श्री छ ॥

— K₃ D₃ conclude with

अत ऊर्ध्वं द्रोणपर्वं भविष्यति । तस्यायमभिसधिश्लोकः ।

तमप्रतिमवीर्यौजोमहाबलपराक्रमम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाद्भ्याल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः ।
युद्धसंस्थानं । कुरुक्षेत्रगमनं । जम्बूखण्डविनिर्माण । भगवद्गीता ।
भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्बध ।
भीष्मपतनमिति ।

— K₃ oont

गणेशभटपुराणिकः । भीष्मपर्वं ॥

— D₃ oont

य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्वं महाद्भुतम् ।

आजन्मसचितात्पा * * * * * ॥

— K₄ B₂ conclude with

अस्यानन्तरं द्रोणपर्वं भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।

हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाद्भ्याल्येन शिखण्डिना ॥

— Ks concludes with

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तातानि । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक ।
कुरुक्षेत्राभिगमन । जम्बूवदविनिर्माण ॥ सवत् १७४२
अधनवदि ४ भीमे लिपित ॥ प्रत्यनुसारेण मम दोषो न देय ॥
श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥

— Da Dn1 Ds conclude with

अस्यानन्तर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।
जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोत्रलवीर्यपराक्रमम् ।
हत शातनत्र श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥
वैशपायन उवाच ।

युद्ध कृत्वा महाघोर दशाहानि महाबल ।
गाङ्गेयो निहतो राजन्ऋद्धलोकमवाप्तवान् ॥
इति ते कथितं राजन्भीष्मपर्वं ह्यनुत्तमम् ।
स्वधीते यत्कल्य वेदे तदस्मिन्नपि पूर्वाणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणामुक्तमत्र महदश ॥
य इद पठते नित्यं शृणुयाद्वापि नित्यश ।
स मुच्यते महापार्ष्णं कृतैर्षीरैश्च कर्मभिः ॥
यज्ञावाप्तिर्प्राप्स्यस्येह नित्यं
युद्धे नित्यं क्षत्रियाणां जयश्च ।
द्रोणो वणो काममिष्ट लभेत्वा
पुत्रान्पुत्रानिष्टमित्रान्तर्यैव ॥
पठेदिदं पर्वं महार्थयुक्तं

रणे जय पाण्डववृष्णिर्सिंहयो ।

एता शुभ यः शृणुयाच्च तत्परः

स मुच्यते पापकृतैः स्वकर्मभिः ॥

पठं तु पर्वं वै श्रुत्वा याजिमेषफल लभेत् ।
भोजयेद्वाह्वगान्भक्ष्यैः सुमिष्टैः सुन्वशीतलैः ॥
वाचक पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालकारचन्दनैः ।
सम्यक्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
वाचकाय ततो दद्याद्वा सुवर्णादिसयुताम् ।
कात्यपात्र ततो देयं तात्रपात्रं तथैव च ।
अथ बहुविधं देयं शयनान्यासनानि च ॥

इति श्रीमहाभारते शतमाहूर्या सहितायां वैयासक्या भीष्म
पर्व समाप्तमिति ॥

— Da2 cont

यादृशमितिन्यायात्त मे दोष ।

सभूप्य सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रव

त्वशोध्य घृणिताद्भवत्प्रतिदिनं वीक्ष्य च सन्मित्रवत् ।

वध्य वध्यवदक्ष्य न च ह विस्मयं हरेर्नामवत् ।
नैव सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरूणां वच ॥
— Ds cont

यादृशमितिन्यायात्त मे दोष ।

वशीविभूषितकराश्वनीरदाभा
त्पीताम्बरादरुणश्चिन्मफलाधरोष्ठात् ।

पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रा

रकृष्णात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने ॥ १ ॥

यादृश पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥

अपुत्रा पुत्रिणं सन्तु पुत्रिणं सन्तु पौत्रिणं ।

अधना सधना सन्तु जीवेच्च शरदा शतम् ॥ ३ ॥

— D1 concludes with

अत पर द्रोणपर्वं भविष्यति । यस्यायमादिमं श्लोक ।

अनुक्रमणिका । जम्बूद्वीपविनिर्माण १ ॥ सैन्यसमुच्चय २ ॥

अर्जुनयुधिष्ठिरसवाद ३ ॥ सेनासमागम ४ ॥ गीतोपदेश ५ ॥

ततो युद्धं दश दिनानि ॥ ततो भीष्मपतन ॥

पष्टमेतन्महापर्वं भारते परिकीर्तितम् ।

अत्राध्यायशतं प्रोक्तं सप्तादश तथैव च ॥

पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।

श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ॥

व्यासेन वेदविद्वुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ।

* * * * *

श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे कार्तिकवद्य ११ शृगौ विद्वलसुत-
दशपुत्रगणेशेन पुत्रवत् * * * *

— Ds concludes with

व्यासदर्शनं १ । भीष्माभिषेक २ । युद्धसंस्थानं ३ । कुरुक्षेत्रा-
भिगमन ४ । जम्बूखण्डनिर्माण ५ । भगवद्गीता ६ । भीष्मद्रोण-
कृपशल्याभिगमन ७ । विश्वोपाख्यान ८ । ह्रावध ९ । भीष्म
पतनमिति ॥ समाप्त भीष्मपर्व ॥ अतो द्रोणपर्वं भविष्यति ॥
जय जय जय श्रीकृष्ण । सवत् १७२९ वर्षे माघ शु ॥ १०
शुक्ले । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥

— Ds concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १६२२ वर्तमाने विक्रमसंवत्सरे भाद्र-
पदवहुल अमावास्या भीष्मपर्वं समाप्तम् ॥ ग्रन्थसख्या ९५००

— Ds concludes with

अनुक्रमणिका । भीष्मपर्वणि अध्याया ११७ । श्लोका ५८८४ ।
सवत् १८३५ वर्षे शके १७०१ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये
सौरमानात् वृषारतौ महामाङ्गल्यप्रदे भासोत्तममासे भाद्रपद-

मासे सितेतरपक्षे नवम्यर्कवासरे पूर्णाकृतमिदं भीष्मपर्वं । देहा
वलीस्थेन साहा श्रीवृन्दावनसुतेन पुरुषोत्तमेन परोपकारार्थं कृत
मिदं पुस्तकं ॥

— D₁ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— D₂ concludes with

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दत्ता पानमनुत्तमम् ।
तत सर्वगुणोपेतमन्न दद्यात्सुसकृतम् ।

श्रीमान् श्रीकृष्णो विजयते । श्रीमन्नारायणाय नमः ।

श्रीराम शरण ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षरः ।

शके १६०६ रक्ताक्षिनाममवसरि । ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा इन्दु
वासरे इदं पुस्तकं लिखितं । श्रीकृष्ण । शुभमस्तु सर्वजगतः ।
श्रीकृष्ण । ग्रन्थसंख्या ६००० । भीष्मपर्वस्येदं पुस्तकं राघोजी
देशमुख परादौ ।

— T₁ concludes with

हरिः ॐ ॥

भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

— T₂ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः ॥

— G₁ concludes with

हरिः ॐ ॥ भीष्मप * * * — fol damaged.

— G₂ concludes with

हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीकृष्णाय नमः ।

धिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका

शुक्रपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।

हस्तवेगजमनुद्विपूर्वक

क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ॥

अथवा सुवचं वा मम दोषो न विद्यते ।

यादृश पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ॥

श्रीनिवागुरवे नमः । श्रीरामाय महागुरवे नमः । रुक्मि
णिलयभामासमेतश्रीकृष्णग्राहणे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।
अधिष्मन्तु । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

— G₃ concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तये नमः । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।
करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । राक्षसत्रयं कार्तिकमाय
दक्षिणामूर्तिं स्वहृन्मलिनितः । हरिः ॐ । मार्गशीर्षमास
भीष्मपर्व समाप्तः । शुभमस्तु ॥

— G₄ concludes with

हरिः ॐ श्रीगणाधिपाय नमः ।

— M₁ concludes with

पठिष्यारे कोविल्कते भीष्मपर्वं शुभम् ।

— M₂ concludes with

धिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका

शुक्रपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।

हस्तवेगजमनुद्विपूर्वक

क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनाः ॥

नेत्रालस्याद्वन्वेगान्मातृकास्पष्टवर्णतः ।

न्यूनातिरेकताय स्याद्यदि शोष्या मनीषिभिः ॥

कोष्ठ १०२८ मत मीनं २ तेषु अक्षतिनक्षत्रं पूर्वचतुर्थियुं सूर्यं
वारुणं कृत्विदिने प्लुतातितीर्तं पुस्तकम् ।

गुरुणा चरणाम्भोजपरागपरमाणवः ।

मनोमुकुरमस्माकं पुनीयुरनुवाप्सरम् ॥

कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।

प्रणतहृदनाशास्य गोविन्दाय नमो नमः ॥

— M₃ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । शुभमस्तु ॥

— M₄ concludes with

गुरुभ्यो नमः ॥

— M₅ concludes with

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो
नमः । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and

minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulae references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

In the case of Appendix passage no 2, additional variants are introduced from K₁ and in the case of no 3, the *Gītāsāra* (the text of which has been critically constituted), from Ś₁, Ś₂ and K₂, for which see detailed description of the Critical Apparatus given in the Introduction

1

After 6 22 16, K₂ 4 B Da Dn D₂ (lines 1-7
only) 4 7 8 ins

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

श्रीभगवानुवाच ।

शुचिर्भूत्वा महाबाहो सप्रामाभिमुखे स्थित ।
पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ।

संजय उवाच ।

एवमुक्तोऽर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता । [5]
अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ।

अर्जुन उवाच ।

ॐ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ।
मद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चण्डि चण्डे नमस्तुभ्य तारिणि वरवर्णिनि । [10]

काल्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूपिते ।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।
महिषासृक्प्रिये नित्य कौशिकि पीतवासिनि । [15]

1

(L 1) K₂ प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) . Da समवस्थित (for
समुप) — B₂ श्रीकृष्ण उवाच (for श्रीभगवानु) D₁
सप्रामाभिमुख — (L 4) Da₁ उदीरयत् — (L 5)
B₂ om the ref — (L 6) Da₁ D₂ पार्थ — (L
7) K₄ B₂ 4 D₂ सिद्धसेने, Da₁ सेनानी K₄ B₂ 4
Da D₂ मद्रार — After line 7, D₂ ins इत्यादि
दुर्गास्तोत्र लक्ष्मसि — (L 8) B₁ कपालि K₂ अत्रिते
(for कपिले) — (L 9) Da₁ महाकाली — (L
10) B₂ 4 (in as in text) Da D₁ 8 खड्गे (for
चण्डे) K₄ Da₁ D₁ 7 तारिणी, Dn₂ तारणी, D₂
तारिणि D₁ वरवर्णिनी — (L 11) Da₂ काल्यायिनि,
D₂ काल्यायनी Da [5] क्षये (for जये) — (L 12)
K₂ निरा यक्षध्वजधरे, B₁ 8 D₁ शिखिपुच्छ (D₂ पिच्छ ध्वज,
Da₁ शिखिपीछधरे देवी, D₁ शिखिपिच्छ — (L 13)
K₂ पट्टशूल K₂ Da₁ धारणे, D₂ धारिणी — (L 14)
K₄ उर्ध्वेन्द्रस्य (for गोपेन्द्रस्य) — (L 15) K₂ Da₁ Dn₂
D₁ 8 कौशिकी K₂ Dn₁ D₂ 7 पीतवासिनी — (L 16)

अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ।
उभे शाकंभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधृम्नाक्षि नमोऽस्तु ते ।
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदासि । [20]
जम्बूकटकचैत्येषु नित्य सनिहिवालये ।
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।
स्वाहाकार स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
सावित्रि वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते । [25]
स्तुतासि त्व महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
जयो भवतु मे नित्य त्वत्प्रसादाद्गणे रणे ।
कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च ।
नित्य वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ।
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ही श्रीस्यैव च ।
सध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा । [30]
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
भूतिर्भूतिमता संख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ।
संजय उवाच ।
उत्त पार्थस्य विज्ञाय भक्ति मानववत्सला ।
अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ।
देव्युवाच ।
स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् ज्ञेयसि पाण्डव । [35]
नरस्त्वमसि दुर्धर्षं नारायणसहायवान् ।

K₄ B₁ D₁ कोका (D₁ क) मुखे ; B₁-3 कोकामुखे (for
कोक) — (L 17) K₂ Da₁ Dn₁ D₂ शाकंभरी D₂
कैटभनाशिनी . — (L 18) Da₁ हिरण्याक्षे D₁ धृम्नाक्षि
(for सुधृम्नाक्षि) — (L 19) K₂ वेदश्रुतमहापुण्ये ब्रह्मण्ये
जातवेदसे — (L 24) Da₁ सावित्री D₁ वेदाग (for
वेदान्त) Da₂ D₂ उच्यते — (L 25) B₂ मया (for
महा) — (L 26) Dn रणाजिरे, D₄ 8 रणप्रिये
(for रणे रणे) — (L 27) K₄ आननेषु, Da₂ Dn₁
D₁ 7 8 पालनेषु (for चालनेषु) — (L 28) D₂ वसति
K₂ युद्धे यजति पारवान् (for the posterior half)
— (L 29) K₂ जम्भणी, Da₁ Dn D₂ 8 जम्भ (Dn₁ D₂
भि) नी Da₁ Dn₂ D₂ 7 मोहिनी Da₁ तथा मति (for
तथैव च) — (L 30) D₁ साध्या (for सध्या)
— (L 31) B₂ शान्ति (for तुष्टि) Da₁ तुष्टिः पुष्टिर्धृति-
दीप्तिश्च Da चन्द्रादित्यवपुर्धरा, D₄ 8 विवर्धिनी — (L 32)
Da भूतवता (for भूतिमता) B₁ 2 Da D₁ मुखे, B₂
लोके, Dn₂ सारख्ये (for सरख्ये) Da₁ वीक्ष्यसि —
(L 33) D₂ मतिव (for मानव-) — (L 34) B₂ 4
अन्तरिक्ष — (L 35) B₂ Da₁ अल्पेनैव — (L 37)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृत स्वयम् ।
 इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ।
 लज्ज्वा वरं तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मन ।
 आरुरोह ततः पार्थो रथ परमसगतम् । [40]
 कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतु ।
 य इदं पठते स्तोत्रं कल्प उत्थाय मानव ।
 यक्षरक्ष पिशाचेभ्यो न भयं विद्यते मदा ।
 न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च दष्टिण ।
 न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । [45]
 विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ।
 दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरैर्विमुच्यते ।
 संग्रामे विजयेन्नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलम् ।
 आरोग्यबलसंपन्नो जीवेद्द्वर्षशतं तथा ।
 एतद्दृष्टं प्रसादान्तु मया व्यासस्य धीमता । [50]
 मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
 तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मनुयुवशानुगा ।
 प्रातःकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुण्ठिता ।
 द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघ ।
 अवारयस्त्व सुत न चासौ तद्गृहीतवान् । [55]
 यत्र धर्मो ह्युतिः कान्तिर्यत्र ही श्रीस्तथा मतिः ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।

Colophon.

K₂ Da₁ D₁ वज्रभृता — (L 39) Da₁ कौन्तेय —
 (L 40) Dn₁ परमसगतम् — (L 41) K₂ Da Dn₁
 D₁ एकरथे (for 'रथौ) — (L 42) Da पठति
 K₂ & B Da₂ कल्पम्, Da₁ Dn₁ D₈ कल्पम् (for
 कल्प) — (L 43) K₂ यक्ष रक्षति शपेभ्यो (for the
 prior half) — (L 44) D₁ न चापि चौरशस्त्रेभ्यः
 (for the prior half) D₁ मर्षेभ्यो (for सर्पाद्या)
 K₂ न (for ये) — (L 46) K₂ B₁₋₃ Da₁ (before
 corr as above) a₂ Dn₁ D₁ १ ३ मुच्येत — (L 47)
 Da D₁ रोगैर् (for चौरैर्) — (L 48) K₂ B₁ ३ ४
 विजयो, B₂ Da D₁ ३ विजय D₈ लक्ष्मी Dn₂ D₁ ३
 केवल — (L 50) D₁ हृत राजन् (for प्रसादान्तु) D₁
 व्यामेन (for व्यानस्य) K₂ D₁ धीमता — (L 51)
 K₂ Dn D₁ १ ३ मोहात्त्वैतौ — (L 53) K₂ Da राज्य
 (for वाक्य) B₁ ३ कुठिता (for गुण्ठिता) —
 (L 54) K₂ तथानल, K₄ B D₁ ३ तथा नभ (for
 तथानघ) — After line 54, D₁ ins

पदैरन्यैस्तत्त्वविद्विज्ञानविज्ञानधारणैः ।

— (L 55) B₂ अभावयस्, D₁ वीर्यमाणस् (for अवार

Before 6 23 1, Ko-2 (as also K₇) ins

श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । ॐ नमः ।
 अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदेव्याम
 ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीकृष्णपरमारमा देवता ।
 अशौच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भापसे (Gitā 2
 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक [5]
 शरणं व्रज (Gitā 18 66^{ab}) इति शक्तिः । अह
 त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच (Gitā
 18 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थ-
 काममोक्षार्थं जपे विनियोगः ॥ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि
 नैनं दहति पावकः (Gitā 2 23^{ab}) इति बहुष्टाम्या [10]
 नमः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः
 (Gitā 2 23^{cd}) इति तर्जनीभ्या नमः । अच्छेद्यो
 ऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gitā 2 24^{ab})
 इति मध्यमाभ्या नमः । नित्यं सर्वगतं स्थाणुरचलोऽयं
 सनातनः (Gitā 2 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्या नमः । [15]
 पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽयं सहस्रशः (Gitā
 11 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्या नमः । नानाविधानि
 दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च (Gitā 11 5^{cd}) इति
 करतलकरपृष्ठाभ्या नमः । इति करन्यासः ॥ अद्भ
 न्यासः । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः [20]
 (Gitā 2 23^{ab}) इति हृदयाय नमः । न चैनं

यस्) — (L 56) D₈ कीर्तिर् (for कान्तिर्), and
 transp ही and श्री K₂ रवि, K₄ B₁ ३ ४ रति
 (for मति) — (L 57) B₂ यत्र (for यतो)
 — Colophon om. in D₁ [Adhy name K₂ &
 B₁ ३ & D₁ ३ कात्यायनीस्तव (K₂ B₈ cont समाप्त),
 Da₂ दुर्गास्तुति, Dn₁ कात्यायनिस्तोत्र — Adhy no
 Da₂ 23, Dn₂ 22]

For lines 1-2, K₇ subst श्रीवेशपायन उवाच । अस्य
 श्रीगीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदेव्यासभगवान् — After line 3, K₇
 ins श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

श्रीगीताया ऋषिर्न्यामश्छन्दो नानाविधि ह्युतिः ।

देवता देवकीपुत्रः पायसारथिरात्मवान् ॥ (१)

— (L 6-7) For अहं शुचं, K₇ subst ऊध्वमूलमध-
 शास्त्रमन्त्रस्य प्रादुरव्ययम् (Gitā 15 1^{ab}) — (L 8-9) K₇
 subst यज्ज्ञानपङ्कतेन (sic) श्रीभगवत्सन्नाराधनार्थं (for श्रीरूपा
 मोक्षार्थं) — K₇ om from नैनं छिन्दन्ति up to
 end of line 18 — (L 19-20) Ko अथ पटगन्तान्, K₁

शुद्धयन्वापो न शोषयति मारुत (Gitā 2 23^{cd})
इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमह्येद्यो
श्रोत्रोऽयं पृथ च (Gitā 2 24^{ab}) इति दिग्वायं
वायुः । नानाप्रधानि दिव्यानि नानापर्णाकृतीनि च [25]
(Gitā 11. 5^{cd}) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्याय ॥
अथ ध्यान ।

ॐ पार्थाय प्रतिशोधितां भगवता नारायणेन स्वय
म्यायेन प्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
श्रद्धैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी [30]
मावर्त्तरनुवंदयामि भगवद्गीता भवोन्मोधिनीम् ॥ (१)

ॐ इति विक्रमितपत्रं सूर्यमोमाग्निधिम्य
प्रणयस्यत्रिकामं यम्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमदान्तं ज्योतिराकाशागर
म भगवतु शुभदो वै धामुदेव' प्रतिष्ठ' ॥ (२) [35]
मर्षोपनिषदो गावो वोग्धा गोपालनन्दन' ।
पार्थो चरम सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥ (३)

ॐ नमोऽस्तु ते व्याय विद्यालक्ष्मणे
कुल्लारविन्द्रायतपत्रनेत्र ।
येन रमया भारततैलपूर्णं [40]
प्रज्वालितो ज्ञानमय' प्रदीप ॥ (४)
प्रपन्नपारिजाताय तोम्रवेर्त्रैकपाणये ।
ज्ञानसुत्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नम ॥ (५)

अथाङ्गन्याय (for अङ्गन्यायः). — (L 26) K₁ इत्यङ्गन्याया
(for 'न्यायः'). — (L 28) K₁ प्रतिपादिता (for 'वांशिता').
— (L 31) K₁ मन्त्रोद्दिशिनी (for मन्त्रोद्दिशिनीम्) K₀
अथ स्या मनमाट्टाग्नि भगवद्गीते भवदेविणी . — (L 35) K₁
शिवदो (for शुभदो) .

For lines 19-41, K₇ subst ॐ ज्ञानात्मने दृढयाय
नम । श्रीमत्श्रियात्मने छन्दस्य शिरस्य स्वाहा ॥ श्रीमच्छकत्यात्मने वेद-
व्यासाय शिरसायै योषद् । श्रीव्यासात्मने बलभद्ररामाय कथचाय हु ।
श्रीमत्तैजसात्मने कृष्णाय नेत्रत्रयाय योषद् ॥ श्रीमद्देवात्मने यद्विषदेषाय
(30) गांशोधितां भगवता नारायण अस्त्राय फट् ॥ ॐ

उद्दिप्रथमजगत्विन्दु नमल्लाल-
श्लेखनात्कनिषद्गुणगणेषु ।
पायापलायिगसुयोधनमानमङ्ग
यागधिनि (30) वरनमजुं नमारथेन ॥ (२)
आगाधपाथिकमलप्रणदत्ततीट-
मापील्लारगणिकुण्डलहेमसत्रम् ।
आधिभ्रमाम्भुज * * * नीलमव्या-
थाय धनत्रयवामरुण महो न ॥ (३)

3

For the MSS S₇ & K₀ (used in constituting
the text of this Appendix passage known as the
Gitāsūra), see detailed description of the Critical
Apparatus. In what follows, the shorter version is
generally adopted, but where quite unavoidable,
alternative versions are given opposite each other
(the shorter on the left side, the longer on the
right) suspending the column division, and mark-
ed by a vertical wavy line in the margin

K₀-2 ins after 112*

अर्जुन उवाच ।

यदेतन्निष्कृतं ब्रह्म ज्योत्स्वातीत निरञ्जनम् ।
कैवल्य केवल ज्ञान्त शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रतयर्ममविज्ञेय विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्त तज्ज्ञान बृद्धि केदाव ॥ (२)

श्रीभगवानुवाच ।

मर्षतोऽज्योतिराकाश मर्षभूतगुणान्वितम् । [5]
सर्वत परमात्मानमक्षयु परमं पदम् ॥ (३)
अनादिनिधनं देव महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरम स्थान शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतरं ज्योतिर्ध्रुवापरतर स्थितम् ।
आचतुर्भुगमद्यापि कथितं न हि कस्यचित् ॥ (५) [10]

कनक * मल [नि] शितात्मसुद्रु * परिकल्पितमहिबहूचूट' ।
इतर * * गृहीतवैद्यनेयैमम दृष्टि मानिधिमाननोतु शौरि ॥ (६)

— After line 43 (st 5), K₇ ins.

वाचक प्रणयो यस्य क्रीडावस्त्वसिल जगत् ।
श्रुतिराशा वपुर्गान त वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
मारथ्यमजुंनस्यागौ कुर्वन्गीतामृत दट्टौ ।
सोकप्रयोपकाराय नमो कृष्णात्मने नम ॥ (७)

3

K₀-2 o repeat lines 1-4 after line 104, which
follows line 63 — (L 2-3) S₇ K₁ 2 o (the last
three second time) reverse the order — (L 3)
K₀-2 o (all second time) अनिर्देश्य (for अविज्ञेय)
— (L 4) K₀-2 o (all second time) तत्क्षणादेव मुच्येत
(for the prior half) — (L 6) S₇ & K₀-2 अक्षर (for
अक्षय) . — (L 7) S₇ & K₀ 1 'ज्योतिरिति', C₅
'ज्योतिरधि (for 'ज्योतिरिति-) — (L 8) K₀-2 आकार्य
(for अत्यन्त) — After line 8, S₇ & ins *

आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृति क्षेत्रमेव च ।
सकल तु भवेत्क्षेत्रं निष्कल परम पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वप्रसादेन शृण्वन्तु मुनिमत्तमा ।
अथ मुक्ता महाबाहो त्वप्रसादाद्नजय ॥ (७)

सुपुष्पा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ॥ (१०)

नाभिर्वायुर्न चाकाशं न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्ध्यहङ्कारं गूढायं कथितं तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यता याति यदा भावः न पश्यति ।
शून्यं निरङ्गनाकारं निर्वाणं ध्रुवमव्ययम् ॥ (१२) [25]
सर्वं तत्स्यात्परं ब्रह्म बुद्धिश्चास्य न बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिभावप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यवान्धवम् ।
दशमं चाहुलं व्याप्य चाशयाहाह्यं व्यवस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला पोदनी स्मृता ।
तया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ (१५) [30]
तच्चिन्त्यं तेन वै ज्ञानं तदत्राद्या उपामते ।
ब्रह्मणैव हि विख्यातं वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेदधाम परं मतम् ।
तत्परं विदितं यस्य स विप्रो वेदपारगः ॥ (१७)
आहुतिं सा परा ज्ञेया सा च सच्या प्रतिष्ठिता । [35]

प्रमाणं वेदतत्त्वानां साख्यादीन्यभियोगिनाम् । [15]
तेषां न विद्यते निष्ठा सर्वैः पापण्डिभिः सह ॥ (८)
कथितं च मया ज्ञानं देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमयं दिव्यं भैरवग्रन्थिविन्दुना ॥ (९)

अप्रकाशमिदं प्रश्नं यन्मया कथितं तव ।
वाङ्मयं सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्मं चराचरम् ॥ (१०) [20]

गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्य तया वेदे मुनिभिः समुपास्यते ।
ता कला योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
या ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभिः ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नरा पातककिल्बिषैः ॥ (२०) [40]
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्रयागमनुसरत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुपुष्पा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रचकः पूरकुम्भकः ॥ (२२) [45]
सक्रान्तिविषुवच्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्तं स योगीशो ब्रह्मविद्या प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गला हवनीयकः ।
सुपुष्पा दक्षिणाग्निस्तु ह्येतदग्नित्रयं स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थितं ज्योतिः सोममण्डलमेव च । [50]

वेदं यजेत् कौन्तेय तत्त्वं मामजमव्ययम् ।

— (L 9) Śr १ योमौ परमतत्त्वेन ध्रुवादध्रुवतरं ध्रुव —
(L 10) Śr १ न चोक्तं यस्य (for कथितं न हि) K₂
केनचित् (for कस्य) — (L 13) Śs त्वत्प्रमगेन (for
त्वप्रसादेन) Śr १ ऋषिदेवता, K₁ ० मुनिदेवता (for
मुनिमत्तमा) — Ko १ read lines 15-16 twice con-
secutively — (L 15) Śr १ वेदाश्चत्वार (for वेद-
तत्त्वानां) Ko (first time) १ १ (first time) साख्या-
दभियोगिनां, K₂ साख्यादीन्यपि यो* — (L 16) Ko २
(both first time) तेषां चेष्टा न (K₂ नि-) वर्तेत Ko २
(both first time) शून्यं (for सर्वं) Śr १ पापाण्डिभ्यः,
K₂ (both times) पापण्डिभिः (as above) — (L 18)
Śr १ चित्तं (for दिव्यं) Śr १ भैरवग्रन्थं, Ko भैरव ग्रन्थं*
— (L 19, left) Om. in K₁ २ — (L 20, right)
Om in Śr १ — (L 21) Śr १ न च (for नापि)
— (L 22) Ko १ न मनोबुद्धियोगेन (for the prior
half) Śr १ मया (for तव) — (L 24) Ko निर्धारं,
K₁ निर्धारं, K₂ निर्धारं (for निर्वाणं) Śs (marg) K₁ २ ०
इक्षरं (for अव्ययम्) — (L 25) Śr १ पुन्यं निर्मलं साक्षी
(for the prior half) Śr सदा, Śs CŚr स च (for

सोममण्डलमध्यस्थ तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
 सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलन्तेजो हुताशन ।
 हुताशनस्य मध्ये तु निर्धुमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
 तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
 सुगीत चैव कर्तव्य मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७) [55]
 शिवो चिन्दुः शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
 निखिलं पूरयेद्देह विपदाहज्वरापहम् ॥ (२८)

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
 निर्गत सह सद्देन स जीव केन जीवति ॥ (३०)

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राण सचरते सदा ।
 आकाश पिवते नित्य स जीवत्सेन जीवति ॥ (३३)
 काकीमुख ककारान्त मकार चेतनानुगम् ।
 अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थ सप्रतिपद्यते ॥ (३४)
 तावत्पश्येत्स्वगाकार खकार तु विचिन्तयेत् । [70]

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
 अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गति ॥ (३८)
 तत्पद विदितं येन स योगी लिङ्गसशय ।

मर्षवत्कुटिलाकारसुसुम्णावेष्टितां वनुम् ।
 मकारवेष्टितां वृत्रया मातृरपयिष्यो जयेत् ॥ (२७)
 त्रिस्थानं च त्रिमात्र च त्रिमल्ल च त्रिरक्षरम् । [60]
 अधमात्र च यो वेत्ति न भवेद्देवपारग ॥ (३०)
 सर्वतपाणिपाद नत्सर्वतोक्षिशिरोसुगम् ।
 निर्मल विमलाकार शुद्धस्फटिकयनिभम् ॥ (३१)

म्यावर जगमं चैत्र यत्किञ्चित्स्वराचरम् ।

जीवो जीवति जीवेन स जीव केन जीवति ॥ (३०) [65]

रामध्ये कुरु चात्मानन्नात्ममध्य च र उरु ॥ (३०)

रामध्ये च प्रवेष्टव्य स च ब्रह्म सनातनम् ।

आत्मान गमय वृत्त्या न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)

ऊर्ध्वशून्यमधःशून्य मध्येशून्य निरामयम् ।

प्रिशून्य योऽभिजानाति न भवेत्कुलनन्दन ॥ (३०) [75]

अमात्रशब्दरहित स्वरच्यञ्जनवर्जितम् ।

विन्दुनादकलातीत यन्म वेद स वेदवित् ॥ (३८)

सप्राप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि सस्थिते ।

गार्हपत्य तु, K1 2 *पत्ये तु Ko 1 0 *लाहवनीयक, K2 *यके
 (for *यक) — (L 49) Śr 8 दक्षिणाग्निं तु Ko-2 0
 (marg sec m as above) त्रेताग्निं शरण ययुः — (L
 54) Ko सा च माहेश्वरी स्मृता (for the post half)
 — (L 55) Śr 8 अपि (for चैव) — (L 56)
 Ko-2 0 (marg sec m as above) शिखाविन्दुः (for शिवो
 विन्दुः) Śr 8 Ko (marg sec m) शशी देवो, K1
 शिखो देवो (for शिवो देवो) Ko-2 0 घर्घरामृतवर्षण (K1
 *चैसं) — (L 57) Śr 8 अखिल (for निखिल), and
 विपदाहज्वर हरेत् (for the post half) — (L 59)
 Ko-2 सकार वेष्टित, Ko मकारे वेष्टित Śr परितर्पयेत्, Śs
 *रक्षयेत्, Ko-2 *योजित — (L 60) Om in K1 2
 — (L 61) Om in K1 2 Śs स विप्रो (for स भवेद्)
 — (L 62) = 6 35 13^{ab} Śr 8 K1 2 सर्वतपाणि-
 पादात्, Ko *पाद त — Ko-2 0 read line 63 after
 line 44 — (L 63) Śs विमल निर्मलाकार (for the
 prior half) Ko *निमल (for *सनिभम्). Śr 8
 repeat line 63 after line 67, followed by

भिन्नमुष्ककपालस्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।

and lines 103 (with v 1), 107 (with v 1), and

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।

followed further by line 110 (left, var), line 111

(left, var), line 112 (left, var) and 113 (left, var).
 On the other hand, Ko-2 ins, after line 62, 6 35
 13^{cd}, followed by line 104, the ref अर्जुन उवाच, and
 lines 1, 3, 2, 4 (with var), while Ko ins 6 35
 13^{cd}, followed (in marg) by lines 63, 104, the re-
 ference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in Ko-2,
 after which comes (marg) the ref श्रीभगवानुवाच,
 followed by lines 66-67 — After line 63, lines 64
 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref)
 by Śr 8, while lines 64 (right) and 65 (right),
 preceded by the ref, are read by Ko-2 — (L 68)
 Śr Ko चेतनामुख, Śs *नात्मक (for *नानुगम्) — (L
 70) Ko-2 0 मकार (for सकार) Śr स्वगाकार तु चित्तयेत्
 — (L 71) Śr 8 रामध्ये च प्रवेष्टव्य (for the prior half)
 K1 2 0 आत्ममध्ये (for *मध्य) Śr 8 आत्मान च स्वग कुरु
 (for the post half) — (L 72) Om (hapl) in
 Śr 8 — (L 73) Śr 8 च स्वग (for स्वमय) — (L
 74) Śr निराश्रय, Śs निरतर (for निरामयन्) — (L
 75) Ko-2 0 को न (K1 2 केन) मुच्येत बधनात् (for the
 post half) — Lines 76-89 (all left) are given
 (with var) by Śr 8, while lines 76-89 (all right)
 and lines 90-101 are given (with var) by Ko-2 0
 — (L 76, left) Śs नानु (for नैव) — (L 78,

पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवता ॥ (३९)
जीविन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्व न विन्दति ।
पाप दहति ज्ञानाग्निं पुण्येन सोमसूर्वयो ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेप योगोऽभिधीयते ।
एतिरोधि मनोधीति सतोप समिधामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशु कृत्वा यो यजेत स दीक्षित ।
पर ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)
सकले दृष्टपारोऽपि भाव युञ्जति युञ्जति ।
निष्कले दर्शन नास्ति स्वभावो भाव युञ्जति ॥ (४३)
तालुमूले च लम्पाया त्रिकूट त्रिपथान्तरम् ।
एक तत्त्व विजानीयाद्विघ्नस्वायतन महत् ॥ (४४)

लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ य सुर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित । [80]
तस्य प्रकृतिस्त्रीनस्य य पर स महेश्वर ॥ (४०)
ना नावार्यी भवेत्तात्रयावत्पर न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जित ।
अमलो निर्मलः सूक्ष्म सर्वव्यापी निरञ्जन ॥ (४२) [85]
अर्जुन उवाच ।
अक्षराणि समात्राणि सर्वे विन्दुसमाश्रिता ।
विन्दुर्भिद्यति नादेन स नाद केन भिद्यते ॥ (४३)
श्रीभगवानुवाच ।
अकारध्वनिनादेन वायु सहरणान्तिकम् ।
निरालम्बस्तु निर्देहो यत्र नादो लय गत ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

याद्येन व्यापित व्योम व्योम चाननुनासिकम् । [90]
अधश्चोर्ध्वं कथं चैव कण्ठे चैव निरञ्जन ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूपमव्यञ्जकमस्वर य

सत्तालुकण्ठेष्वनुनासिक च ।

अरेफजात शुभमूपमवर्जित

न दुःकराणा कुरुते कदाचित् ॥ (४६) [95]

शाकाशमप्यनाकाश पुरुषत्वे प्रतिष्ठितम् ।
शब्दं गुणमिवाकाश निशब्दं ब्रह्म चोच्यते ॥ (४७)
सर्वग सर्वबोधोपादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणा निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवा ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञान विज्ञानमेव च । [100]
ज्ञान विज्ञानयुक्तं च रक्षणीयं प्रयत्नत ॥ (४९)

गीतागाहोदक पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हरिः ॥ (४७, ५२)

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।

सर्वभोगमयश्चाय सर्वमोक्षमयो ह्ययम् ॥ (४८, ५३)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०)

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रसंग्रहै ।

या पुरा पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिस्तृता ॥ (४६, ५१) [105]

left) Śs मित्र* (for छिन्न*) — (L 80, left) Śs जीविना (for जीविन) — (L 87, left) Śr निष्कल and स्वभावोद्भाव — (L 88, left) Śr तालु मध्ये च (for तालुमूले च) — (L 76, right) K० अमात्र* (for अमात्र*) — (L 79, right) K० नैव (for न च) — (L 80, right) K१ पुरा (for सुर*) K१.२ ० प्रोक्त (for प्रोक्तो) — (L 82, right) स नावार्यी (for ना नावार्यी) — (L 83, right) K० पर (for परे)

— (L 84, right) K० पितृवर्जित* (for पिण्ड*) — (L 91) K० सर्वव्यापी (for कण्ठे चैव) — (L 92) K०-२ अधोप* (for अनूपम्) — (L 94) K०-२ शुभमोप* (for शुभमूपम्) — (L 97) K० शब्दगुणम् (for शब्द गुणम्) — (L 99) K१ २ नि (K१ वि) बोधेन (for निरोधेन) — (L 101) K० ज्ञानविज्ञान* (for ज्ञान वि*) — (L 102) Śs मूलतस्तस्य मत्रो (for वृक्षस्य यथा जन्म) — Śr ० om (hapl.) lines 104-106

गीता गद्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सम्यक्ता ।
चतुर्गकारस्पर्णारपुनर्जन्म न विद्यते ॥ (४९)
गीतासार पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च सनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचन यथा ॥ (५०)

एतत्पुण्य पापहरं धन्यं दुःस्वप्ननाशनम् ।

गकारपूर्वाश्रयारो रक्षन्ति महतो भयात् ॥ [110]
गीता गद्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सम्यक्ता ॥ (५१)
आतो वा यदि वाआत शुचिर्वा यदि वाशुचि ।
य स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं न यास्याभ्यन्तरे शुचि ॥ (५२)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो ब्रह्ममूर्ते नमोऽस्तु ते ।
गीतासार पठेद्यस्तु त्रिष्णुलोके महीयते ॥ (५३) [115]

पठतां शृण्वतां चैत्र त्रिष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५४, ५५)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त ॥

4

Bs 4 Da D4. s ins after 6 45 43^{ca} Dn (transp
lines 9-18 after line 46) ins after 6 45 43^{cb}
Ms-s (all om lines 1-6, and 388-339) ins after
6 45 46

श्वेतं क्रोधात्प्रज्ज्वाल हविषा हृद्यवाडिव ।
स विस्फार्य महत्पाप शक्रचापोपम बली ।
अभ्यधावजिघासन्वै शल्य मद्राधिप बली ।
महता रथवदोन समन्तात्परिवारित ।
सुञ्चन्वाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथ प्रति । [5]
तमापतन्त सप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकाना रथा सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजमभीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तर गतम् ।

बृहद्बलश्च कौसल्यो जयरथेनश्च मागध ।
तथा रुक्मरथो राजश्र्वात्पुत्रं प्रतापवान् । [10]
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काश्याञ्च सुदक्षिण ।
घृहक्षत्रस्य दायाद् सैन्धवश्च जयद्रथ ।
नानावर्णविचित्राणि धनूपि च महात्मनाम् ।
विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेविष्य विद्युत् ।
ते तु याणमय वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् । [15]
निद्राघान्तेऽनिलोद्भूता मेवा ह्य नगे जलन् ।
तत् कुन्दो महेष्वाय सप्तभ्रूँ सुतेजनै ।
धनूपि तेषामाच्छिद्य ममदं पृथनापति ।
निकृत्तान्येव तानि सप्त समदृश्यन्त भारत ।
ततस्ते तु निमेषार्थात्प्रत्यपचन्धनूपि च । [20]
सप्त चैव पृथक्काश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।

— (L 103) Śs पुनर्जन्म (for पुनर्देहो) — (L 106)
Ko 1 गीतां (for गीता-) K2 भागोदक. — (L 107)
Ko सर्वममयी मता (for the post half) — Ko-2 s
om. (hapl) line 108 — (L 109) Ko-2 सर्वभोग
(for सर्वभोग). — (L 110, right) Śr s Ko 'पूर्वाच'
(for 'पूर्वाक्ष') — (L 113, right) Ko बहि (for
शुचि) — Śr s om lines 112-113 (both right) and
114-115, while Ko-2 s om lines 112-113 (both
left) — Lines 116-117 are found in Ko-2
only — Colophon K2 इति भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त,
K3 भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त

4

(L 1) B2 शख (for श्वेत) Dn श्वेत सप्त महा-
वीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वित — (L 2) B2 Da D5 कर्त-
स्वविभूषित, B4 देवदानवपूजित (for the post half)
Dn धनूपि तेषां विच्छेद वाणैः सन्तपर्वभिः — Dn om
lines 3-6 — (L 3) B2 4 तु (for वै) B3 D4

शुधि (for बली) B2 शल्य सेनापति स्वय (for the
posterior half) — (L 4) D4 रथवेगेन (for
'वशेन) Da1 परिवारयन् (for 'वारित) -- Da1 om
lines 5-7 — (L 5) B2 Da2 D4 s सुञ्चन् (for
सुञ्चन्) — (L 8) B2 Da D4 s परीप्सन्तो (for अभी-
प्सन्तो) — (L 9) B2 Da D4 s कौशल्यो, B2 कौरव्यो
(for कौशल्यो) — (L 10) Ms-s शू (for राजश्र्)
B2 Da1 D4 राजपुत्र (for शल्यपुत्र) Ms-s पुत्र शल्यस्य
मानिन (for the posterior half) — (L 11) Da
D4 विन्दानुविन्दा — (L 12) Ms-s पृष्ट (for बृहत्).
Ms दायादा B2 सिधुराजो Da2 D5 सैन्धवस्य, Ms
सैन्धवाश्च — (L 13) B2 नानावाणविचित्राणि, D4
नानाधातु; Ms-s नानारत्न B2 4 Da1 D4 Ms-s कर्तु-
कानि (B2 4 'णि) (for धनूपि च) — (L 14) Ms 4
विस्फारितानि Ms-s [अ]दृश्यते (for दृश्यन्ते) Da1 विष्णु-
रिति निदृश्यते (for the prior half) — (L 15) Ms
तत्, Ms 5 त (for ते) D5 स- (for तु) — Ms-s
om line 16 — (L 17) B2 सप्त वाणान्शुतेजितान्, Ms-s

तव पुनरमेयात्मा भूँतं मत्तभिराशुगै ।
 निचकर्वं महाबाहुस्तेषा चापानि धन्विनाम् ।
 ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारया । [25]
 रथशक्ती परानृश्य विनेदुर्भैरवात्रवान् ।
 अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथ प्रति ।
 तवस्ता ज्वलिता सप्त महेन्द्राशानिनि स्वना ।
 अप्राप्ता सप्तभिर्भूल्लंश्चिच्छेद परनाश्रविव ।
 तव समादाय शर सर्वकायविदारणम् ।
 प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ श्वेतो रुक्मरथ प्रति । [30]
 तस्य देहे निपतितो वाणो वज्रातिगो महान् ।
 ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन वदाहत् ।
 नियमाद् रथोपम्ये कश्मल चाविशान्महत् ।
 त विमञ्ज विमनस्य त्वरनाणस्तु सारथि ।
 अपोवाह सुमश्रान्त सर्पलोकस्य पश्यत् । [35]
 ततोऽग्न्यान्पद् समादाय श्वेतो हेमविभूषिताम् ।
 तेषां पण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ।
 हयाश्च तेषा निर्भिय सारथींश्च परतप ।

शरैश्चैतान्यमाकीर्य प्रायाच्छत्यरथ प्रति ।
 ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । [40]
 दृष्ट्वा सेनापतिं दूर्णं यान्त शत्यरथ प्रति ।
 ततो भीष्म पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबल ।
 बृहस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथ प्रति ।
 नृत्योरास्यमनुप्राप्त मद्रराजममोचयत् ।
 ततो युद्ध समभवतुमुल लोमहर्षणम् । [45]
 तावकाना परेषा च न्यतिपत्करथद्विपम् ।
 सौमद्रे भामसेने च सात्यकौ च महारथे ।
 कैकेये च विराटे च दृष्टद्युक्ते च पार्षते ।
 एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
 ववर्ष शरवर्षाणि बृद्धं कुरुपितामह । [50]

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

एव श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शत्यरथ प्रति ।
 कुरव पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत सजय ।

सप्त महान्बुवा (Ms 'न्न पू) जिनान् (for the post half)
 D₁ श्वेत मत्त महाबाहुस्तेषा क्रोधिनानन्विन (cf v 1 line 1)
 — (L 18) Ms-₁ उदिद्व नन्वुज्ज्व (for आच्छिद्य मनद्)
 D₁ धनुषि तेषा चिच्छेद वाणै मननपर्वभि — (L 20)
 Ms₁ ततोऽप्ये तु, Ms₁ ततोऽन्यानि (for तनस्ते तु) Da D₁
 निनेषादि (for 'पाभाद्) Da D₁ प्रलयपद्, Dn D₁
 प्रतिपद्य, Ms₁ प्रत्यवृत्तन् (for 'पद्यन्) Ms-₁ ते (for
 च) — (L 21) Ms-₁ सप्त (for चैव) D₁ श्वेतस्यो
 पर्यमानपद्, Ms-₁ श्वेतस्योरन्व (Ms 'नि) गतयन् — (L 23)
 B₁ निश्चकत्, Dn₁ D₁ विनकत् — (L 24) Ms-₁ ते-
 पि (for ते नि-) Dn D₁ स्फुरमाणा (for त्व*) —
 (L 25) Da₁ Dn D₁ अथ शक्ती, Ms-₁ शरशक्ती (for
 रथ*) Dn₁ निनेदुर् B₁ स्वगन् (for खान्) —
 (L 26) B₁ : Dn D₁ मुमुजुर (for अन्वयुर्) Ms-₁
 मुमुजुर्भै नरश्रेष्ठा (for the prior half) — (L 27)
 B₁ Dn D₁ Ms₁ महोन्वा (for महेन्द्र*) — (L 28)
 B₁ तीक्ष्णाप्रा, Da₁ मवेर्ग (for अप्राप्ता) Ms-₁
 चिच्छेद सुरथालुन — (L 29) Da D₁ समाध्याय (for
 समादाय) Ms-₁ वत शर समाधाय (for the prior
 half) Da₁ दारण, Da₁ D₁ सर्वकायावदारण
 — (L 30) Ms-₁ बृद्धो (for श्वेतो) Da₁ मद्रथ (for
 रुक्म*) — B₁ om line 31 — (L 31) Ms-₁
 तस्यामद्ये न्यपनद् (for the prior half) Dn₁ D₁ वक्रा
 निर्गो Ms-₁ वाणोय दृढवेपिन (Ms 'धन्विन' ; Ms 'वेपिन')
 — (L 32) B₁ भक्तवा (for ततो) Ms-₁ गजा (for
 रातन्) Dn D₁ दृढ हत, Ms₁ समाहित, Ms₁ समा-

हत् (for दृढाहत*) — (L 33) Ms-₁ कश्मल च ममा-
 विशत् — (L 35) Dn D₁ अपोवाहहृत्स्वमद्य, Ms₁ s
 अगावहृत्स्वमभ्रात — (L 36) Dn D₁ श्वेतो (for ततो)
 Da₁ D₁ न (for पद्) Ms-₁ समाधाय शरान् (for
 समाधाय श्वेतो) Dn D₁ वाजिनो हेमभूषितान्, Ms₁ श्वेतो
 हेमविभूषितान् — (L 37) B₁ चैव (for पण्णा) B₁
 Ms-₁ महाराज (for 'बाहुर') B₁ ध्वजनीमाम् (for
 'शीर्षाणि) — (L 38) Dn D₁ (before corr) शेषान्
 (for तेषा) B₁ तेषा तु पण्णा निर्भिय (for the prior
 half) Da₁ Ms₁ परतप — (L 39) Dn चैतान्
 (for चैतान्) Ms-₁ वी (Ms₁ धी) रक्षान्यान्समाचाल्य (for
 the prior half) — (L 40) Da D₁ तत्र (for तव)
 Ms-₁ तव सैन्यस्य मारिष (for the posterior half) —
 (L 42) Ms-₁ महारथ (for 'वल्') — (L 43) Dn
 D₁ च (for तु) Ms-₁ हृत् सर्वेण सैन्येन Dn शत्यरथ
 (for श्वेत*) — (L 44) B₁ ततस्त समनुप्राप्त, Ms₁ s
 मूलोर्व (Ms 'र्व) समनुप्राप्त B₁ s अचोदयद्, Da D₁ उपा-
 गनद्, Ms-₁ व्यमोचयत् — (L 45) Ms-₁ रोमहर्षण
 — Ms₁ s om line 46 — (L 47) Ms-₁ सात्यके
 — (L 48) D₁ कैकेये, Ms₁ कैकेये — (L 49)
 Dn D₁ चेदिसैन्येषु B₁ Dn₁ हि (for ह) B₁
 युध्यस्तु निनदस्तु, Ms-₁ चेदिमत्स्यक (Ms 'कु) रूषिषु
 — Colophon Adhy no Da₁ 5, Dn₁ 45, D₁ 47,
 Ms-₁ 46

After line 51, Ms-₁ 1ns

प्रत्युपाते च गाढेये तथा श्वेतरथ प्रति ।

भीष्म' शातनव' किं या तन्नमाचक्ष्व पृच्छत ।

सजय उवाच ।

राजन्शतसहस्राणि तत' क्षत्रियपुंगवा ।
श्वेत' सेनापतिं शूर' पुरस्कृत्य महारथा । [55]

राज्ञो बल' दर्शयन्तस्त्रय' पुत्रस्य भारत ।
शिखण्डिन' पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथा' ।
बभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथ' हेमपरिष्कृतम् ।
जिघासन्त युधा श्रेष्ठ' तदासीत्सुमुलं महत् ।
तत्सेह' सप्रवक्ष्यामि महावैशासमच्युत । [60]

ताचकानां परेषा च यथा युद्धमवर्तत ।
तत्राकरोद्बोधोपस्थान्शून्यान्शातनवो बहून् ।
प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरार्छन्द्रयोत्तमान् ।
समावृणोच्छरैरैर्मर्कतुल्यप्रतापवान् ।
नुदन्समन्तास्समेर' रविरुद्यन्वथा तम । [65]

तेनाजौ प्रेषिता राजन्शरा शतसहस्रश ।
क्षत्रियान्तकरा' सख्ये महावेगा महाबला ।
शिरासि पातयामासुर्वीराणा शतशो रणे ।
गजान्कण्टकसनाहान्वज्रेणेव शिलोघयान् ।

रथा रथेषु ससक्ता च्यटन्नन्त विशां पते । [70]
पुके रथं पर्यवहस्तुरगा' सतुरगमम् ।

युवान निहत वीर' लम्बमान सकासुंक्रम् ।
उदीर्णाश्च हया राजन्चदन्तन्त्र तत्र ह ।
बद्धसद्गनिपद्माश्च विध्वन्ताशिरसो हता । [75]

शतश' पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ।
परस्परेण धावन्त' पतिता पुनरुत्थिता ।
उत्थाय च प्रधावन्तो द्वद्रुयुद्धमवामुवन् ।
पीडिता' पुनरन्योन्य लुठन्तो रणमूर्धनि ।
सचापान्सनिपद्माश्च जातरूपपरिष्कृतान् । [80]

विन्वन्धहतवीराश्च शतश परिपीडिता ।
तेन तेनाभ्यघावन्त' विसृजन्तश्च भारत ।
मत्तो गज' पर्यवर्तद्दयाश्च हतसादिन ।
सरथा रथिनश्चापि विमृद्दन्त' समन्तत' ।
स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकै' । [85]

हतसारथिरप्युच्चै' पपात काष्ठवट्टय' ।
युध्यमानस्य संप्राप्ते व्यूढे रजमि चोरियते ।
धनु' कृजितविज्ञान तत्रासीद्यतियुध्यत' ।

— (L 52) Ms-5 पाठवा (Ms 'व' श्रैव (for पाण्डयेयाश्च).
Da1 Ms 4 किमकुर्वत — Ms-5 om line 53. — (L 54)
Ms-5 क्षत्रियाणा महाहवे (for the posterior half)
— (L 55) Da1 श्वेत- (for श्वेत) Dn D4 शूरा .
Ms-5 महारथ — (L 56) B3 4 Da D5 मर्दयतस् (for
दर्श') Ms-5 वर्धयतो बल राक्ष (for the prior half)
Ms-5 कुती- (for तव) — Ms-5 om line 57 D4
transp lines 57 and 58 — (L 58) Da D5 'परि-
स्कृत — Ms-5 om line 59 — (L 59) B3 4 Dn
D4 जिघासतो — (L 60) Dn D4 अद्भुत (for अच्यु-
त) Ms-5 यथा (M4 महा-) वैशसमुद्यत — (L 62)
Ms-5 शूरान्शातनवो वली (for the posterior half)
— (L 63) D4 Ms-5 प्राकृतन् Da D5 तत्राद्भुत तूत्त-
माग Da Dn1 D5 अर्छद् (for आर्छद्) B3 रथो-
त्तमै, B4 रथोत्तम' Dn2 D4 शरैरर्छं (D4 'र्छं) ब्रधोत्तम'
— (L 64) Ms-5 अपावृणोच्छ (for 'समा'), and अर्क-
रश्मिसमप्रभै' (for the posterior half) — (L 65)
B3 नदन्, Da Dn D4 तुदन् (for नुदन्) Ms-5 सप-
त्नान् (for समन्तात्) — For lines 66-70, Ms-5
subst.

तेन स मुक्ता इपवो यमदूता इवाहवे ।
हरन्ति क्षत्रियान्शूरान्मृत्युलोकाय भारत ।
प्रापतन्त स इदन्ते गिरिशृङ्गादिव हुमा ।
शिरोभिरधोन्मथितैर्हतसारथयस्ताथा ।
वीरा रथेन ससक्ता [Ms सयुक्ता'] प्रत्यदृश्यन्त भारत ।

— (L 68) B3 Dn D4 पातयानाम सू (B3 शी) रागा
(for the prior half), and शिरासि (for वीरणा)
— (L 69) Da D5 गजान्कण्टकमग्राहान्; Dn1 राज-
न्कककदाश्रैव, Dn2 D3 राजन्कटकमग्राहान् Dn D4 वीग
विगतमस्तवा (for the posterior half) — (L 71)
B3 4 Dn2 D4 Ms-5 पको, Da1 पक्- B1
Ms-5 पर्यवहत्, Dn2 D4 'वर्तत् (for 'वहत्) B1 तुर-
गोर्वास्तुरगम, Dn D4 तुरगोर्वास्तुरगम, Ms-5 रथेष-
स्तुरगम — (L 72) Dn D4 स्वबल (for युवान).
Ms-5 च हत (for निहत) — (L 73) Dn D4 अवहत्श्च
(Dn2 अवहत्स्, D4 आवहत्स्) ततस्तत, Ms 4 व (Ms
स) हतो विहताप्रयान् (for the posterior half) — B3 4
Da D5 Ms-5 om lines 74-78 — Dn D4 om 79-
81 — (L 79) B3 4 युवापान् B3 4 युनिपगांश्च, Da
D5 सनिपगाश्च Da D5 जातरूपपरिष्कृतान्. — (L 80)
B3 विध्यतहतवीराश्च, B4 विध्वस्ताहत', Ms-5 विन्वन्ता हत'.
B4 शरपीडिता, Da2 परपीडिता Ms-5 सगत्या' शर-
विक्षता' (for the posterior half) — (L 81) Ms-5
तेन तेने (M4 'ने) व धावत समदृश्यत भारत. — (L 82)
Dn Ms-5 पर्यपतत् (for 'वर्तत्) Dn D4 हतसारथिनो
हया, Ms-5 हतसादि' शरार्दित' (for the posterior
half) — Ms-5 om lines 83-93 — (L 83) Da1
Dn1 विमर्दत' (for विमृद्दन्त) — (L 84) B3 4 Da
D5 द्विरद स्यदनस्तेन पपातै (Da2 D5 पुमाने) केषुणा हत'
— B3 4 Da D5 om lines 85-91 — (L

गात्रस्पर्शेन योयाना व्यञ्जात् परिपान्थिनम् ।
 युध्यमानं शरैः राजन्सिद्धिनी ध्वजिनी रवात् ।
 अन्योन्मं वीरसशब्दो नाश्रूयत भट्टैः कृत । [90]
 शब्दायमाने संग्रामे पट्टे कर्णदारिणि ।
 युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वत पौरुषं स्वकम् ।
 नाश्रौपीञ्जामगोत्रोक्तिं कीर्तनं च परस्परम् ।
 भीष्मचापच्युतैर्नाणैराताना युध्यतां मृधे ।
 परस्परेषा वीराणा मनसि समकम्पयन् । [95]
 तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ।
 पिता पुत्र च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
 चक्रे नभे युगे छिन्ने एकौ धुर्यो हयो हव ।
 आक्षिप्तं स्यन्दनाद्दीरं सनारथिरजिह्वगैः ।
 एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरयीकृता । [100]
 तेन तेन स दृश्यन्ते धात्रमाना समन्तत ।
 गजो हव शिरश्छिन्नं मर्मं भिन्नं हयो हव ।
 अहव कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ।

श्वेतं कुरुणामकरोत्स्वयं तस्मिन्महाहवे ।
 राजपुत्राश्रयोदारानवधीच्छतसवश । [105]
 चिच्छेद रथिनां वाणैः शिरासि भरतर्षभ ।
 साङ्गदा वाहवश्चैव धनूषि च समन्तत ।
 रथेषा रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ।
 छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशा पते ।
 हयौवाश्व रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत । [110]
 वारणा शतशश्चैव हता श्वेतेन भारत ।
 वयं श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ।
 अचशिष्टास्तथा पश्चाद्विभु पश्याम धृष्णव ।
 शरपातमपक्रम्य कुरुवं कुरुनन्दन ।
 भीष्मं शातनव युद्धे स्थिता पश्याम सर्वश । [115]
 अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ।
 एकस्तस्यै नरव्याघ्रो गिरिर्मैरुरिवाचल ।
 आददान इव प्राणान्स्वविता शिशिरास्ये ।
 गमस्तिभिरिवादित्यस्तस्यै शरमरीचिमान् ।

85) Dn1 D4 सुवि काष्ठवत् (for काष्ठवत्) —
 (L 88) Dn1 D4 परिपथिता — (L 92) B3 & Da
 Ds दृच्छन् पीन्य तथा (for the posterior half)
 — B3 & Da Ds om. line 93 — (L 94) B3 &
 Da Ds Ms-5 भीष्मचापच्युतेनानां (Ms-5 'तो') युध्यमाना
 (Ms-5 'नो') महाहवे — (L 95) M1 & पतन्वरेषा
 — (L 96) Da Ds गजकुले, Dn निराकुले, D4 नरा-
 कुले, Ms-5 कालयुते (for अलाकुले) Da Dn D4 &
 Ms-5 तुमुत्ते (for दाम्गे) Ms & रोमहर्षणे — (L
 97) B1 पुत्रश्च, Ms-5 स पुत्र (for पुत्र च) Dn D4
 पिता स्वमौंस पुत्र (for the prior half) Ms-5 भारत
 (for कश्चन) — (L 98) B3 & Dn D4 Ms-5 चक्र
 भ्रम युग छिन्न (Dn D4 चैव) B3 & Da Ds एकधुर्यो
 Dn D4 रथो (for हयो) — (L 99) Ms-5 प्रक्षिप्त-
 स्यन्दनो (Ms 'नाद्') वीर — (L 100) Da1 विधुरे
 च रणे धरे, Da2 D. विधुरे च रणे भजे, Dn Ds
 विधुरे भिन्नचक्रे च, Ms-5 विवीराश्च रथा राजन् (for the
 prior half) Dn D4 'थे च विद्वान्' (Dn2 'शी-
 D4 क्षिप्रिणी-') कृते (for the posterior half) — (L
 101) Dn D4 बाधमाना परस्पर (for the post half)
 — (L 102) B3 हय, Da2 Ds गज (for the first
 हत) B3 Da1 छिन्नो Dn D4 यो हव शिरसा
 छिन्नो, Ds गजो गतशिरश्छिन्न Ms-5 वम (for मम)
 B3 भिन्नो Dn D4 ममभिर्निहतो हत, Ds मर्म भिन्न हते
 रणे — (L 103) B3 इति वाणैर्दिग्धेषु, B4 Da Ds
 इति वाणैर् (Da1 रानानश्च) विस्मृष्टेषु, Ms-5 इति वाणा
 प्रसृष्टा स (for the prior half). Ms-5 भीष्मेण घ्नति

शात्रवान् — (L 104) Ms & श्वेत B3 & कूर, Da
 Ds क्रुद्धे (for स्वय) Ms & तथैव क्षयमाहवे (for the
 posterior half) — (L 105) B3,4 Da Dn D4 &
 तथोदारान् (for रथोदा) B3 अवधीच्छतशो रणे, Ms-5
 अवधीत्स महल्लश — (L 106) Dn D4 शतसवश (for
 भरतर्षभ) — (L 107) Dn2 वाहनैश्च (for वाहवश्च)
 Ms & चापि (for चैव) Ms-5 सहल्लश (for समन्तत)
 — (L 108) Dn D4 रथिनो (for रथेषा) Dn2 तुना-
 राणि (for तूणीराणि) Dn2 रथानि च, Ms-5 च चाम-
 रान् (for युगानि च) — (L 109) Dn D4 क्षुद्राणि
 (for छत्राणि) Dn1 पताकाश्च Ms-5 निपातित्ता (for
 विशा पते) — (L 110) Ms-5 नरौ (for रथौ)
 Dn D4 चेति (for चैव) Ms-5 गजौघाश्च विशां पते (for
 the posterior half) — (L 111) B3 & Da Ds
 चापि (for चैव) Ms-5 सर्वे (Ms सप्त) एव रणे वाणैर्
 (for the prior half) B3 & Dn D4 सयुगे, Ms-5
 मारिप (for भारत). — (L 112) Dn2 Ms & 'हयाद्'
 (for 'मयाद्') Dn D4 रथमुत्तम — (L 113) B3 &
 अवन् (B3 'सु')ष्टास्, Dn अपसृतास्, D4 व्यसृताश्च (for
 अचशिष्टास्) Ms-5 अपहृष्टास्तत पश्चाद् Ds वै धृत (for
 धृष्णव) Dn D4 यत्र पश्याम ते पुर, Ms-5 विपतो न
 प्रथिष्युम (for the posterior half) — (L 114)
 B3 & अतिक्रम्य (for अप) — (L 115) Ms-5 सर्वतो
 दृद्दशु सित (for the posterior half) — (L 116)
 Ms-5 म हीनो हीनसमोहो भीष्मोऽस्माभिर्घृतो रणे — (L 117)
 Dn1 तथा (for तस्यै) Da Ds नरव्याघ्र Ms इवाचल
 — (L 118) Ms-5 आददानो द्विपद्मान्शरैराक्षीवियोपमै-

स सुमोच महेष्वास' शरसवाननेकश' । [120]
 निघ्नन्नमित्रान्समरे वज्रपाणिनिवासुरान् ।
 ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्त महाबलम् ।
 स्वयूथादिव ते यूथान्मुक्तं भूमिषु दारुणम् ।
 तमेकमुपलभ्यैको हृष्ट' पुष्ट परतप ।
 दुर्योधनप्रिये युक्त' पाण्डवान्परिशोचयन् । [125]
 जीवित दुस्त्यज त्यक्त्वा भयं च सुमहाहवे ।
 पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विशां पते ।
 प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ।
 दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वरित' श्वेतमभ्ययात् ।
 स भीष्म शरजालेन महता समवाकिरत् । [130]
 श्वेत चापि तथा भीष्म' शरैर्धै' ममवाकिरत् ।
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 व्याघ्राविव सुसरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतु ।
 अस्त्रैरस्त्राणि सवार्यं ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
 भीष्म श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैपिणौ । [135]

पुकाह्वा निर्देहेद्रीष्म' पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 शरै' परमसंकुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
 पितामह ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ।
 प्रहर्षं पाण्डवा जग्मु पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
 ततो दुर्योधन कुद्म' पार्थिवै' परिवारित । [140]
 ससैन्य' पाण्डवानीकमभ्यद्रवत सयुगे ।
 दुर्मुख' कृतवर्मा च कृप शल्यो विशा पते ।
 भीष्म जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिता ।
 दृष्ट्वा तु पार्थिवै' सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमै' ।
 पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि सयुगे । [145]
 श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
 नादायामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
 द्रावयित्वा चमू राजन्वैराटि' क्रोधमूर्च्छित' ।
 क्षापतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थित' ।
 तौ तत्रोपगतौ राजन्शरदीप्तौ महाबलौ । [150]
 अयुध्येतां महात्मानौ ययोभौ वृत्रवासवौ ।

— (L 119) B₂ D_a शरमरीचिवान्, D_n D₂ हेममरी
 चिवान्, D₆ शरमहाहवे — (L 120) B₁ अशेषत',
 M₈₋₅ महस्रग (for अनेकश) — (L 121) M₈₋₅
 न्यघ्नन्सपत्नान्समरे. D_n D₂ चक्रपाणिर् — (L 122)
 M₈₋₅ हन्यमाना (for वध्य') B₂ & D_{n1} (before corr)
 महाहवे, D_n D₂ 'हव (for 'वलम्) M₈₋₅ प्रजग्मु श्वेतमा-
 हवे — (L 123) D_n D₂ श्व (D₄ अ) यथा' M₈₋₅
 यूथा यूथपति मत्त (for the prior half) B₂ & सु (B₈
 यु) क्तो भूमिपदारुण, D_n D₂ मुक्ता निमिपदारुणा',
 M₈₋₅ निर्युथ (M₄ 'था) इव वारण (M₄ 'णा)
 — (L 124) D_a D₆ तमेवम् M₈₋₅ सवलश्च (for
 उपलभ्य) D_a D₆ हृष्टपुष्ट, M₈ हृष्ट हृष्ट, M₄
 हृष्ट हृष्ट, M₆ हृष्टहृष्ट (for हृष्ट पुष्ट) — (L 125)
 D_a D₆ दुर्योधनप्रियेत्युक्त', D₄ 'प्रियो युक्त, M₈ 'प्रिये
 सक्त, M₄ 'प्रिये सक्त D_a D_n D₂ ' बहु शोच (D_n D₂
 'य) यन् (for परि') M₈₋₅ पाठवैर्वद्भुशो वृत (for the
 posterior half) — (L 126) D_{a1} दुस्त्यज, D_{n1}
 D₂ दुःस्थित (for दुस्त्यज) D_a D₂ स महाहवे —
 (L 127) M₈₋₅ नाशयामास (for पातया') M₈ 'पाठ-
 वानि — D_a D₂ om line 128 — (L 128) M₄ 'स
 प्रदहतम् (for प्रहरन्तम्) M₈₋₅ कौरवाणा पितामह (for
 the posterior half) — (L 129) M₈₋₅ शर (for
 भीष्मम्) D_a D₂ स्वरित स समभ्ययात्, D_n D₂ वेगित
 सन्समभ्य', M₈₋₅ भीष्मस्त्वरितमभ्य' — B₈ D₆ om
 line 131 — (L 131) M₈₋₅ शरैस्तीक्ष्णैरवाकिरत् (for
 the posterior half) — (L 132) M₈₋₅ महागजौ
 (for 'द्विपौ) — (L 133) B₂ 'भावत' (for 'जघ्नतु)
 — (L 134) M₈₋₅ शस्त्रै शस्त्राणि सवार्यं त्वस्त्रैरस्त्राणि चापि

मो — (L 135) M₈₋₅ युध्येतां परस्परजयैपिणौ — (L.
 136) M₈₋₅ पकेनाह्वा दहेद्रीष्म (M₄ 'ष्म) (for the
 prior half) M₈ 'अनीकिनी — (L 137) After
 the prior half, D_{n1} ins

पार्थिवै परिवारित' (= post half of line 140) ।
 ससैन्य पाण्डवानीक (= prior half of line 141)

— D_n D₂ transp यदि and श्वेतो — (L 138) B₂
 पितामहस् M₈₋₅ तथा (for ततो) — (L 139) M₈ &
 विमुखा' (for विमना') D_n D₂ क्षमूत् (for [अ]मवत्)
 M₆ पुत्रस्ते विमुखामवन् — (L 140) M₈ ' परिवारित-
 — (L 141) M₈₋₅ अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवत) — D_n
 D₂ om (hapl) lines 142-145 — (L 142) M₈₋₅
 विविगति' (for विगा पते) — (L 145) M₈₋₅ भज्यमानानि
 (for वध्य') — (L 146) M₈₋₅ उद्दिश्य (for उत्सृज्य)
 — (L 147) D_a D₂ वायुर्वृक्षम्, D_n D₂ वृक्षान्वासुर्,
 (by transp) M₈₋₅ वायुर्वर्षभिवागत — (L 148)
 D_n D₂ चैव, M₈₋₅ तुम्य (for राजन्') — (L 149)
 D_{n2} D₄ स (D₄ सु-) महान् (for सहसा) D_a D₂ अप-
 तत्सहसा भूमौ, M₈₋₅ अभ्यधावत्पुन' सखे (M₄ 'क्षे-)
 M₈₋₅ महारथ' (for व्यवस्थित') — (L 150) D_n D₂
 तत्रापि गतौ, M₈₋₅ तत्र रूपितौ (for तत्रोपगतौ) D_a D₂
 शरदष्टौ (for 'दीप्तौ) M₈₋₅ छत्रदष्टौ नखायुधौ (for the
 post half) — After line 150, M₈₋₅ ins

परस्परमयुध्येतां समेत्य पृथिवीपते ।

जातरूपगृह चित्र शृगपक्षिभिरावृतम् ।

देवदानवसधैश्च पूजित समर्हर्षिभि ।

अच्योन्व तु महाराज परस्परवधैपिणौ ।
निगृह्य कार्मुक श्वेतो भीष्म विव्याध सप्तभिः ।
पराक्रम ततन्मस्य पराक्रम्य पराक्रमी ।
तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् । [155]
श्वेतं शातनवं भूय शरैः सनतपर्वभिः ।
विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
त प्रत्यविष्यद्दशभिर्भीष्मं शातनवन्तदा ।
स विद्वन्नेन घलवान्नाकम्पत यथाचल ।
वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । [160]
भाजघान ततो भीष्म श्वेतं क्षत्रियनन्दन ।
सप्रहम्य ततः श्वेतं सृक्णिणी परिसलिहन् ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः ।
सधाय विशिलं चैव शरं लोमप्रवाहिनम् ।
उन्ममाथ ततन्नालं ध्वजशरीरं महात्मनः । [165]
केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्त्रव ।
हृत भीष्मममन्वन्त श्वेतस्य वदामागतम् ।
पाण्डवाश्चापि महृष्टा दभ्युः शङ्कान्मुदा युताः ।
भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा ताकं महात्मनः ।
उतो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् । [170]
यत्नाद्भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणाः समन्ततः ।

मा न प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ।
भीष्मं शातनवं शूरस्तथा सत्यं श्रुत्वा ।
राजस्तु घञ्चनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
बलेन चतुरङ्गेण गाह्वेयमन्वपालयन् । [175]
वाह्मीकं कृतवर्मां च शलं शल्यश्च भारत ।
जलसधो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
त्वरमाणास्त्वरकाले परिवार्यं समन्ततः ।
शस्त्रवृष्टिं सुतुमुला श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
तान्क्रुद्धो निशितैर्वाणैस्त्वरमाणो महारथः । [180]
शवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
स निवार्यं तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ।
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिन्त् ।
ततोऽन्यद्दनुरादाय भीष्मं शातनवो युधि ।
श्वेतं विव्याध राजेन्द्रं कङ्कपत्रैः शिलैः शरैः । [185]
ततः सेनापतिं क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
ततः प्रच्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ।
प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ।
निष्ठानकश्च सुमहास्त्रव सैन्यस्य चाभवत् । [190]
त चीरं वारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।

— Ms- om lines 151-152 — (L 151) Dn Ds
यथा वा (for यथोर्भा) Bs यथा च बलिवामवौ — (L
153) Ms- विदृष्य (for निगृह्य) — (L 154) Ms-s
न पराक्रममपन्नं पामान्य परं तदा — (L 155) Dn Ds
पाग्यामानं (for वारयां) Ms- नरमाभिययौ भीष्म (for
the prior half) Dn Ds मत्तोत्तमम् (for मत्तो
मत्तम्) — After line 155, the sequence of lines
in Dn Ds is as follows 160, 161, 158, 159,
156, 157, 162, 163 — (L 156) Ms- भीष्मं चित्रे
(for भूय शरैः) — (L 157) Ms-s अविध्यत् (for
विव्याध) — (L 158) Dn Ds Ms s तथा (for तदा)
— (L 159) Ms- हेमपुखैर्महिष्मानं कृतहस्तो महावल् —
(L 160) Ms-s वैराटिः समरे राजञ्जरी सनतपर्वभिः —
(L 161) Ms- क्षत्रियमर्दन — (L 162) Dn Ds
Ms-s प्रहस्य च रणे श्वेतं (Ms-s भीष्म) (for the prior
half) Ms-s सृक्णिणी मलिहन्निव — Dn Ds om
lines 163-169 — (L 163) Ms-s दशभिर् (for
नवभिर्) — (L 164) Ms- सधाय च पुनश्चिप्यं भङ्गं वै
रोमशानन — (L 165) Ms-s पुनस् (for ततस्), and
महावल् (for 'त्मनः') — Bs & Da Ds om. (hapl)
lines 166-169 — (L 170) Ms- क्रुद्ध (for
क्रोधात्) Dn Ds अनोदयत् (for अचोद') — (L 171)
Bs यत्ता, Ms- यतो (for यत्तात्) — (L 172)

Bs Dn Ds मा तात पश्यमानानां, Dn Ds तानूचे पश्य-
मानास्ताञ्च, Ms-s मा(Ms मो)हितं प्रेक्षमाणानां (for the
prior half) Bs अवाप्स्यसि, Ms-s अवाप्नुयात् (for
अवाप्स्यति) Dn Ds श्वेतोस्तमथ वाप्स्यति, Dn Ds श्वेतोस्त
समवां, Ds श्वेतोस्त मय्यवां — (L 173) Dn Ds ते
(for व) Ms-s तत्र यच्छत माचिर (for the post,
half) — (L 175) Dn Ds अनुपालयन् (for अन्व').
Ms-s चतुरङ्गेण मैत्रेण सर्वे भीष्ममपालयन् — After line
177, Ms-s ins

राशं प्रियहितार्थं वै क्रुद्धा शस्त्रपाणयः ।

— Ms-s om line 178 — (L 179) Dn Ds सुव-
हुलां, Ms s सुविपुला (for सुतुमुला) Bs श्वेतस्योपरि
पातयन्, Ms-s 'स्योरस्यपाल(Ms 'त)यत् — (L 180)
Dn तान्क्रुद्धान्, Ms क्रुद्धोमूर्त् (for तान्क्रुद्धो) Bs Dn
Ds महावल् (for 'रथ') — (L 181) Ms-s शक्तिमात्मनः
(for पाणिलाघवम्) — (L 182) Dn Ds Ms-s स
(for म) Ms-s तत (for तु तान्) — (L 183)
Ms-s भीष्ममेव ममर्षय (for the posterior half) —
(L 185) Bs & Dn Ds Ms-s शिलाशितैः, Dn Ds श्वेत
शरैः — (L 188) Ms-s transp भीष्म and दृष्ट्वा
— (L 189) Bs वै तदा, Ms s मारिप (for वै तदा).
— (L 190) Dn निष्ठानकश्च, Ms s निष्ठानक च
Ms-s तत्र सैन्ये व्यजायत (for the post half) —

हत श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम् ।
 तत क्रोधवश प्राप्तं पिता देवव्रतस्तव ।
 ध्वजमुन्मथित दृष्ट्वा ता च सेनां निवारिताम् । [195]
 श्वेत प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्वहन् ।
 तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिना वर ।
 धनुश्चिच्छेद भङ्गेन पुनरेव पितुस्तव ।
 उत्सृज्य कार्मुक राजन्गाङ्गेय क्रोधमूर्छित ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय त्रिपुल चलवत्तरम् ।
 तत्र सधाय विपुलान्भ्रान्तस शिलाशितान् । [200]
 चतुर्भिश्च जघानाश्वश्वेतस्य पृतनापते ।
 ध्वज द्वाभ्या तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथे ।
 शिरश्चिच्छेद भङ्गेन सकुद्धो लघुविक्रम ।
 हताश्वसूतात्स रथादवमुत्स महायल ।
 अमर्षवशमापन्नो च्याकुल समपद्यत । [205]
 विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पितामह ।
 ताडयामास निशितै शरसथै समन्तत ।
 स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतै शरै ।
 स्वरथे धनुस्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम् ।

तत शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोप्रा महाभयाम् । [210]
 कालदण्डोपमा घोरां मृत्योरिव स्वया श्वमन् ।
 अम्रवीच्य तदा श्वेतो भीष्मं शातनत्र रणे ।
 तिष्ठेदानीं सुतरस्थ पश्य मां पुरुरो भव ।
 एवमुक्त्वा महेष्वायो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
 तत शक्तिममेयात्मा चिक्षेप युजगोपमाम् । [215]
 पाण्डुपार्थे पराक्रान्तमवानर्थं चिकीर्षित ।
 हाहाकारो महानामीत्पुत्राणां ते विदां पते ।
 दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरा मृत्योर्दण्डममप्रभाम् ।
 श्वेतस्य करनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगमनिभाम् ।
 अपतत्समहया राजन्महोत्केत्र नभन्त्याम् । [220]
 ज्वलन्तीमन्तरिक्षे वा ज्वालाभिरिव मृताम् ।
 असभ्रान्तस्तत्रा राजन्पिता देवव्रतमत्र ।
 अष्टभिर्नवभिर्भोऽस्मि शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः ।
 उत्कृष्टहेमविकृता निकृता निर्दिशे शरै ।
 उच्चुकुशुम्भत सर्वे तावका भरतर्षभ । [225]
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा चराटि क्रोधमूर्छित ।
 कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत ।

(L 191) Dn D₄ त्वरित (for त वीर) D₄ तां च सेनां
 निवारिता (for the post half) — (L 192) Da
 D₆ स्वल्प ते, Dn D₄ मन्यत B₁ Ms-s हत त्वेन
 (B₂ भीष्म, M₁ चैन)मन्यत (for the prior half)
 D₆ श्वेतेन (for श्वेतस्य) — (L 193) M₁ प्राप्य (for
 प्राप्त) — Da D₆ om (hapl) lines 194-197
 — B₃ transp lines 195-196 and lines 205-208
 — (L 195) Ms 4 महाबाहुर (for राज) — (L
 196) Ms-s तान्निवार्य शरै श्वेतो — (L 198) Ms-s
 तदुत्सृज्य धनु राजन् — (L 199) Ms-s भारद्वाजवत्तरं
 (for the post half) . — (L 200) Ms-s सद्ये
 विपुलान्तस भ्रान्तश्चापि शिलाशितान् — (L 201) Dn D₄
 चतुर्भिश्चतुरश्राश्वान्, Ms-s तैश्चतुर्भिर्जघानां — (L 202)
 Dn D₄ च (for तु) Ms ६ तु (for च) — (L
 203) Ms-s transp भङ्गेन and सकुद्धो — (L 204)
 B₃ 4 Dn D₄ महारथ, Da₁ महाकल (for महाबल)
 — B₃ transp lines 205-208 and lines 195-196
 — B₄ om lines 205-208 — After line 205,
 Ms-s ins

तमम्रवीतत्तो भीष्म श्वेत च भरतर्षभ ।

अन्य न जानाति भवान्धनुर्व्यस्य प्रयुध्य मा ।

— (L 206) Da₂ श्रेष्ठ Ms-s om श्वेत and read
 कृत्वा (for दृष्ट्वा) — (L 207) Ms-s पूर्यामाम रभस
 (for the prior half) — (L 208) Ms-s हन्यमान
 (for ताड्य) — (L 210) Ms-s transp शक्तिं and

श्वेतो Dn D₄ घोरां (for श्वेतो) . Dn₁ D₁ महाघोरा,
 Ms-s गृहीत्वोप्रा (for जग्राहोप्रा) . — (L 211) Da₁
 मृत्युर् (for मृत्योर्) B₃ युज- (for युजगोपमा) Dn D₄
 मृत्योश्च शतनत्रमामा, Ms-s स्वया (Ms 'मा' मृत्योर्विषयान्) .
 — (L 213) Ms-s रणे यत् पश्यामि (for सुतरस्थ
 पश्य मा) Dn₁ (before corr as above) ns
 पुरुषोत्तम (for 'पो भव) — (L 214) Ms-s महत्बाहुर
 (for महेष्वायो), and दुगमद (for पराक्रमी) —
 (L 215) Da₁ D₄ युजगोपमा — (L 216) B₁ तदा
 नर्थाक्षीकथितं, Da D₆ तवार्थे किं निकीर्षितं, Ms-s तवानर्थे
 निकीर्षिता — (L 218) Ms-s मृत्युदण्डनिभं तदा .
 — After line 218, Ms-s ins

श्वेतस्य करनध्यस्यां स्वन्दस्थेवायसीं गदाम् ।

— (L 219) Ms-s सा श्वेतमुज (Ms 'कर) निर्मुक्ता
 निर्मुक्तोरगमनिभा — (L 220) Ms आपतत् Ms-s
 भीष्म (for राजन्), and 'स्तल (for 'स्वलात्) — (L
 221) Da₂ अनरीक्षे Ms-s तेजसा (for मृत्युताम्) —
 (L 222) Dn₂ सुसभातस् Ms-s पिता शातनवलदा (Ms
 'व) — (L 223) Ms-s अष्टाभिर् (for अष्ट) . Da
 Dn D₄ ६ नवधा, Ms-s अष्टधा (for नवभिर्) M₁
 चिक्षेप (for चिच्छेद) — (L 224) Da₁ Dn₂ 'विकृता,
 Ms-s उत्तसहेमनिकृता (for the prior half) Dn₂ D₁
 Ms-s निकृता — After line 224, Ms-s ins

अशेत पतिता भूमौ महोत्केव दिवश्च्युता ।

क्रोधसमूर्धितो राजन्वैराटि प्रहसन्निव ।
 गदा जग्राह सहृद्यो भीष्मस्य निघन प्रति ।
 क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तक । [230]
 भीष्म समभितुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
 तस्य वेगमसवार्यं मत्वा भीष्म प्रतापवान् ।
 प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गत ।
 श्वेत क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तां गदाम् ।
 रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो घनेश्वर । [235]
 तथा भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसाकृत ।
 सध्वज सह सूतेन साश्व सयुगवन्दुर ।
 विरय रथिना श्रेष्ठ भीष्म दृष्ट्वा रथोत्तमा ।
 अभ्यघावन्त महिता शल्यप्रभृतयो रथा ।
 ततोऽन्य रथमास्थाय धनुर्विस्फाबं दुर्गमा । [240]
 शनकैरभ्ययाच्छ्रेत गाङ्गेय प्रहसन्निव ।
 पुतस्मिन्नन्तरे भीष्म शुश्राव विपुला गिरम् ।
 आकाशादीरिता दिव्यामात्मनो हितसभवाम् ।
 भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्र यत्न कुरुष्व वै ।
 एष ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । [245]
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ।
 सप्रहृष्टप्रना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 विरय रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पदातिनम् ।

साहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथा ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च दृष्टद्युन्नश्च पार्ष्वत् । [250]
 कैकेयो दृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
 पृतानापतत सर्वान्द्रोणशल्यकृपैः सह ।
 अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचल ।
 स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 श्वेत खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । [255]
 तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाण पितामह ।
 देवदूतवचं श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
 तत प्रचारमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथ ।
 क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् । [260]
 पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा महारथै ।
 वृत त मनुजन्याग्नैर्भीमसेनपुरोगमै ।
 अभ्यवर्तत गाङ्गेय श्वेत सेनापतिं द्रुतम् ।
 आपतन्त ततो भीष्मो भीमसेन प्रतापवान् ।
 आजग्ने विशिखै पृथ्या सेनान्यं स महारथ । [265]
 अभिमन्यु च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
 आजग्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभि संनतपर्वभि ।
 सात्यकिं च शतेनाजौ भरताना पितामह ।
 दृष्टद्युन्न च विशत्या कैकेयं चापि पञ्चभि ।

— (L. 225) Dn1 उच्च (for उच्चु) Ms-5 तदा (for तत) — (L. 226) Da1 Ms विनिहिता — (L. 227) Dn D4 च (for तु) Ms-5 कालस्य परिणामाच्च कर्तव्यं न प्रचेतयन् — (L. 230) Ms-5 क्रोधमरक्तनयनो Dn D4 इवापर (for इवान्तक) — (L. 232) Da2 D. 'मवार्यं, Ms-5 'सहार्थं — (L. 233) Dn D4 प्रमाव-वित्प्रमोक्षार्थं, Ms-5 तत्प्रहारविमोक्षार्थं — (L. 234) Dn D4 क्रोधवशाविष्टो — (L. 235) Ms-5 मघवानशनीमिव (for the post. half) — (L. 236) D4 भीम (for भीष्म) Ms-5 गदया वीरघातिन्या (for the prior half) — (L. 237) Dn D4 साश्व सहयुगंधर, Ms-5 साश्व सरथद्वार (for the post. half) — (L. 238) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा) Ms-5 रथोत्तम — (L. 239) Ms-5 अभ्यवर्तत महृष्टा — (L. 240) Ms. 4 विष्कार्यं — (L. 241) Ms-5 गांगेयो व्यथयन्निव — (L. 242) Ms-5 मधुरा (for विपुला) — (L. 243) Dn आकाशोदीरिता दिव्याम् B8 हितसभ्रमा, Ms-5 हर्षवर्धनी (for हितमभवाम्) — (L. 244) Ms-5 ह (for वै) — (L. 245) Ms 4 वधे (for जये) Ms-5 निर्दिष्टो भाविनात्मनः — (L. 246) Ms-5 देवदूतस्य भारत (for the post half) — (L. 248) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा) Ms-5 रथोत्तम (for पदातिनम्) — (L.

249) Dn1 D4 न्यवर्तत (for [अ]न्यवर्तन्त) — (L. 250) Ms-5 भीमसेन सात्यकिश्च — (L. 251) Da1 Dn2 Ms कैकेया, M4 कैकया — (L. 252) M4 'पततान् Dn D4 दृष्ट्वा (for सर्वान्) Ms-5 द्रोण शल्यकृपान्वित — (L. 253) Ms. 5 अवारयन् Dn1 D4 वायु (for वारि) . — (L. 254) Ms-5 स- (for स) — (L. 255) B4 उपाकृष्य, Ms 4 अपाविध्य (for अथाकृष्य) Ms-5 धनुराच्छिनत् B4 भीष्मस्तस्याच्छिनत्तत — (L. 258) Ms-5 तत प्रत्वरमाणासु — (L. 259) Ms-5 दृढज्य स महाबल (for the post half) — (L. 261) Dn भरतश्रेष्ठ B8 महारथ, Dn D4 Ms-5 'रथ — (L. 262) Ms-5 तैर् (for त) Dn D4 तैर्नरव्याघ्रैर् (for मनुज) — (L. 263) Dn D4 कृन् (for द्रुतम्) . — (L. 264) Dn D4 Ms-5 भीष्म भीमसेन (for भीष्मो भीमसेन) — D5 reads line 265, after line 267 — (L. 265) Da Dn D4 स च (for स) . Ms-5 श्वेनार्थं त महा(M4 'नो) रथ (for the post half) — (L. 266) Ms-5 अभिमन्युश्च Ms-5 पितर त यतव्रत (Ms यशस्विन) (for the post half) — After line 266, Dn D4 ins वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानि महारथान् । — (L. 267) Da2 Dn1 D5 Ms भरतश्रेष्ठ — (L.

- तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव । [270]
 चारयित्वा शरैर्धैरैः श्वेतमेवाभिदुद्बुवे ।
 तत शर मृत्युसम भारसाधनमुत्तमम् ।
 विकृप्य बलवान्भीष्म समाधत्त दुरासदम् ।
 ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्त त शर लोमवाहिनम् ।
 ददृशुर्देवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा । [275]
 स तस्य कवच भित्त्वा हृदय चामितौजस ।
 जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
 अस्त गच्छन्त्यथादित्य प्रसामादाय सत्वर ।
 एव जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
 त भीष्मेण नरव्याघ्र तथा विनिहत युधि । [280]
 प्रपतन्तमपश्याम गिरे शृङ्गमिव च्युतम् ।
 अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथा ।
 प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्य कुरयश्चापि सर्वश ।
 ततो दुःशासनो राजञ्छ्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ।
 वादित्रनिनदैर्धैरैर्नृत्यति स्म समन्तत । [285]
 तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
 प्रावेपन्त महेष्वासा शिखण्डप्रमुखा रथा ।
 ततो धनंजयो राजन्वाण्यैश्चापि सर्वश ।
 अवहार शनैश्चर्निहते वाहिनीपतौ ।
 ततोऽब्रह्मरार सैन्याना तव तेपा च भारत । [290]

तावकानां परेपा च नर्दतां च सुदुर्मुहु ।
 पार्था विमनसो भूरवा न्यविशन्त महारथा ।
 चिन्तयन्तो वध धोरं द्वैरथेन परतपा ।

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

- श्वेते सेनापतौ तात मग्रामे निहते परै ।
 किमदुर्वन्महेष्वासा पाञ्चाल्य पाण्डवै मह । [295]
 सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेत युधि निपातितम् ।
 तदर्थं यतता चापि परेपां प्रपलायिनाम् ।
 मनः प्रीणाति मे वाक्य जय सजय शृण्वत ।
 प्रत्युपाय चिन्तयन्त मज्जना प्रम्वचन्ति मे ।
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्ध कुरपतिस्तदा । [300]
 कृत वैर सदा तेन पितुः पुत्रेण धीमत्रा ।
 तस्योद्वेगभयाचापि सत्रित पाण्डवानपुरा ।
 सर्वं बल परित्यज्य दुर्गं सत्रित्य तिष्ठति ।
 पाण्डवाना प्रतापेन दुर्गं देश निवेश्य च ।
 सपरनान्मततं वाधन्नायवृत्तिमनुष्ठित । [305]
 आश्चर्यं वै सदा तेपा पुरा राजां सुदुर्मति ।
 ततो युधिष्ठिरे भक्त कथ सजय सूदित ।
 प्रक्षिप्त समत ध्रुव पुत्रो मे पुरुषाधम ।
 न युद्ध रोचयेद्भीष्मो न चाचार्यः कथचन ।

268) Ms-6 मात्यकेश्व्र श्वेतनेव (Ms 'नाजी) भरतानाममथप
 (Ms 'प) — (L 269) Ms-7 धृष्टद्युम्नश्च विशला कैके-
 (Ms केक) या पच पचभि . — (L 270) Ms-5 तु (for
 च) — (L 271) Ms-5 तूर्ण (for धैरे) Ms 5 'दुद्बु
 — (273) Da D6 विकृप्य (for 'कृप्य) Ms-5 चा-
 सजद् (for बलवान्) Dn D4 समयत्र, Ms-5 तरसा त
 — (L 274) Ms-5 ब्राह्मणास्त्रेण सयुक्त शर वै लोमवायिन
 — (L 275) B3 ऋषयोध समानुपा, B4 पिशाचोरगदा-
 नवा — (L 276) Ms-5 transp कवच and हृदयं
 Dn D4 ज्वलदग्न्यमितौजस — (L 278) Ms-5 प्राप्य
 (for गच्छन्), and गच्छति (for सत्वर) — (L
 279) Ms-5 श्वेतस्येपुर (for 'देहाज्). Dn D4 स (for
 ह) — (L 280) D6 भीष्मेण च, Ms-5 भीष्मेण त
 (by transp) D4 नरव्याघ्र Ms-5 तथा निहतचेतस
 (for the post half) — (L 281) Ms 6 गिरिशृङ्ग
 — (L 282) Dn2 अमोघा, D4 अपोषा, Ms 6 अशोच .
 Ms-5 transp पाटवा and क्षत्रिया, and read मर्षे
 (for तत्र) Dn D4 ये (for च) — (L 283)
 Ms-5 हर्षयत (for प्रहृष्टाश्च) Dn D4 तु (for च),
 and सर्वे (for तुभ्य) Ms-5 कौरवाच् (for कुरयश्च)
 — (L 285) Ms-5 पुन पुन (for समन्तत) — (L
 286) Dn अस्मिन् (for तस्मिन्) Ms-5 भीष्मेणाभि-
 त्र-

वर्तिशना — (L 287) Da D6 प्रापतन (for प्रावेपन्त)
 Ms-5 नृपा (for रथा) — Ms-5 om lines 288-
 339. — (L 290) Dn D4 उभयेपा (for तव तेपा)
 — (L 291) Dn D4 नर्दता मर्ष (Dn1 'र्द) तां स्वन (for
 the post. half) — (L 292) B3 न्यवर्तन Da D5
 न्यवमत — (L 293) Dn D4 कौरवाणा (for द्वैरथेन)
 — Colophon — Adhy no Da3 6, Dn2 46, D5 48
 (L 294) B3 शरैः (for परैः) — (L 295) Dn2
 D4 पचाला — (L 298) Da D5 प्रीणानि (for
 प्रीणाति) — (L 299) B3 4 Dn1 (before corr as
 above) n2 D4 Cal. ed. प्रत्युपाय Da D5 Cal ed
 चितयत, Dn1 (before corr) 'यत, Dn2 D4 'यता
 Dn1 (before corr as above) प्रस्तुवति B3 मन-
 श्चान्प्रभवति मे, Dn2 D4 लज्जा न प्राप्नु (D4 प्रसु) वति मे,
 Cal ed लज्जा प्राप्नोति मे न हि — (L 300) Dn2
 कुलपति — (L 301) B3 4 कृतवैर — (L
 302) Dn D4 तरयोद्वेगाद् (for 'द्वेग-) Da1 नचित',
 Da2 D5 सत्रिता Da1 पाटवा — (L 303)
 Dn D4 सर्वस्व परित्यज्य (for the prior half),
 and दुर्ग (for दुर्ग) — (L 304) Da D5 दुर्ग देश्य;
 Dn D4 दुर्गदेश Dn D4 प्रविश्य (for निवेश्य) —
 (L 305) Dn D4 सपत्नशतसवाधे सत्वेव (Dn1 स नैव;

न कृपो न च गान्धारी नाह सजय रोचये । [310]
 न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव ।
 न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुपर्षभौ ।
 वार्यमाणो मया नित्य गान्धार्या विदुरेण च ।
 जामदग्नयेन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
 दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि सजय । [315]
 कर्णस्य मतमास्थाय सौवलयस्य च पापकृत् ।
 दुःशासनस्य च तथा पाण्डवान्वसूयत ।
 तस्याह व्यसन घोर मन्ये प्राप्त तु सजय ।
 श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।
 सक्रुद्धं कृष्णसहित पार्थ किमकरोद्युधि । [320]
 अर्जुनाद्धि भय भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।
 स हि शूरश्च कौन्तेय क्षिप्रकारी च पाण्डव ।
 मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति विद्विषाम् ।
 ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमो महेन्द्रसदृशो वले ।
 अमोघक्रोधसकल्प दृष्ट्वा व किमभून्मन । [325]
 तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युति ।
 ऐन्द्रास्त्रविदभेयात्मा प्रपतन्समित्तिजय ।
 वज्रसस्पर्शरूपाणामस्त्राणा न्यासकारिता ।
 स खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोष चक्रे महारथ ।
 स सजय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो धली । [330]
 धृष्टद्युम्न किमकरोच्छ्रेते युधि निपातिते ।
 पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपते ।
 मन्ये मन प्रजज्वाल पाण्डवाना महात्मनाम् ।
 तेषा क्रोधं चिन्तयस्तु अहं सु च निशासु च ।
 न शान्तिमधिगच्छामि सर्वमाचक्ष्व सजय । [335]
 संजय उवाच ।
 गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
 तावकानां परेषा च पुनर्युद्धमध्वरत ।

श्वेत तु निवृत्त दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
 कृतवर्मणा च सहित दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।

5

After 6 46 55, D₁ ins (= repetition, with v
 1, of 6 19 43^{ab} to 6 20 10^{ab})

शब्दश्च सुमहोस्तत्र दिवस्पृग्भरतोत्तम ।
 एव ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा युद्धदुर्मदा ।
 व्यवस्थिता प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
 त्रसन्तीव हि चेतासि योधाना भरतर्षभ ।
 दृष्ट्वाप्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् । [5]

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये सजय के तु पूर्व
 युयुत्सवो हृष्टरूपास्तथासन् ।
 किं मामका भीष्मनेत्रा समीयु
 किं पाण्डवा भीमनेत्रास्त्रदानीम् । [10]
 केषां जघन्यां सोमसूर्यौ सुवायु
 केषा सेना श्वापदा व्याहरेयु ।
 केषा यूना मुखवर्णा प्रसन्ना
 सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्व यथावत् ।
 संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमेवोपपन्ने
 उभे सेने हर्षरूपे तथैव । [15]
 उभे धिमे वनराजीप्रकाशे
 उभे सेने नागरथाश्रपूर्णं ।
 उभे सेने भीमरूपे नरेन्द्र
 तथा चोभे भारत दुर्षिषह्ये । [20]
 तथा चोभे स्वर्गजयाय तुष्टे

D₄ त्वय्येव) ममवस्थित — (L 308) B₄ प्रक्षिप्त (for
 प्रक्षिप्त) B₈ म गत, D_n D₄ मयत (for समत)
 B₄ D_{n2} क्रुद्ध (for छुद्र) B₄ D_n D₄ पाताले (for
 पुत्रो भे) B₈ पुरुषोधम — (L 309) B₄ लवुत्व (for
 न युद्ध) — (L 310) D_{n1} (by corr) D₄ गाधारो
 D_{n1} रोचमे — (L 313) D_{a1} वीर्यमाणो च या नित्य
 (sic) — (L 315) D_n D₄ युद्धमना (for युध्यमानो)
 — (L 317) D_a D₅ ष्वितयत् (for 'सूयत) — (L
 319) D_{n2} रणे (for 'न च) — (L 322) D_n D₄
 महावल् (for च पाण्डव) — (L 323) B₄ सात्मवान्,
 B₈ D_a D₅ M₈-s शत्रवान् (for विद्विषाम्) — (L
 324) B₈ 4 इन्द्रानुजमम, D_n D₄ इद्रात्मजसम B₈ 4

D_n D₄ उपेन्द्रमदृशो रणे (B₈ 4 'श वले) — (L 325)
 D_a D_n D₄ अमोघ (D_a अनौ च) क्रोधसंकल्पो D_a D₅
 मम (for मन) — (L 327) D_a D₅ इद्रास्त्र
 D_n त्राप तत् (for प्रपतन्) D₄ प्रथात्समितिसजय
 — (L 328) B₈ 4 D_{a2} D₅ स वज्रसस्पर्शरूपाणाम् D_n
 D₄ न्यायकारिता — (L 329) B₈ D_n D₄ शश्रज्ज्याक्षेप-
 हस्त तु (B₈ 'स्त्रस्तु) B₈ घोर, D_n D₄ शर (for घोष)
 — (L 332) D_n D₄ मम (for पुरा), and सर्वमेतन्न
 शिष्यति (for the post half) — (L 334) D_a
 D₅ चिन्तयता — (L 336) D_{n1} D₄ गतपूर्वाह्णसमये
 B₈ 4 D_a D_n D₅ om lines 337-339

तथा चोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ।
 पश्चान्मुखा' कौरवा धार्तराष्ट्रा-
 स्तथा पाण्डवा' प्राङ्मुखा योत्स्यमाना ।
 दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणा
 सुरेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् । [25]
 ववौ वायु' पृष्ठत' पाण्डवानां
 तथा वायु सन्मुखस्तावकानाम् ।
 गजेन्द्राणा मदगन्धा * * *
 झ सेहिरे तव पुत्रस्य नागा ।
 दुर्योधनो दन्तिवर पद्मवर्णं [30]
 सुवर्णकक्ष जातबल प्रभिन्नम् ।
 समास्थितो मध्यगतः कुरूणां

सस्त्यमानो रथिभिर्मागधैश्च ।
 चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्र
 तथा सौवर्णा स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । [35]
 तं मर्वत' शकुनि' पार्श्वतीय
 सार्धं गान्धारै' पाति गान्धारराज ।
 भीष्मोऽग्रत सर्वसैन्यस्य वृद्ध
 श्वेतच्छत्र श्वेतकच सदाङ्ग ।
 श्वेतोष्णीप पाण्डुरेण ध्वजेन [40]
 श्वेतो रथ' शैलसमप्रकाश' ।
 तद्वत्सैन्य धार्तराष्ट्रस्य सर्वे
 वादिकाना चातिरथो महारमा ।
 महेष्वासा महाभागा स्थिता युद्धाय दंशिता ।

APPENDIX II

This Appendix is primarily a list of Sanskrit citations from the Bhīṣmaparvan embedded in the abridged paraphrase of that parvan in the Old-Javanese as edited by Dr J Gonda in the *Bibliotheca Javanica*, No 7 (1936). The page and line reference in column I of the Appendix refers to the above edition. The Sanskrit citations are introduced by the Old-Javanese author at variable intervals, and are also immediately translated, fairly closely, into the Old-Javanese. But, in between these citations, and as their connecting links, are found bits of prose narrations in Old-Javanese, which can be used as evidence, if not for the form, at least for the substance of the epic story as current in Java towards the end of the first millennium of the Christian era. For the Bhāgavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan (our chapters 23-40), Dr J Gonda has published (1935) a complete translation into English of the Old-Javanese paraphrase of the Bhāgavadgītā including its renderings of the Sanskrit citations. This has enabled us to ascertain not only what parts of the Bhāgavadgītā are actually quoted, but also what additional parts are presupposed and what parts entirely omitted in the Javanese version of the poem (vide the Tabular Statement on pp 728-729). For the rest of the Bhīṣmaparvan a somewhat similar help is available in the same Dutch scholar's *Aanteekeningen bij het Oud-Javaansche Bhīṣmaparva* (*Bibliotheca Javanica* 7a, 1937), the first chapter of which furnishes a critical comparison of the Old Javanese text with the texts given by the Calcutta, Bombay and Madras editions of the parvan (our chapters 41 to end), while its concluding chapter gives the results of a similar comparison for the cosmographical episode in the Old-Javanese Bhīṣmaparvan (our chapters 5-13), as a result of which Dr Gonda endorses the findings of Dr Luise Hilgenberg in her Doctorate thesis entitled *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna* (Stuttgart, 1934), against which I have expressed my

dissent in a paper contributed to *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Professor F W Thomas* (1939), pp 19 ff

In the present Appendix the Sanskrit citations culled from the Old Javanese Bhīṣmaparvan are compared with the corresponding portions in the three current editions of the Epic, viz the Calcutta edition of 1834-1839 (*Editio Princeps*), the Bombay edition as brought out by Ganapat Krishnaji in 1863 (*the Fulgate*), and the Madras edition of P P S Sastri (1931-1936 *Bhīṣmaparvan* 1934), as well as with the Critical Edition. In the case of the text of the Bhāgavadgītā portion, however, its Kashmir Recension (as represented by the edition of Pandit Lakshman Raina, Shrinagar (1933), has been set forth in an additional column of comparison, the general results of which will be found dealt with in the Introduction. Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), general agreement with minor modifications is shown by the sign plus-or-minus (\pm), while greater divergences are indicated by the tilde (\sim) which is used to denote difference amounting virtually to a free paraphrase. The Sanskrit citations are reproduced with their orthographical peculiarities (as regards वृ, रृ, and the sibilants), while important variant readings given by Dr Gonda are inserted as footnotes.

The results of these comparisons are somewhat important for determining not only the particular recension of the Bhīṣmaparvan (and the Bhāgavadgītā) which was familiar to the Old-Javanese author, but also, possibly, for determining the particular stage in the evolution of the Mahābhārata itself there presupposed. Remarks on this topic, which turns upon the introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan, will be found in the Introduction.

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	1	
28 ^{cd} -29 ^{ab} , 31 ^{cd} -32 ^{ab} , 46	12, 14, 15 ^{cd} -21, 28 ^{ab} , 29 ^{cd} -30, 32 ^{cd} , 36 ^{ab} , 42 ^{cd} , 45 ^{ab} , 47 ^c	1-11, 13, 15 ^{ab} , 22-27, 31 ^{ab} , 33-35, 36 ^d -42 ^{ab} , 43-44, 15 ^{cd} , 47 ^{ab} , 47 ^d	
	Adhy	2	
3, 11, 13, 16, 18-19, 23, 31, 37, 47, 48 ^{cd} , 53, 55-56, 59, 62, 63 ^{bcd} , 69	2, 7 ^{abc} , 14, 33-35, 38-39 ^{ab} , 41 ^a , 39 ^{cd} , 48 ^{ab} , 52 ^{cd} , 54, 61 ^a , 63 ^a , 64	1, 4-6, 7 ^d -10, 12, 15, 17, 20-22, 24-30, 32, 36, 40, 41 ^{bcd} , 42-46, 49-52 ^{ab} , 57-58, 60, 61 ^{bcd} , 65-68, 70-72	(1) After 259, adds : जिहोपरथनिमित्त हि प्रयुक्ति- मर्कटेहिनाम् । नस्मादमित्त- वत्पदयेजिहोपत्सौ विचक्षण ॥
	Adhy	3	
11, 12 ^d , 13, 35 ^{ab}	2, 12 ^{abc} , 19 ^b	1, 3-10, 14-19 ^a , 19 ^{cd} -34, 35 ^{cd} -43	
	Adhy	4	
5, 7-9, 14 ^{ab} , 18, 22, 28, 33 ^{cd} , 34 ^{ab}	13, 33 ^{ab}	1-4, 6, 10-12, 14 ^{cd} -17, 19-21, 23-27, 29-32, 34 ^{cd} -42	
	Adhy	5	
2, 6 ^{cd} , 7 ^d , 8 ^a , 8 ^{cd} , 9 ^{ab} , 10 ^{cd}	1, 6 ^{ab} , 8 ^b , 9 ^{cd} , 10 ^{ab}	3-5, 7 ^{abc} , 11-29	
	Adhy	6	
5, 10, 13, 19 ^a , 32, 30	6, 19 ^{bcd} , 35 ^{cd} -36 ^{ab}	1-4, 7-9, 11-12, 14-18, 20-29, 31, 33-35 ^{ab} , 36 ^{cd} -47	
	Adhy	7	
4, 6 ^{cd} -7 ^{ab} , 7 ^d , 8-9, 10 ^c , 11 ^a , 16, 19 ^c , 29	5, 7 ^c , 12 ^{ab} , 17 ^{ab} , 17 ^d , 18 ^{cd}	1-3, 6 ^{ab} , 10 ^{ab} , 10 ^d , 11 ^{bcd} , 12 ^{cd} -15, 17 ^c , 18 ^{ab} , 19 ^{ab} , 19 ^d , 20-28, 30	(2) After 74, adds : यथा गान लभियति
	Adhy	8	
5, 7, 12, 13 ^{ab}	14 ^b	1-4, 6, 8-11, 13 ^{cd} , 14 ^{acd} , 15-28	

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
1, 16, 17 ^{cd} , 19 ^{cd} , 27	28 ^{ab}	Adhy 9 2-15, 17 ^{ab} , 18, 19 ^{ab} , 20-26, 28 ^{cd} -34	
21 ^b , 21 ^d , 22 ^b , 23 ^{ab} , 23 ^d , 25 ^a , 26, 27 ^a , 27 ^{cd} , 28 ^a , 28 ^d , 29 ^b , 29 ^d , 30 ^a , 30 ^{cd} , 31 ^b , 33 ^a , 35 ^{cd} , 37, 40 ^{ab} , 42 ^{ab}	42 ^{cd}	Adhy 10 1-20, 21 ^a , 21 ^c , 22 ^a , 22 ^{cd} , 23 ^c , 24, 25 ^{bcd} , 27 ^b , 28 ^{bc} , 29 ^a , 29 ^c , 30 ^b , 31 ^a , 31 ^{cd} , 32, 33 ^{bcd} -35 ^{ab} , 36, 38-39, 40 ^{cd} -41	(3) After 10 37, adds ओषधीना यवश्राह (cf 101*)
5, 8, 10, 28-29, 31 ^{ab} , 32 ^{ab} , 39 ^{cd} -40 ^{ab} , 53, 55	1 ^{bcd} , 3 ^{cd} , 6 ^{abc} , 7, 9, 11 ^{abc} , 14-15, 26, 27 ^{cd} , 31 ^{cd} , 33, 34 ^{cd} , 35, 46, 49 ^d	Adhy 11 1 ^a , 2-3 ^{ab} , 4, 6 ^d , 11 ^d , 12-13, 16-25, 27 ^{ab} , 30, 32 ^{cd} , 34 ^{ab} , 36-39 ^{ab} , 40 ^{cd} -45, 47-49 ^{abc} , 50-52, 54	(4) After 11 29 ^a , adds (for 29 ^b ?) शान्तिं च नाश च यमाभिभूता । तथैव भस्माह- नायन्ति लोका ॥
8 ^{ab}	9 ^{cd}	Adhy. 12 1-7, 8 ^{cd} -9 ^{ab} , 10-20	
31 ^d , 32-33	31 ^{abc} , 34	Adhy 13 1-30	
9, 18, 24-26	5 ^{ab} , 17, 20	Adhy 14 1-4, 5 ^{cd} -8, 10-16, 19, 21-23, 27	
		Adhy 15 1-20	
		Adhy 16 1-24	
		Adhy 17 1-28	
		Adhy 18 1-65, 67-72, 74-75	

OLD-JAVANESE BHĪSMAPARVAN SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	भीष्मपर्व	1		1	1
9 16	कथ युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 1 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
17	पार्थिवाश्च महाह्मानो नानादेशसमागता ॥	± 1 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 1 ^{cd}	= 1 ^{cd}
27	यथा युयुधिरे धीरा कुरुपाण्डवसैनिका ।	± 2 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
28	कुरुक्षेत्रे तपक्षेत्रे शृणु त्व पृथिवीपते ॥	± 2 ^{cd}	± 3 ^{cd}	= 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
10 8	यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।	= 8 ^{ab}	± 9 ^{ab}	= 8 ^a	= 8 ^{ab}
9	तावदेव समावृत्त बल भारतसत्तम ॥	± 8 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
		2		2	2
11 3	तत् पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषि ।	± 1 ^{ab}	= 36 ^{ab}	= 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
4	सर्ववेदविदा श्रेष्ठो व्यास सत्यवतीसुत ॥	= 1 ^{cd}	= 36 ^{cd}	= 1 ^{cd}	= 1 ^{cd}
15	यदि त्विच्छति संग्रामे दृष्टमेव विद्या पते ।	± 6 ^{ab}	± 41 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
16	चक्षुर्ददामि ते दिव्य युद्धमेतन्निशामय ॥	± 6 ^{cd}	± 41 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
12 6	यतो धर्मस्ततो जय	= 14 ^d	= 48 ^b	= 14 ^d	= 14 ^d
		4		3	4
13 8	किं ते राज्येन दुर्धर्म येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्	± 8 ^{cd}	± 125 ^{cd}	± 57 ^{cd}	± 8 ^{cd}
9	यशो धर्म च कीर्ति च पालयन्सुरयमाप्स्यसि ।	± 9 ^{ab}	± 126 ^{ab}	± 58 ^{ab}	± 9 ^{ab}
14	लभन्ता पाण्डवा राज्यं स्वर्गं गच्छन्तु कौरवा ॥	± 9 ^{cd}	± 126 ^{cd}	± 58 ^{cd}	± 9 ^{cd}
18	कानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।	± 15 ^{ab}	± 132 ^{ab}	± 64 ^{ab}	± 15 ^{ab}
19	तानि सर्वाणि भगवन्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥	= 15 ^{cd}	= 132 ^{cd}	= 64 ^{cd}	= 15 ^{cd}
14 9	एतानि जयमानाना लक्षणानि विशा पते	= 25 ^{ab}	= 142 ^{ab}	= 74 ^{ab}	= 25 ^{ab}
	II	7 †		6	6
15 17	यावद्भूम्यवकाशो हि दृश्यते शशलक्षण	± 1 ^{cd}	± 195 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 1 ^{cd}
24	प्रागायता महाराज पडेते वर्षपर्वता	± 2 ^{cd}	± 197 ^{ab}	= 3 ^{cd}	± 3 ^{ab}
25	अवरोप्य ह्युभयत समुद्रे पूर्वपश्चिमे	± 2 ^{cd}	± 197 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
31	हिमवान्हेमकूटश्च	= 3 ^a	= 198 ^a	= 4 ^a	= 4 ^a
31	निषधो वैदूर्यमय	—	—	—	—
32	श्वेतो रजतसप्रभ	± 3 ^d	± 198 ^d	± 4 ^d	± 4 ^d
32	सख्या दक्षिणतो भवेत्	—	—	—	—
16 6	सर्वधातुपिनद्धश्च शृङ्गवाज्जाम पर्वत	± 3 ^{cd}	= 199 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
8	एते षट् पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविता	± 4 ^{ab}	± 199 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
11	तेषामन्तरविष्कम्भो नवसहस्रमुच्यते	± 4 ^{cd}	± 200 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
12	तत्र पुण्या जनपदास्तानि सर्वाणि भारत	± 5 ^{ab}	± 200 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
16	इद तु भारतं वर्षं ततो हैमवत परम् ।	= 5 ^{ab}	= 201 ^{cd}	= 7 ^{cd}	= 7 ^{ab}
20	हेमकूटात्पर चैव हरिवर्षं प्रविक्ष्य य ॥	± 6 ^{cd}	± 202 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	नीलादुत्तरतो वर्षं श्वेतादक्षिणतः परम्	~ 35 ^{ab}	± 232 ^{ab}	± 37 ^{ab}	cf p 33 ^{ab}
26	श्वेतादुत्तरतो वर्षं शृङ्गवदक्षिण तथा	—	—	—	—
29	वर्षमैरावत नाम	= 35 ^c	= 296 ^a	± 37 ^c	± 46 ^{1a}
29	तस्माच्छृङ्गवतः परम्	± 35 ^d †	± 296 ^b	± 37 ^d	± 46 ^{2b}
32	दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च	= 7 ^{ab}	± 202 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 9 ^{ab}
17 6	परिमण्डलयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः	± 8 ^{cd}	± 204 ^{cd}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{cd}
7	आदित्यतरुगभासो विभ्रम इव पावकः ।	± 9 ^{ab}	± 205 ^{ab}	± 10 ^{cd}	± 11 ^{ab}
12	योजनाना सहस्राणि षोडशोन्तरतस्त्रया ॥	± 9 ^{cd}	± 205 ^{cd}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{cd}
13	उत्सेधश्चतुरशीतिर्योजनानां महीतले	± 10 ^{ab}	± 206 ^{ab}	± 11 ^{cd}	± 12 ^{cd}
17	लोकानावृत्य तिष्ठति	= 10 ^d	= 206 ^d	± 12 ^b	= 13 ^b
22	इलावृत मध्यम तु	= 36 ^c	= 233 ^c	= 38 ^c	= 47 ^{1a}
27	मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीधरः ।	± 29 ^{ab}	± 226 ^{ab}	± 31 ^{cd}	± 40 ^{1ab}
28	जम्बुसण्डश्च यत्रैव वसुमाश्रन्दनोपमः ॥	± 29 ^{cd}	± 226 ^{cd}	± 32 ^{ab}	± 40 ^{2cd}
32	आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारतः ।	= 30 ^{ab}	= 227 ^{ab}	± 32 ^{cd}	= 41 ^{1ab}
33	सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्यप्सरोपमा ॥	± 30 ^{cd}	± 227 ^{cd}	± 33 ^{ab}	± 41 ^{2cd}
18 4	हेमकूटो हेमवति कैलाशो नाम पर्वतः ।	± 39 ^{ab}	± 236 ^{ab}	± 41 ^{ab}	± 50 ^{ab}
5	यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥	= 39 ^{cd}	± 236 ^{cd}	± 41 ^{cd}	± 50 ^{cd}
9	अभ्यन्तरेण कैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ।	± 40 ^{ab}	± 237 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 52 ^{ab}
12	द्विरप्यशृङ्गं स महाद्विच्यो मणिमयो गिरिः ॥	± 40 ^{cd}	± 237 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 52 ^{cd}
18	तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।	= 44 ^{ab}	± 242 ^{ab}	= 47 ^{ab}	± 57 ^{ab}
19	ब्रह्मलोकादतिक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥	± 44 ^{cd}	± 242 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 57 ^{cd}
24	एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुता	= 47 ^{cd}	= 245 ^{cd}	= 50 ^{cd}	= 60 ^{cd}
28	रक्षासि चै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।	= 48 ^{ab}	= 246 ^{ab}	= 51 ^{ab}	= 61 ^{ab}
29	सर्वे नराश्च निषधे मेरौ चैव तपोधनाः ॥	± 48 ^{cd}	± 246 ^{cd}	± 51 ^{cd}	± 61 ^{cd}
19 3	गन्धर्वा ऋषयो नित्यं तत्र ब्रह्मर्षयो नृप	± 49 ^{cd}	± 247 ^{cd}	± 52 ^{cd}	± 62 ^{ab}
4	दैत्यानां दानवानां च श्वेतः पर्वत उच्यते	± 49 ^{ab}	± 247 ^{ab}	± 52 ^{ab}	~ 62 ^{cd}
7	शृङ्गवास्तु महाराजः पितृणां प्रतिसचरः	= 49 ^{cd}	± 248 ^{ab}	± 52 ^{cd}	= 63 ^{ab}
		8		7	7
15	दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तयोत्तरे	= 2 ^{ab}	= 254 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
16	तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः	= 3 ^{ab}	± 255 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
22	ये क्षरन्ति सदा क्षीरं पद्मस्य ह्यमृतोपमम् ।	= 5 ^{ab}	± 257 ^{ab}	± 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
23	वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥	= 5 ^{cd}	= 257 ^{cd}	= 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
27	देवलोच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।	= 7 ^{ab}	= 260 ^{cd}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
30	शृङ्गाभिजनसपञ्चाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥	± 7 ^{cd}	= 261 ^{ab}	= 7 ^{cd}	= 7 ^{cd}
32	तेषां ते क्षीरिणाः क्षीरं पिबन्त्यमृतसनिभम्	= 8 ^{cd}	± 262 ^{ab}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
20 4	भारुण्डा नाम शकुनास्त्रीक्षणतुण्डा महाबलाः ।	= 11 ^{ab}	± 265 ^{cd}	= 12 ^{ab}	± 12 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
5	तान्हरन्ति मृतान्सर्वान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥	± 11 ^{cd}	± 266 ^{ab}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
10	तत्र पूर्वाभिपङ्क्तु	~ 13 ^a	± 267 ^c	± 14 ^a	± 14 ^{1a}
10	कालाञ्जय महाद्रुम	= 13 ^d	± 268 ^b	= 14 ^d	± 14 ^{1d}
11	शुभश्च योजनोत्सेध सिद्धचारणसेवित	± 14 ^{cd}	± 269 ^{ab}	± 15 ^{cd}	± 15 ^{1cd}
17	तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता मनस्विन ।	± 15 ^{ab}	± 269 ^{cd}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{1ab}
20	स्त्रियं कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यं प्रियदर्शना ॥	= 15 ^{cd}	= 270 ^{ab}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{1cd}
24	चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ।	= 16 ^{ab}	± 270 ^{cd}	= 17 ^{ab}	= 17 ^{1ab}
29	चन्द्रशीतलरात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदा ॥	± 16 ^{cd}	± 271 ^{ab}	± 17 ^{cd}	± 17 ^{1cd}
21 1	दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ	= 17 ^{ab}	= 271 ^{cd}	= 18 ^{ab}	= 18 ^{1ab}
5	दक्षिणे तु च नीलस्य निपधस्योत्तरेतर ।	± 18 ^{ab}	± 272 ^{cd}	± 19 ^{ab}	± 32 ^{1ab}
6	सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्ष सनातन ॥	= 18 ^{cd}	= 273 ^{ab}	= 19 ^{cd}	= 32 ^{1cd}
11	तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीप सनातन	= 19 ^{cd}	= 274 ^{ab}	= 20 ^{cd}	= 33 ^{1cd}
17	पतमानफलान्यूर्ध्वं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्	± 22 ^{ab}	± 276 ^{cd}	± 23 ^{ab}	± 36 ^{1ab}
21	तस्य जम्बूयो फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।	± 23 ^{ab}	± 277 ^{cd}	= 24 ^{ab}	± 37 ^{1ab}
22	मेरो प्रदक्षिणं कृत्वा सप्रयात्युत्तरान्कुरुन् ॥	± 23 ^{cd}	± 278 ^{ab}	± 24 ^{cd}	± 37 ^{1cd}
28	यथा माल्यवत शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहन ।	± 26 ^{ab}	± 281 ^{ab}	± 27 ^{cd}	± 19 ^{1ab}
29	नाम्ना सवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥	= 26 ^{cd}	± 281 ^{cd}	± 28 ^{ab}	± 19 ^{1cd}
22 1	महारजतसकाशो जायते तत्र मानव	± 28 ^{ab}	± 283 ^{ab}	± 29 ^{cd}	± 21 ^{cd}
3	सर्वे च ब्रह्मचारिण	± 28 ^d	± 283 ^d	± 30 ^{ab}	± 22 ^b
		9		8	8
10	दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण च ।	± 2 ^{ab}	± 288 ^{ab}	± 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
11	वर्षं रमणक नाम तत्र जायन्ति मानवा ॥	± 2 ^{cd}	± 288 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
18	दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।	= 5 ^{ab}	± 290 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
19	वर्षं ह्यैरण्वत नाम यत्र ह्यैरण्वती नदी ॥	= 5 ^{cd}	± 290 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
24	यक्षभूता महाराज धनिन प्रियदर्शना	± 6 ^{ab}	± 291 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{ab}
28	आयुप्रमाण जीवन्तु शतानि दश पञ्चका	± 7 ^{cd}	± 293 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 7 ^{cd}
30	उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते नराधिप	± 10 ^{ab}	± 295 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{ab}
23 3	न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवा	± 11 ^{ab}	± 296 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{ab}
		10		9	9
18	पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाको प्रिय सदा ।	± 6 ^{ab}	± 314 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 6 ^{ab}
19	ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुपस्य च ॥	= 6 ^{cd}	± 314 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}
30	तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम	= 9 ^{ab}	= 317 ^{cd}	± 10 ^{ab}	= 9 ^{ab}
24 1	महेन्द्रो मलय सख्यं शुक्तिमान्क्षरवानपि ।	± 10 ^{ab}	± 318 ^{cd}	± 11 ^{ab}	± 10 ^{ab}
2	विन्ध्यश्च पारियात्रश्च ससैते कुलपर्वता ॥	= 10 ^{cd}	± 319 ^{ab}	= 11 ^{cd}	= 10 ^{cd}
8	आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्रा पुरुषा विभो	± 12 ^{cd}	± 321 ^{ab}	± 13 ^{cd}	± 12 ^{cd}
11	नदी पिबति बहुला गङ्गा सिन्धु सरस्वतीम् ।	± 13 ^{ab}	± 321 ^{cd}	± 14 ^{ab}	± 13 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed.
12	गोदावरीनर्मदा च बाहुजं च महानदीम् ॥	± 13 ^{cd}	± 32 ^{ab}	± 14 ^{cd}	± 13 ^{cd}
22	मन्दाकिनी वैतरणी कोकश्रैव महानदी	± 33 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{cd}	± 32 ^{cd}
23	शुक्तिमती मलच्छ्र	~ 33 ^c	± 34 ^{2o}	± 35 ^a	± 33 ^a
23	तथैव वृषभङ्गिनी	± 34 ^b	± 34 ^{3b}	± 35 ^b	± 33 ^d
27	विश्वस्य भावर सर्वा सर्वस्वेच्छामहाफला	± 35 ^{cd}	± 34 ^{1cd}	± 37 ^{ab}	± 35 ^{cd}
28	तथा नद्यस्तु प्रकाशा	± 36 ^a	± 34 ^{5a}	± 37 ^c	± 36 ^a
25 6	इत्येता सरितो राजन्समाख्याता यथा स्मृता	± 36 ^{cd}	± 34 ^{5cd}	± 38 ^{ab}	± 36 ^{cd}
7	अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम	= 37 ^{ab}	± 34 ^{6ab}	± 38 ^{cd}	± 36 ¹
11	चेदिमत्स्या कुरुशाश्व भोजा सिन्धुपुलिन्दका	± 39 ^{ab}	± 34 ^{8ab}	± 40 ^{cd}	± 38 ^{1cd}
12	पाञ्चालकोशलाश्रैव	+ 40 ^a	± 34 ^{9a}	± 41 ^c	± 39 ^{1c}
12	कुन्तय काशिशोवला	—	—	—	—
19	शका निपादा नियथा	= 50 ^a	= 35 ^{9a}	= 51 ^c	—
19	गान्धारा दर्शकास्तथा	= 52 ^b	= 361 ^b	= 53 ^d	± 49 ^{1b}
20	काश्मीरा गर्गिसौवीरा	= 52 ^a	± 361 ^a	± 53 ^c	± 49 ^{1a}
20	त्रिवर्गा सर्वसेनय	± 59 ^d	± 368 ^d	± 61 ^b	± 62 ^{1d}
28	द्रविडा केरला प्रोच्या	± 57 ^a	± 366 ^a	± 58 ^c	—
28	विकम्पा मूपिकास्तथा	± 57 ^d	~ 366 ^b	± 59 ^b	—
29	मालवा लवटाश्रैव	± 61 ^a	± 370 ^a	± 62 ^c	± 56 ^{1a}
29	कुलिन्दा चल्कदै सह	± 60 ^d	± 369 ^d	± 62 ^b	± 55 ^{1d}
26 5	यवनाश्च सकाम्योजा दारुणा म्लेच्छजातय ।	= 64 ^{ab}	± 373 ^{ab}	± 65 ^{cd}	± 59 ^{1ab}
6	सकृद्गुणा ककन्याश्च हूना पारापतै सह ॥	± 64 ^{cd}	± 373 ^{cd}	± 66 ^{ab}	± 59 ^{1cd}
12	किरातानां च जातय	= 67 ^d	= 376 ^d	± 69 ^b	= 62 ^{1d}
14	उद्देशमात्रेण मया देशा सकीर्तिता प्रभो	= 68 ^{cd}	± 378 ^{ab}	± 70 ^{cd}	± 64 ^{1cd}
21	तस्यात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवा ।	= 73 ^{ab}	= 382 ^{cd}	= 75 ^{ab}	± 69 ^{1ab}
22	साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव तु पार्थिवा ॥	± 73 ^{cd}	± 383 ^{ab}	± 75 ^{cd}	± 69 ^{1cd}
		11		10	10
27 3	चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।	= 3 ^{ab}	= 387 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
4	कृतश्रेताद्वापर च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥	± 3 ^{cd}	± 387 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
8	चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणा कुरुसत्तम ।	= 5 ^{ab}	± 389 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
9	आयुःसख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥	= 5 ^{cd}	= 389 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
13	तथा त्रीणि सहस्राणि श्रेताया मनुजाधिप	= 6 ^{ab}	= 390 ^{ab}	= 6 ^{ab}	= 6 ^{ab}
16	द्वापरे द्विसहस्राणि	± 6 ^c	± 390 ^c	± 6 ^c	± 6 ^c
18	न प्रमाणस्थिविद्वान्ति पुन्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।	= 7 ^{ab}	± 391 ^{ab}	± 7 ^{ab}	± 7 ^{ab}
19	गर्भस्थाश्च त्रियन्तेऽन्ये तथा जाता त्रियन्ति च ॥	± 7 ^{cd}	± 391 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
25	महाबला महासत्त्वा प्रज्ञागुणसमन्विता ।	± 8 ^{ab}	= 392 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
26	अजायन्ताकृतिमन्तो मुनयो वै तपोधना ॥	± 8 ^{cd}	± 393 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 8 ^{cd}
28 1	आयुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धरा धरा युधि ।	± 10 ^{ab}	± 396 ^{ab}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	जायन्ते क्षत्रिया' शूरास्त्रेताया चक्रवर्तिन ॥	= 10 ^{ca}	± 396 ^{ca}	± 11 ^{ca}	± 10 ^{ca}
6	सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे यथा ।	± 11 ^{ab}	± 397 ^{ab}	± 12 ^{cb}	± 11 ^{ab}
7	महोत्साहा महावीर्या परस्परवधैपिण ॥	= 11 ^{ca}	± 397 ^{ca}	± 12 ^{ca}	± 11 ^{ca}
11	तेजसात्पेन सयुक्त' क्रोधन पुरुषो नृप ।	± 12 ^{ab}	± 398 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 12 ^{ab}
12	लुब्धश्चानृतकश्चैव पुण्ये जायति भारत ॥	± 12 ^{ca}	± 398 ^{ca}	± 13 ^{ca}	± 12 ^{ca}
17	गुणोत्तरं हैमवत द्वापरेऽस्मिन्नराधिप	= 14 ^{eb}	= 400 ^{eb}	= 15 ^{cb}	= 14 ^{eb}
26	जन्मृशाककुशाक्रौञ्चा शाल्मलिश्च तथापर'	—	—	—	—
27	गोमेद' पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता	—	—	—	—
29 1	क्षीरक्षीर दधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि'	—	—	—	—
2	स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्द्विगुणित स्थित	—	—	—	—
16	लवणेन समुद्रेण पर्वत परिवारित'	± 6 14 ^{ca}	± 190 ^{ca}	± 5 15 ^{ca}	± 5 34½ ^{ca}
30 5	पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि सग्रहात् ।	= 6 3 ^{ab}	= 178 ^{ab}	= 5 3 ^{ab}	± 5 23½ ^{ab}
6	जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिण ॥	± 6 3 ^{ca}	= 178 ^{ca}	= 5 3 ^{ca}	± 5 23½ ^{ca}
13	भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।	= 6 4 ^{ab}	± 179 ^{ab}	± 5 4 ^{ab}	± 5 24½ ^{ab}
14	गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषा भूमि प्रधानत ॥	= 6 4 ^{ca}	= 179 ^{ca}	= 5 4 ^{ca}	= 5 24½ ^{ca}
21	शब्द' स्पर्शश्च रूप च रसो गन्धश्च पञ्चम	= 6 5 ^{ab}	= 180 ^{ab}	= 5 5 ^{ab}	= 5 25½ ^{ab}
22	चत्वारो हि गुणा एप्सु गन्धस्त्रय न विद्यते	± 6 6 ^{ab}	± 181 ^{ab}	± 5 6 ^{ab}	± 5 25½ ^{ca}
26	तेजसो हि गुणास्त्रय'	± 6 6 ^{ca}	± 181 ^{ca}	± 5 6 ^{ca}	± 5 26½ ^{ab}
29	शब्द' स्पर्शश्च वै वायौ आकाशे शब्द एव च	± 6 6 ^{ca}	± 182 ^{ab}	± 5 6 ^{ca}	± 5 26½ ^{ca}
31 4	वर्तन्ते सर्वभूतानि येषु लोका. प्रतिष्ठिता	± 6 7 ^{ca}	± 183 ^{ab}	± 5 7 ^{ca}	± 5 27½ ^{ca}
14	द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।	= 5 10 ^{ab}	± 164 ^{ab}	± 4 10 ^{ab}	± 5 10 ^{ab}
15	त्रसाना त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजा' ॥	= 5 10 ^{ca}	± 164 ^{ca}	= 4 10 ^{ca}	± 5 10 ^{ca}
22	उद्भिजा स्थावरा प्रोक्तास्त्रेऽर्थे पञ्चैव जायते ।	± 5 17 ^{ab}	± 171 ^{ab}	± 4 14 ^{ab}	± 5 16½ ^{ab}
23	वृक्षगुल्मलताचल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातय' ॥	= 5 17 ^{ca}	= 171 ^{ca}	= 4 14 ^{ca}	= 5 16½ ^{ca}
32 1	भूमौ हि जायते सर्व भूमौ सर्व प्रनश्यति ।	± 5 20 ^{ab}	± 174 ^{ab}	± 4 20 ^{ab}	± 5 19½ ^{ab}
2	भूमि' प्रतिष्ठा भूताना भूमिरेव परायणा ॥	± 5 20 ^{ca}	± 174 ^{ca}	± 4 20 ^{ca}	± 5 19½ ^{ca}
		13		12	12
12	परिमण्डलतो राजन्स्वर्भानु' श्रूयते ग्रह' ।	± 40 ^{ab}	± 482 ^{ab}	± 40 ^{ca}	± 41 ^{ab}
13	योजनाना सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य तु ॥	± 40 ^{ca}	± 482 ^{ca}	± 41 ^{ab}	± 41 ^{ca}
16	परिणाहेन पद्मत्रिंशद्	= 41 ^a	= 483 ^a	= 41 ^c	= 42 ^a
18	पष्टिमाहु' शतान्यस्य बुधा' पौराणिकास्तथा	= 41 ^{ca}	± 483 ^{ca}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{ca}
19	चन्द्रमास्तु सहस्राणि	= 42 ^a	= 484 ^a	= 42 ^c	= 43 ^a
23	त्रयस्त्रिंशानु मण्डलम्	= 42 ^{ca}	= 484 ^{ca}	= 43 ^b	= 43 ^{ca}
25	स राहु'श्चादयत्येतौ यथाकाल महत्तया ।	= 45 ^{ab}	= 488 ^{ab}	= 46 ^{ca}	= 46½ ^{ca}
29	चन्द्रादित्यौ महाराज सक्षेपण उदाहृतौ ॥	± 45 ^{ca}	± 488 ^{ca}	± 47 ^{ab}	± 47
33 1	तस्मादाश्वम कौरव्य पुत्र दुर्योधन प्रति	= 47 ^{ca}	= 490 ^{ca}	= 49 ^{ab}	= 49 ^{ca}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	श्रुत्वेद भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोजुगम्	= 48 ^{ab}	± 491 ^{ab}	= 49 ^{cd}	= 50 ^{ab}
7	य' शृणोति महीपाल' पर्वणीद यत्त्रत' ।	± 49 ^{ab}	= 492 ^{cd}	± 51 ^{ab}	± 51 ^{ab}
8	प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव प्रपितामहा ॥	± 49 ^{cd}	= 493 ^{ab}	± 51 ^{cd}	= 51 ^{cd}
12	श्रीमान्भवति राजन्य' सिद्धार्थ' साधुसमत'	= 48 ^{cd}	± 491 ^{cd}	= 50 ^{ab}	= 50 ^{cd}
13	आयुर्वल च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते	= 48 ^{ef}	± 492 ^{ab}	± 50 ^{cd}	± 50 ^{cd}
		14		13	13
28	ककुद' सर्वयोधाना धाम सर्वधनुष्मताम् ।	± 4 ^{ab}	± 498 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 4 ^{ab}
29	शरत्तपगत' सोऽथ शंते कुरुपितामह ॥	= 4 ^{cd}	= 498 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
34 5	जगामास्तमिवावित्य'	= 11 ^c	= 505 ^c	= 11 ^c	= 11 ^c
		16		15	15
19	तेष्वनीकेषु सर्वेषु व्यूढेषु च विधानत ।	± 11 ^{ab}	± 598 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{ab}
20	दुर्योधनो महाराज दु'शासनमथाब्रवीत् ॥	= 11 ^{cd}	= 598 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}
28	नात' कार्यतर मन्ये ऋते भीष्मस्य रक्षणान्	± 14 ^{ab}	± 601 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 14 ^{ab}
35 11	युगान्ते समवेतौ द्वौ सागरमिवाद्दृश्यत	± 45 ^{cd}	± 634 ^{ab}	± 27 ^{ab}	± 47 ^{cd}
		17		17	16
14	द्विधाभूत इवावित्य उदये प्रत्यद्दृश्यत	= 3 ^{ab}	= 638 ^{ab}	= 3 ^{ab}	= 3 ^{ab}
17	समानीय महीपालानिद वचनमब्रवीत्	= 7 ^{cd}	= 642 ^{cd}	= 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
21	इद व' क्षत्रिया द्वार स्वर्गायापावृत महत् ।	= 8 ^{ab}	= 643 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
22	गच्छध्व तेन क्रमस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥	± 8 ^{cd}	± 643 ^{cd}	± 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
28	अधर्म क्षत्रियस्यैप यद्याधिमरणं गृहे ।	= 11 ^{ab}	= 646 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
29	यदयोनिधन याति सोऽस्य धर्म' सनातन ॥	± 11 ^{cd}	± 646 ^{cd}	= 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}
		19		19	18
36 29	घृतराष्ट्रस्यानीकस्य इष्ट्वा व्यूढानि पाण्डव ।	± 3 ^{ab}	± 697 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}
30	अभ्यभापत धर्मत्मा धर्मराजो धनजयम् ॥	= 3 ^{cd}	= 697 ^{cd}	= 3 ^{cd}	= 3 ^{cd}
37 7	सूचीमुखमनीक स्यादल्पानां बहुभि' सह ।	= 5 ^{ab}	= 699 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
8	अस्माक च तथा सैन्यमल्पिय' सुतरा परै' ॥	= 5 ^{cd}	= 699 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
21	न हि सोऽस्ति पुमार्द्धलोके य' सम्रोध वृकोदरम् ।	± 12 ^{ab}	± 706 ^{ab}	± 12 ^{ab}	± 12 ^{ab}
22	द्रष्टुमत्युग्रकर्माण विपद्देत नरर्षभम् ॥	= 12 ^{cd}	= 706 ^{cd}	= 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
	III	20		20	19
38 26	साम्र शतसहस्र तु नागानां तव भारत ।	= 16 ^{ab}	= 755 ^{ab}	= 16 ^{ac}	= 16 ^{ab}
28	नागे नागे रथशत शतमश्वा रथे रथे ॥	± 16 ^{cd}	= 755 ^{cd}	= 16 ^{cd}	± 16 ^{cd}
39 1	अन्वश्वा दश धानुष्का धानुष्क शतवर्मिण	± 17 ^{ab}	± 756 ^{ab}	± 17 ^{ab}	± 17 ^{ab}
		21		21	20
11	अक्षोभ्योऽयमभेद्योऽय भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।	± 4 ^{ab}	± 763 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 4 ^{ab}
12	कल्पित' शास्त्रदृष्टेन विधिना भूमिवर्षसा ॥	± 4 ^{cd}	± 763 ^{cd}	± 4 ^{cd}	± 4 ^{cd}
25	न तथा बलवीर्याभ्या जयन्ति विजिगीषव' ।	± 10 ^{ab}	= 769 ^{ab}	= 10 ^{ab}	± 10 ^{ab}
26	यथा सत्यानुशस्याभ्या धर्मैर्बोधमेन च ॥	= 10 ^{cd}	± 769 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
40 3	यतो धर्मस्ततो जय'	= 11 ^d	= 770 ^d	= 11 ^d	= 11 ^d

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
	, भगवद्गीताप्रारम्भ'					
		23		25	23	1
41 4	दृष्ट्वेम स्वजन कृष्ण युयुत्सु समुपस्थितम्	± 28 ^{cd}	= 859 ^{ab}	= 25 ^{cd}	= 281 ^{ab}	± 25 ^{ab}
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति	= 29 ^{ab}	= 859 ^{cd}	= 29 ^{ab}	= 281 ^{cd}	= 29 ^{cd}
15	न [च] श्रेयोऽनु (न) पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे	= 31 ^{cd}	= 862 ^{ab}	= 31 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 32 ^{ab}
16	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुराणि च	= 32 ^{ab}	= 862 ^{cd}	= 32 ^{ab}	= 32 ^{ab}	= 32 ^{cd}
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणय ।	= 46 ^{ab}	= 876 ^{cd}	= 46 ^{ab}	= 46 ^{ab}	= 46 ^{ab}
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	= 46 ^{cd}	= 877 ^{ab}	= 46 ^{cd}	= 46 ^{cd}	= 46 ^{cd}
		24		26	24	2
42 8	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय	± 3 ^a	± 881 ^a	± 3 ^a	± 3 ^a	= 3 ^a
8	नैतत्त्वय्युपपद्यते ।	= 3 ^b	= 881 ^b	= 3 ^b	= 3 ^b	= 3 ^b
9	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिष्ठ परंतप ॥	± 3 ^{cd}	± 881 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
21	अशोच्य' ह्यनुशोच स्व प्रजावाद्भ्रं भापसे ।	± 11 ^{ab}	± 889 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 11 ^{ab}	± 12 ^{ab}
22	गतासूनगतासून्वा नानुशोचन्ति पण्डिता' ॥	± 11 ^{cd}	± 889 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 12 ^{cd}
27	देहिनोऽसिन्धुया देहे कौमार यौवनं जरा ।	= 13 ^{ab}	= 891 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 14 ^{ab}
43 1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरस्तत्र न मुह्यति ॥	= 13 ^{cd}	= 891 ^{cd}	= 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}	= 14 ^{cd}
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' ।	= 16 ^{ab}	= 894 ^{ab}	= 16 ^{ab}	= 16 ^{ab}	= 17 ^{ab}
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः' ॥	= 16 ^{cd}	= 894 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 17 ^{cd}
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ता शरीरिण ।	± 18 ^{ab}	± 896 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 19 ^{ab}
14	विनाशिनोऽभ्रमेयस्य यस्याद्युध्यस्व भारत ॥	± 18 ^{cd}	± 896 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 19 ^{cd}
21	य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम् ।	= 19 ^{ab}	= 897 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 20 ^{ab}
22	उभौ तौ नाभिजानीता नायं हन्ति न हन्यते ॥	± 19 ^{cd}	± 897 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 20 ^{cd}
29	नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक' ।	= 23 ^{ab}	= 901 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 24 ^{ab}
30	न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोपयति मारुत ॥	= 23 ^{cd}	= 901 ^{cd}	= 23 ^{cd}	= 23 ^{cd}	= 24 ^{cd}
44 4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	± 31 ^{ab}	± 909 ^{ab}	± 31 ^{ab}	± 31 ^{ab}	± 32 ^{ab}
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्वयस्त्रियस्य न विद्यते ॥	= 31 ^{cd}	= 909 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 32 ^{cd}
14	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	= 37 ^{ab}	= 915 ^{ab}	= 37 ^{ab}	= 37 ^{ab}	= 38 ^{ab}
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥	= 37 ^{cd}	= 915 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 38 ^{cd}
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।	= 47 ^{ab}	= 925 ^{ab}	= 47 ^{ab}	= 47 ^{ab}	± 48 ^{ab}
26	मा कर्मफलहेतुर्भृद् मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	± 47 ^{cd}	± 925 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 47 ^{cd}	± 48 ^{cd}
45 2	सिद्धसिद्धो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते	= 48 ^{cd}	= 926 ^{cd}	= 48 ^{cd}	= 48 ^{cd}	= 49 ^{cd}
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	± 53 ^{ab}	± 931 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 53 ^{ab}	= 55 ^{ab}
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥	± 53 ^{cd}	± 931 ^{cd}	± 53 ^{cd}	± 53 ^{cd}	± 55 ^{cd}
16	यदा सहरते कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।	± 55 ^{ab}	± 933 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 57 ^{ab}
17	आत्मन्येवात्मना तुष्ट' स्थित' प्रज' स उच्यते ॥	± 55 ^{cd}	± 933 ^{cd}	± 55 ^{cd}	± 55 ^{cd}	± 57 ^{cd}

42 8 नो तव (नैतव)

43 9 दृष्टान्तर

43 13 देहे (देहा)

43 14 तसाद्य°

44 4 स्वधर्मं एव

44 14 महम् (महीम्).

44 15 कृतिनि°

45 2 योगमुच्यते

45 5 धृति (धृति-)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
22	दुःखेष्वनुदिप्रनना सुखेषु विगतस्मृह ।	= 56 ^{ab}	= 934 ^{ab}	= 56 ^{ab}	= 56 ^{ab}	= 58 ^{ab}
23	चीतरागभयक्रोध	= 56 ^c	= 934 ^c	= 56 ^c	= 56 ^c	= 58 ^c
23	स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	= 56 ^d	= 934 ^d	= 56 ^d	= 56 ^d	± 58 ^d
28	विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।	= 59 ^{ab}	= 937 ^{ab}	= 59 ^{ab}	= 59 ^{ab}	= 61 ^{ab}
29	रमवर्जं रसोऽप्यस्य परं रम्या निवर्तते ॥	= 59 ^{cd}	= 937 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 61 ^{cd}
46 8	*जिहोपस्थनिमित्तं हि प्रवृत्तिं सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्पश्येजिहोपस्थौ विचक्षणः ॥	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।	= 62 ^{ab}	= 940 ^{ab}	= 62 ^{ab}	= 62 ^{ab}	= 64 ^{ab}
19	सद्गात्सजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	= 62 ^{cd}	= 940 ^{cd}	= 62 ^{cd}	= 62 ^{cd}	= 64 ^{cd}
24	संमोहात्स्मृतिविभ्रमः	= 63 ^b	= 941 ^b	= 63 ^b	= 63 ^b	= 65 ^b
26	स्मृतिभ्रंशाद्दुदिनागो बुद्धिनाशाद्विनश्यति	± 63 ^{cd}	± 941 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 65 ^{cd}
47 4	या निशा सर्वभूतानां तस्या जागर्ति सयमी ।	= 69 ^{ab}	= 947 ^{ab}	= 69 ^{ab}	= 69 ^{ab}	= 71 ^{ab}
5	यस्या जाग्रति भूतानि	= 69 ^c	= 947 ^c	= 69 ^c	= 69 ^c	= 71 ^c
5	सा निशा पश्यतो मुने ॥	= 69 ^d	= 947 ^d	= 69 ^d	= 69 ^d	± 71 ^d
		25		27	25	3
17	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वा ।	= 11 ^{ab}	= 961 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
16	परम्परं भावयन्तः श्रेयं परमवाप्स्यथ ॥	= 11 ^{cd}	= 961 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}	= 11 ^{cd}
21	यो मुद्गे ज्ञेन एव सः	= 12 ^d	= 962 ^d	= 12 ^d	= 12 ^d	= 12 ^d
26	यज्ञशेषादिना मन्तो मुच्यन्ते मर्कटिक्विपैः ।	± 13 ^{ab}	± 963 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}
27	क्षमन्ते ते त्वच पापा ये चरन्त्या मकारणात् ॥	± 13 ^{cd}	± 963 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 13 ^{cd}
48 5	श्रेयान्बन्धर्मो विगुणः परमर्थात्स्वनुष्ठितात्	= 35 ^{ab}	= 985 ^{ab}	= 35 ^{ab}	= 35 ^{ab}	= 35 ^{ab}
		26		28	26	4
19	वह्नि मे ध्वतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	= 5 ^{ab}	= 998 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
20	न तानि वेष्टि सर्वाणि न त्वं वेत्सि परतप ॥	± 5 ^{cd}	± 998 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	= 7 ^{ab}	= 1000 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
28	अन्युत्थानमधर्मस्य तद्यात्मानं सृजाम्यहम् ॥	± 7 ^{cd}	± 1000 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
33	परित्राणाय साधूनां विनाशाय दुरात्मनाम् ।	± 8 ^{ab}	± 1001 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}
34	धर्मस्योपायान्कार्याय स भवामि युगे युगे ॥	= 8 ^{cd}	= 1001 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}
49 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।	= 9 ^{ab}	= 1002 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}
5	त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥	= 9 ^{cd}	= 1002 ^{cd}	= 9 ^{cd}	= 9 ^{cd}	= 9 ^{cd}
12	न मा कर्मा[र्]णि लिम्पन्ति	= 14 ^a	± 1007 ^a	= 14 ^a	= 14 ^a	= 14 ^a
12	न मे कर्मफले स्पृहा	= 14 ^b	= 1007 ^b	= 14 ^b	= 14 ^b	± 14 ^b
18	कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।	± 18 ^{ab}	± 1011 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	= 18 ^{ab}
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्तः कृत्स्नकर्मवित् ॥	± 18 ^{cd}	± 1011 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}
20	यदृच्छालाभयनुष्टो द्वद्वातीतो विमत्सरः ।	= 22 ^{ab}	= 1015 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 22 ^{ab}

45 22 तुने तु

46 9 पश्ये जि^०

46 19 सजयत (सजायते)

47 5 जागर्ति भूतानां

47 21 युक्ते त्वेय

47 26 शान्तं (नन्त)

48 5 स्वधर्मं धर्मादनुष्ठितात् (*त)

48 20 ततानि (न तानि)

48 28 तनात्मानं, नद्रात्मानं

49 4 दिव्ये (दिव्यन्)

49 5 सक्तदेह

49 12 मा (मा) *कल्पस्पृहा

49 19 ननुदिनान्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	समं सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निवृध्यते ॥	= 22 ^{cd}	= 1015 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 22 ^{cd}
50 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	= 28 ^{ab}	= 1021 ^{ab}	= 28 ^{ab}	= 28 ^{ab}	= 28 ^{ab}
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः सशितप्रता ॥	= 28 ^{cd}	= 1021 ^{cd}	= 28 ^{cd}	= 28 ^{cd}	= 28 ^{cd}
15	सर्वकर्माखिल कर्म पार्थ ज्ञाने समाप्यते	± 33 ^{cd}	± 1026 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}
19	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन मेधया	± 34 ^{ab}	± 1027 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
		27		29	27	5
31	संन्यास कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।	= 2 ^{ab}	= 1037 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
51 1	तयोस्तत्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥	± 2 ^{cd}	± 1037 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
7	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति	= 6 ^{cd}	= 1041 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}	= 6 ^{cd}
10	कुर्वन्नपि न लिप्यते	= 7 ^d	= 1042 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d
13	पश्यन्ऋणवन्स्पृशन्निघ्नन्नशन्नाच्छन्नस्पन्द्वसन्	= 8 ^{cd}	= 1043 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	± 8 ^{cd}
17	प्रलयन्विसृजन्गुह्यन्निमेषन्निमिषन्नपि	= 9 ^{ab}	= 1044 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 9 ^{ab}
22	नैव किंचित्करोमीति	= 8 ^a	= 1043 ^a	= 8 ^a	= 8 ^a	= 8 ^a
26	न स लिप्यति दोषेण पन्नपन्नमिवाम्भसा	± 10 ^{cd}	± 1045 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}
		28		30	28	6
31	उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।	= 5 ^{ab}	= 1069 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}	= 5 ^{ab}
32	आत्मैव ह्यात्मनो बन्ध आत्मैव रिपुरात्मनः ॥	± 5 ^{cd}	± 1069 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
52 13	योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितम् ।	± 10 ^{ab}	± 1074 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 11 ^{ab}
14	एकाकी यतिचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥	± 10 ^{cd}	± 1074 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 10 ^{cd}	± 11 ^{cd}
20	समं कायशिरोम्रीं धारयेदचल मनः ।	± 13 ^{ab}	± 1077 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 14 ^{ab}
21	सप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्व	= 13 ^c	= 1077 ^c	= 13 ^c	= 13 ^c	± 14 ^c
21	दिशश्चानवलोकयन् ॥	= 13 ^d	= 1077 ^d	= 13 ^d	= 13 ^d	= 14 ^d
25	यथा दीपो निवातस्थः	= 19 ^a	= 1083 ^a	= 19 ^a	= 19 ^a	= 20 ^a
29	आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो जनः ।	± 32 ^{ab}	± 1096 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{ab}
30	सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥	= 32 ^{cd}	= 1096 ^{cd}	= 32 ^{cd}	= 32 ^{cd}	= 33 ^{cd}
53 5	यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।	= 30 ^{ab}	= 1094 ^{ab}	= 30 ^{ab}	= 30 ^{ab}	= 31 ^{ab}
6	तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥	= 30 ^{cd}	= 1094 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 31 ^{cd}
		29		31	29	7
19	भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।	= 4 ^{ab}	= 1115 ^{ab}	= 4 ^{ab}	= 4 ^{ab}	= 4 ^{ab}
20	अहकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥	= 4 ^{cd}	= 1115 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
27	यथा ज्ञानं लभिव्यति	—	—	—	—	—
30	अहं कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभवः प्रलयस्तथा	± 6 ^{cd}	± 1117 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 6 ^{cd}
31	मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनजय	= 7 ^{ab}	= 1118 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
54 4	सूत्रे मणिगणा इव	= 7 ^d	= 1118 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d	= 7 ^d
7	रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभासः शशिसूर्ययोः ।	± 8 ^{ab}	± 1119 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}

50 5 तपोयज्ञः

50 6 मश्रितः

50 15 ज्ञाने परिसं

51 31 अध (अव-)

51 32 बन्धुर् (बन्ध)

52 14 निराशीर्

52 29 आत्मोपमेन

52 30 सन्योगी

53 19 कर्मणो (उ मनो)

54 7 प्रभासि (प्रभास)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
11	प्रणव सर्ववेदेषु शब्द खे पौरुष नृपु ॥	= 8 ^{cd}	= 1119 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}	= 8 ^{cd}
17	पुण्यो गन्ध' पृथिव्या हि तेजोऽस्मि च विभावसौ ।	± 9 ^{ab}	± 1120 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}
21	जीविका सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विपु ॥	± 9 ^{cd}	± 1120 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}
25	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	= 10 ^c	= 1121 ^c	= 10 ^c	= 10 ^c	= 10 ^c
27	बल बलवता चाह	= 11 ^a	= 1122 ^a	= 11 ^a	= 11 ^a	± 11 ^a
30	चतुर्विधा भजन्ते मा नरा' सुकृतिनोऽर्जुन ।	± 16 ^{ab}	± 1127 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}
55 1	आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	= 16 ^{cd}	= 1127 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}
8	वासुदेव' सर्वमिति	± 19 ^c	± 1130 ^c	± 19 ^c	± 19 ^c	± 19 ^c
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।	= 29 ^{ab}	= 1140 ^{ab}	= 29 ^{ab}	= 29 ^{ab}	= 29 ^{ab}
14	ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नमन्वक्त्रं कर्म चाखिलम् ॥	± 29 ^{cd}	± 1140 ^{cd}	± 29 ^{cd}	± 29 ^{cd}	± 29 ^{cd}
		30		32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरन्त्यक्त्वा कलेवरम् ।	± 5 ^{ab}	± 1146 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
19	य प्रयाति साहभाव स याति परमां गतिम् ॥	± 5 ^{cd}	± 1146 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
24	तस्यात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।	= 7 ^{ab}	= 1148 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}	= 7 ^{ab}
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेप्यसि न सशय' ॥	± 7 ^{cd}	± 1148 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}	± 7 ^{cd}
30	सर्वद्वाराणि मयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।	= 12 ^{ab}	= 1153 ^{ab}	= 12 ^{ab}	= 12 ^{ab}	= 12 ^{ab}
56 2	मूर्धन्याधाय च प्राणानास्थितो योगे धारयेत् ॥	± 12 ^{cd}	± 1153 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12 ^{cd}
6	धोमित्येकाक्षर ब्रह्म ध्याहरन्मामनुस्मरन्	= 13 ^{ab}	= 1154 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}
		31		33	31	9
11	इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । -	= 1 ^{ab}	= 1170 ^{ab}	= 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
12	ज्ञानविज्ञानरहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥	± 1 ^{cd}	± 1170 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
16	अहं ऋतुरह यज्ञ' स्वधाहमहमोपाधि' ।	± 16 ^{ab}	± 1186 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 17 ^{ab}
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ॥	= 16 ^{cd}	= 1186 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 16 ^{cd}	= 17 ^{cd}
21	वेदपवित्रमोँकारमृक्त्साम यज्ञुरेव च	± 17 ^{cd}	± 1187 ^{cd}	± 17 ^{cd}	± 17 ^{cd}	± 18 ^{cd}
25	अमृतं चैव मृत्युश्च सदसश्चाहमर्जुन	= 19 ^{cd}	= 1189 ^{cd}	= 19 ^{cd}	= 19 ^{cd}	= 20 ^{cd}
57 1	यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।	= 27 ^{ab}	= 1197 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 28 ^{ab}
2	यश्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	± 27 ^{cd}	± 1197 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 28 ^{cd}
		32		34	32	10
8	ज्योतिषामहमश्नुमान् -	± 21 ^b	± 1225 ^b	± 21 ^b	± 21 ^b	± 21 ^b
10	नक्षत्राणामह शशी -	= 21 ^d	= 1225 ^d	= 21 ^d	= 21 ^d	= 21 ^d
12	देवानामसि वासव'	= 22 ^b	= 1226 ^b	= 22 ^b	= 22 ^b	= 22 ^b
14	रुद्राणां शक्रश्चाह वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	= 23 ^{ab}	= 1227 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}	= 23 ^{ab}
16	मेरु' शिखरिणामहम्	= 23 ^d	= 1227 ^d	= 23 ^d	= 23 ^d	= 23 ^d
20	महर्षीणां मृगुरहम्	= 25 ^a	= 1229 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a
22	अश्वत्थ' सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारद' ।	= 26 ^{ab}	= 1230 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}
26	गन्धर्वाणां चित्ररथ' सिद्धानां कपिलो मुनि' ॥	= 26 ^{cd}	= 1230 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}

54 11 सवदेवेषु 54 21 जीवन्, बन (°विका) 54 30 त (मा) 55 19 स मन्त्राव (साहभावाव) 55 19 Post half = 8 13^d
 56 21 ओँकार 57 1 करोति (°षि) 57 14 चित्तेशो 'रक्षन् 57 18 मेरो 57 22 अश्वत्थ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	उच्चैःश्रवसमश्वाना	= 27 ^a	= 1231 ^a	= 27 ^a	= 27 ^a	= 27 ^a
32	पेरावणो गजेन्द्राणा नराणा च नराधिप	± 27 ^{cd}	± 1231 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 27 ^{cd}
58 4	आयुधानामह वज्र	± 28 ^a	± 1232 ^a	± 28 ^a	± 28 ^a	± 28 ^a
6	सर्पाणामस्मि वासुकि	± 28 ^d	± 1232 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d
8	वरुणो यादसामहम्	± 29 ^b	± 1233 ^b	± 29 ^b	± 29 ^b	± 29 ^b
10	यम' सयमतामहम्	= 29 ^d	= 1233 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d
12	प्रहाद' सर्वदैत्याना	± 30 ^a	± 1234 ^a	± 30 ^a	± 30 ^a	± 30 ^a
14	मृगाणा च मृगेन्द्रोऽह वैनतेयश्च पक्षिणाम्	= 30 ^{cd}	= 1234 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}
18	राम' शस्त्रमृतामहम्	= 31 ^b	= 1235 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	= 33 ^a	= 1237 ^a	= 33 ^a	= 33 ^a	= 33 ^a
22	मासाना मार्गशिरोऽहमृदूना कुसुमाकर	± 35 ^{cd}	± 1239 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 35 ^{cd}
26	वृष्णीना वासुदेवोऽह पाण्डवाना धनजय' ।	± 37 ^{ab}	± 1241 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 37 ^{ab}
30	मुनीनामप्यह व्यास कवीनामुदाना कवि ॥	= 37 ^{cd}	= 1241 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 37 ^{cd}
59 1	ओषधीना यवश्वाह	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम विद्याना विभूतीना परतप	± 40 ^{ab}	± 1244 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 40 ^{ab}
5	अथ वा बहुनैतेन किमुक्तेन तवारुंन	± 42 ^{ab}	± 1246 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 42 ^{ab}
		33		35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रश ।	± 5 ^{ab}	± 1251 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	= 5 ^{cd}	= 1251 ^{cd}	= ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
30	न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।	= 8 ^{ab}	= 1254 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 8 ^{ab}
60 1	दिव्य ददामि ते चक्षु'	= 8 ^c	= 1254 ^c	= 8 ^c	= 8 ^c	= 8 ^c
1	पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	= 8 ^d	= 1254 ^d	= 8 ^d	= 8 ^d	± 8 ^d
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।	= 10 ^{ab}	= 1256 ^{ab}	= 10 ^{ab}	= 10 ^{ab}	= 10 ^{ab}
11	अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	= 10 ^{cd}	= 1256 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
29	यथा नदीना बहवोऽभ्रुवेगा	= 28 ^a	= 1274 ^a	= 28 ^a	= 28 ^a	= 29 ^c
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	= 28 ^b	= 1274 ^b	= 28 ^b	= 28 ^b	± 29 ^d
31	तथामी नरनाथ लोकवीरा	± 28 ^c	± 1274 ^c	± 28 ^c	± 28 ^c	± 30 ^a
32	विशन्ति चक्राण्यभितो द्रवन्ति ॥	± 28 ^d	± 1275 ^d	± 28 ^d	± 28 ^d	± 30 ^b
61 3	यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतगा	= 29 ^a	= 1275 ^a	= 29 ^a	= 29 ^a	= 30 ^c
4	*शान्तिं च नाश च यमाभिभूता	—	—	—	—	—
5	*तथैव भस्माद्गमायन्ति लोका	—	—	—	—	—
6	तवापि चक्राणि समृद्धवेगा	= 29 ^d	= 1275 ^d	= 29 ^d	= 29 ^d	= 31 ^b
11	आख्याहि मे को भवानुग्ररूप	= 31 ^a	= 1277 ^a	= 31 ^a	= 31 ^a	= 32 ^c
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद	= 31 ^b	= 1277 ^b	= 31 ^b	= 31 ^b	= 32 ^d
21	लोकान्समाहर्तुमह प्रवृत्त	± 32 ^b	± 1278 ^b	± 32 ^b	± 32 ^b	± 33 ^d

59 5 तथाजुन
61 14 देवचर

59 19 महत्त्वत

61 4 तमोभिभूता (यमाभि°)

61 6 तथापि (तवापि).

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
62 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्व	± 39 ^c	± 1285 ^c	± 39 ^c	± 39 ^c	± 41 ^a
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते	= 39 ^d	= 1285 ^d	= 39 ^d	= 39 ^d	= 41 ^b
3	नमः पुरस्तादथ घृष्टतस्ते	= 40 ^a	= 1286 ^a	= 40 ^a	= 40 ^a	= 41 ^c
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले	± 40 ^b	± 1286 ^b	± 40 ^b	± 40 ^b	± 41 ^d
17	नाह देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।	± 53 ^{ab}	± 1299 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 58 ^{ab}
18	शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा ॥	= 53 ^{cd}	= 1299 ^{cd}	= 53 ^{cd}	= 53 ^{cd}	= 58 ^{cd}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मज्जावात्सङ्गवर्जितः ।	± 55 ^{ab}	± 1301 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 55 ^{ab}	± 60 ^{ab}
23	निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥	= 55 ^{cd}	= 1301 ^{cd}	= 55 ^{cd}	= 55 ^{cd}	= 60 ^{cd}
		34		36	34	12
63 1	मय्येव मनः सधन्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8 ^{ab}	± 1309 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}	± 8 ^{ab}
		35		37	35	13
8	अनत्वाच्च (sic) निर्गुणत्वात्	± 31 ^a	± 1352 ^a	± 31 ^a	± 32 ^a	± 32 ^a
12	यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशः नोपलभ्यते ।	± 32 ^{ab}	± 1353 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{ab}	± 33 ^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽस्मा नोपलभ्यते ॥	± 32 ^{cd}	± 1353 ^{cd}	± 32 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 33 ^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येषो लोकः कृन्मिम रविः ।	± 33 ^{ab}	± 1354 ^{ab}	± 33 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
19	क्षेत्री क्षेत्रं तथा कृन्म प्रकाशयति भारत ॥	± 33 ^{cd}	± 1354 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 34 ^{cd}	± 34 ^{cd}
		36		38	36	14
28	मत्त्वं सक्ते सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।	± 9 ^{ab}	± 1364 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}	± 9 ^{ab}
29	ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्यय ॥	± 9 ^{cd}	± 1364 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}	± 9 ^{cd}
64 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजस ।	± 18 ^{ab}	± 1373 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 18 ^{ab}
7	ज्वन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामसः ॥	± 18 ^{cd}	± 1373 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 18 ^{cd}
15	समदुःखसुखं स्वस्थः	= 24 ^a	= 1379 ^a	= 24 ^a	= 24 ^a	± 24 ^a
15	समलोटादमकाञ्चनः ।	= 24 ^b	= 1379 ^b	= 24 ^b	= 24 ^b	= 24 ^b
16	तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥	= 24 ^{cd}	= 1379 ^{cd}	= 24 ^{cd}	= 24 ^{cd}	= 24 ^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यसः	= 25 ^a	± 1380 ^a	± 25 ^a	= 25 ^a	= 25 ^a
21	तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।	= 25 ^b	= 1380 ^b	= 25 ^b	= 25 ^b	= 25 ^b
22	सर्वारम्भपरित्यागी	= 25 ^c	= 1380 ^c	= 25 ^c	= 25 ^c	± 25 ^c
22	गुणातीतः स उच्यते ॥	= 25 ^d	= 1380 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d
28	मा च योऽयमिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।	= 26 ^{ab}	= 1381 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}	= 26 ^{ab}
65 1	स गुणान्ममतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥	= 26 ^{cd}	= 1381 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 26 ^{cd}
		40		42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं कारणं ब्रज ।	± 66 ^{ab}	± 1520 ^{ab}	± 66 ^{ab}	± 66 ^{ab}	± 66 ^{ab}
6	अहं त्वा सर्वपापेभ्यो	= 66 ^c	± 1520 ^c	= 66 ^c	= 66 ^c	± 66 ^c
6	मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥	= 66 ^d	= 1520 ^d	= 66 ^d	= 66 ^d	= 66 ^d
	भगवद्गीतासमाप्तिः					

62 4 सवमिन् (नवन)

62 17 देवो (देवैर्)

62 23 एव (पति)

63 13 उप- (नोप-)

63 28 शक्ते ननयति

64 7 ज्वन्यवृत्तिश्च

64 15 दुःखसुख

65 6 त्वा (त्वा) शुभः

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IV	41		43	22
66 4	किं ते व्यवसित राजन्यदस्मानवहाय वै ।	± 11 ^{ab}	± 1543 ^{ab}	± 16 ^{ab}	± 14 ^{ab}
5	पच्यामेव प्रयातोऽसि प्राञ्चुखो रिपुवाहिनीम् ॥	= 11 ^{cd}	= 1543 ^{cd}	= 16 ^{cd}	± 14 ^{cd}
24	अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरै ।	= 19 ^{ab}	= 1550 ^{cd}	= 24 ^{ab}	± 22 ^{cd}
25	ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥	= 19 ^{cd}	= 1551 ^{ab}	= 24 ^{cd}	± 22½
67 20	आमन्त्रये त्वां दुर्धर्षं स्वया योत्स्याम्यह सह ।	± 32 ^{ab}	± 1564 ^{ab}	± 37 ^{ab}	= 34½ ^{ab}
21	अनुजानीहि मा तात आशिपश्र प्रयोजय ॥	= 32 ^{cd}	± 1564 ^{cd}	= 37 ^{cd}	± 34½ ^{cd}
30	यद्येव नाधिगच्छेया युधि मां पृथिवीपते	± 33 ^{ab}	= 1565 ^{ab}	± 38 ^{ab}	± 36½ ^{ab}
31	शपेय त्वा महाराज	= 33 ^c	= 1565 ^c	= 38 ^c	= 36½ ^c
31	न तवास्ति पराजय	= 35 ^d	= 1567 ^d	—	—
68 8	अतस्त्वां स्त्रीवद्वक्त्रं प्रवीमि कुरुनन्दन ।	= 37 ^{ab}	= 1569 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 40½ ^{ab}
9	वृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यस्किमिच्छसि ॥	± 37 ^{cd}	± 1569 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 40½ ^{cd}
30	स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि	—	—	—	—
30	समरे यो जयेत माम्	= 43 ^b	= 1576 ^b	= 48 ^b	= 46½ ^b
31	कनावन्मृत्युकाले मे कुर्यादागमन पुन (510)	± 43 ^{cd}	± 1576 ^{cd}	± 48 ^{cd}	± 51
69 15	तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽसि पूजितश्च त्वयानघ ।	= 49 ^{ab}	= 1582 ^{ab}	= 54 ^{ab}	= 57 ^{ab}
16	अनुजानामि युध्य च विजय समवाप्नुया. ॥	± 49 ^{cd}	± 1582 ^{cd}	± 54 ^{cd}	± 57 ^{cd}
28	यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः	= 55 ^{ab}	= 1588 ^{ab}	= 60 ^{ab}	± 63 ^{ab}
70 4	श्रुत्वा तु महदप्रियम्	± 61 ^b	± 1594 ^b	= 66 ^b	± 69 ^b
16	अबध्योऽह महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुया	± 69 ^{cd}	± 1602 ^{cd}	± 74 ^{cd}	± 78
26	स एव मे वरः सत्यमुद्योगे यः कृतस्त्वया ।	± 81 ^{ab}	± 1614 ^{ab}	± 86 ^{ab}	± 89½ ^{ab}
27	सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यक्षेत्रजोवधस्त्वया ॥	= 81 ^{cd}	= 1614 ^{cd}	= 86 ^{cd}	± 89½ ^{cd}
71 12	श्रुत मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।	± 85 ^{ab}	± 1618 ^{ab}	= 90 ^{ab}	± 94 ^{ab}
13	अस्मान्गच्छसि राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥	± 85 ^{cd}	± 1618 ^{cd}	= 90 ^{cd}	± 94 ^{cd}
72 7	न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धातैराष्ट्रोऽभ्यमर्षण	± 94 ^{cd}	± 1627 ^{cd}	± 99 ^{cd}	± 113½ ^{cd}
	V	43		45	42
73 31	एवं द्वंद्वसहस्राणि स्थवारणवाजिनाम् ।	= 77 ^{ab}	= 1749 ^{cd}	= 81 ^{ab}	± 80½ ^{ab}
32	पदातीना च समरे तव तेषा च सकुले ॥	= 77 ^{cd}	= 1750 ^{ab}	= 81 ^{cd}	± 80½ ^{cd}
		44		46	43
74 15	न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।	= 2 ^{ab}	= 1758 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
16	न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुल ॥	= 2 ^{cd}	± 1758 ^{cd}	= 2 ^{cd}	± 3 ^{cd}
20	मातुलं तु च स्वस्त्रीयं न सखायं सखा तथा	± 3 ^{ab}	± 1759 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}

66 5 प्रमुखो (प्राहमुखो)

66 25 ध्रुवमस्य

67 20 त्वा (त्वां)

67 31 अह राजन् (महाराज) इच्छति (*सि).

68 31 मृत्युकाले

69 16 अनुष्णामिव

70 16 आप्नुयात् (*या)

71 12 द्वेष्य

73 32 सकलम्

74 15 यज्ञे (जज्ञे)

74 16 स्वस्त्रीयं

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Caloutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
75 4	केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ	= 48 ^{ab}	= 1806 ^{ab}	= 50 ^{ab}	± 52 ^{ab}
5	बभौ भीष्मस्रदा राजश्चन्द्रमा इव मेरुणा	= 48 ^{ef}	= 1807	= 50 ^{ef}	= 52 ¹
		45		47	44
11	तत पूर्वाह्नभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।	± 1 ^{ab}	± 1808 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
12	वर्तमाने तथा रौद्रे तथा वीरवरक्षये ॥	± 1 ^{cd}	± 1808 ^{ed}	± 1 ^{ed}	± 1 ^{ed}
76 7	उत्तरं तु हतं दृष्ट्वा वैरादिभ्रातरं शिशुम्	± 43 ^{ab}	± 1850 ^{ab}	± 43 ^{ab}	± 49 ^{ab}
8	कृतवर्मेसमायुक्तं शल्यं पश्यति चास्थितम्	± 43 ^{cd}	± 2010 ^{ab}	± 43 ^{ed}	± 49 ^{ed}
		App I 4		48	
28	श्वेतं कुरुणामकरोत्तथैव क्षयमाहवे	± L 104	± 1892 ^{ab}	± 27 ^{ed}	—
29	राजपुत्रान् योत्तरान्	± L 105	± 1892 ^c	± 28 ^a	—
29	निजवान मदा हन्ति	—	—	—	—
77 29	श्वेतस्य करनिर्मुक्तं शक्तिश्चोरगामनिभः ।	± L 219	± 1947 ^{ab}	± 85 ^{ab}	—
30	अपतत्सहसा भीष्म महोल्केव वसुधराम् ॥	± L 220	± 1947 ^{ed}	± 85 ^{ed}	—
78 10	जलौघ इव पर्वते	± L 231	± 1953 ^b	± 91 ^b	—
12	रथं भीष्मस्य चिक्षेप	± L 235	± 1955 ^a	± 93 ^a	—
19	एतस्मिन्नन्तरे भीष्मं शुश्राव विपुला गिरम् ।	= L 242	= 1958 ^{ed}	= 96 ^{ed}	—
20	आकाशे व्याहृता दिव्यामात्महर्षनिवर्धनीम् ॥	± L 243	± 1959 ^{ab}	± 97 ^{ab}	—
26	एषोऽस्य हि वधे कालो निदिष्टो भवते मया	± L 245	± 1960 ^{ab}	± 98 ^{ab}	—
79 12	जगाम धरणीं गत्वा महाशानिरिव ज्वलन्	± L 277	± 1976 ^{cd}	± 114 ^{ab}	—
16	अस्तं यजन्यथादित्यं प्रभामादाय गच्छति ।	± L 278	± 1977 ^{ab}	± 114 ^{ed}	—
19	एव जीवितमादाय श्वेतस्येपुर्जगाम सः ॥	± L 279	± 1977 ^{cd}	± 115 ^{ab}	—
22	अशोचन्क्षत्रियास्तत्र	± L 282	± 1979	± 116 ^{ed}	—
22	पाण्डवाश्च महाराज	—	—	—	—
23	अप्रीयस्तत्र कौरव्य धार्तराष्ट्रा हि सर्वशः	—	—	—	—
	VI	46		50	45
80 12	सोऽहमेव यथा ममो भीष्मागाधजलेऽङ्गवे	± 8 ^{cd}	± 2040 ^{ed}	± 8 ^{ed}	± 8
22	भीष्मस्य निघनं किल	= 30 ^d	± 2063 ^b	= 30 ^t	= 31 ^b
81 1	सोऽभिषिक्तो रुरुवीरो	—	—	—	—
1	द्रुपदस्यात्मजो बली	= 155* L 7	—	—	—
2	यथा देवासुरे युद्धे कार्तिकेयोऽभिषेचितः	± 155* L 8	—	—	—
82 7	एवमेतं महाव्यूहं व्यूहं कौरवपाण्डवाः ।	± 55 ^{ab}	± 2089 ^{ab}	± 57 ^{ed}	± 63 ^{ab}
8	सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दक्षिताः ॥	= 55 ^{ed}	= 2089 ^{ed}	± 58 ^{ab}	± 63 ^{ed}
		48		52	47
83 10	अथ व्यूहेष्वनीकेषु सनद्धश्चिरध्वजाः ।	= 2 ^{ab}	± 2122 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}

75 11 आसिन् (तस्मिन्)

75 12 वीरवरक्षमे

76 28 तथैव, तथैव (तथैव)

78 10 जलोघा

78 26 निदिष्टो

79 16 अस्त (अस्त) यथानित्यं

79 23 अभ्रियन् (अप्रीयन्)

82 7 एवमेतद्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
11	अपारमिति सदृश्य सागरप्रतिम बलम् ॥	± 2 ^{cd} 50	± 2122 ^{cd}	± 2 ^{cd} 54	± 3 ^{ab} 49
84 3	तत शातनवो दृष्ट्वा निनद तं महाहवे ।	± 97 ^{ab}	± 2339 ^{ab}	± 106 ^{ab}	± 104½ ^{ab}
4	अभ्ययात्वरितो भीम व्यूढानिक' समन्तत ॥	= 97 ^{cd} 51	= 2339 ^{cd}	± 106 ^{cd} 55	± 104½ ^{cd} 50
24	तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजश्वहनि दारुणे ।	± 1 ^{ab}	± 2359 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
25	रथाश्वनरनागाना सादिना चैव सक्षये ॥	± 1 ^{cd}	± 2359 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
85 12	उद्धृत सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभि' ।	± 19 ^{ab}	± 2377 ^{ab}	± 19 ^{ab}	± 19 ^{ab}
13	दिवाकरपरथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥	= 19 ^{cd}	= 2377 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19 ^{cd}
23	एष पाण्डुसुतो वीर' कृष्णेन सहितो बली ।	= 37 ^{ab}	= 2395 ^{ab}	± 37 ^{ab}	= 38 ^{ab}
24	तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनजय ॥	= 37 ^{cd}	= 2395 ^{cd}	= 37 ^{cd}	= 38 ^{cd}
29	सदृश्यतेऽस्य स्वरूपं क्रुद्धस्येव पिनाकिन	± 38 ^{cd}	± 2396 ^{cd}	± 38 ^{cd}	± 39 ^{cd}
86 1	एष चास्त्र गिरिश्रेष्ठ भानुमानप्रतिपद्यते ।	= 40 ^{ab}	± 2398 ^{ab}	= 40 ^{ab}	± 41 ^{ab}
2	वपु' सर्वस्य लोकस्य सहरन्निव दृश्यते ॥	± 40 ^{cd}	± 2398 ^{cd}	± 40 ^{cd}	± 41 ^{cd}
VII					
		52		56	51
11	प्रभाताया तु शर्वर्या भीष्म शातनव स्थित ।	± 1 ^{ab}	± 2402 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
12	अनीकान्यनुसयाने व्यादिदेश परतप ॥	± 1 ^{cd}	± 2402 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
		53		57	52
87 9	ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।	= 1 ^{ab}	= 2425 ^{ab}	± 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
10	धनजयो रथानीकमभ्यघ्नत्तव भारत ।	± 1 ^{cd}	± 2425 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
29	प्रशशाम रजो भौम	= 22 ^a	= 2449 ^a	= 28 ^a	= 27 ^a
		54		58	53
88 17	नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव	= 32 ^{cd}	= 2495 ^{cd}	= 34 ^{cd}	± 35 ^{cd}
25	न योस्स्येऽह रणे राजन्याण्डवानिति भारत ॥	± 36 ^{cd}	± 2499 ^{cd}	± 38 ^{cd}	± 39 ^{cd}
30	यदि नाह परित्यक्त युवाभ्या रणमूर्दिद्र (sic)	± 38 ^{ab}	± 2501 ^{ab}	± 40 ^{ab}	± 41 ^{ab}
89 3	अनुप्राह्वा' पाण्डुसुता नून तव पितामह ।	= 35 ^{ab}	= 2498 ^{ab}	± 37 ^{ab}	± 38 ^{ab}
4	यथेमा क्षेमये वीर वध्यमाना महाचमूम् ॥	± 35 ^{cd}	± 2498 ^{cd}	± 37 ^{cd}	± 38 ^{cd}
13	अजेया पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवै	= 40 ^{cd}	= 2503 ^{cd}	= 42 ^{cd}	= 43 ^{cd}
16	यन्तु शक्य मया कर्तुं वृद्धेनाथ गतायुषा	± 41 ^{ab}	± 2504 ^{ab}	± 43 ^{ab}	= 44 ^{ab}
19	करिष्यामि यथाशक्ति	= 41 ^c	= 2504 ^c	= 43 ^c	= 44 ^c
		55		59	54
90 10	अय स काल' सप्राप्त पार्थ य' काङ्क्षितस्तथा ।	± 41 ^{ab}	± 2549 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 45½ ^{ab}
11	प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहादिसुच्यते ॥	± 41 ^{cd}	± 2550 ^{ab}	± 43 ^{ab}	± 45½ ^{cd}
91 9	एकाह्वापि नाके भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।	± 67 ^{ab}	± 2576 ^{ab}	± 69 ^{ab}	± 72 ^{ab}

84 25 चैव (चैव)

88 17 त्वया (त्वयि)

86 2 मगरन्निव

80 4 वीर' (वीर)

87 10 रथनिकान्

89 19 यथा शक्ति'

87 29 रजोमाव

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
10	किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥	= 67 ^{cd}	= 2576 ^{cd}	± 69 ^{cd}	= 72 ^{cd}
16	भारमेव विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्	± 69 ^{cd}	± 2579 ^{ab}	± 72 ^{ab}	± 74½ ^{cd}
17	सोऽह भीष्म निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय जीवित	± 69 ^{ab}	± 2578 ^{cd}	± 71 ^{cd}	± 74½ ^{ab}
92 7	भूतानि कृष्णवन्मा	—	—	—	—
11	एहोहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र	~ 94 ^a	± 2604 ^c	± 97 ^a	= 103½ ^a
12	नमोऽस्तु ते देवदेवाप्रमेय ।	± 94 ^b	± 2604 ^d	± 97 ^b	± 103½ ^b
13	प्रसह्य मां पातय लोकनाथ	= 94 ^c	= 2605 ^a	= 97 ^c	= 103½ ^c
14	रथोत्तमान्द्रुतशरण्य सख्ये ॥	= 94 ^d	= 2605 ^b	± 97 ^d	= 103½ ^d
		58		62	58
93 15	गजाना रुधिराकाङ्क्षो गदां विभ्रद्भृकोदर ।	± 52 ^{ab}	± 2769 ^{ad}	± 56 ^{ab}	± 55½ ^{ab}
16	घोर' प्रतिभयश्चापि पिनाकीव पिनाकभृत् ॥	+ 52 ^{cd}	± 2770 ^{ab}	± 56 ^{cd}	± 55½ ^{cd}
		60		64	59
94 7	एष युष्यति सप्रामे हैरिभ्येन महात्मना ।	± 57 ^{ab}	± 2873 ^{ab}	± 64 ^{ab}	± 61 ^{ab}
8	भगदत्तो महेश्वर' कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥	± 57 ^{cd}	± 2873 ^{cd}	± 64 ^{cd}	± 61 ^{cd}
14	गच्छामस्तत्र भद्र वो राजान परिरक्षितुम् ।	± 60 ^{ab}	± 2876 ^{ab}	± 67 ^{ab}	= 64 ^{ab}
15	अरक्ष्यमान' समरे क्षिप्र प्राणाद्धिमोक्षयति ॥	± 60 ^{cd}	± 2876 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 64 ^{cd}
	VIII	61		65	60
95 14	य समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्यान्पदे पदे	= 29 ^{cd}	= 2931 ^{cd}	± 34 ^{cd}	= 34 ^{cd}
15	पश्य मे सशयो जातस्त्वन्माचक्ष्व सुव्रत	± 29 ^{ab}	± 2931 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 34 ^{ab}
27	युक्त्या' पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम ।	~ 31 ^{ab}	~ 2933 ^{ab}	~ 36 ^{ab}	± 36 ^{ab}
28	एतर्क्षममह मन्ये पृथिव्यास्तु तथा विभो ॥	± 31 ^{cd}	± 2933 ^{cd}	± 36 ^{cd}	± 36 ^{cd}
96 8	भविता नो भविष्यति	= 35 ^b	= 2937 ^b	= 40 ^{ab}	± 40 ^b
12	पालिता' शार्ङ्गधन्वना	± 35 ^d	± 2937 ^d	± 40 ^d	—
17	पुरा किल सुरा' सर्वे ऋपयश्च समागता ।	= 37 ^{ab}	= 2939 ^{ab}	= 42 ^{ab}	= 42 ^{ab}
18	पितामहसुपासेद्दु पर्वते गन्धमादने ॥	= 37 ^{cd}	= 2939 ^{cd}	= 42 ^{cd}	± 42 ^{cd}
27	विश्ववसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।	~ 42 ^a	~ 2944 ^a	~ 47 ^a	~ 47 ^a
28	विष्वक्सेनो विश्वकर्मा' वशी विश्वशिरो विभो ॥	~ 42 ^b	~ 2944 ^b	~ 47 ^b	~ 47 ^b
97 3	धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ' शिर' ।	~ 54 ^{ab}	± 2956 ^{ab}	± 59 ^{ab}	~ 58½ ^{ab}
4	मूर्तिस्त्रेऽह सुरा' कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥	= 54 ^{cd}	= 2956 ^{cd}	= 59 ^{cd}	= 58½ ^{cd}
5	तेजोऽग्नि' पवन' श्वास आपस्ते रुधिरागता	± 55 ^{cd}	± 2957 ^{cd}	± 60 ^{cd}	± 59½ ^{cd}
6	अशिनौ श्रवणे विद्यादेवी जिह्वा सा भारती	± 56 ^{ab}	± 2958 ^{ab}	± 61 ^{ab}	± 60½ ^{ab}
13	प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल	= 53 ^{ab}	± 2955 ^{ab}	= 58 ^{ab}	± 57 ^{cd}
16	अर्चयामस्तु त्वां विष्णो परमीशं महेश्वरम्	± 58 ^{cd}	± 2960 ^{cd}	± 63 ^{cd}	± 62½ ^{cd}
22	तस्मान्नव विशालाक्ष यदुवशविवर्धन	± 62 ^{cd}	± 2964 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 66½ ^{cd}

91 16 एन (एव)

92 11 पत्रनेत्र

95 15 सुव्रत'

95 28 तथापि भो

96 12 पालितान्

97 4 पुरा' (सुरा')

97 22 'विवर्धन

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	धर्मसस्थापनार्थाय दैत्यानां च भयाय च	± 63 ^{ab}	± 2965 ^{ab}	± 68 ^{ab}	± 67½ ^{ab}
98 4	स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंधा	= 70 ^a	= 2972 ^a	= 75 ^c	= 76 ^a
5	कृताश्रय त्वां वरद सुधाहो ।	= 70 ^b	= 2972 ^b	= 75 ^b	= 76 ^b
6	अनादिमध्यान्तमहार्ययोग	± 70 ^c	± 2972 ^c	± 75 ^c	± 76 ^c
7	लोकस्य सेतु प्रवदन्ति विप्रा ॥	= 70 ^d	= 2972 ^d	= 75 ^d	= 76 ^d
		62		66	61
16	नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ ।	± 11 ^{ab}	± 2983 ^{ab}	= 11 ^{ab}	= 11 ^{ab}
17	सहितौ मानुषे लोके सभूताममितद्युती ॥	± 11 ^{cd}	= 2984 ^{ab}	± 11 ^{cd}	± 11 ^{cd}
26	यश्च मानुषमात्रोऽय ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधी ।	± 19 ^{ab}	± 2991 ^{ab}	± 19 ^{ab}	± 19½ ^{ab}
27	वासुदेवमवज्ञाय तमाहुः पुरुषाधमम् ॥	± 19 ^{cd}	± 2991 ^{cd}	± 19 ^{cd}	± 19½ ^{cd}
99 10	रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमत ।	± 27 ^{ab}	± 2999 ^{ab}	= 27 ^{ab}	= 28 ^{ab}
11	व्यासनारदयोश्चापि श्रुतिश्रुतवता गिरम् ॥	± 27 ^{cd}	± 2999 ^{cd}	± 27 ^{cd}	± 28 ^{cd}
23	तस्य माहात्म्ययोगेन कृष्णस्यात्ममयेन च ।	± 35 ^{ab}	± 3008 ^{ab}	± 36 ^{ab}	± 37½ ^{ab}
24	धृता पाण्डुसुता राजस्यश्रैषा भविष्यति ॥	± 35 ^{cd}	± 3008 ^{cd}	± 36 ^{cd}	± 37½ ^{cd}
		63		67	62
31	वासुदेवो महद्भूत संभूय सहदेवतम् ।	± 2 ^{ab}	± 3015 ^{ab}	± 2 ^{ab}	± 2 ^{ab}
32	न परं पुण्डरीकाक्षाद्भृश्यते नरसत्तम ॥	± 2 ^{cd}	± 3015 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
100 5	आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेकदा कल्पितम्	± 3 ^{cd}	± 3017 ^{ab}	± 4 ^{ab}	± 5 ^{cd}
7	स इष्टा पृथिवीं देव	= 4 ^a	± 3017 ^c	± 4 ^c	± 6 ^a
9	अप्सु वै शयन चक्रे	= 4 ^c	= 3018 ^a	= 5 ^a	= 6 ^c
12	मुखत सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च	= 5 ^{ab}	± 3019 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 7 ^{cd}
21	मधुसूदनमित्याहुः	= 13 ^e	= 3027 ^a	= 16 ^e	= 16½ ^e
23	चराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रम इति प्रभुः	± 13 ^{ef}	± 3027 ^{cd}	± 17 ^{ab}	± 17
30	मुखतो ह्यसृजद्ब्रह्म बाहुभ्यां क्षत्रिय तथा ।	± 15 ^{ab}	± 3029 ^{ab}	± 18 ^{cd}	± 19 ^{ab}
31	वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन्शूद्रं पन्था तथैव च ॥	± 15 ^{cd}	± 3029 ^{cd}	± 19 ^{ab}	± 19 ^{cd}
		64		68	63
101 8	अवध्या युधि कस्यचित्	± 14 ^d	= 3051 ^d	± 16 ^d	± 15½ ^b
18	तस्यां राश्यां न्यतीतायां निर्ययुः कुरुपुंगवा ।	= 271* L 1	—	—	64
19	पुरस्कृत्य महात्मानं भीष्मं शातनव रणे ॥	± 271* L 2	—	—	= 1 ^{ab}
		68		72	67
102 20	मध्यदिनगते सूर्ये नभस्याकुलता गते ।	= 12 ^{ab}	= 3173 ^{ab}	= 12 ^{ab}	± 12½ ^{ab}
21	कौरवा पाण्डवेयाश्च निजघृरितरेतरम् ॥	± 12 ^{cd}	± 3173 ^{cd}	± 12 ^{cd}	± 12½ ^{cd}
		70		74	69
103 11	ते हता न्यपतन्भूमौ बज्रभग्ना इव द्रुमाः	= 24 ^{ef}	± 3262 ^{cd}	± 26 ^{ab}	± 26

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IX				
		71		75	70
31	विहृत्य तु ततो राजन्सहिता कुरुपाण्डवा ।	± 1 ^{ab}	± 3277 ^{ab}	± 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
32	च्यतीताया तु शर्वर्या पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	= 1 ^{cd}	= 3277 ^{cd}	= 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
105 10	तूलराशिमिवानिल	± 31 ^d	± 3308 ^d	± 32 ^d	± 34 ^d
12	तथैव कोरवसैन्य भीमार्जुनपरिक्षितम् ।	± 33 ^{ab}	± 3310 ^{ab}	± 34 ^{ab}	± 36 ^{ab}
13	सुहृते तत्र तत्रैव समदेव वराहना ॥	= 33 ^{cd}	± 3310 ^{cd}	= 34 ^{cd}	= 36 ^{cd}
		73		77	72
20	सस्वाप्य मामिह बली पाण्डवेय प्रतापवान्	= 20 ^{cd}	± 3357 ^{cd}	± 21 ^{cd}	± 27½ ^{ab}
21	प्रतिष्ठो धार्तराष्ट्राणामेतद्रलमहार्णवम्	± 21 ^{ab}	± 3358 ^{ab}	± 22 ^{ab}	± 27½ ^{cd}
	X				
		76		80	75
106 18	तत सुयोधनो राजा चिन्तया समभिद्रुत ।	± 3 ^{ab}	± 3514 ^{ab}	± 3 ^{ab}	± 3 ^{ab}
19	विस्त्रवच्छेपिताक्काङ्ग पमच्छेद पितामहम् ॥	= 3 ^{cd}	± 3514 ^{cd}	= 3 ^{cd}	± 3 ^{cd}
107 7	लोकान्द्रहेय किमु शत्रुश्चेत्ते	± 11 ^d	± 3522 ^d	± 11 ^d	± 11 ^d
		77		81	76
14	पाण्डवान्दारणे जेप्ये मा वा जेप्यन्ति पाण्डवा	± 9 ^{cd}	± 3540 ^{ab}	± 10 ^{ab}	± 10 ^{cd}
20	तत प्रभाते विमले सेनानीकेन वीर्यवान् ।	± 11 ^{ab}	± 3541 ^{cd}	± 11 ^{cd}	± 12½ ^{ab}
21	युद्धाय वा स्वय भीष्मो व्यूह व्यूहविदारद ॥	± 11 ^{cd}	± 3542 ^{ab}	± 12 ^{ab}	± 13½ ^{ab}
27	नागे नागे रथा सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।	= 14 ^{ab}	= 3544 ^{cd}	= 14 ^{cd}	± 17 ^{ab}
28	अन्वश्वाश्चर्मिण सप्त धालुष्का सप्त चर्मिणि ॥	~ 14 ^{cd}	± 3545 ^{ab}	± 15 ^{ab}	± 17 ^{cd}
		78		82	77
108 19	स तस्य हृदय मित्वा	= 21 ^a	= 3598 ^a	= 22 ^a	± 23½ ^a
26	दण्डपाणिरिवान्तक	= 57 ^d	= 3638 ^d	= 62 ^d	= 63½ ^d
		79		83	78
31	गङ्गाया सुरनद्या वै स्वाद् भूत्वा ययोदकम् ।	± 5 ^{ab}	± 3643 ^{ab}	= 5 ^{ab}	± 5 ^{ab}
32	महोदधि समादयालवणत्व निगच्छति ॥	± 5 ^{cd}	± 3643 ^{cd}	± 5 ^{cd}	± 5 ^{cd}
		82		86	81
109 9	प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।	± 42 ^{ab}	± 3831 ^{cd}	± 43 ^{ab}	± 44½ ^{ab}
10	गोमायुगणसकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥	= 42 ^{cd}	= 3832 ^{ab}	± 43 ^{cd}	= 44½ ^{cd}
		83		87	82
19	परिणाम्य निशा तां तु सुखसुप्ता जनेश्वरा ।	= 1 ^{ab}	= 3847 ^{ab}	± 1 ^{ab}	= 1 ^{ab}
20	कौरवा पाण्डवेयाश्च पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	± 1 ^{cd}	± 3847 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
		84		88	83
111 30	य य हि धार्तराष्ट्राणा भीमो द्रक्ष्यति सयुगे ।	= 41 ^{ab}	= 3928 ^{ab}	= 42 ^{ab}	= 44½ ^{ab}
31	हनिष्यति रणे दान्त सत्यमेतद्भवामि ते ॥	± 41 ^{cd}	± 3928 ^{cd}	± 42 ^{cd}	± 44½ ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
		86		90	85
112 26	विस्रवदुधिरैणाक्तस्त्रौर्भिन्न इव द्विप'	± 32 ^{ed}	± 4006 ^{ed}	± 36 ^{ed}	± 39 ^{ed}
113 8	पञ्च क्षिप्रं गतासव'	~ 42 ^d	~ 4016 ^d	~ 46 ^d	~ 49½ ^d
26	अचिरं गमयामासुः प्रेतलोक परस्परम्	± 53 ^{ed}	± 4028 ^{ed}	± 58 ^{ed}	± 62½ ^{ed}
33	अन्तरिक्षगतस्त्रदा	—	—	—	—
114 3	स सद्यो राक्षसो भूय' क्षत कृत् प्रतापवान्	~ 59 ^{ab}	~ 4034 ^{ed}	~ 64 ^{ed}	~ 69 ^{ab}
4	सद्य प्रसुस्रुवे चापि	—	—	—	—
4	शरावार्पांश्च साधनम्	~ 56 ^d	—	~ 61 ^d	~ 65½ ^d
9	छिद्यमान इव द्रुम	= 62 ^b	= 4037 ^d	± 67 ^d	= 72 ^b
14	तदेनमुपसर्पति	—	—	—	± 77½ ^b
19	भक्षयामास पन्नगान्	= 68 ^d	± 4045 ^d	= 75 ^d	= 80 ^d
22	धनजयो गजानीकान्निहते चात्मन सुते	—	—	—	—
23	विनिघ्नन्समरे शूरास्ताडयन्राक्षसान्रणे	—	—	—	—
		90		94	89
32	अवद्भुत्य रयात्तूर्णं	= 21 ^a	= 4203 ^a	= 22 ^a	= 22 ^a
115 15	नील विव्याध वक्षसि	= 33 ^b	= 4216 ^d	= 35 ^d	= 36 ^d
22	विध्वस्ता रथिन' सर्वे गजाश्च विनिपातिता ।	= 42 ^{ab}	± 4226 ^{ab}	± 45 ^{ab}	= 47 ^{ed}
23	हयाश्च सहयारोहा संनिमुक्ता' सहस्रदा' ॥	± 42 ^{ed}	± 4226 ^{ed}	± 45 ^{ed}	± 48 ^{ab}
	XI				
		91		95	90
116 2	तस्मिन्महति सक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।	= 1 ^{ab}	= 4232 ^{ab}	= 1 ^{ab}	± 1 ^{ab}
3	गाङ्गेयमुपससृज्य विनयेनाभिवाद्य च ॥	= 1 ^{ed}	= 4232 ^{ed}	± 1 ^{ed}	± 2 ^{ab}
18	आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।	= 11 ^{ab}	= 4242 ^{ab}	= 11 ^{ab}	± 11
19	धर्मराजेन सग्रामस्त्वया कार्य' सदानघ ॥	= 11 ^{ed}	= 4242 ^{ed}	= 11 ^{ed}	± 12 ^{ab}
32	पुरदरसमो युधि	= 15 ^d	= 4247 ^b	= 16 ^b	= 16½ ^b
117 5	जहि राक्षसपुगवम्	= 19 ^d	= 4251 ^d	= 20 ^d	= 21 ^d
10	सयर्तक इवानिल'	± 52 ^d	± 4290 ^d	± 54 ^d	± 56½ ^d
14	चर्मैवाग्नौ समार्पयत्	± 54 ^d	± 4293 ^b	± 57 ^b	± 59 ^b
31	तत्पपात द्विधा छिन्न	± 59 ^a	± 4298 ^e	± 62 ^e	= 64½ ^c
		92		96	91
118 7	ग्रहनक्षत्रदावला द्यौरिवासीद्वसुधरा	= 75 ^{ed}	= 4399 ^{ab}	= 77 ^{ab}	± 83
10	तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।	= 77 ^{ab}	= 4400 ^{ed}	± 78 ^{ed}	± 85 ^{ab}
11	रात्रि' समभवद्दोरा नादश्यत ततो रण ॥	± 77 ^{ed}	± 4401 ^{ab}	± 79 ^{ab}	± 85 ^{ed}
	XII				
		93		97	92
28	न जाने तत्र कारणम्	= 4 ^d	± 4407 ^d	± 4 ^d	± 4 ^d
30	सोऽसि शार्णवल् कर्ण शार्णशस्त्रश्च सयुगे	± 5 ^{ed}	± 4408 ^{ed}	± 5 ^{ed}	± 5 ^{ed}

Page and Lane	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
31	सीकृत पाण्डवै शूरैरव्यैदेवतैरपि	± 6 ^{ab}	± 4409 ^{ab}	± 6 ^{ab}	± 7 ^{ab}
119 10	भीष्म शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात्	= 8 ^{ab}	= 4411 ^{cd}	= 8 ^{ab}	= 9 ^{cd}
14	पाण्डवेपु दयां नित्य सदा भीष्म करोति वै ।	± 10 ^{ab}	± 4413 ^{cd}	± 10 ^{ab}	± 12 ^{ab}
15	अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारयान् ॥	= 10 ^{cd}	= 4414 ^{ab}	= 10 ^{cd}	= 12 ^{cd}
120 1	दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो ।	= 39 ^{ab}	= 4454 ^{cd}	= 41 ^{ab}	± 47 ^{ab}
2	मन्दभाग्यतया वापि तत्र रक्षसि पाण्डवान् ॥	± 39 ^{cd}	± 4455 ^{ab}	± 41 ^{cd}	± 47 ^{cd}
		94		98	93
30	को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवान्नरसत्तम	± 11 ^{ab}	± 4461 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 12
121 1	मुमुर्षुर्हि नर सर्वो वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।	± 12 ^{ab}	± 4464 ^{ab}	± 17 ^{ab}	± 15 ^{ab}
2	तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥	= 12 ^{cd}	= 4464 ^{cd}	= 17 ^{cd}	= 15 ^{cd}
17	यन्नरा कथयिष्यन्ति यावत्स्थायति मेदिनी	± 18 ^{cd}	± 4070 ^{cd}	± 23 ^{cd}	± 22 ^{cd}
		95			94
28	स नो गुप्त सुकान्त स्याद्बन्धात्पार्थांश्च सयुगे	± 7 ^{cd}	± 4480 ^{cd}	± 33 ^{cd}	± 8 ^{cd}
		97		101	97
123 15	तव प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीतले	± 24 ^{ab}	± 4608 ^{cd}	± 25 ^{cd}	± 25 ^{ab}
20	मदान्वो घन्यागोन्द्रं सपन्नामिव पद्मिनीम्	± 28 ^{cd}	± 4613 ^{cd}	± 30 ^{cd}	± 30
		102		106	102
28	गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट	= 9 ^c	= 4812 ^a	= 11 ^a	= 11 ^c
124 6	गवा कुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्त रथकुञ्जरम् ।	± 29 ^{ab}	± 4832 ^{cd}	± 31 ^{cd}	± 33 ^{ab}
7	दृष्ट्वा पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्तस्वर तदा ॥	± 29 ^{cd}	± 4833 ^{ab}	± 32 ^{ab}	± 33 ^{cd}
14	वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिता	= 75 ^{cd}	= 4882 ^{ab}	= 82 ^{ab}	= 87 ^{ab}
		102		106	102
16	त्रातार नाम्यागच्छंस्तु गाव पङ्कगता इव	± 76 ^{ab}	± 4883 ^{ab}	± 83 ^{ab}	± 88
		103		107	103
125 4	सोऽहमेवंगते कृष्ण निमग्न शोकसागरे	= 18 ^{ab}	= 4903 ^{ab}	= 18 ^{ab}	± 9 ^{ab}
9	जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्	= 23 ^b	= 4908 ^b	= 23 ^b	= 14 ^{ab}
12	जीवितस्याद्य शोषेण चरिष्ये धर्मसुत्तमम्	= 23 ^{cd}	± 4908 ^{cd}	= 23 ^{cd}	± 14 ^{cd}
126 25	स्वागत तव वाण्येय स्वागत ते युधिष्ठिर	± 55 ^{cd}	± 4944 ^{cd}	± 59 ^{cd}	± 51 ^{ab}
26	भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत यमयोस्तथा	± 55 ^{cd}	± 4945 ^{ab}	± 60 ^{ab}	± 51 ^{cd}
29	किं वा कार्यं करोम्यद्य	± 56 ^a	= 4945 ^c	= 60 ^c	± 51 ^{ab}
127 13	वर्षता शरवर्षेण महता भारतर्षभ ।	± 63 ^{ab}	± 4952 ^{cd}	± 67 ^{cd}	± 59 ^{ab}
14	क्षय नीता हि श्रुतना भवता महती मम ॥	= 63 ^{cd}	± 4953 ^{ab}	± 68 ^{ab}	= 59 ^{cd}
22	न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति सयुगे	= 65 ^{cd}	= 4955 ^{ab}	= 70 ^{ab}	= 62 ^{ab}
23	युष्माक दृश्यते सिद्धि सत्यमेतद्भवीमि ते	± 65 ^{cd}	± 4955 ^{cd}	± 70 ^{cd}	± 62 ^{cd}
29	हते मयि हत सर्वं	= 67 ^c	= 4958 ^a	= 73 ^a	= 64 ^{ab}
128 2	न्यस्तशस्त्र तु मा राजन्दन्युर्वि महारया	= 71 ^{cd}	± 4962 ^{cd}	± 77 ^{ab}	± 68 ^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ld	Bombay Ld	Madras Ed
13	यथाभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागत	= 76 ^{ab}	± 4937 ^{ab}	± 81 ^{cd}	= 73½ ^{ab}
19	अमङ्गल्ये ध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वं च विशेषतः ।	± 78 ^{ab}	± 4969 ^{cd}	± 83 ^{cd}	± 75½ ^{ab}
20	न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतोऽपि कथंचन ॥	± 78 ^{cd}	± 4969 ^{cd}	± 84 ^{ab}	± 75½ ^{cd}
129 9	यस्याहमधिरुद्धाङ्ग चाल किल गदाप्रज	= 87 ^{ab}	= 4979 ^{ab}	= 93 ^{ab}	± 84½ ^{ab}
10	पासुरुक्षितगात्रेण महात्मा परपीकृत	± 86 ^{cd}	± 4978 ^{cd}	± 92 ^{cd}	± 83½ ^{cd}
17	नाह तातस्त्रव पितुस्त्रातोऽस्मि तव भारत	= 88 ^{ab}	= 4980 ^{ab}	= 94 ^{ab}	= 85½ ^{ab}
20	य स वध्य कथं मया	= 88 ^d	= 4980 ^d	± 94 ^d	= 85½ ^d
31	जहि भीष्म स्थिरो भूत्वा शृणु चेद वचो मम ।	± 94 ^{ab}	= 4986 ^{ab}	= 100 ^{ab}	= 92½ ^{ab}
130 1	यथोवाच पुरा शक्र महाबुद्धिर्बृहस्पति ॥	= 94 ^{cd}	± 4986 ^{cd}	= 100 ^{cd}	= 92½ ^{cd}
7	अपि चेज्ज्यायांसं विप्रं गुण पिबे समन्वितम् ।	± 95 ^{ab}	± 4987 ^{ab}	± 101 ^{ab}	± 93½ ^{ab}
8	आततायिनमायान्त हन्याचेन्नास्ति पातकम् ॥	± 95 ^{cd}	± 4987 ^{cd}	± 101 ^{cd}	± 93½ ^{cd}
XVI					
		104		108	104
23	तत प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।	= 2 ^{ab}	± 4995 ^{ab}	± 2 ^{ab}	= 2 ^{ab}
24	ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेवाहतेषु च ॥	± 2 ^{cd}	± 4995 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
		105		109	105
131 21	दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयन्शक्तिमात्मन ।	= 30 ^{ab}	± 5086 ^{ab}	± 32 ^{ab}	= 35 ^{ab}
22	राज्ञां शतमहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥	± 30 ^{cd}	± 5086 ^{cd}	± 32 ^{cd}	± 35 ^{cd}
28	प्रज्वलितो रणे भीष्मो विभ्रम इव पावक	± 33 ^{cd}	± 5089 ^{cd}	± 35 ^{cd}	± 38
132 3	शैलो मेधैरिवासित	± 36 ^d	± 5092 ^d	± 38 ^d	± 41 ^d
		111		115	111
13	शुधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।	= 13 ^{ab}	= 5357 ^{ab}	= 13 ^{ab}	= 13 ^{ab}
14	शृणु मे वचन तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पत ॥	= 13 ^{cd}	= 5357 ^{cd}	± 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}
26	तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरुणा पाण्डवै सह ।	= 42 ^{ab}	± 5376 ^{ab}	± 42 ^{ab}	= 42 ^{ab}
27	भीष्मं शिखण्डी संप्रायाद्यथा श्येनो मांसं प्रति ॥	~ 42 ^{cd}	~	~ 42 ^{cd}	± 42 ^{cd}
		112		117	113
133 7	उष्णार्तो हि नरो यद्वज्रलधारा प्रतीच्छति	= 100 ^{ab}	= 5475 ^{ab}	= 24 ^{ab}	= 25 ^{ab}
8	शरधारा शिखण्डिन	= 100 ^d	= 5475 ^d	= 24 ^d	= 25 ^d
		113		118	114
13	यथा हि शैशिर कालो गवां मर्माणि कृन्वति ।	= 7 ^{ab}	= 5522 ^{ab}	= 8 ^{ab}	= 7½ ^{ab}
14	तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्वति ॥	± 7 ^{cd}	= 5522 ^{cd}	= 8 ^{cd}	± 7½ ^{cd}
		114		119	115
25	शक्रोऽह धनुषैकेन निहन्तु सर्वपार्थिवान् ।	± 31 ^{ab}	± 5599 ^{ab}	± 32 ^{cd}	± 33 ^{ab}
26	यद्येषां न भवेन्नोसा विश्वक्सेनो महाबल ॥	± 31 ^{cd}	= 5599 ^{cd}	= 33 ^{ab}	± 33 ^{cd}
134 4	अबध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिन	= 32 ^{cd}	= 5600 ^{cd}	± 34 ^{ab}	± 35 ^{ab}
7	तस्मान्मृत्युमह मन्ये कालप्राप्तमिवात्मन	± 33 ^{cd}	± 5602 ^{ab}	± 35 ^{cd}	± 36 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
15	पतिप्यति रथान्नोष्म सर्वलोकप्रियस्तथा	± 39 ^{cd}	± 5608 ^{ab}	± 41 ^{cd}	± 42½ ^{ab}
23	क्षितिकम्पे यथाचल	= 42 ^d	= 5611 ^d	= 45 ^b	= 46 ^d
135 7	बभ्राशानिसमस्पर्शा सूचिता सुप्रवेशिता ।	± 55 ^{ab}	± 5627 ^{ab}	± 60 ^{cd}	± 62 ^{ab}
8	सुसुक्ताश्वान्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखण्डिन ॥	± 55 ^{cd}	± 5627 ^{cd}	± 61 ^{ab}	± 62 ^{cd}
17	वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णु कपिध्वजम्	= 61 ^{cd}	= 5633 ^{cd}	= 67 ^{ab}	= 68 ^{cd}
136 1	प्राक्शिरा प्रपतन्प्रथात्	± 81 ^d	± 5654 ^b	± 87 ^d	± 95 ^d
7	धरणीं न स्पृशश्चापि शरपङ्क्तिसमावृत	± 84 ^{cd}	± 5658 ^{ab}	± 91 ^{cd}	± 99½ ^{ab}
8	शरतल्पे महेष्वास शयान पुरुषर्षभ	± 85 ^{ab}	± 5658 ^{cd}	± 92 ^{ab}	± 99½ ^{cd}
20	कथं महात्मा गाङ्गेय सर्वशास्त्रकृता वर ।	± 88 ^{ab}	= 5661 ^{cd}	± 95 ^{ab}	± 103 ^{ab}
21	काल कर्ता नरग्याघ्न सप्राप्ते दक्षिणायने ॥	= 88 ^{cd}	= 5662 ^{ab}	= 95 ^{cd}	± 103½
137 6	दक्षिणावर्त आदित्ये नाह गन्ता कदाचन	± 96 ^{cd}	± 5671 ^{ab}	± 104 ^{cd}	± 113½
12	स्वच्छन्दमृत्युरित्येव तस्य च वशगस्तथा	± 99 ^{cd}	± 5674 ^{cd}	± 108 ^{ab}	± 117 ^{cd}
13	यद्विदिष्ट तत् प्राणादुत्सर्गे नियमे सति	± 100 ^{ab}	± 5675 ^{ab}	± 108 ^{cd}	± 118 ^{ab}
		115		120	116
138 17	उपतस्थुर्महात्मान प्रजापतिमिवामरा	± 28 ^{cd}	= 5719 ^{ab}	= 30 ^{cd}	= 30 ^{cd}
22	स्वागत वो महाभागा स्वागत वो महारथा ।	= 31 ^{ab}	= 5721 ^{cd}	= 33 ^{ab}	= 33 ^{ab}
23	नुप्यामि दर्शनाच्चाह युष्माकममरोपमा ॥	= 31 ^{cd}	= 5722 ^{ab}	= 33 ^{cd}	= 33 ^{cd}
26	शिरो मे लम्बतेऽस्वर्धसुपधान प्रदीयताम्	= 32 ^{cd}	± 5723 ^{ab}	= 34 ^{cd}	= 34½
139 12	शेष्येऽहमस्या शर्याया यावदावर्तनाद्रवे ।	± 48 ^{ab}	± 5740 ^{cd}	± 51 ^{cd}	± 51½ ^{ab}
13	ये तदा पारयिष्यन्ति ते मा द्रक्ष्यन्ति वै नृपा ॥	± 48 ^{cd}	± 5741 ^{ab}	± 52 ^{ab}	± 51½ ^{cd}
19	दिश वैभ्रवणाक्रान्ता यदा गन्ता दिवाकर ।	= 49 ^{ab}	= 5741 ^{cd}	= 52 ^{cd}	= 52½ ^{ab}
20	अर्चिष्मान्प्रतपल्लोके रथेनोत्तमतेजसा ॥	± 49 ^{cd}	± 5742 ^{ab}	± 53 ^{ab}	± 52½ ^{cd}
25	विमोक्ष्येऽह तदा प्राणान्मुह्यदश्च प्रियानिव	= 49 ^{cd}	± 5742 ^{cd}	± 53 ^{cd}	± 53
140 6	दत्तदेया विसृज्यन्ते पूजयित्वा चिकित्सका	± 52 ^{cd}	± 5746 ^{cd}	± 57 ^{ab}	± 57 ^{ab}
7	एव गते मे नेदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति वै	± 53 ^{ab}	± 5747 ^{ab}	± 57 ^{cd}	± 57 ^{cd}
20	दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या मीणो निपातित	± 61 ^{ab}	± 5756 ^{ab}	± 66 ^{cd}	± 66½ ^{ab}
141 5	अवध्यो मानुषैरेव	= 61 ^c	± 5756 ^c	± 67 ^a	= 66½ ^c
5	अथ वा देवतेनापि	± 62 ^a	± 5757 ^a	± 67 ^c	± 67½ ^a
12	तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजय	= 63 ^{cd}	= 5758 ^{cd}	= 69 ^{ab}	= 69 ^{ab}
13	स्व हि न शरण कृष्ण भक्तानामभयकर	= 63 ^{cd}	= 5759 ^{ab}	= 69 ^{cd}	= 69 ^{cd}
22	सर्वथा त्वां समासाद्य न कार्यमिति मे मति	± 64 ^{ab}	± 5760 ^{cd}	± 71 ^{ab}	± 70½
		116		121	117
142 3	नाथ तात मया शक्य भोगा केचन मानुषा	± 12 ^{cd}	± 5774 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 13½ ^{ab}
4	अपक्रोशान्मनुष्येभ्यः शरशर्यागतो ह्यहम्	± 13 ^{ab}	± 5775 ^{ab}	± 14 ^{ab}	± 13½ ^{cd}
16	दह्यतीदं शरीर मे संस्यूतोऽस्मि तवेपुभि ।	± 17 ^{ab}	± 5779 ^{ab}	± 18 ^{ab}	± 20 ^{ab}
17	मर्माणि परिक्रुचन्ति वदन परिशुष्यति ॥	± 17 ^{cd}	± 5779 ^{cd}	± 18 ^{cd}	± 20 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
143 1	उत्पपात् ततो धारा	= 23 ^{ab}	= 5785 ^c	= 24 ^c	= 26½ ^a
18	सरिता सागर श्रेष्ठो	± 32 ^e	= 5795 ^a	= 34 ^c	± 35½ ^c
18	गिरीणां हिमवान्वर	= 33 ^b	= 5795 ^d	= 35 ^b	= 36½ ^b
19	आदित्यस्रोजसां श्रेष्ठ	= 33 ^a	= 5795 ^c	= 35 ^a	= 36½ ^a
19	श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम्	= 33 ^d	= 5796 ^b	= 35 ^d	= 35½ ^d
144 3	आग्नेयं वारुण सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्	= 38 ^{ab}	= 5801 ^{cd}	= 40 ^{cd}	= 42 ^{ab}
4	ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्यं प्रजापते	= 38 ^{cd}	± 5802 ^{ab}	= 41 ^{ab}	= 42 ^{cd}
13	सर्वस्मिन्मानुषे लोके एक एव धनंजय	± 39 ^{ab}	± 5803 ^{ab}	± 42 ^{ab}	± 43 ^{cd}
20	तेन सत्त्व * * * * रेणावशोभिना	= 40 ^{cd}	± 5805 ^{ab}	= 44 ^{ab}	= 45½ ^{ab}
21	धनजयेन वीरेण सन्धिस्तात प्रयुज्यताम्	± 41 ^{cd}	± 5806 ^{cd}	± 44 ^{cd}	± 45½ ^{cd}
27	एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषिः	.	—	—	—
28	आजगाम महाराज ब्रह्मं भारतसत्तम	.	—	—	—
145 5	न सोऽस्तीह पुमान्कश्चिद्विषु लोकेषु विद्यते	.	—	—	—
6	य एतच्छयन दिव्यं संपिताद्य पुमानिव	.	—	—	—
14	त्रयो मार्गा नरक्षेष्ट मर्त्याणां प्राणसंक्षये	.	—	—	—
15	देवयानं पितृयानो नरकस्तदनन्वरम्	.	—	—	—
20	श्रुतौ स्मृतौ च राजेन्द्र मार्गावेतौ प्रकीर्तितौ	.	—	—	—
21	उत्तरस्थे दिनकरे देवयानं प्रकीर्तित	.	—	—	—
26	तथैव दक्षिणे मार्गे पितृयाण स्मृतौ बुधैः	.	—	—	—
31	देवयानेन गन्तैतु	.	—	—	—
146 9	पृच्छामि धर्मविद्वासमह त्वां भारतर्षभ	.	—	—	—
10	कथं राजा वर्तमानो ननु वन्धेन युज्यते	.	± 12 2715 ^{ab}	± 12 71 1 ^{ab}	± 12 65 1 ^{ab}
20	राजधर्मश्रुतिवत् शीलवृत्तसमन्वित	.	—	—	—
21	अर्चितन्वयतेत त्व येन य स्युः पुरोहित	.	—	—	—
26	धर्मातौ परिपृच्छयन्रागद्वेषौ विहाय च	.	—	—	—
27	कामदौषौ पुरस्कृत्य यो मा राजा प्रनश्यति	.	± 12 2721 ^{ab}	± 12 71 7 ^{ab}	± 12 65 7 ^{ab}
31	न च धर्मं न चात्मानं	.	± 12 2721 ^c	± 12 71 7 ^c	± 12 65 7 ^c
31	दाक्रोत्ति परिरक्षितुम्	.	—	—	—
147 3	तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च	.	± 12 2722 ^a	± 12 71 8 ^a	± 12 65 8 ^a
3	न कर्तव्यं कदाचन	.	—	—	—
4	अलुब्ध बुद्धिसंपन्नं सर्वकार्येषु योजयेत्	.	± 12 2722 ^{cd}	± 12 71 8 ^{cd}	± 12 65 8 ^{cd}
14	गोप हितं हि राजान धर्मनित्यमतन्द्रितम्	.	± 12 2726 ^{ab}	± 12 71 12 ^{ab}	± 12 65 12 ^{ab}
15	अकामद्वेषमंयुक्तमुपरज्यन्ति मानवाः	.	± 12 2726 ^{cd}	± 12 71 12 ^{cd}	± 12 65 12 ^{cd}
20	स्ववृत्तिमूलर्हितो य कुरुते स्वयमेव हि	.	—	—	—
21	अदास्रलक्षणाकारैर्लोभाद्यैः पीडयन्प्रजा	.	—	—	—
26	यो हि पक्वं द्रुमं छिद्य लभते न पुन फलम्	.	—	—	—
27	एव राष्ट्रमयोगेन पीडित स्यादनर्थकम्	.	± 12 2730 ^{cd}	± 12 71 16 ^{cd}	± 12 65 16 ^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed.	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
148 4	मालाकारोपमो नित्य भव माङ्गारिकोपम		± 12 2734 ^{ab}	± 12 71 20 ^{ab}	± 12 65 20½ ^{ab}
11	एष एष परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा		—	—	—
12	भूताना हि दया धर्मो रक्षणे च परा दया		± 12 2740 ^{cd}	± 12 71 26 ^{cd}	± 12 65 26½ ^{cd}
18	इह लोके सुख प्राप्य परत्र च महीतले		—	—	—
26	एवं तेभ्य परचेतो (sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि		—	—	—
27	मत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेष्यसि दुर्जयम्		—	—	—
149 1	यदा न कुरुते धर्मं		± 12 2744 ^d	± 12 71 30 ^d	± 12 65 30½ ^d
1	राजा भूतानि पालयन्		—	—	—
2	प्रजापुण्य चतुर्भागं तदा न प्राप्नुयात्प्र		—	—	—

APPENDIX III

✍ In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese and English in parallel columns, Rev J Garrett has given a selection of variant readings collected from several good Malayalam MSS. Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded. No particulars of the MSS are available.

- 23 (BG. 1)
- 11^b) अवस्थितम् (for अवस्थिता)
 35^d) महीतले (for महीकृते)
- 24 (BG 2)
- 6^b) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम)
 20^a) न म्रियते (for म्रियते)
 35^b) मन्येरन् (for मस्यन्ते)
 7^g) स्मृत्वा (for स्थित्वा)
- 25 (BG 3)
- 19^a) [S]प्याचरन् (for ह्याचरन्)
 27^a) प्रकृत्वा (for प्रकृते)
- 26 (BG 4)
- 2^a) परपरामोक्तम् (for *प्राप्तम्)
 3^o) इष्टोसि (for भक्तोऽसि)
 33^o) कर्माखिले (for कर्माखिल)
- 33 (BG 11)
- 11^o) देहम् (for देवम्)
 18^d) मतोसि (for मतो मे)
 38^o) वेचक्ष (for वेच च)
- 34 (BG. 12)
- 9^d) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तु)
- 35 (BG 13)
- 4^b) वचोभिर् (for छन्दोभिर्)
 25^a) अन्येऽप्येवम् (अन्ये त्वेवम्)
- 37 (BG. 15)
- 5^c) नुवदुःखमगैर् (for *सङ्गैर्) given by Madhusūdana

- 18^d) कथित (for प्रथित)
- 38 (BG 16)
- 7^b) यथा (for जना)
 8^b) अधीश्वरम् (for अर्नाश्वरम्)
 9^d) जगतोषिका (for जगतोऽहिता)
 14^b) चापरानहम् (for *रानपि)
 21^a) नरकस्योक्त (for *कस्येद)
 22^b) कामद्वारैस (for तमोद्वारैस)
- 39 (BG 17)
- 6^o) *शरीर स्व (for *शरीरस्य)
- 40 (BG 18)
- 2^d) त्याग प्रादुर् (for प्रादुस्त्याग)
 3^o) यशो दान तप कर्म
 7^b) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते)
 10^b) योनुपज्जते (for नानु)
 15^o) बुध (for नर)
 16^b) केवलस् (for केवल)
 18^b) त्रिविध कर्मचोदनम्
 32^b) तमसा धृता (for *सावृता)
 39^a) धारयेन (for धारयते)
 37^o) तत्सार्विकमिति प्रोक्तम्
 42^b) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्
 44^a) वागिच्य कृपिगोरक्षा
 47^o) स्वभावविहित (for *नियत)
 50^a) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो)
 51^d) रागद्वेषाबुदस्य च
 67^d) योऽभ्यस्यते (for *स्यति)

CRITICAL NOTES

For additional variants, further extracts from commentaries, corrections other than those in the constituted text, and minor improvements, see *Addenda et Corrigenda*. Special topical bibliographies have been provided where necessary. In addition to works included therein, I have occasionally cited some Purāna texts from the following editions: Brahmapda, Vāyu, Varāha (Bibliotheca Indica), Matsya, Mārkaṇḍeya, Skanda, Viṣṇudharmottara (Veṅkateśvara Press, Bombay), Agni, Padma (Ānandāshrama, Poona), Harivaṃśa (Chitrashala Press, Poona), The Rāmāyana (Nirnaya Sagar Press, Bombay), Viṣṇu-purāna (with Ratnagarbha's com., Bombay 1889)

I

3 °) The late-Northern reading कौरवा समवर्तन (given by K₁ s B Da Dn D₁₋₇ s G₁, as also by D₉ 10), is prompted by the desire to make Saṃjaya's reply refer to the three—Kauravas, Pāndavas and Somakas—about whom Dhrtaraṣṭra had inquired

5 °) The *v l* अपिधाय of T₁ G₁ can yield the sense of 'covering' or 'cutting off retreat,' which is plausible. —The पूर्वमाने प्रत्यख्यन्वा description of 5* should refer to the Kauravas, who are not, however, actually mentioned

7 When the बृद्ध and बाल were left behind, it was felt as incorrect to describe the earth as निष्पुरुषा, so अश्वपुरुष is taken to mean horse-rider. The reading of D₁—निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथ —cleverly dodges the whole difficulty. The अन्य in 7^c as read by K_s, denotes पुरुष other than old men and boys. We can take पुन्य to denote the fighting man power, which cannot be predicated of the बालबृद्ध people left behind

8 °) तावदेव (for तावदेयात्) a *lect diff* which is read by M₁₋₃ s समावृत्त, 'turned up together', for which we have a late Northern *lect fac* समायात —^d) O-J alone reads भारतसत्तम (for पार्थिव°)

9 °) D₁ s T₂ M₂ s give the *v l* पर्याक्रमत, which is perhaps grammatically more correct

11 °) सज्ञा should denote general watch words. In 12^b (where the word is repeated) it signifies individual pseudo names, seeing that अभिज्ञानानि or 'means of recognition' are there sub-divided into सज्ञा (pseudo-names) and आमरणानि (detachable marks of identification like rings). The *v l* शय्या in 11^a, with the consequent *v l* रात्रौ (used to avoid repetition of सज्ञा), can hardly go with विविधास्तास्ता or even with विविधा alone. The *v l* शिक्षा, given by D_s alone, avoids all difficulty and may be a later improvement

13 °) ध्वजाग्र Cf *Arthaśāstra*, Shama Shastri, p 62 line 12, p 142 line 17, etc. The word अग्र in the sense of 'total number' occurs in Ād₁ 2 135, 177, 189. Cc wrongly renders the word by ध्वजमुख ध्वजोपरिमाण वा

14 °) The Southern variant राज- for नाग may be due to the failure to see that नाग here means not snakes or Nāga princes, but elephants

15 °) शेर्य, the irregular acc plu., could have been retained, but शेर्य is given by K₀₋₁ B Dn D₁ s s 6-8 T₁ G₁ s s M. Not every archaic form need be original

20 °) सैन्येन रजसा— Cf 42 28, 4 31 5. The word सैन्य, formed from सेना by Pāṇini 4 4 45 in the sense of तेन ममवैति, is usually masculine, and the sense can hardly suit रजस, as it is not a consti-

luent part of the army When formed according to Vārtika 1 to Pāṇini 5 1 124, सैन्य means the same as सेना, and is a neuter noun In our passage it is obviously an adj from सेना (as PW understands it in 42 28 Cn explains it as सेनाभवेन), and there is no other termination by which it can be formed except perhaps व्यञ् If so, the fact can permit the inference that this termination was not exclusively स्वार्थे

26-32 Cf Manu 7 90-94

29 ^a) पदात्तेन, a false form at times met in ancient literature, which several MSS attempt to rectify.

32 Since charioteers and horses were frequently wounded in the battle, सूतस and धुर्यस should, in this context, preferably mean 'heralds and guides' MSS Ko 1 om st 32, which may not be by hapl, since these MSS read कदाचन (for कथचन) in 31^d

2

1 ^a)=(var 20^a) It is obvious that the observation was carried on for some days, and not just on the day of the battle cf note on 23^a below.

6 ^b) एन obviously refers to कालपर्याय The failure to see this has given rise to various attempts at text-improvement

8 ^c) Noteworthy is the curious and common variant वाराणसीश्वरो (!), found in Ko-2 (for वाराणामीश्वरो)

9 ^d) नपरोक्ष as one word, since सर्वं न परोक्ष can imply किञ्चित् परोक्ष किञ्चिदपरोक्ष

2 17-3 42 For the omens and portents, cf Weber, *Zwei vedische Texte über Omnia and Portenta*, 1858, Kern, Varāhamihira's *Brhat-Samhitā* (Bibl Ind), 1865, Ballālasena, *Adbhutasāgara*, Benares 1905, Bolling and Negelein, *The Parisistas of the Atharvaveda*, Leipzig 1910, D G Kohlbrugge, *Atharvaveda-Parisista über Omnia*, Wageningen 1938 The last mentioned book cites other literature, and cross references to Sanskrit texts

17 Cf B 7 7 36 — ^b) वल्लै 'in congregations' Inaccessible mountain-peaks is the natural

habitat of these birds, from whence they fly in congregations towards वनान्न with a view to pounce from thence upon their prey वल् can also be understood as a species of bird for which वल् or वट is given as a variant — ^c) The S variant ध्वजाग्रैः (for वनान्तेषु) involves a duplication of the portent mentioned in 3 41^{ca} below

19 ^c) The lect diff कल्ल, 'cranes,' given by Ko-2 M is changed by Ko-3 L D Tz into the more familiar कट्टा, already mentioned in 17^b

20 ^{ca}) Cf B 7 77 3, B 16 1 4, 2 13

21 Cf 6 108 9^{ca}, also Adbhutasāgara, p 361f The परिष्ठा, 'cloud birds' (परिष्ठाकारा रश्मिद्रष्टा — Arjunamītra) have to be distinguished from परिधि, 'halo'

22 Quoted in the Adbhuta-sāgara with r l मयाय (for क्षयाय) Nilakantha's explanation of this stanza, which he understands as referring to a no-moon day, is not convincing The idea intended appears to be that the Sun by day and the Moon and the stars by night were both blazing so fiercely that night could not be distinguished from day

23 ^a) Reading अलक्षे (for अलक्ष्य), and हीना (for हीन), P C Sengupta (*Journal, RASB*, Vol III, 1937, No I, pp 101-119) understands this as an observation made on the very morning of the beginning of the battle, and since this cannot be a full-moon day accordingly to any authority, Sengupta proposes to understand the full moon day as an *anumati-paurṇamāsī*, i e, the preceding day or even the day before that¹ All this is utterly unnecessary पौर्णमासीं कार्त्तिकीम् is an accusative of duration The stanza is quoted in the Adbhuta-sāgara, p 31

25 Nilakantha explains तयोर्भूचरयोरप्यन्नरिक्षे उदुल्लु सुध्यतो प्रणादम्! The Atharvaparīṣista LVIII, 3 1—

प्रवृत्तप्रेतमार्जारवराहानुगतास्तथा ।

मखना नि स्वनाश्वापि पतन्ति धरणीतले ॥

tells us that meteors, when they reach the earth, are often वराहप्रेतशार्दूलमिहमार्जारवारणैस्तुल्या and, as such, forebode calamity (*ibid*, st 4-5)

26 Quoted in Adbhutasāgara, p 427 Cf Hari

¹ See Ait Brāhmana, xxvii 17

vaṁsa, Bhaṁṣyaparvan, 46 18-19, Matsya 230 1-2, Brhatsamhitā 46 8

27 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara p 469 Cf Athar Parā LXXb, 2 2 — ^{ca}) Cf *ibid* LXXb, 2 1

28 These birds are together enumerated in Athar Parā LXXc, 24 4-5

29 ^{ca}) Quoted in Adbhutasāgara, p 670, with *v* 1 पतगा (for पतत्र) The swarms of locusts hovering about at the rising of the sun are compared to warriors with spears riding the rays of the sun The metaphor is misunderstood by Ko-2, which read अश्वत्थपत्ने प्रजा, as also by P C Roy, who translates 29^c as a separate sentence.

30 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 311 — ^{ca}) वयं as neuter belongs to older usage, and may have led to various attempts to avoid it in the late-Northern group of MSS

31 ^{ca}) Quoted, *ibid*, p 204 The exact astronomical phenomenon is not explained by any ancient authority पृथक् कून 'thrown into shade' can imply that वसिष्ठ (and the other stars of the Great Bear constellation) were shining very dimly, which implies a disaster Cf Brhatsamhitā 13 7

32 ^{ab}) Cf Adbhutasāgara p 146 — चरन्कस्तिका रोहिण्योरुत्तरे चापि दारुण ॥ — ^{ca}) Quoted, *ibid*, p 53

33 ^{ab}) Cf Ādī 26 31^{ab}, Udyoga 82 5^{ab}, 153 28 Quoted in Adbhutasāgara, p 470 — ^{ca}) It is rather curious that the list of portents in chapter 2 should end (like the supplementary list in chapter 3, st 42) with weeping horses

3

1 ^a) Cf B 16 2 9 — ^{ca}) Quoted in Adbhutasāgara, p 443

2 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 562 — ^{ca}) The Bengali-Vulgate as also the S variants introduce ideas unconnected with विक्रान्तप्रसूति, which is the current context

3 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562

4 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562 — ^{ca}) A चतुर्दंष्ट्र or double headed eagle is a motif associated with one of the arches at Taxila (Marshall *Guide to Taxila*, p 74 and illustration) This ominous motif seems to have been used there as a protective charm

5-7 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562-563 — In 6^b श्वा should strictly be शुची As 6^{ab} introduces beasts and 6^{ca} birds, the variants like कुजरान् or गर्दमान् have to be rejected — 7^a) प्रजायन्ते in the sense of प्रजनयन्ति

8 ^a) कुडका (given by Śī Ko 1) seems to be a variant for कुडिका, 'small water jugs' or कुडवा ('पा), 'small wooden corn-measures' The owners, being पृथग्जना, had of course hardly an occasion for larger measures The measures dance in anticipation of repeated use during the troubled times ahead — ^b) स्तनपा (given by Śī Ko 1 Ds) is only paraphrased in K: ३ ५ D: २ ६ ७ The idea intended seems to be that babies in the house of the thief (स्तनवेदमनि of Śī is evidently a mislection for स्तेन^a given by Ko-2) sing aloud in anticipation of better trade

9 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 485

10 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, pp 444 Nīlakantha explains पश्यानि, महान्ति, उत्पलानि धुद्राणीति भेद । कुमुदानि चन्द्रोदयविकासीनि तान्येव । The Adbhutasāgara quotes बृहद्गर्गसहिता to say —

एकदृक्षे तु नानात्व सट्टस्य फलपुष्पयो ।

व्यत्याममयधार्थं वा परचक्रागमो भवेत् ॥

— ^{ca}) Quoted in Adbhutasāgara, p 320, 353

11 ॐ Cn कार्तिक्या पर हि मप्रामारम्भ । तत्र तुलास्थ-मर्कं राहुर्भूषेति । तदा एव भेदो ग्रह केतुश्चित्रामतिक्रामति, स्वा-त्यादौ वर्तते । नित्य समसप्तकस्थौ राहुकेन्दु श्दानीमेकराशिगनौ महानिष्टसूचकाविति भावः । ॐ

12 ^{ca}) Quoted in Adbhutasāgara, p 196, with the *v* 1 तारकम् (for तिष्ठति)

13 Cf 5 141 8, where अङ्गारक was said to be वक्र in ज्येष्ठा

15 श्यामो ग्रहः This is the S reading, which is however found in K₁ In view of the fact that

the श्वेतग्रह was already described in st 11 as चित्रामा-
क्रम्य तिष्ठति, Cn is forced to invent द्वितीय उपग्रह वेतु-
सह This is obviously an ancient error that has
found its way in practically all N MSS The point
of describing the ज्येष्ठा as a तेजस्वि नक्षत्र would be lost
if the ग्रह that is to overwhelm it had been already
श्वेत The ग्रह was black and blazing and aptly de-
scribed as सधूम महपावक प्रज्वलित

16 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 206

17 Quoted, *ibid*, p 97

18 Quoted, *ibid*, p 453

19 Quoted, *ibid*, p 643

20 Quoted (with var), *ibid*, p 478f

24 ^{cd}) Quoted (with var), *ibid*, p 204

25 Quoted (with var), *ibid*, p 224, with the
gloss सवत्सरान्नि वर्षे स्थायिनी सवत्सरस्थायिनी Cf the
astronomical explanation in Cn — The repetition,
mostly by Bengali and late Devanāgarī MSS, of
29 (with var) after 25 was evidently accidental to
begin with, but variants एकपक्षे (K₃ B Da D₅),
एकाहा हि (Dn D₄-8), एकत्राहि (T₁ G₃ M₂) for एकमासे
(given by Ś₁ Ko-3 5 D₂ 8 5 7 T₂ G₁ 3 M₁ 8-5)
gave it the status of independence, with the result
that the repeated stanzas came to be considered as
two distinct statements The Madras ed reads
देवमामे (for एकमासे) ¹

27 ^a) A marginal addition (*see m*) in K₃
explains the three पूर्वs as पूर्वा, पूर्वापादा and पूर्वाभाद्रपदा
Dn₂ alone reads छत्रेषु for पूर्वेषु, and Cn explains, with
the help of a long quotation from नरपतिविजय, the
ominous implications of certain constellations being
छत्रs

28 Quoted in Adbhutasāgara, p 85 When
त्रयोदशी becomes अमावास्या in consequence of the क्षय
of two तिथिस (other than pratipadā or amāvāsyā),
the fortnight is called विश्वस्र The reading सूर्यचन्द्रौ
(given by Cd alone, presupposes a full moon ending
(Pūrṇimānta) month, whereas passages like B 16
44 2 support a no moon ending (Amānta) month
The possibility of these two Mbh texts belonging
to two different times or regions it is difficult to
either prove or disprove A possible way of escape,
retaining the चन्द्रसूर्य sequence, would be to suppose

that the lunar eclipse in the fortnight preceding
the विश्वस्र fortnight was what is technically known
as a ग्रस्तास्त lanar eclipse, but it is a question
whether such an eclipse is at all possible under the
circumstances the text does not hint at it — ^c)
Adbhutasāgara (p 86) (reading एकाहा in pāda b)
gives the variant ग्रहौ जातौ, which it thus explains
ग्रहौ जातौ, मुखपुच्छाभ्या ग्रासौ जातावित्यर्थ । एतच्च अपर्वग्रहण
द्विविधम्, राहुकृत त्वष्टकृत च । Tvaṣṭr is elsewhere de-
scribed as a श्यामो ग्रह

31 ^b) K₃ त्रयोदशीम् (for चतुर्दशीम्) on the
assumption that the phenomenon belongs to the
विश्वस्रपक्ष alluded to in st 28 The correction is
not needed, as there can be a चतुर्दशी in a विश्वस्र-
कृष्णपक्ष

32 ^{ab}) Cf B 7 77 4-5, B 9 58 59^{ab} — ^{cd})
Quoted in Adbhutasāgara, p 413 — ^e) Quoted,
ibid, p 330 with the *v l* अक्रान्तिसमप्रभा, cf 2 71
26^{cd}, B 7 7 38-39

33 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 330 with
v l अनय समवाप्स्यथ of Dn D₄ 8 — ^{cd}) Quoted,
ibid, with the *v l* of Dn D₄ 8 and allied MSS

36 ^a) महाभूता (mase) as in Sabhā 134*, line 1,
in the sense of the 'Great Powers' behind the
elements The MSS that read चत्वार सागरा under-
stand (like Cn) महाभूता as an adj The correct
reading चतुर सागरान् (accus) is given by Ś₁ Ko-2
alone — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 353
Cf 3 176 43^{ab}, B 16 1 2

38 ^{ab}) Cf 6 4 16

39 The Adbhutasāgara (p 418) quotes वृद्धगर्ग—

छत्रे गृहे वाथ रथे ध्वजे वा धूम समुत्तिष्ठति यस्य तूर्णम् ।

न पाथिव माश्रमनुष्यकोप परामव याति जनक्षयश्च ॥

41 ^{cd}) Cf. 4 41 21^{ab}

42 ^b) The late-Northern reading व्याल re-
quires us to supply an acc for प्रकिरन्त, and involves
duplication with 42^d — ^d) Cn explains the late-
Northern reading सलिलाभया by प्रच्वेदयुक्ता !

45 ^b) The reading यदि वध्यन्ते of K₃-5 B₁ 3 4
Dn D₁ 2 4 8, as also of D₀ 10, is slightly better
documented than वध्यन्ते यदि of K₂ B₂ Da D₅-7,

¹ For discussion of possible interpretations, see Introd p LXV-LXVI

but हन्यते यदि of Ś1 Ko 1 would seem to support the text

46 Ś1 gives the colophon at the end of 3 22 also

4

2 ^b) कालवादी (K₁ B D₁ s s S), "claiming allegiance to the ancient 'Kāla' Philosophy", which specialised, amongst other things, in उत्पत्तयः

4 ^a) Our text, supported by late Northern and S sources, is opposed by Ś1 Ko-3 s D₁ 2 c, which read प्रकुरुष्व मम भियम्

6 ^a) Cd, which gave a successful interpretation of 6^b, fails us here It takes मनि = शोभने and reads यथा पथि as two words That renders यथा unnecessary यथापथि (given by Ś1 Ko-3 s D₁-3 M) can be taken as archaic for यथापथम्, following the rule समामान्त-विधिगन्तव्य The idea intended is, यथापथ गमने [दुर्योधन-निग्रहेण] शक्ये सति, कालप्रयुक्ता तव उत्पद्यमवृत्ति The T₁ G₁ reading, adopted by the Madras Ed, is an evident *lect fac*

10 ^a) The text is given by S₁ Ko-2 The prep अपि implies that Dhrtarāstra wished his reply to be considered as final The late-Northern and the S variants are both *lect fac*

12 ^c) The Ś1 Ko-2 D₁ reading प्ने (for -पि ते) is equally acceptable

20 ^b) The late-Northern variant हेपिनैर्वा हयाना (for 'तेर्वाहनाना) hardly fits, as हेपित्स cannot be 'seen' The corresponding Śāntiparvan passage reads—सुखवर्णश्च घृनाम्

22 ^b) दक्षिणा (adv), given by K₁ D₁ alone (besides MS No 11317 from Baroda dated Samvat 1792 and marked L on the collation sheets but not included in the Crit App), is *lect diff* indirectly supported by दक्षिणा of S₁ K₂ 4 B D₂ D_n D₁ s s, and is to be construed with 22^a

32 ^c) मनिपात here should mean the same thing as in 29^b, i e, 'crowding together, rout pellmell, collapse' Cn, however, explains it as योधाना मघर्ष Victory by brute force was said to be the worst victory as good as defeat, because of the

bad morale engendered even amongst the victors The fright-psychology born of सनिपात is worse still (ततो व्यङ्ग) For 32^c, cf. B12 94 1^{cd}

33 ^b) व्यवधृता, 'not to be shaken or routed'

34 ^c) सुपर्णोपचिर्ति = सुपर्ण + उपचिर्ति, rather than सुपर्ण + अपचिर्ति —^a) The Ś1 Ko-2 D₁ variant मह-सामपि is probably, like the late-Northern महत्या अपि, due to attraction by सेनाया in the next line Both these variants require अपचिर्ति in 34^c to be understood as नाश But सुपर्ण becomes in that case a redundant nominative, being already present in 34^a The text as in D₁ S

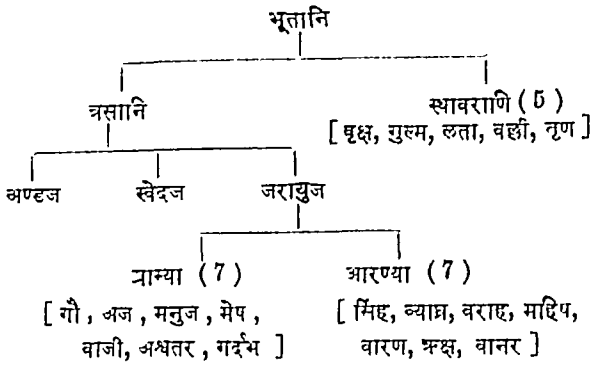
5

~~For~~ For the cosmographical chapters 6-13, compare, besides the literature cited at the beginning of the Crit App to the chapter, W Kirfel *Die Kosmographie der Inder*, Bonn and Leipzig, 1920, and Schubring's review of the same, *ZDMG*, Band 75 (1921) pp 254-275, Kirfel *Bhāratavarsa*, Stuttgart, 1931, Cunningham, *Ancient Geography*, (second edition, 1924), N L Dey, *Geographical Dictionary*, Calcutta, 1927, Bimala Churn Law *Mountains of India* (Calcutta Geographical Society Publications, No 5), and *Rivers of India* (ibid, No 6), 1944 Correspondences with the several Purāna texts are given in the Crit App, although not exhaustively Cross-references to Mbh and to Vālmiki's Rāmāyana are also at times given

10 ^a) त्रमानि, the reading of Ś1 Ko 1 D₁ D₁ s M, is derived from √ त्रच् 'to tremble' of त्रसरेणु The word is not an exclusively Jain technicality, as is often assumed

14 ^{ab}) Considerable diversity prevails in the MSS and in kindred Purāna texts as to this enumeration The Madras ed actually names five and says that they are seven! The Viṣṇupurāna reading (1 5 51^{ab}) comes nearest to our text, and, like K₂-3 B D (except D₁ s s), gives a hiatus between the Pādas

18 ^a) The enumeration can be thus represented

In the final count of 24, the five elements are included, whereas अण्डज and स्वेदज are passed over without specifying the varieties under each

6

4 Only the K₃ & D₂ & S₁ readings can make the enumeration गुणोत्तर The faulty sequence is found in the Padmapurāna as well as in the O-J version

5 ^{ad}) This line could have been omitted, particularly if we had read, with Ś₁ Ko-2 Cd, भूमे (for भूमि) in 4^d But in the corresponding passage in the Āranyakaparvan, a variation of the line is found in 3 202 5^{cd}

10 ^{ab}) For धात्व, the Padmapurāna reads धावन्ति (cf धावत, of D₀, meaning perhaps 'fluid-essences', 'diversified effects')

15 ^{ab}) For the earth's reflection in the moon-mirror, cf Raghuvamśa 14 40

16 ^a) *समावापे is given by M, the locative in *समावापे of Ś₁ Ko 1 can be understood as 'in the matter of'

7

4 ^a) The more precise M₁₋₃ & reading नवसाहस्र उच्यते is also given by the O-J version and the Purānas generally

6 ^b) Our text and the O-J version name the second वर्ष as हेमवत (after the mountain to the south of it) while M₁ and most of the Purānas name it हेमकट (after the mountain to the north of it) This difference in nomenclature may indicate difference

in tradition It will also be noted that, having reached the middlemost and the most important वर्ष with मेरु at the centre, our text gives a detailed description of that first, and proceeds to the next वर्ष only with st 35 The O-J version as also the Purānas generally take up the descriptions more methodically

7 ^c) For प्रागायत we have, in the corresponding Purāna passages, the variant उदगायत That would make a quadrangle of mountains नील and निष्य running East-West, and मान्यवान् and गन्धमान् running South-North, the mountain मेरु occupying the centre of the quadrangle The Purāna account is thus more schematic

12-13 The Purānas do not seem to have preserved this legend

18 ^a) For the dropping of the visarga before स्तुन्वन्ति, cf Whitney, 173a

20 ^a) उग्रना M along with K₃ D₁ D₂ D₃, give the grammatically correct form without the visarga

26-27 There does not seem to be any passage in the Purānas describing this Moon lake, the location of which would be on the top of the mountain with the reading शिखरे in 26^a, and at its base with the reading as in text

28 The O-J version does not support the TG transposition of 6 8 8-25 after 7 28 The Madras ed follows the TG sequence

32 Acc to the Purānas, Kubera dwells on the Himālaya The present account brings him on the Gandhamādana The Purānas give the description of Kubera and that of the Gandhamādana *gandhikās* (valleys or table-lands) in separate chapters Here they are given together Of course Kubera is a frequent visitor of all the रत्नपर्वत (cf 6 7 31, 37) The descriptions of all these places is fanciful, and we need not require any geographical consistency in them The later Purāna accounts are rather particular in the matter

35 ^a) नीलोत्पलधर, which Cn condemns as an अपपाठ, is the reading given by Padma in the corres-

ponding passage, and by some of our late-Northern MSS

36 ^a) दीवाणि, the S reading (for वर्षाणि), is supported by the Purānas generally

37 ^c) The TG reading, which puts the nouns in the ablative, is intended as an improvement, but seems to be based upon a misunderstanding 'They enjoy life length and health according to their वर्म etc'

39 The S addition, 31*, has something of a sectarian tinge about it, cf st 17 above

41 ^c) दृष्ट Only B₂ D₇ read द्रष्टु In the corresponding Sabhā passages (2 3 9), द्रष्टु has the support of a large number of late Northern MSS The Purānas generally read दृष्टानिमित्त (for गङ्गा-मुवात्त)

42 ^b) The more common reading त्रैत्या (described as हिरण्मया) does not suit the context The अग्नित्रित्या (Āśvalāyana Śrauta 4 1 21) is probably what is meant The Padmapurāna variant क्षेत्रा is flat

46 ^b) सविधि Cf 1 2 237, B 12 272 17, B 14 8 35 PW unnecessarily suggests changing it to सविधा Cn explains समीचीन लोकोपकारार्थं विधानम् The S variant सन्धि is lect fac, or a mistake

49 ^{cd}) O-J reads ऋषयो नित्यं तत्र (for निषधे त्रैले नीले), and transp 49^{ab} and 49^{cd}

50 ^b) M (except Ms) reads नव (for सप्त), following the Purānas

52 ^{ab}) 33* is an unnecessary attempt to complete the relative clause यां तु

53 ^a) शिर is the predicate of मलयपर्वत The text follows K₂ D₇

8

5 ^d) फलेषु, given also by O-J 'They yield decorations through, by means of, in the shape of, flowers' — 36*, found in S₁ Ko-2 Ms, is also given by the Calcutta and the GK editions

9 ^d) For समवेप, we have the conscious emendation समशील in M₁₋₂ s — The addition of 37* after 9^r is given by D₅ only and some Purāna texts

The sense intended is implied in 10^d

10 ^c) For महाराज, the Padmapurāna reads महाभाग If the Padma reading had been original, it need not have been changed into महाराज But as महागज did not suit the Purāna, it has been later changed into महाभाग There are quite a number of such instances

13 ^a) पूर्वाभिषेकस्तु As we speak of the watersheds of a mountain-range, meaning the slopes in opposite directions, extending from an imaginary line along its ridge, which carry rain-water in opposite directions, so the forests covering the eastern or the western sides of the mountain can be described as its moisture-retainers (or, in the language of our epic, its ablutions) in those directions पूर्वाभिषेक, the lect diff of D₃ S (except G₁), as also of D₉ 10, is made to agree in gender with मालवन by Ś₁ Ko-2 D₇ Other variants are clearly lect fac The O-J reads पूर्वाभिषेकस्तु, but om 13^{cd} Cn, reading मूर्धाभिषेकस्तु, explains मूर्धाभिषेक मुख्यमिति यावत् । Reading तत्र (for तस्य) we can understand the place to be so named after the royal anointment of मद्राश Cf Visnupurāna 2 1 22

14 ^c) द्वीप (found in Ś₁ Ko-2 D₁ 3 T₂ G₁₋₃ M) seems to have been used here in the sense of sheltering place or protection, as in 6 15 36^a and other places

16 ^c) The Kāśikā allows the option of द्वीप in the present compound, but the Padmapurāna on 4 1. 54 observes, अङ्गात्रैत्यादि भाष्येऽनुक्तमन्येतत्प्रयोगवाहुल्याद्दृष्टिकारेणोक्तम् । Our MSS generally follow the प्रयोगवाहुल्य with the exception of the S MSS, which generally are purists in a matter of this kind

17 ^c) पीता This cannot mean 'yellow', as the men have been already described as क्षेत्रा (15^a), perhaps understand as a Bah compound with पीत from √ पा — ^d) मस्थित usually = dead, hence the variants Cf 8^{cd}, 24^{ab}

18-25 TG transfer stanzas 18-25 to the earlier chapter, giving the passage a place in agreement with the Purānas, reading in 18^a मेरोस्तु (for नीलस्य) — Through hapology, occasioned by the similar ending द्विजमत्तमा (the Padma substitution for मरत्पस), the Padmapurāna om 20^{cd}-26^{cd}

27 ^b) पूर्वान्तगण्डिका is plausibly interpreted by Cv as पूर्ववादिनी गण्डिकानास्त्री नदी, similarly, पूर्वान्ता = पूर्वस्या दिशि अन्त मुख यस्या । But the variants पूर्वान्तु* or पूर्वान्तु do not lend themselves to that interpretation of 6 7 33^b Our text follows Ś1 Ko 1 s, inasmuch as तु and तु and न्त look alike in the Śāradā, and from an original Śāradā न्त, the above variations could have arisen

28-29 Dr L Hilgenberg observes that these two stanzas are of the nature of excerpts taken from two different contexts in the Purānas. But by the side of 28^{cd}, the Purāna line (cf 6 8 7^{ab} above) —

देवलोकच्युता सर्वे देवरूपाश्च मर्वश

appears flat. The O J is nearer to the Mbh text, reading ब्रह्मचारिण (for 'वादिन')

31 ^d) For शशिमण्डलम्, the O-J paraphrase apparently gives शिवमण्डलम्, having already explained प्रविशन्ति दिवाकरम् and आदित्यतापतप्ता to imply सूर्यमण्डलप्रवेश. The variant रविमण्डलम्, given by S (except M1), seems hardly correct

9

2 ^b) N (except Ks-D2) mechanically repeats 7 7^b (= 8 18^b) gone before. The O-J and S generally, however, read as in text — ^c) It is interesting to note that what is called here रमणकवर्ष was called by the alternative name of श्वेतवर्ष, in 7 35^a as well as in st 5 below

5 ^{ab}) Ks s D2 read the line twice, the first time transp the pādas but accurate in substance, the second time going all wrong as to facts. The O J and S agree in reading as in text

6 ^a) O-J reads यक्षभूता (for यक्षानुगा)

8 ^b) Ś1 Ko-2 are alone in reading विमलानि च (for मनुजाधिप) The variant has not been followed, as the Padma reading द्विजपुंगवा presupposes the text

9 ^d) The Ś1 Ko-2 group considers स्वयंप्रभा as the proper name of the deity, the rest consider शशिपुत्री as the proper name. As regards st 8-9, the Ś1 Ko-2 group seems to follow some independent tradition. For शशिपुत्री, cf 5 111

10 The Mbh description of Airāvata has points of contact with the Purāna description of the Ilāvṛta, the middlemost zone. Airāvata is the Jaina nomenclature for what in other accounts equals the Uttarakuru. The confusion is not that of the mere name, but there is a difference in the cosmographical view-point, and it is difficult to say *a priori* whether the Mbh account is earlier or later

11 ^d) The Ś1 Ko 1 s reading द्वावृते (for द्वा वृत्) points to इलावृते of D1 e 7, suggesting contact with the Purāna account

15 ^c) वैकुण्ठ (of 21^{cd}, 6 21 15^b), is a personal name and not a place name, as it became in later literature. This description of Hari and his eight-wheeled vehicle has no parallel in the Purānas

17 ^c) Ś1 is alone in reading सक्षेप विस्तर चैव (as accusatives,) to go with कर्मा and कारयिता (cf 20^{cd}) As now, they are predicated of प्रभु

18 ^c) Ś1 Ko-2 D1 read मर्वश (for न यज्ञ), which is evidently a *lect fac*

10

5-8 There is a considerable patriotic feeling behind this description of the Land of the Bhārata and of the great kings that loved it, which Dhṛtarāṣṭra could have appreciated. The Purānas have naturally no occasion for anything corresponding to these lines, and the Padmapurāna, which borrows the lines from our Mbh, unwittingly writes अत्र ते (instead of व) कीर्तयिष्यामि, and thereby forfeits all claim to originality

7 The Padmapurāna also contains the late Northern insertion of 43* after st 7

9 ^b) यथाश्रुतम् is found also in O-J. Samjaya does not yet claim to have made use of the *divyam cakṣuḥ* that he obtained from sage Vyāsa

11 ^c) The T1 G2 s M1 reading स्मृतिमता (for सारवन्तो) implies knowledge of the longer Cosmographical text in the Purānas, where some of these ranges are named

17 ^b) वन्दना (K1 B Dn1 Ds 7) is not certain

The variant द(र)दुग involves repetition with 13^c, and दिग्ना with 15^c. The c / टटुर्ग of Ko-2 could have been accepted, as this r ver does not occur in the present list (see, however, v 8 27^a) —^c) दिग्ना (K1 : 4 B D1 Dn D1 : 1 3 T1 G1 : 4 M) is fairly documented, दिग्ना (S1 Ko-2 : D1 : 2) is hardly a river name —^d) दिग्ना (S1 Ko-2) is accepted, filling another equally supported variant. There is a confusion between दिग्ना + अर(र)तिम् and दिग्ना + अरतिम्, giving rise to the several variants.

18^a) दग्ना (D1 : T1 G M) We could also have accepted दग्ना (S1 Ko-2). The MS tradition is divergent and uncertain.

19^a) दिग्ना The name is an unavoidable repetition from 17^c —^c) The name दिग्ना is certain, but considerable divergence exists as to the other river कुटुर्ग is given by the entire B recension and some D MSS. We could as well have accepted the S1 Ko-2 reading कुटुर्ग च दिग्ना. The first name is locally unfamiliar.

20^c) For दिग्ना, S1 Ko-2 D1 : read दिग्ना, which has already occurred in 17^c.

22^a) The variant दिग्ना involves repetition of 13^c —^c) The variant of B brings in the oft-repeated अरतिम्. It is followed by the Padma.

23^a) The variants are hopeless divergent —^c) दग्ना is a possible blend from S1 and M. For दग्ना (cf S1 Ko-2 : दिग्ना), D1 is the only MS authority. The whole procedure is a counsel of despair.

24^c) The variant दिग्ना of Ka appears more probable as a river name than the variant दिग्ना given by S1 Ko-2. The text follows K1 : 3 B D (Dn : om) TG.

31^b) The pāda is parenthetical. 44* seems designed to make a full line of the parenthesis.

34^d) For दग्ना, TG read दिग्ना, which will suit as an address to Dhrtarastra. The Purānas seem to have turned दिग्ना (loc) into दिग्ना (river name) |

36^d) दग्ना, and not in virtue of दिग्ना

37^{cc}) The Padmapurāna has not changed दिग्ना into दिग्ना. There is some point in Sanjaya

referring to the दग्ना as दिग्ना. Why should the Padmapurāna, had it been earlier than the Mahābhārata, have affected the same mode of reference?

40^{ab}) Notice the devices adopted by the variants to avoid hiatus between the two pādas.

43^b) For दग्ना, found in all MSS, the Cal Id reads दग्ना. The Keralas, however, are named in 57^a —^c) Text as in S1 only.

51-54 S1 Ko-2 om 51^a-54^f by hapl S om 52^c-55^a, which cannot be by hapl. We could have therefore treated 52^c-55^f as an extra passage, assuming, as is possible, that the S1 Ko-2 hapl was for 51^a-52^b only. But scribes often got careless about strings of unfamiliar names, and the haplogy might have extended up to 54^b, since there could not have been any motive, for the large number of MSS that retain the lines, in making these specific additions. Hence it was thought safer to retain the lines.

54^c) The people named 'Romānah', looking to the other peoples mentioned in the context, seem to belong to North India. The resemblance of the name to the "Romans" is probably accidental. On this point, cf *The Epic View of the Earth* by Hopkins, Journal, International School of Vedic and Allied Studies, Vol I 2, pp 65-87. *The Saras in India* by Satya Shrivastava, Lahore, 1947, p 20, 101 f. In Sabbā 28 49, the reference evidently is to a sea-faring people and their capital. The two passages are in different contexts.

56^a-58^b) The lines are again omitted in S in spite of—or is it because of? — the fact that the people belong to the South (56^d). There is a clear haplogy, however, to explain the omission.

59^c) For दग्ना, cf 2 24 15^c, 29 8^a. For दिग्ना, cf Raghuvamśa 4 78.

69-74 These stanzas have a direct bearing on the opening question of Dhrtarastra at the beginning of the chapter. The stanzas would be awkward for the Padmapurāna context, and are hence omitted there. But the author of the Padma compilation seems to have realized their incongruity rather late, as he has found room for the half-line 69^{ab}, which can yield sense only with the following half-line.

omitted in the Purāna This is a sufficient proof of the late and borrowed character of the Padma

11

3 ^a) As regards पुर्य (Ś1 Ko-2 4 8 T G M1 2) and लिष्य, the authorities are about equally divided The wavy line should have been given under नि in 7^b, 12^d, 13^c

6 ^d) सप्रति (st 4^d) indicates that पुर्य or कलि has already come Similarly द्वापरैऽस्मिन् (14^b), found also in O-J., would show that द्वापर is yet running So there results some slight confusion here, which can be avoided only if अस्मिन्, as has been suggested, means ईश्वर्यामानादिविषये

7 ^a) The Ś1 Ko-2 D8 7 variant नृपोत्तम is for avoiding the juxtaposition of त्रियन्ते and त्रियन्ति But Padma has the latter

14 ^{cd}) After भारतवर्ष, the two next वर्षs are somewhat cavalierly treated in the concluding lines, as though in a haste to pass on to the next subparvan

12

☞ For the entire chapter, O-J gives just two stanzas (perhaps copied from some popular manual) merely enumerating the seven Dvīpas or Ring continents and the Seven Seas — The Padma drops 3^{cd} and modifies 4^{cd} so as to avoid all reference to astronomical matters, and as a consequence it omits 13 38-49 As regards the account of the Dvīpas also, the Purānas show much confusion, the Mbh account following its own tradition

9 ^d) येन (= क्षीरोदेन, not शाकदीयेन) [स = शाकदीय, not क्षीरोद] परिवारित

10 ^b) This categorical statement is modified into चिराच्च त्रियन्ते जन (Matsya Purāna), and नाम्नादे त्रियन्ते जन (Dr)

14 ^b) The Purānas give the name as उदयो, the Padma, however, reads जलदो (of. T1 G), and T2 रूपमे The name जलदो recurs in 23^c

16 The mountain रैवतक is not known to the

Matsya Purāna, but is found in the Brahmānda and the Vāyu texts In 16^b, प्रतिष्ठित agrees with विधि, नक्षत्र being a noun in apposition

17 ^a) The extra line 55*, meant to describe the इयाम mountain, is given by the Bengali version and by a few late-Northern MSS

19 ^c) The Bengali and late-Northern reading पतग (for वर्षी द्वी) is explained by Cn as—मिश्रो वर्ण पतग इत्यर्थे But even that variant offers no answer to Dhrtarāstra's question

20 ^{cd}) The special question of Dhrtarāstra in st 18 becomes purposeful only by 20^{cd}, which line is, however, given in D2 and K8 The variant for 20^b, तन्माच्छयामो गिरि स्मृत, is not adequately supported and involves the अन्त्याश्रय, viz the mountain is इयाम because men are इयाम, men are इयाम because the mountain is इयाम Ś1 reads 20^b as text, but there is no explanation to follow Of the explanation given in 6 13 4^{cd} for the कृष्ण mountain

21 ^b) दुर्गशैले (is it दुर्गाशैला?) is the proper name of the sixth mountain which, in the Matsya, is also called नागपर्वत. In fact, the Purāna says—

दिनामान्येव वपाणि यथैव गिर्यस्तथा ।

This indicates much confusion in tradition

23 ^c) जल्धारात्परो, given by the M version, is also suggested by the variant जल्धारापरो of K8 The Ś1 Ko-2 D1-2 7 reading जल्धारापरो need not be wrong We would in that case have the mountain name and the Varsa name both in the nom case as in the two earlier cases The sixth mountain दुर्गशैल (21) is om It ought have come after 24^{ab} As a consequence, one extra Varsa, महापुमान्, had to be enumerated at the end

25 ^a) परिवार्य तु, 'including or comprehending' In the corresponding Purāna passages, the reading is परिणाह तु or परिमाण तु —^c) विख्यात = सख्यात, the late-Northern lect fac, given also by S

27 ^d) D8 10 read चवस्र (for चत्वार), which is an unnecessary grammatical emendation The word can go with वर्षा in the following line

30 ^b) कावेरका (Ś1 Ko-2) is not certain, but there are too many variants —^c) For इक्षुवर्धनिका,

the variant वयु' of B: D₁ D₂ is noteworthy of Raghurama's 4 67

36 ^a) दण्डिका (S₁ K₁ D₁ D₂ D₃ T₂ G₁), formed according to Panini 5 2 115, can mean 'persons possessing rods'. The variant गण्डिका (formed according to P 4 4 S or 12 in the sense of नेन चगति or जीवति) could have been equally acceptable. In the corresponding Śāntiparvan passage the preference seems to be for the latter variant, which yields a slightly better sense.

13

1 ^a) श्रुते, यथाशुन. Clearly Saṃjaya is not yet making use of the *Dīvam caśubh*. Cf 16^c

2 ^a) For घनमात्, S₁ K₁-s B D₁ D₂ D₃-s G₁-s M read घन, which is nothing more than a scribal misunderstanding. Ghama is the sacrificial term for hot milk oblation. Among the variants, M₁ gives पुष्टमात्.

5 ^c) उरामीन (Ś₁ K₀-s), perhaps through case attraction only. उरामीन 'seated by the side of', qualifies केवच.

8 ^c) Notice the sectarian variant विप्लवी पन्नेश्वर (for प्रनुनांगवती हृदि) given by M₁ alone.

12 ^b) For वेणुनण्डन्, the Padmapurāna has the D₂ variant वेणु' — ^c) वे रथादात् (T G M₁-s) is an S reading, which, in its last two letters, is supported by early-Northern MSS, while the majority of MSS indicates that 'ratha' figures in the name. The text has been adopted with some hesitation.

19-20 While Padma is alert enough to change वृषधन in 19^b to मुनिपुगना, it does not notice the singular श्रु in 20^b.

34 Cn understands तस्य (34^a) and स (34^c) to refer to तनममूह, perhaps it can refer to each one of the elephants named, but नियगूक्षमर can hardly apply to the elephants. Perhaps तस्याह = तस्या अह (by double sandhi), the reference being to समा नाम लोकमन्त्रिणि, or, better still, to षण्डन् (32^a). According to the Purānas, here we have a description of the लोकालोकपवन, but in st 35 the description of the elephants is continued.

39 ^a) The GK reading प्रमाणत is not found in our MSS.

40 ^a) O-J reads परिमण्डलतो गजन्.

41 Since the विष्कम्भ or diameter of स्वमानु or राहु is 12,000 yojanas, the परिणाह or circumference can be roughly thrice that, i.e., 36,000 (यद्द्विगत्सहस्राणि) 'But learned Paurānikas state the larger circumference to be another sixty hundred (i.e. 42,000)'. Cf similar description of the two circumferences of the Moon in st 42, and of the Sun in st 43-44. Saṃjaya is here relying upon his studies, and not upon the Eye Divine. O-J reads 41^{cd} as in text.

42 ^c) Several T G MSS not included in the Crit App read एकोनपष्टिर्वयुत्यात्, which is obviously the correct reading. The T G MSS of the Crit App seem to have dropped the *repha* in the writing. Unfortunately Ś₁ K₀ om the stanza through haplogy. The late Northern variant 'विष्कम्भ is due to sheer misunderstanding.

44 ^a) The text अष्टपञ्चाशत् (= 58) is supported by K₁- B D₁ D₂ D₃-s S, the D₁ D₂ variant is अष्टपञ्चशत (= 1300), Ś₁ K₀ D₁ give अष्टपञ्चाशत, which is only a scribal error.

46 ^b) शान्त्रचक्षुषा, and not दिव्यचक्षुषा.

48-49 The Padmapurāna, for reasons of its own, changes राजन्व into विप्रेन्द्रा and thereby lacks the subject for भवति. — In 49, the Padma has almost failed in finding a good substitute for महीपाल (७ 1 ८). It gives समाख्यातु or समाख्यात.

50 ^c) पूर्व (Ś₁ K₀-s s D₂ s G₁ s M), in the sense of '[functioning] from of yore'.

14

1 The introductory insertion 59* by D₁ D₂, like the similar passage in the Āndhra Mahābhāratamu, supplies a necessary connective between chapters 13 and 14. In 59*, however, Saṃjaya is made to return in a moment, meaning not that the observation was limited to a moment, but that not more than one moment was required for the journey proper.

2 ^a) Cf 6 114^b, 115 14^b, 42^b

5 ^a) The Ś1 K D1 2 7 reading contradicts 7^a, 9^a, 6 15 19^b Cf, however, 6 15 10^c and contrast with 6 15 63^d

10 ^c) The augmentless form, being archaic, is preferred to the regular प्राविपत

13 ^a) निह्नो 'struck down' (given by Ś1 K B Dn Dn D1 2 4-c 8 G1 3) could also have been legitimately preferred to निटनन्, 'groaning'

15

3 ^c) किमु (K4 B2-4 Dn D2 4 6 8) gives a hiatus, which the variants seek to avoid

4 ^a) Ś1 Ko 1 are alone in giving the ĀtmanepadI आविशने

5 ^a) अनुयसु (Ś1 Ko-2 D5) seems to be a *lect fac* for अनुप्र + ह्यु, the Perfect of √ प्र, which is often mistaken for the Potential form ह्यु- from √ प्र

12 ^a) समवेष्ट (Ś1 Ko 1 D1 3 T G1 3 4 M1-4), 'shrank together' समवेष्ट, छि Cn त्रियमाणपशुवदन्त-पादविक्षेप कृतवत् छि

21 ^c) It is evident that आचक्ष्व मे should have been आचक्षमे for clarity, but no MS gives this reading S makes the best of a bad job by reading the following pāda as अर्म चाय न विप्रहे The mistake (if we must regard it as such) could have arisen owing to the similarity of मे and मे, and also because आचक्ष्व मे or आचक्ष्व मजय is a constantly recurring phrase Hence no emendation need have been proposed

26-28 These stanzas form a कुलकन् — 26^a) The pāda is divergently read in the S MSS The Madras ed reads as in T2 The M version also provides an island and a boat to the ocean, and so makes it less dreadful Our text is found in K4 5 B: 3 Da Dn D2-3

45 ^a) जामदग्न्येन रामेण or वीरेण, read by B D S generally, seems to have been originally a simple mistake of case-attraction. When it was noticed that thereby the stanza makes no reference to Bhīṣma, the MSS that fell into that blunder added 61*

50 ^c) परामित्ते (K4 5 B1-3) in the old Vedic sense of 'thrown aside', rendered *hors de combat*. Cf 5 47 18^a The variant परिसित्ते (Ś1 Ko-2), like परासित्ते (Da Dn D1 4 5 7 8), seems to be an evident mistake

53-54 As to the repetition (with var) in Da1 Dn and D4 of these two stanzas after 23, the transp of st 39-52 and 24-38 in Ś1 Ko-3 5 D2 7, and the om of 24-38 in K4 together with the common explanation of all these accidents in text-transmission of "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 1" in the *Annals*, B O R I, Vol. xxv, pp 82 87 Of the 23 N MSS of our Crit App, 14 exhibit the effect of this text-transmission accident, one in Śāradā script, one in Bengali, five in Kashmirian Devanāgarī, and seven in Devanāgarī proper The nine MSS that stand outside this accident are, four of them, in Bengali characters and five in Devanāgarī characters They show considerable affinity to the N recension and are only on occasions contaminated with the S recension, the present being perhaps an instance in point The S recension does not show any trace of the influence of the three-fold transmission-accident described in the paper under reference

16

1 ^a) आसक्तु (K5 B3 Da Dn D1 3 5 8) in the causal sense of आसक्तवितुन्

4 निकृतिप्रश्न (Ś1 Ko-2 M4) seems to be due to case-attraction It is of course possible to take निकृतिप्रश्ने as सनिकृतिप्रश्ने with Cc

7-11 It is only after this formal invocation of Saṃjaya to Vyāsa that his regular narration of war events begins For the nature of Saṃjaya's Eye Divine, its *modus operandi*, and other connected problems, cf *Annals* B O R I, Vol xxvii pp 310-331

9 व्युत्थिनोत्पत्ति, 'any abnormal occurrence'

12-20 These words of दुर्योधन, uttered after the ब्यूह arrangement was complete, do not fit in with the beginning of st 21 Hence, probably, the device to begin a new adhyāya, which Ś1 Ko 1 T G do not accept The शिखाण्ड motif is here introduced

(see Crit App for 25) make the confusion worse confounded by repeating the त्राह्मि line (27^{cd}) also after 25^{cd} It is very doubtful if the old Pāñcāla king had any brothers taking part in the war — ^b) We could have also read the text as राजा द्रुपदी*, only, in that case, हि remains without any special meaning or purpose

28 After the stanza, we have a characteristic Devanāgarī (Ds) addition, 74* Compare the D1 additions of 159* after 6 48 18^{cd}, of 184* after 6 51 35, and of 451* after 6 108 14

37 ^{cd}) Quoted in the *Ādbhutasāgara*, p 702

38 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 336

39 ^a) The reading सजिहानेषु (Ko 1 4) will not suit, as the troops had already got out of their beds

20

2 ^a) मेव (Ks B Dn2) is accepted by Cn who remarks मेव पुष्कल यथा स्यात्तथा ब्रुहि । मेवमिति मीवते पुष्यर्थस्य षडि बाहुलकादुपभासस्वे ततो गुणे रूपम् । गीष्टान्विह पाठान्तर कल्पयन्ति—सर्वमेतद्ब्रुहि मे त्व यथायत्रिति All our Bengali MSS, however, read मेवम्

4 ^a) दृहती (Ks 5 D2 8 6) Vedic for दृहत्यी (as in Ks Dn D2 8) — ^c) सृष्टे (Ks B Da Dn1 [orig] n2 D2 4-3), ' bent upon ' gives better sense than दृष्टे, of 15^b, also 6 16 38^a

6 ^a) The line is in reply to 2^a, which inquires as to the position of सोम, सूर्य and वायु In the reply, the first (शुक्र = सोम) and the last are said to back the Pāndavas, but not the Sun, which, in the mornings, dazzled their eyes Cf 6 4 22

10 ^b) Śala and Bhūriśravas (12^b) were two brothers, the sons of Somadatta, the Bāhlika king Since Bhūriśravas was stationed in the centre with a part of the Bāhlika army, and there was only an पक्षेत्र of the Bāhlika army with Śala in the front

11 The emendation *प्रयश is suggested by the K1 reading प्रयश, and seems to be the only way of explaining the majority variant प्रायश (prob due to defective pronouncing or hearing), and the T1 G4 reading प्रथित (prob an interlineal gloss)

13 ^a) उत्तरधूर (Ks B1 Dn1 D2 8 Cn) is the

leot diff for which the majority of MSS read उत्तरधूर or उत्तरेऽभून्

21

8 ^c) तम (which has a better support of MSS) rather looks ahead, by anticipation, to अर्थ (in 9^a), or even to धर्म (in 11^d), than to कारण in the preceding line

10 ^b) O J reads जयन्ति विजिगीषय

13 ^{cd}) ॐ Cd अन्यथा हृण्यस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । अस्य दुर्बोधनस्य विजय । मनतिश्च (for मनतिश्च) गणामिति शेष । Cn अन्यथा = युद्ध विनैव । ॐ

22

[N B K7 om chapter 22, D2 writes (*see m*) st 5-16, the orig writer having written st 17 continuous with st 5 As P C Roy observes (p 69n) " Sanjaya, in each new section, assigns new positions to almost every one of the noted combatants of both sides " The only purpose served by this chapter is to initiate the conversation between Krishna and Arjuna, which was the needful preliminary for the interpolated *Durgāstotra* chapter (Appendix I, No 1) Nevertheless, the evidence of the solitary MS K7, which again is fragmentary and composite, was not sufficient to justify the tempting omission of the present chapter from the critically constituted text]

2 ^a) All the MSS except S1 Ko-2 4 Da D2 1 (M1-8 5 om) give the imperative कुरुत, which can yield sense only if st 2 is meant as युधिष्ठिर's words of command to the army.

5 Cf E W Hopkins *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*, p 247

9 ^c) अग्नि (Ks B D1 2 4-3, Ś1 om) for अग्निन् is an archaic form of the word (cf RV 1 48 13, 8 44 17, etc)

13 ^b) पङ्कगता इवोद्गा (Ś1 Ko-2 only) The alternatives are द्विपा, गा, गजा, readily substituted for the unfamiliar, and doubtless original, उद्गा

15 ^a) The fact of Bhīṣma having performed 30 (or 300) अश्वमेध is not known from other parts of the epic The D1 variant is alive to the incongruity.

23-40 [BG 1-18]

[] Thus Select Bibliography mainly concerns itself with works useful for a critical consideration of the text, and even in this limited field, it does not claim to be exhaustive or up-to-date. Mere translations, as also works in Modern Indian Languages have not been included, save one or two of outstanding merit and originality. The Bibliography is classified into (i) Text editions, (ii) Commentaries (iii) Search for the "original" Gītā, and (iv) Other publications, including Indexes]

(1) Text Editions

1 Śrī Bhagavadgītā oblong (9½" x 5½"), lithographed, foll 60, Baburāma Khidarpoor (Calcutta), 1809 *Editio Principis*

2 BG Text with a Latin Translation and Critical and Interpretative Notes Augustus Guilelmus a Schlegel First Ed., 1823, Second Ed., revised by C Lassen, Bonn, 1846 [The text is based upon four Paris MSS. For a critique of the text, cf. *Journal Asiatique* Vol. iv, 105f., 236f., v, 240f., vi, 232f., ix, 3f. also H. H. Wilson Works, Vol. v, pp 99-157]

3 BG Text as in No 2, with Canarese and English Translations in parallel columns, with an Appendix giving English Translation of von Humboldt's Essay on the Philosophy and Poetry of the BG, Bangalore, 1849 [At the end is a list of variants from several Malayalam MSS]

4 New ed of the BG with a Vocabulary, by J Cockburn Thomson. Hertford, 1855 [The vocabulary apparently was not published]

5 BG with the *Śāṅkarabhāṣya* Mahadeva Sastri and Rangacharya, Mysore, 1895 [Text based on a collation of several MSS]

6 *Ibid.* Ānandashram Series, No 34, giving an Index of first lines and a complete pada-index Poona, 1909 [The first edition of 1908 did not give the sub-commentary of Ānandagiri]

7 *Srīmad Bhagavad Gītā* The text of the "Suddha Dharma Mandalam" Ed., Mylapore, Madras first ed 1917 re-issued 1937 [Seeks to give text according to the *Gītāmāna*, 112* On this, cf. *The Heart-Doctrine of the BG and its Message*, by the same Mandalam, Mylapore, 1938 also R. M. Shastri *Allahabad University Studies* (1935-36), Tadpatnikar, *Annals, BORI*, Vol. xviii, 1937, Schrader, *New Indian Antiquary* Vol. 1, No 1 (1938), pp 62-68]

8 BG with Abhinavagupta's *Gītārthasamgraha*, Lakshman Raina Srinagar, Kashmir, 1933 [Text based on three Kashmir MSS Cf F O Schrader *The Kashmir Recension of the BG*, Stuttgart, 1930 This brochure for the first time brought this Recension to the notice of scholars On this Recension, cf. S. K. Belvalkar The "So-called Kashmir Recension of the BG" *New Indian Antiquary*, Vol. 2, No 4 (1939) pp 211-251 Also, *Introd* pp LXXXVIII-LXXXIV]

9 BG, *Authorised Version* according to the Śāṅkarabhāṣya, giving a pada-index, S. K. Belvalkar, Poona, 1941

10 BG, with Ānandavardhana's comm named the *Jñānakarmasamuccaya* S. K. Belvalkar, Poona, 1941 [It compares texts of Śāṅkara and of Ānandavardhana in opposite columns]

11 BG with Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* T. R. Chintamani, Madras, 1941 [Gives *v l* from fragments of Bhāskara's comm, and an index of half-stanzas]

12 The "Bhojapatri" Bhagavadgītā Jivaram Kaldas Shastri Gondal, 1941 [Attempts to reach a *Gītā* of 745 stanzas On it, cf. S. K. Belvalkar *Journal, Ganganath Jha Research Institute*, Vol. I 1, pp 21-31, Allahabad.]

(ii) Commentaries

[N. B. The two volumes of BG Comm (vol 1, 1938², vol 2, 1912) published by the Gujarati Printing Press of Bombay, constitute a useful collection of some twenty comm, included in the following groups. Several of these comm have appeared elsewhere in more critical editions]

A. Advaita

(= 5, 6) Śāṅkara's Bhāṣya with Ānandagiri's CC, *Gītābhāṣyavivēcana* (Guj vol 2) [On this, cf. Faddegon *Śāṅkara's Gītābhāṣya, Toegelicht en beson deeld*, Amsterdam, 1906 — Eng Transl of

- the *Bhāṣya* by Mahadeva Sastri, Mysore 1901*]
 13 Śamkarānanda *Tātparyabodhinī* (Guj 2)
 14 Śrīdhara *Subodhinī*, (Guj vol 2)
 15 Madhusūdanasarasvatī *Gūdhārīthodīpikā*
 (Guj vol 2)
 16 Sadānanda *Bhāvaprakāśa* (Guj vol 2)
 17 Dhanapati *Bhāṣyotharsadīpikā* (Guj 2)
 18 Nīlakantha *Bhāvadīpa* (Guj vol 1)
 19 Venkatanātha *Brahmānandagriyākhyanā-*
nam (Guj vol 1)
 20 Daivajñāpandita *Parāmārthapīpā* (Guj
 vol 2)
 21 Hanumat *Paśācabhāṣya* (Guj vol 1)
 22 Upanisad-Brahmayogin *The Bhagavad-*
gītārthapīkāśikā Adyar, 1941

B Viśiṣṭādvaita

[For authoritative elucidation of Viśiṣṭādvaita interpretation, cf. Rangacharya's Class-lectures on the BG (in 3 volumes) Madras, 1915, 1936, 1939]
 23 Yāmuna *Gītārthasamgraha* with Vedānta-
 deśika's CC called *Gītārthasamgraharāśā* (Guj
 vol 1). [The original is only a metrical epitome
 in thirty-two verses]

24 Rāmānuja *Gītābhāṣya*, with Vedānta-
 deśika's *Tātparyacandrikā* (Guj vol 1) [Eng
 Transl. of *Bhāṣya* by (1) Govindāchārya, Madras,
 1898, and (11) Īśvaradatta, Muzaffarpur, 1930]

25 Varavaramuni *Gītārthasamgrahadīpikā*,
 Conjeevaram, 1906

C Dvaita

[For exposition of Dvaita interpretation, cf.
 Subba Rau's Translation of the BG, Madras, 1906]

26 Madhva *Gītābhāṣya* with Jayatīrtha's CC
 called *Prameyadīpikā* (Guj vol 1)

27 Madhva *Gītātātparyānyāyā*, Kumbha-
 konam, 1910

28 Vādirāja *Lohsālamkāra* (in manuscript)

D Śuddhādvaita

29 Vallabha's *Tattvadīpikā* with Purusotta-
 ma's CC called *Amṛtatananginī* (Guj vol 1)

E Kashmirian Commentators

(= 8) Abhinavagupta *Gītārthasamgraha*

(= 10) Ānandavardhana *Jñānakarṇa-*
samuccaya

(= 11) Rājānaka-Rāmakantha *Sarvatobha-*
dā

(= 11) Bhāskara *Bhagavadāsayānūsarana*
 [From this fragmentary commentary, only a few
 variants are cited in No 11]

30 Keśava-Kāśmīrin *Tattvapīkāśikā* (Guj
 vol 2)

(11) Search for "original" *Bhagavadgītā*

31 Wilhelm von Humboldt *Ueber die unter*
dem Namen BG bekannte Episode des Mbh,
 Berlin, 1826 [The Eng transl of this essay
 appears in No 3 above According to H, the
 original Gītā = chap 1-11 plus 18 63-78]

32 Holtzmann *Das Mbh und seine Teile*
 Band 2 pp 153-161 ["Schon der zweite
 Abschnitt enthält den ganzen Stoff des Gedichtes
 die dort vorgetragene Lehren werden dann
 wiederholt, ergänzt, von neuen Gesichtspunkten
 aus beleuchtet"]

33 Garbe *Die Bhagavadgītā*, with Introduc-
 tion and German Transl, Leipzig, 1905¹, 1921^{*}
 [On this, see Jacobi in *Deutsche Literatur-*
zeitung, for 24 Dec 1921, and 8 April 1922,
 also Garbe, in *ibid* for 11 Feb 1922, and 15 July
 1922 Also Oldenberg, in *Nachrichten KGWG*,
 1919, Heft 3, pp. 321-328, S K. Belvalkar
Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy,
 Pt 1, pp 94-101, Winternitz, *Vienna Oriental*
Journal, Vol XXI, pp 194f, Oltramare *La*
Bhagavadgītā, partie integrante du Mbh, Paris,
 1928, Lamotte *Notes sur la BG*, Paris, 1929
 J Charpentier "Some Remarks on the BG,"
Indian Antiquary, 1930, S C Roy *BG and*
Modern Scholarship, London, 1941, pp 12-56]

34* Rudolf Otto *Die Urgestalt der*
Bhagavadgītā, Tübingen, 1934

35* Rudolf Otto *Die Lehr-Traktate der*
Bhagavadgītā, Tübingen, 1935

36* Rudolf Otto *Der Sang des Heilw-Erha-*
benen, Stuttgart, 1935 (German transl with

* All these works are translated into English and edited by J E Turner, London, 1939

Notes) [On Otto's thesis, cf. S K Belvalkar *Journal of the University of Bombay*, Vol 5, pt. 6 (1937), pp 63-133]

37 J Gonda "The Javanese Version of the Bhagavadgītā", *Tijdschrift voor Ind Taal-, Land-, en Volkenkunde*, LXXV (1935), Af 1, pp 36-82 [Cf. Introduction, pp XCII-CII]

(iv) *Other Important Publications*
[Including, iv a, Indexes]

37 Charles Wilkins First English Transl. of the BG, with a letter from Warren Hastings to Nathaniel Smith, First Member of the Court of Directors, East India Company, London, 1785

38 F Loriser *Die Bhagavad-Gītā, übersetzt und erläutert*, Breslau, 1869 [The alleged indebtedness of the BG to the New Testament, as set forth in this publication, is amply refuted by K. T. Telang† in his Eng Transl. in blank verse, with an introductory essay, Bombay 1875, also cf. Howell's *BG and the New Testament* Cuttack, 1907]

39 Sir Edwin Arnold *The Song Celestial*, London, 1885 [This well-known version of the English poet is reproduced in F Edgerton's *Bhagavadgītā* Harvard University, 1944]

40 *Bhāvarthadīpīlā* (known as *Jñāneśvarī*) of the Mahārāstra Saint Jñānadeva (A. D 1290) latest ed. by Dr Harshe, Poona, 1947 (*in progress*)

41 *Yathārthadīpīlā* of the Mahārāstra poet Vāmana, in four parts "Kāvya-samgraha" Series, 1896 (1907*), 1903, 1911², 1909

42 *The Gītā-śhasya* by B G Tilak Poona, 1915 [This famous "Karmayoga" interpretation by the Indian patriot has been translated into English (B S Sukthankar, 1935) and in several Modern Indian Languages, and has evoked numerous publications in criticism and counter-criticism]

43 *De Carminibus Dei Decorum* an Eng comm on the BG by R S Takṛ, Bombay, 1923-1925 [In three parts, Theology (chap 1-6), Cosmology (chap 7-12), and Eschatology (chap 13-18)]

44 V G Rele *Bhagavadgītā Exposition on Basis of psycho-philosophy and psycho-analysis*, Bombay, 1928

45 N V Thadani *Mystery of the Mbh* (in five volumes) Karachi, 1931-35 [For the BG, cf. Vol. III, pp 102-195, Vol V, pp 493-545]

46 Sri Aurobindo *Essays on the Gītā* (in two volumes), Calcutta, 1922, 1928 [The transl. given in the course of this brilliant exposition by the Saint of Pondicherry is made available separately, together with notes, by A. Roy *The Message of the Gītā*, London, 1938]

(iv a) *Indexes*

[Alphabetical index to ślokas is given in most text-editions, e g Nos 5, 6, index to ślokaṛdhas in No 11 and 47, index to pādas or quarters in No 9, 48 and 49 Pada-index is found in No 6 and 52 Word-index is attempted in No 53, but in a form not easy to use Index of Proper Names is given in No 2, and of Recurrent and Parallel Passages in No 54]

47 S D Satavalekar *Ślokaṛdhasūcī*, Aunah (Satara), 1930 [A similar *sūcī* was also published by Kṛṇjawadekar Shastri in Poona, 1937]

48 *Bhagavadgītā Ślokaśāstranavratī* (A. D. 1918) by Adyar, 1918

49 W Kirfel *Verse Index to BG*, Leipzig, 1938 [Includes also the extra stanzas from the Kashmir Recension]

50 Jacob *Concordance to Principal Upaniṣads and BG*, Bombay, 1891 [Useful for parallelisms between BG and Upaniṣads]

51 Satavalekar *Bhagavadgītāsamamāyā* [Like No 50, but citing BG passages in full]

52 L R Gokhale *Bhagavadgītā-laghuśāstrā*, Poona, 1945 [As in the Index in No 6, the compound words are listed un-separated]

53 P C Divanji *Critical Words-Index to the BG*, Bombay, 1945

54 Hass "Recurrent and Parallel passages in the Principal Upaniṣads and the BG" *Journal, AOS*, Vol 42 (1922), pp 1-43

† He also translated the BG for the Sacred Books of the East, No VIII, Oxford, 1898

23 [BG 1]

1 ^a) The Kashmir reading सर्वक्षत्रमगमे is not given by Ś1 Ko. If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Ksatras enumerated in 6 10 37-68 as having foregathered on the battlefield — ^a) K7 किमु कुर्वन्ति (for किमुकुर्वन्) The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhrtarāstra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield. This could be possible by reason of Sage Vyāsa's boon to Sañjaya (6 2 9ff, cf BG 18 75), but there is evidence to prove that Sañjaya went to Kuruksetra to witness the battle, returned, normally, after the close of the day's fighting and other events, narrated the same to Dhrtarāstra, and went back next morning before the fighting was resumed. Sañjaya was endowed (6 16 9) with power to fly through the air. The Past is the prevailing tense of narration. On this point, cf "Sañjaya's Eye Divine," *Annals, BORI*, Vol xxvii p 310-331.

3 ^a) K6 alone पश्य ता (for पश्यैतां), probably a scribal error. It is true that the Pāṇḍava army was farther away from Duryodhana than his own army, but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इत्.

5 ^b) K7 काशीराजश्च. In the case of Proper Names, the liberty to shorten vowels (cf कुन्तिभोज below, or माद्रिनन्दन Sabhā, Cal ed 1116) is conceded by Pāṇini 6 3 63. Only, it so happens, that both काशि and कुन्ति (in short इ) are often used, as well as the forms in long ई, the latter being more frequent — ^c) Purujit is the personal name and Kuntibhoja his family name. They are not two persons. — It is probably a sheer accident that the warriors enumerated on the Pāṇḍava side (including Bhīma and Arjuna) make up the sacrosanct number eighteen. Ds adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned as upamānas) are omitted. But how to account for the omission of Dhrtadynmna, not to speak of Yudhishthira?

7 ^c) For the Kashmirian variant नावकान्, cf Introduction, p LXXIX. Another method of improving the syntax is furnished by 86*

8 ^a) Ks also reads कृप शून्यो जयद्रथ — ^a)

Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūriśravas. — The Dublin MS of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol xxiv (1858)] reads जयद्रथ with B G1 Gn.

9 ^a) If the Kash reading नाना (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration, the Ds variant नानाशाल् is still cheaper and worse.

10 ^a) Ks आसाक (for असाक) — The Śs Cb reading भीमाभिरक्षित in 10^b and भीष्माभिरक्षित in 10^d need not be a mistake. According to that reading असाक is to go with अपर्याप्त in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्त can connote just the opposite. — With the current reading, अपर्याप्त would mean 'limitless' (and पर्याप्त, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory. If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्त would mean 'inadequate'. That Duryodhana was confident of victory would follow from 5 54 18^c-19^d, 53 6 15 12-13.

11 Ks D10 यथाभाग व्यवस्थिता (for *भागमवस्थिता)

12 Before 12, Ks D10 ins सजय उवाच, which is uncalled for, since no MS (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3 — ^c) Ks निनद्य (for विनद्य)

15-18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāṇḍava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number eighteen. — The O-J paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कच (for सात्यकिश्चापराजित)

18 ^{ab}) The Ś1-2 Ko-2 Ds Cv reading is a mere paraphrase. Ks makes a mess of it all by reading पाञ्चालाक्ष महेश्वामा द्रौपदेयाश्च सजया.

19 ^b) Ks व्यदारयन्. The Ś1 K1 Ds reading विदारयत् could have been accepted as augmentless Imperf, but for the similarity of त and न in the Śāradā. — ^a) Ks D1 s reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres part was read in 19^b.

20 ^c) A solitary Grantha MS, not included in the Crit App, reads *मघाते (for *सपाते)

21 ^{cd}) Before 21^{cd}, there is no real need for the reference अजुन उवाच. Many good MSS (such as

Si १ ५-३ Ko १ ३ ६ Da Dn1 D1 ३ ६ ३ T1 G1 M1 ३-३) do not give it As a consequence of this, the reference सजय उवाच before 24 ought also to have been omitted Practically all MSS, however, give it On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref before 24

24 ^b) K- (before corr) धीमता (for भान)

27 ^a) णि श्यान् (for णेव), is probably an attempt to make the list of relatives in 26^b-27^a identical with the one in 34

28 ^a) K1 परमानिष्टो (for पर्यानिष्टो) — ^b) Here, as well as in BG 2 1^c and 2 10^d, the Kashmir cum-Bengali MSS generally read नीदमानोऽत्रवीदिदम् *Sidamāna* suggests a more acute state of distress than what is implied in विपीडन — ^{cd}) For the reference भजुन उवाच before 28^{cd}, cf note on 21^{cd} above K1 इष्टैव सजन (in 28^c) — The singular forms सन, सजन etc. given by णि and S and several D MSS are also found in the O-J, while S K (with a few exceptions) and B favour the plural forms

31 ^c) K1 and O-J read with T1 G1

32 ^d) D10 च (for वा)

33 ^d) As to the Kash variant सुदुःखज्ञान्, cf Introduction, p 1 xxx

34 ^d) K1 ३ शान्ता, D0 श्यान् Regarding the spelling of the word, cf ॐ Cn श्यान्शब्दो दन्त्यादि- 'विज्ञामातुम्न वा वा श्यान्त' इति मन्त्रवार्ता (Rv 1 109 2) । 'श्यान्तानावपदीनि वा । शान्ता शान्ते । स्य शूर्पे स्ये' इति यास्क (Nir 6 9) । ॐ

35 ^d) किमु for कि नु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS named

37 ^b) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading मवान्श्वान् in place of स्व The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fighting, if it had been a question of killing just the Dhārtarāstras, and not the elders and preceptors also But in the fight, the *bāndhavas* cannot be so singled out The reading श्ववान्श्वान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāstras, despite their wickedness, are our own relatives — ^c) Many MSS giving the plural forms in 28^{cd} give the sing श्वजन here

38 ^c) D10 पाय (for दोष)

44 ^d) K1 D10 read, along with K1-2 णि S and a few D MSS, 'शुद्धम' for the grammatically regular 'शुद्धम', which is invariably given by Ś B and important K D manuscripts The form 'शुद्धम' is formed on the analogy of शृणुम, being a case of the substitution of primary for secondary endings In the Crit Ed, Ādiparvan 53 1 and 196 1, and Virāta 46 8, the form 'शुद्धम' is accepted with a wavy line Both शुद्धम and शुद्धम are attested in the pre-epic literature शुद्धम in Kena Up 1 3, शुद्धम in Maitri Up 1 2 So, where MSS evidence favours the acceptance of the irregular शुद्धम, the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādī 89 44 and 156 7 The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular 'शुद्धम' with a wavy line

46 ^d) O-J reads क्षेमकर (for क्षेमतर)

47 As to the ref सजय उवाच, ins before 47 by practically all MSS, cf our note on 21^{cd} above — K0 is alone in proposing transp of 47^b and 47^d, probably in an attempt to follow the natural sequence of the actions

Colophon — *Adhy name* K0 सैन्धवर्षिन, D0 मञ्जुनिविपालयोग

24 [BG 2]

1 ^c) For the *v l*, cf note to BG 1 28^b above

2 ^{ab}) K0 त्वा (for स्वा) D10 (m as in text) इदविषये (for इद विषये)

3 ^a) O-J with text — ^d) K0 परतप (for 'तप)

5 ^c) For the Kash reading, cf. Introduction, p LXXXII Just as महानुभावान् in 5^a gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5^c would give the reason to justify their killing, assuming that अर्थ is taken to mean mere wealth and worldly possessions In that case, however, the last pāda would not be right Hence the Kashmirian change to अर्थकाम The alleged difficulty vanishes if अर्थ is interpreted as suggested Madhusūdana reads हिमहातुभावान् as one word हिमहा = सूर्य — ^d) K0 मुजीम (for मुञ्जीय)

6 ^b) The orig णि reading सन (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on

that account, but no other MS supports it — ^d) D₁₀ m प्राप्नुवे (for प्रमुखे) would be historically accurate, as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāṇḍava army, i e, with their faces towards the west. The reading प्रमुखे or न प्रमुखे would mean 'here in front of us', but as it can also denote 'in our front ranks', the D₂ or D₁₀ m readings may have been intended to remove all doubt in the matter

7 ^b) K₈ D₉ 10 त्वा (for त्वा) The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of Cu) cite त्वा and gloss it by त्वा, showing clearly what their reading is — Jacobi (ZDMG, 72 [1918], pp 323 ff) considered stanzas 7-8 as later interpolations, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction. This is just as subjective as the viewpoint of Garbe, who at least attempted, as a rule, to give some objective reasons

8 ^b) The Kash reading य (involving a personal reference to Kṛṣṇa) is not supported by the best Kashmir MSS — ^c) K₇ भूमौ च सापक्षम् (for भूमावमपक्षम्)

9 ^b) K₈ D₉ परतप, D₁₀ प्रतापवान् (for परतप) The MSS are about equally divided between परतप and *तप, the latter being intrinsically superior. परतप is not, however, likely to be changed to *तप in so many independent MSS

10 ^d) Cf note to BG 1 28^b

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS, of Introduction, p LXXXIII — ^ab) For the Kash reading of this line, of Introduction, p LXXXII — It may be worth noting that the oldest Mbh commentator Devabodha (a fragment of whose comm on the BG will be found on pp 11-14 of our edition of Devabodha's comm on the Bhīṣma) cites अन्वशोच

12 ^a) K₇ reads न त्वेनाह with D₉

13 ^a) K₇ देहातर (for देहान्तर-)

15 ^b) K₈ पुन्यपंभ (for *भ)

18 ^c) O-J reads नित्यप्रोक्ता (for नित्यस्योक्ता) — ^c) The Kash reading विनाशिन (for अनाशिन),

which is also given in the O J, is to be construed with देहा, but it involves tautology with अन्तवन्त

19 ^c) O-J reads नाभिजानीतां (for न विजानीतां)

20 ^b) C₈ supplies an अ before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb भ्रियते in the first line

21 ^d) For the Kash reading हन्यते हन्ति वा कथम् (evidently influenced by 19^d), cf Introduction, p LXXXII

23 ^c) K₇ हृदयन्यापो (for हृदय*)

24 ^c) The *v l* सततग (for सर्वगत*) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg paraphrase for मान्त* (23^d) found in some MSS. But the Viṣṇusmṛti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG), also reads सततग. Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change. Cf, in this connection, the observations of the commentary on Cr, the *Tātparyacandrikā* ❀ नात्र बहुश्रुत्यादिविरुद्ध जीवविभुत्व सर्वगतशब्देनोच्यते, किंतु अनुप्रवेशविषययोग्यता । जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसवन्धात्मवर्गतत्वोक्ति । ❀

28 ^d) K₈ परिवेदना (for *देवना) The *v l* seems to be no more than a scribal error. Yet in the corresponding passage, even the Viṣṇusmṛti (20 46) reads परिवेदना

31 ^ab) The O J reads स्वधर्ममेव and विकल्पितुम्, thereby considerably improving the sense

32 ^c) The Ś₁ s reading सुखनात् (for सुखिन*), possibly gives a better sense, but the *v l* is not adequately supported

33 ^a) K₇ D₁₀ त्व धर्ममिम, K₈ D₉ त्व धर्ममिम (with the generality of the S recension)

35 ^b) D₁₀ मन्यते (for मस्यन्ते) — ^c) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read यथा, which is a *v l* already found in several MSS. The scholars mentioned even sought to emend 34^cd into एषा च त्वमभिमतोऽभूरायास्यसि लाघवम् ।

37 ^a) D₉ 10 प्राप्स्यमे (for प्राप्स्यमि) — ^b) The *v l* सुव is evidently for securing alliteration

38 °) The variant युध्यस्व can convey the sense of fighting for its own sake

38-39 That O-J has not at all understood the difference between the Sāṅkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers "Therefore get ready, be resolved to the work of fighting, for victory and defeat, they are gain equally Your mind has approached to Sāṅkhya and Yoga" The O-J at once leaps after this to st 41

40 °) The Kash v l [अ]निक्रमनाश (for [अ]भि°) will have to be understood as अनिक्रमे or अतिक्रमेण नाशः, implying that, in Yoga buddhi, rules can be transgressed with impunity!

42 °) D₉ 10 read विपश्चित् with K₁

43 °) For the Kash reading, cf Introduction, p LXXX

45 °) Schrader gives the v l त्रैगुण्यविचया (for विषया) None of the available MSS record it. He seems to have misread *svanti* as *cvanti* in the Cg on the passage (of *Kash Rec*, p 43).

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmana-vyādhasaṁvāda in the Āraṇyakaparvan 203 43. It rather disturbs the continuity of the topic. Cb does not give the stanza.

50 °) The reading जहातीमे उमे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उमे — °) कर्म सकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K₁, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार below स which is plainly visible in the photo. The v l gives a good reading all the same.

51 °) D₁₀ reads जन्मकर्मविनिमुक्ता. This reading, as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिमुक्ता found in some Śāradā and K MSS, would seem somewhat to favour the Sāṁnyāsī interpretation of the passage.

53 °) K₈ श्रुतिविप्रतिपन्ना नै, D₁₀ श्रुतिविप्रतिपन्नानाम् — °) O-J निश्चिता with S₁ ३-५ — °) O-J यनादौ (for नमाधौ)

54 °) Several Śāradā and K MSS, in the next few stanzas, read स्थिर° for स्थिन, probably due to the similarity of the Śāradā न with र — °)

K₈ आमीर्कि (for आतीत)

55 °) O-J यदा महर्गते कामान्, prob influenced by 58° — °) Co is alone in reading मनोहरान् (for मनो गनान्), which it explains by मनम्यतिप्रतिष्ठान — °) O-J म उच्यते (for तदोच्यते)

56 °) K₈ मुञ्जेषु, O-Jp सुखे तु (for मुञ्जेषु)

59 After 59, O-J ins an extra stanza not found in any of our MSS, for which cf Introduction, p xciv

60 °) For the Kash variant यत्तस्यापि हि, cf Introduction, p LXXVIII

61 °) For the Kash variant तत्पर, cf Introduction, p LXXX

63 °) O-J, like D₂ Cm r, विनश्यति (for प्रणश्यति)

64 °) D₁₀ विमुक्तैस्तु (for विमुक्तैस्तु) — °) प्रमादमभिगच्छति

65 °) K₇ 8 D₉ 10 पर्यवतिष्ठति, as in N₁ and a few Deranāgarī and most Southern MSS

69 °) D₁₀ O-J जागति (for जाग्रति), prob under the influence of 69°

72 Ś₁ D₈ alone read, under the influence of the voc पार्ये, विमुह्यसि in the second pāda and कच्छसि in the fourth pāda.

Colophon — Adhy name D₉ माख्ययोग

25 [BG 3]

2 °) Most MSS (except the Nepali-Bengali group) read व्यामिश्रैर्गैव, the reading of Ca k l r, while Cm v are silent, and Cb c missing. The *Amṛtataranginī* of Parasottama observes ॐ भगवद्वाक्यं तु व्यामिश्रं न भवति, परं तु जीवेनं गुप्यत इति श्रुत्येत्वनन श्रुतम् । मोहयनीत्यत्रापि भगवत्प्रतिषेधो मोहोऽनुचित इति श्रुतम् । ॐ The second point is not as valid as the first, and one इव would be quite sufficient.

3 °) K₇ विविधा (for द्विविधा) S₁ is alone in reading कर्मिणाम् (for योनिनाम्) — °) K₇ सयाना with S₁ — °) MSS almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG 13 24°. By Pāṇini 8 4 11, an option as regards the change of °न to °ण would have been possible, as the °न was a case end-

ing, but acc to 8 4 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound

9 °) K₇ ह्य (for [s]न्यत्र) This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended

12 °) The Ñ₁ reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS, and prob due to scribal error, can nevertheless yield good sense. The word इन्व means an opulent householder. C₁, although omitting अप्रदायेभ्यो, explains अप्रदायेभ्य

13 °) For the idea, of Manu 3 118 — °) The use of √भुज् in Ātm is permitted not only when the root means 'eating', but also when it means *upabhoga* in general. So there is no conflict with Pāṇini 1 3 66, as suggested by Holtzmann, *Das Mahābhārata*, Band 2, p 165 — °) O-J reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement

15 °) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भव is understood as कर्मण उद्भव यस्मात् — °) K₈ ब्रह्माक्षरसमुद्भव, apparently understanding ब्रह्मा as masculine

19 The Śs transfer of st 19 after st 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17^a and 19^b so glaring by their juxtaposition. St 19 and 25 go well together. The transp is, however, without any other support — °) K₇ पूरुष, K₈ पौरुष (for पूरुष)

22 °) The Kash variant प्रवर्तेष्य means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says, and which is in agreement with 23^a. Śs Cb, however, introduce √ प्रवर्त्ते in 23^a

23 °) K₈ वर्तेय (for वर्तेय) — °) The Kash [च]वर्तेयन् (for *वर्तेन्ते) is meant to improve the syntax. The sentence 23^{cd} is to be understood as parenthetical, वर्तेय in 23^a going with उत्पीदेयु in 24^a, and कुर्या in 24^b with सा and उपहन्त्या in 24^{cd}

27 °) D₈ प्राकृते (for प्रकृते), which is read by another Telugu MS also, while a Malayalam variant reported by Garrett reads प्रकृत्या — °)

नाश is an acceptable Kash variant, not supported by non-K sources

28 °) K₇, like K₀, reading मज्जने (for मज्जने), due to similarity of ज and ञ in the Śāradā script of the 1 l in 29^b

29 °) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS from Adyar (A₂ of the collation sheets) is इन्द्रियमिन्द्रियार्थेभ्यो and इन्द्रियमिन्द्रियार्थेभ्यो

32 °) The Ke Cb k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration effect

34 °) D₈ (before corr) इन्द्रियमिन्द्रियार्थेभ्यो

35 °) The Kash v l परधर्मोपयादयि is intended to mean परधर्मण (1 e परधर्म स्वीकृत्य) उपात्, but normally it can signify परधर्मस्य उदात्त (= उत्कर्षात्) The O-Jp reading स्वधर्मो for *धर्मो is evidently influenced by 35^c.

36 °) K₈ पौरुष (for पूरुष)

37 For the Kash addition (89*), cf Introduction, p LXXVIII. Ke makes stanza 36 with 89* lines 1-2 one continuous question of Arjuna, but 89* lines 1-2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st 36 as given in st 37. The *Tātparyacandrīkā* on Cr apud BG 11 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks एते श्लोका सन्ति न वनि देवो जानाति। पूर्वव्याख्यावृत्तिरनुदाहृतत्वा उच्यते न प्रमिद्वयभावात् भाष्यकारैरनाहृता। न च गीताशास्त्रे श्लोकमख्या व्यासादिभिरुक्ता। अत्रानिनास्तुविश्वसनीया। — The following variants are found in the stanzas as there quoted — (L 1) चैव (for चैव) — (L 4) सुव तत्र (for सुवतत्र) — (L 8) मोहयस्व (for मोहयस्वु) — (L 10) रज प्रवर्तितो मोहान (for the prior half)

41 °) The Kash variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि घेन word separation impossible. The separation is suggested by 43^c, but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence

Colophon — Adhy name D₈ कर्मयोग

26 [BG 4]

1 °) K₇ वैवस्वत (for विवस्वते) The Kash variant पव (for इम) is probably due to eye-wandering from the beginning of st 1 to that of st 2

2 °) The Kash. v l परपराख्यातम् is the instance of a marg paraphrase ousting the orig text

4 ^a) D₈ (before corr as in text) अवर (for अन्)

5 ^c) The O-J variant न तानि वेदि मवाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parvascience '

7 ^{ab}) K₇ धर्माद्या ग्लानि is an impossible variant — ^d) The philosophical variant [आ]नाश (for [आ]-तान) seems to be due to the commentaries C₂ k

8 ^b) O-J reads विनाशाय टाननान

10 ^b) The Kash variant मयदाश्रवा (perhaps influenced by BG 18 56^b) seems to be of the nature of a superlinear gloss onsting the orig text — ^d) K₇ मद्भावनागता does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मद्भावनागता

13 ^a) The grammatically incorrect reading चतु र्ना of D₈ has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination च्च् at the end of the word चतुर्वर्ष्य is स्वार्थे (according to the Kāśikā), or is not स्वार्थ (acc to Patañjali, disregarding the शान्तरु interpretation of the Bhāṣya) Interpreting चतुर्वर्ष्य as चत्वारो वा (and not चतुर्णां वापि कर्म) means that, regarding the wording of the Vārtika on Pāṇini 5 1 124, we are—contrary to established practice—following the later Kāśikā in preference to the ancient Patañjali Kaivata on the passage (Pāṇini 5 1 124) defends the Kāśikā, but not quite convincingly I have discussed the passage in a paper contributed to Prof. M Hiriyanna Commemoration Volume

18 ^{ab}) O-J reads as Ś₁-a s K₈ C₂ k — ^c) O-J reads मनुष्याणा (for मनुष्येषु) — ^d) The B₇ variant मनुष्येषु may also have been मनुष्यकर्मणु, as there is a blank space after सु in the orig MS Both the variants yield good sense

19 ^b) The K₀ reading is peculiar to that MS

20 ^a) D₁₀ न्यक्त (for त्यक्त्वा) — ^b) D₈ gives the variant निगमय , which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निगमय

22 ^d) K₈ निवृत्त्यन्ते (for निवृत्त्यन्ते)

23 ^a) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in N₁ (marg sec m) — ^b) Note worthy is the Ś₁ variant ज्ञानायामन , which may have been influenced by 23^b

26 K₈, like Ś₁ K₂, om (hapl) 26^{cd}

31 ^a) K₇ वगच्छा'

33 ^c) Garrett reports a Malayalam variant [अ]विले (for [अ]विल), which avoids the tautology of सर्व and अगिर

34 ^b) O-J reads मेधया (for मेवया)

35 ^a) K₇ न पुनर्माहाद् — ^b) K₈ यास्यति (for यास्यति) — ^c) The Kash reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case attraction The reading is found in several non K manuscripts also

38 ^c) D₁₀ यत्त्वय (for यत्त्वयम्)

39 ^b) Note the variant तत्पर (for तत्पर)

Colophon — Adhy name K₇ योगनाम, K₈ ज्ञानमययोग, D₈ ज्ञानयोग, D₁₀ ज्ञानविभायोग

27 [BG 5]

1 ^a) K₇ कण्ठा (sic) (for कण्ठा) — ^d) K₈ वृद्धि तन्ने (by transp)

5 ^b) Noteworthy is the Kash variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga followers, as compared to the Sāṃkhyas

6 ^d) D₈, like N₁, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original

10 ^{cd}) K₈ पापेभ्य (for पापेन), and [अ]भिमि (for [अ]भिमन्ता) O-J न म ल्पित्यति दोषेण (for 10^c)

11 ^d) D₁₀ सिद्धये (for शुद्धये)

14 ^a) Ś₁ is alone in reading नाकर्तृत्व न कर्तृत्व, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG 4 13, where God is declared to be the creator of all karmans as such

15 ^b) K₈ सुकृति (for सुकृत्)

16 ^d) तत्पर is to be understood as two words तत् परम्

17 The extra stanza (90*) found in some Kash MSS is of the nature of another illustration for the statement in st 10-11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16^c Schrader concedes that the stanza may have been a later addition Ksemendra (Bhāratamañjarī, p 396, st 87) knows this added verse, which he gives as under

शृङ्खन्तोऽपि यदन्नाऽपि शृङ्खन्तोऽपि स्वकामि ।
मक्ता अपि न सन्नन्नि यद्वे गविकरा इव ॥

21 ^b) K₇ ४ यं सुप्तम् (for यत्सुप्तम्) For a discussion of the variant, cf Introduction, p LXXIX

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमा योग (and not mere वमयोग), and this point is apparently brought out by the Kash variants for 24^c and 23^d — ^d) K₈ ब्रह्म भूयोधिगच्छति

25 ^b) K₇ श्रीषक्तिन्विषा — ^c) K₈ विनात्मान (for यना^c)

26 ^a) D₀ *विमुक्ताना — ^b) K₈ जितचेतमान — ^d) K₇ D₀ 10 विजितान्मनास

28 ^a) K₈ जितन्द्रिय^a

Colophon — *Adhy name* K₇ D₁₀ चन्यामयोग, K₈ प्रकृतियोग, D₀ माख्ययोग

28 [BG 6]

2 ^a) The Śi reading मन्यास इति (for मन्याममिति) is what a grammatical purist would prefer

4 ^d) D₀ न उच्यते (for नदोच्यते)

5 ^b) For अवमादयेत्, O-J gives अथ मादयेत् — ^c) O-J वन्ध (for वन्धुर)

7 ^b) For the emendation of Cb, cf Introduction, p LXXX-LXXXI — ^d) K₇ D₀ 10 as in the text

8 ^b) K₇ कृशयोपि जितेन्द्रिय, probably caused by scribal confusion between पि and वि

9 ^d) विसुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by C₅ It is not presented by any of our MSS

10 ^c) O-J यतिविचात्मा (for यत^c).

12 ^d) K₇ आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये)

13 ^b) O-J धारयन्त्रल मन, D₁₀ वाग्यत्रल स्थिरम्

14 ^b) K₈ ब्रह्मचारी व्रते (for *चारिव्रत)

15 ^a) D₀ 10 एव युञ्जन् (by transp)

16 For the Kash variants, cf Introduction, p LXXVIII, footnote 2

19 ^c) K₈ चित्तचित्तस्य (for यत^c) — ^d) आत्मनि, the Kash reading, is more correct, but आत्मन

(genitive) can be used in the same sense

20 ^d) The Śi variant निष्ठति (for युष्पति) may have been influenced by 18^b, but can yield a good sense

23 ^b) D₁₀ योगसिद्धि (for *सणितम्)

24 ^b) Ga variant त्यक्त्वा स्नानशेषत may have been influenced by BG 18 66^a

25 ^a) K₈ उपगमेन (hypermetric) (for उपगमेत्)

26 ^a) K₇ D₀ 10 निश्चयनि (for निश्चयति)

27 ^c) K₈ D₀ शाश्वतन (for शान्त^c)

28 ^a) K₇ एव युष्जन् (by transp) — ^b) The Kash variant is evidently influenced by 15^b — ^c) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXXI

32 ^b) O-J यो ज्ञन् (for योजुजन्)

36 ^a) K₈ (before corr) भयवतात्मनो (for *नना)

38 ^d) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post half of line 1 of 91^a is a variant of 38^d The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38^b

39 ^a) For the Kash variant एव नै, cf Introduction, p LXXXVIII

41 ^d) K₇ योगब्रह्मो हि (for *ब्रह्मोऽभि-)

42 ^b) K₇ D₀ 10 म महनि (for भवति)

43 ^b) K₇ D₁₀ पूर्वैहिक, K₈ पूर्वैहिक The grammatically allowable forms are पूर्वैहिक under the general rule in Pāṇini 7 2 118, and पूर्वैहिक under Pāṇini 7 3 20 on the assumption that the अनुशान्तिकगण is an आकृतिगण

44 ^b) K₈ सन् (for स)

Colophon — *Adhy name* K₇ अष्टागाध्यात्मना, K₈ अध्यात्मदर्शन, D₀ 10 अभ्यासयोग

29 [BG 7]

2 Apparently, Cb reads 2^c as in our text, and has चिन्तनीय यदुत्कृष्ट सत्त्वं तदुपदिश्यते as an additional line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza Cb breaks off soon after this point

4 Regarding the additional pāda found in O-J

after 4^c, cf Introduction, p xcvi

6 ^c) O-J लोवस्य (for लवन)

8 ^b) O-J प्रनाम (for प्रनामि) —^c) O-Jp
स्वडेवेपु (for स्वडेवेपु)

9 ^a) O-J पृथिव्या हि तेजोमि च —^c) O-J त्रिविक्ता
(for त्रिवन)

16 ^b) O-J नग (for जना)

18 ^b) For the variant नत (for नतन), cf
Introduction, p lxxviii

19 ^d) Ks मद्रुम (for सुद्रुम)

20 ^a) Ks त्वनाना (for दन) —^c) Ks निश्वयन्
(for नियन)

21 ^d) The Śi reading makes the sense of the
current नानि explicit. The reading is solitary

22 ^d) It is possible to take नम्यागधनम् as नम्या
नागधनम् with archaic Sandhi after विनमलेप

23 The Kash additions 93* and (alternatively)
94* are easy elaborations (suggested by BG 9 25),
which are possible in text-conflation

27 ^d) D10 म्वां (for म्वा) is a *lectio facilior*

29 ^b) For the Kash variant सन्नि (or alter-
natively सन्नि), cf Introduction, p lxxviii —^c)
O-J न तद्विदुमस इत्यन् (by transp) —^d) O-J
अन्त्यन् (for अन्त्यान्), cf Introduction, p xcvi

Colophon — *Adhy name* Ks अघ्यात्मनयाग,
D 10 ज्ञानविज्ञानयोग

30 [BG 8]

2 ^c) D10 प्रयागकालेपि (for काले च)

5 ^b) O-J त्यक्त्वा (for सुक्त्वा) —^c) O-J साह-
नाव [? to be corr to सोहभाव] (for न मद्राव) —^d)
O-J न याति परमा गतिन् (= 13^d)

7 ^d) O-J मागधमि न मगध

11 ^d) D10 मग्रहणे (for मग्रहण)

12 ^c) Ks मूढावायात्मन प्राणान्, O-J मृन्वापाय च
प्राणान् —^d) Ks योगधारण, Ds ^aधारिणा (for ^aधार-
पान) O-J योगे धारयेत्

13 ^d) Śi wants to specify the परमा गति (as
नद्राव. The reading is not found in any other MS

17 ^b) For the Kash variant ये (for यद्), cf

Introduction, p lxxix

18 ^d) Ks Ds मणिके (for मणिके)

21 ^c) In some MSS य (referring to the अक्षर)
seems to have been changed to यत् under the in-
fluence of the तत् in the following pāda

22 The Kash addition (97*) only serves to
make explicit the implication of 21^c. The MSS
making this addition read 22^d as यत् सर्वं प्रतिष्ठितम्
in the place of येन सर्वमि ननन्, which last, Garbe
regarded as a Vedāntic interpolation

28 ^b) Ks प्रविष्ट (for प्रष्टिन्)

Colophon — *Adhy name* Ks महापुरुषयोग,
Ds 10 अमरब्रह्मयोग

31 [BG 9]

1 ^c) D10 ज्ञानविज्ञानमहित, O-J ज्ञानविज्ञानमहित (cf
Introduction, p xcvi)

3 ^b) Ks रन्ध्रम्यास्य (for धमन्यास्य)

5 ^d) Ks भूतात्मा (for ममात्मा)

6 The extra passage (100*) given by Kash MSS
is of the same nature as the extra passage (99*)
given by Ds alone, both being prob verses fami-
liar to some reader-scribe and jotted down in the
margin, and thence transported on to the text

7 ^b) Ks माभिकान् (for मामिकान्)

8 ^a) As Schlegel pointed out, a distinction is
intended between the Lord's relation to the Prakṛti,
when it is a question of the birth of an Avatāra,
and when there is to be the birth of ordinary
created beings, and the BG employs in 4 6^c and
9 8^a two different words to express that relation.
Śi ignores this intended difference and repeats
here the earlier pāda

11 ^d) For the Kash variant, cf Introduction,
p lxxix. The influence of BG 7 14^c is evidently
responsible for the change

14 ^b) For the Kash variant, cf Introduction,
p lxxviii

16 ^b) The O-J variant औपधि (for औपधम्)
comes nearer to its intended sense of मोम

18 ^b) D10 महत् (for सुहत्)

20 ^b) Ks प्रार्थयन्ति (for यन्ते)

- 21 ^b) D₁₀ मृदुल्लोक (for मत्^०)
 27 ^०) For the O J reading of this pāda, of Introduction, p xxiii
 31 ^०) For the Kash variant, of Introduction, p lxxviii
 Colophon — Adhy name Ks भक्तियोग, D₀ 10 राजगुण्य

32 [BG 10]

- 3 ^०) D₁₀ समर्थयु (for म मर्त्येयु)
 8 ^{ab}) The Kash variants अय and इत् presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words
 9 ^d) For the Kash variant, of Introduction, p lxxix
 14 ^d) Schrader quotes इवमहपय as a variant. The usual Kash sources have only देवा महपय
 16 ^b) For the Kash variant, of Introduction, p lxxix. It is curious to note that णिव्या ह्यात्मविभूतय has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative. For instance, in the Sahkaragītā (Viṣṇudharmottara, I. 52-65), we read (adhy 56. st 1)

तस्य देवातिवस्व विष्णोःगमितनेजम ।

त्वत्तोऽह श्रोतुमिच्छामि णिव्या ह्यात्मविभूतय ॥

- 19 ^b) See 16^b above
 21 ^b) O-J अहमशुमान् (for रविरशु^०) That अशुमान् is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation
 24 ^०) The Kash variant सेनान्यामप्यह is merely intended to give the grammatically correct gen plu form in place of the current सेनानीनाम्
 27 ^०) षेरावण (instead of षेरावत्) is the form generally preferred by Kash and Nepāl MSS, but not invariably so. Of the variants of 6 13 33^d O-J also reads षेरावणो
 28 ^a) O J वज्रो (for वज) The word is both masc and neut — ^०) For the Kash variant, of Introduction, p lxxix
 29 ^d) The S₁ & D₃ variant मयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्यु (mentioned in 34^a), but is one of the eight योगाह्वा

32 ^a) For the variant न्यगणान्, of 5 19^a — ^०) Ks अध्यात्ममसि विधानं

34 ^{cd}) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāna xi 16 40—

तेन श्री वीरिर्भयं ह्यन्याग सौमग मग ।

वीर्य विनिष्ठा विप्रान यत्र यत्र म भेदशक ॥

The BG enumerates only such qualities of the womankind as testify to their divine inheritance

35 For the extra stanza (101*) after 35, of Introduction, p xcvi Schrader notes (Kash Rec, p 11) that a Dublin MS reported by Denis Crofton (Transaction, Royal Irish Academy [1858] vol xxiv) gives the extra verse as follows

शोषधीना उवा चामि धानूनाममि वाजनन ।

सर्वेया तुगानाना ऋभोऽह पाण्डुनन्दन ॥

41 = (var) Vāyu 2 5 136

42 ^{ab}) D₁₀ बहुनोक्तेन किं जानेन The Dublin MS above mentioned apparently reads, like C₂, बहुनेतेन किं जानेन (cf Schrader Rezensionen der Bhāgavadgītā, Festschrift M Winternitz, p 49, note)

Colophon — Adhy name Ks D₀ 10 विभूतियोग

33 [BG 11]

- 2 ^b) Ks विस्तरतो (for *श्रो)
 4 ^०) The Kash MSS generally read, here and in BG 11 9^b, and 18 75^a, 78^a, योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being, perhaps, warranted by BG 9 5^b and 11 8^d
 5 ^b) O-J शतशो वा (for *शोऽय)
 8 ^a) Ks (before corr as in text) D₀ शक्यमे, D₁₀ शक्यते — ^b) D₁₀ च चक्षुषा (for स्व^०)
 11 ^a) The Kash reading *मालाग्नर* for *माल्याम्बर* avoids the difficulty of interpreting मान्यम्. C₂ renders it by पुष्पाणि, Madhusūdana, Varavara-muni, and others by माला or स्रज. If the derivation be माला एव मान्यम् it raises the question (which was already raised under 6 1 20^d and 26 13) regarding the exact wording and interpretation of the Vārtika to Pāṇini 5 1 124. If it means flowers, it can be derived according to Pāṇini 4 4 98 — ^०) Garrett reports a Malayalam variant देहम् (for देवम्)

Note the Vaisnavite reading विष्णुम् given by Śi alone here as well as in 14^e below Schlegel read दीप्तम्

12 ^e) Ks माम्याद् (for मा म्याद्), due to similarity of स and म in the Śaradā script

13 ^d) Ks D₉ 10 तथा (for तदा)

16 ^d) The Dublin MS also reads विश्वरूपम् It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to रूपम् by case-attraction to the ending of 16^b, or विश्वरूपम् to रूपम् by case attraction to the adjacent विश्वेश्वर

18 ^b) D₁₀ (m as in text) निदानम् (for निधानम्) — ^e) मात्वन् (for आश्वन्) is given by only a few Kash. MSS and seems both secondary and sectarian Compare BG 14 27^e, where no such variant is reported In the Crit App a quotation from Cā is given Cg observes मात्वन्मगोतेति । मत्-सत्य-क्रियाघान-योरुभयोरपि भेदाप्रतिभासात्मक तथा मत्तात्मक प्रकाशरूप तत्र विद्यते येषां ते सात्वता । तेषां धर्म अनवरतग्रहणमन्यामपरत्वात्सृष्टिमहार-विषयं मङ्गलमार्गोत्तीर्ण । त गोपायने । It is, of course, possible to take मात्वन् by itself as a vocative — ^d) Garrett reports मनोसि (for मनो मे)

19 ^e) Where the text has त्वा it is usual for C_s to explain it by त्वान्, and where there is no such explanation, it is presumed that it had त्वा before it Nevertheless the MSS at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वा

20 ^e) Only Ś: Ko 4 D₂ D₃ read with C_s, accepted as text. The major group with S contains only a transposition उग्र तवेद् (for इद् तवोग्र) The Kash group in the main gives a different reading So there is not enough justification for rejecting C_s

21 ^a) The better MSS of C_s contain the words त्वा त्वान् Cu apparently had a different reading, and observes ॐ त्वामिति पाठ आचार्येव्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षित । असुरमन्त्रा इति पठ टित्त्वा भूभारभृता दुर्योधनादयस्त्वा विशन्तीत्यापि वक्षन्मिति तद्वीकाकारो-क्तिन्तु (e g, आनन्दगिरि) त्वा-इति पाठे मगच्छत इति श्रेयम् । ॐ

22 ^d) D₉ (before corr) त्वा (for त्वा) ॐ C_s त्वा त्वा विसिता विसयमापन्ना मन्त्रस्त एव सर्वे । ॐ No MS reads एव (for चैव)

24 ^e) D₉, with the majority of Kashmir and S MSS, reads त्वा (for त्वा), but no commentator cites त्वा We have accepted त्वा with a wavy line

following B and some reliable Kashmir MSS like Ś: Ko 1 D₂ 8

27-29 The three stanzas, by the addition of 103^a, become 4½ (मार्ध श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102^a (which Śi alone has preserved) become full five stanzas Ck, unaware of 102^a, justifies the माधश्लोक or six-line stanza (viz 103^a) thus — ॐ Ck अत्र नानारूपै इत्यादि त्वच्छरीर प्रविष्टा इत्यन्त श्लोक-माधक श्लोकमाध्यायै केचिन्न पठन्ति । कश्चिद् त्वत्तेजसा निहता नूनम्-इत्यादिश्लोकाधमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकग्रन्थाद्भारते च तत्र माधश्लोकप्रणयनाद्यासमुने साधमेव पठिन्म् । ॐ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्र) in 103^a, line 2 For that, Ck gives a rather forced explanation ॐ Ck किं तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचन उपक्रम्य, अचिन्त्यरूप तव वक्त्र विशन्ति इति यदुक्तं तत्र कालपुरुषमवचिन्त्यो घोरकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वद्रीयाया मामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवत स्वशक्त्याश्रय-त्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषण मुक्तम् । ॐ

28 ^e) O-J तथामी नरनाथ लोकवीरा — ^d) O-J. वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति

29 ^a) Ks D₁₀ प्रदीप्त- (for प्रदीप्तं) — ^b) O-J शान्ति च नाश च यमाभिभूताय — ^e) O-J तथैव भग्नाद् मायन्ति लोका

30 ^d) D₁₀ विष्णो (for विष्णो)

31 ^a) D₁₀ आख्याय (for आग्याहि)

32 ^b) O-J अह (for इह)

33 ^e) D₁₀, like Ks, मयैव ते

34 ^b) Ks योधसुख्यान् — ^e) D₁₀ हतास्त्व (for हतास्त्व) — ^d) D₁₀ व्यधिष्ठा (for व्यधिष्ठा)

38 ^e) Garrett reports वेद्यश्च (for वेद्य च) — ^d) Ks D₁₀ अनन्तरूपम् (of 16^b)

39-40 With 39^{ab}, 104^a makes one complete stanza The next stanza of four lines will accordingly include all the 'नम' lines (39^{ab} + 40^{ab}), and this seems to have prompted the addition To complete the next stanza, 105^a is added to make the उत्तराध, 40^{ab} being turned into the पूर्वार्ध

40 ^b) O-J काठे (for सर्व)

41 ^b) For the Kash variant सरो च, of Introduction, p Lxxix The attempt to split सरोचि into सरो + अति, and taking अति with उक्त is much too far

fetched — *) The Kash variant तवेम (for तवेद्, where इद् has to be taken adverbially) is an obvious *lectio facitior* Some supply विश्वरूप after इ

42 °) तत्समक्ष is to be understood as two words
 ❀ C६ तत् समक्ष । तच्छब्दः क्रियाविशेषणाय । ❀ The Ś1 & Cā variant सत्समक्ष (= मञ्जुनामं समक्ष) is not quite satisfactory Taking तत् adverbially, we can translate “there in company,” or “indeed, in company”

43 °) Ks पूर्वश्च, D10 पूर्वस्य (for पूज्यश्च) Schlegel read गुणैरीयान्

44 °) For the Kash variant प्रियस्याहंसि, cf Introduction, p LXX. — The *Tātparyacandriā* on Cr knows the extra stanzas 106* which it quotes with the following variants — (L 7-8) कर्तापि लोकस्य यत् स्वय विभो त्वत् सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव — (L 10) कर्मोन्मान न च (for कर्मोपमान न हि) The commentator does not decide upon the question of their authenticity

46 °) The Ks reading मुजद्ध्येन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50^a tells us that they are the weapons held by the Vāsudeva form, i e., with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons [On the twentyfour images of Viṣṇu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf the Padmapurāna, Pātālakhaṇḍa, chapter 78, stanzas 16-27^{a,b}] In st 45^c Arjuna, it will be remembered, uses the expression तद्देव, which implies that he had already seen the form before This was actually the case cf. st 17 Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many-armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omniform Apparition Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tatharva*) Kṛṣṇa agrees to this (49^{cd}) This will also explain the use of the word *bhūyah* in 50^b Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation Thousand-armed, Four armed, and Two-armed (*nāmusa*) It is in the light of this that we have to understand the variant

विव्यरूप in 45^c, and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word. In this connection, cf the following from योगवाहिष्ठ I 53 37f

पर रूपमनाद्यन्त यन्ममैकमनामयम् ।
 ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनेतदुच्यते ॥
 यावदप्रतिसुखस्त्वमनात्मगतया स्थित ।
 तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 °) Ks D10 अक्षयमह (for अक्षय[] अह, with the archaic Sandhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) compare the same phenomenon in 54^{ab}

53 °) O J देवैर् (for देवैर्) O-Jp तममा (for तपना)

55 °) O J मङ्गावात् (for मङ्गक्त)

Colophon — *Adhy name* Ks विश्वरूपदर्शन ; Ds 10 *दर्शनयोग

34 [BG 12]

4 °) Ks नामैव (for मामैव)

8 °) O-J सधत्त्व (for आधत्त्व) — ^{cd} The Kash reading योगमुत्तममास्थित (for ^d) is evidently a device to avoid the hiatus मध्येव + अत

9 °) Ks, like Tz, अत्रकोपि — ^d Garrett reports मामिच्छत्स्व (for मामिच्छात्सु)

10 °) S1 is alone in reading मुक्तिन् (for सिद्धिम्) Mukti by practising karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition !

11 °) The N1 reading उद्योगमाश्रित (which is also given by a few S MSS) does not yield a bad sense, but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary — ^d The Ś1 Ko reading यत्तात्मवाक् is not unacceptable only it has not more support

16 °) The Kash readings सर्वारम्भफलत्यागी in 16^c, as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17^c, afford scope for raising the question whether the karmans as such are to be carried on But, on the other side, the compound could be understood as ‘ who abandons सवारम्भ and फल, or शुभाशुभ[कर्मन्स] and फल ’ Compare BG 14 25^c

Colophon — *Adhy name* Ks सन्ध्यामयोग , Ds भक्तियोग

35 [BG 13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter — ^b) D₉, like D₈, क्षेत्र इत्यभि^०, to correspond with क्षेत्रज्ञ इति in ^d

2 ^c) T₂ reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, probably to respect the vārtika अस्याहित च to Pāṇini 2 2 34, as क्षेत्रज्ञ is more important than क्षेत्र

4 ^b) Garrett reports वचोभिर् (for छन्दोभिर्) — ^d) For the Kash. variant विनिश्चिन्तम् (for 'श्चितै'), cf Introduction, p LXXXI

6 ^d) For the interpretation of चेतना धृति as one word (चेतनाधृति, चेतनस्य आधृति), cf The *Tātparyā-śāstrī* on the Cr to the passage.

11 ^a) The Kash change of 'नित्यत्व to 'निष्ठत्व, here, and of 'नित्या to 'निष्ठा in BG 15 5^b, is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्य वचनम् and अथनित्य परीक्षेन from the *Nirukta*, or धमनित्या (Crit Ed धर्मे नित्या) विनेष्ट (Mbh 5 27 1)

12 ^d) Cu cites the two readings अनात्मित्य and अनादि मत्पर and, after some discussion, decides in favour of the former

16 ^a) For the Kash variant अविभक्त विभक्तेषु, cf Introduction, p LXXXI

17 ^d) The Kash. reading वेष्टिन is only a scribal lapse S₁ मध्यग and the more usual विष्टिन are only easy make-shifts Cs explains the text विष्टितम् by विशेषेण स्थितम्

20 ^a) The MSS are all unanimous in reading कार्यकारण^०, which C₃ cites as a *pāṭhabheda* It is possible to interpret both readings cogently

22 ^a) The Kash variant उपदेष्टा does not convey the 'Sāksitva' idea, which उपदेष्टा implies — ^b) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body

23 ^d) K₈ भूयोपि (for भूयोऽपि-)

24 ^a) K₈ ध्याने चात्मनि (for ध्यानेनात्मनि) — ^d), For कमयोगेन (not 'योगे'), cf note to 6 25 3^d

25 ^a) Garrett reports [s]त्वेवम् (for त्वेवम्)

32 ^b,^d) O-J नोपलभ्यते (for नोपलभ्यते) Regarding this variant, cf Introduction, p xcvi

33 ^{ab}) O J एषो (for एक), and लोक क्लृप्तम् (for क्लृप्त लोकम्) — ^c) O-J transp क्षेत्र and क्षेत्री

Colophon — *Adhy name* K₈ क्षेत्रक्षेत्रमयोग . D₉ 10 प्रकृतिपुराविवेक (D₁₀ 'विभाग')योग.

36 [BG 14]

7 ^d) D₈ देहिनाम् (for देहिनम्), obviously due to eye wandering to the ending of the first line of the next stanza

9 ^a) O J मत्त्वं मत्के (for मत्त्वं सुत्वे)

10 ^b) The Kash. variant वधेते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि

11 ^b) K₈ प्रकाशम् (for प्रकाश[])

12 ^a) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भ, it is quite possible, in copying to dictation, to mis hear लोभ प्रवृत्ति^० as लोभप्रवृत्ति^० The contrary is a little less probable but not impossible *Rajas* is described as *rāgātma* (7^a) and as the parent of *lobha* (17^b), so that *lobha* is the first result of *Rajas* in ascendant *Lobha* produces conation (*pravṛtti*) which in time is translated into actual activity (*ārambha*) Action once begun, you do not wish to give up (*asamaḥ*), because your *lobha* has become now an ardent passion (*sprhā*) Thus 13^{ab} gives a sequential statement as to the consequences of *Rajas* waxing, so that the variant लोभप्रवृत्ति^० does not seem very satisfactory Nor is that variant adequately supported by MSS — ^d) The variant कुरुनन्दन is probably due to an eye-wandering to 13^d There has been in 13^d a reverse eye-wandering in some MSS with reference to 12^d

18 ^a) O-J गच्छति सत्त्वस्थो, ^b) तिष्ठति राजस, ^c) 'गुणवृत्तिश्च, and ^d) अथो गच्छति — all statements in the singular number — ^e) K₈ D₁₀ 'गुणवृत्तिस्था (for 'गुणवृत्तस्था)

22 After the ref at the beginning of this stanza, the scribe of K₀ at first omitted (by hapl) stanzas 22-27 However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1-2 of the next chapter

23 ^d) For the Kash variant यो इतिष्ठति, cf Introduction, p LXXIX

24 ^a) The *Ck* variant समदुःखसुखस्वप्न is thus explained by the comm सुखदुःखस्वप्न इति सत्त्वरजस्तमोषृत्तय उक्ता । न सुखे प्रीयते, न दुःखे द्वेष्टि, न स्वप्ने मुनि । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न

25 ^e) For the Kash variant मवारम्भक^o, cf 6 34 16^c

26 ^e) *Do* (before corr) घ्रीन्गुणात् (for स गुणात्)

Colophon — *Adhy name* *Ks* युगत्रयविभागयाग, *Do* युगानीतयोग

37 [BG 15]

 The entire adhyāya is wanting in O-J

2 ^a) *Do* 10 अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्वं)

3 ^c) *Ks* सविरूढ' (for सुविरूढ')

4 ^b) For the Kash variant गतो न निर्वर्तेन, cf Introduction, p 1xxxviii

5 ^b) For the Kash variant अध्यात्मनिष्ठा, vide 6 35 11^a note — ^c) Garrett reports सुखदुःखमर्ग (for 'सधैर्')

13 ^a) *Ks* is alone in giving the reading गामाविश्य (for गामाविश्य), which makes no sense, unless गाम् is taken to mean लक्ष्मीम् or प्रकृतिम्. The emendation of गामाविश्य च into योगमाविश्य by the Pandit scribe of *Do* is instructive

14 ^a) *Ks*, like *Kt*, विश्वानरो (for वैश्वानरो) — ^c) *Ck* 'सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind

16 ^e) *Ks* रक्ष सवाणि भूतानि (1)

18 ^d) Garrett reports कथित (for प्रथित)

Colophon — *Adhy name* *Ks* पुरुषोत्तमयोग; *Do* ससारवृक्षच्छेदकुठारयोग, *D10* पुराणपुरुषोत्तमयोग

38 [BG 16]

 The entire adhyāya is wanting in O J

2 ^e) For the Kash. variant अलौक्य च, cf Introduction, p Lxxix

5 ^b) *Ks* निर्वधाय (for निवन्धाय)

7 ^b) Garrett reports यथा (for जना)

8 ^b) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी^o) — ^d)

नामोदितुम् would be the correct grammatical form, but 'दितुक्' is the one more often to be met with. *Ck* says ॐ कामोदितुक्मेव कामोदितुक् । ॐ

9 ^b) Garrett reports [s]धिया (for [s]धिता)

10 ^a) Some MSS read दुष्पून् (for दुष्पून्)

13 ^b) For the variant इम प्राप्त्ये (for इम प्राप्त्ये), cf Introduction, p 1xxxv. That ननोगतन can be the original reading, is rendered probable also in view of 6 24 75^b. Schlegel suggested ननोरमम

14 ^b) Garrett reports आन् (for अधि) — ^e) *Ks* योगी (for योगी)

16 ^c) *Do* (before corr) प्रवृत्ता (for प्रनक्ता)

21 ^a) Garrett reports नराम्योक्त (for 'स्येद')

22 ^b) Garrett reports कामद्वारिण (for तमोद्वारिण)

Colophon — *Adhy name* *Ks* नन्दयोग, *Do* 10 देवान्मनपदिभागयाग

39 [BG 17]

 The entire adhyāya is wanting in O-J

2 ^b) *Ks* स्वभावत (for स्वभावता)

6 ^a) Garrett reports शरीर न्य (for शरीरस्थ)

7 ^d) Schrader gives इम for इम as a Kashmirian reading. Actually it is given by only one of our G MSS. It may be due to dittography of the इ at the end of the previous word

11 ^c) *Ks* यद्यप्येवेति (for यद्यप्येवेति)

12 ^{bcd}) The Kashmir reading य इज्यते विद्धि न यय राजम चलमधुवन् is obviously intended to improve grammar by the change of यन् (at the end of 12^b) into य, and is, as regards the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18^{cd}

13 ^a) For the Kashmirian variant अमृष्टान्न, cf Introduction, p Lxxxix

16 ^a) *Ks* 'प्रमादमौन्यत्वं — ^d) *D10* मानन उच्यते

20 ^e) *Ks* देशकाले च (for देशे काले च)

21 ^d) *Do* तत्राजममुदाहृतम्

23 ^e) For the Kash variant ब्रह्मणा तेन (for ब्राह्मणास्तेन), cf Introduction, p Lxxxix

Colophon — *Adhy name* *Ks* युगभेदयोग; *Do* 10 श्रद्धात्रयविभागयोग

40 [BG 18]

✍ O-J on the entire adhyāya except at 66 and 73

1 ^a) The T: reading वननिपूतन is a clever emendation, not supported

2 ^a) Garrett reports व्याग प्रादुर् (by transp)

3 ^c) Garrett reports यतो यान नप यन

4 ^a) K: परिगतिन (for मप्रर्षी)

7 ^b) Garrett reports नोपपन्ने (for नोपपयने)

8 ^a) For the Kash variant य वं (for यवम), cf Introduction, p 1xxx

10 ^b) Garrett reports नोपपन्ने (for नानु') — ^c) Ks नोपपन्ने (for 'विष्टे)

11 ^a) Ks नोपपन्ने (for 'वृता) Garrett reports नोपपन्ने (for 'वृत्त)

13 ^a) Cn definitely reads वनेतानि In the case of C, the editions as well as MSS of the Bhāṣya disagree The authorities seem almost equally divided

15 ^b) Garrett reports य (for न)

16 ^a) Nilanatha, reading कना, also supplies the word नप — ^c) Garrett reports केनह्य (for केन)

18 ^b) Garrett reports विविध रमचोदनम

19 ^c) The S: reading प्रोत्ते improves the syntax

21 ^b) Garrett reports तानाभवात्कृषिभा

22 ^a) The variant अहन्नविट (for अहन्नवट) of some S and K MS is capable of yielding good sense It probably was influenced by 6 25 29^a — ^b) For अहन्नवट, cf note on 6 38 8^a — ^c) Garrett reports तन्वास्त्रिकमिनि प्रोक्तम्

24 ^c) The Kash variant is केद्रवतु (for बहुलायाम) Any one of the two can be the original, and the other its gloss The reading accepted has better support of representative MSS

25 ^b) Ks D10 अनपेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)

28 ^b) The variant नैष्टुतिको (for नैष्टुतिको) is obviously a scribal error The word is derived from √ हृत् 'to cut' in the sense of परवृत्ति-नय, or

from √ हृ 'to do' in the sense of परावमाननशील, and the prefix is नि, and not निष् The word occurs several times in the Epic Perhaps the following from the Āraṇyaka-parvan (Crit Ed, chap 49, st 20) will be useful in determining the sense as well as the form

निहत्या निकृतिप्रगा हन्व्या इति निश्चय ।

न हि नैष्टुतिक हत्वा निहत्या पापमुच्यते ।

32 ^b) Garrett reports नममा धृता (for 'मावृता)

33 ^a) Garrett reports धारयेन (for धारयने)

36 ^a) For निान्त्रि and the variants for it, cf 6 31 31^a

37^a and 38^b) The Kash variant तदात्वे (for तदत्रे) in the sense of 'for the time being' — अन्वय-यात् as Cg puts it, or साध्यावस्थाया in the words of C — is quite acceptable in itself Only, in 39^a also, the reading should have been यत्तदात्वेऽनुवन्वे च, instead of यदत्रे चानु' The words तदत्रे could be misread as तदात्वे in 37^a and 38^b, but this is ruled out by the absence in 39^a of the initial न — ^c) Garrett reports तन्वास्त्रिकमिनि प्रोक्तम्

42 ^b) Ks शानिर् (for क्षानिर्) Garrett reports अहिमा क्षान्तिानवन्

44 ^a) Ks D10 गौरक्ष* Cs reads गौरक्ष* and derives it thus ॐ गा रक्षनीनि गौरक्ष, तस्य भाव गौरक्ष्यम् ॐ (Panini 5 1 124) Cr seems to have read *गौरक्ष* which the *Tālparyacandriā* understands not as a Taddhita form, but simply a बहुव्रीहिमास—गां रक्ष्या यमिन्द्रमणि तत्कर्म Garrett reports the variant वाणिज्य वृषिगौरक्षा, wherein precedence is given to वाणिज्य, the वैश्यकर्म par excellence — ^c) *Paryutthāna*, or standing up at the approach of the teacher or the elder, is one of the rules of the *Parivaryā* which, in the Kash reading is used for the whole code of service Even the Kash sources do not give the reading consistently

47 ^a) The repetition of 6 25 35^a at this place is hardly necessary in the context It is a Kash addition (110*) with the Kash. variant for the post half, for which see note on 6 25 35^a — ^c) Garrett reports स्वभावविहित (for 'नियत)

50 ^a) Garrett reports सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्ते) For the Kash reading, cf Introduction, p

LXXX The difficulty comes in only when we try to connect तथा with the verb निरोध, which is not at all necessary — ^a) Ks चापरा (for या परा) The relative या does not refer to ब्रह्माप्ति, as is often supposed. The latter half of the stanza characterizes the *siddhi* in 50^a as being, in essence, ज्ञानमय परा निष्ठा. "Since [यथा] such supreme *siddhi* is attained, he must necessarily [तथा] attain Brahman, — I do assure you." The available variants are forlorn attempts to make a plausible construction and sense.

51 ^a) Garrett reports रागदेवायुत्स्य च

54 ^b) The variant ह्यप्यति (for काहति) is suggested by G 34 17^a, but the text as given is a standing description of frequent occurrence in the Epic.

64 ^o) D₀ दृढ इति (for दृढमिति) The word दृढ is an adverb. Not perceiving this, K₀ N₁ and a few other MSS offer the variant दृढमिति, which Ck explains by स्थिरबुद्धि. Schlegel read दृढमिति.

66 ^b) O J कारण (for शरण) — ^a) Schlegel read मोचयिष्यामि (for मोक्ष).

67 ^a) Garrett reports सोऽययते (for 'स्यति)

68 ^a) Ks य इम C_s reads and explains इम (for इद्) as referring to this ग्रन्थ. The neuter इद्, as referring to गुण (cf 64^a), is more usually found in MSS. — ^a) The variant अमशयम् is to be understood as an अव्ययीभाव compound going with the verb प्यति. The accepted text अमशय is a नञ्प्रत्यय and should be interpreted as a separate sentence, or, it can also be taken as a बहुव्रीहि, qualifying the subject of प्यति.

72 ^a) The variant प्रणष्टस् (on the analogy of प्रणश्यति) found in several MSS is due to ignoring Pāṇini's special ruling against this ण्व् change of the past part of √ नष्ट in Sūtra 8 4 36.

75 ^o) Ks D₀ सुखतम (for सुखमह) As in 68^a, सुख is to be considered a noun, and सवाद् in 74°, as well as योग in 75°, are used in apposition to it. The reading सुखतम or 'तर rules out that possibility, unless we change ण्व् to इम. The commentator Ānandagiri's statement एतत्पद् सवाद-परत्वात्पुङ्गवत्वेन नेनव्यमित्याह—एतमिति, shows that C_s read एतद्, which is glossed as एत. — ^o) For the K_{ash.} reading योगीश्वरात् here as well as in 78^a below, cf. note on 6 33 4°.

77 ^o) Ks नतगज (for नदात्रानम्)

78 ^b) Ks धनजय (for धनुष) — ^a) The K_{ash.} reading इति (for नीतिर) no doubt supplies the needed इति to end Saṃjaya's statement, but its omission is not a fatal defect. The word preceding इति can be धुवा (with the hiatus) or धुवा (masc or fem plu) standing collectively for the three categories mentioned. To read धुवानो[र्]नि together (omitting the रेफ), and to split it into धुवाने[र्]नि + इति, is grammatically impossible, because there is no justification for the neuter plural. Schlegel read धुवाणीति. It was धुवा नीति that the Bhagavadgītā had set out to inculcate, and hence that is the reading generally favoured.

Colophon — *Adhy name* Ks निर्वानयाम, D₀ 10 सर्वा (D₁₀ सर्वलो) रनिपत्यप्रतिपात्कमाश्रयात्

41

8 ^a) येन रिपुवाहिनीम् Blend of two constructions, रिपुवाहिनी यथौ, where येन is displaced by a word line वीर (Ś₁ T₁ G₂ 4) or धीर (D₀), and येन रिपुवाहिनी आसीत्. C₁₁ ऊ रिपुवाहिनीं प्रतिश्रेयैनि श्रेय । ३३.

9 ^o) D₀ 10 S read वृकोत्तर (for धनजय), to whom (as being the next in age to धर्म) they assign st 11. The same MSS also ms 117^a, as also assign st 12 to अञ्जुन.

18-19 Om in Ś₁ K₀ 1 only. The stanzas could have been also om by us, but have been retained, as O J has the second of them.

20 ^a) GK reads कृष्णेऽत्र (for कृष्णे तु), a variant not found in our MSS.

21 ^a) *नेत्रोऽस्ति The initial न is very largely supported, even in MSS which understand the second word as पयो, and thereby give a meaning the reverse of what could have been intended. The change of sibilants is very common, being exemplified in the variants of the very next word, 'पासन'. In the Śāradā script the stroke above the line to indicate ष and श is often confusing, so that the v l नैशो in K₁ could just as well have been our text. Hence the emendation ईश = वोढु समर्थ.

33-34 Cf 5 180 15-17, where Bhīṣma behaves in the same manner towards his *gīrṇu*.

37 ^o) The variant मृत (for हृत), found in Ś₁ K₁ 2 4 B D₀ D₁ D₂ 5 7 8, rat'acer accords with 3

47 ^a) सुष्टे (Ś1 Ko 2 3 4 D2 3 4) are a people otherwise unknown. So also, मडका (Ko 2) and लडका (Ko 2) in 49^c, and तुम्बुवा (Ś1) in 51^c below

48 ^c) Double sandhi, which S seeks to avoid

47

☞ This chapter contains a very large number of verbal similarities with the opening passages of the Bhagavadgītā, and may well belong to the pre Gītā stage in the evolution of the epic

7 ^b) श्रेणिका (K2 3 D2 3 only) — ^c) आरेवका (Ś1 only) The texts are uncertain in both cases.

20 ^d) दामिका (Ś1), a son of काश्यप, is otherwise unknown

48

2 ^b) सनद्धा is to be understood as the predicate. Not perceiving the construction, S ins 158* to complete the sense

8 ^b) सात्यकौ (Ś1 K2 3 D2 3 4) could just as well have been accepted as शैनेये, which is a Southern paraphrase of the name. Only, the N tradition is divided, and सात्यकौ could have been the paraphrase for the orig शैनेये. St 11 would show that the late Northern variant अर्जुने is unacceptable

9 ^b) चाभित (Ś1 only) The variants are too many, and none intrinsically superior

18 With 159*, compare 74*, 148*, and 451*

29 ^c) Double sandhi द्रौपदेया + अभिमन्युश्च; of 6 46 48^c.

43 The sequence of stanzas in Ś1 is most baffling (see Addenda et Corrigenenda). In the original from which Ś1 was copied, there was probably a wrong turning over of two sides of a folio beginning with the common beginning शरजाल शरैर्यैर् (6 48 43^a, 69^c). This led to the copying of 48 69^c-49 4^a before that of stanzas ending with 48 69^c^a, and, when the mistake was discovered, to a recopying of the entire matter from 48 43^a onwards. The cancellation of the twice written matter by means of yellow pigment was, for some reason or other, not made, leading to the present puzzling reduplication of stanzas

49

30 ^c) For च भानुम् (K2 Ms-5), we could have

accepted the better documented मनोगम. Was the apparent incongruity between चन्द्र and भानु perceived and deliberately altered?

36 ^d) The Ś1 K2 3 D2 3 reading which om अन्यम् will not suit, as Dhṛṭadyumna's subsequent movements were independent of Bhīma (st 39)

50

9 ^c) प्रचानम् (Ś1 Ko 2 3 D2 M1), injunctive for प्राचानम्

24 ^c) उद्धर्षथ is found in Ś1 alone, but Ko and B1 Dn2 D2 1 3 practically support it

45 C2 quotes the following explanations of these terms

भ्रमण मण्डलाकार भ्रान्तमित्यभिधीयते ।

तदेवाकृतिं ['वोद्युति] यवज्जमुद्भ्रान्तमवच्छेद्यते ॥ १

आविद्ध नाम तदस्य वामणा [? नामना] चर्मणा मह ।

ममन्तानो यत्पुवन तदाभुत्तमिति ध्रुवम् ॥ २

प्रनर्पण यत्परम तदाहु प्रसूत युधा ।

सप्रकृत्यापसरण किञ्चित्कृतमिनीप्यते ॥ ३

अभ्युत्पत्य प्रहरण सपात स्यात्तकिन्तम् ।

द्विप्रादिनागमभेद समुदीर्य प्रवक्ष्यते ॥ ४

48 ^c) परिस्तोमानि, cf 53^c परिस्तोमाश्च. The use of the word in either gender is permitted

55 ^a) C2 explains प्रोथयज्ञे by कविकादिभिः. Some device to protect and control the nostrils of the horse is meant

51

1 ^a) * गनापराकभूयिष्ठे. In the अवतार chapters (6 45 1, 55 3), गतपूर्वाकभूयिष्ठे is the standardized opening, and it is found in Ś1 Ko 3 4 B1-3 Dn1 D2 in the present chapter. But after the सीम-कलिङ्ग fight of the preceding chapter, the day (and not पूर्वाक only) must have very nearly come to an end. The S variant ततोऽपराकभूयिष्ठे realises the difficulty. O J reads तसिस्तु गतभूयिष्ठे राजन्वहनि दारुणे

31 ^d) चामराणा (TG M2) तोत्राणा (Ś1 Ko-1 B2 D2 3 M1 3 5) could have been preferred, only, they occur already in 30, which most of these MSS haplogically omit

35 With 184*, cf 74*, 159*, and 451*

55

16 ^b) *अन्तर्पीडाविकर्षिण For the available variants and the possible methods of interpreting the same, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 2" the *Annals, B O R I*, Vol xxv, pp 239-243

34 With stanza 34 begins the first form of what later came to be known as the *Bhīṣma-pratyñā* (cf 205*, found in T₁ G only), in which Bhīṣma fulfils his vow to compel Kṛṣṇa to break his vow. The incident is repeated in 6 102 24ff with several parallelisms in words and sentiment. This first form is more elaborate than the second, and is hence secondary. For a detailed comparison of the two forms, cf "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3", *Annals, B O R I*, Vol xxvi, pp 106-119 — ^a) यन्मानानि (Ks-s B D [except Ds:]) In the corresponding passage in 6 102 24^a, the double sandhi is avoided, the text being यन्मानानश्च (S₁ Ko-2 : B M₁-s :)

40 ^b) देवकिनन्दन (S₁ K Ds :), the original long \ddot{e} ending of the first member of the compound being shortened optionally according to Pāṇini 6 3 63. In the corresponding passage in 6 102 30^b, all MSS substitute यादवनन्दन

47 ^a) रदिममान् (S₁ Ks T Gs-1 M₁-1) formed acc to Pāṇini 8 2 9. In the corresponding passage in 6 102 38^a, we have the more usual form रदिमवान् (S₁ Ko-1 B Da Dn D₁ & 1 (orig) s-s T₂ G₁ M₁)

103 ^b) *पद्मनेत्रम् (S₁ Ko-2 s) is certainly to be preferred to the more familiar *पद्मनेत्रम्, पद्मनेत्रम्, or *नेत्रपद्मम्. The eyes get naturally somewhat closed in the act of blowing the conch

119 ^a) *[इन्द्रकील (B₁ 2 : Da Dn₁ : (sup lin) Ds) is preferred as a *lect diff*, as it gives the unusual word इन्द्रकील 'bolt or cross-beam' in place of the familiar इन्द्रवाल

130 ^b) सप्तशताञ्जुनेन नप्तशता (Vedio) for नप्तशतानि. The S reading is a conscious grammatical improvement

56

5 ^a) राज, not agreeing with शतनवन, but = दुर्योधनेन

10 ^a) चतुश्चतुर, 'in rows of four'

24 ^b) अमत्तकर्म (S₁ Ko-s : Ds : T₂ M Co), 'working incessantly or unimpeded'

57

12 ^c) पत्रविशति (S₁ K₁ s : Da Dn D₁ 1-3), a *lect diff*, 'विशति being formed on the analogy of 'विशति, which is actually read in some MSS

18 ^a) सोऽञ्जुन Several MSS read अञ्जुन to avoid the possibility of wrong syntax

58

1-6 The petulance of Dhṛtarāstra here and in 6 61 1-13, although natural, would be somewhat awkward if we suppose that the news of Bhīṣma's death was already communicated to him by Saṁjaya in chapter 6 14. The transposition of certain initial stanzas of this adhy to adhy 61 in S₁ Ko-2 alone, was probably due to a misplaced folio in their ancestor

15 ^b) For the elision of आ, of 1 41 5, 53 18, 68 64, 70 41, etc

18 ^a) Double Sandhi, द्रौपदेया + अभिमन्युश्च Cf 6 59 10^a

38 ^{ab}) छुरै 'razor-headed', छुरैः 'with horse-shoe heads', अश्लिषै 'with crescent shaped heads' — P C Roy

60

9 It is to be noted that 244* (given by Da Ds) is found in the GK, but not in the Cal ed

61

1-23 The O J omits the dialogue between Dhṛtarāstra and Saṁjaya at the beginning of this chapter, its account commencing with st 26

31 ^{ab}) The O J reading seems almost unconnected

51 ^c) मनोद्भव (S₁ Ds M₁ 4) The variants merely seek to avoid the double sandhi within the compound word

65-66 A definite allusion to the "Caturvūha" doctrine, which is not known to the Bhagavadgītā Cf 6 62 39

67 °) Cf 6 58 15^b

62

19 °) हृषिकेश, governed by त्रयात्, but possibly also by the verbal idea in अवधानात् (found in Ś1 K B1 Da Dn2 D1-1 5-1).

63

2 In the prose paraphrase preceding 2^a 1^d, O-J refers only to Mārkaṇḍeya, and not to Nārada, Dvaipāyana, Asita, Devala and others mentioned in 263*, which is a Southern insertion

12 °) For कर्णवोतोद्भव (Ś1 Ko 1 T1 G M), cf 61 51^c

64

3 °) K3 alone seems to have inherited a reading that could well have been the source of most of the blundering Ś K readings Ko 2 om 3^b-4^a by hapl

12 Noteworthy is the ms of 269*, found in D1 alone

65

3 °) सप्रयुद्धा (Ś1 Ko-3 5 D1-3), कर्नरि क् according to Pāṇini 3 4 72 The variants seek to avoid awkward syntax

4 The following S insertion, 272*, is an attempt to display knowledge of Karmakāṇḍa

7 °) पाण्डवा, supply अन्वीयु Probably, however, the word is without any predicate, the sentence being suddenly interrupted to make room for details of the Śyena-vyūha

10 °) ममया वा (Ś1 D1 3 5 T1 G M), a parenthetical clause The reading च पाचात्ब्यो is a clear *loc' fac*

12 °) पृष्ठे, an old scribal error of most N MSS, due to the initial word पृष्ठ of the line immediately above

13 °) The S variant मकर मागर यवा is distinctly inferior मकर is the name of the Kaurava Vyūha

17-19 Duryodhana approaches and flatters Drona probably the result of the Viśvopākhyāna!

67

12 °) गोममन (K2 only), cf 6 17 20^a

22 °) प्रयुक्तानि (Ś1 K4 5 D1 6 6), cf note on 6 65 3^d

34 °) वीनत (K4 5 B1 6 Dn2 D2 [by corr] 6 T1 G) is the *lect diff* correctly explained by Cu It is rather strange that the ŚK, B and M versions, should have missed the real word The M variant तन्निम् is probably a paraphrase of the original वीनन्, understood as वि + इतन्.

68

9 °) Plural predicate for a dual subject MSS try to avoid it by a direct change or through 284*, which makes the subject plural

12 °) The O-J does not follow the S reading

17 °) अन्वतान (archaic) = अन्वमानानाम्, active for passive

19 °) रथभिदाननव्याघ्रा (Ś1 K5) The carved tiger mouths under the royal car seats are probably intended, unless न्याघ्रा = पुनपन्याघ्रा The available variants are make-shift

69

26 °) The Madras ed (p 408, last line) gives for this a variant देहात्नभिरकङ्कुवात्, which is not found in any of our MSS

29 The construction is सभिरु [काष्ठादि] श्रातयन् पावक इव सौमद्र सैन्यानि श्रातयन् अत्यरोचत । The variants try to put सभिरु and पावक in the same case

71

14 °) मैत्र is evidently intended as in apposition to व्यूह (Ś1 Ko 2 3 5 B1 4 Dn2 Dn2 D1-3 7 8 T2) Cf note on 6 1 20^d

32 °) पलायनपरामेवन् is either double sandhi, or augmentless Imperfect

72

☞ The first 18 stanzas of this chapter (with some additions and omissions) are repeated in the Dronaparvan, GK chapter 114. Both these parvans must be drawing upon a common source,

although, in a few instances, there arises just the suspicion that Drona may have the Bhīṣma text before it, and the epic is merely repeating itself. We are utilising for our notes some important variants in the common stanzas as recorded in the collation sheets of the Dronaparvan.

1 ^b) The corresponding passage in 7 114, gives the pāda as एव प्रविचित्रित वरम् (*v l* वरम्, परम्), प्रविचित्रितम् 'selected, choice'

2 ^a) Drona reads नित्य पूजितमम्माभि , a *lect fac*
— ^c) Drona reads शौढमत्वट्टनाकार

3 ^c) Drona reads लघुवृत्तायनप्राण — ^d) Drona offers the variant मारयोधनमन्वितम्

4 ^c) Drona reads आत्तमनाहमप (*v l* ° छ) च For the following seven lines, Drona merely gives — शब्दग्रहणविद्यासु वहीषु परिनिष्ठितम्, thus avoiding the detailed enumeration of the different weapons

9 ^{ab}) After 9^{ab}, several Drona MSS give the addl line — चमनिस्त्रिशयुद्धे च नियुद्धे च विशाङ्गम्

10 ^{cd}) For 10^{cd}, Drona subst नानाहृत नाप्स्यन्त मम मैत्र्य वभूव ह

11 ^{ab}) Drona reads the line as — कुलीनायजनोपेत तुष्टपुष्टमनुद्धतम् — ^c) Drona gives the variant कृतमानोपचार च

12 ^a) For सजयैश्, Drona reads सन्निवैश्, which is not amongst the variants in our Crit App, it gives a better sense

13 ^a) For क्षत्रियैर्, Drona reads पार्थिवैर् — ^b) Drona reads असत्प्रियत्रिकीपुभि — ^c) Drona reads अस्मानभिस्तै

14 After 14^{cd}, some Drona MSS give the addl stanza

प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरायुत महत् ।

यदहन्यत मे मैत्र्य किमन्यज्ञागधेयत ॥

15 ^a) Drona reads योधाक्षय्यत्नल — ^d) For शर-प्राणममाकुलम्, Drona reads शरप्रास (*v l* ° श्ल) अया कुलम्, which brings out the metaphor more clearly

16 ^a) Drona gives the variant ध्वजाग्रमणिवपथ — ^c) For परिमर्षद्विर, Drona gives the variant बहु (*v l* परि-, अपि) धावद्विर

17 ^{ab}) Drona om this line — ^{cd}) Of course, with Bhīṣma gone, the reading had to be changed

The line is thus read द्रोणगन्भीरपाताल (*v l* ° पाल-गन्भीर) कृतवर्ममहाहृदम् From this point onwards the two parvans differ very considerably Dhṛtarāstra's lament in Drona goes on for 46 stanzas

73

1 The corresponding Dronaparvan passage begins with B 7 114 47 (some MSS beginning a new chapter with it) There is verbal agreement only in parts of the first stanza

11 ^d) महेन्द्र (*S1* Ko-2 *D1* 8 4 8 8 *T2* *G1* *M2*-) in place of the महेन्द्र required by syntax and substituted by several MSS The poet seems to have changed his mind in the middle of the sentence

12 ^c) छात्र्याना, the variant in *S1* *K2* 5 *T1* *G* *M1*, can be taken to qualify the रथिन implied in रथिना But the variant has not sufficient support

16 ^d) The S MSS offer a variant on the supposition that Dhṛṣṭadyumna must be advancing towards भीम and not towards मौवल But the सौवल्मेना had already been pierced through by Bhīma on chariot, and घृष्टघुञ्ज had to do the same before he could come upon Bhīma's chariot

31 ^b) भारतीय (*S1* Ko-3 8 *Da2* *D2* 3 8 *T2* *M*), supply संनाम्

34 ^d) क्रोधिना (*T1* *G*), evidently for alliterative effect

74

32 In the metaphor, रथ is used in two capacities, as आवर्त and as नौ, but the first is the hostile chariot, and the second their own The Late-Northern emendation शरावर्त is therefore uncalled for

75

49 ^a) निहत, not in the sense of 'killed', but 'wounded, or struck down' Duṣkarna figures in the Dronaparvan also

77

40 ^b) उन्नीरयत् (*S1* *K2* 5 *Dn3* *D1* 6 8 *G1* *M1*), augmentless past

78

38 ^c) नामभ्रमचद् (*S1* Ko-3 8 *Da* *Dn* *D6*-3)

The augment is placed before the preposition, as if the root was √ संभ्रम्

55 ^a) आनिद्ध (K₁[स्वा'] D₁ D₃ 4) The variants are mainly scribal blunders due to the unfamiliar word आनिध् 'porcupine'

79

17 ^c) नवम (Ś1 Ko-2 D₃) = नवम नम ११ Rv 5 57 3 It is possible to understand the word as नवम = अन् + अम = परमं

81

17 ^a) छिन्नायुध (Ko-3 5 B D [D₁ ७m] M₁ 3 5) The reading implies that Bhīṣma cut into pieces the bow of Śikhandin. Since Bhīṣma is said to have always avoided Śikhandin, this is unlikely to have happened, so that one is inclined to almost accept Ś1 K₁ M₂ reading छिन्नायुध, going with अजात-शत्रु and in a way accounting for his anger. But st 21 makes it clear that Śikhandin was defeated by Bhīṣma. This might be a lapse, or the passage might belong to a stage when the author did not make too much of a fetish of the Śikhandin motif. Cf 6 113 38

20 ^c) अतिनिगमतेजै (Ś1 K₃) The form तेज (for तेजश्) is permitted in certain compounds, and also by itself. It is archaic, and the variants only seek to rectify the supposed lapse.

23 ^a) Neither आशायमानेऽपि (Ś1 K₂[हि]M₁ 2 5 [all three च] 4 [तु]) nor आशायमानेन (K₂ B₁ D₁) gives a very satisfactory sense. The variants with अ* for आ* are still worse. Perhaps the best variant is आजीयमानेन given by K₇.

82

42 ^a) O J reads as in D₃ — ^d) Note the stylistic variation in B Da Dn D₁₋₃.

83

4 ^b) महाचमू (Ś1 K₃ 5 G₁ 2 M₂ 2), acc plu. The variants are due to attempts to correct the alleged inaccuracy.

7 ^c) O J paraphrase gives वारद as the name instead of वारद.

9 ^d) O J paraphrase gives the name as चिञ्चिर, which is very near चिञ्चिर of Ś1.

84

15 ^a) Double sandhi

19 ^b) ननयत् (Ś1 Ko-2), injunctive

31 ^d) The reference is to 5 146. 18-25

40 ^c) निमोक्तव्य (Ś1 K₂₋₃ B₁ 2 4 Da Dn D₁ 4 5 7 8) is not, however, as good a reading as the one given by D₂ 3 or D₆. Perhaps the sense is, 'I am not to be let loose (i.e. employed) for a specific purpose, not to be made to run specific errands.'

85

9 By the om. of the ref., st 9-13 are regarded as a continuation of Dhrtarāstra's speech, which has necessitated certain other changes. For विभो in 9^a, there are the variants विभो and वि- to be applied to विदुः. The former is given as a synonym for 'servant'.

34 ^d) * चव्यमु-दिग्भिः K₁ gives चव्यु', K₇ चरम', which suggested the emendation चवि = 'cotton'; चव्य = 'made of cotton'. As the scattered ropes are compared to flowers, cotton ropes would suit the context.

86

13 ^b) See 6 58 15^b before, cf Katha Up III 2

41 ^c) उपहनन and जगन्त are two specific passes by the sword or mace. Ko 2 gave them as अभिहनन and चकारन.

86 ^d) There being a statement in the singular (य) in the first line, we do not expect a sudden shift to the plural (योषा[]) K₁, reading योषा, almost suggests *योषा.

88

21^d, 22^b) This sequence (given by Ś1 Ko-2 4) is justified by the sequence in which they are described as wounded (st 30-37)

89

4 ^d) शरणीव (Ś1 Ko-2 4 B D₁ Dn D₁ 3 5 7 8) can be correct, because some sharp showers are known to belong to the period when the Sun is in the हस्तनक्षत्र, which happens in the शरदः. शरणीव is an easy change, and S and several N MSS have succumbed to it. Compare 6 90 16^a, where शरदः-

धीव is given by S₁ K₄ Dn₂ Ds₂ T G₄ M₄ With प्रावृषीव as the original text, nobody would normally think of changing it to श्मदीव Cf also 6 91 34^d, where no MS reads श्मदीव

90

32 ^b) कर्मापायितान् (G₂ Cd only), Cd explaining ॐ कर्मा लोकार् १ तं पायितान् इन्द्रयान् । ॐ The similarity of व and य, and of प and व is mainly responsible for the variants that occur *मायितान् of Late Northern MSS is merely a paraphrase

33 The non mention of the sixth arrow is made good by 534* (given by K₂ only) as also by 355* (given by S [T₂ om]), the om being easily accountable by eye-wandering from महेन in 354* or 355* (prior half) to महेन in 33^a

91

44 ^d) शास्त्रेयाणि (K₂- B Dn₂ D₁₋₂ e-3) need not be wrong, as the exploit of the hostile elephant can also be an object of dispassionate praise

53 ^e) अह्वान (K₄ B₁₋₂), but the variants are close, and not of consequence

92

10 ^{ab}) Obviously referring to BG line अवाद्रणं दुरन्त मन्थने त्वा महारथा (6 24 35) The next line alludes to Arjuna's final consent to fight The Late Northern reading of 10^{ad} युद्धं तु मन रश्चिन or न युद्धोभिरश्चिन would not be consistent with 10^{ab}

49ff We have here an enumeration of war-implements left (विच्युज्य) on the battle field The first in the list is in the acc case, and those following will have to be in the same case — ^e) चाप + विद्वानि, not च + अपविद्वानि

50 जारूपमया was wrongly supposed to be nom, and this led to the change of प्रानान् etc into प्राना But जारूपमया (instead of *मयी) is an archaic fem. form Also द्रव्य is archaic acc plu from द्रक्ती

51 ^a) अपवृत्ता (M₄ only) and पतिता, acc fem going with ऋष्टी and द्रव्य (for *क्ती) The first, though actually found in M₄ alone, is rendered probable by the variants अयकुता, अयकुता, अयकुता,

अपकुता etc, where only scribal errors appear to be in evidence — ^d) मिष्टिडि(न्नि)पायाश्च, the acc, is found in K₄ B Dn₁ D₁ 4 7 8 only

52 ^c) कुषा, practically given by all MSS, was supposed to be nom. plural from कुष But there is also the word कुषा (fem) meaning the same thing The unfamiliarity of the fem form led to the putting of the nouns in the two preceding lines in the nom case

61 ^d) For ऋषि (instead of अर्षिस्), see note on 6 22 9^c above

72 ^a) अषचन्द्रैश्च (K₀₋₂ 4 only) अषचिचैश्च of S₁ K₂ can yield a sense which is not equally happy The Late-Northern variant implies that some kind of arrows are meant

93

6 ^d) प्रकल्पये (K₀ 1 D₃ G M) from √ कृ in the Vedic sense of 'winning' Not so in 7^d!

94

ॐ Devabodha ends the 8th day of the war at the end of chap 94 (= G K 98 26^{ab}) His next adhyāya begins with the line प्रमाताया तु शर्वर्या etc The entire N recension, however, makes the ninth day begin with 6 94 1, which is contradicted by 94 20 As Devabodha is an early commentator, and his adhyāya division is logical, we have adopted it, supported as it is by S

11 ^{ab}) We have here a characteristic ms, 380*, given by a large number of N MSS, which is entirely absent in the M version, and the majority of MSS of the B version

95

11 ^c) For द्योने, of 6 41 81^b above

15 ^{cd}) The S substitute 382* seems to have some definite beast-fable in view

41 ^a) क्ष्वेडा (acc plu of क्ष्वेडा, 'battle-cry') The word was wrongly taken to be masc nom plu, and hence the confused change of case-endings, which should have been all acc plurals governed by नाशयन्त (in ^d) — ^b) कृषचान् (K₀ B₂₋₃), for which K₄ S read कृषगान्

50 ^b) °वलवायसा वक is given by Ś1 and, in part, by K2. Perhaps, in view of Cd, °व(व)ल° would have been more acceptable. Cn, attempting to explain वलवायसा by वलोदया काका, is hardly acceptable. Cf 6 2 17

96

5 ^b) ह्यपृष्ठाच्च (K0 T1 G) seems evidently correct, the Ś1 K1-3 T2 ह्यपृष्ठाश्च being only a scribal error

98

16 ^a) The Da1 D5 S (except G8) variant शर-वृष्टि (for शस्त्र°) is evidently in view of the शरवृष्टि in 14° and 15°. It is a later attempt to reach conformity in small matters

99

22 °) वैश्रवण चाति (K2 5 B1 3 4 Da Dn D1 3-5 7 8) The prep अति is used as a कर्मप्रवचनीय

34 ^a) अस्त्रिसन्धयसघाटा (T1 G M) The Ś1 Ko 3 4 D1.3 6 variant only substitutes °ता for °टा. A सघाट is the paved approach to the river bed, and the word suits the context. In the Rāmāyana (2 55 14, 18), the word is used to denote a wooden structure for crossing the river. Cf Marāṭhī घाट

100

1 °) The T G1 M variant for the pāda is intended to avoid the awkwardness of Suśarman being killed (अनयत्प्रेतराजस्य सदन) and yet continuing the fight in the very next stanza. Obviously, it is the kings led by सुशर्मन् that are killed, and not सुशर्मन् himself. The GK reading of 1^b, सुशर्मानुचरान्, which practically belongs to the Bengālī and Devanāgarī versions, is intended to make the intention clear

102

24ff Regarding the repetition of the Bhīṣma *pratyñā* episode, see notes on 6 55 34ff

46 ^{ab}) After this, GK adds the line

ताद्वेयस्त्वन्नवीत्यार्थं धनिश्चेष्टमरिदमन् ।

which is not given in any MS, nor in the Cal ed

49 After this, D3 6 indulge in a little poetic description on their own account, 411* Compare also 413*, 415*, which come from the same source

68 ^{ab}) The text सत्येन सत्येन (G1-3) is made probable by the variants सत्येन सत्येन (Da T1 G4 M), सत्येन मुखेन (K8); सत्येन वाक्येन (D1), वाक्येन सत्येन (Ś1 Ko-2), and सत्येन मुखेन (D2)

103

34 ⁷) द्वीप (S1 Ko 1 5 Da D2 3 5 M1-3 5 Cd) Cf note on 6 8 14°

35 The reference is to 5 160 1-8

52 ^a) माधव (Ś1 Ko-2) St 52 is the समध्वजा (53^a) of the Pāṇḍavas, and not a continuation of Kṛṣṇa's speech. This point was not noticed, and so माधव was changed to भारत or भारतम्

55 O-J gives the correct sequence of Bhīṣma's welcome, which D1 also tries to secure. Bhīṣma, however, might have on this occasion purposely given precedence to Arjuna over Dharma and Bhīma

59 °) राजन् (Ś1 Ko-3 5 D2.6 T2 M), as an address to भीष्म, need not necessarily be regarded as an oversight. वीर and तात are obvious emendations

73 °) दुष्प्रेक्ष्ये is actually found as Ksp, and is given by K8, but दुष्प्राप्ये of Ś1 Ko-2 and दुष्प्राप्ये of D8 are really दुष्प्रेक्ष्ये, as एष is equal to ख in the Śāradā script, and that supports our text

89 वध्यतु of the majority of N MSS is deliberately changed to वाधतु, or निहन्तु

92 पूर्वोन्त्र — Cd explains पूर्व कार्णामिन्द्रो यस्य Cf 1 61 34^a

101 ^{ab}) The NTG ins 433* is inconsistent after 83 M alone, which we follow in omitting 433*, is consistent

104

4 ^a) The O J paraphrase is alone in describing the Pāṇḍavavyūha as a Śakatavyūha

106

38 ^b) भीमस्य for भीष्मस्य is a clear lapse to which even GK has succumbed. Cal ed om 37°-39°

44-45 These stanzas are om by the M version, but are present in all the other versions. The procedure of M in omitting, or of ŚKBDTG in retaining the stanzas must have been deliberate. M might have considered the resuming of the fight by Duryodhana as over done and so omitted the lines. On the other hand, the other versions either to comfort old Dhṛtarāstra or to be consistent with Duryodhana's stubborn character, might have added these two stanzas at the end. The former alternative appears to me more plausible, as MSS never made much of a any fetish about omitting or adding lines when it suited their logic or purpose.

107

42 °) मृशिवान्धवार, a double sandhi, which Ś₁ Ko-2 D₂ & S seek to avoid in various ways.

50 °) नव मुद is given practically by the entire N. The archaic epic use, सुनन्मुद, is given by S.

108

5 Quoted in Adbhūtsūgarī, p 47°

7 Quoted, *ibid*, p 700

9 °) Quoted, *ibid*, p 335 — °) Quoted, *ibid*, p 362

12 Quoted, *ibid*, p 38

110

14 °) वेष्टमाना (Ś₁ Ko-2 : S), 'living in a confused heap'. The variants च्ष्टमाना, वेष्टमाना or द्रवमाना would hardly suit inanimate objects.

112

20 °) निहृदिविन् The Ś₁ Ko-2 D₁ reading गोवृषी, or the K₃ reading वृषी, would suit वाशिता. But the latter word can be used in the general sense of any female in the mating season. It is used of elephants as in 1 124 31, of gazelles and even of women. We have accepted निहृी, since a change from that to गोवृषी is likely, but not vice versa.

133 °) धुमायमाना (Ś₁ Ko-2 M₂ & S), rather than धूममाना, is the correct reading. In the misty morning, the banners appeared to give out smoke, which can produce the effect of the portent. Cf 6 3 39

134 °) After this, owing to similar ending of 134^d and 6 113 9^d, there has been a considerable disturbance in the stanza-order, involving transposition, omission and repetition of lines in TG, M₁ s, M₂, and M₃, of which no plausible explanation seems now possible.

113

24 In the Dronaparvan, strangely enough, जननीक is still fighting, and meets his death (a second time) at the hands of Śalya (of B 7 167 30)

38 °) On Śikhandin being wounded by the arrows of Bhīṣma, cf. note on 6 81 17^a

114

24 °) आद्राय (Ś₁ Ko-2 B₂-2 D₂ D₁ & T₂ G₂) is sufficiently supported. Apparently there has been a sudden change in construction.

60 °) For the splitting of the pāda as माघमा सेगवाम् इव, cf. the commentaries quoted in the Crit App. In the Śāntiparvan passage (B 12 139) कुन्धी म्नादति मात्तानि माघमा सेगवा इव, the commentator's explanation is correct, but as the piercing effect of the autumn on the vital parts of the cow is a constantly repeated idea in the epic (cf 6 113 7), we need not reject the obvious interpretation.

86 °) खर्वित च (Ś₁ K₁ 2, supported by Ko also), seems to have been changed to दक्षिणेन in all other MSS, on the strength of 88^a. All that Bhīṣma saw (दृष्टे) was the sun going low towards the setting mountain. After hearing the words of the Vasu (88), Bhīṣma realised that the setting was to the south of the normal setting point, and so decided not to give up the ghost immediately.

102 °) अमध्यमे (Ś₁ Ko-2 T₂) has the easily substituted *lect fac* पितामहे, and the somewhat unexpected अमद्यमे. Cf the variants in 6 115 14^b and 42^b also.

105 °) अतन्द्रित अभाव, 'a sense of void not caused by sleep'

115

41 °) व्यवसायपुरोजव (Ś₁ Ko-2 D₂ T₂ M₁ [sup in]) 2 has a number of variants, many of them

capable of plausible interpretations 'Firm decision lending prime speed [to his action]'

116

1 ^d) अभिजग्मुः (K₃ D₂ s c S) The variants attempt to avoid the preposition अभि, which generally conveys the sense of opposition Here अभि = अभिलक्ष्य

3 ^{ab}) The following ins, 494*, is rightly omitted by Ś₁ K₁ G₁₋₃, of 13 below and G 115 53-54

13 The Kūṭasloka addition¹ of the S recension, 498*, is hardly to be taken in earnest! Not to be outdone in such a matter, K₃ also adds another Kūṭasloka, 499*

47 ^d) सप्रक्षेप (Ś₁ K₀₋₃ s D₂ s M₄) = मधि, 15

evidently *loci diff*, which is partly supported by the Late-Northern variants जीवन्तु शेषा

51 After this adhyāya, the O-J gives, instead of adhy 117, an additional chapter for which see Introduction, pp LXXXVIII f

117

~~51~~ This incident of the Bhīṣma-Karna interview is more elaborately described in the beginning of the Dronaparvan also cf B 7 3-4

8 ^a) मे विप्रतीप (K₄ B₁ s 4 D_{n2} D₂ 4 c-3) is a Late-Northern variant, but it is more satisfactory than the incorrect S K variants that are available and that point to it

15 Cf B 7 4 5

¹ Here is the marginal explanation of G₂ on 498*

हे गोपाल भूपाल पय पास्यामीत्युक्ते किमिति तद्रूपा इत्युक्त क्षीरमुद्रक वेति सगयानानालोक्य तन्निर्णयार्थमाह । गोमय भूमय वारि न । गोमय गन्धमक्षीरमित्याकर्ण्य करकादिभिः भौम जलमानेतुकामानालक्ष्याह । गोमयेनाशिवर्णेन उत्पादित गोमयमिति गोमयेन सायकेन अशिवर्णेन अशिव्वालासदृशेन गोमय भूमय भूसमुत्थ न तु केवल जलमित्यर्थः । गोशब्दः पशुभूमिदिशोवाणवज्रधृक्सूर्यदृगभिषु वर्तते ॥

ADDENDA ET CORRIGENDA

✍ For corrections in the constituted text, see *Errata*

1

- 15 ^a) Ca give मनन as a *pāṭha* for महमद
 20 Crit App, line 2 *ins* at the end '— 20^{ca}
 = 6 42 25^{ca}'
 28 ^c) K: प्रवृत्तेन (for प्रवृत्ते नो)

2

- 1 ^a) O-J reads क्षेत्रे with D: G: M: 1
 14 ^d) In Crit App, *add* ref to 61 16^d before
 62 34^d
 22 ^b) Crit App *for* 'D1 4-s', *read* 'D1 4 s - s'

3

- 40 Crit App, line 1 *read* 'Ko: om (hapl)
 40^b-41^c —^a)'

4

- 22 Crit App, line 3 *read* 'वा' for 'वा', and
om ' (as in text)'
 28 Crit App, line 1 *delete* parenthesis after
 25^{ab}
 35 Crit App, line 12 *read* ' (B1 2 'ति ते)'

5

- 17 ^{ca}) = B 13 58 23 ^d

6

- 4 Crit App, line 7 *read* 'पत मना' as two
 words For the passage, cf 3 202 3ff
 6^{ca}) = 3 207 7 — In Crit App, line 8 before
 'अष्ट' *ins* 'Cd'
 7 = (var) 3 207 8^{ca} — वेगु in our text is to
 be construed with मत्तभूतेषु
 8 = (var) 3 202 8^{ca}-9^{ca}
 9 ^{ca}) = (var) 3 202 10^{ca}
 10 ^{ca}) = 3 202 10^{ca}
 16 ^b) Crit App, line 7 for 'Ca' *read* 'C: d'

7

- 2 ^b) Cal ed पर्वना ममा (for रत्नपवना)
 6 ^{ca}) 26*, coming after 6^{ca}, is given also by
 the O J version
 24 ^{ca}) = B 13 14 53^{ca}

8

- 19 Crit App, line 3 *ins* ' (hapl) ' after 'om'
 27 ^{ab}) Crit App *ins* cross-references to
 Brahmānda 1 15 56^b, Vāyu 43 5^a, Matsya
 113 51^b

9

- 13 Crit App, line 7 *read* ' अतिस्वदादिरहिता '

10

- 18 ^c) Crit App, line 6 for '33^a' *read* '93^c'
 30 ^a) Crit App, line 4 for 'सुनामा' *read* 'सुनमा'
 33 Crit App, line 5 *add* 'Text (कोकां) as in
 B: s D: 2 De only'
 35 Crit App, line 3 *add* '(hapl.)' before '35^{ab}'
 56 Crit App, line 1 *add* ' (hapl) ' before
 '56^a-58^b'

13

- 6 Crit App, line 8 for '4^{ab}' *read* '6^{ab}'
 27 Crit App, line 5 for '28^d' *read* '29^d'
 29 Crit App, lines 1-2 *omit* 'for Ś1 Ko 1',
 and for '28' *read* in parenthesis '28, 27'

15

- 20 Crit App, line 2 *add* ' (hapl) ' after 'om'
 21 Crit App, line 1 for '25' *read* '20'
 22 Crit App, line 5 for 'which' *read* 'all'
 23 Crit App, line 5 for '28^d' *read* '23^d'
 — Line 11 for 'B1. s' *read* 'D1 2'
 24 ^b) Ks reads with Ds
 35 Crit App, line 6 for '55^d' *read* '52^d'
 33 Crit App *add* at the beginning ' Cf 6
 115 4'

16

- 2 Crit App, lines 7-8 *om* ' and उप '

17

- 4 Crit App, line 4 *read* ' S काक्षमाण्णा '

18

- 12 Crit App, line 2 *add* reference to 114 76^{ca}

13 Crit App, add in the beginning '13^{ab} = (var) 114 77^{ab}' — ^{ed}) Add ref to 114 76^{ed}

14 Crit App, line 7 add reference to 114 76^{ab}

14 Crit App, add in the beginning ' = (var) 114 77'

19

28 In 74*, line 4 read 'मूक्षेपोक्षेप' for 'मूक्षेपोक्षेप'

21

4 Crit App, line 3 read 'मीक्षेप' for 'नाक्षेप'

11 ^d) Crit App, line 10 add at the end '61 16^d,'

13 ^a) Crit App, line 14 for 'Ca cd' read 'Ca c'

22

16 Crit App, line 7 after the dash, add 'After 16, Dn1 ins an addl colophon'

23

3 Crit App, in the beginning, add '(^a) Kc पश्य ता -'

9 Crit App, line 2 for '6 47' read '(var) 6 47'

27 Crit App, line 2 before — ^c), add '— ^b) = 21^c, 24^c, 24 10^c'

28 Crit App, line 9 before 'Cn u' ins 'S (G1 om)' — Line 11 delete ref to 'B 7 139 80^b'

34 Crit App, line 2 for '23^b' read '23^d'

38 Crit App, line 2 add '— ^b) = 5 146 20^d' — Line 3 omit ' = 5 146 20^d'

24

3 Crit App, line 3 for 'Cb k' read 'Cb op k'

9 Crit App, line 1 add 'Ñ1' after 'Kc'

10 Crit App, line 4 for '24^c' read '24^c, 27^c' — Line 6, for 'Cā b' read 'Cā b r'

11 Crit App, line 4 before 'S2-3' add ' = (var) B 12 17 20^b'

27 Crit App, line 5 add at the end 'Cf B. 11 2 9 9 11'

67 Crit App, line 1 for 'om' read 'om (hapl)'

25

^d ^a) Crit App, line 1 for 'Cg n r s u' read 'Cg n s u'

10 ^b) Crit App, line 1 for 'चन्द्रायाम्' read 'चन्द्रायाम्'

38 Crit App, line 4 add '(hapl)' after 'om'

41 ^c) Crit App, line 3 for 'C' read 'Cl'

43 Crit App, line 2 add ' = 3 168 22^c, before 'Ś1 G.'

27

1 Crit App, line 3 for 'चङ्के' read 'च ञे'

28

1 Crit App, line 1 for 'Cb' read 'Cb l', for 'k l m' read 'k m'

28 Crit App, line 4-5 for 'नान्यमानस (of v l in S Ks Kc)' read 'नान्यमानस (of v l in S2-s Kc)

35 Crit App, line 1 add '(hapl)' after 'om'

36 Crit App, line 2 for 'Cg' read 'Cg l'

37 Crit App, line 3 for 'Kc' read 'Kc D2 (line 2 only)'

47 Crit App, line 6 for '94*' read '92*'

31

23 Crit App, line 1 for 'Ck l r' read 'Ck r'

33

26 Crit App, line 2 for 'Kc' read 'Kc Cr' — Line 4 for 'G1 M1' read 'G1 M1 Cr'

34

16 Crit App, line 1 add '(hapl)' after 'om'

35

12 Crit App, line 1 for 'Cr' read 'Cl r' — Line 2 for 'k l m' read 'k m'

13 Crit App, line 4 for 'Cb' read 'Cb l'

37

3 Crit App, line 4 after 'स्वरिस्त्र', add 'D1 सुविमूह,'

40

8 Crit App, line 1 for 'Ck' read 'Ck r' — Line 2 for 'r s' read 's'

14 Crit App, line 3 add 'Cr' before 'विदिषा च' — Line 4 for 'n r s' read 'n s'

16 Crit App, line 2 om 'Cn' For 'l r' read 'l n r'

78 Page 189, column 1 before the last line, add 'After 112*, Ko-2 ins App I (No 3)'.

41

- 1 Crit App, line 3 *read* 'Ds C_v' for 'Ds'
77 Crit App, line 5 *ins* 'K₁ reads 67 after
77' before 'After 77,'

43

- 10 Crit App, line 2 *after* 'स्मिन्निपिनौ' *ins* 'D_o 10
add सज्ज माते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनञ्जयौ ।'
25 Crit App, line 3 *before* 'D₁', *add* ' = 6
48 44^d, 55 13^b '

44

- 17 Crit App, line 4 *for* 'पुत्रवृत्ताना' *read* 'पुत्र-
वृत्ताना'

45

- 43 Crit App, line 5 *after* 'D_n' *add* '(om
43^{c,d})'
46 Crit App, line 6 *for* 'also' *read* '(also)'

46

- 5 Crit App, line 7 *after* 'om' *add* '(hapl)'

48

- 43 Crit App *for* lines 1-2, *read* 'Śi reads
48^c-70^d and colophon after 6 49 4, and
reads 43^a-45^b and *repeats* 48^c-70^d and colo-
phon after 6 49 22^{a,b} — ^a)'
48 Crit App, line 8 *before* 'In K₁,' *add* ' = 6
43 25^d, 51 13^b '
50 Crit App, line 5 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
56 Crit App, line 6 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
57 Crit App, line 5 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
60 Crit App, line 5 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
62 Crit App, line 4 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
64 Crit App, line 7 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
65 Crit App, line 4 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'
66 Crit App, line 3 *after* 'Śi' *add* '(both
times)' — Line 5 *after* 'N' *add* '(Śi
both times)'
69 Crit App, line 1 *after* 'Śi' *add* '(both

times)' — Line 4 *after* 'Śi' *add* '(first
time)' — Line 6 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'

- 70 Crit App, line 1 *after* 'Śi' *add* '(both
times)'

49

- 4 Crit App, line 2 *for* 'repeats' *read* 'reads'
11 Crit App, line 1 *add* at the beginning
' = 19^c, 32^a, etc '
22 Crit App, line 3 *for* '43^a-68^a' *read*
'43^a-48^b and *repeats* 48^c' — Line 4 *after*
'om' *ins* '(hapl)'

52

- 12 Crit App, line 2 *after* 'om' *ins* '(hapl)'
20 Crit App, line 1 *after* 'om.' *ins* '(hapl)'

55

- 95 204*, line 12 *for* 'तदानीं' *read* 'तदानीम्'

57

- 10 Crit App, line 1 *after* 'K₁ om' *ins*
'(hapl)'

58

- 22 Variants to 228*, line 3 *for* '6 7' *read*
'6' — Variants to 230* *ins* at the
beginning '— D₁ s cont' *for* 'D₁ s'
42 Crit App, lines 1-2 *after* '—^b)' *ins* 'Śi
Ko-2 s B D₂ s 7 गजभैरावणोपमम्'
49 Crit App, line 2 *after* 'K₁' *ins* 'Cal ed'
57 Crit App, line 1 at the beginning *ins*
' = (var) 59 16 '
58 Crit App, line 4 *before* '—^d)' *ins* '58^{c,d}
= 6 59 16^{a,b}'

59

- 16 Crit App, line 1 at the beginning *ins*
' = (var) 58 57' — Line 4 *after* 'जघ्नत'
ins '16^{a,b} = 58 58^{c,d}'

60

- 13 Crit App, line 4 *after* 'D_o om' *ins* '(hapl)'

66

- 16 Crit App, line 1 *for* '275*' *read* '276*'

67

- 38 Crit App, line 11 *for* 'D₁' *read* 'D_s'

71

- 16 Crit. App, line 6 for 'K₃ s' read 'K₃-s'
— Line 7 for 'S शिरश्वा (G₂ 'स्वा)सीन्' read
'G₂ शिरस्त्वानीन्'

72

- 14 Crit. App, line 4 after 'Cd' ins 'glosses'
16 Crit. App line 8 for 'D₁ s-s' read 'D₁
s-s s' — Line 11 for 'विकल्पित', read
'विकल्पत'
26 Crit. App, line 1 for 'ब्राह्मन्' read 'वाह्यन्'

73

- 2 Crit. App, line 7 for 'D₁ s s 7' read
'D₁ s s 7 s'

79

- 38 Crit. App, line 9 for 'अकीर्यत' read 'अकीर्यन'

80

- 10 Crit. App, line 3 for 'त्रिलोकान्,' read 'त्रि-
लोकान्'

- 28 Crit. App, line 1 after 'om' ins '(hapl)'

82

- 46 Crit. App, line 1 after 'D₁ om' ins '(hapl)'

86

- 4 Crit. App, line 4 for 'K₁ 2' read 'K₀-2'

90

- 32 Crit. App, line 7 for 'सप्तसु पाथि' read 'सप्त
सुपाथि'

91

- 58 Crit. App, line 3 after 'om' ins '(hapl)'

93

- 11 Crit. App, line 2 after 'om' ins '(hapl)'

96

- 32 Crit. App, line 1 for 'T G₁ 4' read 'T₁
G₁' For 'G₃' read 'G₁ s'

- 40 Crit. App, lines 4-5 delete 'After 40, T₁ G₁
ins 386*'

- 41 Crit. App, line 1 delete 'T₁ G₁ om 41'
— Line 8 for 'after 40' read 'subst for
41'

102

- 7 Crit. App At the beginning, ins '7^{abcd} =
6 114 76, 7^{ab} = 6 18 13^{cd}, 7^{cd} = 6 18.
12^{cd}'

- 10 Crit. App At the beginning, ins '10^{ab} =
6 112 65^{ab}'

109

- 32 Crit. App, line 1 after 'om' ins '(?hapl)'

113

- 113 Crit. App, line 6 for 'पुत्र' read 'पुत्र'

114

- 26 Crit. App, line 13 for '474*' read '474A*'

115

- 49 Crit. App, line 5 for '(°)' read '(°)'

- 64 Crit. App, line 4 for '(°)' read '(°)'

117

- 11 Crit. App, line 15 for 'ins' read 'Cal ed.
ins'

Introduction p xxix, line 7 before 'Complete' ins 'Size 29½" × 2½"' — Line 8 At the end ins
"The MS was purchased from the collection of Mahāmahopādhyāya Yādavaśvara Tarkālaṅkāra of Rangpur,
Bengal The post colophon entry—

वाणार्णवकलामस्ये नत्वा कृष्णपदद्वयस ।

अलेत्रि भीष्मपर्वेऽ श्रीरमानाथग्रमंगा

would give the date as 1675 or 1645"

ERRATA

INTRODUCTION

PAGE	LINE	
XIV	27	For 'Tātparyapīkṛśīkā' read 'Tātparyasāndīkā'
XL	38	For 'K _o 1' read 'K _o 1.'
CIH	12	Before '—' ins '(cf. 59)'
LXXXIII	11	After 'stanza', ins '(87 ²)'
CXXVIII		At the end of para 1, add the following sentence The same remark applies to the "uvāca" references following 6 33 14 and 35, which are Aijuna's <i>stotra</i> compositions in praise of the Omniform
CXXIX	17	For '583' read '584'

CONSTITUTED TEXT

PAGE	ADHY	ŚLOKA	
15	3	24	Delete wavy line below 24 ^{ab} .
20	4	12 ^c	For 'चापि ते' read 'चापि ते'
27	6	4 ^d	For 'प्रधानत' read 'प्रधानत'
40	8	24 ^d	Delete wavy line below जनाधिप
61	11	7 ^b , 12 ^b , 13 ^c	For 'पुत्र्ये' read 'पुत्र्ये'
68	13	2 ^d	Delete wavy line below घर्म
73	13	42 ^c	For 'वैपु' read 'वैपु'
141	28	32 ^a	For 'आत्म्यौ' read 'आत्मौ'
195	41	42 ^c	For 'जयोपाय' read 'जयोपाय'
207	43	5	For 'तोत्रा°' read 'तोत्रा°'
219	44	74 ^d	For 'भिण्डिपालै' read 'भिण्डिपालै'
238	46	51	For 'जगत्तुण्डा' read 'जगत्तुण्डा'
269	50	97 ^b	Insert wavy line below the pāda
296	55	61	For 'व्यावारदिश' read 'व्यावारयदिश'
325	58	42 ^d	For 'तोपमम्' read 'तोपमम्'
369	66	10 ^d	For 'सुहूर्तेन' read 'सुहूर्तेन'
441	79	21 ^a	* For 'भ्रुमा' read 'भ्रुमौ'.
463	82	89	For 'दुर्योधन°' read 'दुर्योधन°'.
675	114	47 ^c	For 'सारथि' read 'सारथि'
697	116	35	Crit App, line 3 For 'Da' read 'Ds'.